

2006

140. ÉVFOLYAM

1. SZÁM

2006 MAREC 06.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Makkai Béla: A sajtó szerepe a magyar kormány ó-romániai nemzetgondozási programjában

Takács Tibor: A városi elit Nyíregyházán a 20. század első felében

Seres Attila: A szovjet piac „meghódítása” és a magyar tőke Trianon után. Iratok a szovjet–magyar vegyes kereskedelmi társaság történetéhez (1923)

Paál Vince: A diplomácia „konyhájában”. Gratz Gusztáv a breszt-litovszki béketárgyalásokon

Tilkovszky Loránt: Gratz Gusztáv és a „Népinémet Bajtársak” viszonya történetéhez. 1935–1936. évi dokumentumok Gratz irathagyatékából

Peter Pastor: Magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok 1935–1941: meghiúsult újbóli közeledés

Réti György: Egy méltatlanul elfeledett olasz történésről

Tisztelt Olvasó!

A 2004. évi személyi jövedelemadója nekünk felajánlott 1%-ából szkenner vásárlását tervezzük. A befolyt összeg 237.375 Ft.

Köszönettel fogadjuk következő évi támogatását.

Tisztelettel:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

A Századok Alapítvány adószáma:

19657985-1-41

***

A SZÁZADOK INTERNETES HONLAPJÁNAK
CÍME:

www.szazadok.hu

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

140. ÉVFOLYAM (2006.)

1–6. SZÁM

TANULMÁNYOK

<i>Bálint Csanád</i> : Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai)	II/277
<i>Baráth Magdolna</i> : Szovjet dokumentum Kádár Jánosnak és Marosán Györgynek az SZKP vezetőivel folytatott 1957. szeptember 25-i megbeszéléséről	V/1289
<i>Cieger András</i> : Az alkudozás küzdőterei. Lónyay Menyhért szerepe az 1867-es gazdasági kiegyezésben	VI/1377
<i>Gerics József–Ladányi Erzsébet</i> : 11. századi történeti események középkori történetírásunkban	II/349
<i>Horn Ildikó</i> : Az erdélyi hármastanács kormányzata (1583–1585)	IV/883
<i>Horváth Pál</i> : Meghatározó tudós elmék és eredmények a hazai jogi tudományosság fejlődésében	III/567
<i>J. Nagy László</i> : Magyarország és az arab térség (1955–1957)	V/1149
<i>Krahulcsán Zsolt</i> : A politikai rendőrség pártellenőrzése 1954–1958	V/1123
<i>Kubinyi András</i> : Az 1505-ös rákosi országgyűlés és a szittyia ideológia	II/361
<i>Kurucz György</i> : Adósság, hitel, törlesztés. Festetics György pénzügyi helyzete 1782 és 1818 között	III/539
<i>Kurucz György</i> : Kényszer és szolgálat. Portrévázlat Festetics Györgyről	VI/1341
<i>Makkai Béla</i> : A sajtó szerepe a magyar kormány ó-romániai nemzetgazdálkodási programjában	I/3
<i>Marelyn Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István</i> : A magyar–jugoszláv–szovjet kapcsolatok és a Nagy Imre-csoport sorsa 1953–1958	V/1079
<i>Simon Zsolt</i> : A baricsi és kölpényi harmincadok a 16. század elején	IV/815
<i>Standeisky Éva</i> : „Forradalomcsinálta népképviseltek” Helyi hatalom az 1956-os forradalomban	V/1235
<i>Takács Tibor</i> : A városi elit Nyíregyházán a 20. század első felében	I/25
<i>Vámos György</i> : Itt a Szabad Európa Rádiója, a szabad Magyarország hangja. Műsortükör, 1956. október 24.	V/1163

KÖZLEMÉNYEK

<i>Almási Gábor</i> : Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai	VI/1405
<i>Balogh Judit</i> : Egy székely nemesi karrier a 17. században. Lippai András, a székely hadnagy története	IV/973
<i>Bozzay Réka</i> : Leiden, a gondoskodó egyetem. Magyarországi diákoknak nyújtott juttatások és kiváltságok a leideni egyetemen a 17–18. században	IV/985
<i>Deák Ágnes</i> : Államrendőrség és besúgóhálózat Magyarországon egy rendszerváltás fordultatos hónapjaiban (1860–1861)	VI/1551
<i>E. Kovács Péter</i> : Mária királyné kiszabadítása. Magyar–velencei szövetség 1387-ben	IV/925
<i>F. Molnár Mónika</i> : Tárgyalási technikák és hatalmi játszmák. A Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti határ meghúzása a karlócai békét követően	VI/1475
<i>Farkas Katalin</i> : A Magyar Nemzeti Igazgatóság magyarországi kapcsolatai (1859–1862)	III/635
<i>Fedeles Tamás – K. Németh András</i> : A tolnai és a regölyi főesperesség. Régészeti és propozográfiái adatok Tolna megye középkori egyházigazgatásának történetéhez	II/397
<i>Gáll Ervin</i> : A magyar–román párhuzamos megtelepedés és a régészet	II/375
<i>Gergely András</i> : Kossuth levele Mezőtúrról (1849. július 27.)	III/609
Helyreigazítás	I/198
<i>Juta Péter</i> : Somogy megye észrevételei a rendszeres munkálataira 1871–1882	III/591
<i>Kármán Gábor</i> : <i>Bellum iustum</i> -érvelések II. Rákóczi György háborúiban	IV/939

<i>Khavanova, Olga</i> : Hazafiság a lojalitás jegyében. A Theresianum magyar növendékei és a bécsi udvar.	VI/1503
<i>Klaniczay Gábor</i> : Kísérletek Árpád-házi Szent Margit szentté avatására a középkorban.	II/443
<i>Kovács Ábrahám</i> : Mária Dorottya nádorné és a modern protestáns angolszász és német eszmék terjesztése Magyarországon	VI/1531
<i>Krafft, Otfried</i> : Árpád-házi Szt. Margit szentté avatási perének 1379-es újrafelvétele	II/455
<i>Oross András</i> : Végvárakból kaszárnyák. A Budai Kamarai Adminisztráció szerepe Magyarországon új katonai berendezésében a 17–18. század fordulóján	VI/1441
<i>Paál Vince</i> : A diplomácia „konyhájában”. Gratz Gusztáv a bresztlitovszki béketárgyalásokon	I/127
<i>Pastor, Peter</i> : Magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok 1935–1941: meghíúsult újbóli közeledés.	I/199
<i>Piti Ferenc</i> : Az 1342. évi nádorváltás	II/435
<i>Réti György</i> : Egy méltatlanul elfeledett olasz történésről	I/219
<i>Seres Attila</i> : A szovjet piac „meghódítása” és a magyar tőke Trianon után. Iratok a szovjet–magyar vegyes kereskedelmi társaság történetéhez (1923)	I/79
<i>Tilkovszky Loránt</i> : Gratz Gusztáv és a „Népinémet Bajtársak” viszonya történetéhez. 1935–1936. évi dokumentumok Gratz irathagyatékából	I/161
<i>Tuza Csilla</i> : Egy elfeledett 18. századi karrier: Galánthai Fekete György életútja. (Vázlat egy készülő életrajzhoz)	VI/1519

MŰHELY

<i>Buza János</i> : A tallérnevek néhány csoportja. Adalék a 16–17. századi Magyarország pénzneveinek történetéhez	IV/1021
<i>Sz. Simon Éva</i> : A hódoltságkori török paleográfia tréfája vagy egy reneget írnok ügyeskedése? Egy különleges forrás a kanizsai védelmi övezet hatékonyságáról 1586 őszéről	IV/1045
<i>Veliky János</i> : Hogyan polgárosodott a magyar arisztokrácia? Batthyány Kázmér társadalmi és politikai szerepkörei	III/751

DOKUMENTUMOK

<i>C. Tóth Norbert</i> : Kiadatlan Árpád-házi királyi oklevelek a Zsigmondkori oklevéltárban	II/465
<i>Hermann Róbert</i> : Kossuth és Görgei között – Ludvig János kormánybiztosi jelentései 1849-ből	III/671
<i>Nagy Kornél</i> : Vardan Hunanean íwóvi örmény uniált érsek levele 1686-ból a lengyelországi és erdélyi örményekről	IV/1007

KISEBB CIKKEK

<i>John MacCormacnak</i> , a New York Times különtudósítojának beszámolója a budapesti helyzetről (Fordította: <i>Borhi László</i>)	V/1305
--	--------

FIGYELŐ

<i>Blazovich László</i> : Széjgyezetek a Szász tükör magyar fordításához	II/477
<i>Ruszoly József</i> : A magyar Sachsenspiegel-hez	II/483

BESZÁMOLÓ

Az SZKP XX. kongresszusa. Beszámoló a Politikatörténeti Intézetben 2006. február 22-én megrendezett tudományos konferenciáról (<i>Takács Róbert</i>)	V/1311
A MÚLTUNK 2006/2. számának tartalmából	V/1318

TÖRTÉNETI IRODALOM

- A Grösz-per előkészítése – 1951; *Balogh Margit – Szabó Csaba: A Grösz-per*
(Ism.: *Gergely Jenő*) I/267
- A Madas József emlékkonferencia (2002. április 16–17.) válogatott előadásai
(Ism.: *Fedeles Tamás*) II/525
- Ablonczy Balázs: Teleki Pál* (Ism.: *Pritz Pál*) II/528
- Ábrahám Barna: Az erdélyi románság polgárosodása a 19. század második felében*
(Ism.: *Niederhauser Emil*) II/523
- Andrejev, I. L.: Alekszej Mihajlovics. Zsizny zamecsatyelnih ljugyej*
(Ism.: *Kurunczi Jenő*) III/795
- Arcanum DVD-könyvtár V. (Ism.: *Kulcsár Beáta*) I/274
- Arhiva Istorică a României (Ism.: *W. Kovács András*) II/504
- Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században (Ism.: *Skorka Renáta*) II/519
- Benda Kálmán: A nemzeti hivatástudat nyomában. Történelmi, történelemelméleti,
művelődéstörténeti, iskolapolitikai és csángómagyar tanulmányok,
írások, interjúk* (Ism.: *Szabó András Péter*) IV/1074
- Bridge Building and Political Cultures:
Hungary and Finland 1956–1989 (Ism.: *Romsics Ignác*) V/1328
- Czigány István: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság
beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700.*
(Ism.: *Bagi Zoltán*) IV/1070
- Csejtei Dezső – Juhász Anikó: Amerika felfedezése és az új globális rend*
(Ism.: *Rákóczi István*) II/522
- Dávid Géza – Fodor Pál: „Az ország ügye mindenk előtt való” A szultáni tanács
Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)* (Ism.: *Varga Szabolcs*) II/512
- Dávid Géza: Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és
közigazgatás-történeti tanulmányok* (Ism.: *Sudár Balázs*) VI/1579
- Dokumentumok II. Rákóczi Ferenc és társai
újratemetéséhez (1873–1906) (Ism.: *Szabó Dániel*) V/1324
- Dombrády Lóránd: A magyar hadigazdaság a második világháború idején*
(Ism.: *Pogány Ágnes*) I/262
- Drelicharz, Wojciech: Annalistyka Małopolska XIII–XV. wieku. Kierunki rozwoju
wielkich roczników kompilowanych* (Ism.: *Bagi Dániel*) IV/1062
- East Central Europe at the Turn of the 1st and 2nd Millennia
(Ism.: *Thoroczkay Gábor*) IV/1061
- Ein Zweigeteilter Ort? Hof und Stadt in der Frühen Neuzeit
(Ism.: *Dominkovits Péter*) VI/1575
- Fraesdorff, David: Der Barbarische Norden. Vorstellungen und
Fremdheitskategorien bei Rimbart, Thietmar von Merseburg,
Adam von Bremen und Helmold von Bosau* (Ism.: *Halmágyi Miklós*) II/497
- Halász Iván: A tábornokok diktatúrái – a diktatúrák tábornokai.
Fehérgárdista rezsimek az oroszországi polgárháborúban 1917–1920*
(Ism.: *Niederhauser Emil*) III/801
- Halmesvirta, Anssi: Cooperation across the Iron Curtain: Hungarian–Finnish Scientific
Relations of the Academies from the 1960s to the 1990s* (Ism.: *Romsics Gergely*) III/811
- Handbuch der historischen stätten Siebenbürgen (Ism.: *Tringli István*) I/251
- Hatházi Gábor: Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek
Kiskunhalas környékén* (Ism.: *Szende László*) II/501
- Jogtörténeti tanulmányok VIII. Emlékezés Csizmadia Andor
jogtörténész professzorra (Ism.: *Domaniczky Endre*) III/803
- Kajtár István: Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe* (Ism.: *Domaniczky Endre*) III/805
- Karády Viktor – Kozma István: Név és nemzet. Családnév-változtatás,
névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon
a feudalizmustól a kommunizmusig* (Ism.: *Kápolnai Iván*) V/1322

<i>Kincses Katalin Mária: Kultusz és hagyomány. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulójára (Ism.: Bánkúti Imre)</i>	IV/1072
<i>Kozári Monika: A dualista rendszer (Ism.: Domaniczky Endre)</i>	VI/1595
<i>Lehner, Georg – Lehner, Monika: Österreich-Ungarn und der „Boxeraufstand“ in China (Ism.: Vámos Péter)</i>	I/251
<i>Macht und Memoria. Beräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit (Ism.: Szabó Péter)</i>	VI/1582
<i>Miskolczy Ambrus: Románok a történeti Magyarországon; Miskolczy Ambrus: Határjárás a román–magyar közös múltban (Ism.: Fenyő István)</i>	VI/1592
<i>Moszkovija: Szpecifika razvityii (Ism.: Kurunzi Jenő)</i>	III/792
<i>Nacionalizmuselméletek (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	II/807
<i>„Orosz arcképcsarnok” (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	II/527
<i>O Slovenskej historiografii v Collegium Carolinum (Ism.: Vesztróczy Zsolt)</i>	III/799
<i>Oplatka András: Széchenyi István (Ism.: Spira György)</i>	V/1319
<i>Petrić, Hrvoje: Koprivnica u 17. stoljeću. Okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu (Ism.: Varga Szabolcs)</i>	VI/1587
<i>Piti Ferenc: Szabolcs megye hatóságának oklevelei (1284–1386); C. Tóth Norbert: Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387–1526) (Ism.: Tringli István)</i>	II/505
<i>Romsics Gergely: Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában (Ism.: Borhi László)</i>	I/254
<i>Segeš, Vladimír: Od rytierstva po žoldnierstvo. Stredoveké vojenstvo v Uhorsku so zretelom na Slovensko (Ism.: Pálosfalvi Tamás)</i>	IV/1064
<i>Snagovi foglyok (Ism.: Sipos Péter)</i>	V/1332
<i>Snagovi jegyzetek (Ism.: Sipos Péter)</i>	V/1331
<i>Studia Professoris – Professor Studiorum. Tanulmányok Erszegi Géza hatvanadik születésnapjára (Ism.: Bónis Péter)</i>	II/506
<i>Szaharov, A. N.: Rosszija: Narod, pravityeli, civilizacija (Ism.: Margarita Vandalkovszkaja–Szvák Gyula)</i>	I/258
<i>Szakály Sándor: Kik voltak, honnan jöttek? (Ism.: Dombrády Lóránd)</i>	I/265
<i>Szarka László: Kisebbségi léhelyzetek – közösségi alternatívák (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	III/809
<i>Szendé Katalin: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen (Ism.: Skorka Renáta)</i>	II/510
<i>Szili Sándor: Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	III/798
<i>Szkrinnjov, R. G.: Vaszilij Sujszkij; R. G. Szkrinnjov: Tri Lzsedmitrija (Ism.: Kurunzi Jenő)</i>	III/789
<i>T. Tóth Sándor: Az erdélyi matematika történetéből (Ism.: Demény Lajos)</i>	VI/1590
<i>Tóth Árpád: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban (Ism.: Ugrai János)</i>	VI/1597
<i>Tusor Péter: A barokk pápaság (1600–1700) (Ism.: Gárdonyi Máté)</i>	IV/1066
<i>Tusor Péter: Purpura Pannonica. Az esztergomi „bíborosi szék” kialakulásának előzményei a 17. században (Ism.: Véghseő Tamás)</i>	IV/1067
<i>Vámos Péter: Magyar jezsuita misszió Kínában (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	II/526
<i>Vengri i ih szoszegyi v Centralnoj Jevrope v srednyije veka i Novoje Vremja (Ism.: Sashalmi Endre)</i>	II/515

KRÓNKA

<i>Borsa Iván (1917–2006) (C. Tóth Norbert)</i>	II/533
<i>Búcsú Rozsnyói Ágnes-től (1923–2006) (Romsics Ignác)</i>	II/536
<i>H. Balázs Éva (1915–2006) (Krász Lilla)</i>	VI/1601
<i>IN MEMORIAM 1956 (Summarys)</i>	V/1339
<i>Puskás Júlia (Gyáni Gábor)</i>	V/1335
<i>Tóth István György (1956–2005). (E. Kovács Péter)</i>	IV/1077

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

140. ÉVFOLYAM 2006. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA, PRITZ PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Szerkesztők: PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, URBÁN ALADÁR, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Makkai Béla:* A sajtó szerepe a magyar kormány ó-romániai nemzet gondozási programjában . . . 3
Takács Tibor: A városi elit Nyíregyházán a 20. század első felében 25

KÖZLEMÉNYEK

- Seres Attila:* A szovjet piac „meghódítása” és a magyar tőke Trianon után.
Iratok a szovjet–magyar vegyes kereskedelmi társaság történetéhez (1923). 79
Paál Vince: A diplomácia „konyhájában”. Gratz Gusztáv a breszt-litovszki béketárgyalásokon . 127
Tilkovszky Loránt: Gratz Gusztáv és a „Népinémet Bajtársak” viszonya történetéhez.
1935–1936. évi dokumentumok Gratz irathagyatékából. 161
Helyreigazítás 198
Peter Pastor: Magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok 1935–1941: meghíusult újbóli közeledés . 199
Réti György: Egy méltatlanul elfeledett olasz történészről 219

TÖRTÉNETI IRODALOM

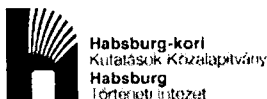
- Handbuch der historischen stätten Siebenbürgen (*Ism.: Tringli István*) 251

<i>Georg Lehner, Monika Lehner: Österreich–Ungarn und der „Boxeraufstand“ in China</i> (Ism.: <i>Vámos Péter</i>)	251
<i>Romsics Gergely: Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása</i> az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában (Ism.: <i>Borhi László</i>).	254 –
<i>A. N. Szaharov: Roszija: Narod, privatyeli, civilizacija</i> (Ism.: <i>Margarita Vandalkovszkaja–Szvák Gyula</i>)	258
<i>Dombrády Lóránd: A magyar hadigazdaság a második világháború idején</i> (Ism.: <i>Pogány Ágnes</i>).	262
<i>Szakály Sándor: Kik voltak, honnan jöttek?</i> (Ism.: <i>Dombrády Lóránd</i>).	265 –
<i>A Grósz-per előkészítése – 1951; Balogh Margit – Szabó Csaba: A Grósz-per</i> (Ism.: <i>Gergely Jenő</i>).	267
<i>Arcanum DVD-könyvtár V. (Ism.: Kulcsár Beáta)</i>	274

*Folyóiratunk a Nemzeti Kulturális Alap és a
Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány
támogatásával jelent meg*

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG Nemzeti Kulturális Alapprogram
MINISZTERIUMA

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

139. ÉVFOLYAM (2005)

1–6. SZÁM

H. Balázs Éva köszöntése (*Kosáry Domokos*) V/1063

TANULMÁNYOK

- Belényi Gyula*: A munkások állami ellenőrzése és a munkásellenállás (1949–1956) I/43
- Dobszay Tamás*: A szabad községek rendezésétől a szerződött községek felszabadításáig.
A községek ügye az 1843/44-es országgyűlésen III/545
- Dominkovits Péter*: A rendi jogok védelmezője – a központi utasítások
végrehajtója: a 17. századi magyar vármegye IV/855
- Gergely András*: Általános választójog 1848-ban? (A megyei törvény vitája az utolsó
rendi országgyűlésen). III/585
- Khavanova, Olga*: Az apai érdemeket a fiúkban jutalmazni...
Az iskoláztatás privilégiuma Mária Terézia uralkodása idején V/1105
- Konrád Miklós*: A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón VI/1335
- Kovács Gábor*: Szombathelyi Ferenc és a »Balkáni megszálló hadosztályok ügye« 1943-ban . VI/1371
- Krász Lilla*: „A mesterség szolgálatában” Felvilágosodás és „orvosi tudományok”
a 18. századi Magyarországon V/1065
- Megjelent a Múltunk I/82
- Neumann Tibor*: Választott nemesi esküdek Nyitra megyében
(Az 1486. évi 8. tc. végrehajtása) II/261
- Orosz István*: A kisebb királyi haszonvételek kérdése a reformkorban és 1848–49-ben . . . III/515
- Sudár Balázs*: Vác városának török házősszeírása 1570-ből IV/791
- Tilkovszky Loránt*: A Deutscher Schutzbund és Magyarország. Nemzetiségpolitika –
népiségpolitika. Területvédelem – kisebbségvédelem. (1918–1921). I/3
- Zsoldos Attila*: Az ifjabb király országa II/231

KÖZLEMÉNYEK

- Almási Gábor*: Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában:
Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584) (I. rész) IV/889
- Almási Gábor*: Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában
a 16. században: Dudith András és Zsámboky János (II. rész) V/1131
- Bagi Dániel*: Szent László és Szent István Gallus Anonymus gestájában.
Megjegyzések a III. könyv 25. fejezetéhez II/291
- Balla Tibor*: Az első világháborús osztrák–magyar tábornokok életrajzának kutatása. I/83
- Bobory Dóra*: Batthyány Boldizsár és humanista köre. Erudíció,
természettudomány és mecenatúra egy 16. századi magyar főúr életében. IV/923
- Bódy Zsombor*: Szociálpolitika és szociáldemokrácia Magyarországon
az I. világháború idején VI/1457
- Deák Ágnes*: „Kiegyenlítési program-kovácsaink”, 1861–1865. . . . . III/695
- E. Kovács Péter*: A leggazdagabb magyarok 1472-ben. Egy követjelentés és a valóság . . . II/421
- Fenyő István*: Eötvös József és az osztrák Staatsschrift III/683
- Gericz József*: Középkori országgyűléseink és az európai jogfejlődés
(A római jog hatása Magyarországon) II/353
- Hermann Róbert*: A nagykanizsai képviselőválasztás 1848 júniusában III/629
- id. Frivaldszky János*: Néhány adat a románság magyarországi történetéhez II/449
- Kövér György*: Osztrák credit – magyar hitel. Az Osztrák Creditanstalt és
a Magyar Általános Hitelbank kartellje (1871–1900) V/1261
- Kruppa Tamás*: Nagyvárad jelentősége a Báthoryak művelődés- és valláspolitikájában . . IV/945
- Kulcsár Krisztina*: Bécs és Varsó. Két herceg az udvari élet forgatagában (1760–1761). . . V/1169
- Lupescu Radu*: Hunyadi János alakja a magyar és a román történetírásban. II/385

<i>Magyar Eszter</i> : A Keszthelyi Georgikon erdésziskolájának szakmai megalapozása. Egy magyar erdész tanulmányai a 19. század elején	V/1233
Megjelent a Múltunk 2005. évi 3. száma	VI/1476
<i>Németh Péter</i> : A tokaji uradalom kialakulása	II/429
<i>Pilkhoffer Mónika</i> : Pécs építéstörténete 1890–1910 között. Statisztikai elemzés	VI/1427
<i>S. Pallós Piroska</i> : Magyar állami népiskolák a fiumei kormányzóságban 1870–1918	III/733
<i>Semsey Viktória</i> : A portugál sajtó az 1848–49-es magyarországi eseményekről	III/659
<i>Sokcsévi Dénes</i> : A fiumei rezolúció és az 1905 és 1907 közötti horvát-magyar közeledés előkészítése a horvát sajtóban	III/751
<i>Szabó Éva Eszter</i> : A migráció szerepe az Egyesült Államok és Kuba kapcsolatában	I/101
<i>Szakály Orsolya</i> : A brit–magyar kapcsolatok egy ismeretlen fejezete: báró Vay Miklós londoni küldetése 1790-ben	V/1207
<i>Tóth Péter</i> : „Szent Zsigmondnak ő azt felnevezteté” Luxemburgi Zsigmond és a magyarországi dinasztikus szentkultusz	II/367
<i>Veszprémy László</i> : Anonymus Itáliában?	II/335
<i>Völgyesi Orsolya</i> : A Széchenyi–Kossuth-vita mellékszínere: a Pest megyei büntetőeljárás reform ügye 1841-ben	III/611

MŰHELY

<i>K. Lengyel Zsolt</i> : A hungarológia mint interdiszciplináris és regionális tudomány. Korszerűsítésének kutatás- és oktatásügyi szempontjai a német nyelvű Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok keretében	IV/1011
<i>Miroslav Michela</i> : A Rothermere-akció visszhangja Csehszlovákiában 1927–1928-ban	VI/1497
<i>Tóth Andrej</i> : A Huszár-kormány meghívása a párizsi békekonferenciára (1919. december – 1920. január).	VI/1477

DOKUMENTUMOK

<i>Kelenik József</i> : Lazarus von Schwendi emlékiratai a török elleni védelmi rendszer magyarországi kiépítéséről (1576)	IV/969
<i>Seres Attila – Sipos Péter – Vida István</i> : Kontinentális blokk vagy keleti hadjárat? Iratok V. M. Molotov 1940. novemberi berlini látogatásáról	I/135

KISEBB CIKKEK

<i>Buza János</i> : Hans Dernschwam 1555. évi számvetése és emlékiratának záró esztendeje	IV/1025
<i>Soós László</i> : Magyarul? Németül? Adalék a magyar minisztériumok nyelvhasználatához (1884).	III/769

FIGYELŐ

<i>Bánkúti Imre</i> : Észrevételek II. Rákóczi Ferenc régi-új biográfiájához	V/1285
<i>Makk Ferenc</i> : Amicus Plato, sed magis amica veritas	II/459
<i>Varga Szabolcs</i> : A 15–17. századi horvát történelem kutatásának új irányairól (1990–2004).	IV/1035

BESZÁMOLÓ

Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat közgyűléséről	VI/1551
Globalizáció és fragmentáció között. Beszámoló a Történelem Világkongresszusáról (<i>Tomka Béla</i>)	VI/1558
(In)divisibiliter ac (in)separabiliter. IV. (Habsburg) Károly, az I. világháború és a soknemzetiségű Monarchia felbomlása. Nemzetközi konferencia Rómában, 2004. november 25–26-án (<i>ifj. Bertényi Iván–Zeidler Miklós</i>)	VI/1515

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről
(Ism.: *Urbán Aladár*) II/498
- Armálisok. Nemesi címerlevelek a Zala Megyei Levéltár gyűjteményéből 1477–1898
(Ism.: *Bariska István*) V/1318
- Biographie Schreiben (Ism.: *Frank Tibor*) V/1301
- Brown, Gordon*: Maxton (Ism.: *Jemnitz János*) VI/1595
- Der aufgeklärte Absolutismus im Europäischen Vergleich (Ism.: *Ugrai János*) VI/1570
- Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik
in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich
im 16. Jahrhundert (Ism.: *H. Németh István*) V/1309
- Galla Ferenc*: Ferences misszionáriusok Magyarországon és Erdélyben a 17–18. században
(Ism.: *Tóth István György*) II/484
- Geschichte der Oberlausitz (Ism.: *Tringli István*) III/776
- Gesta Principum Polonorum. The Deeds of the Princes of the Poles. (Ism.: *Bagi Dániel*) II/477
- H. Németh István*: Városszabályok és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon.
(A felső-magyarországi városszövetség) 1–2. köt. (Ism.: *Bácskai Vera*) IV/1047
- Hagyomány, közösség művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László
születésnapjára (Ism.: *Héjja Júlia*) VI/1574
- Hobsbawm, Eric J.*: Interesting Times. A Twentieth-Century Life (Ism.: *Jemnitz János*) VI/1592
- Hornyák Árpád*: Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927
(Ism.: *Pritz Pál*) VI/1589
- Keegan, John*: A második világháború (Ism.: *Galló Krisztián*) I/211
- Kosztolnyik, Z. J.*: Hungary under the Early Arpads, 890s to 1063
(Ism.: *Tóth Sándor László*) III/771
- Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes*: Rákóczi Tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok
a Rákóczi-szabadságharcról. I–II. köt. (Ism.: *Mészáros Kálmán*) IV/1053
- „Lajos Kossuth Sent Word...” Papers delivered on the occasion of the bicentenary
of Kossuth’s birth. (Ism.: *Csorba László*) VI/1586
- Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére
(Ism.: *Szabó A. Ferenc*) VI/1567
- Magyar kormányprogramok 1867–2002 (Ism.: *Szabó Dániel*) III/783
- Mil ans d’histoire Hongroise. Histoire de la Hongrie de la conquête jusqu’à nos jours
(Ism.: † *Sahin-Tóth Péter*) II/487
- Molnár Antal*: Mezőváros és katolicizmus (Ism.: *Varga Szabolcs*) IV/1050
- Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában (Ism.: *Niederhauser Emil*) I/201
- Oreusz, Ivan Ivanovics*: Oroszország háborúja a magyarok ellen
1849-ben (Ism.: *Urbán Aladár*) IV/1057
- Oroszország és Európa* (Ism.: *Niederhauser Emil*) III/780
- Palotás Emil*: Kelet-Európa története a 20. század első felében (Ism.: *A. Sajti Enikő*) III/787
- People and Nature in Historical Perspective (Ism.: *Szende Katalin*) II/495
- Peresztrojka és tulajdonáthelyezés. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltozás
történetéből a Szovjetunióban (1985–1992) (Ism.: *Bartha Eszter*) I/221
- Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései,
1934–1941 (Ism.: *Deák István*) I/206
- Scrinia Slavonica (Ism.: *Hornyák Árpád*) I/226
- Sokcsevits Dénes*: Magyar múlt horvát szemmel (Ism.: *Niederhauser Emil*) III/779
- Schmitz, Markus*: Westdeutschland und die Schweiz. Die neuformierung der bilateralen
beziehungen nach dem krieg 1945–1952 (Ism.: *Fiziker Róbert*) I/213
- Sienell, Stefan*: Die Geheime Konferenz unter Kaiser Leopold I. (Ism.: *Pálffy Géza*) V/1316
- Szabó Csaba*: Die Katholische Kirche Ungarns und der Staat in den Jahren 1945–1965
(Ism.: *Mózes György*) I/219
- Szakály Orsolya*: Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós báró (1756–1824)
(Ism.: *Urbán Aladár*) II/489
- Szalai Miklós*: Ifjabb Andrassy Gyula élete és pályája (Ism.: *Szabó Dániel*) III/781

Szerkesztői jegyzetek a Pesti Hírlaphoz I. kötet. 1841. (Ism.: <i>Pajkossy Gábor</i>)	VI/1579
<i>Szvák Gyula – Jevgenyij Anyiszimov: IV. Iván – I. Péter</i> (Ism.: <i>Sashalmi Endre</i>).	IV/1055
The Long Arm of Papal Authority. Late Medieval Christian Peripheries and their Communication with the Holy See (Ism.: <i>Erdélyi Gabriella</i>).	V/1305
<i>Tóth István György: Politique et Religion Dans la Hongrie du XVIIe Siècle. Lettre des Missionnaires de la Propaganda Fide</i> (Ism.: <i>Kecskés Gusztáv</i>)	IV/1049
Urbaria et conscriptiones. Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban (Ism.: <i>Fazekas Zoltán</i>).	II/481
<i>Vámos Péter: Magyar jezsuita misszió Kínában</i> (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	III/778
<i>Varga Lajos: Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon 1916–1918</i> (Ism.: <i>Mucsi Ferenc</i>)	VI/1588
Vidéki diákmozgalmak 1956-ban (Ism.: <i>Izsák Lajos</i>)	VI/1597
<i>Winkelbauer, Thomas: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter.</i> (Ism.: <i>Fazekas István</i>)	V/1313

KRÓNIKA

A Századok közlési szabályzata	IV/1060
A Századok közlési szabályzata	V/1331
A Századok közlési szabályzata	VI/1607
Balogh Sándor (1926–2004) (<i>Földes György</i>).	VI/1603
Benda Gyula (1943–2005) (<i>Kövér György</i>).	V/1327
Galántai József (1926–2004) (<i>Holger Fischer</i>)	VI/1601
Islámov, Tofik Muszlim Oglu (1927–2004) (<i>Mucsi Ferenc</i>)	II/509
Szádeczky-Kardoss Samu (1918–2004) (<i>Makk Ferenc</i>)	II/507
Szita László (1933–2005) (<i>Varga J. János</i>)	V/1323

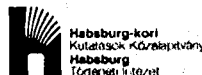
*Folyóiratunk a Nemzeti Kulturális
Alapprogram és a Habsburg-kori Kutatások
Közalapítvány támogatásával jelent meg*

nka

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG Nemzeti Kulturális Alapprogram

MINISZTERIUMA

Makkai Béla

A SAJTÓ SZEREPE A MAGYAR KORMÁNY Ó-ROMÁNIAI NEMZETGONDOZÁSI PROGRAMJÁBAN

A kivándorolt magyarság kormányzati támogatásának kezdetei

A 19–20. század fordulójára — *Bánffy Dezső kormányának* erőszakos asszimilációs törekvéseivel szakítva — új nemzetpolitikai irányvonal formálódott ki, amely nem fordult szembe ugyan a magyarság Kárpát-medencei vezető szerepének, sőt balkáni „küldetés”-ének hagyományával, a megvalósítás lehetséges módozatait illetően azonban karakteresen új elvi álláspontot képviselt. „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” programját Széll Kálmán kabinetje öntötte formába. E soktényezős és hosszú távú cselekvési terv szellemi atyja, Klebelsberg Kuno miniszterelnökségi titkár volt, aki a magyarság kiegyezés utáni demográfiai, gazdasági és kulturális fejlődését tervszerűen, kormányzati eszközökkel kívánta meghatározni. Tervezetében a hangsúly a nemzetiségi perifériák „átgyúrása” helyett a „belső faji erő” megővésére és gyarapítására került. Elsődleges célként a magyarság kivándorlásának tényleges megfékezését, majd az idegenbe szakadt többszáz ezernyi magyar hazatelepítését jelölte meg; s e visszavándorlási többlet révén hosszabb távon tervbe vette a nyelvhatárokon élő magyar szórványok tömbökbe kovácsolását, végeredményben a magyar etnikum szállásterületének fokozatos kiterjesztését is. Az idegen ajkú perifériák leszakadása ellenében a nemzetiségek magyarságét meghaladó kivándorlására és spontán asszimilációjára épített, aktív — de motivációit tekintve inkább defenzív — nemzetpolitikai koncepció egyúttal a szerb és román irredentizmus kihívásaira adott „történelmi” válasznak tekinthető.

A „szétszéledő” magyarság tömörítésére már az 1880-as évektől voltak kísérletek, például a bukovinai székelyek hazatelepítésével. A kudarcos próbálkozások után azonban a figyelem a legnagyobb tömeget jelentő amerikai magyarokra terelődött. A századfordulón elindított „*Amerikai akciót*” aztán sorra követték a szomszédos területek kivándoroltjaira fókuszáló nemzetgondozási programok. 1901-től a romániai, 1904-től a szlavóniai, 1905-től a bukovinai és 1909-től a boszniai akció vette kezdetét. A segélypolitika gerincét a magyar nyelvű hitélet és iskoláztatás feltételeinek megteremtése jelentette, de az asszimilációs tendenciák ellenében egyéb eszközök is számításba jöttek (mint az önszegélyező- és művelődési egyletek támogatása, ösztöndíjas értelmiség- és szakmunkásképzés, estenként gazdasági- és pénzügyi támogatás, jogsegélyszolgálat stb.).¹

¹ *Makkai Béla*: Végvár, vagy hidfő? „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában, 1904–1920. Budapest, Lucidus, 2003. A romániai és bukovi-

A bukovinai és boszniai töredék-magyarság gondozási programjaiban a sajtónak értelemszerűen nem jutott szerep (noha a Száva túloldalán 1911-ben történt egy gyors kudarcral végződő lapalapítás²) a szlavóniai és regáti akcióban azonban elsőrendű feladatnak számított az intenzív magyarellenes szellemi hatások visszaverése, így ezen régiókban a tájékoztatás és befolyásolás hatékony eszközére — a sajtóra — fokozottan támaszkodni kívántak.

A kivándorlási célterületeken magyar sajtó hagyományról legfeljebb az egyesült román fejedelemségek esetében beszélhetünk, ahol az 1848/49-es szabadságharc emigránsai már a század derekán magyar nyelvű hetilapot alapítottak,³ amelyet aztán továbbiak követtek. Ezen „önerős” vállalkozások az anyaországgal való kapcsolattartás és a kivándoroltak szellemi összefogása jegyében születtek, de rendszerint a befogadó nép és az anyanemzet történelmi ellentéteinek enyhítését is feladatuknak tekintették. (Ebbe a sorba tartozik az 1860-ban kiadott *Bucuresti Magyar Közlöny*⁴ s két évtizeddel későbbi „reinkarnációja”,⁵ a valamennyi közül legsikeresebb *Bucuresti Híradó*,⁶ valamint a század legvégén kiadott, kérészetű *Bukaresti Közlöny*.⁷)

A küldetéses szereppel ugyanakkor éles ellentmondásban állt a szakmai hozzáértés hiánya, a dilettantizmus. A nagyarányú írástudatlanság s a századfordulós gazdasági válságban jelentkező megélhetési gondok ráadásul erősen behatárolták e lapok lehetőségeit, noha a potenciális olvasóközönség — a gyors ütemű asszimiláció ellenére — újabb és újabb bevándorlókkal gyarapodott. A regáti magyarság tudatállapotának formálásában — a káros folyamatok eredőjeként — egyre inkább teret nyert az erdélyi és bánági román értelmiségiekkel „feltöltött”, s így mind kifejezettebben magyarellenesre hangolt román sajtó. Anyanyelvű hírforrás hiányában a bevándorolt magyarság az odahagyott szülőföldet a kenyéradó új haza sajtóorgánumainak tükrében nem egyszerűen ellentmondásosnak, de — a nagyhatalmiság minden látszata ellenére — gyengének és riasztóan ellenszenvesnek láthatta.⁸ A kereskedelmi tárca bukaresti tudósítója, Márffy-Mantuano Rezső írta 1901 telén: „a rumán hírlapirodalom csaknem állandóan hamis és tendenciózus híreket közöl Magyarországról”.⁹ Ezért — jótékony ellensúlyképpen — egy hazai tőkével létrehozott, de széles

nai akciókról l. *Uő*: Idegenben. Tanulmányok a magyar–magyar kapcsolatok korai történetéből. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2004.

² Az 1911-ben alapított Bosnyák Hírlap néhány szám után megszűnt. L. Tarkovich József, a Julián Egyesület igazgatója levele Khuen-Héderváry Károly miniszterelnökhöz (1911. máj. 22.). Magyar Országos Levéltár (MOL), Miniszterelnökség központilag iktatott és irattározott iratai (K 26), 945. cs., 1911–XVI–3117. sz. (359. alapsz.)

³ A Hunnia (a későbbi Bukaresti Magyar Társulat) 1857-ben alakult, s ez az egyesület lett 1860-ban a *Bucuresti Magyar Közlöny* kiadója. A lapot Koós Ferenc református lelkész, Bem tábornok egykori huszára, majd a hajdani márciusi ifjú, Oroszhegyi Józsa szerkesztette. L. *Makkai Béla*: Az első magyar nyelvű újság O-Romániában. Pro Minoritate, 2004/Tavaszi. 19–36.

⁴ *Uő*.

⁵ Az 1882-ben „feltámasztott” lapot ezúttal Németh Gábor református kántor-tanító jegyezte.

⁶ *Makkai Béla*: Egy kisebbségi hetilap – a *Bucuresti Híradó* (1876–1882). Magyar Kisebbség (Kolozsvár), 2004. 3. sz. 257–282.

⁷ 1900-ban a kéthetente megjelenő lapot Bartalus János református esperes szerkesztette.

⁸ Márffy-Mantuano Rezső jelentése Láng Lajos kereskedelemügyi miniszternek (1902. márc. 28.). MOL, K 26, 858. cs., 1902–XXII–1496. sz.

⁹ Márffy-Mantuano jelentése Lángnak (1901. febr. 22. Másolat). MOL, K 26, 858. cs., 1902–XXII–2274. sz. (1496. alapsz.)

romániai előfizetői bázison nyugvó mértékadó magyar lap megindítására tett javaslatot.¹⁰ A feladat azonban meglehetősen összetettnek bizonyult.

Számolni kellett többek között a szenzációhajhász és harsány magyarországi sajtóhíradások baljós diplomáciai következményeivel. A „*Romániai akció*” kezdetén a közös külügyminisztérium a diplomáciai támogatást kérő magyar kormánynak az együttműködéshez azt a feltételt szabta, hogy tartsa korában a hazai sajtót. (Már a craiovai és bukaresti magyar iskolák támogatása miatt 1901-ben kirobbant sajtópolémia is a felesleges diplomáciai bonyodalmak elkerülésére figyelmeztetett.)¹¹ Széll Kálmán kormányfő egyik átiratában e szavakkal igyekezett megnyugtatni Agenor Gołuchowski közös külügyminisztert: „a magam részéről a legnagyobb nyomatékkal figyelmeztetek minden itteni beavatott tényezőt a discretio szigorú szem előtt tartására, s a legjelentékenyebb magyar lapokat is felhívom, hogy a romániai magyarság dolgaival egyáltalán ne foglalkozzanak”.¹²

Nemcsak a jó és rossz hírek egyaránt káros lecsapódásának veszélyét kellett kiküszöbölni, de a lapalapításnál körültekintően kellett eljárni a megfelelő személyek kiválasztásában is. Nem volt tanácsos például zsidó származású szerkesztőt megbízni – „tekintettel a sajátos bukaresti viszonyokra”.¹³ Ezt a politikai klímát nem csak heveny antiszemitizmus és katolikus-ellenesség, de a szabad véleménynyilvánítás akár tetteles korlátozása is jellemezte. Ugyancsak Márffy-Mantuano írta figyelmeztetőleg: „a rumán kormány, vagy ha ez nem, a felizgaltott deákság a neki nem tetsző zszurnalisztákat egyszzerűen kiüldözi”.¹⁴

A Bukaresti Magyar Újság létrejötte és integrálása a „Romániai akcióba”

1902 januárjában — ha nem is Budapest várakozásainak megfelelően — egy katolikus pap indította útjára a *Bukaresti Magyar Újságot*. S minthogy ez a regáti magyarság elemi érdeke volt, a lapot csakhamar felkarolta a magyar kormányzat is. A támogatás elveit a „*Romániai akció*” munkatervének VIII. fejezete rögzítette,¹⁵ amely a sajtó kérdését szoros összefüggésben tárgyalta az egyesületi ügyekkel. Az akció vezetése abban bízott, hogy az újság révén „talán lehetne a bukaresti magyar társadalmat [...] oly irányban befolyásolni, hogy a különféle egyesületek lehetőleg a Magyar Társulat körül tömörüljenek”, s ezzel megszűnne a tucatnyi egyesület erőfecsérlő torzsalkodása. Az akcióhoz olyan

¹⁰ Márffy-Mantuano jelentése Láng Lajosnak (1901. máj. 27.). MOL, K 26, 858. cs., 1902–XXII-2274. sz. (1496. alapsz.)

¹¹ Wlassics Gyula kultuszminiszter levele Széll Kálmán miniszterelnökhöz (1901. júl. 4.). MOL, K 26, 548. cs., 1901–XXII-2609. sz. (811. alapsz.)

¹² Fogalmazvány (1902. júl. 28.). MOL, K 26, 548. cs., 1902–XXII-2418. sz. (672. alapsz.)

¹³ Az egyik fővárosi lap például arról cikkezett, hogy a magyaroknál legfeljebb a zsidókat gyűlölik jobban a Kárpátok túloldalán, mivel a szívós székely „teljesen értéktelenné teszi a román munkásokat”. Példának a Limbovica Takaré- és Hitelegyesületet említette, amelynek alapszabályzata nem engedte meg, hogy zsidó, vagy magyar tagokat vegyenek fel. L. Pesti Hírlap, 1902. okt. 30.

¹⁴ A Pester Lloyd bukaresti tudósítója is kapott ilyen fenyegetést. L. Márffy-Mantuano jelentése Lángnak (1902. dec. 9. Másolat). MOL, K 26, 858. cs., 1903–XVIII-638. sz. (405. alapsz.)

¹⁵ Az idegenbe vándorolt magyar honosok nemzeti gondozása: Románia. MOL, K 26, 548. cs., 1902–XXII-sz. n. (672. alapsz.)

eszes és kifogástalanul hazafias embert kerestek, aki a sokágú teendőket a magyar kormány és az osztrák–magyar követség intenciói szerint végezné. A szakértők úgy ítélték meg, hogy erre a feladatkörre lelkész, vagy tanító nem alkalmas, hiszen a megbízatás bizonyosan elvonná őket saját közösségük eredményes szolgálatától; nem beszélve a bizalomvesztésről, amit a függelmi viszonyok keveredése sokakban kiválthat (s ez az érintett egyházi közösségnek, illetve a magyar iskolaügynek nagyobb kárt okozna a remélt haszonnál). Érvelésük szerint — a kormányzati szerep elkendőzése érdekében — egy független egzisztencia kisebb kockázattal töltheti be akár a bűnbak szerepét, s bonyodalmak nélkül leváltható, illetve pótolható. A „bizalmi személy” konkrét feladatait a következőkben állapították meg: a legpatinásabb civil szerveződés, a Magyar Társulat nagyobb dotációjával emelni kell a magyar köz- és kulturális élet színvonalát. Egy rátermett, nyelveket beszélő, keresztény ember a dotált titkári állásban az egyleti élet motorjává kell legyen, s így később sikerrel léphet Bálinth János szerkesztő helyére.

A Miniszterelnökség III. ügyosztályának keretében működő Sajtóiroda bármilyen alapossággal készítette is elő a regáti magyar orgánum megjelentetését, a katolikus lelkész által megindított lap arculatát közvetlenül nem befolyásolhatta. A xenofób közhangulatban a lap romániai recepciója adott is némi okot az aggodalomra.

Az *Apărarea Națională* főszerkesztője a *Bukaresti Magyar Újság* megjelenését ügynökök mesterkedésének, a sajtószabadsággal való visszaélésnek, a szerkesztőket pedig „báránybőrbe öltözött farkasok”-nak nevezte, akiknek veszedelmes terve a csángók tudatának megzavarása.¹⁶ A negatív hangulatkeltésnek minden bizonnyal szerepe lehetett abban, hogy a magyar állameszme terjesztésében is elmarasztalt lapot a román posta számos moldvai előfizetőnek nem kézbesítette.¹⁷ Azt, hogy az újdonsült magyar orgánum nem szolgált rá e súlyos vádakra, a honi közgyűjteményekben fellelhető — sajnálatos módon: egyetlen — lappéldány alapján kellene megállapítanunk. Nos, az említett 12. számban a szerkesztők — a hetilap „ismeretterjesztő” műfajának megfelelően — tisztelegnek Kossuth emléke, s az éppen 45 éves Hunnia magyar egyesület alapítói előtt. A jubileum kapcsán a cikkíró ugyan arra figyelmezteti a romániai magyarság újabb nemzedékét, hogy: „közös gonddal és fáradhatatlan odaadással mentsük meg nemzetiségünket”, ám a románság ellen irányuló indulatoknak nyomát sem találjuk.¹⁸

A lap irányvonalával és nívójával a magyar fővárosban mégsem lehettek feltétlenül elégedettek. A bukaresti kereskedelmi tudósító szakmai szempontból emelt kifogást a lelkész személye ellen. A lap közgazdasági kérdések iránti érdektelenségét a szerkesztő dilettantizmusával magyarázta. (Később Palla-

¹⁶ Barna Endre [írói álneven – Közéapajtay]: Románia nemzetiségi politikája és az oláhajkú magyar polgárok. Kolozsvár, EMKE, 1908. 18. A szerkesztésbe Holló János tanító és Vizi Dénes nyugalmazott katolikus kántortanító segített be. L. Bukaresti Magyar Újság, 1902. júl. 6.

¹⁷ Barna: i. m. 17–18.

¹⁸ Az egyesületek életéről szóló híradások között arról olvashatunk, hogy a Dal- és Műkedvelő Kör a Magyarországon is jól ismert Radu D. Rosetti *Lecke* c. darabját mutatta be. Az előadásra magát a szerzőt is meghívták. L. Bukaresti Magyar Újság, 1902. márc. 23.

vicini János követ is lépéseket tett a közgazdasági rovat elindítására.¹⁹⁾ Márffy-Mantuano Rezső ugyanilyen szigorral ítélte meg a hetilap ellenzéki politikai vonalvezetését (pl. Kossuth visszahonosításának követelését, vagy a kormányzati felelősség felvetését a székelység gazdasági nyomoráért.)²⁰⁾ Amint a magyar egyesületekben, a *Bukaresti Magyar Újság* szerkesztőségében is kizárólag ellenzéki lapokból tájékoztattak a nagyvilág és a két haza dolgairól. Ezen a tudósító oly módon kívánt segíteni, hogy a hazai társszerkesztőségeknek küldött lapszámok fejében igényelt cserepéldányokból Bukarestbe csak a „legmegfelelőbbeket” javasolta eljuttatni. Azok után, hogy Budapest a lap megjelenését végül évi 2 ezer koronával támogatta — ami a nyomdaköltségek felét fedezte —, a lojálisabb viszonyulás méltán elvárható volt.²¹⁾ Később a Miniszterelnökség a cserekapcsolattól hűvösen elzárkózó fővárosi lapok közül jó néhányat előfizetett.²²⁾ Az agrártárca a *Földművelésügyi Értesítő* és a *Néplap* tiszteletpéldányaival bővítette a kínálatot.²³⁾ A gazdagabb híranyag — Márffy-Mantuano megítélése szerint — kiemelte a lapot az érdektelenségből,²⁴⁾ ám a magyar kormány a továbbiakban mégsem kívánta megtartani eredeti formájában. Az ok, hogy a katolikus reverendát viselő Bálinth kellő elővigyázatosság nélkül élére állt a Magyar Társulat református vezetésével elégedetlen csoportnak. A fölszikkasztó ellentétek hamarosan kínos bírósági ügygé dagadtak, amiről a román sajtó leplezetlen kárörömmel számolt be.²⁵⁾ A botrányossá váló helyzet gyors beavatkozást sürgetett.

Szerkesztőváltás; növekvő közéleti befolyás

A „Romániai akció” karácsony előtti konferenciáján már szóba került az új szerkesztő konkrét személye is. Poliány Zoltánt a sajtócézár és főrendiházi tag, Rákosi Jenő javasolta a posztra.²⁶⁾ A külügyminisztérium 1903. februári álláspontja is az volt, hogy a teljes évig szemlézett lap a helyi magyar ügyekről megkívánt tájékoztatás alapvető igényeinek sem tud megfelelni, s Bálinthra inkább az oktatás terén kellene alapozni.²⁷⁾ Poliány viszont a kivándoroltak köré-

¹⁹⁾ Széll Kálmán levele Láng Lajoshoz (1902. júl. 9. Fogalmazvány). MOL, K 26, 858. cs., 1902–XXII–2424. sz. (1496. alapsz.) Erre a posztra Márffy-Mantuano a kereskedelmi miniszterhez írt 1902. márc. 28-ai jelentésében a Kereskedelmi Részvénytársaság bukaresti alkalmazottját, Kálmán Oszkárt ajánlotta. L. MOL, K 26, 858. cs., 1902–XXII–1496. sz.

²⁰⁾ Márffy-Mantuano jelentése Lángnak (1902. máj. 27.). MOL, K 26, 858. cs., 1902–XXII–1496. sz.

²¹⁾ Uo.

²²⁾ Azzal a feltétellel, hogy a friss hírek „bedolgozása” után kötelesek azokat a magyar kaszinó olvasóközönségének rendelkezésére bocsátani. Ily módon juthatott el a *Budapesti Hírlap*, a *Magyar Nemzet*, a *Budapesti Napló*, az *Egyéttértés*, a *Magyarország* és a *Vasárnapi Újság* stb. a bukaresti magyar olvasókhoz. L. Széll Kálmán levele Láng Lajoshoz (1902. júl. 9. Fogalmazvány). MOL, K 26, 858. cs., 1902–XXII–2424. sz. (1496. alapsz.)

²³⁾ Márffy-Mantuano jelentése Lángnak (1902. márc. 28.). MOL, K 26, 858. cs., 1902–XXII–1496. sz.

²⁴⁾ Márffy-Mantuano jelentése Lángnak (1902. dec. 19.). MOL, K 26, 858. cs., 1903–XVIII–638. (405. alapsz.)

²⁵⁾ Emlékirat a romániai magyarok nemzeti szervezése tárgyában. MOL, K 26, 548. cs., 1902–XXII–4644. sz. (672. alapsz.) 40. p.

²⁶⁾ Pro domo. A Romániai akció 1902. dec. 15-ei ülésének határozatai. MOL, K 26, 858. cs., 1902–XXII–4887. sz. (1496. alapsz.)

²⁷⁾ Széll Kálmán átírata Agenor Gołuchowski közös külügyminiszterhez (1903. febr. Fogalmazvány). MOL, K 26, 858. cs., 1903–XVIII–405. sz.

ben végzendő misszióhoz meglehetősen magas árat próbált kialakítani.²⁸ (Az uralkodóhoz jóváhagyásra felterjesztett anyagban azonban a regáti magyar sajtóorgánium céljaira eleve lényegesen többet, 35 ezer frankot kalkuláltak.²⁹)

Poliány programját és írói stílusát ugyanakkor Berczik Árpád, a Sajtóiroda főnöke is igen meggyőzőnek találta.³⁰ Felmerült ugyan — egy takarékosabb ajánlattal — Sebestyén Ede megbízása is, ám ezt Rákosi határozottan ellenezte, mondván, hogy a zsurnaliszta „egy hasonló vendégszereplése alkalmával már sok bajt csinált.”³¹

A megbízás feltételeiről Pallavicini János bukaresti követ úgy nyilatkozott, hogy a kinevezendő szerkesztőtől nem szabad sajnálni a pénzt, mert „ha a kiküldöttnek van mit féltetnie, így körültekintőbb és diszkréttebb, s mint ilyen bizalmas értesülések beszerzésére is használható.”³² Poliány igényét így csaknem változtatás nélkül elfogadták.³³

A titkos megbízást tehát a fél éve „menetkész” Poliány kapta, akinek 1903 nyaráig kellett berendezkednie Bukarestben.³⁴ A kormány elvi instrukciói szigorúak és igen egyértelműek voltak: „Minden ízetlen hyperlojalitás elkerülésével tartozik Ön Románia és intézményei iránt lojalitással viseltetni”; továbbá vállalnia kellett, hogy a hazai lapokban nem teregeti ki a romániai magyarok dolgait.³⁵ Ellentétben Sebestyénnel, aki a romániai magyar érdeksérelmekről a *Budapesti Hírlap*ban megjelentetett, s diplomáciai bonyodalmakkal fenyegető cikkhez szolgált „pótolhatatlan” értesüléseivel. Feltehetőleg ezzel próbált „törleszteni” elutasításáért.³⁶ A lapszerkesztői pályázat vesztese ezt még azzal te-

²⁸ Az évi 4460 koronás szubvención s a 6 ezer koronás szerkesztői illetményen túl feleségével együtt vasúti ingyenjegyet és 1000 koronás egyszeri letelepedési támogatást igényelt. L. Uo.

²⁹ Az akció pénzügyeit svájci frankban számították, mivel a 19. század második felében függetlenedő balkáni államok is ehhez az értékálló pénznemhez igazították saját valutáik árfolyamát. A mondhatni törvényszerűen jelentkező pénzromlást, sőt a menetrendszerűen bekövetkező államcsődöket azonban így sem tudták elkerülni; noha éppen gazdasági értelemben Románia a sikeres kivétel. Érdekes, de nem egészen világos a magas költség indoklása: a lap nemcsak a szellemi színvonal emelését, de „a romániai magyar kolóniák gazdasági consolidálás[át]” is szolgálná. Pro domo. (D. n.) MOL, K 26, 575. cs., 1903–XVIII–80. sz.

³⁰ Pro domo. (D. n.) MOL, K 26, 858. cs., 1902–XXII–4953. sz. (1496. alapsz.)

³¹ Azt is mérlegelni kellett, hogy a zsidó származású Sebestyén hogyan illeszkedik be a xenofób Romániában. Az újságíró, aki egy esztendő már eltöltött Romániában mindössze 4 ezer korona támogatást kért, ám már a kezdetekkor bensőséges miniszterelnökségi kapcsolataival kérkedett. Klebelsberg Rákosinál is tájékozódott az ügyben, aki a külföldi poszton nemkívánatosnak ítélte Sebestyén személyét. L. Klebelsberg 1903. márc. 22-ei jelentése, továbbá a közös külügyminiszterhez címzett, márc. 26-án kelt fogalmazvány. MOL, K 26, 858. cs., 1903–XVIII–1006. sz. (405. alapsz.)

³² Uo.

³³ 5 ezer korona fizetés, 4 ezer korona támogatás a bevétel levonása után. A szállítási kedvezményt nem, de a letelepedési támogatást ugyancsak megítélte a Miniszterelnökség. L. Válasz Gólu-chowski 1903. ápr. 28-ai levelére. (Fogalmazvány.) MOL, K 26, 858. cs., 1903–XVIII–1871. sz. (405. alapsz.)

³⁴ Uo.

³⁵ Pro domo. Szóbeli utasítások Poliány Zoltán szerkesztőnek. (D. n.) MOL, K 26, 858. cs., 1903–XVIII–2981. sz. (405. alapsz.)

³⁶ Szmrecsányi Pál nagyváradi püspök, a „*Romániai akció*” katolikus ágának vezetője, egyik bukaresti beosztottját hitte a rosszízű hazai sajtóközlemény sugalmazójának, megkeresésére azonban Rákosi Jenő tudatta vele, hogy a „hírforrás” Sebestyén volt. L. Szmrecsányi levele Széllhez (1903. máj. 8.). MOL, K 26, 575. cs., 1903–XVIII–2005. sz. (407. alapsz.) A miniszterelnök levélben

tézte, hogy Bukarestben a magyarelles *Epoca* szerkesztőjével mutatkozott, s a román sajtó — neki köszönhetően — csakhamar a titkos magyar kormány-misszió híréből visszhangzott.³⁷

A Kárpátokon túli olvasóközönség Poliány nevét ugyancsak hamar megismerte. A Bálinttal való stafétaváltás 1903 kora őszen történt, ám nem volt egészen problémamentes, ugyanis a lelkész nem tudott elszámolni az erdélyi püspök, valamint az EMKE pénzügyi támogatásával, s az anyaországi forrásokból alapított nyomda magyar betűkészletének is nyoma veszett.³⁸ A Miniszterelnökség azonban tekintettel volt a lapalapító előd vitathatatlan érdemeire, s — hogy „a derék pap el ne kedvetlenedjék”³⁹ — méltányosságból a giurgiui plébániára helyeztették át.⁴⁰ A pap-szerkesztő búcsúlakomáját azonban az egykori munkatársak fenekedése árnyékolta be. Miután Poliánynak ily módon sikerült ellenségeket szereznie, egy csapásra a kivándorolt magyar közösségeket pusztító viszály részesévé vált.⁴¹ Később abból származtak kellemetlenségei, hogy ambiciózusan belevetette magát a katolikus egyházközség megszervezésébe.⁴² Mégis viszonylag könnyű volt számára a beilleszkedés a bukaresti magyarság egyleti életébe. Nem sokkal posztja elfoglalása után a Bukaresti Magyar Társulat díszelnökévé, feleségét pedig zászlóanyává választották. S ez nagyon is megfelelt az előzetes terveknek; az már kevésbé, hogy az egyleti pártoló tagság és a zászlónyaság „költségeire” külön segílyt kért megbízóitól.⁴³ Forgolódása mégis meghozta az első sikereket: 1903. szeptember végén arról számolt be, hogy sikerült visszaterelnie a korábban kivált dalárda tagságát a Társulatba; „majd később olvasztom a többit” — ígérte kissé kérkedően.⁴⁴ Igyekezetét azzal honorálták, hogy a főkonzulátusi anyakönyvezetőt arra utasították, hogy a házassági hirdetésekkel Poliány lapjában tegye közzé, ami természetesen keresettebbé tette a *Bukaresti Magyar Újságot*.⁴⁵ Az általános elégedettség jelének tekint-

---

kérte Goluchowskitól, utasítsa Pallavicini János követet, hogy a Bukaresti Magyar Újság szerkesztői posztjától elűtött, s bizonyára rendkívül frusztrált Sebestyéntől óvakodjanak, s lehetőleg érjék el mielőbbi hazatérését. L. Széll levele Goluchowskihoz. (1903. máj. 17. Fogalmazvány.) Uo.

³⁷ Átirat Agenor Goluchowskinak, válaszul a külügyminiszter 1903. ápr. 28-ai levelére. MOL K 26, 858. cs., 1903–XVIII–1871. sz. (405. alapsz.)

³⁸ Poliány Zoltán jelentése a Miniszterelnökségnek (D. n. Ér.: 1904. febr. 7.) MOL, K 26, 604. cs., 1904–XVIII–636. sz. A szerkesztő jelentésében az áll, hogy a pénzt hosszas és botrányos utánjárást követően találta meg, és fizette vissza Bartók György református püspöknek. L. Uo. 45–46. p.

³⁹ Átirat Agenor Goluchowski külügyminiszternek. (1903. márc. 26. Fogalmazvány.) MOL, K 26, 858. cs., 1903–XVIII–1006. sz. (405. alapsz.)

⁴⁰ Pro domo. (D. n.) MOL, K 26, 742. cs., 1904–XVIII–3480. sz. (1702. alapsz.)

⁴¹ Poliány Zoltán félhivatalos levele a Miniszterelnökségnek. (1903. szept. 24.) MOL, K 26, 858. cs., 1903–XVIII–ad 97. (405. alapsz.) Mint írta: „Itt 4–5 ember gyűlölködésén és bosszúvágyán múlik minden. A népet ezek uszítják egymás ellen.”

⁴² Ebbéli erőfeszítéseit azonban Pallavicini követ kifejezetten nagyra értékelte. L. Pallavicini jelentése Agenor Goluchowski közös külügyminiszternek. (1904. jan. 8. Fogalmazvány.) MOL, K 26, 858. cs., 1903–XVIII–5338. sz. (405. alapsz.)

⁴³ Poliány Zoltán félhivatalos levele a Miniszterelnökségnek. (1903. szept. 3.) MOL, K 26, 858. cs., 1903–XVIII–ad 97. (405. alapsz.)

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ L. Fogalmazvány Plósz Sándor igazságügy miniszternek (1903. okt. 11.), valamint a miniszter 32639/1903 I. M. rendelete (1903. okt. 23.). MOL, K 26, 858. cs., 1903–XVIII–4191. és 4428. sz. (405. alapsz.)

hetjük, hogy 1904 januárjában a kormány arra kérte az akcióban érintett egyházak képviselőit (Szmrecsányi Pál katolikus és Bartók György református püspököket), hogy minden beosztottjukat szorítsák a szerkesztővel való aktív kapcsolattartásra.⁴⁶ Poliányt viszont külügyi csatornákon arra hívták fel, hogy a lap gazdasági karakterének erősítése végett lépjen érintkezésbe a mezőgazdasági tárca alá tartozó Székelyföldi Kirendeltséggel, s minden feltűnést kerülve, tege közé annak hirdetéseit.⁴⁷

Alig egy éves működés után 120 előfizetője volt a lapnak, amely hetente 6–700 példányban gördült le a nyomdagépről. Poliányt a szokványosnak mondható gáncsoskodások ellenére sokan segítették, egyházközségi elnöksége tekintélyt adott számára, s a friss lapszámokat olvasó magyarok hamarosan egyik szellemi vezérükként tisztelték. A sikerek hatására már ekkor tervbe vette az újság fejlesztését, mivel csak nagyobb példányszámban, több oldalon és mellékletekkel (nap-tárral, regényújsággal) gyarapodva látta biztosítva a román konkurencia ellensúlyozását. Legalább is ezzel érvelt feljebbvalóinak a felmerülő költségek fedezetéért folyamodván.⁴⁸ 1904 tavaszán egy jelentősebb beruházásihitelekérelemmel állt elő, hogy a *Bukaresti Magyar Újság* előállításának teljes folyamata az ő – s általa a magyar kormány ellenőrzése alá kerüljön. Természetesen az akció vezetésének is érdekében állt megtörni az egyetlen magyar (bár elavult) betűkészlettel rendelkező bukaresti nyomda monopóliumát, de fedezet hiányában a fejlesztést a következő pénzügyi évre halasztották.⁴⁹ Ehhez képest Poliány még ugyanazon év őszén újabb pályázatot nyújtott be: a Julián Egyesület⁵⁰ közvetítésével egy évi 200 koronás iroda-általány jóváhagyását kérte. Az egyesület ajánlása szerint ezt a romániai magyarok kalendáriumának közös munkálatai és Poliáynak a magyar családok hazatelepítésével és az ösztöndíjra jelöltek közvetítésével kapcsolatos sűrű teendői kellőképpen indokolták.⁵¹ Az elmondottakból kiviláglik, hogy Poliány az eredeti várankozásoknak megfelelően a „*Romániai akció*” egyik kulcsfigurájává vált, s méltán rászolgált „bizalmi férfiú” elnevezésre.

Ennek a személye iránt táplált bizalomnak a jele, hogy a romániai titkos akcióba akaratlanul és avatatlanul beavatkozó budapesti sajtó megfélemezésében is fontos szerepet kapott. A *Pesti Hírlap* egy 1905-ben megjelent közleménye — a *Magyar iskolák elrománosítása* címmel — éles szavakkal támadta nemcsak a román, de a magyar kormányt és a bukaresti külképviselőt tagjait is.⁵² A buka-

⁴⁶ Fogalmazvány Szmrecsányi Pál nagyváradi katolikus és Bartók György erdélyi református püspökökhöz (1904. jan. 21.). MOL, K 26, 858. cs., 1903–XVIII–410. sz. (335. alapsz.)

⁴⁷ Uo. De törődtek Poliány személyes igényeivel is: Klebelsberg többször is közbenjárt érdekében Falk Miksánál, aki a Magyarországi Hírlapírók Nyugdíjintézetének elnöki tisztét is betöltötte. A külföldön működő Poliánnyal azonban rendkívüli megbízatása ellenére sem tettek kivételt. L. Klebelsberg levele Falk Miksa országgyűlési képviselőhöz (1904. ápr. 12. Fogalmazvány) és Pro domo (1904. dec. 9.). MOL, K 26, 858. cs., 1904–XVIII–718. és 5775. sz. (335. alapsz.)

⁴⁸ Poliány Zoltán memoranduma Tisza Istvánhoz. (D. n. Ér.: 1904. febr. 7-én) MOL, K 26, 604. cs., 1904–XVIII–636. sz.

⁴⁹ Poliány Zoltán 1904. ápr. 26-ai levele Tisza Istvánhoz, ill. fogalmazvány a közös külügyminiszterhez jún. 20-ai dátummal. MOL, K 26, 858. cs., 1904–XVIII–2806. sz. (335. alapsz.)

⁵⁰ A magyar kormány „*Szláviai akciójának*” fedőszervezete. Ügyvezető igazgatója Klebelsberg Kuno volt.

⁵¹ Pro domo. (1904. nov. 14.) MOL, K 26, 858. cs., 1904–XVIII–5325. sz. (335. alapsz.)

⁵² Magyar iskolák elrománosítása. *Pesti Hírlap*, 1905. márc. 12.

resti parlamentben csakugyan napirendre tűzték annak a törvénytervezetnek a tárgyalását, amely a külföldiek által fenntartott (!) magániskolákban célul tűzte ki a román nyelvórák megháromszorozását. A harciasan élesre hangszerelt cikk szerint Bukarestben a magyar érdekeket nem képviseli senki, a Monarchia „meghunyaszkodik a kicsiny, de vakmerő Románia előtt”. A román nemzeti karakter árnyoldalait bemutató, s a románellenes indulatok felszítására is alkalmas tiltakozás lehetséges diplomáciai következményeit a kormány egy higgadt hangvételű sajtó-helyreigazítással kívánta mérsékelni.⁵³ A megbízást a *Bukaresti Magyar Újság* szerkesztője kapta. Poliány tapintatos „bukaresti levele” Rákosi Jenő *Budapesti Hírlapjában* látott napvilágot.

Poliány írásában megköszönte a laptárs érdeklődését, de arra figyelmeztetett, hogy a hasonló témájú hazai cikkek java „cél tészeszt, s nekünk inkább árt, mint használ”. Majd sietett leszögezni, hogy a román tanfelügyelet egyetlen magyar iskolát sem zárattott be, legfeljebb az államnyelv ismeretére vonatkozó követelmények szigorodtak, ami viszont mindenütt — Magyarországon is — a boldogulás előfeltétele. A magyar nemzeti érdekek érvényesülésére végül azt az érvet hozta fel, hogy a közelmúltig egyetlen református magyar iskola működött az ó-királyságban, szemben a jelen örvendetes állapotaival.⁵⁴

Mindezek után természetesnek tűnik, hogy a Miniszterelnökség nemcsak a 6 ezer frankos kamatmentes hitelt ítélte meg a szerkesztőnek, de szubvencióját is jelentősen megemelte.⁵⁵ Viszonzásképpen azt várták tőle, hogy a lap egy éven belül heti két alkalommal jelenjék meg. A budapesti személyes egyeztetésen az akció illetékesei mégis arra az álláspontra jutottak, hogy — noha a regáti magyarság intenzív orientálása hosszútávon ezt kívánná — a *Bukaresti Magyar Újság* még nem alkalmas a filléres napilappá válásra.⁵⁶

A beruházások és a sikeres üzletpolitika eredményeként azonban a lap forgalma így is örvendetesen növekedett. A gyarapodó bevételek és a saját nyomda előnyei miatt — a bukaresti követ javaslatára — Poliány támogatását valamelyest mérsékeltek, s a Sajtóalap helyett a Külföldi Alap költségvetésébe illesztették.⁵⁷

⁵³ N. B., Emlékeztető, ill. Berzeviczy Albert kultuszminiszter levele Tisza István miniszterelnökhöz (1905. márc. 27.). MOL, K 26, 631. cs., 1905–XVII–1542. sz.

⁵⁴ A romániai magyar iskolák ügye. Levél a szerkesztőhöz. *Budapesti Hírlap*, 1905. ápr. 21. Ha magyar iskolákat nem is, de görögöket bezárattott Dobruzdzásban a román hatóság. L. *Bíró Sándor: Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok (1867–1940)*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1989. 247. Bukarestben több magyar elemi- és ún. ismétlőiskola, óvoda és diákékezte működött, de katolikus és református jelleggel hosszabb ideig léteztek elemi iskolák Bráilában, Galați-ban, Ploiești-ben, Pitești-ben, Giurgiuban, Buzăuban, Turnu-Severinben, Tîrgovşiteban, sőt Sardaruban és Brezoiuban is. L. *Makkai Béla: Magyarsággonozás Galațiin (1901–1920)*. In: Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére. Szerk. Ablonczy Balázs, ifj. Bertényi Iván, Hatos Pál, Kiss Réka. Budapest, Books in Print, 2002. 492–504.; *Uő: A kivándorolt magyarság anyaországi támogatása a múlt század elején – Ploieşti példáján. Századok*, 2002. 1. sz. 3–30.; *Uő: A református magyarság Ó-Romániában. Pro Minoritate*, 2005/Tavaszi. 69–81.

⁵⁵ Mégpedig 75%-kal 7 ezer frankra. A hiteltörlesztést Poliánynek csak egy évvel később kellett megkezdenie, évi 800 frankos részletekben. L. Tisza átirata Gołuchowskinak. (1905. márc. 30. Fogalmazvány.) MOL, K 26, 858. cs., 1905–XVII–1558. sz. (239. alapsz.)

⁵⁶ N. B. (Emlékeztető, 1905. máj. 29.) MOL, K 26, 858. cs., 1905–XVII–2243. sz. (239. alapsz.)

⁵⁷ N. B. (Emlékeztető, 1906. júl. 25.) MOL, K 26, 858. cs., 1906–XVII–3327. sz. (310. alapsz.)

Mindez 1906 derekán történt, amikor is a szakmai karrierjének csúcsára elérkező Poliány az első nagyobb botlását elkövette. Lapja 47. és 48. számában elmarasztalta a „*Romániai akció*” református ágának vezetőjét, Újváry István esperest, mondván, hogy az nem látja, a magyar egyesületek társadalmi integrálódásához milyen kiváló alkalmat kínál egy bemutatkozás Károly király 40 éves uralkodói jubileumán.⁵⁸ A megbántódott lelkész az erdélyi püspök révén nyilvános elégtételt követelt. A Miniszterelnökség a mindig tapintatos Pallavicini őrgróf közvetítését kérte. A követség hamarosan kimerítő jelentést tett az ügyről, melynek végkicsengése az volt, hogy a kialakult helyzetért az érintettek egyaránt hibásak. Miután azonban a maga posztján mindkettő hasznos munkát végzett, a Miniszterelnökség lezárta az ügyet azzal, hogy hasonló nyilvános konfrontációt a továbbiakban nem néz el az akció alkalmazottaitól.⁵⁹

A magyar egyesületek közös (!) pavilonjában tett több mint félórás királyi vizit egyébként kétségtelenül jó hatással volt a magyarság romániai megítélésére. A kiállítás sikerének fényében sütkérező Poliány tehát nem minden alap nélkül nevezhette „diadalnak” az eseményt.⁶⁰

Ebben a kivételes pillanatban a szerkesztő új fejezetet próbált nyitni a romániai magyar sajtó történetében, s azzal kereste meg a külföldi akciók szellemi atyját és motorját, Klebelsberg Kunót, hogy alkalmasnak látná az időt lapja napilappá fejlesztésére. A külügyi csatornán megérkező elutasítás azonban kijózanító tárgyilagossággal utalt a szűkös keresletre, és a vállalkozás felfuttatásának egyéb kockázataira. Távlatos terveihez Poliány így kedvesegetten igyekezett egyéb pártfogókra lelni. Először ifj. Andrássy Gyula belügyminiszternél ajánlkozott,⁶¹ majd 1907 tavaszán az agrártárcától próbált támogatáshoz jutni.⁶² Schönburg herceg, az új bukaresti követ ekkor már arról tájékoztatta a kormányt, hogy Bukarestben Poliány hazatérését rebesgetik. Virágnyelven ezt a szándékot fejezte ki a szerkesztő újabb előterjesztése is, amelyben javadalma jelentős növelése mellett rendkívüli segélyért folyamodott. A csatolt orvosi szakvélemény gyógyfürdő kúrát javasolt számára..

Az akció vezetése — tekintettel a jelentős inflációra — nem zárkózott el az illetményemeléstől, a gyógykezelés támogatásával azonban nem kívántak hivatkozási alapot teremteni. A kért „drágasági pótlék” kevesebb, mint felének jóváhagyáshoz azonban egy baráti figyelmeztetés is társult, nevezetesen, hogy

⁵⁸ Bartók püspök Wekerle Sándor miniszterelnökhöz írt jún. 2-ai levele szerint a szerkesztő hazugnak, provokátornak és a magyar ügy ellenségének nevezte az esperest. L. MOL, K 26, 858. cs., 1906–XVII–3366. sz. (310. alapsz.) Újváry 1906. okt. 26-ai Bartókhöz írt levelében azt írta, hogy a nézeteltérés a „pavillonocska idétlen ötletéből keletkezett”. Egyébként „hazug fráter”-nek nevezte Poliányt. L. MOL, K 26, 858. cs., 1906–XVII–5348. sz. (310. alapsz.)

⁵⁹ Fogalmazvány (1906. nov. 2.) Bartók György református püspökhöz. MOL, K 26, 858. cs., 1906–XVII–5281. sz. (310. alapsz.)

⁶⁰ A fogadóbizottságban a lapszerkesztő Edit nevű lánya jó románsággal maga is szót váltott a királlyal. L. Bukaresti Magyar Újság, 1906. jún. 28.

⁶¹ Miután azt a hírt vette, hogy a tárca lapot kíván alapítani Romániában. Természetesen apellált külhoni tapasztalataira is. L. Poliány levele ifj. Andrássy Gyula belügyminiszterhez (D. n. Érk.: 1907. febr. 24.) MOL, K 26, 858. cs., 1907–XX–1757. sz. (320. alapsz.)

⁶² Poliány Zoltán levele Darányi Ignác földművelésügyi miniszterhez (D. n. Érk.: 1907. febr. 24.) MOL K 26 ME 858. cs., 1907–XX–1614. sz. (320. alapsz.)

hagyjon fel végre az Újváry esperes elleni ellenségeskedéssel, máskülönben nem tartóztatják...⁶³

Egy kéretlen konkurens: a Romániai Hírlap (1907–1910)

Ekkor lépett színre a tőkeerős laptulajdonos, Scheier Németh Ignác tájkertész és virág-nagykereskedő,⁶⁴ aki csaknem egy évtizedes romániai tartózkodás után⁶⁵ indította el a *Romániai Hírlapot* 1907 novemberében.⁶⁶ Hogy miért éppen ekkor? Rejtély. Az időzítést mindenestre gyanússá teszi, hogy a félszáz-ezernyi bevándorolt (és ugyanennyi csángó) magyarnak ekkor már évek óta saját lapja volt. Nem meglepő tehát az új, magyar orgánium összességében meglehetősen hűvös fogadtatása. Poliány maga is érthető ellenérzéssel reagált a szűkös anyanyelvi olvasótábor megosztását jelentő lapalapításra.

A Miniszterelnökség sajtóosztályán ugyan nem volt ismeretlen a laptulajdonos személye, a romániai titkos akció vezetését mégis az óvatos távolságtartás jellemezte. Scheier Németh ugyanis *Irányelvek* címmel közzétett szerkesztői programjában az orgánium teljes anyagi és politikai függetlenségével kérkedett,⁶⁷ ebből és más jelekből pedig kézenfekvően az következett, hogy az újságot a magyar kormány pártfogását élvező laptárs ellenében alapították.

Scheier Németh lapja a Kárpátok másik oldalán ugyancsak ideges reakciókat váltott ki.⁶⁸ A *Neamul Românesc* és a *Seara* című lapok sovinizmussal és titkos célok szolgálatával vádolták az „ellenlap”-ot (utóbbi egyúttal elismerte, hogy a *Bukaresti Magyar Újság* soha nem volt románellenes).⁶⁹

Akárhogy is ítélték meg a kortársak a virágkereskedő kiadói vállalkozását, azt mindenképpen le kell szögezni, hogy a helyi igényeknek megfelelő és lojális hangvételű kisebbségi hetilapot adott közre, amelynek talán csak egy komoly hibája volt: hogy megátalkodottan próbálta lejáratni szakmai riválisát.⁷⁰ Először a Magyar Társulat lobogójának beszerzésében vállalt visszás szerepe örvén tá-

⁶³ Budapest 2400 frank helyett 1000 frank illetménynövelést tartott méltányosnak. L. Pro domo (1907. júl. 2.) MOL, K 26, 858. cs., 1907–XX–3238. sz. (320. alapsz.)

⁶⁴ Romániai Hírlap (a továbbiakban: RH), 1908. nov. 29.

⁶⁵ Pro domo. (1908. ápr. 30.) MOL K 26 ME 858. cs., 1908–XX–825. sz. (245. alapsz.)

⁶⁶ Wodianer Rudolf, bukaresti főkonzul szerint a vállalkozó évi 60–70 ezer frank bevétellel rendelkezett. L. Pro domo. (1908. jan. 21.) MOL, K 26, 858. cs., 1908–XX–245. sz.

⁶⁷ A szerkesztő többek között azt írta a lap céljáról, hogy „részrehajlás nélkül, fölfelé [sic!] és lefelé egyaránt függetlenül álljon szolgálatában a magyarság ügyének”. L. RH, 1907. nov. 17.

⁶⁸ L. az említett lapok vonatkozó cikkeinek magyar fordításait. MOL, K 26, 858. cs., 1908–XX–245. sz.

⁶⁹ Uo.; Seara, 1908. nov. 19.; Neamul Românesc, 1908. nov. 15. [28.] A *Critica* 1908. febr. 21-i száma ugyancsak „dicséretes”-nek nevezte Poliány szakmai működését. Poliány gyakran hangoztató románbarátságát az is alátámasztotta, hogy felesége kiválóan megtanulta a nyelvet és fordított is románból; másfelől a szerkesztésében megjelenő *Romániai Magyarok Nagy Képes Naptár*ában színes tudósításokat közölt a korabeli Romániáról. L. Pro domo. (1908. ápr. 30.) MOL, K 26, 858. cs., 1908–XX–825. sz. (245. alapsz.)

⁷⁰ A Julián Egyesület úgy instruálta Poliányt, hogy tudomást se vegyen a provokatív vezércikkekről, hiszen a közöny mindennél sorvasztóbb hatású eszköz az új lap elnémítására. L. Pro domo. (1908. jan. 21.) MOL, K 26 858. cs., 1908–XX–245. sz.

madta Poliányt.⁷¹ A pénzügyi elszámolás követelése ettől kezdve visszatérő jelszó lett a *Romániai Hírlapban*.⁷² (1908/9 fordulóján Scheier Németh cikksorozatot is szentelt a kérdésnek.⁷³) Másutt a „vénesszonyok egyesületén” derült, amely erkölcsi szembesítést követelő lapjától hiába próbál szabadulni.⁷⁴ Úgy tűnik, Scheier Némethet a közélet-megváltó küldetés betöltésétől semmi nem téríthette el, s ennek legfőbb eszközét Poliány további módszeres ostromozásában vélte megtalálni.⁷⁵ (Bevallása szerint saját lapkiadói vállalkozását is a „nagyra törő”-nek és felelőtlennek tartott Poliány⁷⁶ megfélemezésének szándékával indította el.)

A kellemetlen számonkérések és fenyegető víziók természetes következményének tekinthető, hogy Scheier Németh hamarosan nemkívánatos személlyé vált a bukaresti magyarság legpatinásabb egyesületében.⁷⁷ Az pedig bizonyosan már a lap forgalmát is érintette, hogy a hírbe hozott egyesületi vezetők⁷⁸ a konkurenciánál kerestek vigaszt. Így a román főváros magyarságának első számú média-partnerévé mégsem az újsütetű *Romániai Hírlap*, hanem a *Bukaresti Magyar Újság*, majd annak megszűnése után a *Romániai Magyar Újság* lett.

A kellemetlen „tényfeltáró riportok” hatására tehát a regnáló egyesületi vezetők elpártolnak Scheier Némethtől. Lehetséges ugyanakkor, hogy a negatív szenzációkban gazdag sajtókampány az elégedetlenkedők és a pikáns hírekre éhes közönség soraiból többeket mégiscsak a lap hű olvasóivá tett. A felekezeti szempontból rendkívül megosztott romániai magyarság egy része feltételezhetően azt is kárörömmel nézte, hogy a szerkesztőtárs miként próbálja rásütni Poliányra az egyházellenesség bélyegét.⁷⁹ Scheier Németh immár a katolikus egyház tekintélyének védelmezőjeként ajánlotta a magyar kormány figyelmébe a katolikus tanfelügyelő „elkörtömölés”-ével s a református presbitérium bujtogatásával vádolt Poliányt. A *Bukaresti Magyar Újság* szerkesztőjét végül nem kevesebbert, mint egy küszöbön álló vallásháború előidézéséért kívánta vizsgálóbizottság elé állítani.⁸⁰

1908 januárjára valósággal megfagyott a levegő Poliány körül. Az Újváry esperessel tovább mérgesedő ellentétére utalva Klebelsberg a gyors megbékülést ajánlotta, ellenkező esetben mindkettejük visszarendelését helyezte kilá-

⁷¹ Minthogy a vételár háromszorosan meghaladta az anyaországi beszerzés szokásos költségeit (300 korona helyett 900-ba került), elmarasztalta Poliányt abban, hogy a közvetítők súlyosan megkárosították az anyagi gondokkal küszködő egyesületet. Scheier Németh kijelentette, hogy a regáti magyarságot többé nem lehet az orránál fogva vezetni. L. RH, 1908. máj. 10.

⁷² RH, 1908. máj. 17., 1908. máj. 24., 1909. márc. 18.

⁷³ Elszámolás. 3. RH, 1909. jan. 17.

⁷⁴ RH, 1908. dec. 20.

⁷⁵ A fiúmei *Tengerpart* szerkesztője, Fodor Oszkár kisebb erkölcsi károkozásért is állásával fizetett — emlékeztetett Scheier Németh —, pedig ő nem hazudta az uralkodónak magáról azt, hogy doktor volna, mint azt Poliány tette. L. RH, 1908. máj. 24.

⁷⁶ Poliány felelőtlenységét azzal próbálta bizonyítani, hogy karácsonyi szabadság címén volt mersze lapját 5 hétre felügyelet nélkül hagyni. L. RH, 1908. ápr. 5.

⁷⁷ Poliány levele Schönburg herceg bukaresti követhöz (1908. febr. 11.). MOL, K 26, 858. cs., 1908–XX–825. sz. (245. alapsz.)

⁷⁸ A Magyar Társulat új elnökét, Veress Jánost pl. „erkölcsi nullának” nevezi, és őt teszi felelőssé az eltűnt egyesületi javakért. L. RH, 1908. dec. 20. és 1909. márc. 18.

⁷⁹ RH, 1908. ápr. 5.

⁸⁰ Uo.

tásba.⁸¹ Legalább ilyen nyomasztó teher lehetett Scheier Németh szűnni nem akaró kampánya, amit ellenlábasa ráadásul a közélet megtisztítását célzó hazafias ténykedésként igyekezett beállítani.

Az ellentéteknek két jól tapintható okát ismerjük: Poliány egyik jelentésében azt írta, hogy a jómódú és követségi kapcsolatokkal is rendelkező Scheier Németh azt híreszteli, hogy Bukarestben bárki csak addig lehet magyar vezető, amíg ő akarja.⁸² Ha így lett volna is, Poliány megjelenésével ez a felállás gyökeresen megváltozott. A magyar kormány bizalmi embere — különösen katolikus körökben, de a Társulatban is — komoly befolyásra tett szert, ráadásul munkásságáért a román uralkodó, Károly, királyi érdeméremmel jutalmazta.⁸³ Scheier Némethnek tehát presztizs okokból állhatott útjában a *Bukaresti Magyar Újság* szerkesztője (s virágkereskedőként bizonyára szakmai kisebbségi komplexus is táplálhatta ellenszenvét). A másik lehetséges magyarázat az, hogy Scheier Németh a román érdekek kiszolgálójaként alapított lapot az — úgymond — román belügyekbe avatkozó *Bukaresti Magyar Újság* ellen. Ez a tétel ugyan évekig makacsul tartotta magát diplomáciai körökben és a Miniszterelnökségen, de Pallavicini János egykori bukaresti követ állításán kívül más érv nem támasztja alá. (Sőt a román sajtó is éles kirohanásokat intézett ellene; ami természetesen nem zárja ki a kormánykörökkel való kapcsolat lehetőségét.)

Az ellentétek élezése azonban nem csak Scheier Némethnek róható fel. Poliány maga is felelőtlenül járt el az *Egy szennylap* beszédes címet viselő vezércikkében, ahol alantas bulvárlapokkal rokonította, s „hasznos eszmékben vérszegény újságocská”-nak nevezte a laptársat. Scheier Németh persze nem maradt adós: Poliány „legitimitását” igyekezett megkérdőjelezni azzal, hogy a *Bukaresti Magyar Újság* egykori alapító-szerkesztője, Bálinth János katolikus pap érdemeit ecsetelte.⁸⁴ Egyúttal azt bizonygatta, hogy a külképviselőt erkölcsi, és a magyar kormány bőséges anyagi támogatása nélkül Poliány a bevándoroltak közösségi életét mértelyező tevékenységével már régen tönkrement volna. Ezt a piaci verseny elvének ellentmondó helyzetet a két hetilap példányszámának arányával is igyekezett érzékeltetni. Állítása szerint ugyanis a *Híradó* 3000, míg Poliány lapja alkalmanként mindössze 500 példányban jelent meg.⁸⁵

A Miniszterelnökségen ekkor már megérett az elhatározás, hogy a „megbízható és ügyes hírlapírónak bizonyult” Poliányt taktikai okokból kivonják a „tűzvonalból”, s idegenben szerzett tapasztalatait a „*Szlavóniai akció*”-ban kamatoztatják. Távozásának valószínűsíthető közelsége azonban egy súlyos dilemmát vetett fel: vajon helyettesítésével, vagy az ellenlábás Scheier Németh Ignác lapjának támogatásával kellene-e a romániai magyarság anyanyelvű saj-

⁸¹ Pro domo. (1908. jan. 21.) MOL, K 26, 858. cs., 1908-XX-245. sz.

⁸² L. 77. jegyz.

⁸³ Wekerle átirata Goluchowskihoz (1907. jan. 4. Fogalmazvány). MOL, K 26, 858. cs., 1906-XVII-6276. sz. (310. alapsz.) A kitüntetés bizonyos értelemben a romániai magyarság titkos pártfőjének, a magyar Miniszterelnökségnek az elismerését is jelenti, amely annak idején a román állammal szembeni lojális magatartásra intette a szerkesztőt. L. Feljegyzés a Poliánynak szóban adandó instrukciókról. (1903. júl. 13.) MOL K 26 ME 858. cs., 1903-XVIII-3002. sz. (405. alapsz.)

⁸⁴ Poliány 50 frank felajánlásával gyűjtést kezdeményezett Bálinth arcképének megfestésére. L. RH, 1907. nov. 24.

⁸⁵ RH, 1908. jan. 19.

tóorgánumát megtartani?⁸⁶ Az egyik költséges, a másik sokkal inkább kockázatos megoldásnak tűnt.

Poliány sorsa mindenesetre 1908 nyarára eldőlt, amikor is elvállalta a *Szlavóniai Magyar Újság* alapítását és szerkesztését.⁸⁷ A megüresedett romániai állásra benyújtott pályázatokat a Sajtóiroda következetesen ad acta helyezte, s így a *Bukaresti Magyar Újság* végleg elnémult.⁸⁸

Scheier Németh azonban nem tágított. 1908 szeptemberében egy ingyenes naptár kiadásáról tárgyalt a Miniszterelnökségen, s mivel a kormányfőnél nem kapott kihallgatást, a Sajtóiroda vezetőjével, idősebb Ábrányi Kornéllal találkozott. A megbeszélés során kiderült — legalább is a szerkesztő szerint —, hogy Ábrányi javasolta számára a szubvenció megadását, de azt mégis megtorpedózták. Scheier Németh hitetlenkedve foglalta össze a történeteket: hazaárulással vádolják, miközben jelentős anyagi áldozatot hozott és hoz a regáti magyarokért. A „kintiek” szolgálatára rendelt papokra, pedagógusokra és a követség munkatársaira apellált, hogy igazolják, nem tett mást, mint hűséget és tartást igyekezett plántálni honfitársaiba.⁸⁹

Budapest konzultált is a romániai külképvisellel, s megfontolta annak lehetőségét, hogy a romániai titkos nemzetgondozási akcióban immár Scheier Némethre alapozzon. A követség azonban a regáti magyaroktól kapott beadványra hivatkozva úgy foglalt állást, hogy az ellentétektől tépázott magyar enklávé nem tudná visszanyerni nyugalmát Scheier Németh megbízása esetén, ami viszont — főként, ha a szerkesztőnek csakugyan román megbízói vannak — további bonyodalmakat támaszthat.⁹⁰

Scheier Németh a Sajtóirodának címzett levelében a lapalapítás előzményeit úgy foglalta össze, hogy a történetbe beleszötte, miként ajánlott a Romániai akció talán legtekintélyesebb alkalmazottjának, a református esperesnek méltányos honoráriummal szerkesztői megbízatást, amivel nem csak közéletet megújító törekvéseinek tisztaságát, de Újváry feltételezett megbízójával, a magyar kormánnyal szembeni lojalitását is demonstrálhatta. Tervezete egyébként több ponton kedvezőbb volt Poliány évekkorábbi ajánlatánál. Vállalta például, hogy a lap 1000 példányát ingyen adná a legszegényebb olvasóknak, ahogyan kilátásba helyezte 240 tiszteletpéldány óhazába postázását is. Mindezek fejében csupán a nyomda- és postaköltségek térítését kérte. Ugyanakkor szóba hozta a személyét övező bizalmatlanságot s öntudatosan közölte: feljelentést tett önmaga ellen Visontai Soma udvari tanácsosnál, aki azonban nem talált rá nézve terhelő bizonyítékokat.⁹¹ A Miniszterelnökség egy ideig tanácstalan volt, Scheier Németh ugyanis a Sajtóosztályon járva egyértelművé tette, hogy tudo-

⁸⁶ Pro domo. (1908. ápr. 30.) MOL, K 26, 858. cs., 1908–XX–825. sz. (245. alapsz.)

⁸⁷ Alois Lexa von Aehrenthal közös külügyminiszter levele Wekerle Sándor kormányfőhöz (1908. júl. 27.). MOL, K 26, 858. cs., 1908–XX–3396. sz. (245. alapsz.)

⁸⁸ Először Farkas Ferenc, Amerikát megjárt egri tisztviselő pályázott a megüresedett posztra. L. Farkas Ferenc 1909. febr. 19-én kelt kérvénye Wekerle Sándor miniszterelnökhöz. MOL, K 26, 858. cs., 1909–XX–942. sz.

⁸⁹ RH, 1908. nov. 29.

⁹⁰ Pro domo. (1909. ápr. 3.) MOL, K 26, 858. cs., 1908–XX–1595. sz. (942. alapsz.)

⁹¹ Scheier Németh kérelme Wekerle Sándor miniszterelnökhöz (D. n. Ér. 1909. márc. 24-én). Uo.

mása van a titkos akcióról. (Számos részletet illetően csakugyan megalapozott sejtései voltak.) A kérdés továbbra is úgy merült fel, hogy új szerkesztőt küldjenek-e Bukarestbe, akit Scheier Németh akár könnyedén leleplezhet; avagy ki-sebb szubvencióval a *Romániai Hírlapot* nyerjék meg a regáti akció szócsövén-nek?⁹² Scheier Németh megpróbálta kiaknázni „birtokon belüli” helyzetét. Szívós próbálkozásai hátterében ugyanakkor érzékelhető az aggodalom, hogy amennyi-ben mégsem sikerülne hajdani riválisa, Poliány örökébe lépni, akkor a kormányza-ti támogatást a Bukarestben ez idő tájt szerveződő nyomdai vállalkozás nyeri majd el, s ismét versenyhátrányba kerül a szűk regáti magyar sajtópiacon. Is-mételt elutasítása után ezért is támadta megújuló erővel a hazai szászok által kiadott *Romániai Magyar Újságot*.⁹³

Újabb konkurencsával a sarkában a kikoszorózott Scheier Németh módszere-sen nyomozni kezdte, hogy a kormány köreiben ki is áll többek által felkarolt-nak hitt⁹⁴ segélyezése útjában. Némi kutakodás után Klebelsberg Kuno szemé-lyébe ütközött, aki osztotta Pallavicini őrgróf azon aggályait, hogy a román kor-mány általa ellenőrzi a regáti magyarságot.⁹⁵ Újságírói hitele visszaszerzése ér-dekében a szerkesztő rágalmozási pert indított a fiatal gróf ellen.⁹⁶ Ezzel ugyan tovább rontotta viszonyát a Miniszterelnökséggel, de bizonyos lehetett abban, hogy amennyiben nem képes elosztatni az ügynök voltával kapcsolatos gyanút, végképpen lemondhat az állami szubvencióról. Másfelől a kellemetlen és kocká-zatos procedúra vállalásával az igaza védelmében akár miniszterekkel is dacol-ni kész bajnok képét erősíthette regáti honfitársai szemében. A bírósági eljárás végül is kedvező eredményt hozott számára. Néhány hónap után elégtétellel közölhette olvasóival, hogy Klebelsberg Leo (sic!) a bíróság előtt elismerte téve-dését és bocsánatot kért tőle.⁹⁷

A per kimenetele bizonyos értelemben szalonképesebb partnerré avatta Scheier Némethet. Míg néhány hónappal korábban pénzhány és a szerkesztő személyi alkalmatlansága indokával irattárba helyezték az ügyet,⁹⁸ 1909 derekán

⁹² Pro domo. (1908. ápr. 30.) MOL, K 26, 858. cs., 1908–XX–825. sz. (245. alapsz.)

⁹³ Székely Bélát ő vezette be Bukarest magyar társadalmába, gyakran vendégül is látta. Szé-kely a szíveslátás után átpártolt a Magyar Társulathoz, s immár a szász nyomdának ajánlotta fel, hogy közvetíteni fog a kormánysegély kiutalásához. L. RH, 1908. dec. 6. Hogy az új lap csökkentette Scheier Németh esélyeit a támogatásra, igazolja, hogy 1908. dec. 31-én kérelmet nyújtottak be a Satóirodánál. L. Brozer Vilmos és Parzer Sándor kérelme Wekerléhez. MOL, K 26, 858. cs., 1909–XX–1340. sz. (942. alapsz.)

⁹⁴ Id. Ábrányi Kornélt és a tiszteletpéldány-listáján ugyancsak szereplő Romy osztálytanácsost pártfogóként tartotta számon. L. Scheier Németh kérelme Wekerléhez (D. n. Erk.: 1909. márc. 24.). MOL, K 26, 858. cs., 1909–XX–1595. sz. (942. alapsz.) 1909. október 1-jén a Miniszterelnökségen vizsgálat is indult annak kiderítésére, hogy melyik főtisztviselő biztatta segéllyel a műkertész-szer-kesztőt. N. B. (Emlékeztető, 1909. szept. 18.) MOL, K 26, 858. cs., 1909–XX–4708. sz. (942. alapsz.)

⁹⁵ Klebelsberg feljegyzése (1908. jan. 22.). MOL, K 26, 858. cs., 1908–XX–245. sz.

⁹⁶ Keresetében három budapesti és saját lapjában közzé tett bocsánatkérést követelt a becsüle-tébe gázolt fiatal gróftól. L. RH, 1908. nov. 29. A bírósági eljárást és Klebelsberggel történt találkozá-sát újabb pályázata ügyében Wodianer Rudolf bukaresti főkonzulhoz 1909. augusztusában írt levelé-ben is szóba hozta. L. MOL, K 26, 858. cs., 1909–XX–ad 4708. sz. (942. alapsz.)

⁹⁷ RH, 1909. febr. 28.

⁹⁸ Az iraton — pro domo — az áll, hogy Scheier Németh semmit sem változott, s a bukaresti követ álláspontjától függetlenül nincs pénz a „*Romániai akció*” sajtóügyeire. MOL, K 26, 858. cs., 1909–XX–1595. sz. (942. alapsz.)

a bukaresti követség új előterjesztésében a két bukaresti magyar lap összeolvasztására tett javaslatot, mondván, ez a megoldás elejét veszi a kicsinyes versengésnek, s a kormánynak jóval kisebb (évi 3 ezer frank) megterhelést jelent csupán. A javaslatot 1909 novemberében a bukaresti követség javaslatára a közös külügyminisztérium is támogatta, természetesen szigorú feltételekkel.⁹⁹ Az egyesülés s az áhitott béke azonban mégsem jött létre, sőt a korábbi ellentétek fokozott erővel izzottak fel a két újság között. A magyarság szennyésének kitergetése az indulatok hevében sok kárt okozott a „Romániai akció”-nak is, amiről a többszörösen frusztrált, s türelmét vesztett Scheier Németh egyre kendőzetlenebbül szólt a nyilvánosságnak.¹⁰⁰ Az utóbb Újváry esperesre is sárt dobáló lap ellen Bánffy Dezső volt kormányfő, a református Konvent világi elnöke is fellépést sürgetett utódjánál, Khuen-Héderváry Károly miniszterelnöknél.¹⁰¹

De erre már nem maradt alkalom. A hangnem eldurvulását jórészt Scheier Németh erkölcsi és vélhetően egzisztenciális talajvesztése és fokozódó kétségbeesése táplálta; a *Romániai Hírlap*nak ugyanis ekkor már csak hetei maradtak... Scheier Németh utolsó esélyét az időközben négyoldalra sorvadt lapja megmentésére a követség 1910 eleji sajtójelentése villantotta fel. A külügyminisztérium Budapesthez intézett átíratában azt kérte, hogy a végső döntés előtt a Miniszterelnökség várja meg a Wodianer Rudolf főkonzul és Scheier Németh között folyó tárgyalások eredményét.¹⁰²

A konzultáció részleteit homály fedi, ám kimenetele nem kérdéses: az állandó viaskodásban megfáradt Scheier Németh Ignác háromévi ellentmondásos — de nem minden haszon nélkül való¹⁰³ — működés után, 1910 első évnegyedében felszámolta kiadói vállalkozását.

Csendes mederben – a Romániai Magyar Újság (1909–1916)

A Kárpátokon túli magyarság mégsem maradt anyanyelvű orgánum nélkül. Még 1908 novemberében alapított nyomdát a román fővárosban Brozer

⁹⁹ Uo. A Miniszterelnökség, a követség és a főkonzulátus szigorú instrukciói szerint szerkesztett lapot hazafias, de Romániával szemben lojális szellemben kívánta megvalósítani évi 2500 koronás állami szubvencióval, amit már június elejétől utalhatónak tartott – a megkívánt fúzió és a felsorolt feltételek vállalása esetén.

¹⁰⁰ Bánffy Dezső, a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje világi elnökének levele Khuen-Héderváryhoz (1910. júl. 12.). MOL, K 26, 858. cs., 1910–XX–4010. sz. (522. alapsz.); RH, 1910. jún. 26.

¹⁰¹ Scheier Németh *A bőkezű ref. Convent* c. cikkében pazarlással vádolta a református egyház vezetését, amiért állami pénzen oda építtetett iskolát, ahol alig éltek magyarok, s így a református tanköteleseknek napi egy órát kellett gyalogolniuk a külső kerületekből. A szerkesztő Újváry esperest azzal vádolta, hogy egyedül lakik egy 8 szobás házban, holott számára bőségesen elegendő volna az 5 szobás lak a parókian, így lakását iskolaként is hasznosíthatnák. A szókimondó műkertész azt is nehezményezte, hogy az esperes évi 8 ezer frank fizetést kap a stólán kívül, s a románul is tudó, regáti ösztöndíjjal végzett tanítónők helyett saját pártfogoltjait (pl. Makkai Erzsébetet) alkalmazza. Végül azzal fenyegetőzött, hogy bizalmas értesüléseit a hazai sajtóban is megsejlelteti. L. RH, 1910. jún. 26. Bánffy Dezső 1910. július 12-ei felháborodott levelének hátoldalán az a megállapítás olvasható, hogy hatalmi eszközzel a szerkesztőt nem képesek elhallgattatni, zsarolásainak ugyanakkor a Miniszterelnökség semmiképpen nem enged, ezért fel kell készülni a lap további kellemetlen támadásaira. L. MOL, K 26, 858. cs., 1910–XX–4010. sz. (522. alapsz.)

¹⁰² Pro domo. (1910. febr. 24.) MOL, K 26, 858. cs., 1910–XX–522. sz.

¹⁰³ Makkai Béla: *A Romániai Hírlap (1907–1910). Pro Minoritate, 2005/Ősz.* (Sajtó alatt.)

Vilmos és Parzer Sándor. A két erdélyi szász vállalkozó a bukaresti magyar egyesületek ajánlásával ugyancsak megpróbált kormánytámogatáshoz jutni. Kérelmüket azonban a Sajtóiroda a hitelkeretek szűkössége miatt az első körben elutasította.¹⁰⁴ Ebben a kérelmezők személyében rejlő lehetséges kockázatok is játszhattak némi szerepet. Székely Béla (Goldstein Sámuel) — aki kezdetben Scheier Németh lapjához kívánt szegődni, s neki kínálta fel miniszteriális körökkel való kapcsolatait — elutasítása után az ellentáborhoz pártolt, s a Magyar Társulat ajánlólevelével¹⁰⁵ nyújtott be pályázatot, immár az újonnan alapított lap szerkesztőjeként.¹⁰⁶ A Miniszterelnökség tartózkodása annál inkább érthető, mivel a pályázóról nem csak Scheier Németh terjesztett kompromittáló híreket,¹⁰⁷ de a kiváló magyar hírforrásokkal rendelkező regáti román sajtó is.¹⁰⁸ Sajátságos, hogy a rágalmazásért körözött Székely¹⁰⁹ a *Romániai Magyar Újság* főmunkatársának, Szőcs Gézának a helyére lépve idővel pozícióhoz jutott a bukaresti magyarság életében is. S nem is a Magyar Társulat kebelében, hanem az Osztrák és Magyar Honfiak Egyesületében, ahol egy időben titkári feladatokat látott el.¹¹⁰ Okkal feltételezhető, hogy a Miniszterelnökségen az exkluzív egyletben betöltött szerepkör is nyomott a latban az újabb pályázat elbírálása alkalmával; különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a *Romániai Hírlap* megszűnése után egyedüli¹¹¹ magyar lapként aspiráltak Budapest figyelmére és pártfogására. Poliány távozásakor, mint említettük, a két magyar orgánus fúzióját latolgatva még évi 2500–3000 frank folyósításáról esett szó. A magyar kormányzat céljainak megfelelő szerkesztési irányvonal megtartásához ez igen jutányos árnak tekinthető, s megajánlását sejteti a lap heti kétszeri (a világháború idején heti háromszori) megjelenése, valamint a viszonylag magas (kétezres) példányszám. A rendezett anyagi háttérre utal a csaknem évtizedes fennállás is.

A szerény, de biztos állami támogatásra a háború idejéből fennmaradt lap-példányok tanúsága szerint az újság csakugyan rászolgált: a legnagyobb tematikai blokkok (a magyar egyleti és iskolai élet, az anyaország és a kivándoroltak

¹⁰⁴ Pro domo. (1909. márc. 17.) MOL, K 26, 858. cs., 1909–XX–1340. sz. (942. alapsz.)

¹⁰⁵ RH, 1908. dec. 6.

¹⁰⁶ Székely előfizetési kérelme a Miniszterelnökséghez (1909. júl. 5.). MOL, K 26, 858. cs., 1909–XX–3669. sz. (942. alapsz.) Talán a kormányzattal való eredményes kapcsolatépítés érdemesítette Székelyt arra, hogy a későbbiekben Parzer Sándor helyett az ő nevét tüntessék fel a lap másik alapítójaként. Scheier Németh azonban úgy tudta, hogy Székelyt kezdetben havi 100 koronás fizetéssel alkalmazták a „szász” lapnál. L. Románai Hírlap, 1909. febr. 7.

¹⁰⁷ RH, 1909. jan. 14. A szélhámos Rojti Aurél, alias Soimescu tolmács-titkosrendőrrel ápolt kapcsolatát szellőztette meg.

¹⁰⁸ *Universul*, 1909. jan. 16. [29.] Székely a *Secolul* c. lapban igyekezett magát tisztázni, Scheier Németh Ignác azonban tudni vélte, hogy az óhazában körözött Székelynek egy aradi román molesztálása miatt a román bíróságokkal is meggyűlt a baja. L. RH, 1909. febr. 4.

¹⁰⁹ RH, 1909. jan. 31. Scheier Németh értesülései szerint a szerkesztőre Odeschalchi Alinka hercegnő rágalmazásáért fél éves fogházbüntetést és 1000 korona pénzbírságot szabott ki a magyar igazságszolgáltatás.

¹¹⁰ Romániai Magyar Újság (a továbbiakban: RMÚ), 1914. szept. 4.

¹¹¹ Nem tekinthető „valódi” magyar hetilapnak, a Márton Árpád református lelkész által szerkesztett vallásos tárgyú időszak kiadvány. L. Antal Gábor püspök és Degenfeld József főgondnok 1911. ápr. 24-ei jelentése a Református Egyetemes Konventhez a romániai magyar református egyházmege 1910-es esztendejéről. MOL K 26 ME 919. cs., 1911–XIX–3672. sz. (138. alapsz.)

viszonya, a megmaradás buktatói és lehetőségei) alapvetően egy kisebbségi szolgáltató- és érdekvédelmi lap profilját mutatják.

Valamiképpen a Miniszterelnökség elégedettségét tükrözi az is, hogy 1913-ban Reszler Géza, galati hajózási tisztviselő lapalapítási folyamodványát minden komolyabb mérlegelés nélkül elutasították.¹¹² (Amiben persze a korábbi „kétpólusú” sajtóélet konfliktusainak negatív tapasztalata is szerepet játszhatott.)

Ez az összkép csak erősödik, ha a cikkek témaválasztását és mondanivalójuk tartalmi jegyeit vizsgáljuk. Különösen a háború idején a lap hazafias hírokon játszott: „hazátlan bitangok”-nak és „gyászkurucok”-nak nevezte azokat, akik „bűnösök módjára keresik az idegenben, Romániában is a menekvést” a hadi szolgálat elől.¹¹³ Lelkesen agítált ugyanakkor a hadikölcsön-jegyzés érdekében,¹¹⁴ s cáfolta a román lapok Monarchia- és magyarellenes vádjait.¹¹⁵ Példákkal igazolta, hogy a románokat nem pusztán önvédelmi okok, hanem területletrabló szándékok hevítik szövetségesük, a Monarchia hátba támadására,¹¹⁶ amire a romániai viszonyok ismeretében már régóta számítani lehetett.

A lap ugyanis időről időre beszámolt a magyarokat ért sérelmek eseteiről,¹¹⁷ és sok évtizedes együttélés után kénytelen volt megállapítani, hogy a magyarellenes megnyilvánulások mindig is jellemezték, kivált a jelenben a román mindennapokat.¹¹⁸ Ennek aztán egyenes következménye lett a magyarok tömeges hazatérése.¹¹⁹ S noha ez a folyamat nem állt ellentétben a „Romániai akció” célkitűzéseivel, a regáti magyarságot sújtó diszkrimináció, s a mind gyakoribbá váló atrocitások mégis nehezen kezelhető problémát jelentettek az akció vezetői számára. A honfitársakat tényszerűen tájékoztató s józanságra intő *Romániai Magyar Újságra* azonban ezúttal is támaszkodni lehetett. Talán éppen ez volt az oka annak, hogy a háborús hisztériakeltésben higgadt hangot megütő

¹¹² Tisza átírata Berchtold Lipót külügyminiszterhez (Fogalmazvány, 1913. szept. 30.). MOL, K 26, 968. cs., 1913–XX–6380. sz. A kérvényező a magyarsággal szembeni izgatások és a „phrázisyarak” felelőtlen manipulációinak ellensúlyozását, a kivándorítottak nemzet tudatának továbbépítését (s tőzsdei hírek közlését) ígérte, természetesen a kormány útmutatásainak megfelelően. Mindezek fejében 5–8 ezer korona éves támogatást kért.

¹¹³ RMÚ, 1914. szept. 4. és okt. 7.

¹¹⁴ RMÚ, 1914. nov. 29.

¹¹⁵ Az *Universul* azon cikkét, amelyben a Monarchia bukovinai románokkal szembeni rossz bánásmódját taglalta, a román közvélemény feltűzeléséért elmarasztalta. L. RMÚ, 1914. okt. 7. Az *Adevărul* egyenesen azt írta: „kétségtelen, hogy a háborút Vilmos császár és Tisza provokálta”. Mire a lap úgy reagált, hogy nincsen oka szerénykedésre a szomszéd országok politikusainak sem. L. RMÚ, 1915. dec. 29.

¹¹⁶ Az expanziós szándékok egyértelmű jelének ítélte a lap szerkesztője a román sajtó felhívását Erdély térképének beszerzésére, úgymond „turisztikai” célokra. L. RMÚ, 1915. febr. 21. Hasonlóképpen szkeptikusan fogadta Pau francia tábornok bukaresti útjának hírért, miután a generális fogadására több tízezer tömeg verődött össze, élükön prominens személyiségekkel és politikusokkal. L. RMÚ, 1915. febr. 26.

¹¹⁷ Tóth Ferenc vivómester letartóztatása (RMÚ, 1914. nov. 29.), a magyar munkavállalók diszkriminatív elbocsátása (RMÚ, 1915. febr. 21).

¹¹⁸ Szó szerint ekképpen: „már a háború előtt is voltak, akik történelmi okokból nem szimpatizáltak a magyarokkal, de a háború megkezdése után a magyarok elleni gyűlölet a legmagasabb fokra emelkedett”. L. RMÚ, 1914. nov. 29.

¹¹⁹ A hazaköltözőket a lap az otthoni megélhetés és otthonteremtés lehetőségeiről is igyekezett tájékoztatni. L. RMÚ, 1915. nov. 14.

lap azon újságok sorsára jutott, amelyeket — pusztán azért, mert közönséges rágalmakat cáfolni mertek — elkoboztak és nyilvánosan megsemmisítettek.¹²⁰

Ennek a feszült politikai atmoszférának a fojtott levegője csap ki a lap 1916. újévi számából. A szerkesztőség a nyilvánvaló anyagi gondok, a lap fenn tartásának nehézségei ellenére — a magyarellenos indulatok tetőzése idején is — hitet tesz a magyarság ügye mellett.¹²¹ Noha ez a viszonyulás mind több kockázattal jár...

Az általunk ismert utolsó lapszám a felszított indulatok csillapítására, az együttélés normális kereteinek megőrzése érdekében lojális magatartásra intette a romániai magyarságot.¹²² Ám az ekkor már nyilvánvalóan Erdély lerohanására készülő Romániában ez sem volt elegendő a lap életben maradásához...

A végakörd: a Bukaresti Magyar Hírlap (1918)

A *Bukaresti Magyar Hírlap* a Romániai akció sajtó-ágának utolsó hajtása. A lap ugyancsak kritikus időkben, Európa hatalmi átrendezésének végső fázisában kellett, hogy a regáti magyarság „iránytűje” s egyben szószólója legyen. Noha a gigászi küzdelemben az erőarányok mindinkább az antant javára tolódnak el, az orosz kolosszus kidőlésével a keleti fronton látványos hadi sikerek késleltetik a központi hatalmak bukását. Az 1916-os pálfordulása megtorlásaként legázolt és átmenetileg Moldvába visszaszorított román kormányzat 1918 májusában kénytelen békét kötni egykori szövetségeseivel. A központi hatalmak fennhatósága alatt így teremődnek meg a *Bukaresti Magyar Hírlap* megjelenésének előfeltételei.¹²³

A miniszterelnökségi források nem tesznek említést a lap kormányzati támogatásáról, mégis okunk van feltételezni, hogy a román hadba lépést követően betiltott egyesületekhez hasonlóan a magyar sajtó feltámasztásához is szükség volt az anyaország „élesztő impulzusaira”. Különösen a háború utolsó évének hányattatásai között, amikor a küszöbön álló nagy horderejű változások iránya legfeljebb is csak sejthető volt.

A *Hírlap* programja a regáti magyar sajtó hagyományait követte: „magyarságunk, s hazánkhoz való hűséges ragaszkodásunk erősítésére akarjuk oktatni testvéreinket, honfitársainkat, mindazokat, akiket megélhetés gondja, a kötelesség ide vetett egy idegen ország földjére. Összetartó kapcsot akarunk teremteni honfitársaink között állásra, foglalkozásra és hitre való tekintet nélkül, csak azt az egyet akarjuk, hogy magyarok maradjanak.”¹²⁴ A közelmúlt zaklatott történései után a román állammal szembeni lojalitásra — érthetően — ki-

¹²⁰ Az ilyen újságok olvasóit esetenként bántalmazták is. L. RMÚ, 1915. dec. 31.

¹²¹ RMÚ, 1916. jan. 2.

¹²² „A magyar fajról ezideig nem is panaszkodtak Romániában. Kötelességtudó odaadással dolgozott [...] fajunk minden tagja azon, hogy összeütközésbe ne kerüljön a kenyeret és munkaalkalmat adó állam törvényeivel és szokásaival, amelyeket elsőrendű kötelessége tiszteletben tartani.” L. RMÚ, 1916. jan. 7.

¹²³ Bukaresti Magyar Hírlap (a továbbiakban: BMH), 1918. ápr. 27.

¹²⁴ BMH, 1918. máj. 5. Másutt jelszószerűen („Ha magyarnak születted, légy magyar!”) is megfogalmazta ezt a programot, egyúttal arra figyelmeztetett, hogy az évekig lézengő kozmopolita-

sebb hangsúly esett, s Feleky József főszerkesztő a román–magyar együttélés perspektíváit is borúlátóbban ítélte meg. A román „hitszegés” konzekvenciáinak levonása s a szomszédsági kapcsolatok új alapokra helyezésének igénye¹²⁵ elmozdulást jelent a magyar kormányzat által korábban megszabott iránytól. Ezt a benyomást erősíti az is, hogy a szerkesztő a háborús vereség árnyékában honfitársait (anyaországiakat és kivándoroltakat) az éberség és akcióképesség fokozására figyelmezteti. Ugyanakkor hivatkozik a magyarság bosszúállástól mentes, toleráns karakterére,¹²⁶ amivel nemcsak övéi önbecsülését igyekszik erősíteni, de egyúttal — utalva a román alkotmányosság számos hiányosságára — igazolni próbálja a román különbekeokmány szigorú rendelkezéseit.

Feleky a rekvirálások és internálások sajtó emlékéért felidézve szembesíti magyarjait a román vendégszeretet tévesnek bizonyult mítoszával (amely nemzedékeken át szívósan tartotta magát a regáti bevándoroltak körében), s minden érzelgősség nélkül leszámol vele.¹²⁷ Véggövetkeztetése az, hogy a méltatlan bánásmód egyetlen ésszerű döntés lehetőségét hagyta nyitva a magyar enklávét tagjai számára: a hazatelepédését.¹²⁸ Ez az okfejtés aligha tekinthető másnak, mint a „Romániai akció”-nak a „faji erő” megóvását és tömörítését célzó távlati programja melletti kiállásnak. Nem kétséges viszont, hogy a tételt éppen a magyar–román kapcsolatokban időközben bekövetkezett karakteres változások tették időszerűvé. A lapot forgatva mégis arról győződhetünk meg, hogy Feleky magyarságszolgálati elképzelései nem szorítkoztak a budapesti kormányzattól nyert szecessziós programra, a szerkesztő ugyanis reálisan számolt az idegenben (egy élet munkájával) megteremtett egzisztencia megtartó és visszatartó erejével. A Romániát választók számára ugyanakkor világossá tette, hogy a kenyéradó ország nem feltétlenül pótolja az odahagyott hazát, s amennyiben az új kötelek mégis erősebbnek bizonyulnának,¹²⁹ a régieket is érdemes ápolni, hiszen az anyaország a vészterhes időkben felelősségvállalásának számos tanújelét adta.¹³⁰

ként viselkedő magyarokat a kritikus pillanatban ugyancsak idegennek bélyegezték és internálták. L. BMH, 1918. aug. 4.

¹²⁵ Mint mondta: „A román csak abban részesült, amit önmaga keresett.” A feltételek között a történetileg kialakult határok elismerése, az irredenta kampány beszüntetése, a romániai magyaroknak (beleértve a csángókat is) a hazai románsághoz hasonló jogok biztosítása szerepelt. A budapesti keltezésű cikk Románia – Magyarország címmel jelent meg. L. BMH, 1918. máj. 5.

¹²⁶ BMH, 1918. máj. 12.

¹²⁷ BMH, 1918. aug. 4. A továbbiakban a lap élénk érdeklődést mutatott az internált és bebörtönzött magyarok ügyei iránt. Felrótta ugyanakkor, hogy amíg a magyar belügyminisztérium megszüntette a rendkívüli eljárást a hazai románsággal szemben, Moldvában a magyarokat változatlanul kémkedési ügyekkel zaklatják és megfélemlítik. L. BMH, 1918. aug. 18. és szept. 22. Másutt az internáltak ételmezését és orvosi ellátását veszélyeztető korrupciós ügyekről tudósított a lap. L. BMH, 1918. szept. 1.

¹²⁸ A *Települjünk haza!* című cikkben kihasználta és megalázta „munkás barmok”-nak aposztrofálta a regáti magyar munkavállalókat, majd így folytatta: „s hogy valamennyiünket igába nem fogtak, csak azon múlt, hogy a kis Moldvába szorultak [ti. a román kormány – M. B.]”. L. BMH, 1918. jún. 30.

¹²⁹ BMH, 1918. jún. 9. Hasonló, de még önkritikusabb gondolatok fogalmazódtak meg az 1918. júl. 17-ei lapszámban.

¹³⁰ A legtermészetesebb módon fogalmazta meg pl. a magyar állam felelősségét a moldvai csángók megmentésében. L. BMH, 1918. ápr. 27. A csángók magyar nyelvhasználatára és hitéletére vonatkozóan egyébként a különbeke konkrét követeléseket fogalmazott meg. A lap említette a román határszélen (a Deliblát környékének ármentesített részein) tervezett telepítési programot is,

A Kárpátokon túli létbe gyökerezett, „maradó” magyarok egymással való kapcsolattartásának kívánatos formáját a lap a tornyosuló ellentétek feloldásában, a szoros együttműködésben jelölte meg.¹³¹ A szerkesztő hite szerint mindez csupán az egymásra utalt két szomszéd nemzet megbékélésével¹³² együtt jelenthet biztos garanciát a romániai magyarság fizikai megmaradásához. Feleky diagnózisa és cselekvési programja csaknem hibátlan volt; legfeljebb azzal nem számolt, hogy a magyar kormányzat titkos nemzetvédelmi programja egyik napról a másikra — szinte minden eredményével együtt — megsemmisül.

*

A háborús vereség s az azt követő kaotikus események örvénye drámai hirtelenséggel söpörte el a történelmi Magyarországot. A lapnak a magyarság felkészületlenségére és az éberség fokozására vonatkozó intelmei tehát — utólag — nagyon is időszerűnek bizonyultak.

A *Bukaresti Magyar Hírlap* nem élte túl még a Monarchia felbomlásának végakkordját jelentő padovai fegyverszünet megkötését sem; a Miniszterelnökség tehát a regáti magyarság tudatállapotának kontrollálására és befolyásolására irányuló törekvéseivel még a „*Romániai akció*” elsorvadása előtt kénytelen volt felhagyni. Igaz, csak átmenetileg.

A budapesti kormány az ország trianoni feldarabolása után megcsappant önbizalommal és „munícióval” sietett az utódállamok extrém módon felszaporodó — s ebben a tömegében a korábbiaknál kétségtelenül életképesebb — magyarságának segítségére, s próbálta kamatoztatni a dualista korszakban felhalmozott ez irányú gazdag tapasztalatait.

Azzal a különbséggel, hogy a történelem szeszélye a nemzetpolitika távlati céljainak immár a korábbiaknál jóval szűkebb dimenziókat szabott.

---

megállapítva, hogy az államnak akár örökbérletek juttatásával biztosítania kell a hazahívott széke-
lyek és csángók megélhetését. L. BMH, 1918. júl. 17.

¹³¹ BMH, 1918. jún. 9. és júl. 17.

¹³² Ld. a Magyarok és románok c. cikkben. L. BMH, 1918. aug. 4. A *Magyar-román barátkozás* c. vezércikkben a következőket írta: „Egymáshoz simuló országunk, a kelet és délkelet felé irányuló örködés, a kereskedelmi élet azt követelik, hogy félre téve sehol meg nem alapozott tanokat és eszméket, adjunk egymásnak alkalmat és módot arra, hogy a békés viszony, tartós, maradandó barátság fejlődjön ki közöttünk.” Felvetette végül a Román-Magyar Szövetség megalapításának gondolatát is. L. BMH, 1918. okt. 6.

THE ROLE OF THE PRESS IN THE PROGRAM OF THE HUNGARIAN GOVERNMENT
FOR THE MAINTENANCE OF THE HUNGARIAN MINORITY IN ROMANIA

by Béla Makkai
(Summary)

After the previous attempts at forced assimilation, at the turn of the 19th and 20th centuries a new national policy was initiated in multiethnic Hungary. An important part of the new policy was the program entitled „National care for the Hungarians living abroad”, which was elaborated by Kuno Klebelsberg, then secretary at the prime minister's office. From the forced assimilation of the non-Hungarian peripheries the emphasis shifted to the maintenance and strengthening of the „internal racial force”. The prime aim to achieve was to halt Hungarian emigration to be followed by the repatriation of hundreds of thousands of Hungarians from abroad. (By means of this „re-migrating surplus” the Hungarian enclaves living on the linguistic border were to be formed into pure Hungarian blocks, thus broadening the residence area of the Hungarians; it was regarded as the main obstacle against the non-Hungarians' separatism.) In view of the millions of Hungarians emigrating to America, the first program was launched there, to be followed by those organised in the neighbouring countries (Romania: 1901, Slavonia: 1904, Bukovina: 1905, Bosnia: 1909).

The core of the new policy was to secure the conditions of Hungarian religious life and schooling, but in order to counter the efforts at assimilation all sorts of other means were used (support for cultural associations, scholarships for intellectuals and craftsmen, occasionally economic and financial aid, legal assistance etc.)

Although the Hungarian press in Romania had as rich traditions as its counterpart in the United States (eg. *Bucuresti Magyar Közlöny*, *Bucuresti Híradó*, *Bukaresti Közlöny*), its financial basis and public influence were unsatisfactory to counterbalance the assimilative effects. Consequently, the increasingly anti-Hungarian Romanian press became dominant in influencing the minds of Hungarians living there. It was therefore an absolute necessity to reestablish, through the financial means and foreign relations of the Hungarian government, the press of the Hungarian minority in a country that was not unreasonably referred to as „the great cemetery of the Hungarians”.

The study presents a specific aspect of the secret *Romanian action* on the basis of the documents of the prime minister's office. It follows the process of aiding and reorganising the *Bukaresti Magyar Újság*, founded in 1902, as well as its fight for dominance with the *Romániai Hírlap*, which was launched in 1907 as an independent private enterprise. As a result, a clearer picture is drawn of the internal disputes, crisis of identity and struggle for survival which characterised the life of the Hungarian minority in Romania. At the same time a new light is shed on the discreet influence of the Austro-Hungarian Embassy as well as on the political efforts of the Romanian government, which was unable to regard the emigrees as other than mere agents of the neighbouring power. The *Romániai Magyar Újság*, published from 1908, influenced and educated the emigree Szeklers as well as the *Csángó* Hungarians within more consolidated circumstances until its prohibition in 1916.

The *Bukaresti Magyar Újság* was first published in the last year of the War. The main elements of its program were the maintenance of the relationship with the mother country, the intellectual orientation of the emigrees and the alleviation of the historical conflicts between the mother country of the emigrees and their new homeland. At the same time it wanted to remind its over-loyal readers of the anti-Hungarian requirements and internations. Yet the drastic reinterpretation of the traditional Hungaro-Romanian relationship was finally undertaken by history itself: due to the dismemberment of historical Hungary one and a half million Hungarians were subjected to Romanian rule. Within these circumstances the Hungarian government was forced to continue its policy of controlling and influencing the minds of the Hungarians who became citizens of a Romania whose aim was to create a „monolithic” nation state. This policy was pursued with limited means and confidence in the interwar period, putting to use the rich experience inherited from the age of the double monarchy.

Takács Tibor

A VÁROSI ELIT NYÍREGYHÁZÁN A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A helyi elit

A magyarországi helyi eliteket kutatók figyelme — kevés kivételtől eltekintve — kizárólag a virilizmusra irányult. A legnagyobb adófizetők jegyzékeinek társadalomtörténeti szempontú feldolgozását Vörös Károly indította el. Vörös azonban nem elitkutatót végzett, számára a legnagyobb adózók csoportja azért volt fontos, mert vizsgálata támpontokat nyújt a tőke felhalmozódásának útjára és módjára vonatkozóan, és a legnagyobb adófizetők összetételének változása igen jellemzően tükrözi a városfejlesztő tényezők befolyását a városi társadalom szerkezetére.¹ A virilizmus kutatásának egyik vonulata kifejezetten követte a Vörös Károly által kijelölt utat, ezek a munkák a legnagyobb adózókat az adott város vagy vármegye legvagyonosabb rétegeként (és nem helyi elitként) vizsgálták, és ebből vontak le következtetéseket az adott terület vagy település gazdasági helyzetére, a tőkés vagyonok kialakulására, a városfejlesztő tényezőknek a városi társadalomra gyakorolt befolyására vonatkozóan.

Baranyi Béla volt az első, aki úgy látta, hogy a virilis-jegyzékek vizsgálata alkalmas a helyi elittel kapcsolatos tanulságok leszűrésére, bár kihangsúlyozta, hogy a két csoport nem azonos egymással. Baranyi a debreceni virilizmus kapcsán kísérletet tett az elit fogalmának elméleti tisztázására is, ám egyrészt a helyi elit fogalmát nem tudta ezzel összhangba hozni, másrészt éppen a virilizmust nem sikerült ebbe a fogalmi sémába maradéktalanul beillesztenie. Következésképpen, nem látszik kellően igazolva azon állítása, hogy minden rendelkezésre álló forrás közül a városi elitről a virilista névjegyzékek nyújthatnak a legtöbbet.²

Baranyin kívül Tóvári Judit foglalkozott a helyi elit fogalmának körülírásával: az ide tartozók körét elméletileg a képviselőtestületi, illetve a törvényhatósági bizottsági tagsághoz kötötte, ám a miskolci városi hatalmi elitől kizárólag a legnagyobb adófizetők listái alapján tett megállapításokat, gyakorlatilag

¹ Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917. Budapest, Akadémiai, 1979.; *Uő*: Gazdaság és társadalom a dualizmus korában. In: Győr. Várostitörténeti tanulmányok. Szerk. Dávid Lajos, Lengyel Alfréd, Z. Szabó László. Győr, Győr Megyei Város Tanácsa, 1971. 323–404.

² Baranyi Béla: Gondolatok az uralkodó elitől, valamint egy helyi elit történetéről, a debreceni virilizmus kapcsán (1870–1930). In: Magyar Történeti Tanulmányok V. (Acta Universitatis Debreceniensis De Ludovico Kossuth Nominatae. Series Historica XIV.) Szerk. Fehér András. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1972. 4–67.

egyenlőséget téve a virilisek és a helyi elit közé. Neki sem sikerült azonban a viriliseket az általa definiált helyi elitnek megfeleltetni.³ Mások különösebb elméleti tisztázás nélkül azonosították a legnagyobb adófizetőket a helyi elittel,⁴ vagy legalábbis úgy tekintettek a virilisekre, mint akik reprezentálják a helyi gazdasági és társadalmi elit-csoportot.⁵

A fogalmi tisztázatlanságok láttán azt mondhatjuk, hogy ezek a munkák a legnagyobb adózókat egyszerűen a helyi társadalmi hierarchia csúcsán elhelyezkedő, valamilyen módon „vezető” csoportnak tekintették, ám éppen ennek a hierarchiának a mibenlétéről nem mondtak semmit. A virilis-jegyzékeken — az adótörvények általi torzításban — a helyi társadalom legnagyobb vagyonnal illetve jövedelemmel rendelkező polgárai, illetve a helyi intelligencia legkedvezőbb anyagi helyzetben lévő felső szegmense volt jelen. Az adókétszerezés révén ugyan megjelent itt a kulturális tőke is, a hangsúly mégis a vagyonra és jövedelemre esett, vagyis a virilisek alapvetően a gazdagság által meghatározott hierarchia csúcsán helyezkedtek el. A kérdés az, hogy egy vidéki város társadalmi *kizárólag* e hierarchia mentén épült-e fel, *kizárólag* a gazdagság és a gazdagság volt-e az, ami meghatározta a társadalmi és uralmi viszonyokat, vagy feltételezhetünk más, e mellett létező hierarchiákat is. Amennyiben igen — és nincs okunk mást feltételezni —, akkor más szempontok szerint kiválasztott csoportokat *is* felruházhathatunk a helyi elit fogalmával, attól függően, hogy milyen értékeket választunk.

Természetesen nem állítom azt, hogy a legnagyobb adófizetők csoportja egyáltalán nem felelne meg a magyar társadalomtörténeti irodalomban használt korszerű elit-fogalom kritériumainak.⁶ A modern hazai társadalomtörténeti feldolgozások elit-definíciói gyakorlatilag a Lengyel György-féle meghatározáson alapulnak. Lengyel az elit fogalmát azon uralkodó csoportokra alkalmazza, amelyek a társadalmi újratermelési folyamatokban megkülönböztetett döntési-befolyásolási kompetenciákkal rendelkeznek, akiknek módjukban áll, hogy személyes döntéseikkel, véleményeikkel érdemben befolyásolják ezeket a

³ *Tóvári Judit*: Az elit Miskolc város társadalmában 1872–1917, Nyíregyháza, Stúdium, 1997.

⁴ *Szakál Gyula*: Gondolatok a győri gazdasági elit történetéről 1900 és 1940 között. In: Győri Tanulmányok 8. [1987.] 25–47. (Szakál Gyula később szakított ezzel az azonosítással, és a virilizmust a polgárság kérdéskörén belül vizsgálta. L. *Uő*: Vállalkozó győri polgárok 1870–1940 között. Budapest, L'Harmattan, 2002.); *Timár Lajos*: A gazdasági élet jellemzői a magyar városokban a két világháború között. In: Tér — Idő — Társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek. Szerk. Tóth József. Pécs, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, 1990. 134–156.; *Uő*: A Magyar Nemzeti Bank hitelinformációs jelentései és a városi gazdasági elit a két világháború közötti Magyarországon. Aetas, 1992. 4. sz. 73–82.; *Uő*: Vidéki városlakók. Debrecen társadalmi 1920–1944. Budapest, Magvető, 1993. 84–116.

⁵ *Gyáni Gábor*: Hódmezővásárhely társadalmi 1920–1941 között. In: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. (Rendi társadalom — polgári társadalom. Supplementum.) Szerk. Á. Varga László. Debrecen, Szokonai, 1995. 213–226. Gyáni 1977-es tanulmányában még nem használta az elit kifejezést: *Uő*: Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888–1941). Történelmi Szemle, 1977. 3–4. sz. 626–640.

⁶ *Gyáni Gábor* – *Kövér György*: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, Osiris, 1998. 192. *Valuch Tibor*: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, Osiris, 2001. 121. *Huszár Tibor*: Tagválasztás az Akadémián és a tudás-elit 1920–1943. Valóság, 1993. 2. sz. 20–38.; *Kovács I. Gábor* – *Kende Gábor*: A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása. Korall, 3–4. (2001. Tavasz-Nyár.) 170–187.

folyamatokat.⁷ Megállapítása szerint „a tartósan privilegizált osztályokhoz tartozást a tulajdon monopolizálása kondicionálja, míg a döntési kompetenciával rendelkező elithez való tartozást a kulturális tőke, vagy a politikai kapcsolatrendszer attribútumai is lehetővé teszik.”⁸

Amennyiben a helyi elit elméleti meghatározásánál Lengyel György definíciójából indulunk ki, akkor *a helyi elitbe a helyi társadalom meghatározó döntési-befolyásolási kompetenciákkal rendelkező csoportjai tartoznak*. Ezek a kompetenciák különböző szervezeti, intézményes pozíciókhoz kapcsolódnak, a vezetőréteg e pozíciók birtoklásával biztosítja a maga számára a döntések monopóliumát.

A fentiekből következően a helyi elitet mint a helyi közösség uralmi viszonyai között szerveződő, e viszonyok által meghatározott társadalmi csoportot lehet vizsgálni. Az önkormányzó városi társadalomban a képviselőtestület az a szerv, amely a helyi közösség egészét testesíti meg, tagjai rendelkeznek a település életére kiható legfontosabb döntések meghozatalára való felhatalmazással, a benne helyet foglalóknak — legyenek akár virilisek, akár választottak — van rá a legnagyobb esélyük és lehetőségük, hogy személyes véleményükkel befolyásolják a közösség életét, a képviselőtestületi tagság jellegétől függetlenül. Úgy gondolom tehát, hogy a városi elit fogalmához legközelebb a helyi képviselőtestület tagsága áll.⁹

A legnagyobb adófizetők jegyzékein az adókon keresztül a tulajdon, míg az adókétszerezések révén a kulturális tőke is megjelent, ezáltal a virilisek kétségtelenül a helyi elitbe tartoztak. A legnagyobb adófizetők azonban nem sajátították ki teljesen a helyi döntési-befolyásolási kompetenciákkal járó szervezeti pozíciókat, így nem azonosíthatjuk őket automatikusan a helyi elitel. Az a szabályozás ugyanis, amely a virilisek számára az önmagát kormányzó helyi közösség vezetésében pozíciót biztosított, ugyanezzel a döntéshozó pozícióval a választott képviselőket, továbbá a városi tisztviselők egy csoportját is felruházta. Ezek elltagságát már jóval kisebb mértékben a vagyon biztosította (bár a dualizmus idején nem elhanyagolható tényezőt jelentett), hanem sokkal inkább a kulturális valamint a kapcsolati tőke.

Budapest első törvényhatósági bizottságának társadalmi összetételét vizsgálva Horváth J. András rámutatott arra, hogy mivel a fővárosban nem a nyers, hanem a választással kombinált virilizmust vezették be, lehetőség van a városvezetésbe való bekerüléshez szükséges tőkefajta súlyát is felmérni.¹⁰ Vizsgálati eredményei alapján úgy tűnik, hogy a megválasztáshoz szükséges társadalmi-kapcsolati tőke nem feltétlenül és nem elsősorban a vagyonhoz, hanem inkább a

⁷ Lengyel György: A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között. Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 1993. 15.

⁸ Uo. 16. Vö. Gyáni-Kövér: i. m. 192.

⁹ A helyi elitnek a képviselőtestülettel való azonosításához Tóvári idézett munkája mellett l. még Tokaji Nagy Erzsébet: Szombathely urbanizációja a századfordulón. Éhen Gyula szerepe a város modernizációjában. In: Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában. Szerk. V. Fodor Zsuzsa. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 1995. 212–227.

¹⁰ Horváth J. András: Új emberek az Újvárosházán — Az egyesített főváros első közgyűlésének társadalmi összetétele. In: Tanulmányok Budapest múltjából XXVIII. Szerk. Szvoboda Dománky Gabriella. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 1999. 23–52.

kulturális tőkéhez kapcsolódott. Ez ismét csak arra figyelmeztet, hogy a helyi vezetőréteg kialakulásánál nem kizárólag az anyagi javaknak, hanem a szimbolikus tőkének, a társadalmi elismertségnek és presztízsnak is fontos szerep jutott. Ez ugyan az adókétszerezések formájában a nyers virilizmusnál is érvényesült, igazából azonban a helyi választásokon mutatkozott meg a szerepe.

Tisztában vagyok azzal, hogy a helyi képviselők körén kívül más pozíciók is biztosították a közösség ügyeibe való beleszólás lehetőségét, ezek feltárására azonban kizárólag a konkrét döntési mechanizmusok rekonstruálása révén lenne lehetőség, ami még egy kisváros esetében is szinte lehetetlen vállalkozás. Nem kis mértékben azért, mert az informális státusból fakadóan a döntéshozatali folyamatok jó része szinte teljesen rejtve marad, a formális szervezeti pozíciók között pedig véleményem szerint egy sincs, amelyhez a helyi, városi szinten meglévő döntési jogosítványok olyan széles köre tapadna, mint a képviselőtestületi tagság. Ráadásul ezzel a megközelítéssel nemcsak a vezetőréteg összetételében végbemenő változásokat lehet könnyen megvizsgálni, hanem a vezetés, a döntéshozatal mechanizmusát is vizsgálni lehet.¹¹

A hazai helyi elitkutatások többnyire csak arra a kérdésre koncentrálnak, hogy az elit tagjai honnan érkeztek, pedig véleményem szerint ugyanennyire fontos az is, hogy ilyen minőségükben milyen teljesítményt nyújtottak. Tanulmányomban a nyíregyházi helyi elitről elsősorban nem a társadalmi összetétele, hanem a működése alapján próbálok képet alkotni. A szerveződésében, összetételében lejátszódó folyamatok, a foglalkozási és felekezeti arányok vizsgálatával ugyanis korántsem mondunk el mindent a vezetőrétegről. Az elit működését, az eliten belüli döntéshozatali mechanizmusokat — legkézenfekvőbb módon — a képviselőtestületi közgyűlések tevékenységén keresztül kívánom megvizsgálni.

A nyíregyházi városi elit összetétele

A nyíregyházi városi elit vizsgálatára kilenc mintaévet választottam ki (1900, 1906, 1912, 1918, 1924, 1930, 1935, 1940, 1944). Úgy vélem, hogy ezek alapján megbízható adatsorokat kaphatunk, amelyek ha számszerűleg nem is, az általuk kirajzolt tendenciákat tekintve mindenképpen alkalmasak a városi elitre vonatkozó következtetések levonására. Minden esetben a képviselőtestületnek az év elején érvényes névsorát használtam. A legnagyobb adófizetők névjegyzékét (a jogi személyek és nők megbízottaival együtt) és a helyi választások eredményét a képviselőtestület határozatban hagyta jóvá. Ezek a közgyűlési jegyzőkönyvekben minden esetben megtalálhatóak, nagyobb részük a polgármesteri iratokban is fennmaradt, és általában közölte őket a helyi sajtó is.¹²

¹¹ Ezt a lehetőséget már Söptei Imre is felismerte, aki nemcsak a legnagyobb adófizetők összetételében lejátszódó főbb mozgásfolyamatokat tárta fel, hanem azt is, hogy a virilisek milyen mértékben vettek részt a képviselőtestület közgyűlésein, vagyis abban a döntéshozatali folyamatban, amire adójuk révén jogot nyertek. L. *Söptei Imre: Kőszeg legtöbbet adózó polgárai 1872-től a századfordulóig*. In: *Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában*. Szerk. Tóth G. Péter. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 2002. 133–146.

¹² A képviselőtestületi tagságra vonatkozó valamennyi forráshelyet külön nem jelzem, mivel ez túlzottan megterhelné a jegyzetapparátust. 1916-tól egyébként külön kötetet vezettek a képviselő-

Nyíregyházán a törvények (1886:XXII. tc., 1929:XXX. tc.) és szabályrendeletek alapján 1929-ig 100, ezután 56 képviselőtestületi tag került ki a legnagyobb adófizetők, illetőleg a megbízottak közül, és ugyanennyi volt a választott tagok száma is, míg az állásuknál fogva tagságot nyert tisztviselők száma lényegében nem módosult: 19-ről a korszak végéig 22-re emelkedett. A hivatalos képviselőtestületi létszámot sok esetben nem töltötték fel teljesen, aminek számos oka lehetett. Több évben a megbízottjukat be nem jelentő özvegyek vagy jogi személyek helyett nem hívtak be póttagot, és mivel jogukat személyesen nem gyakorolhatták, az elit tagjaként én sem vehettem figyelembe őket. A másik fő ok, hogy 1917 után több mint egy évtizedig nem tartottak helyi választást, így az elhalálózások és lemondások nyomán megüresedett képviselői helyeket az 1920-as évek második felében már nem lehetett betölteni, mert „elfogytak” a póttagok.

1. táblázat. A városi képviselőtestület foglalkozási összetétele¹³

	1900	1906	1912	1918	1924	1930	1935	1940	1944
Földbirtokos	13	13	16	8	11	10	9	9	6
Gazda	45	44	34	24	30	12	12	20	25
Házbirtokos	14	11	7	10	6	9	5	3	2
Magánzó	2	4	5	7	2	2	4	6	4
Kereskedő	24	23	24	28	21	12	11	6	10
Iparos	29	34	39	39	40	9	11	12	19
Vendéglős	4	5	8	8	4	2	2	0	3
Ügyvéd	17	18	20	22	29	20	18	21	7
Közjegyző	2	2	3	2	2	2	2	2	2
Bíró	2	3	1	1	2	3	1	1	2
Orvos	3	8	4	6	6	4	6	5	2
Gyógyszerész	3	4	3	5	3	3	2	3	2
Mérnök	0	0	1	1	2	2	3	2	2
Lelkész	5	4	5	7	7	8	7	7	6
Tanár, tanító	9	8	8	6	4	0	4	7	9
Magántisztviselő	8	9	11	11	12	4	6	5	6
Vasúti tisztviselő	1	0	3	3	3	2	0	1	3
Állami tisztviselő	1	0	1	4	6	5	5	3	7
Megyei tisztviselő	8	5	2	3	4	2	3	1	0
Városi tisztviselő	21	23	24	24	23	21	20	18	14
Munkás	0	0	0	0	0	0	1	0	0
Ismeretlen	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Összesen	212	219	219	219	217	132	132	132	131

testületi tagok névsoráról: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára (a továbbiakban: SZSZBL), V. B. 181. 92. köt.

¹³ A képviselők foglalkozási csoportokba való besorolásánál igyekeztem az eredeti névjegyzékekben, a sajtóban és más korabeli forrásokban feltüntetett meghatározásokat használni, mivel ezek a kortársak nézőpontjából utalnak az illetőnek a városi társadalomban elfoglalt helyére.

A számok alapján a 20. század első felében, különösen a két háború között, a nyíregyházi helyi elit karakterét alapvetően az értelmiségi és a tisztviselő réteg, a városi „intelligencia” határozta meg: együttesen a vezetőrétegnek majdnem a kétötödét, az 1930–1940-es években több mint a felét adták. Ezen belül az értelmiség volt a nagyobb csoport, közöttük is az ügyvédeknek és általában a jogászságnak volt a legnagyobb szerepe, ők az értelmiségi főcsoport felét, az 1920-as években a háromötödét, de még 1944-ben is az egyharmadát tették ki. A jogászok meghatározó szerepe a városi elitben még szembetűnőbbé válik, ha ide számítjuk a jogi végzettséggel rendelkező tisztviselőket és más foglalkozásúakat is. Ebből a széles értelemben vett „jogász” rétegből került ki a képviselőtestület 18-20%-a (1930-ban a 30%-a). Bár az intelligencia együttes arányától messze elmaradt, de — az 1930-as éveket leszámítva — végig meghatározó az iparosok jelenléte, továbbá a korszak első és utolsó évtizedében mértékadó csoportot alkottak a gazdák és a többi földbirtokos is.

Az értelmiség meghatározó jelenléte összefüggött azzal, hogy a virilisek között legnagyobb számban mindvégig ők szerepeltek, fölényük itt a két háború között már-már nyomasztóvá vált (pl. 1940-ben 60%). Ezt egyrészt az adókétszerezés hatásának tulajdoníthatjuk, másrészt annak, hogy Nyíregyházán nem alakult ki olyan tehetős gyáriparos és nagykereskedő, később részben akár házbirtokossá váló réteg, amelynek vagyona és jövedelme elég lett volna az adókétszerezés „kompenzálására”. A választott képviselők döntő részét az 1920-as évek végéig az iparosok és a gazdák adták: virilisként alig volt esélyük a bekerülésre, ami minden bizonnyal ambicionálta őket a választásokon való sikeres szereplésre. A gazdák és iparosok választási sikereit elősegítette, hogy a helyi társadalom legszervezettebb csoportjait alkották, amiben a foglalkozás jellege és hagyományai mellett az ipartestületnek, illetve a gazdakörnek, s egyéb iparos és gazdaszervezetnek is nagy szerepe volt. Az 1930-as évektől azonban a legnagyobb csoportot a választottak között is az értelmiségiek és a tisztviselők adták, igaz, a választópolgárok jórészét kitevő gazdák képviselete is jelentős maradt.

A községi törvények a virilizmussal és (1929-ig) a választhatók körének szűkre szabott meghatározásával az önkormányzat vezetését a városi társadalom egy meghatározott csoportjára, a tulajdonos rétegre (föld- és házbirtokosokra, kereskedőkre és iparosokra), valamint a helyi intelligenciára bízták. Nyíregyházán a század elején a városi elit nagyobb része még az előbbiből, a haszonból élő kis- és középpolgárok közül került ki. A vezetőrétegnek ez a szegmense nagyrészt gazdákból és iparosokból, kisebb részt kereskedőkből és házbirtokosokból állt, előbbieket jellemzően választás útján, utóbbiak többnyire virilisként kerültek be. Az értelmiségiek és a tisztviselők aránya már az 1910-es évektől kezdve fokozatosan emelkedett, majd 1930-ra jelentősen megugrott, úgy tűnik tehát, hogy az 1929-es reform, a képviselőtestület megújítása a gyakorlatban nekik, elsősorban is az értelmiségnek kedvezett. Térnyerésük eredményeképpen az 1930-as években már egyértelműen az intelligencia számbeli fölénye tapasztalható a városi elitben. Az 1940-es évek azonban a birtokos és vállalkozó polgárság megerősödését hozták, akik ennek nyomán — a virilizmus közvetítésével — előretörték a város vezetésében is.

A városi elit összetételének alakulását nem vonatkoztatjuk el magának a városnak a társadalomfejlődésétől. A városi elit társadalmi összetétele ugyanis nem kizárólag a foglalkozások alapján, hanem a helyi társadalom különböző csoportjainak eltérő kulturális azonossága, identitása szempontjából is értelmezhető. Ezek leginkább a nyíregyházi városi elit felekezeti összetételének vizsgálatán keresztül ragadhatók meg. A 18. század közepén lutheránus közösségként újjátelepülő Nyíregyháza városi elitjében még a 20. század elején is az evangélikusok voltak többségben, bár arányuk folyamatosan csökkent. Az első világháború végéig a zsidóság térnyerése és az evangélikusok térvesztése volt a legszembetűnőbb folyamat, a két világháború között viszont már mindkét vallási csoport aránya csökkent. Velük szemben az 1920-as években a református, az 1930-as években a katolikus elittagok jelenléte vált hangsúlyosabbá. A korszak végén a zsidóságot adminisztratív úton kizárták a városi elitből, míg az evangélikusok száma ugrásszerűen megnőtt, nemcsak az izraeliták, hanem az összes többi felekezethez képest is.

2. táblázat. A városi képviselőtestület felekezeti összetétele

	1900	1906	1912	1918	1924	1930	1935	1940	1944
Evangélikus	110	109	90	74	76	43	39	45	54
Római katolikus	34	36	37	36	29	23	29	37	28
Görög katolikus	1	0	3	5	7	7	5	7	6
Református	19	22	25	27	40	29	28	30	22
Izraelita	33	38	46	55	44	25	24	3	0
Ismeretlen	15	14	18	22	21	5	7	10	21
Összesen	212	219	219	219	217	132	132	132	131

A felekezeti összetétel vizsgálata azt mutatja, hogy a városi társadalom hagyományos elemei fokozatosan visszaszorultak az elitben. A virilizmus bevezetése a gyakorlatban kezdettől fogva az új elemek, az intelligencia és a kereskedők elitbe kerülését segítette elő.¹⁴ Kellő vagyon vagy jövedelem révén ugyanis gyakorlatilag automatikusan a vezetőréteg tagjává válhattak az új, frissen betelepült, feltörekvő csoportok képviselői. A 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben — gazdasági megerősödésükkel párhuzamosan — a zsidó polgárság térnyerése figyelhető meg a városi elitben. Ezzel részben egy időben, majd azt követően a vizsgált korszakban a református értelmiségi és tisztviselő réteg aránya is folyamatosan nőtt a legnagyobb adófizetők között. A helyi választásokon azonban továbbra is az evangélikus „öslakosok” szerepeltek a legjobban, mivel ők rendelkeztek az ehhez szükséges ambíciókkal és társadalmi presztízzsel. Nyíregyháza társadalmának régi polgársága ugyan nem tudta felvenni a gazdasági versenyt a feltörekvő új elemekkel, ám a közéleti szereplés

¹⁴ Vö. *Gottfried Barna*: Nyíregyházi virilisek 1874 és 1912 között. In: *Helytörténeti tanulmányok IX.* Szerk. Gyarmathy Zsigmond. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 1993. 141–168.

terrénümát jórészt kisajátítva, még a 20. század elején is biztosította hangsúlyos részvételét a városvezetésben.

Hiába kompenzálta azonban a régi polgárság korlátozottabb gazdasági lehetőségeit nagyobb közéleti aktivitással, lassan ezt is meg kellett osztania az „idegenekkel”. Ezt bizonyítja, hogy 1912-re a katolikusok, 1918-ra a reformátusok és az izraeliták is teret nyertek a választott képviselőtestületben. A folyamatot élénk felekezeti súrlódások, összecsapások kísérték, ami elsősorban katolikus–protestáns antagonizmus formájában jelentkezett, míg a zsidóellenesség csak az első világháború végén, majd az 1930-as évek második felében ütötte fel a fejét. A zsidó polgárság ugyanis gazdasági pozíciói révén, virilisként nyert teret a vezetésben, ezen túlmenő ambíciókkal a jelek szerint (leszámítva az első világháború utolsó éveit) nem rendelkezett. Nem így a katolikusok, akik a század elején, majd az 1930-as évek vége felé fokozott közéleti, politikai aktivitást mutattak. Az evangélikus polgárság ezért úgy látta, hogy nem a zsidó, hanem sokkal inkább katolikus polgárság veszélyezteti társadalmi-közéleti pozícióit, és minden katolikus törekvésben a város hagyományos felekezeti békéjének megbontására tett kísérletet látott. A szembenállásban természetesen hagyományos vallási sérelmek is közrejátszóttak, hiszen a protestáns testvéregyházhoz tartozó reformátusokkal szemben korántsem fejtettek ki ilyen ellenállást. Ebben persze megint csak közrejátszóhatott, hogy a reformátusok is elsősorban a virilisek körében nyertek teret.

A nyíregyházi képviselőtestület működése

A városi képviselőtestület a közgyűléseken fejtette ki tevékenységét. A szervezeti szabályrendeletek értelmében — az 1886:XXII. tc. 56. §-a adta felhatalmazás alapján — Nyíregyháza város képviselőtestülete minden hónap harmadik péntekjén rendes közgyűlést tartott.¹⁵ Ennek megfelelően évente 12 rendes közgyűlésre került sor, az 1930-as évek elejétől azonban, noha a szabályrendelet ilyen irányú módosításának nincsen nyoma, már csak hat rendes ülést tartottak egy évben. A törvény lehetőséget biztosított rendkívüli közgyűlések tartására is: számuk a század elején meghaladta a rendes gyűlésekét, az 1910-es évek közepétől azonban évente már csak egy-két rendkívüli ülést tartottak. Jellegükben alapvetően különböztek az előzőektől a tisztújító, illetve az ünnepi és díszközgyűlések, ilyenekre évente legfeljebb egy-két alkalommal került sor. Mindent összeadva, Nyíregyházán a képviselőtestületi közgyűlések száma folyamatosan csökkent. A század elején a képviselőtestületi közgyűléseken való megjelenés viszonylag nagy időbeli elfoglaltságot jelentett, hiszen átlagban minden tizedik napon foglalkoztak a város ügyeivel. A későbbiekben azonban a testületi üléseken való részvétel egyre kevesebb aktivitást, a vizsgált időszak végén évente alig több mint egy heti elfoglaltságot igényelt.

---

¹⁵ Nyíregyháza rendezett tanácsú város szervezkedési szabályrendelete (K 10367/1899). Nyíregyháza, 1900. 5. §.; Nyíregyháza város szervezkedési szabályrendelete (K 6016/1904). Nyíregyháza, 1904. 15. §.

3. táblázat. A képviselőtestületi közgyűlések száma¹⁶

	1900	1906	1912	1918	1924	1930	1935	1940	1943/44
Rendes	14	13	12	11	10	12	4	6	8
Rendkívüli	20	10	7	3	2	1	6	1	0
Tisztújító	1	1	1	3	0	1	3	0	0
Egyéb	0	0	0	1	1	1	0	1	1
Összesen	35	24	20	18	13	15	13	8	9

A képviselőtestületi közgyűléseken egy-egy alkalommal a városatyáknak a töredéke vett csak részt. Egy, a helyi közeletet ostorozó publicista meg is jegyezte a század elején, hogy „a városi képviselőtestület tagjai rettenetes nagy ambícióval törekednek ugyan arra, hogy ennek a testületnek tagjaiul megválasztassanak, de kötelességüket még annyira sem teljesítik, hogy a képviselőtestület közgyűlésein megjelenjenek”.¹⁷ A század elején átlagosan 50-60, az 1910–1920-as években 70-80 fős közgyűléseket tartottak, de arra is volt példa, hogy tanácskozásokon mindössze két-három tucat képviselő vett részt. Ugyanakkor az első világháború végétől már ritka volt az olyan közgyűlés, amelyen negyven főnél kevesebben jelentek volna meg. Az 1930-as években átlagosan 60, az 1940-es években hozzávetőlegesen 40 fő jelent meg egy közgyűlésen, ekkor már legkevesebb 30 képviselő mindig részt vett egy-egy tanácskozáson. A képviselőtestület létszámához viszonyítva a század elején egy közgyűlésen a tagságnak átlag az egynegyede vett részt, az 1910-es évek végétől ez az arány már megközelítette az egyharmadot. Az 1929-es reform által lecsökkentett létszámú testület aktivitása tovább nőtt, az 1930-as években a tagság több mint 40%-a, sőt 1935-ben majdnem a fele megjelent egy-egy testületi ülésen, ám a korszak végére a részvétel az 1920-as évek szintjére csökkent.

A megjelenési hajlandóság a jelek szerint függött a testületi ülések számától: a század elején sok közgyűlést tartottak évente, ezek mindegyikén egy aktív kereső nem is vehetett részt. A közgyűlések számának csökkenésével párhuzamosan aztán az egyes közgyűléseken megjelent képviselőtestületi tagok száma — legalábbis az 1930-as évek közepéig — folyamatosan nőtt. A képviselőtestület egy részének érdektelenségét a század elején sokan a városatyák nagy számával magyarázták, mivel a több száz fős testületben a képviselők kevésbé lehettek tudatában saját, egyéni felelősségüknek.¹⁸ Nyíregyházán a testület létszámának 1929-es csökkentése után a városatyák számához viszonyítva valóban megnőtt a közgyűlésen megjelentek száma, ám az 1940-es években a képviselők aktivitása újra lecsökkent.

¹⁶ Mivel 1944-ben csak egyetlen közgyűlést tartottak, a pontosabb összevethetőség érdekében bevoztam a vizsgálataiba az 1943. évi adatokat is.

¹⁷ Nyírvidék, 1901. nov. 10. 2.

¹⁸ Harrer Ferenc: A városi törvény. Városi Szemle, 1912. 1-2. sz. 31.

4. táblázat. A közgyűléseken résztvevők száma éves átlagban

	1900	1906	1912	1918	1924	1930	1935	1940	1943/44
Választott	31	26	32	45	35	25	27	21	17
Virilis	13	10	11	23	22	15	19	8	8
Megbízott	2	2	3	6	3	1	3	2	3
Hivatalból	11	10	10	8	14	14	16	15	11
Összesen	57	48	56	82	74	55	65	46	39
A képviselőtestület létszáma	212	219	219	219	217	132	133	133	133

A nyári időszakban általában kevésbé voltak látogatottak az ülések, mint egyébként. Egy 1914-es tudósításban olvashatjuk: „A cirádás, nagy közgyűlési teremben huszonnégy városatyja jött össze tegnap, hogy végigunatkozza az úgynevezett nyári közgyűlést, melyet azért tart meg a képviselőtestület, mert ez szabály és törvény.”¹⁹ A nyári ülések különösen alacsony látogatottsága egyrészt annak tudható be, hogy a gazdaképviselők a földjeiken időszerű munkákkal voltak elfoglalva, így többségük távolmaradt a tanácskozásoktól.²⁰ Am az üres padosorokra ez csak félig-meddig nyújt magyarázatot, ugyanis a jó idő a városban lakó polgárokat is távol tartotta a közgyűlésektől, 1920-ban például „a rekkenő hőségre való tekintettel, amelynek következtében a közgyűlés látogatottsága is rendkívül csekély”, augusztusban nem is tartottak képviselői közgyűlést.²¹ Máskor éppen ellenkezőleg, az „egész nap sűrűen szitáló hús permeteg eső” tartotta vissza „a közügyek iránt itt-ott érdeklődő városatyákat” a tanácssteremtől, legalábbis a képviselők érdektelensége felett ironizáló újságíró szerint.²² A nyári szabadságolások is megtették a hatásukat. „A fürdőzés időnye nagyon meglátszódot a 26-án hozott július havi városi közgyűlésen. Bár nagyobb fontosságú ügyek kerültek végleges döntés alá, alig tudtunk volna 30-nál több városatyát összeszámlálni” — írta a *Szabolcs* című lap tudósítója 1912-ben.²³ Ezt az állapotot később legalizálták is: 1926 júliusában a polgármester már azt indítványozta, „hogy régi szokáshoz híven adjon a közgyűlés felhatalmazást a város polgármesterének, hogy augusztus hóban a szabályrendeletileg előírt rendes közgyűlést ne hívja össze. Ebben az időben úgy a képviselőtestület tagjai, mint a városi tisztviselők üdülési szabadságukat veszik igénybe, s így a közgyűlés megtartásánál nem volna meg az a nyilvánosság, amely a város ügynek tárgyalásánál szükséges és kívánatos.” A testület természetesen megadta a felhatalmazást.²⁴

¹⁹ Szabolcsi Hírlap, 1914. júl. 1. 4.

²⁰ Mikecz József képviselőtestületi tag 1898-ban azt kérte, hogy a színházépület megvételéről szóló döntést halasszák az aratás utánra, „amikor a gazdaközönség teljes számban jelen lehet az ülésen”. Indítványát nem fogadták el. L. Szabolcsi Hírlap, 1898. jún. 30. 2.

²¹ SZSZBL V. B. 181. 46. köt. Kgy. 298/1920.

²² Szabolcsi Hírlap, 1914. máj. 16. 1.

²³ Szabolcs, 1912. júl. 29. 3.

²⁴ SZSZBL V. B. 181. 56. köt. Kgy. 603/1926.

A leglátogatottabb képviselőtestületi ülések a tisztújító közgyűlések voltak. A tisztújítások, legyenek azok általánosak vagy részlegesek, ritkán zajlottak le száznál kevesebb képviselő részvételével, éves átlagban kétszer annyian vettek rajtuk részt, mint egyébként. „Hogy a képviselőtestület tagjai »szép számmal« fognak megjelenni és a választáson részt venni, az kétségtelen. Hiszen az önkormányzatnak ez éppen egyik legkiemelkedőbb jellemvonása a választások iránti érdeklődés. Meg aztán a pályázók is gondoskodnak arról, hogy remélt szavazóikat lehetőleg összegyűjtsék” — szólott az 1900. augusztus 28-i tisztújítás beharangozója. A szavazatok utáni házalásnak meg is lett az eredménye, hiszen a tagok majdnem teljes létszámban megjelentek a közgyűlésen.²⁵ Csaknem az összes képviselő megjelent az 1929. december 21-i általános tisztújító közgyűlésen is, amikor a közigazgatási reform nyomán megújult képviselőtestület választhatta meg a város tisztviselőit, ráadásul a polgármester kivételével valamennyit élethossziglan.

Jóval az átlag feletti létszámban jelentek meg a városatyák az ünnepi- és díszközgyűléseken is. Különösen a város történelméhez kapcsolódó évfordulók tiszteletére rendezett ünnepségek zajlottak népes részvétellel. Kimagaslóan sokan, 122-en vettek részt Nyíregyháza újratelepítésének 150. évfordulója tiszteletére 1903. június 7-én a városháza előtti téren tartott közgyűlésen. A képviselők mellett jelen volt Szabolcs vármegye tisztikara, a városban állomásozó ezredek tisztikarának képviselői, a város valamennyi társadalmi, gazdasági és kulturális egyesülete és a főgimnázium ifjúsága „testületileg”, továbbá mintegy 5 ezer főnyi közönség.²⁶ Még rangosabb eseménynek számított az örökválság centenáriumának megünneplése. Az ezen alkalomból az evangélikus nagytemplomban 1924. szeptember 13-án tartott ünnepi díszközgyűlésen gyakorlatilag a teljes képviselőtestület megjelent, emellett a Nyíregyházán működő jótékonyági, közművelődési és szociális egyesületek küldöttségein, és érdeklődő városi polgárokon kívül több száz meghívott vendég vett részt. Többek között Rakovszky Iván belügyminiszter, Nyíregyháza nemzetgyűlési képviselője, a városok és a törvényhatóságok képviselőiben több mint félszáz polgármester, főispán, alispán és más tisztviselő, Szabolcs vármegye tisztikara, a városban székelő állami hivatalok küldöttségei, továbbá nemzetgyűlési képviselők, országos hatóságok, kamarák vezetői, a fővárosi és vidéki sajtó számos tudósítója.²⁷ Bár formailag nem volt díszközgyűlés, mégis a szokottnál majdnem kétszer többen vettek részt az 1924. március 7-i tanácskozáson, amelyen Bencs Kálmán polgármester kormányfőtanácsosi kinevezését adta át a főispán.²⁸ A két világháború között a Horthy Miklós személyével kapcsolatban, kormányzóságának jubileuma, illetve születésnapja alkalmából tartott ünnepi üléseken szintén az átlagnál többen vettek részt.

²⁵ Nyírvidék, 1900. aug. 12. 2. és szept. 2. 1–2.

²⁶ SZSZBL V. B. 181. 29. köt. Kgy. 135–137/1903.

²⁷ SZSZBL V. B. 181. 52. köt. Kgy. 835–845/1924. Vö. *Margócsy József: Az őszirózsás forradalomtól a felszabadulásig*. In: *Nyíregyháza története*. Szerk. Cservenyák László, Mező András. Nyíregyháza, Városi Tanács, 1987. 175–178.

²⁸ SZSZBL V. B. 181. 51. köt. Kgy. 250/1924.

A képviseleti díszközgyűléseken megjelentek nagy száma nem véletlen, ezek ugyanis jelentős reprezentációs lehetőségeket biztosító társadalmi események voltak, főleg azok, amelyekben megyei vagy akár országos vezetők is részt vettek. Bár könnyű lenne elmarasztalni a városatyákat amiatt, hogy fontosabbnak tartották a reprezentációt, mint a város mindennapi ügyeivel való foglalkozást, ám nem lehet figyelmen kívül hagyni ezen gyűlések szimbolikus közösség-szervező funkcióját. Elsősorban nem a képviselők magamutogatását, hanem a helyi társadalomnak mint közösségnek a reprezentációját szolgálták, vagyis a város kollektív identitásának megteremtésében fontos szerepet játszó aktusok voltak. Minden bizonnyal társadalmi igény is volt, hogy a várost megjelenítő testület tagjai ezeken a városi ünnepeken minél nagyobb számban vegyenek részt, hiszen kik lettek volna illetékesek a várost megjeleníteni, ha nem a városi elit tagjai. Ilyen értelemben ezek a díszközgyűlések, éppen a reprezentáció folytán, az elitnek a várossal való kapcsolatát jelképes formában erősítették meg.

Nemcsak a tisztviselők, hanem a szakosztályok és más bizottságok tagjainak a megválasztása iránt is az átlagosnál jóval nagyobb érdeklődést mutattak a városatyák. Ha semmiféle választás nem szerepelt a tárgysorozatban, szinte gyanúsnak tűnt a közgyűlés nagy látogatottsága, ám ezekben az esetekben is többnyire személyi kérdések játszották a főszerepet, legyen szó akár segélyezéséről,²⁹ akár a főjegyző szabadsága következtében a polgármester helyettesének kijelöléséről.³⁰ A választásokon és az ünnepléseken kívül alig, az első világháború utáni mintaévekben pedig egyáltalán nem találunk olyan közgyűlést, amelyen az átlagosnál lényegesen több városatya jelent meg. Ám még 1918 előtt is gyakorlatilag csak az új gyógyszertárak nyitása csalogatott rendszeresen sok képviselőt a közgyűlési terembe.

A képviselőtestületnek 1900-ban az ötödik, 1906-ban a hatodik, 1912-ben a hetedik, 1918-ban a nyolcadik gyógyszertár felállításáról kellett döntenie.³¹ A folyamatosan gyarapodó városi lakosság növekvő igényei megkívánták újabb gyógyszertárak nyitását, ezek azonban értelemszerűen veszélyeztették a már meglévők pozícióit. A patikák üzemeltetői ezért adáz harcot folytattak az újak engedélyezése ellen, és igyekeztek minden követ megmozgatni — a jelek szerint sikerrel. A képviselőtestület ugyanis az esetek zömében a kérvényeket a közegészségügyi bizottság javaslatára elutasította, éppen arra hivatkozva, hogy az újabb patikák megnyitása a már fennálló működését és megélhetését veszélyeztetné. A végső döntést azonban a belügyminiszter hozta meg, aki rendre engedélyt adott újabb gyógyszertárak nyitására. A lényeg azonban a testület véleményér van: a városatyák erősen védtek a már jogosítvánnyal rendelkező gyógyszerészek pozícióit, a kérvények elbírálásakor elsősorban az ő, és nem a lakosság érlekeit vették figyelembe. Az egyetlen kivételt Nagy Kálmán jelen-

²⁹ Az 1897. nov. 5-i közgyűlés szokatlanul látogatott volt, pedig a képviselők "rendszerint csak olyankor jelennek meg nagyobb számmal a gyűlésteremben, ha választás forog szóban, vagy ha zajos jelenetekre van kilátás". A nagy érdeklődés minden bizonnyal egy színinövendék és egy joghallgató segélyezési ügyének szólt, ugyanis ezek tárgyalását követően a képviselők "tömegesen hagyták el a gyűléstermet" L. Nyíregyháza, 1897. nov. 11. 2.

³⁰ Szabócsi Hírlap, 1913. jan. 25. 4-5.

³¹ Az ülések időpontja: 1900. ápr. 27., 1906. máj. 18., 1912. dec. 10., 1918. júl. 26.

tette, az ő kérelmét a közgyűlés már 1898-ban is támogatta, a patika felállítására mégsem került sor.³² Két év múlva a városatyák többsége ismét támogatta az új patika ügyét, egyben képviselői indítványra azon óhaját is kifejezte, hogy — az 1898-as határozatának megújításával és fenntartásával — a felállítandó gyógyszerár jogosítványát Nagy Kálmán helyi lakos kapja.³³

Ha nem is rendszeresen, de olykor előkerültek olyan kérdések, amelyek kiemelkedően sok képviselőt vonzottak a közgyűlésre. Ilyen volt 1900-ban a Korona szálló bérlete, 1912-ben a görög katolikus püspökség székhelyének kérdése — bár ezzel együtt több más, a város gazdasági és kulturális haladását szolgáló ügyet is tárgyaltak, ám kétségtelen, hogy a püspökség kérdése volt a legnagyobb jelentőségű — és 1918-ban az őszirózsás forradalom helyi eseményei.

A város tulajdonában lévő Korona szálloda bérlője, egyben virilis képviselőtestületi tag, Baumeiszter Ernő 1900 tavaszán felfofozta Lux Ödön honvéd huszárkapitányt, aki állítólag pár nappal korábban sértő kijelentést tett a szállodás feleségére. Baumeiszter hanyaveti modora, figyelmetlensége, túlkapásai miatt a Koronával amúgy is elégedetlen közönség különösen azon háborodott fel, hogy az incidens idején Lux Ödön karja — egy korábbi párbajbalesetből kifolyólag — fel volt kötve, így a szállodaigazgató támadásával szemben nem is tudott védekezni. Az eset után Baumeiszternek nem lehetett maradása Nyíregyházán, elszökött a városból, a Korona bérleti jogát pedig átadta Márkus Jenőnek, a debreceni Dreher sörcsarnok üzemeltetőjének.³⁴ A képviselőtestület április 6-án tárgyalta a bérlet-átruházási kérelmet, továbbá Nebenmayer Antalnak, a Korona főpincérének és Szabó Imre kaposvári vendéglősnek a szálloda bérletére vonatkozó, időközben beérkezett ajánlatait. A közgyűlés hosszú és igen élénk vita után képviselői indítványra úgy határozott, hogy Baumeiszter és Márkus megállapodását nem fogadja el, hanem előbbit arra kötelezi, hogy tárgyaljon a legjobb ajánlattevő Nebenmayerral (esetleg más személlyel), és igyekezzen olyan egyezséget kötni, ami a város számára is elfogadható.³⁵

Baumeiszter és Nebenmayer tárgyalása azonban eredménytelen maradt, így a korábbi bérlő Szabó Imrével egyezett meg. Az újabb megállapodás, valamint az ismét beérkező egyéb ajánlatok az április 27-én megtartott közgyűlés elé kerültek, amelyen ismét rengeteg városatya jelent meg. Hosszas vita után a közgyűlés Nebenmayer Antalnak Salamon János békéscsabai vendéglőssel együtt a tárgyalás alatt (!) benyújtott pótajánlatát fogadta el, így ők kapták meg a Korona bérletét május 1-től az eredeti szerződés által megszabott időszakból még hátralévő időre, évi 22 ezer koronás bérleti díjért.³⁶ A testület láthatóan

³² SZSZBL V. B. 181. 24. köt. Kgy. 266/1898. K 11659/1898. Lásd még Nyírvidék, 1898. dec. 4. 4. és dec. 18. 3-4.

³³ SZSZBL V. B. 181. 26. köt. Kgy. 100/1900. K 5255/1900. Az ügy a városháza folyosóin uralkodó hangulat, az ott felhangzó megjegyzések („Éljen Nagy!”) alapján már a közgyűlés előtt eldőlt. L. Szabolcs, 1900. ápr. 28. 2-3.; Szabolcsi Híradó, 1900. ápr. 29. 2-3.

³⁴ Szabolcsi Híradó, 1900. márc. 25. 2-3. és ápr. 1. 3., Szabolcs, 1900. márc. 25. 2-3., Nyírvidék, 1900. ápr. 1. 4.

³⁵ SZSZBL V. B. 181. 26. köt. Kgy. 77/1900. K 4522/1900. Vö. Szabolcs, 1900. ápr. 7. 2-4., Nyírvidék, 1900. ápr. 8. 3., Szabolcsi Híradó, ápr. 8. 3.

³⁶ SZSZBL V. B. 181. 26. köt. Kgy. 101/1900. K 5350, 5351, 5352/1900. Vö. Szabolcs, 1900. ápr. 28. 1-3.; Nyírvidék, 1900. ápr. 29. 3.; Szabolcsi Híradó, 1900. ápr. 29. 2-3.

igyekezett a közönség által ismert és elfogadott helyi ember, Nebenmayer számára biztosítani a bérletet, csakúgy, mint 1905-ben, amikor szintén a tárgyalás közben benyújtott pótajánlattal nyerte el az üzemeltetés jogát, bár a pénzügyi szakosztály albizottsága és a tanács is Schlichter Gyula pályázatát tartotta a legelőnyösebbnek.³⁷

A 19. század végén Hajdúdorogról indult ki a kezdeményezés egy önálló magyar görög katolikus püspökség felállítására. Geduly Henrik evangélikus lelkész (!) már 1896-ban felvetette, hogy e „mozgalomnak természetszerűbben kiszemelt központjává nem lehetett volna-e Nyíregyházát tenni”.³⁸ A kérdés azonban csak az 1910-es évek elején vetett nagyobb hullámokat, amikor a püspökség felállítása kézzelfogható közelségbe került. Az 1912. február 20-i közgyűlés hazafias örömmel üdvözölte a magyar püspökség felállítását, és azt, hogy az illetékes körök alkalmasnak találták Nyíregyházát a püspökség székhelyének, egyben megbízta a polgármestert, hogy kezdjen tárgyalásokat az illetékesekkel a székhely idehelyezése tárgyában.³⁹

A polgármester jelentését valamint a szakosztályok ezzel kapcsolatos véleményét, illetve a tanács javaslatát a március 14-i képviseleti ülés tárgyalta. A vita nem a székhely idehelyezéséről, hanem az ezzel kapcsolatos anyagi áldozatvállalásról szólt. Több városatyá hozzászólása és élénk viták után a közgyűlés név szerinti szavazással, 106 szavazattal 23 ellenében elfogadta a szakosztályi és tanácsi javaslatot, amely szerint ha a kormány az új görög katolikus püspökséget a papneveldével és a tanítóképző intézettel együtt nyíregyházi székhellyel állítja fel, úgy a város a költségekhez 250 ezer korona készpénzzel és egy kb. 500 négyszögöles, mintegy 30 ezer korona értékű telekkel járul hozzá. A székhely idehelyezését a testület túlnyomó többsége közérdeknek tartotta, ezért elutasította azokat a véleményeket, hogy a városnak hasonló módon kellene a többi felekezetet is támogatnia. Bár a protestáns városatyák többsége is a javaslat mellett foglalt állást, nem véletlen, hogy a határozatot el nem fogadó képviselők között 18 evangélikus és 4 református volt, míg katolikus egy sem. Főleg a tirpák gazdák nem támogatták a felajánlást, a közgyűlésen megjelent képviselőik valamennyien nemmel szavaztak. A katolikus képviselők természetesen egységesen megszavazták a felajánlást, de a zsidó városatyák közül is csak egy szavazott nemmel.⁴⁰

A székhely kérdése azonban ezzel nem jutott nyugvópontra. Bár a felajánlás mértéke meghaladta a hajdúdorogiakét, emellett Nyíregyházát támogatta a parókiák többsége, a görög katolikus magyarok országos bizottsága, élén Szabó Jenő főrendiházi taggal, valamint Szabolcs vármegye főispánja is,⁴¹ a kormány mégsem támogatta a város ilyen irányú törekvéseit, ehelyett Debrecen szőlította fel ajánlattételre. Debrecen eleget is tett ennek, és a nyíregyházihoz hasonló feltételeket kínált, azonban a város kálvinista többsége, élén Baltazár

³⁷ Szabolcs, 1905. ápr. 8. 5. és ápr. 15. 3–4.

³⁸ *Geduly Henrik*: Nyíregyháza az ezredik évben. Nyíregyháza, Jóba Elek Könyvnyomdája, 1896. 231.

³⁹ SZSZBL V. B. 181. 38. köt. Kgy. 84/1912. K 2007/1912.

⁴⁰ SZSZBL V. B. 181. 38. köt. Kgy. 146/1912. K 3552/1912. Vö. Szabolcs, 1912. márc. 16. 3–4.

⁴¹ SZSZBL IV. B. 401. 6. d. Res. 22/1912.

Dezső püspökkel, nem volt hajlandó befogadni a katolikus püspökséget.⁴² Bár időközben megérkezett a pápai bulla a hajdúdorogi püspökség felállításáról, a kultusztárca fenti lépései is azt mutatták, hogy a székhely kérdése nincs véglegesen eldöntve. Miklósy István püspök 1913 júliusában végül Debrecenbe költözött, s úgy tűnt, a székhely ügye végleg lezárul. A püspökség elleni 1914. februári bombamerényletet követően azonban a püspök mégiscsak Nyíregyházára tette székhelyét.⁴³

Pár évvel később a kultuszminisztérium egy állami tanítóképző intézet felépítéséhez kért a várostól ingyen telket. Az 1916. február 18-i közgyűlésen egy református városatya, Kovách Elek úgy foglalt állást, hogy ez a telekfelajánlás összefügg a görög katolikus püspökségnek adományozott 250 ezer koronával, aminek egyik feltétele éppen egy tanítóképző felépítése volt, ezért a most felajánlott telek értékét le kell vonni abból az összegből. Kovách ezért az ügy elhalasztására tett indítványt, amit két evangélikus városatya is támogatott. Ezzel szemben több római katolikus és izraelita képviselő szerint a tanítóképzőnek felajánlott telek árát nem szabad levonni a püspökségnek felajánlott összegből. A halasztó indítványt két szótöbbséggel leszavazták, mire a szintén evangélikus Balla Jenő polgármester, mondván, hogy ebben a nagy fontosságú kérdésben további megfontolás szükséges, levette a tárgyat a napirendről!⁴⁴ Az ügy folytatása már nem kavart nagyobb vihart, egy hónap múlva a képviselők egyhangúan megszavazták, hogy a város 4 hold földet ingyen átenged a tanítóképző céljaira.⁴⁵ Az átengedést egy sor feltételhez kötötték, ami feltehetőleg a minisztérium számára elfogadhatatlan volt, ezért újabb két hónap elteltével a városi képviselőtestület hatályon kívül helyezte a fenti határozatát, és ugyanazt a területet immáron csak azzal az egyetlen kikötéssel engedte át, hogy a telekre csak tanítóképző építhető. Ezt az újabb előterjesztést csak egyetlen evangélikus városatya nem szavazta meg.⁴⁶

Az 1918-as őszi forradalom győzelmét, a független és demokratikus Magyarország megalakulását Nyíregyháza lakossága egyöntetűen üdvözölte és támogatta.⁴⁷ Még október 31-én megérkezett a Nemzeti Tanács távirata, amelyben csatlakozásra szólították fel a megye és a város vezetőit. Nyíregyháza képviselőtestületét november 2-ra hívták össze, amikor is a képviselők több mint a fele megjelent a tanácsteremben. A közgyűlésen a testület kimondta csatlakozását a Nemzeti Tanácshoz, felhatalmazást adott a Nyíregyházi Néptanácsnak, hogy a lakosság élelmezésére, a közrend és a közbiztonság fenntartására szükséges összegeket a városi házipénztárból fizethesse, és köszönetét nyilvánította a rend fenntartásában közreműködő katonatiszteknek. „Lelkesedéssel” vették tu-

⁴² A helyi közvélemény reakcióit lásd pl. Szabolcs, 1912. okt. 12., okt. 19. 7., okt. 26. 3., nov. 2. 7., nov. 9. 1. és 6.

⁴³ Vö. *Pirigyi István: A Hajdúdorogi Egyházmegye története.* In: *A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye jubileumi emlékkönyve 1912–1987.* Szerk. Timkó Imre. Nyíregyháza, k. n., 1987. 17–25.

⁴⁴ SZSZBL V. B. 181. 42. köt. Kgy. 54/1916. K 2861/1916. Vö. Szabolcsi Hírlap, 1916. febr. 19. 4. és febr. 26. 1.

⁴⁵ SZSZBL V. B. 181. 42. köt. Kgy. 98/1916. K 4886/1916.

⁴⁶ SZSZBL V. B. 181. 42. köt. Kgy. 193/1916. ad K 10625/1916.

⁴⁷ Nyírvidék, 1918. nov. 1. 1–2.; Szabolcsi Hírlap, 1918. nov. 3. 1–3.

domásul Murányi László városatyának, a Néptanács elnökének szavait, majd az ülés Vietórisz József képviselő javaslatára a Himnusz eléneklésével ért véget.⁴⁸

Mivel azt a közgyűlést kizárólag azért hívták össze, hogy kinyilvánítsa a város csatlakozását az új rendszerhez, ezzel gyakorlatilag ugyanolyan szimbolikus jelentősége volt, mint az ünnepi és díszközgyűléseknek. Hasonló szimbolikus aktusokat hozott a november 16-i testületi ülés is, amelyen többek között üdvözlötték Murányi Lászlót kormánybiztos-főispáni kinevezése alkalmából, illetve Imre János képviselő indítványára határozatot hoztak Ferenc József arcképének a tanácsteremből való eltávolításáról és a városi múzeumban való elhelyezéséről. Ezen a közgyűlésen már csak feleannyian vettek részt, mint két héttel korábban, ami talán azzal magyarázható, hogy a tárgysorozatban szerepelt a Nemzeti Tanács felhívása a köztársasági államforma támogatására.⁴⁹ Ez a változás feltehetőleg nem találkozott olyan általános lelkesedéssel, mint a függetlenség, ám mivel a közhangulat efelé hajlott, az egyet nem értő városatyák jobb híján távol maradtak az üléstől.

Egy-egy képviselő 1924-ig átlagban a testületi ülések 25–30%-án, az 1930–1940-es években a kettőtödén vett részt évente. A legnagyobb aktivitás a hivatalból tagsággal rendelkezőket jellemezte, legalább 50%-uk, az 1920–1930-as években háromnegyedük jelen volt az egyes közgyűléseken, és gyakorlatilag nem volt olyan tisztviselő-városatya, aki egyetlen ülésen sem vett volna részt. Gyakori részvételüknek talán az a legfontosabb oka, hogy a megjelenés, a tanácsi majd polgármesterei javaslatok szavazataikkal való támogatása számukra szinte hivatali kötelezettség volt.⁵⁰ Ráadásul a tanácskozások helyben, a városházán zajlottak, így megjelenésüket a távolság sem igen akadályozhatta. A legpasszívabbak túlnyomó többsége a legnagyobb adófizetők közül került ki. Amíg egy virilis az első világháború előtt átlagosan a közgyűléseknek csak egyötödén, de később is csak harmadán-negyedén vett részt, addig egy választott képviselő a tanácskozások legalább egyharmadán minden évben részt vett. Egy publicista az 1910-es években meg is jegyezte, hogy a virilisek hiába panaszkodnak, hogy állandóan leszavazzák őket, ha megjelenének a közgyűléseken, akkor erre nem kerülhetne sor.⁵¹

A virilizmus létjogosultságát még az 1940-es években is azzal igyekeztek alátámasztani, hogy a nagy vagyonnal nemcsak nagyobb intelligencia, de a közügyek iránt nagyobb érdeklődés is együtt jár.⁵² Ezt Nyíregyháza esetében nem tekinthetjük igazoltnak, de más empirikus kutatások, így például a Kőszeggel kapcsolatos vizsgálatok sem támasztották alá.⁵³ Ezen azonban nem kell csodálkoznunk, hiszen azok mutattak kisebb érdeklődést a közgyűlések iránt, akik számára a testületbe való bekerülés is kisebb erőfeszítést igényelt. Nem szabad ugyanakkor figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a virilisek nagy vagyonuknál és az ezzel járó nagy társadalmi presztízsnel fogva feltehetően jóval több infor-

⁴⁸ SZSZBL V. B. 181. 44. köt. Kgy. 627–631/1918.

⁴⁹ SZSZBL V. B. 181. 44. köt. Kgy. 632–637/1918.

⁵⁰ A gazdaképviselők a század elején többször hangoztatták, hogy a tanácsi javaslat melletti közgyűlési többséget a tisztviselők tették ki. L. pl. Szabolcs, 1904. szept. 25. 3–4.

⁵¹ Szabolcsi Hírlap, 1914. júl. 25. 4.

⁵² *Egyed István*: Magyar államélet. Budapest, Országos Közoktatási Tanács, 1942. 80–81.

⁵³ *Söptei*: i. m. 141–142.

mális kapcsolattal és nagyobb befolyással rendelkeztek. Befolyásolási képességüket növelte az is, hogy több pozíciót birtokoltak a városban működő nagy részvénytársaságokban is. A legnagyobb adófizetőknek tehát nem feltétlenül kellett a közgyűléseken megjelenniük ahhoz, hogy érdekeiket érvényesítsék.

A közgyűlések arculatát az első világháború végéig a döntően választás útján bekerült iparosok és gazdák, valamint a városi tisztviselők és az értelmiségiek határozták meg. A két háború között már egyre inkább az intelligencia túlsúlya érvényesült. A képviselőtestületben elfoglalt arányukhoz képest a közgyűléseken ténylegesen megjelentek között a tisztviselők szerepeltek a legnagyobb számban, különösen az 1940-es években, amikor a várospatyáknak a 22-23%-át, míg a közgyűlésen megjelenteknek átlagosan jóval több mint a harmadát adták. Természetesen a városi tisztviselők voltak a legaktívabbak: a résztvevők legkevesebb egyötöde, az 1930–1940-es években az egynegyede mindvégig közülük került ki.⁵⁴ Szorgalmasan látogatták az üléseket az iparosok is, főleg az első világháború előtti időszakban, aminek eredményeként 1918-ig a közgyűléseken évi átlagban a képviselőtestülethez képest sokszor 6-7%-kal felülreprezentáltak voltak. (Az 1920-as évektől kezdődően részvételük az átlagnak felelt meg.) A testületi arányaiknak nagyjából megfelelően képviseltették magukat a közgyűléseken a házbirtokosok, magánzók valamint a földbirtokosok is.

A nyíregyházi várostörténeti irodalomban uralkodó vélekedés szerint a tirpák gazdák a 19. század második felében teljesen elfordultak a várostól, visszahúzódtak a tanyákra, és nem foglalkoztak a város ügyeivel: „Szavuk — még ha egyikük-másikuk fel is került a virilisek listájára, vagy városi képviselővé választották — nemigen volt. Meg sem jelentek a közgyűléseken.”⁵⁵ A közgyűlési jegyzőkönyvek nem mutatják ennyire passzívnak a gazdaképviselőket, hiszen átlagos gyakorisággal jelentek meg a közgyűléseken, sőt részvételi kedvük időközben még növekedett is.⁵⁶ A gazdáknál sokkal passzívabbnak mutatkoztak a kereskedők, akik csak a század legelején mutattak valamelyes aktivitást, azt követően inkább a közömbösség jellemezte őket, ami összefüggött azzal, hogy döntő többségük virilisként került az elitbe. A vizsgált korszak egészében az eliten belüli létszámukhoz képest nagyfokú passzivitás jellemezte az értelmiséget is. Különösen igaz ez a két világháború közötti időszakra: 1940-ben például a képviselők 36%-a volt értelmiségi, a közgyűléseken megjelenteknek azonban alig több mint egyötödét tették ki. Leginkább az ügyvédek passzivitása szembeötlő, hiszen az elit számszerűleg meghatározó részét alkották, ám — nem függetlenül többségük virilis voltától — a tanácskozásokon az 1920–1930-as éveket leszámítva szinte észrevétlenül maradtak.

⁵⁴ Hasonló jelenség figyelhető meg Szombathelyen is, ahol az 1930-as évek második felében és az 1940-es években a közgyűléseken megjelent tisztviselők száma megközelítette, sőt sokszor meg is haladta a képviselők számát. L. *Horváth Ferenc*: Szombathely város képviselő testülete és bizottságai 1860–1944. In: *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*. Szerk. Bónis György, Degré Alajos. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1971. 347.

⁵⁵ *Takács Péter*: A polgárosodás útján 1848–1918. In: *Nyíregyháza története*. I. m. 137.

⁵⁶ Egy 1914-es tudósítás is úgy látta, hogy a gazdák alig hiányoznak egy-egy ülésről. Szabolcsi Hírlap, 1914. jún. 13. 5.

5. táblázat. A közgyűléseken részt vevők foglalkozási megoszlása, éves átlagban, százalékban

	1900	1906	1912	1918	1924	1930	1935	1940	1943/44
Földbirtokos	1,86	2,00	2,66	1,62	2,59	3,68	4,39	2,48	4,01
Gazda	18,09	20,87	17,23	11,28	14,73	13,24	10,68	20,66	18,05
Házbirtokos	8,94	4,61	3,02	4,80	3,53	6,13	2,97	1,65	1,43
Magánzó	2,07	2,26	2,31	1,76	0,83	1,59	3,20	5,23	5,16
Kereskedő	13,49	4,78	5,86	12,23	7,26	4,78	6,76	3,58	2,29
Iparos	16,80	19,13	23,80	24,73	18,78	8,46	9,73	9,37	10,60
Vendéglős	0,72	2,61	3,91	2,36	2,28	1,96	1,19	0,00	4,01
Ügyvéd	4,39	6,26	5,68	7,57	9,85	11,64	11,03	6,61	2,29
Közjegyző	1,19	2,09	1,87	1,42	1,35	1,59	1,78	1,38	1,15
Bíró	0,98	0,87	0,62	0,20	0,52	2,33	1,19	0,28	2,87
Orvos	2,17	3,39	1,60	1,35	1,45	1,59	2,97	1,38	0,00
Gyógyszerész	0,72	0,87	2,13	2,57	2,18	2,45	1,78	0,28	1,15
Lelkész	1,50	1,48	0,89	3,11	2,90	4,17	3,20	4,41	3,44
Tanár, tanító	3,57	2,70	4,71	4,39	2,59	0,98	4,15	4,96	7,16
Mérnök	0,00	0,00	0,36	0,54	0,73	1,47	1,78	0,55	0,00
Vasúti tisztviselő	0,26	0,00	0,62	1,35	1,66	1,84	0,00	0,83	3,15
Magántisztviselő	1,55	2,00	4,00	4,80	3,01	1,84	2,97	3,86	4,58
Állami tisztviselő	0,00	0,00	0,18	1,62	2,70	3,80	3,68	3,03	4,01
Megyei tisztviselő	0,36	0,35	0,18	0,41	0,62	0,49	1,07	0,00	0,00
Városi tisztviselő	20,00	22,43	18,38	11,82	19,92	25,98	23,96	29,48	24,64
Munkás	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,83	0,00	0,00
Ismeretlen	1,34	1,30	0,00	0,07	0,52	0,00	0,71	0,00	0,00

A felekezeti megoszlást tekintve az evangélikusok voltak a legaktívabbak — különösen a század elején —, ami arra utal, hogy még a 20. században is leginkább az „őslakos” lutheránusok érezték saját ügyüknek a város vezetését. A város ügyeivel való foglalkozás igénye tehát nemcsak abban jelentkezett, hogy választás révén nagy számban kerültek a testületbe, hanem abban is, hogy a közgyűléseken is az átlagot jóval meghaladó részvételi kedvet mutattak. A kétfő mindenestre összefügg, hiszen a választott tagok között az evangélikusok messze felülreprezentáltak voltak, és a közgyűléseken éppen a választottak jelentek meg nagyobb számban. A többi felekezet közül a reformátusok és — a századelőt leszámítva — a római katolikusok aktivitása az átlagnak felelt meg, míg a görög katolikusok (és a századfordulón a rómaiak is) az elit egészéhez képest kis mértékű passzivitást mutattak. Különösen figyelemre méltó az izraelita képviselők érdektelensége a közgyűlések iránt, főleg a század elején, ám a közgyűléseken megjelentek közötti arányuk a későbbiekben is messze elmaradt a képviselőtestületben elfoglalt számarányuktól. Ez nyilvánvalóan összefüggött azzal, hogy a zsidó elittagok nagyobb része az ülések iránt kisebb érdeklődést tanúsító virilis volt. (Aktivitásuk csak az első világháború végén nőtt meg,

1918-ban még a közgyűlés elhalasztását is kérték arra hivatkozva, hogy az eredeti időpont egybeesett vallási ünnepükkel.⁵⁷⁾

6. táblázat.

A közgyűléseken részt vevők felekezeti megoszlása, éves átlagban, az ismertek százalékában

	1900	1906	1912	1918	1924	1930	1935	1940	1943/44
Evangelikus	65,38	62,22	50,98	41,33	44,12	36,54	32,26	46,51	47,06
Római kat.	9,62	15,56	21,57	20,00	14,71	23,08	25,81	25,58	23,53
Görög kat.	0,00	0,00	1,96	1,33	2,94	7,69	3,23	6,98	8,82
Református	11,54	11,11	11,76	12,00	20,59	21,15	24,19	20,93	20,59
Izraelita	13,46	11,11	13,73	25,33	17,65	11,54	14,52	0,00	0,00

A képviselőtestület foglalkozási csoportjainak a közgyűlésen való megjelenése és a tárgysorozat között nem sikerült egyértelmű összefüggéseket találni. Feltételezhetnénk például, hogy a város utolsó nagy földvásárlását, amire 1900-ban került sor, a gazdák nagy érdeklődése kísérte, a valóságban azonban ez csak részben igaz. A vételről először a június 25-i közgyűlésen született határozat, ezen az ülésen mindössze öt gazda jelent meg.⁵⁸ Időközben azonban Nagykálló község kedvezőbb vételi ajánlatot tett a tulajdonosnak, így a város közgyűlése június 30-án újból döntött, méghozzá arról, hogy a birtok megvételéért többet is hajlandó áldozni. Ezt a közgyűlést már a gazdaképviselők tömeges érdeklődése kísérte, hiszen háromszor annyian jelentek meg, mint pár nappal korábban.⁵⁹ A vétel meg is valósult, ezután a birtok bérlet útján történő hasznosítása volt napirenden. A bérlet ügye négyszer szerepelt a tárgysorozatban, ezek közül azonban mindössze egy közgyűlés hozta a gazdák átlagon felüli jelenlétét. A gyógyszerészek sem mutattak nagyobb aktivitást, amikor a közgyűlés újabb patikák nyitásáról mondott véleményt. Számszerűleg persze akkor sem játszhattak volna jelentős szerepet, ha valamennyien jelen lettek volna, távolmaradásuk azonban mindenképpen feltűnő.

Az ülések látogatottsága és a képviselők gazdasági, üzleti érdekei között már könnyebben kimutatható az összefüggés. Az 1900. december 4-i közgyűlésen a megyei törvényhatósági bizottság határozata kapcsán a városi tisztviselőknek egyéb állásáról, többnyire természetesen a részvénytársaságokban viselt igazgatósági és felügyelő-bizottsági tagságáról volt szó. A testület határozata többek között kimondta, hogy a szervezkedési szabályrendelet ezzel kapcsolatos pontja nem felel meg a társadalmi igényeknek, mert a városi tisztviselőknek mindennemű társadalmi tevékenységtől való elvonására alkalmas, magyaráran kizárja őket a részvénytársasági vezető testületekben való részvételtől.⁶⁰ A

⁵⁷ SZSZBL V. B. 181. 44. köt. Kgy. 510/1918.

⁵⁸ SZSZBL V. B. 181. 26. köt. Kgy. 155/1900. K 7579/1900.

⁵⁹ SZSZBL V. B. 181. 26. köt. Kgy. 157/1900. K 7842/1900.

⁶⁰ SZSZBL V. B. 181. 26. köt. Kgy. 415/1900. K 13587/1900.

közgyűlésen a magántisztviselők, jórészt a szóban forgó intézetek alkalmazottai, minden korábnál nagyobb számban, majdnem teljes létszámban jelen voltak. A megjelentek között természetesen még így sem alkottak számottevő csoportot, azonban jelzi, hogy számukra, illetve az általuk képviselt vállalatok számára fontos volt a személyes jelenlét.

A jelek szerint a foglalkozásnál nagyobb szerepet kapott a felekezeti szempont, azaz ha valamely egyházzal kapcsolatos ügyet tárgyalt a képviselőtestület, az ahhoz tartozó városatyák aktivitása megnőtt. Példátlanul sok katolikus képviselői tag vett részt az 1900. február 6-i közgyűlésen, amely többek között a helyi görög katolikus egyház kérvényét is tárgyalta. A kérelmezők a magyar istentiszteleti nyelv bevezetésének kieszközölése céljából a pápához indított küldöttség útiköltségéhez kérték a város hozzájárulását. A képviselőtestület meg is adta a támogatást, sőt a szakosztályok által javasolt 200 korona helyett 400-at szavazott meg. Bár a többi képviselő többsége is támogatta a javaslatokat, ám természetes, hogy adott esetben a katolikusok igyekeztek minél nagyobb számban jelen lenni a döntésnél.⁶¹ Már volt szó az új görög katolikus püspökség Nyíregyházára helyezését támogató 1912. március 14-i közgyűlésről. Ebben az évben soha ennyi katolikus képviselő nem jelent meg a testületi ülésen, mint ekkor. Azt is meg kell jegyezni azonban, hogy soha ennyi izraelita városatyá sem volt jelen közgyűlésen, még a szakosztályválasztás és tisztújítás alkalmával sem. Ellenkező példát nyújt az 1935. április 26-i közgyűlés, amely a ferences rendház részére történő telekátengedést tárgyalta. Az ügy felekezeti viszályt szült az evangélikusok és a katolikusok között (erre később még visszatérek), a közgyűlésen azonban egyik fél sem jelent meg az átlagosnál több képviselővel.

A két világháború között egyes foglalkozási vagy felekezeti csoportok átlagosnál magasabb jelenlétét egy-egy közgyűlésen már jóval kevésbé lehet a tárgysorozattal kapcsolatba hozni. Ennek okát egészen egyszerűen a napirend bővülésében kell keresnünk. A század elején még gyakoriak voltak az olyan rendkívüli közgyűlések, amelyeket egyetlen ügy tárgyalására hívtak össze, így az azon megjelenő képviselők összetétele alapján nagy bizonyossággal meg lehet állapítani, hogy elsősorban mely csoportokat érdekli az ügy. Az 1930-as évek közgyűléseinek olykor több száz pontból álló tárgysorozata azonban erre jóval kisebb lehetőséget nyújtott.

A képviselőtestületi tagok pusztá jelenlétén kívül érdemes azt is megnézni, hogy a jelenlévő városatyák a közgyűléseken milyen munkát végeztek. A képviselők csak ritkán jelentek meg pontosan a közgyűléseken, többször előfordult, hogy az ülés negyedórás-félórás csúszással kezdődött, mert a meghirdetett kezdésre még senki sem volt jelen. „Nagyon gyéren gyülekeztek a városatyák a tanácsterembe és dacára, hogy 3 órára volt jelezve a közgyűlés kezdete, bizony 3 órakor még egyetlen egy képviselői tag sem foglalt helyet — Belfy András bizottsági tag úr mondása szerint — abban a nagy szerencsétlen szobában” — szól egy 1898-as beszámoló.⁶² A helyzet később sem változott gyökeresen, az

⁶¹ SZSZBL V. B. 181. 26. köt. Kgy. 21/1900. K 1663/1900.

⁶² Szabolcsi Hírlap, 1898. máj. 28. 2–3.

1932. májusi rendes közgyűlés például három óra helyett csak fél négykor vette kezdetét, mert az eredeti kezdődőpontban még üres volt a nagyterem, csupán a folyosókon lézengett pár képviselő; végül mintegy hatvan képviselő gyűlt össze, a végére azonban mindössze 15-en maradtak.⁶³

A jelenlévők sem voltak mindig fegyelmezettek. Egy 1932-es közgyűlésen például a következő évi költségvetést ismertető tanácsnok monoton, alig érthető előadása alatt egyesek újságot olvastak, mások a fülüket piszkálták. „Senkit sem érdekel. Van, aki el is tudna aludni, ha egyesek hangos beszélgetése nem zavarná” — ironizált egy újságíró. „A képviselőtestületi tagok, mint a kaszinó társalgójában, beszélgetnek, egymásnak integetnek. A kép inkább kedélyes, mint érdekes” — tette hozzá.⁶⁴ A képviselők nagy részének érdektelensége tehát nem csak abban mutatkozott, hogy el sem mentek a közgyűlésekre, hanem abban is, hogy a megjelentek nagy része ezzel le is tudta a kötelességét. „Élénken emlékszünk azokra a közgyűlésekre, amelyeken kongott a közgyűlési terem az ürességtől és a képviselőtestületi tagoknak csak igen kis hányada vett részt, sokszor igen fontos tárgysorozati pontoknál is. Aránylag még kevesebb azoknak a képviselőtestületi tagoknak a száma, akik aktívan, valósággal részt is vesznek a képviselőtestületi munkában” — olvasható az 1939-es helyi választások beharangozójában.⁶⁵

Egyáltalán nem ment ritkaságszámba, hogy a hosszan elnyúló, „érdektelen” ügyeket tárgyaló ülések végét sokan nem várták meg. Előfordult, hogy a mintegy 50 résztvevővel kezdődött közgyűlés végén megtartott ügyrendi szavazásra mindössze 28 szavazó maradt a teremben.⁶⁶ 1932-ben a jövedékek bérbeadásával kapcsolatos egyórás tanácsi előterjesztés alatt a legtöbb képviselő elhagyta a termet, és csak a vitára tért vissza.⁶⁷ Előfordult, hogy a közgyűlési vita közben a városban tüzet jeleztek, mire a tagok felugráltak a székeikről, az ablakokhoz siettek, többen el is rohantak, ezért a tanácskozást fél órára fel kellett függeszteni.⁶⁸ A tisztújításokon is rendszeres volt, hogy a betöltendő tisztségek súlyának csökkenésével a képviselők érdeklődése is csökkent. Az 1918. december 18-i tisztújító közgyűlésen például a tisztí főügyész megválasztásánál 164, a főszámvevőénél 145, a katonai nyilvántartóénál 120, míg az adótiszti posztok betöltésénél már csak 99 szavazatot adtak le.⁶⁹

A városatyák teljesítményéről — más szempontból — a közgyűlési határozatok száma alapján is sok fontos következtetés levonható. A képviselőtestület a század elején mintegy négyszáz határozatot hozott évente, ez a szám 1924-ig megháromszorozódott, majd ezt követően ismét csökkent, és az utolsó teljes évben, 1943-ban meghozott döntések száma már nem érte el a hatszázat. Mivel a testületi ülések száma — mint láttuk — folyamatosan csökkent, az egy közgyűlésre eső határozatok átlagos száma még inkább emelkedő tendenciát mutat:

⁶³ Keletmagyarország, 1932. máj. 7–13. 5–6.

⁶⁴ Keletmagyarország, 1932. dec. 3–9. 4.

⁶⁵ Nyírvidék–Szabolcsi Hírlap, 1939. jan. 20. 2.

⁶⁶ Szabolcsi Hírlap, 1913. júl. 26. 4. L. még pl. Tiszavidék, 1928. dec. 1. 1–2.

⁶⁷ Keletmagyarország, 1932. máj. 7–13. 5.

⁶⁸ Szabolcsi Hírlap, 1898. jún. 27. 2.

⁶⁹ SZSZBL V. B. 181. 44. köt. Kgy. 701, 702, 705, 707.

1900-ban egy közgyűlésen átlagosan 9 tárgyat tárgyaltak, 1924-ben már 96-t! Noha ez a szám tovább nem nőtt, az egy tanácskozássra eső határozatok átlagos száma a későbbiekben sem csökkent 67 alá. A század elején nem volt közgyűlés, amelyen 25-nél, de még 1906-ban sem, amelyiken 35-nél több határozatot fogadtak volna el, 1918-tól kezdődően viszont már volt olyan ülés is, ahol száznál több döntés született. A mintaéveket tekintve a legtermékenyebb közgyűlésnek az 1930. január 31-i bizonyult, ezen a jelenlévők 231 határozatot fogadtak el. Természetesen a fenti számokban benne foglaltnak az üdvözlések, köszöntők, a városi határozatot jóváhagyó felső döntések tudomásulvételei vagy illetőségi ügyek (ezek száma az 1920–1930-as években jelentősen megnőtt), illetve 1912-ig az is növelte az abszolút számot, hogy a városi vagyont érintő kérdésekben, az 1886:XXII. tc. 110. § szerint megkövetelt többség meglétének hiányában, általában csak harmadszorra sikerült érdemben dönteni. A közgyűlésenkénti döntések számának emelkedése azonban az érdemi tárgyalást nem igénylő kérdések nélkül is számottevő.

A határozatok számának növekedése azt jelzi, hogy a közgyűlések munkája jelentős átalakuláson ment át. A század elején még több közgyűlésen is csak két–három, de olykor mindössze egyetlen téma került napirendre, amelyet alaposan körül lehetett járni, mélyrehatóbban meg lehetett vizsgálni még akkor is, ha nem tartott hosszú ideig az ülés. Ez talán még az egy-két tucat tételből álló tárgysorozatra is igaz, ám a száz, de akár csak ötven pontból álló tárgysorozat le-tárgyalása és a határozatok megszavazása már nagy munkafegyelmet igényelt a képviselőktől. Főleg a két háború között a hosszú napirend következtében az érdemi tanácskozáshoz egész egyszerűen nem állt rendelkezésre elég idő. Nem véletlen, hogy míg a századfordulón még a meddő és kilátástalan viták miatt kárhoztatták a képviselőtestületet, és inkább az volt a feltűnő, ha a közgyűlés simán, nagyobb incidensek nélkül zajlott le,⁷⁰ addig az 1910-es években, majd még inkább a két világháború között az érdemi vitát kérték számon a közgyűléseken.⁷¹ (A beszámolók tartalma, hangneme természetesen függött az újság és az újságíró beállítottságától, a vezetéshez való viszonyától is: a városvezetéshez közel álló *Nyírvidék* például még 1918-ban is hosszú és meddő vitáról írt.⁷²)

Amellett, hogy a közgyűlések számának csökkenése és a tárgysorozat növekedése folytán egyre kevesebb lehetőség adódott a város ügyeinek alaposabb megtárgyalására, a városlatyáknak a közgyűléseken mutatott aktivitása más tekintetben is csökkent. A század elején még gyakran elhangzottak képviselői előterjesztések, javaslatok, interpellációk és kérdések, az 1910-es évektől kezdődően azonban jelentősen megritkultak, és számuk csak egyes időszakokban — az őszirózsás forradalom alatt, vagy az 1929-es helyi választások kapcsán — szaporodott meg átmenetileg. Úgy tűnik, a képviselőtestület fokozatosan elvesztette önálló véleményező és kezdeményező szerepét, a század elején még gyakori viták megritkultak, hiszen már önmagában az, hogy időben előre ha-

⁷⁰ Pl. *Nyírvidék*, 1898. ápr. 17. 2–3.; *Szabolcsi Hírlap*, 1898. aug. 20. 2.; *Nyírvidék*, 1898. nov. 27. 3. és 1899. nov. 12. 5.; *Szabolcs*, 1900. ápr. 11. 2.

⁷¹ *Szabolcs*, 1911. febr. 18. 3.; *Szabolcsi Hírlap*, 1913. ápr. 26. 4–5.; *Tiszavidék*, 1929. okt. 20. 3.; *Keletmagyarország*, 1932. dec. 3–9. 4–5.; *Nyírvidék–Szabolcsi Hírlap*, 1939. máj. 18. 4.

⁷² *Nyírvidék*, 1918. máj. 26. 2.

ladva egy-egy közgyűlésen egyre több napirendi pontot tárgyaltak, egyre inkább pusztá szavazógéppé alakította a testületet.

Ez a folyamat a közgyűlési szavazások kimenetelében is egyre inkább megmutatkozott. Igaz, nem lehet elvonatkoztatni a döntések konkrét tartalmától, a tanács vagy a polgármester javaslatainak, valamint a szakosztályi véleménynek a városatyák általi leszavazását, módosítását vagy akár ellenszavazat leadását jelen esetben mégis a képviselőtestület önállóságának egyik mutatójaként értelmezem. A közgyűlés ugyanis 1900-ban még 17, 1906-ban 7 esetben szavazta le az előterjesztést, az 1910-es évektől kezdve azonban legfeljebb évi 4 esetben nem fogadta el azt, az 1940-es években pedig nem volt olyan javaslat, amelyre a testület ne bólintott volna rá. A század elején az is többször előfordult, hogy a közgyűlés módosította a javaslatot, az első világháborútól kezdve azonban erre alig akadt példa.

Drasztikusan csökkent azoknak a határozatoknak a száma is, amelyeket nem egyhangúlag, hanem a képviselők egy részének ellenkezése mellett fogadott el a testület. Csak a névszerinti szavazásokat tekintve, az 1910-es évek elejéig az egyhangú igen szavazatokkal elfogadott határozatok száma kevesebb volt, mint azoké, ahol ellenszavazatot is leadtak, ráadásul eddig az időpontig akadt olyan eset is, amikor a nem szavazatok kerültek többségbe. 1912 után viszont az egyhangúlag elfogadott döntések kerültek túlsúlyba, miközben az ellenszavazatok aránya folyamatosan csökkent, és az 1930-as évek közepétől a legnagyobb ritkaságnak számított az olyan névszerinti szavazás, amely alkalomával egy képviselőtestületi tag az előterjesztésre nemmel voksolt.

Mindamellet a képviselőtestület a tanácsi javaslatok túlnyomó részét akkor is elfogadta, amikor a leszavazott előterjesztések és a leadott ellenszavazatok száma a későbbi időszakhoz képest relatíve nagyobb volt. Vagyis a városvezetés, a tanács majd a polgármester mindvégig élvezte a testület nagyobb részének a támogatását. Az ellenzéki — vagy legalábbis a vezetéssel szemben kritikus — tudósító már 1905-ben is úgy látta, hogy „a képvisélet nagy része alacsony intelligenciájú »dobzse Lászlókból« áll, de épp ezeket szokta a tanács dédelgetni”.⁷³ Nemhiába mondhatta Király Sándor városatyja már 1906-ban: „Olyan ügyet szeretnék én látni, amit mi el nem fogadnánk.”⁷⁴ A fentihez kísértetiesen hasonló kijelentést tett az 1929. február 7-i közgyűlésen egy másik „mameluk”, Pisszer János: „ő maga is szeretne látni egy olyan tanácsi javaslatot, amit a képviselőtestület nem szavaz meg”. Pisszer szabályosan bocsánatot kért, hogy egy konkrét kérdésben mégis szembehelyezkedett a tanáccsal, amely — a tudósító megjegyzése szerint — „ahogy máskor, most is győztesen került ki a közgyűlésről”. Ugyanezen az ülésen Murányi László képviselő a tanácsi előterjesztéssel szemben ellenindítványt tett azzal a megjegyzéssel, hogy lehet, javaslatát nem fogadja el a testület, mire Kovách Elek, a városvezetés következetes és feltétlen híve rávágta: „Valószínű.”⁷⁵ A relatíve aktívabb választott kép-

⁷³ Nyírvidék, 1905. okt. 22. 3.; Szabolcs, 1905. okt. 28. 5. A két közgyűlési beszámoló idézett szövegrésze szó szerint megegyezik.

⁷⁴ Szabolcs, 1906. nov. 17. 4.

⁷⁵ Tiszavidék, 1929. febr. 8. 3.

viselők elkényelmesedését az 1920-as években feltehetően az is elősegítette, hogy nem mérettettek meg időről időre. Miként egy régi-új képviselő, Murányi László az 1929-es helyi választások után jellemezte: „A régi képviselőtestület lanyha volt, mint a halastó, amelyben lomha pontyok úszkálnak.”⁷⁶

Ám a közigazgatási reform nyomán megújult képviselőtestületben is tovább működött a szavazógép, amelyről érzékletes képet fest egy 1932-es beszámoló: „Elérkezünk az első szavazáshoz. Semmi izgalom. A hátulsó széksorban ülő szavazókórus Bencs Kálmán polgármester láthatatlan karmesteri intésére egyszerre feláll. Minden rendben megy, szabályosan, ahogyan az előttem írva. Csak egy ember rakoncátlan: dr. Gara Sándor ügyvéd, aki az »igen« és »nem«-nél is feláll. Úgy látszik, unatkozik és magában társasjátékot játszik.”⁷⁷ A közgyűlés tevékenységéről sokat elárul az 1935. április 26-i közgyűlésen elhangzott hozzászólásokról fennmaradt jegyzőkönyv is. Noha a tárgysorozat 181 pontból állt, a képviselők mindössze 12 tárgyhoz szóltak hozzá.⁷⁸ Ez még akkor is elenyésző szám, ha tudjuk, hogy rengeteg, érdemi intézkedést nem igénylő ügy is napirendre került.

Még ha a testület egy részében meg volt is az érdeklődés a közügyek iránt, a hosszú tárgysorozat a napirend fegyelmezett „lezavarására” kényszerítette őket. Ezt jól illusztrálja a város gazdálkodásának kereteit meghatározó döntések, a költségvetés és a zárszámadás elfogadása. A következő évi költségvetés tárgyalásán az 1910-es évek végéig többnyire 40-50 városatya volt jelen, a képviselőknek mintegy ötöde. Ez a szám a későbbiek folyamán kis mértékben emelkedett, és mivel a testület létszáma időközben csökkent, ez azt jelentette, hogy az 1930-as években a költségvetés elfogadásánál olykor a tagság kétötöde is megjelent. A zárszámadás elfogadását a század elején a költségvetéshez hasonló, az 1910-es évektől azonban jóval kisebb érdeklődés kísérte, például az előző évi számadást tárgyaló 1935. július 12-i közgyűlésen mindössze 26 városatya jelent meg. Ezek a számok azt mutatják, hogy ezek a kulcsfontosságú kérdések nem váltották ki a képviselők nagyobb aktivitását, a költségvetést vagy zárszámadást tárgyaló ülések nem vonzottak az átlagosnál több városatyát.

Azt persze nem lehet mondani, hogy a jelenlévők nem mutattak volna érdeklődést a kérdés, elsősorban természetesen a költségvetés iránt, amely a század elején igen élénk, rendszerint több napig tartó vitákat hozott. Az 1901. évi költségvetés tárgyalása például 4 délután (1900. november 16., 17., 34., 24.) tartott, mert a képviselőtestület a tanács tervezetében szereplő deficitet és ebből fakadóan a pótdadó kulcsát túl magasnak találta, és mindent megtett a hiány csökkentéséért. Ez jórészt a kiadási tételek, vagyis a közcélok megvalósítására és a fejlesztésre fordítható összegek redukálását jelentette a városatyák részé-

⁷⁶ Nyírvidék, 1929. dec. 19. 1. Hasonló figyelhető meg Szegeden is. Vö. *Földváriné Kocsis Luca*: Az 1929-es törvényhatósági választások Szegeden. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* XIV. Szerk. Farkas József. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1989. 287.

⁷⁷ Keletmagyarország, 1932. máj. 7-13. 5.

⁷⁸ SZSZBL V. B. 181. 73. köt. A közgyűléseken elhangzott felszólalásokat a “szabályos” jegyzőkönyvek nem közölték, kivéve, ha azok jegyzőkönyvi megőrkötését határozattal kimondták. Ez az egyetlen kivétel, amely a jelzett kötetben, az ülés jegyzőkönyve elé fűzve maradt meg.

ről.⁷⁹ Egyre nyilvánvalóbbá vált azonban, hogy nem elég pusztán a kiadási tételek lefaragásából álló gépies munka, hanem szükség van a bevételek fokozására, új erőforrások megteremtésére, feltárására, általában az addig folytatott városgazdálkodási gyakorlat megváltoztatására.

A reform és egy egységes távlati fejlesztési terv kidolgozásának szükségességét a képviselők egy része is felismerte, és az 1906. évi költségvetés tárgyalásakor igen éles kritikával illették a város háztartását, a rossz gazdálkodást, a tisztikar hanyagságát. Kállay Rudolf javaslatára 15 tagú bizottságot állítottak fel egy új városgazdálkodási koncepció kidolgozására, programadásra, ha már a tanács nem képes tervet készíteni.⁸⁰ Az országos politikai események, az alkotmányvédő küzdelmek azonban háttérbe szorították a kérdést, a bizottság csak 1906 májusában ült össze, ráadásul az előterjesztés elkészítésével a tanácsot bírta meg, amivel elvesztette az eredeti kezdeményező funkcióját, és csupán az ellenőrzés, a bírálat jogát tartotta fent magának.⁸¹ Mindazonáltal a képviselők aktivitása megmaradt az 1907. évi költségvetés tárgyalásakor is, amely két napig (1906. október 26–27.) tartott, és bizonyos pontokon igen élénk vitákat hozott.⁸²

A város pénzügyeivel és gazdálkodásával kapcsolatos érdeklődés lanygulását jelzi azonban, hogy a későbbiekben a költségvetés tárgyalására elég volt egyetlen közgyűlési nap is, amelyen ráadásul egyéb ügyeket is megvitattak. Az első világháborúig még előfordultak hozzászólások, amelyek főleg a pótdó emelése ellen irányultak, ám rövid vitát követően a benyújtott tervezetet többnyire változtatás nélkül fogadta el a testület, míg a két háború között a költségvetések elfogadását szinte semmilyen vita és hozzászólás nem kísérte.⁸³ Az 1935-ben megválasztott új polgármester, Szohor Pál bemutatkozó beszédében egyenesen óva intette a képviselőtestületet attól, hogy év közben módosítsa a már elfogadott költségvetést.⁸⁴ A közgyűlés ilyen irányú aktivitása csak a korszak végén élénkült meg, amikor ismét több ellenzéki városatya foglalt helyet a városházán. Az 1940. évi költségvetés általános és részletes vitájához négy képviselő is hozzászólott (ebből kettő ellenzéki), ám végül a közgyűlés változtatás nélkül elfogadta az előirányzatot.⁸⁵

Úgy tűnik, a képviselőtestületet sokszor még a tagjai sem tartották alkalmasnak arra, hogy a város gazdálkodásával kapcsolatos észrevételeiket ott adják elő, és a város ügyeivel inkább az üléstermen kívül foglalkoztak, nyilván abból a megfontolásból, hogy más fórumokon a szavuknak nagyobb lesz a súlyuk. A két háború között például a város gazdálkodásáról többször is éles polémia bontakozott ki a polgármester és egyes képviselők között, de nem a közgyűléseken, hanem a sajtóban. Járossy Sándor ügyvéd 1920-ban a vármegyei közigazgatási bizottságnál indítványozta a város ügymenetének és pénzkezelésének a

⁷⁹ SZSZBL V. B. 181. 26. köt. Kgy. 392, 394, 399, 404/1900 ad K 11616, 13437/1900. Vö. Nyírvidék, 1900. dec. 2. 1–2.

⁸⁰ Nyírvidék, 1905. okt. 22. 3.; Szabolcs, 1905. okt. 28. 3–6.

⁸¹ Szabolcs, 1906. máj. 19. 3–4.

⁸² Szabolcs, 1906. nov. 3. 3–4.

⁸³ Pl.: Szabolcsi Hírlap, 1918. jún. 23. 2–3.; Nyírvidék, 1918. jún. 23. 2.; Keletmagyarország, 1932. dec. 3–9. 4–5.

⁸⁴ SZSZBL V. B. 181. 73. köt. Kgy. 209/1935.

⁸⁵ Nyírvidék–Szabolcsi Hírlap, 1939. szept. 24. 2–3.

vizsgálatát. A polgármester szerint ez „legalábbis különös”, mivel Járossy testületi tagként közvetlenül is betekinthetett volna a város ügy- és pénzkézelésébe, „amennyiben a városi ülésekre eljárta volna, mert két év alatt mindössze egy képviselőtestületi közgyűlésen és egyetlen egy szakosztályi ülésen vett részt”.⁸⁶ Bencs Kálmán polgármesternek 1933-ban is arra kellett kérnie „a képviselőtestület minden tagját, hogy [a város gazdálkodására vonatkozó] esetleges kifogásaikat a közgyűlés színe előtt szíveskedjenek bejelenteni, hogy azokra ő, mint elnök szintén a közgyűlés színe előtt adhassa meg a választ.”⁸⁷ A város fejlődésének irányáról és mikéntjéről szóló elgondolások tehát többnyire más helyeken fogalmazódtak meg, az erről szóló viták is más fórumokon, döntően a helyi sajtóban folytak le. A képviselőtestület a városgazdálkodás alapvető kérdéseiben is egyre inkább a tanácsra illetve a tisztviselőkre hagyatkozott, és passzivitásával hozzájárult ahhoz, hogy a város gazdálkodásának ügye kizárólag a városi apparátus ügyévé váljon.

Elitcsoportok a helyi döntéshozatali mechanizmusban

A képviselőtestületi közgyűléseken egyre kevesebb mód adódott az ügyek részletes és érdemi megvitatására, aminek következtében az elvileg csak a véleményezés jogával rendelkező szakosztályok szerepe mindinkább megnőtt. Azalatt ugyanis, hogy a közgyűlési határozatok egyre inkább a bizottsági véleményeknek feleltek meg, a szakosztályok gyakorlatilag magukhoz ragadták a döntési jogosítványt. „A város dolgai voltaképpen az előkészítő bizottságokban dőlnek el, és éppen ezért kell alaposan megválogatni azokat, akikre az előkészítés döntően jelentős munkáját bízva a képviselőtestület” — olvasható egy 1918-as tudósításban.⁸⁸ Ennek fényében még inkább érthető, hogy a képviselőtestületi tagok miért mutattak olyan nagy érdeklődést a tisztújítások és a választások iránt. Nemcsak azért, mert egy városatya ekkor érezhette leginkább, hogy szavazatának súlya van, hanem azért is, mert a képviselők érzékelték, hogy az ügyek érdemben már szakosztályi, sőt hivatali szinten eldőlték, így tisztában lehettek a választások fontosságával.

A választások, különböző posztok betöltése iránt megnyilvánuló érdeklődés emellett azzal is magyarázható, hogy ez a terület nyújtott lehetőséget a csoportérdekek legközvetlenebb érvényesítésére.⁸⁹ Nem elsősorban a politikai csoportokra kell elsősorban gondolni: a pártpolitika nem volt döntő befolyással a közgyűlési munkára, mivel rendezett tanácsú városként a nyíregyházi képviselőtestületnek eleve nem voltak politikai funkciói, a dualizmus évtizedeiben a politikai pártok még a helyi választásokba sem nagyon folytak bele. (Egyedül a központi választmány tagjainak megválasztása volt pártpolitikai játszma tárgya.) Szilárd keretek között szerveződő, pártszerű városi ellenzék akkor

⁸⁶ SZSZBL V. B. 181. 46. köt. Kgy. 395/1920.

⁸⁷ SZSZBL V. B. 181. 69. köt. Kgy. 306/1933.

⁸⁸ Nyírvidék, 1918. jan. 4. 2.

⁸⁹ A személyi politika előtérbe kerülése természetesen nemcsak Nyíregyháza képviselőtestületének működésében játszott nagy szerepet. Vö. Kiss István: Csongrád megyei város közigazgatása. Pécs, Pécsi Egyetemi Nyomda, 1935. 89.

sem alakult ki, amikor a városvezetéssel élesen szembenálló személyek nagyobb számban foglaltak helyet a képviselőtestületben. Ilyen volt a Nádasy testvérek által vezetett klikk a századelőn, vagy Erdős Bertalan és társai tevékenysége az 1910–1920-as években.

Az 1930-as években a testületben számottevő ellenzék nem volt jelen: „Itt nincsenek pártok, itt nincs szélsőjobb és szélsőbal. Itt nincs vihar, nincsenek szenvedélyek. Itt nem mímélnék kis parlamentet. Az egész városházát szörnyű unalom üli meg.” Csak egyetlen városatya, a „Kisrassay”-nak csúfolt Szűcs Jenő ügyvéd képviseli „a vérbeli ellenzékét”.⁹⁰ Szervezetszerűen a kormánypárt is csak ritkán jelent meg a közgyűléseken. Ritka kivételt jelentett például, hogy 1935-ben a Nemzeti Egység Pártja helyi szervezete terjesztett elő javaslatokat, amiket a közgyűlés Szabolcs vármegye törvényhatóságához továbbított.⁹¹ A képviselőtestület működése a nyilas ellenzék 1939-es megjelenésével vált valamelyest élénkebbé. Jelenlétük a kormánypártot is nagyobb aktivitásra sarkallta, Bertalan Kálmán frissen megválasztott országgyűlési képviselő például hangsúlyozottan a Magyar Élet Pártja célkitűzéseit ismertetve szólalt fel a városi közgyűlésen.⁹²

A közgyűléseken megtartott név szerinti szavazások lehetőséget nyújtanak arra, hogy viszonylag pontosabb képet alkossunk a nyíregyházi városi eliten belüli érdekviszonyokról. Természetesen csak azokat a szavazásokat tudtam figyelembe venni, ahol az előterjesztést nem egyhangúlag fogadták el, illetve az ellenszavazatok száma nem volt elenyésző. 1900-ban öt szavazást tudtam megvizsgálni, ebből egy esetben semmilyen szignifikáns különbséget nem lehet felfedezni az igennel és a nemmel szavazók összetételében, a többi esetben azonban jellegzetes eltérések figyelhetők meg. A Korona szálloda ügyéről már volt szó, így most csak azt emelem ki, hogy Baumeiszter Ernő és Márkus Jenő bérlet-átruházási kérelmét a gazdák és az iparosok egységesen elutasították, és azt a városi tisztviselők mellett csak az értelmiség nagyobb része támogatta.⁹³ A Koronát elsősorban látogató, illetve oda vendégeket elszállásoló intelligencia abban volt érdekelt, hogy a bérlőcsere minél hamarabb megtörténjen, míg a gazdák és az iparosok esetében ilyen szempont nem jelentkezett. Ők úgy gondolták — a későbbiek fényében teljes joggal —, hogy a nagy forgalmat biztosító szállodáért nagyobb díjat is lehet kérni.

Az Orosi utca keleti végét egy magántulajdonban lévő telek vágta el az Orosi úttól, így a városból a község felé csak nagy kerülővel lehetett közlekedni. A város ezért utcanyitás céljára megvett egy 980 négyszögöles területet 6 ezer koronás vételárért, amit 77 képviselő megszavazott, 22 nem. Az ellenzők kivétel nélkül választott képviselők, szinte valamennyien evangélikusok, és nagy részben gazdák. Az utóbbiak birtokai ugyanis a várostól nyugatra és délre helyezkedtek el, kelet felé nem nagyon jártak, így közvetlen érdekeltség hiányában csak pénzkidobásnak

⁹⁰ Keletmagyarország, 1932. máj. 7–13. 5.

⁹¹ SZSZBL V.B 181. 74. köt. Kgy. 412/1935. K 14482/1935.

⁹² Nyírvidék–Szabolcsi Hírlap, 1939. júl. 2. 2–3.

⁹³ SZSZBL V. B. 181. 26. köt. Kgy. 77/1900. K 4522/1900.

értékelték az utca megnyitását, még úgy is, hogy több Orosi utcai lakos 5 évi részletben 2630 koronás hozzájárulásra volt hajlandó.⁹⁴

A harmadik esetben, a városi hivatalok elhelyezése és ezzel kapcsolatban a városháza átalakítása ügyében a tanácsnak a szakosztályok által is elfogadott javaslatával szemben a polgármester nyújtott be módosító indítványt, ami gyakorlatilag az átalakítás elhalasztására irányult. Itt tehát nem is a képviselőtestület, hanem a tanács belső konfliktusáról volt szó. A többség — a gazdák és a kereskedők valamennyien, továbbá az iparosok zöme — a polgármester javaslatát fogadta el, míg a tanácsi javaslat mellett a tisztviselőkön kívül ismét csak a megjelent értelmiségi képviselők nagyobb része szavazott.⁹⁵

Más jellegű törésvonalak kialakulását hozta a város főbb útjainak burkolását tárgyaló közgyűlés. A munkát Bánszky András vállalkozó nyerte el, ám utólagosan a Führer Adolf fia cég is beadott egy jóval kedvezőbb ajánlatot. A képviselőtestület többsége végül elfogadta az árlejtés eredményét, így az evangélikus Bánszkyé lett a munka: mellette szavazott az összes gazda és iparos, az értelmiségiek egy része, míg az értelmiség másik része és a magántisztviselők a Führer-céget támogatták. A választóvonal legélesebben a kereskedő városatyák körében rajzolódott ki: a Bánszky mellett kiálló kereskedők valamennyien evangélikusok voltak, és kizárólag választás útján kerültek a testületbe, ezzel szemben a Führeréket támogató kereskedők kizárólag zsidó virilisek voltak. A szavazásnál tehát kétségtelenül közrejátszottak a felekezeti szempontok, ám nem kizárólag ez a perspektíva érvényesült, mivel a Bánszky-féle ajánlatot is sok zsidó, és a zsidó vállalkozók ajánlatát is több evangélikus, főleg értelmiségi, támogatta.⁹⁶

1906-ban az egyhangú eredményt hozó szavazásokon kívül mindössze két ügyet tudtam megvizsgálni. (Ennél jóval több név szerinti szavazást tartottak, ám a jegyzőkönyvek sok esetben csak a végeredményt közölték, a szavazók neveit nem.) A „nem” szavazatok száma egyik voksolásnál sem volt jelentős. A Nyíregyháza-vidéki Kisvasutak balsai szárnyvonalának kiépítéséhez a város hozzájárulását — közgazdasági érdekből — a képviselők többsége megszavazta, csupán a közvetlenül most sem érdekelt gazdák nem támogatták azt.⁹⁷ A másik ügy: az ivóvízellátás biztosítására a képviselőtestület elhatározta egy mélyfúrású kút építését Sóstón. Az ellenszavazók most is evangélikus választott képviselők voltak, de korántsem kizárólag gazdák, voltak viszont közöttük házbirtokosok, sőt egy kereskedő és egy ügyvéd is.⁹⁸

A görög katolikus püspökség számára 1912-ben megszavazott hozzájárulásról már volt szó: itt az ellenzők kivétel nélkül evangélikusok és reformátusok voltak, bár az igennel szavazók között nagyobb számban voltak protestánsok, míg a katolikus képviselők kivétel nélkül megszavazták azt. Más jellegű megszólást hozott az 1912. január 19-i közgyűlés özv. Klár Lajosné kérelmével kapcsolatban. Klárné faraktár céljára kívánt földet bérelni a várostól, az iparosok azonban úgy látták, hogy a szóban forgó terület a vásártér bővítéséhez feltétle-

⁹⁴ SZSZBL V. B. 181. 26. köt. Kgy. 22/1900. K 1664/1900.

⁹⁵ SZSZBL V. B. 181. 26. köt. Kgy. 352/1900. K 10899/1900.

⁹⁶ SZSZBL V. B. 181. 26. köt. Kgy. 411/1900. K 14314, 14316, 14375/1900.

⁹⁷ SZSZBL V. B. 181. 32. köt. Kgy. 267/1906. K 12166/1906.

⁹⁸ SZSZBL V. B. 181. 32. köt. Kgy. 287/1906. K 13356/1906.

nül szükséges, így a gazdákkal együtt leszavazták a kérelmet.⁹⁹ Nem támogatták a gazdák és az iparosok a Víz és a Síp utcák között új utca nyitását és ehhez telkek megvásárlását sem, sőt, a javaslatot támogató intelligencia kisebbségbe is szorult, így az utca nyitása lekerült a napirendről.¹⁰⁰

1918-ban egyetlen kérdés, a sóstói szálló és vendéglő bérbeadása ügyében adtak le tekintélyes számú ellenszavazatot. A tanács a versenykiírást eredménytelennek minősítette, és mivel a bérbeadás halasztást nem tűrhetett, a korábbi bérlő határidőn túl beadott ajánlatát fogadta el. A testület többsége, elsősorban az értelmiségiek és a tisztviselők megszavazták a tanács javaslatát, míg az iparosok többsége és az összes gazda nemmel szavazott.¹⁰¹ Az indítékok feltételezhetően ismét ugyanazok voltak, mint korábban a Korona esetében. 1924-ben szintén egyetlen esetet lehet érdemben megvizsgálni, méghozzá a szikvíz- és ásványvíz-adóra vonatkozó szabályrendelet tárgyalását. A tanács tervezetében 5%-os kulcs szerepelt, egy képviselő az elutasításra (illetve legfeljebb 2%-os kulcsra) tett javaslatot, míg egy másik képviselő 6%-os adót kívánt. A többség hosszas vita után végül a tanács javaslatát fogadta el. Többnyire olyanok szavaztak nemmel, akiket fogalmazóként vagy fogyasztóként közvetlenebbül érintett az ügy, így figyelemre méltó, hogy sok értelmiségi, illetve a megjelent összes vendéglős a tervezet ellen szavazott. Ezzel szemben a gazdák gond nélkül megszavazták a tanács javaslatát.¹⁰²

Az 1930–1940-es években már alig volt olyan név szerinti szavazás, ahol értékelhető számú ellenszavazatot is leadtak. 1940-ben például városi tisztviselők és alkalmazottak karácsonyi segélyére csupán négy gazdaképviselő mondott nemet, a gazdák többsége azonban támogatta azt.¹⁰³ A mintaéveket tekintve gyakorlatilag csak 1935-ben fordult elő, hogy a képviselőtestület jelentősebb része szembefordult a betérjesztett javaslattal, méghozzá annak kapcsán, hogy a város a ferences rendház és templom céljaira díjmentesen átengedte a használaton kívüli vasúti temető egy részét.¹⁰⁴ A javaslatot ellenzők nevében felszólaló Paulik János evangélikus lelkész arra hivatkozott, hogy a temetőt hivatalosan csak 1913-ban zárták be, így törvény szerint építkezés céljára nem lehet felhasználni, ráadásul az átengedendő terület a lutheránusok temetkezési helyéül szolgált. Azt javasolta, hogy a ferencesek keressenek más, alkalmasabb helyet a rendház számára, egyben a telek ingyenes átengedését is kifogásolta. A római katolikus Tóth Pál törvényszéki tanácselnök a javaslat mellett szólalt fel, és a temető felszámolásának törvényességére hivatkozott, ráadásul a kérdéses terület a temető jellegét már régen elvesztette, nagy része elvadult, másik részét beszántották stb.¹⁰⁵ Ezek után nem véletlen, hogy a javaslat ellen szavazók — egy zsidó képviselő, Friedmann Sélíg kivételével — valamennyien evangélikusok

⁹⁹ SZSZBL V. B. 181. 38. köt. Kgy. 30/1912. K 547/1912. Vö. Szabolcs, 1912. jan. 20. 2.

¹⁰⁰ SZSZBL V. B. 181. 38. köt. Kgy. 279/1912. K 8500–8755/1912.

¹⁰¹ SZSZBL V. B. 181. 44. köt. Kgy. 217/1918. K 8907–9122–9770–9606/1918.

¹⁰² SZSZBL V. B. 181. 51. köt. Kgy. 265/1924. K 7004/1924.

¹⁰³ SZSZBL V. B. 181. 84. köt. Kgy. 494/1940. K 19073/1940.

¹⁰⁴ SZSZBL V. B. 181. 73. köt. Kgy. 370/1935. K 7971/1935.

¹⁰⁵ SZSZBL V. B. 181. 73. köt. Hozzászólások Nyíregyháza megyei város képviselőtestületének 1935. évi apr. hó 26. napján tartott rendes közgyűlési tárgysorozatához.

voltak, míg az előterjesztést megszavazó öt lutheránus képviselő közül négy városi tisztviselő volt. Hogy mennyire a felekezetiesség állt az összecsapás középpontjában, jól mutatja, hogy pár év múlva, de még a 30 éves védelmi idő lejártá előtt, a vasúti temető egy részét a város eladta a MÁV-nak, ami azonban már nem váltott ki nagyobb ellenállást az evangélikus egyház képviselőiből.

A vizsgált korszakban többnyire a gazdák voltak azok, akik a közgyűlési szavazásoknál az előterjesztések ellen szavaztak, a velük született takarékoságuk következtében ugyanis óvakodtak minden, általuk feleslegesnek tartott beruházástól. Hozzáállásukat jól kifejezi egy gazdaképviselőnek a villamos vasút létesítése kapcsán tett kijelentése: „ha már repülni fogunk, jól van, ő nem bánja, csak a város egy krajcárral se járuljon ehhez a repüléshez”.¹⁰⁶ Sokszor még olyankor is nemmel szavaztak, amikor a beruházás elsősorban az ő javukat szolgálta. 1901-ben az állami facsemetetelep létesítésére 50 holdas mintakertet ajánlott fel a város. Az előterjesztést a közgyűlés 24 szavazattal 22 ellenében fogadta el, s mint azt a tudósító megjegyezte, „érthetetlenül csodálatos, hogy éppen a gyűlésen jelen volt gazdák szavaztak az indítvány ellen, akiknek pedig e telep létesüléséhez nagy érdekeik fűződnek”.¹⁰⁷ Szemléletük változását jelzi azonban, hogy pár évvel később a tejjgazdaság felállításával kapcsolatban „sokan a gazdák közül elnyomták aggodalmukat”, és megszavazták a tervet.¹⁰⁸

Magatartásukat elsősorban persze az intelligencia kulturális törekvései iránti értetlenség és érdektelenség jellemezte. Nem látták szükségét, hogy a város megvásárolja az eladósodott színházi részvénytársaságtól a színház épületét, legfeljebb annyira, amennyibe a telek és az épület kerül, a színészetért viszont nem kívántak áldozni, sőt egy gazdaképviselő gyalogsági laktanyává alakította volna az épületet.¹⁰⁹ A „városi” polgárság elképzeléseinek, kulturális, városfejlesztési törekvéseinek jó részét a tirpák gazdatársadalom felesleges pénzkidobásnak, luxusnak tekintette, nemcsak a közmondásos takarékosága folytán, hanem azért is, mert a bokortanyákon élve azok jótékony hatásából közvetlenül nem részesedtek. Három gazdaképviselő, Henzsel András, Garay Mihály és Lovas Kovács János 1906-ban olvasói levelükben többek között azt sérelmezték, hogy a képviselőtestület csak a város szépítésén dolgozik, ám a tanyai nép sem a színházat, sem a Koronát, sem a járdákat, parkokat nem használja. Ellenben ha a gazdáknak bármiféle csekély kérésük van, elutasítják, sőt, még buta parasztoknak is csúfolják őket. Mindez azért szomorú — tették hozzá —, mert ők alapították, tették várossá és — „tót” anyanyelvük dacára — magyarrá Nyíregyházát.¹¹⁰

Ifj. Tomasoovszky Mihály 1911-ben az „összes csizmások nevében” írt levelében szintén arra hivatkozott, hogy „a csizma, illetve a kloáka [a „műveletlen” gazdákat illették ilyen és ehhez hasonló kifejezésekkel a helyi sajtóban — *T. T.*] évről-évre kiveszi a maga részét a város fejlesztésében, akár a magánépítkezéseknél, akár a középületek emelésénél, akár pedig a városszépítési tervzetetekből”. A gazdák megszavazták a piac sétatérre alakítását, a Sóstó fejlesztését, a

¹⁰⁶ Szabolcsi Hírlap, 1898. febr. 26. 2.

¹⁰⁷ Nyírvidék, 1901. jan. 27. 3.

¹⁰⁸ Szabolcsi Hírlap, 1916. márc. 18. 1-2.

¹⁰⁹ Szabolcsi Hírlap, 1898. júl. 16. 1-2. és máj. 18. 2.

¹¹⁰ Szabolcs, 1906. jún. 16. 7-8.

polgári iskola bővítését is, tehát csupán daczból nem tesznek a városfejlesztési tervek ellen. „Gyenge erkölcsi bátorságról” és „szinte komikus tájékozatlanságról” tesznek tanúbizonyságot azok, akik félnek a gazdák nagy számától a képviselőtestületben, és „nagyúri gögtől” vezéreltetve féltik a várost a „kloákától”. „Elismerjük nagyon szívesen, hogy a gondosan simára és fényesre fésült koponyákban sok követésre és megszívlelésre méltó gondolat születik meg, hogy a sevró, meg lakkcipőkben kényeskedő lábak okos és egészséges ideálokért hevülő főt hordozhatnak” — jegyzi meg Tomasovszky, ám természetes tanyasi gondolkodásmódjukkal ők is meg tudják ítélni, hogy mi a jó és helyes. A „topánkás urak” a „fitymálás és gúnyolódó lemosolygások helyett tehát inkább arra törekedjenek, hogy a demokráciát ne csak a választások, esetleg egyéb önérdkek hajhászása alkalmával énekeljék szívet-lelket megkapó hangon”, hanem inkább kölcsönös megértéssel törekedjenek az élet, jobbításán.¹¹¹

A gazdák hozzáállása egyértelmű: mivel jelentős mértékben kivették részüket a közterhekből, jogos lehetett az igényük arra, hogy az ő szempontjaik, érdekeik is érvényesüljenek a városban. Így 1906-ban feltehetőleg nem szüklátókörűségből szavaztak a kisvasút balsai elágazása ellen, mert nem ismerték volna fel annak közgazdasági előnyeit, sőt, nagyon is tisztában voltak azzal, hogy a kisvasút a Rétköz településeit hozza közelebb Nyíregyházához, megkönnyíti termékeinek a városi piacra jutását, ezzel konkurenciát teremtve a tírják gazdáknak. A nyíregyházi gazdák joggal várhatták volna el a városvezetéstől, hogy a bokortanyák felé építsenek vasutat. Vasút hiányában ugyanis ezek lakosai csak a rossz minőségű úthálózaton tudták megközelíteni a város piacát, aminek következtében jókora hátrányt szenvedtek a környező falvak gazdáival szemben. Helyzetükre jellemző, hogy az 1940-es évek elején a bokortanyák legnagyobb része három vagy még több órányi járásra volt a várostól, akkor, amikor Újfehértóról, Nagykállóból, a rétközi falvak nagy részéből, de még Kisvárdáról is egy órán belül el lehetett érni Nyíregyházát. Sőt, a sínautónak köszönhetően még a zempléni megyeszékhelyből, Sátoraljaújhelyből is rövidebb volt az út, mint a várostól távolabb eső tanyákról.¹¹² A kisvasút Búdszentmihály felé ágazó vonalának a terve sem azzal a szándékkal vetődött fel, hogy a bokortanyák közlekedését javítsa, hanem hogy az említett község megtalálja Nyíregyházával mint a vidék természetes központjával az összeköttetést.¹¹³ Ráadásul a vámsorompónál a nyíregyházi gazdáktól ugyanúgy beszédtek a piaci helypénzt, mint a környező településekről bejáróktól. Hiába hivatkoztak évtizedeken keresztül arra, hogy ők is itt adóznak, több évtizedes sérelmüket csak a korszak végén orvosolták.

A Nyíregyházán friss jövevénynek számító értelmiségi és tisztviselő réteg egyre inkább részt kért a város vezetéséből, hogy saját városfejlesztési, város-

¹¹¹ *Ifj. Tomasovszky Mihály*: Ne féljenek a kloákától. Nyírvidék, 1911. dec. 24. 3–4.

¹¹² *Vö. Márton Béla*: Vasúttávolság és vásárhely-távolság a Nyírségben. Debreceni Szemle, 1939. 323–335.; *Uő.*: Néhány városunk vasútainak vonzásterülete. Földrajzi Közlemények, 1942. 3. szám, 135–150.

¹¹³ SZSZBL V. B. 181. 48. köt. Kgy. 103/1922. 1926-ban ismét komolyabb formában fogalmazódott meg a kérdés, a közigazgatási bejárásra is sor került, de a kedvezőtlen pénzügyi helyzet következtében a megvalósításra nem kerülhetett sor. L. Tiszavidék, 1930. febr. 16. 3. és febr. 18. 3.

rendezési elképzeléseit érvényre juttathassa, ugyanis származásából, iskolázottságából, társadalmi állásából fakadó széles látókörénél és képzettségénél fogva magát tartotta a vezetésre hivatott rétegnek. Egy képviselőjük 1917-ben a képviselőtestületi gyűlések színvonalhanyatlásának okát többek között abban látta, hogy a „vezetésre hivatott egyének csak ritkán, legfeljebb választások és érdekelt esetekben jelennek meg a közgyűléseken”. A cikkíró egészen nyilvánvalóvá teszi, hogy kiket tart vezetésre hivatottnak: mint írja, a városban nagyszámú intelligencia lakik, ezért nem lehet, hogy a kisgazdák kezében legyen a vezetés, mivel a városnak nemcsak gazdálkodási, hanem kulturális és gazdasági feladatai is vannak. Ezek ellátásához szélesebb látókör szükséges, amit a gazdáknak is be kellene látniuk.¹¹⁴

Valóban, a modern városi feladatok egyre nagyobb köre, legtöbbször már a problémák megfogalmazása is olyan tudás meglétét követelte meg, amivel értelemszerűen csak az intelligencia, és mindenekelőtt a bürokrácia rendelkezett. Természetesen nem a konkrét szakképzettség volt a döntő, hanem a neveltettségből és a foglalkozásból adódóan birtokolt kulturális tőke. A gazdák és az iparosok ebből a szempontból eleve hátrányban voltak, amit jól megvilágít egy 1898-as eset. A Nyírvíz-csatorna mélyítését, a hidak átalakítását tárgyalta a közgyűlés (a város arra kérte a megyét, hogy az útalapból kölcsönözze az összeget), melynek során Mészáros János egy teljesen más úgyről, a Pazonyi utca kövezéséről kezdett el szónokolni, amiért a „józanabb” képviselőtársai kinevették, míg Belfi András gazda („semmihez sem értő, de folyton szerepelni akaró városatya”) egyenesen kijelentette, hogy nem képes felfogni az egész ügyet, és vegyék le a napirendről, ne rontsa a levegőt.¹¹⁵

A szűkebb értelemben vett városi polgárság, különösen az intelligencia szemszögéből ez a magatartás maga volt a kulturálatlanság és bárdolatlanság. A választásokon bejutott gazdák és iparosok számát sokallva, ezért ostromozták a képviselőtestület „felette csekély intellektuális erejét”, mondván, a képviselőtestületben „magát Nyíregyháza városát egész komplexumában” kell látni, és a várt törvényhatósági jog elnyeréséhez igazolni kellene, hogy a város birtokában van nemcsak a kellő anyagi, hanem szellemi erőknak is.¹¹⁶ A helyi sajtót olvasva persze könnyen olyan kép alakulhat ki bennünk, hogy kizárólag a gazdák nem ismerték fel a modernizációból fakadó igényeket. Figyelembe kell azonban venni, hogy a lapokat még a század elején is ügyvédek, tanárok és más értelmiségiek írták és szerkesztették, így beszámolóik, vezércikkeik az ő nézőpontjukat tükrözik. A gazdákhöz és az iparosokhoz való hozzáállásukat érzékletesen szemlélteti például a *Nyírvidék* egyik század eleji vezércikke. „Még egy ilyen választás: és meg fog valósulni a [...] jelszó: »nadrágos embereket nem tűrünk!« Tudniillik intelligens embert: papot, tanárt, tanítót, ügyvédet, orvost, bírót, megyei tisztviselőt és senkit, akinek azon felül, hogy *nadrágot visel nyáron is — tanultsága is van, esze is van s a körme alját is kitisztogatja.*”¹¹⁷

¹¹⁴ Szabolcsi Hírlap, 1917. júl. 28. 3–4.

¹¹⁵ Szabolcsi Hírlap, 1898. aug. 17. 2. és aug. 20. 2. Az idézett megjegyzések természetesen az intelligencia nézőpontját tükrözik.

¹¹⁶ Nyírvidék, 1897. jan. 17. 3.

¹¹⁷ Nyírvidék, 1902. dec. 21. 1. (Kiemelés — T. T.)

Azzal, hogy a rohamosan fejlődő város kulturális igényeinek felismerését és akceptálását követelték a képviselőtestülettől, a „városi” polgárság, élén az intelligenciával, éppen úgy a saját kulturális, művelődési, társadalmi igényeit, elképzeléseit, törekvéseit igyekezett érvényre juttatni, mint mások. Hiszen a polgárság, az „intelligens ember” járt színházba, járt ki Sóstóra, ők laktak állandóan a városban, így az ő igényük volt az utcák és terek rendezése, a parkosítás, és elsősorban ők igényelték a korszerű vízvezeték- és csatornahálózat kiépítését. Ráadásul a „városi” polgárság nemcsak az általa magasabb rendűnek tartott kulturális és közművelődési igényeit, hanem a legközvetlenebb anyagi érdekeit is igyekezett érvényesíteni. Láthattuk, hogy őket, és nem a kútvizet fogyasztó gazdákat érintette a szikvízadó bevezetése, de említhetjük a villanyvilágítás árának emelkedését is, amelyet a koncessziós szerződés értelmében a képviselőtestületnek kellett jóváhagynia. Az áremelést a villanyvilágítást kevésbé használó gazdák könnyebben megszavazhatták, mint a hálózatba bekapcsolt városi polgárok. Volt, hogy egy orvos képviselő kifejezetten kérte a gazdákat, hogy ne szavazzák meg az áremelési javaslatot, ezzel segítsenek a középosztályon.¹¹⁸

A gazdák érthetően rosszul fogadták, hogy a gazdálkodás szempontjai mellett más szempontokat, a számszerűleg egyre növekvő létszámú, felsőbb iskolát végzett értelmiségi és tisztviselő városiakok igényeit is figyelembe kell venni. Az utóbbiak viszont nem értették, hogy egy rohamosan fejlődő városnak miért kellene akceptálnia a földművelők érdekeit. Természetesen az intelligencia által szorgalmazott modernizációs és urbanizációs fejlesztések hosszabb távon az összes városi polgár, így a gazdák kényelmét is szolgálta volna. Ám éppen az mutatja a városi elit funkcionális zavarait, hogy ezeket a kérdéseket nem volt képes az egész városi közösség céljaként, közérdekként megfogalmazni. Ezért nem lehet például kizárólag a gazdákat felelőssé tenni a vízvezeték- és csatornahálózat kiépítésének elmaradásáért.

Annak, hogy a nyíregyházi társadalom megosztottsága a 19. század végén és a 20. század elején különösen éles formában jelentkezett a városi elitben, a helyi társadalomban végbement változásokban kereshető okai voltak. Ezek a változások illeszkedtek az egész magyar társadalom polgári átalakulásába, sok szempontból azonban sajátos jegyeket hordoztak. Nyíregyháza a 18. század közepén evangélikus szlovák parasztkommunitásként települt újra egy kálvinista többségű magyar vármegyében. A tirpák közösséget a környezetéhez semmiféle nyelvi, vallási, kulturális kötelék nem fűzte, sokáig szorosabb és intenzívebb kapcsolatai voltak a Felvidékkel, mint a környező falvakkal, amelyekkel ráadásul a társadalmi helyzet azonossága vagy hasonlósága sem alakított ki érdekközösséget.

Ebbe a viszonylag zárt közösségbe a 19. század közepétől kezdve egyre több új társadalmi elem, kereskedők, iparosok, az 1870–80-as évektől pedig tisztviselők és értelmiségiek települtek be. „Nyíregyházára csöstől szakadt az áldás; Nagykállóból átköltözött a vármegye is, vele egy rajnyi elszegényedett úr, aki a megyénél hivatalnokoskodik. Felépítik a hatalmas törvényszéki palotát, a

¹¹⁸ Szabolcsi Hírlap, 1916. jún. 24. 3.

dohánybeváltót, a nagy börtönt, az új gimnáziumot: mindegyikkel egy csomó soha nem látott úriember kerül Nyíregyházára, hogy a Kiskoronában azt sem tudja az ember — ki sörözik a szomszédjában. Hát amikor az úgynevezett »Közös« laktanya elkészül, ahová Galíciából küldenek egy huszárezredet, akkor tűnik csak fel, hogy mennyi idegen ember lepte el a régi Nyíregyházát, ahol mindenkinnek még az öregapját is ismerték” — mutatott rá Krúdy Gyula a város társadalmában lezajlott gyors változások lényegére.¹¹⁹ A beköltöző állami hivatalok „idegenek százait gyűjtik a városba, fokozatosan véget vetve ezzel a régi, urambátyámos, patriarkális társadalmi életnek és az új, modern élet előnyeit és fonáságait ismertetvén meg az eddig zárkózott és egyszerű életet élő polgársággal”.¹²⁰

A parasztkommunitás egyre differenciáltabb mezővárosi társadalommá alakulása persze jóval korábban, már a 19. század elején megindult. Ennek következtében az egyszerű, patriarchális városigazgatási szervezet (amelyben a tisztségek betöltői javarészt gazdák és részben az iparosok közül kerültek ki) fokozatosan egy összetett önkormányzati feladatokat ellátó bürokratizált hivatali szervezetté alakult. Kialakulóban volt egy professzionális városi tisztviselői réteg, amely már a városfejlődés viszonylag korai szakaszában kezébe vette az irányítást, noha a gazdák és az iparosok megőrizték számbeli fölényüket a vezetőrétegben: az 1837-es privilégium elnyerése után választott képviselőtestületnek, az ún. Külső Tanácsnak kb. a felét a gazdák, míg további harmadát az iparosok adták, ugyanakkor a Belső Tanács túlnyomórészt hivatalnokokból és ügyvédekéből állt.¹²¹ Az 1861-ben megnyílt algimnázium (1887-től teljes, nyolcosztályos főgimnázium) tanári karával pedig egy művelt protestáns lateiner értelmiség került a városba. Ezzel korán kialakult egy olyan hivatalnoki és értelmiségi réteg, amely éppen a hosszabb együttélésből, de jórészt a felekezeti azonosságból is fakadóan viszonylag közelebb állt a törzsökös tirpáksághoz — például a többnyire Felvidékről érkező evangélikus tanári kar —, azzal konkrét és átvitt értelemben is egy nyelvet beszélt. (Ez még akkor is így van, ha a helyi gazdák a városi értelmiség és a tisztviselő réteg kitermelésében csak korlátozott mértékben vettek részt.) Ráadásul a 19. század közepén a közvetlen vezetést megszerző értelmiségi-szabadfoglalkozású elemek nem szakadtak el teljesen a földtől, így a mezőgazdasági termelés és értékesítés érdekei még sokáig elsődlegesek maradtak a városgazdálkodásban.¹²²

Nyíregyháza forgalmi és igazgatási központtá válásával — a városnak 1858-tól volt vasútja, 1876-ban ide került a megye székhelye, már előzőleg ide

¹¹⁹ Krúdy Gyula: Nyíri emlék. In: Nyíregyháza az örökváltság századik évében. Szerk. Szohor Pál. Nyíregyháza, Jóba Elek Könyvnyomdája, 1924. 45.

¹²⁰ Mérey Ferenc: Nyíregyháza története. In: Nyíregyháza és Szabolcsvármegye községei. Szerk. Hunek Emil. Budapest, Magyar Városok Monográfiája, 1931. 36.

¹²¹ László Géza: Nyíregyháza mezőváros tanácsa (1838. II. 13. – 1848. V. 23.). In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv X. Szerk. Nagy Ferenc. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Beregi Megyei Önkormányzat Levéltára, 1994. 93–113. Az első választott városi közönség tagjainak névsorát közli Lukács Ödön: Nyíregyháza szabad, kiváltságolt város története. Nyíregyháza, Jóba Elek Könyvnyomdája, 1886. [1887.] 252–253.

¹²² Hársfalvi Péter: Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII–XIX. században. Budapest, Akadémiai, 1982. 118.

helyezték a törvényszéket, stb. — jelentős kereskedő-, illetve hivatalnoki és értelmiségi réteg jelent meg a városban, amely származásában, életmódjában, társadalmi helyzetében, vallásában már élesen elkülönült az „őslakosoktól”, nem kapcsolódott a paraszt-polgári gazdálkodáshoz, így a város fejlődésével kapcsolatban is más igényeket, elképzeléseket hordozott. A jövevények, különösen a megyei és állami tisztviselők, szabadfoglalkozású értelmiségiek meglehetősen idegenkedéssel álltak szemben a hagyományait, nyelvét, szokásait őrző és a hagyományos vezető szerepét megőrizni kívánó gazdákkal, de összeütközésbe kerültek az ezeket védő, irántuk toleránsabb „hagyományos” értelmiséggel is.

Az evangélikus tót városalapítók már eleve egy számukra idegen vidékre települtek, és most ennek az idegen külvilágnak a képviselői, katolikus és református hivatalnokok és értelmiségiek, zsidó kereskedők, ügyvédek, orvosok egyre nagyobb számban jelentek meg Nyíregyházán. Más volt a nyelvük, a vallásuk, teljesen más kulturális hagyománnyal, más mentalitással rendelkeztek, ebből fakadóan mások voltak a társadalmi és társas igényeik, valamint az érdekeik is. A városi polgárság régi és új csoportjai között elkeseredett küzdelem kezdődött a városvezetésért. Annak, hogy a részérdekek konfliktusa az elit működésében is hangsúlyosan megjelent, éppen az volt oka, hogy egyik társadalmi csoport sem került hegemon pozícióba a városi eliten belül, így egyikük sem volt abban a helyzetben, hogy saját érdekeit általános városi közérdekként fogalmazza meg, ezzel a saját értékvilágának és sajátos szempontjainak megfelelő törekvéseit rákényszerítse a társadalom egészére.

Nem kizárólag, és még csak nem is elsősorban a nyers anyagi *érdekekről*, hanem az egyes csoportok által hordozott és képviselt közös *értékekről*, hagyományokról, identitásról van szó. Bár ez irányú kutatások hiányában nem lehet teljes bizonyossággal állítani, az eddigi ismeretek alapján úgy tűnik, hogy ezek az ellentétek sok szempontból a weberi értelemben vett rendi ellentétek jegyeit viselték magukon. Főleg a gazdák és az értelmiség között mutatkozott a jellegzetes életvitelben, a nevelésben és a származásnak vagy a foglalkozásnak járó presztizsben jelentős eltérés.¹²³ Ezért mutatott mindkét fél szinte teljes meg nem értést a másik törekvései iránt. Hiszen ha csak a nyers anyagi érdekek ütköztek volna, valószínű, hogy sokkal könnyebb lett volna ezek egyeztetése. A különböző érdekek mögött azonban ott volt a vallások, világnézetek, hagyományok, a konvenciók és identitások eltérő volta, amelyet jóval nehezebb volt közös nevezőre hozni.

A legfőbb problémát az jelentette, hogy nem alakultak ki olyan mechanizmusok, amelyek ezeket az ellentéteket feloldották volna. Tulajdonképpen nem volt egységes városi közélet, a különböző társadalmi csoportok saját nyilvánosságukban (gazdakör, ipartestület, olvasókör, kaszinó stb.) éltek. A képviselőtestületen kívül nem nagyon akadt olyan fórum, ahol a csoportok összejöhettek, így az érdekek és az értékek jórészt a közgyűléseken csaptak össze, az ezek érvényre juttatására irányuló tevékenység ezért volt különösen nagy hatással a városi elit működésére. Ez volt az egyik legfőbb oka, hogy a nyíregyházi városi elit sokáig

¹²³ Vö. Max Weber: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonásai 1. Szociológiai kategóriáiban. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1987. 307–308.

nem tudott kellően integrált városi közérdekek köré szerveződni, belső kohézió hiányában viszont maga is részérdekek hordozója maradt vagy azzá vált. A megosztott, részérdekeket képviselő elit viszont még kevésbé volt képes a közös érdekek megformálására és megfogalmazására. A városi elit megosztottsága így oka és következménye is volt a vezetőréteg funkcionális zavarainak.

Krúdy Gyula úgy látta, hogy a vármegyei zsidóság Nyíregyházára húzódáásával, és ezáltal egy egészséges konkurencia megjelenésével változás kezdődött. „A nyíregyházi ember többé nem kereste az átmeneti szegénység okát sem a tanácson a szűkkeblűen élő tirpákokban, sem a szegény hivatalnokokban, de még a zsidóságban sem, hanem munkához látott maga is. [...] Kezdt büszke lenni palotáira, templomaira, közintézményeire — a nyíregyházi ember városát szerető polgár lett végül, büszke, mint akár a debreceni civis, rátarti, mint akár a miskolci csizmadia.”¹²⁴ Krúdy a változás idejét, a nyíregyházi városi polgár kiformálódását a 19. század végére tette, ám a városi elit vizsgálata azt mutatta, hogy a részérdekek még a 20. században is erősnek bizonyultak. Ráadásul az első világháborút követően újabb nagy betelepedési hullámmal újabb „idegen” elem került a városba, az elcsatolt területekről menekülők, elsősorban a repatriált tisztviselők, akik szintén eltérő mentalitást és kultúrát hoztak, mint a régebb óta itt lakók.

Mégis, azok a konfliktusok, amelyek az első világháború végéig nyíltan és sokszor igen éles formában jelentek a képviselőtestületben, az 1920-as évektől fokozatosan háttérbe szorultak. Ez elsősorban a helyi közélet és nyilvánosság megváltozásával, az egyre szervezettebb, és egyre inkább az országos politika által meghatározott helyi közélet kialakulásával függött össze. A politika által gerjesztett ellentétek, az újonnan létrehozott éles — bár korántsem átjárhatatlan — választóvonalak már nem a nyíregyházi társadalmat hagyományosan megosztó törésvonalak voltak. Ez már önmagában is csökkentette a városi társadalmon és a városi eliten belüli hagyományos megosztottságnak és szembenállásnak a jelentőségét. A különböző politikai tömörülésekben, a kormánypártban, a kisgazdapártban, de a szociáldemokrata és a nyilaskeresztes pártban is, egymásra találhattak azok a csoportok, amelyek korábban élesen szemben álltak egymással. Elsősorban a „hivatalos” kormánypárti politika lépett fel a partikuláris érdekek meghaladásának, illetve integrálásának a jelszavával, a hangsúly azonban nem is az egyes politikai erők törekvésein van, hanem azon, hogy az országos, nemzeti politika határozza meg egyre inkább a helyi közéletet. A folyamatot jól szimbolizálja, hogy az 1929-es helyi választáson formálisan még három helyi párt lépett fel, az 1930-as évek második felében viszont már az országos pártok helyi szervezetei állítottak listát.

Az országos pártok által uralt közéletben, a helyi elit szerveződésének és működésének fórumán a helyi közérdek hangsúlyosan a nemzeti érdek részeként, annak alárendelve fogalmazódott meg. Ezzel párhuzamosan egyre kevesebb lehetőség adódott a partikuláris, szakmai érdekek képviselésének. Ezek ugyan nem szorultak teljesen háttérbe, így például a gazdaszövetség vagy az ipartestület intézményes szerepét a hivatalos kormánypárti lista összeállításá-

¹²⁴ Krúdy, op. cit. m. 47.

nál nem hagyhatjuk figyelmen kívül, ám a szakmai alapon szerveződő csoportoknak önállóan már semmi esélyük sem volt a városi elitbe kerülni.

Az intelligencia által vezetett valamennyi politikai erő, így a „hivatalos” városvezetés számára is fontos volt a választók nagy tömegét kitevő kisgazdák támogatásának megszerzése. Ez nemcsak a helyi gazdatársadalom új keletű, politikai megosztottságát eredményezte (mivel egy részük az ellenzékre, másik részük a kormánypártra szavazott), hanem a gazdák és az intelligencia szembenállását is háttérbe szorította. Szimbolikus jelentőséget tulajdoníthatunk annak, hogy Nyíregyháza országgyűlési képviselője, Bertalan Kálmán, aki egyben képviselőtestületi tag is volt, 1939-ben a megválasztását követő első közgyűlési felszólalásában mindenekelőtt a gazdák sérelmeit sorolta fel, élen a piaci helypénz kérdésével. „Sérelmes, hogy a helybeli gazdák is fizessenek helypénzt, amikor itt adóznak, részt vesznek a város közterheiben, hozzájárulnak a közvilágításhoz, az útburkoláshoz, holott ők érzik annak a legkevesebb előnyét” — Bertalan Kálmán szavai szinte szó szerint visszaadják a gazdák több évtizede hangoztatott panaszait és sérelmeit.¹²⁵ A képviselő által előterjesztett kérdéseket a testület tanulmányozásra kiadta a polgármesternek, míg pár évvel korábban még a városatyák derűtségét váltotta ki, amikor egy gazdaképviselő, jánosbokori Kovács András („a képviselőtestület Kuna P. Andrása”) ismételten szóvá tette a helypénzfizetés igazságtalanságát.¹²⁶

Mindazonáltal még az 1920–1930-as években is több jel árulkodik a nyíregyházi társadalom megosztottságáról, töredezettségéről, a kellő integráltság hiányáról. Bácsfalvy Antal tanár a város fejlődéséről szóló cikksorozatának egyik írásában ezt a Nyíregyházi Jótékony Nőegylet báljának sikertelenségével illusztrálja. Mint írja, „a húszas évek konjunkturális idején” egy kartársával feleségestől megjelentek a Nőegylet bálján. A teremben alig voltak résztvevők, és azok is külön csoportokban társalogtak: a vármegyei urak a katonatisztekkel, a városi házi urak egymással, és így tovább. Bácsfalvy a bál sikertelenségének magyarázatát abban látta, hogy az egész magyar társadalom társadalmi osztályokra, felekezetekre, foglalkozási ágakra hullott szét, és mindenki csak a maga kasztjában érzi jól magát.¹²⁷ A városi társadalom kohéziós erejének gyengeségét tapasztalta az 1930-as évek közepén friss diplomás tanárként idekerült Sziklay László is: „a város kulturális életét szinte lehetetlen egységes szempontok szerint vezetni. Ahány nemzedék, ahány vérmérséklet, ahány faj, — annyi szempont, annyi célkitűzés” — írta.¹²⁸ Ezek az idézetek, továbbá a felhozott példák (mindenekelőtt a vasúti temető ügye) is azt mutatják, hogy a politika által megjelenített és képviselt közérdek sokszor csak elfedte, mintsem ténylegesen megszüntette a különböző társadalmi csoportok, a régi és az új polgárság közötti érdek- és értékellentéteket. A részérdekek, még ha háttérbe szorultak is, tovább éltek, és olykor még a városi eliten belül is egészen nyíltan megjelentek, legtöbbször felekezeti villongások formájában.

¹²⁵ Nyírvidék–Szabolcsi Hírlap, 1939. júl. 2. 2–3.

¹²⁶ Keletmagyarország, 1932. máj. 7–13. 6.

¹²⁷ *Bácsfalvy Antal*: Nyíregyháza a múlt és jelen eszméinek tükrében. Miért nem sikerül a Nyíregyházi Jótékony Nőegylet bálja? Nyírvidék–Szabolcsi Hírlap, 1940. dec. 6. 3.

¹²⁸ *Sziklay László*: Nyíregyháza. Szabolcsi Szemle, 1941. 1. sz. 25.

A részérdekek háttérbe szorulása azonban így is kétségtelen. Ebben szerepet játszott az átpolitizálódott, és szinte teljesen a kormánypárt által uralt helyi nyilvánosság, amely egyre kevesebb teret nyújtott a külön érdekek megjelenítésére, ráadásul egy idő után minden konfliktus politikai színezetet kapott. Mindez a korábban hiányzó közös városi fórumot teremtette meg. Szerepe volt a városi elit összetételében lejátszódó trendeknek is, mivel az intelligencia jelenléte egyre dominánsabbá vált, így érdekeit egyre hangsúlyosabban tudta érvényesíteni. Ennél is nagyobb jelentősége volt azonban az elit működésében végbemenő folyamatoknak, a városi elit önnön jelentéktelenségének tudata több forrásból is táplálkozó erősödésének. A képviselőtestület szavazógéppé válásával ugyanis a közgyűléseken lassan szinte semmilyen részérdek közvetlen képviseletére nem nyílt lehetőség.

*Elitcsoportok a helyi döntéshozatali mechanizmusban:
a szakosztályok és a tisztviselők*

A képviselőtestület működésének vizsgálata a helyi eliten belüli döntéshozatali mechanizmusról is sok mindent elárult: megmutatta, hogy a döntések meghozatalában egyre hangsúlyosabbá vált két elit-csoport, a szakosztályok tagjainak és a városi tisztviselőknek a szerepe. A szakosztályok jogköre hangsúlyozottan az előzetes megvitatás és véleményezés volt, láthattuk azonban, hogy a tárgyalt ügyek számának szaporodásával, a közgyűlések szavazógéppé válásával a szakosztályok együttes ülésén megszületett döntések gyakorlatilag automatikusan képviselőtestületi határozatokká váltak. Egy 1929-es közgyűlési beharangozó szerint a tárgysorozatban szereplő ügyeket „érdemben már a szakosztályokban letárgyalták. Éppen ezért szombaton aligha fog valamelyik ügy is nagyobb vitát provokálni s a képviselőtestület mindössze határozattá fogja emelni a városi tanács, illetve a szakosztályok javaslatait”.¹²⁹ A képviselőtestület érdekvizonyait tehát nemcsak a társadalmi összetétele valószínűsítette, hanem a szakosztályok viszonyai is nagyban kihatottak rá.

Természetesen nem speciális nyíregyházi jelenségről van szó. Kiss István az 1920–1930-as években Csongrádon is azt tapasztalta, hogy a képviselőtestület — tudatosan vagy öntudatlanul — az ügyintézést átengedte a kisebb létszámú és mozgékonyabb bizottságoknak. „A konkrét ügyintézésnek illetve az elhatározásnak az együttes bizottsági ülésre való átháramlását [...] mi sem mutatja jobban, mint az a körülmény, hogy a pártpolitikai tusák idejét kivéve a közgyűlés majdnem mindig úgyszólván szó nélkül [...] fogadta el a hármas bizottság által tett javaslatokat.”¹³⁰ Schneider Miklós Szentessel kapcsolatban állapította meg, hogy „az esetek legnagyobb részében a képviselőtestület a bizottsági előterjesztéseket minden további nélkül elfogadta és így lényegében az történt a városban, amit az egyes legfontosabb bizottságokban (jogügyi, háztartási-gazdászati stb.) közreműködő befolyásos képviselők elhatároztak”.¹³¹ Horváth Fe-

¹²⁹ Tiszavidék, 1929. máj. 4. 2. A javaslatokat aztán valóban „említésre méltó vita nélkül”, egyhangúlag fogadta el a közgyűlés. L. uo. máj. 5. 5.

¹³⁰ Kiss: i. m. 92–94.

¹³¹ Schneider Miklós: Szentes rendezett tanácsú város képviselőtestülete (1872–1944). In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat... i. m. 387.

renc Szombathely kapcsán a szakosztályok szerepének növekedését azzal magyarázta, hogy a város fejlődésével párhuzamosan egyre összetettebb pénzügyi, gazdasági, építészeti és jogi problémákkal kellett szembenézniük, s e kérdések megoldása egyre több speciális szakértelmet igényelt, így megnőtt az operatív, kis létszámú bizottságok döntést előkészítő és véleményező tevékenységének jelentősége.¹³²

Az 1899-ben elfogadott és 1900-ban jóváhagyott szervezeti szabályrendelet 48. §-a a korábbi gyakorlatnak megfelelően öt szakosztályt állított fel. Ezek: a gazdasági, pénzügyi, háztartási és szegényügyi; a köznevelési; a jogügyi; az építészeti, szépészeti és közrendészeti szakosztályok; illetve az 1876:XIV. tc. 149. §-a értelmében felállított egészségügyi szakbizottság. A tagok megválasztására háromévente, a képviselőtestületi választásokat követően került sor. 1900-ban a fenti sorrend alapján 52, 20, 32, 20, illetve 5 tagú testületeket választottak. Valamennyi szakosztály elnöke a polgármester, jegyzője a főjegyző (vagy az egyik aljegyző) volt, ezenkívül ugyancsak hivatalból volt tagja a rendőrkapitány az egészségügyi és a rendészeti, a tiszti ügyész a jogi, a mérnök az építészeti, a tanügyi tanácsos pedig a köznevelés szakosztálynak.¹³³

Jelentőségük növekedését mutatja, hogy 1904-től a szervezkedési szabályrendeletek már külön fejezetet szenteltek a szakosztályoknak. Ezek már csak három, jogügyi, pénzügyi és építészeti szakosztály szervezéséről rendelkeztek, az egészségügyi bizottságot valamint az iskolaszéket, a központi választmányt és az eseti bizottságokat nem sorolták ebbe a körbe (22. §). Szabályozták a létszámot is, így a jogügyi és az építészeti szakosztálynak 15-15, a pénzügyinek 35 választott tagja volt (ennek ellenére 1906-ban 36 tagot választottak), választásokat ezután is háromévente tartottak. Az elnökük továbbra is a polgármester, a jegyzőjük pedig a főjegyző (vagy a helyettese) volt. A jogügyi szakosztálynak hivatalból tagja volt még a tiszti (fő)ügyész, a pénzügyinek a tanácsnokok, a főszámvevő, a (fő)mérnök (később műszaki tanácsos) és a tiszti (fő)ügyész, míg az építészetinek a rendőrkapitány, az orvos-főnök, a (fő)mérnök és a tűzoltóság főparancsnoka.¹³⁴ A városi tisztviselők szakbizottsági tagsága tehát 1904-től jelentősen bővült, igaz, már korábban is jelentős számban kerültek be, méghozzá választás útján.

Ez a szabályozás gyakorlatilag a vizsgált időszak végéig hatályban maradt, csupán kisebb változásokra került sor. A rendőrség államosítását követően a rendőrfőkapitány mint állami tisztviselő szakosztályi tagsága a szervezeti szabályrendelet 1921-es módosításával megszűnt.¹³⁵ Az 1930-as években csökkent létszám is: 1929-ben még az 1915-ös szabályrendeletnek megfelelő létszámban állították fel a szakosztályokat, 1931-ben viszont — követve a képviselőtestület létszámának csökkenését — a jogi és az építészeti esetében a választott tagok számát 12-re, a pénzügyi szakosztályban 24-re csökkentették.¹³⁶

¹³² Horváth: i. m. 348.

¹³³ Nyíregyháza rendezett tanácsú város szervezkedési szabályrendelete (K 10367/1899). Nyíregyháza, 1900.

¹³⁴ Nyíregyháza város szervezkedési szabályrendelete (K 6016/1904). Nyíregyháza, 1904.

¹³⁵ SZSZBL V. B. 181. 47. köt. Kgy. 162/1921. K 7642/1921.

¹³⁶ SZSZBL V. B. 181 65. köt. Kgy. 3/1931. K 2523/1931.

Lényeges változást jelentett az is, hogy 1939-ben már nem állítottak építkezési szakosztályt.¹³⁷

A jogügyi szakosztály általában a jogi és peres ügyekben, szerződések tervezeteivel kapcsolatban stb. mondott jogi véleményt. Mivel az önkormányzat működésének alig volt olyan mozzanata, amelynek ne lett volna jogi vonatkozása, a szakosztály igen széleskörű véleményezési jogkörrel rendelkezett. Jellemzően adódóan a bizottságba kivétel nélkül jogászképesítésű személyek, döntően ügyvédek kerültek be. Ez utóbbiak aránya — a vizsgált korszak elejét és végét leszámítva — mindvégig 50% fölött volt, sőt, 1930-ban a szakosztály tagjainak a háromnegyede közülük került ki. Gyakorlatilag végig tag volt a város két közjegyzője is.

A pénzügyi szakosztály a költségvetéssel, zárszámadással, a városi háztartással összefüggő és általában a pénzügyi és gazdasági jellegű ügyekben volt jogosult véleményt mondani. Ennek a bizottságnak a tagsága kevésbé feltételezett egyféle szaktudást: egy iparos, kereskedő vagy gazda jogi szakvéleményt nem tudott adni, ám a város gazdálkodásához sokkal inkább hozzászólhatott. Következésképpen a pénzügyi szakosztály foglalkozási összetétele jóval változatosabb képet mutatott, bár itt is az intelligencia túlsúlya érvényesült. A tagság legkevesebb fele, a korszak nagy részében a kétharmada értelmiségi vagy tisztviselő volt, utóbbiak hangsúlyos jelenléte — a banktisztviselők magas aránya mellett — jórészt a hivatalból tagsággal rendelkezők nagy számából következett. Figyelemreméltó az értelmiségen belül az egyházi személyek nagy száma: a kezdőévet leszámítva legkevesebb négy lelkes tagja mindig volt a város gazdálkodását véleményező bizottságnak. A földbirtokosok 10-12, az iparosok 6-7%-os képviseléssel rendelkeztek, míg a kereskedők az 1920-as évek végéig a tagságnak körülbelül a tizedét adták, az 1930-1940-es években azonban jelenlétük szinte teljesen megszűnt.

Az építészeti szakosztály véleményezési joga a magán és középítkezésekre, valamint a városrendezéssel, a köztisztasággal, közvilágítással, csatornázással összefüggő ügyekre terjedt ki. A választott tagok döntő többsége 1924-ig az iparosok, elsősorban természetesen építőmesterek, kőművesek, ácsok stb. közül kerültek ki, továbbá az 1910-es években meghatározó volt a mérnökök jelenléte is. Az 1930-as években azonban a „szakemberek” száma csökkent, és a korábban teljesen hiányzó gazdák váltak a legnépesebb csoporttá. A mérnökök (beleszámítva egy iparfelügyelőt és néhány vasút tisztviselőt) és a városi tisztviselők kivételével elenyésző volt az intelligencia képvisellete.

További két szakbizottság csak a század elején, pontosabban 1904-ig működött, így csupán az 1900-as mintaévben vizsgálhatjuk meg őket. A köznevelési szakosztály feladatából adódott, hogy tagjainak túlnyomó része a tanárok és a tanítók, illetve a lelkesek közül került ki. A nevelésügy háttérbe szorulását jelezte, hogy az 1904-ben mind a tanügyi tanácsosi hivatal, mind a köznevelésügyi szakosztályt megszüntették. Az egészségügyi bizottság fennmaradt 1904 után is, ám a szervezeti szabályrendelet ezt követően már nem sorolta a szakosztályok kö-

¹³⁷ A városrendezésről és az építésügyről alkotott 1937.VI. tc. 25. § (1) a megyei városokban elsőfokú építésügyi hatóságként csak a polgármestert nevezi meg.

rébe. A bizottság öt főből állt, hivatalból tagja volt a rendőrkapitány, rajta kívül 1900-ban egy városi tanácsos, egy iparos, egy kereskedő és egy házbirtokos foglalt benne helyet.

Az 1900-as szabályrendelet kifejezetten előírta, hogy a szakosztályok külön tanácskoznak, 1904-től kezdve azonban ilyen rendelkezést nem találunk. A gyakorlat is azt mutatta, hogy a szakosztályok szinte kivétel nélkül együttes üléseket tartottak. Mivel a szakosztályok tevékenységüket jobbra közös tanácskozásokon fejtették ki, célszerű az összes szakosztályi helyet együtt vizsgálni. Ez alapján választ kaphatunk ugyanis arra a kérdésre, hogy a képviselőtestület mely csoportjainak volt a legnagyobb esélye a bekerülésre, és ezáltal a véleményalkotási folyamat befolyásolására. A hivatalból járó helyeket nem számítva, 1900-ban 129 szakosztályi helyet 101 városatyával töltöttek be, vagyis a képviselőtestületnek majdnem a fele bekerült valamilyen bizottságba. A későbbiekben a betölthető helyek száma 65-re, majd az 1930-as években fokozatosan 30-ra csökkent, a képviselők tehát egyre kevesebb eséllyel pályázhattak egy-egy szakosztályi tagságra. A vizsgált időszakban — a mintáéveket tekintve — a képviselőtestületben összesen 724 személy fordult meg, közülük 232 foglalt helyet a szakosztályokban is. A képviselők mintegy kétharmada tehát egyáltalán nem tudott a szakbizottságokba bekerülni.

A szakosztályok foglalkozási-társadalmi arculatát a korszak folyamán mindvégig az intelligencia túlsúlya határozta meg. A tagok legkevesebb egyharmada mindig az értelmiségből került ki. Jogügyi szakosztályi tagságuknak köszönhetően elsősorban az ügyvédek jelenléte volt meghatározó. Figyelemreméltó az egyházi személyek nagy száma is: a különböző felekezetek lelkeszei gyakorlatilag valamennyien szakosztályi tagok voltak mindaddig, amíg a képviselőtestületben helyet foglaltak. A tisztviselők a szakosztályi tagoknak mintegy a negyedét adták, majd a korszak végére arányuk jóval meghaladta az egyharmadot. A legnagyobb számban természetesen a városi tisztviselők képviselték őket. A szakosztályokban az intelligencia aránya sosem került 60%, az 1930–1940-es években 70% alá, ami értelemszerűen óriási befolyást biztosított a számukra a bizottsági véleményalkotásban. Mind az értelmiségiek, mind a tisztviselők a képviselőtestületben elfoglalt helyeikhez képest messze, sokszor kétszeresen is, felülreprezentáltak voltak a szakosztályokban. Mivel a képviselőtestületben is ők voltak jelen a legnagyobb létszámban, elvileg feltételezhetjük, hogy az értelmiségi és tisztviselő városatyák „leszavazták” a képviselőtestület többi részét. A szakosztályi tagokra leadott szavazatok azonban ezt nem támasztják alá, a tagok legnagyobb részét ugyanis szinte valamennyi jelenlévő városatya megszavazta, a kevesebb szavazattal bekerülők pedig többnyire éppen az értelmiségből kerültek ki.

Az összes többi foglalkozási csoport alulreprezentált volt a szakosztályokban, csupán az iparosokról mondható el, hogy egyes időszakokban, így az 1910-es évek első felében, továbbá az 1930-as években, szakosztálybeli jelenlétük megközelítette, sőt el is érte a képviselőtestületi arányukat. Feltűnő a gazdák alacsony száma, ami gyenge érdekérvényesítő képességükről tesz tanúbizonyságot. Ez azért is meglepő, mert a városatyák között mindvégig meghatározó volt a jelenlétük, és a közgyűléseken is nagy számban jelentek meg, amiből elvileg arra lehet következtetni, hogy a szakbizottságokba is megfelelő számú

társukat tudták delegálni. A század elején a gazdák és az iparosok többször is kísérletet tettek rá, hogy az értelmiséget visszaszorítsák a bizottságokban: „Értesülésünk szerint megint konplott van készülöben a »nadrágos« elemeknek a szakosztályokból való kiszorítására!” — hívta fel a képviselők figyelmét a *Nyírvidék* cikkírója 1903-ban.¹³⁸ Ám a megválasztottak összetétele azt jelzi, hogy ezek a „félelmek” nem igazolódtak, az értelmiség dominanciáját a többi csoport egyetlen időszakban sem veszélyeztette.

7. táblázat. A szakosztályok tagjainak foglalkozási összetétele

	1900	1906	1912	1918	1924	1930	1935	1940	1944
Földbirtokos	4	2	2	2	2	3	4	2	2
Gazda	4	4	3	5	4	5	4	3	3
Házbirtokos	8	2	2	5	5	1	1	1	1
Magánzó	1	0	0	2	1	2	2	4	2
Kereskedő	9	3	5	6	5	1	1	0	0
Iparos	10	8	12	9	9	6	4	1	1
Ügyvéd	16	12	10	12	9	15	8	6	4
Bíró	2	0	0	0	0	0	1	0	0
Közjegyző	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Orvos	1	2	2	1	2	3	2	1	1
Gyógyszerész	2	2	1	1	0	2	1	1	1
Lelkész	5	4	5	6	6	7	5	4	4
Tanár, tanító	9	1	5	2	2	0	0	0	0
Mérnök	0	0	1	3	3	2	0	0	0
Tisztviselő	6	3	2	4	2	2	5	4	3
Állami tisztviselő	0	0	0	2	2	2	3	1	1
Megyei tisztviselő	7	0	0	1	0	0	1	0	0
Városi tisztviselő	15	11	10	10	10	11	10	8	8
Vasúti tisztviselő	0	0	1	1	1	1	0	0	0
Ismeretlen	0	0	2	0	1	0	0	0	0
Összesen	101	56	65	74	66	65	54	38	33

A szakosztályok felekezeti összetétele összefüggött a foglalkozási megoszlással. A gazdák és részben az iparosok kis számából következik, hogy az evangélikusok aránya mindvégig alatta maradt a képviselőtestületbeli jelenlétüknek. 1930-ig még így is a legnagyobb felekezeti csoportot alkották, bár arányuk a vizsgált korszak nagy részében csökkenő tendenciát mutatott. Az értelmiségi és a tisztviselő városatyák magas száma azt eredményezte, hogy a római katolikusok és a reformátusok a képviselőtestülethez képest jóval nagyobb arányban voltak jelen a szakosztályokban. Az előbbieket aránya viszonylag kiegyensúlyozottan alakult, míg a reformátusoké dinamikusan nőtt, és az 1930-as évek kö-

¹³⁸ Nyírvidék, 1903. jan. 25. 5.

zepétől a legnagyobb felekezeti csoportot alkották. Az izraelita szakosztályi tagok aránya messze elmaradt a városatyák közötti helyüktől.

8. táblázat. A szakosztályok felekezeti összetétele

	1900	1906	1912	1918	1924	1930	1935	1940	1944
Evangélikus	42	23	23	22	20	20	12	10	10
Római katolikus	27	16	16	19	16	14	11	11	10
Görög katolikus	1	0	2	2	3	4	2	2	2
Református	14	8	12	11	14	19	19	14	10
Izraelita	14	7	8	16	12	7	8	0	0
Ismeretlen	3	2	4	4	1	1	2	1	1
Összesen	101	56	65	74	66	65	54	38	33

Nyilvánvaló, hogy a legfontosabb várospolitikai szakmai kérdések alapos megvitatásához és megalapozott vélemény kialakításához kellő szakértelemre és szaktudásra volt szükség, így a jogi szakosztályba jogász végzettségű városatyákat választottak, az építésügyibe jobbra szakmabeli iparosokat, mérnököket. Még a városgazdálkodással foglalkozó szakosztály esetében lehetett a legkevésbé meghatározó a pénzügyi vagy közgazdasági szakképzettség, hiszen ezzel meglehetősen kevés városatya rendelkezett, ám ez a tényező is inkább az intelligencia érvényesülési lehetőségét növelte, semmint az iparosokét vagy kereskedőkét. Azt, hogy mégsem az egyes szakbizottságok által megkövetelhető szaktudás és képzettség volt a döntő, jelzi, hogy a szakosztályok a korszakban szinte kivétel nélkül együttes üléseket tartottak.

Ezek az üléseken a jogi, a pénzügyi és az építészeti kérdések nem váltak el élesen egymástól, az egyes ügyekhez minden jelenlévő szakosztályi tag hozzászólhatott és szavazhatott, a véleményt is közösen alakították ki. Úgy látom tehát, hogy elsősorban nem a jogi, pénzügyi és egyéb szakmai hozzáértésnek volt elsődleges szerepe, hanem általában annak a műveltségnek, amelynek letéteményese és birtokosa az intelligencia volt. Az egyre szaporodó és specializálódó városi feladatok mindinkább olyan tudást, széleskörű tájékozottságot követeltek meg a vezetéstől, amelyekkel már csak a tanult, a modern ismeretek és műveltség birtokában lévő társadalmi csoportok rendelkeztek. Véleményem szerint ez az oka az intelligencia magas arányának a szakosztályokban, mint előzetes szakmai véleményező testületekben. A szakbizottságok „nagyobb intellektuális erejével” persze az is együtt járt, hogy az együttes szakosztályi vélemények jobbra az értelmiség és a tisztviselők érték- és érdekviszonyait tükrözték. Ez azért volt lényeges, mert az intelligencia által meghatározott véleményt a képviselőtestület az esetek döntő részében minden változtatás nélkül magáévá tette.

Mindenképpen érdemes kiemelni, hogy a szakosztályok tagjai a városi elit egészéhez viszonyítva jóval nagyobb arányban — általában kétszer annyian — vettek részt pénzintézetek és részvénytársaságok vezetésében. A különböző

részvénytársaságok vezető pozícióiban a városi elit tagjainak aránya a század elején dinamikusan nőtt: 1900-ban még a 15%-t sem érte el, 1912-ben viszont meghaladta az egyharmados szintet. Az 1910–1920-as években ez az arány stagnált, míg az 1930–1940-es években jelentősen lazultak a városi elit kapcsolatai a helyi gazdasági vezetéssel: 1930-ban az elit tagjainak negyede, később mindössze a 15%-a rendelkezett valamely részvénytársaságban vezetőségi hellyel. E képviselők legkevesebb a fele, sokszor a kétharmada (1900-ban majdnem az összes ilyen személy) a szakosztályokban is tagsággal bírt. A bizottsági tagoknak már a századfordulón is több mint a negyede, az 1910–1920-as években pedig a fele ült valamely helyi gazdasági szervezet igazgatóságában, felügyelő-bizottságában. Számuk ugyan az 1930–1940-es években visszaesett, ám a szakosztályok létszámcsökkenése következtében arányuk így is megközelítette, többnyire el is érte az egyharmados szintet. A helyi döntéshozatali mechanizmusban kulcspozíciót betöltő szakosztályok tagságának tehát jóval szorosabb személyi kapcsolatai voltak a helyi gazdasági elitel, az „elit elitjének” multipozícionális jellege mindvégig sokkal hangsúlyosabb volt, mint magának a városi vezetőrétegnek.

Természetesen a szakosztályokkal kapcsolatban is elmondható az a kitétel, hogy az összetétel csak valószínűsíti, és nem meghatározza az érdekviszonyokat, még akkor is, ha az értelmiség és a tisztviselők dominanciája ilyen nagy arányú volt. Sajnos a bizottságok tevékenységét nem tudjuk a képviselőtestülethez hasonlóan megvizsgálni, ugyanis csak két év (1919 és 1921) szakosztályi üléseinek jegyzőkönyvei maradtak fenn.¹³⁹ A városi szakosztályok 1919-ben 17, 1921-ben 26 együttes ülést tartottak. (1919-ben január 29. után, a tanácsköztársaság megalakulása, majd a román megszállás miatt csak május 27-én ültek össze a bizottságok.) Az együttes üléseken kívül az egyes szakosztályok külön szinte egyáltalán nem tanácskoztak, mindössze a jogügyi szakosztály ülésezett, mindkét évben egy-egy alkalommal. A sajtó beszámolóiból, illetve a képviselőtestület közgyűlési jegyzőkönyveiből is arra következtethetünk, hogy a szakbizottságok szinte minden esetben együttes ülést tartottak.

Az ülések magas száma azt mutatja, hogy a szakosztályok a képviselőtestületi közgyűléseknél jóval gyakrabban tanácskoztak, amiből már önmagából következik, hogy ezen a fórumon sokkal több lehetőség adódott az ügyek részletesebb és alaposabb megtárgyalására és megvitatására. A lehetőség annál is inkább adva volt, mert a szakosztályok egy-egy ülésükön a képviselőtestületi közgyűléseknél jóval kevesebb ügyet tárgyaltak, nem minden kérdés került ugyanis a szakosztályok elé véleményezésre. Egy szakbizottsági ülésen 1919-ben 17, 1921-ben 12 ügyet tárgyaltak átlagban. Több ülés napirendje még 10 pontból sem állt, míg 20 témánál több csak ritkán került egy tanácskozás elé. A legtöbb ügyet, szám szerint 35-öt, az 1919. május 27-i együttes szakosztályi ülésen tárgyalták, ami annak tudható be, hogy a legutóbbi ülés óta ekkor már négy hónap telt el. A szakosztályok tanácskozásai tehát a képviselőtestületi közgyűléseknél

¹³⁹ SZSZBL V. B. 185. 32. köt. Ez az egyetlen kötet a tanácsülési jegyzőkönyveket tartalmazó fondban található. Ebben az 1919. és 1921. évi, teljesnek tekinthető sorozat mellett fellelhető még az 1920. aug. 1-i együttes szakosztályi ülés jegyzőkönyve is.

valóban alkalmasabbnak mutatkoztak a kérdések alaposabb megvitatására és véleményezésére.

A szakosztályi üléseken megjelentek száma 1919-ben 20–45, 1921-ben 16–30 között mozgott, ami éves átlagban 31, illetve 21 fős értekezletet jelentett. Az érdektelenség feltűnő növekedése minden bizonnyal annak tudható be, hogy 1919-ben a város a román megszállás következtében különösen nehéz helyzetben volt, nemcsak a rekvirálások és fosztogatások miatt, hanem azért is, mert lehetetlen volt a városi hatóságok rendszeres érintkezése a központi kormánysszervekkel. Ilyen körülmények között természetesnek vehető, hogy a tagok, érezve felelősségük nagyságát, nagyobb érdeklődést mutattak a közügyek iránt. 1921-re azonban ezek a tényezők már nem álltak fenn, így a tagság aktivitása a — vélhetően — szokásos szintre esett vissza. A viszonylag rendszeresen megjelenők száma a két tucatot is alig érte el, ráadásul ezek nagy része városi tisztviselő volt. Ha a mindössze egy-két szakosztályi ülésen megjelent 18–20 személyhez hozzászámítjuk azokat, akik egyetlen tanácskozáson sem vettek részt (1921-ben több mint egy tucatnyi bizottsági tag), akkor megállapítható, hogy a tagság fele minimális érdeklődést — vagy még azt sem — mutatott a szakosztályi munka iránt.

A képviseleti közgyűlésekhez hasonlóan a virilisek mutatták a legnagyobb érdektelenséget, és a hivatalból tagsággal rendelkező városi tisztviselők jelentek meg a legnagyobb számban. A városi apparátusnak így jó esélye volt a szakosztályi vélemény alakításában. A többi foglalkozási csoport az éves átlagot tekintve nagyjából a szakosztálybeli arányának megfelelően képviseltette magát az üléseken, kivéve az értelmiségi tagokat, akik létszámukhoz képest ezen a területen is a képviseleti közgyűléseken tanúsított közönyt mutatták. Arányuk azonban még így is meghatározó volt: a résztvevők mintegy egyharmada, 1921-ben egynegyede volt értelmiségi, többségében természetesen ügyvéd és egyházi személy. A tisztviselők és értelmiségiek együttes aránya sosem került 50% alá, évi átlagban 61, illetve 65% volt, ami nagyjából a szakosztálybeli súlyuknak felelt meg. Felekezeti szempontból szignifikáns eltérés nem figyelhető meg az egyes csoportok aktivitása tekintetében, egyedül a zsidó szakosztályi tagok passzivitása, illetve — a városi tisztviselők nagyfokú részvételének köszönhetően — az evangélikusok átlag feletti aktivitása említhető meg.

A két év alapján természetesen nem lehet a korszak egészére érvényes következtetéseket levonni, azonban semmi okunk nem lehet feltételezni azt sem, hogy ez a két év gyökeresen más képet mutatna, mint a többi. Az ülésekről több-kevesebb rendszerességgel beszámoló helyi sajtó tudósításaiából is kiolvasható, hogy a szakosztályi tagok aktivitása nem sokban tért el a képviselőkétől általában. A többség nem járt rendszeresen az ülésekre, többnyire csak akkor jelentek meg, ha az érdekeiket közelebbről érintő ügy került napirendre. Az 1918-ban frissen megújított szakosztályok első ülésén a tagok szép számmal megjelentek, főleg az újak, „míg a régiek a legtöbben — úgy látszik — ezután sem tanúsítanak több érdeklődést a város dolgai iránt akkor, ha valamelyes érdekeltség nem fűzi őket a tárgyalás alá kerülő dolgokhoz” — írta a *Nyírvidék*. A megjelentek tevékenysége azonban reménnyel töltötte el a tudósítót, „hogy ezek az előkészítő munkálatok, amelyen a legtöbb városi ügy sorsa dől el, az

ezelőttieknél több gonddal folynak le majd”.¹⁴⁰ Gyökeres változásra mindazonáltal nem került sor, a szakosztályi ülések lefolyása nem sokban térhetett el a képviseleti közgyűlésektől. A többség elmaradásának okát egyesek az ülések időpontjában látták. Korompay Károly indítványára a képviselőtestület 1936. április 3-i közgyűlésén egyhangúlag elfogadta, hogy a szakosztályok ülései a jövőben délután négy óra helyett öt órakor kezdődjenek, amivel „lehetővé kívánja tenni, hogy a szabadpályán működő és ekként a korábbi délutáni órákban elfoglalt bizottsági tagok a szakosztályi üléseken minél nagyobb számban jelenhessenek meg”.¹⁴¹

A szakosztályi ülések lefolyásáról, a megjelentek tevékenységéről még kevesebbet tudunk, mint a képviselőtestületi közgyűlések esetében. Az ülésekről vezetett jegyzőkönyvek csak a résztvevők neveit és az egyes előadók által előterjesztett témák ügyiratszámait tüntették fel. Kevés az olyan sajtótudósítás is, amely részletesebb és mélyebb bepillantást engedne a szakosztályi ülések munkájába. Ezek alapján nagy vonalakban csak azt állapíthatjuk meg, hogy az agilis személyek köre — a képviseleti közgyűlésekhez hasonlóan — meglehetősen szűk volt, ugyanazokkal a nevekkal találkozunk 1918-ban, mint 1929-ben vagy 1939-ben. Am a beszámolókból arra is következtetni lehet, hogy a szakosztályi ülések még a két világháború közötti időszakban sem nélkülözték a hozzászólásokat, az alapos és kimerítő tárgyalást, sokszor a személyeskedésig is menő élénk vitákat.

Teljes egészében fennmaradt az 1935. június 7-i együttes szakosztályi ülésen elhangzott hozzászólások szövege. Ez alapján bepillantást nyerhetünk a legfontosabb városi ügyek alapos és beható tárgyalásának és megvitatásának mikéntjébe. A szakosztályi ülés két napirendi pontot tárgyalt, a hűtőház létesítéséről szóló javaslatot és a Korona szálló felújításának elnapolását. Bár a tanácskozáson részt vevők számát nem ismerjük, a tagság aktivitásáról sokat elárul, hogy az első tárgyhöz csak tíz, míg az utóbbihoz mindössze három személy szól hozzá. Ezek szinte kivétel nélkül dicsérték a polgármesteri előterjesztések alapos és kidolgozott voltát, és valamennyien elfogadásra ajánlották azokat. Lényeges és döntő elvi kérdést csupán Sikorszky István iparfelügyelő vetett fel, aki rámutatott arra, hogy a szakosztály tagjai még azt sem tudják, hogy a hűtőházat üzemeltető részvénytársaság mit és hol akar megépíteni, ezért azt javasolta, hogy a szakosztály küldjön ki egy négy-öt fős bizottságot a tervek megtekintésére és áttanulmányozására, majd ennek a bizottságnak a jelentése alapján tárgyalják újra a kérdést. Javaslatát társai tiltakozással fogadták és elvetették.¹⁴² (A polgármesteri javaslatot a szakosztályok után a képviselőtestület is elfogadta.¹⁴³)

A szörványos adatokból úgy tűnik, hogy nemcsak a városi elit, hanem az „elit elitje” sem mutatott nagyobb érdeklődést saját feladatai iránt. Hiába vol-

¹⁴⁰ Nyírvidék, 1918. jan. 25. 2. A tagok nagy számban jelentek meg az egy hónappal később megtartott ülésen is, ahol nagy alaposággal vitatták meg az ügyeket. L. Nyírvidék, 1918. febr. 22. 3.

¹⁴¹ SZSZBL V. B. 181. 75. köt. Kgy. 200/1936. K 4832/1936.

¹⁴² A hozzászólások szövege az 1935. évi közgyűlési jegyzőkönyvek első kötetének végére van befűzve. L. SZSZBL V. B. 181. 73. köt.

¹⁴³ SZSZBL V. B. 181. 74. köt. Kgy. 515/1935. K 13506/1935.

tak a szakosztályok a képviselőtestületnél kisebb létszámú operatív tanácskozó és véleményező testületek, a tagok többsége még ennek a kiemelt fórumnak a munkájába sem kapcsolódott be rendszeresen. A szakosztályi tagok nagy részének indolenciájából következik, hogy a képviselőtestület érdemi döntését alapvetően meghatározó szakosztályi véleményt az esetek legnagyobb részében két-három tucat személy alakította ki. Vagyis a szakosztályokon belül is kialakult egy belső mag, az ide tartozók a helyi döntéshozatali mechanizmusban jóval meghatározóbb szerepet játszottak nemcsak az elit többi részénél, hanem még a szakosztályok inaktív tagjainál is. Ebben a körben még hangsúlyosabb volt a városi tisztviselők jelenléte, mint a városi elit egészében.¹⁴⁴

A tisztviselők szerepe tehát a szakosztályi vélemény kialakításában is meghatározó volt. Ezek után nem meglepő, ha a képviselőtestületi közgyűlések elé csak a legritkább esetben érkeztek olyan előterjesztések, amelyek a tanács (1929-től a polgármester) és a szakosztályok véleménykülönbségére utaltak. A kilenc vizsgált mintaévben a közgyűlés mindössze hét olyan ügyet tárgyalt, amellyel kapcsolatban a szakosztályok véleménye eltért a tanácsétól. Szembe-tűnő, hogy a városatyák valamennyi esetben a tanács javaslatát fogadták el és nem a maguk közül választott szakosztályok véleményét. Ráadásul a képviselőtestület ezeket a határozatokat többször is egyhangúlag fogadta el, ami azt jelenti, hogy — amennyiben egyáltalán részt vettek a közgyűlésen — a szakosztályi tagok is a saját korábbi döntésükkel ellentétesen szavaztak.

Azok az ügyek, amelyekben a szakosztályi többség szembekerült a tanáccsal, illetve a polgármesterrel, valójában nem voltak a városlakók sorsát, a város fejlődését alapvetően meghatározó kérdések. 1912-ben a kéjelgési szabályrendelet módosítása és egy újonnan nyitandó utca helyének megváltoztatása iránti kérelem váltott ki véleménykülönbséget.¹⁴⁵ 1924-ben a pénzügyi palota felépítése kapcsán az ingatlanok értékelmelkedési körzetének határában, a tokaji országút mellett lakó cigány családok áttelepítésének és a felszabaduló császárszállási vadászati jog hasznosításának kérdésében alakult ki véleménykülönbség, továbbá abban, hogy milyen összegért vegyék át a bérlő által a városi tulajdonú László-tanyai birtokra emelt istállót, gépszínt és más épületeket.¹⁴⁶ 1930-ban a gyámpénztári közpénzek elhelyezésére vonatkozóan fogadta el a közgyűlés az együttes szakosztályok véleményével szemben a polgármester javaslatát, és jelölte ki erre mindazon helyi, illetve helyi fiókkal rendelkező pénzintézeteket, amelyek a vármegyei árvapénztári pénzeket is kezelték.¹⁴⁷

A jelek szerint a tanácsi, polgármesteri előterjesztéseket a szakosztályok szinte minden esetben elfogadták. Azt azonban, hogy mennyi szakosztályi tag értett egyet e javaslatokkal, illetve hányan utasították el azokat, források hiányában nem tudjuk megállapítani. 1919-ben és 1921-ben is csak egy-egy jegyzőkönyvben tüntették fel, hogy a megvitatott kérdésekben a szakosztályi véle-

¹⁴⁴ Szombathelyen is megfigyelhető a tisztviselők súlyának növekedése a szakosztályokban. L. Horváth: i. m. 358. és 363.

¹⁴⁵ SZSZBL V. B. 181. 38. köt. Kgy. 428/1912 K 7852/1912 és Kgy. 452/1912 K 12315/1912.

¹⁴⁶ SZSZBL V. B. 181. 51. köt. Kgy. 307/1924 K 9914/1924, Kgy. 381/1924 K 12183/1924, 52. köt. Kgy. 1104/1924 K 32892/1924, Kgy. 1202/1924 K 35506/1924.

¹⁴⁷ SZSZBL V. B. 181. 63. köt. Kgy. 92/1930 K 596/1930.

ményt egyhangúlag fogadták el. Nehezen hihető azonban, hogy az összes többi tanácskozáson egyáltalán nem születtek volna egyhangú döntések, így a jegyzőkönyvek ebből a szempontból egyáltalán nem használhatók. Az előterjesztések elfogadása természetesen nem zárta ki, hogy egyes kérdésekről élénk vita folyjék a szakosztályokon belül. A fentebb idézett beszámolók mindenestre arra utalnak, hogy általában a szakosztályokban sem alakult ki markáns véleménykülönbség, a kezdeményezés egyértelműen a polgármester kezében volt. A tagok szerepe itt is jobbra az előterjesztésre való rábólintásban merült ki, még akkor is, ha a hozzászólásoknak, az érdemi kérdéseknek, sőt olykor a vitának is nagyobb tér jutott, mint a képviselőtestületi közgyűléseken.

A szakosztályok vizsgálata megmutatta, hogy a helyi döntéshozatali mechanizmusban a szellemi foglalkozásúak foglalták el a kulcspozíciókat, hiszen már a döntések előkészítésében is szerepet játszhattak, míg a gazdák, iparosok és kereskedők számára az ügyekbe való beleszólás — vagy legalábbis a hozzászólás — lehetőségét jobbra csak a közgyűléseken való megjelenés biztosította. A képviselőtestület és a szakosztályok működésének vizsgálata egyben arra is rámutatott, hogy a városi tisztviselőknek meghatározó és egyre növekedő szerepe volt mindkét testület munkájában, végeredményben tehát az önkormányzat vezetésében.

A városi tisztviselők szerepének a növekedése nem választható el a bürokratizálódás általánosan érvényesülő folyamatától, a közigazgatás szerepének növekedésétől. Az állami feladatok folyamatos gyarapodása magával hozta a szakképzett és hivatásos közszolgálat igényét, ugyanakkor az igazgatási szervezet fejlődése, méreteinek növekedése egyre jobban megnövelte az állam közigazgatási funkciójának, a végrehajtásnak a jelentőségét is. Országos szinten ez azt jelentette, hogy az 1930-as évekre a kormányzat adminisztratív funkciójának jelentősége legalább ugyanakkora lett, mint a politikaié.¹⁴⁸ Mindezzel — mint Bibó István rámutatott — új hatalmi lehetőségek nyíltak meg a bürokratikus apparátus számára, még akkor is, ha minderre maga a bürokrácia sem ébredt rá azonnal. „A harmincas–negyvenes évekre a Hivatal gyakorlatilag már nagyobb hatalom volt a Nagybirtoknál és a Nagytőkénél, csak éppen kevésbé volt ennek tudatában és nem tudott élni ezzel a hatalommal. Mert a hivatal hatalma kis hatókörű közép- és kiségzisztenciák sokasága között oszlott meg, amelyek az absztrakt Hatalom szolgálatában és tiszteletében élván, nem kutatták különösebben, hogy ez a hatalom miből tevődik össze” — írta Bibó.¹⁴⁹

Ehhez hasonló folyamat játszódott le helyi szinten, a képviselőtestület és a városi apparátus vonatkozásában. A városvezetés bürokratikus tevékenységgé válása persze már a vizsgált korszak előtt megindult. Ez a folyamat a jóval fejlettebb önkormányzati tradíciókkal és nagyobb hivatali szervezettel ren-

¹⁴⁸ Vö. *Magyary Zoltán*: Közigazgatási vezérkar. Budapest, Magyar Közigazgatástudományi Intézet, 1938. 10–11.; *Magyary Zoltán*: Magyar közigazgatás. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942. 521.

¹⁴⁹ *Bibó István*: A magyar közigazgatásról. I. (Elvi állásfoglalás és történeti áttekintés). In: Bibó István összegyűjtött munkái. 3. köt. Sajtó alá rend. Kemény István, Sárközi Máttyás. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1983. 657.

delkező Pesten már a 18–19. század fordulóján végbement,¹⁵⁰ de kisebb fáziskéséssel lejátszódott Nyíregyházán is. A szóbeliség által dominált patriarchális igazgatási szervezet már az újratelepedést követő száz évben összetettebb önkormányzati igazgatási feladatokat is ellátni képes hivatali szervezetté alakult. A kezdetben gazdák és iparosok által mellékfoglalkozásként viselt tisztségek jobbára már a 19. század első évtizedeiben fokozatosan főállásban viselt hivatalokká váltak.¹⁵¹ A bürokratizálódás és a professzionalizáció folyamata a század második felében, a modern polgári államrend, és benne az új önkormányzati rendszer kiépülésével még inkább kiteljesedett.

A folyamatosan gyarapodó önkormányzati feladatok, valamint a modern igazgatási igények egyre inkább megnövelték a városi apparátus feladatait és ezáltal a szerepét is. Azáltal, hogy egyre több városi ügy, sőt gyakorlatilag az önkormányzat működésének minden eleme, mozzanata adminisztratív formában fogalmazódott meg, bizonyos elitcsoportok, különösen a városi tisztviselői kar jogi és adminisztratív tudása egyre jobban felértékelődött. A városi elit többsége, felismerve bürokratizálódás következményeit és tulajdon súlyának csökkenését, érdeklődését is fokozatosan elvesztette a közügyek iránt: „megfogyatkozott azoknak a száma, akik az autonóm testületek keretében a közügyeket hivatottak végezni és inkább rábízák ezt a bürokráciára, a tisztviselőkarra” — fogalmazott Kovách Elek városatya 1929-ben, a régi képviselőtestület utolsó közgyűlésén.¹⁵²

A tisztviselők önállóságának és függetlenségének növekedését elősegítette, hogy egzisztenciálisan egyre függetlenebbé váltak a helyi képviselőtestülettől. Az 1886:XXII. tc. 65. és 66. §-a a tisztviselői és alkalmazotti fizetések és egyéb járandóságok összegének megállapítását önkormányzati hatáskörébe utalta. Az egyetlen kikötés az volt, hogy a polgármester, illetve a rendőrkapitány fizetése nem lehet kevesebb annál, mint amit az illető törvényhatóságban a főszolgabírók illetve a szolgabírók élveztek, illetve a már egyszer megállapított fizetést csak abban az esetben lehetett leszállítani, ha a község kimutatta túlterheltségét.

Az 1912:LVIII. tc. a városi tisztviselőket fizetés és lakáspénz tekintetében az állami tisztviselőkre nézve megállapított fizetési osztályokba sorolta be. Nyíregyháza — mint tízezer főnél népesebb rendezett tanácsú város — tisztviselői a VII–XI. fizetési osztályba kerültek. A tisztviselőket nem sorolhatták magasabb fizetési osztályba, ugyanakkor a törvény lehetőséget biztosított a városok számára, hogy nagyobb illetményt biztosítsanak, illetve hogy a fizetési osztályon belül a fizetési fokozatokban való előlépési viszonyokat kedvezőbben állapítsák meg (14–16. és 25. §). A törvény által biztosított mozgásszabadság ellenére a változás egyértelmű: a városi alkalmazottak illetményét ezentúl törvény, és nem a település teherbíró képessége és a képviselőtestület jóindulata szabta meg. Az 1920-as

¹⁵⁰ Szívós Erika: Városvezető elit Pesten a XVIII–XIX. század fordulóján. In: Tanulmányok Budapest múltjából XXV. Szerk. Szvoboda Dománszky Gabriella. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum – Budapest Főváros Levéltára, 1996. 9–25.

¹⁵¹ Kujbusné Mecsei Éva: Nyíregyháza önkormányzata (1753–1848). Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, 2003.

¹⁵² SZSZBL V. B. 181. 62. köt. Kgy. 1019/1929. Vö. Tiszavidék, 1929. dec. 8. 3.

években a városok mozgástere ebből a szempontból még tovább szűkült. A városfejlesztési törvényt módosító 1923:IV. tc. a rendezett tanácsú városok tisztviselőit a VI–XI., az 1924:IV. tc. és a 7000/1925. M. E. sz. kormányrendelet alapján kiadott 5600/1925. B. M. sz. körrendelet a VII–XI. állami rendszerű fizetési osztályokba sorolta. Ezek a rendelkezések már szigorúan kötött előmenetelt írtak elő, illetve a kivételeket pontosan körülírták. A képviselőtestület kezét végképp megkötötte az 1927:V. tc. 49. §-a, amely minimálisra csökkentette a pótlletmények nyújtásának lehetőségét.

Noha az 1910-es évektől kezdve a képviselőtestület szerepe egyre csökkent a járandóságok megállapításában, és ezáltal a városi tisztviselők anyagi és jövedelmi szempontból egyre kevésbé függtek a képviselőtestülettől, a tisztviselők megválasztása továbbra is a városatyák feladata maradt, ám a szerepük ebből a szempontból is egyre csökkent. A tisztviselőket kezdetben a képviselőtestület 6 évre választotta, így a városi állás megtartásához a városatyák többségének a támogatása kellett. Habár a gyakorlatban ennek nem sok jelentősége volt, mivel az újra pályázó tisztviselőket szinte mindig újraválasztották, mégis nagy horde-rejű változásként kell értékelnünk az 1929:XXX. tc. rendelkezését, melynek értelmében a városi tisztviselőket — a polgármester kivételével — ezentúl élet-hosszig választották. Ez azt jelentette, hogy az 1929 végi általános tisztújítást követően a városi képviselőtestület szerepe a megüresedett álláshelyek betöltésére — illetve 10 évente a polgármester-választásra — korlátozódott.

Ráadásul a választással betöltött posztokkal szemben nőtt a kinevezettek száma. A rendőrkapitányt már 1886-tól (értelemszerűen a vidéki rendőrségek 1919. évi államosításáig) a főispán nevezte ki, majd az 1929. évi reform nyomán a számvevőség tagjainak kinevezése került főispáni hatáskörbe. Az 1930-as években történt államosítások következtében immáron a belügyminiszter szerepe nőtt meg a városi állások betöltésében, ami számszerűen nem sok tiszt-séget érintett, ám maga az önkormányzati elv, az autonómia eszméje jelentősen csorbult.¹⁵³ Az 1942:XXII. tc. — elvileg ideiglenes jelleggel, legkésőbb 1947. év végéig — az összes városi tisztviselői állás betöltését a belügyminiszter hatáskörébe utalta. Ez egyben azt is jelentette, hogy egy tisztviselőt az országban bárhová kinevezhettek, illetve áthelyezhettek, amit el kellett fogadnia, ha az új állás ugyanabba az igazgatási ágazatba és azonos vagy magasabb fizetési osztályba tartozott. A képviselőtestület befolyása a városi tisztviselői kar személyi állományának alakítására tehát folyamatosan csökkent, és a korszak legvégére teljes egészében semmissé vált.

Mindezzel párhuzamosan a városi apparátus egyre kiszolgáltatottabb helyzetbe került a központi végrehajtó hatalommal szemben. A községek és a rendezett tanácsú városok önkormányzatának — különösen 1886-tól kezdve¹⁵⁴ — eleve határt szabott a vármegye gyámkodása, emellett a közigazgatási feladatoknak a helyi szinten is jelentkező növekedése azt eredményezte, hogy a városok szorosabb értelemben vett közigazgatási funkciója az önkormányzati funkciók rovásá-

¹⁵³ Vö. *Koncz János*: Önkormányzat és közigazgatás. Budapest, k. n., 1937. 138–142.

¹⁵⁴ *Sarlós Béla*: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Budapest, Akadémiai, 1976. 97–109. és 166–168.

ra nőtt meg. Mindez már a 19. század végétől kiegészült tudatos államosító törekvésekkel is, amit a megyei igazgatás államosítását elvből kimondó "lex Szapáryana" (1891:XXXIII. tc.) is jelez. A modern állam bürokratikus kormányzati rendszere az élet egyre nagyobb területét szabályozta törvényekkel és más jogszabályokkal, amelyek a városi belügyek amúgy is képlékeny fogalmát egyre inkább szűkítették. Paradox módon ez még akkor is így volt, ha egyes területeken látszólag ki is terjesztették a városok önállóságát. Az 1912:LVIII. tc. például jelentősen növelte a városok vagyonkezelési és háztartási önállóságát a megyékkel szemben, ám más tekintetben — a központi kormányzattal szemben — jelentősen szűkítette mozgási szabadságukat.¹⁵⁵ Hasonló következményekkel járt a városi tisztviselők fizetésrendezése is: azzal, hogy javadalmazásukat ezután törvények és rendeletek szabták meg, egzisztenciálisan a központi hatalomnak lettek kiszolgáltatva. Az életfogytig tartó hivatalviselés 1929-ben történt bevezetése önmagában csak a képviselőtestülettől való függetlenedésüket eredményezte, ám az 1930-as években megerősödő, majd 1942-ben a kinevezési rendszer általános- sá és kizárólagossá válásában tetőző centralizációs és államosító tendenciák újra csak a központi kormányzattól való függést erősítették.

A két folyamat — a helyi bürokrácia szerepének növekedése a képviselőtestület rovására, ugyanakkor egyre nagyobb kiszolgáltatottsága a központi kormányzattól — együttesen az önkormányzatiság szűkülését, a korszak végén gyakorlatilag a teljes felszámolását eredményezte. Ezt mintegy törvényesítette az 1500/1944. M. E. sz. kormányrendelet, amely a hadművelési területeken megszüntette az önkormányzati testületi szervek működését, így a városi képviselőtestület hatáskörét a polgármester egy személyben vette át. Az a polgármester, akit immár a belügyminiszter nevezett ki, illetve ha még a képviselőtestület választotta is, a miniszter bármikor felmenthette vagy áthelyezhette. Így a korszak végére a helyi autonómia ügyeinek intézése a belügyminiszternek alárendelt és teljes egészében kiszolgáltatott városi tisztviselő kezébe került. Kis túlzással azt is mondhatjuk, hogy a korszak legvégére a szinte teljesen kompetenciáját veszített városi elit egyetlen személyre szűkült.

A városi bürokrácia tehát kezdettől fogva jelentős és egyre fontosabb szerepet töltött be a helyi döntéshozatali mechanizmusokban. (Nyíregyházán már a század elején megfogalmazódtak olyan nézetek, miszerint a város boldogulása, fejlődése elsősorban a tisztviselői kartól függ.¹⁵⁶) A tisztviselői kar szerepének növekedése a helyi társadalom kezdeményező és ellenőrző szerepének a fokozatos sorvadását is magával hozta. Koncz János csepeli főjegyző az 1930-as években ezt akképpen fogalmazta meg, hogy a községi törvényben biztosított önkormányzat már csak látszat, így helyi közakaratról sem lehet beszélni, a helyi képviselő pedig csak formai szolgálója ennek a nem létező közakaratnak. Korábban a képviselőtestületi tag joggal hihette, hogy részvételével, felszólalásával, indítványával érvényesen tud közreműködni a községi közakarat megnyil-

¹⁵⁵ Előírta ugyanis, hogy az államsegély felét a rendőrség fejlesztésére kell fordítani, a tisztviselők alkalmazásához szakképzettségi kritériumokat állított fel, és ami a legfontosabb, a belügyminiszter bármikor megvizsgálhatta a városok ügy- és pénzkezelését. Vö. *Sarlós*: i. m. 236–238.

¹⁵⁶ Pl. Szabolcs, 1908. febr. 15. 1–2.; *Igazság*, 1911. júl. 7. 1–2.

vánulásában, az állam hatalmának és illetékességének növekedésével azonban egyre több helyi intézkedés igényelte a központi kormányzat jóváhagyását, aminek következtében az 1930-as évek második felében a jelentéktelenség tudata, és ennek következtében a lehangoltság és a közöny jellemezte a képviselőtestületet.¹⁵⁷ Nem volt ez másként Nyíregyházán sem. Bácsfalvy Antal tanár, városi képviselő így írt erről: „Nyíregyháza csak egy kis része az összefüggő nagy magyar életnek és alig lehet olyan újításokat követelni, hogy azok ne érintenék az országos politikát is. Úgy látszik, azért is látogatja oly kevés képviselőtestületi tag a városi közgyűléseket, mert úgy gondolják, úgylis hiába minden, a nagy dolgok az országos politikától függenek, az apró-cseprő dolgokért meg nem érdemes fáradni.”¹⁵⁸

A közgyűlések számának csökkenése és a testület szavazógéppé válása következtében a városi képviselők szerepe jóformán évi hat-nyolc alkalommal az előterjesztésekre való rábólintásban merült ki. Az érdemi döntéshozatal egyre inkább a szakosztályokhoz és a helyi bürokráciához helyeződött át. Kialakult tehát egy szűkebb réteg, amely a döntéshozatali-befolyásolási kompetenciával potenciálisan felruházottak körén belül is kisajátította a döntéshozatalt. Bár ettől még a döntéshozatal joga és felelőssége végső soron a képviselőtestületi tagokat illette, felvetődhet a kérdés, hogy nem máshol kellene-e meghúzni a helyi elit határait. Amennyiben mégis ragaszkodunk a képviselőtestülethez kapcsolt elit-fogalom érvényességéhez, akkor is egészen nyilvánvaló, hogy a városi elit egyik fő funkciója, a városi közösség, a helyi társadalom közös céljainak és feladatainak, a helyi közérdeknek a megfogalmazása, „tudatos kiformalása” egyre inkább az elit egy szűk csoportjának, a helyi bürokráciának a kompetenciájába került. Egy olyan bürokráciába, amely fölött a helyi társadalom egyre inkább elvesztette az intézményes ellenőrzést.

THE URBAN ELITE AT NYÍREGYHÁZA IN THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY

by Tibor Takács
(Summary)

The researchers of the Hungarian local elites have hitherto generally concentrated on the greatest tax-payers. The present study, however, broadens the concept to include the elected and *ex officio* members of the local body of representatives. The study aims to present the local elite of Nyíregyháza mainly focusing on the town assemblies instead of analysing the transformations of its social structure.

Whereas in the early years of the century only one quarter of the representatives attended regularly the municipal assemblies, by the late 1910s this proportion came close to one third. In the 1930s it further increased to reach a top of 40%, only to fall back by the end of the period to the level of the 1920s. Most populous were the elective and solemn assemblies. The representatives paid exceptional attention to the election not only of the officials but also to that of the members of different committees and to personal affairs in general. Most active were the *ex officio* urban officials, whereas most of the passive members came from the merchants and lawyers who were members of the town council by virtue of the amount of the tax they paid. No direct connection between the number of the attending representatives belonging to the same profession and the matter of a given

¹⁵⁷ *Koncz*: i. m. 144.

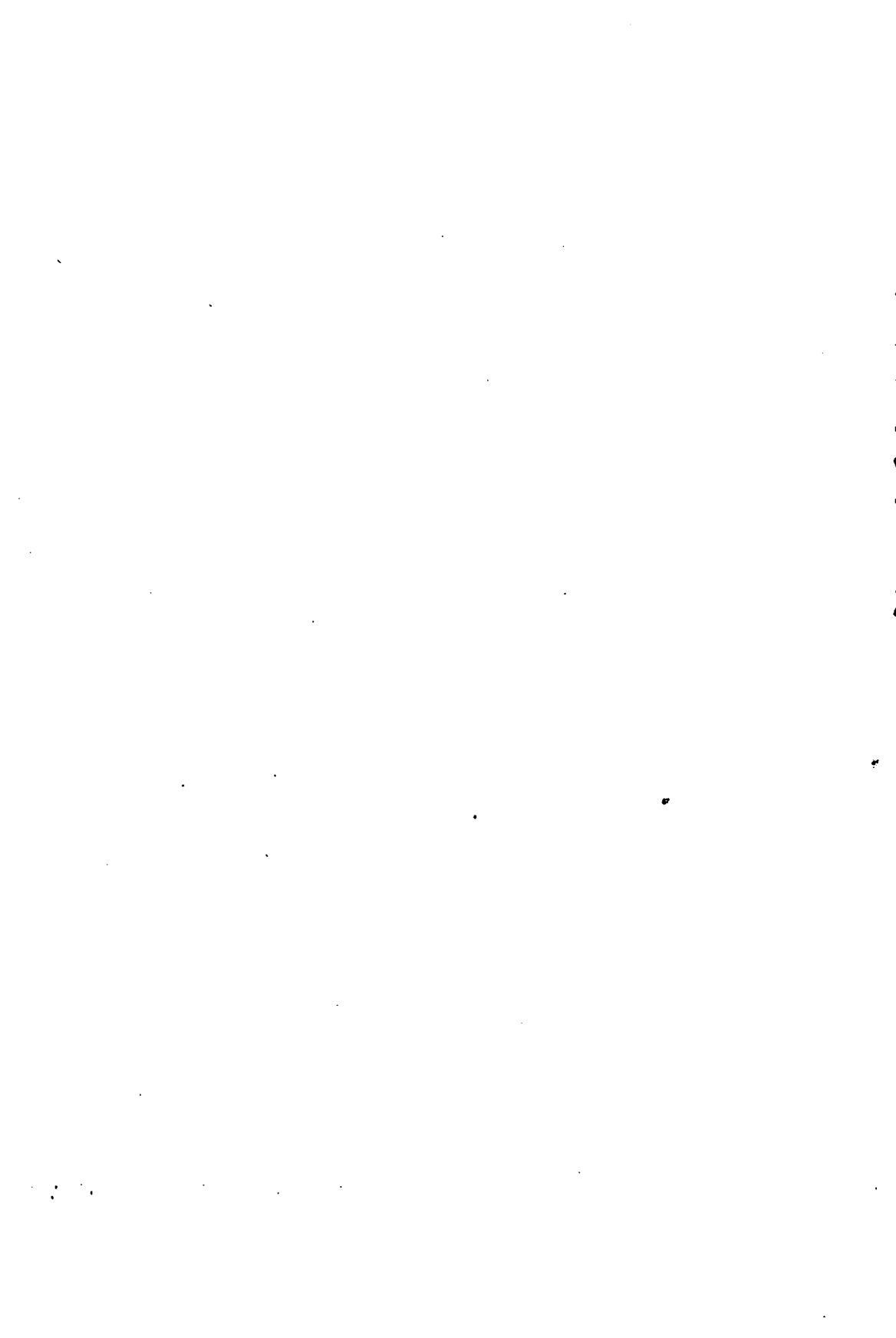
¹⁵⁸ Nyírvidék-Szabolcsi Hírlap, 1940. dec. 24. 15.

session could be established, but in the case of a matter regarding any of the religious confessions the activity of the representatives concerned increased.

At Nyíregyháza the number of general municipal assemblies decreased continuously: whereas in 1900 as many as 35 assemblies were held, in the 1940s their annual number fell to 8. Yet the number of decisions enacted grew constantly. This means that the work of the municipal assemblies went through an important transformation; the discussion of the ever longer agenda and the voting of the ensuing decisions required more and more concentration on the part of the representatives. The individual propositions, interpellations and debates, still frequent at the beginning of the century, gradually disappeared, and the assembly was transformed into a mere voting machine. This process was reflected in the results of the assembly votings, for the number of cases when the representatives voted against or modified the proposal made by the council or the mayor decreased constantly.

Consequently, the role of the members of the special departments and of the municipal officials in the process of decision making became increasingly dominant. Although the competence of the departments was originally confined to a preparatory discussion, with the transformation of the assembly into a voting machine the decisions made during the combined sessions of the departments practically became municipal decrees. An analysis of the activity of the departments also showed that the influence of the municipal officials increased in the work not only of the assemblies but also in that of the departments and thus in governing the municipality itself.

The increasing role of the municipal officials cannot be separated from the general process of bureaucratisation and of the growing importance of administration. The constantly increasing burden of self-government as well as the needs of modern administration gradually increased the competence and thus the role of the municipal officials. The growth of their autonomy was given more impetus by the fact that they became existentially independent from the local body of representatives. Thus the importance of the local bureaucracy gradually grew to the detriment of the elected representatives, but at the same time it became increasingly exposed to the demands of the central government. These tendencies resulted first in the restriction of local self-government and later in its almost complete suppression.

Seres Attila

A SZOVJET PIAC „MEGHÓDÍTÁSA” ÉS A MAGYAR TŐKE TRIANON UTÁN

Iratok a szovjet–magyar vegyes kereskedelmi társaság történetéhez (1923)

I. Bevezető¹

A magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok feltételrendszere az első világháború után

A két világháború közti magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok történetét Buzás József dolgozta fel először egy 1955-ben megjelent tanulmányában.² Bár láthatólag teljességre törekedett, a két ország 1920-as évekbeli gazdasági kapcsolatrendszerének több lényeges problémáját (a magyar koncessziószerzés a szovjet mezőgazdaságban vagy iparban, a szovjet–magyar vegyes kereskedelmi társaság megalakítása, a dunai vízi szállítási útvonal kiépítése stb.) korának korlátozott kutatási lehetőségei miatt mégsem érzékeltette súlyának megfelelően. A Kereskedelemügyi Minisztérium 1920–30-as éveket felölelő, sok tekintetben perdöntőnek számító dokumentációja még az utódszerv (Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium) központi székházának irattárában megsemmisült Budapest 1944–1945. évi ostroma idején.³ Az 1950-es évekből visszatekintve egyébként is túl közelinek bizonyult a vizsgált korszak. A szerző ugyanis nemcsak a releváns szovjet levéltári forrásokhoz nem férhetett hozzá, hanem az akkoriban államosított magyar magánvállalatok és kereskedelmi bankok Központi Gazdasági Levéltárba szállított rendezetlen iratanyagát sem tekinthette meg, így kénytelen volt kizárólag a Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai osztályának viszonylag inaktív állapotban fennmaradt forrásbázisára támaszkodni.

Alapvetően a korabeli forrásszegénységgel magyarázható az is, hogy Buzás tényként kezelte egy budapesti cég, az Orosz–Magyar Kereskedelmi Rt. fennállását, amit 1923-ban döntően az Angol–Magyar Bank Rt. (AMB) törzstőkéjéből próbáltak létrehozni a bank vezetői.⁴ Az aktuális cégbejegyzéseket nyilvánosságra hozó hivatalos heti közlöny, a *Központi Értesítő* 1923. évfolyamának számaint végiglapozva azonban hiába keresünk ilyen nevű részvénytársaságot.

---

¹ A szerző moszkvai levéltári kutatásaihoz a Külföldi Magyar Kulturális Intézetek Igazgatóságának Klebelsberg Ösztöndíját nyerte el.

² Buzás József: *A szovjet–magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez 1919–1938. Századok*, 1955. 4–5. sz. 588–633.; Buzás József – Nagy András: *Magyarország külkereskedelme 1919–1945*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1961. 126–147.

³ Bélay Vilmos – H. Kohut Mária: *A Kereskedelemügyi Minisztériumi Levéltár (1889–1899)*, a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztériumi Levéltár (1935–1945). Repertórium. (Levéltári leltárak 12.) Budapest, Levéltárak Országos Központja, 1961. 18.

⁴ Buzás: i. m. 587–598.; Buzás – Nagy: i. m. 131–132.

A Budapesti Királyi Törvényszék mint Cégbíróság ugyanis megtagadta a cégalakulat hivatalos bejegyzését,⁵ így az nem kerülhetett be a cégnyilvántartásba sem, vagyis a hatályos törvényi szabályozás értelmében alig egyéves története során semmiféle érdemi üzleti tevékenységet nem fejthetett ki. Kutatásaink során ezen túlmenően egyre jobban kikristályosodott az is, hogy egy szovjet–magyar vegyes kereskedelmi társaság létesítésének alap gondolata nem köthető kizárólag az említett pénzügyi körhöz és a körülötte tömörülő üzleti körökhöz. Mi több, a bejegyeztetés megghiúsulása ellenére más érdekeltségek, illetve azokat képviselő személyek újabb erőfeszítéseket tettek egy ilyen társaság megalakítására. Kísérletet tettünk arra, hogy összerakjuk ennek a szerteágazó kérdéskörnek az elemeit, igaz, a végeredményhez öt levéltárban (Magyar Országos Levéltár, Budapest Főváros Levéltára, Orosz Állami Gazdasági Levéltár, Orosz Föderáció Állami Levéltára, Orosz Föderáció Külpolitikai Levéltára) végzett feltáró munka adatainak összesítésével tudtunk csak eljutni.

Magyarország számára az első világháborút követő békerendezés egyik legsúlyosabb következményét — a jelentős területi és etnikai veszteségek mellett — az ország gazdasági teljesítőképességének drasztikus csökkenése jelentette, ami összefüggött az Osztrák–Magyar Monarchia egységes gazdasági szervezetének szétesésével is. Magyarország és a dualista állam különféle régiói közt meglévő, korábbi hagyományokra visszatekintő gazdasági egymásrautaltságot plasztikusan jellemezte, hogy a 19. század utolsó harmadában Magyarország mezőgazdasági árukivitelének jelentős része Ausztria, illetve a birodalom cseh és lengyel tartományai felé irányult, míg az ipari termékek tekintélyes hányadát ezekről a területekről szerezte be.⁶ A trianoni békeszerződés megkötését követően ugyanakkor az utódállamok kormányai — nem kis mértékben politikai megfontolások által vezéreltetve — arra törekedtek, hogy hatalmas szerzeményeiket gazdaságilag is (például új beruházásokkal vagy a vámpolitika segítségével) maradéktalanul integrálják, ami magával vonta a korábban hatékony belső működést felmutató gazdasági tömb fokozatos megroppanását, s végső soron ezeknek a területeknek a gazdasági leválását a történelmi Magyarország központi vidékeiről.

A szomszéd államok autarkias törekvései, komplex nemzetgazdaságok kiépítését szolgáló programjai oda vezettek, hogy Magyarország részben vagy egészben elvesztette korábbi természetes nyersanyag-lelőhelyeit és hagyományos felvevő piacait. Ez a kiszolgáltatott állapot arra ösztönözte a gazdaságpolitika alakításáért felelős mindenkori kormányt, hogy olyan új kereskedelmi partnerekre tegyen szert, amelyek egyrészt jelentős nyersanyagkészletek felett diszponálnak, így könnyen kielégíthetik a magyar feldolgozóipar szükségleteit, másrészt nagyobb földrajzi kiterjedésű piacaikon értékesíthetik a magyar ipari és mezőgazdasági termelés pro-

⁵ A Cégbíróság végzése az Orosz–Magyar Kereskedelmi Rt. megalakítása tárgyában. 1924. ápr. 24. Budapest Főváros Levéltára (BFL), A Budapesti Királyi Törvényszék mint Cégbíróság iratai (VII. 2. e.), 3398. d., Cg. 20788/1924. sz.

⁶ Az utolsó békeév (1913) statisztikai adatai szerint a magyar kivitel 75,34%-a irányult Ausztriába, illetve a Monarchia fennhatósága alatt lévő cseh, lengyel és boszniai területekre. Ugyanígy, a behozatal 72,73%-a származott az említett régiókból. A Magyar Szent Korona országainak 1913. évi külkereskedelmi forgalma. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 53. köt.) Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1915. I. r. 41.

duktumait. A Monarchia védeltségét biztosító gazdasági kereteinek széthullása miatt nemzetközi kereskedelmi versenyhelyzetbe kényszerített magyar gazdaság ezzel függetleníthette a korábban nagyrészt a Felvidék és Erdély ásványkincsére utalt iparát a csehszlovák és román beszállítóktól, illetve piacot nyertett exportcikkei számára.⁷

A magyar külkereskedelem kitörési pontjainak keresésénél a földrésznyi értékesítési piacot és szinte kimeríthetetlennek tűnő nyersanyagforrásokat birtokló szovjet államok szövetségét nem lehetett figyelmen kívül hagyni.⁸ Már csak azért sem, mivel Magyarország — és általában véve az európai államok — megjelenését a szovjet piacon több szovjet gazdaságpolitikai intézkedés ösztönözte. Ezek között meg kell említeni a Népbiztosok Tanácsának 1920. november 23-án elfogadott dekrétumát a koncessziók általános gazdasági és jogi feltételeiről, amely lehetőséget biztosított a külföldi magántőkének a szovjet gazdaságba történő bevonására. A különböző időtartamú koncessziós szerződések értelmében a külföldi befektetők jogot nyertek egyes államosított ipari, mezőgazdasági üzemek, vasutak ideiglenes működtetésére, erdős területek vagy kőolaj-lelőhelyek ideiglenes kihasználására, s a megtermelt haszon egy részének kivitelére. Cserébe kötelesek voltak saját forrásból renováltatni és üzemképessé tenni a koncesszióba kapott, a forradalmak és a polgárháború idején amortizálódott ipari, mezőgazdasági egységeket, illetve további hiteleket kellett nyújtaniuk a szovjet gazdaság helyreállításához. A dekrétum előíranyozta például a nyugat-szibériai és az európai Oroszország északi részén lévő kormányzóságok hatalmas kiterjedésű erdőterületeinek koncesszióba adását, továbbá a bakui és grozniji olajmezők bérbeadását is.⁹ Hasonlóan előnyös feltételeket biztosított az 1921-ben több intézkedés együtteseként összeálló új gazdaságpolitika (NEP), amely legalizálta a belkereskedelem szabadságát, engedélyezte magán-kisvállalatok létrehozását, s lehetővé tette a huszonegy főnél kevesebb munkást foglalkoztató üzemek denacionalizálását. (Egyes adatok szerint az 1920–1921 során hozott rendelkezések nyomán alig egy év alatt mintegy tízezer vállalat ment át magánkézbe.)¹⁰

⁷ A Magyarország háború utáni gazdasági helyzetét tárgyaló legújabb szakirodalomból l. *Gunst Péter*: Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989). Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. 34–44.; *Csikós-Nagy Béla*: A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulások az ezredforduló küszöbén. Budapest, Akadémiai, 1996. 39–43.; *Zeidler Miklós*: Társadalom és gazdaság Trianon után. Limes, 2002. 2. sz. 11–18.

⁸ Az 1926. évi népszámlálás adatai szerint a Szovjetunió mintegy 17 millió km²-nyi területén 147 millió ember élt. Az adatokat l. *Naszelenyie Rosszii v XX veke. Isztoricseszkie ocserki. Tom 1. 1900–1939 gg. Otv. red. V. B. Zsiromszkaja. Moszkva, Rosszpen, 2000. 143.*

⁹ *Oleg Borisovics Mozohin – Vlagyimir Pavlovics Jampolszkij*: „Koncesszionnaja praktika nye dala szkolko-nyibovy mozocnyelnih rezulzatov”. O privilecsenyii inosztrannovo kapitála v ekonomiku SzSzsZR. 1920-e gg. Isztoricseszki Arhiv, 2002. 1. sz. 101.

¹⁰ *Nicolas Werth*: Isztorija szovjetszkovo goszudarsztva 1900–1991. Moszkva, Vesz Mir, 2003. 158. A NEP legújabb orosz szakirodalmára l. *Rosszija nepovszkaja. Isszledovanyija. Red. Sz. A. Pavlicsenko. Moszkva, Novij Hronograf, 2002.* A NEP magyar szakirodalmára l. *Székely Gábor*: Az első reformkísérlet, a NEP. In: *Orosz forradalom — szovjet történelem. A Magyar Ruszisztikai Intézet és a Politikátörténeti Intézet 1992. november 20-i konferenciájának szerkesztett anyaga. Szerk. Krausz Tamás, Varga Lajos. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 1993. 42–45.*; *Sinkovics István*: Bolsevik parasztpolitika 1921-ben – miben hozott újat a NEP és miben nem. In: *A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei. 3. köt. Szerk. Bebesi György. Szekszárd, Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar Társadalomtudományi Tanszék, 2000. 69–82.*

A nyugati államoknak ugyanakkor nem kedvezett a Népbiztosok Tanácsa által még 1918. április 22-én elfogadott dekrétum, amely nacionalizálta a külkereskedelmet, s arra teljes állami monopóliumot vezetett be. Ez a rendelkezés még az ipar és a belkereskedelem államosítására vonatkozó, hasonló értelmű intézkedéseket is megelőzte.¹¹ Mint említettük, a NEP később lehetővé tette, hogy az iparon és a belkereskedelmen belüli állami dominancia megtörjön, s ez a két ágazat másokkal együtt magántőkét importáljon, az új gazdaságirányítási rendszer ugyanakkor nem oldotta fel a külkereskedelem állami monopóliumát. Ez azt jelentette, hogy a rendszeres és effektív kereskedelmi forgalom megindítása Szovjet-Oroszországgal szinte elképzelhetetlenné vált olyan bilaterális, kormányközi kereskedelmi keretegyezmény aláírása nélkül, amely meghatározta a szovjet export- és importvállalatokkal folytatott kereskedelem alapelveit, illetve szabályozta az áruszállítások utáni kifizetések rendjét.

1921–1922 folyamán egy sor nyugat-európai tőkés állam kötött ideiglenes kereskedelmi megállapodást Szovjet-Oroszországgal. E szerződések biztosították a szovjet állam számára annak lehetőségét, hogy a másik ország fővárosában kereskedelmi képviselőt nyisson, amelynek meghatározott számú munkatársa a diplomáciai szokásjog alapján diplomáciai immunitást élvezhetett.¹² Éppen emiatt a szovjet külügyi vezetés ezeket a missziókat egyben Szovjet-Oroszország *de facto* hivatalos képviselőinek tekintette. 1921. március 16-án Angliával, május 6-án Németországgal, december 7-én Ausztriával, december 26-án pedig Olaszországgal lépett hasonló tartalmú egyezményre.¹³ Figyelmeztető jel lehetett a magyar gazdasági elit számára az 1922. július 5-én parafált szovjet–csehszlovák kereskedelmi megállapodás, amely megnyitotta az utat a szovjet piacon kifejezetten érdekeltnek számító cseh mezőgazdasági gépgyárak (pl. Škoda, Bächer) előtt.¹⁴ A kereskedelmi képviselők megnyitásával párhuzamosan épült ki a szovjet gazdaság külföldi szervezeti rendszere és hálózata is. A jelentősebb szovjet állami exportvállalatok, így például a faexportőr Exportlesz, a gabonaexportőr Exporthleb, vagy az olajszállításokat felügyelő Nyeftyeszindi-

¹¹ J. P. Bokarjev: *Rosszijszkaja ekonomika v mirovoj ekonomiceszkaj szisztyeme* (konyec XIX-30-e gg. XX v.). *Ekonomiceszkaja isztorija Rosszii XIX–XX vv.: szovremennij vzgljad*. Otv. red. V. A. Vinogradov. Moskva, Rosszpen, 2001. 442.

¹² A külföldi szovjet kereskedelmi hálózat első szegmensének az 1920. június 9-én létrehozott ARCOS (All Russian Cooperative Society) részvénytársaság tekinthető, amelyet önálló angol jogi személyként jegyezték be Londonban. A hamarosan hatalmas forgalmat lebonyolító cég főként beszerzésekkel foglalkozott a Szovjetunió számára, három tagja nem élvezett diplomáciai mentességet. Erre részletesen I. Valerij Alekszandrovics Siskin: *Sztanovlenyje vnyesnyej plityiki poszlerevoljucionnoj Rosszii (1917–1930 godi) i kapitaliszticeszkij mir: ot revoljucionno „zapadnyicsesztva” k „nacional-bolsevizmu.”* Ocserek isztorii. Szankt-Petyerburg, „Dmitrij Bulanyin”, 2002. 98–99.

¹³ Bokarjev: i. m. 445.

¹⁴ A szovjet–csehszlovák kereskedelmi egyezmény megkötése után a magyar sajtóban olyan hírek jelentek meg, melyek szerint a prágai szovjet kereskedelmi képviselő 8000 darab cseh mezőgazdasági gép szállítására kötött üzletet, mintegy 5,5 millió cseh korona értékben, s szovjet részről további megrendelések várhatók. Cseh-Szlovákia. *Külkereskedelmi Hírek*, 1922. augusztus 20. 1. Villani Frigyes prágai magyar követ egy 1923 elején kelt jelentésében beszámolt arról, hogy csehszlovák gazdasági körök szerint a Szovjetunió elsősorban mezőgazdasági gépeket és szerszámokat fog importálni Csehszlovákiából, ezért a hat legnagyobb csehszlovák mezőgazdasági gépgyár egy közös kiviteli társaságba tömörült. Magyar Országos Levéltár (MOL), Külügyminisztérium, Gazdaságpolitikai osztály iratai (K 69), 141. cs., 1923–10–59.363. (53.882/1923. alapsz.)

kat, szinte mindegyik szovjet kereskedelmi képviselőten kihelyezett irodát hozott létre.

A tőkeshégy szovjet állam kereskedelmi politikájának neuralgikus pontja a hitelkérdés volt, hiszen az 1920-as évek első felében csak a legritkább esetekben tudott azonnal fizetni a területére behozott árukért. Persze kézenfekvőnek tűnt, hogy az importáru értékét a szovjet partnervállalatok nyersanyaggal ellentételezzék, ám ezek a csereüzletek a legtöbb esetben csak akkor számíthattak sikerre, ha a gyártó az eladott késztermékéért az annak előállításához szükséges nyersanyagokat kapott cserébe. Sokkal elterjedtebb volt ezért az a megoldás, amelynek révén az áru értékének kiegyenlítésére a szovjet külkereskedelmi szervek — így közvetve a szovjet államot képviselő Külkereskedelmi Népbiztosság — valamilyen konstrukcióban hitellehetőséghez jutottak. A hitelezés egyik formájaként tartották számon a konszignációt. Ennek lényege az volt, hogy a megvásárolt termék árát vagy annak egy fennmaradó részét a vevőnek csak akkor kellett kiegyenlítenie, ha a raktáron lévő készleteket a saját piacán sikerült értékesítenie. A fizetés határideje az esetek többségében hat hónap volt az áru értékesítését követően, így az ellenértéket, vagy annak egy bizonyos hányadát a belső piacon eladott áru utáni nyereségből, illetőleg már az áru által megtermelt haszonból fedezhették. Amennyiben a határidő lejárt előtt nem sikerült az áru vételárát előteremteni, azt vissza kellett szállítani az eladónak. Ez a hitelezési forma azonban az eladó számára óriási kockázatokkal járt, hiszen például a drága és érzékeny gépi berendezések esetében — amelyek leggyakrabban képezték konszignációs szerződés tárgyát — számolni kellett a rongálódással, akár fél évvel a használatba vétel után.¹⁵

Persze a hitelezés más módon is megoldhatónak bizonyult. Például úgy, hogy a Külkereskedelmi Népbiztosság és a felügyelete alá tartozó külföldi szovjet képviselőten az illető ország egyes vállalataival, vagy vállalati csoportjaival közösen — bizonyos esetekben a kereskedelmi koncessziós szerződésekhez kapcsolódva — vegyes kereskedelmi társaságokat hoztak létre. A részvények felét birtokló nyugati cégóriások, vállalati egyesülések és konszernnek szempontjából ez azzal az előnnyel járt, hogy kizárólagos pozíciókra tehettek szert egyes árucikkek behozatalában és kivitelében, illetve a nagy reményekkel kecsegtető, Szovjetunióba irányuló export finanszírozásában. A vegyes társaságokba tömörülő angol, német vagy osztrák érdekeltségeket hazai riválisaik emiatt gyakran azzal vádolták, hogy monopolizálják a Szovjet-Oroszországgal folytatott kereskedelmet. A részvények másik fele a Külkereskedelmi Népbiztosság, illetve rajta keresztül a szovjet állam tulajdonában volt. A közvetlen részvétel a vegyes társaságokban szovjet részről elsősorban nem is azért tűnt előnyösnek, mert Moszkva így ellenőrzött mederben tarthatta a külkereskedelmet, hanem azért, mert tekintélyes összegű hitelekhez juthatott a partnercégeitől és a holdudvarukban lévő bankoktól. A vegyes társaságokban nyugati részről számos esetben olyan pénzüzetek is részvényt szereztek, amelyek átvállalhatták a hitelezéssel járó kockázat egy részét.

¹⁵ Ven. Ginzburg: O koncesszionnih dogovorah. Vnyesnyjaja torgovlja, 1925. jún. 6. 11–12.

A magyar üzleti körök számára a mintát elsősorban azok a vegyes kereskedelmi társaságok szolgáltathatták, amelyek Németországban és Ausztriában jöttek létre. Az elsőt még a német fővárosban létesítették 1922. október 20-án, Ruzsgertorg (Russzko-Germanszkoje Torgovoje AO) néven, 30 ezer angol font alaptőkével. Alapítója a Külkereskedelmi Népbiztosság és az Otto Wolf iparmágnás nevével fémjelzett, több cégből alakult német konszern volt. Üzletkörébe tartozott fémipari termékek importja Szovjet-Oroszországba, illetve különféle nyersanyagok kivitele onnan.¹⁶ A társaság nem egészen egyéves fennállása alatt, 1923. október 1-ig 2,8 millió rubel értékű forgalmat bonyolított le, amelynek döntő hányadát, 2,4 millió rubelt a szovjet import tette ki, s csak a fennmaradó töredék része esett a szovjet exportra.¹⁷ Ausztriában két vegyes kereskedelmi társaságot is alapítottak (RATAO, Ruzsavtorg). Ezek közül a 300 ezer rubeles alaptőkével 1923. augusztus 23-án felállított RATAO (Russzko-Avsztrij-szkoje Torgovoje AO) részvényeinek felét a Külkereskedelmi Népbiztosság, másik felét az Arsenal nevű, szövetkezeti alapon működő, döntően kis- és középüzemeket magába foglaló vállalatcsoport birtokolta két osztrák bankkal karöltve.¹⁸ A textilkészítő gépeket, mezőgazdasági berendezéseket, elektrotechnikai eszközöket és vegyi árut a Szovjetunióba importáló, s onnan különféle nyersanyagokat, élelmiszer- és gabonai termékeket, valamint szőrmét és bőrt Ausztriába szállító társaság 1923. október 1. és 1924. június 1. között 900 ezer rubel értékű forgalmat bonyolított le, amiből 625 ezer rubel esett a szovjet exportra.¹⁹

A magyar-szovjet áruforgalom megindításánál a kínálati lehetőségeket és a behozatali szükségleteket figyelembe véve mindenekelőtt olyan árucikkek jöhettek számításba, amelyek beszerzése mindkét oldalon hozzájárulhatott a termelés élénkítéséhez. Így Szovjet-Oroszország elsősorban természeti adottságai (hatalmas erdősegei és nyersolaj-készletei) okán válhatott Magyarország kereskedelmi partnerévé. A trianoni Magyarország számára az egyik legsúlyosabb nemzetgazdasági veszteséget a fában gazdag felvidéki és erdélyi területek elcsatolása jelentette, aminek következtében a magyar állam elvesztette korábbi stabil faexportőri pozícióját. Az ország egykori erdőállományának mindössze 15,9%-át tudta megtartani, ami azt jelentette, hogy az 1913. évi adatok szerint 7 581 ezer m³-es fakitermeléséhez (tölgy, bükk, fenyő összesen) képest becslé-

¹⁶ Szmesannie akcionyernie obscsesztva. Vnyesnyjaja torgovlja, 1923. febr. 23. 38. A hatalmas cégalkulat létrejöttére a magyar diplomácia is felfigyelt. Ghika György hamburgi konzul egy 1922. december 8-án kelt jelentésében arról értesítette Bethlen István miniszterelnököt, hogy a Wolf-konzern az al. ptőkéhez viszonyítva nagyságrendekkel nagyobb összegű, mintegy 750 ezer font értékű hitelt nyújtott a társaságnak. Ghika jelentése Bethlennek. 1922. dec. 8. MOL, K 69, 141. cs., 1923-10-125.7/5/1922. (53.882/1923. alapsz.). Itt jegyezzük meg, hogy rohamos inflációja miatt a rubelt az 1922-1 24. évi szovjet pénzreformok után egy ideig nem használták fizetőeszközként a belső piacokon. A szovjet statisztikákban szereplő „rubelen” az esetek többségében aranyrubelt kell érteni, amely megmaradt a kereskedelmi forgalom számítási egységének.

¹⁷ 1 font = 8,5 aranyrubellel (1922. okt. 31.) Az adatok kerekített értékek. Vö. O szmesannih obscsesztvah. Vnyesnyjaja torgovlja, 1924. júl. 15. 29.

¹⁸ Rabot Russzko-Avsztrij-szkovo Torgovovo AO „RATAO”. Vnyesnyjaja torgovlja, 1924. okt. 18. 21.

¹⁹ O szmesannih obscsesztvah. Vnyesnyjaja torgovlja, 1924. júl. 15. 29.

sek szerint 1920 után csak 307 850 m³ hozamra számíthatott évente. A magyar fafeldolgozó-ipar ezzel a mennyiséggel még a saját szükségleteit sem tudta kielégíteni, így feldolgozatlan fából állandó behozatalra szorult.²⁰ A faipari termelés 1913-ban 186,3 millió korona értéket állított elő, amelynek mindössze 22,3%-a esett azokra a központi területekre, amelyek később a trianoni Magyarország magját alkották. Noha 1920-ban a fűrésztelepek és a bútoripar tekintélyes hányada Romániához és Csehszlovákiához került, a megmaradt területeken a faipar szinte minden ága, így a bútor- és asztalosipar, a kocsigyártás, és a parkettagyártás is képviseltette magát. Emiatt vált szükségessé, hogy a még mindig jó kondíciókkal rendelkező, s rövid időn belül talpra álló magyar faipar (s különösen a világhírű bútoripar) minél hamarabb, olcsón, és lehetőleg zökkenőmentesen jusson nyersfához.²¹

A háború előtt a magyar kőolajtermelés csekély jelentőséggel bírt, Magyarország már ekkor is olajimportőrnek számított. Így például 1913-ban nyers ásványolajból, finomított vagy félig finomított könnyűolajból és kenőolajból összesen 357 300 tonnát hozott be. A történelmi Magyarország 28 kőolaj-finomítója közül 11 maradt a trianoni határok között, amelyek kapacitása összesen 150 ezer tonna nyersolaj feldolgozását tette lehetővé. 1920-ban és 1921-ben a hazai kőolaj-finomítók nyersanyag híján kevéssé voltak kihasználva, s az olajhiány komolyan veszélyeztethette az egész gazdasági infrastruktúra működőképességét.²² A krónikus hiány leküzdésére Koffler Károly, a Magyar Ásványolajfinomítók Egyesülésének elnöke, egyben a Gyáriparosok Országos Szövetségének (GyOSz) titkára 1922. szeptember 18-án Berlinben 4 ezer tonna, összesen 416 vagonra rúgó olaj szállítására vonatkozó üzletet kötött a Nyeftey-szindikát ottani ügynökségének képviselőjével. Ezt 1923–1924 folyamán további, még nagyobb volumenű megrendelések követték, így 1922-től sikerült ellensúlyozni a román és lengyel (galíciai) beszállítások elmaradása vagy akadozása miatt keletkezett kiesést, s biztosítottá vált a hazai feldolgozás folyamatossága.²³ A nyersfán és nyersolajon kívül a különféle ércek és színesfémek (vasérc, mangánérc, réz, cink, ólom), a legnagyobb fűtőértékű fekete kőszén, az antracit, s végül a főként építőipari alapanyagként használt azbeszt behozatalára nyílt lehetőség.

Oroszország már az első világháborút megelőző években is a magyar gép- és ipar különféle termékei, különösen a mezőgazdasági gépek hagyományos felvevőpiacának számított. 1913-ban az Oroszországba irányuló kiviteli listán az első helyet a különféle gépek- és készülékek foglalták el, amelyek a teljes kivitel 19,75%-át alkották, s azon belül 8,36%-kal részesedtek a mezőgazdasági gépek és berendezések. (Mezőgazdasági gépekből ekkor csak Ausztria és Románia vásárolt Oroszországnál nagyobb mennyiségben.)²⁴ Ez utóbbiakat döntően a hatalmas birodalom európai részének déli vidékein (Ukrajna, Dél-Oroszország)

²⁰ *Buday László: Magyarország küzdelmes évei.* Budapest, Szerző, 1923. 74–75.

²¹ Uo. 114.

²² Uo. 93–94.

²³ A Magyar Ásványolajfinomítók Egyesülése Rt. és a Nyeftey-szindikát szerződése. 1922. szept. 18. MOL, K 69, 760. cs., „Vegyés II” dosszié. 1922/2. sz. 11–16. f.

²⁴ A Magyar Szent Korona Országának 1913. évi külkereskedelmi forgalma. I. m. 57, 541.

helyezték üzembe. A tradicionálisnak tekinthető orosz piac visszaszerzését több tényező ösztönözte. A Trianon előtti magyar gépgyártás kapacitásának 82%-a a határokon belül maradt 1920 után, így 1921-től kezdődően a magyar gépexport már meghaladta az importot: az 1921. évi 9300 tonna behozattal szemben 10 500 tonna kivitel állt, míg 1922-ben a behozatal nem duplázódott meg (17 800 tonnára nőtt), ugyanakkor a kivitel körülbelül két és félszeresére, mintegy 25 ezer tonnára gyarapodott.²⁵ Emellett a mezőgazdasági termelés fokozását, a termőterületek kiterjesztését prioritásként kezelő szovjethatalom nem rendelkezett a modernizáció egyik alapfeltételével, a mezőgazdaság gépesítése jóval elmaradt a megkívánt szinttől. A meglévő készletek nagyrészt elavultak, a belföldi gyártás pedig nem tudta fedezni a hazai piac diktálta igényeket. 1924. év eleji adatok szerint vetőgépekben 57%-os, kaszálógépekben pedig 90%-os hiánnyal kellett megküzdenie a szovjet mezőgazdaságnak.²⁶ A mezőgazdasági gépeken kívül a hazai villamosipar különféle termékei (lámpák, kapcsolók), valamint magyar gyártmányú dízelmotorok elhelyezésére is lehetőség adódott, a mezőgazdasági termékek kínálati listájából pedig az élő állatok (elsősorban ló), valamint vetőmag jöhetett számításba.

A magyar tőkésék és a szovjet állami szervek közti kapcsolatfelvételre utaló első megbízható adatok 1922 elejéről származnak. Február 27-én Fenyő Miksa, a GyOSZ ügyvezető igazgatója felkereste a berlini szovjet-orosz kereskedelmi képviselőket, és ott megbeszéléseket folytatott Sztjefan Brodovszkij első titkárral. Fenyő — saját elmondása szerint — nemcsak a gyáriparosok képviselőjeként, hanem a magyar kormány hivatalos megbízottjaként ment el Berlinbe, hogy a kereskedelmi kapcsolatok felújításáról tárgyaljon. A szovjet diplomata ugyanakkor tudtára adta, hogy a két állam közti gazdasági összeköttetés megteremtése ilyen vagy olyan formában a szovjet rendszer elismerését és egy államközi egyezmény megkötését feltételezi.²⁷ Makszim Litvinov külügyi népbiztoshelyettes, a legfelső párt, és egyben állami döntéshozó szerv, az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt (OK(b)P) Központi Bizottsága Politikai Irodájának (Politbüro) 1922. március 8-i ülésén előterjesztette ezt a kérdést, bár javaslatának mibenléte a testület ülésének lakonikus jegyzőkönyvi szövege alapján nem állapítható meg pontosan.²⁸ A Politikai Iroda határozatának tartalmát egy későbbi dokumentum, a szovjet-orosz képviselő tanácsosának eljuttatott, Litvinov által szignált március 17-i utasítás alapján lehet leszűrni. A direktíva nem emelt elvi kifogást az ellen, hogy Berlinben összeköttetésbe lépjenek a magyar kormánnyal, de leszögezte, hogy ehhez a két államnak legalább *de facto* el kell ismernie egymást, vagyis olyan ideiglenes kereskedelmi megállapodást kell kötnie, amely lehetővé teszi a kereskedelmi missziók kölcsönös felállítását.²⁹

²⁵ *Buday*: i. m. 135.

²⁶ Oroszország. Külkereskedelmi Hírek, 1924. május 11. 1.

²⁷ Dokumenti vnyesnej polityiki SzSzsZR. Tom V. 1 janvarja 1922 g.–19 nojabrja 1922 g. Red. A. E. Bogomolov, B. G. Gafurov. Moszkva, Polityicseszka Lityeratura, 1961. 727.

²⁸ Az OK(b)P KB PB 1922. március 8-i ülésének jegyzőkönyve. Rosszizszkij goszudarsztvennij arhiv szocialno-polityicseszkoj isztorii (RGASzPI), f. 17. op. 3. gy. 257.

²⁹ Dokumenti vnyesnej polityiki SzSzsZR. I. m. V. köt. 156–157.

A két fél között nemsokára lehetőség nyílt a legmagasabb szintű kontaktus megteremtésére is. Az 1922 április–májusában tartott genovai nemzetközi gazdasági konferencián Georgij Csicserin szovjet külügyi népbiztos és Bánffy Miklós gróf magyar külügyminiszter a színpalak mögött zajló eszmecsere folytatott a két ország viszonyának normalizálásáról és lehetséges együttműködésének kereteiről. A bizalmas megbeszéléseken Szovjet-Oroszország vezető diplomatája kormányának elismerését kívánta elérni magyar partnerétől, illetve a Romániával szembeni katonai kooperáció is szóba került. Gazdasági jellegű kérdések ugyanakkor egyáltalán nem, noha a közeledés alapját a békerendszerrel szemben elfoglalt közös platform mellett leginkább éppen a kölcsönös kereskedelmi érdekek teremthették volna meg. A genovai multilaterális értekezleten a szovjet delegációnak nem sikerült megegyeznie a nyugati tőkés hatalmak küldöttségeivel a háború előtti és alatti orosz adósságok, illetve a nacionalizált magánvállalatok utáni kárpótlás ügyében, így szinte természetes volt a szintén kirekesztettnek számító Németország és a *status quo*-t ellenző kisállamok (Magyarország, Bulgária) felé sodródása. Az április 16-án aláírt rapallói szerződésnek gazdasági szempontból nemcsak az volt a jelentősége, hogy kiiktatta Németország és Szovjet-Oroszország egymással szembeni reparációs követeléseit, hanem tágra nyitotta gazdasági együttműködésük kapuit is, amely hosszú években át valóban gyümölcsöző volt. Bánffy és Csicserin megbeszélésein nem született hasonló megállapodás, sőt a magyar külügyminiszter még szovjet állam elismerésére vonatkozó igényt is határozottan visszautasította.³⁰

A Magyar Általános Hitelbank és az Angol–Magyar Bank megjelenése a szovjet piacon

A magyar üzleti szféra (gyáriparosok, bankárok) képviselői a kedvezőtlen politikai háttér ellenére igyekeztek kiaknázni a szovjet piacban rejlő lehetőségeket. Így nem sokkal a genovai konferencia berekesztése után, 1922. június 7. és július 17. között a stratégiai vállalatokat ellenőrzése alatt tartó Magyar Általános Hitelbank Rt. (MÁH) szakértői csoportot küldött a Baltikumba a szovjet föderáció gazdasági viszonyainak tanulmányozása, valamint üzleti kapcsolatok kiépítése (magyar iparcikkek kivitele és szovjet nyersanyagok behozatala) végett. Ennek tagja volt Csekonics Iván gróf, egykori varsói követ, Kállay Rezső, a MÁH igazgató-helyettese, valamint a bank érdekeltségében lévő Ganz-gyár egyik mérnöke. A Tallinnba (Reval) akkreditált, de a magyar érdekképviselővel egyúttal az összes balti államban és Finnországban ellátó Jungerth Mihály követ közvetítése nyomán a csoport tagjai találkoztak az ottani szovjet képviselő kereskedelmi attaséjával. A megbeszélést követően a magyar „szakértők” elhatározták, hogy javasolni fogják a MÁH vezetésének, hogy az „orosz gazdasági és fizetési viszonyok konszolidálásával” párhuzamosan létesítsen kereskedelmi kapcsolatot Szovjet-Oroszországgal. A magyar követ a megbeszéléseket tárgyaló jelentésében hozzáfűzte még: „a hitelbankon kívül érdeklődött egy kiküldött

³⁰ Erre részletesen l. *Seres Attila*: Magyar–szovjet titkos tárgyalások Genovában 1922-ben. Bánffy Miklós magyar külügyminiszter feljegyzései. Fons, 2001. 3. sz. 397–411.

útján az itteni és az orosz gazdasági helyzet iránt a Magyar–Olasz és az Angol–Magyar Bank. Ez utóbbinak állandó képviselője van Rigában”.³¹

Itt kis kitéréssel egy olyan személyről kell szót ejtenünk, aki ezen a ponton kapcsolódott be az események menetébe, s 1922–1923 folyamán láthatólag kulcs szerepet játszott azok további egyengetésében, bár tevékenységének részletei a fennmaradt levéltári források alapján egyelőre csak töredékesen rekonstruálhatók. Pintér (Schüchter) Miksáról van szó, a budapesti körökben gyakorta csak „Max” beceneven emlegetett agilis üzletemberről, aki közvetítői szerepre vállalkozott a magyar gazdasági élet prominensei és a berlini szovjet kereskedelmi szervek között. A Külügyminisztérium Politikai osztályának rezervált iratanyagában fennmaradt német nyelvű beszámoló alapján valószínűnek tartjuk, hogy eredetileg a külügyi tárca tudtával és jóváhagyásával a GyOSz nevében annak titkárától, a már említett Koffler Károlytól kapott megbízást arra, hogy kipuhatozza a szovjet bürokrácia hajlandóságát konkrét export-import ügyletek tekintetében. Erre utal az is, hogy a Kofflernek Berlinből elküldött 1922. július 28-i „helyzetjelentésében” leírta, hogy az ottani szovjet kereskedelmi képviselő vezető beosztású munkatársai előtt hivatkozott a július 7-én kelt „megbízólevelére”. Igaz, amikor a kereskedelmi képviselő egyik osztályvezetője kifogásolta a bemutatott okmányt, maga is elismerte, hogy ez a „megbízólevél” csak információszerezésre hatalmazta fel.³²

Noha az általa készített beszámolókból egyértelműen kiderül, hogy olyan magas rangú diplomatákkal is érintkezésbe lépett, mint Csicserin külügyi, vagy Leonyid Kraszín külkereskedelmi népbiztos, s magyar részről végső soron ő készítette elő a már említett 1922. szeptember 18-i szovjet olajszállítási üzletet, személye egy idő után kényelmetlenné vált mind a magyar, mind a szovjet fél számára.³³ Úgy tűnik, hogy Pintér kizárólagos közvetítői jogkört vindikált magának, amivel jócskán túllépte a számára megszabott kereteket. A Dísz téren attól tarthattak, hogy előbb-utóbb látókörön kívülre kerül, s megpróbálja majd befolyásolni a diplomaták hatáskörébe tartozó politikai természetű kérdések megvitatását is. Így Masirevich Szilárd bécsi magyar követ 1922. október 5-i jelentésében az általa „ismert politikai vigécnek” titulált Pintérről a következőket jegyezte le: „Nevezett fontoskodó titokzatossággal előadta, hogy a magyar kormány megbízásából Csicserinnel gazdasági ügyekről tárgyalt (orosz petróleumszállítások Magyarország részére)”. Az üzletember elmondta, hogy Budapestről „újabb misszióval utazik vissza Oroszországba, mely a gazdaságiakon kívül politikaiakra is ki fog terjedni”. Masirevich óvatosságra intette felettesét, s közölte, hogy Pintért megbízhatatlan egyénnek tartja.³⁴ Egy későbbi feljegyzésből kiderül, hogy előfordult olyan eset is, amikor Pintér a szovjet kormány megbízottjának adta ki magát.³⁵ Valójában azonban az őt „politikai alkusznak”

³¹ Jungert jelentése Bánffyknak. 1922. júl. 20. MOL, K 69, 85. cs., 1922–108–82.684. (76.065/1922. alapsz.)

³² Pintér beszámolója Kofflernek. 1922. júl. 28. MOL, Külügyminisztérium, Politikai osztály rezervált iratai (K 64), 6. cs., 1922–24–sz. n. 61–64. f.

³³ Pintér beszámolója Kofflernek. 1922. júl. 31. Uo. 65. f.

³⁴ Masirevich jelentése Bánffyknak. 1922. okt. 5. Uo. 1922–24–309.

³⁵ L. a 2. sz. iratot.

vagy „korántsem ártatlan, de ügyes üzletembernek” tartó berlini szovjet kereskedelmi képviselőt felelős tisztviselői is bizalmatlanul viszonyultak hozzá.³⁶

Mint említettük, a Koffler által tető alá hozott első olajszállítási üzlet révén a magyar olajfeldolgozó ipar 4 ezer tonna nyersolajhoz jutott. Koffler visszaemlékezései szerint a magyar ásványolaj-finomító ipar ezt követően még két éven át nyersanyagszükségletét szinte kizárólag a Szovjetunióból szerezte be.³⁷ Igaz, a megfelelő magyar kimutatások hiánya, illetve a rendelkezésre álló szovjet statisztikák hiányos adatsorai és ellentmondásos adatszerkezete miatt pontos szám adatokkal ezt egyelőre nem lehet alátámasztani.³⁸ Az olajipari szövetség üzleti sikerén felbuzdulva nemsokára a Weiss Manfréd Acél- és Fémművek Rt. azzal az ajánlattal fordult a berlini szovjet kereskedelmi képviselőhöz, hogy kössenek kereskedelmi koncessziót vasérc, mangánérc és olaj állandó szállítására a vállalat által gyártott mezőgazdasági gépekért és egyéb gépi berendezésekért cserébe. Az ajánlatról szóló jelentés „Magyarország iparkirályának” nevezte Weiss Manfrédot, s kiemelte, hogy hatalmas fémfeldolgozó üzemeket birtokol, amelyek a háború előtt mintegy 65 ezer munkást foglalkoztattak.³⁹ Nem találtunk arra vonatkozó adatot, hogy létrejött a megállapodás a magyar nehézipar egyik pilléréét alkotó céggel, a berlini kereskedelmi képviselőt egy 1923. február 23-án kelt távirata mindenestre arról tanúskodik, hogy a konzorciummal a tárgyalások akkor még folyamatban voltak.⁴⁰

A Weiss család tulajdonában álló vállalatirias küszöbönálló berlini üzleti tárgyalásai szolgáltatták a kezdő lökést annak a befolyásos magyar tőkések által álló csoportnak az összefonódásához, amely először próbálta kieszközölni, hogy a saját égisze alatt létrejöhessen a magyar–szovjet áruforgalmat lebonyolító vegyes társaság, amelyben cégeik a közvetlen összeköttetés révén a szovjet állami külkereskedelmi szervekkel, különleges jogokat és előnyöket élvezhettek volna. 1923. február 2-án a berlini szovjet kereskedelmi képviselőt arról értesítette a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács alá tartozó, a koncessziókat elosztó és fel-

³⁶ L. a 3. és 4. sz. iratot.

³⁷ Koffler Károly: Magyarország és Oroszország. Magyar Gyáripar, 1924. okt. 1. 1–3.

³⁸ A Magyar Statisztikai Közlemények sorozata nem közöl külkereskedelmi adatokat 1918-tól 1924-ig. Az 1939-ben megjelent szovjet külkereskedelmi statisztikai gyűjtemény nem közli az egyes országokkal folytatott export-import forgalom termékszerkezetét. L. Vnyesnyjaja torgovlja SzSzSZR za 20 let. 1918–1937 gg. Sztatizsityicseszki szpravcsnyik. Szoszt. Sz. Ny. Bakunjin, D. D. Misusztyin. Moszkva, Centralnoje sztatizsityicseszkoje upravlenyije SzSzSZR, 1939. Egy későbbi, már a második világháború után megjelent külkereskedelmi statisztikai összesítő az 1922–1923-as gazdasági évre alig 1500 tonna petróleumtermék Magyarországra irányuló exportját említi. L. Vnyesnyjaja torgovlja SzSzSZR za 1918–1940 gg. Sztatizsityicseszki szbor. Moszkva, Centralnoje Sztatizsityicseszkoje upravlenyije SzSzSZR, 1960. 22., 515–517. A magyar gazdaság olajéhsége miatt a Szovjet-Oroszországból származó import mértékét nagyban eltúlzó statisztikák is megjelentek a hazai szakajtóban. Így például a Külkereskedelmi Hírek adatsora szerint a Magyarország által importált teljes mennyiség Szovjet-Oroszország 1922. évi – kerekítve – 11,5 milliárd pud (közel 190 millió tonna; 1 tonna = 61 pud) petróleumtermék kivitelének mintegy 2%-át tette ki, ami a szovjet olajkiviteli listán a hatodik helyre emelte Magyarországot. L. Oroszország. Petróleumkivitel. Külkereskedelmi Hírek, 1923. máj. 13. 1.

³⁹ Borisz Sztomonjakov berlini szovjet kereskedelmi képviselő jelentése Kraszinnak. 1922. szept. 28. Goszudarsztvennij arhiv Rosszizszkoj Federacii (GARF), f. 8350. op. 1. gy. 1439. l. 1.

⁴⁰ Iszaak Goldstejn a berlini kereskedelmi képviselőt gazdasági részlege vezetőjének távirata Georgij Pjatakovnak, a Legfőbb Koncessziós Bizottság (LKB) elnökének. 1923. febr. 23. Uo. l. 3.

ügyelő Legfőbb Koncessziós Bizottságot (LKB), hogy a Kereskedelemügyi Minisztérium munkatára, Diósy Ödön egy Bethlen István miniszterelnök aláírásával ellátott német nyelvű támogató levéllel kereste fel őket. A levél arról szólt, hogy a magyar ipari és banki szféra több prominensének nevében Diósy hatalmazza fel, hogy tárgyalásokat folytasson a Szovjetunió külkereskedelmi szerveivel egy export-import műveleteket végrehajtó vegyes társaság megalakításáról. A dokumentum a kezdeményezők között három személyt sorolt fel: László Sándort, a Hofherr–Schrantz–Clayton–Shuttleworth Magyar Gépgyári Művek Rt. vezérigazgatóját, Klein Gyulát, a MÁH ügyvezető igazgatóját, illetve a szovjetek által Berlinben már megismert Fenyő Miksát.⁴¹

A három üzletember közötti kapcsolati háló viszonylag könnyen feltérképezhető. A MÁH ügyvezető igazgatói székét elfoglaló Klein egyben a Hofherr–Schrantz önállósult magyarországi leányvállalatának alelnöki posztját is betöltötte, sőt, a jelentős gazdasági súlyt képező Ganz-Danubius Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt. igazgatótanácsának egyik tagja volt. Nem mellékes az sem, hogy a Hofherr–Schrantz magyarországi ága és a Ganz-Danubius a MÁH érdekeltségébe tartozott, akárcsak olyan nagynevű és nagy múltú gép- és villamosipari vállalatok, mint a Ganz Villamossági Rt., a Fegyver- és Gépgyár Rt., a Láng Gépgyár Rt., illetve az Ericsson Magyar Villamossági Rt. A húszas években Klein az említettek mellett komoly részvényérdekeltségekkel rendelkezett egy sor más, elismert nagyvállalatnál is (pl. Mezőgazdasági Ipar Rt.).⁴² Diósy Ödön pályafutásáról annyi tudható, hogy a világháború idején a MÁH által 1915-ben alapított, ipari és mezőgazdasági cikket forgalmazó Haditermény Rt. berlini kirendeltségének vezetője volt, majd az 1920-as években a Kereskedelemügyi Minisztériumba került, ahol 1924-ben kormányfőtanácsossá nevezték ki. Fenyő Miksáról — akit László és Klein már csak a GyOSz élén elfoglalt vezető pozíciója miatt is ismerhettek — az idézett szovjet jelentés megemlítette, hogy részvényein keresztül mindkét Ganz-gyárhoz kötődik.⁴³

A vegyes kereskedelmi társaság megalapítására vonatkozó javaslata mellett Diósy aziránt is érdeklődött, hogy a felsorolt üzletemberek milyen feltételek mellett vehetnének részt az Ukrajna déli részén, a Bug-öbölben fekvő Nyikolajev város két hajógyára (Ruszsud, Naval) termelésének beindításában és kiaknázásában, vagyis hogyan nyerhetnének koncessziót a gyárak üzemeltetésében. Az LKB moszkvai központjában azt kérték a berlini képviselőtől, hogy küldjön részletes információt a jelentésében említett személyekről és cégeikről annak érdekében, hogy ajánlatukat tüzetesen megvizsgálhassák.⁴⁴ A március 6-ra elkészült információs anyagban a Hofherr–Schrantz-ról megállapították, hogy a mezőgazdasági gépgyártásban jelentős pozíciókat szerzett vállalat magyarországi üzemei a háború után izmosodtak meg annyira, hogy túlnőttek a vállalat bécsi

⁴¹ A berlini kereskedelmi képviselő jelentése az LKB-nak. 1923. febr. 2. GARF, f. 8350. op. 1. gy. 1440. l. 1.

⁴² Klein pályafutására l. *Pogány Ágnes*: Bankárok és üzletfelek. A Magyar Általános Hitelbank és vállalati ügyfelei a két világháború között. Replika, 1997. március. (25. sz.) 65.

⁴³ A berlini kereskedelmi képviselő jelentése az LKB-nak. 1923. febr. 2. GARF, f. 8350. op. 1. gy. 1440. l. 1.

⁴⁴ Az LKB utasítása a berlini szovjet képviselőnek. 1923. febr. 22. Uo. 1. 2.

ágán. „Gépei jó hírnévnek örvendenek, és jól ismertek Ukrajnában és Dél-Oroszországban.” — szögezte le az elemzés. A MÁH-al kapcsolatban leírták, hogy az AMB-vel együtt a legjelentősebb pénzintézet Magyarországon, s míg utóbbi az angol tőke érdekeltségébe tartozik, addig előbbi a Rotschild-csoport tagja, és inkább a francia tőke támogatja. Klein Gyuláról és Fenyő Miksáról pedig többek között azt említették meg, hogy előbbi vállalkozó szellemű egyén, magánvagyon a háború alatt és után gyarapodott meg, míg utóbbi a magyar liberálisok egyik vezetőjeként befolyásos személynek számít kereskedelmi és ipari körökben, valamint a sajtóban.⁴⁵

A koncessziós ajánlatról az LKB több felső államigazgatási szerv és szakhatóság véleményét is kikérte, így a Legfelső Népgazdasági Tanácsét, a Külügyi Népbiztosságot, a Tengerhajózási Népbiztosságot, a Közlekedési és Hírközlési Népbiztosságot, a Földművelésügyi Népbiztosságot, valamint a Forradalmi Katonatanácsét, bár az április 5-én meghozott döntésében alapvetően a három előbbi, inkább politikai és biztonságpolitikai indíttatású szakvéleményére hivatkozott, amelyek a koncessziós ajánlat teljesítése előli elzárkózást kérték.⁴⁶ A Külügyi Népbiztosság nevében Makszim Litvnov népbiztoshelyettes kifejtette, hogy részükről nincs akadálya magyar cégekkel való tárgyalásnak és üzletkötésnek. Am kikötötte: „üzletek esetén, — amelyek a magyarok számára bírnak nagy jelentőséggel — javasoljuk, hogy a szerződés életbelépéséhez az orosz és magyar kormány kölcsönös kapcsolatba lépését szabják feltételül”.⁴⁷ A Tengerhajózási Népbiztosság sem tartotta elfogadhatónak az ajánlatot, mivel úgy vélte, hogy a Szovjetunió fekete-tengeri hadihajógyártása csak ezekben a gyárakban valósul meg, ezért külföldi tőkéseknek való átadásuk veszélyeztetné a hadihajógyártás biztonságát.⁴⁸ Azonos álláspontra helyezkedett a Legfelső Népgazdasági Tanács is, amely a nyikolajevi hajógyáraknak az ország védelmi rendszerében betöltött jelentős szerepével érvelt.⁴⁹

Az LKB elutasító döntésében nem esett szó a párhuzamosan befutott ajánlatról, nevezetesen a vegyes kereskedelmi társaság felállításáról. Ez egyrészt nem tartozott a koncessziós szerv hatáskörébe, másrészt a döntés meghozatalának idejére, szinte bámulatos gyorsasággal kiragadták a kezdeményezést ebben a kérdésben a Klein Gyula nevével fémjelzett üzleti csoport kezéből. Mint láttuk, 1923. február 2-án még Diósy tárta fel a vegyes társaság megalakítására vonatkozó szándékait, március 1-jén, tehát szűk egy hónap múlva, már az AMB teljes vezérkara igyekezett rávenni Borisz Sztomonjakovot, a berlini szovjet kereskedelmi képviselő vezetőjét arra, hogy nyújtson támogatást a tervezett társaság létrejöttéhez.⁵⁰ Utaltunk arra, hogy a magyarországi gazdasági

⁴⁵ A berlini kereskedelmi képviselő értékelése a magyar cégekről. 1923. márc. 6. Uo. 1. 14.

⁴⁶ Kivonat az LKB ülésének jegyzőkönyvéből. 1923. ápr. 5. Uo. 1. 30.

⁴⁷ Litvinov átíratja Pjatakovnak, az LKB elnökének. 1923. márc. 14. Uo. 1. 15.

⁴⁸ A Tengerhajózási Népbiztosság átíratja az LKB-nak. 1923. márc. 26. Uo. 1. 26.

⁴⁹ A Legfelsőbb Népgazdasági Tanács szakvéleménye. Dátum nélkül. Uo. 1. 6–10. Az LKB döntését befolyásoló összes tényező vizsgálata kívül esik tanulmányunk tárgyán. Csak annyit említenénk meg, hogy a citált társhatóságokkal ellentétes véleményt fogalmazott meg a Közlekedési és Hírközlési Népbiztosság, amely nem zárta ki a magyar tőke bevonásának lehetőségét a gyárak fejlesztése érdekében. A Közlekedési és Hírközlési Népbiztosság átíratja. 1923. ápr. 25. Uo. 1. 38.

⁵⁰ L. a 4. és 5. sz. iratot.

szférát jelentős részben lefedő két pénzüintézet, a MÁH és az AMB már korábban „felmérhette a terepet”, s az üzleti orientációt megkönnyítő ismeretekkel rendelkezett a Szovjetunió gazdasági viszonyairól, a befektetési lehetőségekről, s a kereskedelmi kapcsolatok kiépítésének feltételrendszeréről.⁵¹ Az AMB piaci érdekeit sértette, hogy a MÁH a nevéhez kötődő vegyes társaság segítségével a saját érdekkörébe tartozó vállalatokat kívánja előtérbe tolni, s így akár megrendelésekhez jutni a szovjet piacon, hiszen ő látta el a Magyar Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak Rt. (MÁVAG) vezérügynöki képviselőjét, amely a mezőgazdasági gépgyártás terén a Hofherr–Schrantz konkurensének számított.

Az AMB igazgatásában és üzletpolitikájának alakításában ekkor Károlyi Imre gróf elnök, és Krausz Simon alelnök játszott meghatározó szerepet. A közgazdasági szakemberként is elismert Károlyi a szegedi ellenforradalmi kormány miniszterelnökének, Károlyi Gyulának volt a fivére. 1913-tól állt a bank élén, de gazdasági szaktudását, kísérletező kedvét nem kívánta kizárólag a pénzüpolitikára szorítani: vidéki birtokain vetőmag-nemesítéssel is foglalkozott, emellett ecet-, szesz-, keményítő- és cukorgyárt, valamint paprikamalmot is létesített. Már a dualizmus idején „tőzsdecápaként” elhíresült Krausz Simon az 1920-as évek legelején hozta létre a később is nevéhez fűződő vállalatokat, mint például a zürichi székhellyel működő faipari holdingot, az Ofa Faipari Rt.-t és egy közlekedésfinanszírozó társaságot, a Nova Közlekedési és Ipari Rt.-t.⁵²

Kleint és üzlettársait a magyar kormány a legmagasabb szinten, vagyis éppen a miniszterelnök révén már 1922. december 18-án a támogatásáról biztosította.⁵³ Az AMB igazgatósága tudomást szerzett erről, ezért 1923. január 1-én Károlyi felvette a kapcsolatot Khuen-Héderváry Sándor gróffal, a Külügyminisztérium Politikai osztályának vezetőjével, akinél kifogásolta, hogy bankját a kormány ki akarja zárni azokból a megbeszélésekből, amelyeken a szovjet piacra történő kijutás módozatait vitatják meg. A MÁH és az AMB közt kialakuló ellentéteket maga Walko Lajos kereskedelemügyi miniszter próbálta elsimítani, aki a MÁVAG érdekeire hivatkozva együttműködésre szólította fel az érdekelt feleket, s arra bízta Krauszt Simont, hogy hívják meg egy közös megbeszélésre a Klein-csoportot képviselő Diósyt. A kereskedelemügyi tárca vezetője melleleg Krausz előtt — a szovjet típusú rendszerekkel szembeni ideológiai fenntartásait meghagyva — kedvezően nyilatkozott a magyar állampolgárságú személyek üzletkötési lehetőségeiről a szovjet külkereskedelmi cégekkel. A vegyes kereskedelmi társaságot mindketten megfelelő keretnek tartották ahhoz, hogy ezek az üzletek létrejöhessenek, ugyanakkor a magyar gazdasági kor-

⁵¹ Jungerth jelentése Bánffyknak. 1922. júl. 20. MOL, K 69, 85. cs., 1922–108–82684. (76.065/1922. alapsz.)

⁵² Krausz pályafutására részletesen l. *Krausz Simon: Életem*. Krausz Simon emlékiratai. Budapest, Cserépfalvi, 1937. *Kövér György: Egy magánbankár a XX. században – Krausz Simon*. Valóság, 1987. 9. sz. 56–62. Krausz birtokolta például a dualizmuskori magyar vasipari fellegrár, a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. egyedi részvényeinek jelentős szálalékát. Erre l. *Vass Gergely: Bankárok és menedzserek. A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű igazgatótanácsa a századelőn (1892–1914)*. Korall, 2003. december. (14. sz.) 149–155.

⁵³ Bethlen levele Diósy Ödönnek. 1922. dec. 23. MOL, K 69, 760. cs., Vegyes II. dosszié. 1922/3. sz. 24. f.

mányszervek és a szovjet kormány analóg apparátusai közti hivatalos kapcsolatfelvétel kérdése nem merült fel. Úgy tűnik, hogy ezt egyelőre sem Walko, sem Krausz nem tartották elengedhetlen feltételnek.⁵⁴

A további események azt a feltételezésünket erősítik meg, hogy Károlyiék és Kleinék között később semmiféle együttműködés nem jött létre, sőt, az AMB inkább az utóbbiakat mellőzve, kizárólagos pozíciók megszerzésére törekedett. A berlini szovjet kereskedelmi kirendeltség megbízottaival (Borisz Sztomonjakov, Iszaak Goldstejn) folytatott március 1-i tárgyaláson ugyanis körvonalazódott a bankot reprezentáló vezetők nagyszabású koncepciója, amely a bank érdekeltségében lévő iparvállalatok közül azokat kívánta egybefogni a szovjet és magyar fél paritásos részvételén alapuló vegyes társaság égisze alatt, amelyek potenciális beszállítókként jöhettek számításba a szovjet piacon. Ennek a gyűjtőtársaságnak (holdingnak) lettek volna a leágazásai az egyes magyar és szovjet vállalatok termelési, kereskedelmi kooperációi. A megbeszélésen ezzel szemben az említett szovjet szakemberek inkább arra akarták rábeszélteni a pénzügyet vezetőit, hogy a szovjet mezőgazdaság fejlesztésében vegyenek részt mezőgazdasági gépjavitó üzemek létesítésével, a német Krupp vállalat példájára mezőgazdasági koncessziók átvételével, illetve vetőmag-nemesítéssel foglalkozó mintagazdaságok és méntelepek alapításával. Sztomonjakov a magyar üzletemberek tudtára adta, hogy a vállalataikat egyértelmű kiváltságokhoz juttató kedvezményekre csak akkor számíthatnak, ha újabb hiteleket nyújtanak a szovjet mezőgazdaság regenerálásához. Az AMB gazdasági potenciálján kívülálló tényezőnek minősültek az ezzel együtt megszabott politikai kondíciók: nyilvánvalóvá vált, hogy szorosabb és folytonos gazdasági együttműködésre nem kerülhet sor egy állami szintű megegyezés, legalább egy kereskedelmi szerződés aláírása nélkül.⁵⁵

A gazdasági feltételekkel való szembesülés volt a kényes epizódja az AMB delegációja előtt néhány nappal Berlinbe utazó Fenyő Miksa tárgyalásainak is. A GyOSz ügyvezető igazgatója a Budapesti Hírlapnak adott, a megbeszéléseit értékelő interjújában a következő meglepő kijelentést tette: „Mindjárt a tárgyalás megkezdésénél megegyeztünk abban [Nyikolaj Kresztyinszkij nagykövettel — S. A.], hogy politikáról közöttünk szó nem fog esni, úgyhogy még annak a kérdésnek a tárgyalását is kizártuk, hogy vajon a gazdasági összeköttetés lebonyolítását Oroszországgal elősegíti-e az, ha Oroszország és Magyarország között kereskedelmi megállapodás jön létre vagy sem.”⁵⁶ A szovjet diplomata feljegyzéséből ugyanakkor kiderül, hogy az egyébként figyelmen kívül nem hagyható politikai motivációk megkerülését Pintér jelenléte miatt tartotta szükségesnek.⁵⁷ Fenyő rámutatott azokra az indokokra, amelyek egy „oroszmagyar szindikátus” megalapítása mellett szóltak, mire Kresztyinszkij két előfeltételt említett meg, amelyek nélkül elképzelhetetlennek tartotta annak megalakítását. Egyrészt a társaságnak hitelbe kell majd szállítania az iparcikkeket (mező-

⁵⁴ L. a 2. sz. iratot.

⁵⁵ L. a 4. és 5. sz. iratot.

⁵⁶ Kereskedelmi összeköttetésünk Oroszországgal. Fenyő Miksa nyilatkozata az oroszokkal Berlinben folytatott tárgyalásokról. Budapesti Hírlap, 1923. márc. 3. 6.

⁵⁷ L. a 3. sz. iratot.

gazdasági gépeket) a szovjet szövetkezetek számára, másrészt közre kell működni a szovjet mezőgazdaság és ipar rekonstrukciójában új investíciókkal, technikai tudásbevitellel, valamint az értékesítés megszervezésével. Fenyő ezzel szemben nyomatékosan aláhúzta, hogy a tárgyalások csak akkor hozhatnak gyakorlati eredményt, ha a Szovjetunió a magyar gazdaság tőkeszegénységéhez méri igényeit.⁵⁸

A bécsi magyar nyelvű sajtó tudósított arról, hogy Fenyő hazaérkezése után tájékoztatta a kormány tagjait tárgyalásainak eredményéről, így mire Károlyi és Krausz a magyar fővárosba értek, az illetékes szaktárca vezetője már jól informált lehetett a szovjet–magyar vegyes kereskedelmi társaság létrehozásának finansiális hátterét tekintve. Az AMB vezetői minden bizonnyal kiegészítették Fenyő értesüléseit, s beszámoltak Walkónak arról, hogy a kormányzat politikai akarata nélkül szó sem lehet intenzív kereskedelmi forgalom kialakulásáról, illetve a magyar tőke ilyen vagy olyan mértékű részesedéséről a szovjet termelésben. Az mindenestre biztos, hogy a grandiózus szovjet tőkeinjekciót állami hozzájárulás nélkül nem merték és nem tudták vállalni, ezért igyekeztek rábeszélni a minisztert arra, hogy elvi támogató állásfoglalása mellett nyújtson pénzügyi biztosítékokat is a társaság megszervezéséhez. Walko azonban nem volt hajlandó a kormányzat anyagi részvételére vonatkozó ígéretet tenni.⁵⁹

A berlini szovjet kereskedelmi kirendeltség március 2-i jelentése a Károlyival és Krausszal folytatott egyeztetésekről hamarosan Georgij Pjatakov asztalára került, aki az LKB elnökeként a koncessziós ügyeket összefogta. A jelentést azzal a kéréssel továbbította a Legfelső Népgazdasági Tanácshoz és a Földművelésügyi Népbiztossághoz, hogy közöljék álláspontjukat a benne felvetett mezőgazdasági termelési koncessziók ügyében.⁶⁰ Előbbi kifejezve annak elvi lehetőségét, hogy tárgyalásokat folytassanak a magyar tőkés csoporttal, szükségesnek vélte, hogy a kedvezményezettek konkrétabb formában is tegyék meg javaslatukat arra vonatkozólag, hogy milyen módon képzelik el beruházásaik elindítását a Szovjetunió területén.⁶¹ Ugyancsak pozitív reakciót kapott a Földművelésügyi Népbiztosságtól, amely hasznosnak vélte a magyar tőke bevonását a szovjet mezőgazdaság helyreállításának folyamatába koncessziók vagy vegyes társaságok formájában, bár olyannyira általánosnak ítélte a magyar megkeresést, hogy semmilyen konkrét ellenjavaslatot nem tett. „A mezőgazdasági és erdőgazdasági koncessziós lehetőségek ismertek [...], tehát ha a Legfőbb Koncessziós Bizottságnak és a Külügyi Népbiztosságnak nincs valamilyen más, politikai jellegű indoka, akkor konkrét tárgyalásokba lehet bocsátkozni a magyar cégekkel” — szölt az érdekelt szerv konklúziója.⁶²

Az LKB magáévá tette ezeket az álláspontokat, a berlini szovjet kereskedelmi képviselő pedig erre hivatkozva május 5-i keltezéssel levelet küldött az

⁵⁸ L. 56. jegyz.

⁵⁹ Magyar gépek – orosz nafta. Jövő, 1923. márc. 4. 6.; Horthy, Lenin és Krausz Simi. Bécsi Magyar Újság, 1923. márc. 3. 7.

⁶⁰ Pjatakov átirata a Legfelső Népgazdasági Tanácshoz és a Földművelésügyi Népbiztossághoz. 1923. márc. 20. GARF, f. 8350. op. 1. gy. 1440. l. 20.

⁶¹ A Legfelső Népgazdasági Tanács átirata az LKB-nak. 1923. márc. 26. Uo. l. 24.

⁶² A Földművelésügyi Népbiztosság átirata az LKB-nak. 1923. márc. 28. Uo. l. 25.

AMB-nek, melynek lényege az volt, hogy hajlandóak további tárgyalásokat folytatni fakitermelési és mezőgazdasági koncessziók nyújtásáról, mezőgazdasági gépjavitó üzemek létesítéséről, esetleg egy közös export-import cég megalapításáról. Ismét kikötötték azonban, ezúttal már írásos formában, hogy ilyen szerződések megkötésének alapfeltétele olyan általános követelmények betartása, amelyek a két állam normalizált viszonyából fakadnak.⁶³ Ezzel az alapvetően kedvező visszajelzéssel magyarázható, hogy Károlyi igyekezett kész tények elé állítani mind a magyar kereskedelmi szaktárca vezetését, mind szovjet partnereit, s 1923. június 28-ra összehívta az Orosz–Magyar Kereskedelmi Rt. alakuló közgyűlését. A részvénytársaság alapszabályát már pár nappal korábban kidolgoztatta Ország Róberttel, az AMB igazgatójával, hiszen annak elfogadásáról már az alakuló közgyűlésen dönteni kellett.

Az alapszabály kimondta, hogy „a társaság célja: mindennemű árunak, elsősorban nyersanyagoknak Oroszországból való kivitele, s mindennemű árunak, elsősorban ipari cikkeknek különösen Magyarországból Oroszországba való bevitele, mindezen árukkal való kereskedés saját számlára és bizományképpen, valamint ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági vállalatoknak elsősorban Oroszországban való megalapítása, üzembentartása.” A társaság székhelyül Budapestet jelölték ki, de kinyilvánították fióktelepek, kirendeltségek és ügynökségek megnyitásának lehetőségét úgy belföldön, mint külföldön. Az alapszabályban rögzítették továbbá, hogy a társaság határozatlan időre alakul 200 millió korona alaptőkével,⁶⁴ amely 200 ezer darab, egyenként ezer korona névértékű, bemutatóra szóló, teljesen befizetett részvényre oszlik. Az alapszabály további pontjai szabályozták a közgyűlések (rendes és rendkívüli) összehívásának idejét és mikéntjét, a közgyűlések megtartásának rendjét, a részvényesek jogkörét, az igazgatóság és a felügyelő bizottság jogosítványait és kötelezettségeit, továbbá a cég üzleti tevékenységének rendjét.⁶⁵

A társaság alakuló közgyűlésén nyolc részvényaláíró jelent meg, akik annak rendje és módja szerint elfogadták az alapszabály-tervezet szövegét. A részvények a következőképpen oszlottak meg: az alaptőke döntő hányadát az AMB biztosította, 198 ezer részvennyel. Ezen kívül Károlyi Imre és Ország Róbert fejenként 500–500 darab egyedi részvényt vásárolt. A fennmaradó ezer darabot a bank magas beosztású tisztviselői (Halász Alfréd, Vass Gyula, Wolf Dezső, Fényes Artúr és Radó Gyula) vásárolták meg úgy, hogy mindegyikükre 200 darab részvény esett. A társaság igazgatóságába az első három üzletévre Károlyin — aki egyben az igazgatóság elnöki tisztét is ellátta — és Országon kívül beválasztották Pósfay Virgilt, a Külügyminisztérium tisztviselőjét, aki 1921–1922-ben a tárca Szociálpolitikai osztályát vezette, majd — feltehetőleg 1923-ban — kinevezték a Nemzetközi Duna-ügyi és közlekedésügyi osztály élére. Ugyancsak

⁶³ A berlini szovjet kereskedelmi képviselő levele az Angol–Magyar Banknak. 1923. máj. 5. MOL, Angol–Magyar Bank Okmánytár (Z 96), 64. cs., 83. t., 3616a/XX/6. sz., 160. f.

⁶⁴ Az alaptőke összegét papírkoronában adták meg. 1923. júniusi árfolyam szerint 1 aranykorona 1820 papírkoronát ért. Az 1923. júniusi valutaárfolyam szerint 1 angol font értéke 38 ezer és 39 500 korona között mozgott. Ugyanekkor 1 dollár 8300–8700 koronát ért.

⁶⁵ Az Orosz–Magyar Kereskedelmi Rt. alapítási terveze és alapszabálya. 1923. jún. 25. Uo. 3616/I. sz., 165–179. f.

igazgatósági tag lett Dvorák Hubert, a Kereskedelemügyi Minisztérium tanácsosa, a MÁVAG központi igazgatója, valamint König Tivadar pénzügyi államtitkár.⁶⁶

Az igazgatóság még a megalakulás napján elküldte a Budapesti Királyi Törvényszéknek bejegyeztetés végett az alapszabály három példányát, az alakuló közgyűlés jegyzőkönyvét, az alaptőke befizetését felmutató aláírási ívet, valamint az alaptőke befizetését igazoló, közjegyző által hitelesített folyószámlakönyv kivonatát. Károlyiék semmilyen akadállyal nem számoltak a bejegyeztési folyamat során, ezért váratlanul érte őket, hogy a cégalakulás lehetőségét vizsgáló cégbírósági hivatalnok több formai és tartalmi kifogást emelt a bemutatott okmányokkal szemben. Először azt róttta fel a kérelmezőknek, hogy nem igazolták hiteles fordítással, hogy az alapszabály első paragrafusában felvett idegen cégszövegek pontos átültetései a magyar névváltozatnak, továbbá a cég orosz nyelvű megnevezésében a „részvénytársaság” szó csak kezdőbetűvel van megjelölve (Russzko-Vengerszkoje Tovarnoje A. D.). A megnevezéssel kapcsolatban sokkal súlyosabb, tartalmi fogyatékossgot is felfedezni vélt, nevezetesen, hogy az „orosz” szó használata megengedhetetlen lenne annak hitelt érdemlő kimutatása nélkül, hogy a cég Oroszországgal már megfelelő üzleti összeköttetést létesített. Hozzáfűzte még ehhez, hogy a cég neve, „tekintve az alaptőkének a vállalat céljához — a mai valutáris viszonyokhoz képest — csekély voltát, túl hangzatos lenne e toldattal”. További formai hiányosságokra (pl. a vállalat tárgyának elégtelen megállapítása), és ezzel együtt szövegbeli pótlások, kiegészítések szükségességére is felhívta a figyelmet.⁶⁷

A Cégbíróság állásfoglalása hidegzuhanyként hatott az AMB vezetésére, amely a megalakulás sikeressége érdekében még a politikai lobbizás eszközét is bevetette azáltal, hogy befolyásos minisztériumi tisztviselőket jelölt a vegyes társaság igazgatóságába. A cégbírósági indokok eliminálását szolgálta az igazgatóság kibővítése két újabb taggal: a szeptember 19-én megtartott rendkívüli közgyűlésen Krausz Simont és az AMB társtulajdonos részvényese, a londoni Marconi's Wireless Telegraph Ltd. elnökét, Stephen Alley-t az igazgatóság tagjává választották.⁶⁸ Az államnak az igazgatóságban való képviseletére hivatkoztak a pénzügyi intézet élén állók egyébként abban a levélben is, amelyet szeptember 21-én küldtek Daruváry Géza külügyminiszternek. Ebben kifejtették, hogy Krausz és Alley, valamint a magyar kormányt képviselő tagok személye, gazdasági és közéleti súlya elég garancia kell, hogy legyen arra nézve, hogy a bank vállalkozása komoly, és az alapszabály szerinti működésre alapos kilátással bír. Burkoltan arra kérték a minisztert, hogy gyakoroljon nyomást a Cégbíróságra a bejegyeztetés érdekében egy, a bank számára kiadott „bizonylat” formájában, melyben a cég bejegyzését gazdasági szempontból megengedhetőnek nyilvánítja. Kérték továbbá, hogy ugyanebben az írásbeli állásfoglalásában a megfogal-

⁶⁶ Az Orosz–Magyar Kereskedelmi Rt. alakuló közgyűlésének jegyzőkönyve. 1923. jún. 28. Uo. 237–240. f.

⁶⁷ Pro domo feljegyzés az Orosz–Magyar Kereskedelmi Rt. cégbejegyzési kérelmének „első átvizsgálásáról”. 1923. aug. 24. BFL, VII/2. e., 3398. d., Cg. 20788/1924. sz.

⁶⁸ Az Orosz–Magyar Kereskedelmi Rt. rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve. 1923. szept. 19. MOL, Z 96, 64. cs., 83. t., 3616/II/1. sz., 283–286. f.

mazott kifogással szemben jelentse ki, hogy „a kitüntetett cél a kereskedelmi szokásoknak megfelel és úgy általános kereskedelmi szempontból, mint pedig a megalapításkor kitűzött cél elérése szempontjából eléggé meghatározottnak tekintendő”.⁶⁹

Október 17-én az igazgatóság korábban delegált tagjai ülést tartottak, amelynek céljával az alapszabály szövegének módosítását jelölték meg a Cégbíróság által kikötött kiegészítési követelményekhez igazodva. A grémium elhatározta, hogy a cég orosz nyelvű nevében a „részvénytársaság” szó rövidített alakja helyett a teljes alakot iktatják be (Акционерное Друзество), illetve az idegen nyelvű cégszövegek megfelelő fordításának igazolására bemutatják az időközben a Belügyminisztérium fordító irodájától beszerzett hitelesített fordításokat is. Az alapszabály második paragrafusának szövegét az egyes árufajták konkrét megnevezésével bővítették ki: „A társaság célja áruknak, elsősorban nyersolajnak, nyersbőrnek, nyersvasnak, lennek és egyéb nyerstermékeknek Oroszországból való kivitele, áruknak, elsősorban mezőgazdasági és ipari gépeknek, vegyészeti termékeknek, továbbá nemesített vetőmagoknak [...] Magyarországból Oroszországba való bevitele”. Úgy határoztak továbbá, hogy a Szovjetunióval fennálló üzleti összeköttetés hitelt érdemlő bizonyítására megküldik a berlini szovjet kereskedelmi képvisellettől kapott négy levél — köztük a már említett május 5-i — eredeti példányát, „melyekből kitűnik, hogy a nevezett orosz hivatalos kereskedelmi képviselő az alapítókkal folytatott szóbeli tárgyalások értelmében az Orosz–Magyar Kereskedelmi Részvénytársaság megalapítását nemcsak kívánatosnak tartja, hanem a megalapítandó társaság részére kormányuknál bizonyos előnyöket helyez kilátásba”. Az igazgatóság elismerte, hogy a kitűzött üzleti célok megvalósításához kevés a 200 millió koronát kitevő alaptőke, ezért leszögezte, hogy ha a társaság az aktív működését megkezdi, az alapító bank gondoskodni fog a kellő finansziális eszközök megszerzéséről, akár alaptőke-emelés, akár hitelnyújtás formájában. Az igazgatósági ülés résztvevői végül hangsúlyozták, hogy cégalapítási szándékuk komolyságához nem férhet kétség, hiszen a leendő társaság igazgatóságában a Külügyminisztérium, a Pénzügyminisztérium és a Kereskedelemügyi Minisztérium is képviselteti magát.⁷⁰

Mi történt eközben Moszkvában? A berlini szovjet kereskedelmi képviselő 1923. november 1-i jelentése egyértelműen rávilágít arra, hogy a szovjet illetékesek az ügyet *ad acta* tették, mivel a május 5-i ajánlatukat nem követték további tárgyalások. A bejegyeztetés körüli bonyodalmak miatt addig lekötött Károlyi és Krausz az október 17-i igazgatósági ülés után feltehetőleg megnyugodva és azzal a tudattal utaztak ismét Berlinbe, hogy a hazai nehézségeket már kiküszöbölték, így újból felvehetik a tárgyalások fonalát szovjet partnereikkel. A német fővárosban közölték Sztomonjakovval, hogy otthon megalakították a vegyes társaságot, s javaslatot tettek arra, hogy a szovjet fél vegye át a részvények 50%-át. A szovjet diplomata válasza ezúttal nem jóságította fel túl

⁶⁹ Az AMB levele Daruvárynak. 1923. szept. 21. Uo. 3616/I/8. sz., 270–271. f.

⁷⁰ Az Orosz–Magyar kereskedelmi Rt. igazgatósági ülésének jegyzőkönyve. 1923. okt. 17. Uo. 3616/I/1. sz., 313–316. f.

nagy reményekre őket. Mint azt a berlini kereskedelmi kirendeltség Moszkvába küldött jelentése is rögzítette: „Már a legelején figyelmeztettük őket arra, hogy az eltelt idő alatt élesen megváltozott a kormány viszonya a kereskedelmi koncessziókhöz, amely a korábbi mértékben aligha érdekel minket, de a végleges választ a Külkereskedelmi Népbiztosságtól és a Legfőbb Koncessziós Bizottságtól kell kikérnünk”. A két központi szervhez továbbított jelentésben Sztomonjakov feltette azt a kérdést is, hogy politikai szempontból érdemes-e még folytatni az egyeztetéseket egy ilyen társaságról, s ha igen, milyen követeléseket kell megfogalmazni a magyarokkal szemben. A felettes szervek beleegyezése esetére felvetette, hogy próbáljanak meg ingyenesen hozzájutni a részvényekhez vagy a szovjet kormány tőkerészesedését a társaság fedezze a bevételeiből.⁷¹

Minden bizonnyal az AMB vezetőinek ismételt berlini felbukkanásával van összefüggésben Walter Emilnek, a Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai és Közlekedésügyi osztálya tisztviselőjének pár napos eltéréssel ugyanebben az időben lezajlott megbeszélése Kresztyinszkij berlini szovjet nagykövettel. Walter bemutatott egy Emich Gusztáv berlini magyar ügyvivő aláírásával ellátott levelet, melyben a Külügyminisztérium felhatalmazta arra, hogy tárgyaljon a Magyarország és a Szovjetunió közti gazdasági kapcsolatok felújításáról. „Azt mondtam Walternek — írta Kresztyinszkij a megbeszélésről készített jelentésében —, hogy azon államoktól, amelyek gazdaságilag kevésbé érdekelnek minket — és ezek közé tartozik Magyarország is —, rendszerint azt követeljük, hogy de jure ismerjenek el minket, és teljes értékű diplomáciai kapcsolatokat vegyünk fel. Lehet, hogy Magyarország esetében az antanttól való súlyos függése miatt kormányom kevesebbel is beéri, és beleegyeznek egy [...] kereskedelmi egyezmény megkötésébe.” Walter ennek ismeretében is annak a reményének adott hangot, hogy a berlini szovjet kereskedelmi szervek és a magyar üzleti csoport között folyó tárgyalásokon tisztán üzleti megfontolásokból indulnak majd ki, s ezeket a tárgyalásokat nem fogja feltartóztatni a két állam diplomáciai kapcsolatainak hiánya. Kresztyinszkij ezzel kapcsolatban a következőket írta: „Ez utóbbi kijelentése megerősítette azt az eredeti feltételezésünket, hogy látogatásának és megbízásának fő célja a magyar külügyminiszter azon kívánsága volt, hogy előmozdítsa az itt folyó tárgyalásokat és semlegesítse a politikai jellegű akadályokat”.⁷²

Eközben megérkezett a Külügyi Népbiztosság és a Külkereskedelmi Népbiztosság válasza Sztomonjakov november 1-i jelentésében felvetett kérdésekre. Litvinov részletes magyarázatot adott, s kifejtette, hogy a külügyi szervek nem ellenzik kereskedelmi koncessziós üzletek megkötését még olyan országok állampolgáraival sem, amelyekkel a Szovjetunió nincs „egyezményes viszonyban”, amennyiben a tető alá hozott üzletek nagy gazdasági jelentőséggel bírnak az ország számára, vagy a gazdasági szervek különleges érdeklődésére számít-

⁷¹ Sztomonjakov jelentése Litvinovnak és Jakov Ganyeckijnek, a Külkereskedelmi Népbiztosság Tanácstestülete tagjának. 1923. nov. 1. Roszsijszkij goszudarsztvennij arhiv ekonomiki (RGAE), f. 413. op. 5. gy. 1169. l. 20–21.

⁷² Kresztyinszkij jelentése Litvinovnak. 1923. nov. 13. AVP RF, f. 04. op. 11. p. 67. gy. 938. l. 128–130.

hatnak. Magyarország azonban a külkereskedelmi forgalom tekintetében nem bír nagy jelentőséggel a Szovjetunió szempontjából. Kérte a Külkereskedelmi Népbiztosságot, hogy ha elutasítja az AMB vezetőinek ajánlatát, akkor a motívumok között említse meg a két állam közti diplomáciai kapcsolatok hiányát is.⁷³ A Külkereskedelmi Népbiztosság álláspontja ennél sokkal kategorikusabb hangvételű volt. Egy rövid táviratban arról értesítették Sztomonjakovot, hogy „jelenleg nem áll érdekünkben orosz–magyar vegyes részvénytársaság felállítása, ezért a Károlyi gróf által vezetett magyar ipari csoportnak elutasító válasz kell adni”.⁷⁴ Ezt feltehetőleg rövid úton megértették a magyar ötletgazdákkal is, mivel a nemleges reakció továbbítását már a berlini szovjet kereskedelmi képviselő 1923. november havi beszámolója rögzíti, azzal a megjegyzéssel, hogy Litvinov instrukciói értelmében a motívumok között megemlítték a magyar–szovjet politikai kapcsolatok elégtelenségét is.⁷⁵

Ezzel tehát eldőlt és megmásíthatatlan tényé vált, hogy a társaság nem alakulhat meg, a kreált cégalakulatra azonban a végső csapásokat mégiscsak a magyar Cégbíróság mérte. A sors fintora, hogy a Budapesti Királyi Törvényszék éppen azon a napon foglalkozott az Orosz–Magyar Kereskedelmi Rt. igazgatósága által benyújtott alapszabály-módosítás és egyéb csatolmányok megvizsgálásával, amikor a Külkereskedelmi Népbiztosság elutasító távirata megszületett. Az újabb bejegyeztetési kérvényt áttekintve az ügy referense megalapította, hogy a berlini szovjet kereskedelmi képviselő leveleiből — amiket a folyamodók mellékeltek — az tűnik ki, hogy az alapító és a berlini képviselő még nem állapították meg az egymás közti összeköttetés feltételeit. Egy idegen állam nevét egy alakulófélben lévő társaság cégszövegében csak akkor lehet feltüntetni, ha a társaság olyan adatokat mutat fel, melyekből kiviláglik, hogy a kérdéses állammal állandó külkereskedelmi viszony fenntartására képes szervezetet tud létesíteni, amit a folyamodók nem igazoltak. Még a részvényjegyzési ív is arról tanúskodik, hogy a szovjet tőkeérdekeltség a részvényjegyzésben nem vállalt szerepet. Továbbra sem vélte kifogástalannak a cég tevékenységének definiálását amiatt, hogy az új alapszabályban is általában árukról, s általában ipari és kereskedelmi vállalatokról van szó, azzal a különbséggel, hogy az egyes árufajták közül néhányat külön kiemeltek.⁷⁶

Márpedig az alapítók nem tudták bebizonyítani, hogy cégük nevében az „orosz” szó szerepeltetése valóságos kereskedelmi kapcsolatokat, tényleges partneri viszonyt takar a berlini szovjet kereskedelmi képviselővel és a felügyelete alatt működő szovjet export-importvállalatok ottani ügynökségeivel. A Budapesti Királyi Törvényszék ezért az 1924. április 24-én kelt végzésében arra szólította fel a cégalakulat igazgatósági tagjait, hogy három héten belül juttassák vissza a cégbejegyzés iránti kérvényüket a „második átvizsgálásban” emelt kifogásoknak eleget tett módosításokkal, vagy hívjanak össze olyan közgyűlést, amelyen

⁷³ Litvinov távirata Kresztyinszkijnek. 1923. nov. 14. RGAE, f. 413. op. 5. gy. 1169. l. 16.

⁷⁴ Ganyeckij távirata Sztomonjakovnak. 1923. nov. 15. Uo. l. 14.

⁷⁵ A berlini szovjet kereskedelmi képviselő november havi beszámolója. D. n. (1923. dec. 29. elött.) GARF, f. 8350. op. 1. gy. 1440. l. 44.

⁷⁶ Az Orosz–Magyar Kereskedelmi Rt. cégbírósági bejegyzési kérelmének „második átvizsgálása”. 1923. nov. 15. BFL, VII/2. e., 3398. d., Cg. 20788/1924. sz.

az összes részvényes egyhangúlag elhatározza a részvénytársaság megalakításától és bejegyeztetése iránti szándékától való elállást.⁷⁷ A cégbírósi végzésben előírt rendkívüli közgyűlést május 9-re hívták össze, amelyen az elnöklő Ország Róbert igazgatósági tag az egyetlen napirendi pontként javasolta, hogy részvényesek tekintsenek el a megalakulástól.⁷⁸ Az ilyen értelemben megszületett határozat alapján a Cégbíróság augusztus 5-i hatállyal intézkedett a cég-szöveg törléséről a belső nyilvántartásból.⁷⁹

Mindezek után felmerül az a kérdés, hogy mi volt az a jogszabályi háttér, amelyre hivatkozva a Cégbíróság visszautasíthatta a bejegyeztetési kérelmet? Valóban elengedhetetlen formai és tartalmi követelményeket hagyott figyelmen kívül az üzleti szférában igen tapasztaltnak számító, több részvénytársaság alapításában és működtetésében részt vállaló, ráadásul erőteljes kormányzati hátszelet élvező Károlyi és Krausz?

A hazai cégalapításokra, egyéni és társas cégek (így a részvénytársaságok) létrehozására egy, még az Osztrák–Magyar Monarchia idején becikkelyezett, de a világháború után is hatályban maradó alaptörvény, az 1875:XXXVII. tc. (kereskedelmi törvény) szolgált útmutatóul.⁸⁰ A jogszabály paragrafusait tüzetesen átolvasva arra a megállapításra juthatunk, hogy az Orosz–Magyar Kereskedelmi Rt. maradéktalanul megfelelt a cégalapításra vonatkozó törvényi kritériumoknak.⁸¹ A Cégbíróság által inkriminált formai kitételek (a cégnév idegen variánsainak teljes kiírása, a cég üzleti céljainak szabatos meghatározása, stb.) kiegészítése, pontosítása csak a Cégbíróság belső nyilvántartási rendjének megtartását szolgálta, nem képezhetett át nem hágható akadályt. A törvény nem tartalmaz olyan passzust sem, amiből arra következtethetnénk, hogy ilyen esetben (tehát idegen állam nevének felvételekor a cég elnevezésébe) igazolni kellett volna az illető állammal meglévő kontaktus tényét, ezért ezt a kifogást csak bürokratikus ellehetetlenítésnek minősíthetjük. Az elutasításra a jogalapot leginkább a törvény 149. paragrafusa szolgáltathatta, amely kimondta, hogy a részvénytársaság csak akkor alakulhat meg, ha a működéséhez szükséges alaptőke biztosítva van. Márpedig ha a részvénytársaság megalakulásának három alapfeltétele (az alaptőke biztosítása, a társasági alapszabályok megalkotása, a cégbírósi jóváhagyás) közül akár egyetlen is hiányzott, a céget nem jegyezték be.⁸² A Cégbírószágon nyilván kevesellték a 200 millió koronás alaptőkét egy olyan grandiózus feladat megvalósításához, mint a Szovjetunióval folytatott kiterjedt kereskedelmi forgalom ellenőrzése.

⁷⁷ A Budapesti Királyi Törvényszék végzése. 1924. ápr. 24. Uo.

⁷⁸ Az Orosz–Magyar Kereskedelmi Rt. rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve. 1924. máj. 9. MOL, Z 96, 64. cs., 83. t., 3616/III/2. sz., 305–306. f.

⁷⁹ A Cégbíróság döntése az Orosz–Magyar Kereskedelmi Rt. törléséről a belső nyilvántartásból. 1924. aug. 5. BFL, VII/2. e., 3398. d., Cg. 20788/1924. sz.

⁸⁰ Magyar törvénytár. 1875–1876. évi törvények. Budapest, Franklin Társulat, 1896. 120–123.

⁸¹ A részvénytársaságok bejegyzésének feltételeire és körülményeire I. N. Czaga Viktória: A cégbírószágról és a cégbírósi irattárról. Üzemtörténeti Értesítő, 1991. Fel. szerk. Koroknai Ákos. Budapest, Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya, 1991. 78–79. Uő: A cégbírósi iratok. Budapest Főváros Levéltára. Szerk. Kenyeres István, Sipos András. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1997. 139–145.

⁸² Magyar törvénytár. 1875–1876. évi törvények. I. m. 143.

Gratz Gusztáv kísérlete a szovjet–magyar vegyes kereskedelmi társaság megalakítására

1924-ben jelentős változások mentek végbe a Szovjetunió nemzetközi jogi helyzetét tekintve: ez év februárjában több nyugat-európai tőkés állam, elsősorban éppen gazdasági okokból kifolyólag, felvette vele a diplomáciai viszonyt. Közülük mindenekelőtt Angliát és Olaszországot kell megemlíteni, de hasonló lépésre szánta el magát Magyarország nyugati szomszédja, Ausztria is.⁸³ Alapvetően ennek a geopolitikai változásnak köszönhető, hogy Magyarországon feléledtek a vegyes kereskedelmi társaság létrehozására irányuló kísérletek, amelyek fő mozgatórugója Gratz Gusztáv — egykori külügyminiszter és bécsi követ — lett, aki a második királypuccs előkészítésében játszott szerepe miatt kompromittálódott, és ideiglenesen eltávolodott a politikai élettől, ezért inkább kiváló üzleti képességeit, közgazdasági szaktudását igyekezett kamatoztatni.⁸⁴ Gratz ekkoriban több más pénzügyi vezető tisztsége mellett a Biedermann-féle Vasútfelszerelési Rt. igazgatója volt. (Az 1921-ben alakult vállalat üzletkörébe vasutak és közlekedési vállalatok anyagszükségletének biztosítása, közlekedési eszközök, gépszerelvények építése és javítása, valamint vasútvonalak tervezése és építése tartozott.)⁸⁵

Gratz 1924 májusában lépett először kapcsolatba a Szovjetunió bécsi képviselőivel. Megjelenését két tényező készítette elő. Először is 1924. május 6-án Mihail Levickij bécsi szovjet követ és Masirevich Szilárd magyar követ között osztrák közvetítéssel létrejött az első találkozó az osztrák külügyminisztérium épületében, a Ballhausplatzon. A két diplomata megbeszélésén a Szovjetunió és Magyarország közti hivatalos kapcsolatok felvétele képezte a fő kérdést. Biztató kezdetnek tűnt, hogy itt kirajzolódtak azok a keretek, amelyek mentén a két állam megkezdhetette a diplomáciai viszony rendezését szolgáló közvetlen tárgyalásokat. A politikai természetű problémák megoldása elháríthatta volna az akadályokat a gazdasági együttműködés elől is.⁸⁶ A második momentum lehetett, hogy május 7-én a magyar gépipar váratlanul áttörést ért el, ugyanis létrejött az első gépipari exportszerződés a Szovjetunióval. A berlini szovjet kereskedelmi képviselő és a Hofherr–Schrantz magyar üzemei konzignációs szerződést kötöttek 10 darab, összesen ötvenezer amerikai dollárt érő cséplőgép megvásárlására.⁸⁷ A Hofherr–Schrantz üzleti sikerein felbuzdulva feltehetőleg

⁸³ *Siskin*: i. m. 190–191. 1924 októberében Franciaország is felvette a diplomáciai viszonyt a Szovjetunióval.

⁸⁴ Életrajzi adatait l. *Gyarmati György*: Gratz Gusztáv a Monarchia felosztásának körülményeiről. *Történelmi Szemle*, 1995. 1. sz. 86–90.; *Gratz Gusztáv*: Magyarország a két háború között. Szerk. Paál Vince. Budapest, Osiris, 2001. 355–389.; *Seres Attila*: A bolsevizmus esküdt ellensége, a Szovjetunió nagy barátja. *Szovjet dokumentumok Gratz Gusztáv pályaképehez 1924–1925*. *Történelmi Szemle*, 2002. 3–4. sz. 369–399.

⁸⁵ Nagy Magyar Compass (Azelőtt Mihók-féle). 1922–1924. XLIX. évf. (Az 1925-ik évre). II. rész. Kiadja: Dr. Galánthai Nagy Sándor. Budapest, 1925. 714–715.

⁸⁶ Masirevich jelentése Daruvárynak. 1924. máj. 6. MOL, K 64, 10. cs., 1924–24–186. (405/1924. alapsz.); Levickij jelentése Litvinovnak. 1924. máj. 6. AVP RF, f. 04. op. 11. p. 67. gy. 938. l. 125–126.

⁸⁷ A Hofherr–Schrantz és a berlini szovjet képviselő közötti szerződés. 1924. máj. 7. RGAE, f. 413. op. 10. gy. 194. l. 6–13.

még szintén májusban, a MÁVAG is konszignációs szerződést kötött, konkurensénél jóval nagyobb értékben.⁸⁸

Ezek a megrendelések nem jelentettek számottevő módosulást a szovjet központi külügyi és külkereskedelmi szervek 1923 novemberében kifejtett álláspontjához képest, amely hitelnyújtáshoz és a két állam hivatalos kapcsolat-felvételéhez kötötte a nagyobb volumenű kereskedelmi forgalom engedélyezését és előmozdítását. A Hofherr–Schrantzcal és a MÁVAG-gal között üzlet ugyanis egy olyan incidensnek volt köszönhető, aminek következtében megintgott az addig egyenletes német–szovjet viszony. 1924. május 3-án német rendőrök — hivatalos indoklás szerint egy német kommunistát keresve — behatoltak a szovjet kereskedelmi képviselő helyiségeibe, s átkutatták annak irattárát. A német hatóságok ezzel nyíltan megsértették a rapallói szerződés által biztosított exterritoriális jogot. A kereskedelmi képviselőt még az incidens napján bezárták, személyi állományát a felsőbb moszkvai pártszervek utasításainak megfelelően fokozatosan leépítették, a német vállalatokkal folyamatban lévő tárgyalásokat megszakították, a kurrens beszerzéseket a konfliktus rendezéséig — azaz július 29-ig — teljesen leállították.⁸⁹ A szovjet külkereskedelmi szervek figyelme emiatt fordult elsősorban az osztrák és cseh, illetve a magyar mezőgazdasági gépgyártás felé. A mezőgazdasági termelés ciklikussága miatt a beszerzésben ekkor sem lehetett fennakadás, hiszen a gépeket le kellett szállítani az aratási szezon kezdetéig. A Hofherr–Schrantzcal kötött üzlet kapcsán például éppen erre, az ügy sürgősségére hivatkozott a Külkereskedelmi Népbiztosság.⁹⁰

Május 30-án Gratz már mindezek ismeretében kereste fel a bécsi szovjet követséget, bár a Levickijt május második felében felváltó új követtel, V. H. Ausszettel való találkozására eredetileg sem Bethlen István gróf miniszterelnöktől, sem Daruváry Géza külügyminisztertől nem kapott hivatalos vagy nem hivatalos felhatalmazást. Ez azzal is alátámasztható, hogy az Ausszettel folytatott első beszélgetésén megkérdezte a szovjet diplomatától, hogy beszámolhat-e a magyar miniszterelnöknek az ott elhangzottakról. Márpedig a tájékoztatási kötelezettség miniszterelnöki utasítás esetén aligha lehetett volna kérdéses.⁹¹ Gratz német nyelvű memoárja szerint az Ausszettel való első találkozó Sigmund Münz, a *Neue Freie Presse* című politikai napilap újságírójának a közvetítésével jött létre annak lakásán.⁹² Gratz célja valójában az volt, hogy megrendeléseket szerezzen vasúti felszereléseket gyártó és forgalmazó cége számára, s felelevenítve a MÁH és az AMB köré tömörülő gazdasági érdekeltségek ko-

⁸⁸ Beszámoló a berlini szovjet kereskedelmi képviselő 1923–1924. évi munkájáról, 1925. márc. 17. RGAE, f. 413. op. 2. gy. 2008. l. 133. A MÁVAG-gal kötött üzlet több részlete ismeretlen, pontos idejét sem sikerült megállapítani.

⁸⁹ *Siskin*: i. m. 295–297.

⁹⁰ N. K. Klisko, a Külkereskedelmi Népbiztosság Igazgatási osztálya vezetőjének távirata Sztomonjakovnak. 1924. máj. 16. RGAE, f. 413. op. 10. gy. 194. l. 4.

⁹¹ Ausszem feljegyzése a Gratz Gusztávval folytatott beszélgetéséről. 1924. jún. 4. AVP RF, f. 04. op. 11. p. 67. gy. 938. l. 121–124.

⁹² Gratz német nyelvű memoárja megtalálható: *Gustav Gratz: Aus meinem Leben von Brest-Litowsk bis Ende des Zweiten Weltkrieges*. Österreichisches Staatsarchiv (ÖSta), Sammlungen und Nachlässe, B/19. N° 1. 179.

rábbi elképzelését, olyan szovjet–magyar vegyes társaságot hozzon létre, amely lehetőséget biztosít a magyar üzleti érdekek érvényesítésére. Később Gratz azt állította, hogy Budapesten megnyerte Bethlen támogatását is ehhez az elképzeléséhez.⁹³

Gratz kezdeményezése hamarosan olyannyira előrehaladott stádiumba került, hogy június 26-án átnyújthatta a bécsi szovjet kereskedelmi képviselő helyettes vezetőjének a szovjet–magyar kereskedelmi társaság német nyelvű „alapító okiratát”. Ebben az okmányban az összes hazai vállalat neve benne volt, amely korábban érdeklődött a szovjet piac iránt: a Weiss Manfréd, a Ganz-Danubius, a Hofherr–Schrantz, a MÁVAG és a Koffler vezette Központi Ásványolajipari Rt., s tartalmazta Ország Róbertnek, az AMB igazgatójának a nevét is.⁹⁴ A Külkereskedelmi Népbiztosság azonban kategorikus formában megüzente Bécsbe, hogy elutasítja Gratz tervét. Az indoklásban megemlítették, hogy Magyarország nem ismeri el a Szovjetuniót, ezért bármilyen jelentős magyar gazdasági érdekcsoportoktól induljon is ki a kezdeményezés, a népbiztosság elveti azt.⁹⁵ Auszsem megpróbálta rugalmasabb formában előadni ezt a merev álláspontot: „Szükségtelen Gratznak arról beszélni, hogy a Szovjetunió és Magyarország közti kereskedelmi kapcsolatok a diplomáciai kapcsolatok felvételéig lehetetlenek. Ahogy a beérkező információk alapján látható, mind a sajtóban és nyílt összejöveteleken, mind magánbeszélgetései során állandóan ő maga képviseli ezt az álláspontot. Ezért fáradozásaira tekintettel, vagyis éppen a Magyarország és a Szovjetunió közti diplomáciai kapcsolatok felvételének felgyorsítása és a burzsoá sajtó támadásaival szembeni manőverezés megkönnyítése érdekében azt kell mondanunk, hogy Moszkva részéről javaslatát legalább »elviékben« figyelembe veszik, de megvizsgálását elhalasztják a diplomáciai kapcsolatok felvételéig”.⁹⁶

A májusban megkötött két üzlet okán aktivizálódott a GyOSz is, amely arra törekedett, hogy a továbbiakban a Ruzavtorg vagy a RATAO segítségével valósítsa meg a magyar exportüzleteket. Július 22-én Budapestre utazott E. Müller, a Ruzavtorg osztrák igazgatója, aki a GyOSz székházában előadást tartott a vegyes társaság munkájáról, és az általa lebonyolított kereskedelmi forgalomról.⁹⁷ Az 1911–1917 között a GyOSz ügyvezető igazgatói posztját betöltő, majd annak vezetésével később is jó kapcsolatokat ápoló Gratz megpróbált együttműködésre lépni az iparos testülettel, bár a megvalósítás ütemtervét és formáját tekintve nézetkülönbségek támadtak köztük.⁹⁸ Gratz eleve egy „integratív” szovjet–magyar vegyes kereskedelmi társaság megalapítását szerette

⁹³ L. 91. jegyz.

⁹⁴ I. Davidovics, a bécsi szovjet kereskedelmi kirendeltség helyettes vezetőjének jelentése a Külkereskedelmi Népbiztosságnak. 1924. jún. 26. RGAE, f. 413. op. 5. gy. 1169. l. 8.

⁹⁵ Avanyeszov külkereskedelmi népbiztoshelyettes távirata a bécsi szovjet kereskedelmi képviselőnek. 1924. júl. 26. Uo. l. 7.

⁹⁶ Auszsem jelentése Avanyeszovnak. 1924. augusztus 4. Uo. l. 6.

⁹⁷ A bécsi szovjet kereskedelmi képviselő jelentése Kraszinnak. 1924. aug. 6. RGAE, f. 413. op. 2. gy. 1803. l. 4. A Ruzavtorg 1923. október 1. és 1924. június 1. között — kerekítve — 1,1 millió rubel értékű forgalmat bonyolított le, melyből — kerekítve — 700 ezer rubel esett a szovjet importra, tehát a társaság külkereskedelmi mérlege ebben az időszakban az osztrák cégek aktívumával végződött. O szmesannih obszesztvah. Vnyesnyjaja togovlja, 1924. júl. 15. 29.

⁹⁸ Az életrajzi adatokat l. *Gyarmati*: i. m. 85.

volna elérni, amely az összes import- és exportüzletet átfogja, s amelyben az iparvállalatokon kívül az összes nagyobb bank is szerephez juthat. Szerinte egy ilyen konstrukció esetén a meglehetősen nehéz problémának látszó hitelezést is meg tudták volna oldani. A GyOSz ellenben egy „képviselési társaság” létrehozására törekedett, amely csak bizonyos iparvállalatokat tömörített volna. A GyOSz az exportlehetőségek fejlesztésének sürgősségére való tekintettel nem akarta megvárni, amíg ez a szervezet megalakul, hanem addig is Bécsben, a szovjet–osztrák vegyes vállalatokon keresztül kívánta lebonyolítani a kereskedelmi forgalmat a Szovjetunióval. Gratz viszont attól tartott, hogy ez károsan befolyásolhatja az önálló szovjet–magyar vegyes társaság megalapítására irányuló tervezetét. Augusztus elején végül mégiscsak megegyezett a GyOSz képviselőivel, hogy az iparvállalatok képviselési alapon ideiglenesen szerződést kötnek a Ruzsávortorggal, de ha lehetővé válik az önálló magyar társaság megalapítása, az említett cégek „visszanyerik teljes cselekvési szabadságukat.”⁹⁹

Gratz ezután Lukács Jenővel, a Blau & Lukács villamosipari kisvállalat igazgatójával Bécsbe utazott, ahol a GyOSz-szal kötött egyezség jegyében tárgyalásokat folytattak az ottani szovjet kereskedelmi kirendeltséggel. A két magyar üzletember javaslatai arra irányultak, hogy a szovjet exportban érdekelt magyar vállalatok beléphessenek a Ruzsávortorgba, vagy megnyissák annak budapesti fiiláléját. A szovjet partnerek azonban nem kívántak ilyen „kerülőutakon” üzleteket kötni, s ezt Müllernek és Gratznak is tudomására hozták. „Kijelentettük Müller igazgatónak, hogy a kerülőutakat nem engedjük meg, mivel a magyarok csak a diplomáciai kapcsolatok felvétele után kereskedhetnek Oroszországgal, de nem tiltottuk meg neki [Gratznak — S. A.], hogy folytassa a kereskedelmi kapcsolatok felvételére irányuló agitációját, hiszen a gyáripárosok befolyásolhatják a kormányt, ami meggyorsítja ennek a kérdésnek a rendezését” — állt a bécsi szovjet kereskedelmi képviselő megbeszéléseket összegző jelentésében.¹⁰⁰ A GyOSz a tárgyalások után készített, a kormányhoz intézett memorandumában a következő konzekvenciát vont le: „Ezek a tárgyalások is azonban csak arról győzték meg szövetségünket és a magyar érdekeltséget, hogy egy rendszeres, szervezett export csak akkor remélhető, ha az Oroszországgal való forgalmat egy vegyes orosz–magyar kereskedelmi társaság, amely erre az orosz kormánytól koncessziót nyer, venné kezébe.”¹⁰¹

Minden bizonnyal Gratz és a GyOSz lobbijának köszönhetően került be a vegyes társaság megalapításának kölcsönös kötelezettsége a magyar–szovjet diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételét szabályozó egyezménynek a magyar diplomácia által megszövegezett elsődleges tervezetébe, amelynek 12.

⁹⁹ Gratz levele Walkónak. 1924. aug. 10. MOL, K 64, 10. cs., 1924–24-sz. n. (405/1924. alapsz.) 93. f.

¹⁰⁰ A bécsi szovjet kereskedelmi képviselő jelentése Kraszinnak. 1924. aug. 6. RGAE, f. 413. op. 2. gy. 1803. l. 4.

¹⁰¹ A GyOSz memoranduma a magyar kormányhoz a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésére a Szovjetunióval Dátum nélkül. MOL, K 64, 1924–24-sz. n. (405/1924. alapsz.) 89–92. f. Az irat keletkezését a szakirodalom 1924 augusztusára teszi. Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. III. köt. Bev. tan. Nemes Dezső. Összeáll., jegyz. Karsai Elek. Budapest, Kossuth, 1959. 212. sz. (686–687.)

cikkelye foglalkozott ezzel a kérdéssel.¹⁰² Kánya Kálmán, a berlini tárgyalásokat magyar részről vezető diplomata augusztus 26-án olvasta fel ezt az elaborátumot szovjet partnere, Kresztyinszkij előtt, aki annak meghallgatása után tudatta, hogy abból több cikkelyt is okvetlenül ki kell hagyni. Ezek között elsőként említette a vegyes társaság kérdéskörét, amit véleménye szerint azért kellene törölni a végleges szövegből, mert a vegyes társaságok már „kihalófélben” vannak.¹⁰³ Két nap múlva a szovjet diplomata egyenesen kijelentette, hogy megtagadja a vegyes társaságra vonatkozó cikkely felvételét az egyezménybe, mert az ellenkezik a jelenlegi szovjet kereskedelempolitikával. Kánya erre számjeltáviratban kért utasítást a külügyminisztertől, hogy tovább erőltesse-e a vegyes társaság ügyét. Valószínűnek vélte, hogy ha a magyar fél továbbra is ragaszkodik ehhez a ponthoz, akkor lehetetlenné válik a megállapodás a szovjetekkel, ezért a magyar manőverezési lehetőség fenntartása és a kommunista propaganda megakadályozására nyújtandó garanciák (például a budapesti szovjet külképviselet személyi létszámának korlátozása, egykori magyar állampolgárok alkalmazásának tilalma a szovjet misszió) megőrzése érdekében javasolta, hogy ejtsék ezt a pontot a tervezetből.¹⁰⁴ Az ország fennálló politikai rendjének megóvása sokkal hűsbavágóbb érdeknek minősült, mint a vegyes társaság megalapítása, ezért a külügyminiszter ellenvetés nélkül jóváhagyta Kánya javaslatát.¹⁰⁵

Mindez nem tántorította el Gratzot eredeti szándékától, hiszen a Magyarország és a Szovjetunió közti diplomáciai kapcsolatok felvételéről szóló okmányok szeptember 12-i aláírása után felkereste V. P. Belgovot, a bécsi szovjet kereskedelmi képviselőt vezetőjét, akinél ezúttal taktikusan arra hivatkozott, hogy a Szovjetunió elismerése Magyarország által tényné vált, s ezzel elhárultak a politikai akadályok a vegyes társaság megalakítása elől.¹⁰⁶ A Külkereskedelmi Népbiztosság azonban nem hagyott kiskapukat számára. Az ausztriai kereskedelmi képviselőhöz elküldött levélben világossá tették, hogy a ratifikációig szó sem lehet a hivatalos tárgyalások megkezdéséről. De a levél végkicsengése ennél is rosszabb volt: kizárólag „személyes jelleggel” felvilágosították a misszióvezetőt, hogy „a dr. Gratz által felvetett kérdést a Külkereskedelmi Népbiztosság a ratifikáció után sem tartja aktuálisnak, és aligha fog sietni egy orosz–magyar kereskedelmi részvénytársaság létrehozásával”.¹⁰⁷ A szov-

¹⁰² A Magyarország és a Szovjetunió közti kereskedelmi szerződés német nyelvű szövegtervezete. 1924. aug. 26. MOL, K 64, 10. cs., 1924–24–358. (405/1924. alapsz.). Az 1924. augusztus 26. és szeptember 12. közötti berlini tárgyalásokra részletesen l. *Kolontári Attila: Magyar–szovjet tárgyalások a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételéről* (Berlin, 1924). Kutatási füzetek. 5. sz. Szerk. Ormos Mária, Kánya József, Pilkhoffer Mónika. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1999. 3–29.

¹⁰³ Kánya és Jungert feljegyzése az első tárgyalási napról. 1924. aug. 26. MOL, K 64, 10. cs., 1924–24–358. (405/1924. alapsz.)

¹⁰⁴ Kánya számjeltávirata Daruvárynak. 1924. aug. 28–29. Uo. 1924–24–355. (405/1924. alapsz.)

¹⁰⁵ Daruváry számjeltávirata Kányának, 1924. aug. 30. Uo. 1924–24–358. (405/1924. alapsz.)

¹⁰⁶ Belgov jelentése Kraszinnak, 1924. okt. 9. RGAE, f. 413. op. 2. gy. 1803. l. 6.

¹⁰⁷ A Külkereskedelmi Népbiztosság távirata a bécsi szovjet kereskedelmi képviselőnek. 1924. nov. 3. RGAE, f. 413. op. 5. gy. 1169. l. 3.

jet–magyar diplomáciai kapcsolatok felvétele mellett a sajtóban érvelő, s politikustársait meggyőzni igyekvő Gratz szovjet részről megfelelő gazdasági kompenzációra számított politikai szolgálatai fejében. Moszkva elzárkózó álláspontját megismerve azonban visszafogottabbá vált. A szovjet–magyar egyezmények októberi budapesti parlamenti vitáját ismertető jelentésében Ausszem a következőkre figyelt fel: „Most kicsit nehéz interveniálnom a bécsi sajtóban, mert a fő támaszomnak számító Gratz kissé hűvösen viselkedik, hiszen dédelgetett szüleménye, az orosz–magyar társaság jóváhagyása nélkül Moszkva részéről sem tényleges, sem valamiféle platonikus javakban nem fog részesülni.”¹⁰⁸

Gratz a ratifikáció meghiúsulása után is vallotta, hogy Magyarországnak rendeznie kell diplomáciai és gazdasági kapcsolatait a Szovjetunióval. Közvetlenül a ratifikációra megszabott utolsó, 1925. április 12-i határidő lejárta után interjút adott a *Pesti Napló* munkatársának, melyben rámutatott, végzetes hibának tartja az egyezmények elejtését: „Ebben az állásfoglalásban nem vezet engem semmiféle titkos hátsó gondolat és még kevésbé holmi rokonszenv a mai orosz rezsim iránt. Azt tartom azonban, hogy Oroszország jövőbeli politikai mozdulatai igen erősen befolyásolhatnak olyan kérdéseket, amelyek a magyar külpolitika szempontjából elsőrangú fontossággal bírnak.” Szerinte a magyar kormány meghátrált az elől a kedvezőtlen fogadtatás elől, amivel a diplomáciai viszony felvételének a terve a magyar pártok legnagyobb részénél találkozott volna. Leginkább azt róttta fel a kormánynak, hogy nem próbálta meggyőzni a pártokat álláspontja helyességéről. A téma gazdasági vonatkozására térve leszögezte: „Ha tavaly, amikor a tárgyalások megindultak, ezek azonnal perfektuáltattak volna, akkor a magyar közgazdaságra nézve igen nagy haszonnal járt volna. Akkoriban Oroszországnak még alig volt külföldi összeköttetése, és a Németországgal akkor fennállt feszültségénél fogva az ott eszközölt rendelkezések is sztorinírozottak. Ma ez a kedvező helyzet nem áll fenn többé. A kormány ezt a kedvező helyzetet teljesen elszalasztotta, és ma már az Oroszországgal való kereskedelmi szerződés sem nyitna a magyar iparnak olyan méretekben teret Oroszországban, amilyent a múlt esztendőben remélhetett volna.”¹⁰⁹

Úgy tűnik, véleményét néhány hónap múlva kissé módosította, vagy legalábbis igyekezett némileg árnyalni. 1925. június 24-én — elmondása szerint immáron Bethlen miniszterelnök megbízásából — ismét felkereste a bécsi szovjet kereskedelmi kirendeltséget, s javaslatot tett arra, hogy újítsák fel a szovjet–magyar vegyes kereskedelmi társaság létrehozására irányuló, s egy évvel korábban „félbeszakadt” tárgyalásokat. Ennek szervezetét a következőképpen vázolta fel: „Javaslatom alapján a társaság egymillió amerikai dollár értékű tőkéjét a magyar csoport fogja befektetni. Nekünk átadják a részvények felét, amelyeket a társaság leendő bevételeiből fognak kifizetni”.¹¹⁰ Jan Berzin új bécsi szovjet követ ezzel szemben azt feltételezte, hogy a megszakadt kontaktus új-

¹⁰⁸ Ausszem jelentése Litvinovnak. 1924. okt. 16. AVP RF, f. 04. op. 11. p. 67. gy. 938. l. 42–43.

¹⁰⁹ A magyar–orosz szerződés meghiúsulása. Gratz Gusztáv helyteleníti az orosz diplomáciai összeköttetés elejtését. *Pesti Napló*, 1925. ápr. 15. 2.

¹¹⁰ Vulfson, a bécsi szovjet kereskedelmi képviselő vezetője jelentése M. I. Frumkin külkereskedelmi népbiztos helyettesnek. 1925. jún. 24. RGAE, f. 413. op. 2. gy. 1991. l. 50.

bóli kiépítésének csak árthat, ha a diplomáciai kapcsolatfelvétel hivatalos aktusáig kereskedelmi üzleteket kötnek Magyarországgal, mert így a magyar gyár-
iparos körök megnyugszanak, s nem serkentik a kormányt a diplomáciai elis-
merésre. A megoldást a következőkben látta: „Külföldi képviselőink személyes
ismeretségei és beszélgetései Magyarország közéleti tényezőivel az egyik legcél-
szerűbb módja annak, hogy hassunk a magyar társadalomra. A Gratzhoz ha-
sonló személyek látogatása Oroszországban csak hasznot hozhat, és üdvözölni
kell. Persze Gratzot nem úgy kell fogadni, mint a kormány hivatalos képviselő-
jét, hanem mint híres közszereplőt, mint egykori és valószínűleg leendő magyar
minisztert. Lehetőséget kell biztosítani számára, hogy felelős politikusokkal ta-
lálkozhasson”.¹¹¹

A bécsi magyar emigráns kommunisták segítségével szeptember 14-én
Gratz már egyenesen a számára a moszkvai utazás lehetőségét felvillantó szov-
jet követhoz nyert bebocsátást. Kifejtette, hogy a ratifikációt, s egyáltalán a
Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolatok felvételét ellenző politikai és társa-
dalmi csoportokat csak akként lehetne meggyőzni a diplomáciai viszony hasz-
nosságáról, ha azzal összefüggésben vagy legalább azonos időben kereskedelmi
szerződést is kötne a két állam. Ezzel azt a látszatot lehetne kelteni, hogy a
Szovjetunió jelentős gazdasági előnyöket biztosít Magyarország számára. Gratz
szerint a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvét a szeptember 12-i keres-
kedelmi egyezményben a szovjet fél olyan korlátozásokkal bástyázta körül,
amelyektől megijedtek a magyar üzletemberek, ezért ha ebben a kérdésben
nem tehet nagyobb engedményeket, akkor más előnyöket kell nyújtania, példá-
ul bele kellene egyeznie egy szovjet–magyar vegyes kereskedelmi társaság lét-
rehozásába.¹¹² Litvinov a bécsi követ jelentéseire reagálva közölte, hogy a kül-
ügyi szervek örülnének, ha Gratz Moszkvába utazna, de a vegyes kereskedelmi
társaság létesítésére vonatkozó tervei eleve kudarcra vannak ítélve, amíg nem
hozzák létre a diplomáciai viszonyt a Szovjetunió és Magyarország között.¹¹³

Ha megvizsgáljuk, hogy a koncessziókért folyó versenyben a magyar válla-
latok, bankok milyen esélyekkel szállhattak ringbe nyugat-európai riválistaik-
kal, feltételezhetjük, hogy Gratz esetleges további erőfeszítéseit innentől kezd-
ve nemcsak a politikai okok lehetetlenítették volna el, hanem a magyar fél
pénzügyi paramétereinek elégtelensége is eleve kérdésessé tette. 1926 szeptem-
beréig a Legfőbb Koncessziós Bizottsághoz 1701 javaslat futott be külföldi vál-
lalatoktól, ebből ágazati megoszlás szerint 191 volt a mezőgazdasági, 678 az
ipari és 431 a kereskedelmi (a maradékot a közlekedési és szállítási koncessziók
tették ki). Ebből az ajánlattömegből mindössze 94 koncessziós szerződés szüle-
tett: 6 mezőgazdasági, 56 ipari és 18 kereskedelmi (a többi szállítási). A nemze-
tek szerinti megoszlást tekintve a szerződések több mint harmadát (33,6%) né-
met konzorciumok és vállalatok kapták, utánuk következtek az angolok, ame-
rikaiak, franciák, lengyelek, osztrákok és olaszok. A megvalósuló koncessziók

¹¹¹ J. A. Berzin jelentése Litvinovnak. 1925. aug. 31. AVP RF, f. 04. op. 11. p. 67. gy. 938. l. 11–14.

¹¹² Berzin jelentése Litvinovnak. 1925. szept. 14. Uo. l. 7–10.

¹¹³ Litvinov távirata Berzinnek. 1925. szept. 29. Uo. l. 4.

révén — kerekítve — 11,1 millió rubelt fektettek a szovjet ipari termelésbe, míg a tíz legtetemesebb kereskedelmi koncesszió által 1923–1924-ben 2,5 millió rubel értékű tőkeinjekcióhoz jutott a szovjet gazdaság. A kereskedelmi koncessziók révén a Szovjetunió 1923–1926 között 49,2 millió rubel értékű árut exportált, míg 47,6 millió rubel értékű árut importált.¹¹⁴

Nyilván nem kizárható, hogy a szovjet külügyi szervek által támasztott politikai feltételek megvalósulása esetén Károlyi Imre hajlandó lett volna az alaptőke felemelésre, mint ahogy ezt jelezte is második bejegyzetési kérvényében. A magyar fél gazdasági adottságait, hitelnyújtási képességét és a szovjet fél hatalmas hitelezési igényeit szembeállítva mégis valószínűsíthető, hogy a magyar tőkeerő elégtelen lett volna a grandiózus feladat megvalósításához. Említettük, hogy az AMB által befektetésre szánt 200 millió korona alaptőkéhez képest Gratz kerek egymillió dollárt szánt a társaság megalapítására.¹¹⁵ Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ezek az összegek azt a részvényhányadot is magukban foglalták, amelyet a szovjet félnek később meg kellett volna vásárolnia, vagy amelyet — Gratz 1925-re továbbfejlesztett koncepciója szerint — a társaság bevételeiből fedezték volna. Kedvező politikai döntés esetén korábban Sztomonjakov is csak úgy látott lehetőséget a társaság működtetésében való részvételre, ha annak magyar részlege — akár a majdani bevételekből — fedezi a szovjet tulajdoni hányadot. Az alaptőke biztosításán túlmenően a szovjet fél további hitelekre tartott igényt a szovjet termelés felfuttatása érdekében. Igaz, az általunk fellelt dokumentumokban konkrét számokról, összegekről nem esik szó, egyedül Fenyő Miksa utalt 1923. március 3-i interjújában arra, hogy Kresztyinszkij „körülírta azt a minimális összeget is, amelyet az alakítandó társaságnak hiteleznie kellene”.¹¹⁶ Úgy látszik, mind az AMB, mind Gratz csak hathatós állami dotáció révén látták kivitelezhetőnek a vegyes társaság felállítását, amire a súlyos pénzügyi nehézségekkel, tőkehiánnyal küszködő magyar gazdaságnak nem lett volna lehetősége. Hozzáteesszük, hogy a magyar forrásokban arra is találunk utalásokat, hogy a gazdaságirányításért felelős politikai tényezők – az ezzel homlokegyenest ellenkező külföldi információk, tapasztalatok dacára – nem ritkán bizalmatlanul viszonyultak a bolsevik állam fizetési morálja iránt, ezért eleve vonakodtak a pénzügyi garanciák vállalásától.

A politikai feltételek kielégítésére 1923-ban több lehetőség nyílt, mivel a szovjet diplomácia még megelégedett volna egy, a Szovjetunió *de facto* elismerésével egyenértékű — s egyébként a magyar kormányzatot alulról presszionáló vállalati, pénzügyi körök érdekével teljes összhangban álló — ideiglenes kereskedelmi szerződéssel. 1924 februárja után azonban a szovjet külügyi irányítás ennél jóval többet követelt, nevezetesen a Szovjetunió *de jure* elismerését, amit Németország, Anglia, Olaszország, Ausztria (vagy még később Franciaország) után Magyarország sem kerülhetett meg. Mire a politikai szándékok magyar

¹¹⁴ *Mozohin–Jampolszkij*: i. m. 102. 1 font = 9,5 aranyrubellel, 1 dollár = 1,9 aranyrubellel volt egyenértékű. (1926. december 28.)

¹¹⁵ L. 56. jegyz. 1925 őszén 1 amerikai dollár 70–71 ezer koronát, 1 angol font pedig körülbelül 345 ezer koronát ért.

¹¹⁶ L. 56. jegyz.

résről 1924-re beértek a Szovjetunióval való diplomáciai viszony felvételére, a szovjet fél érdektelenségét nyilvánította ki a vegyes kereskedelmi társaság megalakítására vonatkozólag. A magyar ratifikáció meghiúsulásával ez a kérdés hosszú időre lekerült a napirendről, újabb reményekre csak a Magyarország és a Szovjetunió közti diplomáciai kapcsolatok felvétele (1934) jogosíthatta fel a magyar üzleti szférát.

II. IRATOK¹¹⁷

1.

Khuen-Héderváry Sándornak,¹¹⁸ a külügyminisztérium politikai osztálya vezetőjének levele Károlyi Imréhez, az Angol–Magyar Bank elnökéhez a kormány álláspontjáról egy szovjet–magyar vegyes kereskedelmi társaság létesítésére vonatkozólag

Budapest, 1923. január 1.

Budapest, 1923. január 1.3616/XX/1.

Kedves Barátom!

Tényleg megfelel a valóságnak, hogy egy orosz–magyar kereskedelmi társaság létesítése megfelel a kormány intencióinak. A kérdés most van tárgyalás alatt. Meg kell azonban jegyezni, hogy én az orosz–magyar kereskedelmi forgalom megindításával behatóan foglalkoztam, most azonban, hogy a praktikus gazdasági keresztülvitelre került a dolog, a további intézkedés a Külügyminisztérium kebelében Ballagi¹¹⁹ miniszteri tanácsos kezébe ment át, ki a gazdasági főcsoport vezetője. Ballagi természetesen a külügyminiszter rendelkezései alapján a kereskedelmi miniszterrel szoros egyetértésben foglalkozik velem. Nagyon szívesen rendelkezésemre állok akár kedden délután ½ 6 és 8 között a minisztériumban vagy este a kaszinóban, és természetesen nem kell hangsúlyoznom, hogy teljesen tudatában vagyok a Te esetleges részvételed fontosságának, be kell azonban vallanom, hogy a kérdés jelenlegi stádiumában már nem esik

¹¹⁷ Az iratok eredeti tagolásán és írásképén nem változtattunk. A közismert politikusok, államférfiak, történelmi személyek (pl. Joszif Visszarionovics Sztálin, Horthy Miklós, Bethlen István, Benito Mussolini, Raymond Poincaré, Deák Ferenc) nevéhez nem írtunk jegyzetet. A magyar és német nyelvű iratokban előforduló orosz személynevek írásmódját a jelenlegi orosz helyesírási szabályokat alapul véve fonetikusán átírtuk és egységesítettük. Az orosz nyelvű dokumentumokat saját fordításunkban közöljük; a 4. sz. német nyelvű iratot Körösmezei András fordította. A bizonytalan kiolvasású tulajdonneveket, és az iratok feltételezett szerzőit, címzettjeit szögletes zárójelbe tettük. Az orosz iratok felzetén lévő iktatószámot elhagytuk.

¹¹⁸ Khuen-Héderváry Sándor (1881–1947): diplomata. Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök fia. 1920–1925 között a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője. 1925–1934 között a külügyminiszter állandó helyettese.

¹¹⁹ Ballagi-Pordány Béla: diplomata. 1921–1923 között a Külügyminisztérium Közgazdasági osztályának vezetője.

hatáskörömbé, eltekintve attól, hogy én nem is rendelkezem a gazdasági és pénzügyi kérdések oly ismeretével, hogy ily fontos ügyet meritóriusan¹²⁰ megbeszélhetnék. Kérlek, légy oly jó velem tudatni, nem tartanád-e célszerűbbnek ezen kérdést Walkóval¹²¹ vagy Wimmersperggel¹²² megbeszélni, akik mindketten jobban ismerik a kérdés gazdasági oldalát, és különben is határozott pártfogói oroszországi kivitelünk elősegítésének. Ha azonban jobb szeretnéd a dolgot mégis velem megbeszélni, úgy Ballagit felkérném, hogy legyen jelen és adja meg azon felvilágosításokat, melyeket én nem tudnék nyújtani.

Szívből üdvözöl igaz híved:

Khuen-Héderváry Sándor

Kézírásos eredeti. MOL, Z 96, 64. cs., 83. t., 3616/XX. sz., 134–137. f.

2.

Krausz Simonnak,¹²³ az Angol–Magyar Bank Rt. alelnökének, és Ország Róbertnek,¹²⁴ a bank ügyvezető igazgatójának feljegyzése egy szovjet–magyar vegyes kereskedelmi társaság megalakítására tett kísérletről

Budapest, 1923. január 3–4.

Aktajegyzet

Gróf Károlyi Imre¹²⁵ elnök január 1-jén sürgős értekezletre hívta meg Krausz Simon alelnököt és közölte vele, hogy értesülése szerint az orosz kormány nagyobb tárgyalásokat folytat nálunk a kereskedelmi összeköttetések felvétele iránt. A tárgyalások annyira előrehaladtak, hogy konkrét formát öltve a szovjet megbízottja már a magyar kormány tagjaival: gróf Bethlen miniszterelnökkel, gróf Khuen-nal a külügyminisztériumból és Walko kereskedelemügyi miniszterrel is érdemleges tárgyalást folytat, sőt bizonyos eredményeket ért el. Ezek az eredmények abból állnak, hogy

1./ ezen megbízott intervenciója következtében az orosz kormány kiviteli engedélyt és előnyös vételt engedélyezett nyersolajra nézve, sőt e befolyásnak köszönhetően még azt is megtette, hogy a Jugoszlávia részére szükségelt nyersolajat a magyar gyárak közvetítésével hajlandó csak adni, ami ránk nézve óriási kereskedelmi jelentőségű;

¹²⁰ Érdemlegesen.

¹²¹ Walko Lajos (1880–1954): gazdaságpolitikus, diplomata. 1922–1926 között kereskedelemügyi, egyben 1924. február–márciusban pénzügyminiszter. 1925–1930 között, majd 1931–1932-ben ismét külügyminiszter.

¹²² Wimmersperg Frigyes: az 1920-as években a Kereskedelemügyi Minisztérium államtitkára.

¹²³ Krausz Simon (1867–1938): bankár, üzletember. Vakmerő tőzsdei üzletkötései révén vált híressé. 1913–1917 között az Angol–Magyar Bank vezérigazgatója, 1918–1923 között alelnöke. A GyOSz igazgatósági tagja, a Budapesti Áru- és Értéktőzsde tanácsának tagja.

¹²⁴ Ország Róbert: az Angol–Magyar Bank ügyvezető igazgatója.

¹²⁵ Károlyi Imre (1873–1943): nagybirtokos, közgazdasági és politikai közíró. 1897-től a Főrendház, 1927–1932 között a Felsőház tagja. 1900-tól a Belga–Magyar Bank elnöke, 1913–1933 között az Angol–Magyar Bank igazgatótanácsának elnöke.

2./ a dolgok fejleménye folyamán még annyira is ment az orosz kormány, hogy Magyarországot hajlandó a bojkott-listáról egyáltalán törölni;

3./ a tárgyalások eredményeképpen Diósy, aki külkereskedelmi ügyletek közvetítésével már évek óta foglalkozik, továbbá a Hofherr és Schrantz cég (László igazgató¹²⁶) és végül Koffler,¹²⁷ a GyOSz titkára bevonásával elhatározott, hogy egy orosz–magyar kereskedelmi társaság alapíttatik, amelynek egyik fő célja lesz a Hofherr és Schrantz-féle gyártmányoknak, egyáltalán és főleg mezőgazdasági gépeknek exportja.

Gróf Károlyi elnökünk sürgősen érintkezésbe lépett gróf Khuen-nal és közölte vele, hogy abszurdumnak tartja, hogy akkor, amikor a magyar állami gépgyáraknak az Angol–Magyar Bank a vezérügynöksége és arról lehetne szó, hogy a magyar állam gyártmányai kerüljenek külföldre, amikor az orosz területen évtizedek óta való organizáció révén éppen ezek a gépek ismertek és bevezetettek, — a dolgoknak figyelembe nem vételével akkor amikor politikailag és elvben már a kereskedelmi összeköttetések felvétele mellett határoztak, az Angol–Magyar Bank kikapcsoltassék.¹²⁸

A január 2-án tartott konferencián, melyen részt vettek gróf Károlyi Imre elnök, Krausz Simon alelnök, Ország Róbert ügyvivő-igazgató és Pintér,¹²⁹ az orosz kormány megbízottja, kifejlődött a következő álláspont:

a./ Amennyiben a magyar kormány kívánja a kereskedelmi kapcsolat felvételét s amennyiben egy alakítandó orosz–magyar kereskedelmi társaságban a magyar állam maga részt vesz, az Angol–Magyar Bank organizációját rendelkezésre bocsátja.

b./ Károlyi Imre gróf és Krausz Simon hajlandóknak nyilatkoztak, hogy amennyiben az összeköttetésből az országra nézve haszon származhatik, ők a személyes tárgyalás felvétele végett Berlinbe utaznak.

c./ Hangsúlyoztatván, hogy az említett társaság kizárólagossággal fog bírni, Pintér jelezte, hogy január hó 3-án kellene megkötni egy 400.000 pud¹³⁰ nyersolajra vonatkozó szállítási üzletet, melynél Szirmai Oszkár¹³¹ vezetése mellett Dr. Freund István,¹³² Mayer¹³³ (Bihar-Szilágyi¹³⁴), stb., szóval az ásványolaj-konzern lenne az üzletkötő fél; indítványozza, hogy miután neki még módjában áll ezen tranzakció megakasztása, ez az igen nagy

¹²⁶ László Sándor: a Hofherr–Schrantz magyarországi ágának igazgatója.

¹²⁷ Koffler Károly: a GyOSz titkára, a Magyar Ásványolajfínomítók Egyesülésének elnöke, a Központi Ásványolajipari Rt. igazgatója.

¹²⁸ Khuen-Héderváry Sándor válaszára l. az 1. sz. iratot.

¹²⁹ Pintér Miksa: személyére l. a bevezető tanulmányt.

¹³⁰ Mintegy 6500 tonna.

¹³¹ Szirmai Oszkár: a Magyar és Galiciiai Naftaipar Rt. igazgatója, a Magyar Általános Hitelbank érdekeltségében lévő Kőolajfínomítógyár Rt. vezérigazgatója, a Budapesti Ásványolajgyár Rt., a Központi Ásványolajipari Rt. és a Magyar Ásványolajfínomítók Egyesülése Rt. igazgatótanácsának tagja.

¹³² Freund István: a Központi Ásványolajipari Rt. és a Magyar Ásványolajfínomítók Egyesülése igazgatótanácsának tagja, egyben a Petróleumipar Rt. igazgatója.

¹³³ Mayer György: a Bihar-Szilágyi Olajipar Rt. vezérigazgatója, egyben a Központi Ásványolajipari Rt. igazgatótanácsának tagja.

¹³⁴ Az 1905-ben alapított Bihar-Szilágyi Olajipari Rt.-ről van szó.

haszonnal kecsegtető üzlet, illetve a közbeeső haszon (60 shilling vételár mellett az itteni csoport 100 shilling piaci áron bírja értékesíteni a nyersolajat,¹³⁵ de még sokkal nagyobb értékben saját gyáraiban felhasználni) már az új társaság részére szereztessék meg.

A jelen aktajegyzetet Krausz Simon alelnök 1923. január 3-án szövegezte meg Ország Róbert ügyvivő-igazgató bevonásával, amikor is elhatározták, hogy bárha az előbb említett óriási hasznot jogtalanul tartják és a jövő üzleti risque szempontjából előnyös volna, hogy a haszon egy részében az részesüljön, aki egyéb, nem ilyen sima, majdnem közvetítő üzlet lebonyolításával fog foglalkozni, avégből, hogy az ő kockázatosabb üzletére bizonyos veszteségi rezervát nyerjen, — mégsem kívánják az utolsó órában az itteni gyáraknak üzletét veszélyeztetni, s az üzlet megkötésébe nem fognak beleavatkozni.

Egyébként pedig elhatározták, hogy az elvi felfogást és a készséget írásban lefektetve közölni fogják Pintérrel. Ettől eltekintve pedig a kormány döntő tényezőinél az oroszoknak Magyarország részére nyújtandó előnyös propozíciókkal megismerkedve fognak végleges határozatot hozni.

Budapest, 1923. január 3.

Folytatólagosan az orosz üzletre vonatkozó tárgyalásokról beszélt Krausz Simon alelnök Walko kereskedelemügyi miniszterrel,¹³⁶ akivel — miután Walko miniszter részéről megerősítve látta mindazon közleményeket, melyeket az orosz üzlet ügyében eddigelé nyert volt — közölte, hogy arra az esetre is, ha egy alakulás részünkről tényleg létrejönne, az ásványolaj-üzletet nem kívánja tangálni,¹³⁷ nehogy más érdekeltségeknek ügyvitelét megakassza és esetleg azok hasznai egy részét elvonja.

A miniszter ezt örömmel vette tudomásul, egyszersmind megerősítette mindazokat az értesüléseket, melyeket eddigelé nyertünk volt úgy az orosz üzlet lehetőségeire, mint pedig a kormánynak ebbéli valóságban jelentkező akaratnyilvánítására nézve olyannyira, hogy éppen Walko miniszter tudatta, hogy az oroszok részéről kért átszövegezést, melyben a külügyminisztérium a Diósy kezeihez adott nyilatkozatot még erősebben alátámasztja és a szovjettel való üzletkötésnek gondolatát szívesen látottnak mondja, — a maga részéről sürgősen kieszközlendőnek tartja.

Nem zárkózott el Walko miniszter sem azon skrupulusok mellől, melyeket éppen Krausz Simon hangoztatott, melyeket ő is teljes egészükben osztott, hogy t. i. egész mivoltunk, lelkületünk, politikánk, érzelmi világunk erősen felázad az ellen, hogy a Szovjettel üzletet kössünk, — mégis parancsolónak tartja a haza szolgálatának igazán jól felfogott kötelességérzetét, mely azt diktálja, hogy Deák Ferenc szavaival élve: „a hazáért mindent szabad”, az ország élete és jövője pedig megköveteli, hogy a gazdasági életnek hatásaiból ki ne kapcsolódjunk. Az utóbbi 50 esztendőnek domináló útvonalait nem a régmúltnak törvényei szabják meg; nem a keresztes háborúknak a keresztért folytatott küz-

¹³⁵ Vagyis 5 angol fontért (kb. 125 aranykoronáért) veszi és 8 1/3 fontért adja el.

¹³⁶ Feltehetőleg a feljegyzés napján, tehát 1923. január 4-én.

¹³⁷ Érinteni.

delmei, nem a dinasztiákért folytatott évszázados harcok az uralkodó összeütöközési terelemek, hanem a gazdasági életnek uralkodó pozíciói, melyekért folyik a küzdelem, s melyeknek elnyerése országok, államok és népek boldogulását, megélhetését, tehát a hazának ebben a korban való fejlődését jelenti. — Ezért kötelességszerűleg Walko miniszter is abból indul ki, hogy nem szabad elzárkóznunk akkor, amikor már angol, amerikai, elsősorban német és a velük való rivalitás miatt óriási mértékben a francia irányadó körök mind törnek magukat az oroszokkal való üzlet után.

Ami magát a politikát illeti, erre nézve Krausz Simon álláspontja az, hogy kereskedelmi és ipari testületeknek nem kötelességük, de nincs is joguk hozzá, hogy a politikával foglalkozzanak, sőt Walko miniszter kijelenti, hogy ő maga sem ért hozzá, de nem is kíván beléhatolni; ez a miniszterelnöknek, külügyminiszternek, összkormányzatnak feladata; erre nézve ő fentről csak állásfoglalást, útmutatást kér; a maga részéről hozzá állást nem foglalhat.

Krausz Simonnak Walko miniszterrel történt beszélgetése után utóbbi fogadta Pintért, Diósyt és Lászlót. Az ezekkel való megbeszélés után délutánra sürgősen kérette Krausz Simont és közölte vele, hogy László és Diósy aggodalmuknak adtak kifejezést abban az irányban, hogy amennyiben az Angol–Magyar Bank bekapcsolódnék, más bankok is kívánnának részvételt és az ő jelentőségük alábbcsúszna. Pintérhez intézett fix kérdés után azonban, amely kérdésre ő azt a választ nyerte, hogy olyan bekapcsolódást, mint az Angol–Magyar Bankét, el nem hallgathat megbízói előtt és annak mindenestre döntő befolyása lesz, — az urak kijelentették, hogy egy kooperációt szívesen látnának, ha erre invitáltak, annál is inkább, mert Walko miniszter úr kijelentette, hogy az állami gépgyáraknak esetleges bekapcsolódását oly módon, hogy ha az állami gépgyáraknak vezérképviselője, az Angol–Magyar Bank vesz részt az alapításban, az államgépgyár maga is könnyebb utat talál a tényleges részvételre. De azért is tartotta szükségesnek megemlíteni Walko miniszter, hogy az új kapcsolatot fontosnak tartja, mert a kérdés miként való finanszírozására nézve eddig az uraktól az államtól független megoldást még nem kapott.

Egyebekben modus procedendi-nek Walko azt tartja, hogy ő az összes vonatkozásaiban a kérdést Bethlen miniszterelnökkel átbeszéli, közben pedig arra kérte fel Krausz Simont, hogy egy esetleges kooperációs tárgyalásra Diósy a bank által meghívassék. Minthogy pedig Ország igazgató ez irányban már január hó 3-án tett nyilatkozatot Krausz Simon előtt, erre könnyű volt a választ megadni, hogy t. i. Diósyval Berlinben való esetleges képviselő tekintetében már amúgy is előzetesen kombináció állott fenn.

Budapest, 1923. január 4.

3.

Nyikolaj Kresztyinszkij¹³⁸ berlini szovjet nagykövet jelentése Makszim Litvinov¹³⁹ szovjet külügyi népbiztoshelyettesnek a Fenyő Miksával,¹⁴⁰ a Gyáripárosok Országos Szövetségének ügyvezető igazgatóságával folytatott megbeszéléséről¹⁴¹

Berlin, 1923. február 27.

Litvinov elvtársnak
Berlin, 1923. február 27.

Másolat Csicserin,¹⁴² Kraszín,¹⁴³ Sztomonjakov¹⁴⁴ elvtársaknak

Mélyen tisztelt Makszim Makszimovics!

A napokban Varga elvtárs¹⁴⁵ közölte, hogy meg fognak keresni a Magyarországról ideérkező Fenyő és Krausz urak. Azt tanácsolta, hogy fogadjam őket, mert komoly üzletemberek.

Tegnap Fenyő járt nálam. A magyar forradalomig Fenyő egy időben miniszter volt. Azon kívül híres magyar irodalmár, kiadó és a legjobb magyar irodalmi lap szerkesztője. Jelenleg a Gyáripárosok Országos Szövetségének vezetője. Azért jött el, hogy az orosz–magyar kapcsolatok fejlesztéséről beszéljünk. Elmondta, hogy tudomása van azokról a lépésekről, amelyeket a két fél tett a közeledés érdekében. Mivel vele volt Pintér Miksa is, [Boris Said]¹⁴⁶ sokkal jelentéktelenebb magyar megfelelője, akihez közülünk senki még csak a legkisebb bizalommal sincs, rögtön elhárítottam, hogy a politikai közeledésről vagy egy kereskedelmi egyezményről beszéljünk, s azt javasoltam, hogy maradjunk tisztán üzleti kérdéseknél. Fenyő azt mondta, hogy egy magyar vagy

¹³⁸ Nyikolaj Nyikolajevics Kresztyinszkij (1883–1938): szovjet diplomata. 1922–1930 között az OSzFSzK (1923-tól a Szovjetunió) berlini nagykövete. 1930–1937 között külügyi népbiztoshelyettes. 1937-ben trockista összeesküvés vádjával letartóztatták, majd egy évvel később halálra ítélték.

¹³⁹ Makszim Makszimovics Litvinov (1876–1951): szovjet diplomata. 1921–1930 között az OSzFSzK (1923-tól a Szovjetunió) külügyi népbiztoshelyettese, egyúttal Legfőbb Koncessziós Bizottság elnökhelyettese. 1930–1939 között a Szovjetunió külügyi népbiztos.

¹⁴⁰ Fenyő Miksa (1877–1972): kritikus, lapszerkesztő, gazdasági szakember. 1918. október 29-én Hadik János kormányában egy napig kereskedelemügyi miniszter. 1917–1938 között a GyOSz ügyvezető igazgatója. 1912-től a GyOSz lapjának, a *Magyar Gyáripárnak* a szerkesztője.

¹⁴¹ Vö. 56. jegyz.

¹⁴² Georgij Vasziljevics Csicserin (1872–1936): szovjet diplomata. 1918 elején Trockij helyettese a Külügyi Népbiztosságban. 1918–1930 között az OSzFSzK (1923-tól a Szovjetunió) külügyi népbiztos.

¹⁴³ Leonyid Boriszovics Kraszín (1870–1926): szovjet diplomata és gazdaságpolitikus. 1921–1923 között a Szovjetunió londoni képviselője, egyben külkereskedelmi népbiztos. 1924–1925-ben párizsi, 1925–1926-ban londoni szovjet nagykövet.

¹⁴⁴ Borisz Szipridonovics Sztomonjakov (1882–1941): szovjet diplomata és gazdaságpolitikus. 1921–1925 között az OSzFSzK (1923-tól a Szovjetunió) berlini kereskedelmi képviselőjének vezetője, 1924–1925-ben egyben külkereskedelmi népbiztoshelyettes.

¹⁴⁵ Varga Jenő (1879–1964): magyar származású gazdaságpolitikus. A tanácsköztársaság idején pénzügyi, majd szociális termelési népbiztos, illetve a Népgazdasági Tanács elnöke. A tanácsköztársaság bukása után Ausztriába menekült, majd 1920-ban a Szovjetunióba került. 1922–1927 között a Szovjetunió berlini kereskedelmi kirendeltségének vezető munkatársa.

¹⁴⁶ Az illető nevének átírása a cirill betűs szöveg alapján bizonytalan. Személyére vonatkozó adatot nem találtunk.

magyar–oroszc szindikátusc létrehozását tervezi, amely felölelné a két ország közötti gazdasági kapcsolatok egészét. Arra utalt, hogy Magyarországnak szüksége van az orosz nyersanyagra, például kőolajra és kőszénre, és hogy Magyarország ipari termékeket adhat el nekünk, például mezőgazdasági gépeket és elektrotechnikai alkatrészeket a németekénél alacsonyabb árakon. Azt mondta, hogy az egyetlen, ami bosszantja a magyarokat, hogy szegény országuk most nem tud Oroszországnak olyan nagyságú hiteleket nyújtani, mint a német cégek, például az Otto Wolf, ezért nekünk a velük folytatott tárgyalásokon számolnunk kell ezzel, s a hitelek kérdésében bizonyos mértékben elnézőeknek kell lennünk velük szemben.

Mindenek előtt azt válaszoltam Fenyőnek, hogy ha hosszabb távú gazdasági kapcsolatokra gondol Oroszországgal, akkor le kell mondania arról a tervéről, hogy egy tisztán kereskedelmi társaságot hozzon létre. Még egy-két évig valószínűleg szükségünk lesz mezőgazdasági gépek és elektrotechnikai felszerelések behozatalára. De azután talpra fogjuk állítani a saját iparunkat, és az orosz piacot az orosz ipar termékeivel fogjuk ellátni. Ha a magyar gyáriparosok nem kívánják véglegesen nélkülözni az orosz piacot, több kérdést kell feltenniük. Például: készek-e részt venni a termelőmunkában Oroszországon belül, készek-e új vállalatokat alapítani Oroszországban vagy készek-e bérbe venni a már létező, de valamiért nem működő vállalatokat, s végül készek-e hitelezőként belépni a már működő állami vállalatokba, amelyeknek tőkére van szükségük berendezések megújítása és a nyersanyag-feldolgozás miatt? A közeljövőben lehetséges lesz a kereskedelem Oroszországgal. Ezt a kereskedelmet szigorúan a külkereskedelmi monopólium keretein belül lehet folytatni, vagyis úgy, hogy a magyar fél nyersanyagot vásárol a Külkereskedelmi Népbiztosság szerveitől, és magyar ipari termékeket ad el nekik, vagy vegyes társaság létrehozása révén, amely az Oroszországba történő árukivittel és az onnani árubehozattal foglalkozna. A kereskedelem előbbi formája nem követeli meg hatalmas pénzösszegek befektetését, ugyanakkor a magyar gyáriparosok nem tudnak majd jelentős befolyást gyakorolni a magyar áruk eladására Oroszországban. Ha létrehoznak egy vegyes társaságot, akkor a magyar fél vezetésétől fog függni, hogy mennyi magyar árut szállítanak Oroszországba, és mennyi adnak el ott. Jelentős mértékben tőlük fog majd függni az importált orosz nyersanyag mennyisége is. Természetesen az orosz kormány nem tesz ilyen kivételeket a magyar gyáriparosok javára, ha nem kap ezért megfelelő kompenzációt a magyar fél által a vegyes társaság számára nyújtott számottevő hitel, vagy közvetlenül a szovjet kormány számára nyitott hitel formájában. E hitelek mértékéről nem beszélhetek, mivel ehhez szakemberekre van szükség, ezért ezt majd megteszi Sztomonjakov elvtárs.

Fenyő azt mondta, hogy éppen az oroszországi termelésben való részvétel a legfőbb célja, úgyhogy örömmel látja, hogy közös nyelvet beszélünk a tárgyalásokon, de még egyszer kéri, hogy ne követeljünk a magyaroktól túl nagy hiteleket. Amíg átkísértem Pintért a másik szobába, Usztyinovon¹⁴⁷ keresztül tudattam vele

¹⁴⁷ Alekszej Mihajlovics Usztyinov (1879–1937): szovjet diplomata. 1921–1924 között az OSzFSzK (1923-tól a Szovjetunió) berlini nagykövetségének első titkára.

[Fenyővel — S. A.], hogy ha ő vagy más magyar gyáriparosok komolyabban szeretnének velünk tárgyalni, akkor Pintér nélkül kell jönniük, mivel egyáltalán nem bízunk benne, és a jelenlétében konkrét kereskedelmi üzleteken kívül semmiről sem vagyunk hajlandók tárgyalni. Fenyő azt válaszolta, hogy ők ugyanígy viszonyulnak hozzá, de mindig rájuk tapad, s nem tudnak megszabadulni tőle. Azt kérte, hogy úgy egyezzünk meg Sztomonjakovval a találkozásról, hogy Pintér ne tudjon róla. Ma egy óraker Sztomonjakovnál kell lennie. Holnap pedig hozzám fog jönni a Budapestről ideérkező gróf Károlyi (az ismert Károlyi fivére) és Krausz. Előbbi az Angol–Magyar Bank elnöke, utóbbi alelnöke. Ez a bank a magyar ipart finanszírozó legfőbb bank, amely a legfontosabb magyar ipari cégekkel együtt kíván részt venni az oroszországi munkában.

Természetesen holnap, illetve a velem és Sztomonjakov elvtárssal folytatandó jövőbeni megbeszélések során fel fogják vetni az Oroszország és Magyarország közti kapcsolatok rendezését és legalább egy kereskedelmi egyezmény megkötését. Kérem, írja meg az erre vonatkozó utasításait. Eddig Horthy kormányával, mint a magyar forradalom hóhérijával, kerültük a hivatalos kapcsolatokat. De a magyar tanácsköztársaság bukása óta már három és fél év telt el. Horthy kormányával pedig számolnunk kell mint ténnyel ugyanúgy, ahogy Poincarénak és Mussolininek is számolnia kell a szovjet kormány létezésének tényével. Egyezményt kötöttünk és diplomáciai kapcsolatokat tartunk fenn Finnországgal, Észtországgal és Lettországgal. Ezekben az országokban, s különösen Finnországban, nem volt kisebb a fehérterror, mint Magyarországon. Talán ideje lenne felvetni a kapcsolatfelvétel kérdését a magyar kormánnyal. Ha Ön és a Központi Bizottság pozitívan viszonyulnak ehhez a kérdéshez, akkor a magyar gyáriparosokon keresztül, vagy más úton tudathatnám a magyar kormánnyal vagy itteni követével, hogy nem zárkoznánk el a nyílt tárgyalásoktól, ha ők ezt kezdeményeznék.

Eltársi üdvözléssel:

Ny. Kresztyinszkij

Orosz nyelvű gépelt másodlat. AVP RF, f. 04. op. 11. p. 67. gy. 937. l. 22–23.

4.

[Krausz Simon] feljegyzése a berlini szovjet kereskedelmi képviselő vezetőjével, Borisz Sztomonjakovval a szovjet mezőgazdasági és ipari koncessziók átadásáról az Angol–Magyar Banknak és az érdekeltségében lévő iparvállalatoknak, valamint egy szovjet–magyar vegyes gazdasági társaság megszervezéséről folytatott megbeszélésről¹⁴⁸

Berlin, 1923. március 1.

Feljegyzés

Készült az 1923. március 1-én, az OSzFSzK kereskedelmi képviselőtén (Berlin, Massenstrasse 9.) történt megbeszélésről.

¹⁴⁸ Vö. 5. sz. irat.

Jelen voltak a következő urak: Elnök: Károlyi Imre gróf, Alelnök: Krausz Simon, Ügyvezető igazgató: Ország Róbert, Igazgató: Fényes Artúr,¹⁴⁹ Népbiztos [sic!]: Sztomonjakov, a kirendeltség vezetője Dr. Goldstejn professzor,¹⁵⁰ a kereskedelmi kirendeltség koncessziós osztályának vezetője Pintér Miksa

Krausz: Hivatkozik a tegnapi megbeszélésre és rámutat, hogy a tervezett holding company híd lehetne a külföldi (amerikai, angol) tőke részére. Felvázolja az Angol–Magyar Bank szervezetét a világkereskedelem, az ipar és a mezőgazdaság területén. Vegyes vállalatról lenne szó, melyben a magyar csoport 50%-ban, s a szovjet kormány ugyancsak 50%-ban részesedne. Ebből a holdingból indulnának ki azután az egyes vállalatok.

Sztomonjakov: Már beszélt dr. Fenyővel.¹⁵¹ Most részünkről az a következő lépés, hogy pontosan meghatározzuk jövőbeni közös munkánkat. A forma másodlagos kérdés. Az orosz kormány álláspontja az, hogy fontosnak tartja az együttműködést Magyarországgal. De világosan kell látnunk már az elején. Elsősorban az orosz *újjáépítésre*¹⁵² kell gondolnunk. A kereskedelem kérdése másodlagos. Milyen lehetőségek kínálóznak az újjáépítésre? Erről beszéltünk már dr. Fenyővel. Elsősorban arról lenne szó, hogy Oroszországban műhelyeket kell felállítani a mezőgazdasági gépek javítására. Nagyon sok magyar gyártmányú mezőgazdasági gép van Dél-Oroszországban. Vegyes vállalatokat szeretnénk alapítani — és ezeket az orosz kormány engedélyezni fogja —, amelyek olyan bonyolult gépeket importálnak, amilyeneket Oroszországban nem gyártanak. Az orosz ipar tönkremenetelének megakadályozása érdekében protekcionista álláspontot kell elfoglalnunk. E társaságnak hitelt kell nyújtania az orosz mezőgazdasági szövetkezetek részére. Az orosz parasztok vásárlóereje ugyanis erősen lecsökkent, oly mértékben, hogy a vételárat csak több aratásból tudnák kifizetni. Múlt évben közepes termésünk volt: idén lényegesen több területet műveltünk meg, és sokkal nagyobb termés várható. Ennek ellenére nem lehet arra gondolni, hogy a szállítások fizetés ellenében történjenek. Más cégekkel is előrehaladott tárgyalásokat folytatunk. Sok hely és elegendő tevékenységi kör van azonban a különböző nemzetek számára.

Egy másik projekt lenne a következő: mezőgazdasági koncessziók átvétele Oroszországban a Krupp példájára.¹⁵³ A mezőgazdasági viszonyok a magyarországihoz hasonlóak, noha a magyar mezőgazdaság fejlettebb.

¹⁴⁹ Fényes Artúr: az Angol–Magyar Bank igazgatótanácsának tagja.

¹⁵⁰ Iszaak Joszifovics Goldstejn (1892–?) szovjet közgazdász. Az 1920-as évek elején a berlini szovjet kereskedelmi kirendeltség koncessziós osztályának vezetője.

¹⁵¹ L. a 3. sz. iratot.

¹⁵² Kiemelés az eredetiben.

¹⁵³ Krupp Művek: a 19. század végétől a világ legnagyobb acélipari vállalata, amely az azonos nevű, Ruhr-vidéki eredetű iparos dinasztia tulajdonában volt. A cég élén a két világháború közötti időszakban Bertha Krupp (1886–1957) állt, aki férjével együtt jelentős pozíciókat szerzett a kohászatban, a hadiiparban és a vasútépítésben, s cégük ekkor a német hadsereg legnagyobb beszállítójává vált. A vállalatóriás a rosztovi körzetben mintegy 100 ezer hektár gabonatermő-terület megművelésére kapott koncessziót. A koncessziós szerződés értelmében a termés 20%-a illette a befektetőt.

Kérem, világosítsanak fel, hogy a termelés területén milyen további lehetőségek vannak. Önök jobban tudják, hogy mely iparágak képesek expanzióra. Ha ezekben az alapkérdésekben egyezsége jutunk, alapíthatnánk egy magyar–oroszc anyavállalatot, melynek azután leányvállalatai lehetnének.

Goldstejn professzor: Magyar mintagazdaságokat is létre lehetne hozni Oroszországban, melyek vetőmag-nemesítéssel foglalkoznának.

Gróf Károlyi: Én magam is vetőmag-nemesítéssel foglalkozom, és szakértő vagyok ezen a területen. Mezőgazdasági iparágak alapítására is gondolhatnánk.

Krausz: Mintagazdaságok opcióval és bérletekkel.

Gróf Károlyi megjegyzi, hogy a vetőmag-termesztéshez a talajt 2–3 éven át elő kell készíteni.

Sztomonjakov a figyelmet az állattenyésztésre tereli, elsősorban a lótenyésztésre, mely területen Magyarország nagy segítséget tudna nyújtani az orosz mezőgazdaságnak. Oroszország a háború és a polgárháború idején nagy veszteségeket szenvedett e téren.

Arra a kérdésre, hogy mely területek jöhetnének szóba, azt a felvilágosítást adták, hogy most sok helyen foglalkoznak lótenyésztéssel a Don-vidéken, ahol azonban 40–50 évvel ezelőtt még mezőgazdasági művelés folyt. Még termékenyebb földek vannak az Észak-Kaukázus vidékén, továbbá jó területek a Volga-vidéken a [Savarsin]¹⁵⁴ Kormányzóságban. A Krupp területein épületek is vannak. A lakosság a Krupp küldötteit tárt karokkal fogadta. Általában a föld, a lakosság és a munkaerő szempontjából nagyon kedvezőek a viszonyok.

Trágyázásra nincs szükség, a Krupp által bérelt területen sem jön szóba a trágyázás. A Krupp áprilisban már kukoricát fog vetni.

Az utazási feltételek az európaiakhoz hasonlóak. Az esetleg kiküldendő magyar alkalmazottak tökéletes biztonsággal számolhatnak.

A Krupp-szerződés megtárgyalásakor *Sztomonjakov* megjegyzi, hogy a Krupp által fizetett 17,5%-ba majdnem minden adó beleértendő. Oroszországban természetbeni adót és természetbeni szállítási adót fizetnek, ezek azonban benne vannak a 17,5%-ban. A Krupp csak akkor terhelhető további adóval, ha az orosz mezőgazdaságra ilyen adókat törvényesen kivetnek. Belátható időn belül nem kell további adókkal számolni.

Krausz egy feljegyzést kér a kiosztandó koncessziókról, amelyre az ellenjavaslatunkat megtehetjük.

Gróf Károlyi megjegyzi, hogy mivel a Krupp nem foglalkozik vetőmag-nemesítéssel, amennyiben mi vállaljuk át a vetőmag-nemesítést, tulajdonképpen kedvezőbb feltételekre tarthatnánk igényt.

Sztomonjakov: Szerződésmintát fognak kapni.¹⁵⁵ Bizonyára elfogadjuk majd, hogy az első években bizonyos könnyítéseket adjunk Önöknek. Egyébként megállapítom, hogy a mezőgazdasági koncessziók ügye közös érdekünk.

¹⁵⁴ Így a német nyelvű szövegben. A földrajzi tájegységet nem tudtuk meghatározni.

¹⁵⁵ A szerződéstervezetet a szovjet fél megküldte az AMB igazgatóságának. Magyar fordítását l. MOL, Z 96, 64. cs., 83. t., 3616a/II. sz., 54–61. f.

Krausz: Kívánatos lenne jogot szereznünk arra, hogy a mezőgazdasági ipar területén 2–3 gyárat állíthassunk fel; erre előjogot kívánunk szerezni.

Sztomonjakov: Meg fogjuk adni ezt az előjogot.

Ország visszatérve a mezőgazdasági gépek javítóüzemeinek létesítésére, megjegyzi, hogy Kijevben van egy gépgyár, mely az Angol–Magyar Bank érdekeltsége volt, majd államosították, és információk szerint ma is 300 munkást foglalkoztat. Ez a Vielwerth & Dedina A. G., amely most is üzemel.¹⁵⁶ Ezt az üzemet átvennék és behizonyítanánk, hogy rövid idő alatt a mi kezünkben a gyár termelékenysége 200%-kal megemelhető lenne.

Sztomonjakov: Azok a gyárak, amelyek ma Oroszországban működnek, elvileg nem kerülnek koncesszióba. Egészen különleges előnyöket kellene ahhoz kínálni, hogy megváltoztassák a szovjet kormány szándékát.

Ország: Megvannak ezek az előnyök. Ebben a gyárban lehetne összeszerelni a bonyolultabb gépek odaszállított alkatrészeit.

Goldstejn professzor: Ezt a kérdést később lehetne Moszkvával megbeszélni.

Pintér: További javaslat lenne: a nyikolajevi hajógyárban hajóépítés, mangánhulladék importja, fakitermelés.

Sztomonjakov: Megállapíthatjuk, hogy lehetséges a gazdasági együttműködés az Önök csoportja és az orosz kormány között a mezőgazdaság és az ahhoz kapcsolódó iparágak terén. Ez a kiindulópont. Az orosz kormány örömmel fogja üdvözölni ezt az együttműködést, mivel Magyarország mezőgazdasági ország, melynek hasonlóak a viszonyai az oroszországiakhoz. Ami azután az eljárás módját illeti, koncessziós osztályunk elküld Önöknek egy szerződésmintát a mezőgazdasági koncessziókra vonatkozólag. Tanulmányozzák, és tegyék meg ellenjavasolataikat. Az erdőgazdaságra vonatkozólag szintén kaphatnak szerződésmintát, és közölhetik, mit lehet tenni ezen a területen. Tegyenek ajánlatot, amely számba veszi azokat az üzemeket, amelyek korábban magyar vagy más kapitalisták tulajdonában voltak, és azt, hogy ezeken keresztül milyen előnyöket tudnak felajánlani az orosz népgazdaságnak.

Krausz: Árucseréhez nincs ránk szükség. Mivel azonban látom, hogy nagy terhet veszünk a vállunkra, kérem, hogy az általunk vállalt nagy fáradság fejében nekünk is adjanak kisebb juttatásokat. Nagy súlyt fektetünk arra, hogy a holding társaság részére kereskedelmi koncessziót adjanak, már csak azért is, mivel Magyarországon nekünk van a legnagyobb kereskedelmi szervezetünk.

Sztomonjakov: Az orosz kormány számára e koncessziók megadása — különösen Magyarország részére — nagyon nehéz. Az Otto Wolfftól például összességében 12,5 millió aranyrubel értékű hitelt kaptunk.¹⁵⁷ Elképzelhetőnek tar-

¹⁵⁶ A Vielwerth-Dedina nevű vállalatra vonatkozó adatokat egy, a GyOSz által a kormányhoz eljuttatott dátum nélküli memorandumban találunk. A dokumentum az 1917. évi októberi forradalom után Szovjet-Oroszországban államosított magyar érdekeltségek körében megemlíti a vasúti felszereléseket gyártó kijevi vállalatot, amelynek igazgatója Bálint Bertalan magyar állampolgár volt. A polgárháborút jelentősebb károk nélkül átvészelő vállalat kinnlevőségei az államosítás idején – a GyOSz adatai szerint – összesen mintegy 4 millió aranykoronára rúgtak, alaptőkéje 1 millió rubelt tett ki. A GyOSz memoranduma a kormányhoz. D. n. (1924. augusztus 26. előtt). MOL, K 64, 10. cs., 1924–24–sz. n. (405/1924. alapsz.) 89–92. fol.

¹⁵⁷ 1922. áprilisi adatok szerint 1 aranyrubel értéke 2100 rubelnek felelt meg, bár a rubel 1922. év eleji értékvesztésének tendenciája alapján a fizetőértéke minden hónapban a felére csökkent.

tom, hogy az Önök által nyújtott előnyökért cserébe Önök is előnyökhöz jussanak. A megalapítandó vegyes kereskedelmi társaságnak az orosz kormány részére hiteleket kell nyújtania. De minél előnyösebb árat kínál nekünk a vállalat, annál engedékenyebb lehet az orosz kormány a hiteleket illetően. Az orosz kormány az import tekintetében csak olyan feltételekhez járulhat hozzá, amelyek nem károsak az orosz népgazdaságra nézve.

Krausz: Mivel Magyarország tőkében nem olyan gazdag, külföldi társakat (angol, amerikai, francia) hozhatnánk.

Sztomonjakov: Ez nekünk egyre megy.

Goldstejn professzor: Ki fogja vezetni ezeket a tárgyalásokat? Azért vetem fel ezt a kérdést, mert már több magyarországi nagyiparos járt itt.

Krausz: Az Angol–Magyar Bank. Egy nagy konzernünk van 162 vállalattal, ezek listáját megküldjük Önnek.

Sztomonjakov: Ha Ön kereskedelmi monopóliumot kíván, meg kell jegyezni, hogy ezt a szót Moszkvában nem szívesen hallják.

Krausz: Nem monopóliumot, hanem mondjuk „piaci szabadságot”.

Sztomonjakov: Oroszország túlságosan nagy, nem kötelezhetjük magunkat arra, hogy nem adunk koncessziót. Hogy áll a magyar kormány az együttműködéshez? Még nincs kereskedelmi szerződésünk.

Gróf Károlyi: Szimpátiával. Az együttműködés a miniszterelnök kifejezett kívánsága. Az esetleges kereskedelmi szerződésről nem tárgyaltunk.

Sztomonjakov: A szerződés megkötéséhez és jó lebonyolításához szükség lesz arra, hogy Magyarország és Oroszország valamilyen kapcsolatot létesítsen. A de jure elismerésre Magyarország valószínűleg nem lesz hajlandó. Másfelől viszont nagyon előmozdítaná az üzletek megkötését, ha Oroszország és Magyarország között az Angliával és a többi országgal aláírthoz hasonló kereskedelmi megállapodás (nem politikai szerződés) jönne létre. Különben a kivitelezésnél nagyon hamar nagy nehézségekbe ütköznénk. Végeredményben lehetetlen, hogy ennek lebonyolítása a berlini kereskedelmi kirendeltségen keresztül történjék. Magyarországon orosz kereskedelmi kirendeltséget, Moszkvában pedig magyar kereskedelmi kirendeltséget kellene felállítani. Ennek a vállalatnak is ez a célja. Hogyan gondolják egyébként a holding társaság megalapítását? Milyen jogszabályok alapján?

Krausz: Esetleg német cégre gondoltunk.

Sztomonjakov: Talán, de nem hiszem, hogy az elég.

Krausz: A holding társaság magyar is lehetne.

Sztomonjakov: Nekünk előnyösebb lenne a társágot Moszkvában, az orosz törvények szerint megalapítani. Küldjön ki az Önök csoportja valakit Moszkvába a helyzet tanulmányozására. Legrosszabb esetben elfogadnánk egy magyar céget is, de akkor létre kellene jönnie a kereskedelmi szerződésnek.

Krausz: Az Önök biztonságát magyar cég sem fenyegetné, hiszen a tényleges értékek Oroszországban lennének. Önök tartanak kézben bennünket, a kibocsátott kötelezvények tőlünk jönnének, az értékek az Önök kezében lennének.

Sztomonjakov: Lehetetlen, hogy kereskedelmi szerződés nélkül elfogadják a magyar céget.

Goldstejn professzor megígéri, hogy jogászaival kidolgoztatja és elküldi Budapestre a javítóműhelyek tervezetét. Megjegyzi, hogy a mezőgazdasági koncesszióra vonatkozó szerződésminta általános jellegű, ha részletezni kívánják a vetőmag-nemesítést, állattenyésztést stb., akkor a szerződést még ennek megfelelően ki kell dolgozni.

Goldstejn professzor végül megjegyzi, hogy az orosz kormány a vegyes vállalat megalapításakor nem kerülhet tulajdonosi kisebbségbe, ellenkező esetben inkább koncessziót ad.

Goldstejn professzor magánbeszélgetés céljából felkeresett. Ennek során:

I. Elsősorban vitába szállt velem, és hangsúlyozta, hogy szívesebben venne a közvetlen kapcsolattartást és a közvetítő Pintér kikerülését. Azt feleltem, hogy Pintér szolgálataira természetesen a későbbi kapcsolattartás során már nem tartunk igényt. Egy darabig azonban, amíg nem születik döntés arról, hogy a magunk részéről beszállunk-e az üzletbe vagy sem, jó, ha Pintér eljátssza a közvetítő szerepét.

Goldstejn professzor megjegyezte, hogy csak előzékenységből közölte, hogy számukra Pintér nem játszhat közvetlen megbízotti szerepet.

II. Goldstejn professzor elmondta, hogy az esetleg itt megkötendő megállapodásokat tovább kell küldeni, s azoknak a központban még különféle csatornákon kell átjutniuk. Megjegyzi azonban, hogy Moszkvának bizonyos aggályai vannak Magyarországgal szemben, mert még a legutóbbi napok hírei is arról tudósítanak, hogy az Oroszországból hazatérő hadifoglyokat, akik politikailag egyáltalán nem aktívak, már pusztán azért is megbélyegzettként kezelik itthon, mert szovjet emberekkel álltak kapcsolatban. Páriáknak tekintik őket, és üldöztetésnek vannak kitéve. Ez természetesen olyan körülmény, amely mindeféle, akár a legcsekélyebb jellegű kereskedelmi tevékenységet is kizárja.

Azt feleltem, hogy én nem óhajtok politizálni, csak tisztán gazdasági kérdéseket taglalok. Ettől függetlenül annyit kijelenthetek, sőt természetesen magam is úgy vélem, hogy a szélsőbaloldali kurzus miatt, ami itt minálunk néhány hónapig hatalmon volt, s amelynek az idején a múltat és a hagyományokat lábbal tiporták, teljesen természetes reakcióként született meg az új, szélsőjobboldali politikai irány, és az is magától értetődik, hogy minden, ami a Szovjettel kapcsolatos volt, gyűlöltté vált. Konstatálnom kell azonban, hogy fordulóponthoz érkeztünk, amikor is pontot akarunk tenni a múltbéli események végére. Az a tény, hogy a kormány beleegyezésével a kereskedelmi kapcsolatok újrafelvételével próbálkozunk, mindennél jobban bizonyítja azt, hogy az Oroszországból hazatért honfitársainkat nem üldözzük csupán azért, mert ott, Oroszországban voltak fogságban. Ha e szabály alól volnának is ritka kivételek, amelyeket egyesek felnagyítanak, azok gyakorlatilag elhanyagolhatóak. Természetesen megígértem, hogy az urak kérésére továbbítani fogom az ezirányú közléseket a mérvadó körök felé.

Berlin, 1923. március 2.

Német nyelvű gépelt másolat. Aláírás nélkül. MOL, Z 96, 64. cs., 83. t., 3616a/l. t., 21–36. f.

5.

A berlini szovjet kereskedelmi képviselőt vezetőjének, Borisz Sztomonjakovnak jelentése Georgij Pjatakovnak,¹⁵⁸ a Legfőbb Koncessziós Bizottság elnökének az Angol–Magyar Bank képviselőivel folytatott megbeszéléséről¹⁵⁹

Berlin, 1923. március 2.

Berlin, 1923. március 2.

Titkos

A Népbiztosok Tanácsa Legfőbb Koncessziós Bizottsága elnökének, G. L. Pjatakov elvtársnak

Másolatok:

J. V. Sztálin elvtársnak, a Központi Bizottság főtájtárának

L. B. Kraszín elvtárs külkereskedelmi népbiztosnak

G. V. Csicserin elvtárs külügyi népbiztosnak

M. M. Litvinov elvtárs külügyi népbiztoshelyettesnek

Az utóbbi három hónap folyamán tekintélyes magyar gyáriparosok fordultak hozzánk azzal a javaslattal, hogy hozzunk létre egy vegyes társaságot a Magyarország és Oroszország közti export és import elősegítésére. Ezek között olyan híres üzemek képviselői is voltak, mint a „Weiss Manfréd”, a „Hofherr–Schrantz”, a „Ganz–Danubius”. A háborúig Magyarország Dél-Oroszországban, s különösen Ukrajnában értékesítette mezőgazdasági gépeit. Az orosz piac hiánya nagyon érzékenyen érinti a magyar ipart.

Csicserin és Kresztyinszkij elvtársak tanácsára fogadtuk a magyarokat. Javaslatukra válaszolva két feltételt szabtuk: Szovjet-Oroszország elismerését és hitelnyújtást. Úgy véljük, hogy ha maga a magyar ipar nincs abban az állapotban, hogy jelentős hiteleket nyújtson, akkor az amerikai, az angol és bizonyos mértékben a francia tőke juthatna Magyarországon keresztül Oroszországba, minthogy Csehszlovákián és más újonnan alakult államokon keresztül is eljut.

Március 1-jén eljött hozzánk az Angol–Magyar Bank elnöke, gróf Károlyi (a volt miniszter fivére), és alelnöke, Krausz Simon. Az Angol–Magyar Bank az egyik legnagyobb magyarországi bank, amelyhez 162 vállalat tartozik a magyar ipar és mezőgazdaság különböző ágazataiból. Már a megérkezésük előtt eljuttatták hozzánk Bethlen miniszterelnöknek a magyar kereskedelmi minisztérium berlini megbízottja, Diósy számára írt levelét, melyben afelől biztosít bennünket, hogy a velünk folytatott tárgyalások az ő hozzájárulásával zajlanak, és hogy nagyon érdekli ezeknek a tárgyalásoknak a kimenetele.

A vegyes kereskedelmi társaság megalapítására vonatkozó javaslatuk ellenében azt ajánlottuk, hogy vegyenek részt az orosz ipari és mezőgazdasági termelésben.

Nagyon érdekelték őket az oroszországi mezőgazdasági koncessziók. Úgy vélik, hogy a mezőgazdaság és a mintagazdaságok kialakítása terén jelentős

¹⁵⁸ Georgij Leonyidovics Pjatakov (1890–1937): szovjet gazdaságpolitikus. 1923-tól a Legfőbb Népgazdasági Tanács elnökhelyettese, egyben a Legfőbb Koncessziós Bizottság elnöke.

¹⁵⁹ Vö. 4. sz. irat.

eredményeket értek el Magyarországon, amelyek segíthetik az orosz mezőgazdaságot. Egyes mezőgazdasági ágazatokkal is szívesen foglalkoznának, mint a vetőmagtermesztés, az állattenyésztés s ezen belül a lótenyésztés. Faipari koncessziók is érdeklik őket.

Ezenkívül felkeltettük az érdeklődésüket a mezőgazdasági gépek javítása és a javítóműhelyek hálózatának kiépítése iránt — a Legfőbb Koncessziós Bizottság ez év február 6-án elfogadott döntése szellemében. Ez azért is érdekli őket, mert délen sok magyar mezőgazdasági gép még most is üzemben van.

A termelési koncessziók közül a nyikolajevi hajógyár — amelyről már írtunk Önnek február 2-án, 59. sz. alatt¹⁶⁰ — és a dél-oroszországi mezőgazdasági gépgyárak érdeklik őket.

Az összes tervezett vállalatot egy Dachgesellschaft-szerű vegyes társaság, egy „holding company” keretén belül kívánják egyesíteni. Biztosak abban, hogy az ehhez szükséges teljes pénzüsszeget be tudják ruházni Oroszországban.

Kérjük, küldjön irányelveket és utasításokat a további tárgyalások folytatására.

Nem tudjuk, miért akar a magyar pénzügyi arisztokrácia behatolni az orosz iparba és egyes mezőgazdasági ágazatokba, de ha úgy döntenek, hogy ezen az úton veszik fel a gazdasági kapcsolatokat Oroszországgal, akkor a fent említett körök alkalmasak arra, hogy elérjék ezt a célt.

Az OSzFSzK németországi kereskedelmi képviselője és a koncessziós bizottság elnöke: *Sztomonjakov*

A koncessziós osztály vezetője és a koncessziós bizottság tagja: *Goldstejn*

Orosz nyelvű gépelt eredeti. GARF, f. 8350. op. 1. gy. 1440. l. 11–13.

6.

Alekszej Usztyinovnak, a berlini szovjet nagykövetség első titkárának jelentése

Makszim Litvinov szovjet külügyi népbiztoshelyettesnek a Diósy Ödönnel, a magyar kormány berlini gazdasági ügynökével és Pintér Miksa üzletemberrel folytatott megbeszéléséről

Berlin, 1923. március 27.

A Külügyi Népbiztosságra Litvinov elvtársnak

Berlin, 1923. március 27.

Másolat Sztomonjakov elvtársnak
Személyesen
Szigorúan titkos

Tisztelt Makszim Makszimovics!

Tegnap meglátogattam a korábbi jelentésekből Ön által is ismert magyar politikai alkusz (és közel sem ártatlan, de ügyes üzletember), Pintér Miksa az An-

¹⁶⁰ A berlini szovjet kereskedelmi kirendeltség 1923. február 2-i jelentésében beszámolt róla, hogy Diósy Ödön, a Magyar Általános Hitelbank köré szerveződő üzleti érdekeltség képviselőjeként megbeszélést folytatott a kereskedelmi ügynökség munkatársaival. Diósy a Bethlen miniszterelnök által kiállított megbízólevélre hivatkozva közölte, hogy felhatalmazást kapott egy vegyes kereskedelmi társaság megalapítására és a nyikolajevi hajógyárak bérbevételére irányuló tárgyalások vezetésére. GARF, f. 8350. op. 1. gy. 1440. l. 1.

gol–Magyar Bank képviselőjének, Diósy Ödönnek a kíséretében.¹⁶¹ Ahogy Ön előtt is ismert, ez a bank arra készül, hogy jelentős hiteleket nyújtson nekünk egy orosz–magyar vegyes társaság keretében, amely részt venne az Oroszországgal folytatott kereskedelemben és az orosz termelésben. A vállalat megalapításának kezdeményezőivel — Fenyővel, Károlyival és Krausszal — folytatott megbeszélésről annak idején már írt Nyikolaj Nyikolajevics.¹⁶²

Ez a cég most más csoportok és személyek próbálkozásai miatt aggódik (például amiatt, hogy Földes¹⁶³ néhány hónappal ezelőtt üzletet kötött velünk kőolaj szállítására Novorosszijszkból, és most egy hasonló üzlet megkötésére készül). Attól tart továbbá, hogy ezek a rivális kezdeményezések megakadályozzák majd, hogy hatalmas összegeket zsebeljenek be, és éppen az általuk tervbe vett nagy üzlet megkötése előtti pillanatban több lehetséges partnert lecsapnak a kezükről.

A Pintért hozzám kísérő Diósy e félelmeit közölte velem, s azt kérte, hogy egyezményünk aláírásáig valamilyen módon távolítsuk el a szervező munkájukat zavaró riválisokat. Egyébként hasztalan mondtuk a magyaroknak, hogy Pintér jelenléte nem segít, csak árt az ügynek, úgy látszik, hogy vagy sehogy sem tudnak elszakadni tőle, vagy továbbra is úgy vélik, hogy Pintér számukra megfelelő és hűséges közvetítő.

A beszélgetésnek ez a hivatalos része kissé érdektelen volt, mivel túlment kompetenciám keretein és a kereskedelmi képviselő, illetve Goldstejn elvtárs hatáskörébe tartozik. Ő folytatja ezeket a tárgyalásokat, és neki jogában áll ezekben a kérdésekben dönteni a Borisz Szpiridonovicssal¹⁶⁴ vagy Moszkvával történt egyeztetés alapján.

Érdekesek voltak azonban azok az általános kijelentések, amelyeket Diósy és Pintér csak mellékesen tettek. Ezek közül a következőket tartom szükségesnek megjegyezni:

1. Románia azzal fenyegetőzik, hogy nem engedi át a Dunán a Magyarországnak szánt orosz rakományokat (egyébként a magyarok nem tulajdonítanak ennek nagy jelentőséget, mivel a dunai hajózás nemzetközi).

2. Magyarország és Szovjet-Oroszország „gazdasági” közeledése riadalmat váltott ki Romániában és Lengyelországban.

3. Franciaország ugyanebből az okból aggódik, s főként attól fél, hogy a „gazdasági” közeledés „politikai” közeledéshez vezethet (állítólag még egy francia diplomáciai jegyzéket is átadtak emiatt a magyar kormányoknak).¹⁶⁵

4. Pintér közölte, hogy a francia követség kitartóan a francia–orosz közeledésről szóló híreszteléseket terjeszt Magyarországon, és amikor például

¹⁶¹ Nincs nyoma annak, hogy Diósy valóban az AMB képviselőjében tárgyalta volna.

¹⁶² Kresztyinszkij berlini szovjet nagykövet. Kresztyinszkij jelentését a Károlyival és Krausszal folytatott megbeszéléseiről nem találtuk meg. Fenyő, Károlyi és Krausz berlini tárgyalásaira I. a 3–5. sz. iratokat. L. erre még 56. jegyz.

¹⁶³ Földes Albert: a Magyar Általános Hitelbank érdekeltségében lévő Kőolajfinomítógár Rt. igazgatóhelyettese, egyben a Központi Ásványolajipari Rt. igazgatótanácsának tagja.

¹⁶⁴ Sztomonjakov, a berlini szovjet kereskedelmi képviselő vezetője.

¹⁶⁵ Nem tudunk erről a diplomáciai jegyzékről.

egyszer a budapesti francia követség tanácsosa beszélt erről, a beszélgetésen jelen lévő angol követ folyamatosan jegyzetelte a szavait.

5. Diósy nem hisz abban, hogy a francia kormány komolyan megállapodásra törekedne velünk, mivel Franciaország tovább folytatja a Lengyelország támogatására irányuló rövidlátó politikáját, az Oroszországgal való közeledés pedig megakad azon a követelésen, hogy törlesszük az adósságokat.

6. Állítólag Horthy kissé aggódik amiatt, hogy a Berlinben megforduló összes magyar üzletember politikai meggyőződéstől függetlenül a Budapestre való visszaérkezése után nagy lelkesedéssel beszél azokról a „bolsevik politikusokról”, akikkel Berlinben találkozott (a legkülönbözőbb irányultságú magyar napilapokban valóban több interjú, észrevétel és cikk jelent meg, amelyek nagyon kedvezőek ránk nézve). Pintér még azt is bizonygatta, hogy állítólag Bethlen gróf panaszkodott neki amiatt, hogy a magyar üzletemberek hatalmas ambíciói megnehezítik számára az Oroszországhoz való közeledést politikai vonalon, mivel mindez bizalmatlanságot kelt Horthyban, aki kérlelhetetlen ellensége ennek a közeledésnek.

Úgy tűnik tehát, hogy mindössze ennyi lényeges eleme volt ennek a beszélgetésnek, amelyet – ismervén Pintér beszédességét, aki majd megpróbálja mindezt szétkürtölni – a magam részéről arra használtam fel, hogy kifejtsem mindazt, aminek el kell jutnia a franciák, magyarok, románok és lengyelek fülébe. Természetesen csak a legegyszerűbb és legártatlanabb dolgokról beszéltem.

Elvtársi üdvözlettel:

Usztyinov

Orosz nyelvű gépelt másodlat. AVP RF, f. 04. op. 11. p. 67. gy. 937. l. 27-28.

Paál Vince

A DIPLOMÁCIA „KONYHÁJÁBAN”

Gratz Gusztáv a breszt-litovszki béketárgyalásokon

Bevezetés

Gratz Gusztáv (1875–1946) a 20. század első fele magyar történelmének jelentős személyisége volt, aki a politikában és a gazdasági életben egyaránt fontos szerepet játszott, s mint publicista és történétíró maradandót hagyott hátra. A különböző történeti feldolgozásokban számos történelmi esemény szereplőjeként találkozunk nevével. A *Huszádik Század* című folyóirat és a Társadalomtudományi Társaság egyik alapítójaként s az 1905–1906. évi kormányzati válság idején az általános választójog mellett kiállításával került a történétírás látókörébe, hogy aztán háttérben vagy előtérben végezte ott maradjon.¹

Gratz Gusztáv német evangélikus pap fiaként a dualizmus korában a soknemzetiségű Magyarországon született. A család generációkon át fokozatosan haladt az államnemzethez történő asszimiláció útján. Ő már azt a generációt képviselte, amelyik német kultúrájának feladása nélkül azonosult a politikai magyar nemzettel. Meghatározó élményt jelentett számára az a multikulturális miliő, amelyben Gölnichányán, Iglón, Kolozsvárott és Besztercén gyermek- és ifjúkorát eltöltötte. Részben az ott szerzett tapasztalatok, részben pedig egyéni hajlamai képessé tették arra, hogy a különböző nemzetiségek közötti ellentéteket „felülről” tudja szemlélni. A kétségkívül ambiciózus fiatal Gratz

¹ Gratz Gusztáv életéről, illetve pályájának egyes korszakairól csak rövidebb publikációk léteznek. Gratz nemzetiségi politikusi működését negatívan értékelték Johann Weidlein sok életrajzi pontatlanságot tartalmazó életrajzi összefoglalójában. L. *Johann Weidlein*: Gustav Gratz (1875– nach 1946). In: *Üb: Der verlorene Söhne*. Bd. 1. Kurzbiographien großer Ungarn deutscher Abstammung. Wien, Ueberreuter, 1960. 32–38. Születésének centenáriuma emlékezett meg Anton Tafferner, aki szintén elégedetlen volt Gratz nemzetiségpolitikai programjával. L. *Anton Tafferner*: Gustav Gratz, 1875–1946. Eine Betrachtung zu seinem Zentenarium. Südstdeutsche Vierteljahresblätter, 1975. Folge 2, 110–114. Jó életrajzi összefoglalót közölt — kisebb pontatlanságokkal — Gyarmati György. L. *Gyarmati György*: Gratz Gusztáv a Monarchia felosztásának következményeiről. Történelmi Szemle, 1995. 1. sz., 83–98. Gratz élete végének egy kellemetlen epizódját ismertette Kozáry Andrea. L. *Kozáry Andrea*: Gratz Gusztáv és az újjászerveződő magyar rendőrség 1945 nyarán. Társadalmi Szemle, 1997. 7. sz. 79–86. Magam elsősorban emlékiratai alapján vázoltam fel Gratz életpályáját, különös tekintettel történétírói munkásságára. L. *Gratz Gusztáv*: Magyarország a két háború között. Szerk., a jegyz. és az utószót írta Paál Vince. Budapest, Osiris, 2001. 355–389. Gratz bonyhádi képviselőségét az emlékiratok alapján Tilkovszky Loránt ismertette. L. *Tilkovszky Loránt*: Gratz Gusztáv bonyhádi képviselőisége (1926–1931, 1931–1935). In: A Völgység huszadik százada. Struktúrák és konfliktusok. Előadások a III. Völgységi konferencián. 2000. okt. 21–22. Szerk. Szita-Szöts Zoltán, Bonyhád, Völgységi Múzeum, 2001. 85–91. Gratz nemzetiségpolitikai működését *Gratz Gusztáv alternatívája a nemzetiségi politikában* címmel foglaltam össze (Limes, 2002. 1. sz. 127–135.). Gratznak az 1920-as évek közepén a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvétele érdekében kifejtett aktivitásával Seres Attila foglalkozott. L. *Seres Attila*: A bolsevizmus esküdt ellensége. A Szovjetunió nagy barátja. Szovjet dokumentumok Gratz Gusztáv pályaképehez 1924–1925. Történelmi Szemle, 2002. 3–4. sz. 369–399.

újságíróként a századforduló Budapestjén kapcsolatba került a politikai elittel. Ugyanakkor meghatározó szerepet játszott a *Huszadik Század* című folyóirat nevével fémjelezhető főleg fiatal értelmiségiekből álló reformer mozgalomban, amely a gyors ütemben iparosodó és polgárosodó ország szociális és nemzetiségi problémáira, valamint a dualista Monarchia szerkezetének válságjeleire kívánta felhívni a figyelmet. A klasszikus liberalizmus elveit valló Gratz azonban a létező viszonyok megreformálását (pl. a választójog kiterjesztésével) és nem azok gyökeres megváltoztatását kívánta. Míg korábbi eszmetársai nagyobb részének útja a polgári radikalizmushoz, addig az övé kormánytámogató országgyűlési képviselőként az *establishment* soraiba vezetett. Az egyidejűleg országgyűlési képviselőként, újságíróként és a Gyáriparosok Országos Szövetségének igazgatójaként tevékenykedő Gratz szaktudásával és imponáló munkabírásával felhívta magára a vezető politikai elit figyelmét. Külügyminiszteriumi osztályfőnök, majd magyar pénzügyminiszter lett. Saját bőrén tapasztalhatta, hogy a társadalmi felemelkedés a soknemzetiségű Magyarországon nem magyarok részére is lehetséges, hacsak nem fordulnak szembe a magyar szupremáciával. Az 1918–1919-ben lezajlott forradalmi eseményekkel semmilyen közösséget nem vállalt, mert a radikális változásokról az volt a véleménye, hogy azok ritkán teszik boldoggá a népeket.

A Monarchia összeomlásának idejére kialakult politikai nézetei a két világháború közötti korszakban sem változtak. Továbbra is a Monarchiát alkotó népeket közös munkára egyesítő államszövetség híve volt. A Monarchia felbomlasztását olyan történelmi hibának tartotta, amely csak valamely nagyhatalomnak — a breszt-litovszki és a bukaresti béketárgyalásokon szerzett tapasztalatai alapján elsősorban Németországra gondolt — a térségben való terjeszkedése előtt nyitja meg az utat. Ennek megakadályozása céljából a Monarchia népeinek egységbe fogását a Monarchia vagy annak valamilyen megreformált változatának a helyreállításával szükségesnek vélte. Az érintett népeket összekötő kapocsként pedig továbbra is csak a nemzetek feletti, sok évszázados hagyományra támaszkodó Habsburg-házat tudta elképzelni. Ebből a racionális érvelésből eredt — az uralkodónak tett esküje mellett — legitimizmusa. Liberális gazdasági szemléletéből adódóan is a régió egységének volt a híve. A liberalizmus látszott alkalmasnak a különböző nemzetek közötti türelmetlenség meghaladására is. Alapmeggyőződése feladása nélkül Gratz mindig igyekezett az adott helyzethez alkalmazkodni. Ugyanakkor az a képessége, hogy mások érvrendszerét is magáévá tudta tenni, alkalmassá tette arra, hogy a különböző vélemények között közvetítőként lépjen fel. A kompromisszumok emberének bizonyult a bécsi magyar ellenforradalmárok között is, amikor a Tanácsköztársaság megdöntésének lehetőségeiről volt szó.

A Monarchia és a történelmi Magyarország felbomlása egyelőre az ő életében — mint ahogy talán számos politikus életében — sem hozott mélyreható változást. Szimptomatikus, hogy a kettős Monarchia utolsó éveiben emelkedett a miniszterségig, és az ellenforradalmi rendszer első időszakában is miniszteri tisztséget viselt. Ez azonban nem jelentette az új helyzet maradéktalan elfogadását. A dualizmus korának Magyarországával szemben is sok tekintetben fenntartásai voltak. Még kevésbé volt elégedett a trianoni Magyarország berendezkedésével. Az új

rendszer hibáival bécsi magyar követként (1919. október 7-től 1921. január 16-ig) szembesült. Magyarország a nemzetiségi kérdésben az ország etnikai összetételének alapvető módosulása ellenére továbbra is szűkkeblű maradt. Bécsi követként tapasztalta, hogy Magyarország, ahol a helyzet túlságosan is emlékeztetett a világháború előtti viszonyokra, a külföld szemében reakciós államnak számított. A Monarchia helyén létrejött államalakulatokat visszalépésnek tekintette a korábbi állapothoz képest, mert azokban a megerősödő nacionalizmus nyert teret, és ezen államok autarkiára törekvő gazdaságpolitikáját is helytelenítette. Rövid külügyminiszersége alatt (1921. január 17-től április 12-ig) kísérletet tett arra, hogy Magyarország stratégiai céljainak feladása nélkül a szomszédos országokhoz közeledjen. Gratz kezdeményezése azonban epizód maradt a két világháború közötti magyar külpolitikában.

Miniszersége kérésélettűnek bizonyult, mert IV. Károly sikertelen húsvéti visszatérési kísérlete alkalmából legitimizmusa miatt összeütközésbe került a hatalom birtokosaival. Gratz teljes mértékben hitelt adott a király azon állításának, hogy akcióját legfelsőbb francia politikusok támogatják. Mivel a kormányzó és a kormány megakadályozták a király hatalomátvételét, és Gratznak mint külügyminiszternek az utasításait sem vették figyelembe, lemondott a miniszerségről, igaz, a restaurációs kísérlet keltette belpolitikai hullámok napokon belül az egész Teleki-kormányt is elmosták. A miniszteri bársonyszéktől történő megválása után Gratz IV. Károly magyarországi exponenseként a húsvéti kudarcból okulva a király visszatérését a kormányzati tényezőkkal egyetértésben kívánta előkészíteni. Közvetítői szerepe — nem utoljára — eredménytelen maradt, mert a király, elveszítvén bizalmát a magyar kormányzat őszinte szándékában, hogy az tényleg törekszik a királyi hatalom helyreállítására, ismételten kész helyzet teremtésével kísérlete meg magyar trónja elfoglalását. Gratz más legitimista politikusokkal egyetemben, amikor a királyt elhatározásától nem tudták eltántorítani, Károly mellé állt. A királyt azonban nem buzdította a visszatérésre, és minden valószínűség szerint annak közvetlen előkészítésében sem vett részt.

Az októberi puccskísérlet után történt letartóztatása és vád alá helyezése után úgy tűnt, hogy politikai pályája véget ér. Egzisztenciális megfontolásokból a politikától való végleges visszavonulás gondolata is foglalkoztatta. Azzal is szembesülni kényszerült azonban, hogy politikai okokból vád alá helyezett, a hatalmon levő politikai elittel rossz viszonyban álló személyként a gazdasági életben való érvényesülés, megfelelő állás szerzése sem könnyű. A közélettel a kapcsot ekkoriban a közéleti írás jelentette számára. Számos publicisztikában szólott hozzá a bel- és külpolitika aktuális és kevésbé aktuális kérdéseihez. Cikkeiben egyaránt tartózkodott a túlzott ellenzékiesség és a kormány iránti békülékenység hangnemétől.

A kormánykörökben akkor vált ismételten „szalonképessé”, amikor 1923-ban bevonták a kisebbségi rendelattervezet előkészítő munkájába, s Bethlen István kívánságára — a miniszterelnök sakkjátszmájának figurájaként — egy évvel később elvállalta a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) elnöki posztját. Ezzel egy időben szüntették meg a királypucsbán részt vett legitimista politikusok ellen indított büntetőjogi eljárást. Új tisztségének köszönhető-

en aztán a következő parlamenti választásokon újra bevonulhatott a képviselőházba is. Nyilvánvalóan az sem véletlen, hogy Gratz éppen az 1920-as évek közepétől került be több tucat gazdasági vállalkozás igazgatótanácsába.

Az adott helyzethez mindig alkalmazkodni igyekvő Gratz nem volt azonban sohasem annyira opportunistá, hogy az elvei feladásához vezetett volna. A kormány támogatásával jutott ugyan képviselői mandátumhoz, de mivel a Bethlen-kormány politikájával nem tudott megfelelő mértékben azonosulni 1931-től kormánypártiként is fenntartotta magának azt a jogot, hogy azokban a kérdésekben is nyilatkozhasson, amelyekben a kormányétól eltérő álláspontot képvisel. Mindenekelőtt helytelenítette a Bethlen által kijelölt külpolitikai irányvonalat, amely nagyhatalmi segédlettel kívánta megvalósítani a magyar külpolitika elsődleges célját: a revíziót, s csak ezt követően tudta elképzelni a szomszédokhoz való közeledést. Gratz abból indult ki, hogy a mindenkori külpolitika elsődleges céljának a meglévő birtokállomány biztosításának kell lennie. Ez pedig feltételezte a szomszédos országokkal való *modus vivendi* létrehozását, s az általa képviselt közép-európai együttműködés is ezt feltételezte. Ez implicite azt is magában foglalta, hogy a reális cél csak az etnikai revízió lehet. Kifogásolta a Bethlen-kormány gazdaságpolitikáját is, mert az Gratz szerint túlságosan nagy teret hagyott a gazdasági életbe való állami beavatkozásnak. Gratz Bethlentől eltérően szükségesnek tartotta volna a politikai demokrácia kiterjesztését, kárhóztatta a dualizmus időszakára emlékeztető hegemonisztikus pártrendszert.

Nagyra értékelte viszont Bethlen nemzetiségi politikáját. Nem vette azonban észre, hogy Bethlen a magyarországi németységnek tett engedményeket is eszköznek használja politikája számára. Gratz német származása ellenére nem ápolta kapcsolatot a hazai németséggel, a kisebbségi kérdésben elfoglalt türelmes álláspontja inkább liberalizmusából fakadt. Az MNNE élén a magyarországi németiség kulturális törekvései iránti megértéssel saját funkcióját ő maga is a kisebbség és az államnemzet közötti közvetítésben látta.

A Monarchia utódállamainak együttműködéséért nemcsak a parlamentben és a sajtóban emelte fel szavát, hanem egyéni kezdeményezésből gyakori külföldi útjait is kihasználva, Vámbéry Rusztem kifejezésével élve „a magyar politika kereskedelmi utazójaként”, kereste az érintkezést a szomszédos országok — elsősorban Csehszlovákia — vezetőivel, hogy meggyőzze őket is arról, nincs ésszerű alternatívája a közeledésnek. Különös aktivitást fejtett ki ebben a tekintetben a világgazdasági válság idején, amikor úgy tűnt, hogy a krízis okozta sokk kedvez a Monarchia összeomlása óta általa hirdetett elképzeléseknek. A gazdasági válságból való kilábalás azonban nem a térség kis nemzetjeinek együttműködését, hanem Németországnak a térségben fokozódó befolyását eredményezte.

A világgazdasági válság következtében Bethlen miniszterelnök is lemondásra kényszerült. Ezzel Gratz pozíciói is romlottak, hiszen Bethlen utódaival nem állt olyan közeli kapcsolatban. Károlyi Gyula a kisebbségi kérdésben foglalt el rendkívül merev álláspontot, a Gömbös által a húszas években képviselt „új tanok” pedig taszították Gratzot. A kormánypártból való kiválását közvetlenül Gömbös határozottan kinyilvánított antilegitimizmusa motiválta.

A 1930-as évek elejére az MNNE élén játszott közvetítői szerepe is válságba jutott. Gratz alapállása a nemzetiségi kérdésben a kisebbség és az államnemzet

közötti jó viszony fenntartása volt, csak ennek keretében tudta elképzelni a kisebbség érdekérvényesítését. Síkraszállt a hazai németiség jogos kulturális igényeinek a kielégítéséért, ami a német nyelvű iskoláztatás és művelődés biztosítását foglalta magában, de a leghatározottabban elutasított minden olyan törekvést, amely a népcsoport politikai megszervezését célozta, és ellenzett mindenemű össznémet szolidaritást, ha az a német kisebbség állampolgársági kötelezettségeit érinti. Mivel az MNNE működése és a nemzetiségi népiskolai rendszer kiépítése a hatóságok részéről akadályokba ütközött, ugyanakkor a hazai németiség több vezetője a Német Birodalom oldalán keresett támaszt, Gratz — közvetítői szerepét lehetetlennek látva — lemondott az MNNE elnökségről. Gömbös és a német kisebbség képviselőinek kérésére aztán 1934-től újra az egyesület élére állt. Ez egyrészt rávilágít Gratz lelki habitusára, aki a számára terhet jelentő megbízatásokat sem tudta visszautasítani, ha személyének fontosságára apelláltak. Másrészt az a tény, hogy Gratz Gömbös miniszterelnöksége alatt is betöltötte az egyesületi elnöki posztot, annak is bizonyítéka, hogy Bethlen és Gömbös nemzetiségi politikája között lényegében nem volt különbség. Az az érdekes szituáció állt elő, hogy Gratz a Polgári Liberális Párt ellenzéki képviselőjeként súlyos kifogással illette a Gömbös-kormány politikáját, s ugyanakkor továbbra is a kormány útmutatásai szerint jár el az MNNE ügyeiben. Gratz közvetítői szerepe a harmincas évek közepétől fokozatosan kétfrontos harccá változott. Egyrészt emlékiratok egész sorával kívánta a kormányt rábírní a meglévő nemzetiségi rendeletek szigorú betartására, másrészt pedig a kormányzattal egyetértésben küzdelmet folytatott a népinémet irányzat ellen, amely Gratztól eltérően nem a magyarság és a hazai németiség közötti összhang feltétlen megőrzésére, hanem a magyarországi németiség népi öntudatra ébresztésére és a birodalmi németiséggel való népi összetartozására helyezte a hangsúlyt. Amikor aztán a magyar kormány a Német Birodalom iránt tett gesztusként engedélyezte a radikális elemek külön szervezetének létrehozását, Gratz lemondott az MNNE elnökségéről, és teljesen visszavonult a nemzetiségi politikától.

Az 1930-as évek közepétől szomorúan konstataálta, hogy mind a bel-, mind a külpolitika alakulása ellentmond az általa képviselt ideáloknak. Többnyire a képviselőházban, a költségvetési vita keretében fejtette ki nézeteit a magyar külpolitikai irányvonalnak a szomszédos országokhoz való közeledéssel történő kiegészítésének szükségességéről, ismételten kárhoztatta a fokozódó állami beavatkozást a gazdasági életbe, és óvott a demagóg jelszavakra építő, külföldi mintákat követő diktatórikus rendszerek követésétől.

Nézeteit sohasem képviselte doktrinér módon. Ha nem értett is egyet azal, hogy Magyarország Németország és Olaszország támogatására építi külpolitikáját, tudomásul vette a kialakult helyzetet, s annak egyoldalúságán kívánt enyhíteni. Ugyanúgy a gazdasági bajok fő okát a gazdasági liberalizmustól való eltávolodásban jelölte meg, de elfogadta, hogy vannak olyan helyzetek, amikor elkerülhetetlen a gazdasági élet mesterséges szabályozása, s hogy Magyarország nem folytathat liberális gazdaságpolitikát, ha a szomszédjai sem ezen elvek mentén alakítják a magukét. Gratz folytonosan bírálta a magyarországi pártviszonyokat, amelyek nem tették lehetővé, hogy kormányképes ellenzék alakuljon ki, de e nézeteinek hangoztatását nem tartotta időszerűnek, amikor a szélsőjobbol-

dali mozgalmak megerősödése nyomán attól lehetett tartani, hogy ezek hatalomra is kerülhetnek, és felszámolják a parlamentarizmust. Az 1918–1919. évi forradalmi eseményeken okulva azon a véleményen volt, hogy azoktól a mozgalmaktól, amelyek hatalmukat a szabadság megsemmisítésére fordítanák, a szabadság is megtagadható.

Gratzot mint náciellenes, a zsidótörvényeket a polgári jogegyenlőség és a humanitás talajáról egyaránt ellenző, a magyarországi németység népinémet irányzatát támadó politikust a német megszállók Mauthausenbe deportálták, ahonnan azonban befolyásos ismerősei közbenjárására három hónap múlva szabadon bocsátották. Élete utolsó éveiben emlékiratait rendezte, és befejezte a Horthy-korszakot átfogó történeti művét.

***

Gratz Gusztáv igen termékeny életművet hagyott maga után. Politikai és gazdasági tárgyú írásainak száma több százra rúg. Jól ismert, hogy terjedelmes német nyelvű memoárt³ is készített, amely remélhetőleg a közeljövőben magyar és német nyelven is megjelenik. Géppel írt emlékiratai két részből állnak. Az egyik rész mintegy 120 oldalon a Gratz család, valamint Gratz édesanyja és felesége családjának történetét és Gratz Gusztáv 1918-ig terjedő önéletírását tartalmazza, míg a másik rész 452 oldalon Gratz életének 1917-től 1945 tavaszáig, Bécs szovjet megszállásáig tartó eseményeit tárgyalja. Ez a rész meglehetősen nagy terjedelmet, mintegy 100 oldalt szentel a breszt-litovszki és a bukaresti béketárgyalások ismertetésének.⁴ A hagyaték részét képezik továbbá Gratz 1917–1921-ben lejegyzett, de a másolás és a festék elhalványodásának következtében sok helyütt teljesen olvashatatlan, ugyancsak németnyelvű naplói (*Tagebücher*), amelyek néhány pontban kiegészítik gépírási emlékiratait.

Az emlékiratokra először Günter Schödl hívta fel a történészszakma figyelmét a *Südostdeutsches Archiv* és a *Történelmi Szemle* hasábjain.⁵ Az emlékiratoknak a forradalmakra, Gratz követi és külügyminiszteri tevékenységére, valamint Károly király visszatérési kísérleteire vonatkozó részét magyar nyelven Gecsényi Lajos és Sipos Péter jelentették meg.⁶ A német egyesület élén játszott szerepéről és a Mauthausenbe történt deportálásáról szóló részeket magyarul Tilkovszky Loránt adta ki.⁷

² Ezekből bő válogatást ad *Gratz: Magyarország a két háború között*. I. m. 391–397.

³ Az emlékiratok az Osztrák Állami Levéltárban és a budapesti Hadtörténelmi Levéltárban találhatóak meg. Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA), Kriegsarchiv, Sammlungen, Nachlässe B.u.C./19.

⁴ Die Erinnerungen des Gustav Gratz für die Jahre 1918 bis 1945. ÖStA, Kriegsarchiv, Sammlungen, Nachlässe B.u.C./19 Nr. 1.

⁵ Günter Schödl: Trianon-Ungarn und die deutsche Minderheitenpolitik. Zu den „Lebenserinnerungen“ von Gustav Gratz. *Südostdeutsches Archiv*, 1983/1984. 139–151.; *Uő: Magyar politika túl a nacionalizmuson és a nemzeti államon*. Gratz Gusztáv (1875–1946). *Történelmi Szemle* 1986. 1. sz. 36–57. Ez utóbbi írás német nyelvű változata: *Uő: Ungarische Politik jenseits von Nationalstaat und Nationalismus: Gustav Gratz (1875–1946)*. In: *Uő: Formen und Grenzen des Nationalen. Beiträge zu internationaler Integration und Nationalismus im östlichen Europa*. Erlangen, Inst. für Gesellschaft und Wissenschaft an der Univ. Erlangen-Nürnberg, 1990. 137–188.

⁶ *Gecsényi Lajos – Sipos Péter: Gratz Gusztáv emlékiratai*. *Történelmi Szemle*, 2000. 3–4. sz. 309–369.

⁷ *Tilkovszky Loránt: Gratz Gusztáv német nemzetiségpolitikai törekvései s azok kudarca*. *Századok*, 2002. 1. sz., 153–185.; *Uő: Gratz Gusztáv sorsa és nézetei a német megszállás után*. *Történelmi Szemle*, 2000. 3–4. sz., 371–391.

Gratz gyermekkorától diplomáciai pályáról álmódott, szívesen ment volna a bécsi Konzuli Akadémiára, az azzal járó költségek viselését azonban családja anyagi helyzete nem tette lehetővé. Érdeklődése érthető módon elsősorban az újkori történelem, a politika, az államtudományok és a nyelvtanulás felé fordult. A német és a magyar mellett tizenhét évesen nehézség nélkül olvasott franciául, és autodidakta módon elsajátította az angol nyelvet is. Amikor a külügyminisztérium kereskedelempolitikai osztályfőnökeként a Konzuli Akadémia is neki volt alárendelve, egyfajta elégtételt érezhetett, hogy ha kerülő úton, véletlen révén is, de sikerült elérnie fiatalkori célját.⁸ Talán nem véletlen, hogy emlékirataiban meglehetősen nagy terjedelmet szentel a breszt-litovszki és a bukaresti tárgyalásokon szerzett élményeinek, amelyeket memoárjában ő maga is élete egyik legérdekesebb eseményének nevez.

A breszt-litovszki béketárgyalások több résztvevője is hagyott hátra emlékiratot, amelyben hosszabban-rövidebben említik ezt az eseményt.⁹ Richard von Kühlmann német külügyminiszter nem túl nagy terjedelmű visszaemlékezéseiben nem foglalkozik részletesen a breszt-litovszki eseményekkel, Gratz nevét nem is említi. 1918. február 8-ai keltezésű, Hertling birodalmi kancellárnak küldött jelentésében viszont beszámol Ottokar von Czerninnek, a Monarchia külügyminiszterének és Gratznak a német és orosz álláspont közötti közvetítéséről.¹⁰ Max Hoffmann tábornok könyvében sem fordul elő Gratz neve. Lev Trockij külügyi népbiztos sem szól Gratz kísérletéről, hogy a megfeneklett tárgyalásokat az elvi álláspontok kikapcsolásával mégiscsak sikerüljön a megegyezés irányába terelni. Czernin emlékirataiban röviden szól arról, hogy Gratz ötletere tárgyalta Trockijjal, annak kipuhatolására, vajon lehetséges-e a megegyezés. 1918. február 6-ai bejegyzéssel írja, hogy Trockijhoz magával vitte Gratzot is, „aki minden vele szemben támasztott elvárásomat túlszárnyalta”.¹¹ Pokorny Hermann alezredes nem volt beavatva azokba a magánmegbeszélésekbe, amelyek Czernin, Trockij és Gratz részvételével folytak, így természetesen nem is tudhatott Gratz megegyezési javaslatáról. Az osztrák–magyar diplomáciai küldöttséggel kapcsolatban azonban megjegyzi: „feje gróf Czernin külügyminiszter volt, annak esze Gratz Gusztáv követ”.¹²

***

⁸ Familiengeschichte mit einer bis zum Jahre 1919 reichenden Autobiographie. 70-71. ÖstA, Kriegsarchiv, Sammlungen, Nachlässe. B.u.C./19 Nr. 2.

⁹ Richard von Kühlmann: Erinnerungen. Heidelberg, Schneider, 1948.; Max Hoffmann: Die Aufzeichnungen des Generalmajors Max Hoffmann. Bd. 1–2. Hrsg. von Karl Friedrich Nowak. Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1929. Ez a kötet magában foglalja Max Hoffmann tábornok *Der Krieg der versäumten Gelegenheiten* c. művét is (München, Verlag für Kulturpolitik, 1923).; Ottokar Czernin: Im Weltkriege. Berlin–Wien, Ullstein, 1919.; Lev Trockij: Eletem. Ford. Dandé Krisztián. Az előszót és a jegyz. írta Kun Miklós. Debrecen, Kossuth, 1989.; Pokorny Hermann: Emlékeim. A láthatatlan hírszerző. Szerk. Bakonyi Péter. Budapest, Petit Real, 2000.

¹⁰ Der Friede von Brest-Litowsk. Ein unveröffentlichter Band aus dem Werk des Untersuchungsausschusses der Deutschen Verfassungsgebenden Nationalversammlung und des Deutschen Reichstages. Bearb. von Werner Hahlweg. Düsseldorf, Droste, 1971. 506.

¹¹ Czernin: i. m. 335.

¹² Pokorny: i. m. 91.

A központi hatalmak (Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia, Törökország és Bulgária) és Oroszország valamint Ukrajna között a breszt-litovszki fegyverszüneti- majd béketárgyalásokra az oroszországi bolsevik hatalomátvétel után került sor.¹³ A békét Szovjet-Oroszország kezdeményezte, mert a bolsevik forradalom után a háborúba belefáradt orosz hadsereg a teljes felbomlás szélén állt, s az ország gazdaságilag is kimerült volt, s a bolsevik vezetésnek mindenképpen lélegzetvételnyi szünetre volt szüksége, hogy hatalmát megszilárdíthassa. Az 1917. december 15-én aláírt fegyverszünet után, december 22-én megkezdődött béketárgyalásokat az orosz fél forradalmi eszméinek a propagálására is szívesen volna felhasználni, a tárgyalásokról ugyanis orosz javaslatra tájékoztatták a nyilvánosságot. Hamar megmutatkozott azonban, hogy a tárgyaló felek között szinte áthidalhatatlanok az ellentétek. Németország hatalmas területek megszerzésére törekedett, az orosz delegáció pedig — 1918. január elejétől Trockijjal az élén — az önrendelkezés elvére hivatkozva a németek által megszállt területek (orosz Lengyelország, Baltikum) kiürítését követelte, s a tárgyalásokat a remélt általános világforgóradalom bekövetkezéséig igyekezett elhúzni.¹⁴ Miután az oroszokkal kötendő béke lehetősége egyre bizonytalanabbá vált, a központi hatalmak részéről felmerült az Ukrajnával kötendő különbéke ötlete. Ennek fontos motívuma volt, hogy a Monarchia az ukrán gabonaszállítmányok segítségével kívánt úrrá lenni súlyos élelmiszerhiányán, cserébe viszont jelentős területi engedelményekre is hajlandó volt. A központi hatalmak képviselői 1918. február 9-én meg is kötötték a különbékét Ukrajnával. Válaszlépésként az orosz delegáció nevében Trockij a „sem háború, sem béke” álláspontjára helyezkedett, vagyis nem kötött békét a központi hatalmakkal, de a velük szembeni ellenségeskedést is befejezettnak tekintette, s elhagyta a béketárgyalások helyszínét. Németország azonban felmondta a fegyverszünetet, és február 18-án támadásba lendült; a hadműveletekhez a Monarchia csak február 28-án csatlakozott. A háborút tovább folytatni képtelen Szovjet-Oroszország a német ultimátum elfogadására kényszerült, a békeszerződést március 3-án Breszt-Litovszkban írták alá, amelynek értelmében Szovjet-Oroszország lemondott Lengyelországról, Litvániáról és Kurlandról, valamint elismerte Finnország és Ukrajna függetlenségét, míg Észtországot és Livóniát németek szállták meg.

***

Az alábbiakban saját fordításomban közlöm Gratz emlékiratainak a breszt-litovszki béketárgyalásokról szóló fejezetének azt a részletét, amely bemutatja, miként kísérelte meg Gratz a központi hatalmak és az Oroszország között megfeleltetett tárgyalásokat kompromisszumos javaslatokkal mégiscsak előbbre vinni, és

¹³ A breszt-litovszki béketárgyalásokra l. *Gustav Gratz – Richard Schüller: Die Äussere Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarns. Mitteleuropäische Pläne.* Wien, Hölder–Pichler–Tempsky–Yale University Press, 1925. 115–174.; *Wolfdieter Bihl: Österreich–Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litovsk.* Wien–Köln–Mainz, Böhlau, 1970.; *Galántai József: Az első világháború.* Budapest, Gondolat, 1988. 418–436.

¹⁴ „A tárgyalások elhúzására olyan valakire van szükség, aki tudja húzni az időt» — mondta Lenin. Szorgalmazta, hogy én menjek Breszt-Litovszkba.” L. *Trockij: i. m.* 308.

az Oroszországgal való békekötést lehetővé tenni. Eközben bepillantást nyerhetünk a diplomácia „konyhájába”, megismerhetjük, milyen fontos szerepet játszhatnak a kulisszák mögött a másodvonalbeli diplomaták, a diplomácia „konyhájában” dolgozók is. Az emlékiratokban a szerző a múlt és a jelen időt gyakran felváltva használja, ezt a fordításban is meghagytam, érzékeltetve azt az élményszerűséget, amellyel Gratz az eseményekről beszámol.

*Breszt-Litovszk*¹⁵

[...] Január végén nyugtalanító hírek érkeztek Breszt-Litovszkba a kijevi Rada és az abból megalakult ukrán kormány helyzetéről. Ezek szerint lemondott az ukrán köztársaság elnöke, Vinnicsenko,¹⁶ és a kormány is, Holuboviccsal,¹⁷ az ukrán delegáció vezetőjével egyetemben benyújtotta lemondását. Ezeket a híreszteléseket Trockij¹⁸ is megerősítette. A béketárgyalás egyik tanácskozásán kifejtette, hogy a kijevi Rada ugyanazt a szerepet játssza, mint annak idején Kerenszkij¹⁹ Oroszországban, és a sorsa is ugyanaz lesz. A bolsevik forradalom, amely Kerenszkijt megbuktatta, Ukrajnában is közeledik. A Donec menti szénmedence, a Jekatyerinoszláv körüli iparvidék, Harkov és Poltava vidéke bolsevik kézben vannak. A kijevi kormány lemondott. Egy, a kijevi kormánnyal megkötött szerződés ezért már nem tekinthető Ukrajnával kötött szerződésnek. Trockijnak ezt az intését azonban német részről nem tekintették hitelesnek. Különösen a katonai körök kételkedtek fejtegetéseiben. Kértem Czerint,²⁰ hogy mielőtt aláírja a szerződést Ukrajnával, szerezzen bizonyosságot

¹⁵ A részlet a kéziratban 33–55. oldalon található. Az orosz és ukrán tulajdonnevek írásánál a magyar nyelven szokásos átírást alkalmaztam. Az emlékirat ezen fejezetének egyes részeit tartalmazza *Gratz-Schüller*: i. m. 141–154.

¹⁶ Vologymir Vinnicsenko (1880–1951) ukrán elnök.

¹⁷ Vszevolod Holubovics (Golubovics) (1890–?) ukrán miniszterelnök, a breszt-litovszki béketárgyalásokon az ukrán delegáció vezetője.

¹⁸ Lev Davidovics Trockij (1879–1940) orosz forradalmár, külügyi, majd hadügyi, azután haditengerészeti népbiztos. 1905-ben a pétervári szovjet elnökhelyettese. Letartóztatták, de megszökött, Bécsbe ment, ahol az *Arbeiter-Zeitung* munkatársa lett. Az 1917. évi februári forradalom után hazatért az emigrációból. Felvették a bolsevik pártba, s a pétervári szovjet elnökeként részt vett az 1917. októberi (november 7-ei) bolsevik forradalom előkészítésében. Az októberi bolsevik hatalomátvétel után a párt politikai bizottságának tagja, népbiztos, a Köztársaság Forradalmi Katonai Tanácsának elnöke, a kommunista internacionálé VB tagja. Az orosz delegáció vezetője a breszt-litovszki béketárgyalásokon. A polgárháború után vitatta a szocializmus egy országban való megvalósíthatóságának lehetőségét. A párton belül a frakciók és csoportosulások szabadságát hirdette. 1927-ben kizárták a pártból, 1929-ben pedig külföldre száműzték. Külföldön is támadta Sztálin politikáját. Mexikóban — feltehetően Sztálin parancsára — meggyilkolták.

¹⁹ Alekszandr Fjodorovics Kerenszkij (1861–1970) orosz politikus, ügyvéd, miniszterelnök. A cárizmus megdöntése után az Ideiglenes Kormányban igazságügyi-, majd hadügyminiszter. 1917. júliustól miniszterelnök, szeptembertől egyben a hadsereg főparancsnoka. A bolsevik hatalomátvétel után harcolt a vörösök ellen. 1918-ban Franciaországba emigrált, 1940-ben az Egyesült Államokba költözött.

²⁰ Ottokar Theobald Czernin von und zu Chudenitz (1872–1932), diplomata, külügyminiszter. 1913 októberétől 1916 augusztusáig, a román hadüzenetig a Monarchia bukaresti követe volt, majd 1916 decemberétől 1918 áprilisáig a közös osztrák–magyar külügyminisztérium élén állt. A világháború után 1920-tól az osztrák Nemzeti Tanács (az országgyűlés második kamarájának) képviselője. 1924-től visszavonult.

arról, vajon a kijevi helyzetről elterjedt hírek esetleg nem felének-e meg mégis a valóságnak. Czernin megfogadta a kérésemet, de a megbízható információszerezésnek nem a leghelyesebb útját választotta. Ugyanis Hoffmann tábornokhoz²¹ fordult felvilágosításért, akinek az ukrainai folyamatokról alkotott ítéletét az orosz kérdéshez való viszonya némiképp megzavarta. A Hoffmantól kapott információk alapján Czernin azt mondta nekem, hogy Trockijnak a kijevi Radáról szóló hírei túlzóak, és a kijevi kormányt továbbra is tárgyalóképesnek lehet tekinteni. Ekkor hallottam Czernin gróftól először, hogy német részről elhatározták, az ukránokat katonailag is támogatják a bolsevikok ellen vívott harcukban. Nem csináltam titkot abból, hogy ezt a tervet aggályosnak tartom. Úgy gondoltam, a régi rend háborúja a forradalmi eszmék ellen könnyen az utóbbiaknak válhat hasznára, mintsem az előbbinek. Az, hogy a német katonai körök támogatnának egy ilyen háborút, nem volt előttem új. Korábban is hallottam már egyszer Hoffmann tábornoktól és Bernhardi tábornoktól,²² hogy célszerű lenne a hadsereget Pétervár irányában a Peipus-tóig²³ előretolni, mert ebben az esetben az oroszok kénytelenek lennének minden német feltételt ellentmondás nélkül elfogadni. Már akkor az volt a meggyőződésem, hogy ez több volt hivatásos katonák pusztá elméleti nézeteinél. Most azonban úgy látszott, hogy a régóta létező szándék elhatározássá vált. Ez viszont a tárgyalások megszakítását jelentette volna, ami szükségtelennek tűnt előttem, mert én a Kühlmann²⁴ és Trockij közötti tárgyalásokról felvett jegyzőkönyvek tanulmányozásából arra a meggyőződésre jutottam, hogy a béke Oroszországgal egyáltalán nem lehetetlen. Ezért elhatároztam, kísérletet teszek, hogy rávegyem Czernin gróft az ukrán béke elejtésére és az Oroszországgal való egyezés megkísérlésére.

Február 4-én a Breszt-Litovszkából Berlinbe való utunk²⁵ alkalmat teremtett erre. Éltem is vele, hogy Czernin gróft meggyőzzem: egyrészt a lehetőségek közé tartozik a békekötés Oroszországgal, másrészt ez a béke messze előnyösebb, mint a béke Ukrajnával. Kifejtettem, hogy azok a feltételek, amelyek az Ukrajnával kötendő békével együtt járnának, rendkívül súlyosak és nehezen képviselhetőek lennének, súlyosan ártanának a Monarchia presztízsének, és eltérítenének bennünket az eddig követett politikai iránytól, anélkül hogy bizonyosak lehetnének abban, vajon az ukrán kormány, amellyel békét akarunk kötni, nem bizonyul-e tiszavirág életűnek. A gabonaszállítmányokkal kapcsolat-

²¹ Max Hoffmann (1869–1927) német tábornok. Katonai attaséként hosszabb időt töltött az orosz cári udvarban. A német vezérkarban az orosz ügyek szakértője. A 8. német hadsereg hadművelési osztályának főnökeként ő dolgozta ki a tannenbergi csata hadművelési tervét. 1920 után hadtudományi tanulmányokat publikált, amelyek éles támadásokat tartalmaztak Hindenburg és Ludendorff ellen.

²² Friedrich Bernhardi (1849–1930) német tábornok. Korának egyik legjelentősebb katonai írója volt.

²³ Más néven: Peipsi-tó vagy Csúd-tó.

²⁴ Richard von Kühlmann (1873–1948) német diplomata. Az első világháború előtt londoni nagykövetségen szolgált követségi tanácsosként. 1917. augusztustól 1918. júliusig a német külügyminisztériumot vezette. A világháború után visszavonult a diplomáciai szolgálattól.

²⁵ Gratz Czernin kíséretében Berlinbe utazott, hogy a Németország és Ausztria–Magyarország között a békeszerződés vonatkozásában fennálló nézetkülönbségeket tisztázzák. Február 6-án érkeztek vissza Breszt-Litovszkba.

ban, amelyeket német részről Ukrajnából remélnek, és amelyekre Czernin gróf is számított, a legsúlyosabb kétségek merülnek fel. Nem vonom kétségbe, hogy számunkra nagyon fontos, hogy békeszerződéssel térjünk haza. Nézetem szerint azonban nincs ok azt feltételezni, hogy a béke Oroszországgal nem lehetséges. Hogy ez eddig nem jött létre, véleményem szerint csupán Kühlmann elhibázott tárgyalási taktikájának a következménye, mert ő Trockijt kényszeríteni akarja arra, hogy ismerje el, Kurland és Litvánia „önrendelkezési jogokkal élve” már csatlakoztak Németországhoz. Azzal, hogy Trockijtől ennek az álláspontnak az elismerését követeli, bizonyos tekintetben kapitulációra kívánja kényszeríteni. Ez a legnagyobb akadály a béke létrejöttének. Szerintem sokkal célszerűbb lenne, ha Trockijnak a visszavonulásra aranyhidat építenénk, ahelyett hogy kényszerhelyzetbe hoznánk. Trockij könnyebben belemenne a német követelésekbe, ha nem követelnék tőle még annak az elismerését is, hogy a Németország által igényelt területi változások az érintett népek önrendelkezési jogának gyakorlása alapján történnek. Kühlmann tárgyalási vonalvezetése elkerülhetetlenül az Oroszországgal való szakításhoz vezet. Az a vonal viszont, amelyet én javaslok, elkerülhetővé tenné a szakítást, anélkül hogy Németországnak cserébe le kellene mondania területi követeléseiről. Egyébként az, hogy az Oroszországgal való béke kilátásait — amennyiben az általam javasolt utat követjük — annyira bizakodóan ítélem meg, nem csupán logikai megfontoláson nyugvó üres remény, mert ezen felfogásomat Richard Schüller,²⁶ az osztrák kereskedelmi minisztérium képviselőjében Breszt-Litovszkban tartózkodó osztályfőnök révén, aki az osztrák szociáldemokratákkal kapcsolatban áll, már ellenőriztettem. Schüller kérésemre felkereste Trockijt, hogy megszondázza annak békekézségét. A puhatolódzás kedvező eredménnyel járt.

Czernin gróf nem zárkózott el ezen fejtegetés elől, habár ez az ő akkori elképzelésével — háború Ukrajna oldalán a bolsevikok ellen — nyilvánvalóan ellentétben állt. Az, hogy javaslatom foglalkoztatta őt, kiderült este, amikor Kühlmann úrral és Hoffmann tábornokkal együtt ültünk az étkezőkocsiban, és Czernin hirtelen a következő kérdéssel fordult Kühlmannhoz: „Mit szólna hozzá, ha én Kurlanddal és Litvániával együtt biztosítanám Önöknek a békét a bolsevikokkal?” Kühlmann azt felelte, nem lenne ellene semmi ellenvetése. Czernin kívánságára azután ismertetnem kellett javaslatomat von Kühlmann úr előtt is.

A Berlinből Breszt-Litovszkba való visszautazásunk alatt, február 6-án reggel, vonatunk hosszabb ideig állt Kutnóban, egy szegényes, jórészt zsidók által lakott lengyel porfészekben. Czernin gróf azt javasolta nekem, hogy amíg a vonat áll, tegyünk egy sétát a helységben. A séta során ismét rátértem a javaslataimra, és ismét sürgettem, hogy a Kühlmann által Oroszországnak átadandó ultimátum előtt, még egyszer meg kellene kísérelni a békekötést. A helyzet kedvező, mert a szovjetkormánynak belső nehézségei vannak, amelyek a békeszerződés megkötését kívánatosá teszik. Az sem lehet a szovjetkormánynak

²⁶ Richard Schüller az osztrák kereskedelmi minisztérium tanácsosa. Gratz szerzőtársa a *Die Äussere Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarns* (i. m.) és a *Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich-Ungarns. Die Tragödie der Erschöpfung* (Wien – New Haven, Hölder-Pichler-Tempsky-Yale University Press, 1930) című könyvekben.

közömbös, hogy békét kötünk-e Ukrajnával, vagy sem. Ezért bizonyára késznek mutatkozik engedményekre, hogy egy ilyen béke megkötését lehetőleg megghiúítsa. Ezután teljes részleteiben kifejtettem Czernin grófnak kompromisszumos javaslatomat, amelyet nézetem szerint Trockijnak tennünk kellene. A javaslat elnyerte Czernin tetszését, és kijelentette, hogy kész Trockijtól négy szemközti megbeszélést kérni és vele a javaslatot ismertetni. Hogy növelje az oroszok hajlandóságát annak elfogadására, lehetőség szerint hathatósan tudomásukra kívánta hozni, hogy küszöbön áll a tárgyalások megszakítása. Többek között az volt a szándéka, hogy rejtjelezés nélküli táviratot küld az akkor Péterváron tartózkodó osztrák–magyar delegációnak, és felszólítja tagjait, hogy csomagoljanak, mivel a tárgyalások hamarosan megszakadnak.

A következő napon Czernin közölte velem, hogy beszélt Kühlmannel és elmondta neki, eltökélte, hogy az Oroszországnak szánt ultimátum előtt még egy közvetítési kísérletet tesz Trockijnál. Kühlman először néhány kifogást tett, aztán mégis egyetértett Czernin szándékával. Czernin azt mondta nekem, ő maga akarja felkeresni Trockijt, de menjek vele, hogy javaslataimat én magam adjam elő.

Este 6 órakor Trockijhoz mentünk. Czernin gróf néhány bevezető szó után azt mondta Trockijnak, hogy bizonyára neki is az a benyomása, hogy a tárgyalások, amelyeket hat hete folytatnak, a megszakítás küszöbén állnak. Trockij fejbőlintással jelezte egyetértését. Czernin folytatta és kijelentette, hogy azért határozta el magát a bizalmas megbeszélésre, hogy megállapítsa, nem lehetne-e mégis valahogy békekötésre jutni. Mivel nekem vannak bizonyos elképzeléseim arról, hogyan lehet elérni ezt a célt, magával hozott, és kérte Trockijt, hallgasson meg engem. A maga részéről kész a béke megmentése érdekében mindent megtenni, ami a hatalmában áll.

Erre én vettem át a szót és kifejtettem, hogy a tárgyalások január 12-e óta rossz úton folynak. Akkor Kamenyev²⁷ az orosz delegáció nevében indítványt tett, ami talán kiindulópontja lehetett volna egy kompromisszumnak. (Kamenyev javaslata azon feltételek körülírását célozta, amelyek között az önrendelkezési jog gyakorolható lett volna.) Ehelyett a felek szörszálhasogató, elméleti fejtegetésekbe bocsátkoztak általános kérdésekről. Azt hiszem, neki — Trockijnak — is az a benyomása, hogy jobb lenne ezeket az elméleti fejtegetéseket félretenni, és inkább a függő kérdések gyakorlati megoldását megkísérelni.

Trockij azt mondta, neki is ugyanez a véleménye. Nem ő terelte a vitát ebbe a mederbe. Sokkal inkább Kühlmann a felelős, aki kényszeríteni akarja őt arra, hogy ismerje el, azok a területelcsatolások, amelyeket Németország végrehajt, nem minősülnek annexiónak, hanem az önrendelkezési jog érvényesülé-

---

²⁷ Lev Boriszovics Kamenyev (1883–1936) orosz politikus, 1903-ban csatlakozott a bolsevikokhoz, és Lenin egyik legközelebbi munkatársa lett. 1908-ban Párizsba emigrált, 1913-ban Pétervárra ment, és a *Pravda* szerkesztője lett. 1914-ben Szibériába száműzték. Az 1917. februári forradalom után Sztálinnal együtt a pétervári szovjetet vezette. 1919–1926 a politikai bizottság tagja, 1919–1925 a moszkvai szovjet végrehajtó bizottságának vezetője, és a Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettese volt. Trockijjal szemben Sztálint támogatta. Miután Sztálinnal a párton belüli hatalomért folytatott küzdelemben ellentétbe került, 1925–1926-ban megfosztották állami- és párttisztviselésétől. 1936-ban halálra ítélték és kivégezték.

sei. Ezt ő sohasem fogadhatja el, anélkül hogy lehetetlenné tenné magát. Akkor sem tenné meg, ha emiatt az egész új oroszországi rezsim összeomlana. Az orosz kormány a tények előtt meghajolhat, de az lehetetlen, hogy az 1. cikkelyben kijelentse, nincs annexió, a 2. cikkelyben pedig engedélyezze az erőszakos annexiót, és eközben magát vaknak tetteve azt mondja, hogy mindez azért történt, mert az érintett népek önrendelkezési jogukat ebben az értelemben gyakorolták. Ezért jelentette ki ő a bizottsági tárgyalások során is ismételten: Németország fogadja el az annexió alapelvét, akkor lehet megoldást találni. Két úton lehet eljutni a megoldáshoz. Lehet megoldást találni az önrendelkezési jog alapján. Ezt remélte ő Karácsonykor, ez a remény azonban csalókanak bizonyult, mert Németország hamisan játszott. Az annexió alapelvén is lehet megoldást találni, csak akkor azt nyíltan meg is kell vallani.

Erre azt válaszolom, hogy talán igaza van, amikor nem hajlandó valamit nem annexiónak minősíteni, ami az ő meggyőződése szerint annexió. De miért akarja Németországot arra kényszeríteni, hogy ismerje el, hogy valami annexió, ami a német felfogás szerint nem tekinthető annak?

Trockij: Az, hogy Németország a szerződésben elismerje, hogy annexiót hajt végre, nem feltétlenül szükséges. De nekem fenn kell tartanom a jogot arra, hogy amit Németország tesz, a nagyvilág előtt annexiónak minősíthessem.

Én: Úgy látom, hogy egyről beszélünk. Az Ön számára nem fontos, hogy azokat a területi változásokat, amelyeket végrehajtanak, német részről is annexióként ismerjenek el. Azt hiszem, Németország számára sem feltétlenül szükséges, hogy az, ami történik, magában a szerződésben az önrendelkezési jog folyamányaként jelenjen meg. Tehát egészen eltekinthetnénk attól, hogy ezt a kérdést magában a szerződésben egyáltalán érintsük, és a szerződés egyszerűen szólhatna úgy, hogy: a következő területi változások hajtathatók végre. Önök ezeket aztán annexiónak nevezhetik, a németek pedig az önrendelkezési joggal indokolhatják.

Trockij: Azt hiszem, ez az út járható.

Nagy meglepetésemre ezzel már meg is találtuk a kompromisszum alapját. Semmi szükség sem volt rá, hogy az otthon kidolgozott, sokkal szerteágazóbb kompromisszumos javaslatomat előadjam. Ám ezzel csak az első akadályt győztük le. Az igazi konfliktus terén ez csak előzetes siker volt. Az azonban mégiscsak ért valamit, hogy ezt az akadályt olyan könnyen el lehetett hárítani. Az előrelépés rögzítése érdekében kérdezem Trockijt: „Gondolja, hogy ezen az alapon meg lehetne egyezni?”

Trockij: Nem kizárt. Igent mondtam arra, hogy készek vagyunk meghajolni a fennálló tények előtt. Minden attól függ, hogy Németország mit követel tőlünk. A Hoffmann tábornok által javasolt határvonal elfogadhatatlan. Oroszország sohasem egyezhet bele abba, hogy a Moon-Sund-szigetek²⁸ német birtokba kerüljenek. Ez Oroszország gúzsbakötése, megfojtása lenne, biztos jele annak, hogy Németország agresszív szándékokkal viseltetik Oroszország iránt, hiszen Németország számára e szigetek nem bírnak más értékkel. További nehézséget jelent a központi hatalmak viszonya Ukrajnához. Érthetetlen, miért kíván-

²⁸ Észet neve: Muhu-szigetek.

nak a központi hatalmak békét kötni azzal a kijevi Radával, amely ma már nem is létezik.

Czernin gróf, aki eddig szótlánul hallgatott, ekkor élénken közbevágott és kijelentette, hogy ugyan nem Trockij jóhízműségét, de információinak helyességét kétségbe kell vonnia.

Trockij kitart megállapítása mellett, és bizonyítékul felolvass egy rádiósürgönyt, amely Kijevnek január 29-én a bolsevikok által történt elfoglalásáról, a minisztérium meneküléséről, a Rada feloszlásáról, egy kompromisszumos minisztérium tagjainak a letartóztatásáról [sic!], Cserbatov tábornok seregének a bolsevikokhoz történt csatlakozásáról stb. szólt.

Czernin gróf ennek ellenére kétségbe vonja Trockij információinak helyességét. A kételkedés indokolt, hiszen a szovjet kormány néhány napja azt a hírt terjesztette, hogy Németországban Liebknecht²⁹ alakított kormányt. Lehetséges, hogy a Kijevből érkező jelentések sem pontosabbak.

Trockij azt válaszolta, hogy a Czernin által említett téves jelentés Stockholmból érkezett. Ő maga cáfolta meg. Ilyen hazugságoknak ilyen időkben bizony ki vagyunk szolgáltatva. A központi hatalmak újságjai is gyakran felülnek ilyen híreknek. Ezekben a lapokban a minap hírek jelentek meg Krilenko³⁰ orosz főparancsnok fogságba eséséről. Azóta azonban ő — mármint Trockij — két futárküldeményt is kapott Krilenkótól, a hír tehát hazugság volt. „Mit akarnak Önök, — mondta keserű iróniával — ez része a népfelszabadító háború vívmányainak.” Ami azonban Kijevben történik, annak a központi hatalmak maguk is utánajárhatnak. „Küldjenek egy tisztet Kijevbe, aki ott maga győződhet meg arról, hogy a Rada már nem létezik. Mellé adom egyik tisztünket. 48 óra múlva kezükben lesz a jelentés.”

Czernin kijelentette, hogy szívesen él ezzel az ajánlattal, és azzal a kéréssel búcsúzott el Trockijtól, hogy a beszélgetést velem folytassa.

Trockijjal kettesben maradva, megkísérlem az eddigi megbeszélés eredményeit összefoglalni. „Megmutatkozott — mondom —, hogy a központi hatalmak és Oroszország között a megegyezés formailag lehetséges volna, ha a továbbiakban nem bocsátkoznánk annak a kérdésnek a vitatásába, hogy vajon a tervezett területi változások annexiónak tekintendők-e vagy sem. Két kérdés tűnik olyannak, amelyet külön szemügyre kell venni. Az egyik azoknak a területi változásoknak a mértékét érinti, amelyeket Németország követel, és amelyekkel Oroszországnak meg kell barátkoznia. Ön a Hoffmann-féle határvonalat elfogadhatatlannak nevezte. Hogyan oldjuk meg ezt a nehézséget? És Ön azt a szándékunkat is a béke akadályának nevezte, hogy Ukrajnával békét akarunk kötünk. Erről szintén beszélni kell. Hogyan állunk tehát a területi kérdé-

²⁹ Karl Liebknecht (1871–1919) német jogász, politikus. A porosz, majd a birodalmi képviselőház szocialista frakciójának tagja. 1916-ban háborúellenes tüntetést szervezett, amelyért szabadságvesztésre ítélték. 1918 végén Németország Kommunista Pártjának egyik alapítója. 1919 januárjában kommunista felkelést szervezett Berlinben. A felkelés vérbefojtása során föbe lőtték.

³⁰ Nyikolaj Vasziljevics Krilenko (1885–1938) orosz katonatiszt, forradalmár. Krilenkót Trockij tette zászlósból az orosz hadsereg parancsnokává. Később államügyész és igazságügyi népbiztos lett. 1938-ban Sztálin tisztogatásainak esett áldozatul.

sekkel? A német területi követelések közül az, amelyik a Moon-Sund-szigetekre vonatkozik, az Önök számára elfogadhatatlannak látszik.”

Trockij erre kijelentette, Németország azon követelése, hogy a Moon-Sund-szigeteket megtartsa, Oroszország számára elfogadhatatlan, mert ezen szigetek német megszállása állandó fenyegetést jelentene Pétervárra és Oroszországra. Ő nem ért a katonai dolgokhoz, de ezt a követelést szakértői — különösen Altvater tábornokot³¹ említette — egészen elfogadhatatlannak tartják. Kevésbé élesen, de eléggé nyomatékosan nyilatkozott Trockij Riga német birtokbavétele ellen. Három okot nevezett meg, amelyekből következően ez a német követelés sem teljesíthető könnyen: először is az a háromszög, amelyet Németország a Dvinán túl meg akar tartani, szintén nagy katonai jelentőséggel bír; másodsor ezen a területen a Dvina a természetes határ, Riga azonban a Dvinától északra fekszik, vagyis egy olyan területen, aminek természetes módon Oroszországhoz kellene tartoznia; végül harmadszor nehéz elfogadni, hogy a lettek által lakott területet szétszakítsuk, és egyik részét Oroszországnál hagyjuk, a másik részét pedig a lettek kulturális központjával, Rigával együtt Németországhoz csapjuk. A harmadik német követelés, amelynek enyhítését az orosz delegáció kíváná, Litvánia határaitra vonatkozik. Kérdésemre, hogy itt olyan különbségekről van-e szó, amelyeken a béke zátonyra futhat, azt mondta: „Azokhoz az óriási területekhez képest, amelyeket Németország megszerez, csekélysegekről van szó.” És aztán hozzáfűzte: „Azokon az álmatlan éjszakákon, amelyeket itt töltök, egyetlen vigaszom, hogy a forradalmi gondolat terjedése, amelyet mi képviselünk, meg fogja keseríteni a németek területszerzés feletti örömét, és múlandóvá is teszi ezt az örömet.”

Aztán a megegyezés második tárgyi nehézségére tértünk át: az Ukrajnához való kapcsolataink kérdésére és azon szándékunkra, hogy békét kötünk Ukrajnával. Az én álláspontom körülbelül a következő volt: „Vagy olyan a helyzet, amint azt Trockij állítja, és akkor mi nem vagyunk érdekeltek abban, hogy a kijevi Radával békét kössünk, mert hiszen mi az Ukrán Köztársasággal akarunk békét, és nem Holubovics és Sevrjuk³² urakkal. Vagy pedig a helyzet olyan, amint azt mi feltételezzük, és akkor elvi álláspontjának megfelelően Trockijnak nem lehet ellenvetése az Ukrajnával kötendő békével szemben. Trockij egyetértett ezzel a felfogással. „Ez így van — mondta. — Győződjenek meg egy küldött által a helyzetről, és cselekedjenek aztán aszerint.”

Végezetül megkísérlem a megbeszélés eredményét összegezni. Két dolgot kell egymástól megkülönböztetnünk: a *modus procedendi*-t,³³ azt a kérdést, hogyan jutunk ki abból a zsákutcából, amelybe a tárgyalások jutottak, és a szerződészöveg tartalmának a megfogalmazását.

Ami a *modus procedendi*-t illeti, úgy gondolom, vállalhatom, hogy Czernin gróf a következő ülésen azt az indítványt teszi, hogy tegyék félre azt a kérdést, vajon a tervezett területváltozások annexiónak tekintendők vagy sem, és java-

³¹ Vaszilij Mihajlovics Altvater (Altfater) (1883–1919) orosz ellentengernagy, az orosz delegáció tagja a breszt-litovszki fegyverszüneti-, majd béketárgyalásokon.

³² Olekszander Sevrjuk (1893–1941) az ukrán delegáció tagja a breszt-litovszki béketárgyalásokon.

³³ Eljárásmódot.

solni fogja, hogy inkább a jövőbeni határ tényleges kijelölését kellene megkísérelni. Orosz részről ez a javaslat elfogadható.

Trockij: ezt lehetségesnek tartja, de a határkérdés nehézségét hangsúlyozza.

En: Itt nincs nehézség.

Trockij: Azt a kérdést is fel kell tennünk, mi fog történni azokkal a népekkel, amelyeket Németország okkupál.

En ismertetem ötletemet, hogy a döntést a már létező, de választott tagokkal kiegészítendő önrendelkezési testületeknek kellene átengedni. A gondolatot Trockij nem veti el, de úgy véli, szükséges lenne a testület kétféle tagjai között egy bizonyos arányt meghatározni. En ezt nem tartom lehetetlennek. A beszélgetés további folyamán azonban Trockij arra az álláspontra helyezkedik, teljesen mindegy, hogy ebben a tekintetben születik-e nyilatkozat, vagy sem. Ő minden esetben tiltakozni fog.

En azt válaszolom, ezt érthetőnek találnám. Akkor tehát megelégedhetnénk azzal, hogy német részről a határkérdésről és a népekkel való bánásmódról nyilatkozatot adnak. Azután egy bizottságnak kellene elvégeznie a határ pontosabb megvonását, ami nagyon hamar megtörténhetne, hiszen a szakértők teljes mértékben ismerik az anyagot.

Trockij azt válaszolta: úgy gondolom, ez az út járható.

Ami a szerződés szövegét illeti — mondtam — ennek nem szabad semmilyen utalást tartalmaznia az önrendelkezési jogra vonatkozóan, de az „annexió” szót is kerülni kell. Trockij egyetért, és maga javasolja, hogy a megfogalmazás a következőképpen szóljon: „Oroszország tudomásul veszi, hogy... stb.”

Ezzel megbeszélésünk fél 8-kor véget ért.

Czerninhez siettem, és beszámoltam neki a Trockijjal folytatott megbeszélésem lefolyásáról. Az eredményt akként foglaltam össze, hogy még két nehézséget kell elhárítani, ha békét akarunk kötni Oroszországgal. Az első a német területi követelések mértéke. A Moon-Sund-szigetek Németországnak történő átadására irányuló követelés nagy, talán megoldhatatlan nehézséget jelentene; Riga elcsatolása nagy, de talán nem végzetes nehézség lenne; Litvánia határainak kérdéséről lehetne tárgyalni; a többi területi követelést könnyen tisztázni lehetne. Czernin kijelentette, hogy kész a német területi követelések mérséklésének érdekében nyomást gyakorolni Németországra, esetleg még egy különbékével való fenyegetés révén is. A második nehézséget, folytattam, az a szándékunk képezi, hogy Ukrajnával békét kötünk. Arra kértem Czernint, hogy a békeszerződés aláírását, amely már a következő napra volt kitűzve, lehetőleg halassza el. Hiszen meg kell várnunk, amíg a Kijevbe küldött megbízottunk onnan visszatér, és a jelentéséből megtudjuk, hogy a helyzet olyan-e, amint azt Trockij mondta, vagy ott minden rendben van, ahogy Hoffmann tábornok állította. Czernin ekkor megjegyezte: „Valószínűleg a dolgok se nem fehérek, se nem feketék, hanem — amint az lenni szokott — szürkék, és éppen ebben van a nehézség.” En azon az állásponton vagyok, hogy mindenképpen érdemes lenne az ukrán béke aláírásával néhány napot várni. Czernin gróf azonban erről nem akart hallani. Azok az indokok, amelyeket felsorolt — az ukránok újabb követelésekkel léphetnek fel, ő már valamilyen írásos megegyezést szeretne a zsebében tudni stb. —

nem hangzottak túlságosan meggyőzőnek. Az volt a benyomásom, hogy Czernin grófnak ebben a kérdésben elfoglalt merev álláspontja annak a kényelmetlen helyzetnek a következménye, amelyben ő Hoffmann tábornokkal szemben volt. Annak idején felhatalmazta őt, hogy a nevében az ukránoknak ígéreteket tegyen, és most kínos volt a számára, hogy olyasmit tegyen, amit úgy lehetne értelmezni, hogy ő Hoffmannat cáfolni akarja. Czernin hajlandó volt egy bizalmi embert Kijevbe küldeni — Pokorny ezredes³⁴ volt erre a feladatra kijelölve —, de ragaszkodott ahhoz, hogy a béke Ukrajnával a következő napon aláírásra kerüljön, függetlenül attól, hogy Pokorny ezredes mit fog jelenteni az ukrán helyzetről. Képtelen voltam más véleményre bírni. Csak az a reményem maradt, hogy sikerül Trockijt meggyőzni arról, hogy az Ukrajnával aláírt béke ténye az ő álláspontjából nézve semmilyen különleges jelentőséggel nem bír.

Vacsora után papírra vettem a Trockijjal létrehozott *modus procedendi*-t. Késő éjjel Czernin grófhoz hívtak. Röviddel éjfél előtt érkeztem hozzá. Elmesélte, hogy beszélt Kühlmannal és ismertette vele a Trockijjal folytatott megbeszélésünk eredményét. Kühlmann rendkívül elégedett volt azzal, és örülne, ha a béke Oroszországgal létrejönne, habár Hoffmann tábornok más nézeten van, és ezért a békeszerződés ellen dolgozik.

Másnap tíz órakor Czerninért mentem. Azt kívánta, hogy menjek vele Kühlmannhoz. Útközben újra megpróbáltam rábírni, hogy halassa el az ukrán béke estére kitűzött aláírását, de szilárdan kitartott amellett, hogy a békét még ma alá kell írni. Kühlmann úrhöz megérkezve neki is beszámolok a Trockijjal folytatott megbeszélésem menetéről. Kühlmann figyelmesen hallgatott és csak akkor szólt, miután a beszámolómat befejeztem. Akkor azt mondta: „Úgy vélem az az út, amelyet Ön javasol, járható. Azt hiszem, a béke ezen az alapon vállalható.” Aztán felkért, hogy az általam papírra vetett *modus procedendi*-ből másolatot készítsek számára, hiszen a dolgot még alaposan tanulmányoznia kell. Eltávoztam, hogy a másolatot elkészítessem, és körülbelül egy óra múlva értem vissza Kühlmannhoz. Czernin még mindig nála volt. Nyilvánvalóan Czernin kísérletet tett arra, hogy Kühlmanntól a területi kérdésekben engedményeket csikarjon ki, fáradozásai azonban minden jel szerint eredménytelenek maradtak, mert ő ismételten a keserűség hangján nyilatkozott a német politikáról. „Most kifejezetten azt akarják, hogy folytassuk a háborút, azért hogy Németország a Moon-Sund-szigeteket megszerezhesse” — mondta nekem. Apránként megtudtam, hogy Kühlmann nemcsak a területi kérdésekben utasított vissza minden engedményt — ahhoz neki nyilván a katonai tényezők hozzájárulására lett volna szüksége, és azt nem lehetett megszerezni, — hanem azt az ígéretet is kicsikarta Czernintől, hogy a szigetek kérdésében nem fog túl nagy nyomást gyakorolni Németországra. Ez eléggé rossz hír volt, mert azt jelentette, hogy a két kérdésben,

³⁴ Gratz téved: Pokorny ekkor alezredes volt. Pokorny Hermann (1882–1960) morva származású hivatásos katonatiszt, legmagasabb rendfokozata vezérezredes. 1913-ban Oroszországban volt kiküldetésben. Az első világháború alatt a keleti fronton az orosz rádióadások lehallgatását, a rejtjeles táviratok megfejtését végezte rendkívüli eredményességgel. 1919-ben megkapta a magyar állampolgárságot. 1937-ben nyugdíjazták. 1945-ben az ideiglenes kormány külügyminisztériumában a fegyverszüneti osztály vezetője, ill. a jóvátételi kormánybizottság vezetője.

amelyeket Trockij a béke akadályaként nevezett meg, a legcsekélyebb engedmény sem volt lehetséges.

Kühlmanntól távozóban Trockijjal találkozunk. Czernin közölte vele, hogy egy tisztelet fog Kijevbe küldeni. Hozzáfűzte, hogy Trockij információit a kijevi helyzetről továbbra is tévesnek tartja, mert az ukrán delegáció bizonyíthatóan még két nappal ezelőtt is Hughes-távíratot kapott Kijevből, és beszélt Holuboviccsal, pedig Trockij információi szerint Kijev már január 29-e óta a bolsevikok kezében van. Trockij ennek ellenére kitart helyzetértékelése mellett. Úgy véli, előfordulhat, hogy valamilyen kijevi toronyban még működik egy rádióállomás, amely a Rada követőinek rendelkezésére áll. De ez semmit nem változtat azon, hogy a helyzet Kijevben tényleg úgy van, ahogy nekünk bemutatta.

Ebéd után Kühlmann úr magához hívat. Azt mondta, elolvasta a javaslatomat és azzal — két stiláris módosítással — egyetért, vagyis ezen az alapon kész javasolni a békét a császárnak és a kancellárnak. Egyúttal megkért, hogy hassak Czerninre, ne fenyegetőzzön minden alkalommal különbékével. „Nem lehet állandóan Németország és Ausztria–Magyarország különválásával fenyegetőzni — mondta. — Ellenkezőleg a két birodalom közötti kötelékek erősítésére kell törekednünk, és a közös háborút ehhez fel kell használnunk, mert különben tényleg különválásra kerülhet sor, ami egyik fél számára sem lenne kívánatos.” Kühlmann ezen kérésével kapcsolatban utalok arra, hogy számunkra német részről nem mindig teszik könnyűvé, hogy a német politikával egybehangzóan cselekedjünk. Utaltam a lengyelkérdésről folytatott tárgyalások nehézségeire, amelyek az ukrán békével vakvágányra kerültek, ahol kudarcra vannak ítélve, valamint a német politika kérlelhetetlenségére minden kérdésben, mint például most az új orosz határok kérdésében.

Kühlmann mentegetőzve azt mondta, ez Németország belső viszonyaira vezethető vissza. Ott nincs egységes álláspont. A katonai körök elleni nyílt kirohanás semmit nem segítene. Ludendorff³⁵ erőszakos ember és ezt nem lehet rossz néven venni tőle, mert éppen az teszi őt mint katonát naggyá, ami különben olyan taszító benne. Kühlmann kihasználta a lehetőséget, hogy nyomatékosan kifejezze, az ukrán béke létrejöttében neki nem volt szerepe. Sőt szándékosan tartózkodott attól is, hogy bármiféle tanácsot adjon, nehogy azt mondassák, Németország beszélt rá minket erre a szerződésre. Azon véleményemnek, hogy ez a béke olcsóbban is megvalósítható lett volna, nem mondott ellent. Megjegyeztem, hogy alighanem Hoffmann tábornok befolyása érvényesült ebben a békében. A látszat mindenestre amellettszól, hogy a béke német nyomásra jött létre, az ugyanis nemcsak hogy kedvezőtlen Ausztria–Magyarországnak, hanem azontúl kifejezetten kedvező Németországnak, mert Lengyelországnak a Monarchiával való egyesítését szinte lehetetlenné teszi, és ezenfelül a jövőbeni önálló Lengyelország figyelmét a német határról az ukrán határra tereli. Kühlmann némán hallgatta a Hoffmann tábornoknak ebben a kérdésben gyakorolt befolyására vonatkozó megjegyzéseimet.

³⁵ Erich von Ludendorff (1865–1937) német tábornok. 1914 augusztusától Hindenburg törzsfőnöke, 1916-tól főszállásmestere. 1924–1928-ig képviselő a Német Nemzetiszocialista Munkáspárt mandátumával. A Hitlerrel való szakítása után feleségével népies-vallásos szektát alapított, amely ma is létezik.

Ebéd után Trockijhoz mentem, hogy ismertessem vele, milyen állásponton van Czernin és Kühlmann az általa tegnap felvetett kérdésekkel kapcsolatban. Először is felolvastam a *modus procedendi*-re vonatkozó javaslatokat, amelyeket mindkét miniszter jóváhagyott. Ő is kifejezte egyetértését. Természetesen nem ragaszkodik szavakhoz. Nyilatkozatait és tiltakozásait az általa egyedül jónak tartott tartalommal meg fogja tenni. Az is közömbös számára, hogy mit nyilatkoznak német részről, mert ő az ellen minden körülmények között tiltakozni fog. „Ha Németország nem tartja kötelességének, hogy az annektált területek népeit megnyugtassa — mondta —, az Németország dolga, számunkra az közömbös.”

Megbeszélésünk következő témája a központi hatalmak viszonya Ukrajnához. Nyíltan megvallottam neki, hogy az ukránokkal folytatott tárgyalásaink annyira előrehaladtak, hogy közel vagyunk az aláíráshoz. Nagyon megütközik ezen. Azt mondja, nem érti, hogyan határozhattuk el magunkat erre. Még ha a Rada Kijevben ura lenne is a helyzetnek, akkor sem képviselné egész Ukrajnát. A Harkov–Jekatyerinoszláv ipari körzetben sohasem bírt befolyással, de amióta a szovjet kormánnyal szembehelyezkedett, a falusi községekben is elveszítette a támogatóit. Most már egyáltalán nincs bázisa. De ha még Kijevben volnának is követői, akkor sem lenne számunkra értelme, hogy egyedül Kijevvel kössünk békét. Éppen mivel nem áll szilárd talajon, a kijevi Rada törekszik arra, hogy külföldön szerezzen támogatást, aminek a segítségével egy ideig még tartani tudja magát. Kezdetben az antantban keresett támaszt, most a központi hatalmak révén próbálja elérni ugyanazt a célt.

Amikor azt mondtam Trockijnak, hogy mindenesetre meg akarjuk várni a Kijevbe küldött emberünk jelentését, mielőtt az ukrainai viszonyokról kialakítjuk ítéletünket, azt válaszolta: „Ő biztosan meg fogja erősíteni, amit Önöknek mondtam. Egyébként, ha a dolog annyira sürgős, kérjék meg az ukránokat, hogy egy emberük utazzon az Önökével Kijevbe. Meg fogják látni, mennyire határozottan ellene lesznek ennek a kívánságnak.”

Ismételten visszatértem arra, hogy az ukrán béke aláírását sem megakadályozni, sem sokáig késleltetni nem lehet. Lehetséges lenne-e, hogy mégis békére juthassunk Oroszországgal?

Trockij rázta a fejét. „Azt hiszem, nem” — mondta.

Én azt mondom, hogy a dolog számomra egyszerűnek látszik. Mi szerződést kötünk az ukrán kormánnyal a dél-orosz területekre. Aztán szerződést kötünk az orosz kormánnyal „valamennyi területre, amelyre az orosz kormány befolyása kiterjed”. Ha úgy alakulnak a dolgok, hogy Trockijnak igaza lesz, akkor a pétervári kormánnyal kötött szerződés egész Oroszországra érvényes lesz, az ukránt pedig egyszerűen nem létezőnek tekintjük.

Trockij: Mi azonban nem erősíthetjük meg aláírásunkkal, hogy a kijevi Rada kormánya fennáll.

Én: Erre nincs is szükség. A pétervári kormánnyal kötött szerződésnek nem kell arra utalást tartalmaznia.

Trockij: Az Ukrajnával való békekötés barátságtalan aktus irányunkban. Így nem tudunk békét kötni.

Én: Semmi esetre sem ez a helyzet. Hiszen mi Ukrajnával nem szövetséget kötünk. Az a szerződés révén semleges országgá válik számunkra. Ha béke-

szerződést írunk alá Oroszországgal, akkor Oroszország szintén semleges ország lesz számunkra. Hogy aztán Oroszország és Ukrajna hogyan rendezik egymás között ellentéteiket, az számunkra közömbös.

Trockij: ezt kétségbe vonja. Meg van győződve arról, hogy a központi hatalmak csak azért kötnek békét Ukrajnával, hogy bázist teremtsenek az ukrán kormány érdekében a pétervári kormány ellen folytatandó intervenció számára.

Én tagadom ezt a szándékot — bizonyos fokig jobb meggyőződésem ellenére — és hangsúlyozom, hogy nekünk, ha Oroszországgal békét kötünk, nem lenne okunk Oroszország ellen háborúzni, vagy Ukrajnát a maradék Oroszország ellen folytatott harcában támogatni. Egyébként a békeszerződésbe fel lehetne venni egy olyan határozatot, amelyben mindkét fél kötelezi magát, hogy a másik fél belügyeibe való minden beavatkozástól tartózkodik.

Trockij: Ez olyan papírgarancia, amely nem sok mindenre jó. Hogy Németországban vannak intervenció-s tendenciák, az kiderül a német sajtó magatartásából.

Ellenvetem: hiszen ismert, hogyan keletkeznek a sajtóhangok. Nálunk ott-hon az a benyomás, hogy Ukrajna hajlandó békét kötni, Oroszország ellenben nem. Természetes tehát, hogy a dolgok Oroszországgal szemben élesednek ki.

Trockij még megjegyzi, még egy akadályt lát a béke aláírása előtt. Nem tudja, hogy az Ukrajnával kötött békeszerződésben milyen határozmányok lesznek. Ha tehát Oroszország a Radát végérvényesen felszámolja, és az Ukrajna fölötti uralmat ismét átveszi, akkor az Ukrajnával kötött békeszerződés határozataiért is felelősséget kell vállalnia. Bizonytalan kötelezettségeket azonban nem vállalhat.

Én úgy vélem, hogy ezen lehet segíteni, ha az orosz szerződés az egész területre érvényes, amelyre a pétervári kormány befolyása kiterjed.

Mivel Trockij kitart amellett, hogy az ukrán béke lehetetlenné teszi a békekötést Oroszországgal, felteszem a kérdést, hogy ilyen körülmények között engedjünk-e szabad folyást az eseményeknek. Hiszen ismeri helyzetet, és tudja, hogy ebben az esetben a következő ülésen sor kerül a tárgyalások megszakitására.

Trockij gondolkodik egy kicsit, és azt mondja: „Azt hiszem, mégiscsak meg kell próbálnunk.”

Útban hazafelé gróf Czerninnek és Kühlmann úrral találkozom. Felmegyünk Kühlmann lakására, ahol beszámolok az éppen lefolyt megbeszélésem eredményéről. Hangsúlyozom, hogy a béke aláírásának legnagyobb akadálya az a béke, amit Ukrajnával akarunk kötni, Czernin és Kühlmann egybehangzóan kijelentik, hogy az aláírás elhalasztásáról szó sem lehet. Kühlmann úgy véli, Trockij mégis alá fogja írni a békeszerződést, sőt éppen az ukrán szerződés fogja rá a legnagyobb nyomást gyakorolni. Hiába igyekeztem, hogy meggyőzzem az ellenkezőjéről. A határkérdésben való bármilyen engedmény tekintetében is ridegen elutasító Kühlmann. Az oroszok számára megállapított jövőbeni határvonal a legenyhébb, amelyet Oroszországnak engedélyezni lehet, lehetetlen attól akárcsak egy lépéssel is eltérni. Mindez meglehetősen rossz hír. Végül javaslom, visszamegyek Trockijhoz, és közlöm vele, hogy az ukrán béke aláírása még ma este megtörténik. A kormányoknak ebben a tekintetben szigorú utasításuk van, amelynek meg kell felelniük. A szerződés aláírásával azonban a béke még

nincs kész, hátra van még a ratifikálás. Ezért azt mondom Trockijnak, hogy az ukrán béke ratifikálása előtt megvárjuk a viszonyok tisztázását. Ha a kijevi kormány, amellyel szerződést akarunk kötni, tényleg nem létezik már, ahogy azt Trockij állítja, akkor bizonyosan nem fog a szerződés ratifikálására sor kerülni. Ha Trockij úgy gondolja, hogy a megbeszélte ut betartásának ezen viszonyok között is van értelme, akkor Czernin gróf hajlandó a Trockijjal megbeszélte indítványt előterjeszteni. Ha nem, akkor a dolgoknak szabad folyást kell engedni.

Ezzel visszamegyek Trockijhoz, és elvégzem a feladatomban. Ő némán hallgat, tekintetét szokás szerint az előtte fekvő papírra szegezve. Izgatott vagyok, hogy vajon mit fog felelni. Válasza kétértelmű: „Maradjunk abban, amit megbeszélünk.” Nem egészen világos számomra, miben is maradjunk, és megismétlem ezért a kérdést, amire azt mondja: „Czernin gróf tegye meg indítványát.”

Megjegyzem, kétségeim vannak, vajon helyes-e azt ajánlani Czernin grófnak, hogy tegye meg indítványát, amíg Trockij ragaszkodik azon álláspontjához, hogy ő nem köthet békét, ha Ukrajnával aláírjuk a békeszerződést. Ebben az esetben ez nem lenne célszerű.

Trockij: De hát fontos, hogy ezeket a kérdéseket megbeszéljük.

Ezután említem neki a lehetőséget, hogy mi az Ukrajnával megkötött szerződést nem fogjuk ratifikálni, ha a kijevi Rada tényleg megbukott. Talán erre való tekintettel úgy dönthet, mégis szerződést köt velünk.

Trockij úgy véli, talán Oroszország is attól teheti függővé a ratifikálást, hogy mi nem ratifikáljuk az ukrán szerződést. Arra a kérdésre azonban, hogy ebből következtethet-e arra, hogy ő ezen feltétel mellett az ukrán szerződés aláírása után is kész lesz békét kötni velünk, kitérő választ ad.

Ezzel megyek vissza Czernin grófhhoz és Kühlmann úrhoz. Kühlmann abból, amit a Trockijjal folytatott megbeszélésemről elmondok neki, azt a következtetést vonja le, hogy Trockij be fogja adni a derekát. Azt mondja, ő jó pszichológus, tudta, hogy Trockij az Ukrajnával kötött szerződés ellenére sem fogja megszakítani a tárgyalásokat, ezért kár lett volna engedményeket tenni neki. Én messze nem vagyok ilyen optimista, és a tárgyalások megszakítására számítok.

Az Ukrajnával kötendő békeszerződés aláírását ténylegesen aznap estére tűzték ki. Az esti órákban azonban a szerződésszövegek még nem készültek el, és úgy nézett ki, hogy nem is sikerül azokat még éjjel előtt az aláírásra alkalmas állapotba hozni. Én amúgy sem fektettem különösebb súlyt arra, hogy a szerződés aláírásánál, amelytől nem voltam éppen elragadtatva, jelen legyek, ezért 11 órakor nyugovóra tértem, és mély álomban voltam, amikor éjjel fél kettkor Czernin gróf kérésére Csáky gróf³⁶ kopogott az ajtómon, és a miniszter azon utasítását hozta, hogy menjek vele a „III-as kaszinóba”, és a szerződést az aláírás előtt még egyszer olvassam át. Kéretem Czernint, menjen előre, felöltözöm, és megyek a „kaszinóba”, ahol az aláírás fog történni. A terem pompásan ki volt világítva. Mindenki az asztalok körül állt, magnéziumfények villogtak szüntelenül és fényképezőgépek irányultak a terem minden sarkából a résztvevőkre. Czernin gróf észrevette, amikor beléptem, elém jött a tömegben keresz-

³⁶ Csáky Imre gróf (1882–1961) diplomata. A breszt-litovszki béketárgyalások idején követségi titkár. 1920. szeptembertől decemberig magyar külügyminiszter.

tül, és elnézést kért azért, mert felébresztetett, de súlyt fektetett arra, hogy jelen legyek ennél az ünnepi pillanatnál. Egy ideig a tömegben állok — végre hozzák a szerződést, amelynek 5 hasábjából (német, magyar, orosz, török és bolgár) egyelőre csak az első van kitöltve. Végigolvasom a szerződést, ami csak üres formaság, mert nagyon durva hibának kellett volna lennie, amit én a futólagos átnézés során, amelyre lehetőségem volt, észrevehettem volna. Végül jönnek az ukránok és megkezdődnek az aláírások. Amikor az ukrán delegáció aláírta a szerződést, rossz németséggel azt mondta nekem Ljubinszkij:³⁷ „Mostantól Önök nálunk vannak”, amivel arra akart utalni, hogy a szerződés aláírásával Breszt-Litovszk ukrán várossá lett, úgyhogy mi immár az ukránok vendégei lettünk. Pezsgőt szolgálnak fel, és koccintunk: „az új barátainkra”. Fél négy van, amikor hazaérek. A búcsúzás előtt Czernin gróf megköszöni nekem a szerződésben való közreműködésemet. Kifejezte örömét a felett, hogy a szerződést aláírták, és azt mondta, azért hívatott, hogy ebben az örömben én is részesüljek. Eközben arra gondolok, hogy tényleges örömet a szerződés fölött a központi hatalmak oldalán csak egyetlen személy érezhet: Hoffmann tábornok, de ezt nem mondom ki, hogy meg ne zavarjam Czernin gróf örömét.

Másnap jelentkeztem Czerninnél. Az az öröm, amit az ukrán béke aláírásakor érzett, elszállt. Ideges és lehangolt volt. „Bécsben a lengyelek között elszabadult a pokol” — mondta. — „Úgy látszik, megtudták a Cholm³⁸ körüli megállapodást, és ellenzékbe léptek. Seidlernek³⁹ le kellett mondania. A császár azonban nem fogadta el a lemondást.” Czernin azzal számol, hogy a delegációk előtt nehézségei lesznek, esetleg kisebbségbe kerül. Ismét a lemondásra gondol. Bátorságot próbálok önteni belé, és kifejezem azon véleményemet, hogy minden jól végződhet. Ha ugyanis az orosz békével tér haza, ami talán még mindig nem egészen kizárt, akkor számíthat a szocialista szavazatokra. „Ez egy szavazatos többség lenne — válaszol Czernin. — Szánalmas többség!”

Arra kértem Czernint, hogy még egyszer beszéljen Kühlmannel, különben nem jön létre az orosz béke. Kühlmann ezzel ellentétes, optimista véleménye teljeséggel indokolatlan. Azonkívül az a benyomásom, hogy az oroszoknak igazuk van. Trockij tegnap mutatott nekem egy, a Moon-Sund-szigeteket ábrázoló részletes térképet, s nekem úgy tűnik, hogy ezeknek a szigeteknek a birtoklása tényleg állandó fenyegetettségét jelent az orosz főváros számára. Éppúgy helytelen az is, hogy az az új határvonal, amelyet Hoffmann tábornok az orosz delegációnak megadott, teljesen elvágja a tengertől Oroszországot. Ezt egy kisebb és gyengébb ország sem tűrhetné huzamosabb ideig. Németország magatartása teljesen elhibázott. A németek olyan történelmi jelentőségű hiba elkövetése előtt állnak, ami borzalmasan meg fogja bosszulni magát, és ami mellett csekély jelentőségű az a körülmény, hogy az Oroszországgal való békekötést is megakadályozza.

Czernin azt feleli, nem tehet semmit. Kühlmann kijelentette, hogy ő egy tapodtat sem engedhet. Hoffmann tábornok az Oroszországgal való tárgyalásokat

³⁷ Mikola Ljubinszkij (1891-?) az ukrán delegáció tagja.

³⁸ Lengyel neve: Chelm.

³⁹ Ernst Seidler (1862-1931) jogász, politikus. 1917 júliusától 1918 júliusáig osztrák miniszterelnök volt.

egyáltalán nem nézi jó szemmel, és legszívesebben azonnal megszakítaná azokat, és Pétervár ellen vonulna. Ezért teljes erejével azon van, hogy minden engedményt megakadályozzon. Számíthatunk rá, hogy Németország a Rada katonai támogatásához is ragaszkodni fog. Ez is Hoffmann egyik kedvenc gondolata.

Kifejtettem aggályaimat az orosz forradalom elleni háború gondolatával kapcsolatban. Nézetem szerint lehetetlen, hogy egy idegen hatalom egy 30 milliós népre, mint amilyen az ukrán, ráerőszakoljon egy olyan kormányt, amelyet az a nép nem akar. Ha a Rada máshogy nem, csak a központi hatalmak támogatásával tudna fennmaradni, akkor éppen általa veszítené el utolsó követőit is. S akkor igaz lenne az, amit Trockij tegnap mondott, hogy a Rada végül egy galíciai határhelységbe vonulna vissza, de még mindig Ukrajna kormányának tekintené magát. Csak remélni lehet, hogy a német katonák tervezett akciói a mi munkásságunkat, amely ezeket az akciókat biztosan a szociális forradalom elleni háborúnak tekinti, nem fogja teljesen elkeseríteni és szélsőségekbe kergetni.

Czernin végül arra gondol, hogy az lenne a legjobb, ha én magam beszélnék Kühlmannal. Adjam tudtára, hogy mi a Moon-Sund-szigetekért nem vezethetünk háborút. Ha tehát Németország mégis ilyen helyzetbe akar hozni bennünket, akkor ez a Németországhoz fűződő viszonyunk tekintetében rendkívül veszélyes következményt vonhat maga után.

Este hatkor összeültek a kormányok meghatalmazottai, és Czernin gróf a javaslatom értelmében azt indítványozta, hogy az elméleti fejtegetések félretételével kíséreljék meg a béke feltételeit szigorúan tényszerűen megfogalmazni. „Hetek óta folytatunk terméketlen vitát arról — mondja Czernin gróf —, hogy bizonyos területi változásokat, amelyeknek a háború által teremtett viszonyok alapján be kell következniük, a népek már kifejezésre juttatott önrendelkezési jogának következményének, vagy pedig az orosz fél megállapítása szerint annexióknak kell-e tekinteni. Ezen lényegében elméleti fejtegetések mégoly hosszú elnyújtása is kevés reményt kínál a megegyezésre. De fel szeretném tenni a kérdést, hogy a béke létrejöttének szempontjából valóban feltétlenül szükség van-e ilyen megegyezésre. Az egész vitában tulajdonképpen nincs szó többről, mint hogy azokat a változásokat, amelyek bekövetkeznek, hogyan minősítsük. De a békekötést nem kell ettől függővé tenni. Mindenesetre az eddigi viták alapján a szóban forgó területi változások jellegének értelmezésében fennálló ezen különbség ellenére sem tűnik számomra elképzelhetetlennek, hogy magukat a változásokat illetően ne lehetne megegyezést elérni. Hagyjuk tehát nyitva a kérdést, hogy miként kell értelmezni a tervezett változásokat, és igyekezzünk ezen vitás kérdés érintése nélkül azt megállapítani, hogy ezeknek a változásoknak a végrehajtása tényleg akadálya lenne-e a béke megkötésének.”

A Kühlmann úr és Trockij között ezen a konferencián lezajlott szópárbaj ellenére, amelynek során Trockij hiába próbálta kipuhatolni Németország álláspontját a határkérdésben, Czernin gróf kezdeményezése minden oldalon tetszést aratott. Bizottságot küldtek ki a határkérdésben való megegyezés előkészítésére. A bizottságba német részről von Rosenberg⁴⁰ követet, Hoffmann tá-

---

⁴⁰ Frederic Hans von Rosenberg (1874–1937) a német külügyminisztérium tanácsosa, a német békedelegáció tagja.

bornokot és Horn kapitányt,⁴¹ osztrák–magyar részről engem, Csicsericset⁴² és Wulff kapitányt⁴³ delegálták. A vacsora után Kühlmann engem kért fel, hogy vállaljam a bizottságban az elnöklést. Czernin azt tanácsolja, hogy utasítsam el ezt a megbízást. „Befogják Önt, és azt fogják mondani, Ön mindenbe belegyezett, és nem tudunk majd különbékét kötni.” Én azonban megnyugtatom, amennyiben kijelentem, hogy mindenképpen el fogom kerülni, hogy magamat olyan nagyon elkötelezzem. Habár már nemigen reménykedtem abban, hogy a bizottság gyakorlati eredményre jut, de ha a várakozás ellenére mégiscsak lehetőség mutatkozna rá, akkor azért, hogy az elnöklést vállalom, legalábbis meg tudom akadályozni, hogy egy másik elnök ezt a lehetőséget kihasználatlanul hagyja. Azonban már teljesen világos volt előttem, hogy az Oroszországgal való békéért folytatott törekvéseink olyan ellenfelekbe ütköztek, akikkel szemben nem tudunk érvényesülni, és akik, ha egyszer akcióba lépnek, erősebbek, mint Kühlmann és mint a német politika minden más tényezője. Ezek az ellenfelek Ludendorff és a legfelsőbb hadvezetőség voltak, akikkel, ha teljes súlyukkal léptek, senki sem mert szembeszállni Németországban. A Trockijjal folytatott tárgyalásoknak a hadvezetőség által kívánt megszakítása és az azt követő elnyomulás Pétervár felé azonban olyan cél volt, amelyért az teljes befolyását kész volt latba vetni. Minél jobban előrehaladt Czernin a Trockijjal való tárgyalásaiban, annál erősebb nyomást gyakorolt a kreuznachi főhadiszállás a császárra, a kancellárra, a kormányra és von Kühlmann úrra, és annál szigorúbb utasításokat kapott Hoffmann tábornok, aki egyébként Ludendorffnak azt a formális ígéretet adta, hogy a helyzetet három napon belül tisztázza — természetesen abban az értelemben, ahogy azt Ludendorff akarta.

A határkérdés megvitatására felállított bizottság másnap összeült. Az orosz delegáltak — Pokrovszkij,⁴⁴ Lipszkij⁴⁵ és Altvater — nagyon kimerítő, rendkívül tárgyyszerű előadást tartottak az egyes határkérdésekről. Érveik nagy része meggyőző volt. Mindenekelőtt elutasították a Moon-Sund-szigetek elcsatolását, amelynek német birtoklása nézetük szerint lehetetlenné tenné Pétervár védelmét egy német támadással szemben. Azoknak a területeknek az elcsatolása is elfogadhatatlan lenne Oroszország számára, amelyeken Riga, Libau⁴⁶ és Windau⁴⁷ kikötői fekszenek. Oroszország ezáltal ugyanis elveszítené télen is használható kikötőit, mert a megmaradt kikötők közül Pétervár az év öt, Reval⁴⁸ az év három hónapjában be van fagyva. Riga ezenkívül nagy katonai gyakorlótér. Végül arról panaszkodtak, hogy a Németország által javasolt határvonal a fehéroroszkok és a lettek által lakott területet úgy szeli ketté, hogy e népek egyik fele Oroszország-

⁴¹ Személyéről nem sikerült többet megtudni.

⁴² Csicseric Miksa (1865–1948) hivatásos katonatiszt, tábornok. 1904–1905-ben, az orosz–japán háború idején katonai attasé volt az orosz hadsereg főhadiszállásán. A breszt-litovszki béketárgyalásokon az osztrák–magyar békedelegáció katonai vezetője. 1918 februárjától gyalogsági tábornok.

⁴³ Olaf Richard Wulff korvettkapitány, tengerészeti szakértő. Az osztrák–magyar békedelegáció tagja.

⁴⁴ Mihail Nyikolajevics Pokrovszkij (1868–1932) az orosz békedelegáció tagja.

⁴⁵ G. V. Lipszkij százados, az orosz delegáció tagja.

⁴⁶ Lett neve: Liepāja.

⁴⁷ Lett neve: Ventspils.

⁴⁸ Észt neve: Tallinn.

ban maradna, a másik Németországnak jutna. A Németország által követelt határ úgy van megvonva, hogy Oroszország támadás esetén arra kényszerülne, hogy egy 200-300 verszt⁴⁹ széles zónát önként ürítsen ki. Az oroszok előadására Hoffmann tábornok válaszolt, ám anélkül, hogy vette volna a fáradságot arra, hogy az oroszok érveivel közelebbről foglalkozzék. Mint a korábbi alkalmakkor, ezúttal is a győztes mezében tetszelgett, aki a legyőzött ellenfélnek nem tartozik felvilágosítással. Néhány szóban azt magyarázta, hogy az új határ Németország számára defenzív jelleggel bír. Amikor az oroszok válaszolni szerettek volna neki, eltávozott, és meg sem hallgatta őket — feltehetően Kreuznachból hívták telefonhoz. Nevében helyettese, Brinkmann őrnagy⁵⁰ válaszolt: „Minek sokáig egymás mellett elbeszélni? Ha az orosz urak nem akarják a dolgot a mi szemünkkel látni, akkor hát minden beszéd haszontalan.” A megbeszélés eredmény nélkül folyik le.

Azután Czernin grófhhoz mentem, és beszámoltam neki a bizottsági tárgyalásról. Nem titkolom előtte, hogy Hoffmann magatartása alapján egészen kizártnak tartom, hogy olyan eredményre jussunk, amely lehetővé tenné a békét Oroszországgal. Ha Kühlmann nem tud Hoffmann tábornokkal szemben felülkerekedni, akkor az egész békeakció megghiúsultnak lehet tekinteni. Czernin azt mondja, hogy Kühlmann engedékenységre bírni kilátástalanabb, mint valaha. Kühlmann járt nála, és egy Vilmos császártól⁵¹ kapott táviratot mutatott neki. A császár ebben egy orosz rádiótáviratra panaszkodott, amelyet a német főhadiszálláson fogtak fel, és amelyben a német katonákat lázadásra és tisztjeik meggyilkolására uszították. A császár ennek következtében azt kívánja, hogy Oroszországtól most már egész Livónia és Észtország átadását — tehát ezeknek a területeknek az eddig el nem foglalt részeit is követeljék. Czernin azt mondta Kühlmannnak, ő ebben nem vesz részt, ebben az esetben szakít Németországgal. Kühlmann is aggályosnak tartja a dolgot. Visszatáviratozott és a parancs visszavonását kérte, arra az estre pedig, ha a kérését nem teljesítik, a lemondását is felajánlotta. Czernin azt hiszi, ezzel a közjáték el van intézve, de ilyen tényállás mellett engedékenység Németország részéről kevésbé várható, mint korábban bármikor.

Valamivel később van alkalmam, hogy von Kühlmann úrral magam is beszéljek. Ellentétben azzal, amit Czernin gróftól hallottam, azt mondta, kötelességének tartja, hogy teljesítse a császár kívánságát, és az oroszoktól egész Livónia és Észtország átadását fogja követelni. Aztán hosszasan beszélünk a német területi követelésekről általában. Én ismét kifejtettem, hogy Oroszországnak a tengertől való elvágását a keleti-tengeri tartományok Németországhoz csatolása révén az egyik legsúlyosabb hibának tartom, amit Németország elkövethet.

Délután ismét Trockijhoz megyek, közlöm vele, hogy a német területi követelések mérséklését sajnos nem lehet elérni. A határkérdésben felállított bizottságban az orosz tagok által képviselt álláspontot német részről határozot-

⁴⁹ 1 verszt = 1066,8 méter.

⁵⁰ Friedrich Brinkmann (Brinckmann) őrnagy, a német keleti hadsereg főparancsnokának első törzstisztje. A breszt-litovszki béketárgyalásokon a német delegáció tagja, Hoffmann tábornok helyettese.

⁵¹ II. Vilmos (1859–1941) német császár 1888-tól 1918-ig.

tan visszautasították. Legfeljebb még azon lehet gondolkodni, hogy nem lehetne-e az orosz kívánságoknak nagyon szerény minimumra való leszállításával a német képviselőket álláspontjuk megváltoztatására bírni.

Trockij azt feleli, hogy a határbizottságban az orosz delegátusok nem kívánságokat fogalmaztak meg, és nem az orosz kormány álláspontját képviselték, hanem csupán tárgyi ellenvetéseket tettek a német követelésekkel szemben. A javaslattétel a központi hatalmak dolga. Ő elvárta volna, hogy a bizottságban ez megtörténik. Meg van róla győződve, hogy Czernin grófnak a béke megteremtése érdekében tett fáradozásai jószándékúak voltak, a délelőtti tanácskozás lefolyása után azonban ezeknek a fáradozásoknak a folytatásától már nem várható semmi. Jobb lesz, ha a magánmegbeszéléseket ezentúl ismét mellőzzük, és csak hivatalos tárgyalásokat folytatunk. Arról, hogy ő milyen minimális engedményekkel lenne elégedett, nem tud nyilatkozni. Az adott tényállás mellett konstatálni kell, hogy a megbeszélések nem vezettek megegyezésre.

Megjegyeztem, hogy én magam és bizonyára hasonlóképpen Czernin gróf is rendkívül sajnáljuk, hogy a szakítás nem kerülhet el, amire Trockij mint valami orákulum azt felelte: „Én nem mondtam, hogy szakítani kell.”

Az egész, alig negyed óráig tartó megbeszélésről beszámoltam Czernin grófnak. Aztán Czernin kívánságára Kühlmannhoz mentem. Ő örvendezik, mert Trockij utolsó szavait annak bejelentéseként értelmezi, hogy Oroszország elfogadja a németek kívánságait. Ezúttal én sem tartom ezt kizártnak, mert ha — amint Trockij mondta — nem kerül sor szakításra, akkor nehéz a szavait máshogy magyarázni. Ismét megragadom az alkalmat, hogy von Kühlmann úr előtt ismertessem személyes nézeteimet a német területi követelésekkel kapcsolatban. Azt az állandó fenyegetettséget, amelyet a Moon-Sund-szigetekhez tartozó Dagö⁵² szigetének elcsatolása az orosz főváros számára jelentene, egyetlen állam sem tűrné el. Még elviselhetlenebbnek érezheti Oroszország a Keleti-tengertől való elvágásának szándékát. Ez újabb harcok, újabb háborúk csírája. Elzász-Lotharingia a hatványon.

Kühlmann azt felelte, hogy valamennyi általam felsorolt érv megtalálható az egyik emlékiratban, amelyet ő e kérdésről írt, valamint ismertette azokat Vilmos császár előtt, december 18-án tartott előadásában is. Amikor elfoglalta a hivatalát, ez a kérdés már el volt döntve, sőt ez volt akkor az egyetlen kérdés, amelyben már megvolt a végleges döntés. Ezzel a teherrel vállalta a hivatalát, mert bizonyos helyzetekben az ember nem szabhat feltételeket. Az ember végül is civil állásokban is mindig többé-kevésbé katona. Így ő ezeken a döntéseken semmit nem tudott változtatni. Abban, hogy ezek a döntések születtek, különböző szubjektív szempontok játszottak közre. A balti nemességnek Németországban mindig jó kapcsolatai voltak és mindig fontos szerepet játszott. Harnack⁵³ és Schieman (sic!),⁵⁴ akinek nagy befolyása van Vilmos császárra, balti-

⁵² Észt neve: Hiiumaa

⁵³ Adolf Harnack (1851–1930) német evangélikus teológus, az egyháztörténet professzora, II. Vilmos bizalmasa. Jelentős befolyása volt a porosz oktatási kormányzatra.

⁵⁴ Feltehetően Paul Schieman (1876–1944) balti német politikus, a *Rigasche Rundschau* főszerkesztője. 1920–1933 között a lettországi parlamentben a német frakciót vezette. 1925–1938 között az Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusának az alelnöke volt.

ak. De a német újságírás is erősen át van itatva balti elemekkel. Ők a németországi közvéleményt fokozatosan ebben az irányban befolyásolták. A főhadiszállás is van balti befolyás: Hindenburg⁵⁵ egyik veje balti. Ehhez jön az udvar: számos udvarhölgy rokonsági kapcsolatai a balti bárókhoz, akiket Oroszországban zaklattak és kifosztottak, és akiknek panaszlevelei a császár elé jutottak. A császár azon összefüggések iránt is élénk érdeklődést mutat, amelyek a baltiak és a németek között a középkorban — különösen a német lovagrend korában — fennálltak. Ehhez járult még az a benyomás, amelyet a császár a Rigában tett látogatásáról vitt haza, ahol német nők borultak a lába elé, és az orosz iga alóli felszabadulásukat kérték. Mindez együttesen hatott, amikor megszülettek a határozatok a német területi követelésekről. Harcolni ezen áradat ellen lehetetlen.

Még felvetem a kérdést, hogy nem lehetne-e a Moon-Sund-szigeteket legalább felosztani, úgy hogy Ösel⁵⁶ a Német Birodalomnak, Dagö pedig Oroszországnak jusson. Kühlmann viszont úgy véli, katonai megítélés szerint a szigetek összefüggő egésznek képeznek, amelyet nem lehet felosztani. Én azt felelem, hogy ugyan a katonai dolgokhoz nem értek semmit, de a legrosszabb esetben a szigetek felosztásával megvalósulna, hogy sem Pétervár, sem Riga nem lenne fenyegetve, a szigetek felosztása ezért bizonyos mértékig a semlegesítésükkel lenne egyenértékű. Kühlmann azt mondta, tegnap még ő is ilyen megoldásra gondolt, ma, Vilmos császár táviratának megérkezése után, ez merő lehetetlenség.

Még egy bizottsági ülést kellett tartani, hogy megállapítsuk, nem jött létre megegyezés. Von Rosenberg követ valóban előadja még Németország egész Livónia és Észtország elcsatolására vonatkozó kívánságát. En igyekszem az ülést a lehető leghamarabb berekeszteni, mert miután a legcsekélyebb kilátás sincs kompromisszumra, az ülés tulajdonképpen fölöslegessé vált.

Röviddel azután kezdődött a fődelegátusok utolsó találkozója. Általános érdeklődés fogadja, mert még mindig nem lehet tudni, mit határoznak az oroszok. A feszültség akkor éri el tetőpontját, amikor Trockij veszi át a szót és kijelenti, eljött a döntés órája. Fátyolos hangon beszél, de beszéde során éles hangokat is megüt, és mond néhány keserű igazságot. Ennek ellenére az egész beszéd alatt az volt a benyomásom, hogy a végén azt mondja, meghajolnak az adott helyzet előtt és alávetik magukat a győzők követeléseinek. A végén elérkezett a nagy drámai pillanat: kijelentette, Oroszország befejezi az ellenségeskedéseket, de nem köt békeszerződést. Ezzel felállt, és a többi orosz delegált kíséretében elhagyta a termet.

Az első pillanatban általános megdöbbenés uralkodik. Trockij bejelentése különös helyzetet teremtett: az Oroszországgal való ellenségeskedést befejeztek tekinthettük, de nem volt békeszerződés, amely a központi hatalmak és Oroszország közötti viszonyt szabályozhatta volna, és ennek következtében számos kérdés nyitva maradt. Ilyen körülmények között a központi hatalmak

---

⁵⁵ Paul von Hindenburg (1847–1934) német tábornagy, köztársasági elnök (1925–1934). Az első világháborúban előbb a keleti front főparancsnoka, majd 1916 augusztusától a német hadsereg vezérkari főnöke volt.

⁵⁶ Észt neve: Saaremaa.

hadseregei által elfoglalt területek sorsa is teljesen a levegőben lógott. Nem volt nézeteltérés abban, hogy ez az állapot nem maradhat fenn sokáig. A jelenlévők többsége úgy vélte, idővel sikerülni fog az informális békét a jövőben külön egyezményekkel formális békévé alakítani. Nekem is ez a nézetem. Mások azt gondolják, ismét háborút kell indítani Oroszország ellen. Én ellenzem. Ha két ember párbajozik, és az egyik leteszi a kardot, akkor a másiknak jogában áll rá támadni, de ezáltal az egész világ előtt lejáratja magát.

A vacsora után, késő este összegyűlünk a kis barakkban, ami a fegyverszüneti tárgyalások helyszíne volt, hogy kialakítsuk álláspontunkat az új helyzetet illetően. Kühlmann elnökölt és előadta, hogy Trockijtól különböző közlések érkeztek hozzá, amelyek a helyzet megítélése szempontjából fontosak. Trockij maga mihamarabb elutazik, de nincs kifogása az ellen, hogy az orosz delegáció többi tagja továbbra is Breszt-Litovszkban maradjon, és egyes kérdésekről — főleg a gazdasági természetűekről — folytassa a tárgyalást. Ő itt hagyja Hughes-készülékét és egy hivatalnokot, aki a készüléket kezeli, hogy a vele való kapcsolat biztosítva legyen. Végül Trockij azt mondta, hogy felfogása szerint mostantól kezdve nincsenek hadifoglyok. Ők ezért — mihelyst úgy akarják — Svédországon vagy egyenesen a fronton át hazamehetnek.

Kühlmann elsőnek engem kért fel, hogy ismertessen véleményemet. Elmondom, hogy a Trockij bejelentése által létrejött fordulattal elégedettek lehetünk. Ausztria–Magyarország mindig azt mondta, hogy védekező háborút visel, ha tehát az oroszok leteszik a fegyvert, és ha az általuk még megszállva tartott, Ausztriához tartozó kis területet Brodynál⁵⁷ kiürítik, akkor a háború számunkra befejeződött. Háborúk fejeződtek már be hasonló módon — ha nem is ilyen nagy és egymáshoz ennyire közel fekvő birodalmak között. De azt mondja a nemzetközi jog, hogy a háborúk ilyen, formális békeszerződés nélküli befejezése mindig későbbi viszályok csíráját hordja magában. A békeszerződést tehát az ellenségeskedések pusztá beszüntetésével szemben mindenesetre előnyben kellett volna részesíteni. Azt is el kell ismerni, hogy a békeszerződés megghiúsulása bizonyára különböző nehézségeket okoz. Az egyik a megszállt területeket érinti, amelyek sorsa továbbra is bizonytalan marad. De talán lehet azzal számolni, hogy ezek a kérdések *via facti* valamilyen megoldást nyernek, méghozzá az adott helyzetben számunkra kedvezőt. A második nehézség abból adódik, hogy számos részletkérdés nincsen szabályozva. Trockij azonban kijelentette, hogy kész külön egyezményeket kötni velünk. Van tehát kilátás arra, hogy az informális békét fokozatosan formális békévé változtassuk.

Kriege⁵⁸ titkos tanácsos, a berlini külügyi hivatal jogi osztályának vezetője kijelentette, hogy egyoldalú nyilatkozat semmit sem változtat a fennálló háborús állapoton. Békéről csak akkor lehet beszélni, ha szerződést kötnek, vagy ha mindkét részről olyan egyoldalú ráutaló cselekmények állnak fenn, amelyekből kétségtelenül kitűnik, hogy a békét mindkét fél megvalósultnak tekinti. Ő négy utat lát előttünk. 1. Részünkről nem történik egyáltalán semmi, ebben az eset-

⁵⁷ Ukrán neve: Brodi.

⁵⁸ Johannes von Kriege (1859–?) a német külügyminisztérium jogi osztályának főnöke, a német békedelegáció tagja.

ben a háború nincs befejezve. 2. Felmondjuk a fegyverszünetet, és megtámadjuk Oroszországot. 3. Trockij deklarációjával analóg nyilatkozatot teszünk, megtartjuk azonban a megszállt területeket, és magunkat egyébként Oroszországgal szemben semlegesnek tekintjük — ebben az esetben azonban nem tudunk Ukrajnának segítséget nyújtani. 4. Ultimátumot adunk át, hogy a szerződést kikényszerítsük.

Rosenberg a von Kriege által második és negyedik pontban említett lehetőségek ellen szól. Kétségesnek tartja, hogy a katonai akciónak értelme lenne. Belpolitikai megfontolások is ez ellen szólnak. Szerinte az lenne a legjobb, ha nem válaszolnánk Trockij nyilatkozatára, és egyszerűen tovább is érvényben hagynánk a fegyverszünetet. Ez az állapot azt az előnyt nyújtaná, hogy az Oroszországból érkező forradalmi befolyásoktól távol tudnánk tartani magunkat. A tekintetben is szabad kezünk lenne, hogy adott esetben segíthessünk Finnországnak vagy Ukrajnának. Mindig a kezünkben lenne az az adu, hogy a hadiállapot tulajdonképpen még mindig fennáll. Ami a gazdasági kérdéseket illeti, úgy gondolja, hogy az a szörnyű áruhiány, amely Oroszországban van, az oroszokat egyenesen kényszeríteni fogja a velünk való megegyezésre, mi tehát az ilyen egyezményekről folyó tárgyalásokon mindenesetre kedvező helyzetben leszünk.

Csicserics altábornagy a Trockij nyilatkozata nyomán kialakult helyzetet katonai szempontból kedvezőnek tartja. Marad a fegyverszünet, anélkül hogy ebben a tekintetben nyilatkozatot kellene tennünk. Ez azt a lehetőséget is biztosítja számunkra, hogy Ukrajna érdekében beavatkozzunk — lehetőleg akkor, amikor Oroszország már békelábra helyezte hadseregét.

Wiesner⁵⁹ azon a nézeten van, hogy jobb lenne, ha a magunk részéről nem nyilvánítanánk befejezettnek a háborút, mert ezáltal elesnénk Ukrajna katonai támogatásának lehetőségétől.

Hoffmann tábornok higgadtan végighallgatta ezeket a véleményeket, aztán átvette a szót. Kijelentette, hogy az előtte szólók fejtegetéseire roppant sajnálatára nem tud csatlakozni. Az a veszély áll fenn, hogy a bolsevik méreg tovább terjed, és az Németország és Ausztria–Magyarország számára is rendkívül kellemetlen lehet. Ezért ő feltétlenül amellet van, hogy a Pétervárott tárgyaló bizottságokat hívják vissza, és a csapatokat indítsák meg Pétervár ellen, hogy Ukrajnának is segítséget lehessen nyújtani.

Hoffmann egyedül marad a véleményével. A következő megszólalók: Koerner,⁶⁰ Czernin és Kühlmann sem csatlakoztak hozzá. De az a nézet, amit ő képvisel, a német legfelsőbb hadvezetés nézete. És az a döntő. Amit mi mondunk, alárendelt jelentőségű. Hiszen annak kell történnie, amit a hadvezetés kíván. Ez ebben az esetben is megmutatkozott.

Czernin gróf azon a nézeten van, hogy a fegyverszünet felmondása, tekintettel azokra a hatásokra, amelyeket egy ilyen lépés mindkét birodalomban előidézhetne, nem jöhet szóba. Ha Trockij nyilatkozatát hallgatólagosan tudomásul

---

⁵⁹ Friedrich Wiesner (1871–?) udvari és miniszteri tanácsos, az osztrák–magyar békedelegáció tagja.

⁶⁰ Paul Ernst Koerner (Körner) miniszteri igazgató a német külügyminisztériumban, a német békedelegáció tagja.

vesszük, akkor a béke minden előnyét élvezzük, és semmilyen módon nem vagyunk megkötve. Az ukrainai helyzet alakulása szempontjából ez az eljárás különösen ajánlatos lenne. A határt, amely elválaszt bennünket a bolsevik Oroszországtól, őrsosztok láncával lehetne lezárni.

Kühlmann csak két lehetőséget lát: vagy a háború folytatását, vagy a hadiállapot fenntartását oly módon, hogy Trockij nyilatkozatát hallgatólagosan tudomásul vesszük. Ő mindig abból az elvből indul ki, hogy a diplomáciában minden, ami nem feltétlenül szükséges, mellőzhető, mert később komplikációkhoz vezethet. A háború — mint ismeretes — a politika folytatása fegyverekkel. Azt a kérdést kell hát feltennünk, milyen politikát kell folytatni Oroszország ellen. A háború maximális célja, az ellenfél megsemmisítése, Oroszországban nem érhető el. Ahhoz Oroszország túl nagy. Továbbá egy új támadás Oroszország ellen Németországban és Ausztria–Magyarországon is belpolitikai nehézségekhez vezethetne. A katonai kordont azonban fenn kell tartani — de ez elegendő is. Mindent egybevetve azon a nézeten van, hogy a *de facto* béke a részünkről történő kifejezett elismerés és a fegyverszünet felmondása nélkül a leghelyesebb út. A megszállt területeken ezáltal szabad kezet nyerünk. Ami Ukrajna katonai támogatását illeti, itt rendkívüli óvatosság ajánlott. Egész Oroszországban a német számít a tulajdonképpeni ellenségnek. Ukrajna számára egyenesen végzetessé válhatna, ha német támogatással tartaná magát. Ezáltal több hívet vesztené, mint nyerne. Amit feltétlenül tenni lehet, az talán a Németországban és Ausztria–Magyarországon levő ukrán hadifoglyok gyors hazaszállítása. Összegezve: a Trockij bejelentése által teremtett függő állapot ugyan szokatlan, de érdekeink szempontjából nézve nem kedvezőtlen.

Hoffmann tábornok ragaszkodik javaslatához. Ausztria–Magyarország számára ez közömbös, hiszen a Monarchia csapatai az oroszokkal sehol sincsenek érintkezésben. Ami azonban Németországot illeti, neki szüksége van az Oroszországban levő csapataira nyugaton, és amíg keleten tisztázatlan viszonyok vannak, nem lehet onnan csapatokat elvonni.

Ezzel véget ért a megbeszélés. Hoffmann kimondta az utolsó szót, és ha volt olyan, aki kételkedett ennek átütő erejében, azt a későbbi fejlemények jobb belátásra bírták.

Másnap — február 11-én — a szövetséges központi hatalmak meghatalmazottjai záróülést tartották. A tárgyalások feletti gyászbeszédet Kühlmann tartotta kitűnő francia előadásban. Azt mondta, Trockij magatartása forradalmi beállítottságával magyarázható. Forradalmárként lehetetlennek érezte, hogy hagyományos alapon kössön békét, mert így ellentétbe került volna elveivel. A magánmegbeszélések során bizonyos fokig ingadozott, és akkor úgy tűnt, hogy lehetségesnek tartja a béke aláírását. Végül azonban mégis forradalmi felfogása foglya maradt, és hagyta magát attól elragadtatni. Ezért döntött úgy, hogy elvitathatatlanul újszerű útra lép, amikor kijelentette, hogy Oroszország az ellenségeskedéseket beszünteti, békét azonban nem köt. Az így előállt helyzet új, mint oly sok minden ebben a háborúban. Milyen álláspontot foglaljunk el? Abból kell kiindulni, hogy két hatalom viszonyának kétfajta módja lehet: béke vagy háború. Ebből a Trockij nyilatkozata nyomán keletkezett helyzetre nézve is két lehetőség adódik. Az egyik abban áll, hogy kijelentjük, Trockij deklarációja nem béke,

amely nekünk garanciát adna az Oroszországgal való normális gazdasági és jogi kapcsolatok vonatkozásában, ezért folytatnunk kell a háborút. Ez az egyik lehetséges, szóba jöhető politika, de a sikere bizonytalan. Oroszország nagy kiterjedése kétségessé teszi a végleges sikert. A másik lehetséges út abban állna, hogy kiegyeznénk a Trockij deklarációja által kialakult állapottal, úgy ahogy az van. Ez az út biztosítja számunkra mind a háborút, mind a béke előnyeit. Felmerülhet a kérdés, hogy válaszoljunk-e a nyilatkozatra vagy sem. Neki személyesen az a véleménye, hogy jobb, ha nem teszünk semmit. Választ nem kértek tőlünk. Ezért elegendő, ha konstatáljuk, hogy a bejelentést hivatalosan tudomásul vesszük. Bizonyos értelemben előny, hogy a deklarációt nem kell megválaszolni. Egy olyan dokumentummal, amellyel megerősítenénk azt, megfosztanánk magunkat ettől az előnytől. Tartsunk ki, és akkor a bolsevikoknak vissza kell térniük, hogy békét kössenek. A tegnapi nyilatkozata előtt Trockijjal folytatott magánbeszélgetések bizonyos részletei mindenestre megengednek ilyen következtetést. Trockij a két ország diplomáciai kapcsolataira vonatkozó kérdésnél például válaszként arra utalt, hogy a bizottságaink Péterváron maradhatnak. Ez azt mutatja, hogy ő a tegnapi nagy gesztus után olyan utat keres, amelyen tovább lehet haladni. Összegezve: a békeszerződés mindenképpen kielégítőbb lett volna, és a háborúnak nyilatkozattal való befejezése bizonyos rendhagyó, de végeredményben ennek is megvannak az előnyei. A legjobb lesz ezért az *attitude expectante et vigilante*.⁶¹ A dolgok mennek a maguk útján, és remélhető, hogy az orosz kormány hamarosan formálisan is aláírja azt, aminek az aláírását most megtagadta.

Talaat Pascha⁶² kijelentette, hogy a szultán részére kell fenntartania a döntést arról, mi történjék. Radoszslavov⁶³ is úgy véli, hogy a jelenlegi helyzetben bajosan dönthetne, már csak arra a különleges viszonyra való tekintettel is, amely Bulgária és Oroszország között mindig is fennállt. A legjobb, ha megvárjuk, hogyan alakulnak az események Oroszországban.

Czernin gróf kijelentette, Ausztria–Magyarország számára a helyzet világos. A Monarchia elfogadja a Trockij nyilatkozatával kialakult helyzetet, és nem áll szándékában a háborút folytatni. Ami a Monarchia és Oroszország gazdasági kapcsolatait illeti, annak mielőbbi szabályozása inkább orosz, mint osztrák–magyar érdek. A deklaráció megválaszolása fölösleges.

---

⁶¹ Éber és várakozó magatartás.

⁶² Mehmet Talaat pasa (1874–1921) oszmán-török politikus. Az ifjútörök forradalom egyik vezetője 1908-ban. Az ifjútörök kormány bukása után Talaat pasa volt egyik szervezője 1913-ban annak a katonai puccsnak, amely az ifjútörököket ismét hatalomra segítette. Talaat ezt követően Dzsémál pasával és Enver pasával olyan triumvirátust alkotott, amely 1918 őszéig diktatórikus teljes hatalommal irányította az oszmán-török állam sorsát. Talaat 1913-tól 1917-ig a belügyminisztériumot vezette, s mint ilyen ő a fő felelőse az örményekkel szemben elkövetett népirtásnak. 1917 februárjától 1918 októberéig nagyvezír és ezzel a miniszterelnök. A világháború végén német segítséggel Berlinbe menekült, ahol 1921-ben egy törökellenes terrrorszervezet egyik tagja, egy örmény diák meggyilkolta.

⁶³ Hrisztov Radoszslavov (1854–1929) bolgár politikus, miniszterelnök. A bolgár liberális párt alapítója. 1899–1900-ban belügyminiszter, 1886–1887 és 1913–1918 között miniszterelnök. Az első világháború alatt orosz ellenes politikát folytatott, és keresztülvitte Bulgária hadba lépését a központi hatalmak oldalán. 1918-ban Németországba menekült, távollétében életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték.

Ezzel az utolsó breszt-litovszki tárgyalás is véget ért. Másnap hazaindultunk.

Nem állíthatom, hogy hazafelé olyan jó volt a hangulatunk, amilyennek tulajdonképpen lennie kellett volna, mert hát mégiscsak békét tudtunk hazavinni. Czernin gróf is érezte az ukrán békeszerződés gyengéit, és hogy sovány az eredmény, amit alapjában véve jelentett. A delegációk ülései következtek, és Czernin számára nem volt világos, hogyan védelmezze meg előttük a breszt-litovszki eredményt. Azt is mérlegelte, vajon nem lenne-e jobb, ha én mennék helyette a delegációk elé, hogy ott felvilágosítással szolgáljak, mert én a kényes kérdéseket könnyebben ki tudnám kerülni. Aztán arra jutott, hogy a békeszerződés védhető, leginkább talán demagóg eszközökkel, amennyiben célnak tekintjük, hogy a Monarchia népeinek kenyeret hozzunk. Szüntelenül az a kérdés foglalkoztatja, hogy milyen hangulat fogadja Bécsben. Azt hiszem, megnyugtathatom, mert a széles néprétegek körében minden béke már magában véve népszerű.

A hazaúton Czerninnel folytatott beszélgetések a már mögöttünk levő breszt-litovszki tárgyalások epilógusát adják. Czerninnek nem volt olyan könnyű és szenttelen természete, mint Kühlmannak, aki ha egy feladatot megoldott, bizonyára nem töprengett azon, hogy azt jól oldotta-e meg, vagy megoldhatta-e volna még jobban. Czernin újra és újra azon töprengett, hogy nem követett-e el hibát, és már csak ezért sem tudott igazán örülni annak, amit hazavitt. Ehhez hozzájárult még az is, hogy örökké nyugtalan elméje az előtte álló következő feladatokon nemcsak gondolkodott, hanem azok komoly fejtörést is okoztak neki. Állandóan nyugtató szavakra volt szüksége, hogy önbecsülését meg tudja őrizni. Az a férfi, aki kifelé gyakran gőgösnek és büszkének tűnt, aki mindenütt, ahol számadással tartozott — a császár és a parlament előtt — fennhéjázó benyomást tett, olykor összeomlott, ha egyedül volt. Csak azok a szemrehányások fájtak neki, amelyeket ő maga magának tett. És el lehet mondani, hogy akárhány kritikusa volt is, egyetlenegy sem gyötörte meg annyira, mint — ilyenkor — saját maga.

A hazaúton Czernin gróf egyszer csak megkérdezte tőlem: „Mit tett volna Ön az én helyemben? Hozzájárult volna Cholm és vidéke Ukrajnának történő átadásához?” Őszintén azt felelem: „Nem, – mert nézetem szerint az Ukrajnával kötött béke olcsóbban is elérhető lett volna. Nem akarom azt állítani, hogy Hoffmann tábornok rászédett bennünket, de tény, hogy az ukrán béke, tekintettel a tábornok céljára, miszerint az oroszokkal szakítani kell és katonailag teljesen le kell verni Oroszországot, éppen neki volt a legkedvesebb. Az, hogy Ausztriát összeveszítette a lengyelekkel, szintén nem lehet kellemetlen számára.” Czernin gróf azt mondta, abban a kényszerhelyzetben, amelyben volt, nem lehetett szűkmarkú. Mindegy, mit ér Cholm a lengyelek számára. Ha olyan sok minden múlik is rajta, oda kellett adnunk, ha ez volt az egyetlen lehetőség, hogy békeszerződést kössünk — mindegy, hogy kivel. „Az egyetlen, ami bántana az lenne — mondta Czernin gróf —, ha a németek a markukba röhögének.” Jellemző az ukrán feltételek elfogadásának elhamarkodott módjára, hogy Czernin gróf hirtelen arra kért, mutassam meg neki a térképen a cholmi körzet új határát. Amikor megmutattam neki, megjegyezte: „és ezért a kis földdarabért vannak a lengyelek annyira magukon kívül?” Persze olyan kicsi azért nem volt

az a földdarab. Talán azt lehetne Czernin grófnak a szemére vetni, hogy anélkül tett a tárgyalópartnerének fontos ígéretet, hogy a térképet megnézte volna. De a helyzet akkor tulajdonképpen olyan volt, hogy bármit mutatott volna is neki a térkép a szerződés tárgyát képező területek fontosságáról, ő a békét akkor is megkötötte volna.

Hogy az Ukrajnával kötött béke megérte-e azt az áldozatot, amibe került nekünk, az éppen hazautazásunk idején rendkívül kétséges volt. A kijevi Rada helyzetéről szóló hírek, amelyek még Breszt-Litovszkból való elutazásunk előtt eljutottak hozzánk, egyre aggasztóbbak voltak. Az ukrán delegátusok nem is mertek hazaindulni. Egyébként nem is juthattak el Kijevbe, hacsak nem nagy kerülővel, mert a közvetlen út a bolsevikok által ellenőrzött vidéken vezetett át. Az ukrán delegáltak elutazásuk előtt sürgősen katonai segítséget kértek a németektől, de csak azt az ígéretet kapták, hogy az ukrán nemzetiségű hadifoglyokat felfegyverzik és hazaküldik. Az ukránok azonban ettől a legkevésbé voltak boldogok. Ljubinszkij úgy vélte, a polgárháború sajátos dolog, nem lehet tudni, hogy a hadifoglyok végül is kinek az oldalán kötnek ki. Czernin gróf azonban a kijevi Rada erőteljesebb katonai támogatását is pártfogolta, és amikor azt mondtam neki, nincs a világon az a hatalom, amelyik egy 30 milliós népet arra tudna kényszeríteni, hogy megtartsa egy olyan kormányt, amelyet nem akar, Czernin nagyon helyesen azt felelte, hiszen mi nem a Radának akarunk segíteni, hanem a nekünk megígért ukrán gabonát akarjuk megkapni, aztán miattunk a Rada kormánya el is tűnhet. Czernin nem osztotta azt az agályt, hogy ez az akció a mi munkásságunk körében rossz hangulatot váltana ki, mert most mindenki számára a kenyér a legfontosabb. Ebben Czerninnek igaza is volt. Ebben az összefüggésben hívtam fel a figyelmét Czernin grófnak arra, hogy az Ukrajnának nyújtott katonai segítség lehetőséget teremt számunkra, hogy engedményeket kérjünk tőle. Elsősorban az jöhetne szóba, hogy Ukrajna visszaadná nekünk azt a jegyzőkönyvet, amelyben köteleztük magunkat arra, hogy Kelet-Galíciából önálló koronatarományt csinálunk. De az sem kizárt, hogy ez alkalommal területi engedményeket is elérhetünk — például Cholm esetében. Czernin ezzel nagyon egyetértett. Ismét nagy reményeket táplált, hogy az ausztro-lengyel megoldás⁶⁴ megvalósítható, egyszerűen azért, mert német részről nemcsak Kühlmann, hanem Hoffmann sem tartja lehetségesnek a független Lengyelországot, sem pedig Lengyelországnak Németországhoz való csatolását nem kívánják. Czernin remélte, hogy a lengyelek ellenállásával meg lehet birkózni. Úgy vélte, először a lengyeleket Cholm ügyében bizonytalanságban kell tartani, aztán ha lecsillapodott a nyugtalanságuk, akkor Lemberg elvesztésének lehetőségével kell megijeszteni őket, és ha ez hat, akkor néhány Németországtól kicsikart engedménnyel és az ukrán koronataromány határainak megváltoztatásával, melynek során Lemberg Lengyelországban maradna, új alapot lehetne teremteni a Lengyelországgal történő megegyezéshez.

⁶⁴ Számos elképzelés született az első világháború során a központi hatalmak által elfoglalt Orosz-Lengyelország sorsával kapcsolatban. Felmerült, hogy létrehoznak egy német protektorátus alatt álló Lengyelországot (kislengyel megoldás), vagy a Monarchiához csatolják ezen lengyel területeket (ausztro-lengyel megoldás).

A katonai akció, amelyet Németország azzal a céllal akar a bolsevikok ellen indítani, hogy rájuk kényszerítse a békeszerződést, Czernin grófnak nem okozott semmiféle fejfájást. Ausztria–Magyarország ugyanis ebben az akcióban nem volt érintett. En ismét a Németország által az oroszokkal szemben támasztott területi követelésekről kezdtem beszélni, és felvettem a kérdést, tulajdonképpen mit akar Németország Oroszországnak a Keleti-tengertől való elvágásával. Oroszország politikája mindig arra irányult, hogy kijárást szerezzen magának a nyílt tengerre, minden törekvése, ami a Balkán és a tengerszorosok megszerzésére irányult, erre vezethető vissza — és most Németország Oroszországot még a Keleti-tenger jégmentes kikötőitől is el akarja zárni. Ez az első alkalommal, amint Oroszország újra megerősödik, ismét háborúhoz vezet. „Vagy Németország olyan gigantikus terveket sző, hogy az oroszországi belső viszályokat táplálván Ukrajnát Oroszország ellen uszítja, és az Orosz Birodalmat német befolyás alatt álló Balkánná teszi? És ha így van, elegendő-e az ereje ehhez? Hogyan tudjuk fenntartani a szövetséget, ha az hamarosan háborúba sodor bennünket? Kérdések, amelyekre csak a jövő ad választ.”

[...] ⁶⁵

Bécsben megérkezésünkkor ünnepélyes fogadás volt. Nagy frázisok hangzottak el, s én egy kicsit szégyelltem magam. Nem jó, ha az ember a konyhában dolgozik.

Számomra hatalmas élmény ért véget. Breszt-Litovszk egyedülálló emlékként maradt meg bennem. Ehhez bizonyára az is hozzájárult, hogy megnövekedett presztízzsel tértem vissza Bécsbe. A megérkezésünket követő napon Czernin közölte velem, hogy az a szándéka, hogy a külügyminisztérium első osztályfőnöke, Müller báró nagykövet helyére engem javasol első osztályfőnöknek és ezzel az ő helyettesének. Megköszöntem neki a bizalmat, de kértem, hogy hagyja meg Müllert továbbra is a posztján — hiszen én a mostani helyemen is mindig a rendelkezésére állhatok, ha szüksége van rám. Czernin gróf azt is közölte, hogy Őfelsége a breszt-litovszki tárgyalások lezárása alkalmából a Lipót-rend nagykeresztjét a hadi ékítménnyel adományozza nekem. „A császár ezt szívesen tette” — mondta ő. — Az Ön nagyrabecsülése az egyike azoknak a dolgoknak, amelyben teljesen egyetértünk.” Szegben nem is végződhetett volna számomra a breszt-litovszki élmény.

---

⁶⁵ A téma szempontjából kevésbé érdekes, mintegy egy oldalnyi szöveget nem közöljük.

Tilkovszky Loránt

GRATZ GUSZTÁV ÉS A „NÉPINÉMET BAJTÁRSAK” VISZONYA TÖRTÉNETÉHEZ

1935–1936. évi dokumentumok Gratz irathagyatékából

A Századok 2002. évi 1. számában „Gratz Gusztáv német nemzetiségpolitikai törekvései és azok kudarca” címmel módomban volt bemutatnom ennek a jeles és sokoldalúságával is kitűnő személyiségnek a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) – Ungarländisch Deutscher Volksbildungsverein (UDV) élén 1924–1938 között betöltött, máig sokat vitatott szerepét. Az akkor egyúttal közzétett néhány dokumentum élén Gratz kiadatlan németnyelvű életírásából fordításomban közöltem azt a fejezetet is, amelyben ő a maga felfogásában és értékelésében mutatta be kétirányú de egybekapcsolt harcát, amelyet az erőltetett magyarosítástól fenyegetett hazai német nemzetiségi jogok védelmében, de a külső befolyásra támaszkodó nemzetiségi túlzók ellenében vívott, s amely során 1933–1938 között kritikus helyzetbe került. Hazai, valamint németországi és ausztriai levéltárakból előkerült dokumentumok alapján azonban a Gratz által ebben nyújtottnál plasztikusabb és sokoldalúbb kép bontakozott ki a történész előtt.¹ Ám továbbra is hiányát éreztem olyan dokumentumoknak, amelyek még mélyebb bepillantást engedhetnének Gratz és ún. népinémet ellenfelei sajátos frazeológiát alkalmazó vitáiba – mind eltérő nézeteiket és taktikai elképzeléseiket, mind pedig Gratz ellenük folytatott harcának sokszor maga által kezdeményezett, igen kemény fellépéseit illetően. Milyen körülmények közt, milyen mértékben és egyáltalában miért vállalkozott Gratz arra, hogy ellenfelei által is kezdetben elismert és értékelt közvetítő szerepét a kormányt kíméletlenül kiszolgáló szerepre lássék váltani, miközben a német birodalomhoz fokozottan igazodó magyar kormányzat — egyre inkább tehetetlennek érezve Gratz határozottan nemzetiszocializmus-ellenes és liberális szellemi és politikai habitusát, amiről nem utolsó sorban éppen a „Népinémet Bajtársak” denunciaciói folytán Berlinek teljesen tiszta képe volt — végül megszűnt igényt tartani szolgálataira és sürgősen „ejtette” őt?

Az utóbbi időkben Gratz Gusztáv rendezetlen irathagyatékának igen tekintélyes része a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete kézirat-gyűjteményébe került, s így ebből ott sok nemzetiségpolitika-történeti szempontból eddig ismeretlen, és épp a fentebb jelzett kérdések vonatkozásában hiányt pótló dokumentum megismerésére is lehetőség nyílik. Most ebből az irathagyatékából meríték, mégpedig olyan dokumentumokat, amelyek Gratz és

a „Népinémet Bajtársak” viszonya történetének azt a szakaszát világítják meg, amikor a támadások pergőtüzébe és feloszlítás veszélyébe került egyesülete megmentése végett Gratz által vállalt 1935. júniusi „rendcsinálási kísérlet” nem a várt, hanem azzal éppen ellentétes hatást keltvén, ő kompromisszumos megegyezésre próbált jutni népinémet ellenfeleivel. Ez azonban a Basch–Huss-csoport ellenállása, valamint a kormány magatartása miatt megghiúsult, s 1936. augusztusában Gratz még radikálisabb tisztogatásra kényszerült vállalkozni az egyesületben. E kemény intézkedések rossz hatását ellensúlyozandó, Gratz azt várta volna, hogy a kormány valóra váltja neki tett — s őáltala egyenesen feltételül szabni próbált — ígéreteit, vagyis megtöri a világi és egyházi hatóságok ellenszegülését a nemzetiségi iskolareform végrehajtásánál, és a továbbra is bizalmatlan gáncsoskodást leszerelve támogatni fogja a már megtisztított egyesület szabad szervezkedését.

Az alább közlésre kerülő 16 dokumentum közül 5 magyar nyelvű, 11 pedig német nyelven íródott. Utóbbiak magyarra fordítását magam végeztem, kivéve a 4. sz. dokumentumét, amelynek fordítása Eiler Ferenc munkája. A magyar nyelvű dokumentumok közlése betűhív. A németből fordítottak magyar nyelvhelyességi és stiláris szempontból történt gondos kontrollálása Zeidler Miklósnak köszönhető, aki tanácsaival a „Dokumentumok”-rész szerkesztését is nagyban segítette.

A dokumentumok szövegében magyarázatra szorulónak tűnő mozzanatok, illetve bizonyos összefüggések nélkülözhetetlennek ítélt megvilágítására — olykor óhatatlanul terjedelmesebb — jegyzetek szolgálnak. E tekintetben utalni kell arra a sajátos nehézségre is, amely az irathagyaték teljes rendezetlenségéből, a másolati gépelt példányban meglévőknél a címzés és keltezés igen gyakori hiányából ered. Ezekben sok esetben ceruzával vagy tintával, olykor viszont gépirással utólag rávezetett megjegyzések találhatók, amelyek arra mutatnak, hogy az 1944-ben politikai okokból Mauthausenbe deportált Gratz, amikor onnan végre megszabadulhatott, és irathagyatékával bíbelődhetett, élete hátralévő egy esztendejében még megpróbált visszaemlékezni, hogy egyes iratainak hozzávetőlegesen mi lehetett a kelte, ki lehetett a címzettje. Bizonytalanságát maga is érzékelteti kérdőjelekkel, illetve a „vagy” szócska alkalmazásával. Még olyan esetben is, amikor helytállónak vélte egy-egy effajta utólagos „megállapítását”, a történész a dokumentum szövegét elemezve — az egyéb dokumentumokkal egybevetve, vagy egyszerűen az események kronologikus rendjének ismeretében — kénytelen azok hibás voltára rámutatni, s azokat pontosan vagy legalább hozzávetőlegesen korrigálni.

Jegyzet a bevezetéshez

¹ Ez a már az 1979–1981 közt publikált résztanulmányaim felhasználásával utóbb németül megjelent könyvemből is kitűnhet. (*Loránt Tilkovszky: Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933–1938. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.*)

DOKUMENTUMOK

1.

Gratz Gusztáv levele Pataky Tibor államtitkárhoz, a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályának vezetőjéhez¹

Tisztelt Barátom!

Gündisch „Megjegyzései”-re vonatkozólag nézetemet a következőkben foglalhatom össze:

1. Németország érdeklődése a német határokon túl élő németek iránt valóban már a háborút közvetlenül követő időkből is nagyobb volt, mint a háború előtt. Bleyer akkori megfigyelése szerint mindazok a körök, amelyek a háború előtt a koloniális kérdések iránt érdeklődtek, most egyszerre a kisebbségi kérdésekkel kezdtek foglalkozni. De viszont az is tény, hogy a német kisebbségek iránti érdeklődés Hitlerék uralomra jutása után megint erőteljesebb, céltudatosabb és erőszakosabb volt, mint az ezt megelőző korszakban. Erre bizonyítékokat lehet találni Lengyelországban, ahol a német kisebbség teljesen „gleichschaltolva” van,² Romániában és Jugoszláviában, ahol a Hitler-rezsim égisze alatt indult meg az „Erneuerungsbewegung”, és Magyarországon is.³

2. A Huss-csoport állásfoglalása az iskolakérdésben valóban nem tér el nagyon az enyémtől. Jobban tudod nálam, hogy a szülői értekezletekhez való ragaszkodásnál mi vezet. Hussék tényleg a szülői értekezletek ellen vannak, Bleyer is ellenük volt, és ha egyedül a magyarországi iskolakérdést tartanám szem előtt, a mi intern kisebbségi politikánk szempontjából én is ellenük volnék, mert a szülői értekezletek csak a kisebbségi iskolák létesítésének megakadályozására nyújtanak módot. Csak meghajlok az előtt, ha a kormány azt mondja, hogy a mi extern kisebbségi politikánk szempontjából a szülői értekezletek fenntartásától nem lehet eltekinteni.⁴

3. Abban azonban, hogy a Hussékkal való ellentétek csak személyi természetűek, Gündischnek nincs igaza. A valóságos ellentét köztünk és öközöttük, — amiről csak Németországgal való külpolitikai viszonyunkra való tekintettel nem beszélnék a nyilvánosság előtt,⁵ — az, hogy Hussék Berlinből kapják a maguk utasításait, a múltban eléggé jelentékeny pénzüsszegeket is kaptak onnan, és valószínűnek tartom, hogy ez a pénzforrás rájuk nézve most sem dugul el teljesen.⁶ Mi ezt a berlini befolyást szeretnénk kiküszöbölni.⁷ Hasonló törekvések és ellentörekvések mutatkoznak különben Ausztriában, Romániában, Jugoszláviában is, ahol bizonyos mozgalmak is vannak keletkezõben a „nicht-gleichgeschaltet”⁸ német kisebbség egységes megszervezése érdekében, mégpedig az egyik mozgalom (Schiemann vezetése alatt) határozottan antihitlerista irányban,⁹ a másik, (amelybe én is szeretném a dolgokat terelni), a politikai jelszavak kikapcsolásával.

4. Amit Gündisch a két ellentétes iránynak a németsegen belül való fennmaradása hátrányos következményeiről beszél, azt igaznak tartom, de amíg az egység helyreállítása csak úgy történhetik, hogy az egész magyaror-

szági németiség berlini diktátum alá kerüljön, a megegyezés még károsabb volna az ellentétéknél.

Jegyzetek az 1. sz. dokumentumhoz

¹ Az irathagyatékát később rendezgető Gratz a következő magyarázatot fűzte ehhez a keltezetlen, valószínűleg 1935 őszéről származó leveléhez: „A Huss-csoportnak 1935. június 15. után bekövetkezett különválása^a után néhány hónappal Gündisch Guido dr., aki már Bleyer idejében kivált a német egyesületből^b és ezért a konfliktus keletkezésének időpontjában sem az egyik, sem a másik oldalon nem foglalt állást, levelet írt a miniszterelnökségnek, amelyben előadja saját nézeteit erről a konfliktusról,^c inkább Hussék álláspontjára helyezkedve. Gündischnek erről a leveléről való véleményemet a miniszterelnökség kívánságára e levélben foglaltam össze.”

a. Ez a „különválás” valójában csak egy évvel később, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület 1936. augusztus 20-i közgyűlésén következett be, amikor már az egyesület vezetőségének teljes megtisztítására került sor a „túlzó elemektől”, amelyek Huss Richard debreceni germanista egyetemi tanár vezetésével önálló szervezkedésbe kezdtek, mint „Népinémet Bajtársak”. Az egyesület 1935. június 14-i (és nem 15-i) végrehajtóbizottsági ülésén az történt, hogy a vezetőségből azokat távolították el, akik leginkább „kompromittálván” magukat azáltal, hogy német népiségvédelmi agitációjukkal, s főleg annak az 1935. március végi országgyűlési választások alkalmával ellenzéki politikai síkra vitelével oly széleskörű és heves nacionalista felháborodást keltenek, hogy már-már az egyesület felszámolását követelték, amelynek vezetőségében ilyen „izgatók” foglalhatnak helyet. Ilyen körülmények között vállalkozott Gratz, mint az egyesület elnöke, arra, hogy szabadságolja főtítkári tiszttségéből az egyesület főtítkárát, Basch Ferencet, míg le nem zárul az ellene „a magyar nemzet gyalázása” címén indított per. Basch valójában az erőszakos névmagyarosítás ellen szólt fel az egyesület egy vidéki csoportja nyilvános gyűlésén még 1933. novemberében, s Gratz abban bízott, hogy el tudja érni a kormánynál az effajta perek megszüntetését. A szabadságolt főtítkár bajtársai megnyugtatóra feléjük azt hirdette, hogy idővel Basch még vissza is kerülhet az egyesület vezetőségébe, ha nem is ilyen exponált posztra.

b. Gündisch Guido — korábbi ellentétei után — 1921-ben lett harcostársa annak a Bleyer Jakabnak, aki egy német kultúregyesületért küzdött, s ügyvezető alelnöke lett azután az 1924-ben Gratz elnökségével megalakult egyesületnek. Viszonyuk azonban már 1929 őszén igen megromlott, 1931-ben teljes szakításukhoz vezetett.

c. Gratz szerint Gündisch az 1935. június közepi végrehajtóbizottsági ülés után néhány hónappal küldte meg levelét a miniszterelnökségnek. Bizonyára nem e levélben, hanem egy „Megjegyzések” kezdetű csatolmányban fejtette ki nézeteit a Huss és a Gratz féle irányzat konfliktusáról. Pataky minderről Gratz véleményét kérte. Sem e levél, sem csatolmánya nincs Gratz irathagyatékában, és a miniszterelnökség levéltárában sem volt fellelhető.

² A külföldi németiség egységesen nemzetiszocialista befolyás és irányítás alá vétele érdekében („Gleichschaltung”) a németbirodalmi népiségi és pártszervek (Volksdeutscher Rat, Auslandsorganisation der NSDAP) egymással is vetélkedve küzdöttek és értek el 1934–1935-ben már számottevő eredményeket a különböző irányzatok és szervezetek közt megfelelő lengyelországi németiség vonatkozásában is, annak ellenére, hogy a külső beavatkozás leplezése érdekében egyelőre meglehetősen óvatossággal voltak kénytelenek eljárni. Még korai ekkor Gratz részéről teljes gleichschartolásukról beszélni, hiszen e tárgyban még 1937-ben is további irányelvek és utasítások kiadására volt szükség minden német kisebbséggel rendelkező ország viszonylatában, külön-külön is meghatározva a körülményeknek megfelelően alkalmazandó eljárást.

³ A romániai és a jugoszláviai német kisebbség körében kibontakozó nemzetiszocialista jellegű „megújulási mozgalmakról” ugyanez mondható. Magyarországon, ahol a Volksdeutsche Kameradschaft jelentette a „megújulási mozgalmat”, a gleichschartolási törekvések szintén az állam, a kormányzat ellenállásába ütköztek; az általa támogatott Magyarországi Német Népművelődési Egyesület vezetésében Gratz Gusztáv által képviselt irányzat 1938 végéig tudta folytatni az e tekintetben egyre nehezebbé, végül kilátástalanná váló harcát.

⁴ Az 1935. december 23-án megjelent 11.000/1935 ME sz. kisebbségi népiszkola-rendelet a korábbi B-típusnak megfelelő, vegyes tanítási nyelvű oktatás egységes bevezetéséről döntött. A Huss-csoport egyéb — így különösen a tanítóképzésről való megfelelő gondoskodást hiányoló — kritikai észrevételek mellett azért támadta a rendeletet, mert az a közismerten befolyásolható szülői értekezletek rendszerét fenntartva, nem zárta ki annak lehetőségét, hogy „ahol a szülők úgy kívánják”, az eddigi C-típus szerint folyhat zentúl is az oktatás, tehát a csupán heti néhány órás tantárgyként ok-

tatott német írás-olvasás-számolás kivételével minden tantárgyat magyarul sajátíttassanak el. Másfelől attól tartott, hogy a vegyes tanítási nyelv egységes bevezetésére hivatkozva meg fogják szüntetni a teljesen német nyelvű oktatást azon a kevés helyen is, ahol arra az A-típusú iskolákban (a magyar nyelv kötelező tantárgyként oktatása mellett) eddig lehetőség volt. Gratz tisztában volt ezekkel a problémákkal, s hamarosan kérte a kormánytól e rendelet sürgős és lelkiismeretes végrehajtását s az ilyen visszaélések kiküszöbölését. A kormánynak az az érvelése, hogy a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek iskolaügyének érdekei védelmében a hazai nemzetiségpolitikában is ragaszkodnia kell a szülői értekezletek intézményéhez, természetesen nem ingatta meg a népinémet irányzat azon határozott véleményét, hogy a dolog hátterében meghatározó jelentőséggel játszik szerepet a hazai népesség elmagyarosítására irányuló törekvés.

⁵ Gratz nem vonta kétségbe, hogy a magyar revíziós politika támogatása szempontjából Magyarország nem nélkülözheti a külpolitikai együttműködést Németországgal, bár ő a szomszédos államokkal való megegyezés keresésének volt a híve. Éles külpolitikai ellenfele volt a hitleri Németország azon előtérbe állított erőszakos törekvéseinek, hogy Ausztria bekebelezését megvalósítsa. Veszélyt látott ebben a német nemzetiszocializmus máris tapasztalható hatása akkor majd nyilván egészen közvetlenül válassza miatt, nem utolsó sorban a hazai németiség „volksdeutsch” köreiből. (Huss egy meg is jelentetett nyilvános előadásában már 1934 végén a német nemzetiszocializmust hirdetendőt követendő mintának Magyarország minden égető problémája, így a nemzetiségi kérdés megoldására.)

⁶ Gratz maga volt az, aki ennek a rég gyanított beavatkozásnak — a hazai németiségen belüli belső torzskaldások folytán kezére juttatott — immár cáfolhatatlan bizonyítékait a kormány elé tárta, s elérte, hogy 1935. novemberében Kánya Kálmán külügyminiszter a német kormányt „barátságosan, de a leghatározottabban” ennek az eljárásnak teljes beszüntetésére szólítsa fel. Ennek hatására a németbirodalmi kormány bejelentette, hogy felfüggeszti a magyarországi németiség illegális pénzfelvételét, míg megállapodás nem jön létre a két kormány között a magyarországi német kisebbség intézményei legális támogatásáról, amiről nem mondhat le. Gratz jól sejtette, hogy addig sem szűnt meg teljesen a magyarországi német bizalmi egyének és akcióik más forrásokból való titkos támogatása. (Nem a német birodalomból, hanem a Magyarországon élő birodalminémet állampolgárok nemzetiszocialista szervezete részéről, a magyarországi német vállalatok, cégek bevételeiből biztosított pénzjuttatások révén.)

⁷ E tekintetben Gratz úgy működött együtt a Gömbös-kormánnyal, hogy közben nem adta fel alapvető szemléleti és politikai szembenállását a diktatórikus hajlamú — és antilegitimista — miniszterelnökkel. Az eredetileg pártonkívüli, 1931. júniusától kormánypárti Gratz 1933. júniusában kilépett Gömbös Nemzeti Egység Pártjából, s mint pártonkívüli vett részt a miniszterelnök legitimista, liberális, demokratikus ellenzéke szervezkedésében, majd 1935-ben Rassay Károly liberális pártjába (Polgári Szabadság Párt) lépett, s annak listáján indult az észak-budapesti választókerületben. (De mandátumhoz csak 1936-ban jutott.)

⁸ a nem Gleichschaltott

⁹ Paul Schiemann, letterszági német eredetű, a Weimari Németországban és Ausztriában tevékenykedő német nemzetiségpolitikus és teoretikus, aki ellenfele volt az imperialisztikusnak talált nemzetiszocialista „népcsoportpolitikának”, s így már korán befolyást gyakorolt az annak még be nem hódolt kisebbségi szervezetekre és irányzatokra a különböző országokban.

2.

Gratz Gusztáv beadványa a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályához¹

Az 1935 júniusában a magyarországi német kisebbségen belül beállott szakadás után előre látható volt, hogy a Berlinből pénzzel támogatott úgynevezett „volksdeutsch” csoport minden erővel igyekezni fog a hazai német kisebbség minél szélesebb tömegeit megnyerni a maga Németországból diktált jelszavai részére, és arra is el voltam készülve, hogy ez a törekvés bizonyos mértékig sikerrel is fog járni. Amikor dacára ennek felvettük a harcot a csoport ellen és bízunk abban, hogy ezt eredményesen fogjuk megállni, ezt a bizalmunkat arra alapítottuk, hogy a hatóságok szemében gyanús radikális elemeknek a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület vezetőségéből való kiküszöbölésével meg fognak szünni azok a nehézségek, amelyek egyfelől — hatósági tilalmak alakjában — az említett egyesület szervezetei kiépítésének és másfelől a népiszkolai kérdés kormány által tervbe vett megoldásának is útjában álltak, és hogy

az e két téren elért sikerek láttán a magyarországi németiség tömegei be fogják látni a Népművelődési Egyesület által követett, a magyarsággal való megértést kereső irányzat helyességét. Ezek a remények azonban sajnálatos módon nem valósultak meg. Az egyesület szervezetének további kiépítése mind a mai napig állandó nehézségekbe ütközik, mert az egyesület tagjait a vidéken házkutatásokkal, beidézésekkel, vizsgálatok elrendelésével, stb. állandóan zaklatják, kiadványainak terjesztését sok helyen megakadályozzák, és azok az ígéretek, amelyek szerint a radikális elemek eltávolítása után a hatóságok maguk fognak közreműködni abban, hogy a rájuk hallgató komoly és megbízható elemek vegyék kezükbe az egyesület szervezeteinek megalakítását és azok vezetését, nincsenek beváltva, sőt ellenkezőleg, a hatóságok a legtöbb helyen ma is mindent elkövetnek, hogy a rájuk hallgató elemeket az egyesülettől távol tartsák. Az iskolakérdés megoldása, mint ismeretes, részben egyes alsóbb hatóságok, részben a papság ellenállása² miatt szintén igen kevésbé kielégítő módon halad előre. Így tehát a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületben beállott szakadás folytán bekövetkezett ugyan, amitől tartani kellett, tudniillik a német kisebbség széles tömegeinek propagandisztikus felizgatására irányuló törekvés, de nem következett be az, amivel ezt a káros hatást ellensúlyozni lehetett volna, tudniillik a magyarországi német kisebbség jogos — és a kormány által is jogosnak elismert — kívánságainak kielégítése.

Ma sem volna lehetetlen az úgynevezett „volksdeutsch” csoport akciójával eredményesen megbirkózni, ha a kormány megtalálná annak módját, hogy a hatóságokat, különösen a jegyzőket és csendőrséget, papságot, valamint a tanügyi személyzetet rábírja annak az ellenséges magatartásnak az abbahagyására, amelyet ez idő szerint a német kisebbség törekvéseivel szemben általában és a Népművelődési Egyesülettel szemben különösen követnek. Az eddigi tapasztalatok azonban kétségessé teszik, hogy a kormány ez irányban kifejtett törekvései hamarosan célt fognak-e érni, és amíg ez meg nem történik, addig számolni kell azzal, hogy a magyarországi német kisebbségben a radikális jelszók befogadására való fogékonyság mindinkább növekedni fog, ami annál inkább aggályos, mert ismeretes, hogy a „volksdeutsch” csoport egészen rendszeresen foglalkozik olyan agitátorok felnevelésével, akik azután különböző szabad foglalkozásokban az egyes németnyelvű vidékeken fognak letelepedni, hogy onnan folytassák a berlini körök által előírt irányban az állandó agitációt.³

Ebben a helyzetben kötelességszerűen foglalkozni kellene azzal a kérdéssel, vajon nem volna-e lehetséges a magyarországi német kisebbségen belül az egységet kompromisszumos úton oly módon helyreállítani, hogy a „volksdeutsch” csoport külön akciója megszűnnék, természetesen anélkül, hogy ez a kompromisszum bármi olyat foglalna magában, ami a magyar közvéleményt felingerelhetné, és ezáltal fokozná azokat az akadályokat, amelyek az 1935. évi iskolarendelet végrehajtásának, sajnos, még mindig útjában állanak.

Egy a magyar érdekeknek megfelelő kompromisszum a német kisebbségen belül valószínűleg elérhető volna abban a pillanatban, amikor a német kormányt rá lehetne bírni arra, hogy eltiltsa egyes német társadalmi egyesületeknek arra irányuló törekvéseit, hogy Magyarországon fizetett bizalmi férfiak legyenek, akiknek tevékenységét, ha nem is az egyes részletekben, lényegében

véve mégis Berlinből irányítják.⁴ A szóban forgó társadalmi szervezetek nemcsak Magyarországon, de az összes közép-európai országokban igyekeznek arra, hogy rendelkezzenek egy tőlük függő és nekik engedelmes csoporttal, amelynek fő feladata az egész illető országra kiterjedő hálózatot létesíteni különböző vidékeken elhelyezett és német politikai ágensek szerepét betöltő bizalmi emberekből. Ami ebben az irányban Magyarországon folyik, hasonló módon folyik Romániában, Jugoszláviában, Csehszlovákiában és Lengyelországban is. Ami Magyarországot illeti, kétségtelennek látszik, hogy az egész „volksdeutsch” mozgalom itt azonnal összeomlanék, mihelyt a mozgalom vezetőinek nem bocsátának Németországból rendelkezésére eléggé jelentős, mindenesetre néhány százezer pengőre rúgó állandó összegeket. A mozgalom vezetői kizárólag ezekből a német pénzekből élnek. Mihelyt a német pénzforrások bedugulnak, mindnyájan kénytelenek volnának más kereseti forrás után nézni és beszüntetni azt az agitációt, amelyet ma folytatnak.

Németországban nem fognak lemondani arról az álláspontról, hogy a németeknek jogukban áll a külföldön élő németiséget a maga kulturális törekvéseinek előmozdításában támogatni. A német társadalom, amely igen jelentékeny pénzösszegeket bocsát a külföldi német szervezetek rendelkezésére, egyenesen elvárja, hogy a szervezetek ezt a pénzt fel is használják. Ha a németeknek valóban csak kulturális célok támogatása volna az igyekvésük, nem lehetne akadály annak, hogy a szóban forgó pénzösszegek oly módon kerüljenek rendeltetési helyükre, amely a magyar kormány által is ellenőrizhető. Ez például úgy történhetné, hogy német részről a szóban forgó pénzösszegeket a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületnek folyósítanák, amely azokat valóban kulturális célokra használná fel, olyan módozatok szerint, amelyek erre nézve Budapest és Berlin között megállapíttatnának. Ebben az esetben az összegek hova fordítása magyar részről állandó kontroll alatt állna.

A német kormány abban az esetben, ha azt ilyen megoldásra rá lehetne venni, — aminek kétséges voltát elismerem, — bizonyos kívánságokkal fog előállni ez idő szerinti bizalmi emberei érdekében és kétségtelenül kívánni fogja ezeknek a magyarországi német kisebbség ügyeivel foglalkozó Magyarországi Német Népművelődési Egyesületbe való bevonását. Ezzel a követeléssel, ami érthető, mert senki sem áldozhatja fel máról holnapra eddigi munkatársait, meg lehetne alkudni, tekintetbe kell azonban venni azt a körülményt is, hogy a csoport tagjainak az Egyesületbe való tömeges bekapcsolódása fokozhatná azt a bizalmatlanságot, amely a magyar közvéleményben és a magyar hatóságoknál a német kisebbséggel szemben ma is sokfelé fennáll, és amely az iskolakérdés megoldását is annyira hátráltatná. Vannak ugyan a „volksdeutsch” csoportban olyanok is, akiknek neve Magyarországon szélesebb körökben alig ismeretes, úgyhogy az egyesületbe való bevonásukat kívülálló körök valószínűleg észre sem vennék, de vannak emberek, akiket, ha lehet, jobb volna még távol tartani az egyesülettől. Azoknak, akik az egyesületbe bevonatnának, egy időre meg kellene elégedniök azzal, hogy az egyesületen belül egy kisebbség szerepét játsszák, azaz nem tölthetnének ott be olyan funkciókat, amelyek az egyesület irányítása szempontjából fontosak, és nem volnának egyelőre vidéki agitációs utakra sem felhasználhatók, hacsak nem megbízható egyének szigorú kontrollja alatt. Idő-

vel, ha a „volksdeutsch” csoportnak nyújtott német pénztámogatás megszűnik, minden valószínűség szerint teljesen összeformna a két ellentétes irány azon az alapon, amelyen a Népművelődési Egyesület vezetősége ma is áll. Azokról, akik az egyesülettől még távol tartandók volnának, szintén kellene bizonyos mértékig gondoskodni, ami a németországi pénzek segítségével meg is történhetnék, hiszen léteznek bizonyos teljesen politikamentes tudományos német folyóiratok, amelyeknek szerkesztése ezekből az összegekből díjazható volna.

Természetesen azonban a magyarországi német kisebbségen belüli kompromisszumot még abban az esetben is, ha az lehetők bizonyulna, csakis abban az esetben szabadna megkötni, ha Magyarország teljes biztosítékot nyerne abban a tekintetben, hogy valóban minden nem a megállapított úton történő pénzbeli támogatás feltétlenül el fog maradni, és hogy német részről nem fognak, mihelyt a „volksdeutsch” csoport tagjai az egyesületen belül újból helyet foglalnak, ismét a külön bizalmi férfiak megszervezésére és pénzbeli támogatására visszatérni.

Nem ringatom magamat illúziókban abban a tekintetben, hogy a német kormány a javaslat megoldásába könnyen fog belemenni, hiszem azonban, hogy ha magyar részről következetesen szem előtt tartatnék az itt kijelölt irány, és következetesen minden alkalommal igyekeznének azt német részről elfogadtatni, annak néhány hónapon belül való keresztülvitele nem volna elérhetetlen. Lényegesen elő lehetne mozdítani a német hajlandóságot egy ilyen javaslat elfogadására abban az esetben, ha valóban hatékony intézkedések történének itt Magyarországon egyfelől a „volksdeutsch” csoport agitációjának megakadályozására, másfelől pedig a német iskolarendelet végrehajtása és a Német Népművelődési Egyesület szervezete kiépítése akadályainak elhárítására.

Jegyzetek a 2. sz. dokumentumhoz

¹ Szerzőjének a keltezésre vonatkozó, de bizonytalanságáról árulkodó, két kérdőjellel is ellátott későbbi ceruza-feljegyzése az iraton: „1936 elején ??” A beadvány tartalmából azonban az valószínűsíthető, hogy pontosabban az év első hónapjai vége felé keletkezhetett, amikor Gratznak már volt elég ideje megtapasztalnia, hogy a múlt év decemberi iskolarendelet végrehajtása éppúgy késik, mint a kormány azon megígért intézkedése, hogy rászorítja a hatóságokat az egyesület újjászervezésének támogatására, jóllehet ezek voltak az eredményesség azon feltételei, amelyek mellett Gratz vállalkozott az 1935. június 14-én betöltött szerepére.

² A falusi német elemi iskolák nagy többségét fenntartó katolikus egyház, attól tartva, hogy a rivális református egyház részéről az iskolái „hazafiatlan regermanizálásával” vádolhatnák meg, vonatkozott eleget tenni a vegyes tanítási nyelv egységes bevezetését előíró új iskolarendeletnek. A tanítási nyelv meghatározásának az egyházi autonómia jogkörébe tartozására hivatkozva, legszívesebben ragaszkodott a szülői értekezleteken jól bevált befolyásolási módszerek változatlan alkalmazásához.

³ Az e célból titokban juttatott németországi ösztöndíjakról van szó, amelyekkel kapcsolatban már a Bethlen-kormány jelezte aggályait.

⁴ A Volksbund für das Deutschtum im Ausland (VDA) volt az a külföldi némettség ügyeivel foglalkozó, berlini központú legfontosabb népi szövetség, amelynek német gazdasági érdekeltségek és lapok képviseletében 1930-ban Budapestre telepített embere, Dr. Heinrich Köhler fizetett bizalmi emberek hálózatát építette ki a magyarországi volksdeutsch irányzat fiataljai körében.

3.

Gratz levele Husshoz
(1936. április)

Tisztelt Barátom!

Tényleg azt hiszem, hogy személyes vitáinkat be kellene fejeznünk.¹ Személyes támadásokat nem intéztem ellened a Pesti Naplóban. A Te neved egyetlenegyszer volt ott említve, mégpedig mint a velem szemben álló csoport vezetőjéé. A csoport magatartásával szemben mindenestre élesen állást foglaltam, mert azt károsnak tartom.

Teljesen hamis, hogy én Neked „bizonyos formában hazaárulást” vetetem volna szemedre. Ennek egyenesen az ellentéte igaz, mert én nyilvánosan és privátim mindig védelmeztelek az ilyen szemrehányásokkal szemben, ha hozzá kellett is fűznöm, hogy a ti magatartástok a magyarság és a magyarországi németiség közötti egyetértést véleményem szerint súlyosan veszélyezteti.

Engedd meg azonban, hogy az én és a Te csoportod közti egyetértés kérdésebe némileg közelebről belebocsátkozzam.

Számomra egyáltalán nem élvezet, hogy Veled és barátaiddal vesződjem, és boldog volnék, ha az UDV-beli elnökség háládatlan feladatától megszabadulnék, de tekintettel a nagy bizalmatlanságra, amely Veled és barátaiddal szemben a magyar közvéleményben mutatkozik, az egyesület vezetésének átszállását reátok oly súlyos következmények kísérik, hogy lelkiismeretlenség volna részemről, ha szabaddá tenném az utat előttetek. Az az UDV, amely a Te vezetésed alatt állna, valószínűleg nem sokáig maradna fenn. Hogy mily nagy ez a bizalmatlanság, arról meggyőződhettem, mikor a legutóbbi időben szóban és írásban ismételtel előálltam a gondolattal, hogy az UDV ügyvezető alelnökének tiszttségét Reád ruházzák: – senki sem akart erről még csak hallani sem. Hogy ez a Te magatartásoddal szembeni bizalmatlanság indokolt-e vagy sem, egészen közömbös; a bizalmatlanság tényével mindenestre számolni kell. És ezért — hidd el nekem — nincs más lehetőség, mint hogy bekapcsolódjatok abba az irányzatba, amelyet én képviselek. Hogy milyen formában volna az lehetséges, arról én mindig kész vagyok beszélni, arról azonban, hogy — mint egyik barátod mondta nekem — a megegyezés érdekében a korábbi helyzetet kellene helyreállítani, szó sem lehet, és semmi értelme nem volna ezen az alapon tárgyalásokba bocsátkozni.

[Fordítás németből]

Jegyzet a 3. sz. dokumentumhoz

¹ A huzamosabb erdélyi tartózkodása után Debrecenbe visszaérkezett Huss csak 1936. április 20-án reagálhatott Gratz március 28-i levelére, amelyben tudatta vele a kormány hozzájárulását ahhoz, hogy tárgyalásokat kezdeményezzen az egyesületben történt szakadás következményeinek enyhítéséről és az együttműködés helyreállításáról, jó szándékú kompromisszum kölcsönös kereséséről. „Természetesen csak üdvözölhetem, ha meg van a készség a pártos megosztottság áthidalására, hogy egy belátással teljes bázison létrehozassék az együttműködés az UDV-ban, egyes-egyedül a magyarországi német népiségért s annak népi érdekeiért, minden politika kizárásával”. De hangsúlyozza, hogy a népinémet irányzat „semmit sem adhat fel a maga által kiharcolt pozícióiból”. Ami a jó szán-

dékú kompromisszum-keresés őszinteségét illeti, kétségeket támasztanak benne azok a szokásos „hazafiatlansági rágalmak”, amelyekkel a népinémet irányzatot a másik oldalról minduntalan illetik. Felrója, hogy maga Gratz is, aki március 28-í levelében megegyezési tárgyalásokra szólította őt, nem átallott alig néhány nappal később a Pesti Napló április 4-í számában olyan sajtótámadást intézni ellene, amely „bizonyos formában hazaárulás szememre vetését tartalmazza”. Hussnak a Pesti Naplóban közzétett reagálása Gratz április 21-í levele szerint messzemenően durva hangnemet használt vele szemben. Huss április 25-í válaszelevele azt hangsúlyozta, hogy a vitát ezúttal sem ő kezdeményezte, hanem Gratz provokálta ki. S ha már hazafiságról van szó, emlékeztet arra, hogy ő elsőként vállalt önkéntes frontszolgálatot a világháborúban, „amit Te – írta Gratznak – szemlátomást nem veszel tekintetbe illendőképpen”. Gratznak el kellene ismernie, hogy a népinémet irányzat hazafias, és tudomásul kellene vennie, hogy annak népközösségi szemlélete „ma már koráramlat, és egyre inkább a népek világos meggyőződésévé lesz”. Majd hozzáteszi: „A jövő mindenesetre engem fog igazolni: ezt merem állítani!” Erre következett Gratz itt közölt, hiányos keltezésű — „1936. április” — levele.

4.

Török Árpád A magyarországi németiség helyzetéhez című memoranduma
(1936. június 9)¹

A vezetés kérdése

Ma minden politikailag képzett ember számára világos, hogy a vezetés kérdésében folytatott politikai harcnak döntő jelentősége van. Jó vezetés rossz katonákkal el tud érní valamit, amíg egy rossz vezetés halálba küldi a legjobb katonákat. Mármost azt is tudja mindenki, aki ismeri a helyzetet, hogy Bleyer halála óta a magyarországi németiségnek nincs vezetője. Ezt még csak nem is kell bizonygatni. Ez olyan tény, melynek a vizsgálat kiindulópontját, s természetesen az egyes politikai lépések legfontosabb meghatározó tényezőjét kell képeznie. Aki politikai terveket kovácsol, vagy politikai akciókba kezd anélkül, hogy ennek a ténynek állandóan tudatában lenne, azt kudarc fenyegeti: sőt az azt is veszélybe sodorja, ami ma még rendelkezésünkre áll.

Nincs vezetőnk. De azt is mondhatjuk: nincs olyan népünk, amely a német mozgalom célkitűzéseit legbelsőbb, soha el nem apadó igénnyel követeli, mely a jelenlegi helyzetet elviselhetetlennek érzi, s ezért amíg ez az állapot fennáll, mindig az elégedetlenség, a nyugtalanság tényezője lesz. Más szóval: a magyarországi németiség völksich dinamikája még túlságosan csekély ahhoz, hogy magától megoldhatná azt a problémát, amit mi ma német kérdésnek nevezünk. Jakob Bleyer nagy történelmi jelentősége éppen abban áll, hogy ezt a szendergő népet felébresztette. De ez a nép annyira még nem ébredt fel, hogy vezetés nélkül, önszántából a Jakob Bleyer által kijelölt utat követhetné.

Mi következik ebből? Azokkal a saját erőkkkel kell gazdálkodni, melyek ma vezetésként rendelkezésre állnak. Nem szabad olyan akciókba kezdeni, melyek a saját megsemmisülés veszélyével fenyegetnek. Mert ha felőröljük azt, ami ma vezetésként rendelkezésre áll, akkor azzal megsemmisítjük Jakob Bleyer történelmi művét, mert a nép mai állapotában aligha tud kiállítani egy új vezetőséget. Akkor a németiség vezetése olyan kezekbe kerül, melyeknek semmilyen benső kapcsolata nincs vele, melyek legfeljebb egy felsőbb akarat engedelmes szervei lesznek.

Vitathatatlan: a német mozgalom törekvései, ha többé-kevésbé kulturális természetűek is, mindig politikai területre fognak terelődni. Egyrészt azért,

mert ez a dolog lényegéből következik, másrészt mert a sajnálatosan értetlen magyar közvélemény a politikai harcot adott esetben kikényszeríti. A politikai harc e célok érdekében annál is csábítóbbnak tűnik, mivel a mozgalom általánosan elismert erkölcsi-politikai alapelveket tett magáévá, mivel a magyarság saját népcsoportjai érdekében ugyanezeket az alapelveket vallja, mivel az állam ezeket az elveket ugyancsak indokoltnak ismeri el, az alapelvek megvalósítása mégis érthetetlen és indokolatlan ellenállásba ütközik. Minél nagyobb ez az ellentmondás, — sajnos ez nem kicsi, — annál nagyobb a csábítás a politikai harcra.

Mégis: a politikusan cselekvők számára nem lehet csak ennek az ellentmondásnak a nagysága, a csábítás ereje, az alapelvek jogossága meghatározó. Számolni kell az adott hatalmi viszonyokkal. A hatalmi viszonyok pedig jelenleg egy keményen folytatott politikai harc ellen szólnak.

A német mozgalom feladata

A német mozgalom meg akarja őrizni a németiséget népiségében, és biztosítani akarja további fejlődését. E cél elérése érdekében különböző követeléseket támaszt, melyek többnyire a kulturális élet területén mozognak. Ezzel azonban még nincs minden elintézve. A népnek saját vezetés is kell, mert csak a vezetőségen keresztül válik a nép népközösséggé. A vezetőség a népcsoportban a szellem és a lélek, és mindenekelőtt összekötő elem. Egy népiségi mozgalom tehát sohasem törhet annyira előre a politikai harcban, hogy ezzel saját vezetését végveszélybe sodorja. Más népcsoportoknál ez lehet, hogy egyáltalán nem probléma, mert ott mindig lesz vezetés: a magyarországi németiségnél többek között ez is probléma, egy nem is jelentéktelen probléma. Jakob Bleyernek nem volt könnyű dolga azzal, hogy kialakítson maga körül egy értelmiségiekből álló kört. Ami ma vezetőség címén még rendelkezésünkre áll, a bleyeri tartalékból származik. A vezetőség megőrzésének követelése legalább annyira jogos és fontos, mint a kulturális népeletet biztosító eszközök követelése.

Metódusok

Politikai célokért politikai eszközökkel lehet küzdeni. Különböző eszközök vannak azonban, melyekkel az ember úgy gondolja, hogy célt érhet. Egyéni mérlegelés kérdése, hogy adott esetben melyek azok a helyes eszközök, melyekkel a cél elérhető, legalábbis a politikai harc ideje alatt. Csak a történelem dönthet arról, hogy egy eszköz helyes, vagy rossz volt. Az eszközök, tehát az alkalmazandó metódusok körül a magyarországi németiségen belül két irányzat alakult ki. Az egyik úgy véli, hogy a követelések érvényesítése érdekében élesebb hangot kellene megütni. Mindenekelőtt a népcsoport felrázásában kellene határozottabban eljárni. Ez a Basch–Huss-csoport. A másik csoport, mely az UDV elnöke, Dr. Gratz Gusztáv mögött áll, mind a követelések érvényesítésénél, mind a népcsoport felrázásánál óvatosan akar eljárni, és mindenekelőtt kerülni akarja a konfliktusokat a kormánnyal és a nyilvánossággal. Súlyos harc fejlődött ki e kérdés körül a német vezetőségen belül. A Basch–Huss-csoport nem-

csak a másik csoport metódusaival elégedetlen, hanem az utóbbiak őszinte szándékait is kétségbe vonja, és ezzel tulajdonképpen totalitás-igényt támaszt a vezetésre. Ha ugyanis a Gratz csoport a magyarországi német érdekeknek nem őszinte szószólója, akkor természetesen nincs joga a vezetésre. Tehát két frontal kell számolnunk. Az egyik fronton a német népcsoportjogokért folyik a harc, a másikon a németsegen belül, a vezetésért. Hogy alakult ki ez az ellentét?

A krízis története

Egy mozgalomnak, amely vezetőjének jelentős személyiségével oly mértékben összeforrt, mint amilyen a német mozgalom Bleyer idejében volt, vezetője halálával csaknem matematikai pontossággal megjósolhatóan válságba kell kerülnie. Annál inkább, minél kevésbé hasonlít az utód az elhunyt nagy vezetőre vezetői képességeiben. Az UDV ügyvezetőjeként Dr. Kussbachnak nem sikerült magát munkatársai körében vezetőként elfogadtatnia.² Bár viszonylag nagy hatalommal rendelkezett, készséges követőkkel azonban nem. Harc kezdődött Kussbach vezetése ellen, amelyben csaknem a teljes német mozgalom egyesült. Az egyik oldalon Kussbach állt, a másikon szinte mindenki más. Csak azok tartottak vele, akik többé-kevésbé függtek tőle. Önkéntes követők azok sem voltak. A Kussbach vezetése elleni harc még be sem fejeződött és már jelentkezett a német mozgalom másik tehertétele, a főtitkár, Dr. Basch esete. Dr. Baschnak az UDV főtitkári posztjától vissza kellett vonulnia, mivel nemzetgyalázás miatt már a fellebbviteli bíróság is elítélte. Valójában egy a magyar társadalmat elborító pszichózis áldozata volt. A nemzeti felemelkedés a Birodalomban és a zsidókérdés kezelése a magyar nyilvánosság nagy részét erősen felkavarta. Zsidó, és németellenes körök mindent megtettek azért, hogy a magyarokat németellenes hangulatba hozzák. A németellenes propaganda során a magyarországi németiséget is lépésről-lépésre denúciálták. Ehhez a németellenes propagandához szolgáltatott tápanyagot néhány élenjáró harcos, mindenekelőtt éppen Dr. Basch sikeres népiségi munkája. Nyitott kérdés, hogy eközben nem követtek-e el ők is bizonyos politikai hibákat. Mivel Dr. Basch néhány barátja tanácsára nem volt hajlandó önként visszalépni, az elnök, Dr. Gratz kényszerszabadságot. A német mozgalom egy része Dr. Basch mögé állt. A két front ezzel az egész világ előtt láthatóvá vált. A harc még élesebb lett, mivel Dr. Kussbach azonnal Dr. Gratz mögé állt, és ezzel az UDV-ban viselt pozícióját tulajdonképpen meg tudta menteni. A Basch-Huss-csoport tehát egyrészt Basch és később Dr. Max Albert valamint Dr. Johann Schnitzer eltávolítása miatt kezdett harcot Gratz ellen, másrészt azonban azért, mert az nem akarta Kussbachot ejteni. Csak a harc folyamán kerültek egyre inkább előtérbe az alapvető természetű ellentétek. A Gratz körüli csoport a népiségi harcot nemcsak hogy csendben akarta folytatni, de az UDV és később a Neues Sonntagsblatt³ kormánytól való növekvő anyagi függésére való tekintettel egyáltalán nem volt abban a helyzetben, hogy keményebben lépjen fel. Mindenesetre: az ellentét kiéleződéséhez a személyes vonatkozások is nagyon erősen hozzájárultak. A korábbi időkben keletkezett antipátiák most a politikai harcban felerősödtek.

A válság és a magyar nyilvánosság

A magyar nyilvánosság a két csoport harcában a kevésbé patrióták harcát látta a nagyon patriótákkal. Az egyes személyiségek múltja és a csoportok által képviselt ideológiák határozták meg, hogy hol állnak az erősebben patrióták, és hol a kevésbé patrióták. A Gratz csoportnak kétségtelenül sokkal nagyobb hitele volt a magyar nyilvánosság szemében, mint a másik csoportnak, akiket a tulajdonképpeni pángermánok csoportjának tekintettek. A hatalmi viszonyokat ezzel többé-kevésbé fel is vázoltuk. A két csoport harca a nyilvánosság előtt zajlik. Így annak mindig megvan a lehetősége, hogy az maga is állást foglaljon, vagy akár be is avatkozzon. Bármit tesz, vagy mond is Gratz, folyamatosan maga mögött tudja a magyar nyilvánosságot.

A harc

A Basch–Huss-csoport a német mozgalmon belül kiváltképp az UDV-ban akar érvényesülni. Egyidejűleg azonban hangsúlyosabb harcot kezdett a német népcsoport jogaiért is. Már ez komoly taktikai hibának tekinthető. Talán soha nem helyezett a kormány olyan nagy hangsúlyt arra, hogy külföldön jobb vélemény alakuljon ki a magyar kisebbségi politikáról, mint a legutóbbi időkben. Az új iskolarendelet bizonyítja ezt. A Basch–Huss-csoport ezzel a rendelettel is szembehelyezkedett, habár azt a Birodalomban kedvezően fogadták. Nem csoda, ha a kormány a csoport szemére hányja, hogy az külföldi kisebbségpolitikai hitelét rombolja. A Basch–Huss-csoport ellen tehát nemcsak azért harcolnak, mert patriotizmusból az rosszabb osztályzatot kapott, hanem azért is, mivel az diszkreditálja a magyar kisebbségpolitikát. Ha nem születik megegyezés a két csoport között, akkor a harc fokozódása elkerülhetetlen. A Basch–Huss-csoportnak, ha politikai csoportként fenntartja igényét a némettség vezetésére, szükségképpen valahogy látható harcot kell vezetnie. Természetesen fennáll a hosszabb passzivitás elméleti lehetősége is. Ez azonban pszichológiai okokból nem történhet meg. Ez a csoport nem annyira erős és politikailag nem annyira jelentős, hogy ne kellene attól tartania, hogy egy hosszabb ideig tartó passzivitás hatására teljesen eltűnne. Hogy politikai jelentőségét valamelyest megőrizze, állandóan kényszerítve érzi magát valamilyen politikai akcióra. Az ügy természetéből fakadóan ezeknek az akcióknak többé-kevésbé a Gratz körüli csoport ellen kell irányulnia. Csak így nyernek az akciók politikai jelentőséget, ami tulajdonképpeni céljuk is. Ma még van lehetőség a megegyezésre. Gratz megegyezésre törekszik, s ennek meg akarja nyerni a kormánytényezőket is. Ha a következő közgyűlésig³ mégsem jön létre megegyezés, akkor az elkövetkezendő időben vége a megegyezési próbálkozásoknak. Akkor kezdődik csak a harc teljes vehemenciájával. Dr. Gratznak többször a szemére hányták, hogy nem egyenlő feltételekkel vívja a harcot, s hogy igénybe veszi a közvélemény és talán a kormány segítségét is. Ezzel szemben le kell szögezni, hogy a kormánytényezők csak azért tartózkodtak néhány akciótól, mert Gratz az ellen foglalt állást. Ameddig van remény a megegyezésre, sikerülhet még neki valamelyest visszatartani a kormányt a keményebb akcióktól. Ha egyszer vége a reménynek, ez

aligha sikerül többé neki. A harc tehát erről az oldalról is ki fog éleződni. De még egy másik körülményt is figyelembe kell venni. Az ország közvéleménye egyre többet és többet fog megtudni a harcról, annál is inkább, mivel azt részben a sajtóban vívják. Ez azok körében, akik a csoport híveként vidéken élnek, növekvő ellenségességet okoz. Mindig lesznek felelőtlen elemek mind a privát szférában, mind a hivatalok oldalán, akiket egyes akciókra rá lehet bírni. Ebben a csoportban egyre inkább kimondottan államellenességet fognak látni, és vele szemben úgy fogják érezni, hogy nem kell tekintettel lenniük rá. Hosszú távon elkerülhetetlen lesz a feszültség növekedése a magyar közvéleményben. Akkor napirenden lesznek az incidensek.

Mindenesetre fennáll a lehetősége, hogy az össznémet nyilvánosság sajtó-ja útján fellép a szorongatott csoport érdekében. Hogy meddig mehet el, az elsősorban a német-magyar kapcsolatok állásától függ. Amíg a birodalmi kormány súlyt helyez Magyarország barátságára, addig a birodalmi sajtónak aligha engedik meg, hogy erősebben lépjen fel a Basch-Huss-csoport érdekében. A magyar kormány sem fogja biztosan elmulasztani, hogy utaljon arra, hogy e csoport agitációja az országban Birodalom-ellenes hangulatot vált ki, és megnehezíti a kormány németbarát kurzusának fenntartását. A magyar kormány biztosan utalni fog arra is, hogy a csoport magatartása nem nyújt megbízható képet a magyar kisebbségpolitikáról. A birodalmi sajtó hangsúlyos fellépése a csoport érdekében ezért már csak praktikus szempontból is indokolatlannak tűnik. Ezzel a megállapítással a magyar kormány még nagyobb hatást tud elérni, ha egyrészt végrehajtja az iskola-rendeletet, gondoskodik a tanító-utánpótlásról, valamint ha az UDV vezetőségének sikerül a német tömegekkel való bensőséges kapcsolatot megőriznie. Ami az első két pontot illeti, azokra határozottan megvan a szándék. Az utolsó pontról csak annyi mondható, hogy az egyáltalán nem tűnik valószínűtlennel, s még kevésbé lesz az, ha megnehezítik a Basch-Huss-csoport érintkezését a néppel. Végezetül azt is figyelembe kell venni, hogy a később bemutatandó megegyezési javaslat visszautasítása is ez ellen a csoport ellen szólna.

Mi következik ebből? Ha a Basch-Huss-csoport visszautasítja a megegyezési javaslatot, és sor kerül a harcra, akkor azt csaknem teljesen magára támaszkodva kellene megvívnia. A hatalmi viszonyokban fennálló óriási különbség semmi kétséget nem hagy a harc kimenetele felől. Minél hevesebb lesz a harc, annál kisebb lesz a csoport. Az ugyanis kétségtelen, hogy egyre többen és többen fognak visszavonulni, sőt esetlegesen nyilvánosan elhatárolódni tőle. A csoport megmarad része előbb vagy utóbb felmorzsolódik, és a német mozgalomnak ezzel — legalábbis a Bleyer által örökül hagyott formájában — vége.

Ma még nem lehet tudni, hogy Gratz ebben a harcban végig részt vesz-e? Mindazonáltal nem kizárt, hogy el fogja veszteni az idegeit, és visszalép. A Basch-Huss-csoport és más körök számára Gratz a magyarországi német érdekek gyenge képviselője. Mindamellettfelfogadják, hogy őszinte közvetítő. Gratzban megvan az akarat arra, és a szükséges tekintélye is megvan hozzá, hogy fellépjen a némettség érdekeiért a kormányzati tényezőknél. Ki tudja ezt utána csinálni, ha már nem akar többé részt venni ebben? Hogy Gratz kivonulása után a Basch-Huss-csoportot nem bízzák meg az UDV és a némettség vezetésével, bizonygatni sem kell. A kormánypolitika szempontjából az egyáltalán nem is lesz

szükséges, mert a második vonal már látható.⁵ Már egy évvel ezelőtt jelentkezett, amikor akuttá vált az UDV-ban a válság. Hogy nem lett akkoriban első vonallá, elsősorban annak a körülménynek köszönhető, hogy Gratz hajlandó volt személyesen beavatkozni, és a vezetést a gyakorlatban is átvenni. A második vonal olyan férfiakból áll, akik németiségükből szívesen kovácsolnának politikai tőkét, ha lenne rá lehetőségük, akik azonban eddig a kisujjukat sem mozdították a németiség érdekében. A második vonalban olyan férfiak vannak, akik minden magasabb hatalom engedelmes eszközei lennének, akik legfeljebb arra ügyelnének, hogy ebből a szerepből semmiféle hátrányuk ne származzék. Nos ez a második vonal azonnal előrenyomulna, hogy Gratz örökébe lépjen. Külföldi használatra német származására utalna, adott esetben Bleyer táborából is megnyerne néhány embert, és akkor ki merné megkérdőjelezni legitimitását?! Gratz háta mögött már mocorog a második vonal. Kész fellépni kezdeményezően, mihelyt Gratz missziójával kudarcot vall. Bizonyos jelek arra utalnak, hogy exponense már bedolgozta magát a legelső vonalba, és itt igyekszik pozícióját megszilárdítani. A németiség, melyért — nyugodtan mondhatjuk — Bleyer életét adta, akkor részint ellenfelei, részint olyan elemek vezetése alá kerül, akik ezért a németiségért sohasem tettek semmit. Nem hiszem, hogy az előrejelzés túlságosan pesszimista lenne. Túl sok jel utal arra, hogy megvalósul, ha a Basch–Huss-csoport nem szünteti be a harcot.

Milyen ok lenne hinni a győzelmében? Ha Bleyernek vezetői képességei, súlyos, a magyarok által is elismert személyisége ellenére meg kellett elégednie kompromisszumokkal, akkor miért lenne könnyebb dolga egy olyan csoportnak, melynek nincs is vezetője, melynek sokkal kisebb esélye van arra, hogy a magyar nyilvánosság megkímélje, mint amilyen neki volt? Valóban naiv álmodónak kell lenni ahhoz, hogy valaki komolyan elhiggye, hogy a Basch–Huss-csoport az eljövendő harcban győzni fog. Nem fog felülkerekedni.⁶ Ámde el fog veszni a németiség számára. Mivel hiány van megfelelő személyiségekből, ez vitathatatlanul súlyos veszteség lenne a németek számára. Amiben kiemelkedik ez a csoport, az a németiség sorsában való őszinte osztozás, és az a képesség, hogy annak gondját viselje. Még egyszer hangsúlyoznom kell, amit már korábban megemlítettem: az alkalmas vezetés megőrzése sorskérdés a magyarországi németiség számára. Aki a meglévő vezetés erejét könnyelműen kockára teszi, aki ezeket az erőket a vezetésből kikapcsolja, büntetést követ el ez ellen a nép ellen. A harc vagy megegyezés kérdésének eldöntésében erre is, illetve elsősorban erre kell figyelemmel lenni. És ha a megegyezés érdekében személyes és morális áldozatot kellene is hozni, melyről ebben az esetben szó sincs, mindenkinek tudatában kell lennie annak, hogy a harc nagyon könnyen megfoszthatja a németiséget eddigi vezetésétől. Itt még egyszer komolyan hangsúlyozni kell, hogy Jakob Bleyer nagy történelmi teljesítménye ezzel megsemmisülne, mert a vezetés nélküli nép népiségét aligha tudná megőrizni.

A megegyezés célja

A megegyezésnek nem lehet célja, hogy mindkét fronton azonnal megvalósuljon. Tehát mind a németiség kulturális életét érintő érdemi követelésekhez

ragaszkodni, mind a saját befolyást az UDV-ban maradéktalanul érvényesíteni. Az érdemi követelésekért Jakob Bleyer is harcolt, anélkül hogy azokat érvényre tudta volna juttatni. Igen, azzal is kiegyezett, hogy az UDV-ban a kormány képviselői ülnek, és őt ott ellenőrzik. Hogy Jakob Bleyernek sikerült az UDV-ban csaknem teljesen felülkerekednie és a kormányzat képviselőinek szerepét eljelentéktelenítenie, személyes sikere, kimagasló vezetői képességének hatása volt. De tartalmilag és formailag Bleyernek is ki kellett egyeznie a kormány képviselőivel. Természetesen jogos az UDV autonómiájának követelése. Ezt állandóan hangsúlyozzuk és hangsúlyozni is kell. Amikor azonban a Basch–Huss-csoport azt követeli, hogy olyanok vegyék át a vezetést, akiket a nép szabadon választ meg erre, akkor az olyan követelés, mely minden erkölcsi igazsága ellenére nem számol a magyarországi élet realitásaival. Ténylegesen tehát ez a követelés nem áll meg az együttműködés feltételeként.

A megegyezés célja csak az lehet, hogy a Basch–Huss-csoport számára biztosítsa az őt megillető befolyást az UDV vezetőségében és ezzel a magyarországi németiség vezetésében. A kimondott kormányképviselők szerepe, akiknek nincs közük a németiséghez, akikkel azonban mégis ki kell egyezni, külön fejezetet jelent. Nem ugyanabba a fejezetbe tartoznak az UDV azon személyiségei, akik ma vezető szerepet visznek, akikkel a Kameradschaft ugyan szemben áll, akiket azonban múltjuk és érzésviláguk miatt a németiség hivatalos képviselőinek kell tekinteni. A megegyezés tartalma az lenne, hogy ezekkel az emberekkel közös platform jöjjön létre a közös munkára való összefogás érdekében. Három csoporttal van tehát dolgunk: a Basch–Huss-csoporttal, a németiség Gratz mögött álló hivatalos képviselőivel és végül harmadik csoportként a kimondott kormány megbízottakkal.

Az UDV sajátossága miatt, valamint amiatt a különleges szociológiai helyzet miatt, mely a magyarországi németiségre jellemző, nem szabad megtörténnie, hogy bármelyik irányzat is fellépjen a vezetésben való totalitás igényével. Más szóval: a Basch–Huss-csoport nem tűzheti ki célul maga elé, hogy mindenkít kiszorítson a népiségi munkából, aki nem ért egyet vele. E kérdés megítélésében egyáltalán nem irányadó, hogy az egyik vagy a másik csoportnak vannak jobb, helyesebb alapelvei. Ami ma Magyarországon egyedül irányadó: az egész németiséget fel kell ölelni, és minden intellektuális erőt, mely megérti a németiség völksich igényeit, össze kell fogni a közös munka érdekében. Egy népcsoport, mely olyan szinten gyenge, mint a magyarországi németek, mely még egyáltalán nem vált öntudatos népcsoporttá, nem engedheti meg magának, hogy hátán világnézeti harcokat vívjanak. Az ilyen világnézeti harcoknak ebben az esetben háromszoros hatásuk van. Megakadályozzák a teljes németiség összefogását, mert a népiségében még gyenge rész egyáltalán nem képes ezekben a kérdésekben állást foglalni. Ez feltehetően elvesz a népiségi munka és a népcsoport számára. Az a rész, mely már völksich öntudatra ébredt, a harcban azonnal szétszakad. Végezetül — és talán ez jelenti a legnagyobb kárt — az intellektuális erő egy részét egészében katasztrofálisan a mozgalomból, így aztán az a mozgalom számára elveszik. A harcot vezető rész ugyancsak megosztott. Eléggyé nyilvánvaló, hogy ily módon aligha képviselhetők sikeresen a népcsoport érdekei. A világnézeti harc egyetlen népcsoportnál sem kívánatos, de mégis nagy

különbség van aszerint, hogy egy népcsoport népi fennmaradása biztosított-e, vagy sem. Mert egy ilyen népcsoport aligha fog annyi erőt összeszedni, hogy az államnál és a többségi népnél keresztülvigye azt, ami saját megmaradásához és fejlődéséhez szükséges. Egyszerűen a németiség ellen elkövetett bűn, ha Magyarországon nem teszünk meg mindent azért, hogy a mai harcot felszámoljuk. Ami itt szükséges, az a csendes aprómunka, amit világnézeti elvekre való tekintet nélkül mindenki végezhet, aki arra kész.

A megegyezés feltételei

Dr. Gratz, az UDV elnöke nemrégiben a megegyezés feltételeit következőképpen vázolta:

1. A kormány még egyszer ünnepélyesen deklarálja, hogy az iskolarendeletet megvalósítja.
2. Az „A” típusú iskolákat ne alakítsák át új típusúvá.
3. Létesítsenek megfelelő tanítóképző intézményt.
4. Az állásokat az UDV-ban kölcsönös egyetértés alapján töltsék be.
5. A Neues Sonntagsblatt mellett szerkesztőbizottságot állítsanak fel, hogy lehetővé tegyék a két irányzat közötti együttműködést.
6. Módosítsák az UDV alapszabályát, hogy lehetővé váljék a szilárdabb vezetés és szervezet.
7. Minden külön akciót szüntessenek be.
8. A közvélemény megnyugtatója érdekében a Basch–Huss-csoport adjon ki nyilvános deklarációt hazafias viselkedéséről.
9. Állítanak fel bizonyos alapelveket a követendő népiségi munkáról, és az elnök adjon ki nyilatkozatot arról, hogy az UDV-t ezen alapelvek szellemében vezeti.

Ami Dr. Basch személyét illeti, Dr. Gratznak mindenképpen szándékában áll őt jobban bevonni az UDV munkáiba. Jelenleg azonban ez nem lehetséges, mert ez felizgatná az országban a közvéleményt. Törekedni fog arra, hogy Dr. Basch számára amnesztiát eszközöljön ki. Amennyiben ez sikerül neki, akkor ezzel Basch visszatérése jelentősen könnyebbé válik. Ha azonban ez a törekvés hosszú időre kinyúlik, akkor legalább még egy évet várni kell, amíg Dr. Basch valamilyen formában ismét bekapcsolódhat.

Dr. Gratz azt is kinyilvánította, hogy visszalép posztjáról, amennyiben az iskolarendeletet nem hajtják végre.

javaslat született arra, hogy a Basch–Huss-csoport nevezzen ki egy tárgyalóbizottságot, hogy az felvegye a tárgyalásokat közvetlenül Gratz-cal. Az egyes pontok konkretizálása a tárgyalások folyamán történne, miközben azonban tudatában kell lenni annak, hogy a végső szót a kormány mondhatja ki.

A következmények

A megegyezési akció zátonyra futásának következményeit már ismerttettem. Legyen szabad itt még egyszer a leghatározottabban hangsúlyoznom, hogy a Basch–Huss-csoport túlságosan gyenge ahhoz, hogy azt remélhetné, hogy az

esetleg kitörő harcban felülkerekedhet. Hosszú évekre el fog veszni a németiség számára. Félő, hogy a németiség ezzel esetleg olyan férfiak vezetése alá kerül, akik sohasem tettek semmit a bleyeri eszmék és célkitűzések érdekében.

A megegyezés célját bemutattam: a Basch–Huss-csoportot megillető befolyás biztosítását a vezetésben. Elképzelhető, hogy sikerülne neki befolyását az UDV-ban és ezzel a német mozgalmon belül is messzemenően érvényre juttatnia. Ebben a csoportban vannak döntően a völksich szempontból legértékesebb erők. Már képességeik révén is sikerülniük kell nekik jobban érvényesülniük. Végül még valamit figyelembe kell venni. Dr. Gratz, az elnök nem gyakorol jelentős befolyást az UDV gyakorlati szervezőmunkájára. Azt a titkárok részben saját szakállukra végzik, nagyjából azonban Pintér képviselő utasítására. Az UDV-ban ma uralkodó szellem tulajdonképpen Pintér úr szelleme. Pintér úrnak azonban nemcsak hogy olyan szelleme van, amely a Basch–Huss-csoporttól és mindenkiétől alapvetően különbözik, akit a népcsoport-kérdésekhez bensőséges kapcsolat fűz, hanem Pintér úrnak külön tervei is vannak a német mozgalommal. Tehát minden, ami ma az UDV-ban történik, vagy elmarad, végeredményben Pintér szellemére és terveire vezethető vissza. Nem kétséges, hogy ez a szellem az UDV-ban és a németiség körében még könnyebben el fog terjedni és felül fog kerekedni, ha nem jön létre megegyezés. Akkor ugyanis az UDV gyakorlatilag ki lesz szolgáltatva Pintér úrnak. Ha a Basch–Huss-csoport részt vesz az UDV gyakorlati munkáiban, már ezzel jelentős ellensúlya keletkezik Pintér úrnak. De feltehető, hogy ennek az úrnak a befolyása azáltal is visszaesik, hogy az elnök, Gratz sok kérdésben biztosan figyelembe fogja venni a másik csoport álláspontját, és tekintélyét Pintérrel szemben érvényre fogja juttatni. Ma nincs más választás számára, nem tehet mást, mint hogy mindent ráhagy Pintér úrra. Természetesen jelentős mértékben magától a Basch–Huss-csoporttól függ, hogy mennyire tudja befolyását érvényre juttatni. Annyi már ma is megállapíthatónak tűnik, hogy Dr. Gratz számukra nem lesz akadály, amennyiben hajlandók lesznek magukat alávetni a később egyeztetendő általános irányelveknek. Hogy milyen tanulságok vonhatók le az elmúlt évek tapasztalataiból, minden politikus számára világos lesz. A lényeg az, hogy a Basch–Huss-csoport körüli értékes erőket a németiség érdekében fel kell használni. Az alkalmazandó metódusokat a tényleges és mindenkori helyzethez hozzá kell igazítani.

Ennek a memorandumnak az a célja, hogy a német kérdés teljes problematikáját bemutassa, úgy, ahogy az ma van. Informálni akar. Ezen túl minden szervet, mely érdeklődik a magyarországi németek sorsa iránt, arra biztat, hogy a Basch–Huss-csoportra való befolyását az előadott értelemben fejtse ki. Nemcsak a német mozgalomban, hanem a német népcsoport sorsában is kritikus pillanat állt elő. Ma sokat vitatkoznak arról, hogy a két csoport közül melyik képviseli valójában és helyesen Bleyer eszméit. A krízis azonban már annyira elmélyült, hogy ma már nem csak az a kérdés fontos, hogy Bleyer eszméit így vagy úgy lehet jobban képviselni. Ha nem jön létre megegyezés, akkor a kérdés sokkal inkább tragikus aktualitást fog kapni: megőrizhető és továbbfejleszthető Jakob Bleyer történelmi műve, vagy pusztulás martaléka lesz? Abban a harcban, mely itt következne, egy legyőzött biztosan lenne: a magyarországi német népcsoport.

Mindenkinek jól meg kell fontolnia ezt, akinek a mai vitára csak egy kis befolyása is van, érdekeltként, vagy tanácsadóként. A döntés sürgős. Nincs sok vesztegetni való idő.

[Fordítás németből]

Jegyzetek a 4. sz. dokumentumhoz

¹ A szerző hegyeshalmi gyógyszerész, magyaros hangzású neve ellenére öntudatos német. Az Ödenburger Zeitung című soproni újság szerkesztője. A volksdeutsch irányzat meggyőződéses híve, benne látta a magyarországi német mozgalom jövőbeli igazi vezető erejét. A jelenlegi erőviszonyok ismeretében azonban azt ajánlotta, fogadja el a Gratz által közvetített megegyezési lehetőséget. Memorandumát Gratzhoz is eljuttatta.

² Kussbach Ferenc szoros németországi kapcsolatokkal rendelkező vetélytársai, mindenkéltől Basch és Faulstich Egyed, korlátozni igyekeztek az ügyvezető alelnök hatáskörét, aminek ő el-lenszegült, s velük szemben egyre inkább Gratz védelme alá helyezkedett. Támogatta őt a Basch szabadságoltatását elrendelő 1935. júniusi ülés sikeres előkészítésében, majd annak a kísérletnek a meg-híúsításában, hogy Basch híveinek csoportja megkaparintsa a Sonntagsblattot. Sőt ő juttatta Gratz kezébe e csoport tagjai Németországból pénzelésének bizonyítékait is.

³ E címen indított lapot Gratz 1935. december közepén a maga kiadásában, rögtön az után, hogy sajtórendészeti eljárás útján sikerült elérnie a Sonntagsblatt megszüntetését.

⁴ 1936. augusztus 20-án lesz esedékes.

⁵ A továbbiakból majd világossá válik, hogy e „második vonal” kiépülése megalapozóját Pinter (Binder) László kormánypárti pap-képviselőben, a belügyminisztérium bizalmi emberében látja, akit 1934 májusában anélkül választatott a kormány az egyesület igazgatójává, hogy korábban bensősé-ges kapcsolat fűzte volna a németiség ügyéhez és mozgalmához. Feladata az akkor főtítkárrá válasz-tott Baschnak és híveinek szemmel tartása és lehetőleg kordában tartása volt.

⁶ Erre a prognózisra az 1938-as fejlemények rácafoáltak.

5.

Gratz Gusztáv levele Török Árpádhoz (Budapest, 1936. június 26.)

Tisztelt Barátom!

Emlékiratát nagy érdeklődéssel olvastam. Bizonyára nem fog csodálkozni, ha abban némely dolgokkal nem tudok egyetérteni. Ön azért tartja kívánatosnak — az Ön szempontjából igen helyesen — az UDV-n belüli megegyezést, mert így, és csakis így lesz biztosítható a Basch körül csoportosult elemek közreműködése a magyarországi német kisebbségi mozgalomban. Én azért tartom ezt kívánatosnak, mert azt remélem, hogy a megújított együttműködés révén Basch és barátai is meggyőződnek arról, hogy az az irány, amelyet én követek, az egyetlen, amely ez idő szerint ésszerűen követhető. Én tehát nem megőrizni akarom a Basch-féle eszméket és szólamokat a bukástól, hanem ellenkezőleg, azt szeretném elérni, hogy a magyarországi németiség minden tagja hagyjon fel ezekkel a kétes szólamokkal. Ön úgy tekinti a megegyezést, mint olyan átmeneti állapotot, amelyre szükség van, amíg a magyarországi németiség eléggé megerősödött német öntudatában. Én azt tekintem céloknak, hogy olyan eszméket ültessen el tartósan a magyarországi németiségben, amelyek összhangba hozhatók a magyar közvélemény szellemével, — a remélhetőleg kedvezően alakuló közvéleménnyel. Elismerem azonban, hogy az Ön nézetei inkább megnyerhetik a meg-

egyezés számára a külföldi német köröket,¹ mint azt az én nézeteim és célkitűzéseim. Ezért úgy vélem, Ön jó munkát végzett.

Csupán két megjegyzést kívánok tenni.

Az egyik az, hogy nézetem szerint Ön igaztalanul ítéli meg Pintért. Ő az UDV ügyének igen hasznos és használható munkása, és azt hiszem, az egyesületnek mindig szüksége lesz ilyen emberekre.²

A másik megjegyzésem arra vonatkozik, hogy Ön miként adja vissza emlékiratában az én megegyezési javaslataimat. Én nem azt mondtam, hogy az „állásokat az UDV-ban kölcsönös egyetértés alapján töltsék be”, hanem csupán azt, hogy „bizonyos állások az UDV vezetésében — én az alelnökségre és a titkári állásokra, továbbá bizonyos számú, de semmiképpen sem 50%-nyi bizottsági helyre gondolok — közös egyetértéssel lesznek betöltendők”. Azt sem követeltem tulajdonképpen, hogy a Basch-csoport hitet tegyen hazafiságáról, hanem olyan nyilatkozatról beszéltem, amelynek révén el lehet kerülni, hogy a Basch-csoportnak az egyesületbe való újbóli belépése fejbe kólintsa a közvéleményt — amely a legutóbbi időben kezdett megbarátkozni az UDV-val — és olyan panaszra adjon okot, hogy az egyesület ismét teret ad extrém tendenciáknak.

A legszívélyesebb üdvözlettel az Ön...

[Fordítás németből]

Jegyzetek az 5. sz. dokumentumhoz

¹ A memorandumot ugyanis ezekhez, így a stuttgarti Deutsches Auslandsinstitut-hoz is eljuttatta.

² Gratz emlékirása azt mutatja, hogy később megváltozott e véleménye, főleg Pintér 1938. novemberében vele szemben tanúsított viselkedése nyomán, amikor az ő tudta nélkül előre megállapodott az Imrédy-kormánnyal arról, hogy Gratz lemondatása elkerülhetetlen, s az egyesület valamint lapja továbbvitelére ő kap megbízást.

6.

Gratz Gusztáv levele Gömbös Gyula miniszterelnökhöz¹

Basch Ferencnek most már jogerőssé vált elítéltetése a német sajtóban máris éles kommentárokra adott alkalmat, és kétség kívül a Magyarországtól elszakított területek németségében is kedvezőtlen visszhangot fog teremteni.

Fel kell vetnem azt a kérdést, hogy a magyar érdekek szempontjából mi volna hasznosabb, az-e, ha Basch leülné a rá kiszabott büntetést, vagy pedig az, hogy kegyelmet nyer.²

A külföldre való kihatás szempontjából az amnesztia kétségkívül előnyösebb volna. Az a magyar kormány kisebbségi kérdésekben való türelmességének olyan kétségtelen megnyilatkozása volna, amely nem tévesztené el hatását. Lehetetlenné tenné az ítéletnek kihasználását annak bizonyítására, hogy a magyar kisebbségi politika miben sem különbözik a szomszédállamoknak a magyar kisebbséggel szemben alkalmazott politikájától, sőt ellenkezőleg, annak jeléül volna feltüntethető, hogy a magyar kormány még bírói megállapításokkal szemben is elnéző és toleráns. Azt hiszem, ennek értékét a magyar extern³ kisebbségi politika szempontjából nem szabad alábecsülni.

Az esetleges amnesztia külföldön gyakorolt hatása szempontjából eltérőek lehetnek a felfogások. Lehet valaki azon a felfogáson, hogy a német kisebbségi körök Basch körül tömörült elemei azt a nemes gesztust, amelyet az amnesztia jelentene, megfelelően honorálni fogják azzal, hogy a maguk részéről is korrekt magatartást tanúsítanak. Lehet valaki azon a nézetten, hogy az amnesztia csak bátorításul fog szolgálni egyes túlzó elemek számára, akik azt azzal az élénk fantáziával, amellyel rendelkeznek, esetleg úgy fogják feltüntetni, mintha a magyar kormány külföldi nyomásra lett volna kénytelen Baschnak kegyelmet adni, amiből azután arra következtethetnének, hogy a jövőben hasonló esetek szintén büntetlenül fognak maradni. Ez az aggály kétség kívül komoly. A magam részéről a személyek ismeretében azt tartom, hogy a németiség túlzó elemei között lesznek olyanok is, akik az első, és olyanok is, akik a második felfogást fogják támogatni. De viszont azt tartom, hogy az ítélet végrehajtása is csak azokra lesz elriasztó hatással, akik az első felfogást vallják magukénak, míg a mozgalom fanatikusai az ítélettől egyáltalában nem fogják elriasztatni magukat. Sőt, tartok tőle, hogy e fanatikusok egyike-másika egyenesen provokálni fog ilyen olcsó vértanúságot, abban reménykedve, hogy annak ellenértékét előbb-utóbb külföldön meg fogja találni. Bizonyos lehetőség van arra, hogy az ítélet végrehajtása esetében a hasonló perek sorozata fog szükségessé válni, – a régi nemzetiségi perek⁴ mintájára, amelyek pedig egyáltalában nem jártak olyan eredménnyel, amely reményt nyújtana arra, hogy ez úton egy mozgalmat el lehet fojtani.

Mindezeket egybevetve, a magam részéről határozottan az ügynek kegyelmi úton való elintézését tartanám előnyben részesítendőnek.

Basch ez idő szerint azt mondogatja, hogy nem akar kegyelmet kérni. Mivel azonban már egyszer folyamodott amnesztiáért,⁵ feltehető, hogy erre most is rávehető lesz. Ez esetben nyilatkozatot lehetne tőle kérni, hogy bizonyos számú éven át kisebbségi politikával nem fog foglalkozni.

Még jobbnak tartanám, — ha ez az út járható, — hogyha Basch ellenfelei kérnének részére amnesztiát, ami megnehezítené annak a felfogásnak terjesztését, hogy a kegyelem külföldi nyomás révén adatott meg.

Jegyzetek a 6. sz. dokumentumhoz

¹ Gratz téved, amikor levele hiányzó keltezését később így rekonstruálja. „1935 végén vagy 1936 elején”, hiszen a Magyar Királyi Kúria, mint legfelsőbb bírói fórum, 1936. június 24-én hozta meg döntését, amellyel jogerőre emelte a Basch „nemzetgyalázási” perében a pécsi ítéletábrá által hozott, 3 hónapról 5 hónapi fogházra súlyosbított másodfokú ítéletet. A levél valószínű kelete 1936. június vége, vagy július eleje lehetett. A címzett, Gömbös Gyula, ekkor már halálos beteg volt, a miniszterelnöki teendőket Darányi Kálmán látta el.

² A levél a továbbiakban az inkább közkegyelem jelentésű amnesztia kifejezést használva, tulajdonképpen olyan értelmezés lehetőségét sem zárna ki, hogy a kegyelemben részesítés a nemzetgyalázási perek kategóriájára általában is alkalmazható volna, és így különösen jó hatást tenne, amde a levélnek főleg a befejező részéből határozottan az világlik ki, hogy az adott ügyben kifejezetten egyéni kegyelem gyakorlását javasolja. De a „volksdeutsch” csoport előtt is ismeretes volt, hogy Gratz már hónapok óta általánosságban lépett fel nyilvánosan is az effajta perek beszüntetéséért, s Huss is ebben az értelemben mondott hangsúlyos köszönetet Gratznak, a hozzá intézett 1936. november 16-i levelében, amikor már sejteni lehetett, hogy Kozma Miklós belügyminiszter decemberre előirányzott berlini tárgyalásain szóba fog kerülni Basch és más nemzetgyalázásért elítéltek amnesztiában részesítésének kérdése.

³ Külső (értsd: a határon túli magyarság érdekében folytatott).

⁴ Az 1918 előtti évtizedek sorozatos nemzetiségi pereire gondol.

⁵ Az 1935. április 17-i másodfokú ítéletet követően nem Basch, hanem ügyvédje folyamodott az igazságügy-miniszterhez – pertörlést kérve. Basch e perének iratai egyébként mindeddig nem kerültek elő.

7.

Gratz feljegyzése a Basch-Huss csoport számára
(1936. július)¹

Az a kérdés, hogyan lehetne a magyarországi németsegen belül fennálló megosztottságot [Spaltung] megszüntetni, magától értetődően mindenkit foglalkoztat, akinek szívében fekszik e németség sorsa.

Hogy ezt a kérdést megválaszolhassuk, előbb meg kell állapítani, milyen természetűek azok az ellentétek, amelyek a megosztottságot előidézték.

Megállapítható, hogy nem elvi természetű kérdésekről van szó, mert mindkét, ez idő szerint egymással szembenálló csoport kétségtelenül államhű, és mindkettő azt a célt követi, hogy a magyarországi németség megtartsa nyelvi és kulturális sajátosságát, tehát néphűek is. A két csoport között fennálló ellentétek így inkább csak a magyarországi németség érdekeinek képviselőjében követendő módszerekre vonatkoznak. Itt ez idő szerint különösen két kérdés esik latba:

Az egyik annak módjára vonatkozik, hogyan értelmezendő a népközösség [Volksgemeinschaft] fogalom, hogyan kell megmagyarázni a magyarországi németnek, és megkedveltetni vele. Nem lehet lehetetlen kölcsönös egyetértésben olyan közös formulát találni erre, amelyik kizárja, hogy a tudományos distinkciókban kevéssé vagy egyáltalán nem jártas egyszerű emberek, akik e fogalomról fejtegetéseket hallanak vagy olvasnak, annak a kulturális területen túlterjedő és a politikát súroló jelentést tulajdonítsanak.

A második kérdés a magyarországi németsegenek ama külföldi körökkel való kapcsolatára vonatkozik, amelyek különleges érdeklődést mutatnak a birodalmon kívül élő német népcsoportok helyzete iránt. E kapcsolatokkal szemben nem lehet semmi kifogást tenni, ha azok a kulturális területre korlátozódnak, és ha az UDV hivatalos vezetőségén keresztül történnek, mikor is a magyarországi németség csoportjainak egyike sem lehet azokból kizárva, vagy egyike sem lehet különösen kedvezményezve.

Egyik oldalról sem tagadható, hogy kívánatos volna, ha az UDV vezetőségében az a csoport is képviselve lenne, amely ma ellenségesen áll szemben a vezetőséggel. Az UDV végrehajtóbizottságában [Vollzugsausschuss] öt hely szabadon lett hagyva, azzal a kifejezett szándékkal, hogy megegyezés esetén az UDV-ban az ez idő szerint ellenzéki csoport is bevonható legyen az egyesület vezetésébe. Nem lehetetlen egyetértésre jutni e helyek betöltésében.

A jelenlegi ellenzék egy tagjának bevonása az egyesület funkcionáriusainak sorába olyan kívánság lenne, amiről lehet beszélni.

Az UDV legközelebbi céljai tekintetében főleg az egyezkedés. Feltehető, hogy mindkét csoport abban látja az egyesület ez idő szerinti fő feladatát, hogy támogassa a népiskola-ügyre és a tanítóképzésre vonatkozó kormányintézkedések lehetőleg súrlódásmentes végrehajtását, és erőteljesen előre vinni a magyarországi németség szervezését a kulturális érdekei megőrzésére hivatott UDV-n belül.

A Neues Sonntagsblatt az UDV minden tagjának rendelkezésére áll, ha adott esetben a lap teljes felelősséget viselő kiadóját² kell is hogy megillessen az utolsó szó abban a kérdésben, hogy egy közlemény vagy cikk közlendő-e, avagy nem. Ha egy második lapot is létre lehet hozni a magyarországi németség szá-

mára, annak az lesz a feladata, hogy tudományosan elmélyítse azon kérdések fejtegetését, amelyek a magyarországi németiséget érintik.

[Fordítás németből]

Jegyzet a 7. sz. dokumentumhoz

¹ Szerzője emlékezete szerint e feljegyzésének (amely az augusztus 20-án esedékes közgyűlés előkészítése keretében a volksdeutsch csoportra kívánt hatást gyakorolni) keletkezési ideje — mint annak nála lévő, keltezetlen másodpéldányára később tintával rá is vezette — „August 1936.” De egészen bizonyos, hogy nem augusztusban, hanem feltétlenül már július 27. előtt kellett hogy keletkezzen, mert azon a napon Gratz már megbeszélést folytatott a benne foglaltakról Baschsal és Goldschmidtrel. A hozzájuk 28-án intézett levelében számukra is összefoglalja, hogy mire jutottak e tárgyban folytatott előző napi tárgyalásaik folyamán, ismételtlen kérve, hogy fogadják el a kompromisszum általa akkor részletesen is kifejtett feltételeit. (L. a 9. sz. dokumentumot).

² Vagyis Gratzot.

8.

Gratz tervezete az UDV-beli ellenzék tagjaival aláíratandó megállapodásról¹

Az UDV vezetősége folytatni fogja az egyesület alapszabályai értelmében a magyarországi német népiség megtartására és erősítésére irányuló munkából reá háruló feladatok ellátását mindazon szempontok leggondosabb figyelembevételével, amelyek e németiség és a magyarság közti lelki egyetértés megőrzésének a magyarországi németiségnek is érdekében álló szükségességéből adódnak. Az UDV legközelebbi feladata az egyesület szervezetének teljes kiépítése.

Alulírottak kijelentik:

a maguk részéről is arra a meggyőződésre jutottak, hogy a magyarországi németiség népi érdekeinek képviselője, és az általuk is szükségesnek és a magyarországi németiség érdekében lévőknek tekintett egyetértés a magyarság és a magyarországi németiség között a legjobban azon irányzathoz való ragaszkodás révén érhető el, amelyet az UDV ez idő szerinti vezetősége választott. Ezért késznek nyilvánítják magukat arra, hogy feladjanak mindenféle külön akciót, és az UDV munkálataiban ebben a szellemben részt vegyenek.

Az eddigi külön akciók („Volksbote”, „Bude”, „Kultura-Verlag”) be lesznek szüntetve.²

A külön akciókat abban a reményben szünetetik be, hogy a C-típus szerint berendezett népiskoláknak a kisebbségi iskolák új, egységes típusúvá (B-típus) történő átalakítása az iskolarendelemben arra meghatározott határidőn belül³ az egész vonalon végrehajtatik anélkül, hogy azokban a községekben, amelyekben kisebbségi szempontból kedvezőbb iskolatípus van, a helyzet rosszabbodna; valamint abban a reményben, hogy a kisebbségi iskolákban való oktatásra különösen kvalifikált tanítók kiképzésére megoldás születik.

Kívánatosnak tartván, hogy az UDV vezetésében is részt kapjanak, mihelyt az lehetségesnek tűnik, alulírottak kérik, hogy az egyesület ügyvezető alelnökének és főtítkárának helyét — melyek ez idő szerint betöltetlenek —

nyitva tartásuk, amíg e két posztra olyan személyiségeket lehet jelölni, akik az egész egyesület egybehangzó bizalmát élvezik.⁴

Amíg ez lehetséges lesz, arra kéri az egyesület elnökét, hogy nekik rendszeresen — havonta egy-két alkalommal — adjon módot arra, hogy az UDV és a *Neues Sonntagsblatt* minden dolgát megbeszéljék és nézeteiket előadják.

A végrehajtó bizottságban [*Vollzugsausschuss*], amelynek tagjai számát csökkenteni fogják, bizonyos számú helyet az alulírottaknak fognak adni, akik azonban megértik, hogy olyan személyiségek, akiknek magatartásán a magyar nyilvánosság a legutóbbi időkben különösen megütközött, az egyesület vezetésében egyelőre egyáltalán nem kaphatnak részt.

[Fordítás németből]

Jegyzetek a 8. sz. dokumentumhoz

¹ Az előbbi feljegyzéssel — (7. sz. dok.) — összefüggésben keletkezhetett, de bizonytalan, hogy a július 27-i megbeszélésen Gratz eljutott-e odáig, hogy e szöveget magát is Basch és Gündisch — az ellenzék megbízottai — kezébe adta volna.

² Deutscher Volksbote: a volksdeutsch irányzat öthetenként megjelenő, — így lapengedélyhez nem kötött — időszaki lapja. 1935 novembere óta jelenik meg, kiadója Huss, főszerkesztője Goldschmidt. Harchban áll a Gratz-féle *Neues Sonntagsblatt*-tal.

Bude: volksdeutsch diákinternátus, ahol a Molnár u. 20. sz. alatt működő, Suevia elnevezésű, jóváhagyott alapszabály nélkül működő főiskolai diákegyesület tagjai irányításával „népiségi munkára” (Volkstumsarbeit) képzésben részesülnek a leplezetten de köztudottan németbirodalmi ösztöndíjakat élvező diákok.

Kultura-Verlag: a volksdeutsch irányzat könyvkiadó és terjesztő vállalata, Basch vállalkozása. Titokban nemzetiszocialista kiadványok terjesztésével is foglalkozik a hazai németiség körében.

³ Legkésőbb az 1938/39-es tanév kezdetéig.

⁴ Kussbach ügyvezető alelnök, akit a „Kameradschaft” a maga részéről nem hajlandó többé elfogadni, és akit a VDA egy általa kiküldött bizottság útján az össznémetiség nevében felelősségre akart vonni, lemondott, s bár Gratz egy darabig tartóztatta, 1936. január 1-től megvált e tisztségétől. (Feladatköre ellátását időlegesen az egyesület elnöke, Gratz vállalta magára.) Basch főtitkári tisztségére 1935. június 14-i kényszer-szabadságoltatása következtében volt betöltetlen. (A főtitkári ügykör ellátásával Gratz időlegesen Pintér (Binder) Lászlót, az egyesület igazgatóját bízta meg).

9.

Gratz levele Basch-hoz és Goldschmidt-hez

Budapest, 1936. július 28.

Igen tisztelt Uraim!

Kapcsolódva tegnapi megbeszélésünkhöz, szeretném Önöket e levélben is nyomatékosan kérni, tegyék lehetővé a magyarországi németsegen belül ez idő szerint fennálló ellentétek kiegyenlítését.

Mint Önök előtt előadtam, arra törekszem, hogy az UDV az alapszabályai szerint a magyarországi németiség megtartása és erősítése érdekében elvégzendő feladatait egységes és szilárd magyarországi németiségre támaszkodva folytathassa, az Önök által is helyeselt azon nézőpontok legmondosabb figyelembevételével, amelyek a magyarság és a magyarországi németiség közötti lelki egyetértés megtartásának szükségességéből adódnak. A magyarországi németiség ez

idő szerinti fő feladatát a népiskolai reform végrehajtásában látom, az UDV fő feladatát pedig szervezete megszilárdításában és teljes kiépítésében. Ezek azok a feladatok, amelyek a következő években minden erőnket teljesen igénybe fogják venni, és amelyek megoldását a magyarországi németiség ez idő szerinti megosztottsága bizonyosan nem fogja segíteni.

A megegyezés azonban, mint kezdettől fogva mondtam Önöknek, ahhoz a mellőzhetetlen feltételhez van kötve, hogy a magyarországi németiségnek az a csoportja, amely az UDV mai vezetése ellen küzd, lemond minden külön akcióról: Volksbote, Kultura-Verlag, Bude, és fenntartás nélküli csatlakozik ahhoz az irányhoz, amelyet fent jellemeztem, s amelyet én az UDV élén ma is betartatni igyekszem. Ha ez nem történik meg, akkor a megegyezés céltalan, mert az ellentétek a legrövidebb időn belül ismét megjelennek és kiéleződnek.

Meg vagyok győződve arról, hogy hasznos munkát végezhetünk azon cél érdekében, amelyhez az Önök közreműködését szeretném megnyerni, s hogy ebben a közös munkában teljesen el fognak tűnni azok az ellentétek, amelyek ma elválasztanak egymástól. Ebben az esetben határozatok születhetnek majd az UDV vezetőségének végleges összetételét illetően. Addig szabadjon provizóriumot javasolnom, amelynek ideje alatt az UDV vezetése változatlan maradna. Kész vagyok azonban kötelezettséget vállalni arra, hogy rendszeres összejöveteleken a megegyezés legjobb szándékával tárgyaljak Önökkel és barátaikkal minden az UDV-t, a Neues Sonntagsblattot és a magyarországi németiséget illető kérdést, s ily módon fenntartsam Önökkel az állandó kontaktust; így Önök abban a helyzetben lennének, hogy a lehetőségekhez képest élhetnek befolyással.

A magyarországi németiség nyugodt fejlődése érdekében, amelynek jó sorsa nekem éppúgy szívesen fekszik, mint Önöknek, arra kérem Önöket, hogy az említett alapon kapcsolódjanak be ismét az UDV munkájába.

Kiváló nagyrabecsülésem kifejezésével..

[Fordítás németből]

10.

Gratz Gusztáv levele Gömbös Gyula miniszterelnökhöz¹

Nem akarom idődet egy személyes látogatással igénybe venni, és ezért szíves engedelmeddel ezúton számolok be a német kisebbség körében mutatkozó ellenzék képviselőivel folytatott beszélgetéseim lefolyásáról.

Csak szombaton² kaptam meg a miniszterelnökség hozzájárulását a szóban forgó beszélgetéshez, annak kiemelésével, hogy végleges és kötelező megállapodást ne hozzak létre, mielőtt a miniszterelnökség ennek összes részleteit nem ismerné. Természetes, hogy erre amúgy sem gondoltam.

Basch és Goldschmidt dr. urak, akik tegnap felkerestek, elvben nem idegenkednek attól, hogy minden különakció beszüntetésével elfogadják azt az irányt, amelyet az egyleten belül az utóbbi időben követtem, ragaszkodnak azonban a „Volksbote” további megjelentetéséhez, annak kinyilatkoztatásával,

hogy ez a lap a jövőben tartózkodni fog olyan közleményektől, amelyekből a németsegen belül fennálló ellentétekre lehetne következtetni.

A miniszterelnökség a „Bude” és a „Kultura” feloszlátását is kérte. Az említett urak szerint a „Bude” néven ismert internátus, mióta nem tudnak a benne elhelyezett fiataloknak stipendiumot adni,³ nincs kezükben, a „Kultura” könyvterjesztő vállalat feloszlátását pedig megtagadták.

A személyi kérdésekben úgy látom, hogy az ügyvezető alelnöki állás nyitva hagyásába beleegyeznének, de ragaszkodnak ahhoz, hogy a tisztviselői karban képviselve legyenek, mégpedig az eddig Basch által betöltött főtitkári állást szeretnék valamely bizalmi emberükkel — valószínűleg Goldschmidtrel, a Volksbote szerkesztőjével — betölteni.⁴

Nagy súlyt fektetnek az organizációs szabadság betartására azokon a területeken, ahol eddig az egylet nem tudott szervezkedni, kivált Somogyban és a Bakonyban.

Az előttem kifejezésre juttatott álláspontjuk nem végleges, az „ellenzék” két megbízottja még barátaival is szeretne érintkezni, mielőtt végleges feleletet adna.

Mivel a megegyezés előfeltétele volt az ellenzéki csoport különállásának teljes megszűnése, a „Volksbote”, a „Kultura” és a „Bude” fennmaradása pedig egyebet nem jelentene, mint a különakció folytatását, ami a legrövidebb időn belül újból az ellentétek összecsapására vezetne, azt hiszem, hogy a megegyezés reményéről le kell mondani, és az egyletet azokkal kell megszervezni, akik eddig is mellém álltak.

Tisztában kell lenni azzal, hogy a német kisebbségben, a birodalomban, úgy mint az utódállamokban, az ellenzéknek az egyletből való kirekesztése kellemetlen kommentárookra fog alkalmat adni, és hogy kétségbe fogják vonni, hogy az egylet tovább is a magyarországi német kisebbség jogos képviselőjének lesz-e tekinthető. Sajnos az, amit egy év óta sürgettem, hogy a hatóságok igyekezzenek azokat a német elemeket, amelyekre befolyásuk van, az egyletbe betereni, ami lehetővé tette volna, hogy mi is tömegekre támaszkodhassunk, eddig gyakorlatban nem ment teljesedésbe, mert a hatóságok — kivált Tolnában — elzárkóztak a reformált egylettel szemben is.

Alig kétséges, hogy az ellenzéknek nagyszámú híve van a hazai németiség körében. Ezekkel benn az országban fel kell venni a küzdelmet és ez eredményre is vezetne, ha

- 1./ a kormány az iskolarendeletet becsületesen végrehajtja és minden kijátszását megakadályozza;
- 2./ a hatóságok minden befolyásukkal elősegítik a megbízható német elemeknek az egyletben való tömörítését.

A magam részéről vállalkozom arra, hogy az egyletet az eddigi irányban továbbvezessem, és az egylet felvegye a küzdelmet az ellenzék ellen,⁵ de kénytelen vagyok megismételni, hogy ez az akció sikertelenségre van kárthatatva, ha az említett két feltétel nem következik be.

Jegyzetek a 10. sz. dokumentumhoz

¹ Gratz szerint e levelének kelte „1935. augusztus”, ami az évszámot illetően nyilvánvaló elírás 1936 helyett, egyébként pedig a levél szövegéből is kitűnik, hogy nem augusztusban írta,

hanem július 28-án, tehát ugyanazon a napon számol most be a címzettnek, mint amelyiken Basch és Gündisch számára is összefoglalta (9. sz. dok.) a velük előző nap folytatott tárgyalás során megbeszélteket. A Gratz szerint „Gömbösnek írt levél” egyébként ténylegesen Darányi Kálmánnak számolt be, ő volt ugyanis Gömbös igen súlyos megbetegedése miatt már 1936. május 14. óta megbízva a miniszterelnöki teendők ideiglenes ellátásával.

² Tehát július 25-én.

³ Kánya külügyminiszternek a titkos németországi finanszírozás elleni 1935. november 16-i nyomatékos tiltakozása hatására a német kormány átmenetileg felfüggesztette ezeknek az ösztöndíjaknak a folyósítását is.

⁴ Vö. a 8. sz. dokumentum 4. lábjegyzetével

⁵ Az egyesület 1936. augusztus 20-i közgyűléséről Gratz túlnyomó többségben kirekesztette a volksdeutsch oppozícióhoz tartozókat, arra hivatkozva, hogy tagdíjfizetésük rendezetlensége folytán tagságuk megszűntnek tekintendő, és így nincs részvételi jogosultságuk. Ugyanakkor új tagoknak feltüntetett több száz fős sokaság felvonultatásával biztosított elsöprő többséget a kívánt új, szigorúbb alapszabály elfogadtatásához. A korábbi kompromisszumos egyezkedő tárgyalások meghiúsulására hivatkozva az azok során felmerült minden személyi kombináció tárgyalannak tekintetett. Az ekkor megválasztott vezetőség: Gratz Gusztáv elnök, Pintér László ügyvezető igazgató, Faul-Farkas János főtitkár, Leber Lajos titkár.

11.

Huss levele Gratzhoz
(Debrecen, 1936. október 22.)

Excellenciás Uram!

Igen későn — csaknem három hét telt el közben — szereztem tudomást „glosszáidról” a Neues Sonntagsblatt-ban.¹ Kötelességem, hogy azokról véleményyt mondjak, s ezt a legvilágosabb formában tegyem.

Egy évvel ezelőtt — őszi dő tájt volt ez — komolyan fáradoztunk azon — én legalábbis ebben a hitben voltam —, hogy az UDV-beli ellentéteket kiegyenlítsük a nép és az állam javára. Hogy azonban követeléseid, amelyek folytonosan változtak, de mindig a gúzsbakötésre irányultak, ezt idővel lehetetlenné tették, más lapra tartozik. Mindenesetre akkor kijelentetted nekem, és én ezt jól megjegyeztem: „Énnekem semmi érzékem nincs a népközösség iránt, én egy 19. századi ember vagyok”. Válaszomra — „De Excellenciás Uram, most már két órája beszélünk egymással, s azt kellett megállapítanom, hogy nagyon is a mi időnk embere vagy” — nagy szemekkel néztél rám, anélkül hogy bármi megjegyzést tettél volna. Glosszáidban most közelebb akarsz jutni a „népközösség” fogalmához, s ennek során Bleyer Jakabra hivatkozol. Ezt helyesnek találom, mert a „népközösség” fogalmának tartalma semmiképpen sem érinti azokat a kötelezettségeket, amelyekkel a népközösség tagjai az államnak — mint annak polgárai — tartoznak, és szívvel is kell hogy tartozzanak, s azoknak eleget is tesznek. Egyetlen anyanép sem fogja az ilyesmit elvitatni, legkevésbé a német!

Ezt már én is gyakran elmagyaráztam a nyilvánosság előtt. És ebben a kérdésben a „leplezett kibújásra” vonatkozó furcsa szemrehányás teljesen alaptalan.² Hogy a sajtó az utóbbi időben miért zárkózik el az én idevágó észrevételeim elől, annak nem tudhatom az okát.

Leszögezem, hogy én a fenti álláspontot sohasem fogalmaztam meg másként, s így Bleyer szellemét sem hagytam el sohasem. Ezzel szemben csodálkozom azon, hogy a Te szóhasználatod ma mennyire eltér az egy évvel ezelőttitől, és így nincs is okom, hogy — akár csak látszatra is — engedjem magam leszorí-

tani arról az alapról, amelyben egész életemben álltam! Bleyer törekvései oly tisztán állnak a nyilvánosság előtt, hogy azokat Te sem leszel képes rossz hírbe hozni.³

A „népközösség érzelmei” és az államhűség nálam épp oly kevésbé fognak egymással konfliktusba juthatni, mint mindenki másnál, aki becsületesen, azaz német módra vélekedik azokról.

Ezzel összefüggésben Te feltűnő módon még mindig „UDV-beli ellenzékéről” beszélsz. Ám Te magad tettél erőszakot ennek az UDV-nak az alapszabályain, és ezzel engem mint teljes jogú, a nép által választott alelnököt, kizártál Bleyer régi UDV-jából.⁴ Kikből áll tehát az ellenzék a Te UDV-dban, amelyhez nekem már nincs több közöm, mint az, ami a népet magát megilleti?!

Sajnos azt is valótlanságnak kell minősítenem, hogy „egy úr ebből a csoportból — (megint csak erre az ellenzékre kell gondolni?) — a genfi nemzetiségi kongresszuson⁵ mint az UDV alelnöke lépett fel”, jóllehet ő azt teljes joggal tehetné volna, mert az UDV alapszabályellenes megerőszakolása nem foszthatta meg e méltóságától. Hogy milyen minőségben lépett ott fel, maga a nemzetiségi kongresszus elnöke⁶ mondta meg világosan és érthetően: „mint a magyarországi német népcsoport képviselője”. Ebben a minőségben az UDV természetesen nem is lehetett képviselve, minthogy meg sem volt híva.

Egy másik pontban, Excellenciás Uram, magad teszed hozzá, hogy „az UDV elnöksége elmulasztotta a tagdíjaik fizetésével elmaradtak törlesztésénél, az alapszabályok módosításának előkészítésénél stb. előbb megkérdezni a végrehajtóbizottságot”. Te mondod: „Hogy ez nem történt meg, annak egy politikai és egy jogi oka van”. Ezek az okok azonban nem helytállóak. Politikai ok gyanánt azt említéd, hogy „a végrehajtóbizottság megkérdezése esetén bizonyára felmerült volna az a szemrehányás, hogy a szóban forgó határozatokat a végrehajtóbizottság nem igazi németeknek tekintett tagjai szavazataival hozták meg, s ez nem használt volna a magyarság és a magyarországi némettség zavartalan viszonyának”. Vagyis: egy UDV a német népközösség jegyében⁷ „a végrehajtóbizottság igazi németeknek nem tekintett tagjaival!” Kinek tesz tehát szolgálatot, ha az „igazi németeket” az UDV-ből erőszakkal kiteszik? Kell ide kommentár? – Jogi alapként azt adod elő, hogy „ez a bizottság is túlnyomó részt olyan emberekből áll, akik sohasem fizettek tagdíjat, és ezért a funkciókat az egyesület vezetésében tulajdonképpen bitorolták”. Mily különös dolog! Én a magam személyét illetően Bleyer ideje óta fizetem tagdíjamat, és ennek folytán rendszeresen kaptam a (jogos tulajdonosától hasonlóképp sajátos módon megvont) Sonntagsblattot.⁸ Emlékezni fogsz Excellenciás Uram arra, mit hoztál fel velem szemben a Sonntagsblatt megvonásának okaként. Amikor egy héttel a közgyűlés előtt beküldtem tagdíjamat, és szót kértem a közgyűlésre,⁹ a tagdíjamat, amit a következő évre is beküldtem, postafordultával — megjegyzés nélkül — visszajött. A Te ehhez fűzött levélbeli megjegyzésed úgy szólt, hogy én — csodák csodájára — nem vagyok rajta az UDV taglistáján! Egy, a közgyűlés által választott alelnök nincs az UDV taglistáján! Ilyet képes kijelenteni a népegyesület elnöke!

Azt hiszem, felesleges tovább folytatnom. Csak még bátorkodom megkérdezni Tőled, Excellenciás Uram, aki nagy hangon szólsz „kibújás”-ról és hason-

lókról, hogyan tudod mindezt összeegyeztetni rangoddal és koroddal, amit én eddig higgadtan és tartózkodóan tiszteletben tartottam. És megjegyzem még, hogy mindezek fölött is szívesen szemet hunyok, amennyiben hajlandó vagy elismerni, hogy keserű és bántó igazságtalanságot követtél el nem csak velem, hanem másokkal szemben is, akik mint „ellenzék” még a Te UDV-dban kell (?) hogy üljenek,¹⁰ már amennyiben kész vagy velük tisztességes megegyezést kötni,¹¹ a nép érdekében.

Mihamarabbi választ kérve

[Fordítás németből]

Jegyzetek a 11. sz. dokumentumhoz

¹ A lap 1936. október 4-i számában.

² Gratz október 4-i glosszái közt azt elevenítette fel e vonatkozásban, hogy amikor már lapja 1936. június 28-i számában is arra szólította fel a Népinémet Bajtársakat, hogy — Bleyer egykori kijelentéséhez hasonlóan — teljes határozottsággal jelentsék ki: Németország és Magyarország közti konfliktus esetén Magyarország oldalán állnának, arra olyan választ kapott, amely kitért a kívánt egyenes állásfoglalás elől.

³ Gratztól valójában távol állt minden olyan szándék, hogy Bleyert rossz hírbe hozza. Ellenkezőleg: hogy a maga irányzatát mutassa Bleyer szellemisége igazi örökösének, szemben a Kameradschaft ez irányú törekvéseivel, inkább Bleyer eszményítésén fáradozott, s hallgatott Bleyerrel való olyan konfliktusairól, Bleyer olyan megnyilvánulásairól, kapcsolatairól, amelyekre viszonylag későn ébredt rá, s amelyekre kiadatlan emlékirásában célzást is tett.

⁴ Az ominózus 1936. augusztus 20-i közgyűlésig Huss egyike volt az egyesület öt — inkább tiszteletbeli jellegű — alelnökének.

⁵ Az 1936. szeptember 16–17-i kongresszuson — az addigi szokástól eltérően — Huss és Goldschmidt bajtárs (Kamerad) képviselte a magyarországi németiséget. Ezt Gratz felháborodottan kifogásolta szóban forgó október 4-i cikkében.

⁶ Josip Wilfan

⁷ Huss itt és a következő mondatokban tulajdonképpen arra utal, hogy az a Gratz, aki az utóbbi időkben oly benyomást igyekezett kelteni, hogy korábbi nézeteihez képest bizonyos előrehaladást tett a német népközösség jelentőségének megítélésében — (l. a 7. sz. dokumentumban közölt 1936 júliusi feljegyzését) —, a maga által vezetett, részben nem is igazi, hanem ún. „auchdeutsch” azaz „szintén-németek”-ből álló német népegyesület közösségéből éppen az igazi, a „néptudatos” (volksbewusst) németek kirekesztésére vállalkozott az augusztus 20-i közgyűlésen.

⁸ Huss és a Kameradschaft Bleyer Ferencet, az elhunyt professzor legidősebb fiát tekintette az apja által alapított lap jogos tulajdonosának, akinek jogában áll leváltani a szerkesztőséget, s új redakció felállításával befolyása alá vonni a lapot. Ezt akadályozta meg Gratz 1935. decemberi közbelépése.

⁹ Aki a közgyűlésen fel kívánt szólni, ezt a szándékát előzetesen írásban be kellett jelentenie. Huss megtette ezt, de arra hivatkozva, hogy tagdíja rendezetlensége miatt nem szerepel az egyesület taglistáján, be sem eresztették az ülésterembe. A közgyűlés mintegy 700 főnyi résztvevője közül mindössze 13 bajtárs jutott be és szavazott nemmel a határozatokra, miután egyikük — Brandt Jakab — felszólalása természetesen teljesen eredménytelenül követelte a közgyűlés elnapolását.

¹⁰ Huss tehát megkérdőjelezi ennek szükségességét. A Kameradschaft ugyanis a történetek után önálló német néppárttá szerveződését fontolgatta. Ezt azonban a német kormány éppúgy nem támogatta, mint annak idején (1931-ben) Bleyer hasonló törekvéseit, ezúttal is kerülni kívánván az ilyesmire köztudottan igen érzékeny magyar kormánnyal való viszonya megterhelését.

¹¹ Gratz továbbra is ezt hangoztatta.

12.

Gratz válasza Hussnak
Budapest, 1936. október 24.

Nagy kedvem lett volna teljesen válasz nélkül hagynom leveledet az abban lévő egyes méltatlan kifejezések miatt, de ez egyszer kivételt teszek és leszögezem a következőket:

1./ Én a [Neues] Sonntagsblattban Bleyer felfogását akartam visszaadni, melynek az volt az értelme, hogy abban az esetben, ha konfliktus támadna államhűség és népérzet között, az államhűség az elsőbbség. Nem egyenesen Téged, hanem barátaidat szólítottam fel, hogy nyilatkozzanak arról, magukévá teszik-e ezt a felfogást. Amit a Te Volksbotéd erre mondott, nem világos válasz volt, hanem az, amit én „kibújás”-nak minősítettem. Ezt az állításomat fenntartom.

2./ Szívesen tudomásul veszem, hogy Te Genfben nem az UDV alelnökeként léptél fel – mint azt nekem nyilván tévesen jelentették. Ám ahhoz, hogy magadat „a magyarországi német népcsoport képviselőjének” nevezd, épp oly kevésbé volt jogod, hiszen csak saját magadat és barátaid szűk körét képviseltesd. Ha megint nemzetiségi kongresszusra kerül majd sor, akkor én — még ha kelletlenül is — azt az álláspontot fogom határozottan képviselni, hogy Neked ott a magyarországi németiség képviselőjeként semmi keresnivalód nincs.¹

3./ Ami a legutóbbi közgyűlés eseményeit illeti, azok számomra voltak a legkellemetlenebbek, s — hogy az egyesület felrobbantását kivédjem — kénytelen voltam meghozni a szükséges rendszabályokat. Nekem is könnyebb lett volna, ha előzőleg egyezsége jutunk. Nem rajtam múlt, hogy ez nem volt lehetséges.

4./ A „népközösség” miatti ellentétre nem szeretnék kitérni, mert ahhoz egész brossurát kellene írnom. Emlékszem arra a megjegyzésekre, miszerint én túlságosan is a 19. évszázad szellemében nevelkedtem, semhogy bizonyos modern ideológiákkal közösséget vállalhatnék.² E szavaim azonban nem a népközösség kérdésére vonatkoztak. Én ezzel a kérdéssel — még Bleyer életében — a Magyar Szemle folyóiratban foglalkoztam,³ és úgy találtam, hogy 1./ államérzet és népérzet [Staatsgefühl, Volksgefühl] között a határ igen bizonytalan, és 2./ a népközösség gondolatának hirdetése aggályos olyan emberek előtt, akik államjogi kérdésekben nem eléggé járatosak. Ma is ez a nézetem.

5./ Azt, hogy én titeket az UDV-n belüli ellenzéknek minősítettelek, nem szabad rossz néven venni tőlem. Zavarban vagyok, minek nevezzelek Benneteket, hiszen Te már a „radikálisok”, „szélsőségesek”, vagy „Huss-csoport” megjelölések ellen is óvást emeltél. „Népinémet” [volksdeutsch] csoportnak nem minősíthetlek titeket, mert ez homályos és nem világos fogalom, amelyet én — ha éppen használni akarom — magam és barátaim számára is igénybe veszek.

6./ Bizonyára senki sincs, akinek a magyarországi németiségen belüli megegyezés inkább szíven fekédné, mint nekem. De ez nem lehet olyan megegyezés, amely az egész magyarországi közvéleményt az UDV és a magyarországi németiség ellen ingerli, mert akkor ez a németiség többet veszítene, mint amit megegyezés révén nyerhet.

7./ Ha egészen nyíltan akarok fogalmazni: a megegyezés legnagyobb akadályának azt tekintem, hogy Te és barátaid a magyarországi németiségben most

is azon berlini körök esztelen törekvéseinek vagytok exponensei, amelyeknek a magyarországi viszonyokról éppoly homályos képzetei vannak, mint nekem a patagóniai viszonyokról. Véleményem szerint nektek — és nekünk — az lenne a feladatunk, hogy a magyarországi németiség felfogását képviseljük Berlinben, ne pedig a berlini körök felfogását közvetítsük a magyarországi németiségnek. Számomra a magyarországi németiséget illető kérdések kezelésében lelkiismeretem az egyetlen zsinórmérték, nem pedig Steinacher úr⁴ jó véleménye.

Súlyos nézetkülönbségeink fölötti őszinte sajnálattal maradok

[Fordítás németből]

Jegyzetek a 12. sz. dokumentumhoz

¹ A következő kongresszusra Londonban került sor 1937. július 14–15-én. Gratz nem tudott érvényt szerezni tiltakozásának, s a külföldi német népcsoportok ügyeiben ekkoriban már elsősorban kompetenssé vált, SS vezetésű népinémet közvetítőszerv (Volksdeutsche Mittelstelle) június 30-i határozata értelmében immár csak a Népinémet Bajtársak szervezete tekinthető a magyarországi németiség hiteles képviselőjének, Gratz és egyesülete viszont — népinémet-ellenes beállítottságánál fogva — e tekintetben nem jöhet szóba.

² Nyilván a nemzetiszocializmusra gondolt akkor.

³ Gratz Gusztáv: Állami közösség és népközösség. Magyar Szemle, 1932. augusztus 297–307.

⁴ Hans Steinacher, a VDA vezetője

13.

Huss viszontválasza Gratz levelére (Debrecen, 1936. október 28.)

Az alábbiakban minden barátom és mindazok nevében, akik a Deutscher Volksbote mögött állnak, határozott nyilatkozatot kívánok tenni — jogosultnak érzem magamat erre — az Általad az október 4-i *Neues Sonntagsblatt*-ban oly veszélyesnek beállított kérdés, az államhűség vonatkozásában. A passzus így hangzik: „Ha úgy értelmezik... a német népiség fogalmát, hogy a magyarországi és a külföldi németiség között olyan összetartozás áll fenn, amely kötelezettségekkel is egybe van kötve, úgy ez a fogalom csak akkor nem aggálytalan, ha mindenki, aki azt említi, és ahányszor csak említi, nyomatékosan hangsúlyozza, hogy abban az esetben, ha a népiségből és az államhűség érzetéből folyó kötelezettségei között ellentmondás támad, feltétlenül az utóbbi kötelezettségeknek tulajdonít elsőbbséget”.

A felelet erre így hangzik: számomra és a magyarországi németiség számára, Bleyer és ezzel mindazok szellemében, akik magukat hozzánk tartozónak vallják, sohasem volt ez probléma. Határozottan visszautasítjuk, hogy ebből egyáltalán problémát csináljanak, s hogy indokolatlanul, megengedhetlenül és veszélyesen az effajta dolgokat a nép előtt egyáltalán vitára bocsássák. Államhűségünket nem lehet kétségbe vonni.

Az európai kisebbségi népek szövetsége is¹ oly energikusan épp arra törekszik, hogy minden téren elősegítse az európai népek és nemzetek megértését, és összekötő kapcsot képezzen közöttük.

Mindez messze túlterjed az UDV hatáskörén, amelynek elnöke Te vagy, Excellenciás Uram. Ezek olyan dolgok, amelyekkel az UDV mint kultúregyesület, egyáltalán nem foglalkozik. És ezért nem látom be, hogy a magyar nemzettel való megegyezésnek — ha az e kérdésben egyáltalán szükséges vagy megengedhető — miért éppen Gratz őexcellenciáján keresztül kellene történnie? Az UDV egyáltalán nem politikai fóruma a magyarországi német népcsoportnak. Az UDV nem más, mint a magyarországi német népcsoport egyik kultúrszervezete. Ideje volna, hogy az UDV belássa, nem az a feladata, hogy a népnek diktáljon, hanem hogy annak szolgáljon.

Mindebből világosan kiderül, hogy fölösleges minden vita a magyarországi német népcsoportnak a nemzetiségi kongresszuson ellátandó képviseletéről. Erről maga a népcsoport könnyen adhat ott felvilágosítást.

Felesleges ezután taglalnom leveled legtöbb megállapítását. Csak a 6. pont-hoz szeretném megjegyezni, hogy sajnos a közvélemény a Te hatásodra még mindig azt hiszi, hogy itt — a Deutscher Volksbote körül — csupa hazaáruló van.

Vissza kell utalnom a 7. pontbeli azon megállapításodra, hogy mi „elhatározásainknál bizonyos berlini köröknek végzetes befolyást engedünk”. Berlini körök egyáltalán semmi befolyással nincsenek reám vagy reánk. Azt én magam sohasem engedném meg, mert egész életemben nem voltam más járszalagján. És ezért, Excellenciás Uram — és ez az én nyilvánosság előtt elég gyakran hangsúlyozott álláspontom — teljes összhangban találok magam Veleddel, ha azt mondod, hogy „a német birodalom politikai köreihez fűződő kapcsolatok a magyar állam számára is igen értékesek lehetnek, mert én nem tudok magamnak elgondolni semmiféle okos külpolitikát, ami nem Németországra támaszkodnék. Csak az volna feladatunk, hogy a magyarországi németiség felfogását képviseljük Berlinben, s nem a berlini körök felfogását a magyarországi németiségben”. Ezt teszem én, és ezt tesszük kezdettől fogva.²

Ez lenne talán az az alap, amelyen mi is itt a hazában végre együttműködhetnénk, s amely alapon hajlandó vagyok minden múltbeli személyes ellentétet elfelejteni.

Azzal az ismételt kívánsággal, hogy ebben a szellemben adjuk meg a népnek, amire szüksége van — ez irányban már kifejtettem nézeteimet Előtted —, és azzal a kéréssel, hogy a jövőben ne akarj méltánytalan nehézségeket támasztani velünk szemben, maradok a Te odaadó...

[Fordítás németből]

Jegyzetek a 13. sz. dokumentumhoz

¹ Helyesen: Európai Német Népcsoportok Szövetsége (Verband der deutschen Volksgruppen in Europa)

² Arról persze nem ejt egyetlen szót sem — amit egyéb dokumentumok bizonyítanak — hogy ő berlini tárgyalásai során a nemzetiszocialista Németország politikai támogatását és anyagi segítségét a maga részéről is nemzetiszocialista szervezetnek vallott és mint ilyent figyelembe ajánlott Kameradschaft részére kéri, sem arról, hogy a Kameradschaftnak állandó személyes megbízottja van Berlinben a Magyarországról kiutasított népinémet Dr. Stefan Steyer orvos személyében, aki nem csak a német népi-ségi szövetségeket [Deutschtumsverbände], hanem az „illetékes” németbirodalmi párt- és állami szervezet is folyamatosan tájékoztatja a magyarországi helyzetről és az ottani németségen belüli harcokról, denúciálások sorozatával dolgozva Gratz ellehetetlenítésén.

14.

Huss levele Gratzhoz
 Debrecen, 1936. november 13.

Excellenciás Uram! Tisztelt Barátom!

Szívesen kész vagyok személyesen is elásni a csatabárdot¹ — ám újból megjegyzem, hogy soha nem én támadtam először —, de ugyanezt kérem Tőled is...

A közgyűlésen a csoportunk ellen intézett taktikai csapásod kétségkívül döntő volt. Nem tudom elképzelni, hogy ezután hogyan kívánhatsz olyan alapon megegyezni velünk, ami teljesen kikapcsol bennünket – meg kell jegyezni: a legértékesebb erőket. Az UDV-nak ez irányban sok mindent kellene meg nem történtté tennie, és elégtételt kellene nyújtania, hogy megegyezésre kerülhessen sor. Előttem fekszik leveled, amelyet július 28-án a Kameradschafthoz küldtél,² és amelyben elfogadhatatlan követeléseidet világosan felsoroltad. Ebből csak az a feltételezésed maradt ki, miszerint csoportunk az UDV jelenlegi vezetősége ellen harcol. Mi nem törekszünk erre, amennyiben velünk szemben is így járnak el, mert egyáltalán nem kívánjuk, hogy a nép nyugalma ily harcok megzavarják, vagy akár csak látszatát keltsük annak, hogy itt másról volna szó, mint tisztán a nép érdekéről.

Azt sem tudjuk felfogni, Excellenciás Uram, miért éppen Te harcolsz ellenünk, aki az utóbbi időben már világos kijelentéseket tettél éppen a népiség-fogalom és annak szükségszerű tartalma, a népközösség vonatkozásában, amely ma a világ minden népe számára érvényes.³ Mégiscsak igaz, hogy az anyanéppel alakulhat ki lelki közösség kulturális tekintetben és a mindennapi élet vonatkozásában. De épp így igaz az is, hogy olyan államban, amelyben a népközösség saját anyanépétől elválasztva él, mégis létezik az államnemzettel együtt táplált közös érzület a haza iránt, amelyért a népközösség minden tagja a haza valamennyi állampolgárához és az államnemzet minden tagjához hasonlóan minden áldozatot meghoz.

Ebből kifolyólag nyugodtan és hasznosan szolgálhatjuk mind népünket, mind hazánkat, illetve államunkat, anélkül, hogy hadakoznunk kellene egymással: az UDV a maga keretein belül, amelyeket a nép kulturális érdekeit szem előtt tartva állapított meg az alapszabály, a másik oldalon pedig a bajtársi [kameradschaftlich] népinémet csoport, mint örök mozgató tényező a nép politikai élete és népi [völkisch] érdekei számára.

Úgy vélem, az UDV csak örülhet annak, ha erről az oldalról inkább nyugalmat mint nyugtalanságot kínálnak fel neki. És az állammal szemben csak annyi megértést kívánunk kicsikarni a néperdekek iránt, amennyit az államnemzet az elcsatolt államterületeken lévő saját népcsoportjainak népiségi érdekei vonatkozásában szükségesnek tart, vagy amennyi az államok és népek közötti viszonyban más olyan népek és nemzetek esetében is világszerte megvan, amelyek nem egyetlen államszerkezetben egyesülnek. Az ilyesmi — az UDV-nak ezt be kell látnia — soha nem lehet egy kultúregyesület feladata!

Ebben látom a kedvező hatást népre és államra nézve egyaránt, amelyeknek a legcsekélyebb okuk sincs arra, hogy egymás ellen küzdjenek!

Éppen most, amikor e levelet el akartam küldeni, kaptam meg a Magyarország e hó 6-i számát, amelyben ismét a leghihetlenebb — bár leplezett — vádaskodások vannak a nemzetiségi kongresszus miatt. Én világos és igaz választ adtam Neked arról, hogyan történt, hogy minket, azaz személyesen engem hívtak meg és nem az UDV-t. Ennél többet nem mondhatok, mert nem áll hatalmamban. De megkértelek Téged, hogy azoknál informálódj, akiké a meghívás joga: az Európai Német Népcsoportok Szövetségének [Verband der deutschen Volksgruppen in Europa] vezetőségénél. Biztosíthatlak, hogy a magam részéről egyetlen lépést sem tettem azért, hogy meghívjanak. De az Európai Német Népcsoportok Szövetsége teljesen helyesen úgy találta, hogy egy kultúregyesület — mint az UDV — éppenséggel nem lehet tényező egy nemzetiségi kongresszus számára. Ez Bleyer idejében is szigorúan szét volt választva: UDV-ra és magyarországi népinémet mozgalomra [Volksdeutsche Bewegung in Ungarn]! És csak ez utóbbit ismerte el a nemzetiségi kongresszus, nem pedig az UDV-t. Hiszem, hogy a nemzetiségi kongresszus e vonatkozásban nem is fog semmiféle előírásokat hozatni, mert azon az állásponton van, és kell hogy legyen, hogy neki azt kell elismernie, amit az Európai Német Népcsoportok Szövetsége elismer.

Nem értem, miért kell Neked e vonatkozásban ily módon ellenünk fordulnod, hiszen az UDV-nak örömmel kellene vennie, hogy éppen ezt a kényes dolgot elveszik tőle.

Ennyit a tényekről.

[Fordítás németből]

Jegyzetek a 14. sz. dokumentumhoz

¹ Mivel Kozma Miklós belügyminiszter decemberre előirányzott — a kisebbségi kérdésekre is kiterjeszkedő — berlini tárgyalásainak már folyamatban lévő előkészítésével kapcsolatban kívánatosabbnak tűnt a magyarországi németiség két irányzata közt dúló sajtóvita tompítása, Gratz — bizonyára egy ezzel kapcsolatos bizalmas hivatalos figyelemfelhívást követve — november 8-i levelében azt ajánlotta Hussnak, hogy kölcsönösen ássák el a csatabárdot.

² L. a 9. sz. dokumentumot.

³ L. a 7. sz. dokumentumot.

15.

Gratz válasza Huss levelére
(Budapest, 1936. november 15.)

Tisztelt Barátom!

November 13-i becses leveledben tett ajánlatod, mely szerint Te és barátaid elálltok az UDV jelenlegi vezetésének támadásától, amennyiben én és barátaim titeket ugyanerről biztosítunk, nagy megelégedéssel vettem tudomásul. Kijelentem, hogy kész vagyok arra, hogy a leggondosabban elkerüljek minden személyes támadást Ellened és barátaid ellen, míg részletekről nem kényszerí-

tenek személyes támadások hasonló válaszra. A legszigorúbb utasításokat fogom kiadni, hogy az UDV titkárai és a Neues Sonntagsblatt szintén ehhez tartás magukat.

Azt hiszem, helyesen értelmezem ajánlatodat, ha úgy tekintem, hogy ezzel mindkét részről arra kötelezzük magunkat, hogy a közvetett támadásokat is feltétlenül abbahagyjuk: mi a magyar, ti a külföldi sajtóban. Természetesen ez semmiképpen sem zárja ki az álláspontok tárgyilagos kifejtését, amelyet mi — vagyis Te és én — elfoglalunk.

Minden félreértést elkerülendő, szeretném mégis hangsúlyozni, hogy nekem komoly aggályaim vannak az Általad javasolt munkamegosztással szemben, mely szerint az UDV-nak a számára alapszabályilag megvont határokon belül a magyarországi németiség kulturális érdekeinek kell szentelnie magát, míg a Kameradschaft népinémet csoportja a nép politikai élete számára legyen „örök mozgató tényező”. Természetesen Ti vagytok urai elhatározásaitoknak, melyekre én nem gyakorolhatok befolyást, és nem is akarok. Attól tartok azonban, hogy már a pusztá léte egy olyan csoportnak, amely — saját szavaid szerint — azt a célt követi, hogy a népiérdek iránti megértést az államtól kicsikarja, annak ellenkezőjét fogja elérni, nevezetesen meg fogja nehezíteni és lehetetlenné fogja tenni az ezen érdekek iránti megfelelő megértés kifejlődését. Te és én bizonyára egyetértünk abban, hogy e téren sok minden javulásra szorul, hogy különösen a magyar nyilvánosság egy részének mentalitása, főleg vidéken, nem csak számunkra, hanem a törekvéseink iránt belátással lévő magyar politikai tényezők számára is hihetetlen nehézségeket okoz. Csakhogy azt hiszem, az az út, amelyen jártok, ennek a kedvezőtlen mentalitásnak nem megjavulásához, hanem tetemes megszilárdulásához fog vezetni.

Mi bizonyos fokig — talán egészen nagy mértékben — ugyanazon célokat követjük, de különböző eszközökkel. Ha az UDV a maga kulturális feladataira kell is hogy korlátozza magát, az természetesen nem jelentheti azt, hogy mindazoknak, akik az UDV-ban közreműködnek, le kellene mondaniuk arról, hogy saját politikai meggyőződésüket hangoztassák.

Előttem ez idő szerint a következő fő célok lebegnek:

1. Hogy a népiskolai reform belátható időn belül teljesen — és pedig nem csak papíron — végre legyen hajtva. Azt, hogy a kormány mily komolyan el van szánva arra, hogy e célt elérje, abból láthatod, hogy a szülői konferenciák azon határozatait, amelyeket nem ebben a szellemben hoztak, megsemmisítette; némelyeket közülük ismételten is.¹

2. Csakúgy, mint ti, én is szeretném elérni a tanítóképzés ügyének megfelelő szabályozását, hogy így az új rendelet szerint berendezendő népiskolák számára biztosítsuk alkalmas tanerők kiképzését.

3. Hónapok óta törekszem odahatni, hogy a véleményem szerint a magyar állampolitika szempontjából is alapjában elhibázott politikai pereket szüntessék be. Egyes mértékadó tényezőket sikerült ezen álláspont számára megnyernem, és azt a reményt táplálom, hogy az keresztül is vihető.²

4. Szeretném továbbá az UDV szervezetét kiépíteni és megszilárdítani. Ebben mindenesetre kettős nehézségbe ütközöm: egyfelől a ti eddigi állásfoglalásotokba az UDV-val szemben, másfelől azonban abba a félelembbe,

amit az egyik tekintélyes vidéki funkcionárius így mondott ki: „A Gratz által jóhiszeműleg vetett ágyba végül Huss és barátai fognak belefeküdni”.

5. Mindezeket a célokat olyan módszerekkel szeretném elérni, amelyek a legkínosabb gondnal kerülnek, hogy bármiféle ellentét támadjon a magyarországi némettség és a magyar közvélemény között.

Attól félek, hogy e célok elérését, amelyek tekintetében mi — mint szeretném feltételezni — egyik vagyunk, egy többé-kevésbé politikai színezetű magyarországi német kisebbségi mozgalomnak már csak pusztá léte is meg fogja hiúsítani vagy legalábbis meg fogja nehezíteni. Az akciókkal szembeni, ebből adódó aggályokat mindig kifejezésre fogom juttatni, mint ahogy bizonyára ti is az ellentétes véleményeitekét –, de teljesen egyetértek veled abban, hogy erre egymás elleni személyes kirohanások nélkül is van mód.

[Fordítás németből]

Jegyzetek a 15. sz. dokumentumhoz

¹ Ez az eljárás azonban valójában egyáltalán nem vált általánossá és jellemzővé.

² Lásd Gratz fellépését Basch kegyelemre ajánlása ügyében (6. sz. dok.) Ennek ellenére 1936. szeptember 9-én meg kellett kezdenie büntetése letöltését a pécsi börtönben. Kozma belügyminiszter decemberi berlini tárgyalásai során fog bekövetkezni a birodalmi kormány részéről az a fellépés, amelynek hatására kormányzói kegyelemből 1937. január 9-én — tehát egy hónappal korábban — szabadulhat. A magyar részről nem idejében és önként, hanem a német kormány beavatkozásának köszönhetően nyújtott kegyelem — mint Gratz eleve figyelmeztetett erre — a német birodalom védelmébe vetett hitet és az iránta való elkötelezettséget erősítette meg Baschban és bajtársaiban. Ezúttal nem csak Basch, hanem a nemzetgyalázásért szintén jogerősen elítélt, de még szabadlábon lévő Rothen is kegyelmet kapott, ám a nemzetgyalázási perek gyakorlata továbbra is általános maradt.

16.

Gratz levele Kozma Miklós belügyminiszterhez¹

Amaz érdekekre való tekintettel, amelyek Németországhoz való viszonyunk szempontjából a hazai németység körében fennforgó ellentétek letompításához fűződnek, Huss Richard debreceni tanár úrral, a „volksdeutsch” csoport elismert vezetőjével, több levelet váltottam, aminek során mindkét részről kijelentettük, hogy a jövőben gondosan ügyelni fogunk arra, hogy a fennforgó ellentétek személyes természetű támadások folytán ki ne éleződjenek. Úgy hiszem, hogy azokban a tárgyalásokban, amelyeket e tárgyban folytatni szándékozol, joggal fogsz hivatkozhatni arra, hogy az atmoszféra az említett ellentétek tekintetében lényegesen megenyhült.

A fennforgó ellentétek lényege a Huss tanárral folytatott levélváltásom alapján a következőkben foglalható össze:

Huss tanár szerint a Német Népművelődési Egylet mellett, amely alapszabályainak értelmében a németység kulturális érdekeinek előmozdítására van hivatva, szükség van arra is, hogy létezzék egy „bajtársi [kameradschaftlich] népinémet csoport, mint örök mozgató tényező a nép politikai élete és népi [völkisch] érdekei számára”. Ennek feladatát úgy jelöli meg, hogy : „az állammal szemben ebből kifolyólag ki kell csikarni a megértést a néperdekek iránt,

úgy mint azt az államnemzet szükségesnek tartja saját népcsoportjai népi érdekeiért az elcsatolt államterületeken”.

Ezzel szemben a magam részéről azt az aggályomat fejeztem ki, „hogymár a puszta léte egy olyan csoportnak, amely azt a célt követi, hogy a népi érdekek iránti megértést az államtól kicsikarja [abzuringen], annak ellenkezőjét fogja elérni, nevezetesen meg fogja nehezíteni vagy² lehetetlenné fogja tenni az ezen érdekek iránti megfelelő megértés kifejlődését, úgy hogy ez az út nem a magyarságnak — különösen vidéken — a magyarországi németességgel szembeni, a kormánynak is hihetetlen nehézségeket okozó mentalitásának megjavulásához, hanem e mentalitás megmerevedéséhez fog vezetni”. Az én felfogásom szerint tehát pozitív haladásra kell törekedni az iskolaügy, a tanítóképzés, a Német Népművelődési Egyesület megszervezése stb. körül, de úgy, hogy ez ne nyerve külön politikai törekvések látszatát.

Voltaképpen azt hiszem, hogy Hussék kivülállása a kormánypolitika szempontjából előnyösebb, mint az olyan megegyezés, amelyben Hussék visszajönnének a Német Népművelődési Egyesületbe, mert ez a magyarságban erős reakciót váltana ki és megnehezítené a kormány akcióját az iskolarendelet végrehajtásában és talán egyéb téren is. Berlinnel szemben pedig mindig arra az álláspontra lehet helyezkedni, hogy utóvégre a magyarországi németesség azonos célokra törekszik és csak taktikai különbségek állnak fenn közöttük.

Megjegyzem még, hogy az egyik úr, akit az imént említett közeledési akcióra felkértem,³ azt jelentette nekem, hogy a közeledésre azért talált nagy hajlandóságot, mert a Huss-csoport és ennek berlini mozgatói attól tartanak, hogy a kormány a „Volksbote” beszüntetésével és a „Kultura” társaság felosztatásával a Huss-csoport mozgási szabadságát teljesen meg fogja bénítani, amely esetben a Huss-csoporttal való kapcsolatok Berlin szempontjából is minden értéküket elveszítenék. Hogy ebből a helyzetből minő következtetéseket akarsz levonni, azt bölcs megfontolásra bízom. A Volksbote és a Kultura elleni rendszabályokkal valószínűleg teljesen el lehetne fojtani Hussék mozgalmának legalábbis külső megnyilvánulásait, viszont ezeknek a lépéseknek kétségtelenül erős és kedvezőtlen visszhangja volna Németországban. Attól tartok, hogy többet veszítenénk, mint amennyit nyernénk velük.

Jegyzetek a 16. sz. dokumentumhoz

¹ Gratz szerint ez „Pataknak vagy Kányának írt levél”, de nyilvánvalóan téved, mert mint a szövegből kitűnik, azt a személyt informálja benne, aki decemberben Berlinben tárgyalni fog: ez pedig, mint ismeretes, Kozma. A levélnek nincs keltezése, de minden bizonnyal 1936. november vége felé íródott. Kozma berlini útjára és tárgyalásaira 1936. december 9–17. közt került sor.

² Vagy helyett és szerepel a 15. sz. dokumentumban idézett ugyanezen sorokban.

³ Feltehetőleg Török Árpádról van szó.

HELYREIGAZÍTÁS

A Századok 2005. évi 6. számában jelent meg a Sydney-i Történész Világkongresszusról beszámoló, amelyben sajnálatos hiba következtében nem tűntünk fel *Sipos Péter* szerzőtársa, *Pollmann Ferenc*, a Hadtörténelmi Intézet és Levéltár kutatójának nevét, amiért is szíves elnézését kérjük.

Szintén e számunkban jelent meg *Miroslav Michela*: A Rothermere-akció visszhangja Csehszlovákiában 1927–1928-ban című cikk, amelynek végéről egy mellékletet hagytunk le. Szerzőnk elnézését kérjük, a mellékletet alább közöljük.

Századok Szerkesztősége

1204 c.

AMERICAN HEADQUARTERS
INTERALLIED MILITARY MISSION

BUDAPEST, HUNGARY.
2 Decembre 1919

To his Excellency, Mr. Huszar,
President of the Council of Ministers,
of Hungary.

The following telegram received by this Mission:

"Rush 122 Dec. 1, Please deliver following message textually from M. Clemenceau, President of the Peace Conference, to Mr. Huszar, President of the Council of Ministers of Hungary quote:

Le Conseil Suprem des Puissances Allies et Associes apres audition de Sir George Clerk, son delegue a Budapest, a decide d'inviter le gouvernement hongrois a envoyer a Neuilly, (Chateau de Madrid) des delegues munis des pouvoirs necessaires pour conclure la paix avec les puissances Allies et Associes.

Le gouvernement Hongrois est en consequence prie de bien vouloir envoyer ses delegues a Neuilly dans le plus court delai. g Clemenceau." unquote 122. Polk Amisiam".

H. H. BARDHOLTZ,
Brig. Gen. U.S.A.

43678
LEVÉLTÁR

OL-K 26 M. E. 1919. I. 6315

Peter Pastor

MAGYAR–SZOVJET DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATOK 1935–1941: MEGHIÚSULT ÚJBÓLI KÖZELEDÉS*

Magyarországnak a Szovjetunió elleni támadását a legtöbb történész tragikus ballépésnek tekinti, melyet Németország katonai sikerei inspiráltak. Június 23-án, egy nappal az után, hogy a Barbarossa hadművelet megkezdődött, *Vjacseszlav Mihajlovs Molotov* külügyi népbiztos kijelentette, hogy a Szovjetunió semmiféle követeléssel nem lép fel Magyarország ellen és támogatja revizionista törekvéseit Romániával szemben. A budapesti döntésre azonban nem tudott befolyást gyakorolni. A történetírás dokumentálta, hogy a végzetes döntéséért a magyarok hatalmas árat fizettek. Az emberi veszteségeken kívül Magyarország az 1938 novembere és 1941 áprilisa közötti területvisszacsatolásokról is kénytelen volt lemondani, amelyek annak idején jelentős mértékben megsemmisítették a trianoni békeszerződés diktátumait.¹ A vereség következtében az ország 45 esztendőre a szovjet birodalom érdekszférájába került. A rendszerváltás nyomán Magyarországon és a Szovjetunióban kiadott dokumentumok azonban azt mutatják, hogy a diplomáciai kapcsolatok 1934-ben történt felvétele óta a két ország között feszült volt a viszony. Egyik ország sem érte el azt, amit a kapcsolatoktól remélt. A Szovjetunió azt várta Magyarországtól, hogy gyengítse a náci Németország közép-kelet-európai befolyását, míg Magyarország arra számított, hogy a Szovjetunió tevőlegesen segíti revizionista törekvéseit. Ezzel szemben 1935 nyarának vége felé Moszkva kész volt szövetkezni Romániával, Budapest pedig 1939 januárjában csatlakozott a szovjetellenes antikomintern paktumhoz. Magyarországnak ezen lépése olyan szovjet politikát erősített, amely még a végzetes hadba lépés előtt Moszkva befolyása alá akarta vonni az országot.

Az első világháborút követően a magyar–szovjet kapcsolatok jó előjelekkel indultak. Magyarország 1919. március 21-én elismerte Szovjet-Oroszországot; Lenin üdvözölte a gesztust. Magyarország szövetséget akart a szovjetoroszokkal az antanttal szemben, ám a diplomáciai kapcsolatok felvételére a Tanácsköztársaság

---

* A tanulmány angolnyelvű változata „Hungarian–Soviet Diplomatic Relations, 1935–1941, A Failed Rapprochement,” a *Europe-Asia Studies* 56, no. 5 (2004): 731–750-ben, jelent meg (www.tandf.co.uk/journals).

¹ *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században: Osiris, Bp., 1999, 267–268., 274., *Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos*: Magyarország története 1918–1990. Bp., 1996, 150., 20. századi egyetemes történet, 1890–1945. Szerk. Diószegi István. Korona, Bp., 1995. I. köt. 515., *L. Nagy Zsuzsa*: Magyarország története, 1918–1945. Multiplex Média, Debrecen, 1995, 221., Magyarország a XX. században. Szerk. Balogh Sándor. Kossuth, Bp., 1985, 208–209.

bukása előtt nem került sor. Az ellenforradalmi Magyarország pedig nem akarta a Szovjetuniót elismerni.

Bethlen István már 1924-ben kész volt a diplomáciai viszony felvételére, a parafált megállapodás ratifikálását ellenben a korabeli magyar belpolitika (amelyet az angol–szovjet viszony feszültté válása is segítette) megakadályozta. Végül a kapcsolat 1934 elején jött létre. Ebben fontos szerepe volt Mussolininek, valamint a török kormánynak is.² A konkrét tárgyalások 1934 januárjában Rómában zajlottak az ottani szovjet nagykövet, *Vlagyimir Petrovics Patyomkin* és az orosz szakértőnek számító *Jungerth-Arnóthy Mihály*, akkoron ankarai követ között.³ A kapcsolatok kialakításában szerepet játszott az a törekvés is, hogy megelőzzék a környező országok ilyen irányú lépéseit.⁴ *Horthy Miklós* még ekkor is ellemezte a budapesti szovjet képviselőt,⁵ ezért kompromisszumos megoldásként 1934. április 9-től *Adolf Petrovskij*, az ausztriai szovjet követ képviselte országát Budapesten. 1934. április 26-án Jungerth-Arnóthy Mihály ankarai pozícióját megtartva ideiglenes akkreditációt kapott Moszkvába is.⁶ *Kánya Kálmán* külügyminiszter remekül összefoglalta a magyar lépésben rejlő bölcsességet, amikor kijelentette, hogy Magyarország célja az volt, hogy megakadályozza az oroszokat abban, hogy csatlakozzanak az anti-revizionista állásponhoz és elérje, hogy működjenek együtt velünk Románia ellenében a besszarábiai kérdés alapján.⁷ A szovjetek érdeklősége a magyarokkal való kapcsolatteremtésben szintén megelőző jellegű volt, szándékuk a magyarok eltérítése volt a Szovjetunió új ellenségével való szövetség megkötésétől. Amint azt Jungerth-Arnóthy az 1934. június 17-én *Litvinov*val történt találkozója után feljegyezte: „a Szovjetunió csaknem minden Magyarországot érdeklő kérdésben vagy kedvező vagy nem ellenséges álláspontra helyezkedik, azzal a feltétellel, hogy Magyarország politikai irányvonala ne vezessen a Németországgal való együttműködéshez”.⁸

A teljes körű diplomáciai kapcsolatok egy évvel később indultak be. Jungerth-Arnóthy 1935. április 4-én letelepedett Moszkvában és 1935. május 7-én moszkvai követi megbízatást kapott. A külügyminiszterrel egyetértésben küldetésének elsődleges feladatát abban látta, hogy a Szovjetuniót megnyerje Magyarország revizionista céljainak legfőképpen Romániával szemben. Azon volt, hogy hangsúlyozza vendéglátóinak: Magyarország külpolitikája független és a

² *Pritz Pál*: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Akadémiai, Bp., 1982 (a továbbiakban: Pritz 1982), 141–142.; A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról a Gömbös-kormány időszakában 1932–1936. Szerk. Réti György. Bp., 2003 (a továbbiakban: Réti 2003), 30., *Seres Attila*: Szovjet–román történelmi ellentét vagy orosz–román együttműködés? Észrevételek egy dokumentumkötet kapcsán. Levéltári Szemle, 2003., 1. sz. (a továbbiakban: Seres 2003), 28.

³ *Giorgio Petracchi*: Pinocchio, the Cat, and the Fox: Italy between Germany and the Soviet Union, 1939–1941. In: From Peace to War. Germany, Soviet Russia and the World, 1939–1941. Szerk. Bernd Wegner. (Providence, RI, Berghahn Books, Providence, 1997, (a továbbiakban: Wegner 1997) 501–502.

⁴ Pritz 1982, 141–142., Seres 2003, 28.

⁵ *Réti György*: Budapest, Róma Berlin árnyékában. 1932–1940. Eötvös, Bp., 1998 (a továbbiakban: Réti 1998), 39.

⁶ Pritz 1982, 149.

⁷ Jungerth-Arnóthy Mihály. Moszkvai napló. Szerk. Sipos Péter – Szűcs László. Zrínyi, Bp., 1989 (a továbbiakban Jungerth 1989), 101.

⁸ Réti 1998, 191–192.

magyar revizionizmus különbözik a németekétől.⁹ Az idő tájt, amikor Magyarország szorosabbra készült vonni a kötelekeket Moszkva és Budapest között egy közös románellenes politika reményében, a szovjet külpolitika Románia felé közeledett. *Nicolae Titulescu* külügyminiszter a francia–szovjet viszony felmelegedését követően újbóli közeledést kezdeményezett a Szovjetunió felé. 1935. május 2-án francia–szovjet kölcsönös támogatási egyezményt írtak alá, melyet a szovjet–csehszlovák paktum követett május 16-án. Lengyelország elutasította hasonló szerződés lehetőségét, amely előtérbe tolta Románia stratégiai jelentőségét a szovjet csapatok átvonulása szempontjából abban az esetben, ha Németország háborús tevékenységbe fogna a Szovjetunió új szövetségesei bármelyikével szemben. Lengyelország, mely abban az időben szovjetellenes (valamint cseh-ellenes) politikát űzött, jelentős mértékben aggódott a paktumok miatt, amelyek a franciák szerint a Szovjetunió és a Harmadik Birodalom együttműködésének megelőzését célozták.¹⁰

Az ár, amit Románia kért a szovjet csapatok román területen való átvonulásáért egy kölcsönös védelmi egyezmény volt, amely magában foglalta volna azt is, hogy a Szovjetunió elismeri az 1918–19-es román határokat, beleértve a korábbi orosz felségterület, Besszarábia annexióját is.¹¹ *Titulescu* buzgón törekedett a szerződésre, mert tartott a Németország és a Szovjetunió közötti meg egyezéstől, amely nyomán a Szovjetunió továbbra is megtagadja Besszarábia Romániához tartozásának elismerését. A román vezető nem csupán Németország, de Magyarország ellenében is szeretne volna megkötni a kölcsönös támogatási egyezményt a Szovjetunióval.¹² Az elhúzódó szovjet–román tárgyalások kezdetén a szovjet álláspont az volt, hogy a Szovjetunió nem nyújt segítséget Romániának Magyarországgal szemben,¹³ de a tárgyalások végül egy, a Moszkva által Franciaországgal és Csehszlovákiával megkötött kétoldalú szerződésekhez hasonló kölcsönös támogatási egyezmény felvázolásához vezettek. Azonban az említett, kizárólag Németország ellen irányuló paktumoktól eltérően a szovjet–román tervezet bármely potenciális „európai agresszor” ellen irányult.¹⁴ Ezek a potenciális agresszorok az akkori feltételezés szerint a magyarok és a bolgárok voltak.¹⁵ Ez felvillantotta egy esetleges szovjet–román együttműködés lehetőségét a magyarokkal szemben. Ennélfogva a szerződés aláírása és ratifikálása ellenséggé tette volna Magyarországot és a Szovjetuniót. A paktumot Litvinov és *Titulescu* 1936. július 21-én írta alá Montreux-ben. Mindezek ellenére a szovjet–román közeledés elfogadhatatlan volt a befolyásos román jobboldal és II. Károly király számára, aki 1936. augusztus 29-én felmen-

⁹ Pritz 1982, 149.

¹⁰ *Maxim Mourin: Les relations franco-soviétiques, 1917–1967.* Payot, Párizs, 1967, 204–207.

¹¹ *Jonathan Haslam: The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe 1933–1939.* St. Martin's Press, New York, 1984, 163.

¹² *Ministerstvo Inostrannykh Del Rossiiskoi Federatsii: Sovetsko–rumynskie otnosheniya, vol. 2, 1935–1941 Dokumentü i materialü (Moscow, Mezhdunarodnye otnosheniya, 2000.), 22.*

¹³ Uo., 21.

¹⁴ Uo., 82–83., *Keith Hitchins: Rumania 1866–1947.* Oxford University Press, Oxford, 1994, 436.

¹⁵ *Dov B. Lungu: Rumania and the Great Powers, 1933–1940.* Duke University Press, Durham, 1989, (A továbbiakban: Lungu 1989.) 80.

tette Titulescut. A szovjet kormány az uralkodó tettében németbarát politika kezdeteit vélte felfedezni és októberre a montreux-i egyezményt érvénytelennek, meg nem történtnek nyilvánította.¹⁶

Titulescu bukása és a szovjet–román kölcsönös segítségnyújtási szerződés összeomlása a szovjet külpolitika kudarcát és a német külpolitika sikerét jelezte Közép-Kelet-Európában. A Szovjetunió Olaszországgal kialakult diplomáciai kötelékei is bomladoztak. 1936-ban a Nemzetek Szövetsége gazdasági embargót jelentett be Olaszország ellen, az etiópiai agresszió okán. Az embargó Muszolinit a náci Németország karjaiba taszította.

Ezek a változások Gömbös kedvére valók voltak, aki már meglehetősen korán a német–olasz barátság szószólójává vált. 1921-ben megjegyezte, hogy „ha az olasz és német nacionalizmust össze lehet hozni, akkor ez meg fogja változtatni Európa térképét”, valamint maga után vonná „Nagy-Magyarország reneszánszát”. Gömbös a remélt szövetséget „Berlin–Róma tengely”-nek nevezte.¹⁷ Tizenöt évvel később, 1936. október 25-én, a német–olasz paktum aláírásával Gömbös kívánsága teljesült – 19 nappal korai halála után. A Berlin–Róma tengely létrejött és ezzel kialakultak az európai hatalmi blokkok. Németország és Olaszország közeledése meghatározó volt Közép-Európa, így Magyarország szempontjából is. Következmenyeképpen a terület, amely Olaszország érdekeltségi körébe tartozott, lassan Németország felé sodródott.¹⁸

A Berlin–Róma tengelyt a német–japán szerződés követte 1936. november 25-én, melyhez Olaszország majdnem pontosan egy évvel később, 1937. november 6-án csatlakozott. A szerződés antikomintern paktum néven vált híressé. Névleg a moszkvai székhelyű Komintern ellen irányult. Valójában az volt a célja, hogy a Szovjetuniót satuba fogja. Figyelmeztetésként szolgált Moszkva számára, hogy ne avatkozzon bele se a japán se a német érdekeltségekbe Kínában, illetve Közép-Európában. Titkos záradéka leszögezte, hogy abban az esetben, ha az aláírók bármelyikét szovjet agresszió fenyegetné, a többiek nem tesznek olyan lépéseket, amelyek megerősítenék a Szovjetunió pozícióját.¹⁹

A változékony nemzetközi viszonyok között a Szovjetunió számára még fontosabb lett, hogy Németországot távol tartsa Közép-Kelet-Európától. Ezért nyomást gyakorolt Magyarországra, hogy az ne közeledjen Németország felé. 1936. október 28-án, néhány nappal a Berlin–Róma egyezmény aláírása után Jungerth–Arnóthy találkozott *Dávid Stern*nel, a külügyi népbiztosság politikai igazgatójával, aki aggodalmát fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy Magyarország Németország bűntársává válik. A magyar követ kereken kijelentette, ha a magyar

¹⁶ Uo., 437., *Sovetsko–rumynskie otnosheniya*, 2. kötet, 1935–1941, 99–100., Lungu 1989, 437., *Rebecca Haynes*: Romanian Policy towards Germany, 1936–40. St. Martin's Press, New York, 2000, 4–6. Haynes-sel, Lungu-val és Hitchins-el ellentétben, Jiri Hochman helyesen azt állítja, hogy Litvinov elvetette a „román javaslatot, hogy a Szovjetunió nyújtson segítséget Bulgáriának, különösen Magyarország ellenében ...” ld. *Jiri Hochman*, *The Soviet Union and the Failure of Collective Security, 1934–1938*. Cornell University Press, Ithaca, 1984, 69.

¹⁷ Réti 1998, 17., 51.

¹⁸ Uo. 83–86.

¹⁹ *Adam Ulam*: *Expansion and Coexistence. Soviet Foreign Policy, 1917–1973*, Praeger, New York, 1974, 247., *Halmosy Dénes*: *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Második, átdolgozott és bővített kiadás. Gondolat, Bp., 1983 (a továbbiakban: Halmosy 1983), 406–411.

közvélemény „elégedetlen a Szovjetunióval és annak politikájával, annak semmi köze Berlinhez és annak okát nem Hitlernél, hanem Moszkvában és a Szovjetunió külpolitikájában kell keresni.” Ez a külpolitika nem támogatja „Magyarország külpolitikai célkitűzéseit ...”, tehát a trianoni határok revízióját, fegyverkezési jogát, valamint a határon túlra került magyar kisebbségek kulturális jogát. Stern válasza szerint a Szovjetunió támogatja a békés revíziót és azt javasolta, hogy a magyar politika magyaroztatást juttassék el Litvinovhoz.²⁰ Stern indítványa arra mutatott, hogy a szovjet politika legfelső szintjein növekedett az aggodalom, hogy a szovjet–magyar kapcsolatok létjogosultsága kerül veszélybe abban az esetben, ha Magyarország nem váltja be a hozzá fűzött reményeket, tehát Németország Kelet-Európa felé való terjeszkedésének fékezését.

Gömbös Dél-Szlovákia magyarlakta területeit, az Alföld román uralom alatt álló részeit, Jugoszláviától Bácska és a Mura-völgy magyarlakta területeit kívánta visszacsatolni Magyarországhoz, Erdély székely megyéiben pedig autonóm jogokat akart a magyar lakosság számára.²¹ Hitler ellenben csak a Csehszlovákia irányában támogatta a magyar revíziót, s ezt Gömbös számára, annak 1933. június 17–18-i németországi látogatása során kertelés nélkül megmondta.²² Gömböst ezt alaposan lehangolta, jobb híján azonban mást nem tehetett, mint hogy tovább küzdjön Németország teljes körű pártfogásának elnyeréséért.²³

A szovjet vezetők nagy bosszúságára Magyarország Gömbös Gyula halála után sem hagyott fel Németország támogatásának megnyerésére irányuló erőfeszítéseivel. A magyar követtel 1937. március 25-én folytatott hosszú tárgyalásán Litvinov újból leszögezte, hogy „Közép-Európában csak egyetlen kérdés érdekel bennünket: meg akarjuk akadályozni, hogy Németország szilárdan megvesse lábát a Duna völgyében és kiterjessze hatalmát Dél-Kelet-Európára. Ezért vagyunk elégedettek azzal, hogy Magyarország közelebb áll Rómához, mint Berlinhez, bár jelenleg az olaszokkal sincsenek jó kapcsolataink”. Jungerth-Arnóthy válaszában kifejtette, hogy Litvinov számíthat a magyarok állásfoglalására a német terjeszkedés ellenében, de ha a Szovjetunió nem támogatja a szerződés revízióját, Budapestnek nincs más választása, mint a németek segítségéért folyamodni.²⁴

Jungerth-Arnóthy politikája nem nyerte el felettesei jóváhagyását. Budapesten tett rövid látogatásán — amint azt 1937. május 3-i jelentése tükrözi — azt az utasítást kapta, hogy szüntesse be a Litvinovval történő ilyen jellegű tárgyalásait: „Visszajövet Budapestről nem mentem el Litvinovhoz, nehogy múltkori beszélgetésünk folytatása tárgyalás jellegét nyerje”.²⁵

Mivel Moszkva a növekvő kelet-európai német befolyást nem tudta visszaszorítani, ezért modus vivendi-re kezdett törekedni a náci Németországgal.

²⁰ A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941. Szerk. Peter Pastor. Századvég, Bp., 1992 (a továbbiakban Pastor 1992), 59–61.

²¹ *Gergely Jenő*: Gömbös Gyula. Elektra, Bp., 1999 (a továbbiakban: Gergely 1999), 135–136.

²² Pritz 1982. 21.

²³ Gergely 1999, 124.

²⁴ Pastor 1992, 87–90.

²⁵ Uo., 95.

1937. április 6-án a magyar követ arról számolt be, hogy német–szovjet közeledésről kósza hírek szállingóznak, valamint a német nagykövetség egyik diplomatája puhatolódzására azt felelte, „nem kizárható, hogy próbálkozások lehetnek a két ország közötti kapcsolatok megjavítására”.²⁶

Május 7-én az újonnan kinevezett külügyi népbiztos-helyettes, a római tárgyalásaikon már megismert Patyomkin is megerősítette ezt a szóbeszédet: „Mi őszintén kívánjuk a békét és ennek érdekében az ördöggel is hajlandók vagyunk megegyezni. Ha Hitler [...] ma kijelenti, hogy hajlandó a béke rendezése érdekében hajlandó velünk együttműködni, elfelejtjük a múltat és kollaborálunk vele”.²⁷

Patyomkin kijelentése arra utal, hogy a Szovjetunió megbékélési politikába fogott Németországgal szemben, amely nagyon hasonló volt ahhoz, amit alig több mint egy évvel később Daladier és Chamberlain folytattak Münchenben. A szovjet politika ilyen gyökeres megváltozása mély benyomást keltett Jungerth-Arnóthyban, különösen, mivel az az új külügyi népbiztos-helyettes szájából hangzott el, aki „zsidó entellektuel”.²⁸ A magyar követ által megfigyelt szovjet–német közeledést az 1980-as évek óta a nyugati történészek is megerősítik. E szerint az 1939. augusztus 23-i megneemtámadási szerződés Sztálin külpolitikájának szerves részét képezte; a főtitkár jelentős előnyöket tulajdonított egy Németországgal megkötendő szerződésnek.²⁹

Patyomkin szintén világossá tette a szovjetek vélekedését a magyar revizionista célokról. Amikor Jungerth-Arnóthy újból előadta a szovjet külpolitikáról vallott rosszálló nézeteit, amiért azok ugyanúgy tekintenek a trianoni szerződésre, mint a versailles-iakra, Patyomkin azt válaszolta, hogy ők csupán a *fait*

²⁶ Uo., 91.

²⁷ Uo., 97.

²⁸ Uo., 95.

²⁹ Ld. különösen Hochman: *The Soviet Union*, 119–120., *Lord Beloff*: ‘Was there a Soviet Appeasement Policy? In: *The Fascist Challenge and the Policy of Appeasement*. Szerk. Wolfgang J. Mommsen & Lothar Kettenacker. G. Allen and Unwin, London, 1983, 284–285., *Aleksandr M. Nekrich*: *Pariahs, Partners, Predators: German–Soviet Relations, 1922–1941*. Columbia University Press, New York, 1997 (a továbbiakban: Nekrich 1997), 63., 95., 98., 106–107., 246., *Gottfried Schramm*: *German Ostpolitik 1918–1939*. In: Wegner 1997. Weinberg azt állítja, hogy 1939-ben a szovjet kormány „ahhoz a trükkhöz folyamodott, hogy a britekkel tárgyalt és azokról a megbeszélésekről információkat szivárogtatott ki annak érdekében, hogy a németeket jobb ajánlat megtételére bírja rá”.; ld. *Gerhard L. Weinberg*: *German Diplomacy Toward the Soviet Union*. In: *Germany, Hitler, and World War II*. Cambridge University Press, Cambridge, 1995, 163., és *Gerhard L. Weinberg*: *The Nazi–Soviet Pact of 1939 A Half Century Later*. Uo. 176. „A Weinberg–Tucker–Hochman tézis elvetvén ... amely majdnem teljes egészében német dokumentáción alapszik”, Uldricks a közelmúltban azt vetette fel, hogy a németbarát politika, melyet Berlin nem viszonzott egészen 1939-ig, azt mutatta, hogy Sztálin egyidejűleg próbált francia- és németbarát politikát folytatni; ld. *Teddy J. Uldricks*: *Soviet Security Policy in the 1930s*. In: *The Origins of the Second World War*. Szerk. Patrick Finney. London, 1997, 169–178. Másrésztől, Watson támogatja az úgynevezett „revizionista” értelmezést, mely szerint „a Szovjetunió döntése, hogy tárgyaljon egy megneemtámadási szerződésről, túl későn született meg és a szovjetek szerepe a [Franciaországgal és Nagy-Britanniával folytatott] tárgyalások kudarcba fulladásában nem a motiváció hiánya, hanem a francia és brit politikai álláspont és diplomáciai taktika meg nem értése volt. ld. *Derek Watson*: *Molotov’s Apprenticeship in Foreign Policy: The Triple Alliance Negotiations in 1939*. *Europe-Asia Studies*, 52, 4, 2000, 716. A vita ismertetése: ld. *Jonathan Haslam*: *Soviet–German Relations and the Origins of the Second World War: The Jury is Still Out*. *The Journal of Modern History*, 69, 1997. December, 785–797.

accompli erővel való kikényszerítése ellen vannak. Azt ajánlotta, hogy az igazságtalanságokat a Nemzetek Szövetségén keresztül kellene megoldani és javasolta, hogy Magyarország követeljen változtatásokat a Nemzetek Szövetsége alapokmányának 19., a nemzetközi békét fenyegető szerződések felülvizsgálatát elrendelő paragrafusának alapján. Ezt a megközelítést a Szovjetunió is támogatná.³⁰

Kétségtelen, hogy Budapest már rég nem reménykedett a Nemzetek Szövetsége kedvező eljárásában; a visszautasítás propaganda-értéke sem tűnt túl nagyknak. Ezért Magyarország továbbra sem tekintette elegendő indítéknak a Szovjetunió langyos támogatását saját politikája megváltoztatására, és változatlanul az olasz–német történésektől várta a status quo megbontását.

1938. március 12-én a német hadsereg bevonult Ausztriába, megvalósult az Anschluss. A német lépés azért is aggodalmat szült, mert Neurath — Ausztria többi szomszédjától eltérően — Magyarország területi sérthetlenségét elmulasztotta garantálni.³¹ Litvinovval történt találkozása alkalmával — 1938. március 15-én, ugyanaznap, amikor Németország hivatalos értesítést küldött Moszkvának az Anschluss-ról — Jungerth-Arnóthy azt a „félleg tréfás” tanácsot kapta, hogy „ha Budapestet még mint magyar várost akarom viszontlátni, akkor sietnem kell”.³² Március 23-án Jungerth-Arnóthy újra találkozott a népbiztossal, aki rávilágított, hogy a német lépés felborította a közép-európai hatalmi egyensúlyt. Aggodalma szerint Magyarország és a kisebb államok — hacsak nem tanúsítanak megfelelő ellenállást egy nagyhatalom támogatásával — elveszítik önállóságukat. Kijelentette: a „Magyarországhoz való viszonyunkat a változások nem érintették, ellenkezőleg, most fokozottabban érdekünk Magyarország függetlenségének a fenntartása”.³³ Kánya Kálmán — közölte a magyar követ a következő találkozójukon — „megelégedéssel vette tudomásul ama kijelentését, amely szerint az Anschluss nem volt hátrányos befolyással a magyar–szovjet viszonyra és hogy a Szovjetunió jelenleg fokozott mértékben érdeklődik Magyarország függetlensége iránt”. Erre Litvinov reményét fejezte ki, hogy Magyarország a nyugati hatalmak, a kisantant és a Szovjetunió felé fog közeledni. „Litvinov azt hiszi,” — írta Jungerth-Arnóthy jelentésében — „hogy ezek politikai és gazdasági összműködése megakadályozhatná a németek expanzióját délkelet felé. Arra a kérdésre azonban, hogy mily előnyökkel járna ez Magyarországra és mennyiben biztosítaná ez függetlenségünket jobban, mint a németbarátság, pozitív válasza nem volt.”³⁴

Jungerth-Arnóthy mégis úgy vélekedett, hogy közbenjárása új, magyarbarát szovjet külpolitikához vezetne. A továbbiakban Moszkva megkettőzné erőfeszítéseit annak érdekében, hogy Magyarországot távol tartsa Németországtól, amely az Anschluss révén az ország új nyugati szomszédjává vált. Elégedetten jegyezte meg: „Mi nem szereplünk a szovjet sajtóban Németország és Lengyelország mellett mint agresszor; nem említ minket mint olyanokat akik kato-

³⁰ Pastor 1992, 97.

³¹ *Fülöp Mihály – Sipos Péter: Magyarország külpolitikája a XX. században.* Aula, Bp., 1998, 197.

³² Pastor 1992, 141.

³³ Uo., 143.

³⁴ Uo., 145.

nai előkészületeket tesznek, hogy adott esetben a németekkel és lengyelekkel Csehszlovákia megszállásában részt akarnak venni... Tény az, hogy a németek délkeleti expanziós törekvéseivel kapcsolatban... Moszkva Magyarországot egyelőre szintén veszélyezett területnek tekinti, melyet a Berlinből fenyegető veszély ellen inkább támogatni kell”.³⁵

Jungerth-Arnóthy elemzése lényegbe vágó volt. Ezen a győri program sem változtatott, az 1938. november 13-i szovjet hadászati tervben Magyarország nem szerepelt potenciális ellenségként. Ez a védelmi terv kétfrontos háborút irányzott elő a Szovjetunió számára. A jövőbeni nyugati agresszorok között Németország, Olaszország, Lengyelország, Románia és Finnország, míg keleten Japán szerepelt.³⁶

Németország és Lengyelország harcias fellépése Csehszlovákia területi integritását fenyegette, és megteremtette annak lehetőségét, hogy Szlovákia keleti része visszakerüljön Magyarországhoz. Amikor 1938. augusztus 22-én Horthy Kiel-be látogatott Hitler azt ajánlotta számára, hogy országa támadja meg Csehszlovákiát, a gyengén felszerelt magyar honvédségnek pedig megfelelő katonai segítséget nyújt. Horthy azonban e lépésben nem vállalható kockázatot látott.³⁷ Magyarország támogatásának hiányában Hitler kénytelen volt elvetni a katonai megoldás gondolatát és rászorult a müncheni konferencián kidolgozott kompromisszumra, melynek értelmében a Szudéta-vidék német fennhatóság alá került.

Mussolininek köszönhetően a müncheni csúcstalálkozó résztvevői a három hónapot adtak Lengyelországnak, Magyarországnak, hogy kétoldalú találkozó útján rendezzék a Csehszlovákiával szembeni területi követeléseiket.³⁸

Varsó és Prága között megszületett a megállapodás, ám a magyar–csehszlovák tárgyalások zsákutcába jutottak és 1938. november 2-án a *Joachim von Ribbentrop* és *Galeazzo Ciano* külügyminiszterekből álló döntőbíróság meghozta döntését Bécsben. Az első bécsi döntés értelmében Kassa, Munkács és Ungvár visszakerült Magyarországhoz, Pozsony és Nyitra csehszlovák maradt. Magyarország területe 12.400 négyzetkilométerrel, népessége 1,1 millió, nagyobb részt magyar ajkú lakossal növekedett.

Magyarország azonban nem kapott lehetőséget arra, hogy Szlovákia és Ruténföld (Kárpát-Ukrajna) vitatott területeiről népszavazás döntsön.³⁹ Ez utóbbi

³⁵ Uo., 147.

³⁶ *Andrei A. Kokoshkin*: Soviet Strategic Thought 1917–1991. MA, MIT Press, Cambridge, 1998, 95., *David M. Glantz*: Stumbling Colossus. The Red Army on the Eve of World War. University of Kansas Press, Lawrence, 1968 (a továbbiakban: Glantz 1968), 84., a háborús terv szövege: ld. *Lev Bezimenszkij*: Gítler i Stalin pered skhvatkoi. Veche, Moszkva, 2000, 405–412.

³⁷ *Dombrády Lóránd*: Katonapolitika és hadsereg 1920–1944. Ister, Bp., 2000 (a továbbiakban: Dombrády 2000), 65., *Pritz Pál*: Magyar diplomácia a két háború között. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1995, 312–314., *Ernst von Weizsäcker*: Memoirs of Ernst von Weizsäcker. Henry Regnery and Company, Chicago, 1951 (a továbbiakban: Weizsäcker 1951), 138–139.

³⁸ Réti 1998, 134.

³⁹ Uo. 145., *Frank Tibor*: Treaty Revision and Doublespeak: Hungarian Neutrality 1939–1940. In: European Neutrals and Non-belligerents during the Second World War. Szerk. Neville Wylie. Cambridge University Press, Cambridge, 2002, 156–157., *Sallai Gergely*: Az első bécsi döntés. Osiris, Bp., 2002, 143–146.

főleg a közös magyar–lengyel határ, s ennek révén a Németországgal szembeni (vélt) nagyobb mozgástér miatt volt fontos Budapest számára. Abban az időben Hitler „ukrán Piemont”-ot akart csinálni Ruténföldből, amely kiindulópontként szolgálhatott volna egy németbarát Nagy-Ukrajna létrehozásához, ezért a magyar törekvést ellenezte.

Magyarország vezetői azt a tanulságot vonták le a történetekből, hogy az országnak a korábbinál erőteljesebben kell Németországhoz közelednie, a németek számára túl önálló Kánya Kálmánt követő új külügyminiszter, Csáky István gróf valósította meg ezt a politikát.⁴⁰ Az ő időszakában csatlakozik Magyarország az antikomintern paktumhoz.⁴¹

Moszkva Magyarország ezen mind egyértelműbb németbarát politikáját — jóllehet Magyarország nem volt alkalmas a német terjeszkedés megállítására — arcucsapásként értékelte.⁴² *Friedrich von Schulenburg* báró moszkvai német nagykövet egy évvel korábban megjegyezte, hogy „a Németországtól való növekvő félelem oda vezetett, hogy a Szovjetunióknak a többi országgal való viszonya mindinkább a Németországhoz fűződő viszonyuk függvényévé vált”.⁴³ Litvinov reakciója igazolta ezt a megállapítást, miután január 7-én azt javasolta Sztálinnak, a szovjet külpolitika valódi alakítójának, hogy a Szovjetunió vonja vissza képviselőjét Budapestről, illetve ne fogadjon diplomáciai küldötteket Magyarországról. Le akarta építeni a kapcsolatokat. Így a szovjet–magyar ügyeket a szovjet és a magyar diplomatáknak harmadik országokban kellett volna intézniük.⁴⁴ Sztálin jóváhagyta a javaslatot. A szovjet vezetés szemében Magyarország átállt az ellenséges táborba.

A Budapesten betegszabadságán tartózkodó Jungerth-Arnóthy távollétében Litvinov január 9-én *Miháلكovics János* ideiglenes ügyvivővel találkozott,⁴⁵ aki sötétben tapogatódzott Litvinov valódi szándékait illetően. Csupán figyelemztető jegyzéket kapott, ha Magyarország kitart csatlakozási szándékai mellett, annak igen komoly és azonnali negatív kihatása lesz a szovjet–magyar viszonyra.⁴⁶ Csáky másnapi válasza Magyarország állásfoglalását defenzív lépésként írta le. Naivitást tettetve Csáky megkérdezte, miért ítélné a szovjet kormány a magyar kormány lépését szovjetellenesnek, amikor Moszkva gyakran hangoztatta, hogy semmi köze a Kominternhez. Ezután nyíltan visszautasította Litvinov jegyzékét, kijelentve, hogy „a magyar kormány semmiképpen nem engedheti meg, hogy szabad elhatározásában olyan fenyegetésekkel befolyásol-

⁴⁰ *Thomas L. Sakmyster: Hungary, the Great Powers, and the Danubian Crisis 1936–1938.* University of Georgia Press, Athens, 1980, 222., *Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1918–1945.* Kossuth, Budapest, 1988 (a továbbiakban: Juhász 1988), 205–206.

⁴¹ *Juhász 1988, 207–208.*

⁴² *Igor Lukes: Czechoslovakia between Stalin and Hitler. The Diplomacy of Edvard Beneš.* University Press, New York, Oxford, 1996, 249, 258.

⁴³ *Wegner 1997, 192.*

⁴⁴ *Ministerstvo Inostrannykh Del Rossiiskoi Federatsii: Dokumenty vneshnei politiki, 22. kötet., 1939 god (Moscow, Mezhdunarodnye otnosheniya, 1992.), 1. könyv, 20.*

⁴⁵ *A. L. Narochitsky és mások: SSSR v borbe protiv fashistskoi agressii 1933–1945 (Moscow, Nauka, 1986.), 79.*

⁴⁶ *Pastor 1992, 178.*

ják, mint amilyeneket a szovjet kormány jegyzéke fontolgat csatlakozás esetén”.⁴⁷

Litvinov január 13-án megérkezett válasza ismétlen leszögezte, hogy „a paktum a valóságban nem a Komintern érdekei ellen, hanem államok érdekei ellen irányul és mert a 'Komintern' csupán lepel, amely oly érdekeket takar, amelyeknek semmi közösségük a Kominternnel nincsen”. Figyelmeztetése — érvelt Litvinov — nem fenyegetés, hanem „barátságos cselekedetnek tekintendő, amely a magyar kormánynak lehetőséget nyújt, hogy előre számításba vegye döntésének következményeit”.⁴⁸

Január 21-én, amikor Jungerth-Arnóthy meglátogatta Litvinovot, észrevette, hogy a szovjet külügyi népbiztos bosszúsnak tűnt. Nem is gyanította, hogy a szovjet döntés már megszületett, és hogy Litvinov számára a találkozójának célja már csak annyi volt, hogy megerősítse kormánya elégedetlenségét a magyarokkal. Jungerth-Arnóthy az igazat mondta, amikor kijelentette, hogy Magyarország lépése nem a Szovjetunió ellen irányult, csupán baráti gesztus volt Berlin és Róma felé. Jungerth-Arnóthy jelentése szerint Litvinov némiképp ingerlékeny volt és válaszában kifejtette, „hogy nem tudja oly naivnak tartani a magyar kormányt, hogy az ne tudná, hogy ennek a paktumnak nem ideológiai, hanem imperialista jellege van és agresszív szövetségnek képezi alapját”. A rendelkezésre álló orosz dokumentációból azonban az tűnik ki, hogy a találkozón Litvinov egyenesen durva volt és azt mondta a magyar követnek, hogy a kormánya által adott magyarázat nem más, mint tündérmese.⁴⁹ Nem vitás, hogy magánemberként Jungerth-Arnóthy osztotta Litvinov véleményét a szerződésről. Korábban, 1938. október 17-én a külügyminiszterhez intézett jelentésében azt írta, hogy a japán nagykövet, *Mamoru Sigemitsu* elmondása szerint „ama világpolitikai koncepciónak, [...] mely Japánt a Komintern elleni paktumban Olasz- és Németországgal összehozta, egyik alapvető tétele, hogy Németország politikájának expanzív iránya kelet felé, azaz Ukrajna felé fogja útját venni”.⁵⁰ A Litvinovtól kapott fejmosás ellenére Jungerth-Arnóthy feltételezte, hogy Litvinov végül el fogja fogadni a magyarok lépését amely „...kellemetlen neki, mivel a szovjet kormány, a politbüro és a diktátor előtt oly módon kell azt indokolnia, hogy ne lássék politikája fiaskójának és a Szovjetunió ellen induló aktusnak”.⁵¹ Feltevései azonban kétségkívül helytelenek voltak.

Február 1-jén Litvinov ismétlen írt Sztálinnak és javaslatot tett a lépésekre, amelyeket a Szovjetuniónak Magyarország ellen kellene tennie. A többi kisebb hatalom elrettentéséül, nehogy kövessék Magyarország példáját, kérte a szovjet diktátor jóváhagyását a Magyarországgal fennálló kapcsolatok felfüggesztéséhez, még a hivatalos közlemény kiadása előtt. Litvinov arra is javaslatot tett, mi legyen a felelet a várható kérdésre, hogy miért függesztett fel minden kapcsolatot a Szovjetunió Magyarországgal és miért nem tette ugyanezt a szerződést aláíró nagyhatalmakkal. A válasz az volt, hogy Magyarország bűne

⁴⁷ Uo., 178–179.

⁴⁸ Uo., 179.; Dokumenty, 1939, 1. köt., 40.

⁴⁹ Uo., 63. o.; Pastor 1992, 181.

⁵⁰ Uo., 162.

⁵¹ Uo., 183.

az, hogy eljátszotta a függetlenségét.⁵² Sztálin nyilvánvalóan egyetértett Litvinov javaslatával, mivel február 3-án az *Izvestyija* lehozta a hivatalos közleményt a közvetlen szovjet–magyar diplomáciai kapcsolatok felfüggesztéséről, illetve Litvinov indoklását.⁵³

Február 2-án du. 4:00 órakor Litvinov átnyújtotta Jungerth-Arnóthynek a jegyzéket. Mivel a magyar követ azt feltételezte, hogy Litvinov korábbi tiltakozása csak „mesterkéltné” felháborodás volt, amely majd később alábbhagy, megdöbbenés lett úrrá rajta. Hitetlenkedve kérdezte Litvinovtól, hogy miért Magyarországon csattan az ostor és miért nem az eredeti aláírókon. Kérdésére ő is az előre megírt, Sztálin által jóváhagyott választ kapta: „Magyarország a szovjet kormány szerint a nagyhatalmak nyomására csatlakozik a paktumhoz és ezáltal oly függő viszonyba kerül ezekkel szemben, hogy külön önálló politikát a jövőben nem fog csinálhatni”. A beszélgetés során cinikus módon közbevetette: „...a magyar kormánynak, úgy látszik fontosabb az együttműködés Japánnal, mint a Szovjetunióval”.⁵⁴

Litvinov természetesen tudta, hogy Magyarország azért csatlakozott a szerződéshez, hogy Németország támogatását megnyerje revizionista céljai számára. Végzetes döntése miatt nem úgy tekintettek Magyarországra, mint a német terjeszkedés barrikádjára, hanem inkább mint annak elősegítőjére. Ezért tehát nem a Szovjetunió ellen két és fél évvel későbbi támadás volt az, amely megalapozta az 1945 utáni megtorlást, hanem az antikomintern paktumhoz abban az időben történt csatlakozás, amikor a Szovjetunió leginkább érezte magát a nemzetközi porondon elszigeteltnek. E fordulat a Szovjetunió hadi terveiben is tükröződött. Míg az 1938-as terv — mint említettük — nem sorolta Magyarországot az ellenségek közé,⁵⁵ az 1940. augusztusában kiadott következő terv már igen.⁵⁶ *Szemjon Konsztantyinovics Tyimosenko* tábornagy, hadügyi népbiztos Sztálinnak és Molotovnak 1940. szeptember 18-án küldött, 15 gyalogos hadosztályról, 300 tankról és 600 repülőgépről vizionáló jelentésében Magyarország erejét igencsak túlbecsülte.⁵⁷

A sors iróniája, hogy a magyar–szovjet kapcsolatok felfüggesztése előtt egy nappal Budapestre befutottak a németeknek a szovjetekkel való viszony megjavítását célzó kísérleteiről szóló moszkvai hírek. 1939. február 1-jén Jungerth-Arnóthy azt jelentette, hogy mivel Franciaország nem bontotta fel a Szovjetunióval kötött kölcsönös segítségnyújtási szerződést, Hitler feladta a „Nagy-Ukrajna létrehozásáról” szőtt tervét.⁵⁸

⁵² Dokumenty, 1939, 1. köt. 89.

⁵³ Péter János: A Magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéből 1939–1941. Kossuth, Bp., 1979 (a továbbiakban: Péter 1979), 28–29.

⁵⁴ Pastor 1992, 186–187.

⁵⁵ Voina 1941–1945. Fakty i dokumenty. Szerk. E. Kulkov, M. Myagkov & O. Rzheshesky. OLMA-PRESS, Moszkva, 2001 (a továbbiakban: Kul'kov 2001), 294–296.

⁵⁶ Yu. A. Gorkov: Gotovil li Stalin uprezhdayushchii udar protiv Gitlera v 1941 godu. In: Drugaja vojna: 1939–1945. Szerk. Yu. N. Afanaszjev. RGGU, Moszkva, 1996 (a továbbiakban: Afanaszjev 1996), 161., Cynthia A. Roberts: Planning for War: The Red Army and the Catastrophe of 1941. Europe-Asia Studies, 1995. 8. sz. 1315., Glantz 1968, 90.

⁵⁷ Kulkov 2001, 317.

⁵⁸ Pastor 1992, 185.

A németek Szovjetunióval kapcsolatos politikájának megváltozása egyéb gesztusokban is megnyilvánult. Az újévi fogadáson Hitler barátságos beszélgetést folytatott *Alekszej F. Mereklakov* nagykövettel, akivel való találkozást korábban elhárította. 1939. március 1-jén egy vacsorán, amelyen Hitler volt a házigazda, a szovjet diplomatát a Führer és *Hermann Göring* mellé ültették. A lakoma után Göring szívélyesen elcsevegett Mereklakovval, aki ezek után javasolta moszkvai feletteseinek, hogy hívják meg Göringet a szovjet fővárosba.⁵⁹

A München utáni rossz hangulatból való kilábalás és a visszanyert önbizalom Sztálinnak a XVIII. pártkongresszuson 1939. március 10-én tartott öntudatos beszédében is tükröződött. Lekicsinyelte a megghiúsult német tervet és azzal vádolta a nyugatot, hogy lovat adtak a németek alá, amely aztán visszafelé sült el: „Nagyon is valószínű, persze, hogy vannak eszement emberek Németországban, akik arról álmodoznak, hogy az elefántot, azaz Szovjet-Ukrajnát egy szúnyoghoz, az úgynevezett Kárpát-Ukrajnához csatolják (*dörgő tapsvihár*). ... De ha nem figyelünk az eszementekre, hanem a normális emberekhez fordulunk, nem teljesen abszurd és ostoba dolog-e komolyan beszélni arról, hogy Szovjet-Ukrajnát ehhez az úgynevezett Kárpát-Ukrajnához csatolnák? ... Azt gondolhatnánk, hogy Csehszlovákia területeit azért adták át Németországnak, hogy az cserébe háborút indítson a Szovjetunió ellen, de úgy tűnik, most a németek nem akarják kiegyenlíteni a számlát és a pokolba küldik őket.”⁶⁰

Két nappal később Sztójay Döme berlini magyar követet Hitler arról tájékoztatta, hogy Németország kész lerohanni Csehszlovákiát, mely által Magyarország előtt megnyílik egy 24 órás lehetőség Ruténföld elfoglalására, még mielőtt Németország elismeri Szlovákia függetlenségét.⁶¹ Hitler ezzel feltehetőleg jelezni akarta Sztálinnak, hogy nem „eszement” és nem érdekli az „ukrán Piemont”. Együttal Hitler Lengyelországnak is pozitív jelet küldött, hogy az áhított lengyel–magyar határ most valóra válhat.⁶² A Szovjetunió és Lengyelország irányába tett barátságos gesztusaival, amikor a maradék Csehszlovákia bekebelezése angol–francia katonai intervencióval fenyegetett a müncheni egyezmény egyoldalú megsértése miatt Hitler megelőzte egy keleti front létrejöttét. Azal, hogy a Ruténföldet Magyarország foglalhatta el, Hitler azt üzenete Sztálinnak, hogy a Cseh-Morva protektorátus létrehozása után nem lesz további keleti terjeszkedés, a német határok nem kerülnek még közelebb a Szovjetunióhoz.

⁵⁹ *Dokumenty, 1939*, 1. köt. 39., 160–161.; Read – Fischer úgy véli, hogy „március elejére ... Sztálin helyzete meglehetősen kilátástalannak tűnt ...”; ld. *Anthony Read – David Fischer: The Deadly Embrace. Hitler, Stalin and the Nazi-Soviet Pact 1939–1941*. Norton, New York 1988 (a továbbiakban: Read – Fischer 1988), 58. A vizsgált dokumentumok azonban azt jelzik, hogy akkorra Sztálin elszigetelődéstől való félelme elmúlt.

⁶⁰ *The Essential Stalin. Major Theoretical Writings, 1905–1952*. Szerk. Bruce Franklin. (New York, Doubleday and Company Inc., 1972.), 343–344.

⁶¹ Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. Szerk. Zsigmond László. (a továbbiakban: DIMK) 3. köt. Magyarország külpolitikája, 1938–1939. Szerk. Ádám Magda. Akadémiai, Budapest, 1970. 551.; A német külügyminisztériumban az eredeti Hitler üzenet elkallodott, de egy másik meglévő dokumentumban Weizsäcker külügyi államtitkár hivatkozik Hitler üzenetére. Ld. *Documents on German Foreign Policy 1918–1945*. Ser. D (A továbbiakban: DGFP D), vol. 6, March–August 1939 (Washington, US Government Printing Office, 1960.), 115.; Juhász, 1988, 212.; *Zseliszky Béla: Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945*. Napvilág, Bp., 1998. 49.

⁶² Read – Fischer 1988, 61.

A magyar honvédség Ruténföldön nem ütközött komolyabb ellenállásba, hamarosan elérte a lengyel határt. Ruténföld elfoglalása csupán öt nappal Sztálin pártkongresszuson tartott beszéde után történt. Sztálinnak bizonyára átsuhanhat az agyán, hogy megfelelő pillanatban az „elefánt” mégis majd bekaphatja a „szúnyogot” – Ruténföldet, azaz Kárpát-Ukrajnát, amely most újra Magyarországhoz került ...

Ivan Mihajlovics Majszkij londoni szovjet nagykövet 1939. szeptember 22-én találkozott az akkoron Londonban élő *Eduard Beneš*szel, aki azt mondta neki, hogy közös csehszlovák–szovjet határt szeretne, és azt is hozzáfűzte, hogy akkor is ezen a véleményen volt, amikor Csehszlovákia elnöke volt.⁶³ Beneš ajánlatának és Sztálin régió iránti figyelmének meglett a hatása. Az SzK(b)P központi bizottságának folyóiratában, a *Sputnik Agitatora* 1939. december 24-i számában Magyarország térképe Kárpátalja nélkül jelent meg, s e terület Kárpát-Ukrajna néven szerepelt. Sztálin ezt a terminológiát tette nevetségessé kilenc hónappal ezelőtt. Kristóffy József követ aggodalommal jelentette, hogy míg a térképen a bécsi döntés eredményeképpen visszaadott területek Magyarország határain belül szerepeltek, a Kárpátalja és a Szovjetunió között húzódó határt csak egy vékony vonal jelölte. Ez őt a Romániával szembeni szovjet területi követelésre emlékeztette: „A *Pravdá*ban láttam már oly térképeket, amelyekben a Besszarábia Románia vastagon megvont határain kívül volt felrajzolva és a Szovjetuniótól szintén vékony vonallal van elválasztva”.⁶⁴

Kárpátalja elfoglalásakor Jungert-Arnóthy már nem volt állomáshelyén, 1939. február 5-én hagyta el Moszkvát. A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok akkor szakadtak meg, amikor a szovjet–német viszonyban némi felmelegedés volt érezhető. A változást Litvinov leváltása is kifejezte. 1939. május 3-ának délutánján a külügyi népbiztost Sztálinhoz hívták és a Politbüro többségének jelenlétében lemondásra kényszerítették.⁶⁵ Mennie kellett, mivel a neve összeforrott a németellenes „kollektív biztonsággal”, melyet Sztálin kész volt sutba dobni az érdekszférákon alapuló politika érdekében.⁶⁶

Az 1939. augusztus 23-i német–szovjet meg nem támadási szerződés titkos záradéka megalapozta a két állam közötti szövetséget és területi gyarapodásokat Lengyelország, a balti államok és Románia kárára. Ezzel a szerződéssel Hitler — átmenetileg — elkerülte a kétfrontos háborút, Sztálin pedig elindult a korábbi cári területek visszaszerzésének útján, amely később a Kelet-Európa fe-

⁶³ Dokumenty, 1939, 2. köt. 122. A háború után Beneš visszaidézte a találkozót, ahol kinyilvánította, hogy támogatná egy közös csehszlovák–magyar–szovjet határ létrehozását a háborút követően. Visszaemlékezése a Kárpát-Ukrajna jövőjéről elmondottakról különbözik Majszkij jelentésétől: „Kárpátaljai Ruténföld kérdését később magunk között megoldjuk és biztos vagyok benne, hogy meg fogunk egyezni!”; ld. *Eduard Beneš: Memoirs of Dr Edouard Beneš. From Munich to New War and New Victory.* Houghton Mifflin Company, Boston, 1954, 139.

⁶⁴ Pastor 1992, 222.

⁶⁵ *Albert Resis: The Fall of Litvinov: Harbinger of the German-Soviet Non-aggression Pact.* Europe-Asia Studies 2000. 1. sz. 50.

⁶⁶ *Dmitri Volkogonov: Stalin. Triumph and Tragedy.* Grove Weidenfeld, New York, 1988, 347–348., Nekrich 1997, 109–110., *Jonathan Haslam: Litvinov, Stalin and the Road not Taken.* In: Gabriel Gorodetsky (szerk.) *Soviet Foreign Policy 1917–1991 A Retrospective.* Frank Cass, London, 1994, 58.

letti uralomhoz vezetett. Tervei között, mint az hamarosan nyilvánvalóvá vált, Magyarország is szerepelt.⁶⁷

1939. szeptember 1-jén Hitler megtámadta Lengyelországot, 17-én pedig a Vörös Hadsereg is megindult a paktum titkos záradékában rögzített lengyel területek elfoglalására. Szeptember 24-én, amikor a szovjet csapatok elérték Kárpátalja határát Moszkva helyreállította a felfüggesztett diplomáciai kapcsolatokat Budapestről. Kristóffy József szeptember 30-án kapta meg megbízatását. Jungerth-Arnóthyval ellentétben ő nem volt Oroszország-szakértő és moszkvai tartózkodása alatt képtelen volt elődjéhez hasonló kapcsolatokat kiépíteni. Így a Molotovval való viszonya sem lett olyan szintű, mint a Jungerth-Arnóthy–Litvinov viszony volt. Megbízólevelét Kristóffy október 19-én nyújtotta át Molotovnak, aki a számukra németül tolmácsoló Patyomkin külügyi népbiztos-helyettes társaságában fogadta őt. Molotov úgy nyilatkozott, hogy „a szovjet kormány Magyarország tekintetében igyekezni fog a jószomszédi viszonyt kiépíteni”.⁶⁸ Kijelentése azonban nem volt őszinte.

Valójában Kárpátalja bekebelezésén kívül a szovjet vezetők Magyarországot is befolyás alá kívánták vonni. Ezt Sztálin Molotovhoz intézett, az utóbbi által Berlinbe utazása előtt egy nappal, 1940. november 9-én kézhez vett utasítása is alátámasztja.⁶⁹ Az „érdekszfárak” címszó alatt Sztálin határozottan leszögezte, hogy „Románia és Magyarország, e két Szovjetunióval határos állam jövője rendkívüli mértékben érdekel bennünket és reméljük, hogy egyetértésre jutunk Németországgal”.⁷⁰ Molotov már Hitlerrel folytatott tárgyalásainak kezdeti szakaszában világosan kifejtette, hogy „mikor Moszkvából elindult, Sztálin pontos utasításokkal látta el és mindaz, amit mondani készül, egybevág Sztálin nézeteivel”.⁷¹ Míg Bulgáriának a szovjet befolyási övezethez való csatolását Molotov Hitlernek említette, a Romániára és Magyarországra vonatkozó sztálini véleményt (e két ország sorsa „a Szovjetuniót is érinti és semmilyen körülmények között

⁶⁷ „Németország teljesen szabadkezet ad nekünk a balti államokban és nem ellenzi Besszarabia visszacsatolását a Szovjetunióhoz. Hajlandó számunkra befolyási övezetet garantálni Romániában, Bulgáriában és Magyarországon.” – mondotta állítólag Sztálin 1939. augusztus 19-én a Politbüroban. Derek Watson szerint hamisítványról van szó, a Politikai Bizottság nem is ülésezett a jelzett időpontban. *Slavic Review* 2000. 2. sz. 492–493. Volkogonov állítása szerint a testület ugyan összeült aznap, ám Sztálin nem beszélt Németországról. Dmitrii Volkogonov: ‘Etu versiyu uzhe oproverglia istoriya’, *Izvestiya*, 1993. január 15., 9. Pons azt sugallja, hogy a dokumentum „főbb pontjai meggyőző módon tükrözik Sztálin paktum utáni stratégiáját és összecsengenek Dimitrov szeptember 7-i naplóbejegyzéseivel.”; ld. *Silvio Pons: Stalin and the Inevitable War 1936–1941*. Frank Cass, London, 2002 (a továbbiakban: Pons 2002), 191., a beszéd angol verziója: ld. *The Rise and Fall of the Soviet Union 1917–1991*. Szerk. Richard Sakwa. Routledge, New York, 1999, 235., az orosz verzióra ld. V. L. Doroshenko: Sztalinsskaja provokatsija btoroj mirovoj vojnü. In: Afanaszjev 1996, 61., 65., 73. Szerk. Ivo Banac. *Georgi Dimitrov: The Diary of Georgi Dimitrov, 1933–1949*. Yale University Press, New Haven, 2003, 115–116.

⁶⁸ Pastor 1992, 195–196.; *Petrák Katalin: Magyarok a Szovjetunióban*. Napvilág, Bp., 2000, 322.

⁶⁹ Bezymensky: *Hitler i Stalin*, 350., ld. a kézzel írott utasítás első lapjának faxmását a 247. oldalon; *Dmitri Volkogonov: Autopsy for an Empire*. The Free Press, New York, 1998, 144.

⁷⁰ Ministerstvo Inostrannykh Del Rossijskoi Federatsii: *Dokumenty*, 23. kötet, 1940–22 *iyunya* 1941., 2. könyv, 1. rész (Moscow, Mezhdunarodnye otnosheniya, 1998.), 31.

⁷¹ DGFP D, 11. köt., *The War Years September 1, 1940–January 31, 1941* (Washington, US Government Printing Office, 1960.), 547.

nem válhat közömbössé számára”) a Ribbentroppal folytatott tárgyalása során hozta szóba.⁷²

A Führer azonban nem hajlott a megegyezésre és a moszkvai álláspont megerősítette abban az elhatározásában, hogy megtámadja a Szovjetuniót.⁷³ 1940. november 20-án Bécsben Hitler Teleki Pállal és Csáky Istvánnal találkozott. Burkoltan figyelmeztette őket a Magyarországot fenyegető szovjet szándékokra: „Ha a németek kivonulnának a Balkánról, az oroszok vonulnának be, ugyanúgy, mint ahogy a Baltikumban történt. Bármely kialakuló vákuumot Oroszország töltene be”.⁷⁴ Mondanunk sem kell, Hitler elmulasztotta közölni látogatóival, hogy a szovjet csapatok az ő beleegyezésével masíroztak be a balti államok területére. Novemberre természetesen Csáky már értesült Kristóffy jelentéseiből a Kárpátalját érintő szovjet tervekről. Valószínűleg egyetértett követe maliciózus nézetével, mely szerint Sztálin jószomszédi politikájának értelmezésére „Finnország sorsa nyújt felvilágosítást”.⁷⁵

A világháború kitörésekor Sztálin politikája arra a feltevésre épült, hogy a németek hosszú, mindkét felet kimerítő háborút vívnak majd a nyugati hatalmakkal, s ezáltal a Szovjetunióknak lehetősége lesz tervei megvalósítására. E hitükben a szovjet vezetőket a Franciaország feletti gyors győzelem megrendítette,⁷⁶ ugyanakkor 1940. júniusában a Szovjetunió nem csupán a balti államokat és Besszarábiát, de Észak-Bukovinát is bekebelezhette. Észak-Bukovina 1918-ig a Habsburg Birodalomhoz tartozott, és nem szerepelt a német–szovjet szerződésekben.⁷⁷ A Szovjetunió azért akarta Bukovinát, mert — amint azt Molotov a német nagykövetnek, Schulenburgnak 1940. június 25-én elmondta — Bukovina „az egyesült Ukrajna utolsó hiányzó része” volt.⁷⁸ Annak alátámasztására, hogy csupán ukrán területeket készülnek összegyűjteni, még azt is kijelentette Schulenburgnak, hogy e cél érdekében a Szovjetunió nem támaszt igényt „Kárpát-Orosz” területre.⁷⁹ Molotov új terminológiája Kárpátaljára azt a célt szolgálta, hogy eloszlassa a németek aggodalmait az orosz terjeszkedéssel kapcsolatban.

Sztálin várakozása szerint Németország Nagy-Britanniával való háborúja még további két esztendeig tart, s addig Hitler nem támad a Szovjetunióra. Az 1941. május 14-i haditerv ennek megfelelően a Magyarországgal szembeni, a

⁷² Uo., 567.

⁷³ Weizsäcker 1951, 245.

⁷⁴ Uo., 634.; Ministerstvo Inostrannykh Del Rossiiskoi Federatsii: Dokumenty, 23. köt. 1940–22 iyunya 1941, 2. rész, 819. o., n. 206. 1941. március 21-én Hitler találkozott a magyar külügyminiszterrel, Bárdossy Lászlóval Münchenben és figyelmeztette a Magyarországot ellen irányuló orosz fenyegetésre, elmondván neki „a Molotovval folytatott beszélgetések bizonyos részleteit”. DGFP D, 12. köt. The War Years, February 1–June 22, 1941 (Washington, US Government Printing Office, 1962.), 333.

⁷⁵ Pastor 1992, 222.

⁷⁶ Pons 2002, 198–199.

⁷⁷ Nekrich 1997, 106., 117–181.

⁷⁸ Read – Fischer 1988, 472.

⁷⁹ Ministerstvo Inostrannykh Del Rossiiskoi Federatsii: Dokumenty, 23. kötet, 1940–22 iyunya 1941, 1. Köt. (Moscow, Mezhdunarodnye otnosheniya, 1995.), 375. o.; *Valentina V. Marjina*, Zakarpatzkaja Ukrajna (Podkarpatszkaja Rusz) v politike Benesa I Sztalina. 1939–1945 gg. Dokumental'nij ocserk (Moszkva, Novij hronograf, 2003), 15.

Kárpátok-beli határok mentén húzódó védelmi vonal teljes felállítását csak az 1942-re irányozza elő.⁸⁰

A szovjet lépések láttán a Teleki-kormány érkezettnek látta az időt Erdély önálló magyar akció keretében történő visszafoglalására. Július 3-án Kristóffy Molotovtól azt tudakolta, hogy Moszkva hajlandó lenne-e közvetíteni Magyarország és Jugoszlávia között és óvatosságra inteni Belgrádot abban az esetben, ha háborúra kerülne sor Magyarország és Románia között. Molotov visszatartotta a magyar kérést arra hivatkozva, hogy a Szovjetunióknak nincsen diplomáciai kapcsolata Belgráddal. Ezen felül, nem a Szovjetunió felelőssége közvetíteni a két ország között. Másnap azonban Kristóffynak országa teljes támogatását ajánlotta fel Románia ellen és megemlítette, hogy a Szovjetunió kereskedelmi tárgyalásokat kezdene Magyarországgal.⁸¹ Július 5-én Vörnle, a külügyminiszter állandó helyettese fogadta a szovjet követet, *Nyikolaj I. Saranovot* és elmondta neki, hogy Magyarország üdvözli Besszarábia és a Szovjetunió egyesítését, különösen azért, mert ez azt jelenti, hogy Románia területi integritása többé már nem sérthetetlen. Ez megkönnyíti Magyarország számára, hogy rálépjen a Szovjetunió által már kitaposott útra.⁸² Másnap Csáky fogadta Saranovot és tudomására hozta, mennyire örül annak, hogy Molotov a szovjet–magyar viszony javítására törekszik.

Kristóffy Molotov javaslataiban fortélyt szimatolt, szerinte azok célja az volt, hogy gazdaságilag nehéz helyzetbe hozzák Németországot, ezzel aláássák a német–magyar viszonyt. Ugyanakkor Kristóffy elutasította azokat a figyelemztetéseket is, amelyek „ugyan nem Schulenburg gróftól, de a német nagykövetség fiatalabb tagjaitól” érkeztek, akik szerint a szovjet kormány nem mondott le Kárpátaljáról, „mivel az ukrán kérdés nincs megoldva, amíg ukránok élnek a Szovjetunió határain kívül”. Kristóffy szerint e fiatal diplomaták gyanakvást akartak kelteni Magyarország és a Szovjetunió között.⁸³ Valójában igazat mondtak.

A Szovjetunió megtámadására készülő Hitlernek az volt az érdeke, hogy Dél-Kelet-Európában béke legyen, ezért olasz partnerével együtt nyomást gyakorolt Romániára és Magyarországra az erdélyi kérdés tárgyalásos rendezése végett.⁸⁴ A kétoldalú tárgyalások kudarcot vallottak, ezért döntőbíróság ítélkezett az ügyben 1940. augusztus 29–30-án. Az úgynevezett második bécsi döntés, amely két részre osztotta Erdélyt, sem a magyar sem a román kormány számára nem volt kielégítő megoldás. A Magyarországhoz visszacsatolt Észak-Erdély lakossága 2.577.000 fő volt, melyből 1,3 millió volt magyar és 1,02 millió román nemzetiségű. A Romániának meghagyott területen is csaknem félmillió magyar élt.⁸⁵

⁸⁰ Gorkov: 'Gotovil li Stalin', 171., 182.

⁸¹ Dokumenty, 23. kötet, 1. könyv, 415.

⁸² Transzilvanszkij voprosz 1940–1946. Szerk. Tofik Iszlamov. Rosszpen, Moszkva 2000 (a továbbiakban Iszlamov 2000), 39.

⁸³ Pastor 1992, 257–258.

⁸⁴ Olasz diplomáciai dokumentumok a második bécsi döntésről. Szerk. Réti György. Aula, Bp., 2000 (a továbbiakban: Réti 2000), 14–15.; DGFP D 1. kötet, 182.

⁸⁵ *Tofik Iszlamov*: 'Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt', *Múltunk*, 1994., 1–2. sz. 33., 36–37., *N.F. Dreisziger*: Stalin's Wartime Plans for Transylvania, 1939–1945. In:

Az erdélyi kérdés diplomáciai megoldására a szovjetek keserű csalódottsággal reagáltak. Németország nem konzultált Moszkvával egy olyan terület ügyében, melyet a Szovjetunió saját érdekszférájába tartozónak tekintett. Ez az egyoldalú cselekedet látszólag ellentmondott az 1939. augusztusában és szeptemberében aláírt szovjet–német szerződés feltételeinek.⁸⁶ A magyarokkal szembeni magatartásukon azonban nem változtattak. 1940. szeptember 27-én az antikomintern paktum nagyhatalmi aláírói, Németország, Olaszország és Japán új katonai szövetséget hoztak létre, a háromhatalmi egyezményt, mely Európát és Ázsiát befolyási övezetekre osztotta.⁸⁷ Magyarország november 20-án, Románia november 23-án, Szlovákia november 24-én csatlakozott a szövetséghez. Míg 1939-ben a Szovjetunió felfüggesztette diplomáciai kapcsolatait Magyarországgal, amiért az csatlakozói az antikomintern paktumhoz, ezúttal, amikor Magyarország egy olyan szövetség tagjává vált, amelyet Moszkva szovjetellenesnek ítélt,⁸⁸ nem történt szovjet ellenlépés. *Andrej Januarjevics Visinszkij*, a helyettes külügyi népbiztos még azt is kijelentette, „hogy a két kormánynak szándékai a magyar–szovjet ápolása szempontjából továbbra is teljesen kongruensek maradnak”.⁸⁹

A Szovjetunió Magyarországgal szemben folytatott megbékélési politikája az 1941. április 13-án Japánnal megkötött megnemtámadási egyezményéig tartott, amellyel Moszkva megszabadult a kétfrontos háború rémétől. A Magyarországgal szembeni keményebb politikáját a Jugoszlávia elleni magyar támadás váltotta ki, amelyre az után került sor, hogy Kvaternik horvát vezető április 10-én (támaszkodva a német csapatok Jugoszlávia ellen április 6-án megindult támadásának sikereire) kikiáltotta az önálló Horvátországot. A történethez szorosan hozzátartozik, hogy Moszkva április 5-én Belgráddal felvette a diplomáciai kapcsolatokat és megnemtámadási szerződés jött létre a két ország között. Kristóffy József Visinszkijjal április 12-én történt találkozásán a Budapest lépését a magyar kisebbség megvédésével indokolta. Visinszkij kormánya tiltakozásával válaszolt, utalt a négy hónappal korábban megkötött magyar–jugoszláv örök barátsági szerződés tényére, és figyelmeztette a követet: Magyarország hasonlóan nehéz helyzetbe kerülhet, hiszen szintén vannak kisebbségei.⁹⁰ Kristóffy érezte, hogy a figyelmeztetés mélyén Kárpátalja jövőjére vonatkozó fenyegetés rejlik. Feleletében nyomatékosan leszögezte, hogy Magyarország lépése semmiben sem különbözik attól, ahogyan a Szovjetunió eljár Lengyelországgal szemben, amikor bevonult az országba az ottani ukránok és fehéroro-

Dennis O. Hupchick & R. William Weisberger (szerk.) *Hungary's Historical Legacies. Studies in Honor of Steven Béla Várdy* (Boulder, CO, East European Monographs, 2000.), 149., Réti 2000, 30–31.

⁸⁶ *Iszlamov* 2000, 83–86., DGFP D 11. köt., 1.

⁸⁷ The Avalon Project at Yale Law School: 'Three-Power Pact between Germany, Italy, and Japan, Signed at Berlin, September 27, 1940', <http://www.yalelawweb/avalon/wwii/triparti.htm>. és Halmosy 1983, 502–503.

⁸⁸ Nekrich 1997, 196.

⁸⁹ Pastor 1992, 278.

⁹⁰ Uo., 303–304.; *Ministerstvo Inostrannykh Del, Dokumenty*, 23. kötet, 1940–22 iyunya 1941, 2. Köt. 2. rész, 553.

szok védelmére. Visinszkij szerint az a helyzet más volt, mivel a Vörös Hadsereg benyomulása idején Lengyelországnak már nem volt kormánya.⁹¹

Bárdossy László szükségesnek tartotta, hogy Visinszkij fenyegetéséről tájékoztassa a minisztertanácsot. Az április 13-i ülésen — amelyen a kormány Hitlernek Horthy kormányzóhoz intézett azon kéréséről tárgyalt, hogy néhány mobil magyar egység „a német hadsereg kötelékében”⁹² keljen át a Dráva–Duna vonalon, támogatandó a németek hadmozdulatait azon jugoszláv területeken, melyek nem tartoztak a Trianon előtti Magyarországhoz — a kormányfő a pozitív válasz mellett volt. Visinszkij figyelmeztetése járt a fejében, amikor kijelentette, hogy „... messzemenő érdekeinket csak úgy tudjuk biztosítani, illetve védeni, ha nem keltünk bizalmatlanságot segítési készségük iránt. Nem szabad elfelednünk, hogy kísért az orosz veszély”.⁹³ A tanács elfogadta a miniszterelnök javaslatát,⁹⁴ mely tulajdonképpen megcáfolta a magyarok által Moszkvának nyújtott hivatalos magyarázatot, miszerint bevonulásukat Jugoszláviába honfitársaik védelme motiválta. Ezzel a lépéssel Magyarország Németország szövetségesévé vált Jugoszlávia elpusztításában.

Az azonban nem volt még tisztázott, hogy Magyarország Oroszország le-rohanásában is szövetségre lépne-e Németországgal, amikor a Barbarossa hadművelet megindult 1941. június 22-én. Bár Magyarország csak június 22-én kapta meg a hivatalos értesítést Németország szándékáról Hitlernek Horthyhoz intézett levele által, a magyar kormány és a katonai vezetés a diplomáciai csatornákon keresztül már május elején informálódott a dolgok állásáról.⁹⁵ Kristóffy májusi 17-i moszkvai jelentése szerint az ottani diplomaták azt fontolgatják, hogy a szovjet határ mentén állomásozó 110 német hadosztály által gyakorolt nyomás biztosítja-e majd a folyamatos nyersanyagellátást a Szovjetunióból, vagy a németek megnövekedett szükségletei a Szovjetunió elleni támadáshoz vezetnek. Jelentésében a Vichy-kormány nagykövetével, *Gaston Bergery*-vel folytatott megbeszéléséről is beszámolt, aki szerint a háború az egyetlen módja annak, hogy Németország legyőzze az angol–amerikai ellenállást.⁹⁶

Hitler Horthynak küldött levelében azzal indokolta a Szovjetunió elleni német támadást, hogy az európai civilizációt és kultúrát igyekszik megvédeni. Nem kérte azonban a magyarokat, hogy kövessék.⁹⁷ *Otto von Erdmannsdorff* budapesti német követ beszámolója szerint Horthy „huszonkét éve várt erre a napra és most el van ragadtatva. Évszázadok múlva az emberiség megköszöni majd a Führernek, amit tett. Száznyolcvan millió orosz szabadul most fel az iga

⁹¹ Pastor 1992, 304.

⁹² DGFP D 12. köt., 538. A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth, Bp., 1968. (A továbbiakban: Wilhelmstrasse) 391. sz.

⁹³ Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941–1945. Godó Ágnes (szerk.) Zrinyi, Budapest–Belgrád, 1986, 51.

⁹⁴ Uo. 54. o.12. jegyzet.

⁹⁵ DIMK 5. köt. Szerk. Juhász Gyula. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941. Akadémiai, Bp., 1982 (a továbbiakban: Juhász 1982), 1093–1094.; DGFP D, 12. köt., 1070–1071., Dombrády 2000, 134.

⁹⁶ Pastor 1992, 312.

⁹⁷ Juhász 1982, 1203–1204.

alól, melyet kétmillió bolsevik erőszakolt rájuk. A Führer döntése elhozza a békét, mivel Anglia és az Egyesült Államok kénytelen lesz felismerni, hogy Németország immár katonailag legyőzhetetlen, valamint Oroszország gazdag nyersanyagkészleteinek és termékeny mezőgazdasági területeinek birtoklásával bebiztosította magát hadseregének gazdasági és élelmiszerral való ellátását illetően”.⁹⁸

Horthy ujjongott, ám Magyarország csatlakozásáról nem beszélt.⁹⁹ Bár-dossy még megfontoltabb volt. Bár Románia a támadás napján hadat üzent a Szovjetunióknak, Bár-dossy másnap csupán a diplomáciai kapcsolatokat szakította meg Moszkvával.¹⁰⁰ A döntésről *Vörnle* tájékoztatta Saranovot, s azt jelentéktelennek igyekezett feltüntetni. A szakítás — mondotta — csak ideiglenes, hasonlóan az 1939 februári szovjet eljáráshoz.¹⁰¹ Az igen enyhe lépést Bár-dossy azzal próbálta Berlinben elfogadtatni, hogy az a németek számára előnyt hozhat. A kormányülés után fogadott Erdmannsdorffot arról győzködte, hogy „hírszerzési szempontból a német kormánynak kellemes lehetne, ha a magyar követ és katonai attasé Moszkvában maradna és onnan bizonyos tájékoztatásokat adhatna a helyzetről”.¹⁰²

Ugyanaznap Moszkvában Molotov Kristóffy Magyarországról terveiről kérdezte. Visszatérve az 1940. április 13. előtti szovjet állásponthez kijelentette, hogy a Szovjetunióknak nincsenek követeléseik, illetve agresszív szándékai Magyarországgal szemben és a Szovjetunió nem ellenzi a Romániával kapcsolatos magyar követeléseket. Ezzel érzékeltette, ha Magyarország kimarad a háborúból, a Szovjetunió támogatni fogja a magyarok igényét Dél-Erdélyre, melyet a második bécsi döntés a Román állam fennhatósága alatt hagyott. Válaszában a magyar követ arról beszélt, hogy a sajtóban és rádióban közreadott jelentések szerint Magyarország nem szándékozik hadba lépni a Szovjetunió ellen.¹⁰³

Június 24-én Molotov beszélt *Grigore Gafencu* tovozó román követtel. Tájékoztatta, a szovjet kormány „nem felejt el, hogy Románia a németek oldalára állt” és hozzátette, hogy a barátságos Szovjetunió nem érdemelte meg a román agressziót.¹⁰⁴ Fontos megemlítenünk azonban, hogy Erdély megmaradt részének elvesztése, mint jövőbeni büntetés Románia részére, nem került szóba fenyegetésként.

Június 25-én Molotov elhárította a Kristóffy által kért újabb találkozót, ezért a magyar követ Visinszkijjal folytatott tíz perces megbeszélésén tárgyalta meg a magyar követség kiürítésének főbb részleteit. Főnökéhez hasonlóan a helyettes népbiztos is a magyar kormány háborús szándékait tudakolta. Kristóffy azt felelte, hogy „nem esett szó háborúról”.¹⁰⁵ Az ismételt érdeklődés arra

⁹⁸ Wilhelmstrasse 412. sz., DGFP D 12. köt., 1077–1078., Dombrády 2000, 135.

⁹⁹ *Thomas L. Sakmyster: Admirális fehér lovon.* Helikon, Bp., 2001, 246–247, *Nándor Dreisziger: Hungary Enters the War: March–December, 1941.* In: *Nándor Dreisziger (szerk.): Hungary in the Age of Total War (1938–1948).* (Boulder, CO, East European Monographs, 1998.), 66–67.

¹⁰⁰ *Ullein-Reviczky Antal: Német háború – orosz béke.* Európa, Bp., 1993, 93–95., *Pritz Pál: A Bár-dossy-per.* Kossuth, Bp., 2001, 38.

¹⁰¹ Péter 1979, 135.

¹⁰² Juhász 1982, 1214.

¹⁰³ Uo., 344. o.; *Ministerstvo Inostrannykh Del Rossiiskoi Federatsii: Dokumenty, 24. kötet: 22 iyunya 1941–1 yanvara 1942 (Moscow, Mezhdunarodnye otnosheniya, 2000.), 35–36.*

¹⁰⁴ Uo., 31–32., *Grigore Gafencu: Prelude to the Russian Campaign* (London, F. Mullen, 1944.), 308–309.

¹⁰⁵ Pastor 1992, 315–317.; *Dokumenty, 24. kötet: 35–36.*

utal, hogy a magyarok magyarázata ellenére a diplomáciai kapcsolatok felfüggesztését Moszkva nem az 1939-es események megismétlődéseként, hanem ellenséges lépésként értelmezte, melynek következményeképpen Magyarország a németek oldalára került a Szovjetunió elleni háborúban. Úgy tűnt, a magyarok állásfoglalása megerősítette a szovjet stratégiai tervek igazságát, melyek Magyarországot az ellenségek közé sorolták. Budapest számára a fegyveres semlegesség vagy a támadáshoz való csatlakozás kérdése június 26-án az utóbbi javára dőlt el. Az ürügyet Kassa állítólag orosz gépek által végrehajtott bombázása szolgáltatta. Anélkül, hogy a vizsgálatok eredményét megvárta volna, Horthy kormányzó, illetve őt követően a minisztertanács is a Szovjetunió elleni hadba lépés mellett döntött. Molotov revíziós ígéretei nem jöhettek számításba a végső döntésnél, mert az üzenetről Bárdossy sem a kormányzót sem kormányát nem tartotta szükségesnek tájékoztatni. A Kárpátalja elleni szovjet agressziótól való félelem sem eshetett nagy súllyal a latba. A tény, hogy a Wehrmacht — úgy tűnt — megállíthatatlanul nyomult Moszkva felé, valamint az, hogy Magyarország szomszédai, Szlovákia, Románia és Horvátország újjászületett kisantantként már résztvevői voltak az invázióknak, szülte meg a végzetes döntést.¹⁰⁶ 1941. június 27-én a Képviselőházban Bárdossy bejelentette, Magyarország hadban áll a Szovjetunióval.

A diplomácia helyét átvette a háború.

A két világháború közötti kapcsolatok története azt bizonyítja, hogy a Magyarország és a Szovjetunió közötti feszültséget nem sikerült feloldani. Egyik ország sem váltotta be a másik által hozzá fűzött reményeket. Magyarország nem gyengítette a náci Németország közép-kelet-európai befolyását, a Szovjetunió pedig nem nyújtott tevőleges támogatást a magyarok revizionista törekvéseihez. Sőt a Ribbentrop–Molotov paktumot követően Sztálin Magyarország kárára kívánt területeket szerezni és Magyarországot a szovjet érdekszférához akarta csatolni. A sors fintora, hogy amit Sztálin először Németország hozzájárulásával szeretett volna megvalósítani, azt majd Magyarországnak a németek oldalán elszenvedett későbbi háborús veresége teszi lehetővé.¹⁰⁷ A Magyarországgal szembeni ellenszenvet jegyében Sztálin már 1941. decemberében, a Moszkvában időző brit külügyminiszternek, Anthony Edennek azt mondta: „Magyarországnak meg kell kapnia megérdemelt büntetését a háború során elkövetett tetteiért”.¹⁰⁸ Tanulmányunkkal ellenben azt kívántuk bizonyítani, hogy Magyarország sorsa már az 1941-es hadba lépése előtt megpecsételődött.

Fordította: *Zsupos Attila*

¹⁰⁶ *Pritz Pál*: 'La crise de guerre internationale et la Hongrie, 1938–1941'. In: *La Hongrie dans les conflits du XXe siècle, Guerres mondiales et conflits contemporains*, 2001., 200. sz., 80.; *Székely Sándor*: Magyar hadba lépés a Szovjetunió ellen 1941-ben. In: *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értekezések*. Szerk. Püski Levente – Valuch Tibor. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2002, 118.

¹⁰⁷ *Ungváry Krisztián*: 'Magyarország szovjetizálásának kérdései'. In: *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemtől*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2002, 292.

¹⁰⁸ *Derek Watson*: 'Molotov, the Making of the Grand Alliance and the Second Front 1939–1942', *Europe–Asia Studies*, 2002. 1. sz. 58., *Oleg A. Rzheshvsky*: *War and Diplomacy. The Making of the Grand Alliance. Documents from Stalin's Archives*. Harwood Academic Publishers, London, 1996, 11.

Réti György

EGY MÉLTATLANUL ELFELEDETT OLASZ TÖRTÉNÉSZRŐL

In memoriam Rodolfo Mosca

Rodolfo Mosca 1905. február 21-én született az „Itália háta mögötti”, aprócska Castelbuglionében. Életművének általam ismert legteljesebb bibliográfiája szerint életének 72 éve alatt 14 könyvet, 76 tanulmányt és 83 cikket publikált, 13 — főleg magyar vonatkozású — könyv elkészítésében vállalt meghatározó szerepet, és 12 fontos nemzetközi konferenciát gazdagított hozzászólásaival.

Tizenöt esztendőn át — 1935–1950 között a budapesti Olasz Kulturális Intézet igazgatója és az Pázmány Péter (később: Eötvös Loránd) Tudományegyetem megbecsült professzora volt. Születésének centenáriumára — mivel az intézmények hivatalos megemlékezése elmaradt — e közleménnyel hívjuk fel a figyelmet, amely két irányból is betekintést enged Mosca tudományos tevékenységébe.

A fent említett bibliográfia alapján lajstromba foglaljuk az életmű magyar vonatkozású darabjait. Bibliográfiájának ez a kisebbik, de számunkra fontosabbik része is jelentős: 3 önálló könyv, 7 másik könyv szerkesztése, illetve fordítása, valamint 22 tanulmány és cikk. Méltó a magyar italianisták és olasz hungarológusok megkülönböztetett figyelmére.

Továbbá fordításban közlünk 17 fontos, magyar vonatkozású dokumentumot, melyeket olaszul Rodolfo Mosca publikált és kommentált először.

Reméljük, ezzel hozzájárulhatunk ahhoz, hogy következő évszázadában Rodolfo Mosca életművének magyar vonatkozású része — amely csak Bonfiniével és Marsigliével említhető egy lapon „történettudományos” kapcsolatainkban — nagyobb megbecsülésre és hasznosításra találjon „mindkét hazájában”.

I. RODOLFO MOSCA MAGYAR VONATKOZÁSÚ PUBLIKÁCIÓI

Önálló könyvei:

Problemi politici. L'Ungheria contemporanea. [Politikai kérdések — A mai Magyarország.] Pref. Arrigo Solmi. Bologna, Zanichelli, 1928. 229 o.

Il regime internazionale del Danubio e la guerra e altri studi. [A Duna nemzetközi igazgatása a háborúban és más tanulmányok.] Budapest, Societas Carpato Danubiana, 1943. 162 o.

Le relazioni internazionali nell'età contemporanea. Saggi di storia diplomatica. [Korunk nemzetközi kapcsolatai. Diplomáciatörténeti tanulmányok.] Con la bibliografia di Marta Petriccioli e Maria Grazia Enardu. Firenze, Leo Olschki, 1981. 319 o.¹

Szerkesztésében megjelent könyvek:

Berzeviczy Albert: Beatrice d'Aragona. A cura di Rodolfo Mosca. Milano, Corbaccio, 1931, 1962. 370 o.

Transilvania. [Erdély.] Edizione italiana a cura di Rodolfo Mosca. Budapest, Atheneum, 1940. 304 o.

Le relazioni internazionali del Regno d'Ungheria. Atti internazionali e documenti. [A Magyar Királyság nemzetközi kapcsolatai. Nemzetközi szerződések és dokumentumok.] Raccolti e ordinati di Rodolfo Mosca. Vol. I. 1919–1938. Budapest, Mattia Corvino, 1943. 420 o.

Galeazzo Ciano: L'Europa verso la catastrofe. 184 colloqui con Mussolini, Hitler, Franco, Chamberlain, Sumner Welles, Rustu Aras, Stoiadinovic, Göring, Zog, François-Poncet ecc. [Európa a katasztrófa felé. 184 tárgyalás Mussolinival stb.] A cura di Rodolfo Mosca. Milano, Mondadori, 1948. Második kiadása: Vol. I–II. Milano, Il Saggiatore, 1964. 812 o.

Általa fordított könyvek:

Ferenc Eckhart: Storia della Nazione ungherese. [A magyar nemzet története.] Introduzione e traduzione di Rodolfo Mosca. Milano, Corbaccio, 1929. 277 o.

Marcel Brion: Attila. Traduzione di Rodolfo Mosca. Milano, Corbaccio, 1930. 235 o.

Bálint Hóman: Gli Angioini di Napoli in Ungheria, 1290–1403. [A nápolyi Anjouk Magyarországon, 1290–1403.] Trad. Rodolfo Mosca e L. Zambra. Roma, Reale Accademia d'Italia, 1938. 580 o.

Tanulmányai, cikkei:

Problemi dell'Europa Danubiana: Revisionismo ungherese. [A dunai Európa kérdései: a magyar revizionizmus.] *Le Vie dell'Oriente*, 1927. VII. sz. 7–12.

La funzione storica dell'Ungheria. [Magyarország történelmi szerepe.] *Le Vie dell'Oriente*, 1929. IV. sz. 57–60.

La Rutenia Ciscarpatica. Dalla colonizzazione all'autonomia. [A kárpátontúli Ruténia. A gyarmatosítástól az autonómiáig.] *Le Vie dell'Oriente*, 1929. VI. sz. 51–63.

I ruteni [A rutének.] *Le Vie dell'Oriente*, 1929. VII. sz. 23–30.

Italia e Ungheria dal Convegno di Berlino al trattato di Roma. [Itália és Magyarország a berlini konferenciától a római szerződésig.] In: *Ferenc Eckhart*:

¹ Bibliográfiánk az e kötetben közölt teljes Mosca-bibliográfia alapján készült. L. 311–319.

- Storia della Nazione ungherese. [A magyar nemzet története.] Milano, Corbaccio, 1929. 11–30.
- Italia e la questione dell'Ungheria Occidentale. [Itália és a nyugat-magyarországi kérdés.] Corvina (Budapest), 1939. 43.
- Roma–Budapest 1918–1922. Zur diplomatischer Vorgeschichte des Trianons-vertrages. [Róma–Budapest, 1918–1922. A trianoni szerződés diplomáciai előtörténete.] Berliner Montsefte, 1939. VI. sz. 514–548.
- Ungheria moderna. [A modern Magyarország.] In: Ungheria d'oggi. Studi. [A mai Magyarország. Tanulmányok.] Roma, San Casciano, 1939. 9–43.
- Il revisionismo politico: Europa Danubiana. [Politikai revizionizmus a dunai Európában.] In: La critica di Versailles. [Versailles bírálata.] Messina–Milano, Principato, 1940. 164–178.
- La politica estera del Conte Stefano Csáky. [Csáky István gróf külpolitikája.] Rassegna d'Ungheria, 1941. 1. sz. 5–14.
- Disarmo e riarmo dell'Ungheria. [Magyarország leszerelése és fegyverkezése.] Rassegna d'Ungheria, 1941. 2. sz. 83–97.
- L'Ungheria e la guerra antibolscevica. [Magyarország és a bolsevizmus elleni háború.] Rassegna d'Ungheria, 1941. 5. sz. 337–344.
- Diritto matrimoniale e difesa della razza. [Házassági jog és fajvédelem.] Rassegna d'Ungheria, 1941. 7. sz. 488–510.
- Il continente sovietico e l'Europa. [A szovjet kontinens és Európa. Különlenyomat az Olasz Politikatörténeti Intézet konferenciáján elhangzott előadásból.] Milano, ISPI, 1950. 8 o.
- Da Budapest un dilemma per gli Stati Uniti. [Budapest — az Egyesült Államok dilemmája.] Fortuna, 1956. XI. sz. 283–285.
- La politica estera italiana nel 1956. [Az olasz külpolitika 1956-ban.] Fortuna, 1956. XII. sz. 344–349.
- La rivoluzione ungherese. [A magyar forradalom.] Nuova Antologia, 1956. XII. sz. 433–444.
- La crisi dell'Europa di Varseilles. [A versailles-i Európa válsága.] In: XX Secolo. Storia del mondo contemporaneo. [A XX. század. A mai világ története.] Vol. IV. 1933–1941. Milano, Mondadori, 1971. 281–286.
- La politica estera della Repubblica: precedenti e sviluppi. [Az Olasz Köztársaság külpolitikája: előzmények és fejlemények.] In: Aspetti di Vita Italiana Contemporanea. [Korunk Itáliájának vonásai.] Bologna, Cappelli, 1957. 231–287.
- Benes o la politica delle piccole potenze. [Beneš, avagy a kis államok politikája.] In: L'Europa fra le due guerre. [Európa a két háború között.] Torino, ERI, 1966. 29–76.
- L'Ungheria nella politica estera dell'Italia dalla pace di Vienna alla pace di Francforte, 1866–1871. [Magyarország Itália külpolitikájában a bécsi békétől a frankfurti békéig, 1866–1871.] Milano, Comune di Milano, 1969. 253–262.
- Nuova diplomazia. [Új diplomácia.] In: XX Secolo... i. m. Vol. VI. 1956–1970. Milano, Mondadori, 1970. 565–572.

II. A RODOLFO MOSCA ÁLTAL ELŐSZÖR PUBLIKÁLT MAGYAR VONATKOZÁSÚ DOKUMENTUMOK

Mosca gazdag történetírói életművében fontos helyet foglal el a *L'Europa verso la catastrofe* (Európa a katasztrófa felé) című dokumentumgyűjtemény. Az először 1948-ban megjelent, majd 1964-ben újból kiadott gyűjtemény² hosszú alcíme: „Mussolini, Franco, Chamberlain, Sumner Welles, Rüstü Aras, Stojadinović, Göring, Zogu, François-Poncet és mások 184 tárgyalása, titkos megállapodások diplomáciai levelezések Galeazzo Ciano gyűjtésében (1936–1942).”³

A Ciano által írt és a külügyminisztériumból való távozása előtt általa kiválasztott dokumentumok csak négy évvel 1944-ben történt kivégzése után váltak nyilvánossá. A gyűjteményt azóta több nyelvre lefordították, és egyik legfontosabb darabja a másik világháborúról szóló könyvtárnyi irodalomnak.

A kötet második kiadásához írt előszavában Mosca azzal magyarázza e kiadvány sikerét, hogy ez volt az első Itáliában megjelent dokumentum-gyűjtemény, amely feltárta az olasz fasiszta külpolitika irányítóinak titkait, felelősségét az „európai katasztrófa”, azaz a második világháború kirobbantásában.

A tudós szerzőt szerénysége akadályozta meg, hogy rámutasson a kötet átütő sikerének másik fő okára. Ez pedig éppen az ő, a dokumentumok elé illesztett kommentárjaiban rejlik, amelyekkel az iratokat egységes láncolatná fűzte össze, megalkotva a világtörténelem legpusztítóbb háborúja előkészítésének és első felének valóságos „dokumentumregényét”.

A Mosca által közölt és kommentált dokumentumokból 18 kimondottan magyar vonatkozású. Az 1987-es Mosca-konferencián elhangzott előadásomban⁴ részletesen ismertettem és méltattam e dokumentumokhoz írt kiváló kommentárjait. Ennek megismétlésétől eltekintünk, teljes terjedelemben közöljük viszont e dokumentumok közül 17-nek azóta elkészült magyar fordítását. Tesszük ezt annak reményében, hogy hasznos adalékokkal gazdagítják a korszakra vonatkozó ismereteinket.⁵

² Az első kiadás a neves Mondadori érdeme, az itt közölt iratokat azonban az ugyancsak milánói, de lényegesen kevésbé ismert Il Saggiatore által 1964-ben megjelentetett második, kétkötetes kiadásból fordítottam.

³ Feltűnő és csak a korszellemmel magyarázható, hogy a hosszú felsorolásból hiányzik Ciano és Mussolini két fő tárgyalópartnerének, Hitlernek és Ribbentropnak a neve.

⁴ Szerkesztett szövegét l. *Réti György: Rodolfo Mosca, Magyarország és az európai katasztrófa. Valóság* 1987/4. 95–99. Olasz nyelven: *Űő: Rodolfo Mosca, l'Ungheria e la catastrofe europea*. In: *Specimina nova diss. Inst. Hist. Univ. Quinqueecclesiensis Iano Pannonio Nom.* Szerk. Herczeg Gyula. (A Janus Pannonius Tudományegyetem Történeti Tanszékének évkönyve.) Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1989. 112–119. A konferencián a következő történészek tartottak előadást Mosca munkásságának főként magyar vonatkozásairól: Alessandro Brogi, Fulvio D'Amoia, Maria Grazia Enardu, Herczeg Gyula, Pankovits József, Giorgio Petracchi, Marta Petriccioli, Réti György és Enrico Serra.

⁵ A témának az elmúlt hat évtizedben jelentős irodalma keletkezett. Ennek részletes felsorolása megtalálható: *Réti György: Budapest–Róma Berlin árnyékában (1932–1940)*. Budapest, ELTE–Eötvös, 1998. 281–292. E monográfia számos további információt tartalmaz az itt tárgyalt eseményekről.

1.

CIANO⁶ MEGBESZÉLÉSE VILLANI MAGYAR KÖVETTEL⁷

Róma, 1936-XIV⁸ szeptember 7.

Magyarországról történt visszatérése után meglátogatott Villani követ. A következő témákról tájékoztattott:

1. *A kormányzó látogatása Rómában.* Villani követet kormánya felhatalmazta annak közlésére, hogy tudassa a Ducével: a kormányzó örömmel fogadja a meghívást, és október 15-től kész Rómába utazni. Várja annak közlését, hogy melyik dátum felel meg a Király Ófelségének és a Ducénak.

2. *Látogatásom Magyarországon.* Kormánya nevében Villani közölte, hogy nagyon szívesen vennék magyarországi látogatásomat. Erősen szorgalmazta, hogy erre kísérjen el feleségem is,⁹ akinek a részére a magyar kormány különleges fogadtatást akar előkészíteni. Javasolják, hogy e látogatás alkalmából, amelyre novemberben kerülhetne sor, tartsuk meg Budapesten az olasz–osztrák–magyar hármas külügyminiszteri találkozót, amelyet a római jegyzőkönyvek írnak elő.¹⁰ Oda- vagy visszaúton megállhatnak Bécsben.

Azt válaszoltam neki, hogy véleményem szerint nincs akadálya budapesti látogatásomnak, fenntartva a lehetőséget, hogy ennek dátumáról és részleteiről akkor tájékoztassam őt, miután megkapom a Duce vonatkozó utasításait.

3. *A Hitler–Horthy megbeszélés.* Villani azonnal kijelentette, hogy a Hitler–Horthy megbeszélést mindenekelőtt a kormányzó ama kívánsága határozta meg, hogy személyes kontaktusba kerülhessen a Führerrel, egy olyan nemzet vezérével, amely iránt a magyar nép nagyon baráti érzelmeket táplál. A látogatásnak nem volt politikai jellege, olyannyira, hogy Horthy kormányzót, aki személyesen sohasem tárgyal politikai kérdésekről, egyetlen miniszter sem kísérte el, sőt a Külügyminisztérium funkcionáriusai sem. Mégis a megbeszélés során az alábbi kérdéseket érintették:

a) *Az osztrák–német megállapodás.* A kormányzó nagy örömét fejezte ki Hitlernek afölött, hogy megállapodásra jutottak,¹¹ ami enyhüléshez vezetett Közép-Európában, és eloszlatta Magyarország nagyfokú aggodalmát, mivel lehetővé tette a szívélyes kapcsolatok visszaállítását Itália és Németország, azaz két olyan ország között, amelyek egyaránt kedvesek Magyarország számára.¹² Hitler egyetértett Horthyval, és kifejezte azt a szándékát, hogy egy-

⁶ Galeazzo Ciano gróf olasz külügyminiszter.

⁷ Villani Frigyes báró római magyar követ.

⁸ A Mussolini-korszakban használt, az 1922. októberi fasiszta hatalomátvételtől kezdődő időszámítás.

⁹ Ciano felesége Mussolini lánya, Edda Mussolini volt.

¹⁰ A hármas külügyminiszteri értekezletet végül Bécsben rendezték meg november 11–12-én. Vö. 2. sz. dokumentum.

¹¹ Az 1936. július 11-én aláírt megállapodásban a felek ígéretet tettek arra, hogy nem avatkoznak egymás belügyeibe, Németország pedig elismerte Ausztria függetlenségét.

¹² Ekkoriban Németország, valamint a római jegyzőkönyvek alapján együttműködő olasz, osztrák és magyar állam kapcsolatait bizonyos olasz–német hatalmi rivalizálás és különösen az Anschluss kérdése terhelte meg.

re szorosabbá és bensőségesebbé tegye a német és az olasz népet összekötő kapcsolatokat.

b) *A kommunizmus.* A Führer és a kormányzó egyetértettek abban, hogy Európa és a béke számára a legnagyobb veszély a kommunizmus. A Führer közölte a kormányzóval azt a szándékát, hogy aktív kommunista-ellenes tevékenységet kíván folytatni. Elmondta neki, hogy Spanyolországban hatékonyan tevékenykedik, és ezzel újabb bizonyítékát nyújthatja az Itália és Németország között létező jó kapcsolatoknak, mivel a spanyolországi akciót Franco tábornok támogatása terén közös megegyezéssel folytatják.¹³

c) *Csehszlovákia.* A kormányzó a Führer részéről erős ellenszenvet tapasztalt Csehszlovákia iránt. Bár kijelentette, hogy kész megneemtámadási szerződést kötni a csehekkel, ha feladják barátságukat Oroszországgal. Horthyban mégis az a benyomás alakult ki, hogy Németország, amint befejezi felfegyverkezését, tettekkel fogja bizonyítani ellenszenvét Csehszlovákia iránt.

4. *Nemzetek Szövetsége.* Magyar részről emlékeztetőt készítettek a népszövetségi egyezségokmány reformjáról,¹⁴ amelynek egy másolatát Villani átadta nekem. Kérte, hogy írásban közöljük esetleges észrevételeinket vagy bírálatunkat. A genfi küldöttséget Kánya¹⁵ fogja vezetni. Bár a végleges döntést még nem hozták meg, mégis bizonyosra vehető, hogy Kánya felveti majd a magyar újrafegyverkezés kérdését.¹⁶ Ebben a kérdésben is szeretnék megismerni a véleményünket: érdemes-e vagy sem a kérdést most felvetni? Németország teljes diplomáciai támogatást ígért. Villani úr közölte, hogy a magyar nép számít a Duce által neki többször nyújtott segítségre, amennyiben a kisantant alkalmat találna a mozgósításra.

5. *Jugoszlávia.* A tárgyalások Stojadinović úr¹⁷ és az ottani magyar követ¹⁸ között aktívan, de kevés eredménnyel folynak. A megállapodáshoz Jugoszlávia azt kívánja, hogy Magyarország nyilvánítsa ki érdektelenségét a szerb igazgatás alatt élő nemzetiségek vonatkozásában.¹⁹ Magyarország nem tehet ilyen nyilatkozatot, főképp azért nem, mert akkor Románia és Csehszlovákia ugyanezt kérhetné. Villani úr azonban úgy véli, hogy Magyarország és Jugo-

¹³ Olaszország és Németország kezdettől fogva politikai, majd katonai támogatást nyújtott Francisco Franco Bahamonde tábornok felkelő csapatainak a baloldali kormányzat ellenében.

¹⁴ Az 1919-ben elfogadott Egyezségokmány reformja, továbbfejlesztése mindvégig a Nemzetek Szövetsége napirendjén volt. Magyarország elsősorban a nemzeti kisebbségek hatékonyabb védelméért szállt síkra.

¹⁵ Kánya Kálmán külügyminiszter a Nemzetek Szövetsége 1936. szeptember 21. és október között ülésező rendes évi Közgyűlésén tartózkodott Genfben.

¹⁶ A magyar küldöttség végül tüntetőleg távol maradt a leszerelési tárgyalásoktól, s kijelentette, hogy addig nem vesz részt azokon amíg nem ismerik el Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát.

¹⁷ Milan Stojadinović jugoszláv miniszterelnök (1935–1939) egyszersmind a külügyi tárcát is viselte.

¹⁸ Alth Waldemár.

¹⁹ Gömbös már 1933 tavaszán tudatta Mussolinivel, hogy a revízió Magyarország számára a határváltozást, a fegyverkezési egyenjogúságot és a határon túl élő magyar kisebbségek védelmének hatékonyabb biztosítását jelenti.

szlávia — ha csak ideiglenesen is — fokozatosan eljuthat a kapcsolatok enyhüléséhez.²⁰

6. *Románia*. A magyar kormány örült Titulescu eltávolításának;²¹ de jelenleg nyugtalan a „Vasgárdisták”²² erősödő befolyása miatt, akik, ha hatalomra jutnának, nagyon kemény politikát folytatnának a magyar kisebbségek vonatkozásában. E kérdésben Villani szorgalmazta képviselőink esetleges fellépését a nevezett kisebbségek érdekében.

Azt válaszoltam neki, hogy kapcsolataink Romániával az utóbbi időkben feszültekké váltak. Antonescu úr gesztusa²³ formálisan javított ezen, de azóta semmi konkrét dolog nem történt. Mindenesetre, ha fellépésünk Magyarország javára hasznosnak és időszerűnek tűnik majd, akkor az nem fog késni.

Közl.: *L'Europa verso la catastrofe*. I. köt. 67–70.²⁴

2.

CIANO TÁRGYALÁSAI SCHUSCHNIGGAL,²⁵ SCHMIDTTEL,²⁶ DARÁNYIVAL²⁷ ÉS KÁNYÁVAL

Bécs–Budapest, 1936–XV. november 9–16.

Mind Schuschnigg kancellár, mind Schmidt külügyminiszter részletes tájékoztatást kért a közelmúltban tett németországi látogatásomról, és biztosítókat vártak arról, hogy a berchtesgadeni megállapodások semmit sem változtatnak az Ausztriával kapcsolatos politikánkon.²⁸ Miután megkapták ezt és kifejezték elégedettségüket, elmondták, hogy az Ausztria és Németország közötti vi-

²⁰ A Magyarország és a kisantant képviselőinek a jugoszláviai Bledben 1938. augusztus 21–22-én megtartott konferenciájáról kiadott közlemény szerint olyan megállapodás vált lehetővé, miszerint Budapest lemond mindenféle erőszakos eszköz alkalmazásáról, a kisantant országai viszont elismerik Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát. A tárgyalások Csehszlovákia feldarabolása és az antant megszűnése miatt nem folytatódtak, de a konferencia kiindulópontjává vált az 1940 decemberében megkötött, rövid életű magyar–jugoszláv örök barátsági szerződésnek.

²¹ II. Károly román király 1936 augusztusában menesztette Nicolae Titulescu külügyminisztert, aki ezután Svájcban, majd 1941-ben bekövetkezett haláláig Franciaországban élt.

²² 1927-ben alakult szélsőjobboldali szervezet, amely 1940 szeptemberében jutott hatalomra Romániában.

²³ Az olasz–etióp válság idején Olaszországgal súlyos politikai és személyes konfliktusba keveredett Titulescunak a kormányból való augusztus 25-i kiválását követően, az új külügyminiszter, Victor Antonescu, barátságos bemutatkozó nyilatkozatokkal igyekezett megnyerni a német és az olasz diplomácia rokonszenvét.

²⁴ Az iratot magyar nyelven elsőként közölte: A Palazzo Chigi és Magyarország – olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról (a Gömbös-kormány időszakában) 1932–1936. Szerk., ford., bev. tan. Réti György. Budapest, Italung, 2003. 404–405. Tekintettel arra, hogy az irat kiválóan vezeti be a további történéseket, szükségesnek véltem újraközlését.

²⁵ Kurt Schuschnigg osztrák kancellár (1934–1938).

²⁶ Guido Schmidt osztrák külügyi államtitkár majd külügyminiszter (1936–1938).

²⁷ Darányi Kálmán miniszterelnök.

²⁸ A Ciano németországi tárgyalásainak eredményeként 1936. október 25-én aláírt megállapodás megeremtette a korábban rossz viszonyban állt két hatalom együttműködésének alapjait, létrehozva az ún. „Berlin–Róma tengelyt”.

szonyban az utóbbi időkben semmiféle változás nem volt tapasztalható. Német részről azonban ismételten határozott kísérletek történtek az osztrák nemzet életébe való beavatkozásra — különösen Göring²⁹ részéről, aki ingyenesen felajánlott Ausztriának akár 600 repülőgépet, s azt is, hogy német repülőtereken vendégül látja az osztrák repülőket, még a bérüket is fizetve. Természetesen az ilyesféle javaslatokat elutasították, és Schuschnigg kancellár csak szerény mennyiségű német fegyver elfogadására volt hajlandó.

Schuschnigg erősen szorgalmazta, hogy újítsuk meg fegyverszállításainkat. (Talán ezért is helyezett súlyt Göring javaslatának elmondására.)

Biztosítottam őt erről a szándékunkról, annál is inkább, mert megerősítette azt a kívánságot, hogy egyezményt kössön velünk a jóindulatú semlegességről.

Nemzetek Szövetsége. Ami a Nemzetek Szövetségét illeti, úgy láttam, Schuschnigg habozik Ausztria kilépésével kapcsolatban. Számot vetett azzal, hogy Ausztria számára lehetetlen lenne fenntartania tagságát a Nemzetek Szövetségében, ha Itália is kilépne; ugyanakkor meg akart győzni arról, milyen hasznos lenne számunkra, ha Genfben megmaradna — az osztrák képviselő révén — egy hűségese megfigyelő. Mindenesetre abban állapodtunk meg, hogy a kérdést újból megvizsgáljuk, ha Itália esetleg úgy dönt, hogy elhagyja a Nemzetek Szövetségét.³⁰

Az európai helyzet együttes vizsgálata során nem merült fel egyetlen kiemelendő elem sem. Ami Spanyolországot illeti, a kancellár közölte, hogy igen nyugtalan az ottani helyzet miatt. Amikor azonban megemléltettem azt a lehetőséget, hogy olasz–német megállapodás születik a francóista kormány elismeréséről közvetlenül Madrid elfoglalása után, vagy — ha szükséges — még az előtt, Schuschnigg, ha nem is egészen nyíltan, értésemre adta, hogy osztrák részről nem szándékoznak ilyen gyorsan elismerni a burgosi kormányt.³¹

Csehszlovákia. Mind Schuschnigg, mind Schmidt nagyon világosan szölkáltak annak szükségességéről, hogy Ausztria szoros gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokat tartson fenn Csehszlovákiával, de kizárták azt, hogy szándékukban állna bármiféle politikai megállapodást kötni ezzel az országgal.

Jugoszlávia. Ausztria és Jugoszlávia kapcsolatai normálisak, és az utóbbi hónapok semmilyen irányban nem változtattak ezen.

Fegyverkezés. Az osztrák fegyverkezés meglehetősen lassan halad. Bizonyos nyugtalanságot tapasztaltam késedelmes fegyverszállításaink miatt. Biztosítottam őket arról, hogy a kölcsönös jóindulatú semlegességről szóló állásfoglalás aláírása után nem késlekednék felhívni a Duce figyelmét erre az osztrák kifogásra. Ehhez hozzá kell fűznöm, hogy a fenti egyezményt illetően mind a magyar külügyminiszter, mind az osztrák kancellár kifejezte azt a kívánságot, hogy mielőbb létrejöjjön egy találkozó a három ország vezérkari főnökei között, hogy megvizsgálják egy ilyen megállapodás megkötéséből fakadó gyakor-

²⁹ Hermann Göring német légügyi miniszter.

³⁰ Mussolini 1937. december 11-én jelentette be Olaszország kilépését. Ausztria tagsága az Anschluss-szal szűnt meg.

³¹ Berlin és Róma már 1936 decemberében elismerte, majd jelentős katonai támogatásban részesítette Franco kormányát, a felkelő csapatoknak mégis csak 1939 márciusában sikerült elfoglalniuk Madridot.

lati következményeket, és összehangolják a teendőket. Úgy véltem, hogy lényegében egyetérthetek ezzel a kívánsággal.

A hármastalálkozó. E találkozó során semmiféle különlegesen érdekes kérdés nem merült fel. Osztrák részről többé-kevésbé ugyanazt ismételték meg, amit fentebb leírtam; a magam részéről pedig ismertettem az olasz külpolitika legutóbbi fejleményeit. A jegyzőkönyv elfogadása és aláírása a javasolt formában különösebb nehézségek nélkül történt,³² kivéve a Nemzetek Szövetségéből történő esetleges kilépésre vonatkozó kötelezettségvállalást, amellyel kapcsolatban — különösen osztrák részről — több fenntartás is elhangzott.

Az a véleményem — amivel Kánya is egyetért —, hogy ezzel kapcsolatban különösen Schmidt akadékoskodik, aki napról-napra mindinkább kalmárszelleműnek, karrieristának és beképzeltnek tűnik. Úgy véli, és ezt értésünkre is adta, hogy a genfi szószék megfelelő hely az ő ambíciói számára. Benešéhez vagy Titulescuéhoz hasonló népszövetségi dicsfényről ábrándozik.³³ Meg kell állapítani, hogy amíg Schuschnigg kancellárban ezúttal is megtaláltam az éleslátás és a jellem határozott vonásait, Schmidt befolyása túlzottá, sőt gyakran nyomasztóvá válik.

A budapesti megbeszélések. A Horthy kormányzóval folytatott megbeszélések csupán rövid említést érdemelnek. A nemzetközi helyzet kérdéseit csak kevésbé ismeri, ugyanakkor — ahogy ezt Budapesten mondják — továbbra is meghatározó befolyást és teljes ellenőrzést gyakorol a belpolitikai kérdésekkel kapcsolatban. Röviden: a velem való beszélgetés során mindössze arra szorítkozott, hogy kifejezze meglegedettségét az olasz-német kiegyezés fölött, és a legnagyobb mértékű tiszteletét a német nép iránt, amely régi, személyes élményei alapján alakult ki benne.

Darányi és Kánya először arra kértek, hogy mondjam el véleményemet a nemzetközi helyzet legfontosabb napirenden lévő kérdéseiről. Ezután Kánya ismertette a magyar álláspontot. Mindenekelőtt szükségesnek látta, hogy megmagyarázza, miért tartja fontosnak a jegyzőkönyvnek a jogegyenlőségre vonatkozó szakaszát. Nagyon is kényelmesnek tartja a jelenlegi helyzetet, amely lehetővé teszi a szükséges mértékű fegyverkezést, valamint azt, hogy belpolitikai tekintetben a kisantantúra hátrítsák a felelősséget Magyarország helyzetéért. Ezenkívül tart attól, hogy a fegyverkezés meghirdetése még nehezebb helyzetbe hozná a magyar kisebbségeket.³⁴

³² A valójában háromnapos vita után elfogadott három „kiegészítő jegyzőkönyvben” elhatározták a három ország „csoporttá alakulását”, meghatározták a közös Duna-medencei politikát, és kilátásba helyezték a három külügyminiszter időnkénti találkozóit. A bécsi hármastalálkozó értekezleten elfogadott nyolcpontos jegyzőkönyvet közli Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. (A továbbiakban: DIMK.) Sorozatszerk. Zsigmond László. I–V. köt. Budapest, Akadémiai, 1962–1982. I. köt. 175. sz. Ugyanitt olvasható Kánya feljegyzése a bécsi és budapesti tárgyalásokról. L. Uo. 174. és 176. sz. E három dokumentumot, valamint Kányának a bécsi tárgyalásokról készített jelentését részletesen idézi és elemzi Réti: i. m. 89–95.

³³ A kisantant két mozgékony csúcsdiplomátája feltűnő elismerésnek örvendett a Nemzetek Szövetségében. Edvard Beneš csehszlovák külügyminisztert egyszer, Titulescut kétszer is a Közgyműlés elnökévé választották. Beneš egy ciklusban a Tanács elnöki tisztét is betöltötte.

³⁴ Két esztendővel később Magyarország nemzetközi helyzete annyival kedvezőbbé vált, hogy a bledi megállapodásban fegyverkezési egyenjogúságát és a határon túli magyarság hatékonyabb jogvé-

Ami Magyarországnak a szomszédos államokkal való kapcsolatait illeti, Kánya az alábbiakat mondta el nekem:

Jugoszlávia. Budapest és Belgrád kapcsolatai javulóban vannak, és úgy véli, hogy akár „szívélyes egyetértésre”³⁵ is lehet jutni a két ország között. Azt gondolja azonban, hogy nagyon nyugodtan és körültekintően kell haladni ezen az úton. Stojadinović nagyon rugalmas és tehetséges politikus, akinek viszonylag rövid idő alatt sikerült nagyon kedvező nemzetközi megítélést biztosítania Jugoszlávia számára. Jugoszlávia manapság csakugyan jóban van a szomszédos országokkal és jószomszédi kapcsolatokat tart fenn velük. A *détente*³⁶ politikáját folytatja Budapest és Róma felé is, de nem távolodott el Párizstól sem. Szorosan együttműködik Berlinnel, de Londonból sem marad el a szívélyes ajánlat, amely arra irányul, hogy Jugoszláviát bevonják Nagy-Britannia balkáni és a Földközi-tengeri játékaiba.³⁷ Kánya egyetért a Belgráddal megkezdett közeledési politikánkkal, de nekünk is óvatos haladást tanácsol. Kétségtelen, hogy Magyarország számára is kedvező lenne az, ha Belgrád és Róma között tartós és előre meghatározott jó viszonyt lehetne létrehozni. Úgy véli azonban — amíg nem győződik meg ennek ellenkezőjéről —, hogy Stojadinović, bár kész eljutni a kapcsolatok jelentős enyhüléséhez, nem akar határozott és hivatalos kötelezettségeket vállalni, mert egyidejűleg „több partnerrel is akar táncolni”.

Románia. A magyar-román kapcsolatok most viszonylag nyugodtak. A milánói beszéd bizonyos gyanakvást váltott ki,³⁸ de ez hamarosan elült, amikor megértették, hogy a Duce megállapítását nem követi semmiféle azonnali és gyakorlati akció.

Kánya megérti azokat a nehézségeket, amelyeket a Romániával szembeni revízió támaszt, ezért azt gondolja, hogy most *modus vivendi*-re kellene törekedni Romániával. Ennek elérését nagyon nehéznek tartja — bizonyos román körök előítéletei és idegessége miatt —, de nem adja fel a reményt.

Csehszlovákia. A viszony formálisan korrekt, valójában a lehető legrosszabb. A magyar kormány szándéka az, hogy jóindulatot mutasson, ugyanakkor elkerülje a valódi kapcsolatok kialakulását. Lényegében a korábbi politika folytatódik. A magyar irredentizmus dinamikájának teljes mértékben Csehszlovákia ellen kell irányulnia, amely a leggyengébb ellenállási pontot képezi. Azért is, mert onnan állandó veszély árad Magyarország felé. Ott vannak például a csehszlovák repülőterek — és egy napon talán ott lesznek az oroszok is —, ahonnan Budapest alig tíz percnyi repülés után elérhető.

Kányának úgy tűnik, hogy a csehszlovákiai helyzet aggasztó. A német nyomás egyre súlyosabbá válik. Göring a maga fékezetlen őszinteségével kifejtette, hogy Csehszlovákiának alig két-három éven belül meg kell szűnnie. Világos, hogy ilyen körülmények között a magyar politikának elsősorban a csehek

---

delmét egyszerre tudta elismertetni a kisantant államaival, s ennek fejében csupán a fegyveres revízióról való lemondást kellett újból megerősítenie. Vö. 20. sz. jegyz.

³⁵ Olaszul: *intesa cordiale*.

³⁶ Enyhülés — az eredeti szövegben is franciául.

³⁷ Ezek továbbra is a hagyományos brit egyensúlyi politika logikáját követték.

³⁸ Mussolini 1936. november 1-jén elmondott beszédében — amelyben a Berlin-Róma tengely jövőjével foglalkozott — határozottan kiállt Magyarország területi igényei mellett.

felé irányuló területi követeléseket kell a napirenden tartania. Miután Kányának értesülései voltak a Róma és Prága közötti esetleges tárgyalásokról és megállapodásokról, megerősítettem azt, amit már korábban is mondtam neki: kapcsolataink Csehszlovákiával nagyon általánosak, és a jövőben sem tervezünk semmilyen közeledést.

Oroszország és a kommunizmus. Kánya megismételte azt, hogy az országon belül a kommunizmus ellen a legenergikusabb módszerekkel harcolnak, és Magyarország a nemzetközi fronton is kész a lehetőségeihez képest nyílt állásfoglalásra az antikommunista államok mellett, ha ez szükségessé válik.

Ami Oroszországot illeti, világos, hogy a magyar kormány nem tekinthet rokonszenvvel erre a hatalomra. Am a moszkvai kommunista rezsím mindaddig, amíg nem próbálja kiterjeszteni ideológiai és politikai befolyását nemzeti határain túl, előnyben részesítendő egy olyan cári rezsimmel szemben, amely a brutális és javíthatatlan pánszlávizmus központja és fő támogatója lenne.

Németország. A kapcsolatok Németországgal továbbra is rendkívül szívélyesek, és a Róma–Berlin megállapodás Magyarországra nézve kedvező helyzetet teremtett, sokkal kedvezőbbet, mint amilyen az korábban volt.

Végezetül mind Kánya, mind Darányi kifejezte elismerését a fasiszta kormány felé mindazért, amit a magyar népért rendszeresen tesz, és szóltak arról a kitűnő visszhangról, amelyet a milánói beszéd Magyarországon kiváltott.

Látogatásom során személyesen meggyőződhettem ez utóbbi tényről. Fogadtatásunk a magyar nép részéről — nemcsak a kormány által szervezett budapesti rendezvényeken, de a vidéki és kis csoportok által szervezetteken is — bebizonyította, hogy a Duce és Itália neve kedves és nagyon népszerű a magyar nemzet köreiben.

Ezzel a lelkes fogadtatással szemben állt a bécsi lakosság hideg magatartása. A bécsi lakosok a számos kínálkozó alkalom közül egyetlen egyszer sem fejezték ki barátságukat vagy rokonszenvüket Itália felé. (Kiemelés itt és a továbbiakban is az eredetiben — *R. Gy.*) A hivatalos ünnepélyeken sok ember gyűlt össze, de egyetlen üdvözlés, taps vagy kiáltás sem hangzott el, néhány római karlendítéstől eltekintve, amelyeket „heil” kiáltás kísért, ami megmutatta ennek egyértelműen náci eredetét. A színházakban a fogadtatás hasonlóan hideg volt, és fontos momentum, hogy egyetlen egyszer sem hangzott fel az olasz himnusz az előadások elején vagy végén. Talán nem voltak biztosak a közönség reagálásában. Ezzel szemben meg kell mondanom, hogy Schuschnigg — mint mindig — lojális, korrekt és szívélyes magatartás tanúsított irántunk. Mégis az volt a benyomásom — és társaságomban mindenkié —, hogy az ő olaszbarát politikája kevéssé népszerű.

A bécsi olasz közösség kitűnő: a nemzeti és fasiszta büszkeség hatékony bázisa. Ebben kiemelkedő szerepe van Morreale bajtársnak, aki az ismert okok miatt kénytelen elhagyni Bécset. Megfelelő beosztást kell találni számára, amely méltó elismerése lesz kiváló munkájának.³⁹

³⁹ Eugenio Morreale, a *Popolo d'Italia* hivatalos bécsi tudósítója, a Bécsben élő olaszok fasiszta szervezetének vezetője.

A budapesti olasz közösséget magárahagyatottnak, ezért apatikusnak és elhidegültnek találtam. Szomorú volt látni azt, hogy a magyarok lelkesedése nagyobb volt az olaszokénál. Mindezért különös felelősséggel tartozik Pignatelli herceg, a fascio titkára,⁴⁰ akit nem érdekel a szervezet sorsa. Már utasítottam Parinit,⁴¹ aki ismeri a hiányosságait, hogy cseréljék ki őt egy jobb képességű személlyel.

Az ottani diplomata körök a legnagyobb érdeklődéssel figyelték a bécsi konferencia menetét és budapesti látogatásom eseményeit. Általában nagy udvariasságot tanúsítottak irántam, különösen a német diplomaták. Mind von Papen Bécsben,⁴² mind Mackensen Budapesten⁴³ részt vett a nem diplomatáknak szervezett rendezvényeken is. Korrekt módon érdeklődtek a munka menetről, de nem tanúsítottak nyugtalanságot vagy gyanakvó kíváncsiságot. Említésre méltó tény az, hogy a brit követ sem Bécsben, sem Budapesten nem jelent meg a tiszteletemre rendezett eseményeken. *Ez a körülmény nem kerülte el a figyelmet, és bizonyos kommentárookra adott lehetőséget. Nagyon szívélyesek voltak viszont a francia diplomaták.*⁴⁴

L'Europa... i. m. I. köt. 114–121.

3.

CIANO MEGBESZÉLÉSEI DARÁNYI MAGYAR MINISZTERELNÖKKEL ÉS KÁNYA KÜLÜGYMINISZTERREL⁴⁵

Budapest, 1937-XV. május 19–22.

A Darányi miniszterelnökkel és Kánya külügyminiszterrel folytatott megbeszéléseim során széles körben áttekintettük a nemzetközi helyzetet, megvizsgálva mindazokat a kérdéseket, amelyek közvetlenül vagy közvetve érintik a két ország politikáját. Meg kell mondanom, hogy Kánya miniszter részéről a beszélgetések kezdetétől fogva bizonyos értetlenséget tapasztaltam. Ez főleg az Ausztriával kapcsolatos politikánkra, a Romániával folytatott tárgyalásainkra, valamint az Angliával való viszonyunkra vonatkozó kétélyeiből fakadt. Úgy tűnt, Darányi miniszterelnök nem osztja ezeket a kétélyeket.

A továbbiakban elmondom, miként tudtam Kánya miniszternek olyan kielégítő biztosítékokat adni, hogy a megbeszélések végén egyértelműen kijelentette: irányvonalunkkal kapcsolatban semmiféle bizonytalanság nem maradt benne.

⁴⁰ Valerio Pignatelli di Cerchiara herceg.

⁴¹ 1928 óta Piero Parini volt a Fasci all'Esteri (Külföldi Fasciók) titkára, aki jó egy évtizeden át a külföldi szervezetek munkájának koordinálásáért volt felelős. Ciano jelentésének e két utóbbi bekezdése egyébként kimaradt a *L'Europa verso la catastrofe* két kiadásából, és csak az olasz külügyi dokumentumokat közlő *I Documenti Diplomatici Italiani* (a továbbiakban: DDI) iratközlésében kapott helyett. L. DDI. 8. ser. V. köt. 477–478.

⁴² Franz von Papen bécsi német követ.

⁴³ Hans Georg Viktor von Mackensen budapesti német követ.

⁴⁴ Ezt a jelentést Mussolini láttamozta.

⁴⁵ Ciano elkísérte a Budapestre látogató olasz királyi párt. Kánya feljegyzését a tárgyalásokról l. DIMK. I. köt. 254. sz. A királyi látogatás értékelését l. Réti: Budapest–Róma... i. m. 101–103.

Közép-Európa. Tárgyalópartnereimet tájékoztattam a velencei megbeszélésekről.⁴⁶ Az általam kifejtettek teljes mértékben egybeestek azzal, amit Schuschnigg mondott el nekik budapesti látogatása során.

Kánya londoni látogatásakor az angolok többször is elmondták neki, hogy — mivel el vagyunk foglalva afrikai gyarmati és iszlám vonatkozású ügyeinkkel, valamint a spanyolországi bolsevikellenes kampánnyal — teljesen fel akarjuk adni az osztrák kérdést, átengedve azt a náci Németországnak. Eden⁴⁷ nyíltan azt ajánlotta Kányának, hogy Ausztriával és Csehszlovákiával együtt próbáljon gátat vetni a német nyomásnak.

Ugyanakkor értésre adta azt is, hogy az angol érdeklődés a közép-európai történések iránt csakis plátói lehet. Kánya a maga részéről azt válaszolta, hogy Magyarország — még ha aggódik is amiatt, hogy a német hatalom esetleg a határai felé terjeszkedik — nem lát lehetőséget és nem is gondol politikájának megváltoztatására, amely az Itáliával való barátságon és a Németországgal való együttműködésen alapul.

Kánya azonban kételkedett abban, hogy érdekeltek vagyunk Ausztria függetlenségének fenntartásában. Különösen Gayda cikke győzte őt meg arról, hogy — szavai szerint — bizonyos magyar s még inkább osztrák körökben is az a vélemény alakult ki, hogy Itália fokozatosan eltávolodik Ausztriától.

Ezt azt ismert érveléssel utasítottam el; kifejtettem, hogy jelenleg csak egyetlen esetben vonnánk meg Ausztriától támogatásunkat: ha Bécs felsorakozna Párizs, Prága, Moszkva demokratikus és bolsevik tengelye mellett. Kánya tudomásul vette ezt a nyilatkozatot, és nagyon elégedettnek látszott.

Ami a kisantanttal való kapcsolatokat illeti, nagyon alaposan és részletesen elmondtam neki a Stojadinovictyal folytatott megbeszélések részleteit, és illusztráltam a belgrádi paktum eredményeit.⁴⁸ Románia vonatkozásában megerősítettem előtte, hogy — minden híreszteléssel ellentétben, és annak ellenére, hogy a reális érdekek megkívnának, hogy befolyási övezetünkbe vonjuk — nem folytatunk vele tárgyalásokat, és nem is kívánunk ilyeneket kezdeményezni mindaddig, amíg Magyarország nem hozza tudomásunkra, hogy a Róma és Bukarest közötti megállapodás nemcsak elfogadható, de hasznos és kívánatos is a magyar politika számára.

Kánya a három szomszédos állammal való kapcsolatokat illetően kifejtette, hogy ő rokonszenvvel fogadta a belgrádi paktumot. A magyar közvélemény túlnyomó többsége is tudomásul vette azokat a megfontolásokat, amelyek az egyezményhez vezettek, valamint azokat a kedvező következményeket, amelyeket ez a magyar nemzet számára is hozhat. Ezenkívül Kánya a legnagyobb elégedettséggel vette tudomásul nyilatkozatot a Romániával kapcsolatos politikánkról. Ami Magyarország jelenlegi helyzetét illeti, kiemelte, hogy az egyetlen állam, amellyel bármikor megállapodást köthetne, az Csehszlovákia, mert az to-

⁴⁶ Mussolini és Schuschnigg 1937. április 22–23-i találkozájáról van szó, amely már mutatta, hogy Róma nem szándékozik fellépni Berlinnel szemben az osztrák állam függetlenségének védelmében. L. *Réti*: Budapest–Róma... i. m. 100.

⁴⁷ Sir Anthony Eden (később: Earl of Avon) brit külügyminiszter.

⁴⁸ Az olasz–jugoszláv kapcsolatok jelentős javulását mutató 1937. március 25-i egyezményről van szó, amelyet Budapesten aggodalommal fogadtak.

vábra is fenntartja erre vonatkozó ajánlatait. Ez azonban — legalább is jelenleg — nem áll a magyar kormány szándékában. A Jugoszláviával való kapcsolatokban jelentős *détente* ment végbe, de a kisantant legutóbbi belgrádi ülésén megkötött megállapodások⁴⁹ miatt jelenleg kizárható külön-megállapodás aláírása Belgráddal.

Nehezebbek a kapcsolatok Romániával, ahol a magyar kisebbségekre gyakorolt nyomás napról napra súlyosabbá és fájdalmasabbá válik, és ahol a közvéleményt egyértelműen magyarelles szellemben befolyásolják.

A dolgok jelen állása mellett Kánya nem lát lehetőséget a helyzet azonnali megváltoztatására. Bizonyos magyar körökben arról beszéltek, hogy lehetséges lenne egyidejű tárgyalásokat folytatni a három országgal, és így eljutni a kétoldalú megállapodásokig. Ezután az időre bíznák, hogy melyik közülük az életképes és melyik van halálra ítélve. Csehszlovákiával Magyarország nem kíván megállapodni. Mindenesetre még nem hoztak semmiféle döntést, és Kánya megerősíti, hogy bármiféle tárgyalások megkezdése előtt felveszi a kapcsolatot a fasiszta kormánnyal.

Kapcsolataink Angliával. Londoni tartózkodása során Kányának két tárgyalása volt Edennel és Vansittarttal,⁵⁰ akik kijelentették neki, hogy angol részről nagyon szeretnének megállapodásra jutni Itáliával, és szerintük ennek most lényegében nincs semmilyen akadálya.

Ezt Kánya mondta nekem. Valójában azonban úgy vélem, hogy a két angol politikus oly módon véleményezte Angliával kapcsolatos magatartásunkat, mint amely konfliktus kiprovokálására irányul. Ez mélyen hatott Kányára, aki többször megismételte véleményét Anglia erejéről és a demokratikus szövetségről, amely automatikusan Nagy-Britannia pártjára állna, ha azt megtámadnánk.

Darányi, aki kevésbé diplomatikus és egyértelműbben baráti velünk kapcsolatban, egyenesen megkérdezte: „Igaz-e, hogy Mussolini háborúzni akar Angliával?”

Azzal válaszoltam, hogy felsoroltam gesztusainkat, amelyekkel megpróbáltuk újraindítani kapcsolatainkat Nagy-Britanniával, valamint a megszállhatatlan provokációt, amelyek az utóbbi időkben angol részről bennünket értek.⁵¹ A jövőben is minden tőlünk telhetőt megteszünk, hogy normalizáljuk kapcsolatainkat Angliával, de nem hunyjuk be szemünket a valóság előtt. A mi készülődésünk az angol készülődéssel szemben rendszeres és biztos ütemben halad. Nincsenek agresszív szándékaink, de nem hátrálunk meg az esetleges angol agresszió esetében.

Kánya nagy örömmel hallgatta nyilatkozatomat, mert azzal az aggodalommal tért vissza Londonból, hogy mi feltétlenül konfliktust akarunk kiprovokálni Angliával.

⁴⁹ A kisantant 1937. áprilisi belgrádi konferenciáján elvileg elfogadták Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát, de azt különböző feltételekhez kötötték.

⁵⁰ Sir (később: Lord) Robert Vansittart brit külügyminiszter-helyettes. A magyar külügyminiszter VI. György angol király 1937. május 12-i koronázására utazott Londonba, s ennek alkalmával több tárgyalást is folytatott brit külügyi vezetőkkel. Vö. DIMK. I. köt. 250. és 252. sz.

⁵¹ Ciano itt elsősorban arra gondol, hogy az angol diplomácia volt az Etiópia elleni olasz agressziót büntető szankciók fő szervezője a Nemzetek Szövetségében.

A Franciaországgal való kapcsolatokat illetően a magyarok megismételték, hogy francia részről megújuló kísérletek tapasztalhatóak a római jegyzőkönyvek politikai rendszerének meggyöngyítésére és Magyarország eltávolítására a Róma–Berlin tengelytől, de ez a francia tevékenység csak ötletszerű, és főként Angliával együttműködve valósul meg. A Magyarország és Franciaország közötti kapcsolatok egészen felületesek, annál is inkább, mert a magyar nép nem érez semmiféle rokonszenvet a francia nemzet iránt. Talán ennél elszántabb törekvéseket lehetett látni a francia kormány részéről Schmidt irányába, de Kánya biztosított arról, hogy ez utóbbi magatartása abszolúte kifogástalan volt londoni és párizsi látogatásai alkalmával.

Delbos-nak⁵² értésére adta, hogy a kapcsolatok bármiféle erősítése Franciaországgal vagy magával Csehszlovákiával gazdasági téren történhet, de nem jött el az ideje annak, hogy újabb politikai kapcsolatokról lehessen beszélni.

Azon kéréssel kapcsolatban, amelyet elsősorban Darányi intézett hozzám, biztosítottam őt arról, hogy a Jugoszláviával aláírt kereskedelmi megállapodás ellenére, a magyar érdekeket nagyon is figyelembe vesszük. Ezt annál inkább szívesen vette, mivel egyes magyar körökben tartanak a jugoszláv kereskedelem konkurenciájától és ennek előreláthatóan nagyon káros következményeitől.

Mind Darányi, mind Kánya többször is kifejezte elégedettségét, amiért a Budapesten folytatott megbeszéléseink révén sikerült eloszlatni a politikai irányvonalunk változatlanságával kapcsolatos kétségeiket.

Darányi a királyi palotában folytatott beszélgetés során világosan értsemre adta, hogy már nem teljes a bizalma Kánya személye iránt. Nagyon udvarias módon, de el akarja távolítani őt a kormányból. Ez októberben történhetne meg, és ürügyként a miniszter megrendült egészségi állapota szolgálhatna. Utódja Bethlen gróf vagy a jelenlegi bukaresti nagykövet lehetne.⁵³

L'Europa... i. m. I. köt. 193–198.

4.

CIANO MEGBESZÉLÉSE VILLANI MAGYAR KÖVETTEL

Róma, 1937-XVI. november 8.

Ma délelőtt megbeszélésem volt Villanival, aki — Kánya utasí ására — elnézést kért néhány magyar újság velünk kapcsolatos cikkei miatt. Egyidejűleg világossá tette, hogy a magyar kormányt semmiféle felelősség sem terheli ezért, mivel legalábbis egyelőre nincs lehetősége arra, hogy befolyásolja a nagyrészt zsidó tulajdonban lévő sajtót.

Kánya miniszter javasolja: mielőbb hívjuk össze a három külügyminiszter soron következő értekezletét, mindenekelőtt azért, hogy véget vessünk azoknak a francia és angol kitalációknak, miszerint csökkent a római jegyzőkönyv-

⁵² Yvon Delbos francia külügyminiszter.

⁵³ Kánya végül csak 1938. november végén egyenes német követelésre távozott a kormányból — megrendült egészségére hivatkozva. Helyét nem Bethlen és nem is Bárdossy László bukaresti követ, hanem saját kabinetfőnöke, Csáky István gróf foglalta el. A dokumentum végén a következő megjegyzés olvasható: „Látta a Duce.”

vek aláíróinak összetartása. Mivel az utolsó tanácskozás éppen egy évvel ez előtt Bécsben volt, a mostanit Budapesten kellene megtartani, de Kánya miniszter kész lenne Rómába menni, ha ez jobbnak tűnik. Javasolja, hogy ezt a szerinte fontos találkozót most decemberben vagy januárban tartsuk meg.

Azt válaszoltam Villaninak, hogy minden végső döntés a Duce kezében van. Nagy vonalakban nincs kifogásom a találkozót illetően, de a már rögzített kötelezettségek miatt nem tartom lehetségesnek a decemberi időpontot.⁵⁴ Villani követ kifejtette, hogy kormánya szeretne mielőbb választ kapni a javaslatra.

L'Europa... i. m. I. köt. 250.

5.

A DUCE MEGBESZÉLÉSE BETHLEN GRÓFFAL⁵⁵

Róma, 1938-XVI. január 5.

Bethlen gróf a Ducéval folytatott megbeszélése során kifejezte meggyőződését, miszerint az olasz–angol konfliktus Anglia számára — a fegyverkezés téren mutatkozó hátránya miatt — nagyon súlyos kockázattal járna.

Ausztriáról Bethlen azt mondta, hogy a népesség 80%-a náci, de a többiek is rokonszenveznek az Anschluss-szal. Mindez növeli a magyarok ösztönös bizalmatlanságát Németország iránt, annál is inkább, mert egyáltalán nem szimpatikus a német magatartás a Magyarországon élő német kisebbségek iránt. A magyarok félnek attól, hogy Goga⁵⁶ hatalomra jutása egy újabb kisantant létrehozását jelentheti, amely Párizs helyett Berlin felé orientálódik.

A magyarokat még jobban aggasztja, hogy Németország antirevizionista kijelentéseket tett Magyarország vonatkozásában, amelyeket mindeddig nem vontak vissza. Hozzá kell tenni, hogy az erdélyi német lapok teljesen magyarellenesek.

Ugyanakkor a magyarok még Csehszlovákia ellenében sem biztosak a revíziós magatartás német támogatásában. Itália az egyetlen politikai lehetőség Magyarország számára.

A Duce kifejtette, hogy az olasz–jugoszláv egyezmény nagyon kedvező Magyarország számára, mert Belgrád nagyon jól tudja, hogy nem engedjük meg majd a szerbeknek, hogy Csehszlovákia védelmében megtámadják Magyarországot. Ez azért is valószínűtlen, mert Stojadinović szkeptikus Csehszlovákia vonatkozásában, amelyet ő maga szalámi-államnak nevezett.⁵⁷

Bethlen gróf elismerte, hogy a kisantant államai közül Jugoszlávia a legalkalmasabb a tárgyalásokra.

⁵⁴ A külügyminiszteri találkozót 1938. január 10-én tartották Budapesten.

⁵⁵ Bethlen István ekkor már nem viselt kormányzati tisztséget, de külpolitikai kérdésekben gyakran nyilvánított véleményt a felsőház különböző testületeiben, társadalmi szervezetekben és a sajtóban is. Abban, hogy Mussolini ismét fogadta őt, nyilvánvalóan szerepet játszott az is, hogy 1927-ben ők írták alá az olasz–magyar barátsági szerződést.

⁵⁶ Octavian Goga román miniszterelnök.

⁵⁷ Utalás az ország keskeny, hosszúkás formájára, ami komoly támadás esetén rendkívül meglehetően védelmét.

A Duce megerősítette Bethlen előtt, hogy semmit sem teszünk Romániával Budapest előzetes hozzájárulása nélkül, vagyis magyar–román kisebbségi egyezmény megelőző aláírása nélkül.

Bethlen úgy véli, hogy elegendő lenne egy, a lengyel–német egyezményhez hasonló jegyzőkönyv.⁵⁸ Szeretné viszont, ha Németország is olyan nyilatkozatot tenne Magyarország javára, amelyet a Duce tett.

Csehszlovákiát illetően Bethlen azt mondta, a magyarok lehetetlennek tartják a megegyezést, mivel alapfeltételnek tekintik határaiknak a Kárpátokig való előretolását, hogy így elérjék Lengyelországot, és jobban fel tudják tartóztatni a német nyomást.

A Duce azt mondta Bethlennek, hogy az esetleges olasz–angol konfliktus német nyomást váltana ki Kelet-Európában, amitől megváltozna a Duna-menti egyensúlyi helyzet.

L'Europa... i. m. I. köt. 265–266.

6.

MUSSOLINI ÉS CIANO MEGBESZÉLÉSEI IMRÉDYVEL⁵⁹ ÉS KÁNYÁVAL⁶⁰

Róma, 1938-XVI. július 18.

Imrédy, miután köszönetet mond az itáliai fogadtatásért, néhány kereskedelmi kérdéstről szól, majd Magyarország belső helyzetéről, amelyet — néhány szélsőjobboldali párt mozgolódása ellenére — lényegében nyugodtnak minősít. A magyar miniszterelnök megerősíti azt a szándékát, hogy mindenáron fenntartja a rendet, és tovább folytatja a megkezdett politikát.

A Duce biztosítja őt, hogy a legnagyobb jóindulattal vizsgálják meg a kereskedelmi jellegű kéréseket. Ami a belpolitikát illeti, azt tanácsolja Imrédynek, úgy győzze le politikai ellenfeleit, hogy náluk is konkrétabb szociális reformprogramokat hirdet és valósít meg. Áttekintést ad az olasz korporatív, szabadidős és segélyezési szervezetekről.

Kánya a külpolitikára fordítja a szót. Azt mondja, hogy jelenleg a cseh kérdés az, amely a leginkább polarizálja a magyarok figyelmét. Bár még nem lehet előre látni a válság kitörésének pontos időpontját, világos, hogy döntésre kell jutni. Magyarország sohasem fogja kezdeményezni a Csehszlovákia elleni akciót, de hamarosan beavatkozik, ha német részről kezdeményezik a konfliktust. A budapesti kormány szeretné megismerni Jugoszlávia szándékait. Kánya nem bízik Stojadinović nyilatkozataiban. A magyar kísérletek a Jugoszláviával való különmegállapodásra mindeddig hajótörést szenvedtek a jugoszláv miniszterelnök udvarias, de megváltoztathatatlan ellenállásán. Magyarországnak katonai

⁵⁸ Lengyelország és Németország 1934-ben kötött kisebbségvédelmi egyezményt.

⁵⁹ Imrédy Béla miniszterelnök.

⁶⁰ Kánya vonatkozó feljegyzését I. DIMK. II. köt. 269. sz.

garanciára van szüksége a jugoszláv támadás esetére. Ilyen garancia nélkül egyetlen felelős kormány sem kezdhetne katonai akcióba Csehszlovákia ellen.

A Duce emlékeztet arra, hogy maga Stojadinović miniszterelnök Csehszlovákiát *état saucissonnak*⁶¹ minősítette. Kifejti politikai kapcsolataink helyzetét Belgráddal. A két ország közötti alig egyéves egyezmény kielégítően működik. A vitás kérdéseket mindkét fél számára kedvezően számolták fel. Az adriai térség nyugalma biztosítva van.

Stojadinović kijelentései alapján a Duce úgy véli, ha Magyarország Németország után avatkozik be a konfliktusba, akkor nem kockáztatja a támadást a kisantant részéről. Másrészt a csehszlovák kérdés legbiztosabb megoldása az akció gyorsaságán múlik.

Ciano ismerteti a velencei tárgyalások eredményeit,⁶² és megerősíti, hogy Stojadinović miniszterelnök úgy döntött, politikáját összhangba hozza az olasz politikával. Az aláírt egyezmények értelmében Jugoszlávia egyetlen esetben kényszerülne beavatkozásra: a Prága elleni egyoldalú magyar támadás esetében.

Kánya kizárja ezt a lehetőséget.

A Duce kifejti azon meggyőződését, miszerint akkor sem lesz semmiféle európai válság, ha Németország megtámadja Csehszlovákiát. Sem a franciák, sem az angolok nem fognak beavatkozni. Ugyanakkor a franciáknak számolniuk kell az olasz magatartással. Ez pedig a Németország melletti egyértelmű és pozitív felsorakozás lesz. Megmondta Hitlernek, hogy Itália teljes mértékben támogatni fogja a német politikát. Amennyiben a mozgósítás elegendő lesz Franciaország megállításához, akkor Itália mozgósít, ha azonban szükség lesz a háborúba lépésre, úgy Itália meg fogja támadni Franciaországot. Itália és Németország között nincsenek aláírt katonai paktumok, de hamarosan ezek is létrejöhetnek, amikor a két nép közötti, gyors ütemben erősödő egyetértés még teljesebbé válik. Ugyanakkor Németországgal nincs szükség aláírt dokumentumokra, mivel megvan a rendszerek totális szolidaritása. A Duce azt tanácsolja Magyarországnak, hogy az esetleges válság esetén a kezdeti időkben helyezkedjék várakozó álláspontra, és Csehszlovákia feldarabolása után használja ki a kedvező lehetőséget.

Kánya hosszan ismételteti a jugoszláv magatartás bizonytalanságában rejlő veszélyeket, és ismételten biztosítékokat kér ezekkel kapcsolatban. A Duce úgy véli, hogy a kérdést megint fel lehet vetni Stojadinović előtt. Itália a tudomására hozhatja, hogy azt kívánja, a magyar–olasz kapcsolatok olyan szinten normalizálódjanak, ami lehetővé teszi Jugoszlávia csatlakozását a római jegyzőkönyvekhez. Azt is Stojadinović tudomására lehet hozni, hogy Itália rokonszenvezik Magyarország hatalmának erősödésével.

A Duce egyetért Kánya kérésével, miszerint az olasz–magyar tárgyalásokról kiadandó közlemény erősítse meg azt, hogy a római jegyzőkönyvek megőrzik érvényességüket az Itália és Magyarország közötti kapcsolatok vonatkozásában.

⁶¹ Kolbász-állam – az eredeti szövegben is franciául.

⁶² Mussolini és Stojadinović 1938. júniusi újabb velencei találkozója tovább erősítette a két államférfi és kormányaik együttműködését.

A tárgyalások azzal fejeződnek be, hogy a Duce áttekinti a nemzetközi helyzetet, beleértve a spanyolországi helyzetet, valamint az olasz–brit és az olasz–francia kapcsolatokat.

L'Europa... i. m. I. köt. 377–379.

7.

CIANO MEGBESZÉLÉSE VILLANIVAL

Róma, 1938-XVI. szeptember 22.

A magyar követ átadta nekem a magyar kormánynak a csehszlovák kormányhoz intézett mellékelt jegyzékét.⁶³ Ezen kívül Villani követ szigorúan titkosan közölte, hogy a mostani berchtesgadeni tárgyalásokon Imrédy és Kánya megerősítette Hitlernek a szilárd elhatározást, miszerint meg kell oldani a kisebbségi kérdést.⁶⁴ Ennek érdekében incidenseket terveznek Szlovákia magyarok lakta körzeteiben. A Führer bátorította őket és „teljes egyetértését fejezte ki a Budapest álláspontjával”.

A magam részéről annak az utasításnak az értelmében beszéltem Villanival, amelyet ma délelőtt Vinci⁶⁵ követnek küldtem: Magyarországnak érdeke a kisebbségi kérdés folyamatos napirenden tartása, valamint a német és a lengyel kezdeményezések követésére és támogatására való állandó készenlét, de az nem, hogy elsőként támadjon, mivel így elkerülheti a kisantant-beli kötelezettségek életbe lépését.

Villani követ, akivel már többször megvitattuk ezt a kérdést, teljes egyetértését fejezte ki álláspontunkkal.

L'Europa... i. m. I. köt. 392.

8.

CIANO TELEFONBESZÉLGETÉSE VON RIBBENTROP NÉMET KÜLÜGYMINISZTERREL

Róma, 1938-XVI. október 22.

Telefonhoz kért Ribbentrop, aki elmondta, megkapta a magyar jegyzéket a tengely esetleges döntőbíráskodásáról a cseh–magyar kérdést illetően.⁶⁶ Még nem tudott beszélni a Führerrel, akivel késő este fog találkozni. Szeretné azonban már most kifejezni neheztelését a magyar magatartásért, ugyanis véleménye szerint Darányi és Imrédy korábban már teljes mértékben elfogadták azt, amit Prága javasolt.⁶⁷ Ebből kiindulva szkeptikus a cseh–magyar kérdés döntő-

⁶³ Ezt Mosca kötete nem közli. Szövegét l. DIMK. II. köt. 378. sz. Lényege, hogy a magyar kormány elvárja a csehszlovák kormánytól, hogy a magyar kisebbségnek hasonló kedvezményeket adjon, mint amelyeket a német kisebbségnek nyújtani készül.

⁶⁴ Ti. a csehszlovákiai német és magyar kisebbség ügyét.

⁶⁵ Luigi Orazio Vinci-Gigliucci gróf budapesti olasz követ.

⁶⁶ Vö. 63. és 64. jegyz.

⁶⁷ A komáromi csehszlovák–magyar tárgyalások kudarcát követően, október 14-én, az érintettek delegációt küldtek Berlinbe, hogy saját politikai céljaik számára megnyerjék a Führer támogatá-

bíráskodás révén való megoldását illetően. Attól fél, hogy mindkét fél elégedetlen marad, és lehetséges, hogy erővel kényszerülünk majd érvényt szerezni a döntésnek. Németország ezt nem akarja megtenni.

Elmondtam Ribbentropnak, hogy a magunk részéről a magyarok tudomására hoztuk: nincs kifogásunk a döntőbíráskodás ellen, de bármely döntést csakis Németország teljes egyetértésével lehet meghozni. Ami pedig a döntések magyar és csehszlovák részéről való végrehajtását illeti, szerintem kizárható az erő használatának minden veszélye, mivel a döntőbíráskodás csakis mindkét fél előzetes kötelezettség-vállalásával valósítható meg, aminek értelmében a meghozott döntéseket fenntartások és ellenevetések nélkül betartják.

Ribbentrop ekkor utalt arra, hogy Prága esetleg szívesebben venné a négyhatalmi konferencia összehívását, amire valamelyik észak-itáliai városban kerülhetne sor a közeljövőben. Szeretné megismerni ezzel kapcsolatos véleményünket.

Azt válaszoltam neki, hamarosan tájékoztatom a Ducét, hogy utasításokat kapjak tőle. Ugyanakkor felpanaszoltam neki, hogy mi már néhány nappal ez előtt kedvezően viszonyultunk ehhez a lehetőséghez, amely akkor elvetésre került, és nem a mi ellenállásunk következtében.⁶⁸

Ribbentrop közölte, hogy később telefonál majd nekem, miután beszél a Führerrel. Próbált egész beszélgetésünknek feltűnően szívélyes tónust adni. Ugyanakkor egyértelműen kifejezte, hogy neheztel Magyarországra. Ezúttal inkább Prága szempontjait védelmezte.

L'Europa... i. m. I. köt. 402–404.

9.

CIANO MEGBESZÉLÉSE VILLANIVAL

Róma, 1938-XVI. október 23.

A magyar követ utasítást kapott kormányától,⁶⁹ hogy közölje velem: mivel nem lehetséges az azonnali döntőbíráskodás, Budapest ismét számításba veszi a csehekkel való közvetlen kapcsolatok felvételét. Ezeket a megbeszéléseket azonban a teljes szkepticizmus légkörében újítják fel, mert úgy vélik, hogy egy-két nap után a tárgyalások ismét meg fognak szakadni.

Ezenkívül a Budapesten kialakult benyomás szerint Franciaország és Anglia szívesebben látná a tengelyhatalmak döntőbíráskodását, mert a jövőben nem kívánnak foglalkozni a cseh–magyar ellentétekkel.

---

sát. Hitler és Ribbentrop külön-külön fogadta a csehszlovák és a magyar küldötteket. A Ribbentrop és Darányi Kálmán ex-miniszterelnök megbeszélésének egy részletére a két fél később eltérően emlékezett vissza. A német külügyminiszter ugyanis azt állította, hogy a Darányi által előadott minimális magyar területi követelések között nem szerepelt a kárpátaljai Ungvár és Munkács visszacsatolása.

⁶⁸ Az október 14-i római Ciano–Csáky tárgyaláson az olasz külügyminiszter Velencét és Brionit is megemlítette az újabb négyhatalmi konferencia helyszínéeként. Hitler azonban ekkor leintette az olaszokat, és értésre adta, hogy e „kelet-európai” kérdésben nem a négyhatalmi konferenciát, hanem a tengelyhatalmakat tartja illetékesnek. Vö. DIMK. II. köt. 533. sz.

⁶⁹ Szövegét l. DIMK. II. köt. 573. sz.

Miután Németország részéről a döntőbíráskodás gondolatát nem fogadták kitörő örömmel, ugyanakkor nem is zárták ki, a magyar kormány úgy véli, hogy a döntőbíráskodás révén történő megoldást el lehetne fogadtatni, ha Itália ezt támogatná. A magyar kormány fenntartja annak lehetőségét, hogy a megfelelő pillanatban újból tudomásunkra hozza, ha segítséget vár tőlünk. Egyelőre azonban csak arról van szó, hogy segítsék a kedvező légkör kialakulását a tengelyhatalmak döntőbíráskodásához.

Villani követ bizalmasan tájékoztatott Ribbentrop és Darányi nézeteltéréséről. Ez a cseh–magyar viszály kérdésében Münchenben elfogadott megoldási feltételek eltérő értelmezéséből ered. A magyarok úgy vélik, hogy a kártyalapokat nem ők, hanem a németek cserélték ki. Darányi állítólag mindig síkra szállt a három keleti város⁷⁰ átadásáért, ugyanakkor Ribbentrop szembeszállt ezzel. A magyar állítást megerősíthetné a budapesti német követ, aki azonban — érthető és világos okok miatt — nem hozhatja nyilvánosságra a valóságot.

L'Europa... i. m. I. köt. 404–405.

10.

CIANO TELEFONBESZÉLGETÉSE RIBBENTROPVAL

Róma, 1938-XVI. október 23.

Ribbentrop ma este Berchtesgadenből hívott fel.

1. Hitlernek tulajdonítva a tegnap esti telefonbeszélgetésünk során már kifejtett értékeléseket és érveket, megerősítette, hogy német részről ellenzik a tengely döntőbíráskodását.

Mivel kialakulni látszik a Prága és Budapest közötti érintkezés újrafelvételének lehetősége (amint ez a Villanival folytatott ma délelőtti beszélgetésemből is kiderült), Ribbentrop javasolja, hogy küldjünk egybehangzó üzenetet a magyar és a csehszlovák kormánynak, amelyek a közvetlen tárgyalások folytatására ösztönöznék őket. Válaszomat a Duce utasításának vétele utáni időpontra ígértem.

Ribbentrop hozzáfűzte, a Führer úgy véli, hogy amennyiben a közvetlen tárgyalások újból kudarcba fulladnának, a kérdést négyhatalmi külügyminiszteri konferencián kellene megtárgyalni, amelyet Észak-Itália egyik városában kellene megtartani.

2. Ribbentrop azt is elmondta, hogy személyes megbízatása van a Führertől a Duce számára, amelyet neki magának kell végrehajtania. Ebből a célból e hét második felében kellene Rómába jönnie.

A legjobbnak pénteket vagy szombatot tartaná. Római tartózkodása nagyon rövid és nem hivatalos jellegű lenne. Azt válaszoltam, hogy tájékoztatom a Ducét, és a lehető leghamarabb választ fogok adni.

L'Europa... i. m. I. köt. 405–406.

⁷⁰ Kassa (Košice), Ungvár (Užhorod) és Munkács (Mukáčevo), az utóbbi kettő a Rutén-Kárpát-alja területén. (Rodolfo Mosca lábjegyzete.)

11.

CIANO MEGBESZÉLÉSE RIBBENTROPVAL

Palazzo Chigi, 1938-XVII. október 28.

A két külügyminiszter megvizsgálta a magyar–cseh vitát.

Ciano gróf meg kívánta világítani von Ribbentrop számára a kérdéssel kapcsolatos olasz–német döntőbíráskodás európai hatásait és jelentőségét. Kifejtette, bár azt lehetett hinni, hogy az angol kormány nem rokonszenvezne az ilyen döntőbíráskodással, mégis Lord Perth⁷¹ tegnapi közléséből kitűnt, Londonnak nemcsak hogy nincsenek előítéletei, de elégedetten látná a két tengelyhatalom közvetlen beavatkozását, döntőbírói minőségükben. A dolgok ilyen állása — folytatta Ciano gróf — kétségkívül szentesítené Németország és Itália jogát arra, hogy meghatározzák Közép-Európa kérdéseit, továbbá mind a cseh, mind a magyar népben megerősítené a tengely abszolút befolyását.

Von Ribbentrop aki egy korábbi megbeszélés során már felvázolta Ciano gróf előtt kétségeit a döntőbíráskodás kérdését illetően, hagyta magát meggyőzni érvelésétől, és elismerte, hogy Németország érdekelt a magyar–cseh ellentétek megoldásában, valamint abban, hogy mindez a tengely nevében történjen. Hozzátette, hogy Ciano gróf érvelése alapján még aznap új javaslatokat terjeszt a Führer elé — akinek eddig nem tetszett a döntőbíráskodás gondolata —, remélve beleegyezésének elnyerését.

Ami a magyar követeléseket és a cseh ellenállást illeti, Ciano gróf időrendben felvázolta a magyar követelések különböző fázisait, valamint a velük kapcsolatos, Prágában és Budapesten megtett olasz és német lépéseket, majd megvilágította a magyar igények lényegét. Ezután azt javasolta von Ribbentropnak, hogy állapodjanak meg a jövőendő döntőbíráskodásra vonatkozó irányelvekről.

Ciano gróf a dokumentumok, valamint a magyarokkal folytatott megbeszélések alapján úgy vélte, hogy Magyarországot és a magyar kormányt kielégítené az — amivel biztosítva lenne Magyarország hálája a tengely iránt —, ha Csehszlovákiát rábírnák annak a három városnak az átadására, amelyek megnevezése tiltakozást váltott ki. Ezek a keleti részben található városok: Kassa, Munkács és Ungvár.⁷² Ami pedig Pozsonyt és Nyitrát illeti, Ciano gróf úgy vélte, hogy valójában nem kell kielégíteni a magyar kéréseket.

Ciano grófnak úgy tűnik, e két városról való lemondás gondolatához a magyarok már talán hozzászórtak, ezért az említett másik három város — különösen a magyarok által nagyon vágyott Kassa — visszaadásában látja a vita megoldásának lehetőségét. A fenti területszerzés ellenében a magyaroknak le kell mondaniuk a Szlovákiára és Ruténiára vonatkozó igényeikről.⁷³

Von Ribbentrop ellenvetése: az ilyen megoldás ellenreakciót válthat ki szlovák részről, és szeparatista jellegű megmozdulásokhoz vezethet, amelyek

⁷¹ Polgári nevén Sir Eric Drummond, aki a Nemzetek Szövetsége főtítkári székéből való távozását követően 1933–1939 között római brit nagykövetségként szolgált 1937-ben megörökölte apjától az Earl of Perth címet.

⁷² A városok megnevezése az olasz szövegben is magyarul történt.

⁷³ Mint látható, a magyar területi igény valójában Kárpátalja magyarok lakta déli sávjára is kiterjedt.

ellen Németországnak és Itáliának — mint a megállapodás garantálóinak — fegyveres erővel kellene fellépnie. Erre Ciano gróf azt válaszolta, hogy ez a feltételezés nehezen valósulhat meg, mivel a szlovákok — nem is szólva a Prágával való keretegyezményükről — nem érdekeltek abban, hogy ilyen szélsőséges eszközökhöz folyamodjanak.

Von Ribbentrop említést tett Darányinak a nézeteltérések alapját képező igényeiről,⁷⁴ amelyekről egy órán keresztül vitatkoztak, majd azzal fejezte be, hogy figyelmesen tanulmányozni fogják Ciano gróf téziseit, összekötve azokat a döntőbíráskodás lehetőségével. Megismételte, hogy erről még ma jelent a Führernek. Azzal fejezte be, hogy a cseh–magyar vita megoldásának legkomolyabb alapja a döntőbíráskodás terve lehet, a Ciano gróf által megjelölt magyar követelések lényegi kielégítésével.

L'Europa... i. m. I. köt. 406–408.

12.

CIANO TÁRGYALÁSAI ANTONESCU ROMÁN KÜLÜGYMINISZTERREL

Róma, 1939-XVIII. december 23.

Fogadtam Antonescut, aki kifejtette az ismert román álláspontot és felhívást intézett Itáliához. A közelmúltban elhangzott beszédem értelmében újra ismertettem Itália általános magatartását a Balkán ügyeiben. Itália közvetlenül érdekelt mindabban, ami Európának ezen a részén történik. A legnagyobb rokonszenvvel kíséri a dunai-balkáni országok minden olyan akaratmegnyilvánulását, amelyek a közöttük fennálló problémák békés megoldására irányulnak, s kész ezekkel kapcsolatban tanácsokat adni és segítséget nyújtani.

Ami Romániának Magyarországgal való kapcsolatait illeti, elmondtam Antonescunak, hogy kész vagyok Budapesttel tárgyalni, mérsékletet és megbékélést javasolva neki. Ugyanakkor Romániának is ki kell mutatnia jó szándékát. Mindezekelőtt fontos az, hogy gyorsítsa fel az enyhülést Budapesttel, ami véleményem szerint a legjobb megoldás lehet országa jelenlegi nemzetközi helyzetének megerősítése érdekében. Hozzáfűztem, amennyiben Oroszország megtámadná Romániát, és ez fegyveres ellenállást tanúsítana, úgy Itália nem késlekedne, hogy minden lehetséges eszközzel támogatást nyújtson neki.

L'Europa... i. m. II. köt. 133–134.

13.

CIANO TÁRGYALÁSAI CSÁKY KÜLÜGYMINISZTERREL

Velence, 1940-XVIII. január 6–7.

Csáky gróffal áttekintettük a helyzetet, különös tekintettel az alábbi kérdésekre:

Orosz–magyar kapcsolatok. Kifejtettem Csákynek, hogy orosz támadás esetén nem tudunk nagy arányú katonai segítséget nyújtani, hacsak nem oldódik meg előtte az Itália és Magyarország közötti szabad közlekedés kérdése.

⁷⁴ L. 67. jegyz.

Csáky gróf értesülései szerint nem várható orosz támadás a magyar határon. Sőt, ennek lehetősége kizárható. Az orosz csapatok finnországi tevékenysége alapján a magyar kormány úgy véli, hogy képes feltartóztatni bármiféle orosz támadást, amennyiben támogatást kap fegyverekben és szakértőkben.

Román–magyar kapcsolatok. Kifejtettem Csáky grófnak az olasz álláspontot a helyzetről, amire ezt válaszolta: nem köthet Romániával olyan megállapodást, amely nem elégíti ki őt teljes mértékben. Ez alatt Erdély teljes átadását érti egészen a Kárpátokig. A mellékelt térképekből kitűnik a magyar követelések maximális és minimális programja. A maximális program 78 ezer km²-t tartalmaz, 4,2 millió lakossal, akik közül — a magyar statisztikák szerint — a magyarok aránya csupán 37 százalék, a románoké 50 és a németeké 10 százalék. A minimális program 50 ezer négyzetkilométernyi terület átadását tartalmazza, 2,7 millió lakossal, akik közül a magyarok és a románok aránya megközelítően azonos.

Csáky állítása szerint minden olyan megállapodás Romániával, amely nem tartalmazna területi engedményeket, felkeléshez vezetne Magyarországon. Ilyet egyetlen kormány sem tudna rákényszeríteni az országra. A magyar kormány azonban ismeri a helyzet követelményeit, ezért kész későbbi időpontra halasztani az elszámolást Romániával. Most nem fog semmi olyat tenni, ami meggyengíthetné a román ellenállást Oroszországgal szemben. Mindenesetre Csáky gróf megkért arra, hogy a következőket tudassam a románokkal:

Amennyiben Oroszország megtámadná Romániát, és ez fegyverrel a kézben fog védekezni, akkor Magyarország jóindulatú semlegességet fog tanúsítani vele szemben. Magyarország viszont azonnal beavatkozna, ha az alábbi három feltételezés közül az egyik bekövetkezne:

1. kisebbségek mészárlása;
2. bolsevik forradalom Romániában;
3. román nemzeti terület harc nélküli átadása Oroszországnak vagy Bulgáriának.

Csáky hozzáfűzte, hogy még ez utóbbi esetben sem történne semmi az Itáliával való egyeztetés és egyetértés nélkül.

Csáky nyilatkozataiból azt a meggyőződést szűrtem le, hogy továbbra is fenyegetni fogják a románokat, de nem tesznek semmit és nem kezdeményeznek katonai akciót mindaddig, amíg nem biztosak abban, hogy nem találnak fegyveres ellenállásra.

Horvátország. Csáky gróf aggodalmát fejezte ki a Horvátországgal kapcsolatos olasz akció miatt. Maček⁷⁵ származó értesülései szerint Itália állítólag megmozdulásokat készít elő Horvátországban. Ugyanezen információk szerint Itália nagyon népszerűtlen Horvátországban. A demokratikus hatalmak propagandájának is része van ebben a népszerűtlenségben. Csáky szerint a horvát nép szeretne független államot alapítani, amely leginkább Magyarország felé orientálna. Mindenesetre tart attól, hogy Horvátország lángba borítja a Balkánt, és kompromittálja Magyarországot is. Ezért kéri, hogy függesszük fel minden kezdeményezésünket.

⁷⁵ Vladimír Maček horvát politikus, jugoszláv miniszterelnök-helyettese.

Azt válaszoltam, hogy Horvátországot illetően a széles népi tömegek rokonszenvére lehet számítani, és amennyire előttünk ez részleteiben ismert, Zágrábban erős a szeparatista mozgalom. Ennek ellenére a jelenlegi helyzetben nem folytatunk és nem is kívánunk folytatni a békét megzavaró tevékenységet ebben a térségben. Kénytelen voltam azonban hangsúlyozni, hogy Itália nem maradhat közömbös a bolsevik veszély megerősödése esetén Jugoszláviában vagy különösen Horvátországban. Erre az eshetőségre fenntartjuk magunknak a legnagyobb akciószabadságot. Határozottan megerősítettem, hogy Itália Horvátországot, Dalmáciát és a hozzájuk közeli területeket — minden esetben — létfontosságú érdekszférájának tekinti, amelyek vonatkozásában nem enged beavatkozást harmadik országnak.

A viszony Németországgal. Pontosán ismertettem Csákynek viszonyunkat Németországgal. Római követe révén azonban már ismerte ezt. Teljes mértékben egyetértett álláspontunkkal és magatartásunkkal.

Ami Magyarországot illeti, kapcsolatai Németországgal korrektek, bár a közvéleményben van egy nagyon ellenséges irányzat a birodalommal szemben, amiről Berlin is tud. Elismerte, hogy a német nyomás az utóbbi időkben csökkent, de ez nem volt elegendő ahhoz, hogy enyhítse a magyar nép erős gyanakvását Hitler valódi szándékait illetően.

Kapcsolatok a demokratikus hatalmakkal. Kevés a kapcsolat Franciaországgal, intenzívebbek és szívélyesebbek a kapcsolatok Angliával. Ezekben a napokban Budapesten kereskedelmi megállapodást kötöttek, amely a blokád által okozott nehézségek kivédésére irányul.⁷⁶

Végezetül Csáky gróf megismételte, hogy Magyarország Itáliával a legszorosabb egyetértésben akar cselekedni, mind Németország, mind más országok értésére adva, hogy Magyarország olyan erő, amelyet csakis Rómából lehet irányítani. Ebből a célból és magyarországi belpolitikai megfontolásokból is a kormányzó nevében megismételte a kérést, hogy most tavasszal látogassak el Budapestre, mert a kormányzó fontosnak tartja, hogy országában és külföldön is azt a benyomást keltse, hogy a római kapcsolatok, sőt szinte irányelvek folyamatosan érvényesülnek.

Az olasz–magyar kapcsolatokat illetően Csáky gróf más kérdésekről is szólt, de ezekről szóbelileg kívánok tájékoztatást adni.⁷⁷

L'Europa... i. m. II. köt. 134–136.

⁷⁶ Valójában ez a megállapodás is azt mutatta, hogy Budapest igyekezett fenntartani kapcsolatát Londonnal.

⁷⁷ Az olasz külügyi dokumentumokban nem maradt ennek nyoma.

14.

A DUCE TÁRGYALÁSAI GIGURTU ROMÁN MINISZTERELNÖKKEL⁷⁸

Róma, 1940-XVIII. július 27.

Gigurtu⁷⁹ kormányfő azzal kezdi mondandóját, hogy Romániát őszinte akarat fűti a szomszédos népekkel való megállapodásra. Ez a megállapodás Magyarország vonatkozásában annál is elengedhetetlenebb, mivel a két ország között érdekközösség áll fenn, hiszen a román és magyar népet teljes mértékben szláv népek veszik körül. Románia legnagyobb gondja jelenleg Oroszország. Gigurtu úr azt állítja, hogy Oroszország most nyugodtabb magatartást tanúsít Romániával szemben, de semmiféle biztosíték sincs arra, hogy ez a jövőben is így lesz. Attól tart, hogy a Magyarországnak és Bulgáriának teendő román területi engedmények ürügyül szolgálhatnak Oroszország számára az újabb ígérekhez Bukarest terhére. A román nép most nyugodtan akar élni, teljesen annak a munkának szentelve magát, hogy az ország gazdag erőforrásait kiaknázza, amelyeket a tengelyhatalmak rendelkezésére bocsát majd. Ennek érdekében nagy szervezési feladatok várnak az új román kormányra, amely meg akarja valósítani ezt a programot. Meg kell szüntetni a múlt összes hibáit, és össze kell egyeztetni a román politikát az ország valódi érdekeivel, ami egyet jelent a tengely politikájához való teljes csatlakozással.

A Duce azt válaszolja, hogy a hagyományok miatt Románia népszerű ország Itáliában, az elmúlt években követett politikája ellenére, amely fals politika volt, mert hamis megfontolásokon alapult. Az első hiba a Genfben⁸⁰ vetett bizalom, a második az angol garanciák elfogadása volt.⁸¹ A Duce emlékeztet arra, hogy Rómában tett látogatásakor komolyan figyelmeztette erre Gafencut.⁸² Kifejtette neki, hogy a brit garancia teljesen figyelmen kívül hagyta a legfontosabbat, a földrajzi tényezőt. Ezért annak semmiféle értéke nem volt, sőt amint ezt egy francia újság megírta: egy népet nem érhet nagyobb szerencsétlenség, mint az angol garanciák. Ami Oroszországot illeti, a Duce emlékeztet arra, hogy ez az ország nem sokkal ezelőtt olyan válságon ment keresztül, amely magát a létét fenyegette. A katonai és politikai vezetőket agyonlőtték,⁸³ mégis Franciaország és Anglia valóságos Canossát jártak a Kremlbe, hogy Oroszországot megnyerjék a nyugati politikának. Nem kétséges, hogy jelenleg Oroszország az európai helyzet legfőbb kedvezményezettje. Figyelembe kell venni azt, hogy a szláv tömeg Európában nagyon tekintélyes, és egyre növekszik. A Duce egyet-

⁷⁸ A találkozón részt vett Ciano olasz és Mihail Manoilescu román külügyminiszter is. Az iratot magyar nyelven elsőként közölte: Olasz diplomáciai dokumentumok a második bécsi döntésről. Hogyan kaptuk vissza Észak-Erdélyt 1940-ben? Szerk., bev. tan., ford. Réti György. Budapest, Aula, 2000. 91–93.

⁷⁹ Ion Gigurtu román miniszterelnök, korábban külügyminiszter.

⁸⁰ Vagyis a Nemzetek Szövetségének az európai hatalmi rend megőrzését célzó politikájába.

⁸¹ Németország keleti előretörését ellensúlyozandó, a brit kormány 1939. április 13-án garanciát adott Románia függetlenségére, amit Románia a feltartóztatathatlannak tűnő további német terjeszkedés láttán 1940. július 1-jén egyoldalúan felmondott.

⁸² Grigore Gafencu román külügyminiszter 1939. április 31. és május 2. között tárgyalt Rómában. 1940 június 2-án leváltották, majd Moszkvába nevezték ki követnek.

⁸³ 1934 és 1938 között, a „nagy tisztogatás” során Sztálin számos ellenfelét likvidálta vagy távolította el erőszakos módszerekkel a politikai és katonai vezetésből.

ért a románokkal abban, hogy realista politikát kell folytatni Oroszországgal, és kerülni kell a konfliktust, ami csak kárt okozhatna Romániának.

Ami Magyarországot illeti, a Duce megerősíti: Teleki kijelentéseiből azt a következtetést vonta le, hogy a magyarok hajlanak a kompromisszumos megoldásra. Ma Európában minden államnak érdeke, hogy a politikai és az etnikai határok egybeessenek. Ez területileg kisebbé, ugyanakkor sokkal homogénebbé teszi Romániát. Természetesen a határkiigazításnak lakosságcserével kell járnia, amely nélkül a kérdést nem lehetne végleges megoldani. Ezután lehet majd olyan román–magyar politikát folytatni, amely elengedhetetlen a két ország élete és jövője szempontjából, mert másként a szláv tömeg átlép a Kárpátok vonalán, és ma már bolsevizmussal kombinált pánszlávizmusról lehet beszélni. A kommunista propaganda Jugoszláviában is jelentős és veszélyes sikereket mutat fel.

Ami a Bulgáriával történő megállapodást illeti, a Duce úgy véli, hogy ezt nagyon könnyű lesz elérni, tekintettel a mérsékelt bolgár igényekre.

Ha megoldást nyer a külpolitikai helyzet, hozzá kell majd látni a belső problémákhoz. A Duce megérte, hogy a román nép elkeseredett a nagy területi áldozatok miatt, de e fájdalomból azt látja, hogy Románia szervezete egészséges. Valójában Románia, amely mezőgazdasági jellegű ország, nagy termőképességével és egészséges politikával mindig képes lesz megőrizni a dunai–balkáni medence legnépesebb és legerősebb országának státusát.

A Duce a fentiekén kívül szükségesnek nevezte még, hogy a románok teljesen kiküszöböljék a zsidókat az állami életből, és korlátozzák mindennemű aktivitásukat.

A Duce néhány javaslatot tett Gigurtu úrnak az egypártrendszert illetően is.

A Duce azzal fejezte be mondanivalóját, hogy biztosítja a románokat: amennyiben ez a program a bel- és a külpolitikában egyaránt megvalósul, akkor Románia a tengelyhez fordulhat, amely figyelembe veszi az új helyzetet.

Manoilescu úr megkérdezi, hogy Románia — ha nem is akar ígéretet kapni — vajon remélheti-e, hogy mennyiben elkötelezi magát a tengelypolitika mellett, számíthat majd a tengely minden irányú támogatására.

A Duce azt feleli, ugyanazok a szempontok, amelyek miatt a tengely ma a béke fenntartását akarja a Balkánon, a jövőben még erősebbek lesznek, ezért aki megzavarja a helyzetet, az a tengellyel találja magát szemben.

Manoilescu úr még néhány technikai jellegű kérdést tesz fel a Ducénak a Magyarországgal és Bulgáriával folytatandó közeli tárgyalásokat illetően, majd bemutatja a kisebbségek helyzetéről szóló román dokumentációt.

L'Europa... i. m. II. köt. 220–223.

15.

CIANO VÁLASZLEVELE HORTHY KORMÁNYZÓNAK⁸⁴

Róma, 1940. szeptember 9.

Főméltóságú Uram!

Nagyon hálás vagyok Önnek szívélyes szavaiért, amelyekkel ki óhajtotta fejezni a magyar nép háláját a fasiszta Itáliának a történelmi jelentőségű döntő-bíráskodás során kifejtett tevékenységéért.

⁸⁴ Ciano válasza Horthy augusztus 31-i levelére, amelyben a kormányzó köszönetet mondott a második bécsi döntésért.

Nemes hangvételű üzenete fokozta elégedettségemet afölött, hogy a Duce által régen hangoztatott szellemben végre érvényre jutott az igazság, amely biztosítja a tartós békét a Duna és a Balkán térségében.

Biztosíthatom Önt, hogy a magyar néppel a barátság és rokonszenv ezer szálával összekötött olasz nép teljes mértékben osztozik örömeiben, amelyet igazságos törekvéseinek megvalósulása láttán érez.

Ezekkel az érzésekkel kérem Főméltóságú Uramat, fogadja legmélyebb tiszteletem kifejezését.

L'Europa... i. m. II. köt. 227.

16.

TÁRGYALÁSOK HORTHY KORMÁNYZÓVAL, BÁRDOSSY MINISZTERELNÖKKEL ÉS MÁS MAGYAR POLITIKUSOKKAL

Budapest, 1942-XX. január 15–18.

Röviden összefoglalom a magyar politikusokkal budapesti tartózkodásom során folytatott megbeszéléseimet.

Horthy kormányzó. — A kormányzót meglehetősen jó egészségi állapotban találtam, még ha láthatóak voltak is az elmúlt hetekben megszenvedett betegségének nyomai. Jelentősen lefogyott és megöregedett. Valamelyest csökkent korábbi élénksége, és gyakran mutatkoztak rajta a váratlan fáradtság jelei a fogadásokon, valamint a vadászaton is.

Mindenekelőtt a keleti front helyzetéről beszélt. Úgy véli, hogy az orosz offenzíva teremtette súlyos körülmények ellenére a német csapatok áttelelhetnek egy nem túlságosan hátravont zónában, ami lehetővé tenné a tavaszi offenzívát.

Ribbentrop budapesti tartózkodásakor⁸⁵ nagy nyomás hárult Magyarországra az általános mozgósítás érdekében. A kormányzó kész fokozni a háborús részvételt, de nem szándékozik bevezetni az általános mozgósítást. Két okból sem teszi ezt meg: 1) mert Magyarországnak nincs fölösleges munkaereje, nincsenek hadifoglyai, nem tud külföldi munkásokat behozni stb. — ezért a tömeges katonai behívás nagyon súlyosan befolyásolná az ország gazdaságát; 2) mert a magyarok figyelme még mindig elsősorban a román nép [sic!] ellen irányul. Igaz, hogy a bécsi döntéskor a tengely garantálta az erdélyi határokat, de a kormányzó most is biztos abban, hogy — ha egy váratlan esemény számottevően megváltoztatná az európai katonai helyzetet — a románok nem haboznának sokadik pálfordulásukat elkövetni, és a magyarok ellen támadni. Minden második percben megismételte azt a meggyőződését, miszerint a tengely győztesen kerül ki a háborúból, de beszédében ott lappangott, sőt gyakran érezhetően meg is nyilvánult a németekkel szembeni alapvető tartózkodás, amely olykor ellenségességbe csapott át. Értésemre adta, hogy Ribbentrop neki nem tet-

⁸⁵ A német külügyminiszter 1940. január 6-án tett villámlátogatást Budapesten, és eleinte az egész magyar haderő bevetését szorgalmazta.

sző módon adta elő kéréseit, és von Keitel közeli látogatásakor még erősebb nyomásra számít.⁸⁶

Kétségtelen őszinteséggel erősítette meg az irányunkban érzett régi és meggyőződéses barátságát. Azt kívánja, hogy a világkonfliktus eredményeképpen Itália valódi befolyásra tegyen szert Kelet-Európában és a Duna völgyében. Ebben látja a magyar nép politikai és morális függetlenségének legfőbb garanciáját.

Bárdossy is többé-kevésbé a kormányzóhoz hasonlóan nyilatkozott. Budapesti tartózkodásom napjaiban nem különösen kedvező hírek jöttek az orosz frontról, és Németországból gyakran érkeznek értesülések az elégedetlenségről és a nehézségekről, amelyeket Magyarországon tagadhatatlan elégedettséggel fogadnak. Bárdossy mégis meg van győződve arról, hogy Németország, leküzdve a téli nehézségeket, lehengerli majd az oroszokat, és — még ha a háború nehéz és hosszú lesz is — a tengely győztesen kerül ki ebből a megpróbáltatásból. Nagy aggodalommal szemléli viszont a balkáni helyzet alakulását. Úgy véli, hogy Szerbia, Horvátország, Montenegró és talán még Bulgária is kellemetlen meglepetéseket tartogathatnak a jövőre nézve. Ezért szükségesnek tartja, hogy országa készen álljon a balkáni országokból fenyegető veszélyek kivédésére. Ezek még nagyobbak lehetnének, ha az angolok sikeres partraszállást hajtanának végre Görögországban vagy Bulgáriában.

Mindazok a magyar politikusok, akikkel beszéltem, nagyjából hasonlóan nyilatkoztak. A számos beszélgetésből érdemes kiemelni azt, amelyet Bethlen gróffal folytattam. Megkeresett, hogy — miután köszönetet mondott Itáliának az országa érdekében folytatott tevékenységéért — elmondja: olyan hírek keringenek róla, miszerint angolbarát lenne. Szükségesnek tartja, hogy kategorikusan cáfolja ezt az abszurd és igaztalan szóbeszédet. Bethlen biztos abban, hogy ha Anglia nyerné meg a háborút, az egész balkáni Európát a moszkvai befolyás alatt hagyná, és a közép-európai rendszert egy új kisantant formájában szerveznék meg, amely Belgrád és Prága felé gravitálna, és a magyar dinamizmus elfojtását célozná. Ezért magyar hazafiként nem tehet mást, mint hogy elítélje ezt a lehetőséget, és teljes szívvel kívánja a tengely győzelmét. Hasznosnak tartom, hogy beszámoljak Bethlen gróf ezen nyilatkozatáról, mert bár jelenleg nincs hivatali megbízatása, mégis őt tartják Magyarország legkiválóbb politikusának. Maga a kormányzó, amikor Bárdossy gyenge egészségi állapotáról beszélt — ami posztjának elhagyásával járhat —, célzást tett arra, hogy Bethlen visszatérhet a kormányba.

Budapesten nem lehet érezni a háborút. Ez anyagi szempontból értendő: a várost kivilágítják, a forgalom csaknem normális, a fogyasztást alig korlátozzák — inkább csak formálisan, semmint ténylegesen. A kenyér fehér, pontosan ugyanolyan, mint a háború előtt, és van belőle bőven, mint annak idején. Ugyanakkor a háború morális szempontból sem érezteti hatását, mert a magyarok azóta tett erőfeszítései minimálisak. Az Oroszországba küldött kis katonai kontingens harmadik vonalbeli kényelmes falvakban talált elszállásolásra. Azonnal hozzá kell tenni,

⁸⁶ Wilhelm von Keitel vezértábornagy, a Wehrmacht főparancsnokságának vezetője 1942. január 20–22-én Budapesten tárgyalt egy új magyar hadseregnek a szovjet frontra való kiküldéséről.

hogy senki sem akar többet tenni, még ha Magyarország felkészült is a nagyobb háborús részvételre. Mindezt azonban *behúzott nyakkal* [kiemelés az eredetiben — R. Gy.] teszik, a nem kedvelt Németország állandó nyomása alatt.

A magyarok érzülete irántunk nagyon kedvező. A németek iránt viszont, bár formálisan tökéletes, lényegében azonban rossz. Ez két dolognak a következménye: 1) az erősödő félelem a Magyarországra gyakorolt növekvő német befolyástól, amely lényegében megfosztaná a nemzeti függetlenségtől, amelyhez a magyar nép végtelen hazafiassággal ragaszkodik; 2) a megkülönböztetett figyelem a németek által többször is megkísértett Románia iránt. A magyarok nem értik, hogy a németek miért feledkeznek meg a velük szemben húsz éven keresztül folytatott, nyíltan ellenséges román politikáról, és miért tanúsítanak szívélyes bizalmat egy olyan nép iránt, amely — a magyarok véleménye szerint — kész az első kakaskukorékolásra elárulni őket.

Mégis bizonyos, hogy Magyarország végig kitart a tengely mellett, a számos morális fenntartás és kényelmetlenség ellenére, amelyek manapság a magyar népet zavarják.

A kormányzó utódlásának kérdése minden beszélgetésben elkerülhetetlenül felmerült. Néhány héttel ezelőtt az orvosok borúlátó véleménye alapján ez a kérdés azonnali sürgőséggel merült fel. Most azonban abban bíznak, hogy ez elhalasztható, ami az egész magyar nép kívánsága is, amely egyértelműen tömörül Horthy tengernagy személye körül. Két jelölt jön számításba: Albrecht főherceg,⁸⁷ aki — úgy tűnik — maga mögött tudja Németország és a németbarátok egyetértését és támogatását, valamint Horthy István, a kormányzó elsőszülött fia, akinek legnagyobb a támogatottsága. Mindenki egyetért azzal, hogy ha van a világon olyan valaki, akinek hiányoznak a legalapvetőbb jó tulajdonságai e poszt betöltéséhez, akkor ez az ifjú Horthy, aki negyvenedik évéhez közeledve a legkisebb pozitív tulajdonságot sem tudta felmutatni magáról. De tiszta magyar, és ez a legitimisták számára elegendő, hogy jelölését szembeállítsák a Habsburg főhercegével, aki mögött a német birodalom árnya látszik felsejleni.

L'Europa... i. m. II. köt. 373–378.

17.

CIANO LEVELE BÁRDOSSY MAGYAR MINISZTERELNÖKHÖZ

Róma, 1942-XX. február 17.

Kedves Elnök úr!

A budapesti tartózkodásom alatt Önnel folytatott baráti beszélgetések és az országaink közötti egyre hatékonyabb együttműködés lehetőségeire vonatkozó figyelmes jelzései arra készítenek, hogy személyesen forduljak Önhöz az olasz kormányt különösen érdeklő kérdés kapcsán, amelynek kedvező megoldása itt kétségtelenül a legjobb visszhangot váltaná ki.

⁸⁷ Frigyes főherceg fia, József főherceg unokája a Habsburgok magyar ágából. (Rodolfo Mosca lábjegyzete.)

Az Itáliának szállítandó búzáról van szó, amelyre jelenleg rendkívül sürgős szükség van. Ezért kérjük a magyar kormányt további 500 ezer tonna rendkívüli mennyiség leszállítására. Tökéletesen tudatában vagyok annak, hogy ez a kérés milyen nehézséget okozhat Önöknek, mégis szeretném azt javasolni, hogy ezt az újabb mennyiséget diszkrét módon az Itáliának esetenként küldött szállítmányok közé vegyítve küldjék el, hogy ily módon a magyar kormánynak ez ne okozhasson gondot.

A fizetés módját illetően Önök tudják, hogy Magyarországon nagy mennyiségű líra készlet van, ezért a kérdéses szállítás megkönnyítené a klíringszámla kiegyenlítését. Ugyanakkor hozzáteszem, ha ez a fizetési forma nem felelne meg, részünkről szóba jöhet az arannyal való fizetés is.

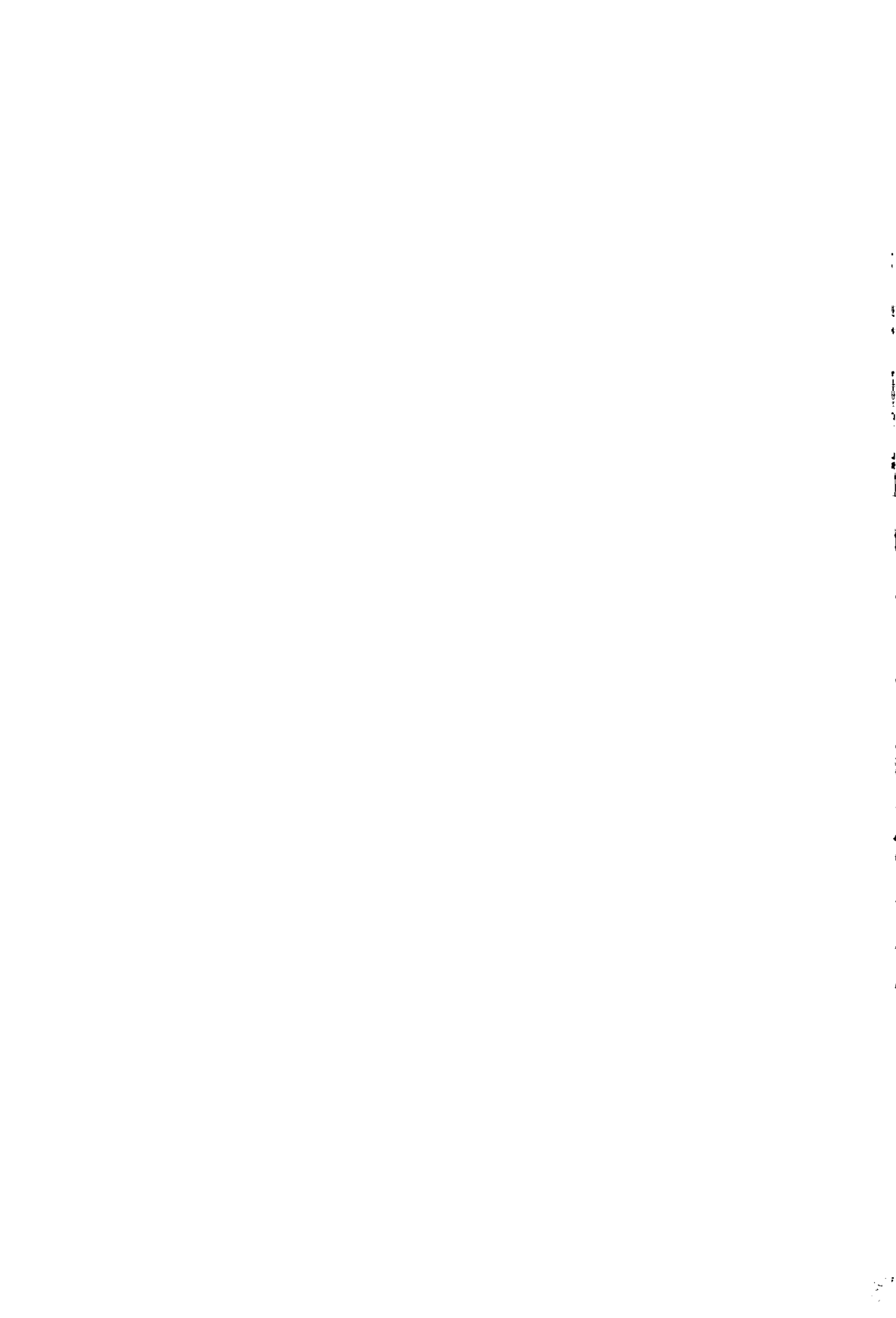
Biztos vagyok abban, hogy Ön, kedves Barátom, tudatában van az ezen személyes és bizalmas kérésemet motiváló komoly okoknak, és a szoros magyar–olasz barátság jegyében minden lehetőt megtesz az országaink közötti erős és hatékony együttműködés ezen újabb bizonyítékának teljesítése érdekében.

Máris nagyra értékelve a kérdéssel kapcsolatos érdeklődését, kérem Önt, kedves Elnök úr, fogadja őszinte nagyrabecsülésem kifejezését, valamint szívélyes és bajtársi üdvözetemet.⁸⁸

L'Europa... i. m. II. köt. 378–379.

---

⁸⁸ Filippo Anfuso budapesti olasz követ öt nappal későbbi táviratában közölte, hogy Bárdossy nagyon sajnálja, de csak 80 ezer tonna lisztet tud küldeni. L. DDI. 9. sor. VIII. köt. 310. sz. Ez a dokumentum azonban már nem fért bele a Ciano–Mosca gyűjteménybe.

TÖRTÉNETI IRODALOM

HANDBUCH DER HISTORISCHEN STÄTTEN SIEBENBÜRGEN

Hrsg. von Harald Roth. Kröners Taschenausgabe, Band 330.

Kröner Verlag, Stuttgart 2003. 301 o. + 6 térkép

TÖRTÉNELMI HELYEK KÉZIKÖNYVE, ERDÉLY

Négy évtizedes múltra tekint vissza a kézikönyvek kiadására szakosodott kiadó Történelmi helyek sorozata. Kezdetben a Németország történelmi helyeinek kézikönyve sorozatcím állt a borítón, az egyes kötetek pedig tartományonként vették sorra a terület történelmileg jelentős városait és egyéb településeit. A sorozat szerkesztői helytörténeti lexikont készítettek, teljességre sohasem törekedtek, eddig szinte minden esetben jó érzékkel emelték ki a települések tömegéből az igazán fontos helyeket. A sorozat idővel Németországon kívüli, de egykor a Birodalomhoz tartozó országokról, Ausztriáról, Csehországról, Svájcra, vagy a Birodalommal szoros kapcsolatban álló Dániáról is jelentet meg köteteket. Ezek esetében megváltoztatták a sorozatcímeket, a könyvek formátuma, felépítése azonban semmiben sem tért el a többiekétől. Az erdélyi kötet a *Történelmi helyek kézikönyve* cím alatt jelent meg, akárcsak a Dániát vagy Cseh-Morvaországot tárgyaló könyvek. Bármilyen sorozatcímeket viseltek is az eddigi kötetek, az azokban szereplő országokat a Birodalomhoz különleges viszony fűzte, Erdélyről azonban ez nem mondható el; a szerkesztők minden bizonnyal az ott élő némettség miatt döntöttek mégis úgy, hogy helyet adnak e tájegységnek is.

Erdély fogalmának meghatározása láthatólag komoly fejtörést okozott a mű összeállítójának. Az előszóban Harald Roth azt az elvet hirdette meg, hogy az egykori fejedelemség határait tekinti elsősorban mérvadónak, valójában azonban az 1918-ban Romániához került, egykor Magyarországhoz tartozott vidékeket mind e fogalom alatt szerepeltették. A kötetben így helyet kaptak — igaz nem olyan mértékben, mint a történeti Erdély helyei — Máramaros, Szatmár, Bihar, Bánát és a Körös-vidék települései is. Az eljárás nem új, a szász történetírást már régebben átvette a románoktól a mai határokat követő Erdély-meghatározást.

A kötet nem jött volna létre a szász kutatók és a hozzájuk kötődő gundelsheimi Erdély-In-tézet nélkül, az olvasó mégsem egy szász helytörténeti lexikont vehet a kezébe. A szerkesztő célul tűzte ki, hogy meghaladja az egymásról kevésbé tudomást vevő román, magyar és német történetírást párhuzamosságát. A szerzők között ugyan többségben vannak a németek, de akadnak közöttük magyarok és románok is.

A kötetet egy történelmi bevezető nyitja meg, ami minden bizonnyal kollektív munka, szerzőjét mindenestre nem lehet megállapítani. Ezt követi az adattár: 179 település mai román névalak szerint ABC sorba rendezve. Az egyes települések leírását a különböző névalakok felsorolása, majd a földrajzi fekvés meghatározása vezeti be. A történet leírása tényszerű: események, évszámok, nevek, intézmények korrekt felsorolásából áll. Az időhatárok a legtágabb keretek közt mozognak: őskori régészeti kultúráról a közelmúlt eseményeiig terjed a sor. Különös jelentőséget kapott a jelentős épületek megemlézése és a település nemzetiségi és felekezeti viszonyaiban bekövetkezett változások leírása. A szócikkek végén az 1910-es és 1992-es népszámlálás nemzetiségi statisztikai adatai állnak. Minden helység után hosszabb-rövidebb válogatott bibliográfia következik, némelyekhez áttekintő térképet is rajzoltak. Glosszárrium, archontológiai adattár, bibliográfia, helynév-konkordancia egészíti ki a művet, amit néhány tájegység térképvázlata zár le.

Tringli István

Georg Lehner, Monika Lehner

ÖSTERREICH-UNGARN UND DER „BOXERAUFSTAND“ IN CHINA

Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs, Sonderband 6.

StudienVerlag, Wien 2002. 739 o.

AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG ÉS A KÍNAI „BOKSZER-FELKELES”

A kínai császárság utolsó fél évszázada a belső zavargások és a külső fenyegetettség jegyében telt el. Az idegen hatalmak az ópiumháborúkat lezáró egyenlőtlen szerződésekből a Középső

Birodalom szuverenitását és területi integritását csorbító engedményeket kényszerítettek ki a hatalmát minden áron megőrizni kívánó császári udvartól. Kína gyarmatosítására ugyan nem került sor, azonban az európaiak, a japánok és az amerikaiak a birodalom tengerparti övezetét érdekszférákra osztották, a szerződések által megnyitott kikötőkben pedig engedményes területeket szereztek maguknak. Ezek a körzetek lettek a lassan és ellentmondásokkal meginduló kínai modernizáció bázisai. A külföldi jelenlét Kína egyes belső vidékein is érződött, a keresztény hit hirdetőik tevékenysége nyomán a birodalom távoli vidékein egyre nőtt a keresztény hitre tért kínaiak száma.

A vezető rétegekben a nyugati kultúra iránti értetlenség és a külfölddel kapcsolatos hagyományos bizalmatlanság hamarosan párosult a modernizáció (iparosítás, vasútépítés) következtében állásukat, nyomorúságos megélhetésüket veszítő tízezrek elégedetlenségével. A múlt századfordulón lezajlott bokszer-felkelés kiobbantói az Észak-Kínában működő hagyományos titkos társaságok egyikehez, az Igazságot és Békét Teremtő Ökök Társaságához tartoztak. Rendszeresen gyakorolták a kínai testedzési módszereket, mágikus erőiben bíztak, sebezhetetlennek hitték magukat. A hozzájuk csatlakozó elkeseredett, fanatizált tömegek először a „saját idegen” ellen fordultak, vagyis a keresztény kínaiakat, az idegenek követőit gyilkolták ezerszámra. A modern nyugati fegyverekkel csak csekély számban rendelkező bokszeresek idegen célpontjai eleinte a vidéki keresztény missziók és a misszionáriusok voltak. Később a vasútépítéseken dolgozó nyugatiakat és nyugati árukat forgalmazó boltokat is megtámadtak. A felkelés 1900 nyarára elérte Pekinget. A császári udvar által is hallgatólagosan támogatott kínai felkelők két hónapig tartották blokád alatt a főváros külföldi diplomaták számára elzárt negyedét.

1896 óta a közös külügyminisztérium döntése értelmében a Monarchia is rendelkezett Pekingben követséggel, noha az Osztrák-Magyar Monarchia kínai jelenléte a 19. században jelentéktelen volt. Az 1869-ben megkötött pekingi szerződés jelentette a Monarchia és Kína között a diplomáciai kapcsolatok felvételét. A szerződést követően osztrák-magyar főkonzulátus nyílt Sanghajban, Hongkongban pedig már az Osztrák-Magyar Monarchia létrejötte előtt is működött osztrák képviselő. A Monarchia a 19. század második felében csupán néhány osztrák és magyar üzletember révén rendelkezett érdekeltségekkel Kínában, elsősorban Sanghajban és Hankouban, ám az áruforgalom összértéke olyan csekély volt, hogy a statisztikákban 1893-ig fel sem tüntették.

Mikor a bokszeresek a fővárosban ostrom alá vették a követségi negyedet, az idegen hatalmak közös fellépésre szánták el magukat. A bokszer-felkelés leverésében nyolc ország egyesített hadereje vett részt. A Osztrák-Magyar Monarchia zászlaja alatt is felvonult négy hadihajó, mintegy ötszáz fős legénységgel, hogy a bokszer-felkelés elleni fellépéssel is javítsa pozícióit a világ legnépesebb országában. A viszonyok értékeléséhez: a szövetséges csapatok összlétszáma 62 ezer volt, ebből 20 ezer volt japán, 10 ezer orosz, 10 ezer német, 8 ezer angol, 6 ezer francia, 5 ezer amerikai és két és félezer olasz. A k. u. k. részvétel mégis sok vonatkozásban különleges és tanulmányozásra méltó. A csapatok részt vettek a pekingi követségi negyed védelmében, a tiencsini engedményes területekért folyó küzdelmekben, a takui erő ostromában, a Peking ellen vonuló szövetséges haderő kötelékében és a követségi negyed felszabadításában.

A modern haderő megsemmisítő vereséget mért a lázadókra. A felkelést lezáró, 1901. szeptember 7-én kiadott bokszer-jegyzőkönyv Kínát hatalmas jóvátétel megfizetésére kötelezte, továbbá az idegen hadseregek számára lehetővé tette, hogy Kína stratégiai fontosságú területein egységeket állomásoztassanak. A Monarchia követe részt vett a felkelés leverését követő béketárgyalásokon, részt vállalt a követségi negyed védelmét ellátó erők felállításában, végül, de korántsem utolsó sorban Ausztria-Magyarország 1901 februárjában közvetlen érdekeltséget szerzett Tiencsinben.

Az Osztrák-Magyar Monarchia egyetlen kelet-ázsiai „gyarmata”, az alig egy négyzetkilométer kiterjedésű Osztrák-Magyar Settlement (Telep) léte a külföld felé a Monarchia nagyhatalmi szándékainak komolyságát volt hivatott bizonyítani, miközben az osztrák és a magyar belpolitikában egyaránt neveltség tárgya volt (a magyar parlament ülésén a területszerzést egy képviselő például „birodalmi kisbirtokosság”-nak nevezte). Kína számára azonban azt jelentette, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia is bekerült azon hatalmak körébe, amelyek megsértették nemzeti büszkeségét, szuverenitását és területi integritását. Az Osztrák-Magyar Settlement 1917-ig állt fenn. Ekkor Kína az antant hatalmak oldalán belépett az első világháborúba, hadat üzent a Monarchiának, és visszavonta a tiencsini engedményes területre vonatkozó bérleti szerződést.

Ausztria-Magyarország kínai jelenlétének ma már csak néhány nyoma van. Tiencsinben, a Haj folyó keleti partján, az egykori Osztrák-Magyar Settlement területén a modern város terjesz-

kedésének két kivétellel minden épület áldozatul esett. 2004 nyarán az egykori tiszti klub impozáns épületét teljesen lepusztult állapotban találtam. Az addigra kiürített háromszintes ház minden helyisége korábban évtizedeken át egy-egy kínai családnak adott otthont. A Monarchia konzulátusának épületét azonban az elmúlt években helyreállították, és két másik nyugati stílusú villával, Juan Si-kaj, a császári tábornokból lett köztársasági elnök, valamint Feng Kuo-csang tábornok egykori rezidenciájával együtt „Osztrák Üzleti Negyed” áldotak meg belőle. Az épületen a Kínai Népköztársaság zászlaja lobog, a folyó felőli homlokzatot Johann Strauss aranyozott domborműve díszíti, és Strauss szobra az előtérben, az épület történetét bemutató kiállítás bejáratánál is ott áll.

Az Osztrák–Magyar Monarchia pekingi követségének épülete a felek megállapodásának értelmében 1949-től, a Kínai Népköztársaság megalakulását és a magyar–kínai kapcsolatok felvételét követően a magyar nagykövetségnek adott otthont egészen 1968-ig, a kulturális forradalom idejéig. Jelenleg az épületben a Kínai Külügyi Intézet működik. A lépcsőházban, ahol egykor Ferenc József szobra állt, jelenleg üres a fal, sem Mao, sem más kínai vezető nem foglalta el az osztrák császár és magyar király helyét.

Magyarországon a bokszer-felkelésben való magyar részvételre mindössze a Budai Várban, a Hadtörténeti Múzeum bejárata előtt álló két mandzsu ágyú emlékeztet, amelyek a háborút követően II. Vilmos császár ajándékeként kerültek Budapestre.

Ausztriában az emlékek száma jóval nagyobb, és a levéltári iratok mennyisége is tekintélyes. A két fiatal bécsi kutató, Georg Lehner és Monika Lehner az utóbbi anyag feldolgozására vállalkozott, kötetében főként a levéltári dokumentumok elemzését adta közre.

Néhány munka megjelent már a témában, köztük például Gerd Kaminski és Else Unterrieder *Wäre ich Chinese, so wäre ich Boxer* című kötete, amely a k. u. k. pekingi követségének mindennapjait mutatja be korabeli naplók, levelek és más levéltári dokumentumok alapján, valamint a Peter Jung által összeállított *Sturm über China* című mű, amely szintén korabeli források felhasználásával ismerteti a Monarchia kínai akciójának részleteit. Magyarul eddig egyetlen szerző, Józsa Sándor foglalkozott e történettel az 1966-ban megjelent *Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia* című könyvében (a könyv vonatkozó fejezetét egyébként a nyolcvanas években kínaira is lefordították).

Georg Lehner és Monika Lehner munkája szinte kizárólag osztrák levéltári forrásokra (elsősorban a bécsi Kriegsarchiv és a Haus-, Hof- und Staatsarchiv iratanyagára), valamint korabeli német nyelvű sajtóanyagra és a résztvevők nyomtatott formában megjelent írásaira épül. A kötet a fent említett kapcsolatok minden vonatkozását a legapróbb részletekbe menően ismerteti; összefoglalja, és egyben kiegészíti a témában eddig megjelent munkákat. Részletesen bemutatja a Monarchia egységeinek részvételét a szövetségeseik 1900 nyarán, Cseli tartományban folyó hadmozdulataiban, az osztrák–magyar haditengerészet jelenlétének részleteit a pekingi követségi negyed 1900 nyarán bekövetkezett blokádjától a hadiesemények 1901 januárjában történt lezárásáig, a Monarchia diplomatáinak részvételét a Kína és a külföldi hatalmak között zajló békétárgyalásokon, külön fejezetet szentelve a tárgyalásokról szóló és a tárgyaló feleket bemutató osztrák–magyar diplomaták beszámolóinak. Több fejezet foglalkozik az Osztrák–Magyar Haditengerészet kelet-ázsiai különítményének tevékenységével és hétköznapijaival. Az utolsó fejezet a tiencsini Osztrák–Magyar Settlement létrejöttének körülményeit és a Monarchia pekingi követségének újjáépítésével kapcsolatos kérdéseket tárgyalja.

A könyv erénye, hogy rendkívül bőséges forrásanyagra épül. Némileg ugyan egyoldalúvá teszi a munkát, hogy a kínai viszonyokat és a nyugati nagyhatalmak Kína-politikáját szinte kizárólag a korabeli osztrák irat- és sajtóanyag prizmáján keresztül mutatja be, még a magyar vonatkozásokat is csak elvétve említi, de ha a kínai források feltárásával és feldolgozásával később kiegészül, összevethető lesz, akkor hosszabb távon is biztonságos útmutatóként szolgálhat a Kína-kutatóknak. A nagy terjedelem az anyag gazdagságát bizonyítja, és „elcsábítja” a szerzőket, akik olykor elvesznek a részletekben. A vasos kötet olvasójának hiányérzete marad a folyamatok átfogó elemzése, a hatalmi viszonyok és nemzetközi politikai megfontolások bemutatása kapcsán. A kötet tartalmi bőségéhez, forrásgazdagságához képest a képanyag meglehetősen jellegtelen, a korabeli fotóknak sokszor még illusztratív szerepük sincs. Mindezek ellenére a kötet jó szívvel ajánlható a téma iránt érdeklődők figyelmébe.

Romsics Gergely

MÍTOSZ ÉS EMLÉKEZET

A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában

L'Harmattan, Budapest, 2004. 205 o.

Már a kötet címe is sejteti, hogy nem hagyományos történeti feldolgozással van dolgunk. Romsics Gergely kötete nem a múlt egy szeletének megismerését tűzte ki célul, hanem a történelem egy sajátos ábrázolási formájának, a visszaemlékezésnek a sokoldalú feltárását a történetfilozófia, a tudásszociológia, a kulturális antropológia, a lélektan, a társadalompszichológia és egyéb tudományok legújabb (és helyenként régebbi) eredményeinek az értő felhasználásával. Valójában a Habsburg Birodalom felbomlása csak háttér ad e műfaji elemzés kivitelezéséhez. Előrebocsátható, hogy a könyv általam talán egy kissé leegyszerűsített üzenete az, hogy a még szakmai körökben sem teljesen elutasított közhiedelemmel ellentétben az emlékirat nem alkalmas történeti tudásunk gyarapítására még akkor sem, ha a legtöbb szerző a közvetlen tapasztalás okán kimondva, kimondatlanul a múlt hiteles tanújának tekinti magát, illetve írásművét. Hiszen, amint a szerző kimutatja, az emlékirat nem feltétlenül egyedi munka, hanem egy emlékező közösség terméke, amely a jelen ígéryeinek megfelelően a kulturális múlt egy bizonyos kánonjának a megszilárdítását, kialakítását végzi el sajátos nyelvi eszközökkel, retorikával és a cselekménybe öntés speciális stratégiáival és ily módon nem lehet alkalmas a múlt „objektív” megismerésére – ha ilyen egyáltalán lehetséges. Romsics szavaival tehát az általa meghatározott szempontok szerint kiemelt emlékezések „mint a csoportidentitás forrásszerű lenyomatai válnak különösen érdekessé”.

A kötet első fejezete az elemzés elméleti és módszertani kereteit adja meg emlékezéspszichológiai és narratológiai szempontból. A kiválasztott minta emlékezéspszichológiai elemzésének alapját Maurice Halbwachs kollektív emlékezetéről szóló elmélete, illetve annak Jan Assmann által finomított modellje szolgáltatta. Eszerint az emlékezésfolyamatok csak társadalmi összefüggésekben értelmezhetők. Kimutatható az is, hogy a „kollektív emlékezet viszonylag szabadon kezel a múltat annak kanonizálása során.” Dolgozatában Romsics — mint kiderül, megalapozottan — megkülönbözteti a „kommunikatív” emlékezést a „kulturális” emlékezettől. Az utóbbi egy fajtáját, a „nemzedéki” emlékezést vizsgálja két, egymást követő generációhoz tartozó személyek memoárjai alapján, és ily módon igyekszik meghatározni a kiválasztott elitcsoportok „közelmúlt-ra vonatkozó kollektív emlékezetének sarkalatos pontjait és az ezekből összeálló elbeszélést”. A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy a kettő nem választható el tökéletesen, hiszen a megélt múlt idővel „történelemmé lényegül át”. A szövegek elemzésénél Romsics Hayden White módszerét követte, mely szerint a szövegekben „mindig benne rejlik a cselekményesítés modellje”. Emellett Romsics célul tűzi ki az érvelés szerkezetének a meghatározását, amely lehetővé teszi, hogy megnézzük, vajon „a cselekményforma, az érvelési mód, valamint a világnézeti meghatározottság megválasztása együtt jár-e valamelyik csoporthoz való tartozással”. Ezzel a szerző elfogadja, hogy a történelem leírása egymással versengő elbeszélésekből áll, amelyek a valóságos benyomását keltik. Ezen a ponton nem ártott volna elmondani, hogy több történész, illetve történetfilozófus vagy elveti, vagy lényegesen finomítja ezt az álláspontot (lásd erről: Alan *Munslow*: *Deconstructing History*, Routledge, London 1997). Paul Ricoeur Roland Barthes, Clifford Geertz és mások alapján a szerző a csoportok emlékezetét a nyelveik feltárásával is elemzi, hiszen az ideológia eleme egy jelrendszeren, vagyis a nyelven keresztül válik megközelíthetővé. De a nyelv nem egyszerűen letükrözi használóját, hanem vissza is hat rá, sőt a nyelv nem is lehet semleges. Romsics Edward Sapirt idézi: „A világgépet jelentős mértékben a nyelv határozza meg.” Barthes hozzáteszi: az eszmerendszerek saját nyelvhasználattal rendelkeznek, és a rendszerek között néhez az átjárás. E jelenség azt jelenti, hogy az egyéni tapasztalat kollektív, vagyis mások által ismételhető módon kerül rögzítésre. Vagyis egyazon csoport egyazon nyelvet használ, végső soron tehát, ha jól értem a gondolatmenetet, az egyes csoportoknak külön-külön múltjuk van. Romsics az általa bemutatott szempontok, illetve a versengő nyelvi univerzumok tételének munkahipotézisként történő elfogadása alapján sorolta be csoportokba a visszaemlékezéseket szerzők, nyelv és cselekmény szerint.

E felosztás szerint három csoport került megkülönböztetésre a Monarchia bukását és annak következményeit bemutató memoáriradalmon belül. E három csoport múltábrázolását mutatja be a kötet középső része. A Romsics által ó-osztráknak elnevezett, a dinasztíához és a mo-

narchiához kötődő csoport a felbomlást „nemcsak korszakhatárnak, de úgyszólván eltérő világot elválasztó szakadéknak vélte”, és ők éltek meg azt a letragikusabban. E szerzők, magukat a múlt részének tekintve, a Monarchia összeomlását követő korszakot nem mutatják be. Munkáikban a letűnt birodalmi éra szinte aranykorra magasztosul. Bár e csoport tagjai etnikai szempontból túlnyomórészt német-osztrákok, a más nemzetiséghez tartozók csoporttudatuk révén hasonlóan viselkedtek, hiszen „a nemzetek feletti birodalom tudatához kötődtek”, Szerintük a Monarchia küldetését teljesített: negatív értelemben „a barbárságtól való megóvást”, pozitívan pedig „ideális keretet biztosított a fejlődés számára.” Jellemző e csoportra, hogy a Monarchiát többé-kevésbé Ferenc József személyével azonosította, aki viszont minden kritikán felül állt. Ennek kapcsán a szerző kimutatja, hogy az agg császár háborús felelősségét nem említik, holott a történetírást ennek az ellenkezőjére jutott. Erdekes ellentmondás, hogy Romsics ebben az esetben etalonként használja a saktörténetírást — ráadásul a jó tollú, de nem éppen a gondolati mélységéről ismert A. J. P. Taylort — annak ellenére, hogy a bevezetőben elfogadta, hogy az nem több egymással versengő narratíváknál (amely egyébként nem vet számot a történelemhamisítás problémájával). Romsics feszültséget vél felfedezni abban, hogy miközben Ferenc Józsefet a *greise Monarch* jelzővel aposztrofálják, amely szerinte „az elmúlás, a csendes, hosszú agónia asszociációját hívja elő”, a szövegek a Monarchia bukását igyekeznek váratlanoknak, azaz tragikusnak beállítani. Vagyis, az egyik érvényteleníti a másikat, amit a szerző az emlékezők múlthoz fűződő ambivalenciájával magyaráz. Mindez a poetikus és analitikus elemek keveredését mutatja, amely végső soron a félmúltat „ritualizált, távoli múlttá” formálja. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy bennem az ősz szó nem kelti az egyébként nem feltétlenül csendes agónia asszociációját, talán lassan őszbe fordul életkoromnál fogva, ami újabb adalék lehet a szövegértelmezéshez. Ezzel szemben a Monarchia összeomlásával szoros összefüggésbe hozható katonai vereség felelőssége alól a visszaemlékezők kivesszik a vezérkari főnököt, Conrad von Hötzendorfot, akiről „azt a történelmi alakot formálták meg, aki a leginkább szükséges volt annak bizonyítására, hogy a Monarchia nem korhadt el menthetetlenül: az életerős hős”.. Ily módon Conrad személye hozzájárulhatott az elbeszélés koherenciájának megőrzéséhez, amelyet kikezdett a „bukás tragikumának és az elmúlás elégikuságának egymás mellett megjelenő narratívuma”, írja Romsics. Rámutat a szerző, hogy miközben az emlékezők által bevett tényekből leírható lenne a bukás története, ehelyett az összeomlást megmagyarázhatatlan tragédiaként mutatják be, ami viszont feszültséget okoz a szövegben. Talán nem meglepő, hogy a bomlás okaként belső jelenségeket, így például a nemzetiségi konfliktust a belügyekben jártas szerzők, míg a külsőket a külügyekben járatosak nevezték meg. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáért azonban leggyakrabban a magyar felet tették felelőssé. Az ó-osztrák szerzők önnön identitásukat feladva a Monarchia sorsával azonosították magukat. Átjárhatatlan szakadékat teremtettek régi és új világ között, az ó-osztrák identitás nem tudott tovább létezni és új identitást volt kénytelen választani, írja a szerző.

A magyar politikai elit memoárjait tárgyalja a harmadik fejezet. Ebben a szerző arra keresi a választ, hogy a magyar politikai élet elitjéhez tartozó szerzők miként értelmezték az 1918–1920 közötti eseményeket, milyen összefüggéseket láttak a forradalmak, illetve a békediktátumok között, hogyan értékelték a magyar állam születésének körülményeit. Romsics szerint ez az irodalom bizonyos megkötésekkel két nagy elbeszélés segítségével idézhető fel: az egyik a forradalmat „tragikus botlásnak” tekintőké, a másik pedig azok résztvevőié. A dualista Magyarország ábrázolását összefoglalva Romsics megállapítja, hogy a magyar emlékiratok horizontja szűkebb volt az osztráknál, főleg a magyarországi történésekre összpontosított, a dualizmusról vagy nem adott általános értékelést, vagy mellette foglalt állást. A nemzetiségi kérdésről, valamint a szociális problémákról vagy hallgatott, vagy politikai mítoszok szerint írta le, bár a minta alól voltak kivételek. Az 1918-as események árnyaltabb megítélés alá estek: a jobboldali diskurzuson belül egy mérsékelt csoport a Monarchia végkimerüléséről ír, míg a radikálisabbak az agitátorokat és a defetista politikusokat tették felelőssé. Borovicsény Aladár a forradalom „hátbátámadásáról” értekezett, Tormay Cecil és Szurmay tábornok pedig „csendes, alattomos aknamunkáról”, vagyis felmerült az általában Németországból ismert tördőfés motívum. Ugyanakkor Romsics megállapítja, hogy az érzelmileg az ó-osztrák csoporthoz legközelebb álló magyar szerzőktől állt a legtávolabb az összeesküvés-elméletek megalkotása. Ők váltak a szabadelvű konzervatív örökség hordozóivá. Ezzel szemben a szélsőjobboldali radikális nacionalista irányzat vette át a tördőfés-legenda egyes elemeit. Romsics ugyan tördőfés-*elmélet*ről ír, de az a fogalom aligha használható ebben az összefüggésben, helyette a bevett legenda szót javaslom. Végső soron tehát arra a nem túlságosan

forradalmi megállapításra juthatunk, hogy a bukáshoz vezető események értelmezését döntően befolyásolta a visszaemlékező politikai beállítottsága.

Egyes baloldali szerzők, mint például a szociáldemokrata Böhm Vilmos úgy vélték, hogy a katonai összeomlás nyomán keletkező forradalmi áramlat ropantotta össze az Osztrák–Magyar Monarchiát, a történelmi Magyarország felbomlása pedig a reformok megkésettége miatt következett be. Ezzel szemben állt az uralkodóvá vált jobboldali diskurzus vélekedése szerint a történelmi Magyarország „életképes volt, és csupán egy tragikus történelmi félreértés okozhatta megcsönkítését”. A jobboldali értelmezők tragikus színben értelmezték a forradalmi korszakot, sőt „az egyenes következményként felfogott Trianonnal együtt a kollektív emlékezet leginkább kiemelt, a politikai tudattal közvetlen kapcsolatban álló terébe került”. Ezzel az állítással szemben fogalmazódott meg a baloldali polémia, amely igyekezett megcáfolni az összeesküvésre, a hadsereg szétzillesztésére, az antant Magyarország ellen fordítására és a kommunista hatalomátvételre vonatkozó vádakot. Romsics megjegyzi, hogy a tőkés imperializmus és a szociális demokrácia éles szembeállításra az a pont, ahol a leginkább nyilvánvalóvá válik a „baloldali” diskurzus aránytalansága. Szerinte „ez az aránytalanság a marxi nyelv jellegzetes kifejezéseit felhasználó emlékiratok túlsúlya” a baloldali-demokratikus csoportban. Marxista ihletésű munkákban ez aligha meglepő, bár hozzáténném, hogy a „tőkés imperializmus” fogalma liberális gondolkodóknál is felmerült, vagyis használata nem indokolható a „progresszív-liberális” szókinccs hiányával, mint ahogy a kötet szerzője állítja (a liberalizmus imperializmus-elméletéről lásd: *George Lichtheim: Imperialism.* Praeger, New York, Washington 1971). A jobboldali szerzők visszaemlékezéseit, amelyek az összeesküvést, a defetizmust, a dilettantizmust és a kommunisták hatalomra segítését róják föl az őszirózsás forradalom bűnéül Romsics a politikai invektíva kategóriájába sorolja. Hiányolja a „mélyebb okok” feltárását, bár az általa figyelembe vett Hayden White kategóriái szerint a történetírás nem minden érvelési módja feltételez kapcsolatot egyes történelmi események között.

Akárcsak az ó-osztrák esetben, a magyar visszaemlékezésekben is található olyan történelmi szereplő, „aki összesűriti azokat a tulajdonságokat, amelyekkel a szerzők az egyes rendszereket felruházní kívánták” (emblematisz sűrités). Két ilyen személyről van szó, Tisza Istvánról és Károlyi Mihályról. Tisza Istvánnál, jegyzi meg Romsics, a kritikák elsősorban „az invektívák hagyományának megfelelően jelképes szerepére koncentrálvá leghangsúlyosabban mindig egész politikáját és emberi habitusát vették célba általános érvényű megfigyelések és illusztratív jellegű anekdoták egymás mellé helyezésével”. E fontos megállapításból az következik tehát, hogy a máig is élő Tisza-kép kialakulása politikai indíttatású volt. Hasonló a helyzet Károlyival, akinek a személyt Romsics megállapítása szerint plasztikus ellenségkép kialakítására használták a bűnbakkérés mechanizmusán keresztül.

Az osztrák-német emlékező közösséggel foglalkozik a negyedik fejezet. Őket leginkább az különbözteti meg a másik osztrák kategóriától, hogy nem húznak éles választóvonalat a Monarchia szétesése előtti, illetve utáni időszak közé. Az etnikai értelemben vett osztrákok sorsát próbálták személyes élményeik révén értelmezni. A jobboldal, illetve a szociáldemokrácia világnézeti különbségei Romsics olvasatában nem a birodalom bukására és végórájára vonatkoztak, hanem Ausztria két évtizedes történetének értelmezésére. Éles választóvonal húzódtott a nagynémet érzelmű szélsőjobb, illetve a keresztényszocialisták között, melynek a szerző szerint az lehetett az oka, hogy az utóbbiak igyekeztek a múlt és a jelen közötti kontinuitás alapján életképes osztrák-német tudatot kialakítani.

Az osztrák-német szélsőjobb értelmezése szerint a Monarchia széthullása az akarati hiányában történt, melynek magyarázata a Monarchia saját német jellegének a feladásában rejlett. Ebben az értelmezésben felmagasztosult az ó-osztrák bírálóat tárgyává lett meggyilkolt trónörökös, Ferenc Ferdinánd szerepe, aki német küldetését hajtott végre. Hiszen, ahogy a kötetből megtudjuk, a szélsőjobb szerint a német jelleg megtagadása tette lehetővé a magyar befolyás megnövekedését, ami alkalmatlanná tette a birodalmat, hogy ellenálljon a szláv „imperializmusnak”. Ugyanakkor az osztrák szélsőjobb, illetve baloldal alapjaiban egységesen szemlélte a Monarchia felbomlását, és a folyamatot természetesnek vagy szükségszerűnek fogta fel. Romsics magyarázatában ez a „pártszimpátiákon messze túlnyúló közös jellemző leginkább a nemzeti-etnikai perspektíva internalizálásával” magyarázható. E két irányzat negatív értékelésével szemben a keresztényszocialisták „a Monarchiát olyan belső problémákkal küszködő államként látták, amely azonban az utóállamokra számos értéket is hagyományozott”. Ellentétben a másik két csoporttal, ők „az első” és a „második” Ausztria közötti folyamatosság feltételezésével igyekeztek megtalálni az

autentikus osztrák hagyományt ez pedig az osztrák államiság megerősítését szolgálta. A Habsburg birodalom a legitimitáció forrásaként szolgált. Romsics ellentmondásba keveredik, hiszen egy helyen bemutatja, hogy az osztrák szociáldemokraták az Anschluss talaján álltak, de a 116. oldalon arról ír, hogy a szociáldemokrácia „a nemzeti függetlenség alapjára” helyezkedett. Így a 100. oldalon Romsics közli, hogy Karl Renner és Otto Bauer is az Anschlusst tartotta az egyetlen járható útnak”, sőt korábban, a 103. oldalon kifejti, hogy Renner még azt sem utasította el egyértelműen, hogy a német egység a nemzetiszocializmus árán jöjjön el. A keresztényszocialisták eltérő álláspontjának a Habsburg örökséget illetően pontosan akkor van értelme, ha a függetlenség talaján szembehehelyezkedik a német egységet akaró irányzatokkal. Érdekes módon azonban, ellentétben a magyar helyzettel az osztrák államiság megeremtésének a korszaka az emlékezés konszenzusos területe lett, a politikai csatákat általában nem vetítették vissza a múltba, hiszen a szerzők „az összetartozás és a küldetésudat mitológemáit kívánták kialakítani”. Ezzel magyarázható, hogy a szélsőjobb egy „második szociáldemokráciának” és nem a párt hivatalos képviselőinek tulajdonította a belső front moráljának állítólagos aláadását.

Elméleti jellegű értekezést taláunk az ötödik fejezetben, mégpedig a visszaemlékezések poétikai elemeiről. Romsics felteszi a kérdést, hogy milyen irodalmi eljárások, írói technikák fedezhetők fel a memoárokban, amelyek nem egyeztethetők össze a tényfeltárással és az olvasót érzelmi-ideológiai azonosulásra készítetik. Holott kis kivétellel a szerzők objektív tényfeltárást ígérnek, a szemtanú hitelségét a történelmi tényfeltárással, párosítva. Ezzel szemben, ahogy Romsics nagyszerű elemzéssel kimutatja, a memoár-irodalom az irodalom műfajából ismert időstruktúrával él. Így például az ó-osztrák szerzők az időkezelés mitikus módját használják. Számukra „a megállt idő értéként jelenik meg, hiszen a világháború óta újból mozgásba hozott világidő kevés pozitív változáshoz vezetett”, írja a szerző. Jelentéshordozó szerepe van a megnevezéseknek: Ciszlajtánia például a válság metaforája, Ó-Ausztria viszont az eszmeként létező állam jelölője.

Mindhárom csoport szövegei arról tanúskodnak, hogy a szerzők az egyéni élmény rögzítése mellett igyekeztek átvenni a hozzájuk legközelebb álló elbeszélő sémákat és kanonizált szövegelemeket. Eszközszere emlékeztető yáltak, amennyiben a hatalom birtokosai fegyvernek tekintették egy nyilvánosság előtt zajló küzdelemben. Kitént, hogy „az emlékezés folyamán olyan szövegek keletkeztek, amelyek a fikció számos megkülönböztető jegyét viselik magukon”. Ez lehet Romsics kötetének érvekkel alátámasztott legfontosabb tanulsága.

Végül néhány kritikai észrevétel. Az óosztrák csoport elemzésénél hiányolom annak a személyes perspektívának a figyelembe vételét, hogy nem feltétlenül ők írták ki magukat a történelemből, hanem a történelem írta ki őket saját magából. Hiszen lehetett-e a jövőképe egy vesztes háború tábornokának, egy összeomlott birodalom magas rangú, az egész karrierjét annak szentelő bürokratának? Bár a szerzőnek nem célja, hogy feltárja a Monarchia szétesésének okait, témaválasztásánál fogva nem kerülheti el, hogy ne reflektáljon rá. Mindjárt a bevezetőben Jászi véleményét idézi a „szerves folyamatról”, holott ha komolyan veszi saját eredményeit, márpedig miért ne tenné, akkor Jászi álláspontja nem lenne besorolható a történelmi megállapítások, kutatási eredmények közé. Bár e bevezetőben Romsics néhány címszóban ismerteti az eltérő, és egymást kizáró álláspontokat, a szövegből később kiderül, hogy álláspontja szerint a Monarchia felbomlását mélyen fekvő, belső okok magyarázzák. Legalábbis erre utal az a 45. oldalon tett megállapítása, hogy „a bukás elkerülhetetlenségét csak jóval később ismerték fel” – vélhetően az óosztrák szerzők. Am ha a kontrafaktuális érvelés technikájával élünk, és kivesszük az elvesztett első világháborút a bukás lehetséges okai közül, akkor el kell gondolkodnunk azon, hogy az 1913-as, tehát háború előtti állapotok valóban az összeomlás felé mutattak-e, vagy sem. Azt sem egészen értem, hogy miért veszi át kritikátlanul Bernard Michel nyilván tarthatatlan álláspontját, miszerint „lehetetlen szétválasztani az okokat és koherensen érvelni valamelyik különös jelentősége mellett”. Ezzel ahhoz a nihilista állásponthoz jutunk el, hogy semminek nincsen közvetlen oka, tehát a történelmi elemzés értelmét veszti. (Az ok-okozati összefüggés történetírói problémájáról lásd: *E. H. Carr: Mi a történelem? Századvég, Budapest 1993*).

Romsics stílusa egyenletlen. Megvallom, nemigen tudtam értelmezni a következő mondatot: „A tudásszociológia a személyes tapasztalatokat és értelmező sémákat átjárható elemekből felépülő rendszerré alakító folyamatot interszubjektív szedimentációként ismeri, melyen »a tapasztalásoknak az életrajzi hasonlóság következtében a közös tudat szférájába történő áthelyeződését« érti.” (21–22. o.) Hasonlóan zavarba ejtő a következő ötsoros is (54–55. o.): „Kiváló példa erre az eljárásra (mármit az azonosságvesztésre – B. L.) a jeremiádokat idéző zárófejezet Rudolf Sieghart szemleírásából, amelyben a szerző a *'Nichts bringt das Verlorne zurück'* ('Semmi sem hozza vissza azt, ami elmúlt') mondat önálló bekezdésként történő anaforikus szerepeltetésével ráolvasásszerű, mágikus-ri-

tuális hatást keltve idegeníti el a nagyon is a közelmúltat a teljességgel más lényegüként felfogott jelentől." Nem képzelhető el hogy az említett úr egyszerűen nosztalgiával emlékezett addigi életének színterére? Egy helyütt azt írja Romsics, hogy „az emlékezésfolyamat viszonylag öncélúnak, pontosabban a múlt felé irányulónak mondható.” (90. o.) Nehezen tudok más irányt elképzelni az emlékezésnek, ezért nem értem, mitől öncélú. Nyilvánvalóan nyelvtanilag hibás a 149. oldalon az a közlés, miszerint „Ebben az esetben ugyanis az emlékezet nem logikailag szabályozott, hanem érzelmi alapú asszociációs útja a forrás és nem a magyarrázó-szemléltető érték alapján hozott tudatos, didaktikus célú döntés.” Szerkesztői odafigyeléssel ezeket és az ehhez hasonló mondatokat ki lehetett volna szűzni. A Romsics által használt szakirodalom nyelvezete nem mindenki számára hozzáférhető, de nagyobb odafigyeléssel hétköznapiabb nyelvre minden bizonnyal lefordítható. Ez pedig elősegítette volna a szerző által elmondottak világosabb kifejtését. Így pedig elveszik Romsics mondandójának egy része. A kötet függelékében megtaláljuk a felhasznált mintegy 100 szerző rövid életrajzát, ami önmagában is komoly teljesítmény. Ugyanakkor a kiadó mulasztása, hogy e fontos könyv névmutató nélkül jelent meg.

Mindent összevetve Romsics Gergely nehéz feladatot oldott meg, mégpedig sikerrel. Könyve pályakezdő voltát meghazudtolóan hatalmas tárgyi tudáson és nyelvismereten alapuló, szokatlanul széles kitekintésű, komoly elemző képességről, nagy történelmi tehetségről tanúskodó munka.

Borhi László

A. N. Szaharov

ROSSZIJA: NAROD, PRIVATYELI, CIVILIZACIJA

Moszkva, Insztitut rosszizskoj isztorii RAN, 2004. 956 o.

OROSZORSZÁG: NÉP, URALKODÓK, CIVILIZÁCIÓ

A történész mindig saját korának a terméke, ennél fogva ilyen vagy olyan mértékben tükörképe is. Arra azonban már korántsem képes minden történész, hogy korát meg is értse és értelmezze, hogy megismerje történelmi gyökereit, hogy a múltat genetikusan kapcsolja a jelenhez, hogy ezt a kapcsolatot feltárja és meg is magyarázza. A történelmi folyamatok tanulmányozásakor nem minden történész jut el odáig, hogy a történelmi fejlődés számtalan aspektusának összetett és dialektikus fonadékát kibogozza, hogy elkészítse a tanulmányozott jelenségek horizontális és vertikális metszetét, átfogó képet alkosson róluk. Mindezen kívül, nem sok olyan történész akad, aki el tud szakadni a dogmatikus sztereotípiáktól, nem mindegyikük látja úgy a történelmet, mint „az emberrel foglalkozó tudomány”-t, amely feltárja valóságos igényeit, pszichológiáját és mentalitását, a történelmi haladást pedig nem úgy fogják fel, mint az élet minőségének emelkedését, a társadalom anyagi és szellemi alapjainak tökéletesedését. Ez a fajta humanista irányultság csak most vág magának utat az orosz tudományban.

A. N. Szaharov új könyve, az *Oroszország: nép, uralkodók, civilizáció* azonban e képességek teljes arzenáljáról tanúskodik, amellel kiemelkedik tartalmi gazdagságával és újfajta megközelítési módjával.

A könyv szerzőjét legfőbb elvként a történetiség vezérelte, az a konkrét megközelítésmód, amely a történelmi jelenségek és események lényegét közvetlenül ragadja meg. Szaharov a történelem megismerése érdekében feltétlenül fontosnak tartja, hogy tudományos magyarázatát adja a világszemlélet mibenlétének, jellegének, lehetőségeinek és fejlődésének. Abból a feltevésből indul ki, hogy a tudományos sztereotípiák változása, aminek manapság éppen aktualitása van a tudományban, nem a divatos elképzelések végeredménye, hanem a megváltozott világ visszatükröződése, mert vele együtt változik az ember és változik a tudata. Ebben nyilvánul meg a történetiség lényege, ez irányítja a világ tudományát is. Mint ahogy Lucien Febvre francia történész híres aforizmája tartja: „Nincs visszaút a múlthoz, nincs visszaút saját magunkhoz.”

Szaharov monográfiája komplex tudományos mű. Oroszországot úgy tekint, mint alkotórészeinek, népének, vezetőinek és civilizációjának a szerves egységét. Az orosz történetírásban nem lelhető fel olyan mű, amely a hatalmat és a népet, a reformot, a politikát és a kultúrát egymás kölcsönhatásaiban vizsgálja. Ez az első ilyen munka.

A monográfia vezérfonala: Oroszország történelmi útja, civilizációs felemelkedése. Szaharov annak a híve, hogy a történelmet a civilizáció felől közelítse meg. Abból a feltevésből indul

ki, hogy minden ország, köztük Oroszország, minden régió és földrész történelmi fejlődésében hasonló szakaszok figyelhetők meg, amiket ugyanakkor a konkrét történelmi körülmények is meghatároznak. Emellett a világ civilizációs fejlődése során minden ország és minden nép a maga megismételhetetlen módján járul hozzá az emberiség történelméhez. A kötet szerzője szükségesnek tartja, hogy az emberiség és Oroszország történelmi korszakolásában a területi-időbeli és tematikus-civilizációs elveket, valamint az aszinkron megközelítésmódot vegye alapul. A civilizációs feltételekre a technológiai, gazdasági és társadalmi fejlődés, a társadalom politikai megszervezettségének a foka, a kultúra és az életmód színvonala, az etnikai és vallási sajátosságok nyomják rá bélyegüket. Ezeknek a megváltozása magával hozza az emberek életszínvonalának, anyagi és szellemi fejlődésének a megváltozását, a személyiség tökéletesedését, a civil társadalom kialakulását és gyarapodását.

Az orosz történelem modelljét a monográfia úgy tekinti, mint a világtörténelem alapvető korszakainak a megisméltődését, módosulva a megfelelő oroszországi sajátosságokkal és azokkal az univerzális és sajátos hatásokkal, amelyek kelet-európai és eurázsiai oldalról érték. A könyvben külön hangsúlyt kap a történelmi fejlődés földrajzi, demográfiai, kolonizációs, geopolitikai, társadalmi-gazdasági, személyi-pszichológiai tényezőinek civilizációs szerepe. A szerző helyesen állapítja meg, hogy jó pár ilyen tényező, különösen a földrajzi és a demográfiai, a forradalom előtti orosz történetírásban hagyományosan meghatározó szerepet játszott, a szovjet tudomány viszont nem tulajdonított nekik különösebb jelentőséget; a társadalmi-gazdasági és osztálykritériumok gyakorlatilag kizorították a geopolitikai és a személyi-pszichológiai szempontokat. Márpedig tekintettel kell lenni ezekre a tényezőkre, mert külön-külön mindegyiknek megvan a maga civilizációs küldetése. Szaharov voltaképpen visszahozza az orosz történetbe a geopolitikai kérdést. Nála az orosz állam — az Ősi Rusz és a Moszkvai Nagyfejedelemség, az Orosz Birodalom és a Szovjet Állam — konkrét történelmének bemutatása együtt jár a geopolitikai folyamatok szerepének feltárásával az államiság kialakulásában.

A könyv legfőbb tudományos érdemei azok a fejezetek, amelyeket a szerző az orosz vezető réteg, a hatalom és az ellenzék, az oroszországi alkotmány- és reformtervezetek vizsgálatának szentel. Szaharov az „alternatívák elméletének” a híve, szemben a történelem determinisztikus magyarázatával. Joggal gondolja úgy, hogy ha az Oroszország történelmében valóra nem vált alkotmánytervezeteket vizsgálja meg közelebbről, akkor lehetőséget kap rá, hogy „tágabb határok között világítsa meg az ország politikai palettáját”, az orosz történelem egészének lényegi vonásait, „drámai komplexitását”, amely a történelmi fejlődés különféle hosszan tartó és változó körülményeinek a hatására alakult ki. A Kurbszkij, I. Ál-Dmitrij, V. V. Golicin, az 1730-as „verhovnyik”-ok, M. M. Szperanszkij, N. N. Novoszilcev fejlődést célzó, különféle törekvéseit, a dekabrista mozgalmat, azután N. H. Bunge, Sz. Ju. Vitte, P. A. Sztolipin, M. T. Lorisz-Melikov és mások elképzeléseit úgy elemzi a monográfia, hogy szervesen beleegyezze a társadalmi-gazdasági és politikai struktúra szövedékébe, az adott kulturális színvonalnak megfelelően. A szerző végeredményben arra a következtetésre jut, hogy ezek az elképzelések nem álltak kölcsönhatásban a nyugat-európai tapasztalattal, hanem az orosz valóság szülte őket, az eurázsiai civilizációt „ikrözték magukban, még ha Oroszországra vonatkoztatva „figyelembe vettek is bizonyos, az általános civilizációhoz kapcsolódó európai paramétereket”. Megjegyzendő még, hogy az alternatív elképzelések túlnyomórészt képtelenek voltak elszakadni a „monarchikus liberalizmustól és a szűk nagybirtokos réteg liberalizmusától”, ez pedig eleve tehetlenségre kárhoztatta őket abban, hogy megváltoztassák az ország archaikus politikai berendezkedését. Ugyanakkor ezek a gondolatok bizonyosfajta „világnézeti robbanást” idéztek elő, és a kor adott keretei között lehetővé tették az alkotmányos, liberális törekvések, a civil és politikai szabadság, illetve civilizációs értékek elemeinek létrejöttét.

Oroszország történelme, államiságának kialakulása, politikai fejlődése nagy ívű kronológiai metszeten tárul fel a könyvben, a keleti-szláv ősközösségtől a 20. századig bezárólag. A szerző az orosz civilizáció jellemzőit és sajátosságait az orosz valóság konkrét körülményeire építve bontja ki: tekintettel van az ország területi kiterjedésére, a Nyugattól való lemaradására, a keleti hatások érvényesülésére, a fejlődés ütemének lassúságára, a fejletlen társadalmi struktúrára, a jobbágyrendszerre és hasonlókra. Ezeket a körülményeket összegezve magyarázza azután az autokrácia, a despotizmus, a mindenfajta önkényuralomra épülő politikai szerkezet és a rabszolgajobbágy rendszer kialakulását Oroszországban.

A monográfus ugyanezekből az okokból vezeti le igen szemléletesen az „orosz reform nehézkes útját” is. Az új polgári demokratikus viszonyok kifejlődését, a liberális-reformista eszmék társadalmi talajának kiszélesedését a könyv párban tárgyalja az önkényuralmi politikai rendszerrel,

a konzervatív nagyúri-földbirtokos osztály túlsúlyával és a harmadik rend lassú kialakulásával. A szerző szerencsés kifejezést idézve, az „újító és a visszahúzó erők között feszülő ellentmondások” az orosz reformerek sorsában „törték meg”. A műben markánsan jelenik meg az orosz reformátor típusa, az egyes reformerekről Szerperanszkijról, Kiszeljovról, Miljutyinról, Vittéről, Sztolipinről és másokról pedig remekül festett képet tár az olvasó elé. Az orosz reformalkotás jellegzetességét, hogy „a cári hatalom fénye villózik rajta”, és eredendően ragaszkodik a monarchiához, a monográfia meggyőzően magyarázza Oroszország civilizációs színvonalával, a Nyugat országaitól való lemaradással, az önkényuralomra épülő állam társadalmi, gazdasági, politikai rendszerének a begyepesedtségével és nehézkességével. Ezért volt az, hangsúlyozza Szaharov, hogy a reformátorok átalakulást célzó ábrándozásai optimális formáját az alkotmányos monarchiában vélték megtalálni, ugyanakkor ezzel teremtettek maguknak létjogosultságot. Szerperanszkijt, Reiternt, Bungét és Vittét, akik enyhíteni próbálták a monarchia önkényuralmát és a parasztok jobbágyállapotának szorítását, a konzervatív erők nyomására félreállították.

A kötet írója a reformáció problematikájának vizsgálatába *Reform és a társadalom*, majd „*Reform és a nép*” cím alatt bevonja az Oroszország szempontjából igen fontos és aktuális társadalmi tudat kérdését. A 16., 17. és 18. században a reformátorok eszméi még csak hívek egészen szűk körében találtak visszhangra, a 19. és 20. században azonban bonyolultabbá vált a társadalom rétegződése, ennek következtében pedig a lakosság politikai aktivitása is. Mégis, a nagyon alacsony politikai és általános kultúr szint, egy civilizált irányító apparátus és a „középosztály” hiánya, valamint a korrupció lényegében eleve reménytelenségre kárhoztatta a reformatori erőfeszítéseket. Itt kell megemlíteni, hogy az oroszországi reformalkotás és az ellenzéki gondolkodás kérdésköre az orosz tudományban első ízben itt kerül megvilágításra civilizációs és érdemi, több-síkú kontextusban.

Oroszország a történelem törvényei szerint él. Ezt a címet adta Szaharov a monográfia egyik fejezetének. Ez a megfogalmazás egyben kulcs is a 20. századi történelem, a szovjet periódus és napjaink problémájának a megértéséhez is.

A szovjet időszak és jelen korunk – a történész szakmai érdeklődésének különleges tárgya. A monográfia a szovjet történelem számos kérdését érinti: az ideológiát, a pártvezetést, a sztálinizmus természetét, civilizációs színvonalát és a szovjet államrendszer bonyolult ellentmondásait, a külpolitikai kérdéseket, a Szovjetunió önpusztításának okait, amit egészében úgy tekint, mint a „modern nacionalizmus tragikus törvényszerűségét”. Különösen figyelemre méltó azonban, hogy ezekre a kérdésekre nem a hagyományos feleleteket próbálja megadni. Hogy mennyire nem, arra kiváló példa a külpolitikai problematika feldolgozása, különösen pedig a *Háború és az 1939–1945 közti szovjet diplomácia* fejezet. Szaharov véleménye szerint a totalitárius állam mentalitása határozta meg ideologikus külpolitikáját is. Együtt kapott benne alapvető hangsúlyt a világforradalom és a dolgozók elnyomás alóli „planetáris” felszabadításának az eszméje, illetve az ország autoritárius állami és geopolitikai érdekei. A szerző az akkori szovjet állam külpolitikai feladatainak és nemzetközi helyzetének összefüggésében vizsgálja az 1939. augusztus–szeptemberi szovjet–német tárgyalásokat, és a szovjet diplomácia, egyben Sztálin sikerének tartja őket. A szovjet diplomácia elérte, hogy Németország időlegesen elhalassza a Szovjetunió megtámadását, és kikövezte azt az utat, amely az Oroszországtól 1918 és 1921 között elvett területek visszacsatolásához vezetett. A háború későbbi menetében már a külpolitikai feladatok más jellegű nyertek. Az 1812-es háború analógiájára a szerző csak az 1941–1945-ös háború 1941 és 1944 közötti szakaszát nevezi „honvédő”-nek. A szovjet területek felszabadulása után megváltoztak a külpolitikai és diplomáciai feladatok, habár a háború különböző szakaszai között nem létezett éles választóvonal.

A monográfia tekintélyes terjedelemben foglalkozik a néppel, amelyet Szaharov a történelem alkotójának és „csinálójá”-nak mond. A nép mint olyan problémája, szociális-pszichológiai arculata és öntudata ekkora kronológiai ívben — az ősi közösségektől a szovjet periódusig — most kerül első ízben tárgyalásra. A nép fejlődésének útját Szaharov történelmi múltjához (földrajzi kiterjedés, migrációs folyamatok, a jólét és a képzettség alacsony színvonal, a civil és civilizációs gyakorlat hiánya) kapcsolja, fejlődésének sajátosságait pedig a jobbágyrendszer megkövesülésével, a „rendi” elzárkózással, a faluközösségi hagyományok tovább élésével és az egyenlősítés pszichológiájával magyarázza, ami a falvakban társadalmi egyenlőtlenségben és a tökéletlen törvénykezésben nyilvánult meg, a városokban — az ország nemzetiségi területein — a sovinszta oroszosítási és nacionalista törekvésekben. A szerző helytálló megállapítása szerint ez a forradalom előtti örökség, amelyet az alacsony civilizációs színvonal jellemezett, átment a 20. századba is.

A monográfia fontos, metodikailag világosan levezetett következtetéssel szolgál arról, hogy 1917 után miképp változott meg a nép világszemlélete és ideológiai beállítódása: a monarchikus érzelmű néptömegeket az objektív körülmények és a bolsevik agitáció vonta bele a forradalmi folyamatba. Mindemellett megőrizték a maguk ellenségképét, az ellenség pedig azokban öltött testet, akik szellemileg fölötté álltak, műveltebbek és tehetősebbek voltak, és a tömeg viselkedésére, éppúgy, mint a háború előtt, az erőszak, a pogrom, a kegyetlenség és revánsvágy volt a jellemző. Ugyanilyen levezetésben mutatja be a szerző, hogy miként változott meg a nép eszménye, s jutott az önkényuralom, a pravoszláv hit bővületétől és a népiségtől a pártosságig, az eszmeiség és a világforradalom messianisztikus gondolatáig. A szerző interpretációjában a „népi ideálok metamorfózisa” nem az eszmék és jelszavak hatására ment végbe, hanem a nép karakterében gyökerezett, és a társadalmi összeütközések forrása nem annyira az osztályharc volt, mint inkább a civilizációs ellenállás.

A monográfia a szovjet periódusban is vizsgálja a nép kérdését: a szerző megemlíti, hogy a korszaknak milyen nagy hűzőereje volt az oktatáshoz, a művelődéshez, a kultúrához való általános hozzáférhetőség, a nép sorából kinőtt értelmiség, amit az országban végbement kolosszális változások hoztak magukkal. A nép egész arculatát, hazafiságának, civilizáltságának minőségét azonban nagyban meghatározták történelmi sajátosságai. Ebben az összefüggésben is komoly tudományos érdeklődésre és vitára tart számot a Szaharov által felvetett probléma az oroszországi totalitarizmusról, amelynek megismeréséhez nagymértékben ő maga is hozzájárult. A szerző úgy vélekedik, hogy a totalitarizmus létrejöttében nem csupán Sztalinnak, mellette pedig az adminisztratív-vezetői, állami- és pártapparátusnak volt része, hanem a népnek is, amely szorosan kötődött a párthoz és vezetőihez, világszemléletéhez és a forradalom után megvalósult társadalmi leszámolóshoz. A forradalmi totalitarizmus közvetlenül a forradalom után bukkant fel, és az „alsó néprétegek gyűlöletére” alapult, az erőszak és a törvénytelen hatalom kultuszára, amelyet bizonyos mértékig az egyszerű emberek is gyakoroltak. A terror és a társadalmi szélsőségségesség – alapvető vonásai a totalitarizmusnak.

A szerző nem vonatkoztat el azonban Sztálin személyiségétől sem, aki szerinte a forradalmi totalitarizmust személyi diktatúrává változtatta, és igencsak ügyesen használta ki a tömegek forradalmi hevületét azoknak a céloknak az elérésére, amelyekre elképzelései szerint a társadalmi folyamatok irányításához volt szükség. A sztálini rendszer az alsó néprétegek rendszere volt, megkaptak hozzá bizonyos önrendelkezést és a demokratizáció olyan formáit, amelyek hozzájuk közel álltak és számukra is érthetőek voltak. Szaharov hangsúlyozza, hogy a nép aktívan vette ki részét a kollektivizációból, az iparosításból, az ország öt éves terveinek megvalósításából, a sztálini tisztogatásokból, és harcolt a „nép ellenségei” ellen. A kollektivizálás keretében a demokratizáció a maga civilizációs szintjén ment végbe, és magával hozta a forradalomban győztes, alacsonyan képzett, félanalfabéta személyiségek önérvényesítését. Az emberek milliói számára Sztálin a forradalmi nép akaratanvilánításának a szimbóluma volt.

A monográfia tudományos megalapozottsággal szemléli a történelemtudomány történetét is. Szaharov kiváló jelentőséget tulajdonít annak a szerepnek, amelyet a történetírás tölt be az objektív és előítélet-mentes tudományos ismeretek megszerzésében. Amikor N. M. Karamzinről, I. Je. Zabelinről, V. Sz. Szolovjovról, A. V. Kartasovról rajzol hiteles képet, nem csak munkásságukat szabadítja meg a szovjet tudomány politizáltságától és dogmatikus megközelítéseitől, hanem bemutatja e történészeknek a modern tudományra gyakorolt hatását is. Szaharov elmélyülten tanulmányozza Karamzint, a történészt és az embert, akinek személyiségét világlátása és saját kora határozott meg. Tudománytörténészként figyelmét azokra a kutatói elvekre és útmutatásokra összpontosítja, amelyeket Karamzin jelölt meg a jövő történések számára. Ez a hazaszeretet, a figyelem a nép és a társadalom egésze iránt, ragaszkodás a történelmi igazsághoz, lelkiismeretesség a munkában, igényes és pontos fogalmazás. Jelentős tudományt tett az is, ahogy új megvilágításba helyezi Zabelint és munkásságát. Szaharov cáfolja a szovjet történetírás véleményét Zabelinről, miszerint a cár udvari történésze lett volna. Munkásságának elemzése arról győzte meg a kötet szerzőjét, hogy Zabelin valójában a nép történésze volt, és nem csak származása, életvitele révén, hanem meggyőződésből és történelmi nézetei miatt is. Az ő történelemfelfogásában a nép foglalja el a központi helyet. Nép és állam, nép és önkényuralom, nép és személyiség – ezek a fő kérdései Zabelin történeti munkáinak, állapítja meg a könyv szerzője.

Szaharov monográfiájában külön figyelmet fordít a szovjet történettudományra, bemutatja, hogy mennyire kapcsolódott az ország ideológiájához és politikájához, feltárja, hogy a vitáknak milyen jellegük és szerepük volt a történetírásban, jellemzi az 1980–1990-es évek történettudo-

mányát, összehasonlító elemzést ad arról, hogy az orosz történelem kardinális kérdései milyen megvilágításban mutatkoznak meg az orosz, illetve a nemzetközi tudományban. Szaharov mint az Orosz Tudományos Akadémia Orosz Történeti Intézetének vezetője különleges figyelmet fordít a legújabb kori orosz történetírás fejlődésének problémájára, az új kutatási témák megjelenésére, a szovjet történelem átértelmezésének és tanulmányozásának új megközelítésmódjaira.

Amellett, hogy a szerző az orosz történelem alapkérdéseinek kulcsát civilizációs okokban véli megtalálni, konkrét kérdések egész sora is új értelmezésben jelenik meg a monográfiában. Pár példát kiragadva: újszerű módon tárul fel az ó-orosz történelem, a tatár-mongol invázió, a Moszkvai Nagyfejedelemség, a külpolitikai kapcsolatok, az 1905-ös forradalom vagy az orosz parlamentarizmus jó néhány aspektusa. Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy a szerző számos megközelítése és megoldása vitatható, ami azonban serkenti a tudományos gondolkodás fejlődését, közelebb visz a történelmi folyamatok valódi értelmének a megértéséhez. A monográfia szerzője által választott módszerek a dokumentumanyag feldolgozására, a civilizációs kritériumok alkalmazására, tágítja a kutatások horizontját, és szabaddá teszi az utat az előítélet-mentes, a tudományos megrögzöttségektől mentes következtetések előtt. Kiváltképp fontos ez az orosz történettudomány átmeneti szakaszában, mert előremozdítja a dogmatikus beállítódásoktól megtisztult tudományos ismeretek fejlődését.

A monográfia befejező része — *Rögös út a tudományban* — életrajzi jellegű, és igen érdekes egy ilyen munkában. A könyv ugyanis korántsem személytelen, ellenkezőleg, kifejezetten egyéni hangvételű. Az ebben a fejezetben megfogalmazott gondolatok mellett, hogy a szerző személyiségéről és jelleméről tanúskodnak, sok mindent elmondanak a jelenségről is, amely egy átmeneti időszak történéseiben ölt testet, aki elmélyült ismereteket szerzett koráról, és tudja, hogy azt a múlt határozza meg a maga keserves örökségével a tudomány területén is. Szaharov határozottan megfogalmazott véleménye, hogy ki kell kerülni az akadémiai rendszerben rejlő adminisztratív-bürokratikus buktatókat, bizonyára élénk visszhangra talál majd a történészek között.

Monumentális munkája jelentős hozzájárulás a tudomány fejlődéséhez. Szaharov könyve újító szándékú, tehetséggel megírt és világos, olykor vitatható, de mindig jelentős kihívást jelentő és szellemi erőfeszítésre ösztönző gondolatokat megfogalmazó mű.

Margarita Vandalkovszkaja – Szvák Gyula

Dombrády Lóránd

A MAGYAR HADIGAZDASÁG A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

Petit Real Könyvkiadó, Budapest 2003. 474 o.

Régi adóssága a magyar gazdaságtörténet-írásnak a II. világháború hadigazdaságának feltárása. Bár óriási érdeklődés tapasztalható a háborús időszak történelme iránt, a hazai kutatók eddig sajnálatosan kevés figyelmet szenteltek a témának. Ránki György közel húsz éve született munkái óta először jelent meg nagyobb lélegzetű monográfia, szerzője, Dombrády Lóránd hosszú évtizedek óta kutatja a két világháború közötti magyar hadsereg történetét.

A munka két nagyobb egységre tagolódik. Az első rész a magyar ipar háborús mozgósítását tárgyalja, főként azokat a kormányzati intézkedéseket vizsgálja, amelyek lehetővé tették a magyar honvédség felfegyverzését 1938 tavaszától. A második rész pedig az egyes fegyverfajták (nehéz- és könnyűfegyverzet, repülőgépek és lőszer) gyártását tekintti át nagyon részletesen. A könyv rendkívül aprólékosan, nagyon sok adattal mutatja be a magyar hadiipari termelést, az időnként túl sok információ azonban mégsem segíti az olvasót abban, hogy értelmezni tudja a folyamatokat, eligazodjon a részletek között. A könyv címe félrevezető, hiszen nem a magyar hadigazdaságról szól, hanem az 1938–1945 közötti időszak magyarországi hadiiparáról, a magyar hadsereg felfegyverzéséről, utánpótlásának biztosításáról.

A II. világháború alatti német hadigazdaságról szóló kutatások egyik fontos eredménye, hogy az eredetileg a gazdaság működésének optimalizálása, tervszerűbbé tétele végett kialakított rendszer voltaképpen kaotikusan működött, nehezen volt irányítható, a szervezetben belüli nagymértékű rivalizálás, a polikratikus hatalomgyakorlás, az ütköző hatáskörök, és az egymást keresztező intézkedések következtében. A könyv sajnos nem jut el az elemzés azon szintjére, amely lehetővé tenné a magyar hadigazdaság szervezeti felépítésének, működésének, irányításának összehasonlítását a

némettel, de sok hasznos adalékkal szolgál ehhez, amikor rámutat a kezdetektől jellemző, és idővel egyre növekvő információs és szervezeti káoszra.

A könyv bemutatja azokat a konfliktusokat, amelyek a hadsereg vezetése és a kormány között alakultak ki a gazdasági kérdések kapcsán. Míg Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter mindig készségesen támogatta a Honvédség egyre irreálisabbá váló terveit, finanszírozásuk elé nem gördített akadályokat, addig Telesi Pál miniszterelnök csak bizonyos korlátok közt akarta fejleszteni a hadsereget, nem akart értelmetlenül nagy gazdasági áldozatokat hozni, és ellenezte a katonák gazdasági teljhatalomra irányuló törekvéseit. A kormány mellett a hadsereg párhuzamos gazdaságirányító apparátust alakított ki a világháború éveiben, mely egyre inkább önállósult a kormánytól, és saját érdekei képviselőjében még az önálló külkereskedelem-politika kialakításától sem riadt vissza. Különösen sok konfliktus alakult ki az Ipari Minisztérium és a hadsereg vezetői között az egymást keresztező hatáskörök és a szakmai rivalizálás következtében. Jó lett volna többet olvasni ezekről a fontos szervezeti és működési gondokról, és következményeiről.

Nem tisztázza a szerző a gazdaság és a hadsereg kapcsolatának jellegét sem, holott ez is érdekes lenne. Milyen módon irányította a hadsereg vezetése a vállalatokat? A fegyvereket, hadfelszerelési cikkeket gyártó vállalatok túlnyomó többsége nem állami tulajdonban volt, ami megnehezítette a katonai elképzelések megvalósítását. A hadigazdasággal foglalkozó külföldi szakirodalom egyik lényeges témája az, hogyan tudta a hadsereg együttműködésre kényszeríteni a magángazdaságot. A könyv sajnos nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy vajon utasításokkal, fenyegetésekkel vette-e rá az ipart a vezérkar és a Honvédelmi Minisztérium (HM) az együttműködésre, vagy a kedvező profitkilátások terelték a vállalkozásokat a fegyvergyártási programok felé. Parancsra, vagy kompromisszumok és alkuk révén alakult ki a kooperáció? Mennyire kapott szerepet a vállalatok vezetése a termelési folyamatok megtervezésében, kialakításában? Mennyire volt hajlandó a HM figyelembe venni a gazdaság sajátos szempontjait és érdekeit? Ezekre a fontos kérdésekre nem kap választ az olvasó, legfeljebb néhány esetleírás ad támpontokat. A bemutatott konkrét esetek alapján a hadsereg meglehetősen kevésbé volt megértő az iparral szemben, és nagyfokú gyanakvással kezelte a magánvállalkozókat. Alapvetően saját katonai, műszaki racionalitását akarta érvényesíteni, időnként a gazdasági realitásokkal sem számolva. A beruházási programok elhúzóda, a szállítások késedelmessége a nyersanyag-, munkagép- és munkaerőhiány mellett részben erre volt visszavezethető.

Richard Overly szerint, a hadigazdaság irányításának rendszere meghatározó szerepet játszott a szemben álló országok hadipotenciáljának kialakításában, végső soron a világháború kimenetelének eldöntésében is. A német háborús vereséghez nagymértékben hozzájárult, hogy a túlbürokratizált, ugyanakkor kaotikus gazdaságirányítási rendszer következtében óriási pazarlás folyt a nyersanyagokkal és a munkaerővel. A rendelkezésre álló erőforrások optimális hasznosítását megakadályozta, és a gazdaság irracionális, nem hatékony működéséhez vezetett az, hogy csupán a katonai szempontokat vették figyelembe a haditermelés megszervezésekor. Az USA ezzel szemben a magángazdaságra hagyatkozva építette fel szinte hónapok alatt hihetetlenül hatékony, tömegtermelésen és a folyamatos műszaki és főleg termelészervezési innovációkon alapuló katonai termelését, amely drámai módon volt képes csökkenteni a repülőgépek, hadihajók előállítására fordított munkaórát, nyersanyagok mennyiségét.

Bár Dombrády Lóránd adós marad a magyar háborús tervezés intézményeinek, működési rendszerének leírásával, néhány fontos momentumra azért felhívja a figyelmet. Részletesen bemutatja, hogyan szakadt el egyre inkább a katonai tervezés a hazai realitásoktól, hogyan akadályozta meg a nyersanyagok, a szakképzett munkaerő és a szükséges gépek hiánya az utópisztikus elképzelések megvalósítását. A gazdasági adottságokat egyre inkább figyelmen kívül hagyó tervek szinte megelőlegezték a kudarcot. A hatékonyság, termelékenység és jövedelmezőség érvényesítése helyett a magyar hadsereg biztonságos ellátása, a minél szélesebb körű önellátás került előtérbe. Ennek következménye az erőforrások szétforgácsolása, a gazdaságtalan termelés lett. Nem lehetett nagy szériákat kialakítani, tömegtermékekben termelni. A hazai előállítású katonai termékek hihetetlen nagy energiákat emésztettek fel a tervezéstől a kipróbáláson át az előállításig. Jóval több munkaórába került egy-egy termék előállítása, mint Németországban, holott ott is sokkal kevésbé volt hatékony a hadiipar, mint az USA-ban. Egy páncéljármű gyártására például 31 ezer munkaórát írtak elő, a valóságban azonban ennél sokkal több volt a ráfordítás a sok hiba, és gyártás közben felmerülő problémák miatt. Németországban nyolcezer munkaóra, az Egyesült Államokban ennél is kevesebb volt a ráfordítás. A korábban importból beszerzett alkatrészek hazai előállítására való berendezkedés is óriási nehézségeket okozott. Az önellátás azonban sokszor

kényszer szülte megoldás volt, hiszen az import lehetősége nagyon leszűkült. Németország következetesen elzárkózott a magyar harckocsi-program támogatásától, gépjárművek, tűzérési vontatók átadásától. Olaszország pedig gyakran nem tudott megfelelő minőségű fegyvereket, járműveket szállítani. Így csak a hazai gyártás jöhetett szóba.

Ahhoz, hogy a magyar ipar világháború alatti tevékenységét reálisan értékelhessük, többet kellene tudni arról, milyen vállalat- és termelészervezési modelleket alkalmaztak a haditermelést végző vállalatok, hogyan működtek azok a termelési kooperációk, amelyekben több vállalat, alvállalkozó vett részt. Pontos kérdés a tömeggyártás és a szabványosítás vizsgálata is. A kötet nem ad választ arra, hogy vajon csak a katonai-műszaki paraméterek minél jobb megvalósítása volt a cél, vagy törekedtek a termelés egyszerűsítésére, szabványosítására is, ami segítette volna a tömegmértű, olcsó, gazdaságos termelést. Ezekről csak elszórt utalások alapján alkothatunk képet magunknak, és arra a következtetésre juthatunk, hogy a racionalizálási feladatok háttérbe szorultak a mindent eluráló önellátási törekvések mögött. Nem vizsgálja a könyv azt sem, hogy a zsidótörvények milyen hatással voltak a katonai célokra termelő ipari vállalatokra.

Nagyon hasznos ugyanakkor a világháború finanszírozásával foglalkozó fejezet, amely megpróbálja részletesen számba venni a katonai célú kormányzati kiadásokat és hiteleket, pontosítani a korábbi hazai publikációk meglehetősen ellentmondásos, nem megbízható adatait.

A könyv egyik érdeme az is, hogy nagyon részletesen bemutatja a német hadsereg megrendelésére végzett bémunkákat, illetve a két szövetséges állam között létrejövő hadiipari termelési együttműködések történetét. Dombrády Lóránd felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar iparnak adott német katonai megrendelések gátolták a magyar hadsereg időben és megfelelő színvonalon való felszerelését. A termelési kapacitások nagyarányú lekötése Németország javára megakadályozta, hogy a szűkében levő erőforrásokat a magyar katonaság érdekében hasznosítsák. A gyártási kapacitások felszabadítására irányuló magyar törekvések a német erőfölénnyel szemben hatástalanok maradtak. A korábbi hazai publikációk elsősorban azt emelték ki, hogy Magyarország élelmiszer- és nyersanyag-szállítással segítette a német háborús erőfeszítéseket, a magyar ipari hozzájárulás sokkal kisebb figyelmet kapott. A monográfia alaposan tárgyalja a magyar hadiiparnak szinte minden fegyverfajtaára kiterjedő, német érdekek alapján történő hasznosítását. A korábban ismeretlen adatok segítségével megismerhetjük, milyen kooperáció jött létre a magyar és a német vállalatok, illetve a magyar és a német hadsereg vezetésé között. A magyar termelési kapacitások átengedése korántsem csak a Németországból a bombázások miatt kitélepített repülőgépiparban történt meg, hanem jóval korábban, és nagyon sok területen működött (lőfegyver- és lőszergyártás, járműprogramok). A szerző bemutatja azokat az okokat is, amelyek gátolták az együttműködés kibontakozását. (Ilyen volt például a német nyersanyag- és gépszállítások megbízhatatlansága, vagy az a körülmény, hogy sokszor Németország nem volt hajlandó támogatni a magyar ipart bizonyos licenckel átadásával.)

A hazai szakirodalomban általános az a feltételezés, hogy a katonai célokra való termelés rendkívül jövedelmező volt a magánvállalkozók („hadimilliomosok”) számára. Dombrády Lóránd megkérdőjelezi ezeket a közkeletű vélekedéseket. A jövedelmezőséget rontotta a rendkívül szigorú kormányzati áellenőrzés, a jelentős beruházási költségek. A vállalkozókat hátrányosan érintette, hogy bizonytalan volt a kapacitásbővítések kihasználhatósága a súlyos nyersanyag-, alkatrész- és munkaerőhiány miatt, illetve a hadsereg megrendeléseinek gyakori kiszámíthatatlansága következtében. A kérdés végleges eldöntése azonban még sok aprólékos kutatást igényel, elsősorban a vállalati dokumentumok, intern mérlegek vizsgálatát.

Az adatokban rendkívül gazdag munkát olvasva időnként hiányérzet is keletkezik az olvasóban. A könyvben nincs nemzetközi kitekintés, összehasonlítás, a szerző nem hasznosítja a külföldi kutatási eredményeket, publikációkat. A monográfia hazai levéltári forrásokra, elsősorban a hadsereg irányító apparátusában keletkezett iratokra támaszkodik, abból rendkívül bőven merít. A német források közül kizárólag a korábban Magyarországon már publikált dokumentumköteteket, elsősorban a diplomáciai iratokat hasznosította, jóllehet a németországi levéltárak még nagyon sok fontos iratot rejtenek, amelyek hasznos kiegészítést nyújthatnának a témához. A könyvben nincs bevezetés, és hiányzik a végéről egy alapos és részletes összefoglalás is. Az olvasó, különösen ha nem jártas a hadseregben használatos fegyverfajták terén, sokszor érzi úgy, hogy elvész a részletekben, szükséges lenne a szerző értő eligazítása, összegzése, amely a lényeges aspektusokra felhívja a figyelmet.

A könyv is sajnos áldozatául esett annak az egyre elterjedtebb kiadói gyakorlatnak, amely a költségek csökkentése érdekében elhagyja az olvasók, kutatók számára szükséges melléklete-

ket. Dombrády Lóránd könyvéből is hiányzik a név- és a tárgymutató, ami egy ilyen adatgazdag és rendkívül aprólékos monográfia esetében nélkülözhetetlen lenne. A kötetet sokkal használhatóbbá tette volna, ha a felhasznált irodalom, a levéltári források, illetve a gyakran alkalmazott rövidítések jegyzékét is tartalmazná a könyv. A nyelvi lektorálás kiküszöbölhetett volna néhány nyomdahibát, elírást. Ugyancsak kifogásolható a hivatkozások elhelyezése, a fejezetek végére illesztett jegyzetek nehezen kezelhetőek. Jó lett volna röviden bemutatni a történet fontosabb szereplőit, a katonai termelést irányító főtisztkeket, minisztériumi tisztviselőket, minisztereket is.

A könyv a második világháború időszakával foglalkozó kutatók és a téma iránt érdeklődő olvasók számára sok értékes információt tartalmaz, reméljük, hogy újabb tanulmányok megírására fog inspirálni.

Pogány Ágnes

Szakály Sándor

KIK VOLTAK, HONNAN JÖTTEK?

Ister Kiadó, Budapest 2003. 214 o.

Szakály Sándor kötetben gyűjtötte össze a nyolcvanas évektől folyóiratokban és napilapokban megjelentetett harminchárom írását. Az interjútól a nekrológig terjedő, igen széles műfajt felölelő cikkeken a tőle megszokott objektivitással és pontos adatkezeléssel vonultatja fel érveit, hogy a történeti hűség helyreállításával igazságot szolgáltasson a volt magyar királyi honvédség néhány, a háborúban történő szerepvállalásáért igazságtalanul meghurcolt és elítélt, közismert katonájának. Igyekszik eloszlatni néhány tévhitet, melyet az ötvenes-hatvanas évek politika vezérelte történetírása ragasztott a Horthy nevével fémjelzett hadseregre s annak tagjaira. A katonai becsület és hűség, hivatástudat, politikai nézetek és irányultság, háború előtti és alatti szerep, a Donnál harcoló 2. magyar hadsereg sorsa, a háborúból való kiválás tévútjai és sikertelenségei voltak legfőbb meghatározói a szerző által felvonultatott tábornokok és tiszték élete alakulásának, ami szükségessé teszi a szerző számára, hogy a késői igazságtétel érdekében szembenézen mindezen tényezőknek a háború utáni, sorsukra végzetesen ható eltorzult értékrend szerinti sajátos megítélésével. A maga történetírói eszközeivel az általános katonai erényeknek megfelelően tisztázza a „bűnösöket”, hogy haláluk után megadassék a győzteseknek és veszteseknek egyaránt kijáró hősi halál.

A gazdag anyag lehetetlenné teszi a recenzens elmélyülését, csak arra szorítkozhat, hogy néhány személy esetével igazolja Szakály írásainak fent vázolt törekvéseit.

Minden katonának, szolgáljon az a világ bármely hadseregében, alapvető lételeme a hűség, a kötelességtudás, a parancsok maradéktalan teljesítése. Ezek a győzteseknél maradéktalanul erénynek, a veszteseknél gyakorta bűnnek számítanak. Utóbbi megítélés jutott osztályrészül 1945 után a magyar tábornoki és tisztikarnak, melynek tagjai csak szerencsés esetben kerültek el a felelősségre vonást. Szerzőnk katonák életútjának felidézésével mutatja be, hogyan váltak koncepciós perek méltánytalan áldozatává pusztán azért, mert egy olyan hadsereg katonáiként akartak eleget tenni rájuk háruló feladatoknak, mely egy szerencsétlen indíttatású és kimenetelű háborúban a vesztesek oldalára került.

Sajátos helyzetbe került Jány Gusztáv, a 2. magyar hadsereg parancsnoka. Szakmája jeles képviselőjeként jól mérte fel az általa vezényelt hadsereg kilátástalanná váló helyzetét. Amikor csapatai utánpótlása iránti kérését elutasították, felajánlotta lemondását, amit a kormányzó nem fogadott el. Ilyen előzmények után érte a szovjet hadsereg támadása. Jól látta a kialakult helyzetet, a visszavonulás elrendelésének szükségességét. Ezt azonban kérése ellenére a német és ennek nyomán a magyar vezetés is megtiltotta. A parancsot végsőikig tisztelő Jány végül arra kényszerült, hogy felsőbb jóváhagyás nélkül megkésve rendelje el a már amúgy is hátra öző csapatoknak a visszavonulást. Feloldhatatlan lelkiismereti válságba került. A kapott parancs végrehajtásának kötelme, amit végül megszegni kényszerült, rongált csapatai helyzetén, feleslegesen növelte a veszteségeket. Talán e feletti kétségbeesése vezethette megmagyarázhatatlan januári parancsának kiadásához, melyben igazságtalanul marasztalta el katonáit, akik helytálltak a kétségbeesett helyzetben, melyhez bizonytalankodásával maga is hozzájárult. A parancs felháborodást keltett. A kötetben olvasható Hollósy-Kuthy László vezérőrnagynak, a 13. könnyű hadosztály pa-

rancsnokának tiltakozása a maga és a legnehezebb harcokban is helytálló hadosztálya, de az egész hadsereg nevében is. A lelki válságból gyógyuló Jány márciusban újabb parancsban igyekezett jóvá tenni az elkövetett hibát. Ebben már megadja az elismerést a hadserege becsülettel és példamutatóan helytálló katonáinak.

Jány nyugatra ment, majd 1946-ban önként hazatért. Bírái elé állt és nem kért kegyelmet, amit csak az kérhet, aki az ellene felhozott bűnben elmarasztható. Ő nem bűnös, katonaként igyekezett megfelelni a kapott feladatnak. Halára ítélték, mert a bukott rendszer hiábavaló néppellenes háborújának jelképévé tett 2. magyar hadsereg bűnösnek kinevezett parancsnoka volt. Elítéltetése és kivégzése aligha magyarázható az általa kiadott szerencsétlen parancssal.

Kiemelt helyet foglalnak el a szerző írásai között a Kéri Kálmánnal foglalkozók. Sokan emlékszünk még az idős kora ellenére is szellemi frissességnek örvendő, mozgékony, kedélyét Reecs és az azt követő megpróbáltatások ellenére is megőrző, mosolygós öregúrra. Mindig készségesen beszélt pályájáról, a hadseregről, melyet híven szolgált. Kitűnő előadó volt. Szerette és gyakorolta a hadtörténetet. Szóban és írásban objektív pontossággal idézte a múltat, melynek nemcsak szemtanúja, de a maga helyén alakítója is volt.

A szerzőnek vele készített interjúja a kormányzó 1944. október 15-i kiáltványának az 1. magyar hadsereg törzsszállásán történt fogadtatásáról és hatásáról fennmaradt azon kevés megnyilvánulások egyike, mely a maga hiteles valóságában tárja fel az ott történeteket. Kitűnik ebből a proklamáció előkészítésének teljes hiánya. Teljesen készületlenül érte azokat, akiktől cselekvést várhatott volna a kormányzó. Kéri, mint az 1. magyar hadsereg vezérkari főnöke, a proklamációt hallva úgy érezte, cselekedniük kell. Parancsnoka, Miklós Béla vezérezredes, egyetértett azzal, hogy a kapcsolat felvétele végett menjen át a fronton. Röviddel ezután legnagyobb meglepetésére közölte vele, hogy ő is megy. Ezzel a parancsnok magára hagyta csapatait, amikor jelenlétét a tervbe vett átállás előkészítése nélkülözhetlenné tette. Kéri akkor és a későbbiekben egyaránt úgy érezte, erről le kellett volna beszélnie parancsnokát. Távozásukat követően a fronton semmi sem történt, a csapatok a németekkel együtt folytatták a harcot. Kéri a későbbiekben sem tartotta helytelennek és feleslegesnek, hogy átment a szovjetekhez. A kormányzó parancsának szellemében, parancsnoka jóváhagyásával cselekedett. Egyes bajtársai később igazságtalanul marasztalták el emiatt. Ő a maga igazának biztos tudatában ezen túltette magát. Ha sokan cselekedtek volna úgy mint ő, talán szerencsésebben alakul az ország sorsa.

Náday István vezérezredes angolbarátsága ismert a korszak iránt érdeklődők előtt. A tábornoki karban azon kevesek közé tartozott akik hangot is adtak nézeteiknek. Náday naplójának itt közölt részleteiben egy, az ország helyzetét vizsgáló, égető problémáira megoldást kereső katonai érthető tetten, aki azonban maga sem képes megnyugtató választ adni. Különösen érdekes az 1939. szeptember 4-i bejegyzés, melynek pikantériája, hogy a vezérkar főnökének helyetteseként fejt ki véleményét. A magyar politika középpontjában ekkor az erdélyi kérdés megoldása s ezzel kapcsolatosan a megoldás egyik kulcsaként a német–magyar szövetség állt. A vezérkar főnöke és a magyar katonai vezetés zöme elsősorban a német szövetségben látta a kérdés megoldhatóságát. Náday azonban Teleki miniszterelnökkel azonos módon károsnak vélte a teljes német elkötelezettséget. A háborús konfliktusból ki kell maradjunk. Nem szabad kockáztatnunk. Ne cselekedjünk kényszerből. Az Erdély visszaszerzésére kedvezőnek látszó alkalmat se használjuk ki, ha azért majd nagy árat kell fizetni. Ha a németekkel együtt menetelünk is, az általuk megnyert háború végén — mint ezt nem is titkolják — expanziós törekvéseik áldozatává válunk. Ha viszont a német oldalon elveszítjük a háborút, Magyarország nyugati oldalról történő felosztása következik be. Náday — mint sokan mások — nem vizsgálta a német–magyar viszony alakulását a háborús konfliktustól való távol maradásunk esetén.

Náday és a vezérkar főnökének a katonai vezetésben is uralkodó véleménye között tehát éles ellentét volt, hiszen felettese a német szövetségben látta a megoldást. Ő katonaként természetesen nem bírálhatta parancsnokát, akinek utasításait követnie és ennek szellemében cselekednie kötelessége volt. Az íróasztala fiókjának írt gondolatai nem nyerhettek nyilvánosságot és tetteiben nem befolyásolhatták. Feljegyzése végén megjegyzi, természetesen a külpolitika irányításába semmi beleszólása nincs, senkit nem akar felfogásának megnyerni. Katonai esküjéhez méltóan „ha a külpolitikai vonalvezetés ettől teljesen eltérne is, és más nézetet fog a hadsereg szolgálni, a fenti felfogás kötelességem teljesítésében természetesen a legkisebb mértékben sem befolyásol”.

A tisztán látó és cselekvő tábornokok közé sorolható Nagybacsoni Nagy Vilmos vezérezredes, honvédelmi miniszter, aki mellékelt levelében lemondása okairól tájékoztatja a kormányzót

1943 júniusában. A magyar szélsőjobb nehezen viselte el a honvédelmi minisztert, aki szót emelt a 2. magyar hadsereg katonái, mi több a velük együtt szolgáló munkaszolgálatosok sanyarú sorsa miatt. Biztosokat nevezett ki a munkaszolgálatosokkal történő bánásmód itthoni és frontbeli ellenőrzésére. Ez, valamint kiállása a 2. magyar hadsereg hazaszállítása mellett és ugyanakkor ellenállása a balkáni magyar háborús jelenléttel szemben kivívta a német vezetés és magyar szimpatizánsaik ellenszenvét is. Személyén keresztül megkezdődött a szélsőjobb támadása a Kállay-kormány ellen. Többek között vagyonszerzését, zsidó barátját és rokonát, a zsidók melletti kiállását állítva a középpontba interpellációt jegyeztek be ellene a parlamentben. A kormányzónak és Kállaynak küldött levelében pontról pontra cáfolta és visszautasította az ellene felhozott vádakát. Elsősorban az újabb háborús elkötelezettség kerülésére s az erők megőrzésére irányuló politikájában, a hadseregen belüli jobboldali politika visszaszorításának kísérletében jelölte meg az elleni irányuló hadjárat valós okait. Úgy ítélte meg, hogy a kormány elleni támadás az ő visszavonulásával egyelőre leszerelhető, ezért felajánlotta lemondását. Kállay miniszterelnök javaslatára végül a kormányzó is elfogadta a maga részéről eredetileg visszautasított lemondását. Nagy Vilmos pályája töretlen volt. Politikai meggyőződését, hazafiságát, mély emberségét képes volt megalkuvás nélkül érvényre juttatni. A nyilasoktól a börtön járt ki neki, az új világban megúsza nyugdíjának megvonásával.

Különös sors jutott osztályrészül Borsányi Julián alezredesnek, aki emigrációjában a Szabad Európa rádió Bell ezredese néven mondta el katonapolitikai kommentárjait. Borsányi hadmérnökként szolgált a Honvédelmi Minisztériumban, amikor az 1941. júniusi kassai bombatámadást követően technikai szakértőként néhány napra Kassára vezényelték. Távol állt tőle, hogy támadás politikai körülményeivel foglalkozzon. Meglepetésként érte, amikor a hatvanas években a rendszer publicistái és történészei Bell ezredest a bombázás „kiagyalójaként és közreműködőjeként” aposztrofálták. Forrásuk a kitaláció volt, amit nem tudtak és kellett igazolni. Borsányi ezt követően a kassai támadás kutatójává vált és önmaga igazolásán — ami nem volt nehéz — messze túlmutató igen értékes tanulmányokkal, monográfiával jutott közelebb a kassai támadás rejtélyének megoldásához. Halála megakadályozta további munkálkodását, azonban hagyatéka nagy segítségére van mindazoknak, akik a megnyíló külföldi levéltárakban reménykedve tovább folytatják a kutatást.

Hosszan sorolhatnák még a kötetben szereplő személyeket. Válogatásunk esetleges, mellőz minden értékrendet, tematikai csoportosítást. Hasonló sorsokról számol be a szerző, igyekszik igazságot szolgáltatni, megelőzve a megkésztet hivatals rehabilitációt. A recenzens azon meggyőződésétől vezetve ajánlja olvasásra Szakály Sándor gyűjteményes kötetét, hogy a benne megismert élet utak hozzásegítik annak forgatóját egy előítéletektől elmarasztalt hadsereg tábornoki és tisztikarának árnyaltabb, a valós katonai értékeket érvényre jutni engedő megismeréséhez.

Dombrády Lóránd

A GRÓSZ-PER ELŐKÉSZÍTÉSE – 1951

Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta és a mutatókat összeállította Szabó Csaba
Párhuzamos archívum. Sorozatszerk.: Varga László.
Osiris – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2001., 409 o.

Balogh Margit – Szabó Csaba

A GRÓSZ-PER

Híres politikai perek. Sorozatszerk.: Stemler Gyula
Kossuth Kiadó, Budapest 2002., 313 o.

A közelmúltban megjelent egyháztörténeti vonatkozású forráskiadványok — Balogh Margit és Szabó Csaba művei — jelentős hozzájárulások a legújabb kori magyar egyháztörténetírás megújulásához. Az autentikus források szakszerű közzététele mintegy az előfeltétele az elfogultságoktól és ideologizálástól mentes egyháztörténetírásnak. A címben jelzett munkák szerves folytatásai részint a hasonló tematikájú köteteknek (Szabó Csaba: *Egyházügyi hangulat-jelentések*, vagy Gergely Jenő: *A Mindszenty-per*), részint a köztörténeti jellegű dokumentumköteteknek (pl.

Sipos Péter: *Imrédy Béla a vádlottak padján*, Pritz Pál: *A Bárdossy-per*). A Grösz-per, illetve maga a főhős, Grösz József kalocsai érsek (1943–1961) különféle okoknál fogva közelről sem kapott olyan mértékű figyelmet és méltatást, mint más, a korszakban hasonló kálváriát megjáró egyháznagyok. (Nemcsak a bíboros primásra gondolunk, hanem például Ordass Lajos evangélikus püspökre vagy a félreállított református Ravasz László püspökre.)

Szabó Csaba és Balogh Margit kötetei miközben az adósságot törlesztik, arra is választ adnak, hogy a Grösz-per miért volt és maradt „másodlagos” jelentőségű a Mindszenty-perhez képest. Pedig a hatalom részéről mindent elkövettek, hogy annak „mélto folytatása” legyen. Az ítélethirdetést követően rövidesen megjelentették a *Szürke könyvet* (Grösz József és társai bűnpere. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1951. 336 o.) A terjedelmes kötet a Budapesti Megyei Bíróság Büntető Tanácsa előtt Olti Vilmos elnökletével lezajló tárgyalás négy napján (1951. június 22., 23., 25. és 26.) elhangzott vádiratot (Alapy Gyula ügyészségi elnök), a 9 előzetes letartóztatásban lévő vádlott kihallgatását, a 24 tanú meghallgatását (akik kivétel nélkül ugyancsak letartóztatásban voltak), egy fegyverszakértő kihallgatását, Alapy főállamügyész vádbeszédét, a védők beszédeit, a vádlottak utolsó szó jogán elhangzott felszólalásait és végül az elsőfokú ítéletet tartalmazza. Megállapítható, hogy a szűkebb értelemben vett Grösz-per anyaga már ekkor publikussá vált.

Kérdéses viszont az, hogy a *Szürke könyv* dokumentációja mennyiben hiteles? A kötet utolsó oldalán, lapalji jegyzetben a következő olvasható: „Ez a kiadvány a demokratikus államrend elleni összeesküvés vezetésének büntetvével és más büntettekkel vádolt Grösz József és társai bűnpereinek gyorsírási jegyzőkönyvei alapján készült.” (336. o.) Ilyen gyorsírói jegyzőkönyv azonban nem került elő. A vádirat, a vádbeszéd és az ítélet már előre elkészült és azokat a politikai vezetés jóváhagyta. A vádlottak kihallgatásakor elhangzó vallomásokot az ÁVH-n előre megszerkesztették, leírták és a vádlottakkal betanították, akiknek csak arra kellett ügyelniük, nehogy „bakizzanak”. Egyetérthetünk a szerzőkkel, hogy a *Szürke könyv* dokumentációját végső soron hitelesnek lehet tekinteni.

1951-től egészen 1995-ig nem sok szó esett a Grösz-perről és magáról Grösz József kalocsai érsekről. (Amint máig sem született Gröszről érdemi életrajz vagy monográfia.) Amikor a BM-ből az iratok jelentős része átkerült a Történeti Hivatalba, az illetékes egyházi levéltárak is részben megkapták illetékesség szerint a hozzájuk tartozó iratokat. Így került a Grösz-per anyagából a Kalocsai Érseki Levéltárba az annak idején a házkutatás során lefoglalt és a peranyaghoz csatolt, az érsek által néhány hónapig vezetett kéziratos Napló. Ennek első bejegyzése 1944. október 11-én kelt, és a feljegyzések 1946. január 6-án szakadnak meg.

Grösz érsek naplóját Török József 1995-ben publikálta, kiegészítve az érsek által 1945. szeptember 2-án lezárt, a Szentatya-hoz intézett jelentéssel. (*Grösz József kalocsai érsek naplója 1944–1946*. Sajtó alá rendezte Török József. Szent István Társulat, Bp. 1995. 347 o.)

A jegyzetapparátus nélkül közreadott naplótöredék — amelyhez Török József rövid életrajzot írt Grösz érsekről — a későbbi perre nézve nem releváns. Mégis azért érdemel figyelmet, mert fontos információként szolgál az érsek egyházkormányzati, egyházpolitikai felfogásáról, nézeteiről, s nem utolsósorban személyéről, jelleméről. Ezek az adalékok segíthetnek megértenünk viselkedését őrizetbe vétele után, a per folyamán, majd később a börtönben, s végül szabadulását követően a korai Kádár-korszak katolikus egyházának élén betöltött szerepét.

A koncepciók perek természetrajzának megismeréséhez Szabó Csaba *A Grösz-per előkészítése* című kötete ad alapvető segítséget. Arra vállalkozott, hogy a per előkészítésének dokumentumait publikálja, bemutatva a koncepció fokozatos alakulását, változásait, amelyek nem elsősorban a nyomozás eredményeitől, a feltárt tényektől változtak, hanem a politikai vezetés elvárásainak megfelelően. A párthatározatok, döntések adták mindennek az alapját, amelyeket a szerző-szerkesztő is közöl, majd az államvédelem, a politikai rendőrség tevékenysége nyomán keletkezett iratokat — az ún. vizsgálati szakasz dokumentumait — sorakoztatja fel, mígnem eljutunk a főtárgyalás nyitányáig. Az első irat 1947.. áprilisban keletkezett, és az MKP vezetése részére készült rövid jellemzés Grösz József kalocsai érsekről. Nyilvánvaló, hogy a politikai rendőrség nemcsak Mindszentyt, hanem a többi főpapot, így Grösz-t is 1945-től kezdve megfigyelés alatt tartotta. A készülő újabb monstre per fő stratégiai irányai a katolikus egyháziak ellen 1951 tavaszára összeálltak. Am sokáig kérdéses volt, hogy ki vagy kik legyenek annak főszereplői? Végül is a választás Grösz József-re esett. Az érsek őrizetbe vételére 1951. május 18-án este került sor a kalocsai érseki palotában. (Az egyházpolitikai kontextust jól érzékelteti, hogy másnap hirdették ki az Állami Egyházügyi Hivatal felállításáról szóló 1951.I. törvénycikket.) Az ügyész június 4-én rendelte el előzetes letartóztatását. Maga a per június 22–28. között zajlott le.

A 88 dokumentum jellegét tekintve különféle csoportokra osztható: a legtöbb, szám szerint 33 irat ún. „hálózati személy” jelentése az érsek fogdai magatartásáról, a tőle hallottakról. Az őrizetbe vétel első percétől kezdve a fogdába Grösz mellé egy olyan rabtársat tettek, aki együttműködött az ÁVH-val, és rendszeresen, akár naponta írt jelentéseket róla. Ezek az információk kellő forráskritikával kezelendők, és nem egy esetben a vallató tiszteknek is támpontul szolgáltak. A dokumentumok másik csoportját a letartóztatott érsek által írt önéletrajzok, önvallomások sorozata képezi, amelyekből jól nyomon követhető a koncepciónak megfelelő beismerések alakulása, amint a vádlott egy idő után gyakorlatilag arra a meggyőződésre jut, hogy előbb-utóbb úgymint mindent be kell vallania, amit fogva tartói kívánnak, elvárnak s mintegy a szájába adnak. Külön műfajt képeznek a kihallgatási jegyzőkönyvek, illetve az ezekről készült összesítések. Végül fennmaradtak azok a feljegyzések is, amelyek a per koncepciójának alakítására-alakulására vonatkoztak, részint még Grösz őrizetbe vétele előtt, részint ezt követően is. A szerkesztő nagyon helyesen az iratok közé sorolja be az idevágó párthatározatokat is. A közreadott iratok a Politikatörténeti Intézet Archivumában, a Történeti Hivatalban és Budapest Főváros Levéltárában találhatóak.

Az is kiderül az iratokból, hogy Grösz érseket fizikailag nem bántalmazták (mint a hercegprímást), s drasztikus lelki kényszert sem alkalmaztak esetében. Beismeréseit „önként” tette, anélkül, hogy bárkit „beárult” volna vagy bárkinek vesztét okozta volna. Az ÁVH-s tiszték is rájöttek, hogy Grösznek a cigaretta megvonása-megadása az egyik legnagyobb büntetés-jutalmazás. A főpap itt sem vesztette el fanyar, ironikus humorát, realitásérzékét. Tudta, hogy egy nagy színjáték főszereplőjévé teszük, a vádlott-társak és tanúk vallomásai kényszer alatt született kitalációk. Ha jól megfelel a rá osztott szerepnek, könnyebben viseli el a megpróbáltatásokat. Grösz érsek kiváló főpap volt, de nem lobogott benne a mártírok elszántsága. Gyorsan felismerte, hogy úgymint az történik, amit az ÁVH akar, s azt vallotta, amit elvártak tőle. A főtárgyaláson is „kiválóan” szerepelt, pontosan adta elő vallomását, de kezdettől tudta, hogy mindez a világnak szóló színjáték. A tragikus persze a dologban az, hogy Grösz érsek „megúszt” 15 év börtönnel (amiből 5 évet letöltött), míg vádlott társainak egy része már az ÁVH kezei között meghalt, a fegyházakban pusztult el vagy éppen, mint a per IX. rendű vádlottját, rövid úton felakasztották. (De aki túlélté, az is élete végéig megbélyegzett ember maradt.)

A Grösz-per kötet bevezető tanulmánya az egyházpolitika torzulásainak elemzésére helyezi a hangsúlyt, s ennek érdekében igyekszik meghatározni a katolikus egyház helyét és szerepét. Abból a megállapításból indul ki, hogy a katolicizmus „hivatalosan” 1848-ig volt államvallás, „ám gyakorlatilag még a második világháború idején is az, az egyház maga pedig rendszerstabilizáló államegyház volt”. A II. világháború után ez a helyzet hirtelen véget ért és radikális változások történtek: „az államegyház tehát egyszerűen túlélté önmagát, másrészt — éppen mert korábbi intézményeit és szerepei egy részét át tudta menteni — államegyházból szemben álló egyházzá vált”. (9. o.) A katolikus egyház — véleményünk szerint — 1848 után sem jogilag, sem „gyakorlatilag” nem volt többé államegyház, még ha a neoabszolutizmus éveiben a dinasztia akaratából erre történtek is kísérletek. 1867-től egyértelműen a felekezetek háromfázisú koordinációs rendszere valósult meg, amelyben a bevett felekezetek egyik, igaz a legnagyobbika és legerősebbike volt a katolikus. A katolikus egyház szerepe, pozíciója 1867-től 1944-ig nem az államegyháznak felelt meg, hanem az ún. uralmi helyzetben lévő egyháznak. Az „uralmi helyzet” alatt értjük az egyház vagyoni erejét a többiekéhez képest, jól kiépített intézményrendszerét, oktatási pozícióit, a közéletben betöltött szerepét. (Ilyen intézményekkel, pozíciókkal a többi bevett felekezet vagy egyház is rendelkezett, csakhogy gyengébbekkel, mint a katolikus.) A katolikus egyház „uralmi helyzete” nem jogi különállásából, kiváltságaiból fakadt, hanem történeti eredetű, az állagörzés eredménye.

A Balogh-Szabó kötet dokumentumainak egy részét a *Szürke könyv* peranyaga teszi ki. A vádirat után a vádlottak vallomásait olvashatjuk, ám ezekből esetenként érdektelen részeket elhagytak, amit azonban a jegyzetekben jeleznek és indokolnak. A tanúk kihallgatási jegyzőkönyveit mellőzték, mert azok nem mondanak semmi újat a vádirathoz és a vallomásokhoz képest. (Csupán a fegyverszakértő véleménye olvasható.) Alap vádbeszéde a vádiratot ismerteti és kommentálja, a védők felszólalásai formálisak, így ezek is kimaradtak. Fontos új dokumentum a bíróság ítélelhozatalát bemutató zárt tárgyalás jegyzőkönyve. Az összesen 36 dokumentumból a 18-tól, amely Grösz ügyvédjének fellebbezése, a 36-ig, amely az 1990. május 18-i semmisségi határozat, először itt kerülnek publikálásra. Ezek kegyelmi kérvények és elutasításai, a Katonai Törvényszéken keletkezett idevágó iratok, a másodfokú ítélet, majd az újabb kegyelmi kérvények és a rehabilitáció iránti beadványok. Ezek az iratok már inkább a per utóéletére vonatkoznak, s érdem-

ben nem módosítják a periratokat, de az „ügy” egészéhez, az érintettek sorsának nyomon követéséhez szervesen hozzátartoznak.

A szerző-szerkesztők, ha nem is szó szerint, de felteszik az alábbi kérdéseket: 1. miért és miért épp ekkor volt szükség a Gröszz-perre, 2. miért Gröszz és társai lettek a vádlottak, 3. mik voltak a vádak, s ezekben volt-e valóság tartalom és mi volt a kitaláció (konceptációs jelleg), végül pedig 4. mik lettek a per következményei? Ha ezekre megkíséreljük a választ — s a bevezető tanulmányból nagyrészt választ is kapunk —, akkor kiderül, hogy a hatalom szempontjából is bizonyos irracionálisok érhető tetten, ami már meghaladja a politikai-ideológiai érdekszférát, s ami csak a diktatúra logikájával és cinizmusával magyarázható.

1. A Gröszz-per elsődleges célja a katolikus egyháziak permanens rettegésben tartása — az érsektől a plébánosig és szerzetesig —, annak érzékeltetése, hogy létük, sőt magának az egyháznak a léte a hatalom szándékától függ. Ezzel mintegy előre vetítették annak a nyilvánvaló célnak a megvalósíthatóságát, miszerint mintegy két évtized alatt a vallás és az egyház(ak) felszámolhatók lesznek a szocialista államban. A totális alárendeltség és kiszolgáltatottság érzetét és tudatát a társadalom valamennyi vallásos rétegére ki akarták ezzel terjeszteni. A cél itt már nem a volt arisztokrácia vagy nagypolgárság felszámolása, kiiktatása, hanem az 1945 előtti polgári társadalom valamennyi rétegével szembeni fellépés: a vasutastól a kistisztviselőig, a kispolgártól a valamilyen szerepet kapott egyházi személyig s a munka nélkül maradt szerzetesig és apácáig terjedően. Az egyházzal szembeni eljárás permanenciájaként is tekinthető a Gröszz-per, amely a szerkesztők szerint is a Mindszenty-per szerves folytatása volt, ám ez már nem kapott akkora nyilvánosságot, mint a bíboros elleni eljárás. A számos hasonlóság és kontinuitás mellett lényeges különbség, hogy míg a Mindszenty-perben a politikai vádak és „bűnök” voltak az elsődlegesek, a Gröszz-perben előtérbe kerültek más elemek: a népellenes tevékenység, a hatalom fegyveres megdöntésére és megragadására irányuló szervezkedés, valamint a köztörvényes gyilkosságok. Ez a változás az általános helyzet változásával magyarázható: 1951-ben a hidegháború mélypontján vagyunk, amely helyenként tényleges háborúvá vált (Korea). A Tito-ellenes fegyveres készülődés, a délvidéki határkonfliktusok a háborús hisztéria hátterét adták az egyházi „reakció”-ra, a Vatikánra és az amerikaiakra támaszkodó fegyveres összeesküvők, gyilkosok leleplezéséhez.

2. A Gröszz-per kilenc vádlottjának kiválasztása épp úgy jól megtervezett „kompozíció” volt, mind a Mindszenty-pernél: a fővádlott a hazai katolikus egyház ekkor első embere, a kalocsai érsek, vele tehát a „reakciós” főpapság került ismét a vádlottak padjára. A másodrendű vádlott Bózsik Pál plébános, aki a háború előtt keresztény párti képviselő, keresztény-socialista meggyőződésű pap volt. Ő az alsópapság „reakciós” részét reprezentálta volna. A harmadrendű vádlott Farkas Endre jogász-ügyvéd, szentszéki ügyész, ő a „klerikális reakciót” kiszolgáló katolikus világi értelmiségi (akit Mindszenty védőjének kért fel a bíboros édesanyja). A negyed- és ötödrendű vádlottak köztisztviselők voltak, akik állítólag mint kémek (ti. egyikük az amerikai követségen volt alkalmazott) biztosították az összeköttetést Gröszsék összeesküvése és az amerikaiak között. Űgyüket elkülönítették a tárgyaláson Gröszsékétől, és a Katonai Törvényszékhez tették át, ahol halálra ítélték és felakasztották őket. A 6–9. rendű vádlottak szerzetesek: Endrédi Vendel zirci ciszterci apát, Hagyó Kovács Gyula ciszterci jószágkormányzó, Csellár Jenő pálos rendfőnök és Vezér Ferenc pálos szerzetes (perjel). Nyilvánvaló, hogy a monstre per egyik fontos célja az 1950 őszén szétszóratott szerzetesek további megfélemlítése, üldözése, bármiféle szervezkedéstől, együttléttől és papi tevékenységtől való visszarettenése volt.

A per vádlottjainak többsége egyházi személy. Kérdés, hogy miért éppen Gröszzre esett Rákosiék választása, illetve miért éppen ezt a két szerzetesrendet, pontosabban reprezentánsait ültették a vádlottak padjára?

Grösz József kalocsai érsek Mindszenty akadályoztatásától kezdve a magyar egyház feje lett, a püspöki kar elnöke. A jogszokás szerint az esztergomi érseki székhely üresedése vagy az érsek akadályoztatása esetén rangban a kalocsai érsek követi, akinek székét még Szent István alapította. (A kalocsai érsek azonban a primási jogokat nem gyakorolhatta.) Ha ő is akadályozva van, úgy az egri érsek következik. (Ha netán egyik érsek sem tudja ellátni e funkciót, akkor a püspökök rangsorát a kinevezési idejük szabja meg.) Az első ok tehát az volt, hogy a kalocsai érsek lépett Mindszenty örökébe. A másik megfontolás cinikusnak tűnik: Gröszz írta alá ugyan az 1950-es megállapodást az egyház és az állam között, s ezzel formálisan elismerte a Magyar Népköztársaságot és annak társadalmi-politikai rendjét, ám a vád szerint ezt csak taktikából cselekedte, a megállapodást nem tartotta be, azt folyamatosan megszegte, szabotálta. Míg Mindszenty és társai nyílt ellenségei voltak a „demokráciának”, Gröszsék kifelé lojalitást mutattak, de titokban, illegálisan szervezkedtek a

„néphatalom megdöntésére”, tehát még veszélyesebbek voltak. Ezt az érvelést ha megfosztjuk az álságosságtól, nyilvánvaló: Rákosiék könnyebben elbántak a nyílt ellenféllel, mint a rendszert tudomásul vevő, a vele való együttélést elfogadó egyháziakkal és egyházzal. Nekik ilyen egyház sem kellett, az ő céljuk a totális alávetés elérése, a hatalmat fenntartások nélkül kiszolgáló egyház és egyháziak voltak csak tolerálhatók. Azok is csak „mértékkel”, hiszen éppen a Grösz-per idején távolították el a papi békemozgalom éléről Balogh „pátert”, mert a békepapokban sem bíztak meg. Rákosi úgy gondolhatta, hogy az egyház élére kerülő Czapik Gyula egri érsekkel a hatalom együtt tud működni, s ezért is kellett Grösz-t félreállítani az útból. (A kézzelfogható különbség azonban mégiscsak nagy Mindszenty életfogytig tartó feyházbüntetése, majd kényszerű követségi, illetve külföldi száműzetése, végül elmozdítása, valamint Grösz 15 évi börtönbüntetése, 1956. tavaszi szabadulása és funkcióiba való visszahelyezése között.)

A másik kérdés, hogy miért a ciszterciek és a pálosok kerültek a perbe? A zirci apát a főpapok közé tartozott, Endrédi jeles tudós is volt. Rákosi személy szerint, mondhatni, érthetetlen gyűlöletet táplált Endrédyvel szemben, őt tartotta Mindszenty, majd Grösz „rossz szellemének”. Hagyó-Kovács Gyula ciszterci pap volt, aki teológiai, közgazdasági és agrár egyetemi végzettséggel rendelkezett, sikeres gazdasági szakember és jószágkormányzó, közéleti szereplő (felsőházi tag) volt. Neki a perben főként az összeesküvés pénzügyi alapjainak biztosítását tulajdonították. Megvádolták azzal is, hogy a nép ellenségeként nem csak kizsákmányolta a cselédeket, hanem egyik cselédgyerek halálát okozta, mert vasvillákat veretett abba a halastóba, ahol a gyerekek fürödtek. A gyermek apja, a „tipikus” szegényparaszt, a vád tanújaként látványos szereplővé lépett elő. Így akarták feledtetni, hogy Hagyó-Kovács, pontosabban a rend évente tíz szegény cselédgyereket, illetve parasztyereket taníttatott, ösztöndíjat adott nekik. A ciszterci rend az egyik legtekintélyesebb férfi tanítórend volt. A bencések és a piaristák nem jöhettek számba, mert ők részei voltak az 1950-es megállapodásnak és tovább működtek. A koldulórendek sem, mert eleve szegények voltak, és a ferencesek ugyancsak megmaradhattak. A jezsuiták többsége elmenekült, a többieket egyenként „kapták el”. Így kézenfekvő volt a gazdag, nagy múltú ciszterciekkel szembeni fellépés.

A pálosok esete egyszerűbbnek tűnik: ez volt az egyetlen magyar alapítású férfi szerzetesrend, amely nálunk a Horthy-korszakban éledt újjá lengyel támogatással. A pálosok mint remete- és nemzeti érzés, a keresztény nemzeti gondolat hatékony hirdetői voltak. A kis létszámú rend lelkipásztorokká alakult, a Gellért-hegyi sziklatemplomuk zárándokhellyé vált. Mivel Rákosiék minden áron fegyveres összeesküvést és gyilkosságokat akartak bizonyítani, szükség volt olyan szerzetesekre, akik a háború végén vagy után a rend fenntartásában közreműködtek. A pálosok közül ezt tette Vezér Ferenc és a polgári jellegű rendfenntartó alakulata, amely a hatóságok kimondott kívánságára szerveződött meg, és többek között garázda orosz katonák megfékezésében is részt vett. Ebből a tényből alakult a koncepció per logikája és módszerei szerint a felszabadító szovjet katonákat tömegével orvul legyilkoló fasiszta bűnbanda. Holott annak idején a szovjet hatóságok is mindössze három orosz katonát gyilkosai után kutattak a pálosszentkúti tanyavilágban, ahol Vezér Ferenc lelkészként működött. (A három garázda oroszzt valószínűleg magukat és családjukat védelmező parasztemberek verték agyon.)

3. A vádak és azok koncepciójellege is kontinuitást mutatnak, nemcsak a Mindszenty-perrel, hanem a többi országban zajló főpapi perekkel is. A Grösz elleni vádak: a demokratikus államrend fegyveres megdöntésére irányuló szervezkedés, összeesküvés irányítása, amelynek célja az amerikaiak támogatásával a Habsburgok restaurációja, a királyság visszaállítása, valutaüzérkedés, külföldre való kényszerű támogatása végül bűnpártolással elkövetett népelleses bűntett. A vádak közül hiányzik a kémkedés, ami eredetileg szerepelt volna, ám ezt még az ÁVH-nak sem sikerült „bizonyítania”. Bekerült viszont a fegyveres szervezkedés vádja, amit az egyik vádlottnál lefoglalt „arzenál” bizonyított volna. Valójában azonban egy tucat muzeális értékű kézfegyverről volt szó, amelyek egy lengyel származású család féltve őrzött régiséggyűjteményének részét képezték. Ezekkel a fegyverekkel nyúlra sem lehetett volna vadászni, nemhogy a hatalmas szovjet hadsereget fenyegetni. A vádak a többi vádlottnál részint ismétlődtek, részint újakkal egészültek ki. A 9. rendű vádlott, Vezér Ferenc esetében a gyilkosság vádjával, amiért halálbüntetést kapott, és ki is végezték. A vádaknak írásos dokumentumait sem sikerült produkálni, azok szinte teljes egészükben a fogva tartott és mellékperekben majd elítélt tanúk terhelő vallomásain és vádlatok beismertő vallomásain alapultak. Az összeesküvés vádja egy állítólagos pártprogramra és kormánylistára hivatkozott, de ilyenek nem léteztek. A fegyveres szervezkedés muzeális fegyverekkel már akkor a külső szemlélő számára nevetségesnek tűnhetett. Végül miért támogatták volna

a királyság visszaállítását és Ottó trónra ültetését az amerikaiak? Ők egy nyugati típusú polgári demokrácia, kapitalista rendszer restaurálásában lehettek (volna) érdekelték. Rákosiék valószínűleg hatásosabbnak vélték a feudális és klerikális reakció bizarr „horthysta-Habsburg változatának” restaurálási vádját, mint a polgári demokráciáé és a szocialista rendszer helyébe. Így ugyanis fel lehetett idézni a nagybirtok visszaállításának veszélyét, a horthysta erőszakszervezet, apparátus visszatérését. Ez mégiscsak fenyegetőbb hangzott, mintha a nagypolgárság, a polgári demokrácia híveinek visszatérésével „fenyegetőznének”.

Balogh Margit és Szabó Csaba meggyőzően bizonyítják, hogy mi is a koncepciók eljárás, a koncepciók per lényege. „A koncepciók eljárás többek között attól törvényszerű, hogy a kicsikart vallomások valóságon alapuló elemeiből egy hamis történetet állítottak össze a hatóság nyomozói. Ezekben az eljárásokban bizonyíték alig került elő. Például a P Vezér és társai által állítólag meggyilkolt harminc szovjet katona közül egy holttestet sem találtak. Általában minden bizonyíték közvetett volt, de az akkori eljárásjog szerint a bizonyítékok nem is olyan fontosak, mint maga a töredelmes beismerő vallomás.” (42. o.)

Ma már sokat tudunk az ÁVH módszereiről, az Andrássy út 60-ban történekről, ám az információk nemegyszer ellentmondók. Mág nem egyértelmű, például, hogy miként vették rá Mindszentyt a beismerő vallomásra? Veréssel, pszichikai kényszerrel, gyógyszeres kezeléssel? Grósz érsek esetében fizikai kényszert, verést éppúgy nem alkalmaztak, amint valószínűleg gyógyszereket sem. A Grósz-per kapcsán a szerzők is felteszik a kérdést: „Mivel vették rá a vádlottakat a beismerésre? A gyanúsítottak teljes testi-lelki megtörésével, különböző kínzásokkal, pszichikai kényszerrel, zsarolással, megfélemlítéssel vagy éppen megfélemlítő ígéretekkel.” (43. o.) Ez biztosan igaz a per vádlottjaira és a mellékperekben szereplőkre. De melyik áll Grósz esetében? Őt elviselhető körülmények között tartották fogva, étkezéséről megfelelően gondoskodtak, betegség — a nikotinéhség túl — nem kínozták. Nem ütötték-verték, papi mivoltában sem alázták meg. Az együttműködést jelentő beismerő vallomásokért sem ígértek neki külön elbánást (ő maga életfogytig tartó börtönt várt ítéletként). Még komoly személyiségszavarba sem került, hiszen ekkor is megőrizte ironikus humorát. A magyarázat életszemléletében, mentalitásában lenne keresendő?

4. Ami a következményeket illeti, elmondható, hogy Rákosiék csak részben érték el céljukat a Grósz-perrel. A megfélemlített papság és a hívők, maga az egyház „bezárkózott”, az üldözött és megfélemlített nyáj a kivárára rendezkedett be, és továbbra is elutasította a szolgálai együttműködést. Tudta ezt Czapiék érsek is, akinek igencsak hálátlán szerep jutott, s máig tartóan magára vonta a kollaborálás ódiáját. Az is tény, hogy a Mindszenty-per megrendítő erejű és hatású volt, az óriási tekintélyű bíboros prímás, a rendszer engesztelhetetlen ellensége „sikeres” kikapcsolása Rákosiék „remekművének” bizonyult, ami a Vatikánban is meghozta gyümölcsét, igaz, hogy csak az 1970-es évek elejére (az érsek félreállításával). Az is igaz, hogy Mindszenty Józsefet személyében és az általa megtestesített politikát tartották veszélyesnek, míg Grósz Józsefnek keresztül az egész („reakciós”) papságot ítélték el. Amint Mindszentyhez képest Grósz történelmileg másodrangú szereplőnek tűnik, úgy igazuk van a szerzőknek abban is, hogy „a Grósz József és társai elleni koncepciók eljárás csupán fércmunka a Mindszenty-ügyhöz képest”. (51. o.) Talán hozzájárult mindehhez az is, hogy a Mindszenty-ügy idején a szocializmusban még hívő emberek bíztak a pártban és Rákosiban, tehát „hiteles” pert kellett Mindszenty ellen rendezni. 1951 nyarán a fokozódó nyomor és terror közepette már félték Rákosit, a pártot és annak „öklét”, az ÁVH-t, s a megbízatos hatalom nem sokat adott a formáságokra...

Az impozáns jegyzetapparátussal, névmutatóval ellátott forrásközlemények esetében a szerkesztői munka elsősorban éppen ezen a szakmai apparátuson, ennek minőségén mérhető le. Ha végigtekintünk az összegyűjtött hatalmas információ-tömegben és a szakszerű magyarázatokon, minden elismerést megérdemlő teljesítménynek nevezhetjük. A két kötetnél a jegyzetapparátus csak a szükséges mértékben fedi át egymást, mindkét forráskiadvány önállóan megállja a helyét, de együtt még inkább használható.

Az egyháztörténeti jellegű források közlése óhatatlanul nemcsak kortörténeti, hanem egyháztörténeti ismereteket is igényel a szerzőktől, akik ezeknek — mint már annyiszor tanújelét adták — birtokában is vannak. Az elírások, pontatlanságok is inkább köztörténeti jellegűek.

Nézzük előbb Szabó Csaba 2001-es kötetének jegyzeteit. Meglepő, hogy a szerző-szerkesztő a hivatkozásoknál, akkor is, ha megjelent munkáról van szó, minden egyes előfordulásnál annak teljes bibliográfiai leírását megadja. Ugyancsak szokatlan találkozni olyan *terminus technicusokkal*, mint a szerzetesrendeknél a „vezérfőnök” vagy a székeskáptalannál a „főprépost”. A 19. jegyzet szerint az 1947-es választásokon Kereszténydemokrata Néppárt lenne a Barankovics-párt, holott an-

nak neve Demokrata Néppárt volt. A 65. és 66. jegyzetek próbálják korrigálni a pártdokumentumban (az MDP KV Titkárság 1951. június 4.) lévő zavart a *placetum regium* (királyi tetszvényjog) illetve a *ius supremæ patronatus* (főkegyúri jog) körül. Eredetüket tekintve helyes tájékoztatást kapunk. Az újkorban a *placetum regium* a király előzetes hozzájárulási joga a szentszéki dokumentumok kihirdetéséhez. A főkegyúri jog viszont a magyar apostoli király katolikus egyházzal kapcsolatos jogosítványainak összessége, amelyek közül a legfontosabb a Szentszéktől függő stallumok (érsekségek, püspökségek, prépostságok, apátságok) betöltésével kapcsolatos joga. Rákosiék itt nyilván a kinevezéshez való előzetes hozzájárulásukat (gyakorlatilag vétőjukat) kívánták elismertetni, miközben a kinevezés jogát a pápától nem vitatták el.

A 199. jegyzetben „Szűz Mária mennybemenetelének” dogmáját említi, holott a hivatkozott Grósz-féle szövegben helyesen „mennybevittele” szerepel. A kettő között lényegi különbség van: csak Jézus Krisztus mennybemeneteléről lehet beszélni, aki feltámadása után, mint Isten fia ment fel a mennybe az Atyához. Szűz Mária nem volt isten, hanem Istenanya, s ezért nyerte el Istentől azt, hogy halála után nem csak lelke szállt fel a mennyekbe, hanem testét is „felvette” magához az Úr.

A 286. jegyzet szerint az Actio Catholica szervezése nálunk helyi kezdeményezésként 1925-ben indult. Ekkor itt még nem is tudtak az AC-ról, amelynek szervezését a 30-as évek elejétől kezdik (a jezsuiták) szorgalmazni, és csak az évtized közepén kezdődik meg a központi szervezés, helyi szervezés nincs, mert az egyházközségek lesznek az AC „helyi szervei”. A 291-es jegyzetben a MANSZ: Magyar Nemzeti Szövetség lenne. Szerintünk a MANSZ a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége volt, amely valóban ekkor (1919 ősz) alakult, és létszáma is legalább a megadott nagyságrendű volt. A 299. jegyzetben a koadjutorra hivatkozva: ennek latin megfelelője nem coadjutor, hanem coadiutor. Magyarul segéd, ami itt segédpüspököt jelent, aki felszentelt címzetes püspök. A hozzáfűzött félmondat: „aki többnyire követi elődjét a püspöki székben”, többszörösen téves megállapítás. A segédpüspöknek nincs „elődje”, az ő kinevezése semmiben nem csorbítja a megyéspüspök (ordinarius) joghatóságát. A megyéspüspököt akkor követi a széküresedéskor, ha kinevezése eleve „coadiutor cum iure successionis”, azaz utódlási joggal felruházott segédpüspök. Mint ilyen, a széküresedés esetén automatikusan elfoglalja a stallumot.

A Balogh-Szabó kötetben csak néhány tévesztés található. A 303. jegyzetben közlik, hogy „Zichy János gróf nem volt kultuszminiszter”.. Ezzel szemben kétszer is az volt: 1910–1913 között először és 1918. májustól októberig második ízben. A megemlített pontatlanságok ellenére nyilvánvaló, hogy a több száz lábjegyzet számos új információval segíti a források autentikus értelmezését.

Szabó Csaba kötetéhez értékes „annotált névmutató” tartozik a kötetben szereplő személyek fontosabb életrajzi adataival. Az ilyen nem látványos mutató összeállítása mögött rengeteg munka van, hiszen a legkülönbözőbb helyekről kell összegyűjteni az adatokat és kontrollálni azokat. A nemegyszer egymásnak is ellentmondó adatközlők pontosítása, a valóságnak megfelelő adat kiválasztása eleve széles körű műveltséget tételez fel. Az ugyancsak több száz név mögött olvasható információk közé óhatatlanul bekerülhetnek félreértések. A Czettler Jenő szócikkben bizonyára elírás, hogy 1921-ben a Keresztény Gazdasági és Szocialista Párt egyik vezetőjévé választották. Ez a párt 1925-től létezett, a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt (a kormánytámogató keresztény párt, amelyhez Czettler is tartozott) és az ellenzéki Országos Keresztényszocialista Párt (Haller István) fúziójának eredményeként. De nevében következetesen a „Szociális” és nem a „Szocialista” jelző szerepelt.

Glattfelder Gyula a szócikk szerint „betegsége miatt székhelyét nem foglalta el”. Ez így igencsak félreérthető, mert Glattfeldernek nem Kalocsát kellett volna elfoglalni, hanem a kalocsai érseki széket, tehát nem székhelyét, hanem székét.. Gömbös Gyula a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Pártot nem 1923-ban alakította, hanem pontosan 1924. november 13-án. (Az Egységes Pártból 1923. augusztus 23-án lépett ki.)

A forrásközlés szakszerűségét a levéltáros és a levéltárakban jártas szerzők eleve garantálják. Csak sajnálhatjuk, hogy máig nem jelent meg az általuk beígért folytatás a Grósz-per mellékpereiről. (Amint a „Hires politikai perek” sorozat is befulladt.) Hiszen a főperhez kapcsolható 24 mellékperben 200 személyt ítélték el, s a hozott halálos ítéletek közül 15-öt végre is hajtottak. Egyetértünk a szerzőkkel, hogy ez a perkomplexum volt a Rákosi-korszaknak a lakosság szinte minden rétegének megfélemlítését célzó egyik legnagyobb méretű törvénytelenessége.

ARCANUM DVD-KÖNYVTÁR V.

A művelődés, a hatékony tudományos tevékenység iránti igény és jelen korunk technikai vívmányainak összefonódása merőben új és egyúttal rendkívül hasznos szövegalkotási és -olvasási módszereket eredményezett. Az akár több száz kötetnyi adatot magukon hordozó szöveges CD-k és DVD-k nemcsak egész könyvespolcnyi munkák kényelmes tárolását és a gyors információszerezést teszik lehetővé, hanem a keresőprogramokon keresztül olyan adatgyűjtési, szövegelemzési módszereket is, melyek korábban teljesen ismeretlenek és legfeljebb reméltek voltak.

A tudományos és ismeretterjesztő munkák digitalizálásában fontos szerepet vállaló Arcanum Adatbázis Kft. 2001-ben sajtótájékoztatón jelentette be új sorozata, az *Arcanum DVD-könyvtár* első darabjának kiadását. A DVD-sorozat eddig közreadott lemezeinek újdonsága nem azok tartalmában rejlik – hiszen többségében a kiadó által már korábban megjelentetett CD-ROM-ok anyagait gyűjtik egybe, hanem a DVD-formátum nyújtotta előnyökben: egyetlen DVD-korong több CD anyagát is képes tárolni és elérhetővé tenni. A kiadó eddigi CD-termésének legjavát tömörítő DVD-k tehát méltán kiérdemlik a „könyvtár” terminust és a modern eszközökre nyitott kutató figyelmét.

A kiadó első lemeze mindenekelőtt az irodalom iránt érdeklődő olvasók igényeit elégíti ki, többek között négy irodalmi óriás (William Shakespeare, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán és Ady Endre) teljes életműve szerepel rajta. A digitális könyvtár második darabja több, klasszikusnak tekinthető munkát tartalmaz, melyek közül kiemelendők a lexikonok és szótárak (Pecz Vilmos: *Ókori lexikon*, Finály Henrik: *A latin nyelv szótára és Magyar etimológiai nagyszótár*), továbbá a könyvészeti alapművek (*Elektronikus Régi Magyar Könyvtár*, Petrik Géza: *Magyar könyvészet*). A harmadik korongot szorosán vett történelmi kiadványok töltik ki: egyebek mellett a Szilágyi Sándor szerkesztette, a magyar nemzet történetét feldolgozó többkötetes vállalkozás, Bánlaky József 24 kötetes hadtörténelmi munkája, Borovszky Samu Magyarország vármegyéit és városait bemutató kötetei, Hóman Bálint publikációi és nem utolsósorban Kossuth Lajos írói munkásságának gyűmölcssei. A sorozat negyedik lemezét elsősorban a genealógia, a heraldika, az archontológia és a helytörténet meghatározó írásainak szentelték. Nagy Iván, Kempelen Béla és Karácsonyi János genealógiai alapművei mellett Engel Pál archontológiai remeke, a 19. század heraldikai irodalma: Tagányi Károly, Bárczay Oszkár és Nyáry Albert művei, Csánki Dezso helytörténelmi kutatásainak nélkülözhetetlen eredményei alkotják a DVD anyagát, egyéb, szintén a segédtudományok körébe tartozó kötetek mellett. Ugyanakkor az *Árpádok új okmánytár* és a *Hazai oklevéltár 1234–1536* digitalizált változatának is helyet szorítottak.

A könyvtár ötödik darabja 2004-ben jelent meg és 17 — korábban már kiadott — CD anyagát hordozza. A negyedik lemezzel ellentétben nem követ tematikus elvet, hiszen néprajzi, történelmi, könyvészeti és irodalmi kiadványok éppúgy szerepelnek rajta, mint az élővilágot bemutató ismeretterjesztő művek. A nagyobb igényű olvasóközönség érdeklődésére számot tartó források és értekezések, illetve ismeretterjesztő munkák furcsa kombinációjával van tehát dolgunk. Elsőként az előbbi kategóriába tartozó adatbázisok kerülnek bemutatásra.

A történelem szerelmeseinek érdeklődését mindenekelőtt három munka keltheti fel: egy forrásgyűjtemény, a kritikai irodalom egyik jeles darabja és egy szakfolyóirat archívuma. A forrásértékű szövegtár nem más, mint Deák Ferenc nyomtatásban már megjelent, nyilvános és magánjellegű munkái: politikai beszédek, felszólalások, hivatali iratok, állásfoglalások, tervezetek, illetve barátoknak, rokonoknak szóló levelek. A deáki hagyaték eme újszerű közreadása a magyar történelem egyik legkiemelkedőbb alakjának pályáját és korát teszi könnyen kutathatóvá. A DVD másik fontos eleme a Magyar Történelmi Társulat gondozásában, mindenekelőtt Domanovszky Sándor, valamint Balanyi György, Lukinich Imre, Mályusz Elemér, Miskolczy Gyula, Szentpétery Imre, Váczy Péter, Varjú Elemér és Wellmann Imre szerkesztésében 1939–1942 között megjelent, a mai napig meghatározó *Magyar művelődéstörténet*, melynek mind az öt kötete megtalálható a lemezen, annak teljes — 2500 illusztrációt is meghaladó — képanyagával együtt. Szintúgy a történelemre nyitott olvasók igényeit elégíti ki a mértékadó szakfolyóirat, a *Századok* digitalizált archívuma, mely az első 14 esztendő (1867–1880) és a legutóbbi évfolyamok (1994–2003) anyagát öleli fel, s mely a tanulmányok közti gyors és eredményes keresgélést segíti elő.

A fenti három munka azonban nem meríti ki a DVD történelem tárgyú anyagát, hiszen az olyan könyvészeti kiadványokat is tartalmaz, melyek a történelmi kutatások fontos segédanyagainak tekinthetők. A digitalizálás — a keresőprogram révén — ezen könyvészeti adatbázisoknak a korábbinál jóval hatékonyabb kiaknázását teszi lehetővé.

A lemez könyvészeti kategóriájába sorolandó az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának cédulakatalógusa. A magyar vonatkozású dokumentumokat gyűjtő Kézirattár alapja Széchényi Ferenc könyvgyűjteményének mintegy 1200 kéziratot köte. A korai állomány — egyes kéziratok és teljes hagyatékok megszerzésével — idővel gyarapodásnak indult, a könyvnyomtatás elterjedése után főként személyes jellegű írásokkal (naplókkal, emlékiratokkal, emlékkönyvekkel, stb.) bővült. A ma már egymilliónál is több dokumentumot számláló irattár igazi kuriózumokat is őriz (példának okáért a Képes Krónikát, a Pray-, a Leuveni-, a Jókai- és a Festetics-kódexet). Időközben a gyűjtés elvei is kikristályosodtak; eszerint a Kézirattár gyűjtőtevékenysége kiterjed minden olyan kézirat munkára, mely a történeti kutatások forrásául szolgálhat, s mely nem tartozik a levéltárak gyűjtőkörébe. E „kincskereső” tevékenység nyomán megszületett becses gyűjtemény állományrészeinek (Latin nyelvű kódexek, Újkori latin nyelvű kötetes kéziratok, Magyar nyelvű kötetes kéziratok, Levelestár, Analekta, Fondok) nyomtatott cédulakatalógusai szerepelnek az ötödik lemezen.

Szintén könyvészeti vonatkozású a DVD Régi Nyomtatványok Tárának vezetett dokumentum-együttese, mely 1711 előtti nyomtatványokat feldolgozó könyvészeti bibliográfiákat és katalógusokat tartalmaz. Központi eleme a Szabó Károly és Hellebrant Árpád által szerkesztett, a 19. század végén kiadott *Régi Magyar Könyvtár* (RMK) III. kötete, mely a magyarországi szerzők külföldön, 1480–1711 között megjelent műveinek könyvészeti adatait írja le különböző szempontokat követve (a nyomtatás helye, éve, a könyv alakja, a lapok száma, a műveket őrző könyvtárak megjelölése stb.). A külhoni kiadású munkák teljesebb és alaposabb megismerését segítik elő az 1990-es években megjelent, a DVD-n is elérhető pótlás-kötetek, melyek az RMK III. bibliográfiai leírásait javítják és egészítik ki, ill. a hiányzó nyomtatványokat ismeretik. Az RMK III. és a pótlások kötetének digitalizálása valójában egy korábbi vállalkozás utolsó, lezáró fázisa, hiszen a Régi Magyar Könyvtár első két kötetét és azok korrekcióját egy korábbi CD-n és a DVD-sorozat II. lemezén már közreadták.

A könyvészeti együttes másik fontos darabja az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött hungarika-gyűjtemény katalógusa, mely az állomány adományozójának, az 1800 előtti magyar vonatkozású, idegen nyelvű kiadványokat gyűjtő Apponyi Sándor grófnak (1844–1925) a nevét viseli. A kollekcio leggazdagabb egysége a 16–17. századi török háborúkról, a Thököly-felkelésről és a Rákóczi-szabadságharcról szóló anyag.

A nyomtatványtár harmadik eleme, szintúgy a nemzeti könyvtárban fellelhető Antiqua-gyűjtemény 1990-ben kiadott katalógusa, mely több mint 15 ezer 16. századi, külföldön megjelentetett, nem magyar nyelvű nyomtatványról ad áttekintést. Tartalma — részben — az RMK III. kötetével rokon, ám attól némileg különbözik: az Antiqua-katalógus nem bibliográfia, csak egyetlen évszázad anyagát gyűjti, és azt korszerűbb módszerekkel rendezi.

A DVD nemcsak a történelem iránt elkötelezett olvasók érdeklődésére tart számot, hiszen nyelvészeti, irodalmi és néprajzi munkákat is felvonultat. A hat kötetet számláló *A magyar nyelv szótárát* a Tudományos Akadémia megbízásából Czuczor István és Fogarasi János nyelvészek állították össze (1862–1874). Munkájuk eredményeképpen megszülető terjedelmes szótár nemcsak a szavak definiálásában, hanem a magyar nyelv 19. századi állapotának jobb megismerésében is segít. A műfaj későbbi, már a 20. században kiadott (1959–1962) változatának, *A magyar nyelv értelmező szótárának* hét kötete ugyancsak az Akadémia gondozásában, ezúttal Ország László főszerkesztő vezénylete alatt született és jelent meg. A magyar lexikográfia két remekének digitalizálása bizonyára örömmel tölt el minden olyan olvasót, aki a magyar nyelv alapszókincsét saját polcán szeretné tudni. Szintén a magyar nyelv iránt érdeklődő olvasóközönség figyelmét keltheti fel a lemez közmondás- és szólásgyűjteménye, mely a 19. század négy legismertebb és zömében nehezen hozzáférhető művét adja közre (Dugonics András: *Magyar példa beszédek és jeles mondások*, Erdélyi János: *Magyar közmondások könyve*, Sirisaka Andor: *Magyar közmondások könyve* és Margalits Ede: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*). E digitalizált kollekcio nemcsak a nyelv érzékletes, kifejező fordulatait örökíti át az utókornak, hanem egyúttal könnyed olvasmányul is szolgál.

A magyar nyelv hívei azonban nemcsak filológiai, hanem irodalmi vonatkozású írásokat is találnak a DVD-n. A magyar irodalmat három mű képviseli, melyből kettő többkötetes munka. A Beöthy Zsolt szerkesztette *Képes magyar irodalomtörténet* mellett Pintér Jenő *Magyar irodalomtörténete* és Lóránt Czigány *Hungarian Literature* című angol nyelvű munkája található a lemezen. A három kiadvány három különböző korszak termése, így három időszak sajátos kritikai szemléletének tükrözője.

A DVD a néprajztudomány két — az MTA Néprajzi kutatóintézetének kezdeményezésére összeállított és kiadott — tudományos kézikönyvét is elérhetővé teszi. Egyfelől tartalmazza a csaknem 10 ezer szócikket felvonultató, 1977 és 1982 között megjelent ötkötetes *Magyar néprajzi lexikont*, másfelől az 1988–2001 közti, tematikus rendben publikált *Magyar néprajz* köteteit is. A szakma és a művelt olvasóközönség e két nélkülözhetetlen olvasmánya a folklorisztikával és az etnográfival való ismerkedést teszi lehetővé – immáron digitalizált formában is.

A deáki életmű nem a lemez egyetlen forrásgyűjteménye, hiszen modern korunk parlamenti dokumentumait, az 1990–2004 közti időszak plenáris üléseinek jegyzőkönyveit is az olvasóközönség elé tárja. A mintegy 300 ezer oldalnyi digitalizált szöveg lehetőséget teremt majd 15 év törvényalkotói munkájának teljes áttekintésére.

A adathordozó több mint száz tudós életútjába is betekintést enged azáltal, hogy az Akadémiai Kiadó 1970-ben útjára indított kismonográfia-sorozatát, *A múlt magyar tudósait* is anyagába emeli. A tudósok életét és munkásságát bemutató kötetek szövegét tudománytörténeszek, pályatársak és tanítványok írták. Az élet- és pályarajzhoz a szerző arcképét, illetve a műveit és a róla szóló irodalmat összegző bibliográfiát is társítottak a szerkesztők.

A DVD két olyan adatbázissal rendelkezik, melyek a fentiekől merőben eltérő műfajt képviselnek. Ide tartoznak a *Byte* nevű számítástechnikai folyóiratnak az 1997–2002 közti időszakban megjelent számai, ill. a Japánt és az élővilág egyes szereplőit bemutató ismeretterjesztő munkák.

A Nagy Z. László fotóművész nevéhez köthető, közel 2000 színes felvételt, továbbá egy rövid történeti áttekintést és egy kislexikont tartalmazó, a közelmúltban megjelent album Japán legfőbb nevezetességeit (műemlékeket, kerteket, turisztikai látványosságokat) örökíti meg.

A több mint 1200 virágot ismertető, 1903-ban megjelent kötet, a *Magyarország virágos növényei* elsősorban abban segít, hogy a botanikában kevésbé jártas természetkedvelők is felismerjék az egyes növényeket. Rapaics Raymundnak *A magyarság virágai* című írása (1932) kevésbé pragmatikus: inkább a virág kultúrtörténetének bemutatását tekinti feladatának. A madarak etológiájába Chernel István főműve, a *Magyarország madarai* (1898) vezet be minket, Herman Ottó értekezése, *A madarak káráról és hasznáról* pedig 83 hazai madárfajt ismertet és a madarakhoz való viszonyulás elveit írja le (1901). Az olvasók öröme a kiadó 67 madár énekének hangzó anyagát is csatolta a lemez szöveg- és képanyagához. A kutyafajták jellemzését és a kutyákkal való bánásmódot a Szinák-Veress szerzőpáros öt könyve tárja elénk (*A kutya hétköznapjai; Nagy kutya lexikon; Őrző védő ebek, harci kutyák; Ő, azok a csodálatos ebek; Nagy kutyakönyv*).

Ugyan a bemutatott DVD anyaga arról árulkodik, hogy a válogatás nem egy következetes koncepció mentén haladt, mégis indokolható a felépítése: az ötödik lemez összeállítói lényegében azokból az adatbázisokból válogattak, melyek — CD-ROM formátumban — már korábban megjelentek, de az elmúlt években kiadott DVD-korongokra már nem kerültek föl. A „maradékból” való szemezgetés azonban a legkevésbé sem haszontalan: a történelem iránt érdeklődő, a modern hordozóktól nem idegenkedő olvasó egyetlen lemezen keresztül jut hozzá több, igen becses kiadványhoz. Ezt a lehetőséget a kiadó továbbra is fenntartja, hiszen már 2004-ben sor került a sorozat újabb, hatodik darabjának közreadására, mely elsősorban — részben már kiadott, a korábbi DVD-ROM-okon is szereplő — lexikonokat tömörít. Talán mindannyian egyetérthetünk abban, hogy a digitális adatbázisok népszerűsége nem helyettesítheti a hagyományos könyv iránt érzett szeretetet, ám kétségtelen, hogy időszerű felismerni modern korunk alkalmazásra érdemes újításainak jelentőségét és hasznát.

Kulcsár Beáta

CONTENTS

STUDIES – *Béla Makkai*: The Role of the Press in the Program of the Hungarian Government for the Maintenance of the Hungarian Minority in Romania – *Tibor Takács*: The Urban Elite at Nyíregyháza in the First Half of the 20th Century – ARTICLES – *Attila Seres*: The „Conquest” of the Soviet Market and the Hungarian Capital after Trianon. Documents concerning the History of the Soviet-Hungarian Trading Company (1923) – *Vince Paál*: In the „Kitchen” of Diplomacy. Gusztáv Gratz at the Peace Treaty of Brest-Litovsk – *Loránt Tilkovszky*: On the Relationship of Gusztáv Gratz and the „Volksdeutsch Camarades”. Dokuments from 1935–1936 from the heritage of Gusztáv Gratz – *Peter Pastor*: Hungarian-Soviet Diplomatic Relations 1935–1941: a Failed New Rapprochement – *György Réti*: An Unduly Forgotten Italian Historian – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Bálint Csanád: Az ethnosz a korai középkorban. A kutatás lehetőségei és korlátai

Simon Zsolt: A baricsi és kölpényi harmincadok a 16. század elején

Gáll Ervin: A magyar–román párhuzamos megtelepedés és a régészet

Gerics József – Ladányi Erzsébet: 11. századi történeti események középkori történetírásunkban

Kubinyi András: Az 1505-ös rakosi országgyűlés és a szittyia ideológia

Fedeles Tamás – K. Németh András: A tolnai és a regölyi főesperesség. Régészeti és prozopográfiai adatok

Tolna megye középkori egyházigazgatásának történetéhez

Frivaldszky János: A Rajeci völgy betelepülése és középkori története

Otfried Krafft: Árpád-házi Szt. Margit szentté avatási perének 1379-es újrafelvétele

Klaniczay Gábor: Árpád-házi Szent Margit szentté avatási kísérletei a középkorban

C. Tóth Norbert: Kiadatlan Árpád-kori királyi oklevelek

Blazovich László: Széjlegyzetek a Szász tükör magyar fordításához

Ruszoly József: A magyar Sachsenspiegel-hez

E számunk munkatársai

Borhi László, tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Dombrády Lóránd,* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Gergely Jenő,* a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Kulcsár Beáta,* PhD-hallgató (Szegedi Tudományegyetem) – *Makkai Béla,* kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest) – *Paál Vince,* PhD, tudományos munkatárs (Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet, Budapest) – *Peter Pastor,* egyetemi tanár (Montclair University, New Jersey, USA) – *Pogány Ágnes,* kandidátus, egyetemi docens (Budapesti Corvinus Egyetem) – *Réti György,* kandidátus (Budapest) – *Seres Attila,* tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Szvák Gyula,* a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Takács Tibor,* PhD, levéltáros (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest) – *Tilkovszky Loránt,* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Tringli István,* tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Vámos Péter,* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Vandalkovszkaja, Margarita Georgijevna,* a történelemtudomány doktora (Orosz Tudományos Akadémia, Oroszország Történeti Intézete, Moszkva)

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok új közlési szabályzatát e számunktól kezdve internetes honlapunkon találja meg.

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu faxon: 303440. További információ: 06-80/444-444. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 500,-Ft) 3000,-Ft

Példányonkénti ára: 750,-Ft

2006

140. ÉVFOLYAM

2. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Bálint Csanád: Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai)

Gerics József-Ladányi Erzsébet: 11. századi történeti események középkori történetírásunkban

Kubinyi András: Az 1505-ös rákosi országgyűlés és a szittya ideológia

Gáll Ervin: A magyar-román párhuzamos megtelepedés és a régészet

Fedeles Tamás-K. Németh András: A tolnai és a regölyi főesperesség. Régészeti és prozopográfiai adatok Tolna megye középkori egyházigazgatásának történetéhez

Piti Ferenc: Az 1342. évi nádorváltás

Klaniczay Gábor: Kísérletek Árpád-házi Szent Margit szentté avatására a középkorban

Otfried Krafft: Árpád-házi Szt. Margit szentté avatási perének 1379-es újrafelvétele

C. Tóth Norbert: Kiadatlan Árpád-házi királyi oklevelek a Zsigmondkori oklevéltárban

Tisztelt Olvasó!

A 2004. évi személyi jövedelemadója nekünk felajánlott 1%-ából szkenner vásárlását tervezzük. A befolyt összeg 237.375 Ft.

Köszönettel fogadjuk következő évi támogatását.

Tisztelettel:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

A Századok Alapítvány adószáma:

19657985-1-41

***

A SZÁZADOK INTERNETES HONLAPJÁNAK
CÍME:

www.szazadok.hu

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
140. ÉVFOLYAM 2006. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERÓ
ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR
JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK
ISTVÁN, NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA,
PRITZ PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER,
SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Szerkesztők: PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, URBÁN ALADÁR,
ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Bálint Csanád:</i> Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai)	277
<i>Gerics József-Ladányi Erzsébet:</i> 11. századi történeti események középkori történetírásunkban	349
<i>Kubinyi András:</i> Az 1505-ös rákosi országgyűlés és a szittyia ideológia	361

KÖZLEMÉNYEK

<i>Gáll Ervin:</i> A magyar–román párhuzamos megtelepedés és a régészet	375
<i>Fedeles Tamás – K. Németh András:</i> A tolnai és a regölyi főesperesség. Régészeti és prozopográfiai adatok Tolna megye középkori egyházigazgatásának történetéhez.	397
<i>Piti Ferenc:</i> Az 1342. évi nádorváltás	435
<i>Klaniczay Gábor:</i> Kísérletek Árpád-házi Szent Margit szentté avatására a középkorban.	443
<i>Otfried Krafft:</i> Árpád-házi Szt. Margit szentté avatási perének 1379-es újrafelvétele	455

DOKUMENTUMOK

<i>C. Tóth Norbert:</i> Kiadatlan Árpád-házi királyi oklevelek a Zsigmondkori oklevéltárban	465
---	-----

FIGYELŐ

Blazovich László: Szélgjegyzetek a Szász tükör magyar fordításához	477
Ruszoly József: A magyar Sachsenspiegel-hez	483

TÖRTÉNETI IRODALOM

David Fraesdorff: Der Barbarische Norden. Vorstellungen und Fremdheitskategorien bei Rimbart, Thietmar von Merseburg, Adam von Bremen und Helmold von Bosau (Ism.: <i>Halmágyi Miklós</i>)	497
Hatházi Gábor: Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén (Ism.: <i>Szende László</i>)	501
Arhiva Istoriciă a României (Ism.: <i>W. Kovács András</i>)	504
Piti Ferenc: Szabolcs megye hatóságának oklevelei (1284–1386); C. Tóth Norbert: Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387–1526) (Ism.: <i>Tringli István</i>)	505
Studia Professoris – Professor Studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára (Ism.: <i>Bónis Péter</i>)	506
Szende Katalin: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen (Ism.: <i>Skorka Renáta</i>)	510
Dávid Géza – Fodor Pál: „Az ország ügye mindenek előtt való” A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552) (Ism.: <i>Varga Szabolcs</i>)	512
Vengri i ih szoszegyi v Centralnoj Jevrope v srednyije veka i Novoje Vremja (Ism.: <i>Sashalmi Endre</i>)	515
Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században (Ism.: <i>Skorka Renáta</i>)	519
Csejtei Dezső – Juhász Anikó: Amerika felfedezése és az új globális rend (Ism.: <i>Rákóczi István</i>)	522
Ábrahám Barna: Az erdélyi románság polgárosodása a 19. század második felében (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	523
A Madas József emlékkonferencia (2002. április 16–17.) válogatott előadásai (Ism.: <i>Fedeles Tamás</i>)	525
Vámos Péter: Magyar jezsuita misszió Kínában (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	526
„Orosz arcképcsarnok” (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	527
Ablonczy Balázs: Teleki Pál (Ism.: <i>Pritz Pál</i>)	528

KRÓNIKA

Borsa Iván (1917–2006) (C. Tóth Norbert)	533
Búcsú Rozsnyói Ágnesről (1923–2006) (Romsics Ignác)	536

Folyóiratunk a Nemzeti Kulturális Alap és a Habsburg-kori

Kutatások Közalapítvány támogatásával jelent meg

Habsburg-kori
Kutatások Közalapítvány
Habsburg
Történelmi Intézet

nka

Nemzeti Kulturális Alapprogram

Bálint Csanád

AZ ETHNOSZ A KORA KÖZÉPKORBAN*

(A kutatás lehetőségei és korlátai)

*Hogy milyen dalt énekelték a szirének Odysseusnak,
mi volt a neve Achillesnek, amikor elbűjt a nők között,
izgalmas kérdések ugyan, de kívülesnek minden találgatáson*

(Sir Thomas Browne, 1658; Colin Renfrew nyomán)

MIÉRT E CIKK?

A 2000-ben meghirdetett Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program keretében a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete és Genetikai Intézete közösen nyújtott be pályázatot. Ennek az volt az elsődleges célja, hogy — figyelemreméltó előzmények után (ideértve a szerológia és az immunbiológia bevonását is)¹ — genetikusok erre történő specializálódásával megvesse Magyaror-

* Régész lévén az itt tárgyaltak legtöbbször csak botcsinálta szakértője vagyok. Figyelemfelhívás, főként a kora középkorral foglalkozók fiatal nemzedéke buzdítására szolgál; ez a mentességem a hiányosságaira. A megírására az késztetett, hogy egy ideje foglalkoztat: „mi az avar?“, „mi a bizánci?“ (vö. Bálint Csanád: A Mediterráneum és a Kárpát-medence kapcsolatai a kora középkori régészet szemszögéből. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk. Erdei Györgyi, Nagy Balázs. [Monumenta Historica Budapestinensia 14.] Bp. 2004. 38–41.), s ezt szeretném a jövőben közelebből megvizsgálni. Elmar Seebold és Komoróczy Géza — teljesen más korszakot, teljesen más tematikát vizsgálva — tette föl a kérdést: „mi a jüt?“, „mi a kenti?“, ill. „mi a sumer?“ l. Elmar Seebold: Was ist jütisch? Was ist kentisch? In: Britain 400–600. Ed. Alfred Bammesberger, Alfred Wollmann. (Anglistische Forschungen 205.) Heidelberg 1990. 335–352.; Komoróczy Géza: Bezárkózás a nemzeti hagyományba. Bp. 1992. 314. A kora középkori „ethnosz” fogalmával kapcsolatos témakör történeti és eszmetörténeti vonatkozásaival nálunk elméleti igénnyel egyedül a történész Szűcs Jenő foglalkozott, sajnos visszhangtalanul, s annak is immár 30 éve. Azóta e kérdéskört világszerte sokan kutatták, konferenciák foglalkoztak vele, miközben a magyar tudósok figyelmét továbbra is egyedül a saját feladataik kötötték le és a szemléletükben sem bukkantak föl olyan új elemek, amelyek a kutatás gazdagodását, fejlődését szolgálhatják. Nem változtattak e helyzetben az orientalista Róna-Tas András munkái sem (l. alább); sajnos, azokra sem született reakció. Jómagam az etnosz, az ethnogenezisek tematikájára 4–5 éve figyeltem föl, észrevéve egyúttal egy 16 évvel korábbi cikkem szemléletének elavult — ámbár Közép- és Kelet-Európában hagyományos és ma is általános — voltát (Csanád Bálint: Some Ethnospecific Features in Central and Eastern European Archaeology during the Early Middle Ages: the Case of Avars and Hungarians. In: Archaeological Approaches to Cultural Identity. Ed. Stephan J. Shennan. [One World Archaeology 10.] London–Boston–Sydney–Wellington 1989. 185–194.). A jelen munka elkészítéséhez az Osztrák Tudományos Akadémia által biztosított tanulmányutak nyújtottak segítséget, melyért Prof. Dr. Herwig Friesingernek és Prof. Dr. Walter Pohlnak tartozom köszönettel. Rövid, népszerű formában l. Bálint Csanád: Ki volt „magyar” a honfoglalás korában és Szent István korában? In: Mi a magyar? Szerk. Romsics Ignác, Szegedy-Maszák Mihály. Bp. 2005. 37–56.

¹ Sok okból feledésbe merült Lengyel Imre neve és munkássága, aki az 1980-as években végzett szerológiai kutatásaival izgalmasan újszerű történeti következtetésekre is jutott, melyek közül sajnos kevés került közlésre, l. Imre Lengyel: Paleoserology. Bp. 1975. Újabb, genetikai célzatú munkák: Czeizel Endre: A magyarság genetikája. Debrecen 1990.; Tauszik Tamás: Genetikai vizsgálatok

szágon az archeogenetika, egy olyan modern kutatási irány alapjait, amelyik a magyar ethnogenezis több évszázadra, mondhatjuk úgy is: egészen Julianus barát utazásáig visszavezethető kutatásában gyökeresen újnak számít, a hosszú távú pedig az, hogy ennek újszerű eredményeivel gazdagítsa a szóbanforgó kérdéskör vizsgálatát. Pályázatunk a nyertesek közé került s ennek köszönhetően — egyéb régészeti és genetikai eredmények mellett — létrejött a Régészeti Intézet Archeogenetikai Laboratóriuma, a Genetikai Intézetben pedig egy sor honfoglalás kori emberi csonton archeogenetikai vizsgálatokat végeztek. Most, hogy ezek révén egy új, teljesen modern diszciplína vonult be a magyarság eredetének kutatásába, szükségesnek látszott, hogy készüljön egy helyzetfelmérés arról, hol állnak jelenleg az ethnogenezisünkkel s általában az ethnosszal kapcsolatos kérdések vizsgálatában azok diszciplínák, amelyek eddig ezzel foglalkoztak? E célból a történettudomány, a régészet, a finnugrisztika, az orientalisztika és a történeti embertan egy-egy hazai kutatóját kértem föl, hogy készítsen a maga területéről ilyen áttekintést, elemzést. Ezeket nem a minden tudományágban időről-időre készülő kutatástörténeti összefoglalások mintájára képzeltem el; egy teljesen újszerű helyzetfelmérés elkészítésének éreztem szükségét. Nemcsak általában kerültek ugyanis világszerte új helyzetbe a bölcsészettudományok, hanem mert konkrétan: a magyar őstörténet² kutatásában hagyományosan részt vevő diszciplínákban is — különböző intenzitással és elmélyültséggel — szemléletbeli és módszerbeli változások következtek be az utóbbi évtizedekben. Jó tudni, hogy például — az utóbbiaknak köszönhetően, illetve következtében — a történettudományban már legalább félévszázada jóval túlléptek a pozitivistá forráskritikán, a nyelvtudomány hosszú ideje nem egyedül a nyelvcsalád-modellben gondolkodik³ és józanul látja a maga lehetőségeit a forrásbázisa történeti relevanciáit illetően, a régészeti kultúrák és leletek ethnikai és történeti megítélésével kapcsolatban a modern kutatásban lényegesen új elemek jelentek meg, a történeti embertanról és a néprajzról pedig az utóbbi évtizedekben kiderült, hogy a korai magyar történelemmel kapcsolatos kérdésekhez kevésbé tudhatnak hozzájárulni. Ezért vált mára égetővé a számvetés, a tényekkel és az eddigi módszerekkel való szembenézés.⁴

Mindezek miatt és az említett felkérésekkel párhuzamosan szükségét éreztem annak is, hogy készüljön egy rövid figyelemfelhívás a magyar kutatás számára: a világban sokan foglalkoznak a kora középkori ethnogenezisek kérdésének el-

és a magyarság történelme. Magyar Tudomány 151. (1990) 904–918.; az utóbbiak értékeléséhez I. Róna-Tas András: A honfoglaló magyarság. Bp. 1996. 138–140.

² E közkeletű és az evidensnek tűnő volta miatt általam is rendszeresen használt terminus pontatlan voltát néhányan már szóvátették, l. *Kristó Gyula*: Magyarországi írott források és a magyar őstörténet. Magyar Tudomány 141. (1980). 363. – Vásáry István mutatott rá, hogy a Németh Gyula klasszikus könyve (*Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930.) címében a „kialakulás” fogalom — általa általánosnak javasolt használata — az, ami megfelelően fejezi ki a történeti folyamat bonyolult voltát, l. *István Vásáry*: Thoughts on the prehistory of the Hungarians. In: *Research on the Prehistory of the Hungarians: a Review*. Ed. Balázs G. Mende. *Varia Archaeologica Hungarica* 18. (2005) 103–105.

³ *Antoine Meillet*: La méthode comparative en linguistique historique. (Institutet for Sammenlignende Kulturforskning A. ser. Forelesninger 2.) Oslo 1925.; *Robert M. W. Dixon*: *The Rise and Fall of Languages*. Cambridge 1997.

⁴ L. Research i. m.

méleti vonatkozásaival s ezeknek van a számunkra is hasznosítható tanulsága. A hazai tudományosságban ugyanis az egyes diszciplínákon belül többnyire túlzott optimizmus uralkodik azzal kapcsolatban, hogy mekkora a forrásaik relevanciája e kérdéskör vizsgálatában. Ezért látom célszerűnek, hogy néhány példa, kutatási megfigyelés ismertetésével érzékeltessem a „nép mint olyan” kutatásával kapcsolatos lehetőségeinek korlátozott voltára s hogy fölhívjam a figyelmet néhány olyan szempontra, eredményre, amik a kora középkori európai népek ethnogenezisének vizsgálatában eddig születtek. Ugyanekkor a benyomásom szerint az utóbb említett kérdéskör kutatásában is hasznos lehet néhány olyan adat, szempont fölemlítése, melyek a steppei (eredetű) népekkel kapcsolatosak, s amelyek rendszeresen kívülesnek a nyugat-európai és észak-európai kutatók látókörén.

Szükségtelen külön magyarázni, elég fölhívni rá a figyelmet: abban a multidiszciplináris munkában, amit a magyar őstörténet kutatásának szokás nevezni, máig nem vált szét egyértelműen a néppé válás folyamatának (azaz az ethnogenezisnek) és a tényleges őstörténetnek a vizsgálata. Ennek oka a tudománytörténetben keresendő, végső soron a nép és a nyelv azonosságának 18. században született felfogásában rejlik. Ezért kezdődött és kezdődik Magyarországon minden, a korai magyar történelemmel foglalkozó kézikönyv és népszerűsítő mű az uráli, majd a finnugor népek nyelvrokonságának, majd az annak alapján rekonstruált őstörténetének bemutatásával, ahol a teoretikus nullponttól⁵ a magyar nyelv — azaz: a magyar nép?! — történetén keresztül egyenes vonal vezet a honfoglalásig. Ugyanez az európai népek legtöbbször elképzelhetetlennek, érthetetlennek, fölöslegesnek tűnnek! Ki tulajdonít annak különös jelentőséget, hogy az angol nép legalább három ágból: a kelta őslakosságra telepedett angolszászok, majd bő fél évezreddel később a normannok „honfoglalásából” tevődött össze?! Hogy a franciák a germán frankok és a nyelvükben, kultúrájukban ellatinosodott gallok szimbiózisából születtek?! Ott az ország, a nép történetének bemutatásába sosem keverik bele a nyelv történetét. Külön tanulságos azt látni, hogy a tudományos kutatás már a 18. század óta különválasztva tárgyalja a „germán” és a „német” történelmet.⁶ A közelmúltig másként volt ez nálunk. Az egyes magyar őstörténeti elméletek nyelvész szerzői — a nép és a nyelv azonossága felfogásától vezetettve — azért voltak kénytelenek az ősmagyarokat különböző őshazákba „vándoroltatni”, hogy az előzetesen fölállított nyelvtörténeti kritériumoknak eleget tegyenek, ilyen volt például az alán és/vagy a bolgár-török (típusú) jövevényszavak átvétele céljából feltételezett „kaukázusi őshaza” — mintha azokra nem lehetett volna Kelet-Európában másutt is szert tenni, tekintettel a steppe iráni nyelvű és csuvasos török dialektusú lakosságára! Ugyanígy azért feltételezték (elírást gyanítva) a kazár-magyar együttélés időtartamát — a Konstantinos Porphyrogenetos művében betűvel kiírt (!) 3 év helyett — 200, 300 stb. évnyninek, hogy a nyelvünk bolgár-török típusú szavai

⁵ A régészet a történeti következtetéseivel a Kr. e. 10000–8000 körüli időig, a nyelvészet 6000–4000-ig mer visszanyúlni.

⁶ L. *Josef Fleckenstein*: Über die Anfänge der deutschen Geschichte. Gerda Henkel Vorlesung. Opladen 1987.; Zur Geschichte der Gleichung „germanisch-deutsch”. Sprache und Namen, Geschichte und Institutionen. Hg. Heinrich Beck, Dieter Geuenich, Heiko Steuer, Dietrich Hakelberg. Ergänzungsbände 34. (2004).

átvételéhez „elegendő idő” eltelt volt légyen — mintha az kizárt volna, hogy azok ne lehetnének esetleg egy népcsoport beolvadásának a jelei! Míg Max Müller már 1861-ben figyelmeztetett: a nyelvek története nem azonos a népek történetével,⁷ addig nálunk csak az utóbbi évtizedekben megjelent munkák szögeznek le egyértelműen a nép és a nyelv különbözőségének tényét.⁸

Modern szemmel és módszertani igényvel mindaddig egyedül Róna-Tas András foglalkozott a néppé válásunk elméleti kérdéseivel s azzal, hogy egyáltalán mi „a” nép?⁹ A szakemberek szinte kivétel nélkül¹⁰ az elméleti-módszertani kérdések akár csak érintőleges elemzése helyett mondhatni kizárólag az előtük álló konkrét problémákra koncentráltak, amit egyébként azoknak mind az ösztömege, mind pedig mindegyiküknek önálló súlya is eléggé érthetővé tesz. A jelzett helyzetet tovább terhelte az egyes diszciplínák közötti minimális kommunikáció. Az utóbbin könnyebb változtatni, mint az előbbin; több konferencia, tanulmánykötet már eddig is a legelső célkitűzései közé sorolta ezt. Az elméleti kérdésektől való általános tartózkodás lehetséges okait nem feladatom feltárni, kideríteni azt, hogy — akár csak egyikében is a korai magyar történelemmel foglalkozó diszciplínáknak — miért nem vetették fel a maguk korszakára vonatkoztatva azt a kérdést, hogy tudniillik „mi a magyar a honfoglaláskorban (illetve: Szent István korában, az Árpádkorban stb.)?” Szűcs Jenő monográfiáján¹¹ és Róna-Tas András említett munkáin kívül az elmúlt évtizedekben miért nem fordítottak figyelmet mindazon vizsgálatokra, amelyek az ethnikum mibenlétével kapcsolatban a világban folynak? Mindennek okai föltárására tudománytörténészek és a társadalomlélektan szakértői — és semmiképpen sem egy régész — hivatottak, de az egyik tudományterületen szerzett személyes tapasztalatom érdemesnek és érdekesnek látom hozzátenni.

Úgy látom, hogy az ethnikum mibenlétének kérdéseivel akárcsak minimális szinten is foglalkozó vizsgálatok elmaradásához — az érintett területeken dolgozó magyar kutatóknak az elméleti kérdések iránti, szemmel látható idegenkedése mellett — a II. világháború utáni politikai légkör is hozzájárult. A hatalom által előírt marxizmus filozófiai értelemben nem vert gyökeret a magyar őstörténet sokféle érdeklődésű és műveltségű kutatói között, akik vagy mindig csak a kötelező tiszteletköröket rótták le, vagy pedig komolyabb élmélyültség nélküli, ideológiai konjunktúralovagok voltak. Az elméleti kérdések vizsgálatában az eredményezte a lemaradást, hogy ugyanebben az időben — a politikai rendszer természetéből fakadóan — másféle filozófiai irányzat követé-

⁷ *Bernhard Lewis*: *The Multiple Identities of the Middle East*. New York 1998. 46. nyomán.

⁸ L. pl. *Hajdú Péter*: *Finnugor népek és nyelvek*. Bp. 1962.

⁹ *András Róna-Tas*: *Ethnogenese und Staatsgründung. Die türkische Komponente in der Ethnogenese des Ungarums. Studien zur Ethnogenese 2.* (Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften Abhandlungen 78.) Opladen 1988. 107–142., *Uő*: A néppé válás az újabb kutatások tükrében. In: *Honfoglalás és néprajz*. Szerk. Kovács László, Paládi-Kovács Attila. (A honfoglalásról sok szemmel 4.) Bp. 1997. 23–32.

¹⁰ Természetesen akadt kiváló történész is, aki már korábban jelezte az ethnogenetikai folyamatok bonyolult voltát, l. *Györffy György*: *Bevezetés*. In: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk. Györffy György. Bp. 1975.² 25., 27.

¹¹ *Szűcs Jenő*: *Történeti eredetkérdések és nemzeti tudat*. *Valóság* 28. (1985: 3.) 31–49.; *Uő*: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 3.) Szeged–Bp. 1992.

se és módszerek átvétele köztudottan lehetetlen volt. Az utóbbiakról még a sztálini korszakot követően is csak a „megszelídítésük”, azaz kellő kritikai kontextusban történő elhelyezésük után lehetett beszélni (lásd az Annales-iskola, az egzisztencializmus és a strukturalizmus megítélése az 1960–1970-es években), de látteleként kezelendő az a körülmény, hogy a New Archaeology a jelentkezésekor tisztán ideológiai (politikai) alapon kapott elutasító kritikát.¹² E helyzet még az elméleti kérdések iránt esetleges érdeklődőket is elbátortalaníthatta, hiszen kellő marxista tájékozottság és taktikai érzék nélkül veszélyes lett volna a szigorúan szaktudományos kérdések megvitatásából az ideológiai-érzékeny területekre kimerészkedni. Ami a magyar őstörténet és honfoglaláskor kutatásában marxista ihletésű (nem szellemű!) kísérlet viszont mégiscsak történt, az a ténylegesen tudományos körök részéről vagy érdektelenséggel, vagy — hangsúlyozandó: tisztán szakmai okokból! — elutasítással találkozott. Így 1978-ban megjelent ugyan egy cikk, melynek címe pontosan megegyezik a jelen munkámban tárgyaltakkal,¹³ de az a téma súlyához mérten érdemtelenül rövid és egyoldalú volt, kizárólag a szovjet kutatással és még azt is hiányosan bemutatva foglalkozott.¹⁴ Nincs kétség afelől, hogy maga a probléma már akkor régen feltétlenül figyelmet érdemelt volna, csak éppen — a hazai kutatás veszteségére — nem akadt olyan, aki azt a Szovjetunióban kialakított és évtizedeken át Magyarországon is gyakorolt vulgármarxista tárgyalásmóddal megtisztította, majd továbbgondolta volna.¹⁵ Hogy az említett cikk mindenmű visszhang nélkül maradt, az nem a szerzője személyének és nem valamilyen politikai ellenszenv megnyilvánulásának tulajdonítandó, hiszen a magyar kutatás ugyanígy figyelmen kívül hagyta annak a Lev S. Klejnnel írásait is, aki — éppenséggel az ellenzéki magatartása miatt — közben megjárta a szovjet koncentrációs táborokat is.¹⁶ A „mi a magyar a honfoglaláskorban?” típusú kérdésközpontú teljes elmaradásához hozzájárulhatott továbbá még az is, hogy a magyar őstörténet és honfoglaláskor kutatóiban élénken élt Molnár Eriknek aktuálpolitizáló,¹⁷ a finnugor őshaza lokalizálásában és a honfoglaláskor pán-

¹² Castiglione László: Az amerikai régészet anthropológiai irányzatáról. Antik Tanulmányok 18. (1971) 277–281. – Az irányzat nem elutasító módon történő ismertetését (ez akkoriban roppant nagy dolog volt!) l. Kalicz Nándor – Raczky Pál: Új-e az „újrégészet”? Valóság 1977: 6. 76–94.

¹³ Erdélyi István: Régészeti kultúra – etnogenezis – etnosz. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 27. (1978) 117–121.

¹⁴ Erről a magyar kutatásban bővebben l. Veres Péter: A legújabb szovjet kutatások etnikum-elmélete. Népi kultúra – népi társadalom 10. (1977) 253–277.; Róna-Tas András: Nép és nemzet. Valóság 1989: 6. 7.: „A szovjet kutatás áttekintése”. – A szovjet ethnosz-kutatásról l. Jurij Bromlej: Ethnos und Ethnographia. Berlin 1977.; Soviet Ethnology and Anthropology Today. Ed. Jurij Bromlej. The Hague 1974.; Tamara Dragadze: The Place of „ethnos” Theory in Soviet anthropology. In: Soviet and Western Anthropology. Ed. Ernest Gellner. London 1980. 161–170.

¹⁵ Rövid, népszerű tárgyalását l. Fodor István: Verecke híres útján ... Bp. 1975. 129–131.

¹⁶ Lev S. Klejn: Was ist eine archäologische Kultur? Zu einigen grundlegenden Begriffen der Archäologie im Lichte der Leninschen Widerspiegelungstheorie. Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift 12. (1971) 321–345.; Uő: Die Ethnogenese als Kulturgeschichte, archäologisch betrachtet. Neue Grundlagen. In: Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte I. Hg. Hans Kaufmann, Klaus Simon. (Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege, Beiheft 16.) Berlin 1981. 13–25.

¹⁷ Molnár Erik: A magyar nép őstörténete. Bp. 1954. (különösen az „Őskommunista rend felbomlása” c. fejezet).

sláv szemléletű beállításában az 1950-es években minden tekintetben sikertelennek bizonyult teljesítményének, valamint az általa az 1960-as években kezdeményezett nemzettudat-vitának is az emléke.

A főlvázolt helyzet egyértelműen az elméleti, elemző tudományos érdeklődés általános hiányát jelzi. Csakhát, amint a kutatás annakidején rezzenetlenül ment el Molnár Erik elméletei és Erdélyi István említett cikke mellett, sajnos ma, 8 év elmúltával és főleg: a teljes véleménynyilvánítás szabadsága közepette ugyanilyen hallgatás övezi a Róna-Tas András ezirányú munkásságát is. Pedig bizony ideje lenne túllépnünk az elméleti kérdésekkel szemben eddig tanúsított általános elzárkózáson. Tanácsos lenne hozzákezdeni az egyes diszciplínákban annak vizsgálatához, hogy vajon helyesek-e a magyar őstörténet kutatásában jelenleg alkalmazott módszereink, összhangban állnak-e mindazokkal az eredményekkel, illetve szemlélettel, amelyeket, illetve amit ott az ethnogenezisek folyamata vizsgálatában a világban eddig elértek, illetve kidolgoztak? Amikor az alábbiakban többször utalok majd az ethnikum mibenlétével foglalkozó modern kutatások különböző aspektusaira, eredményeire, természetesen mindig tisztában vagyok azzal, hogy melyek azok az alapvető különbségek, amelyek a kora középkori európai népeket az ethnogenezisünkben részt vevők csoportjaitól eltávolítják. Ugyanakkor meggyőződésem szerint föl kell figyelnünk néhány olyan adatra, szempontra is, amik azt mutatják, hogy ezekben a — gazdasági és kulturális alapjukat tekintve különben egymástól lényegesen eltérő — társadalmakban voltak közös vonások is. Így hát az ethnogenezisek kérdéskörére a nyugat-európai és a steppei világból származó adatait és kutatási eredményeit lehetséges összevetni. (Ebbe az irányba is Róna-Tas András tette meg az első lépést.)

MI „JELLEMZI” AZ ETHNIKUMOT?

Az embereket a legősibb idők óta érdekli az ethnikai hovatartozás, a maguké és a másoké egyaránt; a horda Mi-tudatának kialakulása az első pillanattól kezdve, automatikusan hozta magával a származás iránti érdeklődést. Az együvértartozás számontartásával együtt járt a megkülönböztető jegyeké is, majd pedig az európai tudomány legelső, általunk érzékelhető lépéseitől¹⁸ kezdve azok felkutatása és értékelése is.¹⁹ Mindennek tudománytörténeti szempontú áttekintése nem az én feladatom;²⁰ nincs is hozzá felkészültségem, dehát annak a magyar kutatást

¹⁸ Vö. Yves A. Dauge: *Le barbare. Recherches sur la conception romaine de la barbarie et de la civilisation.* (Collection Latomus 176.) Bruxelles 1981.; Edith Hall: *Inventing the Barbarian. Greek Self-definition through Tragedy.* Oxford 1989.; *Ancient perceptions of Greek ethnicity.* Ed. Irad Malkin. (Center for Hellenic Studies 5.) Cambridge 2001.; Wilfried Nippel: *The Construction of the 'Other'.* In: *Greeks and Barbarians.* Ed. Thomas Harrison. London 2002. 278–310.

¹⁹ Összefoglalóan l. Geoff Eley – Suny R. Grigor: *Becoming National. A Reader.* New York–Oxford 1996. 239–402.

²⁰ Kitéűző összefoglalás: Gerhard Dobesch: *Zentrum, Peripherie und „Barbaren” in der Urgeschichte und der Alten Geschichte.* In: *Zentrum und Peripherie – Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte.* Hg. Herwig Friesinger, Alois Stuppner. (Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 57., Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Kl.) Wien 2004. 11–93.

elsősorban érdeklő kelet-európai és eurázsiai steppei ethnogenezisek szempontjából nem is volna jelentősége.

Miközben a „nép” és „nemzet” fogalmakkal (itt szándékosan különféle korokból kiragadott példákra hivatkozom) Cicero, Kézai Simon, XIV. Lajos, a francia és az angol polgári forradalom, a német nemzettévalás óta különböző elmélyültséggel, de igényesen nagyon sokan foglalkoznak, azok a magyar köznyelvben és politikai szóhasználatban — még a „népben-nemzetben gondolkodás” kifejezés²¹ gyakori használata mellett is — tisztázatlanok, következetlenül fordulnak elő.²² A magyar ethnogenezis és általában: a koraközépkor kutatásával kapcsolatban magától értetődően csak az előbbi jöhet számításba, lévén az utóbbi újkori fejlemény.²³ A magyar nyelvű tudományos irodalomban — nyilván érezve a „nép” fogalomban nyelvi, értelmezési és történeti okokból rejlő, különféle bizonytalanságokat — a népcsoportok megjelölésére többnyire az „ethnosz” (a görög *ethné* többesszáma), vagy az „ethnikum” terminus a használatos. Nem árt tudni, hogy e szó a mai értelmében csak Joseph Arthur de Gobineau óta használatos, míg eredetileg, a klasszikus antikvitásban az egymással nem feltétlenül rokonságban álló, ámde együtt élő és cselekvő embereknek vagy állatoknak (!) megjelölésére szolgált; ezen belül pedig az emberek esetében mindenképpen csak azok csoportját jelentette, akiknek nem volt városállama.²⁴ Az „ethné” az Újszövetségben — ott is hasonló módon: mindig a „többi”-től, a „mások”-tól való megkülönböztetés célzatával — ettől eltérő tartalmat kapott: így jelöltek mindenki mást, aki nem volt keresztény vagy zsidó.²⁵ E ponton a zsidó szemléletet vették át, az jelöl ugyanis minden nem-zsidót gyűjtőnév-

²¹ Érdekes, hogy Veres Péter nem említette (mert nem tudta? [református volt], vagy mert nem volt akkoriban ildomos hivatkozni rá?), hogy ez a Jelenések könyvéből származik (5,9.): „ek pases phyles kai gloses kai lau kai ethnous”, „ex omni tribu et lingua et populo et natione”, „minden nyelvből, népből és nemzetből”.

²² Az óriási irodalom itt felsorolhatatlan, maga a kérdés ismertetése sem tartozik e munka feladatai közé. Közép-európai szerzők lévén, feltétlenül figyelembe veendő az alábbi munkák: I. *Szücs Jenő*: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. In: *Nemzetiség a feudalizmus korában. (Értekezések a történeti tudományok köréből 64.)* Bp. 1972. 9–71.; *Uő.*: *Nemzet és történelem.* Bp. 1974., *Boguslav Ziętara*: *Frühzeit der europäischen Nationen.* (Klio in Polen 1.) Osnabrück 1997. 16–30., *Walker Connor*: 'A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group, is a ...' *Ethnic and Racial Studies* 1. (1978) 378–400.; *The Invention of Tradition.* Ed. Eric Hobsbawm, Terence Ranger. Cambridge 1983.; *Anthony D. Smith*: *The Ethnic Origin of Nations.* Oxford 1986.; *Walker Connor*: *When is a Nation? Ethnic and Racial Studies* 13. (1990) 92–103.; *Benedict Anderson*: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* London 1991.²; *Anthony D. Smith*: *National Identities: Modern and Medieval?* In: *Concepts of National Identity in the Middle Ages.* Ed. Simon Forde, Lesley Johnson, Alan V. Murray. Leeds Texts and Monographs 14. (1995) 21–46.; *G. Eley – S. R. Grigor*: *Becoming i. m.; Eric Hobsbawm*: *Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780.* München 1996. Bő bibliográfiát kínál: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény).* Szerk. Kántor Zoltán. (Rajtjel Politológia Könyvek 21.) Bp. 2004. 397–409.

²³ Tanulságos *Nyíri Antal*: A „nemzeti” melléknév keletkezése. (Nyelvészeti Dolgozatok 73.) Szeged 1967.

²⁴ *A. D. Smith*: *Origin i. m. 22.*; *Dieter Timpe*: *Ethnologische Begriffsbildung in der Antike.* In: *Germanenprobleme in heutiger Sicht.* Hg. Heinrich Beck. (Ergänzungsband 1.) Berlin–New York 1986. 22–40.; *Wilfried Nippel*: *Griechen, Barbaren und „Wilde”. Alte Geschichte und Sozialanthropologie.* Frankfurt am Main 1990.

²⁵ L. a 20. sz. jegyz-ben.

vel (plur. *gojim*). Az egyiptomiaknál és a görögöknél kulturális, a zsidóknál valósi alapon történt a megkülönböztetés.²⁶

Maga a „nép-et jellemző kritériumok meghatározására irányuló törekvés is ősrégi; már a legelső európai történetírók és költők legnagyobbikai fontosnak tartották felsorolni az általuk annak vélteket (Tacitus: *Germania* cap. 27., 28.; Caesar: *De bello gallico* I. 1.; Cicero: *De re publica* I. 25. [*coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus*]; Vergilius: *Aeneis* 8.723. [*variae linguis, habitu tam vestis et armis*]). Ez egyáltalán nem valami birodalmi gőgből történt a barbárokkal szemben,²⁷ amint ezt általában gondolják, hanem mert az ethnikum mibenléte iránti „tudományos” érdeklődés általános volt a rómaiaknál.²⁸ A Tacitus által fölállított csoportosítás többé-kevésbé pontosnak, de legalábbis időtállóan bizonyult; egyeses továbbélését mutatják a 7. századi Sevillai Izidor (*Etymologiae* 9,2,97.) által adott, majdnem szó szerint azonos meghatározások (*variae armis, discolors habitu, linguis dissonae*) és hogy a 9. század végén Regino (*diversae nationes populorum inter se discrepant genere, moribus, linguae, legibus*) is ugyanúgy az eredettel, a szokásokkal, a nyelvvel és a törvényekkel vélt jellemezhetni egy népet.²⁹ Évszázadokon keresztül senki sem vonta le a tanulságát Thukydides megfigyelésének: „...még sok olyan, a régi hellének körében élő szokást lehetne megemlíteni, amelyeket megtalálhatunk a mai barbároknál” (I. 6.) – azaz: a szokások nem ethnospecifikusak.

Mindezeket és a „nép” fogalmának meghatározásával kapcsolatban korábban és később elhangzott véleménynyilvánításokat a modern kutatás jól ismeri, nem tud viszont a Szent István király Intelmeiben leírt, aktuálpolitikai okból manapság gyakran idézett figyelmeztetésről. Ez — a maga korában meglepő tisztánlátással — közvetett úton a „nyelv” és „szokás” mint ethnikum, illetve politikai egység jellemzésére használt fogalmaknak történetileg és tudományosan valójában értéktelen voltára hívja fel a figyelmet: „az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő” (*Admonitions* VI.);³⁰ azaz: nem a nyelv és/vagy a szokás teszi az országot azzá, ami. Azt viszont kifejezetten meglepőnek tartom, hogy Hérodotosz számos kitűnő észrevétele elkerülte az ethnogenezis modern kutatóinak figyelmét, így a nyelv és a viselet olykor eltérő eredetével,³¹ a viseletnek az idő folyamán történő megváltozásával,³² a fegyverek

²⁶ *Walter Pohl: Aux origines d'une Europe ethnique. Transformations d'identité entre Antiquité et Moyen Âge. Annales 60. (2005) 187.*

²⁷ Uo. 199.

²⁸ *Gerhard Dobesch: Caesar als Ethnograph. In: Ausgewählte Schriften I. Köln-Weimar-Wien 2001. 453–505.*

²⁹ Mindezek elemzését l. *Walter Pohl: Telling the Difference: Signs of Ethnic Identity. In: Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800. Ed.: Walter Pohl, Helmut Reinitz. Transformation of the Roman World 2. (1998) 17–18.*

³⁰ István király intelmei. (Kurcz Ágnes ford.) In: István király emlékezete. Bp. 1971. 32.

³¹ Muraközi Gyula fordítása: „Szkütha ruhában járnak ugyan, de a saját külön nyelvükön beszélnek ...” (IV. 23.); „Ez a nomád nép a szküthákéhoz hasonló viseletben jár, de külön nyelvet beszél.” (IV. 106.).

³² „...attól fogva ión ruhában járjanak. Korábban ugyanis az athéni nők dór ruhát viseltek ...” (V. 87.).

nem-ethnospecifikus jellegével,³³ az ethnikum fölcserél(őd)ésével,³⁴ s a hagyományok („narratívák”) sokféleségével³⁵ kapcsolatos.

A modern tudományok létrejötte óta Tacitus kritériumai mindegyikének megvan a diszciplináris megfelelője; így az általa megnevezett testi megjelenésnek (*habitus corporum*): az anthropológia, az erkölcsök, életmód, szokások, hitvilág (*mores, cultus, instituta ritusque*) vizsgálatának: a néprajz, a nyelvnek (*sermo, lingua*): a nyelvtudomány, a fegyvereknek (*patria arma*) pedig: a régészet. A tudományos gondolkodásunk gyökereinek megismerése érdekében figyelemre méltó, hogy az ethnikumnak a történeti diszciplinák szerint megragadható voltával foglalkozó, alább még többször idézendő legmodernebb munkában is majdnem pontosan ezt a megközelítésmódot és csoportosítást találjuk: társadalmi csoport, kultúra, nyelv, embertani típus.³⁶ Vannak az élet teljességét felölelni törekvő meghatározások. Róna-Tas András a népet alkotó és alakító tényezőket megkülönböztetve az első csoportba sorolta a közös szemiotikai rendszert és mi-tudatot, valamint a közös, tartós önelnevezést, az utóbbiba pedig a közös leszármazás tudatát, a közös területet, politikai szervezetet és kultuszt.³⁷ Még összetettebb, 8 tételből áll a Colin Renfrew szerint a „mi a kelta?” kérdést megközelítő szempontok listája — van ebben tanulság a mi kutatásunk számára is. Azok a „kelták” tehát *a*) akiket így neveztek a rómaiak, *b*) akiket így neveztek magukat, *c*) akik ehhez a nyelvészeti csoporthoz sorolhatók, *d*) akik egy bizonyos közép- és nyugat-európai régészeti kultúrához tartoztak, *e*) akiket ez a művészeti stílus jellemez, *f*) akiket az egykorú forrásokban leírt mentalitás jellemez, *g*) az I. évezredben Írországbán kifejlesztett „kelta művészet” és „kelta egyház”, *h*) az, amit mi ma keltának tartunk.³⁸

Természetesen a felsorolt tényezők egyikét sem szabad szigorú kritériumnak tekinteni. A 10–11. századi magyarokat tekintve: magyarság-tudata volt az egymástól óriási távolságokban, rendkívül eltérő környezetben és módon élő Kárpát-medencei, transzkaukázusi szavárd (10. század)³⁹ és *Magna Hungaria*-beli (13. század) magyaroknak, valamint az egymástól lényegesen különböző kultuszéletet folytató, Szent István korában megkeresztelkedett, illetve megkeresztelt és pogány magyaroknak egyaránt, ugyanakkor mindenki számára nyilvánvaló, hogy — a történelmi fejleményektől függetlenül is — ezek valamennyije más-más módon volt „magyar”. Az sem igényel bizonyítást, hogy a

³³ „A perzsák méd divatú ruhát viselnek, a háborúban pedig egyiptomi páncélt” (I. 135.).

³⁴ „...hellénné lett szküthák ...” (IV. 17.).

³⁵ Különösen ez utóbbi tanulságos a számunkra, vö. pl. „Kürosz halálát sokféleképpen adja elő a hagyomány” (I. 214.); „Minderről a magam véleménye a következő ...” (II. 56.); „egy ritkábban emlegetett másik hagyomány szerint ...” (III. 121.); „így a szkíták saját magukról, „a hellének viszont így ...” (IV. 8.); „más változat ...” (IV. 77.); „egyformán mesélik el ...” (IV. 150.).

³⁶ *Sebastian Brather: Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 42.)* Berlin–New York 2004. 618–620.

³⁷ *Róna-Tas András: A néppé válás az újabb kutatások tükrében.* In: Honfoglalás és néprajz i. m. 26.

³⁸ *Colin Renfrew: L'énigme indo-européenne.* Archéologie et langage. Paris 1990. 254–255.

³⁹ Erre a szavárd-magyarokkal kapcsolatban Szűcs Jenő figyelt föl, l. *Szűcs J.: Nemzeti tudat* i. m. 141.

„magyarság mint olyan” voltát nem lehet eldönteni egyedül az idegennyelvi népnév és/vagy az önelnevezés, a „honfoglalás kori magyarnak” tartott régészeti kultúra, a „honfoglaló magyar művészet” (lásd alább) és a mentalitás (már amit egyáltalán ide vonhatóan arról tudunk) alapján, ami pedig a kereszténységet illeti, az „*katholikos*”, azaz egyetemes volt.

Ezekén kívül hosszan idézhetők még példák a felsorolt kritériumok sokszor egymást nem kizáró voltára is; így tett Róna-Tas András a közös nyelv (amerikai és angol, spanyol és dél-amerikai indián), és a kultusz (katolikus és protestáns írek, Kazária többféle vallású népei) vonatkozásában,⁴⁰ míg Colin Renfrew a „nyelv” és „nép” kizárólagos összefüggésével szemben foglalt állást (példája: az arab nyelvet beszélők sokféle néphez való tartozása).⁴¹ Mindezek cáfolják a nálunk Homonnay József Ovidius-fordítása (1823) óta közkeletű,⁴² valószínűleg a Teremtés könyvéből⁴³ eredő „nyelvében él a nemzet” szemlélet tudományosan helytálló voltát,⁴⁴ de hiszen Roger Bacon már a 13. században észrevette, hogy a franciák között „*nyelvükben és szokásaikban* [kiemelés tőlem — B. Cs.] megdöbbentő különbségek” vannak.⁴⁵ (A nyelv és nemzet szoros összefüggésének képzete Közép-Európában a német romantika⁴⁶ hatására vált általánossá.) Összegzésként Róna-Tas András megállapítja: „... az egymás utáni kétnyelvűség és az egymás melletti kétnyelvűség ellenére is tartozhatnak csoportok közös ethnikumhoz ..., ha a nyelv közössége, általában átmenetileg, megszűnik, akkor éppen a kultúra jelrendszere, illetve a mi-tudat és a közös önelnevezés segíti a közösséget azonosságának, identitásának fenntartásában.”⁴⁷ A gazdag szakirodalomban föllelhető sokféle meghatározások egyrészt a számításba vehető, illetve vett szempontok sokaságával,⁴⁸ másrészt külön-külön vizsgálva azok legtöbbször vitatható voltával tűnnek szembe. Figyelemre méltó, hogy a Jurij Bromlej nevével jellemezhető „keleti” felfogás a meghatározás folyamatában az anyagi szempontokat emeli ki, míg a „nyugati” a szellemi, tudati tényezőket hangsúlyozza.⁴⁹

Az elkövetkezőkben — elsősorban a magyar ethnogenezis vizsgálatát segítő szándékkal — áttekintem azoknak a forráscsoportoknak és diszciplináris megközelítésmódoknak adottságait, amelyek segítségével a közép- és kelet-európai kutatás általános felfogása szerint lehetséges, illetve szokás az egyes népeket jellemezni, tudományosan megragadni. Céлом fölhívni a figyelmet arra,

⁴⁰ Róna-Tas A.: Néppé válás i. m. 24.

⁴¹ C. Renfrew: *Énigme* i. m. 257.

⁴² Gulyás József: Nyelvében él a nemzet. Magyar Nyelv 25. (1929) 372.; Tolnai Vilmos: Nyelvében él a nemzet. Magyar Nyelv 26. (1930) 64–65. – Valószínűleg kevesen tudják Magyarországon, hogy ugyanez a szemlélet — minthogy a romantikus történetfelfogásból ered — más népeknél (pl. a bretonoknál) is föllelhető, l. Bartha Csaba: A kétnyelvűség alapkérdései. Bp. 1999. 13.

⁴³ Gen. 11,6.: „Nézzétek, egy népet alkotnak és egy nyelvet beszélnek.”

⁴⁴ Ugyanígy W. Pohl: *Distinction* i. m. 22–27.

⁴⁵ Szűcs J.: *Nemzet* i. m. 29.

⁴⁶ Craig Calhoun: Nacionalizmus és etnicitás. In: *Nacionalizmuselméletek* i. m. 362., 364.

⁴⁷ Róna-Tas A.: Néppé válás i. m. 24–25.

⁴⁸ Ulrich Braukämper: *Migration und ethnischer Wandel*. Stuttgart 1992. 46–49.; C. Renfrew: *Énigme* i. m. 251–293.

⁴⁹ U. Braukämper: i. m. 47.

hogy az egyes diszciplínák adatai, módszerei a közmegegyezés szerint általában feltételezetténél mindenképpen korlátozottabban használhatók egy-egy nép jellemzésére. Egyúttal azonban mégis hangsúlyozni kívánom, hogy azt a gorgiászi típusú szemléletet sem tudom magamévá tenni, amelyik ma az angolszász kutatás egy részében az egyes diszciplínák történeti kompetenciájával kapcsolatban uralkodik.⁵⁰

Az általam kínált áttekintés eltérő részletességű s különösen a régészet kap benne aránytalanul nagyobb teret. Az utóbbi indoklását nem egyedül a szerző szakképzettsége adja, hanem az a körülmény is, hogy míg e diszciplína adatai földrajzilag roppant szétszórt területről származhatnak és a többiével összehasonlíthatatlanul nagyobb ütemben gyarapodnak, ugyanakkor az értékelésük a nem-régészek számára sokszor igen csábító, csak hogy az módszertani okból igen nehéz és könnyen tévútra vezethet.

AZ EGYES DISZCIPLÍNÁK RÉVÉN NYERHETŐ ETHNOGENETIKAI INFORMÁCIÓK

1) Írásos források

A történészek körében ma már csak kevesen gondolják komolyan, hogy az írásos forrásoknak a különféle ethnosokra vonatkozó információit szó szerint lehetne venni. Köztudott, hogy az azokból elének táruuló kép mögött különböző megközelítésmódok állhatnak: az egyik lehetett az egykori szemtanúk nézőpontja, amint lehetett az az adott népeknek a magukról alkotott és a forrásokat feljegyzőknek (vagy azok informátorainak) továbbadott képe is.⁵¹ E rendszerezésük azonban még mindig nem vet számot azzal, hogy az írásos források, *horribile dictu*: még a kortárs és „hivatalos” szerzőktől származók is — különböző okokból — olykor óriásit tévedhetnek, vagy éppen szándékosan ferdíthetnek;⁵² ezzel feltétlenül (jobban) kell(ene) számolni.

Az utóbbira a kora középkorból a talán legszemléletesebb példát Prokopiosz Titkos történetéből veszem, még ha ez nem éppen az ethnogenezis problémakörébe tartozik is. Köztudott, hogy a kiemelkedő jelentőségű történetíró e művében I. (Nagy) Iustinianusról (és Theodoráról) — annak mind a mértékében, mind kizárólagos voltában — annyira negatív képet festett, hogy az teljesen összeegyeztethetetlen a történeti ténnyel, azzal tudniillik, hogy vitathatatlanul e császár volt a Bizánci birodalomnak egyik — politikai, katonai, jogi és kulturális téren egyaránt — legnagyobb uralkodója.⁵³ Mármost tanulságos utánagondolni: ha véletlenül semmilyen más forrásból nem tudnánk Justinianusról — s hasonló a világtörténelemben végtelenül sok esetben előfordulhat —

⁵⁰ Pl. C. Renfrew: *Énigme* i. m.

⁵¹ S. Brather: *Interpretationen* i. m.

⁵² Egy példa a korai magyar történetírásból: az ősgeszta szerzője az egyházi rend tagjaként „mindent aszerint ítél meg, hogy előmozdította vagy hátráltatta-e a keresztény vallás érdekét”, l. Mályusz Elemér: *Krónika-problémák. Századok* 100. (1966) 719.

⁵³ Ezen ellentmondásos kép lehetséges okaival foglalkozott egy sajnos posztumuszak bizonnyult munkájában Kapitánffy István, l. *Kapitánffy István: Iustinianus képe a kortárs történetírók-nál. Antik Tanulmányok* 43. (1999) 265–273.

akkor a Titkos történet alapján éppenséggel őt tarthatnók Bizánc minden tekintetben legrosszabb, leggyengébb és legműveletlenebb császárjának! Ezt a kiáltó ellentmondást különösen hangsúlyossá teszi, hogy a szerző éppenséggel kortárs, szemtanú, a császári palotába bejáratos személy volt, azaz a tőle ránkmaradt forrást minden hasonló esetben vitathatatlanul hitelesnek szokás tartani! Ez az eset egyáltalán nem egy különleges kivétel volt: ugyanilyen elfogultság, egyenesen gyűlölet vezette Bizánc egy másik nagy történetírójának tollát, amikor a saját kora császárjának képét rajzolta meg (lásd *Chronicon Monembasiae*).⁵⁴ A tanulság: a történeti források fenntartással kezelendők.

Rendkívül triviális, de egyes közép- és kelet-európai történészek látásmódja (és gyakorlata!) miatt mégis szükséges itt leírni: a források jelentőségét azért sem szabad abszolutizálni, mert számolnunk kell azzal, hogy nem kizárólag az történt, amiről írásos adatok maradtak ránk.⁵⁵ (Másik triviális körülmény, amivel sok közép- és kelet-európai kutató szintén nem számol: a különböző forrásadatok nem feltétlenül koherensek!) Ezzel kapcsolatban nem is kizárólag az elveszett, vagy éppen el sem készült forrásokra⁵⁶ kell gondolni, hanem arra is, hogy — számtalan okból — még a különben forrásadatokban gazdag régiók esetében is előfordulhatott: bizonyos eseményekről, folyamatokról a források egyáltalán nem tudósítanak. Ilyen példa a Rómától északra lakó népek romanizálódásával kapcsolatban kínálkozik. Ez egy évszázadokon keresztül zajló, több ország lakóinak életét, társadalmi berendezkedését és kultúráját alapvetően meghatározó, sokrétű folyamat volt s mégis: arról sem nagy vonásokban, sem apró részleteiben nem szól — még csak közvetetten sem — egyetlen forrás sem!⁵⁷ Ez azért figyelemreméltó, mert ugyanezek a nyugat-európai források szólnak számtalan eseményről, a politikai, egyházi és kereskedelmi viszonyokról, kulturális részletkérdésekről (az Észak-, Közép- és Kelet-Európa kutatói szemszögéből irigylésreméltó részletességgel!), ami sok történészben azt a benyomást keltette, illetve kelti, hogy azok révén a rekonstruálható történelemnek, az egykori életnek többé-kevésbé teljessége áll a kutatás rendelkezésére. Ugyanígy még a különben kiemelkedően gazdag, és Kelet-Európa és Ázsia története szempontjából fölbecsülhetetlen értékű muszlim földrajzi irodalom sem közvetlen, személyes tapasztalatok alapján, hanem különféle információk összegyűjtése révén született. Mindezek alapján még sokszorta nagyobb óvatosság szükségeltetik azon régiók történeti kutatása során, amelyekkel kapcsolatban alig vagy éppenséggel egyáltalán nem áll rendelkezésünkre írásos adat! Különösen nagy körültekintés ajánlatos az egykorú forrásoknak az eurázsiai steppei, valamint közép- és kelet-európai kora középkori ethnogenezisekkel kap-

⁵⁴ *Stanislaw Turlej: The Chronicle of Monembvasia. (Byzantina et Slavica Cracoviensia 4.)* Cracow 2001. 144–145.

⁵⁵ *Arnold Esch: Zeitalter und Menschenalter. München 1994. 39–69.: „Überlieferungs-Chance und Überlieferungs-Zufall als methodisches Problem des Historikers”.*

⁵⁶ E tekintetben igen tanulságos *Robin G. Collingwood: A történelem eszméje. Bp. 1987. c.* könyve. Ő hívta föl a figyelmet például arra, hogy a különben hatalmas kultúrájú suméroknak egyáltalán nem volt történetírása, s hogy a görög történelmet egyoldalúan, az athéniak szemszögéből ismerjük, miközben semmit sem tudunk arról, hogy miként látták ugyanazt a spártaiak!

⁵⁷ *W. Pohl: Distinction i. m. 63.*

csoport, illetve kapcsolatba hozható információi felhasználása során. Ezzel kapcsolatban nem is annyira a forrásadatoknak rendkívül gyér voltára gondolok, hanem a rendelkezésünkre állók értékelésére. Hogy az ethnogenezisek kutatásában nem egyszerűen csak a források túlnyomó többségét kitevő, későbbi évszázadokban született följegyzések szigorú kritikájára van szükség, hanem még a korabeli szerzőktől származók esetében is tanácsos körültekintőnek lenni (azokat a specialisták szűk körén kívül a legtöbbször készpénznek szokás venni), azt egy — több szempontból is tanulságot kínáló — nyugat-európai példán keresztül szemléltetem.

Amint a burgund eredetű Fredegar által 660 körül írt *Origo Francorum* (II.) és a 726/727-ben egy ismeretlen neustriai szerző által készített *Liber Historiae Francorum* példája mutatja, nem egyszer előfordulhatott, hogy az egykorú források szerzői olykor egészen sajátosan kezelték az ethnogenezis kérdéskörét.⁵⁸ Ez azért figyelemre méltó, mert a koraközépkorban évszázadokon át elterjedt volt az *origo gentis* tárgyalása (az említettek mellett: Cassiodorus [5. század], Jordanes [6. század], Sevillai Isidorus és Paulus Diaconus [7. század], Beda [8. század]). Azért is tanulságos ezt röviden megvizsgálunk, mert úgy látom, a kutatás nem értékeli kellőképpen egy rendkívül súlyos ellentmondás jelentőségét: miközben maguk a szerzők a frank királyság területén, frankok között éltek, frank nyelven (is) beszéltek, az ismeretlen nevű szerző maga neustriai eredetű volt,⁵⁹ következésként egészen nyilvánvalóan ismerték a frankok származására, őstörténetére vonatkozó szóbeli hagyományokat, mindezek ellenére az eredetüket mégiscsak — mindketten, egymástól függetlenül, de azonos módon — a trójai háború után elmenekülő Hector unokájától vezették le. Megismétlem: az általuk közölt információ nem is egyszerűen kortárs, hanem éppenséggel szemtanú, „belső” szerzőktől származik, akiknek az információi ráadásul egymástól függetlenek — mindezt tehát a kora középkori ethnogenezisek kutatója joggal várhatná tőlük a teljes hitelességet, s lám mégis alapvetően téves információt nyújtanak! Arra is érdemes fölfigyelnünk, hogy pontosan ezzel a helyzettel találkozunk a 9. századi Angliában is: a Nennius által a 9. században írt *Historia Brittonum* a britek származását Britt-től, vagy Brutustól, Aeneas unokájától vezette le,⁶⁰ s ugyanez a felfogás élt Hódító Vilmos környezetében is, ahol máskülönben igazán tudták, hogy a normannok honnan érkeztek!⁶¹ Ugyanígy hivatkozhatunk a magyar történeti krónikairódalom kezdetére, a 11. század végén készült ősgesztára is, annak szerzője ugyanis — mit sem törődve az országban beszélt nyelv(ek) jellegével, a nyilván élénken élő eredethagyománnyal (sőt, inkább: -hagyományokkal)! — a magyarok eredetét a vízözön utáni Jáfet Ménrót nevű leszármazottától vezette le.

⁵⁸ Eugen Ewig: Volkstum und Volksbewusstsein im Frankenreich des 7. Jahrhunderts. (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 5.) Spoleto 1958. 587–648.

⁵⁹ Julius Prelog: Liber Historiae Francorum. Lexikon des Mittelalters V. München 1991. 1944–1945.

⁶⁰ André Burguière: L'historiographie des origines de la France. Genèse d'un imaginaire national. Annales 58. (2003) 41.; Hugh MacDougall: Racial Myth in English History: Trojans, Teutons and Anglo-Saxons. Montreal 1982. 7–17.

⁶¹ H. MacDougall: Racial Myth i. m. 7–17.; Róna-Tas A.: A honfoglaló magyarság i. m. 329.

Mármost ezek és a hasonló „elméletek” a középkor elején teljesen általánosak voltak, ami az elméleti „alapjuk” és „tudományos” módszerük azonosságából következett.⁶² Az előbbi a népek közös származásának feltételezésére támaszkodott,⁶³ ami a keresztény felfogásból eredt: a Teremtés könyve Noé fiától vezette le a „népek szigeteit” (10,5.). Az utóbbi abból táplálkozott, hogy valamennyi tudóskodó középkori szerző az információit egyazon körből merítette; egyszerűen ez számított akkoriban tudományos eljárásnak. De nemcsak akkor, hanem már az ókori szerzők maguk is, Hérodotostól (IV. 191., V. 13.) kezdve, Virgiliuson át Titus Liviusig ugyanúgy és mind egyetlen világból: az Ilias hőseitől vezették le a különféle népek származását — ez volt ugyanis a népek származásával kapcsolatos kérdések általános kezelésmódja! Nem lehet számunkra meglepő, hogy mind az időszemlélet, mind a források felhasználásának módja is lényegesen eltért a modern korban kialakulttól: például Prokopios a 6. század közepén teljes természetességgel használta az 1300 évvel korábban írt Íliász egyik fordulatát.⁶⁴ Amikor tehát a frankok eredetéről értekezett, Fredegar és az ismeretlen szerző is a maga korának megfelelően „tudományosan”, azaz írásos forrásra támaszkodva járt el; a frankok trójai eredetével kapcsolatos mese ugyanis egy 300 évvel korábban dolgozó történétírótól származik. Ammianus Marcellinus volt az, aki kitalálta, Fredegar tőle vette át, csak éppen „aktualizálta” azt, mert a római történétíró annakidején még nem a frankok, hanem a gallok eredetét vezette vissza Trójába (*Res Gestae* XV. 9. 5)!⁶⁵ El kell ismerni: Fredegar és az ismeretlen szerző eljárása realista volt, mivel az ő korukban a frank királyságban már legföljebb a mesékben élhettek gallok, de nyilvánvalóan tudniuk kellett arról, hogy ők maguk a gallok földjén élnek. Ugyanakkor szemellátható, hogy egy másik nép eredetéről szóló római kori legendát mégiscsak fenntartás nélkül vitték át a saját korukba és népükre, azon lehetőség bármiféle mérlegelése nélkül például, hogy az akár az előttük élt galloktól is származhatnak. Eljárásuk többféle módon magyarázható, de az is elképzelhető, hogy az általam javasolt első kettő együtt is közrejátszott abban. Először is lehetséges, hogy a „tudomány”-ról akkoriban alkotott felfogás az antik szerzők közvetlen felhasználását várta el.⁶⁶ Egy közismert példa erre a korai magyar történelemből is idézhető, amelyik egyúttal a magyar őstörténet egyik alapkérdését is érinti: Hersfeldi Lambert történeti munkájának 1071 júliusában írt ré-

⁶² Minderről a magyar őstörténetírás szempontjából, fontos kérdéseket érintve, l. *Vásáry István*: Középkori elméletek a magyar őshazáról. *Életünk* 35. (1997) 1127–1131.

⁶³ *B. Ziętara*: *Frühzeit* i. m. 19.

⁶⁴ *Peter Schreiner* rec.: R. H.-W. Stichel, *Die Kuppel an der goldenen Kette. Zur Interpretation der Hagia Sophia in Konstantinopel. Byzantinische Zeitschrift* 97. (2004) 388.

⁶⁵ *E. Ewig*: *Volkstum* i. m.

⁶⁶ A francia történettudománynak végülis közel 1000 évébe telt, amíg leszámolt a trójai eredet meséjével. (A helyébe a 19. században egy másik — szintén téves — eredetelmélet, a galloktól való eredet teóriája került az előtérbe, de — figyelemre méltó módon — Ammianus Marcellinus akkor már nem került szóba. Bár a gallok a 15. század vége óta jelen voltak a nemzeti történetiszemléletükben, a kérdés az 1880-as évektől kezdve politikai színezetet öltött; a francia történelem tankönyvek híres-hírhedt kezdőmondata — „Őseink, a gallok...” — a köztársaság-pártiak révén kapott igazi nyomtatékot, l. *Colette Baune*: *Naissance de la nation France*. Paris 1985. 16–21; *A. Bourguière*: *Historiographie* i. m. 44.

szében a Salamon magyar király anyja által Nordheimi Ottónak ajándékozott karddal kapcsolatban — közvetve — az Árpád-ház Attila-hagyományáról is kapunk tudósítást. Ezt ő nyilvánvalóan közvetlen értesülésből vehette, de ahhoz azután már minden fenntartás nélkül kapcsolta hozzá a Jordanesnál leírt Attila-kard-mondát.⁶⁷ Egy másik példa viszont azt mutatja, hogy ez a felfogás, illetve az antikvitásra kizárólagosan támaszkodó „kutatásmód” még a 17. század elején is élhetett, mégpedig egy különben messze kiváló elme esetében is: Pázmány Péter a Duna eredetéről értekezőven antik szerzők obskurus eszmefuttatásait elemezte és tette magáévá, miközben a valós helyzetre vonatkozóan közvetlen információk, tapasztalatok tömkelege állt a rendelkezésére.⁶⁸ Az antik szerzőkre való támaszkodás gyakorlatát az is magyarázhatja, hogy lehetséges: a tényleges tudományosság kialakulása előtti időkben egyszerűen nem érzékelték a térbeli, időbeli és kulturális távolságokat, valamint az események és jelenségek halmazának lehetséges összefüggéseit és eltéréseit. Ami pedig a valóság és a múlt megítélését illeti: Giambattista Vico még a 18. század elején is valódi történelemnek tartotta a mítoszokat.⁶⁹ (Fölmerültek még további értelmezések is azzal kapcsolatban, hogy honnan származhat a frankok trójai eredetével kapcsolatos felfogás. A harmadik — véleményem szerint — túlzottan leegyszerűsítő, nemigen érdemes vele számolni; eszerint egykor római szolgálatban állt frank vezérek révén került volna a szóbanforgó történetírókhoz.⁷⁰ A negyedik pedig abban a közegben keresi a Trója-legenda születését, amelyik a gallok és frankok keveredésével kezdett kialakulni.⁷¹)

A kora középkori „tudósok” — a valóságban: a forrásaink különféle emberi tulajdonságú szerzői — által követhető magatartásformák többféle lehetőség tükröződik egy ismeretlen szerzőnek Dado verduni püspökhöz 923 előtt írt levelében, melyben ő a magyarok eredetével kapcsolatos és általa ismert „elméletek”-ről adott tájékoztatást. Eszerint vannak, akik Góg és Magóg leszármazottainak tartják őket (ezt ő maga is alaptalannak ítéli — megjegyzendő, hogy ugyanez a koncepció megtalálható a 300 évvel később író magyar Anonymus *Gestájában* is!), míg „a zsidók és a hozzájuk hasonlóan gondolkodók” szkíta eredetűeknek vélik (ezt sem vallja magáénak). A harmadik, az ismeretlen szerző által meggyőződéssel előadott nézet szerint a „*Hungri*” Pannonia, Histria és Illiria éhségtől (német: 'Hunger') megmenekültjeinek utódai.⁷² Ezek után úgy

⁶⁷ Lamperti monachi Hersfeldensis opera. Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae et Lipsiae 1894. 130. – Irodalmát l. *Györffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 128–129.

⁶⁸ *Maróth Miklós*: A szelek. In: A klasszikus görög-római ókor a magyar művelődésben és tudományban. Szerk. Krähling Edit. Bp. 2004. 46.

⁶⁹ Az utóbbira Kelemen János akadémiai székfoglalója (2005. máj. 19.) hívta fel a figyelmem.

⁷⁰ *Ian Wood*: Defining the Franks. Frankish Origins in Early Medieval Historiography. In: Concepts i. m. 52.

⁷¹ *Matthew Innes*: Teutons or Trojans? The Carolingians and the Germanic Past. In: The Uses of the Past in the Early Middle Ages. Ed. Yitzhak Hen, Matthew Innes. Cambridge University Press 2000. 248–249.

⁷² *Konrad Josef Heilig*: Der Brief des Remigius von Auxerre um 900 über die Ungarn. A gróf Klebelsberg Kunó Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 3. Bp. 1933. 7–30. – Róna-Tas András szerint (*A Róna-Tas*: Ethnogenesisen i. m. 110.) a levél írója volt az első, biztosan német eredetű ethnogenezis-kutató.

gondolom, hogy Fredegar és a *Liber Historiae Francorum* szerzője a korabeli „tudományosság”-ról kialakult felfogást követve dolgoztak. Hogy mégis lehetséges volt más is, azt a 6. század utolsó negyedében író Tours-i Gergely mutatja meg, aki — előttem ismeretlen okból — képes volt magát az említettől függetleníteni és ebben a kérdésben egy, a történeti valósághoz lényegesen közelebb álló tudósítást adni (nála ugyanis a frankok a merovingokkal azonosak).⁷³

Az ókori szerzők felfogásának és adatainak most említett abszolutizálása mellett megfigyelhető a középkori „történészek” „módszer”-eként egy másikféle magatartás is: a szájhagyomány lenézése (pedig az — mint jól tudjuk — sokszor nagyon értékes is lehetett⁷⁴). Feltételezésem szerint részben ez is megnyilvánult Fredegar és az ismeretlen neustriai szerző eljárásában, de van e magatartásra közvetlen bizonyítékunk is. A szájhagyomány megítélése tekintetében ugyanis szószerint egyformán nyilatkozott a 8. században Paulus Diaconus (*Historia Langobardorum* I. 7–9: „nevenséges mesék”) és a nála félévezreddel később (!) működő magyar Anonymus (*Gesta Hungarorum*, Előbeszéd, 42. cap.: „parasztok hamis meséi”, „regősök csacsogó énekei”). Ez az egyezés azért igen tanulságos, mert — az alábbiakban említendő mások mellett — az ethnogenezisek nyugati és közép-európai kezelésmódjában tettenérhető párhuzamoság egyik megnyilvánulásának is tekinthető. (Már amennyiben a párizsi egyetemen tanult Anonymus szellemisége egyáltalán közép-európainak számítható!) Rendkívül figyelemre méltó ezt a magatartást, „tudományos módszer”-t a történetírás atyja által követéssel összehasonlítani: Hérodotos nemcsak számolt a történeti hagyománnyal s tudatosan fölhasználta azt, de azt is pontosan érzékelte, hogy többféle történeti hagyomány létezhetik egymás mellett, ami alatt ő nem a „tudós” fantazmagóriákat értette, hanem a hagyományok sokféleségét. Tisztában volt ugyanis azzal, hogy ő az egyes esetekben az általa ismert hagyományoknak éppen csak az egyikét választotta ki és rögzítette (Hérodotos I. 116., 214.; II. 56.; III. 121.; IV. 8., 77., 150.). Ha kizárólag ennek a 2500 évvel ezelőtt élt tudósnek a művét olvassuk, már egyedül ennek tanulsága is megöv-

⁷³ Ez Ian Wood szerint vagy azt jelenti, hogy a püspök szándékosan nem vett tudomást a korabeli hagyományokról, vagy hogy a frankok uralkodását közvetlenül a merovingok fölemelkedésével kötötte össze (I. Wood: Defining i. m. 53.). Az alább a Paulus Diaconusról és a magyar Anonymusról írottak alapján az előbbi tartom valószínűbbnek. L. még *Helmut Reimitz*: Die Konkurrenz der Ursprünge in der fränkischen Historiographie. In: Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des Frühen Mittelalters. Hg. Walter Pohl. (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 8.) Wien 2004. 191–209.

⁷⁴ A steppei népek szóbeli hagyományait a történelemszemléletében rendkívül nagyrabecsülő magyar (régészeti) kutatásnak érdemes fölfigyelnie arra, hogy hasonló történeti emlékezet ugyanúgy kimutatható az európai népeknél is: bár 1097-ben Anjou hercege a családjá történetét csak a nagyapjáig visszamenően ismerte, egy 13. századi francia nemes viszont öt nemzedékét, az oldalágakéval együtt, l. *George Duby*: The Knight, the Lady and the Priest: The Making of Modern Marriage in Medieval France. London 1983. 269–278.; *A. Esch*: Zeitalter i. m. 19. Külön figyelmet érdemel Rothari langobárd király (636–653) 643-ban kiadott törvénykönyve (*Liber legis Langobardorum papiensis dictus: Lex a Langobardorum et Francorum regibus edita*), melyben tíz nemzedékre tekintett vissza a saját családjából és 17 korábban uralkodó király nevét sorolta fel, méghozzá mert e cselekedetét — egyértelműen dinamikus történeti gondolkodásmódról adva tanúbizonyságot! — „hasznosnak ítélve a jövőendő idők emlékezeté számára”, l. *Monumenta Germaniae Historica. Leges IV. Hannoverae 1868. 290.*

hat bennünket attól, hogy abszolutizáljuk a véletlenszerűen ránkmaradt történeti forrásadatokat értékét!

Az ethnogenezisekre vonatkozó forrásadatokban rejlő tévedések harmadik lehetséges csoportját a számtalan ismeretlen okból eredők alkotják. Egy ilyen, a kora középkori steppéről származó példa Gardizi azon információja, mely szerint a baskírok és a magyarok rokon nép volnának: műve a steppei történelem és a magyar őstörténet vitathatatlanul egyik legfontosabb forrása, de (illetve: ennek ellenére) a baskír-magyar rokonságra vonatkozó kitétele — egészen a legutóbbi időkhöz⁷⁵ — a modern tudományosságnak is sok fejtörést okozott.

Omnium dubitandum esse.

A fentiekben belepillantottunk azokba a problémákba, amelyek az írásos forrásoknak az ethnogenezisekre vonatkozó adataival kapcsolatban merülhetnek föl. E sorok régész szerzője most szükségét érzi, hogy az előbbieknél a saját szakmájában elterjedt felhasználásmódjával kapcsolatban tegyen egy megjegyzést.

A 20. század második felében Közép- és Kelet-Európában óriási lendületet kapott a régészeti kutatás; a feltárások és publikációk száma a korábbihoz képest megsokszorozódott. (Nem e cikk feladata elemezni: miért, hogyan került a régészet abba a helyzetbe, hogy közvetlenül [!] a történelem rekonstruálására vállalkozott s hogy sokféle miért általános még ma is ez a szemléletmód.) E helyzet hozta magával, hogy a bizánci és keleti források specialistáin kívül jó ideje a régészek is forgatják a forráskiadásokat, ami önmagában véve igen nagy előny és nyereség. Mégis, a forrásokban rejlő, fennemlített kapitális tévedéseket és buktatókat látva úgy látom, hogy a kora középkori steppei és közép-, kelet-európai népekkel foglalkozó (régész) jobban teszi, ha a rendelkezésére álló írásos adatok felhasználása során — az e régióban jelenleg általános gyakorlatól eltérően — jóval körültekintőbben jár el. A teljesen irreális forrásadatokról (például a mitikus eredetmondák⁷⁶) minden történeti jártasság nélkül is könnyű ítéletet mondani, csak hogy nem árt, ha él bennünk a gyanú: ha ilyeneket le tudtak írni a források szerzői, akkor megtörténhetett, hogy más, számunkra már jóval kevésbé evidens tévedések, pontatlanságok is minden további nélkül bekerülhettek, akár tucatszámra is az általunk használt forrásokba. Miért, milyen alapon gondolhatnók ugyanis, hogy a közép- és kelet-európai népekre vonatkozó források írói, akik — a nyugat-európaiakhoz hasonlóan — az esetek túlnyomó többségében nem személyesen szerzett információkra támaszkodtak, mentesek tudtak volna maradni különféle tévedésektől, pontatlanságoktól és nem dolgoztak volna toposzokkal?! Márpedig a Közép- és Kelet-Európában működő régészek nagyobbik része, amikor — saját diszciplínájából mintegy kirándulva — történeti és ethnogenetikai kérdések tárgyalására vállalkozik, olykor kísérletet tesz azok megoldására, a legtöbbször úgy használja az írásos adatokat, hogy a fennemlített problémákkal és buktatókkal a legkevésbé sem számol.

⁷⁵ A kérdés irodalmát l. *Hansgerd Göckenjan – István Zimonyi: Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 54.)* Wiesbaden 2001. 65–67. – Valójában a volgai bolgárok nevezték így a magyarokat, l. *Róna-Tas A.: Néppé válás i. m. 223–226.*

⁷⁶ *Otto Höffler: Abstammungstraditionen. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 1. (1973) 18–29.*

2) A nyelvi adatok

a) A nyelv maga

A modern értelemben vett tudományos diszciplínák a 19. század folyamán alakultak ki. Sokáig úgy tűnt, hogy a népek eredetével, rokonsági rendszerének feltárásával a nyelvtudomány, míg a népek kialakulásával, annak történeti állomásaival pedig — az írásos források és a nyelvtudomány eredményei alapján — a történettudomány hivatott foglalkozni. A modern nyelvtudomány születési időpontja a jelen téma vizsgálata szempontjából döntő körülmény: a magyar nyelvtörténészek ugyanis azonnal belekerültek a romantika sodrába és — egészen a 20. század második feléig — a nyelv történetét a nép történetével azonosították. Legnagyobb finnugristáink, orientalistáink, bizantinológusaink, valamint a korai magyar nyelvtörténet kutatói sokáig meg voltak győződve arról, hogy a magyar nép őstörténetét meg lehet írni a nyelv és a népnév, a különféle méltóságcímek, személynévek és helynevek története alapján.⁷⁷ Nem egyszerűen kutatástörténeti mozzanat, hanem annál távolabbra mutat: a magyar kutatás egyik jellegzetessége megnyilvánulásának tekinthető, hogy Zichy Istvánnak egy figyelmeztetése süket fülekre talált. Már az önmagában nagyra értékeltető, hogy e történész (és festő!) a 20. század eleji modern nyelvészet nagy alakjának, Antoine Meillet-nek egyik jelentős művét⁷⁸ olvasta. A tőle vett idézet — „alig van nép, amely nyelvét legalább egyszer, de általában többször is ne cserélte volna”⁷⁹ — önmagában is figyelemre méltó, nemhogy a Zichy István által ahhoz fűzött eszmefuttatás. Az utóbbival és az egész kérdéskörrel azonban — a hamarosan rákerült bélyeg, majd annak újabb megerősítése⁸⁰ miatt — a magyar történészek és régészek egyáltalán nem foglalkoztak, s ami Antoine Meillet munkáit illeti, azokat a 20. század folyamán a magyar őstörténet kutatói közül már egyedül Róna-Tas András használta.⁸¹

Minthogyan pedig a magyar nyelv kétségkívül a finnugor nyelvcsaládba tartozik, ezért a nyelvészek többsége számára a legutóbbi évtizedekig egyértelműnek tűnt, hogy a magyar ethnogenezis egyetlen szálból áll, mely a finnugor, sőt, uráli őshazától a mába vezet és minden más, az ezen „ősnép”-et ért hatás, kapcsolat, esetleges ethnikai keveredés a „jövényszavak” kategóriájába sorolással megoldható. A magyar ethnogenezist egyedül időbeli és nem (részben) térbeli folyamatnak tekintették, annak lefolyását a nyelvtörténet — az abszolút-kronológiát illetően sokszorosán is csak kikövetkeztetett — periódusaiban vélték megragadhatni. A különféle őshaza-elméletekben az ősmagyarokat azért „vándoroltatták” ide-oda hatalmas régiókon keresztül (Nyugat-Szibéria, Észak-

⁷⁷ A legnagyobb felismerést e vonatkozásban Hajdú Péter tette; a „Bevezetés az uráli nyelvtudományba” (Bp. 1966.) szerzője, amikor 1995-ben „Másodlagos egyezések. Kivezetés az uráli nyelvészetbe” címmel írt tanulmányt (Magyar Nyelv 91. [1995] 129–140.), rámutatva, hogy az egész uralisztikában és finnugrisztikában teljesen új szemléletmódra és új módszerekre van szükség.

⁷⁸ A. Meillet: Méthode i. m.

⁷⁹ Idézi gr. Zichy István: Magyar őstörténet. Bp. 1939. 5.

⁸⁰ Ligeti Lajos: Az urali magyar őshaza. In: A magyarság őstörténete. Szerk. Ligeti Lajos. Bp. 1943. 57–58.; László Gyula: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Bp. 1961. 31–33.

⁸¹ Róna-Tas András: A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban. Bp. 1978.

Kaukázus), hogy a teoretikus ősnép az adott korszakba sorolt jövevényszavakat (ótörök, alán, bolgár-török) a feltételezett átadótól „átvehesse”.⁸² A kora középkori steppei eredetű népek ethnogenezise azonban nem képzelhető el egyetlen és egyenes vonal formájában, ami valahol egy elképzelt „ethnogenetikai nulla pontban”, egy teoretikus „ős-ősnép”-nél kezdődne, amelyiknek nyelve hipotetikus voltát a nyelvtörténetben az egyes szavak előtt álló csillag(ok) jelzi(k), majd pedig azon nép „kialakulása” az általunk — egy ugyancsak tetszésünk szerint — kijelölt időpontig (akár a máig) tart. Nem szükségszerű, hogy a különféle eredetű jövevényszavak csakis az adott területre lokalizált néppel való „kapcsolat” révén kerültek volna a magyar nyelvbe, hanem valójában az ősmagyarokba beolvadt népcsoportok emlékei. Ezért lehetséges az, hogy nem az ide-odavándorló ősmagyarok egymást követő „őshazái” állnak tehát előttünk (amint ezt a magyar őstörténetkutatás az 1950-es évekig gondolta), hanem sokkal inkább a beolvadó vagy szavakat átadó népcsoportok szállásterületei. Népünk honfoglalás előtti formálódása különféle ethnikumok csatlakozásainak, „beolvadás”-ainak sorából áll — ezért az ethnogenezis végtelenül szövevényes, számtalan fonálból gombolyítható. Számunkra viszont annak mindig csak egy-egy történelmi korszakban (többé-kevésbé) megragadható vetülete ismerhető meg és sosem az, hogy éppen melyik szálnak hol van a másik vége. Patrick Geary találó képét⁸³ fölhasználva: az ethnogenezis nem egy folyam, mely a forrástól az óceánig vezet, és hiába azonos annak neve akár több országon át is, a belefolyó vizek révén a víz összetétele a torkolatnál már egyáltalán nem hasonlítható a forrásból kiáramlóéhoz.

Egyértelmű állásfoglalások⁸⁴ ellenére is szemmel láthatólag rendkívül nehéz megszabadulni attól a közkeletű felfogástól, amelyik a nyelvet ethnospecifikus jellegzetességnek tekinti. Pedig ahhoz, hogy valaki meggyőződjék annak megalapozatlan voltáról, még csak nem is volna szüksége történeti áttekintésekre és kutatásokra. El sem kell külön mélyedni például a 6. században élt Auxerre-i Haimo azon információjában, mely szerint a rómaiak, a itáliaiak, az aquitániaiak, a burgundok és a gótok egyaránt a „*lingua romana*”-t beszélik,⁸⁵ ugyanígy szükségtelen a keleti germán nyelvek dialektusaiban mindenképpen járatlan Theophanes Confessor közlését szó szerint venni, mely szerint „... a gotthos, az isigotthos, a gépais és a vandélos; semmi másban nem különböznek, csak nevükben, egyazon nyelvet használják; mindannyian Areios eretnek hitén leledzenek”.⁸⁶ Egy pillanat alatt el lehet fogadni azt is, hogy a Rajna-vidéki zsi-

⁸² Az már csak teljes értetlenségünket válthatja ki, hogy egy másik tudomány, a zenetörténet a maga kutatási területén belül fölmerülő problémának, a magyar dallamkincs kronológiai periodizálását a nyelvtudomány említett módon nyert dátumai (!) alapján végzi el.

⁸³ Patrick J. Geary: *Europäische Völker im frühen Mittelalter. Zur Legende vom Werden der Nationen.* Frankfurt/Main 2002. 195.

⁸⁴ Jürgen Untermann: *Ursprache und historische Realität, der Beitrag der Indogermanistik zu Fragen der Ethnogenese.* In: *Studien zur Ethnogenese I.* (Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften Abhandlungen 72.) Opladen 1985. 134–164.; A. Róna-Tas: *Ethnogenesen i. m.* 116., 133.; W. Pohl: *Distinction i. m.* 22–27.

⁸⁵ W. Pohl: *Distinction i. m.* 26.

⁸⁶ Szádeczky-Kardoss Samu: *Hitvalló Theophanes az avarokról.* Antik Tanulmányok 17. (1970)

dóság jiddis nyelvének kialakulása a 11. században ethnogenetikai értelemben nem jelentett semmilyen változást sem⁸⁷ — elég hozzá a napjainkban a szemünk előtt világszerte zajló folyamatokra vetni egy futó pillantást. A különféle nyelvek eltűnése ugyanis egyáltalán nem mai, vagy újkori jelenség; Európában tudtommal Hérodotos írta le először (I. 57.). Napjainkban a folyamat kétségkívül világszerte és óriási mértékben fölgyorsult; ugyanakkor vannak ellentétes irányú folyamatok is, mert amíg például egy zsidó vagy egy svájci számára közbős a nyelvi azonosság,⁸⁸ addig a nyelvükben elangolosodott írek nemzettudata rendületlen. A magyar kutatás kezdettől fogva és mindmáig megnyugtató eredmény nélkül sokat foglalkozott Konstantinos Porphyrogenetos azon adatával, hogy a magyarok a 10. század közepén kétnyelvűek voltak (*De administrando imperio* 39. cap.).⁸⁹ Jó azonban tudnunk, hogy ez a legkevésbé sem volt egyedi eset és nemcsak néhány évszázaddal korábban Nyugat-Európa legtöbb királyságában, de világszerte és ma is gyakori: „a kétnyelvűség kutatóinak nagyobb része szerint »az egynyelvűség az, amely speciális esetet jelent«”⁹⁰ — így hát a kétnyelvűség nem *eo ipso* alkalmas ethnogenetikai közvetkeztetésre. Hogy az Árpád-kori magyarságnál a sokféle nép beolvadása következtében nem maradt nyoma az ethnikai tudat valamiféle krízisének, azt éppen könnyű volna megmagyarázni a ránk maradt források csekély számával és ebben a tekintetben szűkszavú voltával, csak hogy ugyanez a jelenség mutatkozik meg azon népeknél is, amelyek ethnogeneziséről az írásos források aránytalanul részletesebben tudósítanak: tudjuk, hogy például néhány évszázaddal korábban a vizingótok, a frankok és a langobárdok is zavartalanul és minden későbbi sajnálkozás nélkül hagyták el az eredeti nyelvüket.⁹¹ (Ez a párhuzam egy újabb adat, ami arra mutat, hogy a keleti eredetű népeknél lezajlott ethnogenetikai folyamatok jellege nem különbözhetett lényegesen az Európában lejátszódottakétól — a két világból származó adatok összevetése és a tanulságok levonása nemcsak megengedhető tehát, de hasznos is lehet.) A modern ethnogenetikai kutatás ebben a kérdésben egyértelmű állásponton van: a nyelv nem (feltétlenül) áll közvetlen összefüggésben az ethnikai identitással.⁹²

b) A népnevek

A népnevek egyrészt, ethnogenetikai értelemben véve: legtöbbször gyűjtőfogalmak, politikai alakulatokat jelölnek, másrészt nem mindegyikük eredeti, önelnevezés, hanem idegen eredetű. (A toposzként használtokról lásd alább.)

⁸⁷ *Róna-Tas A.*: Néppé válás i. m. 24–24.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ *Moravcsik Gyula*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1988. 46. (33. sz. jegyz.).

⁹⁰ *Bartha Cs.*: Kétnyelvűség i. m. 18.; *Cseresnyési László*: Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája. Bp. 2004. 157.

⁹¹ *W. Pohl*: Distinction i. m. 25

⁹² L. pl. *Róna-Tas A.*: Néppé válás i. m. 24–25.; *W. Pohl*: Distinction i. m. 22–27. – Idetartozik a magyar őstörténet kutatásában Zichy István 1939-ben megjelent könyvecskéje óta elterjedt, ma — különösen a dilettánsok körében népszerű — nyelvcserre kérdése is; a kérdésről összefoglalóan l. *Borbély Anna*: Nyelvcserre. Bp. 2001.

Az utóbbiak legtöbbször a középkorban született, a(z akkori) tudományos(nak tartott) rendszerezés érdekében alkották meg őket s nem kevés közülük a köznapiságban,⁹³ valamint a modern tudományosságban is általánossá vált. A jelen cikkben tárgyaltak szempontjából különösen tanulságos fölfigyelni arra, hogy a mára teljesen általánossá vált „angolszász” terminust 800 körül, de nem az érintett régió(k) valamelyikében, hanem a kontinentális Európában működő szerzők alkották meg, ugyanakkor az a bizonyos „angolszász” lakosság saját magát az adott királyságok neve alapján tartotta számon (Kent, Wessex, Mercia).⁹⁴

A steppei népekkel kapcsolatos forrásokban igen ritka és főleg: ellenőrizhetetlen az ethnikaiként pontos használatuk, többnyire ugyanaz a tucatnyi népnév fordul elő, ezért azoknak ethnikai szempontból helytálló volta minden konkrét esetben külön-külön vizsgálatra szorul. Ezen kívül mindig külön elemzést igényel annak feltárása is, hogy maga a forrás írója mit értett a „nép” fogalma alatt; Walter Pohl ennek nyolcféle változatát különítette el.⁹⁵

Az európai történetírás kezdetei óta tudott dolog, hogy előfordulhatott: az egymás mellett élő, különféle népek egy bizonyos időtől kezdve egyetlen közös nevet kezdtek el viselni (például Thukydides: A peloponnészoszi háború I. 3.). Az eurázsiai steppének a kora középkori forrásokban szereplő népeivel foglalkozó történészek, bizantinológusok, orientalisták, kaukázológusok stb. körében alapfokú ismeret, hogy egy sor népnév („szkíta”, „hun”, „türk” stb.) toposzként fordul elő. Látványos bizonyítékát kínálja ennek egy teljesen másik korszakból és másik régióból idézhető példa: a Pál apostolnak az 1. század közepén a kolosszeiekhez írt levelében (3,11.) említett „szittyák”⁹⁶ — természetesen — nem a kelet-európai steppén a Kr. e. 6–4. században élt szkítákkal azonosak, hanem a bibliakutatás egyértelmű állásfoglalása szerint „idegenek”, illetve „a Kaukázustól északra eső vidékről származó hadifoglyok” értendők alatta.⁹⁷ (Ugyanez vonatkozik a bizánci Palaestina Secunda tartomány Scythopolis nevű fővárosára is.)

Ezért sorolják a kutatók mindig a legelső feladataik közé annak tisztázását, hogy az adott népnév valóban arra a népre vonatkozik-e, vagy pedig az valamilyen okból (tájékozatlanság, tévesen archaizáló történelemszemlélet, ilyen vagy olyan szempontú [megtévesztő] hasonlóság⁹⁸ következtében) más szerzők-

⁹³ Közkeletű példa: az alemann törzsnév → francia „allemand” (‘német’), szláv „nemoc” (‘német nép’).

⁹⁴ *Walter Pohl*: Ethnicity, Theory, and Tradition: A Response. In: *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Ed. Andrew Gillett. (Studies in the Early Middle Ages 4.) Turnhout 2002. 234.

⁹⁵ *Walter Pohl*: Die Namen der Barbaren: Fremdbezeichnung und Identität in Spätantike und Frühmittelalter. In: *Zentrum und Peripherie* i. m. 96–97.

⁹⁶ „Itt már nincs görög vagy zsidó, körülmetélt vagy körülmetéletlen, barbár vagy szittyá, szolga vagy szabad, hanem Krisztus a minden és ő van mindenben.”

⁹⁷ *Martin Tray*: The Scythian Perspective in Col 3:11. *Novum Testamentum* 37. (1995) 248–261.; *Douglas A. Campbell*: Unravelling Col 3:11/b. *New Testament Studies* 42. (1996) 120–132. E munkákra Bolyki János hívta föl a figyelmet, amiért itt is köszönetem fejezem ki.

⁹⁸ Akárcsak Homérosz, úgy a középkorban is tapasztalatból tudták néhányan, hogy a népnév — mégha az régi is — másokra is átkerülhet, l. *P. Geary*: *Völker* i. m. 135.

től átvett, esetleg mások által ráragasztott. (A magyar őstörténet dilettáns művelői többek között a forráskritika ezen alapvető elemével sincsenek tisztában.) Bármily meglepő is e cikkben szóba hozni, mégis — különösen az említett műkedvelők számára — sugallok komoly tanulságot az alábbi példával: a sémi népek szomszédságában élő, indogermán eredetű kurdok a nagyhatalmak politikai sakkhúzásaként a II. világháború alatt kialakított, kérészéletű Kurdisztán létrejöttéig egyáltalán nem használták ezt a népet, hanem addig kizárólag az egyes törzsnevek vagy nyelvcsoportjaik alapján azonosították magukat.⁹⁹ Egy másik, ellenkező előjelű példa: a mai görögök reakciója a „macedón”, „Macedónia” nép- és országnév használatára.¹⁰⁰ Tanulságot kínál az is, hogy Kína Ujgur Autonóm tartományának lakói 1922-ben tisztán politikai elhatározásból vették fel ezt a nevet az ott a 8–9. században fennállt Ujgur kaganátusra emlékezve; ők maguk nem az ujugrok leszármazottai.¹⁰¹

A magyar őstörténet szempontjából elsőrangúan releváns steppei társadalmakban a törzsszövetségeken belül a törzsi tudat volt a meghatározó, amint erről a *De administrando imperio* (cap. 40.) a magyarok kapcsán világosan tudósít: „A türköknek ez a nyolc törzse nem engedelmeskedik a maga fejedelmének, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak.” (Ez tehát egy laza szövetségi rendszer lett volna, amelyet egyedül a közös külügy tartott össze?) Ezért, amikor azt látjuk, hogy a nyugat-európai forrásokban szereplő népeknél nemigen választható el bizonyossággal, az, mikor jelölt politikai és mikor területi egységet,¹⁰² továbbá, hogy mikor volt annak valóban ethnikai tartalma, akkor semmi okunk sincs azt gondolni, hogy ez bármily okból másként lett volna a kelet-európai és az eurázsiai steppei népek esetében. Amiként a *Liber Historiae Francorum*-ban a „frank” meghatározás területi alapon nyugodott s nem biológiai,¹⁰³ úgy Kelet-Európa kutatójának is természetesen tudnia kell azt, hogy például a muszlim források „szláv”, „kazár”, „rusz” népevei csak a legnagyobb fenntartások mellett használhatók megbízható történeti-néprajzi-kulturális kategóriaként. Az említett kutatók előtt jólismert, hogy a keleti utazók és földrajztudósok — a mai tudomány számára fölbecsülhetetlen értéket biztosítva — pusztán egy adott régió, az ott folytatott életforma, kulturális jelenségek leírását adták, mindig a saját világuk politikai és kereskedelmi céljait szolgálva, s messze nem a modern kornak megfelelő tudományos célkitűzéssel, ugyanígy nem ethnográfiai pontossággal. A többi közép- és kelet-európai

⁹⁹ Mehmet Özdoğan: Ideology and archaeology in Turkey. In: *Archaeology Under Fire. Nationalism, politics and heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*. Ed. Lynn Meskell. London 1998. 122. – A tér és az idő tekintetében számunkra természetesen jóval relevánsabb, l. *W. Pohl: Die Namen der Barbaren* i. m. 95–104.

¹⁰⁰ *Siâm Jones – P. Graves-Brown: Introduction. Archaeology and Cultural Identity in Europe*. In: *Cultural Identity* i. m. 3.

¹⁰¹ *Vásáry István: A régi Belső-Ázsia története. (Magyar Óstörténeti Könyvtár 19.)* Bp. 2003. 97.

¹⁰² *Hans-Werner Goetz: Zur Wandlung des Frankennamens im Frühmittelalter*. In: *Integration und Herrschaft. Ethnische Identitäten und soziale Organisation im Frühmittelalter*. Hg. Walter Pohl, Max Diesenberger. (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 3., Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Kl. Denkschriften 301.) Wien 2002. 133., 139.

¹⁰³ *I. Wood: Defining* i. m. 47.

forrás íróját jóval ritkábban vezették a muszlimokéhoz hasonló gyakorlatias szempontok — ennek folytán a följegyzéseik tudományos értéke változó —, de amikor mégis, abba is rendszeresen keveredtek toposzok. Közismert, de igen tanulságos példa erre a 6. század végén készült Maurikios-féle *Stratégikon*, melynek a türkökre (1) és avarokra (2) vonatkozó leírásai beépültek Bölcs Leó 904 után írt *Taktika* című művébe, ahol ott azok a honfoglaló magyarokra (3) lettek vonatkoztatva, úgyhogy e forrás három rétegének, az egyik vagy másik, vagy harmadik népre vonatkozó adatainak szétválasztása rendkívüli jártasságot igényel.

A modern történettudomány körülbelül a 20. század utolsó negyede óta már nem tekinti magától értetődően és automatikusan etnikai alapú szerveződéseknek a forrásokban említett különféle „népek”-et, „törzsek”-et és „törzsszövetségek”-et (vö. *phyles*, *laos* és *ethnos*, illetve *tribus*, *populus* és *natio*: Jelenések könyve 5,9,10.). (A birodalmak esete e tekintetben annyira evidens volt, hogy azokkal kapcsolatban nem is merült fel a gondolat, hogy etnikailag homogének lettek volna.) A kora középkori ethnogenezisek kutatásai között a gótoké a leginkább előrehaladott s a régészeti anyaguk is jól elkülönül Európa sok régiójában s ez általános érvényű tanulságokat is sugall.

A gótokkal foglalkozó történészek néhány évtizede már nem veszik készpénznek az írásos forrásokban szereplő népneveket. Jordanes, Auxentius és Sevillai Izidor kétségtől egyformán „gótokról” írt, éltek volt légyen azok a Visztula torkolatánál, a Fekete-tenger északi partvidékén, a Kárpát-medencében, Itáliában, vagy az ibériai félszigeten: a kutatók számára evidens, hogy a gót nép maga az összetételében nem lehetett — még csak megközelítőleg sem! — azonos a 4. században élt Ermanarich, az 5. század elején Alarich, vagy a 6. század elején uralkodó Nagy Theoderich alatt. Ugyanígy a *rex Gothorum* megnevezés¹⁰⁴ — valamint a *rex Francorum*, a *rex Langobardorum*¹⁰⁵ — sem annyira az ethnicitást, mint magát a királyi titulust tartotta fontosnak közölni.¹⁰⁶ A specialisták szűk körén kívül nem ilyen nyilvánvaló viszont a gót (típusú) leletanyag általános megítélése, márpedig annak a népvándorlás során bekövetkezett változásai és a Visztula torkolatvidék, Dél-Oroszország, Kárpát-medence, Itália, Spanyolország és Észak-Afrika területén kialakult változatai el kellene, hogy gondolkodtassák az anyagi kultúra ethnospecifikus jellegéről a kora középkorral foglalkozó régészeknek azon csoportjait is, melyek nem a gótokkal foglalkoznak. A nép és a népnév változásaival kapcsolatban azonban hivatkozhatunk a magyar ethnogenezis szempontjából jóval relevánsabb steppei népek köréből való példára is: a 483-ban a Balkánon fölbukkanó „bolgárok” a népnév azonosága mellett/ellenére is semmilyen tekintetben sem voltak azonosak az ugyanott 682-ben hont foglaló bolgárokkal! Mindezért tanulságos most ismét néhány

¹⁰⁴ Barbara Sasse: Die Westgoten in Südfrankreich und Spanien. Zum Problem der archäologischen Identifikation einer wandernden „gens”. *Archäologische Informationen* 20/1. (1997) 29–48.

¹⁰⁵ Andrew Gillett: Was Ethnicity Politicized in the Earliest Medieval Kingdoms? In: *On Barbarian Identity* i. m. 85., 89–90.

¹⁰⁶ A kora középkori ethnogenetikai kutatások egyik kezdeményezője és vezéralakja Herwig Wolfram, összefoglaló munkáját l. *Herwig Wolfram: Geschichte der Goten von Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*. München 1979.

modern példát is megnéznünk, majd azonnal látni fogjuk: az ethnogenetikai folyamatok minden időkben, mindenütt hasonlóak voltak.

Mind a török népnek, mind az országának a neve nagyon friss keletű. 1874-ben javasolták először, amit akkoriban az oszmán értelmiség elutasítással fogadott, hiszen addig a birodalomban e név alatt vagy a türkméneket, vagy a birodalom egyszerű falusi lakosságát értették¹⁰⁷ — mindeközben a mai török állam az Ottomán birodalom egyenes folytatása s az ország a Türkiye nevet viseli! Olaszország köztudottan ugyanilyen „fiatal” és főleg: mesterségesen létrehozott ország,¹⁰⁸ melyen belül az egyes nyelvjárások közti különbségek olykor neveltséges, máskor súlyos félreértéseket eredményeznek; Németország és Spanyolország heterogén volta szintén közismert — mint Ernest Renan másfél évszázada rámutatott: lám, még a legnemesebb európai államok sem homogének!¹⁰⁹ A Svájcot a Rutli esküvel 1291-ben létrehozó négy államalkotó nép fontosabbnak tartotta az összetartozást, mint a nyelvi eltéréseik hangsúlyozását:¹¹⁰ három közülük nyelviileg más-más országhoz tartozik, miközben a mai Svájcban már több olyan nép lakik, amelyiknek a lélekszáma fölülmúlja a svájci olaszokét (törökök, délszlávok)!¹¹¹ Ugyanakkor azt is látni kell, hogy az államiság megléte nem elengedhetetlen feltétele sem annak, hogy egy ethnikum kialakuljon, sem hogy az fönmaradjon: például a baszkok két, a számik három, az azerik négy, a kurdok öt országban élnek — márpedig egyiküknek sincs anyaországa és soha nem is volt önálló államuk.

Visszatérve a kora középkorhoz: a forrásokban előforduló népnevekkel kapcsolatos, nem pontos és megbízható információkra támaszkodó források íróit a történelemtől alkotott többféle koncepció vagy helyzetelemzés vezethette.

- 1) Az egyik — tulajdonképpen bizonyos történeti ismeretekkel rendelkező — csoportjuk maga is tudta azt, hogy a népek nagy része a többivel állandó kavardásban élt, s így az egyikük neve átkerülhetett a másikéra (is); erre példaként alább Agathias egyik adatát fogom idézni.
- 2) A másik csoportba sorolható szerzőknek közelebbi, vagy éppen pontos történeti ismeretei lehettek egykori törzsszövetségek felbomlásáról, szétvándorlásáról. A közép-európai szlávoktól vett példa: a szlávoknál több népnek (egykori törzseknek?) azonos volt a megnevezése, lásd a morvák a Kárpát-medence északnyugati sarkában és a Morava folyó mentén, horvátok a Kárpátoktól északkeletre és az Adriánál, szerbek/szorbok a Balkánon és az Elbánál. Ugyanazt a népvét viselték tehát, de ugyanazon népnek semmiképpen sem voltak nevezhetők! Ugyanígy amióta Theophylaktos Simokattes 200 éve vitatott információit összevetették az Orhoni feliratok adataival, a kutatásban egyértelművé vált, hogy a türk hatalomátvétel után a legyőzött avarok egyik része Nyugat felé, a

¹⁰⁷ *Niyazi Berkes*: Türk Düşüncesinde Bati Sorunu. Istanbul 1975., 64.; Ideology and archaeology in Turkey. In: Archaeology under Fire. Nationalism, politics and heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East. Ed. Lynn Meskell. London 1998., 122. (5. sz. jegyz.).

¹⁰⁸ *Bernard Guenée*: État et nation en France au Moyen âge. Revue Historique 237. (1967) 30.

¹⁰⁹ *Ernest Renan*: Qu'est-ce qu'une nation? Paris 1997. 52.

¹¹⁰ Uo. 50.

¹¹¹ *A. D. Smith*: Origin i. m. 35.

másik Kína felé költözött. A Nicephoros patriarcha és Theophanes Confessor közös forrásában leírt mesés történet magja mindenki által elfogadottan az a realitás lehetett, hogy az onogur-bolgárok különböző törzsei Kuvrat halála után szétköltöztek, illetve egyikük helyben maradt. E példák nagy tanulságot kínálnak a számunkra.

A 6. században a Kelet felé menekülő avarok elkínaiasodtak, az onogurok 650 után helyben maradt része beolvadt a Kazár kaganátus népeibe, ugyanakkor a Kuvrat-fi Kuber és Alzeco „népei” (valószínűleg: törzsei¹¹²) is nyomtalanul eltűntek. Ha viszont a „nép”-ként szereplő Kárpát-medencei avarokat (akik mint önálló nép 300 év múlva szintén eltűntek!), valamint a dunai és volgai bolgárokat önmagukban nézzük, akkor két fontos szempontra derül fény.

- a) Triviális: az általunk vizsgálható népek genezise az írásos források alapján mindig csak egy bizonyos történelmi időszakig vezethető vissza, azon túl már nem — holott azelőtt is voltak „ethnogenetikai folyamatok”! Ebből az következik, hogy az általunk tanulmányozható népek nem tekinthetők öröktől fogva valónak.
- b) Már az maga is esetleges, hogy egyáltalán melyik nép ethnogenezise vizsgálható, míg másoké nem. Ez ugyanis egyáltalán nem csak attól függ, hogy arra vonatkozóan hány, milyen és mennyire részletes írásos forrás maradt ránk, hanem minden esetben a „sikeresség”, a nép fennmaradásának szempontja is mérlegelendő.

Egyrészt magától értetődik ugyanis, hogy a valahová beolvadt népek ethnogenezisééről nem értekezhetünk, hiszen azok „eltűntek”, önálló népként megszűntek létezni, ezért azok kutatása legföljebb a befogadó nép viszonylatában jöhet számításba. (Erre általában ritkán kerül sor.) Másrészt a „sikeresség” (értsd: a fennmaradás) szempontja testvér- vagy rokonnépek esetében visszafelé nyomozva egy ponton szükségszerűen összetalálkozik, s onnan többé már nem az éppen tanulmányozni kívánt népről, hanem annak őseiről van szó, ami egyúttal más népek őseit is jelenti.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy ez a „siker” is mindig csak egy bizonyos történelmi időpontból nézve, egy bizonyos időszakon át tekinthető annak. Például a 10. századi volgai bolgárok ethnogenezise épenséggel követhető a 7. századi Kuvrat birodalmáig, ahonnan az visszavezethető az onogurok, még tovább visszafelé haladva pedig egészen az ogur népek 5. századi európai történetéhez — ezek a bolgár népek mondhatni egy félévezreden át önállóak voltak. A modern kor történelme felől nézve azonban már egyszerű tény, hogy ez a nép — legalábbis önálló csoportosulás formájában — a 13. században eltűnt. (Hogy aztán kik és milyen mértékben voltak a leszármazottaik, valamint a csuvas és tatár ethnogenezis körül a két érintett nép között az utóbbi évtizedekben zajló szenvedélyes vita miként értékelendő, attól most nyugodtan eltekinthetünk.) Ugyanebből a szemszögből nézve: a dunai bolgárok eredete is egyértelműen

¹¹² Az előbbi esetében pontos információval rendelkezünk: Theophanes (forrása) szerint Kuber a „hadseregével” (és nem „népével”!) együtt költözött az Avar kaganátusba, vö. *Bálint Csanád: A középvaskor kezdete és Kuber bevándorlása. Archaeologiai Értesítő* 129. (2004) 41–42.

kapcsolódik *Magna Bolgaria*hoz, de a 7. századi honfoglalásuk után 200 évvel — nyelvileg elszlávosodva („nyelvében él a nemzet”!), a thrák őslakosság le származottait magukba olvasztva (az utóbbi anthropológiai nyoma a mai lakosságban egyértelműen látszik) és teljesen új anyagi kultúrával — már messze nem azok a bolgárok voltak, mint akiknek az ősei Asparuch vezetésével a Balkánra költöztek:¹¹³ és még mindig csak 200–300 év elmúltáról van szó, nem az egész középkorról, újkorról és legújabb korról!

E példák alapján kiderül tehát, hogy amennyiben valaki a „sikeresség” szempontját tartaná szem előtt, akkor az kizárólag a modern kor esetében lenne releváns (természetesen akkor is csak látszólag), míg a korábbi korok népeit — függetlenül attól, hogy éppenséggel mennyi ideig szerepeltek önállóan a történelem színpadán — már kizárólag történeti szempontból lehet vizsgálni. A „sikeresség” — azaz hogy mely népek maradtak fenn és melyek nem — tudománytalan kategória, az ethnogenezisek kutatói számára ez a szempont nem létezik.

A fentiekből arra a következtetésre juthatunk, hogy az ethnogenezisek tanulmányozhatósága esetleges, az időnek mindig csak bizonyos szakaszára érvényes, és hogy a népek eredete teljesen sosem fejthető meg.

3) A harmadik forrástípus jellegzetes vonása — Emil Norden Tacitus-monográfiájának köszönhetően jólismerten — már az antikvitás óta biztosan kimutatható.¹¹⁴ Ez a szemléletmód olyan írótól származik, akik az illető néppel kapcsolatban egyáltalán nem rendelkeztek konkrét, illetve teljes ismeretekkel, ezért — részben tájékozatlanságból, de részben nyilván a fennemlített helyzetek általános előfordulására gondolva (tehát nem teljesen alaptalanul!) — eleve elvitatták az adott népnév igazi voltát.

Ez utóbbi egyben az avar eredetkérdés kutatásának kruciális problémája, hogy tudniillik Theophylaktos Simokattes az Európában megjelent avarok esetében a tényleges eseményről tudósított-e, amikor azt írta, hogy e népnév a Kelet felől Európába érkezőkre csak ráragadt s azok a félreértést számításból nem oszlatták el, vagy pedig a bizánci forrás írója az antik hagyományt folytatva *a priori* vonta kétségbe, hogy az avarok tényleg avarok volnának. Bonyolítja a megítélést, hogy ő az *uar* és *chuni* népneveket eponym uralkodóknak tartotta — valójában nem is tudta tehát, hogy népek vagy személyek nevével van-e dolga.¹¹⁵ Az avarok közép- vagy belső-ázsiai eredetéről Joseph de Guignes (1748) óta folyó hatalmas vita elemzése nem tartozik ide, abból csak azt érdemes itt le-

¹¹³ Tanulságos, de részleteiben feldolgozatlan, hogy Bulgária 20. századi történelme során az ethnogenezisük régészeti kutatásában hogyan és éppen miért váltogatta egymást a keleti, a szláv vagy éppen a thrák eredet preferenciája.

¹¹⁴ *Emil Norden*: Die germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania. Stuttgart 1920.; *Dieter Timpe*: Ethnologische Begriffsbildung in der Antike. In: Germanenprobleme in heutiger Sicht. Hg. Hans Beck. Ergänzungsbände 1. (1986) 22–40.; *Stefan Zimmer*: Germani und die Benennungsmotive für Völkernamen in der Antike. In: Gleichung i. m. 1–24.

¹¹⁵ *Mohay András*: Priskos rhétor fragmentuma a sztyeppei népek 5. századi vándorlásáról. (Az újabb kutatások áttekintése) *Antik Tanulmányok* 23. (1976) 266. – Ez a steppén valóban gyakori is volt, l. *Vásáry István*: Népnév és néptörténet (kun/kuman, kipcsak, kangli, tatár). In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton Alfréd. (Magyar Óstörténeti Könyvtár 14.) Bp. 2001. 192–193.

szürnünk, hogy Theophylaktos Simokattés ebben az esetben egyforma eséllyel követhette a fennemlített történetírói magatartások valamelyikét. Így tehát vagy közvetlenül ismerhette a félévszázaddal korábban dolgozó Agathias művét és merített abból, vagy pedig egyszerűen csak tudott a bizánci történetírásban felgyűlt hasonló jellegű adatokról s azok alapján sodródott a népnevek eredetiségét kétségbe vonók táborába. Történetírói munkájában egyszerre két antik történeti toposz felhasználása érhető tetten: a népnek nevet adó hősök szerepeltetése és a félelemkeltésből történt névváltoztatás. Mindenesetre a 6. századi kelet-európai steppei népek számunkra kibogozhatatlan ethnogenetikai folyamatainak egy kitűnő és hiteles illusztrációjára bukkanunk a Myrina-i születésű bizánci szerző könyvének azon részében, ahol ő a kutrigurok és utigurok (ethnikai) megsemmisüléséről írt (Agathias V. 25. 4.): „Majd kisebb beütéseket és rablóvállalkozásokat hajtottak végre, majd nyílt háborúba bocsátkoztak, míg nem haderők mindkét részről szétolvadtak és maguk teljességgel hontalanná váltak úgy, hogy még ősi elnevezésüket is elvesztették. Olyan balszerencsét értek meg ezek a hun népek, hogy még ha egy részük meg is maradt, az szétszóródva másoknak kényszerült szolgálni és *nevét uráéra kellett cserélnie.*” (kiemelés tőlem — B. Cs.)¹¹⁶

A steppei történelem azt mutatja, hogy számtalan más esetben is előfordult: népek — sokszor nyilván csak népnek nevezett törzsek — nevet cseréltek, megsemmisültek, beolvadtak, vagy éppen erőszakkal beolvasztották, kiirtották őket. Ilyenekről a belső-ázsiai türk feliratokon bőszéggel olvashatunk: „A türk bégek elhagyták a türk nevet. A tabgacs bégek tabgacs nevét felvéve a tabgacs kagánnak hódoltak (állítólag).”¹¹⁷ Ugyanott példák állnak arról, hogyan tűntek el kis népek: ilyen Barsz bég története, akit, miután föllázadt volt, kivégeztek, a „népe rabnő és rab lett”¹¹⁸, vagy más példákat idézve: „A tangut népet szétzúztam”,¹¹⁹ „A türges köznép teljességgel bejött (birodalmunk keretei közé)”,¹²⁰ a csik nép „Seregét felkoncoltam. A kisszámú [népet meghódítottam (tkp. elvettem)...(a birodalom keretei közé) beléptettem”,¹²¹ „...a karluk nép életre kelt. Szétszórtam és elpusztítottam [őket]. A Kilenc-Oguz az én népem lett”,¹²² „...teljességgel felkoncoltam őket”¹²³ (tudniillik a Három-Karluk népet), a „tangut népet szétzúztam”.¹²⁴ Ezen örökös változásnak tökéletesen tudatában voltak a 7. századi türkök, akik — mondhatni: a történetelméleti mélységig lehatolva — két fogalmat alkottak arra, amit a „nép” romantikus értelmezése óta világszerte gyakran összekevernek: az *el* jelentette náluk magát a hatalmat, ami hódítás által jön létre és lényegében a modern ’állameszme’ terminusnak felel meg, míg a

¹¹⁶ Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai I. (Magyar Óstörténeti Könyvtár 5.) Szeged 1992. 27.

¹¹⁷ Kül tegin felirata, keleti oldal 7., 8., 1. *Berta Árpád*: Szavaimat jól halljátok.. A türk és ujur rovásírások emlékek kritikai kiadása. Szeged 2004. 194.

¹¹⁸ Kül tegin felirata, keleti oldal 20., uo. 195.

¹¹⁹ Bilgä kagán felirata, keleti oldal 24., uo. 198.

¹²⁰ Kül tegin felirata, keleti oldal 38., uo. 198.

¹²¹ Bilgä kagán felirata, keleti oldal 26., uo. 198–199.

¹²² Bilgä kagán felirata, keleti oldal 29., uo. 199.

¹²³ Sine-usu felirat, déli oldal, uo. 310.

¹²⁴ Uo. 198.

bodun jelölte a 'nép'-et, a társadalom egészét; ez utóbbival illettek mindenki mást, akinek volt népneve.¹²⁵

Kisebb-nagyobb lélekszámú népcsoportok beolvadására is természetesen bőséggel találni példát. A bennünket most leginkább érdeklő korai magyar történelemből véve egyet: őstörténetünk egyik sokat vizsgált és máig megoldatlan maradt problémája a szavárd magyarok kérdése.¹²⁶ Konstantinos Porphyrogenetos szerint a magyarok egyik csoportja Persarmenia közelében telepedett le, akikkel a Kárpát-medencei testvéreik rendszeres kapcsolatot tartottak fenn (*De administrando imperio* cap. 40.). E nép — akárcsak a Julianus által *Magna Hungariában* talált magyarok — a mongol hódítás után végleg eltűnt, ugyanígy a „csabamagyarjai” is, akik a középkori magyar hagyomány (Anonymus cap. 45.) szerint a 10. században vándoroltak el a Balkánra.¹²⁷ Az utóbbiak a Peloponnészoszon telepedtek le, velük azonosítják a forrásokban a 14. századig szereplő „vardarióta türkök”-et.¹²⁸

Magától értetődő módon ugyanez a folyamat — az elvándoroltak beolvadása — előfordult a steppei népek szomszédságában, nem-steppei eredetű népeknél is. A most következő példa a szavárdokéhoz közeli régióból való; itt éppen magába az ethnikai azonosság megszűnése folyamatába pillanthatunk bele. Amikor az örmény Smbat Bagratuni 599/600-ban Hyrcania marzban-ja lett, ott Maurikios uralkodása alatt (582–602) letelepített honfitársakra talált, akik akkorra már elfelejtették a nyelvüket, az írásukat, elvesztették a vallásukat és az életmódjukban is hasonlóvá váltak a környezetükhöz (Sebeos cap. 24.).¹²⁹ Rendkívül tanulságosnak látom fölfigyelnünk e folyamat időbeli hosszára: szűk két évtizednyi idő alatt — még az elterjedt felfogás szerint különben hagyományörző szellemi kultúrában is — teljes változás állt be!

A népnevek előzetes vizsgálatára mindezekon túl az idegennyelvi és önelnevezés szélesen elterjedt dichotómiája miatt is szükség lehet azon esetekben, amelyeknél azokat az ethnogenezisek kutatásában kívánjuk felhasználni. A — máskülönből nem idetartozó — kazár eredetkérdés egyik fordulópontja (lehet) Masudi azon sokat vitatott információja, hogy a „kazár” a perzsa nevük, törökül *savir*nak hívják őket (*Tanbih* 83:16). Ebből a jelen cikk tematikája számára az a figyelemre méltó, hogy eszerint a „kazár” a Theophylaktos-i értelemben fölvetett, illetve rájuk ragasztott név lett volna? (Az orientalisztika a kazár eredetkérdés vizsgálatában nem kis mértékben e népnév hangtani elemzéseire és a forrásokban előforduló variánsokra épít.) Egy másik, alapvető történeti problémát jelent az, hogy a magyaroknál — ismeretlen okból és ismeretlen körülmé-

¹²⁵ Vásáry István: Nép és ország a türköknél. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk. Tölkei Ferenc. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18.) Bp. 1983. 189–213.; István Zimonyi: *Bodun und El* im Frühmittelalter. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 56. (2003) 57–79.

¹²⁶ Gyula Moravcsik: Byzantinoturcica II. (Berliner Byzantinische Arbeiten 11.) Berlin [Ost] 1983. 261–262.; Róna-Tas A.: Honfoglaló magyarság i. m. 221–223., 324–325.

¹²⁷ Kordé Zoltán: Csaba magyarja. In: Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. 143.

¹²⁸ Gy. Moravcsik: Byzantinoturcica i. m. 322.

¹²⁹ The Armenian History attributed to Sebeos. Translated, with notes by Robert W. Thomson. (Translated texts for historians 31.) Liverpool 1999. 44. – A forráshely megkeresésében nyújtott segítségéért Paulik Ágnesnek mondok köszönetet.

nyek között — az egyik törzsnek, méghozzá a bizánci forrás által megadott sorrendben a másodiknak (sőt, a *De administrando imperio*ban olvasható felsorolás szerint a kabarokkal együtt számolva: a harmadiknak) a neve vált az egész nép önelnevezésévé. (A középkori magyar krónikákban megőrződött hagyomány szerint pedig a honfoglaló törzseket Hétmagyarnak hívták.¹³⁰) Ismeretlen továbbá a hangzováltozás bizonyára nem elhanyagolható jelentőségű történeti háttere is: hogyan viszonyul az önelnevezést tükröző „magyar” népnév a *Megyer* törzsnévhez?¹³¹ (Vajon a Megyer törzsbeliék más dialektusúak lettek volna, mint a többi „magyar”?) El kell gondolkodni továbbá azon, hogy a kelet-európai steppén élt népek között akad jónéhány olyan, amelyikről eredeti forrásokban csak egyszer-kétszer olvashatunk (például tarniakh, zabender, szabir, barszil).¹³² Ezért a ritka előfordulásuk annak messzemenő számításba vételére int, hogy végtelen azon „népek” száma, amelyekről — végtelen számú okból — egyáltalán nem maradt ránk írásos adat, ugyanakkor ezek is beolvadtak más, a történelem színpadán rövidebb-hosszabb ideig fennmaradt népekbe, azaz részt vettek különféle ethnogenezisekben.

Az ethnogenetikai folyamatok szemelláthatólag jóval bonyolultabbak annál, mint ami azokból egyedül a népnevek és általában: az írásos források alapján megragadható. Ezért bármily triviálisak is, a tisztá(bba)nlátás érdekében a fentieket összefoglalva szükséges itt leírni, hogy

- 1) már az ősidőkben sem kizárólag azok a népek éltek, amelyek szerepelnek a forrásokban;
- 2) nemcsak a történetírók használtak sokszor toposzokat, de a legyőzött, behódolt népekkel vagy a maradványaikkal is megtörtént, hogy ők maguk — önként vagy kényszerűségből — egy másik népnevet vettek föl;
- 3) nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a ránkmaradt források az ethnogenezis(ek) időben végtelen folyamatának valójában mindig csak egy-egy szakaszáról tudósítanak több-kevesebb hitelességgel, és hogy az általunk elemzett forrásadatoknak nemcsak az idősíkjai, de azok információs közegei is jócskán távol állhatnak egymástól. (Magyarán: más-más népcsoportokra és más-más időben vonatkoznak, azaz nem fűzhetőek föl egyetlen, kronológiai és ethnogenetikai szempontból lineáris fonalra.)

c) A személynevek

A nyelvtörténészek nagy része ugyanígy tudja azt is, hogy milyen kockázatos a személynevek etimológiája alapján messzemenő történeti következtést levonni az illető eredetét illetően.¹³³ A forrásokban szereplő nevek egy ré-

¹³⁰ Németh, Gy.: Kialakulás i. m. 39–40., Kordé Zoltán: Hétmagyar. In: Korai Magyar Történeti Lexikon i. m. 262.

¹³¹ Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. 400.; Róna-Tas A.: Honfoglaló magyarság i. m. 230–238.

¹³² Gy. Moravcsik: Byzantinoturcica i. m. 300., 262–263., 87.

¹³³ A régi magyar személynevek eredetéről l. Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. Magyar Nyelv 18. (1922) 27.; a kérdéskörrel legutóbb: Tóth Vilmos: Névrendszertani vizsgálatok a

sze a krónikás történeti műveltségének vagy politikai céljának volt a függvénye,¹³⁴ és tanácsos fölfigyelni arra is, hogy még a középkori Budán sem adott a vezeték-, vagy a keresztnév pontos tájékoztatást a viselője nemzetiségéről (foglalkozásáról, testi tulajdonságairól).¹³⁵ A rendelkezésünkre álló, jóval kevesebb számú kora középkori példa esetében — már amikor a személynév viselőjének származása egyáltalán vizsgálható — sokszor ugyancsak nem lehet efelől dönteni. Kitűnő példa erre a hun Attila, akinek neve eredetét nem sikerült egyértelműen tisztázni, mindenesetre az elterjedt nézet gótnak tartja azt, a másik az Atil folyónévvvel hozza — vitathatóan¹³⁶ — kapcsolatba,¹³⁷ de jelenleg leginkább az a valószínű, hogy az általunk ismert név egy eredeti hun névalak germán átnevezése.¹³⁸ A germán eredet esetében lehetne hivatkozni arra, hogy ez valójában az alattvalói által adott ragadványnév volt, csakhogy akkor más személynévek esetében hogyan dönthető el, hogy az éppen az illető valóban eredeti, vagy másnyelvűektől származó neve volt-e? Ugyanígy nem lehet tudni, hogy a 921-ben Itáliában kalandozó Bogát vezér egy eredetileg a magyarokhoz csatlakozott szláv főnök (Bogát: 'gazdag') volt-e,¹³⁹ vagy tulajdonképpen magyar származású vezér, aki ezt a nevet a szláv környezetétől kapta. (Ezért kell óvatossággal kezelnünk azt a számítást, amelyik az Árpád-kori oklevelekben szereplő szláv személynévek magas számából közvetlen történeti következtetést vont le,¹⁴⁰ nem beszélve arról, hogy maguknak a vizsgálatba vont személynéveknek nagy része esetében tisztázatlan, vitatott, hogy azok éppen milyen eredetűek.¹⁴¹)

Edikáról, Attila hadvezéréről nem tudni, hogy germán vagy hun születésű volt-e,¹⁴² a forrásokban váltakozva szkírként, rugiként, gótként vagy türingként szereplő, szkír anyától és hun apától származó Odoaker¹⁴³ életének története azt mutatja, hogy számára a szülei ethnikuma közömbös volt. A vegyesházasságok a társadalmi elit köreiben minden időkben gyakoriak voltak, mert politikai célokat szolgáltak. Kizárólag a modern kori szemléletünk alapján üt-

---

korai ómagyar korban. Debrecen 2001.; *Benkő Loránd*: Név és történelem. Bp. 1998. *Úő*: Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. Bp. 2003.

¹³⁴ *Székely György*: A személynévek és a történettudomány. (Nyelvtudományi Értekezések 70.) Bp. 1970. 204–205.; *Martin Homza*: The System of proper Personal Names in the Hungarian-Polish Chronicle. Acta Historica Posoniensia 2. Bratislava 2002. 49–69.

¹³⁵ *Kubinyi András*: Családnévadás a középkori Magyarországon. In: In virtute spiritus. Szent István Akadémia Emlékkönyve Paskai László bíboros tiszteletére. Szerk. Stirling József. Bp. 2003. 108–112.

¹³⁶ *Otto J. Maenchen-Helfen*: Die Welt der Hunnen. Wiesbaden 1997. 262.

¹³⁷ *L. Gy. Moravcsik*: Byzantinoturcica II. i. m. 79–80.

¹³⁸ *Hans Beck*: Attila. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 1. (1973) 470.

¹³⁹ *Kordé Zoltán*: Bogát. In: Korai Magyar Történeti Lexikon i. m. 116.

¹⁴⁰ *Kristó Gyula*: Magyarország népei Szent István korában. Századok 134. (2000) 33–35. – Alapvető tanulmány a török személynévekről: *Gombocz Zoltán*: Árpád-kori török személynéveink. (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16.) Bp. 1915.

¹⁴¹ *Fehértői Katalin*: Eltérő nézetek legrégebbi személynéveink eredetéről. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László, Veszprémy László. Bp. 1997. 235–246.

¹⁴² *Robert Reynolds* – *Robert S. Lopez*: Edica: German or Hun? American Historical Review 52. (1946) 36–53.; *Walter Pohl*: Edika. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 6. (1986) 446–447.

¹⁴³ *Patrick Amory*: People and Identity in Ostrogothic Italy, 489–554. In: Cambridge Studies in Medieval Life and Thought 4/33. Cambridge 1977. 282.

közhetünk meg a római comes Bonifatius végrendeletének azon pontján, hogy a hívei csatlakozzanak az ősi riválisához, Aëtiushoz, a felesége pedig majd menjen hozzá feleségül.¹⁴⁴ Ugyanebben az időben előfordult, hogy egy vandál harcosnak szvéb felesége volt,¹⁴⁵ azon pedig senki sem lepődött meg, hogy miként a Balambérnak, a 370 körüli hun királynak a felesége gót, úgy Attilának is az időben utolsó felesége szintén germán eredetű volt (Jordanes fr. 249., 254.).

Az onomasztikai adatoknak közvetlen ethnogenetikai szempontú következtetésekre történő fölhasználásában rejlő veszélyre talán a legszemléletesebben az a Paulus Diaconustól származó megjegyzés figyelmeztet, mely szerint neki magának latin, míg a testvérének germán eredetű neve (Adilchis) volt.¹⁴⁶ A kora középkori Kelet-Európával foglalkozó történészeknek, régészeknek tanulságos lehet figyelembe venni az onomasztikai kutatások eredményeit, egy egész konferencia anyagát, amelyek többek között azt mutatták ki, hogy Nyugat-Európában a személynevek nem használhatók fel közvetlenül a viselőjük eredetének meghatározására.¹⁴⁷

Itt hozom szóba, hogy az ethnikum társadalmi szintű jelzésének érdektelen voltát a nyugat-európai germán királyságokban az életnek egy másik, fontos színtere is tükrözi: a forrásokban a *rex Gothorum*, *rex Francorum*, *rex Langobardorum* stb. nem az ethnicitást voltak hivatottak jelölni, hanem magát a királyi hatalmat, mondhatni modern kifejezéssel: az államformát.¹⁴⁸ Ugyanígy a törvénykezésben sem volt jelentősége az ethnikai hovatartozásnak: a különféle germán törvénykönyvek (*Lex Ribuaria*, *Edictum Theoderici*, *Lex Visigothorum Reccesvindiana* stb.) mindig az adott királyság valamennyi alattvalójára és nem egyedül a törvényalkotó népre vagy a római lakosságra vonatkoztak;¹⁴⁹ voltaképpen a királyi hatalmat, modern kifejezéssel: magát az államformát jelezték.¹⁵⁰ Ugyanígy a Sigismund burgund király idejében megalkotott *Liber Constitutionum* is a *populus noster* alatt explicite az egész királyság lakóit értette, tehát a rómaiakat és a burgundokat egyformán.¹⁵¹ Az itáliai langobárd törvényekben alig-alig fordul elő az ethnikai hovatartozásra való utalás.¹⁵²

¹⁴⁴ Walter Pohl: *Ethnicity* i. m. 234.

¹⁴⁵ Peter Brown: *Szent Ágoston élete*. Bp. 2003. 510.

¹⁴⁶ W. Pohl: *Distinction* i. m. 25.

¹⁴⁷ Nomen et gens: Zur historischen Aussagekraft frühmittelalterlicher Personennamen. Ed. Dieter Geuenich, Wolfgang Haubrichs, Jörg Jarnut. (Ergänzungsbande 16.) Berlin 1997.; Jörg Jarnut: Nomen et gens: Political and Linguistic Aspects of Personal Names between the third and eighth Century. In: *Distinction* i. m. 113–116.; Wolfgang Haubrichs: Identität und Name. Akkulturationsvorgänge in Namen und die Traditionsgesellschaften des frühen Mittelalters. In: *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*. (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 8, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Kl. Denkschriften 322.) Wien 2004. 85–105. (további irodalommal).

¹⁴⁸ Andrew Gillett: *Was Ethnicity Politicized* i. m. 85., 89–90.

¹⁴⁹ Peter D. King: *Law and Society in the Visigothic Kingdom*. Cambridge 1972.; Patrick Wormald: *The Leges Barbarorum: Law and Ethnicity in the post-Roman West*. In: *Regna et gentes*. Ed. Hans-Werner Goetz, Jörg Jarnut, Walter Pohl. (The Transformation of the Roman World 13,) Leiden–Köln 2003. 21–53.; I. Wood: *Defining* i. m. 45.; P. Geary: *Völker* i. m. 127.

¹⁵⁰ Andrew Gillett: *Was Ethnicity Politicized* i. m. 85., 89–90.

¹⁵¹ P. Geary: *Völker* i. m. 156.

¹⁵² Brigitte Pohl-Resl: *Ethnische Bezeichnungen und Rechtsbekenntnisse in langobardischen Urkunden*. In: *Ethnogenese und Überlieferung*. Hg. Karl Brunner, Brigitte Merta. Wien–München 1994. 163–171.

Mi okunk lehetne azt feltételezni, hogy ez másként lett volna a közép- és kelet-európai társadalmakban? (Az a felfogás, hogy a törvények ethnospecifikusak lettek volna, csak a karoling kor óta terjedt el [valójában a politikai alakulatokon belül akkoriban kialakult gyakorlatot tükrözték].¹⁵³)

d) A helynevek

A modern tudományban az mindig is nyilvánvaló volt, hogy a helynevek — természetüknél fogva — nem használhatók föl ethnogenetikai kérdések eldöntésére; legfőljebb történeti problémák megvitatásához, ritkán: eldöntéséhez nyújthatnak segítséget.¹⁵⁴ Alapvető jellegzetességük fönmaradásuk esetleges volta, az újonnan betelepülők gyakran új nevet adtak a helységeknek — ezért nem használhatók közvetlen történeti forrásként. Mégha Eurázsia nyugati pereméről, a 13. századból is, tanulságosnak látok itt egy odaválói példát idézni. Hitvalló Eduárd írta a „Livere de Reis de Engletere” című művében: „Az idegeknek által véghezvitt nagy pusztítások gyakorisága miatt, akik újra és újra elfoglalták, megszállták és elhagyták az országot, *minden város és vidék ma más nevet visel, mint amit őseink adtak nekik* [kiemelés tőlem — B. Cs.], amikor elsőként megalapították és elnevezték őket.”¹⁵⁵ A steppei eredetű népek után általában kevés helynév maradt fenn. (E körülmény a társadalmi szerkezetükkel és gazdaságukkal kapcsolatban nagyhorderejű általános következtetésekhez vezethet el, de az értékelése nem idetartozik.) Az említett hiány különösen a Kárpát-medence fölött 250 éven át uralkodó avarok vonatkozásában szembeötlő,¹⁵⁶ ami a „kettős honfoglalás” elméletében 11–14. századi helyneveknek a 7–8. századi avarok továbbélésével kapcsolatos, egyedi szempontot és módszert követő felhasználásával jutott szerephez.¹⁵⁷ És hogyan lehetne közvetlen eseménytörténeti forrásként kezelni a korai magyar helyneveket,¹⁵⁸ amikor — hipotéziseken kívül¹⁵⁹ — semmit sem tudunk az államalapítás kori és a 11. századi telepítésekről és belső vándorlásokról?!¹⁶⁰

¹⁵³ Walter Pohl: Telling the Difference: Signs of Ethnic Identity. In: *Uő*: Distinction i. m. 11.

¹⁵⁴ A 10–11. századi magyar történelem vonatkozásában, legutóbb: *Benkő Loránd*: Az ómagyar nyelv tanúságtétele. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 29.) Bp. 2002.

¹⁵⁵ Leslie Johnson: Etymologies, Genealogies, and Nationalities (Again). In: Concepts i. m. 130.

¹⁵⁶ Csak néhányval kapcsolatban merült föl az avar származásuk lehetősége, de ezt turkológusok azóta sem erősítették meg, l. *Kniezsa István*: Magyarország népei a XI. században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III*. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. II. 435., l. még *Kristó Gyula*: A Kárpát-medencei helynévanyag kontinuitásának kérdéséhez. In: *Név és névkutatás*. Szerk. Békési István. Bp. 1985. 15–22.; *Felföldi Szabolcs*: Avar kori helynévi nyomok a Kárpát-medencében (Várkony). In: *Kárpát-medence i. m.* 28–39.

¹⁵⁷ *László Gyula*: A „kettős honfoglalás”-ról. *Archaeologiai Értesítő* 97. (1970) 164–171.

¹⁵⁸ L. *Kristó Gyula*: A magyar állam megszületése. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.) Szeged 1995. 255–275.

¹⁵⁹ Pl. *Kiss Attila*: A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése dunántúli köznepi temetőkben. *Archaeologiai Értesítő* 95. (1968) 243–256.

¹⁶⁰ *Kristó Gyula*: Üzbég és tolvaj. *Magyar Nyelv* 71. (1975) 62–66., *Uő*: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000.

3) Az anyagi kultúra

a) A régészeti anyag

Már a világtörténelem legelső, ismert „ásatása” is előre elhatározottan ethnogenetikai célzatú volt: az athéniak Kr. e. 425-ben a Délosz szigetén talált régi sírokba temetettek ethnikumát „...a velük eltemetett harci felszerelésről s a temetkezésnek a kariaiaknál még ma is szokásos módja” alapján vélték megállapíthatni (Thukydides: A peloponnészoszi háború I. 8). A régészet tudományos kutatásában a legősibb korszakától kezdve jelen volt egy olyan irányzat, amelyiknek célkitűzése a leletek ethnikai azonosítása volt: Nicolaus Marschall 1521-ben megjelent munkájában a Rostock környékén megfigyelt megalit síroknak a herulokhoz, a sírhalmoknak pedig a szlávokhoz való tartozását szándékozott igazolni.¹⁶¹ A régészeti leletek ethnikai interpretációjára irányuló törekvés általános, ma a világ sokféle régészeti kutatásában jelen van, de ez önmagában még nem nacionalista megnyilvánulás — a következtetések felhasználása lehet az. A legtöbb közép- és kelet-európai ország kora középkori régészetében az ethnikai azonosítás az egyik legfőbb cél s ez határozza meg mind az eurázsiai steppe, mind a magyar őstörténet tanulmányozását is.

A régészet a 20. század elején jutott olyan helyzetbe, hogy joggal hihette: a modern értelemben vett tudományos igénnyel vállalkozhat történeti, azon belül ethnogenetikai kérdések megválaszolására; korábban a romantika befolyása és a módszeresség hiánya volt egyszerre a meghatározó. Hogy a leletek kevésbé alkalmasak ilyen szerepet betölteni, az csak a század végére vált világossá. A régészet ethnogenetikai kompetenciáját érintő kutatástörténeti áttekintésekben szinte mindenütt első helyen és negatív beállításban szerepel Gustav Kossinna (1858–1931) neve,¹⁶² mint aki a Németország nemzetiszocialista korszakában elkövetett történelemhamisítások kiindulópontját, tudományos alapját teremtette meg, sőt, felelős is azokért.¹⁶³ Kossinna hibája valójában a nép fogalmának romantikus értelmezésében gyökerezett, de ugyanez a felfogás uralkodott az azidőben Európa-szerte népszerű néprajzban is. Igazából Gustav Kossinna követői voltak azok, akik az 1930–1940-es években ténylegesen elmentek a náciizmusig.¹⁶⁴ (Az utóbbiak neve ma már kizárólag a korszak tudománytörténeti

¹⁶¹ Sebastian Brather: Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie. Germania 78. (2000) 139–177.

¹⁶² Ulrich Veit cikke mottójának tette meg E. McWhite egy mondatát: „Szinte divatos Kossinna elméleteit lekicsinyelni, pedig a módszerei talán nem is voltak olyan rosszak, mint amilyen tévesen használta azokat”, l. Ulrich Veit: Ethnic Concepts in German Prehistory: a Case Study on the Relationship between Cultural Identity and Archaeological Objectivity. In: Archaeological Approaches i. m. 35.

¹⁶³ Személyével, munkásságával nagyszámú munka foglalkozik, l. Sebastian Brather: Kossinna, Gustaf. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 17. (2000) 263–267.; Ulrich Veit: Gustaf Kossinna and his Concept of National Archaeology. In: Archaeology, Ideology and Society: The German Experience. Hg. Heinrich Härke. (Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel 7.) Frankfurt 2000. 41–44.; Eine hervorragend nationale Wissenschaft. Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995. Hg. Heiko Steuer. (Ergänzungsbände 29.) Berlin 2001.

¹⁶⁴ Leo Klejn: Kossinna im Abstand von vierzig Jahren. Jahresschrift Mitteldeutscher Vorgeschichte 58. (1974) 7–55.; Florin Curta: From Kossinna to Bromley: Ethnogenesis in Slavic Archaeology. in: Barbarian Identity i. m. 203.

elemzéseiben szerepel, tényleges tudományos hatásuk nincsen.) Maga a „régészeti kultúra = ethnikum” képlettel összefoglalható felfogás egyáltalán nem kizárólag tőle származik, valószínűleg csak azért kötődik a nevéhez, mert módosraesen ő alapozta meg azt, és az az általa írt nagy szintézis révén — politikai tartalom nélkül! — terjedt el Közép- és Kelet-Európa-szerte. Az utóbbihoz az a történelmi adottságokból következő körülmény járult hozzá nagyban, hogy az említett régióban egészen napjainkig a német régészet volt a meghatározó, az pedig szintén mélyen rejlő történeti és kulturális okokra vezethető vissza, hogy a szóbanforgó felfogás kritikája nem-német (angolszász) kutatásból eredt.

A régészeti kultúráknak népekkel való azonosítása a 19. század közepén kialakult tudományelméleti felfogásból fejlődött ki: Gustav F. Klemm (1802–1867) és Edward B. Taylor (1832–1917) alakították ki azt a koncepciót, hogy a „kultúra” mint olyan történetileg értékelhető jelenség.¹⁶⁵ Szigorúan módszertani szempontból Gustav Kossinnát azért kétségtelenül el lehet ma marasztalni, hogy a régészetben a 20. század elejére általánosan elterjedt szemléletet tudományos rangra emelte. Híres megfogalmazása szerint „a jól körvonalazható régészeti kultúrák területei megkérdőjelezhetetlenül egybeestek egyes népek és törzsek területeivel”¹⁶⁶ (ezt a látásmódot ő „Siedlungsarchäologie”-nak nevezte el). Tudni kell azonban, hogy nemcsak a kultúra fogalmának kezelésmódja, de Kossinna egész, az ethnikum mibenlétével kapcsolatos szemlélete is abban a 19. században általános ideában gyökerezett, amelyik — a nemzetállam ábrándját követve — kulturálisan és ethnikaileg egyaránt homogén, saját nyelvvvel rendelkező államokat képzelte el.¹⁶⁷ E látásmódtól nemhogy a világ különféle politikusai és a társadalmak sokféle rétege, de még a tudósoknak is csak bizonyos körei tudtak megszabadulni a 20. század végére. Gustav Kossinna megítéléséhez fontos továbbá figyelembe venni azt is, hogy az európai őskori kultúrák kialakulásának, azok kapcsolatrendszerének és az ethnikai relevanciájuk megítélésében vele azonos véleményen volt¹⁶⁸ az európai őskor elismert specialistája, Vere Gordon Childe (1892–1957) is.¹⁶⁹ (Az ő sztálini Szovjetunióval való barátkozásáról kevés szó esik, az pedig — még a személyével foglalkozó kritikus írások után is¹⁷⁰ — külön elemzést igényelne, hogy a vulgármarxizmusa a Közép- és Kelet-Európában élvezett népszerűsége révén miként járult hozzá a régészeti kultúrák ethnikai interpretálásához és e módszernek sok helyütt máig való fennmaradásához.) Valójában ezt a koncepciót nem egyikük vagy másikuk személyéhez és főleg nem valamilyen (politikai) ideológiához kell kötni, ha a „pre-

¹⁶⁵ Sebastian Brather: *Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The Case of the Alamanni*. In: *Barbarian Identity* i. m. 150.

¹⁶⁶ Gustav Kossinna: *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie*. (Mannus-Bibliothek 6.) Würzburg 1911. 3.

¹⁶⁷ S. Brather: *Interpretationen* i. m. 319.

¹⁶⁸ F. Curta: *From Kossinna* i. m. 154.

¹⁶⁹ Vere Gordon Childe: *The Danube in Prehistory*. Oxford 1929.

¹⁷⁰ Leo S. Klejn: *Childe and Soviet archaeology. A romance*. In: *The Archaeology of V. Gordon Childe*. Ed. David R. Harris. London 1994. 75–93. (különösen: „The dangerous Marxist”, uo. 76–80.). – E megítéléssel nem áll egyedül, l. Ulrich Veit: [Comment] *Current Anthropology* 39. (1998) 39.; János Makkay: *V. Gordon Childe i jego prehistoria z perspektywy węgierskiej*. In: *V. Gordon Childe i archeologia w XX wieku*. Hg. Christian Lübke. Warszawa 1999. 347–348.

náci” bélyeget kapott Gustav Kossinna és a neomarxista Vere Gordon Childe a régészeti kultúra természetével kapcsolatban pontosan ugyanazt vallotta.¹⁷¹ Ez ugyanis akkoriban általános volt; bizonyos kora középkori fibulatípusok elterjedésének térképrevitelével és annak ethnikai interpretálásával náluk évtizedekkel korábban s velük azonos módon és azonos célkitűzéssel járt el például Aleksandr A. Spicyn.¹⁷² Semmi meglepő sincs abban, hogy — természetesen Kossinna nevére való legcsekélyebb célzás nélkül — ugyanígy élt tovább a „régészeti kultúra = ethnikum” koncepció a sztálini korszakban is,¹⁷³ egészen a Szovjetunió felbomlásáig; tanulságos azt látnunk, hogy az Aleksandr A. Spicyn által végzett munkát pontosan ugyanazon tárgytypus alapján 1986-ban megismételte Valentin V. Sedov.¹⁷⁴ Ezért (is) volt találó tehát Leo S. Klejn megfogalmazása, amikor a szovjet régészet említett szemléletét úgy foglalta össze, hogy azt egy a marxista evolucionizmustól a Kossinna-féle ethnizmusig vezető, nemzeti-hazafias felhanggal színezett fejlődés jellemezte.¹⁷⁵

A modern kutatás ma már egybehangzóan tagadja a régészet kompetenciáját és általában: az anyagi kultúra releváns voltát az ethnikai kérdések vizsgálatában;¹⁷⁶ Nyugat-Európában a régészet és ethnikum összekapcsolhatóságának utolsó komoly hirdetője Joachim Werner volt.¹⁷⁷ Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európában részben a marxizmus pánhistorizmusából¹⁷⁸ fakadó, alapvetően azonban a részletes és megbízható írásos források hiányát pótolni szándékozó törekvés — valamint az arra irányuló, felfokozott társadalmi (politikai) igény — révén a régészet a 20. század közepétől kezdve a történetírás jogát szerezte meg magának, ami messzemenően a leletek ethnikai relevanciájának felfogására támaszkodik. El kell viszont ismerni, hogy a kutatás kezdeti korszakában, a 20. század első felében, a történeti és régészeti adatoknak ez a kombinálása még nem egyszerűen érthető, de hasznos is tudott lenni, hiszen szükség volt rá a nagy sírszámmal képviselt leletcsoportok (például a későavari emlékek) és a történelemben kiemelkedő szerepet játszott népek (például a hunok) alapvető besorolásához. Továbblépni vele azonban — módszertanilag kifogástalanul — már nem lehet, amint ezt a hun (kori, illetve típusú) leletanyag közelebbi

¹⁷¹ *Shaun Hides*: The genealogy of material culture and cultural identity. In: *Cultural Identity* i. m. 26., 41., 43. (1. sz. jegyz.). Childe-ről legutóbb magyarul: *Raczky Pál*: Utószó. In: *Colin Renfrew*: A civilizáció előtt. Bp. 2005. 287–294.

¹⁷² *Aleksandr A. Spicyn*: Rasselenie drevnerusskich plemën po archeologičeskim dannym. *Žurnal' Ministerstva Narodnogo Prosvješćenija* 8. (1899)

¹⁷³ Tanulságos a párhuzamosság a hitleri és a sztálini régészet-felfogásban, l.: *Jacek Lech*: Social Functions of Archaeology in the 20th Century. In: *Whither Archaeology?* Ed. Martin Kuna, Natalia Venclová. Praha 1995. 96.

¹⁷⁴ *Valentin V. Sedov*: Die Ostslawen und die Kiewer Rus. In: *Welt der Slawen*. Hg. Joachim Herrmann. Berlin [Ost] 1986. 194.

¹⁷⁵ *Leo Klejn*: Das Phänomen der sowjetischen Archäologie. *Geschichte, Schulen, Protagonisten*. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien 1997. 302.

¹⁷⁶ Teljes nemzetközi irodalmát és a nálunk teljesen ismeretlen, a kérdés kezelését alapvetően meghatározó eszmetörténeti előzményeit l. *S. Brather*: Interpretationen i. m. Erről Magyarországon először: *Róna-Tas A.*: Nyelvrokonság i. m. 406–426.

¹⁷⁷ *Hubert Fehr*: Hans Zeiss, Joachim Werner und die archäologischen Forschungen zur Merowingzeit. In: *Eine hervorragende nationale Wissenschaft* i. m. 359–363., 390–411.

¹⁷⁸ *L. Klejn*: Phänomen i. m. 126.

szemügyre vétele megmutatja, s ez egyszeriben egy olyan figyelmeztető körülményre is ráirányítja figyelmünket, amelyik általános tanulságot is kínál.

Amikor ugyanis Harmatta János 1955-ben a hun leletanyag meghatározásának szükségességéről írt,¹⁷⁹ akkor — negyedszázaddal Alföldi András és Joachim Werner úttörő munkái után! — még mindig azt lehetett eredménynek tekinteni, hogy a hunkori emlékeket egyáltalán sikerült kiválasztani a nagy eurázsiai leletanyagból. Hozzátehetjük: a helyzet azóta, kerek félév század elmúltával sem javult sokat, mert valójában még ma sem tudni pontosan, hogy a hunkoriak csoportján belül valójában mely leletek kapcsolhatók ténylegesen magához a hun néphez? (Ezért járt el helyesen hunkori régészet egyik legfőbb forrásának, a kercsi temetőnek feldolgozója, amikor a könyvének „Das hunnenzeitliche Gräberfeld von Kerč” címet adta.¹⁸⁰) A válaszadást nagyban nehezíti a Kárpát-medencei hun uralom idejéből ismert leletek csekély száma. Ezen kívül a Nedao menti csata leírása (Jordanes 50.) az Attila birodalmában élt népeknek oly nagyfokú tarkaságát tárja elénk, hogy komoly kételyünk támadhat aziránt: vajon sikerülhet-e valaha is azok régészeti hagyatékát szétválasztani?! Elképzelhetőleg be kell ér-nünk azzal, hogy nem többet, mint a Kárpát-medencei hun *birodalom*nak magának a leletanyagát van lehetőségünk tanulmányozni és nem az abban lakó egyes népekét. Ez nem lehet véletlen, nem a kutatás hiányossága; mint látni fogjuk, hasonló helyzettel találkozunk az Avar kaganátus, Kazária és a 10. szá-zadi Magyarország régészete esetében is.

Az avaroknál a rendkívül nagy számú és homogénnek tűnő hagyatékot szemlélve ma a korábbi kutatási helyzetnél lényegesen színesebb kép áll előttünk. Első pillantásra úgy tűnik, hogy a 7. századi leletanyagban megfigyelhető kulturális színesség a kaganátus ethnikai tarkaságát¹⁸¹ is tükrözi, de ez csak részben van így. Az utóbbi két évtizedben folytatott feltárásoknak és kutatásoknak köszönhetően a legutóbbi időkig kétségbevonhatatlanul és *par excellence* keleti gyökerűnek és jellegűnek tartott koraavar kori leletanyagon belül immár nem egyedül a mindig is másféle (provinciális bizánci eredetű) népességgel kapcsolatba hozott Keszthely-kultúra jelentősége növekedett meg mind a leletek számát, mind a jelentőségét tekintve. Először is a Bóna István által 35 éve készített korszakalkotó áttekin-tés¹⁸² óta megnőtt ugyanis a — szintén romanizált kultúrára utaló, de a Keszthely-kultúra hordozóitól eltérőnek tűnő lakosságtól származó — Környe-Várpa-lota-Veszprém-típusú temetők száma. Másodsorban egyre erőteljesebben hívja fel

¹⁷⁹ János Harmatta: Problème de la détermination et de l'appréciation historique du matériel archéologique hunnique. In: Conference archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences. Szerk. Vértes László. Bp. 1955. 222–238.

¹⁸⁰ Irina P Zaseckaja: Das hunnenzeitliche Gräberfeld von Kerč. Varia Archaeologica Hungarica (előkészületben)

¹⁸¹ Vö. Walter Pohl: Verlaufsformen der Ethnogenese – Awaren und Bulgaren. In: Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern I. Hg. Herwig Wolfram, Walter Pohl. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, Denkschriften 201.) Wien 1990. 113–124.; Radoslav Katičić ugyanott megjelent, címe szerint ugyane témát tárgyaló cikke valójában a 9. századi Kárpát-medencei szlávokkal foglalkozik, l.: Radoslav Katičić: Die Ethnogenesen in der Avaria. In: uo. 125–128.

¹⁸² István Bóna: Ein Vierteljahrhundert der Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945–1969). Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 23. (1971) 265–336.

magára a figyelmet egy tárgytypusokban és ornamentikában egyaránt jelentkező germán (jellegű) két csoport (a Zamárdi- és a Mezőbánd-típusú, germán kulturális elemeket tartalmazó sírok). Végezetül a pókaszepetki temető közzététele óta letagadhatatlan a 7. századi szlávok jelenléte is. Csakhogy bizonyos jelek arra figyelmeztetnek, hogy nem minden, a leletanyagon belül elkülönülő, illetve elkülöníthető csoport jelent feltétlenül és kizárólag ethnikai csoportot.

Elgondolkodtatónak és messze nem kizárólag kutatástörténeti mozzanatoknak kell tartani a kutrigurok 6–7. századi régészeti nyomainak elkülönítésére irányult, meg-megújuló kísérletek sikertelenségét.¹⁸³ Ebben az ugyanis a rendkívül tanulságos, hogy, mint látjuk, a kaganátus leletanyagában elkülöníthetők különféle európai eredetű, illetve típusú kulturális csoportok, ugyanakkor az avarság egyik steppei eredetű alkotóelemének régészeti nyomát (több másé mellett!) nem sikerül régészetileg megragadni! Ez további két problémához vezet el bennünket. Az egyik abban áll, hogy hasonlóképpen ismeretlen a kutrigurok anyagi kultúrája a Kárpát-medencébe való beköltözésük előtti időben is; látszólag könnyű volna ezt az orosz és ukrán kutatás hiányosságaira való hivatkozással elintézni. Az ottani publikációk özönét látva azonban nyilvánvaló, hogy ez nem megnyugtató magyarázat, mert ugyanígy nem tudjuk kimutatni maguknak az avarok és a honfoglaló magyarok apáinak régészeti nyomát sem a kelet-európai steppén (az utóbbiról lásd alább). A másik probléma azzal kapcsolatos, hogy hasonlóképpen nem sikerül az avarok és a honfoglaló magyarok első nemzedékének régészeti hagyatékát sem elkülöníteni (lásd alább), ami szintén nem fogható a kutatás nem kielégítő voltára, a leletanyag hiányára.¹⁸⁴ Meggyőződésem szerint ez a kétszeres hiány (mindkét esetben: a Kárpátoktól Keletre és közvetlenül a honfoglalások után) nem magyarázható mással, mint hogy mind az avarok, mind a honfoglaló magyarok jellegzetes régészeti kultúrája a Kárpát-medencében, mégpedig csak bizonyos idő elteltével alakult ki. E steppei (eredetű) népek régészeti hagyatéka tehát nem tükrözi pontosan sem a népi alkotóelemeket, sem pedig a nép(ek) történetét.

A régészeti hagyatéka remélt ethnikai relevanciájával kapcsolatban rendkívül elgondolkodtató továbbá az is, hogy a kezdeti (6. századi) jellegtelenséget követő mintegy 100 év elmúltával teljesen eltűnt az a kulturális sokszínűség, amiről a 7. századi avar leletanyaggal kapcsolatban az imént szó volt. (Ennek nemhogy az oka ismeretlen, de eddig még maga a körülmény sem kapott figyelmet.)¹⁸⁵ Az a különös ebben, hogy a későavar(nak nevezett) leletanyag a 7–8.

¹⁸³ Legutóbb, a korábbi irodalommal l. *Lőrinczy Gábor*: Fülkesírok a Szegvár-oromdűlői kora avar kori temetőből. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 1. Szeged 1995. 399–416. A problémát l. *Bálint Csanád*: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 8.) Szeged 1995. 188.

¹⁸⁴ *Bálint Cs.*: Kelet i. m. 318–319.

¹⁸⁵ Tomka P. érintette ezt a kérdést, a későavar kori leletanyag egységességét „állami” és nem „ethnikai” jelenségként értelmezve (*Péter Tomka*: Die Frage der ethnischen oder kulturellen Verwandtschaft bzw. interethnischen Wirkung im Spiegel der Begräbnissitten. In: A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 15. Szekszárd 1990. 173.). Ugyanezt tartjuk az ún. bjelo brdoi kultúráról is, azt — a hosszú ideig szlávoknak történt meghatározása helyett — a 10. századi magyarországi köznép régészeti hagyatékának tekintve (l. *Mesterházy Károly*: A magyar honfoglalás régészetének ötven éve. Századok 127. (1993) 289.). Közvetve elfogadta ezt a felfogást már Györffy György is (l.

század fordulóján a középvár kori folytatásaként, ethnikai változások nélkül terjedt el és a korábbi sokféleségnek még csak a nyomát sem mutatja; többé-kevésbé önálló csoportként legföljebb egy-egy műhely tevékenységét sikerül elkülöníteni. Az avar anyagi kultúra dinamizmusa tehát hullámszó volt: a honfoglalók nemzedékénél minimális volt, amit aztán egy sokszínű korszak követett, majd egy uniformizált jellegű zárt le. Ez azt mutatja, hogy a kulturális-ethnikai jellegzetességek csak (anyagilag) kedvező körülmények esetén mutatkoztak meg, azaz a régészeti hagyatékok nem eredendően ethnospecifikusok.¹⁸⁶

Hasonló megfigyelésre jutunk, ha a 10. századi magyarországi leletanyagot önmagán belül és diakroniájában vesszük szemügyre.

Közel három évtizede rámutattam arra, hogy egy országot jellemző régészeti kultúrán belül lehetetlen lokális politikai, kulturális csoportot elkülöníteni: röviden utaltam arra, hogy a Kiszombor környékén feltárt mintegy negyedszázad 10–11. századi sír között egészen nyilvánvalóan több olyan is lehetett, amelynek halottai életükben Ajtony alattvalói voltak. Köztudott, hogy a Marosvárott 1038-ig székelő úr egy önálló országrész, egy politikai és gazdasági egységként működő uralmi terület fölött uralkodott — csak hogy ez a történetileg meghatározó körülmény a kiszombori sírokba tett mellékletekben és a temetkezési rítusokban egyáltalán nem tükröződik; az utóbbiak nem térnek el lényegesen az ország bármely más területén feltárt 11. századi síroktól.¹⁸⁷ De nemcsak politikai, hanem másféle alapokon szerveződött közösségek nyomait sem sikerült — mert szerintem nem is sikerülhetett! — különféle területi, ethnikai, kulturális egységeket, csoportokat elkülöníteni a 10. századi Magyarország régészeti anyagán belül: nem hogy a 7 törzs hagyatéka s azok különbségei nem mutathatók ki, de még a csatlakozott kabarok 3 törzséé sem válik el a többi honfoglalótól,¹⁸⁸ sőt, egy-egy kivételtől eltekintve még a beolvadóban levő helyi lakosság hagyatékát sem tudjuk elválasztani a Keletről jöttektől. Mindez két okból is különösen feltűnő. Először is, mert ebben az esetben nem lehet hivatkozni a kutatás elégtelen voltára: igen nagy számú 10. századi sír áll rendelkezésünkre. Másodsorban a régészeti anyagnak e várakozás szerint ethnikai-kulturális tekintetben színesnek kellene lennie: a honfoglalók által itt talált lakosság ugyanis többféle eredetű volt (nyugati, keleti és déli szlávok, avar leszármazottak és esetleg itt maradt frank telepések), amihez hozzátehetjük a kalandozások során behurcolt rabszolgákat. A honfoglalás kori régészet kutatása törté-

---

Györffy György: Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Bp. 1984. 637.). Szerinte a magyar-szláv együttélés a 10. században az „anyagi és szellemi kultúra egységesüléséhez vezetett.” Figyeljük meg: e vélemények egyúttal a régészeti kultúra ethnospecifikus voltát is kétségbe vonják!

¹⁸⁶ Az ezt tárgyaló szakirodalom szintén óriási. Néhány fontos mű, bennük további irodalommal: *Stephan Shennan*: Introduction: Archaeological Approaches to Cultural Identity. In: *Archaeological Approaches* i. m. 1–32.; *S. Brather*: Interpretationen i. m.

¹⁸⁷ *Bálint Csanád*: Válasz Dienes Istvánnak. *Archaeologiai Értesítő* 103. (1978) 264.

¹⁸⁸ *Dienes István*: Szőke B., A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. (rec.) *Archaeologiai Értesítő* 91. (1964) 138.; László Gyula hozzászólása, in: *Balassa Iván*: Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarok életmódjának kutatásához? *Ethnographia* 85. (1974) 595.

netéből lehet példákra hivatkozni, hogyan tettek kísérletet a 10. századi magyarok egyik vagy másik csoportjának régészeti azonosítására, miközben azok egyike sem bizonyult helytállóknak. (Nem igazolódott például az az ötlet, hogy a Megyer törzs a Dunántúlon szállt volna meg,¹⁸⁹ míg a kabarok nyírségi jelenlétének az 1960-as években igen népszerű feltételezése önmagától tűnt el a szakirodalomból.¹⁹⁰) Évtizedek elmúltával, egyrészt az eredménytelenségek, másrészt az időközben általam megismert ethnogenetikai kutatások alapján ma már úgy látom, hogy nem a kísérletekben volt a hiba, hanem maga a törekvés volt irreális. Az a körülmény, hogy a leletanyagban belül nem lehet fölismerni, kimutatni társadalmi és/vagy ethnikai csoportokat, a régészeti leletanyagnak — ebben az esetben: a honfoglalás kori anyagi kultúrájának — a Kárpát-medencében is ethnikailag insignifikáns voltában nyeri a magyarázatát. Élesen, a hazai kutatás számára igen érzékeny módon mutatkozik ez meg a magyar őstörténet régészeti kutatásában (lásd alább).

Meglepő következtetésre juthatunk, ha a 10. és a 11. századi leletanyagot a történeti ismereteink teljes mellőzésével hasonlítjuk össze. Azt látjuk, hogy a 11. század elején egy teljesen új régészeti kultúra terjedt el, ami alapvetően eltért a 10. századitól, s amiben nincsen semmi keleti jelleg, hanem sokkal inkább az őslakosság és Nyugat-Európa érezteti a hatását: kőépületek, új ékszer- és kerámiatípusok jelentek meg, feudális központok épültek, latin nyelvű írásbeliség volt jelen, nem ismerték a koponyatrepanációt. A 11. századi népesség lényegesen „szegényebb” volt, mint a 10. századi: nem voltak fegyverei és lószerszámai, díszes ruhái. Keresztény volt: országszerte templomokat emeltek, s nem temetkeztek pogány módon (lovastemetkezés hiánya). Ezek szerint egy új népesség jelent volna meg a Kárpát-medencében, amelybe fölszívódott a korábbi? (A régészetben az utóbbi módon szokás magyarázni a korábbi korszakból itt-ott fölbukkanó elemeket.) Vagy immár egy kicsit számolva a történeti ismereteinkkel: lehetséges volna, hogy mindez a változás a Géza és István alatt Kelet és Nyugat felől beköltöző idegenek számlájára írható? Az elemi iskolás is tudja, hogy a válasz: *nem* — a 11. századi Magyarország ugyanúgy „magyar” volt, mint a 10. századi, csakhát időközben csatlakozott a nyugat-európai világhoz. A 11. századi Magyarországon tehát úgy terjedt el egy vitathatatlanul új anyagi kultúra, hogy az minden kétséget kizáróan nem egy új népesség megjelenéséhez köthető.

A magyar őstörténet régészeti kutatásában minden következtetés — bárminemű, előzetes módszertani megalapozások és indoklások nélkül — arra a megkérdőjelezhetetlennek tűnő felfogásra épül(t), hogy a régészeti kultúrák valójában népek, népcsoportok történetének a tükröződései, s így a folyamatoságuk ethnikai folyamatosságnak, a rokon vagy éppen azonos kulturális elemek

¹⁸⁹ László Gyula: A magyar őstörténet régészete. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 5. (1954) 463. – A „Dunántúl-jelenségről”, azaz arról, hogy a fejedelmi törzs szállásterületén, az ezredfordulóra megszülető magyar állam bölcsőjénél viszonylag kisszámú és kevésbé látványos honfoglalás kori leletanyag látott napvilágot l. *Mesterházy Károly*: Dunántúl a 10. században. Századok 136. (2002) 331–333.

¹⁹⁰ A gondolatindító cikk: *Dienes István*: Honfoglaló magyarok. In: A kiskvárdai vár története. Szerk. Éri István. Kiskvárda 1961. 96–196.

elterjedése pedig népvándorlásnak, „ethnikai kapcsolatnak” tekinthető. Meg lehet tenni, hogy figyelmen kívül hagyjuk az őskor régészetében a kultúra terjedésével kapcsolatban bő félévszázada zajló hatalmas vitát, de az előbbi téves volta azonnal élesen szembeötlök, ha a várhatólag legkönnyebben megragadható oldalt, a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző időszakot próbáljuk vizsgálat alá vetni. Mi sem természetesebb ugyanis azt várni, hogy a Kárpátoktól keletre, a közvetlenül a honfoglalást megelőző régióban és korszakban föllehetjük a magyarországi leletek közvetlen előzményeit, rokonait, csak hogy ehelyett a szó szoros értelmében is mindössze egy-két sír van, amelyet a honfoglalókkal egyáltalán viszonylag nagyobb eséllyel kapcsolatba hozhatunk.¹⁹¹ A tárgyak tipológiájában vagy ornamentikájában megnyilvánuló hasonlóságokkal lehet nagyvonalúan bánni: így bárhol kerül is elő Kelet-Európában a 10. századi magyar leletekhez, ornamentikához hasonló tárgy, lett légyen az egy hamvasztásos mari temető a Felső-Volga vidékén, az Észak-Kaukázusban adige területen feltárt kurgán melléklete, vagy baskír területen talált sírlelet, az vagy valamilyen magyarázat segítségével mindig beépíthető az érvényes magyar őstörténeti modellbe. Így minden lelet esetében lehet hivatkozni „*Magna Hungaria* szomszédságára” vagy „magyar hatásra”, a kaukázusi őshaza gazdag történeti irodalmára (ez utóbbi már önmagában biztosíthatja a tudományosság látszatát), utalni az őshazában hátramaradottakra, akikkel még Julianus is a magyar tudati voltukban találkozott, stb.) és mindig lehetséges az újabb leletek alapján mind újabb és újabb történeti interpretációkkal előállni. László Gyula meghirdette ugyan a „kétféle irányban (értsd: a honfoglalástól visszafelé és a ősidőktől a honfoglalás felé) történő nyomozás” módszerét (nem dolgozta ki),¹⁹² de egyben jelezte annak valószínűleg lehetetlen voltát,¹⁹³ amit aztán a magyar őstörténet más kutatói is megerősítettek,¹⁹⁴ majd később rámutatott a 9. századi ősmagyar hagyaték meghatározásának zsákutcájára is.¹⁹⁵ A magyar őstörténet régészeti kutatása nála magától értetődő módon: minden elemzés és bizonyítás nélkül épült arra az elterjedt előfeltételezésre, hogy a régészeti kultúrák és jelenségek ethnikai tartalmúak,¹⁹⁶ és — ez a második előfeltételezés — hogy az utóbbiak folytonossága egyben ethnikai folytonosságnak tekinthető. Csak hogy a Kelet-Európában talált magyar típusú leletekkel kapcsolatban a Tér és az Idő által támasztott akadályok nem hidalhatók át. Ha ugyanis az imént említett le-

¹⁹¹ A. Róna-Tas: Ethnogenesen i. m. 127.; Bálint Csanád: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László. Bp. 1994. 39-46.

¹⁹² László Gy.: Magyar őstörténet i. m.

¹⁹³ Uo. 463.

¹⁹⁴ Hajdú Péter és Moór Elemér hozzászólása, I. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 5. (1954) 480., 484-485.; Róna-Tas A.: Honfoglaló magyarság i. m. 118.; Makkay János: Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete. Bp. 1998. 418-420.

¹⁹⁵ László Gy.: Őstörténetünk i. m. Bp. 1961. 8-13.

¹⁹⁶ A kutatás teljesen figyelmen kívül hagyta a vitaülést vezető Banner Jánosnak, az őskori régészet nemzetközi szaktekintélyének kritikai észrevételét: „... László Gyula kihagyta előadásának azt a részét ..., hogy meddig mehetünk el egy kultúra értékelésével, a néppel való azonosítás szempontjából.” A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 5. (1954) 488.

letek Etelköz területén láttak volna napvilágot, akkor azokat könnyű lehet ősmagyar eredetűnek feltételezni, ugyanígy akkor is, ha azok megnyugtató módon csakis a 9. és biztosan nem a 10. századra volnának keltezhetőek. Nem ez viszont a helyzet: 10. századiak és semmiképpen sem ősmagyaroknak tartható környezetben kerültek elő.¹⁹⁷ (E tárgyak ottani előfordulását a Kárpát-medencei magyarságnak Kelet-Európába irányuló export-tevékenysége eredményének feltételezni csak naivitás volna. Hozzá kell még ehhez tennünk, hogy az etelközi magyarnak történet meghatározásuk¹⁹⁸ egyedül a Kárpát-medencei honfoglaló magyar leletanyaggal való hasonlóságukra alapult.)

A „visszafelé nyomozás” alkalmatlanságára háromnegyed évszázada mutattak rá először. Fettich Nándor 1933-ban írta le, hogy „az ősmagyarságot archaeológiai alapon sokkal korábbi időben, mint a IX. sz. közepe előtti évtizedek, a többi néptől elkülöníteni nem lehet. Külön magyar népről archaeológiai alapon ezidőszert csak a IX. sz. 30–40-es éveitől kezdve beszélhetünk.”¹⁹⁹ Zichy István néhány évvel később rámutatott, hogy a legjellegzetesebb honfoglalás kori tárgy, a tarsolylemez nem fordul elő a Kárpát-medencétől Keletre²⁰⁰ s noha éppenséggel azóta tudunk már ilyen leletekről Kelet-Európában, azok lelethelye, kora és környezete egyik esetben sem támogatja az ősmagyaroknak történő meghatározásukat. (E nézetekre a későbbi kutatás nem reagált.²⁰¹) A régidőktől a honfoglalás felé tartó irányú kutatás módszertani bizonytalansága még egyértelműbb: ennél az eljárásnál ugyanis eleve ethnikai jelentéssel kell megtölteni régészeti jelenségeket, miközben arra a „tárgy/kultúra = ethnikum” koncepció esetleges elfogadásán kívül semmilyen más alapunk sincsen.

Abban az esetben, ha valaki az ősmagyarok régészeti nyomát Kelet-Európa egyik politikai alakulatán belül keresné (Kazária), akkor azon belül a 9. század előtti évszázadokat vizsgálva azt csakis úgy tehetné, ha figyelmen kívül hagyná a vizsgált politikai alakulatnak konkrét időpontokban való konkrét kiterjedését és az ethnikailag heterogén voltát. Ez belátható időn belül egészen biztosan nem valósítható meg, hiszen a — Kelet-Európában különben történetileg és régészetileg egyaránt a legjobban ismert — Kazár kaganátus többi ethnikai komponensének régészeti azonosítására is még csak egy-két esetben született kísérlet (s azok igen vitathatóak). Korábbi viták és bizonytalanságok után az 1950-es években vezetett Volga-Don expedíciók során feltárt leletanyag volt az, ami egyáltalán lehetővé tette a szaltovo-majaki kultúra elkülönítését, majd a Kazáriához való kapcsolását, s ezek alapján készült el e kultúra monog-

¹⁹⁷ Csanád Bálint: Die Archäologie der Steppe. Wien-Köln-Graz 1989. 136–142.; *Uő*: 9. századi magyarság i. m.

¹⁹⁸ Fodor István: Leletek Magna Hungariától Etelközig. In: Honfoglalás és régészet i. m. 55–56; Bóna István: A magyarok és Európa a 9–10. században. (Histórai Könyvtár – Monográfiák) Bp. 2000. 97.

¹⁹⁹ Fettich Nándor: A levediai magyarság a régészet megvilágításában. Századok 67. (1933) 255.

²⁰⁰ Zichy I.: Magyarság őstörténete i. m. 4.

²⁰¹ Mesterházy Károly Zichy Istvántól és Fettich Nándortól függetlenül állapította meg, hogy „Régészetileg ... nem tudjuk a magyar törzsek szállásterületeit visszafelé követni.” I. Mesterházy Károly: Uráli népek. (rec.) Archaeologiai Értesítő 105. (1978) 136.

rafikus feldolgozása.²⁰² A szóbanforgó kultúra ethnikai összetételével kapcsolatban a volt szovjet, illetve orosz kutatásban általánosan elfogadott vélemény alakult ki; eszerint az Alsó-Don vidéki variáns az onogur-bolgárokhoz, a steppe északi peremén levő pedig az alánokhoz köthető.²⁰³ Eltekintve attól, hogy az említett történeti értelmezés és a régészeti és embertani anyagnak ilyen módon történő interpretációja módszertani tévedéseken alapul,²⁰⁴ valamint régészeti, történeti és ideológiai fenntartások is megfogalmazódtak vele kapcsolatban,²⁰⁵ fenntartásunk támadhat azért is, mivel az nem írásos forrásokra, hanem régészeti leletek és kisszámú anthropológiai adat interpretációjára támaszkodott. Gyanakvásunkat megerősíti, hogy a többi variáns esetében az eltelt hosszú idő alatt, a nagymennyiségű új leletanyag alapján senki sem vállalkozott ethnikai azonosításra, a Svetlana A. Pletnëva által elkülönített területi-ethnikai csoportok továbbá árnyalására. Különösen figyelemre méltó ez a csönd a „krimi variáns” körül, mivel a félszigetről az elmúlt két évtizedben hatalmas mennyiségű leletanyag vált ismertté — amin belül a szaltovo-majaki kultúra több tárgy típusa kétségkívül jelen van —, annak a szaltovo-majaki kultúrán belüli jellegzetességeit azonban — az e tekintetben hallgató kutatókkal egyetértésben — nem látom körvonalazódnia. A leletanyag alapján úgy vélem, hogy a szaltovo-majaki kultúra Svetlana A. Pletnëva által feltételezett, de 40 év óta sem pontosított csoportjainak felülvizsgálata más régiókban is okkal maradt el, tudniillik sehol sem mutatkoznak olyan karakterisztikus vonások, amelyek az említett csoportok jellegzetességeit ténylegesen kiemelnék. Fel kell továbbá figyelni arra is, hogy a Kazár kaganátus sok kaukázusi népének régészeti azonosítására — a források és a régészeti leletek viszonylagos gazdagsága mellett is — kevés remény mutatkozik. Elgondolkodtató kell, hogy legyen: naív ötletektől eltekintve nem történt kísérlet maguknak a kazároknak régészeti meghatározására, s erre — a dagesztáni leletanyagra történt utaláson kívül — a szerzőnő maga sem tett javaslatot. Dagesztánban valóban figyelemreméltó feltárások folytak, melyek helyes történeti, kultúr- és gazdaságtörténeti, régészeti értékelése szempontjából szinte lényegtelen is, hogy azoknak a Balangar és Semender városokkal mint Kazária korai központjaival történt azonosítása²⁰⁶ megállja-e a helyét. Leszögezendő: nemcsak a kazárok, de a kaganátus többi népe esetében sincsenek meg az ethnikai azonosítás kritériumai. A szaltovo-majaki kultúra csoportjainak elkülönítésével kapcsolatban módszertanilag a leginkább az kifogásolható, hogy eddig semmilyen vizsgálat sem készült, sőt: maga a kérdés sem merült föl, hogy az említett csoportok valóban ugyanazon régészeti kultúra variánsai-e, vagy pedig egyszerűen csak Kelet-Európának különféle régészeti kultúráiban van-

²⁰² Svetlana A. Pletnëva: Ot kočevij k gorodam. Materialy i Issledovanija po Archeologii 142. (1967).

²⁰³ Legutóbb: Gennadij E. Afanas'ev: Donskie alany. Social'nye struktury alano-asso-burtaszkogo naselenija bassejna Srednego Dona. (Archeologija Ėpochi Velikogo Pereselenija Narodov i Rannego Srednevekov'ja 1.) Moskva 1993.

²⁰⁴ Cs. Bálint: Archäologie i. m. 56–57.

²⁰⁵ Božena Werbart: Khazars or „Saltovo-Majaki culture”? Prejudices about archaeology and ethnicity. Current Swedish Archaeology 4. (1996) 199–221.

²⁰⁶ Irodalmát összefoglalóan l. Cs. Bálint: Archäologie i. m. 68.

nak jelen a szaltovo-majaki kultúra bizonyos tárgytipusai? Ennek megítéléséhez meggondolandó, hogy a mai Németország és Franciaország területén — melynek nagysága éppenséggel a kérdéses Dagesztán, a Dnyeper-vidék és a Felső-Volga vidék közti régiókéhoz mérhető — az 5–7. században hányféle nép lakóterületén hányféle tárgytipus terjedt el, miközben az anyagi kultúra összessége (Reihengräberzivilisation²⁰⁷) nagyon sok közös vonást mutat.

Az ethnicitás és a régészeti hagyaték össze-nem-függésének tanulságos példáját kínálja a szavárd magyarok esete. Jólismert, hogy Konstantinos Porphyrogenetos a 10. század közepén a Transzkaukázusban egy olyan magyar néptörök jelenlétéről tudott, amelyik kapcsolatokat ápolt a Kárpát-medencében élő magyarsággal (A birodalom kormányzásáról 38.). Odakerülésük ideje és módja hosszú ideje vitatott, tisztáz(hat)atlan,²⁰⁸ de az az első pillantásra is egyértelmű, hogy Grúzia területén — de az egész Transzkaukázusban sem — nincsen egyetlen olyan lelet, nemhogy leletcsoport sem, amelyiket valaki velük merhetne kapcsolatba hozni.²⁰⁹ Ugyanakkor kétségtelen, hogy ez a — nyilvánvalóan más anyagi kultúrájú — népcsoport őrizte az ethnikai kapcsolat tudatát²¹⁰ — a két fogalom valóban nem kapcsolódik egymáshoz.

Vessünk most egy rövid pillantást a steppe ázsiai szakaszára! Ott lényegében az európaival sokban azonos típusú anyagi kultúrával találkozunk — ez kétségkívül nagy csábítóerőt jelent népvándorlások, rokonsági kapcsolatok feltételezésére. A távolságok azonban oly hatalmasak, a tipológiai egyezések pedig oly általánosak, hogy azok — csak elvétve — hidalhatók át az említett feltételezésekkel. Mindenképpen vizsgálatra szorul(na), hogy az eurázsiai steppén kétségkívül megfigyelhető tipológiai egyezések vajon a steppei török népek anyagi kultúrája egy általános sajátosságának tarthatók-e, vagy ez a helyzet egyszerűen csak a kutatás szintén hiányos voltából fakad? Előfordulhat, hogy az utóbbi esetben — amennyiben nagyobb számú lelet állna a tudomány rendelkezésére — az derülhetne ki, hogy valójában önálló régészeti kultúrákkal van dolgunk, melyeket néhány tárgytipus közös használata csak felszínesen köt össze (lásd a szaltovo-majaki kultúra csoportjaival kapcsolatban fentebb írtakat). Mindennek tisztázását a kutatás jelenlegi helyzete a legkevésbé sem teszi lehetővé, mert a türk (típusú) és a többi ázsiai steppei leletcsoportba sorolható tárgyi emlékek száma még a kazáriaiakénál is jóval alacsonyabb.

Márpedig a kora középkori eurázsiai steppe régészetében a jelenlegi kutatási helyzetben a 6–8. század között mintegy 60 éves megszakítással Belső-Ázsia fölött uralkodó keleti türköknek tulajdonított leletanyag jelentős számúnak számít. Az utóbbin belül egy alkalommal a lószerszám fém tartozékai, máskor a sírszobronkon ábrázolt edények típusai alapján 3–3 területi-kulturális egy-

²⁰⁷ Joachim Werner: Zur Entstehung der Reihengräberzivilisation. *Archaeologia Geographica* 1. (1950) 23–32.

²⁰⁸ L. Szádeczky-Kardoss Samu: Sabartoi asphaloi. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon* i. m. 590.

²⁰⁹ A legutóbbi, jó összefoglalás: Krym, Severo-Vostočnoe Pričernomor'e i Zakavkaz'e v épochu srednevekov'ja. IV–XIII veka. Red. Tamara I. Makarova, Svetlana A. Pletnéva. Moskva 2003. 297–320.

²¹⁰ Szűcs J.: *Nemzeti tudat* i. m. 141.

seget különítettek el, mely különbségeknek ethnikai tartalmat (is — vagy éppen indítóokot?) tulajdonítanak. E régiók (Minuszinszk, Tuva, Altaj) több száz km-es távolságban vannak egymástól — ilyen esetekben tipológiai eltérések előfordulása a tárgyi kultúrán belül és különböző ethnikumok jelenléte magától értetődő, éppen ezért kérdéses, hogy a különbségek nyugtázásán túlmenően érdemes-e azoknak nagyobb, történeti jelentőséget tulajdonítani? Még súlyosabb, egyértelműen módszertani jellegű probléma az, hogy a keleti türk kaganátus területén feltártakkal összehasonlítva miért aránytalanul kisebb számú a nyugati türk kaganátushoz kapcsolhatóak száma? A kérdés eddig nem vetődött föl; ebben az esetben nem tudok mást feltételezni, mint hogy a nyugati türkök hamar elhagyták — még inkább: talán ki sem alakították? — a saját, régészetiileg megragadható kultúrájukat.²¹¹

Az előbbinél is gyengébb helyzetben van a többi belső-ázsiai steppei nép régészeti kutatása, aminek következtében — a erre nem figyeltek még föl — teljesen bizonytalan alapon áll az egyes kora középkori népeknek tulajdonított leletanyag ethnikai meghatározása. Az „ujgur” és a „kirgiz” régészeti emlékek ethnikai azonosítása ugyanis a legkevésbé sem valamilyen önálló régészeti kritériumokra, vagy legalább régészeti és történeti adatok kombinációjára („vegyes érvelés”!) támaszkodik, hanem e meghatározások egyesegegyedül az adott leletek korának meghatározásán alapulnak. A szóbanforgó gondolatmenet a következő: az adott lelet (a szerző feltételezése szerint) a 8. vagy a 9. századból származik s ezért — automatikusan tehát! — tekintik azt ujgur vagy kirgiz emlékeknek.²¹² (Tetézi még ezt az a módszertani hiba, hogy az említett népek által uralt kaganátusok alattvalóit következetesen az uralkodó néppel azonosítják.)

Eddig csak az anyagi kultúráról esett szó. A magyar kutatásban mélyen él az a László Gyulától származó, részelemzésekkel nem megerősített felfogás, mely szerint a temetkezési szokások igen konzervatívak, hosszú időn át változatlanok, kimondatlanul: ethnospecifikusak. A részletelemzés ennek az ellenkezőjét mutatja. Egy példa: az már eddig is köztudott volt, hogy a koraavar kori részleges lovastemetkezések bő 100 év elteltével eltűntek, s ugyanez derült ki a Tisza-Maros-Körös közének temetkezési szokásait elemezve is (az egyik jellegzetes és elterjedt variáns a 8. század végére szórványossá vált). Ugyanez az elemzés kronológiai hullámvázst mutat ki az egyéb állatmelléklet-adás szokásában is, amit a szerzőnő az adott népcsoportok elszegényedésével és „regenerálódásával” magyaráz²¹³ — eszerint egy-két nemzedék elmúltával, az életkörülmények megváltozásával megváltozhattak a temetkezési szokások is! Ha tényleg annyira konzervatív jellegű volna a halotti ritus, akkor a kora középkori Kárpát-medence ethnikai kérdéseit könnyű lett volna megoldani: ki lehetne például mutatni a gepidáknak a jellegzetes gepida kultúra kialakulása előtti és az

²¹¹ *Bálint Csanád*: A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok. *Varia Archaeologica Hungarica* 16a. (2004) 215.

²¹² *Leonid R. Kyzlasov*: Drevnechakasskaja kul'tura čaatas VI–IX vv.; Kul'tura drevnich ujur (VIII–IX vv). In: *Stepi Evrazii* i. m. 46–54.

²¹³ *Bende Livia*: Temetkezési szokások a Körös-Tisza-Maros közén az avar kor második felében. Doktori (PhD) disszertáció tézisei. Budapest 2005. 10–13.

avar uralom alatti emlékeit, a 9. században továbbélő avarokat, a tudottan sokszínű Avar kaganátus ethnikai komponenseit, valamint a honfoglalás kori Magyarországon különféle lakóit. Valójában azonban még a — különféle — szláv csoportokat sem sikerül ezen az alapon elkülöníteni! Nem különb a helyzet a belső- és közép-ázsiai türköknél sem, akiknek jellegzetes teljes lovastemetkezése csak a politikai hatalmuk fennállása idejében mutatható ki, korábban és később nem.²¹⁴ A 11–12. század fordulóján élt Marvazi szerint a Kelet-Európában élt — máskülönben ismeretlen eredetű — burtaszok²¹⁵ kétféleképpen temették el a halottaikat: hamvasztva és sírba téve (IX. 12.): akkor hát valójában két népről lett volna szó, vagy pedig lehetséges volna, hogy a szerző egyazon népnév alatt más-más szokásúakat értett? Ugyanő azt írta, hogy a kirgizek régebben hamvasztották a halottaikat, de a muszlimok szomszédaivá válván elkezdték eltemetni őket (IX. 4.), másutt viszont azt, hogy fákra helyezték ki (5ter).²¹⁶ Ezek szerint tehát a temetkezési szokások is ki voltak téve a változásoknak (ami végeredményképpen egyáltalán nem meglepő). *Pantha rei*.

Összefoglalásul: megengedhetőnek tartom azt a megállapítást, hogy a kora középkori Kárpát-medence, Kelet-Európa, Közép- és Belső-Ázsia steppei (eredetű) népei által vezetett politikai alakulatokban élt egyes népek régészeti hagyatéka nem azonosítható, az adott régészeti kultúrák — konkrét ethnikai tartalom nélkül — az adott politikai alakulatok fennállásához kötődnek, s az utóbbiak megszűntével maguk is eltűnnek (lásd a türk, a kazár, az avar, a honfoglalás kori régészeti kultúra).

b) A fegyverzet

A tárgyi kultúra vizsgálatán belül a régészet kezdetei óta, általánosan elterjedt a fegyverzetnek, mint ethnospecifikumnak különös figyelemmel történő tanulmányozása. Ennek bizonyos fokig megalapozott volta joggal képzelhető el, jóval kevésbé azonban ugyanennek az írásos források alapján történő feltételezése. Hogy Tacitus a fegyvereknek ilyen jelentőséget tulajdonított, az a germán történelem specialistáin kívül sokakat meglephet; az utóbbiak viszont már a 18. század óta tudják, hogy a kora középkor folyamán — a Vergilius által megfogalmazott látásmódot követve (*arma virumque cano*) — hány forrás tartotta szintén fontosnak az egyes európai törzsek és népek jellemző vonását a fegyverekben megjelölni (miközben ezt toposzokat használva tették!).²¹⁷ Maga a fel fogás egyébként, hogy az egyes népeket a fegyvereik alapján lehet jellemezni, il-

²¹⁴ Jurij I. Trifonov: Ob etničeskoj prinalležnosti pogrebenij s konem drevnetjurkskogo vremeni (v svjazi s voprosom o strukture pogrebal'nogo obrjada tjurkov-tugju). Tjurkologičeskij Sbornik 1972. 351–374.; V. A. Mogil'nikov: Tjurki. in: Stepj Evrazii i. m. 33–34.

²¹⁵ A történelmi kérdéseket l. H. Göckenjan – I. Zimonyi: Berichte i. m. 55–56., a legutóbbi kísérlet a régészeti azonosításukra: Gennadij J. Afanas'ev: Naselenie lesostepnoj zony bassejna Srednego Dona v VIII–X vv. (Archeologičeskie otkrytija na novostrojkach 2.) Moskva 1987. 155–167.

²¹⁶ Sharaf al-Zamán Tahir Marvazi on China, the Turks ans India. London 1942. 30., 31., 33.

²¹⁷ Vö. W. Pohl: Distinction i. m. 27–38.; Johannes Giesauf: A lovasnomád fegyverzet és harcmodor az ellenfelek beszámolóinak tükrében. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. Szerk. Balogh László, Keller László. (Magyar Östörténelmi Könyvtár 21.) Bp. 2004. 27.

letve hogy lehetséges jellemezni a fegyvereik alapján, nemcsak Európában volt általános, hanem Ázsiában is kimutatható — s ezzel megtaláltuk az első közös pontot az európai és steppei ethnogenezisek párhuzamos kutathatóságában. A Tacitus által kifejezett néprajzi szemlélet megnyilvánulása volt ugyanis a hiung-nu san-jünek a Kr. e. 174-ben a kínai császárhoz intézett levelében álló kitétel: uralma alatt „az összes íjlesztő nép egyesült.”²¹⁸ Senki sem gondolhatja, hogy a hiung-nu birodalom — nagyon sokféle népből álló! — alattvalóinak ez lett volna az egyedüli, illetve a legfőbb jellemzője, hiszen nyilvánvalóan akadt jóval több és sokkal fontosabb megkülönböztető jegy is, mint ez az — egyfajta „legkisebb közös többszörös”-nek tekinthető — általánosság. Csakhát ránk ez az adat maradt, a san-jü — pontosabban: az ő levelét közlő kínai krónika írója — éppen ezt tudta, vagy ezt tartotta szükségesnek jellemzésül kiemelni. Ez a sommás meghatározás egyben a kínaiak ethnográfiai érdektelenségét is tükrözi a tőlük Északra — s általában: a birodalmon kívül — lakó népek közti különbségek gondosabb megfigyelésében és azok részletezésében. Ez nyilvánult meg a részükről a „hua” vagy „i” ('barbár') népnév megalkotásában és használatában, valamint abban az általánosításban,²¹⁹ ahogyan egy ezredéven keresztül nem is tettek lényeges különbséget a hiung-nu (Kr. e. 2 – Kr. u. 2. század), a zsuanszu (4–6. század) és a türk (6–8. század) kaganátusok között. Pontosan az ezzel azonos szemléletnek és a Mi-tudatnak ilyen megnyilvánulása volt a görögöknél, a rómaiaknál és a bizánciaknál is a „barbár” jelző, majd a kora középkori Közép- és Kelet-Európában, valamint a Kaukázus térségében a „szkíta”, a „hun”, a „türk” stb. népnevek archaizáló használata — ez az újabb szempont is tehát a két világ írásos forrásaiból levonható ethnogenetikai jellegű megfigyelések összehasonlíthatósága mellett szól.

A Jordanes által a Nedao-menti csata leírásában (Getica 50.)²²⁰ bemutatott változatosság látványos, egyben a jelen cikk témája szempontjából tanulságos példáját adja annak, hogy az írásos forrásokból leszűrhető adatokat mennyire bizonytalan tényleges ethnospecifikumként kezelni. Ez ugyanis teljesen nyilvánvalóvá teszi, hogy a forrást semmiképpen sem szabad szó szerint értelmezni, az abban felsorolt fegyvertípusok használatát ethnospecifikusnak tekinteni, hiszen lehetetlen, hogy egy-egy népcsoport kizárólag csak egy bizonyos fegyvert használt volna. A színes leírás tehát vagy a szerző irodalmiaszkodó törekvését jelzi, vagy tudóskodó, de konkrét információként nem szabad kezelni. Pontosan ilyen szándékok vezették az évszázadokkal később évkönyvet író Regino tollát is, aki senki

²¹⁸ *Ligeti Lajos*: Az ázsiai hunok. In: Attila és hunjai. Szerk. Németh Gyula. Bp. 1940. 40.; Han Shu 94, Memoir on the Hsiung-nu by Ssu-ma Ch'ien and Pan Ku. Trans., ed. and annotated by E. Tiniós. (School of History, University of Leeds) Leeds é. n. 13.: „All the people who draw the bow have been united into one nation.”

²¹⁹ *Vásáry I.*: Belső-Ázsia i. m. 66.

²²⁰ „contis pugnante Gothum, ense furem Gepida, in vulnere suo Rugum tela frangente, Suavum pede, Hunnum sagitta praesumere, Alanum gravi, Herulum levi armatura aciem strui” – Monumenta Germaniae Historica Auctores antiquissimi V/1. Iordanis Romana et Getica. Berlin 1882. 125. Magyarul: „hosszú lándzsával harcoló gót, karddal dühöngő gepida, dárdától ütött sebe miatt lehanyagló rugus, gyalogos suavus, nyilait elfogyasztó hun, nehézfegyverzetű alan, és könnyűfegyverzetű herul” – az idézett magyar fordítás Kiss Margit munkája, I. Iordanes Getica. A gótok eredete és tettei. Pécs 2002. 97.

által sem kétségbe vonhatóan: irreleváns módon állította párhuzamba a Közép-Európában megjelenő magyarok harcmódorát a britekével: „Ezeknek és a briteknek a harcmódja között az a különbség, hogy azok hajítódárdákat, emezek nyilakat használnak ...” (ad a. 889.).²²¹ Hogy mennyire kétséges a fegyverzet, a harcmódor ismertetésével foglalkozó forrásadatokat — származtak legyen azok akár kortársaktól is! — ethnospecifikus jellegzetességek megállapítására fölhasználhatni, jól mutatja a szvébeknek Jordanes és Claudianus által kínált jellemzése: ugyanőket az első gyalogosként, a másik kantárral felszereltként (azaz lovasként) írta le.²²² Valamelyest más lehet a helyzet az olyan esetekben, melyeknél a forrás írójának közelebbi ismeretei voltak:²²³ Ammianus Marcellinus a Keletről jövő, iráni eredetű szarmaták fegyverzetét a közelükbe északnyugati irányból érkező germán kvádokéval hasonlónak írta le, mert e hasonlóságot a szomszédságuk következményének tartotta (Róma története 17. 12.). E hasonlóság egyfelől tanulságos a régészek számára; a regionális összetartozás természetes következménye volt, másfelől egy újabb intő jel az *ethnos* kutatóinak a fegyverzetnek nem-ethnospecifikus voltára vonatkozóan.

A steppei népek esetében első pillantásra azt hihetnők, hogy könnyebb a dolgunk: velük kapcsolatban minden forrás egységes az új használatának és a lovas harcmódnak hangsúlyozásában.²²⁴ Aztán gyorsan kiderül, hogy ez egyben azt is jelenti, hogy a rájuk vonatkozó forrásadatok nem alkalmasak ethnospecifikus jellegű következtetésekre, hiszen a steppei népek életmódja oly mértékben azonos volt, hogy a fegyverzet struktúrájában eleve nem is lehettek lényeges eltérések. Természetesen elképzelhető bizonyos specifikumok előfordulása, akár nagy számban is, így például a nyílveszőknek színjelzésekkel történő ellátása,²²⁵ csakhogy ilyeneknek a forrásokban népenként történő pontos leírását várni teljesen reménytelen. Elméletileg többet várhatnánk a régészeti leletek esetében, csakhogy a példában említettek és az azokhoz hasonlók annyira csak kivételszámba menően fordulnak elő, hogy sohasem lehet majd megtudni, az általunk megfigyelt kisebb-nagyobb eltérések vajon egyéni, törzsi vagy netán törzsszövetségi jelentést hordoztak-e (az utóbbit, szerintem, szinte biztosan nem).

Walter Pohl az ethnospecifikum megragadását illetően — Falko Daimra²²⁶ hivatkozva — optimista az avarok régészete esetében. (Korábban én is az voltam a honfoglalás kori Magyarország hagyatékával kapcsolatban, ami — nem hangsúlyoztam kellőképpen — csak a szomszédos népekkel való összehasonlításkor állja meg a helyét.²²⁷) Joggal említette a reflexíj használatát: az európaiak azt ugyanis valóban sosem vették át a steppei népektől.²²⁸ Be kell azonban

²²¹ Györffy Gy.: Bevezetés i. m. 208.

²²² W. Pohl: Distinction i. m. 29.

²²³ Walter Pohl: Strategies of Distinction. In: Distinction i. m. 30.

²²⁴ Az utóbbi többször előfordul germán népek jellemzésekor is, l. uo.

²²⁵ Sevjan I. Vajnszejn: Pamjatniki vtoroj poloviny I tysjačletija v Zapadnoj Tuve. In: Trudy Tuvinskoj kompleksnoj archeologo-ětnografičeskoj ěkspedicii 2. Moskva-Leningrad 1966. 125., ris. 39

²²⁶ Falko Daim: Archaeology, ethnicity and the structures of identification. The example of Avars, Carantians and Moravians in the eighth century. In: Distinction i. m. 71–93.

²²⁷ Csanád Bálint: Some ethnospecific features i. m. 185–194.

²²⁸ W. Pohl: Distinction i. m. 29.

látni, hogy ez az egyediség — miként a 10. századi magyarok cserépbográcsai esetében — valójában nem az ethnospecifikum szintjén jelentkezett, hanem a két, kontinensnyi méreteken eltérő kulturális csoport találkozásában; magától értetődő, hogy az anyagi kultúra ilyen léptékű összehasonlításokban eltérést mutat. A reflexij használata, illetve az attól való tartózkodás ethnikai tekintetben azonban csak egy adott térség (Kárpát-medence, Közép-Európa) és adott időszak (6–10. század) vonatkozásában bírhat relevanciaértékkel, a steppei népeket nézve már nem, minthogy különféle tipológiai változatokban azt használták az egész eurázsiai steppén. Ugyanez a helyzet a kengyel európai használatának elterjesztésében az avaroknak általánosan tulajdonított szerep megítélésénél is;²²⁹ azaz hogy e tárgytypus (ismét: csakis európai perspektívából nézve!) ethnospecifikus lett volna. Ez azonban megkérdőjeleződik azáltal, hogy vaskengyel az avar ethnogenezis és vándorlás szempontjából számbajövő belső- és közép-ázsiai régiókban egyetlen 5–6. századi leletben vagy ábrázoláson sem mutatható ki (miközben az előző évszázadokban való koreai és kínai használata többszörösen bizonyított,²³⁰ ami viszont már a vaskengyel általános eredetkérdéséhez tartozik). Hasonló a helyzet a 10. századi Magyarország régészeti leletanyagával kapcsolatban is: számos ékszer-, lószerszám-, fegyver- és kerámiatípus használata a szomszéd népekkel, az egykorú Közép-Európa emlékeivel összehasonlítva — tehát elhatároló, megkülönböztető viszonylatban! — egyértelműen ethnospecifikusnak minősül, ámde csakis ebben az összehasonlításban; máskülönben a honfoglalás kori leletanyagban belülről olyan, általunk megragadható szignifikáns különbségek, csoportosulások nem figyelhetők meg, amelyeket feltétlenül ethnikumokhoz lehetne kötni és nem különféle regionális sajátosságok voltak.²³¹ Ezt azt jelenti, hogy az avarok és a honfoglaló magyarok régészeti kultúrája nem önmagában volt ethnospecifikus, hanem kizárólag az adott földrajzi-kulturális kontextusban, azaz hogy ez a specifikum valójában nem egy belső, az ethnikai jellegzetességekből fakadó sajátosság, hanem csak kívülről történő megközelítésben, a környezettől, a többiektől való eltérésben magában mutatkozik meg,²³² s azokból az ethnikai-kulturális összefüggésekből adódik, amelyek a szóbanforgó politikai alakulat valamennyi lakója számára egyformán érvényesek voltak. Ennek fölismerése a kelet-európai gótok régészeti hagyatékával kapcsolatban már megtörtént²³³ — ezt az utat kell majd nekünk is folytatnunk.

²²⁹ Vö. *Csanád Bálint*: Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters*. Hg. Michael Müller-Wille, Reinhard Schneider. (Vorträge und Forschungen 41.) Sigmaringen 1993. 261.

²³⁰ *Igor L. Kyzlasov*: O proischozdenii stremjan. *Sovetskaja Archeologija* 1973: 3. 24–36.; *Wakou Anazawa – Junichi Manome*: The Tomb of Fens-Su-Fu, Northern Yen and its Problem. *Kobi-Jitsu* 85. (1973) 9–11.; *Albert E. Dien*: The Stirrup and its Effect on Chinese Military History. *Ars Orientalis* 16. (1986) 33–56.

²³¹ Vö. a 10. századi női viselet legnagyobb darabszámú díszé esetében: *Csanád Bálint*: Süd-ungarn im 10. Jahrhundert. (*Studia Archaeologica* 11.) Bp. 1991. 123–132.

²³² L. a 143. sz. jegyz.

²³³ *Irina V. Zin'kovskaja*: Das Gotenreich Ermanarichs im Lichte aktueller historisch-archäologischer Forschungen im Süden Osteuropas. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 44. (2003) 369–386.

Amikor pedig arra hívom föl a figyelmet, hogy a régészet ritkán és kevésbé alkalmas az eseménytörténet és az ethnogenetikai folyamatok megrajzolására, akkor nem én vagyok a szkeptikus, szuperkritikus, hanem Magyarországon diszciplínánk sok művelője (volt) az, aki túl messzire ment a lehetőségeink és kompetenciánk megítélésében. Érdemes fölfigyelnünk Bóna Istvánnak egy a régészet történeti forrásként való használatára vonatkozó intésére: „... a régészet is túl sokat várt önmagától.”²³⁴

c) A viselet

A viseletet általában mind az írásos források szerzői — a történetírás kezdete óta —, mind a kutatók egészen a legutóbbi időkig a nyelv és a szokások mellett szintén az ethnospecifikus jellegzetességek között tartották számon.²³⁵ (Kivételt az ebben is kiváló Herodotos jelentette: ő észrevette, hogy egy-egy nép jellegzetes viseletét másik is hordhatja [vö. I. 135., V. 87.], míg más esetekben fölfigyelt arra is, hogy azonos viseletet hordók külön nyelveken beszélhetnek [IV. 23., 106.].) Arról, amit ma népviseletnek hívunk, a modern kutatás már kimutatta, hogy az egyáltalán nem az ethnikai és/vagy kulturális identitás közvetlen kifejezése, hanem a legtöbb helyen a 19. századi romantikus, nemzeti mozgalmak következménye,²³⁶ s leginkább a társadalmon belüli helyzetnek és a közösségeknek önkifejeződése.²³⁷ Nincsen alapunk kétségbe vonni, hogy ez ne így lett volna a régészeti korokban is: egyértelmű írásos adatok figyelmeztetnek a kora középkori Eurázsia mindkét végéből: viselet (és nyelv) valóban nem feltétlenül tükrözte az ethnikumot. Ez fordítva is állítható: az ethnikai hovatartozás megmaradhatott a viselet és a nyelv megváltozása mellett is. Így például amikor a kései Chao császárság uralkodója elrendelte, hogy öljék meg a birodalmában élő hiung-nukat (azaz az ázsiai hunokat), sok kínait is kivégeztek, mert a kiirtandók nagy része kínaiul beszélt és öltözködött.²³⁸ Ugyanez megismétlődött közel másfélezer évvel később: a mongol dinasztia rákényszerítette a viseletét, hajviseletét a kínaiakra, akik aztán a Ming dinasztia trónralépésekor visszatértek a saját viseletükhöz, sőt: akkor még a mongol viselet, nyelv és személynevek használata is be lett tiltva.²³⁹

A viselet mind az idő folyamatában, mind a térbeli terjedésében mindig erősen ki volt téve a változásoknak,²⁴⁰ ami voltaképpen nem is lehet meglepő; a

²³⁴ Bóna István: Régészetünk és Kelet-Európa. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 28. (1979) 45.

²³⁵ Irodalmát l. W. Pohl: Strategies i. m. 9. – Ugyanezt a magyar kutatás sokáig meghatározó egyénisége esetében l. László Gy.: Magyar őstörténet i. m. 461.

²³⁶ Gabriella Schubert: Kleidung als Zeichen: Kopfbedeckungen im Donau-Balkan-Raum. Wiesbaden 1993. 9–17.

²³⁷ S. Brather: Ethnic Identities i. m. 153.; G. Schubert: Kopfbedeckungen i. m. 42.; W. Pohl: Distinction i. m. 40.

²³⁸ William M. McGovern: The Early Empires of Central Asia: A Study of the Scythians and the Huns and the Part They Played in World History. Chapel Hill NC 1939. 350.

²³⁹ Kurakichi Shiratori: The Queue among the Peoples of North Asia. Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko 4. (1929) 6.

²⁴⁰ W. Pohl: Strategies i. m. 9.

társadalmi helyzetet pedig köztudottan mindenütt meglehetősen pontosan tükrözte. Mindezt a régészet olykor kitűnően tudja szemléltetni (miközben sok kutató ethnospecifikus jellegzetességnek [is] tartja!). Hozzá kell ehhez tennünk, hogy — különösen az eurázsiai steppe alapvetően patriarchális társadalmában — a női viselet nem a nőnek magának, hanem mindig az apának, illetve a férjnek a társadalmi helyzetét tükrözte.²⁴¹ Ezért módszertanilag érthető volt ugyan a honfoglalás kori leletanyag csoportosítását a férfiakénál gazdagabb és változatosabb női viseletre alapozni,²⁴² csak annak a társadalmi vetületére volt elhibázott következtetni.

Az idő dimenziójában jól megmutatkozik a viselet nem-ethnospecifikus volta azokban az esetekben, amikor az adott népesség nemzedékeken keresztül jelentős keveredések, külső behatások nélkül élt. Forrásadatunk is van erre: a langobard Paulus Diaconus (kb. 720–790) Theodelinda († 630) palotájának festményei láttán meglepődött, hogy népe — az eltelt másfél század leforgása alatt, részben római hatásra — teljesen megváltoztatta a viseletét (*Historia Langobardorum* cap. 22.). Ez egyértelmű bizonyítéka annak, hogy egy nép viselete megváltozhat az ethnikai identitás megváltozása nélkül. Nagyon tanulságos, hogy ugyanezt látjuk keleti eredetű népek esetében is: a későavar kori (8. század) férfi és női ékszerek és övdíszek sokban eltértek a középvavar koriaktól (7. század második fele) és még inkább a biztosan a 7. század első felében használt koraavar koriaktól, miközben az Avar kaganátus folyamatosan fennállt. Közismerten óriási volt a különbség a magyarok honfoglalás kori és a 11. századi viselete között is, amit senki sem írt az eltelt száz év alatt beolvadt, vagy netán újonnan bevándorolt népek számlájára (lásd fent). E példák egyben újabb jelét adták annak, hogy az ethnospecifikus jelenségeket vizsgálva a Kelet és Európa adatait és kutatási eredményeit össze lehet egymással vetni.

Ami a viselet térbeli terjedését illeti, a kora középkori Kárpát-medencére vonatkozóan van két figyelemreméltó forrásadatunk. Mindkettő hiteles és az előbbiekhöz hasonlóan szintén arra figyelmeztetnek, hogy a viselet a tér vonatkozásában — azaz népek elkülönítésében — is irreleváns, amennyiben ethnospecifikus vonások elkülönítését várjuk tőle. Még mindössze néhány év telt el a magyarok honfoglalása óta, s Theotmar salzburgi érsek már 900 tavaszán azt panaszolta IX. János pápának, hogy a morvák a magyarok módjára borotválják a fejüket, a bajor püspökök pedig magyar módra öltözködnek.²⁴³ (Rendkívül figyelemre méltó, hogy teljesen idegen, még csak nem is európai divatjelenségek mily rendkívül gyorsan nyertek befogadást a szomszédoknál!) Megint azt látjuk tehát, amiről az imént volt szó: a ruha és a haj viselete ugyanazon népnél az idők folyamán lényegesen megváltozhatott, még akár idegen divatot is követve, másrészt pedig azt, hogy egy divatjelenség — ugyanabban az időszakban! — az azt létrehozótól teljesen eltérő eredetű és kultúrájú népeknél is elterjedhetett.

²⁴¹ S. Brather: *Ethnic Identities* i. m. 153.

²⁴² Szőke Béla: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* (Régészeti Tanulmányok 1.) Bp. 1962.

²⁴³ Györffy Gy.: *Bevezetés* i. m. 221.

A steppei népek viseletével kapcsolatban köztudottan nem állnak rendelkezésünkre még csak megközelítően hasonlóan részletes leírások, de a rendelkezésünkre álló kevés adat nem ad jelzést arra vonatkozóan, hogy az Európában tapasztaltaktól lényegesen eltérő helyzettel volna dolgunk. Látszólag nem ez a helyzet a *De administrando imperio* azon, jólismert fejezeténél (cap. 37.), amelyben Konstantinos Porphyrogenetos arról tudósít, hogy „amikor a besenyőket kiűzték tulajdon földjükről, némelyek közülük ... az említett úzokkal összeköltöztek ... és olyan ismertetőjelek vannak, hogy meg lehet különböztetni őket ..., ugyanis öltönyeik rövidek, térdig érők s ezek ujjai válltól kezdve le vannak vágva, amivel mintegy jelzik, hogy övéiktől és törzsbelieiktől elszakadtak.” A történettudományban való különösebb elmélyültség nélkül is észrevehető, hogy itt valójában egy tudóskodó magyarázattal van dolgunk, ami egy viseletbeli részletet kíván visszamenőleg magyarázni. Azt természetesen szükségtelen volna kétségbe vonni, hogy lettek volna viseletbeli különbségek az egyes kora középkori steppei népek között, csakhogy ezek — már amennyiben egyáltalán megragadhatóak (lennének) — történeti értékelésével igen tanácsos óvatosnak lennünk.

A viselet ethnospecifikus jellegének, interethnikus terjedésének megítélésével kapcsolatban van egy fontos forrásadatunk a közép- és délkelet-európai régióból. Ezt eddig semmilyen tekintetben sem aknázták ki, mert a forrást jól ismerő történészek tájékozatlanok a kérdés régészeti vonatkozásában, a régészek pedig nem használják. A jólismert Suda lexikon különben gyakran idézett „Bulgaroi” címszaváról van szó, amiben a következő áll: „Hogy a bolgárok kedvüket lelték az avarok viseletében, arra cserélték fel a magukét és mostanáig ezt viselik.”²⁴⁴ A kérdés megítéléséhez nem szükségesek nagy szakmai ismeretek, a protobolgár és avar régészetben való rövid tájékozódás is elegendő annak megítéléséhez, hogy a dunai bolgárok nem vették, nem vehették át az avarok viseletét: a 9. században már nem (igen) volt mit, a 8. században pedig eltérő volt a ruházatuk díszítése, aminek alapján részben maga a ruházat is — a külső megjelenés feltétlenül (márpedig a lexikon szerzője erről írt!) — megítélhető. (Hozzá kell még ehhez tenni, hogy maga az információ a Suda keletkezése idején, a 10. században már anakronizmus, irreleváns volt.) A legutóbbi évtizedben Bulgáriában ismertté vált jónéhány olyan lelet, amelyik nagyfokú hasonlóságot mutat 8. századi avar tárgyakkal (fülbevalók, övveretek, ruhaboglárok) és ez — akárcsak a 10. századi magyar és protobolgár leletanyagban megfigyelhető párhuzamosságok — a jövőben külön kutatási feladat lesz. Amennyiben viszont nem akarjuk a lexikon ezen információját mint teljesen alaptalant elvetni (szó szerint véve ugyanis pontatlan volt), akkor azt mondhatjuk, hogy a 10. században lehetett valamilyen hagyománya annak, hogy az avarok és bolgárok ruházatában volt bizonyos hasonlóság — ennél több azonban nem mondható; a 10. századi dunai bolgár viselet ugyanis semmiképpen sem hasonlíthatott a 8. századi avarokéhoz. A bemutatott példa kitűnő illusztráció: nem is egy-

²⁴⁴ Svidae Lexikon I. Ed. Ada Adler. (Lexicographi Graeci I.) Lipsiae 1928. 483–484.; *Olajos Terézia*: A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.) Szeged 2001. 26.

szerűen írásos forrás és régészeti leletanyag viszonyára, de az előbbi konkrét információértékére is.

A régészeti leletek pedig — ha önmagukban nézzük őket — nem sokat segítenek: egyrészt a csekély számuk miatt az egyes népek régészeti azonosítása még legfeljebb csak a kezdet kezdeténél tart, s erről is a jövőben legfőljebb néhány nagy lélekszámú és politikailag jelentősebb ethnikum esetében lehet majd szó. Másrészt pedig az eddig bizonyos népekkel már azonosított régészeti kultúrákon belül további, finomabb ethnikai különbségtételre, így az avarok, a 10. századi magyarok törzseinek, a beolvadt népek esetleges kimutatására minimális esélyt látok. (Az ázsiai steppéről jelenleg ismert leletanyaggal kapcsolatos problémákra lásd alább.) Az is kimondható: a jelenlegi kutatási helyzetben nem mutatkozik semmilyen ok és tárgyi alap arra nézve, hogy a steppei népek viseletét az európaiakénál változatosabbnak és az övékéénél sokkal inkább ethnospecifikus jellegűnek kellene gondolni.

A régészet rendszeresen vállalkozik az egykori viselet rekonstruálására — írásos forrásokkal jobban ellátott régiók esetében ez a törekvés szerencsésen kiegészül a másik diszciplína révén nyerhető információkkal,²⁴⁵ bár még akkor sem állunk biztos talajon, amint azt filmrendezők és népszerűsítő könyvek illusztrátorai hiszik, illetve el akarják hitetni. A viselettel kapcsolatos konkrét írásos adatok száma még Nyugat-Európában is csekély, a jellegük bizonytalan s a két forráscsoport egyeztetése nehézségekbe ütközik. A források felhasználásával kapcsolatban módszertanilag figyelmeztető jelnek tekintendő, hogy a germánokra vonatkozó, különben meglehetősen nagyszámú írásos följegyzések nem adnak jelzést az ugyanott a 4–5. században végbement viseletbeli változásról, márpedig arról a régészeti adatok egyértelműen tanúskodnak²⁴⁶ — az előbbieket tehát e tekintetben kevésbé relevánsak. Ami pedig a viselet feltételezett ethnospecifikus voltát illeti, a módszertani hibákból fakadó túlzások föltárása után kiderül, hogy az írásos forrásokban és régészeti megfigyelésekben egyaránt bővelkedő merovingkor esetében semmi sem jelzi, hogy a férfiak vagy a nők öltözékében föllelhető volna ilyenfajta specifikum.²⁴⁷ Ugyanígy egyértelművé tette a kora középkori itáliai történeti és régészeti adatok elemzése is azt, hogy a viselet nem fejezett ki ethnikai azonosságot, illetve különbséget a római és a langobárd lakosság között — annak csak az adott közösségeken belül, illetve között volt megkülönböztető szerepe.²⁴⁸ Azt viszont túlzás állítani, hogy a kora középkori európai régészeti anyag nagyfokú változatossága nem tükröz többet, mint kizárólag a társadalmi csoportok közti különbségeket.²⁴⁹ Európa számtalan táján számtalan régészeti kultúra s így: számtalan viselet figyelhető meg; még a laikus sem tarthatja hasonlóknak a Káma-vidéki, a baltikumi, a Kárpát-medencei, a Rajna-vidéki stb. viseletet. Ezek azonban régiók és

²⁴⁵ L. pl. *Mechthild Müller*: Die Kleidung nach Quellen des frühen Mittelalters. (Ergänzungsbände 33.) Berlin 2003.

²⁴⁶ *W. Pohl*: Distinction i. m. 45.

²⁴⁷ *S. Brather*: Interpretationen i. m. 285.

²⁴⁸ *S. Brather*: Ethnic Identities i. m. 153. (10. sz. jegyz.).

²⁴⁹ Ezt a kora középkori európai leletanyagra vonatkoztatva állítja Pohl (*W. Pohl*: Distinction i. m. 41.).

nem népek, nem politikai egységek; mindegyikükön belül számtalan kisebb régészeti-kulturális alcsoport különíthető el, melyek értékelése a régészet feladata. Az is nyilvánvaló, hogy egyes régiókban különféle népek éltek, amelyek természetesen az eredetükben is különböztek egymástól, az anyagi kultúrájukban megmutatkozó különbség viszont nem kizárólag és közvetlenül az egyes ethnikumok eltéréséből fakadt, hanem számtalan faktorból. A politikai és régészeti egységek egymáshoz való viszonyát azok a hasonlóságok jelzik a legjobban, amelyek az egymással szomszédos régészeti kultúrák, illetve politikai egységek peremvidékein figyelhetők meg,²⁵⁰ lett légyen az a szászánida-bizánci, vagy a karoling kori breton-francia határ;²⁵¹ egy találó megfogalmazás szerint a peremkultúrák jobban hasonlítanak egymásra, mint a saját központjukéra.²⁵² A különféle régiókon belül megfigyelhető kulturális csoportok lényegét részben nyilvánvalóan befolyásolták az adott régió lakóinak ethnospecifikai sajátosságai, de az adott kultúra kialakulását mindig a népesség tényleges anyagi, külpolitikai, kereskedelmi és gazdasági lehetőségei határozták meg, s azok változásai a kultúra változásait is eredményezték. Az anyagi kultúra az ethnikumtól függetlenül állandó változásban volt, illetve van s így a viselet is kultúr- és nem ethnospecifikus.

d) A hajviselet

A hajviseletet mint olyat általában a kutatás kultúr-, illetve ethnospecifikusnak és egyéni jellegzetességnek tekinti;²⁵³ ez — a dolog természete folytán — túlnyomórészt írásos források, kevésbé: ábrázolások, még kevésbé pedig régészeti leletek révén tanulmányozható. A hajviselet tekintetében jól megmutatkozik annak a különbségtételnek a lehetősége, amiről a ruházat kapcsán fentebb volt szó: az egyes kultúrák között egyértelmű és szembeötlő,²⁵⁴ azokon belül már csak nagyobb csoportok, regionális különbségek érzékelhetők a számkra, az azokon belüliek pedig — azaz a tényleges ethnikai különbségek — egyik forráscsoport révén sem ragadhatók meg. Első pillantásra elhíhető, hogy Itália, Skandinávia és az ibériai félsziget lakói másként hordták a hajukat; ben-

²⁵⁰ Vö. Centre and Periphery. One World Archaeology. Ed. Timothy C. Champion. London 1989.

²⁵¹ Julia M. H. Smith: Confronting Identities: the Rhetoric and Reality of a Carolingian Frontier. In: Integration und Herrschaft. Ethnische Identitäten und kulturelle Muster im frühen Mittelalter. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 3. (2002) 163–176.

²⁵² Nina Garsodan: Byzantium and Sasanians. In: Cambridge History of Iran 3 (1), The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods. Ed. Ehsan Yarshater. Cambridge 1983. 569.

²⁵³ Percy E. Schramm: Zu Haar- und Barttracht als Kennzeichen im germanischen Altertum und im Mittelalter. In: *Uő: Herrschaftszeichen und Staatssymbolik I.* Stuttgart 1954. 121.; Renate Rolle – Henning Seemann: Haar und Bart als individueller Kennzeichen. In: *Bilder früher Menschen. Archäologie und Rekonstruktion.* Hg. G. Bernhardt. Münster 1992. 111–139.

²⁵⁴ A magyar Képes Krónika 14. századi krónikáírója tudósít arról, hogy 1046-ban Vata „leborotváltatta fejét, és pogány módra három varkocsot eresztett” (82. cap.). A krónikáíró nyilvánvaló ok-okozati összefüggést látott a békési vezér pogányként való föllépése és a (pogány) hajviselete között. Valójában számolni kell azzal is, hogy Vata már eredetileg is pogány módon hordta a haját, csak az a politikai föllépésekor vált jelzésszerűvé. Akár így, akár úgy, az üzenet a világ szemében mindenképpen egyértelmű volt; ami azt jelenti, hogy a hajviselet ebben a helyzetben világnézeti, politikai tartalmat kapott.

nünket most a magyarok és az Európába került steppei eredetű népek hajviselete érdekelt.

A Közép- és Délkelet-Európában élt steppei (eredetű) népek hajviselete lényegesen, már az első pillantásra is jól érzékelhetően különbözött az európaiakétól. Ennek életszerű leírását kapjuk a Theophanes Confessor által az 557/558-ban Konstantinápolyba érkező és ott nagy feltűnést keltő követekről szóló, közismert híradásban: „Hátul nagyon hosszú volt a hajuk szalagokkal megkötve és befonva” (Theophanes 6050).²⁵⁵ Az európaiktól való eltérést pontosan meg is fogalmazta egy másik kortárs, talán szemtanú²⁵⁶ bizánci történetíró, aki szerint a frankok királyainak hosszú ugyan a haja, de nem olyan „fésületlen, piszkos, elhanyagolt és visszatetsző módon közbefűzéssel befont” (Agathias I. 3, 4.), mint az avaroké.²⁵⁷ Ha a rendelkezésünkre álló — meglehetősen kevés! — forrásokat közelebbről megnézzük, akkor kiderül: miként a fentebb már említett, csontlemezekkel merevített íjakkal kapcsolatban, ebben az esetben sem valamilyen ethnospecifikus jellegzetességgel állunk szemben. Az európai népekkel összehasonlítva valóban lényegesen eltérő módon bántak a hajukkal, de az idevonatkozó adatokból egyértelműen kiderül: lehetséges ugyan bizonyos csoportosítás, ám azon belül pontos, valóban népek szerinti megkülönböztetést a hajviselet alapján nem lehet tenni.

Az írásos, tárgyi és képi források a következő változatokról tudósítanak: kibontva viselt hosszú haj, copf(ok), borotvált fej. A rendelkezésünkre álló adatok alapján nem egyértelmű, csak valószínű, hogy a fej borotválása kombinálódott a copf(ok)ba font hajviselettel. Ezek az alaptípusok azonban olyan jellegzetes módon különülnek el egymástól, hogy még a kevés és nem mindig egyértelmű források segítségével is lehetőség nyílik bizonyos ethnikai különbségtételre.

Az avarok hajviseletéről a Theophanesnél és Agathiasnál leírttal egyező tudósítás olvasható más, egykorú bizánci forrásokban is; valamennyi a hajnak kibontva történő viseletéről szól (Iohannes Ephesinus VI. 24: „Ez a hajviseletével²⁵⁸ feltűnő nép, amelyet avaroknak neveznek...”; Corippus, Praefatio 4–5., III. 262).²⁵⁹ Fontos adat, hogy vitathatatlanul ennek látjuk — nyilvánvalóan avar kéztől származó — ábrázolását a Mandjelos-i csont bogozon.²⁶⁰ Sietve kell azonban megjegyeznünk, hogy az említett mellett a copf divatja is elterjedt volt, amint ezt egyértelműen mutatja — az avarokron belül pontosabban nem keltezhető — pörösi csont tégelyen²⁶¹ és az egyházaskéri 8. századi kisszíjvégen²⁶² látható ábrázolás. Egyértelműen a kettesével hordott copfokról tanús-

²⁵⁵ Szádeczky-Kardoss S.: Avar forrásai i. m. 18. – Ugyanezt a szöveget adja közzé a Monembasiai krónika mindkét változata is, l. uo.

²⁵⁶ Uo. 18.

²⁵⁷ Uo.

²⁵⁸ Szádeczky-Kardoss Samu itt zárójelben, kérdőjellel beszúrta: „varkocsos (?)”, ez azonban csak az ő értelmezése volt, vö. uo. 17.

²⁵⁹ Uo.

²⁶⁰ Slavenka Ercegović-Pavlović: Avarski konjanički grob iz Mandjelosa. Starinar 24–25. (1973–1974) Tab. IV: 1.

²⁶¹ László Gy.: Kettős honfoglalás i. m. 176–177. (7., 8. kép).

²⁶² Fettich Nándor: A honfoglaló magyarság fémművészete. Archaeologia Hungarica 21. (1937) Taf. VIII: 8.

kodnak a középvár korban felbukkanó és a késővár korban elterjedt varkocsszorítók.²⁶³ A fej borotválására vonatkozó adat nincsen.

Mármost az a körülmény, hogy Theophanes a követek leírásakor az első helyen szolt az avarok hajviseletéről, azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert ezt követően az ismeretlen szerző, akinek munkájából ezt merítette, félreérthetetlenül leszögezte: „Egyéb viseletük a többi hunokéhoz hasonlított” (Theophanes 6050).²⁶⁴ Ebből értelemszerűen arra következtethetünk, hogy az avarok „hosszú és befűzésekkel díszített” hajviselete az idegen szemlélők szemében feltűnőnek, újszerűnek és egyedinek tűnt,²⁶⁵ ami közvetve azt a következtetést sugallja, hogy az ő megjelenésükig Bizáncban a steppeieknek másféle hajviseletéről tudtak. Másként fogalmazva: az avaroké eltért az addig (567) a bizánciak által megismert kelet-európai steppei népek „hun módot” (Procopius: *Anecdota* 7, 8–10.) követő hajviseletétől. Az utóbbiakéről kétségkívül nem tudunk semmit sem, de mivel Közép- és Belső-Ázsiában előfordult: az egyes steppei népek más-más módon hordták a hajukat, ezért — a belső logikát követve — megkockáztatható az a következtetés, hogy a bizánciak által az avarokat megelőzően ismertek vagy szabadon engedve viselték a hajukat, vagy borotválták/nyírták a fejtetőjüket.

A keleti türkökről a kínai évkönyvek azt közlik, hogy hosszúra hagyva és szabadon lobogón viselték a hajukat (Wei-su, Sui-su).²⁶⁶ Sa-po-lio nyugati türk kagán 585-ben a kínai császárnak szóló levelében azt írta, hogy nem merte megváltoztatni a népe szokásait, azaz kibontatni a lobogó hajfonatokat.²⁶⁷ A nyugati türkök és az egyik közép-ázsiai városállam lakóinak hajviseletéről az uralkodó 612-ben kiadott dekrétumában találunk egy igen figyelemreméltó adatot. Eszerint a turfániak a hajukat a türkök odaérkezése előtt kibontva hordták, azt követően viszont copfot kezdtek viselni, de az uralkodó megparancsolta, hogy újból a régi módon hordják a hajukat.²⁶⁸ Ez — a nyugati türk kagán imént idézett levélrészletével együtt — két fontos megállapítást tesz lehetővé, egy konkrétat és egy általánosat. Az első az, hogy a nyugati türkök copfot hordtak. A második az, hogy eszerint a turfáni városlakók a mintegy félévszázados türk fennhatóság hatására megváltoztatták a hajviseletüket (aminek az elhagyását s a régihez való visszatérést rendelte el az uralkodó). A copf viseletét erősíti meg Hiün-cang útijelentése is. A kínai szerzetes ugyanebben az időben (630-ban) Tokmak környékén találkozott a nyugati türk kagánnal, akinek a 200 főnyi lovas kísérete szintén copfot viselt, míg neki magának a vállára le-

²⁶³ *Andrási Júlia*: Avar kori varkocsszorítók. *Archaeologiai Értesítő* 123–124. (1996–1997) 85–123.

²⁶⁴ *Szádeczky-Kardoss S.*: Avar forrásai i. m. 85.

²⁶⁵ A történetíró többnyire a szokatlant jegyzi föl; eltűzött megfogalmazásban: csak azt, ami rendkívüli, eltérő, vö. *A. Esch*: *Zeitalter* i. m. 48.

²⁶⁶ *Stanislas Julien*: Documents historiques sur les Tou-kioüe (Turcs). Extraits du Pien-i-tien, et traduits du Chinois. *Journal Asiatique* VI.3. (1864) 331., 351.; *Nikita Ja. Bičurin*: *Sobranie szvedenij o narodach, obitavšich v Srednej Azii v drevnie vremena* I. Moskva–Leningrad 1950. 229.

²⁶⁷ *St. Julien*: Documents i. m. 502.

²⁶⁸ *N. Ja. Bičurin*: *Sobranie* i. m. II. 254.

eresztett haja a homlokon selyem szalaggal volt körbefogva.²⁶⁹ Itt említendő meg, hogy a kutatás által hiung-nu eredetűnek meghatározott Noin-ulai kurgánokban nagyszámú befert copfot találtak a halottak mellett (ezeket általános vélemény szerint a gyászolók a gyász jeleként helyezték oda),²⁷⁰ és a hiung-nuk esetében az írásos források is egyértelműen a copf viseléséről tudósítanak.²⁷¹

Figyelemreméltó, hogy az avarok elődeinek tekintett zsuán-zsuánok az avarokéhoz hasonlóan kibontva viselték a hajukat.²⁷² Moses Kalankatvaci tudósítása alapján megállapítható, hogy a kaukázusi hunok a keleti türkökhöz hasonlóan, kibontva hordták a hajukat („csúnya, pimasz, széles arcú, szempilla nélküli, nőies megjelenésű csöcselék, melynek lelógó hullámos haja volt”, II. 11.).²⁷³ Ezt a típusú hajviseletet látjuk Dagesztánban és Észak-Mongóliában talált 7. századi csont nyeregdíszeken,²⁷⁴ s a 7. századi pendzsikenti falfestmények, terrakotta figurák azt mutatják, hogy nemcsak Turfánnak, de Közép-Ázsia más város lakóinak is ilyen volt a haja.²⁷⁵

A hajviseletnek egy teljesen másféle változata volt a fej borotválása, illetve a fejtetőn levő haj levágása; Belső-Ázsiában a szien-piknél volt ez szokásban.²⁷⁶ A Bolgár fejedelmi lista első része Bezmer fejedelemségének említése után így zárul: „ez az öt fejedelem a Duna túlsó partján uralkodott 515 évig kopasz fejvel ...”. Megerősíti ezt Liudprand 968-ból származó követjelentése is: a cremonai püspök a bizánci császári udvarban a bulgárok „magyar módra nyírt” követével találkozott (*Relatio* cap. 19.),²⁷⁷ ami Theotmar salzburgi érsek²⁷⁸ és Regino prümi apát közlései (ad a. 889) alapján pontosan értelmezhető; az utóbbiak szerint ugyanis a magyarok „a hajukat egészen bőrig késsel levágják”.²⁷⁹

Mindez az avarokkal és a honfoglaló magyarokkal kapcsolatban bizonyos ethnogenetikai következtetéseket enged meg.

- 1) Az avar eredetkérdés két évszázada tartó vitájában állandó elem a heftalíták közreműködésének feltételezése. A fentiek fényében fontos számításba venni,²⁸⁰ hogy a heftalíták borotválták a fejüket (Pei-si 166.),²⁸¹

²⁶⁹ *Edouard Chavannes*: Documents sur les Tou-kiue (turcs) occidentaux. (Sbornik trudov orchonskoj ekspedicii 6.) St. Petersburg 1903. 134.; *René Grousset – George Deniker*: La face de l'Asie. (Petite Bibliothèque Payot 8.) Paris 1955. 53.

²⁷⁰ *Sergej I. Rudenko*: Kul'tura chunnov i noinulinskie kurgany. Moskva–Leningrad 1962. tab. XIX.

²⁷¹ *K. Shiratori*: Queue i. m. 68–69.

²⁷² *Vásáry I.*: Belső-Ázsia i. m. 73.

²⁷³ *The History of the Caucasian Albanians* by Movses Dasxuranci. Translated by Charles F. J. Dowsett. (London Oriental Series 8.) London–Oxford–New York–Toronto 1961. 83–84.

²⁷⁴ *Murad G. Magomedov*: Kostjanye nakladki sedla iz verchnečirjurtovszkogo mogil'nika. Sovetskaja Archeologija 1975: 1. 279., ris. 3.; *Aleksandr D. Grač*: Drevnetjurkskie izvajanija Tuvy. Moskva 1961. 79

²⁷⁵ *Lazar' I. Al'baum*: Živopis' Afrasiaba. Taškent 1975. 30.; *Veronika A. Meskeris*: Terrakoty Samarkandskogo muzeja. Leningrad 1962. 39–40. taf. XVII–XVIII.

²⁷⁶ *K. Shiratori*: Queue i. m. 17–18.

²⁷⁷ *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum in usum scholarum, Hannoverae et Lipsiae* 1915. 185.

²⁷⁸ Uo.

²⁷⁹ *Györffy Gy.*: Bevezetés i. m. 208.

²⁸⁰ *Vásáry I.*: Belső-Ázsia i. m. 73.

²⁸¹ *Omeljan Pritsak*: Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. (Ural-Altaische Bibliothek 1.) Wiesbaden 1955. 76.

amihez hasonlóan írásos nyomát nem találjuk az avaroknál. Feltételezésem szerint a kibontott és/vagy copfban történő viseltől való eltérésre célzott Theophanes (forrása), amikor az avar követek Bizáncban addig szokatlannak tűnő hajviseletének, azaz az eltérő jelenségnek leírása után a többi „hun” néppel való hasonlóságukról tudósított. Ha e közlés szemiotikai tartalmát megpróbáljuk a történelem nyelvére lefordítani, akkor azt a feltételezést kockáztathatjuk meg, hogy a 463 körül Kelet-Európába költöző ogur népeknek (lásd „a többi hunoktól” való különbségtételt Theophanes leírásában) és az onogur-bolgárok Balkánra költözött ágának (lásd a Bolgár fejedelmi lista közlése) hajviselete eltért a türkökétől és a kazárokétól (azaz borotválták/nyírták a fejüket).

- 2) A 10. századi magyarok a hajviselet tekintetében az ogur-onogur eredetű népek viseletét s nem a Kaukázus környékén letelepedett steppei népeket, valamint a közép- és belső-ázsiai türkökét követték.²⁸² Ezen egyezésnek, illetve eltérésnek — tekintettel a magyar nyelv nagy számú és jelentőségű bolgár-török jövevényszavaira — lehet iránymutató jellege annak kutatásában, hogy a honfoglaló magyaroknak (egyik csoportjuknak) a törökség melyik ágával lehetett szorosabb kapcsolata.²⁸³ Ebben a tekintetben tehát — de nem többen, amint nem is kevesebben — a hajviselet valóban nyújthat tájékoztatást az ethnogenezisek vizsgálatában.

Befejezésül: föl kell itt hívni a figyelmet arra, ami — a mindnyájunk mindennapi tapasztalatán és a világból hozzánk folyamatosan áramló információkon túl — a néprajzban és a kultúrtörténetben abszolút evidenciának és közhelynek számít: ez az anyagi kultúrának (miközben maga az ethnikum [többé-kevésbé] változatlan marad!) változó jellege. Illusztrációként most két forrásadatra hivatkozom, méghozzá szándékosan egy-egy „nyugatira” és „keletire”.

Az első Tacitustól származik, aki Iulius Agricola britanniai helytartói tevékenységét (Kr. u. 77–84) jellemezve nemcsak az őslakosok romanizálódását (értsd: kultúra- és életmódváltását) írta le szemléletesen, hanem egyúttal — leplezetlenül! — a rómaiaknak az utóbbiakra vonatkozó eredeti politikai célkitűzését is, és ez a történetíró vő esetében igen hiteles közlés kellett, hogy legyen: „...hogyan a szétszórtan élő, durva természetű s éppen ezért háborúra könnyen hajlandó embereket a kényelmes életmóddal nyugalomra és tétlenségre szoktassa, személyesen biztatta és közpénzekkel támogatta őket, hogy templomokat, forumokat, házakat építsenek, és dicsérte a tevékenyeket, megróttá a hanyagokat: így a megtiszteltetésért való versengés pótolta a kényszert. Azután a főemberek fiait a szabadokhoz méltó ismeretekkel neveltette, és a britannok tehetségét

²⁸² A fej borotválásának, a hajnak hátul copfba történő fonásának hagyománya nemcsak az első pogánylázadás idejéig (1046) maradt fenn (l. 194. sz. jegyz.), hanem gyakorlatilag egészen a 20. század elejéig, l. *Gáborján Alice*: Honfoglalás kori elemek a magyar viseletben. In: Honfoglalás és néprajz i. m. 239–242.

²⁸³ Látszólag ellene mond ennek, hogy a források szerint a 13. századi kunok is kopaszra nyírták a fejüket (vö. *Szűcs J.*: Nemzeti tudat i. m. 251.), ugyanakkor a kelet-európai steppén talált 13–14. századi kőszobronkon a férfiak haja — akárcsak Vataé — három hosszú copfba volt fonva, l. *Sveitlana A. Pletněva*: Poloveckie kamennye izvajanija. Archeologija SSSR, Svod Archeologičeskich Istočnikov E4-2. Moskva 1974.

többre tartotta a gallok szorgalmánál, úgyhogy akik nemrég még a római nyelvtől is idegenkedtek, most az ékesszólásra kaptak kedvet. Ezután viseletünket is megbecsülték, és sokan viseltek togát, s lassanként átpártoltak csábító vétkekhez: az oszlopcsarnokokhoz, a fürdőkhöz és a választékos lakomákhoz.” (*Agricola* 21. cap.)²⁸⁴

A másik forrásban meg a „vesztes” oldal az, amelyik megszólal: korhol és fölpanaszolja népének a kultúra- és nyelvváltást. Kül tegin a világhírű orhoni feliraton (déli oldal 5) az első türk birodalom összeomlásához vezető belső folyamatról beszél: „Az aranyat, ezüstöt, selymet és kelmét korlátlan módon adó tabgacs nép szava édes, kincse puha volt. Édes szóval, puha kincssel csábították az idegen ... népet, s ekként [magukhoz] közelivé tették azt. Miután [pedig ezek] a közelükbe telepedtek le, rossz gondolatokat kezdtek táplálni ... [De te,] édes szóval, puha kincssel elcsábított nagyszámú türk nép elpusztult!”²⁸⁵ A kora középkori Közép- és Kelet-Európa ritkás és legtöbbször szűkszavú forrásaihoz szokott történész, a tárgyak típusait és elterjedését figyelő régész sosem nyer ilyen mélységű bepillantást az egykorú történésekbe, hanem mindig csak „népek”, vagy régészeti kultúrák fölbukkanását, majd eltűnését tudja nyugtázni. Pedig nyilvánvaló, hogy végtelenül sok, a fentiekhez hasonló esett meg a világban, csak egyszerűen nincsen azokról tudomásunk, pusztán mert a szóban forgó folyamatok éppenséggel nem az írástudó nagybirodalmak szeme láttára, nem velük érintkező néppel zajlottak le, és/vagy mert a régészeti jelenségeket ethnikaileg nem tudjuk/nem lehet pontosan értelmezni!

4) A folklór

A magyar néprajztudomány csak a legelső periódusában, a születése lendületében élt abban a hitben, hogy az őstörténetünk feltárásához meghatározó módon tud hozzájárulni. Szélesebb körben kevéssé ismert, ugyanakkor nagy elismerésünkre méltó, hogy a legkiválóbb néprajzosok már a honfoglalás millenniuma idejére eljutottak a fölismeréshez: diszciplínájuknak e területen rendkívül szűkek a korlátjai. Kevesen figyeltek föl arra,²⁸⁶ hogy Kósa László először 1976-ban, majd 20 évvel később ismét ő és Hofer Tamás egyértelműen leszámolt a néprajz őstörténeti kompetenciájával²⁸⁷ kapcsolatos, az amatőrök körében máig sok helyütt virágzó romantikus elképzelésekkel és a sajnos a tudományon belül is megtalálható illúziókkal.²⁸⁸ A folklór kutatása föltárta a hitvilág

²⁸⁴ Tacitus összes művei I. Ford. Borzsák István. Bp. 1970. 21.

²⁸⁵ Berta Á.: Jól halljátok i. m. 190.

²⁸⁶ A kutatástörténetet és a kutatás kritikáját l. *Langó Péter*: A honfoglaláskor régészeti kutatása. (Helyzetjelentés). Kézirat, a szerző szívesességéből olvashattam.

²⁸⁷ Ettől az illúziótól vezetettve rendezett 1974-ben ülést a Magyar Néprajzi Társaság, l. *Balassa I.*: Mivel járulhat i. m.

²⁸⁸ *Kósa László*: A magyar népi kultúra honfoglaláskori elemei. In: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I/1.. Szerk. Hajdú Péter, Kristó Gyula, Róna-Tas András. Bp. 1976. 246.; *Uő*: A magyar műveltség kezdetei: a rekonstrukció módszerei és lehetőségei. Magyar Tudomány 103. (1996) 972–981.; *Hofer Tamás*: Néprajz és őstörténet a millennium idején. Magyar Tudomány 103. (1996) 1018–1025.

több, letagadhatatlanul ősi elemét,²⁸⁹ de nyilvánvaló az is, hogy a rendelkezésünkre álló adatok igen bizonytalan kronológiája, a kulturális kölcsönhatások működésének ismeretlen volta miatt rendkívüli óvatosság szükségeltetik az azokra épülő esetleges őstörténeti következtetések levonása során. A magyar folklórban a keleti örökségre az európai műveltség számos, mai szemmel már ősinek minősülő eleme rakódott rá; ezt dokumentálja a fehérlő monda és a pajzsraemelés motívuma a 13. századi Anonymus *Gestájában*,²⁹⁰ s pontosan ezt fejezi ki Vargyas Lajos tanulmánykötetének címe²⁹¹ — a folklór adatok tehát orientálhatják, színesíthetik a magyar ethnogenezis tanulmányozását, de ethnikai jellegű „megfejtés”, lényegi kérdések megvilágítása tőlük nem várható.

Jól illusztrálja ezt az eredetmondák kutatása, ami egyúttal mind a folklór, mind a történeti kutatással kapcsolatos kérdéskört s egyúttal magának az ethnosz kialakulásának problematikáját is érinti. Reinhard Wenskus ma már klasszikusnak számító elmélete szerint egy nép származástudata egy adott pillanatban mindig a presztízzsel bíró csoport hagyományára épül („Traditionskern”), amit az ethnogenezis folyamata során más, újabban beolvadó vagy nagyobb presztízshoz jutó csoportok hagyománya éppenséggel háttérbe szoríthat vagy akár teljesen kiszoríthat. Modellje szerint mindig az adott hagyományt őrző kis csoport az — s ez nem szükségszerűen azonos az éppen uralkodó családdal! —, amelyik közvetíthet, illetve elterjeszhet olyan ethnogenetikai hagyományokat, melyek előbb-utóbb más csoportok számára is elfogadhatóak, vagy egyszerűen azokat a magukévá teszik.²⁹² E folyamat jellege folytán nagyonis gyakori lehetett a többféle eredethagyománynak egymás mellett való élése — csak éppen a források legtöbbször az olvasóik, az utókor számára már a lezárult folyamatokról tudósít, az írójuk által készített szellemi konstrukcióval találkozók (ezt hívja a modern ethnogenetikai kutatás „invented traditions”-nak), de az is lehet, hogy az írójuk egyszerűen elegendőnek látta, hogy az adott ethnogenezis végállomását jegyezze fel. (Mint láttuk, Herodotos tudott arról és adott esetben le is írta azt, hogy egy néppel kapcsolatban egyidejűleg többféle eredethagyomány is elterjedhetett.)

Reinhard Wenskus modelljének helytálló voltát az etelközi vereség pszichológiai feldolgozása, valamint a népünk ethnogenezisével kapcsolatos magyar hagyományokból ránkmaradt kettősség is kitűnően szemlélteti. Bármilyen mértékűnek — kis jelentőségűnek vagy pusztítónak — minősítik is a történészek a besenyők okozta pusztítást, kétségbevonhatatlan: a megmaradtak továbbvitték a magyar ethnikai tudatot. Ami az eredethagyományt illeti, az egyik magának a népnek a származásával kapcsolatos, a másik az Árpád-korban ural-

²⁸⁹ *Solymossy Sándor*: Magyar ősvallási elemek népmeséinkben. *Ethnographia* 42. (1931) 113–132.; *Vargyas Lajos*: Keleti elemek a magyar néphitben. *Antiquitas Hungarica* 1. (1947) 81–83.; *Diószegi Vilmos*: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp. 1958.; *Uő*: A pogány magyarok hitvilága. Bp. 1973.

²⁹⁰ *Rózsa György*: „Árpád emeltetése”. *Néprajzi Értesítő* 77. (1995) 35–43.; *Hofer Tamás*: A birtokba iktatás, ajándékozás középkori rítusai és a fehérlő-monda. *Néprajzi Értesítő* 77. (1995) 61–66.

²⁹¹ *Vargyas Lajos*: Keleti hagyomány – nyugati kultúra. Bp. 1984.

²⁹² *Herwig Wolfram*: „Origo gentis”. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 22. (2003) 174–210.

kodó királyi család eredetmítosza volt — más-más történet, más-más állathoz kapcsolódnak. Az első a csodaszarvas monda, mely szerint a magyarok őseit, Hunort és Magyart egy vadászat alkalmával egy gímszarvas a Meotisz mocsarába csalta, majd ezt követően vált szét a két nép (Kézai Simon: A magyarok története 5. cap.). Ez egy klasszikus görög mese (Io-monda) variánsa, a Kr. u. 2. századi Pausaniasnál is olvasható (nála is szarvasünő csalta a mocsárba a vadászokat); a kora középkori steppe népeivel kapcsolatban 439 és 450 között Sozomenos írta le először. Az ő elbeszélése szerint „egy menekülő szarvasünő mutatta meg a hun vadászoknak”²⁹³ a Meotiszon keresztül vezető utat. A hunokkal kapcsolatban ez a monda más szerzőnél is előfordul (Agatias V. 11.), Jordanes (*Getica* 123–125.) révén terjedt el a középkori szerzőknél,²⁹⁴ s figyelemreméltó, hogy a szarvasvadászatot két másik, testvéreknek tartott nép esetében is följegyezték (Utigur és Kutigur, lásd Procopios: *De bello gothico* IV. 5.).²⁹⁵ A magyarok csodaszarvas mondája tehát nem eredeti és nem kizárólagosan magyar.²⁹⁶ A magyarok másik eredetmítosza, a Turul-monda viszont egyedi; totemisztikus jellegű (az ősanját álmában egy vadászmadár termékenyíti meg) és eredetileg az Árpád-korban uralkodó királyi családé volt.²⁹⁷

Ezek alapján kétségtelen, hogy a csodaszarvas- és a turul-mondában a magyarság más-más csoportjainak a hagyománya őrződött meg. A két monda teljesen nyilvánvalóan más-másféle népekre és forrásokra s valószínűleg többféle korra visszavezethető elemekből tevődött össze;²⁹⁸ sőt, egy 1063-ban Salamon király anyja által elajándékozott kard neve arról tanúskodik, hogy az Árpádok családjában még egy Attila-hagyomány is élt.²⁹⁹ Eszerint nemcsak a királyi családon belül fért meg jól egymás mellett a turultól és az Attilától való származás tudata, hanem szemmel láthatólag a középkori krónikásokat sem zavarta az, ami a mi formális logikánk alapján kizárná egymást. Ezen kívül figyelemreméltó az, amit Szűcs Jenő vett észre: a 948-ban Konstantinápolyban járó magyar követek a népük eredetére vonatkozó kérdésre nem az eredetmondával (csoda-

²⁹³ *Moravcsik Gyula*: A csodaszarvas mondája a bizánczi íróknál. *Egyetemes Philologiai Közlemény* 38. (1914) 283.

²⁹⁴ Uo. 288., 333.

²⁹⁵ *Moravcsik Gyula*: Az onogurok történetéhez. *Magyar Nyelv* 26. (1930) 18.

²⁹⁶ *Szűcs J.*: Nemzeti tudat i. m. 116–148. – Irodalmát l. *Kordé Zoltán*: Csodaszarvasmonda. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon* i. m. 153.

²⁹⁷ *Kristó Gyula*: Ósi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. *Ethnographia* 81. (1970) 116–119.; *Szűcs J.*: Nemzeti tudat i. m. 129–132; *Kordé Zoltán*: Turul-monda. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon* i. m. 693.

²⁹⁸ *Györffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Bp. 1993. 203.

²⁹⁹ L. a 47. sz. jegyz. – A magyar kutatásban Györffy György révén megrögzült nézettel szemben a hagyomány keleti eredetének lehetőségét nem elutasító Róna-Tas Andrással és Rédei Károllyal értek egyet (*Róna-Tas A.*: Honfoglaló magyarság i. m. 25., 326–329.; *Rédei Károly*: Óstörténetünk kérdései. [Magyar Óstörténeti Könyvtár 11.] Bp. 1998. 29.), hiszen az kerülhetett az Árpádokhoz a magyarságba olvadt bolgár-törökök révén is; e lehetőségről — László Gyula és Tomka Péter után — legutóbb l. *Csanád Bálint*: Das Karpatenbecken von der Landnahme bis zur Staatsgründung. In: *Europas Mitte um 1000*. Hg. Alfred Wiczorek, Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 561. Salamonnak Kijevben született és nevelkedett édesanyjára nem feltétlenül lehettek hatással a magyarok eredetével kapcsolatos nyugati elképzelések!

szarvas) — hozzáteszem: nem az Árpádok eredetmondjával (turul monda) — válaszoltak!³⁰⁰ Mindez egyben azt is mutatja, hogy az említettekén kívül lehetnek még más magyar eredethagyományok is, csak éppen azok nem maradtak fenn! Lehetséges, hogy az eredethagyomány és a nyelv drámaian eltért egymástól: László Gyula jól vette észre azt a kettősséget, ami Julianus barát expedíciójában megmutatkozott: a magyar hagyományokból kiindulva először a Kubánvidékre — az onogur őshaza! — vette az útját, de a magyarul beszélőket a Felső-Volgánál találta meg!³⁰¹

Nemcsak a magyaroknál élhetett egymás mellett többféle eredethagyomány, a meotisi szarvasvadászatot leíró Szozomenos is a hunoknak egyszerre kétféle mondájáról tudósított („bögyölyüldözte tehén” és „menekülő szarvas-ünő”), de ugyanilyen többféleség figyelhető meg más steppei népeknél is. Az eurázsiai steppe másik végében élt türkök származásáról tudósító kínai adatok is ezt mutatják, sőt — az imént mondottak tökéletes illusztrációjaként — egy esetben még ugyanazon forráson belül is két változat olvasható (Csou-su), míg másokban a türköknek további háromféle eredethagyományát jegyezték föl (Szuj-su, Ju-jang ca-tu, Csi-si).³⁰² A kínai krónikáirókhöz tehát a türkök más-más csoportjainak más-más eredethagyománya jutott el, mégpedig éppen olyan korszak(ok)ban, amikor az egyik vagy másik még nem vált egyedülivé. Ez egy rendkívül nagy óvatosságra intő tanulság. Az esetek legtöbbszörében ugyanis — a forrásokat írók különféle felfogásának, eljárásainak köszönhetően — mi már azzal az állapottal, az ethnogenetikai folyamatnak azzal a Reinhard Wenskus által leírt, végső szakaszával találkozunk, amikor az adott „népet” alkotó, egykor különböző eredetű ethnikai csoportok immár közös hagyományokat ápolnak és attól kezdve meghatározott modellek és normák („Verfassung”) szerint élnek. Reinhard Wenskus megkerülhetetlen művének³⁰³ (egyik) nagy jelentősége az ethnikum mibenlétével kapcsolatos, évszázados közfelfogás megváltoztatásában állt: kimutatta, hogy az előbbi nem alapvetően biológiai jelenség és nem változatlan.³⁰⁴ Felfogása az ethnogenezis folyamatában a történeti tudatnak tulajdonította a döntő szerepet — e megállapítás mindaddig kivülesett a kora középkori népek nyelveit, a történeti eseményeket és a régészeti leleteket elemző közép- és kelet-európai kutatók többségének érdeklődése körén. Érdeemes volna figyelmet szentelnünk e hatalmas munkának, valamint a kora középkori ethnoszok mibenlétével foglalkozó tekintélyes irodalomnak.³⁰⁵

³⁰⁰ Szűcs J.: Nemzeti tudat i. m. 237.

³⁰¹ László Gy.: Östörténetünk i. m. 19. – Kár, hogy ez elkerülte az eredethagyományokkal behatóan foglalkozó Szűcs Jenő figyelmét, amiként Gombocz Zoltán súlyos tanulmánya László Gyuláét, vö. *Gombocz Zoltán: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. Nyelvtudományi Közlemények* 45. (1917–1920) 129–194.; 46. (1923–1927) 1–29., 168–193.

³⁰² Denis Sinor: *The Legendary Origin of the Türks*. In: *Studies in Medieval Inner Asia. Variorum Collected Studies Series*. Ashgate Variorum 1997. II. 223–253.; *Vásáry I.: Belső-Ázsia* i. m. 63–65.

³⁰³ Reinhard Wenskus: *Stammesbildung und Verfassung*. Köln 1961.

³⁰⁴ W. Pohl: *Ethnicity* i. m. 221.

³⁰⁵ Pl. Donald L. Horowitz: *Ethnic Identity*. In: *Ethnicity. Theory and Experience*. Ed. Nathan Glazer, Daniel P. Moynihan. Cambridge Mass. 1975. 111–140.; A. D. Smith: *Origin* i. m. 57–68.; A. Róna-Tas: *Ethnogenesis* i. m.; Jean-Loup Amselle: *Ethnie*. In: *Encyclopaedia Universalis* 8. Paris 1989. 971–973.; Eugen E. Roosens: *Creating Ethnicity. The Process of Ethnogenesis*. Newbury

5) *Az embertan, a testi jegyek*

A történeti embertannak³⁰⁶ az ethnogenezis kutatásában való relevanciájáról sosem esett, illetve esik szó; a megítélése e tekintetben Magyarországon a legutóbbi időkig egyértelműen pozitív volt. Ez a diszciplína viszonylag fiatal, de a nemzetközi kutatás nagyobbik részében vele szemben tanúsított hallgatásnak, illetve tartózkodásnak fő oka másutt keresendő. A történeti embertan alkalmazása túlnyomórészt Közép- és Kelet-Európában terjedt el, ám a korai szlávok hamvasztásos temetkezése miatt még ott is csak korlátozottan,³⁰⁷ míg Nyugat-Európában a II. világháború előtt tudománytörténeti okokból, azután pedig a hitleri Németországban elkövetett visszaélésekre adott szélsőséges reakcióként — szórványos esetektől eltekintve — nem kapott polgárjogot. Magyarországon a magyar őstörténet és honfoglaláskor vonatkozásában Bartucz Lajos nevéhez fűződik a bevezetése,³⁰⁸ az első multidiszciplináris feldolgozásban való szereplés (Nemeskéri János)³⁰⁹ jelezte e diszciplínának a magyar őstörténetkutatásban való kanonizálását, az 1950–1960-as évek jelentették — az ethnogenetikai relevanciáját illetően túlzott optimizmustól áthatott³¹⁰ — virágkorát,³¹¹ a lehetőségeit Magyarországon az 1970–1980-as években Éry Kinga,³¹² a 90-es évek óta Fóthi Erzsébet³¹³ aknálták ki maximálisan. Az utóbbi másfél

---

Park–London–New Delhi 1989.; *Anthony Giddens*: Szociológia. Bp. 1989. 75.; *Ulrich Braukämper*: Migration und ethnischer Wandel. Stuttgart 1992. 46–49.; *Social Construction of the Past. Representation as Power*. Ed. George C. Bond, Angela Gilliam. (One World Archaeology 24.) London–New York 1994.; *S. Brather*: Ethnic Identities i. m. 171.; *W. Pohl*: Ethnicity i. m. 221–239., Nationalizmuselméletek i. m. 401–411.

³⁰⁶ Közép- és Kelet-Európában még mindig elterjedt idegen nyelvi szinonímája az „anthropológia”, mely tehát errefelé nem az újabb angolszász hatásra elterjedt ’néprajz’ értelemben használatos.

³⁰⁷ A halotthamvasztás nem teszi lehetővé a csontoknak a hagyományos, méréseken alapuló vizsgálatát; az apró, égett csontmaradványok kémiai vizsgálata csak az utóbbi két évtizedben kezdődött el.

³⁰⁸ *Bartucz Lajos*: Magyar ember, típus, faj. In: *Mi a magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. Bp. 1939. 169–192.; *Uő*: A magyar ember. In: *Magyar föld, magyar faj IV*. Bp. 1939.

³⁰⁹ *Nemeskéri János*: Az embertan és a magyar őstörténet. In: *A magyarság őstörténete*. Szerk. Ligeti Lajos. Bp. 1943. 223–239.

³¹⁰ Bartucz Lajos volt az, aki annakidején még reálisan ítélte meg a történeti embertan lehetőségeit.

³¹¹ Különösen Lipták Pál ment messze az embertani anyagnak nemcsak az ethnogenetikai, de a történeti értékelésében. Munkásságát l. *P. Lipták*: Avars and ancient Hungarians. Bp. 1983. 173–175.

³¹² *Éry Kinga*: Reconstruction of the tenth century population of Sárbogárd on the Basis of Archaeological and Anthropological Data. *Alba Regia* 8–9. (1968) 98–147.; *Uő*: A magyar őstörténet néhány embertani kérdése. *Magyar Tudomány* 141. (1980) 338–341.; *Uő*: Embertani tanulmányok a Kárpát-medence IV–XVII. századi népességeiről. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1994.; *Uő*: Régi magyarokról – újból. *Anthropologiai Közlemények* 42. (2001) 17–28.

³¹³ *Fóthi Erzsébet*: A Veszprém megyei honfoglalók embertani vizsgálata. In: *Veszprém és környéke a honfoglalás korában*. Szerk. V. Fodor Zsuzsanna. Veszprém 1998. 68–90.; *Uő*: Összehasonlító antropológiai vizsgálat a Kárpát-medence népeinek ethnogeneziséhez. Embertani kapcsolatok a 6–8. században az eurázsiai steppe és a Kárpát-medence között. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4. (1998) 497–514.

évtizedben a kutatás eltolódása³¹⁴ a hagyományos feldolgozásoktól³¹⁵ a statisztikai módszerek (Szathmári László³¹⁶) és a paleopathológia (Papp Ildikó³¹⁷) fokozott bevonása irányába egyben a közvetlen történeti és ethnogenetikai következtetésekről való lemondás³¹⁸ — különben helyeselni való — jelének tekinthető. A történettudomány és a régészet nem tud mit kezdeni az embertan azon megfigyeléseivel, amikor egyazon temetőn belül új népesség felbukkanására mutatott rá.³¹⁹ (Diszciplináris, módszertani elbizonytalanodásunkat fokozza, hogy más esetben pedig a régészet következtetett új népesség megjelenésére, amit viszont az embertan nem igazolt.³²⁰) Ugyanígy történetileg egyelőre értékelhetetlen,³²¹ de tényként kezelendő és ezért — módszertani és ethnogenetikai szempontból egyaránt — értelmezésre vár az az embertani megfigyelés, mely szerint a honfoglalás kori népesség egyik alkotóeleme a Fekete- és Azovi tenger északi partvidékével mutat kapcsolatot.³²² Mindezen bizonytalanságok mellett is leszögezendő: a történeti embertannak természetesen mindig lesz létjogosultsága a nagy lélekszámú temetők egymással történő összehasonlítása, esetleg regionális jellegzetességek megállapítása terén.

Nemcsak egy-egy koponya, de még egy-egy temető embertani anyaga alapján is elhibázott volna ethnogenetikai kérdésekhez a bármikori megoldás illúziójával fordulni. A népek örök idők óta és folyamatosan keveredtek egymással. Embertani adatokkal is bizonyítható, hogy ez még az europid és mongolid nagyrassz között is milyen korán megindult: a Tarim-medencében feltárt, méltán

³¹⁴ Az eredmények, szempontok, módszerek széles spektrumát kínálja: Honfoglaló magyarság – Árpádkori magyarság. Szerk. Pálfi Gyula et al. Szeged 1996. 79–272.

³¹⁵ *Marcsik Antónia*: Szegvár-Oromdűlő 10. és 11. századi embertani leleteinek vizsgálata. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 3. (1997) 287–292.

³¹⁶ *Szathmári László*: Populációdinamikai szempontok honfoglalás- és Árpád-kori etnogenezi-sünk kérdéseihez. Déri Múzeum Évkönyve 1977. Debrecen 1978. 143–165.

³¹⁷ *Ildikó Pap*: Some Data on the Palaeosomatology of 10–12th Century Hungarians. Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici 78. (1986) 329–337.; *Uő*: Oral Pathology and Social Stratification in the Hungarian Middle Ages. Uo. 339–345.

³¹⁸ *Bóna István*: Honfoglalás és régészet. Korunk 1996: 8. 36.: „Az embertantól a megelőző nemzedék még túl sokat várt.”

³¹⁹ *Just Zsuzsanna*: Előzetes adatok 10. és 11. századi népeségek elkülönítéséhez a koponya non-metrikus jellegei alapján. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 3. (1997) 323–328.

³²⁰ *Bende Livia – Lőrinczy Gábor*: A szegvár-oromdűlői 10–11. századi temető. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 3. (1997) 238.; *Szathmári László – Guba Zsuzsanna – Marcsik Antónia*: Szegvár-Oromdűlő csontvázeleteinek szerepe a 10–11. századi népesség kontinuitásának megítélésében. Uo. 335–343.

³²¹ Erre mutatott rá *Balázs G. Mende*: Problèmes d’actualité de l’anthropologie historique du bassin des Carpathes. (Kézirat, a szerző szívességéből olvashattam.)

³²² *Tóth Tibor*: A honfoglaló magyarság ethnogenezisének problémája. Anthropologiai Közlemények 9. (1965) 139–149.; *Uő*: Az ősmagyarok genezisének szarmata kori etapjáról. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 19. (1969) 85–95.; *Éry Kinga*: Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6–12. századi népességeinek embertanához. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16. (1982) 55–57. – Vajon nem áll-e közel ehhez az a genetikai megfigyelés, mely szerint az egyik haplotípus különösen gyakori a mai ukrán, lengyel és magyar népességben? Vö. *Ornella Semino et alia*: The Genetic Legacy of Paleolithic Homo sapiens sapiens in Extant Europeans: A Y Chromosome Perspective. Science 290. (2000) 1159.

szenzációt keltő europid múmiák előkerülése (némelyikük szőke hajú és kék szemű!) nemcsak az egész indogermán őshaza és szétvándorlás kérdése szempontjából nagy jelentőségű, de egyben nyilvánvalóvá teszi: a keveredés még a steppei népek bölcsőjének tartott Belső-Ázsiában is már legalább a Kr. e. 1800 körül elkezdődött.³²³ (Úgy látszik, ennek genetikai nyoma is kimutatható.³²⁴) Közép-Ázsia embertani összetételével kapcsolatban fontos tájékoztatást nyújtanak a tagari kultúrának az I. évezred első feléből származó halotti maszkjai is. Némelyikük kifejezetten naturalista jellege még a nem-szakemberek számára is nyilvánvalóvá teszi: ezek biztosan nem mongolid típusú emberektől származnak.³²⁵ Ugyanígy nagyon korán megkezdődött a mongolid embertani típusnak Európába való beáramlása: a Káma-vidéki lugovoi temető Kr. e. 5. századi sírjaiban nagy számban találtak ilyen koponyákat.³²⁶

A keveredéseket többféle esemény mozdította elő:

- 1) a hódítások, a hadjáratokban szerzett foglyok, rabszolgák,³²⁷ a telepítések és diplomáciai kapcsolatok,³²⁸
- 2) általános volt egész népcsoportok áttelepítése is: a bizánci gyakorlatról a források gazdagsága miatt van képünk,³²⁹ egy-egy esetet a szászánida Iránból és Kínából fentebb említettem. Nagyon fontos itt fölfigyelnünk arra, hogy Shih-min császárnak a birodalmában élő hiung-nuk kiirtására irányuló parancsa végrehajtása során az azonos nyelv és viselet miatt sok kínait is megöltek — eszerint a végrehajtók számára az embertani típus már ott és akkor sem nyújtott kellő eligazítást! Ez kitűnően illusztrálja azt, hogy bár a szinid és a szajáni típus („kínaiak” és „belső-ázsiaiak”) közti különbségek még a laikusak számára is pregnánsak, nemhogy tudományosan kitűnően leírhatók, de azok valójában mégsem

³²³ The Tarim Mummies. Ancient China and the Mystery of the earliest Peoples from the West. Ed. J. P. Mallory, Victor H. Meir. London 2000.; Christopher P. Thornton – Theodore G. Schurr: Genes, Language and Culture: an Example from the Tarim basin. Oxford Journal of Archaeology 23. (2004) 83–106.

³²⁴ Olga A. Derbeneva – Elena B. Starikovskaya – Douglas C. Wallace – Rem I. Sukernik: Traces of Early Eurasians in the Mansi of Northwest Siberia Revealed by Mitochondrial DNA Analysis. American Journal of Human Genetics 70. (2002) 1009–1014.

³²⁵ Legutóbb: Elga B. Vadeckaja: Sibirskie pogrebal'nye maski (predvaritel'nye itogi i zadači issledovanija). Archeologičeskie Vesti 11. (2004) 298–323.

³²⁶ Anna V. Zbrueva: Istorija naselenija Prikam'ja v anan'inskuju epochu. Materialy i Issledovanija po Archeologii 30. (1952) 189–190.

³²⁷ Miután a feliratot állíttató vezér legyőzte a türkök ellen föllázadt törzsszövetséget, a „mènes(üke)t, vagyon(uka)t, lányai(ka)t, asszonyai(ka)t elhozta.” – Sine-usu felirat, keleti oldal 3., l. Berta Á.: Jól halljátok i. m. 304.

³²⁸ Egyetlen példa, mégha maga az eset tragikusan, ugyanakkor a célját tekintve eredménytelenül végződött is: I. Khusro 573-ban elfoglalta Bizánctól Apamea-t és a gazdag hadizsákmányból 2000 fiatal és szép hajadont gazdagon felékesítve a türköknek akart küldeni, akik a keresztény hitük és női erényük megőrzése érdekében magukat egy folyóba vetve vértanúként haltak meg, vö. Iohannes Ephesinus VI .7., magyarul: Szádeczky-Kardoss S.: Avar forrásai i. m. 227.

³²⁹ Ezek elterjedt voltáról a forrásokban leginkább gazdag Bizánci birodalom esetében kapunk képet, l. Peter Charanis: The Transfer of Population as a Policy in Byzantine Empire. Comparative Studies in Society and History 3. (1961) 140.; Jan Ferluga: Untersuchungen zur byzantinischen Ansiedlungspolitik. Zbornik Radova Vizantinološkog Instituta 23. (1984) 49–61.; St. Turlej: Monemvasia i. m. 146. nyomán.

- egyebek, mint tudományos konstrukciók, amelyek nem pontosan tükrözik az életet.
- 3) nemigen szokás a házasodások ezen következményeivel számolni, nyilván mert a forrásokban legföljebb az uralkodó elitről esik szó, s ezért a keveredéseket elszigeteltnek gondolják, pedig azok minden időkben, minden népnél, minden társadalmi rétegben gyakoriak voltak. Az idegen nők ugyanis — a család, a nemzetség szaporításának örök szempontján túl — mindig presztízs-értéket is képviseltek; új- és modern kori példák alapján még az is nagyban valószínűsíthető, hogy az ázsiai népek különösen kereshették a szőke, azaz az első pillantásra észrevehetően nemstepei származású nőket. (Minthogy az 5. században még csak a legelejen tarthatott a nordikus típus keveredése a sötét hajszínűekkel,³³⁰ ezért elképzelhető, hogy Ildico, Attila utolsó felesége szőke lehetett.) Edika és Odoaker származásáról, a római comes Bonifatius végrendeletéről fentebb esett már szó.³³¹ Ugyanabban az időben előfordult, hogy egy vandál harcosnak szváb felesége volt,³³² azon pedig senki sem lepődött meg, hogy miként a Balambérnak, a 370 körüli hun királynak a felesége gót, úgy Attilának is az időben utolsó felesége szintén germán eredetű volt (Jordanes 249., 254.). A keleti türk vezérekhez, a kazár kagánokhoz feleségül adott kínai, illetve bizánci hercegnők esetei köztudottak. Mindezeknek természetesen mindig maradt anthropológiai nyoma, ami az öröklődés törvényszerűségeinek megfelelően nemzedékekkel később is újra fölbukkanhatott — élénk pedig mindig ilyen csoportok temetői kerülnek!
- 4) Az embertani típusok és főleg a genetikai állomány keveredését az ókor óta folyó, a 9–10. század folyamán óriási méreteket öltő rabszolgakereskedelem is nagyban előmozdíthatta: akkoriban tömegesen kerültek Közép-Ázsiába szláv (a népnév a Kalifátusban a 'rabszolga' szinonimájává vált³³³) és finnugor eredetű rabszolgák.³³⁴ Ugyanígy, amikor a 860 körüli magyarok a Krímben történő eladásra szánt rabszolgák szerzése céljából „meg-megrohanták a [keleti — B. Cs.] szlávokat”, elképzelhetetlen, hogy egy-egy szépnek ítélt lány ne került volna a kisebb-nagyobb rangú ősmagyar vezérekhez is, és ez nem csak egyszer fordulhatott elő, amint az onoguroknak az 5. században említett — a kutatás egybehangzó véleménye szerint az Ural-vidék finnugor lakosságával folytatott — prémkereskedelme során is előfordulhattak hasonló esetek. Mindezek az „idegenek” (meg akikről egyáltalán nem is tudunk!) oly mértékben és szá-

³³⁰ Maurikios a 6–7. század fordulóján a frankokat és langobardokat „szőke népként” írta le, l. *W. Pohl: Strategies* i. m. 27.

³³¹ *Walter Pohl: Ethnicity, Theory, and Tradition: A Response.* In: *Barbarian Identity* i. m. 234.

³³² *P. Brown: Szent Ágoston* i. m. 510.

³³³ Vö. *Jutta Reisinger – Günter Sowa: Das Ethnikon Sclavi in den lateinischen Quellen bis zum Jahr 900.* In: *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*, Beiheft 6. Stuttgart 1990.

³³⁴ *Peter B. Golden: al-Sakaliba.* *The Encyclopaedia of Islam* 8. (1995) 872–878.

munkra ismeretlen módon belekeveredhettek azokba a népcsoportokba, amelyekből a honfoglaló magyarság összetevődött, hogy az a történeti anthropológia eszközeivel szignifikánsan ki sem mutatható. Ráadásul a keveredés a honfoglalás után is folytatódott; gyakorlatilag folyamatos volt.

Melyek a történeti embertan ethnogenetikai eredményei a kora középkori steppei népek kutatásában? Kiderül, hogy nemcsak az egyes steppei népek között nem tud szignifikáns különbségeket kimutatni, de még a nagyobb politikai alakulataikhoz köthető, viszonylag nagyobb darabszámú embertani szériák pontos ethnikai kapcsolódásait sem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Mindez valószínűleg nem a kutatás hiányossága, hanem a forrásanyag jellegéből fakad. A Kazária területén talált, egymással félévszázada összehasonlított hosszúfejű europid és rövidfejű europo-mongolid koponya száma nem éri el a százat³³⁵ (hasonlóan összefoglaló célzatú vizsgálat azóta nem történt), a javasolt ethnikai interpretáció (az tudniillik, hogy alánokról és bolgár-törökökről van szó)³³⁶ módszertani és történeti szempontok alapján vitatható.³³⁷ A 6–8. századi avarkori és a 10–11. századi magyarországi embertani anyag száma annál lényegesen magasabb ugyan (60 000 és 26 000 egyén),³³⁸ mégsem sikerült sem az egyes keleti eredetű embertani típusokat („pamirid”, „turanid” stb.), sem az europid szériákat az Avariában, illetve Magyarországon élt különféle ethnikumokhoz kötni. Az egyértelműen ázsiai eredetű avarság embertani anyagán belül a mongoloid elem 10–15%-os aránya³³⁹ mind az avar ethnogenezis, mind az anthropológia történeti kompetenciája szempontjából elgondolkodtatóan alacsony (különösen ha számításba vesszük, hogy a hazai kutatás korai korszakában előszeretettel a mongolid típusúakat vitték be a gyűjteménybe!). Ugyanígy a 10–11. századi magyarországi koponyák esetében még csak remény sem mutatkozik arra, hogy az europid típusúakon belül az egykor Kelet-Európában az ősmagyarokhoz csapódott keleti szlávok, esetleges finnugor és iráni eredetű csoportok mellett a történeti embertan módszereivel meg lehessen különböztetni a Kárpát-medencében a magyarságba beolvadt nyugati és déli szlávok (és azoknak is különböző csoportjainak!), valamint frankok és az esetleg Nyugat-Európából, valamint Itáliából behurcolt foglyok csontmaradványait. (Ez utóbbi viszont az, amiben — nagyon sok alap kutatás után! — a történeti genetikai vizsgálatok révén egyszer majd előrelépés várható.) Meglepő és értelmezésre vár továbbá az a körülmény, hogy ennyiféle beolvadás után az Árpád-kori embertani anyag miért mutat olyan egyöntetű képet? Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az előbbi nem tekinthető a honfoglalás kori népesség egyenes folytatásának,³⁴⁰ hanem sokkal inkább a 895 előtt itt éltek.³⁴¹ Minthogy pedig — legalábbis a kora középkori

³³⁵ V. V. Ginzburg: Antropologičeskie materialy k probleme proischozdenija naselenija chazarskogo kaganata. Sbornik Muzeja Archeologii i Ėtnografii 13. (1951) 309–416.; további irodalmát l. Cs. Bálint: Archäologie i. m. 56. (131. sz. jegyz.).

³³⁶ S. A. Pletněva: Ot kočevij i. m. 184–185.

³³⁷ Cs. Bálint: Archäologie i. m. 56–59.

³³⁸ B. Mende: Problèmes i. m. 3.

³³⁹ Uo. 9.

³⁴⁰ Éry Kinga: Régi magyarokról – újból. Anthropológiai Közlemények 42. (2001) 25.

³⁴¹ Kinga Éry: Comparative Statistical Studies on the Physical Anthropology of the Carpathian Basin Population between the 6th–12th Centuries A. D. Alba Regia 20. (1983) 126.

Kárpát-medencében — egyetlen népesség sem azonosítható meghatározott embertani típussal, illetve típusokkal, ugyanakkor egyetlen embertani típus sem köthető meghatározott népességhez, ezért meg kell állapítanunk: a történeti embertani adatai az ethnogenetikai folyamatoknak csak a főbb elemeiről képek tájékoztatást adni.

Nem különb a helyzet az írásos források anthropológiai jellegű információival. Egy közismert adat jól érzékelteti azt a bizonytalan helyzetet, amennyiben valaki azok alapján szeretne ethnogenetikai következtetést levonni. Igen szuggesztív és konkrét az az egykorú forrásban leírt információ, amelyik Szent István korában egy Fehér és egy Fekete Magyarország létéről tudósít. Nagyönis bizonytalan azonban: mennyire lehet, illetve kell szószerinti hitelt tulajdonítani annak, hogy az utóbbi lakosainak bőrszíne olyan, mint az etiópoké („... *populus est colore fuscus velus Etiopes*”)?³⁴² Querfurti Bruno egészen biztosan nem látott élő etiópokat, úgyhogy ezután a fekete magyarok (bőr)színéről általa írottaknak mindössze annyi valószínű magva marad, hogy e népcsoport kinézete egyszerűen csak elütött az (őáltala ismert) europidokétól. (Vajon mit írt volna például a pun és arab beütésű szicíliaiakról?) E magyar népcsoport ethnikai hovatartozása teljesen ismeretlen, kizárólag találgatásokat írtak le velük kapcsolatban. Egy esetleges újabb forrásadat bizonytalan fölbukkanásáig egyszerűen nem is várható, hogy tudományosan tisztázható lenne a „fekete magyarok” eredetének kérdése.³⁴³

6) A történeti genetika

Amikor a világszerte művelt történeti genetika módszereit a most folyó projektünk keretében elkezdjük alkalmazni, egy vitathatatlanul új tudományág vonult be a magyar ethnogenezis kutatásába. Luigi Luca Cavalli-Sforza sokat tett e tudománynak az emberiség őstörténetével kapcsolatos kutatási lehetőségeinek szélesebb megismertetése érdekében,³⁴⁴ nagy horderejük a nyelvtörténettel való összekapcsolásra irányuló — vitatott — törekvések,³⁴⁵ de kevesebben tájékozottak az alkalmazásával kapcsolatos bizonytalanságok³⁴⁶ és problémák,

³⁴² *Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descendunt ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC I–III.* Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938. II. 2569.

³⁴³ Legutóbb, teljes irodalommal l. *Kristó Gyula: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása.* Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 82. Szeged 1985. 11–16.

³⁴⁴ *Luigi Luca Cavalli-Sforza: Gene, Völker und Sprachen. Die biologischen Grundlagen unserer Zivilisation.* München 1999.; *Luigi Luca Cavalli-Sforza – Paolo Menozzi – Alberto Piazza: The History and Geography of Human Genes.* Princeton 1994.

³⁴⁵ *Patrick Sims-Williams: Genetics, Linguistics and Prehistory. Thinking big and thinking straight.* Antiquity 72. (1992) 505–527.; *Luigi L. Cavalli-Sforza, Bryan Sykes, Colin Renfrew in: The Widening Harvest. The Neolithic Transition in Europe: Looking Back, Looking Forward.* Ed. Albert J. Amerman, Paolo Biagi. (Colloquia and Conference Papers 6.) Boston MA 2003.; *Kristian Kristiansen: Problem Formulation and Historical Context define Terminology and Relevance – not Linguistic Formalism.* Antiquity 79. (2005) 694.

³⁴⁶ Pl. az angolszász bevándorlást az 5–6. századi britanniai csontmaradványok mintegy 20%-ánál mutatták ki mitokondriális DNS-adatok, ami egybevágott a régészeti megfigyelésekkel, az oxfordi genetikusok azonban visszavonták az előzetes eredményeiket, l. *Heinrich Härke: Sächsische*

fenntartások felől.³⁴⁷ Nem mutattak még rá arra a körülményre, hogy a genetikai eredményeit történetileg értékelni csakis a szakirodalom és a módszer ismeretét biztosító történész képzettséggel lehet, illetve szabad. Számolni kell ugyanis azzal, hogy az eddig kapott genetikai eredmények szinte kizárólag modern népességektől származnak, márpedig ezekből az ezer évekkkel korábbi népekre következtetni csak nagy körültekintéssel szabad. (Az MTA Régészeti Intézet Archaeogenetikai laboratóriuma ezért specializálódik kizárólag a régészeti korokból származó minták vizsgálatára.) Ezen kívül a mintavétel kiszámíthatatlanul esetleges: maguk a minták több, általunk nem ismert faktortól függnék (csakis a rendelkezésre álló csontanyagból lehet kiválasztani, mégpedig azt is a kutatás pillanatnyi állásához igazodó szempontrendszer szerint, ezenkívül talajkémi és egyéni okokból nem minden csontból nyerhető ki DNS).

Ami e diszciplínának a magyar őstörténet kutatásában való alkalmazását illeti, azzal kapcsolatban nagyon hamar kiderült, hogy nemcsak a hazai közvéleményben és tömegtájékoztatásban, de még kutatók egy részében is túlzottan pozitív várakozás él e módszer alkalmazása iránt, úgymond: „100%-os pontosságú”, „természettudományos, tehát biztos”. (Mindeközben vannak olyanok, akik — véleményük írásos kifejtése nélkül — tájékozatlanságból, konzervatívizmusból elutasítják). Ezért elengedhetetlenül szükséges itt a honfoglalás és Árpád-kori vezetőréteg és a köznép egyáltalán vizsgálható és valaha is várható csontmaradványaival kapcsolatban két *történeti* körülményre előre fölhívni a figyelmet.

- 1) Az Árpád-házi uralkodókról pontosan tudjuk, hogy nem voltak tisztán keleti eredetűek (a hamis romantika szóhasználatára szerint: „tiszt magyarok”). Az első magyar szentek ugyanis (Imre és László) fele-felerészben idegen vérűek voltak: az egyikük anyja bajor (Gizella), a másikuké lengyel (Richeza) volt. Veszprém hercegnek — Géza nagyfejedelem unokájának — lengyel, Péter királynak pedig velencei volt az apja. Ha netalán rendelkezésünkre állnának az Árpád-házi királyok személy szerint teljes bizonyossággal azonosítható csontjai, akkor a 11. század közepe után uralkodók maradványaiból kinyerhető mitokondriális DNS vizsgálata egytől-egyig nyugati szláv eredetet mutatna ki, lévén valamennyiük ősanja II. Mieszko lengyel fejedelem lánya!
- 2) A Kárpát-medencei magyarság ethnikai történetének már a vitathatatlanul legrégebb rétegei is szétválaszthatatlanul sokfélék. Bármily köztudott legyen is, szükséges itt ismételtlen leszögezni azt, hogy a magyarok már a honfoglalás pillanatában sem voltak — már pusztán az általunk

---

Ethnicität und archäologische Deutung im frühmittelalterlichen England. Studien zur Sachsenforschung 12. (1999) 119. (43. sz. jegyz.).

³⁴⁷ A Patrick Sims-Williams idézett cikkében kifejtett problémákon túl l.: *Róna-Tas András*: Megjegyzések a legújabb genetikai vizsgálatok felhasználhatóságáról. Magyar Tudomány 151. (1990) 918–924.; *Chr. Thornton – Th. Schurr*: Genes i. m.; *Sebastian Brather*: Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 42. Berlin–New York 2004. 610–613. (további irodalommal), l. még *Walter Pohl*: Aux origines d'une Europe ethnique. Transformations d'identité entre Antiquité et Moyen Âge. Annales 60. (2005) 191.; *Bálint Csanád*: A magyar eredetkérdés és a történeti genetikai. Magyar Tudomány 2006 (előkészületben)

ismert adatok szerint sem — ethnikailag homogének. A majdani honfoglalók kialakulásának mérlegelésénél mindenképpen számolni kell azzal a forrásadattal, amelyik egyben az első biztos említése a magyaroknak: a 839 körül az Aldunánál csatázó csapataikat háromféle népnévvel (*Ungroi, Unnoi, Tourkoi*) illetve a krónikás (György barát krónikájának folytatása).³⁴⁸ A ténylegesen hont foglalók hét törzse magától értetődően többféle eredetű volt, ezt a kortárs Bölcs Leó egyértelműen le is írta (*Taktika*: „...sok törzsből tevődtek össze ...”³⁴⁹). Azután természetesen — már egyedül a történeti tény következtében is — honfoglaló törzsnek kell tekinteni a „magyarokkal” együtt a Kárpát-medencébe bejött, tőlük eltérő eredetű, de már önmagukban is szintén heterogénnek tartott kabarokét. Az ő származásuk közelebbről teljesen ismeretlen, ezzel kapcsolatban csak találgatások vannak a szakirodalomban. Ezt az ethnikai heterogenitást a kutatóknak (és a közvéleménynek) az a hallgatólagos közmegegyezés oldja meg, hogy — helyesen — „magyarnak” tekintik valamennyi, a honfoglaláskor bejött törzset, csoportot. Az *Annales Fuldenses*nek a Pannóniában garázdálkodó magyarokról szóló 894. évi följegyzésében nyilvánvalóan több túlzás van, de maga a közlés, hogy fiatal nőket magukkal vittek,³⁵⁰ aligha volt irreális — eszerint már a honfoglaláskor beköltözők között is lehettek morvák, bajorok és azok kisbabái! A tudomány mai állásánál ez mondható tehát a honfoglaló magyarság összetételének 895 körüli állapotáról, azaz már az ő genetikai állományukban is lehettek jelen közép-európai ethnikumokra jellemző (nek tartható) gének.

Lássuk most röviden az 1000 körüli Magyarországot, melynek ethnikai összetétele az eltelt 100 év alatt még az előbbiénél is színesebb lett. Ez a változás lényegét érintő volt. A 895 óta eltelt száz év során beolvadt népcsoportok révén az eleve sokféle eredetű honfoglalók mellé újabbak kerültek, mégpedig olyanok, akiknek a legtöbbje nem-keleti eredetű volt. Kezdjük az áttekintésüket a Kelet felől jött avarokkal, mert sokan — kutatók és dilettánsok egyaránt — gondolják úgy, hogy a leszármazottaik összekeveredtek a honfoglaló magyarokkal. Mindenképpen számolni kell azzal, hogy — bár a számarányt még csak fölbecsülni sem tudjuk — az avarok a 250 éven át tartó uralmuk alatt keveredtek európai népekkel, ami nagy mértékben fölgyorsulhatott a politikai hatalmuk megszűnte után (803). E tekintetben nagy súllyal figyelmeztet az a körülmény, hogy az avarokori történeti anthropológiai anyagon belül egyáltalán nem mutatkozik a keleti, steppei eredetű népesség (europo-mongolidok és mongolidok) meghatározó arányú jelenléte (16,7%).³⁵¹ Nyilvánvaló, hogy az — ezek szerint túlnyomórészt europid embertani összetételű! — avarok leszármazottain kívül még többféle európai is került a honfoglaló magyarok fiai és unokái mellé: nyugati, keleti és déli szlávok, frank maradványok, valamint a kalandozások ré-

³⁴⁸ Györffy Gy.: Bevezetés i. m. 105.

³⁴⁹ Uo. 112.

³⁵⁰ Uo. 211.

³⁵¹ Tibor A. Tot [= Tóth] – Berta V. Firštejn: Antropologičeskie dannye k voprosu o velikom pereselenii narodov. Avary i sarmaty. Leningrad 1970. 33.; P. Lipták: Avars i. m. 84.

vén ismeretlen számban az országba hurcolt nyugat-európai, itáliai és balkáni származású rabszolgák.³⁵² A felsoroltak mindegyikének nyilvánvaló módon más-más tárgyi és szellemi kultúrája, életmódja, valamint biológiai alkata (embertani típus, vércsoport, DNS) kellett, hogy legyen. A Szent István korában lezajlott politikai változások következtében az ország lakosságához még különféle nyugati, keleti és északi népek képviselői is keveredtek: a 10. század vége táján sváb földről beköltöző lovagok, a besenyők és a volgai bolgárok, valamint az Imre herceg alatt szolgáló rusz „nemzetség”. Mindez kitűnően tükröződik az Árpád-kori történeti embertani anyagban: annak 98%-át (!) europid típusúak alkotják s ezért írhatta Éry Kinga, hogy a „népesség zöme nem tekinthető a honfoglalók leszármazottainak.”³⁵³

Szent István korát a tudományos és a közfelfogás egyaránt elvitathatatlanul *Magyarország* s azzal együtt: a *magyarság* történelmének legkorábbi korszakába sorolja. Így hát nem lehet kétséges, hogy az 1000–1038 körüli országnak — és a későbbinek is — *valamennyi* lakosát a magyar nép részének kell tekintenünk. Az ehnosz kutatásának legújabb, egyszerre konkrét és objektív adatokat szolgáltató diszciplínája (genetika) előtt is mindörökre rejtve marad e kérdéskör összes szubjektív, tudati oldala.

THE *ETHNOS* IN THE EARLY MIDDLE AGES. POSSIBILITIES AND LIMITS OF RESEARCH

by *Csanád Bálint*
(Summary)

Scholars of ancient and early medieval history in Hungary paid virtually no attention to foreign works dealing with the notion of *ethnos*, and the writings of those few who did so (Jenő Szűcs, András Róna-Tas) made no echo at all. The reasons lay in the social and scientific-political circumstances, and their analysis is outside the scope of this study. The present study is thus before all an attempt to draw the attention of Hungarian scholars to the problems and results which emerged throughout the world concerning the notion of *ethnos*. For, as regards the handling of the sources by historians, and the historical interpretation of the evidence by linguists, the critical methods which have been elaborated during the past decades are hardly used, and archeology is still bound to the old method of linking archeological cultures to ethnic groups. On the other hand, the author aims to give information to the international world about the early medieval history of the steppe, which have so far remained unknown to it.

It is very illuminating to observe the survival of the Hungarian language in the midst of various linguistic influences throughout their migration across wide regions. The flexibility of ethnic names and the critique which is necessary in their historical interpretation is a commonplace for researchers of the steppe, yet the frequent mixing of ethnic groups and the frequently topos-like use of ethnic denominations are not enough to increase the prudence of scholars dealing with the early middle ages of Central and Eastern Europe, whereas the use of personal names as historical evidence implies even more uncertainty. The *ethno-specific* nature of archeological finds have

³⁵² A középkori Magyarország ethnikai összetételéről l. *Kristó Gyula*: Nem magyar [sic!] népek a középkori Magyarországon. Bp. 2003. – Mégha szándékosan túlzónak tartható is, mégha talán félreértésen alapult is, de figyelemre méltó: Piligrim passauai püspök 974-ben az idegen eredetű keresztény rabszolgák számát nagyobbra tartotta a magyarokénál, l. *Györffy György*: István király és műve. Bp. 1977. 72.

³⁵³ *Éry Kinga*: Embertani tanulmányok a Kárpát-medence IV–XVII. századi népességeiről. (Kandidátusi értekezés tézisei) Bp. 1994. 11., 14.

seriously been questioned by recent research, but this fact is hardly reflected in the research of the middle ages in Central and Eastern Europe. Arms, clothes and hairstyle together can of course serve to distinguish different cultures living alongside each other, but more balanced opinions are hard to formulate in the case of the peoples of the steppe. In Central Europe until recently a good deal of hope was put in the ethnic relevance of the results of physical anthropology; but, on the one hand, this relevance could not be proved, while, on the other hand, the constant mixing of different ethnic groups since the most ancient times was given too little importance. The same can be said of the youngest and most promising field in the research of the origin of peoples, namely genetics; for even its experts fail to count with all those uncertainties which are trivial for historians. All the manifestations of early medieval ethnicity are therefore to be studied in Central and Eastern Europe as well, but their conceptual aspect should never be out of sight.

11. SZÁZADI MAGYAR TÖRTÉNETI ESEMÉNYEK KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÍRÁSUNKBAN

III. Henrik császár mind Aba Sámuel, mind I. András ellen háborúit nyíltan vagy burkoltan a pannóniai kereszténység állítólagos védelmében viselte. Ilyen vonatkozású, aránylag késői megnyilatkozást tartalmaz Benno osnabrückeri püspök (1068–1088) életrajza is, melyet 1090 és 1100 közt írt Nortbert iburgi apát. Eszerint Benno részt vett Henrik kíséretében az 1050-es évek (előadása szerint is sikertelen) magyarországi hadjárataiban. Henrik tudniillik az életrajz szerint „az egész birodalom erejével összegyűjtven császári hadát a magyarok (*Hunnorum*) támadásai ellen, elhatározta, hogy ... gőgjüket megalázza és őket szorosán a keresztény hithez kapcsolja (*fidei christianae innectere*)”.¹ Henriknek legalább Aba Sámuel elleni hadjárataiból (1044) lényeges következtetést vont le VII. Gergely pápa is. Ezt kendőzés nélkül megírta 1074. október 28-án Salamonhoz szóló levelében. Ebben Szent Péter és a római egyház Magyarország feletti tulajdonát (*regnum Hungarie sancte Romane ecclesie proprium*) István állítólagos felajánló cselekményén kívül arra is alapozta, hogy III. Henrik „ezt az országot Péter apostol tiszteletére ([hűbéréül?] *in honorem*) meghódítván, miután a királyt [ti. Abát] legyőzte és diadalt aratott, elküldte [annak] lándzsáját és koronáját Szent Péter testéhez, és győzelmének dicsőségéért ahhoz jutatta el a királyi hatalom jelvényeit, akit — tudomása szerint — a felette való főség megilletett”.²

Gergelynek ez az érve nem bizonyult meggyőzőnek, és aligha számíthatott sikerre Magyarországon, hiszen a 11. század honi szempontból egyik leggyászosabb, megalázó eseményét idézte fel. Még Kálmánnak is értesülnie kellett a kereszties háborúk indulása előtt a német véleményről: „Nincs semmi különbség aközt, pogányokat vagy magyarokat vágnak-e le”. Ezen túl a pápa ilyen levele a magyar–német háborúskodások történetében szinte kényszerűen kapcsolta össze a magyarok igazhitűségének és állami önállóságuknak kérdését. Az ország elleni német hadviselést meg kellett fosztani az itteni kereszténység feletti gyámkodás császári igényétől. Ez a körülmény nagy fontosságot kölcsön-

---

¹ Vita s. Bennonis episcopi Osnabrugensis. In: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevoducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938.* (a továbbiakban: *Cat. font.*) III. 2320. — Bennoról, életrajzáról és annak szerzőjéről l. *Wilhelm Wattenbach – Robert Holtzmann: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I/3.* Berlin 1940. 578.

² *Das Register Gregors VII.* Herausgegeben von Erich Caspar. Berlin 1920. nr. II. 13. 145. — A magyarok leöldösésére vonatkozó, idézendő német véleményt fenntartotta Herimannus Uraugiensis és *Annalista Saxo*, l. *Cat. font.* II. 871 és I. 224.

zött a korabeli magyar történetírásnak, és az *Annales Altahenses* forrásként bőven kiaknázó, helyenként pedig átalakító eljárásának.

Az Altaichi Évkönyv a maga teljes alakjában 1073 táján készült el. Ha az évkönyv a magyar krónikásnak forrásként egész fennmaradt terjedelmében állt volna rendelkezésére, az meghatározná, hogy a legkorábbi magyarországi gestát csak 1073 után írhatták. Az *Annales* szövegének felhasználását a legrégebbi hazai gesta készítőjének tulajdonítjuk.

Alfons Lhotsky, az osztrák történelem középkori forrásait ismertető könyv szerzője, körültekintően így foglalt állást: lehetséges, hogy a középkori magyar krónikás(ok) az *Annales*nek csak valamilyen előmunkálatát (*Vorstadium*), s nem a munka egészét ismerte(k).³

Robert Holtzmann szerint „az *Annales*-t közvetlenül 1073 után szerkesztették egységessé, de természetesen anélkül, hogy a szerző alakító erejének sikerült volna az összes előzményt egyetlen egységes, varrat nélküli egészé olvasztania”.⁴ Ilyen előzményként veszi számba Holtzmann például a szerző(k) „saját feljegyzéseit (*eigene Aufzeichnungen*)”. Holtzmann és főleg Lhotsky óvatossága fogalmazása lehetővé teszi Domanovszky Sándor ama többszöri állásfoglalásának elfogadását, amelyet mi szintén helyeslünk. Eszerint a krónikás az évkönyv előadására az 1046. év eseményeinek tárgyalásával bezárólag támaszkodik, ezen az esztendőn túl a magyarországi szerző megszűnik az addigi szövegezés mintájára forrásul használni az évkönyvet. Bár a két mű ír ezen túl is azonos eseményekről, de egymás előadásától immár önállóan, függetlenül. Ennek a megállapításnak fontos következménye, hogy az 1073. év, vagyis az évkönyv utolsó adatának időpontja, nem tekinthető a magyar gesta megírásánál szükség-szerű határpontnak, *terminus post quem*-nek, vagyis olyasminek, amely után kellett keletkeznie a magyar gestának.

Kristó Gyula a magyar szerzőnek az *Annales* 1063. évi feljegyzését forrásul használó eljárása mellett szóló, önmagában is döntő bizonyítékul hivatkozik a krónika 1044. évi adata és az évkönyv 1063-ra vonatkozó mondata közti vélt párhuzamra:⁵

Annales (ad 1063)
(Salomon) invitavit regem
(Heinricum IV.) adWizin-
burg, quae est regni
sui metropolis.⁶

Krónika (ad 1044)
(Heinricus III.) Albam
venit, que Teutoni-
tonice Veyzmburg
dicitur, que est princi-
palis sedes regni
Hungarie.⁷

³ Alfons Lhotsky: Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs. (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 19.) Graz-Köln 1963. 173.

⁴ W. Wattenbach – R. Holtzmann: Deutschlands Geschichtsquellen i. m. 546–547.

⁵ Kristó Gyula: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. (Irodalomtörténeti Füzetek 135.) Bp. 1994. 101.

⁶ *Annales Altahenses maiores*. Ed. Edmundus L. B. ab Oefele. Hannoverae 1891. (a továbbiakban: *Annales*) 63.

⁷ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery*. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) I. 333.

A két szöveg kiemelt, állítólag rokon hangzásának nem tulajdonítunk semmiféle bizonyító erőt, mivel az évkönyv 1044-nél is Fehérvárt *Wizinburg*nak nevezi, német nevét a magyar szerző tehát ott is megtalálta.⁸ A magyar krónikásnak, s általában hazai történetírónak nem volt szüksége a bajor évkönyv 1063. évi közlésének ismeretére annak tudomásulvételéhez, hogy Magyarországon Fehérvár a „*sedis regni (regalis) civitas*”.. Fehérvárról a krónika 1046-nál, I. András koronázásánál megjegyzi, hogy „*in civitate regia Alba*” nyerte el a koronát, 1063-ban Salamonról írja meg, hogy „*venit in civitalem regiam Albam*”.⁹

István nagyobb legendája szerint István király a Szűz Mária - székesegyházat „*in ipsa regalis sedis civitate, que dicitur Alba*” építtette fel, a Hartvik-életrajz szerint pedig holttestét „*ad sedem regalem Albam videlicet*” vitték.¹⁰ Fehérvár *sedes regia* jellege annyira köztudott és hangoztatott volt a 11. századra vonatkozó, magyarországi feljegyzésű adatokban, hogy a krónika 1044. évi eseményre vonatkozó elbeszélésében való feltűnését sehogyan sem indokolt az 1063-ra vonatkozó évkönyvmondattal kapcsolatba hozni. Ha mégis ezt erőltetnénk, akkor seregnyi más adattal is ezt kellene tenni, s az említett évkönyvhelyet a terminus előfordulásainak ősforrásává nyilvánítani, ez pedig képtelenség. A kifejezés igen széleskörű tér- és időbeli európai elterjedését vizsgálva, jó tudnunk, hogy Toledót, a nyugati gót székvárost 589-ben nevezik először *civitas regiana*nak, 683-ban *urbs regiana*nak, Aachent a Karoling-kortól *sedes regni principalis*nak.¹¹ *Regia civitas* olvasható Mainzól a *Continuatio Reginonis*-ban (ad a. 953), *urbs regia* Magdeburgról (Widukindnál II. 6. és III. 10), valamint „*Rainesburg*”-ról — azaz Regensburg-ról — (uo. III. 20), *regalis urbs* Frankfurturól (Hrosvitha-nál).¹² Ezért a Fehérvárra való 1044. évi alkalmazásánál az 1063-i évkönyv-bejegyzés használatának gondolata nem bizonyít semmit.

A krónika 77. fejezetében Péter III. Henriktől való ünnepélyes trónra ültesésének leírása¹³ a németek védencét uralmát kedvező körülmények közt, jó előjelekkel újra kezdő királynak mutatná be. Ez 1045-ben váratlan és annál tragikusabb kifejeletbe ment át: István-i folytatás helyett annak teljes tagadásába, a magyar államiság megsemmisítésébe. A krónika ezt az évkönyvből átvett szöveggel így írta meg: „[1045-ben Pünkösd] szent ünnepén Péter király Magyarországot aranyozott lándzsával átadta [Henriknek], a magyarok és egyzsersmind a németek előtt”.¹⁴ Maga az aktus jelképszerűen szintén a magyar királyság önállóságának feladását fejezte ki, hiszen Istvánt királlyá is legvilágosabban a lándzsa kézbe vétele tette, miként sógorát, II. Henriket német királlyá. A szerző megrázóbban aligha állíthatta ellentétbe a krónika 77. és 78. fejezetét, s irgalmatlanabban nem fejezhette volna ki ítéletét Péter felett. A 81. fe-

⁸ Annales 37.

⁹ SRH I. 343. és 361.

¹⁰ SRH II. 385. és 432.

¹¹ L. Bónis György: Székesfehérvár, az Árpádház székhelye. In: Székesfehérvár évszázadai I. Az államalapítás kora. Szerk. Kralovánszy Alán. Székesfehérvár 1967. 51-52.

¹² Georg Waitz - Gerhard Seeliger: Deutsche Verfassungsgeschichte VI.² Berlin 1896. 309. (4. sz. jegyz.), 307. (4. sz. jegyz.), 306. (2. sz. jegyz.) — Konstantinápolyt István nagyobb legendája önállóan „*regia urbs*”-nak nevezi, l. SRH. II. 386.

¹³ SRH I. 333.

¹⁴ SRH I. 334.

jezet foglalkozik a hatalom birtokában gyakorolt uralkodásával: „Péter király pedig a német király hatalma által a magasba emelve, már nem uralkodott, hanem zsarnokoskodásának kegyetlenségével korbácsolta a magyarságot (*Hungariam*) ... Egész Magyarországot oly nagy gyötrelmekkel kínozták, hogy inkább a halált választották, mint hogy ilyen nyomorultul éljenek. Akkor Magyarországon nemesek (*nobiles*) népük (*gentis sue*) romlását látva, Csanádon összegyűltek, s egész Magyarország tanácskozását tartva, ünnepélyes követeket küldtek Oroszországba, Andrásnak és Leventéhez, előadták, hogy az egész magyarság hűséggel várja őket, s az egész ország nekik, mint királyi sarjadéknak készséggel engedelmeskedik, csak jöjjenek Magyarországra és védjék meg őket a németek őrzöngésétől (*a furore Teutonicorum*). Azt is esküvel erősítve fogadták meg nekik, hogy rögvest, amint ők Magyarországra lépnek, minden magyar egy szívvel s lélekkel hozzájuk sereglik és hatalmuk alá vetik magukat (*eorum dominio se subderent*)”.¹⁵

El nem hanyagolható, rendkívül fontos körülmény, hogy Péter III. Henrik védeneként gyakorolt uralma egyszerre hozott halálos, pusztító fenyegetést az ország önállóságára és a honi kereszténységre. Az 1040-es években már — a krónikás ábrázolása szerint — a hazai kereszténység magyarsága és a pannoniai királyság teljes függetlensége elválaszthatatlanná lett. A helyzetet Péter vést hozó, második országjárása tette hallatlan veszélyessé, egyszerre fordítva szembe a honi köznépet a kereszténységgel és az István teremtette államrenddel mint teljesen idegen, magyarelles fejleményekkel. Az ő megmozdulásuk nélkül András és Levente képtelen lett volna Pétert és rendszerét megbuktatni. Ezért kellett Andrásnak a pogány felkelőkkel egyezkedve addig a határig, sőt azon túl is elmennie, ahol már a honi kereszténység pusztán léte és a püspöki kar tagjainak élete forgott kockán. Vitathatatlan, hogy a felkelést Péter kormányzata robbantotta ki, a lázadókat ez hajszolta idegeneknek hadat üzenő, egyházellenes jelszavakkal fegyverragadásba.

Az 1046-tal záródó elbeszélő szövegnek biztosan megállapítható kútfője volt az Altaichi Évkönyvnek a krónikás által bőven kiaknázott előadás. Erre a korra nézve a krónika maga is bő forrásul szolgált a két Szent Gellért-legenda 1140. utáni alapszövegének. Ilyen tekintetben kétségtelen filológiai bizonyítékkal szolgál a krónika és a Gellért-legendák rokon hangzású, két helye. Ezeknél a legendáiról jóval ismertebb szóval helyettesítette a krónika sokkal kevésbé közkeletű kifejezését. Az egyik hely szerint a lázadók „lőhúst kezdtek enni” (krónika: *ceperunt comedere equinas pulpas*, legenda: *ceperunt comedere equinas carnes*), a másik szerint „láttam Urunkat, Jézus Krisztust, amint szentséges... anyja székén (legenda: anyja ölében) ült” (krónika: *Vidi ... Dominum nostrum Ihesum Christum in pluteo*, legenda: *gremio sanctissime matris sue ... sedentem*).¹⁶ A krónika középkorban sem közismert szavainak, a *pulpanak* és a *pluteusnak* a legendabeli, akkor közkeletű *caroval* és *gremiummal* való helyet-

¹⁵ SRH I. 337.

¹⁶ Krónika: SRH I. 338. és 340.; legenda: SRH II. 501. és 502.

tesítése biztos jele annak, hogy a legendaszerző értelmezte, magyarázta az olvasó részére a krónika homályos, nehezen érthető kifejezéseit.¹⁷

Az 1050-es évek eseményeinek, köztük a III. Henrikkel vívott háborúnak krónikáinkban rögzített előadása biztosan megállapítható mintául szolgált István 1030. évi, II. Konrád feletti győzelmének megörökítéséhez a *Legenda maior S. Stephanib*an. István nagyobb legendáját 1080 táján szövegezhették. Ez annyit mindenképpen igazol, hogy az 1050-es évek történetét a krónikák 1080 körül már tartalmazták.¹⁸ Azonban ennél közelebbi, hozzávetőleges terminusra is hivatkozhatunk. Mindenek előtt ifj. Horváth János érvelését kell említenünk. Régebbi történetkutatókkal egyetértve, különösen hangsúlyozza: az 1055. évi tihanyi oklevélben név szerint említett személyek közül a krónika a Pozsony (1052. évi) német ostrom elleni magyar védelmezőiként kiemeli Márton, András és Woiteh *comes*eket, a magyarok (1051. évi) sikeres hadicselének főrészeseként pedig Miklós püspököt. A krónika szerint Miklós írta a magyarok megbízásából a Henrik nevében szóló és Gebarth regensburgi püspököt haza parancsoló oklevelet. Miklósról a tihanyi privilégium ezt mondja: „ezt a kiváltságlevelet a szentséges életű Miklós főpap szerkesztette, aki abban az időben a notarius feladatát látta el a királyi udvarban.” A krónikában a Gebarth hazatérését eredményező állítólagos császári oklevél szerkesztőjeként ugyanezt a szerepet töltötte be, a „notarius feladatát látta el”.. A krónikában itt olyasvalaki szólalt meg, aki személyesen ismerhette Miklóst és tevékenységét. Ennek kimondása Horváth János el nem vitatható érdeme, a következtetett békeoklevél formuláinak a krónikából való kielemezésével együtt.¹⁹

A magyar gesta-írónak itt már nem állt rendelkezésére az *Annales Altahenses* biztos kronológiája. Ennek a hiánynak szembetűnő jele, hogy a krónikás felcserélte egymással Henrik 1051. évi dunántúli hadjáratának és Pozsony 1052. évi ostromának időrendjét, valamint több más esemény pontatlan kronológiájú megörökítése. Ezekben a hibákban a vitathatatlanul 11. századi író, Hersfeldi Lambert is osztozik a magyar szerzővel. Az ilyen tévedések az eseményeket átélte, de élményeit némi késedelemmel megörökítő szerzőre vallanak. III. Henrik (valójában 1051. évi) hadjáratának krónika szerinti történetében Miklós püspökön kívül is vannak kétségtelenül hiteles szereplők és mozzanatok. Tudniillik *Herimannus Augiensis* műve szerint „a császár ... Pannóniába törekedett, s átküldvén Gebarth regensburgi püspököt meg Welf és Bretiszlav hercegeket a Duna északi partjának dűlására, maga pedig amennyire lehetett, készleteit a hajókról

¹⁷ A krónika és a legenda idézett helyeinek magyarázatát l. *Gerics József*: Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutatás úttörője. Századok 112. (1978) 247–248.

¹⁸ István és Konrád háborúja a legendákban: SRH II. 389–390. — Az 1050-es évek eseményei a krónikában: SRH I. 346–351. — A krónika-elbeszélésnek a legendában való alkalmazását megállapította Gerics József, l. *Gerics József*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.) Bp. 1961. 19–22.

¹⁹ *Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 308–315. — A vonatkozó krónika-elbeszélést l. SRH I. 346–351.; a tihanyi oklevél kiadását l. *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I.* (ab anno 1000 usque ad annum 1131). Edendo operi praefuit Georgius Györfy, adiuverunt Johannes Bapt. Borsá, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992. (a továbbiakban: DHA I.) 149–152.

átrakván lovakra, ... miközben a magyarok serege zsákmányolók módjára ide és oda portyázott, ... köröskörül mindent elpusztított, mialatt a császár visszatérőben volt, azok pedig, akiket a Dunától túlnan küldött, feladatukat szerencsésen elvégezvén, már előbb hazatértek, András király örgrófunktól, Adalberttől békét kérni [követeket] küldött s ezt kölcsönösen ő is megadta”.²⁰

Herimannus alapján a krónika előadásából feltétlenül hiteles Gebarth püspöknek a hadjáratban való részvétele, az általa vezetett haderőnek a császár csapataitól független tevékenysége az utóbbiakétól különböző hadszíntéren, és Gebarthéknak a császárnál hamarabbi hazavonulása. A hadjáratot még Henrik hazatérése közben Herimannus szerint is követek útján való tárgyalás és békekötés fejezte be, nem ugyan a császárral, hanem Adalbert örgróffal. E hírek krónikabeli előfordulásának fontosságát a krónikás kortársi mivoltának megítélése szempontjából nagyban megnöveli az a körülmény, hogy Altaichi Évkönyv 1051-re és 1052-re vonatkozó adatai egyáltalán nem szólnak Gebarthnak az említett két év magyarországi hadjárataiban való részvételéről, onnét tehát a krónika nem meríthette. Ide tartozik a krónika szerint a III. Henrikkel kötött békeszerződés is. A vele még 1053-ban kötött békét Herimannus szintén igazolja: „*Allegatum cum imperatore foedus*”.²¹ A békeszerződés krónika szerinti pontjai közül annak a 11. századi eredete, hogy Henrik eljegyezi leányát Salamonnal, Hersfeldi Lambert munkájából igazolható.²² A hír tehát — hitelétől függetlenül — kortársi.

Az 1050-es évek háborúit leíró gestarészlet közli azt a kötelezettséget és szankciót is, amelyet a császár a magyar király elleni támadástól való tartózkodásra és ennek megsértése esetére lelki büntetésül állítólag magára vállalt: „... ha akár utódai közül is valaki Magyarország leverése végett hadat indít, ütközzék akkor a mindenható Isten kegyelmének elvesztésébe és örök anathémája alatt legyen (*indignationem omnipotentis Dei incurreret et perpetuo eius anathemati subiaceret*)”.²³ Könyvében Horváth János ezt az oklevélformulát a magyar–német háborúskodást lezáró, ránk nem maradt békeoklevélből átvettnek tekinti. Véleményének alátámasztására korabeli német királyi oklevelekből közöl meggyőző párhuzamokat. Horváth Jánossal vitázva, Kristó Gyula 1966. évi dolgozatában a magyar krónikában olvasható oklevél-formulát A, B és C alkotórészre bontotta.²⁴ Olyan oklevelet nem talált, amelyben ez a három alkotórész együtt van. 1966-ban a B formulát esetlegesen a „XI. századi magánoklevelekre, de még va-

²⁰ Cat. font. II. 1145.

²¹ Uo. 1141.

²² Uo. 1300.

²³ SRH I. 349. — Megfelelő párhuzamos formulákat idéz korabeli német királyi oklevelekből Horváth János (i. m. 309–310.). Az általa idézettek közül való III. Henrik okleveleinek néhány ilyen részlete: „ille anathematis feriatur gladio et legali damnetur eternaliter iudicio” (1040); „Si quis... perpetuo anathemate ..ligetur” (1046).

²⁴ Kristó Gyula: Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolataihoz. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica XXI. Szeged 1966. 9. — Az alkotórészekre osztás: A) Siquis de successoribus suis [Heinrici III.] ad debellandum Hungariam arma moveret; B) indignationem omnipotentis Dei incurreret.; C) et perpetuo eius anathemati subiaceret (SRH I. 349.) — A II. Ince oklevelére (indignationem omnipotentis Dei et Petri et Pauli apostolorum) való hivatkozást l. Kristó Gy.: Korai levéltári i. m. 9.

lószerűbben a XII. század közepi pápai oklevelek” hatására akarta visszavezetni a magyar kancellária gyakorlatában. Erre bizonyítékul II. Ince pápa 1140. évi oklevélből idézett. Ezt a formulát Leo Santifaller a későbbi *litterae cum filo serico* alkatrészeként kb. 1100-tól figyelte meg.²⁵

1966-ban Kristó véleményét úgy fogalmazta meg, hogy a „legkorábbi történeti munkánkban olvasható mintát, példát szolgáltató oklevelek nem keletkeztek 1146–1158 előtt és 1171–1178 után, vagyis azoknak II. Géza és III. István korában kellett íródniuk”.²⁶ Ezt az álláspontját 1994-ben arra módosította, hogy az *Annales Altahenses* használatát már nem a 12. század közepén, hanem a jelenlegi feltevése szerint a 13. század elején működött („áthelyezett”) magyar krónikásnak tulajdonította.²⁷ Kristónak ez az utóbbi véleménynyilvánítása (tudniillik a *sanctio*-formula krónikában való feltűnési idejéről) azért is meglepő, mert kifejti: „... a *sanctio*-formula (*anathema* és *mulcta*) III. Béla alatt kiment a divatból, ámbár fő elemei már az 1117–1121 közti almádi alapítólevélben megtalálhatók”.²⁸

Különösen elfogadhatatlan és önmagának mond ellen ennek a krónikarésznek 13. század elején írt állítólagos történeti műből való származtatása, amikor Kristó szerint a *sanctio*-formula (*anathema* és *mulcta*) III. Béla alatt (vagyis 1196 előtt!) kiment a divatból.

Gerics 1974-ben azt is megállapította, hogy a németek és András békekötésének 1058-ra jegyzett előadásánál az altaichi évkönyv olyan *corroboratio*-formulát (*ut haec verior firmiorque haberetur*) alkalmaz, amely aránylag gyakran része III. és IV. Henrik okleveleinek. Származhat tehát a Horváth János által következtetett békeoklevélből. Ezzel párhuzamosan a magyar krónikás ennek a feltett békeoklevélnek másik részét, a *sanctio*t foglalhatta gestájába.²⁹ Gerics következtetésének az *Annales*re vonatkozó részét Kristó helyeselte, ám a krónikában szereplő *anathema*-formulára sem Horváth Jánosnak, sem Gerics Józsefnek a korábbi német gyakorlatból nem sikerült (Kristó számára) „meggyőző példát” felhozni a korszakból. Azaz szerinte nincs bizonyíték a Horváthtól említett békeoklevél egykori meglétére.³⁰

A meglepő mozzanat az álláspont-változtatásnál itt a német hatás Kristó általi hirtelen, váratlan kizárólagos szerephez juttatása a Gerics érvelésében említett fontos és lehetséges 11. századi pápai okleveles hatás helyett. A 12.

²⁵ Leo Santifaller: Beiträge zur Geschichte der Kontextschlußformel der Papsturkunden. Historisches Jahrbuch 57. (1937) 253. skk.

²⁶ Kristó Gy.: Korai levéltári i. m. 11.

²⁷ Kristó Gy.: A történeti irodalom i. m. 128.

²⁸ Kristó Gy.: A történeti irodalom i. m. 60. — Az almádi oklevél *sanctio*-ja: „... perpetuo subiacerent anathemati et ante omnipotentis Dei conspectum ... rationem reddituri existant — Szentpétery Imre: Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. Magyar Nyelv 23. (1927) 364. Felhívta az oklevélre a figyelmet Gerics József, I. Gerics József: A krónikakutatás és az oklevéltan határán (A 90. krónikafejezet kritikájának egyes módszertani vonatkozásairól). Irodalomtörténeti Közlemények 78. (1974) 287., ugyanitt azt is megállapítván, hogy a C-hez hasonló hangzású formulának (a veszprémi püspök által írt) almádi oklevélben olvasható alakja olyan szövegezésű, amelynél közelebb később sem fejlődik a krónikában olvasható változathoz.

²⁹ Gerics J.: A krónikakutatás és az oklevéltan i. m. 282. (4. sz. jegyz.).

³⁰ Kristó Gyula: A történeti irodalom i. m. 59.

század közepére Kristó 1966-ban, amint idéztük, maga rögzítette a pápai oklevelek hatását. Ezt az akkori álláspontját 1994-ben említés nélkül feladta.

A III. Henrik és I. András közti hadviselést és időnkénti béketárgyalásokat a császár által pápává tett német püspökök szakadatlan figyelemmel kísérték, gyakori németországi tartózkodásuk során bekapcsolódva a birodalom kormányzásába, részt vállaltak a békealkudozásokból. A kormányzatban való részvételük során annak oklevéladásában is eljárak IX. Leo (1048–1054), II. Viktor (1054–1057) és X. István (1057–1058), legalább oldalukon tartózkodó notariusaik útján. Arról biztos tudomásunk van, hogy velük volt az ősi *Liber Diurnus Romanorum Pontificum* és mind a pápai, mind a császári oklevéladásnál fel-felhasználták mintáit. Ezekkel a birodalmi kancellária jegyzőinek is alkalomuk lehetett megismerkedni.³¹

A *Liber Diurnus* anyagában a következő, figyelmen kívül nehezen hagyható *anathema*- és *sanctio*-részek is olvashatók. Bármelyikük mintául szolgálhatott a békeoklevélhez:

„... *si neglexeris, divine indignationi incurras*”

„... *quodsi ... contra ... promissionis meae seriem aliquod facere ... tempta vero, reus inueniar in aeterno iudicio et ultionem Ananie et Saphire incurram*”

„... *quodsi... contra huius promissionis meae seriem aliquod facere tempta vero ... reus inueniar aeterno iudicio et ultionem Ananie et Saphire incurram*”

„... *ut diaboli ministros aeterno anathemate condemnavit*”

„... *Macedonium rebellem spiritus sancti ... perpetui anathematis censura prostravit*”

„... *Nestorius ... multiplici anathemate in perpetuam condemnationem deiectus est*”

„... *qui Seminestoriani vocati sunt, sub anathemate aeternae censure ab ecclesia dei proiecti sunt.*”

„... *sub divini iudicii obtestatione et validis atque atrocioribus anathematis interdictionibus*”

„... *statuentes auctoritate b. Petri... sub divini iudicii obtestatione et anathematis interdictum...*”³²

Kristó Gyulának a német királyi oklevelekre való, 1994. évi kizárólagos hivatkozása abban a tekintetben is váratlan álláspont-, illetve szempontváltoztatás a korábbiakhoz képest, mert 1966-ban legalább esetlegesen számba veendő mintaként említette a 11. századi magyarországi magánokleveleket. Ez annyiban semmiképpen nem elhanyagolandó szempont, mert a zselicszentjakabi monostor 1061. évi alapítólevele például „*Dei et sancte Marie sanctique Jacobi omniumque sanctorum feriatur anathemate*” részletet tartalmaz, a százdi monostoré pedig (1067 körül) „*sit anathema sub excommunicatione omnipotentis Dei*”-t ír.³³

Az *anathema*-formulának a német királyi oklevelekből való hiánya azonban, amelyet Kristó Gyula annyira hangsúlyoz, mégsem lehet a német–magyar

³¹ További irodalommal részletesen l. *Gerics J.*: A krónikakutatás és az oklevéltan i. m. 287–290.

³² *Liber Diurnus Romanorum Pontificum*. Ex unico codice Vaticano denuo edidit Theodor E. ab Sickel. Vindobonae 1889. 63., 80., 81., 95., 96., 97., 99., 102., 125.

³³ DHA I. 173. és 185.

békekötés oklevelének következtetésével szemben átütő erejű, nemleges érv. Ha ugyanis maguknak a béketárgyalásoknak éveken át részese volt a pápa, akkor a végleges békekötésnél sem tagadható eleve az ő káplánjainak esetleges közreműködése, s nem zárható ki a békeoklevél szövegezéséből sem, a rendelkezésükre álló Liber Diurnus alkalmazásának lehetőségével egyetemben. A következtethető oklevél is nehezen minősíthető kizárólag a német kancellária produktumának. Magyar–német békeoklevélnek tekintve, szerkesztéséből a pápa notariusain kívül joggal nem lehet eleve kirekeszteni a magyar király írástudóit sem, márpedig éppen az 1060-as évek magyarországi magánoklevelei is tanúsítják az anathema (sanctio)-formula ismeretét és alkalmazását.

A Kristó Gyula által 1230 körülre keltezett, regényes magyar keresztény gesta gondolatának kiindulópontja az a feltevés, hogy a magyar krónikás derekasan kiaknázta az 1192-ben kanonizált Szent László legendájának elbeszélését. Ez volt egyszersmind az *Annales Altahenses* forrásul vételének korhoz kötéséhez is az alap.³⁴ Ám ez többszörös tévedésre, s ennek következtében hibás fordításra épül. Megbízhatóan és ismételten igazolhattuk, hogy a László-legenda (vagy legendák) alapszövege használta forrásul a krónikát, nem pedig a krónika a legendát.³⁵

A kérdést a Képes Krónika Szent Lászlóra vonatkozó forráshivatkozásának magyarázata élezte ki. A Képes Krónika tudniillik László életrajzának ismertetését így fejezi be: „Ha valakinek örömet szerez annak ismerete, hány és mekkora jókat tett népének (*quot et quanta bona genti sue*) Szent László, gestájából (*de gestis eiusdem*) teljes tudomást szerezhethet”.³⁶ A mondat értelme a gesta jelentésétől függ. Csóka Lajos ezt két másik, jól ismert rokon hangzású krónikarészlet alapján kívánta értelmezni.

Az egyik a bővebb krónikák megjegyzése Szent Imréről: „Mellőzzük annak leírását ... hány és mekkora erénnyel tündökölt, s milyen buzgó volt Isten szolgálatában ... Aki ugyanis ezt tudni akarja, legendájából (*ex legenda eiusdem*) ... teljes tudomást szerezhethet legszentebb életmódjáról”.³⁷

A Csóka által magyarázatul idézett másik szöveg a Zágrábi Krónika hivatkozása. Eszerint László „sok *meritorius* cselekedet véghezvitele után költözött az Úrhoz (...). Aki ... tudni akarja az ő *meritorius* cselekedeteit, olvassa el, ami le van írva legendájában”.³⁸

Csóka bevonta érvelésébe a legkorábbi (1280 körüli) Szent Margit-életrajznak azt a hírért is, hogy Margit elmélkedett Imre herceg életéről is, „amint az gestájában (*in gestis eiusdem*) foglaltatik”.³⁹ Ez kétségtelenül Imre legendájára vonatkozik, s a gesta 'legenda' jelentésben való előfordulásának magyaror-

³⁴ Kristó Gy.: A történeti irodalom i. m. 103–104. és 128.

³⁵ Gerics József – Ladányi Erzsébet: Gesta és legenda a krónikában: gesta Ladislai regis. Magyar Könyvszemle 112. (1996) 273–281. — Korábban erről l. Gerics József: Krónikáink és a Szent László legenda szövegkapcsolatai. In: Középkori kútfontok kritikus kérdései. Szerk. Horváth János, Székely György. Bp. 1974. 113–136.

³⁶ SRH I. 420.

³⁷ SRH I. 312.

³⁸ SRH I. 209.

³⁹ Cat. font. III. 2013.

szági példája. Csóka ezek alapján fejezte ki azt a nézetét, hogy a Képes Krónikában Lászlóval kapcsolatban forrásként felhozott gestán László legendáját kell értenünk, mert szerinte „csak az ismertette ... haláláig, sőt csodatételei által még azon túl is tartó sok és nagy jótéteményeit, amelyeket népe javára gyakorolt”.⁴⁰

Csóka azonban alapvető szempontot hagyott figyelmen kívül. Nem vette ugyanis tekintetbe, vajon a bemutatott szövegek azonos értelemben idézték-e forrásul a legendát és a gestát, ugyanolyan jelentésben használja-e a Zágrábi Krónika a *meritoria operat*, mint a Képes Krónika a *bona genti suet*, s helyettesíthető kifejezések-e ezek egymással. A *meritoria opera* jelentése nem egyszerűen 'érdemes cselekedetek', hanem 'érdemszerző cselekedetek', amelyek szükségesek az örök üdvösségre jutáshoz, vagyis a szentté váláshoz! A hívek ebben csak a kanonizált szentek esetében lehettek bizonyosak, mert a szentekről ezt az egyház ítélete nyilvánította ki, másoknál csupán reménykedhettek üdvözülésükben. Az üdvösséghez szükséges, érdemszerző cselekedeteket és „a népnek véghezvitt jókat” (*bona genti sue*) világosan megkülönböztették egymástól. A „népnek véghezvitt jókat” (*bona genti sue*) nem szentekről, például I. Béláról (azaz László édesapjáról) is feljegyezte részletesen a krónika: tiszta ezüstpénzt veretett, egész életében nem változtatta a pénzt, szabott áron folyt az adás-vétel, s nem hagyta, hogy a kereskedők és pénzváltók kiszorolják a népet.⁴¹

Meritorius cselekedeteket ezzel szemben csak a szentek életrajza, legenda örökített meg. Lászlóról a *bona genti sue*-t éppúgy, mint édesapjáról, a krónika jegyezte fel. A krónika és László-legendá szövegkapcsolatának mostani vizsgálatát befejezve, megerősítve látjuk régi következtetésünket: a krónika előadása forrása volt a László-legendá szövegének.

Ezzel elesik az 1230 körül a László-legendát felhasználó, regényes magyar gesta feltevése. Az alapjául szolgáló tévedések Csóka Lajos tollából származnak.⁴²

A király uralmának törvényességéhez az alkalmasság elsődleges követelményét a királyavató szertartások imádsága tartalmazza. Az ima például az *Egbert-ordoban* így könyörög Istenhez: „Add meg szolgálóknak, hogy az ország kormányzásában maradjon mindig alkalmas (*in regni regimine maneat semper idoneus*), s kegyelmedből az ő idejében érvényesüljön az egyház biztonsága és békességben megmaradjon a keresztény buzgóság, hogy kitarván a jócselekedetekben, vezetésed alatt eljuthasson az Örök Királyságba”.⁴³

A bővebb szövegeket a 14. század közepe táján kivonatoló Zágrábi Krónika a belőlük meríthető tanulságokra támaszkodva, a koronázási szertartásrend

⁴⁰ Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 1967. 670–671.

⁴¹ SRH I. 358.

⁴² Csóka J. L.: A latin nyelvű történeti irodalom i. m. 670. skk.

⁴³ Percy Ernst Schramm: Die Krönung bei den Westfranken und Angelsachsen von 878. bis um 1000. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 23. (1934) 213.; Gerics József – Ladányi Erzsébet: Királyeszmény – Szent István – Európa (Szent István királlyá avatási szertartásának honi jelentősége és európai háttere). Levéltári Szemle 54. (2004: 2.) 3–14.

bemutatott imaszövegének idézésével írta le a Salamonra nézve súlyos következtetést: „Salamon ... nem volt alkalmas az uralkodásra és a békesség megtartására (*non fuit aptus ad regnandum et concordiam tenendam*) Vazul fiával, Béla herceggel és fiaival, tudniillik Gézával és Lászlóval ..., akikkel mindig gonoszul bánt, amint azt a magyarok krónikája tartalmazza (*cum quibus semper, ut habet coronica Hungarorum, malitiose egit*).”⁴⁴

Salamon trónfosztásához tehát — a koronázó szertartás szavaira támaszkodva — a békesség megtartására, következésképpen az uralkodásra való alkalmatlansága szolgáltatva a súlyos jogcímet. A királyavató szertartásnak a királlyal szemben támasztandó alapkövetelményt jelölő kifejezésével élve, ezt a tulajdonságot az uralkodó „alkalmasság”-ában, *idoneitas*ában lehet megjelölni. Ha ez nincs meg benne, az *idoneitas* hiánya — az erre vonatkozó felfogás szerint — trónvesztésre juttatja.

A krónikában ezen felfogás mellett a vele ellentétes, másik is olvasható. Eszerint „László király, ámbár tudta, hogy Salamon szertelenül vad és békétlen (*nimis esse trucem et impacibilem*), mégis meggyőzötven a *pietastól* és legfőként az igazságosság készíttetésére (*iustitia compellente*), mivel Lászlónak vele szemben törvényes joga (*ius legitimum*) nem volt, hanem mindent pusztán ténylegesen tett, nem jog szerint (*omnia ex facto fecit, non de iure*) királyságának negyedik évében kibékült Salamonnal”.⁴⁵ Ebből a szövegből kitűnik, hogy írója pontosan ismerte Salamon rossz, sőt vétkes tulajdonságait, amelyek alkalmatlanná ugyan teheték a királyságra, mindazonáltal a trónhoz a királyavatással szerzett jogaitól e felfogás szerint meg nem foszthatták. A törvényes jogot (*ius legitimum*) mindenek fölé helyező szemlélet volt ez, amelyet — a lényegét feltehetően szabatosan kifejező szóval (egyéb terminusok kizárása nélkül) — legitimizmusnak nevezhetünk. A két gondolatrendszer közül a gestában a régebbi az *idoneitas*-elméletre támaszkodó, azaz a Kálmán-kori lehetett. A krónikának azok a szavai, amelyek szerint László tudta Salamon „szertelen vadságát és békétlenségét”, a Salamon rossz tulajdonságait részletező krónikaelbeszélés ismeretéről tanúskodnak. Megelőzték tehát a „legitimista” krónikás működését. A két mű egy gestába olvasztva, már minden esetre egyesítetteten rendelkezésére állt a Szent László-legenda(k) írójának a 12–13. század fordulóján.

THE EVENTS OF THE 11th CENTURY IN THE MEDIEVAL HUNGARIAN HISTORIOGRAPHY

by József Gerics – Erzsébet Ladányi
(Summary)

The study focuses on those chapters of the medieval Hungarian chronicle literature which concern events which happened before the end of the 11th century. It unveils in chronological order the sources on which the earliest Hungarian chronicler based his narrative. In composing his history which ended with the suppression of the heathen revolt of 1046 the author relied basically on the *Annales Altahenses*. The fact that he ceased to use this source of information after 1046 seems to attest that the chronicler worked before the final completion of the *Annals* in 1073. The detailed, though sometimes chronologically uncorrect narration of the Hungarian-German wars of the 1050s

⁴⁴ SRH I. 208.

⁴⁵ SRH I. 407.

seems to prove that he was a contemporary. Some of his errors remind us of those committed by another contemporary, Lambert of Hersfeld.

Concerning the reign of Solomon (1063–1074) the authors distinguish between two different authors: one, whose narrative is based on *idoneitas* (demanding the king's aptness to rule), seems to have worked at the turn of the 11th and 12th centuries, while the other, who emphasised *legimititas* (the impossibility to dethrone an anointed king), probably wrote in the late 1160s.

Among the sources of the chronicle narratives one can mention the peace charter which presumably ended the Hungarian-German wars of the 1050s; its corroboration seems to have been maintained by the *Annales Altahenses*, whereas its sanction probably survived in the Hungarian chronicle. As a possible model of the charter some texts of the *Liber Diurnus Romanorum Pontificum* can be considered.

The chronicle narrative itself seems to have served as a model of the greater legend of Saint Stephen (around 1080), of the legends of Saint Gerard (after 1140) as well as the basic text of the legends of Saint Ladislav (turn of the 12th–13th centuries). These also contain interpretations of different parts of the chronicle.

Kubinyi András

AZ 1505. ÉVI RÁKOSI ORSZÁGGYŰLÉS ÉS A SZITTYA IDEOLÓGIA

„Ez a rövid oklevél: az 1505.-i végzés a rendi törekvések legteljesebb kifejezője, valóságos programja annak a szerepnek, melyet a Mohács előtti magyar rendiség az államban és politikai életben magának követel” — írta Bartoniek Emma 1936-ban.¹ Szűcs Jenő így értelmezte 1970-ben a rákosi végzést: „A »nemzeti« öntudat nem a déli bánóságokban, a török harcmezőn csirázott ki, hanem Rákos mezején (...). Az igazi aratás ideje a 15–16. század fordulója körül tartott tömeges »rákosok«, országgyűlések alkalmával jött el, az aratónnpet már Werbőczy rendezte 1505-ben, miután megfogalmazta és teátrális jelenet keretében felolvasta, lefordította és megmagyarázta a latinul nem értő sokadalomnak a nemesi nacionalizmus Magna Chartáját, az ún. rákosi végzést”.² A „rákosi végzés” ideológiai tartalma megértéséhez foglalkoznunk kell az 1505. évi rákosi országgyűlés létrejöttével, határozataival, valamint a „végzés” tartalmával.

Az országgyűlés előtörténetét a régebbi történetírás tisztázta.³ II. Ulászló 1504-ben betegeskedett, és valószínűtlennek látszott, hogy képes lesz újabb gyermeket nemzeni. Leánya, Anna, csak 1503-ban született, s a leányok trónöröklési jogát a nemesség nem fogadta el. A Habsburgok viszont, két korábbi szerződés alapján,⁴ az uralkodó törvényes fiú utód nélküli halála maguknak követelték a trónt. 1504-ben meghalt Corvin János, majd fia is, így Mátyás törvénytelen fiával már nem kellett számolni. Ekkor tűnt fel a politikában a még csak 18 éves Szapolyai János, az ország legnagyobb birtokosa, aki helyett a közügyekben még anyja, Tescheni Hedvig hercegnő vett részt. A magyar rendekben és Hedvigben a fenyegető dinasztikus válság megoldására az az ötlet merült fel, hogy János vegye feleségül a még csak két éves Annát, és ha a beteges-

¹ Bartoniek Emma: A királyi hatalom eredetéről. Századok 70. (1936) 494.

² Szűcs Jenő: A nemzet historikumja és a történetiszemlélet nemzeti látószöge (hozzászólás egy vitához.) Bp. 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből 51.) 65.

³ A legfontosabb forrásokat idéző szakirodalmat itt sorolom fel. Főként ezekre támaszkodom, ezért csak különösen fontos esetben idézem ezeket. *Fraknói Vilmos*: A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526). A Magyar Nemzet Története (Szerk. Szilágyi Sándor) IV. Bp. 1896. 374–380.; *Uő*: Werbőczy István életrajza. Bp. 1899. 34–46.; *Uő*: A magyar királyválasztások története. Máriabesnyő-Gödöllő 2005. 123–131.; *Szabó Dezső*: Magyar országgyűlések 1505–1508. Századok 42. (1908) 697–711.; *Uő*: Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505–1526. Bp. 1917. (A Magyar Nemzet önállóságáért és függetlenségéért vívott küzdelmek története I.) 88–99.; Bartoniek Emma: A magyar királyválasztási jog a középkorban. Századok 70. (1936) 391.; *Hermann Wiesflecker*: Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. Bd. III. Wien 1977. 321–328.

⁴ *Köblös József – Sütő Szilárd – Szende Katalin*: Magyar békeszerződések 1000–1526. Pápa 2000. 196., 250.

kedő Ulászló rövidesen meghal, választassa meg magát királynak. A király és felesége, Anne de Foix jobb házasságra gondoltak: Anna menjen hozzá Miksa római király valamelyik unokájához, akik korban és rangban jobban hozzá ille- nek.⁵

Az 1505. február 23-ára összehívott országgyűlés eredménytelenül oszlott fel. Valószínűleg tárgyaltak az örökösödésről, de a király nem fogadta el a ren- dek akaratát. A szakirodalom Taddeo de Lardis Estei Hippolit bíboroshoz írt le- velére hivatkozva azt állítja, hogy a rendek július 25-re Székesfehérvárra fegy- veres országgyűlés tartását határozták el, mire a király az időpontot előbbre hozta június 24-re, és utasította a főurakat, hogy azon katonáikkal jelenjenek meg. Lardis azonban valójában két levelet írt. A március 31-i írásában csak annyi szerepel, hogy az országgyűlés semmit sem végzett a nagy egyenetlenség miatt.⁶ Június 8-i jelentésében van szó arról, hogy a nemesség Székesfehérvár- ra országgyűlést hívott össze, amivel szemben a király ellenintézkedést tett.⁷ Tehát nem a februári diéta döntött az újabb, fegyveres gyűlésről. Ezt világosan mutatja II. Ulászló 1525. május 25-én a Várdai család egyik tagjához írt levele. E szerint egyesek azt a hírt terjesztik, hogy Miksa az országba tör, ezért össze- hívták a fehérvári gyűlést azzal, hogy amely nemes nem jelenik meg, levágják. A király a gyűlés ellen van, és kéri a címzettet, hogy beszélje le az azon való részvételről a Szabolcs megyei nemeseket, valamint tegyen meg mindent, hogy az ne jöjjön létre.⁸ Ulászló másik királyságához, Csehországhoz is katonai segít- ségért fordult, ahol júniusban felkelést rendelt el.⁹ Ez intézkedés azonban elké- sett, így nem segíthettek. Miksát emberei először május 1-én, majd júniusban ismételtén figyelmeztették a magyarországi veszélyre.¹⁰ Valószínűnek látszik, hogy Ulászló is kért segítséget Miksától.

Világos tehát, hogy egy akkor még alaptalan háborús hírrel akarta valaki tavasszal, a februári országgyűlés után, a nemességet fegyveres gyűlésre össze- hívatni. Az uralkodó ezt először meg akarta akadályozni, majd maga hívott össze a tervezettnél korábbra országgyűlést. Megdöbbentő, hogy — noha az or- szággyűlés összehívásának joga még Werbőczy szerint is vitán felül a királyt il- leti¹¹ — a nemesség mégsem törődött ellenkezésével. A vitát Ulászló öccse, a ko- rábban éveken át tartózkodó Zsigmond lengyel herceg csendesítette le: családi összeköttetés létesítésének ígéretével összebékítette testvérével Sza- polyait. (János hugát, Borbálát azonban csak 1512-ben, lengyel királyként vet- te feleségül.) Zsigmond lengyel segítséget ígért Ausztria visszafoglalásához is.

⁵ Miksa már 1504-ben unokája, Ferdinánd nevében lépett fel kérőként (*H. Wiesflecker: Kaiser Maximilian I. i. m. 322.*), Ulászló pedig 1505 nyarán a másik unokának, Károlynak ajánlotta fel Anna kezét (*Fraknói V: A magyar királyválasztások i. m. 124.*).

⁶ A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai I. Ism. Óváry Lipót. Bp. 1890. 991. sz.

⁷ Uo. 992. sz.

⁸ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 82 226.

⁹ Szabó D.: *Küzdelmek i. m. 91.*

¹⁰ *H. Wiesflecker: Kaiser Maximilian I. i. m. 323.* (és a hozzá tartozó jegyzetek).

¹¹ *Werbőczy István: Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve. Latin-magyar kétnyelvű kiadás. Bp. 1990.* (a továbbiakban: *Tripartitum*) 285–286. (Partis II. Tit. 3.), vö. *Timon Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődé- sére. Bp. 1919.*⁶ 646–647.

Ez utóbbi ajánlat háttérében azok az ellentétek álltak, amelyek miatt Miksa tartott a Jagelló-testvérek államtömbjétől. Sándor lengyel király és litván nagyherceg (Ulászló öccse) hűbéreskút követelt ugyanis a német lovagrend nagymesterétől, amibe a német király nem egyezhetett bele. Miksa ezért a század elejétől fokozatosan, és épp 1505-ben is, helyre akarta állítani a szövetséget a moszkvai nagyfejedelemmel, amit egy magyar háború esetén is felhasználhatt volna. A lengyelek ezért akarták megakadályozni a Habsburgok térnyerését Magyarországon.¹²

A tágabb királyi tanács, azaz a főpapok és bárók, úgy látszik, a nyár elején döntött egy őszi országgyűlésről. Bakócz prímás a nemesség egyházellenes támadásától tartott. Estei Hippolithez július 22-én írt levelében ezt írta: „A diéta nagyon veszélyes lesz, olyan, amilyen eddig nem volt. Általános vélemény, hogy vér is fog folyni. Mindenki annyira zajong a papság ellen”.¹³ Másnap adta ki Ulászló a városoknak szóló országgyűlési meghívót Szent Mihály napjára (szept. 29.), melyben leszögezte: nyugodt, fegyverzőrej nélküli országgyűlést akar, amelyen a főpapok és bárók, az ország többi előkelői és nemesei, valamint a Szent Korona minden tagjából és alávetett részéből teljes meghatalmazással ellátott követek tartoznak megjelenni. A városok is küldjék el követeiket.¹⁴ Tehát nem fegyveres országgyűlésről volt szó. Követek csak a melléktartományokat (Erdély és Szlavónia), valamint a városokat képviseljék.¹⁵

Mialatt az uralkodó megállapodott a rendekkel, a magyar ügy nemzetközivé vált. Miksa birodalmi gyűlést hívott össze Kölnbe, amelyet június 21-én nyitottak meg. A római király ekkor állt hatalma csúcspontján, a gyűlés napi-rendjén fontos birodalmi ügyek szerepeltek.¹⁶ Elég későn, július 21-én, terjesztette elő a magyar ügyet. E szerint Szapolyai megkísérelte Magyarország megszerzését, amire Miksának örökös joga van. Ezért 1000 lovas és 4000 gyalogost kért az ország megszerzésére, amihez még 10 ezer embert ígért saját tartományából. Felhívta a figyelmet annak a hasznára, ha Magyarországot még Ulászló életében a Birodalomhoz tudja csatolni. A Birodalmi Gyűlés július 31-én határozatban szavazta meg a Miksa által kért katonaságot egy évre, hogy megszerzhesse Magyarországot és Csehországot a Birodalomnak. (Arra úgy látszik nem gondoltak, hogy az utóbbi máris a Birodalom része.)¹⁷ Miksa előterjeszté-

¹² H. Wiesflecker: Kaiser Maximilian I. i. m. 312 – 319.

¹³ Dieta erit valde periculosa, qualis forte non fuit hactenus; communis est opinio, quod nec cruore carebit; adeo omnes in Clerum tumultuantor. — *Fraknoi Vilmos*: Erdődi Bakócz Tamás élete. Bp. 1881. 90. (1. sz. jegyz.).

¹⁴ *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története I/6. Sopron 1928. (a továbbiakban: Sopron) 218–219.

¹⁵ Szabó Dezső ezt másként értelmezi (*Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. 94.). Mivel a rákosi végzést a megyei követek adták ki, szerinte nem kellett minden nemesnek megjelenni. Kétség kívül nincs ki-mondva nyíltan a fejenkénti megjelenés kötelezettsége, viszont a követküldés csak a melléktartományokra és a városokra vonatkozik, tehát a fentiekben említett megoldás a helyes. Az, hogy a végzést megyei követek adták ki, érthető, több ezer nemes nevét nehéz lett volna leírni. Bizonyára minden megye jelenlevő nemessége megbízott néhány személyt, akiket felvettek az oklevélbe. Ez a módszer különben más országgyűlésekről fennmaradt tagnévsorokból is kikövetkeztethető.

¹⁶ H. Wiesflecker: Kaiser Maximilian I. i. m. 206–220.

¹⁷ Uo. 213–216., 323–324.; *Fraknoi V.*: A magyar királyválasztások i. m. 125.

sében többek közt ez szerepelt: „reméli a Szent Birodalomhoz csatolni [ti. Magyarországot]”.¹⁸ Nem ez volt az első hasonló megjegyzése. Amikor 1491-ben II. Ulászló ostromolta a római király által elfoglalt Székesfehérvárt, ezt írta a brandenburgi örgrófoknak: „Ami bennünket, a Szent Birodalmat és a német nemzetet az említett Székesfehérvár városnál érint, az az, hogy az a mi, azaz egy német fejedelem kezére jusson”.¹⁹ Teljesen lényegtelen, hogy Miksa komolyan gondolta-e, hogy Magyarországot a Birodalomhoz csatolhatja. Ezzel csak a birodalmi rendek nacionalizmusára akart hatni, ami sikerült is.

A Birodalmi Gyűlés határozatának híre augusztusra biztosan eljutott Budára, ahol bizonyára nagyon felborzolta a kedélyeket. A németeket amúgy is utálták. Hans Geyr osztrák ügynök szeptember 26-i jelentésében visszautal arra, hogy a böjti országgyűlés idején a csőcselék kardokkal és buzogányokkal vette körül a német követek szállását és „német kutyák”-nak nevezte őket. Az urak csendesítették le őket, ne támadjanak meg egy követséget.²⁰ Valószínűleg sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a birodalmi gyűlés határozatának a rákosi végzés egyhangú létrejöttében, mint amit a korábbi szakirodalom annak tulajdonított.²¹ Az ország függetlenségéről volt szó, a Német Birodalomba történő esetleges beolvasztásáról. Egyesek meg akarták támadni Ausztriát, az országgyűlésen pedig állítólag az is elhangzott, hogy inkább a törököknek vetik magukat alá, mint a Habsburgoknak.²²

Geyr szeptember 26-án még csak azt jelenti Budáról, hogy a bírósági oktávákra érkeznek az urak és nemesek, és az országgyűlés pedig Szent Mihály huszadik napján (azaz október 18-án) lesz. Szerinte azt beszélik a városban, hogy a király 8000 cseh katonát hozatott, a római király meg akarja támadni az országot, az emberek rendbe hozzák a régi páncélokot és fegyvereket, és jön Zsigmond lengyel herceg is 300 emberrel.²³ Szentgyörgyi és Bazini Péter gróf országbíró és vajda szeptember 17-én még Erdélyben, a kolozsmonostori konvent előtt tett bevallást.²⁴ Rövidesen azonban megérkezett Szapolyai János 2000 lovasal, és kifejezte hódolatát a királynak,²⁵ amivel az uralkodóval való kiegyezés lehetőségét nyitotta meg. Nem valószínű, hogy János kísérői mind Szapolyai-familiárisok lettek volna. Nyoma maradt annak, hogy vármegyei bandériumok is csatlakoztak hozzá. Nógrád megye bandériumtartási számadásai szerint ugyanis 60 lovasukat mozgósították az 1505. évi Szent Mihály napi diétára,

¹⁸ Zu dem heiligen Reich zu pringen verhoffet — idézi *Szabó D.*: *Küzdelmek* i. m. 92. (5. sz. jegyz.).

¹⁹ Vnd was vnns, dem heiligen Reich, vnd dewtscher Nacion an der gemelgten Stat Stulweissenburg, wo die ans vnnserm, als eines Tewtschen fursth hennden kommen solt, gelegen ist... — Haus-, Hof und Staatsarchiv Wien. Reichskanzlei. Maximiliana K. (a továbbiakban: Maximiliana) 40. fol. 41–42.

²⁰ Maximiliana K. 15. fol. 199.

²¹ Vö. pl. *Szabó D.*: *Küzdelmek* i. m. 97–99.

²² *H. Wiesflecker*: *Kaiser Maximilian I. i. m.* 325–326.

²³ Maximiliana K. 15. fol. 198–198. v.

²⁴ DL 88 939.

²⁵ Marino Sanuto világhírójának Magyarországot illető tudósításai II. Közli Wenzel Gusztáv. *Magyar Történelmi Tár* 24. Bp. 1877. (a továbbiakban: Marino Sanuto) 136.

„amikor ugyanis a szepesi gróf úr Budára, vagy inkább Pestre jött a diétára”.²⁶ Ezzel együtt a nemesség is nyilván szép számmal jelent meg, a királyi meghívó ellenére tehát a fegyvercsörgés sem hiányzott.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a közismert „rákosi végzés” nem azonos az itt elfogadott törvénnyel. Szabó Dezső az országgyűlésről írt első tanulmányában még azt hitte, hogy ilyen nem is jött létre, csak később utalt rá, hogy néhány határozatát ismerjük.²⁷ Ma is vannak, akik összecserélik a végzést és a törvényt. A törvény szövege elveszett, de ismerjük a következő cikkelyeit: (1) ha a királynak nincs fiúörököse csak magyart válasszanak utódjául (ami lényegében a rákosi végzésnek felel meg); (2) egyházi javadalmakat külföldi nem kaphat; (3) a királyné özvegyen maradván, amennyiben az országban marad, és nem megy férjhez, megtartja haláláig a királynéi javakat, ellenkező esetben pénzt kap; (4) amennyiben magyarhoz adják hozzá a király leányát, akkor férjét fiúörökös nem létében a választásnál tekintetbe fogják venni.²⁸ A bírósági ítéletek végrehajtásáról is hozott törvényt az országgyűlés. Az 1507. évi 1. tc. hivatkozik az 1505. évi Szent Mihály napi diéta e tárgyú a király által is megerősített törvényére, amelyet bővít.²⁹ Erre már a 17. század elején utalt Révay Péter, majd Kovachich Márton György is, ami igazolja azt is, hogy II. Ulászló szentesítette a törvényt.³⁰ Az országgyűlés megszavazta az adót is. Erre maga a király hivatkozik október 19-i levelében.³¹ Nógrád megye számadásából pedig kiderül, hogy a megyei bandérium fenntartására portánként 50 dénáros adót kaptak, ezen felül pedig a rákosi országgyűlés két dénárt ajánlott meg Werbőczy Istvánnak.³² Az 1498–1500 közti hadkiegészítési reform szerint az általában egy forintos adó felét a bandériumtartó főpapok és főurak, a többi birtokosok esetében pedig a megye szedte be a bandériumaik fizetésére.³³

Adataink igazolják, hogy szabályos országgyűlés zajlott le, amelynek végzeményét, beleértve az idegen származású király megválasztásának tilalmát is, II. Ulászló szentesítette. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert Eckhart Ferenc szerint a rákosi határozat nem vált törvénné.³⁴ A híres végzés valóban nem törvény, viszont a lényege előfordul a dekrétumban. A szentesítésre Miksa 1506. május 30-i oklevele szerint a királyt kényszerítették.³⁵ A Werbőczy ítélmester számára megszavazott adó csak egyet bizonyíthat: ő lehetett a híres rákosi ha-

²⁶ Nagy Iván: Magyarország pénzügyi történetéhez a XVI. század elejéről. Magyar Történelmi Társ. 11. (1862) 235–236.

²⁷ Szabó D.: Magyar országgyűlések i. m. 705.; Uő: Küzdelmeink i. m. 99.

²⁸ Marino Sanuto 136.; Fraknoi V.: A magyar királyválasztások i. m. 126.

²⁹ Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikkek. Fordították, jegyzetekkel, magyarázatokkal és utalásokkal ellátták Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, Márkus Dezső. Bp. 1899. 692.

³⁰ Martinus Georgius Kovachich: Supplementum ad Vestigia Comitiorum apud Hungaros. Tom. II. Budae 1800. 336–338. — Az 1507. évi törvényt különben II. Ulászló nem szentesítette.

³¹ Sopron 218–219.

³² Nagy I.: Magyarország pénzügyi történetéhez i. m. 233., 237.

³³ Kubinyi András: Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországaiban. Hadtörténelmi Közlemények 113. (2000) 400–405. Téved Fraknoi, aki a nógrádi számadás adatait az egész adóra vonatkoztatta l. Fraknoi: A Hunyadiak i. m. 378.

³⁴ Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946. 85.

³⁵ Fraknoi V.: A magyar királyválasztások i. m. 127., 239. (330. sz. jegyz.).

tározat szerzője, ennyiben tehát igazat adhatunk a különben nagymértében megbízhatatlan Istvánffynak.³⁶ Egyedül Bartoniek vonta kétségbe Werbőczy szerzőségét, mert szerinte „sem stílusa, sem tartalma nem az ő jogászai gondolkodására vall”.³⁷

A mégis Werbőczy által fogalmazott rákosi végzés formailag különös alkotás. Az oklevelet a név szerint felsorolt főpapok, bárók, előkelők és nemesek adták ki, a korroborációs formula szerint a főpapok és bárók saját címeres pecsétjükkel, az előkelők és nemesek pedig Perényi Imre nádor, valamint Szentgyörgyi Péter gróf országbíró és vajda pecsétjével erősítették meg. Az intituláció először kilenc püspököt és a vránai perjelt sorolja fel, majd egy *item* szócskával kezdve következik 31 báró. Köztük épp úgy találunk úgynevezett igazi bárókat, tehát országos főméltóságokat, mint nagybirtokos mágnásokat. Egy *necnon* kötőszóval először nyolc tekintélyes nemes, majd az alnádor, alországbíró és a négy ítélőmester következik. A nyolc nemes közt van a szörényi, nándorfehérvári és szabácsi bán, valamint a budai várnagy, végül négy előkelő cím nélkül. Őket követi egy újabb *necnon* után további nyolc előkelő nemes neve, köztük a csongrádi ispán, valamint a tatai és komáromi várnagy, a többinél nem adják meg a rangot. Nem tudjuk, hogy az előkelők két csoportját milyen alapon különböztették meg egymástól. A Pakosi családból például Mihály az előkelők első, Albert a második csoportjában foglalt helyet. Ezt újra *item* szóval bevezetve követi 53 megyéből 126 névvel felsorolt nemes. Összesen tehát — a vránai perjellel együtt — 10 főpap, 31 báró, 22 nemesi előkelő és 126 — a megyéket képviselő — nemes vett részt a végzés kiadásában, azaz összesen 189 személy.

Az okmány két eredeti példányban maradt fenn, az egyikben — Fraknói szerint — eredetileg 62, a másikon 41 pecsét mutatható ki.³⁸ Az előbbi azonos lehet az Országos Levéltárban található 60 pecsétes példánnyal.³⁹ A pecsétek száma alapján valószínűnek ítéltető, hogy az okmányt a főpapokon és bárókon kívül az előkelők is megpecsételték. Ezen kívül Szentgyörgyi Péter országbíró az egyes megyék megnevezett követei kérésére átírta a korábban az országgyűlés előtt a nép nyelvén megmagyarázott végzést. Legalább tíz megye,⁴⁰ valamint a szlavóniai követek számára kiadott országbírói átiratot ismerjük.⁴¹ Nagyon kevés középkori törvényhozási emlékünknél maradt fenn ilyen nagy számban, sajnos, nincs kritikai kiadása. Szövegét, valamint a Bereg megye számára készült

³⁶ *Stephanus Katona*: *Historia critica regum Hungariae*. Ord. XVIII. Budae 1792. 423.; *Istvánffy Miklós*: *Magyarok dolgáról írt históriája* Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Sajtó alá rendezte Benits Péter. (Történelmi Források I.) Bp. 2001. 110. — Istvánffy ugyan csak arról írt, hogy Werbőczy hirdette ki a végzést, ezért azonban nem jár adó. Szerzőségét már Fraknói bizonyítottnak vélte (*Fraknói V*: Werbőczy i. m. 42–46.).

³⁷ *Bartoniek E.*: A királyi hatalom i. m. 494. (1. sz. jegyz.).

³⁸ *Fraknói V.*: A magyar királyválasztások i. m. 239. (332. sz. jegyz.).

³⁹ DL 39 335.

⁴⁰ Az általam ismertek: Árva (*Iványi Béla*: A körmendi levéltár Memorabiliái. [Körmendi Füzetek 2.] Körmend 1942. 27., 40. sz.); Bereg (DL 84 742.); Borsod (DL 46 733.); Győr (DL 88 940.); Heves (DL 22 559.); Szepes (DL 39 331.); Valkó (DL 39 332.); Vas (DL 21 520.); Zala (DL 39 333.); Zemplén (DL 39 334.).

⁴¹ *Joannes Kukuljević aliter Bassani de Sacchi*: *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Privilegia et libertates regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Zagrabiae 1862. 254–259.*

átírást Katona 1792-ben adta ki, de van ennél régebb közlés is.⁴² A legjobb kiadás — a 189 személy neve nélkül — Marczali Enchiridionjában olvasható.⁴³ A kritikai kiadás hiánya miatt nem ismerjük forrásunk pontos keltét sem. A Rákosi mezején kelt az országgyűlés 15. napján, maga az országgyűlés pedig a példányok egy része szerint (a Marczali által használt példányban is) *pro festo beati Michaelis Archangeli* kezdődött, aminek alapján a végzés kelte október 13-ra esik. Más példányok, így a Katona által közölt, Mihály nap előestéjére, azaz *in profesto* teszi a diéta kezdetét. Ez esetben október 12. a helyes dátum. Szabó Dezső a 13-i kelet mellett volt.⁴⁴ Ez utóbbi a valószínűbb, hiszen az országgyűlést Ulászló szeptember 29-re hívta össze. Nem valószínű, hogy azt egy nappal korábban nyitották volna meg.

A végzés arengája szerint gondoskodni kell a haza és a nép (*gens*) hasznáról és üdvéről, hogy az ép és sértetlen legyen azon bajoktól, amelybe megőrzői (*conservatorum*) gondatlanságából eshet. Majd kifejti, hogy az ország idegen királyok igazgatása alatt jutott bajba, amikor „idegen uralom alatt állt, és nem saját nyelvéből valók” kormányozták. Ezek saját ügyeikkel törődtek, „nem tanulták meg ennek a szittyá népnek erkölceit és szokásait (amely, ahogy ezt az országot a legnagyobb vérvesztéssel és testvérei hatalmas pusztulása árán megszerezte, úgy szokta vassal és fegyverekkel is megoltalmazni)”. Ez nem történt volna meg, hogyha a szülőföld édességétől csalogatva magyart választottak volna meg királynak. Említi II. Andrásnak, IV. Béla apjának, Lajosnak és Mátyásnak dicső tetteit, „amelyekkel ezt a szittyá népet nemcsak névvel és dicsőséggel tették híressé és fényessé, hanem az egész földkerekségen elterjesztett hírével egészen az egekig emelték”.. A külföldi származásúak kárt okoztak az országnak, és az ország belsejében kegyetlenül garázdálkodva gyalázatot hoztak a népre. Ez ellen fel kell lépni „a mi legkegyelmesebb urunk”, Ulászló magyar és cseh király, aki több szabadságunkat megújította, fiúörökös nélkül halála esetén, „nehogy valaki a külföldi fejedelmek közül erőszakkal szállja meg ezt az országot, és azt örök szolgaságba taszítsa”. Nincs a földön egyetlen ország sem, amely nem a saját népéből, véréből és nemzetéből választana uralkodót magának. Nehogy „ez az ország, amely a kereszténység védőbástyája és pajzsa,” a többenél boldogtalanabb legyen, egyhangúlag elhatározták, hogy amennyiben a király fiúörökös nélkül halna meg, idegent többé nem, hanem csak a kormányzásra alkalmas magyart választanak királynak a Rákoson és nem máshol. „Mivel nem egy szomszédos fejedelem és király akad, aki naponta lihegve követeli a maga számára ezt az országot,” és királyunk fiúörökös hátrahagyása nélkül bekövetkező halála esetén, amitől Isten őrizzen, vagy még annak életében meg akar támadni, és fegyverrel alávetni, megfogadták és megesküdték mindannyian a maguk és utódaik nevében, a főpapok tiszta lelkiismeretükre, a bárók, előkelők és nemesek keresztény hitükre, becsületükre és emberségükre, hogy egymást el nem hagyják, csapataikkal és szükség esetén az egész ország fejenként

⁴² S. Katona: *Historia critica* i. m. XVIII. 424–437.

⁴³ Enchiridion fontium historiae Hungarorum. A magyar történet kútforrások kézikönyve. Comp. Henricus Marczali. Bp. 1901. (a továbbiakban: Enchiridion) 317–320.

⁴⁴ Szabó D.: Magyar országgyűlések i. m. 705.

ellenállnak, „és a hazáért halálunkig harcolni” tartoznak. Ha valaki ez ellen tesz, az ország iránt örökké hűtlennek számítson, akinek sem az új király, sem az ország nem adhat kegyelmet, „de az örök szolgaság és parasztság igája alá vetve vég nélkül lakoljon a bűnéért”.⁴⁵

A szövegben felbukkanó történeti adatok tévesek. Nem egy más országban uralkodott idegen származású király. Érdekes, hogy csak három magyar királyt emel ki, köztük az Anjou-házból való Lajost. A szakirodalom a végzést a Jagelló-kori szokásos konföderációkhoz sorolja, ami formailag helyes is.⁴⁶ Holub is utal a szövetségi formára, de a korra jellemzőnek tartja, „hogy ilyen magánszövetkezéssel akarták a törvényt megerősíteni”.⁴⁷ A kérdés az, hogy hányan hiányoztak a döntésre jogosultak közül. A főpapság zöme jelen volt, így Bakócz és Frangepán érsekek, valamint Szatmári György kancellár. Egyedül Szegedi Lukács zágrábi és Keserű Mihály boszniai püspök hiányzott.⁴⁸ Az országos főméltóságok közül hárman, Dési Imre asztalnokmester, Ernuszt János lovászmester (aki akkor temette a bátyját) és Perényi Gábor kamarásmester nevei nincsenek feltüntetve. (A másik lovászmester, Bátori György és kamarásmester, Podmaniczky János viszont ott voltak.) A bandériumtartó mágnások túlnyomó többsége, vagy több személy esetén egy közülük megjelent. Hiányoztak a fentiekén kívül a horvát Korbáviai grófok, az Alsólendvai Bánfiak bolondóci ágából János, Ellerbach János, Kompolti Zsigmond, aki máskor sem ment el, továbbá Lévai Cseh Zsigmond. A Frangepán grófokat a kalocsai érsek képviselte. Az Alsólendvai Bánfiak alsólendvai ágából való János pedig, valamint Szakolyi János még kiskorú volt.⁴⁹ A főpapok, bárók és bandériumtartó mágnások közül olyan kevesen hiányoztak, hogy ez akár betegséggel is megmagyarázható. Feltűnő, hogy a legfontosabb királyi várnagyok ott voltak.

A nemesség a jelek szerint fejenként vett részt, azonban az oklevélben a talán a jelen levők által megválasztott követeket sorolták fel. 53 magyarországi megyéről van szó, köztük van azonban a máskor külön nem említett alsó-szláviai Orbász megyét képviselő Petrovith Mihály is. Tiszovci Petrovith Mihály, a János király idejétől nagy szerepet játszó Péter apja, azonban Szapolyai igen közeli rokona és várnagya volt,⁵⁰ aki nyilván unokaöccse csapataival érkezett meg. A megyék közül csak a kis területű és nemességgel alig rendelkező Moson

⁴⁵ Enchiridion 317–320.

⁴⁶ Leginkább l. Szabó D.: Küzdelmeink i. m. 95–96. és *Fraknoi V.: A magyar királyválasztások* i. m. 127.

⁴⁷ Holub József: *A magyar alkotmánytörténelem vázlata* I. Pécs 1944. 237.

⁴⁸ Ernuszt pécsi püspök közvetlen a gyűlés előtt halt meg. A két bíboros, Isvalies veszprémi és Estei egri püspök Olaszországban élt. Gilibert de Gozon székesfehérvári prépost még gyermek volt. A két horvát, nem magyar egyháztartományhoz tartozó püspök: Egervári Bereck knini és Frangepán Ferdinánd modrusi püspök távolléte magyarázható. (Frangepán György kalocsai érsek viszont ott volt a Rákoson.) A püspökökre vö. *Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon.* (METEM Könyvek 22.) Bp. 1999. 87–99., 103.

⁴⁹ Vö. *Kubinyi András: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején.* Századok 121. (1988) 203–210.; *Engel Pál: Magyar Középkori Adattár. Középkori Magyar Genealógia.* CD–Rom. Bp. 2001. (A nevek alapján.)

⁵⁰ *Kubinyi András: A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik).* In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a korai újkori Erdélyről.* (Studia Miskolcinsensia 5.) Szerk. Bessenyei József, Horváth Zita, Tóth Péter. Miskolc 2004. 172.

és Torna, valamint az akkor a szőrényi bánóság alá tartozó Krassó, és a török támadások miatt már megszüntetett Keve megye hiányzott. Őt követ van említve Baranya, Bihar és Tolna megye esetében, négy Arad, Gömör, Hont, Nógrád, Somogy és Veszprém megyéből, 11 megyéből 3–3, 21-ből 2–2, 12-ből pedig egy-egy követ neve ismert. A megyei nemességből összesen 122 családból származó 126 személy szerepel. A néhány 15. század közepi követjegyzékben említett családok 27 %-a itt is előfordul. Mivel a követjegyzékek nagyon hiányosak, és nem is mindig ugyanazokat a személyeket sorolják fel, a megyei nemesi vezető réteg több mint fél évszázad alatt nem nagyon változott.

Nem szerepelnek azonban Erdély és Szlavónia követei (ha Orbász megyét nem vesszük figyelembe). A megbízhatatlan Istvánffy úgy tudta, hogy a végzés kikiáltásában az erdélyiek, főként a szászok és székelyek játszottak nagy szerepet.⁵¹ Tökéletesen valószínűtlen, hogy a szászok a szittya ősök mellett szóltak volna. A székelyek pedig épp lázadás előtt álltak, mert a király a nyáron az ököradót követelte tőlük, noha nem született fia.⁵² Szlavónia esetében a tartomány négy követe jelen volt, át is íratta a végzést, de annak kiadásában nem vett részt.⁵³ Valószínű ezért, hogy Erdélyt és Szlavóniát szándékosan hagyták ki. A királyi tanácsba sem választottak nemesi ülnököket a két melléktartományból, csak a tulajdonképpeni Magyarország négy negyedéből.⁵⁴ Nem vették be a városokat sem; vagy azért, mert nem tartoztak a nemesek közé, vagy azért, mert a városi követek félték a felelősség vállalástól. Egy biztos: a fentieket leszámítva egyhangúlag döntő országgyűlés valóban magába foglalta a törvényhozásban általában résztvevőket, tehát a főpapokat, bárókat, előkelőket és nemeseket, a kevés hiányzás pedig nem indokolható politikai ellenállással.

A végzés létrejöttét megkönnyítette, hogy Szapolyai egyes urakkal szövetséget kötött. Október 3-án Pesten kötelezte magát arra, hogy Rozgonyi Jánost minden ellenfelével szemben megvédi, kivéve ami a királyi trónt illeti.⁵⁵ Október 12-én Budán Bakócz esztergomi bíboros érsek, Perényi Imre nádor, Frangepán Gergely kalocsai érsek, Szapolyai János, Újlaki Lőrinc herceg, Szatmári György váradi püspök, királyi kancellár, Thurzó Zsigmond erdélyi püspök, királyi titkár és Somi Józsa temesi ispán, az Alsó részek főkapitánya kötött szövetséget. Az ország leghatalmasabb főemberei uniójából csak Szentgyörgyi Péter országbíró és vajda hiányzott. Amennyiben a rákosi végzés nem aznap kelt volna, hanem a valószínűbb 13-án, akkor meg kellett előznie azt, és így biztosította a szavazás eredményét. A szerződés először kinyilvánítja hűségét a király és

⁵¹ *Istvánffy M.*: Magyarok dolgáról i. m. 110.

⁵² Székely oklevéltár 1219–1776. Közzéteszi Barabás Samu. (Magyar Történelmi Tár 28.) Bp. 1934. 214–215. — A székely lázadásra l. a Tárcai János székelyispánról írt, megjelenés előtt álló tanulmányomat.

⁵³ L. a 42. sz. jegyz-et. — A követek Hássági Imre szlavón ítélmester, Kasztellánfi György, Túróci Bernát és Bosnyák Illés voltak.

⁵⁴ *Kubinyi András*: A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti Tanulmányok. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 262 – 264.

⁵⁵ DL 21 489.

a királyné iránt, utána pedig a felek megállapodnak egymás segítésében.⁵⁶ Így Ulászló és Anna is biztosítékot kaptak hatalmuk támogatására.

A körülmények ismeretében a rákosi végzés létrejöttében két mozzanat volt döntő: Szapolyai koronára törő ambíciója, és a kölni birodalmi gyűlés határozata. Ez utóbbira a végzés világosan utal is. Az országot — esetleg még Ulászló életében — megszerezni akaró szomszéd uralkodók emlegetése Miksára vonatkozik, akinek a Birodalmi Gyűlés akkor már megszavazta a hadsereget Magyarország beolvasztására a Birodalomba. Teljesen nyilvánvaló, hogy ez felkeltette a hazaszeretetet mind az urakban, mind a nemesekben. A végzés nacionalista ízű szövegezése válasz volt a hasonló jellegű kölni előterjesztésre és határozatra. A Rákoson megfogalmazott szöveg tehát csak azért válhatott Mohács után a nemesi nacionalizmus Magna Chartájává, mert bekövetkezett a kettős királyválasztás; eredetileg a várható német támadás elleni ellenállásra buzdító, talán túl jól megfogalmazott röpiratnak tekinthető csupán.

A szöveg a magyar történeti köztudat két alappilléret emeli ki. Beszél arról, hogy az ország a kereszténység védőbástyája, valamint két helyen említi a szittyákat: az idegen királyok nem ismerték a szittyák erkölcsait és szokásait, akik az országot nagy vérvesztéssel megszerezték; a nagy magyar királyok pedig az egekig emelték a szittyák nép hírét. A szöveg mindkét említett eleme jelentős helyet foglalt el a korabeli magyar köztudatban. Werbőczy Tripartitumában — igaz, nem szó szerinti egyezéssel — is előfordul mindez. A királyhoz intézett ajánlásban részletesen foglalkozik a magyaroknak a kereszténység védelmében tett tevékenységével,⁵⁷ elmondja továbbá, hogy a szittyák népektől származó magyarok elhagyván hazájukat a Duna mellé költöztek, ahonnan Attila vezérsége alatt nagy győzelmeket arattak.⁵⁸ A szittyák kérdést a nemesség eredetével foglalkozó I. rész. 3. címében is említi. A hunok, vagy magyarok *Scytiaból* kimenve jutottak *Pannoniába*, amelyet utánuk most Magyarországnak neveznek.⁵⁹ Ezt követően majdnem szó szerint idézi Thuróczy krónikájának azon passzusát, mely szerint a hunok kapitányokat és rektort választottak, majd Géza sokakat örök parasztságba vetett (*perpetuam rededit in rusticitatem*).⁶⁰ A Hármaskönyv azonban egy lényeges részt kihagy Thuróczy művéből, azt ugyanis, mely szerint a hunoknak joga volt a kapitányokat és a rektorokat letenni. Eckhart Ferenc, aki felfigyelt erre a különbségre, ezt azzal magyarázta, hogy mivel Werbőczy az *una eademque nobilitas* kérdését akarta magyarázni, számára itt érdektelen volt a közösség nagy politikai hatalmának bemutatása.⁶¹ Nem zárom ki ennek lehetőségét. A bírói hatalom azonban végeredményben a királyra

⁵⁶ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény 248 800., kiadását I. Podhradský József: Adatok Bakocs Tamás esztergomi érsek életéhez. Magyar Akadémiai Értesítő 15. (1855) 574–576.

⁵⁷ Tripartitum 16.

⁵⁸ Uo. 17.

⁵⁹ Uo. 64.

⁶⁰ *Johannes de Thurocz*: Chronica Hungarorum I. Textus. Edd. Elisabeth Galántai et Julius Kristó. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum Ser. Nova Tom. VII.) Bp. 1985. (a továbbiakban: Thuróczy) 33–34.

⁶¹ Eckhart Ferenc: A szentkorona-eszme története. (Historia Incognita II. sor. 2.) Máriabesnyő-Gödöllő 2003. 121–124.

ment vissza, és a letétel lehetőségét már a krónikák sem vonatkoztatták a királyra.⁶² Viszont az a Werbőczy, aki a Második rész 6. címében kiemeli, hogy II. Ulászló a korábbiaknál kiválóbb törvényeket hozott,⁶³ nehezen írhatta le a választott vezetők leváltására vonatkozó részt, még ha esetleg egyet is értett vele.

A rákosi végzés más helyen is összefügg Thuróczyval. A krónikás szerint Géza azokat, akik nem jelentek meg gyűlésen vagy háborúban, parasztságra vetette. A következő mondatban a „szolgaságra vetett” kifejezés található.⁶⁴ Az 1505. évi végzés megtagadóira ugyanez a büntetés várt, mégpedig összekapcsolva a *servitust* és *rusticitast*.⁶⁵ Kézai, akinek a krónikájára Thuróczy szövege származik, ezt a büntetést a római jogból vette át.⁶⁶ 1505 után az 1514. évi 14. és 47. tc-ben a fellázadt jobbágyokkal kapcsolatban is ezt olvassuk, sőt az utóbbi cikkely szó szerint azonos végzésünk *poena* formulájával.⁶⁷ A Tripartitum ezt már rövidíti, csak a *rusticitast* említi.⁶⁸ A Végzés és a az 1514. évi 47. cikkely azonos formulája más forrásra is visszamehet, témánk szempontjából ez azonban érdektelen.

A rákosi végzés és a Tripartitum tehát összefügg egymással, közös szerzőjük pedig Thuróczy krónikájára épített. Thuróczy szövege viszont Kézai művére megy vissza. Nem foglalkozhatom a hun történet létrejöttével kapcsolatos kérdésekkel, Ákos mester esetleges szerzőségével, hiszen a szakirodalom többsége annak megírását Kézaihoz, azaz IV. László kancelláriai jegyzőjéhez köti. Ezt a kérdést a legjobban Szűcs Jenő foglalta össze, aki megkísérelte a hun-magyar azonosságra utaló korábbi külföldi forrásokat is összefoglalni.⁶⁹ Szerinte azonban a hun-magyar azonosság valójában fikció, amelyet Kézai terjesztett el, s végeredményben ebből a tételből vezethető le a magyar nacionalizmus. Mindannyian tudjuk, hogy a magyarok hun-szittya származása napjainkig élő, a nemzeti érzékenységre kiható elmélet, amiben a nagyközönség és a tudomány álláspontja élesen szemben áll egymással. Nem véletlen, hogy Szűcsöt élesen támadták. Sebestyén László újságíró könyvet írt Kézai Simon védelmében, amelyben ha vannak is elgondolkoztató megjegyzések, inkább politikai vitairat jellegű.⁷⁰ Jellemző, hogy még Veres Péter, aki ismerte a tudomány ellentétes nézeteit, is hajlott a hun-magyar azonosság elfogadására: „Ezer éven át minden valamirevaló magyar, Anonymustól, Kézai Simontól kezdve Arany Jánosig, sőt tovább

⁶² *Gerics József*: Adalékok a Kézai krónika problémáinak megoldásához. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*. Tom. I. (1957) 109.

⁶³ Tripartitum 291.

⁶⁴ Thuróczy 34.

⁶⁵ Enchiridion 320.

⁶⁶ *Gerics J.*: Adalékok a Kézai krónika i. m. 112.

⁶⁷ *iugo perpetue servitutis et rusticitatis subiecti reatus ipsorum penam lugeant sine fine* — *Monumenta rusticorum in Hungariae rebellium anno MDXIV*. Coll. Antonius Fekete Nagy, edd. Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redigit Geisa Érszegi. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. 12.) Bp. 1979. 260., 270–271. (az idézett szövegrész: 271.); *iugo perpetue servitutis et rusticitatis subiecti, reatus ipsorum poenam luant sine fine* — Enchiridion.

⁶⁸ Tripartitum 514. (Partis III. Tit. 25.)

⁶⁹ *Szűcs Jenő*: Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában. Századok 107. (1973) 569–643., 823–878., rövidített új kiadását I. *Uő*: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Bp. 1974. 413–555.

⁷⁰ *Sebestyén László*: Kézai Simon védelmében. Őstörténeti tanulmányok. Bp. 2000.² 11–206.

Ady Endréig ezzel táplálta-lelkesítette (ezzel is...) önmagát és a többieket, akkor hát ha nem magát a tényt, amelyről nincs hiteles bizonyítékunk, de ezt a hatást kell tekintetbe venni és tiszteletben tartani. (Mennyi Attilát, Csabát, Ildikót kereszteltek csak az utóbbi évtizedekben!) A szellem, az irodalom, íme, történelmi realitás, teremtő és megtartó erő! Lelkeket formál és tetterre buzdít...(No, erre a történész és a politikus csak mosolyog, vagy legyint. Tegye, ha jól esik neki!)⁷¹

Mindezt figyelembe véve elvesztegetett idő lenne a hun-szittyá elmélet valóságtartalmáról vitatkozni, az ezt hirdetőket úgy sem lehetne egy esetleges ellenvéleménnyel meggyőzni. Számunkra nem is ez a lényeg, hanem annak bizonyítása, hogy a középkor végén ez volt a köztudat, amellyel akár az ország védelmére is mozgósítani lehetett a nemességet. A legjobb példa a nem sokkal Mohács után író Csáti Demeter ferences barát híres Pannonia megvétele című művének kezdő versszaka:

Emlékezzen régiekrel,
Az Szkythiából kijüttekrel,
Magyaroknak eleikrel
És azoknak vitézségekre.⁷²

Több dologról van ugyanis szó. A késő középkori hagyomány magyar őshazának a szittyák földjét tartotta. Onnan jöttek ki először a magyarokkal azonosított hunok is. Ebből logikusan következik, hogy a hunok és magyarok szittyák is. A hazai olvasni tudó réteg ezt evidenciának fogta fel, mint ahogy külföldön is azonosították a magyarokat a hunokkal. Így lett még a Zsigmond királyról író Eberhard Windecke szerint is Attila a magyarok első királya. Elsősorban a királyi kancellária és kúria jogtudó értelmisége képviselte ezt az álláspontot. Nem véletlen, hogy Thuróczy is ítélmester volt, akár későbbi utóda, Werbőczy. Fel-tűnő viszont, hogy a koldulórendek többnyire nem is nemesi eredetű tagjai, mint például Laskai Osvát, vagy Csáti ugyanezt vallották.⁷³ Laskai elfogadta ezt a tanítást, ugyanakkor éles szavakkal támadta az urakat.⁷⁴

A külföldi és a hazai humanisták is előszeretettel alkalmazták a magyarokra a szittyá és hun jelzőt, és kötötték össze a három népet. Jellemző, hogy az olasz Bonfini szerint Mátyást 1464. évi székesfehérvári koronázása alkalmával a felkiáltások között a „második Nagy Sándor”, a „második Caesar” mellett többek közt „szittyá Mars”-nak nevezték.⁷⁵ Ezzel kapcsolatban azonban egy

⁷¹ Veres Péter: Bölcs és balgatat őseink. Bp. 1968.² 59.

⁷² Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Bp. 1982. 205. — Csátira I. Horváth János: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Bp. 1957.² 180–183.

⁷³ Vö. Deér József: Királyság és nemzet I. (Tanulmányok 1930–1947) Máriabesnyő-Gödöllő 2005. (Historia Incongnita I/13.) 223–229.

⁷⁴ Szűcs J.: Nemzet és történelem i. m. 570–581.

⁷⁵ Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum Decades. Edd. I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saec. XV.) Tom. IV/1. Bp. 1941. 1. (Decas IV. Liber I. 5.)

furcsa mellékvonala is lett a szittyá tételnek. Vitéz János egyik beszédében a török elleni harcra buzdítva említi, hogy a törökök a szittyáktól (*ex Schytis*) először Ázsiába költöztek, majd Európába kerültek.⁷⁶ Ez talán Szkitia területének többféle középkori értelmezéséből eredhet,⁷⁷ bár nem zárható ki valamiféle török rokonságtudat sem. Attila nagy hatása különösen Mátyással kapcsolatban közismert, erre nem térek ki.⁷⁸ Tubero leírása szerint Székely Dózsa György a felkelt parasztok előtti beszédében utalt arra, hogy a hunokat Európa meghódítója, Attila, nem azért vezette ide, hogy másoknak nemességet szerezzen. Ez épp úgy lehet a dalmát humanista tudós kitalálása, mint az országban elterjedt köztudatra tekintettel valóságosan hangoztatott érv.⁷⁹ Megjegyzem, hogy még az erdélyi fejedelem Báthoryak korában is élt az Attila-kultusz.⁸⁰

Werbőczy az 1505. évi végzésben sikeresen kapcsolta össze a szittyá erkölcsök és dicsőség országosan elterjedt tudatát az ugyancsak élő hazai idegengyűlölettel,⁸¹ a „kereszténység védőbástyája” kifejezésben rejlő küldetéstudattal,⁸² hogy megakadályozza Miksa trónutódlását és a trónra segítse Szapolyai Jánost. Nem lehetetlen, hogy a szöveg kompromisszum eredménye, ugyanis kimaradt belőle a megszavazott törvény azon cikkelye, amely előnyt biztosít Ulászló leánya esetleges magyar származású férjének, márpedig a legjobban ez támogathatta volna Szapolyai trónigényét a házasság létrejötte esetén. Mindennek elfogadását pedig, amint arra rámutattam, a kölni birodalmi gyűlés határozata tette lehetővé.

Az ügy folytatása szinte tragikomédiába illő. A következő év elején valóban kitört a háború Magyarország és a Birodalom közt. A magyar főkapitányok Szapolyai János és Somi Józsa lettek. Közben Ulászló és Miksa tovább tárgyaltak a két család közti házassági tervről, míg végre megszületett a későbbi II. Lajos, így az egész háború értelmetlenné vált, és félbe szakadt.⁸³

THE DIET OF RÁKOS IN 1505 AND „SZITTYA” (SCYTHIAN) IDEOLOGY

by András Kubinyi
(Summary)

Hungarian historiography has traditionally regarded the so-called decision of Rákos (1505) as the fullest political manifestation of the medieval Hungarian estates and the Magna Charta of noble nationalism. The charter was issued on 13 October 1505, during the diet which was held on the field of Rákos, near Pest, by the prelates, barons and noble envoys of the kingdom. It declared that no foreign king will be elected in the future. Those present swore an oath to respect the decision. The text is a good illustration of two fundamental concepts of medieval Hungarian political ideology: of

⁷⁶ *Iohannes Vitéz de Zredna: Opera quae supersunt.* Ed. Iván Boronkai. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Ser. Nova Tom. III.) Bp. 1980. 259.

⁷⁷ *Deér J.:* Királyság i. m. 5–23.

⁷⁸ Vö. pl. *Kardos Tibor:* A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 174–181.

⁷⁹ *Ludovicus Tubero:* Kortörténeti feljegyzések (Magyarország). Közreadja Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4.) Szeged 1994. 272.

⁸⁰ *Ács Pál:* Attila-kultusz a Báthory-korban. In: Neolatin irodalom Európában és Magyarországon. Szerk. Jankovits László, Kecskeméti Gábor. Pécs 1996. 113–119.

⁸¹ *Deér J.:* Királyság i. m. 230–232.

⁸² Uo. 237–240.

⁸³ *Fraknoi V.:* A magyar királyválasztások i. m. 132–135.

Hungary as the bulwark of Christianity, and of the Schyitian origin of the Hungarians. Yet the decision itself is not identical to the law that was edicted by the diet and sanctioned by the king. The text of the latter has not survived in the original form, but its content can be reconstructed. It did contain the demand to elect a national king, which is explained by the serious illness of the king. Wladislaw II then only had a daughter, and there seemed to be no hope of further offspring. In terms of the peace of Pozsony (1491) the throne would then be inherited by the Habsburgs. The greatest landowner of the kingdom, János Szapolyai, wanted to be king himself, and therefore considered marrying the king's daughter, thereby thwarting the aspirations of Maximilian of Habsburg. The latter, however, was ready to secure his rights by the force of arms, and talked the diet of Worms in 1505 into setting up an army of 1000 cavalry and 4000 foot in order to occupy Hungary. This menace, however, united the Hungarian political community around the notion of a national king. The decision and its ideological apparatus, before all the Schyitian, that is, Hunnish, origin of the Hungarians was the work of the great lawyer, István Werbőczy. The aim of the text was merely to prompt resistance, and its later importance was due to the double election of 1526. The Austro-Hungarian war did break out in 1506, but was soon ended by the birth of a son to Wladislaw during the summer of that year.

Gáll Ervin

A MAGYAR–ROMÁN PÁRHUZAMOS MEGTELEPEDÉS ÉS A RÉGÉSZET

A dákó-római kontinuitás tételeinek bizonyítási kísérleteiben már a múlt század elejétől fontos szerep jutott a régészetnek. A régészet a kommunista, majd főként a nacionál-kommunista rezsim hatalomátvétel után (1956 után) privilegizált helyzetbe került, gyakorlatilag a régészetre hárult a kontinuitás bizonyítása. Ezt a szerepet az utóbbi időben mind a történettudomány, mind a régészet néhány képviselője kritizálta vagy fenntartással kezelte. Az 1970–1980-as években folyt, objektivitásra még csak nem is törekvő s politikai szempontok által motivált régészeti kutatások 9–10. századra vonatkozó adatainak bemutatására és kommentálására kerítettünk sort az alábbiakban. Ugyanakkor írásunkkal dióhéjban e két évszázad régészeti összképét próbáljuk bemutatni az újabb ásatások és elméletek tükrében. Ennek elvégzését annál is inkább időszerűnek véljük, mert a legtöbb román történész mellett néhány kiváló magyar történész is — idevágó képzettség híján, gyanútlanul — átveszi ezeket az „eredmények”-et, mint tette azt Miskolczy Ambrus egyébként remek szintézisében, amelyben pár mondat erejéig a 10. századi Erdély területén a párhuzamos román–magyar letelepedés lehetőségéről értekezik, megemlítve „román középkori régészet eredményeit” is.¹

A román–magyar párhuzamos megtelepedés kérdésköre már a két világháború között is megjelent a magyar történetírásban. Melich János úgy vélekedett, hogy „menekülhettek az ős oláhok is, akik közül a dák oláhok a IX–X. század határán és a X. század első felében Erdélyben s Erdélyen kívül is itt-ott, sokszor csak ideig-óráig lakhattak”,² míg Tamás Lajos szerint „nomád pásztorcsoportok [...] már a IX. században is megfordulhattak a Kárpátok kövér havasi legelőin”.³ Mindketten Alexandru Phillipide nagyhatású nyelvészeti műve alapján jutottak erre a gondolatra.⁴

Mivel még nincs nyelvész-képzettségünk, nincs jogunk, de hiábavaló is lenne Philippide elméletét elemezni, mint ahogyan más nyelvész eredményeit sem tárgyalhatjuk érdemben. Azonban úgy véljük, hogy az állítólagos párhuzamos megtelepedés kérdésével, illetve a román középkori régészet „bizonyító erejével” felettébb szükséges foglalkozni régészeti szemszögből több ok miatt is.

---

¹ *Miskolczy Ambrus*: Románok a történelmi Magyarországon. (Kisebbségkutatás Könyvek) Bp. 2005. 39–40.

² *Melich János*: A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1929. 314.

³ *Tamás Lajos*: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában. Bp. 1935. 220.

⁴ *Alexandru Phillipide*: Originea romînilor I. Iași 1923.

A román dáko-római kontinuitás⁵ elmélete már régebben, de főleg a II. világháború után, nagymértékben a régészet eredményeire támaszkodott, pontosabban: ezt használta fel a román államelmélet igazolására.⁶ A régészet lehetőségei azonban a legtöbb esetben rendkívül korlátozottak ebből a szempontból, ami világos nem csak a szakemberek, hanem a kritikus elmével megáldott laikus számára is: a régészeti ásatásokból előkerült leletek az esetek nagy többségében nem etnospecifikusak, s nem is lehetnek azok. Egy árucikk megszerzését és birtoklását napjainkban sem nemzeti vagy etnikai szempontok döntenek el elsősorban, hanem sokkal inkább a rendelkezésre álló anyagi eszközök és — nem lebecsülhető mértékben — a divat, s nem volt ez másképp ezer éve sem. A másik terület, melyet a román régészet a kontinuitás kérdését vizsgálva indokolatlanul hangsúlyoz, a településforma, jóllehet ez megint csak nem rendelkezik etnospecifikus jellemzőkkel. A különböző jellegű települések — erődítmények, várak, erődítménytelen települések — valójában nem köthetők etnikumhoz: egy gödörházban bármilyen nyelvet beszélő ember lakhatott.

Egy másik régészeti forrás, a temető, azonban összetettsége révén jóval többet árulhat el az egykor élt emberek etnikumáról, identitásáról. Nem véletlen, hogy a régészeti kutatás ebből a szempontból ennek a forráscsoportnak szentelte a legnagyobb figyelmet a 19. századtól kezdve napjainkig.

A tárgyak tehát nem, a temetők azonban összességükben tudnak „beszélni”, például annak jelentése van, ha egy régióon belül ugyanolyan típusú temetők és temetkezések fordulnak elő. A sírokból előkerült tárgyak még nem „árulkodnak” az egyén etnikai hovatartozásáról, a temetkezési szokásokról azonban már többet tudhatunk meg. Igaz, ezek is ki vannak téve a változásnak, amit gyakran a gazdasági helyzet (is) befolyásol, hol nagyobb, hol kisebb mértékben. Az átalakulás, egy szokás kialakulása vagy eltűnése akár nagyon gyorsan is végbemehet: elég, ha egy hétköznapi jelenséget említek. Az 1990-es évek elején Székelyföld egyik településén (Tekerőpatak, Hargita megye) a gyászoló családok szinte egyik napról a másikra hagytak fel a temetés utáni halotti torral gazdasági okokból, hogy aztán néhány év múlva ismét feléledjen annak gyakorlata. A szokások azonban — nem úgy, mint a divat — alapvetően lassabban változnak.⁷ A tárgyak elsősorban a temetők időrendi keltezésére használhatóak fel az egyes tárgyak szakszerű asszociáló módszerrel való elemzése révén, a temetkezések horizontális stratigráfiai elemzése pedig jelentősen finomíthatja egy adott temető relatív kronológiáját.

⁵ Természetesen a könyvtárnyi irodalom nincsen lehetőségünk teljességre törekvően felsorolni, de ez szükségtelen is lenne. A román nemzeti eredettudat történetét Adolf Ambruster dolgozta fel Hadrian Daicovicu által keményen bírált doktori dolgozatában (*Adolf Ambruster: Romanitatea românilor. Istoria unei idei.* București 1993.). A magyar irodalomban való ismertetését Miskolczi Ambrusnak köszönhetjük (*Ambrus Miskolczi: Historical Verities. Budapest Review of Books 1997: 1. 18–22. és Miskolczi Ambrus: Mitosz és fétis között: „A románok rómaisága. Egy eszme története.”* In: Határjárás a román–magyar közös múltban. [Kisebbségkutatás Könyvek] Bp. 2004. 13–23.). Jelentős mű ebből a szempontból Lucian Blaga műve is (*Lucian Blaga: Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea.* București 1966.).

⁶ „Mivelhogy az elbeszélő forrásokat többnyire kimerítették, a román történetírás a régészet-re tett fel mindent”. — írja ezzel kapcsolatban Lucian Boia, l. *Lucian Boia: Történelem és mitosz a román köztudatban.* Bukarest–Kolozsvár 1997. 152.

⁷ Természetesen a társadalom milyensége és fejlettsége meghatározó szerepet játszik ebben.

A temetkezési szokások alapján tehát bizonyos mértékig rekonstruálni lehet egy terület kulturális jellegét, ami a 10–11. századi Erdélyre is igaz. Mielőtt azonban a 10. századi temetkezési szokások etnikai vagy kulturális színezetére rátérnénk, mindenképpen szólnunk kell a 9. századi Erdély régészeti képéről.

1. A 9. századi erdélyi régészeti leletkör

A Kárpát-medence más területeivel ellentétben az Erdélyi-medence 9. század régészeti kultúrájának körvonalait — még ha elég bizonytalanul is — már régebben sikerült megrajzolni, felismerve annak jellegzetességeit, meghatározva eredetét és kulturális kapcsolatait.⁸ A temetkezési szokások párhuzamai révén a népszerűség egy részének al-dunai származását is sikerült pontosan kimutatni (a gyulafehérvári, a szászsebesi és a maroskarnai temetőkről van szó).

A bolgár-török jelenlét emlékanyagának kimutatása elsősorban Kurt Horedt érdeme, aki 1962-ben 24 szórvány edényt közölt Maroskarnáról. A temetőről csak annyit tudunk, hogy egy része elpusztult, s a víz edényeket és csontvázakat mosott ki.⁹ A temetőtől néhány száz méterre Horedt feltárta a temetőhöz tartozó telepet is, melyet a temetővel egykorúnak, azaz 9–10. századnak, határozott meg.¹⁰ Hasonló temetőket Szászsebesen, valamint Gyulafehérváron sikerült feltárni. Jellegzetességük a sírokba tett két agyagedény (sokszor az egyik amfora, a másik pedig egyszerű edény), valamint állatcsontok, a legtöbb esetben kecske, de találunk marha- és lócsontokat is. Fegyverek jelenléte nem jellemző, miként a lovastemetkezés sem. Maroskarnáról egyetlen esetben ismerünk teljes lovastemetkezést. Erről sokáig azt feltételezték, hogy magyar honfoglalás kori sír.¹¹

Az Erdélyi-medencében a 9. század második felének és a 10. század elejének másik temetőtípusa az úgynevezett „Csombord-típusú” temető. Erről a csoportról könyvtárnyi irodalom született,¹² azonban a mai napig is csak annyi

⁸ Kurt Horedt: Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens. București 1958.; *Uő*: Die Ansiedlung von Blandiana, rayon Orastie, am Ausgang des ersten Jahrtausends Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle Serie. 10 (1966) 261–289.; *Uő*: Siebenbürgen im Frühmittelalter. Bonn. 1986.; *Bóna István*: Dél-Erdély bolgár uralom alatt. In: Erdély története I. Bp. 1988. 189–194.; *Uwe Fiedler*: Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Bonn, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 11. (1992).

⁹ K. Horedt: Die Ansiedlung i. m. 266–269.

¹⁰ Uo. 269–275.

¹¹ Erről a kérdéstről l. *Gáll Ervin*: Töprengések az Erdélyi-medence X. századi anyagi kultúrája időrendi kérdéseivel kapcsolatban 2004. (kézirat).

¹² *Dankanits Ádám-Ferenczi István*: Săpăturile arheologice de la Ciunbrud. Materiale și Cercetări Arheologice.6. (1959) 605–612.; *Maria Comșa*: Slavii pe teritoriul R. P. R. în secolele VI–IX. în lumina cercetărilor arheologice. Studii și Cercetări de Istoria Veche, 10. (1959) 67–93.; *Uő*: Die Bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX. und X. Jh. lichte der archäologischen Forschungen. Dacia Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle Serie 4. (1960) 395–422.; *Mircea Rusu*: Note asupra relațiilor dintre slavi și populația romanică din Transilvania (sec. VI–IX). Apulum 9. (1971) 724–730.; *Uő*: Avars, Slavs, romanian population in the 6th–8th centuries. In: Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania. Eds. Miron Constantinescu, Ștefan Pascu, Petre Diaconu. (Bibliotheca Historica Romaniae. Monographs 17.) București 1975.; *K. Horedt*: Untersuchungen i. m. 72–76, 245–246.; *Bóna I*: Dél-Erdély i. m. 190–193.; *Alexandru Madgearu*: Pintenii datați în secolele VII–IX., descoperiți în jumătatea de sud a Transilvaniei. Mousaios 4. (1994) 153–163.; *Uő*: România în opera lui Notarului

bizonyos, hogy az anyagi kultúra alapján ítélve a csombordi temető etnikuma akár morva-szláv, de akár balkáni szláv is lehet. A temetőben előkerült ékszerrek ugyanis hatalmas területről ismertek, ezek alapján aligha határozhatjuk meg népessége kulturális hovatartozását. Amivel azonban talán el lehetne dönteni ezt a kérdést, az épp a temetkezési szokások rendszere. A következőkben erről szólunk néhány szót.

Az úgynevezett Csombord-típusú csoporthoz két temető tartozik: a csombordi és a szászvárosi temetőrészek. Egyiket sem tárták el teljesen, tehát azt, hogy mikor kezdtek el temetkezni, és mikor hagyták fel őket, egyelőre nem lehet pontosan megállapítani. Más szóval e temetők használatának relatív időrendjét nem ismerjük. Mellékletei alapján azonban úgy tűnik, hogy a szászvárosi 10 síros temető rész korábbi a csombordiénál. Jellemző a koporsó használata, a karcsontok különböző helyzete, a pogány rítus hiánya. E két temető között azonban különbség is akad: a fej köre támasztásának szokását például csak a csombordiban figyelték meg, mégpedig az 1. és 6. sírban. Ez a szokás ismert a morvaországi Stare Mestoból,¹³ illetve a honfoglalás kori kolozsvári 6. és maroskarnai 11. sírokból is. Nem lehetetlen, hogy e két temető népessége (csombordi és a honfoglalók) között létezett valamilyen kulturális kapcsolat (s talán genetikai is).

A 9. század második felét és a 10. század első felét illetően a csombordi és a maroskarnai csoport tehát kulturálisan jól elkülöníthető. A maroskarnai kitérő al-dunai kapcsolatokkal rendelkezik.¹⁴ A csombordinak is létezik al-dunai kapcsolata, de itt nem lehet kizárni a morva vonalat sem.

Az összképet kissé összekuszálja egy szórványlelet-csoport, amelyet jellemzői a Karoling-körbe sorolnak, habár, véleményünk szerint, ezek is tartozhatnak a morva leletkörbe. Karoling sarkantyúkról¹⁵ van szó és egy ismeretlen lelőhelyről, de biztosan az Erdélyi-medencében előkerült karoling szárnyas lándzsa a szászvárosi múzeumban¹⁶ (az Erdély területéről eddig ismert egyetlen karoling eredetű fegyver). Ez utóbbi pannóniai párhuzamait már Kovács László is karoling eredetűnek gondolta és a 9. századba sorolta.¹⁷ Kérdés, hogy e le-

Anonim. Cluj-Napoca 2001. 190–194.; *Karl Zeno Pinter – Sabin Adrian Luca: Der Böhmerberg bei Broos/Orăștie. Eine archäologische Monographie.* Sibiu 2001. 98–100.; *Karl Zeno Pinter – Nikolaus Boroffka: Neue mittelalterliche Gräber der Ciurbrud Gruppe aus Broos/Orăștie, Fundstelle Böhmerberg/Dealul Pemilor X8.* In: *Transsilvanica. Archaeological research on the older history of Southeast Central Europe. Studies in memory of Kurt Horedt.* Eds.: Nicolaus Boroffka – Tudor Soroceanu, 1999. 313–330.; *U. Fiedler: Studien zu Gräberfeldern i. m.*

¹³ *Vilém Hruby: Staré Mešto. Velkomoravské pohrebiste „Na valách”.* Praha 1955. 7. (V. ábra 1., 9.).

¹⁴ Elég, ha belelapozunk Fiedler idézett művébe.

¹⁵ Sarkantyúkra l. Breáza: *Thomas Nägler: Cercetările din cetatea de la Breaza (Făgăraș). Studii și comunicări Arheologie-Istorie 14.* (1969) 100.; Kiscsűr: *Thomas Nägler – Michael Rill: Santierul arheologic Șura Mică (jud. Sibiu), Studii și comunicări Arheologie-Istorie 21.* (1981) 46.; Alsótárlaka: *Kurt Horedt: Săpături privitoare la epoca neo- și eneolitică.* *Apulum 3.* (1949) 44–57.

¹⁶ Frank szárnyas lándzsa: Szászvárosi múzeum, szórványlelet az Erdélyi-medencéből, l. *Karl Zeno Pinter: Im Miereschthal entdeckte Bewaffnungsstücke und Teile militärischer Ausrüstung karolingischer Herkunft.* *Arheologie Medievală 2.* (1998) 151. (II. ábra b.).

¹⁷ *Kovács László: A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsás temetkezésük (Die Lanzen der Landnehmen den Ungarn und ihre Lanzenbestattung).* *Alba Regia 11.* (1971) 81–108.

leteket milyen csoporthoz sorolhatjuk?¹⁸ E lándzsák többnyire a Dunántúlon kerültek elő, azonban ismert két példány a Felső-Tisza vidékéről,¹⁹ illetve egy lelet a Duna-Tisza közéről is.²⁰ Az Al-Duna vidékén teljesen ismeretlen ez a fegyvertípus, ellentétben a sarkantyúkkal amelyek nagy mennyiségben kerültek elő telepekről és szórványleletként.²¹

Egy másik fontos észrevétel, hogy Dél- és Délkelet-Erdélyből is kimutathatók Karoling eredetre visszamenő sarkantyúk, hiszen Breáza és Kiscsűr e régióhoz tartozik, miként a valamivel északabbra eső, Gyulafehérvár melletti pedig Tatárlaka is.²² Így, bár nem régen még úgy tűnhetett, hogy az Erdélyi-medence 9. századi régészeti adatai jól értékelhetők, ezek az — igaz, szórványleletekként előkerült — adatok kissé megzavarják e századról alkotott régészeti, és ezzel együtt politikai és történeti képet, de főleg a régészeti kérdéskört, ezen belül is a kelteztést és a kulturális besorolást.

A legutóbbi történeti és régészeti eredményeket nagyobb területen összevetve azonban nem annyira rossz a helyzet. Boba Imre könyvének²³ megjelenése óta a történettudományban egyre többen vallják, hogy Szvatopluk Nagy Moráviája délen, vagy főleg délen terült el. Ennek figyelembe vételével nem tűnik lehetetlennek, hogy igaza van *Karl Zeno* Pinternek, aki szerint a bolgárok előtt a morvák tartották kézben az erdélyi sóbányákat.²⁴ Az Erdélyi-medencében előkerült frank szárnyas lándzsa (Szászváros környékéről) véleményünk szerint mindenképpen bolgártól idegen jelenlétet feltételez, amely kizárásos alapon talán a morvákhoz köthető, de nem kizárható ki a lehetőségek közül például kései avarok sem. Egyértelmű azonban: nehezen hihető, hogy az északi Morávia Erdély déli részén területet vagy akár befolyást szerzett volna (elsősorban a só kitermelésére, avagy vásárlására). Pinter időrendi elgondolását (előbb a morva uralom vagy befolyás, utána pedig a bolgár) azonban megkérdőjelezi, hogy Stare Mesto-i temetkezési szokás jelenik meg Csombord 1. és 6. sírjából, és ugyanakkor a Szamos és Maros menti honfoglalás kori lelőhelyekről is, ami azt bizonyítja, hogy valamilyen kulturális kapcsolatnak kellett léteznie e két népesség között, tehát időrendi hiátust nehezen lehet úgy elképzelni, ahogyan Pinter sugalmazza.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a 9. századból olyan régészeti forrást, amelyet „ó-román”-nak minősíthetnénk, nem lehet kimutatni az Erdélyi-me-

¹⁸ Kurt Horedt szerint a tatárlaki sarkantyú sírból ismert.

¹⁹ Ismeretlen lelőhely: *Kovács L.*: A honfoglaló magyarok lándzsái i. m. 86.; Tiszalök-Rázompuszta: uo. 97. (222. sz. jegyz.).

²⁰ Kecskemét-Belváros: *Kovács L.*: A honfoglaló magyarok lándzsái i. m. 86. (100–101. sz. jegyz.).

²¹ *Valeri Iotov*, *Vbopbazsenieto i sznarjazsenieto. Ot bilgarszkoto srednovekovie* (VII–XI. vek), hn. 2004.; *Stoyan Vitlyanov*, *Stapo bilgarszkoto Vbopbazsenie* (The Old-Bulgarian Armament), Szófia, 1996.

²² Breáza Délkelet-Erdélyhez tartozik (ma: Brassó megye), Kiscsűr pedig Dél-Erdélyhez (ma: Széchenyi megye), Tatárlaka Dél-Erdély középső vidékén (ma: Fehér megye).

²³ *Imre Boba*: *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources. The Hague 1971.*, magyarul: *Morávia története új megvilágításban*. Bp. 1996.

²⁴ *Karl Zeno Pinter*: *Im Miereschtal entdeckte...* 150.

dencéből, azaz a régészet nem tudott bizonyítékot szolgáltatni román népesség jelenlétére az Erdélyi-medencében ebből az időszakból.

Mindezek után meg kell vizsgálni a kérdéskör másik vetületét is: mikor tűnnek fel, mikor válnak régészetileg megfoghatóvá a Szamos és a Maros völgyében a honfoglalók anyagi kultúrájának elemei. A továbbiakban ezt vizsgáljuk.

2. Az erdélyi honfoglalás kori leletek²⁵

A Kárpát-medencében a 10. század első felében egy új régészeti kultúra jelenik meg, amelynek jellege mind a temetkezési szokásokban, mind a tárgyi hagyatékban teljesen eltér a korábbi régészeti kultúráktól. Ez történik az Erdélyi-medencében is, csak azt kell megvizsgálni: pontosan mikor (feltéve, hogy ez még egyáltalán lehetséges).

Az Erdélyi-medencében szerintünk két nagy kultúracsoporthoz lehet elkülöníteni: az úgynevezett steppei (A) csoportot, és az úgynevezett mészkőpakolásos (B) csoportot (lásd az 1. térképet).

A steppei csoportot tipikus honfoglaló magyar temetkezések alkotják. A honfoglalás kori régészeti kultúra fő jellegzetessége a lovastemetkezés, jobban mondva csak a lócsontok sírba való tétele (ellentétben az avar korszakkal). Ennek a szokásnak 5 típusát különítette el Bálint Csanád ezelőtt harminc éve, amelyekből négyet regisztráltunk is az Erdélyi-medencében (lásd az 1. táblát). Ez a szokás ismert az Erdélyi-medence 10. századi temetkezéseiből (Kolozsvár-Pata utca, Kolozsvár-Zápolya utca, Gyulafehérvár-Mentőállomás, Gyulafehérvár-vár délnyugati része, Déva, Szászváros, Sepsiszentgyörgy). Ugyanakkor szórványleletek is utalnak erre a szokásra (Csíkzsögöd, Eresztevény); ezek szerintünk későbbi időszakból valók (lásd az 1. térképet).

A honfoglalás kori férfi temetkezések egy másik jellegzetessége a fegyverek sírba tétele (a kora középkorban ez általános szokás), amely azonban majdnem teljesen ismeretlen az Al-Duna vidékén, illetve a 9. századi erdélyi temetőkben. (Megjegyeznénk, hogy fegyverek nagy számban ismertek Bulgáriából is, azonban nem sírokból, hanem inkább telepekről.) Ilyen jellegű temetkezések, illetve leletek kerültek elő Kolozsvár-Pata utca, Kolozsvár-Zápolya utca, Gombás, Maroskarna „B”, Déva, Szászváros, Gyulafehérvár-Mentőállomás, Csáklya, Hari, Nyírmező, Vajasd lelőhelyekről. Ez a szokás még keresztény temetkezésekben is feltűnik, a pogány szokások egyfajta továbbéléseként: Vajdahunyad-Kincseshegy 11. századi temetőjének 2. sírjából egy rombusz alakú nyílcsúcs bukkant elő.

Az Erdélyi-medencében feltárt női sírokat távolról sem lehet összehasonlítani az alföldiekkel. Az egyetlen, Gombáson előkerült női sír, mely egy „felékszerezett” nő sírja, meglehetősen eltér az átlagos 10. századi síroktól. A 10. szá-

²⁵ Itt nem foglalkozom kutatástörténettel, mivel ezt a feledhetlen Bóna István megtette már több alkalommal, illetve a statisztikai kimutatásokat az Erdélyi-medence 10. századi kutatástörténetéről személyesen is elvégeztük már, vö. *Bóna István: A honfoglalás kori Erdély a régészeti kutatások fényében.* Honismeret 24. (1996) 3-16.; *Gáll Ervin: Stadiul săpăturilor și publicațiilor despre secolul X în Bazinul transilvănean.* Erasmus 11. (2000) 46-54.; *Uő: Rituri și ritualuri funerare în Bazinul Transilvănean din secolul X a descălecătorilor maghiari.* Acta Siculica 2000. (2001) 169-172. (1. ábra 1-2.).

zadi közösségek szegények voltak, ennek a szegénységnek legjobb bizonyítéka, hogy egyetlen női lovastemetkezés sem került elő az Erdélyi-medencéből.²⁶

Összegezve megállapítható, hogy az Erdélyi-medence területén regisztrált temetkezési szokások túlnyomó többségének párhuzamait megtalálhatjuk a Kárpát-medence más régióiban. A temetkező helyek megválasztása, a temetők szerkezete, a sírok mélysége, tájolása, berendezésük nagy része, a csontvázak helyzete révén megannyi szállal kötődik a steppei kultúra által megszállott területek szokásaihoz. A domborzati viszonyoknak megfelelően érzékelhető különbségek vannak például az Erdélyi-medencében és a Bánságban előkerült temetők típusa és előkerülési helye között. Az Erdélyi-medencében nagy temetők elsősorban a medence központjának számító Gyulafehérvárról és a későbbi, 11. századi ispán-sági központokból ismertek, míg a Bánságban inkább kisméretű, családi (?) temetőknek számító temetkezőhelyeket tártak fel jelentős számban (lásd a 2. térképet). Ugyancsak innen kerültek elő a legtöbbször őskori halmokba ástott sírok, illetve temetők, szemben az Erdélyi-medencével, ahonnan ilyen jellegű temetkezés egyáltalán nem ismert.

Nem látok eltérést a sokszor elemzett (egyesek által erdélyi specifikumnak tartott²⁷ és keleti ortodoxnak ítélt) karhelyzetek között sem. Az egyes temetőkben ugyanis majdnem egyenlő mértékben vannak jelen a különböző típusú, steppei és bizánci eredetűnek tartott karhelyzetek. Ebből a szempontból tehát az erdélyi és a többi régió között jelentős különbségeket nem sikerült kimutatnunk.

A régió jellegzetessége az obulus-adás szokása esetében is megnyilvánul (lásd a 3. térképet). Az Erdélyi-medencében az obulus-adás szokását a 11. század elejéről dokumentálhatjuk először, szemben a bánsági, partiumi, magyarországi, felvidéki lelőhelyekkel. A Bánságban egy észak–déli tájolású sírból (Újvár 1. sír) egy, a 10. század első felében vert II. Romanos érme került elő (1. táb.), a Partiumban pedig lovas sírokból ismertek érmek (Sikló 7. és 9. sír), amelyek valószínűleg nyugati dénárok. Az erdélyi részeken az obulus-adás szokása később jelenik meg, a szokás a korábbi, 9. századi kultúrában nem jelentkezik az Erdélyi-medencében, miként a Partiumban és a Bánságban sem.

Az Erdélyi-medencében a temetők egy olyan csoportját sikerült kiszűrniünk, amelyeknek nincs kapcsolata a steppei kultúrával és temetkezési szokásokkal, következésképp a Kárpát-medencei 10–11. századi temetőkhez való viszonyuk is nagyon eltérő (2–6. táb.). Ezek a temetők az Erdélyi-medence későbbi központjában találhatóak, temetkezési szokásaikban teljesen eltérnek a régió más temetőitől, így például a bánsági–partiumi, de egyéb Kárpát-medencei lelőhelyektől is.

A Gyulafehérvár-Brändusei utca, Császár forrása és Mentőállomás lelőhelyeken feltárt temetőkre olyan rítusok jellemzőek, amelyek egyáltalán nem ismertek a (csak) lovas-fegyveres temetőkben. (Megemlíthjük azonban, hogy a Men-

²⁶ Gáll Ervin: Analysis and comparison of burial customs in the 10–11th century in the Transylvanian basin, Crişana and Banat. Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle Serie 48-49. (2004-2005) 390.

²⁷ Tettamanti Sarolta: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. Studia Comitatensia 3. (1975) 103.

tőállomás lelőhelyen ismertek lovasok is, azonban a kétféle rítusú sírok sohasem fedik egymást). A mészkő-téglapakolásos és keretes sírok, valamint a fordított (kelet–nyugat, észak–dél, dél–észak) tájolású sírok nagy aránya ezekben a temetőkben egyértelművé teszi, hogy ezt, a honfoglaló magyarságtól teljesen idegen rítust nem lehet a véletlen számlájára írni, azaz itt egy idegen kultúra elemeivel kell számolni. Megjegyezzük, míg a polikulturalizmus Erdély egyik legfőbb jellemzője már a 10. században (a 11. századból ismert temetkezések már egységesen nyugat–kelet irányúak), addig a két másik területről, vagyis a Partiumból és a Bánságból, egyáltalán nem, vagy pedig csak alig lehet kimutatni más, idegen temetkezési szokást. E sorok szerzője az újvári észak–déli tájolású sírokat, a kismajtényi temető különböző tájolású sírjait is egyértelműen olyan rítusú népesség számlájára írná, amely idegen a magyarságtól (ellentétben a szalacsi, zilahi sírokétól). De nemcsak e két régióból, hanem más Kárpát-medencei régióból sem ismerünk hasonló rítusú temetőket. A különböző irányban tájolt, mészkőpakolásos, lovas-fegyveres sírt soha tartalmazó temetők népessége máshonnan jöhetett, mint a Kelet-Európából származó magyarság.

Földrajzilag a kő-mészkő-téglapakolásos sírok legközelebbi lelőhelyei az Al-Duna vidékéről ismertek²⁸ (lásd a 4. térképet). E temetőkben a hamvasztásos temetkezések vegyülnek a csontvázasakkal, a mészkő-téglapakolásos rítusú temetkezések, amelyek különböző irányban voltak tájolva, nagy mennyiségben fordulnak elő. A tájolás „rendszerelenségét” Erdély szlávnak nevezett 7–9. századi csontvázas temetkezéseiben is megfigyelhetjük. (Vízakna 16 csontvázas temetkezéséből 9 kelet–nyugati tájolású, a Medgyes-villadombi temetőben pedig 3 sír fordított tájolású. Ezekben a temetőkben ismeretlen a téglapakolás).²⁹ Ez a rendszerelenséget megfigyelhetjük a moldvai Molesti temetőben is.³⁰

Gyulafehérvár különböző lelőhelyein feltárt, 10. századra datált temetők népessége teljesen eltérő szokásban bocsátotta útjára hozzátartozóit: a halottakat különböző irányba tájolva helyezték sírba, a sírokra pedig mészkő-téglapakolást emeltek. Következtetésképpen, e sorok szerzője szerint, a múlt század elejétől Gyulafehérváron előkerült sírokban vagy Al-Duna menti közösségek, vagy pedig a csontvázas temetkezésekre áttérő erdélyi hamvasztásos temetők

²⁸ Devnja I. temető: 53 csontvázas sír közül 39 kő-tégla pakolásos-keretes. Többségük É–D-i irányítású, azonban ismertek D–É, K–Ny tájolású sírok is (24.a., 73. sír), illetve a 65. sírről nincs adatunk. Devnja III. temető: a 85 csontvázas sír közül 21 esetben részesült a sír valamilyen kő-tégla-konstrukcióban. A fő tájolás itt is É–D maradt, itt már ismert azonban a Ny–K tájolás és D–É. Histria-Capul Viilor: 17 sír volt kő-téglapakolásos-keretes. Ezekből ismert É–D, K–Ny tájolású sírok, vö. *Dimitre Il. Dimitrov*: Novootkrit rannobálgarski nekropol pri Devnja. *Izvestija Varna* 7. (1971) 22., 57–76.; *Uő*: Rannobálgarski nekropol N° 3 pri Devnja. *Izvestija Varna* 8 (1971) 23., 45–65.; *Uő*: Pogrebalnijat obred pri rannobálgarskite nekropoli vav Varnensko (VIII–X.v.). *Izvestija na Arheologicseskija Insztitut Sofija* 34. (1974) 51–94.

²⁹ *Kurt Horedt*, Un cimitir din secolul IX–X e.n. la Mediaș, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai* (Cluj-Napoca). *Seria Historica* 10. (1965) 7–23.; *Dumitru Protase*, Cimitirul slav de la Ocna Sibiului (sec. VIII–IX.), (Le cimetière slave d’Ocna Sibiului (VIIIe–IXe siècles). *Acta Terrae Septemcastrensis* IV (2004) XXIV. táb., XXV. táb., XXVI. táb.

³⁰ *Ion Tentiuc*, Aspects of funeral rite and ritual int he Prut-Dniester region. End of First Millenium, Beginning of Second Millenium (The Molești-Ialoveni Neropolis). In: *Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages*. Szerk.: Viorel Cojocaru – Victor Spinei Iasi. (2004). 323–329.

népességét láthatjuk. Egyértelmű, hogy a kora középkori szláv világ egyik ismert temetkezési szokása, tudniillik a kőpakolás és a kelet–nyugati (az úgynevezett fordított) tájolás Csehországtól Szlovéniáig, Bulgáriától egészen Lengyelországig és Litvániáig megtalálható. (A Lengyelországból ismert férfi sírok között kelet–nyugati tájolású kardos sír ritkaságnak számít.)³¹

A 11. században egységesülnek a tájolások, általánosan nyugat–keleti irányban, és divatba kerül a kő-tégla keretes sír. A 11. századból kelet–nyugati, dél–északi, észak–déli tájolású sírokat már nem ismerünk, ahogyan nem ismerünk lovastemetkezéseket, állatcsontokat és egy-két kivételtől eltekintve (földrajzi régiótól függően) fegyveres temetkezést sem. Ettől a századtól a temetkezési szokásokat is a puritánság jellemzi majd, ami a keresztényi erkölcs fő jegye.

A kérdés a dolgozat elején az volt, hogy a román–magyar párhuzamos megtelepedésnek milyen régészeti bizonyítékai vannak. Ahogy a fentiekből egyértelműen kiderült, román etnikum nem mutatható ki a kora középkori temetőkből, vagy ahogyan Radu Harhoiu fogalmazott: a románoknak ezekben a századokban nincsen megfogható „régészeti ruhájuk”.³²

3. Román régészet és történettudomány félredatálási kísérletei 1990 után

Nem kívánunk foglalkozni 1989 előtti korszak régészeti félredatálási kísérleteivel, hiszen ezt több alkalommal, joggal bírálták magyar, de még román régészek is.³³ Van azonban egy olyan probléma, amely a mai napig is jelen van a román kora középkori régészetben: a különböző leletek, főleg a telepek, vagy a várak korai — a magyar államalapításnál mindenképpen korábbi — datálása annak érdekében, hogy azok kapcsolatba hozhatók legyenek az Anonymus által emlegetett Gelou, Menumorout és Glad személyével. Ezt sajnos nemcsak átvette, hanem tovább fejlesztette a román történettudomány néhány képviselője, elsősorban a kolozsvári Ioan-Aurel Pop.³⁴ Azt, hogy az általa emlegetett politikai egységek, „vajdaságok” valójában soha nem léteztek, az írott források alapján már részletesen tárgyalták,³⁵ ezért ez alkalommal az általa felhasznált régészeti források értékét próbálom felmérni.³⁶

³¹ Például a lengyelországi 170 síros Końskie temetőben a nők Ny–K-i, a férfiak pedig K–Ny-i tájolásban voltak eltemetve. A sírok nagy részét pedig kövekkel kerítették körül, mások kőpakolásos-kőkerítéses sírok voltak, vö. *Jerzy Gassowski: Cmentarzysko skieletowe w Końskich. Materiały Wczesnosredniowieczne 2.* (1950) 99–175.

³² Radu Harhoiuval, a bukaresti egyetemi szakdolgozatunk témavezetőjével nagyon sokszor beszélgettünk erről a kérdésről. Személyes véleményét idéztük itt.

³³ Román régészet részéről egyetlen művet mindenképpen meg kell említenünk, amely mintegy bocsánatkérésként értékelhető a bukaresti Radu Popa tollából, l. *Radu Popa: Observații și îndreptări la istoria României din jurul anului O Mie. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 41.* (1991: 3–4.) 153–188.

³⁴ *Ioan-Aurel Pop: Românii și maghiarii în secolele IX–XIV. Geneza statului medieval în Transilvania. Centrul de studii transilvane-Fundația Culturală Română. Cluj-Napoca 1996.*

³⁵ Kristó Gyula néhány mondatát idéznénk: „Hosszú oldalakat töltene meg Pop forrásokat nélkülöző, prekonceptiókhoz igazodó, önkényes, tudománytalan, hamis állításainak felsorolása is.”, l. *Kristó Gyula: A korai Erdély (895–1324).* Szeged 2002. 13.

³⁶ Recenziókat l. *Gáll Ervin: Erdély kora középkor története és a magyar honfoglalás egy román történész szemzőgéből. Megjegyzések Pop I.-A. könyvéhez. Lélekjelenlét 2.* (2001: 1.) 33–40.

Ménmarót „dukátus”-ának területén a Pop a bihari földvárat tartja a „bolgár vérű” vezér központjának.³⁷ Egyetlen probléma merül fel: a vár létének 9. századi fázisa a régészeti képzelőerő teremtménye, mivel közvetlenül a bronzkori rétegre építették rá a föld-fa szerkezetű 11. századi gerendavázás várat. Pop párhuzamként emlegeti Dobokát és Malomfalvát, ezek keltezésére később térek ki. A vár mellett feltárt és a 10. század első felére keltezett bihar-somlyóhegyi 8 síros temetőrészt egyenesen a honfoglalók elesett harcosainak tulajdonítja, csak hogy a temetőben nem csupán férfiakat, de nőt is eltemettek, ugyanakkor a temető sírjai mellékleteinek tipokronológiai jellegzetességei arra vallanak, hogy e temetőrészt nyolc sírját körülbelül negyedszázad alatt ásták/áshatták meg, tehát mintegy 25 évig használták. Ugyanakkor továbbra is kérdés marad, hogy hány sír maradt a föld alatt, hiszen azóta kutatást nem végeztek.³⁸ Tehát ezeket a régészeti emlékeket az úgynevezett „történelmi csaták”³⁹ bizonyítékaiként aligha lehet felhasználni.

Sokkal fontosabb azonban, hogy ismerjük a vár közeléből, ha hírből is, a nagy, 506 síros bihari köznépi temetőt. E temető a 11. század közepétől keltezhető, és valószínűleg a várnép használta. A Roska Márton által feltárt temető tökéletesen illeszkedik a Magyar Királyság hasonló korú sírmezőjéhez, semmi-
ben sem tér el a temetkezési szokások, mellékletek szempontjából. Nem is térhet el, hiszen a királyság köznépről van szó, etnikai sajátosság nélkül. A kérdés az, hogy az intenzív kutatások eredményeként miért nem akadtak rá a Biharvár 9. századi temetőjére?⁴⁰

Jól ismert minden kora középkorral foglalkozó régész számára a Felső-Tisza vidéke, ennek csodálatos régészeti összképe. Egy nagyon jól ismert régész szerint e vidéken összpontosult a 10. századi magyar fejedelemség központja és annak ellenére, hogy ezt az álláspontot nem mindenki fogadta el,⁴¹ de mindenki elismeri a hivatásos katonai elem jelenlétét e vidéken. Már rég elismert dolog, hogy a kalandozó harcosok hivatásos fegyveresek voltak, ezen harcosok és főnökeik sírjainak egy részét a Felső-Tisza vidékéről ismerjük a legjobban. Leg-

³⁷ I-A. Pop: României și maghiarii i. m. 95–112.

³⁸ Karácsonyi János 1902 novemberében tárta fel a sírokat, tél beállta előtt. Az ásató leírása szerint a föld fagyossága miatt csákánnyal dolgoztak, l. *Karácsonyi János*: A bihari honfoglalás kori lovassírról. *Archaeologiai Értesítő* 23. (1903) 66–67., 405–412.

³⁹ Hasonlóan értékelte Ioan Țiplic is 2001-ben a szászvárosi temetőt. A szebeni régész azóta megváltoztatta véleményét, miután rájött arra hogy a 9 feltárt síron kívül, azóta még 53 temetkezés került napvilágra, és a temetőterképe alapján elmondható hogy a temető jóval nagyobb kiterjedésű. Ugyanakkor a szászvárosi temetőben is jelentős hányadot képviselnek a lovas sírok mellett a női, illetve a gyermek sírok. Aligha gondolhatja valaki komolyan, hogy a Gyula seregében gyermekek és nők csatáztak a betolakodó Szent István csapataival, akiket Ioan Țiplic Déván vélt felfedezni, ahol egy hét síros temetőrésztben, női sírok mellett egy karoling kardos férfi sírja is előkerült (7. sír), vö. *Ioan M Țiplic*: Necropola medievală timpurie de la Oraștie-Dealul Pemilor X2 (Hunedoara) și bălălia dintre Ștefan I. și Gyula-Gyula. *Analele Asociației Naționale ale Tinerilor Istorici din Moldova* 3. (1999) 150–153.

⁴⁰ Régészeti ásások a területen 1945 után folyamatosan folytak.

⁴¹ *Révész László*: A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez. (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. *Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert.*) Miskolc 1996. 201.; *Kristó Gyula*: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről (Rendhagyó válasz bírálójimnak). *Századok* 131. (1997) 234–275.

alábbis ezen a vidéken összpontosulnak a honfoglaláskor leggazdagabb temetkezései, mellettük „állig felfegyverzett” egyszerű harcosok sírjai. Egyértelmű hogy a legfontosabb katonai központjuk közelében egy „bolgár vérű vezér” központját alig túrték volna meg, hiszen a rakamazi vezéri sír mintegy 130 km-re, a geszterédi 80 km-re, a zempléni 175 km-re, vagy a karosi temetők 160 km-re helyezkednek el Ménmarót feltételezett várától, állítólagos „dukátus”-a politikai-katonai központjától. A bihari 8 síros temetőrész (és nem temető) egy ott letelepített vagy letelepedett steppei anyagi és szellemi kultúrjegyeket hordozó közösség régészeti hagyatéka, ahogyan a nem messze tőle előkerült más 10. századi temetők (például Biharkeresztes) is.

Ez a régészeti összkép a Glad „vajdasága” esetében is, habár itt a szerzőnk már árnyaltabban fogalmaz.⁴² A Glad „dukátus”-ának központjaként értékelt Óthalom földvár léte nem meglepő (ha egyáltalán ez is keltezhető a 9. században), hiszen jól ismert írott forrásokból a bolgár cárság hódítása, illetve ismertek bolgár leletek a Kelet-Alföld területéről. Ugyanennyire fontosnak tartható az a tény is, e területről ismertek honfoglalás kori temetkezések, vagy leletek, amelyeket valószínűleg a 10. század első feléből keltezhetünk: a nagyszentmiklósi és németkmlósi övveretek, illetve a közelmúltban a temesvári múzeumban felfedezett keglevicházai leletek ugyancsak az első honfoglaló nemzedékkal való tárgytípológiai kapcsolatokkal rendelkeznek.⁴³ Legalább ennyire fontos a nagy sírszámú köznépi temetők és a „nomád stílusú” fegyveres réteg jelenléte, amely temetkezési szokásaiban és anyagi kultúrájában nem választható el a néhány kilométerre, de már a határ túloldalán feltárt magyarországi temetőkből ismert népességtől. E leletek az egész Bánság területéről ismertek (Vejte, Temesvár-Csóka erdő, Újszentlélek, Zombolya, Keglevich-szórványkard, Óbáb (2 lelet), Nagyósz (két temető), Nagyteremia, Óbesenyő-Dragomir halma, Óbesenyő-Pozsána, -Waltrich halom, -Hunca Mare, -Balthazar Walter halom, Németszentpéter, Fönlak, stb.) lovastemetkezésekkel tarkított temetőkből, illetve szórvány leletekként.⁴⁴ E leleteket és temetkezési helyeket csak Glad és Ajtony „korszakára” keltezhetjük (10. század és a 11. század eleje).

Ugyancsak a régészeti források teljesen egyoldalú értelmezését követhetjük nyomon akkor is, amikor Pop Gelu „dukátus”-át mutatta be. Miután részletesen foglalkozott Anonymus szövegével, régészeti ismereteivel kápráztatja el az olvasót. Ezek tartalmas bizonyítéka az a kijelentése, mely szerint „a régészet bebizonyította, hogy Gelou korában Erdélyben több fa-földvár működött, mint például Doboka, Mojgrád, Kozárvár, Dedrad, Kolozsmonostor, Malomfalva és Várfalva”.⁴⁵ Valójában azonban a régészet nem bizonyított ebből a szempontból semmit és lehetetlen is a 11. századi várakat a 9. századra keltezni, főleg akkor, ha e várakban nem is folyt beható kutatás: a mojgrádi vár esetében például egyetlen kutatóórákkal kívánták bizonyítani a 9. századi keltezt. Pop ferdíté-

⁴² I-A. Pop: României și maghiarii i. m. 112–120.

⁴³ Gáll Ervin – Tănase Daniela: Aplice de centură și de îmbrăcăminte din secolul X p. Chr., din colecția Muzeului Banatului Timișoara. Studii de Istoria Banatului (2000) 385–396.

⁴⁴ Gáll E.: Analysis and comparison i. m.

⁴⁵ I-A. Pop: României și maghiarii i. m. 135–136.

seinek legjobb bizonyítékai a várfalvai és a malomfalvi vár, amelyeket mind a szerkezetük, mind a kutatás alatt talált mellékletek a 11–12. századra datálnak, illetve a dobokai, a kolozsmonostori, és a sajósárvári várak, valamint ezek temetői, amelyeket a 11. század előtt semmi esetre sem lehet keltezni, hiszen az itt előkerült leletek Árpád-kori pénzérmekeket is tartalmaznak. A környezetükben feltárt temetők pedig a 11. századra keltezhetőek Szent István és I. András obulusként sírba helyezett pénzeivel.

E dolgozat végén tehát nyugodtan kijelenthetjük, hogy régészeti módszerekkel nem lehet román etnikumot kimutatni a 10. századi Erdélyben, ami természetesen nem jelenti azt, hogy nem éltek vagy nem élhettek ott románok. A régészet jelenlegi eredményei alapján e sorok szerzője kizártnak tartja a magyarok és románok időben és térben párhuzamos megtelepedését az Erdélyi-medencében. Legfontosabb számunkra, hogy felhívjuk a figyelmet arra: a román kora középkori régészet egyáltalán nem bizonyította a románság 10. századi erdélyi jelenlétét (de ugyanez a helyzet Havasalföldön és Moldvában is).⁴⁶ Ismét hangsúlyozzuk: a bizonyítás és a fantáziálás két különböző dolog.

Végül megokolnánk, hogy miért is írtunk a kérdéstről ennyit. Úgy gondoljuk, hogy a 21. század elején ezt a kérdést a régészet asztaláról le kellene söpörni, anyagi kultúrát, divatot, megmunkálási technikákat, stílusjegyeket, időrendet, szokásokat kellene kutatni és nem a nacionalista ábrándokat kergetni. A dáko-római kontinuitás avagy párhuzamos megtelepedés kérdésében azt hisszük, hogy a régészet nem tud, legalábbis egyelőre, állást foglalni. Inkább történészekre vagy nyelvészekre bízna e sorok szerzője e kérdéskör kutatását.⁴⁷

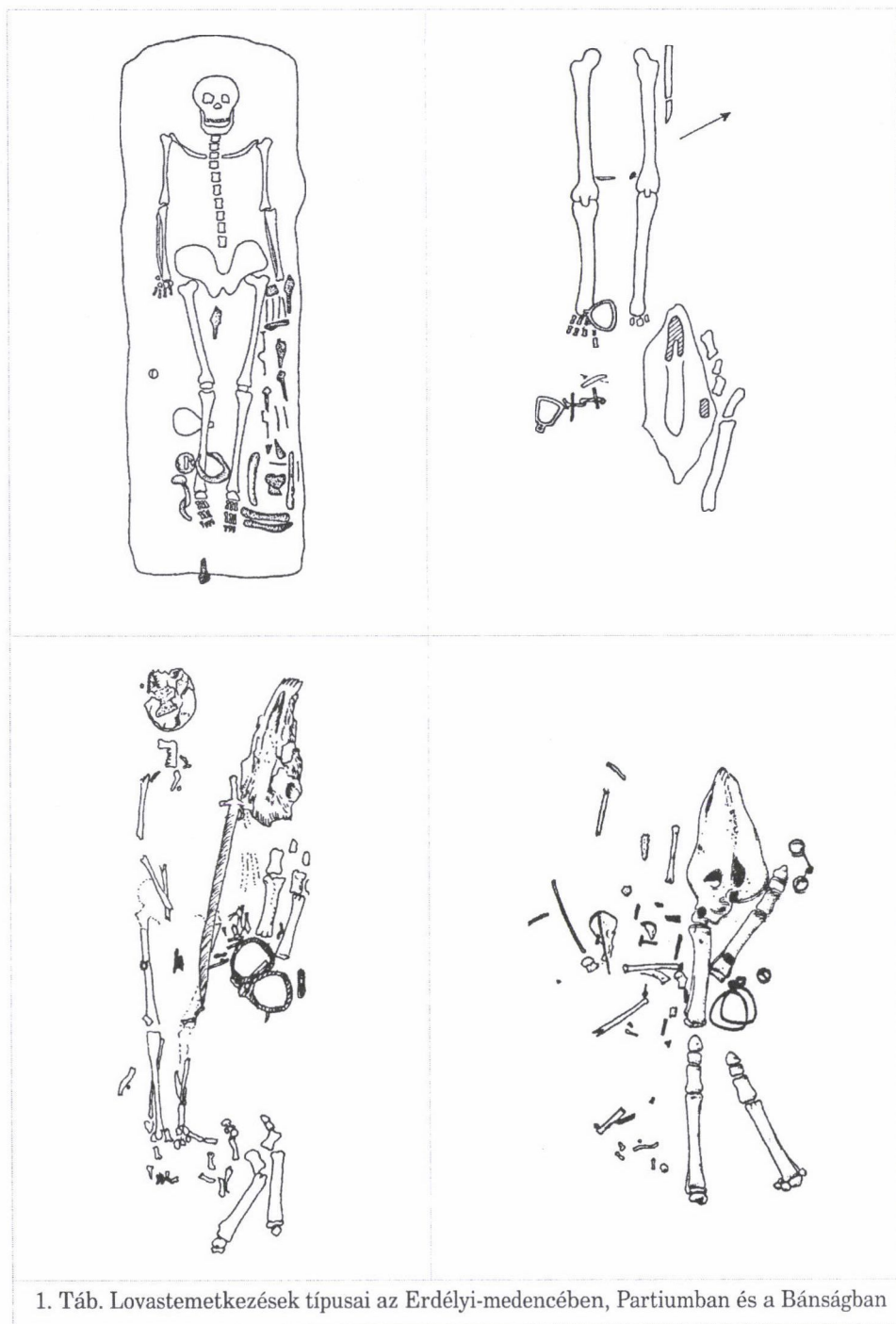
Ennyit szerettünk volna hozzáfűzni a román középkori régészet „eredményei”-hez. Abban, hogy Miskolczi Ambrus éppen a román régészet „eredményeit” idézte, nem lehet semmi kivetnivalót találni. Azonban ezek az eredmények nagyban megkérdőjelezhetőek, gyakorlatilag nem léteznek, már ami a román etnikum kimutatását illeti. E cikk szerzője e megalapozatlan régészeti kutatási „megfigyelések”, „eredmények” átvételének a veszélyére szerette volna felhívni a figyelmet, elsősorban azon új kutató nemzedéket célozva meg, amelynek tagjai a korai román történelemmel szeretnének foglalkozni, vagy éppen már foglalkoznak. Végezetül Miskolczi Ambrus nagyon is megszívlelendő szavait idézzük: „a magyar és román együttélés sajátossága összetettségében rejlik; abban hogy földrajzilag, társadalmilag oly egymásba ékelten éltünk és élünk”.⁴⁸

⁴⁶ Ezzel párhuzamosan a románság őshazájának tartható területeket alig vagy egyáltalán nem kutatták, és sok esélye ennek a jövőben sincsen. Takács szavait talán a román régészet képviselői is megszívlelnék, hiszen a román régészet „... a dákorómai kontinuitás propagálása miatt a balkáni vlachok mögül képtelenesen szólva kihátrált”. vö. Takács M., A balkáni vlachok kutatásának régészeti területe. In: ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére. Szerk.: Horváth László, Laczkó Krisztina, Mayer Gyula, Takács László Budapest (2004). 268–269.

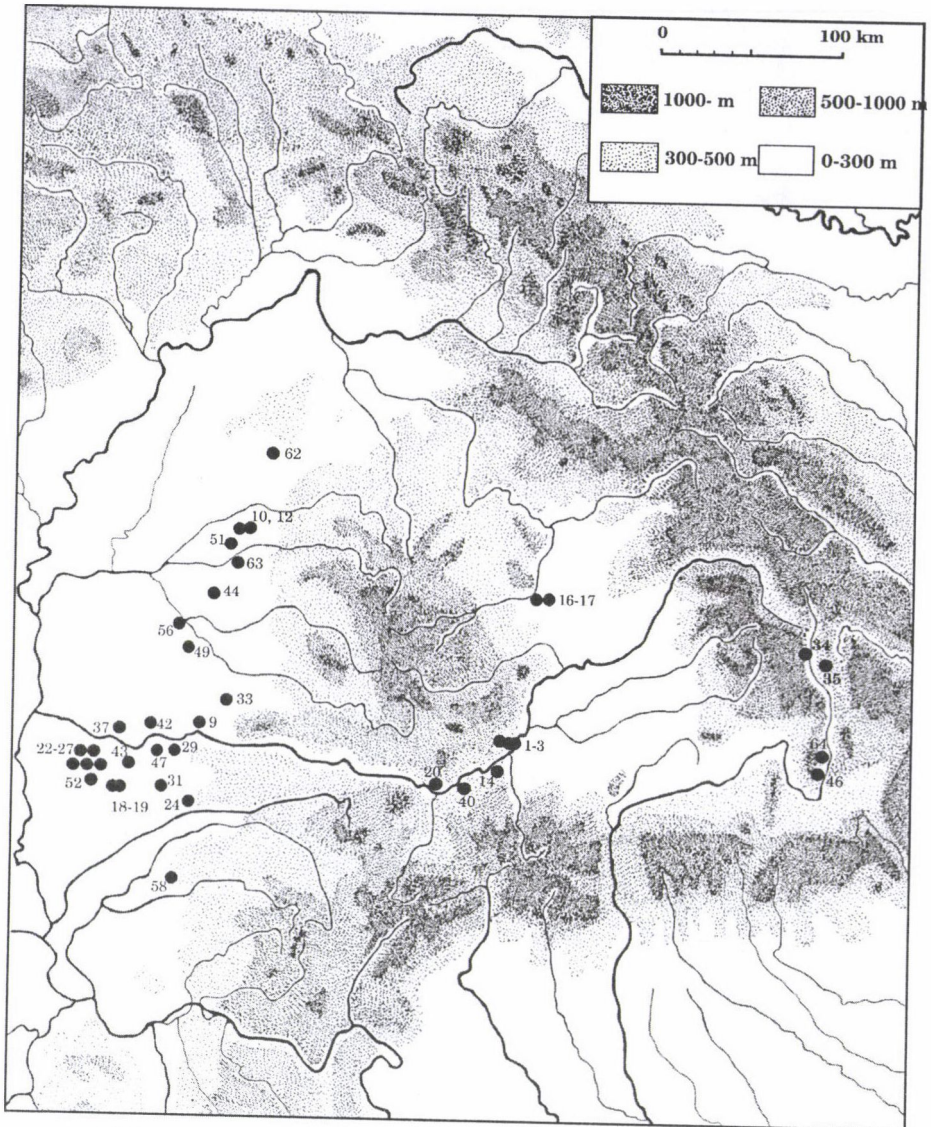
⁴⁷ Boia is hangsúlyozza, hogy a kérdés vizsgálatára leginkább hivatott nyelvészetet háttérben szorították, l. L. Boia: Történelem és mítosz i. m. 52.

⁴⁸ Miskolczi A.: Románok i. m. 7.

MELLÉKLETEK

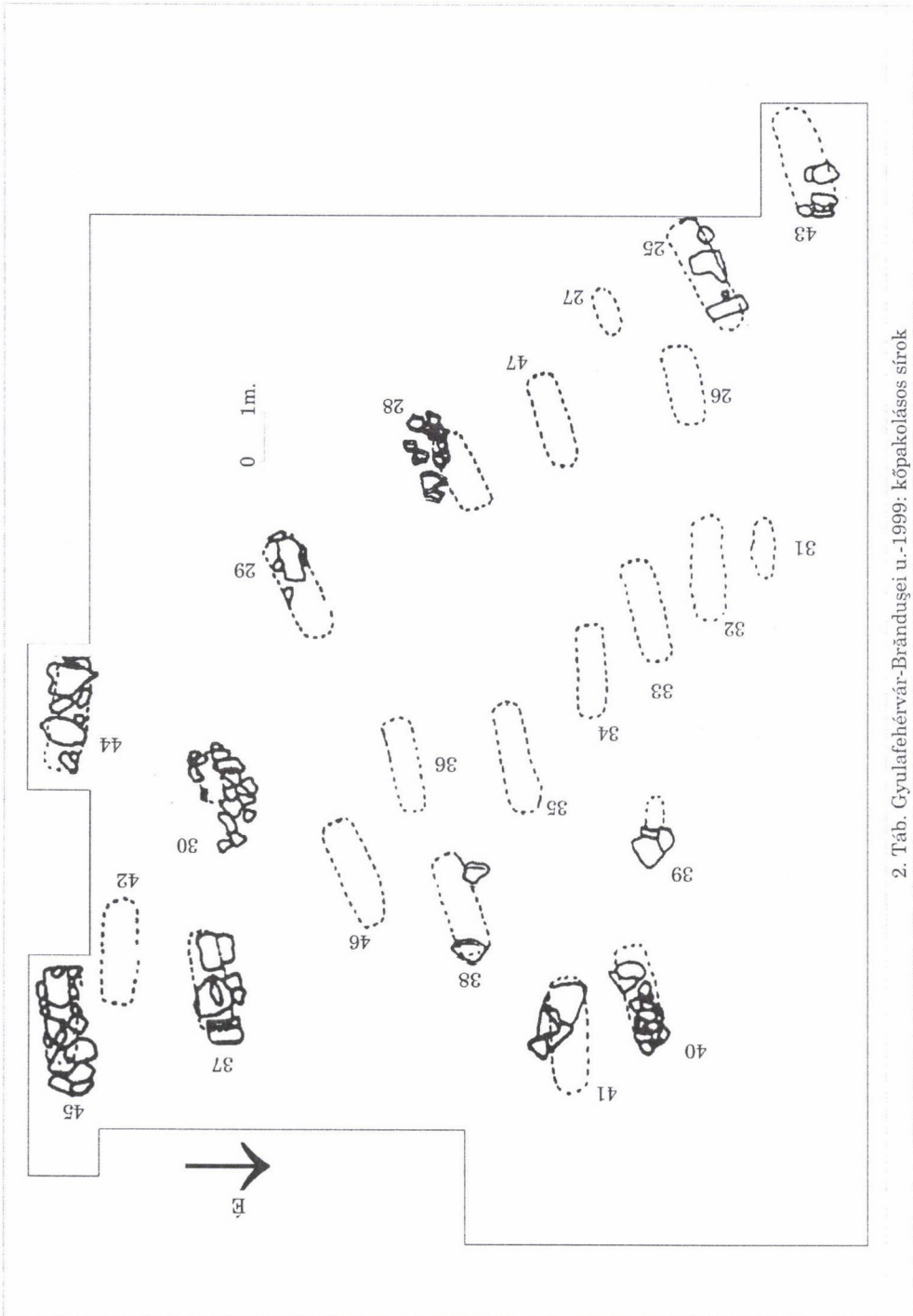

1. Táb. Lovastemetkezések típusai az Erdélyi-medencében, Partiumban és a Bánságban

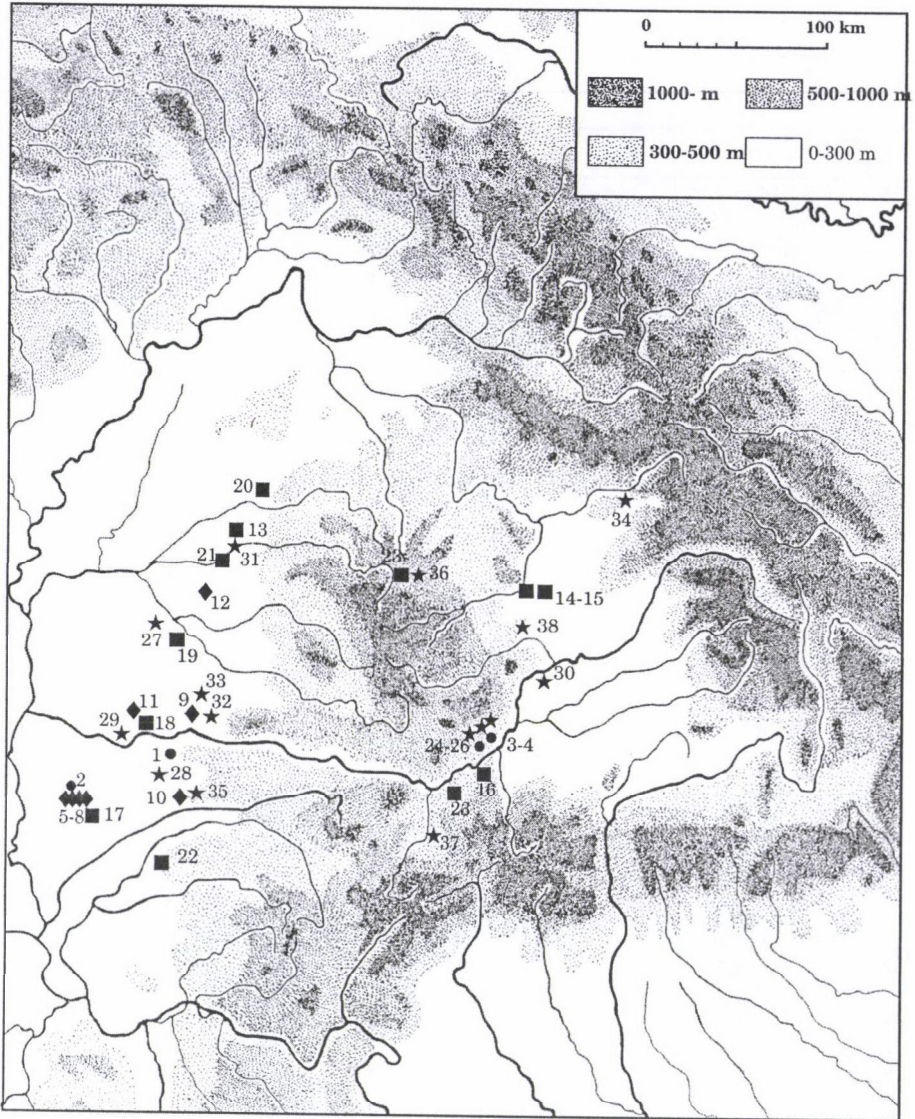

1. Térkép. Lovastemetkezés lehetséges emlékei az Erdélyi-medencében

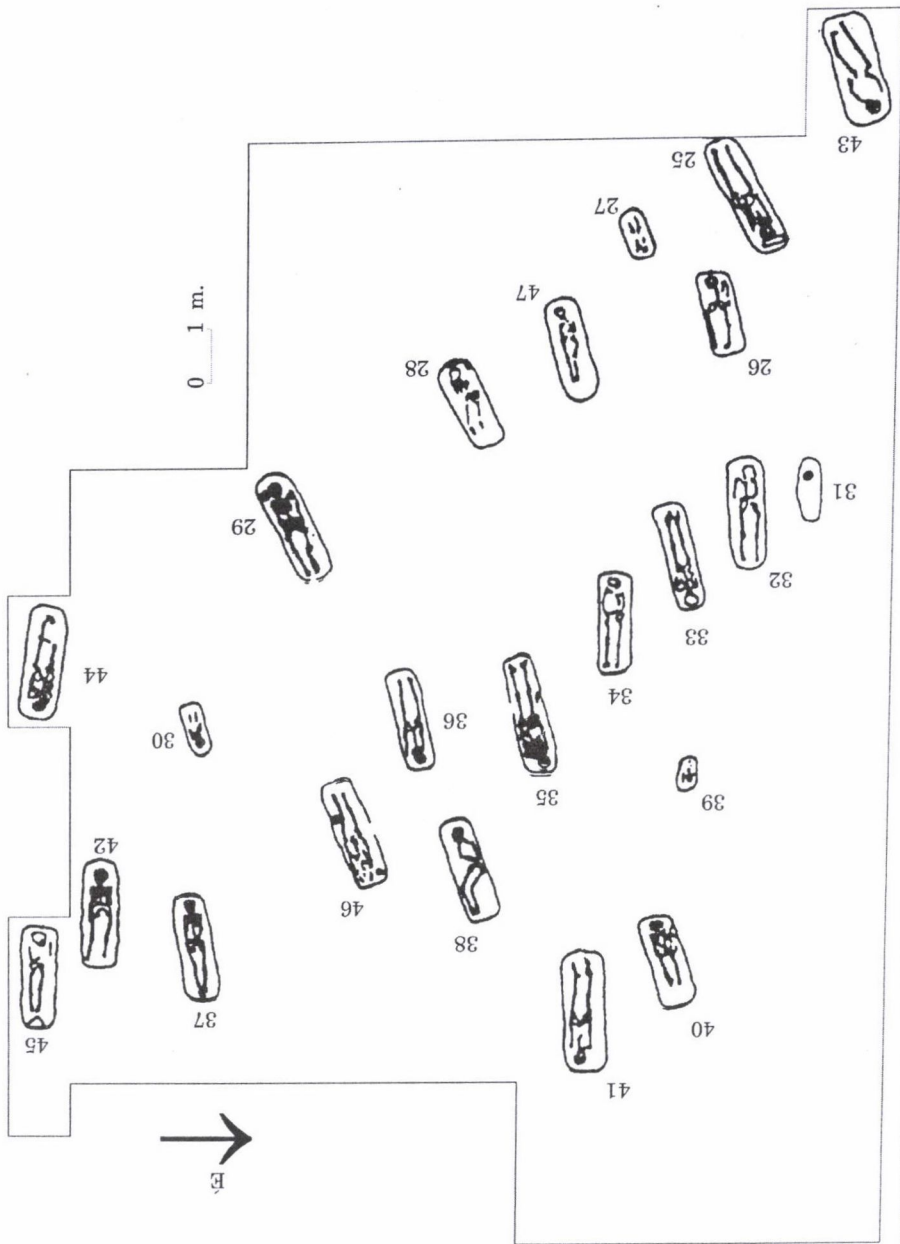

2. Táb. Gyulafehérvár-Brándúsei u.-1999: kőpakolások sírok

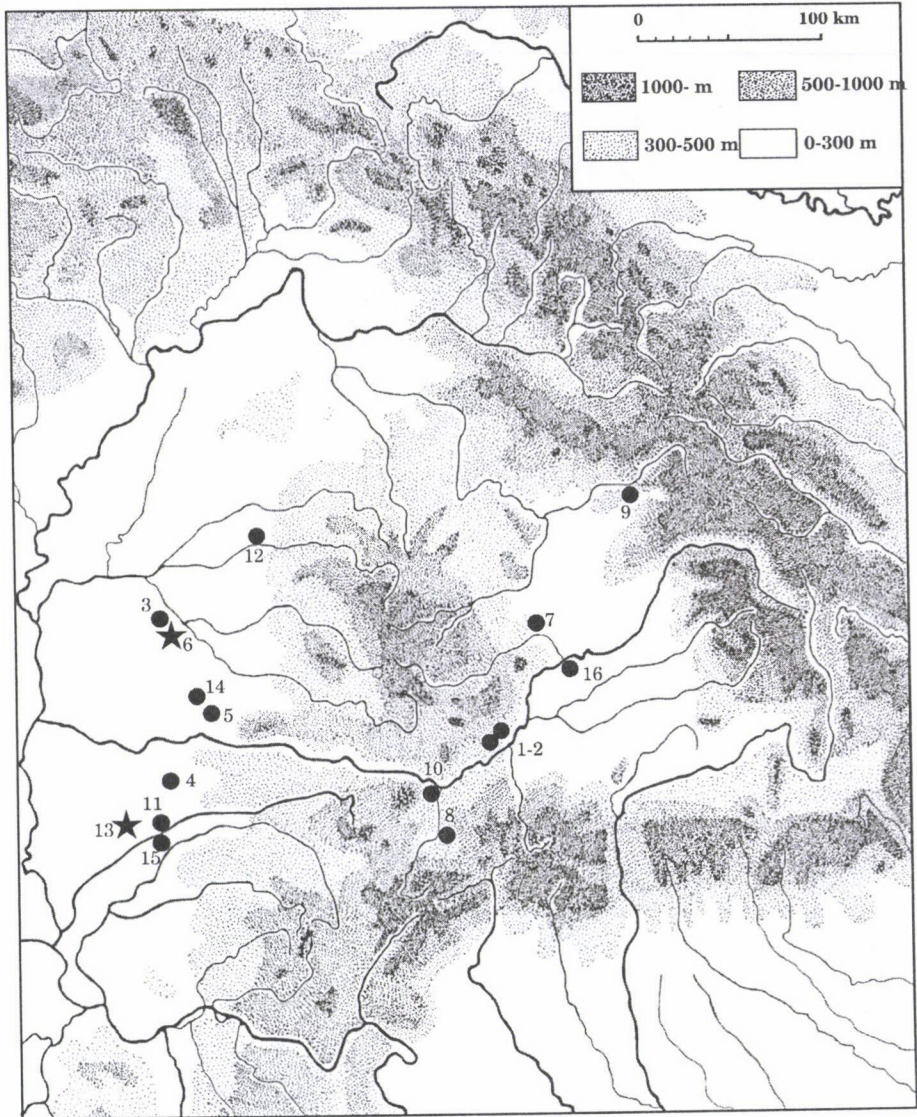

2. térkép. X-XI. Századi temetők típusainak elterjedési térképe

- - egyedüli sír
- - közepéretű temetők
- ◆ - kis sírszámú temető
- ★ - nagy sírszámú temetők

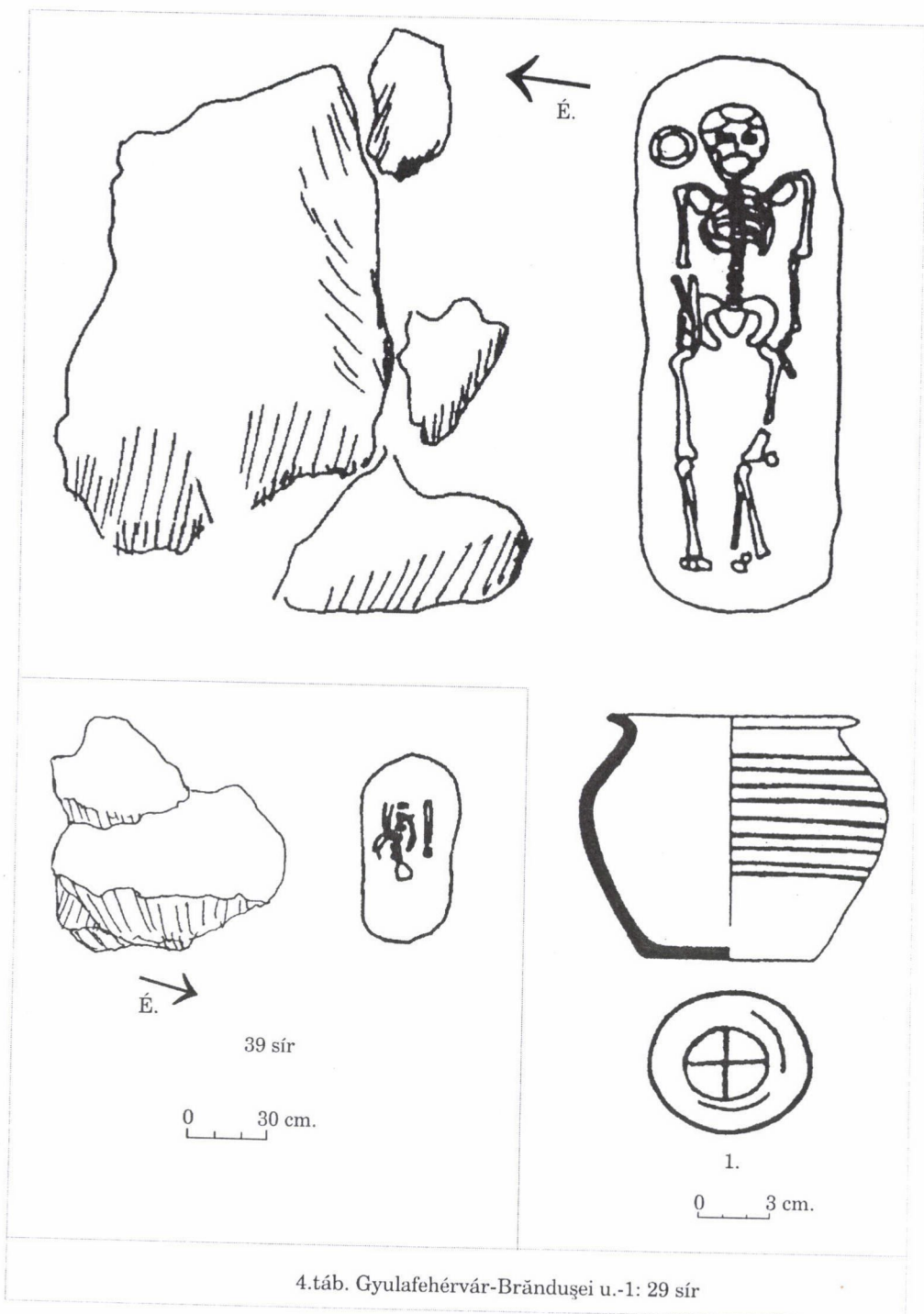
3.táb. Gyulafehérvár-Brándusei u.-1999-ben feltárt temetőrész térképe

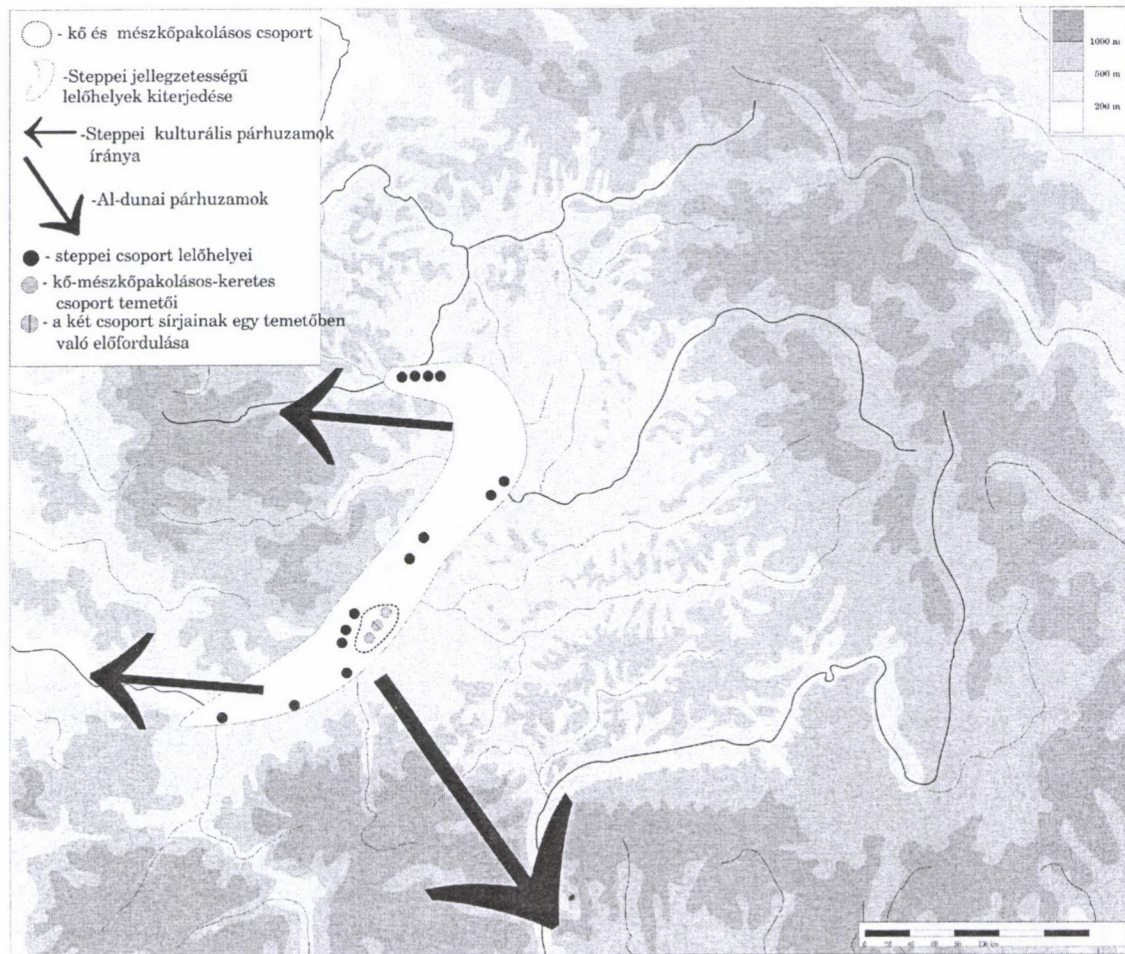
3.térkép. Obulusos sírok lelőhelyei

★ - X. Századi obulusos temetkezés

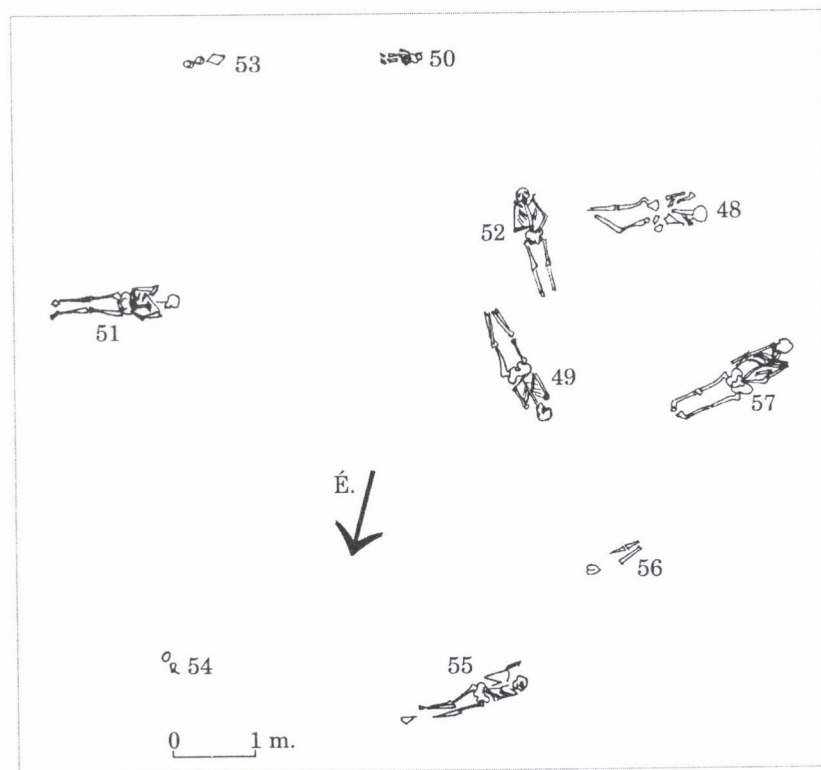
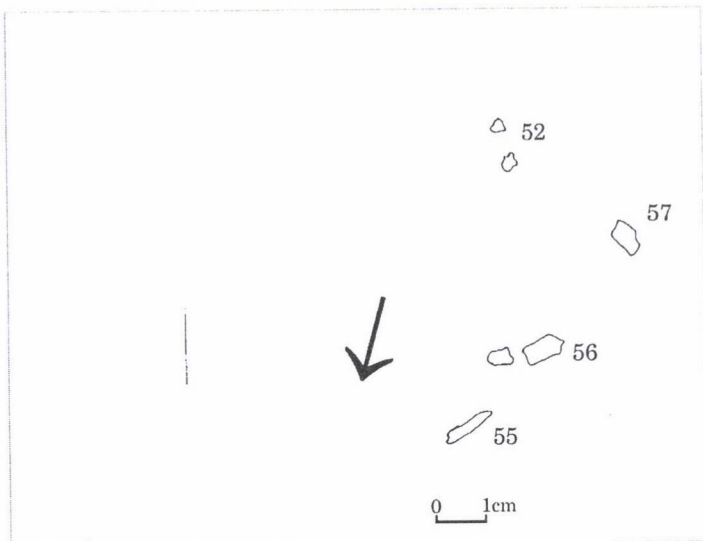
● - XI. Századi obulusos temetkezések lelőhelyei

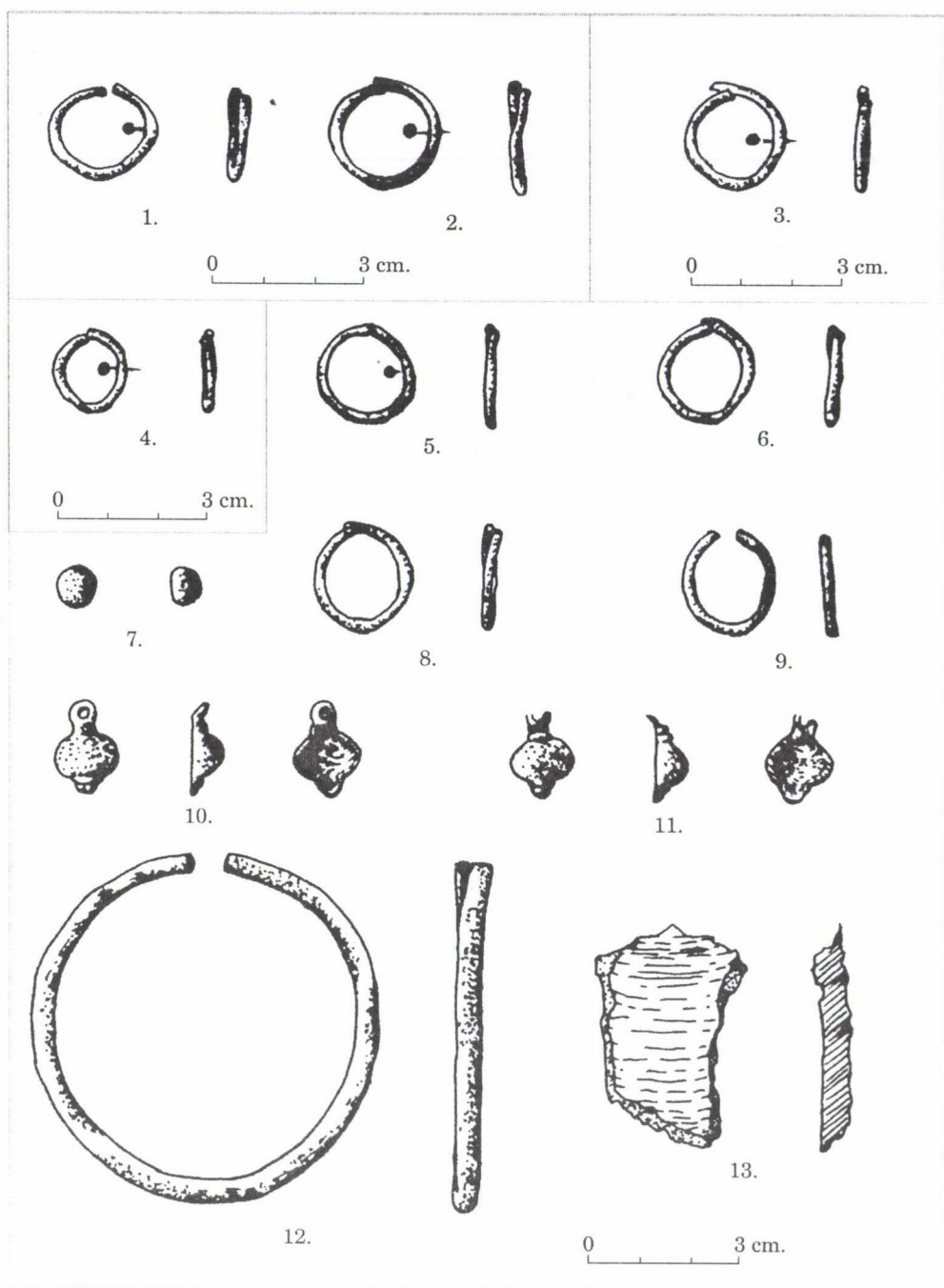
4.táb. Gyulafehérvár-Brändușei u.-1: 29 sír

4.térkép. X. Század temetkezési szokásainak kultúr kapcsolatai iránya

5.táb. Gyulafehérvár-Brändüsei utca-2001-ben feltárt temetőrész térképe

6.táb.Gyulafehérvár-Brändușei utca. 1-2: 48 sír ; 3: 51sír; 4: 52 sír; 5-13: 55 sír.

Fedeles Tamás – K. Németh András

A TOLNAI ÉS A REGÖLYI FŐESPERESSÉG

*Régészeti és prozopográfiai adatok Tolna megye
középkori egyházigazgatásának történetéhez*

Dolgozatunk az 1009-ben alapított pécsi püspökséghez tartozó Tolna vármegye egyházi igazgatásának történetét tárgyalja, a megye területén kialakult két középszintű egyházi igazgatási egység, a tolnai és a regölyi főesperesség kialakulását, topográfiáját és vezetőinek életrajzát igyekszik megvilágítani.

A regölyi főesperesség

Egyházszerzés

A középkori Tolna megye nyugati felén létrejött regölyi főesperesség kialakulásáról megoszlik a kérdéssel foglalkozók véleménye. A legnagyobb kérdés az, hogy volt-e Regölyben királyi várispánság, amelynek ispánja mellett a keresztény térítést vezető pap tevékenykedhetett volna. Györffy György alapvető munkáiban Regölyt ugyan vár nélküli főesperességi központként említette,¹ de megjegyezte: „Figyelmet érdemel, hogy Aba Sámuel felmenőjéről, a Géza kortársának tekinthető Patáról egy olyan várat neveztek el, amely utóbb esperesség központjává vált, s ez lett a Géza építtette Váty várából is. Ezért a továbbiakban külön figyelmet kell szentelni az ispáni székhelyeknél kisebb város esperességi központoknak”.² A régészeti kutatásban már régen ismert, hogy a Kapos és a Koppány folyók összefolyásánál fekvő Regöly község nagy kiterjedésű, későbronzkori – kora vaskori eredetű földvárra települt.³ Timár Györggyel és nyomán Kristó Gyulával egyetértve⁴ igen valószínűnek tartjuk a Györffy által felhozott párhuzamok alapján, hogy a sánctól (vagy inkább egy részét) államalapító elődeink is felhasználhatták. Feltételezésünket régészetileg a sáncon fel-

¹ Györffy György: Die Entstehung der ungarischen Burgorganisation. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae 28. (1976) 336. (97. sz. jegyz.); Györffy György: István király és műve. Bp. 1977.

² Györffy Gy.: István király i. m. 195.

³ A regölyi sánc alaprajzát már a 19. század végén közölték, I. Römer, Florian Francois: Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie avant la VIIIe session du Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie préhistorique à Budapest 1876. Bp. 1878. 84. Fig. 16. Légifotója legújabban pl.: Miklós Zsuzsa: Légi régészeti kutatások 2003-ban. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2003. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp. 2004. 145., 11. sz. kép.

⁴ Timár György: Szent István és a pécsi püspökség. Baranyai Művelődés 1988: 3. 40. Ugyanez németül: Stephan der Heilige und das Pécs-er Episkopat. Specimina Nova Pars Prima (1988) 135–144.; Kristó Gyula: A vármegyéek kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 232., 287.

tárt templom körül szórványként előkerült, a 11. század közepétől használt, bordázott S-végű hajkarika valamint három, a kora Árpád-kor (esetünkben túl tág) időszakára keltezett kemence támogathatja.⁵

Az esetleges várispánság alapjául szolgáló földerődítmény tehát rendelkezésre állt a középkori Regölyben. Így válik érthetőbbé, hogy Horváth J. Gyula személyében akadt kutató, aki feltételezte egy — elképzelése szerint különböző törzsek, néptörzsek Géza fejedelem által letelepített katonai elemeit összefogó — Regöly központú ispánság létezését, amelynek célja Koppány somogyi birtokainak keletről történő lezárása, ellenőrzése lett volna. A regölyi főesperességet a már létező regölyi ispánság területén kialakult egyházigazgatási központként értelmezte, amely — nézete szerint — később, a regölyi ispánság megszűnése után is fennmaradt volna.⁶ Timár György ezzel szemben úgy foglalt állást, hogy egy rekonstruált „Regöly vármegye” létezése semmi esetre sem bizonyítható.⁷ Észrevétele szerint a regölyi főesperesség kiterjedése egybeesik azzal a területtel, amelyet Györffy György Koppány — Somogy megszerzése előtt birtokolt — első szállásterületének, hercegi uradalmának tart.⁸ Györffy nézetét, amely szerint Géza fejedelem saját megkeresztelkedésekor a gyermek Koppányt is megkereszteltette, Timár György is elfogadta, a fiatal Koppány számára Géza által kijelölt, templommal is rendelkező központot pedig Regölybe helyezte. Meglátása szerint Koppány lázadásának leverése után azért válhatott Regöly főesperesi székhelyé, mert csupán a meglévő keresztény parochia felújítására volt szükség az itteni egyházszervezéshez.⁹ Kristó Gyula a várral is rendelkező, a megyének is nevet adó főesperesség mellett a megye területén többedmagukkal osztozó főesperesi központokat elemezve rámutatott, hogy ezek a világi-területi igazgatási önállósodás, az önálló várispánsági fejlődés különböző fokára jutott központok.¹⁰ Álláspontja szerint a Szent István korában alapított Tolna megye keletkezését „néhány évtized (vagy legfeljebb egy-másfél évszázad) múltán követhette a megye nyugati részén egy másik, Regöly központú világi központ kialakulása, amely azonban nem vált idővel önálló vármegyévé”.¹¹ Az egy-

⁵ *Havassy Péter–Vizi Márta*: Árpád-kori templom maradványai Regölyben. In: „Quasi liber et pictura” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 228., 229. (21. sz. ábra 1–2.); *Jerem Erzsébet*: Regöly. Régészeti Füzetek. Series I. Nr. 25. (1972) 18–19. A datálás cserépbogrács-törzseken és hullámvonaldiszes kerámián alapul.

⁶ *Horváth J. Gyula*: A pécsi egyházmegye kezdetei. In: Tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből I. Szerk. Fricsy Ádám. Pécs 1993. 65. — Ezt a megállapítást nem mondja ki, csak utal rá: „Ennek az akciónak egyházmegyénkben két olyan szervezeti nyoma maradt, amelyek egyházi fogalomként vészelték át a történelem feledtető századait. E két nyom még a pápai tizedszedések idején (1332–35) is élő egyházi közigazgatási elnevezés volt, a regölyi és a székesegyházi főesperesség.” (uo.)

⁷ *Timár György*: A középkor az írásos források alapján. In: Sásd. Szerk. Füzes Miklós. Sásd 1982. 105.

⁸ A két terület térképes összevetését l. *Timár Gy.*: Sásd i. m. 103.

⁹ *Timár Gy.*: Szent István és a pécsi püspökség i. m. 40. — Vass Előd Györffy és Timár nézeteit elfogadva vélhetően úgy, hogy Regölyben épülhetett Tolna megye egyik legelső temploma, „Szár Szerind vezér halála után; az ifjú Koppány vezér tartózkodási helyét is itt jelölhették ki, s innen kerülhetett Somogyvárra”, l. *Vass Előd*: Szekszárd a város alapításától a török kiveréséig. In: Szekszárd város történeti monográfiája I. Szerk. K. Balog János. Szekszárd 1989. 41.

¹⁰ *Kristó Gy.*: A vármegyék kialakulása i. m. 232.

¹¹ Uo. 288.

kor talán elindult, de ma már kimutathatatlan okból félbemaradt fejlődésre a főesperes Pécsre költözése után már csak a regölyi főesperesi cím utalt.¹²

Véleményéhez jól illeszkedik a pécsi egyházmegye 1009. évi alapítólevelében szereplő határpontokat vizsgáló Ortvy Tivadar azon következtetése, hogy a későbbi — a pápai tizedjegyzék alapján megismerhető területű — regölyi főesperesség 1009-ben még a veszprémi püspökség részét képezte, a pécsi egyházmegye határa viszont a 14. századra már átlépte nyugat felé a Kapost. A regölyi főesperesség kialakulását már a 11. század első felében lehetségesnek tartotta.¹³

Összegezve az elmondottakat: a regölyi főesperesség a pécsi püspökség 1009. évi alapítása után, de bizonyosan jóval első, 1217-ből való, okleveles említése előtt alakult ki. Elfogadva Kristó Gyula nézetét Tolna megye Szent István-kori eredeztetéséről, a Regöly központú középszintű egyházi igazgatási egységnek legkorábban talán a 11. század közepén, legkésőbb pedig a 12. század második felében léteznie kellett. A pécsi egyházmegye alapító irata bizonyosan azért nem említ még főesperességeket, mert némi idő elteltére volt szükség a plébániarendszer kiépüléséhez és megerősödéséhez; ennek bekövetkeztéig a — valószínűleg Regölyben is létező — korai keresztelőegyház papja térítőtevékenységet folytathatott.¹⁴

Topográfia

A középkori Regöly egyházi objektumairól mindössze egyetlen egykorú forrás tudósít: a pápai tizedjegyzék szerint a falu plébánosa, Lukács öt alkalommal teljesen átlagos, 5 és 15 báni dénár közötti összeggel adózott.¹⁵

A regölyi főesperesség topográfiájának vizsgálatába szerencsésen bevonható egy nemrég feltárt Árpád-kori templom. A sánc egyik legépebben maradt részén 1993 és 1995 között Vizi Márta egy 115–120 cm falvastagságú, 13,8 m

¹² Uo. 232. – Elképzelhető, hogy Regöly egykori központi volta is szerepet játszhatott abban, hogy — igaz, jóval később — a vele szemben, a Kapos déli oldalán fekvő Csernel faluban tartották hosszú ideig a megyei törvényszékeket. Erre legrészletesebben l. *Kammerer Ernő*: Csernyéd. Szekszárd 1908.

¹³ *Ortvy Tivadar*: A pécsi egyházmegye alapítása és első határai. (Értekezések a történeti tudományok köréből XIV/8.) Bp. 1890. 49., 81. és a térképmelléklet.

¹⁴ *Kristó Gy.*: A vármegyék kialakulása i. m. 216. – A főesperességek kialakulásával foglalkozó nézetekre, a 11. századi létezésük bizonyításával és a káptalanokba a 13. század elejéig történő beköltözés bemutatásával l. uo. 214–219. Legújabbán Koszta László foglalta össze röviden a főesperességekről szóló általános ismereteket. Kialakulásukat a 11. századik második felétől a 12. század végéig terjedő időre, a káptalanokba áramlás kezdetét pedig a 12–13. század fordulójára tette, l. *Koszta László*: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: *A középkori Dél-Alföld és Szerk. Szerk. Kollár Tibor*. (Dél-Alföldi Évszázadok 13.) Szeged 2000. 50–51. A regölyi főesperesség védőszentje Sümegi József szerint Szent Adalbert volt, aki ebben a tényben a pécsváradi bencések hatását látta, l. *Sümegi József*: Adalékok Tolna megye egyházi intézményeinek középkori történetéhez. In: *A bátaszéki II. Géza Gimnázium évkönyve az 1999/2000-es iskolai évről*. Bátaszék 2000. 44. A szerző szóbeli közlése szerint az általam hiába keresett adat az 1981. évi pécsi egyházmegyei schematismusból való.

¹⁵ *Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia*. Vatikáni magyar okirattár. I/1–6., II/1–3. Bp. 1881–1909. (reprint: Bp. 2000 – a továbbiakban: *Monumenta Vaticana*) I/1. 145., 262., 276., 298., 306., vö. *Timár György*: Tolnavármegye templomos helyei. Tolna Megyei Levéltári Füzetek 7. (1999) 307.

külső hosszúságú, 7,2–7,6 m széles Árpád-kori templomot tárt fel, amelynek nyugati részéhez kiszedett alapárkú bővítmény csatlakozott, benne két mélyedés valószínűleg a bővítés után épített nyugati karzat pilléreiének helyére utalt. Az egyházat Havassy Péter a falu plébániatemplomaként azonosította.¹⁶

Felmerül a kérdés, hogy az említett templom vajon valóban plébániaegyház lehetett-e vagy inkább esperesi templom, illetve létezett-e egyáltalán a középkori Regölyben önálló esperesi templom, mellette pedig egyidejűleg plébániatemplom is. A választ látszólag megkönnyíti, hogy a feltárt templom mellett egy másik egyházi építményt is említenek, igaz, csak az 1864-es Pesty-féle kérdőívben: „épületei közül egyedül egy Kéttornyú Templom említetik, mely 1715-ik év körül lerontván, anyagából a mostani regölyi templom épült.”¹⁷ A fentiek alapján az első templomot — az ásatókkal egyetértésben — a középkori Regöly plébániatemplomának tarthatnánk, míg a másodikat az esperesi egyházzal feltehetően meg. Ennek a feltételezésnek azonban ellentmond, hogy a 19. század végi említésben szereplő templomról nem szól egyéb forrás, ezért — ismerve a környék középkori templomaira vonatkozó adatok minőségét — ennek létezését erősen kétségesnek tartjuk, így véleményünk szerint esperesi templomként sem jöhet szóba.

A sáncon feltárt kisméretű, alapozásának szintjén kívül félköríves, belül enyhén trapéz alakú szentélyzáródással ellátott templom építési korát az ásató — korhatározó építészeti jellegzetességek hiányában és a templom körüli temető bolygatott földjéből előkerült, többnyire késő középkori szórványleletek miatt jobb híján országos párhuzamok alapján — a 12–13. század fordulójára tette, nyugati irányú bővítését és karzattal való kiegészítését a 13. század végére határozta meg.¹⁸ Az épület jellemzői ennek ellenére véleményünk szerint lehetővé teszik ennek a templomnak az azonosítását a korai esperesi egyházzal, amely — a fent elmondottak figyelembe vételével — talán a 10. század legvégén vagy a 11. század elején már állhatott, majd a regölyi főesperesnek a 13. század elejét megelőző időszakban történő káptalanba költözése után a falu plébániatemplomává vált, s már ebben a minőségében pusztult el a hódoltság idején. Ez a folyamat egyáltalán nem lenne egyedülálló: a gyöngyöspatai főesperesi egyház eredeti funkciója elvesztése után például a 13. századtól szőlőhegyi kápolnaként működött tovább.¹⁹ Bár az eddig feltárt Árpád-kori esperesi templomaink között nyugati toronnyal ellátott, míves kialakítású, díszesen kifestett egyház (Visegrád), 2–2 pillérpárral tagolt hajójú templom (Gyöngyöspata, Szabolcs) és nagy méretű (fal)pillérekkel és pillérpárral ellátott (Borsod) is elfordul, a regölyihez hasonló kisméretű, a kor templomépítészetének átlagába tartozó, egyhajós épületre is akad példa (Abaújvár: 11,3 x 7, 2 m-es hajó). Az eddig

¹⁶ Havassy P.-Vizi M.: Regöly i. m.

¹⁷ Gaál Attila–Kőhegyi Mihály: Tolna megye Pesty Frigyes Helynévtárában II. Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 4–5. (1973–74) [1975] 207. – Ezt az adatot is a sáncon feltárt templomra vonatkoztatja, tévesen: Havassy P.-Vizi M.: Regöly i. m. 221. (A hivatkozott rész Havassy Péter munkája.) Olyan vélemény is megfogalmazódott, hogy a főesperesi egyház a mostani templom helyén feküdt. A pécsi egyházmegye schematizmusa. Szerk. Csigi Imre–Kneip István. Pécs 1981. 238.

¹⁸ Havassy P.-Vizi M.: Regöly i. m. 232.

¹⁹ Szabó János Győző: A gyöngyöspatai Szent Péter-templom. *Agria* 21. (1985) 53.

megismert esperesi templomok mindazonáltal a regölyinél kissé nagyobbak voltak, külső hosszuk 15,5–18 m között változott.²⁰

Az említettek párhuzamként való felhasználását Regöly vizsgálatához nagyban nehezíti, hogy míg azok — legalábbis a korai időben — megyeszékhelyek voltak és váraik igazolhatóan igazgatási központként voltak használatban, addig Regölyről bizonyíthatóan egyik sem állítható, tehát esetünkben a két egyház iránti hipotetikus „elvárás” is talán túlzott. Mindaddig tehát, amíg Regölyben illetve közvetlen környékén újabb középkori templom nem kerül elő, a sáncon napvilágra került épületet — pontosabban annak első periódusát — esetlegesen a főesperesi egyházzal azonosíthatjuk.

Egyházszervezet

A regölyi főesperesség 14. századi határait — legalábbis azokon a helyeken, ahol az a pécsi egyházmegye határaival is egybeesett — már Ortvyay Tivadar megpróbálta meghatározni. A pápai tizedjegyzék alapján megállapította, hogy Somogy megyében fekvő Törökkoppány, Szorosadpuszta, Gerézdpuszta, Marosdpuszta, Dadapuszta, Szil, Kzsok, Uzdpuszta, Gyalán, Zimány, Attala, Szabadi, Kercseliget a pápai tizedszedések idején a regölyi főesperességhez tartoztak.

Kristó Gyula a pápai tizedjegyzékek alapján így rajzolta meg a regölyi főesperesség határait: „... északnyugati határpontja Kánya. Északi határa a Kánya–Tengőd–Nagyszokoly–Magyarkeszi–Felsőnyék–Ozora vonalon fut. Ozorától a határ délre fordul, a Pinchehelytől nyugatra levő Kecsegepuszta (a *Kechew*, *Kechey* stb. néven szereplő plébánia), Regöly, Szakály mutatják a határt. Innen délnyugat felé halad tovább: a Döbrököztől északkeletre volt *Kurchmen*–*Kurzhum*, a Döbrököz határában északnyugatra eső *Leperdpuszta* (*Wepurd*, *We-*

²⁰ Összefoglalóan l. *Szabó J. Gy.*: Gyöngyöspata i. m. 60–61., *Valter Ilona*: Középkori egyházi épületeink kutatása. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Szerk. Fodor István–Selmeczi László. Bp. 1985. 318–319.; *Wolf Mária*: Ecclesia parochialis–ecclesia baptis-malis. A borsodi ispánsági vár templomai. In: „a halál árnyékának völgyében járok...” A középkori templom körüli temetők kutatása. Szerk. Ritoók Ágnes–Simonyi Erika. (Opuscula Hungarica VI.) Bp. 2005. 133., mindegyikben további irodalommal. Visegrádról azóta több rövid ismertetés is megjelent, l. *Szöke Mátyás*: Visegrád. Ispánsági központ. (Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtár 244.) Bp. 1986. 6–13. [számozás nélküli oldalak]; *Altum Castrum* 5. A visegrádi Mátyás Király Múzeum füzetei 5. Szerk. Buzás Gergely. Visegrád 2000. 13., *Buzás Gergely*: Visegrád. In: *Altmann Júlia–Biczó Piroska–Buzás Gergely–Horváth István–Kovács Annamária–Siklósi Gyula–Végh András*: Medium Regni. Középkori magyar királyi székhelyek. Bp. 2004. 129. stb. Legújabban közölték a borsodi főesperesi templomot, l. *Wolf M.*: Ecclesia parochialis i. m. 130–133., 137. Az eddig régészetileg is kutatott összes főesperesi központban bebizonyosodott, hogy a várban (Abaújvár, Borsod) vagy annak külső részében (Gyöngyöspata), illetve a vár közvetlen közelében (Szabolcs, Visegrád) állt a főesperesi egyház. A várnak nevet adó „várálja” település plébániatemploma általában a főesperesi templomnál később, a vár alatt, attól távolabb épült fel. Szabó János Győző kiváló összefoglalásából tudjuk, hogy a régészetileg ilyen szempontból nem kutatott Heves és Sopron esetében is kimutatható az esperesi egyháznak a várhoz való közelsége és a plébániatemplomok távolabbi fekvése a vártól, l. *Szabó János Győző*: Adatok a patai főesperesség korai történetéhez. In: Tanulmányok Gyöngyös-ről. Szerk. Havassy Péter–Kecskés Péter. Gyöngyös 1984. 24–25. Mindez kutatásunk szempontjából azért figyelemre méltó, mert a Regölyben feltárt templom is az egykori földvár területén belül, nem pedig rajta kívül helyezkedik el.

perd stb. néven), majd Dombóvár (illetve ha *Dumbo~Dembio* Vásárosdombóval azonos, akkor a mai Dombóvártól északra volt *Abraam*, illetve Dalmandpuszta és Szentmiklóspuszta), Vázsnok és Oroszló a szélső pontok. Nyugati határát Oroszló után Sásd, Kercseliget, Szabadi, Zimány, az Igaltól délkeletre eső Merspuszta (*Omerse, Omorse* stb. nevű plébánia), a Somogyacsától északra levő Gerézdpuszta (*Guereg, Cecresd* stb. nevű plébánia), majd Bedeg (a mai Bedegkér) és Kánya jelzi.”²¹

A főesperességen belüli alesperesi hálózatról, ezek központjairól alig tudunk valamit, csupán néhány késői, 15–16. századi adatra támaszkodhatunk. Ebben az időszakban Ozora volt — a 15. század első évtizedeiben Ozorai Pipo által épített várnak, ferences kolostornak és az általa adományozott mezővárosi címnek köszönhetően — az egyik alesperesi székhely: az itteni plébánost alesperesként (*vicearchidiaconus*) bő fél évszázad alatt háromszor is említik okleveleink. 1473-ban az ozorai alesperesként említett Bálint plébános a halálosan beteg Hédervári Imréné Garai Anna gyóntatójaként volt jelen annak végrendelezésénél.²² 1518-ban az esztergomi érsek a szekszárdi apátot és a név szerint nem említett ozorai plébános-alesperest egy ozorai birtokügyben a tanúk kihallgatóiul rendelte,²³ 1529-ben pedig István ozorai esperes-plébános tanúként vett részt, amikor Hédervári Ferenc felsorolta a feleségének, Rokonoki Dorottyának adott jegyajándékait.²⁴ A regölyi főesperesség többi alesperesi központja közül csak Dombó (ma Vásárosdombó) és Szentmártont (ma Gödreszentmárton) ismerjük, amelyeket az 1542. évi dikális összeírás említ.²⁵

A tolnai főesperesség

Egyházszervezés

A tolnai főesperesség kialakulása a regölyitől eltérően nem vet fel annyi vitatott kérdést, hiszen létrejött a megye megszerveződéséből könnyebben kikövetkeztethető. Az általában Szent István kori alapításúnak tartott — de legkésőbb 1055-re mindenképpen létrejött — Tolna vármegye tolnavári székhely-

²¹ *Kristó Gy.*: A vármegyék kialakulása i. m. 286. — A leírás hibája, hogy többnyire jelen kori, lakott helyek segítségével igyekeznek a határt megállapítani; a megadott pontok összekötésével azonban egy olyan csonka területet kapunk, amelyből több középkori plébánia is kiesik. Így például Tengőd és Nagyszokoly összekötésével kiesik a vonaltól északra fekvő, de a pápai tizedjegyzék idején a regölyi főesperességhez tartozó Mén, a tévesen a dóbróközi határba helyezett Leperdpuszta, Dombóvár határvonalként kezelésével pedig Szarvasd stb.

²² A Héderváry-család oklevéltára I–II. Közlik Radvánszky Béla és Závodszy Levente. Bp. 1909–1922. (a továbbiakban: Héderváry) 388.

²³ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 94 336., regesztáját l. *Bónis György*: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bírások történetéhez a középkori Magyarországon. Szerk. Balogh Elemér. (Jogtörténeti Tár 1/1.) Bp. 1997. 4226. sz.

²⁴ Héderváry II. 19. — Az ozorai alesperesre vonatkozó adatokra összefoglalóan l. *Ódor János Gábor–K. Németh András*: Adatok Tolna megye néhány középkori templomáról. (Dombóvár–Szarvasdpuszta; Kajdacs–Sárvíz-part; Mészla–r. k. templom; Ozora–r. k. templom). Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 26. (2004) 217.

²⁵ *Timár György*: XVI. századi rovásadó összeírások a mai Baranya területéről. Baranyai Helytörténetírás 1974–75 [1976] 56., 93–94.; *Timár Gy.*: Sásd i. m. 136., 139.

lyén, az ispán mellett működő keresztelőegyház papja a plébániahálózat megszilárdulásáig nyilvánvalóan egyedül tartotta kézben az egyházi igazgatás feladatait.²⁶ Valószínűleg sosem fogjuk megtudni, hogy a tolnai főesperesség a regölyivel nagyjából egy időben alakult-e ki vagy megelőzte annak létrejöttét. A tolnai főesperest a regölyihez hasonlóan 1217-ben említik először a pécsi káptalan tagjaként, a főesperesség eredete azonban bizonyosan legalább a 12. századra, de még inkább a 11. századra nyúlhat vissza.

Topográfia

A középkori Tolna egyházi intézményeiről írott forrásaink révén valamivel többet tudunk, mint Regöly esetében. A pápai tizedlajstromban Tolna plébánosa is szerepel,²⁷ 1429-ben pedig még a plébániatemplom védőszentjét is említi egy pápai kérvény: innen tudjuk, hogy az egyházat Szent István királynak szentelték.²⁸ E mellett egyetlen kápolnáról van még középkori vagy korai újkorai írott adatunk: a Kápolna utcának nevet adó Szent Bertalan-kápolna a 16. század közepén tűnik fel forrásainkban, előbb a protestánsok, majd a plébániatemplomból kiszorult, kisebbségbe került katolikusok istentiszteleti és utóbbiak temetkezőhelyeként.²⁹

Világos tehát, hogy a 14–16. századból két olyan egyházi objektum létéről van írásos bizonyítékunk, amelyek fekvését valamiképpen magyaráznunk kell: a plébániatemplomról és egy kápolnáról. Újkorai forrásaink — amint később látni fogjuk — ezzel szemben három középkori templomról emlékeznek meg Tolnán: többször említenek egyet a mezővárostól nyugatra, egy másikat pedig annak keleti szélén, a Duna partján; egy a belterületen fekvő harmadikról ezekkel szemben mindössze egyetlen dokumentum tudósít.³⁰ Elsőként ezeket az adatokat tekintjük át, majd kísérletet teszünk az ezekben említett objektumok középkori épületekkel való azonosítására.

²⁶ *Kristó Gy.*: A vármegyék kialakulása i. m. 284–285. – A vármegyék és a főesperességek kapcsolata i. uo. 214–233.

²⁷ *Monumenta Vaticana* I/1. 261., 311.

²⁸ *Lukcsics Pál*: XV. századi pápák oklevelei I–II. (*Monumenta Hungariae Italica* 2.) Bp. 1931–1938. I. 1323. sz.

²⁹ *Timár György*: Tolna története a középkorban. In: Tolna mezőváros története. Szerk. Kárpáti Andrásné. Tolna 1992. 68.; *Szakály Ferenc*: A mohácsi csatától a szatmári békekötésig 1526–1711. In: Tolna története i. m. 101. – Még egy középkori egyházi intézményt szokás Tolnára helyezni, a tolnainak is nevezett, másként Szentpálnak mondott pálos kolostort; ez valójában Tolna megyéről kapta nevét, maradványait Somogydöröcske határában lokalizálta a kutatás, tehát törölnünk kell Tolna középkori egyházainak sorából, l. *Guzsik Tamás*: Eltűntnek hitt pálos építészet Somogy megyében. Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 17. (1986) 15. A kolostor adatait tévesen Tolnánaál idézi pl. *Brüstle, Josephus*: Recensio universi cleri dioecesis Quinque-Ecclesiensis. IV. Pécs 1880. 714–717., és Tolnára helyezi pl. *Gaál Attila*: Az 1686 őszi felszabadító hadjárat grafikai lapjainak Tolna megyei vonatkozásai. Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 12. (1984) 138.

³⁰ E három objektumon kívül a közép- és jelenkori Tolna határában még egy — bizonyára középkori eredetű — egyházi épületről tudunk. 18. századi tanúvallomások megerősítik, hogy a Tolná-tól keletre, a bogyiszlói nagy Duna-kanyarulat keleti oldalán fekvő, Kistolna nevű városrészben is volt egy a tanúk által kápolnának mondott épület, l. *Bárh János*: Sorsokat láttató vallomások. Dunatáj 3. (1980. 2.) 46–47.

I. Egyházakra vonatkozó újkori adatok

1) 1608-ban egy császári követ a tolnai „kastély” előtt fekvő falu kapcsán ezt írta: „Van papjuk és egy rossz régi kápolnájuk, egyetlen ablak és fedélszék nélkül, hasonlóképp [ágakkal és sárral] fedve.”³¹ A visszafoglaló sereg útját megörökítő 1686. évi metszetsorozat a tolnai palánkvártól délre kisebb templomot tüntet fel, amely azonosítható a kápolnával.³² 1720-ban a Tolnáról Szekszárd vezető út bal oldalán említenek egy romos templomot,³³ 1722-ben pedig azt írják a vizitátorok, hogy a mezővároson kívül, tőle nyugatra, Szekszárd felé, a királyi út mellett fekszik a 30 lépés hosszú és 12 lépés széles téглаegyház.³⁴ Az 1733. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint Tolna nyugati részén szilárd anyagú templom állt, körülötte temetővel, amelynek anyagát a város közepén fekvő templom építéséhez használják fel.³⁵ Ha hihetünk Pécsy József tolnai prépost 19. század végi adatának, akkor e század közepén „a város nyugati részén [!] a derék-út mellett” még látszottak az — általa zárdának mondott — épület maradványai, amelynek anyagát szerinte a szomszédos települések lakói hordták el.³⁶

2) A második templom kérdéséről kisebb könyvtárnyi szakirodalom áll rendelkezésünkre. „... hogy azok a középkori Tolna- vagy a római városból maradtak-e fenn, azt ma már senki sem tudja” – jegyezte meg Wosinsky Mór 1896-ban azokról a „romfalakról”, amelyeket gyermekkorában szülővárosa, Tolna északi részén alacsony vízálláskor még maga is látott.³⁷ Szavait azért választottuk kiindulópontul, mert kiválóan rávilágít a megyének nevet adó település középkori topográfiajának legfontosabb kérdésére. Számos adat bizonyítja ugyanis, hogy a tolnai Duna-meder régi épületmaradványokat rejt, amelyeket a — főleg a római korról foglalkozó — kutatás egy része római eredetűnek tart,³⁸ míg a középkorra vonatkozó szakirodalom gyakran túlzott óvatossággal írja a fo-

³¹ Szakály F.: A mohácsi csatától ... i. m. 153.

³² Gaál A.: i. m. Felszabadító hadjárata 155. (23. sz. kép.)

³³ Documenta Artis Paulinorum. A magyar rendtartomány kolostorai. 2. füzet. N-Sz. Gyűjtötve Gyéressy Béla. (Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai 13.) Bp. 1976. 277., vö. *Gerecse Péter*: A műemlékek helyrajzi irodalma. (Magyarország műemlékei 2.) Bp. 1906. 899.

³⁴ *Brüsztle, J.*: Recensio i. m. 723.

³⁵ Uo. 723–724.; *Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok. 4. füzet. Nagyvárad, munkácsi, besztercebányai, nyitrai, pécsi, rozsnói, szombathelyi és szepesi egyházmegye 1733–1799. Művészettörténeti adatok. Szerk. Henszlmann Lilla. (Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai 9.) Bp. 1973. (a továbbiakban: ACP) 225. A templomot a pálosok rendjük tulajdonának tartották, vö. 33. sz. jegyz.*

³⁶ *Pécsy József*: Emlék-lapok Tolna mezőváros multjából és jelenéből. Bp. 1896. 8.

³⁷ *Wosinsky Mór*: Tolna vármegye története az őskortól a honfoglalásig II. Bp. 1896. 656.

³⁸ Kovács Péter szerint a romok valószínűleg római eredetűek, amelyekre esetleg ráépülhetett a török palánk, l. *Kovács Péter*: Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. (Studi Classica Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nominatae Series Historica 1.) Piliscsaba 1999. 44. (Tolna római kori emlékeinek felsorolásával). *Visy Zsolt* számos adat felsorolása után a kizárólagos római eredet mellett foglalt állást — „mivel nincs adatunk arról, hogy a Tolna bármilyen jelentősebb köépületét a Duna elmosta volna” —, l. *Visy Zsolt*: Újabb adatok a limes Paks és Tolna közötti szakaszának kutatásában. Limes út Lussonium–Alta Ripa. In: Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai (Bölcske, 1998. október 7.). Szerk. Gaál Attila. Szekszárd 1999. 248–249. és *Visy Zsolt*: A Ripa Pannonica Magyarországon. Bp. 2000. 91–92.

lyam számlájára a középkori Tolna „nyomtalan” eltüntetését,³⁹ pedig nehéz megmagyarázni, hogy a város jelenlegi területén miért nem ismertek jelentősebb középkori (és ezzel együtt római) emlékek.⁴⁰ A kérdéskört 20 évvel ezelőtt Gaál Attila röviden érintette,⁴¹ majd újabban Visy Zsolt gyűjtött össze róla több adatot,⁴² ennek ellenére azonban érdemes ezúttal időrendi sorrendben és részletesen áttekinteni ismereteinket, immár a teljességre törekvő adatgyűjtés igényével.

Elsőként a már idézett 1608-as leírást említhetjük, amely szerint Tolna akkortájt „csupán egy rossz kastély, benne egy puszta templommal”.⁴³ Az 1686-os metszet a tolnai váron belül kereszthajós, félköríves szentélyzáródású, tető nélküli templomot ábrázol. A középkori városmagot és a török palánkot — benne természetesen a fenti templommal — a képsorozatot elemző Gaál Attila a Tolna északi szélénél emelkedő területre, a selyemgyár helyére helyezte.⁴⁴

Bár a Duna-parti épületmaradványra talán már néhány, a 17–18. század fordulóján kelt feljegyzés is vonatkoztatható,⁴⁵ a középkori egyháztörténet szempontjából legfontosabb forrásaink az 1718 és 1733 közti időből maradtak fenn. Egy 1718. évi adat szerint Tolna birtokosa, Wallis Olivér gróf engedélyt kért Nesselrode püspöktől, hogy a Duna által már majdnem elnyelt régi templomot lebonthassa és anyagát új templom építéséhez használhassa fel.⁴⁶ Az 1722. évi

³⁹ A kérdésre többnyire a várakkal foglalkozó szakirodalom tért ki röviden, l. pl. *Németh Péter*: Az I. István-kori ispáni központok kutatásának eredményei és feladatai. In: *Középkori régészetünk* i. m. 106. („beépített területen fekket”). *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Bp. 1996. I. 445. („a Duna mellett állhatott, pontos helye nem ismert”).

⁴⁰ A parton talált köemlékek alapján Szabó Géza is a romok középkori eredetét valószínűsítette, ugyanitt tért ki Tolna római emlékeinek teljes hiányára is, l. *Szabó Géza*: A „bölscei sziklák” és a magyarországi víz alatti régészet kutatások kezdetei. In: *Múlt és jelen Bölszéken. Régészeti, történeti, természettudományi és néprajzi kutatások, tanulmányok a falu életéből.* Szerk. Szabó Géza. (Bölscei Tanulmányok 1.) Bölszke 1994. 122–123.

⁴¹ *Gaál A.*: Felszabadító hadjárat i. m. 139. Szerinte Wosinsky a romokat rómainak tartotta.

⁴² *Visy Zs.*: Limeszakasz i. m. 248–249.

⁴³ *Szakály F.*: A mohácsi csatától ... i. m. 153.

⁴⁴ *Gaál A.*: Felszabadító hadjárat i. m. 138–139., 155. (23. sz. kép). Elemzése szerint valószínű, hogy a rajzon feltüntetett templom szentélyéből dzsámít alakítottak ki és talán a hadiszertár is benne működhetett. A hadiszertárra Gaál Attila Evlia Cselebi jó 20 évvel korábbi, 1664. évi leírása alapján gyanakodhatott, amely Tolna palánkjának megőrkítésekör Szulejmán kán dzsámijáról emlékezett meg, a vár közepén pedig egy négyszögű, kőépítésű, magas tornyot írt le, amelyben néhány ágyút helyeztek el, l. Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664, 1664–1666. Fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. (Török-magyarokori történelmi emlékek. II. osztály: írók.) Bp. 1904. 207.

⁴⁵ Tolna 1692. évi összeírása egy, néhány éven belül a pusztulás sorsára jutó, nagyobb, romos templomról emlékezik meg. Egy 18. század eleji német nyelvű leírás szintén egy nagy, romos templomot említ, l. *Urbaria et Conscriptioes*. 4. füzet. Abos-Zsadány (39–50. Fasciculus). Művészettörténeti adatok. Szerk. Sárkány Ilona. (Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai 11.) Bp. 1975. 197. Egy 1703. évi adat szerint a tolnai ferencesek egy romba dőlt, nagy templom mellett telepedtek meg, l. *Fricsy Ádám*: Kettős vallásváltoztatás Tolnán. Kézirat. TMÖL Könyvtár 1971/14. 18. (*Urbaria et Conscriptioes* Fasc. 60. Nr. 80.). Bár a források a templomok helyéről nem szolgáltatnak támpontot, bizonyosan ugyanazon — valószínűleg a később a Dunába szakadt — épületre vonatkoznak.

⁴⁶ *Brüsztle, J.*: Recensio i. m. 721.

vizitáció említést tesz a plébánia telkén álló régi kőegyházról, valamint a mezővároson kívül két másik régi, romos templomról, amelyek közül az egyik a Duna partján feküdt; utóbbinak bejárata nyugaton nyílt, felette torony emelkedett, a hajóhoz mindkét oldalon kápolnák csatlakoztak és sekrestyével is megtoldották.⁴⁷ Kétségtelenül erről az épületről emlékezik meg az az 1725. január 30-án kelt megyei közgyűlési jegyzőkönyv is, amelyben Nesselrode pécsi püspök és tolnai főispán megbízottja nevében tiltakozik a miatt, hogy Tolna birtokosai, a két Wallis gróf és a helyi lakosok „a tolnai egykori pompás templomot, mely a Duna partján volt felépítve, könnyű munkával a Duna áradásától meg nem őrizték, a Dunába vízbe omlani és inkább a víznek, mint keresztény használatra engedték, holott könnyű munkával a templomot megmenthették volna vagy legalább a köveket a templom újraépítésére biztosabb helyre vihették volna”, egyúttal kéri, hogy a vármegye a grófokat és lakosokat kötelezze arra, hogy építsék fel a templomot vagy fizessék meg értékét.⁴⁸ Az 1733. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv is említi, hogy a város keleti részén régi, nagyszerű templom romjai láthatóak, amelyet a Duna áradása pusztított el, de a tornya még fennáll.⁴⁹ Végül 1746-ban a pécsi püspök megtiltott minden építkezést a Duna miatt pusztulásra ítélt templomon.⁵⁰ Úgy véljük, az idézetek fényében immár nem vitatható, hogy hiteles adatok alapján a folyam által elmosott régészeti korú objektumok közül mindössze egyetlen — mellesleg egyértelműen középkori — épület azonosítható, mégha ez esetleg rendelkezhetett is római előzményekkel.

Innentől kezdve már csak másodlagos tudósítások állnak rendelkezésünkre a romokról: Bél Mátyás, Timon Sámuel, Moldoványi József, Fényes Elek, Wosinsky Mór, Pécsy József prépost, végül pedig az 1891-es Wosinsky-féle régészeti kérdőív tolnai kitöltői, nemrég pedig a helyi dűlőnévgyűjtők egyaránt megemlékeztek róla, hogy a Duna medrében Tolnánál régi épületmaradványok rejtőznek.⁵¹

3) A harmadik templomot írásban csak az 1722. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv örökölte meg; e szerint a plébánia telkén egy régi kőtemplom állt.⁵² Vélhetőleg azonosítható azzal a tető nélküli templomrommal, amelyet az 1686-os metszet a tolnai palánktól délnyugatra tüntet fel.⁵³

⁴⁷ Uo. 722. – T. Mérey Klára szerint mindkét régi templom a Duna partján feküdt, l. *T. Mérey Klára: Újjáépítés és konszolidáció 1711–1790*. In: Tolna története i. m. 189.; *Uő: Tolna városának betelepülése a 18. században*. In: *Uő: Rendhagyó válogatás egy életműből*. Szerk. Dobos Gyula. (Tolna Megyei Levéltári Füzetek 9.) Szekszárd 2000. 352.

⁴⁸ Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára IV/1. Közgyűlési iratok 10.367. (Az iratra eredetileg Kovách Aladár hagyatékában bukkantunk, l. *TMÖL XIV/7*. 455. lap.)

⁴⁹ ACP 225.

⁵⁰ *Fricsy Ádám: Tolnai barátok 100 éve (1688–1788)*. Kézirat. *TMÖL Könyvtár 1970/4*. 30. (Pécsi Püspöki Levéltár, Miss. 46/1746. Az eredeti irat lappang.) Az épületet 1756-ban bontották le, anyagát pedig a város nyugati részén épülő új kolostorépülethez használták fel, amely 1844. évi leégésig létezett.

⁵¹ BÉL 1979, 345; VISY 1999, 248; VISY 2000, 91. 649. jegyzet; MOLDOVÁNYI 1824, 50; FÉNYES 1984, 307; K. NÉMETH 2005a, 141; WOSINSKY 1896, II. 656; PÉCSY 1896, 7; *TMFN* 1981, 437. Ld. még: *GERECZE* 1906, 899.

⁵² *Brüsztle, J.*: Recensio i. m. 721.

⁵³ *Gaál A.*: i. m. Felszabadító hadjárat 155. (23. sz. kép.)

II. Következtetések

1) A török kori forrásokban említett Szent Bertalan-kápolna azzal a rommal lehet azonos, amelyet a 18. század elején néhány évtized alatt háromszor is említenek. Kápolna voltára elsősorban városon kívüli fekvése utal (bár nem tudjuk, hogy a 18. századi, illetve a középkori település mennyiben fedte egymást).⁵⁴

2) A 18. század eleji Tolna keleti szélén, periférikus helyen álló, a Duna által elpusztított egyház egykor a középkori Tolna város központi részén állhatott („kastélyban” fekvőnek mondják 1608-ban és a váron belül tüntetik fel 1686-ban). Azt, hogy a közép- és törökkori várost a Duna részben elmosta, nemcsak írott, hanem térképészeti adatok is alátámasztják. Tolna 18–19. századi térképeit vizsgálva szembeűnő a település útjainak és beépítésének szervertlensége, esetleges szerkezete. Az 1663. évi Ottendorf-féle vázlatrajz, valamint az 1783. évi katonai felmérés összevetéséből Cifka Anna azt a következtetést vonta le, hogy e két időpont között a város területének csaknem a fele került a Duna medrébe.⁵⁵ Ehhez hozzátehetjük még, hogy az 1686-os metszeten szereplő kisebb templomrommal megfeleltethető, nemrég ásatással is kutatott Szent Bertalan kápolna ma közvetlenül a Duna partján fekszik, míg a metszeten tőle keletre, a folyam felé még házak láthatók.⁵⁶ Bár Visy Zsolt szerint ilyen léptékű pusztulás emléke nem mehetett volna veszendőbe,⁵⁷ a megadott időszakba pontosan beleillenek a forrásaink által említett 1720–1730-as évek is. 18. század közepi tanúvallomások is megerősítik, hogy a Duna medre már a török korban nyugat felé tolódott, jelentős területeket rabolva el Tolna város területéből.⁵⁸

A hosszasan idézett leírásokban szereplő környéken, Tolna keleti szélén régészeti leletek előkerüléséről is tudunk: a Selyemgyár 1898-as építésekor napvilágra jött középkori kályhacsempék mellett vélhetőleg hasonló korú vaszeszközök, fegyverek és embercsontok is előbukkantak, míg az ugyancsak itt talált „bronz urna” és a két bronz gyertyatartó leginkább török kori eredetű lehet.

⁵⁴ A kézirat lezárása előtti hetekben került sor a Selyemgyár területén egy szinte az alapjáig elpusztított, vélhetőleg sokszögzáródású szentélyvel ellátott templom és a körülötte fekvő 17–18. századi temetőrészlet leletmentésére. A feltárás egyik vezetője, Ódor János Gábor szerint a 16. század közepétől említett Szent Bertalan kápolna maradványai kerültek elő. Amennyiben ez így van, akkor megerősítést nyer, hogy a középkori város jó részét a Duna pusztította el, hiszen a kápolna — amelyet a 18. század eleji források Tolna nyugati részé fekvőnek mondanak — ma a város egyik legkeletibb pontján, a Tolnai-Duna partján fekszik.

⁵⁵ *Cifka Anna*: A szekszárdi településcsoport általános rendezési tervének településtörténeti tanulmányából. Műemlékvédelem 26. (1982: 3.) 173–174.

⁵⁶ *Vö. Gaál A.*: Felszabadító hadjárat i. m. 155. (23. sz. kép)

⁵⁷ *Visy Zs.*: Ripa i. m. 92.

⁵⁸ *Bárh J.*: Vallomások i. m. 47. — A tolnai Dunának a 19. század közepén elvégzett átvágásáig a folyam a század első felében még mindig gyakran mosott el egész házsorokat, l. *Glósz József*: A feudalizmus válsága és a polgári átalakulás időszaka 1790–1867. In: Tolna története i. m. 278–279. Ilyesmire korábbról is van példa: a közeli Fadd határában is a Duna mosta el a limes-út egy szakaszát, l. *Czövek Attila*: Topográfiai adatok a limes Fadd menti szakaszához. Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 21. (1999) 135. (különösen a 40. sz. jegyz.).

tett.⁵⁹ A közelben állt középkori épületekre is utal néhány szórványos régészeti adat. Rómer Flóris 1864. évi gyűjtőútja során egy gótikus faragott kő profilját vázolta fel Tolnán „az új póstaház előtt”,⁶⁰ Ódor János Gábor pedig 1996-ban egy 15. századi, gótikus kőborda-töredéket szállított a szekszárdi múzeumba, amely 1991 körül került elő a Fürdőház utca 12. számú telekről.⁶¹ A két lelőhely környéke a középkori város nyugati szélét jelölheti, mert ettől nyugatra, a mai Tolna belterülete alatt nem ismertek középkori emlékek.⁶²

A fentiek alapján véleményünk szerint könnyen belátható, hogy: 1) a tolnai Duna-ágban található objektumok korára vonatkozóan egyértelmű adataink kizárólag a középkori eredet mellett szólnak; 2) a középkori Tolna város jelentős részének maradványait a Duna folyam medre rejti magában egyrészt a térképekből kikövetkeztethető településszerkezeti sajátosságok, másrészt a parton — azaz az elpusztult település valamelyest megmaradt nyugati sávjában — a 19. század második felétől talált régészeti leletek (nem utolsó sorban faragott kövek) alapján; 3) a középkori Tolna igen nagy valószínűség szerint a római *Alta Ripa* helyén (illetve rá) és részben anyagából alakult ki és épült fel, bár erre jelenleg semmiféle konkrét bizonyítékunk nincs.⁶³

Hátra lenne még annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a fentiekben említett, a Dunába omlott középkori templom plébániatemplom vagy esperesi egyház volt-e. A török kori palánkvárra és a benne álló templomra vonatkozó, többször említett 1608-as és 1686-os adat alapján feltételezhetjük, hogy — mivel a tolnai Árpád-kori ispánsági vár helye nem ismert, ám bizonyosan Tolna közép- és törökkori magjában, egyben vélhetőleg a török erődítmény helyén (a hagyomány szerint a Selyemgyár környékén) állt — a Duna nemcsak ezt a templomot, de az Árpád-kori földvárat is elpusztíthatta az idők során (ha ennek valószínűsíthető méretei ennek ellent is mondanak). Mivel tehát egy középkori templomot a folyó pusztított el és az ispánsági vár talán ugyancsak a víz romboló hatásának esett áldozatul, az egyház egykor talán az erődítésben vagy annak közelében, szélén fekkent. Ha ez igaz, akkor méltán tarthatjuk Tolna korai keresztelő-egyházának, amely később főesperesi templom lett, majd a későközépkorban átalakítva akár plébániatemplomként is használhatták (az 1722-es vizitációban említett kápolnák és sekrestye legalábbis erre utalhat).

⁵⁹ Szilágyi Mihály: Régészeti leletek és leletmentések híre a szekszárdi újságokban (1897–1910). Balogh Adam Múzeum Évkönyve 10–11. (1979–1980) [1981] 422. – A néhány évtizede végzett dűlőnévgyűjtés adatközlői szerint — akik nyilvánvalóan régi helyi hagyományt közvetítettek — a Selyemgyárnál állt a régi tolnai vár és a városháza is, l. Földrajzi nevek i. m. 437.

⁶⁰ Rómer Flóris jegyzőkönyvei. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Könyvtára, Bp. XIX. 114.

⁶¹ Ódor János Gábor szíves szóbeli közlése.

⁶² A faragványok közvetlen közelségében más jellegű közép- és török kori leletek is kerültek elő korábban: a postaépület előtt 1958-ban középkori cserepeket valamint csontokat találtak (Wosinsky Mór Megyei Múzeum Régészeti Adattára [a továbbiakban: WMMM Rég. Ad.] 338–87.). A Fürdőház utca déli végénél 1963-ban Mészáros Gyula 16–17. századi hulladékgödört figyelt meg (WMMM Rég. Ad. 203–75.).

⁶³ Újabbban felmerült, hogy *Alta Ripa* nem is Tolnán keresendő, hanem a bölcskei ellenerőddel azonos (Soproni Sándor: A bölcskei késő római ellenerőd. *Communicaciones Archaeologicae Hungariae* 1990. 139–140., Szabó G.: Bölcske i. m. 122–123.), míg Visy Zsolt újabbban a Faddal való azonosítást vetette fel (*Visy Zs.: Limeszakasz i. m. 249–250.*).

3) A mindössze egyszer említett, a plébánia telkén álló épület vélhetőleg a jelenlegi római katolikus templom környékén kereshető.⁶⁴ Funkciójára talán a középkori Tolna plébániatemplomának Szent István király titulusából következtethetünk. A patrocínium alapján behatárolható, hogy a plébániatemplomot legkorábban a 11. század végén, az államalapító király 1083. évi szentté avatása után építhették fel, ám ekkor már néhány évtizede bizonyosan állt az — általunk a Dunába mosott egyházzal azonosított, a 2) pont alatt elemzett — esperei templom. Ezek alapján a későközépkorban említett plébániatemplom valószínűleg a 18. század elején mindössze egyszer említett templommal lehet azonos. Tolna területéről egyébként az egyetlen, honfoglalás- vagy kora Árpád-kori temetkezés éppen a római katolikus templom előtt került elő, bár, a mellékletek alapján, az államalapítás kora elé, a 10. század második felére keltezhető.⁶⁵

Hosszas fejtegetésünk alapján a középkori egyházi topográfia szempontjából legfontosabb következtetésünk, hogy a középkori város vélhetőleg legjelentősebb temploma legfeljebb a víz alatti régészet módszereivel lenne kutatható. Az elmondottak természetesen igazak a föld-fa szerkezetű ispánsági várra is, amelynek 11. századi megléte egyébként a kérdéskört legutóbb áttekintő Bóna István szerint az írásos és a régészeti források alapján egyaránt kérdéses.⁶⁶

Egyházszervezet

A tolnai főesperesség határait a pápai tizedjegyzékek alapján szintén Kristó Gyula határozta meg: „A tolnai archidiaconatus északnyugati határpontja Tolnanémedi. Északi határvonala innen kiindulva a Simontornytól délre eső Rácegrespusztán (az egykori Egres plébánián), a Pálfa határában levő Cseténypusztán (a hajdani *Checín~Chechen* plébánián), Györkönyön, Németkén át Dunaföldvár-ig halad. Keleti határa a Dunaföldvár–Bölcske–Paks vonalon szoroson, a Paks–Tolna–Ócsény–Bátaszék (akkori nevén *Cykador*) vonalon tízhúsz km-es távolságból követi a Duna folyását (bár Ócsénytől keletre Ózsákpusztánál, a hajdani *Azaag* plébániánál újra közel kerül a határ a Dunához). Délen Bátaszék, Mecseknádasd, a mai Komlóba olvadt Mecsekjánosi, nyugaton pedig Kisvaszar, Mágocs, Döbrököz, Dúzs, Miszla és Tolnanémedi a szélső plébániák.”⁶⁷

A tolnai főesperességen belüli alesperesi hálózatról a regölyihez képest több adatunk van, összesen hat alesperességet ismerünk. A pápai tizedjegyzék 1333-ban Szentmáriafalva papját mondja tolnai alesperesnek.⁶⁸ Bonyhád 1733. évi egyházlátogatási jegyzőkönyve szerint a Szent Máriaának mondott település

⁶⁴ 1996-ban a r. k. templom közelében fekvő Szekszárdi u. 6. sz. ház udvarában csontvázak kerültek elő, amelyekről a helyszínelést végző Ódor János Gábor feltételezte, hogy talán a középkori plébániatemplom temetőjéhez tartozhattak (WMMM Rég. Ad. 546–96.).

⁶⁵ Ódor János Gábor: Honfoglalás- és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében. Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 21. (1999) 164.

⁶⁶ Bóna István: Az Árpádok korai várairól. 11–12. századi ispáni várak és határvárak. Debrecen 1995. 44.

⁶⁷ Kristó Gy.: A vármegyék kialakulása i. m. 285–286.

⁶⁸ Monumenta Vaticana I/1. 262.

majdnem sértetlenül álló temploma a várostól nyugat felé 1 órányira feküdt,⁶⁹ emlékét a mai Hidas északi határában helynevek őrzik,⁷⁰ helyét pedig régészeti terepbejárás révén pontosan ismerjük.⁷¹ Egy 1453. évi pécsi püspöki oklevél további négy plébánost címez alesperesként: az iváni (*Yban*), az apari (*Apar*), a *Zanoch*-i és a szentmiklósi (*de S. Nicolao*) papot.⁷² E helynevek közül az első Ivánnal történő azonosítása a legbiztosabb; ez a település a mai Bonyhádtól északra, az Óhegy környékén feküdt, ahol a két világháború között Knábel Vilmos evangélikus tanító két középkori templom helyén végzett amatőr ásatást.⁷³ A diplomában említett második helynév a mai Aparhant előzményére, a vásártartó Aparra utalhat, de akár a Pálfa melletti, kolostorral rendelkező Apor is számításba jöhet értelmezésekor.⁷⁴ Szentmiklós szinte biztosan a mai Szekszárd határában fekvő egykori Szentmiklós (bár a tolnai főesperességben még egy hasonló nevű falu volt, a Pakstól délre fekvő Csámpaszentmiklós), amelynek káplánja — lévén a falu a szekszárdi apátság birtoka — 1374-ben a konvent megbízottjaként járt el;⁷⁵ temploma helyén 1987 és 1991 között Gaál Attila végzett feltárásokat. *Zanoch* megfejtése még várat magára, hiszen a középkori megye nyugati szélén fekvő Szanács már a regölyi főesperességhez tartozott és egyházas helyeink között sem tartjuk számon; a helynevet talán a Németkér határában fekvő egykori Kanacs faluval azonosíthatjuk, ahol viszont egyelőre nem tudunk templom létezéséről.⁷⁶ Az 1542-es dikajegyzék Györe papját is alesperesnek mondja.⁷⁷ Az alesperesi központokról a fentiek alapján — és a velük általánosságban foglalkozó szakirodalom hiányában — egyelőre csupán annyit mondhatunk, hogy ezek a helyek a településhálózat jelentősebb pontjain, például kolostorral rendelkező helyeken, vásáros helyeken alakultak ki.⁷⁸

⁶⁹ ACP 198. – Helyesen azonosította *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III. Bp. 1897. 451., tévesen a Decs határában található Szomfova nevű lelőhellyel feleltette meg *Timár Gy.*: Templomok i. m. 294.

⁷⁰ Baranya megye földrajzi nevei I. Szerk. Pesti János. Pécs 1982. 548.

⁷¹ Ódor János Gábor közlése, 2003. jan. 14.

⁷² *Koller, Josephus...*: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I–VII. Posonii–Pesthini 1782–1812. III. 315.

⁷³ *K. Németh András–Ódor János Gábor*: Tolna megye vitatott fekvésű középkori kolostorainak azonosítása. Apor és Töl, Földvár és Iván. Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 27. (2005) kézirat megjelenés alatt.

⁷⁴ A két település középkori írásmódjára l. *K. Németh András–Ódor János Gábor*: Apor és Töl. Hol feküdtek Tolna megye középkori ágostonos kanonok-kolostorai? KÚT (Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola kiadványa) 2. (2003: 2.) 30.

⁷⁵ *Szakály Ferenc*: A szekszárdi apátság hiteleshelyi és oklevéladó működése 1526-ig. Tanulmányok Tolna megye történetéből 1. (1968) 30. – Az oklevél eredetije: DL 42 922.

⁷⁶ A településekre és egyházaikra részletesen l. *K. Németh András*: A középkori Tolna megye templomai. Adattár. Kézirat 2005.

⁷⁷ *Timár György*: Alsómocsolád és környéke a középkorban és a török hódoltság idején. In: Alsómocsolád. Községtörténeti monográfia I. Szerk. Fűzes Miklós. Alsómocsolád 1998. 45.

⁷⁸ Köszönjük Kubinyi Andrásnak, Feld Istvánnak és Jankovich B. Dénesnek a regölyi főesperesség topográfijával kapcsolatos gondolatébresztő felvetéseiket, valamint Ódor János Gábornak értékes megjegyzéseit.

Archidiaconusok a pécsi egyházmegyében

A főesperesek Magyarországon a 12–13. század fordulójától beköltöztek az egyházmegyék központjaiba és a székesegyházak kanonoki testületeinek tagjai lettek.⁷⁹ Ez a gyakorlat megfelelt a német, a cseh és a lengyel egyházmegyékben fennálló általános helyzetnek. A káptalan tagjainak hierarchiájában a káptalan méltóságviselői után következtek. Rezideálási kötelezettségük volt, azaz a káptalan székhelyén kellett élniük. Bevételeik a kanonoki javadalmon kívül: a püspöki tizedek egynegyede (*quarta decimales*), a kerületük plébánosai által évente fizetett meghatározott összeg, a *cathedraicum*, egyházi bíróként a bírságpénzek, továbbá — amint arra Holub József utalt — „régí szokás, hogy minden megölt ember után egy márka ezüstöt kaptak”.⁸⁰

A pécsi egyházmegye területén a középkor folyamán nyolc főesperesi kerület létezett. Tolna megye keleti felén a tolnai, nyugati részén a regölyi; Baranya keleti felén a baranyai, nyugati részén a vátyi (a 14. századtól „székesegyházi” néven); Baranya délnyugati, Valkó északnyugati és Pozsega északi határán az aszúági; Valkó nyugati és középső részén a valkói; szintén Valkó vármegye délkeleti felén, valamint Szerémben a marchiai (maróti); Pozsega megye területén pedig a pozsegai *archidiaconusi* kerületet találjuk. Az élükön álló főesperesek a 13. század első felében beköltöztek a pécsi székeskáptalanba, kivéve a pozsegait, mivel a pozsegai társaskáptalan prépostja látta el egyúttal a kerület főesperesi teendőit is.⁸¹ A székeskáptalanban kanonoki stallummal rendelkező hét főesperes kerülete természetesen különböző mértékben jövedelmezett, különböző presztízzsel bírt. Adataink alapján az *archidiaconatus*okat ebből a szempontból az alábbiak szerint lehet rangsorolni: székesegyházi, baranyai, tolnai, regölyi, valkói, majd az aszúági és a maróti, amelyek hozzávetőleg azonos szinten álltak. A „sorrendre” vonatkozóan a következő késő középkori adatok állnak rendelkezésünkre. Barnabás 1430 és 1455 között először a maróti,⁸² majd a valkói,⁸³ végül a baranyai kerületet irányította.⁸⁴ Egerszegi György a tolnai főesperesség éléről került a baranyai kerület élére 1439 táján.⁸⁵ Két esetről tu-

⁷⁹ Koszta L.: Dél-Magyarország i. m. 51. — Fügedi Erik azonban egy korai tanulmányában úgy fogalmazott, hogy „a magyar egyháznak ez az intézménye látszólag kezdet óta egy-egy kanonoki stallumhoz kapcsolatot, vagy egy-egy társas káptalan préposti tisztségéhez” l. Fügedi Erik: Középkori település és egyházszervezet az egykori nyugati Felvidéken. *Regnum* 6. (1944–1946) [1947] 126.

⁸⁰ Szentirmai, Alexander: Das Recht der Erzdechanten (Archidiaconate) in Ungarn während des Mittelalters. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 43. (1957) 147., 197–200.; Holub József: Zala megye története a középkorban. Pécs 1929. 346.

⁸¹ Koszta László: A pozsegai társaskáptalan tagjai a XIV. század közepéig. *Aetas* 1991: 3–4. 41.; Úó: Püspöki székhely és városfejlődés. Pécs központi funkciói és vonzáskörzete a 14. század közepéig. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szeged, 1995. 236–237.; Kristó Gy.: A vármegyék kialakulása i. m. 283–304.; Timár György: Pécs egyházi társadalmi Károly Róbert korában. Baranyai Helytörténetírás 1981. [1982] 39.

⁸² 1430. máj. 23.: DL 12 254.; 1434. márc. 18.: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 233 442.

⁸³ 1435. máj. 17.: DL 44 035.; 1447. szept. 17.: DL 14 114.

⁸⁴ 1451. aug. 25.: DL 81 030.; 1455. nov. 13.: DF 233 537.

⁸⁵ 1434. márc. 18-án tolnai főesperes (DF 233 442.), 1437. jún. 8-án már baranyai főesperes (DF 208 451., Bónis Gy.: Szentzséki regeszták i. m. 2450. sz.).

dunk, amikor az általunk tekintélyesebbnek vélt kerületeket cserélték fel egy kisebb presztízzsel, és nem utolsó sorban kevesebb bevétellel⁸⁶ kecsegtető *archidiaconatus*s: Bálint és Albert egyaránt a regölyi főesperesi hivatalukat adták fel. Előbbi a marchiai,⁸⁷ míg utóbbi az aszúági kerület irányítását vette át.⁸⁸

A főespereseknek saját kerületükben minden évben egyházlátogatást kellett tartaniuk. A vizitációk alkalmával őt és (1450-től) legfeljebb nyolc lovasból álló kíséretét az illető egyház plébánosa látta vendégül.⁸⁹ Minden plébániát végiglátogattak vagy ők maguk vagy helyetteseik, és ellenőrizték, hogy megfelelő-e a hívek lelki gondozása, a papok kifogástalan életvitelt folytatnak-e, eretnekek nincsenek-e a kerületben.⁹⁰ A főesperesek számára az 1279-ben, Fülöp fermai püspök, pápai legátus által elnökölt budai zsinat 38. pontja előírta, hogy „legyenek kötelesek legalább három évig kánonjogi tanulmányokat folytatni”,⁹¹ hiszen házassági és egyéb egyházi törvényszék elé tartozó ügyekben bíraskodási kötelezettségük volt. A zsinat minimálisan három éves kánonjogi tanulmányokat írt elő számukra, amely időszak alatt rezideálási kötelezettségüket helyettes állításával oldhatták meg.⁹² Bírói joghatóságukból adódóan saját pecsétet használtak.⁹³ Az általuk hozott ítéletek ellen a megyés püspökhöz lehetett fellebbezni, a súlyosabb vétségek azonban az egyházmegyei szentszékhez tartoztak.⁹⁴

A főesperesek helyetteseiket, az alespereseket, a kerületük plébánosai közül választották. Ők is részt vettek az egyházlátogatásokon, sőt a veszprémi zsinat előírta számukra, hogy évente három alkalommal tartsanak kerületük

⁸⁶ A bevételekre a plébániák számából következtethetünk.

⁸⁷ Regölyi főesperes: 1447. jan. 15.: DL 13 443.; 1448. júl. 30.: DL 14 185., marchiai főesperes: 1453. okt. 17.: DL 93 225.; 1462. nov. 27.: DF 233 201.

⁸⁸ 1495. március 24-én regölyi főesperes, I. Koller, J.: *Historia episcopatus* i. m. IV. 475., 1503-ban marchiai főesperes: 1503. jan. 28.: DL 49 474.; 1503. ápr. 2.: Koller, J.: *Historia episcopatus* i. m. IV. 511–513.

⁸⁹ Holub J.: *Zala megye története* i. m. 345.

⁹⁰ Pl. megvizsgálták, hogy a papok nem élnek-e fényűzően, nem iszákosak-e, nem pereskednek-e, vadászhatnak-e, kiszolgáltadják-e megfelelő módon a szentségeket stb. „Item archidiaconi omni anno visitare debent suum archidiaconatum [...] Item debet inquirere, quae tangunt personam sacerdotis, quomodo se in se ipso et ad se ipsum habeat, videlicet si honeste vivat, scilicet quod non sit luxuriosus, ebriosus, lusor, negotiator, percussor, litigiosus, venator, jocularis si est diligens circa curam populi sibi commissi et si ob ipsius negligentiam, vel malitiam aliquis sine batismate, poenitentia, Eucaristia, seu extrema unctione decesserit. [...] Item inquireat, si est aliquis in illa parochia haereticus, aut fautor, seu receptor ipsorum; si incantator, veneficus, divinator, non legitime conjunctus, adulter, fornicator, excommunicatus, et qui de censura non curaret. Et generaliter inquirere debet de omnibus, quae contra Dei praecepta, et sacrorum canonum statuta sunt et fiunt, sive per clericos sive per laicos et alios quoscunque.” – *Kollányi Ferenc: Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis Anno 1397. Történelmi Tár* 1901. 102–103. – Természetesen a középkori magyarországi zsinatok is foglalkoztak a főesperesek feladataival, l. pl. A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Közéleti Solymosi László. Bp. 1997. 86.

⁹¹ Kun László emlékezete. A bevezetőt írta a forrásszövegeket válogatta, és a jegyzeteket összeállította Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5.) Szeged 1994. 160. (A zsinat határozatait Almási Tibor fordította.)

⁹² Szentirmai, A.: *Das Recht der Erzdechanten* i. m. 160–162.

⁹³ Fügedi E.: *Középkori település és egyházszerkezet* i. m. 127.

⁹⁴ Pl. az 1515. évi veszprémi zsinat megtiltotta, hogy püspöki vagy vikáriusi felhatalmazás nélkül interdictumot mondjanak ki, l. Holub J.: *Zala megye története* i. m. 345.

papjai számára gyűlést, amelyen kihirdetik a zsinati határozatokat, valamint a papság életmódját vizsgálják. Ezekről az összejövetelekről aztán írásban tettek jelentést a főesperesnek, vagy a püspök helynökének.⁹⁵ A felsorolt feladatok mellett a dézsmaeredésben is fontos feladatot láttak el.⁹⁶ Fentebb már említettük, hogy az általunk vizsgált alesperesekről meglehetősen kevés információval rendelkezünk, és ezek az adatok is csak a 14. század második harmadától állnak rendelkezésünkre. Így pontosan azt sem tudjuk, hogy az egyes főesperesi kerületekben hány alesperesi *vicaria* működött a középkor folyamán.

*A tolnai és a regölyi főesperesek a 13–16. században*⁹⁷

A középkor folyamán a két kerület összesen 39 főespereséről rendelkezünk információval. A tolnai főesperesség élén állók közül 18, míg a regölyi kerület esetében 21 személy ismert. A forrásadottságból kifolyólag igen hiányos listát tudtunk csak összeállítani, melynek következtében vannak hosszabb periódusok, melyekből egyetlen *archidiaconus* nevét sem ismerjük. Ez a helyzet elsősorban a 13. századra jellemző. Az első tolnai főesperes 1217-ben szerepel, majd a következő személy 1239-ben, a harmadik pedig 1295-ben kerül elő. Regöly esetében még ennél is rosszabb a helyzet, hiszen a 13. században mindössze az 1217-ben szereplő Jánosról és az 1268–1269 folyamán Bolognában tanuló Jakabról rendelkezünk adatokkal. A következő információ több mint fél évszázad múltán, 1333-ból származik. A 14. századtól kezdve aztán a hiteleshelyi oklevelek és más források megszaporodásának köszönhetően a főesperesekre vonatkozó adatok száma is növekszik. A 16. század Mohácsig terjedő időszakából ismét csak egy-egy személy nevét ismerjük. Az utolsó tolnai főesperesre vonatkozó információnk 1504-ből, míg a regölyire 1503-ból származik.

A hiányos adatok miatt a hivatalviselések átlagos időtartamának meghatározása nem áll módunkban. Ki kell azonban emelnünk két személyt, akik a középkori mértékkel számolva több, mint egy emberöltőig viselték javadalmukat. Dénes a tolnai kerületet 35, míg Beremendi János a regölyit 30 esztendőn keresztül irányította.

I. Származás

A vizsgált személyek közül csak 13 fő származását ismerjük, ami az egyharmadosnál valamelyest magasabb aránynak felel meg. A legelőkelőbb társadalmi csoportból származott, az arisztokraták második vonalához tartozó két tolnai főesperes: Dombai Imre és Bodó Miklós. Véleményünk szerint mindketőtük javadalomnyerésében meghatározó szerepet játszott, hogy családjuk Tolna vármegyében (is) rendelkezett birtokokkal, így a családi birtok irányításában is részt tudtak venni. Bodó esetében ezt egyértelműen bizonyítják a fős-

⁹⁵ A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai i. m. 28.

⁹⁶ Holub J.: Zala megye története i. m. 352.

⁹⁷ A főesperesekre vonatkozó adatok forrásait az adattárban közöljük. Így csak olyan esetekben hivatkozunk ezekre, ha ott meg nem található információkat közlünk.

peresség elnyerésének körülményei. Ernuszt Zsigmond pécsi püspök a pápához fordult, hogy a török portyák következtében leromlott állapotban lévő maróti prépostságot egyesíthesse a püspöki birtokokkal. A préposti méltóságot viselő Bodó annak fejében egyezett bele a tervezett birtokegyesítésbe, ha a megkapja a tolnai főesperességet a hozzá tartozó kanonoki stallummal.

A köznemesek közül Garázda János és Olvir András családja szintén birtokos volt Tolnában, így ugyanazt mondhatjuk el javadalomra jutásukkal kapcsolatban, amit a bárókkal kapcsolatban megfogalmaztunk. Péter és Benedek fia András eredetéről nem rendelkezünk pontos ismeretekkel. Péter — a későbbi pécsi püspök — esetében így Timár György hipotézisére támaszkodhatunk, aki nemesi származását valószínűsítette. Benedekfi András eredetével kapcsolatban pedig Koszta László feltételezésére hagyatkozunk, aki a Zsigmond uralodása alatt nagy karriert befutó, az arisztokrácia élvonalába jutó Garai családdal fennálló rokoni kapcsolatát valószínűsítette.

A Felsőegerszegről származó Egerszegi György a káptalan nemes jobbágyai közé tartozó családból származott, tehát egyházi nemes (predialista) volt.⁹⁸ A település a középkorban Tolna vármegyéhez tartozott, a regölyi *archidiaconatus* területén helyezkedett el.

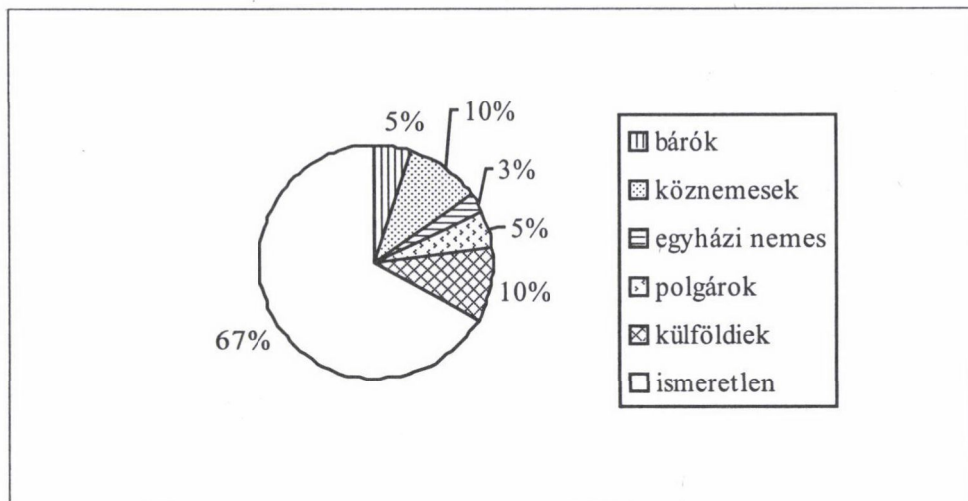
Főespereseink közül ketten mezővárosi származásúak voltak, tehát jogilag jobbágyinak számítottak, azonban figyelembe véve a Magyarországon Kubinyi András által kidolgozott funkcionális városvizsgálatot (centralitási pontrendszer),⁹⁹ őket mezővárosi polgárnak tartjuk. Beremendi János a Baranya megyei Beremendről származott, ahol egyébként a 15. század második felében a pécsi székeskáptalan is birtokos volt, Tolnai János pedig minden valószínűség szerint a 15. század második felében mezővárosi kiváltságot kapott Tolnavár településről.

Négy személyt a külföldiek közé soroltunk. Közülük ketten a középkori Magyar Királyság alattvalóinak számítottak ugyan, ám szülőföldjük nem tartozott a szűkebb értelemben vett Magyarországhoz. Casocti Miklós dalmát, míg Modrusi György horvát eredetű volt. Érdekes, hogy a tolnai főesperesi hivatalban egymást követték, hiszen miután Casocti a traui püspökségre emelkedett, Modrusi kapta a Szentszéktől a javadalmat. Gentilis bíboros pápai legátus kíséretében érkezett az országba Rufinus de Civinio. A bíboros révén nyerte el a pécsi kanonoki prebendát és a tolnai főesperességet. A legátussal együtt távozott az országból, majd néhány évnyi avignoni tartózkodást követően immár pápai tizedszedőként, és követként tért vissza. Végül a rövid ideig a regölyi főesperesi hivatalban működő Swessai Péter tartozik ehhez a csoporthoz. Érdekességképpen jegyezzük meg, hogy ez utóbbi személy kivételével valamennyien pápai, il-

⁹⁸ Az egyházi nemesek jogállására l. *Bónis György*: Hübériség és rendiség a középkori magyar jogban. Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Balogh Elemér. (Millenniumi Magyar Történelem, Historikusok) Bp. 2003. 143–165.

⁹⁹ Kubinyi professzor számos ezzel kapcsolatos munkája közül kettőt említünk meg: Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szerk. Blazovich László. (Dél-Alföldi Évszázadok 14.) Szeged 2000. és Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. Történelmi Szemle 46. (2004) 1–30.

letve Rufinus bíborosi javadalomadományozás (*provisio*) útján nyerte el javadalmát, ami egyértelműen az avignoni pápai udvar politikáját tükrözi.

A főesperesek származása

II. Tanulmányok

A fentebb említett budai zsinat kánonjogi tanulmányokat illető előírásának következtében nem tettek eleget a főesperesek. Néhány példával szemléltetjük a valós helyzetet. Az erdélyi székeskáptalan főespereseinek kisebb része végzett egyetemi tanulmányokat. Tonk Sándor véleménye alapján ez elsősorban azzal magyarázható, hogy ők az egyházi bíróságokon gyakorlatban sajátították el a kánonjogi ismereteket.¹⁰⁰ A váradi székeskáptalan főespereseinek mintegy felénél nem mutathatók ki egyetemi tanulmányok az 1440–1526 közötti időszakban.¹⁰¹ Győrben valamelyest jobb volt a helyzet: Mátyás és a Jagellók uralkodása idején a főesperesek 56%-a folytatott egyetemi tanulmányokat.¹⁰² Pécsen az 1354–1526 közötti időszak 94 ismert főesperese közül mindössze 33 személy (35%) tanult egyetemen.¹⁰³ Közülük 18-an folytattak tanulmányokat a

¹⁰⁰ Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest 1979. 129–132.

¹⁰¹ Kristóf Ilona: Egyházi középírtegek műveltsége – egyetemjárás a későközépkori váradi káptalanban. In: METESZ Heves Megyei Szervezete, Tudományos Közlemények 5. Eger 2002. 70–76.

¹⁰² Köblös József: Az egyházi középírtegek Mátyás és a Jagellók korában. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) Bp. 1994. 43.

¹⁰³ A káptalan késő középkori tagságáról teljes adatbázissal rendelkezünk, l. Fedeles Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban 1354–1526. (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) Pécs 2005. 110., A káptalan tagjainak teljes felsorolása (1177–2004) megtalálható Úő: 'pécsi székeskáptalan' In: Magyar Katolikus Lexikon X. Főszerk. Dr. Diós István, szerk. Dr. Viczián János. Bp. 2005. 786–792.

jogi fakultásokon, és egyikük kivételével valamennyien fokozatot szereztek. Ezek alapján tehát azt mondhatjuk, hogy a késő középkorban a főesperesek Pécsen sem tartották be az előírásokat, ugyanúgy ahogy Gyulafehérváron, Győrben és Váradon sem. Ez a helyzet egyébként országosan is jellemző volt, azaz „a főesperesek többsége mégis hazai iskolázottságú, literátus műveltségű volt”.¹⁰⁴

A vizsgált két kerület főesperesei közül mindössze 11 személynél mutathatók ki felsőfokú tanulmányok, ami 28%-os aránynak felel meg. A 13 században mindössze egyetlen személy, a Bolognában 1268–1269-ben feltehetőleg kánonjogot hallgató Jakab regölyi főesperes tanult egyetemen. A 14. század utolsó negyedétől kezdenek az adatok szaporodni. A vizsgált személyek közül nyolcan szereztek akadémiai fokozatot. Négyen a szabad művészetek magiszteri címét, hárman kánonjogi doktorátust, míg egy fő a *doctor utriusque iuris* fokozatot szerezte meg. Öt esetben rendelkezünk a tanulmányok helyére vonatkozó adatokkal: két-két fő Bécsben és Bolognában tanult, míg egy személy Bécsben megkezdett tanulmányait Padovában fejezte be. A legtöbb időt Tolnai János töltötte az „egyetemi padokban”. Ő 1489-ben szerezte meg Bécsben a *magister artium* grádust, amely legkevesebb négy esztendő tanulmányi időt jelent. Ezt követően Padovában jogot hallgatott, majd 1503-ban szerezte meg a mindkét jog doktora címet.

III. Egyházi szolgálat

A főesperesek kerületük irányítása mellett egyéb, általunk egyházinak minősített feladatokat is elláttak. Mindenekelőtt a közhitelű feladatok során vállalt tanúbizonyság szerepet emeljük ki. Ugyanis a két kerület *arcidiaconus*ai igen aktívnak bizonyultak a hiteleshelyi külső munkák elvégzése terén. A középkor folyamán összesen 19 esetben vállaltak ilyen jellegű feladatokat a pécsi székesegyházban stallummal rendelkező főesperesek,¹⁰⁵ és ezen esetekből 7 alkalommal (37%) a tolnai, illetve a regölyi főesperesek szerepeltek *testimonium*ként.

A vizsgált személyek közül négyen püspöki vikáriusi feladatokat is elláttak. Hárman a pécsi püspökök lelkiekben általános helynökei és ügyhallgatói (*vicarius in spiritualibus et auditor generalis*) voltak, míg egy fő a zágrábi püspököt világi ügyekben helyettesítette (*vicarius in temporalibus*). A pécsi püspöki vikáriusok hivatalukból adódóan a szentszéki bírósági üléseken is elnököltek. E feladat elvégzéséhez pedig megfelelő szintű kánonjogi ismeretekre is szükségük volt. Ezt természetesen a gyakorlatban is el lehetett sajátítani, ám e három személy mindegyike kánonjogi doktorátussal rendelkezett.

Két személy egy-egy pécsi püspök mellett látott el feladatokat. János főesperes Kórógyi László püspök ügyvédjeként szerepelt egy alkalommal, míg Miklós fia Imre Alsáni Bálint bíboros-püspök tanácsosa volt.

¹⁰⁴ *Körmendy Kinga*: Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Fügedi Erik. Bp. 1986. 193.

¹⁰⁵ *Kosztai László*: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége 1214–1353. (Tanulmányok Pécs történetéből 4.) Pécs 1998. 106.; *Fedele Tamás*: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi személyzete (1354–1526). *Egyháztörténeti Szemle* 5. (2004: 1.) 82.

Végül a pápai megbízásokat teljesítő három személyt említjük meg. Rufinus, amint már említettük, Gentilis pápai legátus kíséretéhez tartozott, majd évekkel később pápai követként tért vissza Magyarországra és a pápai udvar számára szedte a tizedeket. Dénes 1460-ban János pápai legátus kiküldött bírájaként szerepelt egy ügyben, míg Bodó Miklós két pécsi kanonoktársával egy a pápai kúriához fellebbezett ügyben szerepelt bíróként.

IV. Uralkodói szolgálat

A késő középkori pécsi kanonokok 12%-a teljesített szolgálatot a királyi, illetve királynéi udvarban.¹⁰⁶ A most vizsgálat alá vont személyek közül azonban ez mindössze Péternél, és Benedekfi Andrásnál mutatható ki. Előbbi I. Károly alkancellárja volt, és pozíciója minden bizonnyal fontos szerepet játszott püspöki méltóságra emelkedésénél. András Erzsébet királyné udvarában látta el az alkancellári teendőket, 1346-ot követően.

V. Egyházi karrier

Hét személy korábbi egyházi javadalmairól rendelkezünk információkkal. Közülük négyen egy-egy pécsi kanonoki stallumból emelkedtek a főesperesi hivatalba, a másik három személy pedig csere útján nyerte el pécsi javadalmát. Egy fő a pozsegai prépostságot, egy személy a zágrábi kanonoki javadalmat és a vaskai főesperességet cserélte el a tolnai *archidiaconatus*ért. Bodó Miklós pedig a maróti társaskáptalan éléről került szintén a tolnai hivatalba.

A pécsi káptalanon belüli javadalomváltás hat személynél mutatható ki. Négy esetben egyértelmű előrelépésről van szó. Két személy méltóságviselő lett: éneklő-, illetve örkanonok; egy-egy személy pedig a baranyai, illetőleg a székesegyházi főesperességet nyerte el. Két személy, amint fentebb már utaltunk rá, a regölyi stallumot hagyta el, és egy-egy alacsonyabb rangú főesperesi kerület irányítását vette át.

A fentebb említett javadalomcserék mellett egy fő az esztergomi székeskáptalanban jutott kanonoki javadalomhoz, valamint a zólyomi főesperesi kerület irányítását bízták rá, amely mindenképpen előrelépésnek minősíthető.

Két személy emelkedett a prelátusok közé. Péter a pécsi püspökséget nyerte el, amiben jelentős szerepet játszott, hogy I. Károly pártján állt uralkodásának kezdeti, meglehetősen zavaros időszakában. Casocti Miklós a dalmáciai Trau püspöke lett. A rendelkezésünkre álló források szerint választással nyerte el az infulát, amelyben minden valószínűség szerint fontos szerephez jutott dalmát eredete, esetleg befolyásos famíliája.

---

¹⁰⁶ Erre I. *Fedelez Tamás*: Pécsi kanonokok uralkodói szolgálatban a késő középkorban. In: Középkortörténeti Tanulmányok. A IV. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9–10.) előadásai. Szerk. Teiszler Éva. Szeged 2005. (sajtó alatt)

VI. Életkörülmények

A főesperesek hivatalukból származó bevételei a kerületükben működő plébániák számának függvényében alakultak, hiszen a plébánosok évente kötelesek voltak a *cathedraticum* megfizetésére.¹⁰⁷ A székesegyházi főesperességben 89, a baranyaiban 99, a tolnaiban 74, a regölyiben 68, a valkóiban 66, az aszúágiban 51, míg a marótiban pedig 41 plébánia, templomos hely működött a pápai tizedjegyzék idején.¹⁰⁸ Ezekhez járultak még a *iurisdictio*juk alá tartozó perekből, bírságokból származó bevételek. A kanonoki prebendával kiegészítve egy-egy főesperes megközelítőleg akkora éves jövedelemmel rendelkezett, mint a prépostot követő méltóságviselők, sőt, talán megkockáztathatjuk, hogy a székesegyházi és a baranyai kerületeket irányító személyek ennél némileg magasabb bevételekkel rendelkeztek. E mellett szól a következő két példánk. Az ambiciózus fiatal hivatalnok (a kincstartói hivatalban) Nagylucsei Orbán a baranyai főesperességet kapta a káptalan kegyúri jogait gyakorló „főnök”-étől, Ernuszt János főkincstartótól.¹⁰⁹ Ezt a hivatalt korábban — egyébként helyi relációban — nem kevésbé jelentős személy viselte, mint Újlaki Miklós boszniai király kancellárja.¹¹⁰ Kornis Mihály az örkanonoki stallumtól vált meg a székesegyházi főesperesi hivatalért, amit — későbbi javadalmai alapján ítélve — elsősorban az anyagi gyarapodás motiválhatott.¹¹¹ Igen nehéz meghatározni az egyes javadalmak tényleges értékét, mivel a kanonoki prebendák elsősorban a birtokokból származó bevételekből, a káptalan birtokain szedett földesúri járadékokból, a káptalan tizedkerületei nyújtotta bevételekből, az egyes ingatlanok (például erdők, malmok, rétek) bérbeadásából, a borkimérésből, stb. származtak. E bevételek egy része természetben, más része készpénzben folyt be. A pápai tizedjegyzékek, valamint az egyes javadalmakért benyújtott folyamodványok sem a javadalmak reális értékét adták meg, mivel ezek csak becsléseken alapultak. Vélhetőleg nem járunk távol a valóságtól, amennyiben azt feltételezzük, hogy a két kerület főesperesei a 15. században megközelítőleg 150 forint éves bevétellel rendelkeztek.¹¹²

A 13. század elején a káptalanba költöző főesperesek is a székesegyház közelében, a többi kanonoki épület környéken (a mai Hunyadi út és a Klimo György utca közötti területen) építették fel házaikat. Egyed baranyai főesperes házáról 1324-ben kelt testamentumából származik információnk: „Egyed főesperesnek bizonyos kúriáját, amely a préposti kúria előtt, dél felől két, az Aranyoskúttól és a préposti kúriától kiinduló utca között, András úr valkói főesperes kúriájának szomszédságában fekszik, s ami kőpincével, kerttel, illetve gyümölcsösrel, más hozzátartozó épületekkel, hasznosságokkal van ellátva” István

¹⁰⁷ Ennek összege területenként változott, az 1498. évi 53. tc. állapította meg egységesen évi egy forintban, l. *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 83.

¹⁰⁸ *Kosztó L.*: Püspöki székhely i. m. 237.

¹⁰⁹ DL 17 542.

¹¹⁰ *Ti. Isztró István*, l. *Theiner, Augustinus*: Vetera monumenta historica Hungarum illustrantia I–II. Romae 1859–1860. II. 36. sz.

¹¹¹ Később veszprémi prépost, majd segesi főesperes lett.

¹¹² Erre l. részletesen *Fedeles Tamás*: Pécsi kanonokok életmódja a késő-középkorban. Pécsi Szemle 8. (2005: 1.) 6–14.

prépost vásárolt meg.¹¹³ Ez a ház a káptalan tulajdonába került, hiszen egy 15. századi adatunk alapján a baranyai *archidiaconusi* hivatalhoz tartozott egy ház is.¹¹⁴ István tolnai főesperes szállásáról (*hospitium*) 1372-ből rendelkezünk információval. E szerint lakóhelye Galvanus Bettini (*Galvano di Bologna*) professzor házával volt közvetlenül szomszédos.¹¹⁵ Az oklevél Galvanus több szomszédját is megnevezte, így elmondhatjuk, hogy — ha nem is közvetlen szomszédságában, ám mindenképpen a főesperes *hospitium*ához igen közel — volt a következő személyek lakhelye: *Saraceni de Padua*, János kamarás, és egy mesterember (cserzővarga), akinek nevét nem ismerjük.¹¹⁶

ADATTÁR

Tolnai főesperesek

1. JÁNOS

1217

Egyetlen alkalommal találkozunk nevével egy hiteleshelyi kiadvány méltóságsorában.¹¹⁷

2. TUMPINUS

1239

Egyetlen okleveles adatunk alapján a jelzett esztendőben a tolnai főesperesi kerület élén állt.¹¹⁸

3. PÉTER

1295–1306

1295-től állt a főesperesi kerület élén.¹¹⁹ 1303 és 1306/1307 között I. Károly alkancellárja volt, így távol élt székhelyétől. Ezt bizonyítja, hogy az 1306. február 23-án Pécsen tartott püspökválasztáson sem vett részt, jöllehet a káptalan tagjai közül 28 fő sajátkezű aláírása olvasható a választásról készült jegyzőkönyvben.¹²⁰ Ekkor Manfréd zágrábi prépostot választották püspökké, azonban ő néhány hónapon belül elhunyt. Ezt követően a káptalan tagsága nem tudott egyezsége jutni az új püspökjelölt személyét illetően, így végül az I. Kár-

¹¹³ Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből (1009–1962). Főszerk. Márfi Attila, szerk. Nagy Imre Gábor, Kövecss Ferenc. Pécs 1996. 14. sz.

¹¹⁴ DL 17 542.

¹¹⁵ XI. Gergely pápa 1372. szept. 30-án Galvano Bettini, a pécsi egyetem kánonjogtanára számára kiállított oklevelében, l. *Koller, J.*: *Historia episcopatus* i. m. III. 129–131.

¹¹⁶ Uo. 130.

¹¹⁷ Árpád-kori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: *ÁÜO*) XI. 153–154., vö. még *Timár Gy.*: *Tolnavár* i. m. 48. és *Kosztá L.*: *A pécsi székeskáptalan* i. m. 98., 183.

¹¹⁸ 1239 májusában, l. *Koller, J.*: *Historia episcopatus* i. m. II. 113., *Aigl, P.*: *Historia brevis* i. m. 49., *Timár Gy.*: *Tolnavár* i. m. 48., *Kosztá L.*: *A pécsi székeskáptalan* i. m. 98.

¹¹⁹ Kammerer Ernő történész irathagyatéka. *TMÖL* XIV/6. 5. doboz. Időrendbe szedett adatfeltáró cédulák 1009–1400.

¹²⁰ *Kosztá László*: Az 1306-os pécsi püspökválasztás. Megjegyzések a pécsi püspökség 14. század eleji archontológiájához. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica* 98. (1993) 44., 49.

oly mellett álló Tamás esztergomi érsek Pétert javasolta az egyházmegye élére. Az új választás még 1306-ban megtörtént, Péter már a következő esztendő januárjában választott pécsi püspökként szerepel.¹²¹ Péter 1307 és 1314 között állt a pécsi egyházmegye élén.¹²² Timár nemesi származását valószínűsítette.¹²³

4. RUFINUS DE CIVINIO

1309 után–1317

Egy 1309. január 15-én kelt oklevélben utasította *Gentilis de Monteflorum* bíboros, pápai legátus a pécsi püspököt és a káptalant, hogy tisztelendő *Roffinus Alberti de Civinio* urat az általa neki adományozott pécsi kanonoki stallumba, a hozzá tartozó valamennyi birtokba vezessék be; amennyiben nem lenne üres javadalom, úgy a bíboros a legközelebb üresedésbe kerülő javadalmat rezerválja Rufinus számára. A káptalan két tagját, Dénes kisprépostot és Péter aszúági főesperest bízták meg a beiktatás végrehajtásával.¹²⁴ A tolnai főesperesi javadalom elnyerésére vonatkozó ismeretekkel nem rendelkezünk, így csak annyit állapíthatunk meg, hogy valamikor 1309. január 15-e után történt. Timár György feltételezése szerint *Gentilis* bíborossal ő is távozott az országból 1311-ben.¹²⁵ Ettől kezdve az avignoni pápai udvarban élhetett, amit egy 1316. december 8-án kelt oklevél is alátámaszt. XXII. János pápa ugyanis Magyarországra küldte azzal a megbízással, hogy a pápai udvar számára az üresedésben lévő, illetve a következő három esztendőben megüresedő egyházi javadalmak egy évi jövedelmét beszedje. Az okmányban még tolnai főesperesként nevezik meg.¹²⁶ *Collectori* teendői mellett megbízta a pápa egy további feladattal is: *Gentilis* bíboros magyarországi tartózkodása idején (1308–1311) a legátus udvartartásának fenntartására megállapított összegek hátralékát is be kellett szednie.¹²⁷ 1317 és 1320 között végezte pápai megbízását Rufinusz pápai legátusi minőségben.¹²⁸ 1317. május 1-jén kelt pápai oklevélben még tolnai főesperesként szerepel.¹²⁹ A számadás elkészítése idején azonban már nem volt tolnai főesperes.¹³⁰ A feladatok elvégzéséhez teljes hivatali apparátussal rendelkezett, naponta két forintos díjazásban részesült.¹³¹ Külföldi, minden valószínű-

¹²¹ Koszta L.: Az 1306-os pécsi püspökválasztás i. m. 49–50., vö. *Timár Gy.*: Tolnavár i. m. 48., *Timár Gy.*: Pécs egyházi társadalma i. m. 23–26.

¹²² *Fedeleles T. – Pohánka É.*: Pécsi püspökség i. m. 770.

¹²³ *Timár Gy.*: Pécs egyházi társadalma i. m. 26.

¹²⁴ *Monumenta Vaticana* i. m. I/2. 257–262. — Timár György 1309-től számította tolnai főesperességének kezdetét (vö. *Timár Gy.*: Tolnavár i. m. 48.; *Timár Gy.*: Pécs egyházi társadalma i. m. 40.), ez azonban a rendelkezésünkre álló adatok alapján nem igazolható.

¹²⁵ *Timár Gy.*: Pécs egyházi társadalma i. m. 40.

¹²⁶ magister Rufinus archidiaconus Tolnensis — *Theiner, A.*: *Vetera monumenta* i. m. I. 448.

¹²⁷ *Monumenta Vaticana* i. m. I/1. LIV.

¹²⁸ 1317–1320. *Rationes Rufini de Civinio, nuntii Johannis Papae XXII. Collectoris fructuum primi anni beneficiorum vacantium in Regno Hungariae* — uo. 13–38.

¹²⁹ *Rufino de Civinio archidiacono Tolnensi in ecclesia Quinqueecclesiensi* — *Monumenta Vaticana* i. m. I/2. 470., *Theiner, A.*: *Vetera monumenta* i. m. I. 449.

¹³⁰ ego Rufinus de Civinio olim archidiaconus Tollensis [sic!] in ecclesia Quinqueecclesiensi — uo. 13.

¹³¹ *Fejérpataky László*: Pápai adószedők Magyarországon a XIII. és XIV. században. *Századok* 21. (1887) 506.

ség szerint itáliai származású személy volt, aki magyarországi javadalmát Gen-tilis bíborosnak köszönhetette.¹³²

5. DÉNES

1319–1325

1319. október 15-ig fizette meg Rufinusnak, a főesperesi javadalom után esedékes pápai adót: 10 ezüstmárkát.¹³³ 1325-ben hites tanúbizonyságaként vett részt egy a káptalan előtt létrejött egyezségről.¹³⁴

6. ANDRÁS, BENEDEK FIA

1333–1340

A főesperesi hivatalt 1333 őszén nyerte el, melyet egészen 1340-ig betöltött. Ekkor javadalmát elcserélte András pozsegi préposttal. A javadalomcsere azonban nem volt zökkenőmentes, mivel a pozsegi préposti javadalmat korábbi birtokosa nem adta át Andrásnak, hanem a király rendelkezésére bocsátotta. Ebből per keletkezett, melynek során XII. Benedek pápa a korábbi főesperes érdekében fordult I. Károlyhoz. Végül cserepartnere halálát követően, az 1340-es évek elején tudta elfoglalni a pozsegi javadalmat.¹³⁵ András a pécsi egyházmegye déli részéről származhatott, ami kellően megindokolja a javadalomcserét is. Koszta László szerint „rokonságban, de legalább is szoros kapcsolatban lehetett a Valkó megyéből származó Garaiakkal”. Ezt kellőképpen alátámasztja, hogy amikor Garai János pécsi kisprépost 1346-ban elnyerte a veszprémi püspökséget és egyúttal királynéi kancellár lett, Andrást nevezte ki alkancellárjává. 1353 táján hunyt el.¹³⁶

7. OLVIR (DICTUS) ANDRÁS

1341

1333 novemberében pozsegi prépostként fizette meg a pápai adószedőknek a javadalma után esedékes tizedeket. A következő év áprilisában is megfizette a pápai adót. Mivel egyik esetben sem a pozsegi főesperesség plébánosai között szerepel neve a tizedjegyzékekben, joggal következtethetünk arra, hogy ezekben az időpontokban nem tartózkodott székhelyén. Az első alkalommal a tolnai és a regölyi, míg másodszor a székesegyházi és a baranyai főesperességek papjai között olvashatjuk nevét. Koszta László szerint feltehetőleg Tolna vármegyéből származhatott és a pápai adószedés időpontjaiban a családi birtokon tartózkodhatott. Vélhetőleg származása állhatott annak hátterében, hogy pré-

¹³² *Érszegi Géza*: Rufinus, Alberti de Civinio. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. 583.

¹³³ *Monumenta Vaticana* i. m. I/1. 21.; *Timár Gy.*: Pécs egyházi társadalma i. m. 40.; *Timár Gy.*: Tolnavár i. m. 48.

¹³⁴ 1325. márc. 22.: *Koszta László*: A pécsi káptalan kiadatlan oklevelei (1325–1339). Baranyai Levéltári Füzetek 153. Különnyomat a Baranyai Történetírás 1992–1995. évi kötetéből. Pécs 1995. 3–4. (1. sz.). Utoljára a pécsváradi konvent egy 1325. ápr. 13-án kelt oklevelében szerepel neve, l. *Kőfalvi Tamás*: A pécsváradi hiteleshely működésének pécsi vonatkozásai. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk. Font Márta. Pécs 2001. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) 150. (20. sz.).

¹³⁵ *Koszta László*: A pozsegi társaskáptalan tagjai i. m. 49.; *Timár Gy.*: Pécs egyházi társadalma i. m. 40.; *Timár Gy.*: Tolnavár i. m. 48–49.

¹³⁶ *Koszta L.*: A pozsegi társaskáptalan tagjai i. m. 49–50.

posti javadalmát elcserélte Benedek fia Andrással a tolnai főesperesi javadalomért. A javadalomcserét követően nem partnerének, hanem I. Károlynak adta át a préposti javadalmat. Az 1340-es évek elején hunyt el.¹³⁷

8. CASOCTI MIKLÓS

1344–1361

1344–1361 között tolnai főesperes volt. XXII. János pápa 1331-ben rezervált számára egy pécsi kanonokságot prebendával, ám azt, hogy mikor foglalta el javadalmát, nem tudjuk. 1344-től már a főesperesi hivatalban találjuk. A dalmáciai származású szerpap családja a traui egyházmegye területén élt. Valószínűleg nagy tekintélyű, befolyásos familia sarja volt, hiszen a tolnai főesperesi hivatalból egyenesen Trau püspöki székébe emelkedett.¹³⁸ Jóllehet 1361-ben püspökké választották, ám pappá, majd püspökké szentelése még két évig elhúzódott.¹³⁹ 1362 és 1373 közt állt egyházmegyéje élén.¹⁴⁰ Apját Donátnak hívták. Előkelő patrícius származása valószínűsíthető.

9. MODRUSI GYÖRGY

1363

A tolnai főesperességet nyerte el a Szentszéktől 1363-ban, mivel az Casocti Miklós püspökségre jutásával üressé vált.¹⁴¹ Horvátországi eredetű, vélhetőleg polgári származású volt.

10. ISTVÁN

1367–1374

1367–1374 között állt a tolnai főesperesi hivatal élén.¹⁴² Egy 1372-ben kelt pápai oklevélből szerzünk tudomást Pécssett lévő lakhelyéről, ugyanis szállása (*hospitium*) Galvano Bettini bolognai kánonjog professzor házával volt közvetlenül szomszédos.¹⁴³ Az oklevél Galvano több szomszédját is megnevezte.¹⁴⁴

¹³⁷ Uo. 49.; *Timár Gy.*: Pécs egyházi társadalma i. m. 40.; *Timár Gy.*: Tolnavár i. m. 49.

¹³⁸ Monumenta Vaticana i. m. I/1. 493.; *Bossányi Árpád*: Regesta Supplicationum. (A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású adatai) 1342–1394 I–II. Bp. 1916–1918. II. 196.

¹³⁹ 1361. december 17-én választották meg. *Bossányi Á.*: Regesta Supplicationum i. m. II. 196., *Eubel, C.*: Hierarchia Catholica Medii Aevi sive Summorum Pontificum S. R. E. Cardinalium, Ecclesiarum Antistitum Series, Bd. I–II. 2. Aufl., Münster 1913–1914. Bd. III., Münster 1910. II. 490.; *Timár Gy.*: Pécs egyházi társadalma i. m. 45.

¹⁴⁰ 1362. aug. 2.–1373. márc. 8.: *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 86., vö. *Eubel, C.*: Hierarchia Catholica i. m. II. 490., *Gams, P. B.*: Series episcoporum Ecclesiae Catholicae. Ratisbonae 1873. 424., Monumenta Vaticana i. m. I/1. 493.

¹⁴¹ Monumenta Vaticana i. m. I/1. 493. – 1363. márc. 3-án kelt a kinevezése, l. *Bossányi Á.*: Regesta Supplicationum i. m. II. 196.

¹⁴² 1367. jún. 11.: DL 87 422., 1374: *Timár Gy.*: Tolnavár i. m. 49. (forrás megjelölése nélkül).

¹⁴³ XI. Gergely pápa 1372. szept. 30-án Galvano Bettini, a pécsi egyetem kánonjogtanára számára kiállított oklevelében, l. *Koller, J.*: Historia episcopatus i. m. III. 129–131.

¹⁴⁴ Timár György — Kollerre hivatkozva — azt írja, hogy Galvano az ő házat kapta meg javadalmi lakásul (*Timár Gy.*: Tolnavár i. m. 49.). Valójában az 1372-ben kelt pápai oklevélben azt olvashatjuk, hogy Bettini Pécssett lévő házának szomszédságában van, többek közt, István szállása is: „domum quam in civitate Quinqueecclesien[is] inhabitas confrontatam ab una cum juribus dilecti filii Saraceni de Padua et ab alia cum domo dilecti filii Johannis camerarii, et ab alia cum hospicio dilecti filii hospitis Pesch ... cerdonis Quinqueecclesien[is] et ab alia partibus cum hospicio dilecti filij Stephani archidiaconi de Tunna”, vö. *Koller, J.*: Historia episcopatus i. m. III. 130.

11. PÁL

1382–1387

1382–1387 között állt a tolnai főesperesi hivatal élén.¹⁴⁵ Személyéről semmi közelebbit nem tudunk.

12. ANDRÁS, DEMETER FIA

1393–1411

Tolnai főesperes volt 1393–1411 között.¹⁴⁶ 1397-ben a káptalan „akaratóból”, a testület több tagjával, valamint jobbágyaival egy gadányi szőlő elfoglalásában vett részt.¹⁴⁷ 1402-ben hiteleshelyi tanúbizonyosággként volt jelen Bátmonostori Tóttós László fia László oldalán az ő Bátmonostora és Pál bátai apát Szeremlyén nevű, Bodrog vármegyében fekvő birtokainak határjárásán, amit azonban az árvíz miatt el kellett halasztani.¹⁴⁸ A tolnai főesperesi hivatalt és pécsi kanonoki stallumát elcserélte a zágrábi egyházmegyében lévő vaskai *archidiaconatus*ért, és a zágrábi székeskáptalan kanonoki stallumáért Jánossal, annak birtokosával, amit a pápa is megerősített.¹⁴⁹ E pápai mandátumból értesülünk egyházi állásáról (*presbiter*), továbbá apja nevééről.¹⁵⁰

13. JÁNOS, FÜLÖP FIA

1415–1431

1415–1431 között tolnai *archidiaconus* volt.¹⁵¹ Tanulmányait valamely külhoni egyetem szabad mesterségek karán folytatta, melyet sikeresen elvégzett, így 1430-ban már a szabad művészetek mestereként szerepelt egy hiteleshelyi oklevél méltóságsorában.¹⁵² Alkalmasint azonosíthatjuk azzal a *Johannes de Tolnaval*, aki 1429-ben a bécsi egyetem bölcsészeti karán bukkant fel.¹⁵³ Korábban a zágrábi egyházmegyében lévő vaskai főesperesség élén állt, melyet András tolnai

¹⁴⁵ 1382. jún. 7.: DL 34 646., regesztáját l. *Mályusz Elemér*: A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az országos levéltárban. Levéltári Közlemények 9. (1931) 95.; 1387. nov. 19.: Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius I–V. Kiadják Nagy Imre, Paúr Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. Győr 1865–1873.. VI–VIII. Kiadják Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Véghely Dezső. Bp. 1876–1891. (a továbbiakban: HO) V. 172–176.

¹⁴⁶ 1393. nov. 19.: Codex diplomaticus Regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) X/2. 134–136., regesztáját l. Zsigmondkori oklevéltár I–VIII. Szerk. Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert. Bp. 1951–2003. (a továbbiakban: ZsO) I. 3214. sz.; 1411. nov. 23.: A Pécz-nemzetség apponyi ágának az Apponyi grófok levéltárában őrzött oklevelei I. Szerk. Kammerer Ernő. Bp. 1906. (a továbbiakban: Apponyi) 264–266. Tímár György szerint (*Timár Gy.*: Tolnavár i. m. 49.) 1412-ben is ő töltötte be e hivatalt, ám erre vonatkozóan okleveles adatokat nem találtunk.

¹⁴⁷ A zichi és a vásonekeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Pest–Bp. 1871–1931. (a továbbiakban: Zichy) V. 42–44.

¹⁴⁸ 1402. júl. 1.: Zichy V. 299–300.

¹⁴⁹ Néhány év késéssel, 1420. júl. 19-én a pápa utasította többek közt a császári prépostot, hogy a cserét erősítse meg, l. *Lukcsics P.*: XV. századi pápák oklevelei i. m. I. 310. sz., ZsO VII. 1960. sz.

¹⁵⁰ Uo.

¹⁵¹ 1415. jan. 30.: DF 290 632., 1431. okt. 6.: DL 12 411. Tímár György a Pécsi Káptalani Levéltárban található Petrovich-hagyaték alapján 1413 és 1430 közé helyezte működését (*Timár Gy.*: Tolnavár i. m. 49.), azonban az okleveles anyagban 1415 előtt nem akadunk nyomára.

¹⁵² 1430. máj. 23.: DL 12 254.

¹⁵³ *Fraknoi Vilmos*: Magyarországi tanulók és tanárok a bécsi egyetemen a XV és a XVI. században. Bp. 1874. 44.

főesperessel elcserélt.¹⁵⁴ A zágrábi káptalanban birtokolt kanonoki javadalmát szintén elcserélte Andrással, annak pécsi stallumáért.¹⁵⁵

14. EGRSZEGI GYÖRGY

1434

1434–1443 között tudjuk adatolni pécsi kanonoki javadalmát és hivatalait. Tolnai főesperesként első alkalommal 1434-ben olvashatjuk nevét egy közhitelű kiadvány méltóságsorában.¹⁵⁶ Egyetemi tanulmányait egy közelebről nem ismert egyetemen folytatta, és kánonjogi doktori fokozattal zárta le.¹⁵⁷ 1437-ben már püspöki helynökként és baranyai főesperesként bocsátott ki egy oklevelet.¹⁵⁸ 1442-ben pápai felhatalmazást kapott gyóntató választására, aki feloldozhatja őt, mivel vikáriusként gonosztevőkkel, gyilkosokkal és más bűnösökkel kellett érintkeznie.¹⁵⁹ 1443-ban két hiteleshelyi kiadvány méltóságsorában találjuk nevét.¹⁶⁰ A Sásd mellett fekvő, a középkorban Tolna vármegyéhez tartozó Felsőegerszeg településről származott, ahol a káptalan is birtokos volt a késő középkorban.¹⁶¹ György egy ebben a faluban élő, minden valószínűség szerint kisbirtokos, egyházi nemes família sarja volt. A kanonoki testületbe vélhetőleg a területi kapcsolatok révén kerülhetett be.

15. DÉNES

1438–1472

1438–1472 között állt a tolnai főesperesi hivatal élén.¹⁶² Feltételezésünk szerint már egy-két esztendővel korábban is viselhetette e hivatalt, mivel egy 1436 márciusában kiállított oklevél méltóságsora szerint akkor az *archidiaconatus* üresedésben volt.¹⁶³ Kánonjogi doktorátust szerzett valamely külföldi egyetemen, ám hogy melyik, adatok hiányában nem tudjuk. Pécssett tartózkodott általában, amit bizonyít a hiteleshelyi oklevelek tanúnévsora mellett az is, hogy több alkalommal a városban látott el közhitelű feladatokat. 1443-ban több kanonoktársával együtt fogott bíróként működött közre a Maróti László és Monostori László közti birtokvita békés rendezése során.¹⁶⁴ 1451-ben a székesegyházban egy szentszéki perhalasztás tanújaként szerepelt.¹⁶⁵ Kilenc esztendővel később János bíboros a német- és magyarországi, valamint a töröknek alávetett területek pápai legátusának kiküldött bírójaként ismételten megidézte *Garigniczai Pawsinger* Kristóf nemest és feleségét a székesegyház kapujában,¹⁶⁶ azonban a következő évben, az ügyben már nem mert eljárni, és vissza-

¹⁵⁴ Lukcsics P.: XV. századi pápák i. m. I. 310. sz., ZsO. VII. 1960. sz.

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵⁶ 1434. márc. 18.: DF 233 442.

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ 1437. jún. 8.: DF. 208 451., regesztáját l. *Bónis Gy.*: Szentszéki regeszták i. m. 2450. sz.

¹⁵⁹ 1442. márc. 21.: Lukcsics P.: XV. századi pápák i. m. II. 754. sz., *Bónis Gy.*: Szentszéki regeszták i. m. 2537. sz.

¹⁶⁰ 1443. jan. 22.: DL 13 701., 1443. febr. 24.: DL 64 764.

¹⁶¹ *Timár Gy.*: Sásd i. m. 120.

¹⁶² 1438. dec. 7.: DL 64 764., 1472. okt. 19.: DL 74 513.

¹⁶³ 1436. márc. 19.: DL 88 106.

¹⁶⁴ 1443. febr. 24.: DL 64 764.

¹⁶⁵ 1451. aug. 25.: Zichy IX. 297., regesztáját l. *Bónis Gy.*: Szentszéki regeszták i. m. 2704. sz.

¹⁶⁶ 1460. dec. 21.: DL 102 147., regesztáját l. *Bónis Gy.*: Szentszéki regeszták i. m. 2890. sz.

küldte azt a bíborshoz.¹⁶⁷ 1470-ben a pécsi püspök lelkiekben általános helynökéként bocsátott ki egy oklevelet.¹⁶⁸ Származásáról nincs biztos adatunk; Mályusz szerint Mohácsinak hívták, és feltételezte, hogy ő volt a szerzője a *Sermonez dominicalesnek*.¹⁶⁹

16. DOMBAI IMRE

1478–1487

1478–1487 között a tolnai főesperesi hivatal élén állt.¹⁷⁰ A káptalan székhelyén élt, így ő is részese volt annak a hatalmaskodásnak, amelyet a margitszigeti apácák Baranya megyében fekvő Csele birtokán követtek el a pécsi püspök familiárisai és a pécsi káptalan több tagja, és amely során az apácák több jobbágyának kioltották életét.¹⁷¹ Ernuszt Zsigmond pécsi püspök kincstartósága idején egy azonos nevű személy látta el az alkincstartói teendőket.¹⁷² A két személy azonosítása további adatok hiányában teljes biztonsággal nem végezhető el. A 15. század második felében, a dél-dunántúli régióban két Dombai család élt, egymáshoz nem kötötték rokoni szálak őket. Az egyik familia központja a tolnai, a másiké a somogyi Dombó vára volt.¹⁷³ Imrét a tolnai familia tagjának véljük. A tolnai Dombai család tagjai közül György neve 1416-ban az országnagyok közt volt említve,¹⁷⁴ 1449-ben és 1463-ban Pál, 1470-ben Pál és László Tolna vármegye alispánjai voltak.¹⁷⁵ A tolnai Dombaiak birtokosai voltak Tolnában Nyék és Dombó váraknak, Szakcs mezővárosnak, továbbá Nyék, Horhi és Fürged, stb. helységeknek.¹⁷⁶ Somogyban és Baranyában is voltak birtokaik.¹⁷⁷

17. BODÓ MIKLÓS

1495–1496

1495–1496 között tudjuk adatolni tolnai főesperesi hivatalviselését.¹⁷⁸ Először egy privilégium méltóságsorában olvassuk nevét, majd VI. Sándor pápa ok-

¹⁶⁷ 1461. jan. 23.: DL 103 665.

¹⁶⁸ 1470. júl. 15.: DL 17 036., regesztáját l. *Bónis Gy.*: Szentszéki regeszták i. m. 3143. sz.

¹⁶⁹ *Mályusz E.*: Egyházi társadalom i. m. 325.

¹⁷⁰ 1478. júl. 19.: DL 18 057.; 1487. nov. 12.: DL 19 326., *Timár Gy.*: Tolnavár i. m. 49.

¹⁷¹ 1478. márc. 31.: DL 18 040.

¹⁷² *Fógel József*: II. Ulászló udvartartása. Bp. 1913. 55.

¹⁷³ *Kubinyi András*: A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához.) Somogy Megye Múltjából 4. (1973) 26.

¹⁷⁴ *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 63.

¹⁷⁵ *Csánki D.*: Magyarország történelmi i. m. III. 464–465. — Pál 1498-ban a királyi tanács köznemesi ülnöke volt, l. *Kubinyi András*: A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 263. (23. sz. jegy.) és *Kubinyi András*: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. Századok 122. (1988) 209. — A somogyi Dombaiakra l. *Kubinyi A.*: A kaposújvári uradalom i. m.

¹⁷⁶ Összesen három mezőváros, valamint megközelítőleg 30 falu földesurai voltak, l. *Engel Pál*: A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században I–II. In: *Uő*: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Bp. 2003. (Milleniumi Magyar Történelem. Historikusok.) 33.

¹⁷⁷ Uo.

¹⁷⁸ 1495. márc. 24.: *Koller, J.*: Historia episcopatus i. m. IV. 473–475.; 1496. dec. 10.: Uo. IV. 500–505. és *Tóth-Szabó Pál*: Magyarország a XV. század végén a pápai supplicatiók világánál. Századok 37. (1903) 10–11.

leveléből értesülünk a következőkről. Zsigmond pécsi püspök azzal a kéréssel fordult a Szentszékhez, hogy a pécsi egyházmegye területén, Szerém vármegyében lévő, Szűz Mária tiszteletére alapított maróti prépostságot a pécsi püspöki javakkal örök időkre egyesíthesse.¹⁷⁹ A prépostság igen rossz állapotban és anyagi helyzetben volt, mivel a törökök folytonos becsapásait szenvedte el, így éves jövedelme nem volt több 24 aranyforintnál.¹⁸⁰ A prépostságot ekkor Bodó Miklós tartotta kezében, aki e javadalmat az alapító Maróti családtól nyerte el Mátyás király uralkodása idején.¹⁸¹ Miklós a prépostságról hajlandó volt lemondani, cserébe a tolnai főesperességért és egy kanonoki stallumért a káptalanban. A kérelmet a pápa jóváhagyta, így a már korábban megtörtént csere minden szempontból jogszerű volt, hiszen az illetékes egyházmegye főpásztora, a pápa, a király, az országtanács és maga Miklós sem támasztott akadályokat.¹⁸² Már egy évvel korábban megvalósult ez a csere, hiszen — egy közhitelű kiadvány tanúsága szerint — Miklós már 1495 márciusában, e hivatalban volt.¹⁸³ 1496-ban a pápai kúria bírának delegálta egy zágrábi egyházmegyei panaszos fellebbviteli ügyében, Gergely kanonokkal és Albert püspöki helynökkel együtt.¹⁸⁴ Szintén ebből az évből került kiállításra Gergely székesegyházi főesperes, pápai bíró oklevele erről az ügyről, amelyben Miklós és Albert vikárius szintén szerepel, mint az ügyben bírótársak.¹⁸⁵ Timár György egyházbiztosnak tartja, azonban a forrásokban e fokozat nem szerepel neve mellett.¹⁸⁶ Említett javadalmait mellett a bácsi székeskáptalanban,¹⁸⁷ továbbá 1482-ben, a fehérvári káptalanban is volt egy-egy kanonoki javadalma.¹⁸⁸ 1493-ból származó adatok alapján a bácsi káptalanban az éneklő-,¹⁸⁹ továbbá a szerémiben az éneklő- és az olvasókanonoki méltóságot is viselte. Ekkor Váradi Péter kalocsai érsek bácsi, míg Fodor püspök szerémi javadalmaitól fosztotta meg, amelynek okát Köblös a rezidencia-kötelezettség megszegésében látja.¹⁹⁰ 1503-ban már az örkanonoki méltóságban találjuk.¹⁹¹ 1472–1473-ban a bolognai egyetemen az ultramontánok

¹⁷⁹ *Koller, J.*: Historia episcopatus i. m. IV. 502.; *Tóth-Szabó P.*: Magyarország a XV. század végén i. m. 10.; *Timár Gy.*: Tolnavár i. m. 49.

¹⁸⁰ Uo.

¹⁸¹ *Tóth-Szabó P.*: Magyarország a XV. század végén i. m. 10. (1. sz. jegyz.).

¹⁸² *Koller, J.*: Historia episcopatus i. m. IV. 502.

¹⁸³ Uo. 473–475.

¹⁸⁴ 1496. máj. 5.: Monumenta Romana Episcopatus Vespremiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára I–IV. Közrebocsájtja a Római Magyar Történeti Intézet. Bp. 1896–1907. IV. 61., regesztáját l. *Bónis Gy.*: Szentszéki regeszták i. m. 3708. sz. – Gergely tévesen „doctoris” György kanonokként szerepel. Említi: *Timár György*: Mágocs története a Rákóczi szabadságharcig. In: Mágocs 1251–2001. Szerk. Füzes Miklós. Mágocs 2001. 61.

¹⁸⁵ 1496. máj. 5. u.: DL 21 239.

¹⁸⁶ *Timár Gy.*: Mágocs története i. m. 61.

¹⁸⁷ *Tóth-Szabó P.*: Magyarország a XV. század végén i. m. 11.

¹⁸⁸ *Köblös J.*: Az egyházi középírtegy i. m. 339. (13. sz.).

¹⁸⁹ *Winkler Pál*: A kalocsai és bácsi érseki főkáptalan története alapításától 1935-ig. Kalocsa 1935. 47. – Itt meg kell jegyeznünk, hogy tévesen Gyöngyi előnévvel szerepel.

¹⁹⁰ *Köblös J.*: Az egyházi középírtegy i. m. 339. (13. sz.).

¹⁹¹ 1503. ápr. 2.: *Koller, J.*: Historia episcopatus i. m. IV. 513.; *Aigl, P.*: Historia brevis i. m. 76.

rektora volt, tehát már korábban is az egyetem hallgatója lehetett.¹⁹² Pályakez-
dését minden bizonnyal rokonának, a szintén Miklós nevet viselő fehérvári pré-
postnak (1444–1474),¹⁹³ királyi titkos kancellárnak (1459–1464)¹⁹⁴ köszönhet-
te, de Mátyás nevű rokona is olvasókanonoki hivatalt (1468–1474) viselt Székesfe-
hérváron.¹⁹⁵ A Tolna megyében nagybirtokos györgyi Bodó familiát Mátyás ki-
rály emelte a bárók közé.¹⁹⁶ Györgyi Bodó Gáspár 1486-ban királynéi főajtónál-
ló és tolnai főispán volt.¹⁹⁷ Ferenc a 15. század végén a királyi tanács köznemesi
ülnöke volt.¹⁹⁸ A Szentemágocs nemzetségből származó család birtokolta a Tol-
na megyében lévő Anyavár erősséget.¹⁹⁹

18. TOLNAI JÁNOS

1497–1504

1497–1504 között állt a tolnai *archidiaconatus* élén.²⁰⁰ 1489 tavaszán irat-
kozott be a bécsi egyetem bölcsészkarára, mely tanulmányok költségéhez egy
kanonoki javadalmat kapott Péccsett.²⁰¹ Már itt tanulótársa volt Ábrányi István
győri kanonok, akivel később a padovai egyetemen is együtt szerepeltek.²⁰²
1497-ben már a Szentszékhez nyújtotta be kérelmét, melyben a pápa engedé-
lyét kérte, hogy további két éven át valamely egyetemen tanulhasson és ez idő
alatt ne kelljen felvennie az áldozópapi rendet.²⁰³ A jóváhagyást meg is kapta,
így nem volt akadálya annak, hogy Padovában folytassa tanulmányait a jogi fa-
kultáson. Ekkor már megkapta a tolnai *archidiaconatus*-t, így e hivatal birtoká-
ban folytatta további tanulmányait. 1498 és 1500 között tanúként szerepelt
doktori vizsgákon.²⁰⁴ Javadalma jól jövedelmezhetett, hiszen ügyvédek hatal-
mazott meg, akiknek az volt a feladata, hogy kintlévőségeit „begyűjtsék”.²⁰⁵

¹⁹² Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. Bp. 1941. 54. – Köblös József szerint legalább három évvel rektori hivatala előtt már ott tanult (Köblös J.: Az egyházi középréteg i.m. 339.).

¹⁹³ Uo. 338. (12.).

¹⁹⁴ Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. III. tábla

¹⁹⁵ Köblös J.: Az egyházi középréteg i. m. 338. (11. sz.).

¹⁹⁶ Uo. és Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal I–XII. Pest 1857–1868. II. 138–139.

¹⁹⁷ Teleki József: A Hunyadiak kora Magyarországon I–XII. Pest 1852–1857. XII. 341–342. (DCCXLIX. sz.).

¹⁹⁸ Kubinyi A.: A királyi tanács köznemesi ülnökei i. m. 263. (29. sz. jegyz.).

¹⁹⁹ Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–IV. Bp. 1900–1904. III. 1. 63.; Engel Pál: Középkori magyar genealógia. In: Középkori magyar adattár (CD-ROM, Arcanum Digitéka) Bp. 2001. Szentemágocs nem 5. tábla, Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza i. m. III. 462., Timár Gy.: Mágocs története i. m. 58.

²⁰⁰ 1497. máj. 15.: Veress Endre: A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. Bp. 1915. 20., 1504. jan. 15.: DL 21 239., regesztáját l. Bónis Gy.: Szentszéki regeszták i. m. 3962. sz.

²⁰¹ Schrauf Károly: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Bp. 1892. 138.

²⁰² Veress E.: A páduai egyetem i. m. 20. – Köblös József adattárában Nagylucsei István néven szerepel, l. Köblös J.: Az egyházi középréteg i. m. 410. (101. sz.).

²⁰³ „Iohannes archidiaconus de Tholna Quinquesecclesiensis [supplicat] ut in aliquo studio generali usque ad biennium se applicare possit, nec ad omnes presbiteratus ordines promoveri teneatur”, l. Veress E.: A páduai egyetem i. m. 20.; Tóth-Szabó P.: Magyarország a XV. század végén i. m. 227.

²⁰⁴ 1498. ápr. 26., 1500. febr. 14., 1500. aug. 22.: Veress E.: A páduai egyetem i. m. 20–22.

²⁰⁵ 1501. januárjában, l. Varga Imre: Magyarországi tanulók a padovai egyetemen a XV–XVI. századfordulón. Irodalomtörténeti Közlemények 84. (1975) 214.

Padovában nagy tekintélynek örvendhetett társai között, aminek ékes bizonyítéka, hogy 1502 januárjában felkérték, hogy két olasz illetőségű személy között egy kanonokság jövedelme körüli kialakult vitában döntsön.²⁰⁶ Doktori vizsgát tett kánonjogból és római jogból egyaránt, így korábban Bécsben szerzett bölcsészdoktori címével nem túlzás azt állítani, hogy az idő tájt ő volt a pécsi székeskáptalan tudományosan legkvalifikáltabb tagja. A doktori vizsga idejéről nem rendelkezünk pontos információkkal, ám annyi megállapítható, hogy 1503 áprilisa és szeptembere közt abszolválta azt.²⁰⁷ A kiváló képzettsége és természetesen Ernuszt Zsigmond pécsi püspök iránta való bizalma folytán a püspök helynökévé (*vicarius in spiritualibus*) és általános ügyhallgatójává (*causarum auditor generalis*) nevezte ki.²⁰⁸ Családi viszonyairól nem állnak adatok rendelkezésünkre, ám a nevében jelzett születési helyéről esetleg mezővárosi polgári származására következtethetünk.²⁰⁹

Regölyi főesperesek

1. JÁNOS

1217

Egy 1217-ben kiállított közhitelű oklevél méltóságsorában olvashatjuk nevét.²¹⁰ További adatokkal nem rendelkezünk személyéről.

2. JAKAB

1268–1269

1268 októberében Bolognában folytatott tanulmányokat Jakab mester regölyi főesperes.²¹¹ A következő esztendő januárjában is szerepel egy bizonyos „*magister Iacobus archidiaconus Quinque Ecclesiarum*” az egyetem anyakönyvében.²¹² Koszta László két dolgozatában egyaránt úgy fogalmazott, hogy „Az 1260-as évek második felében a pécsi és a regölyi főespereseket a bolognai egyetemen találjuk”.²¹³ Véleményünk szerint a két Jakab minden valószínűség szerint azonos személy. Sajnos az irat nem jelölte meg, hogy melyik fakultáson folytatott tanulmányokat, ezért csak feltételezni tudjuk, hogy kánonjogi tanulmányokról lehetett szó.

²⁰⁶ 1502. jan. 27.: Uo.

²⁰⁷ 1503. ápr. 2-án kiállított oklevél (DF 233 255.) tanúnévsorában még fokozat nélkül szerepel neve, míg az 1503. szept. 9-én általa kiadott diplomában (DF 232 126.) mindhárom doktori fokozata olvasható.

²⁰⁸ Két vikáriusként kiadott oklevelét ismerjük, l. 1503. szept. 9.: DF 232 126., 1504. jan. 15.: DL 21 239.

²⁰⁹ Tolna mezővárosi rangra emelését Timár György a 15. század második felére helyezte, l. *Timár Gy.*: Tolnavár i. m. 54–55.

²¹⁰ AÚO XI. 154.

²¹¹ 1268. okt. 13.: „*magister Iacobus, archidiaconus de Reginensi*” – *Véress E.*: Olasz egyetemen i. m. 8.

²¹² 1269. jan. 18.: uo. 10–11.

²¹³ *Koszta László*: Hiteleshelyek a pécsi egyházmegyében 1353-ig. Baranya 4. (1990: 1–2.) 59., *Uő*: Írásbeliség a pécsi egyházmegyében 1353-ig. A hiteleshelyek. In: Hermann Egyed emlékkönyv. Szerk. Sümegi József–Zombori István. Bp. 1998. 171.

3. JÁNOS

1333–1339

1333-ban nyerte el a regölyi főesperességet, amint erről a pápai tizedjegyzékekből értesülünk. Ekkor hat márkát fizetett, és összesen tíz márkával maradt adós, valamint 100 báni dénárt fizetett birtokai után.²¹⁴ 1334-ban újabb egy márkás adósságát regisztrálták az adószedők, majd még ugyanebben az esztendőben lefizetett 40 garast, valamint zálogba adott egy kis ezüstkelyhet (*obligavit unum parvum cyphum argenteum*).²¹⁵ 1338-ban és 1339-ben Kórógyi László püspököt ügyvédként képviselte a főpap Lánycsók, valamint a margitszigeti apácák Jenő és Nána nevű, Baranya megyében fekvő birtokai határperében.²¹⁶

4. LUKÁCS

1353

1353-ban Miklós zágrábi püspök világi dolgokban való helyetteseként (*vicarius in temporalibus*) fordult Anjou Istvánhoz, Dalmácia és Szlavónia hercegéhez, hogy a zágrábi székeskáptalan kiváltságait erősítse meg.²¹⁷

5. PÉTER

1367–1369

1367 és 1369 között a regölyi főesperesi kerületet irányította.²¹⁸ További információkkal nem rendelkezünk személyéről.

6. IMRE, MIKLÓS FIA

1371–1377

1371 és 1378 között a regölyi főesperesi hivatal élén találjuk.²¹⁹ 1378-ban kanonoktársával, Pozsegai Jánossal, a káptalan kiküldöttje volt Szöglaki Fülöp, János és László fiai, valamint Aszuági Péter, Demeter és Benedek fiai aszuági és gátfalui birtokainak határjárásánál.²²⁰ 1375-ben Pécssett tartózkodott.²²¹ 1376-ban XI. Gergely pápa — Alsáni Bálint püspök közbenjárására — fenntartott számára egy megüresedő nagyobb javadalmat (*cum cura vel sine cura*) a pécsi egyházmegyében, amelynek békés birtokbavétele esetén a regölyi főesperesi hivataltól meg kellett válnia. E rezervációból megtudjuk, hogy egyetemen végzett tanulmányai során a *magister artium* fokozatot is megszerezte,²²² továbbá járatos volt a kánonjogban is, és Bálint püspök kedvelt tanácsosa volt.²²³ Bizo-

²¹⁴ Monumenta Vaticana i. m. I/1. 271., 276., *Timár Gy.*: Pécs egyházi társadalma i. m. 40.

²¹⁵ Monumenta Vaticana i. m. I/1. 287., 291.

²¹⁶ 1338. jún. 27.: *Koller, J.*: *Historia episcopatus* i. m. II. 468., 1339. jan. 16.: *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. Anjou-kori okmánytár I–VI. Szerk. Nagy Imre. Bp. 1878–1891. VII. Szerk. Tasnádi Nagy Gyula. Bp. 1920. III. 521.

²¹⁷ 1353. máj. 28.: *Koller, J.*: *Historia episcopatus* i. m. III. 61–62., *Aigl, P.*: *Historia brevis* i. m. 58.

²¹⁸ 1367. jún. 11.: DL 87 422.; 1369. júl. 24.: DL 94 434.

²¹⁹ 1371. júl. 8.: *Mályusz Elemér*: A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az országos levéltárban. Levéltári Közlemények 7. (1929) 277.; 1378. ápr. 5.: DL 6504.

²²⁰ DL 6504.

²²¹ *Áldásy Antal*: Alsáni Bálint bibornok. Bp. 1903. (Magyar Történelmi Életrajzok 19.) 40.

²²² „magistro in artibus” – *Koller, J.*: *Historia episcopatus* i. m. III. 185.

²²³ „in iure canonico proventus”, „dilectum Consiliarum suum” – uo. III. 185–187., idézi *Székhely György*: Egyetemi kancellárok a 14–15. század fordulóján. Századok 131. (1997) 159., *Pet-*

nyosan a püspök támogatásával kapta meg a székesegyházi főesperesi hivatalt, amelyet 1382–1393 között töltött be.²²⁴

7. SWESSAI PÉTER

1383–1384

1383-ban a regölyi főesperesi hivatalban találjuk.²²⁵ 1384-ben a bécsi egyetem *artes* fakultására iratkozott be.²²⁶ 1387-ben már nem ő töltötte be e hivatalt.²²⁷ 1400-ban zólyomi főesperes és esztergomi kanonok volt.²²⁸ 1403-ban ismételten a bécsi egyetemen tűnt fel.²²⁹ Egyetlen *Svessa* nevű települést említenek a szakkönyvek, amely a *Sessa* nevű városkának felel meg az itáliai Campaniában.²³⁰ Péter származása azonban egyéb megfelelő adatok hiányában továbbra is kérdéses.

8. MIKLÓS, MÁRTON FIA

1387–1389

1387-ben a regölyi főesperesi hivatalt töltötte be.²³¹ E hivatal élén állt egészen 1389-ig, amikor az éneklőkanonoki méltóságra lépett elő.²³² 1391 tavaszán Rómában, Bertalant képviselve,²³³ püspöksége jövedelmei után a pápai kamarának 60 és 2/3 aranyforintot és öt *servitiumot* fizetett le.²³⁴ Éneklőkanonokként 1396-ban találkozunk utoljára nevével. Ekkor két társával panaszt tett a királynál, mivel *Kustachen* nevű baranyai birtokukon hatalmaskodás történt.²³⁵

9. GARÁZDA JÁNOS

1391

1384-ben már pécsi kanonok volt,²³⁶ majd 1389 decemberében a pápa neki adományozta a Márton fia Miklós éneklőkanonoki hivatalra emelkedésével meg-

rovich Ede: A középkori pécsi egyetem ismeretlen tanárai. Irodalomtörténeti Közlemények 71. (1967) 296.

²²⁴ 1382. jún. 7.: *Mályusz E.*: A szlavóniai és horvátországi (1931) i. m. 95., 1393. nov. 19.: CD X/2. 134–136.

²²⁵ 1383. aug. 8.: DL 87 552.

²²⁶ Petrus de Swessa, canonicus et archidiaconus Quinqueecclesiensis — *Schrauf K.*: Magyarországi tanulók i. m. 5.; Die Matrikel der Universität Wien I–III. Hrsg. Franz Gall, Wilhelm Szaivert. Graz–Wien–Köln 1956–1967. I/1. 14.

²²⁷ 1387. nov. 7.: Miklós regölyi főesperes — HO V. 172–176.

²²⁸ *Kollányi Ferenc*: Esztergomi kanonokok 1100–1900. Esztergom 1900. 84.

²²⁹ Az osztrák nemzet tagjai közt, I. Die Matrikel der Universität Wien i. m. I/1. 65.

²³⁰ *Orbis Latinus* I–III. Ed. Johann Georg Theodor Graesse, Franz Benedict. Reprint: Braunschweig 1972. III. 431.

²³¹ 1387. júl. 19.: DL 7287.; 1387. nov. 7.: DL 42 372.

²³² *Monumenta Vaticana* i. m. I/3. 51–53. — Cantorként két hiteleshelyi oklevélben találkozunk vele, I. 1392. febr. 18.: Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba pri stolnici kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske. *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae* I–XVII. Collegit et sumptibus ejusdem civitatis edidit Joannes Baptista Tkalčić, Emilius Laszowski. Zagreb 1889–1941. I. 332–334.; 1393. nov. 19. e.: DL 7825.

²³³ „(...) episcopo Trepesudarum” — *Koller, J.*: *Historia episcopatus* i. m. III. 205–206. (Fejérenél tévesen „Episcopo Quinqueecclesiarum” szerepel, I. CD X/1. 695–696.)

²³⁴ *Koller, J.*: *Historia episcopatus* i. m. III. 205–206.

²³⁵ A mandatum kelte 1396. jún. 23.: DF 265 860. — A vizsgálatról a pécsi káptalan küldött jelentést aug. 14-én: uo., regesztáját I. ZsO I. 4456. sz.

²³⁶ Hiteleshelyi kiküldött 1384. ápr. 23.: Zichy IV. 279–286.

üresedett regölyi főesperességet.²³⁷ 1391 telén már *archidiaconusként* vett részt mint hiteleshelyi megbízott Bátmonostori Töttös László fia László *Belch* és *Hodos* nevű, Tolna megye területén fekvő birtokokba történő beiktatásán.²³⁸ 1400 júliusában az *arbiterek* között szerepelt, amikor a pécsváradi konvent előtt János bátai apát és Bátmonostori Töttös László peres ügyeikben kiegyeztek.²³⁹ 1404-ig állt az említett *archidiaconatus* élén.²⁴⁰ A főesperesi hivatal ellátásával évente 40 forint bevételre tett szert, míg kanonoki stalluma évi 50 forintot jövedelmezett.²⁴¹ A Vojk nemből származó és Szlavóniában — Vojkeresztúr és Mecsenice környékén — nagy birtokokkal rendelkező köznemesi család Tolna megyében is birtokokkal rendelkezett.²⁴² A 15. század végén a család leghíresebb tagja, Garázda Péter is a káptalan tagja volt.²⁴³

10. ANDRÁS

1404

1404-ben a regölyi főesperesi hivatalt töltötte be.²⁴⁴ Személyéről egyéb információval nem rendelkezünk.

11. LÁSZLÓ

1404–1405

E két esztendőben állt a regölyi *archidiaconatus* élén, amint ez két közhitelű diploma tanúnévsorából kiderül.²⁴⁵ 1405 márciusa és decembere közt vált meg e javadalomtól, adatok hiányában azonban nem tudjuk ennek okát.²⁴⁶

12. GYÖRGY

1405–1408

A jelzett években irányította a regölyi főesperesi hivatalt.²⁴⁷ További információk hiányában személye közelebbről nem ismert.

13. SIMIGYRUS

1409

Egyetlen hiteleshelyi oklevélben szerepel neve regölyi *archidiaconusként*,²⁴⁸ így személye közelebbről nem ismert.

²³⁷ 1389. dec. 6.: Monumenta Vaticana i. m. I/3. 51–53.

²³⁸ 1391. dec. 6.: Zichy IV. 487–488.

²³⁹ 1400. júl. 5.: Zichy V. 152–154., regesztáját l. ZsO II. 122. sz., *Kőfalvi Tamás*: A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526. Szeged 2000. (kéziratoss PhD-értekezés) 442. sz., *Kőfalvi T.*: A pécsváradi hiteleshely i. m. 113. sz.

²⁴⁰ 1390. szept. 1.: Zichy IV. 463.; 1404. febr. 27.: Monumenta Vaticana i. m. I/4. 595–597.

²⁴¹ Monumenta Vaticana i. m. I/3. 52–53.

²⁴² *Horváth Judit*: Adalékok Garázda Péter életéhez. Filológiai Közöny 17. (1972) 386–387., *Kubinyi András*: Mátyás király. Bp. 2001. (Tudomány–Egyetem) 14.

²⁴³ 1478-ban olvasókanonok volt, l. *Fedeles T.*: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele i. m. 336–337.

²⁴⁴ 1404. jún. 12.: DL 8951.

²⁴⁵ 1404. júl. 11.: *Koller, J.*: Historia episcopatus i. m. III. 280–281., CD X/4. 327., 1405. márc. 11.: DF 256 489.

²⁴⁶ 1405 decemberében már György állt a hivatal élén, l. DF 236 574.

²⁴⁷ 1405. dec. 9.: DL 87 740.; 1408. nov. 22.: DL 1437.

²⁴⁸ 1409. ápr. 13.: CD X/4. 783–784.

14. GYÖRGY

1411–1435

1411 és 1435 között regölyi főesperesként irányította a kerületében működő egyháziakat.²⁴⁹ Valószínűleg halála folytán üresedett meg a hivatal 1435 második felében.²⁵⁰

15. CALSTROPH GÁSPÁR

1438–1443

A jelzett években a regölyi főesperesi kerületet irányította.²⁵¹ Több kano-noktársával jelen volt a pécsváradi apátság javainak összeírásánál, majd Pé-csett az új apát eskütételénél.²⁵² Az ügyben kiállított három diploma egyikéből kiderül, hogy Gáspárt Henrik pécsi püspök jelölte ki a feladatra.²⁵³ Származása közelebbről nem ismert, bár vezetéknéve alapján talán a külföldiekhez lehetne sorolni.

16. MIHÁLY

1445

A jelzett esztendőben regölyi főesperesként működött.²⁵⁴ Egyéb információk nem állnak rendelkezésre.

17. BÁLINT

1447–1448

Bálint másfél évtizedig főesperesként tevékenykedett. Okleveles adataink alapján 1447 és 1448 között a regölyi *archidiaconatus* élén állt,²⁵⁵ ezt követően pedig a maróti főesperesi hivatalt irányította.²⁵⁶ Egyetemi tanulmányait feltehetőleg a bécsi egyetemen folytatta, ahol a szabad művészetek mestere grádust szerezte meg.²⁵⁷

18. BEREMENDI JÁNOS

1458–1487

A regölyi főesperesi hivatal élén állt 1458 és 1487 között.²⁵⁸ Vélhetőleg a bécsi egyetemen végzett tanulmányait követően tette le a szabad művészetek *magisteri* vizsgáját, de adatok hiányában ezt csak valószínűsíteni tudjuk. Az Iványi által publikált formuláskönyvben szerepel egy dátum nélküli pécsi okle-

²⁴⁹ 1411. nov. 23.: Apponyi I. 266.; 1435. máj. 17.: DL 44 035.

²⁵⁰ Mindenesetre 1436 februárjában a főesperesi hivatal, a tolnai és a maróti archidiaconatusokkal együtt, vacantiban volt, l. 1436. febr. 23.: „de Regen ac de Tholna et Marchyia archidiaconatibus vacante” — DL 100 527. és 100 541.

²⁵¹ 1438. júl. 10.: Budapest történetének okleveles emlékei III. Szerk. Kumorovitz Lajos Bernát. Bp. 1987. (a továbbiakban: BTOE) 1203. sz.; 1443. márc. 24.: DF 285 682.

²⁵² BTOE III. 1203. és 1229. sz-ok, CD XI. 371–375., Koller, J.: Historia episcopatus i. m. III. 373–376.

²⁵³ Minden bizonnyal a többi kanonokot is, azonban kifejezetten Gáspárról jegyezte le az oklevelet kiállított közjegyző, l. 1439. ápr 11.: „Caspar Calstroph archidiaconus de Regey et in dicta Quinqueecclesiensis canonicus, per Henricum [...] ad infrascripta specialiter subdelegati” — Uo.

²⁵⁴ 1445. júl. 29.: DL 13 867., 1445. szept. 26.: DL 37 603.

²⁵⁵ 1447. jan. 15.: DL 13 443.; 1448. júl. 30.: DL 14 185.

²⁵⁶ 1453. okt. 17.: DL 93 225.; 1462. nov. 27.: DF 233 201.

²⁵⁷ DL 13 443., DL 14 185., DL 93 225., DF 233 201.

²⁵⁸ 1458. szept. 29.: DF 256 448.; 1487. nov. 12.: DL 19 326.

vél, amely arról tájékoztat, hogy a káptalan egyik jobbágya azzal vádolta Jánost és egy név szerint nem említett néhai testvérét, hogy a szőlőjét elfoglalták. János a vádat tagadta, amit az oklevélben rögzítettek.²⁵⁹ János a Baranyában található Beremend nevű mezővárosból származott. A pécsi káptalan is birtokos volt a településen, így a területi kapcsolatok is segíthették — a vélhetőleg mezővárosi polgári familiából származó — Jánost a kanonoki testületbe történő bejutásban.²⁶⁰

19. ALBERT

1495

1495-ben a regölyi főesperesi kerületet irányította, majd 1503-ban az aszúági *archidiaconus* volt.²⁶¹ Egyetemi tanulmányait, valamely itáliai egyetemen folytathatta, kánonjogi doktorátussal szerzett.²⁶²

20. LÁSZLÓ

1499

Személyéről csak annyit tudunk, hogy a jelzett évben a regölyi főesperesi kerület élén állt.²⁶³

21. MIKLÓS

1503

Okleveles adatok alapján annyit tudunk róla, hogy 1503-ban regölyi főesperes volt.²⁶⁴

²⁵⁹ *Iványi Béla*: Egy 1526. előtti ismeretlen kéziratos formuláskönyv. Történelmi Tár 1904. 101. sz.

²⁶⁰ *Aigl, P.*: Historia brevis i. m. 13., *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV Bp. 1963–1998. I. 283–284., *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. II. 461., *Horváth J. Gyula – Timár György*: XVI. századi dikális konskripciók Baranya megyéről (1542, 1551, 1564). Baranyai Helytörténetírás 1972. Pécs 1973. 93., *Timár György*: Beremend középkori és törökkori története. In: Beremend és környéke I–II. Szerk. Gilbert Csaba. Beremend 1997. II. 39.

²⁶¹ 1495. márc. 24.: *Koller, J.*: Historia episcopatus i. m. IV. 475.; 1503. jan. 28.: DL 49 474.; 1503. ápr. 2.: *Koller, J.*: Historia episcopatus i. m. IV. 511–513.

²⁶² Uo. – Vezetéknevének hiányában nem tudtuk megállapítani, hogy melyik egyetemet látogatta, ám a „gyakorlat” alapján talán Bologna, vagy Padova a legvalószínűbb.

²⁶³ 1499. febr. 8.: DF 261 970.

²⁶⁴ 1503. jan. 28.: DL 49 474., 1503. ápr. 02.: *Koller, J.*: Historia episcopatus i. m. IV. 513.

AZ 1342. ÉVI NÁDORVÁLTÁS

1342 júliusában meghalt I. Károly magyar király, s nem sokkal később elhunyt nádora, Druget Vilmos is, aki az Itáliából Károllyal együtt Magyarországra érkező család tagjai közül harmadikként viselte a magyar Anjou-monarchia legmagasabb rangú bárói méltóságát.¹ A királyi trónt Károly fia, Lajos örökölte, Vilmos helyére pedig Zsámboki (Gilétfi) Miklós lépett.²

Vilmos nádor egyúttal több megye: Szepes, Sáros, Abaúj, Heves, Gömör, Borsod, Torna, Zemplén, Ung ispáni tisztét is betöltötte, honorjához tartozott több királyi vár, amelyeknek várnagyságát szintén viselte: ezek közé tartozott — egyebek között — az Abaúj megyei Boldogkő, a Nógrád megyei Fülek, a Sáros megyei Sáros, a Torna megyei Szádvár, a Szepes megyei Szepesvár. Kiterjedt birtokain túlmenően számos saját — részben az uralkodótól örökadományként kapott — várral is rendelkezett, példaként említhető a Zemplén megyei Barkó és Jeszenő, az Ung megyei Nyevicke, a Szepes megyei Dunajec, a Sáros megyei Szakalya;³ összességében, Szécsényi Tamás erdélyi vajda mellett, az ország leghatékosabb főúrának számított.

Druget Vilmos halálának időpontját, a nádori honor üresedésének tartamát és Zsámboki Miklós nádorrá való kinevezése dátumát a kutatás eddig nem határozta be szűkebben. Engel Pál alapvető és újabb kutatásokra ösztönző archontológiája Vilmos hivatalviselésére utolsó említésként egy 1342. augusztus 29-ről való, míg Miklós nádorságának első előfordulásaként egy 1342. október 13-i adatot tartalmaz. Ezek alapján tehát azzal számolhatnánk, hogy a nádori tisztség mintegy másfél hónapig volt üresedésben.

Az Anjou-kori Oklevéltár⁴ 1342. évi kötetének készítése közben sikerült rábukkannom olyan, a kérdésben eddig felhasználatlan adatokra, melyek ezen időszakaszt jócskán lerövidítik, s Vilmos halálának és Miklós kinevezésének dátumát csupán pár nap bizonytalansággal meghatározhatóvá teszik.

---

¹ A Drugetek közül Fülöp 1323–1327, fivére, János 1328–1333 között volt nádor, míg e János fia, Vilmos 1334-től töltötte be a tisztséget, de már 1333-tól apja nádori helyettese volt, l. *Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II.* Bp. 1995. I. 2–3.

² Zsámboki Miklós 1342–1356 között volt nádor, l. uo. — A Drugetekre és Zsámbokira l. még *Engel Pál: Középkori magyar genealógia.* (Magyar Középkori Adattár) CD-ROM. Bp. 2001. (Druget l. tábla: gerényi ág, valamint Smaragdus nem 2. tábla: Gilétfi [Zsámboki]).

³ Mindezekre l. *Engel P.: Archontológia i. m. I. passim.*

⁴ Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. (a továbbiakban: AOKlt) Szerk. Almási Tibor (XI–XIV), Blazovich László (VII–VIII, X., XXI.), Géczy Lajos (VII., IX–X., XXI.), Kőfalvi Tamás (XIV), Kristó Gyula (I–VI., XVII., XIX.), Makk Ferenc (XIX.), Piti Ferenc (XX., XXIII–XXIV), Sebők Ferenc (XXV), Tóth Ildikó (XV). Budapest–Szeged 1990–.

Vilmos utolsó saját oklevele valóban augusztus 29-éről maradt fenn, azonban a nádori méltóságot bizonyíthatóan tovább viselte. Szeptember 3-án a jászói konvent tett jelentést neki, ugyanezen nap Forrói János Abaúj megye oklevelében a nádor alispánjának nevezte magát, szeptember 11-én az egri káptalan oklevele Vilmos nádor emberét említi, a szekszárdi konvent oklevele szerint szeptember 15-én Vilmos nádor emberei járnak el egy ügyben, szeptember 17-én pedig a szepesi káptalan még jelentést tesz neki. Szeptember 20-án azonban ugyanezen káptalan már néhainak nevezi.⁵

Ezen adatok többségükben olyan megyékből származnak — Abaúj, Heves, s főként Szepes —, amelyeknek Vilmos az ispánja is volt egyben, így joggal bízhatunk meg az ezeken a területeken működő oklevéladók jólétesültségében. Mivel a középkorban a hírek lassabban terjedtek, ahhoz, hogy a nádor (valószínűleg Visegrádon bekövetkezett) halálának híre eljusson például a szepesi káptalanhoz, természetesen szükség volt néhány napra. Mindenesetre az adatok fényében nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy Vilmos 1342. szeptember 15. körül hunyhatott el, szeptember 20-án pedig már pedig biztosan nem volt életben.

Druget Vilmos halálának körülményeit más szempontból világítja meg özvegyének, Maria Follia asszonynak egy 1343. január 28-án, Visegrádon kelt oklevele. Ez előadja ugyanis, hogy a nádor még életében egy visegrádi telekrésztt János visegrádi plébánosnak adott saját üdvéért és a plébános szolgálataiért, de gyors lefolyású halála miatt (*propter eius festinum decessum seu vehementem*) az adományozásról már nem tudott oklevelet kiadni. Ezért az özvegy a nádor fogadalmát teljesíteni kívánván, oklevelével az ingatlant a maga részéről is a plébánosnak adja. A forrás megemlíti még a nádor és az özvegy orvosát, Meynardot, aki a telekrészen házakat akarván magának építeni, e helyet kövekkel megalapoztatta, a plébános azonban 5 forintot fizetett neki ezért.⁶ A lelki üdvért való adomány és az orvos szereplése arra utalhat, hogy a gyors lefolyáson nem órákat, vagy egy napot kell érteni, hanem inkább napokat, heteket: Vilmos betegsége tehát éppen abban a 3 heti intervallumban alakulhatott ki — netán súlyosbodhatott —, amikor augusztus 29. után már nem maradt fenn oklevél tőle. Ez szempontunkból annyiban érdemel figyelmet, hogy a trónnak eszerint volt ideje átgondolni: ki és miért legyen a nádor utóda (illetve az előrelátható nádorváltással összefüggésben milyen egyéb módosításokat tart szükségesnek a bárói méltóságokban).

A fentiekből az is kiderül, hogy a nádori cím üresedése valójában nem tartott másfél hónapig. Lajos és anyja, Erzsébet anyakirályné hamar megtalálta Vilmos utódát, bár ez, megítélésem szerint, nem annyira Zsámboki Miklós személyének alkalmasságával függött össze, mint inkább egy átgondolt politikai

⁵ Az említett oklevelek: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 3511., DL 107 355., DL 83 236., DL 1353., DL 3861. (kiadása: Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp. 1878–1920. [a továbbiakban: AO] V. 67.), DL 68 845. (kiadása: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924., IV Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Erzségi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini 1999. [a továbbiakban: MES] III. 473–475.), DL 70 161.

⁶ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) IX/1. 103–104.

koncepcióval. Mindenesetre a politikai és jogi stabilitás érdekében a gyors és akadálytalan királycserét hasonlóan gyors és zökkenőmentes nádorváltás követte. Zsámboki Miklós hivatalba lépése azonban nem csak időpontjában érdekes — ennek megállapítása előtt érdemes kitérni egyéb kérdésekre is. Nem az új nádor kinevezése volt ugyanis az egyetlen változás a bárói karban 1342 őszén. A más méltóságok és személyek helyzetére is jelentős mértékben kiható változások, úgy vélem, összefüggenek egymással. A trón által a bárói méltóságokban végrehajtott cserék, megítélésem szerint, egy — a régi alapokból kinövő, de mégis — új politikai elit kialakításának első lépéseiként értékelhetők, aminek célja aligha lehetett más, mint hogy annak tagjai már elsősorban ne a néhai királynak, Károlynak legyenek hálásak a pozíciókért, hanem az új uralkodónak, Lajosnak s nem mellékesen anyjának, a befolyásos⁷ Erzsébet anyakirálynénak.

I. Károly három utolsó nádora, s közülük is főleg Vilmos, az ország leggazdagabb főurai közül került ki. Lajos megtehetette volna, hogy — követve apja gyakorlatát — maga is a Drugetek közül választ nádort, hiszen éltek Vilmos fivérei: Miklós, aki ekkor királyi pohárnokmester és ugocsi ispán volt, valamint a fiatalabb János. Hűségükben bizonyára nem volt oka kételkedni. Ehelyett azonban Miklós 1343 elején még királyi pohárnokmesterségét is elveszítette, s ezután nevezték ki ungi ispánnak, amely tisztségben majd öccse, János követi az 1350-es évek közepén. S bár Miklós 1355-ben országbíróként és turóci ispánként hunyt el, ez a két karrier láthatóan elmaradt a nádorságot viselő Drugetekétől.⁸

Hamar megtörtént Vilmos territóriumának feldarabolása is. Megyéi közül 1342. október 21-én⁹ már Szécsényi Tamás Gömör ispánja, s ugyanő tűnik fel 1343 februárjától Borsod, Abaúj és Szepes¹⁰ megyék élén is, Sárosban 1343 nyaratól Szécsi Miklós, Zemplénben 1343 őszétől Lack fiai, Miklós és Pál, Ungban 1344-től Druget Miklós tűnik fel ispánként. Tornára csak 1347-ből tudott idézni Engel adatot, de nyilván ezt is jóval hamarabb ellátták ispánnal.¹¹

Vilmos halálával magánvagyonra is a királyra szállt, annak ellenére, hogy, bár nem volt férfitutóda, de éltek fivérei. Magánvárait Vilmos 1330. évi végrendeletében öccsére: Miklóstra hagyta,¹² Lajos azonban, figyelmen kívül hagyva a

⁷ Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy Lajos koronázása után több oklevelében is előbb említi anyja beleegyezését vagy akaratát, s csak utána a királyi tanács, azaz a főpapok és a bárók egyetértését, l. pl. 1342. augusztus 3.: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 287 458. (kiadása: CD IX/1. 47–50.); 1343. január 3.: DL 3550. (kiadása: AO IV. 296.); 1343. január 6.: DL 12 800.; 1343. április 6.: DF 206 482.; 1343. április 27.: DL 322. (kiadása: MES III. 492–494., *Blazovich László–Géczi Lajos: A Telegdiék pere 1568–1572.* [Dél-alföldi Évszázadok 6.] Szeged 1995. 53–54.), stb. Erzsébet jelentőségének legutóbbi, hazai narratív források alapján történő bemutatására l. *Szendé László: Lokietek Erzsébet a 14. századi hazai elbeszélő forrásokban.* In.: *Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára.* Szerk. Almási Tibor, Draskóczy István, Jancsó Éva. Bp. 2005. 333–341.

⁸ Druget Miklós és János tisztségeire l. *Engel P.: Archontológia i. m. I. passim.*

⁹ DL 3521. (kiadása: AO IV. 269–270.)

¹⁰ 1343. február 28-án Miklós erdélyi vajda oklevele (DF 277 296.) Tamást királyi tárnokmesternek, szepesi és újvári ispánnak nevezi. (Engel Pál első adata Tamás abaúji és szepesi ispánságaira 1343. március 12., a borsodira pedig március 27., l. *Engel P.: Archontológia i. m. I. 95., 118., 196.*) Borsod kapcsán a március 27-i oklevélben (DL 96 228.) Renold mester nevezi magát Tamás ottani alispánjának. Mivel azonban Renold már 1343. február 12-én (DL 3557., kiadása: AO IV. 301–312.) borsodi alispánként adott ki oklevelet, valószínű, hogy Tamás már februárban borsodi ispán volt.

¹¹ *Engel P.: Archontológia i. m. I. passim.*

¹² DL 71 270., vö. AOKt XIV. 473. sz.

végrendeletet,¹³ e várakból csak Barkót, Jeszenőt és Nyevickét adta vissza Vilmos fivéreinek örök jogon.¹⁴ Az új királyi hatalom (és a mögötte tornyosuló anyakirálynéi befolyás) tehát megszüntette a Drugetek nagy territóriumát, váraik jelentős részét elvette, a korábbiakhoz képest kevésbé fontos pozíciókat bízott rájuk, ezzel mind hatalmukat, mind vagyonukat megcsorbította, még ha tagjai is maradtak az elitnek.

Az a személy, aki politikai jelentőségének és vagyonának súlya, a szokásjogban való jártassága és bíraskodási tapasztalatai, s nem utolsó sorban dinasztiahűsége alapján méltán lehetett volna a nádori tisztség várományosa, Szécsényi Tamás vajda volt,¹⁵ aki Vilmos nádor halálakor még Erdély élén állt. Ambár éppen nem sokáig.

Lajos és Erzsébet anyakirályné ellenérzései Tamással szemben ugyanaról a töről fakadhattak, mint a Drugetek esetében: a jelek szerint úgy találták, hogy Tamás túlságosan nagy területen, túlságosan nagy hatalmi befolyással rendelkezik. Tamás vajda Vilmos halála után a legnagyobb magánvagyonnal rendelkező báróvá lépett elő, két évtized óta tartó erdélyi vajdasága (s nem mellesleg honorjának nagy és összefüggő területe) pedig rendkívüli politikai súlyt biztosított számára. Csakhogy a trón éppen nem ilyen személyt akart Druget Vilmos halála után a nádori tisztségben látni. Az ekkor még igen ifjú és tapasztalatlan, mindössze 16 éves, s csak néhány hónappal korábban megkoronázott Lajos mögött álló Erzsébet királyné nyilvánvalóan mindent meg akart tenni fia hatalmának biztosítása érdekében, s bár a néhai férjéhez kötődő politikai elit minden fenntartás nélkül elfogadta Lajost királyául, úgy vélhette, nem árt az óvatosság. A politikai koncepció és a tisztségcserék kidolgozását indokolt ekkortájt még inkább Erzsébetnek, semmint Lajosnak tulajdonítani. Erre utal az is, hogy amikor Erzsébet 1343 nyarának elején elindult Nápolyba és Avignonba kisebbik fia, András herceg ügyében,¹⁶ távozása előtt ismét feltűnő változások észlelhetők a legfőbb tisztségekben. 1343 elejétől májusig csere történt a királyi lovászmesteri, pohárnokmesteri és tárnokmesteri tisztségekben,¹⁷ vagyis az 1342 végi változások folytatódtak, s 1343 közepére az addigi főméltóságok köre nagy mértékben megváltozott.

Szécsényi Tamás 1342. augusztus 27-én még vajdaként szerepel királyi, szeptember 5-én pedig országbírói oklevélben. Az adatok ezután némileg ellent-

¹³ Ezt voltaképpen nem előzmény nélkül tette, mivel I. Károly király Druget Fülöp nádor halála után, 1327-ben, — a hazai szokásjoggal ellenkezően, annak élő fivérét, Jánost mellőzve — Vilmost, vagyis e János fiát tette meg Fülöp vagyonának örökösévé. Lajos utóbb tehát azzal olkhatta meg eljárását, hogy voltaképpen ő sem tett mást, amikor Vilmos vagyonára rátette a kezét, mint annak idején apja, Károly király, amikor Fülöp javait a királyi kézre háramlottnak tekintette. Lajos esetében azonban (az új politikai koncepciónak megfelelően) a Druget Miklósnak visszaadott vagyon a töredéke volt csupán annak, amit Károly király Vilmosnak juttatott. A Druget-örökség kérdésére és annak további aspektusaira l. *Engel Pál*: Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. In: *Uő*: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. 537–540.

¹⁴ Történelmi Tár 1907. 85. — A Drugetekre és területükre l. *Engel Pál*: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. In: *Uő*: Honor, vár, ispánság i. m. 128–131. és *Kristó Gyula*: Tájsejtelment és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged 2003. (Szege-di Középkortörténeti Könyvtár 19.) 147–148.

¹⁵ Pályafutására, tisztségeire, családjára l. legutóbb *Piti Ferenc*: Szécsényi Tamás. In: Szürke eminenciások a magyar történelemben. Szerk. Szentpéteri József. Bp. 2003. 24–25.

¹⁶ *Kristó Gyula*: Az Anjou-kor háborúi. Bp. 1988. 91–93.

¹⁷ *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 37., 40., 43.

mondásosak. Szeptember 22-én országbírói oklevél Sirokai Miklóst¹⁸ nevezi erdélyi vajdának és szolnoki ispánnak. Október 11-én ellenben a pécsváradi konvent oklevelében Tamás szerepel vajdaként és szolnoki ispánként, s ugyanezen konvent október 12-i oklevelében is ő a vajdai tiszt betöltője. Október 21-én királynéi oklevélben viszont Miklós a vajda és a szolnoki ispán, s ezután már következetesen ő szerepel e tisztségekben.¹⁹

Az ellentmondások értelmezésekor az eshetőségek közül kevésbé valószínű az, hogy a trón leváltotta Tamást s kinevezte Miklóst vajdának, majd újra Tamást helyezte Erdély élére, hogy végül ismét Miklós kapja a méltóságot, s mindezt másfél hónapon belül. Egy efféle, kapkodásra és döntésképtelenségre utaló helyzet valószínűsége oly csekély, hogy komolyan aligha vehető figyelembe egy presztízisére ügyelő hatalom esetében. Mivel a pécsváradi konvent előtt Tamás képviselőjében szerviensei jelentek meg, valószínű, hogy ők nevezték még mindig vajdának urukat. Ezen értelmezés mellett szólhat, hogy olyan birtokcsere ügyével foglalkoznak ezen oklevelek, amely végrehajtásának időpontjával még akkor tűzték ki az októberi dátumot, amikor Tamás még valóban vajda volt. Így inkább adhatunk hitelt a pécsváradi konvent kiadványával szemben a hatalom központjában az anyakirályné és az országbíró által kiadott okleveleknek, amelyek Miklóst címzik erdélyi vajdának. Emiatt megkockáztatom, hogy a vajdai méltóságban legkésőbb szeptember 22-ére bekövetkezett a változás: Szécsényi Tamást Sirokai Miklós váltotta fel, aki ugyan bárói méltóságot viselő személy volt, de hatalmi és vagyoni súlya meg sem közelítette Tamását. Figyelemre méltó, hogy ez az időpont feltűnően közel esik Vilmos halálának az előzőekben valószínűsített dátumához. Tamás voltaképpen kárpótlásként kaphatta meg már 1342 októberétől Vilmos több megyéjének ispáni címét. Ha így is történt, ez csak Gömör esetében bizonyítható. Az is lehetséges ugyanakkor, hogy a többi megye irányítását valójában csak 1343 elején nyerte el. Nem mellékesen Tamást éppen ekkortájt, 1342 őszén nevezték ki az évek óta üresedésben levő királyi tárnokmesteri tisztségbe, aminek helyettesítését már 1339 óta egyébként is ellátta.²⁰

E kérdésben azonban ismét ellentmondásos adatokkal találkozunk. Tamás 1342. március 16-án és március 21-én mint helyettes (királyi tárnoki bíró és *procurator*) szerepel, október 21-én pedig mint Lajos király tárnokmestere. Ellenben 1342. október 28-án Lackfi István tűnik fel ezen tisztségben, miként november 1-jén is, november 17-én azonban ismét Tamást nevezik tárnokmesternek, december 19-én szintén Tamás a tárnokmester egy királyi privilégium méltóságsorában, s december 20-án is ő található e tisztségben.²¹ Tamás levál-

¹⁸ Engel P.: Genealógia i. m. (Aba nem 13. Szalánci ág, 2. tábla: Sirokai, Fricsei, Hedri.).

¹⁹ Az említett okleveleket l. DL 3510. (kiadása: AO IV. 257–258.), DL 76 683. (kiadása: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Vég-hely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Pest–Bp. 1872–1931. [a továbbiakban: Zichy] II. 45–46.), DL 76 684. (kiadása: Zichy II. 47.), DL 76 685. (kiadása: Zichy II. 48–49.), DL 76 686. (kiadása: Zichy II. 49–50.), DF 275 168. (kiadása: CD IX/1. 66–67.; l. még Történelmi Tár 1896. 500.) — Engel Pál első adata Miklós vajdaságára október 21-ről való, l. Engel P.: Archontológia i. m. I. 12.

²⁰ Engel P.: Archontológia i. m. I. 36–37.

²¹ Az említett okleveleket l. DF 238 485. (kiadása: MES III. 459–460.), DL 3470., DL 3521. (kiadása: AO IV. 269–270.), DL 3523. (kiadása: Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. Nagy Imre. Sopron 1889–1891. I. 171.), DF 232 783., DL 3529. (kiadása: AO IV. 277–278.), DF 253 821. (kiadása: CD IX/1. 55–56.), DL 3536.

tását a vajdai posztról tehát hamarosan követte tárnokmesterré történő kinevezése, ami nem csupán azért volt logikus, mert évek óta tárnoki helyettes volt, hanem mert vajdaságának (és a vajdai címhez tartozó erdélyi megyék ispánságának együttes) elvesztéséért nyilván kárpótolni kívánták Vilmos volt ispánságain túlmenően is: Tamás politikai-hatalmi súlya komolyabb elégtétel megadását igényelte még ekkor a trón részéről.

1343 márciusában azonban Tamástól elvették a királyi tárnokmesteri tisztséget is, 1343 májusára pedig még (majd évtizedes) nógrádi ispánságától is megfosztották,²² így ekkorra már csak Vilmos megyéit hagyták nála. I. Károly halála után szűk egy évvel tehát a néhai uralkodó egyik leghatalmasabb embere, az egykori erdélyi vajda és tárnokmester immár csak megyésispán volt,²³ sőt, 1344-re, úgy tűnik, már az sem: Vilmos megyéi élén ekkor már más személyek álltak, vagy az adatok nem említik Tamást ispánként.²⁴

Lackfi István megjelenését a tárnokmesteri tisztségben önmagában nehéz értelmezni: a felsorolt oklevelek szerint elvben néhány hétig tölthette volna be e méltóságot 1342 őszén, majd az visszakerült volna Tamáshoz. Ezt a gyakori változást fentebb az erdélyi vajdaság Szécsényi Tamás és Sirokai Miklós személyét érintő cseréjénél is kizártam, s itt sem tartom valószínűnek. Más megoldást azonban el képzelhetőnek tartok egy 1341. évi adat figyelembevételével.

Mint említettem, Tamás 1339 óta következetesen királyi tárnoki helyettesként (*procurator* vagy *iudex tavarnicatus regis*, illetve *gerens officium magisterii tavarnicatus regis*) tűnik fel az oklevelekben. 1341. szeptember 13-án azonban Petőcs fia Miklóst (a későbbi vajdát) nevezi a váci káptalan oklevele tárnokmesternek.²⁵

Miklós tisztségviselését Engel Pál al-tárnokmesterségként értelmezi,²⁶ vagyis lényegében az évek óta tárnoki helyettes Tamás helyettesének. Ha helyes ez a megoldás, akkor felvethető, hogy hasonló lehet a kulcsa az előbbieken felvetett problémának is, azaz Lackfi 1342 őszén nem tárnokmester volt, hanem csak a vajdai leváltását követően tárnokmesteri kinevezést kapott Tamás helyettese. Ezt az is megerősítheti, hogy 1343 márciusában, miután Tamástól elveszik a tárnokmesterséget is, éppen Lackfi István követi abban.²⁷

Visszatérve végezetül a nádori méltóság történetére, érdemes közelebbről szemügyre venni a Druget Vilmos utódára vonatkozó adatainkat. Amint arról

²² Engel P.: Archontológia i. m. I. 26., 157.

²³ Engel Pál szerint Károly király halála után Tamás még növelte is befolyását (Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Bp. 2001. [História Könyvtár. Monográfiák 17.] 156. A fenti adatokkal magam sem azt kívánom bizonyítani, hogy Tamás befolyását vesztett politikussá vált volna Lajos uralkodása kezdetétől: magánvagyonra (ellentétben a Drugetekkel) nem csorbult, második felesége révén rokona volt Erzsébetnek is, s a trón nyilvánvalóan továbbra is a dinasztia egyik hű oszlopaként tekintett rá. Csak arra akartam rámutatni, hogy vajdaságának, tárnokmesterségének, megyéinek elvétele arra utal: Tamás vagyona és befolyása ellenére sem tudta elkerülni a trón új elitet építő koncepciójának következményeit, így azok elfogadására kényszerült. Az, hogy élete utolsó éveiben, 1349–1355 között országbíró lett (Engel P.: Archontológia i. m. I. 7.), valószínűleg ennek honorálása lehetett.

²⁴ Engel P.: Archontológia i. m. I. passim.

²⁵ DL 1109., vö. AOKt XXV. 631. sz.

²⁶ Engel P.: Archontológia i. m. I. 36.

²⁷ Engel P.: Archontológia i. m. I. 37.

már szó esett, Zsámboki Miklós nádorságára Engel Pál első adata 1342. október 13-ról való, azaz az üresedés Vilmos szeptember közepi halála után így bő három hétig tartott volna. Ez az időtartam azonban egy eddig fel nem használt adat segítségével leszűkíthető. A Vilmosra vonatkozó, már említett szeptember 15-i adatot tartalmazó forrás azt is kijelenti, hogy Vilmos nádornak jelentést kellett volna tenni szeptember 29-re, de addigra már Vilmos meghalt és a nádori honort Miklós kapta meg.²⁸ Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy Miklós szeptember 29-én már nádor volt, az üresedés tehát csak egy-másfél hétig tartott, ami igen gyors nádorváltásra utal. A fentiek fényében azonban ez már nem meglepő: a legfőbb bárói méltóságokban 1342 őszén minden esetben gyors és határozott cserék zajlottak le — kivéve az országbíróit: Nagymartoni Pál 1349-ig háborítatlanul viselte méltóságát²⁹ —, az utód hamar kinevezést kapott, akár a nádori, akár a vajdai és a királyi tárnokmesteri méltóságról volt is szó.³⁰

Zsámboki Miklós nádorrá való kinevezése előtt — fivérével, Jánossal együtt — turóci ispán és bajmóci várnagy volt. Nádorsága kezdetén egyedül a bihari ispánságot viselte, s csak évek múlva kapott meg egyéb ispáni címeket is.³¹ Nádorságát tehát korántsem támogatta meg a trón sem akkor, sem később egyidejűleg annyi ispáni honorról, mint amennyi Vilmosnak volt, ráadásul az utóbb mégis megkapott megyék csak részben alkottak olyan összefüggő territóriumot, mint a néhai Vilmos nádor esetében. A fentiek alapján ez nem is meglepő: Lajos és Erzsébet a nádori méltóság betöltésére szemmel láthatóan trónhú, a királyi aulában már járatos,³² de a Vilmosét és Tamásét meg sem közelítő mértékű politikai-vagyoni súllyal rendelkező személyt szemelt ki.³³

Az I. Károly-kori elit „finomhangolása”, módosítása tehát kellő politikai logikával és igen hamar megindult a királyváltás után.

²⁸ „ad vigesimum secundum diem predicti festi Nativitatis virginis gloriose in litteris memorati conventus Saxardiensis eidem Wyllermo palatino reportare debuissent, ipsoque termino reportacionis seriei premissorum occurrente, dicto Wyllermo palatino viam universe carnis ingresso nobisque honore palatinato adepto.. — DL 3861. (kiadása: AO V. 68.).

²⁹ Apró, de érdekes adalék vele kapcsolatban is a megváltozott viszonyokra: I. Károly uralkodása alatt Pál országbírónak csak a privilegialis formájú okleveleiben szerepel a „Károly király országbírója” kitétel. Lajos trónralépte után azonban már 1342 augusztusától (DL 3509.) Pálnak fel kellett tüntetnie nem csupán privilegiumaiban, hanem minden egyéb (nyílt és zárt) oklevelében is, hogy „Lajos király országbírója” (l. még DF 200 889., stb.).

³⁰ A teljesség kedvéért megemlítendő, hogy 1342 végén egyéb változások is történtek: új szörényi bánra (Losonci István) utaló adatok jelennek meg decembertől, ugyanekkortól új királyi asztalnokmester (Szécsi Miklós), október közepétől pedig új királyi ajtónállómester (Becsei Töttös) van hivatalban, l. *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 32., 46., 48.

³¹ A bihari ispáni címet élete végéig viselte, míg Hontét 1346–1350, Nyitraét 1350–1356, Nógrádét 1350–1353, Trencsénét 1354–1355, Fejérét és Tolnáét 1354–1356 között, l. *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 3., 215., 271.

³² Miklós 1341. nov. 13-án mint királyi tanácsos szerepel, l. DF 257 982., vö. AOkt. XXV. 791. sz.

³³ Jellemzőnek tekinthető ugyanakkor az is, hogy Zsámboki Miklós rokonságából I. Károly uralkodásának idején csak ketten jutottak el az ispáni címig, még az 1320-as évek végén és az 1330-as évek elején. Miklós nádorsága azonban megnyitotta az utat a felemelkedés előtt: fia, János már tárnokmester lett, másik fia, László pedig veszprémi püspök, l. *Engel P.*: Genealógia i. m. (Smaragdus nem, 2. tábla: Gilétfi [Zsámboki]). A rokonság, a Smaragdus nem tagjai között az Árpád-korban találkozunk jelentős karriert befutó személyekkel, l. *Engel P.*: Genealógia i. m. (Smaragdus nem, 1. tábla: Ajnárdfi [Kükei, Atyai, Görögmezei]).

KÍSÉRLETEK ÁRPÁD-HÁZI SZENT MARGIT SZENTTÉ AVATÁSÁRA A KÖZÉPKORBAN

A szentté avatás kánonjogi eljárásainak történeti változásaival sokat foglalkozott a közelmúlt történeti kutatása. Margaret Toynbee,¹ Stephan Kuttner,² Eric Waldram Kemp³ úttörő vizsgálatai nyomán két szinte egy időben megjelenő monográfia, André Vauchez⁴ és Michael Goodich⁵ könyve irányította rá a figyelmet az e téren a 12–13. században bekövetkezett jelentős változásra, a szentté avatás jogának kizárólagos pápai hatáskörbe vonására és a szentté avatási per többnyire hosszan elhúzódó kánonjogi procedúrájának a kötelezővé tételére. A szentté avatási perekkel kapcsolatos történeti kutatások e két nagy hatású könyv nyomán igen megelégnéltek. Számos szentté avatási per aktáit kiadták,⁶ és további fontos tanulmányok és monográfiák születtek e tárgyban Aviad Kleinberg,⁷ Bernhard Schimmelpfennig,⁸ Christian Krötzl,⁹ Luigi Canetti,¹⁰ Roberto Paciocco,¹¹ Thomas Wetzstein,¹² és nem utolsósorban továbbra

¹ *Margaret Toynbee*: S. Louis of Toulouse and the Process of Canonization in the Fourteenth Century. Manchester 1929.

² *Stephan Kuttner*: La réserve papale du droit de canonisation. Revue Historique de Droit Français et Étranger, 4e série 17. (1938) 172-228.

³ *Eric Waldram Kemp*: Canonization and Authority in the Western Church. Oxford 1948.

⁴ *André Vauchez*: La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Age d'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques. (Bibliothèques des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, t. 241) Roma 1981., 1988.; angolul: Sainthood in the Later Middle Ages. Cambridge 1997.

⁵ *Michael Goodich*: Vita Perfecta: The Ideal of Sainthood in the Thirteenth Century. (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 25.) Stuttgart 1982.

⁶ Die Akten des Kanonisationsprozesses Dorotheas von Montau von 1394 bis 1521. Hrsg. Richard Stachnik. Köln-Wien 1978.; Enquête pour le procès de canonisation de Dauphine de Pui-michel, Comtesse d'Ariano († 26-XI-1360) (Apt et Avignon, 14 Mai–30 Octobre 1363). Ed. Jacques Cambell. Torino 1978.; Il processo di canonizzazione di Chiara da Montefalco, con un appendice documentaria di S. Nessi. Ed. Enrico Menestò. Firenze 1984.; Il Processo per la canonizzazione di S. Nicola da Tolentino. Ed. Nicola Occhioni OSA. Roma 1984.; The Book of St. Gilbert. Eds. Raymonde Foreville, Gillian Keir. Oxford 1987.

⁷ *Aviad Kleinberg*: Proving Sanctity: Selection and Authentication of Saints in the Later Middle Ages. Viator 20. (1989) 183-205.; *Uő*: Prophets in Their Own Country. Living Saints and the Making of Sainthood in the Later Middle Ages. Chicago 1992.

⁸ *Bernhard Schimmelpfennig*: Heilige Päpste – päpstliche Kanonisationspolitik. In: Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter. Hrsg. Jürgen Petersohn. Sigmaringen 1994. 73-100.

⁹ *Christian Krötzl*: Pilger, Mirakel und Alltag. Formen des Verhaltens in skandinavischen Mittelalter (12.-15. Jahrhundert). Helsinki 1994.

¹⁰ *Luigi Canetti*: L'invenzione della memoria. Il culto e immagine di Domenico nella storia dei primi frati Predicatori. Spoleto 1996.

¹¹ *Roberto Paciocco*: „Sublimia negotia.” Le canonizzazioni dei santi nella curia papale e il nuovo Ordine dei frati minori. Padova 1996.

¹² *Thomas Wetzstein*: Virtus morum et virtus signorum? Zur Bedeutung der Mirakel in den Kanonisationsprozessen des 15. Jahrhunderts. In: Mirakel im Mittelalter. Konzeptionen, Erscheinungs-

is André Vauchez¹³ és Michael Goodich¹⁴ tollából. A kérdéskör legjobb nemzetközi szakértőinek a közreműködésével egy fontos nemzetközi konferencia összegezte e kutatásokat a Collegium Budapestben 2001-ben.¹⁵ A legújabb nagyszabású feldolgozást a szentté avatási perek kérdéskörében egy fiatal német történész, Otfried Krafft készítette.¹⁶ Ő hívta fel a figyelmemet a Margit szentté avatására vonatkozó eddig még kiadatlan és a kutatás által jószerivel ismeretlen dokumentumra, amelyet biztatásomra közlésem a Századok e számában. A magyar kutatás számára igen becses forrás a Biblioteca Apostolica Vaticana Vat. lat. 6772 kódexében (20r) található: VI. Orbán pápa június 1-jén kelt rendelete, melyben Erzsébet anyakirályné folyamodványára hivatkozva megbízást ad a címzettnek (egy meg nem nevezett magyar egyházi vezetőnek), hogy István jeruzsálemi pátriárkával, valamint a pécsi és veszprémi püspökökkel együtt folytassanak le vizsgálatot Béla király lánya, Margit életéről és csodáiról. Ehhez a közléshez kapcsolok itt néhány gondolatot, néhány adattal kiegészítve az általa készített — igen alapos — bevezetést, hangsúlyozva az általa közreadott dokumentum érdekességét.

A szentté avatási perekben bevezetett módszeres vizsgálódásnak köszönhető, hogy Árpád-házi Szent Margitról és környezetéről olyan részletes dokumentáció maradt fenn, s hogy ennek elemzése a középkori magyar vallástörténet egyik leghálásabb, legtöbb irányú következtetésre lehetőséget adó témája lett.¹⁷ Margit elhúzódó szentté avatási perének és a szentté avatási kezdeményezések sorsát befolyásoló vallási, egyházpolitikai, politikai, mentalitástörténeti tényezőknek a pontos megértése tehát az egyik legfontosabb középkori do-

---

formen, Deutungen. Hrsg. Martin Heinzelmann, Klaus Herbers, Dieter R. Bauer. Stuttgart 2002. 351–376.; *Uő*: Heilige vor Gericht. Das Kanonisationsverfahren im europäischen Mittelalter. Köln–Weimar–Wien 2004.

¹³ *André Vauchez*: La naissance du soupçon: vraie et fausse sainteté aux derniers siècles du Moyen Âge. In *Uő*: Saints, prophètes et visionnaires. Le pouvoir surnaturel au Moyen Âge. Paris 1999. 208–219.; *Uő*: Les origines et le développement du procès de canonisation (XIIe–XIIIe siècles). In: Vita Religiosa im Mittelalter. Festschrift für Kaspar Elm zum 70. Geburtstag. Hrsg. Franz J. Felten, Nikolas Jaspert. Berlin 1999. 845–856.

¹⁴ *Michael Goodich*: Violence and Miracle in the Fourteenth Century. Private Grief and Public Salvation. Chicago 1995.; *Uő*: Lives and Miracles of the Saints. Studies in Medieval Latin Hagiography. Aldershot 2004.

¹⁵ *Procès de canonisation au Moyen Âge. Aspects juridiques et religieux – Canonization Processes in the Middle Ages. Legal and Religious Aspects.* Ed. Gábor Klaniczay. (Collection de l'École française de Rome 340.) Roma 2004.

¹⁶ *Otfried Krafft*: Papsturkunde und Heiligsprechung, Die päpstlichen Kanonisationen vom Mittelalter bis zur Reformation. Ein Handbuch. (Archiv für Diplomatik, Beiheft 9.) Köln–Weimar–Wien 1995.

¹⁷ Árpád-házi Szent Margit életéről l. *Lovas Elemér*: Árpád-házi B. Margit és kora. Kolozsvár 1913.; *Uő*: Árpád-házi Boldog Margit élete. Bp. é. n. [1940]; *Mályusz Elemér*: Árpád-házi Boldog Margit (A magyar egyházi műveltség problémája. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1933. 341–384.; *Mezey László*: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Bp. 1955.; *Király Ilona*: Árpád-házi szent Margit és a sziget. Bp. 1979.; *Klaniczay Tibor – Klaniczay Gábor*: Szent Margit legendái és stigmái. Bp. 1994.; *Klaniczay Gábor*: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Bp. 2000.; *Deák Viktória Hedvig*: Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia. Garinus legendája nyomában. Bp. 2005.

kumentum-együttesünk értelmezésének alapfeltétele. Nem haszontalan ezért újra és újra röviden összefoglalni, hol tartanak ismereteink e kérdésben.

Az 1270. január 18-án domonkos apácaként meghalt¹⁸ Margit szentté avatása ügyében testvére, V. István kezdeményezésére X. Gergely pápa megbízásából indult meg a szentté avatási vizsgálat, mint erre a második tanúkihallgatást elrendelő V. Ince bullája¹⁹ és a magyar Margit-legenda utal: „István király ... küldje követeket Gergely pápához alázatosan könyörögvén, hogy a mindenható Úristen ... Szent Margit asszony érdemének miatta, annyi nagy csodákat művelkedett, hogy őneki segedelmét nem hívni egyéb szenteknek közötté igen méltatlan. Azért méltóztatnék az ő szentséges atyasága szenteknek köziben megszámlálnia.”²⁰ A szentté avatási eljárás megkezdéséhez szükséges *fama sanctitatis* dokumentációjául feltehetőleg a Margit halála évfordulóján, az 1271. januárjában, „Szent Piroska napján, a szűz halálának évfordulóján, ... V. István király, az ország bárói, sőt, csaknem az egész királyi udvar” jelenlétében, történt első nagy nyilvános csoda szolgálta, amikor Margit ereklyéinél meggyógyult egy Erzsébet nevű, ördögi megszállottságtól szenvedő asszony.²¹ A Margit csodáinak összegyűjtésével megbízott első bizottság Fülöp esztergomi érsek, Fülöp váci püspök és a ciszterci rend zirci apátja, majd Fülöp érsek 1272 végén vagy 1273 elején bekövetkezett halála után a helyére lépő Lodomér váradi püspök (későbbi esztergomi érsek) közreműködésével kezdte meg a csodagyűjtést a szigeten. A bizottság Fraknoi Vilmos számításai szerint 1271 júliusában kezdte meg működését,²² de, mint ezt alább bevezetőjében Otfried Krafft kiemeli, „ezt a datálást ... X. Gergely pápaságának kronológiája miatt elkerülhetetlenül 1272-re kell módosítanunk: 1271 szeptember elején választották pápává, de koronázására csak 1272 márciusának végén került sor. Egyházi jogi szempontból aligha volt lehetséges, hogy a vizsgálatot interregnum idején indítsák el...”.²³ E vizsgálatban legalább negyven tanút hallgattak ki, akik hét, még Margit életében tett csodát, négy Margit halálához kapcsolódó csodás látomást és huszonkilenc olyan csodás gyógyulást beszéltek el, amelyeket a már halott, de ereklyéi révén mégis jelen levő

¹⁸ *Dümmerth Dezső*: Árpád-házi Szent Margit halála éve és a legendák. Irodalomtörténeti Közlemények 76. (1972) 617–620.

¹⁹ „Dudum ex parte clare memorie (Stephani) regis Hungarie, felicis recordationis Gregorio papae nostre fuit humiliter supplicatum...” — Inquisitio super vita, conversatione et miraculis beatae Margarethae virginis, Belae IV. Hungarorum regis filiae, sanctimonialis monasterii virginis gloriosae de insula Danubii, Ordinis Praedicatorum, Vesprimis diocesis. Ed. Fraknoi Vilmos. (a továbbiakban: Inquisitio) In: A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I–IV. Ed. a collegio historicorum Hungarorum Romano. Bp. 1896–1907. (a továbbiakban: VPRO) I. 160.

²⁰ Árpád-kori legendák és intelmek. Szerk. Érszegi Géza. Bp. 1983. 147. — A magyar legenda kritikai kiadásai: *Volf György*: Szent Margit élete. Nyelvemléktár VIII. k. Bp. 1881.; *P. Balázs János*: Szent Margit élete 1510. Régi magyar kódexek 10. Bp. 1990.

²¹ *Legenda Beatae Margaritae de Hungaria*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László. Bp. 1999. 2 685–709.; Árpád-házi Szent Margit legrégibb legendája és szentté avatási pere. Ford. Bellus Ibolya és Szabó Zsuzsa. Bp. 1999.

²² Inquisitio CX.

²³ L. alább Otfried Krafft bevezetőjének 3. sz. jegyz-ét.

Szent Margit közbenjárásának tulajdonítottak. E csodák egybeszerkesztett jegyzékét Margit legrégebb legendája, a gyóntatójának, Marcellusnak tulajdonított *Legenda Vetus* őrizte meg.²⁴

Azt a tényt, hogy V. Ince pápa 1276. május 14-i rendelete nyomán a Nyulak Szigetén 1276. július 26. és október 12. között újabb tanúkihallgatás lefolytatására került sor, a magyar kutatás hosszú időn át hajlamos volt úgy értelmezni, hogy erre az első vizsgálat nem kielégítő gondossága miatt volt szükség.²⁵ A Margit szentségével kapcsolatos vizsgálatok valójában nem különböztek a szentté avatási eljárás 13. században kialakult szokásos menetrendjétől: az első szakasz mindig egy helyi jellegű vizsgálódás volt. Miután ennek eredményeit — a szent első életrajzát és a *fama sanctitatis* tanúsító csodák első jegyzékét — elküldték a Kúriához, akkor indulhatott meg a tulajdonképpeni *inquisitio in partibus*, melyben a pápai legátusok a szigorúbb kánonjogi előírások szerint kérdezték ki a csodák tanúit, majd ezt a második (vagy akár még további: harmadik, negyedik) szakaszban vizsgálta meg a Kúriában a bíborosok szentté avatással foglalkozó testülete. Két közép-európai példát említek. Így volt ez Árpád-házi Szent Erzsébet 1232 és 1235 között lefolytatott szentté avatási perében, ahol az első csodajegyzékek és a Marburgi Konrád által írt *Summa vitae* Rómába küldése nyomán rendelte el IX. Gergely a vizsgálatot.²⁶ Ugyanez történt a lengyel Szent Szaniszló esetében is: a gnieźnói érsek, a wrocławwi püspök és Lubiaź ciszterci apátja állította össze 1250-ben az első csodajegyzéket, majd ennek Rómába küldése nyomán került sor arra, hogy a IV. Ince által kinevezett

²⁴ Marcellus szerzősége mellett érvel Lovas Elemér (*Lovas Elemér: Árpád-házi B. Margit első életrajzának írója – Marcellus. A pannonthalmi Szt. Gellért főiskola évkönyve. Pannonthalma 1940/1941. 21–85.*), az azonosítást elfogadja Mezey László (*Mezey L.: Irodalmi anyanyelvűségünk i. m. 38–39.*), ellene érvel Györffy György (*Györffy György: Budapest története az Árpádkorban. In: Budapest története I. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk. Gerevich László. Bp. 1973. 319–321.*, melynek új, átdolgozott kiadását l. *Uő: Pest–Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásáig. Bp. 1997. 208–209.* Marcellus szerzőségét valószínűnek tartja, ám a kételyeket teljes bizonyossággal nem tartja eloszlathatónak *Klaniczay Tibor: A Margit-legendák történetének revíziója. In: Klaniczay T.–Klaniczay G.: Szent Margit i. m. 38–40.*

²⁵ Legújabbban ezt a véleményt fogalmazta meg Orbán Imre (*Orbán Imre: Megjegyzések Árpád-házi Szent Margit sikertelen szentté avatási eljárásaihoz. In: Szentjeink és nagyjaink Európa kereszténységéért. Szerk. Beke Margit. Bp. 2001. 83–93.*).

²⁶ *Paul Gerhard Schmidt: Die zeitgenössische Überlieferung zum Leben und zur Heiligsprechung der heiligen Elisabeth. In: Sankt Elisabeth. Fürstin Dienerin Heilige. Sigmaringen 1981. 1–6.; Joseph Leinweber: Das kirchliche Heiligsprechungsverfahren bis zum Jahre 1234. Der Kanonisationsprozeß der hl. Elisabeth von Thüringen. Ibid. 128–136.; Otfried Krafft: Kommunikation und Kanonisation: Die Heiligsprechung der Elisabeth von Thüringen 1235 und das Problem der Mehrfachausfertigung von päpstlichen Kanonisationsurkunden seit 1161. Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte 58. (2004) 27–82.; Gábor Klaniczay: Il processo di canonizzazione di Santa Elisabetta. Le prime testimonianze sulla vita e sui miracoli. In Il culto e la storia di Santa Elisabetta d'Ungheria in Europa. 18–19 novembre 2002. Annuario 2002–2004. Conferenze e convegni. Accademia d'Ungheria in Roma. Istituto storico „Fraknói”. Roma 2005. 220–232.*

²⁷ *Miracula sancti Stanislai. Ed. Wojciech Kętrzyński. In: Monumenta Poloniae Historica IV. Lviv 1884. 285–318.; Cuda Świętego Stanisława. Eds. Jazmina Pleziowa, Zbigniew Perzanowski. Analecta Cracoviensia 11. (1979) 47–141.; Aleksandra Witkowska: The Thirteenth-Century Miracula of St. Stanislaus, Bishop of Krakow. In: Procès de canonisation i. m. 149–163.*

olasz Giacomo Velletri vezetésével 1252-ben lefolytassák és lejegyezzék az *inquisitio in partibus* tanúkihallgatásait.²⁷

A Margit ügyében lefolytatott második tanúkihallgatás két pápai legátusa a piacenzai Umberto Bianchi pápai káplán és egy veronai kanonok, De La Corre kánonjogi doktor volt. A ránk maradt jegyzőkönyvben 110 tanú vallomása olvasható, a dokumentum azonban hiányos. Deák Viktória közelmúltban megjelent monográfiája hitelt érdemlő becslést készített a jegyzőkönyv elveszett részeinek a nagyságáról (legalább 23 további tanúvallomás).²⁸ A vizsgálatok nyomán a gondosan lejegyzett és megszerkesztett tanúvallomások Rómába kerültek, ahol, úgy tűnik, a szentté avatási per végső „kuriális” szakasza nem indult meg. Ennek sokféle oka lehetett: a legfontosabb talán az ezt követő évek gyakori pápa-váltása volt. A vizsgálatot elrendelő V. Ince már azelőtt meghal, 1276. június 22-én, mielőtt a vizsgálóbizottság elkezdené munkáját Budán, a bizottság tagjai azonban e hírről valószínűleg jóval később értesültek csak.²⁹ V. Ince utódja, V. Hadrián alig egy hónapot volt a trónon (1276. júl. 11–aug. 18.), amikor a jegyzőkönyv Rómába érkezhett, már XXI. János volt a pápa, de ő se sokáig (1276. szept. 8–1277. máj. 20.). A következő két évtizedben további hat pápa váltotta egymást két-három évente a római egyház élén. Az ügymenetet jelentősen megnehezítő gyakori pápaváltások mellett a 13. század végi szentté avatási eljárások elakadásában az is közrejátszott, mint erre André Vauchez rámutatott, hogy erre az időre megszűnik az új szentkultuszok iránti, a 13. század első felére jellemző nyitottság, a Kúria egyre kritikusabb és elutasítóbb az új kultusz-kezdeményezésekkel szemben, és csak kifejezett hatalmi nyomásra vagy saját diplomáciai céljai szolgálatában engedi célba érni a különböző helyi kezdeményezéseket. A végeredménye mindennek az lett, hogy a 71 középkorban megkezdett szentté avatási eljárás közül csupán 36 vezetett már a középkorban kanonizációhoz.³⁰ Margit perének elakadása tehát nem tekinthető rendkívüli esetnek.

Mindez persze nem jelentette azt, hogy a magyarországi egyház és az Árpád-ház kihalása után következő különböző uralkodóházak ne szorgalmazták volna a már megkezdett szentté avatási vizsgálat lezárását. 1306-ban a Domonkos-rend tekintélyes vezetőgyénisége és történésze, Bernard Gui (Bernardus Guidonis) arról ad hírt, hogy a magyar király egy domonkos testvért, Magyarországi Andrást prokurátorként a pápai udvarba küldött, hogy „közbenjárjon V. Kelemen pápánál Béla király lánya, Margit kanonizációja ügyében.”³¹ Bernard

²⁸ Deák V. H.: Árpád-házi Szent Margit i. m. 290–293.; a tanúvallomások legújabb elemzését l. uo. 307–408.

²⁹ Erre utal, hogy a jegyzőkönyvet júl. 23-án úgy kezdik, hogy „primo anno pontificatus domini Innocentii pape quinti” — *Inquisitio* 165.

³⁰ A. Vauchez: *La sainteté* i. m. 71–98.

³¹ „Fr. Andreas Ungarus fuit factus archiepiscopus Antibarensis per dominum Clementem papam V anno domini MCCCVI ... in curia, ubi erat pro canonizatione sancte Margarite filie quondam regis Ungarie nomine Belle optinenda missus a rege Ungarie procurator, cuius sibi in hac parte cooperatus est interventus.” — *Stephanus de Salaniaco – Bernardus Guidonis: De quatuor in quibus deus praedicatorum ordinem insignivit.* Ed. Thomas Kaeppli. (MOPH XXII) Roma 1949. 102–103.; Deák V. H.: Árpád-házi Szent Margit i. m. 268–269.

Gui nem említi ugyan a király nevét, de aligha kétséges, hogy a magyar trón megszerzésére törő I. Károlyra gondolt, aki 1301 óta viselte ezt a címet. Mint ezt André Vauchez megfigyelte, az Anjouk, akinek maga Bernard Gui is alattvalója volt Provence-ban, a legeredményesebb késő-középkori dinasztiának számítottak a szentté avatások és a szentkultuszok politikai felhasználásában.³² Ha I. Károly köreiből származik az 1306. évi kezdeményezés, ez összefüggésbe hozható azzal, hogy Károly nagybátyja, II. (Sánta) Károly nápolyi király épp ugyanebben az évben újította fel a trónörökösi pozíciójáról lemondva a ferences rendbe lépő, 1297-ben elhunyt, szent életű toulouse-i püspök szentté avatási perének már 1300-ban VIII. Bonifácnál is kérvényezett megindítását.³³

A 14. századi Magyarországon Boldog Margit kultuszának legfőbb előmozdítója a Piast-házból származó Erzsébet, Łokietek Ulászló krakkói fejedelem, majd lengyel király (1305–1320; 1320–1333) lánya, aki 1320 óta Károly Róbert negyedik felesége, s az udvari reprezentáció és mecenatúra irányítója volt.³⁴ Az ő kezdeményezése lehetett, hogy 1336 és 1340 között a Nyulak szigetén elkészült Boldog Margit új reprezentatív síremléke, feltehetőleg nápolyi Tino di Camaino vagy szobrászműhelye közreműködésével.³⁵ A Domonkos-rend Galvanus de Fiamma által írt krónikája szerint 1340-ben Erzsébet királyné ezüst-díszekkel látta el a bolognai és a milánói domonkos rendházat (Szent Domonkos és Mártír Szent Péter nyugvóhelyét), melyek Árpád-házi Margit bontakozó itáliai kultuszának is fontos központjai lehettek.³⁶

Mindez a Szent Margitról megjelent legújabb monográfia érdekes hipotézise szerint a magyar királyi ház és a Domonkos-rend egy újabb kísérletéhez kapcsolódott, hogy 1340 táján mozgásba lendítsék Margit elakadt szentté avatási eljárását. Deák Viktória Hedvig szerint ez magyarázhatja azt, hogy Margitról a Domonkos-rend magister generalisa, Hugues de Vaucemain épp ugyanekkor új legendát írat rendtársával Garinus de Giacóval (Garin Gy l'Évêque) a szentté avatási per Avignonban őrzött jegyzőkönyvei alapján.³⁷ Ehhez a kezde-

³² Az Anjouk szentkultuszairól bővebben I. A. Vauchez: *La sainteté* i. m. 86–94. és *Klaniczay G.: Az uralkodók szentsége* i. m. 248–262.

³³ *M. Toynbee: S. Louis of Toulouse* i. m. 151–154; *Klaniczay G.: Az uralkodók szentsége* i. m. 260.

³⁴ *Jan Dąbrowski: Elżbieta Łokietówna 1305–1380.* Kraków 1914.; *Ewa Śnieżyńska-Stolot: Queen Elisabeth as a Patron of Architecture.* *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae.* 20. (1974) 13–36.; *Uő: Tanulmányok Erzsébet királyné mecenási tevékenységéről.* *Ars Hungarica* 7. (1979) 23–32.; *Uő: Tanulmányok Łokietek Erzsébet királyné műpártolása köréből (Ötvöstárgyak).* *Művészettörténeti Értesítő* 30. (1981) 233–254.

³⁵ *Lővei Pál: The Sepulchral Monument of Saint Margaret of the Arpad Dynasty.* *Acta Historiae Artium* 27. (1980) 211.

³⁶ „Hoc anno domina regina Hungariae Elizabeth ob reverentiam B. Dominici misit conventi Bononiensi paramenta ecclesiastica totalia, calicem argenteum, ampullas argenteas, propter quod fuit eidem deputata prima missa quae quotidie ad altare beati Dominici dicitur. Misit etiam prefata regina conventui Mediolanensi ob reverentiam B. Petri martyris paramentum unum veluti rubei completum pro altari majori. Aliud insuper paramentum veluti rubei viridisque cum frontali pulcro ac calice argenteo magno” — *La Cronaca Maggiore dell'ordine domenicano di Galvano Fiamma.* Ed. Gundisalvo Odetto. *Archivum Fratrum Praedicatorum.* 10. (1940) 227–373. (az idézet: 369.), vö. *Klaniczay T.: A Margit-legendák* i. m. 29–31.; *Deák V. H.: Árpád-házi Szent Margit* i. m. 271–272.

³⁷ *Deák V. H.: Árpád-házi Szent Margit* i. m. 265–271. — *Ez az a legenda, amelyet a magyar kutatás hosszú ideig tévesen „Nápolyi legendának” tartott, l. Knauz Nándor: A nápolyi Margitlegenda.*

ményezéshez kapcsolódhatott az is, hogy Erzsébet anyakirályné 1343. évi itáliai zarándokútja során Rómában a Szent Péter bazilikának egy olyan oltárterítőt adományozott, melynek hímezésein Szent Péter és Pál, valamint Szűz Mária, továbbá a magyar–Anjou családi szentek (István, Imre, Toulouse-i Lajos, László és Erzsébet) társaságában ott látható az akkor még csak boldog címet viselő Margit is.³⁸

Deák Viktória Hedvig feltételezését alátámaszthatja az a tény is, hogy ugyanebben az időben a magyarországi Anjouk szövetségesei és egyúttal fő riválisai, a csehországi Luxemburgiak az Anjoukhoz hasonlóan szintén megpróbálkoznak azzal, hogy presztízsiüket egy dinasztikus elődjeikhez kapcsolódó új szentkultuszt érvényre juttatásával erősítsék meg. Luxemburgi János felesége, Přemysl Erzsébet 1328 és 1339 között a csehországi ferencesekkel együtt többször megismételt kísérletet tett arra, hogy XXII. János pápánál, majd utódjánál, XII. Benedeknél elérjék Csehországi Ágnes (†1282) szentté avatási perének megindítását, aki unokatestvére, Árpád-házi Szent Erzsébet példáját követve az általa 1235-ben megalapított prágai klarissza kolostorban élte le életét.³⁹ Ennek eredményeként került sor ezekben az években Ágnes legendájának megírására és a sírjánál történt csodák összegyűjtésére: Přemysl Erzsébet királyné maga is két személyes csodatörténettel szaporította a mirákulumok számát.⁴⁰

Visszatérve Margit szentté avatásának kérdésére, Erzsébet anyakirályné az 1340 körül feltehetőleg sikertelenül abbamaradt kísérlet nyomán a továbbiakban is jelentős figyelmet fordított a családi kolostor és a családi szent-jelölt emlékének ápolására. 1353-ban külön pápai engedélyt kért és kapott arra, hogy rendszeresen a szigeti zárdában tartózkodhasson.⁴¹ Ez tehát az Otfried Krafft által itt közölt érdekes dokumentum közvetlen előtörténete.

Esztergom 1868. 30–185.; *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC I–III*. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938. III. 2481–2545. Magyar fordítását I. Legendák és csodák (13–16. század). Szentek a magyar középkorból II. Összeállította és szerkesztette Madas Edit, Klaniczay Gábor. Bp. 2001. 181–293.; *Klaniczay T.: A Margit-legendák i. m. 51–66.*; *Deák V. H.: Árpád-házi Szent Margit i. m. passim*.

³⁸ Az oltárdísz az 1361. évi inventárium írja le: „Item unum aliud dossale pro dicto altari de syndone violato, ornatum de novem ymaginibus, videlicet, cum nostra domina in medio et a dextris ejus sanctus Paulus, sanctus Stephanus Rex Ungarie, Sanctus Erricus Dux Ungarie et sanctus Lodoycus, et a sinistris sanctus Petrus et sanctus Ladislaus Rex Ungarie, sancta Helisabet filia regis Ungarie, et sancta Margarita filia regis Ungarie, cum spicis aureis duplicatis inter ipsas imagines et in circuitu una vitis de auro in sindone rubeo cum rosis aureis” — *Eugène Müntz – Arthur L. Frothingham: Il Tesoro della Basilica di S. Pietro in Vaticano dal XIII al XV secolo con una scelta d’inventari inediti*. Archivio della Società Romana di Storia Patria 6. (1883) 14., vö. még *Karácsonyi János: Nagy Lajos anyja Rómában*. Katholikum Szemle 7. (1893) 50.

³⁹ *Chronicon Aulae Regiae*. In: *Fontes Rerum Bohemicarum IV* 291–292.; *Jaroslav Polc: Agnes von Böhmen 1211–1282. Lebensbilder zur Geschichte der böhmischen Länder* 6. München 1989. 158–163.; *Christian-Frederik Felskau: Vita religiosa und paupertas der Přemyslidin Agnes von Prag*. Zu Bezügen und Besonderheiten in Leben und Legende einer späten Heiligen. *Collectanea Franciscana* 70. (2000) 413–484. (különösen: 415.).

⁴⁰ *Legenda blahoslavené Anežky a čtyri listy Sv. Kláry*. Ed. Jan Kapistrán Vyskočil. Praha 1934. 124–126.; *Balanyi György: Csehországi Boldog Ágnes*. *Regnum* 1. (1938–1939) 137–168.

⁴¹ VPRO III. 220–221; *Király I.: Árpád-házi Szent Margit i. m. 149*.

Az újabb kanonizációs eljárást kihirdető pápai rendeletre, mint erre Krafft is utal bevezetőjében, a nagy egyházszakadás második évében került sor.⁴² Az egész nyugati kereszténységet felkavaró és sokkoló kettős pápaválasztás az 1378–1379-es esztendő meghatározó tényezőjévé tette a két pápa — a római VI. Orbán és az avignoni VII. Kelemen — közötti döntés kényszerét, s egyúttal a két pápa diplomáciai manővereit, melyekkel további támogatókat, párthíveket próbáltak lekötöztetni. Ebben a kontextusban kell értelmezni azt, hogy VI. Orbán pápa 1379. június 1-én kelt rendeletével eleget tesz a magyar királyi ház régóta ismételt kérelmeinek, és új tanúkihallgatást kezdeményez IV. Béla király lánya, Margit szentsége ügyében.

VI. Orbán legfőbb erőfeszítései közé tartozott, hogy biztosítsa a Magyarországon — és ekkor már Lengyelországban is — uralkodó Anjouk szövetségét. Nem sokkal megválasztása után, 1378 májusában nyíltan szembefordult I. Johanna nápolyi királynővel, azzal fenyegette meg, hogy — élve a Szentszék Nápoly fölötti hűbérúri jogával — megfosztja koronájától, és kolostorba küldi. A pápa Johannával szemben annak unokatestvérét, a Nagy Lajos magyar király udvarában tartózkodó Durazzói (Kis) Károlyt szemelte ki a nápolyi trónra, ez lett egyben a Nagy Lajos királlyal kiépítendő egyre szorosabb szövetség kiindulópontja is.⁴³

1378 decemberében VI. Orbán diplomáciai tárgyalások folytatása céljából Magyarországra küldte Pileus de Prato bíborost, aki 1379 első hónapjaiban itt tartózkodott, s egyúttal Prágába is ellátogatott.⁴⁴ Nyilvánvalóan az ő előkészítő közvetítése nyomán került sor 1379 februárjában a cseh trónt nem sokkal korábban elfoglaló, s a római király címét is viselő IV. Vencel találkozására Nagy Lajossal. A Zólyom várában tanácskozó Lajos és Vencel ebből az alkalomból ünnepélyesen kinyilvánította közös szándékát VI. Orbán támogatására, egyúttal megerősítették Mária és Luxemburgi Zsigmond eljegyzését, és minden valószínűség szerint már itt megállapodtak Durazzói (Kis) Károly nápolyi trónigényének támogatásában.⁴⁵ Mindezt Lajos részéről hamarosan tettek követték, még ebben az évben hadsereget küldött Durazzói (Kis) Károly vezetésével Itáliába, melynek a Velence elleni hadműveleteken túl VI. Orbán támogatása és a Nápolyval kapcsolatos hatalmi szándékok érvényesítése is a feladatai közé tartozott.

A Margit szentté avatásával kapcsolatos újabb vizsgálat 1379. június 1-i elrendelésére ezeknek az itáliai hatalmi viszonyokat hosszú időre meghatározó

⁴² A történeti helyzet általános leírását l. *Karácsonyi János*: Magyarország és a nyugati nagy egyházszakadás. Nagyvárad 1885.; *Áldásy Antal*: A nyugati nagy egyházszakadás története VI. Orbán haláláig. 1378–1389. Bp. 1896.; *Howard Kaminsky*: The Great Schism. In: New Cambridge Medieval History VI. Ed. Michael Jones. Cambridge 2000. 674–696.

⁴³ *Anna Maria Voci*: Giovanna I d'Angiò e l'inizio del grande scisma d'Occidente. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 17. (1995) 178–255.; vö. *Áldásy A.*: A nyugati nagy egyházszakadás i. m. 78–79.

⁴⁴ *Áldásy A.*: A nyugati nagy egyházszakadás i. m. 120.; *Fraknoi Vilmos*: Magyarország összeköttetései a római Szent-Székkal. Bp. 1901. 283–285.

⁴⁵ *Karácsonyi J.*: Magyarország i. m. 10–11.; *Áldásy A.*: A nyugati nagy egyházszakadás i. m. 135.; Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból I–III. Szerk. Wenzel Gusztáv. Bp. 1874–1876. III. 183.

eseményeknek a sodrában került sor. Bár csupán Erzsébet anyakirálynő neve hangzott el a Margit szentté avatását kérelmezők sorában, joggal feltételezhetjük tehát, hogy a magyar királyi háznak tett pápai gesztus valójában a Nagy Lajossal kötött életfontosságú szövetség megerősítéséhez kívánt hozzájárulni.

Abban a tényben, hogy VI. Orbán pápa közvetlenül megválasztása után újra felkarolta a domonkos apácává lett magyarországi királylány szentté avatási ügyét, nagy szerepe lehetett annak is, hogy közvetlen környezetében, nemzetközi támogatásának megszervezésében igen nagy szerepet játszott a Domonkos-rend nagy tekintélyű prófétája, a domonkos harmadrendi Sienai Katalin, aki ez ügyben 1379 elején a magyar királyhoz is intézett egy külön levelet, s korábban, 1375-ben írt már Nagy Lajos anyjának, Erzsébet királynőnek.⁴⁶ Sienai Katalin és köre — mindenekelőtt gyóntatója, Capuai Rajmund, aki 1380-tól a Domonkos-rend *magister generalisa*, s a prófétánó leveleinek többségét lejegyző Stefano Maconi⁴⁷ — minden bizonnyal tudott arról, hogy az itáliai domonkos konventek templomaiban (Firenzében, Perugiában és Trevisóban) esetleg már a 14. század közepén, de 1368-tól kezdődően már dátummal is ellátva megjelentek olyan freskók és táblaképek, amelyeken Árpád-házi Margitot a szentként tisztelt domonkosok sorában, vagy még különlegesebb módon, Szent Ferenchez hasonlóan stigmákkal ábrázolták. Boldog Margit stigmatizált hírének szerepe lehetett abban, hogy Capuai Raimund közlése szerint 1375-ben Sienai Katalin hírül adta neki, hogy egy elragadtatása alkalmával megkapta Krisztus szent sebeit.⁴⁸ Amikor tehát a Domonkos-rendi tanácsadóktól körülvelt és a magyar ügyekben különösen járatos VI. Orbán pápa újabb vizsgálat lefolytatását rendelte el Árpád-házi Margit ügyében, akkor nem csupán egy megnyerni kívánt szövetséges dinasztikus kultuszával kapcsolatos kérelmét támogatta, hanem egyúttal a Domonkos-rend egy még nem hivatalos de széles körben elterjedt kultuszát is, amely Itáliában a 14. század utolsó harmadában egyre népszerűbb lett.

Vegyük most szemügyre a VI. Orbán pápa által kinevezett szentté avatási vizsgálóbizottság tagjait is. VI. Orbán pápaságának legelső kezdeményezései közé tartozott, hogy — kiegyensúlyozni kívánva a bíborosi testület vele szembe forduló frakcióját — 1378. szeptember 28-án 29 új bíborost nevezett ki. Az új kinevezettek között volt a legfőbb magyar egyházi méltóság, a korábban zágrábi püspöki tisztet viselő, és 1378. augusztus 16-án esztergomi érsekké választott Demeter. Ő a pápától a Sancti Quatuor Coronati bíborosi címét nyerte el, meghagyva, hogy Magyarországon maradvra továbbra is betöltse az esztergomi érsekség tisztét.⁴⁹ Mint alább Krafft meggyőző érvekkel igazolja, Demeter lehe-

⁴⁶ *Sienai Szent Katalin: Levelek*. Bp. 1983. 821–825. (357. sz.), 335–338. (145. sz.). — Sienai Katalinnak VI. Orbán környezetében játszott politikai szerepéről l. *Renate Blumenfeld-Kosinski: Poets, Saints and Visionaries of the Great Schism, 1378–1417*. University Park, PA 2006. 46–56.

⁴⁷ A Sienai Katalin körül kialakult csoportról l. *David Mourin: The Beloved Disciple: Stephen Maconi and St. Catherine of Siena*. *Annual of Medieval Studies at CEU*. 10. (2004) 43–53.

⁴⁸ Minderről bővebben l. *Klaniczay T.: A Margit-legendák i. m.; Klaniczay Gábor: Képek és legendák Árpád-házi Szent Margit stigmatizációjáról*. In: *Magyar szentek tisztelete és ereklyéi. Kiállítás a Keresztény Múzeumban*, 2000. június 1. Katalógus. Szerk. Cséfalvay Pál és Kontsek Ildikó. Esztergom 2000. 36–54.

⁴⁹ *Áldásy A.: A nyugati nagy egyházszakadás i. m. 96–97.; Wertner Mór: Adalékok Demeter bíboros esztergomi érsek életrajzához. Századok 38. (1904) 800–802.; Fügedi Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970. 149.*

tett az új szentté avatási eljárást elrendelő 1379. júniusi levél címzettje, s a vizsgálat lefolytatásával megbízott vizsgálóbizottság vezetője — lehet, hogy épp ezt visszhangozza egy néhány hónappal későbbi, 1379. november 22-i oklevelének *intitulatio*ja, melyben egyebek közt „*in regno Hungariae sedis apostolice legatus*”-nak nevezi magát.⁵⁰

A szentté avatási vizsgálattal megbízott bizottságban név szerint említett István jeruzsálemi pátriárka nem más, mint Szigeti István, aki 1367 és 1382 között a kalocsai érsek tisztét, az ország második egyházi főméltóságát töltötte be. Ő is pápai legátusként említi magát 1379. december 4-én egy oklevélben. Ezt címet a Szigeti István életrajzi adatait feldolgozó Udvardy József az érsek kiemelkedő egyházpolitikai szerepével, egyebek között az uniós mozgalom jegyében, a románok körében szervezendő szörényi püspökséggel kapcsolatos megbízásával hozza kapcsolatba, de talán nála is összefüggésben van a legátusi cím használata a tervezett szentté avatási vizsgálóbizottságban betöltendő szerepével.⁵¹

A bizottság felkért tagja közül Alsáni Bálint pécsi püspökről is érdemes szólni néhány szót. VI. Orbán és környezete számára a pécsi püspök onnan lehetett ismert, hogy 1378-ban és 1379-ben többekkel együtt ő képviselte Nagy Lajost a Velencével folytatott háborúskodáshoz kapcsolódó észak-itáliai diplomáciai egyezkedésekben. Amikor a háború véget ért, az 1381. évi torinói béketárgyaláson ugyancsak ő volt a magyar küldöttség egyik legtekintélyesebb képviselője, és az ő nevéhez fűződik e békeszerződés egyik fontos szerzeményének, Remete Szent Pál testének átvitele Magyarországra. 1384-ben maga is megkapta a bíborosi címet VI. Orbántól, hasonló feltételekkel, mint Demeter, tehát nem kellett elhagynia pécsi püspökségét sem, ahol a formálódó — és sajnos rövid életű — pécsi egyetem legfőbb támogatója és szervezője volt.⁵²

A bizottság negyedik tagjáról, a veszprémi püspökről azonban hiányosak az ismereteink. Otfried Krafft Conrad Eubel katolikus hierarchiáról megjelentetett 20. századi műve alapján⁵³ Péterrel azonosítja, Engel Pál archontológiája szerint azonban Péter 1378. január 4-től június 14-ig volt csak veszprémi püspök, ezután a püspöki szék egy ideig betöltetlen volt, s Péter utóda, Himházi Benedek csak a pápai oklevél kelte után, 1379 június 4-én nyerte el a veszprémi püspöki címet.⁵⁴ A veszprémi püspök neve ezek szerint nem személyes okokból,

⁵⁰ Demetrius miseratione divina tituli sanctorum quatuor coronatorum presbiter cardinalis in regno Hungariae sedis apostolice legatus, Strigoniensis ecclesiae gubernator et summus cancellarius — Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény 237 418., idézi: *Bertényi Iván*: Demeter. 1378. augusztus 16. e. – 1387. február 20. In: *Esztergomi érsekek 1000–2003*. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003. 195. (21. sz. jegyz.).

⁵¹ *Udvardy József*: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). Köln 1991. 232–242. — Az Erdélyi Múzeum 38. sz. oklevelét ő idézi a 238. oldalon: „frater Stephanus, magister sacre pagine, Dei et apostolice sedis gratia Patriarcha Jherosolimitanus ac administrator perpetuus ecclesiarum Colonicensis et Bachyensis invicem unitarum, provincieque nostre sedis apostolice legatis, ac aule regie cancellarius.”

⁵² *Áldásy Antal*: Alsáni Bálint bíbornok. Bp. 1903.; *Fügedi Erik*: Alsáni Bálint, a pécsi egyetem második kancellárja. In: *A pécsi egyetem történetéből*. Szerk. Csizmadia Andor. Pécs 1967. 97–110.

⁵³ *Conrad Eubel*: *Hierarchia catholica medii aevi*. Monasterii Regensberg 1898–1923. I. 524.

⁵⁴ *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 5.) Bp. 1996. I. 78.

hanem az egyházmegye szerinti illetékesség miatt kerülhetett a vizsgálóbizottság tagjai közé – arról, hogy a pápai kancellária tisztában volt azzal, hogy a Nyulak szigete, ahol Margit élt, a veszprémi egyházmegyébe tartozik, az oklevél egy korábbi passzusa tanúskodik.

Demeter esztergomi érsek, Szigeti István kalocsai érsek és Alsáni Bálint pécsi püspök mindenestre igen alkalmas szervezői lehetnek volna Margit új szentté avatási vizsgálatának, amennyiben az valóban elindul, de erre minden jel szerint nem került sor. Az okokat ezúttal inkább a magyarországi helyzetben kereshetjük. A bizottság megbízott tagjait, mint láttuk, 1379–1380 táján más ügyek foglalták le. A kérelmező Erzsébet anyakirályné meghalt 1380 decemberében.⁵⁵ 1382. szeptember 10-én elhunyt Nagy Lajos király is. Margit szentté avatása, mint tudjuk, még évszázadokig váratott magára.

Epilógusként említsük meg Mátyás király erre vonatkozó két petícióját: 1462-ben és 1464-ben két levélben kérelmezte II. Pius pápától, hogy Margit szentté avatási eljárásának „félbeszakított ügyét” felújítsa.⁵⁶ Az újkori törekvések: az 1639 és 1643 között Ferrarius Zsigmond által kezdeményezett, s Pozsonyban lefolytatott, Antonio Sartori által koordinált újabb tanúkihallgatások,⁵⁷ s a Domonkos-rend 1729-ben és 1770-ben megújított kísérletei sem jártak eredménnyel — Margit szentté avatása csak a 1943-ban következett be.⁵⁸ E hosszú történet egy eddig nem ismert mozzanatára vet fényt Otfried Krafft alább következő forrásközlése.

---

⁵⁵ Szende László: Łokietek Erzsébet végrendelete. Kút 2004: 2. 3–11.

⁵⁶ Az egyik levél szövegének magyar fordítását az Egyetemi Könyvtár Collectio Kaprinyana LXI. k. 34, 35 sz. alapján közli *Király I.*: Árpád-házi Szent Margit i. m. 198–199.

⁵⁷ Tusor Péter: Magyar szentek liturgikus tisztelete és a római Sacra Rituum Congregatio a korai újkorban. In: Szentjeink és nagyjaink i. m. 112–113.

⁵⁸ *Király I.*: Árpád-házi Szent Margit i. m. 200–204.; Böle Korné O.P.: Szent Margit tisztelete és a szenttéavatás története a XIX. és a XX. században. In: *Üő*: Gyöngyvirágok és margaréták Árpád-házi Szent Margit oltárán. Bp. 1944. 5–24.

Otfried Krafft

ÁRPÁD-HÁZI SZT. MARGIT SZENTTÉ AVATÁSI PERÉNEK 1379-ES ÚJRAFELVÉTELE*

Árpád-házi Margit hercegnő, IV. Béla király és a bizánci Laszkarisz Mária leánya, életének több évét a Nyulak szigetén, a mai Budapesten található domonkos apácakolostorban töltötte, és ott halt meg 1270-ben.¹ Nem sokkal halálát követően két szentté avatási perre került sor,² amelyek közül az első csak kevésbé ismert.³ Az 1276-ban V. Ince által kezdeményezett második per anyaga,⁴ a pápai megbízólevelekkel egyetemben⁵ régóta ki van adva. A tanúkihallgatásokat azonban nem követte szentté avatás,⁶ bár az erre vonatkozó kérelmek egészen V. Kelemen pápaságáig (1305–1314) ismétlődtek.⁷ A Margittal kapcs-

* A szerző köszönettel tartozik Klaniczay Gábornak, amiért az alábbi tanulmány magyar nyelvű megjelentetését elősegítette. – A tanulmányt *Gecser Ottó* fordította magyarra.

¹ Margit életéhez újabban vö. *Gábor Klaniczay: Holy Rulers and Blessed Princesses. Dynastic cults in medieval central Europe.* Cambridge 2002. 205–206., melynek korábbi, magyar változatát l. *Klaniczay Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek.* Budapest 2000. 177–178.; továbbá *Uő: Proving sanctity in the canonization processes (Saint Elizabeth and Saint Margaret of Hungary).* In: *Procès de canonisation du Moyen Age. Aspects juridiques et religieux / Medieval canonization processes. Legal and religious aspects.* Ed. Gábor Klaniczay. (Collection de l'École française de Rome 340). Róma 2004. 117–148., 121. (22. sz. jegyz.).

² Ehhez legutóbb vö. *Klaniczay: Holy Rulers* i. m. 224.; *Uő: Uralkodók* i. m. 186–187.; továbbá: *Inquisitio iussu sanctissimi domini nostri Pii papae XII peracta de vita beatae Margaritae ab Hungaria ... (Sacra rituum congregatio, sectio historica 50).* Vatikánváros 1943. (a továbbiakban: *Inquisitio*) XII. skk. (köszönettel tartozom a paderborni érseki akadémiai könyvtárnak, amiért lehetővé tette, hogy használjam ezt a könyvet).

³ Ahogy az 1276. évi *Dudum ex parte* kezdetű megbízólevélből (vö. alább 5. sz. jegyz.) kiderül, a tanúkihallgatások lebonyolításáról már X. Gergely rendelkezett. Mindenesetre a vonatkozó oklevél és a per jegyzőkönyvei elvesztek, vö. *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I–IV.* Ed. a collegio historicorum Hungarorum Romano. Bp. 1896–1907. (a továbbiakban: MREV) I. XLI. old. Nyomai megtalálhatók Margit legrégebbi legendájában, vö. *Klaniczay G.: Proving Sanctity* i. m. 137. A meghallgatásoknak Fraknói szerint 1271. július 13-a és 21-e között kellett lebonyolódniuk (*Guilelmi Fraknói Prolegomena ad Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis.* In: MREV I. XLI. old.) ezt a datálást azonban X. Gergely pápaságának kronológiája miatt elkerülhetetlenül 1272-re kell módosítanunk: 1271 szeptember elején választották pápává, de koronázására csak 1272 márciusának végén került sor. Egyházi jogi szempontból aligha volt lehetséges, hogy a vizsgálatot interregnum idején indítsák el, ebben az esetben a helyi főpapság saját kezdeményezéséről lehetett szó.

⁴ Az 1276. évi meghallgatások jegyzőkönyveit Fraknói „*Inquisitio super vita, conversatione et miraculis beate Margarethae virginis*” címen adta ki (MREV I. 163–383.), vö. *Inquisitio* XX. skk.; szövegahagyományához l. még *Klaniczay G.: Proving sanctity* i. m. 138. (87. sz. jegyz.).

⁵ V. Incétől származik a „*Dudum ex parte*” kezdetű megbízólevél (1276. máj. 14.), in: *Acta sanctorum* (a továbbiakban AASS). Január, III. köt., 515., akárcsak a „*Testes legitimos*” kezdetű forma (1276. máj. 25.), in: AASS, uott.; továbbá Fraknóinál MREV I. 160. skk. (197. sz.); *Inquisitio*. 5. skk. (1–2. sz.).

⁶ A per egy XXI. Jánosnak írt beszámoló (MREV I. 384., 199. sz.) és további próbálkozások, többek között Habsburg Rudolf német király kérelme (uo., 43. sz.) ellenére sem fejeződött be.

⁷ V. Kelemen idején történt egy perújrafelvételi kísérlet, vö. MREV I. LXII. old; *Inquisitio*. XIII., LVIII.; *Klaniczay G.: Holy Rulers* i. m. 324., *Uő: Uralkodók* i. m. 260., *Uő: La noblesse et le culte des saints dynastiques sous les rois angevins.* In: *La noblesse dans les territoires angevins à la*

latos ilyen irányú próbálkozások érezhetőleg 1340 körül váltak megint élénkebbé, amikor hagiográfusa és a domonkos rend későbbi generálisa, Garinus⁸ a pápai udvarban megvizsgálta a hercegnőről összegyűjtött anyagot.⁹ Nem sokkal később, 1343-ban adományozhatta Erzsébet magyar királyné¹⁰ a Szt. Péter Bazilikának azt az oltárterítőt, amelyen a családhoz tartozó, illetve ilyennek mondott szentek között, Árpád-házi Szt. Erzsébet és Toulouse-i Szt. Lajos mellett a nem kanonizált Margit képe is megtalálható volt.¹¹

A mai napig szinte észrevétlen maradt, hogy néhány évtizeddel később, VI. Orbán (1378–1389) idején, az említett Erzsébet királyné kezdeményezésére, legalábbis tervbe volt véve egy harmadik helybeli vizsgálat lefolytatása. Ezt támasztja alá Orbán *Dignum et debitum* kezdetű, minden jel szerint máig kiadatlan megbízólevele. A Margitra vonatkozó oklevél létezésére néhány évtizeddel ezelőtt Josep Perarnau hívta fel a figyelmet,¹² aki a Vatikáni Könyvtár egyik kéziratában (Vat. lat. 6772.) bukkant rá, amelyben pápai oklevelek voltak összegyűjtve, főként a nagy egyházszakadás idejéből. Az alábbiakban az oklevél címzettjéről, datálásáról, valamint tartalmáról és szövegéről igyekszem részletesebb képet nyújtani.

A megbízólevél a kézirat *De veneratione sanctorum* című fejezetének elején található. Az ide bemásolt szövegből hiányzik az oklevelet kibocsátó pápa neve, és a címzett nevét megadó eredeti címzés. Ehelyett utalás történik a címzett (kinevezett) bírói szerepkörére („*Iudici*”), ami — akárcsak a kézirat nagyjából a Liber extranak megfelelő fejezetcíme¹³ — az oklevélgyűjtemény összeállításának jogi érdeklődéséről árulkodik. A fejezet végén, a IX. Lajos francia király 1297. évi és Tréguier-i Ivo 1347. évi szentté avatására vonatkozó két líterán kívül, még két olyan dokumentum található, amelyek a szentek tiszteletével állnak összefüggésben. Az egyik egy IX. Bonifáctól származó bulla Rimini Szt. Julián egy zsolozsmájának jóváhagyásáról,¹⁴ a másik pedig egy a tanúki-

fin du Moyen Age. Actes du colloque international, Angers-Saumur, 3-6 juin 1998. Edd. Noel Coulet, Jean-Michel Matz. Roma 2000. (Collection de l'École française de Rome 275.) 517-518., továbbá Gábor Tuskés - Eva Knapp: Europäische Verbindungen der mittelalterlichen Heiligenverehrung in Ungarn. *Analecta Bollandiana* 110. (1992) 46.

⁸ *Thomas Käppeli*: *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi I-IV*. Roma 1970-1993. II. köt. 10. és 1188. sz.

⁹ Ehhez vö. *Inquisitio XIV*.

¹⁰ Ehhez a Piast uralkodónőhöz, vö. *Gerard Labuda*: Elisabeth. In: *Lexikon des Mittelalters* III. 1835.

¹¹ *Klaniczay G.*: Holy Rulers i. m. 337-338., *Uő*: Uralkodók i. m. 269-270., *Inquisitio LXVI-II-LXIX*.

¹² Josep Perarnau említi és helyesen azonosítja az oklevelet, l. *Josep Perarnau*: La butlla de canonització de Sant Iu (16 de juny de 1347) i les altres de tema franciscà del Vat. Lat. 6772. *Estudios Franciscanos* 81. (1980) 356. Ehhez l. még *Otfried Krafft*: *Papsturkunde und Heiligsprechung. Die päpstlichen Kanonisationen vom 10. bis zum 16. Jahrhundert. Ein Handbuch* (Archiv für Diplomatik, Beiheft 9). Köln-Wien 2005. 862. (8. sz. jegyz.).

¹³ X 3, 45: *De reliquiis et veneratione sanctorum*. In: *Corpus Iuris Canonici II. Decretalium Collectiones*. Ed. Emil Friedberg. Leipzig 1881. (a továbbiakban: CIC) 650.

¹⁴ Vat. lat. 6772., fol. 24^r: „*Approbacio Officii sancti Iuliani Ariminen. pro Secularibus et Regularibus. Bonifacius etc. Ad perpetuam rei memoriam. Cum sacris prophetarum oraculis*” — „*Datum Rome apud Sanctumpetrum etc.*” Ez a kiadatlan szöveg különbözik a szintén IX. Bonifác által kibocsátott „*Inter frequentia civium*” kezdetű bullától (1398. jún. 3.), melynek kiadását l. *Baudouin de Gaiffier*: *L'office de S. Julien de Rimini. Analecta Bollandiana* 50. (1932) 321-345.

hallgatások részleteire vonatkozó, Elzéar de Sabran 1351-ben és 1365-ben lefolytatott szentté avatási pereivel kapcsolatos *formularé*.¹⁵

Több olyan támpontot is találhatunk, ide tartoznak mindenképp előbb a szövegben megjelenő személynevek, amelyek alapján a *Dignum et debitum* kezdetű írás VI. Orbánnak tulajdonítható. István jeruzsálemi pátriárka említése például egyértelműen a nagy egyházszakadás idejére utal.¹⁶ Szóba kerül továbbá egy kérelmező is, mégpedig idősebb Erzsébet, Magyarország királynéja. Ehhez járul még a 14. századi pápáknál nem kimondottan gyakori helymegjelölés: Szt. Péternél Rómában, és a keltezés: június elseje, pápaságának második évében, amely VI. Orbán esetében 1379-cel azonos.¹⁷

Úgy tűnik, hogy Orbánnak ez az oklevele hiányzik a pápai regesztákból. A többi oda bejegyzett magyar vonatkozású darab egytől egyig Demeter pápai legátusnak, a SS. Quattro Coronati bíborosának volt címezve.¹⁸ Ez az Esztergomból származó magyar nemes, akit VI. Orbán 1378 szeptemberében bíborossá nevezett ki, a Margittal kapcsolatos megbízólevél címzettjeként is szóba jön. A levél címzettje, a szöveg tájékoztatása szerint, Magyarországon tartózkodott. Az, hogy neki kellett a szintén ott időző István jeruzsálemi pátriárkát és mindkét helyi püspököt, a pécsit és a veszprémit — az utóbbit mint illetékes ordinárust — a vizsgálatba bevonnia, rangban náluk feljebb álló címzettre utal. Továbbá a levélben alkalmazott megszólítás (*circumspectio*) bíboroshoz illő, a címzettnek a pápához fűződő viszonya pedig, az oklevélminták formuláitól eltérően, kimondottan nagy hangsúlyt kap. Ez még inkább alátámasztani látszik az ismeretlen „*iudex*” Demeterrel való azonosítását.

A megbízólevél bibliai idézetekkel teletűzdelt bevezetővel kezdődik. Leírja a pápa abbéli kívánságát, hogy övezze tisztelet a földön is azokat, akiket Isten a mennyekben tisztel. Az utóbbi gyakran nyilvánul meg csodatételekben, amelyek az eretnokségben zavart ébresztenek, a katolikus hitet pedig megerősítik. Mindazonáltal köteles a pápa ezekben az ügyekben óvatosan eljárni, nehogy bizonytalanságból kifolyólag téves ítéletet alkosson. A legnagyobb gonddal és alaposítással kell tehát haladnia, hogy az igazságot napfényre hozza, a kételyt eloszlassa és a bizonyosságot megszerezze.

Újabbán — ezzel kezdődik a tényleges elbeszélés — Erzsébet magyar királyné részéről előterjesztésre került, hogy Margit, Béla király leánya már élete

¹⁵ Ehhez vö. alább a 25. sz. és a g. jelfű jegyz.

¹⁶ A személy egyértelműen azonosítható: István az 1378. szept. 28-án kardinálissá előléptetett Alençoni Fülöp utóda volt és hozzávetőleg 1384-ig maradt hivatalában, vö. Hierarchia Catholica medii aevi I. Ed. Konrad Eubel. Münster 1913.² (a továbbiakban: Hierarchia) 23. (16. sz.), 276.

¹⁷ Már Perarnau (*J. Perarnau*: Butlla i. m. 356.) is ezt a datálást hozza. Helynek és napnak ez a kombinációja a 14. században először VI. Orbánnál lehetséges, a korábbi pápák esetében (IV. Kelemenről kezdve) pedig csak III. Miklósnál. Az utóbbi azonban Erzsébet királyné és István pátriárka említése miatt nem lehetett az oklevél kibocsátója.

¹⁸ Monumenta Historica Hungariorum sacram illustrantia I–II. Ed. Augustinus Theiner. Roma–Paris–Wien 1859–1860. (Reprint: Osnabrück 1968.) 160. skk. (318–320. sz-ok), 1380-ból, ill. 1382-ből származó példákkal, ahol címzettként rendre Demeter legátus, a SS. Quattro Coronati kardinális szerepel; vele kapcsolatban vö. *Martin Souchon*: Die Papstwahlen in der Zeit des großen Schismas. Entwicklung und Verfassungskämpfe des Kardinalats von 1378 bis 1417. II. Braunschweig 1899. (Reprint: Aalen 1970.) 270. (196. sz.).

során a szentség fényétől ragyogott, halálától fogva pedig nagy csodák sokaságától tündököl, amilyenek a Nyulak szigetén, ahol el van temetve, azóta is történnek.

Ez, amennyiben igaz, örömmel tölti el a pápa és a bíborosok szívét, de ilyen nehéz ügyben megfontoltan kell cselekedni. Egyetlen halandó sem fedheti fel a mennyek titkait, hisz még a földi dolgokat is alig vagyunk képesek megérteni. Következésképp a római egyház csak a legnagyobb alapossággal járhat el.

VI. Orbán, figyelembe véve azt a körülményt, hogy a csodák színterének közelében tartózkodott és a pápa bizalmát élvezte, Margit életének, magatartásának és csodáinak kivizsgálásával bizta meg az oklevél címzettjét, teljesítve ezzel a királyné kérését. A vizsgálatnak a három fentebb említett prelátnak bevonásával mindazon helyeken meg kellett történnie, ahol ez szükségesnek tűnt. A tanúk kikérdezésének a mellékelt *formulare* szerint kellett lezajlania, precízen írásba foglalt eredményeit pedig lepecsételve kellett a Kúriának megküldeni, hogy a pápa az ügyet a lehető legnagyobb bizonyossággal tudja megítélni.

Orbán megbízólevelének szövege igen pontosan követ két, egyaránt XXII. János idejéből (1316–1334) származó mintát. Először is hosszabb szakaszokat vesz át abból a megbízólevélből, amely Aquinói Tamás második perének alkalmából készült.¹⁹ Akkor újabb vizsgálat vált szükségessé, mert a korábbi tanúkihallgatások során a szent-jelölt életére ugyan nagy figyelmet fordítottak, de a csodákról csak mellékesen esett szó. XXII. Jánosnak ezért a csodákkal kapcsolatos meghallgatásokra vonatkozó megbízását a korábinál pontosabban kellett körülhatárolnia, és az erről szóló levelet, a szokványostól eltérően, egyetlen személynek, Pandolfo Savelli pápai jegyzőnek címezte. Talán azért használta VI. Orbán megbízólevele ezt a mintát, mert Margit újabb perének kiindulópontjai igen hasonlóak voltak. Az utóbbi levél is egyetlen bírónak, esetleg az említett Demeter bíborosnak szolt, bár az ügy közreműködőiként további püspököket is megnevezett, és a megbízás nem korlátozódott a csodákra.

A Margittal kapcsolatos oklevél másik mintája egy hasonló, 1325. évi vizsgálati megbízás az ágostonos remete, Tolentinói Miklós perére vonatkozóan, amelyet szintén XXII. János bocsátott ki.²⁰

A pápai kancellária már 1357-ben, Ausztriai Lipót örgróf perének elindításakor is merített ebből a forrásból.²¹ A Margit-megbízólevél szövege azonban azt mutatja, hogy itt közvetlenül az 1325. évi oklevélhez nyúltak vissza.

¹⁹ „Cum secundum evangelicam” (1321. jún. 6.), regesztáját l. *Guillaume Mollat: Jean XXII (1316–1334). Lettres communes analysées d’après les registres dits d’Avignon ou du Vatican (Bibliothèque des Écoles françaises d’Athènes et de Rome, 3e sér.) I–XVI. Paris 1921–1946. III. 299. (13561. sz.); kiadva: *Angelus Walz: Historia canonizationis S. Thomae de Aquino. In: Xenia Thomistica III. Roma 1925. 165. skk. A Tamás-oklevél arengájára a régebbi, „Cum secundum evangelicam” kezdetű, Kunigunda császárné szentté avatásáról (1200) szóló bulla volt hatással. A Tamással kapcsolatos megbízólevél pedig a maga részéről egy további oklevélre is befolyással volt, amely Bourges-i Fülöp perének újrafelvételére irányult: „Cum secundum evangelicam” (1323. dec. 14.), regesztáját l. *G. Mollat: i. m. V. 43. (18624. sz.)*, kivonata: *Raynald: Annales ecclesiastici XV. köt. 1323. § 67.***

²⁰ „Pater luminum” (1325. máj. 23.), regesztáját l. *G. Mollat: i. m. V. 383. (22411. sz.)*, kiadva: *Il Processo per la canonizzazione di San Nicola da Tolentino. Ed. Nicola Occhioni. Roma 1984. (Collection de l’École française de Rome 74.) 3–4., vö. még uo. IX.; további kiadás: AASS. szept., III. 668.*

²¹ „Grandis nobis” (1357. dec. 31.), kiadva: *Josef Lenzenweger: Acta Pataviensia Austriaca. Vatikanische Akten zur Geschichte des Bistums Passau und der Herzöge von Österreich (1342–1378) II.*

Ez a régebbi elemekből építkező konstrukció okolható egyébként azzal, hogy az 1379. évi megbízólevélből, kimondottan Margitra vonatkozóan, viszonylag keveset tudhatunk meg. Ez a körülmény azonban nem ad semmiféle alapot arra, hogy kételkedjünk a megbízólevél eredetiségében, hiszen ez, ahogy számos más, szentté avatásokkal kapcsolatos oklevél is tanúsítja, megszokott eljárás volt a pápai kancellárián. Már V. Incének a második perrel kapcsolatos, 1276-ban kibocsátott oklevele is tartalmazott olyan szöveghelyeket, amelyek Pádúai Szt. Antal kanonizációs bullájából származtak.

Ugyanakkor az 1379-ben kibocsátott megbízólevél a személyek és helyek megnevezésén túlmenően is tartalmaz bizonyos változtatásokat a mintáihoz képest. Így például a pápai megbízatással kapcsolatban, a szokásostól eltérően, nem említi a bíborosoknak a régebbi per folytatására vonatkozó határozatát, ami az egyházszakadás tényével vagy kezdeti körülményeivel állhat összefüggésben. Hiányzik továbbá a „*Quod si non omnes*”²² klauzula vagy más hasonló formula,²³ amely az egyes megbízottak önálló vizsgálódását engedélyezné és szabályozná. Ez a formai korlátozás, amely a négy prelátust együttes ténykedésre kötelezte, bizonyosan megnehezítette Margit harmadik perének lefolytatását. Másfelől viszont jól illeszkedett a lehető legnagyobb gondosság alapeszméjébe, amely át meg átszövi a pápai oklevelet.

A vatikáni kéziratban, közvetlenül a megbízólevél után, megjegyzések következnek a tanúk kihallgatásánál használandó, már a pápai megbízatásban is említett kérdéslista „formájával” kapcsolatban. Ez IX. Gergely pápasága óta rendszerint egy rövid szöveget jelentett, amely általánosságban vázolta a tanúvallomások formai és tárgyi feltételeit anélkül, hogy a részletekbe belement volna. A megkérdezetteknek, például, esküt kellett tenniük, és be kellett számolniuk arról, hogy honnan tudják, amit tudnak, hol, mikor és kinek a jelenlétében történtek a kérdéses dolgok, továbbá felvilágosítással kellett szolgálniuk a csodák részleteiről. Ezen kívül követelmény volt minden körülmény kivizsgálása és a vallomások pontos feljegyzése. Az ilyen előírások többnyire a *Testes legitimos* szavakkal kezdődtek,²⁴ bár ez a szokás a 14. század közepétől kezdve a korábbiaknál kevésbé volt általános.²⁵

Wien 1992. (Publikationen des Historischen Institutes beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom. 2. Abt.: Quellen, 4. Reihe) 263–264. (185. sz.).

²² Ehhez vö. O. Kraft: Papsturkunde i. m. 245. (190. sz. jegyz.).

²³ A Bourges-i Fülöpről szóló oklevél, például, amely szintén az Aquinói Tamás perére vonatkozó megbízólevélen alapult, és két francia püspöknek, illetve egy domonkos priornak volt címezve, így fogalmaz (a kiemelés tőlem — O. K.): „*discretion vestre [...] committimus et mandamus, quatenus vos vel duo vestrum in locis, ubi expedire videritis de vita et conversatione ac miraculis prefati archiepiscopi [...] inquiratis diligencius veritatem*” — „*Cum secundum evangelicam*” (1323. dec. 14.), l. még a 19. sz. jegyz-t, szövege: Reg. Vat. 76., fol. 188^v (563. sz.) és Reg. Aven. 20., fol. 339^v (563. sz.). Az 1379. évi Margit-oklevélben a kiemelt szavak helyett „*tu et idem patriarcha ac episcopi tecum*” áll.

²⁴ L. pl. André Vauchez: *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Age d'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques*. Roma 1988.² (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 241) 59. (70. sz. jegyz.).

²⁵ A Babenbergi Lipót perében alkalmazott formánál eltérő kezdőszavakat használtak, vö. „*Ipsos enim*” (1357), kiadva: *Bzovius: Annales ecclesiastici* XIV. 1263., ad an. 1358. § 11. Dauphine és Elzéar perében (V. Orbán idején), ugyanerre a helyre a „*Debito ab eis*” incipit került, ahogy az Elzéarról szóló (1351-ből vagy 1365-ből való) oklevél mutatja — ugyancsak Vat. lat. 6772., fol. 24^r; a

A Margit-megbízólevél *Testes examinandos* kezdetű melléklete mindenestre eltér ettől az alampintától, helyette azonban viszonylag szokatlan információkat is tartalmaz. Először is útmutatásokat találunk benne a kérdéslista külalakjára vonatkozóan, amelynek úgy kell kinéznie, mint az esküformuláknál alkalmazott zárt leveleknek, a pápai *litterae clausaenak*,²⁶ ami egyéb szentté avatási pereknél is kimutatható.²⁷ Ezen kívül megemlítendő még a *Forma* és *Testes* szavak kezdőbetűjének élénk feketével való kiemelése, ami a *litterae clausae* ismert kinézetének felel meg. A *Testes* után következő szakasz nem veszi át szó szerint az efféle kérdéslisták szokásos szövegét, hanem parafrázisukat adja. Eközben utal a jogi irodalom két bevett alpművére, Hostiensis kardinális *Summa Aurea*jára,²⁸ továbbá egy bizonyos „*Speculum Iuris*”-ra, amely valószínűleg idősebb Guillelmus Durandus *Speculum iudiciale*jával azonosítható.²⁹ Ezek a hivatkozások megint csak azt mutatják, hogy olyan magyarázatokról van itt szó, amelyek jogi érdeklődésük számára készültek. Végül említésre kerül még a per két példányban elkészítendő jegyzőkönyvének mind jegyző, mind lepecsételés általi hitelesítése.

A pápa által egyedül említett kérelmező Erzsébet magyar királyné volt, akkortájt Lengyelország régense. Az a tény, hogy fiát, Nagy Lajost a megbízólevél nem említi, arra utal, hogy az új per érdekében tett erőfeszítések mögött alapvetően a királyné állt. Hangsúlyosan szól emellett az is, hogy a domonkos

---

feleségére, Dauphine-re vonatkozó, szinte szó szerint ugyanígy megszövegezett párhuzamos oklevelet (1363) kiadta: *Jacques Cambell*: Enquête pour le procès de canonisation de Dauphine de Pui-michel, Comtesse d'Ariano († 26-XI-1360) (Apt et Avignon, 14 Mai-30 Octobre 1363). Torino 1978., 7-8., § 2. A szövegvariánsok felbukkanása egyébként arról tanúskodik, hogy az alapjukul szolgáló perjogi elgondolások időközben már bevetté váltak.

²⁶ Ehhez az oklevéltípushoz vö. *Peter Herde*: Beiträge zum päpstlichen Kanzlei- und Urkundenwesen im dreizehnten Jahrhundert. Kallmünz 1967.² (Münchener Historische Studien, Abt. Geschichtliche Hilfswissenschaften 1.) 72. skk.; az esküformulákhoz ezen kívül l. még *Paul Maria Baumgarten*: Aus Kanzlei und Kammer. Erörterungen zur kurialen Hof- und Verwaltungsgeschichte im XIII., XIV. und XV. Jahrhundert. Bullatores, Taxatores Domorum, Cursores. Freiburg im Breisgau 1907. 199.

²⁷ A formát minden olyan szentté avatási perben, ahol van erre vonatkozó adat, szintén *litterae clausaeként* állították ki, ami először Collazzonei Simon esetében (1252) bizonyítható, vö. *O. Krafft*: Papsturkunde i. m. 427. (3. sz. jegyz.).

²⁸ A tanúknak a szentté avatási perekben betöltött szerepével kapcsolatban Hostiensis a *Liber extra* két szöveghelyének — *Venerabili fratri*, X 2, 20, 52. és *Audivimus*, X 3, 45, 1. (kiadva: CIC II. 339-340., 650.) — kommentárjában nyilatkozott. A két szöveghelyre vonatkozó megállapításai az eltérő szempontok ellenére összefüggnek egymással; vö. *Henricus de Segusio, Cardinalis Hostiensis*: *Summa Aurea*. Lyon 1548. fol. 188^b (az „*Audivimus*”-hoz), és *Uő.*: *In secundum decretalium librum commentaria* [Lectura]. Venezia 1581. (Reprint: Torino 1965.) fol. 105^r (a „*Venerabili fratri*”-hoz). Az általunk vizsgált, Margittal kapcsolatos forrásban a *Summa Aurea*ra történik utalás, nem pedig a későbbi és ebben az összefüggésben részletesebb *Lectura*ra. Ennek az lehet az oka, hogy a *Liber extrab*an az „*Audivimus*” kezdetű dekrétalist a vonatkozó fejezet cím a szentté avatásokkal egyértelműen kapcsolatba hozza, míg a „*Venerabili fratri*” nem közvetlenül erre vonatkozó helyen található.

²⁹ A megjegyzés egyértelműen Durandus *Speculum*ának „*De Teste*” című szakaszára vonatkozik, amely részletesebben foglalkozik a kihallgatás szempontjaival, például az események idejével és helyével kapcsolatban, vö. *Speculum iudiciale, illustratum et repurgatum a Giovanni Andrea et Baldo degli Ubaldi* I. Basel 1574. (Reprint: Aalen 1975.) 321-322. A perjoghöz Durandusnál vö. még *Thomas Wetzstein*: *Heilige vor Gericht. Das Kanonisationsverfahren im europäischen Spätmittelalter*. Köln 2004. (Forschungen zur kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht 28.) 166. skk.; az interrogatoriához, uo. 50. (83. sz. jegyz.).

rendre sem történik semmilyen hivatkozás a megbízólevélben. Olyan pillanatról van tehát szó, amelyben egy régensnő kimondottan a női szentség támogatójaként lép fel. Erzsébet esetében ez azért sem meglepő, mert a családi szentek tisztelete iránti elkötelezettsége egyébként is igen figyelemre méltó volt.³⁰ Abban a nehéz helyzetben, amelybe VI. Orbán került az egyházszakadás bekövetkezte miatt, Erzsébet inkább számíthatott arra, hogy a pápa teljesíti kérését, amit az, a tanúkihallgatásokra vonatkozó rendelkezésével meg is tett. Mint-hogy Erzsébet már régóta befolyásos pozíciót töltött be, feltételezhető, hogy a Margit-per újrafelvételével kapcsolatos erőfeszítései nem voltak új keletűek, de a korábbi pápáknál nem értek célt hasonló kérései. A további kérelmezők hiánya Orbán megbízólevelében szintén azzal állhat összefüggésben, hogy Erzsébet közvetlenül az egyházszakadás bekövetkezte után döntött újabb kérelem beadása mellett. Ez igen szokatlan volt annak fényében, hogy a szentté avatási pereknél rendszerint nagy számú kérelmezőre hivatkoztak;³¹ ugyanakkor 1357-ben Ausztriai Lipót esetében is csak az ottani herceget, Rudolfot említik kérelmezőként.

A Margittal kapcsolatban 1379-ben elrendelt tanúkihallgatások további menete nem ismert, ami nem teljesen szokatlan: a nagy egyházszakadás idején mindkét obedienciában elindítottak egy sor új szentté avatási pert,³² amelyeknek ugyancsak elvesztek az iratai. Ez volt a helyzet a IX. Bonifác által 1401-ben szentté avatott Bridlingtoni Jánosra, vagy a Thomas de la Hale-ra, illetve Richard Fitzralphra³³ vonatkozó tanúkihallgatások esetében, bár a jegyzőkönyvek egy példányát Rómába küldték, egy másik pedig a biztonság kedvéért a vizsgálat helyszínén maradt. A periratok hiánya tehát nem mond ellent annak a feltevésnek, hogy a Margittal kapcsolatos újabb tanúkihallgatásokra valóban sor került. Figyelembe kell azonban venni, hogy egy sikeres per szervezésbeli és anyagi költségei igen magasak voltak, így a legfontosabb kérelmező, Erzsébet királyné 1380 végén bekövetkezett halála komoly akadályt jelenthetett.

A per további menetét homály fedi, és Margit szentté avatására ekkor biztosan nem került sor. A tiszteletére vonatkozó bizonyítékok sora azonban a későbbiekben sem szakadt meg, ami kultuszának egyfajta megállapodásáról tanúskodik. 1409. március 24-én, például, Johannes Salvatus a S. Sisto (római obedienciájú) bíborosa 140 napos indulgenciát biztosított azoknak, akik felkeresik a Nyulak szigetén levő kolostort, ahol „*corpus Beatae Margaritae Virginis*

³⁰ A részletekhez vö. *Klaniczay G.*: Holy Rulers i. m. 333. skk. és *Uő*: Uralkodók i. m. 267. skk.

³¹ Kérelmezők sokaságát említi a VI. Orbán által nem sokkal később, Thomas de la Hale-ra vonatkozóan kibocsátott megbízólevél (1380. dec. 20.), kiadását l. *David Wilkins*: *Concilia magnae Britanniae et Hiberniae* III. London 1737. 174–175. vagy IX. Bonifác későbbi oklevele Bridlingtoni Jánossal kapcsolatban (1391. febr. 16., Reg. Lateran. 12 fol. 216^r): „Quia sepe et instanter nobis pro parte carissimi in Christo filii nostri Ricardi regis et carissime in Christo filie nostre Anne eius consortis regine Anglie illustrium et quamplurimum prelatorum et personarum ecclesiasticarum necnon ducum, magnatum et baronum regni Anglie et crebris litteris et multiplicatis instantiis pro canonizatione fienda de recolende memorie Iohanne de Thwemg priore [...] fuit [...] supplicatum [...]” stb. Ehhez a perhez vö. *O. Krafft*: *Papsturkunde* i. m. 919–920.

³² Ezzel kapcsolatban áttekintőleg vö. *O. Krafft*: *Papsturkunde* i. m. 861–862.

³³ Más régebbi perek újrafelvételére is sor került, méghozzá 1412-ben Salisbury-i Osmund ügyében, amelyet már IX. Gergelynél is kérelmeztek; ehhez vö. *O. Krafft*: *Papsturkunde* i. m. 940.

in Domino requiescit".³⁴ Ez a megfogalmazás, VI. Orbán megbízólevelével szemben, Margit egyfajta felértékelődését sugallja, hiszen ezúttal már mintegy szentként (*Beata*) emlegették.³⁵ Néhány évtizeddel később Mátyás király próbálkozásai következtek, aki különösen II. Pius és II. Pál pápa idején igyekezett a per ismételt újrafelvételét elérni,³⁶ de nem járt sikerrel. A koraujkorban is folytatódtak a kultusszal kapcsolatos törekvések, egyebek mellett egy 1523. évi transzlációval,³⁷ egy 1641. évi perrel³⁸ és további lépésekkel 1672-ben és 1770-ben.³⁹ Margit szentté avatására végül csak 1943-ban került sor, amikorra perének VI. Orbán idején történt újrafelvétele már rég feledésbe merült.

***

Függelék:

Róma, Szt. Péter, 1379. június 1.

VI. Orbán (1378-1389), Erzsébet királyné kérésére, megbízást ad egy ismeretlen bírónak (esetleg Demeter esztergomi érseknek, a SS. Quattro Coronati bíborosának), hogy István jeruzsálemi pátriárkával illetve a pécsi és a veszprémi püspökkel (Bálinttal és Péterrel) *közösen, vizsgálatot folytasson Árpád-házi Margit életével és csodáival kapcsolatban.*

Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6772, fol. 20'

Iudici

Dignum et debitum esse censemus, a-ut quos Deus coronat et honorat in celis propter merita sanctitatis, nos veneracionis officio laudemus et glorificemus in terris, cum ipse^b potius laudetur et glorificetur in ipsis, qui est 'laudabilis et gloriosus in secula'⁴⁰, quique ut sue 'virtutis potenciam'⁴¹ mirabiliter manifestet et nostre 'salutis causam'⁴² misericorditer operetur, fideles suos, quos coronat in celo, frequenter etiam honorat in mundo ad eorum memoriam 'signa faciens atque prodigia'⁴³, per que pravitas confundatur⁴⁴ heretica et fides catholica roboretur.

³⁴ „Splendor paternae gloriae” In: Vita S. Elisabeth Vidue Landgraviae Thuringiae, Ducis Saxoniae, Hassiae principis et comitis Palatinae, nec non B. Margaritae Virginis, quarum illa Andreae II. haec Belae IV. Hungariae regum filia erat. Ed Georgius Pray. Tyrnaviae 1770. (a továbbiakban: Vita S. Elisabeth) 246–247. A kibocsátóhoz vö. Hierarchia I.² 31. (4. sz.); legációjához: uo. 5. sz. jegyz.; az eseményekhez: Inquisitio LXX–LXXI.

³⁵ Anakronizmus volna ezt boldoggá avatásként értelmezni. A „beatus” attribútum ebben az időszakban azonban már utalhatott a szentség olyan válfajára, amelyet a pápa nem ismert el általános érvénnyel, vö. O. Krafft: Papsturkunde i. m. 1012. (369. sz. jegyz.).

³⁶ Vö. Mátyás II. Piusához, annak egyik bíborosához, illetve II. Pálhoz írt kérvényező leveleit — Vita S. Elisabeth 237–239.

³⁷ Inquisitio LXXX–LXXXI.

³⁸ Inquisitio 204. skk.

³⁹ Ezek eredményeként Erdélyben engedélyezték tiszteletét, vö. Inquisitio XVII–XVIII.

⁴⁰ Dan. 3, 56: „laudabilis et gloriosus in saecula”.

⁴¹ Eph. 6, 10: „potentia virtutis”.

⁴² Hebr. 5, 9: „causa salutis”.

⁴³ Deut. 6, 22: „fecitque signa atque prodigia”.

⁴⁴ Dan. 3, 44: „confundantur omnes qui ostendunt servis tuis mala.”

Sed licet sit pium et debitum veneracioni sanctorum intendere ac eos colendis in terris populis exhibere, decet tamen et expedit, in hiis talem maturitatis adhibere cautelam, quod nulla fallat incertitudo iudicium nec ignorancia facti iudicantis sollertiam circumscribat, que tanto periculosiora forent in talibus, quanto in maioribus erraretur, sed providencia multa preambula et diligenti maturitate servata, veritas exquisita solícite deducatur in lucem et de dubiis sententia eliciatur indubia et certitudo habeatur et sumatur certior in incertis..^a

•Nuper siquidem ex parte carissime in Christo filie nostre Elizabeth senioris regine Ungarie⁴⁵ illustris etiam cum frequenti et pluries repetita instantia fuit coram nobis et fratribus nostris expositum, quod olim recolende memorie Margarita filia clare memorie Bele⁴⁶ regis Ungarie dum vixit sanctitatis nitore emicuit, vita et conversacione resplenduit, et multis et magnis miraculis tam ante quam post eius obitum coruscavit, et adhuc in insula leporum Vesprimien. dioc., ubi eiusdem Margarite corpus requiescit, dignoscitur coruscare. Quare pro parte dicte regine fuit nobis humiliter supplicatum, ut de predictae Margarite vita et miraculis inquisitione premissa, si inveniremus premissa veritate fulciri, eandem Margaritam sanctorum cathalago^d ascribere dignaremur, ipsamque faceremus per universas orbis ecclesias venerari..

Licet autem premissa, si veritate nitantur, nostrum et fratrum nostrorum predictorum corda multa iocunditate reficiant et labiorum vitulum immolemus⁴⁷ Altissimo, qui bases columpnarum⁴⁸ fidei nostre fundavit et stabilivit supra firmam petram⁴⁹, attendentes tamen huiusmodi negocium tam arduum tamquam sublime inscrutabile fore mortalibus et profunde ipsorum sensibus abditum, cum nullus in humanis agens possit archana^d celestia perscrutari et vix queamus absque difficultate [et] labore veridice investigare terrena, et propter hoc Romana ecclesia consueverit in tanto negotio cum exacta diligencia multaque maturitate procedere; considerantes insuper, quod tu in loco, ubi predicta miracula facta dicuntur, vicinus existis, ad presens habere poteris plenam certitudinem de eisdem, huiusmodi prefate regine supplicacionibus inclinati, circumspectioni tue, de qua in hiis et aliis specialem in Domino fiduciam obtinemus, per apostolica scripta comictimus^d et mandamus, quatinus adiunctis et in hoc tibi assistentibus venerabilibus fratribus nostris Stephano patriarcha Ierusalemitan.⁵⁰, qui in illis partibus commoratur ad presens, et ..⁵¹ Quinque-ecclesien. ac ..⁵² Vesprimien. episcopis, tu et idem patriarcha ac episcopi tecum in loco seu locis, in quibus expedire videritis, de vita et conversacione prefate Margarite ac miraculis predictis et de circumstanciis omnibus huiusmodi negocium tangentibus iuxta formam, quam tibi sub bulla nostra mictimus^d inter-

⁴⁵ Erzsébet (1305–1380), Ulászló lengyel király leánya és ekkoriban Magyarország megözvegyült királynéja, vö. a 10. sz. jegyz.

⁴⁶ IV. Béla (1206–1270).

⁴⁷ Lev. 1, 5 „immolabitque vitulum”, Lev. 9, 8, „immolavit vitulum” etc.

⁴⁸ Exod. 39, 17: „bases columnarum”.

⁴⁹ Matt. 7, 24, Luc. 6, 48, Luc. 8, 6, Luc. 8, 13: „supra petram”.

⁵⁰ Hierarchia I.² 276.

⁵¹ Valószínűleg Valentinus, uo. I.² 410.

⁵² Petrus, uo. I.² 524.

clusam, auctoritate predicta *inquiratis diligentius veritatem, et que super hiis repperitis in scriptis redacta fideliter sub sigillis vestris per viros ydoneos ad sedem apostolicam destinatis, ut nos per huiusmodi inquisitionem vestram ad laudem divini nominis et honorem ac firmamentum fidei et consolacionem fidelium populorum dirigente Domino actus nostros securius et consulcius^d in ipso negotio procedere valeamus.*^c

Datum Rome apud sanctum Petrum^e Kl. Iunii pontificatus nostri anno secundo.

^fHic sequi debet forma examinandi⁵³ testium et est clausa sicut forma iuramenti, et ideo in principio eius infra^h litteram cum magna littera sic rubricatur in nigro tamen atramento, sicut in dicta iuramenti forma, videlicet:

Formaⁱ examinacionis testium. Et non plus postea littera in alia linea statim incipitur sic:

Testesⁱ examinandos per vos super vita, conversacione, miraculis et sanctitate recolende memorie Margarite et cetera, examinabitis diligenter, a quibus inter alia sub debito prestiti iuramenti petetis, si prece, precio vel auctoritate producti sunt, et de causa sciencie, loco, tempore, miraculorum speciebus, ad cuius oracionem vel preces et invocacionem, et quomodo ista sciunt et ceteris circumstantiis, vide Summam Hostiensis⁵⁴ vel Speculum Iuris.⁵⁵ Ad hoc modicum tamen aliud continet, quam hic sic expressum, et finit, quod omnia in forma publica per tabellionem apostolicum in scriptis reddacta^d et eorum sigillis munita mittat publica instrumenta ad sedem apostolicam aliis penes se propter viarum pericula reservatis.^f

^{a-a} A dőlt betűvel szedett szöveg az Aquinói Szt. Tamásra vonatkozó, „Cum secundum” kezdetű megbízólevélből származik, vö. a 19. sz. jegyz-tel.

^b Az eredetiben: *ipsa*

^{c-c} A dőlt betűvel szedett szöveg a Tolentinói Miklósról vonatkozó, „Pater luminum” kezdetű megbízólevélből származik, vö. a 20. sz. jegyz-tel.

^d Így az eredetiben:.

^e Az eredetiben: *Sanctumpetrum*.

^{f-f} A szöveg másik írnok kezétől származik, aki kicsi betűkkel és igen gyorsan írt.

^g Az eredetiben a *quem infra* szavak a sorok felett.

^h Az *eius infra* szavak olvasata bizonytalan.

ⁱ Az eredetiben: nagyobb méretű, feketére színezett kezdőbetűkkel.

---

⁵³ Itt nyilvánvalóan ennek a formának a tényleges szövegére történik utalás. A szöveg nem sokkal hátrébb (Vat. lat. 6772, fol. 24^r) be is van másolva a kéziratba; ott, ahogy a cím tanúsítja, Elzéar de Sabran pereire (1351 és 1365) vonatkozik: „Forma iuxta quam testes legitimos examinabitis super vita et miraculis quondam Eliziarri comitis Ariani et domini baronie Ansoysii de provincia provincie oriundi. Debito ab eis prius prestito iuramento ...” Hasonlóan van megszóvegezve az Elzéar feleségére, Dauphine-re vonatkozó, nagyjából egyidejű forma is, vö. *J. Cambell*: Enquete i. m. 7–8.

⁵⁴ Hostiensis Summa Aureája (vö. 28. sz. jegyz.).

⁵⁵ Valószínűleg az idősebb Guillelmus Durandus Speculum Iudicialéja (vö. 29. sz. jegyz.).

C. Tóth Norbert

KIADATLAN ÁRPÁD-KORI KIRÁLYI OKLEVELEK A ZSIGMONDKORI OKLEVÉLTÁRBAN*

In memoriam Johannis Bapt. Borsa

A Zsigmondkori Oklevéltár¹ készítése közben nem egyszer olyan oklevelekre akadunk, amelyekben korábbi évekből, évszázadokból származó oklevelek vannak teljes szövegükkel vagy tartalmilag átírva. E valamilyen formában átírt oklevelek közül a jelen forrásközlésben azok kaptak helyet, amelyeket valamelyik Árpád-kori királyunk adott ki és mindaddig nyomtatásban nem jelentek meg.² Habár az első három évszázadban uralkodó királyaink által kiadott oklevelekről régóta a kutatás rendelkezésére áll a Szentpétery Imre és Borsa Iván szerkesztésében készült kritikai jegyzék,³ mégis napjainkig kerülnek elő e munkában számba nem vett királyi kiadványok. Ennek oka természetesen nem a két szerkesztő figyelmetlensége. Az oklevelek számának örvendetes gyarapodása sokkal inkább a Magyar Országos Levéltár munkatársai által készített Adatbázisnak⁴ és a forráskiadás előrehaladásának köszönhető. Az utóbbi néhány évben számos közlemény tett nyomtatásban is hozzáférhetővé korábban ismeretlen királyi okleveleket, így utalhatok — a teljesség igénye nélkül — Almási Tibor,⁵ Kovács András,⁶ Piti Ferenc⁷ és a magam munkáira.⁸ Ugyanakkor megkezdődött olyan családi levéltár kutása is, amely az 1920-as évektől az 1990-es évekig el volt zárva a magyar és nemzetközi kutatás elől: legutóbb Kis Péter tett közé Árpád-kori kiadványokat az Erdődy család levéltárából.⁹

* A forrásközlés az OTKA T 43322 sz. pályázatának támogatásával készült.

¹ Zsigmondkori oklevéltár I–II. (1387–1410) Összeállította Mályusz Elemér. Bp., 1951–1958.; III–VII. (1411–1420) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Bp., 1993–2001.; VIII–IX. (1421–1422) Borsa Iván – C. Tóth Norbert. Bp., 2003–2004. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39. és 41.) — a továbbiakban: ZsO.

² Ez alól egyetlen kivétel V. István király 1272. febr. 16-i oklevele, amely ugyan már 130 éve megjelent nyomtatásban, azonban újbóli publikálását a kiadás hibás olvasatai indokolják.

³ Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I–II.* Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: Reg. Arp.).

⁴ A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa DL–DF 4.2. Zsigmond-kori oklevéltár I–VII. (1387–1420) Szerk. Mályusz Elemér és Borsa Iván. 2003. CD-ROM. Szerk. Ráczy György. (Arcanum Digitéka.)

⁵ *Almási Tibor*: Néhány Árpád-kori oklevél emléke 1327. évi okiratokban. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae* (a továbbiakban: AUSZ) *Acta Historica* 96. (1992) 39–46.

⁶ *Kovács András*: Lappangó középkori oklevelek. *Erdélyi Múzeum* 54. (1992) 73–89.

⁷ *Piti Ferenc*: Árpád-kori királyi oklevelek említései 1339. évi okiratokban. *AUSZ Acta Historica* 110. (1999.) 21–27.

⁸ *C. Tóth Norbert*: A Győr-nemzetség az Árpád-korban. In: *Tanulmányok a középkorról.* Szerk. Neumann Tibor. (Analecta Mediaevalia I.) Bp.–Piliscsaba 2001. 53–72.

⁹ *Kis Péter*: Kiadatlan oklevelek az Erdődy család Bécsben őrzött levéltárából (1251–1297). *Levéltári Közlemények* 75. (2004) 65–81.

1.
1201

Imre király megerősíti Hrastyina és Marovc birtokok cseréjét

.... tenor litterarum privilegialium condam Emerici regis Hungarie, predecessoris nostri anno dominice incarnationis millesimo ducentesimo primo exortarum metasque terre Hraschyne et Marowche, quas condam dux Andreas dedisset comiti Chrachen in concambio pro terra Vrbouicze.

Tartalmilag átírta Zsigmond király 1408. márc. 8-i oklevelében (ZsO II. 5976. sz.), amelyet saját 1424. szept. 19-i oklevele tartott fenn: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 24 452., p. 12. (Nádasdy Lymbus). Említi még ugyanő 1418. máj. 12-i oklevelében (ZsO VI. 1903. sz.) is: Uo. p. 8. — Az 1424. évi oklevelet átírta Vingárti Geréb Mátyás dalmát, horvát és szlavón bán 1488. febr. 5-i oklevelében: DL 101 046. (Batthyány cs. lt., Acta antiqua, Bikszád 5-2-197.)

2.
1228

II. András király megerősíti Miklós comes végrendeletét

... quasdam tres litteras privilegiales, unam domini Andree Dei gratia illustris regis Hungarie felicis memorie et duas capituli ecclesie Albensis iudiciario examini eiusdem comitis Symonis demonstrasset: in quarum prima videlicet dicti domini Andree regis li[ttera] anno dominice incarnationis millesimo ducentesimo vigesimo octavo, regni autem sui anno vigesimo sexto [!] confecta seriem dispositionis iuris possessionarie comitis Nicolai fratris Ugrini olym Strigoniensis archiepiscopi per ipsum filiiis sui modo litteris in eisdem declarato facte confirmative explicans et declarans, inter alia idem comes Symon hanc reperisset clausulam: prima terra in silva Vertes, que communis est cum cognatione nostra, secunda in Bukud, tertia in Kereky, quarta in Chakvara, quinta in Tabayd, sexta in Keer, septima in Vaya, octava in Celum, nona in Urund, decima Houd, undecima Cheztreggh, duodecima Zyman, tredecima Zekaho, quartadecima Vyuga, quindecima Swas; hec quindecim loca filiiis meis in communi dimitto, donec ipsi inter se voluerint facere divisionem.

Tartalmilag átírta Szécsényi Frank országbíró 1398. ápr. 21-i ítéletlevelében (ZsO I. 5282. sz.) nyolcadikként: DL 61 270. (Kisfaludy cs. lt.) — Vö. Miklós comes végrendeletének 1231. évi megerősítésével: Reg. Arp. 477. sz. (Ugyancsak a Kisfaludy levéltárban lévő eredeti — DL 61 129. — alapján.)

3.
1232

Béla (ifj.) király megengedi Mór királyi serviensnek és mindenki másnak,
hogy ingó és ingatlan vagyonát a pécsi egyházra hagyja

... tenorem cuiusdam privilegii olim domini Bele regis sub anno gratie millesimo CC^{mo} tricesimo secundo, regni autem sui anno tricesimo tertio [!]

emanati in se de verbo ad verbum transscriptive et confirmative continens ipsum Stephanum edocuisset, quod venerabilis pater dominus Bartho[lomeus] episcopus Quinqueecclesiensis eidem domino Bele regi supplicando [postu]lasset, quod sua regia maiestas illam ecclesiam Quinqueecclesiensem in honore Beati Petri apostolorum principis constitute gratiam concedere dignaretur, quod quilibet nobilis Maur, serviens regius et quilibet regni persone possidens immobilia, possessiones et bona in vita vel in morte posset donare, relinquere et legare ob salutem anime sue universa bona sua vel bonorum partem iuxta sue libitum voluntatis, in ipsam Quinqueecclesiensis ecclesiam posset esse capax per omnia sibi taliter relictarum per omne tempus in posteriores successivum; item supplicasset eidem, ut in vicinis possessionum et bonorum ecclesie Quinqueecclesiensis ubilibet in regno nomine ecclesie posset possessiones et bona a quibuslibet vendere volentibus iusto pretio comparere, que eidem dominus Bela rex^a omnia tamquam iustis, pristinis et honestis [petiti]onibus dicti venerabilis patris anuens ob remedium anime sue concessisset liberaliter de consilio procerum regni sui in perpetuum dicte ecclesie sue indulgens.

Tartalmilag átírta és megerősítette I. Lajos király 1362. ápr. [...]i oklevelében > Garai Miklós nádor 1413. nov. 14-i oklevelében (ZsO IV. 1289. sz.) nyolcadikként: DL 87 869. (Esterházy cs. hercegi ágának lt., Repositorium 32–EE–360.) — Az oklevelet Pécs városánál említi *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I³–IV. Bp. 1987–1998. I. 357.

^a Az oklevélben *domino Bele regi* szerepel.

4.

1247. május 25.

IV. Béla király Kálosa birtokot a Vályon lakó gömöri várjobbágyoknak adományozza, leírva annak határait is

Bela Dei gratia Hungarie, Dalmacie, Choroacie, Rame, Servie, Gallicie, Lodomerie Cumanieque rex omnibus Christi fidelibus presentem paginam inspecturis salutem et omne bonum. Circumspectio regum provida condignis sibi obsequentibus occurrere consuevit, ut alii eorum exemplo provocati ad fidelitatis opera fortius attendantur, noverint igitur universi tam presentes, quam posteri presentem inspecturi, quod nos attendentes grata fidelitatis opera, que fideles nostri, videlicet Symon, Georgius ac Bank, iobagiones castri de Gumur de villa Wal, karissimo fratri nostro felicis recordationis duci Andree, tam in regno, quam extra regnum studiose ac fideliter exhibuerunt, maxime autem considerantes ea, que nostre maiestati eo tempore, quo conflictum fecimus contra Fridericum condam ducem Austrie et suos, in quo idem dux per militiam regni nostri est interemptus, pro suis viribus iidem fideliter impenderunt, quandam terram eiusdem castri Calysa nomine vacuum in eodem comitatu sitam cum omnibus utilitatibus ad eandem pertinentibus tam ipsis, quam heredibus^a eorum, suis^b successoribus perpetuo iure duximus conferendam. In cuius terre possessionem per fidelem nostrum Philipum comitem Wesprimiensem eosdem fecimus introduci, cuius autem mete sicut in

litteris iamdicti Philippi comitis nobis innocuit, hec sunt: prima meta terre Calysa incipit a quodam prato Reketev, quod est iuxta viam ad orientem; inde protenditur ad terram filii Ug[...] ad occidentem ad unum monticulum, ubi sunt due arbores, que in se duas metas habeant et sub ipsis alias duas metas; deinde versus duas arbores vadit, que vulg dicuntur; deinde ad quendam ryvulum, qui vocatur Calysa; deinde ad quendam monticulum protenditur, qui vulgo berch dicitur et ibi habet duas metas; abhinc directe transeundo montana protenditur versus septemtrionem ad monticulum, ubi sunt due mete coniuncte metis filii Nomei; inde vero certis metis transiens iuxta monticulos venit ad duas metas, ubi relinquendo terram Nomey incipit tenere metas cum terra filii Elye populi castris de Gumur; deinde certis metis vadit versus magnum pratum et ibi habet duas metas; abinde protenditur versus Calysa, ubi sunt due mete sub duabus arboribus, que vulgo dicuntur fusfa; inde transiens per metas continuas ad parvos monticulos, qui vulgo berch dicuntur, et ibi habet duas metas; deinde descendit per mediam vallem adversus monticulos berch; abinde per continuas metas cursit ad villam Hord; deinde ad terram Jacobi, ubi sunt due mete; deinde vadit super terram Bya castrensium de Gumur; inde descendit per mediam vallem metarum Bya versus Reketev ad plagam orientalem et coniungitur mete priori. Ut autem hec taliter facta donatio perpetue firmitatis robor obtineat, nec unquam per quempiam in irritum valeat revocari, presentes eisdem concessimus litteras dupplicis sigilli nostri munimine roboratas. Datum anno gratie millesimo ducesimo quadragesimo septimo, octavo kalendas Junii, regni autem anno duodecimo.

^a A szövegben: *heredi*.

^b A szövegben talán *l. Iterdumue*-nak olvasható szó található.

Átírta Garai Miklós nádor 1383. máj. 30-i privilégiumában: DL 86 580. (Lukács cs., Kövecsesi). Az oklevél jobb alsó sarkában lévő feljegyzés szerint az oklevél a Dancs család irataiból való, amelyet Lukács Géza ajándékozott a rimaszombati Gömörmegyei Múzeumnak. — Az oklevelek határjáró részét Kálósa településnél felhasználta Györffy Gy: Történeti földrajz i. m. II. 513.

IV. Béla király privilégiumát tartalmilag átírta Konth Miklós nádor 1366. máj. 20-i oklevelében, amelyet Garai Miklós nádor 1423. jún. 12-i privilégiuma említ: DL 50 288. (Ernst-gyűjtemény) Ennek szövege a következő:

... tenere litterarum domini Bele regis quarti anno Domini millesimo ducesimo quadragesimo septimo, octavo kalendas Junii, regni autem sui anno duodecimo emanatarum super collatione eiusdem possessionis Calsa per ispum Belam regem Symoni, Georgio et Bank facta, in quibus mete eiusdem possessionis Calsa et cursus earum seriose continebantur, nobis demonstravit. In quarumquidem litterarum ipsius Bele regis tenore cursum metarum ipsius possessionis Calsa seriose explicentium inter alia taliter habebatur: abhinc directe transeundo montana protenditur versus septemtrionem ad monticulum, ubi sunt due mete coniuncte metis filii Nomei; inde vero certis metis transiens iuxta monticulos venit ad duas metas, ubi relinquendo terram Nomey incipit tenere metas cum terra filii Elye populi castris de Gwmur.

5.

1247

IV. Béla király oklevele Gyarmat birtok határaitól

... quasdam litteras domini Bele quarti olym similiter regis Hungarie, anno Domini M^{mo} CC^{mo} quadragesimo septimo, regni autem sui anno duodecimo, privilegialiter exortas dupplici suo sigillo vallatas, metas dicte possessionis sue Gyarmath seriose continentes et explicantes presentasset, in quibus inter alia hec clausula extitisset: exinde tendit ad dextram versus occidentem et sub arboribus, que dicuntur Nyr, sunt mete tenentque cum nobilibus de Zygh; inde protendens vadit ad arbores, que dicuntur Nyar, ubi exit ad planitiem; inde descendit in vallem ad fluvium quendam desiccatum cum metis dupplicibus, iuxta quem descendens aliquantulum habet metas sub arbore, que dicitur Egur et tenet ubique metas cum villa ecclesie de Bozok Zabok vocata; abinde divertens ascendit monticulum, super quo sunt mete sub arbore ilicis; inde descendendo cum metis, quarum quedam sunt sub arboribus, quedam in planitie, venit ad Ipol figens metas sub salice tenentque ubique metas cum terra nobilium Paznani et Nicolai; transito quoque Ipol fluvio habet metas sub pomo; inde progrediens ad aquillonem, iuxta gurgitem Trebogoch ab occidentali parte venit ad viam, iuxta quam sunt mete; inde procedens iuxta fluvium iamdictum habet ubique metas sub illicibus.

Tartalmilag átírta a sági konvent 1400. nov. 9-i privilégiumában: DL 62 547. (Motesiczky cs.), vö. ZsO II. 607. sz. — Vö. IV. Béla király 1246. szept. 11-i oklevelével: Reg. Arp. 836. sz. Az oklevél határjáró részét Gyarmat településnél felhasználta Györffy Gy: Történeti földrajz i. m. IV. 246.

6.

1250. május 23.

IV. Béla király Gyügyének és rokonainak öt ekényi földet ad

... litterarum domini Bele regis quarti privilegialium anno Domini millesimo ducentesimo quinquagesimo, decimo kalendas Junii, regnante autem suo anno decimo quinto emanatarum Gywge filio Pywko, Thleus, Jurk, Suc, Welych et Petro fratribus eiusdem Gywge terram quinque aratorum modo litteris in eisdem contento per eundem Belam regem collatam fuisse.

Átírta Garai Miklós nádor 1422. aug. 5-i oklevelében (ZsO IX. 862. sz.) elsőként: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 259 218. (Kubinyi cs., deménfalvai 32–2.)

7.

1255. január 18.

IV. Béla király a Hermán nembeli Kucsó fia, Dés körmendi ispánnak hű szolgálataiért birtokokat adományoz

Bela Dei gratia Hungarie, Dalmacie, Croatie, Rame, Servie, Gallicie, Lodomerie Cumanieque rex omnibus presentes litteras inspecturis salutem in

vero salvatori.^a Quanto regia celsitudo sublimitate cunctos precellit eo ampliori bene meritos sibi que subditos, quos eximie fidelitatis constantia attulit dulcedine parietatis tenetur amplecti et largioribus prosequi donativis. Hinc est, quod ad universorum notitiam volumus pervenire, quod cum Dees comes de Kurmend filius Kuchow de genere Herman fidelis noster ob plurima et merito commendanda per probitatum insignia fidelitate exhibita ineffessa, quibus coram oculis nostre maiestatis multipliciter efulsit studiose gratie nostre munificentiam meruisset, tandem virtutem virtutibus cumulans eo tempore, quo permittente domino barbara gens Thartarorum regnum nostrum per irruptionem subitanam hostiliter est aggressa, ipse in expeditione nostra contra gentem predictam habita laudabiliter dimicavit, ad hec cum nos contra filium regi Bohemie, cognatum nostrum congrua bellorum certamina gereremus, idem Dees comes in tuitione castris Verstumpheld contra ipsum filium regi Bohemie ob fidelitatem corone debitam viriliter restitit et potuntur, hec itaque et alia ipsius servitiorum merita ad animum revocantes ad sustentationem turris sue, quam de nostra voluntate in villa Kurmend construxit, terram quandam vocabulo Zalak de Castro Ferreo exemptam, vacuum et inhabitam duximus conservandam, tam ab ipso, quam ab ipsius heredibus heredumque successoris pariter cum ipsa turri et piscina in fossato ipsius turris existenti iure perpetuo possidendam concedentes, ut sive molendina vel quascunque utilitates quecumque opera in ipsa terra Kurmend iamdictus Dees comes vel sui successores fecerint, ad eandem turrim libere et pacifice debeant pertinere; ipsam vero turrim prefatus Dees comes aumpsit ad confirmationem perducere propriis sumptibus et expensis hoc adiecto ex gratia speciali, ut si casu alias possessiones suas ipse vel ab eo descendentes amitterent quoquomodo sola infidelitatis excepta macula, ipse Dees comes ac heredes eiusdem eandem turrim cum terra Zalak debeant pacifice, nichilominus possidere. Mete autem dicte terre Zalak sicut per dilectum et fidelem nostrum Balduynum comitem Castriferrei, qui eandem terram de nostro mandato circumspexit et assignavit, didicimus hoc ordine distinguimus: prima meta incipit in parte meridionali et tenet metam cum Nicolao filio Remeke; inde egrediens per metas vadit versus aquilonem et tenet metas cum cognatione eiusdem Dees; adhinc transita aqua Swk vadit ad terram generationis Herosth et tenendo metas cum eadem tendit ad orientem ad viam et per eandem tenendo metas cum Demetrio magistro vadit usque nemus aque Surk; deinde procedit metas tenendo cum castrensibus de villa Lapsa ad partem meridionalem et transita aqua Swk redit ad priorem metam per medium fluvii Leuchenegh. Ne igitur hec a nobis facta collatio valeat per quempiam ullocunque tempore retractari ad perpetuam firmitatem presentes concessimus litteras dupplicis sigilli nostri munimine roboratas. Datum anno Domini millesimo ducentesimo quinquagesimo quinto, quintodecimo kalendas Februarii, regni autem nostri anno vicesimo.

Átírta Uő. 1269. évi privilégiumában (l. a 11. oklevelet), amelyet Nánai Kompolt László országbíró 1423. okt. 4-i oklevelében írt át: Erdődy cs. lt. 484.

^a Az oklevélben *salutari* áll.

8.

1259. október 17.

IV. Béla király Móricnak adja a tapolcai udvarnokok ellenében
a Szigliget nevű földet

... quarum prima Bele regis anno ab incarnatione Domini millesimo ducentesimo quinquagesimo nono, sextodecimo kalendas Novembris, regni autem anno vigesimo quinto privilegialiter exorta declarasset, quod cum ipse dominus Bela rex post recessum Tartarorum pro revocandis iuribus castri udvarnicorum indebite alienatis per totum regnum suum diversos iudices misisset, inter alios Nicolaum Sinistrum tunc temporis magistrum dapiferorum suorum pro revocandis terris udvarnicorum indebite occupatis ad comitatum Zaladiensem duxisset destinandum, in cuius presentia udvarnici de Tapolcha super quadam particula terre Zegligeth vocate et nemoris magistrum Mauritium iudicem curie domine regine consortis ipsius Bele regis, comitem Niriensem in causam convenissent et licet inter partes diutius fuisset disceptatum, tamen tandem idem comes Nicolaus ad redimendam vexationem suam, quam per continuum clamorem dictorum udvarnicorum sustinuisset, per inquisitionem minus provide actam dictis udvarnicis assignasset et quia eadem terra fuisset vacua et habitatoribus udvarnicorum destituta super eadem hospites nomine Bele regis fuissent congregati. Elapsis autem quibusdam annis cum idem magister Mauritius considens de iure suo sepe et sepius dictam terram sibi restitui postulasset subtili et diligenti inquisitione facta, quam etiam ipse dominus Bela rex per carissimum filium suum regem Stephanum ducem Styrye fieri fecisset, eandem terram cum nemore scientes pertinere ad predictum magistrum Mauritium fuisse statutam dictis udvarnicis propter inopunitatem eorum, non propter iustitiam ipsam terram cum nemore dicto magistro Mauritio per fidelem suum abbatem Zaladiensem sub antiquis metis restitui fecisset perpetuo possidendam, mete autem eiusdem terre et nemoris litteris in eisdem essent conscripte.

Átírta Garai Miklós nádor 1419. márciusi oklevelében (ZsO VII. 256.) elsőként, amelyet tartalmilag Nánai Kompolt István országbíró 1424. jún. 17-én írt át: DL 87 978. (Esterházy cs. hercegi ága lt., Repositorium 99–6–80.).

9.

1263. április 29.

IV. Béla király oklevele Koprina föld határaitól

.... que quidem littera ipsius domini Bele regis anno ab incarnatione Domini millesimo ducentesimo sexagesimo tertio, tertio kalendas Maii, re[gni au]tem sui anno vicesimo septimo ex[orta] metas terre Koprina per ipsum dominum Belam regem Karachon, Laurencio, Krys et Petro fratribus venerabilis patris I(ohannis)¹ episcopi Scardonienensis de genere Chaba/Chak² restitute in se continebat.

Átírta Marcali Dénes szlavón bán 1422. jan. 26-i oklevelében (ZsO IX. 88. sz.) hatodikként: Erdődy cs. lt. 10086. (61–3–24.) > Zsigmond király 1424. márc. 11-i ítéletlevelében: DF 267 985. (Hrvatski Državni Arhív, Kőrös város lt. 5.)

¹ Buzád nembéli János 1248–1266 között volt scardonai püspök, majd 1266–1292 között spalatói érsek. (Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, s. r. e. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta ... collecta, digesta, edita Conradum Eubel. Monasterii 1898. 461. és 484.)

² Az 1424. évi átírásban *Chak*. A *de genere Chaba/Chak* kifejezésre az szolgálhat magyarázatul, hogy János apját Csáknak (Buzád fia) nevezhették. (Vö. Engel Pál: Magyar középkori adattár. Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. 2001. Hahót–Buzád nemzetség.)

10.

1264

IV. Béla király megengedi Márton bánnak, hogy birtokait a sági monostorra hagyja

... tenorem litterarum praefati Belae regis patris sui, anno gratiae millesimo ducentesimo sexagesimo quarto emenatarum decantasset, quomodo dilectus et fidelis ipsius Belae regis Martinus banus haeredem non habens, ad quem possessiones suae devolvi debuissent suae saluti consulens, ab ipso Bela rege impetrasset, ut de possessionibus suis pro remedio animae suae liceret ordinare. Qui quidem Martinus banus universas possessiones suas monasterio suo de Saagh, in quo fratres ordinis Praemonstratensis collocasset ex permissione ipsius Belae regis in perpetuam eleemosynam contulisset et donasset. Nomina vero possessionum ipsi monasterio collatarum litteris in eisdem essent conscripta. In quarum tenore inter alia talis clausula habebatur. Contulit etiam terram Dalmad, quae sic limitatur: quod ab oriente tenet metas cum terra villae Agaroth, a meridie vero cum terra castrensi de Honth et venit ad monticulum Chekeres, per quem descendit in pratium et ibi conjungitur dictae villae Mogorod; inde vadit ad puteum Cheyd, ubi habet metas angulares; deinde vadit ad occidentem conjuncta terrae abbatiae de Pilis et venit ad terram Borsew; inde tendit ad septentrionem et conjungitur terrae Zador et inde ducitur iterum ad orientem ad priores metas et ducitur ad effectum.

Átírta 1270-ben V. István király sub duplici ipsius sigillo > Garai Miklós nádor 1422. márc. 9. (ZsO IX. 287. sz.) > Nánai Kompolt István országbíró 1423. okt. 11. > Koller Kristóf János registrator 1691. nov. 22.: DL 11 291. (Acta ecclesiastica, Neosol. 6–5, 6–69, 14–24.) — Az oklevél valószínűleg hamis, vö. Reg. Arp. 818. sz.

11.

1269

IV. Béla király a Hermán nembeli Dés ispán kérésére megerősíti saját, 1255. jan. 18-i adománylevelét

Bela Dei gratia Hungarie, Dalmacie, Croatiae, Rame, Servie, Gallicie, Lodomerie Cumanieque rex omnibus presentes litteras inspecturis salutem in omnium salvatore. Ad universorum notitiam volumus pervenire, quod comes

Dees de genere Herman ad nostram accedens presentiam humiliter supplicavit, quod quoddam privilegium suum, quod vetustate inceperat consumi, modo dignaremur privilegio renovare. Nos autem, quia conperimus petitionem eiusdem veritati inviti dictum privilegium de verbo ad verbum modo presenti privilegio inseri facientes, quia conspeximus non cancellatum, non viciatum, non abrasum, sed simili modo vetustate consumi inhovatum admisimus cum effectu,^a cuius tenor talis est: (*Következik IV. Béla király 1255. jan. 18-i oklevele, lásd a 7. oklevelet*). Datum anno Domini millesimo ducentesimo sexagesimo nono per manus magistri Demetrii prepositi Albensis, aule nostre vicecancellarii, dilecti et fidelis nostri, regni autem nostri anno tricesimo quarto.

Átírta Nánai Kompolt István országbíró 1423. okt. 4-i oklevelében: Erdődy cs. lt. 484. — Tartalmi átírása Szécsi Miklós országbíró 1381. máj. 16-i oklevelében, amelyet a vasvári káptalan 1381. júl. 8-i oklevele tartott fenn: DL 42 195. (Múz. törzsanyag, Vétel 1877.), ez alapján közölte Reg. Arp. 1643. sz.

^a Az oklevélben *cum eficum* szerepel.

12.

1271. augusztus 25.

V. István király Molnári István szolgálataiért egy szigetet adományoz neki
Molnári és Püspöki falvak között

... quasdam litteras domini Stephani Dei gratia olim regis Hungariae privilegiales, anno Domini millesimo ducentesimo sexagesimo [!] primo, octavo kalendas Septembris, indictione quartadecima, regni autem sui anno secundo sub duplici suo sigillo emanatas nobis presentaverat continentes, quomodo ipse dominus Stephanus rex consideratis fidelitatibus et fidelium servitiorum meritis comitis Stephani filii Eridini de Molnár, quandam insulam suam ibidem in Molnár inter fluvios Rabae et Csómen existentem, ut dictum fuisset, prout jacet usque villam Püspöky vocatam, eidem Stephano ejusque haeredibus et successoribus per suum prestitum, nomine jamdicto de eadem Molnár iure haereditario contulisset perpetuo possidendam.

Tartalmilag átírva Garai Miklós nádor 1411. febr. 21-i oklevelében (ZsO III. 173. sz.), amelyet a vasvári káptalan 1411. márc. 17-i oklevelében írt át, ennek 18. századi másolata maradt fenn: DF 279 140. (Vasvári kápt. mlt. 4–11.).

13.

1272. február 16.

V. István király Csúzbakta földet adományozza Istvánnak és Csókának,
leírva a föld határait is

Stephanus Dei gratia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Servie, Gallicie, Cumanie Bulgarieque rex omnibus Christi fidelibus presentes litteras inspecturis salutem in omnium salvatore. Ad universorum notitiam harum

serie litterarum volumus pervenire, quod Sthephanus filius Liese et Chowka filius Been fideles nostri ad nostram accedentes presentiam quandam terram Chewzbakta adiacentem in predio nostro Torna vocato existentem petierunt sibi dari. Verum quia nobis de ipsa particula terre veritas non constabat, fidelibus nostris capitulo ecclesie Agriensis nostris dedimus litteris in mandatis, ut mitterent unum ex ipsis virum idoneum pro testimonio, coram quo Georgius de Kerechy^a homo noster dilectus et fidelis ipsam particulam terre Chewzbakta vocatam presentibus commetaneis et vicinis reambularet et statueret eisdem Stephano et Chowka fidelibus nostris prenotatis a terris commetaneorum dicte particule terre certis metis separando, si non fieret contradictio. Contradictores, si qui fierent, ad nostram citarent presentiam ad terminum competentem. Quod quidem capitulum nobis demum rescripsit talimodo, quod convocatis vicinis et commetaneis prefate terre Chewzbaktha vocate prefatus comes Georgius homo noster presente ipsorum testimonio sepedictam terram reambulasset et statuisset predicto Stephano et Chowka a terris commetaneorum certis metis separando, nullo penitus contradictore existente. Nos itaque considerantes fidelitates et servitiorum merita Stephani et Chowka antedictorum, quibus coram nostre maiestatis oculis in diversis regni nostri expeditionibus et specialiter in expugnatione castri Feketheholym nuncupati, cum ad illud propter defensionem seu emptionem nostre persone et nostrorum, qui tunc presentes nobiscum adherant, ante exercitum Bele Dei gratia illustris regis Hungarie, patris nostri karissimi adyssemus, graves ictus lapidum pertulerant, per quos crudeliter fuerant vulnerati, cum arma nostra summa fidelitate custodivissent et illud negotium fuisset eis commissum, meruerunt complacere in aliqualem recompensationem servitiorum eorundem, licet potioribus eisdem providere loco et tempore intendamus, eandem particulam terre cum omnibus utilitatibus et attinentiis suis, secundum quod ad nostram pertinuit maiestatem, a iure et iurisdictione comitatus de Turna extractam penitus exemptam sepedictis Stephano et Chowka ac eorum heredibus heredumque^b suorum in posterum successoribus contulimus iure perpetuo et irrevocabiliter possidendam, cuius quidem terre, mete prout in litteris dicti capituli contineri vidimus, hoc ordine distingitur: Prima meta incipit a parte meridionali iuxta fluvium Vosonczow^c vocatum et in eodem fluvio vadit versus aquilonem et pervenit ad duas metas terreas, quarum una separat terram regis Geegch vocatam, alia terram Bakta; et deinde in eodem fluvio transit superius et pervenit ad magnum pratum; et abinde pertranseundo pratum pervenit ad fructus, qui dicitur Dekan Gemulche;^a et deinde ascendit superius et pervenit ad duas metas terreas, quarum una separat terram Gogy vocatam, alia vero terram Bakta; et deinde parvum eundo exit de fluvio Vosonczow vocato et vadit versus aquilonem ad montem et in lateribus eiusdem montis eundo pervenit ad silvam Rewthherdey vocatam; et deinde secus eandem silvam eundo pervenit ad unum berch et in eodem berch eundo cadit ad magnam viam et in ipsa via vadit versus occidentalem et pervenit ad duas metas terreas, quarum una separat terram Apathy vocatam, alia terram Bakta; et abinde eundo circuit superius unam vallem et pervenit ad angulum, in quo continentur tres mete, quarum una separat terram Bakta, alia

terram Apati vocatam, tertia vero terram Zownuky; et deinde ab ipso angulo flectitur versus meridionalem et vadit super unum berch et pervenit ad tres metas terreas, quarum una separat terram Bakta, alia terram Symonlaka vocatam, tertia vero terram Zownuky; et deinde super eundem berch vadit versus meridionalem et cadit ad viam et in eadem via descendit et pervenit ad terram Ternye vocatam; et deinde in eadem via descendendo pervenit ad villam Symonlaka vocatam; deinde in[... ..]te circa palos^d illius ville antedictae eundo pervenit ad tres metas terreas, que continentur in rippa fluvii Vosonczow vocati, ubi incepta sunt prior meta et ibi terminantur. Nos in recompensationem servitiorum eorundem [... ..] volentes occurrere eisdem cum favore, ut per hec alii ad opera fidelitatis imutati ferventius inducantur, ipsos et heredes suos ac heredumve^b suorum successores pure et simpliciter ma[... ..] servientium nostrorum regalium cum terra eorum hereditaria Ch[ewz]bakta vocata, in qua resident, duximus perpetualiter absolvendos. [Ne igitur] huiusmodi nostre collationis series robur optineat perpetue firmitatis nec processu temporis per quempiam possit vel debeat in irritum retractari, presentes eisdem concessimus litteras dupplicis sigilli nostri munimine roboratas. Datum per manus magistri Benedicti prepositi Orodienensis, aule nostre vicecancellarii, dilecti et fidelis nostri anno Domini millesimo CC^{mo} septuagesimo secundo, regni autem nostri anno secundo, quartodecimo kalendas Marcii, indictione XV, venerabilibus patribus Philippo Strigoniensi, Stephano Colocensi et Johanne Spalathensi archiepiscopis, Lamperto Agriensi, Briccio Chanadiensi, Job Quinqueecclesiensi, Philippo Waciensi, Paulo Wesprimiensi, Thimoteo Zagrabiensi, Ladamerio Waradiensi, Dyonisio Jauriensi et Petro Transsilvanensi episcopis ecclesias Dei feliciter gubernantibus; Moys^e palatino, comite Soproniensi et iudice Comanorum, Nicolao iudice curie regie, comite Symigiensi, Egidio magistro thavarnicorum, comite Psoniensi, Johachino bano totius Sclavonie, Matheo wayvoda Transsilvano, comite de Zownuk, Gregorio magistro tavarnicorum domine regine ac aliis quampluribus comitatus regni nostri tenentibus et honores.

Átírta Zsigmond király 1419. jún. 8-i oklevelében (ZsO VII. 624. sz, febr. 17-i kelettel): DL 107 318. (Puky cs.) — A határjáró részt felhasználta Csúzbakta helységnél Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. I. 63–64. (Puky Andor: Adatok [!] Torna vármegye XIII. századi történetéhez és a Tomory család történetéhez. Történelmi Tár 1883. 209–216. alapján.

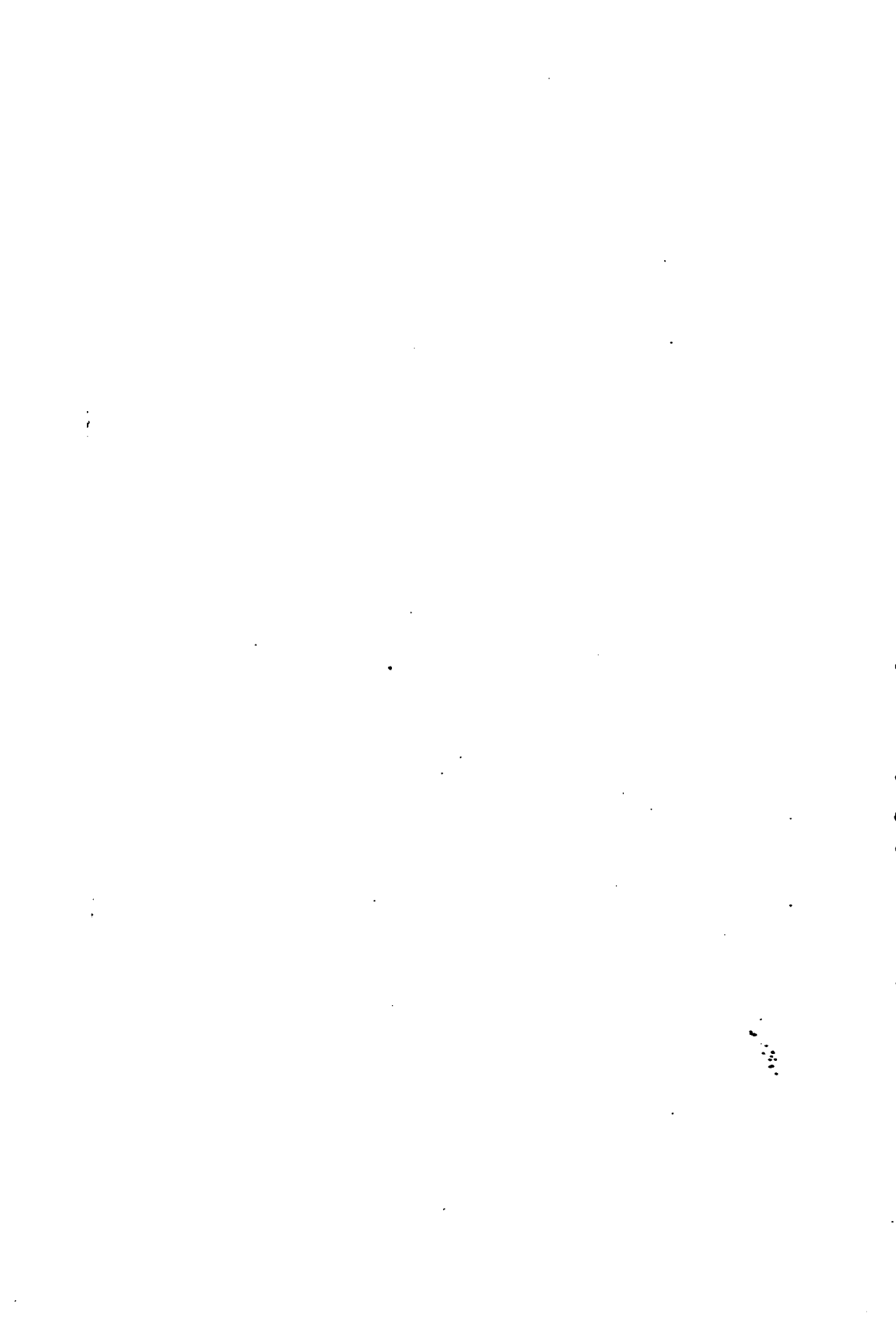
^a A szóban a „c” helyén „o” betű áll.

^b A szó előtt *ob* áll.

^c Az oklevélben mindenhol: *Vosonozow*.

^d E szó helyén lehetséges, hogy az eredetiben *paludes* állt.

^e Az oklevélben: *Michaele*.

Blazovich László

SZÉLJEGYZETEK A SZÁSZ TÜKÖR MAGYAR FORDÍTÁSÁHOZ

A Szász tükör az európai, azon belül a német történelem és jogtörténet kiemelkedő dokumentuma, amely a polgári törvénykönyvek megjelenéséig hatást gyakorolt a világi jog alakulására. Ma pedig — a középkor egyik nagy alkotásaként — olyan történeti forrás lett, amelyből történészek, jogtörténészek, irodalmárok, nyelvészek és néprajztudósok alapvető ismereteket nyerhetnek munkájuk során, hogy egy letűnt kor világát minél pontosabban mutathassák be a ma élő utódok számára.

A magyar tudományosság ismerte Eike von Repgow alkotását, azonban mindezidáig nem fordított rá kellő figyelmet. Mintegy 100 évvel ezelőtt Demkó Kálmán (A szepesi jog [Zipser Willkür]. Bp. 1891.) tett összehasonlítást a Zipser Willkür joganyagát elemzve a Tükör és a szepességi jog artikulusai között, továbbá a Budai jogkönyv első kiadói, Michnay Endre és Lichner Pál (Ofner Stadtrecht, Buda városának törvénykönyve MCCXLIV–MCCCCXXI. Pozsony 1845.) majd a művet részletes tanulmányban bemutató Davori Relković Néda (Buda város jogkönyve [Ofner Stadtrecht]. Bp. 1905.) tárták fel Repgow műve és a Budai jogkönyv közötti forráskapcsolatokat, amelyeket a jogkönyv magyar fordításához (Buda város jogkönyve I–II. Szeged. 2001.) az e sorok írója és Schmidt József által készített jegyzetapparátus újjólag igazolt.

A magyar nyelvű, Európáról és Németországról szóló középkortörténeti összefoglalók megemlítik a jogkönyvek között a Szász tükröt, ám részletesen nem térnek ki rá. Az európai jog fejlődését bemutató jogtörténeti feldolgozások Wenzel Gusztávtól Ruszoly Józsefíg, bővebben tárgyalják a művet kitérve szerzőjére, szerkezetére és a benne lévő legfontosabb joglemekre.

A fordítás gondolata azonban mindezideig nem merült fel, jóllehet a mű nem pusztán az ország jogéletére volt befolyással a 13. és 14. században hazánkba települt németiség által, akiknek egy része éppen azon területről érkezett, ahol a Tükör szellemisége hatott. Azon koraközépkori társadalom ugyanis, amelyet a mű artikulusai élénk tárnak, a középkori Magyarországon is létezett, s ez még szorosabb kapcsolatot teremt a Szász tükör világa és a hazai viszonyok között. Bár azonosságok csak elvétve, hasonlóságok számos esetben felfedezhetők a két társadalmi berendezkedés között, a műben leírt szabályok nem egy esetben a magyarországi viszonyok jobb, árnyaltabb megértéséhez és ábrázolásához nyújtanak segítséget. Mivel nem azonosságról, hanem hasonlóságról beszélhetünk, a Tükörben szereplő egyes társadalmi csoportok elnevezé-

sének fordítása — amint az alábbiakban látni fogjuk — számos nehézséggel járt, miként az egyes jogintézményeké is. Számos fogalom vagy jogintézmény jelentését és tartalmát a megfelelő magyar szó hiányában csak a jegyzetelés segítségével lehetett igazán megvilágítani.

A mű fordítása során mindjárt a cím magyarra ültetése gondot jelentett. Vajon egybe vagy külön írjuk a *Sachsenspiegel* szót? A magyar gyakorlatban mindkét megoldásra akadt példa. A jogi szakírók egybe, az irodalmárok külön írták az eredetileg összetett szót. Mi birtokos jelzős szerkezetként fogtuk fel a szóösszetételt, a szászok tükreként, amelyben a szászoknak különböző témában kifejtett jogi szabályait foglalja a szerző össze a középkor kedvelt műfajában, a tükörben. Természetesen lehetne érveket felsorakoztatni a másik megoldás mellett is, mint tette azt munkánk egyik lektora.

Mielőtt tartalmi kérdésekre térnénk, még egy megjegyzés a formai jegyekről. A négy részre tagolódó Bevezető második része, mint ismeretes, páros rímekben készült. Döntenünk kellett tehát: vajon kövessük-e az eredeti formát, vagy mellőzzük azt. Mivel úgy éreztük, a rímek fabrikálása óhatatlanul a tartalom rovására menne, elhagytuk azokat, ugyanakkor megtartottuk az eredeti sorbeosztást. Talán vállalkozik egyszer egy költő arra, hogy átteszi rímes formába a sorokat, és elkészíti a szöveg műfordítását. Munkáját segíti majd az eredetit tartalmi szempontból pontosan követő fordításunk.

A fordítás szövegét kísérő jegyzeteket elsősorban a *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* szócikkei, Hans Cristoph Hirsch (Eike von Repgow: *Der Sachsenspiegel. Landrecht. Berlin–Leipzig 1936., Lehnrecht. Halle [Saale] 1939.*), Ruth Schmidt Wiegand és Klausdieter Schott (Eike von Repgow: *Der Sachsenspiegel. Zürich. 1996.*) jegyzetei és glosszái alapján készítettük, továbbá beillesztettük Karl August Eckhardt (*Sachsenspiegel. Landrecht. Göttingen 1973., Lehnrecht. Hannover. 1989.*) forráshivatkozásait a latin jegyzetek mellőzésével. Az utóbbiak elhagyásával helyet kíméltünk, viszont a további tájékozódáshoz pontos fogódzókat adtunk. E megoldás mellett szöveg, hogy egy kutató vagy érdeklődő, ha egy-egy jogintézményt tovább, mélyebben szeretne megvizsgálni, ily módon elindulhat a hivatkozások alapján. A jegyzetekben hivatkozott irodalmat a tájékozódás megkönnyítése érdekében külön rövidítésjegyzékben foglaltuk össze.

A következőkben nézzük meg, a Tükörben szereplő néhány jogintézményt miképpen lehetett a magyar fordításban hűen visszaadni. A tartományi béke megőrzését, valamint a fennálló társadalmi rendet és társadalmi békét, a magánéletet megzavaró béketörők megbüntetését Eike von Repgow a jog fontos területének tekinti. A büntetések fajtái közül a Szász tükörben az *Acht* szerepel, ami ex lex, azaz társadalmon kívüli állapotot jelentett. A békeszegőket, akiket e büntetéssel sújtottak, jognélkülivé nyilvánították, a közösségből kitzátva minden köteléktől és jogtól megfosztották őket, úgy élhettek, mint madarak a levegőben, vadak az erdőben és halak a vízben, szabadon, de egyúttal mindenki szabad prédájaként. A jogintézményhez hasonló a magyar középkori jogból ismert levelesítés, ami büntető ügyekben hozott bírósági ítélet nyomán törvényen kívüli állapotba taszítást jelentett, birtok és jogfosztással járt. Mégsem használhattuk e szót az *Acht* fordításaként, inkább a 'kerületi', illetve 'birodalmi kiközösítés'-sel fordítottuk a jogintézmény nevét, mert az *Acht* fogalma,

bár funkciójában és következményeiben hasonlít a levelesítéshez, mégsem ugyanaz. Az előbbi sokkal rétegezettebb, több jelentésű tartalommal bíró szó, mint magyar megfelelője. A levelesítés esetében például nincs megváltási lehetőség, az *Achtnál* ellenben ez egy év és egy nap leforgása alatt lehetséges. Ha nem sikerül, ezután az *Aberacht* vagy *Oberacht* következik, ami alól már nincs kibúvó vagy menekvés.

A birtokjog területén, amint ezt egyik lektorunk, Balogh Elemér nyomatékositotta, az *Eigen*, *Eigentum*, *Eigengut*, *Gewere* szavak fordítása ugyancsak gondot jelentett. A korabeli és a mai német nyelvben egyaránt el lehetett és lehet választani egymástól azokat a fogalmakat, amelyeket e szavak jelentenek. A magyar jogi és történelmi szaknyelvben a 19. században élt tudósok munkájának eredményeképp a középkori dologi viszonyokra vonatkoztatva viszont nem használható a „tulajdon” szó, csak a „birtok”. Az előbbi szó a ’polgári tulajdon’-t fejezi ki, amely felett a tulajdonosnak a feudális birtokossal szemben sokkal kiterjedtebb — bizonyos kötöttségektől eltekintve — szinte korlátlan rendelkezési joga van, akár ingóságokról, akár ingatlanokról legyen is szó. A „birtok” kifejezés viszont magában foglalja a számos kötöttséggel, például az ősiséggel megterhelt tulajdon fogalmát. Az ősi, már egyszer öröklésen átsett birtok felett a birtokosa nem rendelkezhet szabadon, ezért adásvételt, zálogba adást csak a családtagok és az osztályos atyafiak beleegyezésével kezdeményezhetett. A szerzett birtok felett viszont sokkal nagyobb rendelkezési szabadsággal bírt. Mivel esetünkben a fenti német szavak fordítására megfelelő „birtok”, „birtoklás”, „birtokol” szavak sokhelyütt egyhangúvá tették volna a fordítást, szinonimaként a „jóság”, „javak”, „vagyon” szavak alkalmazásával próbáltuk a szöveget változatossá tenni. Az ingó és ingatlan megkülönböztetésében ugyanakkor semmi nehézségünk nem adódott, mert a magyar középkori szemléletmód, éppen úgy mint a német, ingónak a kisebb értékű mozdítható dolgokat tekintette, a nagyobb értékűeket, amilyen például a ménes vagy a sokat érő könyvtár, az ingatlanok közé számította.

Az eljárásjog területén sajátos fogalommal, az *Urteilsfindung*-gal, illetve az *Urteilsfinder*-rel találkozhatunk, valamint a fogalom szó szerkezetben megjelent változataival — például: *das Urteil gefunden ist*, stb. —, amelyet az ’ítélet megtalálása’, ’ítélet találó’, ’az ítéletet megtalálták’ formában fordítottunk. Ezt a megoldást már Ruszoly József is alkalmazta az *Európa jogtörténete* című kötetében, és ennél magunk sem találtunk jobbat, jóllehet ugyancsak kerestünk, annál is inkább, mert másik lektorunk, Tringli István szintén felvetette ezzel kapcsolatos ellenvetéseit.

A nehézség az *accusatorius* eljárásból fakad, amely a bíró, az esküdtek vagy bírótársak és egyéb jogtalálók, valamint a peres felek között állandóan tartó formalizált kérdés és válasz sorozatból áll. A bíró és a bírótársak ugyanis megosztották egymás között a feladatokat: az előbbi a per szabályos menetére ügyelt, az utóbbiak pedig az ítéletet találták meg. Körük az egyes bíróságokon különböző társadalmi rétegekből került ki. A gróf bíróságán az esküdtek, a *Gaugraf* bíróságán az egész körzet népe, a hűbéri bíróságon a hűbéresek alkották az ítélet találókát. Az is előfordulhatott, hogy a bírói széken ülők mellé a hallgatóság soraiból is bekerülhetett valaki, ha jó ítéletet talált, és azt elfogadták.

A magyar bíróságokon — bár kevés adatunk van rá — hasonlóképpen folyt a törvénykezés, azonban nem tudunk például arról, hogy a tárgyaláson résztvevők közül bárki felléphetett volna az ítéletre vonatkozó javaslatával. A társas bíróságokon a bíró és a bírótársak együtt hozták meg az ítéletet. Feltehetően az utóbbiak javasolták, „találták meg” a bíró számára az illető fennforgó perben a helyes ítéletet. Mivel úgy véljük, a bírótárs — bár közel áll az ítélet találó fogalmához — mégsem felelt annak meg teljesen, maradtunk az ’ítélet találó’ és az ’ítéletet találni’ fordítási változatnál. Ugyanakkor jegyzetben (Hübérjog 272. sz.) magyarítottuk a fogalmát, valamint a bevezetőben szintén kitértünk rá. Éppen a Szász tükör perjogról szóló artikulusai vetik fel, hogy újra kéne gondolni a kora középkori magyar bíróságokon a bíró és a bírótársak által végzett munkát. Vajon volt-e olyan szigorú elhatárolódás a bíró és a bírótársak feladata között, mint amelyet a Szász tükörből kiolvashatunk.

A Szász tükör, mint ismeretes, olyan korszakban született, amelyben jelentős társadalomszerkezeti mozgások játszódtak le. Eike von Repgow művében — a mai kutató szerencséjére — a társadalomnak egy a saját idejénél korábbi állapotát rögzítette. E tarka képben megjelenő csoportok magyar nyelvi elnevezését nem bizonyult egyszerűnek megtalálni. Továbbá, ha egy réteg nevét illetően sikerült dűlőre jutni, a terminus technicus használatát a szövegen következetesen végig kellett vinni.

A nemesség alatt álló rétegek piramisában a csúcson a miniszteriálisok álltak, akkor is, ha a frank korban még mint személyileg kötött állapotú szolgák, uraik háza népe közé tartoztak. Kezdetben a királyi szolgák (majoros, fővadász, lovász stb., valamint a katonák) utóbb a nagybirtokosok háza népének előljárói és katonái is kiemelkedtek szolgálai állapotukból, és a nemesek sorába léptek mint miniszteriálisok. E réteg középső és alsó csoportjait képezték. A német szövegben *denstman*, *denstiludi* (*Dienstleute*) néven jelennek meg. Karl August Eckhardt mérvadó *Übertragung*-ja (Sachsenspiegel. Landrecht in hochdeutscher Übertragung. Hannover 1967.) következetesen a miniszteriálisok fordulatot használja elnevezésükre.

A miniszteriálisok társadalmi rétege hasonló állapotú emberekből állt, mint a magyar királyi szervienseké (*servientes regis*) és a várjobbágyoké. Az előbbiek a nemesség sorába emelkedtek az utóbbiak tisztjeivel együtt, és maguknak a várjobbágyoknak egy része szintén a nemesség sorába lépett, mások jobbágyosorba jutottak. Mégsem választottuk a magyar elnevezések egyikét sem e kiemelkedő szolgarétegre, harmadik lektorunk, Draskóczy István tanácsára következetesen a miniszteriális fordulatot alkalmaztuk.

Az általános hübérjog mellett különösek is léteztek, mint például a várhübér, amely esetben a vazallus urától egy várat kapott hübérbe. (A hübérnek ez a formája Magyarországon nem volt ismeretes.) A várhübéres a várba saját szolgálait helyezte el, akiknek kötelességei közé tartozott, hogy a várban lakjanak, és azt védjék, amit az eredeti szöveg a *borchsate* szóval, a Ruth Schmidt Wiegand, Klausdieter Schott féle *Übertragung a Burgsassenpflicht*-tel fejez ki. Ezen *Burgmannok*at mégsem nevezhetjük magyar nyelven „várjobbágyok”-nak, ugyanis e fogalom egy társadalmi réteg neve a korabeli magyar viszonyok között. ’Várhübéres’-ként

fordítottuk őket, a jegyzetben pedig jelöltük, hogy tulajdonképpen miniszteriális jogállású szolgálattevők.

A nemesség alatt elhelyezkedő tarka sokaságban a szabadok foglalták el a fő helyet. Közülük a tehetősebbek csoportjába a *Biergeldten*, *Pflegehaften*, illetve *Abgabepflichtiger*, azaz szabad adófizetésre kötelezettek, tehát a katonai szolgálatot állandó adóval megváltók tartoztak. Ők voltak egy-egy falu lakói közül a legtekintélyesebbek. A soltész mellett láttak el ülnöki feladatot, közülük választották a bírósági közeget vagy törvényszolgát. Rétegüket 'szolgáltatásra kötelezettek'-ként fordítottuk, és jegyzetben fejtettük ki jogállásuk jellemzőit. A magyar történelemből ismertek a szabad jogállásúak. Kevés adattal rendelkezünk róluk, tagozódásuk nem ismeretes. A magyarországi kunok között időben később ugyancsak találtunk olyan szabadokat, akik katonai szolgálataikat pénzben, adóval váltották meg.

A szabadok alsó rétege a *Landsassen*, az illető tartományban saját földbirtokkal nem rendelkező szabadok, akik idegen földet művelnek. Nem földhöz kötöttek. A faluközösségi bíró és az esperes bíróságán ülnökök. A személyi függésben élő jobbágyok és szolgák, ha uruk e függésből kiemelte őket, az ő jogállásukat kapták meg. A fordításban földbirtok nélküli 'szabad'-ként vagy 'paraszt'-ként szerepelnek, talán szabad bérlőként is felfoghatók, jogállásuk a magyar telkes jobbágyakéhoz hasonlítható, akik személyi szabadsággal rendelkeztek, és kötelezettségeik teljesítése után szabadon távozhattak a földjükről. A fordításban azonban mégsem lett volna helyes, ha „jobbágy” névvel illettük volna őket.

A szabadok és a szabadsággal nem rendelkezők között a Tükör merev határvonalat nem húzott. Az utóbbi réteg élén a *Laten*, másképpen *Hörigen*, azaz a félszabad jobbágyok csoportja állt, akik személyi függésben is voltak uruktól, és csak az ő engedélyével távozhattak szolgálatából. Repgow e réteg kialakulását a szász honfoglalás idejére vezeti vissza, amikor az őslakos türingiai parasztokat helyben hagyták, ám földjeiken személyükben függő bérlő paraszti állapotba helyezték őket. E réteget a *Höriger* hagyományos magyar nevével 'jobbágy'-nak fordítottuk.

Az alávetettek közé tartoznak az *Eigenmann* és *Leibeigene* névvel illetett személyükben kötött jobbágyok, akiket adtak-vettek, ajándékoztak a földdel együtt, amelyen éltek, vagy anélkül. Ők a földesuraik allódiúmát művelték. Helyzetük hasonlított az antikvitás rabszolgáiéhoz, azonban mégsem voltak azok, mert önállóan dolgoztak és laktak, ám gyemekeik is szolgák, személyileg függő jobbágyok maradtak. Őket 'jobbágyok'-ként fordítottuk, jegyzetben világítva meg jogállásukat. Talán szerencsésebb lett volna a „szolga” elnevezés, amint Draskóczy István javasolta, ám ezt is lábjegyzetelnünk kellett volna. Már az ókorban léteztek a napszámosok (*Dagewerchte*, *Tagelöhner*), akik a Szász tüdőben is megjelennek. Eredetüket a szerző a vagyonukat eltékozolt türingiai félszabad jobbágyokra vezeti vissza. Elnevezésük fordítási problémával nem járt.

A *Dienstleute*, *Dienstmannen*, azaz az úr familiájához tartozó szolgák csoportja három részre tagolódott. Felső rétegükről, a miniszteriálisokról szoltunk, középső rétegük a félszabad jobbágyok helyzetének megfelelő állapotban élt, a harmadik pedig (*Knechte*, *Mägde*) a földesúr családjának közvetlen szolgálatában állt. Az utóbbiak magyar megnevezése nem jelentett gondot. Egyéb-

ként a második és harmadik kategória nehezen szétválasztható a jogkönyv alapján, mivel Repgow maga kijelentette, hogy nem foglalkozik jogaikkal, mert azok mások, mint amelyeneket ő leír. Jogállásukat egyébként a szolgálati-, és az uradalmi jog alapján elemezhetjük.

Hogy csak mennyire körültekintően közelíthetők meg a különböző társadalmi rétegek a fordítás során, azt a következő példán mutatjuk be. A tartományi jog III. könyve 45. cikkelyének 6. paragrafusa az eredetiben ezt írja: *Andere vri lude sin lantseten geheten, de kommen und varen in gastes wise unde ne hebben nen egen in `me lande*. A magyar fordítás így hangzik: „Másokat földbirtok nélküli szabadoknak neveznek. Mint idegenek jönnek és mennek, és nincs ingatlanuk az országban”. Lektorunk, Draskóczy István felvetette, hogy a *Gast* szó 'vendég'-et jelent, talán jobb lett volna „vendég”-gel vagy „*hospes*”-szel fordítani az illető szót, és akkor azokra a jövevényekre gondolhatnánk, akik bizonyos kiváltságokkal *hospes* módra telepedtek le. Mi a Schmidt–Wiegand–Klausdieter Schott féle *Übertragung* megoldását elfogadva — ahol a földbirtok nélküli szabadok helyén *Landsassen (Landseten)* áll, a *Gast* helyett pedig *Fremde* —, valóban 'idegen'-ként jelöltük meg őket. Mélyebben utána gondolva a szövegkörnyezetnek és annak, hogy a Szászföld annak idején még nem települt be teljesen, lektorunk javaslatát továbbgondolásra érettnek, megszívlelendőnek tartjuk.

Egy mű idegen nyelvre fordítása, különösen jegyzetekkel ellátott fordítása egyúttal a szöveg első interpretálását jelenti: a puszta nyelvismereten túl tehát számos tudományág eredményeinek alkalmazása szükséges hozzá, hiszen a szövegértelmezés sok kérdést vet fel. Írásunkban ezekből mutattunk be néhányat. A tudományos fejlődés éppen ezért kívánja meg, hogy a jelentős művekről az első után, amely a Szász tükör esetében a mi munkánk, idővel újabb és újabb fordítások jelenjenek meg javítva, módosítva az első változatot.

Ruszoly József

A MAGYAR SACHSENSPIEGEL-HEZ¹

1.

A *Sachsenspiegel* a leghíresebb német jogforrások egyike. Kiadásai és irodalma könyvtárra menőek, különösen, ha számításba vesszük: jószerivel minden közép-, sőt koraujkori német jogtörténettel foglalkozó szerző több-kevesebb hivatkozást tesz rá. Mutatis mutandis Werbőczy István *Tripartitum*ával rokoníthatnánk, ámbár annak modern jogtörténeti irodalma meg sem közelíti a *Sachsenspiegel*-ét.

Az egyetemes (európai) alkotmány- és jogtörténet régebbi és újabb honi földolgozásai — többnyire tankönyvek — mind jogforrásként, mind intézményeiben (például: hadipajzs-rendszer [*Heerschildordnung*]) kikerülhetetlenül érintik ugyan, mélyebb ismereteket azonban általában nem nyújtanak róla. A szerkesztők-szerzők többnyire sokat akarnak markolni, ám — keveset fognak. A jogtanuló ifjúság pedig — jó esetben egy sikeres vizsga erejéig — némi, sajnálatosan gyorsan elfelejthető, lexikális ismeretekkel „gazdagszik”.

Ily körülmények közepett eleve dicsérőleg ismerem el Blazovich László és Schmidt József elhatározását, hogy *Buda város jogkönyve* (2001) nyomán — éppen az *Ofner Stadtrecht*-ben is megjelenő, a magdeburgi városi jog által közvetített szász elemekre figyelemmel —, a *Sachsenspiegel* magyar közreadására is vállalkoztak. A munkamegosztás maradt: a germanista és történelemtanár Schmidt József fordította a forrást s készítette a tárgymutatót, a középkorász történész s jogtörténész Blazovich László bevezető tanulmányokat írt és — német szerzők eredményeit is fölhasználva — tekintélyes számú (1097) jegyzettel látta el e német jogforrás magyar szövegét.

E *Sachsenspiegel*-fordítás helyét kijelölendő, ha mogyoróhéjban is, föl kell vázolnom a mű jogtörténeti környezetét. Bár sokan — különösen a római jogászok — más véleményen vannak, kiinduló pontom: a középkori, egyetemeken tanított európai *ius commune* — a római jog és a kánonjog — minden elméleti és — az utóbbi esetében — gyakorlati jelentősége mellett a mindennapos jogéletben — országonkénti eltéréssel — elsődleges szerepe a hazai jognak (*ius patrium*) volt. Ez pedig általában és döntően szokásjogi jellegű volt; az alkotott jog (törvény, privilegium) jelentősége, ha nőttön nőtt is, egyelőre másodlagos maradt. A 13. században: a „jog századában”, amikor magánmunkálatokként

---

¹ *Eike von Repgow*: A Szász tükör. Közreadja Blazovich László, Schmidt József. Pólay Elemér Alapítvány, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged 2005. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 5.) Szerk. Balogh Elemér.

szerte Európában, így Németföldön is, megjelentek a jogkönyvek, a törvényhozás lényegileg az „országos békék” (*Landfrieden*) hosszabb-rövidebb időre való szavatolását jelenthette.

2.

A középkori német jog többféleképpen tagolódott: részint területileg: birodalmi, tartományi, települési (városi, falusi) szintekre, részint személyileg: feudális „osztályhelyzet” (hűbérjog, miniszteriális [szolgálati] jog), később pedig rendi jogállás alapján. A hagyományos germán törzsi jellegű, személyhez tapadó jog elve a 11. századtól fokozatosan megszűnt, a törzsi hercegségek helyébe lépő, a fejedelmek területi joghatóságára épülő tartományok (*Länder*) létrejöttével értelmét is veszítette. A territorialitás elvének a tartományi jog (*Landrecht*) vagy az alá — esetleg mellé — rendelt települési jog, úgy is mint kiváltságos jog, a városi jog (*Stadtrecht*) felelt meg. Ezt a jogterületet lyuggatták át a személyi alapú jogok, különösen a hűbérjog (*Lehnrecht*) s ennek alacsonyabb szintű alakzata, a miniszteriálisok szolgálati joga (*Dienstrecht*). Ezeknek a többnyire együtt járó, egymást kiegészítő intézményei csak erősítik azt a megállapítást, hogy a területiség korában is mily nagy jelentősége lehet a személyi jogállásnak. Igaz, ez is területi keretek között érvényesül, s bizonyos téren — a hűbérjog személyi és dologi intézményei körében — mintegy kivételt jelentvén az általánosabb tartományi jog alól, akár meg is előzheti azt.

A hűbériségnek a rendiséget megelőző — 13–15. század előtti — szakaszában a jogszolgáltatásban is megmutatkozott a germán törzsi jog, majd a belőle kialakult tartományi jog (*Landrecht*) és a hűbérjog (*Lehnrecht*) közötti különbség. Az előbbit az egykori frank századbíróságok jogutódaiként eljáró „ülnökbíróságok” (*Schöffengerichte*) alkalmazták, vagy inkább „találták meg” mint szóbeliségben élő jogot (*Rechtsfindung*). Hűbérjogi ügyekben persze a hűbérúr vazallusaival együtt saját kúriájában ítélezett, ahol viszont esetről esetre már nem kellett „megtalálni” a jogot, mert ez akár törvényben, akár ennek a szokásjogba bevett s számon tartott alakjában ismertebb volt. E forma abban mindenestre megegyezett, hogy természeténél fogva, legalább is eredendően egyik sem szakjogászok törvénykezése, hanem laikus bíraskodás volt.

A tartományúri felügyelet alatt álló vidéki vagy városi „ülnökbíróságok” feladata egyszerre volta a jog „megtalálása” és alkalmazása, s ha e „föltalált” jogot alkalmilag a kisebb települési közösségek írásban, *Weistum*okban — „jogi vélemények”-ben — rögzítették is, az nem csupán szokásjogi jellegét, hanem szóbelileg öröklődő voltát is megőrizte. Ezek az első ízben följegyzett *Weistum*ok különösen jellemzők voltak, s a *ius commune* 1495-ben kezdődő általános recepcióját is túléltek a paraszti-falusi közösségi jogban (*Dorfrecht*), amely egyébként szoros kapcsolatot mutat a földesúr-jobbágy viszonyt rendező, ugyancsak szokásjogi jellegű uradalmi joggal (*Hofrecht*).

E paraszti jellegű *Weistum*ok — magyarul inkább „falutörvény”-eknek mondhatnók őket, törvény szavunknak eredeti: jogként használt értelmében (miként például a székely falutörvények esetében) — a középkorban s később is a falu jobbágyközösségének és a földesúrnak egymás közti viszonyát rendezték. Különösen a szántóföld s a közföldek használatával voltak kapcsolatosak, ám

család-, öröklés-, visszaháramlási, valamint szolgálati jogi elemeik, sőt büntető jellegű normáik is voltak. Jacob Grimm, a 19. századi nagy germanista óta nevezik őket egységesen így (*Weistümer*). Ez az elnevezés eredetileg csak Észak-, Nyugat- és Közép-Németországban dívott, délnémet és svájci területeken az egykori germán népgyűlés német nevét (*Ding*, *Pontaiding* = *Bann-Taiding*, *Jahrding*) alkalmazták rá. Ugyancsak Svájcban „kinyilvánítás”-nak, „nyilvánosságra való hozatal”-nak is nevezték (*Offung*, *Öffnung*). E körbe tartozott a szőlőtermelő vidékek „hegyi joga”: a *Bergrecht* is, ám *Bergrecht*nek inkább bányajogi jelentése volt; ez utóbbi körben neves például a freiberger jog (1297–1307). A 16–17. században a jobbágyi viszonyokba beavatkozó fejedelmek tartományi rendtartásai a legtöbb helyen kiszorították őket; némely vidéken így is a jobbágyfölszabadítást meghozó 19. századig hatályban maradtak.²

Az egyszerű vidéki-paraszti jogfölgjegyzésekhez, a *Weistümer*hez képest mind szerkesztésükben s terjedelmükben, mind tartalmukban — miként szerte Európában — jelentősebbek voltak a jogban jártas értelmiségiek által magánmunkálatként megfogalmazott jogkönyvek (*Rechtsbücher*). Ezek is szokásjogot tartalmaztak: hűbéri, tartományi vagy városi jogot. Mivel egyéni alkotások voltak, nem szolgálaton adták vissza a szokásjogot, hanem a szerzők jogfejlesztő elképzeléseit is magukban foglalták.³

Az e műfajban klasszikusnak számító Szász-tükör (*Sachsenspiegel*) óta a nem városi jellegű jogkönyvek általában egymás mellett tartalmazzák a törzsi jogi eredetű tartományi és a hűbérjogot (*Land- und Lehnrechtsbücher*).

A hűbérjog (*Lehnrecht*) szabályozása a Karoling-kortól uralkodói törvényekben történt, ám a szokásjoggá érett gyakorlat ezeket tértől és időtől függően árnyalta, módosította. A német feudális rend számára mintegy *ius commune* jelentett a lombard hűbérjog. A *Libri feudorum* (*Consuetudines feudorum*) című joggyűjtemény a 11–12. században keletkezett, s egyaránt tartalmazott szokásjogot, bírói joggyakorlatot, valamint német-római császári törvényeket II. Konrádtól (1037), III. Lothártól (1136) és I. (Barbarossa) Frigyes-től (1158). Jellemzője a kis vazallusok (*valvassores*) hűbérjogi helyzetének erősítése, valamint az adománykényszer kimondása. Majdan a Szász-tükörben rögzített hét hadipajzossal szemben ez csak hármat ismert: 1. a világi és egyházi fejedelmekét, 2. a vazallusokét (*capitanei* és a városi *valvassores*), valamint 3. az alvazallusokét (*minimi*). Az 12. század elején Páviában, a közepén pedig Milánóban, Lombardia új székvárosában gondozták. Hatott rá a római jog is. A 13. században már tanították s glosszázták Bolognában (például: *Summa feudorum*, 1250 k.). Mintegy függelékként bekerült az e cím alatt először Dionysius Gothofredus által 1583-ban kiadott, a három justinianusi törvénykönyvet tartalmazó *Corpus iuris civilis*be is. A 19. századig Európa-szerte másodlagosan, *subsidiarius* jelleggel alkalmazták a hűbérjogban.⁴

² Dieter Werkmüller: Ländliche Rechtsquellen. In: Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte I–V. Hrsg. Adalbert Erlert und Ekkehard Kaufmann. Berlin 1971–1997. (a továbbiakban: HRG) II. 1515–1517.

³ Dietlinde Munzel: Rechtsbücher. In: HRG IV. 277–282.

⁴ Gerhard Dilcher: Libri Feudorum. In: HRG II. 1995–2001.

A 13–14. századi német jogkönyvek a Szásztükörtől kezdve a középkor kedvenc, tanító-bölcseledő, laikusoknak szóló prózai műfajban: a tükör műfajában íródtak. A király-, fejedelem- s lovagtükrök mellett a kánonjog és a római jog művelői a jogi-bírói tükrökben (*speculum iuris*, *speculum iudiciale*) foglalták össze a jogról, különösen a perjogról kialakult tanításokat. Bizonyos, hogy Eike von Repgow a Szásztükör révén a kánonjog hatására választotta és hagyományozta az utókorra e műfajt.⁵

A 13–14. századi német szokásjogi tükrök sor-, egyszersmind származási rendje, Hermann Conrad nyomán (magyar nevük hagyományosan egybeírva):

- 1221/24: *Sachsenspiegel* (Szásztükör),
- 1274/75: *Deutschenspiegel* (Némettükör),
- 1275/76: *Schwabenspiegel* (Svábtükör),
- 1328/38: *Frankenspiegel* (Franktükör).

A Szásztükör szerzője, Eike von Repgow az első jelentős, hazai jogot művelő német jogtudó személyiség 1180 és 1190 között született a Dessau melletti Reppichau faluban; 1233 után az oklevelekben nyoma veszett. Társadalmi helyzete szerint ülnökképes nemesszabad volt (*Schöffenbar*, *Edelfrei*). E jogállásról — mint látjuk — megoszlanak a vélemények, s csak annyi bizonyos, hogy a feudális ranglétra alsóbb fokainak egyikén állt. Hoyer von Falkenstein gróf szabad vazallusa, egyszersmind a quedlinburgi káptalan bírása volt, s hűbérviszony fűzte a magdeburgi székeskáptalanhoz is. Tehát, mint mások is, több hűbéruraság szolgálatában állt. A kánonjog ismeretéről is tanúskodó jogkörnyvét, amely alapján véve a szász Osztfália (*Ostfalen*) tartomány- és hűbérjogát tartalmazta, latinul írta, ám Falkenstein gróf kívánságára 1224 körül németre fordította.

Az „istenfélő és honszerető” Eike von Repgow nem csupán szóbeliségre vagy bírói gyakorlatra támaszkodott, hanem római jogi, különösen pedig kánonjogi ismeretei is voltak, s fölhasználta a legfrissebb császári országbéke-törvényeket (*Landfriedensgesetze*) II. Frigyesről (1220) és VII. Henriktől (1221).

A Szásztükör előszóából és két részből: 1. tartományi jogból és 2. hűbérjogból áll. A *Landrecht* a „nemesi” és paraszti életviszonyokat fogta át, kihagyva belőlük a városi jogot (*Stadtrecht*) és a miniszteriálisok szolgálati jogát (*Dienstrecht*). Többek között a tulajdont és az öröklést, a házassági vagyoni jogot, a szomszédjogot, az állattartás és az úti közlekedés jogát, a falu jogát, a pásztorjogot, a mezei kártérítés és a vadászat jogát tartalmazza, s nagy teret szentel a büntetőjognak, különösen az országbéke gondolatának, a büntetési nemeknek meg a bírósági eljárásnak, élesen elválasztva a pervezető bírónak és az ítélkező bíróságnak a szerepét (*Richter u. Urteiler*). Túl is lépte a tartományi jog kereteit, amikor körvonalazta a birodalmi alkotmányt, hangsúlyozva a császár és a pápa közötti hatalommegosztást (*Zwei-Schwerter-Lehre*). Ezért is történt, hogy XI. Gergely pápa 1374-ben 14 cikkelyét mint keresztyénellenest törölte.

A *Lehnrecht*jében sem maradt meg a szász viszonyoknál, hanem fölvezolta a birodalom hét fokozatú hadipajzsrendjét (*Heerschildordnung*), amely nem csupán birodalmi hadrendet, hanem társadalmi állást is jelentett. Részletesen

⁵ *Dietlinde Munzel: Spiegel des Rechts. In: HRG IV. 1759–1761.*

tárgyalta a német hűbéri jog dologi és személyi intézményeit, valamint a hűbéri bíráskodást.

A szerző szemléletét a német jogtörténészek alapján véve konzervatívnak minősítik. Az ősi szász hagyományokhoz való ragaszkodás jellemezte. Nem vitatható előremutató szerepe a német királyválasztás szabályainak továbbfejlesztésében, valamint a király joghoz kötöttségének elmélyítésében. Hatása többirányú volt. Elsősorban Közép- és Kelet-Németországban alkalmazták; hatott az itteni magdeburgi városi jogra is. A 16. században kialakult s a római jog behatolását meggátló közös szász jog (*gemeines Sachsenrecht*) talpköve volt, amihez nagyban járult hozzá, hogy tudományosan is művelték: már a 14. században glosszálták.

Külföldön elsősorban Lengyelországban terjedt, de voltak orosz és ukrán fordításai is. A külhoni hatás két szélső tartománya egyébként Németalföld és Erdély volt; ez utóbbiban a szászok ismerték.⁶

A Némettükör (*Deutschenspiegel*) néven ismert jogkönyv egy augsburgi minorita szerzetes által lefordított Szásztükör, délnémet szokásjoggal, valamint római és kánonjoggal kiegészítve. Közvetítő szerepet töltött be a Szásztükör és a Svábtükör között.⁷

A Svábtükör (*Schwabenspiegel*) egy augsburgi franciskánus barát műve, amely az előbbiekhöz sajátos sváb törzsi jogot is fölvet, ám célja egy általánosan ható birodalmi jogalap megteremtése, összefüggésben Habsburg Rudolf császári trónra kerülésével. A szerző vallotta: e jogot nem egyszerűen kitalálta, hanem, úgymond, tudós mesterektől tanulta; a Magdeburgban elsajátított „két joghoz” (*ius utrumque*) megkísérelte a német intézmények hozzáigazítását is. Hangsúlyozta, hogy a császár (*imperator*) nem csupán a törvények (*leges*), hanem a *Landrecht* alkotására is hatalmat (*potestas*) bír. Egyebekben meghagyta a *Landrecht* és a *Lehnrecht* elkülönítését; birodalmi jogi irányultsága miatt császárijognak (*Kaiserrecht*) is nevezték.

E jogkönyv érvényesülési területének súlypontja Dél- és Nyugat-Németország volt, ám hatott Sziléziában és Morvaországban is.⁸

A Franktükör (*Frankenspiegel*) alapja a Svábtükör volt, bajorországi frank szokásjoggal kiegészítve. Bajor Lajos kíséretéhez tartozó szerző alkotta. Célja általános német császárijog megalkotása, miért is „kis császárijog”-nak (*kleines Kaiserrecht*) is hívták. Főként a hesseni frank vidéken, valamint a birodalmi városokban alkalmazták.⁹

Az egykori kiváló jénai jogtörténész, Gerhard Buchda szerint e három délnémet tükör mind színvonalában, mind hatásában messze elmaradt az alapjukat és mintájukat adó Szásztükör mögött.¹⁰

⁶ Hans Schlosser: Eike von Repgow. In: HRG I. 896–899.; Friedrich Ebel: Sachsenpiegel. In: HRG IV. 1228–1237.; Gerhard Buchda: Landrechtsbücher. In: HRG II. 1536–1540.; Friedrich Ebel: Sächsisches Recht. In: HRG IV. 1248–1250.

⁷ Dielinde Munzel: Rechtsbücher. In: HRG IV. 277–282.

⁸ Winfried Trusen: Schwabenspiegel. In: HRG IV. 1547–1551.

⁹ Dielinde Munzel: Rechtsbücher. In: HRG IV. 277–282.

¹⁰ Gerhard Buchda: Landrechtsbücher. In: HRG II. 1536–1540.

3.

Blazovich László magvas *Bevezető*jében tíz kérdéskört érint. Bemutatja a 13. századi német társadalmat s fölvezolja Eike von Repgow életútját; erről már szóltam. Peter Johannek kutatásai szerint: az „anhalti herceg környezetéhez tartozott. A fennmaradt oklevelek mindenestre Anhalti Henrik gróf, Meißeni Detre őrgróf és Thuringiai Lajos tartományi gróf, Árpádházi Szent Erzsébet férje környezetébe vezetnek” (8.).

A mű keletkezését illetően megírja: „1221–23-ban készült a latin szöveg, 1224 és 1226 között annak német fordítása” [...]. Egy korábban, még Repgow munkája előtt készült latin nyelvű összöveg meglétét sem zárhatjuk ki” (13.). Eike von Repgow a korabeli osztfáliei szász tájnyelvet használta.

A műnek számos — köztük több képes, sőt glosszált — változata maradt fenn. A 15. század elején készült *Vulgata* 1474-től — a Bázelen megjelent első nyomtatott kiadás óta — megjelent valamennyi *Sachsenspiegel* kizárólagos forrása lett.

A szerző a jogkönyv szerkezetének és néhány tartalmi kérdésének a bemutatása után megkísérli röviden — mondhatni dióhéjban — összefoglalni a főbb jogintézményeket. Így különösen a „tulajdon- család és öröklési jog” (18–22.), a „falú és a benne élő emberek” (22–26.), a „bírósi eljárás” (26–28.), a „büntetőjog” (28–30.) és a „hűbérjog” (30–36.) kérdéseit. Középkori német jogtörténetet ez a *Sachsenspiegel* nyomán, valamelyes szakirodalmi hivatkozással; annyival, amennyi a *Bevezető*be egyáltalán beilleszthető. Alapjában véve szerencsés összefoglalás, több vitatható megközelítéssel vagy megállapítással. Vitatásuk túlnőne írásom keretein; magához a *Sachsenspiegel*-fordításhoz fűzött néhány intézménytörténeti megjegyzésben alább még visszatérek hozzá.

A mű elterjedését és hatását illetően a szerző — egyebek mellett — sorra veszi a fentebb már érintett „tükrök”-et, s kiemeli az 1257 és 1261 között keletkezett magdeburgi városi *Weichbildet*, mint amely — „utódaival együtt” — a *Sachsenspiegel* számos passzusának közvetítője lett; többek között — Krakóból leágazva — Magyarország (Késmárk, Zsolna és a Szepesség) irányába is.

Németországnak a befolyása alatt lévő területein a „szász jogsziget” alaként ellenállt a *ius commune* — benne a római jog — 1495-ben elkezdődött általános recepciójának (*gemeines Recht*). A 18–19. századi nagy kodifikációkig élő jog maradt. „Ma pedig mint a régiség nagy alkotása olyan történeti forrás lett, melyből történészek, jogtörténészek, irodalmárok, nyelvészek és néprajztudósok alapvető ismereteket nyerhetnek” (39.).

A magyarra fordítás alapjául a Karl August Eckhardt által a *Monumenta Germaniae Historica*ban közreadott modern kritikai kiadások (*Sachsenspiegel*. Landrecht, 1973.; *Sachsenspiegel*. Lehnrecht,² 1989.) szolgáltak. Segítette a fordítást az a szélesebb német olvasóközönség számára közreadott könyv is, amely Ruth Schmidt-Wiegand és Clausdieter Schott tollából — utóbbi a közrebocsátó is — mai irodalmi német nyelvre „tette át” a csak szakemberek által értelmezhető szöveget (*Eike von Repgow: Der Sachsenspiegel*. Manesse Verlag, Zürich,³ 1984.).

E „maivá tétel” viszont jócskán „kerekíti” is a mondatokat, sőt a kifejezéseket is; az eredetivel együtt olvasva kétségtelenül a jogtörténészek dolgát is egyszerűsíti.

A szerző *Szász tükör és a szepesség joga* c. tanulmányában (43–81.) a hazai „receptió” fő territóriumát mutatja be. A Szepesség történetének rövid összefoglalásában a középkori Magyarországra való német bevándorlás főbb mozzanatait is vázolja; utal az erdélyi szászok territóriumának (*Königsboden*) a jogállására is, s rámutat: a budai jogban inkább a Svábtükör hatott, amely Kassán, sőt Erdélyben is terjedt. Az Altberger-féle kódex nagyszebeni változatát Lindner Gusztáv kolozsvári közjogász professzor tette közzé (1885); munkáját utóbb Karl August Eckhardt reprintben is kiadta (1973).

A Szepességbe érkező német vendégek (*simplicis homines*, 1271) települései közül 24 — központjukban Lőcsével (*civitas provinciae capitalis*) — 1344-ben szövetségre lépett; e területen szövegezték meg jogkönyvüket, a *Zipser Willkürt* (1370 k.), melynek Ilpo Tapani Piirainen 16 kéziratát tárt föl. (Vö. újabban: P. Szabó Béla: A szepesi jog forrásai. Jogtörténeti tanulmányok VIII. Szerk. Béli Gábor, Kajtár István, Szekeres Róbert. Pécs, 2005. 443–463.) Még a 19. század első felében is használták.

Szerzőnk főbb elemeit intézményei tömör taglalásában — közjog, tulajdonjog, kötelmi jog, büntetőjog, ipari és kereskedelmi szabályok — mutatja be. Kiemelendő, hogy „saját” vezetőjük a települések 24 bírója, egyszersmind az ő bírótársai által választott, Lőcsén székelő *Landgraf* volt; tőle a Szepesvárott székelő szepesi ispánhoz (*Burggraf*) lehetett fellebbezni. A *Sachsenspiegel* hatása főként magánjogi intézményekben mutatható ki, ám — különösen az alapvető tulajdon- és öröklési jogban — az eltérések jelentősebbek. Számos hasonló szellemiségű passzust lehet föllelni a kötelmi jog, a törvénykezés, a büntetőjog terén; az ipari és kereskedelmi szabályok viszont teljesen újak a *Zipser Willkür*-ben, hiszen a *Sachsenspiegel* — a várost is alig említve — hasonló rendelkezéseket nélkülözött.

A budai jogkönyv és a magyarországi jogkönyvek c. tanulmányának — ismétlései mellett is — helye lehet e forráskiadványban. Szó esik benne az e tekintetben ugyancsak Budához kapcsolódó Szegedről meg Debrecenről is.

„A sokszor — summázza eredményeit — a tárnoki jog közvetítésével elterjedt budai jog [...] a középkori városi jognak az egységesítésében nagy szerepet játszott. E jog nemcsak a királyi városokban és azok német ajkú lakossága körében terjedt el, hanem leszivárgott a földesúri városokba, sőt a mezővárosok lakosságának körébe, függetlenül azok nemzetiségi hovatartozásától” (81.).

Ez utóbbi két tanulmány német kivonatban is olvasható (*Der Sachsenpiegel und das Recht der Zips*. 83–90.; *Das Ofner Stadtrecht und die Rechtsbücher von Ungarn*. 91–101.). A külföld, elsősorban a német nyelvű tudományosság számára tett eme gesztus követendő. Mivel nem pusztán rezümé, kár, hogy a címlapon nincs rá utalás.

A könyv lényege mégis a magyar *Sachsenspiegel*. Híven az eredetihez a fordításban is Előszóra (*Vorreden*, 105–115.), a három könyvből álló Tartományi jogra (*Landrecht* [Ldr.], 116–254.) és Hűbérjogra (*Lehrecht* [Lhr.], 255–328.) tagolódik. Ezeknek a fentiekén túlmenő, mégoly vázlatos bemutatása hiá-

bavaló vállalkozás volna, különösen azért, mert rendszerük — mai szemmel nézve — távolról sem tökéletes, ami természetes is. A Tartományi jogban bőven vannak hűbérjogi intézmények beleszőve; fordítva ez ritkábban tapasztalható. Áttanulmányozva az anyagot, a fordítást forrásaival összevetve megállapíthatom, hogy az általában hűen adja vissza vagy közelíti meg az eredeti szövegbeli, az egykorú magyar társadalom- és jogfejlődéstől nagyon is elütő fogalmakat. Elismerve az elismerendőt, a jobbító értelmezés szándékával inkább a problematikus elemeket teszem szóvá.

4.

Kezdem mégis — kapcsolódva bevezetőmhöz — egy, a 13. századi jogfejlődési irányt tükröző, fordításában gondot nem okozó szakasszal. „Szászországban valamennyi bevándorolt férfi a tartomány és nem a saját joga szerint jut örökséghez [*erbe*], akár bajor, akár sváb vagy frank” (Ssp. Ldr. I. 30.). Az egyébként ekkor már territoriálisan tagolt Szászföldön tehát immáron *expressis verbis* nem érvényesülhet kinek-kinek a „magával hozott”, eredeti törzsi joga, hanem csupán a törzsből territoriálissá váló szász jog. Ez egyébként arra vall, hogy e jó két évszázada zajló folyamat ez idő tájt zárulhatott le. Bizonyos elkülönülés csak Szászföldön élő svábság — a fordításban: északi svábok — joghelyzetében észlelhető (Ssp. Ldr. I. 29.).

Az *életkor*. A római jog művelői által még nem kidolgozott, de lényegében ismert cselekvőképesség fogalmával hasonlítható össze a germán eredetű „önállóság”: valakinek képessége saját ügyeinek vitelére (*Mündigkeit*, régebben: *mündig*). A *ius commune* általános recepciója előtti korokban — a középkorban is — csak két fokozata volt: valaki vagy „éretlen” vagy „érett” volt erre. A kettő közötti határt eredetileg nem életkor szerint húzták meg, hanem — férfiak esetén — a fegyverviselési s hadakozási képesség alapján. A népjogok írásba foglalása idején, a 6–9. században ezt az *életkor* váltotta föl. A teljeskorúság a legtöbb germán törzsből a 12. év betöltésével állt be; ám az angolszászok csupán a 10. „tél elmúltát”, a ribuári frankok s a burgundok viszont a 15. év betöltését kívánták meg. A középkorban a 18–24., sőt — római jogi (*ius commune*) hatásra — a 25. év elérésére emelkedett. Érdekes a Szásztükör megoldása: megőrizte ugyan a 12. évet, ám lehetővé tette, hogy valaki önként 21. éves koráig gyámság alatt maradhasson. Nem lévén anyakönyv, ha kétség merült föl a kor iránt, mint a Szásztükör *Landrecht*-je mutatja, testi vizsgálatot alkalmaztak, például megvizsgálták az illető szakállát. Arany János szavaival: legénytoll pelyhedzik-e az állán?

Az okleveles források általában csak arról szóltak, hogy valaki „elérte a korát”, „igazi korához jutott”. Latin szövegekbe viszont a törvényes kort (*aetatem legitimum, annos legitimos*) elértség, esetleg a *pubertas* került. Velük szemben a nem teljes korúak voltak a *minores, impuberes*.

A teljesjogúság (-korúság) hatásai eltértek fiúk és lányok, apai családban élők és gyámság alatt álló apátlan árvák között. Teljes jogúkká csak ez utóbbiak váltak. Az apai *mundium* (*Munt*) cselekvőképességet korlátozó hatásokkal to-

vábbra is megmaradt. Ez fiúknál a gazdasági kiválással (*separatio ab oeconomia paterna*) szűnt meg.

Lányoknál az „önjogúság” elérése 12 évesen a házasságra való alkalmasságot jelentette. Az apai *mundium* a házasságkötéssel ért véget (*Heirat macht mündig*). Ez azonban nem járt egyszersmind cselekvőképességgel, hiszen az asszony — Munt-házasságban — férjének „védelme” (gyámsága) alá került.

A teljesjogúság általában cselekvőképességhez vezetett; mellette helytől és időtől függően más korhatárok is érvényesültek, például a harcképesség, ülnökképesség, különösen pedig a büntető- és magánjogi vétőképesség körében.

Nem szerencsés, hogy jelen *Sachsenspiegel*-fordítás rendre a mai nyelvünkben is használatos egyszerű kifejezésekkel él: kiskorúság és nagykorúság; az előbbit a „nem érték el a korukat” (*binnen eren jaren sin; nicht zu ihren Jahren geworden sind Ssp. Ldr. I. 23. 1.*); „a gyermek évein belül van” (*Kint [...] binnen sinen jaren Ldr. II. 65. 1.*) helyett, az utóbbit pedig az „eljutott éveikhez”, „éretté vált” (*sint hi to seinen jaren; zu seinen Jahren gekommen Ssp. Ldr. I. 2. 1.; Kint sine jartale Ssp. Ldr. II. 58. 3.*) áttételére. „Napjainak elérése előtt és ezek betöltése után is lehet gyámja a férfinak, ha szüksége van rá, de le is mondhat róla, ha úgy akarja. Aki panaszt tesz a bíróságon, de nincs kéznél a gyámja, az hozza magával a panaszja miatt kitérőt, következő bírósági napon. Huszonegy éves korában a férfi eléri napjait.” Ez utóbbi mondat: *Over en unde twintich jar to is de man to sinen dagen kommen* (Ssp. Ldr. I. 42. 1.). Kétszer „érné el napjait”? Igen. Amint azt a német szerzők — köztük Hermann Conrad — értelmezik: az általános, ám e jogkönyvben sehol sem nevesített szász teljeskorúság — a 12. év — mellé itt jelenik meg a 21. év mint a teljeskorúság kivételes esete (vö. 141. p., 143. sz. jegyz.). Mindkét időpontban a „napjait elérte” ki-jevezést olvasni.

A tulajdon és birtoklás. „Külön gondot okozott — olvashatjuk a *Bevezetőben* — mások mellett az *Eigen, Eigentum* szavak magyar visszaadása, mert a középkorban a mai tulajdon szavunknak megfelelő szó és fogalom nem létezett. A birtok szó egyedüli használata pedig sematikus, szürkévé tette volna a fordítást [!]. A változatosságot a jószág, vagyon, javak szavak beemelésével próbáltuk megteremteni” (41.). Magam a szövegben mégis leginkább az ingatlan, a tulajdon meg a birtok szavakat találok. Sajnos, igen gyakran elvétett összefüggésekben. Egy bizonyos: ha valaki a még szinte teljesen germán alapú, „csak” a hűbériség által „színezett” vagyonjog alapintézményeit keresi a *Sachsenspiegelben*, akkor jó, ha elfelejti mindazt, amit római jogból tanult a szinte korlátlan tulajdonról (*dominium, proprietas*) és a nem csupán hozzá kapcsolódó birtokról (*possessio*), melynek dogmatikáját éppen ez időben munkálták ki és tanították — az egyetemeken. Szinte hallom kedves egykori romanista professzorom, Pólay Elemér szavait: a rómaiak nem voltak elméleti emberek. Elméleti rendszert jogukra a középkori professzorok — a glosszátorok és különösen a posztglosszátorok (kommentátorok) — munkáltak ki! A hűbéri tulajdonformákra is (*dominium directum, dominium utile*), ám ennek Eike von Repgow korában még híre-hamva sem volt!

A tulajdon megnevezése német jogterületeken földbirtokra vonatkoztatva a 13. századtól jelenik meg mind német alakban (*eyan, eigen, eigendum, aigen-*

schaft = Eigentum, Eigenschaft), mind latin megnevezésekben (*dominium et proprietas, proprium, dominatio*). E középkori „tulajdon” értelmezését igen vitatják. Annyi bizonyos, hogy nem római jogi jellegű, tehát nem teljes, nem is korlátlan. Otto von Gierke szerint „a dolog fölötti egészében való uralmat” (*Beherrschung der Sache im Ganzen*) jelentette. Nem állandó és változatlan jogi hatalom, hanem olyan jogi keret volt, amely legkülönbözőbb tartalmat nyerhetett. A jog *dominusként* tartotta számon például a haszonbérlet is, akinek joga ugyan korlátozott volt, ám a haszonbérelt földbirtok (telek) egészét átfogta. Hasonló helyzetben volt a zálogbirtokos is; általában mindenki, akinek joga a *Gewere* szintjét elérte. Egyazon földbirtokon több birtokos egymás alá-főlé rendelt „tulajdonjoga” érvényesülhetett.

Szorosabb értelmű tulajdont a hűbérjog fejlesztett ki, melyben — miként a Szásztükör is mutatja — az uralkodó jogtörténeti vélemény szerint az úr *eigene* a vazallus a *lenével* (Lehn: *feudum*) állt szemben. Ebben az összefüggésben a vazallus hűbérbirtoka nem volt „szabad tulajdon” (*freies, lediges eigen*); ő illet csak *allodium* formájában birtokolhatott. A Szásztükör Landrechtje így hierarchizálta a hűbéri és jobbágyi kapcsolatban a „tulajdont”: *e[il]gen* (hűbéri), *len* (*Mannes Gut*: vazallusi) és *liflucht* (*Bauern Erbe*: jobbágyparaszti). A vazallusi hűbérbirtokhoz hasonló a miniszteriális birtok is (*inwärtseigen: Dienstmanns Eigen*).¹¹

Figyelmünket e helyütt kizárólag a földbirtoklásra — ha tetszik, e fordításban leginkább használt szóval: az ingatlanokra — fordítva, két alapintézmény ötlük szemünkbe: az *egen* (Eigen), azaz a 'saját birtok' és a *len* (Lehn), a 'hűbérbirtok'; több helyütt — Ssp. Ldr. I. 38. 2.; II. 3. 3.; II. 43. — együtt is, ám a tartományi jog körében az *egen* (Eigen) leginkább egymagában fordul elő (így: Ssp. Ldr. I. 9. 1., 22., 25., 41., 44.).

Az *e[il]gennel* részben azonos jelentésben fordul elő a *gut* (Gut), régi, még a 19. században is élő magyar szóval is 'jószág mint földbirtok'; a *sin gut* ('jószága') és *to lene* ('hűbérre tenni') együtt is fölbukkan (Ssp. Ldr. II. 42. 1.), ám többnyire a hűbérbirtoktól függetlenül (Ssp. Ldr. I. 9. 1., I. 9. 3., I. 12., I. 21. 2., II. 44. 2.). Más összefüggésekben: 'öröklött jószág' (*erve gut, Erbgut*: Ssp. Ldr. I. 15.1.); 'az anya javai' (*muder gude, Gut der Mutter*: Ssp. Ldr. I. 20. 5.), 'a férj és feleség közötti osztatlan javak' (*net tweit gut, ungeteiltes Gut*: Ssp. Ldr. I. 3. 1.); e két utóbbiban ingók is lehettek. A *gut* nem csak ingatlanokra, hanem ingókra is vonatkozott (*vardende gut, beweglicher Habe* (Ssp. Ldr. I. 13., I. 15. 1.). A *have* szónak (Habe) is lehetett 'ingatlan' jelentése, különben miért nyomatékosította volna szerzőnk 'ingó javak' értelmében (*varender habe, varendere have, beweglicher Habe*, Ssp. Ldr. I. 2. 6., I. 9. 1., III. 4. 1.); a *sine habe* (seine Habe; Ldr. I. 52.) viszont a szövegösszefüggésből ítélve inkább 'ingó' jelentéssel bír.

Mint bemutattam, a hűbérbirtoknak (*len*, Lehn) nem minősülő 'szabad tulajdon, jószág, vagyon' a *Sachsenspiegel* idézett passzusában: *e[il]gen, gut,*

¹¹ Werner Ogris: Dominium (privatrechtlich). In: HRG I. 755–757.; Dieter Schwab: Eigen. In: HRG I. 877–879.; Adalbert Erler: Grundeigentum. In: HRG I. 1821.; Hans-Rudolf Hagemann: Eigentum. In: HRG I. 882–896.

habe megnevezéssel azonos jelentéssel bír. Bár nyilvánvalóan további kutatást igényel, miért is e helyütt csupán enyhíthetem a szakmabeli *communis opinio* — általam is visszaadott — azon megállapítását, mintha „tulajdon”-t (*eigen*) csak hűbérúr, pontosabban: a hűbéri láncolatba beiktatott birtokos élvezhetett volna. Az egyébként jól tudott, hogy Németföldön nem érvényesült a francia *nulle terre sans seigneur*. A *Sachsenspiegel* különösen nyomatékosítja ezt.

Pör esetén a tartományi jog szerint előnyösebb helyzetben volt az *e[i]lgen* birtokosa azzal a peres féllel szemben, aki hűbérbirtokának (*lene*) állította a jószágot (Ssp. Ldr. II. 43. 1.).

Gewere. Egyike azoknak a magyarul szinte visszaadhatatlan fogalmaknak, melyekkel — mint olvasni — jócskán meg van tűzdelve a *Sachsenspiegel*. Gierke „a dologi jog ruhájának” (*Kleid des Sachenrechts*) nevezi.

A 19. századi német germanisták ágas-bogas elméletet szőttek a 'birtokban tartás, birtoklás' (*Gewere*) köré, mintegy bizonyítandó: ők is képesek a romanisták által tökélyre fejlesztett fogalmi jogászkozásra (*Begriffjurisprudenz*). Mint a *Sachsenspiegel* is igazolja, a *gewere*, mely manapság a nem szakmabeli olvasó számára — bővebb magyarázat nélkül — csak 'birtok'-ként (*Besitz*) adható vissza, valóban létezett. Pusztá fogalomként (*gewere, sine gewere, veren, geweren* Ssp. Ldr. I. 20., I. 45. 2., I. 47. 1. 12., I. 52. 3.), még inkább beszédes szóösszetételekben, mint: 'birtokában tart' (*in geweren hevet* Ssp. Ldr. I. 15. 1.); 'ahol azok birtokában voltak' (*he se hadde binnen sinen geweren* Ssp. Ldr. I. 22. 3.); 'igaz' vagy 'jogos birtokában van' (*in rechten geweren hevet* Ssp. Ldr. II. 31.); 'valódi birtokjog', helyesebben 'birtok' (*rechte were* Ssp. Ldr. II. 44. 1.); 'a jószágot birtokában bírja' (*in gewere des gudes* Ssp. Ldr. II. 18. 2.; *en gut in gewere hevet* Ssp. Ldr. II. 44. 2.).

A forrásokban ez az intézmény leginkább a földbirtokba iktatáskor, a „dologuralom” átadásakor, tehát éppen a változás időpontjában szokott fölmerülni *gewere* vagy *giwerida* néven, melyet a latin oklevelek a *vestura* vagy *investura* fogalmával szoktak kifejezni. Jakob Grimm a „felruházás” (*einkleiden: vestire, investrie*) szóból eredezteti, míg mások a *weri, wer* (*Obhut, Besitz* 'óvás, birtoklás') szóból vezetik le (Siebs, H. Meyer). Olyan megfejtése is van, amely szerint a *were* (lat. *arma* 'fegyver') szóból származik (*Heergewäre*). Francia és angol megfelelője (*saisine, seisin*) az 'ültetni' igéből (lat. *sacire*) vezethető le: „birtoka ültetés” (*in Besitz setzen*) értelmű. E francia (és angol) intézmény mindvégig megmaradt az ingatlanok birtoklásformájának, míg német változata (*Gewere*) az ingóságokra is kiterjedt.

A kora középkorban az oklevelekben olvasható *investitura* is eredetileg a valamely intézménnyel való fölruházás folyamatát jelentette. E jelentése a magyar jogban mindvégig megmaradt a birtokba való bevezetés, beiktatás értelmében. De már a középkorban jelentette eredményét is: „a fölruházott állapotban”, azaz birtokban léte, a dolog fölötti tényleges uralmat (*tatsächliche Sachherrschaft*).

Bár magam Európa jogtörténetéről írott munkámban,¹² germanista jogdogmatikai elemeit is bemutatva — megkülönböztetendő a római jogi eredetű

¹² *Ruszoly József*: Európa jogtörténete. Az „újabb magánjogtörténet” Közép- és Nyugat-Európában. Bp.⁵ 2006.

possessiotól — 'birtok' helyett 'birtoklás'-nak neveztem el, e helyütt mégis némi egyszerűsítéssel 'birtok'-ként emlegetem. De nem tulajdonként, hiszen a hivatkozott szöveghelyeken éppen eltérő tulajdonfajták birtokban létét: tényleges uralmát jelenti. (A *gewere* nélkül igényelt hűbértokról: Ssp. Ldr. II. 42. 1.)

Visszatérve a nem hűbéri jelentésű *egen*, azaz *Eigen*-re (másutt: *egenscap*, *Eigenschaft*; itt: 'tulajdon'), az személyre: jobbagyra, azaz testének tulajdonára (*Leibeigen*) is vonatkozott; ellentéte a szabad volt (*vri*, *frei* Ssp. Ldr. III. 6. 7., III. 32. 2.; III. 42. 6.).

Bann és ding. A tartományi jogban több előforduló *koniges ban/bann/banne* kifejezés a fordításban jókora általánosítással 'királyi joghatóság/jogfennhatóság/fennhatósága' értelmet nyer (Ssp. Ldr. I. 21. 2., I. 22., I. 59. 2., III. 69. 1.), s csak a 'királyi ítéletkezés', illetve a 'királyi törvénykezési hatalom' változat közelíti meg lényegét (Ssp. Ldr. II. 61., III. 64. 5.). A mai németbe is átvett fogalom (*Königsbann*) értelmezése e tekintetben egyértelműbb lehetett volna.

A frank király hatásköre, sőt hatalma, melyet a német király (német-római császár) s a francia király is megörökölt, az egyidejűleg parancs és tilalom jelentésű *Bannban* (*auctoritas*) összpontosult. Fő feladata a béke és a jog fönn tartása volt. Ez eredetileg a népjogokban büntetlenül hagyott — a 6. századból a királyi törvénykezés és törvényhozás által mégis büntetendőnek minősített — cselekmények megbüntetését jelentette; általában 60 solidus (Schilling) bírsággal. Ez volt a *Bann*-büntetés (*Bannbuße*) alapesete; ezt törvények esetenként megkétszerezhatték, megháromszorozhatták, sőt Nagy Károly a rendkívül szigorú *Capitulare Saxonicum*-ban (782/785) még 1000 solidus büntetéssel is fenyegetett. Az e szankcióval kiadott királyi parancsokat és tilalmakat a tudományosság a máig irányadó germanista jogtörténész Heinrich Brunner nyomán három kategóriába osztja.

- a) A békeparancs (*Friedensbann*) kiveszi a bosszú (*Fehde*) mint egyébként a jogellenes cselekmények hagyományos megtorlása alól az özvegyeket és árvákat, az egyháziakat, a kereskedőket; továbbá a templomokat és egyházi javakat, az utakat, erdőket, a vizeket, a halászatot és a vadászatot.
- b) A „rendeleti”, azaz törvényhozási jogánál fogva kiadott parancsban (*Verordnungsbann*) a király általánosan kötelező normákat állíthat föl: törvényeket hozhat. Ezek részint a népjogok megerősítését, részint kiegészítését szolgálják. A népjogokat egyoldalúan ezek sem változtathatják meg.
- c) A király végrehajtó hatalma a „közigazgatási parancsban” (*Verwaltungsbann*) nyilvánul meg. Ezt tovább is adhatja, delegálhatja tisztségviselőinek, például a grófoknak (*Grafenbann*). Ez utóbbi megsértésének a szankciója — bírságpénze — a királyi parancsénak általában csak negyede (15 solidus). Kivéve Szászöldön, ahol súlyosabb esetekben (*causae maiores*) 60 solidus is lehetett.

A királyi *Bann*-átruházás Németföldön a 15. századig fönnmaradt. A királyi hatalom jogosítványainak átruházását jelentette. A tartományúri hatalom kialakulásának és megerősödésének jogszerű alapja lett. (Mily különös: e frank eredetű, királyi hatalmat kifejező fogalom — talán francia közvetítéssel — a kisebb királyi haszonvételek értelmű banalitás és a banális szavainkban él tovább.)

Az ősi germán gyökerű bírói közgyűlés részint rendes időszakos alakjában (*echtes ding*, *echt dink* Ssp. Ldr. I. 21. 2., I. 22., I. 52. 1.), részint az ott tevékenykedő bíróról — grófról, soltészról, „faluközösségi bíróról”, helynökről (nem helytartó!) elnevezve (*graven ding*, Grafending: Ssp. Ldr. 22.; *des scultteien dinges*, Schulteibding: Ssp. Ldr. I. 2. 3.; *gograven ding*, Gaugrafen Ding: Ssp. Ldr. I. 2. 4.; *vogetdinge*, Vogt ding) fordul elő. A fordításban rendre olvasható egyszerű ’bíróság’ kifejezés elszürkíti, mi több: elfedi eredeti, társasbíráskodási, sőt bírói közgyűlési mivoltát. A ’bírószági tárgyalás’-ként való értelmezés (Ssp. Ldr. II. 6. 3, II. 13.8., II. 24.1.) pedig igencsak eltávolít eredeti és valóságos jelentésétől.

Az faluközösségi bíró, a *gograve* (Gogrefe) is közgyűlésében mint alacsonybíráskodási (*causae minores*) fórum járt el. A faluközösség ez esetben falvak közösségét, közösségeit (*dorpschaften*) jelentette; ez 20–40, átlagosan 4–6, összességében tehát 100–250 parasztudvart fogott össze.¹³

Schöffenbarfeie. A gróf és a soltész közvetlen bírótársai az „esküdtek” (mint az érthetőség okából hívni szoktuk őket), szerencsésebb magyarítással ’ülönkök’: *scepene* (Schöffen, pl. Ssp. Ldr. III. 81. 1.), akik ’ülönköszék’-kel (*scepenenstul* Ssp. Ldr. III. 26.) bírtak.

E tisztségre csakis meghatározott vagyoni állású, ülnökképes szabad emberek [*scepenbare lude*, *scepenbare*, *scepenbare (vri) man*] voltak a gróftól kinevezhetőek (Ssp. Ldr. I. 3. 2., I. 6. 2., I. 51. 4., II. 3. 2., III. 19., III. 26., III. 81. 1.). Fordítónk rendre ’nemesek’-nek titulálja őket, ám ez inkább csak olyan terminus technicus, amely elfedi valódi kivoltukat. Körülbelül úgy, mint a millenniumi Magyar Törvénytár-beli fordításban a „serviens”-eknek nemesekké való — idő előtti — előléptetése.

„Amikor egy grófságban — olvasni a helyzetüket is megvilágító fordítást — kihalnak az ülnökök, akkor a király a jog erejével felszabadíthat birodalmi miniszteriálisokat, és ülnökké teheti őket ott azért, hogy az emberek igazukhoz jussanak, és hogy királyi bírósági hatalom alatt lehessen bíráskodni. A birodalmi javakból annyi ingatlant kell részükre juttatnia, hogy ennek birtokában ülnökök lehessenek, mindegyiküknek három telek nagyságút vagy többet. A földet a király a grófság földterületéből veheti ki, bárhol is vált az a gróf számára szabaddá azáltal, hogy a [korábbi] ülnökök ingatlana a grófságban elhalálozásuk révén felszabadult” (Ssp. Ldr. III. 81. 1.).

Úgy vélem — kapcsolódva a német tudományosság eredményeihez — leginkább ’ülönkképes szabadok’-nak (*Scöffenbarfreie*), esetleg ’ülönkképes nemesek’-nek lehetne megnevezésüket magyarítani. Olberg éppen a *Sachsenspiegel*-ből vonja le a következtetést: „A bírói közgyűlésen megjelenésre kötelezettek (*Dingpflichtige*) között azt az egyetlen csoportot alkotják, amely hadipajzsképes (*heerschildfähig*, azaz a hűbéri hierarchiába tartozó). Ezen túlmenően szabad, örökölhető tulajdonnal [Eigen: például Ssp. Ldr. I. 51. 4., III. 29. 1.] bírnak.”

A királyi bíróság előtti jogállásukban megelőzték a birodalmi miniszteriálisokat (*rikes denstman* Ssp. Ldr. III. 19.). Helyzetük rendkívül vitatott. Otto von Zallinger (1887) szerint túlnyomó részben mégis miniszteriálisok voltak,

¹³ Götz Landwehr: Go. In: HRG I. 1722–1726.

közülük Eike von Repgow általi kiemelésüket pedig egyenesen „az igazság meghamisításának tartja, mégpedig rendi érdekből”. A 15. században tűntek el a forrásokból.¹⁴

A lovag és a lovagi rend. Közreadóink a *man van ridderes art* kifejezést a több helyütt is a kerekítő Ruth Schmidt-Wiegand nyomdokain (ein Mann von ritterlichem Stand, Ssp. Ldr. I. 20. 2., II. 27. 2., II. 21. 1.) rendre a 'lovagi rendbe tartozó'-ként fordítják, pedig ekkor még csupán 'lovagi módon élő férfiú'-ról lehet szó. A lovagi rend (*Ritterstand*) majd csak ezután, a 14–15. században alakult ki a tartományokban; a 16. századtól pedig birodalmi szinten (*Reichsritterschaft*), igaz ez utóbbi birodalmi gyűlési képviselet nélkül.

Ítélet és „fellebbezés”. Az egykori szász bírák — a bírótársaik indítványára — nem „hozták”, hanem mintegy „megtalálták” az ítéletet (*vinden to ordel rechte*, *Urteilfindung*, *Rechtsfindung*, például: Ssp. Ldr. II. 18. 1.). Ősi germán szokásjog szerint az a fél, aki jogellenesnek tartotta a valamely bírótárs által javasolt ítéletet, eleve megtámadhatta azt. A jogszerű igazságot bírósági párbajjal „találták meg”. A Karoling-korban a felek már egy magasabb fórum elé viheték az ügyet. A középkorban — írja Hermann Conrad, az utolsó klasszikus germanista jogtörténész — a még el nem fogadott és ki nem hirdetett ítélet elleni eme tiltakozás, amennyiben elnyerte egy magasabb fórumhoz való folyamodás (*Berufung*) jellegét, a megtámadó (*Schelter*) és az általa megtámadott ítéletjavasló (*Gescholten*) közötti jogvita ott folytatódott. A felsőbb fórum ítélete az alsót kötötte.

E jogintézmény még nem fellebbezés ugyan — az világi téren a városi jogban alakult ki —, ám kétségtelen, hogy közelít hozzá.¹⁵ A fordításban egy helyütt mégis minden további árnyalás nélkül 'fellebbezés' lett belőle, ami bizony félrevezetheti az olvasót. (*Scilt men en orde* Ssp. Ldr. II. 12. 4.). Másutt ugyanakkor — helyesen — a *scilt* a 'vitatjá'-ra helyesbül (Ssp. Ldr. III. 69. 3.).¹⁶

Mindezen fordítási nehézségekből folyó hibák vagy inkább egyszerűsítések a mű és a bele fektetett munka értékét lényegesen aligha csökkenthetik. A nagyon is vitatott *ingatlanbirtoklás* körébe eső elvétések mégis félreértésekre vezethetnek.

5.

A szép kivitelű könyvet gazdag apparátus — rövidítésjegyzék, tárgy- és névmutatók, a *Sachsenspiegel*-ben előforduló nemesi családok jegyzéke — teszi teljessé (329–364.). A képes változatból közölt lapok kifejezők.

A közreadók — munkatársaikkal: a kísérő tanulmányokat fordító B. Csilics Évával, valamint Balogh Elemér, Bassola Péter, Draskóczy István, Heinz Holzhauer (Münster), Tringli István lektorokkal egyetemben — nagy hasznot hajtottak nem csupán a hazai jogtörténet-írásnak, hanem a középkorral foglalkozó más tudományágak művelőinek, olvasóinak is.

¹⁴ *Gabriele von Olberg*: Schöffensbarfreie. In: HRG IV. 1469–1474.

¹⁵ Vö. *Hermann Conrad*: Deutsche Rechtsgeschichte I. Karlsruhe² 1962. 28., 148., 387–388.

¹⁶ E néhány jobbító észrevételem szélesebb szakirodalmi hátterére l. még a közreadó által is használt tanszegédletekben hivatkozottakat: *Ruszoly J.*: Európa jogtörténete i. m. és *Ruszoly József*: Európa alkotmánytörténete. Előadások és tanulmányok középkori és újkori intézményekről. Bp. 2005.

David Fraesdorff

DER BARBARISCHE NORDEN

Vorstellungen und Fremdkategorien bei Rimbart, Thietmar von Merseburg, Adam von Bremen und Helmold von Bosau.

A BARBÁR ÉSZAK

Elképzelések északról és az idegenség kategóriái Rimbart, Merseburgi Thietmar, Brémai Ádám és Bosau Helmold művében.

Akademie Verlag, Berlin, 2005. 415 o.)

A barbár Észak című könyv eredetileg doktori értekezésnek készült. Szerzője, David Fraesdorff jelenleg a hamburgi egyetem munkatársa. Értekezését 2003/2004-ben fogadták el Hamburgban. Fraesdorff műve könyv formájában 2005-ben jelent meg az *Orbis mediaevalis* sorozat ötödik köteteként. A sorozat kötetei sokban gazdagíthatják a középkori világrépről, gondolkodásmódról való ismereteinket.

Fraesdorffnak nem az volt a célja, hogy Észak-Európa történetét megírja. Azt mutatja be, hogy a 9–12. századi krónikások milyenek látták Északot. Megtudhatjuk, hogy a kor Észak-fogalma más volt, mint a mostani. Ma elsősorban Skandináviát tekintjük Északnak, a 9–12. században azonban az Elba és Odera közti szlávokat, sőt a ruszokat is északiaknak tekintették. Tehát olyan területeket is északhoz soroltak, melyeket ma inkább északkeletinek mondanánk. Ez a fajta Észak-felfogás Fraesdorff szerint a 9. század elejére alakult ki, és a 12. századig élt tovább. Ebben az időszakban az „észak” nem egyszerűen földrajzi kifejezés volt, hanem vallási, kulturális fogalom is. A korszak elején pogány vidéket értettek alatta, később már inkább vad, műveletlen területet jelentett.

A szerző megismertet minket az Észak-fogalom történetével az antikvitástól kezdve. Megtudhatjuk, hogy a görög és latin szerzők egyaránt kétféle fogalomcsoportot használnak az „észak” jelölésére. Az egyik fogalomcsoportba csillagászati kifejezések tartoznak. Ilyen a görög *arktosz*, vagyis 'medve'. Latin megfelelője a *septemtrio*, illetve *septentrio* (*septem triones*), ami 'hét cséplő ökör' jelentéssel bír. Mindkét kifejezés az általunk Göncölszékér néven ismert csillagképre utal. A másik fogalomcsoportba tartozó szavak az északi szélre vonatkoznak. Ilyen a görög *boreasz*, latinul *aquilo*. Az említett kifejezések közül az *arktosz* és *septemtrio* a valódi északot jelölik, a *boreasz* és az *aquilo* inkább az északkeletet (38–39).

A csillagászati északot jelölő kifejezések az antik forrásokban semleges tartalmúak. Az 'északi szél' jelentésű kifejezések azonban negatív töltésűek, mert az északi szél sötét felhőket, hideget és vihart hoz. A Bibliában többnyire negatív jelentésben tűnik föl az észak. Ezekben a helyeken a Vulgata az *aquilo* kifejezést használja. A Bibliát olvasó középkori ember számára tehát az *aquilo* eleve negatív tartalmú kifejezésnek számított (40–43.).

Fraesdorff ismerteti az Északról való földrajzi felfogások történetét. Bemutatja, mit tudtak az északi tájról az antik szerzők (46–53.). Ír a 8. századi *Germania*-fogalomról, mely a későbbi Észak-fogalom előképeként tekinthető. Germánián akkor a Rajnától keletre eső területet, Európa északi, északkeleti részét értették, ahol pogányok éltek. Amikor Nagy Károly idején a frank birodalom határa kitolódott az Elbáig, a skandináv és szláv területeket még nem tekintették együvé tartozónak. A változás 822-től követhető nyomon. Ebo, reimsi érsek ekkor kapott megbízást Jámbor Lajos császártól, majd 823-ban I. Paszkál pápától az északi népek megtérítésére. Későbbi források már a dánok, svédek és szlávok megtérítésére szólítanak fel. I. Paszkál bullája után, a hittérítés kezdeteitől egységes Északról beszélhetünk, mely a skandináv és szláv területeket is magában foglalja (53–68.).

Fraesdorff rámutat arra, hogy a frank birodalom határai egyúttal a kereszténység határait is jelentették. A birodalom felbomlása után tovább élt az összetartozás tudata. Az Elbán túli területet már pogánynak, idegennek érezték. Ez is magyarázhatja, hogy a skandináv és szláv területe-

ket összefoglaló *aquilo*-fogalom olyan sokáig fennmaradt. A szerző ismerteti Skandinávia és a szláv területek közti kulturális, gazdasági kapcsolatokat is (68–82.).

Kirajzolódhat előtűnik a korabeli ember fejében élő térkép: Thietmar püspök egy Chemnitz környéki helyre is használja a *septentrio* kifejezést; Brémai Ádámnál az Elba a szláv területek déli határa, a Balti-tenger nála Jütlandtól nem keletre, hanem északra fekszik; Helmoldnál már megjelenik a maihoz közelebb eső égtájhasználat is (82–111.).

Figyelemre méltó, hogy a Brit szigetek nem tartoztak a kor felfogása szerint az Észak területéhez, ellenben Izlandot, Grönlandot, a mesés Winland szigetet azonban Brémai Ádám *észak*-hoz, *aquilo*hoz sorolja mint missziós területeket (101–104.). Fraesdorff azt is megmagyarázza, miért nem tagolták az északkeleti, szláv területeket a Kelethez, az *oriens*hez: a korabeli szerzők ugyanis azt szent égtájnak tartották, ezért óvakodtak attól, hogy a pogányok földjét oda sorolják. Inkább nevezték azt is Északnak, hiszen ez a kifejezés a Bibliában is többnyire baljós tartalmú. Amikor az északkeleti népek is kezdtek keresztény hitre térni, őrájuk is alkalmazni kezdték a Kelet, *oriens* kifejezést (104–113.).

A szerző általános képet ad az égtájról való ókori és középkori felfogásokról. Megtudhatjuk, hogy a dél és a kelet pozitív tartalmú, az észak és a nyugat többnyire baljóslatú kifejezésnek számított. A korai középkorban is ilyen értelemben használták az *aquilo* ('észak') szót, de még nem vonatkoztatták népekre. A 8. század végétől kezdik a vikingekre alkalmazni, 822-től pedig a skandinávokat és szlávokat egyaránt beleértik az *aquilo* fogalmába (114–129.).

Fraesdorff ezen bevezető fejtegetések után kezd bele a címbe megjelölt művek részletes vizsgálatába. Arra keres választ, hogy Rimbart, Thietmar, Ádám és Helmold milyen kifejezéseket használ az Észak megjelölésére, és azok milyen töltetűek. Ezekben a fejezetekben röviden ismerteti az egyes szerzők életrajzát is. Rimbart, hamburg-brémai érsek elődjének, Ansgarnak életrajzát írta meg. Művében élesen elkülönül egymástól a keresztény világ és a pogány Észak. Ezért a lehető legnegatívabb kifejezésekkel, az *aquilo* szóval jelöli a pogányok földjét (130–134.).

Thietmar merseburgi püspök 1012-től haláláig, 1018-ig írta krónikáját. Amikor a pogány elbai szlávokról ír, az *aquilo* szóval élve 'északiak'-nak nevezi őket. Thietmar művében azonban értékmentes kifejezés is előfordul az Észak megjelölésére: amikor egy olyan eseményről ír, mely a mai Szászország területén történt, *pars septentrionalis*nak nevezi a helyet, s amikor a földrajzi értelemben vett északi égtájról ejt szót, az *arctos* és *septentrio* kifejezést használja (135–143.).

Brémai Ádám 1075/1076 körül írta krónikáját. Az *aquilo* kifejezést egyrészt az egyházmege missziós területére használja, de ugyanezt a szót alkalmazza akkor is, amikor az „északi népek vadságá”-ról, és az „északi királyok”-ról ír. Értékminősítés nélkül, földrajzi értelemben 21-szer fordul elő nála az *aquilo*. Ebben a jelentésben azonban gyakrabban használja a *septentrio* kifejezést (26-szor). Előfordul nála az az *arctos* szó is, ami itt nem annyira a pogány vidék megjelölésére, inkább a hideg, távoli tájra vonatkozik. Földrajzi értelemben, értékmentesen gyakran előfordul nála a *boreas* szó is, ami Thietmarnál még nem kerül elő. Ádám az „Észak”-ot egységes missziós területnek tekinti, de megkülönbözteti az ott élő három nagy népcsoportot: a skandinávokat (*populus pyratius*), az Elbán túli szászokat és a szlávokat. A skandináv népeken belül különbséget tesz a dánok, svédek, norvégok között, és ír az izlandiakról és a grönlandiakról is (144–157.).

Bosau Helmold a 12. század második felében írta művét Szlávok krónikája címmel. Elsősorban azokkal a szlávokkal foglalkozik műve, akik északkeleten laknak. Ezért figyelemreméltó, hogy a krónikában alig fordul elő olyan kifejezés, mely a csillagászati északra vonatkozik. Az *arctos* egyáltalán nem fordul elő Helmoldnál, a *septentrio* csak háromszor, s ezeket a részeket is közvetlenül vagy közvetlen Ádámtól vette át. Helmold főképp az *aquilo* és *boreas* kifejezéseket használja, melyek eredetileg az északkeletre vonatkoztak. Fraesdorff megjegyzi, nem dönthető el, hogy tudatos volt-e ez az eljárás Helmoldnál. A pogány Északra az *aquilo* szóval utal Helmold. A *boreas* kifejezést akkor használja, amikor semleges értelemben ír arról a területről, amit máshol *aquilonak* nevez. Helmold is három egységre különíti észak népeit: szlávokra, Elbán túli szászokra és dánokra. A skandináv népek közül csak a dánokat említi. Ha politikai szempontból tárgyal egy népcsoportot, *populus*ként említi őket, vallási, kulturális értelemben a *gens* kifejezést használja (157–168.).

A könyv második felében Fraesdorff azt vizsgálja, melyek azok a szempontok, amelyek alapján az Észak a négy szerző számára idegennek számított. Jerzy Strzelczyk alapján vallási, kulturális, politikai és etnikai idegenséget különböztet meg. Tisztázza, mit jelentett az idegenség

az antikvitásban és a középkorban, végigvezet a *barbarus* és a *paganus* szavak jelentésének történetén, s ezt követően fog neki a négy mű elemzéséhez (179–200.).

Rimbertainél a vallási és a kulturális-politikai idegenséget vizsgálja Fraesdorff. Rimberty szembeállítja a keresztény és a pogány világot. A pogányságot a hideg jellemzi, a kereszténységet a hit melege. A pogányság ellenállását a kereszténységgel szemben a keresztények bűneire vezeti vissza. Rimberty a pogány vallások isteneit az ördöggel azonosítja (201–213.). Amikor olyan értelemben szól az északiakról, mint megtérítendőkről, *gentes*nek nevezi őket, amikor azt emeli ki, hogy a keresztényekre veszélyesek, a *paganus* kifejezést használja. Használja a *pyratus* és *barbarus* kifejezéseket is (213–219.).

A Thietmar-krónika elemzésénél vallási, valamint politikai és kulturális idegenséget különíti el Fraesdorff. A vallási idegenség kapcsán rámutat arra, hogy Merseburgi Thietmarnál a pogányok és keresztények mellett megjelennek a hitehagyók is. Az „északról” jövő támadásokat úgy fogja föl, mint Isten büntetését a keresztények bűneiért (226–237.).

A politikai és kulturális idegenség tárgyalásánál megtudhatjuk, hogy a *barbarus* szót Thietmar nem alkalmazza, használja azonban a *pyratus*, *ferox* ('vad'), *furor* kifejezéseket. A *perfidia* szót nemcsak az északiakra, hanem az avarokra (magyarokra) is alkalmazza a merseburgi krónikás. Csak a vikingeket és az elbai pogány szlávokat nevezi „kutyák”-nak (*canes*). A „kígyó” szót is használja Északkal kapcsolatban. Bemutatja a „lengyelek zord törvényei”-t, a poroszkok földjét is „zord”-nak ábrázolja. A „visszataszító Észak népei” közt említi a szkítákat. A szkítákat egyébként azon a helyen említi egyedül a krónikában (237–250.).

Brémai Ádámnál a vallási és kulturális idegenséget különíti el Fraesdorff. Szerinte Ádám az északiak vallásával szemben már nem olyan elutasító, mint Rimberty. Az északi vallások isteneit ugyan Rimbertyhez hasonlóan „ördögök”-nek mondja, tudja azonban, hogy a svédek a keresztény Istent is segítségül hívják. A kereszténység elterjesztése Északon meg is szelídíti a barbárokat. A barbár támadásokért, a hittérítés nehézségeiért ugyanakkor a keresztények is felelősek. Az Északot Ádám is hitelenséggel, hideggel, sötétséggel kapcsolja össze. A dél jellemzője a kereszténység és a meleg. A sötétség és hideg nála a csillagászati északhoz kapcsolódik, és nem foglalja magában a szlávok lakta földet. Ádám szerint Északon szakállasok az asszonyok. Ez is azt mutatja, hogy keménynek képzeltek az ottaniakat. Az északiak továbbá nem sírnak a bűneik fölött, vagy akkor, ha meghal valakijük. Ezzel az állítással Ádám szembeállítja őket a keresztényekkel, ahol erény a könnyhullatás (252–272.).

A kulturális idegenségről szóló fejezetben Fraesdorff a következőket állapítja meg Ádám művéről. Ahhoz, hogy valakit kereszténynek számítsanak, Ádám szerint nem elég a kereszténység, szükséges az annak megfelelő életvitel is. Megemlékezik a nem keresztény népek jó tulajdonságáról is, vendégszeretőknek mondva őket. Fraesdorff szerint elképzelhető, hogy a hittérítők számára így akarta vonzóbbá tenni azt a vidéket (272–290.).

Fraesdorff külön fejezetben tárgyalja, milyen antik kifejezéseket használ Ádám Északkal kapcsolatban (290–308.). A Balti-tengert „Szkíta-tenger”-nek, a körülötte élő népeket (skandinávokat és szlávokat) „szkíták”-nak nevezi. Fraesdorff végigvezet a szkíta szó fogalomtörténetén. Megtudhatjuk, hogy a görögök számára a szkíták jelentették az „északi” népet. A későbbi szerzők is szkítáknak nevezték azokat a népeket, melyek az ő számukra északon laktak. Skandinávia lakóit gótoknak is nevezi Ádám (291–297.).

Azokat a távoli vidékeket, melyeket nem ismert, amazonokkal, „kutyafejűek”-kel (*cynocephal*), és más szörnyekkel népesítette be. Szerepelteti a *hyperboreus*okat is. Őket az antik szerzők jóságos lényekként írták le, Ádám Észak valós népeit azonosítja velük (297–318.).

Fraesdorff rámutat Ádám művének eszkatologikus vonatkozásaira. A szkítákat és gótokat ugyanis Góg és Magóg népeinek, a végítélet előhírnökeinek tekintették. Fraesdorff példákval igazolja, hogy a 14. századig a keresztény világ mindenkori peremén élő népeket azonosították a végítélet népeivel (309–317.).

Bosau Helmold az egyetlen, akinél Fraesdorff négy idegenség-kategóriát különít el: vallási, etnikai, politikai és kulturális idegenséget. Vallásilag Helmold főleg a szlávokat tartja idegennek, s szintén démonoknak nevezi az északi vallások isteneit. A pogány Északot ő is hideggel, faggal kapcsolja össze. Fraesdorff rámutat arra, hogy Helmoldnál az erdő jelenti a pogányságot, a kulturálatlanság honát. Más középkori szerzők alapján igazolja, hogy az európaiak számára azt jelentette az erdő, amit a Bibliában a puszta: vagyis az elhagyott vidéket, melyben az Istenhez is közel lehet kerülni, de lehet az ördög területe is (319–333.).

Helmoldnál az etnikai idegenséget is kimutatja Fraesdorff. A szlávokról — akik közé a poroszokat is odasorolja — és dánokról ugyanis velük született tulajdonságokat állapít meg: mindkét népet vadnak ábrázolja, a dánok azonban szerinte egymással szemben is kegyetlenek. Helmold megemlékezik ugyancsak a szlávok vendégszeretetéről, azonban alkalmatlannak tartja őket a kereszténység befogadására. Ez érvként szolgálhat arra, hogy német telepesekekkel tegyék kereszténnyé azt a vidéket. Fraesdorff szerint Helmoldnál párhuzamosan van jelen a vallási és az etnikai idegenség: a 11. századig volt jellemző a vallási idegenség, a kereszténység elterjedésével — a 11. századtól — ennek helyébe lép a kulturális, majd a 12. századtól az etnikai idegenség is kimutatható. Arról azonban nem lehet szó Fraesdorff szerint, hogy a vallási idegenség etnikaiba csapott volna át (333–343.).

Fraesdorff értelmezése szerint a bosai krónikás politikai szempontból is elkülöníti az idegeneket. A svéd területeket *Sueonia* helyett *Suedia* néven nevezi. Ez a kifejezés már Ádámnál is előfordult, Helmold azonban elsősorban ezt a kifejezést használja erre a térségre. Tehát nem egyszerűen svédok lakta vidéket lát benne, hanem politikai egységet. Beszél keleti és déli szlávokról. A skandináv területek a hamburg-brémai érsekség misszióterületéhez tartoztak. Fraesdorff szerint a skandináv érsekségek létrejötte után Helmold már nem tekinti egységes területnek az „Észak”-ot. A holsteiniak politikai berendezkedéséről is ír a krónikás. Megjegyzi, hogy nem fizetnek tizedet, és grófi hadsereg helyett szabad sereget állítanak fel (343–348.).

A kulturális idegenségről szóló fejezetben Fraesdorff a következőket veszi észre Helmoldnál: a krónikás a holsteiniakról és a szlávokról feljegyzi, hogy rabolnak, de megdicséri őket vendégszeretetükért. A kultúra Helmoldnál összekapcsolódik a vallással. A kereszténység inkább az életviteltől függ, mint a keresztvíztől, ami rokon Brémai Ádám felfogásával. A bosai krónikás a kereszténység civilizációs fölényét is érzékelteti. A Balti-tenger vidékét keletről nyugat felé haladva írja le, a végén ér el saját területéhez, ahol az elbai szászok és szlávok laktak. A kereszténység és a barbárság közti ellentét ennek megfelelően nem úgy jelenik meg nála, hogy az északkeleti területet nevezi barbárnak. A barbárságot nála inkább az erdő jelképezi, ami vallási és kulturális vadságot is jelenthet (348–354.).

A magyar olvasó érdeklődéssel fedezheti fel Fraesdorff művében a magyar vonatkozású részeket, amelyek száma persze, a kötet témájából adódóan, meglehetősen kevés, de ezek is szolgálhatnak újdonságokkal. A szerző megemlíti a magyarul *Európa közepe 1000 körül* címmel 2002-ben megjelent tanulmánykötetet, mely szerinte modern szemléletet tükröz azzal, hogy a középeurópai népek múltját együtt mutatja be: az ezredforduló idején valójában a nyugati szlávokat nem tekintették együvé tartozóknak a magyarokkal (23.).

Thietmar elemzésénél Fraesdorff kiemeli, hogy a krónikás az avarokra is alkalmazza a *perfidia* kifejezést, más helyen „Isten ostarai”-nak nevezi őket (240., 246.). Fraesdorff azonban nem mondja ki, hogy az avarok Thietmarnál a magyarokat jelentik. Ez érthető, hiszen a könyv főleg az északi népekre összpontosít, a magyar olvasót azonban érdemes erre figyelmeztetni.

Amikor Fraesdorff Brémai Ádám művét tárgyalja, idézi, hogy a szlávok, csehek és magyarok sanyargatták a hamburgi egyházat. Rámutat Ádámnak arra a felfogására, miszerint a szlávok földjének déli határa Bajorország, Magyarország és Görögország (98–90.). Bosai Helmold krónikájában talál egy megjegyzést, miszerint a magyarok sem nyelvükben, sem külsejükben nem különböznek a szlávoktól (99.). Helmold itt ugyan mások véleményét közli, mégis érdekes, hogy létezett ilyen vélemény.

A szkítákról, Góg és Magóg népéről szóló rész megintcsak érdekelheti a magyar olvasót, hiszen ezeket a népeket szokás volt kapcsolatba hozni a magyarokkal. Fraesdorff rámutat arra, hogy a szkítákat valaha eszményi népnek képzelték el. A barbár támadások hatására ez a kép megváltozott. Fraesdorff idéz egy szöveget Szent Ambrustól, aki szerint a szkíták előbb „jó emberek” voltak, később váltak „emberevők”-ké (291–292.). Fraesdorff nem említi, a recenzens azonban nem hagyhatja szó nélkül, hogy a magyar Anonymus Gestájában hasonló gondolatokat találunk. A végítélet népeinél Fraesdorff megjegyzi, hogy a 10. században a magyarokat is a végítélet népeinek tartották (314.).

Fraesdorff könyvének fő újdonságát annak bizonyítása jelenti, hogy a 9–12. században Európa északkeleti részét is az „Észak”-hoz sorolták. Fraesdorff felhívja a figyelmet: 19. századi forrásokban is előfordul, hogy Kelet-Európa részeit Északhoz sorolják. Kelet-Európa történetének kutatói, valamint a germanisták és skandinávisták ennek tudatában is vannak, ők azonban ezt az Észak-felfogást a humanista forrásokon keresztül az antik korra vezetik vissza (23–24., 362–363.).

Fraesdorff műve igen alapos, újszerű és aprólékos munka. Elsősorban Észak-, illetve Kelet-Európa kutatói forgathatják haszonnal. Fogalomtörténeti áttekintéseit azonban más témakörök művelői is hasznosíthatják. Módszere pedig tanulságos lehet mindazoknak, akik az idegenséget kutatják.

Halmágyi Miklós

Hatházi Gábor

SÍROK, KINCSEK, REJTÉLYEK

Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén

Kiskunhalas, Thorma János Múzeum – Halasi Múzeum Alapítvány, 2005. 224 o.

Hatházi Gábor eddigi tudományos munkásságában komoly szerepet kapott a kunok kutatása. Gondoljunk csak a 2004-ben a Magyar Nemzeti Múzeum gondozásában megjelent impozáns kötetére (*A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon*), vagy a különböző folyóiratokban olvasható cikkeire, illetve tanulmányaira. A Sírok, kincsek, rejtélyek könyvcím és a sokat sejtető címlap azonnal felhívja a figyelmet, hogy jelen esetben sok pompázatos tárgyra számíthatunk. Az alcím tovább erősíti ezt a gondolatot: Kiskunhalas környékének régészeti emlékei nem ismeretlenek a múzeumokat látogató nagyközönség számára.

A *Bevezető*ben a szerző röviden összefoglalja a kötet megjelentetésének a legfontosabb okait. Az eddigi kutatások egyértelműen rávilágítottak, hogy a Dél-Kiskunység környéke különleges helyet foglal el a magyar régészeti örökségben. A könyv megálmodói elsősorban a szülőfölddel szerették volna a kincseket megismertetni, de — véleményünk szerint — ezt az igényt az egész országra ki lehetne terjeszteni. A szerző tisztában volt a feladat nehézségével: egy olyan művet kellett létrehozni, amely egyszerre szól a szakemberhez, ugyanakkor a nagyközönség elvárásait sem szabad figyelmen kívül hagynia. Ennek jegyében már itt olvashatunk egy rövid, a laikus számára is érthető kis összefoglalást a régész munkájáról (a jogi nyelvezetet ismerők előnyt élveznek). A „szokásos” kutatástörténetet bemutató részben a szerző kitér a területről alkotott ismeretek alakulására, a kutatásokkal kapcsolatos tévutakra és buktatókra, tiszteleg a nagy elődök ismert és kevésbé ismert tagjai előtt. Ez utóbbiak sokat tettek egy-egy kincs megmentéséért, és a szakemberekhez való eljuttatásukért.

A *kunok földjén* című fejezetben a szerző röviden összefoglalja az etnikum történetét. Kitér eredetükre, vándorlásukra, a magyarokkal való kapcsolatukra, és betelepülésükre. Hatházi a fő hangsúlyt a törzsek elhelyezkedésére helyezi, ezért alakulhatott ki némi hiányérzet politikatörténet egyes eseményeivel kapcsolatban. A szerző a 13. század második felének, és a 14. század eseményeit a későbbi fejezetekben tárgyalja. A betelepülő kunok magukkal hozták a maguk anyagi kultúráját. Ez jól kimutatható a Kiskunhalas térségében eltemetett kun arisztokrácia leleteiben.

A következő fejezet — *A Kiskunység utolsó pogányai* — már átvezeti az olvasót a konkrét sírok, kincsek világába. Itt valójában egy különleges régészeti emléksoportról van szó, amelynek jelentőségére már Pálóczi Horváth András is rámutatott. Ezek alapján rekonstruálni lehet a pogány hitvilágot, az egykori kun viseletet és harcászatot. Az ékszerek, ruházati kiegészítők, fegyverek fontos támpontokat szolgáltatnak a kereskedelmi kapcsolatok sokszínűségének bizonyítására. Nem mindegy azonban, hogy a leletek milyen állapotban és milyen körülmények között kerülnek elő. Ezért volt nagy jelentőségű a Csongrád megyei Csengelén feltárt előkelő kun harcos megtalálása, mivel Horváth Ferenc személyében végre egy szakértő régész vezethette az ásásokat. A Bogárhát nevű lelőhely egyéb meglepetéseket is tartogatott a kutatás számára. A magyar falu lakói valószínűleg a tatárjárás idején hármás árok- és cölöpszerkezetű sővényfalrendszerrel övezték templomukat. A feltárt üszkös romok azonban ennek a védekezési módnak a sikertelenségéről árulkodnak. A csengelei kun előkelő viseletének bemutatásához Hatházi jól használta fel a képi ábrázolásokban rejlő lehetőségeket.

A további sírok ismertetése hasonló tematikával történik. A leletek mostoha előkerülési körülményeinek bemutatása után a „feltárás” óta eltelt kutatási eredmények ismertetése következik, közérthető nyelvezettel. A csölyösi kun előkelő sírját helyi napszámosok találták meg, de ebben sajnos sok köszönet nem volt. A munkások valószínűleg a sodronyínggel bántak el a legjobban, az értékes emlék 80 százaléka odaveszett. Ennek kapcsán fájlathatja az utókor, hogy a ková-

csolt páncéllemezek pontos funkcióját nehéz meghatározni. Hatházi szerint a „könnyűpáncélos” fogalmát is célszerű óvatosan kezelni, mert számításai azt valószínűsítik, hogy egy ilyen harcos legalább 20 kg-nyi fegyvert cipelt magával. A fegyveröv típusa is a tulajdonos előkelő voltára utal.

A balotapusztai leletek megmentését Szuper Imre rendőrbiztosnak köszönhetjük. A sírlelet jelentősége abban is rejlik, hogy egy bizánci aranypé debateszt révén viszonylag pontosan lehet datálni. Ez egykori kun vezetőréteghez tartozó asszony ékszereinek bemutatása a nő viseletről alkotott ismereteinket bővíti. Nagy tömegben fordultak elő azok a nyitott, végeiken átfűrt aranyozott ezüst karikák, amelyek a 12–13. századi kun nők legjellemzőbb fejdíszei lehettek. Szép kialakítású a hölgy egyetlen, téglalap átmetszetű ezüstlemezből csavart, visszapödrött végű nyakperece. A szerző ezek után a ruha ékességeit veszi számba. A sír melléklete lehetett továbbá az a „titokzatos” jelzővel ellátott tárgy, amely eredetileg egy aranyozott ezüsttárgy hiányos torzója, egy serleg vagy kereszt talp- és szártöredéke lehetett. Hatházi mindenképpen a temetési rítus egyik kellékének tartja, de a végső megfejtésre nem vállalkozik.

A történeti tudományok szempontjából egyértelmű, hogy a „ha” szóval nem lehet — vagy legalábbis nem érdemes — mondatot kezdeni. Mégis találó a *Ha régész találta volna meg* című fejezet. Ebben a kigyópusztai, az inokai és a debeák-szarkási leletek szomorú, elgondolkodtató sorsát mutatja be a szerző. Az elkallódott, megsemmisült lovas sírok előkerülésének pontos körülményeinek hiányával rendkívül sokat veszített a magyar kulturális örökség. A kigyópusztai övcsat egy juhász lefoglalt ingóvagyonának részét alkotta. Az aranycsat szíjszorító lemeze egy lovagi csatajeleneget ábrázol. Az ezt elkészítő mester a kor legjelentősebb ötvösei közé tartozhatott. Valószínűleg diplomáciai ajándékként kerülhetett a kun előkelő tulajdonába. A további két leletről még kevesebbet tudunk. Az Inokán megtalált magányos lovassír darabjai a második világháborúban elpusztultak. Egy hitelesítő feltárás talán még több reménnyel kecsegtetne. A Debeák-Szarkásnál megtalált kun fegyveres maradványait szinte azonnal elpusztították.

Hatházi a sírok szakszerű bemutatása után összefoglalja a levonható következtetéseket. Korábban a kutatás úgy gondolta, hogy a Duna-Tisza közét a Csertánok népesítették be. A csengelei kun vezért feltáró Horváth Ferenc azonban arra figyelmeztetett, hogy a Csertánok szerepe a 13–14. század fordulójától egyértelmű, de nem biztos, hogy 50 évvel korábban is az volt. Az elgondolás a kun előkelők első–második generációs pogány temetkezéseinek sajátos szóródásán alapul. A sírok ugyanis szabályos kört alkotva fogják gyűrűbe az egykori Kötönyszállást és környékét. Horváth számára ennek alapján valószínűnek tűnik, hogy a kör vonalán újabb sírok kerülhetnek a napvilágra. Hatházi az elgondolást szellemesnek tartja, ugyanakkor az óvatosabb megfogalmazás mellett hoz fel érveket. A feltárt sírok nem mindegyike (Kigyópuszta, Kiskunmajsa-Kuklis tanya, Ásotthalom-Bilicsics) illeszthető be abba gyűrűbe, amelyet Horváth feltételez. A Györffy György által végzett kutatások azt bizonyítják, hogy a kun szállásterület is a körön kívül található. Hatházi nem tartja valószínűnek, hogy Kötény kán nevét rejti a róla elnevezett szállás utótagú település, mivel az 1241-ben meggyilkolt kun előkelő Pest megyében tartózkodott. A 13. századi kunok nem rendelkezettek olyan térképészeti ismerettel, amelyek ilyen forma kialakítását tennék lehetővé. Természetesen a kérdést tovább lehetne gondolni, ha esetleg újabb sírok kerülnének elő — a kör vonalába illeszkedve. Hatházi a fejezetet végül a 13. század második fele politikátörténeti eseményeinek ismertetésével zárja.

A következő nagy rész a területhez köthető kincsleletekkel ismerteti meg az olvasót. Jó összefoglalót találunk a bevezető fejezetben, amely az ilyen típusú régészeti hagyaték kapcsán felmerülő kérdéseket tárgyalja. A pompás leleteknek az utókor nagyon örül, ugyanakkor nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy a megtalálásuk egyéni tragédiáknak is „köszönhető”: egykori tulajdonosaik ugyanis már nem tudtak visszatérni értékeikért. A három lelőhely — Fehértó, Bodoglár és Kelebia — egymáshoz igen közel fekszik, és az itt megtalált értékek elrejtése egy időben, a 14. század végén és a 15. század első harmadában történhetett. Ennek kapcsán Hatházi ugrik az időben és felvázolja a kunokkal történt legfontosabb társadalmi és politikai változásokat.

A fehértói kincs megmentése a neves irodalomtörténész, Szilády Áron nevéhez fűződik. Az erről szóló, olykor költői hangot is megütő beszámoló fontos dokumentum a tudomány szempontjából. Összesen 21 tárgy került elő, és mivel Sziládyék mindent átkutattak, nem valószínű, hogy esetleges további darabok elkerülték volna a figyelmüket. A lelőhelytől nem messze 1963-ban egy templomot tárt fel Kőhegyi Mihály régész. Hatházi részletesen mutatja be a csészét, a ruhacsatot, a gyűrűket, a préselt díszvereteket, a boglárpárokot. Kitér használatukra, a kor divatjára, és felsorolja az analógiákat is. A jobb megértést jól válogatott képanyag szolgálja. Nagyon izgalmas az a rész, amelyben Hatházi a kincs egykori gazdját próbálja meghatározni. A korábbi kutatás a kincs egyik préselt díszkorongját alapul véve ezt Sinka mesterben látta. Szilády fel is vázolta Sebesi Tamás

comes fiának és utódainak a karrierjét. A család a gazdag középbirtokos rétegbe tartozott. Hatházi azonban más szempontokat is figyelembe vesz. Véleménye szerint egyrészt a kincs legépebb darabjai is kopottak, másrészt sok sérült tárgy is megfigyelhető. Így a leletegyüttes inkább az olcsóbb tömegtermékekkel mutat rokonságot. Ami pedig a Sinka mester nevét megőrkítő korongot illeti, itt valószínűleg a középkori ötvösmester leleményességével számolhatunk: felhasználta ugyanis egy Sinka nevű udvari lovag pecsétjének lenyomatát. Hatházi a birtokos személyét a szállás kapitányában valószínűsíti.

A bodoglári kincset bemutató első tudományos közlemény B. Oberschall Magda tollából született, de az az előkerülés körülményeinek részletezésével nem szorgál. Különösen nagy örömmel (ugyanakkor bánattal) tölti el a recenziót az a kutatómunka, amelyet Hatházi ezen hiányosság pótlására fordított. Az öröm oka az, hogy Tóth Csaba numizmatikus segítségével a Magyar Nemzeti Múzeum Eremlékgyűjteményében lappangó, 1941-ben írt, eddig feltáratlan iratok kerültek közlésre. (A szomorúságot indokolja ugyanakkor, hogy volt olyan levél, amelyet 2004-ben bontottak fel!) A Varga Imrével, pontosabban feleségével folytatott levelezésből világosan kiderül, hogy pontosan hol, milyen tárgyakat találtak. (A dokumentumok a katalógusban kaptak helyet.) A cserépfazék tartalma 18 darab aranyozott ezüst ékszer, és 2312 darab pénz volt. A kincs egyik legkülönlegesebb darabja egy olyan karperec, amely idegen a Kárpát-medence régészeti hagyatékában, mivel a balkáni/bizánci kultúrkörben volt használatban. A bodoglári kincs valódi értéke nem haladja meg a fehértói leletekét.

A kelebiai kincset bemutató fejezet nagy terjedelmét az okozza, hogy elsőként a szerző foglalkozik részletesen a lelet előkerülési körülményeivel és tárgyaival. Az előbbihez Hatházi igénybe veszi Köhegyi Mihály igen szemléletes beszámolóját. A mai Darvasi-erdőben több településnyom is megtalálható, azonban egyértelmű helyszín nem jelölhető ki. A tárgyak között előfordul néhány szokatlan is. Ezek közé tartozik egy láncos-csüngős ezüst hajkarika-pár, amely délies ízlésvilágot tükröz. A megfigyelés során vált világossá, hogy az ékszer láncvégeit a 14. században csörgős gombokra cserélték fel. A karperecek is bizánci mintákat követnek, és a préselt veretek között is feltűnik két érdekesebb darab. Az egyiket ugyanis nem préselőformán mintázták, hanem poncoló szerszámok segítségével alakították ki a díszítéseket. A másikat domború mintára préselték, amely technika szintén idegen a hazai leletanyagban. A kincs fennmaradó része már a nyugati kapcsolatokra utal. Az aranyozott ezüst ruhacsat az egyik legszebb hazai példák közé tartozik. Rejtélyes az oroszlanos veretek, és a hatágú csillag alakú csüngő eredete is. A tárgycsoportok ismertetésénél a szerző figyelme minden részletre kiterjedt. Jól ötvözi az írott, a képi és a régészeti források révén megszerezhető ismereteket. Ennél a leletegyüttesnél is felmerült a tulajdonos meghatározásának a lehetősége. Alapját az a veret pár jelenti, amelyre a „Pál M(acsói) bán hitvesének karperece” köriratot mintázták. Hatházi gazdagon adatolva mutatja be a férj és feleség kapcsolatrendszerét és családját és kizárja a Garai család leletekhez köthető érdekelttségét. A döntő érvet a körirat elemzése jelenti: „mit keres e felirat egy préselt ruhadíszben”. Valószínűleg itt is az ötvös a „hibás”, és az egykori tulajdonos szintén egy kun előkelő lehetett. Végül a szerző összefoglalja a kincsekről alkotott információkat.

A következő fejezet már a szakmának szól. A kötet szempontjából ez a megoldás célszerű volt, mivel a nagyközönség nem biztos, hogy örömet lelné a katalógus száraz adatainak böngészésében. A szakértő azonban minden lényeges információt megtudhat. Az előkerülés körülményeinek részletes, térképekkel is illusztrált bemutatása után a tárgyak aprólékos leírása következik, leltári számmal, és a vonatkozó szakirodalom felsorolásával. Nagyon hasznos a kis ötvös-lexikon, amelybe Hatházi a legfontosabb szakszavakat vette fel. A kötetet szakirodalom és jegyzetapparátus zárja. Dicséretes, hogy nem felejtették el a külföldi érdeklődőket. Egyrészt a fényképek, rajzok, térképek alatt is német, illetve angol szöveget helyeztek el, másrészt ugyanezeket a nyelveken viszonylag bő rezüméket is közreadtak.

A kötet kivitelezését igényes minőségben sikerült megvalósítani. Dabasi András színes tárgyfotói, Cziffrák László kiváló rajzai, és F. Bodnár Katalin jól áttekinthető térképei szépen illusztrálják, és érhetővé teszik a szerző mondanivalóját. A könyv révén megelevenedik előttünk egy olyan világ, amelyet csak apró mozaikokból, kis töredékekből lehet összeállítani. Reméljük, hogy más múzeumok is követni fogják a kiskunhalasiak kezdeményezését.

ARHIVA ISTORICĂ A ROMÂNIEI

Serie nouă, vol. I (2004), nr. 1, 2.

Universitatea din București, Facultatea de Istorie, Centrul de editare a izvoarelor istorice „Arhiva Istorică a României”

București, Scriptorium Kiadó, 2004. 272 + 374 o.

Nemrégiben figyelemreméltó román forrásközlő folyóirat indult el Bukarestben. Címének — *Arhiva Istorică a României* (AIR) — talán leginkább a *Románia Történelmi Tára* fordítás feltehető meg. Főszerkesztője Marius Diaconescu, aki korábban már alapított egy folyóiratot, a Szatmárnémetiben 1997 óta megjelenő *Măedievalia Transilvanicată*, amely több nyelven — de főleg románul és magyarul — közöl medievisztikai tárgyú tanulmányokat. Rajta kívül az *Arhiva* szerkesztőbizottságában — a kolofon szerint — három bukaresti, egy-egy Iași-i, kisinyovi és gyulafehérvári kutatót találunk.

Az itt bemutatásra kerülő vállalkozás a *Măedievalia Transilvanicată*-nál valamivel fiatalabb sorozat. Eddig még csak a — két füzetre bontott — első kötete jelent meg 2004-ben; a második kötet előkészítése, a főszerkesztő szóbeli közlése szerint, már elkezdődött. Az első füzetbe írt szerkesztőbizottsági programnyilatkozat (I/1. 23–24.) szerint a folyóirat évente két számban jelenik meg és a mai Románia történetére vonatkozó levéltári forrásokat kíván közölni, de helyt ad a történeti forráskiadványok recenzálásának is. Ugyancsak itt találja meg az olvasó a legfontosabb kiadási elveket. Ezek szerint törekedni kell az eredeti alapján történő közlésre; az ismertebbnek tekintett és példaként említett latin, angol, francia, olasz, spanyol és portugál (!) nyelvű iratok elé román nyelvű regesztát kell szerkeszteni, de a közlő döntésén áll, hogy ezekhez csatol-e vagy sem teljes szövegű román fordítást. Más, szűkebb körben beszélt vagy nehezebbnek tekintett nyelvek esetében (a felsorolás szerint ilyen a magyar, a német, az orosz, a török vagy a lengyel) kötelező teljes szövegű román fordítást csatolni. A közölt irathoz apparátus csatlakozik, amely tájékoztat az irat fennmaradási formájáról, állapotáról, jelzetéről, az esetleges korábbi közlésekről. A folyóirat tematikus vagy provenienciája alapján csoportosított forrásokat közöl, amelyek előtt az anyagról tájékoztatást nyújtó rövid bevezető áll; a folyóirat egyes számainak tartalomjegyzékébe bekerül minden egyes irat rövid, egymondatos kivonata román és angol nyelven. Az *Arhiva* kiadója a Bukaresti Egyetem Történettudományi Karán belül 2002-ben létrejött hasonló megnevezésű (*Románia Történelmi Tára*) műhely.

Forrásközlő folyóiratról lévén szó, nem térhetünk ki minden egyes cikk bemutatására, ezért csak néhányat említünk meg közülük, elsősorban az erdélyi vonatkozásúakat, hiszen a magyar kutatást nyilván főképpen ezek érdeklik.

Az első szám középkori oklevélközléssel indul: *Erdélyi vonatkozású oklevelek magyarországi levéltárakból (1340–1350)* [*Documente medievale transilvănene din arhivele maghiare (1340–1350)*] címmel (AIR I/1. 27–74.) és 44, eddig kiadatlan szöveget tesz közzé a jelzett időszakból. E cikk folytatásának tekinthető a *Doboka vármegyére vonatkozó oklevelek a kolozsmonostori konvent levéltárából (Cista comitatus Doboka) 1376–1399* [*Documente din arhiva Comitatului din Cluj-Mănăstur referitoare la comitatul Dăbăca (Cista comitatus Doboka) 1376–1399*] címet viselő közlés, amely 21 szöveget közöl a kolozsmonostori konventnek Budapesten őrzött hiteleshelyi levéltárából (AIR I/2. 1–30.). A teljes szövegükben közölt oklevelek elé, igen helyesen, részletes román nyelvű regeszta került, ellentétben a Román Akadémia nagyszabású erdélyi oklevélkorpuszának, a *Documenta Romaniae Historicanak* (X–XIV. köt., Kolozsvár, 1977–2002.) gyakorlatával, amelyik a latin szöveghez (főlőslegesen) teljes szövegű román fordítást csatol. A forrásközlés pontos átírásával és korszerű — a szövegvariánsokat is számba vevő — apparátussal tűnik ki. A két írás nagyrészt közöletlen, vagy csak (magyar nyelvű) regesztában hozzáférhető okleveleket tett közzé. A magyarországi és erdélyi magyar történetkutatásnak és forráskiadásnak számon kell tartania ezt és az ehhez hasonló romániai szórványközléseket, hiszen a most megjelenő országos vagy tartományi oklevéltárak (*Anjou-kori oklevéltár*, *Zsigmondkori oklevéltár*, *Erdélyi okmánytár*) a korábbi közlések hiánytalan összegyűjtését is célul tűzték ki maguk elé.

Fogarasi vonatkozású fejedelemségkori iratokat — jelesül a Réce család, illetve a dridífi bojárokat vonatkozókat — gyűjtött egybe Lukács Antal (AIR I/1. 75–95., I/2. 31–34.), Blanka Gorun-Kovács pedig a diószegi és székelyhídi „görög” kereskedők tevékenységét vizsgáló 1734. évi bizottság jegyzőkönyvét (AIR I/2. 58–141.) és a céh 1740. évi kiváltságlevelét közli (AIR I/1. 110–116.).

Nagyobb számban fordulnak elő a moldvai katolikusok történetére vonatkozó forrásközlések. E problémakört érintő iratcsoportok minden bizonnyal felkeltik majd a magyar történetku-

tatás figyelmét is. Az egyik közülük Paolo Sardi moldvai apostoli vizitátor 1843 és 1848 közötti tevékenységét mutatja be a *De Propaganda Fide Kongregációjához írott levelei tükrében* (Rafael Chelaru munkája, AIR I/1. 117–168.), más írások pedig a romániai római katolikus egyház és az állam 20. század eleji bonyolult viszonyát megvilágító iratokat közölnek (Ion Cârja, AIR I/1. 186–209., ill. Alois Moraru, AIR I/1. 219–222.).

A sorozat két kötetéből nem hiányoznak a második világháború utáni romániai diktatúra történetére vonatkozó iratok sem. Magyar szempontból talán az erdélyi római-katolikus egyház viszonyait taglaló magyar diplomáciai jelentések érdemelnek figyelmet (Ottmar Trașcă, AIR I/2. 224–252.). A diktatúra történetének feltárását célzó — Romániában is aktualitással bíró — kutatások termékei az ellenálló parasztság 1950-es évekbeli fegyveres harcát (Dorin Dobrințu, I/2. 253–267.), vagy a görög katolikus papság üldöztetését bemutató forrásközlések (Cristian Vasile, I/2. 301–307.).

A folyóirat egyben eszköze is lehet annak, hogy a román szempontból is fontos, de Magyarországon megjelenő forrásokra felhívja a román kutatás figyelmét. Ennek jegyében kerülhetett sor Krzysztof Szydłowiecki lengyel kancellár nemrégiben magyar fordításban megjelent naplójának Moldvára vonatkozó, 1523. évi részletének közlésére (Felicia Gheorghies, II/2. 308–326.).

A sorozat eddig megjelent két kötetében a közölt források használatát név- és tárgymutató segíti. A helynévmutatóban a forrásban előforduló variáns, és a mai román helységnév alapján is lehet keresgélni, de az index az erdélyi helységnevek esetében sem tartalmazza a mai magyar nyelvben használatos névalakot.

A most induló romániai sorozat talán a magyar történettudomány egykori forrásközlő folyóiratával, a *Történelmi Tárral* (Bp. 1878–1911.), illetve a 2003-ban indult *Lymbus* (eddig megjelent kötetei: I–III., Bp. 2003–2005.) sorozattal rokonítható. Megjelenése remélhetőleg annak is jele, hogy a román történetkutatás felismerte a forráskiadásban jelentkező lemaradását — ami Erdély tekintetében különösen szembeötlő —, és ezt a lehetőségekhez képest pótolni is óhajtja. A recenzensnek egyébként, épp ebben a vonatkozásban, az a javaslata, hogy a magyar és német nyelvű források közlése esetében el kellene tekinteni a teljes szövegű román fordítás kötelezővé tételétől (mint ahogy a latin nyelvű források esetében meg is tették). Az okok nyilvánvalóak: egyrészt az Erdély történetét komolyan kutató — a forrásokat kézbevevő — történészeknek amúgy is alaposan kell ismerniük e két nyelvet, másrészt a magyar vagy német forrásokat a folyóirat hasábjain közzétenni szándékozó szerzőt elriaszthatja a csak fáradságos munkával elkészíthető román fordítás elkészítése. Komoly érv az is, hogy nagyobb mennyiségű forrás bilingvis közlése még hosszú ideig megvalósíthatatlan feladat maradna. Mindemellett az *Arhiva* talán képes lesz valamelyest növelni a forráskiadás romániai presztizsét.

Doktorátusát az ELTE-n megvédő és a magyar szakkutatásban jártas Diaconescu újabb kezdeményezése aligha vitathatóan hasznos vállalkozás. Ráirányíthatja a román kutatás figyelmét a Románia forrásviszonyait döntő mértékben meghatározó erdélyi levéltári forrásanyagra, hiszen azt mennyiségének és történeti értékének megfelelő mértékben máig sem hasznosította (elsősorban a nyelvi problémák miatt). Noha a módszeres és nagy léptékű forrásfeltárást a folyóirat egymagában nem oldhatja meg, a román, illetve magyar történetkutatás egyaránt hasznos segítségre lelhet a folyóirat köré csoportosuló szerzői gárdában. Csak remélhetjük, hogy e folyóirat hosszú életű lesz és a térség — a mai Románia — történetének válogatott, de valóban fontos forrásait teszi a kutatás számára hozzáférhetővé.

W. Kovács András

Piti Ferenc

SZABOLCS MEGYE HATÓSÁGÁNAK OKLEVELEI (1284–1386)

Szeged-Nyíregyháza 2004, 223 o.

C. Tóth Norbert

SZABOLCS MEGYE HATÓSÁGÁNAK OKLEVELEI II. (1387–1526)

(A nyíregyházi Jósa András Múzeum Kiadványai 55. és 53.sz.)

Budapest-Nyíregyháza, 2003. 275 o.

A középkori magyarországi iratoknak csak kis része keletkezett a vármegyei intézményeknél. Ennek oka korántsem az, hogy a megyei ügyintézés fejletlen írásbeliség kísérte volna, sokkal

inkább az, hogy a megyei írnokok tolla alól kikerült oklevelek közt igen kevés olyan akadt, amelyiket évszázadokon át érdemes lett volna megőrizni. A megyei levéltárak sorozatai csak a 16. században lezajló nagy átalakulás eredményeként jöttek létre, hogy korábban miféle iratokat őriztek az alispánok ládáiban, azt ma már nehéz rekonstruálni. Az elmúlt másfél évtizedben új lendületet vevő, a középkori megyével foglalkozó történetkutatás egyik feladata ily módon nem is lehetett a megyei levéltárak kutatása, hanem a megyék által kiadott, a legkülönbözőbb levéltárakban őrzött okleveleket összegyűjtése. Hasonló törekvéssel már a nyolcvanas években találkoztunk: Bakács István a Pest megyei regesztákban többek között az általa fellelt, összes Pest megye által kiadott oklevelet is publikálta. Szakály Ferenc 1998-ban megjelent Tolna megyei regesztakötete még tovább szűkítette a kört, ebben csak a megyei hatóság működésére vonatkozó, különböző kibocsátók által kiadott okleveleket gyűjtötte össze. Piti Ferenc és C. Tóth Norbert úttörő vállalkozásba fogtak: a Szabolcs megye által 1526-ig kiadott okleveleket közölték magyar nyelvű regesztákban. A két kötet megjelenésével nem egyszerűen egy helytörténeti kiadvány került az olvasók kezébe, hanem a magyar megyék ún. nemesei korszakának rekonstruálásához elengedhetetlen mű.

A megye kiválasztása nem volt véletlen, a középkori Magyarországról Szabolcsból maradt fenn a legtöbb megyei oklevél, közel 1300 darab, az ez után következő Vas és Zala megyék okleveleinek száma csak együttesen éri el ezt a mennyiséget. A fennmaradást elsősorban egy különleges családi levéltár biztosította, a Kállayak ugyanis ma már nehezen megmagyarázható módon ragaszkodtak a jelentéktelen ügyeket tartalmazó iratokhoz. A vállalkozás elindítója, a kiadás támogatója Németh Péter múzeumigazgató volt.

A két szerző külön kötetben adta ki művét, a két könyv egymás mellé helyezve azonban egységes kiállítású egészet alkot. A kiadók Zsigmond király trónra lépténél húzták meg a korszakhatárt. Az 1284-gyel kezdődő korábbi okleveleket Piti Ferenc, az azt követőket C. Tóth Norbert regesztáztá. Mindkét kötet elején a megyei hatóság, azaz az ispánok, alispánok, szolgabírók archontológiája áll, ezt követik a regeszták, az Árpád-és Anjou-kori kötetben 726, az azt követőben 809 darab. Mindegyik kötethez külön mutató csatlakozik.

A két szerző két regesztakiadó iskolát képvisel, Piti a szegedi egyetemen működő Anjou-kori oklevéltárét, C. Tóth az Országos Levéltár mellett dolgozó Zsigmondkori oklevéltárét, kiadási elveikben azonban jelentős eltérést nem találunk, csak a szerkesztésben figyelhető meg némi különbség. Piti Ferenc Szabolcs megye hatóságát, mint oklevélkiadót, tágabban értelmezte: a sedriai kiadványok mellett helyet adott a közgyűlési okleveleknek is, C. Tóth csak a megye, illetve a megye tisztségviselői által kiadott okleveleket vette fel gyűjteményébe, továbbá a korai kötet mutatójában valamivel kevesebb a tárgymutató.

Tringli István

STUDIA PROFESSORIS – PROFESSOR STUDIORUM

Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára

Szerk. Almási Tibor, Draskóczy István, Jancsó Éva

Magyar Országos Levéltár – Budapest, MOL, 2005. 414 o.

Érszegi Géza c. egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia doktora, a Magyar Országos Levéltár főtanácsosa, Európa-szerte ismert és elismert tudós levéltáros, történész, nemrégiben volt hatvan esztendő. Ez alkalomból jelent meg 2005-ben az a színvonalas tanulmányokat egybegyűjtő kötet, amellyel pályatársai, tanítványai, munkatársai tisztelegnek a szakmáját igényesen művelő tudós, a hozzá fordulókat önzetlenül és készséggel segítő professzor, a jó tollú történétíró és a fáradhatatlan kutató előtt. Érszegi Géza, akinek szerteágazó tudományos munkásságát aligha kell bemutatni az értő közönségnek, több évtizedes szakmai tevékenységével méltán rászolgált az elismerésre. Kitűnő tanulmányaival, sokat forgatott könyveivel már eddig is marandót alkotott nemcsak a történettudomány, a levéltártudomány, a diplomatika, a filológia, hanem az irodalomtörténet és a jogtörténet terén is.

Érszegi Géza professzor 60. születésnapja alkalmából készített *Studia professoris – Professor studiorum* című tanulmánykötet bemutatóját 2005. szeptember 7-én 14 órakor rendezték meg a Magyar Országos Levéltár palotájának Dísztermében, ahol az ünnepeltet Prof. Blazovich László, a Csongrád megyei Levéltár igazgatója és Draskóczy István, az Eötvös Loránd Tudományegyetem do-

cense köszöntötte. Az ünnepeltet köszöntő tanulmányok sorához kíván csatlakozni e sorok írója is e szerény könyvismertetéssel.

Almási Tibor „Sub mediocri sigillo suo» Megjegyzések a királyi középpécset fogalmának kialakulásához” című, e kötetben közölt tanulmányában a középkori oklevelekben előforduló sigillum mediocre kifejezés pontos jelentésének meghatározásával foglalkozik. Almási Tibor kutatásai alapján leszögezi, hogy 1342 után dokumentálható, hogy a sigillum mediocre kifejezés egy időben jelölhet eltérő pecsétet, ezért nincs okunk kizárni, hogy 1342 előtt is lehetett többértelműsége e kifejezésnek. Az Anjou-korban mindvégig rendre kiegészítő, pontosító megjegyzést kellett fűzni a sigillum mediocre mellé ahhoz, hogy azon egyértelműen a kápolnaispán felügyelte középpécsetet értsék. A szerző következtetései nemcsak a történettudományi ismeretek tárházát gyarapítják, hanem az okleveles anyag kutatásához is értékes hozzájárulást jelentenek, hiszen a tanulmány középkori okleveleink fordításában és értelmezésében jól hasznosítható.

Bertényi Iván „Beszélhetünk-e kettős uralomról hazánkban II. (Kis) Károly országglása idején (1385. december 31–1386. február 7)” című tanulmányában azt a kérdést kutatja, hogy kinek a kezében összpontosult a hatalom az 1385. december 31-ét követő bő egyhónapos időszakban. Bertényi úgy látja, hogy 1386 elejének politikatörténeti szempontból rendkívül izgalmas időszakában Mária, illetve az ő nevében a hatalmat ténylegesen gyakorló Erzsébet nem szorultak ki az ország irányításából, hanem 1385. december 31-e után egyfajta kettős uralom alakult ki, amelynek 1386. február 7-én a II. Károly elleni merénylet vetett véget.

Bessenyei József „Székesfehérvári menekültek (Adatok a koronázó város kereskedőinek Mohács utáni történetéhez)” címmel Székesfehérvár 1543. évi törökök általi bevételének a városi kereskedőkre való hatását elemzi. Kutatásai alapján megállapítja, hogy hol telepedtek le a törökök elől menekülő kereskedők, és hogyan folytatták tovább működésüket más városokban. A kereskedők ügyességének, szaktudásának köszönhetően nem omlott össze a gazdasági élet a török pusztítás fenyegetésében sem, mert a székesfehérvári kereskedők kapcsolatszereze teherbírónak bizonyult, kiállta az idők próbáját, munkájukat a háborús körülmények ellenére újjászervezték, s sikeresen bonyolították le.

Bilkei Irén „A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi tevékenységének néhány sajátossága a Mohács utáni évtizedekben” címmel írt elemzést a hiteleshelyek Mohács utáni helyzetéről, a hiteleshelyek külső és belső eljárásáról, a hiteleshelyi oklevelek oklevéltani sajátosságairól. Összességében rámutat arra, hogy a hiteleshelyek tekintélye megkérdőjelezhetetlen volt, szerepét más szervezetek (város, megye) nem vették át. Az egységes hiteleshelyi szervezet valószínűleg hozzájárulhatott a királyi Magyarország egységének megőrzéséhez is.

Blazovich László Az első litván státútumot mutatja be írásban. Blazovich László írásának különös értéke, hogy az európai jogtörténet párhuzamaiba helyezi el a litván státútumot. Szerzőnk rámutat arra, hogy hozzátétőlegesen ugyanebben az időben foglalta írásba a magyar szokásjogot Werbőczy, ekkor készült el Csehországban Viktorin Korneliusz műve, és ekkor adták ki Jan Laski státútumait is Lengyelországban. Ez utóbbi kötetben a Magyarországon is népszerű Summa legum Raymundit is kinyomtatták. A szerző kitűnő tanulmánya nagy segítséget jelent e szakterület kutatóinak.

Buza János Magyar dénárok Velencében a 16. század közepén című numizmatikai írásában a magyar pénztörténet egyik érdekes kérdéséről ír. Bemutatja, hogy a magyar dénár a 16. század második felében és a 17. század elején Közép-Európában az igencsak elterjedt váltópénzek egyike volt. A legelterjedtebb magyar váltópénz Velencébe, Észak-Itáliába is eljutott a 16. század közepén, és feltételezhető, hogy a 16. század második felének évtizedeiben sem volt ismeretlen a Pó deltájának környékén.

Déri Balázs Szent Gellért Deliberatiójának Ambrosius idézeteivel foglalkozik. A szerző behatározható elemzésnek veti alá Gellért művét, forrásfelhasználásának, írásszerkesztésének módját. Rámutat arra, hogy Gellértnak komoly gyűjtőmunkára kellett támaszkodnia, másfelől pedig a bizonyított forrásait — és pedig számos forrást — tartalmazó könyvtár nem létezhetett a korabeli Magyarországon, ezért valószínű, hogy a szerző már egy többé-kevésbé kész gondolatmenethez szükséges olvasmányanyag (jegyzetek) birtokában érkezett Magyarországra, s legfeljebb a kidolgozás történt vagy folytatódott Magyarországon.

Draskóczy István az erdélyi sóbányászat 15–16. századi történetéhez adott további szempontokat. Tanulmányában azt a véleményét fogalmazta meg, hogy a forgalomba hozott só mennyisége a 15. század végén és a 16. század elején növekedett, és a Jagelló-kor viszonyai között mind kiterjedtebbé vált e kereskedelem. Az 1521. évi reform többek között épp eme érték cikk kereske-

delmében, szállításában érdekelt települések lakóinak kedvezett, ugyanakkor a nemesség is szorgalmazta a változtatást. A sókereskedelem a dolgozat adatai szerint országos kapcsolatrendszerében még a 16. században sem ment veszendőbe, a sókamarákkal együtt megőrizte középkori vonásait.

Gerics József „A képviselői középkori országgyűléseiken” című tanulmányában a magyar királyi szabad városok országrendiségével foglalkozik. Kutatásai alapján a szerző megállapítja, hogy nem beszélhetünk középkori városaink országrendiségéről, még kevésbé az országgyűlésen gyakorolt politikai jogosultságukról, vagyis a döntések meghozatalában való érdemi részvételről, hiszen a rendi gyűlés (és a rendi mivolt) alapvető jegye a döntésben testületként való részvétel.

Henzsel Ágota a Várdai-család 1550-es birtokügyéről írt. A szerző tanulmányában részletesen bemutatja a Várdai család tagjainak és birtokainak helyzetét a 16. század elején. Érdekfeszítő a családi birtokok ügyében folytatott több éves pereskedés leírása, amely értékes történeti adatokat szolgáltat a 16. századi perjogunk néhány jellegzetességére vonatkozóan. Henzsel Ágota írását a tanulmány függelékében publikált oklevélszöveg zárja.

Kordé Zoltán Szentgyörgyi János erdélyi vajda 1465–1467-es erdélyi tevékenységét tette történeti elemzése tárgyául. A szerző tanulmányában jól jellemzi Szentgyörgyi tevékenységét, aki hivatali idejében a felgyülemlett birtok- és más ügyek intézésében serénységével Mátyás elismerését vívta ki. Úgy tűnt, hogy az uralkodó számítása bevált; korábbi ellenfelet lekenyerezve a saját, illetve az ország érdekeinek hathatós szolgálatára tudta őt rávenni. Az erdélyiek Mátyás elleni 1467-es felkelése után azonban — bár kegyelemben részesült — tisztségeket többé már nem kapott.

Kőfalvi Tamás „Malmok és malomhelyek a pécsváradi konvent hiteleshelyi gyakorlatában 1254–1526” című tanulmányában a pécsváradi konventnek azokat a hiteleshelyi okleveleit vette vizsgálódás alá, amelyek malmokra vagy malomhelyekre vonatkozó jogügyleti adatokat őriztek meg. Elemzéséből kitűnik, hogy a különböző típusú malmok, malomhelyek gyakran szerepeltek adásvételi, bérleti vagy éppen zálogszerződések közvetett tárgyaként. Ez is bizonyítja, hogy a malom a középkori gazdaság egyik legfontosabb termelési tényezője, termelési eszköze, erőgépe volt.

Kristó Gyula „A dubnici krónika Mátyás-történetének két kifejezéséről” írt. Kristó az angaria és a lascivia szavakról kimutatja, hogy a dubnici krónika írója ezeket valószínűleg a 14. századi krónikakompozíció hatására vette bele a Mátyás királyról szóló, röpirat jellegű magán viselő kiegészítés szövegébe. Ez Kristó szerint arra hívja fel a figyelmet, hogy a 15. században a scriptorok nem csupán lemásolták a história szövegét, hanem alkalmasint végig olvasták, sőt a tehetségesebbek még arra is kedvet kaptak, hogy a maguk szintén továbbírják azt felhasználva a krónikakompozíció sajátos szókészletét.

Kubinyi András a Mohács előtti Magyarország politikai vitakultúrájáról írt Bácsi Ferencnek az 1525. évi hatvani országgyűléshez írt szözata, valamint egy latin verse kapcsán. A szerző megállapítása szerint nem sokkal több mint egy évvel Mohács előtt mind a nagyrak, mind pedig a nemesek a maguk hatalmát akarták a másik rovására kiépitni, az ország védelméről szónokoltak ugyan, előbb azonban a másik féltől kívántak megszabadulni. A korabeli politikai vitakultúra sem volt emelkedettebb színvonalon. A politikai publicisztika többsége az ellenfelet lepocskondiázó, a másik fél esetleges fizikai kiirtására is burkoltan felhívó szövegeket tartalmaz. Jellemző példa erre Bácsi idézett vitairatából a Werbőczyről szóló mondat: „Azt mondják, hogy te már régen meg vagy pénzzel vesztegetve, azt beszélik, hogy eladtad nyelvedet, hazádat, üdvödet, és azt állítják, hogy bármit csinálsz, azt a Te hasznodra, érdekedre teszed.” Kubinyi András kiválóan megírt tanulmánya érzékletesen mutatja be a korabeli magyarországi állapotokat. A tanulmányt függeléként Bácsi vitairatának kiadása zárja.

Laczlavik György „A budavári kisebb Szűz Mária-, avagy Szent Zsigmond-prépostság történetéhez” szolgáltat adatokat. Tanulmányában részletesen bemutatja a prépostság történetét 1410 körüli alapításától kezdve 1541-ig, amikor is a törökök dzsámivá alakították át. A Szent Zsigmond-egyház romjai azonban fennmaradtak a török hódoltság után is, csak 1767-ben bontották le teljesen.

Ladányi Erzsébet „A miles Magyarországon és Európában Szent István korában” címmel a miles kifejezés jelentését igyekszik megvilágítani. A tanulmány megállapításai szerint a miles hazánkban, Szent István törvényeiben mindig szabad ember, soha nem szolgarendű. Anyagi lehetőségei szerint lehet önálló, vagyonos elem és a közszabadok társadalmi tagozódásában a comes után következik. A szerző szerint a miles megélhetéséért elszegődhet hivatásos harcosnak, de ez a szerződéses viszonyon nem változtat, a honi forrásokban hűbéres voltáról nincsen szó.

Magyar Eszter „A fa- és faszénellátás a három Garam-menti bányavárosban” című tanulmányában Kőrmöcbánya, Selmecebánya és Besztercebánya bányászati iparának folytatásához szükséges faellátás kérdéseiről írt. A szerző a tanulmányban részletesen elemezte a favágás, faellátás szervezési kérdéseinek megoldását, az ár megállapítását és a hiteles mérték használatának módját. A magyarországi nemesfémányászatnak és kohászatnak az Amerikából beáramló olcsó nemesfém vetett véget, minthogy ezzel a magyar bányák termelése helyi jelentőségűvé szorult vissza.

Makk Ferenc „A magyarok földje és a vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században” című tanulmányában a törzsszövetségi vezérek szállásföldjeinek elhelyezkedéséről írt részletesen bemutatva a három vezértörzs letelepedésének körülményeit. A szerző szerint a nagyfejedelmi törzs szálláshelye a 955. évi augsburgi csatáig a Felső-Tisza vidékén volt. A honfoglaláskori gyulák törzse kezdetben a Tiszántúlon, a Közép-Tisza vidékén telepedett meg, a harmadik országos méltóságnak, a karhának a törzse pedig a honfoglaláskor a Körösök és a Maros közti területen szállt meg.

Németh Péter „Két szatmári család eredetéről” írt. A Becsegergely nemzetség történetét a szerző az oklevelek alapján 1297-től kezdve követi nyomon egészen 1393 körüli időpontig. A másik szatmári család őse szatmári várjobbágy volt. A Piskárkosiak az oklevelek és a nyomtatásban kiadott oklevéltárak tanúsága szerint később két ágra szakadtak, a család abauji ága egészen a 19. századig végigkövethető.

Nyulásziné Straub Éva a „Mohács előtti címereslevelek” jegyzékét állította össze. Az összeállítás kiindulópontját egy 1906. évi publikáció adta, nagyon indokolt volt tehát egy új jegyzék elkészítése. A címereslevelek ugyanis — és ezt a hozzáértők számára talán felesleges külön hangsúlyozni — a magyar történelem írott forrásainak egyik legsokoldalúbb dokumentumai; egyaránt forrásául szolgálnak a családtörténeteknek, a művészettörténetnek, a diplomatikának, a szfragisztikának és a történettudomány egyéb területeinek.

Oborni Teréz tanulmánya a székely széki önkormányzat történetéhez szolgált hasznos adalékokat. A szerző írásában Miklósvárszék 1624. évi privilégiuma alapján, (amelynek szövegkiadása a dolgozat függelékében is szerepel) igyekszik feltárni Miklósvárszék önkormányzatiságának történetét. A kutatás indokát az adja, hogy a szakirodalom nem emlékezik meg sehol Bethlen Gábor 1624. évi privilégiumleveléről, amelynek tartalma egyáltalán nem elhanyagolható jelentőségű a székely széki érvelés, és ezen belül a kis Miklósvárszék önkormányzatiságának történetében.

Petrovics István „Újabb adatok a középkori Pécs polgárságának történetéhez” című tanulmánya két oklevél alapján szolgált új adatokat Pécs várostörténetéhez. Egy 1379. évi kiadatlan oklevél és egy 1470. évi diploma a dolgozatban elemzett szövege számos értékes következtetés levonására adott lehetőséget a szerzőnek.

Piti Ferenc „Egy Károly Róbert-kori oklevél keletkezése és a dévai csata időpontja” című tanulmányában egy évjelölés nélküli oklevél (DL 97 742.) datálásával foglalkozik. A szerző az oklevelet részletes indoklással és meggyőző érveléssel 1316. július 1-re keltezi. Ezzel kapcsolatban részletes érveléssel arra is rámutat, hogy a dévai csatát is 1316 második felére kell helyeznünk. A szerző kitűnő tanulmánya nagy segítséget jelent e szakterület kutatóinak.

Solymosi László „Az esztergomi örkanonok 13–14. századi okleveleinek leltára 1421-ből” című tanulmányában egy sajátos leltárra hívja fel a figyelmet, amelyet 1421. május 7-én Csepregi Gergely zólyomi főesperes és esztergomi kanonok állított össze a káptalan megbízásából. Keletkezése feltehetően az örkanonok személyének megváltozásával függött össze. A szerző teljes egészében közli az említett leltárt és igyekszik azonosítani az okleveleket, valamint közli a kiadott oklevélszövegek lelőhelyét is. Solymosi László érdekes tanulmánya sok hasznos adatot szolgált a szakterület kutatóinak.

Spekner Enikő „A magyarországi beginák és beginakolostorok 13. századi története” című tanulmányában a beginizmus Németalföldről indult és Közép-Európában is megtelepedett mozgalmával foglalkozik. Magával a kifejezéssel egy 1276. évi kihallgatási jegyzőkönyvben találkozunk, ők Árpád-házi Margit szenttéavatási perében tanúskodtak. A szerző behatóan elemzi a mozgalom 13. századi magyarországi történetét, rámutatva arra, hogy e korban többnyire királyi vagy királynéi központokban, illetve a „medium regni” városaiban telepedtek meg.

Süttő Szilárd „...Temporibus sanctorum regum Hungarie» (A szent királyok fogalma a 14. század végi Magyarországon)” című tanulmányában ahhoz a sokat vitatott kérdéshez kívánt hozzászólni, hogy a középkori forrásokban szereplő „szent királyok” kifejezés az Árpád-ház egészére vagy pedig abból csak a kanonizált uralkodókra értendő-e. Kutatásai alapján azt állapítja meg, hogy a tanulmányban elemzett három oklevél közül az egyik „nem tesz éles különbséget az Árpádok és az Anjouk között, a második még azt az értelmezést is megengedi, hogy Nagy Lajos és Má-

ria is szent királyok lennének, az első és a harmadik esetben pedig I. Károly hovatarozása kérdéses.”

Szelestei N. László „A De modo bene vivendi című mű magyar fordítása középkor végi kódexeinkben és 1612-ben” című tanulmánya egy tévesen Szt. Bernátnak tulajdonított középkori mű magyar fordításaival foglalkozik. A szerző a három középkor végi magyar nyelvemlékünket, az Érsekújvári kódexet, a Winkler-kódexet, a Guary-kódexet és egy 1612-ben készült Ebeczky Sándor-fordítást hasonlít össze. A függelék szövegkiadásai nyomán lehetőség nyílik a fordítások szöveges összevetésére, a nyelvtani, ortográfiai sajátosságok megfigyelésére is.

Szende László „Lokietek Erzsébet a 14. századi hazai elbeszélő forrásokban” című tanulmányában Károly Róbert feleségének ábrázolásával foglalkozik a hazai krónikákban. A szerző nagy teret szentel a Záh Felicián merénylet különféle kérdéseinek, és hasonlóan részletesen tárgyalja Lokietek Erzsébet itáliai útját is.

Veszprémy László „Lotaringiai szentek hazai liturgikus könyveinkben” című tanulmányában egyháztörténeti és liturgiátörténeti kérdésekkel foglalkozik. A szerző rámutat arra, hogy a lotaringiai szentek magyar középkori misekönyvekben való feltűnésének elemzése mennyire fontos része a középkori liturgikus kapcsolatok feltárásának. Veszprémy e tanulmányában tovább gazdagítja és kiegészíti korábbi kutatásainak eredményeit, egyúttal bizonyosságot téve a szerző sokoldalú érdeklődéséről és magas fokú tudományos felkészültségéről.

Vízkelety András „Deus pictor” című tanulmányában a Leuveni Kódex lapjain olvasható predikációs gyakorlathoz készült segédletről írt. A szerző megállapítása szerint ezt a művet nem a Leuveni Kódex két magyar scriptorának egyike, az Ómagyar Mária-siralom lejegyzője, vagy a több magyar glosszát is bejegyző magyar kéz, hanem egy gyakorlott másolóra jellemző kéz írta le, akinek magyar voltát nem lehet igazolni. Vízkelety ebből a gyűjteményből mutat be egy sajátos részt, közölve a kéziratos mű betűhűen átirított szövegét. A szerző kitűnő tanulmánya számos jelentős adalékot szolgáltat e szakterület kutatóinak.

Zsoldos Attila „Ducissa Sclavoniae” című írásában azt az Árpád-kor történetében ismeretes jelenséget veti történeti elemzés alá, hogy az uralkodó családja nőtagjaival osztozik az ország feletti uralmon. Ennek a tárgyalt korszakban két példája van. 1282 körül Erzsébet özvegy királynét nevezik az oklevelek Macsó, Bosznia és egész Szlavónia hercegnőjének, 1294 körül pedig III. András anyja, Thomasina tűnik fel Szlavónia hercegnőjeként. A szerző szerint az anyakirálynék területi hatalomhoz juttatása szervesen illeszkedik a dinasztikus országfelosztás Árpád-kori gyakorlatába, de mind Erzsébet, mind Thomasina csak szóba jöhető herceg hiányában juthatott területi hatalom birtokába.

A tanulmánykötetet Érszegi Géza műveinek jegyzéke zárja. A publikációs jegyzékből láthatóan Érszegi Géza professzor úr a rá jellemző magas színvonalon kiadott történeti témájú írásai mellett legszívesebben a diplomatika és a szövegkiadás terén fejt ki munkásságát. Nagy felkészültsége alkalmassá teszi a legpontosabb filológiai munkákra. Publikációs jegyzékében a monográfiák és tanulmányok mellett helyet kaptak a könyvismertetések és a kiállításokról készített ismertető kötetek is. E művek is példázják Érszegi Géza professzor úr széleskörű érdeklődését, tudományos igényességét.

Bónis Péter

Szende Katalin

OTTHON A VÁROSBAN

Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen

Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 32.

MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2004. 318 o.

Szende Katalin Otthon a városban című munkája, 2004 tavaszán a Történettudományi Intézet Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok sorozatában látott napvilágot. A szerző 2000-ben megvédett doktori disszertációja is végrendelet-kutatáson alapult. Az urbanizáció folyamatát, a középkori város társadalmának szerkezetét, illetve anyagi kultúrájának nyomait ekkor azonban még csak Pozsony és Sopron esetében tanulmányozta, a vizsgálódást később — az összevethetőség kedvéért — terjesztette ki a nyugati határszél két kiemelkedő tárnokszéki városánál jelentéktelenebb Eperjes forrásanyagára. A könyv alapjául a disszertáción túl az az alapos, lelkiismeretes és a források iránt mindig alázatos munka szolgált, amellyel Szende Katalin immár több

mint egy évtizede a középkori, elsősorban soproni polgárság mindennapjait kutatja. Erőfeszítéseinek eredményességét pedig mi sem bizonyítja jobban, mint a kötet 23 oldalnyi bibliográfiájának a szerző neve alatt szereplő 27 tétele.

A végrendeletek — úgy tűnik — kimeríthetetlen forrásanyagot kínálnak számos kutatási terület számára. A testamentumok más-más szempontú elemzésére — mind Európában, mind Magyarországon — jog-, művészet-, egyház-, kultúr- és társadalomtörténészek, valamint néprajzkutató egyaránt nagy kedvvel vállalkoznak, de a pozsonyi és soproni végakaratok szolgálták már korábban várostörténeti monográfiák alapjául is. A végrendelet-kutatók azonban többször hangsúlyozzák, hogy egy-egy végső akarat nyújtotta „életközeli kép” egyszeri pillanatfelvételt rögzít csupán, így ez a forrástípus csak nagy mennyiség történeti tanulmányozás után alkalmas az általános következtetések levonására. Szende Katalint sem vezérlik talán más irányelvek a vizsgálódásban, mint az eddigi kutatókat, hiszen őt is a középkori városok anyagi kultúrája, társadalma, valamint a korszak polgárságára jellemző családstruktúra foglalkoztatja. Munkájának kivételessége azonban abban áll, hogy a magyarországi végrendelet-kutatás viszonylatában egyedülálló számú testamentumot vizsgál. A fent említett három városban ugyanis a kutatott 180 esztendőben (1350–1529) közel 1100 (Pozsonyban 883, Sopronban 119, Eperjesen 96) végakarattal keletkezett. Így nyílhatott lehetőség a minden eddiginél alaposabb és elmélyültebb elemzésre. A mű azonban nem csupán a forrásgazdagsága miatt emelkedik az európai rangú munkák sorába, hanem 170 idegen nyelvű irodalom (szerb, német, francia, angol, norvég, szlovák) felhasználása okán is. Ennek köszönhetően a késő középkori Sopron, Pozsony és Eperjes nem csupán egymással, de Európa különböző régióinak településeivel is összehasonlíthatóvá válik. Az olvasó tehát nemcsak a városban érezheti „otthon” magát, hanem a végrendelet-kutatás legújabb eredményein is.

A könyv első fejezetében a középkori Sopron és Pozsony városfejlődésének folyamatába nyерhetünk betekintést, képet kaphatunk a két város gazdasági szerepéről, megismerhetjük a lakosságuk foglalkozás szerinti összetételét, valamint társadalmuk szerkezetét. Eperjes urbanizációjának, gazdaság- és társadalomtörténeti áttekintésének rövid leírását a harmadik fejezet elején találjuk meg. A végrendelet-kutatás eddigi európai és magyarországi fejlődéséről, egyes korszakainak jellemzéséről a mű második szerkezeti egységében olvashatunk, továbbá a szerző ebben a fejezetben összegzi a végrendeletkezelési jog és szokások külföldi és hazai alakulását a 12. századtól az újkor végéig.

A munka harmadik és negyedik része tartalmazza a közel 1100 testamentum vizsgálata során keletkezett kutatási eredményeket. Míg az előbbiben a végrendeletek személyi, addig az utóbbiban azok tárgyi feltételei kerülnek előtérbe. A végakarattal tevők városi lakosságon belüli arányát, nemenkénti megoszlását, családi állapotát, foglalkozás és vagyoni helyzet szerinti megoszlását elemezve részletesen kirajzolódik a középkori városok társadalmának összetétele. Az örökösök (házastárs, előző generáció, következő és harmadik nemzedék, oldalági családtagok, háziszolgák) csoportját tanulmányozva pedig elsősorban azon családok, illetve háztartások szerkezete körvonalazódik, amelyek a középkori polgárságra jellemzőek voltak.

Szende Katalin külön alfejezetet szentel a középkori nők (feleségek, özvegyek) gazdasági szerepvállalásának bemutatására. A nők helyzetének kutatása Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban már az 1960–1970-es években érdeklődés középpontjában került, Kelet-Európa több államában azonban csak az utóbbi évtizedben vált a nők életének és történetének vizsgálata fontossá. Bizonyítja ezt a varsói egyetem professzorának, Maria Boguckának 2003-ban *The Journal of European economic history* című folyóiratban napvilágot látott tanulmánya, amelyben a 16. századi lengyel özvegyek és feleségek hitelügyletekben vállalt tevékenységét mutatja be. A középkori nők társadalomban, gazdasági életben, a családban betöltött szerepének megismeréséhez a végrendeletek a legfontosabb, ha nem az egyetlen forrásanyagként szolgálnak.

A könyv terjedeleme leghosszabb, negyedik egysége a végakaratok tárgyi hagyatékát funkcionálisan csoportosítva (ékszerek, könyvek, fegyverek, kegytárgyak, ágynemű és lakástextil, edények, bútorok, munkaeszközök, mezőgazdasági termékek, ruházat) veszi számba. Megismerhetjük a városi polgárság mindennapi használati és dísz tárgyainak alapanyagát, küllemét, színvilágát, de még átalakíthatóságát is. Az egyes tárgycsoportok tagjainak fajták szerinti bemutatása után a szerző elemzi, hogy a városi lakosság mely rétegéből kerülnek ki adott tárgyak örökítői, s hogy jellemzően mely ingóságok öröklődnek családon avagy háztartáson belül, s melyek kerülnek a tulajdonosuk halála után az egyház, illetve a városi közösség birtokába. Az elemzési szempontok és eredmények átláthatóságát, nyomon követhetőségét 28 táblázat segíti.

A kutatás összegzését és a tanulmány összefoglalását az ötödik fejezetben olvashatjuk. A könyv függeléke pedig a pozsonyi és eperjesi végrendeletek készíttetőinek nevét, keletkezésének idejét és levéltári jelzetét tartalmazza.

Vajon a mellény nevű ruhadarab, melyet Szűcs Jenő a középkori polgárság tipikus viseletének tartott, mikor „mehetett ki a divatból”? Mi magyarázhatja a pozsonyi polgárok párnák iránti vonalmát? Milyen célt szolgálhatott a középkori háztartásokban a pézsmaalma? – ezen és ezekhez hasonló kérdésekre adott válaszai miatt minden érdeklődő számára érdekes olvasmányt kínál Szende Katalin munkája. A kutatók pedig a kötetet konkordancia jegyzéke és a középkor tárgyi kultúráját bemutató adatgazdagsága, részletessége miatt kézikönyvként használhatják.

Skorka Renáta

Dávid Géza – Fodor Pál

„AZ ORSZÁG ÜGYE MINDENK ELŐTT VALÓ”

A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)

(História könyvtár. Okmánytárak, 1.)

MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005. 757 o.

Nagy szerencsénk van a törökörök iránt érdeklődő magyar nyelvű kutatóknak, helytörténészeknek és érdeklődőknek, mert a magyar turkológusok szinte a diszciplína megszületése óta a világ élvonalába tartoznak, és kutatási eredményeiknek hála, sokkal pontosabb képük lehet az új-kori Oszmán Birodalomról, mint a magyar nyelvet nem bíró — egyébként többségben lévő — bibliofileknek. Valószínűleg nem állít valótlanul a recenziós, ha az év egyik, sőt talán a legfontosabb, korszakkal foglalkozó forráspublikációjaként méltatja az ELTE Török Tanszéke professzorának, Dávid Gézának és az MTA Történettudományi Intézete osztályvezetőjének, Fodor Pálnak heroikus vállalkozásából megszületett kiadványt. Sőt, miként az előszóban is megemlíti a szerzők, Karácson Imre, Thúry József, Velics Antal, Fekete Lajos és Káldy-Nagy Gyula alapvető forráskiadványai után a legnagyobb török iratközlést veheti kezébe az olvasó, és ez egyben a korszakkal foglalkozó kutatók képzeletbeli polcának központi helyére emeli jelen munkát. Dávid Géza és Fodor Pál nem kevesebbre vállalkozott, minthogy a szultáni tanács Magyar Királyságra vonatkozó, 1544–45-ben és 1552-ben született rendeleteit a legszigorúbb tudományos igényességgel, kutatóknak, helytörténészeknek és diákoknak egyaránt érthetően kiadják magyar és török nyelven, sőt, ami különösen örömteli, a külföldi történészekre is gondoltak, amikor a rendeletek annotációját angolul is megadták. Ezzel számukra is megkönnyítették a vaskos kötetben való eligazodást.

A mű nagyon is indokolható módon három részre tagolódik. A közel nyolcvan oldalas bevezető tanulmány először az összefoglaló néven *mühimme defterek*nek (MD) nevezett irategyüttes keletkezésének történetébe, jelentőségébe, illetve datálási és értelmezési nehézségeibe vezeti be az olvasót, laikusok számára is jól érthető stílusban. Ebből megtudjuk, hogy a 16. században a legfontosabb kormányzati szerv az Oszmán Birodalomban a szultáni tanács, a díván volt. Itt tárgyaltak meg minden fontos és kevésbé fontos ügyet. A testület döntéseit parancsokban rögzítették, és ezeket nemcsak az érintetteknek küldték el, hanem egy kicsit rövidebb változatban (többnyire egyes általános formulák nélkül) le is másolták, és ezeket külön kötetekbe írták be. Eredetileg az uralkodói parancsok jegyzékének (*ahkám-i miri defteri*) hívták ezeket a regesztumokat, és a dívánban őrizték őket. Később kezdte el a tudomány a fontos ügyek jegyzékéeként emlegetni őket. A másolati kötetek értékét tovább növeli, hogy sok esetben a kiküldött parancs már elveszett, másolataik ellenben napjainkban rendelkezésünkre állnak. Magukról a defterekről keveset tudunk, komoly kronológiai bizonytalanságok övezik őket, és a megoldást az is nehezíti, hogy rengetegrendelet eltűnt vagy lappang. Mindenesetre a *mühimme defterek* kutatástörténete korántsem tekinthető lezártnak. A parancsok címettje bárki lehetett, uralkodó, előkelő, vajda, kádi, defterdár, szandzsák- vagy beglerbég. Magyarországon a katonai közigazgatás vezetői jóval nagyobb arányban kaptak szultáni parancsokat, mint a belső (például a balkáni) pacifikált tarto-

mányokban, ahol a polgári irányítás volt a domináns. Ez is a térség bizonytalan határvidék jellegét bizonyítja.

Az előtanulmány következő részében a szerzők — főleg az eddigi nemzetközi és saját kutatási eredményeik alapján — összefoglalják a birodalom döntéshozó mechanizmusának fő tendenciát. Ebből a képből egy nagyon pragmatikus és tudatos politikai elit képe rajzolódik ki az olvasó előtt, ahol a katonai döntések háttérében minden esetben komoly ideológiai, gazdasági és geopolitikai számítások is húzódtak. Mindenképpen száműznünk kell tehát a hagyományos, propagandisztikus célból megszületett *Erbsfeind* képet, és csak az európai hatalmakkal szoros kapcsolatban álló, egymásra állandóan hatást gyakorló hatalmi rendszerek és kapcsolatok keretében lehet az Oszmán Birodalom történetét megérteni és megírni. A kötetben található források éppen azt bizonyítják, hogy akár az elektronikus hálózatkutatás eredményeit is fel lehetne használni, mert egy nagyhatalom is sok esetben úgy működik, mint egy élő organizmus, amelynek megértéséhez rengeteg háttértudásra van szükség. A legjobb példa erre a magyar történelemből jól ismert 1552. évi hadjárat, amelynek értékelése lehetetlen a világbirodalom többi határvidékén párhuzamosan zajló konfrontációk gondos figyelembevétele nélkül.

A bevezetőt a források leírása és a kiadási elvek rögzítése zárja. Nagyon fontos, hogy az eredeti parancs-bejegyzések török átírata is minden esetben szerepel a kötetben. Ezzel a szerzők az oszmanisztika nemzetközi kutatóinak is óriási szolgálatot tettek, mert így külföldi szakemberek számára is teljességgel használhatóvá vált a kötet. Az összes rendelet kiadására természetesen nem volt sem mód, sem szükség, de minden egyes, *Hungarica*-anyagot tartalmazó szöveg teljes kiadásra került. Külön öröm, hogy a szerzők — nagyon helyesen és a szlovák, horvát, román stb. kutatásoktól eltérően — gyűjtésük során a történeti Magyarországon gondolkodtak, így az Erdély, Temesköz, Szlavónia és Horvátország ügyeivel foglalkozó rendeletek is helyet kaptak a kötetben. Mindezekhez nagyon alapos jegyzetapparátus tartozik, amely révén az egyetemi oktatásban is jól használható a mű, mert példának okáért az első lábjegyzetek egyikében a *kádi* kifejezés pontos magyarázata is megtalálható. Egyetlen zavaró dolgot a szövegértelmezésben a szakirodalmi hivatkozási forma jelenti, hiszen — az általános magyar gyakorlattól eltérően — egyszer a tanulmány címe kurzívált, még ha sorozat is, ahol pedig folyóiratban megjelent cikkről van szó, ott a folyóirat neve van dőlt betűvel szedve (például a 154. és a 155. lábjegyzet esetében). Ez azonban inkább csak a recenzensi kötelezettség komolyan vétele miatt került említésre, és nem is hibaként, csupán szerény észrevételként.

A kötet gerincét a magyar vonatkozású források török és magyar nyelvű változata alkotja. 1545-ben I. Szülejmán szultán ismét személyesen kívánt Magyarországra hadjáratot vezetni, ennek előkészületeibe engednek bepillantást az ezekben a hónapokban keletkezett iratok. A parancsok döntő többsége a felvonuló hadsereg ellátásáról rendelkezett, ami tovább árnyalja a korabeli utánpótlási viszonyokról kialakult elképzeléseinket. Világosan kitűnik a dokumentumokból, hogy Konstantinápolyban a Temesközt irányító Petrovics Péterre hasonlóan tekintettek, mint a Baranyában nagy hírnvre szert tevő — és Dávid Géza korábbi kutatásaiból oly jól ismert — Kászim pasára, akiknek nem volt más dolguk, mint az isztambuli központból érkező rendeletek maradéktalan végrehajtása. A szultáni parancs pedig ebben az évben döntő többségében úgy szólt, hogy tartományukban minél több árpat és lisztet szerezzenek, majd ezt juttassák el Belgrád, Tolna, Szekcső, Szekszárd, Mohács raktáiraiba. Külön ki kell emelni a hadjárat logisztikai megszervezésében az ekkor még jobbára megkímélt Temesköz szerepét, ahová jelentős délszláv migráció irányult ezekben az években, és az éléskamra szerepét töltötte be a hadfelvonulások alkalmával. Ugyancsak ezek a források világítanak rá — éppen a Szerémséggel kapcsolatban — a Porta jól értesültségére és tudatosságára. Majdnem minden esetben innen vezényeltek szakképzett munkakerőt hajók megjavításához, várak erősítéséhez, ami érthetővé teszi, hogy miért ragaszkodott a szultáni hadvezetés már 1528-ban is macacsul ehhez a régióhoz, mintegy a hódítás kiindulási bástyájához. Földrajzi és geopolitikai elhelyezkedése, gazdagsága valóban az ország kulcsává tette a tárgyaló évtizedekben a Szerémséget, csak éppen már a hódítók számára. A Porta számára létkérdés volt a zökkenőmentes impériumváltás illúziójának fenntartása. A rendeletekből világosan kiderül, hogy a magyar adózási szokásokat maximálisan figyelembe vették az új szabályok megalkotásakor. Valószínűleg ennek tudható be, hogy az ekkor betelepülő vlahoknak a *filorin*ak nevezett adót éppen Szent György napján kellett befizetniük. Bár a nagy hadjáratot napjainkig tisztázatlan okok miatt végül „lefújták”, a készülődés során keletkezett iratokból mégis világosan kitűnik, milyen összecsiszolt gépezetként kellett működnie a polgári és katonai közigazgatásnak egy-egy hadfelvonulás alkalmával.

Az 1552. évi hadjáratra jóval bőségesebb iratanyag maradt fenn, ami mélyebb elemzést tett lehetővé a szerzők számára. A történettudomány már régebben feltárta, hogy ebben az esztendőben eredetileg a szultán kívánt a Magyarországra vonuló hadsereg élére állni, vezetésen hogy az I. Ferdinánd csapatai által megszállt, de az oszmánok által 1541 óta már végleg magának tekintett Erdély elszakadását megakadályozza, és immár birodalmába olvassza. Az eseményeket jól dokumentáló, most megjelent iratokból megtudhatjuk, hogy végül nem a szultán vezette a hadjáratot, és nem valósult meg az eredeti célkitűzés sem. Ennek okaira most Fodor Pál és Dávid Géza tetszetős és megnyugtatónak tűnő magyarázatot talált. Elképzelésük szerint végül az 1547. évi Habsburg–oszmán békeszerződés eltérő értelmezése vezetett a hadjárat eredeti céljainak módosításához. A szultán szerint a Ferdinánd király által szilárdan birtokolt területekért járt neki az évi 30000 forint „tisztesseges ajándék”, míg Bécsben úgy értelmezték a szerződés e passzusát, hogy a politikai életből már 1541–1542-ben kiiktatott Török Bálint és Perényi Péter át nem engedett birtokaiért is fizetik az adót, és így az egri és szolnoki magyar végvári katonák teljes joggal adóztatják a „Perényi Péter livájaként” számon tartott körzetet is. Ennek további megakadályozása, és a mesés gazdagságúnak hitt észak-magyarországi területek elfoglalása motiválta az oszmán hadvezetést az eredeti tervek módosításában. Így paradox módon elmondható, hogy jelentős részben a rendkívül kezdeményező-kész Ali budai pasának volt köszönhető Erdély megmenekülése 1552-ben. A másik ok abban keresendő, hogy az Oszmán Birodalom egyszerűen túlgözte magát, és túlértékelve saját erőforrásait és lehetőségeit — presztízs szempontokat is szem előtt tartva — minden fronton helyt akart állni, ami hosszabb távon egyetlen korábban tündöklő vagy később virágzó nagyhatalomnak sem sikerült.

Ezek a felismerések még inkább arra kell, hogy sarkallják a kutatókat, hogy a magyar történelem eseményeit a korábbi nemzeti szemszögből kiszakítva, tágabb kontextusba, a nemzetközi folyamatokba ágyazva értelmezzék. Természetesen ez nem csak a magyar történészek számára követendő feladat. Éppen az 1552. évi hadjárat eseményei mutatják meg, hogy a mai Horvátországhoz tartozó, a 16. században Szlavóniának nevezett tartomány területén zajló harci cselekmények sem értékelhetők önmagukban (mint ezt az ideig a horvát történetírás többnyire tette), hiszen — miként a most közölt forrásokból kitűnik — az itteni csapatoknak éppen az volt a feladatuk, hogy a horvát és vend végvidék keresztény alakulatait lekössék, és megakadályozzák a Dunántúlon való bevetésüket. Ezért a horvát történetírás számára is tanulságos, sőt szinte kötelező a magyar történettudomány eredményeinek alapos ismerete, de mindez természetesen fordítva is igaz.

A politika-, had- és eseménytörténeti adatokon túl a kötet a gazdaság-, település-, népese-déstörténettel foglalkozók számára is igen hasznos adatokkal szolgál. Ennek illusztrálására talán egy példa is elegendő. Régóta ismert, hogy a leggazdagabb hódoltsági területeket a szultán igyekezett minél hamarabb hász birtokká nyilvánítani, ezzel mintegy megmentve azokat a kiszípolozástól. Így történt ez a drávaszögi mezővárosok esetében is, amelyek korábban Kászim bég fennhatósága alá tartoztak, ám 1544 augusztusában már biztos, hogy a szultán élvezte jövedelmüket. Talán ennek köszönhető, hogy Dánóc, Laskó, Vörösmart településeken a magyar etnikum egyre markánsabbá vált a század folyamán, a környékbeliek közül egyre többen választották lakhelyül, és miközben a század végére a szláv dominancia megerősödött a térségben, ezeken a helyeken a magyar lakosság kontinuuus maradt egészen napjainkig.

A kötetet végül mutatók zárják, amelyek rendkívül „felhasználóbarát” módon készültek, mert a magyar és a török szövegre is rá lehet keresni. Ez is nagy segítség a magyar nyelvet nem bíró kutatók számára.

Összességében megállapítható, hogy a vaskos forráskiadvány megfelel a szerzők eredeti célkitűzéseinek, könnyen és nagy haszonnal forgathatják hazai és külföldi kutatók, helytörténészek és a törökkor iránt érdeklődők egyaránt. A lektorok igényességét dicséri a minimális stilisztikai hiba, és a durva helyesírási hibák és elütések hiánya. Bár lehet, hogy csak a recenzens volt felületes, ám az megállapítható, hogy a kötetben publikált források értéke szinte bármennyi hibát megengedne, nem úgy Dávid Géza és Fodor Pál kérlelhetetlen igényessége, akik ezzel a munkával egy olyan, mérföldkőnek számító okmánytárat tettek le a történettudomány asztalára, amelynek adatai remélhetőleg hamar visszaköszönnek a kora újkori történelemmel foglalkozó tanulmányok hasábjain.

VENGRI I IH SZOSZEGYI V CENTRALNOJ JEVIROPE V SZERDNYIJE VEKA I NOVOJE VREMJA

Pamjatyi Vlagyimira Pavlovicsa Susarina

Ed. T. M. Iszlamo, A. Sz. Sztikalin, M. K. Juraszov

Rosszjiszakaja akagyemija nauk. Insztyitut szlavjanovegvenyija.

Centralnojevropejszkije isszledovanyija. Vipuszk 2.

Moszkva, 2004. 342 o.

A MAGYAROK ÉS KÖZÉP-EURÓPAI SZOMSZÉDAIK A KÖZÉPKORBAN ÉS AZ ÚJKORBAN

Vlagyimir Pavlovics Susarin emlékére

Az 1999-ben elhunyt Vlagyimir Pavlovics Susarin (1924–1999) a magyar történelem szakavatott kutatója, az oroszországi hungarológia meghatározó alakja volt. A moszkvai állami egyetemen eltöltött évei során kötelezte el magát a középkori magyar történelem iránt, amely aztán egész munkásságát végigkísérte. Az aspirantúrát követően hamarosan az Orosz Történelmi Intézetbe került, majd ennek szervezeti átalakítása után a Szláv és Balkanisztikai Intézet munkatársa lett. Kiválóan megtanulta nyelvünket, s a magyar történelem elkötelezett népszerűsítőjévé vált a Szovjetunióban mind tudós szerzőként, mind mentorként. Ugyanakkor odaadón segítette a magyar ruszisták kutatásait, alapítója és egy ideig tudományos titkára volt a Szovjet-Magyar Történelem Vegyesbizottságnak. Susarin életútját A. Sz. Sztikalin mutatja be az emlékkötetben.

Az emlékkötet jellegből adódik, hogy nemcsak a tudományterületek, hanem azokon belül a műfajok vonatkozásában is meglehetősen nagy változatosságot mutatnak a tanulmányok. A legtöbb írás azonban, érthetően, a történelem tárgykörébe tartozik.

B. J. Zselicki „Magyarok Európában: identitás és regionális hovatartozás (a magyar regionális identitás történeti és mai vonásainak összefonódása)” című tanulmányának célja, hogy a magyar példán mutassa be a közép-európaiság problémáját, valamint azt, hogy miért vetődött fel a regionális identitás kérdésének ártértekelése az 1970-es évek végén és az 1980-as években. A szerző alapvetően a 19. századtól tárgyalja a kérdést, utalva a *Mittleeuropa* gondolat eredetére és történetére, megemlítve a magyar szerzők történeti, illetve történeti-publicisztikai műveit, melyek az elmúlt évtizedekben a „Kelet-Európa”, „Közép-Európa” vita során születtek.

Kristó Gyula „Oroszok az Árpád-kori Magyarországon” című tanulmányában azt vizsgálja, hogy az *orosz*, *orosi* elő-, illetve utótagot tartalmazó helynevekből lehetséges-e levonni azt a kézenfekvőnek tűnő következtetést, hogy ezeken a településeken az adott etnikum élt. A szerző szerint a névadásban az etnikai szemponton túl más tényezők is közrejátszottak, s felhívja a figyelmet arra is, hogy egy már létező településnév esetében a névállandóság, természetesen, nem mindig tükrözte a lakosság etnikai állandóságát. Az előbbi aspektus vonatkozásában érdekesek az olyan esetek, amikor egy település több néven szerepel: így pl. az erdélyi *Szerdahely* a 13. században az ottani szászok *Reussmark*nak (Oroszpiac) hívták, de előfordul a század végén románul is, *Ruzmark* néven. Mindhárom elnevezésben a piac léte volt a névadás alapja, ami a német és a román változatban közvetlenül kifejezésre jut, míg a magyar megnevezés magára a piac napjára vonatkozik. A nem magyar változatok esetében a névadás arra utal, hogy orosz kereskedők látogatták a szerdánként vásárt tartó települést. Kristó több forrást is idéz annak bizonyítására, hogy a 12. század végén és a 13. század elején a Ruszból érkező kereskedők tevékenykedtek Magyarországon különböző pontjain. Az *orosz*, *orosi* névadás alapja, azonban lehetett akár a település tulajdonosának a neve is. Következtetése tehát az, hogy nem szabad az említett helynevekben szükségszerűen az uralkodók által létrehozott, a letelepített etnikumot magukban foglaló településeket látni. A kereskedelem és a spontán vándorlás fontosabb tényező volt az efféle helynevek megjelenésében. Ugyanakkor a szerző megjegyzi, hogy az ilyen nevek sok esetben nem Árpád-kori, hanem későbbi eredetűek. A tanulmány másik fő kérdése az Imre herceg által viselt *dux Ruizorum* titulus értelmezése. Ebből szintén nem szabad arra következtetni, hogy a Ruszból érkezett nagyszámú népességgel számolhatunk: nem volt a címnek sem előtörténete, sem utólete. Megjelenése azzal magyarázható, hogy az 1020-as évek végén időlegesen Imrét bízták meg a nyugati határ védelmével, amit a Ruszból származó katonai erő látott el.

M. K. Juraszov „A Kijevi Rusz és a Magyar Királyság: politikai és felekezeti kapcsolatok kezdetei” című tanulmányában azzal a problémával szembesül, hogy a kereszténység felvételének időszakáról az orosz évkönyvekben „szinte teljesen hiányoznak” a címben megjelölt kérdés-

re vonatkozó információk. Az *Elmúlt Idők Krónikája* pl. mindössze egyetlen, nem különösebben értékes, viszont annál több problémát felvető adatot tartalmaz. A 996. évnél azt írja, hogy Vlagyimir és István, valamint a lengyel Boleszláv és a cseh „Andrih” uralkodók békében éltek egymással. Mivel ekkor még sem István, sem „Andrih” nem ültek trónon, ezért Juraszov általánosító jellegűnek véli a krónika konkrét évre vonatkozó megállapítását. Bővebb adatok a politikai és felekezeti kapcsolatokról csak későbbi forrásokban maradtak ránk: így pl. a 16. században keletkezett *Nyikon Évkönyvben*, valamint Tatyiscsevnek az *Oroszország története* című munkájában, mely a 18. században íródott. Az előbbiben pl. az 1015. évhez kapcsolódóan egy terjedelmes rész található *A magyarokról* címszóval, mely azt beszéli el, hogy miért csatlakoztak eleink a latin kereszténységhez. Ezekben a kései forrásokban található információk óhatatlanul erős forráskritikai munkát igényelnek minden egyes adalék esetében, mellyel él is a szerző. Végső következtetése az, hogy a *Nyikon Évkönyvben*, illetve Tatyiscsevnél található adatokat, amennyiben azoknak nem mondanak ellent más források, nem szabad elvetni és későbbi interpolációknak tartani.

A. V. Ratobilszkaja „Idősek’ és ’ifjak’, ’gazdagok’ és ’szegények’ I. István törvényeiben” című tanulmányában úgy foglal állást, hogy István két törvénykönyvében aligha lehet terminológiai szempontból következetes egységet feltételezni a források különböző időben való keletkezése, valamint azok eltérő szerzősége miatt. A filológiai elemzés mellett a fő metodológiai szempont az értelmezésben az, hogy mit jelentettek az adott latin szavak a korabeli nyugat-európai írástudók számára. A szerző következtései ekképpen foglalhatók össze: István törvényeiben gyakran szerepelnek olyan párba állított fogalmak, mint *maiores-minores*, *dives-pauper*, de ezek konkrét jelentését igen nehéz behatárolni, „talán egyedül az idősek fogalom kivételével”, amely kiterjedt a világi előkelő rétegre (I. László idején, pedig már az egyházi elite is). Az ifjak jelentésének tisztázását részben az nehezíti, hogy a *miles* szó jelentése ekkoriban még nem tisztult le Nyugat-Európában. Problémát jelent végül az értelmezésben a latin terminusok átvitele egy más társadalmi közege, azaz a korabeli magyar viszonyok leírására.

Font Márta „Magyar-orosz politikai kapcsolatok a 12. században (1118–1199)” című tanulmányában orosz, magyar, lengyel források filológiai elemzése révén igyekszik feltárni a diplomáciai kapcsolatokat és a katonai konfliktusok szövevényes történetét. A szerző szerint a II. Géza alatti hadakozás (1148–1152), valamint III. Béla hadjáratai (1188–1189) világosan elkülönülő egységet alkotnak, viszont nehezebb megérteni az 1118–1148 közti kapcsolatokban az egyes események motivációját. Ezen időszakon belül részletesen taglalja Könyves Kálmán feltételezett fiának, Borisznak a politikai szerepét és több ponton megkérdőjelezi a korábbi történetírás megállapításait. II. Géza hadjáratai kapcsán (Géza Izjaszlav nagyfejedelem testvérét vette feleségül és legalább hat alkalommal nyújtott segítséget sógorának Halics ellen) a szerző rámutat a hadiesemények összeurópai kontextusára is. III. Béla két Halics elleni hadjárataról nem áll rendelkezésre magyar forrás, így a szerző az orosz forrásokon túl a király külpolitikájának egészén belül vizsgálja azok motivációját. Ennek során elveti azt, hogy Béla a pápai politika kiszolgálója lett volna és a hadjáratok vallási indíttatását a 13. századi helyzet visszavetítésének tartja. Egyszerű expanziós törekvést lát Béla kísérletében, amit Halics gyengesége hívott életre. Béla törekvése ugyanakkor követendő példa lett a 13. századi utódok számára: megerősödött a magyar expanziós politika ebbe az irányba.

Pach Zsigmond Pál „A harmincad Erdélyben és Havasalföldön a 15. század első felében” című írásában azt a magyar történetírásban meghonosodott nézetet veszi górcső alá, mely szerint a külföldre menő árúk vámját Erdélyben nemcsak a 16. században, hanem már kezdettől huszadnak és nem harmincadnak nevezték, szemben a magyarországi gyakorlattal. A szerző tanulmányának első részében magyarországi források alapján bizonyítja, hogy Zsigmond korában Erdélyben is harmincad volt a vám elnevezése, a második részben, pedig havasalföldi források segítségével vizsgálja meg ezt a kérdést. Pach szerint az erdélyi külkereskedelmi szabályozás mintaként szolgált a román vajdaságok számára. A 15. század első felében keletkezett forrásokban a vámilleték kirovásának módjáról a vajdák a *de triginta unum*, a *szo szta tri* (száz után három), illetve a *szo 30 dukatov ogyn* (30 dukát után egyet) kifejezésekkel rendelkeztek – ezek viszont egyértelműen azt támasztják alá, hogy a román vajdaságokban is a harmincad volt a külkereskedelmi vám. Követkésképp Pach szerint a huszad megnevezés Erdélyben csak később alakult ki, amivel megkérdőjelezi a korábbi historiográfiában bevettnek számító nézetet.

T. P. Guszarova „Magyarország a Habsburgok uralma alatt a 16–17. században (a múlt és a mai történetírás értékelései)” című historiográfiai tanulmányát a nem magyar olvasók számára elengedhetetlenül szükséges történeti bevezetéssel kezdi, hogy érzékeltesse azt a problémát, amit Mohács, az ország három részre szakadása és a török uralom jelentett a 16–17. századi magyar

történeti tudatban, következőképp az akkori és a későbbi magyar történetírásban is. Röviden időzik a kiegyezés utáni időszak Habsburg-párti történetírásánál, majd valamivel hosszabban ír a II. világháború után bekövetkezett fordulat okairól, utalva egyúttal a negatív értéktélet egyik prominens megfogalmazójára, Mód Aladárra. Ezután az 1950–1960-as évek, majd a fordulatot hozó, 1970-es évektől induló korszak bemutatása következik – itt is a magyar nyelvű szakirodalomban való alapos jártasságról téve tanúbizonyságot.

K. T. Medvegyeva „Az 1608. évi magyar országgyűlés Marina Cavalli velencei követ leírásában” című tanulmánya bevallottan nem arról szól, hogy a követ leveleinek segítségével átírja az egyébként jól ismert országgyűlésről alkotott értékelést, hanem mindössze árnyalja az országgyűlésre vonatkozó ismereteinket egy kívülálló tudósítása révén. A szerző szerint a tárgyalások menetébe és a ceremóniákba való betekintéshez, valamint az egyes főszereplők, mint pl. Illésházi nádor politikusi kvalitásainak megismeréséhez nyújtanak adalékokat a levelek. Medvegyeva kritikusan viszonyul a Cavalli által leírtakhoz, kijavítva a követ esetleges kronológiai pontatlanságait. Érdekes továbbá, hogy Cavalli erősen felekezeti szempontból szemléli az eseményeket: a gyűlésre úgy tekintett elsősorban, hogy azon az „eretnekek” az igaz vallás és a királyi hatalom gyengítésére törekedtek. A tudósítást a pozsonyi tűzvész leírásával zárja.

B. N. Florja „Az első orosz ügynök Varsóban – M. Gyurki” című írása érdekes adalék a 17. századi orosz hírszerzés történetéhez. Megtudhatjuk, hogy egy honfitársunk, Gyurki Miklós, 1638-ban felajánlotta szolgálatait a Varsóban tartózkodó orosz követnek, s Gyurki titkos viszonya az orosz diplomáciával egészen az 1640-es évek közepén bekövetkezett haláláig tartott. Mivel Gyurki a legfelső körökkel tartott kapcsolatot, így nemcsak hírekkel szolgált az oroszok számára, de még a lengyel-litván állam fontos diplomáciai irataihoz is hozzáfutott. Így pl. 1641-ben elküldte Moszkvába annak a levélnek a másolatát, melyet a szultán követe a lengyel királyhoz vitt a kozákok által elfoglalt Azov ügyében. Ebben a szultán arra kérte a királyt, hogy engedje át területén az Azov ellen küldendő oszmán erőket. A király válasza, melynek másolatát Gyurki szintén az oroszok rendelkezésére bocsátotta, nemleges volt, ugyanakkor biztosította a szultánt, hogy minden megtesz a kozákok Azovból történő kivonulása érdekében, sőt, egy részük már el is hagyta az erődöt. Florja szerint a magyar kém által szolgáltatott információk érthetővé teszik azt, hogy Mihail cár miért nem támogatta a fontos erősséget elfoglaló kozákokat: világos volt ugyanis, hogy a Porta kész akár a háborúra is Oroszország ellen, viszont Moszkva ebben nem számíthat a lengyel-litván unió támogatására. Gyurki halálával a titkos információáramlás nem szakadt meg, mivel az általa beszervezett Jan Szidovszkij folytatta tovább a kémkedést, de ő nem anyagi ellenszolgáltatás fejében, hanem hitbéli meggyőződésből, a „pravoszláv egyház ügye érdekében”, mint-hogy ortodox vallású volt.

O. V. Havanova „Politikai határok felett a tudás és a nemzeti egység felé. Erdélyi nemesek a Habsburg-monarchia tanintézetekben a 18. században” című tanulmányában egyrészt azt a kérdést vizsgálja, hogy az udvar miként próbálta meg az oktatás révén magához kötni a regionális hatalmi eliteket, s ezáltal erősíteni a dinasztia iránti lojalitást, másrészt azt, hogy ez a politika miként járult hozzá éppen a Habsburgok által politikailag kettéválasztott Magyarország és Erdély nemesi elitjének integrálódásához. A birodalmi elit képzését szolgáló udvari oktatáspolitikában központi jelentőséggel bírt a Bécsben 1746-ban megnyitott *Teresianum*, ahol előbb a jezsuiták, majd felosztatásuk után a piaristák kezében volt az oktatás. Bár Erdélyből nem voltak jelen túl nagy számban diákok, mégis Erdély speciális helyzete, valamint az integráció miatt különös jelentőséggel bír e kérdés. Havanova rámutat, hogy ilyen irányú kutatások eddig nem történtek, noha pl. az erdélyi születésű Eszterházy János gróf, valamint Széchényi Ferenc, a Nemzeti Múzeum alapítója éppen itt kötöttek barátságot. Eddig feltáratlan források (a bécsi és az erdélyi hatóságok hivatalos levélváltása) alapján vizsgálja, hogy miként történt a jelöltek kiválogatása, ösztöndíjhoz juttatása, milyen volt a társadalmi összetételük.

Cs. B. Zselicky „Nemzetiség és állam Eötvös József eszmerendszerében” című írása Eötvösnek e kérdéstről az 1850–1860-as években kifejtett nézeteit, valamint azok változását vizsgálja az 1868. évi nemzetiségi törvény megszületéséig. A szerző véleménye szerint az 1850-es évek első felében Eötvös eszmerendszerében az egyén mellett csak az állam bírt központi jelentőséggel, mivel a nemzetiség az államhoz képest a társadalom egy korábbi fejlődési fokát jelentette Eötvös számára. Ezért Eötvös azt vallotta, hogy el kell választani a nemzetiség elvét az állam elvétől, és az ideális a nemzetiségi szempontból semleges állam lenne. A hatvanas évek közepére azonban „Eötvös eljutott a nemzetnek, mint az emberek valós közösségének az elismeréséhez”, s ettől kezdve a nemzet ugyanolyan fontos szerepet játszott nézeteiben, mint az individuum és az állam.

A szerző azt is vizsgálja, hogy ezek a nézetek miként vezettek a nemzetiségi törvény megfogalmazásához.

A. G. Ajrapetov „A történelmi memoárok nyelvezete és az emlékiró személyisége (a 20. század eleji magyar emlékirodalom alapján)” című rövid írásában a magyarországi munkásmozgalom képviselőinek, többek közt Popper Sándornak, Mező Gyulának a visszaemlékezéseit vizsgálta a címben megadott szempontok alapján. Annak ellenére, hogy a kor munkásmozgalmi nyelvezetének paneljei dominálnak a visszaemlékezésekben, a szerző szerint nem lehet azt mondani, hogy azok „egy kaptafára” készültek volna.

A. N. Dmitrijev „'Romantikus antikapitalizmus': Lukács György pozíciója az első világháború és az 1918-as forradalom idején” című eszmetörténeti tanulmányában úgy vélekedik, hogy Lukácsnak és társainak romantikus antikapitalizmusát a markáns háborúellenesség mellett egy olyan törekvés jellemezte, amelynek fő célja az volt, hogy a „a világtól való elvonulás” révén egy szűk intellektualista társaságban a vallási megváltáshoz hasonló állapotot leljék meg. A szerző aprólékosan elemzi azokat a kapcsolatokat, amelyek Lukács életútjának változásai és írásai közt mutathatók ki.

M. J. Csukanov, Apponyi Albert gróf az 1920-as magyar békeszerződés feltételeiről című tanulmányának első részében felvázolja a monarchia szétesésének hátterét, majd röviden szól Apponyinak a békeszerződést megelőző életútjáról. A tanulmány második része Apponyinak a békekonferencián elmondott beszédére koncentrál. Elismerve szónoki tehetségét, két fő kritikai észrevételt tesz a gróf tárgyalási taktikájával kapcsolatban. Az első az, hogy hiányzott valamiféle pozitív program azon magyarok vonatkozásában, akik már több, mint egy éve az elcsatolt területeken éltek, a második pedig az, hogy „nyilvánvalóan nem volt realizáltuk a kialakult szituációban” maximálisan ragaszkodni az ország területi egységéhez. Ehhez még hozzászói kritikaként azt is, hogy bár Apponyi a magyar álláspont kifejtésekor foglalkozott a népszavazás kérdésével, nem állt elő konkrét javaslatokkal annak részleteit illetően. Végül megemlíti, hogy Apponyi nem követte az osztrák, bolgár delegáció példáját, akik igyekeztek hízgelő megjegyzéseket tenni a győztesek felé — Apponyi ellenben meglehetősen hűvös maradt e tekintetben.

Illés László „Lukács György nézetei a demokratizálásról — visszatekintve a mából” című tanulmányának apropója az, hogy a szerző szerint releváns megvizsgálni egy emberöltő elteltével Lukács 1968-ban írt fejtegetéseit, melyeket *A demokrácia jelene és jövője* címen vetett papírra. A demokratizálódás kérdése ebben a műben olyan problémákkal kapcsolódik össze, mint a desztalinizáció, a szocializmus eltorzulása stb. A szerző Lukács életútjának egy-egy írásán keresztül kíséri végig azt, hogy Lukács miként jutott el a hatvanas években kifejtett azon következtetéseire, amelyek alapján olyan romantikus álmódosónak tartja őt, aki nem tudott kilépni a magántulajdon-köztulajdon dichotómiából mint meghatározó történelmi tényezőből.

J. Simov „Oroszország mint szükségszerűség. Az Osztrák–Magyar Monarchia sorsára jut-e az Oroszországi Föderáció?” című tanulmányában a szerző az Oroszországi Föderációt olyan álamnak tartja, amely mind az államiság, mind a társadalmi viszonyok terén magán viseli a birodalom számos jegyét. Bár eltérően az Osztrák–Magyar Monarchiától alapvetően egynemzetiségű ország, ahol a lakosság 80 százaléka orosz, nem szabad megfeleledkezni pl. a Kaukázusban, valamint a Volga-vidéken élő nemzetiségek növekvő számáról. Ugyanakkor a bevándorlás (pl. Kínából, Afganisztánból stb.) további problémát jelent: az utóbbi 20 évben 4.5 millióval több ember érkezett Oroszországba, mint amennyiben kivándoroltak! Felhívja a figyelmet arra, hogy Oroszországnak nincs történelmi tapasztalata a nemzetiségek egyenjogúságon alapuló egymás mellett élésében, valamint arra is, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia békés felbomlásának útja Oroszországban nem járható — a másik alternatíva, viszont a jugoszláv variáns. Végül következtetése az, hogy amíg a világpolitika érdekelt Oroszország jelenlegi helyzetének fenntartásában, addig lehetséges kezelni a problémákat egy ésszerű belpolitikával, de a helyzet már most átgondolt intézkedéseket követel.

J. P. Guszev „Folklorizmus a mai magyar költészetben” című terjedelmes tanulmánya előtt csak tisztelegni tud a történész recenzens. Guszev szerint Nagy László érett költészetének nem meghatározó eleme a folklorizmus. Ugyanakkor „a népiesség azon fajtája, amelyet Nagy László költészetében figyelhetünk meg, azaz, amely »genetikailag« kapcsolatos a folklorizmussal, eléggé tipikus a magyar költészet utóbbi évtizedeinek képviselőinél”, mint pl. Csanádi Imre, Csóri Sándor, Fodor András esetében.

A kötetben Recenziók fejezetcím alatt kapott helyet T. M. Iszlamo egy, valamint A. Sz. Sztikalín két írása. Iszlamoznak, az Orosz–Magyar Történész Vegyesbizottság nemrégiben el-

hunyt elnökének A Habsburg-birodalombeli délszlávok története a 20. század végi orosz történelemszerek megvilágításában című tanulmánya (terjedelme miatt is) inkább a historiográfia, mint a recenzio műfajába tartozik. Sztikalin két ismertetése az Akcióban az ügyészdiplomácia. Visinszkij Romániában 1944–1946 (Elmélkedés egy könyvről), illetve az Újabb kútfő az 1950-es évek szovjet kül- és belpolitikai történetének tanulmányozásához. D. T. Sepilov visszaemlékezéseinek megjelenése elé címet viseli. Minthogy az említett esetekben alapvetően a recenzio recenzioját kellene adnunk, ettől eltekintünk.

A recenziokat követően *Józsa Antal* emlékezik Susarinra személyes hangvételű írásában, felidézve egy családi összejövetelen szerzett élményeit.

A kötetet, természetesen, Susarin műveinek válogatott bibliográfiája zárja.

Sashalmi Endre

BÁRTFÁTÓL POZSONYIG

Városok a 13–17. században

(Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 35.)

MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2005. 402 o.

Jelen tanulmánykötet — Csukovits Enikő és Lengyel Tünde szerkesztésében — a Magyar–Szlovák Történelem Vegyesbizottság 2003 szeptemberében tartott kassai konferenciájának írásba foglalt, jegyzetekkel ellátott, kibővített előadásait tartalmazza. A középkori és kora újkor felvidéki városok társadalmának, bíraskodásának, mindennapi életének, művelődésének különböző szempontú vizsgálatát olvashatjuk nyolc magyar és nyolc szlovák történelem tollából.

A kötet két, *Kubinyi András*, illetve *Richárd Marsina* nevéhez fűződő bevezető tanulmánya, a középkori város definiálására vállalkozik. A város fogalmának más-más szempontú értelmezése a várostörténelemszerek körében mind Nyugat-, mind Kelet-Európában évtizedek óta tartó polémiahoz vezetett. A vitában sokáig, sőt olykor mind a mai napig a jogi alapú városfogalmat tekintették irányadónak a várostörténeti monográfiák készítésénél. A városiasodás összetett jelenségnek megragadására Kubinyi András egy általa kidolgozott tíz ismérvből álló funkcionális alapon álló kritériumrendszer alkalmazását javasolja. A centrális ismertetőjegyeken belül hat különböző fokozatot különböztet meg, amelyek alapján a vizsgált település 1–6 pontszámot kap. Az így létrejövő pontrendszer alapján — a szerző által alkotott új fogalommal élve — „központi helyek” hét csoportja körvonalazódik. A módszer ismertetése után a szerző arról a 94 településről értekezik, amelyek legalább 16 centrális pontot szereztek, vagyis minimum közepes városfunkciójú mezővárosok voltak. Ezek térbeli elhelyezkedését figyelembe véve megállapítja, hogy a Magyar Királyság legvárosiasodottabb régióinak a Dél-Dunántúlt és az északkeleti országrészt tekinthetjük, valamint megállapítja, hogy az ország területén a korábbi becsléseknél több várossal számolhatunk. Marsina — miközben összegzését adja a városkategóriák szlovákiai kutatásának — a középkori város jellemzésénél elsősorban a jogi és a gazdasági szempontokat hangsúlyozza. Ennek megfelelően az által tanulmányozott két korszakra vonatkozó (9. század – 13. század eleje; 13. század közepe – 1330.) Kubinyi-féle centralitási rendszert újabb ismérvekkel módosítaná.

Szintén Kubinyi András módszereire építve tanulmányozza *Kollmann Örs László* a középkori Magyar Királyság ercekek leggazdagabb megyéjének, Gömörnek „központi helyeit”. Megállapításai szerint elsősorban a bányászatnak és a bányász-hospeseknek köszönhető, hogy Rozsnyó, Csetnek, Pelsőc, Dobsina és Jolsva a 14. századra a régió jelentősebb településeivé váltak. Kollmann hetven oldalas tanulmánya — amely egyébként PhD disszertációjának része — számba veszi a térség félfeldolgozó iparára vonatkozó adatokat, megállapítva, hogy a félkész vastermékek gyártásán kívül ezek a városok a lőfegyverek és a kardok készítésében is élen jártak. Megfigyelései szerint a bányászatba a tőke nagy része azon belföldi, illetve külföldi központokból származott, amelyekkel a gömői bányavárosok egyébként is kereskedelmi kapcsolatban álltak.

A középkorban Európa területén folyamatosan érzékelhető volt egy nyugatról kelet felé tartó migráció, hiszen a lengyel, a cseh és a magyar állam gyéren lakott területei gyakran kínáltak megélhetési lehetőséget a túlnépesedett nyugat-európai lakosság számára. *Ján Lukačka* tanulmányában azokat a kényszerítő tényezőket (gazdasági okok, hatalmaskodások, jogbizonytalanság, zavargások, háborúk) gyűjti össze és értékeli, amelyek a Kelet-Európában megtelepedett hospesek mobilitására serkentően hatottak. A továbbiakban a bevándoroltak beilleszkedésére hoz

példát a szerző, midőn feltárja a pozsonyi patríciusok és kézművesek gazdasági kapcsolatait Béccsel, Sopronnal, valamint a környező kisebb településekkel.

Petrovics István a Magyar Királyság úgynevezett alsó-részeinek középkori kapcsolatrendszerét mutatja be a Felvidék városaival. A Dél-Dunántúlon és az Alföld déli részén fekvő — a Kubinyi-féle centralitási pontrendszer alapján — legjelentősebbnek számító központok (Szeged, Pécs, Temesvár, Csanád, Lippa) középkori történetének bemutatása után, levéltári forrásokra támaszkodva, kronologikus sorrendben vázolja ezek jogi és kereskedelmi ügyleteit Felső-Magyarország jelentősebb településeivel. Az okleveles adatok áttekintése mellett művelődéstörténeti adalékként két tudós, Koller József és Ortway Tivadar munkásságával is megismerteti az olvasót, hiszen az ő nagy ívű életpályájuk is összekapcsolja az egykori országhatár felső és alsó részeit.

A 24 szepesi város szövetségkötése során 1370 körül keletkezhetett szepesi jogot, az úgynevezett Zipser Wilkürt hasonlítja össze *Blazovich László* a középkori német jog legősibb prózai alkotásával, a Szász tükörrel (Sachsenspiegel). Írásában kimutatja, hogy a szepesi városok jogrendje nem csupán szerkezetében és szellemiségében követi a Sachsenspiegelt, de a tulajdon-, eljárás-, büntetőjogra és a kötelmi jogokra vonatkozó cikkelyek tekintetében is hasonlóságok fedezhetők fel. Mivel a Szász tükör más felvidéki városokra és Budára is hatott, ezért nem meglepő, hogy a Zipser Wilkür a selmeci és budai jogkönyvekkel is egyezéseket mutat. Érthető módon a közjogi artikulusok, valamint az iparüzés és kereskedelem terén élő szabályozások tekinthetők egyedül az önálló jogfejlődés eredményeinek.

A mai Szlovákia területén található legrégebb szláv jogi nyelvemléket, az 1379–1524 között keletkezett zsolnai városkönyvet ismerteti *Michal Bada*. A város jogrendjét és a különféle jogi eseteket tartalmazó, két szerkezeti egységből álló forrás igen alkalmas Zsolna igazgatásának, valamint az előjárók (boženici, hajtman, školnik) szerepének vizsgálatára. Köszönhetően annak, hogy a városkönyv legtöbb bejegyzése örökösödési és vagyoni jogi ügyekhez kapcsolódik, bepillantást nyerhetünk a zsolnai polgárok megszokott életét biztosító anyagi kultúra világba, illetve a város gazdasági erejére is utalásokat találunk.

A Magyar Királyság területén fennmaradt, egyik legkorábbi (1364–1426) városkönyv Selmecbányáról származik. A vegyes tartalmú forrásanyagban kiemelkedő számú — több mint 200 — bűnesetre vonatkozó bírósági bejegyzés található. A valóságos esetek jogi következményeit veti össze *Csukovits Enikő* a bányaváros által használt jogkönyv előírásaival. A bűnösök és az általuk elkövetett bűntettek városkönyvbe történő bejegyzése, vagyis levelesítése lehetővé teszi a szerző számára, hogy megállapítsa, a különböző vétségek milyen arányban jelentek meg a középkori városokban. Az erőszakos bűncselekmények kimagasló száma azonban a korban nem tekinthető csupán magyarországi jelenségnek, hiszen hasonló eredmények tapasztalhatók nyugat-európai viszonylatban is. A gyilkosságok időbeli eloszlását vizsgálva Csukovits Enikő megállapítja, hogy az 1360–1420 közé eső periódusban átlagosan évente 1,6 ilyen jellegű bűntény történt. A városkönyv alapján igazolható az is, hogy az elkövetőkre igen gyakran hiába rótták ki városjog értelmében megérdemelten súlyos ítéletet, ezek végrehajtását száműzetés, kezesek, valamint engesztelő zárandoklat útján el lehetett kerülni.

Blanka Szeghyová az erőszak megnyilvánulásának jeleit vizsgálja a 16. századi városi polgárság hétköznapiiban. A középkor embere mindennapjaiban kevesebb önfegyelmet tanúsított, ösztöneik és érzelmeik kimutatásának is nagyobb teret engedett a manapság elfogadottnál. A szóbeli és testi erőszak — társadalmi és nemi hovatartozásra való tekintet nélkül — széles körben elterjedtnek számított. A szerző a források alapján ismerteti különböző rablással és rablógyilkossággal, nemi erőszakkal, gyermekgyilkossággal kapcsolatos eseteket, majd meghatározza az erőszak legfontosabb színtereit a középkorban, úgymint a városi italmérések, kocsmák, illetve a polgári otthonok. Külön figyelmet szentel a tanulmány a büntetések mértékére és komolyságára, amelyeket befolyásolt a bűntettek véletlenszerűsége, avagy előre megfontoltsága, valamint az áldozat és családjának toleranciája az elkövetővel szemben.

Egy 15. századi, német nyelvű, bártfai katonai szabályzat bemutatására vállalkozik *Vladimír Segeš*. Ennek első része egy — a szerző által részletesen ismertettet és értelmezett — tíz pontból álló katonai büntetőrend, melynek előírásai a korabeli jogszokásnak megfeleltek, de alapvetően szigorúak voltak, hiszen a halálbüntetés, a csonkítás és a testi fenyítés egyaránt elfogadott büntetési eszközöknek számítottak. A forrás további része egy élelmezési előírás, amelyet kiegészít egy igen előnyösnek mondható árszabás is a hadsereg számára. A szabályzat harmadik részéből a város szolgálatában álló 33 fős zsoldoshadsereg összetételét tudhatjuk meg, melyet a szerző

név, rang és a kiutalt zsold szerint ismertet. A tanulmány befejezésében a bártfai rendelkezések összehasonlítását olvashatjuk egy szintén 15. századi 18 pontból álló morvaországi előírással.

Majorossy Judit tanulmányában — amely bölcsészdoktori disszertációjának egy részlete — Pozsony városának 1349-ben alapított, a város társadalmi és gazdasági elitjét tömörítő Krisztus Teste Társulat gazdasági, valamint társadalmi szerepét vizsgálja. Kutatásaiban a konfraternitás saját forrásanyagán (szabályzat, taglista, számadások, regiszterek) túl városkönyveket és polgári végrendeleteket is felhasznál. Bizonyítja, hogy a testvérület élén álló személy a városi igazgatásban is mindig vezető szerepet töltött be, valamint rekonstruálja a társaság négy javadalmasházának városon belüli elhelyezkedését. Összegyűjti a város plébánia templomaiban található, a társulat kezelésében lévő oltárokat, rendszerezi továbbá a konfraternitás bevételeit és kiadásait, azokból az évekből, amelyekből a számadások fennmaradtak, s végrendeletek és leltárak alapján következtet a társaság ingó és ingatlan vagyonára is.

Szendé Katalin jelen tanulmányának alapjául a már korábban megjelent Otthon a városban című monográfiájának kutatásai szolgálnak. Ezúttal az 1446–1526 között Eperjesen fennmaradt 123 testamentumot a pozsonyi és soproni végrendeleteknél már korábban alkalmazott módszerek és kategóriák szerint veszi vizsgálat alá. Írásának első részében az eperjesi végakaratokból az örökösök, illetve a családtagok személyére (házasfelek, szülők, gyerekek, unokák, oldalági rokonok, házi szolgák) tett utalásokat gyűjti össze. Ezek értékelése során olyan jelenségekre hívja fel a figyelmet, amelyekkel már a nyugati határszél városainál is találkozhattunk. Ugyanakkor az örökösödési szokásokban rejlő különbségek, a neolokalításra tett törekvések, ezzel párhuzamosan a szülő-gyermek közötti vagyonközösség megszűnése, a gyermekek örökrészének kiadása, valamint a nagykorú gyermekek közötti osztálytétel bizonyítják, hogy az egymástól távol eső tárnokszéki városokban a házasodási, családi, rokonsági és örökösödési rendszerekben igen komoly eltérések mutakozhatnak.

A 16. századi felső-magyarországi szabad királyi városok polgárságának életszínvonalát kívánja feltérképezni tanulmányában *Miloslava Bodnárová*. Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse, Kiszében földrajzi fekvéséből fakadóan mindig is kereskedelmi közvetítő szerepet töltött be az Alföld, illetve a lengyel területek között. Mivel a 15. század mind az öt város esetében a virágzás korszakának tekinthető, ezért a szerző érdemesnek tartja megfigyelni a következő évszázadban bekövetkező fordulatokat. Túl az érzékelhetővé váló gazdasági, demográfiai stagnáláson és a lakosság vagyoni helyzetének megváltozásán, a század 30-as éveiben az evangélikus egyház tanainak megjelenésével is számolni kell. Bodnárovát mindenek előtt az érdeklí, miként jelentkeznek ezek az események a családok életében, a lakosság erkölcsi normáinak, a higiéniai viszonyainak, építészetének, anyagi kultúrájának alakulásában.

Igor Graus a 16. századi besztercebányai polgárok életének azt az aktívan avagy passzívan eltöltött időszakát kutatja, amely során a megélhetésükért fáradoztak. A szabad időnek — úgy tűnik — a városokban két fajtája létezett, az egyikben a polgárok a város vezető rétege által meghatározott feladatoknak köteleességszerűen tettek eleget. Ide sorolható az évenkénti bíró, illetve plébánosválasztáson való részvétel, a város védelmének ellátása, valamint a húsvéti, karácsonyi és úrnap-i istentiszteletek és búcsúk rendszeres látogatása. Ritka kötelezettségek hárultak a városlakókra az uralkodói vizitáció, illetve a Besztercebányán tartott több hetes országgyűlések alkalmával. A szabadidő másik típusát a magánünnepek, az 1500-as években egyre gyakoribb iskoladramák megtekintése, lövészversenyek, italmérések és kocsmák látogatása, ahol kockával és kártyával mindenki megkísérthette a maga szerencséjét. A szerző olyan ritka elfoglaltságokra is felhívja figyelmet, mint a csillagászat vagy a könyvgyűjtés iránti vonzódás, de találkozhatunk vadaspark telepítőkkel is.

Három felső-magyarországi szabad királyi város 17. századi fejlődését mutatja be *Kónya Péter*. A komoly gazdasági konjunktúrát mutató Eperjest, a hanyatlófélben lévő Bártfát, valamint a kereskedelemben és kézműiparban egyaránt a helyi piacokra koncentráló, másodrangú Kiszebent azonos szempontrendszer alapján hasonlítja össze. Képet kapunk a települések mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi fejlettségéről, a tulajdonukban lévő jobbágysalvak, szőlők, számaról és nagyságáról, a fontosabb gazdasági létesítményeikről. Majd vázolja a szerző az egyes városok jogi, közigazgatási helyzetét, az állam részére fizetendő adójuk nagyságát, és a lakosság nemzeti-ségi és felekezeti hovatartozásán túl megismerhetjük a települések építészeti sajátosságait is. A három szabad királyi város történelmének közös pontjára is felhívja Kónya Péter a figyelmet, hiszen a 17. század végére mindegyik szembehelyezkedett a Habsburg udvarral I. Lipót abszolútis-

ta és rekatolizációs törekvései miatt, s a szerző szerint ennek a fordulatnak tudható be a felső-magyarországi evangélikus polgárság hanyatlásának kezdete.

A tanulmánykötetet H. Németh István doktori disszertációjának összegzése zárja le. A 16. században a felső-magyarországi városok politikai érdekeik érvényesítése érdekében városzövet-ségekbe tömörültek, így a bécsi udvarral és annak kormányzerveivel kielégítően együtt tudtak működni. A 17. században azonban — köszönhetően a Habsburgok nyugat-európai konfliktusainak — a szerző által is ismertetett fordulat következett be a Bécs várospolitikájában. Az uralkodó abszolutista törekvéseinek megerősödése, a városokra háruló évről-évre egyre magasabb adóterhek, a forspont és az elszállásolás kötelezettsége, vámmentességük elvesztése valamint privilégiumaik folyamatos csorbulása, az ellenreformáció által gyakorolt változásokat vizsgálja és elemzi a szerző a magyarországi polgárság életében. Majd összegzőképpen megállapítja, hogy Bécs megváltozott várospolitikájának előnyeit leginkább a vármegyék és a magyar nemesség élvezhette, hiszen ezek komoly térhódítását tapasztalhatjuk a városok rovására.

A Történettudományi Intézet Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok sorozatában megjelent tanulmánykötet jelentős hiányt pótol, hiszen lehetővé teszi, hogy az azonos korszakok és tudományterületek szlovák és magyar történései nyelvi nehézségeket áthidalva betekintést nyerhessenek egymás kutatási eredményeibe. Ezt mind inkább elősegítendő a 2005-ben napvilágot látott magyar nyelvű kiadás után hamarosan elkészül a kötet szlovák változata is.

Skorka Renáta

Csejtei Dezső – Juhász Anikó

AMERIKA FELFEDEZÉSE ÉS AZ ÚJ GLOBÁLIS REND

Monumenta Hispanica sorozat

Attraktor Kiadó, Máriabesenyő-Gödöllő, 2004. 371 o.

A munka értékelő elemzésekor két, bár nem lényegi, de előre tolokodó kérdés merül fel a már rég nem „jámbor” olvasóban. Mikor esett meg utoljára vele, hogy olyan monográfiát vegyen a kezébe, — kivált 16. századi spanyol moralistákról —, amelyet a forrásművek magyar kiadása kísért? Vagy fordítva: mikor olvasott kánonjogi eszme-futtatásokat mondjuk az indiánok jogáról úgy, hogy lábjegyzetek helyett egy egész kötet segíti értelmeznie a *ius gentium*ból származó szökevény nemzetközi jog új értelmezését a salamancai egyetemi preleciók világától kezdve V. Károly birodalmának aktuális politikai kérdéseire? Ne vergődjünk tovább az olvasó nyájas álarcával, a válasz: más, alkalmasint lényegesebb egyetemes történelmi tárgykörökben sem gyakran, sőt, pesszimiztábban, talán soha. Még egy provokáció: és mikor találkozott több évtizeddel ezelőtt elhalt professzor *emlékének* ajánlott kötetével a lektor? Meglehet, nem az olvasó a nyájas és a jámbor, hanem a szegedi szerzőpáros, és művük azért is *avis rara*, mert éppen e globális világ új (t)rendje gyakorlata ellen halad. Rögzítsünk tehát örömmel két ritka mozzanatot, a szakmai és a tanítványi alázatot, amely e recenzió konkrét tárgyán is messze túlmutat, hisz manapság tanárainkat megtagadni vagy kisajátítani szoktuk, hogy föléljük kapaszkodjunk. Ha Wittman Tibor tanítványi körére nézünk, úgy tűnik, egy kivételes befogadói fogékonyságon túl minden bizonnyal az atyamester iránti személyes vonzódásról is tanúskodó hűségi ragaszkodással van dolgunk. Így volt már ez jó pár éve is, amikor Anderle Ádám, az örökség példás gondozója, *Stációk Erdély - Európa - Latin-Amerika*, Tanulmányok Wittman Tibor emlékére (Szeged, Hispania Kiadó, 1999) címmel a tanítványi (b)első kör, és a tanítványok tanítványai második körének tisztelgő munkáit gyűjtötte csokorba Wittman Tibor máig is sok esetben meg nem haladott vagy megkerülhetetlen tudományos írásainak publikációs jegyzékével együtt. A wittmani örökséget — foglalja össze Anderle — „az egyetemes történelmi látásmód és a komparatiztika alkalmazása, a periférikus régiók iránti kutatói érdeklődés megléte jelenti.” Ebbe a körbe és hagyományba tartozik tehát a recenzió tárgya is, ami egy olyan szerzőpár tollából született, amely filozófus, illetve filológusként eddig a spanyol Ortega y Gasset hazai meggyökerzetésével írta be nevét a hispanisztikába, és most „valódi” történelmi monográfiát közöl. Lássuk erényeit és aránytévésztéseit. Erénye mindenféleképpen a jó értelemben vett alaposág, módszeresség, a számos pedáns kiterő és a bátor analógiák módszere. Hiányai a szellemtörténetre való talán görcsös koncentrációból fakadnak. Ha a szerzők

alkalmazzák Wittmann éppen Anderle Ádámnak köszönhetően magyarul is olvashatóvá vált utolsó írása tanulságát — „Francisco de Vitoria és a spanyol gazdasági jog az Indiákon” (*Világtörténet* 1985/3. 29–37.) — hasonlóan hozzá jobban érzékeli „a kereskedelem jelentőségét, ami a születő világpiac tükröződése Vitoria gondolatmenetében”. Azaz, néha olyan érzésünk támad, hogy a gazdaság valósága csupán fölösleges illusztráció a nagy ívű gondolati és spekulatív valóságok magas kijelentéseinek katedráiról. Ebből a szempontból is különösen fontos volna a szerzőpáros — a bőséges feldolgozás ellenére paradox módon mégis hiányzó — harmadik kötete. Jórészt hiányzik ugyanis Las Casas idevágó téziseinek hasonló megismertetése — mint az a másik bemutatott és fordított személy Ginés de Sepúlveda esetében példásan megtörtént, akinek *De Thesauris in Peru* című műve pontosan annyira ismeretlen a magyar nagyközönség előtt, mint az utóbbi kiválóan átültetett *Második Democrates*-e. (E mellett — és legyünk igenis telhetetlenek, ha már a szerzőpár ilyen magasra tette a mércét — a *Primus Democrates* ugyan hasonlóan keveseknek, de nem kisebb örömet szerezne, már csak a Machiavelli recepcióban való kitüntetett szerepe miatt is). Ha ehhez Luís de Molina — igaz, más ibér közegben, az évorai egyetemen, Portugáliában kifejített —, hatását is hozzávesszük, azt látjuk, a 16. század „mondialitas”-vitájának fontosabb képviselői kívül rekednek a szerzőpáros figyelmének körén. Miért volna fontos, ha a dél- és közép-amerikai spanyol hódítás morális megítélésének egyszerre kronológiai szempontból tágabb, de tematikailag szűkítő megközelítésével éljünk, s ezzel átlépünk a spanyol-indián dichotómián? Így ugyanis vizsgálni tudjuk (kétségtelenül ez az igazi globalitás, lásd Vitoria tételét, a *bonum totius orbis* szemléletét) mit jelentett az — amiben éppen Wittman Tibor alkotott nemzetközi szinten is maradandót —, új, ún. „atlanti triangulum(ok)” gazdasági globalizálásának hozadékaként nem csak a *servi a natura* régi tételének újraértelmezése, hanem az először *one word* teljességében az indián mellett a néger, az encomienda rendszere mellett a kontinensközi rabszolga-kereskedelem, illetve gyarmati kizsákmányolás. Mindez azért is lényeges lenne, hogy a szerzőpár legeredetibb, és leginkább vitatható, jórész politikai és nem történeti szempontból a 16. századot napjainkat összevető utolsó, kitekintő fejezetének is kellő alapot biztosítson. A recenzens, aki hálás a szerzőknek egy inspiratív könyv élménye mellett oktatóként is azért, hogy végre a hallgatónak a kezébe adhatja az értékes forrásokat, végezetül a könyv vitájára hívja fel a figyelmet, ami talvaly az ELTE Latin-Amerika történelem diákköri műhelyében zajlott le, és ami kivonatolható olvasható a www.egek.hu honlapon is. Végezetül engedtessek meg egy a nyitó gondolatokhoz hasonló, szubjektív mozzanatot: figyelem, igazi mű és valódi érték született!

Rákóczi István

Ábrahám Barna

AZ ERDÉLYI ROMÁNSÁG POLGÁROSODÁSA A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

(Múltunk könyvek)

Csikszereda, Pro-Print, 2004. 483 o.

A Pázmány Péter egyetemen oktató szerző eredetileg a történelem mellett orosz szakot is végzett, hamarosan megtanult szlovákul, most is ezen a tanszéken tanít a Pázmányon, de mellette románul is megtanult, és nemcsak a nyelvben tájékozódik kitűnően, hanem a román történeti fejlődés kérdéseiben is, ahogy azt ez a könyve is mutatja. Valóban felkészült tehát Kelet-Európa oktatására. Ő ugyan inkább Kelet-Közép-Európát emleget, ami persze Kelet-Európának csupán egy része, és ha Romániát is ide számítja, akkor már megközelíti az egész kelet-európai problematikát.

Mint Bevezetésében jelzi, három korabeli erdélyi román sajtóterméket választott ki forrásként, az 1865–1906 közt Josif Vulcan szerkesztésében megjelent *Família* hetilapot, *Revista Orăștiei* (1895–1899), Szászváros helyi viszonyait tárgyaló hetilapot, és az 1899-ben indult *Revista Economică* című havi folyóiratot, ez a román bankszövetség folyóirata volt. Az első mintha a korabeli Gartenlaube nevű német sajtótermékre emlékeztetne, persze magyar pendant-jai is voltak, a másik a város és környék dolgait tartotta számon, a harmadik pedig már érdemben szakmai folyóiratnak

tekinthető. Ez a három lap végül is bőséges anyagot biztosított vizsgálódásai számára, ez a bőség tiszteletreméltó adatgyűjtés eredménye.

Ennek a forrásanyagnak az alapján Ábrahám Barna négy nagy részben, sok fejezetre és alfejezetre tagolva vizsgálja a tárgyat. Az első részben a társadalmat mutatja be, ezen belül elsősorban a gazdaságot, a földművelést, a kézművességet, a háziipar helyzetét, a román gazdasági élet fejlesztésére irányuló törekvéseket, tekintettel a parasztság nagy részének kétségtelenül nehéz anyagi helyzetére. Itt úgy látja, hogy az ökonomiai értelemben vett polgárosodás érdemben a parasztság módosabb rétegein belül indulhatott meg, hiszen *I. Tóth Zoltán* megfogalmazása értelmében az erdélyi román társadalom csonka társadalom volt, saját nemesi elit nélkül, mert az a tárgyalt időszakra már elmagyarosodott. De a parasztok mellett bemutatja az egyéb rétegeket is, ezek igényeit, a karrierlehetőségek szűk körét a nemzetiségi helyzet miatt. Már itt utal az egyes rétegek belső ellentéteire, különösen a nép és az értelmiségi viszonyára, és a polgárosodás helyszínét mégis inkább a városokban találja meg, a polgárosodó falu inkább csak a jövő elképzeléseiben jelentkezik.

A második rész címe szerint az egyén mindennapjait mutatja be, a lakásviszonyokat, az öltözködést, a városokban a divat térhódítását, amelyet a sajtó nem győzött eléggé megróni. Természetesen az egészségügy kérdései is előjönnek, a helyes táplálkozás szabályaitól az alkoholizmusig és a dohányzás ártalmáig. Még a sport is előkerült, persze ez is szerény méretekben hódíthatott a román társadalomban.

A harmadik rész a család kérdéseit tárgyalja a párválasztástól és ennek motívumaitól a gyermeknevelés kérdéskörén át a nőkérdésig, vagyis inkább a nők családon belüli helyzetének ábrázolásáig, ahol kiderül, hogy a nők a divat hajhászása miatt nem is ritkán tönkreteszik a családot a szó gazdasági értelmében is, mert a férjek adósságokba verik magukat. A hibák mellett azonban azt is megtudjuk, milyen magasztos a nő nemzeti hivatása, a nemzet fenntartásában és gyarapításában.

Végül a negyedik, legterjedelmesebb rész a nemzeti közszellem problémáit veszi sorra, a nemzet problémáit. (Természetesen: az erdélyi román nemzet, ezen a korábbi határoktól függetlenül az Erdélytől nyugatabbra, a szűkebb Magyarország területén élő románokat is értve.) A Família egyfajta nemzetkategóriát is tart nyilván, a nemzet (polgári) erényeivel és a nemzeti bűnökkel, ahol megint az alkoholizmus és az eladósodás az alapvető bűnök.

A két román egyház, az ortodox és az unitus közt egyik folyóirat sem kíván választani, egyenrangúságukat hirdeti, együttál gyakran bírálja az anyagi ügyekben elmerülő, mert szegény papokat, akik ezért nem tudnak eléggé megfelelni nemzeti hivatásuknak. Részletesen értesülünk a román ifjúság tanulási lehetőségeiről, az iskolák nem is egyszer nehéz helyzetéről, amit a felülről jövő (magyar) elvárások csak elmélyítenek. Ezen belül a sajtó fontosnak tartja a korábban teljesen elhanyagolt nőkérdést, a lányok oktatását. Megtudjuk azt is, hogy az állam persze csak azon az áron hajlandó az egyházi (román nyelven oktató) elemi és egyéb iskolák támogatására, ha azok a magyar állampolgári nevelést szolgálják. Ezért van szükség mecénásokra, de ezek szerepsére mondhatni szép számban akadnak. Ehhez kapcsolódóan kerül elő az önművelés és a népművelés kérdése, a — valójában hiányzó — könyvtárak ügye, a népkönyvek kiadásának a lehetőségei.

Nagyon fontos fejezet tárgyalja az egyesületek kérdését, hiszen ez a nemzetiségi helyzetben különösen fontos civil társadalom alapkérdése. Tekintettel az erre a kérdésre vonatkozóan eléggé nagy számban rendelkezésre álló szakirodalomra, a szerző itt csak röviden tér ki az egyesületek egyes típusaira, kezdve az össznemzeti kulturális egyesülettel, az ASTRA-val. Utána tárgyalja ez az alfejezet a közművelődési egyesületeket, olvasóköroket (többnyire kaszinó néven voltak ismertek), csakhogy ezek sok esetben nem feleltek meg eredeti céljuknak, nem szolgálták a nemzeti művelődés ügyét. Fontosak voltak a dalárdák, más kis nemzetek esetében is a nemzeti mozgalom alapvető szervezetei. Az iparosok is alakítottak a művelődéssel is foglalkozó egyesületeket. És persze nemzeti szempontból alapvető fontosságúak voltak a nőegyletek, játékönykodásukkal és a társaséletet előmozdító báljaikkal (persze itt is akadt sok hiba, a fényűző toalették szintén szerepet játszhattak a családok tönkremenésében).

Az utolsó alfejezet a persze minden téma kapcsán előkerülő nemzeti mozzanat tudatosan tárgyalt kérdéseit veti fel, az anyanyelv ápolását, bűnként az idegen nyelvek előtérbe kerülését (nem is annyira a magyarról, mint a németről van szó). A nemzeti szellem elsőrendű őrzője a népköltészet. Itt esik szó a román társadalom közönyéről a nemzeti kérdéssel kapcsolatban, így a nemzeti színház megteremtése, ami csak a korszak végére sikerül, a honismeret kapcsán egy erdélyi román nemzeti múzeum létrehozása (ugyancsak az utolsó pillanatban, a háború előtt), meg a különböző gazdasági és kulturális kiállítások kérdése.

Egy Zárszó az összegzés mellett a könyv további fejlesztését, vagyis újabb témák és források kidolgozását tartja fontosnak. A felhasznált irodalom felsorolása után rövid román és angol rezümét is közöl a könyv.

Ez a nagyon rövid tartalmi ismertetés persze nem térhetett ki a könyv gazdag anyagának részletes bemutatására. Néhány megjegyzés azonban még szükségesnek tűnik. Mint már a forrásanyag megválasztásánál is kiderült, a klasszikus német filozófia fogalmai szerint a források a Sollent mutatják be, nem a Seint. Hozzá kell persze tenni, hogy a kritikai megjegyzések bősége azért a tényleges helyzetre is ad kitekintést. Világos, hogy a polgárosodás ezen a tájon a nemzet kialakulását is jelenti, és Ábrahám Barna fejezetei mintegy ennek a menetét részletezik, persze a kisebbségi helyzet miatt sajátos problémákkal. A szerző nem siratja meg az elnyomott románok helyzetét, mert sok szempontból éppen az derül ki forrásaiból, hogy ez az elnyomás nem volt olyan szörnyű, különösen, ha a 20. századra gondolunk. Ezért józan, túlzásoktól mentes képet kapunk, adalékokat a politológiai irodalomban is sokat emlegetett nemzetépítés problémáiról. Ábrahám Barna könyve a sajátos körülményekkel mindig is számoló kidolgozásban igen jó képet ad arról, hogyan is ment végbe a valóságban ez a bizonyos „nemzetépítés”, ez a könyv nagy erénye.

Az 1970-es évek óta a nemzeti problematika a szakirodalomban egyre fontosabb pozíciót foglal el. Akik ebben a kérdéskörben elméleti vizsgálódásokat végeznek, jól tennék, ha megismerkednének ennek a munkának az eredményeivel, hogy az elméletektől nem gátolva foglalkozhassanak a kérdéssel. De hát, sajnos, ez a sok komoly szakember nem lesz hajlandó ennek a kedvéért megtanulni magyarul.

Niederhauser Emil

A MADAS JÓZSEF EMLÉKKONFERENCIA (2002. április 16–17.)

VÁLOGATOTT ELŐADÁSAI

Tanulmányok Pécs Történetéből 15.

Szerk. Font Márta és Vargha Dezső

Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2003. 183 o.

Pécsett már hagyományosnak tekinthető, hogy a városban egykor működő kiváló (hely)történészekre egy-egy konferencián emlékeznek meg nyomukba lépett utódaik, ezzel egyrészt emléket állítva munkásságuknak, másrészt erősítve egyfajta lokális közösségi tudatot. Az ilyen szimpóziumokon elhangzott előadások az utóbbi években a Pécs Története Alapítvány által jegyzett sorozatban látnak napvilágot. Így korábban a Petrovich Ede emlékkonferencia anyaga (*Tanulmányok Pécs történetéből 8.* Pécs, 2001.) míg szintén 2003-ban a Koller József emlékülés válogatott előadásai (*Tanulmányok Pécs történetéből 13.* Pécs, 2003.) jelentek meg. Mindhárom kötetet Font Márta és Vargha Dezső szerkesztette, személyük — ismervén aktivitásukat — garancia, hogy további hasonló jellegű konferenciákra és kötetekre számíthatunk.

Madas József (1905–1988) Aradon született, majd családjával 1920-ban települt át Szegedre. 1925-től Sopronban folytatott egyetemi tanulmányokat, ahol 1936-ban szerzett bányamérnöki oklevelet. Több munkahely után 1947 végén került Pécsre, ahol Mecseki Szénbányák Vállalat üzemgazdasági osztályvezetőjeként ment nyugdíjba 1966-ban. Nyugállományba vonulását követően mélyedt el a város múltjában és „eljegyezte” magát a helytörténeti kutatással. Napjait ettől kezdve a levéltárban töltötte és szívos, precíz munkával gyűjtötte össze az apró, másoknak talán jelentéktelennek tűnő adatokat. Két monumentális munkája több mint 2000 oldal terjedelmű és mára mindenki által egyszerűen „Madas”-ként ismert. Az első, amely 1978-ban jelent meg, Pécs belváros telkeiről és házairól tartalmaz adatokat; a második, a pécsi Budai Külvárosról készült adattára, 1985-ben jelent meg nyomtatásban. Emellett több kisebb tanulmányt publikált a város történetéről.

Moró Mária Anna Madas helytörténeti munkásságára emlékezett írásában (17–22.), amely végén a nyomtatásban publikálásra került munkáinak jegyzékét találjuk (23.). Moró, aki levéltárosként személyesen ismerte az időt kutatót, a következőképp emlékezett rá. „Pécs elmúlt három évszázadának élő lexikonjaként intézményesült. A város történetének bármely kérdését kutatók számára mindig elérhető, készleges és biztos információforrás volt azokban az évtizedekben, amikor délelőttönként a levéltár kutatótermében dolgozott.”

Pesti János „Madas József helytörténeti munkásságáról a névtudomány szemszögéből” című dolgozatában (25–34.) értékelte a névtudomány számára fontos eredményeit. Az időközben elhunyt *Bezerédy Győző* is Madas helytörténeti tevékenységét, munkáit méltatta (35–40.), míg

Hársfai István nyugalmazott újságíró személyes hangvételű írásában a Józsi bácsival készített riportjai kapcsán idézte fel alakját (41–44.).

A kötet második részének címe (Madas József nyomdokain) előre jelzi, hogy a következő 10 dolgozat a szerzők újabb kutatási eredményeit tárja a nyilvánosság elé. Az első tanulmány *Timár György* tollából származik és a rá jellemző alaposítással mutatja be a Pécs területén lévő plébániákat, templomokat, kápolnákat, valamint a városban működő szerzetesrendeket a török hódoltság végétől napjainkig. A dolgozat valóban hiánypótló munka, hiszen az egyházmegyei schematizmusok korántsem mindig közölnek megbízható adatokat, Brüsszle négykötetes munkája pedig csak a 19. század végéig mérvado (47–67.).

A kisebb tanulmányok egyike *Mendöl Zsuzsáé* a pécsi asztaloság történetét jellemzi, elsősorban Madas munkái alapján (69–73.). *Ódor Imre* a városba költöző nemesek lakóhelyeiről készített egy olvasmányos, rövid összefoglalást (75–81.).

Gál Éva egy ezidáig még publikálatlan 1801-ben készült leltárt tett közzé. A rövid, ám alapos bevezető tanulmányt (85–90.) követően magát az értékes adatokat tartalmazó forrást adta közre az áttekinthetőséget biztosítandó táblázatos formába szerkesztve (91–106.).

Márfi Attila régi kedves témájával a színiéletről történetével foglalkozik dolgozatában. Ezúttal Pécs város színelőadásainak helyszíneit mutatja be a 18. század végétől az 1920-as évekig (107–121.).

Lengvári István a pécsi ciszterci főgimnázium és az állami főreáliskola 1874–1911 között beiratkozott tanulóinak adatai alapján készített egy társadalomtörténeti elemzést. A dolgozatban három fő kategóriát vizsgált: a tanulók vallásfelekezeti hovatartozása, az apa (gondviselő) foglalkozása, valamint a növénydekek származási helye. A munkát táblázatok és grafikonok teszik szemléletessé (123–138.).

A következő két tanulmány a város építéstörténetének újabb adaléka. *Pilkhoffer Mónika* a Krajczáros és a Frigyes laktanyák építéstörténetét követi nyomon (139–156.), míg *Sonkoly Károly* két mecsekoldali klasszicista stílusban épült nyaralóról közöl újabb adatokat (157–172.). A lakatyaépítésekéről megtudjuk, milyen előnyöket várt tőlük a város vezetése; míg a másik tanulmány a tehető pécsi polgárok életmódját hozza közelebb az olvasóhoz. Mindkét dolgozatot gazdag képmelléklettel, tervrajzokkal tették közzé, amely külön örvendetes.

Az építész *Zambó Terézia* tanulmányában két konkrét példán mutatta be, hogy milyen nélkülözhetetlen Madas adattárainak használata a mai városrendezés során is (173–180.).

A tanulmánykötetet *Gömöry János* munkája zárja, aki Pécs városszerkezetének 1945 utáni fejlődését, átalakulását vette górcső alá (181–193.).

Madas József és a hozzá hasonlóan megalapozott tudással rendelkező, magas nívón dolgozó helytörténészek munkássága is arra hívja fel a figyelmet, hogy a lokális történet kutatása legalább olyan fontos országnak múltjának minél alaposabb megismeréséhez, mint a politika- és eseménytörténet feldolgozása. Szakály Ferenc fogalmazta meg, véleményünk szerint a legfontosabbban, s egyszerűsége a legprecízebben a helytörténetírás fontosságát, így e tanulmánykötet ismeretelésének végén emlékeztetőül az ő szavait idézzük: „... e sorok írója messze magasabbra taksálja a helytörténetírás hasznát, miképpen azt manapság szokás. Véleménye szerint a megfelelő színvonalon művelt helytörténetírás olyan kontrolbázisként szolgálhat, amelyen a nemzetközi divatoknak erősen kitétt — némelykor egyenest azok csapdájában vergődő — nemzeti diszciplínák időről időre ellenőrizhetik, nem szakadtak-e el a minden általánosítás és összevetés alapját adó lokális valóságtól”. (*Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Humanizmus és Reformáció* 23. Balassi Kiadó, Budapest, 1995. 32.)

Fedeles Tamás

Vámos Péter

MAGYAR JEZSUITA MISSZIÓ KÍNÁBAN

Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 26.

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 390 o.

A kínai magyar jezsuita misszió történetének megírására a fiatal kutató, Vámos Péter ugyancsak jól felkészült, hiszen a kínai mellett a japán és a koreai nyelvet is bírja. Könyve igen

nagy és sokoldalú forrásanyag alapján készült, járt természetesen a helyszínen, de Rómában részben rekonstruálta (mellékesen) a magyarországi rendtartomány 1950-ben megsemmisített levéltárát, és személyesen is tudott beszélni a két világháború közti misszió néhány, 1990 után ismét idehaza élő képviselőjével. Tehát még az oral history műfaját is kihasználta, és persze kitűnően tájékozott a kérdés szakirodalmában.

A két világháború közt működött magyar misszió történetének széles előzményeit is felvázolja, keresztény misszionáriusok először a Tang-korszakban (618–907) kerültek a Középső Birodalomba. A 14. században ferencesek tevékenykedtek. 1583-ban jelent meg a jezsuita Matteo Ricci, utána még jónéhány szerzetes, akik természettudományos tevékenységük révén szereztek meg a mindenkori császárok támogatását. Csakhogy minden esetben előbb vagy utóbb a kormányzat mégis szembefordult az európai befolyást jelentő hittérítőkkal és kikergette őket az országból. Teljes szabadságot csak az első ópiumháború után kaptak, amikor Kína nem tudott már védekezni az európai–amerikai befolyás ellen. Azt a missziós központot, Támingot, amely a magyar jezsuiták kezébe került, francia jezsuiták alapították. A magyar köztudatban Anonymus óta élt az ázsiai származás tudata. Trianon után ez a revizionizmussal is összekapcsolódott. Táming egy 8640 km²-es körzet központja. Magyar jezsuiták itt 1922 óta szerepeltek (1919 óta már felkészültek a misszióra). 1935-ben Támingot apostoli prefektúra rangjára emelték, ekkor már magyar vezetés alatt. Ez a hadurak korszaka volt Kínában, a missziót nagyjából megkímélték. A város falát még a Ming korszakban, a későközépkorban építették meg, kilenc kapuval, a magyar rendház a keleti kapu közelében volt. A misszionáriusok igen szegényes körülmények közt tevékenykedtek, a Ricci óta hagyományos formában, tundiillik a helyi szokásokhoz alkalmazkodva, szakállt is növesztettek és kínai módra öltöztek. Az épületben télen +1 fok volt a hőmérséklet. A jezsuita atyák a hittérítés mellett természettudományos oktatással, de gyógyítással is foglalkoztak, volt köztük szakképzett orvos is. A leggyakoribb betegség a trachoma volt, az iskolánövértek tartottak fenn rendelőt, a protestáns misszió, munkamegosztásban, kórházat. Ennek a tevékenységnek a bemutatása mellett a szerző a helyi lakossággal való kapcsolatokra és ennek során a kínai szokásokra is bőven kitér. A japán–kínai háború idején persze a missziós tevékenység minden formája megnehezült. A Kuomintang korszakban még rosszabbá vált a helyzet, 1946 novemberében egy légitámadás teljesen lerombolta a misszió épületeit. 1947-ben a jezsuiták elhagyták Támingot, többfelé tevékenykedtek az országban, Pekingben viszonylag nyugalomban, elkezdtek egy kínai–magyar szótár összeállítását, később egyéb nyelvekre is kiterjesztették a gyűjtést. 1952-ben Tajvanon hoztak létre új missziót. A sziget lakosságának 5%-a keresztény. Az utolsó magyar misszionárius 1996-ban halt meg. A könyv végén a szerző közli az ottani magyar szerzetesek fő adatait és részletes bibliográfiát. Nemcsak szakmai szempontból kitűnő ez a könyv, de a magyar olvasó számára sok ismeretlen adatot is tár fel a hatalmas ázsiai országról.

Niederhauser Emil

„OROSZ ARCKÉPCSARNOK”

Konferenciakötet 2003. március 12. Pécs.

Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ, 2004. 1949 o.

A pécsi egyetem bölcsészkarán belül 2001-ben alakult meg Font Márta professzorasszony vezetése mellett a könyvben kiadóként is szereplő csoport, amely ezen kötete révén már a harmadik kiadvánnyal állt elő. A kötetet hallgatók szerkesztették (Csibi Norbert és Miszler Tamás) egy pécsi konferencia előadásai alapján. A szerzők nagyjából a pécsi egyetemi oktatók soraiból kerültek ki, de mások is szerepelnek (a debreceni egyetemről vagy a Magyar Nemzeti Múzeumból).

Mint a cím is mutatja, érdemben az orosz történelem egyes ismert személyiségeiről van szó. *Font Márta* a világi és egyházi források szórványos adataiból rajzol meg egységes arcképet a 13. századi jeles novgorodi fejedelemről, Alekszandr Nyevszkijről. *Sashalmi Endre* azt mutatja be, hogyan élt tovább a „jó cár” eszméje a Romanov-dinasztia alatt, vagyis a népi monarchizmus továbbélését. A cár jó, mert az igazságot követi, és mert Isten akaratát hajtja végre. Csak a tanácsadói rosszak (olykor, vagy inkább többnyire). Ez a hit még olyan nehézségekkel is meg tudott küzdeni, hogy IV. Ivánban kellett a jó cárt ünnepelnie. De még 1905-ben, a véres vasárnapon a cárhoz kérvényt intéző tömeg is beadványában ennek a jó cárnak a tulajdonságaira apellált. *Radnóti Klára* azt mutatja

be, hogyan ábrázolták az akkor Oroszországban megfordult nyugati utazók IV. Ivánt. V. Molnár László Mihail Lomonoszov, a 18. századi polihisztor életútját vázolja fel. *Bodnár Erzsébet* együttérzéssel ábrázolja I. Sándor uralkodását: Sándor talán csakugyan reformokat akart bevezetni országában, de érdemben semmit sem tett ennek érdekében. *Bebesi György* az Iliodor szerzetesi néven szereplő Sz. M. Trufanov különös figuráját rajzolja meg. Iliodor az utolsó cár, II. Miklós korában vált ismertté, mint a cári autokrácia, az önkényuralom lelkes híve, aki még a kormányzat szándékain is túlmént, ezért végül az egyházi vezetés is ellene fordult. Iliodor, aki addig az emberek kapzsiságát és gonoszságát ostromozta (ezért is nevezi a szerző orosz Savonarolának), ekkor az egyházzal is szembefordult, valamiféle pogány vallást próbált kialakítani. A forradalom és a háború után emigrációba vonult, Svájcba, majd az Egyesült Államokba. A szovjet korszakkal is foglalkozik egy tanulmány. Kolontári Attila „Áldozat vagy összeesküvés?” címen a Vörös Hadsereg élére került Tuhacsevszkij marsall karrierjét mutatja be, végül is a sztálini tisztogatás során ő is a kivégzettek közé került, többek közt azzal a váddal, hogy Németországgal lépett kapcsolatba és így elárulta országát. Az egész koncepció per olyan bonyolult és anyaga annyira sokféleképpen értelmezhető, hogy a címben jelzett alternatívát a szerző végül nem tudja eldönteni.

A Kutatási Központ éppen akkor alakult meg, amikor a rendszerváltozás nyomán világszerte megcsappant az érdeklődés a Szovjetunió (és csatlósai) története iránt. Font Márta csoportja ezzel szemben vállalta ennek az egész régiónak a vizsgálatát. Úgy tűnik, hogy a pécsi egyetemnek sikerült a megfelelő embereket összegyűjtenie a kutatások folytatására. Ezért várjuk a sorozat további köteteit. A magyar történetírásban sokáig hiányzó egyetemes történeti érdeklődést meg kell erősíteni.

Niederhauser Emil

Ablonczy Balázs

TELEKI PÁL

Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 547 o.

Nagy bátorság kell ahhoz, hogy valaki Teleki Pál egész életművének tudományos feldolgozására vállalkozzon. Hiszen gróf Teleki Pál a magyar történelem sokat idézett személyisége, akinek munkássága körül — amint azt az emlékének tisztelő, a főváros helyett kényszerűen Balatonbogláron elhelyezett szobor körül kavargott vihar is plasztikusan jelzi — nincs konszenzus. Sokan a 20. századi magyar história egyik legnagyobb személyiségét tisztelik benne, nem kevesen ellenben messze nem tudnak ezzel az állásponttal azonosulni, s főleg az öncsonkító numerus clausus, majd a zsidótörvények megszületésében vitt szerepét kárhoztatják. Ilyen körülmények között osztatlan sikert történész realisan aligha remélhet. Hiszen ami az egyik tábornak elfogadhatatlanul kevés, az a szemben álló számára irritálóan sok. Mivel a vita mélyén valójában a magyar társadalomfejlődés sajátosságai rejlenek, s ezeket alapjában csak egy harmonikusabb magyar jövő simíthatja el. Ám amíg ez a távoli időben egyszer majd bekövetkezik, a történésznek mégis tennie kell dolgát, hogy a maga szerény eszközeivel ezt a jövőt segíthesse.

Ablonczy Balázst eleve elismerés illeti a megírást megalapozó szerteágazó, igen nagy szorgalmat és leleményességet igénylő anyaggyűjtéséért. Azt ugyan nem tudhatjuk, hogy az eredeti irathagyatékot maga Teleki Pál semmisítette meg 1938-ban, vagy esetleg 1945 tavaszán a panonhalmi főpát látta helyénvalónak elégettetését, ám az biztos, hogy a kutatónak szinte darabról darabra kellett a hatalmas matériát összegyűjtenie. A sok leleménnyel, lankadatlan szorgalommal egy kézbe fogott, messze nem csupán hazai, hanem francia, angol és német földön bűvárolt forrásbázis úgy lett a monográfia fundámentuma, hogy egyben sok hasznos segítséget nyújthat a korszak történetével foglalkozó kutatók számára is. Forráskezelése avatott történészre vall, aki biztos szemmel válogat valós információt hordozó kútfők és értéktelen vagy éppen kimondottan félrevezető anyagok között.

A történésznek jó írónak kell lennie, különben munkája könnyen szürkül el, válik szárazzá. A hatalmas anyagot görgető mű olvasása természetesen próbára teszi olvasóját, ám aki nem riad vissza a félezer oldal elolvasásától, nem akad meg egy-egy döccenőn (ezeket gondos kiadói szerkesztéssel el lehetett volna simítani) az nagyon sok színes leírás birtokába is jut.

Bár a szerző az érdem, hogy először készített hőséről nagymonográfiát, másfelől azonban az eddigi történetírás (amelyből név szerint indokolt emlékeztetni Tilkovszky Loránt munkáira) és publicisztika — Telekivel ilyen-olyan vonatkozásban foglalkozva — könyvtárnyi irodalmat produkált. Ez sokban segítette, sokban nehezítette a fiatal történész munkáját, hiszen a hatalmas konglomerátumban való eligazodáshoz megintcsak tehetségre és megfelelő felkészültségre, jó nyelvtudásra volt szükség. Mindhárom megmutatkozik a munka lapjain, többek között a historiográfiai áttekintést nyújtó bevezető fejezetben is. A munka egyik nagy értéke, hogy a szerző főhőse életének megrajzolása során elbeszélésebe rengeteg olyan kutatási eredményt beépít, amelyek a közlő orgánumok, folyóiratok alacsony példányszáma miatt nem kapták meg az egyébként méltán megérdemelt figyelmet, szélesebb nyilvánosságot. Nemhogy az érdeklődő közönség nem tud róluk, de a szakma sietős élete is a feledés homályát borítja rájuk: elfelejtődnek mielőtt valamiféle recepciójukra sor került volna.

A körültekintő szemléletmód, mindenfajta legendával szemben a múlt valóságának, Teleki személyiségének a lehető legsokoldalúbb bemutatására való törekvés a munka legrokonzenvebb vonása. Kétségtelenül a legnehezebb kihívást a zsidókérdésben vitt szerepének az ábrázolása jelentette, amelyet a szerző igen jól, megfelelő terjedelemben oldott meg, s amely révén — meglehet — innen és onnan ugyan válthat ki fanyalgásokat, ám éppen az ilyesmi is történetírói teljesítményét húzza alá. Másik konkrét példánk az, ahogy Telekinek a magyar parasztságról alkotott képét megrajzolja. E szerint Teleki minden ízében idegenkedett a parasztromantikától, a forradalmak után különösen fontosnak tartotta a parasztság vidéken tartását, számára a villamosítási program is ezt a cél szolgálta, s ekképpen plasztikussá válik, hogy Teleki élhető, villannyal, úttal ellátott, modern gazdálkodásra alkalmas, szervezett gazdatársadalommal rendelkező falut akart (206–207.). Más dolog, hogy a szokásos parasztromantikától való idegenkedése ellenére az Anschluss utáni megrendült helyzetben, amikor úgy vélte, hogy több nemzedékre kiható változás kezdődött meg a világban, akkor arról írt, hogy a szükséges „kitartást és erőt a nemzet a magyar falu népében találhatja meg” (367.).

Ablonczy Balázs hősét joggal tiszteli, ez azonban nem akadályozza meg a tárgyilagosságra való törekvésében. Így számára nem okoz problémát, hogy Telekinek az 1938. évi Eucharisztikus Világkongresszust köszöntő cikkét „élete egyik legrosszabb” vezércikkének mondja (371.). (A recenzius azonban e cikk ismertetéséhez hozzáfűzi, nem az az igazán érdekes, hogy abban „kissé merész logikai ugrás” található, hanem sokkal inkább „az emberibb Isten” megfogalmazás. Aki így gondolkodott, annak buzgó vallásos korszakában is volt köze régi felfogásához.)

Aligha lehet annál nagyobb elismerés történész számára, mint ha a recenzius azt írja, hogy hősét hiteselem keltette életre. (A hitelesség, a való múlt lehető legteljesebb felidézése döntő kérdés, hiszen önmagában az életszerűség elérése komoly történész számára nem igazi teljesítmény.) Igen, Ablonczy Teleki Pálja él. Mert egész életében megbúvik benne a kamasz (293.), mert megtudjuk, hogy 1922. évi súlyos, egyik veséjének eltávolításával járó műtétje után hátralévő tizenkilenc esztendejében — bárhol lett légyen — emberfeletti fegyelmet követelően naponta háromszor kellett katétereznie magát (250–251.). És életre kel természetesen karaktere, amely nem szívlelte a demokráciát. 1920-ban azzal a feltétellel vállalja el a főcserkészi tisztelet, hogy ne válasszák, hanem nevezzék ki (289.). Mélyen megvetette a kételkedőket, somolygókat, miközben sokszor magát is súlyos kétségek gyötörték (295.). Teleki a 20. századi magyar sors igen kevés számú államférfiainak egyike. A könyv lapjairól az államférfi lép elénk, a szerző azonban jól tudja, hogy ez a tény is megfér a személyiség gyengébb vonásaival, s ezért nem habozik az ilyesmit is megfogalmazni: Teleki „képtelen volt intézményi struktúrákban gondolkodni, racionális döntéshozatali mechanizmusok mentén tervezni, a Magyarországon oly fontos hivatali utat követni ... emberekben gondolkodott; hálózatokban és befolyásban, nem pedig modellekben és intézményekben. Modern elképzelései ... második miniszterelnöksége alatt ... párhuzamosságokat és tisztázatlan hatásköröket eredményeztek” (228.). Azt sem hallgatja el, hogy Teleki kezdetben rokonszenvtel tekintett a náci Németországra, 1928-ban Hitlerrel találkozott, az ifjúsági munkatáborok intézményét tanulmányozta, hazai meghonosításukat szorgalmazta. Miért is hallgatná el, hiszen jól tudja, hogy ez a rokonszenv a korszellemből sarjadt. S hogy olvasóját is segítse a körültekintő tájékozódásban felhozza Churchill esetét is, aki szívesen találkozott volna Hitlerrel, hiszen „a kor brit konzervatívjai eleinte bizalommal fordultak Németország felé” (332.).

Ablonczy Balázs természetesen ismeri és egy helyütt utal is Teleki 1929-ben írt, személyi titkáranak átadott végrendeletére, ám talán érdemes lett volna idéznie is azt annak érdekében, hogy az olvasó még inkább érezze azokat a lelki szakadékokat, amelyek felett egyensúlyozva al-

kotta meg a tudós politikus kivételes életművét. „Temetésem a legégyszerűbben, titokban, reggel hét órakor történjék. Azon a papon kívül csak Te végy részt. A Távirati Iroda útján közzendő, hogy koszorút senki ne küldjön és a temetésre senki ne jöjjön el. A cserkészek és az egyetemi ifjak röviden értesítendők, hogy maradjanak otthon. Az egyetem értesítendő, hogy nem onnan temetnek. A professzorok is maradjanak otthon. Vigyenek ki mielőbb a halottasházba, hogy itthon ne zavarjak. Gyászjelentés nem nyomtatandó. Síromra sem most, sem később emléket ne tegyenek. A szokványos temetési gondoskodáson kívül másról nem gondoskodjanak. Barátságodat még egyszer szívből köszönöm.” (Fodor Ferenc: Teleki Pál. Bp. 2001. 110.).

A frankhamisítás kapcsán Ablonczy Balázs azt állítja, hogy „Teleki jellemétől nem volt idegen a szokatlan, hazardőr politizálás” (277.). Ezt az állítást csak megszorítással véljük elfogadhatónak. A politikusnak sokszor kell kockáztatni. Ha a kockázat sikerül, akkor dicséretet kap, ha nem, akkor hazárdórré válik. Amire itt a szerző utal, azt sokkal inkább a másutt általa ugyancsak említett „cserkészesdire” való hajlammal íránk le. A cserkészesszire jó példa Nyugat-Magyarország egy részének fegyveres erővel is történt megtartása. A fegyveres megoldással való operálás a bethleni taktikának is része volt, ez a taktika bevált, mert elősegítette a velencei megállapodásokat.

Teleki kombattáns antikommunista volt (292.). Kommunizmus, bolsevizmus, sztálinizmus természetesen nem azonos fogalmak, ám Teleki ezeket egy kalap alá vette. A cserkészzel foglalkozva a szerző helyesen hangsúlyozza, hogy Teleki következetesen antibolsevista állásponton volt, más összefüggésben mégis arról értekezik, hogy Teleki antikommunizmusa szelektív lett volna. Teszi ezt annak okán, hogy munkatársai között akadtak a Tanácsköztársaság idején kompromittálódott személyek. Bizonyosan két dologról van szó. Ember- és társadalomismerete alapján disztíngvált a politikus, amikor ekképpen cselekedett, ám ez nem érintette a bolsevizmusról, mint eszmerendszerről és társadalmi formációról alkotott elutasító álláspontját.

Ablonczy Balázs — mint fentebb érzékeltettük — sok negatív dolgot is elmond hősről, mégsem halványítja el Teleki nagyságát, könyve megmutatja, hogy hőse miben alkotott maradandót, benne azt is, miért oly jelentős a szerepe a magyar történetpolitikai gondolkodásban. Már önmagában a tény, hogy Telekinek vezetőként is „jólesett” az engedelmesség (496.) — nézzünk végig a hatalomittas percemberek tömkelegén — emberi nagyságra vall. A több mint félezer oldalas terjedelem adta lehetőséggel élve a szerző rengeteg vonatkozásban gazdagítja ismereteinket azokban a témakörökben, amelyeket ez eddig a szakirodalom nálánál jóval szűkszavúbban, esetenként fragmentáltan, helyenként az igazi Teleki-képet így vagy amúgy megmászva ábrázolt. Teleki nemzetnevelési elképzeléseit [amelynek középpontjában a kötelesség és a műveltség kialakításának az imperativusa állt (290.)] a monográfia úgy konkretizálja, hogy külön fejezetben foglalkozik a közgazdasági kar létrejöttével, történetével, Teleki abban vitt meghatározó, a kar létét védő szerepével, az Eötvös Collegiumban végzett munkájával, a cserkészmozgalom fellendítéséért tett cselekedetei mellett a fiatalság számos egyéb mozgalmában — a Fiala Magyarország és köre, Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének tanárelnöke, az egyesület öregeiből 1928-ban létrejött Erdélyi Férfiak Egyesület kezdeményezője, a magyarság méltó külföldi képviselőtéért sokat tevő Magyar Diákszövetségközi Külügyi Bizottság vezetője — játszott szerepén túl a mágnásokat tömörítő Nemzeti Kaszinó ellensúlyozására 1883-ban a középosztály fórumának szánt Országos Kaszinó egyik igazgatójaként ezt a szervezetet is nemzetnevelő elgondolásai szolgálatába állító lépéseivel.

Kár, hogy ebből a sorból kimaradt az első miniszterelnöki periódusában három ízben külügy-miniszterként is tevékenykedő Telekinek a megszerveződő magyar külügyi szolgálat jobbítását célzó tevékenysége. Józan realizmusa jegyében 1920-ban elrendeli, hogy mindazokban a kérdésekben, amelyekről még nem rendelkeztek, a közös külügyi szolgálat direktíváit kell alkalmazni. Ugyanabban az évben a tisztviselői kar számára ma is időszerű követelményeket fogalmaz meg.

1932–1936 között az Ösztöndíjtanács elnökeként végez érdemi munkát, 1936–1938 között pedig az Országos Közoktatási Tanács elnökeként folytat nemzetnevelést. Úgy véljük, hogy Teleki személyisége lényegéből következett s aligha mondható „különös döntés”-nek (318.), hogy Berzeviczy Albertnek, az MTA elnökének ekkortájt bekövetkezett halála után nem élt a megnyílt lehetőséggel, s helyette inkább az Országos Közoktatási Tanács elnökségét választotta. „Az Akadémián — mondotta bizalmasának, Fodor Ferencnek — öreg kiforrott tudós urakkal lenne dolgom, akik járnak a maguk jól kiépített, biztos útjait. Azok méretvastagságú tölgyfák, minden vihart állanak, hajlíthatni már nem lehet őket.” A másik testület vezetését ellenben elvállalta, mert annak népe „a magyar ifjúság. Fiala csemeték. Hajlíthatók, formálhatók, ezek tulajdonképpen

még nincsenek is, majdnem senkik és semmik, de minden lehet belőlük.” (Fodor Ferenc: i.m. 134.) Azzal a vélekedéssel sem lehet egyetérteni, hogy „a tisztség elhivatottságában, képességeiben való gyakori kételyeinek végleges cáfolatát jelenthette volna.” Ablonczy Balázs egész könyve is bizonyít arra, hogy Teleki szigorú önkontroll alatt élte életét, ezért aligha hihető, hogy e magas tudományos poszt elnyerése elaltatta volna saját magával szembeni szigorúságát. És legalább ennyire fontos szempont volt a közoktatási szerep favorizálása, amit a Hóman Bálintnak írt Teleki-levél is alátámaszt, teljes összhangban a Fodor Ferenchez intézett szavaival. Vállaltam — írja —, „mert azt hiszem, ha valamiért, az ifjúságért érdemes még valamit dolgozni” (Uo.).

Ugyancsak értékes vonása a könyvnek, hogy főhősét a szerző következetesen beilleszti a korszakba, nézeteit sem egyéníti, ahol azok eszmétörténeti struktúrák részei, azt pontosan jelzi. Így — például — (miközben külpolitikájának fő vonulata arra irányul, hogy Magyarország vegye tudomásul az új európai rendet), még 1922. áprilisában is azonosul a többséggel, amely józan ésszel összeegyeztethetetlennek tartja a kialakult helyzet tartósságát (223.). Amikor arról ír, hogy az őshonos és galiciáner zsidók között Teleki disztinvál, akkor a konzervatív, agrárius politikuskok azonos felfogására is utal (217.), vagy az erdélyi románok kapcsán annak hite, hogy azok számára az erdélyiség fontosabb volt a románságuknál ez „Ady Endrétől Telekiig jellemezte a magyar politikai gondolkodást” (218.).

Nézeteit vizsgálva a szerző azt állítja, hogy Teleki a nacionalizmust öröknek tekintette. Megnyilatkozásai azonban inkább azt mutatják, hogy Teleki tudta: az előző század kapitalizmusa hozta a nacionalizmust a gazdasági fellendülést hozó versennyel. 1937-ben — például — arról beszél, hogy „a tizenkilencedik század a nacionalizmusnak és a gazdasági versengésnek örökségét hagyta a huszadik századra” (Teleki Pál: Válogatott politikai írások és beszédek. Bp. 2000. 338.).

A történeti szakirodalomban gyakorta lehet olvasni Bethlen-Teleki-csoportról, Ablonczy Balázs ezt az állítást nem fogadja el (333.). Érvei meggondolkoztatóak, jól jelzik a két államférfi felfogásában megmutatkozott különbségeket. A korábbinál körültekintőbb, árnyaltabb megfogalmazás minden bizonnyal indokolt. Ám a másik végleten talán mégsem lenne célszerű lecövekelnünk. Nyilván mérlegelendő, hogy más helyzetben van az, akinek a kormány rúdját kell tartania, és más pozíció azé, akit nem köt ez a felelősség, aki megteheti, hogy a „hatalom véde bensőségen belül” fogalmazzon meg ellenvéleményt. A szerző ellenérveinek zöme egyébként is erősen személyes természetű dolgokra irányul, s éppen ezért aligha lehet perdöntő. A harmincas évek Portugáliájának keresztény korporativizmusa valóban nem volt azonos a húszas évek bethleni rendszerével. Ám maga a szerző mondja, hogy a portugál példa révén Teleki „magyar politikai rendszer »keresztény és nemzeti« sajátosságait” akarta életre kelteni. Miért ne tételezhetnénk fel, hogy a két politikus között munkamegosztás volt annak érdekében, hogy a kor sajátosságainak figyelembe vételével sikerüljön a rendszer keresztény és nemzeti jellegét megőrizni? Lehet, hogy volt rá forrás, de elveszett, lehet, hogy lappang. Ám azt is feltételezhetjük, hogy e munkamegosztás nem volt megbeszél, nem volt tudatos, tehát írott nyomait ne is keressük, ám — vélelmünk szerint — mégis létezhetett. Nincs arra felelet, miképpen politizál Bethlen, ha ő van a Sándor palotában 1939 és 1941 között. Ellenben két dolgot nagyon jól tudunk. Az egyik az, hogy a húszas évek változásától merőben más a világ ezekben az esztendőkbén, s azt is tudjuk, hogy igencsak megváltozott körülmények között mily sok mindent megváltoztatta meg Bethlen korábban felfogását annak érdekében, hogy alapján semmin se kelljen változtatnia.

Egyébként maga a könyv is hoz adatokat, amelyek aligha erősítik a szerző Bethlen-Teleki-csoport létét megkérdőjelező álláspontját. Első miniszterelnökségéről való lemondásakor, Bethlen jövetelekor munkatársainak Teleki azt mondta: „második énje” érkezett a kormány élére (203.). A két kormányt összevetve a szerző talán ezen felfogása okán fogalmaz úgy, hogy „nincsenek kiáltó különbségek a bethleni és a Teleki-féle konszolidációs gyakorlat között.” És bár később maga Ablonczy is felelmegeti a nyilvánvaló két különbséget, tudniillik a bottörvényt és a numerus clausus-t, ám első helyre maga is a habituális különbséget, tehát nem a tartalmat teszi. Ez így helyes. Fontos együtműködésre vall a két államférfi között, hogy 1921 után Teleki „Bethlen miniszterelnök kérésére a kormányzati politikában a kisebbségben rekedt magyarság ügyeinek egyik felelősévé lépett elő” (225.). Majd Gömbös és Bethlen 1923. évi szakítása kapcsán megtudjuk, hogy „Teleki kiállt a kormányfő mellett” (224.). Amikor 1931-ben Teleki megfogalmazza elméletét az európai nemzetiségek hármias csoportosításáról, a könyvben azt olvashatjuk, hogy Teleki „cikkének megjelenése nem volt független a Bethlen Istvántól 1931-ben kapott kormány megbízástól, amelynek során Budapest megpróbálta rábírní Berlint: az utódállamokban élő német kisebbségek és az ottani magyar pártok alkossanak közös frontot a jogaikért és a revízióért folyta-

tott harcban” (235.). A Nouvelle Revue de Hongrie szerkesztőbizottságának Teleki Pál lesz az elnöke, a Hungarian Quarterley választmányának pedig tagja. E két idegen nyelvű lapról a szerző joggal írja, hogy alapításától, 1932-től „a háború végéig hasznos fóruma lett a főleg Bethlen István körül csoportosuló politikuskoknak és értelmiségieknek” (236.).

Ablonczy Balázs elméleti, eszme- és tudománytörténeti kérdésekben is járatos történész, másként lehetetlen lett volna színvonalas, a korszak szellemi áramlatairól, a földrajzi gondolkodás Telekit befolyásoló, illetve Telekinek a földrajztudományt is gazdagító munkásságát is részletesen tárgyaló, indokolt esetben e téren is kritikus nagymonográfiát írnia. A recenziens azonban nem érti, hogy a szerző a jobboldaliság kérdésében miért fogalmaz több alkalommal pontatlanul, miért fél érzékeltetni azt, hogy az egészében jobboldali Horthy-rendszeren belüli mozgásokra a jobboldaliság nem elegendő megjelölés, szükség van a szélsőjobboldaliság különféle válfajainak érzékeltetésére is. A második Teleki-kormány kapcsán — például — ezt olvashatjuk: „Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterre, a magyar kormánypolitika nagy szürke eminenciására bizony számíthatott. Csáky és Hóman a politika jobboldali alakjai közé számítottak, ám egyúttal évtizedes ismeretség, barátság fűzte őket Telekihez” (385.). Ebből az következik, pedig a szerző nyilván nem akarhatott ilyesmit sugallni, hogy Keresztes-Fischer és Teleki nem lettek volna jobboldaliak. Nem vitás, hogy másfajta jobboldaliságuk volt, mint Csákynek vagy Hómannak, ám mind a négyen a jobboldal széles táborába tartoztak.

A bécsi magyar követségen 1919. május 2-án végrehajtott pénzrablást a szerző a tetemes összeg „lefoglalásának” mondja, az akcióról mint „huszáros csíny”-ről beszél (139.). A Tanácsköztársaságról manapság — mintegy a korábbi narratíva antitéziseként — a szerveztlenségét szokás emlegetni. Magunk inkább arra utalnánk, hogy a minősítések még soha nem tudták a kutatást pótolni, illetve arra, hogy a rablás tényét komoly történész — Ablonczy Balázs pedig az — nem mossa el eufémisztikus fordulatokkal.

A királykérdés kapcsán a szakirodalom legitimistákról és szabad királyválasztókról szokott értekezni, Ablonczy Balázs ellenben tudni vél egy harmadik csoportról is. Azokról tudniillik, akik a kérdést nem tartották időszerűnek. Mivel azonban a második puccs elbeszélésénél a szerző már nem alkalmazza e kategorizálást (222–223.), ezért vélhetőleg továbbra is kitarthatunk a tradicionális megközelítés mellett.

Rajniss Ferenc joggal mondta a képviselőházban a táj- és népkutató kiállítás bezárása kapcsán, hogy „Telekiben győzött a gróf”. Teleki replikáját — „legfeljebb a tisztességes ember győzött, nem a gróf” — vélelmünk szerint nem elegendő a miniszterelnök feldúltságának bemutatásával előadni. Azt is el kellett volna mondania, hogy ez alkalommal — fájdalom — a képviselőnek volt igaza (382.).

Gratz Gusztáv értékes tagja a korszak elitjének, ám aligha állíthatjuk, hogy „a magyar politika egyik legélesebb szemű elemzője” lett volna (387.). Aki tüzetesen végigolvassa kortörténeti összefoglalását (Magyarország a két háború között. Bp. 2001.), az inkább úgy véli, hogy (sok jó megfigyelése mellett) számos kérdésben — legyünk tapintatosak — tompán látott.

A Laky-Bencs-csoport nagyságát a szakirodalom eddig még nem tisztázta. A szerző a főszövegben a 20–25-ös létszámot mondja a legvalószínűbbnek. A csatlakozó jegyzetben ellenben (megemlítve, hogy Sipos Péter a 15-ös szám mellett van) nem saját fenti állítása mellett érvel, hanem azt mintegy korrigálva írja, hogy „létszámuk ennél talán *valamivel* nagyobb” (kiemelés tőlem – P.P.).

Az ilyen megjegyzések jogossága sem halványítja el a recenziens meggyőződését, hogy Ablonczy Balázs jelentős művel gazdagította a történetírást. Olyan munkával, amely tudományos erejével szélesítheti a tényeket tisztelő, érveket mérlegelő, tévesnek bizonyult nézeteiktől megválni hajlandók (nem túl széles) táborát.

BORSA IVÁN (1917–2006)

Életének 89. évében, 2006. február 1-jén váratlanul elhunyt Borsa Iván. Eseményekben és munkában gazdag életéről ő maga számolt be a Levéltári Közlemények oldalain. Az *Emlékezések (60 év levéltárban)* címet viselő szakmai önéletrajzából mindenki tájékozódhat az elhunyt életének főbb állomásairól, levéltáros és levéltárszervező munkájáról. Az alábbi megemlékezés ezért sokkal inkább egyfajta szubjektív beszámoló Borsa Iván utolsó éveiről, forráskiadó és forrásfeltáró munkájáról, mintsem szokványos búcsúztató. Meglehet, a forma szokatlannak tűnik, ám az elhunyt mester mindig ragaszkodott ahhoz, hogy munkája, s ne személye kerüljön előtérbe.

Borsa Iván első önálló forrásközlése pontosan 60 évvel ezelőtt jelen meg a Levéltári Közlemények lapjain, amelyben a Kölcsey család középkori levéltári anyaga alapján mutatta be, hogyan képzel el a gyakorlatban az oklevelek feltárását és kiadását. Az e munkában lefektetett regesztázási elvek azóta a mindennapi gyakorlat részévé váltak, habár azokon ő és mások is sokat változtattak és javítottak. Bár ez volt első önálló forrásközlő munkája, valójában már az 1943-ban megjelent *Kállay család levéltára* című kötetek regesztáinak közel felét és a mutatót is ő készítette. Kevesen tudják már, hogy a kötetek rohammunkában láttak napvilágot, ugyanis a történelemszótársadalom így kívánta kimutatni rokonszenvét a miniszterelnök és kormánya politikája mellett. A miniszterelnököt történetesen Kállay Miklósnak hívták.

A külső szemlélőnek az *Emlékezések* és munkáinak bibliográfiai alapján úgy tűnhet, hogy 1946 után Borsa Iván közel egy évtizedig, az Árpád-kori királyok okleveleit számbavevő kritikai jegyzék IV. László kori kötetének munkabevételéig nem foglalkozott forráskiadással. Ez azonban nem teljesen fedi a valóságot: a Zsigmondkori Oklevéltár I. kötetének nem csak — a kötetben meg nem nevezett — szakmai lektora volt, hanem annak mutatóját is ő készítette. E munkája után a Magyar Országos Levéltárban végzett szakmai tevékenysége (például a Diplomatikai Levéltár és a Diplomatikai Fényképgyűjtemény fejlesztése) már olyannyira lekötötte minden idejét, hogy csak nyugdíjba vonulásával tudott újra visszatérni az oklevelek feltárásához. Ekkortól viszont óriási erővel vetette bele magát a Mohács előtti okleveles anyag publikálásába. Először Szentpétery Imre III. András király időszakára vonatkozó kéziratát egészítette ki — de nyugodtan mondhatjuk: dolgozta át — és jelentette meg 1987-ben. Közben már elkezdte sajtó alá rendezni a Magyar Országos Levéltárban különféle időben és szempontok alapján készült regesztákból négy család levéltárának anyagát. Így a kor követelményeinek megfelelően átdolgozta és megjelentette 1988-ban a Szent-Ivány család Mályusz Elemér által készített, 1990-ben a Balassa család Fekete Nagy Antal által készített és 1993-ban az Abaffy, a Dancs és a Hanvay

családok Ila Bálint által készített levéltárát. Ezek mellett negyedikként ő maga adta ki 1991-ben a Justh család levéltárát.

Ezek a munkák, valamint a szakma érdekeit mindenek — elsősorban is saját történetírói karrierjének egyengetése — fölé helyező felfogása indították arra, hogy elővegye Mályusz Elemér félbemaradt munkáját, a Zsigmondkori Oklevéltárát és magas szinten tovább folytassa. Célja az volt, hogy minél hamarabb a tudományos kutatás rendelkezésére álljon az oklevéltár Mályusz által eltervezett III. kötete, azaz az 1411–1420 közötti évek anyaga. Mivel a Magyar Országos Levéltár vállalta a kötetek megjelentetését és helyet is biztosított a munkához, 1987-ben megindulhatott a kötet készítése. Kezdetben Borsa Iván — kiindulva a Mályusz Elemér által a kézirat átadásakor elmondottakból, miszerint a III. kötet anyaga 90 százalékban készen áll a szerkesztésre — úgy gondolta, hogy a III. kötet első részkötete (nem számítva a mutatót) hamarosan nyomdakész állapotba hozható. Ám a kézirat áttekintése, illetve a kötet lektorálással, Engel Pállal lezajlott beszélgetések egyre inkább arról győzték meg, hogy változtatásra van szükség az egyes kötetek megjelentetése terén. Így feladta azt az idejét múlt törekvést, hogy a Zsigmond uralkodásának öt évtizede alatt keletkezett okleveleket öt kötetbe dolgozva jelentessék meg. Látva azt, hogy már a II. kötet anyaga is két részben jelent meg, továbbá a rendelkezésre álló levéltári anyag hatalmas számbeli gyarapodáson ment keresztül (időközben létrejött a Diplomataikai Fényképgyűjtemény), munkatársával, Szent Györgyi Máriaival végleg feladták azt az elvet, hogy minden egyes kötetbe egy évtized forrásanyaga kerüljön. E törekvésükben megerősítette őket a tervezett 1411–1414 éveket magába foglaló III/1. kötet terjedelme. A terjedelmi korlát megszűntével a kézíraton is komolyabb módosítások váltak végrehajthatóvá. Ezen, technikai-nevezett változtatáson kívül a kötetek tartalmában is egyre inkább érzékelhető változás állt be. Borsa Iván átnézte Mályusz Elemér kivonatait, javította és kiegészítette azokat, igaz, a változtatások a III. és IV. kötetben csak elvétve figyelhetők meg, amit az elkészítésükre rendelkezésre állt idő szűkre szabott volta magyaráz. Az V. kötettel kezdődően ugyan az egyes, még Mályusz által készített kivonatok végén továbbra is ott maradtak az F vagy az M betűk, de ezek a szövegek már vajmi kevéssé hasonlítottak az eredeti Mályusz-féle kivonatokra. A legradikálisabb változások a VI. kötet szerkesztésével indultak el. Ezt egy nagyon fontos körülmény tette lehetővé: 1995-ben megalakulhatott a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Országos Levéltár közös kutatócsoportja az oklevéltár készítésére és kiadására. A kutatócsoporti „lét” lehetővé tette, hogy ne rohamtempóban folyják tovább a munka, hanem jusson idő a források feltárására is. Így az V. kötet már tartalmazta a királyi stb. emberek neveit, a VI. kötetben pedig újabb nagyobb léptékű változtatás történt: az oklevelekben szereplő határjárások a Mályusz Elemér által alkalmazott módszer helyett teljes, még pedig eredeti nyelvükön kaptak helyet. Az V. kötet megjelenésének évében a kutatócsoport elnyert egy fiatal kutatói álláshelyet, így a csoport létszáma három főre emelkedett. Ekkor merült fel, hogy érdemes lenne felhagyni az oklevélszelektálási gyakorlattal, ami, ugyan egyre kisebb mértékben, de mégis érvényesült. Ez a gyakorlatban azzal a következménnyel járt, hogy az Oklevéltár VI. kötetéből a Magyar Országos Levéltár adatbázisa szerint alig több mint

két tucat oklevél hiányzik, továbbá az eddig tudatosan elhagyott és kihagyott oklevélátírások is bekerültek az egyes kivonatoknál és regesztáknál. Mindezek fényében a VII. kötet munkálatai már eleve azzal a célkitűzéssel kezdődtek el, hogy minden szempontból a teljességre kell törekedni. Hogy a kötet elkészítése ne nyúljon a végtelenbe, az időközben Szent Györgyi Mária halálával két főszegződött kutatócsoportban a következő munkamegosztást érvényesítettük: Borsa Iván végezte a már meglévő kivonatok újbóli kollacionálását, illetve amelyeknél nagyobb energiával járt volna a javítás, mint az új alapszöveg készítése, vagy ő, vagy én készítettünk új kivonatot. Magam pedig azokról az oklevelekről készítettem kivonatot, amelyekről eladdig nem készült. E megoldással, illetve azzal, hogy a kutatócsoport megbízási szerződéssel foglalkoztatni tudott még egy embert, tartani tudtuk az akkor már megszokottá vált kétévenkénti egy kötet periódust.

Borsa Iván e munkája mellett — miután a családi levéltárak közreadását befejezte — tervbe vette a somogyi konvent okleveleinek Komjáthy Miklós által megkezdett közreadása folytatását: 1995-től 2002-ig összesen nyolc közleményben megjelentette a konvent által 1215 és 1440 között kiadott oklevelek kivonatait (összesen 938 darabot).

A következő jelentősebb korszakhatár Borsa Iván és a Zsigmondkori Oklevéltár kapcsolatában a 2001. év volt. Ekkor látott napvilágot az oklevéltár VII. kötete (1419–1420), amely lezárta a Mályusz által még feldolgozott időszak anyagát. A kötet megjelenésével mind Borsa Iván, mind a Magyar Országos Levéltár teljesítette a Mályusz Elemérrel szemben a kézirat átadásakor vállalt kötelezettségét. Ezzel Borsa Iván hihetetlen mértékű belső nyomás alól szabadult fel, s óriási örömmel töltötte el, hogy — noha kezdetben meglehetősen pesszimista volt e tekintetben, mégis — sikerült alig tíz év alatt az oklevéltár 1411–1420 közötti évek okleveleit tartalmazó kötetét megjelentetni. Ezek után az Oklevéltár VIII. és IX. kötetének az alapoktól induló nehéz munkája, mint többször is hangot adott ebbéli meggyőződésének, valójában „jutalomjáték” volt számára.

Kórházba kerüléséig dolgozott. Amíg egészségi állapota engedte hetente egyszer, általában hétfőnként, a Levéltár által biztosított gépkocsival bejött az Uri utcába, ahol az aktuális feladatokat és ügyeket beszéltük meg és intéztük el. Az utóbbi egy évben azonban már nem vállalkozhatott rendszeres bejárásra, így megfordult a helyzet, és lakásán találkoztunk hasonló céllal. A kórházba kerülése előtti napokban még befejezte az 1423 júniusára vonatkozó kézirat ellenőrzését.

Munkahelyi elfoglaltságai miatt csak ritkán vett részt az oktatásban, így tulajdonképpen lehetősége sem nyílt arra, hogy mint tanára, Mályusz Elemér, ő is iskolát teremtsen. Azonban már a Levéltárban, később pedig a kutatócsoportban mellette dolgozók joggal érezhették úgy, hogy valamiféle nem hivatalos doktori képzésben vesznek részt. Annak idején Engel Pál nem véletlenül fogalmazta meg: aki Borsa Iván keze alatt megfelelt, az minden további feltétel nélkül alkalmas a tudományos munkára. Így, ahogy szokás beszélni Engel-óvodáról, úgy nyugodtan beszélhetünk Borsa-iskoláról. Élete utolsó évtizedében néhány évig bekapcsolódott a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán folyó medievisztika programba, amelyben hetente két óra okle-

vélolvasás keretében igyekezett átadni évtizedek alatt felhalmozott tudását. Emellett voltak — ahogyan ő hívta őket — „önkéntesei” is, akik magánszorgalomból jártak hozzá minden héten, télen-nyáron, oklevélolvasásra.

Bár a jövőt illetően alkatából adódóan alapvetően pesszimista volt, de írásait mindig a következők optimista felkiáltással zárta, s zárom én is a nevében utoljára: *Vivant sequentes!*

C. Tóth Norbert

BÚCSÚ ROZSNYÓI ÁGNES TŐL (1923–2006)

Az elmúlt években a Magyar Történelmi Társulat számos eredményt ért el. Tagsága nőtt, rendezvényei szaporodtak, és a Századokkal együttműködve több önálló kiadványt jelentetett meg. Ezek az eredmények sokak munkáját dicsérik. Nem kétséges azonban, hogy e sikerekben — közvetve vagy közvetlenül — orosz-lánrésze volt a szervezet tudományos titkárának: Rozsnyói Ágnesnek.

Rozsnyói Ágnes 1923-ban született Budapesten. A II. világháború megpróbáltatásait tragikus és ugyanakkor kalandos körülmények között vészelte át. Ez életének meghatározó élménye volt. Sok évvel később könyvet, tanulmányt és cikket is írt erről.

1945-ben új élet kezdődött számára. Férjhez ment Rozsnyói Sándor geológushoz, akivel annak haláláig harmonikus és bensőséges családi életet élt. Beiratkozott a budapesti egyetem történelem-könyvtár szakára, amit 1952-ben fejezett be. Közben már dolgozott is. Az 1940-es évek végén újjászervezett Magyar Tudományos Akadémia apparátusában talált munkát. A II. osztály referense volt.

Izgalmasabb és érdeklődéséhez közelebb álló elfoglaltság reményében 1960-ban megvált az akadémiai bürokráciától. Ránki György támogatásával a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetébe került. Itt az Incze Miklós által vezetett Könyvtári és Dokumentációs Osztálynak lett a munkatársa. Elsősorban bibliográfiák összeállításával foglalkozott. Ez hozta közel Niederhauser Emilhez, akivel — hacsak tehetné — egészen a legutóbbi időkig mindig szívesen ült le egy-egy kávéra és a világ dolgainak futó megvitatására.

A bibliográfusi munka mellett a kutatásba és a történetírásba is belekóstolt. 1962-ben jelent meg könyve Szálasi Ferenc 1944. októberi hatalomátvételéről. Később egy érdekes tanulmányban a felszabadult Budapest hétköznapjairól is beszámolt. Amikor fiatal kutatóként 1977-ben ebbe a tudományos műhelybe kerültem, Rozsnyói Ágnes annak már egyik ismert és elismert háttér embere volt. Első találkozásunkkor egy recenzió elkészítésére kért, amely valamelyik szovjet szaklapban jelent vagy jelent volna meg.

Érdeklődésének és tevékenységének harmadik színtere a Magyar Történelmi Társulat volt. Ide az 1970-es évek legvégén került félállásba. Feladata a szervezet adminisztratív ügyeinek kézben tartása, egyfajta hivatalvezetés volt – Szabolcs Ottó főtítkárral és Berend T. Iván elnökkel együttműködve.

Rozsnyói Ágnes jól érezte magát az Úri utcában. Ezért 1989. január 1-jei nyugdíjazása után is ott maradt. Erre a Magyar Történelmi Társulatnál addig betöltött félállása nyújtott lehetőséget. A rendszerváltást követő átmeneti és gazdasági szempontból válságos években pénz ezért egyre kevésbé járt. Ágnes mindez nem igen zavarta. Munkáját ugyanolyan odaadással és ügybuzgalommal végezte, mint korábban. Szeretett bejárni az Intézetbe, találkozni régi munkatársaival és barátaival, akik fogyatkozó számban ugyan, de hozzá hasonlóan kötődtek a helyhez és annak szelleméhez. S közben nagy rutinnal intézte a Társulat ügyeit: vezette a tagnyilvántartásokat, szervezte a vándorgyűléseket, küldte a dísztáviratokat az elismerésben részesült kollégáknak, és persze a részvétnyilvánításokat halálesetek alkalmából.

Ilyen volt vagy legalábbis ilyennek látszott Rozsnyói Ágnes, amikor 1999 nyarán a Magyar Történelmi Társulat elnökévé Kosáry Domokost, alelnökévé pedig Gecsényi Lajost választotta. Én ugyanekkor lettem a szervezet főtitkára. Munkakörömből adódóan az elmúlt hét év során viszonylag sokat és különböző helyzetekben találkoztam Ágnessel. Utaztunk együtt vidéki vándorgyűlésekre, hallgattunk együtt jó és kevésbé jó előadásokat, törtük a fejünket érdekes programokon, és írtuk a pályázatokat annak reményében, hogy jövőre is működni tudunk. Eközben emberként is megismertük és — én legalábbis így éreztem — megkedveltük egymást. Ágnesben nagyon sok jóság lakozott és nagyon jó — csendes és szelíd — humorral áldotta meg a gondviselés. Talán ezért is tudhatott maga körül sok igaz barátot. De nemcsak az embereket, a természetet is szerette, és a világ is érdekelte. Régebben sokat utazott, az utóbbi években pedig tavasztól őszig legszívesebben bánki nyaralójában töltötte a hétvégéket. Ha egyedül maradt, olvasott vagy zenét hallgatott. Sokat megélt, ezért sokat megértett. Az emberi gyarlóságok bosszantották, de nem dühítették. Bölcsen és derűsen mosolyogva vette tudomásul: ilyen a világ, ilyenek vagyunk.

Azt hittem, abban reménykedtem, hogy egy ideig még munkatársak maradhatunk. Ágnes élet- és munkakedve, valamint korát meghazudtoló vitalitása 2004 őszéig erre minden alapot megadott. A sors azonban másként döntött. Betegsége Ágnes sem testileg, sem lelkileg nem törte össze. Továbbra is aktív maradt. Ha állapota engedte, az Úri utcába is bejárt, és a Társulat szerdai rendezvényein is megjelent. Az utóbbi hónapokban sajnos egyre ritkábban. Utoljára január végén beszéltünk telefonon. Ágnes éppen orvoshoz készült, és remélte, hogy februárban ismét munkába állhat. Nem sokkal ezután jött a hír: Rozsnyó Ágnes 2006. február 18-án, életének 83. évében eltávozott közülünk.*

Romsics Ignác

---

* A búcsúztató beszéd 2006. március 13-án hangzott el, Rozsnyói Ágnes temetésén.

CONTENTS

STUDIES – *Csanád Bálint*: The *Ethnos* in the Early Middle Ages. Possibilities and Limits of Research – *József Gerics* – *Erzsébet Ladányi*: The Events of the 11th Century in the Medieval Hungarian Historiography – *András Kubinyi*: The Diet of Rákos in 1505 and „Szittya” (Scythian) Ideology – ARTICLES – *Ervin Gáll*: Romanian-Hungarian Parallel Settlement and Archeology – *Tamás Fedeles* – *András K. Németh*: The Archdeaconries of Tolna and Regöly. Archeological and Prosopographical Data on the Ecclesiastical Administration of Medieval Tolna County – *Ferenc Piti*: The Change of Palatine in 1342 – *Gábor Klaniczay*: The Attempts to Canonise Saint Margaret of the Árpád House in the Middle Ages – *Otfried Krafft*: A Renewal of the Lawsuit to Canonise Saint Margaret in 1379 – DOCUMENTS – *Norbert C. Tóth*: Unpublished Royal Charters from the Age of the Árpáds – OBSERVER – *László Blazovich*: Remarks on the Hungarian Translation of the Saxon Mirror – *József Ruzsoly*: On the Hungarian *Sachsenspiegel* – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Cieger András: Az alkudozás küzdőterei. Lónyay Menyhért szerepe az 1867-es gazdasági kiegyezésben

Veliky János: Hogyan polgárosodott a magyar arisztokrácia? Batthyány Kázmér társadalmi és politikai szerepkörei

Horváth Pál: Meghatározó tudós elmék és eredmények a hazai jogi tudományosság fejlődésében

Jutai Péter: Somogy megye észrevételei a rendszeres munkálatokra 1831–1832

E számunk munkatársai

Bálint Csanád, az MTA levelező tagja, igazgató (MTA Régészeti Intézet, Budapest) – *Blazovich László,* levéltárigazgató (Csongrád Megyei Levéltár, Szeged) – *Bónis Péter,* jogász (Budapest) – *C. Tóth Norbert,* tudományos munkatárs (MTA–MOL Zsigmondkori Oklevéltár Kutatócsoport, Budapest) – *Fedeles Tamás,* történész (Pécsi Tudományegyetem) – *Gáll Ervin,* PhD-hallgató (Budapest) – *Gerics József,* a történelemtudomány doktora, nyugalmazott egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Halmágyi Miklós,* PhD-hallgató (Szegedi Tudományegyetem) – *K. Németh András,* régész-muzeológus (Városi Múzeum, Paks) – *Krafft, Otfried* egyetemi tanár (Philipps-Universität Marburg) – *Kubinyi András,* a történelemtudomány doktora, ny. egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Ladányi Erzsébet,* kandidátus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Niederhauser Emil,* az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Piti Ferenc,* PhD, tudományos főmunkatárs (MTA-SZTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, Szeged) – *Pritz Pál,* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Romsics Ignác,* az MTA levelező tagja, a Magyar Történelmi Társulat főtítkára, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Rákóczi István,* PhD, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Ruszoly József,* az állam- és jogtudomány doktora, egyetemi tanár (Szegedi Tudományegyetem) – *Sashalmi Endre,* PhD, egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem) – *Skorka Renáta,* tudományos segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet) – *Szende László,* történész-régész-szakmuzeológus, főosztályvezető (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) – *Tringli István,* tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Varga Szabolcs,* főiskolai tanársegéd (Pécsi Tudományegyetem) – *W. Kovács András,* tudományos munkatárs (Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár)

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok új közlési szabályzatát e számunktól kezdve internetes honlapunkon találja meg.

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu faxon: 303440. További információ: 06-80/444-444. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 500,-Ft) 3000,-Ft

Példányonkénti ára: 750,-Ft

2006

140. ÉVFOLYAM

3. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Kurucz György: Adósság, hitel, törlesztés. Festetics György pénzügyi helyzete 1782 és 1818 között

Horváth Pál: Meghatározó tudós elmék és eredmények a hazai jogi tudományosság fejlődésében

Jutai Péter: Somogy megye észrevételei a rendszeres munkálatokra 1831–1832.

Gergely András: Kossuth levele Mezőtúrról (1849. július 27.)

Farkas Katalin: A Magyar Nemzeti Igazgatóság magyarországi kapcsolatai (1859–1862)

Hermann Róbert: Kossuth és Görgei között – Ludvig János kormánybiztosi jelentései 1849-ből

Veliky János: Hogyan polgárosodott a magyar arisztokrácia? Batthyány Kázmér társadalmi és politikai szerepkörei

Tisztelt Olvasó!

**A SZÁZADOK INTERNETES HONLAPJÁNAK
CÍME:**

www.szazadok.hu

Szívesen vennénk, ha honlapunkkal kapcsolatos észrevételeit megírná szerkesztőségünknek.

E-mail címeink: szazadok@szazadok.hu
pallajos@szazadok.hu

Köszönettel és tisztelettel:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
140. ÉVFOLYAM 2006. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ
ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR
JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK
ISTVÁN, NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA,
PRITZ PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), ROMSICS IGNÁC, SIPOS PETER,
SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Szerkesztők: PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, URBAN ALADÁR,
ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Kurucz György</i> : Adósság, hitel, törlesztés. Festetics György pénzügyi helyzete 1782 és 1818 között.	539
<i>Horváth Pál</i> : Meghatározó tudós elmék és eredmények a hazai jogi tudományosság fejlődésében	567

KÖZLEMÉNYEK

<i>Jutai Péter</i> : Somogy megye észrevételei a rendszeres munkálatokra 1831–1832	591
<i>Gergely András</i> : Kossuth levele Mezőtúrról (1849. július 27.)	609
<i>Farkas Katalin</i> : A Magyar Nemzeti Igazgatóság magyarországi kapcsolatai (1859–1862)	635

DOKUMENTUMOK

<i>Hermann Róbert</i> : Kossuth és Görgei között – Ludvig János kormánybiztosi jelentései 1849-ből	671
---	-----

MŰHELY

<i>Veliky János</i> : Hogyan polgárosodott a magyar arisztokrácia? Batthyány Kázmér társadalmi és politikai szerepkörei	751
--	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>R. G. Szkrinnyikov: Vaszilij Sujszkij; R. G. Szkrinnyikov:</i>	
Tri Lzsedmitrija (Ism.: <i>Kurunczi Jenő</i>)	789
Moszkovija: Szpecifika razvityii (Ism.: <i>Kurunczi Jenő</i>)	792
<i>I. L. Andrejev: Alekszej Mihajlovics. Zsizny zamecsatyelnih ljugej</i> (Ism.: <i>Kurunczi Jenő</i>)	795
<i>Szili Sándor: Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és</i> <i>a szovjet történetírásban</i> (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	798
<i>O Slovenskej historiografii v Collegium Carolinum</i> (Ism.: <i>Vésztróczy Zsolt</i>)	799
<i>Halász Iván: A tábornokok diktatúrái – a diktatúrák tábornokai. Fehérgárdista rezsimék</i> <i>az oroszországi polgárháborúban 1917–1920</i> (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	801
<i>Jogtörténeti tanulmányok VIII. Emlékezés Csizmadia Andor</i> <i>jogtörténész professzorra</i> (Ism.: <i>Domaniczky Endre</i>)	803
<i>Kajtár István: Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe</i> (Ism.: <i>Domaniczky Endre</i>)	805
<i>Nacionalizmuselméletek</i> (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	807
<i>Szarka László: Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák</i> (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	809
<i>Anssi Halmesvirta: Cooperation across the Iron Curtain: Hungarian-Finnish Scientific</i> <i>Relations of the Academies from the 1960s to the 1990s</i> (Ism.: <i>Romsics Gergely</i>)	811

*Folyóiratunk a Nemzeti Kulturális Alap és
a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány
támogatásával jelent meg*

Habsburg-kori
Kutatások Közalapítvány
Habsburg
Történeti Intézet

nka

Nemzeti Kulturális Alapprogram

Kurucz György

ADÓSSÁG, HITEL, TÖRLESZTÉS

Festetics György pénzügyi helyzete 1782 és 1818 között

Bevezetés

Minden időben voltak mecénások, akik önálló értékítéletük szerint, vagy ennek hiányában a divatnak engedve, s természetesen anyagi lehetőségeiknek megfelelően, támogattak egyes személyeket, felkaroltak bizonyos ügyeket.

A börtönből szabaduló és anyagilag lehetetlen helyzetbe került Kazinczy Ferenc sokáig nem tudott megbocsátani a mecénás hírében álló Festetics Györgynek, amiért a keszthelyi gróf ridegen elutasította őt, midőn versfordításai fejében támogatást remélve levelet intézett hozzá.¹ Később Kazinczy más eseteket is felhozott levelezőtársai előtt annak bizonyítására, hogy az ünnepest „nagy ember”, fél olyanokkal bármilyen kapcsolatba kerülni, akiket a „villám megsújtott”.² Kazinczynak ez a megjegyzése egyébként a mecénatúra további korlátaira is utalt, rávilágítva egy negyedik, ám nem elhanyagolható tényező szerepére, vagyis a hatalom, adott esetben a bécsi udvar gyanakvó figyelmére.

Festetics György azonban maga is „villámsújtotta” ember volt, hiszen 1791-ben azért volt kénytelen távozni a császári királyi hadseregből, mert az önálló magyar hadsereg későbbi megteremtését magában rejtő petíciót fogalmazott meg és terjesztett tisztársaival együtt a magyar országgyűlés elé.³ 1798-ban ráadásul az uralkodó Bécs városából is kitiltotta és kamarási címétől megfosztotta.⁴ Érthető módon mindezek ellensúlyozásaképpen a keszthelyi gróf utóbb többször is látványos gesztusokkal, I. Ferenc császár Napóleon elleni háborúinak anyagi támogatásával szerezte meg a kormányzat elnéző jóindulatát.⁵

---

¹ Kazinczy Ferenc levelezése I–XXII. Kiadta Váczy János. Bp. 1890–1923. II. 515–517. Kazinczy neheztelésének másik oka lehetett, hogy Festetics anyja, Bossányi Julianna, illetve Kazinczy anyja, Bossányi Zsuzsanna távoli unokatestvérek voltak.

² Kazinczy Ferenc levelezése: i.m. IV. 195., 460., 519–520.

³ *Benda Kálmán*: A magyar jakobinusok iratai. I–III. Bp. 1952–1957. I. 209–213., 218.

⁴ A Festeticset Bécsből kitiltó uralkodói végzés előzményeit, s magát a leiratot l.: Adatok Zala megye történetéhez. I. Szerk. és kiad. Bátorfi Lajos. Nagy-Kanizsa 1878. 10–17.

⁵ A dinasztia Festeticssel szembeni ellenséges felfogását, mely a keszthelyi gróf 1790-es tevékenységéhez köthető, még II. Lipót fogalmazta meg fia, Sándor Lipót főherceg nádorhoz írott levelében. *Mályusz Elemér*: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Bp. 1926. 443. További részletekhez l. *Szabó Dezső*: A herceg Festetics család története. Bp. 1928. 253. *Kurucz György*: Festetics György gróf. Zalai Múzeum 9. (1999) 277–278. I. Ferenc, amikor a csáktornyai uradalom megszerzése során Festetics uralkodói jóváhagyásért folyamodott, gúnyosan megjegyezte: „Der nehmliche Festetics ist ein Banquierot welches sich bald zeigen wird.” Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) Festetics Levéltár (továbbiakban: Lev.) P 247 1. cs. f. 130v

Festetics rendkívüli műveltségét, s így természetesen értékítéletét, a hazai és a külföldi kortársak mindig elismerték,⁶ ráadásul Berzsényi Dánielnek és Kazinczy Ferencnek, a korszak két kiemelkedő irodalmi személyiségének véleménye szerint Festetics mecénási tevékenységének anyagi helyzete sem szabhatott határt.⁷ E felfogás igazán érthető részükről, hiszen a köznemesi származású Berzsényi vagy Kazinczy, viszonylag csekély jövedelmet biztosító kis birtokokkal rendelkezett, s a gazdálkodás nyüge nem kevés terhet jelentett számukra.⁸ Úgy gondolom, a fenti példák kellőképpen érzékeltetik, hogy az iskolaszervező és mecénás főnemes tevékenységét, egész életművét mennyire összetett módon lehet csak vizsgálni, vagyis sohasem téveszthetjük szem elől az életpálya különböző kényszerhelyzeteit, s a politikai cselekvéstér beszűkülése mellett kellő figyelmet kell fordítanunk anyagi lehetőségeire is.

Az elmúlt évtizedek során számos kisebb-nagyobb tanulmány született a keszthelyi gróf tudományszervező munkásságával kapcsolatban,⁹ de ezek egyike sem tért ki részletesen annak vizsgálatára, vajon milyen is volt a tényleges pénzügyi helyzete az iskolaalapító és mecénás főnemesnek, hogyan alakultak pénzügyei az apai örökség átvételének évétől haláláig. E téma tágabb értelemben is figyelmet érdemel, hiszen Festetics pénzügyeinek áttekintése mindamellett egy általános társadalomtörténeti folyamat, a korabeli magyar főnemesség eladósodásának vizsgálatához, az adósságkezelés különböző sajátosságainak megismeréséhez is adalékokkal szolgál.¹⁰

⁶ MOL Festetics Lev. P 246 1. cs. f. 455., Kazinczy Ferenc levelezése: i.m. XIII. 413., *Richard Bright: Travels from Vienna to Lower Hungary*. Edinburgh 1818. 449.

⁷ Kazinczy Ferenc levelezése: i.m. XV. 79–80.

⁸ Minden statisztikai adatsornál beszédesebbek Berzsényi Dániel apjához írott levelei, melyekben részletesen vágyóztat fel a gazdasága, pénzügyei állapotáról. 1809. szeptember 16-án kelt levelében pl. így írt: „Sokszor vágyódtam fel menni, de ezer akadályaim voltak, nagy kár nélkül egy napot sem lophattam el gazdaságomtól. Mindenem lett volna bővséggel, de az embereimnek a nagy hajtogatás miatt alig vehettem hasznokat, ökreim sokáig voltak betegek, s következés képpen igen el maradtam minden dolgomba, úgy hogy tsak most kezdek keverni, és még több fele szénám kint vagyon.” 1816. szeptember 21-én Niklán kelt levelében pedig ezt írta: „... nálunk sincs sem gabona, sem egészség, szüretünk is igen sovány lesz, mert azon keveset is a' mit hozott a szőlő a jég elverte és a' mi csekély van az is éretlen mind eddig, és annyiban szerencsésnek mondhatom magamat, hogy sok tavasz rőst és kukoriczát vetettem melyeknek nálunk jó dísze volt úgy hogy csak ugyan adhatok el néhány száz köblöt.” Berzsényi Dániel ismeretlen és kiadatlan levelei. Kiad. bev. és jegyz. Merényi Oszkár. Bp. 1938. 18., 56–57. Feleségéhez írott levelei további adalékokkal: uo. 64–67.

⁹ Festetics életének, kultúrpolitikai tevékenységének részletes bibliográfiáját l. *Kurucz Gy.*: i.m. valamint *Kiempa Károly*: A keszthelyi Festetics-féle zeneiskola. Dunántúli Helikon 2. (1938) 170–184., *Uő.*: Die kulturpolitischen Bestrebungen des Grafen Georg Festetics. Győr 1939.

¹⁰ Az elmúlt időszakban mindenekelőtt Szántó Imre, majd pedig Csíte András vizsgálta a keszthelyi uradalom, illetve a Festetics család birtokainak gazdálkodási rendjét, a rekonstruálható struktúráváltásokat, az agrártermékek értékesítéséből származó bevételek növekedésének arányait, a konjunkturális és dekonjunkturális változások hatásait. *Szántó Imre*: A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain, 1711–1850. Bp. 1954., *Uő.*: Keszthelyi úrbéri viszonyai a Festeticsek földesurasága idején. 1739–1848. Szeged 1984., *Csíte András*: Egy presztízisorientált nagybirtoküzem a 18–19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics uradalom. In: Zalai Gyűjtemény 34. Szerk. Kapiller Imre. Zalaegerszeg 1993. 77–114. A fenti kutatók azonban munkáikban termelés-értékesítés viszonylatában, kiegészítve az urbáriális szolgáltatások pénzbeni megváltásának regisztrálásával és vizsgálatával, elsősorban a birtokgazdálkodásból származó bevételek alakulására koncentráltak, s ily módon az immár több évtizedes múlttal rendelkező késő feudális kori uradalomtörténeti kutatások sorához kapcsolódtak. Ezek rövid koncepcionális értékelését l. *T. Mérey Klára*: Egy uradalom a régi és az új gazdálkodás határán (1822). Agrártörténeti Szemle 30. (1988) 392–393. Az igazgatási rendszerek és a típusok szerinti viz-

A jelen tanulmány Festetics György változó adósságállományának különböző forrás csoportok alapján megállapítható konkrét, összege szerű meghatározására törekszik, különös tekintettel adósságkezelési törekvéseire, a hiteltörlesztések folyamatára, a tőke- és kamattörlesztések szerkezetére és arányaira, a hitelek futamidejére, kitérve a hitelezők társadalmi helyzetére, tőkeerejére, továbbá Festetics készpénzben regisztrált tiszta jövedelmeinek alakulására. Adóssághelyzetének vizsgálata egyébként azért is fontosnak tűnik, mert az uradalmi bevételek nyilvántartásai igen sokszor nem tekinthetők megbízható forrásnak a tényleges készpénzforgalom megítélésében, hiszen több év esetében is volt példa arra, hogy a hadseregnek történt szállítások fejében nem készpénzt, hanem átruházható kamatozó kincstári utalványokat (asecuratio) könyvelték el egy-egy uradalom bevételi rovataiban.¹¹ Egyértelműnek tűnik viszont, hogy Festetics György pénztárainak összesített adatai, a kamat- és tőketörlesztések rovatai, tényleges pénzforgalmi folyamatokat regisztráltak, s ezeket a pénzmozgásokat természetesen pontosan kellett vezetni. Mindemellett, véleményem szerint, az adminisztráció, a hitel- és pénzforgalmi folyamatok elemzése újabb adalékokkal szolgálhat a nagybirtokok igazgatásáról korábban kialakult ismereteink bővítéséhez, árnyalásához is.

Vizsgálatom forrásaiként a Festetics család kezshelyi ágának a Magyar Országos Levéltárban őrzött fondjai szolgáltak, mindenekelőtt a P 276-os fond 777-es és 778-as csomójában (Központi birtokigazgatás és birtokgazdálkodás) található hitelpénztári kimutatások, a P 235-ös fond 141. csomójában lévő hitelpénztári összesítések, az agentiális pénztárak adatai, továbbá adósságkimu-

---

gálódás témaköréhez további részletes bibliográfiával l. *Vári András*: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17–19. században. *Történelmi Szemle* 32. (1990) 1–28. A nemesség eladósodásának problematikájához l. *Iuányi-Grünwald Béla*: Széchenyi István magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon, 1790–1848. Pécs 1927., *Ungár László*: A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt. *Századok* 69. (1935) 39–60. Az Eszterházyaknak a tatai és gesztési uradalmat birtokló ifjabb, vagy fraknoi grófi ága kölcsönfelvételeihez részletes kimutatásokkal szolgál: *Szabad György*: A tatai és gesztési Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. 472–502. A birtokos nemesség hitelügyleteihez l. még: *Varga János*: A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári uradalom előtt. *Történelmi Szemle* 1. (1958) 21–55., *Spira György*: Egy pillantás a Hitel írójának hitelviszonyaira. *Történelmi Szemle* 6. (1963) 344–356., *Bakács István*: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században. Bp. 1965., *Tóth Tibor*: Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban, 1756–1812. *Történelmi Statisztikai Füzetek* 2. Bp., 1979., *Kaposi Zoltán*: A vrászlói uradalom kialakulása a XVIII–XIX. században. *Agrártörténelmi Szemle* 31. (1989) 190–193., *Glósz József*: Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében. *Szekszárd* 1991. 33–49., *Oláh József*: Bretzenheim Ferdinánd herceg uradalmának pénzforgalma. *Agrártörténelmi Szemle* 44. (2002) 224., *Dominkovits Péter*: A nemesség hitelviszonyai a XVIII. században Vas megyében. In: *Előadások Vas megye történetéről*. III. Szerk. Tilcsik György. Szombathely 2000. 53–72. A kor hitelügyleteihez egy város példáján keresztül adalékokkal szolgál: *Kállay István*: Székesfehérvár város hitelügyletei a XVIII. század második felében. In: *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv*. VI. Székesfehérvár 1972. 27–38.

¹¹ MOL Festetics Lev. P 235 141.cs. ff. 63–67. 1788 és 1791 között, a török háború idején hat Festetics uradalom a katonai raktárakba történt gabonaszállítások fejében összesen 16 579 forint 22 krajcár értékben 3.5%-os kamatozású kincstári kötelezvényt is elkönyvelt a bevételi rovatokban. Az már más kérdés, hogy ezek az értékpapírok az adott összeggel és a kamatokkal együtt forgalmazhatók voltak, vagyis pénzforgalmi szerepet is játszhattak.

tatási könyvek, kötelezvények, számlák, nyugták (P 236-os fond 24. csomó, P 246-os fond 4. cs. 4–5). Az előbbieken túlmenően támaszkodtam még a keszthelyi Balatoni Múzeumnak a Festeticsek keszthelyi ágával kapcsolatos vegyes iratgyűjteményére, a családtagok hitelügyleteit igazoló nyugtákra, kötelezvényekre. Minthogy a Festetics család birtokainak zöme főként Zala megyében terült el, további értékes adalékokat és kiegészítéseket találtam a Zala Megyei Levéltár in- és extabulációs jegyzékeiben.¹²

Nyilvántartás és számvitel

Festetics György 1782-től, vagyis az apja halálát követő időszakban két fő pénzügyi központtal rendelkezett. Keszthelyen és Sopronban fő- vagy hitel-pénztár (crediti cassa) működött, míg Bécsben és Pozsonyban agentialis pénztárakat tartott fenn. Az uradalmak befizetéseit, hitelfelveleket, kamattörlesztéseket, stb. az említett két helyen működő hitelpénztárak vették be, illetve folyósították. A gróf döntése nyomán utóbb a pozsonyhoz hasonló pénztár kezdte meg működését Pesten is. A főpénztár azonban mindvégig Keszthelyhez kötődött, s ezért a számtartóknak a többi pénztár jelentéseit is ide kellett eljuttatniuk.¹³ Természetesen az uradalmi központok is rendelkeztek saját pénztárral, s ezek egy-egy utasításnak megfelelően különböző összegeket továbbítottak a hitel- vagy agentialis pénztárakba.

Az uradalmi pénztárak havonta összegezték jelentéseikben a készpénzmozgásokat. Esetenként, bár nem mindig következetesen, az év végi kimutatások¹⁴ rovataiban is feltüntették havi bontásban az uradalmak befizetéseit.¹⁵ A keszthelyi pénztár elsődlegességét mutatják más uradalmak befizetéseit, vagyis pl. a csurgói uradalom 1788-ban a két pénztárba összesen 31 193 forintot (továbbiakban: ft) fizetett be, s ebből mindössze 5 000 ft-ot a soproniba. Az adott

¹² Szeretném kifejezni köszönetemet Gergely Andrásnak a tanulmány kéziratához fűzött kritikai megjegyzéseiért, továbbá Boda Editnek, a Merck, Sharpe & Dohme Co pénzügyi főmunkatársának a kézirat modern pénzügyi valamint számszaki szempontból történt ellenőrzéséért. Külön köszönettel tartozom Balázs Györgynek és Pálóczy Krisztinának a kutatásaim során nyújtott önzetlen technikai támogatásért.

¹³ Erre példa Tevely László soproni számtartó 1794. július 24-én kelt jelentése a soproni számtartóságnál jegyzett „activa adósságokról”: MOL Festetics Lev. P 235 141. cs. f. 376.

¹⁴ A pénzügyi adminisztráció jellegzetességéeként meg kell említenünk, hogy nem léteztek konkrét évszámi határidők. Az 1780-as években még januárban, de néhány évtizeddel később már más hónapokban zártak. Az 1816. évről készített összegzés 1817. szeptember 21-én kelt, a megelőző év számadása 1816. augusztus 31-én. MOL Festetics Lev. P 276 778. cs. ff. 324v., 334v.

¹⁵ MOL Festetics Lev. P 235 141. cs. f. 420. 1788-ban pl. így alakultak a keszthelyi uradalom befizetéseit havi bontás szerint:

Keszthelyi pénztárba:

jan.	6 200 ft	szept.	–
febr.	1 300 ft	okt.	2 681 ft
márc.	1 122 ft	nov.	3 135 ft
ápr.	8 000 ft	dec.	5 925 ft
máj.	6 500 ft		
jún.	1 000 ft	16 xr Soproni pénztárba:	2 089 ft
júl.	2 100 ft		39 xr
aug.		Össz.	40 052 ft
			55 xr

évben az uradalmak összes befizetése krajcárra (továbbiakban: xr) pontosan 169 562 ft 25 xr volt, s ebből mindössze 12 362 ft 40 xr-nyi összeggel részesedett a soproni pénztár.¹⁶ A fenti példák azt mutatják, hogy Festetics pénzügy-igazgatása az 1780-as években egyrészt hierarchizált, másrészt a kor nagybirtok-igazgatási gyakorlatának általános jegyeit tükrözi. Az alsóbb szinten elhelyezkedő uradalmi pénztárak diárium jellegű nyilvántartásokat vezettek terményforgalomról, értékesítésről, bérlétről, hitelnyújtásról, stb., míg a hitelpénztárak és az agentialis pénztárak csakis hitel- és készpénzforgalommal kapcsolatos ki- és befizetéseket végeztek, illetve regisztráltak.¹⁷

A készpénzforgalomról készített év végi elszámolás Festetics György idejében már magyar nyelven készült, jóllehet az 1780-as évekből még találunk német nyelvű mellékleteket, táblázatokat.¹⁸ 1790 után azonban az adminisztráció nyelve egyöntetűen magyar lett, s a nyilvántartási rendszer bevételi (*perceptio*) és kiadási (*erogatio*) oszlopai lebontva, tételesen tüntették fel a különböző pénzmozgásokat. Lényeges megjegyeznünk, hogy a számtartók a hitelfelvetelek, a kamat- és tőketörlesztések összegét és terminusát, csakúgy mint a Festetics által nyújtott hitelekbelől származó kamat vagy tőkehozadékokat külön vezetett *Status Passivus* és *Status Activus* jegyzék alapján végezték.¹⁹ A passzívát pénztárak szerint csoportosítva regisztrálták, először feltüntetve a hitelező nevét, majd a hitelfelvétel dátumát, a kamatszintet (4–6%), a devalváció után a valorizált tőkeösszeget, a törlesztési határidőket, végül a kifizetett kamat- és tőkeösszegeket. Az adott év összesítésében pénztárak szerinti bontásban is megadták a főösszegeket. A *Status Activus* pénztárak szerinti bontásban előbb az adós nevét tartalmazta, majd a következő rovat a hitelfelvevő lakhelyét. Ezután a hitelfelvétel ideje következett, majd pedig az aktív adósság összege, továbbá a hitel összegére megállapított kamatszint (4–6%) szerepelt. Ezután következett a „cursus” vagy a „bécsi skála” rovata,²⁰ majd a törlesztési határidők.

¹⁶ MOL Festetics Lev. P 235 141.cs. ff. 420–420v. Az ezüst alapú konvenciók pénzláb 1740-es bevezetésétől fogva ekkoriban 1rajnai vagy német forintot (ft) 60 krajcárral (xr) számoltak, s bár papírpénz is forgalomban volt, ez idő tájt az ún. „bankocédulákat” meghatározott pénztáraknál még be lehetett váltani ezüstre. Ennek megfelelően az adminisztráció ekkor még nem tett különbséget az ezüst- és a papírpénz között, egyedül a kőrmöci aranyat kezelték külön, amennyiben valamilyen pénzforgalmi ügyletet arannyal bonyolítottak le.

¹⁷ Az általános igazgatási gyakorlathoz vö.: *Vári A:* i.m. 8–9., 19–20. A fenti gyakorlatra találunk hasonló példát az Eszterházy család zólyomi ágának birtokigazgatási rendszerét tekintve is, amint ezt az özv. Eszterházy Károly grófné szül. Lymburg-Styrum Amáliához (1723–1799) intézett magyar nyelvű (!) tisztí kimutatások, táblázatok is igazolják: MOL Eszterházy Lev. P 1290 II. 24. 6. cs.

¹⁸ Az adminisztráció nyelvezete a kor sajátosságainak megfelelően ma már kicsit nehézkesnek tűnik: „Nagy Méltóságú Gróf Tolnai Festetics György Obrist-Lieutenant Ur Keszthelyi, és Sopronyi Crediti Cassainál Anni 1788 Januarius Holnapnak Első napjátul fogva, s utolsó Decemberig volt Bes-Ki- adásokról, s ezek lehajolása után kész pénzben lévő Maradékokról való Esztendőbeli Extraxtus: nem különben fellebb említett Esztendői Jeles Majorátus Administratióruul való Relatiónak Liquidatiója.” MOL Festetics Lev. P 235 141. cs. f. 420.

¹⁹ A legkorábbi táblázatos kimutatás „Passive Schulden Stand” megnevezéssel 1788-ból áll rendelkezésünkre. Az irat érdekessége, hogy Festetics György német nyelvű megjegyzéseit és külön számításait is tartalmazza. MOL Festetics Lev. P 246 4. cs. 5–6. ff. 37–47.

²⁰ Forrás: *Vargha Gyula:* Magyarország pénzügyi intézményei. Visszapillantás hitelviszonyaink fejlődésére és a hazai pénzügyi intézetek négy évtized alatti működésére. Bp. 1885. 10. Az 1812. augusztus 1-én kiadott pénzügyi pátens kimondta, hogy az 1799 január után keletkezett adósságok kiegyenlítése so-

Adminisztrációs technikai szempontból figyelemre méltó, hogy az 1810-es évektől a nyilvántartást végző exactorok a hitelfelvétel ideje szerint lajstromozták a passzívákat és az aktívákat, s nem az összeg nagysága, vagy éppen alfabetikus rend szerint.

Az 1814/15. évi nyilvántartásból példát véve a keszthelyi hitelpénztár aktívái közt található a legkorábbi hitelfelvétel, mégpedig 1768. szeptember 14-ről. A lakóhely feltüntetése nélkül szereplő Bárány Sándor 100 ft hitelt vett fel még Festetics György apjától 6%-os kamatra. Az átszámítási rovatban is ugyanaz az összeg szerepel, vagyis változatlanul ezüstben tartották nyilván a követelést. A kamatfizetési rovatokat üresen hagyták, s a záró rovatban továbbra is 100 ft tőkeösszeg szerepel. Minthogy valaki egy piros x-et tett Bárány Sándor neve elé, s közel ötven éves követelésről volt szó, anélkül, hogy valaha is törlesztett volna az illető, bátran megkockáztathatjuk a következtetést: ez az adósság évtizedek óta behajthatatlan volt.²¹

A pénzügyi nyilvántartás változásaival kapcsolatban egyébként (formai követelmények, számviteli rovatok, „bécsi skála” bevezetése, stb.) nem maradtak fenn központi utasítások. Tény azonban, hogy 1782 után nagyságrendekkel megnő a birtokigazgatással, a pénzügyi adminisztrációval kapcsolatos iratanyag, ami feltétlenül azzal magyarázható, hogy az apai örökség átvétele után Festetics György, aki korábbi hivatali szolgálatai alapján képzett pénzügyi szakembernek tekinthető, egyre pontosabb és részletesebb adatokat várt el birtokai működéséről.²² Ezt erősítik meg a hitelpénztárak éves összesítései, de találunk példát arra is,

rán az ú.n. bécsi skálát kell alkalmazni, tehát a papírpénznek az ezüsthöz mért havi árfolyamához kellett szabni a hitelforgalomban szereplő összegeket 1811 márciusával bezárólag. Minden pénzbeli szerződést, mely 1799 előtt kelt, a bankócédulák helyett bevezetett új váltójegyek (Einlösungscheine) névértékében kellett törleszteni, akár bankócédulában, akár aranyban, akár ezüstben került sor a pénzügyletre, kivéve, ha a szerződés pontosan rendelkezett a törlesztés pénzneméről. Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a pátens rendelkezései milyen súlyos anyagi következményekkel jártak a néhány száz vagy ezer forintot hitelező személyek, a korabeli „kisbefektetők” esetében. A bécsi kurzus pontos árfolyamát ekkor már a hírlapokból is meg lehetett tudni. A csekély számú magyar nyelvű hírlap közül a Magyar Kurír heti rendszerességgel közölte a változó árfolyamot. Az 1813. július 6-i szám közlése szerint „100 Forint Conventiós pénz 155 és 5/8 Váltó Czedulában”. Egy hónappal később 1813. augusztus 7-én már 174 és 5/6 volt az átváltási arány. Öt évvel később, a Magyar Kurír 1818. március 31-i száma szerint „száz forint huszas pénzért adtak váltó czedulában március 27-én 274 1/3 forintot”. Az államcsőd részleteihez, a pátensek szövegével és kurzustáblázattal lásd még: Paul Stiassny: Der österreichische Staatsbankrott von 1811. Wien-Leipzig 1912. A *Status Activus* fenti rovatában feltüntetett árfolyamváltozás függvényében fennmaradó tőkeösszegek illusztrálására vegyünk két példát a keszthelyi *crediti cassa* adatai közül, mégpedig két nevesebb személy, Liebbald Gyula állatorvos, georgikoni professzor és szakíró, illetve Berzsenyi István, a költő roma esetében. Forrás: MOL Fest. Lev. P 236 24. cs. f. 57v.

Név	Felvétel ideje	Összeg	Kamat	Kurzus	Skálára redukálva	Fennmaradó tőke
Liebbald Gyula	1806. dec. 8.	100 ft	5%	184	54 ft 20 xr	
Berzsenyi István	1808. ápr. 14.	6 000 ft	6%	212	2 830 ft 11 xr	2 830 ft 11 xr

²¹ MOL Festetics Lev. P 236 24. cs. ff. 57v-58. Festetics adott évben jegyzett 171 000 ft-os kintlévőségéből kerekítve 74 000 ft volt behajthatatlan.

²² Túl azon, hogy Festetics György a Theresianum elvégzése után a Magyar Kamaránál, illetve Zágrábban hivatalnokoskodott, bizonyára nem volt véletlen, hogy könyvtárában fellelhetők voltak kora elismert közgazdasági és pénzügyi szakíróinak művei. Így pl. Thomas Mortimernek Johann Andreas Engelbrecht fordításában *Grundsätze der Handlungs-, Staats- und Finanzwissenschaften* címmel 1781-ben Lipcsében kiadott műve éppúgy, mint Adam Smith klasszikus nemzetgazdasági munkájának három egymást követő német nyelvű kiadása. Philipp Engel Klipstein *Lehre von der*

hogy különböző kimutatásokhoz Festetics saját kezűleg fűzött megjegyzéseket, illetve maga is végzett számításokat.²³ Természetesen a birtokigazgatását megreformáló Nagyváthy János „Közönséges Instrukció”-ja tartalmazott irányelveket a számtartók részére is, így érthető módon ennek rövid kivonatát Festetics valamennyi pénzügyi alkalmazottjához eljuttatták.²⁴

E tanulmány keretei közt nincs lehetőségünk a számadásokat készítő exactorok személyével, a birtokigazgatásban befutott karrierjével foglalkozni. Csupán utalni szeretnék arra, hogy Bolla Ferenc 1787-től tíz évig volt a keszthelyi hitelpénztárnál alkalmazásban, míg Csondor János, aki egy számviteli szakkönyv szerzőjeként is ismertté vált, 1812-től jegyezte a keszthelyi hitelpénztár és az összesítések adatait. A Festetics halála előtti utolsó hitelpénztári kimutatások Laky István exactor valamint Szentmihályfalvy József főexactor nevéhez fűződtek.²⁵

Adósságteher és likviditás

Az apai örökség átvételének idejéhez kapcsolódóan a legkorábbi kimutató 1783 elejéről maradt fenn Festetics György adósságairól, vagyis az öröklött adósságállományról, illetve a családtagok felé vállalt kötelezettségekről, továbbá az adósságkezelést célzó törlesztésekről. Ez a német nyelvű kimutató, mely a gróf valamelyik alkalmazottjának kézírásával készült, s a „Bilance von dem Passiv-Schulden Stand” címet viseli, az egyetlen forrásnak tűnik az apai örökség átvételének évében érvényes anyagi kötelezettségekről, illetve az 1782-ben folyósított tőketörlesztések összegéről.²⁶ Az idézett irat számadatai alapján a következő táblázatban összegezhethetjük Festetics anyagi helyzetét:

*1. táblázat
Festetics György adóssághelyzete 1782/83-ban*

Öröklött adósságállapot 1782-ben (ft)	Tőketörlesztés 1782-ben (ft)	Fennmaradó tőkeösszeg 1783-ra (ft)	Családtagok felé jegyzett passzívák 1783-ra (ft)	Összes adósság 1783-ra (ft)
656 000	60 900	595 100	504 440	1 099 540

Auseinandersetzung im Rechnungswesen c. könyve, mely szintén Lipcsében jelent meg 1781-ben, egyúttal részletes számviteli mintákkal is szolgálhatott.

²³ MOL Festetics Lev. P 276 778. cs. f. 3.

²⁴ MOL Festetics Lev. P 235 141. cs. f. 259. „1. Valamint a számtartó egyik keze a tisztartónak, úgy sokat abbul az mi följebb irt instrukcióban mondatott magára vehet. 2. Személy válogatást az incassatióban ne tégyen, hogy vagy barátságért, vagy más interessentiákért előbb vagy utóbb ettől vagy amattul incassálja a neki assignált proventusokat. 3. Semmit a tisztartó commissiója nélkül nem erogál, az maga pénzt az uraságéval össze nem keveri, az uraság kasszájából semmit akármely praetextus alatt ki nem veszen ...” Vö. Helikon Könyvtár. Kézirattár. *Nagyváthy János: Közönséges instrukció ...* 1795. ff. 160–163.

²⁵ MOL Festetics Lev. P 276 778. cs. ff. 449v., 451. Csondor könyvének megjelentetésére Festetics 300 ft-ot adott.. *Csondor János: Gazdaságbéli számadó és számvevő tisztai utasítások ... Keszthely 1819.* Laky fizetése 2 051 ft 36 xr volt. A főexactor még külön 500 ft-ot kapott „Ajándék” címén. Uo. ff. 451., 452.

²⁶ MOL Festetics Lev. P 276 778. cs. f. 2.

Szabó Dezső családtörténeti monográfiájában azt írja, hogy Festetics Pál gróf 1782. április 7-én bekövetkezett halála után 1 150 000 ft adósságot hagyott hátra. Le kell azonban szögeznünk, hogy ez az összeg a családtagok felé vállalt kötelezettségekkel és a táblázatban közölt öröklött adósságállapotot tartalmazó rovattal („A[nn]o. 1782 Schuldenstand”) együtt értendő, vagyis, ha a két rovatot összeadjuk, akkor pontosan 1 160 440 ft-ot kapunk.²⁷ Itt figyelembe kell vennünk, hogy a családtagokkal együtt szerepel Nagy Jeromos, az egykori piarista szerzetes családi nevelő, majd könyvtáros, évi 400 ft-os fizetése, illetve Festetics Viktória jelképesnek tekinthető 40 ft-os évjáradéka. Ha ezt a 440 ft-ot levonjuk, akkor valóban a Szabó Dezső által megadott összeghez közelítünk. A 10 000 ft-os különbség annak tulajdonítható, hogy Sangenois báró részére a jegyzett tőketörlesztést egy augusztus végétől decemberig terjedő kifizetési jegyzék szerint már levonták.²⁸ A monográfia szerzője azonban mindenképpen félreérthetően fogalmaz, hiszen úgy tűnik, mintha az általa megadott 1 150 000 ft a Festetics apja által hátra hagyott adósság lenne, s a családtagok felé vállalt kötelezettség még ezen felül terhelte volna a legidősebb fiút.²⁹

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a kimutatás szerint az adott év, vagyis 1782 végéig Festetics több mint 60 000 ft-ot törlesztett különböző személyeknek, mégpedig pontosan 12 fő részére. Hat soproni polgári származású hitelező részére összesen 21 400 ft-ot, s ebből a legnagyobb összeget egy soproni asszonynak, Artner Magdalénának 15 000 ft nagyságban. Ezután következett egy pozsonyi polgár, Speck Mihály, 13 000 ft-tal. Az uradalmi pénztárakból a Böröczffy, továbbá egy köznemesi származású Kováts család három tagja felé jegyzett adósságát törlesztette 9 000 ft összegben. A bécsi pénztár 7 000 ft-ot fizetett ki Bethlen grófnő, valamint a fent említett 10 000 ft-ot Sangenois báró részére. Ha figyelembe vesszük, hogy milyen komoly adósságteher nehezedett Festeticsre, úgy igazán nem tűnik kevésnek ez a 60 000 ft-os tőketörlesztés, annál is inkább, hiszen a fennmaradó összeg utáni kamatterhekét sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Ebből az időszakból ugyan nem rendelkezünk konkrét forrásokkal a tényleges kamattörlesztéseket illetően, de a következő évek 4%-os átlagkamatszintjét alapul véve, a fenti tőketörlesztés mellett az 1783. évre jegyzett adósságállomány alapján Festeticset még 43 900 ft kamatfizetési kötelezettség is terhelhette.

²⁷ A korabeli magyar főnemesség eladósodási szintjének illusztrálásaképpen jegyezzük meg, hogy sógorát, Széchenyi Ferencet, hasonló összegű, 1 040 800 ft-nyi passzíva terhelte 1775-ben. Pálffy János gróf adósságai ugyancsen évben 908 472 ft-ra rúgtak. Batthyány Ádám gróf kötelezettségei viszont „mindössze” 494 390 ft-ot tettek ki 1777-ben. *Bakács I.*: i.m. 120., 130., 134.

²⁸ MOL Festetics Lev. P 276 778. cs. f. 1.

²⁹ „Örömmel értesítette a megegyezésről Széchenyit és a lányokat megillető 20 000 frt összeg erejéig elküldötte a kötelezvényt néniének, Széchenyinének. Mintegy mentegetőzve említi levelében, hogy ez az összeg nem valami sok, de – teszi hozzá – ismeretes, hogy apja után 1 150 000 frt adósság maradt.” *Szabó D.*: i.m. 216. Festetics két öccse, Imre és János részére 200–200 000 ft lefizetésére kötelezte magát annak fejében, hogy apjuk végakaratahoz képest nem bontják fel a majorátust, hanem ő tartja meg a családi birtokállományt. Megjegyzendő még, hogy Festetics György az ekkor még férjezetlen és kiskorú húgai, Mária és Anna részére 30–30 000 ft-ot különített el, szemben a már férjezett Julianna nővére (Széchenyi Ferencné) és Erzsébet húga (Eszterházy Károlyné) megegyezés szerinti 20–20 000 ft-os örökségével. Később azonban látni fogjuk, hogy Festetics György az 1790-es években a Mária és Anna részére megállapított tőkeösszeggel egyező tőkék után fizetett kamatokat Széchenyiné és Eszterházyiné részére.

Figyelemre méltó az a magyar nyelvű kimutatás, mely intervallumai alapján Festetics György életének sorsfordulóján, vagyis a császári-királyi hadseregől való elbocsátásakor készülhetett. „A 1ma Januarii 1783. Esztendőnként Crediti Cassában adminisztrált Jövedelem” megnevezésű, mindössze egy lapra összevont kimutatás a pénztárak 1783 és 1790 közötti helyzetéről, az összesített készpénzpenzmozgásokról, illetve az adósságterhek tőkeösszegének változásairól, valamint Festetics újabb hitelfelvételeiről nyújt áttekintést.³⁰ A keszthelyi gróf az évenkénti összesített bevételek alatt maga írta hozzá két rovat, „Fizetődöt (sic) adósság” és „Tétetődöt (sic) investitio” összegeit.³¹ Itt az „investitio” további hitelfelvételt jelent, hiszen Festetics ezeket az összegeket a „summarium adósság” részeként összesítette. Bár ebben az esetben sem rendelkezünk pontos adatokkal a kamatfizetéseket illetően, mégis a jegyzett adósságok, illetve az újabb hitelek tőkeösszegének törlesztése alapján egyértelműbb képet kapunk pénzügyi helyzetének alakulásáról, mely a hivatkozott irat adatait figyelembe véve az alábbi táblázatban foglalható össze:

2. táblázat
Bevétel és adósságkezelés, 1783–1787

Évek	1783	1784	1785	1786	1787	Össz.
Bevétel (ft)	90 709	92 498	111 615	106 556	123 308	523 686
Törlesztés (ft)	69 000	76 000	49 500	51 000	99 926	345 426
A kettő különözete (ft)	21 709	16 498	62 115	54 556	23 382	178 260
További hitelfelvétel (ft)	47 941	14 820	21 653	9 668	59 106	153 188

Az adatokat vizsgálva azt látjuk, hogy bár Festetics bevételei öt év alatt mintegy 33%-kal növekedtek, egészében véve bevételeinek 66%-át törlesztésekre fordította. Festetics tehát határozottan törekedett az öt terhelő adósságállomány csökkentésére. Mi sem jelzi ezt jobban, mint a törlesztések és az újabb hitelfelvételek összegeinek egybevetése, vagyis öt év alatt összesen 345 426 ft-ot törlesztett, s mindössze 153 188 ft-nyi újabb hitelt vett fel. Ez azt jelenti, hogy az adott időszakban a törlesztések 44%-át fedezte újabb hitelekből. Festetics adósságcsökkentő szándékait támasztják alá az 1786-os és az 1787-es évek adatai is. Az előbbi esetben az adott év hitelfelvételeinek sokszorosát fordította tőketörlesztésre, mégpedig bevételeinek 48,3%-át. A következő évben újabb igen jelentős hiteleket vett fel, de bevételeinek 81%-át fordította tőketörlesztésre. Ha abból indulunk ki, hogy az apai örökség átvételének évről adata alapján 1 099 540 ft volt a jegyzett adósságállomány, öt évvel később pedig ez az összeg 153 188 ft-tal gyarapodott, akkor mindössze 13,9%-os adósságnövekedést regisztrálhatunk. A kamatfizetési kötele-

³⁰ MOL Festetics Lev. P 276 778. cs. f. 3. Ismét hangsúlyoznunk kell, hogy az újabb hitelfelvételt a bevételi rovatban, tehát a jövedelem részeként tartották nyilván.

³¹ Festetics maga végezte el az 1783 és 1786 közötti időszak tőketörlesztésének összesítését, mely 245 500 ft volt, továbbá az újabb hitelfelvételeket is erre az időszakra összegezte 94 082 ft értékben.

zetségekről viszont sem a gróftól, sem pedig valamelyik alkalmazottjától nem maradt fenn értékelhető forrás, vagyis a fenti adatok alapján csakis a tényleges tőketörlesztésről, illetve az újabb hitelfelvételekről kaphatunk pontos képet.

Az anyagi terhek szorítását egyébként Festetics magánlevelezéséből érzékelhetjük leginkább. Feleségéhez, Sallér Judithhoz írott leveleinek központi témája ekkoriban a különböző nagyságú összegek törlesztése, előteremtése volt. 1787. május 13-án pl. azt írta, hogy miközben mások, akik neki tartoztak, 8 245 ft-ot törlesztettek, neki viszont 34 000 ft-ot kellett megadnia június végéig. Egyedül Cziráky gróf felé 30 000 ft-os tőkeösszeget kellett rendeznie, miután Cziráky felmondta korábbi hitelét.³²

Bevétel, tőke- és kamattörlesztés

Az 1788 utáni bő egy évtizedben részben módosult a fenti képlet, mert igaz ugyan, hogy Festetics továbbra is törekedett az adósságok csökkentésére, viszont a csáktornyai uradalom és egyéb kisebb jószágok megszerzése következtében kamatfizetési kötelezettségekkel járó regisztrált adósságállománya igencsak megnövekedett. További lényeges elem, hogy a rendelkezésre álló források alapján az átlagos kamatszint mellett a kamatterheknek a kiadási rovaton belüli arányait is rekonstruálhatjuk. A Festetics György hitelfelvételeit, illetve az öröklött adósságait terhelő kamatszintváltozások fontosságát ugyan nem kell különösebben hangsúlyoznunk, mégis úgy tűnik, hogy a 4% és 6% közötti intervallum, ezen belül a jegyzett adósságokat terhelő 5,3%-os átlagos kamatszint a vizsgált időszakra kivetítve – s a korszak általános kamatszintjét is figyelembe véve –, túlzás nélkül nominálisnak tekinthető.³³

Természetesen Festetics későbbi hitelfelvételeit magasabb kamatszint jellemezte, de pl. 1789-ben a jegyzett adósságokat mindössze 4,2%-os átlagkamat terhelte. Feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy egy tőkeerejénél fogva jelentős hitelezői kör, vagyis egyházi személyek vagy testületek, káptalanok, konventek, templomi alapítványok esetében egyáltalán nem jellemző, hogy világiakhoz képest eltérő kamatszinten nyújtottak volna hiteleket. A világi személyekhez, főnemesekhez, polgárokhoz hasonlóan ugyanúgy 4%-ra folyósítottak különböző összegeket.³⁴ A 18–19. század fordulóján 5%-os kamatszint volt a jellemző, míg Festetics életének utolsó időszakában a törvény által megengedett 6%-os kamatra lehetett elhelyezni összegeket az uradalmi pénztárakban. A kamatszint növekedése az 1810-es évek devalvációinak tudható be, ami viszont nem kompenzálta a veszteségeket, s ez kétségkívül kedvezőtlen hatást gyakorolt a hitel-

³² MOL Festetics Lev. P 246 5. cs. f. 30.

³³ Vö. Tóth T.: i.m. 36. A kamatszint törvényi szabályozását az 1647. évi 144. tc. biztosította, melyet az 1715. évi 51. tc. uzsora ellenes rendelkezései is kiegészítettek.

³⁴ Harruckern báró 10 000 ft-os kölcsönét ugyanúgy 4%-ra folyósította Festeticsnek, mint a keszthelyi kórház a viszonylag jelentős összegnek számító 9 000 ft-ját, vagy éppen Malik Vince kereskedő a maga 7 800 ft-os összegét. A rendelkezésre álló adatok szerint ekkoriban egyetlen hitelező sem akadt, aki 6%-ra nyújtott volna hiteleket. Az előző év (1788) bevételi rovataiban egységesen „kölcsön felvett 4 percentumra” megjelöléssel adták meg a különböző összegeket. MOL Festetics Lev. P 235 141. cs. f. 420.

forgalomra, hiszen sokan voltak kénytelenek korábbi befektetéseik elértéktele-
nedésével szembesülni.³⁵ Az engedélyezett kamatszint tehát nem kárpótolta a
hitelezőket a folyósított összegek értékvesztéséért, s ennek a jelenségnek a jel-
lemzőjeként ekkor már alig találunk ezüstben („pengő forintban”) regisztrált
összegeket, jöllehet a pénzforgalmi kimutatásokban párhuzamos rovatok tar-
talmazták a „pengő forintban” vagy „váltó czédulában, papirosban” nyilván-
tartott hiteleket, törlesztéseket.

Az itt következő táblázat forrásaként az 1788-tól 1797-ig terjedő időszak
hiánytalanul megmaradt hitelpénztári számadásai, illetve a bevételi és a kiadá-
si rovatok főösszegei szolgáltak.³⁶ Ettől az időszaktól kezdve már jóval ponto-
sabban tudjuk felmérni a bevételek és a kiadások változásait, ezen belül a hitel-
felvételek, illetve a tőke- és kamattörlesztések, az általános adósságkezelési fo-
lyamatok jellemzőit.³⁷

3. táblázat
Bevétel, jövedelem, adósságkezelés, 1788–1792

Évek	1788	1789	1790	1791	1792	Össz.
Összes bevétel (ft)	175 908	224 832	338 181 ³⁸	730 428	381 654	1 851 003
Összes kiadás (ft)	123 419	173 556	279 833	677 119	329 909	1 583 836
Tőketörlesztés (ft)	60 800	94 300	75 200	511 598	114 600	856 498
Kamattörlesztés (ft)	15 038	14 001	11 786	87 803	111 358	239 986
További hitelfelvétel (ft)	21 000	-	98 775	369 700	99 700	589 175
Tiszta jövedelem (ft)	52 419	51 276	58 472	53 308	48 744	264 219

A 2. és a 3. táblázat összesített adatainak egybevetésekor azt látjuk, hogy
az előző öt évhez képest Festetics bevételei pontosan 3,5-szer nagyobbak lettek,
miközben tőketörlesztései 2,4-szeresére növekedtek. S jöllehet az előző öt év
adósságszolgálati terheiről nem rendelkezünk adatokkal, azonban azt látjuk,
hogy ebben az időszakban már igen jelentős kamatfizetési kötelezettségekkel is

³⁵ Vargha Gy.: i.m. 12.

³⁶ MOL Festetics Lev. P 235 141. cs. ff. 420–527.

³⁷ A jelen dolgozatnak nem tárgya, csupán mellékesen kívánom jelezni, hogy bizonyos esetek-
ben a kiadási oldal adatai alapján töredékesen az is rekonstruálható, hogy a keszthelyi gróf milyen is-
kolai, intézményi befektetésekre vállalkozott, kiknek folyósított különböző összegeket, kik voltak
azok az ösztöndíjas fiatalok, akiket támogatott, milyen összegeket fordított sajtótermékekre, stb. Így
például az 1810-es évektől a Georgikon fejlesztése során az iskola pénztárától elkülönített „építő
kassza” működött, a „militáris акадеmia” céljából folyósított összegek is nyomon követhetők, vagy
azt is megtudhatjuk, hogy Bene Gergely kertész külföldi ösztöndíjas útja alkalmával milyen összege-
ket kapott. MOL Festetics Lev. P 276 778. cs. f. 319v. A mecénási tevékenység tényleges rekonstruk-
ciója viszont azért lehetetlen, mert jöllehet Festetics György a vizsgált évtizedek során egyre nagyobb
összegeket vett fel különböző pénztáraiból, s ezeket legtöbbször a „M[é]lt[ósá]g Uraság maga költ-
ségére adminisztráltatott” megjegyzéssel vezettek be a kiadási oldalon, de érthető módon nem közöl-
te alkalmazottaival, hogy ténylegesen mire is költötte ezeket az összegeket.

³⁸ Bolla Ferenc számtartó megjegyzése az adott év bevételi kapcsán hűen tükrözi, hogy az év
végi összegzésben valóban a tényleges készpénzforgalmat rögzítették bevétel és kiadás tekintetében.
Az 1790. évben ugyanis 501 956 ft lenne a bevétel főösszege, de bizonyos tételek „csak papirosban”
szerepelnek „mind a perceptióban, mind az erogatióban foglaltatnak, és voltaképpen nem fizettettek
meg” ezért a tényleges bevétel főösszege nem több mint 338 141 ft. Vö. 11. jegyzet.

számolnia kellett. A tőketörlesztések és a fizetett kamatok összesítése azt mutatja, hogy összes kiadásainak 69%-át fordította adósságai kezelésére! A tényleges tiszta jövedelmek egybevetésekor viszont azt látjuk, hogy az előző öt évhez hasonló módon továbbra is 49 000 és 59 000 ft közötti összesítéssel zártak Festetics pénztárai.

Ez az időszak azonban más szempontból is figyelemre méltó, különösen az 1791. év adatai. Festetics György ugyanis ekkor szerezte meg az Althan grófi családtól a csáktornyai uradalmat, mely hosszabb távon ugyan jövedelmező befektetéssel kecsegtetett, viszont a tényleges tranzakció lebonyolításához újabb hitelekre volt szüksége. A helyzetet tovább bonyolította, hogy az előző pénzügyi évben kimondottan erre a célra felvett hitelek csupán részben fedezték a teljes vételár összegét, így a fennmaradó összeget az Althan család különböző tagjai felé jegyzett passzívaként tartották nyilván. Az adásvétellel kapcsolatos pénzmozgásokat, a vételár előteremtéséhez felvett hitelek ráadásul elkülönítve kezelték az adott év egyéb hitelfelvételeitől, azaz nem adták hozzá a 3. táblázatban feltüntetett 1791. évi 369 700 forintos egyéb hitelfelvételekhez.³⁹ Feltűnő módon sem a bevételi, sem pedig a kiadási főösszegek nem tartalmazzák a csáktornyai uradalom megvásárlásakor regisztrált pénzüsszeget, mely az Althan család felé fennmaradó passzívakkal és az erre a célra felvett hitelekkel együtt 1 609 571 ft-ot tett ki.⁴⁰ Vagyis ha az adott év tényleges hitelfelvételeit összesítjük, akkor már pontosan 1 979 271 ft-al számolhatunk, a vizsgált öt év összesített hitelfelvételei pedig 2 198 746 ft-ra módosulnak.

Felmerül a kérdés: vajon kockáztatott-e Festetics az újabb adósságokkal? A válasz nem egyértelmű. A szalkszentmártoni és a csáktornyai uradalom megszerzésével roppant terheket vállalt, s 1789 és 1797 között kerekítve éves átlagban 285 000 ft-ot költött birtokvásárlásra. Mindamellettt joggal remélhette, hogy az elhúzódó francia háborúk kedvező lehetőségeket teremtenek számára.⁴¹

³⁹ A hitelezők által folyósított összegekről, a hitelezők társadalmi háttéréről l. a tanulmány következő fejezetét.

⁴⁰ MOL Festetics Levt. P 235 141. cs. f. 443. Az Althan család Festetics Györggyel szemben fennmaradó követelése a következő összegeket tartalmazták:

Althan Aloisia	18 000 ft	Althan Miksa	275 500 ft
Althan Ferenc	168 500 ft	Althan özv. grófné	129 000 ft
Althan Jakobina	22 000 ft	Althan Leopoldina	14 000 ft
Althan János	185 000 ft		
		Össz.:	812 000 ft

Igen lényeges elem, hogy itt a jegyzett adósságok egy része az Althanokkal szembeni követelések átvállalásából eredt. Althan Jakobina, Althan Aloisia, Althan Leopoldina, sőt az Althan Ferenc neve alatt feltüntetett összeg egy részét az adásvétel előtti időkből származó hitelfelvételek alapján könyvelték. MOL Festetics Levt. P246 4. cs. 5–6 ff. 37–48. Meg kell jegyeznünk, hogy az összegek nagyságára való tekintettel Festetics György Zala megyei birtokaira az Althanok felé jegyzett adósságának egy részét 1791-ben be is táblázták, azaz gróf Althan János 185 000 ft, gróf Althan Ferenc 159 500 ft, valamint gróf Althan Miksa 275 500 ft értékű követelését. Zala Megyei Levéltár (továbbiakban: ZML), IV 1/Y Be- és kitáblázási jegyzőkönyvek /Series in- et extabulationum/ Elenchus No. 1 f. 1. Ezúton szeretném megköszönni Kapiller Imre Zala megyei levéltáros technikai segítségét.

⁴¹ Festetics merész pénzügyi manőverei mellett taláunk példát arra is, hogy kereskedelmi vállalkozásokba is betársult, amint azt egy vidoveci kereskedővel kötött „Gesellschafts Vertrag” pontjai is bizonyítják. A vállalkozás 10 000 ft-os törzstőkével, a keszthelyi gróf 80%-os részesedése mellett gabona, dohány, és hamuzsír forgalmazása céljából jött létre. MOL Festetics Levt. P 235 141. cs. ff. 85–89.

A csáktornyai uradalom egyébként öt év alatt 529 000 ft bevételt hozott, tehát majdnem a vételár harmadát. Ugyanakkor a szalkszentmártoni uradalom mindössze 40 000 ft bevételt produkált.

Magától értetődően Festeticsnek az 1790-es évek elején felvett hitelei miatt a jegyzett tőketartozások után fizetett kamatterhek ez időtől fogva komoly eltérést mutatnak a korábbi periódusokhoz képest. A bevétel, a jövedelem, valamint az adósságkezelés összegszerű adatait a következő táblázat tartalmazza:

4. táblázat
Bevétel, jövedelem, adósságkezelés, 1793–1797

Évek	1793	1794	1795	1796	1797	Össz.
Összes bevétel (ft)	462 629	378 781	461 338	403 787	334 916	2 041 451
Összes kiadás (ft)	405 308	318 008	402 418	347 464	258 330	1 731 528
Tőketörlesztés (ft)	176 400	81 172	188 054	144 650	68 451	658 727
Kamat törlesztés (ft)	102 034	104 674	169 263	132 727	133 138	641 836
További hitelfelvétel (ft)	97 900	22 500	59 950	48 331	30 576	259 257
Tiszta jövedelem (ft)	50 321	60 773	58 920	56 323	76 586	302 923

Ha összevetjük a korábbi öt év adatait az 1793 és 1797 közötti időszak adataival, az első lényeges megállapításunk az lehet, hogy Festetics György készpénzbevételei jelentősen növekedtek, ami egyrészt a már hivatkozott Nagyváthy féle birtokigazgatási és gazdálkodási reformnak, másrészt a francia háborúk miatt bekövetkezett agrárpiaci megélénkülésnek tulajdonítható. Ez az összesített, majdnem pontosan 200 000 ft-os bevételi többlet évi átlagban közel 40 000 ft-os növekedést mutat, s a még korábbi éveket tekintve, az 1782 és 1787 közötti időszakhoz képest a készpénzbevételek 3,9-szeres növekedését jelzi.

A tőketörlesztésre és a kamatfizetésre fordított összegek összehasonlításakor azt látjuk, hogy a korábbi öt évhez képest 23%-al kisebb összeget fizetett a jegyzett adósságok tőkéjének csökkentésére, ugyanakkor majdnem háromszor annyit, vagyis 17 000 ft híján a tőketörlesztéssel szinte azonos nagyságrendű összeget fordított adósságszolgálatra. Éves átlagban ez kerekítve 128 000 ft-ot jelent, vagyis a tisztán megmaradó jövedelmeinek közel kétszeresét fizette ki kamattörlesztésre. A vizsgált időszak igazán figyelemre méltó jelensége az, hogy korábbi hitelfelvételeihez képest jóval kisebb mértékben vett fel újabb hiteleket, vagyis a csáktornyai uradalom megvásárlásával együtt számított 2 199 000 ft-nyi összeghez képest annak mindössze 11,8%-át! Mindebből arra következtethetünk, hogy a korábbi időszakokhoz képest Festetics ekkor már nem újabb hitelfelvételekből tartotta fenn likviditását. Mindemellett a pénztárak évi zárása szerint megállapítható korábbi átlagos 52 800 ft tiszta jövedelme, ha nem is látványosan, de növekedett, vagyis ekkor már átlagosan 60 000 ft volt.

Ami Festetics adóssághelyzetének változásait illeti, az apai örökség átvételének évében számított 1 150 000 ft adóssághoz képest 1798-ig (a tízes és százás értéket elhagyva) 2 611 000 ft hitelt vett fel. Mint láthattuk, a legjelentősebb hitelfel-

vételre a csáktornyai uradalom megszerzése miatt került sor, de az is igaz, hogy a keszthelyi gróf minden évben komoly összegeket fordított az adósságállomány tőkeösszegének törlesztésére.⁴² Jóllehet 1793-tól 1797-ig összesen 1 860 651 ft-tal csökkentette a passzívákat, adósságállománya azonban tovább növekedett. Az 1799. évből származó *Status Passivus* szerint jegyzett adósságainak tőkéje ugyan is pontosan 2 600 000 ft-ot tett ki.⁴³ Bár az 1782 és 1788 közötti időszakra nézve ebben a vonatkozásban nem rendelkezünk forrásokkal, ám a következő tíz éves periódus összesített hitelpénztári adatai szerint — a csáktornyai uradalom vétel-árát is beleértve —, kerekített értékben 1 815 000 ft-ot költött birtokai gyarapítására.⁴⁴

A 19. század első évtizedéből nem maradtak fenn a keszthelyi főpénztár összesített kimutatásai,⁴⁵ s csupán 1813-tól rendelkezünk ismét teljes adatokkal egészen Festetics György haláláig. Megmaradtak viszont a jegyzett adósságokat, a kamattörlesztéseket, vagyis az adósságállomány kezelésére vonatkozó készpénzforgalmi adatokat tartalmazó passzívák jegyzékei az 1799 és 1804 közötti időszakról.⁴⁶ A következő táblázat összesített adatai az említett hat év változásait tartalmazzák:

5. táblázat
Festetics György adóssághelyzete, 1799–1804

Évek	1799	1800	1801	1802	1803	1804
Jegyzett adósság tőkéje (ft)	2 600 040	2 488 923	2 444 562	2 362 270	2 240 880	1 970 747
Tőketörlesztés (ft)	-	111 117	44 361	82 292	121 390	270 133
Kamattörlesztés (ft)	142 311	137 511	130 858	125 961	119 695	105 850

Ha az 1799-es év kerekített 2 600 000 ft-ra rúgó adósságát összevetjük az 1782-es év kiindulásnak tekintett 1 150 000 ft-os adósságállományával, akkor azt látjuk, hogy Festetics György passzívái tizenhét év alatt több mint megkétszereződtek, egészen pontosan 126%-al növekedtek. 1804-re viszont összesen

⁴² A jegyzett adósságok közt a testvéreivel kapcsolatos passzívák folyamatos csökkentésére törekedett. Már férjénél lévő Erzsébet húga és Julianna nővére felé fennálló 20–20 000 ft-os tartozása után mindegyiküknek 4,5%-os kamatot fizetett. Ezt a tőkeösszeget 1792-től mindegyikük esetében 25 000 ft-ra módosították, két évvel később pedig 38 750 ft-ra. Egy évvel később Festetics 24 000 ft-tal csökkentette Erzsébet húga, Eszterházy Károlyné felé jegyzett adósságának tőkeösszegét, 1796-ban pedig a hátralévő tőketartozást rendezte. A kamatokkal együtt Festetics összesen 53 925 ft-ot fizetett Eszterházy né részére. Az összeg nagyságát jól érzékelhetjük, ha figyelembe vesszük, hogy a keszthelyi uradalom éves készpénzbevételei az adott időszakban 25–40 000 ft között mozogtak. MOL Festetics Lev. P 235 141. cs. f. 420. 1796-ban Zala vármegye főadószedője a koronázási ajándék arányos megállapítása során 34 668 ft-ra becsülte a keszthelyi uradalomból származó éves jövedelmet. Forrás: ZML IV. 9/e.

⁴³ MOL Festetics Lev. P 246 4. cs. 5–6 ff. 221–261.

⁴⁴ MOL Festetics Lev. P 235 141. cs. ff. 420–527.

⁴⁵ Természetesen nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a birtokigazgatási csomókhoz képest valamelyik teljesen más jellegű irategyüttesből előkerülnek a hiányzó évek adatai. A jelzett intervallumhoz kapcsolódó egyedi hitel- és uradalmi pénztári kimutatások is annyira töredékesen maradtak fenn, hogy az eleve lehetetlenné teszi a pontos rekonstrukciót.

⁴⁶ MOL Festetics Lev. P 246 4. cs. 5–6 ff. 221–301., 305–348., 448–494., 504–599.

629 293 ft-al csökkentette a jegyzett adósságok tőkét, ráadásul ez a szám annyiban kiegészítésre szorulna, hogy nem tudjuk, vajon az újabb vizsgált periódus kiinduló évében mennyi is volt a tőketörlesztés. Ez az összeg mégis rendkívül jelentősnek tekinthető, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a kamattörlesztések mértéke sem volt éppen csekély, sőt éveken át jóval felül is múlta a tőketörlesztéseket. Hat év alatt összesen 762 186 ft kamatot fizetett Festetics, éves átlagban 127 000 ft-ot. A tőke- és kamattörlesztések együttesen 1 391 479 ft-ra rúgtak, de hangsúlyoznunk kell, hogy ez az összeg inkább csak általános tájékoztatásul szolgál, hiszen a hiányzó egy év tőketörlesztését is figyelembe véve ez az összeg feltétlenül magasabb kellett hogy legyen.⁴⁷

A következő vizsgált periódusról, Festetics György életének utolsó szakaszáról, ismét teljesebb adatsorokkal rendelkezünk.⁴⁸ Ez az időszak, mint arra már utaltunk, a kormányzat drasztikus pénzügyi beavatkozásával és igen jelentős pénzromlással jellemezhető. Lényeges elem, hogy az adminisztrációban pontosan feltüntették a „konvenciók pénzben”, vagyis ezüstben (pengő forintban), illetve a „papirosban” (váltó cédulában) nyilvántartott összegeket. A következő táblázat két külön értéket is tartalmaz, úgy amint a hitelpénztári kimutatásokban, illetve a passzívák és aktívák rovataiban az egyes készpénzforgalmi mozgásokat regisztrálták, s a főösszegekben elkülönítve megadták:

6. táblázat
Bevétel, jövedelem, adósságkezelés, 1813–1818

Évek	1813	1814	1815	1816	1817	1818
Összes bevétel (váltó ft) (pengő ft)	419 843 112 011	681 448 71 162	1 203 211 15 350	1 545 304 22 127	1 858 795 3 327	1 293 669 116544
Összes kiadás (váltó ft) (pengő ft)	391 639 100 162	481 832 70 804	984 626 14 969	1 217 304 22 119	1 556 932 3 327	1 207 823 115 759
Tőketörlesztés (váltó ft) (pengő ft)	9 253	121 000 900	266 828 2 375	349 023	306 240 600	192 851
Kamattörlesztés (váltó ft) (pengő ft)	98 240	103 019 225	84 056 138	91 634	75 161	51 043 1 194
További hitelfelvétel (váltó ft) (pengő ft)	64 937 3 275	39 118 528	42 736 65	63 517	12 713	8 609 1 000
Tiszta jövedelem (váltó ft) (pengő ft)	28 203 11 848	199 615 357	218 585 381	328 074 8	298 862	85 845 785

⁴⁷ Ez a trend, miszerint Festetics tőketörlesztéseinek volumene felülmúlta az újabb hitelfelvételek mértékét, világosan rekonstruálható a Zala megyei be- és kitáblázási jegyzőkönyvek adatai alapján. A jegyzőkönyv szerint Festetics György 1801. december 10-i hatállyal összesen 25 személy felé 253 050 ft értékben csökkentette a birtokai terhére korábban felvett hitelek, illetve a családtagok felé korábban vállalt tartozások tőkeösszegét. Az Althanok felé jegyzett adósságából 57 400 ft-ot töröltek, míg nővére, Széchényiné Festetics Julianna apai örökségéből eredő 38 750 ft-os követelését szintén ekkor törölték. ZML IV/Y Be- és kitáblázási jegyzőkönyvek /Series in et extabulationum/ Elenchus No. 1 ff. 25v-26v. Öt évvel korábban, az 1796. június 6-án kelt bejegyzés szerint 169 346 ft-ot töröltek Festetics tartozásaiból. Uo. ff. 9v-10v. 1796 és 1804 közt egyébként mindössze 128 234 ft-ot tábláztak be Festetics terhére.

⁴⁸ MOL Festetics Lev. P 276 778. cs. ff. 56–70., 121–134., 299–313v., 318–324v., 326–334v., 447–465.

A bevételek papírpénzben számolt értékeinek összevetésekor azt látjuk, hogy 1813-hoz képest a bevételek 1818-ig megháromszorozódtak, míg az ezüst forintban befolyt összegek az állami pénzügypolitika miatti bizonytalanságnak tulajdoníthatóan viszonylag alacsony szinten maradtak. A kiadások is, a bevételekkel párhuzamosan, megháromszorozódtak. A tőketörlesztések volumene 1814-től sokszorosára növekedett, ami annak is tulajdonítható, hogy Festetics a jelentős kamatterherrel járó tőkeösszegek esetében a számára kedvezőbb – ám hangsúlyoznunk kell, hogy teljesen törvényes módon – papírpénzben történő csökkentésére vagy végleges visszafizetésére törekedett.⁴⁹ A kamatterhek a nagyszámú tőketörlesztéseknek köszönhetően folyamatosan csökkentek, míg a további hitelfelvételek szinte teljesen eltörpültek a korábbi évtizedek sokszázezer, vagy éppen egy millió ft-ot is meghaladó összegeihez képest.

Önkéntelenül adódik a kérdés, vajon milyen volt a pénzromlás mértéke, illetve a váltócédulában befolyt bevételek ténylegesen mennyit értek a kortársak által értékállóbnak tekintett régi ezüst vagy „pengő” forintra való átszámítás függvényében? Ez a kérdés már csak azért is indokolt, mert így viszonylag reálisan összevethetjük Festetics jövedelmi viszonyainak alakulását, pénz- és hitelforgalmi aktivitását. Mint feljebb láthattuk, Festetics adminisztrációja a „bécsi skála” vagy kurzus adatait heti változó árfolyam szerint havi átlag alapján tartotta nyilván, melyhez a korabeli sajtóban közölt árfolyamjegyzékek szolgálták támpontul. Magától értetődik, hogy egy-egy év különböző időszakai eltérő valorizációs adatokat mutatnak, tehát az adminisztrációnak az ázsiómozgásokat folyamatosan figyelemmel kellett követnie.⁵⁰ A hitelpénztári rovatokban természetesen időről időre találunk olyan tételeket, amikor jelentős összegű pengő (ezüst) forintot váltottak át „váltó papirosra”.⁵¹ Ne felejtsük el azonban, hogy az átváltáskor kapott összeg egy adott időszak kurzusát tükrözi, hiszen egy hónapon belül előfordulhatott akár 30%-os ingadozás is.⁵² A Bécsben megjelenő Magyar Kurírban közölt árfolyamok átlagértékei alapján a 6. táblázat váltócédulában megjelölt adatai átszámítva a következőképpen módosulnak, illetve összegezhető:

7. táblázat

Bevétel, jövedelem, adósságkezelés konvenciók értékben, 1813–1818

Évek	1813	1814	1815	1816	1817	1818
Összes bevétel	254 450	293 727	348 756	476 946	551 571	507 321
(pengő ft)	112 011	71 162	15 350	22 127	3 327	116 544
	366 461	364 889	364 106	499 073	554 898	623 865

⁴⁹ Az Althan család felé fennmaradt, és a birtokai terhére korábban betáblázott tartozásait is ezen időszakban törölték. ZML IV/Y Be- és kitáblázási jegyzőkönyvek /Series in et extabulationum/ Elenchus No. 2.

⁵⁰ A Magyar Kurír 1818. június 19-i számában az árfolyam a következő: „Száz forint huszas pénzért adtak váltó- cédulában: jún. 16-án: 248 ½ – 17-én: 251 – 18-án: 250 1/3 – forintot.” A lap korábbi, 1818. március 31-i száma szerint „száz forint huszas pénzért adtak váltó cédulában március 27-én 274 1/3 forintot”.

⁵¹ 1814-ben Festetics György adminisztrációja 52 000 ft ezüst pénzért 92 849 ft értékű váltócédulát könyvelt el, vagyis a váltócédula árfolyama ekkor 178 volt 100 pengő forintra számolva. MOL P 276 778. cs. f. 122v.

⁵² A Magyar Kurírban közölt árfolyamváltozások éves átlaga:

Évek	1813	1814	1815	1816	1817	1818
Összes kiadás (pengő ft)	237 366 100 162 337 518	207 686 70 804 278 490	285 399 14 969 300 368	375 711 22 119 397 830	461 998 3 327 465 325	473.656 115 759 589 415
Tőketörlesztés (pengő ft)	5 607	52 155 900 53 055	77 341 2 375 79 716	107 723	90 872 600 91 472	75 627
Kamattörlesztés (pengő ft)	59 539	44 404 225 44 629	24 364 138 24 502	28 282	22 302	20 017 1 194 21 211
További hitelfelvétel (pengő ft)	39 355 3 275 42 630	16 858 528 17 386	12 387 65 12 452	19 604	3 772	3 376 1 000 4 376
Tiszta jövedelem (pengő ft)	17 092 11 848 28 940	86 040 357 86 397	63 357 381 63 738	101 257 8 101 265	88 683	33 665 785 34 450

A fenti adatsorok régi értékben számított bevételi összegeit vizsgálva azt látjuk, hogy a napóleoni háborúk utolsó éveiben, vagyis 1813 és 1815 között, pár ezer forint különbséggel teljesen azonos szinten maradtak a bevételek. A váltócédulában elkönyvelt tetemes növekedést ugyanis ellensúlyozta a pénzügyromlás mértéke. Az 1815. év tehát a kor politikai és katonai eseményeinek ismeretében Festetics számára pénzügyi szempontból is választóvonalat képezett. Az 5. és 6. táblázat adatai szerint az 1790 utáni háborús évek bevételi összegei 330 000 és 460 000 forint között mozogtak, kivéve a teljesen egyedinek tekinthető 1791. évet, amely azonban azért nem tekinthető különlegesnek gazdasági, tényleges áruértékesítési szempontból, mivel Festetics befektetési céllal ekkor vett fel nagyösszegű hiteleket, s ez szolgál magyarázatul az adott év kiugróan magas bevételére. Az említett 1791. évet nem számítva az átlagérték 390 000 ft körül alakul, de ha figyelembe vesszük az 1797. év és a háborús időszak utolsó három évének bevételi összegeit, akkor inkább van okunk feltételezni, hogy Festetics készpénzben nyilvántartott bevételei a hiányzó időszakban 360 000 ft-os átlagértéket mutattak. Ehhez képest az első békeév adatát tekintve 27%-os bevételi gyarapodást látunk, az utolsó háborús év (1815) és a második békeév viszonylatában 34,4%-os növekedést, míg a harmadik békeévben, vagyis a Festetics halála előtti évben már 42%-os növekedést regisztrálhatunk. Ha az utolsó három év növekedési ütemét vizsgáljuk, vagyis a békeévek adatait egybevetjük, akkor éves átlagban igen tekintélyes, pontosan 16%-os növekedést állapíthatunk meg!⁵³ Ha pedig az apai örökség átvételének idején regisztrált be-

Év	Átlagos ezüst árfolyam bankcédulában
1813	165
1814	232
1815	345
1816	324
1817	337
1818	255

⁵³ Annak igazolására, hogy a bevételi oldal valóban nem hitelfelvelekből gyarapodott a fent részletezett mértékben, szeretném idézni az 1816 és 1818 közötti időszak hitelpénztári adatainak „bévevési” oldalán a „kölcson felvett capitalisok” rovatában elkönyvelt összegeket. Eszerint 1816-ban váltócédulá-

vételi összeget a Festetics György halála előtti év készpénzbevételével vetjük össze, akkor azt látjuk, hogy a keszthelyi gróf régi értékben számolva is 6.9-szeresére növelte bevételeit! A tiszta jövedelem átlagértéke szintén növekedést mutat, hiszen az 1790-es évek 60 000 ft körüli átlagához képest az utolsó hat év átlaga kerekítve 67 000 ft-ot tett ki.

Kétségtelen, hogy kiadásai szintén tekintélyes mértékben növekedtek, de a kiadások szerkezete teljesen más jellegű mint a korábbi periódusoké. Az alábbi táblázat ezt a szerkezeti különbséget hivatott érzékeltetni, különös tekintettel a tőke- és kamattörlesztéseknek a kiadásokhoz viszonyított összesített értékeire és arányaira. (A megadott összegek minden esetben konvenciók pénzben értendők, kerekítve, a tizes és százás értékek elhagyásával.)

8. táblázat

Festetics György összesített kiadásai, tőke és kamattörlesztései, az adósságkezelésre fordított összegek részesedése a kiadásokon belül

Periódus	Kiadás (ft)	Tőketörlesztés (ft)	Kamattörlesztés (ft)	Tőke- és kamattörl. aránya a kiadásban (%)
1788–1792	1 584 000	856 000	240 000	69
1793–1797	1 731 000	659 000	642 000	75
1800–1804	–	629 000	620 000	–
1813–1818	2 369 000	413 000	200 000	25.8

Bár Festetics György életének utolsó időszakát tekintve csupán 1813-ból rendelkezünk *Status Passivus* jegyzékkel, azonban a 8. táblázat rovatai alapján egyértelmű következtetéseket vonhatunk le. Mindenekelőtt azt látjuk, hogy az apai örökség átvételét követő két évtizedben a tőke- és kamattörlesztések olyan tekintélyes hányadot tettek ki, vagyis olyan állandó pénzügyi terhet jelentettek számára, hogy csakis a háborús konjunktúra, továbbá a befektetési kedv, vagyis a Festetics számára hitelt nyújtó személyek, egyházi és világi testületek töke-erősségén, hitelnyújtó kedvén múlt, hogy a keszthelyi gróf likviditása fennmaradhatott. Teljesen eltérő állapotra enged következtetni az 1813-tól rendelkezésre álló adatsor, mely azt mutatja, hogy a korábbi időszakhoz képest a tőke- és kamattörlesztések együttes összege majdnem pontosan a felére csökkent.⁵⁴ Ráadásul Festetics kamatfizetési kötelezettségei a korábbi szint alig 30%-át tették ki. Mondanunk sem kell, ha Festetics nem fizetett volna mindenkor ponto-

ban 63 517 ft, 1817-ben 12 713 ft, 1818-ban pedig 8 609 ft valamint 1.000 ezüst ft hitelfelvételt regisztráltak Festetics György pénztáiraiban. MOL Festetics Lev. P 276 778. cs. ff. 318–324v., 326–334v., 447–465.

⁵⁴ Az 1810-es éveket tekintve csupán az 1813/14. évről rendelkezünk adatokkal a Festeticset terhelő passzívokról. Eszerint váltócédulában 1 951 000 ft jegyzett adóssága volt, beleértve az alapítványi kötelezettségeket (pl. „militáris академия”), illetve a saját családja részére elkülönített tőkéket. A kamatszintet alapul véve ebből az összegből 1 621 000 ft-ot 5%-os, 330 000 ft-ot pedig 6%-os kamatfizetési kötelezettség terhelt. A legjelentősebb követelésekkel ekkor még mindig az Althanok rendelkeztek, azonban három év múlva ezeket az összegeket is véglegesen kitáblázták, vagyis törölték Zala megyei birtokairól. Figyelemre méltó, hogy 1814-re testvérei felé már minden követelést rendezett. MOL Festetics Lev. P 236 24. cs. ff. 2v-56.

san, ha a kamat- és tőketörlesztésekkel hátralékban maradt volna, úgy idővel képtelen lett volna újabb hitelekhez hozzájutni. Ekkor valóban csődbe jutott volna, azaz zárgondnokságot rendelhetek volna el ellene, úgy amint az utóbb fia esetében történt. Fontos megjegyeznünk, hogy a Festetics peres ügyeinek állását tükröző kimutatások és mellékletek egyike sem tartalmaz olyan adatot, ami arra utalna, hogy a keszthelyi gróf ellen nem fizetés miatt indított volna bárki pert!

A másik megállapításunk az lehet, hogy a tőke- és kamattörlesztések arányait tekintve a kiadásokhoz mérten a 75%-os szint volt az a kritikus pont, amikortól Festetics határozottan fordított az arányokon.⁵⁵ Ezt tükrözi az is, hogy életének utolsó időszakában kiadásainak mindössze 25%-át tették ki az adósságok kezelésére folyósított összegek, ami a passzívák pontos adatainak hiányában is a korábbiakhoz képest jóval alacsonyabb adósságszintet jelent.⁵⁶ Végezetül arra a kérdésre, hogy vajon a növekvő bevételeken túlmenően milyen más tényező segítette az arányok megváltoztatásában, egyértelműnek tűnik a válasz: a háborús konjunktúra mellett a papírpénzben való törlesztést elrendelő központi pénzügyi rendelkezések miatt az adósságkezelés szintén könnyebbé vált számára, s ez feltétlenül hozzájárult Festetics György pénzügyi helyzetének látványos javulásához, illetve megszilárdulásához.

Hitelezés, tőkeerő, társadalmi háttér

A legkorábbi fennmaradt passzívajegyzék 1788-ból származik.⁵⁷ Ekkor mindössze 59 hitelezőt tartott nyilván Festetics adminisztrációja. A hitelezők közül 12 főnemesi származású, vagyis az összes hitelező alig 20%-a, bár azt is meg kell jegyeznünk, hogy a közvetlen családtagok felé jegyzett kötelezettségeket figyelembe véve ténylegesen csak hat főnemes kölcsönzött készpénzt Festeticsnek. A két legjelentősebb hitelező Harruckern báró és Batthyány Ferenc gróf volt 50 000, illetve 41 000 ft erejéig.⁵⁸ Az előbbi kölcsön után 5%-os, míg Batthyány kölcsöne után 4%-os kamatot fizetett Festetics. Az egyháziak közül Bajzáth veszprémi püspök 5 000 ft-ot, Krentz püspök pedig 10 000 ft-ot hitelezett. Az egyházi testületek közül ekkor a legkomolyabb összeget, azaz 20 000 ft-ot, a pápai kegyesrendiek folyósították 5%-os kamatra. A következő évtől

⁵⁵ Bár nem rendelkezünk adatokkal az 1799–1804 közötti időszak kiadásairól, azonban a tőke- és kamattörlesztések együttes összege alig 52 000 ft-os csökkenést mutat az előző periódushoz képest. A 8. sz. táblázatban közölt számszerű adatok alapján tehát az 1813-tól kezdődő időszakhoz köthetjük az arányok látványos megváltozását.

⁵⁶ Jellemző, hogy bár fia és a családtagok részére kiutalt összegek 1813-tól rendkívüli mértékben emelkedtek, azonban az is figyelemre méltó, hogy az alapítványi kiadások, pl. „militaris stipendiátusok”, uradalmi építkezések, kastélybővítések, a georgikoni épületek emelése, ösztöndíjak, újsághirdetések, könyvtári kiadások, növekvő alkalmazotti létszám, stb. az 1790-es évekhez képest új tételekként jelennek meg, illetve összemérhetetlenül magasabb összegeket mutatnak. Hangsúlyoznunk kell, hogy bár nem minden részletre kiterjedően, de a kiadások szerkezetének differenciáltsága folytán a tágabb értelemben vett mecénási tevékenység valóban tetten érhető.

⁵⁷ Passiv Schulden Ausweis a 1ma Jan. 1788. MOL Festetics Lev. P 246 4. cs. ff. 37–47.

⁵⁸ Egyes főúri családnevek esetében, amikor a keresztnév nincs feltüntetve, viszont a korábbi összegtől eltérő újabb hitelfelvétel szerepel, nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy vajon ugyanazon személyről van-e szó, vagy a család egy másik tagjáról.

(1789) a városi polgárok, elsősorban a soproniak és a pozsonyiak hitelnyújtásai esetenként már elérték, vagy meghaladták egy-egy főnemesi hitelező tőkeösszegeit.⁵⁹ A soproni Gábriel család tagjai részéről ugyanis ekkor már 26 000 ft tőkeösszegű, 4%-os kamatozású hitelt regisztrált Festetics pénzügyi nyilvántartása. A Ludwig család szintén 26 000 ft-ot helyezett el nála, idősebb és ifjabb Reisch pedig 17 000 ft-ot.

Figyelemre méltó azonban, hogy a keszthelyi gróf az adott évben milyen csekély összegű hiteleket folyósított másoknak. Összesen három köznemesi családnak és egy mágnásnak adott kölcsön 9 600 ft értékben. Festetics hitelfolyósításai közül kiemelkedett a báró Vécsey Siegbert altábornagy részére nyújtott 5%-os kamatozású, 8 000 ft-os összeg.⁶⁰ 1792-ben már 34 000 ft-ot hitelezett, melyből a legjelentősebb tétel Pálóczi Horváth Ádám hitelfelvétele volt 5 000 ft-tal. 1795-ben ismét csekélyebb összeget folyósított, mindössze 3 400 ft-ot. Két évvel később, 1797-ben már 10 200 ft-ot. Ekkor viszonylag komolyabb összeget, 6 000 ft-ot adott Szapáry Péter grófnak 6%-os kamatra. Hitelfolyósításból származó összesített követelése így is alig haladták meg a 21 000 ft-ot.⁶¹ Somsich Lázár egyébként 8 000 ft, Ócsai Balogh Péter pedig 5 000 ft hitelt vett fel tőle 5–5%-os kamatra.⁶² 1814-ben, amikor már adósságai közel sem szorították úgy mint fiatalabb éveiben, még mindig csekély összeget, 6 430 ft-nyi hitelt nyújtott másoknak. A halála előtti évben, vagyis az 1818-as hitelpénztári összegzés szerint azonban ekkorra már Festetics viszonylag komoly követeléssel rendelkezett, összesen 352 000 ft (váltócédulában számított) értékben. Egyedül Niczky János gróf 100 000 ft köl-

⁵⁹ Az 1789. év *Status Passivus*ának hiányában, illetve a későbbi időszak tekintetében az összesített hitelpénztári kimutatások szolgálnak forrásul. MOL Festetics Lev. P 235 141. cs. ff. 420–527.

⁶⁰ Önálló vizsgálat tárgyát képezhetné a nem fizetésekkel kapcsolatos korabeli peres eljárások gyakorlata, eredményessége, a követelések nagysága. Festetics 1788-ban például a Wurmser ezredben szolgáló Kisfaludy György kapitánynak levelet írt, hivatalosan „admoneálta”, hogy adja meg 300 ft-os tartozását az elmaradt kamatokkal, melyet még tisztársa apja vett fel Festetics György nagyapjától 1756-ban. MOL Festetics Lev. P 235 141. cs. ff. 155–156v. A Vécsey tábornoknak 1788. augusztus 1-én adott összeg visszaszerzése azonban jóval bonyolultabbnak bizonyult, annál is inkább, mert Festetics közben kompromittálta magát az udvar előtt és kénytelen volt kilépni a hadseregből. Vécsey 2 000 ft-ot törlesztett, azután „megfeledezett” a kamatfizetésről. A szándékosság egyértelmű, mert 1791 után, Festetics kvietálását követően nem teljesítette kötelezettségeit az altábornagy. A keszthelyi gróf azonban nem hagyta annyiban a dolgot, s eljárást kezdeményezett. Festeticset egyébként a magyarokat egyáltalán nem kedvelő Samuel Kohlmayer pesti ügyvéd képviselte a benyújtott kereset során. A haditörvényszéki iratok tanúsága szerint a Vinzenz von Barco tábornok által vezetett vizsgálóbizottság Vécsey altábornagyot 1793. április 13-án illetményvonásra, Festetics követeléseinek kamatokkal és eljárási költségekkel terhelt megfizetésére kötelezte. Ez a döntés mindenképpen a haditörvényszék elfogulatlanságát igazolja, Vécsey pedig részletekben valóban törlesztette adósságát. Uo. ff. 381–392. Az 1790-es évek elején egy altábornagyi rendfokozatú tisztnek az ezredtulajdonosi pótlékkal együtt 9 000 ft illetménye volt, melyhez még 8–12 000 ft-nyi asztali pénz („Tafelgeld”) is járt. Hadtörténelmi Levéltár G. C. 1793–36–15. Ezúton szeretném megköszönni Lenkefi Ferenc levéltáros szíves adatszolgáltatását.

⁶¹ MOL Festetics Lev. P 235 141. cs. ff. 482., 502v.

⁶² Ócsai Balogh Péter Festeticshez intézett levele, melyben az említett összegért folyamodik, azért érdemel figyelmet, mert arra utal, hogy a keszthelyi gróf javaslatot tett egy közraktár létrehozására Pesten. „A Nagyságod szép gondolati s kívánságai a felállítandó köztárház iránt azon sok javításokhoz tartoznak, amelyeket hazánkért kívánunk jó fiait, de amelyeknek teljesedése igen messze van. Boldog haza az, akiben minden van, amivel kereskedni, kereskedést indítani, élni lehet...” Uo. f. 18v.

csönt vett fel tőle, a köznemesi hitelfelvevők közül pedig kiemelkedett Szentgyörgyi Horváth József és Antal, a maguk 22 000 ft-os adósságával.⁶³

Festetics hitelforrásainak további vizsgálatakor azt látjuk, hogy 1790-től tovább bővült a főnemesi hitelezők köre, illetve az általuk nyújtott hitelek nagysága. A hitelpénztári kimutatás adatai szerint Amadé Antal ekkor már 91 000 ft-os követeléssel⁶⁴ rendelkezett Festeticssel szemben, Batthyány Alajos 20 000 ft hitelt folyósított, Althan János 21 000 ft-ot, Károlyi gróf pedig 10 000 ft-ot. Az év végéig viszont Festetics összesen 26 000 ft-tal csökkentette az Amadé felé fennálló tartozásainak tőkeösszegét. Az 1791. évtől jegyzett 2 200 000 ft-os passzíva állomány alapján már 94 hitelezőnek fizetett kamatokat.⁶⁵ 1791-ben egyébként összesen 13 főnemestől kerek számban 510 000 ft-ot vett fel, ami adósságainak 23%-át tette ki. A legnagyobb összegeket a gróf Batthyány család három tagja folyósította, vagyis Batthány Ferenc 169 000 ft-ot, Batthyány Alajos 26 000 ft-ot, Batthyány Károly pedig 15 000 ft-ot, azaz összesen 210 000 ft-ot. Szunyogh gróf 100 000 ft-ot, Széchényi Ferenc 60 000 ft-ot hitelezett. A Liechtenstein és a Windischgrätz család egy-egy tagja 25–25 000 ft-nyi összeget, Wallis gróf, Liebenberg báró és Schaffgottsch grófné 20–20 000 ft-ot folyósított. Az indigenátust kapott Gudenus bárói család 18 000 ft-ot adott, Herbert báró pedig 10 000 ft-tal állt Festetics rendelkezésére. Megemlíthetjük, hogy Nádasdy Mihály gróf viszonylag csekély, alig 2 000 ft-nyi hitelt nyújtott.

Egyháziak szintén ekkor jelentek meg tekintélyes hitelezőként. Az adott évben összesen tizennyolcan, mintegy 182 000 ft-nyi hitelt folyósítottak. A leg-tőkeerősebbnek a káptalanok bizonyultak, hiszen a pozsonyi káptalan 100 000 ft-ot, a zágrábi káptalan 39 000 ft-ot, a váci káptalan 11 000 ft-ot hitelezett. A legkisebb összeget, 700 ft-ot a szoborici kápolnától kapta Festetics. Egyébként a hitelezők egy másik csoportjánál szintén gyarapodást látunk. Köznemesek, polgárok, özvegyasszonyok ugyanis egyáltalán nem elhanyagolható mértékben nyújtottak számára hiteleket, összesen 447 200 ft erejéig, vagyis a jegyzett tőkeösszeg 20%-át. A köznemesi hitelezők sorában Keresztúry Józsefet, illetve a Motesiczky családot kell említenünk, a maguk 25–25 000 ft-nyi kölcsönével. A városi polgárok közül kiemelkedett a bécsi Penzenstein család három tagja, akik együttesen 101 000 ft hitelt nyújtottak, míg a legcsekélyebb összeggel, 900 ft-tal, egy bizonyos Szíjné asszony szerepelt a hitelezők sorában.

A következő évben, vagyis 1792-ben, már 109 hitelező közt oszlottak meg Festetics passzívái, s bár a hitelezők számának gyarapodása önmagában nem feltétlenül jelentené Festetics tőke- és kamattörlesztési kötelezettségeinek gyarapodását, azonban az újabb hitelezők mellett a régebbi hitelezők is további, sőt a korábbiakhoz képest gyakran nagyobb összegeket bocsátottak a keszthelyi gróf rendelkezésére. Az előbbi példák közül ezt erősíti meg Keresztúry József esete, aki az 1792. évtől már 92 000 ft-nyi követeléssel rendelkezett.⁶⁶ Az a

⁶³ MOL Festetics Levt. P 276 778. cs. 447v-448.

⁶⁴ Ez a passzíva azonban nem tényleges készpénzkölcsönt takar, hanem az Amadétól vásárolt szalkszentmártoni részbirtok adásvétele folytán a 294 654 ft-os vételárból visszamaradt követelés. MOL Festetics Levt. P 246 4. cs. 5–6 „Acquisitiones bonorum” 49. p.

⁶⁵ MOI. Festetics Levt. P 235 141. cs. ff. 444–446.

⁶⁶ U.o. ff. 452–455

trend, miszerint a passzívák növekedésével együtt a hitelezők száma is gyarapodott, csupán 1795-ig volt jellemző. Jóllehet 1794-ben már 2 836 000 ft-ra rúgtak Festetics passzívái — s ez az összeg 1804-re 1 970 000 ft-ra módosult —, a passzívák tőkeösszegének csökkenése ellenére a hitelezők száma egyre csak növekedett.⁶⁷ A folyamatot, miszerint a Festetics-szel szembeni követelések egyre több hitelező között oszlottak meg, leglátványosabban az 1813/14. évi *Status Passivus* adatai tükrözik.⁶⁸ A papírpénzben megadott 1 951 000 ft-os passzívák állományát, mely egyébként konvenciók értékre átszámítva pontosan 840 948 ft-ot tett ki,⁶⁹ már 469 (!) hitelezőre lebontva regisztrálta Festetics pénzügyi adminisztrációja. Az összes rovat közül egyébként mindössze 6 esetben találunk adatokat 1782. áprilisa előtti, vagyis még apja által felvett hitelekre. Ezek együttes összege 50 000 forint, tehát a teljes adósságállomány alig több mint 2%-át tették ki. Az ebben az esetben nyilvántartott hitelek szinte mindegyike eredetileg árvapénztári kölcsönzés volt, melyeket idővel más hitelező neve alatt tartottak nyilván, vagyis az évek folyamán öröklésen vagy átruházáson keresztül más személy szerezte meg a követelést. A hosszú ideje jegyzett, 2 000-tól 15 000 ft-ig terjedő összegek ráadásul arra vallanak, hogy a hitelezők biztos befektetésnek tekintették a keszthelyi grófnál elhelyezett összegeket.

Ugyanezen időszak (1810-es évek közepe) hitelezőinek társadalmi hátterét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy látszólag még mindig a magyar és az osztrák főnemesek közül kerültek ki a legjelentősebb hitelezők. Huszonöt főnemesi származású személy összesen 709 000 ft-os követeléssel rendelkezett, amely magábfoglalta Festetics János árváinak 102 500 ft-ját is, illetve ekkor még többszázerral tartozott az Althanoknak a muraközi uradalom adásvételi összegéből. Ugyanígy a kamatfizetéssel terhelt passzívák közt könyvelték el Zichy grófné (Festetics György leánya) 140 000 ft-os honoráriumát, melyet 1806. augusztusától jegyzett Festetics, hozzáteve leánya 26 000 ft-nyi anyai örökségét is 1809 novemberétől. Ezt követte Batthyány Ferenc 60 000 ft-nyi összeggel 1791-ből, továbbá egy kisebb, 7 000 ft-os összeggel 1812-ből. A magyar mágnásoktól felvett összegeket egyébként mindvégig 5%-os kamat terhelte, egy kivétellel: Ghillányi báróné 1809-ben folyósított 5 500 ft-os hitele után 6%-os kamatot számított fel. A külföldi, vagyis osztrák főnemesi hitelezők közül ekkor Herberstein gróf volt a legjelentősebb, hiszen ő 84 000 ft-nyi hitelt adott Festeticsnek, minden esetben 5%-os kamatra. Ebből az összegből 32 000 ft-ot még az 1790-es években, míg a fennmaradó 52 000 ft-ot 1800 és 1804 között. A többi hitelező közt találjuk Adam Sternberg gróftól 60 000 ft-tal, melyet fele-fele arányban 5, illetve 6%-os kamat terhelte. Figyelemre méltó, hogy Festetics még ekkor is fizette a kamatokat a Schaffgottsch grófnétól 1790-ben felvett 20 000 ft-os összeg után. Mesnil báró 7 000 ft hitelt nyújtott 5%-os kamatra, Pfefferkorn bárótól viszont két részletben mindössze 4 000 ft-ot tartottak nyilván 5%-os kamat mellett.

⁶⁷ MOL Festetics Levél. P 246 4. cs. 5–6. ff. 136–167, 547–599. Az 1794. évben a passzívák jegyzéke 138 nevet tartalmaz, 1804-ben pedig 231 nevet.

⁶⁸ MOL Festetics Levél. P 236 24. cs. ff. 2v–56.

⁶⁹ A Magyar Kurírban megadott 1814. évi árfolyamváltozások átlaga alapján. Lásd az 52-es sz. jegyzetet!

Egyházi személyek és testületek közé 22 hitelezőt sorolhatunk. A veszprémi püspök 50 000 ft-ot (1798), a veszprémi káptalan 62 500 ft-ot (1790–1800), a veszprémi szeminárium pedig 96 500 ft-ot (1798–1810) helyezett el Festetics pénztáraiban. A pozsonyi káptalan korábbi jelentős hiteléből még 50 000 ft-os tőkeösszeg után fizetett kamatokat. Meg kell azonban említenünk, hogy kisebb összegek esetében, tehát a szentilonai templom (2 200 ft), a rezi szegényalap (600 ft), vagy egy plébános (1 320 ft) hitelnyújtása esetén különleges gesztussal Festetics adminisztrációja nem redukálta a bécsi kurzus szerint az eredeti tőkeösszeget. Római katolikus egyházi hitelezőknek egyébként összesen 311 000 ft-nyi követelésük volt, ami a passzívák alig 16%-át fedte le.⁷⁰

Érdeemes megjegyezni, hogy az 1790-es évekhez képest jelentősen gyarapodtak az árvák vagyona felett diszponáló gyámok, illetve úrbéres származású árvák vagyona esetében a hivatalból eljáró uradalmi árvapénztári befektetések, melyek összege 1813/14-ben 35 000 ft-ot tett ki.⁷¹ Mindamellettt úgy tűnik, hogy az igazi hitelezők ekkor már a városi polgárok, illetve a vagyonosabb köznemesek közül kerültek ki, hiszen mindent összevetve az adott évben 896 000 ft-nyi tőkeösszeg, vagyis a passzívák 46%-a után vették fel a kamatokat, míg a főnemesi hitelezők csupán 36%-ban részesedtek. A városi vagy polgári hitelezők közt Sopron városa egymagában 27 000 ft-ot hitelezett 4,5%-os kamatra, míg a köznemesi hitelezők közül Rosty Pálnét emelhetjük ki 40 000 ft-os tőkével. Zala vármegye eredetileg 19 084 ft-os hitelét, melyet 1808 májusában folyósított, a kurzus szerint ekkor már csak 8 835 ft-os tőkével számolták.⁷² A köznemesi hitelezők között elsősorban Zala megyei, illetve dunántúli családok tagjait találjuk, így pl. az Oszterhuber (5 000 ft), Spissich (5 000 ft), Hertelendy (4 000 ft), stb. családok tagjait.

Természetesen nem elhanyagolható szempont a hitelek futamideje, hiszen a hitelezésnek ez az eleme szoros összefüggést mutat a hitelezők társadalmi és anyagi helyzetével, nem is szólva a futamidőnek Festetics pénzügyi helyzetére gyakorolt rövid és hosszútávú hatásairól. Mindenekelőtt azt látjuk, hogy a korban a „charta biancák” szövegezése szinte kizárólag a hitelügylet résztvevőinek neveit, az összeget, a kamatot, a kamatfizetési határidőt (negyed- vagy féléves periódus), a törlesztés módját, továbbá a felmondási időt (általában negyed- vagy féléves határidővel) tartalmazta.⁷³ Modern értelemben vett, azaz

⁷⁰ A protestáns egyházakhoz kapcsolódó összegeket inkább „takarékpénztári betétnek” vehetjük, semmint tényleges hitelezésnek. Az evangélikus konvent 1 000 ft-os, valamint az ún. „luteránus főzoház” 1 200 ft-os készpénzbetétjét a fenti összegekhez képest elhanyagolhatónak tekinthetjük, csakúgy mint a Csurgói Református Gimnázium 10 000 ft-ot el nem érő kamatozó tőkealapját, melyet egyébként is a gróf támogatásának köszönhetően különítettek el a csurgói uradalmi pénztárban.

⁷¹ Annak igazolására, hogy Festetics uradalmi és más pénztárai az 1810-es években már egy fajta takarékpénztári szerepet is betöltve működtek, utalni szeretnék az 1818-as év hitelfelvételére, amikor 20 újabb hitelező közül 13 volt árva. A keszthelyi grófnak aligha lehetett szüksége 80 ft-tól néhány száz ft-ig terjedő készpénzkölcsönökre, különösen nem, ha figyelembe vesszük, hogy az adott évben összesen 8 600 ft-nyi hitelfelvételt könyvelt el az adminisztrációja.

⁷² MOL P 236 24. cs. f. 16v.

⁷³ Jellemző minta Niczky György gróf charta biancájának szövegezése: „Super florenis 14 000, azaz mondom tizennégyezer forint erga legale sex percentum interusurium, melyeket Méltóságos Gróf Tolnai Festetics György úr öngyagságától oly kondícióval fölvettem, hogy annak interessét esztendőről

szerződésben rögzített futamidőről, pl. 1–5 év, aligha beszélhetünk, hiszen előfordult, hogy egy-egy hitelező évtizedekig nem vette vissza az eredeti tőkeösszeget. Ennek oka abban keresendő, hogy egy meghatározott összeg a kamatok révén, s természetesen megbízhatóan fizető adóst feltételezve, hosszú távon sokkal több haszonnal kecsegtetett. Alapjában véve tehát egy-egy hitel futamidejét az adott évből fennmaradt *Status Passivus* adatai alapján a tőkeösszeg felvételének idejéhez köthetjük.

Korábban utaltunk arra, hogy 1813/14-ben Festeticset még hat olyan passzíva terhelte, mely még apja hitelfelvétele folytán öröklődött. 1791-ben természetesen más volt az arány, vagyis jegyzett adósságainak 22,6%-a származott apja idejében felvett készpénzhitelekből.⁷⁴ Mindent összevetve valamennyi tényleges készpénzes hitelfelvételének átlagos futamideje 1791-ben 17 év volt. 1804-ben, amikor mint azt fentebb láthattuk, az 1794-es év kiemelkedő 2 837 000 ft-os tőketartozását 1 970 000 ft-ra csökkentette, felvett hiteleinek 55%-a nem volt régebbi öt évesnél.⁷⁵ Az átlagos futamidő ekkor már 7,4 évre módosult. A Festetics halála előtt öt évvel kelt utolsó passzíva állomány átlagos futamidejének meghatározása viszont több okból is aggályos, sőt megkockáztathatjuk, hogy a keszthelyi gróf anyagi helyzete szempontjából nem is bír különösebb jelentőséggel.

Mindenekelőtt a devalvációt figyelembe véve azt látjuk, hogy az adott év kurzus szerint meghatározott 1 951 000 ft-os jegyzett adósságából 1 214 000 ft-nyi összeget regisztráltak 1799 és a pénzügyi pátenis kibocsátása közötti időszakban.⁷⁶ A 737 000 ft-os különbségből ráadásul levonhatjuk az Althanok felé ekkorra már 410 000 ft-ra csökkentett követelést, melyet Festetics névértékben és váltócédulában rendezett két év múlva. A fennmaradó 327 000 ft-nyi, eredetileg valóban készpénzhitelből származó összeg rendezése viszont — tekintettel a 7. táblázat megfelelő adataira —, akár még 3–6 hónapon belüli felmondás esetén sem jelenthetett gondot számára. A másik szempont viszont egyértelműen a hitelezők társadalmi háttéréhez köthető, vagyis az adósságszerkezeten belül az elszaporodó „kisbefekető” néhány száz vagy ezer forintos hiteleivel mutat összefüggést.

Amire már szintén utaltunk, 1804 után igen nagy mértékben gyarapodott a hitelezők száma, nem is szólva az árvák javára történt uradalmi betétekről. A hiteleknek ez a fajtája ekkor igen rövid, mindössze hat-hét éves futamidejűnek tekinthető, s a hitelezők közel 85%-a a kisebb összegeket elhelyező (kivétel Rostyné 40 000 ft-jával) polgárok, köznemesek, honoráciorok közül került ki.

Összegzés

Festetics György pénzügyi adminisztrációja, adósságkezelő törekvései, a hitelfelvételek módja, a tőke- és kamattörlesztések szerkezete és folyamata, to-

esztendőre csurgói kasszában, a kapitalist pedig három hónapnyi premonitio után, oda ahová kívánni fogja letenni köteleztessem, melyet ha elmulatnék, szabadságot adok titulált creditor úrnak, hogy magas tetszése szerint választandó javaimból egy nemes vármegye bírása erejével excontentálhassa.” A hitelügyletet a csurgói uradalmi pénztár bonyolította le, a szerződés 1789. május 30-án kelt, s Festetics három év múlva kérte vissza a tőkeösszeget. MOL Festetics Lev. P 235 141. cs. f. 180.

⁷⁴ MOL Festetics Lev. P 246 4. cs. ff. 350–376.

⁷⁵ U.o. ff. 547–598v

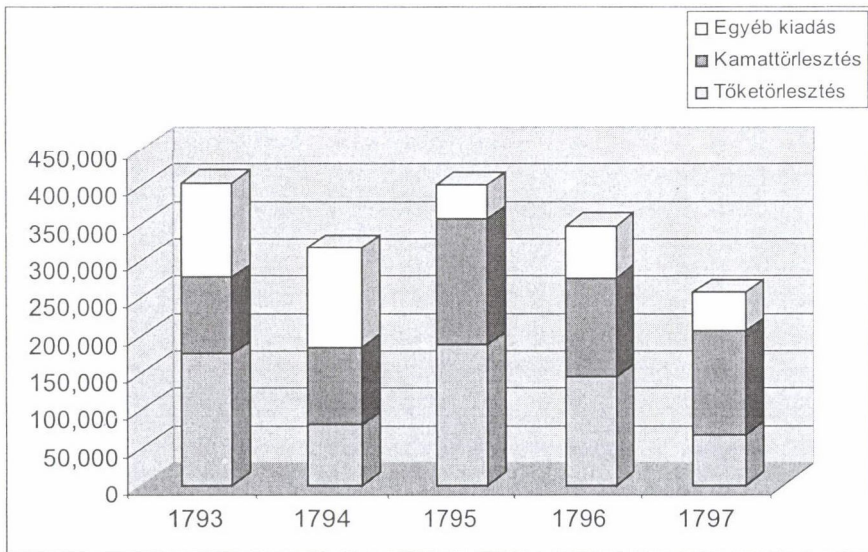
⁷⁶ MOL Festetics Lev. P 236 24. cs. ff. 2v-56.

vább a bevételek és kiadások szerkezeti változásai mellett – kitérve a hitelezők társadalmi hátterére, a hitelek futamidejére és nagyságára – részletesen megvizsgáltuk a 18–19. század fordulóján jelentős mecénási tevékenységet kifejtő magyar főnemes pénzügyi helyzetének változásait. Láthattuk, hogy az apja halála után nyomasztónak tűnő és likviditási csőddel fenyegető adósságállományát milyen tudatosan törlesztette, illetve alakította át az évek folyamán. Láthattuk azt is, hogy a hitelek egy részét milyen tekintélyes értéknövelő beruházásokba, vagyongyarapító vásárlásokba fektette.

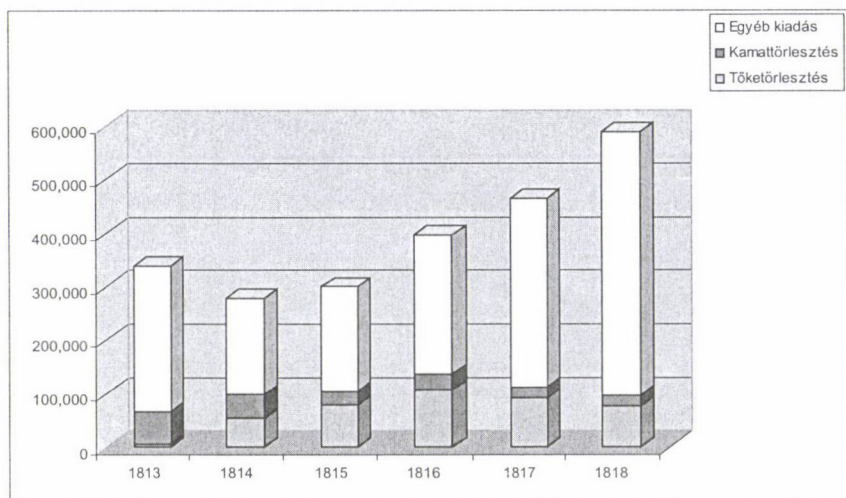
Az adósságszolgálati terhek kiadáson belüli arányainak elemzésével, a hitelezők társadalmi hátterének és a passzívák szerkezetének vizsgálatával, továbbá az 1810-es évek pénzromlásának figyelembevételével rekonstruáltuk annak a biztos anyagi háttérnek a kialakulását, melynek révén Festeticsnek lehetősége nyílt saját családja fényének növelésére, s nem utolsósorban a magyar művelődés, szakoktatás és irodalom kortársai közül messze kiemelkedő támogatására.

MELLÉKLETEK

(Forrás: MOL Festetics Lev. P 235 141. cs. ff. 420–527, P 236 24. cs., P 246 4.cs. 4–5, P 276 778. cs. ff. 2, 56–70, 121–134, 299–313v, 318–324v, 326–334v, 447–465)

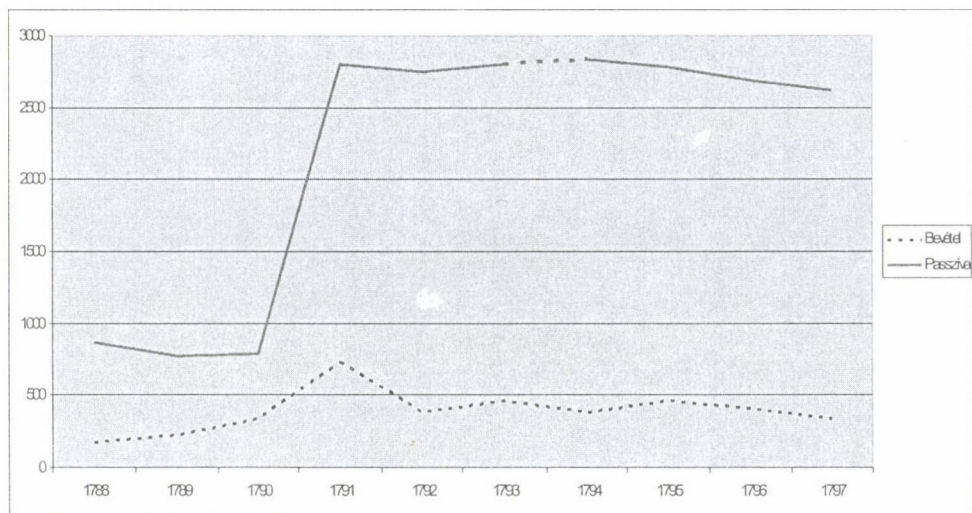

Festetics György tőke- és kamattörlesztései
 összes kiadásain belül, 1793–1797
 (/tízes, száz-as kerekítéssel konvenció-s ft-ban)

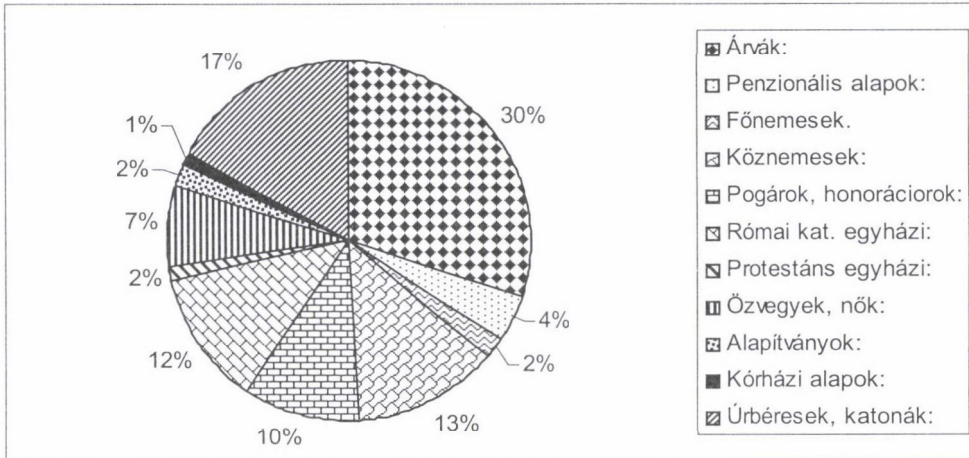
**Festetics György tőke- és kamattörlesztései
összes kiadásain belül, 1813-1818**

(tízes, százas kerekítéssel, a diszjázió szerinti
konvenciósi ft értékben)

Festetics György bevételei és passzívái, 1788-1797

(tízes, százás kerekítéssel, 1 000 konvenciósi ft-ban)

Hitelezői csoportok aránya Festetics György passzívainak megoszlásában, 1818

DEBT, CREDIT, REPAY. THE FINANCIAL SITUATION OF GYÖRGY FESTETICS
BETWEEN 1782 AND 1818

by György Kurucz
(Summary)

Count György Festetics (1755–1819), the son of one of Queen Maria Theresa's Hungarian councillors was bound to have a smooth career in the Imperial Royal Administration. He was a highly educated enlightened aristocrat with extremely good connections, but he rather decided to join the army and make his own way in life irrespective of his family's standing in contemporary court and social hierarchy. On Emperor Joseph II's death, he got involved in the Hungarian nobility's movement aimed at the restoration of estate constitutionalism to prevent the reigning Habsburg dynasty from reviving absolutistic ruling methods. However, the shrewd new monarch, Leopold II, managed to neutralize the nobility's ambitions, and Festetics was subsequently court martialled and dismissed from the army.

He retired to his debt ridden family estates having to face liquidity problems and an imminent financial collapse, which did not happen in the end on account of his astute financial manoeuvres and the booming market for Hungarian agricultural products during the long period of wars with France. This study analyses Festetics's efforts to convert the structure of his liabilities after taking over the family debts following his father's death and in the new situation arising from his dismissal from the army. Figures show that Festetics's debts were mounting, including his rising debt servicing liabilities, at one point trebling the inherited 1.1 million florin family debts. However, Festetics succeeded in consolidating his finances through reforms implemented in his estate management as well as by taking on new loans in order to invest in new estates and increase his net incomes. It seems clear that he would have failed to do so if the upper layers of the Catholic clergy, the aristocracy and well off burghers had not had the extra capital to invest.

At the end of his life he was no longer dependent on big loans to maintain his liquidity. His creditors were pleased to invest their money with him gradually becoming well known for his support for arts and for founding schools as well as for his helping the orphans of non noble origin in his estates.

Horváth Pál

MEGHATÁROZÓ TUDÓS ELMÉK ÉS EREDMÉNYEK A HAZAI JOGI TUDOMÁNYOSSÁG FEJLŐDÉSÉBEN

Az utóbbi negyedszázad folyamán két nagy történelmi évforduló hívta magára a jogi tudományok művelőinek figyelmét. Ilyenként tartjuk számon a nagyszombati alapítású Magyar Universitas Jog- és Államtudományi Faculásának a három és negyedszázados évfordulóját, és az Eötvös Loránd Tudomány Egyetem fennállásának a 350 éves jubileumát. A hazai kultúrhistóriánk eme kiemelkedő jelzőkövei — miként ismeretes — gyakran szólásra bírták a jogtudományok képviselőit, a jogi historizmus fejlődéstörténetének a módszeres áttekintését pedig kifejezetten ösztönözték. Az idevágó kutatások nagy gyakorisággal támaszkodnak az Eckhart-életmű számos alkotóelemére, Eckhart Ferenc 1936-os kartörténeti szintézisét¹ pedig nem egyszerűen kézikönyvként idézik. Még a kapcsolódó művelődéstörténeti vizsgálódások is² ilyenként idézik fel az időközben megritkult kultúr-históriai értékeink utókorra való átmentését, miután ez az alkotás számos vonatkozásban olyan történelmi kútfőkre támaszkodott, amelyek az időközben lezajlott viharos átalakulások martalékaivá lettek. Nem véletlen tehát, hogy a hazai állam- és jogtudományok újkori és legújabbkori történelmét vizsgáló kutatásaink³ legfrissebb eredményei is közvetlenül tapadnak Eckhart Ferencnek az egyetem fennállása 300 éves évfordulója (1936) alkalmával megjelent, ma már valóban forrásértékű munkájához.

Két jelentős felismerés ösztönözte és egyben gazdagította ezt a törekvést, miután a megalapozatlan — tudománytalan — előítéletek feloldására, és a magyar jogi gondolkodás haladó hagyományainak a feltárására való törekvés egyaránt a témakör sokoldalú vizsgálatát igényelte. Egyik oldalról nyilvánvalóvá vált, hogy *a jogi tudományosság hazánkban* immár több évszázadra visszavezethetően *szerves alkotóeleme a közgondolkodásnak*, és ilyen értelemben a módszeres jogtörténetírás kezdeteit is nyomon követhetjük a 17. század utolsó harmadába visszanyúlva. Másrészről elvitathatatlanul indokoltnak tűnt, hogy a letűnt különféle eszmeáramlatok hatásának útvesztőit a maga valóságában fel kell tár-

¹ Ld. A jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935. A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története, II. köt. Bp. 1936.

² Ld. *Sinkovics István*: Az érseki egyetem 1635–1769, in: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985. Szerk. Sinkovics I. Az alapítás 350. évfordulójára kiadja az Egyetem Tanácsa. Bp. 1985. 27–58., Vö. *Ladányi Andor*: A felsőoktatás- történeti kutatások, in: Magyar Tudomány 1976. évf. 4. sz. 245–260. alapján.

³ Ld. Az Állam- és Jogtudományi Kar szerepe a magyar jogtudomány fejlődésében. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem 350 éves évfordulójára. Szerk. Horváth Pál, Bp. 1986. 428., ill. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970. Szerk. Sinkovics I. Bp. é. n. 760.

ni ahhoz, hogy a mindenkor közgondolkodást formáló magyar jogi tudományosság időtálló eredményei szervesen integrálhatók legyenek a modern jogtörténet-tudomány világképébe. Innen van az, hogy vizsgálódásaink messze az újkor századaiba visszanyúlnak anélkül, hogy egyfajta egyedülvaló, netán idealizálható képet akarnánk festeni a magyar jogi kultúra történetéről.

A magyar jogi historizmus fejlődését vizsgálva magalapozottnak tűnik tehát az a törekvés is, amikor a hazai jogtörténetírás aktív képviselői egyre gyakrabban vállalják a különös munkaigényességgel járó tudománytörténeti vizsgálódásokat.⁴ Nem egy ezek sorából a szorosabb értelemben vett tudománytörténeti összefüggések jelenkoráig vezeti el a figyelmet.⁵ A felidézettek alapján mondhatjuk viszont, hogy a magyar jogi tudományosság előrehaladásának valóban az újkor századaiba visszanyúló előzményei vannak,⁶ érthető tehát, hogy a modern jogtudomány növekvő érdeklődést tanúsít egészében a magyar jogi historizmus újkori történelme iránt.⁷ Így van az, hogy a magyar jogi historizmus fejlődését koncentráltan kifejező jogtörténettudományról lassan átfogó tudomány-történeti képet tudunk alkotni.⁸ Ilyen értelemben a modern jogtudományok kifejlődését megelőző tudományos irányzatok — és iskolák — legmarkánsabb típusjegyeit is módszeresen láttatni tudjuk. Mindezek alapján mondjuk, hogy hazánkban a polgári jellegű jogi tudományosság egész történelmi korszakát kíséri egy szakadatlanul változó, a különböző irányzataiban gyakran egymást is keresztező, historikus jogtudomány, amelynek legmarkánsabb összetevői esetenként a politikai kameralizmushoz, a felvilágosodás eszméihez, a magyar reformkor nemesi, illetve polgári liberális gondolkodásához, az ébredő — jobbára romantikus — nacionalista, az ún. történeti jogi szemlélethez tapadnak. A kifejlett módszeres katedra-jogtudományt azonban már a történeti-jogi iskola másod- és harmadvirágzása, a pozitívizmus, az ún. retrospektív modernizálás,⁹ és a szellemtörténet tanai orientálták.

Közismert, hogy a polgári szabadság fejlődésének a reneszánsz kori Olaszországban, majd a felvilágosodás korabeli Franciaországban jelentkező kezdeti formáival szinte egy időben jelentkeztek a történetírás tudományosságának az

⁴ Bónis György, Degré Alajos, Csizmadia Andor, Kovács Kálmán, Pólay Elemér, Both Ödön, Nagyné Szegvári Katalin és mások idevágó részletkutatásai képezik ezt a témánkhoz kapcsolódó historiográfiai fondot. Vö. *Csizmadia Andor: A magyar állam- és jogtörténet-tudomány, Csizmadia – Kovács – Asztalos: Magyar Állam- és Jogtörténet*. Szerk. Csizmadia A. Bp. 1972. 28–51.

⁵ Ld. pl. Kovács Kálmán: A magyar jogtörténeti kutatások útja és jelenlegi feladatai. In: *Gazdaság és Jogtudomány* III. (1969.) 55–76., György, Bónis: Fünfundzwanzig Jahre ungarische Rechtsgeschichtsschreibung (1945–1969.) Erster Teil: Die Zeit bis 1526. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Germanische Abteilung* LXXVII. (1970) 559–570. Zweiter Teil: Die Zeit nach 1526 bis 1918., ld. uo. LXXVIII. (1971.). 475–485., Hasonlóan Nagyné Szegvári Katalin: A jogtörténettudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után (helyzetelemzés). In: *Jogtörténeti értekezések* 7. sz. Szerk. Kovács K. Bp. 1975. 127. stb.

⁶ Miként található mondja *Földesi Tamás*, ld.: A megismerhetőség modern problémái Bp. 1971. 263.

⁷ „Alig támad fel ugyanis az emberben az érdeklődés a társadalmi fejlődés tényeinek a tanulmányozása iránt, amikor (szinte ezzel egyidőben) egy másik érdeklődés is hatalmába keríti, megkísérlti feltárni azokat a körülményeket, amelyek között a történelmi megismerés lehetséges”, ld. *Kulcsár Kálmán: Történelmi szemlélet a XX. század jogtudományában*. In: *Állam- és Jogtudomány* II. 1962. 3. Sz. 350–351.

⁸ Ld. A felidézett kézikönyv — *Magyar állam- és jogtörténet, 1972.* — tudománytörténeti prologusa, ill. az újabb Magyar jogtörténet tankönyv Szerk. Mezey Barna Bp. 1997. OSIRIS adatai alapján.

⁹ Vagyis a századforduló éveiben újjáéledő „nemzetes irány”, ld. alább.

első csírái¹⁰. A középkori egyetemalapítások töredékes kútfői azonban megbízható támpontokat sem adnak arra, hogy hazánk az egyetemi-jogi művelődés alkalmas intézményeivel rendelkezett volna a reneszánsz, a humanizmus korszakában. A „fény”századában viszont már a magyar jogi historizmust megalapozó törekvések jelentkeztek pl. *a politikai kamerálistus, az udvari közjogtörténet-írás*, és a különböző leíró államstatisztikai tanítások¹¹ formájában.

Valójában a jogi fakultással kiegészült Magyar Egyetem első saeculumuma pl. ab ovo szorosban összefonódott a magyar jogi tudományosság fejlődésével. Nem lehet megfedkezni ugyanis arról, hogy a hazai protestáns szellemi központok — Gyulafehérvár, Sárospatak, Debrecen, Pápa, stb. — által élesztett történetkritika ösztökélte az ellenreformáció megalapozóit a nagyszombati egyetem mielőbbi kiépítésére. Így az 1635-ben alapított nagyszombati főiskola csak egy emberöltőn át maradt csonka. A protestáns iskoláztatás visszaszorítása és még inkább a kálvinista prédikátorok által kifejlesztett államelméleti-jogi tudományosság jelenléte sürgette ugyanis a jezsuita egyetem jogi fakultással történő kiegészítését. A kettős — 1642, 1665 — alapítvány végrehajtói tehát az alapító oklevél keltezésével — 1667. január 2. — szinte egyidejűleg — 1667. január 16. — a prelegálások megkezdésére kötelezték a kart.

Már Pauler felfigyelt arra, hogy ez a lépés nem kevesebbet követelt meg az Egyetem Jogi Fakultásától, mint amit a protestáns államelméleti-jogi tudományosság is nyújtott a hazai humanista szellemi hagyatékokból kiindulva. *Baranyai Decsi [Csimor] János* 1593-ban Kolozsvárott megjelent *Syntagma institutionum juris imperialis ac Hungarici* című műve pl. a magyar (nemesi) magánjognak (és perjognak) az institutiók rendszerében való feldolgozását, a hézagoknak a „római jog szabályaival történő kitöltését” képviselte.¹² *Kitonich János* munkássága a 17. században; a sokat hányattatott és végül a katolikus hitre visszatért *Otrokoci Ferenc* életműve¹³ hasonlóan a magyar jog — a jus patrium — római és kánonjogi megalapozottságát akarta elérni és ez a nemes törekvés a hazai protestáns államelméleti-jogi tudományosságot valóban összekapcsolta a humanisták törekvéseivel. Zsámboky pl. Baranyai Decsi Jánossal közel egyidejűleg csatolta a Tripartitum bécsi kiadásához (1581) a Digesta egyes fejezeteit „Regulae iuris antiqui” címmel,¹⁴ hogy a jus patrium hézagait kitöltse. A magyar jogi gondolkodás tehát az újkorba átlépve a társadalmi haladás mellett állt, amikor a jus patriumnak a császári — római — joggal, illetve a

¹⁰ A találó megállapítást ld. *Lederer Emma*: A magyar polgári történetírás rövid története Bp. 1969. 6.

¹¹ Ld. e sorok írójától *A politikai-kamerális tudományok kora és a születő jogtörténetírás*. In: *Jogtudományi Közöny XXXIII. évf.* (1978.) 5. sz. 265–266.

¹² Ld. *Kulcsár Péter*: Bevezető, *Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598)*. Bp. 1982. 20. Vö. *Zlinszky Jánosnak a magyar Jogász Szövetség Jogtörténeti Szakosztályában elhangzott Decsi János munkássága c. előadása* (1971. II. 8.) nyomán.

¹³ *A Breve specimen introductionis in iurisprudentiae methodicam. Una cum annexa suis locis succincta iuris canonici collatione cum iure civili* (Nagyszombat, 1699), ill. az ennek függelékeként ismert *Experimentum reductionis iuris Hungarici ad suos fontes in aliquot exemplis*. Ld. *Eckhart Ferenc*: *Jog- és Államtudományi Kar története* (1936) 25. Vö. *Pauler Tivadar*: *A budapesti M. Kir. Tudományegyetem története* Bp. 1880. 42.

¹⁴ Ami később a *Corpus Iuris Hungarici* 1682. évi kiadásába is bekerült.

kánonjoggal történő összevetése és kiegészítése által a kontinentális jogokhoz történő felzárkózást hirdetett.

Ez hatott a jezsuita egyetem jogi fakultásának megalapítóira is, így a Nagyszombati Egyetem Jogi Karának alapító levele a hazai jognak a császári — római — joggal és kánonjoggal — cum iure caesareo et canonico — való összevetését egyenesen előírta a Fakultás tanárainak.¹⁵ Ezt fejezi ki Vécsey Tamás, amidőn a Nagyszombati Egyetem Jogi Fakultásának hivatására visszautalva a hazai jog korszerű szintre emelését konstatálja.¹⁶ A hazai jog tanítása — tehát — élen járt a korabeli Európában, vagy legalábbis egy korszerű szint elérésére való törekvésben fogant a magyar jog tudományá válása.

Tény, hogy a Jogi Fakultással kiegészült (1667) Magyar Egyetem a 17. század utolsó harmadától szinte folyamatosan gondoskodott már a jus patrium oktatásáról. A mostoha történelmi körülmények között természetesen a magyar jog katedrájára kinevezettek¹⁷ gyakorta megelégedni kényszerültek a magyar (nemesi) szokásjog (a Tripartitum) pusztá prelegálásával, és kommentálásával, egyesekről pedig kifejezetten az az ítélet maradt ránk, hogy a Hármaskönyv szövegét recitálták csupán. Az elsők között ismert *Koller Ferenc*, a neves tudós hírében álló *Bencsik Mihály* és a már felemlített *Otrokocsi Ferenc* működéséhez viszont már a 17. század végén igen figyelemreméltó eredmények tapadtak.

A Nagyszombati Egyetem első évszázadáról csak töredékes ismeretekkel, azokkal a korai egyetemtörténeti vizsgálódásokkal (*Csery József*, *Fejér György*, *Pauler Tivadar*, *Eckhart Ferenc*) rendelkezünk, amelyek még eredeti forrásokon nyugszanak. Ma már viszont ezek a történelmi kútfők is csak hézagosan rekonstruálhatók. Annyi mégis megnyugtatóan mondható,¹⁸ hogy a jus patrium felidézett főbb képviselői tették először vonzóvá a magyar egyetemet a 17–18. század fordulóján. Jó példa erre már *Koller* is, aki a magyar nemesi jog ismeretanyagát (Introductio in ius consuetudinarium) perjogi anyaggal (Methodus processualis) egészítette ki, hogy nagyszámú hallgatóságát a patvarián (ügyvédségben) szerzett tapasztalatokkal is felvértezze.¹⁹ A kortárs *Bencsik Mihályról* pedig jól tudjuk, hogy nem csak a hazai (anyagi- és eljárási) jog tudományos rendszerezőjeként,²⁰ hanem a rendek szolgálatában fogant közjogi természetű ismeretek lerögzítésén túl a magyar büntetőjogi kodifikációs törekvések egyik legkorábbi képviselőjeként is megbízható ismeretekre tettünk szert.²¹ A magyar

¹⁵ Ld. *Fejér György*: Historia Academiae Scientiarum Pazmaniae archiepiscopalis. Budae, 1835, 25. Vö. *Pauler Tivadar* im. (1880) 23–24.

¹⁶ *Vécsey Tamás*: A jog- és Államtudományi Kar. Visszapillantás az 1867 előtti két évszázadra. In: Felső oktatásügy Magyarországon. A VKM megbízásából írták Breznay B. etc. Bp. 1896. 97.

¹⁷ Pl. 1672-től *Dornikovics Mihály* győri kanonok, 1679-től *Jankovics Ignác* és főként a következő században működő *Matlekovics Ignác* (1729-től), *Klász Pál* (1734-től), ill. az 1735-től kinevezést nyert *Kregár István* László, stb.

¹⁸ Es az Egyetemi Könyvtár kéziratárának a töredékes anyaga alapján is nyomon követhető.

¹⁹ Ld. az Egyetemi Könyvtár kéziratára. Manuscriptum (Ms) B. 93., 269. alapján

²⁰ Ld. Az elsőként alkalmazott nyilvános vitatkozások (Conclusiones) alapján *Eckhart Ferenc*: im (1936) 11–15.

²¹ Ld. uo. (1936). 14. Vö. *Bónis György*: A magyar büntető törvénykönyv első javaslata 1712-ben. Angyal Szeminárium kiadványai 26. sz. Bp. 1934. *Uő.*: *Bencsik Mihály* és az első magyar büntetőjavaslat (1670–1728). In: *Jogi professzorok emlékezete* Bp. 1935. 31–36.

(nemesi) jog (a *Decretum Generale*) pusztá prelegálásától messze előbbre juthatott tehát a tudomány az Egyetem falai között és ezt a Karon csak egészen rövid ideig tanító *Otrokocsi Ferenc* is bizonyíthatja, aki az alapítólevél szellemének megfelelően, a jus patrium rendszerbe foglalt ismeretanyagát valóban összehasonlította²² a császári (római) jog, és a kánonjog szabályaival, ezáltal akarva bizonyítani²³ a jus patrium római és kánonjogi megalapozottságát.

Van tehát némi támpontunk arra, hogy az alapítók nemes elhatározása nyomán az 1672-től közel egy évszázadon át szinte folyamatosan prelegált jus patrium anyagában a hazai (történelmi) jog módszeres vizsgálatának egyik életképes előképét vizelmezzük. Szó sincs természetesen arról, hogy a történelmi jog módszeres vizsgálatában már a modern jogtörténettudomány eredőit lehetne feltételezni.²⁴

A jus patrium képviselőinek sajátos szerepét jelzi továbbá az a tény, hogy a Magyar Universitas első saeculum szélesebb értelemben is kapcsolatba került ezzel a jogi tudományossággal. A Jogi Karon működő kanonisták pl. közel azonos módon kapcsolatba kerültek a történelmi (nemesi) jogból fakadó historizmusmal, sőt, egynémelyikük igen jelentős szolgálatot is tett a jus patrium alapvető forrásainak az összegyűjtésében, és az így feltárt ismeretanyag rendszerezésében. Az Egyetemi Nyomda élén álló *Szentiványi Márton* pl. már a 17. század végén bekapcsolódott a régi magyar jogemlékek közreadásába, sőt, ő volt az, aki elsőként nevezte az általa ismét teljesnek hitt gyűjteményt *Corpus Juris (Hungarici) seu decretum generale*-nak.²⁵ Az egyházjog történetét alapozó *Markovics Mátyás* és a „magyar jog művelésében rést törőleg” fellépő *Szegedy János* kánonjogi professor munkásságában²⁶ pedig a korabeli magyar jog megismerésének a kútfőit kell látnunk.

Különösen *Szegedy János* életműve mutatott fel a kor színvonalát meghaladó történelmi-jogi ismereteket, aki a magyar jogi gondolkodás szembetűnő hiányosságait kívánta pótolni.²⁷ Egy sajátos ötvözetű rendi (nemesi) közgondolkodás jogi historizmusának az alapozása során pedig *Szegedy* már eljutott a hazai

²² Komparálta. Ezért is mondjuk újabban, hogy az összehasonlító jogi historizmus gyökerei nálunk a felidézett történelmi körülményekhez vezetnek vissza, ld. a szerzőtől: *Tudománytörténeti és módszertani kérdések* (1974). 358.

²³ Vagy talán éppen annak szükségessége iránt a figyelmet felkelteni.

²⁴ Ld. a szerzőtől: *Tudománytörténeti és módszertani kérdések* (1974) 26–27.

²⁵ A kar alapítóleveléből felidézett „ars combinatoria” (az összehasonlítás) szerepét pedig a *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea*” c. (1689–1702) értekezésében fejtette ki.

²⁶ Így a *Tripartitum Juris Hungarici Tyrocinium* (1734), a *Rubricae sive synopses titulorum* (1734), *Werböczius illustratus, sive decretum Tripartitum* (1740), *Decreta et vitae primorum Hungariae Regum* (1744), stb. ld. *Horváth Pál*: *Tudománytörténeti és módszertani kérdések* (1974) 28–29. Vö. *Pauler Tivadar*: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez* (1878) 59–72–75., *Degré Alajos*: *Szegedy János, az Egyetem első jogtörténésze* (1699–1760.). In: *Jogi professorok Emlékezete*. Bp. 1935. 20–21. Bp., *Kosáry Domokos*: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. 1980. 158.

²⁷ Sőt, *Szegedy János* munkássága kapcsolódott a régi magyar jogi emlékek összegyűjtéséhez is vagyis az 1548. XXI. tc. alapján születő *Quadripartitum*-mal kiegészített 1740-es és az 1751-es nagyszombati *Corpus Juris* kiadásához, bár ő magát ezen munkálatok során soha meg nem nevezte. Vö. *Degré Alajos*. *Szegedy János, ih.* (1935) 12–20., *Eckhart Ferenc*: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Bp. 1946. 321.

(werbőcziánus) jog korszerűtlenségének a felismeréséhez is,²⁸ a magyar jog hiányosságainak esetenként a római jog tételeivel történő kiegészítése pedig egyenesen a katedra hivatásából származott. Mindez Szegedy János reputációját oly mértékben emelte, hogy tanításaira a megkésett polgári átalakulás koráig rendszeresen hivatkoztak.

A kutató-elemző (módszeres) vizsgálódások kezdetei

Az alapítók nemes célkitűzése tehát még a Nagyszombati Egyetem első saeculumának a lezárulta előtt meghozta gyümölcsét nemcsak a jus patrim, hanem a kánonjog szférájában is alapokat teremtve a történelmi (feudális) jog tudományos elemzésére. Azt a lehetőséget azonban, amit ezek a törekvések magukban rejtettek, valójában csak a 19. század első felében önállósuló anyagi- és eljárásjogi ágazatokban dolgozók (Vuchetich Mátyás, Frank Ignác és mások) érlelheték tudományos értékűvé. Időközben viszont a módszeres kutató-elemző jogtörténeti vizsgálódások kezdetei is kibontakoztak a 18. század második felében.²⁹

A természetjogi érvekkel alapozó szerződéses közjogi felfogás és a magyar rendi kiváltságok ellen fellépő udvari közjog-történetírás szembenállásából fakadtak pl. az első maradandó eredmények. Így az udvar szolgálatában alkotó *Kollár Adám*, a kútfők módszeres vizsgálatát alapozó *Kovachich Márton György*, a jakobinus *Hajnóczy József* kezében érett először tudománnyá ez az ismeretanyag, amit most már a magyar jogtörténet kezdeteiként is felfoghattunk.³⁰

Alapozó munkálatokat hagytak maguk után a praktikus célokat szolgáló államtudományok, illetve az ún. *politikai-kamerális tudományok* (pl. a történeti földrajz, az államstatisztika, stb.)³¹ is, miután már a Planum juridicae facultatis (1775) c. szabályzatba belefoglalt „európai államtan” (*Historia status publici Europae*) kereti között a Joseph Sonnenfels bizalmát élvező *Barits Béla* kezéből került ki az az összehasonlító államstatisztika, amely a felvilágosodás eszméin nevelkedett, európai jogi tudományosságot hirdetett.

A középkori eredetű szövegelemző (exegetikus) kutatás ebben a korszakban vesztette el hitelét hazánkban és helyét a kutató elemző forráskutatás, a ténykutató (numerikus) történeti statisztika és az összehasonlítás,³² a születő történeti segédtudományok (diplomatika, genealogia, kronologia, stb.) foglalták el. Mindezek hatása alatt a hazai jog tudományos előképeinek egész sora fi-

²⁸ Ld. *Pauler Tivadar*: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez (1878) 67–68.

²⁹ Ld. *Csimadia Andor*: A magyar állam- és jogtörténettudomány, ih. (1972) 28–39. Vö. a szerzőtől: A magyar jogi historizmus fejlődésének problémái az újabb tudománytörténeti kutatások fényénél. In: *Jogtörténeti Tanulmányok IV.* Szerk. Csimadia Andor. Bp. 1980. 128–129.

³⁰ Ld. *Hajnik Imre*: A magyar alkotmány és a jog Árpádok alatt. Pest, 1872. 37., *Wenczel Gusztáv*: Az összehasonlító jogtudomány és a magyar magánjog. Bp. 1876. 16., *Pauler Tivadar*: A budapesti magyar kir. Tudományegyetem (1880) 107., *Eckhart Ferenc*, im. (1936) 146–148.

³¹ Ld. *Kovacsics József*: A statisztikai felsőoktatás 200 éve. In: A magyar statisztikai felsőoktatás kétszáz éve Bp. 1979. 108–109., *Horváth Pál*: A történeti statisztika szerepe a hazai jogi historizmus tudományos alapjainak megvetésében, ld. uo. (1979). 108–117. Vö. *Lentze, H.*: *Universitätsreform Graf Leo Thun Hohenstein*. Graz-Wien, 1962. 54–55.

³² Az előbbieken is megismert *ars combinatoria*.

gyelhető meg már a 18. század utolsó harmadában. Ezek a törekvések pedig gyakran a felvilágosodással, illetve a felvilágosodás jogi historizmusának a sajátos (módszertani) alapállásával kerültek kapcsolatba, nem hagyva maguk után még jogtanító kézikönyveket, de a haladás tudatosításával és a jogfejlődés egyetemes összefüggéseinek a keresésével a modern jogi gondolkodás historizmusának a kibontakozását szolgálták. Való igaz tehát, hogy a magyar jogi gondolkodás újkorát is a felvilágosodás nyitotta meg.³³

Az új eszmeáramlat a modern polgári társadalom kialakulásának az előtörténetével összefüggésben nyert létjogosultságot, a benne rejlő lehetőségek azonban hazánk szellemi életében csak töredékesen bontakozhattak ki, miután a polgári átalakulás társadalmi feltételei még váratta magukra. Így nálunk — a polgári elem hiányában — a haladás eszme hordozója lehetett a társadalmi helyzetében lehanyagló köznemesség és még inkább a „gyúlékony eszmékkel” ismerkedő nemzeti értelmiség is. Íme innen fakadt tehát a historikus érvekkel alátámasztott szerződéses (közjogi) gondolat, amely a birtokos elem tudatában persze jobbra csak a nemzeti függetlenséget garantáló új szerződés szükségességére korlátozódott³⁴. Ennél számottevőbb lehetőségek kibontakozásának vagyunk tanúi azonban, amidőn a Habsburg abszolutizmus uralkodói (Mária Terézia, II. József) maguk tettek lépéseket a magyar jogi közgondolkodás korszerűsítése érdekében. *Így jelent meg a korabeli magyar Egyetemen is az abszolutizmus államelméleti tudományosságát reprezentáló „jus publikum universale” mellett az európai államok statisztikája*, a konkrét állami érdekekhez tapadó lépések (reformok) pedig objektíve elősegítették a jogi gondolkodás felszabadítását az egyház gyámkodása alól. Így van az, hogy bár a magyar rendi reakció, és az udvarnak a francia forradalomtól történt megrettenése útját állta egy kiteljesedő tudományos előrehaladásnak, jogi gondolkodásunk historizmusában mégis kitorölhetetlen nyomokat hagyott az új eszmeáramlat.

A jakobinus örökség kapcsán nemcsak *Hajnóczy József* módszeres közjogtörténeti kutatásaira, illetve *Barits Béla* és a leíró történeti államstatisztika számos képviselőjének az erőfeszítéseire hivatkozhatunk, hanem a születő új tudományosság egészének tudatformáló szerepére. Az Egyetem falain belül ezt jelzik a felélénkült diákmozgalmak (diáktársaságok) a 80-as évektől.³⁵ Így a jogi gondolkodás egyszeriben felfedezte a históriát tudományos értelemben és színté a Voltaire által kimunkált történetfilozófiával vetette rá magát azoknak a tudományos igazságoknak a keresésére, amelyek a történelemből nyilvánvalóan adódtak. A francia-olasz felvilágosodás nagyjai tették tudatossá pl., hogy ezek a történelmi tapasztalatokon nyugvó igazságok a népek szokásainak és törvényeinek a feltárásán keresztül érhetők el.³⁶

Még a születő állami nevelési politika is ösztönösen vonzódott a jogfejlődés tudományos alapjainak a megteremtéséhez, amidőn pl. Mária Terézia az

³³ Miként erre már *Eckhart Sándor* alapvető kutatásai is felhívták a figyelmet. Ld. A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. (1924) 8–9.

³⁴ Ld. *Szabó Imre*: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Bp. 1955. 68–72.

³⁵ Ld. *Bodolay Géza*: Irodalmi diáktársaságok 1785–1848. Bp. 1963. 119–120, 126. Stb.

³⁶ Az ősforrásokra visszautalva ld. a szerzőtől Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974) 66–67. Vö. *Derzsavin, K.N.*: Voltaire Moszkva, 1946. 237–274.

addig túlnyomóan rendi-nemesi érdekeket kifejező, jus patrium segédtudományaként a jogtörténet tanítását kezdeményezte (1769). Bécsben valójában már 1753-tól kísérletek történtek a természetjog és a jogtörténet tanítására,³⁷ az 1777. évi Ratio Educationis pedig a hazai jog (a jus patrium) segédtudományaként akarta meghonosítani nálunk a magyar jog módszeres vizsgálatát.

Ennek ellenére hazánkban és az örökös tartományok egyetemlein még több mint egy évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy a művelődésügyi kormányzat a nemzeti jogtörténet önállóságát elismerje. Látni kell azonban, hogy a felvilágosodás eszmeáramlatával érintkező jogi historizmus maga is egy szélesebb általános jogtörténeti világgép kialakítása irányában hatott, miután ez a historizmus a világtörténelemben kimutatható hasznos igazságokra apellált³⁸. Nem véletlen tehát, hogy az ébredő módszeres jogi historizmus e korban nálunk is a *leíró* (európai) *államstatisztika, az általános alkotmánytörténelem, vagy éppen az angol-magyar analógia keresés* tapasztalataira hivatkozva tette érdekelté gondolkodóinkat (*Lakics György, Barits Béla*) a jogfejlődés módszeres megközelítésében.

A felvilágosodás jogi historizmusa tehát nálunk is hidat képezett a módszeres jogi kutatómunka kezdetei, és a liberális jogi tudományosság között.

Az MTA Egyetemtörténeti (Nemzeti) Bizottság győri kihelyezett ülésének adózva ezt a képalkotást törekedtem a maga teljességében felidézni. Időben a napjainkig terjedő két teljes évszázad idevágó relevanciáinak a rekapitulálásával azonban nem terhelném a figyelmet, miután azok a módszeres tudománytörténeti vizsgálódásaink tárgyaivá lettek, illetve a mi anyaintézményünkől megörökölt kézikönyveink nyomán is követhetők.

A történeti-jogi iskola kialakulása

A kutató-elemző jogtörténeti vizsgálódások kibontakozását látva valóban egy ígéretes fejlődés kiteljesedésének a várakozásával lépünk át a 19. század első felébe. A kép azonban, amely már a századfordulón (és még inkább a II. Ratio educationis kiadását (1806) követően) tárul elénk, a hanyatlás jegyeit viseli magán, az 1780-tól Facultas Juridico-Politica néven ismert Kar életében. A jogi historizmus pozitív elemeinek az enerválódása mellett a katedra-jogtudományok visszaesésének a jelei is rövidesen jelentkeztek. Az Egyetem falain belül „szinte minden lehetőség elapadni látszott” a módszeres történeti-jogtörténeti kutatómunka továbbfejlesztése területén.³⁹ Ebben a miliőben pedig még a leíró államstatisztikai kutatásoknak is háttérbe kellett szorulniuk, miközben az udvar és a forradalmaktól megrettent politikai erők kompromisszumának a

³⁷ Amit követelt az 1769-es királyi leirat, amelynek nyomán az osztrák örökös tartományok egyetemlein is kibontakozhatott volna a jogtörténettudomány. Ld. *Eckhart Ferenc*: im. (1936) 112. Vö. *Lentze, H.*: *Universitätsreform* (1962) 57–58.

³⁸ Miként *Meinecke, Fr.* mondja találóan, ld. *Die Entstehung des Historismus*. Herausg. u. eingeleitet v. *Carl Hinrichs*. München, 1959. In: *Meinecke Werke* Band. III. München, 1959. 82–83.

³⁹ Ld. a lassan differenciálódó anyagi- és eljárásjogi jogágazatokra, ill. a történeti statisztikát képviselők (*Kelemen Imre, Czövek István, Vuchetich Máttyás, Hajnik Pál*, stb.) munkásságára kitérve *Eckhart Ferenc*: im. (1936) 221–226., 246–252., 262–267.

tükröződéseként jelentkező *konzervatív nacionalizmus* szinte már-már kisajátította magának a magyar jogi közgondolkodást. Az ebből fakadó szellemi tepedést pedig a cenzura hatalmában vergődő Egyetem sem tudta enyhíteni.

A szellemi élet regresszív tendenciáinak elhatalmasodása elsőként a *romantikus* (nemesi) *nacionalizmus* térhódításával nyomta rá a jegyeit az adott kor jogi gondolkodására. Ezzel párhuzamosan azonban a jogi gondolkodás historizmusának a körülményekhez alkalmazkodó új tendenciái is talajra találhattak. Így pl. az ágazati jogtudományok kiformalódását szinte minden esetben a magyar jog adott területének történelmi felmérése kísérte. Mindez persze jellegzetesen a romantika hozzájárulása volt a nemzet mibenlétének a felismeréséhez, miután még a kútfők pusztá felsorakoztatásában is a történelmi jog, és a régi dicsőség keresése adta az indítást.⁴⁰ A nyilvánvalóan konzervatív (nemesi) romantikát kifejező *Cziráky Anta*, *Bartal György*, *Czövek István* és az ugyancsak ide sorakozó *Kövy Sándor*, *Markovics János*, a *Georch (Görcs) Illés*-féle alkotásokat azonban el tudjuk határolni már a *történelmi-jogi iskola* módszertani követelményeit kifejlesztő gondolkodóinktól. *Kelemen Imre*, *Szlemenics Pál*, *Hajnik Pál* és a történelmi-jogi szemlélet legfelkészültebb képviselője, *Frank Ignác*z munkássága sorolható ide⁴¹. Az utóbbiak törekvéseiből pedig még az 1848-as forradalom előtt kibontakozott a módszeres jogtörténelmi kutatómunka egyik sajátos megjelenési formája a magyar Universitas Jog- és Államtudományi Karán.

A vizsgált korban persze a módszeres történetkritikai törekvések igen gyakran kívül rekedtek még a katedra-jogtudomány bástyáin. Ezekre az értékekre figyelmeztetnek bennünket a két *Kovachich* jogtörténelmi *forráskiadásai*, amelyek még a történelmi-jogi irányt megelőző időkben rakták le az alapokat a jogtörténelmi kutatómunka számára. A konzervatív kultúrpolitika nem tudta útját állni a már ismert történelmi-statisztikai törekvéseknek sem, amelyek legjobbjai (*Schwartner Márton*, *Fényes Elek*) most a nemzet anyagi és szellemi erőinek a számbavételével a történelmi állapotok tarthatatlanságát hirdették. Az sem véletlen tehát, hogy a liberális reformmozgalom egyetemen kívül rekedt két jeles képviselője (*Horváth Mihály* és *Szalay László*) lépett fel e korban annak a Kollár Ferencnek a védelmében, aki még a 18. század második felében kísérletet tett arra, hogy a módszeres forráskutatás talaján tagadja a mértéktelen rendi kiváltságok jogszerűségét. Horváth Mihály tette érthetővé pl., hogy miért zajdult fel a magyar joghistoria egyik úttörőjének eredményei ellen annak idején „az egész képviselő testület, pap és világi egyaránt”.⁴² *Szalay László* pedig 1839-ben Kollár Ferencről szólva tartotta meg a nagy feltűnést keltő akadémiai székfoglalóját, amely ismét a kutató-elemző jogtörténetírás kezdeteire irányította a figyelmet. Mindezek arra utalnak tehát, hogy a II. Ratio Educationis körül újjáéledő konzervatív romantika és a kifejlett történelmi jogi iskola megjele-

⁴⁰ Vö. *Kulcsár Kálmán*: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Bp. 1971. 112–113.

⁴¹ Ld. *Horváth Pál*: Tudománytörténelmi és módszertani kérdések (1974.), 79–84. alapján.

⁴² Vö. R. *Várkonyi Ágnes*: A pozitívista történetiszemlélet a magyar történetírásban, II. köt. Bp. 1975. 103.

nése között — bár a hivatalos (katedra) jogtudomány bátyáin kívül rekedve — jogi historizmusunk újabb progresszív útkereséseivel is számolni kell.⁴³

A korábbiakban vizsgált konzervatív romantika is kitermelt pl. egy hatásában nem jelentéktelen historikus jogi nézőpontot Magyarországon, bár azt tudományosan megalapozni a későbbi idők epigonjainak sem sikerült. Sőt, a romantika és a liberális jogi historizmus útkeresései nyomán a 19. század első felében a módszeres történetkritika prioritását követelő törekvések is feltűntek. Jelesül az ún. *történeti-jogi iskola* magyarországi változatának a fellépéséről van itt szó, amelynek a Kelemen Imre, Szlemenics Pál és mások által fémjelzett első hullámát követte a tudós *Frank Ignác életműve*. Ez utóbbi pedig elvitathatatlanul tudományos alapokat teremtett a hazai történeti-jogi szemlélet számára — igaz eredetileg — a magyar magánjog keretein belül.⁴⁴ Az az életmű ugyanis, amelyet Frank Ignác Savignyvel szinte egyidejűleg alkotott a magyar feudális magánjog hiteles feldolgozása volt, ugyanakkor a kútfők történetkritikai vizsgálatára alapozva maradandó szolgálatot jelentett a 19. század második felében végre önállósuló jogtörténeti kutatásoknak.

Franknak a korabeli katedra-jogtudomány szintjét messze meghaladó életműve a kutató-elemző történeti módszertan következetes alkalmazása által lett a tudományos előrehaladás eszközévé annak ellenére, hogy az egészében szemben állt a történelmi jog gyökeres megváltoztatásával. Csak a megkésett polgári átalakulásunk közelségében, illetve a forradalom alatt mutatkozott egy szűk rés ebben az életműben a „szükséges javítások” (reformok) elfogadása révén, de ez sem módosíthatta az alapvetően múltba tekintő történeti-jogi koncepciót. A tudományos megismerés azonban — mondja joggal az idevágó állásfoglalás — „nemcsak a tárgyában különbözik a köznapi megismeréstől, hanem a módszerében is.”⁴⁵

Módszertanilag pedig nem vitás, hogy a Frank életmű a modern jogtörténettudomány meghatározó jellegű alapanyagának (a feudális jognak) a feltárásához vezetett.

Ismeretes, hogy a tudós Frank Ignác nyomán hazánkban is kiteljesedő történeti-jogi irány szoros szellemi kapcsolatban állt a porosz-német talajon fogant ősforrásokkal,⁴⁶ és alkotó fellépésére is a már önállósuló magyar magánjog

⁴³ Ide tartozik a liberális jogi historizmus, a reformértelmiség, ill. a jogösszehasonlítás képviselőinek a törekvése. Ld. e sorok írójától: A magyar jogi historizmus fejlődésének a problémái, ih. (1980) 133–136.

⁴⁴ Ld. az idevágó újabb kutatási eredmények (*Asztalos László: A magyar burzsoá magánjog rövid története*. In: Polgári jogi tanulmányok I. Bp. 1970. 29–30., *Nizsalovszky Endre: Frank Ignác, a jogtörténeti iskola és a szabadságharc*. In: *Jogtörténeti Tanulmányok III*. Bp. 1974. 192–212., *Horváth Pál: Frank Ignác történelmi szerepének a megítéléséhez*. In: *Acta Fac. Univ. Sc. Budapestensis XIV*. (1972) 14–15. alapján.

⁴⁵ Ld. *Földesi Tamás: A megismerhetőség modern problémái* (1971) 58.

⁴⁶ Bár ez az életmű soha egyetlen utalást nem hagyott hátra konkrétan Friedrich Carl v. Savignyra. Ld. *Pólay Elemér: Der Einfluss der Besitzlehre Savignys und Jehrings auf die Literatur der ungarischen Zivilistik im XIX. Jahrhundert*. In: *Einzelne Probleme der Rechtsgeschichte und des römischen Rechts*. *Acta Jur. Et. Pol. Szeged*. XVII. (1970). 82–83. Vö. *Pál, Horváth: Kultur- und Rechtsgeschichtliche Rolle der hauptstädtischen Frank Bibliothek*, In: *Entwicklung der städtischen und regionalen Verwaltung in den letzten 100 Jahren in Mittel- und Osteuropa* Red. K. Kovács. III. Bp. 1979. 177–180.

keretei között került sor. A vállalt történelmi szerep is közelálló, miután *Frank Ignác a modern jogtudomány figyelmét elsődlegesen a történelmi jog irányába kívánta fordítani* a múlt és a jelen feltárása érdekében. Ez a kétségtelenül múltbatekintő koncepció azonban már a romantikus nacionalizmus mítoszteremtésétől mentes volt, a kodifikációellenesség és a történelmi joghoz fűződő ragaszkodás viszont a történelmi-jogi iskola alapeszméinek a közvetlen hatását teszi felismerhetővé. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a megkésett polgári átalakulásban realizálódó nemzeti megújulás gondolatától Frank a tragikus életút utolsó fázisában sem szigetelődött el hermetikusan. Erre utal a sokat idézett akadémiai székfoglaló értekezése (1848/, amelyben „meleg szavakkal ajánlá közremunkálását a tudományok és a haza közös ügyeinek az előmozdítására”.⁴⁷ Hasonlóan pozitív elemeket tartalmaz az ugyancsak porosz minták követését jelentő tanzabadsággal (Lehrfreiheit) való viharos találkozása az 1848–49-es forradalom napjaiban.⁴⁸

A történelmi-jogi szemléletet megteremtő Frank Ignác életműve tehát módfelett összetettnek mondható, de nem vitatható, hogy ez őt a korabeli tudományosság legmagasabb pontjára emelte. Nyilvánvaló viszont, hogy az imigyen kitarulkozó *történelmi-jogi eszmeáramlat ettől kezdve szerves alkotóelemévé lett a magyar jogi historizmus fejlődésének*, illetve a modern jogtörténelmi kutatómunka meghonosításának hazánkban.

A megkésett polgári átalakulás közelsége szolgáltatta azt a konkrét eszmétörténelmi szituációt, amely — miként számos közép- és kelet-európai nép jogi közgondolkodásában — hazánkban is a történelmi jogi szemlélet kialakulásának kedvezett.⁴⁹ A Kar már a 19. század első harmadában lehetőséget nyújtott Frank Ignácznak az irányzat megteremtésére. Így a tüzetesebb elemzés azt mutatja, hogy nem a sokat idézett *Principia Juris Civilis Hungarici* 1829-ben, hanem már a *Specimen elaborandarum institutionum juris civilis Hungarici*-ben (1823) előttünk áll az életmű. Sőt, a *Specimen* 1820-as változatának, és a kettős összetevőjű alkotás egyik részletének⁵⁰ még korábbi időkben történt megfogalmazása alapján mondható, hogy nálunk a történelmi-jogi szemlélet alaprétegződése a porosz-német talajon kifejtett ősforrásokkal szinte egyidejűleg jelen volt. Amit pedig a korabeli magyar jogi közgondolkodás számára felkínált, nem más volt, mint a megkésett polgári átalakulás majdan tapasztalható kompromisszumos eredménye. Az oknyomozó jogi historizmus módszeres forráskritikai alapvetése mellett tehát a tudós Frank Ignác a magyar nemesi reformtörekvések határainak a kiformalódásában is elevenül hathatott.

Az Egyetemen Frankot hallgató *Eötvös József* szellemi előrehaladásában hagyott nyomokat pl. a történelmi jogi szemlélet,⁵¹ amiről maga is bizonyágot tett

⁴⁷ Ld. *Pauler Tivadar*: Adalékok (1878), 164–165.

⁴⁸ Ld. az eredeti levéltári források nyomán *Horváth Pál*: Frank Ignác történelmi szerepe, ih. (1972) 42–46.

⁴⁹ *Peschka Vilmos*: Thibaut és Savigny vitája. In: *Állam- és Jogtudomány XVII.* (1974) 3. sz. 379.

⁵⁰ Ld. *De donatione Regiae*.

⁵¹ Ld. *Bényei Miklós*: Eötvös József jogi és államtudományi műveltségének forrásai. In: az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztály Közleményei V. (1971). 3–4. sz. 365–366.

a Pesti Hírlap hasábjain.⁵² Az 1848–49-es forradalom, és a magyar függetlenségi harc viharaiban „sok alaki részletről fontoskodva megszerkesztett” egyetemi reformtervezet közvetlen hatása is kitapintható az első magyar felelős kormány vallás- és közoktatásügyi miniszterének elképzeléseiben. A megújuló világgal való óhajtott párbeszéd egyik utolsó kísérlete volt tehát az Eötvös-féle egyetemi reformokkal való kapcsolat, a szellemi válság kiteljesedése azonban már elodázhatatlan maradt Frank Ignác számára.⁵³ Testamentumával viszont Frank olyan értékeket hagyott ránk⁵⁴, amelyekből a hazai történeti-jogi koncepció ősforrásait is meglehetősen pontossággal szemrevételezhette a tudomány.

A hazai (nemzeti) jogtörténet önálló tudománnyá válása és a pozitivisták jogtörténet szerepe

Az állam- és a jog fejlődésének módszeres történetkritikai vizsgálatában felhalmozott eredmények nyomán a 19. század első felében már kialakultak a feltételek a jogtörténettudomány hivatalos elismerésére. Ennek ellenére a pesti egyetemen csak egy sikertelen kísérlet ismeretes a diplomatika, a címertan és a magyar jogtörténet bevezetésére a konzervatív beállítottságáról ismert gróf Cziráky Antal kinevezett egyetemi elnök részéről (1828) a Karon.⁵⁵ Valójában tehát csak a neoabszolútizmus ideiglenes intézkedései, illetve az 1855. évi tanterv alapján vonult be a jogtörténet⁵⁶ a Pesti Egyetem Jogi Karára, de ez sem hozhatta még a nemzeti jogtörténet hivatalos elismerését.

A befolyásos udvari tanácsadók (Jarcke, Phillips) hatása alatt születő 1855-ös osztrák birodalmi (egyetemi) tanterv — Eckhart találó kifejezésével élve — valójában a megkésett polgári átalakulás örökének a neoabszolútizmus által történt végrehajtását jelentette.⁵⁷ Ez a tanterv pedig az 1848-as forradalmak által meghirdetett tanszabadság (Lehrfreiheit) kisajátítását, illetve a tanszabadság rendjébe ágyazott konzervatív ihletésű kultúrpolitika uralomra juttatását hozta. Az alapjaiban mégis korszerűsítő⁵⁸ és birodalmi törekvéseket kifejező

⁵² Ld. Pesti Hírlap 1847. szept. 10.

⁵³ Ami végül is a történeti-jogi irány hazai megteremtőjének a halálához vezetett. A valódi okok új forráskritikai feltárását ld. a szerzőtől. A Frank hagyaték művelődés- és jogtörténeti jelentősége. In: Egyetemtörténeti tanulmányok. Adalékok a modern felsőoktatási rendszerek kifejlesztéséhez. Bp. 1973. 124–126.

⁵⁴ Ld. uo. (1973) 256. Vö. *Remete László*: A Fővárosi Szabó Ervin könyvtár története Bp. 1966. 325.

⁵⁵ Úgymond, hogy abból „rendkívül üdvös következmények várhatók a jövőendő országgyűlésekre”, ld. *Eckhart Ferenc*: im. (1936) 329.

⁵⁶ Ld. Az 1855. szeptember 27-i legfelsőbb elhatározás a jogi oktatás reformjáról. Österreichische Staatsarchiv, Allgemeine Verwaltungsarchiv. Nr. 1099. nyomán *Lentze, H.*: Universitätsreform (1962) 362–367 *Horváth Pál*: Egyetemtörténeti Tanulmányok (1973) 410–416.

⁵⁷ Ld. *Eckhart Ferenc*: A jogi oktatás reformjának a múltja. In: A magyar felsőoktatás. Az 1936. évi dec. 10-től 16-ig tartott országos Felsőoktatási Kongresszus munkálatai. Szerk. Mártonffy K. Bp. 1937. 14–15.

⁵⁸ A tartalmi előrelépést kiemelte már *Kornis Gyula*: Magyarország közoktatásügye a világháború óta. Bp. 1927. 23–25. Vö. *Csizmádia Andor*: A magyar jogi felsőoktatás fejlődése, in: Felsőoktatási Szemle XVII. (1969) 10. sz. *Uő.*: Eötvös József kultúraszakmai és jogalkotó tevékenysége. In: Gazdaság- és Jogtudomány V. (1971). 3–4. sz., 299–300.

kultúrpolitika a történeti és a praktikus jogtudományok egységét hirdette és a történeti-jogi szemléletet nemcsak az örökös tartományok, hanem Magyarországon Egyetemén is uralkodóvá tette⁵⁹. *Heinrich Siegel, Ernst Schwind, Arnold Luschin, Joseph Unger* és mások fejlesztették ki most már a jogi historizmusnak azt a válfaját, amelynek alapkövein a birodalmat alkotó népek önálló nemzeti jogfejlődésének gondolata még egy ideig hajótörést szenvedett. Így hazánkban a 90-es évek elejéig elodázták a magyar jogtörténet önállóságának elismerését. Az adott körülmények tüzetesebb vizsgálata alapján vált tehát érthetővé, hogy nálunk a 60-as évek hazafias (egyetemi) megmozdulásai ellenére csak az ún. európai jogtörténet léphetett a német birodalmi jogtörténet (a *Deutsche Reich- und Rechtsgeschichte*) helyébe⁶⁰. Jogi historizmusunk hangos hazafiaskodásának a rövidesen jelentkező enerválódását pedig csupán a hazai történeti jogi iskola romantikus túlzásainak kritikátlan hirdetése takarhatta el átmenetileg.

Az akadémiai nagyjutalomra érdemesített Dósa Elek, valamint a konzervatív gondolkodású *Cziráky Antal, Tóth Lőrincz*, és a Frank Ignác örökébe lépő *Wenzel Gusztáv* tanításai fémjelzik nálunk ezt a módfelett ellentmondásos szellemi áramlatot a 19. század második felében. Az Egyetemen főként az igen sokrétű előadóként ismert Wenzel Gusztáv képviselte ezt a romantikus nacionalista eszmékkel átszőtt történeti jogi irányzatot és nagy gyakorisággal aposztrofálta az „üdvös tanítások” ősforrásait (Savigny) is. Így az udvarhűségben kipróbált⁶¹ Wenzel kezében korszerűtlen „vezéreszmék” gyűjtőhelyévé lett a végre hivatalosan is elismert jogtörténettudomány.⁶² Wenzel sokrétű irodalmi és forrásfeltáró tevékenységét egyaránt jellemzi ugyanis a történeti-jogi iskola ősforrásainak a kritikátlan felmagasztalása, és a magyar jogi historizmus romantikus nacionalizmusának az újjáélesztése.

A kifejlett történeti-jogi irányzat hatása a magyar jogtudományok fejlődésében igen sokrétűen jelentkezett a megkésett polgári átalakulás évtizedeiben. Így a jogi historizmus, illetve a jogtörténettudomány szférájában a *történeti-jogi eszmék egyfajta sajátos másodvirágzása következett be*, és ennek kísérő jelenségévé lett a tudománytalan romantika. Nem véletlen tehát, hogy a történeti-jogi eszmék hatása alatt születő jogtörténettudomány az Egyetem falain belül eleve kö-

⁵⁹ Vö. *Pauler Tivadar*: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez. (1878) 303–306.

⁶⁰ Ld. e sorok írójától: *Historische Umstände der Entstehung der selbständigen ungarischen Rechtsgeschichtswissenschaft*. In: *ANNALES Univ. Sc. Budapestinensis. Sectio Iuridica XV* (1973) 49–85. Vö. *Sashegyi Oszkár*: Iratok a magyar felsőoktatás történetéből 1849–1867. In: *Felsőoktatástörténeti tanulmányok 3. sz.* Bp. 1974. 325–327. pp.

⁶¹ Ld. a Theresianumban eltöltött éveket, a német birodalmi jogtörténet tanítását, ill. az „Ausztriai általános polgári törvénykönyv magyarázatát”, stb. illetően: *Degré Alajos*: A magyar jogtörténetírás keletkezése és fejlődése a dualizmus korában. In: *Értekezések 1867–1968. A Magyar Tudományok Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete*. Bp. 1968. 296–298., *Csizmadia Andor*: A magyar állam- és jogtörténettudomány, ih. (1972) 34–35., *Pál, Horváth*: Hauptrichtungen der Rechtsgeschichtsschreibung zur Zeit des Dualismus. In: *Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa (1848–1944)*. Herausg. Andor Csizmadia etc. Bp. 1970. 44–45.

⁶² Ld. e sorok írójától *Az önálló jogtörténettudomány jellemzőit*, in: *Tudománytörténeti és módszertani kérdések* (1974) 238–260. alapján. Ismert művein túl ld. továbbá a kéziratot hagyaték (Egyetemi Könyvtár MS B 163., MTA Könyvtár MS 5355, 28–32., Orsz. Széchenyi Könyvtár Act. Hung. 641.) anyagát.

zépkor-centrikus maradt, és a nemzet nagyhatalmi, szupremációs hivatásának a vélelmét vitte át a jogi közgondolkodásba. A módszeres jogtörténeti kutatómunka hitelét rontotta továbbá a hazai történet-jogi irány türelmetlen nacionalizmusa, illetve a magyar jogi historizmus korábbi progresszív törekvéseinek ignorálása.

Életpályájának kezdetén még a pozitivista jogtörténet alapjait megteremtő *Hajnik Imre sem tudta magát kivonni az újjáéledő történeti-jogi eszmék hatása alól*,⁶³ miután egész generációk nőttek fel nemcsak Toldy Ferenc szép álmokat őrző eszméin, hanem a Wenzel féle hun-scytha teóriát hirdető prelegálásokon is. Ezt a törekvést egyébként éppen Toldy Ferenc erősítette meg azáltal, hogy a „jó bécsi kapcsolatokkal rendelkező” Wenzelt a Történeti Bizottmányhoz kötötte⁶⁴. Sem a kiterjedt jogtörténeti forráskutatás, sem a nemzeti jog takarójául használt európai jogtörténet nem változtathatott most már azon, hogy a végre katedrához jutott jogtörténettudomány kora vágyálmait a mitoszt-teremtő romantikával elégitette ki. Minden ellentmondásossága ellenére joggal mondhatjuk mégis, hogy a történeti módszerek alkalmazása által a *jogtörténettudomány éppen ebben a korban nyert polgárjogot*, nem egyedülálló példát szolgáltatva arra, hogy a „történelmileg és politikailag visszanező” eszmei alapállásból is születhetnek tudományos eredmények.⁶⁵ Az a jogtörténettudomány azonban, amely az Egyetem Jog- és Államtudományi Fakultásán valóban a történeti-jogi eszmék újjáéledésének melléktermékeként született, a nacionalista illúziók újratermelésével sem juttathatta önállósághoz a nemzeti jog történetét⁶⁶. Valójában ugyanis csak az 1890. április 25-én kelt legfelsőbb elhatározás adott helyet úgy a hazai, mint az örökös tartományok egyetemén a nemzeti jogtörténet önálló katedráinak a felállításához.

Két évszázad telt el tehát azóta, hogy az első Ratio Educationis (1777) még a jus patrium segédtudományaként a hazai jog históriájának a kimunkálását kezdeményezte. Ez az igény azonban csak a 19. század második felében realizálódott egy alapjaiban megváltozott történelmi szituációban, amikor is a hazai történeti-jogi irányzat keretei között, a 18. század második felébe visszanyúló alapozó munkálatok nyomán a jogtörténettudomány már kifejlődött. A neoabszolutizmus korától, közel a 70-es évek végéig tart ez a szakasz, miközben a történeti-jogi eszmék a feudális maradványokkal terhes jogrendünk szinte minden ágazatában jelentkeztek.⁶⁷ A folyamat ellentmondásos voltát a ma-

⁶³ Ld. *Degré Alajos: A magyar jogtörténetírás keletkezése*, ih. (1968) 300., Vö. *Máthé Gábor: Hajnik Imre centenáris munkája a magyar jogtörténet szerepéről*. In: *Jogtudományi Közöny XXV* (1970) 7. sz. 383.

⁶⁴ A programjában „pozitív irányt” hirdető Történeti Bizottmány és Wenzel kapcsolatáról ld. *R. Várkonyi Agnes: A pozitivista történetiszemlélet a magyar történetírásban II. köt. Bp. 1973. Bp. 1973. 267. 349., 346. Stb. Vö Wenzel sajátkezü értékelésével a Vázlatok a Magyar Tudományos Akadémia félszázados történetéből. Bp. 1881. 14–16., 42. Stb. alapján.*

⁶⁵ Miként találóan utalt erre *Kulcsár Kálmán: A történeti szemlélet a XX. század jogtudományában*, ih. (1962) 324.

⁶⁶ Amelyre legutóbb *Hans Lentze* is jogosan utalt. Ld. *Universitätsreform (1962) 136–137.*, vö. *Die Einführung der Rechtsgeschichte als Unterrichtsfach in der Universitätsreform des Ministers Graf Leo Thun-Hohenstein*. In: *Einzelne Probleme der Rechtsgeschichte des römischen Rechts. Acta Jur. Et. Pol. Szeged 1970. 312–313.*

⁶⁷ Sőt, mi több, a Kar jogi tanszakaiban lassan túlsúlyra jutottak, ld. erről *Szászy Schwarz Gusztáv: Parerga. Vegyes jogi dolgozatok. Bp. 1912. 237–274.*

gyar jogi historizmus fejlődése területén nemcsak a nemzeti jogtörténet önállóságához tapadó következetlenségek, hanem a progresszív előtörténeti tényezők megtagadása tette jellegzetessé. A hivatalos kultúrpolitika rangjára emelt történeti-jogi irány ugyanis eleve taszította magától a liberális jogi historizmus történetkritikai törekvéseit és a progresszív összehasonlító jogi historizmust is.⁶⁸

A magyar történeti-jogi irányzat továbbélését természetesen követni lehetne a polgári korszak végéig. Ide sorolható az a „*nemzeties irány is*, amely az ún. retrospektív modernizálás nyitánya volt⁶⁹ a századforduló évtizedeiben. A történeti-jogi irányzat jelenléte persze még a 20. század első felében is megfigyelhető a magyar jogi historizmus keretei között. A benne koronként felhalmozott részletkutatások, illetve a kútfők feltárását szorgalmazók érdemeit sem csorbítja viszont, ha azt mondjuk, hogy az irányzat „úgyszólván csak a kerteket nyújtotta a módszeres jogtörténeti kutatómunka számára” hazánkban,⁷⁰ a benne időnként elhatalmasodó negatív tendenciák gyökerei pedig végső soron a feudális maradványokkal terhelt magyar valóságból fakadtak.

A modern joghistoria ígéretes lehetőségeinek útvesztőit jelzi egyébként, hogy a liberálisok egyik-másik képviselője (*Szalay László, Bocsor István*) még az 1860-as években is alkotó munkát végzett, de már *egyre jobban a módszeres kutatómunka periferiájára szorult*. Innen fakadhatott azután, hogy csak a 70-es évek végétől kibontakozó pozitivistá jogtörténetírásunk jelesebb képviselői tartották számon a magyar liberális jogi historizmus eredményeit. A rövidesen megjelenő retrospektív modernizálások pedig a komparatív (egyetemes európai) jogtörténet kínálóko lehetőségeit is kiszolgáltatták a történeti-jogi alapokra épített egyedülálló jogfejlődés gondolatának, és az ún. „szintetizáló” (*Timon Ákos, Herczegh Mihály*) jogtörténetírásnak. A hazai liberális, illetve az összehasonlítást hirdető jogtörténet előtt ezzel a további előrehaladás lehetőségei lezárultak. Ennek ellenére a magyar közgondolkodást formálni akaró gondolkodóink⁷¹ még gyakran visszanyúltak a magyar liberális jogi historizmus alapozóihoz, a feudális maradványok ellen harcot hirdető gondolkodóink és a *pozitivistá jogtörténet hadállásait védelmezők* (*Király János, Holub József* és részben *Eckhart Ferenc*) pedig még merítettek is ezekből az értékekből.

Polgári jellegű jogtörténetírásunk legértékesebb elemeként tartjuk számon tehát azt a pozitivistá jogtörténettudományt, amelynek e tudományág mindmáig legnagyobb reputációra emelkedett tanára, *Hajnik Imre* teremtette meg az alapjait.⁷² Éppen *Hajnik nyomán* látjuk azonban, hogy a magyar poziti-

⁶⁸ Így az első magyar jogtörténeti szintézis megalkotóját, *Bocsor Istvánt* még *Hajnik kútfőként kezelte*, de már a századfordulón *Marczali Henriknek* kellett kiásni őt a feledés homályából. Ld. *Máthé Gábor*, *Hajnik Imre*, ih. (1970) 383. Vö. *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitivistá történetiszemlélet I. (1973). 220. A tendencia elhatalmasodását persze nem lehet magyar sajátosságnak tekinteni, hiszen az némi eltéréssel a környező népek jogi historizmusában is megtalálható.

⁶⁹ Ld. a szerzőtől: *Adalékok a nemzeti ideológia múltjának elemzéséhez a magyar jogtörténetírás történetéből*. In: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve*. 1966. 73–74.

⁷⁰ „...anélkül, hogy kellőleg felhasználná azt az okleveles anyagot, amelynek gyűjtésében pedig maga is oly kiváló részt vett...” épp *Wenzel Gusztávra* utalva ld. *Illés József*: *Bevezetés a magyar jog történetébe*. Források története. Bp. 1930. 65–66.

⁷¹ Főként a megoldatlan társadalmi problémák kiéleződése idején.

⁷² Nagy vonásaiban a 70-es, 90-es évekre tehető a pozitivistá jogtörténetírás kibontakozása *Hajnik Imre* termékeny munkássága által, amely a nemzeti jogfejlődés feltárását szolgáló speciális

vista jogtörténet sem kialakulása idején, sem pedig későbbi vonulataiban nem támaszkodhatott számottevő polgári liberális eredményekre és persze nem is szakíthatott egyértelműen a történeti-jogi iskola tanításaival. Hajnik műveiből is hiányzik az elavult jog harcos bírálata, és pozitívizmusa, inkább csak a módszeres (elemző) forráskutatásban, helyenként a kútfők komplex felhasználásában és a vizsgált jelenségek komparatív elemzésének a kiterjesztésében jelentkezett.⁷³

Hatása alatt egy sajátos tényleíró jogtörténet fejlődött ki, amely szinte teljes egészében (főként pedig tematikusan) a középkori jogfejlődés feltárásának megalapozásában látta feladatát, messze távol tartva magát a megoldatlan társadalmi problémák előzményeinek vizsgálatától. Jellemző pl., hogy a tényadatokban ma is jól használható egyetemes európai jogtörténetben Hajnik is csak a polgári forradalmak küszöbéig jutott el⁷⁴.

A pozitivista jogtörténettudomány tehát az Egyetemen sem válhatott a polgári haladás eszközévé és az egyébként következetesen megőrzött komparatív jogtörténeti aspektusok kiterjesztésére sem kerülhetett sor. Maradt tehát a meghaladott korok jogfejlődésének a forrásokon nyugvó, szigorú történetkritikai rendszerezése és a kölcsönhatásokat kereső összehasonlító törekvés.⁷⁵ *Korszakunk jogi historizmusának persze még így is a legbecsesebb eredményei fakadtak Hajnik Imre szellemi hagyatékából*, közel három évtizedes tanári működésével pedig a magyar jogi gondolkodás egész világképét formálta eredményesen.⁷⁶ Joggal mondjuk tehát, hogy Hajnik „műveiről még ma is érdemes lefűjni a feledés porát” és nem csupán „empirikus” történeti ténykutatását illeti meg ez a megálapítás, hanem egész életművét, amely a polgári jellegű jogtörténetírás tudományosságának elérhető legmagasabb szintjét képviselte hazánkban.

A korai hanyatlás típusjegyei a hazai jogi historizmus fejlődésében

Jogi gondolkodásunk historizmusának fejlődése mindenkor szoros történelmi összefüggésben volt a megkésett polgári átalakulásból fakadó társadalmi-politikai körülményekkel. Szellemi életünk egyetemi reprezentánsai is gyakorta hivatkoztak főként a kiegyezés korát követő idők „nagy szellemi fellendülésére”,⁷⁷ amit

kutatásokban (ld. A magyar bírói szervezet és a perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt Bp. 1899.c. szintézise alapján) és az általa képviselt európai jogtörténeti szemléletben is empirikusan kitapintható.

⁷³ A hazai pozitivista történetíráshoz hasonlóan ld. *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitivista történet-szemlélet I. (1977) 81–84.

⁷⁴ Az irányzat fejlődésének kontinentális tapasztalatai mutatják azonban, hogy a pozitivista jogtörténetírás optikáját mindig az azt körülvevő társadalmi közeg tartotta befolyása alatt. Erre utalva pedig nyilvánvaló, hogy a hazai pozitivista jogtörténetírás csak akkor tűnt fel, amikor az irányzat már Európa szerte elhullatta pozitív tartalmi töltéseit. Vö. *Kulcsár Kálmán*: A szociológiai gondolkodás fejlődése (1971) 69.

⁷⁵ Ld. ilyen értelemben *Degré Alajos*: A magyar jogtörténetírás keletkezése, ih. (1968) 299–301.

⁷⁶ *Illés József*: Bevezetés a magyar jogtörténetbe. (1930) 67. Vö. e sorok írójától: Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974) 277–285. nyomán.

⁷⁷ Ld. a jogtörténész *Wenzel Gusztáv* (Az egyetem tudományos állapotáról, 1865–1866), *Apáthy István* (Jog- és államtudományok tanítási rendje és a tanszabadság, 1881–1882.), a tudós *Hajnik Imre* (A jogtanítás múltja és fejlődése egyetemünkön, 1889–1990.), *Vécsey Tamás* (1848: XIX. tc. – a libertas magna chartája, 1901–1902), *Láng Lajos* (A jogi oktatás reformjáról, 1905–1906), *K. Kovács*

a századforduló körüli évtizedek hanyatlása követett⁷⁸. Jellemző, hogy Wenzelnek a nemesi cím és az örökös főrendi tagság birtokában történt nyugalomba vonulása (1889) után Timon Ákos már nem volt hajlandó — mondja találónan Eckhart Ferenc — az egyetemes európai jogtörténet párhuzamos prelegálására⁷⁹ és a konzervatív nacionalizmust hirdető Herczegh Mihállyal⁸⁰ együtt a magyar történelmi jog egyedülálló sajátosságaira helyezte át a hangsúlyokat. A jogtörténetírás kellően még fel sem tárt válságainak jelzéseként fel kell idéznünk tehát az ún. *nemzeties irányzat*, és az ún. *szellemtörténeti iskola* hazai jelentkezését is. Ezek az áramlatok ugyanis már a hazai modern jogtörténet-tudományok korai hanyatlását fejezték ki, tágabb értelemben pedig a magyar jogi historizmus fejlődésében egy hosszan elnyúló válság típusjegyeit hordták magukon.

A felidézett irányzatok azzal tűntek ki, hogy a magyar jogi gondolkodás egészének a kisajátítását célozták, így a kor politikai (parlamentari), publicisztikai küzdelmeivel is érintkezésbe kerültek. Ilyenként ismeretes pl. az a századforduló évtizedeiben kifejtett *birodalmi nacionalista jogtörténetírás*, amelynek feltárására már több oldalról törekedtünk⁸¹. Korábban azonban csak az ún. Timon-féle alapozást, illetve a Timon köréhez tartozó „szintetizálók” törekvéseinek a jellemzőit vettük számba és azonosítottuk azzal a „nacionalista hagyattékkal”, amelynek leküzdése elháríthatatlanul feladattá lett⁸². A magát „nemzeties irány”-nak tekintő jogtörténetírás túlfűtött nacionalizmusától azonban mindmáig nem határoltuk el a továbbélő liberális ideológia Habsburg-ellenes harcát, amely a dualizmus válsága idején a jogi közgondolkodásban is jelen volt. Hasonlóan a korabeli katedra-joghistoriánk különleges szerepére utal pl. a pozitívizmus, és a komparatív (európai) jogtörténet elért eredményeinek a védelmezése.⁸³ Ez utóbbi tényezők küzdelme azonban csakúgy, mint a polgári radikálisok

Gyula (A jogi oktatásról, 1913–1914, stb. rektori székfoglaló beszédei nyomán. Vö. *Wolkenberg Alajos*: Ünnepi beszéd az Egyetem alapításának 294. évfordulóján. Bp. 1929. 117–120., 134., 149., 155.stb., *Hanák Péter*: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. In: *Történelmi Szemle* V. (1962). 2. sz. 211–212.

⁷⁸ Ld. *Hekler Antal*: A budapesti Pázmány Péter Egyetem sorskérdései. Bp. 1931. 25–27., *Szekfű Gyula*: A magyar állam életrajza. Bp. 1923. 12–13. Vö. *Szászy-Schwarz Gusztáv*: Egyetemi kérdések. Az új egyetemről szóló Törvény alkalmával. Klny. A Magyar Figyelő 1912. évf. 13. számából Bp. 1912. 20–21.

⁷⁹ Ld. *Eckhart Ferenc*: A jog- és Államtudományi kar története (1936) 545, 609–610.

⁸⁰ Aki a 70-es évek elejétől a polgári törvénykezési jog tanáraként működött és a történeti forráskritikát teljesen figyelmen kívül hagyó jogtörténeti kézikönyvet is írt, amelyből „ügszólólván semmi sem használható”, ld. a találó megállapítást *Csizmadia Andor*: A Magyar állam- és jogtörténet-tudomány, ih. (1972) 37.

⁸¹ Ld. *Horváth Pál*: Adalékok a nemzeti ideológia múltjának elemzéséhez, ih. (1960) 165–173., *Degré Alajos*: A magyar jogtörténetírás keletkezése, ih. (1968) 303–304., *Vargyai Gyula*: Adalékok a magyar nacionalista állam és jogtörténetírás kritikájához. In: *Történelmi Szemle* XIII. (1970) 4. sz. 451–481.

⁸² Ld. *Pach Zsigmond Pál*: A nacionalizmus elleni harc történet-tudományunkban. In: *Történelmi Szemle* VII. 1964. 2. sz. 326–327.

⁸³ Ld. pl. annak a Király Jánosnak a munkássága nyomán, akit még Hajnik sürgető fellépése nyomán 1894-ben neveztek ki. Még az eredetileg Hajnik tanítványaként kinevezésre érdemesült Illés József szemináriumában is pozitívista forráskutató törekvések tűntek fel Vö. *Degré Alajos*: Beszámoló a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtörténeti Szemináriumának működéséről 1928–1934. Az Illés-Szeminárium kiadványai 1. sz. Cegléd, én. 13–14.

harca rövidesen elszigetelődött. A millenáris romantika légkörében Timon Ákos már a magyar jog egyedülálló fejlődésére apellált a komparatív világszemléletet igénylő európai jogtörténet felszámolása érdekében⁸⁴ is.

A módszeres történetkritika hagyományait elvető „szintetizálók” számára tehát a magyar jogfejlődés specifikumai lettek az irányadók⁸⁵ Téves volna azonban azt hinnünk, hogy ez a tudománytalan jogtörténetírás az idealizált Nyugattal állította szembe a barbár Keletet, ellenkezőleg, a kor jogi historizmusában a parancsuralmi rendszert idealizáló gondolatok is feltűntek⁸⁶. Ugyanakkor nem lehet megfélemlenünk arról sem, hogy a hazai egyetemes (európai) jogtörténet egyoldalúan Nyugatra tekintése⁸⁷ mögött is ellentmondásos vélekedések húzódtak meg. A továbbélő angol-magyar jogfejlődési analógiakeresés 20. századi kísérletei nyomán lassan pl. akár az a meggyőződés születhetett volna, hogy az angol jogban „több van Werbőczyből, mint bennünk⁸⁸”. „A Grosschmid által kovácsolt fegyverzetben” ugyanis a korabeli magyar jogi tudományosság területén még számos esetben felléptek a konzervatív romantika reprezentánsai⁸⁹, de a tudománytalan jogi historizmussal szemben harcra kelt gondolkodóink⁹⁰ téveszméire is érdemes felfigyelnünk ebben a korban.

A középkorba visszavetített eszmék felhasználásával kreált jogtörténetírás jellemzőit felidézve láthatjuk pl., hogy ez az irányzat a kor megoldatlan társadalmi (jogi) problémáinak egyik bonyolult visszatükröződése volt. A nacionalizmus talaján fogant eszmék takarójául szolgált pl. az egyedülálló magyar jogfejlődés gondolata, a birodalmi nacionalizmust élesztő missziós elmélet és a retrospektív modernizálás is. A részletkutatások megvetése, a tudományos alapokat nélkülöző illúziókeltés — miként Eckhart Ferenc találóan mondja — és a szélesebb komparatív látásmód létjogosultságának a tagadása jellemzi ezeket a törekvéseket. Az adott eszmeáramlat azonban elégtelennek bizonyult, akár csak a katedra-jogtudományok kisajátítására is, sőt az a továbbélő pozitivistá jogtörténetírás elleni nyílt harcot sem kockáztathatta meg.⁹¹ A benne kifejeződő

⁸⁴ Ld. Különvélemény 1904. máj. 14. Vö. Függelék az idézett Egyetemtörténeti tanulmányok (adalékok a modern felsőoktatási rendszerek fejlődéséhez) Bp. 1973. 456–457. alapján.

⁸⁵ Miután Timon Ákos szerint „A magyar nép az államisághoz, a valódi közhatalom tiszta fogalmához valamennyi európai államalkotó népnél korábban eljutott”, ld. uo. 440–441. Vö. *Timon Ákos: Az alkotmány- és jogtörténet tanítása Magyarországon* Bp. 1904. 2–3.

⁸⁶ Amit a magyar jogalkotó géniusz Keletről származtatott ősi erényeként fogtak fel. Ide utal *Bartha Antal: A keleteurópai és a belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai*. In: SZÁZADOK 97. évf. (1963) 3. sz. 267–277.

⁸⁷ Ld. pl. *Király János*, ill. *Timon Ákos* címében azonos megfogalmazású (Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugat-európai jogtörténetre) c. kézikönyvei alapján. Vö. *Horváth Pál: A szocializmus viszonyai közt újjáéledő egyetemes állam- és jogtörténettudomány*. In: *Magyar Tudomány* 1965. évf. 12. sz. 771–773.

⁸⁸ *Grosschmid (Zsögöd) Béni: Werbőczy és az angol jog* (Bp. 1928) c. művére utalva ld. *Degré Alajos. A magyar jogtörténetírás a Horthy-korban*. In: MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztály Közleményei III. (1969) 1–2. sz. 87.

⁸⁹ De „nem a Grosschmid fölüeny tudásával és ragyogó érveléseivel”, ld. *Polay Elemér: Kísérlet a magyar öröklési jog kodifikációjára a XIX. sz. végén*. Acta Jur. et. Pol. Szeged. Tom. XXI. (1971) Fasc. 4., 10.

⁹⁰ A Huszadik Század és köre, jelesen a Jog és Államtudományi Kar életében pedig Pulszky Ákos, ill. a Pikler-szeminárium hallgatói, stb.

⁹¹ Szerepe tehát lényegesen eltért még az ismert német „kritikai iskola (Strasbourgi iskola)-tól is. Ld. a szerzőtől a Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974) 407–409. alapján.

szellemi válság lényegét nálunk is az adta tehát, hogy a pozitívizmus által kitermelt „viszonylag fejlett kutatás-technikai-metodikai állapotok”, és a világszemléleti elmaradottság között immár áthidalhatatlan szakadék tátongott.⁹²

Jogi historizmusunk „nemzeties” irányváltása a magyar pozitívista jogtörténetírás kiteljesedését megelőzve itthon és a nemzetközi tudományos életben is kiváltotta persze az ellenállást. Főleg a külföldi szakirodalom emelte fel szavát a felidézett tudománytalan tanítások megjelenésével⁹³ szinte egyidejűleg és a jogfejlődést meghamisító retrospektív modernizálást egyértelműen elutasította⁹⁴. Ennek ellenére a századforduló nacionalizmusának tudománytalan tanai még akkor is közkezen forogtak, amikor már az ún. szellemtörténeti iskola zászlaját bontogatók érezték szükségét annak, hogy ezektől a tehertételektől az adott kor jogi historizmusát megszabadítsák. A magyar alkotmány- és jogtörténet párhuzamos előadójaként 1929-től a Budapesti Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán kinevezett *Eckhart Ferenc* nevéhez tapad formailag ez a zászlóbontás⁹⁵, miszerint a „lelkiek azok, amelyek primér voltukban minden egyebet irányítanak”⁹⁶. Eckhart további munkásságában azonban alig található nyoma a szellemtörténeti eszmeáramlatnak.

A szellemtörténet behatolása a 20. századi magyar jogi historizmus szférájába módfelett bonyolult helyzetet teremtett a jogi gondolkodás két világháború közötti korszakában. Már az ún. zászlóbontás kiváltotta pl. az Egyetem falain kívüli „Eckhart vitát”, amely a politikai (parlamentari) támadások kereszt-tüzébe állította a katedrát. Jogtörténetészeink egy része ugyanis komolyan hitt abban, hogy a szellemtörténeti módszerek⁹⁷ alkalmazása által a jogtörténetírás reputációja helyreállítható, hogy a források előítéletektől mentes kritikájával fel lehet számolni a „nemzeti önhittségből táplálkozó fantázia” szüleményeit⁹⁸. A szellemtörténeti iskola módszertanához fűződő illúziókból, a pozitívista jogtörténetírás hagyományainak folytatására irányuló törekvésekből fakadt tehát

⁹² A német historizmus válságával analóg módon.

⁹³ Ill. a Timon-féle szintézis (A magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. Bp. 1902.) német nyelven történő közreadására (Berlin, 1904) reagálva. A vitában résztvevő *K. Kadleč, F. Stoerk, P. Dareste, F. Tezner, H. Schreuer, A. V. Luschin, M. Maurović* és mások kritikáját felidézve ld. *Steinacker, H.*: Austro Hungarica. Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungars und der österreichisch- ungarischen Monarchie, Sonderdruck. München, 1963. 61–65.

⁹⁴ Ld. az idézett Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974) 306–310. alapján. Vö. *Steinacker, H.* im (1963) 62–63., *Kadleč, K.*: Einige Bemerkungen über das ungarische und böhmische Staatsrecht. In: Jahrbuch der Vereinigung der Vergleichenden Rechtswissenschaftslehre. VIII. (1905) Abt. I. 428–429. stb.

⁹⁵ Ld. *Eckhart Ferenc*: Jog- és alkotmánytörténet (A magyar történetírás új útja. Szerk. Hóman B. Bp. 1931) c. tanulmánya alapján.

⁹⁶ Ld. *Hóman-Szekfű*: A magyar történet I. 6–8. Vö. *Moór Gyula*: A jogtörténet és a jogszociológia módszertana. Bp. 1942. 9. Az ősforrásokra (Dilthey) utalva ld. *Coing, H.* Die oberste Grundsätze der Rechts. Heidelberg, 1947–138–139.

⁹⁷ Így az „alkotó szellem” bevittele a társadalmi, politikai és a jogi formák (intézmények) történetébe a beleélés (intuición) útján, amelynek ősforrása volt *Dilthey*: Typen der Weltanschauung. Gesammelte Schriften. Bd. VIII. Berlin, 1921. 99.

⁹⁸ Ld. a találó megállapításokat *Csizmadia Andor*: A magyar állam- és jogtörténettudomány, ih. (1972) 39–40.. Vö. *Rácz Lajos*: Eckhart Ferenc (1885–1957), in: Magyar jogtudósok. 1. köt. (Szerk. Hamza Gábor). Bp. 1999. 125.

a retrográd nacionalizmus elleni fellépés. Egészében az *Eckhart-vita* persze rövidesen bebizonyította, hogy a „dogmamentes kritika szabadságának jogaiba történő visszahelyezése” elérhetetlen illúzió marad az adott korban⁹⁹. Ugyanakkor nem a szellemtörténeti irány érdeme, hogy tudományos értelemben ezzel egyidejűleg lepleződött le a magyar alkotmánytörténet alapjait megrontó modernizálás, amelyben viszont éppen Eckhart Ferenc helytállása volt a meghatározó.

Látva a hazai jogtörténetírás súlyos tehertételeit, *Eckhart Ferenc* valóban számos kezdeményező lépést tett a módszeres jogtörténeti kutatómunka megújítására, törekvései azonban a magyar jogi historizmus mesterségesen leszűkített világképébe ütköztek. A „nemzeties” irány tudománytalan tanításait bírálva Eckhart nemcsak a modernizáló (retrospektív) közjogtörténeti illuziókeltést kényszerült elutasítani, hanem a magyar jogfejlődés egyetemes (európai) összefüggéseinek a keresését is új alapokra akarta fektetni. A nagy zajjal felszámolt európai jogtörténet, illetve a magyar pozitivista jogtörténetírás vívmányai és az Eckhartnál speciálisan jelentkező gazdaságtörténeti érdeklődés volt az ősforrása tehát annak, hogy a hivatalos szellemtörténeti vezéreszméktől idegen tényezők, jelesül éppen a *gazdasági-társadalmi okok kerültek a jogfejlődési összefüggések homlokterébe*.¹⁰⁰ Így Eckhart a magyar jogtörténet európai összefüggéseinek keresésében a „hasonló gazdasági-társadalmi feltételek” jelenlétét tekintette irányadónak. Ilyen értelemben is fel kell idézni tehát a programadó tanulmányt, amelyben Eckhart leírta, hogy a környező népek jogfejlődésének az összefüggései valójában a gazdasági-társadalmi okok (mint a jogfejlődés legfőbb tényezői) megegyezésén alapulnak¹⁰¹. Ez a szemléleti alapállás tette alkalmassá őt az újjáéledő modern jogtudomány követelményeinek a megértésére.

Az alapproblémákhoz visszatérve teljesen nyilvánvaló ma már, hogy Eckhart szemléletének pozitív elemei a kor jogtörténetírását gyökeresen persze nem módosíthatták. Az újabb tudománytörténeti kutatásoknak van tehát igazuk, amidőn arra mutatnak, hogy a „több szellemtörténetet” követelő Eckhart Ferenc ellenzői inkább voltak szellemtörténészek, mint ő maga.¹⁰² Eckhart ugyanis a maga szellemtörténeti programját valójában csak egyetlen témában (a szentkorona-eszme) alkalmazta, és a pozitivista kutatómunka jobb hagyományainak továbbfejlesztését célzó munkásságát is ezt követően bontakoztatta ki. A tanítványok, és a párhuzamosan egymás mellett működő szemináriumok tagjainak a tevékenységében pedig hasonlóan pozitív törekvések kibontakozásának vagyunk tanúi¹⁰³. Ezért van szükség arra, hogy némi kitekintést tegyünk

⁹⁹ „...A hazafias sajtó teljes dühével támadt ellenem – írta erről Eckhart Ferenc – és a nemzeti felháborodás vihara, amely a képviselőházban is megnyilvánult, majdnem elsöpört a tanszékemről”, ld. Magyar alkotmány- és jogtörténet Bp. 1946. 3.

¹⁰⁰ Az e tárgykörbe vágó művei (a bécsi udvar gazdaságpolitikája Mária Terézia korában). Bp. 1922. ill. az azonos című (1780–1815) második kötet (Bp. 1958) művein túl a jogtörténet tanítás hagyományos anyagába is bevinni törekedett a gazdasági-társadalmi okok vizsgálatát.

¹⁰¹ Ld. a Jog- és alkotmánytörténet, ih. (1931) 296., 301. Vö. e sorok írójától: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Bp. 1968. 67–72., *Kosáry Domokos*: Történészek és irányzatok, in: Magyar Tudomány 1982. évf. 10. sz. 728–729.

¹⁰² Vö. *Degré Alajos*: A magyar jogtörténetírás a Horthy korszakban, ih. (1969) 94–95.

¹⁰³ Ld. *Csizmadia Andor*: A magyar állam- és jogtörténettudomány, ih. (1972) 40–41. Vö. *Degré Alajos*: Beszámoló a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtörté-

az eckharti életmű legtermékenyebb korszakára, amely a világháborút követő évtizedekhez kötődik.¹⁰⁴

Kitekintés az Eckhart-hagyatékból

Jogi historizmusunk belső válságát látva a két világháború között — idézzük fel Eckhart ítéletét —, „alig volt a nemzeti műveltségnek még egy ága, amelyben annyira a munka kezdeténél álltunk” mint a jogtörténetben¹⁰⁵. Trianon után ugyanis a hazai közgondolkodás reakciós nacionalizmusa „integritás-tan”-ként tekintett¹⁰⁶ a nemzeti önhittségből táplálkozó szintetizálók alkotásaira. Az adott kor tudománypolitikájának keskenyre nyitott kapuin pedig „csak a rendszer állami és jogi ideológiáját (is) közvetlenül szolgáló művek” juthattak át¹⁰⁷. Ilyen körülmények között nem véletlen tehát, hogy a belső válság, és a kivetítő útkeresés kilátástalansága különösképpen felszínre tört a hazai jogtörténet-tudományban. Az elavult instituciókat védelmező ideológia, a reakciós nacionalizmus és a befelé forduló elzárkózás vált tehát uralkodóvá a kor jogi közgondolkodásában. Következésképpen (valóban) az egyetemi katedra elvesztésének a veszélyével járhatott akár a legóvatosabb kísérlet is, amely a beidegzett téveszmék kiigazításának a szükségességét hirdette.

Nálunk a „tanszabadság” hangosan hirdetett eszméje oda jutott, hogy az Egyetem jobb sorsra érdemes hallgatóságának egy vékony rétege is hiába kereste már a párhuzamosan oktató jogtudósaink valamelyikének az előadásában a jogfejlődés tudományos magyarázatát. *Csak a szemináriumokban nyílt lehetőség* — így a híres Eckhart szemináriumban is — *egy tisztultabb történeti látásmód ébresztésére*, és egyáltalán a kutató-elemző jogtörténeti forráskutatás lehetőségeinek az élesztésére.¹⁰⁸ Nem véletlen tehát, hogy a Kar jogtörténeti szemináriumaira az adott kor több haladó gondolkodója is felfigyelt,¹⁰⁹ a hallgatók többsége azonban az ún. külső jogi „szanatóriumok” tudománytalan kompendiumainál több szellemi támaszhoz nem juthatott.

Merőben új törekvések jellemezték viszont a magyar jogi historizmus jelenkori történetének a kezdeteit és ez alól a magyar alkotmány- és jogtörténet művelői sem vonhatták ki magukat. A világháborút követő évek új lendületet

neti Szemináriumának működéséről 1928–1934. Az Illés-Szeminárium kiadv. 1. sz. Cegléd, én. 7–10., 12–15. Jogtörténeti szemináriumi előadások. In: Jogi professzorok emlékezete. Bp. 1935. 7. 30.

¹⁰⁴ Ld. a szerzőtől A jogtörténettudomány. In.: Jogtörténeti Szemle 1. sz. Bp. 1985.

¹⁰⁵ Ld. *Eckhart Ferenc*: Illés József és a magyar jogtörténet. In: Emléklapok Viski Illés József egyetemi tanárságának huszonöt éves jubileuma alkalmából. Bp. 1929. 29. Vö. *Magyary G. – Illés J. – Holub J.*: Jelentés a jogi monográfia-jutalomdíjról. In: Akadémiai értesítő XXXVII. (1926). 124.

¹⁰⁶ Ld. *Illés József*: Bevezetés a magyar jog történetbe (1930) III.

¹⁰⁷ Ld. *Szabó Imre*: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. (1955) 418.

¹⁰⁸ Itt nevelkedett többek közt *Degré Alajos*, *Bónis György* és a komparatív jogtörténeti kutatómunka újjáéledésének az ígérését jelentő *Murarik Antal* is. Ld. *Csizmadia Andor*: A magyar állam- és jogtörténettudomány, ih. (1972). 40–41. Vö. *Degré Alajos*: A magyar jogtörténetírás a Horthy korban. In: MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei III. (1969) 1–2. sz. 96., *Móra Mihály*: Jogtörténetünk új iránya. Magyar Jogászegyleti Könyvtár 28. sz. Bp. 1948. 6.

¹⁰⁹ Sőt, esetenként cselekvő tagként ismeretes pl. *Bajcsi-Zsilinszky Endre*: és mások. Vö. JKT jegyzőkönyvei 1954–1955. 4. rendes ülés anyaga alapján.

kölcsönöztek tehát az önmagára maradt Eckhart Ferencnek,¹¹⁰ aki a dékáni (1946), a prodékáni tiszttelés mellett az életmű beérett alkotásait ebben az időben adta közre. Ilyen értelemben az akadémiai jutalomra érdemesült gazdaságtörténeti művére, és a magyar jogtörténeti kézikönyvére is joggal utalhathunk,¹¹¹ miután ezek az alkotások már a kurzus kultúrpolitikai törekvéseinek anatómáiként jelentkeztek. Hiánypótló kézikönyve¹¹² ugyanis egyfajta betetőzése volt a magyar alkotmány- és jogtörténet megújítását célzó küzdelmének, amelyben az elődöknél realisabb világszemlélettel, a gazdaságtörténeti kutatásokban való jártasságával, kutató-elemző szakirodalmi és forrásfeltáró munkásságával sok vitás kérdést tudott a korábinál kedvezőbb megvilágításba helyezni¹¹³.

Kézikönyvirodalmunk sorában ez volt az első, amely az újkori jogtörténetünk elmaradottságát nemcsak felismerte, hanem az utolsó száz év jogfejlődését is rendszerezni törekedett. Két évtizeddel az eredeti felismerések után¹¹⁴ tehát az 1946-os magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyv már a modern kori állam- és jogfejlődésre is ráirányította a figyelmet.¹¹⁵ A felidézett magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyv és a mögötte lassan kiteljesedő életmű természetesen nem azonosítható még a rendszerváltó jogtörténettudománnyal. A polgári tudományosság jobb hagyományainak az ébrentartását, továbbfejlesztését jelentette ez a mű, és a nyomában röviddel később beért 1848-hoz kapcsolódó kutatás.¹¹⁶ Eckhart Ferenc előadásaiiban azonban egyre jobban kiteljesedhetett most már a társadalmi-gazdasági okok meghatározó szerepének a vállalása¹¹⁷ és ez az egyidejűleg átélt közéleti pangás éveit is lényegesen megkönnyítette számára. Nem okozott tehát szellemi megtorpanást nála az ún. „magyar és összehasonlító európai jogtörténet”, illetve a modern gazdaságtörténet oktatásának a követelménye.¹¹⁸ Sőt, az utóbbi

¹¹⁰ A párhuzamos előadások (Illés halála miatt) már 1944-től megszakadtak és a tanszéki segédszemélyzet is éveken át hiányos maradt. Ld. JKT jegyzőkönyvei 1947–1948. 15. rendes ülés anyaga, ill. a JKT 1948–1949. évi rendes ülés anyaga alapján.

¹¹¹ Ld. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története. Szerk. Sinkovics István Bp. é. n. 355–356.

¹¹² A magyar alkotmány- és jogtörténet, Bp. 1946. c. alkotás.

¹¹³ Érdeme — mondjuk joggal —, hogy a nemzeti önhietség és az elzárkózó tudománytalanság megtagadása útján ismét a történeti-jogtörténeti ténykutatásra, a gazdasági-társadalmi okok kiterjedtebb keresésére és a jogfejlődés népeket átfogó kölcsönhatásainak a realisabb szemléletére fordította a figyelmet. Ld. Székely György: Eckhart Ferenc (nekrológ). In: SZÁZADOK 91. évf. (1957). 883., Steinacker, H.: Austro Hungarica. Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der österreichischen Monarchie. München, 1963. 62. Vö. JKT jegyzőkönyvek 1954–1955.5. rendes ülés anyaga alapján.

¹¹⁴ Ld. az idézett *Magyary G.-Illés J.-Holub J.*: Jelentés a jogi monográfia – jutalomdíjról, ih. (1926) 124.

¹¹⁵ Ld. *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946. 416–440., Vö. *Móra Mihály*: Jogtörténetünk új iránya ih. (1948) 4., 15.

¹¹⁶ Ld. 1848, a szabadság éve (Bp. 1948) La Révolution de 1848 en Hongrie et la cour de Vienne (Extrait des Actes du Congrès historique du Centenaire de la Révolution de 1848) c. írásai alapján.

¹¹⁷ Ld. *Székely György*: Eckhart Ferenc (1957) 884. Vö. MTA könyvtár kéziratára Ms. 733/m alapján.

¹¹⁸ Ld. az 1946. évi módosított tanulmányi és vizsgarend alapján (60.000/1946. VKM sz. rend.), ill. a JKT jegyzőkönyvek 1945–1946. 16. Rendes ülés anyaga alapján. Vö. *Vigh József*: A jogászképzés tizenegy éve (1945–1956) a statisztikai adatok tükrében. Bp. 1958. 57–58.

negyedszázad fejlődését markáns tömörséggel kifejező változások — reformok — hatása alá kerülve Eckhart Ferenc ismét megtalálta élete értelmét és újabb nagyvolumenű kutató munkához látott. Tudományos tevékenysége így lett szer- ves alkotóeleme a hazai modern jogtörténettudományok kibontakozásának.¹¹⁹ Az alkotó munka színtere — „a Nagy Szeminárium” — tehát a hálás utókor számára méltán lett ismét Eckhart Ferenc Szemináriuma.

OUTSTANDING SCIENTISTS AND RESULTS IN THE DEVELOPMENT OF HUNGARIAN LEGAL SCIENCE

by Pál Horváth
(Summary)

The first lasting results of the research in the Hungarian legal history emerged as early as second half of the 18th century. These endeavours were aroused by the idea of enlightenment and the national consciousness beginning to awake, but the research in the history of public law supporting the interests of the Habsburg-House exerted influence also in this direction in the second half of the 18th century. In the first half of the 19th century the romantic nationalism urged the thinkers to explore the past of the Hungarian law. The founders of the methodical research in legal history, however, recognized, after a short time, that the historical (feudal) law had become the shackles of social progress. From this recognition arose the liberal legal historicism of the Hungarian reform period which emphasized the necessity of the comparative research of legal development while enriching the ideas of enlightenment. But these precious endeavours were not able to penetrate into the official legal science at the age of Metternich. The declining feudal state preferred the view of legal history originating on German soil (Savigny) which in Hungary could develop only in the field of private law at that age (Ignác Frank). After 1849 the cultural policy of the Habsburg neoabsolutism (Leo Thun Hohenstein) also supported his this Middle-Ages-centered view of legal history but continued to hinder teaching of the Hungarian national legal history for a long time.

In spite of external, hindering factors the methodical research on legal history really achieved significant results in the 19th century. The entire development of the science of legal history, however, was deformed by the Middle-Ages-centered view of the research work. Neither was it beneficial to the scientific progress that the elaboration of the methodology of legal history did not take place in the whole period of the legal science of bourgeois character. The lack of methodology became evident particularly when the reactionary nationalistic legal historiography put forward by Timon became dominant after the turn of the century.

The legal historiography of the first four decades of the 20th century in Hungary was characterized practically by the crisis of the Hungarian legal historicism. Therefore, reactionary nationalism looking back to the past, opposition to the neighbouring people and methodological inadequacy were the main features of the legal historiography during the decades between the two world wars. The treatise analyses this extremely complicated development of history of ideas in the light of the latest experiences in the history of science and methodology. At the same time it reveals the relation of the main trends of the Hungarian legal historicism to the tendencies which furthered the development of the research in the comparative legal history.

---

¹¹⁹ Még egy merőben új utakat kereső monográfia (A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Bp. 1954. Ill. a posztumusz közkinccsé vált második kötete a főbb gazdaságtörténeti kutatásainak (ld. A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815. Bp. 1958. 492.) adott bizonyítékot erre a megállapításunkra. Vö. A. Spiess: Eckhart Ferenc, a gazdaságtörténész, in: Jogtudományi Közl. 1986. évf. 338–339.

Jutai Péter

SOMOGY MEGYE ÉSZREVÉTELEI A RENDSZERES MUNKÁLATOKRA 1831–1832

A reformkor nyitányaként értékelhető eseménynek, a Regnicolaris Deputatio munkálatainak megyei megvitatása a helytörténetírás adósságait gyarapítja. A liberalizmus reformkori előretörésének megértéséhez szükséges, hogy ne csupán az országos eseményeket vizsgáljuk, hanem a megyei közélet legkorábbi eseményeit, az 1832. évi országgyűlésre való felkészülést is tanulmányozzuk. Ez annál is inkább elengedhetetlen, mivel az országgyűlésen a liberális eszmék csupán korlátozottan, alig néhány — napirenden szerepelt — kérdésben mutatkozhattak meg.

Noha liberális *programról* a reformkorban nem beszélhetünk, a liberális eszme képviselői a politika, társadalom, kultúra és gazdaság minden területére nézve rendelkeztek valamilyen — országosan nem egységes, de hasonló képet mutató — koncepcióval. Jelen tanulmányunkban azt kívánjuk megvizsgálni, hogy Somogy megye milyen utasítással küldte követeit az 1832. évi, akkoriban sorsdöntőnek tartott országgyűlésre.¹

Az észrevételek elemzése során felhívjuk a figyelmet egyes jelenségekre és amennyiben megvannak, idézzük a javaslatok indoklását – vagy megkísérelünk rávilágítani ezekre, ha a szövegben nem találhatjuk meg őket. A „kilenc deák könyv” maga is több száz oldalas latin nyelvű anyag, Somogy törvénytörvénymódosításainak szövege csaknem száz nyomtatott oldalt tesz ki. Az operátumok eredeti szövegét nem idézzük, és a megyei követutasításból is igyekszünk azokat a pontokat kiemelni, amelyek az észrevételek lényegét érintik, és amelyek nem csupán technikai jellegű javaslatokat tesznek, hanem az operátumok szellemiségén kívánnak változtatni.

A rendszeres munkálatok felülvizsgálatára kiküldött bizottság az 1832. augusztus 16-i nagygyűlésen mutatta be először munkájának eredményeit, ekkor egy általános bevezető után az úrbéri és az adó és biztossági munkálatokra tett észrevételek felolvasására került sor. A rövid bevezetőben a bizottság egyik

---

¹ A vármegyék operátumokra tett észrevételeit csupán néhány megye esetében vizsgálták meg. Ezek: *Barta István: A fiatal Kossuth. Akadémiai Kiadó, Bp. 1966.*, *Barta István: Kölcsey politikai pályakezdetek. Századok 93. (1959) 252–302.*, *Völgyesi Orsolya: Politikai és közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2002.* *Molnár András: „Javitva változtatni” Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2000.*, *Erdmann Gyula: Zemplén vármegye reformellenzéke, 1830–1836. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc 1989.* Somogy megye viszonyainak ismertetését és az operátumokat felmértető bizottság munkájának bemutatását egy jelenleg kéziratban levő munkánkban végeztük el.

tagja pár szóban kitért a deputáció alapelveire,² majd néhány mozzanatot emelt ki az egyes operátumokkal kapcsolatban. A pár perces bevezető után került sor az adóügyi munkálatra tett észrevételek ismertetésére.

„Adó és Biztossági Tárgyak”³

A bizottság alapelveit olvasva és figyelembe véve, hogy az adóügy mind a megyegyűlések során, mind pedig az országgyűlési utasításban kiemelt helyet kapott, némileg csalódottak lehetünk, ha megvizsgáljuk a megye észrevételeit, mivel a teljeskörű közteherviselés nem szerepel a javaslatok között.

A törvény felépítése folytán első helyre kerültek azok a paragrafusok, amelyek magukban hordozták a lehetőséget, hogy a nemesség könnyítsen a jobbágságra nehezedő adóterheken. Bár az igazán forradalmi gondolat a közteherviselés igenlése lett volna, a rendek minden területen igyekeztek a jobbágyokra nehezedő terhek csökkentését elérni. Szorgalmazta a megye, hogy az adók kirovása évenként történjen, ne három évre előre, és hogy békeidőben csökkenjen a hadiadó összege. A háziadóról, amely komoly terheket jelentett a jobbágság számára, a bizottság és a megye kimondta, hogy háromnegyed részét a nemességnek át kell vállalnia a jobbágyoktól.⁴

Noha a megye nemessége a teljes közteherviselésre nem szánta el magát, a részleges közteherviselés bekerült a javaslatok közé, a fejadó fizetése mellett azonban „a’ Nemesi jószágot csak országos segedelemmel lehet terhelni, és semmi szín alatt más adó alá vetni [...] nem szabad” – vagyis elutasították annak a lehetőségét, hogy a nemesi birtokok után adózni kelljen, hasonlóan a jobbágyok földjeihez, amelyek a jobbágyok esetében bizonyos adók alapját képezték.

A biztossági munkálattal kapcsolatban a megye két jelentős észrevételt fogalmazott meg. Az országra igen komoly terhet roví katonatartási kötelezettségeken úgy kívántak változtatni, hogy a katonaság beszállásolása azonnal szűnjék meg, és a hadsereg kaszárnyákban kerüljön elhelyezésre. A laktanyák felépítéséhez szükséges összeget egyszeri országos felajánlással kívánták előteremteni. Érdekes módon a megye Zemplénhez hasonlóan nem gondolt arra,

² „A’ Megyebeli Választmánynak Munkállódásába ezen előre fel állított Alap igazságok szolgálván, azok következő módon hagyatnak helyben hogy azon alapos alkotmányos Törvényeken kívül, melyek a’ Király ’s Nemzet közt lévő össze köttetést, ’s Költsönös igazakat, és köteleességeket magokba foglalják, és a’ mellyek minden esetre változhatatlanul maradjanak, se Tanácskozás Tárgyává ne vétetessenek, egyéb Tárgyakat, ’s idő lelkére ügyelveleg szélesebb ki terjedésre, és tellyes szabadsággal olvassanak elő Magyar nyelven az észrevételek, nem tsak a’ jelenkornak, hanem a’ jövődőségnek hasznára is.” Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár (a továbbiakban SML) IV. 1. b. 1831:2272

³ SML IV. 1. d. Somogy vármegye követi utasításai az 1832. évi országgyűlésre. 11–18.

⁴ A megelőzőekben többször láttuk, hogy nincs egyértelmű utalás arra, hogy a nemesség bármilyen módon is megpróbálta volna megváltoztatni az észrevételeket a megyegyűlések során. Az adóügyi operátumhoz kapcsolódik egy dokumentum, amely bizonyítékul szolgálhat, hogy a nemesség csupán tudomásul vette az észrevételeket. A november 5-i nagygyűlés előtt ugyanis a főispánhoz folyamodott a „Nemes Curialisták Közönsége”, hogy a főispán vetesse tárgyalás alá azt a törvényjavaslatot, amely szerint a nemesség köteles fizetni a háziadó háromnegyedét (SML IV. 1. a. 1832:3223). A nagygyűlésen — bár Somogyban a gyűlések jegyzőkönyve nem tekinthető naplónak — valószínűleg elő sem vették az egyszer már lezárt operátumot. Nem tudunk válaszolni a kérdésre, hogy a nemesi kurialisták miért nem a nagygyűlésen próbálkoztak a törvényjavaslat módosításával, miért a főispán segítségét akarták igénybe venni.

hogy javaslatuk megvalósulása esetén a katonaság addigi természetbeni ellátását pótolni kell, ez pedig az adók emelése nélkül nem lehetséges.

A megye másik javaslata a hadseregbe való alkalmazása annak az alapelvnek, amely az ország egységesítését fogalmazta meg. Más területeken is találkozni fogunk olyan észrevételekkel, amelyek jól láthatóan ebből a megfontolásból erednek, például az egységes mértékrendszer bevezetése vagy a különböző hatáskörökkel rendelkező bíróságok számának összevonással, beolvasztással történő csökkentése. Az igazságszolgáltatás uniformizálásának jegyében mondta ki a megye, hogy békeidőben a katonaság a rendes törvényszékek hatásköre alá tartozzon.

„Az Urbariom tárgyai körül”⁵

Az adóügyi munkálat megtárgyalása után másodikként az úrbéri javaslat került a megye elé. Az operátum lehetőséget kínált a feudális rendszer alapjának, az úr és jobbágy közötti függőségi viszony megszüntetésére. Mint látni fogjuk, a megye észrevételei között a jobbágy–földesúri kapcsolat lebontását célzó minden megoldási mód helyet kapott, vagyis a terhek egyszeri, örökre történő megváltása, a birtokbírhatás jogának és a haszonélvezet adásvételének lehetősége is. A bizottság az adóügyi tárgyhoz hasonlóan minden területen igyekezett enyhíteni a jobbágyok helyzetén, elősegíteni gyarapodásukat és kivonni őket a földesúri „örök tutela” alól.

A költözködés könnyítésére szolgált a megye azon javaslata, miszerint a jobbágy bármikor elköltözhet, ha más hajlandó átvenni haszonvételét – pontosabban hajlandó megvenni azt, mivel a megye a telkek haszonvételének korlátlan adás-vétele mellett foglalt állást.

Sőt, a törvény módosítás szerint a jobbágy örökre megveheti földesurától a telek haszonvételét és azzal teljesen szabadon rendelkezhet. Ehhez a paragrafushoz kapcsolódva mondták ki azt is, hogy a földesúrnak is joga legyen megvenni a jobbágy földjét, ha a vele járó adókat hajlandó átvállalni.

A jobbágy biztonságát szolgálják azok a javaslatok, amelyek kimondják, hogy tilos szétszórni telki állományukat, szőlőiket, rétjeiket négyyszögölben kell kimérni, hogy a sok különböző mértékegység nehoj visszaélésekre adjon alkalmat.

A jobbágy és földesúr között komoly feszültségeket okozott a legelőhasználat, mivel a földesúr vagy hatalmas csordákat hajtattott ki az osztatlan legelőre, vagy (a gyapjútermelés fellendülésének korszakában vagyunk) juhnyájai „nyírták le” a legelőket úgy, hogy a szarvasmarhák már nem tudtak legelni. Az elmérgesedett helyzet megoldására javasolta a megye a közös legelő kikaparcellázását, jobbágyonként legföljebb tizenhat holdat engedélyezve. A legelők kimérése mellett az erdők felosztása is bekerült a módosítások közé, két holdban maximalizálva az egy telekhez tartozó erdő nagyságát. A megye az erdők felosztásával a legelő-elkülönzéshez hasonlóan gyakorlati megfontolásokat követett, indoklása szerint a jobbágyoktól semmi esetre sem szabad elvenni az erdőt,

⁵ SML IV. 1. d. Somogy vármegye... 19–24.

azonban előfordulhat, hogy az uraság csak a jobbágyok miatt nem tudja kivágnatni erdejét, vagy éppen azok faizási joga miatt nem tud az „erdő művelés elébbre menni.”

A kisebb haszonvételekkel kapcsolatban a megye teljes szabadságot kívánt adni a jobbágyoknak, bár meglepő módon a harmadik törvénycikkkel kapcsolatban csak azt kívánja engedélyezni, hogy a jobbágy bármikor főzhessen — megfelelő díj ellenében — pálinkát, hogy saját szükségére bármikor behozhasson bort és hogy boltot nyithasson. Az országos bizottság korlátozásait egyébként elfogadták – az ötödik cikkelyben viszont már meg kívánják engedni, hogy a jobbágy akár örökre megvehessen bármilyen kuriális haszonvételt.

A jobbágyok adózására nézve a megye a kilenced eltörlését kívánja, a kieső bevételek pótlását pedig úgy gondolják megoldhatónak, ha a földesúr megkapja a jobbágyok telki állományának kilenced részét – úrbéres szőlő esetén is szántóföldben.⁶ A fonyást, méh-, bárány- és gidadézmát, csirke, kappan, tojás, borjú és vaj utáni adót a közös legelő felosztásával együtt meg kívánják szüntetni, mivel hasonlóan a kilencedhez, miattuk „a’ jobbágy sok vexának van kiteve”. A robot, mint láttuk, kényes kérdés volt, a vármegye több engedmény megadására is hajlott, de a robot kötelező megváltását ellenezte – viszont, amint majd Somssich országgyűlési felszólalásában is előkerül, a robot önkéntes megváltását a megye törvénybe kívánta foglalni.⁷ A robottal kapcsolatban lényegtelen pontok mellett azt iktatták a javaslatba, hogy a túlmunkára kötelezést büntetni kell, és hogy meg kell adni a lehetőséget, hogy a jobbágy és a földesúr egymás közt megegyezzenek a robot megváltásáról. Nem láttak semmi kivételt abban sem, hogy a jobbágy a legnagyobb munkák idején (aratás, kaszálás, szüret) kényszerül kettősrobotot végezni, azaz nem heti egy, hanem két napot az uraságnak dolgozni. Végül a megye javasolta a hosszú fuvar és az úrbéres (kötelező) vadászat megszüntetését, és azt, hogy a jobbágyok csak a közeli erdőből származó fát legyenek kötelesek összehordani.

A községek belső elrendezéséről szóló cikkely nem tartalmaz figyelemre méltó változtatásokat, az uraság hatalmát kívánják gyöngíteni azáltal, hogy a községek jegyzőiket maguk választhatják, a bíróválasztást pedig úgy kívánják szabályozni, hogy a földesúr három jelöltet legyen köteles állítani, és azok közül választhasson a község. Az utolsó, hetedik cikkelyt, amely a feudális állam egyik bevett intézményét, az úriszéket szabályozta, a megye teljes egészében el kívánta törölni, mivel „a’ józan igazságnak alap értelme ellen van.”

Az úrbéri törvényt módosító javaslatok utolsó két pontja a jobbágyoknak adott két elvi engedményt foglal magában. Az első kinyilvánítja a jobbágyok személyének teljes függetlenségét („a’ jobbágy az örökös tutelától felszabadítasson [...] minden keresetét és ügyét maga személyében és nevében folytathassa”), a második pedig lehetővé kívánja tenni, hogy a nemtelenek nemesi földet birtokolhassanak, azzal a megkötéssel, hogy ezek a földek akkor sem lehetnek adókötelesek, ha nemtelen birtokolja őket. A megszorításban alighanem a ne-

⁶ A megoldás érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a szőlőművelés szakembereket kíván, a szántóföldeket viszont robotban bárki művelheti.

⁷ „a’ robotnak váltóságát megrendelni nem lehet, — szabad lévén ez iránt is a magános alku”

mességnek azon félelmét ismerhetjük fel, hogy az egyszer „köz-adó alá huza-tott” földek akkor is adóalapot képeznek, ha esetleg újra nemes vásárolja meg. Mivel a földesúri birtok adómentessége az adóügyi operátumban az itt olvashatókkal szemben még mint mielőbb eltörendő anakronizmus jelent meg („csak ha már ezen nem egész igazsággal eggyező adózásnak fennállani kell”) a bizottsági üléseken valószínűleg nem alakult ki egységes álláspont a közteherviselésről – de lehetséges az is, hogy a tagok csak a nemesség többségének véleményét szem előtt tartva toldották meg javaslatukat a biztosító záradékkal.

Az operátumokkal foglalkozó első, augusztusi nagygyűlésen csupán a fenti két munkálat megtárgyalására volt lehetőség. Miután az észrevételeket felolvasták, jóváhagyták azok kinyomtatását és egyben rendelkeztek arról, hogy az ország összes megyéje és több városa kapjon egy-egy példányt a megye észrevételeiből, hogy a maguk követutasításainak megszövegezésekor legyenek tekintettel Somogy javaslataira is, és így alakítsák ki saját utasításait.⁸ Ezzel kívánták elérni, hogy minél egységesebben tudjanak fellépni az országgyűlésen, és az igen hosszúnak ígérkező diétát ne nyújtsák még azzal is, hogy ott egyeztetik álláspontjaikat, és ne kényszerüljenek arra, hogy heteken keresztül várokozzanak egy-egy pótutasításra. Nem tudjuk, hogy megyénk viszonylag későn véglegesített javaslatait másutt mennyiben tudták figyelembe venni, és arról sem tudunk semmit, hogy a somogyi deputáció mennyire hangolta össze javaslatait az ország többi vármegyéjével, mivel az észrevételek elkészültéről nem rendelkezünk adatokkal.

„Kereskedési operátumra nézve”⁹

A küldöttség kereskedési operátumra tett észrevételeit a vármegye közönsége csak október 10-én ismerhette meg, bár a megye számára az operátum fontosságát mutatja, hogy ezen a napon ez az egyetlen operátum került terítékre, a kinyomtatott követutasításban az első helyen szerepel, és ez az egyetlen munkálat, amelynek a végén ott található a főjegyző Sárközy Albert hitelesítő aláírását. A kereskedési operátumra tett észrevételek részint Somogy megye helyi viszonyainak figyelembe vételével készültek, részint az országban e tárgyban konzervatívok és liberálisok közti szinte tökéletes összhang termékei.

Somogy érdekeit tükrözi a megye vámok kérdésében elfoglalt álláspontja: „Már a’ kereskedésnek valóságos lelke, és Hazánknak, de a’ német örökös Tartományoknak haszna is azt hozza inkább magával, hogy a’ külső kereskedés szabadra felnyitasson [...] nem tsak a’ készíttetlen, hanem az élelemre való és készített portékáknak behozását, ’s viszont [...] kivitelét szabaddá tenni szükséges.” A vámok eltörlése az osztrák örökös tartományok és Magyarország közt a döntően mezőgazdaságból élő megyék követelése volt. Az iparosodottabb me-

⁸ SML IV. 1. a. 1832:2272 „Az Országos rendszeres munkákat vizsgálatra vévén, az adó és biztosság tárgyaiban ugy Urbariom körül tett észrevételeinket röviden mostani végzésünkbe foglalva Ngkal [olvashatatlan] (városokk tisztelt uraságaikkal:) a’ kölcsönös egyetértés és köz vélemény tekintetéből ezennel közöljük Minden Vgyékkel – Borsodon kívül, mely más alatt kap és Poson, Győr, Komárom, Sopron, Buda, Pest, Körmözt, Selmetsz, Beszterce, Sz Fejérvár, Szeged, Szatmárnémet, Kassa, Debrecen, Szabadka, Zombor, Ujvidék, Temesvár városokk.”

⁹ SML IV. 1. d. Somogy vármegye... 1–10.

gyék szerették volna védeni termékeiket, de ennek az lett volna az ára, hogy az örökös tartományok válaszképpen mezőgazdasági termékeiket védő vámokat vezettek volna be. Azok a megyék, ahol az agrárium volt a gazdaság legfontosabb vagy kizárólagos szektora, rövidlátó, de érthető módon a vámok teljes eltörlését kívánták, mert így terményeik bejuthattak volna a vámokkal védett örökös tartományokba. Somogy nyugodtan követhette a szabadversenyos kapitalizmus alapelvét, mert ipari termékei nem voltak, mezőgazdasági terményei pedig a jobbágyok ingyenmunkája és a vámok eltörlése folytán dömpingáron kerülhettek volna Ausztriába.

Szintén helyi érdekeket szolgált az a javaslat, amely az újonnan építendő utak vonalát kívánta megváltoztatni. Az országos bizottság Kanizsa–Varasd út építését javasolta, ez az út azonban a megye nyugati határán húzódott volna, és Somogynak semmilyen haszna sem származott volna abból, ha megépül. Ehelyett a megye — elhallgatva motivációit — javasolta, hogy Iharosberényt kössék össze Légráddal, majd innen menjen tovább az út Körösd felé. Sőt, egy másik utat is kijelöltek, ez is Körösd felé ment, Heresznyét kötötte volna össze Kaproncával – az új út csaknem a megye közepén húzódott volna végig. Az utak építésénél látott megfontolások vezették a bizottság tagjait az építendő csatornák vonalának kijelölésénél is. Bár a megye elismerte, hogy a Duna és a Tisza összekötése fontos lenne, „véghetetlen haszna miatt” javasolta egy Neustadt–Rába–Balaton–Dráva és egy másik, a Balatont a Dunával összekötő csatorna megépítését.

A helyi érdekeknek megfelelő javaslatok megfogalmazása mellett a megye természetesen az egész országot érintő ügyekben is véleményt nyilvánított. El kívánták érni, hogy a kereskedést érintő minden ügyben az országgyűlés legyen illetékes, kérték továbbá a céhek, a monopóliumok és a földesurak elővásárlási jogának mint a szabadverseny és ezzel a minőségi termelés kerékkötőinek eltörlését, a folyók, elsősorban a Duna szabályozásának megkezdését, és — meglepő módon — a Köz-Fundus eltörlését. Ez utóbbit azzal indokolták, hogy a közpénztárba befizetett összegek további sorsa bizonytalan, ha pedig valamilyen nagyszabású terv végrehajtása nagy összeget igényel, akkor azt az országgyűlés meg fogja ajánlani.

Érdemes röviden kitérnünk arra is, hogy melyek azok a javaslatok, amelyek nem kerültek be Somogy észrevételei közé, de az operátumok tárgyalása folyamán más megyékben megfogalmazódtak, hogy láthassuk a megye milyen helyet foglal el a reformtáboron belül. Nem került a módosító javaslatok közé a belső vámok eltörlése, és nem fogalmazódtak meg olyan javaslatok sem, amelyek a gazdaság élénkítését szolgálták volna, akár különböző szakiskolák létesítésével (polytechnikai főiskola, reáliskolák), akár hitelező és biztosító intézmények létrehozásával (nemzeti bank és biztosító társaság, kereskedői részvénytársaságok, helyi hitelintézetek).

A feudális sokszínűség egyik szegmensének megszüntetését lehetett volna kezdeményezni az egységes mérték- és súlyrendszer bevezetésével, Somogyban azonban csak annyi valósult meg ebből, hogy a mezőgazdasági művelés alatt levő területek nagyságát egységesen négyszögölben számolták az addigi kapás, kaszás és egyéb, pontatlan mértékegységek helyett.

Az október 10-i nagygyűlés alatt vagy annak végeztével, az augusztusihoz hasonlóan a megye kinyomtatta az észrevételeket és szétküldte az ország vármegyéibe és városaiba.¹⁰ Mivel az észrevételek tárgyalásának utolsó fordulójára igen későn került sor, ez volt a utolsó operátum, amelyhez kapcsolódó módosításait Somogy közölte a többi vármegyével. Az utolsó ülésen felolvasottakkal kibővített követutasítást kinyomtatták ugyan, de a nagygyűléshez kapcsolódó iratok közt nem találtunk olyan határozatot, amely előírná, hogy a megye észrevételeiből egy-egy példányt kell küldeni az előzőleg felsorolt megyékbe és városokba.

„A’ Polgári törvényekről”¹¹

Az operátumok tárgyalását a Nyilas hava ötödikére kitűzött utolsó megyegyűlésen fejezték be. A hátralevő tárgyak közül elsőként a polgári törvénykönyv került felolvasásra. A bizottság a törvényjavaslat elé rendhagyó módon bevezetést is szerkesztett. Ebben azok a javaslatok kaptak helyet, amelyeket a megye fontosságuk miatt érdemesnek talált arra, hogy kiemelkedjenek a többi paragrafus közül. A megye a bevezetőben szögezte le, hogy kívánják mind az aviticitás,¹² mind a fiscalitás eltörlését, és utóbbival együtt megszüntetni a jószágvesztés büntetését.¹³ A fiscalitás hátrányai közt sorolják fel, hogy évtizedes perek kútfejje, hogy a kincstár a birtokába került földeket hanyagul kezeli, és hogy nem teszi lehetővé a nemesek számára a szabad végrendelkezést.

A megye az első paragrafussal kapcsolatban kimondta, hogy a fiscalitás megszüntével a kincstár tulajdonában levő földeket el kell árverezni, és „a’ Birtok bátorsága végett a’ latens jus Regiumnak meg kell szünni [...], másnak birásában lévő Jószágnak elajándékozása a Királyi méltósággal ellenkezően.”

A végrendelkezés szabadságát a megye már a bevezetőben kimondta, a végrendelkezés részleteit az egyes paragrafusok kapcsán fejtették ki részletesen. Rendelkeztek például az örökségből kizárható gyermekekről és arról, hogy ha nincs végrendelet, minden gyermek egyforma részt kapjon az örökségből, tekintet nélkül arra, hogy fiú vagy lány, és hogy elsőszülött vagy nem. Az özvegyek helyzetén kívántak javítani azzal, hogy kimondták, a házasság után közösen szerzett vagyon fele „a’ Feleség szabad rendelése alá” tartozik, és a férj halála esetén, ha nincsenek testvérei, minden közszerzemény a feleséget illet.

A kincstár örökösödési jogának a fiscalitás megszüntetése után is fenn kellett maradnia olyan esetekre, amelyekben a modern állam is megtartotta ezt

¹⁰ SML IV. 1. a. 1832:2487 „Elvégezvén a’ Kereskedési Tárgyak körüli vizsgálódásunkat, tanátskozásunknak kimenetelét az idezárt határozásunkba foglalván [...] ezennel közölni kívánjuk. Minden Vm., és azon városok, mint előbb.”

¹¹ SML IV. 1. d. Somogy vármegye... 25–36.

¹² „Második forrása a’ számtalan Pereknek és Birtok felzavarásának az ősiség széles kiterjedésü értelmében lévén [...] a’ tulajdonosságnak valóságos esmérete megkívánja, hogy ezen betszozott rendetlenség, az ősiség eltörlöttessen.”

¹³ „A’ Birtok bátorságát nem tsak a’ Tet háborítja, hanem a’ Törvény utján is kétségessé, és ingadozóvá teszik azt elsőben is a’ sokféle Perek, mellyek közé a’ Királyi Fiscusnak keresetei tartoznak, mellyek vagy a’ hűségatlenség vétkekből, vagy a’ magvaszkadtságból veszik eredeteket és a’ Perek bő forrásául szolgálnak”.

a jogot. A javaslat szerint a kincstár örökösödési joga csak akkor gyakorolható, ha sem fiú, sem lány örökös nincs, és öt évig nem jelentkezik más örökös sem – azonban a fentebb mondottak értelmében ilyen esetben is köteles az állam elárverezni a tulajdonába került ingatlanokat.¹⁴ A jobbágyok örökösödési jogával kapcsolatban a megye röviden úgy rendelkezett, hogy a jobbágy ugyanúgy szabadon rendelkezhet megszerzett tulajdona felett, mint a nemes személyek.

A polgári törvények közé iktatta a megye azt a javaslatot is, amely kimondja a tized megszüntetését, mivel az „igazságtalan, bizonytalan és a' szorgalmat terheli.” A kieső bevételt közelebről meg nem határozott évi bérlettel kívánták pótolni.

A soron következő cikkellyel, az örökös eladásokkal kapcsolatban a bizottság elvi állásfoglalását is olvashatjuk: „Az örökös eladások a' legnevezetesebb, és legközönségesebb szerzés módját tévén, még is legkétségesebb állapotba lévén; midőn a' régi tündöklő nemzetségeknek romlását senki, hanem virágzását minden kívánja; nem lenne egyszersmind igazság az egyes Hazafiaknak azon jussát, sőt kötelességét, melly őket a' nagyobbakra többre törekedni késztetí, Törvény által gátolni; sőt a' Haza szeretetét is szükség azzal éleszteni, hogy a' szerzet ingatlan Birtok bátorságba helyheztessen.” Az ősiség törvényének eltörlését a megye itt másodszor is kimondta, majd harmadszor is kitér rá, Széchenyihez hasonló módon indokolva álláspontját: „ha egy részét jószágainknak eladhatnánk a' többinek megmentésére, ezzel hitelre kapván, ismét szerezhetenénk más jószágot. Minthogy pedig az örök eladásnak felbontása [...] a' tulajdonosság értelmével nem fér össze, midőn a' magunkéval nem vagyunk szabadok; [...] minden Hazafi tetszése szerint fekvő jószágot is szerezhessen.”¹⁵

A polgári törvények De violentia címet viselő fejezete lehetőséget adott a törvény előtti egyenlőség kimondására. Az észrevétel így fogalmaz: „az sem igazságos, hogy a' személyek közt tétesen különbség a' büntetésben, minthogy a' Törvény előtt minden egyforma [...] azért szükséges minden hatalmasságra, nemes vagy nemtelen emberre nézve egyformán [...] büntetést vetni.”

A fentebb említett mellett a polgári törvényekről szóló operátum és az adóügyi még egy közös pontot tartalmaz. A bizottság ehhez a tárgyhoz kapcsolódóan is megfogalmazta, hogy a jobbágyokat fel kell szabadítani a földesúri hatalom alól és lehetővé kell tenni számukra, hogy „szabadon perelhessenek minden ügyekben.”

„A' Törvényszékek elrendeléséről”¹⁶

A törvényszékek elrendeléséről szóló operátum kínálta a legkevesebb lehetőséget reformszellemű átalakításokra. A megyék országszerte két fontos célt tűztek ki maguk elé az operátummal kapcsolatban. Az egyik, hogy a tör-

¹⁴ Valamint feltételezhetjük, hogy csupán figyelmetlenségből nem ismételték meg azt a kitétel, amely szerint a kincstárnak még magszakadás esetén sincs örökösödési joga, ha van végrendelet.

¹⁵ Amint látjuk, az adóügyi mellett ebbe az operátumba is bekerült a jobbágyok birtokképesége – feltételezhetjük, hogy ennek oka az volt, hogy a bizottság tagjai nem egyeztették egymással észrevételeiket.

¹⁶ SML IV. 1. d. Somogy megye... 37–40.

vényszékek tagjait az országgyűlés választhassa, a másik pedig, hogy minél jobban csökkenthessék a feudális széttagoltságot, a számos fórum összevonásával.

Elméleti bevezetőjében hangsúlyozta a megye, hogy az igazságszolgáltatás gyorsítására van szükség, valamint arra, hogy a bíróság elé járulók részéről a bírókba vetett bizalom megingathatatlan legyen, ezért az országgyűlés jogkörét Somogy is ki kívánta terjeszteni, mégpedig úgy, hogy minden bíróság összes tagját az országgyűlés válassza. Szintén a bevezetőben kapott helyet a javaslat, miszerint az ítélőszékeknek nyilvánosaknak kell lenniük, és a bírónak a törvényekkel összhangban levő ítéleteket kell hozniuk, világosan indokolva döntésüket. Az előbeszéd utolsó mondatában a megye már előre utal az első cikkelyre, amely az úriszéket szabályozza és mind a bevezetőben, mind az első cikkelyre tett észrevételekben annak eltörlése mellett foglal állást.

A második cikkely a városi törvényszékekről szól, ezekkel kapcsolatban a megye mindössze annyit jegyzett meg, hogy az itt hivatalban levő bírókat a város teljes lakosságának kellene választania.

A harmadik cikk a megyei törvényszékekkel foglalkozik. A megye itt megragadta az alkalmat, hogy a teljesen saját kebeléből választott törvényszék hatáskörét minél jobban megnövelje, és javasolták, hogy a törvényszék egyaránt fóruma legyen azoknak az ügyeknek, amelyek egykoron az alispáni, szolgabírói székekre tartoztak, illetve mindazon ügyekben is ítélhessen, amelyeknek elsőfokú fóruma jelenleg a kerületi, a királyi vagy a horvát ítélőtábla, vagy éppen az eltörlésre kerülő úriszék. A megyei törvényszék pedig úgy alakuljon át, hogy járónként választhassanak egy-egy táblabíró, szolgabíró és esküdtet, akik az alispán elnöksége alatt a törvényszéket alkotják.

A bírósági rendszer egyszerűsítését célozzák a megyének azon javaslatai, amelyek eltörléni a hétszemélyes és a királyi tábla kivételével az összes világi széket — megtartva azonban a különleges jogokat élvező törvényhatóságok saját bíróságait —, beleértve a horvát ítélőtáblát. A királyi, a hétszemélyes és a báni tábla pedig csupán fellebbviteli fórumként működne a jövőben. Az igazságszolgáltatás gyorsítását hivatott segíteni az a javaslat, amely összesen három törvénykezési szünetet engedne a bíróságok részére, karácsony és húsvét napjait, valamint a farsang utolsó hetét. A fellebbviteli fórumokkal kapcsolatban, amelyek az országgyűlés alatt nem szoktak működni, a megye azt kívánja, hogy ezeken se legyen törvénykezési szünet, a diéta miatt hiányzó tagokat pedig pótolják másokkal. A megye annyi „engedményt” tett, hogy az alsótábla elnöke, a király személyét képviselő *personalis* az országgyűlések alatt is elnökölhet királyi táblán, „hiányát” pedig a rendek orvosolják — feltehetően egy saját köreiből választott előlülővel, bár a törvénymódosítás erre nem tér ki.

Az utolsó előtti pontban a megye ismét igen fontos észrevételt tett. Bár a felelős kormányra vonatkozó követelés nem jelent meg a megye észrevételeiben, a Törvényszékek elrendelése kapcsán a megye kimondta, hogy „a’ hiteszegett Tanátsosok megítélésének elhatározása, minthogy az illyenek az egész országot sértették meg, tehát azoknak ügyét csak az ország gyűlése ítélni meg.”

A bizottság a megjegyzések utolsó pontjában a sajtóvétségek elkövetői ellen eljáró bíróság eltörlése mellett foglal állást, és az ide tartozó vétkeket a megfelelő területi törvényszék elé kívánja utalni.

„A' Perlekedési rendszerről”¹⁷

A perlekedési rendszerrel kapcsolatos több száz paragrafussal kapcsolatban ugyanazt mondhatjuk, mint a fentebbi munkátról, a reformeszmék nemigen mutatkozhattak meg az operátumot érintő észrevételekben. A megye sok technikai módosítást óhajtott, de a bizottság megfogalmazta a törvényjavaslatból nehezen kihámozható alapelveket is. A legfőbb változást azoknak a paragrafusoknak a kihagyása jelenti, amelyek az eltörrendő törvényszékek működésével voltak kapcsolatban. A bevezetőben található gondolatokat érdemes idéznünk, hogy teljes és átfogó képet kapjunk a megye észrevételeiről: „A' perlekedés külső formájára [...] oly egyszerű rend szükséges, mellyel a' Törvény előtt egyenlőség, a' mostani perlekedésbeli bizonytalanság megszűnhetése, és az igazságnak eggyenlő idő alatt lehető kiszolgáltatása, a' nyilvánosság mind a' Felekre, mind az Ügyvédekre nézve megszereztetik.”

„A' Büntető Törvényekről”¹⁸

A büntetőtörvények hatalmas operátuma a perlekedési rendszerről készítetthez hasonlóan nehezen átlátható, de ha a bizottság alapelveit ismerjük, az egyes paragrafusokon esett változtatások ismerete nem szükséges. A büntetőtörvények elé a bizottság nem készített elvi bevezetőt, viszont a fontosabb liberális szellemű változtatásokat mindig rövid indoklással kötik egybe, ezért az operátumra tett észrevétel kidolgozásának főbb szempontjait könnyen felismerhetjük.

Az első rész első törvénycikke a személyi biztonság törvénybeiktatását tette lehetővé. A megye élt ezzel a lehetőséggel, és így bővítette a cikkelyt: „ártatlan házáat elég ok nélkül, vagy vexából felkutatja [valamilyen tisztviselő vagy előljáró], büntetés alá essen”. Ugyanígy a személyi biztonságot és a tisztességes eljárás körülményeit voltak hivatva biztosítani a következő javaslatok is: „elegendő jelenség mellett szabad minden embert letartóztatni, [...] de harmad nap alatt köteles kihalgatni”, „a' corpus delictit a' rabbal mindég kell közölni”. Ebbe a körbe tartozik az a javaslat is, amely szerint „a' tseléd és Jobbágy Urától függésben van, azért nem lehet kifogás nélkül való tanu”.

Az ártatlanság vélelmét több alkalommal is megfogalmazta a megye. A 32. §-sal kapcsolatban olvashatjuk, hogy a cikkely ezen részlete „A' nyomós jelenségek megbüntetésébe nagy rést hágy az önkénynek”, és hasonlóan az önkényes ítéleteket kívánja megszüntetni a megye a 26. §-ra tett észrevétellel: „A' nyomós jelenségek soha se szolgálhatnak tellyes bizonyságul”, valamint a törvény második részére tett több észrevétellel, például a felségsértéssel kapcsolatban, amely „kétes és széles értelmű szavaival” lehetőséget nyújt az önkényeskedésre, hasonlóan ahhoz a paragrafushoz, amely azt mondja ki, hogy a felségsértőkkel azonos büntetés sújtsa azokat is, akik tudtak a felségsértésről, de azt nem jelentették be.

¹⁷ SML IV. 1. d. Somogy megye... 41–48.

¹⁸ SML IV. 1. d. Somogy megye... 49–60.

Somogy észrevételei között az egyik leghosszabban kommentált törvény-módosítás a tizedik cikkelyre tett javaslat. A megye a halálbüntetés eltörlését kívánta és hosszan indokolta döntését. Ebből az indoklásból hosszasabban idézünk, mert az itt hangoztatott elvek az összes észrevétel megfogalmazásához vezérfonalként szolgáltak: „a’ halálos büntetést megállapítván, minthogy ez a’ mostani század lelkével, ’s a’ büntetés tzéljával, a’ megjobbítással nem eggyez, de a’ büntetésnek másik tzélját a’ példa adást se eszközzi; mert a’ lélekben vagy szánakodást vagy eltökéllést, és apáthiát, nem pedig a’ büntetéstől való irtózást és félelmet okoz, a’ mint a tapasztalás tanítja [...] de az embernek természeti jussát az élethez – mellyről le se mondhat, sőt azt fenntartani köteles – a’ status se veheti el, sőt tartozik arról gondoskodni, hogy azzal mindenik, még a’ gonosztévő is élhessen, mig a’ természet engedi”. A testi büntetés eltörlését nem kívánta a megye, ezt a büntetést csak a mesteremberekkel, a kereskedőkkel és a külföldről jöttekkel szemben nem akarták alkalmazni.

Az operátum különböző cikkelyei kapcsán a törvény előtti egyenlőség biztosítására is adódott lehetőség. Ezt szolgálták azok a változtatások, amelyek azt tették lehetővé, hogy mindenki, azaz a jobbágyok is fellebbezhessenek, hogy a gyilkosságok elkövetői között ne tegyenek különbséget aszerint, hogy nemest vagy nemtelent öltek meg, valamint amelyekben a megye kifejezésre juttatta, hogy el kívánja törölni az úriszéket és a vérbíróságot. Az utóbbi melletti érvelés az észrevételek összességének mottója is lehetne, mivel a bizottság és a megye a következőket foglalta bele a törvényjavaslatba: az uradalmak vérbírósága „tsak a feudalismusnak maradványa, és a’ hatalmasok kedvéért jött be.”

A személyes szabadságot és biztonságot kívánta a megye garantálni több javaslatával. Megszüntették volna a jószágvesztést, mint amely nem csupán a bűn elkövetőjét, hanem minden leszármazottját is sújtja, és lehetővé tették volna, hogy a gyermekek szülői beleegyezés nélkül is házasodhassanak. Mint az egyházi operátumra tett észrevételeknél látni fogjuk, a megye nem tekintette különálló, saját törvényekkel rendelkező hatalomnak az egyházat, és lehetőséget kívánt adni arra, hogy a parázna házastárstól a vétlen fél elválhasson. Az elmentmondást, amelyet az rejtett magában, hogy világi fórumként a megye a Corpus Iuris Canonici megváltoztatását kívánta, a bizottság könnyen feloldotta: „az országnak tellyes hatalmában áll olyan Törvényt hozni, melly eddig a’ Jus Canonicumhoz tartozónak állítatott.” A vallásszabadság biztosítása is helyett kapott a büntetőtörvénykönyvben, a megye ugyanis törvénybe kívánta foglalni, hogy „a vallás ellen tusakodókat büntetni nem lehet, [...] ’s az olyat, büntetés helyett tsak oktatás, jó példa, buzdítás által lehet másra vezetni.”

A helységeket érintő harmadik szakaszra a megye egyetlen jelentősebb észrevételt tett, amelynek értelmében a helység előljárói húsz forintot meg nem haladó összegű kár esetén jogot kapnak az ítékezésre.

„A’ váltó Kereskedési Törvényről”¹⁹

A bizottság a váltótörvénnyel kapcsolatban a liberális alapelvek megjelentésére összpontosított. Károsnak minősítették a kamatláb meghatározását,

¹⁹ SML IV. 1. d. Somogy megye... 61-66.

és azt, „ha a Kormány a’ kereskedés dolgába keveredik, mert azzal tsak annak gátlására szolgál.” Az ősiség eltörlése mellett nyilatkoztak ezen törvények kapcsán is, ismét indokul hozva föl, hogy amennyiben a birtokosok nem adhatják-vehetik szabadon ingatlanjaikat, „eltiltatnának a’ kereskedés szabadságától.” A kereskedéssel kapcsolatos perek gyorsítását szolgálta a megye több javaslata, például kérték a kereskedési ügyekkel foglalkozó törvényszékek számának növelését, büntetés kiszabását azokra, akik nem jelennek meg a bíróság előtt. Sok alkalommal fordul elő, hogy a paragrafusokhoz csupán annyit tesznek hozzá: szükséges lenne „a’ mox szótska elhagyása”, vagyis a megye minél hamarabb kívánta a törvényalkotás útjára lépni.

„A’ Közkormányt illető Tárgyakról”²⁰

A közkormányról szóló törvényjavaslat mind a liberális, mind a konzervatív gondolkodású nemesek számára ugyanazt jelentette: lehetőséget, hogy a megyék szerepét növeljék a kormányzat rovására. Az első cikkelyre tett módosító indítványban a megye ki is mondta, hogy „noha ugyan a’ Kormánynak Törvény szeretetében helyheztesett bizodalomnál fogva reményelhetni, hogy törvénytelen parantsolatokat adni nem fog; mindazonáltal az alkotandó Törvénybe szükséges nyilván meghatározni, hogy nem tsak a’ Törvényeknek betöltése, hanem a’ Kormányshék rendelkezéseinek végrehajtása is a’ Vármegyéket illeti, ellenkezvén a praesidialis kormányozás Hazánk alkotmányával”. A felelős kormányzás követelménye a törvényszékek elrendeléséről szóló cikk mellett itt is helyet kapott, a megye ugyanis fenn kívánta tartani „a’ rosz tanátsosok” országgyűlés által kiszabott megbüntetésének lehetőségét.

A megye több szakasz megváltoztatásakor a nyilvánosságra, mint a „Haza alkotmányának legnagyobb védelmére” hivatkozott. A vármegyék szerepét kívánta erősíteni Somogy azzal a javaslattal, amellyel a törvény paragrafusai közé iktatta a megyék közötti szabad levelezés jogát. A bizottság módosította az első cikk harmadik paragrafusát is, kimondva, hogy kisgyűlést csak rendkívüli esetben szabad összehívni, és az ezeken megtárgyalt ügyeket minden esetben be kell terjeszteni a legközelebbi közgyűlésen (*generalis congregatió*).

A sajtószabadságról és a cenzúráról szóló szakaszt a megye teljesen átfogalmazta. A törvénymódosítás indoklásából érdemes hosszan idéznünk. „A’ sajtó szabadsága, és a könyv vizsgálatról alkotott törvény javallat a’ könyv vizsgálatot már olyanna tekintvén, mintha már megállapitva volna, holott törvényen kívül [...] hozattatott be, ’s ellenkezik mind az embereknek velek született természeti szabadságával, mind a’ Polgári társaság alapos esméretével, melly a’ Polgárok lelki tehetségeinek kifejlődését’ s tökéletesedését előmozditni tartozik, de továbbá [...] a’ személyes szabadságot kelletinél jobban megköti, és az írónak, kiadónak, nyomtatónak valóságos tulajdonát érdekli, még pedig törvényes úton kívül Bírói meghalgtás nélkül, tsupán egy embernek, ki nem is tudhat mindent, önkényes véleményéhez képest; egyszersmind midőn az esméreteknek, tudományoknak, ’s ezekkel a’ miveltségnek, jó erköltsnek óhajtott

²⁰ SML. IV. 1. d. Somogy megye... 67–74.

terjedését gátolná, [...] azért a' statusnak sokkal több kárt, mint hasznót, sőt egyenesen veszedelmet hoz, [...] ezen országos javallat el nem fogadható." A megye a sajtóvétségeket világosan meg kívánja határozni, és súlyosságuktól függően egy napi elzárással vagy akár életfogytig tartó büntetéssel büntetni. A törvény hatálya alól a megye kivette a külföldi sajtótermékeket, azok a „kereskedés tárgyát tévén."

Az országot irányító szervek működésének átláthatóbbá tételét célozta a Helytartótanács és a Kamara összevonását indítványozó javaslat.

Az észrevételek legfőbb hiányosságát ebben a törvényjavaslatban láthatjuk, mivel a megye nemessége igen szűkmarkúnak bizonyult a nemtelenekkel szemben. Még az eredeti operátumokat készítő országos bizottság is engedélyezni kívánta, hogy bizonyos tiszteket nemtelenek is betölthessenek — a megyei bizottság viszont az ezt kimondó törvénycikk teljes eltörlése mellett foglalt állást, azzal az indoklással, hogy „a' Nemességnek olly nagy fogyatkozása nem is képzelhető, hogy Törvénnyel keljen a' talán néhol akár mi okbul elől-fordult eseten segíteni — a' nemteleneknek bizonyos Hivatalokra javalt választása eránt elmaradhat [a törvénycikk].” A törvényszékek elrendeléséről szóló operátum kapcsán is láthattuk, hogy a nemesek a megye fölötti irányítást teljesen saját hatáskörükbe kívánták vonni, a közkormányt illető tárgyak pedig egyenesen felkínálták a lehetőséget erre. A vármegyék elrendeléséről szóló paragrafusok közé így iktattak be olyan módosításokat, mint a főispánok jogainak korlátozása, amelynek értelmében 200 forintnál nagyobb összeget nem utalhat ki saját jogán a házipénztárból, nincs kinevezési joga (az addigi törvények értelmében a főispán nevezte ki például a jegyzőt és két helyettesét) és nem is kizárható egyetlen hivatalra sem (előtte minden hivatalra csak a főispán jelöltjei közül választhattak tisztviselőket), nem kérhet ki magának iratot a levéltárból, amelynek őrzésére egyébként is bizottságot kell a főispán mellé kirendelni. A vármegye a főispán jogköreinek alapos megkurtítása után állt elő legfontosabb és ekkor már némileg fölöslegesnek látszó javaslatával: a főispáni hivatal nem lehet élethosszig tartó, és személyét a vármegye kizárja, az uralkodónak csupán megerősítési joga van.

A nemesség törekvéseit, hogy az ország minél több törvényhatósága felett tudja átvenni a teljes vagy legalábbis a részleges irányítást, jól mutatják a városokról szóló paragrafusok. Ezekben található ugyan haladó észrevétel is, mint például: a városokban el kell törölni az élethosszig tartó hivatalviselés szokását, és évente kell a teljes lakosságnak megválasztania tisztviselőit, valamint hogy a városok teljes szabadságot kapjanak belső életük rendezésére – minden haladó eredményt más megvilágításba helyez azonban, hogy a nemesség a városok fölé egy-egy *Inspectort* kíván helyezni, aki „a' Vármegyék és a Városok közt lévő correlatiónak elérésére a legtöbbet” fogja tenni. A törvény homályos fogalmazása, amely nem írja körül pontosan, hogy milyen jogkörökkel is rendelkezzen az *Inspector*, nem hagy kétséget afelől, hogy a nemesség célja a felügyelő intézményének megalkotásával a városok feletti ellenőrzés megszerzése volt.

Az észrevételek utolsó pontjaiban találhatunk még liberális változtatásokat, például a zsidók feltétel nélküli egyenjogúsítását, a céhek és árszabások el-

törlését és a vallásszabadság kimondását, mivel „a’ vallás gyakorlásának szabadsága a’ józan okosság szabásaival, és mái világ lelkével” egyezik.

„Ország Gyűlésének rendelése felől”²¹

Az országgyűlési operátum kapcsán az ország középnemeseinek többsége azonos törekvéseket fogalmazott meg: bővíteni kívánták a jogkörét, és átláthatóbbá tenni működését.

A jogkörök bővítését a megelőző operátumok kapcsán is többször láthatuk, ez a munkálat pedig korlátlan lehetőségeket nyújtott, hogy a középnemesség az ország legmagasabb politikai fórumát széles jogkörökkel lássa el, majd teljességgel saját irányítása alá helyezze. A diéták rendszerességét kívánták elérni azzal, hogy minden országgyűlésen törvénybe akarták foglaltatni a legközelebbi országgyűlés kezdőnapját, azaz meg kívánták fosztani az uralkodót attól a jogától, hogy csak az ő hívására gyűlhetnek össze a karok és rendek.

Az alsó- és a felsőház átalakítása több megyében igen radikális javaslatokat eredményezett. Törvénybe kívánták iktatni a jobbágyság képviselőtét, eltörölték volna a király vétőjogát, nem a címek, hanem a birtoknagyság alapján akarták összeállítani a felsőtábla tagságát, de volt olyan javaslat is, amely egyszerűen meg kívánta szüntetni a felsőházat.

Somogyban a rendek nem fogalmaztak meg ilyen radikális módosításokat, de mind az alsó, mind a felső tábla szervezetét át kívánták alakítani. A felsőházat érintő kevés és lényegtelen javaslat szerint a táblán sem papok, sem szerzetesek nem kaphatnának helyet, hasonlóan Horvátország követéhez, aki nem lehet a felsőház tagja, mivel ott követek nem szerepelhetnek.

Az alsótábla jelentősebb átalakításokat szenvedett volna el. A király személyét helyettesítő, és ennél fogva mindig konzervatív beállítottságú személynek helyett maga választotta volna elnökét, és a megyék nem egyenlő számban küldték volna követeiket, hanem nagyságuk és lakosságuk arányában. Ezzel kívánták megszüntetni az élő gyakorlatot, hogy a kicsiny Turóc vagy Árva az országgyűlésen ugyanolyan súllyal rendelkezett, mint a hatalmas Pest, Somogy, Bács vagy Bihar megyék. A szabad királyi városok követküldő joga szintén átalakult volna. Azok a városok, amelyek lakossága meghaladta a tizenkétezeret, de nem érte el az ötvenezret, egy követ küldésére lettek volna jogosultak, a nagyobb városok kettő követet állíthattak volna. A tizenkétezeresnél kisebbek közösen küldtek volna egy-egy képviselőt.

A bizottság az országgyűlés átláthatóságát kívánta biztosítani azzal, hogy a törvények magyarul szülessenek, hogy vezessék be a szavazatszámítását, és hogy az alsótábla ülései nyilvánosak legyenek. Utóbbi magával vonta azt is, hogy az ülésekről szabadon lehet tudósítani. Az országgyűlések működésének gyorsításra szolgált a megye azon javaslata, amely a *concertatiót* kívánta megszüntetni.

Újszerű javaslat az alkotmányos törvények fogalmának megalkotása. Az ide tartozó törvényeket a mai helyzethez hasonlóan csak háromnegyedes több-

²¹ SML IV. 1. d. Somogy megye... 75–80.

séggel lehetett volna megváltoztatni. Az országgyűlésnek egyszerű többséggel kellett volna kijelölnie az alkotmányos törvényeket.

A megye a diétákon részt vevők biztonságát is szem előtt tartotta, ezért kimondták, hogy senkit felszólalása vagy szavazata miatt bántódás nem érhet, a mentelmi jogot pedig csak akkor lehet felfüggeszteni, ha a követ a büntetőtörvénykönyv hatálya alá eső bünt követ el.

Többször előfordult, hogy az országgyűlési követeket a kormány címekkel vagy hivatalokkal megvásárolta, így gyengítve az ellenzéket. A megye ezért törvénybe kívánta iktatni, hogy országgyűlési követ a diéta berekesztése utáni három évben nem viselhet „Királyi Hivatalt vagy dignitast”, és ilyen típusú tisztséget viselő személy nem is lehet országgyűlési követ. Hasonlóan a követek függetlenségét célozta az a javaslat is, amely országszerte felbukkant az észrevételek közt, és amely kimondta, hogy a követek megválasztására a kormány által kinevezett és annak érdekeit képviselő főispánnak semmilyen befolyása nem lehet.

„A' Nemesség' Lustrája és Gyakorlása, úgy a Banderiumok felől”²²

A nemesi felkeléssel foglalkozó törvénycikkelyek sok lehetőséget szolgáltatottak volna a liberális gondolatok megjelenítésére, országszerte tapasztalható volt azonban, hogy a nemesség nem kívánt lemondani a vérrel való adózásról, és magát továbbra is meghatározó erőnek tartotta az ország haderejében. Bár a vérrel adózás gondolatát minden tekintetben idejét múltnak szokták elkönyvelni, ha jobban megvizsgáljuk, a modern sorozott hadsereg is azokon az alapokon nyugszik, amelyekhez a nemesség 1830 táján ragaszkodott. Zemplén megye Barta István által elavultnak tartott²³ javaslata szerint a mai állandó hadsereg szerepét töltötte volna be a korban a tizenkét éven át katonáskodó, jól kiképzett, többnyire jobbágyokból álló haderő, a nemes ifjak pedig fiatal felnőttként vonultak volna be két évig tartó kiképzésre, amely után bizonyos időszakonként hadgyakorlatokon vettek volna részt.

Somogy nemessége és az operátumot kidolgozó báró Pászthory Menyhárd javaslatai a hadsereg kiképzésének területén valóban elavultak voltak. Az észrevételek a nemesség köteleltségével kapcsolatban azt tartalmazták, hogy a nemesek évenként kéthetes hadgyakorlaton vegyenek részt 18 és 50 éves koruk között, valamint minden öt jobbágytelek után kötelesek kiállítani egy katonát, „a' nemesség költségén állítandó regementek [...] mellyekkel a' banderialis és portalis katonaság helyett kívánja a' rendes katonaságot szaporítani, éppen tzállal ellenkező lévén, ezért el sem fogadtatván.”

Háború esetén a nemesség személyesen köteles felkelni és csatlakozni az állandó portalis sereghez, amelynek tagjait a földesúr szereli fel. A szabad királyi városok ötven fő után kötelesek kiállítani egy gyalogos és egy lovas katonát. Minthogy az évenkénti hadgyakorlatok helyszínét a megyék választanák ki,

²² SML IV. 1. d. Somogy megye... 81–84.

²³ Barta I.: A fiatal Kossuth i.m. 121.

szükséges lenne, hogy minden megyében legyen egy fegyverraktár, a szegény nemesek támogatására pedig egy-egy „concurrentiális Cassa”.

Bár Somogy valóban igen elavult rendszert kívánt fenntartani, ezen belül törekedtek bizonyos változásokra, például a hadiadó megajánlását és a tábornoki kar kijelölését kizárólag az országgyűlés jogköreként határozták meg, és javasolták, hogy a katonaság és ezzel együtt a hadiadó összege béke idején csökkenjen. Az ország egységét teremtette meg az a javaslat, amelyben a megye követelte, hogy „A’ Varasdi Generalatus szüntessen meg, a többi véghelyi tartományokra nézve [...] minthogy [...] azok egészen katona kormány alatt idegen Törvények és szokások szerint igazgattatnak [...] ezen több mint egy millio Haza lakosinak sorsa ajánltatik az ország méltó figyelmére, azzal az óhajttással, hogy azok a’ hazai Törvényekhez képest intéztessenek el, és igazgattassanak.”

„Egyházi Tárgyak”²⁴

Az egyházi operátummal kapcsolatban a megye szinte egyetlen lényeges javaslatot sem fogalmazott meg, amely talán részben annak is köszönhető, hogy az *ecclesiasticum operátum* referense Szmodiss János kanonok és Ugrotzy Ferenc piarista szerzetes voltak, és ők nem kívántak beleavatkozni a Corpus Iuris Canonici hatáskörébe. Az észrevételekben javasolták, hogy bármilyen keresztény vallású személyek összeházasodhassanak, minden szerzetesrend kerüljön magyar provinciális felügyelete alá, építsenek új templomokat ott, ahol sok falu kényszerül egy templomba járni, a papok és lelkészek kapjanak meghatározott összegű fizetést, és ezzel együtt töröljék el a stólat és a lecticát. A sérelmi politika is részt kapott az észrevételekben, mert a megye követelte, hogy a törökországi rabok kiváltására és az örültekházára gyűjtött összegeket a kormány ne tartsa vissza, hanem fordítsa valamilyen tetszőleges célra.

„Ércbányászati Törvényekre”²⁵

A megye észrevételeinek sorában az utolsó helyre került a bányászati munkálat, és Somogynek — hasonlóan az ország több, ásványkincsben szegény megyéjéhez — nem is igen voltak érdemi javaslatai ezzel kapcsolatban.²⁶ Az észrevételek végén meg is jegyezte a munkálat készítője, hogy az országgyűlésen, ha eme operátum tárgyalására kerül sor, csatlakozzanak a „gyakorlott megyékhez.” A bányászati operátumra tett észrevételek az általánosságok szintjén mozognak, a földesurak és az országgyűlés jogait kívánják bővíteni, és arra törekednek, hogy a másutt már látott alapelvek a bányászat területén is érvényesüljenek.

²⁴ SML IV. 1. d. Somogy megye... 85–88.

²⁵ SML IV. 1. d. Somogy megye... 89–91.

²⁶ Somogy megye ásványkincseiről [Magda Pál]: Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn... Leipzig, 1832. 266. mindössze ennyit jegyez meg: „von Mineralien keine Spur.”

A megye törvénybe kívánta foglalni, hogy földesúri birtokon kizárólag a tulajdonos engedélyével lehessen bányát nyitni vagy aranyat mosni, és ha a földesúr maga bányát nyit, vagy bármilyen módon kinyeri a földjén levő ásványkincset, azzal szabadon rendelkezessen. A bányászatból eredő hasznot növeli az a javaslat, amely kimondja, hogy bányabért csak arany és ezüst után kell fizetni, és a bánya fenntartója a kitermelt fémek, ásványok felett szabadon rendelkezhet, az aranyat, ezüstöt, „lévén ez is csak portéka”, az országból kiviheti, és megszűnik a Kamara elővásárlási joga, ezzel együtt az is, hogy a Kamara tetszése szerint állapíthatta meg a nemesfémek árát.

Az észrevételek ezeken túl fontos elvi megállapításokat tesznek, például hogy „a’ mái felvilágosodással ellenkezik” a zsidók bányászatból való kitiltása, a közteherviselés értelmében a bányászok is kötelesek adót fizetni, és a pénz értékéről csak az országgyűlés dönthet, valamint „a’ hazabeli pénznek tizedes számolás szerint való elrendelése [...] igen ajánlható.”

Somogy megye észrevételeinek értékelése

A megelőzőekben áttekintettük Somogy megye észrevételeit, a csaknem száz oldalt kitevő nyomtatott szövegnek legfontosabb pontjaira koncentrálván. Mivel a megye programjáról mindeddig sem részletes ismertetés, sem átfogó értékelés nem készült,²⁷ a következőkben röviden megkíséreljük a fentebbiekben elemzett szöveg legfontosabb jellemzőinek összegyűjtését, hogy így — a fő vonalak ismeretében — elhelyezhessük Somogy megyét a reformkor nyitányának sokszínű palettáján.

Összességében kijelenthetjük, hogy a megye nem csupán a liberális program azon pontjait támogatta, amelyek valamely gazdasági hátrány megszüntetését tették lehetővé. Az, hogy a gazdasági problémák megoldása — hasonlóan az ország összes megyéjéhez — komoly súlyt kapott a megye észrevételeiben, nem jelenti azt, hogy az észrevételek kizárólag ezen problémák megoldására összpontosítottak volna. Sőt, a megye által óhajtott politikai változások esetenként olyan területeket is érintenek, amelyek más, reformtöbbségű megyék számára is tabunak számítottak.

Figyelembe kell vennünk Somogy észrevételeinek értékelésénél azt is, hogy a liberalizmus megjelenésének éveiben nem beszélhetünk haladó *programról*. Amennyiben Somogy bizottságának munkálatait a többi megyéhez kívánjuk hasonlítani, beleütközünk abba a problémába, hogy ahány szabadelvű megyét választanánk ki összehasonlítási alapul, annyi különböző liberális programmal kellene egybevetnünk Somogy követutasítását.²⁸ Helytelen lenne az is, ha összegyűjténénk az ország összes megyéjének észrevételeit, majd ezekből kiválogatnánk a leghaladóbb javaslatokat, és ehhez a feltehetőleg ultraliberálisaként összegződő „programhoz” képest helyeznénk el Somogyot a reform támogatói vagy ellenzői közt.

²⁷ Völgyesi Orsolya fent említett könyvében csak alkalmanként tér ki Somogy észrevételeire, de azokról nem nyújt átfogó képet. *Völgyesi O.*: Politikai gondolkodás i.m. passim.

²⁸ Somogy megye elemzett észrevételei ugyanis lényegtelen pontokkal kiegészítve egyben a megye követeinek adott utasítások is voltak az 1832-ben kezdődött diétán.

Viszonyítási pont híján,²⁹ önmagában vizsgálva az észrevételeket egy tekintetben emelhetünk kifogást az azokban megfogalmazottakkal szemben: Somogy nem kívánta a nemtelenek érdekeinek teljesebb képviselését, például hivatalviselési joguk, vagy megyei és országgyűlési jelenlétük biztosításával.³⁰ Minden más területen a megye a liberális programnak maximumát foglalta javaslatába, vagy legalábbis igen jelentősen megváltoztatta a konzervatív szellemű munkálatokat. A vallásszabadság és a sajtószabadság biztosítása, a jobbagyfelszabadítás minden lehetséges módozatának egyszerre történő megfogalmazása, a kormány felelősségének kimondása, az úriszék, az ősiség, a vérbíróság és a halálbüntetés eltörlése, a vagyoni és személyi biztonság megfogalmazása mind olyan pontok, amelyeket egy eszményi liberális program részeinek tekinthetünk – és amelyeket követutasítása részeivé téve Somogy megye már a reformkor nyitányán a szabadelvű megyék táborának élvonalában követelt magának helyet.

---

²⁹ A Völgyesi Orsolya által követett összehasonlító módszer eredményességéről nem vagyunk meggyőződve, ezért dolgozatunkban nem követjük példáját.

³⁰ A katonaság elavult rendszerének fenntartása Somogy programpontjai között is megtalálható, a megye azonban ezzel az ország csaknem összes vármegyéjének véleményét visszhangozta.

Gergely András

KOSSUTH LEVELE MEZŐTÚRRÓL (1849. JÚLIUS 27.)

Mit keresett Kossuth 1849. július 27-én Mezőtúron?

Kossuth útjai 1849-ben

Az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke, majd az ország kormányzója 1849-ben számos utat tett. Egy részük a kormányzati székhely változásával kapcsolatos: 1848 szilveszter éjjelén elhagyta Pestet, s vonaton Szolnokra, majd Kisújszálláson, Karcagon, Hajdúszoboszlón és Nádudvaron át Debrecenbe ment, ahova január 6-án érkezett meg. A parlament döntésének megfelelően Buda visszafoglalása után néhány nappal, június 4-én elhagyta Debrecen és június 5-én visszatért Pestre. A hadi helyzet alakulása folytán egy jó hónap múlva az ország vezetése Szegedre ment, ahova Kossuth Ceglédről július 9-én indult, és Szolnokon, Kunszentmiklóson keresztül utazva július 11-én érkezett meg. A végnapokban Szegedről a kormány a képviselők egy részével Aradra húzódott, ahova Kossuth augusztus 1-én kelt útra és Mezőhegyesen keresztül haladva augusztus 3-án jött meg. Végül a Görgeinek történő hatalomátadás első napján, augusztus 11-én, immár magánemberként, a török határszélre indult. Orsovánál augusztus 17-én lépte át a török határt.

Mindezekre a mozgásokra lényegében a hadi helyzet alakulása folytán került sor, s ezeket az utakat, ha nem is pontosan ugyanebben az időben, és nem is mindannyian, de megtették a kormány tagjai, a képviselők, a központi állami adminisztrációban részt vevő tisztviselők. Kossuth azonban 1849 e hét hónapjában más utakra is vállalkozott. Február 25-én a táborba utazott, hogy a Dembiński fővezéri tevékenységével elégedetlenkedő tisztikaron belüli ellentéteket kiegyenlítse. A kápolnai csata (február 26–27.) folytán erre nem kerülhetett sor, Kossuth 28-án visszatért Debrecenbe. Március 4-én ugyanebben az ügyben (a tisztikaron belüli helyzet még súlyosabb volt, lényegében leváltották Dembińskit) Tiszafüredre, a főhadiszállásra ment, ahol jóváhagyta Görgei ideiglenes fővezéri kinevezését, s 6-án már újra Debrecenben volt. (Tiszafüreden találkozhatott Heves megye oda települt vezetésével.) Március 8-án Vetter Antal altábornagyot nevezték ki fővezérré. Kossuth, hogy a hadvezérek (Vetter, illetve főként a központi hadszíntéren működő Damjanich és Görgei) közötti együttműködést biztosítsa, s a sereget lelkesítse, március 14-én Kisújszálláson és Törökszentmiklóson át a Tisza menti cibakházi táborba ment. Nádudvaron keresztül március 22-én érkezett vissza Debrecenbe. Március 25-én azonban a Hortobágyon keresztül megint útra kelt, ismét a főhadiszállás, Tiszafüred felé. A következő napokban a sereggel együtt haladt. Március 30-án a betegeskedő

Vetter helyett ismét Görgeit bízta meg az ideiglenes fővezérséggel. Április 7-én Gödöllőn tárgyalta Görgeivel és vezérkarával az olmtüzi oktrojált alkotmányra adandó válaszról, vagyis a Függetlenségi Nyilatkozat tervéről. Április 10-én indult vissza Debrecenbe, ahova 12-én érkezett. Az április 14-i Függetlenségi Nyilatkozat után az új kormány szervezése következett. Június elején pedig — ahogy említettük — a kormány és a kormányzat visszatért Pestre.

A fővezérség ügye megoldatlan maradt. Kossuth a vezetést Bemnek ajánlotta fel, s erről kívánt tárgyalni vele. Június 17-én Szolnokon, Mezőtúron át Nagyváradra indult, 19–20-án ott érkezett Bemmel, aki a felkérést nem fogadta el. Kossuth június 22-én érkezett vissza Pestre. Július 1-én azután Mészáros Lázár lett a fővezér. E napokban Kossuth vasúton többször Ceglédre utazott, részt vett Perczel hadtestének szervezésében, illetve egy tartalék hadtest felállításában.

Július 17-én, immár Szegedről, Aradra és Temesvárra ment, megszemlélte a nemrég elfoglalt aradi várat, meglátogatta a Temesvárat ostromló honvédsereget. Július 21-én este már újra Szegeden volt. Július 25-én pedig Szentesen, Kunszentmiklóson keresztül Cibakházára utazott, hogy ott bejárva egy Görgeihez küldött futárt, valahol a környéken sor kerüljön találkozásjukra, hogy a fővezérség ügyét (Mészáros közben lemondott) és a további hadműveleteket megbeszéljék. A személyes találkozás megghiúsult. Kossuth Törökszentmiklós, Kisújszállás, Mezőtúr, Szentes, Hódmezővásárhely útvonalon 28-án ért vissza Szegedre. Innen utazott augusztus 1-én Mezőhegyesen keresztül Aradra. Augusztus 11-én már a menekülés következett.¹

Ezeket az utakat áttekintve a következő megállapításokat tehetjük:

- Kossuth 1849. évi útjai kivétel nélkül az Alföld területére korlátozódnak. Tekintetbe véve még hegyaljai fiatalkori éveit, akkori útjait Zemplén és az ország más területei között, azután 1848 őszi toborzó körútjait, továbbá közismert földrajzi tájékozódó képességét, elmondhatjuk, hogy 1849 nyarára már nagy biztonsággal ismerte ki magát az alföldi régióban.
- A kormányzati központ költözéseitől eltekintve útjaira komoly katonai vagy politikai okokból, lényegében saját kezdeményezéséből került sor. (Talán a márciusi cibakházi útnál tapintható ki, hogy azt az országgyűlésben is kezdeményezték.)
- Az utak konkrét indítéka kivétel nélkül a hadvezetés, konkrétan a fővezérség ügye volt. Közben persze sor került a sereg megszemlélésére, lelkesítésére, a polgári lakosság biztatására, további mozgósításra, az önvédelmi háború szervezésére.
- Az akkor közlekedési és hírközlési viszonyok között Kossuth útjaival politikai kockázatot is vállalt, hiszen ilyenkor magára hagyta a kormányt (előbb az OHB-t, majd a Szemere-kormányt), s persze az országgyűlést is, továbbá a sajtóbeli publicisztikákra sem tudott azonnal reflektálni.

¹ Kossuth 1849-es itinerariuma a Kossuth Lajos Összes Munkái XIV–XV. Kossuth Lajos 1848–1849-ben IV–V. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén II. ill. Kossuth Lajos kormányzó elnöki iratai kötetéből állítható össze. (S. a. r. Barta István) Bp. 1953–1955. A továbbiakban KLÖM XIV. ill. KLÖM XV. jelzéssel hivatkozzuk.

Március 25-én, egyik útja előtt, kérlelte is az országgyűlést: távolléte alatt semmi elhatározó lépést ne tegyenek.² Nyilvánvaló persze, hogy a honvédelem ügye mindennél fontosabb volt, egy ilyen politikai kockázatot vállalni kellett.

Felmerül azonban a kérdés: nem kívánt-e Kossuth némely útjával éppen távol maradni a politikai élet központjától? – A közvéleményben máig folytonosan az események középpontjában működő, szervező Kossuth képe él – az újabb szakirodalom arra figyelmeztet, hogy Kossuth politikai nagyságához éppenséggel az is hozzá tartozott, hogy bizonyos pillanatokban taktikusan visszavonult, nem vett részt szavazásokban, betegségére hivatkozott: hagyta a dolgokat kifejni, hogy azután adott pillanatban, néha éppen a lélektani értelemben már megtörtént döntés utáni percekben lépjen újra a nyilvánosság elé.³

Az 1849. évi utakat ebből a belpolitikai-taktikai szempontból egyenként kellene megvizsgálni, és valószínűleg nem juthatnánk általánosítható következtetésre. Az úti célok mindenesetre nem alkalmiak, mesterkéltek, hanem nagyon is fontosak voltak. De tény, hogy Kossuth pl. Szegeden már nem vett részt az országgyűlés munkájában. Az első ülésnapon Aradon volt, a következőkön pedig alább ismertetendő útján.

A fővezérlet kérdése 1849 júliusának végén

Kossuth július 3–8. közötti ceglédi tartózkodásai és a haditerveket illető viták folytán a kormányzati munkában zavarok álltak be. A Szegeden július közepén berendezkedni próbáló kormányzat azonban ott erőre kapott. Július 14-én négy fontos esemény történt: Kossuth először is kiáltványt (nyilvános körlevelet) intézett a törvényhatóságokhoz, amelyben érzékeltette ugyan a helyzet súlyosságát („véteknek tartanám ámítani, álreményekkel áltatni a nemzetet”), de hangsúlyozta, hogy néhány hónap múlva a harc győzelemmel érhet véget. A kiáltvány elsősorban agitációra szólított fel a nép körében.⁴ A Fejér megyéhez intézett ugyanazon rendelet, Szemere kiegészítéseivel, már egy 30.000 főnyi, toborzás útján kiállítandó tartalékhadsereg terveiről szólt (tehát nem csupán az ellenség hátában működő általános népfelkelésről).⁵ E napon a kormányzó

² KLÖM XIV. 720–721.

³ Elsőként *Urbán Aladár*: Tíz válságos nap a Batthyány-kormány történetéből (In: Uő: A nagy év sodrában. Tanulmányok 1848-ról. Bp. 1981. 96–159.) c. írásában elemezte egy konkrét kérdés kapcsán ezt a Kossuth-i taktikát. A tanulmány első, német nyelvű változata még 1960-ban jelent meg: *Aladár Urbán*: Zehn kritische Tage aus der Geschichte der Batthyány-Regierung. Annales Universitatis... Sectio Historica tom. II. Bp. 1960. Hermann Róbert mutatott rá arra, az 1848–1849. évi országgyűlési almanachba írott Kossuth-szócikkében, hogy Kossuth egyetlen névszerinti szavazásban sem volt jelen, még azokon sem, amelyek vitájában tevékenyen részt vett. (Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja. Szerk.: Pálmány Béla. Bp. 2002. 467.) E szempontok átfogó elemzése: *Miskolczi Ambrus*: Gyulay Lajos tanúsága az 1848–1849-es forradalomról és szabadságharcról. In: Gyulay Lajos Naplói a forradalom és szabadságharc korából. 1848. március 5. – 1849. június 22. I. köt. *Csetri Elek – Miskolczi Ambrus*: Gyulay Lajos és világa. Bevezetés a naplókhoz. Bp. 2003. 180., 191. – Miskolczi szerint Kossuth a képviselői demokrácia és a közvetlen demokrácia „metszéspontján találta meg a helyét, amikor gyengélkedett, vagy beteget jelentett, akkor már lehetett sejteni, hogy valami történik az utca világában, majd lábadozóként lépett a szónoki emelvényre, hogy határozott irányt adjon az eseményeknek.” (Uo.)

⁴ KLÖM XV. 717–721.

⁵ Uo. 721–722.

Aulich Lajos vezérőrnagyot kinevezte hadügyminiszterré, s ezzel a július 4-én hadvezéri működése folytán hadügyministerségéről lemondott Görgei helyét sikerült betölteni. Július 14-én írta alá Kossuth és Bălcescu a magyar–román megbékélési tervezetet, amely a későbbi, július 29-i nemzetiségi házhatározat alapjává vált.⁶ Július 14-én a Délvidéken Guyon tábornok Kishegyesnél megverte Jellačić seregét, és visszavonulásra kényszerítette. Dél felől egyelőre a hadsereg koncentrációját nem fenyegette veszély.

A legfontosabb, a fővezéri kérdés (s vele a seregek mozgásának koordinációja, a koncentráció megvalósítása) megoldatlan maradt, s érezhetően nőttek a polgári vezetésen belüli ellentétek is. A fővezérség ügye, Horváth Mihály találó kifejezésével, „nem volt könnyű megoldatú”.⁷ Forma szerint július 1. óta Mészáros Lázár altábornagy volt a főparancsnok (aki Henryk Dembińskit nevezte ki vezérkari főnökévé és teljhatalmú helyettesévé), de e megoldás lehetetlensége napok alatt nyilvánvalóvá vált. Perczel Mór, aki seregével Pesttől délre és délkeletre kulcsfontosságú pozícióban védte az Alföldet, felmondta az engedmességet a Mészáros-Dembiński párosnak. A haditervek tudta nélküli megváltoztatására hivatkozva Mészáros le is mondott, de helyét nem volt kivel betölteni. A rangidős tábornokok közül a betegeskedő Aulich csak a hadügyminiszteri pozíciót vállalhatta, Damjanichnak lába tört (az aradi vár főfelügyelője lett), Vetter a Délvidéken működött, Bem nem volt hajlandó otthagyni Erdélyt, Perczel köztudottan senkivel sem tudott megférni, Klapka Komárom parancsnoka lett.

Maradt Görgei – és Kossuth.

Görgei serege azonban távol volt, és nem adott hírt magáról. Valahol vagy másfél napi hírtávolságra mozgott-küzdött ez a sereg – ha jöttek volna hírek egyáltalán, de Szegeden pontosat nem lehetett tudni, mert nem küldtek jelentést. Július közepén Szegeden még bizonytalanságban voltak afelől, hogy megkezdte-e Görgei az elvonulást Komárom környékéről, s ha igen, merre tart. A hivatalos politika számára a kapcsolattartás megszakadása politikailag tette volna kockázatosná, a közbeékelődött osztrák és orosz csapatok stratégiaileg tették célszerűtlenné Görgei fővezéri kinevezését. Ugyanakkor Szegeden a távolság, a bizonytalanság, az észak felől remélt sikerek (és néha a keletkezett álhírek) szinte mitikus ködbe burkolták és már-már olimpuszi magasságokba emelték Görgeit és seregét. Ahogy fogytak Szegeden a remények, úgy fordult — a különben zömében még bizakodó⁸ — közvélemény a megmentőnek kikiáltott Görgei felé, s e hatás alól az országgyűlés, sőt a kormány egyes tagjai sem tudták kivonni magukat (és emellett a reményt veszítették Görgei vezetésével mielőbbi és jobb véget reméltek, míg Kossuth-tól a harc felesleges folytatását félték).

⁶ *Gergely András*: Az 1849. évi nemzetiségi törvény. In: A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére. (Szerk. Gyáni Gábor és Pajkossy Gábor) Debrecen, é. n. [2000.] 77–90.

⁷ *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. Bp. é. n. III. 362.

⁸ Ld. pl. Gyulay Lajos – nővéréhez, Franciskához. Szeged, 1849. július 25. *Csetri Elek* – *Miskolczy Ambrus*: i. m. 234.

Lehetett volna Kossuth a fővezér?

A kormányzóban magában is többször felmerült ez a gondolat.⁹ Először 1849 március végén fogalmazódott meg benne, szinte csak ötletszerűen,¹⁰ majd az állandósuló fővezéri válság miatt egyre gyakrabban. Lényegében arra gondolt, hogy egy katonai segítővel — vezérkari főnökkel, vagy afféle haditanáccsal — maga irányíthatná a seregek közötti együttműködést. Kossuth fővezéri terveit, amikor az pl. július elején felbukkant, a miniszterek többsége is ellenezte, s valóban csak kényszer szülte javaslatnak tekinthetjük.¹¹ 1849. július közepén Kossuth elgondolása kiegészült vagy felváltódott egy harmincezer fős tartalék sereg szervezésével, amelynek kapcsán arra gondolt, hogy ha már azt az ő neve alatt szervezik, a nagyobb siker érdekében csakugyan maga is áll az élére.¹² A Vas megyei kormánybiztosnak július 22-én azt írta, hogy e sereggel „a Dunán átkelni fogok”.¹³ Kossuth további terveiről nem nyilatkozik, a terv — vagy inkább ötlet — hadtörténeti képbe illesztésével nem találkoztunk. Lehetséges, hogy itt és ekkor már a fővezérség átvétele helyett inkább egy szerényebb, bár stratégiaileg fontos seregvezérség terve körvonalazódik. Kossuthnak ugyanis ekkorra, július közepére, Görgei erősödő mítoszának mintegy ellenpontjaként, csökkent a presztízse a politikai és katonai elit köreiben.

Szegeden a leköltözéstől számítva két hétig nem tudtak arról, hogy mi történik Pesttől északra. Július 23-án végre bizonyos, bár nem hivatalos hír érkezett arról, hogy Görgei Miskolcra érkezett. (Így is történt.)¹⁴ Kossuth azzal számolt (nem tudva a cári csapatok mozgásáról), hogy ebből következően Görgei 24-én már Mezőkövesden lehet, és így a seregek déli koncentrációja napokon belül megvalósulhat.¹⁵ A fővezérség immár sürgető ügyében 24-én minisztertanácsot hívott össze. Hermann Róbert szerint „Kossuth számára Mészáros lemondása, Szemere [általunk alább tárgyalandó július 21-i] emlékirata, valamint Perczellel kiépített bensőséges viszonya ismét megadta annak lehetőségét, hogy a minisztertanáccsal megpróbálja elfogadtatni saját fővezérségét”.¹⁶ Ambár csakugyan a fővezérség ügye volt az egyetlen minisztertanácsi napirend, s Kossuth a saját fővezérségét hozta javaslatba, a magunk részéről nem

⁹ Hermann Róbert: Kossuth Lajos fővezérsége. Századok, 2002. 823–862.

¹⁰ KLÖM XIV. 702.

¹¹ Steier Lajos: Haynau és Paskievics II. Bp. é. n. 30. azt feltételezi, hogy Kossuth talán azért akart fővezér lenni, hogy maga tárgyalhasson az oroszokkal, illetve hogy átvezesse a sereget Törökországba. Hermann Róbert idézett tanulmánya világosan érzékelteti, hogy főként a hadvezérek egymás közötti torzalkodása, az alkalmas, tábornoktársai által is elfogadott katonai vezető hiánya vezetett saját hadvezéri szerepének körvonalazódásához.

¹² KLÖM XV. 742.; Hermann Róbert: i. m. 847. A tartaléksereg sikeres szervezését Kossuth 1849. szeptember 12-i ún. viddini levele is felemlíti, kudarcát ott csupán a fegyverhiánynak tulajdonítja. Kossuth Lajos: Írások és beszédek 1848–1849-ből. (S. a. r. Katona Tamás) Bp. 1987. 517.

¹³ KLÖM XV. 761.

¹⁴ Vették a hírt, hogy Görgei megérkezett Miskolcra: Aulich hadügyminiszter – Görgei Artúr. Szeged, 1849. július 23. (expediáltatott este fél 8-kor): Saját kezébe, ott ahol. Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc hadtörténeti levéltárban őrzött katonai irataiból. (S. a. r. Farkas Gyöngyi) 247. sz., 193.

¹⁵ Horváth Mihály: i. m. III. 367.

¹⁶ Hermann Róbert: i. m. 850.

tartjuk valószínűnek, hogy Kossuth célja saját kineveztetése lett volna. Éspedig azért nem, mert egy sokkal kisebb politikai rutinnal rendelkező politikusnak sem lehetett nehéz kiszámolnia, hogy hét szavazó tag (miniszter) közül négy nem fogja támogatni az indítványt, éspedig – mint éppen a Hermann Róbert tanulmányában elemzett emlékiratokból kiderül – Szemere miniszterelnök, aki Kossuthnak ekkor már mindenben ellenlábasa volt; Aulich hadügyminiszter, aki aligha akart civilt látni főparancsnokként; Csány közlekedési miniszter, aki régóta Görgei hívének számított és Duschek pénzügyminiszter, aki egy ideje megtért Görgei hívei közé.¹⁷ Emellett Vukovics igazságügyminiszter, Horváth kultuszminiszter és Batthyány Kázmér külügyminiszter véleményében sem lehetett biztos, hiszen e megoldás alkotmányjogilag is problematikusnak számított. Végül azért sem valószínű, hogy Kossuth éppen most, amikor Görgei „előkerült”, gondolta volna komolyan saját fővezerségét, mert Görgeivel szemben a tábornoki ruhába öltözött kormányzónak sem lettek volna sokkal jobbak a pozíciói.

Hogy fővezéri javaslatával milyen nyulat akart Kossuth kiugrasztani a bokorból, bizonyosan nem tudhatjuk. A legvalószínűbb, hogy lényegében a Görgeihez elutazni szándékozó Kossuth tárgyalási mandátumáról volt szó. Az ülésen felmerült még Görgei fővezersége, ezt talán hárman, és Perczelé, ezt talán ketten támogatták. Kossuth fővezersége leginkább az államfői jogok, illetve a később „legfőbb hadúri jogoknak” nevezett hatalmi jogosítványok megtárgyalására adhatott alkalmat. Egyes miniszterek, Szemere július 21-i emlékiratát már ismerve, Kossuth diktatúráját szorgalmazták: vezesse az országot is, a hadsereget is kormány és parlament nélkül. Kossuth, mint mindig, most is a leghatározottabb formában visszautasította ezt a megoldást. Ezáltal viszont csiki-csuki helyzet keletkezett: a miniszteri ellenjegyzésre utalt kormányzó csak meglehetősen különleges felhatalmazással vehette volna át a hadsereg irányítását. Erről Kossuth, úgy tűnik, le is mondott. Már a tanácskozás előtti napon arról írt Perczel tábornoknak, hogy „vezért nem nevezek, hanem mint kormányzó képezem a harmonia kapcsát”, és csupán egyeztet majd a tábornokok között, de nem parancsol majd nekik.¹⁸

¹⁷ U. o. 850–853. (Az ülésről hivatalos jegyzőkönyv nem maradt fenn.)

¹⁸ KLÖM XV. 778. – Hermann Róbert idézett munkájában ugyanerre a levélre hivatkozva állítja, hogy Kossuth nem adta fel fővezéri aspirációit. Mi inkább Horváth Mihállyal értünk egyet (i. m. 331.): e tervekről „véglegesen lemondott”. Egy további probléma, hogy ez a Perczelnek küldött levél szerintünk nem július 25-i, hanem július 23-i, éspedig a következők miatt: - A levélben ugyan a kormányzó Perczel „július 21–25-i” leveleit nyugtázza, de valószínű, hogy a levelek első kiadója, Mészáros Károly, a 3-as számot a dátumban is, a levélben is 5-nek olvasta. (Az eredeti levél nem maradt fenn.) - A levélben arról van szó, hogy Kossuth „éppen most” veszi a tudósítást, hogy Görgei „tegnap már Miskolczon volt”, s erről a tudósítás, mint láttuk, 23-án érkezett. - Továbbá azt írja Perczelnek, hogy előbb hozzá megy, majd Görgeihez. 24-én pedig már eldőlt, hogy csak Görgeit keresi fel, s erről 25-én mást írna? – Kossuth azt is írja e levélben, hogy „pénzünk csütörtöktől kezdve már lesz”. Ha ezt 25-én szerdán közli, „holnapot” kellett volna írnia: Duschek „új pénzei”, az utókor által „szegedi fekete kétforintosoknak” nevezett pénzjegyek 26-án csütörtökön kerültek forgalomba. – Végül: Kossuth 25-én már el is indult, aznap kora reggel csak Szemerének írt, ráírva a reggel hat órai időpontot – lehetetlen, hogy indulását a hadügyminiszterrel ebben a Perczelnek írott levélben meg sem említené! Ezzel szemben azt írja ebben a Perczelnek szóló (szerintünk tehát július 23-i) levélben, hogy „csak választad várom – ha egyetértesz, azonnal fölmegegyek hozzád” – 25-én pedig már nem várhatta a választ, hiszen reggel 8-kor elindult.

Közben egy másik belpolitikai válság, egy kormányválság is fenyegetett. Szemere miniszterelnök az ügyek intézésében szinte kezdettől háttérbe szorítottak érezte magát, hiszen a legtöbbször csakugyan továbbra is közvetlenül Kossuthhoz fordultak. A kormányzó intézkedett, s közvetlenül az egyes szakminiszterekkel ellenjegyeztetett, a mind válságosabb helyzet mind sürgetőbb napjaiban pedig néha miniszteri ellenjegyzésre sem kerülhetett sor.

Szemere, hogy vezető szerepét biztosítsa, július 21-én elméleti igényű politológiai fejtegetésben próbálta kimutatni a helyzet tarthatatlanságát. Terrort és diktatúrát javasolt, a diktátor pedig vagy Kossuth, vagy Görgei, vagy ő legyen. Egyszersmind felajánlotta saját lemondását.¹⁹

Kossuth július 25-i válaszában a problémák eltűzését emlegette, s egy kormányválság belpolitikai veszélyeire utalt. A diktatúrát a maga részéről újfent visszautasította. Megköszönte, hogy Szemere a témát az előző napi kormányülésen nem hozta elő, és kérte, hogy az emlékiratot visszatértéig ne tárgyalják.²⁰

Szemere ugyanaznap kelt viszontválaszában (Kossuth ekkor már úton volt Görgei felé) Görgei és Kossuth közös diktatúráját ajánlotta, annak megghiúsulása esetére (amit bizonyosnak tekinthetett, hiszem Kossuth semmiféle diktatúrát nem fogadott el), a saját diktatúrájára célozgatott.²¹

A július 24-i minisztertanács — nyilván egyhangúlag — úgy döntött, hogy a kormányzó és Aulich hadügyminiszter keresse fel (a reményeik szerint a Tisza felé közeledő) Görgeit.

Görgei minderről négy levélből is értesülhetett. Kossuth állítólag küldött neki egy magánlevelet, ha volt ilyen, nem maradt ránk.²² A kormányzó Aulich ellenjegyzésével hivatalosan is tudatta vele, hogy találkozóra indul. Futárjuk a választ nekik Cibakházára hozza, hogy 26-án este vagy 27-én délben hol is értekezhetnének.²³ Szemere is bejelentkezett Görgeinél. Úgy tüntette fel, mintha Kossuth vele egyetértésben járna el: „Kossuth megy veled értekezni. Így láttuk jónak.”²⁴ Elmondta ellentétét Kossuth-tal, s azt, hogy maga pedig lemondott. (Ezzel alaposan meggyengítette Kossuth tárgyalási pozícióját.) Kifejtette, hogy szerinte Kossuth vagy Görgei lehetne diktátor, esetleg ketten együtt. Saját magára azáltal hívta fel a figyelmet, hogy állandóan hangoztatta „lelépési” szándé-

¹⁹ Szemere emlékirata Kossuth Lajosnak. Szeged, 1849. július 21-én. *Szemere Bertalan*: Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból. Okmánytár. (S. a. r. Hermann Róbert és Pelyach István) Bp. 1900. 568–570.

²⁰ KLÖM XV. 776.

²¹ Szemere Bertalan – Kossuth Lajos. Szeged, 1849. július 25. délután 5-kor. *Szemere Bertalan*: i. m. 173–175.

²² Ezt Görgei állítja emlékirataiban: *Görgey Artúr*: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben II. (S. a. r. Katona Tamás) Bp. 1988. 320. – Valószínűbb azonban, hogy Görgei egy először Mészáros Károly által 1849-ben, majd 1850-ben Szilágyi Sándor által többször is kiadott hamisítvánnyal találkozott, s azt fonta be előadásába. (Hermann Róbert szíves közlése.) A levélkompilációt ld. KLÖM XV. 792–793. – Az idézett helyen azt is írja Görgei, hogy a kapcsolatfelvételt ő kezdeményezte, ez azonban a Szegeden történekből következően föltöbb valószínűtlen.

²³ Kossuth Lajos – Görgei Artúr. Szeged, 1849. július 24. KLÖM XV. 768. – A rövid levél Mészáros fővezérségről való lemondásán kívül más hírt nem közölt Görgeivel.

²⁴ Szemere Bertalan – Görgei Artúr. Szeged, 1849. július 25. *Szemere Bertalan*: i. m. 175.

kát. (Mivel pontosan tudta, hogy Kossuth nem vállal diktátorságot, ezzel saját magát tolta előtérbe.) Végül Szabó Imre hadügyminiszteri államtitkár, Görgei barátja tudósította a szegedi politikai viszonyokról. Jelezte, hogy az országgyűlés őt akarja fővezérnek. Kossuth ugyan magát hozta javaslatba a minisztertanácsban, de leszavazták, és most csak azért megy Görgeihez, hogy saját pozícióját erősítse. Vigyázzon hát vele.²⁵

Görgei katonai és politikai pozíciója 1849 júliusában

Az 1849 júniusának végén Komárom környékén működő Görgei Artúrt — egy félreértés folytán²⁶ — július 1-én leváltották az összes sereg főparancsnokságáról. Utóda Mészáros Lázár lett. Görgei tábornok július 2-án súlyosan megsebesült, a feldunai sereg irányítását néhány napra Klapka tábornok vette át. A hadseregnek július 4-én el kellett volna indulnia Buda felé, a tisztikar azonban, értesülve Görgei leváltásáról, haditanácsot tartott, és beadványt fogalmazott a kormányzóhoz: csak Görgei alatt hajlandóak szolgálni. Hogy itteni pozícióját erősítse, Görgei ugyanaznap lemondott a hadügyminiszterségről. Július 5-én Görgeit a kormány megerősítette a feldunai hadsereg parancsnokságában. A sebesülése folytán őt helyettesítő Klapka, július 7-én a Duna balpartján elindította az egyik hadtestet, hogy megkezdjék a levonulást. Görgei ezt észlelve tiltakozott, lemondással fenyegetőzött, és tisztikarával egyetértve még egyszer szembe akart szállni a jobbparton Haynau seregével, hogy a Dunántúlon keresztül erőszakolja ki a Szegedre haladást. A július 11-i komárom-szőnyi csata vereséggel végződött, 12–13-án a balparton kezdték meg az elvonulást. A Duna vonalát követve próbáltak délre fordulni, Vácnál azonban az orosz csapatokba ütköztek, s bár a váci csatában helyálltak (július 15–17), az orosz túlerő folytán egy hosszabb, Balassagyarmat (18-án), Losonc (19-én), Rimaszombat (20-án), Putnok (21-én), Miskolc (22-én) útvonalra kényszerültek.

A dunántúli áttörési kísérletet célszerűnek tartják hadtörténészeink, hiszen meggyorsította volna a levonulást, ugyanakkor viszont végeredményben e vállalkozás jónéhány nap késedelmet okozott, és a hadsereg tartós különállását hozta magával.²⁷ A tisztikar véleményéről sokat elárul az a levél, amelyet július 4-én Klapka tábornok vitt magával a kormánynak Pestre, ám végül nem mutatta be, csak szóban referálta. Ennek is csak fogalmazványában van (végleges változatában nincs) egy fontos mondat. Eszerint „mi [mármint a tisztikar – G. A.] jelen viszonyainkat leginkább ismerjük, s valamint az aldunai sereg állásának s hadviselésének meghatározásába keveredni sohasem fogunk, méltányosságot viszont igénylünk, mert állásunkat leghűbben mi ismerhetjük”.²⁸ Mivel pedig nem az aldunai sereggel, hanem a kormánnyal kezdtek vitát, e mondattal —

²⁵ Szabó Imre – Görgei Artúr. Szeged, 1849. július 24. este fél 12. Saját kezébe, ott, ahol.. i. m. 248. sz.

²⁶ *Görgey Artúr*: I. m. I. 82. [Katona Tamás bevezetője tisztázza ezt a kérdést.]

²⁷ *Kosáry Domokos*: A Görgey-kérdés története I. Bp. 1994. 83.

²⁸ Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése 1848–1849. (S. a. r. Hermann Róbert) Bp. 2001. 449.

bár éppen brutális nyíltsága miatt végül nem került be a beadványba — kifejezték szándékukat, hogy felmondják az engedelmisséget a kormánynak.²⁹

Görgei és a tisztikar tehát önállósította magát. Világos jeleként július 12-e után megszakították a kapcsolatot a kormánnyal, július 27-ig nem küldtek jelentést.³⁰

Július 22-én Miskolcra érkezve — emlékiratai szerint — Görgei azzal számolt, hogy az általa csak 60.000 főre becsült orosz főerő van közelében, azok célja pedig Miskolc elfoglalása. Ezért elhagyta a várost, és a Sajó balpartján foglalt állást. A főhadiszállás július 24-én Ongára, másnap Gesztelyre került. 25-én győztek ugyan Miskolctól délre egy ütközetben, de Görgei keletről, a Hernád felől, bekerítéstől tartott: „ha ez megtörténik, arra kényszerülünk, hogy visszavonulásunkat a Tiszántúlra azonnal, még pedig a legkedvezőtlenebb körülmények között, megkezdjük”.³¹ Seregét 26-án még keletebbre, a Hernád mögé rendelte, s védelemre berendezkedve ott foglalt állást. A főhadiszállás Szerencsre települt.

Az orosz azonban nem mozdult Miskolcra. Görgei elhatározta, hogy ott marad, „amíg az orosz főhadisereg vélt zömének valamilyen déli megkerülő mozdulata rá nem kényszerít, hogy a Tisza mögé hátráljak”.³² De miért nem sietett Görgei minél előbb eleget tenni az összpontosítási tervnek? Emlékirataiban részint arról ír, hogy Kazinczy Lajos máramarosi hadosztályával kívánt összeköttetést teremteni, illetve „hogy én a magyar ügy jobbra fordulásának esélyeit az Alsó-Tiszánál és Erdélyben csak további visszavonulásom lehető halogatásával, és nem siettetésével biztosíthatom”, ami alatt azt kell érteni, hogy az orosz főerőket remélte maga ellen fordítani, s így a délvidéki magyar csapatokat tehermentesíteni.³³ De emlékirataiban kénytelen volt elismerni, hogy döntése helyességét illetően „nem lehet feltétlenül igennel felelni”.³⁴

A vitatható döntés hátterében alighanem serege különállásának megóvása rejlett. Először a Komárom mellőli, július első napjaiban esedékes levonulás készletelésében fedezhetjük fel ezt az inkább politikai, semmint katonai szándékot. Másodsor pedig a július 22-e utáni napokban Miskolc környékén regisztrálhatjuk a helybenmaradási szándékot, a késlekedést. Tokaj felé néhány nappal később is sikerült ugyan az átkelés, de a Sajónál és a Hernádnál elvesztegetett napok megbosszulták magukat: az orosz főerők Tiszafürednél 26-án

²⁹ Emlékirataiban Görgei azt állítja, hogy ekkoriban csak ő mondta fel az engedelmisséget a kormánynak, a tisztikar nem tudott róla, sőt ő valódi szándékait – a térbeli elszakadást a kormánytól – rejtgette, s csak július 7-én tárta fel tisztikara előtt. *Görgey Artúr*: i. m. 236., 252–254. 255.

³⁰ A hadsereg és a kormány kapcsolatának kérdése nem egyszerűsíthető „Görgei problémává”: – a fővezér július 2-án megsebesült, a következő napokban többször eszméletét veszítette. – Később az orosz seregek elzárhatták-megnehezítették a feldunai sereg és a kormányzat közötti összeköttetést. – Bónis Samu kormánybiztos jelentett a seregről. – Görgei jóváhagyásával — és sajátkezű kommentárjaival — megküldték a kormánynak az oroszokkal történő kapcsolatfelvételtől szóló beszámolót stb.

³¹ Uo. 310.

³² Uo. 312.

³³ Uo. 312. Aulichnak írott július 30-i jelentésében, tehát egykorúan, ugyancsak azt jelzi Görgei, hogy csak az orosz sereg tiszafüredi átkelésének hírére döntött az azonnali levonulás mellett. (Saját kezébe, ott ahol... i. m. 201. l. 260. sz.)

³⁴ *Görgey Artúr*: i. m. 315.

átkeltek a Tiszántúlra, és Debrecent fenyegették. Ennek folytán Görgeinek tovább kellett kerülnie kelet felé: Debrecen helyett Nagyvárad lett a levonulás útvonala – ez lett a késlekedés-késleltetés közvetlen következménye.

Hogy a Miskolc környéki késlekedésekben milyen szerepet tulajdoníthatunk annak, hogy Görgei július 24-én kézhez vette Rüdiger tábornok megadására felszólító levelét, illetve az arra küldött válasza várt viszontválasznak, egy netán remélt tárgyalás megindulásának – csak találgatni lehet.³⁵

Ilyen körülmények között érthette el Kossuth futára Görgeit július 26-án Szerencsen. Görgei emlékirataiban említi Kossuth magán- és hivatalos levelét. Az előbbire nem válaszolt, az utóbbira nyilván igen – mert 27-én reggel elindult a találkozó színhelyére, amelyre szerinte Karcag vagy Kisújszállás volt kijelölve.³⁶

Mindenesetre nem a legrövidebb utat választotta. Polgárnál talán már nem kelhetett át a Tiszán (ahonnan a Hortobágyon keresztül a legrövidebb úton el lehetett volna Karcagra jutni), mivel az oroszok ezt az utat már elzárták. (Legalábbis igen kockázatos lett volna arrafelé menni.) Tokajnak indult. Onnan is nem délre, a hajdúvárosokon át haladt, hanem délnyugatra, Nyíregyházának hajtott, onnan akart Debrecennek tartani. Saját önállósági, illetve a Hernád mentén maradását illető terveit figyelembe véve a pillanatnyi hadi helyzetben talán rövid egy-két órára akarta rövidíteni a találkozót a nyilván egész napos megbeszélésre számító Kossuth-tal és Aulich-al.

Ténylegesen pedig az történt, hogy július 27-én (nyilván déltájban) Nyíregyházán elérte Knezić tábornok Tokajban ¼ 10-kor kelt jelentése: az oroszok átkeltek Tiszafürednél.³⁷ Rá kellett ébrednie, hogy a Miskolcnál feltételezett orosz „főerő” délebbre operál, s végleg elvághatja a délvidéki magyar erőktől. A megbeszélés most már sürgős lett volna, csak éppen nem volt rá idő: azonnal el kellett rendelnie a tokaji átkelést. Görgei visszatért Szerencsre, a főhadiszállásra és kiadta a Tiszántúlra vonulásra vonatkozó parancsot.³⁸

Kossuth és Aulich útja 1849. július 25–29-én

Július 25-én reggel nyolc óra tájban Kossuth és Aulich, titkáraikkal, egy szakasz ulánus által kísérve, Szegedről elindult a találkozóra Görgeivel. Algyőnél keltek át a Tiszán, majd Hódmezővásárhelyen át Szentesre mentek.³⁹ Itt Kossuth intézkedést kért az igazságügyminisztertől az ott őrzött többszáz Torontál megyei hadifogoly ügyében, hogy „néhány napok multával elkövetkezendő visszaértem alkalmával” tájékozódhassék – vagyis esetleg többnapos távolléttel számolt.⁴⁰ Nyilván a késő esti órákban végezve be a mintegy száz kilométeres utat, Kun-szentmártonon keresztül érkeztek Cibakházára.

³⁵ A levélváltást Görgei emlékiratai is, a hadtörténeti feldolgozások is ismertetik.

³⁶ Uo. 320. A karcagi vagy kisújszállási helyszínt nyilván Görgei jelölte ki.

³⁷ Saját kezébe, ott ahol... (i.m.) 197. l., 253. sz. – A jelentés Korponay ezredes Tiszafüreden hajnali 4-kor kelt jelentésén alapult, amelyre viszont Görgei emlékirataiban hivatkozik.

³⁸ Uo. 198. l., 255. sz.

³⁹ Szalay Elek visszaemlékezései 1848–49-re. (S. a. r. Lenkefi Ferenc) Hadtörténelmi Közlemények, 1993. 1. sz. 172.

⁴⁰ KLÓM XV. 780.

Ha nem is magára a találkozóra, de a futár visszaérkeztére kijelölt, Kossuth által jól ismert tiszamenti mezőváros kiválasztása nem volt véletlen. A tiszai átkelő (hajóhíddal) már 1849 februárjában fontos hadászati központnak számított. 1849. júliusában pedig szinte félúton volt Szeged és Mezőkövesd között – ahol indulásukkor Göргеit feltételezték. Göргеit, illetve seregének rendelkezését, Cibakházán hatvan muníciós szekér is várta.⁴¹ Ugyanitt Lenkey Károly ezredes vezetésével ötezer fős tartalék haderő is gyülekezett, a helység meglepetések ellen biztosítva volt.⁴² Perczellel, a Tiszán inneni erők parancsnokával pedig a híd révén biztosítva volt az összeköttetés. Az elindulásakor még az is valószínű volt, hogy Görgői a tiszafüredi átkelést választja, s így nem lehet messzire.

Július 26-án reggel azonban aggasztó hírek érkeztek Cibakházára. Perczel Mór tábornok arról tudósította Lenkey ezredest, ő pedig a közelében lévő kormányzót, hogy Haynau teljes seregével, három oszlopban megindult dél felé a Duna-Tisza közén. Az első oszlop „Monor és Hartványon át úgy látszik Szolnok és Cibakházára függeszti szemeit” – küldte tovább Kossuth reggel kilenckor a hírt Szegedre, Szemerének. Mivel Görgői futára nem érkezett meg — folytatta tovább Kossuth e levelében —, egy óra múlva indulnak „Tokaj felé, hogy időt ne veszítsünk”.⁴³ Aulich hadügyminiszter pedig ugyanekkor Haynau seregének elindulása nyomán három égtáj irányában hadügyi intézkedéseket adott ki.⁴⁴ Észak felé, Görgőinek nem üzent — még remélték „ma éjjel vagy holnap” — ahogy Kossuth írta előbb idézett levelében Szemerének - a találkozást.

A sürgős intézkedések folytán 26-án csak késő délelőtt indulhattak, s nyilván már elmúlt dél, amikor a kb. 25 kilométerre lévő Törökszentmiklóásra értek. Heves- és Külső Szolnok megye bizottmánya július 10-e óta Egerből, az ellenség elől, ebbe a mezővárosba húzódott, Kossuth nyilván találkozott velük. A városban — legalábbis a naptár szerint — e napon országos vásárnak kellett lennie.⁴⁵

Itt érte a kormányzót és Aulichot aznap a második aggasztó hír: egy tízezer főnek vélt orosz sereg, legyőzve a Tiszafüredet védő gyengén felszerelt, tartalék jellegű, Korponay alezredes vezényelte erők ellenállását, kierőszakolta az átkelést a Tiszán. (A valóságban az orosz főcereg kezdte meg az átkelést a Tiszántúlra. Az átkelést, az új híd készítését, Gorcsakov herceg vezérkari főnök irányította, jelen volt a cár fia, Konstantin nagyherceg. Az akció meglepetésszerű volt, az ehhez szükséges erőket 24-én Kerecsendnél — Eger-Mezőkövesd térségében — gyűjtötték össze. Végül a hetvenezer fős orosz főerő kelt át a Tiszán.⁴⁶)

⁴¹ Uo. 797.

⁴² Uo. 781.

⁴³ Kossuth – Szemere Bertalan. Cibakháza, július 26-án reggel 9 óraker. KLÖM XV. 781.

⁴⁴ Aulich intézkedései (Cibakháza, 1849. július 26.) Hadtörténeti Levéltár (HL), 1848–49. 40/64–72. (Ezúton köszönöm Hermann Róbert szívességét, hogy ezeket a hadtörténeti iratgyűjteményi másolatait rendelkezésemre bocsátotta.)

⁴⁵ *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára. II. Pesten. 1851. 218.

⁴⁶ *Oreusz, Ivan Ivanovics*: Oroszország háborúja a magyarok ellen 1849-ben. Bp. 2002. 239.; *Korponay János*: Törödéki adalékok az 1848/49-i hadi eseményekhez Magyarországon. In: A szabadságharc hétköznapi tanúi. 1848–49-es naplók. (Szerk.: Nyulásziné Straub Éva) Bp. 1998. 277–328.; *Süli Attila*: Korponay János ezredes és a Tisza menti népfelkelés 1849. nyarán. In: Szállástól a me-

Kossuth és Aulich ebből azt a következtetést vonta le, hogy Görgei ugyan Tiszafürednél nem jöhetett át a Tiszán, s ha valahol átkelt, az csak Tokajnál lehetett, de ennek valószínűleg meg kellett történnie, s ezért mégsem lehet nagyon messzire. Másnapi, július 27-i keltezésű leveleik határozottan állítják, hogy Görgei július 23-án Tokajnál átkelt a Tiszán.⁴⁷ A sereget 26-án már a közelben sejtették, és még remélték, hogy a fővezér — vagy legalábbis futárja — elébük siet. Törökszentmiklósról az esti órákban Kunhegyesen keresztül tovább hajtattak észak-kelet felé. Kunmadarasig jutottak.⁴⁸ Itt, mintegy harminc kilométeres út után értesültek arról, hogy az orosz előőrsök Tiszafüredtől tíz kilométerre délre, Tiszaigaron is megjelentek – vagyis tíz kilométerre vannak tőlük, a Kunmadarasig utazottaktól. Késő este délkelet felé kanyarodtak vissza.

Éjfél tájt, újabb harminc kilométer megtétele után Karcagon át Kisújszállásra jutottak. Ruhástól dőltek le pihenni.⁴⁹

Július 27-én Kisújszálláson Kossuth és Aulich az oroszok tiszafüredi átkelelése kapcsán küldtek értesítéseket, és tették meg a szükséges intézkedéseket. Még mindig azzal számoltak, hogy Görgei 23-án (egy másik levelük szerint 25-én) átkelt Tokajnál, és serege közeledik feléjük. Aulich Perczelnek megírta, hogy innen Mezőtúrra mennek, és ott várják Görgei futárát.⁵⁰

Így is történt. Mintegy harminc kilométerre délre, Mezőtúrra mentek. Július 27-én délután néhány óra idegtépő tétlen várakozás következett. Feltételezhetjük, hogy a közeli mezővárosokba elküldtek egy-egy huszárt – hátha hírt hoz valamelyikük a csapatmozgásokról, vagy megtalálja Görgei futárát. Aulich estefelé egy innen Görgeinek írt levelében, még mindig serege közelségének hitében, arra kérte a tábornokot, hogy siessen Cibakháza irányába, keljen ott át a Tisza jobb partjára, és támadja hátba Haynaut. Ha ezt az orosz túlsúly nem tenné lehetővé, vonuljon délre, a Maros-vonal védelmére.⁵¹

A kormányzó és hadügyminisztere végül elindult vissza, Szeged felé. Szarvason át Szentésre mentek, ott éjszakáztak. Július 28-án Szentesen már a Szeged környéki katonai helyzet és a szegedi belpolitikai bonyodalmak hírei érték el őket. Július 29-én Szegeden tudták meg, ott kapva meg Görgei Nyíregyházán kelt július 27-i levelét, hogy a feldunai sereg e napon még mindig csak Tokajnál volt.⁵²

zővárosig. Tanulmányok Jászfényszaru és a Jászság múltjából. (Szerk. Langó Péter) Jászfényszaru, 2000. 239–256.

⁴⁷ KLÖM XV. 783., 786.

⁴⁸ Hogy nem Karcagon át, hanem a rövidebb úton, Kunhegyesen át mentek, azt Steier Lajos is említi: *Steier Lajos*: i. m. 39. Kunmadarasig jutottak: KLÖM XV. 789.

⁴⁹ Történelmi apróságok. Pólya Károly szemtanú elbeszélése. Századok, 1898. 555–556. A szemtanú kisújszállási városi tanácsos ugyan egy több tábornok kíséretében Debrecenből „menekülő” Kossuthra emlékszik, aki a szent koronát is magával viszi – fél évszázad távolából is realizitikus eleme azonban, hogy Kossuthék Kunmadarasig jutottak, onnan fordultak vissza, hogy ruhástól dőltek le aludni, s másnap Kossuth levelet írt Perczelnek – s hogy azután innen Mezőtúrra mentek.

⁵⁰ Aulich Lajos – Perczel Mór: Kisújszállás, 1849. július 27. HL 1848–49. 40/181. (Ismételten köszönöm Hermann Róbertnek, hogy iratmásolatait rendelkezésemre bocsátotta.)

⁵¹ Aulich Lajos – Görgei Artúr: Mezőtúr, 1849. július 27. KLÖM XV. 788. (És persze jelezte, hogy futár nem érkezett, a találkozóra már nem kerülhet sor.)

⁵² Aulich Lajos – Görgei Artúr: Szeged, 1849. július 29. KLÖM XV. 797. Görgei július 28-án este kezdte meg az átvonulást Tokajnál.

Heves és Külső Szolnok megye valamint Mezőtúr 1848–49-ben

A török hódoltság idején egyesült Heves és Külső Szolnok vármegye a 19. század közepén közel háromezrézes népességével a legnépesebb megyék közé tartozott.⁵³ A lakosság többnyire mezővárosokban tömörült, de kisközségek is előfordultak. Átlagos fejlettségű agrárvidék volt ez. Lakossága csaknem kizárólag magyar. A nemesség aránya az országos átlagnál (4,6%) nagyobb volt, tíz százalék körül járt.⁵⁴

Az ország politikai térképén a korszak vége felé közeledve Heves egyértelműen a reformpárti megyékhez sorolható. 1833-ban még tömegverekedésre került sor a tisztújításkor a politikai táborok között, amelyre hivatkozva Pyrker János László egri érsek és örökös főispán hosszú-hosszú évekig meg tudta akadályozni a tisztújításokat, és a konzervatívokat juttatta vezető pozíciókba. 1837-ben a megye Gombos Imre, 1841-ben Almásy Gedeon addigi alispán személyében főispáni helytartót (adminisztrátort) kapott, akik erőszakkal-csalással biztosították a konzervatív többséget.⁵⁵ 1843-ban viszont már két ellenzék, Almásy Pált és Fejér Lajost választottak követték. 1845-ben végre tisztújításra kerülhetett sor, Almásy Pál lett az első-, Blaskovics Gyula a másod-alispán. Ugyanekkor Brezovay József személyében a megye új főispáni helyettést kapott, aki viszont nem tartozott az erőszakos megyefőnökök közé, hagyta, hogy 1847-ben közfelkiáltással válasszák követték Schneé László főjegyzőt és Radics Miklós aljegyzőt, akiket a kormány részéről az „ultra ellenzékiek” közé soroltak.⁵⁶ (Az itt felsorolt politikusok azután valamennyien népképviselők lettek, illetve hivatalt, megbízást vállaltak 1848–1849 során.) Heves követői nem játszottak aktív szerepet az utolsó rendi országgyűlésen. Annyi azonban valószínű, hogy Schneé László szólította fel 1848. március 18-án az alsó tábla káptalani követeit, hogy „önként” mondjanak le a papi tizedről – ami köztudottan meg is történt.⁵⁷

A forradalom napjaiban a megye vezetése, amelyet Almásy Pál első alispán 1847-es lemondása óta Blaskovics Gyula másodalispán irányított, ura maradt a helyzetnek. Batthyány első miniszterelnöki körlevelei nyomán „rendőri bizottmányt” — és a mezővárosokban nemzetőrséget — szerveztek, kihirdették a jobbágyszabadítást, amelynek nyomán a felbukkanó problémák országos összehasonlításban nem bizonyultak súlyosaknak: három községben került sor a jobbágyszabadítás kapcsán vitatott jogállású földeket illető konfliktusra: Tiszasáron egy pusztai legelőt foglaltak el a helybeliek; Gyöngyöstarjában

⁵³ 288.417 lakos: *Szederkényi Nándor*: Heves vármegye története IV. k. Eger, 1893. 398.; ekkora népességgel számoltak a katonaaállítások során (ld. alább).

⁵⁴ *Sebestény Sándor*: Csiky Sándor életpályája 1805–1892. (Tanulmányok Heves megye történetéből 10.) Eger, 1981. 3–17.

⁵⁵ *Pap József*: Heves és Külső Szolnok, egy ellenzéki vármegye tisztikara és közigazgatása 1844 és 1867 között. In: *Hagyomány és történelem. Ünnepi kötet Für Lajos 70. születésnapjára.* (Szerk.: Gebei Sándor) Eger, 2000. 385–406.

⁵⁶ *Hajagos József*: Heves vármegye az átalakulás hónapjaiban (1848 március-június). *Aetas*, 1998. 2–3. sz. 24.; *Kossuth Lajos Összes Művei XI. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen* (S. a. r. Barta István) Bp. 1951. 231.

⁵⁷ *Varga János*: A jobbágyszabadítás kivívása 1848-ban. Bp. 1971. 154–155.

a már végrehajtott tagosítás ellen tiltakozva próbálták régebbi, jobb minőségű szántóföldjeiket visszavenni (néhány földvisszafoglalót börtönbe vetettek, elítéltek); végül Parádon erdei legelőket vettek használatba. Allodiális (földesúri) földek foglalására nem történt kísérlet, aminek okát alighanem abban kereshetjük, hogy a jobbágytelki állomány 1767–1848 között több mint ötven százalékkal gyarapodott.⁵⁸ Ugyanakkor a községekben, mint országszerte, a szőlőket felszabadított földnek tekintették, azután többfelé megkezdték a „jogtalan ital-mérést”, vagyis a kisebb királyi haszonvételeket is megszüntnek tekintették és így tovább. Komoly problémát okozott a már megváltakozott községek-mezővárosok helyzete, amelyek szerették volna visszakapni a megváltási összeget. E konfliktusok zöme erőszakhoz nem vezetett.⁵⁹ Az egyetlen verekedés Kálon tört ki a felszabadulást ünneplő kisnemesek és a volt jobbágyok között. Azon kaptak össze, hogy mostantól a nemesek is a falusi bíró joghatósága alá fognak-e tartozni?⁶⁰

Következett az áprilisi törvények végrehajtása és kihirdetése. A megye — a régi nemesi közgyűlés helyébe — 314 fős ideiglenes megyebizottmányt választott. A tagok zöme a nemességből, a nem-nemesek többsége a falusi bírásokból és jegyzőkből került ki.⁶¹ Májustól az új kormány feladat-özönt zúdított erre a bizottmányra és a megyei apparátusra. Meg kellett szervezni az úriszékek helyén az új bírósági rendszert. Egymás után össze kellett írni a sajtóesküdtszéki tagokat, a zsidókat, a nemzetőröket, az országgyűlési választásra jogosultakat. Ezt követte a nemzetőrség felállítása, egy részük kiindítása a délvidéki táborba, majd az újoncösszeírás következett, ezután az újoncozás-toborzás végrehajtása, végül a népfelkelés szervezése várt a megyére. Ráadásul a tisztikar hiányos volt. Almásy első alispán, mint említettük, még 1847-ben lemondott, nem volt főjegyző sem, idővel pedig több járási tisztviselő megvált hivataláról, nem annyira politikai okok, mint inkább az elvégzendő feladatok már-már irreális halmozódása folytán. 1848–49-ben (42 fős tisztikar mellett) 87 személy volt hivatalban a megyében, 34-en lemondtak, 4-en meghaltak. A negyvennégy százalékos mobilitás rendkívüli karrier-lehetőségeket kínált a fiatalabb nemzedék számára.⁶² Az ideiglenes megyetörvény szerint nem lehetett volna tisztújítást tartani, a főispánnak kellett a tisztviselők helyettesítését elrendelni, de főispán sem volt: Pyrker érsek még 1847-ben elhunyt, az érseki-örökös főispáni szék betöltése nem történhetett meg gyorsan. (Érsekké a király Lonovics Józsefet nevezte ki, de Róma jóváhagyása még hiányzott.) Az érsek főispáni helyettese, Brezovay helytartó is lemondott, s a kormány nyilván óvakodott a rosszemlékű adminisztrátori rendszer megújításától. Így Hevesben is, mint sokfelé másutt

⁵⁸ *Annási Ferenc*: A jobbágyfelszabadítás ügye Heves és Külső-Szolnok megyében az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején I. Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 4. 1966. 345–376.

⁵⁹ *Annási Ferenc*: A jobbágyfelszabadítás ügye Heves és Külső-Szolnok megyében az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején II. Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 6. 1968. 215–251.

⁶⁰ *Hajagos József*: i. m. 26–34. Utóbbi vitában egyébként a döntés a megyére várt: a községi „előljárók választása iránt a megyék fognak intézkedni” – mondta ki az 1848. évi XIV. tc. 3. §.

⁶¹ U. o. 36.

⁶² *Pap József*: i. m. 390.

is, júniusban mégis csak választást, a bizottmány által végrehajtott tisztújítást tartottak. Blaskovics lett az első-, Puky Miklós – ugyancsak közfelkiáltással – a másod-alispán. Schneé László lett a fő-, Luby István az aljegyző. Betöltötték a szolgabírói és egyéb kisebb járási alszolgabírói, esküdti hivatalokat.⁶³

A megújult megyei politikai vezetés első erőpróbája a nemzetőri összeírás lebonyolítása volt. Számos megyében ugyanis a parasztok újfajta, terhes katonáskodást sejtettek a nemzetőri intézmény mögött, s már az összeírásnak is el-lene szegültek. Hevesben viszont, ha nem is zökkenők nélkül, de sikeresen ment végbe az összeírás. A tizennégyezer fő összeírt nemzetőr között nagy számban lehettek önkéntesek (sejtéseink szerint kismemesek).⁶⁴ Amikor Mészáros hadügyminiszter júliusban háromezer hevesi nemzetőrt rendelt a megyéből a Délvidékre, azok tényleges kiállítása már nem ment ilyen könnyen. Ezer önkéntest találtak, s azután még főként a tisztviselők között — akik a példaadás okán le is vonultak — illetve a „tanultabbak” között akadtak még önkéntesek-re. Végül levonult azért háromezer nemzetőr, akik a fegyveres harcokban — részben fegyver híján is — nem vettek részt. Váltásukra már nem került sor, mivel közben — Batthyány augusztus 13-i rendeletével — tartósabb szolgálattal számoló „önkéntes nemzetőri táborokat” szerveztek. Ettől függetlenül október-november folyamán újabb háromezer „rendes” nemzetőrt mozgósítottak, majd újabb nemzetőri csoportok-csapatok kiindítására került sor.⁶⁵ A végső soron eredményes nemzetőri mozgósításban szerintünk a megyebeli érdekegyesítési politika sikerét kell keresnünk, annál is inkább, mert a magasabb cenzus alapján kikerülő, terhes szolgálatúnak ígérkező összeírt nemzetőrök száma majdnem azonos az alacsonyabb cenzus alapján összeírt országgyűlési választókéval.

Az országgyűlési választók minél nagyobb számban történő összeírását nyilván a megye tisztviselői sem nagyon szorgalmazták. Így történhetett, hogy a választójogosultak közé csak 14.131 férfit írtak össze (az összlakossághoz viszonyítottnan 4,8%), ami alacsonyabb az országos átlagnál, és a megyében panaszkodtak is arra, hogy „némely összeírók szeretnék, ha minél kevesebb választó lenne”.⁶⁶ Ezt valószínűsíti az is, hogy a megyében igen magas a „régí jogon” választók aránya.⁶⁷

Heves megyéből Eger és Gyöngyös közvetlen követküldési joggal rendelkezett. E két városból közfelkiáltással, vagyis ellenjelölt nélkül, két ismert politikust választottak: Csiky Sándort és Almásy Pált. A nyolc vidéki kerületben csak Kápolnán nem akadt az itt honos, megszerte ismert radikális Pap Pál-

⁶³ U. o. 40–41.

⁶⁴ *Urbán Aladár*: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Bp. 1973. 381. 15.000 főnyi nemzetőrséget ad meg Hevesből, ezt a lakossághoz viszonyítottnan kimagaslóan jó arányt csak Baranya múlta felül. 14.000 főt adnak meg a megyei nemzetőri névsor kiadói: 1848-as nemzetőrök Heves és Külső-Szolnok vármegyében. (S. a. r. P. Kovács Melinda, Kozma György Bertalan, Szabó Jolán) Eger, 1999. X. 1.

⁶⁵ *Baranyi Tímea, Halasi Zoltán és mások*: Heves és Külső-Szolnok vármegye tiszai járásának nemzetőrei a szabadságharcban. www.iearn.hu/tiszai.htm; *Hermann Róbert*: 1848–49 Heves mezővárosban. In: Tanulmányok Hevesről. Heves, 2001. 189–206.; *Hajagos József*: Heves megyei nemzetőrök részvétele a bácskai harcokban. In: Mátrai Tanulmányok (Szerk. Horváth László) Gyöngyös, 1995.

⁶⁶ *Szederkényi Nándor*: i. m. 398.; *Hajagos József*: i. m. (1998.) 48–49.

⁶⁷ A gyöngyöspatai kerületben 17,6%, a mezőtúriban 23,2%. (U. o.)

nak ellenjelöltje. A többi hétben ketten-hárman mérköztek, nemesek, megyei tisztviselők egymás közt. Hat helyen nagyobb ütközés nélkül meglett a győztes: Graefl József, a szolnoki jobbágyokat pártfogó ügyvéd, majd pesti várospolitikus; Borbély Lajos jómódú földbirtokos; Recsky András birtokos; Németh Albert alszolgabíró; Fejér Lajos főszolgabíró; Puky Miklós másodalispán. Egyetlen helyen, a gyöngyöspatai kerületben került sor incidensra, itt a választást meg kellett ismételni. Gosztony János főszolgabíró és birtokos lett a győztes (ellenfele Horváth Mihály hatvani prépost, a történetíró volt).⁶⁸

A megye néhány követének 1848 szeptemberi, az újoncozás kapcsán folyó parlamenti vitában történő szereplése volt az első és egyetlen alkalom, amikor konfliktus alakult ki Heves megye és Kossuth között.

Batthyány miniszterelnök 1848 szeptember 13-án és 14-én adta ki a toborzás megkezdéséről szóló rendeleteit – végeredményben a király által még nem szentesített újoncozási törvény végrehajtásának megkezdéséről volt szó.⁶⁹ Szeptember 16-án a képviselőház Nyáry Pál indítványára két fontos döntést hozott. Az egyik arról szólt, hogy keretszámot kell előírni a megyéknek (vagyis ha a toborzás, az önkéntes hadfoglalás nem jár eredménnyel, akkor majd sorozni kell), a másik pedig arról, hogy maguk a képviselők menjenek kormánybiztosként megyéjükbe, és eréllyel hajtsák végre az újoncozást. Nyáry szerint 127 lakos után nem egy (mint 1840-ben), hanem két újonc lesz „rögtön kiállítandó”.⁷⁰ A döntés nem született meg vita nélkül. Repetzky Nógrád megyei képviselő (és későbbi hevesi kormánybiztos) rögzíteni akarta, hogy a már kiállított újoncok beszámítandók lesznek. Mán József máramarosi képviselő (és későbbi ottani kormánybiztos) azt jelezte, hogy megyéje „nem bírja” ezt a terhet. Ugyancsak ellene szólaltak fel a Heves megyei követek.⁷¹ Puky Miklós szerint „az utolsó katona állítás alkalmával Heves megyére éppen 1.000 lélek esett kiállítandó.”⁷² Ha most 127 lélek után kettőt állítanánk, esnék megyémre 4.000 katona, és így [a megye] négyszer annyit fogván állítani... Véleményem oda járul ha két annyit akarunk állítani, akkor 127 után egyet állítsunk ki.” Kossuth tőle szokatlan élességgel reagált: „tehát sokalja az érdemes követ úr? Én nem ismerem ezen szót 'sok' akkor, midőn a hazát kell megmenteni. Nem arról van szó, a

⁶⁸ Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja. (Szerk.: Pálmány Béla). Bp. 2002.

⁶⁹ *Urbán Aladár*: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Bp. 1986. 673–678.

⁷⁰ Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. (S. a. r. Beér János) Bp. 1954. 234.; Közlöny, 1848. szeptember 17. – Nyáry ekkor elfogadott indítványa (kb. 13 millió összlakossággal számolva) végeredményben megfelelt volna a Kossuth által július 11-én kért 200.000 újonc kiállításának – a végrehajtásnál, mint az alábbiakból látjuk, azért egyelőre a „rögtöni kiállításra” nem került (gyakorlati okokból nem is kerülhetett) sor, nemcsak azért, mert a már kiállított honvéd-önkénteseket, újoncokat beszámították. Vö. *Varga János*: Az országgyűlés szerepe a honvédelem megalapozásában. In: *A magyar országgyűlés 1848/49-ben*. H. n. [Bp.] 1998. 170.

⁷¹ Csiky Sándor, a radikális egri követ, aki ebben a vitában nem vett részt, augusztus 20-án viszont arról kérdezte a hadügyminisztert: elég lesz-e 200.000 újonc? (Mészáros miniszter persze igenlően válaszolt.) *Sebestény Sándor*: i. m. 43.

⁷² Az országgyűlés által 1840-ben megajánlott 38.000 újoncból Hevesnek valóban 1.000-et kellett kiállítania, 127 fő után egy katonát számolva viszont ennek nyilván 2000 fő körül kellett volna lennie. *Balogh György*. Újoncállítás Heves megyében a francia háborúktól 1847-ig. (Tanulmányok Heves megye történetéből 7.) Eger, 1983. 51.

német vagy francia ellen küldjünk táborba, hanem hogy megmentjük a hazát. Adja meg magát a szolgaság járma alá a nemzet, ha ezen szót 'sok' ismeri, akkor midőn honát kell megmenteni". Az indulatba jött Kossuth ekkor távozni készült az ülésteremből, azonban a másik hevesi követ, Recsky András szavai-val még visszatartotta: „Kérem alázatosan ne tessék kimenni. Könnyű mondaní, hogy midőn áldozatra van szükség, akkor a nemzetnek semmi számot nem kell sokallani. Hanem önök akkor talán itt fognak maradni, mikor mi haza megyünk és ki fog minket azon rettenetességtől megmenteni, mellyek minket a nép között várnak". A „nagy visszatetszést” kiváltó, nem is kissé sértő megjegyzésre (amely talán Kossuth miniszterségére is, Pest belvárosi mandátumára is utalt), az érintett még ingerültebben válaszolt: „...hibás kiindulási pontnak tartom azt, ha valaki ezen dologban most áldozatról beszél. Kérem alázatosan, irtják a magyar népet, és egyenesen a magyar nép kiirtása fogott itt fen, és ekkor beszélünk áldozatról! Hát ne védje magát, ha nem tetszik, hanem nyújtsa oda nyakát a barbárok pallosa alá. Nem arról van szó, hogy Ferdinánd számára Lombardiában háborút viseljen, hanem arról, hogy magát nem csak nemzeti-leg, hanem egyénileg is védje, és ha magát védeni akarja, nem értem azon szót, 'sok'! És ha követ úr nem gondolja végrehajthatónak megyéjében ezen határozatot, én hová parancsoltatni fogok, az érdemes követ úr kerületébe is igen szívesen elmegyek.” Végül egy harmadik hevesi követ, Németh Albert is elmondta ellenvetéseit: megyéjében már háromezer nemzetőrt mozgósítottak, akik a Délvidéken tapasztaltakat megélve megcsalatra érzik magukat. Németh azt is jelezte, hogy a katonaaállítás csak toborzás útján nem fog sikerülni. Nyáry határozati javaslatát végül nem egyhangúlag, hanem többséggel fogadták el. A felsőházhoz senki nem kívánta átküldeni a határozatot.⁷³

A hevesi követek aggodalmaskodásai talán hozzá is járultak ahhoz, hogy a tényleges lebonyolítás országszerte másként történt. Az újoncoknak először csak egy negyedrészt kellett kiállítani, s a toborzás mellett persze soroztak is.⁷⁴ Mindenesetre egy, a hevesiektől kapott tüske benne maradhatott Kossuthban.

A parlamenti vita idejére már végéhez közeledett Hevesben a 19–22 év közöttiek újoncösszeírása, ám a tényleges toborzás vonatottan indult. A nemzetőrök (20–50 év közöttiek) korábbi mozgósítása, azután a pénzhiány (a toborzot-tak foglalat kaptak), a hivatalnokok túlterheltsége, közülük egyesek lemondása zavarokat idézett elő. Puky Miklós követ és másodalispán kormánybiztossá nevezésével és megyéjébe érkezésével (szeptember 23.) azonban megváltozott a helyzet. Bár a szeptember végén a megyében is elrendelt népfelkelés (immár

⁷³ Közlöny, 1848. szeptember 18–20. – A vita arra is jó példa, hogy Kossuth korántsem „diktált” 1848-ban a népképviselői országgyűlésnek. – Ismeretes, hogy a katonaaállítás törvényes alapját keresve (nem volt szentesítve az újoncozási törvény) Batthyány és mások a toborzás, mint jogalap felé tájékoztak. Történetírásunk figyelmét megérdemelte volna, hogy Kossuth viszont ekkor fejtette ki, hogy az átalakulással a nemesi felkelés „generalis insurrectiová”, általános hadkötelezettséggé változik, és a parlament ebből merít, ennek alapján rendel el részleges felkelést, szervez hadsereget; s a nádor (korábban a nemesi felkelés főkapitánya) ugyanekkor megtörtént felkérése a főparancsnokságra egyszersmind ennek is kifejeződése.

⁷⁴ *Hajagos József: A Heves megyei 26. honvédszászlóalj története 1848–1849-ben.* In: A tavaszi hadjárat. (Hatvany Lajos Múzeum Füzetek 13.) (Szerk.: Horváth László) Hatvan, 1996. 108–109. – Végül Batthyány újabb miniszterelnöki rendeletei tették egyértelművé, hogy lehet sorozni is.

minden fegyverfogásra képes férfi ideiglenes mozgósítása) újabb zavarokat idézett elő, s a sorozás ellen egyéni ellenállási formákat is regisztrálni lehetett, októberre sikerült a megyei kontingens első negyedének kiállítása. A megyében ennek a létszámnak mintegy a fele kerülhetett toborzás révén a seregbe – s ez jó aránynak mondható. Decemberben országosan elrendelték a teljes keret kiállítását. Puky ennek szervező munkáját is megkezdte.⁷⁵ December 10-én a mozgósítás és szervezés feladataival újabb képviselőket is kineveztek kormánybiztossá Almásy Pál, a korábbi alispán és Recsky András személyében.⁷⁶ Alig két hét múlva, december 26-án Almásy már büszkén jelenthette: sikerült egy 1200 fős „önkéntes lovascsapat” felállítása, egy gyalogos zászlóalj nemzetőr kiindulásra kész, a népfelkelés mozgósítható állapotba került.⁷⁷

1849 elejére a megye az ellenségtől fenyegetetté, majd hadszínterré vált. A bizonytalan helyzetben a megyei vezetés egy pillanatra tétovává vált. A holtpontra Csiky Sándor kormánybiztosi kinevezése lendítette át az egri tisztikart, aki nagy eréllyel szervezte az ellenállást.⁷⁸ 1849 februárjában a megyebizottmány arra kényszerült, hogy elhagyja Egert. Tiszafüredre települtek, és csak április közepén térhettek vissza. Puky Miklós február 9-én Komárom kormánybiztosa lett. Heves megyei kormánybiztosi tisztét Repetzky Ferenc vette át. Május 16-án Blaskovics Gyula (január 3-án lemondott) alispánt főispánná nevezték ki – mindezek a személyi döntések jelzik a központi hatalom bizalmát a megye eddigi vezetése iránt.

Repetzky kormánybiztos volt az, aki a megye székhelyét február 9-én Tiszafüredre helyezte, s oda mintegy nyolcvan bizottmányi tagnak kötelező megjelenést írt elő.⁷⁹ A február 14-i tiszafüredi ülésen ismertették Kossuth elismerő levelét, amely „a Vármegye népét az ellenségnek a megye részéni átvonulása óta tett, s a haza megvédésére késznek nyilatkozott hazafiúságáért örömmel üdvözli”.⁸⁰ Április 10-én Repetzky visszahelyezte a megyeszékhelyet Egerbe. Itt értesültek „kitörő éljennel” a Függetlenségi Nyilatkozatról, amelynek községenkénti kihirdetését rendelték el, s az erről beszámoló jelentés kiemelte, hogy milyen őszinte lelkesedéssel köszöntötte azt a megye népe.⁸¹ Június végén megkezdtek az újabb népfelkelés, az orosz elleni „keresztes had” szervezését.

⁷⁵ U. o. 114–121.

⁷⁶ Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai. I. kötet: megalakulástól az 1849. január 4-i kassai vereségig. (A Heves megyei levéltár forráskiadványai 9.) (S. a. r. Dérsző és Hajagos József) 59., 68–69. – A kinevezés a kormánybiztostól főként lovas nemzetőrök kiállítását szorgalmazta. – Szemere Bertalan felsőmagyarországi főkormánybiztos december 13-án történt kinevezése is kiterjedt Heves megyére. (U. o. 72.) – Ugyanaznap Németh Albertet több megyére, köztük Hevesre terjedő hatáskörrel szállítási-ellátási kormánybiztossá nevezték ki. – Ekkorra tehát mind a három, szeptember 16-án az újonclétszám nagysága miatt még vonakodó Heves megyei országgyűlési képviselő kormánybiztos lett.

⁷⁷ U. o. 203.

⁷⁸ *Sebestény Sándor*: i. m. 50.

⁷⁹ Heves Megyei Levéltár 1849. évi jegyzőkönyve IV-1/a 154. kötet (a továbbiakban: Heves megye 1849. évi jegyzőkönyve) 228. sz. 161. p.

⁸⁰ U. o. 242. sz. 178. p. – A megye az elismerő levél 500 példányban történő kinyomtatását határozta el.

⁸¹ U. o. 425. sz. 294–297. ill. 512. sz. 348.

Július 1-én a megyét már Szolnokon találjuk. Kimondták, hogy állandó bizottmánná alakulnak, nem oszlanak el, s ha a hadi helyzet úgy hozza, átvonulnak egy másik megyébe is.⁸² Július 10-én a megye Törökszentmiklóásra húzódtott, július 28-án Fegyverneken találjuk őket, majd Mezőtúron, augusztus 3-án Dévaványán. Itt tartották az utolsó ülést, augusztus 16-án.⁸³

Vázlatos áttekintésünk is jelzi, hogy Heves megye derekasan helytállt, sőt nagyon jól teljesített 1848–1849 során. A megyebizottmányt és a tisztkart ugyan itt is meg kellett támogatni a kormánybiztosok rendszerével, de azok zöme a megyéből került ki.⁸⁴

1849. júliusában azonban a népfelkelés-nemzetőrség-szabadcsapatok-katonaság-kormánybiztosok-megye-központi vezetés addig is bonyolult és nem konfliktusok nélküli rendszerében már komoly repedések mutatkoztak. A megye sürgető utasításokat kapott, hogy indítsa ki a népfelkelést, de a járási tisztviselőket, szolgabírákat nem találják a helyükön. „Ha a kormány a hon seregeihez a népfelkelést nélkülözhetetlennek találta éjszaka óriása megtörésére, annak a tisztviselők által elmulasztott tellyesítésén lesz a haza bukása indokolva!” – rögzíti a már nyilván néhány főből álló, ekkor Csiky Sándor által vezetett megyebizottmány július 8-án Szolnokon.⁸⁵ Az önkritika mellett joggal teszik fel a kérdést a parancsnoklónak: ők ugyan kiindítanák a népfelkelést, de hova küldjék, ki fogja azt felfegyverezni, élelmezni?⁸⁶ Hatásköri konfliktus bontakozik ki a Tisza-vonalat védő Korponay ezredessel, aki egy mezővárosi jegyzővel üzen a megyének, és így követel népfelkelőket, sőt szorgalmazza a tiszai töltések átvágását.⁸⁷ Néhány nap múlva 600 lovast és 200 gyalogost kérnek a megyétől a Tisza-vonal őrzésére, közben pedig már két további szabadcsapat szervezése is folyik abban a megyében, amelynek nagyobb részét már megszállta az orosz se-

⁸² U. o. 768. sz. 517–518.

⁸³ U. o. ill. *Szederkényi Nándor*: i. m. 404–412.

⁸⁴ Sőt, érdemes lenne annak vizsgálata, hogy mi az oka annak, hogy Heves megyéből a század második felében a részben itt is említett nemesi származású politikuskok többségükben a függetlenségi mozgalmakhoz tartoztak, s a megye még 1867-ben is szembefordult a kiegyezési rendszerrel, autonómiáját a kormány felfüggesztette stb. Egy vázlatos áttekintés: *Molnár József*: Heves és Külső Szolnok megye alkotmányos és függetlenségi mozgalmai. (1849–1867.) Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyvei 5. 1959. 211–232. Alaposabban, de a társadalmi háttér feltárása nélkül: *Szlávik László*: A nemzeti ellenállás története Egerben 1849–1867. (Tanulmányok Heves megye történetéből 10.) Eger, 1991. Életrajzi keretben foglalkozik a megyei politikával: *Sebestény Sándor*: i. m. Viszonylag kevés, pontosan 100 fő honvédtiszt került ki a megye mai területéről, közülük 45 volt nemes, 30 volt diák és jurátus, és mind közül 27-en voltak aktív szolgálatban 1848-ban. *Bóna Gábor*: Az 1848/49-es honvédsereg Heves megyei származású tisztjei. *Agria XXI–XXII*. Eger, 1995.

⁸⁵ Heves megye 1849. évi közgyűlési jegyzőkönyve 804. sz. 549.

⁸⁶ A kérdés többször felmerül a bizottmányi üléseken. U. o. 765., 804., 812., 867. sz.; 513., 537., 549., 557.

⁸⁷ U. o. 789. sz. 537. – A megye „megütközéssel vette” ezt az üzenetű eljárást, jelezve, hogy hivatalos megbízás, kapcsolat nélkül így akár az ellenség is utasíthatná őket, illetve az emberi életet veszélyeztetése miatt visszautasították a töltések átvágását. (Bár a nyár rendkívül száraz volt, valószínűleg a júniusi ún. zöldár folytán kilépett medréből a Tisza, a folyó a töltéseket nyaldosta.) – Korponay egyébként a nehéz körülményekhez mérten a népfelkelés szervezése során elismerésre méltó teljesítményt nyújtott: *Süli Attila*: A Jászkun kerületek népfelkeléseinek szerepe az 1848–1849-es szabadságharcban. In: *Bács-Kiskun megye múltjából XVIII.* (Szerk: Tóth Ágnes) Kecskemét, 2003. 139–154.

reg. De mégis megkezdik ennek a nyolcszáz főnek a kiállítását is. Két nap múlva, július 23-án Aulich hadügyminiszter július 15-i sürgetését veszik tárgyalás alá: a miniszter méltatlankodik, hogy más, „idegen ajkú” (vagyis nemzetiségi) megyék már kiállították az újoncokat a seregbe, Heves pedig még mindig hátralelben van. Az újoncok azonnal kiállítandók és Hódmezővásárhelyre küldendők!⁸⁸ Július végére tehát a nehézkesen vándorló, levéltárával, pénztáráival szekerező, igazgatási területének zömét elveszítő megyei adminisztráció egyszerűen összeroppant. Utolsó érdemi intézkedésük Kossuth levelének megválaszolása volt.

Mezőtúr helytörténete sajnos nincs annyira feltárva, hogy politikai történeti szempontból elemezhetnénk 1848–49-es éveit. A mintegy tizenötezer főnyi lakosságú mezőváros viszonylagos jómódját az állattenyésztés (lótenyésztés, ló-tartás, fuvarozás illetve a juhtartás, gypajjú) biztosította. Nincs képünk viszont a tanyásodás folyamatáról a 19. század közepén. Az 1824-ben épített katolikus templom, az 1834-ben elkészült zsinagóga, az 1845-ben felújított háromezer főt befogadó református templom is viszonylagos jólétet sejtet. A város egyes részei földesuraitól 1845-ben illetve 1846-ban megváltották magukat – ami ugyancsak a lakosság pénzügyi-anyagi teljesítőképeségét jelzi (noha kölcsönfelvételek lehettek a háttérben). 1843-ban kaszinó létesült, tehát az értelmiség is önálló csoportosulásként jelentkezett.⁸⁹

A korabeli országleíró statisztika 3700 lovat, 1200 ökröt, 1600 tehenet, 20.000 juhot regisztrál – 15.000 lakoshoz mérten tekintélyes az állatállomány. A 250 iparos zömmel a mezőgazdasági termelés igényeit elégítette ki. Meglepően kevés e forgalmi csomópontban, egy négy országos vásárt tartó mezővárosban a kereskedők száma (12), valószínűleg a közlegelőn lovakat tartó házas zsellérek, fuvarosok egyszersmind alkalmi kereskedők is voltak.⁹⁰

Mezőtúr 1848–49-es történetéről jószerével csak annyit tudunk, hogy a jobbagyfelszabadítás — az egy-két éve megkötött önkéntes örökváltság folytán — közvetlenül nem érintette őket. A megyei iratokban csak az italmérés gyakorlása miatt alakult ki konfliktus, az is a lakosok és a város vezetése között, mivel a város ezt a haszonvételt magához váltotta. A nemzetőri összeírás, a nemzetőrök kiállítása, majd a toborzás, sorozás itt konfliktusok nélkül végbe ment. Több mint ezer nemzetőrt írtak össze. A (délvidéki) táborba szálló önkéntes nemzetőrség mozgósítása 1848 nyarán már nehezebben ment. Mezőtúr mindenestre egy egész századot állított ki. A felváltásukra augusztusban szervezett „második negyed” kiállítása kapcsán sem jeleztek Mezőtúrról nehézséget.⁹¹ A helységben egy lovas nemzetőri századot is alakítottak, amely decemberben Arad körülfoglalásában vett részt. Mezőtúri lovas nemzetőrök és ugyanon két gyalogos század vett részt 1848 végén a Miskolc-Kassa környéki koncentrációban is.⁹² A honvédség kiállításának történései, a helyi 1848–49-es

⁸⁸ U. o. 814. sz. 557.

⁸⁹ *Bodoki Fodor Zoltán: Mezőtúr város története* 1. Zalaegerszeg, 1978. 76–81.

⁹⁰ *Palugyai Imre: Jász-Kun kerületek s Külső Szolnok vármegye leírása*. Pest, 1854. 389–393.

⁹¹ *Baranyai Zoltán, Halasi Zoltán és mások: i. m. 5–6.*

⁹² U. o. 7. – A mezőtúri lovas nemzetőrség egyébként megfutott az ellenség ágyúzásától.

események részleteiben nem ismeretesek. Nincs feltárva a város ekkori igazgatási szerkezete sem.

Kossuth a megyében és a hatóságokról 1849-ben

Ebben a különleges történelmi-, had- és helytörténeti- valamint lélektani helyzetben került sor arra, hogy 1849. július 27-én Kossuth a mezőtúri Czebe-kúriában néhány órás pihenőre kényszerült. (Ebben a házban szállt meg 1849 júniusában nagyváradai útján is.) Nem tudjuk, hogy a ház akkori gazdája, nemes Teleky Lajos ügyvéd (a város korábbi örökváltsági szerződéseinek lebonyolítója, a mezőváros főbírája) otthon tartózkodott-e? Nemzetőr századosként többfelé szólíthatta a kötelesség. A legendák szerint mindenesetre ténylegesen is ő volt Kossuth vendéglátója.⁹³

A körülmények felvázolása után is a legnagyobb óvatosságot igényli annak a kérdésnek a megválaszolása: milyen lelkiállapotban lehetett ekkor Kossuth? Az utazásból fakadó fáradtság, a helyzetből eredő bizonytalanság-érzés, az osztrák és orosz csapatmozgásokról érkező hírek nyomán teendő sürgős intézkedések (amelyek persze elsősorban Aulichra vártak), a kocsizás fizikai és egyszersmind a várakozás lelki törődései, a Görgői körüli bizonytalanság inkább felajzott, semmint lehangolt lelkiállapotot eredményezhettek.

Ahogy a hatalmas forgószelek középpontjában sokszor teljes nyugalom honol, olyan lehetett ezekben az órákban Mezőtúr. Alig egy napi járóföldre osztrák, orosz, magyar csapatok tízezrei vonultak, csaták készülődtek – s itt, ahol messze távolig elláthattak a fátlan vidéken, mindenütt idilli csend honolt. Rekenő melegben érkezhettek a poros, csöndes, szinte üres településre: a férfiakat a katonáskodás, népfelkelés, aratás szőlította el a mezővárosból. Fáradt, kimerült megyei tisztviselők – éppen Törökszentmiklósról Fegyvernekre áttelepülőben – jelentkezhetek szolgálattételre, s bizonyára nem hiányzott a helyi panasz a többfajta népfelkelés szervezetlenségeit illetően sem.

E különleges lélektani és igazgatási helyzetben Kossuth nem vette át a megye vezetését. Visszavonult szobájába, elővette írószereit, és gyöngybetűivel nyugodt hangvétellű és szépen átgondolt-megformált levelet fogalmazott a megyéhez. Nem annyira utasított, mint inkább korholt és okított. Mintha nem is a mához, hanem a jövő nemzedékekhez intézte volna szavait. (Noha két hetet szabott arra, hogy a megye választ adjon a felvetett kérdésekre.)

A levél bevezetése közvetlen tapasztalatairól szól: „hideg egykedvűséget” tapasztalt Mezőtúr részéről a honvédelmi kötelességek teljesítése terén. Majd rögtön áttér a tapasztaltak értelmezésére – és innentől kezdve már nem Mezőtúrról és nem Heves megyéről van szó. Nem a helyi társadalmat, nem a „népet” kárhoztatja, hanem a megye vezetését és a község rossz szerveződését. Az egész levél középponti gondolata: a *szervezett társadalom* a teljesítmény kulcsa. Pontosabban: Kossuth társadalomképét a (felülről) szervezett társadalom és az önszerveződő társadalom ideáljainak metszéspontján jelölhetjük ki.

⁹³ Bodoki Fodor Zoltán: i. m.

A megyét illetően két szempontra hívja fel a figyelmet. Az egyik, hogy a tisztviselőknek öntevékenyeknek kell lenniük, nem elégedhetnek meg a felsőbb rendeletek kihirdetésével (s pláne nem azzal, hogy csak a törvénytelen rendeletek leérkezése esetén állanak ugrásra készen). „A semmit nem tevést a törvényszegéssel hasonló vétségnek veendem.” Erre példa a népfelkelés elrendelése, amelyet kihirdettek, de szervezése érdekében nem tettek semmit. A másik szempont, hogy a „megye közönségének” (az ideiglenes rendezés szerint a megyebizottmánnak) ellenőrzést is kell gyakorolnia tisztviselői felett.

A községet illetően pedig annak „rendezetlensége”, vagyis szervezetlensége a fő gond. A község egyetlen bírójára, egyetlen tisztviselőjére nem lehet bízni a végrehajtást, szervezést. A felelősség itt is a megyéé, amelynek legalább ideiglenes községi szerkezetet kell alkotnia.

A levél természetesen nem közvetlenül a tisztviselőkhöz, hanem a „megye közönségéhez”, a megyebizottmányhoz szól, hiszen annak kell tisztviselőit aktivitásra serkentenie, illetve helyhatósági javaslatot alkotnia. S mivel ennyiben kormányzói utasítást is tartalmaz, nem hiányozhat róla a miniszteri ellenjegyzés sem: Kossuth a vele lévő Aulich-al ellenjegyezteti az iratot.⁹⁴

Kossuth államszervezési elképzeléseinek középpontjában az 1840-es évek óta mindvégig a demokratikus önkormányzatiság gondolata állt.⁹⁵ Elveitől még ilyen „határhelyzetben” sem tért el egy pillanatra sem. Központi hatalomgyakorlás helyett önkormányzatiság – tanítja, alakítja Kossuth még a szűkebb közvéleményt, egyetlen megye bizottmányát is egy olyan veszélyes helyzetben, amikor nem kevesen a hatalomkoncentrációban, a diktatúrában, netán a terrorban kerestek volna további erőforrásokat.

A végig saját kezű, tisztázatszerű levél eljutott a megyéhez, a rajta lévő kihirdetési záradék szerint Fegyverneken 1849. július 28-án kihirdették, s ennek nyoma van a jegyzőkönyvben is.⁹⁶ A megye bizottságot küldött ki a teendőket és a választ illetően. A kormányzónak megfogalmazott válasz elfogadása volt a megyebizottmány utolsó érdemi intézkedése – 1849. augusztus 10-én, Dévanyán.⁹⁷

⁹⁴ A miniszteri ellenjegyzés az 1848 áprilisi törvények szerint sem, az 1849-es Függetlenségi Nyilatkozat utáni államrendben sem volt az illetékes tárcához kötött, azt bármelyik miniszter megtehetette.

⁹⁵ *Gergely András: A demokrácia és önkormányzatiság Kossuth-i öröksége. Magyar Szemle, 2003. 3–4. sz. 39–48.; uő: Általános választójog 1848-ban? (A megyei törvény vitája az utolsó rendi országgyűlésen.) Századok, 2005. 3. sz. 585–610.*

⁹⁶ Heves megye közgyűlési jegyzőkönyve, 1849. július 28. Fegyvernek. 870. sz., 588. p.: „Olvasztatott az Ország kormányzójának f. é. Júl. 27^{én}M. Túron kelt hivatalos levele, melyben a M. Túr lakosok egykedvűségét a hazai ügyek iránt előadván, ennek hiányát a megye tisztviselői erélytelenségben helyezi – más részről M. Túr Várossának rendezetlenségét említvén fel, utasítja a Megye közönségét, hogy M. Túr Várossa belrendezéséről véleményt terjesszen elé, jelentését pedig legfeljebb 14 napok alatt mutassa fel. A felolvasott kormányzói rendelet Halasy Gáspár elnöklete alatt Alexy Mihály Sz[olga]bíró és Békeffy Lajos eskütt társa, továbbá Lipcsey Péter ügyész és Babocsay József jegyző tagokból álló választmánynak a végett adatik ki, miszerint a M. Túr tanáccsal magát érintkezésbe tevén s meghalgtatván a meghalgtatandókat e tárgyban a város belrendezése iránti véleményt a bizottmánynak hova hamarabb mutassa be.”

⁹⁷ U. o. 875. sz. 592–593.

A levelet nyilván kéziratgyűjtési-értékesítési céllal vette valaki magához a megyei levéltárból. Egy német magángyűjtőhöz került, hagyatékát megvásárolva jutott végül mai őrzőhelyére, a hannoveri városi levéltárba.

FÜGGELÉK

KOSSUTH LAJOS KORMÁNYZÓ LEVELE HEVES MEGYE KÖZÖNSÉGÉHEZ

Mezőtúr 1849. július 27.

(Stadtarchiv Hannover, Handschriftensammlung, No. 1332.)

Az Ország Kormányzója Heves Megye közönségének

Mező Túr Julius 27^{kén} 1849.

Megilletődéssel tapasztalom folytonos adatok nyomán, hogy Mező Tur városa, ezen tőzs gyökeres magyar erős közönség, a hazafiúi lelkesedésben sőt nem [csak] lelkesedésben, de kötelesség érzetben igen hátra áll. – Olly hideg egykedvűséget tapasztalok itt, minőt kisebb szegény magyar községekben sem tapasztalék. Legyen honvéd ujonczozás, legyen más a haza és szabadság megmentése által igényelt közszolgálat, e község által mind hanyagúl, kedvetlenül, s olly szellemmel teljesítetik, mintha az igényelt közremunkálás idegen czélok végett s nem a Hazáért, nem saját szabadságukért, boldogságukért kívántatnék.

Ezen tapasztalás, midőn magyar keblemnek fáj, az Ország Kormányzójának orvosló gondoskodását igényli.

És ki kell mondanom egyenesen, hogy a tapasztalás oka kettőben rejlik. T. i: a megyei tisztviselőség erélytelenségében, s ezen község belrendezetlenségében.

Az elsőre nézve figyelmeztetnem kell a megye közönségét, hogy a tisztviselői feletti tevékeny őrködő felügyelés legnemesebb hivatásához, sőt kötelességéhez tartozik. – Ha a megyei közigazgatás a régi szokásos kerékvágásban mozog, hol főbb rendeltetése volt, a szabadság ellenes hatalom irányzatának inertiával ellenállani, úgy vagy a hazának kell elveszni, vagy a megyei rendszernek, mint maga magát túl éltnek el kell merülni. Pedig az elsőnek nem szabad történni, a második fájna minden becsületes Magyaroknak, mert a hiányából kitisztított megyei rendszer a szabadságnak mindig támasza maradhatna.

Míg a Nemzet parancsából Kormányzó leszek, nekem nem szabad túrnöm azt, hogy a tisztviselők csak ne vétkezzenek; én tevékenységet követelek a törvény nevében, s a semmit nem tevést a törvényszegéssel hasonló vétségnek veendem, s ahhoz képeest intézkedendem. – Ma is azt tapasztalám: hogy tömegestől népfelkelés rendeltetett el, de ennek pusztá kimondásán kívül annak létesítése, vezetésére, czélszerű rendezésére a Megye s tisztviselői részéről sem történt; s egy illy népes község mindennemű zavarnak, rendetlenségnek

adatva át martalékul; sőt egy ekép kirendelt népfelkelés a mezei munkára nézve károsná, az eredeti célra pedig haszontalanná tétetett.

Ha elég volna kihirdetni a felsőbb rendeleteket, a végett nem volna megyére szükség.

Második ok a község rendezetlensége. – Ha egy 14,000 főnyi községet minden belkormányzattól megfosztva, szolgabírói gyámság alatt akarhatna valaki tartani, úgy egy Szolgabírónak egy ilyen község elegendő munka kör volna. De mert ezt nem akarjuk, nem akarhatjuk, s mert a szolgabíró e gyámságot nem is gyakorolja: községi organumokra van szükség, kik a nevezett község belkormányzati igényeinek megfelelően a végrehajtó hatalomnak is tevékeny eszközei legyenek. – S itt a 14,000 ember közt egy bíró az a kitől minden váratik, s ki éppen azért semmit sem tesz. – Nincs polgármestere, nincs rendőri kapitánya, szóval minden községi rendszert nélkülöz, mint a mikép a legcsekélyebb falu csak nélkülözhet.

Utasítom tehát a megye közönségét, hogy tisztviselői részéről több tevékenységet eszközöljön, M. Túr városa községi rendezésére nézve pedig a helybeli körülményeknek megfelelő javaslatot terjesszen elő, idő közben is ideiglenesen a község belrendjéről gondoskodván.

Jelentése az eszközlendőről 14 nap alatt bevértván

Aulich
Hadügyminister

Kossuth Lajos
*Kormányzó*⁹⁸

[a borítékon:] az ország kormányzójától Heves megye közönségének hivatalból Törökszentmiklóson

[külső körpecsét:] A magyar álladalom kormányzó elnöke

[Heves megye rájegyzése:] érkezett július 27-én 870.

849 Julius 28^{an} Heves vmegyének Fegyverneken tartott bizottn. ülésében felolvasva.

[HEVES MEGYE] AZ ORSZÁG KORMÁNYZÓJÁNAK

(Heves Megyei Levéltár; a megyei közgyűlések iratai; az 1849. évi köztárgyak jegyzőkönyve. IV-1/a 154. kötet, 875. sz. 592–593. pp.)

T. Kormányzó úrnak f. é. Július 27-én kelt hivatalos levelére, melyben M. Túr városa rendezése iránt a megyét ideiglenes véleményadásra szólítja, s egyszersmind eddigi rendezetlensége valódi okát felterjeszteni hagyja meg a megyének, ide ./. alá zárt⁹⁹ s megkeresésünkre adott M. Túr városának válaszát azzal terjesztjük tisztelettel fel, hogy miután nevezett város képviselőinek a 848. 23. és 24. törv. cikk¹⁰⁰ értelmében megválasztására hajlandónak nyilatkozik,

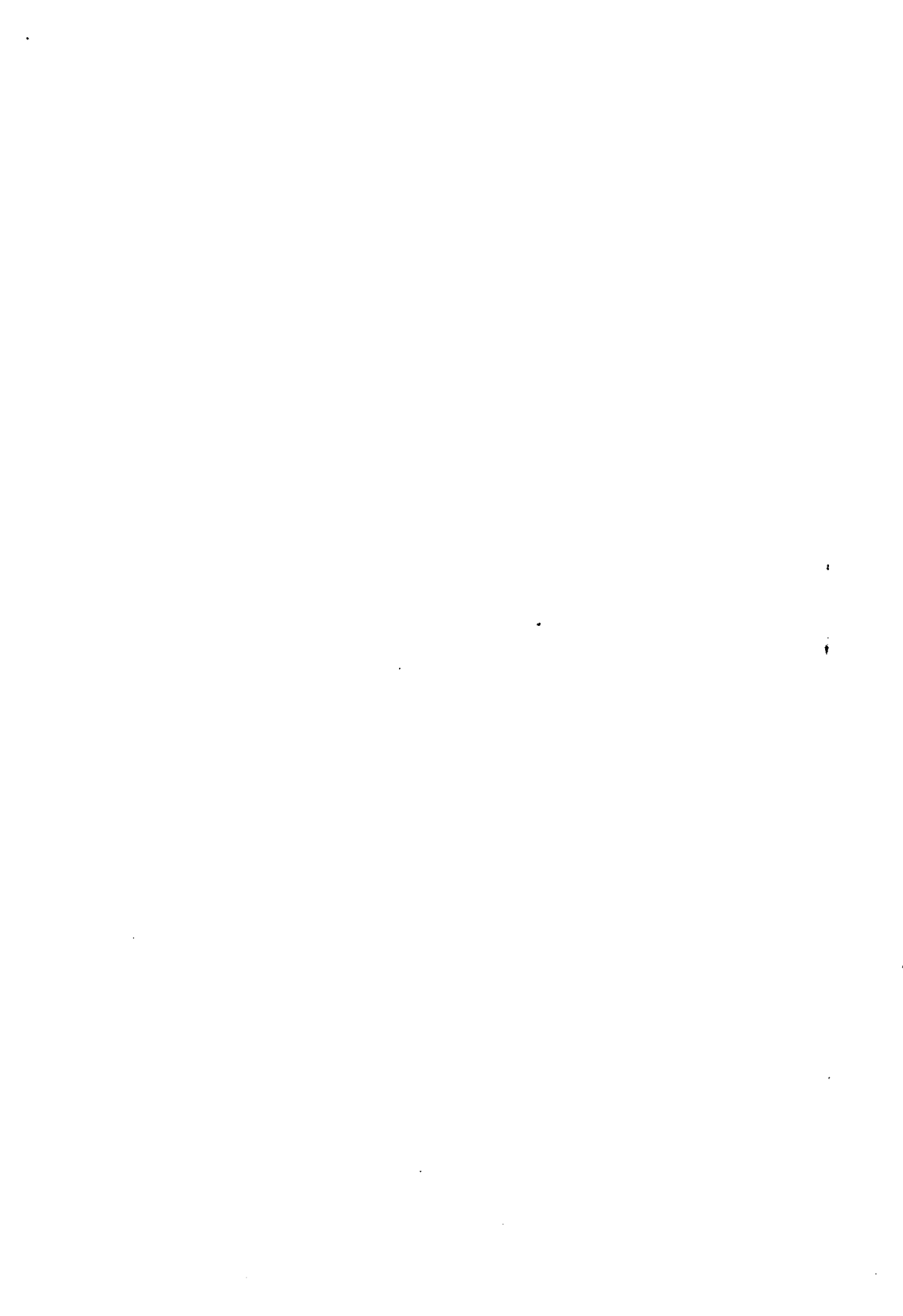
⁹⁸ Mindvégig sk. – a boríték idegen kéz írása.

⁹⁹ A mellékletek fogalmazványai hiányoznak.

¹⁰⁰ A 23. t. cikk a szabad királyi városok kötelezően és azonnal végrehajtandó tisztújításáról rendelkezett, a 24. t. cikk ezt kiterjesztette a „rendezett első bíróságú hatóságú községekre”, vagyis a mezővárosokra. Mezőtúron tehát választói összeírást, tisztújítást kellett volna tartani 1848 tavaszán.

az azok azonnali megválasztására utasítók. – A tisztviselői erélytelenségi vádra Szana Zsigmond szolgabírónak védelmét // alatt szinte ide csatoljuk. – A megye erélytelensége ellenében pedig hivatkozhatunk folytonos bizottmányi végzéseinkre, s annyi a kormány által több hiv. levelekben elismert hazfias eljárásainkra – ha mi visszaélések netán az ujjonczt állítás körül egyes tisztviselők által elkövettettek, nem késett a megye azokra nézve szigorú vizsgálatait elrendelni, hogy azok, kik a hazának jelen vészes napjai között is nem iszonyodnak a reájuk bízott hatósággal visszaélni, példásan s bűneikhez képpeszt szigorú büntetésüket elvegyék – azon visszaélések orvoslására nézve pedig hasonlólag megvannak részünkről minden intézkedések téve.

Kelt az 1849^{iki} auguszt 10^{én} Déva Ványán tartatott Bizottmányi ülésünkből.

Farkas Katalin

A MAGYAR NEMZETI IGAZGATÓSÁG MAGYARORSZÁGI KAPCSOLATAI (1859–1862)

„Mibennünk menekültekben, önálló suly nem volt, sulyt csak az által nyerheténk, ha a nemzeti aspirációk képviselői vagyunk, s képviselőinek ismertetünk. – Nekünk tehát, nemzetünk érdekében kötelességünk volt a szolidaritást nemzetünkkel fenntartani, de azon is lenni, hogy a nemzet is fenntartsa velünk a szolidaritást.”

(Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból. I. XXI.)

A Magyar Nemzeti Igazgatóság 1859-ben olyan történelmi körülmények közt jött létre, amelyek kedvezni látszottak a magyar szabadságharc újratekintésének. Kossuth Lajos, Teleki László és Klapka György több európai állam vezetőjével tárgyalva igyekezett nemzetközi támogatást biztosítani a magyar függetlenség kivívásához. Ez utóbbi sikere azonban legalább annyira múlhatott volna az otthoniak szervezettségén és elkötelezettségén, mint a külső feltételeken. Mivel azonban az emigráns politikusok nem mehettek haza az elfogatás veszélye nélkül, eszközeik a magyarországi politikai élet befolyásolására meglehetősen korlátozottak voltak. A hazával való érintkezés nehézkes és kockázatos volt (hiszen nem sodorhatták veszélybe magyarországi társaikat sem), utasításaik otthoni végrehajtását pedig lényegében nem tudták ellenőrizni.

Ugyanez teszi igen összetett feladattá a téma kutatását is. A fontos információk átadására, a konspiráció logikájának megfelelően, a legtöbb alkalommal személyes megbeszéléseken került sor, amelyek tartalmára szerencsés esetben is csak közvetett módon következtethetünk. Egykorú utalásokat többnyire az emigránsok (elsősorban Kossuth, Klapka, Teleki, Horváth Mihály, Jósika Miklós, Vukovics Sebő) egymással, esetleg a hazaiakkal vagy külföldi politikusokkal folytatott levelezéseiben találhatunk, gyakran csak a homályos célzások és álnevek megfejtése után. További fontos ismeretekkel szolgálhatnak az emigráns és magyarországi politikusok feljegyzései, naplói, visszaemlékezései (főként Kossuth iratai, Tanárky Gyula naplója, Pulszky Ferenc, Podmaniczky Frigyes, Mednyánszky Cézár, Teleki Sándor, Madarász József és Vezerle Gyula emlékiratai), de ezek természetesen még kevésbé mentesek a szubjektív elemektől, illetve tévedésektől, mint a levelek. A források egy teljesen más jellegű csoportját képezik a rendőrség, a Helytartótanács és a Kancellária értesülései, amelyek megbízhatósága azonban sok esetben erősen kétséges, gyakran tartalmaz ugyanis a félelem

vagy más okok által motivált túlzásokat. A kutatást segíti még a korabeli sajtó tanulmányozása is, itt viszont csak szigorúan cenzúrázott elvi álláspontok jelenhettek meg, a gyakorlati szervezési kérdések természetesen nem.

A kérdéskör jó néhány részlete ismert a szakirodalomból, a források sokszínűsége és problematikussága, valamint az egyes kutatók sajátos szempontjai miatt azonban eddig mégsem került sor a téma teljes feltárására. Szabad György Kosuth, Lengyel Tamás és Borsi-Kálmán Béla Klapka, Horváth Zoltán pedig Teleki pályafutásának bemutatása kapcsán érintette az emigránsok és a magyarországi politikusok viszonyát; Kovács Endre a magyarok és a nemzetiségek, illetve a szomszédos népek kapcsolatára, Szabad György, „Forradalom és kiegyezés választóján” című, az adott korra vonatkozóan alapvető művében pedig kifejezetten az októberi diploma kiadása és az 1861. évi országgyűlés feloszlása közötti időszakra helyezte a hangsúlyt. Lukács Lajos a magyar politikai emigrációról írt könyvében ugyan csak foglalkozott a kérdéskörrel, de Kossuthtal szemben sokszor megalapozatlanul kritikus megállapításai erősen vitathatóak.

A fenti műveknek köszönhetően tudott, hogy az úgynevezett pesti forradalmi comité Teleki kapcsolatai mentén szerveződött, és viszonya a Magyar Nemzeti Igazgatósággal meglehetősen ellentmondásosan alakult, de eddig nem volt ismert, mikor és pontosan hogyan jött létre, illetve bomlott fel. A comité felbomlása után Magyar Nemzeti Igazgatóság magyarországi megbízottjává kinevezett Komáromy Györgynek a magyarországi hadseregszervezésről írott jelentését szintén tárgyalja a szakirodalom, de jelen tanulmány ezt igyekszik egy hosszabb folyamat részeként bemutatni. Egyúttal megvilágítja e folyamat más, eddig kevésbé ismert elemeit, Ivánka Imre tevékenységét és a honvédegyletek 1861. évi működését, majd részben ezeket az ismereteket felhasználva rekonstruálja a Komáromy-féle jelentés keletkezésének mozgatórugóit, körülményeit. Az emigránsok és a hazaiak viszonyának egy másik fontos pontja, a nemzetiségi kérdés tekintetében is újabb adalékokkal szolgál e tanulmány. Feltárja, hogyan vezetett a nemzetiségi kérdés kapcsán kibontakozó vita Kossuth és a későbbi balközép politikusok kapcsolatainak végleges megszűnéséhez, még azelőtt, hogy a Dunai Szövetség terve napvilágra került volna. A Magyar Nemzeti Igazgatóság és a magyarországi politikusok viszonyának bemutatása ugyanakkor magyarázatul szolgál az emigrációs viszonyok későbbi alakulásához, elsősorban a Csáky-Komáromy-féle szervezkedés kibontakozásához.*

Kapcsolatfelvétel a magyar emigráció vezetői, valamint a párizsi és a torinói udvar között

III. Napóleon francia császár és Camillo Benso di Cavour gróf, a Szárd-Piemonti Királyság miniszterelnöke 1858 júliusában egy kis francia fürdővárosban, Plombières-ben titkos megállapodást kötött arról, hogy kiűzik Itáliából az osztrákokat, és egy szövetségi államot hoznak létre a félszigeten a pápa veze-

* Jelen tanulmány „Magyar függetlenségi törekvések 1859–1867: a Csáky-Komáromy-féle szervezkedés” címmel készülő disszertáció első fejezete. Értékes tanácsaikért és észrevételeikért köszönettel tartozom Csorba Lászlónak és Pajkossy Gábornak.

tése alatt. Az Ausztria elleni háború tervei között kezdettől fogva szerepelt a magyar szabadságharc újrakezdésének támogatása is. Cavour, párizsi olasz emigránsok közvetítésével már márciusban Torinóba hívta a Cannes-ban tartózkodó Teleki László grófot, és ismertette vele a piemonti kormány Ausztria-ellenes elképzeléseit. Teleki azt javasolta Cavournak, hogy katonai kérdésekről Klapka György tábornokkal, a komáromi vár külföldön is híressé vált egykori védőjével tárgyaljon.¹ A piemonti miniszterelnök a plombiérés-i megállapodás után valóban megkereste Klapkát, akit már az 1856-ban rendezett párizsi konferencián megismert. A krími háborút lezáró párizsi konferencia a piemonti miniszterelnök javaslatára tárgyalta az olasz kérdéstről is. Klapkát James Fazy, a Banque Generale de Suisse elnöke mutatta be Cavournak. A magyar tábornok a svájci bank ügynöke és Fazy jó barátja volt. Klapka először Teodoro Santa Rosa piemonti államtitkárral tárgyalta augusztusban Aux-les-Bains-ben, majd szeptemberben Torinóban Cavourral, decemberben pedig Párizsban Jérôme Napóleon herceggel. Újabb torinói és párizsi tárgyalások után 1859 januárjában sikerült megállapodnia mindkét állam vezetésével arról, hogy azok fegyveres és anyagi segítséget nyújtanak a magyar függetlenség kivívásához. Megegyezés született egy itáliai magyar légió létrehozásáról, valamint a dunai fejedelemségekkel történő kapcsolatfelvételtől is.²

Napóleon herceg a tárgyalások során azt javasolta Klapkának, hogy a szabadságharc szervezésébe vonja be Kossuth Lajost is. A francia diplomácia számára is nyilvánvaló volt ugyanis, hogy Magyarországon csak a volt kormányzó lehet képes jelentős tömegeket felsorakoztatni a függetlenségi eszmék mellett. A komáromi hős azonban nem szívesen működött együtt a volt kormányzóval, nem akart bizottmányt, és nem akarta átadni a vezetést a nála tekintélyesebb Kossuthnak. Végül, francia nyomásra, mégis találkoztak 1859 januárjában Londonban, és megállapodtak, hogy a katonai szervezést Klapka, a politikait pedig Kossuth fogja irányítani.³ Májusban a bizottmány, vagyis a Magyar Nemzeti Igazgatóság megalapítására is sor került, Kossuth, Klapka és Teleki részvételével.

Az egymással baráti viszonyban álló Klapka és Teleki a külföldi kormányokkal folytatott tárgyalások eredményeiről szóló híreket igyekezett a hazába is eljuttatni. Az újabb szabadságharc reménye ugyanis szükségessé tette egy, az emigrációval, és az emigráción keresztül a külföldi kormányokkal kapcsolatot tartó magyarországi titkos szervezet létrehozását, amelyre nagyjából egy hónappal Klapkának a torinói és párizsi vezetéssel, illetve Kossuthtal történt megállapodása után került sor. A titkos csoport egyértelműen Teleki kapcsolatai mentén szerveződött.⁴

A pesti központi bizottmány és az emigráció vezetői (1859–1861)

Teleki László, aki 1848/49-ben Magyarország követeként szolgált Párizsban, a világosi fegyverletétel után számos emigránsnak segített abban, hogy

¹ Horváth Zoltán: Teleki László 1810–1861. I–II. Bp. 1964. I. 386., 396.

² Lengyel Tamás: Klapka György emlékiratai és emigrációs működése. Bp. 1936. 25–27.

³ Lengyel T.: Klapka György i. m. 27–28.

⁴ L. a „A pesti központi bizottmány és az emigráció vezetői (1859–1861)” c. fejezetben

otthonra vagy legalábbis átmeneti menedékre találjon a francia fővárosban. Ennek köszönhetően, és Kossuth törökországi internálása miatt 1851-ig nemcsak a párizsi magyar emigráns egyesület elnöke, hanem a magyar emigráció vezéralakja is volt. Párizsban ekkoriban számos előkelő magyar menekült élt, többek közt Almásy Pál, Vetter Antal, Andrássy Gyula gróf, Károlyi Ede gróf, Károlyi Sándor gróf, Lónyai Menyhért és Komáromy György, akik baráti kapcsolatokat ápoltak egymással, illetve Telekivel, egyesek közülük pedig szabadkőműves páholyt is alapítottak Mont Sinai néven.⁵ Pulszky Ferenc emlékirataiban így jellemezte a párizsi emigránsokat: „A párizsi menekültek kevésbé ismerték a londoni emigráció nyomorát, többnyire olyanok voltak ottan, kik otthonról kaptak, habár szűk jövedelmet. Haynau kegyetlenkedése idejében sokan jöttek ki Franciaországba, kik, amint kedvezőbb idők álltak be, visszamentek a hazába...”.⁶ Teleki 1851-ben átmenetileg Genfbe költözött, az emigráns egyesület feloszlott,⁷ a párizsi magyar társaság pedig néhány éven belül valóban jelentősen megfogyatkozott: Andrássy, a Károlyiak, Lónyai és Komáromy hazatértek, míg Vetter Londonba tette át lakhelyét. Teleki szoros kapcsolatban maradt Almásyval, aki 1857 végén bizalmasan közölte vele, hogy magánéleti gondjai miatt ő is vissza akar költözni Magyarországra, így amnesztiáért folyamodott. A debreceni országgyűlés egykori alelnökének felesége egy osztrák tiszt szeretője lett, lánya szintén egy osztrák tiszttel jegyezte el magát, fia pedig belépett a császári seregbe. Az amnesztiát azonban ekkor nem, csak egy évvel később kapta meg.⁸ Valamikor 1859 januárjában vagy februárjában térhetett véglegesen haza.⁹ A rendelkezésre álló források lapján több jel is arra utal, hogy hazatérte után, minden bizonnyal Teleki utasítására, ő szervezte meg az úgynevezett „pesti központi bizottmányt”, amely az emigránsok tárgyalásainak értelmében az újabb szabadságharc előkészítését tűzte ki célul.

Klapka egy 1859. február 28-án kelt levelében arra kérte Telekit, hogy a lehető legrészletesebben ismertesse meg az emigránsok tárgyalásainak eredményeivel és a várható nemzetközi fejleményekkel a pesti bizottmány Párizsba érkező küldöttjét, Komáromy Györgyöt.¹⁰ Komáromy, aki Almásynak a reformkor

⁵ Mednyánszky Cézár emlékezései és vallomásai az emigrációból. Ford. és jegyz.: Óvári-Avary Károly. Bp. 1930. 92–96.; *Berényi Zsuzsanna Agnes*: Kossuth Lajos és a szabadkőművesek. Bp. 2002. 26.; [*Váy Sarolta grófnő*] *Floridor*: Egy magyar nábob története. In: *Egyetértés*, 1895/68. (márc. 10.)

⁶ *Pulszky Ferenc*: Életem és korom. (Magyar Századok) S. a. r. Oltványi Ambrus. I–II. Bp. 1958. II. 15.

⁷ Az egyesület feloszlása Kossuth szabadulásával függött össze. A volt kormányzó ugyanis kezébe akarta venni annak irányítását, és egyúttal demokrata-republikánus színt kívánt adni neki, ez azonban erősen megosztotta a tagokat. A feloszlást megelőző vitákról l.: Szemere Bertalan leveleskönyve 1849–1865. Szerk. Albert Gábor. Bp. 1999. 25. Szemere – Czetz, 1851. júl. 3.; Teleki László válogatott munkái. I–II. Szerk. Kemény G. Gábor. Bp. 1961. II. 78–81. Teleki - Vukovics, 1851. júl. 20.

⁸ Teleki Sándor gróf Almásy halálának alkalmából írt hírlapi cikkében úgy emlékezett, hogy barátjának „nagy lelki gyötrelmei” voltak, amikor elfogadta az amnesztiát, és a Genfben élő magyar nyomdász, Puky Miklós jóváhagyásától tette függővé hazatérését. (Teleki Sándor: Almásy Pálról. Budapesti Hírlap 1882: 312. /nov. 12./)

⁹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) R 216. 1. t. Teleki – Vukovics, 1857. dec. 3., Teleki – Vukovics, 1858. jan. 29., Horváth – Vukovics, 1858. dec. 11., Horváth – Vukovics, 1859. jan. 20., Horváth – Vukovics, 1859. márc. 16., Horváth – Vukovics, 1859. márc. 18.

¹⁰ *Lengyel T.*: Klapka György i. m. 30.

óta igen jó barátja volt,¹¹ márciusban találkozott Telekivel. Az emigrációval ekkor kapcsolatba lépő pesti bizottmány vagy más néven „hazafias cselekvési párt” valószínűleg néhány héttel korábban, tehát Almásy hazatérte után nem sokkal alakult meg, baráti-rokoni ismeretségek mentén. A bizottmány tagja lett Almásyn és Komáromy kívül az egykori párizsi emigráns társaság egy harmadik alakja Lónyai, valamint Teleki unokaöccse, Tisza Kálmán és Komáromy fiatal barátja és rokona, a császári sereget másfél évvel korábban elhagyó Csáky Tivadar gróf is. A katonai szervezést kezdetben két tekintélyes egykori honvédtiszt, Beniczky Lajos ezredes¹² és Maróthy János huszárőrnagy¹³ irányította.¹⁴ Nemskára kilépett a bizottmányból Lónyai, aki ezután Deákhhoz közeledett, ugyanakkor új tagokkal is bővült a szervezet: Podmaniczky Frigyesel és a katonai szakértőnek számító Ivánka Imrével.¹⁵ Az utóbbi kettő együtt küzdött Tisza Kálmánal a református és az evangélikus egyház autonómiáját jelentős mértékben korlátozó protestáns pátens visszavonásáért, így valószínűleg az ő révén kerültek a bizottmányba 1860-ban.¹⁶ A csoporthoz lazábban kötődtek a Károlyi-testvérek, Sándor és Ede is.

A titkos mozgalom vezetőjének Almásy számított de irányító szerepet töltött be Komáromy is, minthogy ő tárgyalt a bizottmány nevében az emigrán-

¹¹ Teleki Sándor emlékirataiban a reformkori országgyűlések kapcsán felidéz egy történetet, amely az ő, valamint Almásy és Komáromy barátságát igazolja. (Teleki Sándor emlékezései. S. a. r. Görög Livia. Bp. 1958. 465–466.)

¹² Beniczky Lajos (1813–1868) a szabadságharc idején a felvidéki bányavárosok kormánybiztosa volt. A világi fegyverletétel után halálra, majd húszévi várfogságra ítélték. 1857-ben szabadult. A pesti központi bizottmány tevékenységében való részvétele különösen érdekes, mivel 1860-ban két memorandumot is intézett Albrecht főherceg helytartóhoz, amelyben felajánlotta, hogy jelent az ország hangulatáról. Még ugyanazon év nyarán 4000 forintot kapott a kormányzattól azért, hogy megpróbálja rávenni a nemeseket a passzív ellenállás feladására. Tevékenységét előbb betegsége szakította félbe, majd a bécsi politikában csalódva végleg felhagyott azzal. (*Steier Lajos: Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezered visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és tót mozgalomról. /Magyarország újjabkori történetének forrásai. Emlékiratok/ Bp. 1924. 720–721.*) 1861-ben a Határozati Párt képviselőjeként volt jelen az országgyűlésen. 1864-ben az Almásy – Nedeczky-féle összeesküvésben való részvétele miatt előbb halálra ítélték, majd enyhítették az ítéletet, és Josefstadtba internálták, ahonnan a kiegészéskor szabadult. 1868-ban máig tisztázatlan körülmények között meggyilkolták. (*Bona G.: Tábornokok és törzstisztek i. m. 237–238.*)

¹³ Maróthy János (1819–1887) a szabadságharcban huszárőrnagyi rangot ért el. 1861-ben a Határozati Párt képviselője, a dualizmus korában a Honvédmenház parancsnoka volt. (*Szinnyei J.: Magyar i. m. VIII. 689.*)

¹⁴ Teleki egy 1860 tavaszán kelt levelében Lónyait, Almásyt, Komáromyt, Csákyt és Tiszát nevezi meg „hazai ügynökként”, Beniczkyt pedig „guerillafőnökként”. Egy 1860 őszén íródott levelében pedig már két katonai vezetőről „Benőrről” (Beniczkyről) és „Mórról” beszél. Utóbbi Kossuth későbbi irataiból azonosítható: Maróthy Jánost jelöli. (MOL R 90. 3278. Teleki – Kossuth, 1860. ápr. 22., 3450. Teleki – Kossuth, 1860. nov. 7.) - A bizottmány létrejöttéről l. még: *Szabad Gy.: Forradalom és kiegészés i. m. 131.*

¹⁵ Ivánka Imre (1818–1896) 1848-ban Batthyány Lajos nemzetőrségi titkáráként kiemelkedő szerepet játszott a honvédsereg megszervezésében. Königráti fogságából 1850-ben szabadult, majd birtokán gazdálkodott. 1861-ben a Határozati Párt tagjaként képviselő lett az országgyűlésen. A dualizmus korában képviselőházi tagsága mellett számos társadalmi egyesület (Északkeleti Vasúttársaság, Vöröskereszt, Országos Honvédegyesület) vezetőjeként tevékenykedett. 1895-ben a Főrendi Ház tagja lett. (*Bona G.: Tábornokok és törzstisztek i. m. 183.*)

¹⁶ *Podmaniczky Frigyes: Naplótöredékek (1824–1886). I–IV. Bp. 1887–1888. III. (1850–1875). 80–91.*

sokkal, és 1860 júniusától a jelentéseket is ő írta.¹⁷ 1860 elején már harmadik alkalommal utazott külföldre, és Londonban megbeszélést folytatott Kossuthal, Klapkával és Telekivel a nemzetközi helyzet várható alakulásáról és az Ausztria elleni háború lehetőségéről.¹⁸ Ugyanakkor a pesti titkos szervezet más tagjai is tudtak — rokoni kapcsolataiknak köszönhetően —, közvetve vagy közvetlenül érintkezni a magyar emigráció vezetőivel. Tisza Kálmán 1859 őszen német területen, egy évvel később pedig Svájcban találkozott nagybátyjával, Telekivel. Podmaniczky ugyancsak 1860 őszen tett látogatást Brüsszelben, sógoránál, a Kossuthal rendszeresen levelező Jósika Miklósnál.¹⁹ A francia rokonokkal rendelkező Károlyiak gyakorta jártak Párizsba.

A mozgalom megalakulását követő hónapok külföldi fejleményei nem igazolták az újabb szabadságharc kirobbanásával kapcsolatos várakozásokat. Az 1859 nyarán kitört francia–piemonti–osztrák háború elméletileg alkalmat teremtett volna a magyarok bevonására, de erre nem került sor, mivel III. Napóleon császár Villafrancában sietve fegyverszünetet kötött Ferenc Józseffel. Az a tény azonban, hogy Piemont elégedetlen volt a háború eredményével, hiszen az csak Lombardiát szabadította fel az osztrák uralom alól, a magyar reményeket is tovább éllette. 1859 őszen a közép-itáliai kis államok sorra elűzték uralkodóikat, majd népszavazás útján csatlakoztak Piemonthoz. 1860 májusa és szeptembere között Garibaldi a torinói kormány tudtával, de hivatalos támogatása nélkül elűzte a Bourbonokat a nápolyi trónról, így Dél-Itália is a születőben lévő egységes Olaszország részévé válhatott. Cavour azonban francia támogatás nélkül nem mert újabb háborút kezdeni, ráadásul az egyesülő területek egységes állammá szervezése is lekötötte a figyelmét, így a magyar szabadságharc kirobbanása is váratott magára.²⁰

Az osztrák sereg itáliai vereségének következtében Magyarországon szintén megélné a politikai élet, és a pesti központi bizottmány tagjai több esetben nemcsak résztvevői, de szervezői is voltak a különböző önkényuralom ellenes megmozdulásoknak. Tisza, Podmaniczky és Ivánka a protestáns pátésszel szembeni ellenállást irányították,²¹ Károlyi Ede nemzeti célú gyűjtéseket rendezett,²² Csáky pedig a hatóságok által nem engedélyezett Kazinczy-bált tartott Szepes megyei hotkóci kastélyában, ami után elő is állították.²³ A függetlenség

¹⁷ 1860 tavaszáig Lónyai írta a jelentéseket, aki azután Deákhhoz csatlakozott. (*Szabad Gy.: Forradalom és kiegyezés* i. m. 131.)

¹⁸ Kossuth, Tanárky Gyula feljegyzése szerint, „nagy merészségnek” nevezte Komáromy külföldi utazásait, tekintettel annak börtönviseltségére. Tanárky Gyula naplója (1849–1866.). Szerk. Koltay-Kastner Jenő. Bp. 1961. 125.

¹⁹ Tisza látogatásairól I.: Teleki László válogatott munkái. Szerk. Kemény G. Gábor i. m. 150–154. Teleki – Kossuth, 1859. szept. 2.; *Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból* III. A remény és csapások kora. 1860–62. (a továbbiakban: KLI III.) Bp. 1882. 45–46. Teleki – Kossuth, 1860. okt. 4.; Podmaniczky látogatásáról I.: *Podmaniczky F.: Naplótöredékek* i. m. III. 104–106.; A kapcsolattartás során nem kis nehézséget okozott az a tény, hogy a hosszas eljárás után megkapott útlevelek meghatározott időre és csak meghatározott országokba voltak érvényesek.

²⁰ *Storia d'Italia* 1–3. Szerk. Giovanni Sabbatucci – Vittorio Vidotto. Bari 1994–1999. 1. (Le premesse dell'unità dalla fine del Settecento al 1861.) 412–426.

²¹ *Podmaniczky F.: Naplótöredékek* i. m. III. 80–91.

²² *Szabad Gy.: Forradalom és kiegyezés* i. m. 19–20.

²³ MOL D 161. 1860:164., 501., 1048.

fegyveres kivívására azonban egyre kevésbé gondoltak, legalábbis erre utal Komáromynak az emigráció vezetőihez 1860 júniusában írt panasszal teli jelentése. „... a fentebb említett vezetők (meglehet sokkal eszélyesebben s helyesebben, mint Pali és én), a forradalmat ugyan elfogadják s benne velünk (azt hiszem még szívesebben felettünk) mennek, de csak mint utolsó rosszat”.²⁴ Vagyis a Komáromy által említett vezetők, ha külföldi kezdeményezés esetén hajlandóak is lettek volna a harcban részt venni, a forradalom kirobbantásától teljesen elzárkóztak. Két hónappal később Olivier de Lalande, Klapka Cuzával tárgyaló megbízottja, azt írta a tábornoknak, hogy a román fejedelemmel kötött megállapodásról csak Almásyt és Komáromyt fogja értesíteni, mert a többiekben nem lehet megbízni.²⁵ A Magyar Nemzeti Igazgatóság vezetői az adott helyzetben nem tudtak mást tenni, mint bizalmukról biztosították Almásyt és Komáromyt, továbbá arra ösztönözték őket, hogy építsenek ki az egész országra kiterjedő hálózatot és szervezzenek tiltakozó akciókat. „Töletek várom e jobb irányt, töletek, kik a nemzet legjobbjaihoz tartoztok... – Ne engedjétek át a tért a félakaratnak...” – írta Kossuth válaszul Komáromy júniusi jelentésére. Erre az álláspontra hivatkozott Teleki egy későbbi, a volt kormányzónak szóló levelében is: „... te is, én is, Klapka is megmondtuk, hogy ha az otthoni comité körében meghasonulás történt volna vagy történék ezentúl, – mi a forradalmiakkal (Komáromy Gyurival és az ő pártján levőkkel) tartunk.”²⁶ Komáromy azonban nemcsak a széthúzásra panaszkodott, hanem egyúttal arra is, hogy pénz hiányában nem tudnak fegyvereket vásárolni a harc előkészítéséhez, ezért kilátásba helyezte ő és Almásy lemondását a bizottmány irányításáról. Kossuth fent idézett válaszában igyekezett megértetni Komáromyval, hogy az emigráció vezetői egyelőre nem is várnak tőlük hadseregszervezést. Ez pénz hiányában kivitelezhetetlen, a megfelelő nemzetközi háttér nélkül pedig veszélyes lenne. Kossuth álláspontját Teleki is osztotta, aki néhány hónappal korábban a forradalom kirobbantását tervezgető Károlyi Edét intette türelemre.²⁷

A helyzet 1860 szeptemberében kedvező irányba változott, a magyar emigráció vezetői igen jelentős sikert értek el. Cavour és a Magyar Nemzeti Igazgatóság három tagja Torinóban megállapodást írt alá a két nemzet katonai és politikai együttműködéséről egy esetleges Ausztria elleni háborúban. A piemonti miniszterelnök ilyen módon igyekezett biztosítani országát, attól tartott ugyanis, hogy az osztrákok megtámadják Piemontot, miközben annak seregei, Garibaldi Róma elleni támadását megakadályozandó, délre vonulnak.²⁸ A megegyezés ér-

²⁴ Komáromy ekkor írta első jelentését a Magyar Nemzeti Igazgatóságnak, miután Lónyai kivált a bizottmányból. *Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból II. A villafrancai béke után.* (a továbbiakban KLI II.) Bp. 1881. 474–475. Komáromy jelentése a Magyar Nemzeti Igazgatóság tagjainak, 1860. jún. 15.

²⁵ MOL R 295. 22. t. Lalande – Klapka, 1860. aug. 25. közli: A Kossuth-emigráció olaszországi kapcsolatai 1849–1866. Szerk. Nyulásziné Straub Éva. Bp. 1999. 384–387.

²⁶ KLI II. 475–488. Kossuth – Komáromy, 1860. június 15. *Kossuth L.: Irataim az emigrációból I. Az 1859-ki olasz háború korszaka.* (a továbbiakban: KLI I.) Bp. 1880. 45–46. Teleki – Kossuth, 1860. okt. 4.

²⁷ Teleki László válogatott munkái. Szerk. Kemény G. Gábor i. m. 164–166. Teleki – Károlyi E., 1860. márc. 12.

²⁸ Storia d'Italia. Szerk. Sabbatucci, G. – Vidotto, V. i. m. 1. 423–426.

telmében közös háborús célnak tekintették Magyarország függetlenségének kivívását, és ígéretet tettek arra, hogy nem kötnek különbékét. A háború kirobbanása után az olaszországi magyar légió és egy Dalmáciában partra szálló 30–40 ezer fős olasz segélysereg támogatta volna a magyarországi harcokat, miközben román és szerb területről is nyomultak volna be katonák az országba. Ez utóbbi elősegítése céljából 1859 márciusa óta Klapka többször is tárgyalt Cuzával a magyar szabadságharchoz szükséges fegyverek román területen történő tárolásáról. A Magyar Nemzeti Igazgatóság 1860 őszén emlékiratot intézett a fejedelemhez, amelyben az Ausztria elleni együttműködés fontosságát hangsúlyozta, az olasz kormány pedig ugyanekkor különböző hadi felszereléseket és pénzt indított útnak Genovából Galac irányába. Klapka Belgrádba is ellátogatott, majd Kossuth Londonban megbeszélést folytatott Obrenović Mihály szerb trónörökösrel, aki 1860. szeptemberi trónra lépte után hajlandónak is mutatkozott az együttműködésre. Az emigráns vezetők természetesen a hazaiakat is tájékoztatták a kedvező fejleményekről. Teleki az éppen nála járó Tisza Kálmánon keresztül utasította a bizottmányt arra, hogy igyekezzenek megnyerni a magyarországi nemzetiségeket a szabadságharc ügyének, és küldjenek mihamarabb egy hadi szakértőt külföldre, hogy most már a katonai szervezés részleteiről is tárgyalhassanak. A fegyverkezésre és a nemzetiségek körében folytatandó propagandára a Magyar Nemzeti Igazgatóság a piemonti kormánytól kapott pénzből 100 ezer frankot küldött be az országba az emigrációban élő Károlyi Györgyné Zichy Karolina grófnő egyik fiával, Károlyi Gyula gróffal.²⁹

Valószínűleg részben az említett eseményekkel összefüggésben 1860 őszén Kossuth megpróbálta valamelyest a saját elképzelései szerint átalakítani az addig egyértelműen Telekihez kötődő, de a volt kormányzó szerint a forradalom iránt nem eléggé elkötelezett hazai bizottmány vezetését. Novemberben kérdőre vonta Telekit, megbízik-e Almásyban. A volt párizsi követ, ha fenntartásokkal is, de igenlő választ adott. Kossuth azt szerette volna elérni, hogy a Magyar Nemzeti Igazgatóság szólítsa fel Komáromyt, vegye kezébe a bizottmány irányítását, Teleki azonban elutasította kérését, mondván, azzal csak megnehezítenék Komáromy dolgát. A volt kormányzó Almásyval 1849 óta rossz viszonyban állt, de nemcsak ezért igyekezett őt háttérbe szorítani. A debreceni országgyűlés egykori alelnöke az emigrációból való hazatérte után visszakövetelte elkobzott birtokait, és azokat 1861 elején meg is kapta, ami már önmagában is gyanakvásra adott alapot. Ráadásul éppen az előbbieket miatt igyekezett lojális magatartást tanúsítani az 1860 őszén életbe lépett Októberi Diploma következtében éppen hatalomra jutott konzervatívok irányába, ami felkelthette Kossuth gyanúját.³⁰ A volt kormányzó Teleki „hazarablása” után még erőteljesebben kezdte hangoztatni Almásyval és az egész bizottmánnyal való elégedetlenségét. 1861. január 18-án hosszú levelet intézett a hazai mozgalom vezetői-

²⁹ *Szabad Gy.*: Forradalom és kegyezés i. m. 114–125.; A pénz beküldését Pulszky Ferenc intézte. l.: MOL R 90. 3598. Kossuth – Ludvigh, 1861. jan. 21.; MOL R 295. 22. t. Pulszky – Klapka, 1860. szept. 20., Pulszky – Klapka, 1860. szept. 27.; KLI III. 77–78.

³⁰ KLI I. 47–48.; Tanárky Gyula naplója (1849–1866.). Szerk. Koltay-Kastner Jenő i. m. 181.; *Szabad Gy.*: Forradalom és kegyezés i. m. 137–138.

hez, amelyben értesítette őket arról, hogy a tavaszra tervezett Ausztria elleni háború az itáliai és a nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulása miatt a közeli jövőben biztosan nem fog kirobbanni. A levél további részében kifogásolta az 1860 őszén Cavourral kötött szerződés után most már szerinte is szükségessé vált magyarországi hadseregszervezés lassúságát és hiányosságait, illetve határozott választ kért arra a kérdésre, hogy a bizottmány „forradalmat” vagy „alkut” akar.³¹ Nem bízott abban sem, hogy a hazaiak valóban törekednek a nemzetiségekkel való megegyezésre, ezért 1861 elején Pestre, illetve Belgrádba küldte Ludvigh Jánost. Ludvighnak nemcsak az új szerb fejedelemmel, Mihállyal való tárgyalás volt a feladata, hanem az is, hogy elősegítse a magyarországi szerbek és a pesti bizottmány kapcsolatteremtését. Utóbbit azonban nem tudta megtenni, mert sem Almásyt, sem Komáromyt nem találta Pesten.³² Február 15-én Jósika tudatta Kossuthtal Almásynak a volt kormányzó januári levelére adott válaszát. A pesti forradalmi bizottmány vezetője közölte, hogy bár még mindig megadják az esélyt az emigránsok által kínált megoldásnak, fenntartják a kiegyezés lehetőségét is. „Két húron kell hegedülni! Felülni senkinek sem akarunk, se jobbra, se balra.” – üzenté Almásy.³³ A hazaiak többször is jelezték az emigráns vezetőknek, hogy a háború időpontjának és kirobbanásának bizonytalansága, valamint a pénz hiánya megnehezíti, sőt lehetetlenné teszi a szervezést. Március közepén Almásy lemondott a bizottmány vezetéséről, amely ezt követően feloszlott. „Régóta sajnáltam, hogy hazai barátaink egy oly bizottságot fogadtak el, amelynek többsége reám azt a benyomást tette, hogy nagyon nem bánnák, ha forradalmi czégű bárkájukat a szél az alku kikötőjébe hajtaná. ... a carbonari köpönyeget a lomtárba lökték s szép udvariasan a kialkuvás fekete frakkját öltötték fel.” – írta később Kossuth a fenti eseményeket kommentálva.³⁴ A volt kormányzó ugyanis a nemzetközi helyzet bizonytalansága ellenére is fontosnak tartotta a függetlenségi eszmék ébren tartását, és a szabadságharcra való készülődést, ezért minden olyan lépést elítélt, amely a Béccsel való megegyezés felé irányult. Számára a függetlenségnek nem volt alternatívája, azt ugyanakkor sosem kérte a hazaiaktól, hogy külső támogatás és garanciák nélkül kezdjenek harcot az udvar ellen.

Almásy lemondása és a bizottmány felozlása — bár pontos körülményeit nem ismerjük —, az előzményeket figyelembe véve nem nevezhető váratlanak. Már 1860 nyarára nyilvánvalóvá vált a szervezeten belüli széthúzás, egyesek idegenkedése az újabb szabadságharctól, amelyet megerősített a hosszú hiábavaló várakozás a nemzetközi helyzet kedvező alakulására. Almásy számára — birtokai visszaigénylése miatt —, amúgy is kellemetlenné válhatott a mozgalomban játszott vezető szerepe, az arról való lemondáshoz pedig ürügyül szolgálhatott Kossuth bizalmatlansága és Teleki hazatérése is. Semmi jel nem utal arra, hogy Telekinek, aki kezdeményezője volt a szervezkedésnek, szándékában

³¹ KLI III. 573–584. Kossuth levele a magyarországi központi bizottmánynak. 1861. jan. 18.

³² MOL R 90. 3589. Ludvigh – Kossuth, 1861. jan. 14., 3598. Kossuth – Ludvigh, 1861. jan. 21. *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 125–127.

³³ MOL R 90. 3638. Jósika – Kossuth, 1861. febr. 15. *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 313.

³⁴ KLI III. 594.

állt volna átvenni a bizottmány vezetését Almásytól. Ésszerű magyarázatnak tűnik, hogy azért nem, mert hazaérkezése után, mint volt státusfogoly, titkosrendőri megfigyelés alatt állt, így ez a lépés túl kockázatos lett volna. Ráadásul a bizottmány egykori tagjai, akik 1861 áprilisától a Határozati Párt vezérkaraként folytatták politikai szereplésüket, már az országgyűlés kezdetén nyilvánvalóvá tették Teleki előtt, hogy nem kívánnak többé kilépni a törvényes keretek közül. Nem akarták vállalni az országgyűlés feloszlásának kockázatát, ezért akár a felirat tartalmi elfogadására is hajlottak. Magatartásuk hátterében az állt, hogy nem tartották megfizethetőnek a sikeres szabadságharc árát, vagyis a nemzetiségi jogok jelentős mértékű bővítését és a politikai rendszer általános demokratizálását, mert az az ő liberális nemesei köreik befolyásának csökkenésével járt volna. Teleki számára drámai lehetett a felismerés, hogy azok a politikusok, akiket közvetve vagy közvetlenül ő bízott meg a hazai szervezkedéssel, és akiket az állandóan kételkedő Kossuthtal szemben is védelmezett, cserben hagyták őt, hiszen eltávolodtak a Magyar Nemzeti Igazgatóság célkitűzéseitől.³⁵ A volt párizsi követ az öngyilkosságba menekült, az emigráció azonban hazai kapcsolatai tekintetében megmaradt azon a tévúton, amelyre az 1859 elején történt szervezés vitte.

A hadseregszervezés kérdése és a honvédegyletek

A pesti központi bizottmány létrehozásának egyik fontos, ha nem a legfontosabb célja az volt, hogy legyen Magyarországon egy szervezet, amelyre rá lehet bízni a szabadságharc katonai előkészítését. Erre pénz hiányában jó ideig nem kerülhetett sor, ezért is helyezte kilátásba Almásy és Komáromy 1860 nyarán a lemondását.³⁶ Kossuth és Teleki azonban azon az állásponton volt, hogy addig, amíg a háború kirobbanásának időpontja nem ismert, nem szükséges hadsereget szervezni, helyette a bizottmánynak inkább a forradalmi hangulat megteremtésén és a nemzetiségek valamint a katonaság támogatásának megnyerésén kellene fáradoznia.³⁷ Az 1860 szeptemberében kötött titkos megállapodás értelmében azután a piemonti kormány fegyvert és anyagi eszközöket bocsájtott a magyarok rendelkezésére, és a háború is közelinek tűnt, így végre időszerűvé vált a hadseregszervezés kérdése. A Magyar Nemzeti Igazgatóság Tisza révén üzent a hazaiaknak, hogy küldjenek ki egy katonai szakértőt.³⁸ Időközben az olasz kormány alkalmazásában álló, és az olasz–magyar katonai törekvések egyeztetésével megbízott Vetter haditervet dolgozott ki.³⁹ Az emig-

³⁵ vö.: *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 314.

³⁶ KLI II. 474–475. Komáromy jelentése a Magyar Nemzeti Igazgatóság tagjainak, 1860. jún. 15.

³⁷ Ily háborút semmi ponton sem lehet torlaszok mögül, utcai harcra eldönteni. Ily esetben tehát csak arra kell szorítkozni, hogy a függetlenségi aspirációk elevenségben tartassanak, s hogy az események fordulata a nemzetet készületlenül ne lepje meg... – írta Kossuth. KLI I. 25., KLI II. 475–488. Kossuth – Komáromy, 1860. június 15.

³⁸ KLI III. 44–46.

³⁹ Vetter Antal altábornagyot Kossuth 1859 decemberében ajánlotta Luigi Carlo Farini figyelmébe, aki az emíliai tartományok kormányzójaként a magyar légió Bethlen Gergellyel Emiliába jött

ráns vezetők október végére várták az általuk ismert két katonai szakértő egyikét, Beniczkyt vagy Maróthy-t. Végül a bizottmány egy új tagja, Ivánka Imre indult külföldre, és csak november 13-án érkezett Zürichbe, ahol Telekivel tárgyalt, majd továbbutazott Londonba, hogy Kossuthal és Vetterrel is egyeztessen.⁴⁰ Ivánka egy névsort adott át az emigránsoknak, amelyen a hadseregszervezésben részt vevő 21 tiszt neve és működési területük (személyenként néhány megye) volt feltüntetve.⁴¹ Egyúttal ismertette a szervezés lehetőségeit, aminek alapján Kossuth és Vetter arra a megállapításra jutott, hogy a harcok kezdetekor egy 80 ezer fős hadseregére és 14 ezer lóra számíthatnak. A hadsereget hat hadtestre (vági, ipoly-sajói, felső-tiszai, alsó-tiszai, rába-murai és balatoni) osztották és megállapodtak a további katonai egységek számában is. Az erdélyi seregről nem beszéltek, az ennek szervezéséért felelős Klapka ugyanis keleti útja miatt nem tudott jelen lenni a találkozón. A két tiszai hadtest az erdélyi sereggel, a balatoni a Dráva felől érkező olasz segélysereggel, a rába-murai pedig a Muraköz irányából várható itáliai magyar légió egységeivel is összekötetésben állt volna. A megbeszélés eredményéről Vetter értesítette Cavourt és Luigi Carlo Farini hadügyminisztert.⁴² Részben a szervezés költségeire szolgált a Károlyi Gyula által beküldött 100 ezer frank, amely mellé decemberre Kossuth még 50 ezer frankot, egy hónappal a háború kitérése előttre pedig 15 napi zsoldra és ellátásra elegendő pénzt ígért, hogy elkerüljék az esetleges fosztogatásokat. Ivánkát arra utasították az emigráció vezetői, hogy az év végéig készítsen pontos hadrendet, vagyis rá várt az a feladat, hogy a katonai egységekbe beossza a beszervezett vagy beszervezendő embereket.⁴³ Kossuth végül nem küldte be az országba az ígért 50 ezer frankot, és arra hivatkozott, hogy a piemonti kormánynak kétségei támadtak a magyarországi szervezkedés komolysága felől, mivel a bizottmány nem készítette el a hadrendet. Könnyen elképzelhető, hogy az itáliai politikusok valójában a háború kirobbanásának bizonytalanná válása miatt nem akartak további pénzeket folyósítani a magyaroknak, és Kossuth a fenti hivatkozással tulajdonképpen saját neheztelését igyekezett hangsúlyossá tenni. Az mindenestre tény, hogy sem Ivánka, sem a bizottmány más tagja nem készítette el a hadrendet. A hadrend hiánya mellett Kossuth azt is kifogásolta 1861. januári levelében, hogy bizonyos megyéket teljesen kihagytak a szervezésből, mások élén pedig az adott környéken nem ismert, vagy a függetlenség iránt nem eléggé elkötelezett vezető állt.⁴⁴ Ivánkára

---

tagjainak katonai felettese volt. Vetter 1860. dec. 12-én az olaszországi magyar légió főfelügyelője lett. (MOL R 90. 2947a. Kossuth – Farini, 1859. dec. 16. közli: A Kossuth-emigráció olaszországi kapcsolatai 1849–1866. Szerk. Nyulásziné Straub É. i. m. 347–348., magyar fordításban KLI II. 346–348. v. ö. *Lukács Lajos: Az olaszországi magyar légió története és anyakönyvei 1860–1867.* Bp. 1986. 61.)

⁴⁰ MOL R 90. 3450. Teleki – Kossuth, 1860. nov. 7.; MOL R 295. 22. t. Teleki – Klapka, 1860. nov. 19., Teleki – Klapka, 1860. nov. 27.; KLI III. 187–191.

⁴¹ A lista megegyezett a Komáromy által 1861. augusztus 10-én írt jelentésben szereplő listával. Bővebben ld.: a „Komáromy György jelentése a hadseregszervezésről” c. fejezetben.

⁴² MOL R 90. 3436. Leveleskönyv 18. sz. közli: A Kossuth-emigráció olaszországi kapcsolatai 1849–1866. Szerk. Nyulásziné Straub É. i. m. 428–432., magyar fordításban KLI III. 193–199.); MOL R 90. 3494. Vetter – Kossuth, 1860. dec. 6.

⁴³ KLI III. 187–191. KLI III. 191–193. Kossuth – Teleki, 1860. nov. 27.

⁴⁴ KLI III. 573–584. Kossuth levele a magyarországi központi bizottmánynak. 1861. jan. 18.

valamelyest hathatott Kossuth neheztelése és az ígért pénzösszeg elmaradása, ugyanis 1861. elején a pesti honvédségélyező egyesület segítségével próbálta továbbvinni a katonai szervezést.

A pesti honvédségélyező egyesület 1861. január 20-án alakult meg a Vadász-kürt fogadóban, a nemzeti ellenzék kedvelt találkozóhelyén. Korelnöke Rohonczy Lipót,⁴⁵ pénztárosa Vidacs János,⁴⁶ jegyzője Gánóczy Flóris⁴⁷ lett. A honvédség egyesület bizottmányában többnyire tekintélyes egykori főtisztek kaptak helyet: Szatmáry Mihály honvédezredes, Kászonyi József honvédezredes, Szekulits István honvédezredes, Gelich Richárd honvédezredes, Földváry Albert honvéd-főhadnagy, Clementisz Gábor honvéd-főhadnagy és Sebes Emil honvéd-őr-nagy.⁴⁸ Az egyesület nyilvánosan vállalt feladata az volt, hogy gyűjtést rendezzen a rászoruló honvédek, illetve a szabadságharcban részt vettek özvegyei, árvái számára, a munka nélkül maradt egykori katonáknak pedig segítsen munkát találni. Február 13-án a Nemzeti Színház zenés segélyestet rendezett a pesti honvédség egyesület részére, amely nyilvánvalóan alkalmat nyújtott a hazafias eszmék erősítésére, így Ferenc József rosszallását fejezte ki miatta, és utasította a kormányzerveket, hogy a jövőben ne engedélyezzenek hasonló rendezvényeket.⁴⁹ A rendőrség nem alaptalanul gyanította azt, hogy az egyesület a még hadra fogható honvédek összeírását is célul tűzte ki, ezért kezdettől fogva figyelte azt.⁵⁰ Az említett feltételezést látszik igazolni az is, hogy az alakuló ülés utáni első megbeszélésre Ivánkát is meghívta a honvédség egyesület vezetése. Ám amikor az

⁴⁵ Rohonczy Lipót (1807 – 1861. nov. 3.) földbirtokos, mérnök és honvédtiszt volt. Bécsben végzett az akadémia hadmérnöki karán. 1821–1847 között a 7. könnyűlovas ezrednél szolgált, majd le szerelt és gazdálkodott. A szabadságharc idején huszárezredesi rangot ért el. A fegyverletétel után Aradon kötél általi halálra ítélték, de az ítéletet 18 évi várfogságra változtatták. 1850 nyarán kegyelmet kapott, utána birtokán gazdálkodott. (*Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII. Pest 1857–1868. IX. 759.*)

⁴⁶ Vidacs János (1826–1873) a bánátkomlói lakatosmesterből pesti gépgyárossá lett Vidacs István fia volt. 1848-ban a márciusi ifjak csoportjához tartozott, részt vett a szabadságharcban, majd külföldre menekült. 1851-ben elfogták, így három évre fogságba került. 1856-ban egy forradalmi szervezkedés miatt néhány hónapra ismét börtönbe került. 1858-ban átvette apja gépgyárának vezetését. 1860-ban üzletet nyitott Galacban, amelynek vezetését öccsére, Józsefekre bízta. A gyár terjeszkedését a két testvér konspirációs célokra is felhasználta: József Dunyov Istvánon keresztül kapcsolatba került az emigrációval, és tagokat toborzott az olaszországi magyar légióba. A toborzás miatt Magyarországról és Erdélyből számos fiatalember szökött ki Galacba, ezt azonban Kossuth helytelenítette. (KLI III. 577–578.) Vidacs János 1861-ben a pesti honvédség egyesület pénztárosaként és az országgyűlés szélsőbaloldali képviselőjeként folytatta tevékenységét. 1862-ben a londoni világkiállításra utazva találkozott Kossuthal. 1863-ban Kossuth megbízásából forradalmi szervezkedést kezdett, de hamarosan letartóztatták. 1865-ben, majd a kiegyezést követően is szélsőbaloldali képviselő maradt. Kezdeményezésére jött létre a Honvédmenház. 1873-ban öngyilkos lett. (*Szakács Margit: Vidacs János politikai pályafutása. Folia Historica I. /1972/ 95–131.*)

⁴⁷ Gánóczy Flóris (1825–1913) ügyvéd, a szabadságharc idején hadbíró főhadnagy volt. 1861-ben Pest megye tisztí ügyészévé választották, az önkényuralom visszaállításakor mondott le. A dualizmus korában törvényszéki bíróként dolgozott, és újra vezetője lett a pesti honvédség egyesületnek. (*Szinnyei J.: Magyar írók i. m. III. 999–1000.*)

⁴⁸ Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) VI. 15. 39. d.; Honvédek könyve. I. Történelmi adat-tár az 1848-diki és 1849-diki magyar hadjáratból. I–II. Szerk. Vahot Imre - Gánóczy Flóris. Pest 1861. I. 150–161. *Szakács M.: Vidacs János i. m. 107.; Szabad Gy.: Forradalom és kiegyezés i. m. 279.*

⁴⁹ MOL D 185. 1861: 201.

⁵⁰ MOL D 185. 1861: 90., 120., 201.

egyik tag az eredeti célkitűzéseknek megfelelően az általános honvédösszeírást sürgette, és aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy elégedetlenek lesznek azok, akik „magasabb dolgokkal megbízva a névsorokat kívánják”, Ivánka leintette őt mondván, erről nem szabad beszélni.⁵¹ A jelenetből nyilvánvaló, hogy Ivánka, még ha a besúgóktól tartva óvatosan is, de megpróbálta a honvédegyleteket felhasználni a hadrend elkészítéséhez, hiszen várható volt, hogy rajtuk keresztül idővel hozzájuthat a hadra fogható tisztek és esetleg közkatonák névsorához.⁵² Nem tudjuk, tevékenysége járt-e valamilyen eredménnyel, ugyanis a központi bizottmány márciusi feloszlása véget vetett működésének.

A pesti honvédegylet megalakulása nyomán országos mozgalom bontakozott ki, vidéken, az egyes megyékben is létrejöttek honvédegyletek, legtöbb közülük február és március folyamán, az ország keleti-északkeleti felében. Néhány be is jelentette működését a pesti honvédegyletnek, ez azonban nem vált általános gyakorlattá.⁵³ A megyei honvédegyletek, ha példának tekintették is a pestit, mégis helyi kezdeményezésre, spontán módon alakultak meg, amelyet bizonyítanak eltérő alapszabályaik is. Egyes helyeken csak volt honvédtisztek lehettek az egyesület tagjai, míg másutt egy meghatározott segélyösszeg befizetése volt a tagság feltétele. Az egyesületek intenzív kapcsolatokat ápoltak egymással, amely jól mutatja, hogy tudatában voltak a közös célnak.⁵⁴ A pesti honvédegylet jegyzője, Gánóczy, egy Vahot Imrével együtt szerkesztett kiadványsorozat segítségével igyekezett közös fórumot és egyúttal nyilvánosságot teremteni a honvédegyleti mozgalom számára. A „Honvédek könyvének” végül két kötete jelent meg, amelyek elsősorban volt honvédeknek a szabadságharcra kapcsolatos visszaemlékezéseit, csataleírásokat tartalmaztak, de közzétették az aradi várfofogságot viselt katonák névsorát (ugyancsak visszaemlékezések alapján), valamint Gánóczynak a pesti honvédegylet megalakulásáról írt beszámolóját is. Összefogásra szólított fel Kossuth is, aki március 17-én azt az utasítást küldte haza, hogy a megyei honvédegyletek szövetkezzenek egymással, rendeljék alá

⁵¹ Szabad Gy.: Forradalom és kiegyezés i. m. 280.

⁵² Móricz Pál Ivánkáról írott életrajzában megemlíti, hogy Ivánka osztotta keretekbe a honvédegyletek által összeírt személyeket, és kijelölte parancsnokaikat (*Móricz Pál: A magyar országgyűlési pártok küzdelmei a koronázástól a Deák és balközép pártok egybeolvadásáig 1867–1874. I–II. Bp. 1892. I. 62.*) Móricz minden bizonnyal Ivánkától szerezte értesüléseit, amelyek azonban nem biztos, hogy helytállóak. Valószínűbb, hogy az Ivánkának tulajdonított szervezés csak terv volt, de nem valósult meg.

⁵³ A honvédegyletek pontos számáról Gánóczy a „Honvédek könyvének” első kötetében még nem tudott nyilatkozni, de reménykedett abban, hogy a második kötetben már megteheti ezt. Végül erre sem került sor, az azonban éppen Gánóczy fenti kijelentése miatt valószínűsíthető, hogy a pesti honvédegylet megpróbált adatokat gyűjteni a többről. (Honvédek könyve. I–II. Történelmi adat-tár az 1848-diki és 1849-diki magyar hadjáratból. Szerk. Vahot I. - Gánóczy F. i. m. I. 150–161.)

⁵⁴ A Békés megyei honvédegylet levéltárában annak saját iratai mellett megtalálható még Sopron, Csanád, Győr, Abaúj, Sáros, Borsod, Kolozs, Szatmár, Szepes és Krassó megyék honvédegyletének alapszabálya, illetve néhány egyéb irata. Ezeket a felsorolt megyék honvédegyleti vezetői tájékoztatásul küldték el a Békés megyeieknek. (HL VI. 15. 39. d.) A Hadtörténelmi Levéltárban ezen kívül még egy megye, Torna honvédegyletének iratai találhatóak meg. (HL VI. 18. 42. d.) A Somogy megyei egyesület alapszabálya az Országos Széchényi Könyvtárban (A Somogy megyei Honvédségélező Egyesület alapszabályai. Kaposvár, 1861.), a Zala és a Tolna megyei egyesületek pedig az érintett megyék levéltáraiban találhatóak. A Máramaros megyei egyesület megalakulásáról az alelnök, Várady Gábor emlékirataiban olvashatunk. (*Várady Gábor: Hulló levelek. I–II. Máramarossziget 1892. I. 196.*)

magukat egy pesti központi bizottságnak, írják össze a hadra fogható honvédeket, és a segély fejében egyeseknek adjanak titkos megbízatást. Egyúttal ígéretet tett arra, hogy az emigránsok is igyekeznek anyagi támogatást keresni a honvédegyletek számára.⁵⁵ Ugyancsak az összefogásra felszólító körlevelet intézett Sáros megye is a többi honvédegylethez.⁵⁶ A közös szervezet létrehozása alighanem meg is történt, ugyanis amint az titkosrendőri forrásokból kitűnik, a pesti honvédegylettel egy „honvédelmi bizottmány” állt kapcsolatban, amely felszólította a többi honvédegyletet a tisztek és altisztek összeírására és a névsorok Pestre küldésére. A rendőrség értesülése szerint a névsoroknak augusztus 21-ig kellett a fővárosba érkezniük.⁵⁷ A további szervezés kibontakoztatására azonban már nem volt idő, mert az országgyűlés feloszlata után a honvédegyletek működését is megtiltották. A pesti honvédegylet előre értesítette a többi a várható feloszlatairól, így azok még időben elrejtették pénzüket és irataikat. A fővárosiak által összegyűjtött pénz a pénztáros, Vidacs János gyárának számlájára került, míg más helyeken — a rendőrség értesülései szerint —, nőegyletekbe mentették át a vagyont. A honvédegyletek feloszlata után még hónapokig folytak nyomozások azok tevékenységével kapcsolatban. A nyomozások következtében került sor az 1862 májusában Vidacs János lakásán tartott házkutatásra, amely azonban semmilyen eredményt nem hozott.⁵⁸

Komáromy György jelentése a hadseregszervezésről

A pesti központi bizottmány feloszlásáról egy küldött útján Komáromy értesítette a Magyar Nemzeti Igazgatóság tagjait. Egyúttal azt javasolta, hogy az emigráns vezetők a hazában egyetlen személyt bízzanak meg a volt bizottmány tevékenységének továbbvitelével, aki azután munkájához általa kiválasztott hazafiak segítségét is igénybe veszi. A javaslat nagyrészt egybevágott Kossuth korábbi elképzeléseivel, így a volt kormányzó, Klapka bejegyzésével, 1861 márciusában kinevezte Komáromyt a Magyar Nemzeti Igazgatóság magyarországi megbízottjának.⁵⁹

Komáromy György 1817-ben Bihar megyében született, annak szolgabírója, majd az 1843–44. évi országgyűlésen követe volt. Akkoriban gazdag, művelt és vonzó külsejű fiatalember volt, aki megyéjében és Pozsonyban is elsősorban gavallérságával tűnt ki. Ottományban élt, de a korabeli szokásokat követve hosszú heteket töltött vendégségben baráti és rokoni családoknál, például Marosvásárhelyen, Aradon, Kolozsvárott. Ifjúkori jó barátja, Teleki Sándor gróf⁶⁰

⁵⁵ KLI III. 602–603. Kossuth – Klapka, 1861. március 20.

⁵⁶ HL VI. 15. 39. d.

⁵⁷ MOL D 191. 1861: 8157.

⁵⁸ MOL D 185. 1861.: 646., 740.; *Szakács M.*: Vidacs János i. m. 109.

⁵⁹ KLI III. 595–596.

⁶⁰ Teleki Sándor gróf (1821–1892): A kalandos életű arisztokrata Kolozsvárott született, ott kezdte tanulmányait, majd német egyetemeken folytatta. Közben Európa több országát is beutazta. Hazatérve lelkes barátja lett Petőfinék. A szabadságharcban Bem oldalán harcolva ezredesi rangot ért el, a világosi fegyverletétel után fogságba került, de megszökött. 1859–60-ban Garibaldi oldalán küzdött. (*Szinnyei J.*: Magyar írók i. m. XIII. 1428–1431.)

még évtizedekkel később is szívesen emlékezett vissza ezekre az időkre.⁶¹ Komáromy azután 1848-ban jelentkezett a Károlyi István gróf által felállított huszárezredbe, amelyben századosi rangot ért el. A szabadságharcot követő párizsi emigrációból még az 1850-es évek elején hazatért, majd 1855-ben forradalmi szervezkedés miatt a jوسفstadti börtönbe került, ahonnan egy évvel később szabadult.⁶² Mozgástere az 1860-as évek első felében meglehetősen behatárolt lehetett: múltja, társadalmi hovatartozása, baráti kapcsolatai, időközben megrendült anyagi helyzete és nyilván személyes ambíciói is arra ösztönözték, hogy a nemzeti ellenzékhez kötődő, a megélhetését és politikai befolyást biztosító közéleti szerepet vállaljon. 1859-ben a pesti központi bizottmány tagjaként személyes kapcsolatba került az emigráció vezetőivel, akiknek bizalmát is sikerült elnyernie,⁶³ így annak ellenére, hogy a reformkor és a szabadságharc idején nem tartozott a politikai vagy katonai elit élvonalába, 1861 márciusában igen fontos szerepet kapott a függetlenségi törekvések terén.

Komáromy, megbízatása ellenére hosszú hónapokig semmilyen jelentést sem küldött külföldre. Az áprilisban megnyílt országgyűlésen ő is a határozatiak többségéhez csatlakozott, vagyis bízott abban, hogy a nemzeti követeléseknek az országgyűlés keretei közt érvényt lehet szerezni. Hallgatásának azonban más oka is lehetett: az általa külföldre küldött személy márciusban egy olyan tudósítással tért haza Kossuthtól, amely világossá tette, hogy őszig sem háborúra, sem újabb pénzsegélyre nem lehet számítani.⁶⁴ A pesti bizottmány feloszlása után tehát megszűnt a rendszeres kapcsolat az emigráns vezetők és a hazaiak között. Klapka éppen emiatt kérte azt májusban az otthoniaktól, hogy legalább havonta egyszer küldjenek ki valakit külföldre.⁶⁵ Kossuth pedig Komáromyt próbálta rábírni megbízatása teljesítésére. Június végén megírta Jósikának, hogy amennyiben Komáromy egy hónapon belül nem jelentkezik, ő „kiáll a sorból”. Jósika megígérte, mindent elkövet, hogy Komáromyt rábírja a jelentés megírására, de nem teszi érte tűzbe a kezét. Kérte Kossuthot, hosszabbítsa meg a határidőt hat hétre, legyen tekintettel arra, hogy a levelek lassan mennek, és Komáromy nehezen bírja rá magát az írásra. Jósika 1861 nyarán Kossuthnak küldött leveleiből kitűnik, hogy bár igyekezett Komáromyt és Almásyt is mentetgetni a volt kormányzó előtt, valójában már ő sem bízott azoknak az emigráns törekvések iránti elkötelezettségében. Kossuth pedig az idő múlásával egyre lehangoltabbá vált. Július végén így panaszkodott Kiss Miklósnak:

⁶¹ Teleki Sándor emlékezései. S. a. r. Görög Livia i. m. 39–40., 91., 271–276., 465–466.

⁶² HL IV. 25. 11. cs.; *Lukács Lajos*: Magyar politikai emigráció 1849–1867. Bp. 1984. 281–282.

⁶³ Kossuth „személyes jó barátjának” nevezte Komáromyt. KLI III. 639–646. Kossuth – Jósika, 1861. aug. 11

⁶⁴ Kossuth természetesen a kedvezőtlen körülmények ellenére is a szervezkedés fenntartására, és lehetőség szerint továbbvitelére buzdított. (KLI III. 596–601. Kossuth tudósítása a mozgalom vezéréhez a hazában, 1861. márc. 17.)

⁶⁵ A levelet Klapka Kossuth tudta nélkül, de többes szám első személyt használva küldte a hazaiaknak. Kossuth Klapka szemére vetette, hogy az abban foglaltak ellent mondanak korábbi megállapodásuknak. Emlékeztette a tábornokot, hogy a hazaiaktól nem lehet e fegyveres felkelés kezdeményezését várni. (KLI III. 621–624. Klapka a hazaiaknak, 1861. máj. 27.)

„víz ellen úsztam, s midőn parthoz érnék, baráti kezektől vissza-vissza sodor-
tatni a folyamárba többé nem bírok”.⁶⁶

Jósika időközben Almásynak is írt, hátha ő felel Komáromy helyett. Tőle azonban csak egy elkeseredett, támadó hangvételű, vádakkal teli választ kapott, amelyet augusztus elején Kossuthnak is továbbított. Almásy jelezte, hogy ő tökéletes visszavonultságban él, nincs beavatva semmilyen szervezkedésbe. Ugyanakkor meglehetősen indulatosan vetette az emigránsok szemére, hogy indiszkrét módon kiírják leveleikben a hazai szervezkedők nevét, kitéve őket az elfogatás veszélyének, így nem csoda, ha azok nem mernek érintkezésbe lépni külföldön élő társaikkal. A továbbiakban egy még nagyobb súlyú felelőtlen-
séggel vádolta meg az emigráció vezetőit, amikor azt írta: „Egy árva szót, mi töké-
letes biztonságon alapulna, nem tudtok mondani; semmi bizonyost, mire szá-
molni lehetne: és azt akarjátok, hogy mindenáron törjön a nemzet, és ok nélkül
és biztos kilátás nélkül elpazarolja erejét, vérbe borítson mindent, hogy ti aztán
azt mondhattátok: lám, minő forradalmi ez a magyar nép!” Nem lehet tudni,
Almásy mennyiben a saját, illetve mennyiben politikustársai, például Komá-
romy véleményét tolmácsolta a fent idézett levelében, de valószínűnek tűnik,
hogy az legalább részben önigazolás lehetett. Almásy ugyanis alig néhány hét-
tel korábban szervezte meg Podmaniczkyvel együtt a határozati javaslat lesza-
vazását, amelynek következtében az országgyűlés a kisebbségben lévő felirati-
ak javaslatát fogadta el. Jósika is, Kossuth is visszautasította az idézett váda-
kat. A volt kormányzó emlékeztetett arra, hogy neki már a pesti központi bi-
zottság megalakulásakor kételyei voltak egyes tagok, köztük Almásy, forra-
dalmi elkötelezettségével kapcsolatban. Arra kérte Jósikát, hogy vonja kérdőre
Komáromyt, osztja-e Almásy nézeteit. Kilátásba helyezte, hogy amennyiben
igen, úgy vele is megszakít minden kapcsolatot.⁶⁷

Komáromy éppen egy nappal Kossuth fent említett levelének keletkezése
előtt, augusztus 10-én írta jelentését, amelyben részletesen beszámolt a hadse-
regszervezés állásáról. A jelentés régóta halogatott megírásában szerepet játsz-
hatott, hogy közelgett a Kossuth által megszabott határidő, és Komáromy nem
akarta a számára tekintélyt biztosító emigrációs érintkezéseinek megszűnését.
Könnyen lehet, hogy értesült a szélsőbal és Kossuth között július végén létesült
kapcsolatról is.⁶⁸ Feltehetőleg ezzel a jelentéssel kívánta pótolni a Magyar Nem-
zeti Igazgatóság által az előző év novemberében kért, de azóta is hiába várt
hadrendet. A szervezés irányítóiként, vagyis parancsnokokként ugyanazt a 21,
többnyire már a szabadságharcban is kiemelkedő szerepet játszó tisztet jelölte
meg, akiknek a listáját Ivánka 1860 novemberében ismertette a Magyar Nem-
zeti Igazgatóság tagjaival. Kijelentette, hogy a tiszti állások betöltése nem lesz
nehéz, mert a honvédegyletek megyénként összeírták a hadra fogható volt hon-

⁶⁶ MOL R 90. 3771. Jósika – Kossuth, 1861. júl. 22., 3773. Jósika – Kossuth, 1861. júl. 10.,
3789. Kossuth – Kiss, 1861. júl. 22.

⁶⁷ MOL R 90 3791. Jósika – Kossuth, 1861. júl. 22.; KLI III. 638–639. Almásy – Jósika, 1861.
júl. 28.; MOL R 90 3803. Jósika – Kossuth, 1861. aug. 3.; KLI III. 642–643. Kossuth – Jósika, 1861.
aug. 11.

⁶⁸ Kossuth és a szélsőbal kapcsolatainak kialakulásáról l. „A szélsőbal helyzete, hazai és emig-
rációs kapcsolatai (1861 második fele)” c. fejezetet.

védttiszteket, továbbá sok magyar főtiszt lépett ki az előző évben az osztrák seregéből, és az ifjúság lelkesedésére is lehet számítani. A közkatonák száma pedig azért alakulhat kedvezően, mert most sokkal több a fegyverforgatásban jártas ember az országban, mint a szabadságharcot megelőzően. Komáromy kitért a nemzetiségekre is, akik állítása szerint többségükben támogatták a magyar ügyet. A beszámolóhoz egy táblázatba foglalt kimutatást is mellékel. A táblázatban szerepel, hogyan osztották Magyarország megyéit 13 körzetre, kik állnak parancsnokként az egyes körzetek élén, illetve hány gyalogos és lovas katonára lehet számítani az egyes körzetekben. Bizonyos körzetekben, ahol jelentős volt a szerb, illetve román nemzetiségűek aránya, Komáromy „biztos” és „nem biztos” elemeket különböztetett meg. A kimutatásban 126 400 „biztos”, és további 14 700 „nem biztos”, vagyis összesen 141 100 katona szerepel. Komáromy azt is közölte Kossuthtal, hogy jelenleg a szervezés áll, és elegendő azt legfeljebb nyolc héttel a betörés tervezett időpontja előtt továbbvinni. Azt is kilátásba helyezte, hogy ha szükséges, a forradalmi hangulat kialakítása érdekében be tudnak vetni egy 400–500 fős gerillasereget.⁶⁹

A jelenleg rendelkezésre álló források alapján csak feltételezni lehet, hogyan készülhetett Komáromy számos kételyt ébresztő jelentése, amely semmiképpen sem tekinthető hadrendnek. A 21 parancsnok nevének összeírására még Ivánka külföldre utazása előtt, minden bizonnyal 1860 őszén került sor. Az ott megnevezett tisztek között szerepel az akkor még létező pesti központi bizottmány három katonai vezetője, Ivánka Imre (vezérkari főnökként), Beniczky Lajos és Maróthy János, valamint a bizottmány még egy tagja, Komáromy György. Könnyen elképzelhető, hogy az említett négy bizottmányi tag a szabadságharc idején vagy még korábban kialakult személyes ismeretségeit felhasználva bírt rá tekintélyes volt honvédtiszteket a szervezésben való részvételre.⁷⁰

⁶⁹ Komáromy kimutatásában 13 körzet szerepel, körzetenként 1–2 parancsnokkal. A körzetek néhány megyét, ill. a Határőrvidék ezredeit foglalják magukba, bizonyos megyék két körzet között oszlanak meg. Egyes, nemzetiségek által sűrűn lakott területeknél szerepelnek „nem biztos” elemek, másoknál viszont nem. (KLI III. 646–648. Komáromy jelentése, 1861. aug. 20.) – Lukács Lajos, bár megjegyezte, hogy Komáromy jelentése tartalmazhatott túlzásokat, nem kérdőjelezte meg annak validitását, és nem próbálta meg rekonstruálni keletkezésének körülményeit. *Lukács L.: Magyar politikai emigráció i. m. 200.*

⁷⁰ Komáromy, jelentésében csak a parancsnokok monogramját tüntette fel, arra hivatkozva, hogy a neveket Ivánka már közölte az emigráns vezetőkkel 1860 novemberében. Klapka iratai közt (de nem Klapka írásával) ugyancsak megtalálható a táblázat, mellette pedig egy lista a monogramoknak megfelelő nevekkkel: Zerdahelyi Imre, Beniczky Lajos, Máriássy János, Földváry Károly és Sándor, Virág Gedeon, Posta Ferenc, Maróthy János, Kis Pál, Komáromy György, Asbóth Lajos, Damaszkín János, Mukits Ernő, Bezeredy Lajos, Döry Lajos, Hollán Ernő, Kürthy István, Ádám Ferenc, Pap Lajos, Ivánka Imre. Egy Cs betűvel kezdődő név (Csernovics Péter?) a listán nem szerepel. (MOL R 295 8. t.) A monogramokat Hentaller Lajos is feloldotta Kossuthról írt művében. Nála Zambelly Lajos, Beniczky Lajos, Máriássy János, Földváry Károly, Várady Gábor, Móricz József, Kiss Pál, Komáromy György, Asbóth Lajos, Damaszkín György, Markovics Adolf, Csernovics Péter, Berzsenyi Lénárd, Dobsa Lajos, Hollán Ernő, Kisfaludy Móricz, Ascherman Ferenc. 4 parancsnok nevét nem írta ki, 10 név pedig nem egyezik meg a Klapka iratai közt talált nevekkel. (*Hentaller Lajos: Kossuth és kora. Budapest, 1894.*) A két lista közül minden bizonnyal a Klapkánál lévő volt a hiteles, mert az valószínűleg Ivánka külföldi útja alatt, vagy nem sokkal utána keletkezett. A Hentaller könyvében olvasható nevek feltételezhetően utólagos, részben találgatásokon alapuló rekonstrukció eredményei.

A parancsnokok döntő többségéről elmondható, hogy nemesi származású volt, már 1848 előtt katonai pályára lépett, a szabadságharcban pedig főtisztként harcolt. Jó néhány parancsnokról biztonsággal lehet állítani, hogy ismert legalább néhányat a többi közül, egyes esetekben pedig valószínűsíthető a személyes kapcsolat. Ivánka részben egy időben járt a tullni utásziskolába Pap Lajossal⁷¹ és Bezerédy Lajossal⁷². Bezerédy, Máriássy János,⁷³ Damaszkín János,⁷⁴ Posta Ferenc⁷⁵ és Kürthy István⁷⁶ a reformkorban a nemesi testőrség tagjai voltak. A szabadságharc idején Ivánkához hasonlóan a hadügyminisztériumban dolgozott Mukits Ernő⁷⁷ és Kis Pál⁷⁸ is. Zerdahelyi Imre⁷⁹ 1848 szeptemberében

⁷¹ Pap Lajos (1825/26–1882) református székely családból származott. 1838 és 1841 között a tullni utásziskolában tanult, majd hadfi lett. 1848 júniusában a debreceni (10.) honvédszászlóaljba került főhadnagyként. Harcolt a Délvidéken, dolgozott a Hadügyminisztériumban és a feldunai hadtest vezérkaránál, majd 1849 májusától az erdélyi hadsereg tagja lett. Alezredesi rangot ért el. 1850 és 1857 között Kufsteinben raboskodott. Az Ivánka – Komáromy-féle lista öt jelölte meg az erdélyi sereg parancsnokaként. A Klapka – Komáromy – Csáky-csoporttal az ezt követő években is kapcsolatban állt, 1864-ben Komáromyék a tervezett erdélyi felkelés megszervezésével bízták meg. (MOL R 296. Csáky – Komáromy, 1865. márc. 21.) A dualizmus korában kolozsvár országgyűlési képviselője lett. (*Bona G.*: Tábornokok és törzstisztek i. m. 257.)

⁷² Bezerédy Lajos (1819–1868) Győr megyei római katolikus nemesi családból származott. 1835 és 1838 között a tullni utásziskolában tanult, majd nemesi testőr lett. 1848 júliusában százados lett a pécsi (8.) zászlóaljnál. A tavaszi hadjárat során a feldunai hadtest vezérkaránál dolgozott. Alezredesi rangot ért el. Aradon, majd Munkácson raboskodott, 1852-ben kegyelemmel szabadult. 1867-ben a Zala megyei honvédegylet elnöke lett. (*Bona G.*: Tábornokok és törzstisztek i. m. 241.)

⁷³ Máriássy János (1822–1905) Szepes megyei római katolikus családból származott. Az 1840-es években a nemesi testőrségben szolgált. 1848 júniusában főhadnagy lett a pesti (2.) honvédszászlóaljnál, augusztusban a tiszántúli kerület nemzetőr-parancsnoka lett. Ezredesi rangot ért el. A világo-si fegyverletétel után várfogságra ítélték, 1856-ban szabadult. A kiegyezés után a magyar királyi honvédségnél folytatta pályafutását, ahol altábornagyi rangot ért el. Bárói címet kapott, és a Főrendi Ház tagja lett. (*Bona G.*: Tábornokok és törzstisztek i. m. 501.)

⁷⁴ Damaszkín János (1816–1892) a reformkorban a nemesi testőrség tagja volt, 1860–61-ben pedig temesi főispán. (*Várady G.*: Hulló levelek i. m. II. 61.)

⁷⁵ Posta Ferenc (1817–1883) Békés megyei római katolikus nemesi családból származott. 1837 és 1840 között a nemesi testőrség tagja volt. 1848 júniusában főhadnagy lett a pesti (1.) honvédszászlóaljnál, harcolt a drávai, majd a feldunai hadtestben. Alezredesi rangot ért el. 1850 és 1857 között közkatonaként szolgált a császári seregben. 1867-től 1874-ig a magyar királyi honvédség alezredese volt. (*Bona G.*: Tábornokok és törzstisztek i. m. 578–579.)

⁷⁶ Kürthy István (1820–1898) komáromi római katolikus nemesi családból származott. 1838 és 1843 között a nemesi testőrségben szolgált. 1848-ban a pécsi (8.) honvédszászlóalj tisztje lett, majd harcolt a feldunai hadtestben. Ezredesi rangot ért el. 1850-től 1857-ig Komáromban, majd Josefstadtnban raboskodott. A kiegyezéskor Zombor polgármestere lett. (*Bona G.*: Tábornokok és törzstisztek i. m. 470–471.)

⁷⁷ Mukits Ernő (1825–1905) szabadkai nemesi családból származott. 1848 májusában írnok lett a hadügyminisztériumban, a következő évben pedig hadbíró főhadnagyként szolgált Aradon. A dualizmus korában hosszú időn keresztül Szabadka országgyűlési képviselője volt. (*Bona G.*: Hadnagykok és főhadnagykok i. m. II. 523.)

⁷⁸ Kis Pál (1820-?) római katolikus tanító volt. 1838-tól önkéntes tizedesként szolgált, majd 1848 nyaratól a honvédseregben harcolt a Délvidéken. Századosi rangot ért el. (*Bona Gábor*: Kossuth Lajos kapitányai. Bp. 1988. 317.)

⁷⁹ Zerdahelyi (Szerdahelyi) Imre (Ince ?) (1822-?) Nyitra megyei református nemesi családból származott, 1838 és 1848 között az 5. tüzezerrednél szolgált. 1848 szeptemberében a nemzetőri tüzér üteg parancsnoka lett, a szabadságharcot őrnagyként fejezte be. Az 1850-es években birtokán gazdálkodott, 1861-ben Nyitra megye alispánja lett, 1865-ben pedig országgyűlési képviselő. (*Bona G.*: Tábornokok és törzstisztek i. m. 726.)

főhadnagyként szolgált Ivánka táborában, Bezerédy és Kürthy egyaránt a pécsi (8.) honvédszászlóalj tisztjei lettek a szabadságharc kezdetén, Máriássy pedig Ivánkához hasonlóan nemzetőr-parancsnokként irányította a hadseregszervezést. Földváry Károly,⁸⁰ Földváry Sándor,⁸¹ Virág Gedeon,⁸² Hollán Ernő,⁸³ Dőry Lajos,⁸⁴ Asbóth Lajos⁸⁵ és Kis 1848–49 során szolgáltak a Délvidéken, Beniczky, Ivánka, Bezerédy, Pap, Dőry, Posta, Virág és Zerdahelyi pedig a feldunai hadtestben. Dőry, Komáromyhoz hasonlóan századosi rangot töltött be a Károlyi-huszárezredben. A parancsnokokat magába foglaló szervezet tényleges létezését visszamenőleg valószínűsíti két későbbi mozzanat is. 1861 novemberében Komáromy tudatta Türrrel, hogy a hazaiak Földváry Károlyt szeretnék az olaszországi magyar légio élén látni.⁸⁶ Elképzelhető, hogy Földváry neve éppen azért került előtérbe, mert ő, illetve testvére tagja volt a titkos katonai szervezetnek. Később a 21 parancsnok közül többen,⁸⁷ feltehetőleg Beniczky hívására, részt vettek az ún. Almásy–Nedeczky-féle összeesküvésben is.

⁸⁰ Földváry Károly (1809–1883) görög, majd római katolikus gergyószentmiklósi nemesi családból származott. 1828 és 1835 között a 62., majd a 41. gyalogezrednél szolgált. 1848-ban a Délvidéken harcolt, 1849 februárjától pedig a felső-tiszai hadtestben. Ezredesi rangot ért el. Halálra, majd 18 évi fogságra ítélték. Végül 1850-ben kegyelemmel szabadult az aradi börtönből. 1852-ben egy székellyföldi szervezkedés miatt internálták, 1859-ben emigrált, és az olaszországi magyar légio tagja, majd 1862 és 1867 között parancsnoka lett. Az olasz hadseregben ezredesi rangot szerzett. A kiegyezés után hazatért. (*Bona G.*: Tábornokok és törzstisztek i. m. 338–339)

⁸¹ Földváry Sándor (1809–1868) Földváry Károly testvére volt. 1832 és 1839 között a 62. gyalogezredben szolgált, a szabadságharc idején a Délvidéken harcolt, a szegedi önkéntes nemzetőrszászlóalj parancsnokaként. Ezredesi rangot ért el. A világosi fegyverletétel után 15 évi várfogságra ítélték, de 1850-ben kegyelmet kapott. Szabadulása után az apátfalvi köedénygyár igazgatója lett. (*Bona G.*: Tábornokok és törzstisztek i. m. 340–341)

⁸² Virág Gedeon (1823–1872) kunszentmiklósi református nemesi családból származott. Már a szabadságharc előtt huszártisztként szolgált Csehországban, ahonnan 1848-ban megszökött, és csatlakozott a honvédsereghez. Harcolt a feldunai hadtestben és a Délvidéken. 1850 és 1858 között Aradon raboskodott. (*Bona G.*: Tábornokok és törzstisztek i. m. 706.)

⁸³ Hollán Ernő (1824–1900) szorobathelyi polgári családban született. A bécsi hadmérnöki akadémián tanult, 1844-től főhadnagyként szolgált. 1848 júniusában jelentkezett a honvédseregbe, augusztustól a szabadságharc végéig a Délvidéken szolgált. 1849-ben Pétervárad várparancsnoka volt, ezredesi rangot szerzett. A fegyverletétel után mérnökként folytatta pályafutását, a dualizmus korában államtitkár lett a Közlekedési, majd a Honvédelmi Minisztériumban. (*Bona G.*: Tábornokok és törzstisztek i. m. 383–384)

⁸⁴ Dőry Lajos (1824–1892) nagyváradai római katolikus nemesi családban született. 1848 nyarán a Délvidéken harcolt, majd a Károlyi-huszárezredben százados lett. 1869 és 1886 között a magyar királyi honvédség vezérőrnagya volt. (*Bona G.*: Kossuth Lajos kapitányai i. m. 181.)

⁸⁵ Asbóth Lajos (1803–1882) keszthelyi evangélikus nemesi családból származott. 1820 és 1843 között századosként szolgált a hadseregben. 1848 júniusában Krassó megye nemzetőrparancsnoka lett, 1849 januárjában pedig Debrecen katonai parancsnoka. Ezredesi rangot ért el, a harc utolsó napjaiban tábornoki kinevezést kapott, de Kossuth ezt csak 1867-ben ismerte el. 1849-ben először halálra, majd 18 év fogságra ítélték. 1856-ban kegyelemmel szabadult, majd Krassó megyei birtokán gazdálkodott. 1861-ben néhány hónapra ismét fogságba került, majd 1864-ben besúgóként feladta az Almásy – Nedeczky-féle összeesküvés tagjait. (*Bona G.*: Tábornokok és törzstisztek i. m. 208–209.)

⁸⁶ MOL R 211. 2. t. Komáromy – Türr, 1861. nov. 10. Földváry kinevezésére 1862-ben valóban sor került, amit Komáromy, egy későbbi levelében személyese sikerének nevezett. (MOL R 296. 1. t. Komáromy – Klapka (?), k. n. /fogalmazvány/)

⁸⁷ Beniczkyn kívül az említett tisztek közül a rendőrség gyanúja szerint Maróthy, Máriássy, Kürthy és Virág is részt vett az ún. Almásy–Nedeczky-féle összeesküvésben. A szervezkedésbe Asbóth is bekapcsolódott, ő azonban akkor már besúgóként tevékenykedett. (HL IV. 19. 120. cs.; Steier L.: Beniczky Lajos i. m. 707–714.)

A parancsnokok közül Asbóth 1860 novemberében Pestre ment, a titkosrendőrség szerint azért, hogy újjászervezze a nemzetőrséget. 1861 februárjában a Krassó megyei főispán, Gozdu Manó előtt tett forradalmi tisztelegése miatt letartóztatták, Josefstadtba vitték, majd májusban szabadon engedték.⁸⁸ Ezt követően Asbóth a Krassó megyei honvédegylet elnöke lett. Az Ivánka-féle listán szereplő személyek közül még Máriássyról tudható, hogy honvédegyleti elnökséget töltött be Szepes megyében.⁸⁹ A források hiánya miatt nem zárható ki, hogy több más, a pesti központi bizottmány által beszervezett személy is honvédegyleti elnök lett a következő évben, de a két dolog közti közvetlen összefüggés a kutatás jelenlegi állása alapján nem bizonyítható. Más jel nem utal arra, hogy az Ivánka-féle listán szereplő személyek bármilyen katonai szervezést végeztek volna. Különösen kétségesé teszi ezt az a tény, hogy a vezérkari főnökként megjelölt Ivánka Imre az 1861. évi országgyűlés idején (tehát akkor, amikor Komáromy jelentése készült) az osztrák–magyar perszonálunió mellett állt ki, és egy kis könyvecskét is megjelentetett arról, hogyan képzelel el az említett keretek közt az önálló magyar hadsereget.⁹⁰ A jelentés nem teszi egyértelművé azt sem, valóban Komáromy kezében voltak-e a honvédegyletek összeírásai (amelyeket a titkosrendőrség értesülései szerint csak augusztus 21-ére kellett Pestre küldeni), vagy csupán tudott azok létéről, és a jövőben számított rájuk.⁹¹ Mindenesetre a tisztek számával kapcsolatban semmilyen adatot nem közöl. Kérdéses az is, mire alapozta Komáromy az osztrák sereget elhagyott magyar tisztekkel, az ifjúsággal és még inkább a nemzetiségekkel kapcsolatos bizakodását, ezeket ugyanis nem támasztja alá konkrét példákkal vagy érvekkel. A nemzetiségekkel kapcsolatos reménykeltő megjegyzését különösen kétségesé teszi, hogy az Eötvös József vezette országgyűlési bizottság a határozatiak közreműködésével éppen az előző hónapban olyan nemzetiségi törvényjavaslatot fogadott el, amelyet a legtöbb nemzetiségi vezető éles kritikával illett.⁹²

A legfontosabb kérdés azonban talán az, hogyan készült a számszerű kimutatás. Bár 1861 végén a rendőrség tudomására jutott, hogy Komáromy a Tisza vidékén szabadcsapatokat próbál felfegyverezni, ez később történhetett, mint ahogyan a jelentés készült, a szabadcsapatok szervezése nem azonos a jelentésben említett hadseregszervezéssel, és végül a nyomozások sem jutottak semmilyen eredményre.⁹³ 1861 folyamán a rendőrség többször is olyan értesü-

⁸⁸ MOL D 185. 1860: 261., 1861.: 88., 178., 202., 243., 245., 265., 291., 469., 485., 486.

⁸⁹ HL IV. 15. 39. d.

⁹⁰ *Ivánka Imre: A magyar hadsereg mint szervezendőnek képzelel Ivánka Imre. Pest 1861. 25.*

⁹¹ Madarász József így emlékezett vissza erre a szervezkedésre: „Volt honvéd főbb tisztek főfelügyelete mellett tisztekkel a volt honvédtisztek hívtak meg. Nyílt titok, azért történt ez, hogy Garibaldi beütésekor fölfegyverzett csapat legyen készen a nemzeti fölkelés vezetésére.” (*Madarász J.: Emlékirataim 1831–1881. Bp. 1883. 345–346.*) Kérdés, hogy a „meghívás” mennyire öltött konkrét formát.

⁹² A nemzetiségi kérdéstről l. „A nemzetiségi kérdés a hazaiak és az emigránsok kapcsolatainak tükrében (1859–1862)” c. fejezetet.

⁹³ A Helytartótanács utasította Arad, Csongrád és Csanád megye főispánját, hogy rendeljen el nyomozást bizonyos megnevezett személyek után, akik állítólag Komáromy megbízásából szervezkedtek. A három főispán válaszából kiderül, hogy a nyomozások sehol sem vezettek eredményre. MOL D 191. 1861: 5809.

lésekhez jutott, amelyek szerint az ország egyes területein honvédegyletek, vagy volt honvédegyleti tagok toborzást folytatnak, de a nyomozások itt sem jártak sikerrel.⁹⁴ Lehetséges, hogy egyes honvédegyletek tevékenysége tényleg alapot adhatott a gyanúra, de az időről-időre lábra kapó híresztelésekben a bécsi udvar féjelme is szerepet játszhatott.⁹⁵ Az mindenesetre megállapítható, hogy a kutatás jelenlegi állása szerint semmi jel nem utal a Komáromy jelentésében sejtetett központilag irányított hadseregszervezésre. Pedig egy több mint 140 ezer fős sereg megszervezését nem lehetett volna titokban tartani. Ráadásul a táblázatban az egyes körzeteknél feltüntetett katonaság létszámának és az adott körzet teljes lakosságának aránya csak igen kis eltéréseket mutat, tekintet nélkül arra a tényre, hogy a valóságban a nemzetiségek által sűrűn lakott területeken nyilvánvalóan jóval kisebb mértékben lehetett volna katonaságot szervezni, mint az ország magyarok lakta részeiben.⁹⁶ Minden jel arra utal tehát, hogy a kimutatás csupán egy tervezet volt. Komáromy, jelentésében erről nem tett említést, igaz, az ellenkezőjét sem állította. Mindenesetre Kossuth még a következő évben is tényként kezelte, és az olasz vezetéssel közölte,⁹⁷ hogy van Magyarországon egy szervezet, amely a nemzetközi körülmények kedvezőre fordulása esetén képes egy-két hónap alatt egy ilyen óriási létszámú hadsereget működéskébe hozni.⁹⁸

⁹⁴ MOL D 185. 1861: 90., 179., 751.

⁹⁵ Előfordult, hogy a rendőrség értesüléseit a Helytartótanács elnöke is kétes hitelűnek nevezte. A korabeli hangulatra jellemző, hogy Károlyi István gróf Pestről történt elutazása után állítólag sokan a forradalom közeli kirobbanására következtettek. (*Berzeviczy Albert: Az abszolútizmus kora Magyarországon 1849–1867. I–IV. Bp. 1932. II. 193.*) Figyelembe véve, hogy a honvédegyleti összeírásokat akár toborzásnak is lehetett tekinteni, nem meglepő, ha időről-időre különböző híresztelések terjedtek el az állítólagos hadseregszervezésről.

⁹⁶ Fényes Elek 1857-ben kiadott művének az egyes megyék népességére vonatkozó adatok alapján viszonylagos pontossággal kiszámítható, hogy a katonák Komáromy kimutatása szerint (a biztos és nem biztos elemek számát összeadva) minden körzetben a teljes lakosság 1,4 – 1,8%-át tették ki. A kis szórás a kimutatás tervezet jellegét erősíti. (*Fényes Elek: Az ausztriai birodalom statisztikája. Pest 1857.*) Évekkel később Kossuth is feljegyzett egy általa hallott történetet, amely szerint a kimutatás Fényes Elek statisztikája alapján készült. (l.: 98. jegyz.)

⁹⁷ MOL R 90. 3947.a. Kossuth – II. Viktor Emánuel, 1862. jan. 28. közli: A Kossuth-emigráció olaszországi kapcsolatai 1849–1866. Szerk. Nyulásziné Straub É. i. m. 535–540.

⁹⁸ Kossuth 1861 végén, Jósikán keresztül Podmaniczkyhez küldött üzenetében a következőket írta: „Ott van 126 400 ember, ezek már benn vannak az egyesülésben. ... a vezéreknak kerületeikben ismerniük kell az embereiket, vagy ha nem, úgy az egész organisatio légvár, nem tény.” Kossuth ez utóbbi lehetőséget valószínűleg kizárta, hiszen ugyanezen levelében „derék hazafinak” nevezte Komáromyt. (KLI III. 667–681. Kossuth – Jósika, 1861. dec. 20.) Kossuth három hónappal később azt üzenté Károlyi Sándoron keresztül a hazaiaknak, hogy „az organisatio fenntartására a legnagyobb gond fordítandó. Evidentiában kell tartani, s ha kell, reconstituálni.” (KLI III. 712–716. Kossuth a hazaiaknak. 1862. április 1.) Kossuth még 1863-ban is a következőket javasolta Vidacs Jánosnak: „... legfőbb a harcias organisatio, mely a volt Bizottmány elmállása miatt, úgy látszik tökéletesen elmallott, de melynek elemei megvannak az országban. ... Ez organisatióból főként a Honvédkar teendő működésbe.” (MOL R 90. 4159. Emlékirat haza. 1863. máj. 10.) Kossuth valószínűleg csak az 1866. évi háború alatt, ill. után vonta először kétségbe Komáromy kimutatásának valóságát. II. Viktor Emánuel olasz királyhoz 1862 januárjában írt levele hátoldalára utólag (1866 után, a pontos időpont nem ismert) feljegyezte véleményét Komáromy kimutatásáról. Itt már „gyalázatos mystificációról” beszélt, és elmesélt egy anekdotát, amely szerint Komáromy egy este, miután sokat vesztett kártyán a Vadászkiért fogadóban, elvetté Fényes Elek statisztikáját és elkészítette a jelentést, hogy a kapott pénz elsikkasztását fedezze, ill. hogy újabb összegeket zsaroljon ki. Ebben az írásában a volt kor-

A szélsőbal helyzete, hazai és emigrációs kapcsolatai (1861 második fele)

Kossuth még 1861 márciusában utasította Komáromyt, hogy lépjen kapcsolatba a honvédegyletek által létrehozandó pesti központi bizottság háromtagú albizottságával.⁹⁹ A honvédegyleti mozgalomnak a hadseregszervezésbe való bevonására hívta fel a figyelmet Klapka is, amikor a következőket írta a hazaiaknak: „A honvédegyletek fenntartására a legnagyobb figyelem fordítandó, mert ezek alapul szolgálандnak a jövő sereg szervezésére.”¹⁰⁰ Az emigráns vezetők tehát nagyon is ésszerűnek tartották volna a pesti központi bizottmány által 1860 őszén megkezdett hadseregszervezés és az 1861 elejétől kibontakozó honvédegyleti mozgalom összekapcsolását. Ivánka valóban érintkezésbe lépett a pesti honvédegyleti vezetéssel, hiszen az összeírások alkalmasak lettek volna a hadsereg tisztjeinek kijelölésére. Lehetséges, bár nem bizonyos, hogy Komáromy is hasonlóan tett. Komáromy, idézett jelentésében ugyanakkor azt is közölte Kossuthal, hogy a honvédegyletek a tisztek összeírásán kívül másra nem használhatóak, mert „igen-igen vegyes különböző elemekből állnak”.¹⁰¹ Pedig az emigrációs vezetőkkel és a magyarországi politikai elittel érintkezésben álló, a nemzetközi viszonyokat valamint elvárásokat nagyjából ismerő Komáromy és a valamennyi vagyonnal, összeírásokkal és országos kapcsolathálózattal rendelkező honvédegyletek szoros együttműködése komoly esélyt teremtett volna a sikeres katonai szervezés számára. Mindez még az egyletek feloszlása utáni időkben kamatoztatható lett volna, hiszen azok pénzét és iratait a rendőrség nem tudta elkobozni. Az együttműködés elmaradására a honvédegyleteket irányító szélsőbal és a Komáromy, illetve a volt központi bizottmány tagjai által képviselt határozati vezérkar viszonya adja meg a magyarázatot.

1860 nyarán Szilágyi Virgil, aki az előző évben Táncsics Mihály mellett mondott védőbeszédével vált ismertté, egy „második kaszinót” alapított a fiatal pesti értelmiségiek számára „Nemzeti Kör” néven. Bár az egyesület eredeti célja a forradalmi ifjúság összefogása és a nemzeti ellenállás szervezése lett volna, a nagy számban megjelenő idősebbek végül Szilágyi helyett Kemény Zsigmondot, majd Jókai Mórt választották igazgatónak. Ennek ellenére a Nemzeti Kör a következő években is a forradalmi változásokat sürgető pesti értelmiségiek kedvelt találkozóhelye maradt. A tagok tiszteletbeli elnökükké választották Teleki Lászlót, aki 1861 februárjában ellátogatott a kaszinóba, és ott beszédet is

mányzó már azt állította, hogy a parancsnokok közül néhány meglátogatta, és ekkor derült ki, hogy ők semmit nem tudnak a szervezésről, ezért 1862 nyarán felelősségre vonta az éppen Svájcban járó Komáromyt, és megszakított vele minden kapcsolatot. (KLI VII. 100–104.; MOL R 90. 3947. a. közli: A Kossuth-emigráció olaszországi kapcsolatai 1849–1866. Szerk. Nyulásziné Straub É. i. m. 540–542. /A két szöveg nem teljesen azonos./) A korabeli levelezésből kiderül, hogy Kossuth rosszul emlékezett, amikor ezt a feljegyzést készítette. Valójában ugyanis 1863-ban szakított meg minden kapcsolatot Komáromyval, mégpedig azért, mert megtudta, hogy az az ő megkerülésével tárgyalt az olasz vezetéssel. (MOL R 90. 4183. Kossuth a hazaiaknak, 1863. július 28.)

⁹⁹ KLI III. 602–603. Kossuth – Klapka, 1861. márc. 20.

¹⁰⁰ KLI III. 621–624. Klapka a hazaiaknak. 1861. máj. 27.

¹⁰¹ KLI III. 646–648. Komáromy jelentése, 1861. aug. 10.

mondott.¹⁰² Lényegében azonos társadalmi és politikai körből kerültek ki a pesti honvédegyelet vezetői, majd az országgyűlésen ülőhelyük alapján „szélsőbalnak” nevezett csoport tagjai is. A szélsőbal 27 főből állt, akiknek egy jelentős része feltehetőleg a szabadságharc idejéből ismerte egymást. Az országgyűlésben Teleki határozati javaslatát támogatták, de társadalmi hovatartozásuk és politikai nézeteik miatt már 1861 áprilisában elkülönültek a párton belüli többséget alkotó mérsékeltbb csoporttól, amelynek vezetői nagyrészt az előző hónapban feloszlott pesti központi bizottmány tagjaiból kerültek ki. A szélsőbal ugyanis készen mutatkozott arra, hogy vállalja az udvarral való konfrontálódás következményeit, az országgyűlés feloszlását és a törvényes kereteken túllépő nemzeti ellenállás megszervezését is.¹⁰³ Céljaik tehát — eltérően a Határozati Párt vezérkarának céljaitól —, egybeestek a Magyar Nemzeti Igazgatóság törekvéseivel, Kossuthal azonban csak 1861 júliusában vették fel a kapcsolatot.

A szélsőbal képviselői, akik a határozati vezérkar és az emigráció kapcsolatairól semmit sem tudtak, májusban határozták el, hogy megpróbálnak érintkezésbe lépni Kossuthal. A küldött, Mezei Lipót,¹⁰⁴ Szilágyi Virgil július 30-án kelt megbízólevelével augusztus elején érkezett Kossuthhoz. A volt kormányzó megdöbbenve értesült arról, hogy a Mezei által képviselt csoportot Komáromy és társai nem vonták be a szervezkedésbe, de nem fedte fel őket a szélsőbal előtt. Azonban Jósika útján utasította Komáromyt, hogy lépjen kapcsolatba a szélsőballal.¹⁰⁵ Mezei látogatása és a szélsőbal elképzeléseinek megismerése bizakodással töltötte el Kossuthot, aki július végén még a „sorból való kiállását” fontolgatta, augusztus 11-én azonban már azt írta Almásynak szánt válaszában, hogy csatlakoznak, akik visszavonulására számítanak.¹⁰⁶ A volt kormányzó augusztus 16-án egy levelet is kapott a hazából, a szélsőbal képviselőitől, akik megköszönték neki Mezeivel küldött üzenetét. Az értesítés írója részletesen elemezte az uralkodó leiratának megismerése után az országgyűlésben kialakult helyzetet, és kijelentette, hogy mivel az országgyűlés nem tudja megvédeni a nemzetet az udvar erőszakos fellépésétől, ezért csak a kiegyezést sürgetők ügyét szolgálja.¹⁰⁷ Kossuth később „igen becses műnek” nevezte a levelet, amely szerinte részrehajlás és illúzió nélkül jellemezte az országgyűlési viszonyokat, és megerősítette őt abban, hogy a Határozati Párt többségét adó „fél-

¹⁰² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZK KT). Fol. Hung. 1259. *Vezerle Gyula*: Gróf Teleki László. Ifjúkori emlékeztések.; *Viola [Vezerle Gyula]: Visszaemlékezések*. Korrajz az 1860–61-iki időszakról. Vác 1878. 64–67.

¹⁰³ A szélsőbal vezetőinek Madarász Józsefet, Kállay Ödönt, Böszörményi Lászlót és Szilágyi Virgilt tekintették. Szélsőbaloldali képviselő volt 1861-ben Vidacs János is. (*Szabó Csilla*: A politikai elit függetlenségi ellenzékének szervezeti formálódása Magyarországon az 1860-as években: a '48-as párt megalakulása. Századok 133. (1999) 523–527.

¹⁰⁴ Mezei Lipót (Grünfeld Leopold) pesti orvos volt. (*Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 589–593.)

¹⁰⁵ MOL R 90. 3797. Szilágyi – Kossuth, 1861. júl. 30.; KLI III. 653–660. Értesítés a hazából. 1861. aug. 16.; KLI III. 678–679. Kossuth – Jósika, 1861. dec. 20.; - vö. *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 589–593.

¹⁰⁶ MOL R 90. 3789. Kossuth – Kiss, 1861. júl. 22.; KLI III. 642–643. Kossuth – Jósika, 1861. aug. 11.

¹⁰⁷ KLI III. 653–660. Értesítés a hazából. 1861. aug. 16.

akaratu” politikusaira nem számíthat.¹⁰⁸ Ugyanakkor minden nagyrabecsülése ellenére sem tett lépéseket annak érdekében, hogy a szélsőballal kiépült kapcsolatait konspirációs célokra használja fel. Szilágyi Virgilékkal csak Komáromyn keresztül szeretett volna érintkezni. Kossuth kezét megkötötte az a tény, hogy Komáromynak adott megbízólevelet, mint a Magyar Nemzeti Igazgatóság egyedüli hazai megbízottjának, és valószínűleg amúgy is benne vélte meglátni azt az embert, aki komoly fegyveres erőt tud mozgósítani Magyarországon. Ezt a hitét táplálhatta Komáromynak az az előző évben írt jelentése is, amelyben saját forradalmi elkötelezettségét hangoztatta, szembeállítva magát a Tisza Kálmán vezette csoporttal. Komáromy azonban, ha saját jelentőségének emelése miatt fontosnak is tekintette emigrációs kapcsolatait, nem rendelkezett olyan politikusi képességekkel, amelyek birtokában megengedhette volna magának, hogy véglegesen elszakítsa azokat a baráti és ideológiai szálakat, amelyek a Határozati Párt vezetéséhez fűzték. Bár voltak olyan jelek, amelyek Kossuth gyanakvását felkeltették volna — Komáromy több hónapos hallgatása, a felvázolt hadsereg valószínűtlenül nagy méretei, a szervezés homályban hagyott részletei —, a volt kormányzót a hazától való térbeli távolság, és az emigrációs évek során kialakult sajátos lelkiállapot is meggátolták abban, hogy szorosabb ellenőrzés alá vonja a Magyar Nemzeti Igazgatóság hazai képviselőjét.

A Határozati Párt megszottsága az országgyűlés feloszlata után is megmaradt, ugyanis az egyes csoportok tagjai korábbi kapcsolatrendszerüket igyekeztek fenntartani. Rendőrségi értesülések szerint 1861 augusztusában Pesten a Határozati Párt mintegy 40 tagjának részvételével egy „középponti bizottmány” alakult, amelynek vezetői Tisza, Nyáry Pál, Széchenyi Béla gróf, Vay Béla báró,¹⁰⁹ Szapáry Gyula gróf és Andrássy Gyula gróf voltak. A bizottmány állítólag a párttagok közti összeköttetés fenntartását, a megyei események állandó figyélését és a külfölddel való kapcsolattartást tűzte ki célul.¹¹⁰ Akár létezett a bizottmány, akár nem, tény, hogy a volt határozati párti képviselők időről-időre az országgyűlés feloszlata után is találkoztak egymással. Erre részben baráti összejövetelek, részben titkos pártértekezletek szolgáltattak alkalmat.

Ugyancsak az egykori határozati párti képviselők kapcsolattartásának színhelye is volt az 1861. augusztus 10-én a Csáky Tivadar gróf tulajdonában lévő városligeti Bartl-villában megalapított Szent István szabadkőműves páholy is.¹¹¹ Csáky Eperjesen született 1834-ben, tehát a fiatalabb, már a szabadságharc után felnőtt politikusok nemzedékéhez tartozott. A pozsonyi hadiakadémia elvégzése után császári és királyi főhadnagy lett, de valamikor 1857–1858 táján

¹⁰⁸ Ön Barátom, teljességgel nem látszik ismerni, mit akarnak a pártok otthon, mert a határozati pátról, mint a mienkről beszél. Majd felvilágosítom, ha Turinba jő, pedig a határozati párt szélső baloldalának igen szenvedélytelen, igen okos rapportjáról is. – írta Kossuth Irányinak. (MOL R 75. Kossuth – Irányi, 1861. szept. 1.) Később egy Jósikának írt levelében ugyancsak méltatta a szélsőbal jelentését. (KLI III. 678–679. Kossuth - Jóska, 1861. dec. 20.)

¹⁰⁹ Vay Béla báró (1830–1910) 1848-ban nemzetőr volt. Az 1850-es években külföldi tanulmányokat végzett. Református világi előjáróként részt vett a protestáns pátens visszavonását követelő küldöttségben. 1861-től 1872-ig országgyűlési képviselő volt, majd Borsod megye főispánja és a Főrendi Ház alelnöke. (Szinnyei J.: Magyar írók i. m. XIV. 1006–1007)

¹¹⁰ MOL D 191. 1861: 13 627.

¹¹¹ MOL P 1081. 2. cs.

elbocsájtását kérte. Egyes források szerint a seregből való távozásának oka az volt, hogy idősebb rokonának, a szabadságharcot megjárt és forradalmi szervezkedés miatt börtönt viselt Komáromy Györgynek a befolyása alá került.¹¹² Minden bizonnyal Komáromy révén lett a pesti központi bizottmány, majd a Határozati Párt tagja. A politikai életben tevékenyen részt vett, Kazinczy-bált szervezett, röpiratot jelentetett meg „Was wir wünschen” címmel, az országgyűlésen pedig erélyes hangvételű beszédével hívta fel magára a figyelmet.¹¹³ Valószínűleg ő kezdeményezte a szabadkőműves páholy megalapítását, amelynél a pesti egyetem németországi születésű, angol nyelvet oktató magántanára, Lewis Lajos bábáskodott. Az ő segítségével szerettek volna engedélyt kérni a hamburgi nagypáholytól, amelyik azonban a kormány jóváhagyásához, a politikai és felekezeti kérdések mellőzéséhez, valamint a német nyelvű szertartásokhoz kötötte annak megadását. A tagok nem tartották teljesíthetőnek a feltételeket, hiszen a páholyt kifejezetten hazafias célokkal hozták létre.¹¹⁴ Ezt nemcsak a névválasztás bizonyítja, hanem az is, hogy a később felvételüket kérők kérvényeikben mind igyekeztek hangsúlyozni az 1848–49. évi szabadságharcban játszott szerepüket. Az elnök Károlyi Ede, a titkár pedig Csáky Tivadar volt. Az alapítók között ott találjuk Almásyt, Komáromyt, Teleki Gyula grófot,¹¹⁵ Lumnitzer Sándort,¹¹⁶ Csáky Kálmán grófot¹¹⁷, Polacsek Lajost és Vay Béla bárót, majd később Vidacs János is belépett. A páholy engedély hiányában is működött egy ideig. Iratai 1862 januárjáig vannak meg, de Csáky a későbbiekben is felhasználta szabadkőműves kapcsolatait a titkos forradalmi szervezkedés céljaira.¹¹⁸

A volt határozati képviselők egy másik, szélsőbaloldali csoportját tömörítette az a bizottmány, amely Madarász József, Kállay Ödön¹¹⁹ és Szilágyi Virgil

¹¹² *Andreas Kienast*: Die Legion Klapka. Bécs 1900. 38–39. 1. jegyz.

¹¹³ *Lukács L.*: Magyar politikai emigráció i. m. 282–283.

¹¹⁴ *Abafi Lajos*: A szabadkőművesség története. Bp. 1900. 433–434.

¹¹⁵ Teleki Gyula gróf (1833–1882. k.) református világi elöljáró, 1861-ben határozati párti országgyűlési képviselő volt. 1862 augusztusában szélütés érte, amelynek következtében megbénult, így politikai pályafutása derekba tört. (*Podmaniczky F.*: Naplótörödékek i. m. III. 190.)

¹¹⁶ Lumnitzer Sándor (1821–1892) a szabadságharcban törzsorvosként, majd egészségügyi főnökként vett részt. 1861-ben a Határozati Párt képviselője, 1864-ben a Rókus Kórház főorvosa, 1885-ben a Főrendi Ház tagja lett. (*Szinnyei J.*: Magyar írók i. m. VIII. 133–136.)

¹¹⁷ Csáky Kálmán (1836–1894) Csáky Tivadar öccse volt. Az 1850-es években a császári hadsereg tisztjeként szolgált, majd bátyjához hasonlóan elhagyta azt. 1861-ben a Határozati Párt, 1865-ben a Balközép Párt tagjaként képviselő volt. A dualizmus korában visszatért a hadsereghez. (*Szinnyei J.*: Magyar írók i. m. II. 148–149.)

¹¹⁸ MOL P 1081. 2. cs. Csáky tagja lett az 1863-ban Genfben alapított Ister páholynek is. A nyilvánvalóan politikai céllal alapított páholy nagymesterévé Klapkát nevezték ki, akinek helyettese Csáky volt. A páholy tagjai közé tartozott még Komáromy György, Puky Miklós, Horváth Mihály, Maróthy János, Bethlen Gergely, Thaisz Elek, Karacsay Sándor, Balassa Antal és Vaisz Vilmos is. (*Abafi L.* A szabadkőművesség i. m. 436.) Maróthy és Thaisz a Csáky és Komáromy által 1863-ban alapított Magyar Forradalmi Comiténak is tagja lett, sőt annak szabadkőműves osztályát Maróthy vezette. (MOI. R 296. 8. t. „A forradalmi ügyvezetés szervezete Magyarhonban”, k. n.)

¹¹⁹ Kállay Ödön (1815–1879) a reformkorban radikális reformpárti képviselő, a szabadságharc idején kormánybiztos volt. A világsi fegyverletétel után halálra ítélték, majd kegyelmet kapott. A Bach-korszakban birtokán gazdálkodott. 1861-ben képviselőként, a szélsőbaloldal egyik vezetőjeként tért vissza a politikai életbe. A dualizmus korában is a függetlenségi eszméket képviselte az országgyűlésben. (*Szinnyei J.*: Magyar írók i. m. V. 851–854.)

vezetésével jött létre. Az említett politikusok nyilvánosan hangoztatták, hogy az emigráció helytelenítette a Határozati Párt vezérkarának országgyűlési politikáját. Ezzel azt igyekeztek sugallni — nem alaptalanul —, hogy az emigráns vezetők elképzeléseinek ők a valódi képviselői. Az eseményről az 1861 decemberében és 1862 januárjában Brüsszelben, Jósikánál tartózkodó Podmaniczky számolt be Kossuthnak, és egyúttal kérdőre is vonta a volt kormányzót, adott-e valamilyen megbízást Madarászéknak. Kossuth válaszában közölte, hogy augusztusban járt nála a szélsőbal egy küldöttje, és utána levelet is kapott a csoportosulástól, de azóta nem hallott felőlük, a bizottmány így tudta nélkül jött létre. Kossuth azon állítása, hogy augusztus óta nem is hallott Madarászék csoportjáról, nem fedi a valóságot. Szeptember végén ugyanis két hosszú levélben adott általános tájékoztatást Szilágyi Virgilnek a Magyarország jövőjét illető kérdésekről, nyilván a szélsőbaloldali politikus előzetes kérésére. Első levelében kifejtette azt a meggyőződését, hogy Magyarország sorsa teljesen az olasz szándékokon múlik. „Fegyvert fog-e a magyar, vagy kénytelen-kelletlen kialakul az osztrákokkal, egyenesen Turintól függ.” – írta Szilágyinak. A második levelében pedig — talán önmagát is győzködve —, igyekezett alátámasztani, hogy Olaszországnak szüksége van a magyarokra. Ismét kitért arra, hogy a magyarok néhány héten belül 200 ezer fős segítséget tudnak nyújtani olasz szövetségeseiknek, ami ráadásul Ausztriát gyengíti.¹²⁰ 1861 decemberében — éppen Podmaniczky brüsszeli tartózkodása idején —, a szélsőbal egy küldöttje személyesen is megbeszélést folytatott Kossuthal.¹²¹ A volt kormányzó tehát nem fedte fel a szélsőbalhoz fűződő kapcsolatát Podmaniczky előtt, éppen úgy, ahogyan Szilágyiéknak sem szólt a határozati vezérkar egyes politikusaival való érintkezéseiről. Annyiban azonban valószínűleg joggal utasította vissza Podmaniczky számonkérő mondatait, hogy a szélsőballal nem konspirált, csak fogadta azok kezdeményezéseit, és általános felvilágosításokat adott nekik elképzeléseiről. Ugyanakkor szemrehányásokat tett Podmaniczkynek és társainak, amiért utasítása ellenére nem siettek ők kapcsolatba lépni a szélsőballal. Podmaniczky, válaszában azzal indokolta az együttműködés mellőzését, hogy a szélsőbal számos politikusa kétes hírnévnek örvend. Szóbeszédre hivatkozva kijelentette, hogy Kállay a szabadságharc idején komáromi kormánybiztosként sikkasztott, Szilágyinak „nincs jelleme”, Vay Mihály¹²² pedig „mindig részeg”. Nem tartotta megbízhatónak Madarász Józsefet és Vidacs Jánost sem, ugyanakkor együttműködési készségét fejezte ki Böszörményi Lászlóval, Várady Gá-

¹²⁰ HL IV. 19. 120. cs. Kossuth – Szilágyi, 1861. szept. 28., Kossuth – Szilágyi, 1861. szept. 30. Az idézett leveleket a rendőrség 1864 tavaszán, az Almásy – Nedeczky-féle összeesküvés leleplezése után kobozta el Szilágyi Virgiltől.

¹²¹ MOL R 90. 3921. Kossuth – Jósika, 1862. jan. 1. A lap tetején a következő mondat olvasható: „Más levél irattatott a szélsőbal küldöttjével történt értekezésről.” Az említett levél nem található meg Kossuth iratai közt.

¹²² Vay Mihály (1824–1899) a reformkorban a bécsi hadmérnöki akadémián végzett, majd hadnagyként szolgált a császári seregben. Harcolt a szabadságharcban, ahol századosi rangot ért el, de 1848 végén sebesülés miatt nyugalmazták. 1861-ben a szélsőbal képviselőjeként vett részt az országgyűlésen. (*Nagy I.*: Magyarország családai i. m. XIV. 104.)

borral és Kubinyi Ferencsel.¹²³ Podmaniczky leveleiből jól érzékelhető, hogy a Határozati Párt vezérkara féltette az emigrációval kiépített bizalmas kapcsolatait, ezért igyekezett Kossuth előtt lejáratni a szélsőbal képviselőit. Erre annál is inkább szükségük lehetett, mert a nemzetiségi kérdés körül 1861/62 fordulóján kibontakozó vita minden korábbinál világosabban megmutatta a határozati többség és Kossuth elképzelései közt fennálló elvi különbségeket.

A nemzetiségi kérdés a hazaiak és az emigránsok kapcsolatainak tükrében (1859–1862)

A magyar függetlenség kivívása és fenntartása a nemzetiségek együttműködése nélkül lehetetlen lett volna, így a nemzetiségi kérdés a Magyar Nemzeti Igazgatóság és a hazai szervezkedők tevékenységének egyik legfontosabb elemévé vált. A magyar emigránsok számos alkalommal folytattak tárgyalásokat a román fejedelemségek és Szerbia vezetőivel, amelyek egyik oldalról a várható háborúban való együttműködést, másik oldalról pedig a magyarországi románok és szerbek jogait érintették. Klapka 1859 márciusában két egyezményt is kötött Cuzával a fejedelemségek területén létesítendő fegyverraktárakról, és arról, hogy a háború után Erdélyben országgyűlés dönthet az unióról vagy a birodalmon belüli különállásról. Néhány hónappal később az időközben megalakult Magyar Nemzeti Igazgatóság küldött egy nyilatkozatot Cuzának, amelyben Kossuth 1851-ben megfogalmazott kútahyai alkotmánytervének elvei jelentek meg, és amely Erdély esetleges különállásáról nem ejtett szót. Erdély kérdésében azután 1860 őszén, Klapka újabb keleti útja előestéjén bontakozott ki vita Klapka és Teleki, illetve az unióhoz ekkor még ragaszkodó Kossuth közt. Végül Kossuth elképzeléseinek szellemében küldtek emlékiratot a román fejedelemehez. 1861 januárjában azután ismét szerződést kötöttek Cuzával a fegyverek román területen történő szállítása és raktározása ügyében.¹²⁴ 1859-ben a Magyar Nemzeti Igazgatóság tárgyalásokat kezdeményezett Szerbiával is. Kossuth Londonban tárgyalt Obrenović Mihály szerb trónörökössel, Klapka pedig Belgrádba utazott. Belgrádban 1858-ban a bécsi udvar által is támogatott Karađorđjevićokat legyőző, inkább magyarbarátnak tekinthető Obrenović-család került a fejedelmi trónra. 1860 őszétől már Mihály fejedelem uralkodott, aki előzőleg száműzetése egy részét Magyarországon töltötte, és Hunyady Júlia személyében magyar grófnőt vett feleségül. A fejedelem küldöttjeként 1861 februárjában Pestre látogató Jovan Ristić Andrassy Gyula vacsoráján találkozott

¹²³ KLI III. 663–681. Jósika – Kossuth, 1861. dec. 14., Kossuth – Jósika, 1861. dec. 20.; Podmaniczky Jósikán keresztül elküldte Kossuthnak a szélsőbal által éppen akkor alapított „Jövő” c. lap szerkesztőségének névsorát, és aláhúzta benne azoknak a neveit, akikkel el tudta képzelni az együttműködést. (MOL R 90. 3937. Jósika – Kossuth, 1862. jan. 11. – vö.: *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 589–593.)

¹²⁴ A Cuzával folytatott tárgyalásokról és azok eredményeiről l.: MOL R 295. 8. t.; KLI III. 55–71., 203–212., 248–260. *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 120–124., 301–303., 405–407.; *Kovács Endre*: Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon. Bp. 1977. 397–408.; *Borsi-Kálmán Béla*: Klapka György, Genf és a románok 1847–1868. In: A kompromisszumok embere. Tanulmányok Klapka György tábornok (1820–1892) életéről. Előszó: Csetri Elek. Kolozsvár 2000. 109–123.

Eötvös Józseffel és Podmaniczkyvel. A belgrádi politikus felvetette a Szerb Vajdaság visszaállításának lehetőségét, amelyet azonban magyar tárgyalópartnerei határozottan elutasítottak. Ezt követően a belgrádi vezetés egy olyan elképzelést igyekezett népszerűsíteni a magyarországi szerbek körében, amely valószínűleg a magyar emigránsokkal való egyeztetés következtében alakult ki. Önkormányzattal bíró szerb többségű megyék kialakítását és egy szerb nemzeti főnök választásának engedélyezését várták a magyar országgyűléstől.¹²⁵

Az emigránsok nem készítettek közös nyilatkozatot a hazaiak számára — amely talán a Kossuth, Klapka és Teleki nézetei közt időről-időre felbukkanó eltérésekkel magyarázható —, de a pesti forradalmi bizottság tagjait is utasították a magyarországi nemzetiségi politikusokkal való tárgyalásokra, amelyhez elvi alapul Kossuth alkotmányterve szolgált volna. A volt kormányzó ebben a demokratikus szellemiségű tervetben a nemzetiségeknek megyei szinten önkormányzat biztosítását, ezzel összefüggésben a megyehatárok nemzetiségeknek kedvező kiigazítását, és széleskörű nyelvhasználati jog megadását javasolta. Kossuth és Teleki többször is megfogalmazta, hogy addig, amíg a háború kirobbanásának az időpontja nem biztos, a hazaiak talán legfontosabb feladata a nemzetiségek körében folytatandó propaganda, vagyis a sikeres küzdelem egyik alapfeltételének megteremtése lenne. Részben ezt a célt kellett volna, hogy szolgálja az 1860 őszén beküldött pénz is.¹²⁶ A bizottság azonban — Podmaniczky és Ristić már említett találkozásától eltekintve —, nem épített ki kapcsolatokat nemzetiségi vezetőkkel. Ennek ellenére Kossuth az országgyűlés kezdetén még bizakodó volt, egy Irányinak szóló levelében ugyanis azt írta, hogy a nemzetiségi kérdés nem áll olyan rosszul, mint azt a címzett gondolja. Kifejtette, hogy Horvátország számára a teljes elszakadást is lehetővé kell tenni, ha a horvátok úgy gondolják, Fiume jogállását illetően népszavazást javasolt, a Muraköz és Erdély elszakadását pedig továbbra is elvetette.¹²⁷ Ekkor még nyilvánvalóan úgy számolt, hogy az országgyűlés Teleki vezette többsége képes lesz elképzeléseinek keresztülvitelére.

Az országgyűlésen a nemzetiségi kérdéstről először a felirati javaslat kapcsán kezdődött vita, már Teleki halála után. Tisza Kálmán és Ivánka kifogásolták, hogy a Deák-féle előterjesztésben csak „méltányos rendezésről” esett szó a nemzetiségek kapcsán, ezzel szemben ők Teleki örökségére hivatkozva az ország integritását tiszteletben tartó nemzeti egyenjogúság elvének megjelenítését követelték. Bár a két említett határozati politikus ekkor még látszólag az emigráció irányvonalát követte, a vita során egyedül Szilágyi Virgil érvelt minden tekintetben Kossuth alkotmánytervének szellemében. A feliratba végül Deák kompromisszumos javaslatára a következő szöveg került: „Akarjuk, hogy más nemzetiségű honfitársaink nemzeti igényei mindenben, ami az ország politikai szétdarabolása és függetlenségünk feláldozása nélkül eszközölhető, még

¹²⁵ A Szerb Fejedelemséggel folytatott tárgyalásokról és azok eredményeiről l.: KLI III. 79–91. *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 121–125., 537–540.; *Kovács E.*: A nemzetiségi kérdés i. m. 450–465.; *Ress Imre*: A magyar liberálisok és a Szerb Fejedelemség az 1860-as években. In: Forradalom után – kiegyezés előtt. Szerk. Németh G. Béla. Bp.1988. 505–506.

¹²⁶ L. „A pesti központi bizottság és az emigráció vezetői (1859–1861)” c. fejezet

¹²⁷ MOL R 75. 1. cs. Kossuth – Irányi, 1861. április 6.

ezen az országgyűlésen törvény által is biztosíttassanak.” Június 25-én Eötvös József javaslatára és vezetésével megalakult a nemzetiségi bizottság, amelynek 14 felirati és 13 határozati tagja volt.¹²⁸ A bizottság alapelveként kimondta, hogy Magyarországon egy politikai nemzet létezik, illetve hogy az országban lakó népek egyenrangúak. A határozatiak közreműködésével megalkotott törvényjavaslat ezen alapelvek szellemében csak a nyelvhasználat jogával, az iskolaüggyel és a román ortodox egyháznak a szerbről történő leválasztásával foglalkozott.¹²⁹ A javaslat nemcsak az ekkor már többnyire területei autonómiát követelő nemzetiségek elképzeléseitől állt távol, de a Kossuth-féle irányvonaltól is.

A volt kormányzó 1861. október 10-én egy hosszú levelet küldött a hazaiaknak, amelyben a nemzetiségekkel kapcsolatos, lényegében már korábban is hangoztatott elképzeléseit összegezte. Két ponton azonban változott a programja: már Erdély és a Muraköz esetleges különállását sem utasította el.¹³⁰ Azt is tervezte, hogy egy hírlapi cikket jelentet meg nézeteiről, és megpróbál nem udvarbarát magyarországi nemzetiségi vezetőket tárgyalásra hívni külföldre.¹³¹ Mindez lényeges változást jelentett az előző évek politikájához képest. A volt kormányzó alig fél évvel korábban még azt fejtegette egy Irányinak írt levelében, hogy ő csak a külső körülmények megteremtését érzi feladatának, az ország jövőjét illető döntéseket a hazaiaknak kel meghozniuk.¹³² Látva azonban, hogy a pesti forradalmi bizottmány, majd a Határozati Párt vezérkarának tagjai nem sietnek érvényesíteni elveit, mégis megkísérelt közvetlenül beavatkozni a magyarországi politikába. Ez az elképzelése végül nem valósult meg, ám Podmaniczkynek és a szélsőbal küldöttjének már említett külföldre utazása 1861 végén ismét lehetőséget teremtett számára, hogy a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos álláspontját tudassa a hazaiakkal.

1861 őszen-telén megsokasodtak a magyar sajtóban a nemzetiségi kérdést tárgyaló cikkek. Ez részben összefüggésben állhatott Kossuth tevékenységével, de más okai is voltak. Az országgyűlésen végül nem született törvény, ezért a különböző pártok politikusai feladatuknak tekintették, hogy a következő törvényhozó testület összeüléseiig a lapok hasábjain ütköztessék nézeteiket. Üzenet volt ez a nemzetiségek számára is, amely azt jelentette, hogy a magyar politikusok nagy fontosságot tulajdonítanak a nemzetiségi kérdés mindenki számára megnyugtató rendezésének. A provizórium bevezetése ugyanis magában rejtette azt a veszélyt, hogy az udvar különböző ígéretekkal ismét a maga oldalára állítja, és a magyarok ellen hangolja a nemzetiségeket. 1861 októberében Szalay László egy, a Pesti Naplóban közölt cikkében arról igyekezett meggyőzni a

¹²⁸ Szabad György feltételezése szerint az a tény, hogy az országgyűlésen kisebbségben lévő Deák-pártiak a bizottságban többségbe kerültek a határozatiaknak a felelősséget elhárító taktikájával függhetett össze. (Szabad Gy.: Forradalom és kiegyezés i. m. 552–555.)

¹²⁹ A nemzetiségi kérdés országgyűlési vitájáról l.: Szabad Gy.: Forradalom és kiegyezés i. m. 547–555.

¹³⁰ MOL R 90. 3852. Kossuth a hazaiaknak. 1861. okt. 10.

¹³¹ MOL R 95. 1. cs. Kossuth – Irányi, 1861. nov. 18., Kossuth – Irányi, 1861. nov. 20. – vö.: Szabad Gy.: Forradalom és kiegyezés i. m. 556–559.

¹³² MOL R 95. 1. cs. Kossuth – Irányi, 1861. ápr. 6.

nemzetiségeket, hogy a megyerendszer és az alkotmányosság biztosítja az ő számukra is a szabadságot, ezt pedig csak Magyarországtól kaphatják meg, Bécstől nem.¹³³ Ugyanekkor, ugyanebben a lapban kezdődött Ivánka öt részből álló, „Nemzetiségi kérdés” címet viselő cikksorozatának megjelentetése. Az egykor az emigrációval együttműködő, majd attól eltávolodó határozati politikus kiállt az országgyűlés nemzetiségi bizottsága által elfogadott javaslat mellett, és elítélte a centralizáció híveinek „nyílt izgatását”. Kijelentette, hogy a nemzetiségek követeléseit a jogegyenlőség elve alapján hajlandóak kielégíteni, de az ország területi épségét mindenképpen fenn kell tartani.¹³⁴ 1862 januárjában Szalay a határozatiak által alapított, de ekkoriban már Deák felé közeledő Magyarország című lapban ugyancsak óvott attól, hogy kollektív jogokat adjanak a nemzetiségeknek, és az ezeréves hagyományokkal szakítva „karavánszeráj” csináljanak az országból.¹³⁵ A nemzetiségi kérdésnek az országgyűlési javaslattal egybecsengő tárgyalásához képest új hangként jelentek meg, és sajtóvitát indítottak el a „Jövő” című lap cikkei. A „Jövő” 1862. január 2-án jelent meg először. A szerkesztőség 26 tagjának többsége szélsőbaloldali országgyűlési képviselő volt, így nem meglepő, hogy az újság a demokratikus eszmék terjesztését tekintette feladatának.¹³⁶ Tájékozódásának irányát jól jelzi, hogy gyakran foglalkozott a német, illetve az olasz egység ügyével, III. Napóleon külpolitikájával, és nem ritkán közölte szerb, valamint román lapok cikkeit. A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban Szilágyi Virgil fogalmazott meg programot, amely a hangsúlyt a demokratikus önkormányzati rendszerre helyezte, és amely minden bizonnyal Kossuth előző havi iránymutatása nyomán íródott.¹³⁷ A január 19-én megjelent cikke a „Sürgöny”-ben öt nappal később Kecskeméthy Aurél válaszolt. A kormánylap újságírója vitatta, hogy a demokratikus szabadságjogok megadása megoldást jelentene a nemzetiségi kérdés szempontjából. Arra hívta fel Szilágyi figyelmét, hogy a nemzetiségek a területi autonómia megadását követelték már az országgyűlés idején is. Nem kétséges, hogy Kecskeméthy az udvar álláspontját hangoztatta akkor is, amikor a „Sürgöny” másnapi számában, valószínűleg éppen a „Jövő” cikkének ellensúlyozására különálló „nemzeti szervezet” létrehozását ajánlotta fel a szerbeknek. Az ajánlat a területi autonómiát nem, de a vajdaválasztás jogát, az egyházi és a részleges politikai autonómiát, valamint a nyelvhasználati jogokat tartalmazta.¹³⁸ Február vé-

¹³³ Szalay László cikke a megyerendszer jelentőségéről. Pesti Napló 1861: 238. (okt.16.)

¹³⁴ Ivánka Imre: Nemzetiségi kérdés I–V. Pesti Napló 1861: 238. (okt. 16.), 240. (okt. 18.), 244. (okt. 23.), 247. (okt. 26.), 248. (okt. 27.).

¹³⁵ Szalay László: A nemzetiségi kérdéshez. Magyarország 1862: 5. (jan. 8.). A „Magyarország” c. lapról I.: A magyar sajtó története. I–II. Szerk.: Kosáry Domokos – Németh G. Béla. Bp. 1985. II/1. 625–633.

¹³⁶ „Programm”. Jövő 1862: 1. (jan. 2.) – vö.: Szabó Cs.: Függetlenségi ellenzék i. m. 524. 27. jegyz.; A „Jövő” c. lapról I.: A magyar sajtó története. Szerk. Kosáry Domokos – Németh G. Béla i. m. II/1. 649–651.

¹³⁷ Szilágyi Virgil cikke a nemzetiségi kérdésről. Jövő 1862: 6. (jan. 19.)

¹³⁸ Kecskeméthy Aurél: A nemzetiségek kérdése. Sürgöny 1862: 19. (jan. 24.); Kecskeméthy Aurél: A Szerb-Vajdaság. Sürgöny 1862: 20. (jan. 25.). Kecskeméthy naplójában 1862. február elsejei keltezéssel a következő bejegyzés olvasható: „Megjöttöm után P[álffy M]óricnál originális értekezlet, melyben meggyőzni törekedtem arról, hogy a Sürgöny eddigi reservált irányja legjobban megfe-

gén az udvar egy másik eszközzel, Szilágyi Virgil letartóztatásával is fellépett a szélsőbal ellen. A kormányzat mellett a volt határozati vezérkar is szükségesnek tartotta, hogy válaszoljon Szilágyi Virgil cikkére. Almásy, id. Bethlen János, Beniczky, Ivánka, Jókai, Károlyi Sándor, Komáromy, Podmaniczky és Tisza január 29-én közleményben szólították fel Hajnik Károlyt, a „Magyar Sajtó” című lap szerkesztőjét, hogy nyissa meg az újságot a határozatiak előtt. Az említettek korábban már tárgyaltak a kiadóval, Heckenast Gusztávval, és kötelezettséget vállaltak arra, hogy részvényeket vásárolnak a lapban.¹³⁹ Februárban Jókai három részből álló cikksorozatot közölt a lapban „Politikai nemzetiség” címmel. Fontosnak tekintette, hogy a nemzetiségi kérdés tárgyalását az érdekek és ne a szenvedélyek vagy ábrándok mentén közelítsék meg. Óvott attól, hogy mindenáron kielégítsék a nemzetiségek összes igényét, de attól is, hogy a nemzetiségek támogatásának hiányában lemondjanak a Béccsel szembeni követeléseikről. A nemzetiségeket igyekezett meggyőzni arról, hogy számukra is megnyugtató megoldást csak a kérdés alkotmányos úton történő rendezése hozhat, és a következő magyar országgyűlés feladatának fogja tekinteni a nemzetiségi törvény megalkotását. Hangsúlyozta, hogy a magyar politikusok mindig fontosnak tekintették a nemzetiségek szellemi és anyagi létének jobbítását, példaként említve kulturális törekvéseik támogatását, illetve a jobbagyfelszabadítást.¹⁴⁰ A határozati vezérkar csakúgy, mint az országgyűlésen, a Magyar Sajtó hasábjain sem fogalmazott meg minden tekintetben egyértelmű és határozott programot a nemzetiségi kérdést illetően. Azonban az a tény, hogy Kossuth egy hónappal korábban Podmaniczkynek adott utasítása ellenére lapjuk mélyen hallgatott a demokratikus és a kollektív jogokról, önmagáért beszélt. Véglegesen eldőlt, hogy a volt Határozati Párt vezérkara nem kíván túllépni a reformkori ellenzék nemzetiségeket érintő elképzeléseinél, vagyis lényegében Deák és Eötvös irányvonalát követi. Mindez előbb vagy utóbb elkerülhetlenné tette a volt kormányzóval való teljes szakítást, az egykori határozati politikusoknak ugyanakkor az emigrációs kapcsolatok esetleges megszűnésével járó tekintélyvesztés hátrányait is mérlegelnie kellett.

A „Jövő” és a „Magyar Sajtó” alapításáról, valamint a sajtóvita tényéről Kossuth is értesült.¹⁴¹ Olvasta a „Magyar Sajtóban” közölt cikkeket, és véleményét 1862 tavaszán a hazaiaknak küldött levelében a következő módon fejezte ki: „A «Magyar Sajtó»-t nem találok többé a nemzetiségi kérdésben azok közlönyének, kik azt azzá választák. Bizonyosan bevágták az útját.”¹⁴² Kossuthban valószínűleg felmerült a gondolat, hogy a cikkekben kifejtett álláspontot eltorzította a szigorú cenzúra, vagy a megtorlástól való félelem, de megjegyzését minden bizonnyal figyelmeztetésnek is szánta. 1862 februárjában Irányinak írott levelében mégis „reménytelinek” nevezte a nemzetiségi helyzetet. Bizako-

lel a viszonyokkal s a cancellária törekvéseivel.” (Kecskeméthy Aurél naplója. S. a. r. Rózsa Miklós. Bp. 1909. 125.)

¹³⁹ „A 'Magyar Sajtó' szerkesztőjéhez”. Magyar Sajtó 1862: 23. (jan. 29.). A „Magyar Sajtó” c. lapról l.: A magyar sajtó története. Szerk. Kosáry Domokos – Németh G. Béla i. m. II/1. 615–618.

¹⁴⁰ *Jókai Mór*: Politikai nemzetiség. I–II. Magyar Sajtó 1862: 26. (febr. 1.), 27. (febr. 2.).

¹⁴¹ MOL R 90. 3937. Jósika – Kossuth, 1862. jan. 11.

¹⁴² KLI III. 716. Kossuth a hazaiaknak, 1862. ápr. 1.

dását az ekkor külföldre jövő Károlyi Sándor jelentésére alapozta.¹⁴³ Károlyi, hosszabb külföldi útja során Svájcban személyesen találkozott Kossuthtal, Klapkával pedig levélben közölte, hogy Almásy tárgyalta Andrei Mocsonyi román nemzetiségi vezetővel. Almásy — legalábbis Károlyi beszámolója szerint —, közölte a román politikussal, hogy ők Magyarország függetlenségéért küzdenek, és szívesen veszik a nemzetiségek segítségét. Cserébe a megyékben való nyelvhasználat jogát ajánlotta fel, továbbá közelebről meg nem határozott segítséget ígért Cuza számára. Mocsonyi állítólag elfogadta az ajánlatot. Károlyi, levelében ígéretet tett a Szerbiával való tárgyalásra is,¹⁴⁴ Kossuth ugyanis azt írta Podmaniczkynek 1862 januárjában, hogy mindenképp küldjenek valakit a főemberek közül Belgrádba, aki Ilija Garašanin szerb miniszterelnökkel és Stefano Scovasso olasz konzullal tárgyal.¹⁴⁵ Kossuthot valószínűleg az a tény töltötte el bizakodással, hogy úgy tűnt, a hazaiak végre eleget tesznek régóta hangzottatott elvárásainak. Az Almásy–Mocsonyi találkozó jelentőségét azonban több tényező is csökkentette. A kezdeményező fél Mocsonyi volt, ő kereste fel Almásyt, tehát nem a hazaiak szánták el magukat a volt kormányzó utasításainak teljesítésére. Mocsonyi korábban az udvar szolgálatában állt,¹⁴⁶ ami felveti azt a lehetőséget is, hogy Bécs számára gyűjtött információkat. Ésszerűnek tűnik az a feltételezés, hogy az udvar Szilágyi Virgil cikkének megjelenése után így próbálta meg kipuhatolni, mennyire egységes a határozati tábor a nemzetiségi kérdésben. Mocsonyi őszinteségéről egyébként Károlyi sem volt meggyőződve. Károlyi Sándor útja volt az utolsó alkalom, amikor a határozati vezérkar kapcsolatot keresett Kossuthtal. Károlyi otthon maradt párttársai ekkor már lépéseket tettek annak érdekében, hogy külföldi összeköttetéseiket a volt kormányzó megkerülésével tarthassák fenn.

Az első kísérletek Kossuth elszigetelésére

1861 őszén Franciaország, Olaszország és Görögország tervet dolgozott ki a balkáni népek Törökország elleni fellázítására, amelybe természetesen Szerbiát is be kívánták vonni. Garibaldi az olasz miniszterelnök, Bettino Ricasoli¹⁴⁷ tudtával és titkos támogatásával expedíciós sereg szervezésébe kezdett, hogy a

¹⁴³ MOL R 75. 1. cs. Kossuth – Irányi, 1862. febr. 23.

¹⁴⁴ MOL R 90. 3962. Károlyi S. – Kossuth, 1862. márc. 3., 3973. Károlyi S. – Kossuth, 1862. márc. 10., 3986. Károlyi S. – Kossuth, 1862. márc. 29., 3991. Károlyi S. – Kossuth, 1862. ápr. 2.; MOL R 295. 22. t. Károlyi S. – Klapka, 1862. márc. 27.

¹⁴⁵ MOL R 90. 3937. Jósika – Kossuth, 1862. jan. 11

¹⁴⁶ Andrei Mocsonyi (Mocioni) (1812–1880) a Bach-korszakban bánsági, majd Torontál megyei kerületi főbiztos volt, 1860-tól birodalmi tanácsosi címet viselt. (*Szabad Gy.*: Forradalom és kiegészítés i. m. 30.; *Deák Ágnes*: „Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860. Bp. 2000. 109., 256–257.)

¹⁴⁷ Bettino Ricasoli báró (1809–1880) toszkán politikus, 1847-ben részt vett a „La Patria” című liberális újság alapításában, majd az 1848-as eseményekben. 1849-ben visszavonult a politizálástól, majd 1859/60-ban a firenzei események élére állt, és a nagyherceg elűzése utáni átmeneti időszakban diktátori hatalmat gyakorolt Toszkánában. Kétszer is miniszterelnökként kormányozta Olaszországot. (1861. jún. 12. – 1862. márc. 3., valamint 1866. jún. 20. – 1867. ápr. 10.) (*Storia d’Italia*. Szerk. Sabbatucci, G. – Vidotto, V. i. m. 1. 421., 2. 20–22.)

háború kirobbanása után olasz sereg szállhasson partra Dalmáciában. A torinói tervek között szerepelt az is, hogy kihasználva a kedvező nemzetközi helyzetet, III. Napóleon rosszállása ellenére, a magyarokkal közösen háborút provokálnak Ausztriával. Garibaldi ezért megbízta Türrt a Szerbiából Magyarországra történő katonai betörés megszervezésével.¹⁴⁸ 1862 februárjában Ricasoli és II. Viktor Emánuel közölte határozott háborús szándékát Kossuthtal.¹⁴⁹ A volt kormányzó tájékoztatta a nemzetközi helyzet új fejleményeiről az egykori határozati vezérkar politikusait, nyilatkozatot kért tőlük arról, hogy elszántak-e az Ausztriával való fegyveres összecsapásra, és ismét utasította őket a belgrádi vezetéssel történő kapcsolatfelvételre.¹⁵⁰

Valószínűleg a nemzetiségi kérdés kapcsán 1861 és 1862 fordulóján minden korábbinál világosabban kibontakozó nézetkülönbségek miatt azonban Kossuth személye egyre inkább terheissé vált az egykori határozatiak többsége számára. Celestino Bianchinak, Ricasoli titkárnak 1862 februárjában, a magyar belpolitikai helyzetről készült feljegyzésében a következő megállapítás olvasható: „Ha a kiegyezésre irányuló törekvések megbuknának, nem tűnik elkerülhetőnek az összeomlás. Nem kicsi az a párt, amely mindenfajta tárgyalástól elzárkózik, és amely radikális elszakadást akar Ausztriától. Ez a párt, egyelőre még engedelmeskedve a régi szokásnak, Kossuthot ismeri el fejének, de állítólag az ő befolyása napról-napra csökken, és Klapkát tekintik a jövő emberének.”¹⁵¹ Bianchi feljegyzésének keletkezésével nagyjából egy időben Komáromy levelet írt Klapkának. Kijelentette, hogy amennyiben megfelelő erejű külföldi sereg tör be az országba, akkor több helyen egyszerre felkelés fog kirobbanni, mert a magyar lakosság készen áll a fegyveres harcra. Bizonygatta, hogy Klapka igen népszerű az országban, és a katonai szervezés megerősítése végett a főbb parancsnokok kinevezésére kérte őt.¹⁵² Segítségül egy listát mellékelte az általa ismert harcra kész tisztekről, és megjelölte azok tartózkodási helyét is. A 25 személy közül hét már az Ivánka-féle 1860-ban kialakított parancsnoki hálózatnak is tagja volt.¹⁵³ Feltételezhetően a többiek (is) Komáromy ismeretségi köréhez tartoztak. A többségük Erdélyből, néhányan pedig Biharból vagy a környező megyékből (Szatmár, Szabolcs, Arad) származtak. Feltűnően sok köz-

¹⁴⁸ A nemzetközi helyzet alakulásáról 1862 első felében I.: Kovács Endre: A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Bp. 1967. 464–465.

¹⁴⁹ KLI III. 709–711. Pro Memoria, 1862. febr. 23.

¹⁵⁰ MOL R 90. 3948. Kossuth a hazaiaknak, 1862. febr. 3. KLI III. 712–716. Kossuth a hazaiaknak, 1862. ápr. 1.

¹⁵¹ Documenti Diplomatici Italiani. II. Szerk. Walter Maturi. Róma 1959. 79. Bianchi feljegyzése, 1862. febr. 7.

¹⁵² MOL R 295. 22. t. Komáromy – Klapka, ?. A levél csonka, első része hiányzik, ezért keltezés nem található rajta. Komáromy a levélben jelezte, hogy március 10-ig tud Drezdában maradni. Itt még magázta a tábornokot, akit 1862 szeptemberében – személyes megismerkedésük után -, már tegezett. (vö.: MOL R 295. 22. t. Komáromy – Klapka, 1862. szept. 12.) A levél tehát valószínűleg 1862 februárjában vagy márciusának elején íródott.

¹⁵³ Kis Pál (Komáromy által megjelölt tartózkodási helye: Tiszafüred), Földváry Sándor (Borsod), Földváry Károly (Heves), Kürthy István (Komárom), Mukits Ernő (Szabadka), Maróthy János (Szatmár), Máriássy János (Szepes). (Mivel ez utóbbi esetében csak vezetéknev szerepel, nem zárható ki az sem, hogy a név Máriássy Béla szélsőbaloldali képviselőt jelölte, bár ennek valószínűsége lényegesen kisebb.) Vö.: „Komáromy jelentése a hadseregszervezésről” c. fejezet.

tük az olyan volt honvédtiszt, aki a szabadságharc idején, — Komáromyhoz hasonlóan —, Bem seregében harcolt.¹⁵⁴ Komáromy Drezdában adta postára levelét, ahova személyes megbeszélésre hívta Klapkát. A találkozásra valószínűleg nem került sor. Március végén és áprilisban Puky Miklós több levelet is írt Klapkának, amelyekben egy P. László nevű hazai küldöttre hivatkozva, igen kártartóan igyekezett meggyőzni a tábornokot arról, hogy az otthoniak szeretnék, ha a komáromi hős venné a kezébe az emigráció vezetését, Kossuthban ugyanis nem bíznak.¹⁵⁵ Minden jel arra utal tehát, hogy 1862 elejétől Komáromy, valószínűleg párttársai tudtával és egyetértésével, egy Kossuth háttérbe szorítására irányuló terv megvalósításába kezdett. Az olasz kormány magyarországi értesüléseit ebben az időszakban Emanuele Ruspolitól¹⁵⁶ szerezte, így valószínűleg Bianchi feljegyzése is az ő közlésére alapult. Későbbi forrásokból kitűnik, hogy Ruspoli jó viszonyban volt Komáromyval és Csákyval.¹⁵⁷ A Puky-t tájékoztató hazai küldött, P. László pedig azzal a Papp László¹⁵⁸ nevű volt honvédszázadossal és Bihar megyei birtokossal azonosítható, aki később is Komáromy és Csáky megbízottjaként működött. Pappnak eredetileg feltételezhetően Klapkával kellett volna találkoznia Genfben, de ő akkor nem tartózkodott a svájci városban.¹⁵⁹

¹⁵⁴ Az 1860. évi listán még nem, de a Komáromy által Klapka figyelmébe ajánlott személyek között már szerepel: Gáspár András (1804–1884) honvéd vezérőrnagy (Komáromy által megjelölt tartózkodási helye: Bihar); Forró Elek (1813–1893) honvédezredes, Bem hadművelési irodájának vezetője (Pest); Mándy Ignác (1814–1883) honvédezredes vagy öccse, Mándy Dénes (1828-?) honvéd hadnagy (Szatmár); Patay István (1808–1878) honvédezredes Bem seregében (Szabolcs); Baumgarten Antal (1818-?) honvéd főhadnagy (Pest); Károlyi Miksa (1816–1890) alszázados, Bem seregében is harcolt (Belgrád); Sárossy (Sárosi) Ferenc (1807–1871) hadnagy Bem seregében („székely”); Bethlen Olivér gróf (1825–1892) alezredes Bem seregében (Erdély); Bethlen Miklós gróf (1819–1900) őrnagy Bem seregében (Erdély); Gorove Antal (1822–1881) a reformkorban Bihar megye aljegyzője, honvéd őrnagy (Arad); Kausler (Kauszler) Josef (1822–1897) honvéd őrnagy (Bihar); Krivácsy József (1821–1903) honvéd alezredes, 1859-ben emigrált, az olasz hadsereg ezredese lett (Pest); Müller György (1813 - ?) a komáromi vártüzérség hadnagya (Pest); Nagy Jenő (1811–1874) honvédezredes (Arad); Olivier de Lalande (? - ?) Klapka megbízottja, Komáromy személyes ismerőse (Pest). Három személy (Bakowszky, Peredy vagy Percz, Pető) a kutatás jelenlegi állása alapján nem azonosítható. Az azonosítást nehezíti, illetve bizonytalanná teszi, hogy az esetek többségében (Bakowszky, Mándy, Peredy vagy Percz, Forró, Baumgarten, Sárossy, Gorove, Kausler, Máriaassy, Krivácsy, Pető, Mukits, Maróthy, Müller, Lalande) csak a vezetéknev szerepel. Nem valószínű, hogy a lista valamilyen szervezés eredménye lett volna, de erre Komáromy nem is utal levelében.

¹⁵⁵ MOL R 295. 22. t. Puky – Klapka, 1862. márc. 28., márc. 30., ápr. 18.

¹⁵⁶ Emanuele Ruspoli herceg (1838–1899) 1861-től 1866-ig az olasz kormány titkos megbízottjaként működött a Habsburg Birodalomban. Rokona volt az Esterházy család grófi ágának, így utazásai nem keltettek különösebb feltűnést. (KLI VI. XX–XXI.) 1877 és 1880 között Róma polgármestere volt. 1862 és 1866 között többször is találkozott Komáromyval, Csákyval, illetve képviselőjükkel, Thaisz Elekkel.

¹⁵⁷ 1865-ben Csáky és Komáromy Thaisz Eleken keresztül üzenték meg Ruspolinak, milyen tartalmú jelentést írjon az olasz kormány számára. (MOL R 296. 11. t. Csáky – Komáromy, 1865. márc. 21.)

¹⁵⁸ Papp László (1819–1881) Bihar megyei nemes, 1848 szeptemberében tagja lett megyéje nemzetőrségének, 1849-ben pedig Erdélyben harcolt. Századosi rangot ért el. 1859-től jegyző volt a Brassóhoz közeli Zajzonban. A kiegyezés után a Bihar megyei és a brassói honvédegyletnek is tagja lett. (Szinyeyi J.: Magyar írók i. m. X. 339.) 1863-ban Csáky és Komáromy egyik magyarországi megbízottjaként dolgozott. (MOL R 296. 11. t. Csáky – Klapka /?/, 1863. máj. 5.)

¹⁵⁹ Lengyel Tamás, és rá hivatkozva Borsi-Kálmán Béla is említi, hogy Komáromy és Csáky 1862 tavaszán kereste meg először Klapkát. (Lengyel T.: Klapka György i. m. 55.; Borsi-Kálmán

Az 1862 februárjában külföldre érkező Károlyi Sándor mindenestre igyekezett a Magyar Nemzeti Igazgatóság mindkét tagjával értekezni személyesen és levelezés útján. A határozatiak nevében választ várt arra a kérdésre, mi a szándéka a szerb és a román vezetésnek, illetve mennyire élvezik ezek bizalmát a magyarországi nemzetiségi politikusok. Tudni szeretete volna azt is, mit várhatnak a nemzetközi viszonyok alakulásától.¹⁶⁰ Kossuth azt tanácsolta neki, hogy Kiss Miklós segítségével próbáljon meg találkozót kieszközölni III. Napóleonnal, vagy legalább Jcrome Napoleon herceggel, hiszen tőlük kaphatja a leginkább megbízható tájékoztatást a várt háború tekintetében.¹⁶¹ Károlyinak sikerült megbeszélést folytatnia a francia császár unokaöccsével, aki határozottan közölte vele, hogy abban az évben nincs kilátás a háborúra.¹⁶² Az olasz kormány azonban nem feltétlenül kívánta követni Párizs politikáját, és bizakodása egy rövid időre reményt adott a magyar emigrációnak is. A torinói vezetés végül mégsem vállalta a nagyhatalmi támogatás nélkül kezdett háború kockázatát, így Kossuth hiába próbált határozott ígéretet és 10–15 ezer frankot kicsikarni az olasz kormánytól,¹⁶³ áprilisban kénytelen volt azt üzenni a hazaiaknak, hogy semmi biztosat nem lehet tudni.¹⁶⁴

1862 tavaszán tehát a várakozások ellenére ismét kilátástalannak tűnt a nemzetközi helyzet. Pedig a hazaiak hangulata a belpolitikai viszonyok miatt már addig is igen levert volt. Károlyi grófnő lánya, Károlyi Pálma, egyik bátyjától szerzett értesülései alapján, márciusban arról tájékoztatta Klapkát, hogy otthon már nem remélnek, a társasági élet is megszűnt.¹⁶⁵ Ezt a csalódottságot erősíthették a Károlyi Sándor által hozott hírek is, amelyek tovább csökkentették az emigráció tekintélyét a volt Határozati Párt többségének köreiben. Ilyen körülmények között ismerhette meg a közvélemény májusban az „Alleanza” című lapban Kossuth neve alatt megjelentetett Dunai Szövetség tervét. Az egykori Határozati Párt vezérkarának tagjai a nyilvánosság előtt igyekeztek elhatárolódni a tervezettől, magánköreikben pedig felháborodva utasították el Kossuthnak a dunai népek demokratikus államszövetségére vonatkozó elképzelés-

---

Béla: Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez. Bp. 1993. 135.) Megállapításukat Klapka „Erinnerungen aus den Jahren, 1863–1866” c. írására alapozták. (MOL R 295. 5. t.) Valószínűsíthető, hogy a „megkeresés” valójában nem személyes találkozót jelentett, hanem csak Papp László kiküldését. Lukács Lajos korábbra tette Komáromy és Csáky, illetve Klapka kapcsolatfelvételét. Egy 1861. október 31-én írt szerződéstervezetre hivatkozva azt állította, hogy Komáromyék már akkor megpróbálták valamilyen egyezsége jutni a tábornokkal, de sikertelenül. (*Lukács L.*: Magyar politikai emigráció I. m. 201–202.) A szerződéstervezet helyes dátuma azonban 1863. október 31. (MOL R 296. 11. t.)

¹⁶⁰ MOL R 90. 3964. Károlyi S. – Kossuth, 1862. márc. 3., 3973. Károlyi S. – Kossuth, 1862. márc. 10., 3986. Károlyi S. – Kossuth, 1862. márc. 29., 3991. Károlyi S. – Kossuth, 1862. ápr. 2.; MOL R 295. 22. t. Károlyi S. – Klapka, 1862. márc. 27. – vö.: „A nemzetiségi kérdés a hazaiak és az emigránsok kapcsolatainak tükrében (1859–1862)” c. fejezet

¹⁶¹ Kossuth Lajos levelei Nemeskéri Kiss Miklóshoz. Szerk. Kun József – Böhm Jakab. Hadtörténeti Közlemények 71. (1958: 3–4.) 238–239. Kossuth – Kiss, 1862. ápr. 2.

¹⁶² KLI III. 716.

¹⁶³ MOL R 211. 2. t. Irányi – Türr, 1862. ápr. 15. (Irányi – Kossuth és Klapka eredménytelen próbálkozására hivatkozva -, Türr közbenjárását kérte a pénz megszerzéséhez.)

¹⁶⁴ KLI III. 712–716. Kossuth haza. 1862. ápr. 1.

¹⁶⁵ MOL R 295. 22. t. Károlyi Pálma – Klapka, 1862. márc. 27.

seit. Podmaniczky utólag a következőket jegyezte be naplójába a terv kapcsán : „...inkább megyek Bécsbe a németek, mint Belgrádba a rácok közé”.¹⁶⁶ Ez a megjegyzés jól érzékelteti a határozatiak többségének a Dunai Szövetség tervével kapcsolatos állásfoglalását, amely összhangban állt az érintett politikusoknak a nemzetiségi kérdéssel és a demokratikus jogokkal kapcsolatban korábban kialakított véleményével. A Dunai Szövetség tervének megjelenése teljesen véget vetett Kossuth és a határozati többség kapcsolatának. Klapka 1862 májusának végén történt kilépése után pedig megszűnt a Magyar Nemzeti Igazgatóság, vagyis lezárult egy hároméves időszak az emigráció és a magyarországi politikusok kapcsolatainak történetben.

---

¹⁶⁶ *Podmaniczky F.*: Naplótöredékek i. m. III. 143–144.

Hermann Róbert

KOSSUTH ÉS GÖRGEI KÖZÖTT – LUDVIGH JÁNOS KORMÁNYBIZTOSI JELENTÉSEI 1849-BŐL¹

Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc sajátos intézményei közé tartozott a kormánybiztosság rendszere. Az intézmény végigkíséri a másfél év történetét, s a forradalmi közigazgatás sajátos alkotása volt. 1848. szeptemberéig a végrehajtó hatalom és a helyi közigazgatási szervek közötti kapcsolattartást szolgálta, a Batthyány-kormány lemondása után pedig — a végrehajtó hatalom átalakulásából következően — a törvényhozó és a végrehajtó hatalom egyaránt részt vett kialakításában. Eredetében és súlyában jelentősen különbözött mind feudális kori előzményeitől, mind a francia forradalom kormánybiztosi intézményétől.

A kormánybiztosok közül a legkiterjedtebb jogkörrel a teljhatalmú országos biztosok vagy főkormánybiztosok rendelkeztek. A megnevezés több törvényhatóságra kiterjedő (azaz, a korábbi királyi biztosságnak megfelelő) teljhatalommal rendelkező biztosokra vonatkozott. Feladatuk az adott terület védelmének szervezése és koordinálása volt. Jogkörük alapján beleszólhattak az ott állomásozó hadsereg alkalmazásába is. E típusból alakult ki 1849-re a hadseregi (tábori) főbiztosság intézménye, amikor a kormánybiztos pozíciója a hadsereghez, s nem pedig egy adott országrészhez kötődött.²

E hadseregi főkormánybiztosok közé tartozott a szepességi születésű Ludvigh János is.³ Családja evangélikus vallású, szász (cipszer) nemzetiségű polgári familia volt. Ő maga 1812-ben született Szepesbélán. Iskoláit Késmárkon, Eperjesen és Sárospatakon végezte, Eperjesen iskolatársa volt Pulszky Ferenc is. A sárospataki jogakadémia elvégzése után jurátus volt, majd 1834. május 30-án ügyvédi vizsgát tett. Munkatársa volt Thaisz Endre Sas c. folyóiratának, a Szepességben nyelvművelő társaságot alapított, ezt azonban rövidesen betiltották. Előbb szülővárosa, Szepesbéla, majd a szepesi XVI város főjegyzője. Közben megnősült, 1835-ben született meg Elek, 1841-ben Gyula nevű fia, később pedig még két lánya.

---

¹ A forrásközlemény az OTKA F 013416. kódszámú, Görgei Artúr 1848–49-es iratainak összegyűjtését célzó pályázati támogatásával készült.

² Ld. erre *Szőcs Sebestyén*: A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban. Bp., 1972.; *Szőcs Sebestyén*: Szemere Bertalan szerepe a kormánybiztosi intézmény megteremtésében (1848. április – szeptember). (In:) Ruzsoly József szerk.: Szemere Bertalan és kora. Miskolc, 1991. I. k. 223–266.; *Hermann Róbert*: A kormánybiztosi rendszer 1848–1849-ben. Hadtörténelmi Közlemények, 1998/1. 28–74.

³ Életrajzait ld. *Móricz Pál* I. 55–56.; *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. VIII. k. Bp., 1902. 76–78. hasáb; *Csorba László*: A Kossuth-emigráció fényképekönve. Bp., 1994. 44–45.; *Pálmány Béla*, 2002. 512–515. (Hermann Róbert és Pálmány Béla munkája)

1841-ben az Iparegyesület szepességi aláírásgyűjtője volt.⁴ Ugyanebben az évben a tized megváltásának lehetőségeiről érkezett Kossuth Pesti Hirlapjában,⁵ amiből aztán komoly vita kerekedett: a konzervatív Világ cikkírója megtámadta Ludvigot, aki ismét a Hirlapban válaszolt.⁶ Érkezett az esküdtszéki rendszerről és a kiváltságos városok pallosjogának anakronizmusáról,⁷ 1843-ban „Logikai »egmásután«. (Figyelmeztetésül az ipar- s iparvédegyleteknek)” címmel a hazai lenkelmék gyártásának pártolására hívott fel a Pesti Hirlap hasábjain.⁸ Ugyanebben az évben a szepesi XVI város rendezetlen közjogi helyzetére hívta fel a figyelmet.⁹ A XVI város történetéről és helyzetéről írta 1842-ben névtelenül megjelent munkáját is.¹⁰ A Pesti Hirlap mellett a Századunk, a Jelenkor, a Hírnök és a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap is közölte cikkeit.

Reformkori kapcsolatrendszeréről viszonylag keveset tudunk. Mint készmárki, eperjesi és sárospataki diák, nyilván a kor politikai szereplőinek jelentős részét ismerte. A források szerint nem volt előfizetője sem az Országgyűlési, sem a Törvényhatósági Tudósításoknak, s nem tartozott ez utóbbi tudósítói közé sem. Szemere 1848 őszén régi barátjának nevezte¹¹, s az Iparegyesület tagjaként, illetve a Pesti Hirlap szerzőjeként Batthyányval és Kossuthtal is ismerték egymást.

Ludvig már 1848 elején rendszeres kapcsolatban volt Kossuthtal. Január 27-én a bányavárosokban történekről, március 27-én a nemzetőrség szervezéséről, május 1-jén és 25-én a szepesi XVI város helyzetéről tájékoztatta.¹² Montskó István mellett ő írta alá a XVI város Batthyány Lajos gróf, miniszterelnökhöz intézett, március 23-án kelt üdvözlő feliratát.¹³ Május 14-én Szemere belügyminiszternek írt baráti hangvételű beszámolót a XVI városban szükséges közigazgatási intézkedésekről, a választókerületek kijelöléséről, a galíciai hírekről.¹⁴

Ludvigot 1848. június 26-án Szepes vármegye iglói kerületében 1326 szavazattal választották képviselővé ellenfelével, a 352 voksot begyűjtő Fejszényi Andorral szemben – „a papok mindenféle igazatásai dacára”, ahogy a Kossuth Hirlapja fogalmazott.¹⁵ A képviselőház július 6-án észrevétel nélkül igazol-

⁴ PH 1841. máj. 8. No. 37. Részt vett egyéb, pénzgyűjtő akciókban is. Uo. 1843. febr. 12. No. 221.

⁵ PH 1841. nov. 6. No. 89.

⁶ „Tizedváltásági ellenzés.” PH 1842. máj. 12. No. 142. Ld. még A magyar sajtó története I. 1705–1848. Szerk. Kókay György Bp., 1979. (A vonatkozó részt írta Kosáry Domokos). 669. és 745.

⁷ „Büntetőjogi észrevételek”. PH 1842. okt. 13. No. 186.

⁸ PH 1843. márc. 12. No. 229.

⁹ A szepességi XVI városi életkérdése körül. PH 1843. febr. 19., 23. No. 223–224.

¹⁰ A szepességi XVI. városok pragmaticai történet- s állományvázlata. Lócse, 1842.

¹¹ Szemere levele Kossuthhoz, Pest, 1848. nov. 19. Közl. KLÖM XIII. 505.

¹² MOL Kossuth-ir. No. 353. (Igló, 1848. jan. 27.); MOL PM Eln. 1848:346. (Igló, 1848. márc. 27.); uo. 1848:415. (Igló, 1848. máj. 1.); MOL H 21. Kossuth Lajos miniszteri iratai. Számozatlan. (Igló, 1848. máj. 25.)

¹³ Közli *Steier*: Tót kérdés II. 24.

¹⁴ Igló, 1848. máj. 14. MOL BME 1848:125.

¹⁵ Közlöny, 1848. júl. 2. No. 23. 91.; Kossuth Hirlapja 1848. júl. 4. No. 3. Eredetileg Fest Imrét jelölték volna, de ő Ludvigot ajánlotta a választóknak. *Fest Imre*: Emlékirataim. Fordította V. Windisch Éva. S. a. r. Korompay Bertalanné és Korompay H. János. A jegyzeteket és névmagyarázatokot írta Bódyiné Márkus Rozália. Bp., 1999. 57. – Ludvig 1848. szept. 23-án tiszti kinevezésre ajánlotta Fest Imre féltestvérét, Aurélt. MOL H 92. Országos Nemzetőrségi Haditanács. Általános iratok. 4158.

ta mandátumát.¹⁶ Július 10-én 161 szavazattal jegyzővé választották.¹⁷ Július 24. és november 16. között kereken 50 ülésen látta el a jegyzői teendőket.¹⁸

Ludvigh a viszonylag tevékeny képviselők közé tartozott. Július 21-én javasolta, hogy a válaszfeliratban vagy Lengyelország helyreállítását, vagy a Galiciának adandó nemzeti kormány követelését vegyék bele.¹⁹ Július 24-én javasolta, hogy a Kovács Lajos képviselővé választása ellen folyamodást benyújtók ellen a kormány indítson vizsgálatot.²⁰ Augusztus 3-án a nemzetiségi feszültségek kiéleződésének veszélye miatt az oktatási törvény tárgyalásának elhalasztását indítványozta.²¹ A törvény vitájában felszólalt augusztus 4-én is.²² Augusztus 7-én azt javasolta, hogy ha valamely községben a közoktatási nyelvben a különböző nemzetiségek nem tudnának megegyezni, az automatikusan a magyar legyen.²³ Augusztus 17-én interpellációt intézett Szemere Bertalan belügyminiszterhez a szepességi helyzettel kapcsolatban: igaz-e, hogy a galíciai cs. kir. hatóságok lázadást akarnak előidézni Magyarország északi megyéiben?²⁴ Augusztus 22-én az újoncállítási törvény vitájában Kubinyi Ferenc módosító indítványával szemben azt javasolta, hogy a bányászokat ne mentsék fel a katonai szolgálat alól.²⁵ 23-án is felszólalt az újoncállítási törvény részletes vitájában.²⁶ Tevékenyen kivette a részét Kossuth pénzügyi törvényjavaslatának vitájából. Augusztus 28-án és 29-én a szepesi XVI város királyi díjának eltörlése mellett érvelt, augusztus 30-án a bányadézsmá eltörlését pártolta.²⁷ Szeptember 4-én a Kossuth által az uralkodóhoz küldeni javasolt száztagú küldöttség megbízásának tartalmát értelmezte.²⁸ Szeptember 18-án ő készítette el a kormánybiztosnak ajánlott képviselők névsorát, s egyben felajánlotta Batthyáynak, hogy ha az erdélyi Szászföldre senki nem akarna biztosként elmenni, ő elvállalja ezt a feladatot.²⁹ Szeptember 19-én és 20-án az úrbéri kármentesítés ügyében szólalt fel.³⁰

A név szerinti szavazásokban július 22. és szeptember 22. között vett részt. Az olasz segély ügyében a kormányt támogatta, igennel szavazott augusztus 8-án és 10-én az oktatási, 21-én az újoncozási törvény vitájában, 31-én a miniszterelnök pótlékdíja tárgyában. Szeptember 4-én megszavazta Kossuth előterjesztését Beöthy Ödön kormánybiztosi kinevezésének parlamenti meg-

¹⁶ Közlöny, 1848. júl. 7. No. 28. 111.

¹⁷ Közlöny, 1848. júl. 11. No. 52. 131.; *Beér - Csizmadia* 149–150.

¹⁸ Ld. erre *Beér - Csizmadia*, passim.

¹⁹ Közlöny, 1848. júl. 24. No. 45. 204. Ld. még *Pap Dénes* I. 205. A Kossuth Hirlapja júl. 13-i, 11. számában a szepességben lévő lengyel menekültek védelmében szólalt fel.

²⁰ Közlöny, 1848. júl. 26. No. 47. 218.

²¹ Közlöny, 1848. aug. 5. No. 57. 269.

²² Közlöny, 1848. aug. 6. No. 58. 278.

²³ Közlöny, 1848. aug. 9. No. 61. 293.

²⁴ Közlöny, 1848. aug. 19. No. 71. 348. Ld. még *Pap Dénes* I. 411–412.

²⁵ Közlöny, 1848. aug. 24. No. 76. 382.

²⁶ Közlöny, 1848. aug. 25. No. 77. 389. Közli *Urbán*: Batthyány-iratok II. 1124.

²⁷ Közlöny, 1848. aug. 30. No. 82. 419.; uo. aug. 31. No. 83. 427.; uo. szept. 1. No. 84. 429. V. ö.

KLÖM XII. 820.

²⁸ Közlöny, 1848. szept. 6. No. 89. 461.

²⁹ MOL OHB 1848:633. V. ö. *Urbán*: Batthyány-ir. II: 1391.

³⁰ Közlöny, 1848. szept. 21. No. 104. 528., 537.

erősítéséről és a Bécsbe az uralkodóhoz küldendő százfős küldöttségről. Szeptember 20-án a szőlődezmáról tartott első szavazás alkalmával amellelt voksolt, hogy nem minden szőlőbirtokos maga fizesse-e kárpótlását. Szeptember 22-én amellelt szavazott, hogy a majorsági zselléreknek ne minden tartozásáért az állam adjon kárpótlást.³¹

Szeptember 28-án a képviselőház Repetzky Ferenc és Bernáth József képviselőkkel együtt a sukorói magyar táborba küldte, részint azért, hogy kihirdessek a Lamberg fővezéri kinevezését törvénytelennek bélyegző határozatot, részint azért, hogy rávegyék a magyar fővezérséget a Jellačićsal való megütközésre.³² Ludvighnak is komoly szerepe volt abban, hogy az aznap a sukorói református templomban tartott haditanács úgy döntött: a magyar hadsereg nem támad, de ha megtámadják, visszaveri Jellačić csapatait. Ludvigh szeptember 29-én is a táborban volt, s amikor már látszott, hogy a pákozdi csata magyar sikerrel ér véget, tért vissza Budapestre.³³

Ezt követően ismét jegyzői feladatát látta el. Így Pázmándy mellett ő írta alá a képviselőház Kossuth által beterjesztett, Lamberg meggyilkolását elítélő szeptember 29-i nyilatkozatát.³⁴ Szintén ők írták alá a képviselőház október 7-i (ugyancsak Kossuth által megfogalmazott) határozatát az országgyűlést feloszlató október 3-i manifesztum visszautasításáról³⁵, illetve a másnapi határozatot az Országos Honvédelmi Bizottmánynak a végrehajtó hatalom vitelével való megbízatásáról.³⁶

Október 20-án az OHB megbízta a Besztercebányán lévő puszkapor Pestre szállításával, egy 27-i utasításban már kormánybiztosként említették.³⁷ Október 28-án a képviselőház ülsében a bécsi kamaránál lévő magyar hivatalnokok által beadott kérvény kapcsán kifejtette, hogy nem a képviselőháznak, hanem a Honvédelmi Bizottmánynak kell intézkednie az engedélyezett határidőn túl külföldön maradó magyar honosok elleni eljárásról.³⁸ Ugyanezen a napon Pázmándy Dénes elnök mellett ő írta alá az országgyűlésnek Kemény Zsigmond által fogalmazott, Magyarország népeihez intézett kiáltványát.³⁹ November ele-

³¹ Pálmány Béla, 2002. 1263.

³² Ludvigh János, 2001. 400. A képviselőház erről szóló határozatát az előző este 10 órakor tartott ülésen fogadta el. Közli Pap Dénes II. 308.; KLÖM XIII. 40–42. és *Beér - Csizmadia* 687–689. A kiküldendő képviselők személyéről a képviselőház nem határozott.

³³ *Ludvigh János*, 2001. 400–402. A haditanácsra legújabbán ld. *Hermann Róbert*: Pákozdi kérdőjelek. (In:) *Közlemények Székesfehérvár történetéből* I. „Akit szolgáltatok egy árva hon volt...” Az 1998. május 13-án, szeptember 29-én és nov. 12-én rendezett tudományos tanácskozás előadásai. Szerk. Csurgai Horváth József és Demeter Zsófia. Székesfehérvár, 2000. 126–133.

³⁴ *Urbán*: Batthyány-ir. II. 1648–1649.

³⁵ *Beér - Csizmadia* 269–271. V. ö. KLÖM XIII. 115–117.

³⁶ KLÖM XIII. 126.

³⁷ MOL OHB 1848:1212. (okt. 20.); 1848:1817. HM Ált. 1848:9106. (okt. 27.) Az okt. 20–25. közötti ülésekben nem töltött be jegyzői szerepet.

³⁸ *Közlöny*, 1848. okt. 30. No. 142. 695.

³⁹ Közli *Beér - Csizmadia* 293–296. Megjegyzendő, hogy *Steier*: Tót kérdés I. 338. hivatkozik egy 1848. nov. 3-i, Zemplén megye hangulatáról beszámoló Ludvigh-jelentésre (MOL OHB 1848:2505.); ám ezt nem Ludvigh, hanem Lúzsénszky János írta.

jén Kossuth az ő útján utasította vissza a lengyel emigránsok Bem ellen intézett panaszát.⁴⁰

November 15-én az OHB Szepes megyébe küldte ki posztó vásárlására.⁴¹ November 16-án vagy 17-én távozási engedélyt kért a képviselőháztól⁴², de 18-án még ő fogalmazott egy OHB-rendeletet a honvédszászlóaljok parancsnokaihoz arról, hogy a fegyvergyártásban használható honvédeiket küldjék Pestre.⁴³ A neve, mint Szemere régi barátjáé, szóba került a Kossuth és Szemere között folyó, az OHB szabályos kormányra történő átalakításáról szóló tárgyalásokon, de Szemere szerint „rendőri helyre igen naiv, igen jámbor.”⁴⁴

Ludvigh november 22-én már Iglón volt⁴⁵, s ezt követően rendszeresen tájékoztatta Kossuthot az északi határszélen történekről. Intézkedett fegyverek s más, a hadseregellátásban használható szerek becsempészéséről, hírszerzők kiküldetéséről, a lengyel önkéntesek fogadásáról.⁴⁶ December 20-án és 22-én az OHB külföldről várt mechanikusok mielőbbi Pestre küldésével bízta meg.⁴⁷ Utolsó ismert szepességi jelentését Iglóról írta a pénzügyminisztériumhoz 1848. december 24-én.⁴⁸ Kormánybiztosi működéséről egyik kortársa úgy látta, hogy „szórta a pénzt”, s személyi választásai sem mindig voltak szerencsések.⁴⁹

1849. január 10. körül csatlakozott Görgei seregéhez, s Görgei január 19–20. körül őt küldte futárként Kossuthhoz.⁵⁰ Ludvigh január 24-én érkezett Debrecenbe, s 25-én indult vissza Kossuth utasításával: Görgei, „5000 embert védelmére hagyjon a bányavidéknek, a többivel jöjjön Schlik ellen”.⁵¹ Kossuth vele küldött 20.000 forintot a főserg kormánybiztosaiá kinevezett Luzsénszky Pál és Ragályi Ferdinánd részére. Január 31-én Pohorellán csatlakozott a feldunai hadsereg déli oszlopához, február 2-ről 3-ára virradó éjjel tanúja volt az iglói éjszakai ütközetnek, február 5-én pedig a Branyiszközi-hágó elfoglalásának.⁵² Február

⁴⁰ Kossuth levele az OHB-hoz, 1848. nov. 13. KLÖM XIII. 434. (A hozzá fűzött jegyzet tévesen a lengyel légió alakítására vonatkozó ajánlat visszautasításával azonosítja.)

⁴¹ Kossuth utasítása Nádasy Sándor ezredeshez, Pest, 1848. nov. 15. MOL OHB 1848:2992. Közli KLÖM XIII. 458.

⁴² A dátum nélküli, Pázmányhoz intézett kérelmet ld. MOL N 70. Dieta anni 1848–1849. Lad. XX22. Fasc. 2 B. No. 115. Ezt azonban a képviselőház nem tárgyalta.

⁴³ MOL OHB 1848:3194.

⁴⁴ Szemere levele Kossuthhoz, Pest, 1848. nov. 19. Közli KLÖM XIII. 505.

⁴⁵ Ld. erre jelentését. MOL OHB 1848:3867.

⁴⁶ MOL OHB 1848:5061. (Szepesbéla, 1848. dec. 5.); uo. 1848:5085. (2 db., Igló, 1848. dec. 8.; az egyiket kivonatolva közli *Steier*: Töt kérdés II. 258–260., teljes egészében *Daniel Daniel Rapant*: Slovenské povstanie roku 1848–49. Dejiny a dokumenty. III/2. k. Bratislava, 1954. 231–232.)

⁴⁷ KLÖM XIII. 825., 856.

⁴⁸ MOL H 29. Pénzügyminisztérium. 1849. évi iratok. Bányászati osztály iratai. 1849:253.

⁴⁹ *Hunfalvy Pál* 228., 241. (Benedikty Gergely elbeszélése alapján.)

⁵⁰ Kossuth levele Szemeréhez, Debrecen, 1849. jan. 24. Közli KLÖM XIV. 211. Duka Tivadar emlékirata szerint Ludvigh akadályozta meg Görgei haditörvényszék elé állítását és azt, hogy a feldunai hadtest parancsnokságát Répásy Mihály vezérőrnagy vegye át. *Hermann Róbert*: Duka Tivadar visszaemlékezése. Fons, 1997/2. 173. Duka a tervről hasonló módon számolt be később Irányi Dánielnek is, ugyanakkor a forrásokban nincs erre utaló nyom. *Irányi – Chassin* II. 119.

⁵¹ Kossuth levele Szemeréhez, Debrecen, 1849. jan. 24. Közli KLÖM XIV. 211. Ludvigh debreceni tartózkodására ld. még *Hunfalvy Pál* 174–175.

⁵² Itteni tartózkodásáról tájékoztatnak Luzsénszky Pál és Ragályi Ferdinánd kormánybiztosi jelentései. Közli őket *Hermann Róbert*, 1991. 99–100. (jan. 31.), 105. (febr. 6.) Ld. még *Ludvigh János*, 2001. 406–408.

8-án Görgei eperjesi főhadiszállásán volt,⁵³ majd Debrecenbe ment, ahol beszámolt Kossuthnak a feldunai hadtestnél történekről, Görgeinek a váci nyilatkozattal kapcsolatos magyarázatáról, s többek között javasolta, hogy a február 3-i iglói ütközet alkalmával kitört tűzben elpusztult házak tulajdonosait kártalanítsák; a javaslatot Kossuth el is fogadta.⁵⁴

Ludvigh február 14-én indult vissza Görgei táborába.⁵⁵ Indulása előtt Kossuthtól azt az utasítást kapta, vizsgálja meg, milyen jövedelmi veszteséget okozott a tized eltörlése a szepességi római katolikus és görögkatolikus lelkészeknek, s szükség esetén adjon nekik jövedelmi előleget.⁵⁶ Február 18-án már Kassán volt, innen írt Kossuthnak.⁵⁷ Február 26-án ismét Debrecenben tartózkodott, s ő írta le Kossuth a nap Boczkó Dániel aradi kormánybiztoshoz intézett utasítását.⁵⁸ Március 4-én a főszereg tiszafüredi táborába érkezett, s az első között értesítette Kossuthot Dembiński leváltásáról.⁵⁹

Nem tudni, hogy ezután visszatért-e Debrecenbe, vagy Görgei mellett maradt, de valamikor március 15-én vagy 16-án Görgei akkor Tokajnál lévő főhadiszállásáról indult az akkor Vetter főhadiszállásán lévő Kossuthhoz.⁶⁰ Útbajtette Debrecenre, ahonnan 50.000 forintot vitt Vukovics Sebőnek, a főszereg mellett tartózkodó teljeshatlmú országos biztosnak.⁶¹ Március 19-én Törökszentmiklóson találkoztak, s Ludvigh ekkor tudatta Vetterrel, hogy Görgei egy kombinált huszárezredet küldött a segítségére. Vetter, aki ideges volt az előző napokban Cibakháza térségében kudarcba fulladt támadás miatt, erre idegesen kitört, mondván, hogy miért kell neki ilyen fontos dolgokat véletlenül megtudnia; miért nem küld Görgei egyenesen neki jelentéseket stb. A történekről Ludvigh levélben számolt be Görgeinek, aki az elhangzottakat úgy értelmezte, miszerint Vetter őt hibáztatja a kudarcba fulladt támadásért. Görgei erre igen indulatos hangvétellű levelet írt Kossuthnak, aki alig győzte lecsillapítani a tábornokot.⁶²

⁵³ Ld. erre Madách Pál febr. 9–11-i levelét Madách Imréhez. Madách Imre összes művei. S. a. r. Halász Gábor. Bp., 1942. II. k. 1105.

⁵⁴ KLÖM XIV. 446. – Ludvigh valószínűleg 12-én délután vagy 13-án érkezett meg Debrecenbe, mert Kossuth febr. 12-én délután fél háromkor Szemeréhez írott levelében még úgy tudta, hogy Ludvigh a Szepességben van. KLÖM XV. 888.

⁵⁵ Kossuth febr. 13-i hátirata Danielisz János ezredes beadványán. Közli KLÖM XIV. 433.

⁵⁶ KLÖM XIV. 439.

⁵⁷ Ld. erre Kossuth febr. 23-i utasítását Luzsénszky Pálhoz. Közli KLÖM XIV. 530.

⁵⁸ Eredetijét ld. MOL KKB Boczkó Dániel iratai. Közli KLÖM XIV. 549–550.

⁵⁹ Ld. erre a 2. iratot. Tiszafüredi tartózkodására ld. még *Ludvigh János*, 2000. 409.

⁶⁰ Ld. erre Kossuth levelét Görgeihez, 1849. márc. 24., német fordításban közli KLÖM XIV. 707–708., magyar fordításban *Hermann Róbert*, 2001. 274. A levél szerint Ludvigh akkor indult el Görgeitől, amikor az Mezőkövesden volt. Az említett kombinált huszárezred elküldéséről azonban Görgei még Tokajban intézkedett, s az ezred 17-én Rakamazból indult el. Ld. erre Görgei márc. 17-én Miskolcon kelt jelentését Vetterhez, kivonatos magyar fordításban közli *Görgey István* II. 41–42. Ludvigh tehát legfeljebb azt mondhatta Törökszentmiklóson, hogy Görgei már Mezőkövesden lehet.

⁶¹ Kossuth levele a pénzügyminisztériumhoz, 1849. márc. 19. KLÖM XIV. 678.

⁶² Kossuth levele Görgeihez, 1849. márc. 24., német fordításban közli KLÖM XIV. 707–708., magyar fordításban *Hermann Róbert*, 2001. 274. Görgei levele Kossuthhoz, Kerecsend, 1849. márc. 22. ld. uo. 267–268.

Ludvigh valószínűleg Kossuthal együtt tért vissza Debrecenbe március 21-én vagy 22-én.⁶³ Március 23-án Debrecenben volt, ő fogalmazta Kossuthnak a szolnoki sóhivatalhoz intézett utasítását⁶⁴, majd ő vitte Görgeihez Kossuth aznap éjjelkor írott levelét.⁶⁵ Március 24-én a képviselőház igazoltan távollévő kormánykiküldöttnek minősítette.⁶⁶

Ezt követően valószínűleg március 25-én vagy 26-án Tiszafüreden csatlakozott a táborba érkező Kossuthhoz.⁶⁷ Március 27-én ő írta le Kossuth Vetter Antal tábornokhoz intézett levelét,⁶⁸ s az ezt követő napokban április 8-ig Kossuth fél tucat utasítása az ő fogalmazványában vagy tisztázatában maradt fenn.⁶⁹ Közvetlen közlelről volt tanúja a tavaszi hadjárat első győzelmeinek.⁷⁰ Április 9-én valószínűleg Kossuthal együtt tért vissza Debrecenbe. Április 15-én Duschek Ferenc pénzügyminisztériumi államtitkár vele küldött 150.000 forintot Danielisz János ezredesnek, a hadsereg főintendánsának⁷¹, s ő vitte Kossuth üzenetét Görgeihez a függetlenség és a trónfosztás kimondásáról, s arról, hogy a megalakuló kormányban Görgeinek szánja a hadügyminiszteri posztot.⁷² Ludvigh április 17-én a lévai főhadiszálláson csatlakozott a főserceghez, s részt vett az aznap este a függetlenség és a trónfosztás kimondásáról folytatott vitában.⁷³ Tanúja volt az április 19-i nagysallói diadalnak⁷⁴, majd a hadsereghez csatlakozva érkezett meg Komáromba. Április 27-én a Szemere-kormány igazságügy-miniszterévé kinevezett Vukovics Sebő teljhatalmú országos biztos őt tette meg utódjául a főseregnél.⁷⁵

⁶³ Kossuth utolsó ismert márc. 21-i irata Nádudvaron kelt. KLÖM XIV. 686–687., de miután másnap, 22-én már Debrecenben intézkedett, feltételezhető, hogy 21-én visszatért az ideiglenes fővárosba. KLÖM XIV. 692–699.

⁶⁴ MOL OHB 1849:3778. Az ezzel egy időben Vetterhez küldött értesítést a rendeletről közli KLÖM XIV. 706.

⁶⁵ Kossuth márc. 23-i levelét közli KLÖM XIV. 700–701. A kézbesítésre ld. Kossuth márc. 24-i levelét Görgeihez, uo. 708–711.

⁶⁶ *Beér – Csizmadia* 848., 850.

⁶⁷ Kossuth márc. 25-én a Hortobágyról írt az OHB-nak, 26-án Tiszafüredről Mészárosnak. KLÖM XIV. 726–727. Ld. még *Vukovics Sebő* 36.

⁶⁸ HL 1848–49 18/553. Közli KLÖM XV. 899.

⁶⁹ Kossuth – Csány, OHB, Tiszafüred, 1849. márc. 28. MOL OHB 1849:4188., közli KLÖM XIV. 753–754.; uő. – Hadügyminisztérium, Tiszai hadsereg, Ábrahám őrnagy, Eger, 1849. ápr. 2. MOL OHB 1849:4206., közli KLÖM XIV. 797.; uő. – Görgei, Jászberény, 1849. ápr. 4. HL 1848–49. 20/165., közli KLÖM XIV. 811–812.; uő. – Kálmán Sándor, Illésy János, Jászberény, ápr. 4. MOL OHB 1849:4211., közli KLÖM XIV. 812–813.; uő. – Radics Miklós, Gödöllő, ápr. 8. Rákóczi János sk. írása, Ludvigh betoldásával. MOL OHB 1849:4218., közli uo. 847.

⁷⁰ *Ludvigh János*, 2000. 407.

⁷¹ MOL PM PO 1849:4240. Danielisz ápr. 28-án igazolta vissza a küldemény átvételét. Uo. 1849:5187.

⁷² *Ludvigh János*, 2000. 402.

⁷³ Ld. a 4. iratot és *Ludvigh János*, 2000. 402.

⁷⁴ Ld. erre ápr. 20-án Kossuthhoz intézett jelentését. Eredetije nem ismert. A jelentést (vagy annak részleteit) Kossuth olvasta fel a képviselőházban 1849. ápr. 26-án. Közli KLÖM XV. 132–133.

⁷⁵ Vukovics – Görgei, Komárom, 1849. ápr. 27. MOL Görgei-ir. 1. doboz. Vukovics a megbízást Görgeivel is egyeztetette, ld. erre ápr. 23-án Komáromból írott jelentését Kossuthhoz. MOL OHB 1849:6354. A miniszteri felkérő levélben Kossuth felhatalmazta Vukovicsot az utód kiválasztására. KLÖM XV. 28. és 91. V. ö. *Vukovics Sebő* 83.

Ludvigh ezt követően 1849. július 4-ig Görgei, illetve a főhadiszállás mellett volt, s magánlevél-jellegű jelentéseiben igyekezett kiegyenlíteni a Kossuth és Görgei közötti nézeteltéréseket. Vukovics emlékirata szerint Ludvigh „azon eszmében élt, hogy Kossuth és Görgei közt a kapcsot ő tartja fenn. Az összevonuló felleget ő szélesztette el már többször, mondá ő. Görgeire befolyást bírni vélt, ez azonban benne csak régi szepesi ismerősét ismerte. Komoly viszony nem létezett közöttük.”⁷⁶

Ludvigh jelentéseiben nyomon követhető, ahogy először Buda ostromának kezdetén, Kossuth egy Görgeihez intézett szemrehányó levelének vétele után, majd júniusban újabb és újabb levelekben próbálta meggyőzni a kormányzót arról, hogy Görgeinek nincsenek politikai hátsó szándékai, s nála van a legjobb kézben a fővezéri pálcá. Leveleiből kitűnik, hogy Kossuthot és Görgeit egyformán nagyra becsülte. „Görgei egy tünemény, mint Te is az vagy, csak azon különbséggel hogy a Te pályafutásodat a csillagász ki tudja számítani, mivel azt változatlan szabályokhoz kötötted, amannak szabályai még nem teljesen határozottak, de határozni fogod Te” – írta Kossuthnak 1849. május 5-én.⁷⁷

Június 4-én Szent-Iványi Károly erdélyi teljhatalmú országos biztos (Szepes megye volt kormánybiztosa) a nagyszebeni kormánybiztosságról lemondott Berde Mózes helyébe javasolta kinevezni Kossuthnak, mondván, hogy oda „egy ügyes, alkalmatos, jólelkű ember kell”, s Ludvigh „minden tulajdonságokkal bír, melyek egy oly bonyolódott állású helyre megkívántatnak”.⁷⁸ Kossuth azonban a belügyminisztériumhoz azal továbbította a levelet, hogy bármennyire szeretné is Ludvighot „a javasolt biztos állásában láthatni, de mostani helyén nélkülözhetetlen lévén, a javaslat el nem fogadható.”⁷⁹ Június 16-án Kossuth Vukovics előterjesztésére a Hétszemélyes Tábla bírójává nevezte ki Ludvighot, de állását nem foglalhatta el.⁸⁰

Ludvigh tanúja volt Buda ostromának és május 21-i bevételének. A hadműveletek koordinálására létrehozott Központi Hadműveleti Iroda (Central Operationskanzlei, Centralkanzlei des Generalstabes) megszervezése után, június 7–18. között ennek székhelyén, Esztergomban tartózkodott. Június 18-án már Tatáról küldte jelentését, de június 20-án a peredi csataerről küldött jelentést Kossuthnak és Szemerének.⁸¹

A VII. hadtest június 28-i győri veresége és a Rába-vonal feladása után, június 29-én a Központi Hadműveleti Irodával együtt települt át Komáromba.

⁷⁶ Vukovics Sebő 36.

⁷⁷ Közli *Katona*: Budavár 429–434.

⁷⁸ Szent-Iványi – Kossuth, Kolozsvár, 1849. jún. 4. MOL H 13. Belügyminisztérium. Országlati osztály 1849. 21. d. II. sorozat. 9. kútfő, 2. tétel. [7896/KE.]

⁷⁹ Stuller Ferenc – BM, Budapest, 1849. jún. 8. KLÖM XV. 496.

⁸⁰ A vonatkozó iratokat ld. MOL IM Eln. 1849:447. Vukovics jún. 18-án mind Ludvighot, mind a szintén közbírákúl kinevezett Repetzky Ferenc és Újházi László kormánybiztosokat értesítette, „hogy mindaddig míg kormánybiztosi működésének szüksége tart, e megbízásától a kormány által fel nem mentetik, a főtörvényszéki bírói székén leendő megjelenésre nem kötelezem, s felhatalmazom, hogy innét távol lehessen.”

⁸¹ Kossuthnak: HL 1848–49. 38/311. Szemerének: MOL BME 1849:332. Ez utóbbit közli V *Waldapfel Eszter* IV. 98–99. Kivonatos közlése *Steier Lajos* III. 50–51. A Kossuthnak küldött példány alapján Stuller Ferenc által fogalmazott tudósítás: MOL OHB 1849:8423.

Zaklatott hangú levelekben szólította fel Kossuthot és a kormány tagjait a főváros mielőbbi elhagyására; ezeknek nem kis részük volt abban, hogy Kossuth és a kormány a két nappal a győri vereség előtt elfogadott komáromi összpontosítási terv elvetése, s valamennyi honvédsereg szegedi koncentrációja mellett döntött.⁸² Ludvigh erről értesülve, június 30-án igyekezett lebeszélni Kossuthot a honvédsereg szegedi összpontosításáról,⁸³ s a július 2-i komáromi győzelem után arra kérte, bizzon Görgeiben.⁸⁴

Kossuth azonban intézkedett Ludvigh elmozdításáról, amiről Ludvigh július 4-én értesült. Kossuthhoz írott levelében kijelentette: egyedül Kossuth lett volna képes a hadsereg és a kormányzat között minden félreértést kiküszöbölni, ha Komáromba jött volna.⁸⁵ Kossuth a leváltást tudató rendeletében szemrehányást tet Ludvighnak a június 28–29-én írott „vészmadári tartalmú” jelentései miatt, s a kormány rendeletei elleni pártoskodással vádolta. Ludvigh igazoló jelentésében mindkét szemrehányást visszautasította, hozzátéve: „Én igazán a káskán is csomót kerestem, de nem tehetek róla, ha én, kinek szemeit a fővezérnek egy betűje sem kerülhette el, azt nem találtam, akként, miként mások keresték.”⁸⁶ Kossuth július 6-án Bónis Sámuel képviselőt, volt szabolcsi kormánybiztost (s szintén a Hétszemélyes Tábla bíróját) nevezte ki Ludvigh utódjául.⁸⁷

Július 7-én Ludvigh még részt vett a Duna jobb parti áttörés megkísérléséről határozó komáromi haditanácson, majd — valószínűleg másnap — a fővárosba utazott, ahol Dembiński főhadiszállásán Perczel Ludvighnak árulással vádolta Görgeit.⁸⁸ Szegedi tartózkodásáról nincs adatunk, de augusztus 4-én délelőtt Aradon találkozott Hunfalvy Pállal; Ludvigh azt súgta neki, „hogy az ellenség pár állomásnyira van Aradtól, s estére már elfoghat bennünket, mert köztünk és az ellenség között legkisebb erő sincs.”⁸⁹

A temesvári csata hírének vétele és a kormány lemondása előtt északi irányba menekült, vagy Görgei küldte futárként Kazinczy Lajos ezredeshez. Erre mutat, hogy Görgei augusztus 22-én Nagyváradról még levélben értesítette a temesvári vereségről, a kormány lemondásáról és a fegyverletételről.⁹⁰

⁸² A jelentéseket közli *Steier Lajos* III. 135–140. Ld. még *Vukovics Sebő* 141–142. és *Horváth Mihály* III. 236–237.

⁸³ Ludvigh – Kossuth, Komárom, 1849. jún. 30. Közli *Steier Lajos* III. 147–148.

⁸⁴ Ludvigh – Kossuth, Komárom, 1849. júl. 2. Közli *Steier Lajos* III. 156–159. A Kossuth által a levél alapján fogalmazott, a komáromi csatára vonatkozó júl. 3-i hirdetményét közli KLÖM XV. 652.

⁸⁵ Ludvigh – Kossuth, Komárom, 1849. júl. 4. Közli *Steier Lajos* III. 159–161.

⁸⁶ Kossuth levelének tartalmáról Ludvigh júl. 4-én kelt válasza tájékoztat, közli *Steier Lajos* III. 161–163. Kossuth júl. 6-án Újházihoz intézett levelében is „Görgei és Ludvigh rémitései” miatt panaszkodott. KLÖM XV. 673. Kossuth Ludvigh iránti ingerültségéről beszámol még *Horváth Mihály* III. 239–240. Utóbb az angliai és franciaországi magyar követekhez és diplomáciai ügynökségekhez intézett, 1849. szept. 11-i vidini levelében is Görgeivel és tisztikarával való összzejátszással vádolta Ludvighot. *Kossuth Lajos: Írások és beszédek 1848–1849-ből.* S. a. r. Katona Tamás. Bp., 1987., 1994. 516. Ludvigh gyengeségéről ír (nyilván Kossuth közlései alapján) *Irányi – Chassin* II. 327. is.

⁸⁷ Kossuth levele Klapkához, Budapest, 1849. júl. 6. A fogalmazvány alapján közli KLÖM XV. 670., a tisztázat alapján *Klapka György: Emlékeimből.* S. a. r. Katona Tamás. Bp., 1986. 169.

⁸⁸ *Ludvigh János*, 2000. 405–406.; *Vukovics Sebő* 156.

⁸⁹ *Hunfalvy Pál* 327.

⁹⁰ Görgei – Ludvigh, Nagyvárad, 1849. aug. 22. Eredeti tisztázat. MOL R 180. Ludvigh János iratai. Másolata: MOL Görgey-lt. 36. cs. b/4. fasc. Közli V. Waldapfel Eszter IV. 338. Magyar fordításban: Görgey István III. 644–645. o. és Hegedüs János, Függetlenség, 1884/218. szám.

1850 telén Galicián át szökött Németországba, ahol egy ideig Hamburgban élt.⁹¹ Innen továbbment Londonba, de 1850. június közepén elhagyta az angol fővárost, és Párizsba utazott.⁹² Valamikor 1850 nyarán vagy kora őszén Brüsszelben telepedett le. „...ha semmi egyebet, legalább elértem azt, hogy a katasztrófáról beszélni nem kell” – írta 1851-ben Görgeinek, akivel továbbra is kapcsolatban maradt.⁹³ Ludvigh ezt követően hosszabb-rövidebb szüneteket nem számítva, a belga fővárosban élt. Jó kapcsolatot ápolt a legkülönbözőbb pártállású emigránsokkal, s töredékesen fennmaradt levelezéséből is kiderül, szinte mindenkivel jóban volt – ami nem volt kis teljesítmény az állandó sértődésekkel teli és gyanakvásokkal átitatott emigránsok között.⁹⁴ Brüsszeli emigránstársa, Jósika Miklós ironikus jellemzése szerint Ludvigh „ismeri az egész világot — tud mindent — még ennél is egy zsákkal többet — 10 hírlapja jár — s a hazából kijövő magyarokkal — azt mondja — nem szeret találkozni; meglehet azonban, a dolog fordítva áll, s az embernek a róka és a szőlő jut eszébe.”⁹⁵

Ludvigh emigrációs tevékenysége külön tanulmány tárgya lehetne. Azon kevesek közé tartozott, akik sokáig kapcsolatban álltak az emigrációban Kossuth-ellenes támadásai miatt egyre magányosabbá váló Szemere Bertalannal, a volt miniszterelnökkel is. Ludvigh fordította németre Szemere egy, a szabadságharcról szóló (azóta elveszett) munkájának egy részét (noha Szemere elégedetlen volt a fordítással).⁹⁶ Sőt, 1851 őszén még arra is megpróbálta rávenni, hogy béküljön ki Kossuthal. Amikor erre Szemere „vadon nézve” egy „Sohasem”-mel felelt, Ludvigh rezignáltan jegyezte meg: „Úgy, barátom, egyedül ál-

⁹¹ Ld. erre Ludvigh 1868. ápr. 18-án Pestről Kossuthhoz intézett levelét: „Megemlítéd a kedves emlékü Bodroglózt, én életemben kétszer jártam arra, egyszer mentem oda kacsázni, és 1850-dikben arra szöktem Galíciába.” MOL Kossuth-ir. No. 5084. Hamburgi tartózkodására ld. *Kászonyi Dániel*: Magyarhon négy korszaka. Fordította Kosáry Domokos. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Márkus László. Bp., 1977. 282.; K. M. Kertbeny: Alfabetische Namensliste ungrischer [sic!] Emigration 1848–1864. (Mit Einschluss der ausserhalb Ungarn Internirten). Sammt vorläufigen biografischen Andeutungen in Abreviaturen. Brüssel & Leipzig, 1864. 36.; *Jánossy Dénes*. II. 786–787.

⁹² Berndorf londoni osztrák kém jelentése, 1850. jún. 17. *Idézi Tábori Kornél*: Titkosrendőrség és kamarilla. Akták – adatok a bécsi titkos udvari és rendőrségi levéltárból. Bevezetőjét írta Marczali Henrik. Bp., 1921. 155.

⁹³ Ludvigh – Görgei, Brüsszel, 1851. júl. 31. MOL P 626. Széchenyi-levéltár. Széchenyi István gyűjtemény. 14. csomó. Brüsszel, 1851. júl. 31. Kapcsolatukra ld. még *Hermann Róbert*: Görgei emlékiratai és a Kossuth-emigráció AETAS, 1996/2–3. 43. és Kosáry Domokos I. 147.

⁹⁴ Ludvigh emigráns levelezéséből viszonylag teljesen a Kossuthal (OSZK Kézirattár; MOL Kossuth ir.) és Szemerével folytatott levelezésen kívül az 1859–1868 között Horváth Mihállyal (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár Ms. 364. 106–131.) folytatott levelezés maradt meg. Töredékesen ismert a Nemeskéri Kiss Miklóssal (HL Personalia. Nemeskéri Kiss család iratai. Ludvigh János levele [1859]), a Perczellel (OSZK Kézirattár Fond 89/94.), a Pulszky Ferencsel (uo. Fond VIII/620.), és Jókaival (uo. Fond V/361.) folytatott levelezés. Vukovics Sebőnek írott levelei közül csak az 1867 utániak ismertek (MOL R 216. Vukovics Sebő iratai).

⁹⁵ Jósika Miklós – Fejérváry Miklós, Brüsszel, 1853. okt. 1. Közli *Jósika Miklós*, 1988. 106.

⁹⁶ Ld. erre Szemere Bertalan leveleskönyve 1849–1865. S. a. r. Albert Gábor. Bp., 1999. 54–55., 77–79., 224–225. Az elveszett munkára ld. *Szemere Bertalan*: Napló (1849–1861). S. a. r. Albert Gábor. Miskolc, 2005. 99–100.; *Pelyach István*: Egy elfeledtetett kézirat. Szemere Politikai jellemrajzainak történetéről. (In:) Ruszoly József szerk.: Szemere Bertalan és kora. I. k. Miskolc, 1991. 342–344. Ludvigh Szemerével folytatott levelezését az OSZK Kézirattára, illetve az Egyetemi Könyvtár Kézirattára őrzi.

lasz az emigrációban.”⁹⁷ 1852-ben, Szemere egy újabb, Kossuth elleni hírlapi támadását követően több levélben s győzködte a volt miniszterelnököt, hogy miután a hazai és a külföldi közvélemény a magyar ügyet Kossuthtal azonosítja, a Kossuth elleni támadások csak árthatnak a magyar ügynek.⁹⁸

Amikor Ludvigh arról értesült, hogy Kossuth rövidesen megszabadul a törökországi internálásból, felvette vele a kapcsolatot, s ettől kezdve a volt kormányzó elnök egyik leghűségesebb munkatársa volt az emigrációban.⁹⁹ Ludvigh nem tartozott a fanatikus Kossuth-hívők közé, de úgy vélte, a küzdelem újraindítására csak akkor van esély, ha Kossuth áll az emigráció élén. „Az ország szemei nem az emigráción, hanem rajtad függenek; a nép kormányzójának néz és azért nincs abban semmi fontosság, ha annak néz-e az emigráció vagy sem; – az a fő dolog, hogy ő intézkedéseidet ne paralizálhassa itt kint, mert bent néhányat kivéve, úgysem tehet semmit” – írta 1852 tavaszán az akkor az Egyesült Államokban tartózkodó Kossuthnak.¹⁰⁰

Ludvigh ezt követően Kossuth egyik legkitartóbb és leghűségesebb munkatársa volt az emigrációban, különösen az 1859–1861 közötti időszakban. 1859–1861 között majdnem egy tucat francia nyelvű röpiratot publikált a magyar ügyről Brüsszelben, s ő fordította franciára Kossuth beszédeinek két gyűjteményét is.¹⁰¹ 1859 június-júliusában Kossuth megbízásából Belgrádban tárgyalat Obrenovics Milos szerb fejedelemmel, fiával, Mihály herceggel, és a szerb kormány több tagjával egy esetleges magyar-szerb együttműködésről, de a solferinói csatát követő villafrancai fegyverszünet véget vetett az ezzel kapcsolatos reményeknek.¹⁰² 1859. november 1-jén Jósika Miklóssal és Horn Edével együtt emigráns sajtóközpontot alakítottak Brüsszelben, amelynek feladata az volt, hogy a hazáról érkező hírek alapján a magyarországi helyzetről, a magyar ügyről szóló cikkekkel lássa el az európai sajtót. A vállalkozás 1860 decemberében — támogatók hiányában — már akadozott, s végül 1861 tavaszán vagy nyarán meg is szűnt.¹⁰³

1860. novemberében Kossuth ismét Belgrádba küldte Ludvighot, hogy az apja örökébe lépett Obrenovics Mihály (III. Mihailo) fejedelemmel tárgyaljon

⁹⁷ A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója (1849–1867). S. a. r. Koltay-Kastner Jenő. Bp., 1961. 27. A beszélgetésen részt vevő Gorove István 1851. okt. 8-i elbeszélése alapján. Ludvigh még 1859-ben, a francia-piemonti – osztrák háború előtt is megpróbálta Kossuthot összehétközíteni Szemerével – sikertelenül. Ludvigh János – Kossuth Lajos, Brüsszel, 1859. febr. 13. Közli *Koltay-Kastner Jenő*: Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez 1859. Szeged, 1949. 21. Ludvigh egyébként, akárcsak Szemere, az emigrációban megpróbálkozott a magyar borok népszerűsítésével, de a hazai bortermelők megbízhatatlansága miatt igen csekély eredménnyel.

⁹⁸ A két, 1852. áprili 1-jén, ill. 8-án kelt levelet kivonatossan közli Albert Gábor: Lidérc minden, mi homályba vezet. Szemere Bertalan leveleskönyvét olvasom (1849–1865). Bp., 1999. 111–118.

⁹⁹ Ludvigh János – Kossuth Lajos, Párizs, 1851. aug. 13. MOL Kossuth-ir. I. 1318. Idézi *Kosáry Domokos* I. 147.

¹⁰⁰ Ludvigh János – Kossuth Lajos, Brüsszel, 1852. ápr. 18. MOL Kossuth-ir. I. 1776. Közli *Jánosy Dénes* II. 787.

¹⁰¹ Munkái jegyzékét ld. *Ludvigh János*: L’Autriche et la diète de Hongrie, contenant l’adresse de M. Deák. Bruxelles & Leipzig – Paris, 1861. 2.

¹⁰² Ld. erre Kossuth Lajos I. passim.; *Kovács Endre*, 1967. 351., 458–460.

¹⁰³ A sajtóiroda tevékenységére ld. Kossuth Lajos II. 81–109. és 286–299. Ludvigh és Jósika kapcsolatára ld. Jósika Miklós, 1988. passim.

Szerbia és a Magyar Nemzeti Igazgatóság együttműködéséről. A küldetés ki-mondottan eredménytelen volt, s a szerb politikusok olyan barátságtalanul vi-selkedtek Ludvigghal, hogy az végül biztonságosabbnak vélte Magyarországon és Ausztrián keresztülutazva visszatérni Brüsszelbe, mint Belgrádban marad-ni, mert attól tartott, hogy a szerb hatóságok kiadják Ausztriának.¹⁰⁴

Az 1861 – 1865 közötti időszakban Ludvigh Brüsszelben élt. 1861-ben Késmárkon képviselővé jelölték, de miután a választáshoz haza is kellett volna térnie, elejtették a jelölését.¹⁰⁵ 1862-ben adatokat szolgáltatott Hováth Mihály-nak a magyar szabadságharcról írott munkájához, amelyeket Horváth — meg-lehetősen szelektív módon — fel is használt.¹⁰⁶ 1865-ben megválasztották kép-viselőnek az országgyűlésre, de visszautasította a megiszteltetést. Ez évtől kezdve rendszeresen írt Jókai lapjába, „A Hon”-ba; Jókai 1864 végétől küldte neki a lapot, s kettejük kapcsolata rövid idő alatt barátsággá fejlődött.¹⁰⁷ 1866-ban Ludvigh is nagy reményeket fűzött a porosz-osztrák háborúhoz, s ő fordí-totta németre Kossuthnak a közösügyi alkuval kapcsolatos, a „Negyvenki-lencz” című lapban megjelent cikkeit is.¹⁰⁸ Egy évvel a kiegyezés után „Töröljük el a vallásügyi miniszteriumot, mint a haladás akadályát” címmel röpiratot je-lentetett meg.

A kiegyezés után egy ideig még Brüsszelben maradt, s csak 1869-ben tért haza, amikor mind Késmárkon, mind Szegeden képviselővé választották. A két mandátum közül a késmárkit fogadta el, s a Tisza Kálmán vezette balközép párthoz csatlakozott. A hazai politikai élet szereplőit csípős stílusban jellemző Kecskeméthy Aurél szerint Ludvigh „jó, becsületes és középszerűen eszes ember volt egész életében.” Szószaporításban szenved, „amely betegség egyesülve üdült bajával, a morbus politisandival, rettentő bruxelli levélpolipokban nyilatkozik eddig, – s most majd attól tartanak az orvosok, országgyűlési beszé-dekben fog kitörni.” Ha itthon maradt volna, azóta a tizenhat szepesi városok valamelyikének jóraivaló polgármestere lenne. Így azonban az ellenzék olvasni tudó töredékének szerencsétlenségére hírlapíróvá lőn.”¹⁰⁹ Ludvigh párttársa, Móricz Pál szerint a párt „minden tagja szerette őt rokonszenves alakjánál és barátságos közlékenységénél fogva.”¹¹⁰

¹⁰⁴ Ld. erre Kossuth Lajos III. passim; Szabad György, 1967. 125–127., 294. és 404–405.; *Ko-vács Endre*, 1967. 127., 402–403., 461–462.; A Kossuth-emigráció olaszországi kapcsolatai 1849–1866. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Nyulásziné Straub Éva. Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok 34. Bp., 1999. 410–413. Talán erről az útról írják, hogy egyszer az emigráció idején Budapestre, onnan pedig vissza Pestre, majd ismét kül-földre utazott. *Móricz Pál* I. 55.

¹⁰⁵ *Szabad György*, 1967. 414.

¹⁰⁶ Az adatok közlését ld. *Ludvigh János*, 2000. Felhasználásukra ld. *Horváth Mihály* I. k. 533–534., II. k. 584., 586–587., III. k. 233–236., 253. A felhasználás szelektivitására ld. *Kosáry Do-mokos* I. 366. Kapcsolatukat Ludvigh levelei alapján ismerteti *Márki Sándor*: Horváth Mihály. Bp., 1917. 267–268. és 279–280.

¹⁰⁷ Kettejük fennmaradt levélváltását közli Jókai Mór levelezése (1860–1875). Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte Oltványi Ambrus. Jókai Mór összes művei. Levelezés II. Bp., 1975. passim.

¹⁰⁸ Kossuth Lajos iratai. VI–VII. k. S. a. r. Kossuth Ferenc. Bp., 1898–1900. passim.

¹⁰⁹ Kákay Aranyos politikai társadalmi tragico-humoristicus krónikája. Pest, 1869. 66–67.

¹¹⁰ *Móricz Pál* I. 56. Móricz szerint 1868-ban, még hazatérése előtt, az eperjesi kollégium meg akarta nyerni a politikai tudományok tanszékére, de Vécsey Tamáshoz intézett válaszában vissza-utasította az ajánlatot, mert nem akart politikai természetű meghívást elfogadni. 55–56.

Ludvigh sokat betegeskedett, de ennek ellenére szorgalmasan látogatta a parlament üléseit, s írta cikkeit a Jókai Mór által szerkesztett „Hon”-ba. Éppen a városi törvényjavaslattal kapcsolatos beszédét írta, amikor 1870. július 11-én íróasztalára borulva meghalt. Temetésén képviselőtársa, Várady Gábor, volt 1849-es honvédőrnagy mondott beszédet, „A Hon” hasábjain Jókai búcsúztatta.

***

Ludvigh Kossuth Lajoshoz intézett kormánybiztosi jelentéseit először Steier Lajos hasznosította „A szabadságharc revideált története” kötetében, illetve a szlovák nemzetiségi kérdéstről szóló munkájában, és Beniczky Lajos emlékiratainak és jelentéseinek kiadásánál.¹¹¹ A trónfosztásról és következményeiről írott kötetében teljes egészében közölte Ludvigh kilenc, 1849. májusában írott jelentését, a „Haynau és Paskievics” I. kötetében pedig tizenegy 1849. júniusi és júliusi jelentését. Sajnos, e közlések többsége pontatlan, sok bennük a félreolvasás. Egy, Steier által már közölt, 1849. június 24-i jelentést Deák Imre is felvett a szabadságharc időszakának leveleit tartalmazó kötetébe. V. Waldapfel Eszter „A forradalom és szabadságharc levestára” IV. kötetében tizenegy, Kossuthhoz, illetve Szemeréhez szóló 1849. júniusi jelentést közölt; sajnos ugyanolyan megbízhatatlanul, mint Steier. Végül Katona Tamás a Buda 1849. májusi visszavívását bemutató dokumentumkötetében tizenkét, részben Steier által már közölt, Kossuthhoz intézett jelentés immáron pontos szövegét tette közzé. Két, Kossuthnak szóló 1849. júniusi jelentés a Hadtörténelmi Levéltár 1848–49-es anyagát bemutató kötetben jelent meg, ezek egyikét jelen sorok írója is publikálta a Győr 1848–49-es hadtörténetét bemutató dokumentumgyűjteményben.

Jelen közleményünkbe Ludvigh 1849. áprilisa és 1849. júniusa közötti kormánybiztosi iratait vettük fel. A korábban Steier Lajos és V. Waldapfel Eszter által pontatlanul publikált szövegek újraközlésére itt nem vállalkozhatunk, ugyanakkor felvettünk két olyan iratot, amelyeknek ugyan van korábbi közlésük, de a megjelenés helye miatt nemigen figyelhetett fel rájuk a szakma. Az egyik Ludvigh 1849. május 1-jei jelentése Kossuthhoz, amely érdekes módon Szőgyény-Marich László emlékiratainak függelékében jelent meg, s amely bizonyosan a szabadságharcot követően a cs. kir. hatóságok kezére került iratanyagban volt (15/a. irat). A másik a Vukovics Sebő igazságügyi miniszterhez intézett 1849. május 31-i levél, amely egy történelmi regényben jelen meg (33. irat.) Felvettünk egy Steier által csak idézett, Kossuthhoz intézett jelentésrészletet is, ugyanis az eredeti irat időközben eltűnt (30. irat).

A közölt iratok között a legfontosabbak a Kossuthhoz intézett levelek és jelentések, de igen érdekesek a Vukovics Sebő igazságügyi, a Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi és a Duschek Ferenc pénzügyminiszterhez intézett jelentések és levelek is. Az iratok többsége eredeti tisztázatban ismert, ugyanakkor öt, Kossuthhoz, és egy Duschekhez szóló levélnek csak az 1849 után készített német fordítása van meg, az eredeti irat elveszett vagy lappang.¹¹²

¹¹¹ Steier: Tót kérdés I. 565–567.; Steier: Beniczky 170., 173–174., 178.

¹¹² Az OHB és a kormányzóelnökség iktatókönyveiben további öt, eltűnt Ludvigh-jelentés kivonata található meg 1849-ből. 1849:6495., ápr. 28. „Egy Pálffy Mórhoz intézett levél másolatát

Noha Ludvigh a fősereg kormánybiztosaként tucatnyi megyei és városi kormánybiztos előljárója volt, viszonylagos teljességben csak a Puky Miklós Komárom megyei és városi kormánybiztoshoz intézett utasításai maradtak fenn; a többiek közül csak egy Noszlopy Gáspárhoz intézett (valószínűleg több más kormánybiztosnak is elküldött) körrendelete ismert (57. irat); ahogy a Ludvighhoz intézett kormánybiztosi jelentések közül is alig néhány ismert.¹¹³ Szintén csupán néhány, Görgeinek szóló átírtata volt fellelhető az átvizsgált levéltári állagokban.

Az iratokat a jelenlegi helyesírási és központoszási szabályok szerint, a megszólítás, a dátum és az aláírás elhagyásával közöljük. Kivételt akkor tetünk, ha az irat (mint a Kossuthnak szóló levelek többsége) magánlevél jellegű. A német fordításban fennmaradt jelentéseket magyarra visszafordítva közöljük. Jelen közleményünk után a feldunai hadtest, majd hadsereg mellett működő kormánybiztosok (Csány László, Luzsénszky Pál, Ragályi Ferdinánd, Szemere Bertalan, Vukovics Sebő, Ludvigh János, Újházi László, Bónis Sámuel) közül már „csupán” Vukovics Sebő, Újházi László és Bónis Sámuel jelentései várnak publikálásra.¹¹⁴

1.

Kadarcs, 1849. március 3. este fél 10 óra

Ludvigh levele Kossuth Lajoshoz, az OHB elnökéhez

Édes Barátom!

Kadarcsan éppen intézkedvén, hogy Újvárosból¹¹⁵ a Hortobágyra elegendő ló megérkezzen, egy futárral találkoztam, ki csak holnap reggel szándékozott

---

küldi, miből az arisztokrácia szelleme kiderül.” 1849:6496. ápr. 28. „Miskey és Pázmándy elfogatásáról – Csehország, Bécs szelleme — a komáromiak jó viselete — Nagysándor jelleme — Guyon magaviselete — Weldenről hírek”. 1849:6722. ápr. 30. „Pázmándy Dienes iránt – küld egy Pulszky-nak szóló levelet – Nagysándorról – Poeltenberg Győrbe megy – Progér Antóniáról”. Ugyanennek a levélnek a kivonata megtalálható a kormányzó elnöki hivatal előterjesztési ívei között is: „Pázmándy Dienesre nézve védírata – a szőnyi sáncok széthányatása – Nagysándor Erdélybe lenne küldendő – Seregeink merre vonulandnak – Präger [Pregler] Antónia.” 1849:7181. máj. 14. „A budai vár elleni működésekről – Pesten minő házak égtek el – Vetter altábornagy tervei Budára nézve – Ferenc József Pozsonyban központosítja seregét – az ellenség egyik szárnya Kapuváron túl húzódtott – Vimmer intézete felől.”; 1849:7859. jún. 18. „Ludvigh János kormánybiztos a mieinknek a Vág vizéni visszavonulásáról értesít. – Ha Görgei fővezér oda is megy, s a visszavonulás holnap is ismételtetik, a kormány gondoskodjék Pestről leendő kivonulásáról. – Az oroszok Árvában és Turócbán a népet Ferenc József hűségére esketik, s a torlaszokat leromboltatják.”

¹¹³ Így Jeszenák János 1849. máj 23-án Nyitrán kelt jelentése, MOL KKB Ludvigh János iratai; Palkovics Károly, Esztergom, 1849. júl. 4. HL 1848–49. 37/118a (ez utóbbit valószínűleg már nem kapta meg.)

¹¹⁴ A korábbi publikációkat ld. Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849. S. a. r. Hermann Róbert. Zalai Gyűjtemény 44. Zalaegerszeg, 1998. I–II. k.; Szemere Bertalan, 1990.; Hermann Róbert, 1991. – Újházi 1849. júliusi jelentéseiből Steier Lajos III., Deák Imre, 1942. és V. Waldapfel Eszter IV. között néhányat. Bónis két ismert 1849. júliusi jelentése közül az egyik német fordításban megjelent KLÖM XV. 798–799.

¹¹⁵ Balmazújváros

Debrecenbe indulni. Azért a levelet tőle átvettem, s egy lovas által küldöm. Maga a futár, ki magát betegesnek mondja, holnap személyesen is jelentendi Neked, hogy Poroszlóból is a mi katonaságunk kivonult. Mihelyst Füredre¹¹⁶ jö-
vők, azonnal írok. Lovasokat mindenütt felállítok. Jó éjszakát.
Kadarcson 1/2 10-re, március 3-kán

hű barátod

Ludvigh

A futár beszéli, hogy az egri nép 60 lovasat és 400 gyalogost a városból kivert.¹¹⁷
[Kívül:] A Hortobágyon 18 hámos ló s 3 lovas szekér fog várakozni.

Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1849:3596.

2.

Tiszafüred, 1849. március 4. reggel negyed 7 óra

Ludvigh János kormánybiztos levele Kossuth Lajosnak,
az OHB elnökének

Tisztelt Elnök Úr!

Szemere kormánybiztos¹¹⁸ úr irata, amelyet ő futárral küldött, és amit én attól elvettem, mert ő, állítólag betegség miatt csak holnap hajnalban akart Debrecenbe indulni – az Ön kezében van, Elnök Úr.¹¹⁹ A kadarcsi haszonbérllő ezen irat azonnali továbbítását a legszigorúbb felelet terhe alatt vállalta, s csak akkor hagyta el Kadarcst, amikor a futár elvágatott.

Szíveskedjék haladéktalanul ide sietni. Szemere úr kénytelen volt Dembińskitől a parancsnokságot elvenni, s Görgeinek átadni. A körülményeket még nem tudom. Szemere úrral Ön, Elnök Úr elé megyünk Nagy-Hortobágyig, hogy Ön ide érkezétek felvilágosíthatassék.¹²⁰ Poroszlón még a mi katonaságunk van.¹²¹

Német fordítás az eredeti tisztázatról. Az eredeti tisztázatot a cs. kir. hadbíróóság 10502./Pz. szám alatt hadbíróági eljárás céljára kiemelte. MOL OHB 1849:3574.

¹¹⁶ Tiszafüredre

¹¹⁷ 1849. márc. 2-án az egri lakosság egy része valóban ellenállt a Franz Liechtenstein altábornagy parancsnoksága alatt bevonuló cs. kir. csapatoknak, de amint azok felfejlődtek, a városi hatóság az ellenállás beszüntetése mellett döntött.

¹¹⁸ Szemere Bertalan (1812–1869), reformpolitikus, 1848-ban a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány tagja, a Batthyány-kormány belügyminisztere, az Országos Honvédelmi Bizottmány tagja, felső-magyarországi teljhatalmú országos biztos, 1849. máj. 2-től miniszterelnök és belügyminiszter. Emigrál, 1865-ben elborult elmével hazatér.

¹¹⁹ Ez valószínűleg Szemere 1849. márc. 3-án este 7 órakor Kossuthhoz intézett levele volt, amelyben tudatta Henryk Dembiński fővezér leváltását. Közli *Szemere Bertalan*, 1990. 406.

¹²⁰ A találkozót leírja *Szemere Bertalan*, 1990. 157.; *Steier*: Beniczky 292–295. Az elhangzotokról Kossuth márc. 9-én beszámolt a képviselőház előtt is, ld. KLÖM XIV. 609–611.

¹²¹ A magyar II. hadtest Hertelendy Miklós alezredes vezette hadosztálya.

3.

Eger, 1849. április 2.

Kossuth levele Ábrahám Ádám őrnagyhoz¹²² Tiszacsegén a debreceni nemzetőrök hazabocsátásáról

Március 28-káról ide terjesztett jelentése folytán Önnek válaszoltatik; hogy a Csegén őrállomáson lévő két gyalog debreceni nemzetőri század táborozási idejének kitelte napján hazabocsátandó, s mivel a másokkali felváltás szüksége fenn nem forog, más debreceni nemzetőrökkel felváltatni nem fog.¹²³

Ludvigh sk. fogalmazványa. MOL OHB 1849:4206.

4.

Léva, 1849. április 18.

Ludvigh János kormánybiztos levele Kossuth Lajos kormányzóelnökhöz

Édes Barátom!

Fekete titkároddal¹²⁴ csaknem egy szempillantásban érkeztem a főhadiszállásra. A déchéance¹²⁵ hírére tőlem vették. A hír első benyomásra aggasztó volt, és azon kínokon mentem keresztül, melyeket akkor éreztem, mikor a hadsereg Budapestről ugyannerre retirált¹²⁶, s én szelleme iránt tisztába lenni kívántam. E közlés hallatára némelyek a hadsereg szavazatát s közbeszólási jogát fennen hangoztatták, némelyek a határozatot elhamarkodásnak bérmálták, a hadsereg elpártolását jósolgatták. Örömet a déchéance nyilvánítása felett senki sem nyilvánított.¹²⁷ Én kétségbe estem. Volt olyan is, ki Görgeit azon proklamációra emlékezteté, melyet a hadsereg megnyugtatóra éppen e vidéken átvonulásakor kibocsátott.¹²⁸ Ő maga is e hangulatra megzavarodott,

¹²² Ábrahám Ádám (1796–1869), cs. kir. főszázados, 1848. jún. 19-től Debrecen város gyalog nemzetőrségének őrnagya. A szabadságharc után várfogságot szenved.

¹²³ Mellette Ábrahám Ádám őrnagy márc. 28-án Tiszacsegén írott jelentése, amelyben közli, hogy az említett két század szolgálati ideje ápr. 15-én lejár. Ugyanitt található a hadügyminisztériumnak és a tiszai hadsereg parancsnokságának küldött utasítás szintén Ludvigh által készített fogalmazványa. A hadügyminisztériumnak küldött eredeti tisztázatot. MOL HM Ált. 1849:9041. Közli KLÖM XIV. 797.

¹²⁴ Fekete László, 1848-ban a pénzügyminisztérium titkára az álladalmi javak osztályán, 1849. tavaszán az Országos Honvédelmi Bizottmány, majd a Kormányzóelnökség titkára, 1849. máj. 29-től az országos törvényszék közbírája.

¹²⁵ A magyar képviselőház ápr. 14-i ülésében elfogadott, a függetlenség kimondásáról és a Habsburg-Lotharingiai-uralkodóház trónfosztásáról szóló határozat.

¹²⁶ 1849. januárjában. Görgei feldunai hadteste jan. 10–12-én haladt át Léván.

¹²⁷ A vitáról beszámol még *Vukovics Sebő* 64–65. is.

¹²⁸ Az utalás valószínűleg Görgei 1849. jan. 5-én Vácott kibocsátott nyilatkozatára vonatkozik, amelyben kijelentette, hogy az áprilisi törvények védelméért minden külső ellenséggel határozottan szembeszáll, ugyanakkor tiltakozott egy esetleges köztársasági fordulat ellen. Kijelentette, hogy a hadsereg bármilyen béketárgyalás eredményét csak akkor hajlandó elfogadni, ha az biztosítja az áprilisi törvényeket és a hadsereg becsületét. Emellett leszögezte: a feldunai hadtest a to-

míg a dolognak tréfás oldalát felkereste, azt mondván: mily mulató lesz majd a fekete-sárga tiszt urakat látni nevetséges képekkel e hírre megjelenni sat. Nyugtalan éjszakát tölték, mert ilyesmit nem várhattam.¹²⁹

Ma reggel a diskurzust a tárgy felett tovább fűztem, az emberek nyugodtak voltak. Görgei, Damjanich¹³⁰, Nagysándor¹³¹, Leiningen¹³² ezt oly dolognak tekinték, mely a háború által úgyis már ki volt mondva, s örömemre mondhatom, hogy a hadseregben az egyetértés a déchéance által meg nem zavartatott. E lépésre a hadsereg el nem volt készülve, s még a különben szabadelvű emberek is az eszközben akadtak fel. Kell, hogy a határozat kihirdetésével a hadsereg megeskettessék. Ma mindazok, kik tegnap velem dühödten disputáltak, tökéletesen megnyugszanak, azt adván okul tegnapi kitéréseiknek, melyeket csak barátságos s bizalmas aggodalom nyilvánításoknak mondanak, hogy a hadsereg szelleméről magok sem voltak kellően felvilágosítva, de miután örömmel meggyőződtek, hogy a főbb tisztok nem akadnak fel, maguk is szeretik, hogy a változáson túlestek. Személyeket nem akarok nevezni,¹³³ mert hiszem, hogy erről nemigen gondolkoztak, s hogy tán azt hitték, Görgei az esmert januáriusi proklamációban mondta ki meggyőződését, melytől eltérni nem akar. Itt tehát semmi baj. Ha Görgei saját hadteste¹³⁴ iránt nem volna tisztában, oda elindulok. Ha megnyugtat, egy pár napig itt maradok.

A miniszterségi s fővezéri kombináció iránt úgy látszik, Kiss¹³⁵ helyettesítését látja a legjobb expediensnek. Közlötte ez ügyet Damjanichsal, ki azt felelte, hogy neki, ti. Görgeinek fővezérének kell maradni, mert más alatt nem szolgál, ő is azt véli, hogy Görgei a miniszterséget Kiss altábornagy helyettesítése

vábiakban csak azokat a parancsokat fogja követni, amelyeket Mészáros Lázár hadügyminiszter vagy annak helyettese „törvényes alakban” bocsát ki. Közli Görgey Artúr I. 285–291. Görgei egyébként jan. 12-én Léván is kiadott egy kiáltványt, ez utóbbit ld. uo. I. 488.

¹²⁹ Ludvigh emlékiratából tudjuk, hogy az éjszakát Görgivel egy szobában töltötte, s éjfélig vitatkoztak. „E vitatkozás, melyet a szomszéd szobában fel- és alájáró tisztok hallhattak, okozhatta, hogy másnap reggel, mikor mi még ágyban voltunk, Molnár alezredes azon jelentéssel a hálószobába lépett, hogy tisztí küldöttség várakozik, mely a debreceni határozat ellen óvást tenni akar. Görgei felkelt, s felső öltönyt magára vetvén, szólt: 'Meg kell tudnom, kik azok a protestáló fekete-sárga urak.' Molnár kisuhant, kardcsörgés hallatszott, s mire Görgei az ajtót kinyitotta, üres volt a szoba. A 'fekete-sárga' szó elég volt a készülő machinációt eloszlatni”. *Ludvigh János*, 2000. 402.

¹³⁰ Damjanich János (1804–1849), cs. kir. százados, 1848. jún. 20-tól a 3. honvédzászlóalj őrnagya. Okt. 14-től honvéd alezredes, dandárparancsnok, nov. 25-től ezredes, hadosztályparancsnok a bánsági hadtestnél. Dec. 20-tól honvéd honvéd vezérőrnagy, 1849. jan. elejétől a Bánságból kivont hadtest, márc. 9-től a III. hadtest parancsnoka, júl. 14-től az aradi vár főfelügyelője, 27-től parancsnoka. Az aradi vértanúk egyike.

¹³¹ Leiningen-Westerburg Károly (Karl Graf zu Leiningen-Westerburg), gróf (1819–1849), cs. kir. számfelüti százados, 1848. dec. 28-tól honvéd őrnagy, febr. 10-től alezredes, ápr. 6-tól ezredes, jún. 21-től a III. hadtest parancsnoka, 26-tól vezérőrnagy, az aradi vértanúk egyike.

¹³² Nagysándor József (1804–1849), kiléptt cs. kir. százados, honvéd vezérőrnagy, ekkor a főszereg lovasságának, később az I. hadtestnek a parancsnoka. Az aradi vértanúk egyike.

¹³³ Vukovics Sebő emlékiratai szerint Ludvigh különösen Danielisz János ezredessel, a hadsereg főintendánsával vitatkozott össze. Danieliszén kívül Karl Leiningen-Westerburg gróf, Esterházy István gróf, Bethlen József gróf, Damaszkín István és néhány parancsőrztiszt vitatta a határozat időszerűségét, s néhányan a katonai diktatúra szükségességét emlegették. Vukovics *Sebő* 65.

¹³⁴ Az ekkor Gáspár András vezérőrnagy vezette VII. hadtest.

¹³⁵ Kiss Ernő (1799–1849), a cs. kir. 2. huszárezred ezredese, a szabadságharcban honvéd vezérőrnagy, majd altábornagy, a bánsági csapatok parancsnoka, 1849. januárjától országos főhadparancsnok. A cs. kir. hadbíróóság halálra ítéli, és 1849. okt. 6-án Aradon kivégzik.

alatt jól viheti. Definitív eddig nem nyilatkozott, s unszólásomra azt válaszolja, hogy mindkét hivatásnak nem lesz képes megfelelni. Azon leszek, hogy holnap reggelig definitív nyilatkozzék, mégpedig írásban, verba volant,¹³⁶ ti. ily egyéni felelősség kérdésében, mint ez.

Komáromot idáig ágyúztatni hallom. Egy komáromi honvéd kapitány¹³⁷ jelentése szerint, ki e napokban érkezett ide, Lenkey¹³⁸ a várban van, de a várbeli őrség nem akarja parancsnoknak elesmerni. Egy főhadnagy beszéde szerint Mack¹³⁹ a mieink által Puky¹⁴⁰ parancsára fogságba tétetett, mivel mindenfélét öszve-vissza beszélt. Szegény, a jelentés szerint mértéktelen ivásnak adta magát. A táborból küldött egyének vagy hasztalan kísérletek után visszajöttek anélkül, hogy hírt hoztak volna a vár ostromábóli állapotjáról, vagy kimaradnak.

A mai jelentések szerint az ellenség az Esztergom melletti hidat kiszedte, mielőtt egész serege még átkelt volna a Dunán, úgyhogy azt dereglyéken átszállítani kényszerült. A mi előcsapataink a Garamon ma kelnek át.

Vetter¹⁴¹ az érdemkereszteket¹⁴² mostanig sem adta át Görgeinek.

Az itteni elfogott postamesternél talált rendelvénymásolatot az újoncozásról¹⁴³ ide rekesztem azon könyörgéssel, hogy az újoncozást, mely iránt hozzám több kérdés intéztetett, gyorsítsd, sőt siettesd.¹⁴⁴

Az apró bankjegyek hiánya a hadseregnél baj. Ma is zsidók rögtönítélő haditörvényszék elébe állítottak, mivel százas bankjegyek elváltását 10/100-os díj

¹³⁶ Verba volant, scripta manent – a szó elszáll, az írás megmarad.

¹³⁷ Jablonczay (Jabloniczky, Jablanczy) Ignác (1808–1861), konzervatív hírlapíró. 1848. szeptemberétől honvéd százados, 1849. júniusában a 70. honvédszázalóal igi lenes parancsnoka. Emigrál, de hamarosan hazatér, 1852–1856 között várfogságot szenved. – Jablonczayt 1849. ápr. 12-én küldték ki Komáromból, ld. erre *Szinnyei József*, 1887. 431.

¹³⁸ Lenkey János (1807–1850), cs. kir. százados a 6. (Württemberg) huszárezredben, ekkor honvéd vezérőrnagy, Komárom várőrségének parancsnoka. A szabadságharc után cs. kir. hadbíró-ság elé állítják, aradi várfogságban megőrül. – Lenkey ápr. 10-én jutott be a várba, mert a Komáromi értesítő másnapi száma üdvözölte az újonnan érkezett táborosokat.

¹³⁹ Mack József (1814–1868), cs. kir. főtüzemester, 1848. júniusától honvéd tüzér hadnagy, okt. 19-től őrnagy, dec. 29-től Komárom tüzérparancsnoka, 1849. jan. 29-től alezredes. Ápr. elején áru-lás vádjával letartóztatják, aug. végén szabadul. Emigrál.

¹⁴⁰ Puky Miklós (1806–1887), Heves és Külső-Szolnok vármegye táblabírája, 1848–49-ben egyik képviselője, 1848. szeptemberétől 1849. januárjáig a megye honvédtoborzási, majd kormány-biztosa, 1849. jan. 29-től májusig Komárom város és megye kormánybiztosa. Emigrál, 1867-ben ha-zatér, 1868-ban Heves és Külső-Szolnok vármegye alispánja és egyik képviselője.

¹⁴¹ Vetter Antal (1803–1882), cs. kir. alezredes a 37. (Máriássy) gyalogezredben, szept. 22-től honvéd alezredes, nov. 5-től vezérőrnagy, Kiss Ernő távollétében a bántói csapatok főparancsnoka, majd a honvéd vezérkar szervezője. 1849. márc. 8-tól altábornagy, márc. 30-ig a főszereg fővezére, a hónap végén megbetegszik. 1849. jún. 7-től a déli hadsereg fővezére, aug. elején lemond. Emigrál, 1867-ben hazatér.

¹⁴² Mészáros Lázár hadügyminiszter 1849. márc. 2-án írta alá a Magyar Katonai Érdemrend alapszabályát. A kitüntetésnek három osztálya volt, ezek közül a fővezérek rendkívüli esetben a II. és III. osztályt adományozhatták. Vetter, mint a főszereg korábbi fővezére ezeket az érdemjeleket nem adta át ekkor még ideiglenes utódjának, Görgeinek. A kitüntetésre ld. Makai Ágnes: „Hű vi-tézségért”. Az 1848–1849-es magyar szabadságharc kitüntetett hőseinek emlékére. *Historia Mili-taris* 2. Bp., 2001.

¹⁴³ A melléklet hiányzik.

¹⁴⁴ Kossuth ápr. 22-én terjesztette be újabb 50.000 újonc kiállításáról szóló törvényjavaslatát a képviselőházban. *KLÖM* XV. 79–81.

alatt ajánlották. Vukovics¹⁴⁵ egész Barsban nem talált egyet, mely a kormánynak megbízható volna.

Bemre¹⁴⁶ Görgei nem számolt,¹⁴⁷ de miután Beniczkyt¹⁴⁸ már elébb, most pedig a bányavárosok felé bátyját, Ármint¹⁴⁹ küldte, számol arra, hogy az itteni hadsereg ne gyengéttessék. Windisch-Grätz¹⁵⁰ legutolsó proklamációjában a hadsereghez offenzív működést akkorra ígér, mikor a segély haderők az országha megérkezendnek.¹⁵¹

A hadsereg örül, hogy Madarász¹⁵² és Nyáry¹⁵³ a miniszteri kombinációból kimaradnak. Furcsa, de mégis úgy van, hogy a déchéance iránt az aggodalom azonnal megszűnt, mihelyt említém, hogy Mészáros¹⁵⁴ és Nyáry a déchéance nyilvánítását még elhalasztani akarák.

Legmélyebb tisztelettel vagyok
leghívebb barátod

Ludvigh János¹⁵⁵

Másolat az eredeti tisztázatról. OSZK Kézirattára. Fol. Hung. 2768. A szabadságharc erdélyi eseményeire vonatkozó iratok. Kornai István gyűjtéséből. 55–56. f. Az eredeti tisztázat 1945 előtt a MOL Vörös Antal gyűjtemény 1162. szám alatt volt található. Kivonatolva közli Steier Lajos II. 211–212.

¹⁴⁵ Vukovics Sebő (1811–1872), Temes vármegye első alispánja, 1848–49-ben a kisbecskereki kerület országgyűlési képviselője, bánsági, majd délvidéki, később a főszereg mellé kirendelt főkormánybiztos, a Szemere-kormány igazságügyminisztere. Emigrál, 1867 után hazatér, ismét képviselő lesz.

¹⁴⁶ Bem, Józef (1794–1850), vezérőrnagy az 1830–31-es lengyel szabadságharcban, majd a magyar szabadságharcban, az erdélyi hadsereg parancsnoka, 1849 áprilisától altábornagy, emigrál, török pasa lesz.

¹⁴⁷ Ti. arra, hogy Bem ápr. közepén hadseregével megjelenik a főhadszíntéren, Buda és Pest alatt.

¹⁴⁸ Beniczky Lajos (1813–1868), bányavidéki kormánybiztos, nemzetőr őrnagy, 1849. márc. közepétől egy felvidéki különítmény parancsnoka, 1849. ápr. 21-től honvéd alezredes. Várfogságot szenved. 1868-ban máig tisztázatlan körülmények között meggyilkolják.

¹⁴⁹ Görgey Ármin (1812–1877), Görgei Artúr bátyja, kilépett cs. kir. hadnagy, honvéd őrnagy, 1849. ápr. 15-től egy önálló különítmény parancsnoka, júl. 13-tól alezredes, 1849. augusztusától a feldunai hadsereg vezérkari főnöke. Várfogságot szenved.

¹⁵⁰ Windisch-Grätz, Alfred zu, herceg (1787–1862), cs. kir. tábornagy, csehországi főhadparancsnok, 1848 októbertől 1849 áprilisáig az itáliai kivételével minden osztrák haderő parancsnoka.

¹⁵¹ A melléklet hiányzik. Windisch-Grätz hasonló szándékáról számolt be Ludwig Welden tábornagynak, Bécs katonai és politikai kormányzója 1849. ápr. 9-én kiadott 34. hadijelentésében. Magyar fordításban közli Gelich Rikárd: Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben. Bp., é. n. III. k. 229–230.

¹⁵² Madarász László (1811–1909), reformpolitikus, képviselő, 1848 szept. 22-től az Országos Honvédelmi Bizottmány tagja, nov. 28. - 1849. ápr. 15. között az Országos Rendőri és Postaosztály vezetője. Emigrál.

¹⁵³ Nyáry Pál (1806–1871), Pest megyei alispán, 1848–49-ben képviselő, az Országos Honvédelmi Bizottmány helyettes elnöke, várfogságot szenved.

¹⁵⁴ Mészáros Lázár (1796–1858), cs. kir. ezredes, honvéd vezérőrnagy, majd altábornagy, a Batthyány-kormány hadügyminisztere, okt. 1-től az egyetlen le nem mondott miniszterként az OHB tagja, 1848. dec. közepétől 1849. jan. közepéig a felső-tiszai hadtest parancsnoka, 1849. ápr. 15-től máj. 5-ig ideiglenes hadügyminiszter, majd a tisztképző intézetek főfelügyelője, júl. 1–29. között fővezér. Emigrál.

¹⁵⁵ Kossuth 1849. ápr. 23-án kelt válaszát közli KLÖM XV. 90–91. és V. Waldapfel Eszter III. 258–260.

5.

Komárom, 1849. április 27.

Ludvig János kormánybiztos jelentése Kossuth Lajos
kormányzóelnökhöz

Vukovics Sebő t[el]j[h]atalmú] országos biztos úr által a Kormányzóelnök úr nevében országos biztosul ideiglen kineveztetvén,¹⁵⁶ mindjárt e minőségbeni első eljárásomban oly helyzetben jövök, hogy biztosi felhatalmazásból nyert hatalmamnál fogva Turóc megyébe kormánybiztost kinevezni kényszerültem.

Görgey Ármin az ellenséget Pribócnál megvervén,¹⁵⁷ Turóc megyéből is az ellenséget kiűzte. E megye állapota olyan, hogy kormánybiztos nélkül egy pillanatig sem maradhat, s mivel Görgey Ármin jelentése szerint Justh József¹⁵⁸ az ellenség mozdulatairól hírt adott, az országkormányzói jóváhagyás reménye s feltétele alatt Justh József Bars megyei főispánt Turóc megyei kormánybiztosnak ideiglen kineveztem, az újoncok rögtöni kiállítását és átadását Görgey Ármin parancsnoksága alá kötelességévé tettem, s mindazok iránt utasítám, mik kormánybiztosi körébe tartoznak; egyúttal pedig Görgey Ármint is a fővezér által a Turócban kiállítandó újoncok átvételére utasítottam. Maholnap Trencsinbe is kormánybiztost kell kinevezni, és seregeink előnyomulásával a többi, kormány nélküli megyékre is kerülend a gondoskodás sora.¹⁵⁹ Nehogy a kinevezésben valamely váratlan összeütközés közbejöhessen, magamat utasítással elláttatni esedezem.

Báró Jeszenák János urat¹⁶⁰ a latsini és holicsi uradalmak, valamint Windisch-Grätz herceg és az esztergomi érsek vagyónának és illetőleg érseki haszonvételek zár alá vételére és a hadsereg használatára és élelmezésére fordíthatóknak nyugtatvány iránti kiszolgáltatására figyelmeztettem.

Némely elfogott levelekből megtudván, kik az ellenségnek e vidékbeni kémjei, az illető kormánybiztosoknak a leveleket kivonatban megküldém. A tót lakosságban sem bízik tovább az ellenség, mert az elfogott hivatalos jelentésekbe nyilván megmondatik, hogy a nép, ti. a felső vidéki, különösen a bányavárosi tót nép is, Kossuth részére fanatizálva van.

Boronkay Lajos,¹⁶¹ valamint Jeszenák János kormánybiztos urak a vésztörvényszéki bírák és közvádlo kinevezése iránt utasítást kértek. Én őket a vésztörvényre, s ennek folytán mind a Kormányzóelnök úr, mind Vukovics kor-

¹⁵⁶ Vukovics – Görgei, Komárom, 1849. ápr. 27. MOL Görgei-ir. 1. doboz.

¹⁵⁷ 1849. ápr. 23-án.

¹⁵⁸ Justh József (1809–1875) kormánybiztos, barsi, később turóci főispán.

¹⁵⁹ Kossuth ápr. 28-án Madocsányi Pált, Hont és Bars megye kormánybiztosát utasította, hogy ha Trencsén és Turóc megyékbe is el tud jutni, akkor ott gyakorolja kormánybiztosi hatóságát. KLÖM XV. 163–164.

¹⁶⁰ Jeszenák János, báró (1800–1849) kir. tanácsos, a dunamelléki evangélikus egyházkerület felügyelője, a reformkorban a főrendi ellenzék tagja, 1848–49-ben nyitrai főispán és kormánybiztos, 1849. ápr. 26-tól Nyitra és Pozsony vármegye kormánybiztosa. A cs. kir. hadbírószág halálra ítéli, s 1849. okt. 10-én Pesten kivégzik.

¹⁶¹ Boronkay Lajos (?-?), Bars és Hont vármegye kormánybiztosa, 1861-ben országgyűlési képviselő.

mánybiztos úr által kiadott rendeletekre utasítám.¹⁶² Egyébiránt úgy vélekedtem, hogy ha Nyitra – Pozsony megyékben, és így Bars – Hontban vésztörvényszék a megyék nagyobb kiterjedése, és kivált az előbbieken, többeknek árulkodása miatt meg is engedtetik, e törvényszékeket, miután mozgó vésztörvényszék a hadsereg közelében van, szerfelett szaporítani nem tanácsos.

Utasítást kért a Nyitra megyei kormánybiztos azon egyének irányában is, kik Olmützben hódolni voltak¹⁶³, különben pedig magukat passzíve viselték. Én a kormánybiztos úrnak azt válaszoltam, hogy a kormánybiztos kötelessége az ellenséggel cimborálókat vád alá vétetni, a vétkes vagy nem vétkes kimondása pedig, mint biztos körén kívüli, a vésztörvényszék elébe tartozván, mely ítéleteiért felelős.

Az ellenség által behelyezett tisztviselők iránt is utasítást kért, de mint-hogy az országot Kormányzó úrnak ekörül tett intézkedése, s illetőleg a Honvédelmi Bizottmánnyal Tiszafüredről közlött rendelete a Közlönyben meg nem jelent, határozott utasítást nem adhattam.¹⁶⁴

Az újoncok gyors kiállítását részemről is a kormánybiztos uraknak kötelességükbe tettem, és a komáromi várparancsnokságot felszólítottam, hogy kelő ellenőrködés végett az újoncok beszállításáról koronként tudósítson.

Elfogott honvédeink jó szelleméről és lelkesedéséről az idezárt lapok is bizonyosságot tesznek.

Eredeti sk. tisztázat. MOL H 18. Belügyminisztérium. Debreceni iratok. 2. doboz. No. 355. OHB-ikatszámja 1849:6476.

6.

Komárom, 1849. április 27.

Ludvigh János országos biztos utasítása Jeszenák János Nyitra és Pozsony megyei kormánybiztosnak

Vukovics Sebő kormánybiztos, elődöm által Önhez intézett utasításának fonalán Önt addig is, míg az ország kormányzóelnöke netalán kimerítőbben intézkednék, a latsini és holicsei uradalmak zár alá vételére és a hadsereg haszná-

¹⁶² A képviselőház 1849. febr. 13-án fogadta el Madarász László febr. 3-i indítványát a vésztörvényszékek (rögtönítelő hadi és polgári vegyes bíróságok) felállításáról. Ennek értelmében az OHB öttagú bíróságokat állíthatott az árulók megbüntetésére. Az ügyeket nyilvánosan tárgyalták, csak felmentő vagy halálos ítéletet hozhattak, de csak egyhangú határozattal. A törvény szövegét közli *Beér – Csizmadia* 717–720. Kossuth febr. 14-én utasította Szemere Bertalan felső-magyarországi teljhatalmú országos biztost, hogy Miskolcon állítson fel egy ilyen törvényszéket, s ugyanezen a napon intézkedett a nagyváradi vésztörvényszék felállításáról. KLÖM XIV. 436–438. Ezt az elkövetkező hetekben több, hasonló intézkedés követte. Uo. 452., 542., 624–625., 684–685., 870–871., 892. Vukovics ápr. 15-én Ipolyságon Boronkay Lajoshoz intézett rendeletében tette annak kötelességévé a vésztörvény kihirdetését. MOL OHB 1849:6354.

¹⁶³ I. Ferenc József császárnál.

¹⁶⁴ Ez valószínűleg Kossuth 1849. márc. 28-i rendelete volt Szentkirályi Móric jászkun főkapitány elmozdításáról, valamint az ellenség alatt hivatalt vállalók törvényen kívül helyezéséről. KLÖM XIV. 746–747

latára fordítható lovak s kocsik, nemkülönben élelmezésül szolgálható cikkeknek a hadsereg főintendánsának nyugtatóványa melletti kiszolgáltatására figyelmeztetem.

Érsekújvár érseki uradalom, valamint herceg Windisch-Grätz Nyitra megyei uradalma szinte a zár alá veendő sorába esvén, ezen uradalmakra nézve Kormánybiztos úr ugyanazt teendi, mit az országkormányzó hasonló uradalmakra nézve rendelt.

Egy elfogott levél idekapcsolt kivonata szerint nemcsak gróf Károlyi Lajos,¹⁶⁵ hanem a Nyitra megyei alispány¹⁶⁶ is az ellenséggel cimborált. Ha több adat kezembe kerülend, azt közleni kötelességemnek tartandom. Az újoncok gyors kiállítását ajánlom.

Eredeti sk. tisztázat. MOL Filmtár. C 133. doboz. Jeszenák János kormánybiztos iratai.

7.

Komárom, 1849. április 27.

a-c.) Ludvig János országos biztos utasításai Puky Miklós Komárom megyei és városi kormánybiztosnak

a.)

A honárulás bűnével vádolt s lakhelyéről elszökött ószónyi r[ómai katolikus] lelkész¹⁶⁷ gazdasszonya,¹⁶⁸ mint bűntársa fogságba vitetvén, mint nekem bejelentetett, szabadon bocsájtatott. Ha ezen kibocsájtása Önnek beleegyezésével történt, az ez iránti kérdés megszűnik. Lehet, hogy a vád nem bizonyított be, s így az elbocsátás igazságos; de miután polgári egyének felett honárulási esetekben csak vegyes polgári s katonai vésztörvényszék ítélhet, ezen esetre Önnek figyelmét felhívom, szükség esetén a törvényes rend behozása s egyetértő közremunkálása végett magamat értesíteni kérem.

b.)

A Duna-túlpárti sáncolatok széthányása¹⁶⁹ iránti intézkedéseinek sikeréről tudomást szerezni kívánván, a reám ruházott kötelességnél fogva Önt fel-

¹⁶⁵ Károlyi Lajos, gróf (1799–1863), konzervatív politikus, a reformkorban Csongrád, Abaúj, majd Nyitra megye főispánja, Széchenyi István barátja és munkatársa, az Akadémia alapító támogatója, a Duna Gőzhajózási Társaság elnöke, 1849 januárjától Komárom vármegye cs. kir. biztosa, 1849. júliusában Klapka György letartóztatta és Komáromba záratta, 1860–61-ben nyitrai főispán.

¹⁶⁶ Markhóth János (1811–1888), Nyitra megye másodalispánja, a népképviselői országgyűlésen az érsekújvári kerület képviselője, 1848 szeptember végétől megyéjében tartózkodik, november 16-tól kormánybiztos. A szabadságharc után rövid fogságot szenved.

¹⁶⁷ Gángol (más forrás szerint Jangó) József. A vagyonának lefoglalására vonatkozó iratokat ld. MOL Puky-ir. 2. doboz, No. 586. – Ószóny község máj. 6-án folyamodványt nyújtott be Pukyhoz a lelkész érdekében. Uo. Iktatatlan beadványok.

¹⁶⁸ Özv. Takács Jánosné Bodó Julianna (1804 k.-?) Az ellene lefolytatott eljárás iratait ld. MOL Tábori vésztvsz. No. 6. (1849. ápr. 28.)

¹⁶⁹ Ti. a cs. kir. csapatok által emelt sáncoké.

szólítom, miszerint engem a munka folyamatának sikeréről tudósítani szíveskedjék.

c.)

A hadsereg főintendása¹⁷⁰ által nekem bejelentetvén, hogy Varjú János házában és az ágostai vall[ású] iskola épületében körülbelül 4000 pozsonyi mérő gabona találtatik, melyet oda gróf Károlyi Lajos lerakott.

A hadseregnek élelmeztetésének biztosítása tekintetéből, Danielisz ezredes urat oda utasítom, hogy ha a hadsereg a gabonát szükségli, azt nyugtatvány mellett Ön által kirendelendő bizonyosság [sic!] vegye át; ha nem szükségeltetik, Önnek rendelkezése alá tartozván.

Ennélfogva kérem, miszerint ezen gabona iránt rendelkezni, s illetőleg bizonyosságot [sic!] vagy gondnokot, ki a gabonát a hadseregnek kiadja, kirendelni siessen.

Eredeti sk. tisztázatok. Puky-ir. 2. doboz. No. 390–391. és 407.

8.

Komárom, 1849. április 28.

a-c. Ludvigh János országos biztos utasításai Puky Miklós Komárom megyei és városi kormánybiztosnak

a.)

A katonai hatóságoknak polgári ügyekbei beavatkozását csak úgy mellőzhetjük el sikeresen, ha a segédkez nyújtásában nem késedelmezünk.

A sáncok széthányatására elmulasztott napszamosok kirendelése [sic!] nagy fennakadást okoz, s ha a szomszéd helységekből rögtön számos ember ki nem rendeltetik, és ugyane kirendelés Komáromban halasztatik, a polgári hatóság befolyása azonnal s méltán mellőzve lesz.

Határozza meg Ön a napszámot, s rendelkezék a legszigorúbban és legsietőbbben.¹⁷¹

b.)

Komárom várában romló érlelmi cikkek felhasználása, nemkülönben Halassy¹⁷² és Schercz¹⁷³ tartózkodási helyeinek történt bejelentése után elfogatá-

¹⁷⁰ Danielisz János ezredes

¹⁷¹ Puky már korábban írt Amtmann Jenő komáromi polgármesternek az ügyben, aki szerint azért nem volt elegendő napszamos, mert nem ígérték nekik napidíjat. Azóta Molnár Ferdinánd alvezredes közölte vele, hogy 800 főre lenne szükség. Ezért újabb rendeletet adott ki, de a biztos siker érdekében a környező falvakat is mozgósítani kellene. Amtmann 212. szám alatti levelét ld. MOL Puky-ir. No. 418.

¹⁷² Halasy Ede (1811–1901), 1845–48-ban Komárom megye főszolgabírája, 1848-ban az udvardi választókerület képviselője, szeptember 15-től Komárom megye népfelkelési és toborzási kormánybiztosa, 1849. január elején visszavonul. A cs. kir. hatóságok igazolták, a megszállás alatt folytatta alispáni tevékenységét.

¹⁷³ Ismeretlen személy.

suk iránt tartandó értekezés és a tegnapi levelezésben érintett tárgyak egyetértő elintézése végett kormánybiztos urat felkérem, miszerint vagy lakását velem tudatni, vagy hozzám jönni szíveskedjék.

Egyúttal magamat értesíttetni kérem, ki a Komáromban lévő gabonahajók, melyek száma 40-t meghaladja, igazi tulajdonosa.

Komáromban, április 28-kán 1849.

Ludvigh János kormánybiztos

Az utolsó tárgy sietős lévén, haladéktalan értesítés kéretik.¹⁷⁴

c.)

A legnagyobb megilletődéssel hallom, hogy a sáncok széthányatása mostanig sincs kellő folyamatban.

E mulasztás a hadseregnek veszteglését okozza, mivel addig e vidékről nem mozdulhat, míg a sáncok széthányva nincsenek.

Felszólítom Önt, hogy kormánybiztosi hatalmánál fogva a munkásokat mindjárt e percben rendelje ki a sáncokra. Én magamról a felelősséget a sánc el nem hányatása iránt elhárítom. Tegnap felszólítám, hogy a munkát siettesse, s ma a fővezér úrtól megértem, hogy még semmi sem történt

Eredeti sk. tisztázatok. Puky-ir. 2. doboz. No. 394–395. és 400.

9.

Komárom, 1849. április 28.

Ludvigh hátrirta Palkovics Károly esztergomi kormánybiztos¹⁷⁵ jelentésén

Palkovics Károly esztergomi kormánybiztos 1849. április 28-án Esztergomból a következő jelentést küldte Vukovics Sebő országos biztosnak:

Miskey Imre császári teljes hatalmú katonaállítási biztost,¹⁷⁶ kit Bódis Ferenc Pest megyei csendbiztos elfogott, de Pestre nem szállíttathatván, hozzám átküldött, s ki előttem, mint hazájának hűtlen árulója, régen ösmerős, Paczolay László alügyész által kísértetve, mint vészbiróság elé állítandót, átküldöm, az irományokat ide csatolván.

¹⁷⁴ Puky intézkedett, s Amtmann Jenő polgármester ápr. 29-én be is küldte a névsort. MOL Puky-ir. No. 398.

¹⁷⁵ Palkovics Károly (1816–1897), Esztergom megye al-, majd főjegzője, 1849. ápr. 30-tól a megye kormánybiztosa, a szabadságharc után várfogságot szenved, 1860–61-ben Esztergom megye alispánja, 1872–75 között képviselő, 1877–81 között Esztergom város polgármestere.

¹⁷⁶ Miskey Imre (?–1849), Pest vármegyei táblabíró, a reformkorban előbb esküdt, majd a pili-si járás al-, később főszolgabírája, 1849-ben cs. kir. katonaállítási biztos.

Vukovics távollétében Ludvigh a jelentést a következő hátrattal küldte tovább az igazságügyminisztériumnak:

Miskey Imre császári katonaállítási biztos a véstörvény alá vonandó lévén, ezen irományok kiadatván, Miskey Imre a véstörvénytől elbontás alá állítás s az országgyűlési határozat értelmében eljárás végett, Koch kapitány úr¹⁷⁷ felügyelése alá adatott.¹⁷⁸

Eredet tisztázat. MOL IM Vegyes 1. doboz. 1849:1603. Mellette a.) Miskey rendelete Pest megye tisztviselőihez; b.) Babarczy Antal 1849. márc. 31-én kelt nyílt rendelete Pest megye községeihez (nyomtatvány); c.) Bódis 1849. ápr. 26-án kelt jelentése Miskey elfogatásáról d.) a Miskeyt terhelő tanúvallomások. Másolat. MOL Tábori véstvsz. No. 13. 38. p.

10.

Komárom, 1849. április 29.

Ludvigh János országos biztos átirata Görgei Artúr vezérőrnagyhoz, hadügyminiszterhez és fővezérhez.

Nekem bejelentetvén, hogy Komárom várának ostromlása alatt némely egyének várfeladásról nyilatkoztak és nyilatkozataikkal félelmet terjesztani nem átallottak, mai napon Puky Miklós Komárom megyei kormánybiztos urat oda utasítottam, hogy a vele közlött adatok nyomán vegyes katonai és polgári vizsgálatra két egyént küldjön ki.

Mely rendeletem folytán a Hadügyminiszter és Hadi Fővezér urat hivatalosan felkérem, miszerint e vizsgálatra a katonai hatóság részéről szintén két vizsgáló egyént kiküldeni méltóztatásuk, mely vegyes vizsgáló küldöttség a vizsgálat eredményét Önnek bemutatni köteles leend.

Eredeti sk. tisztázat. „Bemutatott 29/4. 49. Komárom. – Erdélyi főhadnagy,¹⁷⁹ Spáher főhadnagy”. MOL Görgei-ir. 1. doboz. 313/G.

¹⁷⁷ Koch Ferdinánd (1816-?), cs. kir. őrmester, 1848-ban alhadnagy, 1849. jan. 16-tól főhadnagy, márciustól zázados, a feldunai hadsereg tábori térparancsnoka és tisztí főfoglára. Várfogságot szenved.

¹⁷⁸ Miskeyt a véstörvénytől 1849. ápr. 30-án hallgatta ki először, majd máj. 4-én halálra ítélte. MOL Tábori véstvsz. No. 10., 12–13. (1849. ápr. 30., máj. 3–4.) Az ítéletet közli *Sarlós Béla*, 1959. 339–340.; *Sarlós Béla*, 1971. 178–179. és *Rózsa György – Spira György: Negyvennyolc a kortársak szemével. Bp., 1973. 380.*

¹⁷⁹ Erdélyi Antal (1812–1898), kincstári bányaellenőr, 1848-ban főhadnagy, 1849. ápr. 30-tól zázados, hadbiztos a feldunai, majd a VII. hadtestnél.

11.

Komárom, 1849. április 29.

Ludvig János országos biztos utasításai Puky Miklós Komárom városi és megyei kormánybiztosnak.

a.)

A főintendáns által nekem kézbesített s eredetiben ide csatolt jelents szerint Ószőnyben Zichy-féle¹⁸⁰ 3000 p[ozsonyi] mérő búza találtatik. Méltóztassék a Kormánybiztos úr azt az álladalom részére lezárolni, s vele belátása szerint rendelkezni.¹⁸¹

Egyszersmind tudatom Önnel, hogy az itt található hajóknak az álladalom részére leendő rögtöni lefoglalását tudósításának vétele előtt a körülmények kényszerűségénél fogva el kellett rendelnem.

b.)

Guyon tábornok és várparancsnok úr¹⁸² ismét jelenté, hogy a sáncokon ma sem igen láttatnak munkások, s hogy 15.000–20.000 munkásnak kirendelése a sáncok széthányatására okvetlenül szükségeltetik.

Mondám, hogy Kormánybiztos úr csak 1000 ember kiállítására felszólítatván, 20.000-et ki nem rendelhetett, de miután erre a várparancsnok úr megjegyzé, hogy ezt Lenkey tábornok úr rendelhette, nem rendelte ő.

Szóbeli értekezésem s ígérete nyomán kérem magamat tudósíttatni, mely faluk emberei s mily számmal vannak holnapra berendelve? S ha legalább 10.000 berendelve nincs, méltóztassék azokat rögtön berendelni, s pedig oly kijelentéssel, hogy ha valamely község Ön parancsolatának rögtön nem engedelmeskedik, a nem engedelmeskedő előljárók [sic!] vagy lakosok ellen a haditörvény fog alkalmaztatni.

Tisztvársi bizalommal kérem, méltóztassék azon szigorral rendelkezni, minővel Komárom városa iránt rendelkeztem, s amennyiben Komárom városában hátramaradások volnának, magát a polgármester úr által értesíttetni. Tudósítását mindenestre elvárom.¹⁸³

Eredeti sk. tisztázatok. Puky-ir. 2. doboz. No. 422. és 435.

¹⁸⁰ Zichy István, gróf (1780–1853) cs. kir. kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, 1832–1845 között Veszprém megyei főispán, szentpétervári követ, 1847–1848-ban az országgyűlés jelenlevő főrendi tagja, 1849-ben külföldön tartózkodik. – Ld. még Fábiánné Kiss Erzsébet: A honárulók vagyónának lefoglalása és kezelése – az 1848–49-es pénzügyi adminisztráció egyik speciális feladata. Századok, 1994/1. 46–89.

¹⁸¹ A Zichy István őszyői javainak lefoglalására vonatkozó iratokat ld. MOL Puky-ir. No. 586., 617. és uo. Vegyes iratok 483–492. f.

¹⁸² Guyon, Richard (1813–1856), kilépett cs. kir. főhadnagy, 1848 szeptemberétől honvéd őrnagy, zászlóaljparancsnok, nov. 1-től ezredes, dandár-, majd hadosztályparancsnok a feldunai hadseregben, 1849. márc. 8-tól honvéd vezérőrnagy, Komárom várparancsnok, 1849. jún. végétől a IV. hadtest parancsnoka, a temesvári csata után a főszerege ideiglenes parancsnoka. Emigrál, Kursid pasa néven török tábornok lesz.

¹⁸³ A sáncok széthányására ld. még Ordódy Lipót bagotai szolgabíró máj. 1-jei jelentését, MOL Puky-ir. No. 471. és uo. Vegyes iratok 459–464. és 470–471. f.

12.

Komárom, 1849. április 29.

Ludvigh rendelete Komárom város lakosaihoz

Komárom városa, melynek polgárai az ostrom gyásznapi alatt a hazafiúi elszántságnak és vitéz lelkületnek legfényesebb jeleit adták, hasztalanul mentetett fel az ostrom alól, ha a vitéz hadsereg kivonultával az ellenség által használt Duna túlsági sáncok széthányva nem lesznek.

A haza és Komárom városa vitéz kitűrésű lakosainak érdekében ennél fogva rendelem, hogy holnap, azaz április 30-án mindenik ház a sáncok széthánytatására egy munkást akként küldjön ki, hogy reggeli 7 órakor a hely színén legyen.

Egy ember napdíját az álladalom 24 p[engő] kr[ajcárral] fizeti.

Aki embert ásóval vagy kapával a sáncokhoz nem küld, kérelhetlenül véstörvény alá vonandó.

A városi polgármester hiteles jegyzéket személyes felelősség terhe alatt vezetetni köteles.

A vidék a város lakosságát segíteni.

Nyomtatvány. MOL R 32. Az 1848/1849 évi forradalomra és szabadságharcra és az emigrációra vonatkozó nyomtatványok. 21. csomó, dátum szerint és OHB-iratok 1849:6722.

13.

Révkomárom, 1849. április 30.

Ludvigh János országos biztos átirata Görgei Artúr vezérőrnagyhoz, hadügyminiszterhez és fővezérhez

Puky Miklós Komárom megyei kormánybiztos úr tudósítása szerint Pázmány Dénes népképviselő és a nemzeti gyűlés volt elnöke¹⁸⁴ Komárom megyei, kömlődi lakából az ellenség eltávoztával elfogatván, a megye házához hozatott.

A nevezett kormánybiztos úrral tartott értekezés nyomán mind ő, mind én arról meggyőződtem, hogy a megnevezett foglyot itt vagy addig kell tartani, míg iránta rendelet az ország kormányzójától s illetőleg az országgyűléstől nem érkezik; vagy Debrecenbe kell küldeni, mivel a fennforgó körülményeknél fogva addig, míg az országgyűlés felette nem határoz, a véstörvény rendelete szerint sem vád alá, sem véstörvénytörvény elébe nem állíthatatik, s mivel adataink sincsenek, melyeket az országgyűlés s illetőleg a Kormányzó elnök úr elibe terjesztethetnénk; véleményem az, hogy Pázmány Dénes úr, kiről köztudomás után és képviselői állásomnál fogva csak annyit tudok, hogy az országgyűlést az

¹⁸⁴ Pázmány Dénes, ifj. (1816–1856), 1848-ban a nagyigmándi kerület országgyűlési képviselője, a Batthyány-kormány egyik megbízottja a frankfurti német parlamentnél, a képviselőház elnöke, 1849 elején nem követi az országgyűlést Debrecenbe. A cs. kir. hatóságok rövid vizsgálati fogság után szabadon engedik.

ellenségnek Pestre bevonulása álkalmával elhagyta, és a nemzetgyűlés bizodal-
mát eljátszotta, hogy továbbá Pesten tartózkodott, egyéb adatok hiánya miatt
és főképp azon okból is, hogy az ország kormányának netalán fontos felfedezé-
seket Pesten gyűjthetett tapasztalása nyomán tehet [sic!] – Debrecenbe, mint
az ország kormányának jelen székhelyére küldessék.

Puky Miklós kormánybiztos úr, Pázmándy elfogatását eszközölte, őrizteti,
és így véleményem az, hogy kormánybiztosi hivatalánál fogva és általam is reá
ruházott felelősségének terhe alatt a Debrecenbe küldést ő maga eszközölje.

A Hadügyminiszter és Hadi Fővezér úrnak véleményem- s javaslatomhozi
hozzájárulását kikérvén, reménylem, hogy a várparancsnokságnak s illetőleg elő-
őrsöknek a kellő parancsolatot az áteresztésre kiadni nem kétségskedendik.¹⁸⁵

Eredeti sk. tisztázat. „Bemutattatott 30/4. 49. Komárom.” MOL Görgei-ir. 1. doboz. 322/G

14.

Komárom, 1849. május 1.

Ludvigh utasítása Puky Miklós Komárom megyei és városi
kormánybiztosnak

A hídépítéshez az illető tulajdonosoktól lefoglalt dereglyék meg nem be-
csültetvén, sőt, mint állítatik, a tulajdonosok sem jegyeztetvén fel, a várpa-
rancsnok urat megkerestem, hogy azokat Ön által kinevezendő tanácsi küldött-
ség befolyásával becsültesse meg, valamint a polgári küldöttség állítólagos mel-
lőzésével állítólag a tulajdonosok rövidségével megbecsült hajók tulajdonosai-
nak kártalanítását lehetővé tegye.

Mind a dereglyék, mind a hajók megbecsültetése iránt Ön úgy járjon el,
hogy az mind a két hatóság egyetértésével történjék, s mind az álladalom, mind
a polgárok károsodása el legyen hártva.

Mihelyt a becsü megtörténend, s illetőleg mihelyt a katonai becsütétel meg-
igazitva, s illetőleg átvizsgálva leend, eszközölje a tulajdonosok kártalanítását.¹⁸⁶

Eredeti sk. tisztázat. Puky-ir. 2. doboz. No. 457.

15.

Tata, 1849. május 1.

Ludvigh levelei Kossuth Lajos kormányzóelnökhöz

a.)

Édes barátom!

Értésemre esvén, hogy az ellenség által elfoglalva volt Pozsony és Nyitra
megyékbe posztó és egyéb áruknak bevitele meg volt engedve, Jeszenákot oda

¹⁸⁵ Pázmándy elfogatására ld. Szinnyi József, 1887. 118–119.

¹⁸⁶ A válaszmány jelentését ld. MOL Puky-ir. No. 513.

utasítottam, hogy szintén holnap Nyitrába menjen, minden posztót és egyéb oly árut, melyek a katonafelszerelés szükségei, mint bőrt és vásznat, lefoglaljon, s kellő feljegyzés és árszabás után azonnal Komáromba küldje. A közjöveldelmekre szintén azt rendeltem, hogy addig, míg a pénzügyminisztérium másként nem rendelkezik, Komáromba szállíttassa. Ezt megrendelni szükségesnek tartottam. – Holnap a főhadiszállás Bajnán lesz. – Sopronba küldött mindenféle levélnyalábok elfogattak. Azokból megtudandjuk, az álladalmi hivatalnokok miként viselték magokat. A katonai dolgokat tartalmazó levelek a többiektől még el nem választván, még kezembe nem kerültek.

Kraynik¹⁸⁷ által Szógyénynek¹⁸⁸ írt levele ugyan mit sem tartalmaz, de a végén tett naiv vallomása miatt mégis küldöm. A magyar seregtől már annyira rettegnek, hogy sokan már Bécsből is szöknek.

Ma Torday főhadnagy¹⁸⁹ Ung megyéből, gyávasága miatt, mellyel előrsi állomását elhagyta, főbelövetett.

Jóváhagyás reménye alatt Görgeivel a véstörvényszéknek azon pouvoirt¹⁹⁰ engedték, hogy a kötél általi kivégeztetést is kimondhassa.¹⁹¹ Ezen diszpenzációra okot szolgáltatott egy ószönyi gazember árulása, ki egy ellenséges tisztet a sánczokba vitt, ott elrejtette, s mind maga kémkedett, mind a tiszt kémkedését elősegítette.¹⁹² Nem akarván, hogy polgári egyének könnyedén katona-törvényszék elibe állíttassanak, ez esetnek véstörvényszék elibe kellett kerülni, de mihelyt a véstörvény alkalmazása jó, akasztásnak helye nincs, s így az egyszerű kém kötéllal múlik ki, a kétszeresen bűnös kém s honáruló pedig becsületesebb halállal büntettetik meg, mint teszem, az egyszerű kém. A fegyelem elleni véték csak nem jöhet a kémmel s honárulóval egy kategóriába csupán azért, mivel amaz katonai, ez vegyes törvényszék elibe tartozik.¹⁹³ Ha a törvényszék nekem az ítéletet kézbesítendi, hivatalos jelentést teendek. Egyébiránt meghagytam a véstörvényszéknek, hogy ezentúl tudtom nélkül senkit se vegyen vád alá, s jelentés előtt ítéleteit, mint eddig helytelenül tevő, ne hajtsa végre.

¹⁸⁷ Krajnik Imre (1800–1859), 1824-től helytartótanácsi gyakornok, 1840-től titkár, 1849. januárjától a Windisch-Grätz-féle ideiglenes polgári közigazgatás elnöki irodájának igazgatója.

¹⁸⁸ Szógyény (később Szógyény-Marich) László (1806–1893), konzervatív politikus, 1832-től a Magyar Kancellária tisztviselője, 1842-től nádori ítélőmester, 1845-től a Helytartótanács, 1847-től a Magyar Kancellária alelnöke, 1849-ben a Windisch-Grätz féle polgári közigazgatás vezetője, 1860-ban a Birodalmi Tanács alelnöke.

¹⁸⁹ Torday (Tordy) István, önkéntes, majd őrmester a 9. honvédszázalóalnál, 1849. febr. 5-től hadnagy a 60. gyalogezred 3. zászlóaljában, ápr. 17-én elmarad alakulatától, s csak 19-én tér vissza ezért a hadbíróóság halálra ítéli és kivégzik.

¹⁹⁰ felhatalmazást

¹⁹¹ MOL Tábori véstvsz. No. 8. (1849. ápr. 28.)

¹⁹² Lengyel Ferenc 48 éves, római katolikus vallású ószönyi lakos, akit ápr. 29-én ítéltek halálra. MOL Tábori véstvsz. No. 9. (1849. ápr. 29.); H 84. Hadügyminisztérium. Igazságügyi osztály 2. d. No. 1553. Ld. még Ludvigh máj. 17-i jelentését Vukovics Sebőhöz.

¹⁹³ E bekezdést eddig a pontig Kossuth máj. 7-én másolatban megküldte az igazságügyminisztériumnak, hozzátéve, „hogy a hadbíráknak hozzám előbbről intézett kérdéseire – az egyszerű kémekeket hadi törvény által büntettetni rendelém.” KLÖM XV. 235. A szöveg néhány ponton eltér a Szógyény emlékirataiban közölttől (a másolatban mindenütt „elibe”, Szógyénynél pedig „elé” szerepel); miután azonban nyelvhasználatában a másolat látszik közelebb állni Ludvighéhoz, itt a másolat alapján közöljük a szöveget.

Küldök néhány újságlapot.

A további operációk iránti értekezés végett szükséges lesz a táborbai eljöveteled, mert úgy látszik, az ellenség ugyanazt akarja a Lajtán túl tenni, mint mi a Tiszán túl.

Én attól, hogy Dessewffy¹⁹⁴ a lovasság feletti parancsot átveszi, ha csak ideiglenesen is, mivel Nagysándor lovassági vezér maradt, és csak a Klapka-hadtest¹⁹⁵ ideiglenes parancsnoka, az eddiginél több eredményt várok. Magam sem voltam e kártyavetéssel megelégedvem de úgy látom, Görgei jól kalkulált.

Isten áldása legyen veled!

Leghívebb szolgád

Ludvig
kormánybiztos

Eredeti, valószínűleg sk. tisztaát, jelenleg ismeretlen helyen. Iktatva MOL OHB 1849:6595. Kossuth sk. hátirata: „Közlendő az igazságügyminiszterrel azon értesítéssel, hogy a hadbírák kérdéseire az egyszerű kémekeket haditörvény által büntettetni rendelem”. Közli Idősb Szögyény Marich László országbíró emlékiratai. Kiadják fiai. Bp., 1917–1918. II. k. 202–204. Kivonatol német fordítása KA AFA HA DA 1848/9–13–339b.

b.)

Zólyom vidékének az ellenséges sereg általi megszállása alkalmával mintegy 20.000 darab elrejtett szurony iránt a távollévő Waagner tüzérőrnagy¹⁹⁶ értesítése nélkül nem intézkedhetvén, Görgei fővezér úrnál Waagner holléte, valamint a szuronyok rejtkehelye iránt tudakozódván, tőle azt értettem, hogy Waagner Szolnokban volt, de hová a hadügyminisztérium által most rendeltetett, maga sem tudja. A rejtkehelyet annyira parancsolta titokban tartani, hogy Waagnernek felfedező jelentését önmagától is visszautasította.¹⁹⁷

¹⁹⁴ Dessewffy Arisztid (1802–1849), kilépett cs. kir. százados, 1848. szept. 22-től Sáros vármegye nemzetőr őrnagya, nov. 26-tól honvéd alezredes, dandárparancsnok a felső-magyarországi, később felső-tiszai, majd I. hadtestben. 1849. febr. 14-től honvéd ezredes. 1849. ápr. 30-tól az I. hadtest lovashadosztályának parancsnoka, jún. 2-től honvéd vezérőrnagy, a IX. hadtest parancsnoka. Júl. elejétől a tiszai hadsereg, majd a Szeged környékén összpontosított főszereg lovasságának parancsnoka. Aug. 4–16. között ismét a IX. hadtest parancsnoka. Az aradi vértanúk egyike.

¹⁹⁵ A korábban Klapka György vezérőrnagy által vezetett I. hadtest.

¹⁹⁶ Waagner, Gustaw Wenzel (1813-?), hadmérnök-hallgató, 1848 októberében nemzetőr hadnagy, dec. 2-től honvéd tüzér főhadnagy, dec. 9-től százados, 1849. márc. 28-tól őrnagy. Emigrál.

¹⁹⁷ Kossuth 1849. ápr. 14-én Rombauer Tivadar fegyvergyári igazgató tudósítása alapján arra utasította Szemere Bertalan felső-magyarországi teljhatalmú országos biztost, hogy a Szemere által Waagner őrnagy „gondoskodása alá” adott, s Zólyomban előkerült 20.000 szuronyt mielőbb szállíttassa Debrecenbe. KLÖM XIV. 893–894. Szemere ápr. 16-i válaszában közölte, hogy a szuronyokról ő is csak annyit tud, hogy azok Waagner szerint Zólyomban vannak elrejtve, de amint Zólyom megye felszabadul, megteszi a kellő lépéseket. Közi Szemere Bertalan, 1990. 467. Kossuth ezután ápr. 22-én utasította Vukovics Sebő országos biztost, lépjen érintkezésbe Waagnerrel, s intézkedjen az elrejtett szuronyok Debrecenbe szállítása érdekében. KLÖM XV. 87.

Eszerint noha Zólyomban ellenséges katonaság nem találtatik, a szuronyok kihozatala iránt nem intézkedhetvén, Elnök úrnak esedezem, miszerint e tárgyban Waagner tüzér őrnagyot bölcs belátása szerint utasítani méltóztatásék.¹⁹⁸

Eredeti sk. tisztázat. MOL H 2. OHB-iratok 1849:6599.

c.)

A salétrom gyors készítése s beszerzése iránt a teendőkről Görgei fővezér úrral értekezvén, ez ügyben legsikeresebben úgy hisz eljárhatni, ha az e részben jártas Waagner tüzérőrnagy, ki a salétrom készítésére alkalmas helyeket esmérí, megbízatnék. De mivel a megnevezett tüzérőrnagy jelen működési helye nem tudatik, ötet e részben sem meg nem bízhatom, sem vele nem értekezhetek.

Egyébiránt gondom lesz a salétrom készíthetés alkalmas helyein kitelhetőleg intézkedni.

Eredeti tisztázat. MOL PM PO 5267. KE-iktatószáma nincs.

16.

Bajna, 1849. május 3.

Ludvigh jelentése Kossuth Lajos kormányzóelnöknek¹⁹⁹

A Kormányzóelnök úrnak némi megnyugtatóra jelentem, hogy Waagner Gusztáv tüzérőrnagy Szolnok- s illetőleg Pestről tegnap estve a táborba érkezvén, ma indult el a bányavárosokba.²⁰⁰

A Kormányzó úr hivatalos rendeletében, mely a nevezett őrnagy úrhoz a puskapor és salétromkészítése iránt intéztetett,²⁰¹ lőszereink hiánya tudtul adatván, nehogy az őrnagy kiküldetésében az Elnök úrnak e levelét előmutatni, s így lőszereink fogyatkozását elárulni kényszerüljön, neki Görgei hadügyminiszter

¹⁹⁸ Kossuth végül máj. 12-én küldte át Waagner őrnagy jelentését Rombauer Tivadarnak arról, hogy ő „semmiféle szuronyokat sem át nem vett, sem az ellenség elől el nem rejtett”, s felszólította Rombauert, hogy kövessen el mindent e nagy mennyiségű, elveszettnek állított szurony megtalálása érdekében. Rombauer máj. 14-én kelt válaszát 1849:7030. szám alatt iktatták, de az iratok közül hiányzik. KLÖM XV. 296.

¹⁹⁹ Ludvigh aznap egy baráti hangvételű levelet is írt Kossuthnak Bajnáról. Ebben tudatta, hogy Görgei nem bízik a lengyelekben, s ő maga, Ludvigh is úgy véli, „tegyük barátainkká [őket], hogy ellenségeinkké ne legyenek.” Miután a lengyel légió parancsnokságát Józef Wysocki kapta, a lengyelek jó kézben lesznek, és „sikerülend a lengyeleket jól felhasználni, ha erejüket nemigen szaporítottad, s ha a lengyeleknek Galíciába való beütését a mi zászlóink alatt orosz intervenció nem követné, mert tagadhatatlan, hogy Galícia fellázítása a dinasztíának ellenünk való bujtogatózásait meghíúsítaná.” Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1849:7247. Közli *Steier Lajos* II. 341–342.

²⁰⁰ Ludvigh az előbb hivatkozott levélben közölte, hogy Waagnernek 2000 forintot adott.

²⁰¹ Kossuth ápr. 25-én küldte ki a bányavárosokba Waagnernek. KLÖM XV. 121.

s a fővezér úrral egyetértve, neveink aláírásával ellátott nyílt rendeletet kiadtam: miszerint salétromot s puskaport ott, ahol célszerűnek látja, készíttessen, ágyúgolyókat s gránátokat öntessen, fegyvereket gyártasson, s a szükség úgy kívánván, az álladalmi pénztárakból addig, míg a pénzügyminisztérium rendelkezhetnék, e célra pénzt felvehessen, szerződéseket az álladalom nevében köthessen, szóval mindent megtehessen, mit a lőszerék előteremtésére szükségel. Kik a kellő segédkezést nem nyújtanák, véstörvény alá vonatással fenyegettetnek.

Ily szigorú rendeletnek kiadását a puskaporhiány miatti félelmes állapot igényelte. A pénz iránt a pénzügyminisztérium intézkedését be nem várhattam, mivel a dolog igen sürgős s Waagner még maga sem tudhatja, hol fog salétromot készíttetni, s mely összeveget igényel a lőszerék kiállítása.

Véleménye az, hogy salétromot Pesten, a puskaportorony táján, Szolnokon, Lökön s még más általa kikeresendő helyen kell készíttetni.

A bányavárosokból egy pár nap alatt megjön, s utána gyorsan látand a dolognak.

Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1849:6639.

17.

Buda, 1849. május 8.

Ludvigh levele Kossuth Lajos kormányzóelnöknek

Az újoncok gyors kiállításánál jelenben sürgősb teendők nem lehetvén, a felső megyékben cirkáló Görgey Ármin őrnagyot felhatalmazám, hogy addig is, míg az újoncozási új kivetés megtörténék, a hátramaradásban lévő, s jobbadán ki is állított, de az ellenség beütése miatt, nehogy elfogassanak, hazabocsátott újoncokat rögtön vegye át. Látván, hogy az újoncszedésnek e módja leggyorsabb, a visszafoglalt Poson megyei helységekre nézve szinte azt rendeltem, hogy az arra vonuló Kosztolányi Mór ezredes²⁰² az ottani kormánybiztos b[áró] Jeszenák János úrnak újoncállítási munkáját akként elősegítse, hogy az általa elfoglalt helységekből az újoncokat az előljárási egyetértésével átvonulás közben kiállítatván vegye által s Komáromba küldje, a kormánybiztost pedig — kit arra felszólítám, hogy e segélyeztetésének könnyítésére a kivetést az egyes helységekből küldje meg a magát evégre az őtet segítő parancsnoksággal érintkezésbe tegye — az újoncozási végrehajtás sikeréről minden súrlódás és lehető tévedés elhárítása végett pontosan tudattassa.

Ha Poeltenberg²⁰³ hadmozdulatai ily segélyeztetését a polgári hatóságoknak meg fogják engedni, az Elnök úr jóváhagyásának reménye alatt a dunántúli megyékre nézve is, melyeken hadaink átvonulandnak, akként rendelendem

²⁰² Kosztolányi Móric (1806–1884), cs. kir. százados, 1848. aug. 27-től honvéd őrnagy, a dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség parancsnoka, okt. 30-tól honvéd alezredes, 1849. jan. 28-tól ezredes. Komáromi kapituláns.

²⁰³ Poeltenberg, Ernst Poelt Ritter von, (1813?-1849), cs. kir. százados a 4. (Sándor) huszárezredben, 1848. nov. 2-től honvéd őrnagy, dec. 1-től alezredes, 1849. jan. 1-től ezredes, jún. 7-től honvéd vezérőrnagy, a VII. hadtest parancsnoka. Az aradi vértanúk egyike.

el, hogy a polgári kormánybiztosok hatalma csorbíthatatlanul fenntartatván, az újoncállítást az ellenség újabb beütései esetében már végrehajtva legyen.

Eredeti tisztázat. MOL OHB 1849:6324.

18.

Buda, 1849. május 8.

Ludvigh jelentése Szemere Bertalan miniszterelnöknek és belügyminiszternek

Az ellenség által behelyezett s Sopronba megfutamlott kormányhoz²⁰⁴ intézett többféle levelek elfogtván, azokat részint a pénzügyminisztériumhoz, részint Irányi kormánybiztos úrhoz²⁰⁵ intéztem; a hadi dolgokról szólókat pedig vagy a kormányzóelnök úrnak megküldtem, vagy a hadi főszálláson maradtak.²⁰⁶ Ezek átvizsgálásakor köztük az ide kapcsolt levél találtatott, melyet Miniszterelnök úrnak alázatosan átküldöm [sic!]²⁰⁷

Eredeti sk. tisztázat. MOL H 15. Belügyminisztérium. Rendőri osztály iratai. 1849. 1. kútfő, 46. tétel.

19.

Buda, 1849. május 9.

Ludvigh átirata Nagysándor József vezérőrnagyhoz, az I. hadtest parancsnokához Pejakovich Kozma elfogatásáról

Nekem bejelentetvén, hogy Budán a Rácvárosban a városház átellenében saját házában lakó Pejakovich Kozma az ellenséggel honárulólag cimborál, a Tábornok Urat hivatalosan megkeresem, miszerint ezen egyént, ha mint mondatik, hon találtatik, elfogtván, a hadi főszállásra a vegyes vésztörvényszék elibe leendő állíttatás végett átküldje.²⁰⁸

Másolat. MOL Tábori vésztvsz. No. 30. 131. p.

²⁰⁴ Azaz a Windisch-Grätz által kinevezett ideiglenes polgári közigazgatás tagjaihoz.

²⁰⁵ Irányi Dániel (1822–1892) ügyvéd, a márciusi ifjak egyike, a Pest városi Rendre Ügyelő Választmány tagja, 1848. májusától az igazságügyminisztérium hivatalnokja, 1848–49-ben Pest város egyik képviselője, 1848. októberétől Sáros vármegye, 1849. április-májusában Buda és Pest kormánybiztosa. A szabadságharc után emigrál, 1868-ban hazatér, képviselő lesz, 1869-től a 48-as Párt elnöke.

²⁰⁶ Ld. erre a Kossuthhoz Tatáról máj. 1-jén írott levelet, a 15/a. iratot.

²⁰⁷ Mellette Friedrich György királyi kincseti ügyész 1849. ápr. 18-án Hőgyészen kelt jelentése egy királyi tanácsoshoz, Franz Wiedermann három ajánlólistája (Widmungsliste) és G. Schaba 1849. ápr. 4-én Újlehotán kelt jelentése a türmitzi uradalomhoz.

²⁰⁸ Pejakovich Kozma budai szappanosmestert azzal vádolták, hogy marhát szállított az ellenségnek. A vésztörvényszék bizonyítékok hiányában felmentette őt a vád alól. MOL Tábori vésztvsz. No. 30. (1849. máj. 17–18.)

20.

Buda, 1849. május 12. a.) reggel 9. b.) déli 12 óra
Ludvigh levelei Kossuth Lajos kormányzóelnöknek²⁰⁹

a.)

Édes barátom!

Kosztolányi jelentése szerint a Burits-féle hadtest²¹⁰ a Csallóközből Szeregre vonult. Herzinger²¹¹, Sossay²¹² és Veigl²¹³ dandárságai Bruck, Hidegkút vidékein vannak, összesen valami 7000 ember.

Az újabb német újságokat mellékletben küldöm.

Svábhegy, május 12-kén reggeli 9 órakor.

Ludvigh János

Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1849:7004.

b.)

Svábhegy, május 12-kén délben

Édes barátom!

Kezembe került azon újságokat, melyek a reggeli csomóban nem találtak, pótlólag küldöm.

Melyek több példányban voltak, a belügyminisztériumnak is küldöm. A triezsi és augsburgi Postzeitung csak egy példányban lévén, csak neked küldöm.

Bécsi levelekben vallják, hogy a nép a magyar hadsereget nagyon várja, s hogy az orosz segítségről úton-útfélen beszélnek. Egy levelező írja, hogy a császár, Habsburg név alatt, Schönbrunnba váratik.

Isten veled

legigazibb b[arát]od

Ludvigh János

Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1849:7004.

²⁰⁹ Ludvigh aznap még egy levelet írt Kossuthnak; ebben beszámolt az ostrommunkálatokról, Jellačić hadtestének útirányáról, Görgei Ármin különítményének ténykedéséről, a fővárosi piaristáknak a cs. kir. megszállás alatt tanúsított hűségéről. Közölte, hogy Nagysándor vezérőrnagy immáron nem emlegeti Erdélybe menetelét, s hogy Poniński százados, a lengyel légió lovasságának kijelölt parancsnoka kedvetlenül fogadta Miskolcra rendelését. Megjegyezte még, hogy „Jó lett volna az isaszegi csata után az ellenséget üldözni. Zavarodtában tán inkább sikerült volna a várat bevenni. Most látjuk, hogy mégsem mindég üdvös a háború politikai irányát a stratégiának elibe tenni.” Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1849:7003. Közli *Katona*: Budavár 451–453.

²¹⁰ Burits de Pournay, Johann, báró (1792–1858), cs. kir. vezérőrnagy, dandárparancsnok, 1849-ben altábornagy, a soproni katonai kerület parancsnoka, majd hadosztályparancsnok, egy ideig a cs. kir. III. hadtest parancsnoka.

²¹¹ Herzinger, Anton Edler von (1798–1868), cs. kir. vezérőrnagy, hadosztályparancsnok, nyugalmazott altábornagyként hal meg.

²¹² Sossai, Anton, báró (1790–1874), cs. kir. vezérőrnagy, dandárparancsnok.

²¹³ Veigl von Kriegslohn, Valentin (1802–1863), 1845-től cs. kir. ezredes, 1849-ben vezérőrnagy, dandárparancsnok, 1853-tól altábornagy, 1859-ben a XI. hadtest parancsnoka.

21.

Buda, svábhegyi főhadiszállás, 1849. május 15.

Ludvigh a.) jelentése Duschek Ferenc pénzügyminiszterhez²¹⁴
b.) bizonyítványa

a.)

A nagysallói ütközet napján az ellenség kiűzésére több ház, hol az ellenség pozíciót vett, hadseregünk által felgyújtatván, a tűzkárosultak nekem a mai napon a tűzkár hiteles becslést azon kérelemmel bemutatták, miszerint a kárpótlást kieszközöljem. Vannak a folyamodók közt olyanok, kiket csekély öszveggel azonnal segítettem volna, de ezt pénzhiány miatt nem tehettem. A sallói nép viselete olyan volt, minő a haza népéhez illik.

A beadott okiratok szerint készült kárjegyzéket a pénzügyminiszter úrnak oly alázatos véleménnyel terjesztem fel, hogy a tűzkárok egészen, az elvesztett lovak kétharmad részben, ekként az elvesztett marha is, a vetésekbeni károk pedig, miután ezek kedvező időjárás által még el is enyésztetnek, egy-negyedrészben kármentesíthetők. [oldalt:] 23 darab.

A nagysallói malom láncai s kötele visszaadathatván, nem értéke, hanem csak a lehető kár jöhet a kármentési számadásba.

Amennyiben a haza jelen körülményei meg nem engednék az egész kárnak aránylagos megtérítését, haladéktalanul eszközlésbe venni, kormányunk érdekében a hadügyminiszter²¹⁵ urat kérem: miszerint feljebbi véleményem alapján a kárnak ha nem felét, legalább egyharmadát vagy a verebélyi sóház által, vagy más úton is mielőbb kifizettetni méltóztassék.

Egyúttal *Pestnek* május 13-ka és 14-ke közti éjjel történt ágyúztatása és gránátokkali s röpentyűkkeli felgyújtása által okozott károknak jegyzékét, melyben csak az épületekbeni, nem pedig az ingókbani károk becslése foglaltatik, mellékletben felterjesztem. [oldalt:] 3 darab²¹⁶

Eredeti sk. tisztázat. MOL PM PO 1849:6211.

b.)

Elesmerem, hogy a nagysallói, kissallói és hölvényi tűzkárokról, elvesztett marhákról, valamint a nagysallói ütközet alkalmával a vetésekben okozott károkról készült okiratokat A betűtől X betűig a jegyző uraktól és Singer kissallói

²¹⁴ Duschek Ferenc (1797–1873), 1848 előtt a magyar kamara alelnöke, 1848-ban a pénzügyminisztérium államtitkára, szept. közepétől e rangban a minisztérium vezetője, 1849. máj. 2-ától a Szemere-kormány pénzügyminisztere. Várfogságot szenved.

²¹⁵ helyesen: pénzügyminiszter

²¹⁶ A nevezetesebb házak jegyzékét közli Hajnik Pál rendőrfőnök május 14-i jelentése Szemere Bertalan miniszterelnökhöz. Közli Katona: Budavár 467. Ugyanezen a napon Hajnik is megküldte a teljes jegyzéket Szemereinek. MOL BME 1849:58.

lakostól elvettem, s mai napon jelentésemmel együtt a pénzügyminisztériumnak Debrecenbe a kárpótlás kieszközlése végett felterjesztettem.

Eredeti tisztázat. MOL PM PO 1849:10.255. Melléklet Justh József barsi kormánybiztos 1849. június 25-i jelentéséhez.

22.

Buda, 1849. május 16.

Ludvigh levele Kossuth Lajos kormányzóelnöknek²¹⁷

Waagner Gusztáv tüzérőrnagynak eddigi eljárásáról tett jelentését alázatosan idecsatolván; a salétromkészítés iránti tervét oly változással véleményezem elfogadandónak, hogy a kivetésnél a salétromtermelő helyekre nézve az adókulcstól eltérés legyen, s hogy azon községeknek, melyek a reájok kivetendő mennyiségnél többet fognak készíteni, fokenkénti százalékok jutalmul ígértessenek.²¹⁸

A javasolt ko[ns]trukció nem eléggé világos, s így azt dologértők által világosabban kellene elkészíttetni.

A golyóöntés és felszerelés iránt véleményt adni most az orosz beütés miatt magamat nem eléggé tájékozottnak hiszem, mert miután Vogel²¹⁹ a bányavárosok felé tart, s ott olyan erő, mely sikeresen ellenállhatna, nincs, aligha a szép felszerelési készülékekkel is azon vidéken fel nem kellend hagynunk.

Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1849:7244.

23.

Buda, 1849. május 17.

Ludvigh jelentése Vukovics Sebő igazságügyminiszternek²²⁰

A főtábori vegyes vésztörvényszék az eddig hozott s végrehajtott halálos ítéleteket nekem bemutatván, azokat ide kapcsolva az igazságügyminiszter úrnak alázatosan felterjesztem.

²¹⁷ Ludvigh aznap egy másik, baráti hangvételű tudósítást is írt Kossuthnak. Ebben az ostrommunkálatokról, a felvidéki orosz betörésről érkezett hírekről, a Poeltenberg ezredes ellen indokolatlanul emelt vádakról, Kosztolányi Mór ezredes csallóközi veszteségeiről, valamint Petőfi Klapka által történt letartóztatásáról tájékoztatta a kormányzót. Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1849:7973. Közli *Steier Lajos* II. 304–306. és *Katona*: Budavár 476–478.

²¹⁸ Az irat mellett található Waagner 1849. máj. 13-án Besztercebányáról Ludvighhoz írott levele, valamint ennek négy melléklete: A.) Waagner 1849. máj. 13-án írott Pro memoriája; B.) Waagner ugyanazon a napon írott, „Anleitung zur Erzeugung der Salpeter” (Salétromgyártási útmutatás) c. emlékirata; C.) Waagner máj. 11-én Wierenecker tüzér főhadnagyhoz intézett utasítása; és szám nélkül Herczogh főhadbiztos 1849. máj. 13-án Besztercebányán írott áttekintése az 1849. máj. 1–12. között Besztercebányán beszerzett hadseregfelszerelési cikkekről.

²¹⁹ Vogel, Anton (1789–1871), cs. kir. altábornagy, az 1849. áprilisában Galiciából betörő hadosztály parancsnoka.

²²⁰ Ludvigh ezen a napon Kossuthnak is írt két levelet, mindkettő eredeti sk. tisztázatát ld. MOL OHB 1849:7245–7246. Közli őket *Steier Lajos* II. 307–312. o. és *Katona*: Budavár 481–485. Az elsőben a felvidéki orosz betörésről, Dembiński ottani hadműveleteiről, és a budai ostrom eseményeiről számolt be. A második levélben Komárom biztonsága miatt aggódott, s ismertette Görgeinek az ott szükséges személyi változásokkal kapcsolatos nézeteit.

E felterjesztett ítéleteket a véstörvényen alapulóknak találván, irántok észrevételem nincs, csupán Lengyel Ferenc ellen hozott ítéletre nézve kötelességem jelenteni, miért nem mondta ki a véstörvénytörvényszék a halálos büntetésnek puskapor és golyó általi, hanem kötélleli végrehajtását?

A véstörvény a katonai haditörvényt sem meg nem szüntette, sem meg nem változta [sic!], hanem az előbbi statáriális törvény azon szabályát, mely szerint a rögtönítélő bíróság csak kötél általi halált kimondhatott, megszüntetvén, helyébe puskapor és golyó általi kivégeztetést állított. De minthogy az érvényes maradt hadtörvény a véstörvény által meg nem változtatott, és így hadtörvény szerint a kötél általi kivégeztetés módja fennáll, természetes következtetése, hogy ugyan egy bűn miatt a hazának hűtlen fiai hol kötéllel, hol puskapor és golyóval lakolhatnak, amint ti. vagy hadtörvénytörvényszék, vagy vegyes véstörvénytörvényszék előtt állottak.

Mozgó vegyes véstörvénytörvényszék csupán a főtábor mellett van; s tőlem távol van, hogy én még egy másik ily mozgó véstörvénytörvényszék felállítását javaslatba hozzam, de éppen mivel ily törvénytörvényszék egyedül a főtábor mellett van, világos, hogy valamennyi külön operáló vagy a főtábortól távollevő hadtest vagy hadosztály az elfogott kémeket nem vegyes véstörvénytörvényszék, hanem a hadtörvénytörvényszék elibe állítja, és máshova nem is állíthatja, mert a rögtön elfogott s illetőleg tetten kapott kémeknek árulásait éppen csak azáltal lehet gátolni, ha rögtön elítéltetnek, ezért más népeknél sem veszik ki a kémeket a hadtörvény alól.

E kérdés, vajlon a kémek hadtörvény és hadbíróóság által elítélendők-e? Lengyel Ferenc esetében felmerült. A bíróságra nézve e kérdés köztem s a hadügyminiszter s fővezér úr közt vitakérdéssé nem vált, de minthogy Lengyel Ferenc mind maga kémkedett, mind egy ellenséges tisztet saját lován és ruhájában kémlelni vitt, neki kalauzul szolgált, s a leshelyet kimutatta, a fővezér javaslatba hozá: miszerint a vegyes bíróság jóváhagyás reménye alatt felhatalmaztassék ily esetekben a hadtörvényt követelni, s kötél általi büntetést kimondhatni.²²¹

Lengyel Ferenc esetében én a vegyes bíróságnak ily rendkívüli felmentéséhez megegyezésemet adni számos oknál fogva annál inkább kötelességemnek tartám, mivel a felmentés által a bíróságnak törvény nem szabott, hanem ítéletére s lelkiismeretére bízott a felmentést használni vagy nem használni.

E felmentés kiadására Lengyel Ferenc esetében okaim egyike az volt, hogy a bírói illetőség kérdése controvers²²² kérdéssé ne váljék; másika az, hogy a házáért vezető katona, ki fegyelmi vétségek eseteiben sem vétetik ki a kötél általi kivégeztetés büntetése alól, a bűnek legocsmányabbikára ne lásson csupán azért más büntetést, a halálnak közvélemény szerint tisztesebb nemét alkalmazni, mivel a bűnös nem katona, s a bíró nem hadtörvénytörvényszék.

Én egyebet nem említve, az igazságügyi miniszter úrnak jóváhagyását az általam s a hadügyminiszter s fővezér úr által kiadott dispensa[t]ionalis rendeletre kikérem. Egyébiránt nehogy a vegyes bíróság e rendeletet más esetekre

²²¹ A Lengyel ellen 1849. ápr. 29-én hozott, s aznap délután 1 órakor végrehajtott halálos ítéletet, illetve az eljárás anyagát ld. MOL IM Vegye. No. 1603.

²²² Vitás, kérdéses

is kiterjessze, kötelességébe tettem nekem az ítéleti esetet mindenkor végrehajtás előtt, hacsak szóval is, bejelenteni.

Eredeti sk. tisztázat. MOL IM Vegyes.

24.

Buda, 1849. május 18.

Ludvigh jelentése Vukovics Sebő igazságügyminiszternek

A vegyes rögtönítélő törvényszéknek Görgei fővezérrel egyetértőleg a jóváhagyás reménye alatt engedett hatalomra nézve, miszerint a súlyosan terhelt kémek ellen hadi törvény értelmében a kötél általi kivégeztetést is, ha jónak s célszerűnek látja, kimondhassa, 1142. sz[ám] a[latt] kelt miniszteri rendelve nye folytán, a vésztörvényszéknek adott engedélyt azonnal visszavontam, s a miniszter úrnak megnyugtatóására jelenthetem, hogy oly súlyos eset, melyben a bíróság a Lengyel Ferenc esete által előidézett engedélyt használt volna, elő nem fordult.

Midőn a kérdés alatti engedélyhez megegyezésemet adván, a rendeletet kibocsátottam, a miniszter úr rendelvényében nyilvánított nézet figyelmemet el nem kerülte, de miután a kérdéses rendeletig még eset nem volt, hogy kém más, mint tisztán hadbírótság elibe állítatott s más, mint hadtörvény szerint elítéltetett volna, nem akarám a kémeket ítélő bíróság iránti kérdést controvers kérdéssé tenni, s ezáltal a vésztörvény megszülemlése óta országszerte megmaradt gyakorlatot, mely szerint a kémek még a Tiszán túl is egyedül katonai bíróság által elítéltettek, a táborig vegyes törvényszék szeme előtt továbbra divatoztatni, s mintegy törvényesíteni.

Én részemről a miniszter úr rendeletében tökéletesen megnyugszom, de mégis feltűnő a katona előtt, ha a becstelennek tekintett kötél általi halálra valaki éppen azért nem ítéltetik, mert a kém nem katona; feltűnő ellenmondás van továbbá abban, hogy a kevésbé bűnös kém, ki teszem, csak valamely portyázó csapat által elfogatik, hadbírótság által kötélre ítéltetik, míg a sokkal súlyosabban vétkező kém kötélre nem ítéltethetik éppen azon bíróság által, melyet maga az igazságügyminiszter úr kinevezett, s melyben több biztosíték van, mint akármelyik más bíróságban. Hogy ebben anomália van, mindenki át fogja látni. Lehet, hogy a vésztörvényt némelyek így is fogják magyarázni, hogy valamennyi kémeket vegyes vésbíróságot elibe kell állítani, mi egy impracticabilis dolog, mivel akkor annyi vegyes vésbíróságot kellene felállítani, hány külön hadtest s hadosztály van, mit előre megállapítani nem lehet, s a legszerencsétlenebb igazságszolgáltatási eszme volna. Ha pedig a hadbíróságoknak meghagyatik, hogy a kémeket ők se ítélik többé kötélre, akkor még a dolog úgy álland, hogy a katona kisebb vétségért kötéllel büntetetik, s csak kegyelem útján kárhoztatik puskapor és golyóra, a nagyobb bűnös honpolgár vagy ellenséges katona, ki kém, csak azért becsületesbnek ítélt halálra kárhoztatik, mivel a hazáért fegyvert nem viselt.

Én mindenhol és mindenben a hazafiúi egyetértés szempontjából kiindulván, e kérdést úgy hittem a törvény sérelme nélkül elintézhetni, hogy a kém ott, hol véstörvénytörvény van, ezáltal ítéltessek, szabadságában állván a körülményekhez képest a véstörvény- vagy hadtörvényi büntetést alkalmazni, minthogy a hadtörvény etörülve nincs.

Eredeti sk. tisztázat. MOL IM Vegyes.

25.

Buda, 1849. május 18.

Ludvigh jelentése Duschek Ferenc pénzügyminiszternek

Danielisz ezredes és főintendáns az alcsúti uradalom²²³ tisztségétől a hadsereg számára némely cikkeket átvevén, tőlem utasítást kért, valljon kifizesse-e ezen cikkek árát, vagy csak nyugtatványozza.

E cikkek átvételekor a pénzügyminisztérium az alcsúti jövedelmek iránt még nem rendelkezvén, én a főintendáns úr azon jelentése következtében, miszerint az uradalom igazgató minden pénzt magához vevén, eltűnt, s a pénztár annyira üres, hogy sem cseléd ki nem fizettethetik, sem a gazdaság folytatására megkívántató legszükségesebb költségek nem fedeztethetnek, ha a hadsereg részére átvett cikkek ki nem fizettetnek, vagy azonnal máshonnan pénzt az uradalmi pénztár részére nem utalványozok, én a pénzügyminiszter úr jóváhagyása reményében a főintendáns által is nyilvánított véleményhez képest az átvett cikkeket kifizetni rendeltem, de úgy, hogy előbb a könyvek megtekintése által a dolog valóságáról magának meggyőződést szerezzen.

Hiszem, hogy ezen intézkedésem által a jövő rendelkezést nem gátoltam.

Eredeti sk. tisztázat. MOL H 29. Pénzügyminisztérium. Jogügyi osztály. 1849:6433.

26.

Buda, 1849. május 22. este

Ludvigh levele Kossuth Lajos kormányzóelnöknek

Édes barátom!

Soraim átadója egy fáradhatatlan demokrata, aki a demokrácia érdekében az egész világot számtalanszor keresztülutazta, a Wysocki-féle szövetség tevékeny tagja s jelenleg Prágából jön. Szegény csak csehül, lengyelül és oroszul beszél. Láttam az orosz hadsereget, amelyet ellenünk küldtek, s Prágában a diákokat és a proletárokat a demokrácia és Magyarország ügye érdekében lelkesítette. Közelebről nem ismerem, ezért Debrecenbe utasítottam, ahol Wysockitól²²⁴ vagy más lengyeltől közelebbi felvilágosítást kaphatsz.

²²³ Az uradalom István főherceg, a volt nádor tulajdona volt.

²²⁴ Wysocki, József (1809–1873), lengyel emigráns, a magyarországi lengyel légió egyik szervezője, majd parancsnoka, honvéd vezérőrnagy, a felső-magyarországi hadsereg parancsnoka. Emigrál.

Eléd szeretné tární az adatokat egy prágai forradalom kirobbantásával kapcsolatban. – Prágából a diákokat el akarják távolítani, hogy aztán otthon besorozzák őket, amit azáltal tudott megghiúsítani, hogy őket Ausztria céljáról felvilágosította.

Azt állítja, hogy Prágában népferradalom tör ki, amint őt pénzzel támogatod. Nem akar a saját kezébe pénzt kapni, hanem azt olyasvalakinek kellene átadni, akit ismersz, egyébiránt ő minden szolgálatra kész. – Azt mondja, ha Magyarország 150.000 forintot áldoz egy forradalom kirobbantására Csehországba és Morvaországban, az olmützi és prágai fegyvertárak fegyverei Magyarországra vándorolnak. – Csupán azt kívánja, hogy megbízható magyarországi emissáriusok adassanak mellé.

Sziléziában még 6000–8000 forint áll az állam rendelkezésére, azonban hogy ezt megkaphassuk, ezen egyénnek hozzám kellett utaznia, mert jobb lenne a pénzt váltás útján küldeni.

Egy cseh- és morvaországi népfelkelést lehetségesnek hiszek, azonban hogy ezt hogyan kellene kivitelezni, Neked kell megítélni.

Miután nem hihető, amit a katonaság az elesettekről mond, a halottakat egy polgári egyén által megszámloltattam, és a kimutatást saját tudomásod végett átküldöm. – Sebesültünk sok van.

Itt mintegy 30 ágyút leltünk, s néhány ezer mázsa lőport, rengeteg golyót, bombát, lisztet, gabonát sat. sat. – A rablást itt sem kerülhettük el. A takarékpénztár és több ház kirabolatott, amit ignorálnunk kell. – A schwarzgelbek örülnek, hogy nem fogattuk el őket.

A vár bevételekor a szegény Czuczor²²⁵ is kiszabadított. – Hadseregünk aztán felfelé vonul.

A foglyokat holnap küldjük. Az olaszok a felkapaszzkodó honvédeket segítték, hogy a várba könnyebben benyomulhassanak.

Isten veled

legnagyobb barátod

Ludvigh

Május 22-én este

Német fordítás az eredeti tisztázatról. KA AFA HA DA 1848/9–13–339c. Eredetije iktatva MOL OHB 1849:7391.

---

²²⁵ Czuczor Gergely (1800–1866), bencés tanár, költő, nyelvész. A „Kossuth Hirlapja” hasábjain közzétett „Riadó” című verséért várfogságra ítélik. Buda bevételekor kiszabadul, a szabadságharc után ismét letartóztatják, Kufsteinben raboskodik, 1851. május 22-én szabadul.

27.

*Buda, 1849. május 22.*Ludvigh jelentése Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi miniszterhez²²⁶

A pénztárok biztosítása körül ideiglenesen intézkedvén, az alapítványi pénztárra nézve oly rendeletet kiadtam, hogy Ország és Valovics, kikről mind- eddig nem tudom, hol tartózkodnak, a kezeikbe adott pénzből mindaddig, míg a vallásügyi miniszter úr vagy ideiglenesen Irányi kor[mány]biztos úr másképp nem rendelkezendik, kiadást tenni ne merjenek.²²⁷

Eredeti sk. tisztázat. MOL VKM Debreceni ir. No. 864.

28.

Buda, 1849. május 22.

Ludvigh rendelete

Az országos rendőrség középponti osztályigazgatósága által jelentetvén, hogy Fejérváry Gábor úrnak²²⁸ a budai takarékpénztárnál letett mintegy kétezer darab — háromezer arany értékű — magyar, erdélyi, római és görög igen becses régi pénzgyűjteménye Buda várának ostroma alatt a horvátok által elraboltatván, a vár hősies bevétele után leginkább vitéz honvédeink kezeire jutott; aziránt, hogy e becses pénzgyűjteménynek darabjai, amennyiben még honvédek kezeinél volnának, a tulajdonos birtokába visszakerüljenek, az intézkedés megtörtént, de miután éppen ezen intézkedés következtében tudomásomra esett, hogy e pénzgyűjteményi darabok a honvédek által eladatván, Budapest városa némely lakosainak kezeibe jutottak, azokat, kik e becses pénzgyűjteményből valamely darabot bírnak, felszólítom, hogy ezt az országos rendőrség középponti osztályigazgatóságánál átadni szoros kötelességünknek ismerjék, mivel ellenkező esetben, ha e pénzdarabok elrejtése ellenük bebizonyíttatnék, orgazdákknak fognak tekintetni.

Budán, május 22-kén 1849.

Ludvigh János főtábori kormánybiztos

²²⁶ Horváth Mihály (1809–1878), történétíró, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, 1848-ban kinevezett csanádi püspök, 1849. máj. 1-től a Szemere-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, emigrál, 1867-ben hazatér.

²²⁷ Mellette Geréb Sándor alapítványi pénztárnok máj. 22-én kelt jelentése Ludvighhoz. Ebben közölte, hogy az alapítványi pénztárból Mandlik Lipót főtiszt és Memlaur János ellenőr ápr. végén a pénz nagyobb részét elvitte, mindössze 30.000 forint maradt benne, s kérte, hogy Ludvigh intézkedjen ennek biztosításáról.

²²⁸ Fejérváry Gábor (1780–1851), műgyűjtő, Pulszky Ferenc nagybátyja.

Minden darabért, mely átadatik, alulírott jutalmat ad.
Fehérvári Gábor.

OSZK Kisnyomtatványtár; Közlöny 1849. máj. 27.

29.

Buda, 1849. május 23.

Ludvigh jelentése Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi miniszterhez

A közállapítányi [sic!] pénztár biztosítása körül tett ideiglenes intézkedés nyomán Országh Antal számfejtőtől vett jelentést mellékletben bővebb intézkedés végett átküldvén, egyúttal alázatosan jelentem, hogy az illető egyének elfogatása és a kötelezvények és pénztár visszafoglalása iránt, amennyiben az országból ki nem szöktek, és illetőleg ki nem szállítottak volna, a szükségesnek látszott intézkedést megtettem.²²⁹

Eredeti sk. tisztázat. MOL VKM Debreceni ir. No. 844.

30.

Buda, 1849. május 25.

Ludvigh jelentése Kossuth Lajos kormányzóelnöknek

Mégsem ismeritek Göргеit, egyébiránt a Ház határozata nem a te határozatod. Görgei sem az 1-ső rendű érdemkeresztet, sem az altábornagyságot el nem fogja fogadni, mit én helyeslek; csak azt sajnálom, hogy a Ház határozata ellenében történik ez el nem fogadás.²³⁰

Az eredeti sk. tisztázat részlete. Régi száma: Vörös Antal gyűjtemény 1163. Jelenleg ismeretlen helyen. Közli Steier Lajos II. 322. o.

²²⁹ Mellette Országh Antal 1849. máj. 22-én kelt jelentése Ludvighhoz Ebben tudatta, hogy Ludvigh és Irányi rendelete értelmében több pénzt nem fizet ki. A pénztárban lévő 87.895 pengőfőrint 10 krajcárnyi készpént Mandlik Lipót főtiszt és Memlaur János ellenőr 1849. ápr. 22-én — Szőgyény László előző napi rendelete értelmében — elvitték. Az irat mellett található még Mandlik és Memlaur ápr. 20-i javaslata Szőgyényhez a pénztár elviteléről, valamint Szőgyény ápr. 21-i erre vonatkozó rendelete. A vallás- és közoktatási minisztérium az ügy megvizsgálására Szász Károlyt küldte ki. A küldetésére vonatkozó iratokat ld. MOL VKM Debreceni ir. No. 1085–1116. [Álladalmi titkári iratok, No. 1–34.]

²³⁰ Buda bevételének hírévé véve, az országgyűlés 1849. máj. 22-én Szemere javaslatára altábornaggyá nevezte ki és a Magyar Katonai Érdemend I. osztályával tüntette ki Görgeit. Beér – Csizmadia 430–431. Görgei mind az előléptetést, mind a kitüntetést visszautasította. Egy, 1849. máj. 1-jén Kossuthhoz intézett levelében már visszautasította az altábornagyi kinevezést. Közli Hermann Róbert, 2001. 333–334. Hajnik Pál országos rendőrfőnök máj 26-án Szemeréhez intézett jelentése szerint Görgei az altábornagyi rangot azért nem fogadta el, mert „mint osztrák találmányt nem szereti”, a kitüntetést pedig azért nem, mert „az mindenféle féltékenységet s ambíciók sértését szülheti”. Közli *Katona*: Budavár 540.

31.

Buda, 1849. május 25.

Ludvigh átírata „a főtábori parancsnokságnak” (Görgeinek)

A nehézlövegek felrakására és illetőleg fuvarozására szükségelt erős kocsik iránt e szempillantásban, melyben a levelet átvettem, intézkedtem.

A győri kormánybiztosi helyettesnek²³¹ szintén megírom, hogy Poeltenberg ezredes egyetértése és illetőleg katonai ellenjegyzés nélkül semmi útlevelet ki ne adjon.

Eredeti sk. tisztázat. „Bemutatott 25/5. 49. Budán.” MOL Görgei-ir. 2. doboz. d. sz.

32.

Buda, 1849. május 29. este

Ludvigh levele Kossuth Lajos kormányzóelnöknek

Édes Barátom!

Görgeihez írott leveledet²³² olvastam, s ezennel tudatom veled mind az ő, mind Bayer ezredes — aki nélkül mit sem tesz — nézetét.²³³

Nem hiszem, hogy Görgei nézetei változtak.²³⁴ — Bayer is olvasta leveledet, mivel az csupán a hadműveletekre vonatkozik, — ő is korábbi nézete mellett marad. — Nézete szerint a háborút nem tudjuk előbb átvinni, míg a hátunk biztosítva nincsen, s míg a jelenlegi hadseregen kívül nincs még 50.000 emberünk fegyver alatt. — Amint 100.000 embert előteremtünk, megmondja a napot, amikor Bécs és Berlint bevesszük, és amikor és ahol az oroszokat Oroszországban megverjük; — azonban egy akkora erővel, amekkorával jelenleg rendelkezünk, az ország határait nem léphetjük át, még egy nagyobbbal sem, mert hadi szükségleteink nincsenek olyan állapotban, hogy akárcsak néhány napra is átléphessük a határt. — A hadseregnek legalább 80.000 főre kell rúgnia. — Fő feladatunk úgy működni, hogy hadseregünk mindaddig megóvassék, amíg az újoncok kiállítva és felfegyverezve nincsenek. — A Vág-vidéken Pozsonytól 50.000 ember áll ellenünkben, és ha ezeket meg is verjük, tartalék nélkül akkor sem nyomulhatunk át a határokon.

Ha hadseregünk nem volna oly vitéz, félnie kellene az ellenség óriási előkészületeitől. — Bayer most azt is mondja, hogy a kormánynak nem kell Debrecenből eltávoznia, mert azon hely biztosabb, mint Pest.

²³¹ Gyapay Dénesnek.

²³² Ez valószínűleg Kossuth 1849. máj. 25-én kelt levele volt, német fordításban közli KLÖM XV. 385–386., a magyar eredeti alapján Hermann Róbert, 2001. 375–376.

²³³ Görgei ugyanezen a napon Kossuthhoz intézett levelét közli *Katona*: Budavár 548–552. és *Hermann Róbert*, 2001. 385–388.

²³⁴ Ludvigh még máj. 24-én értesítette Kossuthot, hogy a hadseregnek aznap és másnap észak felé kellett volna indulnia, „de Görgei nézetét most változtatta, s azt akarja, hogy a németet beljebb az országba csalja.” Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1849:7480. Közli *Katona*: Budavár 534–536.

A kormány számára most az a legfontosabb, hogy gondoskodjék az újoncok kiállításáról és felszereléséről. – Ha elkésünk, oda jutunk, ahová január havában. – Ha az újoncok Sáros megyében kiállíthatók, miért ne állíthatatnának ki másutt is?²³⁵ – Jeszenák jelenti, hogy az újoncozást az ellenség közeledése miatt abba kellett hagyni, – Pesten is elég lusták, mert azt hiszik, hogy a veszély már elmúlt.

Madarásról a következő hírt kaptam. – Németül következik.²³⁶

Levele, amely izgató,²³⁷ még nem küldetett be nekem, ám ha Laci barátunk zavarog és uszít, mindenesetre veszélyes ember, mert ezáltal közöttünk és az ország között törés következhet be, amiért is ezt tenni és hagyni még a legjobb hazafinak sem szabad. – Felteszem, hogy Laci nem teend ilyet, azonban ha uszítana, demokráciája és barátsága ellenére elfogatom, hogy ne döntsön bennünket veszélybe. – Hidd el, egyetlen parancs sem hajtatna végre hamarabb, mint az ő elfogatásáé.

Az építészeti igazgatóságnál egy sereg rossz ember vagyon. – Ma az egyik tagja, Novák nevű²³⁸, aki nem csupán írt és uszított ellenünk, hanem még a honvédeinkre is lőtt, agyonlövetett.

A tábori mozgó vésztörvényszék igen tevékeny; – Nagy Ignác²³⁹ is előtte áll. A budai polgármester feloldoztatott.²⁴⁰ – Kubinyi Ágoston²⁴¹ történetesen előtte áll, aki egy Szögyényhez intézett iratában örömét fejezte ki afölött, hogy a törvényes kormány végre helyreállítatott. – Egyébiránt megóvta a múzeumot a rablástól. – Budán egy sereg felszerelési cikk található, jó lesz arra, hogy az újoncokat ellássuk velük.

Édes barátom, ne engedd, hogy szlávjaink a lengyel légióba besoroztassanak. A lengyelek mindenütt azt mesélik, hogy csak ők mentik meg Magyarhont, amit honvédeink igen fájlnak. – Nagyon óvatosnak kell lennünk. Azt hallom, hogy Duklánál csak 6000 fő van összpontosítva.

Benedek²⁴² tábornok igen veszélyes ember ránk nézve, kiváló katona, s elég jól ismeri a magyar viszonyokat, s nem követi el a német ballépéseit. Amint értesítve vagyok, minden osztrák vezér több kárt okozott az ügyüknek, mint

²³⁵ Sáros megye szlovák lakossága meglehetősen ellenségesen viseltetett a magyar szabadságharcra szemben.

²³⁶ Mint látszik, a német nyelvű szöveg hiányzik a fordításból.

²³⁷ Ez nyilván Madarász Lászlónak a csákvári kerület választóihoz intézett felszólítása volt. Ismerteti a Marczius Tizenötödike 1849. máj. 26-i száma, „Furcaságok” címmel. A szöveg többségében azonos Madarász jún. 20-án a választókhoz intézett nyilatkozatával, ez utóbbit közli *Takács Ferenc: Két flamingó. Madarász László (1811–1909) Madarász József (1814–1915). Bp., 1982. 208–210.*

²³⁸ Novák, Daniel, az építési igazgatóság mérnöke. A vésztörvényszék 1849. máj. 28-án halálra ítélte, s az ítéletet még aznap délután 4 óraker végre is hajtották. MOL Tábóri vésztv. No. 39.

²³⁹ Nagy Ignác (1810–1854), író, újságíró, a szabadságharc után a Hölgyfutár szerkesztője. – Az ellene lefolytatott eljárás iratait nem ismerjük.

²⁴⁰ Walheim, Johann. Az ellene folytatott eljárásra ld. *Spira György, 1998. 567.*

²⁴¹ Kubinyi Ágoston (1799–1873), régész, természettudós, 1843–1869 között a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója. – Az ellene lefolytatott eljárás iratait nem ismerjük, de tudjuk, hogy a felmentő ítélet jún. 1-jén született meg. *Mátray Gábor: Töredék jegyzemények Magyarország történetéből 1848/49. S. a. r. Fülep Katalin. Bp., 1989. 196–197.*

²⁴² Benedek Lajos, lovag, (1804–1881), cs. kir. vezérőrnagy, dandárparancsnok a tartalék hadtestben. 1860–1861-ben Magyarország katonai és polgári kormányzója, 1866-ban a poroszok ellen harcoló cs. kir. hadsereg főparancsnoka. Nyugállományú tábornaként hal meg.

mi²⁴³, Benedek azonban olyan, akit különösképpen ajánlanunk kell Cornidesnek.²⁴⁴

Nagysándor a Buda bevétele előtti napon azt tanácsolta, hogy Görgei ne rohamoztasson. – Most már minden egyéniséget ismerek az egész hadseregben, s azt hiszem, vannak közhonvédek, akikkel sok aranyujtásos törzstiszt nem mérkőzhetik; – és mennyi ilyen naplopó van Görgei mellett. No de ezt mind el kell viselnünk.

Csak újoncokat és újoncokat gyűjtsess.

Isten veled

legjobb barátod

Ludvigh

P. S. Azt hallom, hogy Ferenc József Nyitrára megy.

Budán, 849. május 29-én este

Német fordítás az eredeti tisztázatról. KA AFA HA DA 1848/9–13–339d. Eredetije iktatva MOL OHB 1849:7631.

33.

Buda, 1849. május 31.

Ludvigh jelentése Vukovics Sebő igazságügyminiszternek²⁴⁵

A fővezér és hadügyminiszter úr a budai ostrom kezdetén a várőrséget maga megadására felhíván, meg nem adás esetében csak a kardélt hagyta választásul.²⁴⁶ A várőrség, mint tudva van, kétségbeesve küzdött, de honvédeink vitészsége a várat a magyar kormányra visszaadta. Kinek a magyar honvédek vitészségéről és a magyar indulat és jellemről nem volt tiszta meggyőződése, Buda várának bevétele napján meggyőződött arról, hogy mily bajnok a honvéd, oly mértékben mérsékelt és nagylelkű. Nem tudunk a világ történeteiben adatot, hogy annyi nemtelen tett ellenében egy győztes hadsereg, mely ostromlott várat rohammal vett be, mérséklet- és nagylelkűségnek annyi fényes jeleit adta

²⁴³ A német szövegben: „So wie ich benachrichtigt bin, hat jeden österreichische Führer seiner Sache mehr geschadet, als Wir...”

²⁴⁴ Cornides Lajos (1812 k. – 1883), erdőmérnök, Gölnicbánya polgármestere, 1849. márciusától egy szepességi vadászászlóalj szervezője és őrnagyi rangban parancsnoka. Komáromi kapituláns, emigrál, 1856-ban hazatér.

²⁴⁵ Ludvigh ezen a napon Kossuthnak is írt egy hosszú beszámolót. Eredeti sk. tisztázata ld. MOL OHB 1849:7680. Közli *Steier Lajos* II. 327–329. o. és *Katona*: Budavár 554–556. o. Ebben szintén a foglyul ejtett tisztek kivégzése ellen nyilatkozott, s beszámolt az ellenségről kapott hírekről, valamint a várban található állami javak biztosítására tett intézkedéseiről.

²⁴⁶ Ez a kitétel csak a máj. 16-án kiadott diszpozícióban szerepelt, a máj. 20-iban nem. Az előbbi ld. HL 1848–49. 28/186. Közli *Rupprecht von Virtsolog* 364–365. o. Magyar fordításban közli *Újhegyi Béla* 197–199. Az utóbbi ld. HL 1848–49. 29/160. Közli *Rupprecht von Virtsolog* 365–370. o. Magyar fordításban közli *Újhegyi Béla* 213–220. o. Görgei emlékirataiban szintén arról ír, hogy megtiltotta csapatainak, hogy kegyelmet adjanak a várőrség tagjainak, s Hentzi fejére díjat tűzött ki. Görgey Artúr II. 96–97. Ez utóbbi kitétel azonban szintén csak a máj. 16-i diszpozícióban szerepel.

volna, mint adá a honvéd. A világnak mívelt népei közt sem tudok hadat, mely vitézséggel annyi jószívűséget és mérsékletet, mely annyi lovagiasságot egyesített volna, mint honvédeinkben egyesülve találtunk. Buda bevételét rohammal, s miután bevételét, a honvéd elfelejté fővezérének izenetét, elfelejté sebeit, melyeket ellene rajta ejtett, és nem juta egynek is eszébe szeretett bajnoktársainak halálát fegyvertelenen megbosszulni, elfelejté saját fájdmát, és megbocsátott annak, kiről tudta, hogy nemes tette meg sem indul. Nem találkozott a várban halandó, ki a győző honvédtől bántalmat tapasztalt, nem volt senki, kit honvéd megilletett volna. Míg a harc tartott, a honvéd oroszláknént küzdött, de azon pillanat óta, melyben maga ellen fegyvert irányozni nem látott, bajnoki lelkesedése szelidséggé változott. És ha a várbevétel alkalmával rombolások közbejöttek, azok csupán ott történtek, hol senki sem jelentkezett, hol kapuk és ajtók be voltak zárva, s ellenséges katonáknak rejtekhelyök volt, vagy honvédeink a zárt kapuk és ajtók miatt rejtekhelyet találni véltek.

Honvédeink tehát a lefegyverzeteket nem bántva, most a hadifoglyok közül 20 magyar születésű tiszt áll a főtábori vegyes vésztörvényszék előtt, miszerint hajtassa végre higgadtan ellene azt, mit a hős honvéd győzelmi lelkesültségében végrehajtani nem tudott.

A vésztörvény világosan s határozottan rendeli, hogy ki a magyar haza ellen fegyvert fog, halállal büntetik.

A vésztörvényszék eszerint, ha a törvényt betű szerint veszi, kéntelen azt is halálra ítélni, ki e hazában csak született, de a hazán kívül felnevekedett, kéntelen elítélni azon hazánkfíát is, ki magyar ezredben s magyar földön ez előtt nem szolgált, ki hazánk függetlenségi szent harcát nem értette, és ki talán alattomban mégis hazánk szent ügyéért fohászkozott.

A vésztörvényszék, melyről mondhatom, hogy minden ügyben bíróságához illő komolysággal, törvény és igazság szerint járt el, ha e 20 magyar születésű tiszt ellen eljárandott volna, miután ítéletétől sem felebbvitelnek, sem kegyelemérti folyamodásnak helye nem leendhetett, ez ügyet sem a törvényszék, sem én a kormány ítélete alá terjeszteni többé hatalmamban nem állana.

De kérdés támadván a reversalisok²⁴⁷ tartalma iránt, a törvényszék elnöke ezek megszerzésére eredetiben ide mellékelt levelében felhívott.²⁴⁸ Tudom ugyan, hogy a reversalisokat a hadügyminisztériumnál kell felkeresni, de mint-hogy 13²⁴⁹ egyének elítéltetése oly kérdés, melyet reversalisok átküldésével eldöntöttek nem tarthatom, jelentésemmel nem a hadügyminisztériumhoz, mely

²⁴⁷ Kötelezvények – itt: az illetőknek a katonai szolgálatból történt kilépés alkalmával aláírt kötelezvényük arról, hogy nem fognak fegyvert a magyar hadsereg ellen.

²⁴⁸ Az irat mellett található Hankovits György őrnagynak, a tábori mozgó vésztörvényszék elnökének máj. 30-án Ludvighez intézett beadványa, amelyben kérte az illetők reverzálisainak Debrecenből történő megszerzését, s kifejtette, nem lenne felesleges „az igazságügy-minister és kormányzóelnök ez ügybeni nézetei iránt kérdést tenni, ha vajon a törvény szigora alkalmaztassék-e, melynek könnyen az ellenség kezében lévő foglyaink irányában repressarie lehet következménye, vagy pedig engesztelőbb eljárás.” Közli *Sarlós Béla*, 1959. 349–350. és *Sarlós Béla*, 1971. 229–230.

²⁴⁹ Ludvig az előbbieken 20 tisztről szólt, de a levélen mindegyik helyen látszik, hogy a 20-as számot a 13-asból javította át.

igazságszolgáltatással nem foglalkozhatik, és a reversalisoknál egyebet nem küldhetne, hanem Önhez, és Ön által az öszves kormányhoz járulok, mert nem csupán igazságszolgáltatási, hanem politikai és honmentési kérdést tartalmaz.

Túlszigor által ki tudja, nem adandunk-e ellenségünknek ürügyet azokon, kiket a hazában békés lakukból rabláncon elhurcolá [sic!], bosszút állhatni? Ki tudja nem ébresztendünk-e saját híveinkben sajnálatot s könyörületet és nem készvendjük-e az ellenünk harcolókat a legkétségbeesettebb elszántságra, holott talán a bocsánat és nagylelkűség nyilvánításával ügyünknek megnyerjük, és ellenünket a nagylelkűség fegyverével letiporjuk?

Kik foglyaink, nekünk többé nem veszedelmesek. Ki bírja azon tömérdek fonalszálakat megszámlálni, melyeket csak egy étellel elszakítunk. Bizony, azon fogoly tisztnek 15 testvérét, kik között vala olyan is, hogy míg ő az első győztesekkel a sáncokra diadalmasan kiállott, testvére haldoklott, és a közös atyja gutaütés következtében bénult, ügyünknek apostolaivá nem tesszük, ha fogoly testvérük vérmezőn, mint honáruló kivégeztetik.

Én jelen körülményeinkben, ha az úgynevezett császári biztosokat kivéve a kormány a múltra nézve amnesztiát ki nem hirdet, mit véleményem szerint legüdvösebbnek tartok — csakhogy ezen amnesztia az áruló hivatalnokok irányában nem úgy volna értelmezendő, mintha ezek hivatalaikat is megtarthatnák — a kiengesztelőbb politikát hiszem követhetőnek ott, hol e politika által nem veszhetünk, hanem szíveket nyerhetünk.

Ennek következtében a 20 katonatiszt iránt a kormánynak utasítását kérem, vagy ha az igazságügyminiszter úr eziránt sem utasítást adni, sem a kormány rendelkezni, sem végre a dolgot az országgyűlés elibe adni nem kívánja, ez esetben legalább annyit elrendeltetni múlhatlanul szükségesnek ítélek, hogy a reversalisok átküldésekor a bíróság által a végrehajtás előtt az ítéleteknek felterjesztésére köteleztessék.

Ezt mind hivatalbeli, mind honpolgári köteleességem igényelte felterjesztésnek kérem tekintetni, és nem más, mint ezen oldalról megítélni.²⁵⁰

Eredeti sk. tisztázat. MOL IM Eln. 1849:110. Közli Sarlós Béla, 1971. 232–234.

34.

Buda, 1849. máj. 31.

Ludvigh jelentése Duschek Ferenc pénzügyminiszternek.

Midőn a vár ostroma és bevétele alatt és után a rablásnak kitett pénztárat örök kiállításával biztosítottam, s nyomozást tettem, jelentették nekem, hogy a főhercegi, pénztár, valamint ennek főpénztára nem ürített ki. – Ezen

²⁵⁰ Vukovics jún. 8-án kelt válaszában közölte, hogy a jún. 2-i minisztertanács határozata értelmében a tábori mozgó vésztorvényszéket megszüntették, ezért Ludvigh további intézkedésig a foglyokat „szokott őrizet alatt” tartassa. Ld. az irat mellett.

pénztárakat zárral láttattam el, s Véninger Ferencet²⁵¹ bítam meg, hogy vegye át az összeget és a kimutatást készítse el; ő /. alatt nyújtja be jelentését.²⁵²

A főhercegi kézipénztár amelyben néhány száz forint volt, a roham során kirabolatott. //.

Véninger az átvett pénzeket a fizetőhivatal pénztárába tette le, ahol is a pénzügyminiszter további rendeletéig maradnak.

A palotában a tűztől és rablástól megmentett szerek őrzésével azon egyetlen lakost bítam meg, akinél a kulcsok találtattak, úgy, hogy Véninger felügyelete alatt álljon. A könyvtárat, az ásványgyűjtemény, a kis szobrokat és vázákat a múzeumba szállítottam.

Az óriási mennyiségű katonai felszerelési készlet elszállításával a ruházati bizottmányt és Láhner tábornok urat²⁵³ bítam meg.

Az osztrák katonaság által használt matracokat, szalmazsákokat stb. a pesti kórházba szállítottam.

Az országos pénztár kirablását tárgyaló vizsgálati iratokat ./3., a visum repertumot²⁵⁴ pedig ./4. szám alatt mellékelem.

Szögyény, Almásy²⁵⁵, Török²⁵⁶, Zichy²⁵⁷ és mások ingóságainak lefoglalása véett megtettem az intézkedéseket, s Véningert bítam meg ennek kurátorságával. – Hám²⁵⁸ Budán fellelt ezüstjét, valamint Czigler²⁵⁹ ingóságait Mérey titkárnak adtam át.²⁶⁰

²⁵¹ Wéninger (Veninger) Ferenc, a pénzügyminisztérium „díjazó hivatalának” vezetője, majd 1849 januárjáig a feldunai hadsereg tábori főpénztárnoka.

²⁵² Mind ez, mind a további mellékletek hiányoznak. – Ludvig h. máj. 24-én Kossuthhoz intézett jelentése szerint a főhercegi és a hadipénztárban összesen 200.000 forintot találtak. Eredeti sk. tiszta. MOL OHB 1849:7480. Közli Katona: Budavár 534–536.

²⁵³ Láhner György (1795–1849), cs. kir. őrnagy a 33. (Gyulay) gyalogezredben, honvéd vezérőrnagy, a honvédsereg fegyver- és lőszergyártásának irányítója, az aradi vértanúk egyike.

²⁵⁴ láttelelet

²⁵⁵ Almásy Móric, gróf (1808–1881), kamarai alelnök, 1848 márciusában Pest-Buda királyi biztosa, 1849. január elejétől az Ideiglenes Kamarai Igazgatás elnöke.

²⁵⁶ Török Bálint, gróf (1806–1882), a Helytartótanács tanácsosa, a tartományi biztossági igazgatóság aligazgatója, 1848 áprilisától a hadügyminisztérium polgári-biztossági osztályának vezetője. 1849 januárjában Pesten maradt, febr. 10-től a Szögyény László vezette, ideiglenes polgári közigazgatás tisztviselője.

²⁵⁷ Zichy Ferenc, ifj., gróf, (1811–1900) konzervatív politikus, 1830–1847 között kir. főlovászmester, 1838–1875 között kir. főajtónállómester, 1847-ben a Magyar Kancellária tanácsosa, a Helytartótanács ideiglenes elnöke, 1848 májusától októberig a Közmunkaügyi és Közlekedési Minisztérium helyettes államtitkára, decembertől Pozsony vármegye cs. kir. ideiglenes biztosa, 1849 májusától az orosz sereg mellett főbiztos. 1851-ben a Birodalmi Tanács tagja, 1860-ig a lombard-velencei királyság utolsó főkormányzója, 1860–61-ben nógrádi főispán, 1877–1879 között konstantinápolyi követ.

²⁵⁸ Hám János (1781–1857) 1827-től kinevezett szatmári püspök, 1848. jún. 25-től kinevezett esztergomi érsek, a pápa nem prekonizálta, Esztergom vármegye főispánja. 1849. jan. 20-i pásztorlevelében az új uralkodó iránti hűségre intett, ezért a Szemere-kormány hazaárulónak nyilvánította, vagyonát elkobozta. 1849. jún. 10-én Bécsben lemondatták érsekségéről, júl. 14-től haláláig ismét szatmári püspök.

²⁵⁹ Czigler Ignác (1793–1857), római katolikus lelkész, 1817-től tábori lelkész, 1830-tól magyarországi cs. kir. tábori főlelkész, 1848. decemberétől a magyar hadügyminisztérium tábori lelkészi osztályának vezetője, 1849. januárjában Budapesten marad, máj. 16-tól a cs. kir. főhadisereg tábori főlelkésze, majd a szabadságharc után ismét magyarországi cs. kir. tábori főlelkész.

²⁶⁰ Mérey Károly (1816-?) 1837-től a Magyar Kamara titkára, 1848–49-ben a pénzügyminisztérium titkára, 1848 nov.-dec. folyamán minisztériumi kiküldött a Felvidéken, önmaga által kinevezett biztos.

Végezetül közlöm

Schedel György jószágigazgató kérvényét ./5. szám alatt azon kéréssel, hogy ne hagyassék ellátás nélkül.

Német fordítás az eredeti tisztázatról. 8082/p.ü. szám. HL. Absz. Pesti htuszék. Duschek-per. 623. f.

35.

Buda, 1849. máj. 31.

Ludvigh jelentése Szász Károlyhoz, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkárához²⁶¹

a.)

Petzelt József alezredesnek és a Ludovicaea hadi főtanoda aligazgatójának²⁶² abbeli folyamodása következtében, hogy a tudományegyetem tulajdonához tartozó mérnöki gyűjteménytár a hadi főtanodába kölcsönzőleg áttétessék, magának a folyamodványnak ide rekesztése mellett szükségesnek látom ismét megkeresni állodalmi titkár urat, miszerint e tárgyban mielőbb intézkedni szíveskedjék, s egyszersmind Szabó János egyetemigazgatót, ki előttem szóval tett feljelentés szerint a mérnöki gyűjteménytárt a bitor kormány által használtatni engedte, most pedig azt a hadi főtanoda számára átkölcsönözni vonakodik, kérdőre vonassa, és eljárása felett vizsgálatot eszközöltessen.

Eredeti sk. tisztázat. MOL VKM Debreceni ir. No. 1102. (19/Á[lladalmi] t[ítkári].)

b.)

Petzelt Józsefnek, a Ludovicaeum ideiglenes aligazgatójának folyamodását ide rekesztve oly megkereséssel teszem át állodalmi titkár úhoz, hogy az-iránt intézkedni szíveskedjék.²⁶³

Eredeti tisztázat. MOL VKM Debreceni ir. No. 1102. (19/Á[lladalmi] t[ítkári].)

²⁶¹ Szász Károly, id. (1798–1853), jogász, természettudós, politikus, a Magyar Tudós Társaság tagja, a nagyenyedi főiskola tanára, 1848–49-ben képviselő, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkára.

²⁶² Petzelt, Josef (1805–1850), kilépett cs. kir. főhadnagy, a pesti egyetem professzora, 1848 nyarától a pesti nemzetőri tüzérség szervezője, okt. elejétől nov. elejéig egy nemzetőr üteg parancsnoka a feldunai hadtestnél, dec. 15-től alezredes, a Ludovika Akadémia aligazgatója. Aradon kapitulál. Rövid fogság után kegyelmet kap.

²⁶³ Szász Károly jún. 1-jén felszólította Szabót, hogy Petzelt térítvényére szolgáltassa ki a kívánt eszközöket, s egyszersmind igazolja magát Ludvigh vádjai alól. Szász egyszersmind értesítette Petzeltet a Szabónak adott utasításról. Ld. az irat mellett. Szabó jún. 1-jén be is nyújtotta igazoló jelentését. Közölte, hogy Petzeltnek örömmel kiadja a kívánt szereket. A vádakát rágalomnak minősítette, s azt állította, hogy csak a magyar hadseregnek és a kormánybiztosoknak adott át a budai vár aláknázásához szükséges eszközöket. Szász jún. 2-án továbbította Szabó levelét Ludvighnak. Ld. MOL VKM Debreceni ir. No. 1109.

36.

Buda, 1849. május 31.

Ludvig utasítása Feley Ede budai városkapitánynak²⁶⁴

Hafner Mátyás budai fűszerárusnak két rendbeli folyamodását oly meghagyással küldöm át, hogy — miután a kérelmes boltjának kirablására az adott volna alkalmat, mivel oda osztrák katonák szállásoltatván, a vár bevétele alkalmával a katonák a boltban rejtették el magukat — a kár mennyiségének hiteles kitudása mellett e körülmény iránt is jelentést tegyen.²⁶⁵

Eredeti tisztázat. MOL HM Ált. 1849:24626. Mellette Hafner május 24-én, 26-án és 31-én, valamint június 16-án kelt kérvényei.

37.

Buda, 1849. június 1.

Ludvig jelentései Vukovics Sebő igazságügyminiszternek

a.)

Tegnap jelentésem kiegészítéseül a vésztörvényszék elnökének mai napon hozzám intézett tudósítását idezárva felterjesztem. E jelentés szerint nem 13, hanem 18 magyar születésű fogoly tiszt van, s ezek között Knezić tábornok testvére is²⁶⁶, kik a magyar seregtől megszöktek, s az ellenség soraiban ellenünk vívtak.²⁶⁷ Ezekre nézve az én véleményem oda járul, hogy az amnesztia jótékonyága reájok ki nem terjesztethetik, hanem a bíróságnak törvény szerint kell eljárnia.

Eredeti tisztázat. MOL IM Vegyes. No. 1889.

²⁶⁴ Feley Ede, Óbuda jegyzője, 1848-ban Pest város tanácsosa, szeptembertől városkapitánya, 1849. januárjában elhagyja a fővárost, 1849. májusában Irányi Dániel kormánybiztosi segédje, máj. 23-tól Pest város megbízott polgármestere, jún. 21-én lemond, júl. elején elhagyja a fővárost.

²⁶⁵ Ld. erre Spira György, 1998. 547.

²⁶⁶ Knezić Károly (1808–1849), cs. kir. százados a 34. (Porosz herceg) gyalogezredben, a III. hadtest hadosztály- majd hadtestparancsnoka, vezérőrnagy. Az aradi vértanúk egyike. – Testvére, Knezić János (1824–1891), cs. kir. hadnagy, 1848. dec. 20-tól honvéd főhadnagy, 1849 tavaszán jelentkezik a cs. kir. csapatoknál. A szabadságharc után főhadnagy, majd százados, 1863-ban nyugalmazzák, 1864-ben őrnagyi címet kap.

²⁶⁷ Hankovics György Budán, jún. 1-jén írott jelentését ld. az irat mellett. Közli Sarlós Béla 1959. 350.

b.)

Nyéky²⁶⁸, Szőgyényi László, Zichy Ferenc, gróf Török Bálint, gróf Almásy Móric, Cziegler osztrák törzs főlelkész innét eltávozott egyének szállásaikon találató különféle ingóságoknak rablás elleni biztosítása tekintetéből, Buda vára bevétele után azokat lezároltam, s míg a kellő lépések megtétnének, a lezárolt ingóságok felügyelőjéül Véninger pénzügyminiszteri díjazót neveztem ki, Irányi Dániel kormánybiztos urat pedig felhívtam, hogy a nevezett egyének honárulási vétségüknek bővebb bebizonyítására szükséges adatok megszerzése végett közvádlót rendeljen ki.

Eredeti tisztázat. MOL IM Vegyes. No. 1890.

38.

Buda, 1849. június 1.

Ludvigh jelentése Szász Károlyhoz, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkárához

Nagy Gábornak²⁶⁹ előttem szóval tett abbéli előadása folytán, hogy neki egy történeti, diplomatikai és heraldikai régiséggyűjteménye van, melynek a Nemzeti Múzeum részére leendő megvétele már a múlt országgyűléseken is szóba [sic!] hozott, de a mostani körülmények között még nem eszközölhetett; abbéli kérésének teljesítése pedig, hogy szegénysége és öregsége tekintetéből pénzbeli segílyt adjak, körömhöz nem tartozna: ennél fogva megkérem, miszerint ez ügyre nézve intézkedni szíveskedjék.

Eredeti tisztázat. No. 157. „E tárgyban egyenesen e minisztériumhoz is adatván be folyamodás, az jelenleg tárgyalás alatt van. – Június 1-ső 1849. – álladalmi titkár meghagyásából – ifj. Szász Károly fogalmazó.”²⁷⁰ MOL VKM Debreceni ir. No. 1104. (21/Álladalmi] t[titkári].)

²⁶⁸ Nyéky Mihály, 1827-től a Helytartótanács titkára, 1832-től tanácsosa, 1846-tól irodaigazgatója, 1848. ápr. 24-től a Vallás- és közoktatásügyi minisztérium osztályfőnöke, 1849-ben a Windisch-Grätz féle polgári közigazgatás osztályvezetője.

²⁶⁹ Nagy Gábor (1770–1861) kir. főtörvényszéki ügyvéd, táblabíró, régiségbúvár, Kazinczy Ferenc ügyvédje és barátja, 1836-tól Budán élt. Gyűjteménye nagy része a debreceni református kolégiumba, ill. a Nemzeti Múzeumba került.

²⁷⁰ Szász Károly, ifj. (1829–1905), költő, író, műfordító, 1849. febr. 4-től a vallás- és közoktatásügyi minisztérium segédfogalmazója, májustól utász, jún. 30-tól hadnagy. 1854-től lelkész, 1867-től osztálytanácsos a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba, 1884-ben püspökké választják.

39.

Buda, 1849. június 2.

Ludviggh jelentései Vukovics Sebő igazságügyminiszternek

a.)

Foglyaink szaporodnak. Az ide csatolt jegyzék szerint a fogoly tiszték száma nem, mint tegnap jelentetett, 18, hanem a porkoláb jelentéses jegyzékben megnevezett tiszték száma 23.²⁷¹

Méltóztassék a fogoly tiszték iránt a kormánynak rendeletét velem mielebb közölni. Kik azok, kik a magyar kormánynak esküdt hűséget megszegtek, és az ellenséghez állottak, még teljes világosságra hozva nincsen. Ezekre nézve a törvény szigorú alkalmazása állhat, de a többire nézve előterjesztési kérelmet újítom, és a miniszter úr válaszát várva várom annál fogva is, mivel nem szeretem, hogy a táborral annyi fogoly tiszt költözködjik.²⁷²

Eredeti sk. tisztázat. „1861/Ig. jún. 11. 849. - sürgős - elnöki”. MOL IM Eln. 1849:110.

b.)

Miután Horváthy Ádám nyugalmazott kapitány s honárulási váddal terhelt egyén javait biztosítási zár alá vétettem, ő a vészt[örvény]szék elébe állítattott, hol honárulási bűne bebizonyítottnak találtatván, a halálos büntetés alól csupán agg kora miatt, melyben mintegy másod gyermeki időszakba esett vissza, mentetett fel. Eme felmentés következtében ügyvéde a javakra tett zár biztosítását kérvén, én a vésztörvényszéki ítéletet minden hozzátartozó iratokkal együtt ezennel Igazságügyi Miniszter úr megbírálása alá terjesztem, oly megjegyzéssel, hogy Budakeszi helység előljáróinak, hol nevezett Horváthy Ádám lakott, meghagytam, miszerint addig, míg Igazságügyi Miniszter úr e tárgyban eldöntőleg nem intézkedendik, a lezárlott vagyonból mind élelemmel, mind ruházattal elláttassék.²⁷³

Véleményem egyébiránt oda járul, hogy miután az érdeklött egyén igen megvénült, s a javakra még egy rokona is igényt tart, a kérdéses javak a zár alól feloldhatók.

²⁷¹ Az irat mellett található, 1849. jún. 2-án kelt jegyzékben valóban 23 név szerepel, de ezek közül hat fő a honvédsereg különböző vétségeikért fogházra ítélt közzítéze volt. Így a névsorban összesen 17 cs. kir. fogoly katonatiszt neve szerepelt.

²⁷² Vukovics jún. 11-én kelt, sajátkezűleg fogalmazott válaszában közölte, hogy miután a megszüntetett vésztörvényszékek helyett egy országos vegyes törvényszéket állítanak fel, a foglyokat szállíttassa a pesti Újépületbe. Ld. az irat mellett.

²⁷³ Mellette a Horváthy vagyonának összeírására vonatkozó iratok, valamint a vésztörvényszék máj. 26-i ítélete. Eszerint a 73 éves Horváthy a cs. kir. megszállás alatt több budakeszi lakost „hazafias érzelmeik miatt” beárult. A vésztörvényszék Horváthy életkorára tekintettel, felmentette őt a hazaárulási vád alól, s ügyét a rendes törvény útjára utasította. MOL Tábori vésztvsz. No. 38. (1849. máj. 24., 29.)

Arra vonatkozólag pediglen, valljon honárulási bűnt elkövetett Horváthy Ádám, mint nyugalmazott kapitány, a nyugdíját húzhatja-e, a szükséges lépések megtétele véleményem szerint a hadügy-, illetőleg pénzügyminisztériumtól függ; következőlg erre nézve oly intézkedésre felszólítandók, hogy a nyugdíjra érdemetlennek nyilvánítván, az rögtön megszüntessék.

Eredeti tisztázat. No. 192. MOL IM Vegyes. No. 1886.

40.

Buda, 1849. június 2.

Ludvigh jelentése Szász Károlyhoz, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkárához

Az egyetemi igazgatónak ide visszacsatolt kérelmére Önhez alázatosan jelentem, hogy a levelemben említett azon előadás, mintha az egyetem a mérnökleti szereket egész készséggel kölcsönözte volna, nem vádként hozatott fel, hanem a Ludovicaeumból az idezárt levéllel²⁷⁴ hozzám küldött egyén csak szóval és kérelmi okgyámolítási adatául terjesztette előmbe, mit én az álladalmi titkár úrnak némi figyelmeztetésül bejelenteni kötelességemnek tartottam. Egyébiránt ily vád a véstörvényszék előtt elő nem fordult, s feladót nevezni nem tudok, mivel az előterjesztés az elmondott alkalommal történt.²⁷⁵

Eredeti sk. tisztázat. MOL VKM Debreceni ir. No. 1111. (32/Á[lladalmi] t[itkári].)

41.

Buda, 1849. június 4.

Ludvigh jelentése Szemere Bertalan miniszterelnökhöz

A gőzhajózási igazgatóságnak ebbeli folyamodása következtében, hogy a hajógyárnál, a hajókon, a kiszálló helyeken és irodában lévő egyének a nemzetőri szolgálat alól felmentessenek, szándékom volt úgy intézkedni, hogy addig is, még Miniszterelnök Úr ebben nem határozand, a hajógyárnál, a hajókon, a kiszálló helyeken foglalkozó egyének, az irodában lévők közül pedig a pénztárnok, ellenőr, számvevő, úgyszinte a gőzhajózási igazgató a nemzetőri szolgálatról felmentessenek; az irodai többi alárendelt személyzet azonban az okból, mivel hadi mozgalmak közepette a gőzhajók járása akadályozva lévén, kevesebb a foglalkozás is, a nemzetőri szolgálatra köteleztessenek; miután azonban hivatalosan értesültem, hogy a kormány székhelye ismét e napokban Pest-Budára áttétetni fog, az e tárgyban szándékolt ideigleni intézkedésem feletti rendelvé-

²⁷⁴ Mellette Petzelt József 1849. máj. 31-én Ludvigh Jánoshoz intézett jelentése, amely szerint Szabó János egyetemigazgató feljelentette őt a cs. kir. hatóságoknál, s elzárta előle a mérnöki gyűjteményt. Petzelt kérte Ludvighot, intézkedjen a mérnöki szerek kiszolgáltatása érdekében.

²⁷⁵ Ld. erre Ludvigh máj. 31-i jelentését Szász Károlyhoz.

nyemnek felfüggesztése mellett a folyamodást a gőzhajózási igazgatóságnak folyamodásával ide rekesztve szükséges intézkedés végett Belügyminiszter úrnak ezennel felterjesztem.²⁷⁶

Eredeti tisztázat. MOL H 16. Belügyminisztérium. Nemzetőri osztály iratai. 2. doboz, 6. kútfő, 15. tétel.

42.

Buda, 1849. június 6.

Ludvigh jelentése Szemere Bertalan miniszterelnökhöz

A véstörvényszék előtt álló fogoly tisztek ügyében az igazságügyi miniszter úrhoz Debrecenbe küldött jelentésem folytán, mely haladéktalan intézkedést igényel, a gyorsfutár által azon jelentéssel visszahozatván, hogy mind a miniszter úr, mind személyzete elutazott; én ezen igen sürgős ügyben az igazságügyi miniszterhez intézett jeentésemet a Miniszterelnök Úrnak küldöm át, mivel tartalma nem annyira igazságügyi, mint hadpolitikai.

Én a független ország első kormányának székfoglalását Budapesten egy amnesztia nyilatkozvánnyal jellemzettnek óhajtanám, annál fogva is, hogy az élőkkel, kik hatalmunkban vannak, az ellenség ellen is fenyegetőbb állást veendő kormány, mint a holtakkal, kik felejtetnek, és kiknek emléke hol bosszút, hol megszanást támaszthat.

A foglyoknak ügyük eldöntéséig a tábori véstörvényszék változó állomásain lenniök kellvén, ez ügy gyors elintézését szükségel.

Budán, június 6-kán 1849.

[az aláírás kivágva]

A miniszteri elhatározást Esztergomban lévő hadi főszállásra kérem megküldetni.²⁷⁷

Eredeti sk. tisztázat. MOL IM Eln. 1849:110.

²⁷⁶ Mellette Vukovits Mihály pesti nemzetőr őrnagy máj. 31-i átirata a gőzhajózási igazgatósághoz a felmentésekről és Medgyaszay István szintén aznap kelt, a hadsereg parancsnokságához intézett kísérőirata Vukovits beadványához. – Kiss Károly alezredes, a belügyminisztérium nemzetőrségi osztályának vezetője jún. 14-én értesítette Száz János alezredest, a budapesti nemzetőrség főparancsnokát, hogy a gőzhajókon szolgálókat felmentik a nemzetőri szolgálat alól, a többi., 2. és 3. rangú hivatalnokok közül Batthyány Lajos 1848. szept. 14-i rendelete értelmében csak azok rendelkeznek szolgálatra, akik a hivatali munkában nélkülözhetők. Ld. az irat mellett.

²⁷⁷ Az irat mellett található a jún. 2-i, a mozgó véstörvényszékek megszüntetéséről szóló minisztertanácsi határozat jún. 7-én kelt kivonata. Közli Sarlós Béla, 1959. 350. és Sarlós Béla, 1971. 241.

43.

Esztergom, 1849. június 7.

Ludvigh levele Kossuth Lajos kormányzóelnöknek

Édes barátom!

Küldöm az utolsó bécsi lapokat. Jellemző a sajtónak azon óhajítása, hogy a mi táborunkban a hitszegő osztráknak párt szereztessék. A bécsi sajtó e vallo-mása, melyre különben is mindég figyelemmel kellett lenni, csak kifecsegése a szándékolt kísérleteknek. Árulásra hadseregünk s vezéreink nem képesek, de igenis egymás közti ellenségeskedésre. Görgei neked talán bemutatta Perczel-nek²⁷⁸ szenvedélyes kitörésekkel telt levelét.²⁷⁹ Ha nem, kívánd előmutatását. Mire fog ez vezetni, ha vezéreink nem tudnak egymással megférni?

Az osztrák sereg, mely a Vág mellett áll, többnyire újonc, ez, valamint egy részről vigasztaló, hogy ott 30.000 újonc s nem harcedzett katona áll, úgy más-részről szomorító, hogy az ellenség rövidebb idő alatt tudta az újoncozást végrehajtani, mint mi.

Görgei Árminből jeles hadvezér válik, és ő e jelessége mellett nem külön-c. Vogel seregét Benedek vette át, ő maga pedig Olmützben haditörvényszék előtt áll.²⁸⁰ Mi ezt csak sajnálhatjuk, mert Benedek egy katona jésuita, ki ha nem harcban, jesuitizmusával győzend.

A vésztörvényszéket feloszlattam, de meghagytam, hogy feloszlata-e előtt az aktákat szedje rendbe s adja be.²⁸¹ A magyar fogoly tiszteket a miniszteri rendelet megérkeztéig itt tartom.

Egyébiránt itt nem történt semmi és felülről sem hallatszik semmi.

Isten veled

legjobb barátod

Ludvigh János

Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1849:8291. Kivonatosan közli Steier Lajos III. 35. o.

²⁷⁸ Perczel Mór (1811–1899), reformpolitikus, 1848-ban a belügyminisztérium rendőri osztá-lyának vezetője, képviselő, 1848. szept. 16-tól a Zrínyi-szabadcsapat parancsnoka, okt. 6-tól honvéd ezredes, majd nov. 1-től vezérőrnagy, hadtest-, majd hadseregarancsnok. 1849 augusztusában emigrál, 1867-ben hazatér, képviselő lesz.

²⁷⁹ Perczel 1849. máj. 29-én Gyurgyevórol Görgeihez intézett levelét ld. HL 1848–49. 30/363a. Máj. 24-i dátummal részleteket közöl belőle a minisztertanács jún. 8-i levele Perczelhez, közli KLÖM XV. 489–490. és Hermann Róbert, 2001. 399–400.

²⁸⁰ Vogelt valóban elmozdították, de nem állították haditörvényszék elé. Három dandárát be-osztották a főszereg négy hadtestébe.

²⁸¹ Ld. erre MOL Tábori vésvtsz. 1849. jún. 8.

44.

*Esztergom, 1849. június 9. este 7 órakor*²⁸²

Ludvigh levele Kossuth Lajos kormányzóelnöknek

Édes barátom!

Végre még az oroszok is velünk szövetkezni fognak. Lubló felé néhány orosz útját vévén, a tiszt figyelmeztetett, hogy mégis jó volna elébb megnézni, ha nincsen-e ott magyar katona? mire ő azt válaszolta, hogy ez az ő kívánsága, miszerint vele egy pohár bort megihasson, mit aztán az ottani tisztekkel meg is tett, és nem ellenségeskedésről, hanem csak barátságról beszélt. Egy másik tiszt egy lengyelt szöktetett hozzánk azon izenettel, hogy bárcsak már összelálkoznánk, s ők hozzánk állhatnának. Csak rájuk ne lőjünk, hanem szuronnal támadjuk meg, mert az orosz katona a szuronyrohamot ki nem állja, s nekik — valami 20 tisztnek — módjukban lesz magokat megadni és a legénységet is kezeinkbe juttatni.

Trencsin, Turóc vidékéről az ellenség Pozsony felé húzódott és Árvában valami 6000 orosz lenni mondatik.

Bayer Pestre Görgeihez indult, hogy vele konferálhasson.

Isten veled.

Esztergam, június 9-kén esteli 7 órakor

leghűbb barátod

Ludvigh János

Eredeti sk. tisztázat. Kossuth sk. feljegyzése: „Reservat azonnal visszakérem”. Görgei sk. feljegyzése: „olvastam – Görgei Artúr”. HL 1848–49 32/171. OHB-iktatószáma 1849:7806.

45.

Buda, 1849. június 9.

Ludvigh jelentése Szemere Bertalan miniszterelnökhöz

Buda várának bevétele után a közpénztáraknak mikénti megőrzése s biztosítása eránt azonnal intézkedtem, és efelől a pénzügyminiszter urat értesítettem is. – Minthogy azonban ama pénztár, mely már megholt Burián Károly, a Szőgyényi-féle polgári igazgatás kiadója²⁸³ által kezeltetett, oly pénzekből s illetőleg letéteményekből állana, melyek az ellenség által felállított polgári igazgatósághoz szóló beadványokkal beküldettek, következőleg jelenleg is belügymi-

²⁸² Ludvigh aznap már írt egy levelet Kossuthhoz, amelyben a kormány által meghirdetendő amnesztiáról és a katonai költségek fedezését szolgáló pénz kezeléséről fejtette ki a véleményét, s közölte, hogy a tisztikar egy része elégedeten és levert, mert – noha nemsokára csatát vívnak – Görgei Pesten van. Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1849:7802. Közli V. *Waldapfel Eszter* IV. 46–48.

²⁸³ Burián Károly (?–1849), 1829-től a Helytartótanács díjas, 1832-től fogalmazó gyakornoka, 1841-től fogalmazója, 1848-ban a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium iktatója, kiadója és irattárnoka, 1849-ben a Windisch-Grätz – féle polgári közizgatás levéltárnoka.

niszteri intézkedés alá tartozna; ennélfogva az érintett pénztár eránt Véninger Ferenc pénzügyminisztériumi díjazó által hozzám intézett jelentést ezennel alázattal bemutatom.²⁸⁴

Eredeti tisztázat. No. 223. MOL H 14. Belügyminisztérium. Közigazgatási osztály. 1849. 8. kútfő, 10. tétel.

46.

Esztergom, 1849. június 11.

Ludvigh levele Kossuth Lajos kormányzóelnökhöz

Édes Barátom!

Most, miután Mednyánszky²⁸⁵ és Gruber²⁸⁶ a hazához való hűségük és ragaszkodásuk miatt e hó 5-én Pozsonyban felakasztattak; a vérbíróságot a táborban ismét fel kell állítani. – E percben nem tudom nyugodtan megítélni; vajon okosabb-e a mérsékelt politikát követni, csupán azt hiszem, hogy most demonstrációként egy fára hármat kell felhúztatni. – Görgei e percben szállt le a gőzhajóról. – Véleményét az ellenséges foglyokkal a szegény Mednyánszky szomorú esete után való bánásmódról még nem tudom. – A vérbíróságokat azonban mindenképpen rehabilitálni kell.

Isten veled

leghűbb barátod

Ludvigh

P. S. Beszéltem Görgeivel, – kételkedik most, amikor dolgaink olyan jól állnak, s nem tanácsolja a terrorizmus útjának követését. – Véleményét írásban fogja indokolni, csak arra kéret, hogy a minisztérium nehogy azonnal határozzon.²⁸⁷

Esztergom, 849. június 11-én

A június 8-i újságot mellékletben küldöm

Német fordítás a valószínűleg sk. tisztázatról. KA AFA HA DA 1848/9–13–339e.

²⁸⁴ Mellette Véninger 1849. máj. 30-án Budán kelt jelentése. A belügyminisztérium jún. 14-én közölte a pénzügyminisztériummal és a vallás- és közoktatásügyi minisztériummal, hogy a pénzátvételével Rákóczy Jánost bízta meg. Ld. az irat mellett. Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi miniszter jún. 26-án kelt, 841. számú válaszát ld. L H 14. Belügyminisztérium. Közigazgatási osztály. 1849. 8. kútfő, 12. tétel.

²⁸⁵ Mednyánszky László, báró (1819–1849), volt nemesi testőr, honvéd őrnagy, Lipótvár erődítési igazgatója, a cs. kir. hadbíróóság halálra ítéli, és 1849. jún. 5-én Pozsonyban kivégzik.

²⁸⁶ Gödrösy (Gruber) Fülöp (1819/1820–1849), cs. kir. tüzérorrmester, 1848. szept. 14-től honvéd hadnagy, nov. 6-tól főhadnagy, nov. 25-től százados, decembertől Lipótvár tüzérparancsnoka. Haynau 1849. jún. 5-én Pozsonyban kivégezteti.

²⁸⁷ A minisztertanács jún. 16-án Görgei javaslatára úgy döntött, hogy „a visszatörést szükségnek nem látja.” A határozatot közli KLÖM XV. 532–533.; *F. Kiss Erzsébet: Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Bp., 1989. 81. és Hermann Róbert, 2001. 409–410.*

47.

Esztergom, 1849. június 13.

Ludvigh jelentése Duschek Ferenc pénzügyminiszterhez

Az itteni hídfők megerősítésével és sáncolásával megbízott törzstisztek költségvetése szerint e napokban 10.000 e[züst]f[orin]t kívántatván, ezen összeg kifizetését nálam szorgalmazták.

Továbbá a veresvári határban a mi hadseregünk által okozott kár bíróilag több ezerre becsültetvén, a kárpótlást a körülményekhez képest vagy 1/3- vagy 2/3-ban teljesítenem kellett.

Miért a pénzügyminiszter urat alázatosan megkeresem, miszerint a kért 10.000–12.000 e[züst]f[orin]tnyi összevet egy pár ezerrel szaporítva, kb. 18.000 e[züst]f[orin]tot legelső alkalommal küldeni méltóztassék.²⁸⁸

Eredeti sk. tisztázat. MOL PM PO 1849:8442.

48.

Esztergom, 1849. június 14. délután 5 órakor

Ludvigh levele Kossuth Lajos kormányzóelnöknek

Édes barátom!

Mit ma reggel a gerillák elfogatásáról írtam, csakugyan való. Rosenbergnél fogatott el 6, kiket az oroszok mindjárt agyonlőttek.²⁸⁹ Árvában pedig szintén az oroszok által 14, kik Szmrecsányinak²⁹⁰ elárultatván, az oroszoknak a gerillaállomást azonnal tudtul adta.

Az oroszokat a kolera már megtizedelte Árvában. Alsókubinból Mokrágyra és Dubovára visszavonultak. Ily visszavonulást tett Barco²⁹¹ Zubricára. Barikádaink megilletlenül maradtak, mi arra mutat, hogy vagy nem akartak, vagy nem mertek az országba beljebb vonulni.

Ógutánál hidaink készen állanak, és híre jár, hogy az ellenség a Vágot is elhagyni készül. Erről azonban még hiteles tudósítás nincs. A könyvkereskedő, ki nekem néha-néha egy hírlapot juttatott, vizsgálat alatt áll, s így már néhány nap óta lap sem jön. Hiszem, hogy rajta segítendek

²⁸⁸ Duschek jún. 16-án 18.000 forintot utalványozott Ludvighnak. Ld. az irat mellett.

²⁸⁹ Ludvigh aznap reggel írott levelében beszámolt a jún. 13-i győztes csornai ütközetről, s a gerillák elfogatásáról. Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1849:7834. Közli V. *Waldapfel Eszter* IV. 76–77. és *Hermann Róbert*: A csornai ütközet története és okmánytára. 1849. június 13. Sopron, 1999. 172–173. Rózsahegyet az oroszok csak jún. 20-án szállták meg, az említett összeütközésre nem itt került sor. A gerillákat jún. 7-én az Árva folyó melletti Knyázsa falunál fogták el Zassz altábornagy különítményének kozákjai.

²⁹⁰ Szmecsányi árvai uradalmi igazgató.

²⁹¹ Barco, Joseph, báró (1798–1861), cs. kir. vezérőrnagy, dandárparancsnok Vogel hadosztályában, majd a II. hadtestben, 1849-ben altábornagy, a Katonai Mária Terézia rend lovagja, az első íászttestőrség főhadnagya.

Úgy látszik, új pártocskák vannak készülöben, de erről azon alkalommal, ha adatok lesznek kezeimben.

Isten veled.

Június 14-kén d[él]u[tán] 5 órakor

leghűbb barátod

Ludvigh János

Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1849:8292. „Tudomásul, jún. 17.”

49.

Esztergom, 1849. június 15. délután 2 órakor

Ludvigh levele Kossuth Lajos kormányzóelnöknek

Édes barátom!

Reggeli levelem²⁹² elküldése óta az ellenség mozdulatairól mit sem hallottam.

Legújabb hírek, hogy Mihály²⁹³ és Konstantin orosz hercegek²⁹⁴ az orosz hadakat személyesen akarják vezélni.

De ellenben ausztriai szomszédaink várva várják győzelmeink hírét. Magok az olműtziek velünk szimpatizálnak. Az Olműt-z-vidékbeliek az oroszok számára kívánt előfogatokat határozottan megtagadták. Ott téged most úgy éltetnek már nyilván is, mint itthon. Miután azt mondták, hogy Magyarország ellen szállításokat nem tesznek, Olműt-z-vidéke ostromállapotba helyeztetett. A németek Robert Blum²⁹⁵ légiót állítottak. Az ausztriai bankjegyek- és papirosoknak kelete nincs. A nép inkább semmit sem ád el, mintsem bankjegyeket elfogadjon. Az osztrák katonák már Ulm- s Rastattból is kivonattak.²⁹⁶ Az angol lapok a mi revolúciónkat lengyelnek hívják, s hogy a lengyelektől nem tudunk megszabadulni.

Geringer²⁹⁷ Bécsből már elindult, de nem tudatik, vajlon Pozsonyban vagy Sopronban akar-e kommisszáriuskodni. Kiszökött árulóink magokat kegyelmébe ajánlották, készek akár mint útmutatók, akár mint tanácsosok szolgálni.

Bécsi lapok beszélnek, hogy a Nádor-huszárok egy másik századja is az első után indult volna, de ez nem látszik valónak, hacsak szegények valahol körül

²⁹² Ezt a levelet nem ismerjük.

²⁹³ Mihály (Mihail Pavlovics; 1798–1849), orosz nagyherceg, I. Miklós cár öccse, a tüzérség főfelügyelője, a gárda- és gránátoshadtest parancsnoka.

²⁹⁴ Konstantin orosz nagyherceg (1827–1892), I. Miklós orosz cár fia, részt vesz a magyarországi hadjáratban.

²⁹⁵ Blum, Robert (1807–1848), újságíró, könyvkereskedő, a frankfurti német nemzetgyűlés tagja; a bécsi forradalomban való részvétele miatt Windisch-Grätz 1848. nov. 9-én kivégezteti.

²⁹⁶ A badeni Rastatt erődjének helyőrsége 1849. máj. 11-én lázadt fel tisztjei ellen. Az erődöt a porosz csapatok júl. 1-jén kezdték ostromolni, s a helyőrség 23-án adta meg magát.

²⁹⁷ Geringer, Karl, báró (1806–1889), a bécsi kamara titkára, 1849-ben a magyarországi cs. kir. közigazgatást vezető polgári biztos.

nem kerítették.²⁹⁸ Kell a Mihály-ezred után is küldeni, végre mégis csak sikerülend őket behozni.²⁹⁹

Ha Kmety³⁰⁰ tegnapelőtt határozottan nem mondja, hogy ő az ellenséget megtámadja, a csornai ütközet helyett pápai vagy győri lett volna, azaz megtámadt volna bennünket az ellenség.³⁰¹

A tábori kémeek engem ki nem elégítenek, majd küldök én is, és ha feljebb jövünk, Morvaországba is küldendek jó hazafi tótokat.

Isten veled.

Esztergom, június 15-kén d[él]u[tán] 2 óraker
leghűbb barátod

Ludvigh János

Eredeti sk. tisztázat. „Közlönybe, jún. 16.” Melléte az elkészült kivonat. MOL OHB 1849:8217.

50.

Esztergom, 1849. június 15.

Ludvigh jelentése Duschek Ferenc pénzügyminiszterhez

Gróf Török tábornok úr³⁰² jelentése szerint a sáncolásoknál alkalmazott munkások holnap okvetetlenül kifizetendők, mivel élelem hiányában vannak,

²⁹⁸ A 12. (Nádor) huszárezred századai 1848. októberében megpróbálták hazaszökni Csehországból, de ez csupán néhány századnak sikerült. 1849. júniusában a cs. kir. hadügyminisztérium Csehországból Ausztrián át Észak-Itáliába indította az alakulat megmaradt századait. Az 1. őrnagyosi osztály egyik százada Udvardy Ferenc őrmester vezetésével a Linz környéki Losensteinleiten faluból június 4-én megszökött, s június 8-án Pinkafőnél lépett magyar földre. Június 10-én az ezredesi osztály 108 huszára fényes nappal indult haza Trieben városából Gyökeres András és Kőmíves János tizedesek vezetésével. Még ezen a napon Leoben közelében cs. kir. gyalogságba ütköztek, s a harc folyamán 6 halottat és 4 sebesültet veszítettek. Az osztag kettészakadt, egy 25 főnyi csapat St. Michaelnél megadta magát, a többiek folytatták útjukat. Az est folyamán áttörte Bruck an der Muron, de végül Kapfenbergnél kénytelenek voltak megadni magukat. Június 12-én a karinthiai Althofenből az alezredesi osztály 1. százada Szokolay János őrmester vezetésével szökött meg. A mintegy 60 főnyi osztag másnap, 13-án Gamsnál egy szorosban túlerejű cs. kir. gyalogságba ütközött, és elkeseredett küzdelem után fogságba esett. Az elfogottakat megtizedelésre ítélték: június 23-án Bruckban hat, július 6-án Marburgban hét huszárt végeztek ki. *Rédvay István: Huszáraink hazatérése 1848/49-ben. Bp., 1941. 100–107.*

²⁹⁹ A cs. kir. 37. (Mihály nagyherceg) gyalogezred 1. és 2. zászlóalja külföldön szolgált; a 3. zászlóalj mindvégig részt vett a szabadságharcban. – Ludvigh még jún. 10-én tudósította Kossuthot, hogy az ezred két köztivézét Linzben állítólag föbe lötték, mert társaikkal együtt haza akartak térni. Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1849:7815. Közli *Waldapfel Eszter* IV. 53–54.

³⁰⁰ Kmety György (1813–1865), cs. kir. főhadnagy a 19. (Schwarzenberg) gyalogezredben, 1848. okt. 19-től honvéd százados, okt. 30-tól őrnagy, dec. 20-tól alezredes, dandár-, 1849. febr. köztől hadosztályparancsnok, ápr. 14-től ezredes, jún. 26-tól vezérőrnagy, a 15. önálló hadosztály parancsnoka. Emigrál, Iszmail pasa néven török tábornok lesz.

³⁰¹ A magyar felderítés adatai valóban némi aggodalomra adtak okot e tekintetben, ám a cs. kir. hadműveleti okmányokban nincs nyoma ilyen támadási tervnek.

³⁰² Török Ignác (1795–1849), 1816-ban lépett be a cs. kir. hadseregbe. 1848-ban cs. kir. alezredes, szeptember 28-tól Komárom ideiglenes várparancsnoka, december 17-től ezredes, 1849. január 5-től április 10-ig Komárom parancsnoka, január 26-tól vezérőrnagy. Május végétől a honvéd mérnökhar helyettes parancsnoka, július végétől parancsnoka, az aradi vértanúk egyike. – Török egyébként nem volt gróf.

és ha holnap ki nem fizettetnének, a sürgetős munkához nehezen állíttathatnának ki annyi napszámosok, hányan szükségeltetnek.

Ezen kívül a szállítható hadi híd kijavításához is műértőket kiharancsoltattam kiket szintén mindjárt ki kell fizetni.

Ennélfogva a miniszter úrnak alázatteljesen esedezem, miszerint azon esetben is, ha a kért 18.000 e[züst]f[orin]t nekem meg nem küldethetnék, Gyurikovics Lajos futár által holnapi napra legalább 5000 e[züst]f[orin]tot kezemhez juttatni méltóztassék.³⁰³

Eredeti sk. tisztázat. MOL PM PO 1849:8442. [Eredeti száma 8626.]

51.

Esztergom, 1849. június 16.

Ludvigh levele Kossuth Lajos kormányzóelnöknek

a.)

Édes barátom!

Örvendek, hogy holnap vagy holnapután innen már ki fogunk mozdulni. Én azt tapasztalom, hogy az egyetértés kellékei egyben s másban hiányoznak. Lesz alkalom erről bővebben is szólni.

Jobbszárnyunk ma Farkasdnak tart. Tegnapelőtt Asbóth³⁰⁴ az ellenséget Vásárútból Szerdahelyig visszanyomta. István f[ő]h[er]ce[g] ezredének³⁰⁵ ezrede-se, Derschatta e megtámadásnál halálosan megsebesült. A mondott ezredből három közember foglyonkul esett.³⁰⁶

Pozsonyból az orosz nem mozdul.³⁰⁷ Június 7-kén Krakkóba egy újabb orosz had megjelent, tisztjei azt beszéltek, hogy ez a had az olműtzi őrseget fogja tenni, s egyenesen Olműtzbbe induland.³⁰⁸

Mint már néhány nap előtt írák, az ellenség a Duna jobb partján gyűjti erejét össze, most legtöbb ereje Szombathelyen, Kőszegen és Sárváron van.

³⁰³ Az említett 18.000 forint utalványozásáról Duschek Ludvigh jún. 13-i levele alapján jún. 16-án intézkedett.

³⁰⁴ Asbóth Lajos (1803–1882), kilépett cs. kir. százados, 1848-ban nemzetőr őrnagy, 1849. jan. 26-tól honvéd alezredes, Debrecen katonai parancsnoka, majd egy önálló hadosztály parancsnoka, áp. 18-tól honvéd ezredes, máj. 23-tól a II. hadtest parancsnoka. Görgői jún. 20-án leváltja, júl. 9-től a tartalék hadosztály, majd hadtest parancsnoka. Várfogságot szenved, 1862-től az osztrák titkosrendőrség besúgója.

³⁰⁵ A cs. kir. 58., galíciai kiegészítésű sorgyalogezred viselte István főherceg nevét. 1848–49-ben az ezred mindhárom zászlóalja a magyarországi hadszíntéren szolgált.

³⁰⁶ Josef Derschatta von Standhalt ezredes alól az ütközetben kilőtték a lovát, de ő maga csak zúzódásokat szenvedett. A cs. kir. csapatok vesztesége 3 halott, 15 sebesült, 4–5 eltűnt volt.

³⁰⁷ Ez a Fjodor Szergejevics Panyutyin (1790–1865) altábornagy parancsnoksága alatti 9. orosz kombinált gyaloghadosztály volt, amely a nyári hadjáratot a cs. kir. hadsereg alárendeltségében harcolta végig.

³⁰⁸ A hír téves volt.

Görgei a hazának nagyobb hasznot teend, ha a hadseregnél marad. Ezt neki már meg is mondtam, de miután én most azon emberek közé nem tartozom, kiket a rossz világ kamarillájának szokott nevezni, az egyszer megmondott véleményt és igazságot ismételni nem akarom. Tudom, hogy a hadügyminisztériumban sok a teendő, de mikor az orosz a nyakunkon van, szükségesebb a hadseregnéli egyetértés minden egyéb teendőnél, kivéven a katonaállítást s felszerelést és pénzügyet. A többinek organizációja bizony boldogabb napokra is várhat.

Baráti bizalommal és nem oly végből, hogy leveletem megint Görgeivel közöljed és ő osztán oly kérdéseket tegyen, hogy micsoda árulásokat tudok már s mikor akasztatom fel őtet, mikor ezt vagy ama tisztet s. a. t. – mert ha ilyenek tréfából is mondatnak, mégis van olyasmi benne, mi egy kis feszültségre szolgáltat okul, megírom, hogy Bayernek [sic!] Görgei távollétével megelégedve nincs, mivel ő terveit másnak se felfedezni, sem más előtt motiválni nem szereti. Egyébiránt mondtam Bayernek, hogy maga írjon Görgeinek, mit meg is tett. Okul szolgáltatott reá Klapka, ki mindig más meg más tervet javasol, s követni is szeretne.³⁰⁹

Isten áldjon meg

Esztergom, június 16-án 1849.

Leghűbb barátod

Ludvigh János

Eredeti sk. tisztázat. „jún. 18. confidentál[is]”. MOL OHB 1849:7843. Kivonatosan közli Steier La-jos III. 44–45. o.

b.)

Édes barátom!

Magánytudósítás szerint Asbóth a múlt éjjel a Vágon szerencsésen átkelt. Farkasdon felül nagy őrtüzeket rakatott és hidat kezdett verni, miáltal az ellenséget odacsalván, seregével Farkasdnál átment. Ma a túlpárt már a mieink kezeiben lévén, a többi hadak is átszálltak. Hivatalos tudósítás még nem jött, eddig nem is jöhetett.

Egy ma megérkezett kém azon hírről jött, hogy Szombathelyen ellenséges katonaság nincs. Mire a hír ide jön, és innen diszpozíció tétetik, a dolgok is az ellenségénél másként állhatnak. Annyi bizonyos, hogy hadait ide s tova jártatja, miszerint bennünket tévedésbe hozzon. Holnapután Tatára megyünk.

Isten veled.

Esztergom, június 16-kán

leghűbb barátod

Ludvigh János

Eredeti sk. tisztázat. „jún. 17.” MOL OHB 1849:8265.

³⁰⁹ A Klapka, Bayer és Görgei között a követendő haditervről lefolyt vita anyagát ld. *Hermann Róbert*, 1999. 60–61., 67–74.

52.

Esztergom, 1849. június 16.

Ludvig rendelete

Vukovics Sebő igazságügyi miniszter úr rendelvén, hogy azon elfogott tisztek, kik a magyar alkotmányra letett eskü után szakadtak el a hon ügyétől, jövődre Pestre, az Újépületbe szállíttassanak. Buda várának bevétele által foglyokká lett magyar születésű tisztek, név szerint: 1. Rosenbaum József, 2. Mittis József,³¹⁰ 3. Gukler Ferdinánd, 4. Hurth József, 5. Kubik Eduárd, 6. Holmayer Fülöp, 7. Popovits György, 8. Hild Rafael,³¹¹ 9. Villeczy Frigyes, 10. Schreiber Rudolf, 11. Bauman Vencel,³¹² 12. Szudy Károly,³¹³ 13. Knezić János, 14. Brecka Gusztáv, kik a tábori véstörvényszék előtt állottak, Pestre az Újépületbe oly megjegyzéssel szállíttatnak, hogy Hild Rafaelnek, ki a magyar alkotmányra az esküt le nem tette, s a múlt évben az országon kívül lévén, arra fel sem szólíttatott, mai napon megengedett, hogy Mérey Károly pénzügyminiszteri titkár úr társaságában Pestre mehessen, hol magát késedelem nélkül az Újépületben jelenteni és a veendő rendelethez alkalmazni köteles leendő, és hogy Szudi Károly és Baumann becsületszavaikra oly kötelezéssel, hogy a többi fogoly tisztek helyéről el ne távozzanak, és valahányszor kívántatik, azonnal előálljanak, és véstörvényszék által az én és a hadügyminiszter úr beleegyezésével a fennforgó különös körülményeknél fogva katonai őrizet nélkül szabad védelmi lábon hagyattak.

A többi fogoly tiszt, nevezetesen Király³¹⁴ és Nikolics azért, mivel ők katonai vétséggel is terheltetnek, a katonai törvényszéknek átadtván, itt visszamaradtak.³¹⁵

Az illetőktől elváratik, hogy ezen magyar fogoly tisztekkel, kiket csak a bíró fogja [sic!] vagy vétkeseknek, vagy ártatlanoknak mondani, és akiknek soruk és védelmük iránt az igazságügyi minisztérium intézkedendik, minden illedelemmel bánjanak.³¹⁶

Másolat. MOL HM Ált. 1849:21842.

³¹⁰ Mitis, Josef (1795–1870), nyugalmazott cs. kir. százados, 1848. okt. 28-ól honvéd őrnagy, 1849. januárjában jelentkezik a cs. kir. csapatoknál. A szabadságharc után visszaveszik a cs. kir. hadseregbe, 1850-ben őrnagyként nyugalmazzák.

³¹¹ Hild, Raphael, Josef Hild építész fia, a cs. kir. 1. (János főherceg) dragonyosezred főhadnagya.

³¹² Baumann, Vinzenz (1805-?), cs. kir. tüzér főhadnagya, 1848. novemberétől honvéd százados az észéki vár tüzérségénél a vár feladásáig. A szabadságharc után rangfosztásra ítélik.

³¹³ Szudy Károly (1798-?), cs. kir. őrmester, honvéd hadnagya, 1849. januárjában fogságba esik, áprilisban ismét szolgálattételre jelentkezik.

³¹⁴ Király Károly (1826–1849), cs. kir. tizedes, 1848. okt. 19-től honvéd hadnagya, 1849. februárjában árulás vádjával letartóztatják, márc. 13-án elbocsátják. Jelentkezik a cs. kir. csapatoknál, máj. 21-én Budánál fogságba esik, jún. 30-án Komáromban kivégzik.

³¹⁵ Király és Nikolics ügyéről Ludvig már jún. 8-án írt Kossuthnak. Eredeti sk. tiszttázat. MOL OHB 1849:7796. Közli V. *Waldapfel Eszter* IV. 45–46.

³¹⁶ Mellette Pichler térszázados, Pesten, 1849. jún. 17-én kelt jelentése arról, hogy 1. Rosenbaum József. 2. Mittis József. 3. Gukler Ferdinánd. 4. Hurth József. 5. Kubik Eduárd. 6. Holmayer Fülöp. 7. Popovits György. 8. Hild Rafael. 9. Villeczy Frigyes. 10. Schreiber Rudolf. 11. Bauman Vencel. 12. Szudi Károly megérkeztek Pestre, és Hild kivételével az Újépületben szállásoltattak el.

53.

Esztergom, 1849. június 17.

Ludvigh levele Kossuth Lajos kormányzóelnöknek

Édes barátom!

Asbóth magát Aszódra visszahúzta, az ellenségtől három ágyút elvett, de az ellenség mitőlünk is ugyanannyit vett el. Az expedíció tehát egészen nem sikerült, mint fa hiányban híd sem veretett.³¹⁷

Dembiński még mindig fővezérkedik.³¹⁸ Hiszem, hogy a dolog állásáról tudósítva vagy.

Klapka csak Ötvevénynél akart menni, és azért megharagudott, hogy az ő diszpozíciója ellenére Bayer Kmetynek más parancsolatot adott.³¹⁹ Egyik apprehensio³²⁰ szülte a másikat. De miután Klapka látja, hogy az ellenség Kőszeg táján nagyobb erőt gyűjt, és balszárnyunkat túlszárnyalná, el fogja esmerni, hogy Bayernek, ki Klapka diszpozíciójáról mit sem tudott, igazsága van. Bayer stratégiában hibát elkövetni nem fog, ő minden diszpozícióját igen meg szokta fontolni, s hijába, ő az egyedüli hadfőnök, kinek tudománya mellett szép praxisa is van.

Holnap reggel öt órakor innen elindulunk. A hosszú vonal egyébíránt nemigen engedi, hogy a vezér mindenütt lehessen, de mégiscsak közelebb leszünk, mint voltunk itt.

Aldjon meg az ég!

Esztergom, június 17-én 1849.

Leghűbb barátod

Ludvigh János

Eredeti sk. tisztázat. „jún. 18. confidentál[is].” MOL OHB 1849:7844.

54.

Esztergom, 1849. június 17.

Ludvigh jelentése Szemere Bertalan miniszterelnökhöz

Buda várának bevétele után, Hentzi ottani osztrák várparancsnok³²¹ irómányai között azoknak, kiket az ellenség elfogott, s onnét tova szállított, erede-

³¹⁷ 1849. június 16-án az Asbóth Lajos ezredes vezette II. hadtest a zsigárdi ütközetben vereséget szenvedett a cs. kir. tartalék hadtest alakulataitól. A jelentésből nem egyértelmű, de az ütközetben Asbóth elveszítette mind három saját lövegét, mind az ellenségtől zsákmányolt három löveget.

³¹⁸ Henryk Dembiński altábornagy már máj. 24-én lemondott a felső-magyarországi hadsereg parancsnokságáról, s lemondását a minisztertanács máj. 31-én el is fogadta; azonban különböző kifogásokkal egészen jún. 17-ig elhúzta a parancsnokság átadását Józef Wysocki vezérőrnagynak. – Ludvigh már jún. 13-án értesítette erről Kossuthot. Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1849:7833. Közli V. Waldapfel *Eszter* IV. 70–71.

³¹⁹ Ld. erre Klapka 1849. jún. 15-i levelét Görgeihez, közli Hermann Róbert, 1999. 67–68.

³²⁰ sértődés

³²¹ Hentzi von Arthurm, Heinrich (1785–1849), cs. kir. vezérőrnagy, Buda várparancsnoka, az ostromban halálos sebet kap.

ti névjegyzéke feltaláltatván, ugyanazt Miniszterelnök és Belügyminiszter Úrnak, ide rekesztve alázattal felterjesztem.³²²

Eredeti tisztázat. No. 254. MOL BME 1849:248.

55.

*Buda, 1849. június 17.*³²³

Ludvigh jelentése Duschek Ferenc pénzügyminiszterhez

Tegnap beküldött számadásom szerint és már mai napon közbejött kiadások következtében a pénztári maradvány annyira fogyatékán lévén, hogy a mindennapi kiadások fedezetében annál nagyobb lehet a fennakadás, mennél messzebbre távozik a hadsereg a kormány székhelyétől, a Pénzügyminiszter Úrnak esedezem, miszerint azon alkalommal, melyben Danielisz ezredes úrnak a hadsereg számára pénzt küldend, ugyanazon megbízott Eördögh kapitány úr³²⁴ által nekem is 10.000–12.000 ez[üst]forintot küldeni méltóztassék.

Eredeti sk. tisztázat. „érk[ezett] 30/6. 1849.” MOL Duschek-ir. II. sorozat No. 5.

56.

Esztergom, 1849. június 17.

Ludvigh jelentése Duschek Ferenc pénzügyminiszterhez

Gyurikovics Lajos általam megbízott futár a szükségelt 18.000 pengőforintot minden hijány nélkül nekem kézbesítvén, annak átvételéről szóló nyugtatványomat ide rekesztve ezennel beküldöm.³²⁵

Eredeti tisztázat. MOL PM PO 1849:7974.

³²² Mellette a 28 fogoly 1849. ápr. 21-én Budán kelt névsora: Batthyány Lajos gróf, Szerdahelyi Eduárd, Krezek Ferenc, Eisenfeld Rudolf, Muzánsky Imre, Neumann József, Fonting Tamás, Rómay János, Szabó Alajos, Walter (Fiedler) Eduárd, Neuberg Ádám, Perlaky László, Zselénszky László gróf, Issola József, Gál Tádé, Klobs Ágost, Gyarmás Antal, Oláh László, Eisele József, Károlyi István gróf, Szántó Gábor, Harfenitzky János, Szilágyi István, Lapásy (?) Károly, Gyöngyösy Imre, Micheky (?) József, Fischer János, Laczady László.

³²³ A dátum tanúsága szerint Ludvigh aznap a fővárosban járt.

³²⁴ Eördögh József (István), honvéd főhadnagy, majd százados, a III. hadtest hadipénztárának vezetője.

³²⁵ Ld. a 47. iratot.

57.

Tata, 1849. június 18.

Ludvigh utasítása Noszlogy Gáspárhoz, Somogy megye kormánybiztosához³²⁶

A hadi operációk jó sikere többnyire az ellenség mozdulatai s ereje felőli tudósításoktól feltételeztetvén, azon kormánybiztos urak, kiknek hely- és körülményösmeretüknél fogva inkább sikerül az ellenség mozdulatairól gyors hírt venni, tudósításaikkal néha igen jó szolgálatot tesznek, s általuk legalább az éretik el, hogy a táborból kiküldetni szokott kémek értesítéseit ha nem is világosítják fel, s igazolják, legalább az ellenséggeli egyetértést lehetlenítik. Ezért minden hadtesteink vezérei, különösen pedig a főtábor kellő méltánnyal s hazafiúi elismeréssel fogadja a hiteles tudósításokat.

Ha a Kormánybiztos úr működési körébe eső értesítések kezemhez jönnének, kötelességemnek ismerendem azokat közölni, de viszont hadmunkálataink biztosítása tekintetében, hazafiúi bizodalommal arra kérem fel Kormánybiztos urat, miszerint az ellenség mozdulatait figyelemmel kísérje, s a tapasztalandókról, különösen azon esetben, ha az ellenségnek hadai valahol véletlenül áttörni készülnének, vagy magokat koncentrálnák, gyorsfutár által nekem hamar hírt adni méltóztassék. A főhadiszállás mától fogva Tatán van.³²⁷

Eredeti tisztázat. MOL H 107. Noszlogy Gáspár kormánybiztos iratai. 2. doboz, 5. tétel. Nem iktatott beadványok.

58.

Tata, 1849. június 21.

Ludvigh levelei Kossuth Lajos kormányzóelnöknek

a.)

Édes barátom!

Tegnap írt, de innen csak ma elküldött levelemben³²⁸ nem említém, hogy osztrák foglyok közt 13 tiszt is találtak. Zsigárdon a vasasok, ha jól emlék-

³²⁶ Noszlogy Gáspár (1820–1853), Somogy megyei szolgabíró, 1849. márc. 18-tól nemzetőr őrnagy és Somogy megye kormánybiztosa, márc 30-tól az aldunai népfelkelés, máj. 7-től a dél-dunántúli népfelkelés irányítója, július végétől Tolna, Baranya, Zala és Somogy megyék kormánybiztosa. A neoabszolutizmus korában egy függetlenségi összeesküvésben való részvételéért kivégzik.

³²⁷ A levélről feltételezhetjük, hogy a dunántúli és északnyugat-magyarországi kormánybiztosokhoz írott körlevél volt. Erre mutat az is, hogy a címzésben „Noszlogy N. Somogy vármegyei kormánybiztos úrnak” szerepelt.

³²⁸ Ludvigh jún. 20-án Kossuthhoz, ill. Szemeréhez írott, azonos szövegű levelét ld. Eredeti sk. tisztázatok. HL 1848–49. 38/311. és MOL BME 1849:332. Ez utóbbit közli V. Waldapfel Eszter IV. 98–99. Kivonatos közlése *Steier Lajos* III. 50–51. A Kossuthnak küldött példány alapján Stuller Ferenc által fogalmazott tudósítás: MOL OHB 1849:8423.

szem, a 60-dik zászlóaljt körülfogván, legénységünket felhívták, hogy üssék le tisztjeiket, de a derék zászlóalj, melyet a vasasok már elfogottnak hívék, decharge-t adott a hiszékeny németekre, s ők mentek, honnan jöttek. Ezt megtagadhatnák a mi tiszteink is, miképpen kelljen az ellenséggel bánniok.³²⁹

Görgeit tegnap zászlóaljtól zászlóaljhoz nem követhetvén, mindent nem láthattam, a hallottakat pedig sietségemben megírni elfeledtem. Midőn a falu ellen rohamot parancsolt, egy zászlóalj nem elő, hanem hátrafelé kezdett nyomulni és e nyomulásban a tisztek a vezérek és példaadók voltak. Alighogy Görgei ilyféle vitéz operációt látott, az előhátráló [sic!] két tisztet saját kezűleg lecsapott és a zászlóalj Peredneknek [sic!] ment anélkül, hogy többé visszatekintett volna, mi történik háta megett, és anélkül, hogy azzal törődött volna, mit csinál az ellenség.³³⁰

Egy orosz közlegény hozzánk átszökött. Ő Radomszk litvániai városból származik, neve Pariszevics Vince. Saját vallomásából azt értettem, hogy a 18-dik ezrednek 9-dik osztályához tartozott.³³¹ Az ezred száma téli szürkabátja gombjain van, a vállán pedig a 9. szám van felvarrva. Vallomása szerint Magyarországra négy gyalogezred jött Panyuti [sic!] és Kobiakov tábornokok³³² vezérlete alatt. E négy ezred Morvaországban keresztül jött. Mindenik ezred 4500 főre tételik, de most egy orosz ezred nem több, mint 2000, legfeljebb 2500 főből áll. Magyarországra bejött ezred nem több, mint 10.000 főből állott, de ez is már annyira leolvadt, hogy Pozsonyból az orosz katonaság Bazin és Nagyszombat vidékére szállíttatott, mivel ezáltal a halandóságot csökkenthetőnek gondolják. Pozsonyban két ezred volt, és ezen két ezredből 5 nap alatt 500 ember halt el. A kórházak betegektől tömvék, és a legénység, ha annyira az engedelmességhez nem volna szoktatva, inkább hozzánk állana be katonának, mintsem az orosz és osztrák császárt szolgálja. Lovasság csak 2 század érkezett Magyarországra, és ez is az osztrák lovassága között van, Azonban az osztrákok hirdetik, hogy négy lovasezred útban volna Magyarország felé Rüdigernek³³³ vezénylete alatt. Ezen átjött orosz katona felvilágosításából tudjuk, hogy lett 10.000 fő 40.000, ti. hogy egy orosz ezredet legalább 4500 főre tettek, valósággal pedig csak 2000, a kolera adóját le sem vonva. Már az orosz ruhája olyan, hogy égaljunkat ki nem állja.

Isten veled

Tatán, június 21-kén 1849.

Leghűbb barátod

Ludvigh János

³²⁹ Az aznap Szemeréhez írott hasonló tartalmú levélben Ludvigh hozzátette: „A honvédek már tudják, hogy kell felelni s kérdezni.” MOL BME 1849:332. Közli V. *Waldapfel Eszter* IV. 113–114.

³³⁰ Ez a 63. honvédzászlóalj volt.

³³¹ Azaz vagy a 18. szevszki gyalogezredhez, vagy a 18. orlovi vadászezredhez, amelyek a 9. kombinált gyaloghadosztályban szolgáltak.

³³² Panyutyin altábornagy a 9. kombinált gyaloghadosztály parancsnoka, Kobjakov pedig ennek egyik dandárparancsnoka volt; ez utóbbi egyébként meg is sebesült a peredi csatában.

³³³ Rüdiger, Friedrich (Fjodor Vasziljevics), gróf (1784–1856), orosz lovassági tábornok, főhadsegéd, a III. hadtest, majd a gárda- és gránátoshadtest parancsnoka.

U.I. A csata még foly.³³⁴

Eredeti sk. tisztázat. HL 1848–49. 34/104/6.

b.)

Édes barátom!

A futár oly gyorsan, mint szerettem volna, nem mehetett, mert részint az Aszódnál kiszedett híd miatt feltartóztatott, Komáromon pedig éjjel át nem mehetett. Nagy volt Komáromban is a rémülés. A nép pedig, mely az ellenséget közeledni vélte, különösen pedig azok, kik ügyünknek hívei, mindenüket odahagyva Komáromba szaladtak. Ha meggondolom, hogy mennyi zavart okozhatott volna az ellenség, ha tudja vala, mit szerencsénkre nem tudhatott. Az osztrákok szaladó ezredeiknek bőrgombokat szoktak felvarratni, míg valamely vitéz tett által magokat sárga gombokra nem érdemesítették. Minálunk kivált a szaladni szerető tisztek miatt kellene ilyesmiről gondolkozni, s nyűlfülekert az olyanok atillájokra [sic!] felvarratni, hogy vagy jobbulnának, vagy a kapufélfától búcsút vennének.

Isten veled, június 21-kén Tatán

Leghűbb barátod

*Ludvigh János*³³⁵

Eredeti sk. tisztázat. HL 1848–49. 34/106 1/2. Kivonatossan közli Steier Lajos III. 58. o.

59.

Tata, 1849. június 22.

Ludvigh levelei Kossuth Lajos kormányzóelnökhöz

a.)

Édes Barátom!

A tegnapi csata esteli 10 óráig tartott, s folyt a Duna bal partja egész vonalában. Hivatalos tudósítást még nem bírnak, de annyit tudunk, hogy vissza kelle vonulnunk. Aligha az egyes hadtestek vezéreiben nem kellend változásnak történni, csakhogy Kmetyn, Leiningenen, Üchtritzen³³⁶ és idővel talán Hor-

³³⁴ Ludvigh egy nagyjából hasonló tartalmú levelet írt ezen a napon Szemere Bertalan miniszterelnöknek és belügyminiszternek is. Eredeti sk. tisztázat. MOL BME 1849:332. Közli V. *Waldapfel Eszter* IV. 113–114.

³³⁵ Ludvigh egy nagyjából hasonló tartalmú levelet írt ezen a napon Szemere Bertalan miniszterelnöknek és belügyminiszternek is. Ehhez mellékelte a külföldről kapott lapokat is. Eredeti sk. tisztázat. MOL BME 1849:332. Közli V. *Waldapfel Eszter* IV. 113.

³³⁶ Üchtritz Emil, báró (1808–1886), cs. kir. százados, 1848. nov. 11-től honvéd százados, 1849. januárjától őrnagy, febr. 5-től alezredes, dandárparancsnok a feldunai, majd VII. hadtestben, jún.

váthon³³⁷ kívül vezéri talentummal bíró egyéneket nemigen ismerek. Bár Aulich³³⁸ nem betegeskednék! Körülményesebben a tegnapi csatáról írni nem merek, mivel mindent csak hallomás után tudok.

Isten Veled. Tatán, június 22-kén 1849. reggel.

Szillányi³³⁹ éppen most tudósít, hogy a mieink mégis Galántát megtartották, legalább tájékán vannak, ha így van, örüljünk. Leghűbb barátod

Ludvigh János

Eredeti sk. tisztázat. „jún. 23. tudomásul”. MOL OHB 1849:8518.

b.)

Édes Barátom!

Szíves közlésedért köszönetet mondok, egyszersmind azonban kinevezésemért is, remélem, én sem fogok előbb pihenni, míg honunk ott nem fog állani, ahová vinni szeretnéd.³⁴⁰

Mellékletben küldöm neked egy orosz katona hű rajzát.

Tegnap a harc a Duna bal partján este 10 órig tartott. – seregünk minden pontról, ahová előnyomulni akart, visszaveretett. Körülményesen nem bátorodom írni, mert a dolgot még csak hallomásból tudom. – Amint időm leend, a helyszínre megyek. – Azt hisem, a tábornokok közt is változásnak kell lennie, Görgeinek azonban mindenképpen a seregnél kell maradnia.

Az ég áldjon.

Tata, 1849. június 22-én

barátod

Ludvigh

PS. Szillányi éppen most tudósít, hogy a mieink tartják Galántát, ha a dolog így áll, csak örülhetünk neki.

Német fordítás a valószínűleg sk. tisztázatról. KA AFA HA DA 1848/9–13–339f.

26-tól ezredes, a Kmety-hadtest lovashadosztályának parancsnoka. A szabadságharc után kiutasítják az országból. 1866-ban a poroszországi magyar légió ezredese.

³³⁷ Horváth János (1815–1875), cs. kir. százados a 9. (Miklós) huszárezredben, 1848. dec. 18-tól honvéd őrnagy, 1849. febr. 2-től alezredes, ápr. 21-től egy különítmény parancsnoka, júl. 10-től ezredes. Várfogságot szenved. 1869-től honvéd ezredes.

³³⁸ Aulich Lajos (1793–1849), cs. kir. alezredes a 2. (Sándor) gyalogezredben, 1848. okt. 24-től ezredes, hadosztályparancsnok a feldunai hadseregben, 1849. febr. 25-től vezérőrnagy, hadtestparancsnok, majd a Szemere-kormány hadügyminisztere. Az aradi vértanúk egyike.

³³⁹ Szillányi (Szilányi, Stoikovich, Sztojkovits) Péter, kilépett cs. kir. hadnagy, 1848. okt. 19-től honvéd főhadnagy, dec. 3-tól százados, 1849. máj. 25-től őrnagy, Klapka vezérkari főnöke, aug. 8-tól alezredes, Komáromi kapituláns, 1870-től honvéd alezredes.

³⁴⁰ Ez nyilván Ludvighnak a hétszemélyes főtörvényszékhez történt közbírói kinevezéséről szóló értesítés volt. A vonatkozó iratokat ld. MOL IM Eln. 1849:447.

60.

Tata, 1849. június 23.

Ludvig lelevele Kossuth Lajos kormányzóelnöknek

Édes barátom!

Mint Görgei Gáspár³⁴¹ tehetségét túlbecsülte, úgy Damjanich Knezićében csalatkozott. Asbóthot Görgei mindjárt eltávolította, és hadtestét a többi hadtestek közé felosztatni akarja. A hadtest igen demoralizáltnak mondatik, s csak Aulich vaskeze bírta rendben tartani. A tegnapelőtti csatavesztés onnan eredt, hogy Asbóth a maga seregét hol s mikor nem kellett, visszahúzta, s midőn újabb előnyomulással hibáját jóvá tenni akarta, Knezić vonult hátra, s így a kivívott csatátért veszteséggel el kelle hagynunk.³⁴² Ha seregeink erőhez jönnek, azonnal előnyomulandnak.

Kmety éppen most jöve ide megtudni, mi történik a jobbszárnyon. Ő holnap Tétről Marcaltőre induland. A balszárny jó kezekben van, legalább [is] biztosabb az ottani vezénylet.³⁴³ Ha Görgei 16-kára jött volna ide, eddig hihetőleg Pozsonyban volnánk.

A Budetin táján elszállásolva volt ellenséges had, mely mintegy 4000 gyalog- és 1000 lovasokból és 30 ágyúból áll, 20-kán Nagyszombatba érkezett, s hihetőleg 21-kén du. a csatában már részt vett. Az ellenség a Vág és Duna között koncentrálja legfőbb erejét, s minekünk ezen vonalt kell forciroznunk.³⁴⁴ Tegnapelőtt éjjeli 2 órakor a németek Galgócánál is a Vágon átvonultak, és a hidat magok után felszedték. Ez bizonyosan már a június 20-kai csata következtében történt, melynek jó eredményét a következő nap balesete tett[e] semmivé.

Muníció miatt most is van fennakadás, úgy hogy az előnyomulás a muníciótól van feltételezve.

Szerelmei³⁴⁵ magát fegyverek becsempésztetésére ajánlja. Mivel a nehézségeket esmerem, ötöt azokra figyelmeztettem. Ő fejével kezeskedik, hogy akár mennyi fegyvert be fog hozni, ha e részben megbíznák. Miképpen és merre hozná be, ezt ő előre felfedezni nem akarja. Meg akarná mutatni, hogy ő fegyvert

³⁴¹ Gáspár András, Andor vagy Endre (1804–1884), cs. kir. huszárszázados, 1848. okt. 8-tól honvéd őrnagy, nov. 26-tól ezredes, 1849. ápr. 2-től vezérőrnagy, a VII. hadtest parancsnoka. Várfogságot szenved.

³⁴² A leírás így pontatlan, ui. Asbóth II. hadteste jún. 20-án Perednél, annak ellenére, hogy Knezić III. hadteste csak a csata végén jelent meg a harctéren, teljesítette feladatát. Görgei ennek ellenére mindkettőjüket leváltotta a hadtestparancsnokságról, s a II. hadtestet Kászonyi József, a III. hadtestet Karl Leiningen-Westerburg gróf, ezredesre bízta. A csata a második napon, jún. 21-én az orosz Panyutyin-hadosztály beavatkozása és Nagysándor József vezérőrnagy I. hadtestének tétlensége miatt végződött a cs. kir. csapatok győzelmével.

³⁴³ Itt a hadsereg balszárnyáról, azaz a Duna jobb partján állomásozó, Poeltenberg Ernő vezérőrnagy vezette VII. hadtestről és Kmety György ezredes 15. önálló hadosztályáról van szó.

³⁴⁴ A. m.: erőltetnünk.

³⁴⁵ Szerelmei (Szerelmey, Lieb) Miklós (1803–1875), litográfus, 1848. nov. 6-tól honvéd tábori hadnagy, dec. 16-tól főhadnagy, később százados, 1849. jún. 25-től őrnagy, szept. 13-tól alezredes. Emigrál, nyomdát alapít, 1867 után hazatér.

nagy mennyiségben behozni tud. Legyen a fegyver bárhol, behozatalra ő utat talál. Hiszi, hogy a fegyver behozással a hazának több hasznot tenne, mint tábori munkájával. Ha ezen egyént, ki vagyonával, életével vállalata sikereért kezeskedni ajánlkozik, megbízandónak gondolod, értesíts. Ő azt mondja, hogy nem fog soká okoskodni, mely úton kelljen neki kiindulni, hanem megyen egyenesen, ha kell, Bécs felé is. Feltétele az, hogy kiküldetéséről senkinek sem legyen tudomása. Ő útlevelekről is gondoskodandik. Minthogy már másod- vagy harmadízben ajánlkozik, ezt Neked megírom. Az ellenség ereje nagyon szaporodik, s szükséges, hogy mi még 50.000 újoncot kiállítsunk, erre pedig fegyver kell.

Kineveztetésemért hálát mondok, ennyit sem nem vártam, sem nem óhajtottam. Én hazámat ott kívánom szolgálni, hol a szolgálat teher is. A szeptemviri szolgálatot eddig nem tekintém terhes szolgálatnak, és ezért nem is óhajtam, de hiszem, hogy ezentúl szeptemvirnek is több dolga leend. Most oly véleményben vagyok, hogy a hadseregnél szükségesebb vagyok, mint a szeptemvirátusnál.³⁴⁶ Ha látandom, hogy itt nem működhetek, felváltásomat kérdendem. Ha az országban valamennyi biztosság is eltörültetnék, a hadseregnél mindaddig, míg a hadsereg maga normális állapotban nem lesz, kormánybiztosnak lenni kell. Mind a miniszterelnök, mind az igazságügyminiszter értésemre adá, hogy újabb rendeletig helyemen maradjak.

Tata, június 23-kán reggel

leghűbb barátod

Ludvigh János

Gróf Klobusiczky ulánus kapitány³⁴⁷ elfogatott, böszült ellensége ügyünknek.³⁴⁸

Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1849:8595. Kivonata: MOL Vörös-ir. No. 385. Kivonatossan közli Steier Lajos III. 59. o.

61.

Tata, 1849. június 23.

Ludvigh a.) levele b.) jelentése Szemere Bertalan miniszterelnökhöz

a.)

Édes barátom!

Ha sajtónk régi hibájába visszaesik, s mindent kifecseg, az ellenségnek kémre sem leend szüksége.

³⁴⁶ Hétszemélyes táblánál, azaz az országos főtörvényszéknél.

³⁴⁷ Alexander Klobusitzky (vagy Klobusitzky Sándor), a cs. kir. 4. (Császár) dzsidásezredből.

³⁴⁸ Ludvigh aznap egy nagyjából hasonló tartalmú, valamivel rövidebb tudósítást írt Szemereinek is. Eredeti sk. tisztázat. MOL BME 1849:370. Közli V. Waldapfel Eszter IV. 116–117.

E napokban maga a komáromi lap is oly rövidlátó volt, hogy kihirdette, miként Komáromban csak nemzetőrség van, mit a Pesther Zeitung is mindjárt felvett.³⁴⁹

A közönséges kém felakasztatik, azon kém pedig, ki újságban értesíti az ellenséget, magát nemcsak a kötél alól mentté teszi, de attól, kit elárul, még meg is fizetteti. Hajnik által az újságszerkesztőket már egyszer felszólítottam, hogy ezentúl óvatosabbak legyenek, de ez mit sem használt. A katonák, kik mindenben katonásan akarnának eljárni, az újságírókkal is amúgy kurtán bántani szeretnének, és fel nem fogják, miért nem állíttathatik fel a cenzúra. Én sem tartom ezt elkerülhetlennek, mert ha eddig ellehettünk, mellőzzük jövőre is, hogy Európa bennünket meg ne ítélhessen még e részben sem. De valamit tenni mégis kell, mivel saját ügyünk árulását engednünk nem szabad.

Isten veled Tata, június 23-kán 1849

igaz tisztelő barátod

Ludvigh János

Eredeti sk. tisztázat. MOL BM rend. 2. kútfő, 26 tétel. 1483/B.

b.)

A népszabadság őrjéül hivatott sajtó nemcsak akkor vétkezik hivatása ellen, ha, min a jelen év első hónapjaiban, az önkényuralom bérszolgájává szegődik, de vétkezik akkor is, ha a népszabadság ügyét csacskaságból elárulja. Azon sajtó, mely a hatalom bérenceként a nép ügye ellen fellép, nyílt ellen, s olyantól a nép óvakodik, de az, mely magát a nép barátjának vallja, s ennek gyengeit az ellenségnek denunciólja, azon kémekhez hasonlítható, kiktől a nép nem tud óvakodni, de megóvni kell, mint óvatik meg a hadsereg a haditörvény alkalmazása és gondoskodása által a kémek árulásaitól.

Nem céloim a sajtót vádolni, de meggyőződtem, hogy hadügyeink tekintetében valamit tenni kell, mivel némely lapok, nem mondom, rossz szándékból, hanem a balul felfogott nyilvánosság-hozói ragaszkodásból, vagy pusztán hírközlési vágyból, az ellenségnek oly dolgokat adnak hírül, melyek miatt azok, kik ezt nem újságban, hanem magánlevélben az ellenségnek megírnák, kötéllal lakolnának. Ilyen közlés p[é]lda] o[k]k[é]rt], hogy hadifelszerelésre mennyi áru szállítatik Styriából³⁵⁰, sőt, Bécsből is Grätzen³⁵¹ keresztül, minek következtése az volt, hogy e vonalokon a szállítás csaknem lehetlenítettett. E napokban pedig a sajtó annyira rövidlátó volt, hogy azt hirdette, mikét vontunk mi minden katonai erőt Komáromból, s hogy a várat nemzetőrök szolgálatára bíztuk. Nem lehet az ellenségnek oly kéme, ki ennél fontosabb hírt vihett volna.

³⁴⁹ A hír a Komáromi Értesítő 1849. jún. 15-i számában, a „Helybeli rovat”-ban jelent meg. 427. Jún. 20-án ugyanebben a rovatban arról írtak, hogy „Várunkban a honvéd igen gyér számú.” 444.

³⁵⁰ Stájerországból.

³⁵¹ Grazon.

Már Buda ostroma alatt egy elfogott levélből megtudtam, mennyire használja fel az ellenség újságaink bőbeszédűségét. Így azon hír közlése, mennyire kívántak az olaszok hozzánk átjönni, éppen azt közölte, hogy ha szándékukban is lett volna, át nem jöhettek, sőt, éppen azon újságlappal izgattattak fel ellenünk.³⁵² Egyéb kósza híreknek felvételét itt nem emlínve, a Miniszterelnök Urat alázatosan felkérem, miszerint a háború és hadügyek körébe eső cikkek közlése iránt egy ideiglenes cenzúrát, vagy ha ezt tanácsosnak nem vélné, és a nemzetgyűlés elébe sem terjesztene akarná, mégis valamely sajtórendeletet kiadni méltóztassék, nehogy hadmozdulataink saját sajtónk által elárulhassanak.³⁵³

Eredeti sk. tisztázat. „érk[ezett] jún. 26-án 1849.” MOL BM rend. 2. kútfő, 26 tétel. 1483/B.

62.

Tata, 1849. június 23.

Ludvigh átirata Görgei Artúr hadügyminiszter, fővezérhez

Nemcsak Veszprém és Esztergom megyékből érkezett panaszos feljelentések nyomán tapasztalom, hogy a magyar hadsereg számára tett szállítások alkalmával az illető fuvarosok időhatáron túli letartóztatása, a készpénzbeli fizetésnek visszatartása, sőt, még a nyugtatványozásnak is mellőzése által tetemes visszaélések történnek, hanem a komáromi kormánybiztosnak³⁵⁴ tegnap hoztam intézett feljelentése szerint arról is értesültem, miszerint a hadsereg tisztei úton-útfélen, a polgári hatóság közbejötté nélkül rekvirálván, s előhatalommal foglalván el az előfogatokat, minden rendelések megghiúsulnak, mi, kivált Komáromban, annál nagyobb zavart idéz elő, minél több előfogat kívánatik az ottani raktárakból az I., II., III. és VIII. hadtestek számára kiszolgáltatandó élelmiszerek szállítására.

A főintendantúránál e tárgyat illetőleg az élelmezési tisztekre nézve már kellőleg intézkedvén, nehogy a fuvarozók időn túli letartóztatása által azok az ekképp bekövetkezendő takarmányhiányt [sic!] más helységbeliek határában a

³⁵² A budai vár őrségét alkotó négy gyalogzászlóalj közül az egyik a lombardiai kiegészítésű, olasz legénységű 23. (Ceccopieri) gyalogezred 1. zászlóalja volt. Az olaszok átállási szándékáról az ostrom alatt többször is terjedtek el hírek, s a máj. 21-i döntő roham alkalmával egy részük rövid ellenállás után megadta magát. A részletekre ld. Katona: Budavár 21–26. és passim; Spira György, 1998. 538–540., Pete László: Monti ezredes és az olasz légio a magyar szabadságharcban. Debrecen, 1999. 123–131.

³⁵³ Szemere jún. 26-án felhatalmazta Ludvighot, „tiltsa bé minden hadfolytatást vagy fölszerelést érdeklő tárgyaknak vagy hadi eseménynek a komáromi hírlapbani közlését; úgy, hogy csak azon ilyenmű cikkek jelenhessenek meg abban, melyeknek kiadhatása az évre Ön által megbízandó katonai parancsnokság által megengedettik.” Ugyanakkor a közönség tájékoztatása érdekében kérte, intézkedjen, „hogy az illető hadi parancsnokság által a közlendő hadi hírek említett komáromi hírlapnak szerkesztőjével tudassanak.” Fogalmazványát ld. az irat mellett. – Jún. 27-én a hadügyminisztérium elnöki osztálya – szintén a Pesther Zeitungban megjelent másodközlés alapján – utasította a komáromi várparancsnokságot, szólítsa fel a Komáromi Értesítő szerkesztőjét, „miszerint jövőre az ily, könnyen ártalmassá válható cikkeknek közlésétől lapjának betiltása büntetése alatt óvakodjék.” MOL HM Ált. 1849:22732.

³⁵⁴ Újházi László.

vetések s rétek erőszakos leetetésével pótolni kénytelenítettvén, az annyira igénybe vett álladalmi pénztár a nehezen megtagadható kármentesítés által méginkább terheltessék, ezen felül pedig nemcsak a fuvarosok időn túli elmaradásuk miatt házi gazdaságukban kárt szenvedjenek, hanem az elmaradás okáról, igénybevétel idejéről nem értesült illető polgári hatóságok is újabb előfogatok s szállítási fuvarozások megrendelésében, a polgári hatóság iráti bizodalom csökkenését is maga után húzó akadályra leljenek: ezennel felkérem Hadügyminiszter s Főparancsnok Urat, hogy a magyar hadsereg tisztjeinek ilyes, a haza függetlenségének biztosítását feltételező néplelkesedést is könnyen előlő visszaélésekre, jelesen azonban az előfogatoknak polgári hatóság közbejötté nélkül úton-útfélen üzni szokott erőszakos lefoglalását s elhajtását, sőt, már egy héten túl is terjedett letartóztatását, napiparancs által megtiltani, azon általam is előfordulhatóknak ismert esetekben pedig, midőn valamely helységben vagy vidéken az előfogatok rögtöni szükséghez képest csupán katonailag igénybe vétetnek, őket oda utasítani méltóztassék, hogy ezt az illető járásbeli szolgabírónál – leginkább azért, hogy az ilyen, már igénybe vett helység- vagy vidékre hasztalanul kiadandó előfogati rendeletének eleget tenni nem lehetvén, a közügyre nézve is káros hatású endetlenség s zavar ne keletkezzék – utólagosan bejelentsék.

Eredeti tisztázat. MOL HM Ált. 1849:22229.

63.

Tata, 1849. június 25.

Ludvigh levele Kossuth Lajos kormányzóelnöknek³⁵⁵

Édes barátom!

Hogy az Eperjes vidéki hadsereg³⁵⁶ visszavonult, körülményesebben tudod. Miként állnak ügyeink a Vág mellett, szintén tudod. Győr, Pápa és Marcalton, hová Kmety hadtestének része már elindult, eddig nincsen baj, sőt, egyesek hozzánk átjönnek.

A 2-dik hadtest vesztesége nem kevesebb, mint 2602 ember és 9 ágyú. A hadtest 5000 főre leolvadt. Az ellenség seregeit e veszteségünk megint felbátorítandja, s ha ausztriai jóbarátink annyi foglyot látandnak, nem kevésbé le

³⁵⁵ Ludvigh jún. 24-én elkezdett, de csak 25-én befejezett levelében az európai diplomáciának az orosz intervencióval kapcsolatos magatartását taglalta, írt a Liptó és Turóc megyékbe betört orosz csapatokról, kifejtette nézeteit az ellenség által végrehajtott kivégzések megtorlásáról s az ellenséges foglyokkal való bánásmódról. Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1849:8592. Közli Steier Lajos III. 130–132. és Deák Imre, 1942. 380–381. Ludvigh jún. 25-én még egy levelet írt Kossuthnak, amelyben beszámolt arról, hogy az osztrákok kivégeztették Rázga Pál pozsonyi lelkészt. Tudósított az orosz csapatok Liptó és Turóc megyei betöréséről, valamint arról, hogy a cs. kir. csapatok a jelek szerint valahol összpontosítják erőiket. Eredeti sk. tisztázat. MOL OHB 1849:8585. Közli Steier Lajos III. 132–133.

³⁵⁶ Az immáron Józef Wysocki vezérőrnagy vezette, a IX. hadtestből és a lengyel légióból álló északi hadsereg kénytelen volt visszavonulni az orosz főerők elől.

fognak hangoltatni. De meglehet, hogy egypár száz valahonnan a bokrokból még előkerül.³⁵⁷

Az újságokból látom, hogy hadügyekben agitálni kezdenek, nevezetesen az „Oppositio[n]”.³⁵⁸ Ha egyet nem értendünk, veszni fogunk. Most egyébbel, mint hadügyekkel alig lehet foglalkozni, de a hírlapok tartózkodjanak pártok előidézésétől. Meg ne engedd, hogy Görgei most irkafirkák által elkedvetlenítessék; ellensége is meg fogja vallani, hogy a hadsereg élén most más nem állhat, s őtet arra kénytetni, hogy vagy Perczelt, vagy Dembińskit hadak vezénylétével megbizsa, annyi volna, mint intézkedéseiben akadályt tenni.

Klapka már jobban van.³⁵⁹

Isten veled. Tata, június 25-kén 1849.

leghűbb b[arát]od

Ludvigh

U. I. Azt hallom, hogy az Aszód melletti hidat a 2-dik hadtest elégette volna, és ez a Guta mellettivel is történt. Komárom lakossága irányában a kormánynak valamit, s pedig rögtön tennie kell, mert e lakosságnak köszönhattük nagyobb részt a vár megtartását. Aligha e lakosságra ismét nem szorulandunk.

Eredeti sk. tisztázat. HL 1848–49. 34/499. Kivonatossan közli Steier Lajos III. 70–71. o.

64.

Tata, 1849. június 29.

Ludvigh levele Duschek Ferenc pénzügyminiszterhez³⁶⁰

Édes barátom!

Nektek tán a Tiszára kell visszamenni. Hihetőleg hosszabb időre, s ha a balsors úgy akarja, tán örökké el leszünk szakadva. Amennyiben kitelik, én a

³⁵⁷ A II. hadtest veszteségét Kászonyi József ezredes a június 16-i és 20–21-i harcokban 2602 főre becsülte, de ezekből 400 fő visszatért. A június 16-i zsigárdi ütközet veszteségét egy kimutatás összesen 150 főben adja meg. Tehát a peredi csatában a II. hadtest kb. 2052 főt veszített.

³⁵⁸ Az Opposition 1849. jún. 23-i, 271. száma közölte Mezei 1849. jún. 22-i cikkét arról, hogy Perczel leváltása a IV. hadtest éléről, és helyette Vetter kinevezése komoly elégedetlenséget keltett. Végül kifejtette, hogy a kormány újabban sajátos módszert talált az ellenség legyőzésére: leváltja a népszerű parancsnokokat, akik elől az ellenség elfutna, s így a kormány — ha az ellenséget le akarja győzni — mintegy kényszerítve van Dembińskit letenni, Perczelt a hadseregtől elszakítani, Bem-et pedig tétlenségre kényszeríteni. Az Opposition a későbbiekben is folytatta a Perczel melletti agitációt, így jún. 28-án közölte Perczel Bemhez intézett, 1849. jún. 26-án írott levelének kivonatát, amely félreérthetetlen célzással az intrika szégyentelen játékáról és szégyenteli hazugságairól szólt leváltásának indokaival kapcsolatban.

³⁵⁹ Klapka vezérőrnagy ugyanis ezekben a napokban betegeskedett.

³⁶⁰ Ludvigh aznap Tatáról három, Komáromból egy levelet írt Kossuthnak, amelyekben a jún. 28-i győri ütközet következtében a főváros mielőbbi kiürítését sürgette. A Tatáról írt eredeti sk. tisztázatokot ld. HL 1848–49. 35/298–299–300. Másolata: MOL Vörös-ir. 387. Közli őket Steier Lajos III. 135–137., az egyiket *Böhm – Farkas – Csikány* 173. A Komáromból írt levél eredeti sk. tisztázatát ld. MOL OHB 1849:8823. Közli Steier Lajos III. 138–140. Ludvigh — emlékirata szerint — írt Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi miniszternek is, „hogy ha nincs is periculum in mora, mégis pakolni kell, nehogy a zavar és rémület, mint Windisch-Grätz közeledtével, megújuljon, és mint a télen, a legszükségesebb hadi készletek, sőt még a stratégiai mappák is Pesten az ellenségnek prédává estek, nehogy most is a késelem hasonló zavart szüljön.” Ludvigh János, 2000. 405.

közlekedést bárhogy fenn fogom tartani, de kételkedem, hogy igyekezetem sikerülend, mivel az ellenség a téli táborozásain okult.

Pénz nélkül nem maradhatunk, amennyiről diszponálhatsz, küldjél Komáromba, s miután én is minden pénzből kifogytam, kérlek, hogy nekem is vagy 20.000 e[züst] f[lorin]t[ot] ha lehet, küldjél. Én úgyis, ha a tábori pénztár üres, mindég kiségiteni szoktam, mely mellett az eléretik, hogy miután kölcsönre nemigen számolhatnak, jobban gazdálkodnak. Nagyváradon számotokra pénzt fogtok készíthetni, de mi még készítenénk, mindenből kifogynánk.³⁶¹

Kértem assignaták³⁶² kiadására engedelmet, mert pénz nélkül hadseregünk magát nem tarthatná. Talán legjobb lenne felhatalmazást adni, hogy 10 xros meg 20 f[lorin]tos assignatákat készíthessünk, mindenestre más mennyiségről, mint a kormány bankjegyei szólnak.

Csókollak, édes barátom, és kérlek, hogy a visszavonulással a Tisza megé ne késsetek.

Isten veled

Tatán, június 29-kén 1849.

igaz tisztelő barátod

Ludvigh János

Eredeti sk. tisztázat. „érkezett 3/7. 849. – Ludvigh Jánosnak kormánybiztosi működése megszűnév, ezen irat az irományok közé teendő. – Szeged 1849-dik évi július hó 16-dik. Lónyay.”³⁶³ MOL PM PO 1849:10613.

65.

Tata, 1849. június 29.

Ludvigh – Görgeivel egyeztetett tartalmú – átirata Lukács Sándorhoz, a magyar hadsereg felszerelési kormánybiztosához³⁶⁴ Pesten

Lukács Sándor kormánybiztos úrnak

Siessen Kormánybiztos Úr minden kész ruhát Komáromba gőzhajón és pedig *tüstént* átszállítani. A nem kész ruházatot szállíttassa gőzkocsin Nagyvá-

³⁶¹ Görgei és Ludvigh ugyanis azt javasolták a kormánynak, hogy Nagyváradra tegye át székhelyét.

³⁶² A. m.: pénzjegyek.

³⁶³ Lónyay Menyhért, 1871-től gróf (1822–1884), táblabíró, közigazdász, újságíró, az 1847–1848. évi országgyűlésen Bereg megye követe, 1848–49-ben a beregszászi kerület képviselője, 1848-ban a pénzügyminisztérium osztálytanácsosa, 1849. májusa után államtitkára. Emigrál, 1850-ben hazatér, az 1861. és 1865–67. évi országgyűlésen képviselő, az Andrássy-kormány pénzügyminisztere, 1870-től közös pénzügyminiszter, 1871–72-ben miniszterelnök.

³⁶⁴ Lukács Sándor (1822–1855), ügyvéd, 1848-ban Győr város képviselője, szept.-től a város kormánybiztosa, 1849. jan. 9-től országos hadfelszerelési kormánybiztos, ápr. 28-tól Győr város és megye kormánybiztosa. Emigrál.

rad felé. E felszólításomat Önhez a hadügyminister úrral tartott értekezés folytán intézem.

Tatán, június 29-kén 1849.

Ludvigh János
főtábori kormánybiztos

Ruha készítésére szolgáló készletek is szállíttassanak rögtön Komáromba, hogy álladalmi vagyon megint az ellenség kezébe ne essék.

Eredeti tisztázat. „érkezett június 29-én éjjeli 11 órakor” MOL KKB Lukács Sándor iratai.

66.

Komárom, 1849. június 30.

Ludvigh jelentése Duschek Ferenc pénzügyminiszterhez³⁶⁵

Leküldöm Szerelmeit, hogy Pénzügyminiszter úrral a bankjegyek iránt értekezzenek és utasításait kikérje. Kénytelen vagyok ötöt leküldeni, mivel egynehány órai késedelem az értekezést és bankjegykészítési kellékeknek bevásárlását lehetlenné tenné.

Nem használ semmi okoskodás. A Pénzügyminiszter úr pénzt nem küldhet, a kormánytól hosszabb ideig el leendünk szakasztva, és a hadsereg által az itteni operációtért elhagyatni annyi volna, mint bizonyosan veszteni.

Lássa el a Pénzügyminiszter úr Szerelmeit a szükségeseikkel, és küldjön ide egy oly egyént, mely az ellenőrséget viendi. Hiszem, hogy a kért komité³⁶⁶ feljövend, és feljövételével késni nem fog. Tudtára adandó, hogy a Duna bal partján jöjjön fel, mivel feljövételéig a jobb part elzárva lehet.

Kérem a Pénzügyminiszter urat, hogy egynehány ezer ausztriai bankjegyet elküldeni méltóztassék, miszerint az ausztriai szélekre küldendő kémekeket fizethessük.

Az ellenség úgy látszik, egyenesen Pest felé induland.³⁶⁷

Eredeti sk. tisztázat. MOL Duschek-ir. II. sorozat No. 48.

Rövidítések jegyzéke

1848–49.	HL Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai.
AFA	KA Alte Feldakten
Beér – Csizmadia	Beér János – Csizmadia Andor szerk.: Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Bp., 1954.
BME	MOL H 9. Belügyminisztérium. Elnöki iratok.
BM rend.	MOL H 15. Belügyminisztérium. Rendőri osztály iratai.
Bóhm – Farkas – Csikány	Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. Szerk. Farkas Gyöngyi. Az iratokat válogatta, a német nyelvű iratokat fordította Bóhm Jakab. A bevezető tanulmányt írta Csikány Tamás. Bp., 1998.
Deák Imre, 1942.	Deák Imre: 1848, ahogy a kortársak látták. A szabadságharc története levelekben. Bp., é. n. [1942.]
Duschek-ir.	MOL H 22. Duschek Ferenc miniszteri iratai.
Görgei-ir.	MOL H 115. Görgei Artúr iratai.
Görgey Artúr II.	Görgey Artúr: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. S. a. r. Katona Tamás. Bp., 1988. I–II. k.
Görgey István I–III.	Görgey István: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. Bp., 1885–1888. I–III. k.
HA DA	KA AFA Hauptarmee, Detailakten.
Hermann Róbert, 1991.	Hermann Róbert: Kormánybiztosok Görgei táborában II. (Luzsénzky Pál és Ragályi Ferdinánd kormánybiztosi tevékenysége 1849. január 31. – március 1.). Okmánytár: Folia Historica 16. (1991.)
Hermann Róbert, 1999.	Hermann Róbert: Az ihási ütközet emlékkönyve 1849–1999. Pápa, 1999.
Hermann Róbert, 2001.	Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849. S. a. r. Hermann Róbert. Millenniumi Magyar Történelem. Bp., 2001.
HL	Hadtörténelmi Levéltár
HM Ált.	MOL H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok.
Horváth Mihály I–III.	Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. 1. kiadás. Genf, 1863. I–III.
Hunfalvy Pál	Hunfalvy Pál: Napló 1848–1849. S. a. r. Urbán Aladár. Bp., 1986.
IM Eln.	MOL H 65. Igazságügyminisztérium. Elnöki iratok.
IM Vegyes	MOL H 74. Igazságügyminisztérium. Vegyes iratok.
Irányi – Chassin II.	Irányi Dániel – Charles-Louis Chassin: A magyar forradalom politikai története 1847–1849. Fordította Szoboszlai Margit. S. a. r. Spira György. Bp., 1989. II. k.
Jánossy Dénes II.	Jánossy Dénes: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1851–1852. II. k.
Jósika Miklós, 1988.	Jósika Miklós: „Idegen, de szabad hazában”. Szerk. Kokas Károly és Szajbély Mihály. Bp., 1988.
KA	Kriegsarchiv, Wien

Katona: Budavár	Katona Tamás szerk.: Budavár bevételének emlékezete 1849. S. a. r. Hermann Róbert, Pelyach István és Tirts Tamás. Bp., 1989.
KKB	MOL H 114. Különböző kormánybiztosok iratai.
KLÖM XII.	Kossuth Lajos összes munkái. XII. k. Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban S. a. r. Sinkovics István. Bp., 1957.
KLÖM XIII–XIV.	Kossuth Lajos összes munkái. XIII–XIV. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I–II. S. a. r. Barta István. Bp., 1952–1953.
KLÖM XV.	Kossuth Lajos összes munkái. XV. k. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. S. a. r. Barta István. Bp., 1955.
Kosáry Domokos I–II.	Kosáry Domokos: A Görgey-kérdés története. Bp., 1994. I–II. k.
Kossuth Lajos I–III.	Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból. I. k. Bp., 1880., II. k. Bp., 1881., III. k. Bp., 1882.
Kossuth-ir.	MOL R 90. Kossuth Lajos iratának időrendi része.
Kovács Endre, 1967.	Kovács Endre: A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Bp., 1967.
Ludvigh János, 2000.	Ludvigh János: Jegyzetek 1848–49-ről. (In:) Szószék és csatatér: Politikusi visszaemlékezések és naplók 1848–49-ből. S. a. r. Hermann Róbert. Bp., 2000.
MOL	Magyar Országos Levéltár
Móricz Pál I.	Móricz Pál: A magyar országgyűlési pártok küzdelmei a koronázástól a Deák és balközép pártok egybeolvadásáig (1867–1874). Bp., 1892. I.
OHB	MOL H 2. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány és Kormányzóelnökség iratai.
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
Pálmány Béla, 2002.	Az 1848–1849. évi első népképviselői viseleti országgyűlés történeti almanachja. Szerk. Pálmány Béla. Bp., 2002.
Pap Dénes I–II.	Pap Dénes: A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban. Pest, 1866., 2. kiad. 1881. I–II. k.
PH	Pesti Hirlap
PM PO	MOL H 29. Pénzügyminisztérium. 1849. évi iratok. Pénztári osztály.
Puky-ir.	MOL H 109. Puky Miklós kormánybiztos iratai.
Rupprecht von Virtsolog	Coloman Rupprecht von Virtsolog: Geschichte des k. k. 60. Linien-Infanterie-Regimentes gegenwärtig Gustav Prinz von Wasa. Wien, 1871
Sarlós Béla, 1959.	Sarlós Béla: Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga. Bp., 1959.
Sarlós Béla, 1971.	Sarlós Béla: Igazságkereső. Bp., 1971.
Spira György, 1998.	Spira György: A pestiek Petőfi és Haynau között. Bp., 1998.
Steier: Tót kérdés I–II.	Steier Lajos: A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. Bp., 1937. I–II. k.
Steier Lajos II.	Steier Lajos: Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei. A szabadságharc revidált története II. Bp., é. n.
Steier Lajos III.	Steier Lajos: Haynau és Paskievics. A szabadságharc revidált története III. Bp., é. n. I. k.

Szabad György, 1967	Szabad György: Forradalom és kiegyezés válaszáján (1860–61). Bp., 1967.
Szemere Bertalan, 1990.	Szemere Bertalan: Politikai jellemrajzok. – Okmánytár. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert és Pelyach István. Bp., 1990.
Szinnyei József, 1887.	Szinnyei József: Komárom 1848–49-ben. (Napló-jegyzetek). Bp., 1887.
Tábori vésztvsz.	MOL H 149. A Görgei-táborban működő vésztörvényszék jegyzőkönyvei, 1849. ápr. 24. – jún. 9.
Újhegyi Béla	Újhegyi Béla: Budavár keletkezése és hadtörténelmi múltja. Adalékul a hazai történelemhez. Temesvár, 1892.
Urbán: Batthyány-iratok II.	Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta Urbán Aladár. Bp., 1999. II. k.
V. Waldapfel Eszter III–IV.	V. Waldapfel Eszter: A forradalom és szabadságharc levelestára. III. k. Bp., 1955., IV. k. Bp., 1965.
VKM Debreceni ir.	MOL H 62. Vallás- és közoktatásügyi minisztérium. Debreceni iratok.
Vörös-ir.	MOL R 123. Vörös Antal iratai.
Vukovics Sebő	Vukovics Sebő visszaemlékezései 1849-re. S. a. r. Katona Tamás. Bp., 1982.

Veliky János

HOGYAN POLGÁROSODOTT A MAGYAR ARISZTOKRÁCIA?*

(*Batthyány Kázmér társadalmi és politikai szerepkörei*)

Ma valószínűleg nagymértékű véleményegyezés létezik a magyar történetírásban arról, hogy a legintenzívebb társadalmi változások egyikét, a *polgárosodást* nehéz leírni osztálykeretek között. Ugyanis mint minden változás, így a polgárosodás is kezdetben átmeneti jelenségek sokaságának folyamatszerű elrendeződése, amely egy idő után ugyan szociológiai csoporttá áll össze, de addig sokszínű jelenségként meglehetősen szabálytalanul, mondhatnánk *szerepkörök* formájában szétterül a társadalom arculatán, ezért osztálykeretek között nehéz megragadni. Az összerendeződés folyamata jól nyomon követhető a népességstatisztikák tabelláin, ahol egyes társadalmi kategóriák rendre eltűnnek, mások pedig besorolódnak a felméréndők közé, de például megjelenik az 1848-as választójogi törvényben is, amikor a neves és kitűnő társadalmi ismeretekkel rendelkező jogalkotók az értelmiségi kvalifikáció megfogalmazásakor az összefoglaló kategóriát („értelmiség”) még nem említik, mert valószínűleg még nem volt használatos, és csupán felsorolják a csoportot heterogén módon kitöltő részelemeket (tanár, lelkész, újságíró stb.)

Másrészt talán az sem vitatható, hogy a polgárosodás nem tekinthető bármely osztály vagy rend kizárólagos teljesítményének, nem köthető egyetlen csoport (ide értve a polgárságot vagy annak egy rétegét) megjelenéséhez. Nem vezethető le egyetlen struktúrából, hiszen a változásokban részt vevő társadalmi elemek és szerveződési formák (kulturális, gazdasági, politikai stb.) nem rendeződnek egymás alá, hanem egymás mellett, önállóan (rendszerekként, alrendszerekként) haladnak, még ha időnként szoros kapcsolatba is kerülnek egymással.¹

A polgári átalakulás a társadalom közös teljesítményének tekinthető, így persze összekapcsolódott a nemesség sorsával, tudjuk ugyanis, hogy bármely átalakulás a korábbi elitek ellenállása mellett nehezen, közreműködésével viszont sokkal eredményesebben valósítható meg. A magyar nemesség, európai társaihoz hasonlóan,² sokféle módon kapcsolódott az átalakulás folyamatához.

---

* A tanulmány elkészítéséhez a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány nyújtott segítséget.

¹ Erről *Niclas Luhmann: Soziale Systeme. Grundrisse einer allgemeinen Theorie.* Frankfurt/Main. 1984.

² *Volker Press: Adel im 19. Jahrhundert. Die Führungsschichten Alteuropas im bürgerlich-bürokratischen Zeitalter.* In: *Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters, 1780–1870.* Hrsg.: Armgard von Reden-Dohna und Ralph Mellville. Stuttgart. 1988.

Maga is — miként a hazai rendiség egésze³ — számos csoportérdek szerint, a műveltség, birtokainak állapota vagy az államhoz (udvarhoz, s annak reprezentációs központjaihoz) fűződő kapcsolat tekintetében erősen tagolódott és ez a modernizációhoz való viszonyban meglehetősen sokszínűséget eredményezett.⁴ Ha mindezek figyelembe vételével közelítünk a nemesi életpályákhoz,⁵ nevezetesen Batthyány Kázmér *átalakulásban vitt szerepeihez*, valószínűleg közelebb kerülünk magához a polgárosodáshoz is.

Hiszen Batthyány Kázmért pályáján *az új eszmék és érzelmek*, továbbá a korszerű egyéni és közösségi *érdekek* illetve a *változást követelő körülmények*, amelyekben képes volt korszerű módon fellépni (mely eszméket tekintett ön-maga és az ország számára társadalmilag relevánsnak, s melyek képviselőjére vállalkozott), modern *szerepkörteremtő* funkcióval bírtak, s ezek *őt a polgárosodás útjára vitték*.

Az életének 30-as éveiben járó gazdag, délvidéki mágnás az 1840-es évek elején tűnt fel a hazai politikai közéletben. Mint a vezető mágnás családok egyikének tagja,⁶ rendszeresen megjelent az ország reprezentációs központjaiban, Budán és Bécsben csakúgy, mint Pozsonyban: részt vett Pozsonyban az országgyűlések felső táblájának ülésein, ahol gyakran fejtett ki *újszerű álláspontot*. Véleményt alkotott az országgyűlések asztalán fekvő ún. „korkérdésekről”, s nem csupán a részlet-elemek, hanem azok egymáshoz fűződő viszonya is érdekelte, amely többek között abból az érvelésből is kiderül, ahogyan egy alkalommal a felső táblán az ősiség eltörlésének indokaira rámutatott, például arra, hogy haladni kell előre, hiszen a törvényhozás már számos esetben „csorbát” ejtett ennek az alaptörvénynek az oldalágain: „Emlékeznek a mélt. Fő-RR. az urbéri törvényekre, pesti hidra, a kisajátítási és vasutakról törvényekre”!⁷ A „korkérdések” közül kezdetben — elismerve és betartva a logikai és a megvalósíthatósági sorrendet — az első generációs szabadsá jogokra fordította figyelmét, így ennek keretében az országgyűléseken — liberális társaihoz hasonlóan — gyakran felszólalt a börtönviszonyok javítása érdekében csakúgy, mint az egyénnel szemben elkövetett vármegyei túlkapasok ellen vagy az ártatlanság

³ A hazai nemesség a rendiség hosszú, több évszázados korszakában mindvégig igen tagolt volt: *Maksay Ferenc*: „A sok nemes országa”. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Bp., 1984.; *Mályusz Elemér*: A magyar köznemesség kialakulása, I–II. Századok, 1942. – Varga János a jobbágyság történetén keresztül bemutatta a magyar rendiség sokszínűségét: *Jobbágrendszer a magyarországi feudális korszak korszakában*, 1556–1767. Bp., 1969., illetve *A jobbági földbirtoklás típusai és problémái*, 1767–1849. Bp., 1967.

⁴ A magyar arisztokrácia késő feudális kori történetéről: a Domanovszky Sándor szerkesztésében az 1930-as években megjelenő birtoktörténetek, illetve körükben a modernizáció előrehaladásáról: Szabad György munkája az *Eszterházyak tatai-gesztesi uradalmáról* (1956) és *Mérei Gyula*: *Mezőgazdaság és agrártársadalom*, 1790–1848. Bp., 1948. – A magyar nemesség sorsának alakulásában a reformkorban a tőkés viszonyok mindinkább meghatározó szerepet játszanak: *Ungár László*: *A magyar nemesi birtok eladósodása*. Századok, 1935.; *Varga János*: *A bihari nemesség hitelviszonyai*. Történelmi Szemle, 1958.

⁵ A polgárság esetében az életpályavizsgálatok kiemelkedő eredményeket hoztak. Lásd *Vörös Károly*: *Budapest legnagyobb adófizetői, 1873–1917*. Bp., 1979.

⁶ *Tóth Lőrincz*: *Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai*, I–II. Budapesti Szemle, 74. k., (1893), I. rész. 320., 335., illetve *Horváth Jenő*: *Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai*. Budapesti Szemle, 228. k., (1933) 129–136.

⁷ Batthyány Kázmér 1844. március 1-én a főrendi tábla CXI. ülésén elmondott beszéde. *Fő-Rendi Napló*. Pest. MDCCCXLIV. III. k., 196.

vélemének bevezetése érdekében.⁸ Nagyobb mértékben a jelentős kiterjedésű társadalmi csoportot zavaró feszültségre, a „lelkiismereti szabadság s vallási viszonzosság szent elvei”-nek a sérelmeire figyelt fel, amelyet igen veszélyesnek tartott. Ezekről a szabadságézmékről azt mondta, hogy „fejeink felett két ragyogó csillag gyanánt tündökölnék”.⁹

Az 1839/40-es országgyűlés felsőtábláján *vallásszabadsággal* kapcsolatos véleményét a vegyesházasságok ügyében fejtette ki, s természetjogi szempontok alapján különösen az elkereszteléseket kifogásolta: „ezen fekete bélyegű szerződések, mellyek által többnyire elvakult s indulattól elbódult emberek még meg sem született lények lelkei felett alkuszna, jövendőre töröltessenek el, hanem a multa nézve is úgy tekintse azokat a törvényhozás, mint olyan visszaéléseket, mellyek semmi törvényben nem gyökereznek; mert a mi magában törvénytelen, az az 1790:12-ik sarkalatos törvény ellenére kiadott kormányrendeletek által nem törvényesítették, s az illy alkotmányellenes alapon nyugvó gyakorlat kárhozatos visszaélés, mellynek kötelező erejét soha el nem ismerhetem”.¹⁰ A következő, 1843/44-es országgyűlésen a reverzálisok kikényszerítését bírálta s indulatosan hangoztatta, hogy azok „törvénytelenek, erkölcstelenek, botrányosak, egyoldalúak [...] kútforrásuk egyrésztől vak elfogultság, más részről csábítás, erőszakolás s fondorkodás, lényegök türelmetlenség, czéljok lélekvásárlás, eredményök zavar s közaggodalom”, a „reversálisokat megszüntetni kívánám jövőre, jelenre, multa; kiirtani gyökerestől hol csak azoknak nyoma van”. Azt mondta, hogy a római katolikus hierarchiának a vegyesházasságok ügyében követett eljárása miatt „a középkor ködeibe visszabuktunk, s arra készülünk, hogy illy intésekhez majd a sanctio is járuljon az eretnekek ellen felgyújtott máglyákban s inquisitói kinpadokon”. A sérelmek „annyira felingerlették a kedélyeket e békés s türelmes hazában, hogy a zavar teljes megszüntetését csak igen messze jövendőben reménylhetjük”.¹¹

S közben mintegy a polgári állam szerepébe helyezte a kormányt, amikor határozottan kifogásolta, hogy az nem korlátozta, sőt támogatta a katolikus hierarchiát „törvénytelen” eljárásában, így ezzel a lelkiismereti szabadságon ejtett csorbát, amelytől — mint nagy átéléssel rámutatott — „sok millió hazafi békéje, erkölcsi állapotja s boldogsága függ”.¹² Bírálta a katolikus hierarchiának a házasságkötések folyamatában játszott szerepét és számos ellenzékihez hasonlóan a hercegprímás makacs konzervativizmusát, amely a pápa utasításait követve gátolta a vallási egyenlőség megteremtését.¹³ Egyik, 1843. október

⁸ Batthyány Kázmér 1843. június 28-án, 1843. november 6-án és 1844. szeptember 10-én a főrendi tábla XIII., LXIII. és CCXVIII. ülésén elmondott beszéde. Fő-Rendi Napló. Pest. MDCCCXLIV. I. k., 37., II. k., 235., VI. k., 176.

⁹ Batthyány Kázmér 1844. június 22-én a főrendi tábla CLXVI. ülésén elmondott beszéde. Fő-Rendi Napló. Pest. MDCCCXLIV. IV. k. 75. – Az országgyűlés elé kerülő ügyekről: *Takáts Sándor*: Politikai konventikulumok és titkos konferenciák az országgyűlésen. In: *Kémvilág Magyarországon*. Bp., 1980. 174–190. – A vallásszabadság az un. „korkérdések” egyike volt: *Ferenczi Zoltán*: *Deák Ferenc*. Bp., 1904. I. k., 310.

¹⁰ Batthyány Kázmér 1840. február 25-én a főrendi tábla XCIII. országos ülésén elmondott beszéde. Fő-Rendi Napló. Pest. MDCCCXL. 14–15.

¹¹ Batthyány Kázmér 1843. szeptember 5-én, illetve szeptember 27-én a főrendi tábla XXXVIII. illetve az LI. ülésén elmondott beszéde. Fő-Rendi Napló. Pest. MDCCCXLIV. I. k. 280, II. k. 59–60.

¹² Uo. (II. k.) 59–60.

¹³ *Takáts Sándor* i.m. In: *Kémvilág Magyarországon*. Bp., 1980. 178–179.

31-én elhangzott országgyűlési beszédében malíciával interpretálta az esztergomi érseknek a házasságkötésre vonatkozó bonyolult fejtegetéseit, valószínűleg nem is sejtve, hogy ezzel mennyire megközelítette nem sokkal későbbi személyes jövőjét: „egyik aggodalmamat nem titkolhatom el, mellyet primás ő hercegsége szavai szültek bennem, s szívesen ohajtanám azoknak bővebb megfejtését, mielőtt feleséget veszek; mert amennyire azokat értettem, most így áll a dolog: hogy mi előtt házasságra lép valaki, teológusnak kell lennie”.¹⁴

Az országgyűlési ellenzék taktikájával¹⁵ egybehangzóan a *szólásszabadság*, tágabb értelemben a nyilvánosság ügye is sokat foglalkoztatta, mivel olyan alapvető jognak tekintette, „amelyben az alkotmányos élet egyedül virágzik”. De érdeklődési köre fokozatosan kiszélesedett, s megjelentek benne a közjoggal és a politikai részvétellel kapcsolatos kérdések is. Az ellenzéki taktikának megfelelően az abszolutizmussal szemben hasznosnak és védelmezendőnek tekintette a vármegyerendszert, ám emellett egyetértett az államberendezkedés polgári átalakításával is, ezért ugyanilyen határozottsággal szorgalmazta a kormányzati felelősség megfogalmazását csakúgy, mint a városok (és városi polgárság) jogállásának rendezését, illetve az államhatalmi ágak korszerű szétválasztását. És mindezzel összefüggésben — meglehetősen korán erősítve az ellenzék egyik ágát! — *alkotmányos biztosítékokat* sürgetett. Úgy látta ugyanis, hogy az „alkotmányveszélyeztető elveknek ismétlését” kell megszüntetni, s ahhoz nem elegendő, „ha egy jószívű Fejedelem kijelenti, hogy a vele született nemeslelkűség inkább ragadja engedékenységre, mint szigorúságra, – a megtörtént sérelem örökké sérelem marad, míg valóban s tettleg nem orvosoltatik, s bár egyes polgárban nyugtató érzést szül, ha tudja, hogy Fejedelme kegyelemre hajlandó, a törvényhozó test tagjának egy alkotmányos Országban mindenkor őrizkednie kell, hogy vétkes ellágyulás által a legszentebb nemzeti jusokat ne veszélyeztesse”. Amikor a biztosítékok megteremtéséről beszélt, érvelésében feltűnt a polgári szuverenitás gondolat: „lehet e alkotmányos Nemzetnél a kegyelem útja kívánatos? – tehet e egy szabad Nemzet szókönyvében *kegyelem* és *igazság* ugyanazt?” Abban a pillanatban azonban a sérelmekkel szembeni védelmet számos ellenzéki társához hasonlóan még a rendi intézményekben találta meg, ezért azt fejtegette, hogy „annyi veszély között, melly ősi alkotmányunkat egy, az alkotmányos elvekkel a korszellem ellenére merészen harcoló systema fenyegeti, annyi csapás között, melly ezt újabb időkben rongálva sújtogatta, – a Vármegyék municipalitásában látok csupán annyi nemzeti erőt, mellynek szikláján az alkotmányt gyilkoló systema megtörik”.¹⁶

Az országgyűlés politikai vitáiban viszonylag könnyen és pontosan tájékozódott. *A kormánnyal szemben* elfoglalt *pozíciójában* egyszerre fellelhető az állapotvédő és a szabadságteremtő szándék, illetve e kettőnek — a hazai reformerekre oly jellemző — *összeh kapcsolása!* Például a „politikai bűn” fogalmát az

¹⁴ Batthyány Kázmér 1843. október 31-én a főrendi tábla LIX. ülésén elmondott beszéde. Uo. (II. k.) 187.

¹⁵ *Takáts Sándor* i.m. In: Kémvilág Magyarországon. Bp., 1980. 174.

¹⁶ Batthyány Kázmér 1840. április 22-én a főrendi tábla CXXXV. országos ülésén elmondott beszéde. Fő-Rendi Napló. Pest. MDCCCXL. 482., 576–577.

1843-as országgyűlési követválasztások folyamatában úgy ragadta meg, hogy abban a védekező és változtató szándék kellő arányban és egymást erősítve egyszerre jelent meg: egyrészt hangoztatta, hogy a követválasztások közben tapasztalt szabálytalanságok kivizsgálása szükséges, mert „alkotmányunk sarkköve, a municipalitas veszélyben forog, hol jobbadán azon gyanúnak van helye, hogy egyes személyek, sőt azok közt a kormány hivatalosai, kiknek egyik legfőbb kötelessége a rendet fenntartani” az „e célra adott hatalommal visszaéltek”, mégpedig azért, hogy „aranyat, bunkókat, a nyers tömeg szenvedélyeit, s utoljára katonákat is a mérlegbe rakván” „mérsékelt többséget teremtsenek”.¹⁷ Ugyanakkor a kerületi napló kinyomtatása körüli vitában a kormány szándékait a modern nyilvánossághoz való viszonyon mérte le – „Mi ezen eltiltás politikáját illeti: abban maradványát látom azon szűkkeblű félénk kormányrendszernek, melly eddig divatozott s melly a nyilvánosságnak árnyékától is vissza ijedt, s a sajtóban nem Fauszt vagy Guttenberg, hanem Mephistopheles találmányát látta”.¹⁸ A kormány szerveket a haladás irányába igyekezett fordítani, s a szabadság bővítés szándékát örömmel üdvözölte „a másik oldalról”, különösen — mint mondta — ha „a felelősség a kormány részéről mint egy alkotmányos országnak egy legnagyobb és legfőbb kelleke tüntettetik fel”, s ezzel együtt hangsúlyosan kiemelte: „azokat jónak tartom feljegyezni, s egy jövő kérdésnél alkalmazni”.¹⁹

Az 1843/44-es országgyűlésen a városi reform ügyében kibontakozó vitában *újszerű* álláspontok és politikai *pozíciók* mutatkoztak meg. Széchenyi és Eötvös József nem egészen vagy teljesen nyíltan *kormányt támogató független politikai személyiségként* próbáltak szerepet vállalni, és azt javasolták Metternichnek, hogy a kormány karolja fel a szabad királyi városok szélesebb országgyűlési képviselőlethez juttatásának ügyét és használja fel saját céljaira. Így azonban a lebonnyolítás módját illetően két, jellegzetesen különböző javaslat fogalmazódott meg: a kormány (lényegében Széchenyi és Eötvös javaslatával egyezően) a szabad királyi városok szavazatának megnövelésével az alsó táblán is konzervatív többséget akart teremteni (ezt biztosítandó föléljük felügyelőt állított volna); az ellenzék viszont (épp az előbbi alternatíva megakadályozása végett) a szavazatok arányának megváltoztatását a városok belső, demokratikus választójogi reformjával kapcsolta volna össze, attól remélve helyben a reformerők többségre jutását.²⁰ A felső táblán ebben a kérdésben hosszú és sokágú vita bontakozott ki, ahol Batthyány Kázmér kezdetben ingadozó álláspontot foglalt el, végül azonban egyértelműen letette a voksát.

Kompromisszumként Eötvös József véleményét is elfogadta volna, aki meglehetősen ellentmondásos (liberális és konzervatív szellemiséget keverő) politikai álláspontra helyezkedett, amikor azt hangoztatta, hogy híve a helyha-

¹⁷ Batthyány Kázmér 1843. november 22-én a főrendi tábla LXXVI. ülésén elmondott beszéde. Fő-Rendi Napló. Pest. MDCCCXLIV. II. k., 390.

¹⁸ Batthyány Kázmér 1843. november 23-án a főrendi tábla LXXVII. ülésén elmondott beszéde. Fő-Rendi Napló. Pest. MDCCCXLIV. III. k., 11.

¹⁹ Batthyány Kázmér 1844. március 7-én a főrendi tábla CXV. ülésén elmondott beszéde. Fő-Rendi Napló. Pest. MDCCCXLIV. III. k., 275.

²⁰ Lásd ehhez *Erzsébet Andics: Metternich und die Frage Ungarns*. Bp., 1973.

tósági eszmének, mivel „a municipális alkotmányon kívül nincs talán egy is, melly annyi embert annyi politicus jogokban részesítene, mint éppen a municipális szabadság”. Azonban modern szempontokból eredeztetett aggályai is voltak, amelyek szerint azt is gondolta, hogy létezik „még egy eszméje a szabadságnak, melly felfogásom szerint magasabban áll a politicus szabadságnál, mellyet a törvényhozásnak megőrizni első és legszentebb kötelessége; és ez az individuális szabadság”, s ennek védelmét inkább remélte a pillanatnyilag működő, egyébként abszolutista szellemű kormánytól!²¹ Batthyány Eötvös álláspontját kényszerűségből, ha „az által valami közelítés történhetik”, elfogadta volna, egyébiránt „a városok belső elrendezését s azoknak szavazati jogát, mint két elválhatlan egyenlő súlyú s tekintetű főelveket” tekintette irányadónak, s kijelentette, hogy amíg ezek az elvek nem valósulnak meg, legszívesebben „a városoknak egy – de egy votummal sem adok többet, mint mennyit az eddigi szokás szerint birtak”,²² vagyis végül *választott* a politikai helyzetek közül, s az ellenzék többségének álláspontját fogadta el!

A politikai tagolódás tekintetében egyébként sem értett egyet a „független személyiségek” politikai terveivel. Már az országgyűlés első heteiben kiderült, hogy nem támogatja Széchenyinek a liberális ellenzékét korlátozó és a kormányt támogató javaslatait, így elutasítja például azt az indítványát, amely tulajdonképpen az országgyűlés „egyneműsítését” (vagyis kormánytöbbséget szervezni mindkét táblán!) célozta, azáltal hogy a kerületi választmányokba a főrendek is küldjenek megbízottakat, illetve hogy a törvénykezdeményezés jogát a felső tábla is kapja meg. Inkább az intézmények alkotmányos „reform” útján történő, folyamatos kifejlesztését pártfogolta, vagyis „a két kamara rendszeres kiképzését, és szilárdabb alapra állítását, tehát a két tábla hatáskörének legszorosabb elkülönözését”, amelyet azonban — mint fejtegette — „az által nem fogjuk elérni, ha a más tábla tanácskozásaiba beleavatkozunk, vagy szellemökkel ellenkező s idegen elemeket beleszőni iparkodunk; hanem egyedül csak az által, ha a két tábla közt egy kis rokon szellemet és sympathiát földéznünk sikerülend; mi módon? – ez hosszú és kényes thema, mellyet azonban resumálni szeretnék ezen szóban: ‘reform’; [...] Ezen okoknál fogva a méltóságos gr. Széchenyi István indítványát²³ nem pártolhatom”.²⁴

Társadalmi kapcsolataiban is számos újszerű (és ebben a tekintetben már nagy kortársára, Széchenyire emlékeztető) vonás tapasztalható. Több idegen nyelv ismeretére épülő általános műveltségét felnőtt korában közgazdasági és jogi ismeretekkel egészítette ki. Ízlését a kor romantikája formálta, a magyarok közül elsősorban maga Széchenyi, illetve Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty.²⁵ A

²¹ Eötvös József 1844. március 7-én a főrendi tábla CXV. ülésén elmondott beszéde. Fő-Rendi Napló. Pest. MDCCCXLIV. III. k., 262–264.

²² Batthyány Kázmér 1844. március 7-én és 30-án főrendi tábla CXV. és CXXXIV. ülésén elmondott beszéde. Fő-Rendi Napló. Pest. MDCCCXLIV. III. k., 276., illetve IV. k., 172. – Lásd: *Szabad György*: Kossuth irányadása. Bp., 2002. 68–73.

²³ Ugyanis Széchenyi ilyen irányú lépéseivel, hogy „kormánytöbbséget” szerezzen, az ellenzék megosztására törekedett.

²⁴ Batthyány Kázmér 1843. július 12-én a főrendi tábla XXI. ülésén elmondott beszéde. Fő-Rendi Napló. Pest. MDCCCXLIV. I. k., 133.

²⁵ *Füzes Miklós*: Batthyány Kázmér közéletiségének fejlődése. In: Batthyány Kázmér Emléke-re (szerk. Perics Péter). Siklós. 1987.42.

magyar jogász, közgazdász és szépirodalmi *értelmiséghez* részben egyenrangúságra épülő, részben (miután uradalmának alkalmazottai, illetve támogatóitjai voltak) hagyományos viszony fűzte. Uradalmait a magyar értelmiség két egészen kiváló, korszerű jogi és közgazdasági ismeretekkel rendelkező alakja kezdte modernizálni, akik maguk is nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy Batthyány közelebb került a polgári eszmék meghatározott irányaihoz (ismét párhuzam Széchenyi életével). Egy jeles közgazdász-jogász szakemberrel, Nagy Károllyal Bécsben ismerkedett meg, aki aztán — miután bicskei uradalmi élére állította — jövedelmeit rövid időn belül megkészserezte. Körmendi birtokait ugyancsak jó nevű mezőgazdász, Klauzál Imre irányította. Emlékiratait évtizedekkel később a Védegylet egykori titkára, a „Magyar szónokok és státusférfiak” című esszékötet egyik szerzője, a század nagy pályát befutó jogtudósa, Tóth Lőrincz publikálta, aki szintén közvetlen környezetéhez tartozott.²⁶ Vörösmarty számára bicskei birtokának tagosítása során két jobbágytelket ajánlott fel, az adomány azonban feszültséget keltett köztük, miután a költő úgy érezte, hogy ezzel a nagyúri gesztussal őt Batthyány saját jobbágyává tette. A feszültséget feloldandó az adományt 500 frt. éves járadékra változtatták át, amely oly fontossá vált, hogy az önkényuralom idején Vörösmarty egyetlen megélhetési forrását képezte.²⁷

Ugyanakkor Batthyány saját útját járó, *szuverén személyiség* volt. Tóth Lőrincz erre utalva így mutatja be: „Egészséges szelleme, mely szobrászi szép testében lakott, gazdag táplálékot merített gróf Széchenyi István merész reformműveiből, Vörösmarty költeményeiből, melyeket könyv nélkül tudott s gyakran idézett”. A születési arisztokráciába jószerencséje, a szellemi arisztokrácia soraiba saját műveltsége emelte, amelynek megalapozása céljából, Tóth Lőrincz jellemző soraival, „sokat jegyzett s pompás könyvtárt gyűjtött, melyben a legjelesebb angol, francia s német publicisták s a legjobb magyar írók: Széchenyi István, Fáy András, Kölcsey, Berzsenyi, Vörösmarty, Bajza, Szalay László, Eötvös József, Szemere Bertalan stb. politikai munkái s lelkesítő versei díszkötésben voltak”.²⁸ Egyik országgyűlési felszólalásában önmagát — jelezvén, hogy nincs híján az iróniának sem — lobbanékony, optimista alkatként jellemezte: „Sangvineus véralkatomnál fogva nem mondhatok le [...] azon reményről, hogy utóljára a chaoszbul még világ [értsd világosság – V.J.] lesz!”²⁹

Magánéletében gyakran *szembe került a társadalom általános normáival*, így a római katolikus értékrendre épülő feudális társadalom szabályaival. Mind több alkalommal saját utat választott, amelyhez természetesen kiemelkedő feudális rangja segítette hozzá, amelynek azonban az építőköveit és irányát korszerű polgári törekvések alkották. Nagy feltűnést keltett, amikor a katolikus főúr a házasságban élő gróf Keglevich Augusztát kívánta feleségül venni, ame-

²⁶ Tóth Lőrincz i.m. (I.) 329., 329–333.

²⁷ Tóth Dezső: Vörösmarty Mihály. Bp., 1974.; Füzes Miklós: Batthyány Kázmér politikai tevékenységének áttekintése. In: Batthyány Kázmér Emlékére (szerk. Füzes Miklós). Siklós. 1981. 8–9.

²⁸ Tóth Lőrincz i.m. (I.) 328–329.

²⁹ Batthyány Kázmér 1843. október 31-én a főrendi tábla LIX. ülésén elmondott beszéde. Fő-Rendi Napló. Pest. MDCCCXLIV. II. k., 187.

lyet aztán valóban csak jó néhány társadalmi (állami és egyházi) norma áttörése révén tudtak megvalósítani. A leendő feleség Poroszországban bontotta fel házasságát, s a vőlegény áttérése után Pesten 1847. november 4-én új, református egyházukban kötöttek házasságot. A házasságot Pesten Török Pál református alesperes kötötte meg, az eljárásban szükséges igazolások egyikét az ellenzék két ismert vezetője, Eötvös József és Teleki László állította ki.³⁰

Batthyány Kázmér áttérésének személyes, szerelmi természetű és nem hitbéli okai voltak, mondhatnánk azt is a kor felvilágosult és szentimentális irodalmára tekintve, hogy *polgári érzelmei* irányították. Áttérésekor a hazai református egyház rendszerében nem is rendelkezett kellő tájékozottsággal, amely ki is derült, amikor a pályadíjak sorát elnyerő (egyiket korábban maga Batthyány ajánlotta fel!), művelt Hetényi János ekeli lelkésztől kért oktatást, ő 1847. december 18-án Török Pálnak szóló levelében nem kevés iróniával beszámolt találkozásukról: „A közelebbi napokban gróf Batthiányi Kázmért saját kívánságára meglátogattam; s benne a leghumánusabb urat ismertem meg: ámde ő az angol magas egyházat képzelve a honunkbeli helv. hitvallású tisztet, de nyomott s szegény egyházunkban, ezzel *szerелеmbe esni nem igen akar*. Azt sem tudá, minő kormányunk van, kicsoda Ft. Nagy Mihály Úr (a Dunántúli Egyházkerület püspöke – V.J.) és hol lakik. Engemet gyakori látogatásra megkért, és szép levelében mind magát mind nejét pártfogásomba ajánlotta!”³¹

Házassága *társadalmi tetté* emelkedett s nagy vihart kavart – a házasságkötést az udvar nem ismerte el. Pedig kapcsolatuk közismert volt. Nem meglepő módon a baráti körhöz tartozó Széchenyi a helyzetet kíváncsi érdeklődéssel s némi irigységgel követte, talán azért, mert ő pár évvel korábban hasonló körülmények közé kerülve nem mutatott olyan bátorságot, mint Batthyányék. A viszonyt 1847. szeptember 30-án naplójában nagy élvezettel következőképpen differenciálta: „M[ademoi]selle Gusty Keglevich, alias Szapary, nunc proxime Batthyányi”. A titkosrendőrség jelentései szerint arisztokrata körökben Batthyánynét gyakran csak „Quasi-Frau”-ként emlegették.³² Nem kapott meghívást a nádori bálókra, amely viszont az ellenzék szimpátiatüntetéseit váltotta ki, így Batthyány házassága váratlanul, de nem véletlenül *politikai akciók részévé* vált. Széchenyi viszont semmiképpen sem tartotta ezt szerencsésnek, s naplójában 1848 februárjában így háborgott: „Louis K[árolyi] lasst mich quasi sitzen, weil er 'zum E[rz] H[erzog] St[e]phan] muss', indem Familie Batthyány wüthet, dass Gusty nicht eingeladen ist! – Gehet es nicht weit!”- Úgy vélte, hogy az akció mögött Batthyány Lajos áll: „Es geht die ganze Oppos[ition] nicht auf dem Ball von E[rz] H[erzog] – weil Gusty B – nicht eingeladen ist! – Bravo Gr. Louis B[atthyány]!!!”³³ Nem szerette volna ugyanis, ha a családi ter-

³⁰ Batthyány házasságkötésének ügyével a történeti szakirodalomban elsőként Balázs László foglalkozott. Batthyány Kázmér házassága és áttérése. Egyháztörténet, Új folyam, II. (1959). 1–2. füzet. 9. 93–97.

³¹ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára. C/93. 14. 847. Török Pál levelezése, 1833–1847. (Kiemelés – V.J.)

³² Széchenyi István: Napló. Kiadta Vizsota Gyula. Bp., 1939. VI. k., XLIII.; Takáts Sándor: Emlekezzünk eleinkről. Bp., é.n. 403.

³³ Széchenyi István: Napló. i. h. 728–729.

mészetű feszültség ellenzéki politikai színezetet ölt és azt erősíti, egyébként viszont elégedetten vette tudomásul, hogy széthúzás esetén (ugyanis a nádori bábra 13 ellenzéki mégis elment³⁴) az ellenzék megosztottsága manifesztálódik.³⁵

Meghökkenést keltő módon az udvar 1848. február 4-én gróf Zichy Ferencen, a Helytartótanács ideiglenes elnökén keresztül az esketést végző Török Pál alesperest (későbbi püspököt) is felelősségre vonta és nyilatkozat tételére kötelezte. E lépés azonban a nagy változások idején az udvar számára már inkább kellemetlen következményekkel járt. A bátor Török Pál, akit már korábban a vallási egyenjogúság híveként ismertek, s aki pl. 1841-ben „Mindnyájan egy vagyunk” címmel megjelent füzetében hirdette is ezt az egyenjogúságot, 1848. május 15-én benyújtott „mentségében” éles hangot ütött meg: az esketés alapját képező tények és dokumentumok rövidebb ismertetésén túl, hosszan sorolta a protestánsoknak az udvari intézmények és a katolicizmus részéről elszenvedett sérelmeit. Örömmel utalt rá, hogy a Helytartótanács időközben megszűnt, mely „a bécsi camarillák, jezsuita s liguorián clubbok által kovácsolt, a magyarok s protestánsok ellen kiszórt mennyköveknek vezető=sodronyuk vala”. Felemlgette a 16. századi protestáns üldözéseket (köztük az egyik erdélyi ős, Batthyány Orbán sorsát, akinek hamvait Martinuzzi a gyulafehérvári templomból eltávolíttatta, „mert buzgó pártfogója volt a protestánsoknak”, majd a múltat a jelennel talpra esett fordulattal összekapcsolta: „így készülnek most Martinuzzi püspök utódai s szellemörökösei gyalázatba keverni Orbán méltó ivadékát, mert a reformált egyházba tért”), majd kifejtette, hogy egyházi álláspontját *a vallásszabadság elvére építette*, miután „hitvallásaink, symbolicus könyveink, ezekben foglalt elveink, s ezek *vallásának szabadsága, ezeknek életbe átvétele országos törvényekkel garantiroztattak*”.³⁶ Ezután a katolikus udvar is sorra került, amikor nem csekély iróniával utalt a Habsburg ház politikai esendőségére: „Igénylem az uralkodó fejedelmi háztól is, hogy az általam kötött házassági szövetséget tiszteletben tartsa. Ha Napóleon házassága Mária Lujzával tisztességes volt, holott Napoleont első neje Tascher de la Pagerie Jozefinától épen illetéktelen törvényszék választá el, ha megboldogult Ferencz császár házassága a mostan is élő özvegy Császárnéval, Karolina Augusztával (ki elébb a mostani württembergi Király első Vilmosnak, akkor még koronaörökösnek neje volt, egyházilag is megáldott házasságban) nem volt az uralkodó házra nézve meggyalázó, igénylem, hogy Keglevich Augusztá grófnőnek – ki illetékes törvényszék által annak rendi szerint választatott el gr. Szapáry Antaltól – gr. Batthyány Kázmérrali házassága, mely minden kellékek megtartásával kötött, az uralkodó ház által tiszteletben tartassék.”³⁷

A református egyház szélesebb körben is érdeklődést mutatott Batthyány házassága iránt, s igyekezett felhasználni *saját szabadsága kiszélesítése* érde-

³⁴ Uo. 730.

³⁵ Uo. XLIII.

³⁶ Ráday Levéltár. C/93.15.974. Török Pál levelezése, 1848–1852. „Gróf Batthyány Kázmér és gróf Keglevich Augusztá házasságkötésének ügye”. (Kiemelés – V.J.)

³⁷ Uo.

kében. Török Pál öccse 1848. március 17-én beszámolt arról, hogy az óvatos debreceni püspököt, Szoboszlai Pap Istvánt is foglalkoztatta ez az ügy: „nagyon sokat főzte a fejét minapában a Batthyány Kázmér házassága ügyében, felolvasta az e tárgyban küldött válaszát Vay Miklóshoz (a báró az egyházkerület Pozsonyban, az országgyűlés felső tábláján saját jogon megjelenő főgondnoka, aki a kialakult gyakorlat szerint a Debrecenből érkező petíciókat folyamatosan előterjesztette és képviselte – V.J.), s azt hiszem, hogy ettől visszarökönyödhettek az ellenfél”.³⁸ A figyelem nem meglepő, hiszen a *vallási sérelmek* — közöttük a vegyes házasságok, az áttérések, az iskoláztatás körül tapasztalható anomáliák — erősen foglalkoztatták a református egyház vezetőit, s erre vonatkozó álláspontját Szoboszlai Pap István terjedelmes memorandum formájában már korábban, 1848. január 10-én kifejtette a Tiszántúli Egyházkerület konzisztórium ülésén.³⁹ Március 22-én pedig, ugyancsak Szoboszlai előterjesztésére, a tiszántúliak „a jogok méltánylásának ezen szerencsés napjaiban” a protestánsok vallásügyi kívánalmait ugyancsak felküldték Pozsonyba, amelynek első pontjában az „általános lelkiismeret szabadságot, hitfelekezetek közötti teljes és tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot, következésképpen az uralkodó és bevett vallásoknak nevét, emlékezetét, eszméjét is örökre” megszüntetni javasolták.⁴⁰

A sérelmek felsorolásának eme politikai tekintetben is⁴¹ figyelemre méltó folyamatába óhajtották bekapcsolni a dunamellékiek Batthyány Kázmér házasságának ügyét, erre gondolt Polgár Mihály szuperintendens is, amikor kifejtette: szerencsés, hogy a Batthyány házassága körül kialakult bonyodalom „épen országgyűlés alatt jött elő — többeken kívül a tárgy érdekében is egy derék petíció küldetne fel a jövő gyűlésünkől — vagy amit még inkább szeretnék — a már sokára nem halasztható konventből”.⁴² Ez a törekvés, amely a vallási egyenlőség ügyét a politika fórumaira igyekszik emelni, azért figyelemre méltó, mert a vallásszabadságért folytatott küzdelem a politikai szabadságteremtés előszobájának, fontos kiinduló pontjának és mozgató elemének tekinthető, hiszen a kontinens szabadságteremtő fórumai — gondolkodók, forradalmak és parlamentek egyaránt — munkájukat nem egyszer a protestánsok (el nem ismert felekezetek) egyenjogúsításával kezdték, s egyébként maga a politikai változás is gyakran egyházi színezetet öltött.⁴³

A szerepkörök alkotmányos természetű változását mutatja, hogy e „szabadságteremtő konfliktus” végére már Deák Ferenc igazságügyminiszter, az első felelős kormány tagja az új alkotmányos értékrend szellemében, mintegy az állam polgári „kivülállásának” jelzése mellett tett pontot, elismerve törvé-

³⁸ Török József levele uo. 969.

³⁹ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára. I.1.b.120. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1848. 2521. Szoboszlai Pap István vallásügyi előterjesztése. 1848. január 9. – Lásd ehhez: *Varga Zoltán*: Szoboszlai Pap István. Debrecen. 1934. 290–294.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ A jogi szakirodalom a vallásszabadságot az első generációs jogok közé sorolja. Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan*. Bp., 1998.

⁴² Ráday Levéltár. C/93.15.873. Török Pál levelezése, 1848–1852.

⁴³ Lásd ehhez az angol párhuzamot: *Ludassy Mária*: A toleranciától a szabadságig. Bp., 1992. 78., passim.

nyesnek a házasságot: „Török Pál pesti reform. lelkész azért, hogy ezen házaspárt összeadta, feleletre nem vonattatik, s egyéb iránt is a házasságra nézve közigazgatási úton teendő bármely intézkedésnek esete fenn nem forog. A közbejött iratok tehát *egyszerűen tudomásul vétetnek*, s a dunamelléki helv. hitvallásu egyházkerület ezen határozatról tudósittatik”.⁴⁴

A gazdasági reformok bevezetésében és szükségességének megismertetésében úgyszintén vállalta Batthyány a kezdeményező és a *példaadó* szerepét! Ezen a téren hozott döntéseiben emberiség szemponatok és a haszonelvőség egyaránt szerepet játszottak. A parasztságról alkotott felfogását még érthetően jellemzi bizonyos mértékig a hagyományos patriarchális szemlélet. Jellemzően mutatkozik meg ez emlékiratában, amikor egyik jobbágya hozzá fűződő viszonyát meghatottan, harmadik személyben meséli el: „ez osztályból való az az egykori hű jobbágya bizonyos, száműzetésben élő hazafi-földesúrnak, a ki felől azt hitte, hogy valóban fölakasztották, mert hallotta, hogy ‚in effigie’ felakasztották, s a derék ember, e hit benyomása alatt alázatos folyamodással járult a kormányhoz, hogy kikérje magának volt kedves földesura holttestét s tisztességesen eltemettesse azt az egyszerű falusi kápolnában, melyet egyenesen e célra saját költségén építtetett”.⁴⁵

Saját birtokain kezdeményezte, illetve elfogadta az úrbériség felszámolását, s 1844–47 között mintegy huszonnégy faluval, mezővárossal méltányos feltételek mellett örökváltságsszerződést kötött.⁴⁶ A szerződések megkötésének jelentőségére munkatársa, Klauzál Imre, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület egyik vezetője irányította rá a figyelmét. Siklós mezőváros 1847-ben 161 ezer pengő frt. ellenében szabadult meg a földesúri szolgáltatásoktól. A váltságösszeg belső arányai Batthyány földesúri jövedelem-szerkezetét jelzik, s magyarázzák, hogy miért állt rá könnyen jövedelmei értékesítésére: feltűnő a „kontraktualisták” viszonylag jelentős aránya, így a teljes összegből a regálék megváltására esik 71 ezer, míg a fennmaradó többire 90 ezer frt.⁴⁷ A *politikai (és eszmei) kontextus* jelzése céljából érdemes rátekintenünk arra a fontos beszédre, amelyet Kossuth a jobbágyreform ügyében 1847. december 3-án az országgyűlés kerületi ülésén elmondott, s amelyben „a gr. Batthyány Gusztáv és Kázmér jószágain létrejött 30–40 örökváltsági szerződéssel” példálózva utalt a szélesebb összefüggésekre, a tőkehiány mellett a reform lebonyolításának nehézségeire, arra, hogy a „hajlam általánosan megvan, de az engedőleges törvény-

⁴⁴ Uo. C/64-7.2372. Ráday család levéltára. Egyházi és iskolai iratok. Deák Ferenc igazságügyi miniszter levele. (Kiemelés – V.J.)

⁴⁵ Tóth Lőrincz i.m. (II.) 43.

⁴⁶ Fűzes Miklós: Az ismeretlen Batthyány. I. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, XXVI. (1981). 135–136.

⁴⁷ Fejes János: Siklós múltja. Siklós. 1937. 305–309. – Számos párhuzamos örökváltságsszerződés felhozható az ország különböző régiójából, Nyíregyházától Szentesen és Szarvason át Siklósig. – A korai örökváltságsszerződésekről: Barta István: Korai örökváltságsszerződések. Agrártörténeti Szemle, 1961., illetve azok eredményéről Varga János: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái. Bp., 1967. 37–38.; Az 1840 előtt megváltakozottakhoz lásd: Cserenyák László: Nyíregyháza örökváltsága a Dessewffyekkel. Acta Universitatis Debrecenisensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica, VI. k., Debrecen. 1967., a későbbiekhez: Hóman Bálint-Szekfű Gyula: Magyar Történet. Szekfű Gyula, V. k., Bp., 1936. 345–346., 627.

nyel soha nem érhetünk célzt, mert a váltsági összeg iránt nem tudnak a felek megegyezni, s innét a nyomorúságosan kevés siker”, továbbá, hogy az abszolutizmus intézményei is folyton akadályokat gördítenek a folyamat elé, ahelyett, hogy segítenék azt. Pedig — mint mondotta Kossuth — a jobbágyreformtól az ország nyugalma függ: „Magyarország jövődjé bizonytalan s ingatag marad mindaddig, mig a nép terheiben a nemesség is nem osztozik, mig a nép robotol s politikai jogokkal nem bir. És ezen dolgok közt tagadhatatlan *kapcsolat* van.”⁴⁸ Így gondolta ezt Batthyány Kázmér is.

Később, amikor 1848-ban érkezett a gyorsabb átalakulás ideje, a megváltakozási folyamat *mindkét tényezőjének* érdekeit szerette volna érvényesíteni: a főrendi táblán március 29-én erősen ellenállt a jobbágyfelszabadítás revízióját szorgalmazó konzervatív kísérleteknek, ám a földesurak megfelelő és gyors kármentesítését is szükségesnek tartotta.⁴⁹ A jobbágyfelszabadítást nem csak „igazságosnak”, hanem haszonnal járónak tekintette, a megvalósítás földesurakra vonatkozó egyik-másik szabályát azonban kifogásolta: emlékirataiban is úgy vélekedett – azonnal „kívánatos lett volna, hogy a törvény, mely a baj orvoslására indítványoztatott, feljogosította volna a földesurakat fokozatos, habár nem megfelelő (nem teljes – V.J.) kármentesítés nyeresére anyagi veszteségeikért”. Ám mindezt jobbára arisztokratikus szellemben a jobbágyok számára meglehetősen hátrányos formulával valósította volna meg, ugyanis azt forszírozta, hogy a megváltakozáshoz szükséges alapot jelentős részben maguk a jobbágyok teremtsék elő.⁵⁰

Baranyai főispánként 1848 májusában az áprilisi törvényekre utalva védelmezte a földbirtokosok *frissen megszerzett polgári tulajdonát*, ezért szembe került azokkal a paraszti törekvésekkel, amelyek a jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztését követelték. Batthyány a *polgári földtulajdon megteremtésének* szereplőjeként pontosan megjeleníti az átalakulás *összetettségét!* Felfogásában modern *polgári és* hagyományos *rendi* érdekelletétek törnek elő, amikor egyrészt a jobbágyfelszabadítást „kézzel fogható anyagi hasznosságú” rendszabályként mutatja be, ám ugyanakkor szorgalmazza a földesurak kármentesítését, olyan formában is, hogy „az e célra szolgáló alaphoz szükséges járulékot magok a jobbágyok viseljék, a mi nekik ösztönül is szolgált volna az iparkodásra s erőfeszítésre”, mivel a különböző terhek alatt „nem épen sínlődik az adózónép”, bár „néha sok alkalmatlansággal kénytelen azt viselni”.⁵¹ Gondolkodásában a különböző tulajdonosi csoport-törekvések mellett politikai természetűek is megjelennek. Hiszen Jellasics szeptemberi betörése a Délvidéken számára nyilvánvalóvá tette a jobbágyigények egy részének indokoltságát, ugyanis a horvát lázadás vezetője az ellenforradalom bázisának kiszélesítése érdekében valóban ígért és osztott földet a hozzá csatlakozó parasztságnak.⁵² Viszont a ki-

⁴⁸ Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen, 1847/48. (szerk. és bev.: Barta István) Bp., 1951. 369–373. (Kiemelés – V.J.)

⁴⁹ Varga János: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp., 1971. 176., 253–254.

⁵⁰ Tóth Lőrincz i.m. (II.) 35.

⁵¹ Uo., illetve Batthyány Kázmér 1848. január 12-én a főrendi tábla XIX. ülésén elmondott beszéde. Fő-Rendi Napló. Pest. MDCCCXLVIII. I. k., 169.

⁵² Ember Győző: Iratok az 1848-i magyarországi parasztozalmak történetéhez. Bp., 1951. 83.

rályi kisebb haszonvételek megszüntetése érdekében meginduló jobbágyi mozgalmak, miután az innen származó jövedelmek sok esetben a nemesség bevételeinek jelentős részét tették ki – pl. a tatai és gesztesi Eszterházy uradalomban 8%, a Bretzenheimék sárospataki és regéci kettős uradalmában 20%, a mernyei uradalomban pedig 15% s a Batthyány Kázmér birtokaihoz tartozó Siklós mezővárosban — láthattuk — 40% körül mozgott –,⁵³ illetve a közös használatban lévő földek (legelő, erdő) elkülönözése vagy az allodiális szőlődézsma eltörlése sérthették saját és nemesi birtokostársainak az érdekeit,⁵⁴ ezért mindez ellenkezést is kiváltott belőle. A konfliktusokban hagyományos és modern érdekek egyaránt megnyilvánultak, hiszen a feudális járadékok fizetésének elmaradása csakúgy szóba került, mint a polgári földtulajdon szerzésének óhaja.

Batthyány a *konzolidáció* elvét követve igyekezett fellépni azokkal a református lelkészekkel szemben, akik egykori birtokain a jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztése érdekében agitáltak. A paraszttörekvések megrendszabályozása miatt — azon kívül, hogy saját jogkörében rendelkezéseket hozott — még a Belügyminisztériumhoz, s a baranyai papok ügyében pedig egyházi főhatóságukhoz, a Dunamelléki Egyházkerülethez is fordult. Ugyanakkor viszont a vele szemben az országgyűlési képviselőválasztáson, épp a nevezett lelkészek támogatásával induló Táncsics Mihály megválasztását józanul tudomásul vette és támogatta.⁵⁵ Sőt e nagyvonalúságot megerősíti, hogy Táncsicsot az előző évben Bródban Batthyány ügyvédje bujtatta.⁵⁶ A jobbágyfelszabadítást összességében — Kossuthtal egyező szellemben — „nagyszerű rendszabálynak” tekintette, mivel „kibékülést, az érdekek egyazonságát, a nemesek s jobbágyok közt valódi rokoni egyesülést teremtett meg. Ennek szükségképpen erősítő s megújító hatása volt a nemzetre. A galicziai mézszárlások ismétlését örökre lehetetlenné tette Magyarországon.”⁵⁷

Mecénálta az úrbériség káros voltával foglalkozó tudományos művek megírását, s a pályadíjnyertesek munkáit (Hetényi János református lelkész I. díj, 100 arany; Királyi Pál író II. díj, 50 arany; Poeltz Adolf főtí gazdasági titkár III.

⁵³ A királyi kisebb haszonvételek jelentősége a nemesség különböző rétegeiben: *Szabad György*: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp., 1957. 270–271.; *Oláh József*: Bretzenheim Ferdinánd herceg uradalmának pénzforgalma. Agrártörténeti Szemle, 2002. 1–2. 222; *Tóth Tibor*: A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. Bp., 1978. 176.; *Féjes János* i.m. 305. – A rendezetlenül hagyott ügyek megoldására, ezen belül a királyi kisebb haszonvételek eltörlésére csak évtizedekkel később került sor: *Für Lajos*: Jobbágyföld-parasztföld. In: Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Bp., 101–139. Lásd még a jobbágy-paraszti mozgalmak más okaihoz: *Orosz István*: A szőlődézsma megszüntetése 1848-ban és 1868-ban. In: Szabó István Emlékkönyv (szerk. Rác István). Debrecen. 1998. 310–326.

⁵⁴ A Batthyány család uradalmával szomszédos Eszterházy-birtokokon ugyancsak komoly feszültségekről tudunk. Táncsics Mihály a *Munkások Újságában* a két család uradalmában tapasztalt feszültségekről beszámolt. *Szabad György* i.m. (1957) 267–274.

⁵⁵ Az elrendelt egyházi vizsgálat anyaga a Ráday Levéltárban megtalálható. A Dunamelléki Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyve (1849. 4. pont) ismerteti. – A szerteágazó helyzetet jól összefoglalta Németh Balázs Munkácsi Albertről szóló tanulmányában, *Református Egyház*, 1955. 523–528. – Nevezett református lelkészek szélesebb értelemben vett politikai tevékenységéhez: *Varga János*: Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén. Bp., 1953. 249., 274., illetve a paraszti követelésekhez: *Ember Győző* i.m.

⁵⁶ *Tábori Kornél*: Titkosrendőrség és kamarilla. Bp., 1921. 72–73.

⁵⁷ *Tóth Lőrincz* i.m. (II.) 35–36.

díj, 50 arany) 1845-ben saját költségén „Robot és dézsma erkölcsi és anyagi, mező- és státuszgazdasági tekintetben” címmel megjelentette (Ploetz Adolf munkája az örökváltsági esetek jegyzékét tartalmazza). Ezen túl támogatta természettudományos ismereteket terjesztő tankönyvek megjelenését, bátyjával és gróf Károlyi Lajossal együtt Rohoncon Klauzál Imre vezetésével gazdasági tanítézetet alapított és ugyancsak bátyjával együtt a család rohonci könyvtárát a Magyar Tudományos Akadémiának adományozta. Bicskei birtokán százezer forintnyi összeggel Nagy Károly számára csillagvizsgálót létesített s bekapcsolódott olyan fontos társaság munkájába, mint a Magyar Természetvizsgálók és Orvosok kongresszusa.⁵⁸

Korábban megnyilvánuló életfelfogása és társadalmi eszméi egyértelműen fordították a reformkori politikai elit tagjaként Batthyány Kázmért *új politikai szerepek* felé. Ám annak az elitnek a helyzete, amelyhez ő is tartozott, nem volt egészen egyértelmű, ugyanis döntően nemesi származása ellenére sem tekinthető már hagyományosnak, de még egészen polgárinak sem, így újszerűsége még különféle *szerepkörök* formájában és nem szociológiailag összerendezett csoport- vagy osztályjellemzőként nyilvánult meg.⁵⁹

Az 1840-es évek elején éppen arról folyik vita, hogy a modern szerepkörök meggyökereztetésében mennyire érdemes előre haladni! Széchenyi a polgári képviseleti rendszer bevezetésében visszafogottabb: mint írta, nem szeretne „pártember” lenni, inkább a másfél évtizeddel korábban, általa megfogalmazott szellemi elit (a „filozófia templárius keresztjét” viselő) szerepkörében maradna meg.⁶⁰ Kossuth merészebben nyúlt az új eszközökhöz, a politikai sajtóhoz csakúgy, mint a társadalmi alapzathoz.⁶¹ A kifulladásos hagyományos (döntően nemesi bázisú) ellenzékiiséget modern erőkkel igyekezett megerősíteni, erre utalva írta 1845 márciusában Wesselényinek: egyrészt saját szerepéről – „Szociális mozgalmaink belső lényegébe alkalmasint nincs senki annyira avatott, mint én vagyok”; másrészt ugyanitt a mozgalom természetéről és megszületésének okairól – „Én meggondolva írtam a Kiábrándulást⁶², nekünk nincs más lehetőség, mint mindent szociális úton kezdeni meg”.⁶³ A kortárs Eötvös József pedig kettejük között ingadozva felismerte e két út létezését és különbözőségét: a különbséget úgy magyarázta meg, hogy felhívta a figyelmet a politizáló közönség átalakulására (kiemelve, hogy az a sokaság, amelynek egykor „a *Hittel*, most a *Pesti Hírlap* kezébe került, lényegesen megváltozott”), illetve a kossuthi „szociális mozgalom” újszerűségére.⁶⁴ Kifejtette, hogy újabban Kossuth

⁵⁸ Füzes Miklós: Az ismeretlen Batthyány, I. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, XXVI. (1981). 135.

⁵⁹ Veliky János: Polgárosodás és szabadság. Bp., 1999. 9., 42–43., 45–46., 51–52.

⁶⁰ Veliky János: „Nekünk a filozófia templárius lovagjainak kell lennünk”. In: Szabó István Emlékkönyv (szerk. Rácz István). Debrecen. 1998. 293–301.

⁶¹ Szabad György: Kossuth irányadása. Bp., 2002. 73–74.

⁶² Kossuth „Kiábrándulás” című cikke a Pesti Hírlap 1843. december 7-i számában jelent meg.

⁶³ Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez, 1808–1860. II. k. (összeáll.: Bártfai Szabó László), Bp., 1943. 494.

⁶⁴ Kosáry Domokos: Kossuth Lajos a reformkorban. 2. bővített kiadás. Bp., 2002. 431.; (szerk., bev.: Veliky János): Eötvös József (sorozatszerkesztő Gerő András). Bp., 1998. 12–13.

„Magyarország regeneráció[já]t egyes egyletektől várja”, míg szerintük, a centralisták szerint „az egyedül a törvényhozás által eszközölhető”.⁶⁵

Batthyány Kázmér szélesebb körben akkor vált ismertté, amikor 1844. október 6-án *egy egészen újszerű politikai mozgalom* élére, a Védegyelet elnöki székébe került, s annak — ahogyan első életrajzírója és kortársa, Tóth Lőrinc fogalmazott — „nem csak névszerinti elnöke” lett.⁶⁶ A szerepkört örömmel vállalta el: elnöki megnyitójában a következőképpen fogalmazott — „áldom a gondviselést és köszönöm neki életem egyik legszebb pillanatát [...] jövődben mindig szilárd jóakarattal, buzgó óhajtasommal s hol hatalmamban áll, tetteleges részvétellel fogom nagy és szent czélját kísérrni, támogatni; elősegíteni”⁶⁷, s tisztában volt annak újszerűségével is! Felismerte a Védegyelet politikai súlyát és megnyitó beszédében pontosan kijelölte annak helyét a „szociális mozgalmak” körében. Kossuth felfogását tükröztetve a mozgalom két vonását emelte ki: egyrészt *önszervező* jellegét — „új mezejét [...] nyitja fel az elme-surlódásnak, és a közéletnek, önerővel teremtésnek, öngazgatásnak új iskoláját. Bölcsője tehát azon szellemnek, mellynek ihletése alatt más nemzetek tulnyomó nagyságra vilták fel magokat, s melly egyedül ruházhat a nemzetekre állandó fényt, nagyságot s hatalmat, mert magában a Nemzetben gyökerezik.”⁶⁸

Másrészt kifejtette, hogy a mozgalom társadalmi hálózatát egy ugyancsak újszerű gondolat, az *érdekegyesítés* eszméje⁶⁹ szövi össze, miután egyéb, „a nemzeti gazdaság [...] kútforrásainak felnyitását célzó egyesületek hazánk lakosai csak egyes osztályának érdekeit mozdítják elő: a jelen egyesület mind ezen osztályokat egyenlően érdekli”.⁷⁰ Utóbbinak erős naivitással, ám a többi reformerhez hasonlóan, generális szerepet szánva lendületes stílusban hangoztatta, hogy ez az új társadalomszervező eszme majd „kiegyenlíti az osztályok, nemzetiségek, vallások közti különbségeket és súrlódásokat, összeköti ugyan azon érdek utáni törekvésben a földes urat s a jobbágyot, a mágnást s a nemes embert, a polgárt s a földmivelőt, a Magyarot s a Szlávot, a németet és az Oláht, s egyesíti mind ezeket ugyan azon hazának polgáraivá, melly hazában igaz egyenlőség fog uralkodni, az t. i. melly egy közös nagy cél, s egy nagyszerű érdek felé versenyzés hasonló képességében áll, mellyből száműzve a szerencse javaival bővebben vagy kevésbé ellátott osztályok közti féltékeny, boszús kaján vetélkedés.”⁷¹

⁶⁵ *Eötvös József*: Levelek (előszó és jegyz.: Oltványi Ambrus). Bp., 1976. 145–146.

⁶⁶ *Tóth Lőrincz* i.m. (I.) 331.

⁶⁷ Batthyány Kázmér 1844. október 6-i elnöki megnyitó beszéde. In: *Magyar Szózatok* (kiad. Voigt, H.G.). Hamburg. 1847. 11.

⁶⁸ Uo. 8. – Lásd erről: *Gerő András*: Magyar polgárosodás. Bp., 1993. 19–55.

⁶⁹ Az *érdekegyesítés* eszméjéről *István Barta*: Entstehung des Gedankens der Interessenvereinigung in der ungarischen bürgerlichen Reformbewegung. In: *Nouvelles études historiques*. I. k., Bp., 1966.

⁷⁰ *Magyar Szózatok*, 7. – Az *érdekegyesítés* társadalmi tartalmát Batthyány Kázmér kortársai hosszan kifejtették, amelyhez lásd: *Szabó István*: Kossuth és a jobbágyfelszabadítás. Századok, 1952.; *Ferenczi Zoltán*: Kossuth és Wesselényi s az úrbér ügye 1846–1847-ben. Századok, 1902.; *Orosz István*: Széchenyi és a jobbágykérdés. Agrártörténeti Szemle, 1962.

⁷¹ *Magyar Szózatok*, 7–8.

Az érdekegyesítés eszméje a 18. század végén már megjelent a magyar politikai közgondolkodásban, s jellemző módon nem egyedül és elszigetelten, hanem összefüggésben a szabadságteremtés más tényezőivel, így például a protestánsok egyenjogúsításának követelményével. Ez a magyar politikai közgondolkodás több évszázada ismerte és működtette a tolerancia elméletét és gyakorlatát, így utóbb a polgári átalakulás folyamatában roppant színes módon, egymást váltogatva felhasználta annak történeti-haszonelvű, illetve radikális-termesztetjogi szempontjait.⁷² S ugyan a társadalmi életben a vallásszabadság ügye nem haladt töretlenül előre, amelyre a Batthyány Kázmér házassága körül 1847-ben kialakult huza-vona jó (s egyébként megoldásokat ösztönző) példát szolgáltatott, az ő vallásszabadsággal kapcsolatban, az 1840-es években elmondott felszólalásainak — mint látjuk — mégis voltak történeti előzményei. Közlebről például ilyennek tekinthető Pest megye 1790-es követutasítása, amelyben a haladó vármegyei rendek a polgári szabadságbővítés gondolatát utilitárius érveléssel, mintegy a protestánsok vallásszabadságának megteremtéséből vezették le: „a polgártársak egyesítése a közbiztonság egyetlen kapcsa”, más szóval „ut quoniam vera animorum unio inter concives sit unicum publicae securitatis vinculum”.⁷³

Ugyancsak ekkor a protestáns rendek megrajzolták saját szabadságuk történeti (a bécsi és a linzi békére hivatkoztak), illetve természetjogi hátterét. Rámutattak a *vallásszabadság és a politikai szabadság összefüggésére*, s a katolikus rendeket a vallások egyenjogúsításának jelentőségére figyelmeztették, abban a reményben, „hogy ezen Európaszerte megismert *igazságnak* nem fognak ellenállni, s a *természetes* méltányosságnak, keresztényi és testvéri szeretetnek helyet fognak adni, bölcsen átlátván, hogy valamint az ezen vallások jogai feletti egyenetlenség, s a törvények és békekötések megsértése nyitott utat az alkotmány s a politikai szabadság megsemmisítésére, úgy jogaik csendes élvezetében meghagyott különböző vallásfelekezetek közötti egység fogja a *politikai szabadság visszaszerzését* és megtarthatását is *mind* a papságra, *mind* az ország többi lakosára nézve eszközölni”. Úgy érveltek, hogy saját szabadságuk meg- (illegye vissza) szerzése a szélesebb változások előtt is megnyithatja az utat, miután a „rendek eddigi nyilatkozataiból azt lehet kivenni, hogy a koronázási hitlevél készítésében a vallás ügye foglalja az első helyet”, s „ha ez iránt egység lesz, az ország többi szabadságának biztosítása könnyebben megtörténhetik”!⁷⁴

Batthyány a Védegyletet olyan fontos szervezetnek tekintette, amelynek — mint hangoztatta — „minél nagyobb kiterjedésétől függ hazánk anyagi jólléte”, ezért nem csupán egyszerű növekedését óhajtotta, hanem azt is, hogy „ez egyesületnek sikere s foganata legyen”.⁷⁵ A Védegylet „műhelyeiben” beinduló változások kibontakoztatásában jeles reformtársainak kedvelt társadalom-

⁷² Lásd a már idézett művet: *Ludassy Mária: A toleranciától a szabadságig*. Bp., 1992. 78.

⁷³ Idézi *Varga Zoltán*: „Érdekegyesítés” és „társadalmi szolidaritás”. In: *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae*. Debrecen. 1960. 222., 239. (kiemelés – V.J.)

⁷⁴ A két felekezetű, országgyűlésileg összegyűlt evangélikus rendek előterjesztése a hasonlóan országgyűlésileg összegyűlt róm.katolikus rendekhez. Közli *Irinyi József*: *Az 1790/1-ki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének története*. Pest. 1857. 29. (kiemelés – V.J.)

⁷⁵ Magyar Szózatok, 7., 10.

szervező koncepcióját felhasználhatónak tartotta.⁷⁶ *Széchenyire* gondolt, amikor „az associatio szellemét” és az „elme-surlódást” emlegette, s ez a fogalom nem most tűnt fel nála először, hanem szélesebb politikai körben, például a felső táblán 1843-ban a már azt emlegette: „hogyan pedig világ (világosság – *V.J.*) legyen, arra egyik leghatalmasabb eszköznek ismerem el a minél bővebb eszmecserélést és elmesurlódást”.⁷⁷ *Kölcseyre, Kossuthra*, amikor az „újabb időben tett haladás [...] bizonyos csorba”-jának kiküszöbölését egy bizonyos „összekötő vegytani alkatrész”-től remélte, s akkor is Kossuth ismert társadalomszervezési eszméjére gondolt, amikor kifejtette, hogy „a jelen egyesületben, annak alapjában s vezéreszméjében van ez a vegytani kötszer [...] melly újra föléleszti az eltörpült ültetéseket, sőt teremt újakat is; ebben van, mi azon említett hiányt kipótolja, mi a jövő nagyságot, diszt, virágzást biztosítani, s minden kétségen túlemelni képes”.⁷⁸

A Védegylet programjának középpontjába gazdasági természetű célok kerültek. Sőt Batthyány Kázmér egészen úgy fogalmazott, hogy „ez egyesület minél nagyobb kiterjedésétől függ hazánk anyagi jólléte, s csak annak védszárnyai alatt emelkedhetik diszre s erőre az ipar, kereskedés, mezei gazdaság”.⁷⁹ Az elgondolásnak azonban széles politikai és társadalmi *kontextusa* van! Batthyány a Védegylet alapításának egyéves évfordulóján elmondott beszédében erre utalva fejtegeti is, hogy az országgyűlési követek egy része „az utasítások szellemét méltán s kellőleg fogták fel, mikor ezt a létező körülményekkel összehasonlítván, az országgyűlés akkori stádiumát, a már tárgyalt ügyek, különösen a kereskedés s a vám kérdés sorsát, meg a jövőre való reményeket s kilátásokat mind mérlegbe vetvén, egyenesen kimondták azt a nemzet nevében, mit a nemzet azóta oly jelentékesen megáévvá tett. – Így keletkezett a ‘Védegylet’”.⁸⁰

Magyar reformerek már korábban is úgy gondolták, hogy a társadalom polgárosodása és az ország gazdasági ereje *összefüggenek* egymással, például Wesselényi a politikai jogok kiterjesztéséhez kapcsolta az adófizetés tényét.⁸¹

⁷⁶ Az érdekegyesítésről vallott *liberális nézetek* a reformkorban egymásba kapcsolódnak és a *demokrácia felé* mutató ívben rendeződnek (a társadalmi csoportok „egy középpontra” „gyűlnek”? lehet, hogy a „kémia” egyesíti őket? esetleg a folyamat „új elemek” keletkezéséhez vezet el): Kölcseynél: „ellenkezni látszanak az elemek, de van egy közérdek, mi alatt azok egyesülhetnek [...] A kémia szép tudomány: az nem csak választani, de *egyesíteni* is tud. Menjetek experimentumot csinálni!” (*Kölcsey Ferenc: Országgyűlési Napló*. In: Minden Munkái. VII. k. Kiadja Toldy Ferenc. Pest. 1861. 84–85.); Széchenyinel: „sokféle ember kell a társaságba [...] u. m. *egy erőműben sok szerszám*” – de „mit tehetni erősség, s így egyesülés, s így módon megismerkedés, s eképen közepesed vagy egy középpontra-gyűjtés nélkül”, „egy magányos ember semmi, s csak egyesületnek van hosszú élete, s igazi sulya”. (*Széchenyi István: Hitel*. Pest. 1830. XVIII., 174.); Kossuthnál: „nem az a feladat, hogy létező elemek működtessenek, hanem hogy *nem létezők teremtsenek* [...] főfigyelmünket pedig a socialis reformokra intézendjük. A socialis téren minden egyes ember önmagában, s önmagára nézve teljes hatalom, a rokonszenyűek együttmunkálása pedig e hatalom körét nevezetesen kitágítja”. (*Pesti Hírlap*, 1843. december 7.) (kiemelések – *V.J.*)

⁷⁷ Batthyány Kázmér 1843. október 31-én a főrendi tábla LIX. ülésén elmondott beszéde. Fő-Rendi Napló. Pest. MDCCCXLIV II. k., 187.

⁷⁸ Magyar Szózatok, 6–8. –Vö. *Lackó Mihály: Széchenyi és Kossuth vitája*. Bp., 1977. és *Velkey Ferenc: Társadalomátalakulási elvek Széchenyi és Kossuth vitájában*. Debreceni Szemle, 1994. 2.

⁷⁹ Magyar Szózatok, 7.

⁸⁰ Uo. 13.

⁸¹ *Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós*. Bp., 1965.

A kapcsolat megteremtésére az 1843/44-es országgyűlésen konkrét politikai kísérlet történt, amikor a reformerek az ország jövedelmei feletti alkotmányos rendelkezést meg akarták szerezni, különösképpen az keltett élénk visszhangot, amikor a hazai polgárosodást támogató országos pénztár létrehozására tettek javaslatot. A kísérletet a birodalmi kormány feltűnő hevességgel és a javaslat alkotmányos jellegét akaratlanul is tükröztetve utasította el. Kolowrat államminiszter elemzése, melyet az Államtanács elé terjesztett, a fordulat újszerűségét pontosan leírta: „ha eddigelő sikerült is a királyi hatalomnak meggátolnia, hogy az országgyűlés egynémely végzése a tényleges vagy törvényes életbe ne nyúljanak: a választóvonal mindazonáltal oly csekély, hogy az valamely kedvező esetlegesség segélyével mindenkorra keresztültörhetne. E tekintetben különösen ama terv, mely szerint a nemesek adózását az országgyűlés hatalomeszközéül keresztülvinni *s a királyi kincset ellenében egy rendi firtáncziát* felállítani törekednek, a legnagyobb fontosságú.”⁸² (kiemelés – V.J.) Széchenyi az elgondolást ostyába takarva próbálta Metternichnek beadni, s a beszédett adók felett valamiféle állami ellenőrzést ígért. A taktikán azonban Metternich elég könnyen átlátott és az érvelést nem fogadta el, sőt másokhoz viszonyítottan még világosabb álláspontot elfoglalva úgy fogalmazott: hogy ha nemzeti pénztárt hoznak létre, az ország *köztársasági formát* ölt.⁸³

Tehát a Védegyelet megszervezése az 1843/44-es országgyűlés liberális javasolataival, illetve azok elbuktatásával szoros összefüggésben állt. A kapcsolatra, „az országgyűlés akkori stádiumára”, a „tárgyalt ügyekre”, a „reményekre” és a „kilátásokra” maga Batthyány Kázmér is utalt, de természetesen még többet tudhatunk meg Kossuthtól. Ő egy 1845 márciusában Wesselényinek küldött levelében a Védegyeletet valamiféle „nyomáscsoportként” írta le, s politikai környezetét a következőképpen rajzolta meg: „A vámok iránt tán még 20 évig is hasztalan veszekedtünk volna a kormánnyal; a Védegyesület következtében meglásd minő furcsa dolgokkal jövend a kormány a jövő országgyűlésre; a házi adónak még évekig ellen állott volna az olygarchia, most a jövő dietán keresztül megy, a kormány már elhatározá kezébe venni a kérdést, nehogy ez is nélküle történjék meg.”⁸⁴

A Védegyeletben az ország anyagi javai feletti alkotmányos ellenőrzés gondolatához *modern közgazdasági eszmék* kapcsolódtak.⁸⁵ A mozgalom szervezői a hagyományos, nemesi ellenzékesiségtől eltérően modern vámpolitikai gondolatokat emeltek be. Joggal utaltak arra a tényre, hogy ha a merkantilista eszméket másfél évszázada alkalmazó Habsburg gazdaságpolitikára tekintenek, már nem az a kérdés: az állam beavatkozik-e a gazdasági folyamatokba vagy nem, hanem az, hogy kinek az érdekében teszi meg. A mozgalom közgazdasági elképzeléseire kétségtelenül nyújtott támpontokat F. List „Das Nationale System der politischen Oekonomie” című műve, ám az átvétel kétségtelenül nem járt a

⁸² Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből. Pest. 1868. III. k., 13–14.

⁸³ Metternich Wirkner udvari tanácsoshoz küldött levelében a Széchenyivel történt tárgyalásáról beszámolt: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. (összeáll.: Bárfai Szabó László) Bp., 1943. I. k., 464.

⁸⁴ I.m. II.k., 494.

⁸⁵ Veliky János: Az ipartámogató Kossuth. Századok, 1994. 5. 818–830.

gazdasági elzárkózás nacionalista gondolatának megjelenésével. Sőt Kossuth minduntalan megerősítette, hogy a gazdasági életben is a két, angol államfilozófiából eredeztetett alapjognak, a „szabadság és biztosság”-nak híve marad: „E religiomat a statusgazdászát számvető mezején sem tagadom meg”, a védvámrendszernek az adott pillanatban csupán kényszerűségből vagyok az embe-
re, mert „a szabad kereskedésé lenni nincsen módomban”.⁸⁶ Ő is a liberális állam elvét vallotta, hiszen — mint fejtegette — „a törvényhozás sem könyörületet, sem jótékonytságot nem parancsolhat [...] nem avatkozhatik kényszerítőleg a hanyag gazdának szántás-vetésébe”; „a törvényhozásnak, ha okszerűtlenül nem akar intézkedni – prohibitionalis vámrendszerhez nyúlni nem tanácsos”. Az állam a vállalkozások világába nem avatkozhat bele, fejtegette tovább – „Ezek magános polgári kereset ágak, mellyekre kormányoknak leszállni botrány, s a szerepeknek monstruosus össze zavarása – országoljanak ők, ez a hivatásuk, a földművelést, ipart és kereskedést hagyják a polgároknak, s a hol e részben a polgároknak hiány van, ott lépjenek fel segítőleg.”⁸⁷ Azonban azt ő sem gondolta — összhangban a korszerű közgazdasági doktrínákkal, egészen J. M. Keynes-szel bezárólag —, hogy az állam teljes mértékben háttérben maradhat, hiszen — mint hangoztatta — „*vannak még is esetek, hogy hol egy bizonyos ipar ág lábra nem kaphat, ámbár az országnak javára, vagy legalább diszére válnék, mivel hogy megkezdése nehéz, s költséges, sikere bizonytalan, kísérletei veszéllyel járnak, vannak mondom esetek, hogy ilyenkor kormányok magok is állítanak gyárakat mintegy ösztönzésül [...] de mihelyst az ekkép fel-
öztönzött magán szorgalom munkatérre lép az becsöket érző kormányok vagy visszalépnek a gyártás, s kereskedés köréből, vagy ha feltartják gyárukat, nem nyereszke-
dés végett tartják fel, hanem mint egy izlés nemesítő mintául*”.⁸⁸ (Kiemelés – V.J.) Ezen a közgazdasági elméleti alapzaton szerveződött meg és haladt a Védegylet.

A birodalmi kormány és a hazai konzervatívok a Védegylettel szemben viszonylag gyorsan összeszedték magukat. Erre Batthyány Kázmér is utalt 1845. november 17-i megnyitó beszédében: „mihelyt a védegylet keletkezett, s az úgy nevezett conservativ-párt főnökei ellene kikeltek, azonnal azoknak satellesei is tőle visszavonulván [...], a kormány [...] alatta lappangó politicalai tendentiáktól, s tőle mint politicalai izgatás eszközétől félt”.⁸⁹ Az udvar is igyekezett közbe lépni, olyan módon, hogy a hazai társadalmi egyesületek szabályzatát átvizsgáltatta és korlátozni igyekezett azok működését.⁹⁰

A liberálisok táborán belül pedig komoly ellentétek keletkeztek a szociális mozgalmak szerepét és hatását illetően.⁹¹ Széchenyi álláspontjáról kezdetben ellentmondásos rendőri jelentések születtek, 1845. február 1-én megemlítve, hogy a gróf esetleg az ellenzéki mozgalmaknak morális támogatást nyújthat.⁹²

⁸⁶ Hetilap, 1846. március 10., illetve Magyar Szózatok, 200–202.

⁸⁷ Magyar Szózatok, 169–170., 201–202.

⁸⁸ Uo. 170.

⁸⁹ Uo. 23.

⁹⁰ Aus Metternichs nachgelassenen Papieren. Herausgegeben von Richard Metternich-Winneburg. 7. Band. Wien. 1883.

⁹¹ Magyar Szózatok, 39.

⁹² *Bártfai Szabó László*, i.m. (II. k.,) 487.

A titkosrendőri jelentés szerzője nem tévedett,⁹³ bár később Széchenyi a szociális mozgalmakat kifejezetten támadta. Véleményváltozása mögött a pozíciók gyors tisztázódása állt: ugyanis kiderült, hogy a birodalmi kormánnyal szemben és Széchenyi bonyolult nézetrendszere (nem ellenzéki, hanem független, de kormánypárti, amelyet többek között „Kibékülés” című cikkében fejtett ki⁹⁴) mellett új politikai pozíciók tűntek fel, így elsősorban az alkotmányos ellenzékiség, amelynek megjelenítésére maga a Védegylet vállalkozott, s ezt a gróf semmiképpen sem tudta megakadályozni.

A Védegylet születésének politikai környezete a politikai pozíciókeresésből származó feszültségekkel volt terhes: nyilvános fórumokon, még inkább társasági körökben az új intézmény teremtette helyzetet vitatták. „Véd Egylet nagy szemet szúr” írja naplójába Széchenyi 1844. szeptember 30-án. Majd maga is az események középpontjába lép és élénk szerepkeresésbe kezd: tárgyal az új mozgalom vezetőivel – október 5-én „Délután konferencia Batthyány Kázmér grófnál. Elmegyek, hogy lojálisan kijelentsem: Én nem vagyok a tiétek! – Ezernyi skrupulust érzek, amiért nem mondtam többet”; másnap, „mit tegyek? Megyek a Véd Egylet nagy gyűlésébe. Beszéljek vagy ne? Ezernyi skrupulus közepette! Jobbnak tartom, ha hallgatok! Megbánom nyomban!”; majd pár nap múlva kormánytényezőkkal fontolgatja a teendőket – „A Főherceg hivat. Mi legyen a Véd Egylettel? Járy úgy hiszi – ellenegylet? Én azt hiszem, egyelőre semmit sem.”⁹⁵ A személyes vívódás másoknál, a másik oldalon nyíltabban menifesztálódott s gyakran kemény szóváltásokba csapott át. Közbeszédben keringő történetekről számol be ismét csak Széchenyi: Batthyány Lajos panaszkodik a konzervatív Zichy Ferencre, hogy „egy szabónak azt mondta: fejét veszik, ha a Véd Egyletbe” belép; majd az érintett Zichy Ferenc „elmeséli, hogy nála volt Teleki Laci és Batthyány Kázmér, mindennemű arcátlanságokkal illették, mert azt mondta: Véd Egyleti aláírás, felségárulás”.⁹⁶ Úgy látszik, a Védegylet vezetői modern mozgalmuk értékeinek képviselőit személyes ügynek tekintették, s ha szükség volt rá, védelmében akár a nemesi etika szabályai szerint jártak el, például Batthyány Kázmér Zichy Ferencet párbajra kényszerítette.⁹⁷ A védegyleti ívek aláírásának akadályozásán buzgólkodó, polgári származású pozsonyi városkapitánnyal, a kormányt szervilis módon kiszolgáló Vecsera Bernáttal szemben viszont Batthyány és Teleki másként járt, hiszen párbajra nem lehetett kényszeríteni, miután nem volt nemesi származású, így csupán kérdőre vonták, miután számos állítását rágalomnak minősítették. Saját eljárásukat Batthyány Kázmér a következőképpen értelmezte: „egyenesen személyére néz-

⁹³ Kezdetben Széchenyi valóban bizonytalanzkodott, s nem nyilvánosan kifejtett, taktikai elemekkel vegyített háttér-álláspontot foglalt el: 1844. szeptember 27-én még úgy gondolta, hogy ha a kormány nem támogatja a memorandumaiban kifejtett javaslatait, talán érdemes a Védegylet mellé állnia! – „Ich finde es nicht gut, wenn mich die Regierung nicht unterstützt, werde ich auch dabei seyn.” – Napló. Kiadta *Viszota Gyula*. Bp., 1939. VI. k., 106.

⁹⁴ Jelenkor, 1844. január 21. – „azelőtt az oppozíciónak valék tagja, most pedig nem vagyok az”.

⁹⁵ Napló, i.h. 107–110.

⁹⁶ Napló, i.h. 116–118. – Vö. Napló, (szerk., jegyzeteket írta Oltványi Ambrus, ford. Jékely Zoltán, Györfy Miklós). Bp., 1978. 1048–1055.

⁹⁷ Széchenyi István hírlapi vitája Kossuth Lajossal (szerk. és bev.: *Viszota Gyula*). Bp., 1930. II. rész. CXVI–CXIX.

ve intézvéen szavainkat, ötet hazug rágalmazónak, gazembernek [...] bélyegeztük, azt nem tagadom, sőt [...] tovább is a mondottakhoz ragaszkodom”. „Egyébiránt tekintetbe vévén, hogy ezúttal *magam is szereztem magamnak némi elégtételt*, nincsen többé már szándékomban ezt tovább törvényes úton is keresni, s olyan lépéseket tenni, mellyek által a rágalmazónak büntetését okvetlenül kieszközölhetném”. S Teleki sem fogalmazott másként: az „elégtétellel ezúttal megelégszem”, ám azt azért ő hozzá kapcsolta, hogy ha az ügy folytatódik, „megfognám kívánni, hogy azon törvény, melly honfitársait jogtalanul hazaáruállással vádló ellen forbatot (taliót) rendel, teljesedésbe vétessék”.⁹⁸

Bár azt a Védegylet vezetői gyakran inkább elfedni próbálták,⁹⁹ az új mozgalom a politikai szerepkörök sorában nyilvánvalóan új és egyértelmű sarkpontot képezett. Batthyány Kázmér azok közé tartozott, akik ezt leginkább nem elfedni, hanem világossá és ismertté igyekeztek tenni. 1846. augusztus 20-án a Védegyletben elmondott elnöki megnyitójában¹⁰⁰ a reá jellemző bátorsággal és színvonalon kimondta, hogy a mozgalomnak „*létezik politikai hatása*, mely egy részről annyi féltés, annyi gyanúsítás, annyi dögenyezésnek, más részről pedig annyi félig okos és helyes, félig tanulságos mentegetésnek s palástolásnak adott alkalmat”.¹⁰¹ Kifejtette, hogy szembe kell nézni „egyszer férfiasan azon kérdéssel: jogalapú e a védegylet politikai hatása? Kell é annak örülnünk? szabad e léteznie, vagy kénytelenek vagyunk é azt megtagadni, vele titkolódnizni? *S mit értünk e politikai hatás alatt?*”¹⁰²

Miként összegezte Batthyány a Védegylet politikai szerepét? Először is rámutatott a mozgalom újszerű, polgári funkciójára: „bizony a véd egylet politikába is avatkozik, sőt *természeténél fogva politikai intézet*, mellynek mezeje igen tágas, mert terjed tisztán alkotmányos kérdésekre csakúgy, mint közlekedési eszközökre, mezei gazdasági s belipari javaslatokra szintúgy, mint status gazdasági, magán s köz jogi problémákra”. Majd a polgári politikai filozófiák szellemében kifejtette, hogy *az önkorlátozó polgári alkotmányos államsfelfogás* (amely — fűzhetjük hozzá — abban pillanatban pl. Széchenyiék nézeteit jellemezte) helytelen, s bemutatta a modern *szuverenitás elméletek* irányát követve, hogy a „jog és kötelesség, melly minden magyar polgáré, különösen a védegyleté is”, nem az abszolutista államot illeti, hanem a „számos polgárból álló társulaté”, vagyis a társadalomé.¹⁰³

⁹⁸ Uo. CXVII–CXVIII. (Kiemelés – V.J.)

⁹⁹ A szervezkedés politikai körülményeiről: *Kosáry Domokos*: Kossuth Lajos a reformkorban. Bp., 2002. 317–345., illetve *Uő*: Kossuth és a Védegylet. Bp., 1942.

¹⁰⁰ Tóth Lőrincz, aki Batthyány titkáráként működött, ismerteti elnöki beszédeinek hatását: „meglepon hatott úgy formaszépségével, mint eszmedús tartalmával. – Alig lehetett az emberekkel elhitetni, hogy nem a titkárja csinálta; de én tudom, hogy az saját benső ihletésének teremtménye volt; s hogy titkárja nem lett volna képes oly magasröptű eszméket szájába adni”. i.m. (I.) 335.

¹⁰¹ Magyar Szózatok, 41. – A külső szemléző, mint az angol kormány megbízottja, Blackwell is azon a véleményen volt, hogy a Védegylet a vármegyei ellenzékéből parlamenti többséget kívánt kovácsolni, s így próbált kormányzati szerepkört szerezni magának. Lásd: *Horváth Jenő*: Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai. Budapesti Szemle, 228. k. (1933), 130.

¹⁰² Magyar Szózatok, 41. (Kiemelés – V.J.)

¹⁰³ Uo. 42. (Kiemelés – V.J.)

Ennek jegyében aztán azt is nyíltan vállalhatónak tekintette, hogy a Véd-egylet *új gazdaságpolitika* megfogalmazására törekszik,¹⁰⁴ amelyet teljes mértékben jogszerűnek és célszerűnek tekintett. Sőt azt sem tagadta, „hogy a véd-egylet már keletkezésekor közrebocsájtott programja szerint itt a dolognak csu-pán elméleti szemléleténél meg nem állhat, hanem hogy társas úton cselekvő-leg kell neki azon elméletileg kibonyolított, s tisztába állított politikai, status-gazdászati [...] morális, értelmi s a törvény körében fekvő physikai rugókat moz-gásba tenni, mellyek hatalmában vannak”.¹⁰⁵ A Védegylet nyújtotta alternatíva kiterjedhet a gazdasági élet minden lényeges szektorára, így „az Ausztriai birodalom internationális viszonyai-ba vágó” kérdésekre csakúgy, mint a belső piac ügyére.

A Védegylet célja tehát nem lehet más — folytatható az elemzés —, mint a népszuverenitás intézményei által *ellenőrzött gazdaságpolitika* kikényszerítése, amelynek tartalmát is pontosan megfogalmazta, s ezt hosszabban kell idé-znünk, mert ritkán kerül szemünk elé, jóllehet ez az *abszolutizmus-kritika* a Védegylet (s elnöke) koncepciójának lényegéhez tartozik hozzá. Tehát egyrészt szól a pillanatnyi helyzetről, amelyet meg kellene változtatni olyan módon, hogy rászorítják a birodalom aktuális vezetőit annak a megfontolására – „mit tesz az: harmincz millio embernek java”, „különösen ott, hol kezeik semmiféle alkalmatlan közbeszóló gyűlések, és megszorító törvények által kötve nincse-nek”! Másrészt körvonalazta a helyes, szavaival élve „jó gazdálkodási rendszer” tartalmát is: az országot „a statusgazdászati tan legegyszerűbb elvei szerint kormányozzák”, „p.o. a helyett hogy a költségeket, s hivatalokat szaporítják in-kább *jó gazdálkodási rendszert* állítanak fel”, a „status pénzeit csak valóban hasznos, bár nagyszerű vállalatokra fordítják, s hasznuk által a status kölcsö-nöket inkább visszafizetik mint szaporítják”, „a helyett, hogy a bureaucratia mindent felemésztő sorvasztó szörnyét minálunk is honosítani törekszenek, ama tartományokban is inkább egyszerűsítik a kormányzati rendszert s eszkö-zöket az által, hogy a kormányzottaknak is közbeszólást s hatáskört enged-jenek azon ügyekben mellyek reájok nézve életkérdések, s mellyekben azok néha többet tudnak, mint a legkiképzettebb statusférő”.¹⁰⁶

Nem meglepő, hogy a körvonalazódó alkotmányos alternatíva a kormány-zati bürokrácia tényezőiből és a rendszer védelmezőiből felháborodást váltott ki, s ennek a szellemében a titkosrendőrség hosszú időn keresztül nyomon kö-vette a Védegylet megmozdulásait.¹⁰⁷ 1845 áprilisában az államértekezlet fog-lalkozott a Védegylettel: Majláth Antal magyar főkancellár ismertette a szer-vezkedés előrehaladását, Kübeck birodalmi kamarai elnök pedig beszámolt ar-ról, hogy az örökös tartományokban (Alsó-Ausztria, Morvaország és Szilézia) eleinte aggódtak, utóbb azonban önmagukra nézve veszélytelennek ítélték a

¹⁰⁴ Lásd: *Andics Erzsébet*: Metternich és Magyarország. Bp., 1975. – A gazdaságpolitikai alter-natíva kérdése a vasúttépítési tervek vitájának a keretében a következő országgyűlés asztalára ke-rül: *Gergely András*: Kísérlet a magyar politikai erőviszonyok átrendezésére az 1848-as forradalom előtt. In: Egy nemzetet az emberiségnek. Bp., 1987. 323–379.

¹⁰⁵ Magyar Szózatok, 44.

¹⁰⁶ Uo. 45–59., főképpen 60. (Kiemelés – V.J.)

¹⁰⁷ *Tábori Kornél* i.m. 66., 69., 71.

helyzetet.¹⁰⁸ A hazai konzervatívok vezetői, Apponyi György és Dessewffy Emil pedig Széchenyivel egyeztetett ellenlépéssorozat szervezésébe kezdtek,¹⁰⁹ s ennek során is bizonyították, hogy a gazdasági modernizáció az *ő politikai önképükben is egyre fontosabb szerephez jutott.*¹¹⁰

Batthyány Kázmér szerint a védegyeleti mozgalom Magyarország és az örökös tartományok *kapcsolatát* természetesen érintette.¹¹¹ S úgy vélekedett, hogy ennek a keretében megfogalmazható olyan egyenjogúságon alapuló kapcsolat, amely a fejlettségbeli különbséget nem tagadja le, de igazságosabb rendszer bevezetését (főként az adóztatásban) kezdeményez. Hiszen a „közlekedési eszközök és a pénzforgalom” szervezése mellett az ország „csak *bel közteherviselés* mellett képes fejlődni”, amelyhez közjogi szempontokat különösebben nem mérlegelő formában fűzte hozzá, hogy „nem foghatom meg, mi köze lehet többé szomszédunknak ahhoz, vagy mit avatkozhatnak többé az austriai kormány abba, mivel s mennyivel s hogyan járul a maga státus költségeihez a magyar; de ellenben megvallom, sőt állítom hogy ettől őrizkedni a Magyar Fejedelem egyik legfőbb, s legelsőbb kötelessége”.¹¹² A Védegyelet különösen érzékeny terepen jár – ismerte el, de a „tagadhatatlan nehézségek mellett is [...] a kiegyenlítést” nem tartotta lehetetlennek. Kétségtelenül újszerű megközelítésben, egyenjogúságon alapuló *kereskedelmi szerződés* megkötésére tett ajánlatot, amelyet az országgyűlés léptetne életbe, s ez a következő szempontokra épülhetne: 1.) „a magyarnak diplomaticus alapon fennálló alkotmányos függetlenségét szorosan fenntartja”, 2.) „kereskedési viszonyait javítván, a külföldivel szabadabb s viszonyosan hasznos érintkezést” tesz lehetővé, 3.) „egy korona alatti szomszédainkkal pedig ha lehet, csak annál őszintébb s barátiabb szövetséget képes kieszközölni, úgy hogy egyik érdeke ne fogja sérteni a másikat”.¹¹³ A szövetség keretében — a birodalom egységének a fenntartása mellett¹¹⁴ — a szerződés tényezői a közös kiadásokról is gondoskodnak – zárta le javaslatát Batthyány, mégpedig abban a szellemben, hogy „valahányszor közbirtok, vagy közérdekről lesz szó, aránylagosan járulandó is (a magyar fél – *V.J.*) a költséghez, az ausztriai pedig nem irigylendi neki aránylagos hasznát s részvétét”.¹¹⁵

¹⁰⁸ *Bártfai Szabó László* i.m. (II. k.), 488–489., 496.

¹⁰⁹ Uo. 487–488. – Apponyi György Széchenyihez 1845. február 14-én: „es handelt sich um die jetzige Stellung des Védegyelet, des Kossuth und consorten? – um unsere Schritte darnach richten zu können”; majd február 19-én: „Mit Ungeduld erwarte ich auf meine hinsichtlich Kossuths und Schutzvereins deine und Emils Ansichten; einstweilen arbeiten wir hier tüchtig vor, und wenn Du kömst, werden wir Dir schon so manches project auf dem Felde des mater[ialen] Fortschrittes mittheilen, und Deine mächtige Mitwirkung erbitten können.”

¹¹⁰ *Dénes Iván Zoltán*: Konzervatív identitás, I–II. *Világosság*, 1982. 344.

¹¹¹ A reformellenzék gazdasági önrendelkezésről vallott véleményéről: *Szabad György*: Magyarország állami önállóságának kérdése a polgári átalakulás korában. Bp., 1986. 27.

¹¹² *Magyar Szózatok*, 54–55. (Kiemelés – *V.J.*)

¹¹³ Uo. 45. – A vámszövetség gondolata Kossuth 1846. augusztus 20-i védegyeleti beszéde alapján készült értekezésében is megfogalmazódott, lásd uo. 206–217.

¹¹⁴ Elszakadásra a Védegyelet többi vezetője sem gondolt. Lásd például Kossuth 1844-ben elmondott és Szabad György által idézett beszédét: i.m. (1986) 29. – Ennek ellenére a Védegyelet említett üléséről készült titkosrendőri jelentés beszámolt, talán a megrendelőik szellemét és várakozásait kiszolgáló, elszakadási szándékokról. – Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen (szerk., bev.: Barta István). Bp., 1951. 260.

¹¹⁵ *Magyar Szózatok*, 61.

Az 1840-es évek második felében Batthyány Kázmér az alkotmányos ellenzék *politikai és gazdasági bázisának* szerves részévé válik, amellyel egy időben (s azzal összefüggésben) újszerű, tartalmát s gyakran eszközeit tekintve is polgári természetű társadalmi és politikai szerepköreinek száma láthatóan *megnövekszik*. A kormány egyik alkalmazottjának, Földváry Gábor pestmegyei adminisztrátornak a jelentésében rokonával, Batthyány Lajossal együtt, mint „*izgató grófok*” kerülnek említésre, a titkosrendőrség politikai összefoglalóiban pedig az „*Oppositionskoryphäen*” soraiban rendszerint ők állnak az első helyen.¹¹⁶ Olyannyira a figyelem és a megítélés középpontjába kerül, hogy jelentések egy-egy megfigyelt személy politikai pozícióját a hozzá fűződő kapcsolat segítségével jelölik ki.¹¹⁷ A kormány ágensei a mindig elérhető, gyakran Pesten tartózkodó *liberálisok* közé sorolják („in der Regel in Pesth befindlichen Oppositions Männern”), akinél az ellenzék gyakran szervez titkos konferenciákat s ahol nem ritkán ő elnököl.¹¹⁸ Az 1847-es országgyűlési *képviselőválasztásokon* Pest megyében és Baranyában az ellenzék tekintélyes támogatójaként lép fel, s a kormány emberei politikai és gazdaságpolitikai kombinációkat fűznek nevéhez.¹¹⁹ Tevékenyen részt vesz a modern nyilvánosság egyik intézményének, az *ellenzék sajtóbizottságának* létrehozásában, s Batthyány Lajossal együtt a legjelentősebb pénzadománnyal támogatja azt.¹²⁰ Végül pedig az ellenzék *nyomáscsoportjainak egyik reprezentánsaként* olyan gazdasági (elsősorban közlekedésügyi) alternatív reformprogram kiformalójává, néha finanszírozójává vagy „részvényesévé” válik, amely a különböző fórumokon történő megjelenésének *gazdaságpolitikai rangot* kölcsönöz (még a legnehezebb időben is, hiszen 1849 tavaszán külügyminiszterként ideiglenesen ő viszi a „kereskedelem és földművelés ügyet”¹²¹), s akinek a legmagasabb intézményekig, társasági és politikai körökig ívelő *kapcsolati hálóját* Kossuth sem tudja, sőt nem is akarja nélkülözni! Közöttük mindinkább egyenrangúságra épülő, egymás tehetségét valamint társadalmi helyzetét elismerő és figyelembe vevő, *modern politikai*

¹¹⁶ Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen, i.m. 220., 257.

¹¹⁷ Uo. 230. – Tóth Lőrincz pártkötődésének jelzéseként a titkosrendőri jelentés azt jegyzi fel, hogy „Fiskal und Secetaire des Grafen Kasimir Batthyány”.

¹¹⁸ Uo. 89., 257., 274.

¹¹⁹ Uo. 489. – Az ellenzékről 1848. január 31-én készített jelentésben Batthyány komoly politikai befolyásáról esik szó: „Im Baranyaer Komitate leitet Baron Johann Majthényi die Bewegung, die namentlich Graf Casimir Batthyányi durch seinen dort mächtigeren Einfluss zu unterstützen trachtet. In neuester Zeit wird daselbst auch der Vicefiscal Ludwig Say ein befähigteres und insbesondere zur Korteskedés geeigneteres Individuum zum Agenten, wozu er sich unter der Bedingung der Opposition zu Gebote stelle, dass die letztere seine Zukunft sicher stelle. Der obengedachte Baron Majthényi empfahl denselben aus diesen Ursachen dem Grafen Casimir Batthyányi auf, dass dieser ihn auf einer seiner Herrschaften als Fiscal placire.” (Kiemelés – V.J.)

¹²⁰ Uo. 261.

¹²¹ Tóth Lőrincz i.m. (II.) 59. – Ezért a kétségbeesés hangjának tekinthető Batthyány emlékiratában az a megfogalmazás, hogy őt csak azért választotta volna „Kossuth e helyre, hogy fölhasználja nevének aristokratikus varázsát, melyet a köztársasági vélemények akkori áramlatában is szükségesnek látott igénybe venni, legalább külviszonyok tekintetében”, hiszen ez önmagában véve is olyan szerepkörű személyiségre utal, akire Kossuth megítélése szerint az egyensúlyteremtés nehéz feladata mellett gazdaságpolitikai kérdésekben is lehet számítani!

kapcsolat alakul ki, amely egy darabig, legalább is 1849 nyaráig többé-kevésbé jól működik.¹²²

Batthyány Kázmér az utolsó rendi országgyűlésen előző parlamenti szerepléseihez képest színvonalasabban és szélesebb kört felölelve szólalt fel. Nem túlságosan gyakori felszólalásainak az adott súlyt, hogy a legfontosabb törvényjavaslatokról — a felelős minisztériumtól kezdve az adózás és a jobbagyfelszabadítás ügyén át a közlekedésügy koncepciójáig — fejtette ki a véleményét, s emögött már az előbbieken vázolt sok-sok tapasztalat és elmélyültség mutatkozott meg. Érthetően, leghosszabban azokhoz a kérdésekhez szólt hozzá, amelyekkel közéleti szereplései során vagy magánéletében találkozott, de újabb problémákat is megragadott.

Az emigrációban, 1851 és 1854 között,¹²³ az összegzés szándékával összeállított kézírataiban teljesebb képet fest a közelmúltról, azonban a szöveg értékeléséhez hozzá tartozik, hogy a szerző kezét megváltozott lelkiállapota, a bukás felett érzett keserűség és esetleg a Habsburg udvar titkos rendőrsége emigránsok közé küldött ágenseinek machinációi egyaránt vezették vagy vezethették.¹²⁴ Batthyány emlékirata Szemere Bertalan visszaemlékezéseivel együtt, azonos „műhelyben” (fordítás, szerkesztés, kiadás) készült. Az efféle „műhelyben” folyó tevékenységre élénk fényt vet a Habsburg udvar titkos rendőrsége egyik tagjának jelentése: „Szemere ismét nagy haraggal nyilatkozott Kossuthról. – Bern ajánlja, hogy folytassuk a megkezdett akciókat, amely a magyar emigránsoknak egymásról szóló kompromittans nyilatkozatait illeti. Semmi annyira nem rontja chance-ikat. Amit Szemere írt Kossuthról, azt *kellő módon terjesztettük*. Az egyenetlenség tetőpontra hág.”¹²⁵ Ráadásul a kéziratnak, szerzőjéhez hasonlóan, igen hányatott sors jutott osztályrészül: egyik részét a kiadásban közreműködő, hazai ügyekben igen jól tájékozott, de mégis külső szemlélő Blackwell utólag, jegyzeteiből állította össze (ezért azzal szemben bizonyos távolságot kell tartanunk), az eredeti emlékiratot viszont Batthyány Kázmér felesége és a visszaemlékezések megalkotásában közre működő szelle-

¹²² Uo. 285. – Az egyik, 1847. július 30-án kelt titkosrendőri jelentés a Batthyány által betöltött polgári szerepkörök számának megnövekedését jelzi: „Ludwig Kossuth sucht den Banquier Moritz Ullmann zu bewegen, die *Louisen-Strasse auf eigene Rechnung zu kaufen*, und sich deren Besitz so lange zu sichern, bis die betreffende Gesellschaft, welche zum Ankaufe derselben ein Anlehen kontrahirte, nach ihrer von der Regierung zu erwartenden Konzession ihn zu bezahlen im Stande sein wird. Zugleich soll Kossuth den Grafen Kasimir Batthyány darauf aufmerksam gemacht haben, dass diese Angelegenheit benützt werden könnte, um die ungarische Oppositionspartei mit dem E.H. Stefan und mit dem Hofkammer-Präsident Freiherrn v. Kübeck in Berührung zu bringen. Kossuth soll, um diesen Zweck zu erreichen, die schmeichelhaftesten Ausdrücke für Batthyány nicht gespart und besonders auf dessen Stellung als Präses der Fiumaner Eisenbahnunternehmung und des Schutzvereines, welche ein Einschreiten in dieser Hinsicht sehr erleichterten, hingedeutet haben. – Weiters hat Kossuth den Grafen Batthyány aufgefordert, dass er auf seinen Anhängern, im Interesse des Schutzvereines und zur Förderung der oppositionellen Tendenzen, vom Badeorte Szliács aus, eine Bereisung der benachbarten Komitate vornehmen sollte.” (A vonallal aláhúzott kiemelés – V.J.)

¹²³ A kéziratot hirtelen és fiatalon, 47 éves korában (1807–1854) Párizsban bekövetkezett halála szakította meg.

¹²⁴ Az emlékirat értékeléséhez: Horváth Jenő i.m. (1933.) 136–160.

¹²⁵ Tábori Kornél: Titkosrendőrség és kamarilla. Bp., 1921. 225. Kiemelés az eredetiben!

mi partnere, Keglevich Augusztá¹²⁶ titokban hazajuttatta, s ez került az asszony első férje rokonságának, a Szapáry családnak a közvetítésével a szerző egykori titkárához, Tóth Lőrinczhez,¹²⁷ aki aztán egy részét végül saját (egyéb-ként nagyon informatív és szakszerű) kommentárjaival 1893-ban publikálta.¹²⁸

A polgári átalakulás jogi alapját megteremtő törvények megalkotásába 1848 januárjától kezdve kapcsolódott be intenzívebben, s ezt a felső tábla naplóból fogjuk rekonstruálni. A napirenden lévő ügyek közül az *adózás kérdésében a teljesebb fordulatot* szorgalmazó ellenzéki javaslatokkal értett egyet, amikor abból az alap gondolatból indult ki, hogy már „nem csak az adóztatás, hanem a köztelherviselés” van napirenden.¹²⁹ S ezzel összefüggésben azt mondta: nem csak szépen hangzó elvekre, „papiros-malasztra” van szükség, hanem ki-mondván „az elvet, annak gyakorlati alkalmazásában” kell megegyezni. Kifogásolta a konzervatívok, közöttük gróf Széchen Antal halogató taktikáját, s Kossuth 1847. december 2-án, az alsótáblán elhangzott beszédében kifejtettekhez hasonlóan első lépésként az országgyűlés által felügyelt országos pénztár és a házi adó *összekapcsolását* ajánlotta, s mert különösen praktikus javaslatot kívánt tenni: „a házi adónak minden más adó felett elsőbbséget s fő-fontosságot tulajdonítok”, ezért „inkább házi adó, mintsem az országos pénztár elfogadása”, mert előbbi a közadózás teljes és feltétel nélküli, míg utóbbi csupán alkalman-kénti és önkéntes bevezetését jelentené. Az adóztatás tekintetében is érvényesí-teni szerette volna a hazai átalakulás általános alapját képező *érdekegyesítés* elvét, hogy ti. „nem mondom azt, hogy a mostani adózó nép az ország minden részében adóval annyira lenne megterhelve, mikint nagyobb terhet nem viselhetne el, de tagadom jogát a nemességnek, hogy az adózót újabb teherrel róvhassa meg azon esetre, hogy ha maga azon terhekben nem akar részt venni”.¹³⁰

A *jobbágyfelszabadítás* ügyében úgyszintén a *teljesebb fordulatot* előidéző, általános, kötelező és állami kárptólás mellet végrehajtott örökváltás típus mellett érvelt. *Személyes tapasztalatait* latba vetve s a változások gazdasági hasznát kiemelve fejtette ki álláspontját: „Méltóztassanak meg engedni, hogy előre bocsássam azt, [...] mit mondani fogok, *nem valami haszonlesésből*, s önérdékből mondom, sőt mi a jelen tárgyat illeti, kész lettem volna ingyen is oda

¹²⁶ Batthyány felesége, Keglevich Augusztá grófnő 1808-ban született és 1879-ben halt meg.

¹²⁷ A kézirat hozzátértő kezek közé került, hiszen Tóth Lőrincz (1814–1903) pályáját Batthyány személyi környezetében, illetve a Védegyelet titkáráként és a *Pesti Hírlap* publicistájaként kezdte. Az utolsó rendi országgyűlés liberális ellenzékéhez tartozott, majd bekerült az első népképviselői országgyűlésbe, ugyanakkor, mint kitűnő jogász, fontos munkatársa lett a felelős kormány igazságügyminisztériumának. Debrecenben közel állt az un. békepárti csoportosuláshoz. A bukás után halálra ítélték, de kegyelmet kapott. Pályáját elismert jogászként, mint az akadémia tagja és a Kúria elnöke, illetve magyar főrend fejezte be.

¹²⁸ Lásd Tóth Lőrincz idézett publikációját a Budapesti Szemle 1893-as évfolyamában. A kézirat sorsáról: *Horváth Jenő* i.m. 153–160., főként 158–159.

¹²⁹ Batthyány Kázmér 1848. január 12-én a főrendi tábla XIX. ülésén elmondott beszéde. Fő-Rendi Napló. Pest. MDCCCXLVIII. I. k., 168.

¹³⁰ Batthyány Kázmér beszéde uo. 168–169.; *Kossuth álláspontja*: „Ha [...] tehát házi adóban részvétet az országos pénztár talapatjának tekintjük, *financiális állapotunk* rendezésére nevezetes lépést tettünk, a nemesség most első perczen sem leend kéntelen többet fizetni, mint a másik uton fizetni hajlandó volna, s még is nagyobb országos pénztárt teremtett, s a mi legfőbb, *azt állandósította is*”. (Kiemelés – V.J.) – Barta István (szerk., bev.) i.m. 361.

adni mindazon tartozásokat, melyeket követelni régi törvény szerint jogom lett volna. (éljen) Ezen felül is arról vagyok meggyőződve [...] mihelyt a mostani viszonyok s reformok ki fejlődnek, az mit áldozunk, *százszorta fogja kamatját meghozni*".¹³¹

1848. február 4-én a felső táblán az úrbéri örökváltság tárgyában Teleki László egy nappal előbb kifejtett elgondolását támogatta, amely a törvényi megoldás kimunkálására a két tábla által kiküldendő országos választmány számára a következőket kívánta volna „általános vezérfonalul s utasításul adni”. Teleki arra hívta fel a figyelmet, hogy a döntést még idejekorán meg kell hozni, a nemességnek „az úrbéri viszonyokból kibontakozást akkor kell eszközölni, midőn még azért, mit bir, teljes kárpótlás adatik. [...] s az mind a hazára, mind egyesre, mind a nemességre, mind a jobbagyra nézve egyiránt óhajtandó”. Az országgyűlés munkáját sürgetendő megemlítette, hogy „mi egy szomszéd tartományban, Gallicziában történt, minden esetre mint tanuságot használjuk”. S olyan megoldást foglalt össze, amelyben az állam komoly szerepet vállal, hiszen ellenkező esetben „az eddig is sok terhet viselt népet” az újabbak tönkre tehetik. Az állami beavatkozás ne csupán a hitelnyújtás lehetőségének megteremtésére terjedjen ki, „nem csak financialis operatiot lehet javasolni, hanem azt is, hogy a status talán némelly részben a terhet magára vállalja”. S végül a folyamat egységességének és teljességének a megtartása érdekében említette „az általános intézkedés elvét”, amely akkor „a kényszerítés” elvét is magában foglalta.¹³² Ezzel értett tehát egyet Batthyány Kázmér.

Később, március 23-án személyes tapasztalatai¹³³ alapján már Batthyány maga körvonalazott néhány társadalmi helyzetet, amelyet a megalkotandó örökváltságtörvény nem vagy rosszul készül rendezni. Miután saját jövedelmeinek jelentős része is a regalekból származott, kellő érzékenységgel utalt a haszonbérlők és a földbirtokosok közötti viszony rendezetlenségére, s főként arra az igazságtalanságra, amely a már megkötött, de még végre nem hajtott örökváltságszerződések alanyait sújtja. Azokra, ahol az örökváltsági összeg már kifizetésre került, nem tért ki — bár abban az esetben is keletkezett jelentős hátrány —, de a törvénynek kétségtelenül nem lehet visszamenő hatálya, de a folyamatban lévő ügyek tényezőinek kárát, így saját ügyeiben is, komolyan fájjalta, mivel ők úgy kötötték meg saját szerződéseiket, hogy az elkövetkező s saját helyzetükre is vonatkoztatható törvény tartalmát nem ismerték.¹³⁴

Április 8-án pedig a földbirtokosok tőkeszegénységéről szólt (nem csupán „az aristocratiáról, hanem általánosan a földbirtokosokról”), amely megakadályozhatja bekapcsolódásukat a polgárosodás folyamatába. A tőkehiányt az ország generális problémájaként ábrázolta, így a hitelintézetek létrehozását akár

¹³¹ Batthyány Kázmér 1848. március 23-án a főrendi tábla XLVI. ülésén elmondott beszéde. Pest. MDCCCXLVIII. I. k., 405.

¹³² Teleki László 1848. február 3-án a főrendi tábla XXVIII. ülésén elmondott beszéde. Uo. 230–232. ill. *Batthyány Kázmér* 1848. február 4-én a főrendi tábla XXIX. ülésén elmondott beszéde, uo. 247.

¹³³ Vö. a 40. jegyzettel!

¹³⁴ Batthyány Kázmér 1848. március 23-án és 1848. március 27-én a főrendi tábla XLVI. illetve L. ülésén elmondott beszéde. Uo. 405., illetve 441.

a földbirtokosok kármentesítése elé helyezné, hiszen „azt felállítani minden esetre szükséges”. Utalt rá, hogy a *tőkehiány* az ország általános helyzetét rontja, s hogy „ez országban mennyire hátramarad az ipar, jelesen azért is, mivel a szükséges tőkék hiányoznak, és semmi olyan intézetek nincsenek, melyek az ipar emelésére szükségesek és hasznosak lehetnek”.¹³⁵

A földbirtokosok kármentesítését Batthyány állami hitelfelvétellel képzelte el, amely óhatatlanul az *államadósságra* terelte a figyelmét, s ebben a kérdésben — felidézve a kettejük között a vasútépítés ügyében pár évvel kiobbant nézet- és érdekellentétet — Széchenyivel még április elején komoly parlamenti vitába keveredett. Széchenyi a közlekedésügyi minisztériumba korábban az ellenzék által is sokat vitatott, de kétségkívül komoly elgondolásokat tartalmazó programmal érkezett, valószínűleg egyetlenként az új kormányban. Erre alapozva aztán nagyon hamar költségvetési tervet tudott benyújtani, amelynek keretében 10 milliós államkölcsön felvételét kezdeményezte,¹³⁶ s ennek felső táblai vitájában egyik legkomolyabb bírálója volt Batthyány Kázmér. A kétségkívül személyes elemmel is motivált konzervatív kritika két irányba vágott. Egyrészt bírálta az államadósság várható nagyságát és szerkezetét, s túlzottnak tartotta a vasútépítésre fordított összeget, sőt a sorrendet is megfordította volna: ha elfogadja az országgyűlés a tervezetet – mint mondotta, előbb gondoskodni kell a földbirtokosok kármentesítéséről, majd „a földmivelést és ipart kell életbe léptetni s emelni, ebből származik aztán a kereskedés, ez feltételezi, hogy ezután utak és közlekedési eszközök legyenek”. Másrészt a miniszteri felelősséget firtatva a tervezet megvalósítása felett szorosabb parlamenti felügyeletet kezdeményezett.¹³⁷ Széchenyi ingerülten védte tervezetét és miniszteri jogkörét, ám vele szemben a felső tábla Batthyány álláspontját fogadta el, s ez került ismét az alsó tábla elé. Ott azonban Kossuth Széchenyi álláspontját támogatva a vasútépítés elsőbbsége mellé állt, s nagyon praktikus érveket hozott fel Batthyány nézeteivel szemben – látható, „hogy a vasutak varázserővel hatnak a földbirtokra és a forgalom élénkítésére”, de a kormányzat egyetemleges felelősségére való hivatkozással Széchenyi projektum feletti jogkörének a korlátozását sem támogatta.¹³⁸

Nem lehet azt állítani, hogy Batthyány Kázmér a roppant gyors és mély változásokat valaminő naiv optimizmussal szemlélte volna, látható módon működött benne a *veszélyérzet*. Tartott a korábbi években oly sokszor felemlegetett szociális és nemzetiségi feszültségektől, de természetesen felmerült benne a Szent István-i állam szétbomlásának rémképe is. 1848. február 8-án a horvát közigazgatásban teendő nyelvi engedményekkel kapcsolatban elmondott felszólalásának kezdő mondatai megfelelően jellemzik lelki állapotát: „Olly nyugtalan és háborgatott kebellem még soha nem keltem fel e teremben, mint a mos-

¹³⁵ Batthyány Kázmér 1848. április 8-án a főrendi tábla LXII. ülésén elmondott beszéde. Uo. 527.

¹³⁶ Széchenyi tervezetének országgyűlési útjához lásd: *Barta István* (szerk., bev.) i.m. 88., 730., 735–737.

¹³⁷ Batthyány Kázmér 1848. április 8-án a főrendi tábla LXII. ülésén elmondott beszéde. Uo. 526–527.

¹³⁸ Széchenyi István 1848. április 8-án a főrendi tábla LXII. ülésén elmondott beszéde. Uo. 527–529. – Kossuth reagálása: *Barta István* (szerk., bev.) i.m. 735–737.

tani alkalommal: mert oly tárgyban ítéletet hozni, melly mellett és ellen annyi fontos és alapos ok szól, meg vallom igen nehéz feladat. [...] a politicaban nem lehet mindig a szivnek sugallatára hallgatni [...] hibát követne el ugyanis a politicus akkor: mindőn a philantropiára, s a nagy lelkűsögre hallgat, és annak magvát háladatlan térre veti”.¹³⁹ Az ehhez hasonlóan óvatosságra intő gesztusok konzervatív oldalon persze még nyilvánvalóbban és nagyobb mértékben megmutatkoztak. Egy szakmája szerint történész, gróf Berényi János filmszerűen pörgeti a változások konzervatív megközelítésű, ám korántsem irreális forgatókönyvének lapjait: „A rossznak az a tulajdona, hogy csak rosszat szül, úgy tehát mivel a sors úgy akarta, hogy a jelen diadal a magyar 1000 esztendő aristocratiának végperce legyen, nem csudálatos, ha ma holnap se főispán, se felső tábla, de utoljára municipiumok se lesznek, mi lesz tehát Magyarországból? vagy centralizált idegenek országa, vagy eldarabolt nemzeteknek csatamezeje, magyar pedig többé nem lesz”! Majd ingerülten véget vet az esélylatolgatásnak, s odaveti önmagát és országát a sorsnak: „én azonban nem bánom, akár mi csoda változás történik Magyarországon, mert személyemre nézve ámbár magyarországi nemes többé nem vagyok, leszek észak-amerikai szabad polgár”!¹⁴⁰

Batthyány Kázmér saját bizonytalanságát konzervatív arisztokrata társától eltérően az új alkotmányos intézményekbe vetett bizalom segítségével oldotta fel! Ebben a tekintetben 1848-as felső táblai felszólalásait s nem visszatekintő, emigrációban született emlékiratainak a fejtegetéseit tekinthetjük mértékadónak. Az év márciusának végén a felső táblán a *parlamentáris rendszer* bevezetésével egyet értett, mégpedig, mint hangoztatta, olyan országokhoz hasonlóan, mint Anglia és Franciaország: „Midőn alkotmányunkat átalakítani akarjuk parlamentáris rendszerre, azon nemzetek példáját kell követnünk, mellyeknél a parlamentáris rendszer legtökéletesebb állapotban van”.¹⁴¹ Az új intézményrendszer középpontjába a népszuverenitást kifejező parlamentet helyezte, s ennek az elvnek a logikájához igazította az átalakulás további lépéseit, például az ország fontos, hagyományos jelképeinek, a nádori intézménynek vagy a municipiumoknak a megreformálását. Tökéletesen átlátva a polgári alkotmányosság lényegét a rendiség korporatív fórumait a felelősség elvére épülőkkel váltotta volna fel. A nádor személyében összekapcsolódó hatalmi ágak szétválasztását javasolta, hiszen ő — mint hangoztatta — „olly jogokat gyakorol, mellyek tulajdonképpen az országgyűlési elnöklettel össze nem férhetők. Ezen kívül a nádor elmozdíthatatlan, tehát azon eset, mi más parlamenti rendszereknél van, hogy az elnök csak a többségnek kifolyása lehet, a mi nádorunkra nézve nem alkalmazható, mert országgyűlés elnöke a ministeriummal együtt bukik”.¹⁴² Hasonló okok miatt akarta átalakítani a „főispáni hivatalt”, s ekkor is az előbbihez hasonló érvekre hivatkozott: „a mostani körülmények között mindazon hiva-

¹³⁹ Batthyány Kázmér 1848. február 5-én a főrendi tábla XXX. ülésén elmondott beszéde. Uo. 276.

¹⁴⁰ Berényi János gróf 1848. április 7-én a főrendi tábla LXI. ülésén elmondott beszéde. Uo. 508.

¹⁴¹ Batthyány Kázmér 1848. március 21-én a főrendi tábla XLIV. ülésén elmondott beszéde. Uo. 372.

¹⁴² Uo.

talnokokat, kik ő Felsege és a ministerium kinevezésétől függnek, olly állapotba kell tenni, hogy a ministerium, *melly a közügyek iránt felelős*, ha kötelességeiket nem teljesítik, elmozdíthassa”. Ugyanakkor kifejezetten finom jogi érzekre vall, ahogyan a változások során keletkező zsákutcákra felhívta a figyelmet, utóbbi esetben felfedezve például azt, hogy az országgyűlésben szavazati joggal bíró főispánok révén a parlament szuverenitása csökken, a kormányé pedig növekszik,¹⁴³ illetve a hatalmi ágak között kívánatos függetlenség és egyensúly sérül, hiszen „az új törvények következtében, midőn a ministerek feletti bíróság a főrendi táblának kezébe jő”, tehát egy olyan fórum kezébe, amelynek tagjai „a kormány által neveztetnek, ha a kormány által el is mozdíthatók, bírászkodásaikban függetlenek nem lesznek”. Továbbá ez a bírák elmozdíthatatlanságát is sérti, „a kettőt tehát egymással *összhangzásba* kell hozni!”¹⁴⁴

Az új intézményekbe vetett hite, amely az utolsó pillanatig működött s nagyon komoly politikai szerepek (ide értve a felelős miniszterséget csakúgy, mint a rendkívüli helyzet szülte kormánybiztosi feladatkört!) vállalására, illetve — visszakapcsolódva a magyar nemesi hagyományokhoz — az önvédelmi harcban való fegyveres részvételre készítette, a bukás felett érzett keserűség hatása alatt *megingott*. Emigrációját ennek ellenére nem tekintette véglegesnek, úgy tervezte, hogy rövidesen hazatér. Erre utal, hogy az Emlékirat fordításában és kiadásában közre működő Blackwellnek visszatérése esetén birtokot ígért – úgy látszik ez a hagyományos gesztus Batthyánynál társadalmi beidegzéssé vált, emlékezzünk a Vörösmartyt támogató adományára, bár az is lehetséges, hogy egyszerűen nem volt pénze az emigrációban!¹⁴⁵

Politikai beállítódásának átalakulása mögött bizonyára ott húzódtak az 1848-as forradalmak után kibontakozó európai válságideológiák és -filozófiák, amelyek a Párizsban emlékiratot író Batthyány Kázmér esetében érzelmileg is motivált, termékeny talajra hullottak. Ezek az ideológiák a hazai közgondolkodásban (például Eötvös Józsefnél, Kemény Zsigmondnál vagy Madách Imrénél) magas színvonalú, ám korántsem egyirányba mutató válaszokat kiváltva ugyancsak feltűntek, s itthon is sokan voltak olyanok, akiknek haladásba vetett hite — hogy mindez megtörténhetett, és a felfordulást illetve a reakció visszatérését az új intézmények nem tudták megakadályozni! — mélyen megrendült.¹⁴⁶

A közelmúlt értékelését tartalmazó *emlékiratirodalom* hosszú sora bukkan elő a század közepén, amelyben naplók, visszaemlékezések és emlékiratok sokasága hömpölyögve úzi-hajtja egymást. Igen sokszínű ez az irodalom, egy része emigrációban születik, másik csoportja itthon, s a szerzők eszmei pozíciója és a megírás szándéka szerint is igen jelentős különbségek tehetők.¹⁴⁷ Ebben a

¹⁴³ Batthyány Kázmér 1848. április 7-én a főrendi tábla LXI. ülésén elmondott beszéde. Uo. 507.

¹⁴⁴ Uo. 508. (Kiemelés – V.J.)

¹⁴⁵ Lásd Horváth Jenő i.m. (1933) 136–170.

¹⁴⁶ Szabad György: Politikai magatartásformák az 1850-es években. In: Magyarország története, 1848–1890. (szerk.: Kovács Endre). Bp., 1979. 1. k., 494–506; Veliky János: Kiútkeresők. In: Millenniumi Magyar Történet (szerk.: Tóth István György). Bp., 2002. 405–410.

¹⁴⁷ Az emlékiratirodalom hatalmas mennyiségének csupán a jelzésére sorolom fel a szerzők egy részét: a megírás sorrendjében haladva először Kemény Zsigmond, Hunfalvy Pál, Kazinczy Gábor, Jókai Mór, Kovács Lajos naplói, visszaemlékezései említhetők, hozzájuk később különböző eszmei-politikai alapokon álló művek sokasága kapcsolódik; a politikusok közül Szemere Bertalantól,

csoportban helyezhető el Batthyány Kázmér már említett emlékirata.¹⁴⁸ De kapcsolódnak ide az emlékiratokkal egyidőben született politikai filozófiai és értekező prózai művek, amelyek már a kort ábrázolják és a folyamatokat vizsgálják: itt elsősorban Eötvös József *államfilozófiai* munkájára,¹⁴⁹ a Csengery Antal szerkesztésében megjelenő „Magyar szónokok és statusférfiak” című portréfűzérre¹⁵⁰, továbbá Kemény „Forradalom után” és „Még egy szó a forradalom után” című esszéjére, illetve esetleg a Csengery Antal és Kemény Zsigmond szerkesztette „A magyar nép könyvére”¹⁵¹ gondolhatunk. *Kemény* szépirodalmi formát öltő politikai esszéivel azonban a többi szöveghez képest nehezebb dolgunk van, ugyanis nem sorolhatók egyértelműen sem az emlékiratok¹⁵², sem a politikai esszék csoportjába. Velük szemben a történeti forráskritika sem alkalmazható korlátlanul, hiszen azonnal a szépirodalmi szöveg autonóm jellegére lehet hivatkozni. Tehát nehéz, ám nem lehetetlen viszonyítási pontnak tekinteni, ezért én ezeket a szövegeket legszívesebben külön csoportba rendezném s „esztétizált politikai szövegek”-nek nevezném.¹⁵³

Rátérve Batthyány Emlékiratának elemzésére, Tóth Lőrincz joggal fedezett fel ellentmondást a szerző visszaemlékezéseinek nézetrendszere és korábbi (1848–49-es) szerepvállalásai között. Megkérdezte: ha az Emlékirat szerzője a parlamentáris kormányzás számos intézményét kritizálja, „miként fogadhatott el miniszteri tárczát Szemere kormányában s Kossuth kormányzósága alatt”!¹⁵⁴ Ám a Tóth Lőrincz által megjelölt indok, hogy ti. Batthyány számára: „legfőbb tekintet volt a haza védelme s megmentése, melynek minden mást alá-

---

Pulszky Ferencről, Irányi Dánieltől, Vukovics Sebőtől, Táncsics Mihálytól, Madarász Józseftől, a katonák közül Görgey Arturtól, Klapka Györgytől, Mészáros Lázártól. – Az emlékiratirodalommal ugyancsak számos történétíró foglalkozott, a kortársak közül Horváth Mihály nevét (1865) említtem meg, utóbb (1936, 1994) a Görgey-kérdés történetével Kosáry Domokos foglalkozott behatóan, legutóbb pedig Bene Orsolya PhD értekezésében (2004) olvastam fontos megállapításokat a „békepárti” emlékiratokról. – Az emlékiradalom politikai és eszmei hátteréhez: *Kosáry Domokos: Széchenyi Döblingben*. In: A magyar és európai politika történetéből. Bp., 2001. 333–552.

¹⁴⁸ Az Emlékiratot Tóth Lőrincz az Akadémia Könyvtárába juttatta. A kéziratokból további részleteket közölt Füzes Miklós. Az ismeretlen Batthyány, I–III. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1981–1983. – Én azonban a Tóth Lőrincz által közölt szöveget használom (Budapesti Szemle, 74. k. – 1893.), mivel az emlékirat közre adójának kommentárjai ugyancsak forrásértékkel bírnak!

¹⁴⁹ Eötvös A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra című műve előbb németül, majd (Csengery, Trefort és Falk Miksa — illetve a szerző — fordításában) magyarul 1851 és 1854 között jelent meg.

¹⁵⁰ A Magyar szónokok és statusférfiak (Politikai jellemrajzok) 1851-ben jelent meg, s ebben látott napvilágot többek között Kemény „Széchenyi István” és „A két Wesselényi” című tanulmánya, de Csengery Antal és Tóth Lőrincz is a szerzők között szerepel. Az összeállításhoz hasonlót a reformkorban már Szalay László kiadott. – Kemény értekező prózájáról: *Szegedy-Maszák Mihály: Kemény Zsigmond*. Bp., 1989. 300–356., 379–386.

¹⁵¹ A magyar nép könyve 1856-ban jelent meg, amelyben a magyar közvélemény történeti tudatát megerősítő publikációk láttak napvilágot, többek között Arany „Mátyás anyja” című balladája és Kemény nagyon alapos, külpolitikával foglalkozó tanulmánya.

¹⁵² Bár „Emlékirat 1849-ből” címmel jelent meg tőle szöveg.

¹⁵³ Szegedy-Maszák Mihály is úgy nyilatkozik, hogy „írói gyakorlatának megfelelően, a történetírást is az irodalom részének tekintette”, s a politikai jellemrajzokban az alkotó „az eredetileg értekező műfajt az elbeszélő prózához közelítette”, majd külön is, hogy „A két Wesselényi Miklós” szerzője „nem tett lényeges különbséget fikció és történetírás között” – i.m. 341., 326., 333.

¹⁵⁴ *Tóth Lőrincz* i.m. (I.) 67.

rendelt; elhallgatta politikai véleményeit, oly reményben, hogy a kormányba lépése által, melyet a kormányzó szükségesnek tartott s mint hazafiúi kötelességteljesítést követelt tőle, talán hatással lehet arra, hogy a dolgok más fordulatot vegyenek. Ebben csatlakozott s e csatlakozás miatti fájdalomában írta a kétségkívül sok kifogás alá eső naplórészleteket”,¹⁵⁵ a valóságnak csupán a kisebb részét tartalmazza. Ugyanis ebben az esetben nem csupán a szerző önmegtagadással párosuló személyes csalódásáról, hanem *véleményének átalakulásáról* van szó!

Tegyük világossá véleményváltozásának szakaszait: a.) Mint láttuk, Batthyány az új államberendezkedésről 1848 tavaszán lefolytatott felső táblai vitában *a parlamenti kormányzás híveként* mutatkozott be és tett javaslatokat a rendi intézmények átalakítására, így a nádori méltóság vagy a főispáni hivatal reformjáról, s ennek szellemében működött együtt a korszak mindhárom kormányával. Ebben következetesség állapítható meg, jóllehet számos esetben, pl. a Függetlenségi Nyilatkozattal kapcsolatban vagy a Szemere kormány republikánus programjának a betérjesztésekor különvéleményt fejtett ki.¹⁵⁶ Fenntartásai rendszerint akkor keletkeztek, amikor úgy látta, hogy a folyamatok a parlamentáris kormányzás határait feszegették. A Függetlenségi Nyilatkozat kihirdetését „államcsínynek” nevezte s megszületésének alkotmányos jellegét vitatta (hány képviselő volt jelen elfogadásánál), de a Szemere-kormány bemutatkozásakor is különvéleményt fejtett ki, mivel a miniszterelnök republikánus programot terjesztett az országgyűlés elé, s így „*egy ugrással elértük a legvégső határt*”, ez — mint Emlékiratában fejtegeti — annak ellenére történt, hogy „különösen a külügyi miniszter, oly világosan kikötött föltétel alatt lépett a kabinetbe, hogy a kormányforma kérdése békésebb időre halasztassék”. A kormányválság — emlékezik vissza Batthyány — csak Kossuth határozott beavatkozásának köszönhetően hárult el, amelyet egyébként — egészíthetjük ki — a kormányzó annál is inkább megtehetett, mivel az államforma kérdésében a Függetlenségi Nyilatkozat sem zárta le a különböző megoldások előtt az utat.¹⁵⁷ Utóbb még azt is hozzá fűzhetjük, hogy 1848–49-ben a vitákat a hazai politika tényezői — ide értve a legszélsőségesebb helyzeteket — alkotmányos eszközökkel vívták és eközben nem tértek vissza a hagyományos, rendies gondolkodáshoz, sőt korszerű polgári-alkotmányos szerepköröket foglaltak el és ilyen szellemű intézményeket honosítottak meg. Így némely emlékirat író törekvésével ellentétben 1848–49 folyamatosan fellobbanó politikai nézeteltérései inkább az alkotmányosításról szóló „rendszervitáknak” (vagyis az alkotmányos rendszerről szóló vitáknak) nevezhetők, a politikai konfliktusok tényezői pedig inkább egymással álltak rokonságban és nem az ellenük harcoló katonai abszolútizmussal, emiatt aztán nem lehet ezekkel a vitákkal utólag hitelesíteni sem a szabadságharc leverését, sem az önkényuralom bevezetését.

b.) Mindez összekapcsolódik a történeti kontinuitás kérdésével.¹⁵⁸ Kemény Zsigmond 1850-ben a „Forradalom után”-ban kijelentette, hogy mindazt,

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵⁶ Uo. 53., 56–57., 62.

¹⁵⁷ Uo. 62. – Az államforma kérdéséhez lásd: *Varga Zoltán*: A trónfosztás. In: *A szabadságharc fővárosa Debrecen* (szerk.: Szabó István), Debrecen. 1948. 385–473.

¹⁵⁸ *Kemény Zsigmond*: Forradalom után. In: *Változatok a történelemre*. Kemény Zsigmond Művei (szerk. Tóth Gyula). Bp., 1982. 183. – A történeti folytonosság és a megszakítottság kérdése-

ami 1848–49-ben történt eleve kivihetetlennek látta, s már a bevezető sorokban kifejtette, hogy ő „kettőt nem tudott elhinni, ti. hogy a győzelem esetében mint független ország fennmaradhassunk, – s hogy megengedhesse Európa e győzelmet”. Majd, miután sajátos *tragikumelméletét* politikai összefüggésekre *vitte át*, ennek alapján rögtön meg tudott jelölni tragikus vétséget elkövető személyeket is, akik okolhatók az események menetének kisiklatásáért:¹⁵⁹ „A nép apostolai éppen e kettőt találták legkönnyebbnek. – A harc folyt. – Az eredményeket ösmerjük”. Ezért a közelmúlthoz képest gyökeres fordulat végrehajtását tartotta szükségesnek, hogy ti. „politikánkban a sarkeszméknek többnyire *másoknak kell lenni*, mint eddig voltak”.¹⁶⁰

Batthyány Kázmér másként gondolta: 1848–49-et az előzmények természetes következményének tekintette, amikor a magyarság számára még választási lehetőség is adódott, s megítélése szerint helyeselhető módon az utolsó rendi gyűlés nem a rendies-birodalmi utat választotta, vagyis nem kelt „a dynastia védelmére, mint tették eddig mindenkor”, pedig azáltal „Magyarország talán vezérszerepet vihetett volna azon viharos korszak szerződéseiben, s oly helyzetet foglalhatott volna el, mely szükségképen a legmagasabb fokra emelendé tekintélyét”. Az országgyűlés rendjei a korszerűsítést választották s a szabadság-bővítés útjára léptek, „hogy végre birtokába helyezték magokat nemzeti szabadságaiknak”, vagyis belátták, hogy a statusquo-örzés ideje lejárt, s „eljött az ideje mindenáron keresztül vinni a reformokat”.¹⁶¹ Úgy vélekedett — Keménnyel ellentétben —, hogy az udvar a változást különösebb tekintélyvesztés nélkül elfogadhatta volna, mivel „se észellenes nem volt önmagában, se összeférhetetlen nem vala az osztrák érdekekkel”, sőt — tehetjük hozzá — Közép-Európa eme régiója számára kifejezetten ez jelenthette volna az alkotmányos megoldást. Batthyány ehhez még azt tette hozzá, hogy Ausztria és Magyarország között 1848-ban létre is jött valamiféle államszövetség, ahhoz hasonló — magyarázta —, mint amely „Hannover és Angliát, Neuchatelt és Poroszországot, s különösen Norvégiát és Svédországot” összekötötte.¹⁶²

Megítélésem szerint Kemény történetiszemléletében az eleve elrendelés gondolatának súlya van, s az ennek alapján konstruált és tőle származó, bár sokszor pontosan meg sem jelölt modellek a magyar történetírásban még mindig igen nagy hatást gyakorolnak. Ebben a szellemben a „Forradalom után”-ban például az osztrák birodalom olyan *adottságként* jelenik meg, amelyre a magyarságnak nem áll módjában sem befolyást gyakorolni, sem változtatni, s emiatt a benne megtestesülő szabályszerűségek megsértése eleve tragikus bűnnek számít: „Az osztrák birodalom ti. az európai alkotmányos államok sorába lépett – és Magyarországnak *szorosabb* viszonya a monarchiával bevégzett tény.

hez: *Szegedy-Maszák Mihály*: Kemény Zsigmond két röpirata a forradalomról. In: Újraértelmezések. Bp., 2000. 75–90.

¹⁵⁹ Kemény tragikus regényalakjainak jellemvonásairól, amely tulajdonságok — legalább is én úgy látom — politikai esszéiben a történeti személyek ábrázolása során is feltűnnek: *Barta János*: Sorsok és válságok. Kortárs, 1983. 3., újra, A pálya végén. Bp., 1987., főként 214–217.

¹⁶⁰ *Kemény Zsigmond* i.m. 185. (Kiemelés – V.J.)

¹⁶¹ *Tóth Lőrinc* i.m. (II.) 30–31.

¹⁶² Uo.33.

– Ebből következik, hogy európai és birodalmi szempontok nélkül többé semmi irányt kitűzni, hitelre emelni s fenntartani nem lehet”.¹⁶³

Batthyány történetiszemlélete kevésbé statikus, s nézetrendszerében az „európai és birodalmi szempontok” éppen hogy a nagy (alkotmányos) *változásokra* utalnak. Nézete szerint Ausztria már 1848 előtt átalakulhatott volna *modern birodalom*má (államszövetségé), amelyről egyébként ő a Védegylet elnökéként 1846-ban valóban értekezett, s ez még csak nem is csökkentette volna erejét, sőt éppen ezáltal tölthette volna be azt a szerepet, „melyre a történetben európai helyzete szerint utalva van, tudniillik, hogy oly államok szövetségét képezze, melyek *a közjóra* s közmegelegedésre leginkább s legbiztosabban vezető *alkotmányos intézményekre* vannak alapítva”, s abban az esetben „Ausztria bizonyára sohasem jutott volna abba a siralmas állapotba, melyben 1848-ban vergődött”.¹⁶⁴

Batthyányt sem kerülték el azonban a válságideológiák, s ez az Emlékirat szemléletén is nyomot hagyott. Az áprilisi törvényeket — 1847–48-as felfogásától eltérve — most megbontotta, s két nagyobb csoportra tagolta, annak a mérlegelése mellett, hogy azok — megítélése szerint — mennyire járultak a hozzá a bukáshoz! Továbbra is ragaszkodott a nagy társadalmi reformokhoz, elsősorban a jobbágyfelszabadítás jelentőségéhez, amelyet reformkori gondolatainak a megisméltésével fejezett ki: „nem csak igazság s emberi(e)ség cselekvényei, hanem oly kézzel fogható anyagi hasznosságúak is voltak, hogy semmi földi hatalom sem volt többé képes azokat visszavonni”, a politikai reformok egy részéről azonban *megváltozott a véleménye*, mivel úgy ítélte meg, hogy azok nem tudták a bukást megakadályozni, sőt hozzájárultak ahhoz.¹⁶⁵ Pontosan megjelöli, mely intézményekre gondol: „Például idézhetem a népképviselői országgyűlésről s úgynevezett ‘felelős parlamenti kormányról’ szóló törvényeket, a melyek egészen ellentétei voltak azoknak, a melyeket tőlük az ország várt”.¹⁶⁶ A modern képviselői rendszert már-már 20. századi megközelítéseket megelőlegezve kritizálta, amelyet részben elméleti megfontolásokból, részben a forradalom alatt szerzett tapasztalatok alapján tett. A parlamenti kormányzás rendszeréből hamar kiábrándult: a képviselőket politikai felelőtlenséggel vádolta. A felelős kormány intézményét pedig elméletileg és gyakorlati tekintetben egyaránt alkalmasnak ítélte a hatalom túlzott koncentrációjára, s rámutatott arra a francia köztársaságok történetében utóbb különösen tapasztalható ellentmondásra, hogy míg az „ily kormány [...] biztosítva van a parlamenti többségről, oly korlátlan úr, mint bármely önkényes uralkodó a földön”.¹⁶⁷

Batthyányt személyes tapasztalatai különösen nagy erővel rohanhatták meg, amikor a parlamenti kormányzást túlságosan gyengének érezte mind a külső katonai erőszak, mind az újonnan jelentkező tömegmozgalmakkal szemben. Ám ebben az összefüggésben túlságosan konzervatív következtetésekre jutott: az Emlékiratban szinte jelszószerűen jelenti ki, hogy a „régii törvények

¹⁶³ Kemény Zsigmond i.m. 185. (Eredeti kiemelés)

¹⁶⁴ Tóth Lőrincz i.m. (II.) 33. (Kiemelés –V.J.)

¹⁶⁵ Uo. 35–36.

¹⁶⁶ Uo. 36.

¹⁶⁷ Uo. 37.

alatt a helyhatóságok, az új törvény alatt a tömegek voltak képviselve az országgyűlésen”, s egymás után tűnnek fel utalásaiban a forradalom alatt szerzett tapasztalatai. 1848-as baranyai főispánságát idézik fel azok a sorok, amelyeket a paraszti mozgalmakról ír: „a föld népe” „általában jó természetű”, bár „gyakran kommunista hajlamot mutat a mások tulajdonára nézve, főleg ha kedvencz állatai, lovak és ökrök s ezeknek szolgáló gazdag legelő, szóval a tulajdon oly neme ingerli vágyait, mely leginkább egyezik öröklött nomád hajlamai-
val”, vagyis egyszerűbben szólva itt a legelőelkülönözések során szerzett kellemtelenségeit emlegeti. Gondol a városi forradalomra is, mint mondja, a pesti márciusi „esernyős demonstratio”-ra, s amelyről pedig úgy emlékezik meg, hogy „demagógjaink nagyhangúlag ‘pesti napnak’ nevezték el”. Végül pedig összevonja a többségi elvre épülő politikai rendszereket s kétségtelenül nem kellő alappal jelenti ki: „a jelenkor demokratikus elve oly democratiában van megtestesülve, mely ha nem épen egy nevet viselő, de legalább szorosan rokon a socialismussal és communismussal”,¹⁶⁸ ezért ilyen formában „a többség túnyomó befolyása alatt semmi társadalom sem állhat hosszan ellent a végromlásnak”. Viszont, ezzel szemben helyesli azt az elitista („aristokratikus”) berendezkedést, „mely korlátot akar szabni a számszerinti, vagy abszolút többség tévedéseinek”.¹⁶⁹

Kemény Zsigmondhoz hasonlóan a *vármegyét* ő is hatékonyabb nemzeti érdekképviselői intézménynek tekintette, mint adott esetben az újakat. De a vármegye szerepét illetően jelentős különbség is megmutatkozik kettejük felfogásában. Kemény sem tagadta, hogy a vármegye „tiszteletet érdemel, mert 1823-ban megmentette Magyarországot az abszolutizmustól”, de a jogkiterjesztésben egykor betöltött, ellenzékiek által generált hatását utólag sem tudta elfogadni: „A megyerendszer a statutáris jognak Kossuth szerinti értelmezése által a svájci kantonok föderatív viszonyaihoz hasonló állapotot készült előidézni. Ez mély aggodalmat szült a hon egységét féltőknél, kik nem akarták, hogy a felső hatalom egy státuscínnyel vessen véget az izgatásoknak és egyszersmind az alkotmányok”.¹⁷⁰

Batthyány előtt viszont, amikor kifejtette, hogy az ország „élére állított nemzeti kormánynak a helyhatóságokból kellett volna eredni, s ezekhez politikai rokonság és felelősség kapcsaival köttetni”, valószínűleg egy másik, nagyon komoly hagyománnyal bíró (Kölcsey és Kossuth által megszemélyesített) politikai iskola helyhatóságokból kiinduló alkotmányosító elgondolásai idéződhetek fel. Ugyanis amikor az 1840-es évek első felében a liberális ellenzék a vármegye segítségével sikerrel védekezett az abszolutizmussal szemben — mint láttuk, erre Kemény is elismeréssel emlékezett —, eme ősi intézményt, bár tisztelettel tekintettek rá, nem hagyták volna változatlan formában fenn, hanem további lépésekkel összekapcsolva — a kormány és a konzervatívok egyre ingerültebb

¹⁶⁸ Erre Kemény esetében utal *Szegedy-Maszák Mihály* i.m. (2000) 204–205.

¹⁶⁹ *Tóth Lőrincz* i.m. (II.) 48–49.

¹⁷⁰ *Kemény Zsigmond* i.m. 250.

támadásai közepette — az alkotmányos átalakulás *kezdeményező fórumává* kívánták tenni.¹⁷¹

Az elgondolás alkotmányos célját és ellenzéki jellegét Kossuth 1843-ban több alkalommal is fejtegette, így a *Pesti Hírlapban* „Viszonyok kapcsolata” című cikkében, amikor a nemzeti szempontok érvényesítése mellett és az „urbéri örökváltság logikai” következményeként a vármegyékben képviselőkhöz óhajtotta juttatni a „szabados (de nem királyi) városokat”,¹⁷² illetve amikor „Kiábrándulás” című cikkében a vármegyék határain átlépve egészen új tényezők bevonásával igyekezett az alkotmányos átalakulás bázisát kiszélesíteni.¹⁷³ Továbbá 1844. augusztus 27-én Pest megye közgyűlésén ugyancsak azt jelentette ki: „Ne mystificáljuk magunkat [...] pap, mágnás és nemes egyedül a nemzeti átalakulást [...] természeténél fogva nem eszközölheti [...] Új elemekre van itt szükség”, így a következő országgyűlés követeinek feladata, hogy „vigyék be az alkotmány sánczaiba, kik még kívül vannak, de már szabadok (megváltott községek képviselője a vármegyében), és igyekezzenek utat nyitni a szabadságra azoknak, kik még nem szabadok, hogy mint szabad emberek majd az alkotmányba bevétethessenek”.¹⁷⁴

Tóth Lőrincz joggal állapította meg, hogy a visszaemlékező Batthyány „a parlamentarizmus tapasztalt visszaéléseitől [...] megundorodva [...] kétségkívül túlságra tévedt”, hiszen „jobb rendszert senki sem tud az egészséges, meg nem hamisított parlamentarizmus helyébe állítani”.¹⁷⁵ A rendiségbe való visszahanyatlással mégsem vádolható, sőt inkább tűnhet annak az arisztokrata liberálisnak, akit a forradalmak alatt szerzett tapasztalatai a többség zsarnokságát illetően — miközben a társadalom átalakulását kifejezetten elkerülhetetlennek és visszavonhatatlannak tekintette — kortársai, a konzervatív-liberális meggyőződésű francia arisztokrata, Alexis de Tocqueville és az angol liberális John Stuart Mill aggodalmaihoz hasonló politikai következtetések levonására készítették. Eötvös József az említett összefüggésben 1851-ben ugyancsak Batthyányéhoz hasonló álláspontot foglalt el, amikor rámutatott, hogy „jótevőnek” tekinthetők azok, „kik a népet, midőn minden korlátlan túlemelkedve irányát elveszté, természetes medrébe visszaszorítják”, hiszen „a korlátlan egyeduralom s a többségek korlátlan hatalma” kiszámíthatatlanul változtatják, de gyökeresen nem „orvosolhatják” egymást. A magyar katolikus-liberális Eötvös nézetrendszerében igazi megoldás valaminő „egyedi szabadságra” épülő elitista („arisztokratikus”) szembenállásban testesül meg, amely kifejezi, hogy az „egyenlőség utáni vágy velünk született”, ám azt is megmutatja, hogy „a színvonal [...] az elérhető legmagasabb ponton keresendő”: vagyis „minden ember

¹⁷¹ Varga János: Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843), I–II. Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv, 1981. (szerk. Kanyar József). Kaposvár, 1981.; Dénes Iván Zoltán: Közüggé emelt kiváltságörzés. Bp., 1989.

¹⁷² Pesti Hírlap, 1843. március 9.

¹⁷³ Pesti Hírlap, 1843. december 7.

¹⁷⁴ Kossuth 1844. augusztus 27-én Pest megye közgyűlésén elmondott beszéde: *Szabad György*: Kossuth politikai pályája. Bp., 1977. 81–82.

¹⁷⁵ Tóth Lőrincz i.m. (II.)38–39.

nem született pór, hanem született arisztokrata”!¹⁷⁶ Batthyány aggodalmai nem tekinthetők tehát provinciálisnak, sőt a helyhatóságok alkotmányos kiegyensúlyozó szerepét idealizáló álláspontja sem értelmezhető a rendi múlt felé való visszafordulásként, mivel bennük olyan átalakuló intézményeket látott, amelyek nem sokkal korábban az abszolutizmussal szemben az alkotmányos, nemzeti függetlenség védelméhez jelentős mértékben hozzájárultak (s az általa sokat emlegetett szövetségi állam alaptényezőjeként is szóba jöhettek). Az viszont igaz, hogy ezt a szerepet az önkényuralom idején már sem az abszolutizmussal, sem a nemzetiségi törekvésekkel szemben nem tölthették be.

Valójában Batthyány Kázmér nézetrendszerében a forradalom és szabadságharc leverése után a helyhatóságoknak nagy jelentőséget tulajdonító angol konzervatívok felfogásához hasonló vonások erősödnek fel.¹⁷⁷ Egész pályáján betöltött szerepköröit tekintve pedig úgy látszik, hogy a magyar konzervatív-liberális gondolkodás igen értékes (amúgy sajnálatosan hiányzó) típusát testesítette meg, amely szerencsésebb körülmények között roppant hasznos, kiegyensúlyozó szerepet betöltő tényezőjévé válhatott volna a hazai polgárosodásnak.

---

¹⁷⁶ *Eötvös József*: Vallomások és gondolatok (az előszót és a jegyzeteket írta: Bényei József). Bp., 1977. 158., főként 159–160.

TÖRTÉNETI IRODALOM

R. G. Szkrinnyikov

VASZILIJ SUJSZKIJ

Izstoriczeszkaja bibliotyeka, Izd. ASZT, Moszkva, 2002. 400 o.

VASZILIJ SUJSZKIJ

R. G. Szkrinnyikov

TRI LZSEDMITRIJA

Izstoriczeszkaja bibliotyeka, Izd. ASZT, Moszkva, 2003. 480 o.

A HÁROM ÁL-DMITRIJ

A világhírű szentpétervári professzor két könyve a 17. század eleji Oroszország „zavaros időszakáról” szól. Vaszilij Sujszkijről ez az első tudományos monográfia. A szerző nagy forrásanyagot felhasználva és részletes adatokkal alátámasztva elemzi a kor egyik legelölkelőbb bojárcsaládjá tagjának polgárháborúbeli szerepét, útját a trónra, uralmának sajátosságait és az azt követő interregnum (bojárkormányzás) történetét.

Szkrinnyikov bevezetőjében kifejti, hogy IV. Iván uralkodása (1533–1584) a gazdaság, a birtokviszonyok és a nemesség szétverésével előkészítette a 17. század eleji polgárháborút. A 16. század derekán a cár, az akkor már magas rangot elért Sujszkijokat eltávolította a dumából és csak az 1570-es évek kezdetén térhettek oda vissza. Innentől — ugyan váltakozó intenzitással, de alapjában eredményesen — részt vettek Iván katonai akcióiban. A cár halálát követően, Fjodor alatt (1584–1598) tulajdonképpen egy régenstanács kormányozta az országot, amiben a cár sógora, Borisz Godunov játszott a főszerepet. 1588/1589 után az éhséget az előbbi számlájára írták és a Sujszkijok és a Nagojok összeesküvésétől félve Godunov koncepciót pert indított a Sujszkijok ellen, amit azonban, hogy karrierjét legalább ideiglenesen megmentse, megszüntetett és Vaszilij és Dmitrij Sujszkij visszanyerték dumabeli rangjukat.

1591. május 15-e fontos dátum a későbbi „zavaros idők” megértéséhez. Ekkor halt meg Uglicsban Dmitrij cárevecs. A szerző az epileptikus roham közben bekövetkezett balesetet fogadja el a halál okául és kiemeli, hogy a V. Sujszkij vezette nyomozó bizottság alapján tisztázta a halálozást körülményeit. Szkrinnyikov Godunov cár rá választásával összefüggésben (uralk.: 1598–1605) tárgyalja az 1580–1590-es évek parasztokról szóló törvényhozását és az arisztokrácia pártharcait. A bojárok ellenállását Godunov ugyan felszámolta, közben azonban szétzilálódott a nemesség és a дума. Figyelemre méltó, amit a szerző az 1601–1603. évi éhség utáni Hlopko-felkeléssel és Bolotnyikov későbbi megmozdulásával kapcsolatban kifejti. Ezek nem nagy tömeget átfogó parasztháborúk, antifeudális osztályharcok voltak, hanem a korabeli orosz hadrend és a szolgáló nemesség váltsága okozta kirobbanásukat. A jobbágyrendszer addig nem szilárdulhatott meg, amíg a parasztok a határvidékekre, a kozákok közé szökhettek. Az előbbi viszont együtt járt a bojárfik fokozódó elszegényedésével. Látható, hogy mind helyileg, mind rétegszerűen létrejött az a tömeg, amely fogadó-kész volt az álcárok „Dmitrij cárevecs csodálatos megmeneküléséről szóló legendáira” és támogatta harcukat. Godunov még olyan áron se tudta megszilárdítani saját és fia, Fjodor hatalmát, hogy került a nagy bojárcsaládokkal — közte a Romanovokkal és a Sujszkijokkal — történő összetűzéseket.

Szkrinnyikov V. Sujszkijról szóló könyvének talán legérdekesebb részei — kiegészítve a másik műve! — az álcárokról szólnak. Megjegyeznénk, hogy ismertetésünkben nem mutatjuk be részletesen az eseménytörténetet, csak a lényeges momentumokról és interpretációjukról szólnunk. I. Ál-Dmitrij alakja 1602-ben Litvániában bukkant fel. Szkrinnyikov kiemeli azt a többszörös metamorfózist, amelyen az első álcár személye élete során átment. Ezenkívül rámutat lengyei és „belső orosz” kapcsolataira. Az álcár 1604 októberében átlépte az orosz határt, de a következő év elején Dobrinyicsinél vereséget szenvedett, amit azonban ellenfelei nem használtak ki. Egy I. Ál-Dmitrij és hada megmenekült a végső összeomlástól, sőt Putivliban a cáriak jöveteléből erőt

gyűjthetett. Közben Godunov halála (1605. ápr.) után Krominál cári csapatok álltak át az álcárhoz, akinek területe és serege (a kozákokból, a bojárfikból és a különböző alsó rétegekből, valamint az idegen zsoldosokból) tovább gyarapodott. 1605. június 1-jén Moszkvában felkelés döntötte meg a Godunov-dinasztiát és végül 20-án az álcár bevonulhatott a fővárosba.

Ezután Szkrinnyikov I. Ál-Dmitrij 1605–1606. évi uralmát, V. Sujszkijnak a cári hatalomhoz vezető útját, végezetül az álcár 1606. május 17-i bukását elemzi. Ál-Dmitrij megérezvén, hogy az orosz társadalom nem akar új opricsnyinát, hol ranggal és vagyonnal édesgette maga mellé az arisztokráciát, hol a terror eszközével élt. A Sujszkijokat például először letartóztatták, de azután kegyelmet kaptak. Az álcár ellen szólt lengyelbarátsága, a katolikusok iránti szimpátia, házassága Marina Mniszech-vel és az, hogy kincstárából nem tudta fizetni zsoldosait. Az előbbiek sértették az orosz nemzeti és vallásos hagyományt, míg az utóbbi lázadáshoz vezetett. Az álcár elleni összeesküvésben a Sujszkijok is részt vettek. Azt követően, május 30-án, a bojárok a népet a Vörös térre terelték és kikiáltották cárnak Vaszilij Sujszkijt. Helyzete nem volt irigylésre méltó, mivel zűrzavart és működésképtelen dumát örökölt. Rádásul az álcár felesége apjánál, J. Mniszech-nél Samborban M. Molcsanov feltűnésével újra felvetődött, hogy május derekán mégse Dmitrijel végeztek. Az akkori kül- és főleg a belpolitikai helyzet azonban nem neki, hanem az Iván Bolotnyikov nevével fémjelzett 1606–1607. évi lázadásnak kedvezett.

Bolotnyikov felkelése, „Péter cárevics” feltűnése és II. Ál-Dmitrij megjelenése kritikus helyzetben érte V. Sujszkijt. 1606 rossz termésű év volt és a gazdasági-társadalmi okokból kibontakozó lázadást a bojár cár hadvezérei nem tudták megfékezni. Szkrinnyikov sokoldalúan elemzi 1606–1607 legfontosabb társadalmi és katonai eseményeit, illetve a politikai cselszövések fordulatait. Újszerű annak érzékeltetése, hogy a Sujszkij ellen felkelők I. Paskov és Bolotnyikov vezette részeit nem lehet nemesi és paraszti irányzatoknak nevezni, miután mindkettőnek tarka szociális háttére volt. Bolotnyikovot az eddigi történetírásban győztes népi hősként ábrázolták, holott vereségeket is szenvedett. A „Péter cárevicsként” fellépő Ilejka Muromec „szerényebb környezetből” indult és nem futott be „olyan pályát”, mint (valószínűsíthetően) Griska Otrepjevből első álcárrá avanszált elődje. II. Ál-Dmitrij pedig csak 1607 szeptemberében összpontosíthatta főerőit Moszkva ellen, miután előtte Bolotnyikov és „Péter cárevics” sikerei „megtisztították számára az odavezető utat”. Igaz ugyan, hogy az előbbiek Tula ostromakor (1607. június közepe-október eleje) végül a cár és unokaöccse, a nagy hadvezér M. Szkopin-Sujszkij vezette túlerővel szemben megadták magukat és a kapitulációt követően kivégezték őket. Ezzel azonban a polgárháború nem ért véget, hanem elkezdődött a még bonyolultabb, II. Ál-Dmitrij főváros elleni hadjáratához és a lengyelek betöréséhez kapcsolódó, újabb szakasza.

Szkrinnyikov elemzi V. Sujszkijnak a parasztokra és a fegyveres szolgákra (*bojevije holopi*) vonatkozó törvényhozását. Az álcárok engedetlenségre buzdítottak, a bojárfik birtokai elpusztásodtak, a parasztok fosztogattak az adófizetés helyett és a kozákok közé szöktek. Így, mint az 1607. március 9-i törvénykönyv tanúsítja, a „tiltott évek” rendszeressé váltak. A fegyveres szolgáknak a cár csak szabadságot, míg ellenfelei birtokot és rangot ígérhettek. A felkelők legalább úgy leszámoaltak az urakkal, ahogy az az opricsnyina idején történt. Szkrinnyikov rámutat, hogy Putyivlban a nemesek „golgotát jártak”, míg Tulában a kozákok végeztek az áruló bojárokkal. V. Sujszkij csak a szolgálati birtokok adományozására alkalmas földalap növelésével biztosíthatta volna a hűséget. Ilyen területekkel azonban nem rendelkezett. 1607–1608-ban egyes arisztokraták már III. Zsigmond lengyel király fiának, Ulászlónak ajánlották fel az orosz trónt. II. Ál-Dmitrij 1608 tavaszi bolhovi győzelme megnyitotta számára az utat Moszkva felé, miközben az arisztokrácia körében már felmerült V. Sujszkij erővel történő eltávolítása. Szkrinnyikov a bojár cárt értékelve rámutat, hogy békeidőben alkalmas államférfi lett volna, de a háborús helyzet 1606 és 1610 között rendkívüli képességeket igényelt. Sujszkij az erőt valós és nem mitikus ellenfelekkel szemben alkalmazta, mint IV. Iván.

1609-ben tovább romlott az ország nemzetközi helyzete, átrendeződtek a belső erőviszonyok, a „tusinói tolvaj” területén pedig valójában Rózyński hetman lett az úr. Ebben a situációban fel erősödtek a lengyel király hódító törekvései. 1609 szeptemberében Lew Sapieha litván kancellár és később Zsigmond hadai is megindultak Szmolenszk felé. Közben végleg szétesett II. Ál-Dmitrij „tusinói tábora”, mivel egyesek V. Sujszkijjal kezdtek tárgyalásokba, mások pedig (köztük zsoldosai) az intervenciókhoz csatlakoztak. Szkrinnyikov elemzi M. Szkopin-Sujszkij és nagybátyja, a cár kapcsolataira ható tényezőket és rámutat, hogy az előbbi 1610. március 12-i halálával sokat veszített az ország. Ugyanezen év júniusában Klusinónál a támogatottság csökkenése, másfelől pedig ellenfeleinek aktivizálódása V. Sujszkij uralmának végét jelentette. 1610. július 19-én a cárt az

összeesküvők erőszakkal lemondatták és beöltöztették szerzetesnek és száműzték a Csudov kolostorba. Vele együtt bukkott el a Szujszkij-klán. Az eltávolított cár vesszőfútása azzal folytatódott, hogy Zólkiewski hetman később a Joszifo-Volokolamszki kolostorból világi fogolyként (!) Lengyelországba Zsigmondhoz vitette. Itt újabb megaláztatások után 1612. szeptember 12-én érte a halál. Szkrinnikov rámutat, hogy a cárt csak hamvai hazaszállítása után, 1635. június 11-én temették el rangjához illően Moszkvában az Arhangelszkij székesegyházban. V. Szujszkij trónfosztását a bojárkormányzás („hétbojárság”) és a lengyel és svéd intervenció még eddigénél is pusztítóbb időszakok követték, amit az első és a második népfelkelés zárt le 1611–1612-ben. Az utóbbi, Kuzma Minyin és Dmitrij Pozsarszkij vezette mozgalom megtisztította az országot az idegen hódítóktól. A moszkvai lengyel helyőrség 1612. október 27-én letette a fegyvert, a következő év februárjában pedig az országgyűlés Mihail Fjodorovics Romanovot választotta cárrá. V. Szujszkij utolsó Rjurikovicsként uralkodott Oroszországban, akit a bojár zűrzavar után az új, Romanov-dinasztia követett. Megjegyezzük, hogy mindkét műve végén a szerző a korabeli történeti szakkifejezések magyarázatát tárja az olvasók elé.

Hangsúlyoznánk, hogy Szkrinnikov másik könyvét, amely ugyancsak a „zavaros időről” szól, rövidebben, az álcárokra összpontosítva ismertetjük. I. Ál-Dmitrij megjelenésével kapcsolatban a szerző elemzi Varlaam szerzetes V. Szujszkijnak tett feljelentését az eretnek Griska Otrepjev kezdeti lépéseiről. Ezt a forrást Sz. F. Platonov nyomán a történészek először nem tartották hitelesnek, ma már azonban más kútfőkkel együtt fontos dokumentumnak tekintik az álcár életének első szakaszára. Lényeges, hogy a kiugrott szerzetes „Dmitrij-legendája” fokozatosan épült ki a Moszkva–Kijev–Derman–Gorcsa–Bragim útvonalon. Az előzőkből kiderül, hogy a cárok ellen felépő kalandorok támaszkodhattak egyes orosz arisztokraták, a zaporozsjei kozákok és a lengyel-litván állam becsvágyó, intrikus főurainak támogatására. Szkrinnikov az előbbi okrendszer mellett rámutat a „zavaros idők” gazdasági-társadalmi és szolgálati szisztémán belüli előfeltételeire is. A 16–17. század fordulóján a kincstár adományozásra szánt földjei csökkentek és elpusztásodtak, az elszegényedő bojárfiúk a nagyurak szolgálatába álltak, megjelent a fegyveres és az örökös szolgák tömege és az előbbiekkal együtt átalakult a katonáskodás is, hiszen a lecsúszott rétegek lovas szolgálatot már nem tudtak ellátni. A fenti csoportok a kozákokkal kiegészülve, ahogy Avraamij Palicin rámutatott, a 17. század eleji polgárháborúban az álcárok táborát gyarapították.

1604–1605-ben I. Ál-Dmitrij előrenyomulásakor felbomlott a moszkvai állam vezető rétegeinek egysége. 1605 tavaszán a polgárháború új mozzanatokkal bővült: a lengyel szerepvállalással az álcár oldalán, a déli városi felkelésekkel és, Borisz Godunov halálát követően, a hataloméhes arisztokraták megjelenésével a lázadók táborában. A látszólagos erőgyarapodás ellenére I. Ál-Dmitrij kínosan ügyelt arra, hogy a duma és Jov pátriárka támogatásával kerüljön a trónra. Az előbbi erre alkalmasnak bizonyult, az egyházfőt azonban el kellett távolítani a fővárosból. A szerző rámutat, hogy a fentebbi óvatosság jellemezte az álcárnak a Szujszkijokkal kapcsolatos eljárását. Előbb letartóztatták őket, azután viszont megkegyelmeztek nekik. I. Ál-Dmitrij megkísérelte saját híveit kinevezni a dumába, azonban — miután a nagy bojárcládokkal jó viszonyra törekedett — ez csak ritka kivételként sikerült. Az álcár törvényei ellentmondásosak. Hibás az az állítás, hogy fel akarta szabadítani a jobbágyokat, vissza akarta állítani a szabad költözködés lehetőségét és hogy a fegyveres szolgák jogállásának javítására törekedett volna. Az elsőről szó sem esett. Az 1606. február 1-jei törvény előírta a szökött parasztok felkutatását, a bojevije holopokról szóló rendelkezés pedig nem lépett életbe. Az álcár intézkedései valójában a vezető rétegek érdekeit szolgálták. Ennek ellenére a politikai ambícióiban akadályozott bojárok, valamint a vallásos és nemzeti érzelmeiben megsértett lakosság 1606 májusában jogosnak vélte eltávolítását.

Szkrinnikov K. Bussow, J. Margeret és I. Massa leírásai és más források alapján rekonstruálja M. Molcsanov, I. Bolotnyikov, „Péter cárevisc”, II. és III. Ál-Dmitrij történetét. Az első akkor került a sambori intrikusok közé, amikor Zsigmond lengyel király még nem határozta el az Oroszország elleni intervenciót. „Péter cárevisc” és I. Bolotnyikov hadai csak korlátozottan működtek együtt, sőt az utóbbinál egyes seregrészek átláltak V. Szujszkijhoz. II. Ál-Dmitrijt először az alsó rétegek támogatták, később azonban táborra („a tusinóiak”) mind szociális, mind nemzeti hovatartozás szerint tarka képet mutatott. Sztarodubtól a Moszkva felé történő előrenyomulásakor már feltűntek seregében a lengyel és az orosz arisztokraták. Az előbbivel együtt járt a jobb pozícióért való marakodás, az önkényes akciókkal az álcár semmibevétele. Elég ha csak Rózyńskire, J. Sapiehára, J. Mniszchre, vagy a kozák vezetők közül Zaruckijra utalunk. Az álcár, valamint pátriárkájá és dumájá bábszerepe került az előbbiekkal szemben. Amilyen mértékben nőtt a katoli-

kus lengyel pártihévek befolyása, úgy csökkent a Bolotnyikov-pártiaké és ugyanakkor nőtt a kozákok és II. Ál-Dmitrij zsoldosainak elégedetlensége. Mindez a tusinói tábor széteséséhez vezetett. Végül az álcárt 1610. december 11-én tatár testőrségének tagjai ölték meg nem messze Kalugától, de Szkrinnyikov nem zárja ki, hogy III. Zsigmondnak és Żółkiewski hetmannak is köze volt a gyilkossághoz. Közben II. Ál-Dmitrij halála előtt és után olyan fontos események követték egymást, mint a lengyelek elleni felszabadító mozgalom kibontakozása és sikerei, V. Sujszkij trónfosztása 1610 derekán, majd azt követően a „hétbojárság” időszaka a velejáró zúrzávarral és nemzetáru-lással. Az utóbbi jutott kifejezésre az orosz trón felajánlásában Ulászló lengyel királyfinak és — félve a fővárosi felkeléstől — a királyi csapatok Moszkvába történő „beengedésében” 1610 őszén. Igen eredeti módon tárgyalja a szerző az első és a második népfelkelés (1611–1612), a lengyel és svéd hódítások és III. Ál-Dmitrij fellépése és „pályája” közötti összefüggéseket. Az új álcár Pszkovban tűnt fel, ahol nem ismerték el Ulászlót és a népfelkelők őt támogatták. Zaruckij viszont a Kolombnában tartózkodó M. Mniszech és fia, Iván Dmitrijevics felé hajlott. Mivel egyes városok az új álcárt, míg mások Iván cárevicset támogatták, az a veszély állhatott elő, hogy a felszabadító mozgalom széttagolódik.

1612 őszén, amikor Minyin és Pozsarszkij népfelkelő csapatai a moszkvaiakkal karöltve felszabadították a fővárost, az új cár megválasztása lehetővé tette az anarchia és az állam szétesésének megfékezését. Zaruckij kozák hadában az előbbi esemény tovább növelte a zúrzávat. A hetman és Zsigmond tervezett megegyezése nem sikerült. Zaruckij egyre csökkenő seregével 1613–1614-ben Voronyezs, majd Asztrahány felé menekült, magával víve Marina Mniszechet és fiát, Iván cárevicset. A hetman Abbasz perzsa sahtól remélt segítséget és menedéket, ám reményei nem váltak valóra. 1614 májusában Zaruckij, nem várva meg I. Odojevskij herceg megsemmisítő támadását, Marinával és Ivánnal elhagyta Asztrahányt. A kozákok azonban mindhármójukat kiadták a moszkvai hatóságoknak. A bíróság a hetmant és Ivánt halálra ítélte és őket kivégezték, míg M. Mniszech 1615-ben a tulai börtönben halt meg. Ezzel ért véget az álcárok története.

Lényegesnek tartjuk, amit Szkrinnyikov Mihail Romanov cárra választásával kapcsolatban kifejt. Először is „a többi arisztokrata jelöltet” a szolgáló nemesek, a kozákok és a moszkvai polgárok nem fogadták el. A szerző kifejti, hogy a Romanovok nevük, pályájuk, Filaret fogsága révén népszerűek voltak, másrészt a Fjodor cárral való rokonság miatt törvényes dinasztiként kezdték meg uralkodásukat. Végezetül Szkrinnyikov kiemeli, hogy a polgárháború egész évszázadra vetette vissza az oroszországi fejlődést. Területének nagy része elpusztasodott és lakosságának alig fele élte túl a „zavaros időköt”. Sok évtized kellett ahhoz is, hogy elérjék a 16. századi fejlődési szintet. A „zavaros időköt” pusztítási elhomályosították még az opricsnyina korának borzalmait is.

Kurunczi Jenő

MOSZKOVIA: SZPECIFIKA RAZVITYII / MUSCOVY: THE PECULIARITIES OF ITS DEVELOPMENT

Szerk.: Szvák Gyula

Ruszsztikai Könyvek XIII., Magyar Ruszsztikai Intézet, Budapest, 2003. 220 o.

MOSZKÓVIA: FEJLŐDÉSI SAJÁTOSSÁGOK

A kötet az ELTE Ruszsztikai Kutatási Központja által megrendezett 2002 májusi nemzetközi tudományos konferencia orosz és angol nyelvű előadásait tartalmazza. A több mint húsz publikáció neves nyugati, oroszországi és magyar tudósoktól származik. Mint a szerkesztő előszavában kiemeli, reméli, hogy a fiatal és az új megközelítéseket felvető ruszisták tanulmányai tovább gazdagítják a Moszkvai Oroszország tudományos irodalmát.

R. G. Szkrinnyikov írásában az állami földtulajdon és a nemesség kiformalódásának kapcsolatát taglalja. Megállapítja, hogy a 16. században összefüggés figyelhető meg az állami földbirtokok dominanciája, az örök- és a szolgálati birtokok elterjedtsége, a katonai szolgálat formái és az orosz társadalmi tagolódása között. Különösen fontos, amit a bojárfik és az adórszolgák helyzetével és szolgálati kötelemeivel kapcsolatban kifejti. Hangsúlyozza, hogy a dokumentumok nem igazolják a „zavaros időköt” korábbi, parasztháborúként történő interpretálását. Az orosz jobbság kialakulása az állami földtulajdon túlsúlya és a társadalom alsó rétegeinek a földbirtokosokhoz kötő 16. század végi, illetve 17. század eleji törvények megjelenése közepette ment végbe. Az utóbbi „ideiglenes intézkedések” állandósításában az államon kívül a nemesség alsó része

is érdekelt volt. *Niederhauser Emil* a Moszkvai Oroszország és a Lengyel–Litván Állam struktúrális összehasonlító elemzését végzi el etnikai, szociális tagolódási, politikai szerkezeti, a Nyugathoz, Európához és az egymáshoz való viszonyulás, s végül vallási és kulturális nézőpontból. A társadalmi gradáció a lengyeleknél nyugatosabb volt, a politikai szerkezetben pedig létezett az autonómia. Ezzel szemben az oroszoknál az archaikusabb szociális viszonyok, az állammal szemben pedig az önkormányzat hiánya volt jellemző. A lengyel állam — eleven nyugati kapcsolataival — Európához tartozott, míg a moszkvai–nyugati kontaktusok gyengébbek voltak, az államhatalom pedig a tatár típusú erőszakra épült. A 17. századi orosz abszolutizmussal a lengyel anarchia, a következő század oroszországi reformjaival a megkésett és elbukott lengyelországi átalakulás állt szemben. Az előbbieket követelménye a lengyel állam bukása és Oroszország felemelkedése. Az első nyugati típusú szellemi áramlat az orosz birodalomban a felvilágosodás volt. A lengyeleknél a nyugati típusú egyház emancipálódott az állammal, míg az orosz ortodox egyház az államnak alávetett helyzetbe került.

Philip Longworth írásában a politikai hírek 17–18. századi oroszországi sajátosságaival és terjedésével foglalkozik. A templom és a piac mellett a kormányzatától eltérő vélemények kaptak lábra például a kocsmákban. A szerző az országba érkező külföldiek beszámolóival kapcsolatban óvatosságra int. A „híresztelések” legtöbbje az elittől eredt, nem az alsó, analfabéta rétegektől és az előbbieket érdekeik szerint próbálták manipulálni az utóbbiakat. Az elemzett időszakban a felforgató hírek a periféria felé terjedtek intenzívebben és ennek az óhitűség egyfajta kommunikációs hálót biztosított. *Nancy S. Kollmann* a nemi viszonyok és a moszkvai sajátosságok kapcsolatát vizsgálja tanulmányában. A 16–17. századi Domsztrój (Házirend)-etika a korabeli európaiaktól eltérő, a közélettől elzárt, patriarchális elit nőtipust produkált. Ugyanakkor a szerző kiemeli, hogy a házasságközpontú nőideál nem írható kizárólag „az orosz elmaradottság” rovására. Nyugaton is léteztek a nőket diszkrimináló szabályok, azonban az orosz gazdasági lehetőségek, a társadalmi mobilitás szintje, a jobbágyrend és az ortodox vallás jobban korlátozta a nők „mozgásterét”. *Kollmann* úgy véli, hogy a különböző interakciók nyomán az orosz nemi viszonyok a nyugatiakhoz képest hol konvergáló, hol divergáló tendenciákat mutattak. Mindenesetre óvja a kutatókat a fatalista, kategorikus, közhelyszerű és lebecsülő felfogástól.

Font Márta azt vizsgálja, hogy milyen örökséget hagyott a Kijevi Rusz a Moszkvai Oroszországra. A szerző megállapítja, hogy nincs területi és időbeli kontinuitás az orosz história két szakasza között. Fontos az északkeleti régióbeli társadalmi–politikai, etnikai folyamatok, a fejedelemségek viszonyainak és az egyház helyzetének és hatásának bemutatása: tudniillik ezekkel bizonyítható a kijevizhez képest eltérő evolúció. A térségben Moszkva tekintélyét növelte az orosz egység megeremtésében játszott szerepe. A kijevi hagyomány továbbélését a narratív források igazolják. „Az örökség” elméleti konstrukcióként Moszkva hatalmát legitímálta. *Sz. A. Kozlov* a 16–17. századi adók mértékét és behajtásuk módját vizsgálva megállapítja, hogy az előbbi a katonai kiadásokhoz és az aktív külpolitikához igazították, míg az utóbbi hatékonyságának növelésére központosított adószedő szervezetet hoztak létre. *A. V. Beljakov* a Kaszimovi Kánság 16–17. századi helyzetének változásait és megszűnésének okait és módját elemzi. *A. I. Akszjonov* a moszkvai nagykereskedők és a piaci „kereskedőszázak” (*gosztyi i gosztyinije szotnyi*) 17–18. századi sorsát követi nyomon. A szörmekereskedelem és a sóeladás állami monopóliumának bevezetésével a fenti rétegek — ugyan eltérő mértékben, de — felhagytak a kereskedéssel és jogi státuszuk is megváltozott. Amikor *I. Péter* bevezette az új vámilletékeket, terheik tovább növekedtek. Így a gazdasági életben a régi dinasztiákat kiszorították az új, gazdag, első „gildés” kereskedők.

A könyv következő két részében, az átfogóbb tematika után, a szerzők a történelemtudomány különböző területein fontos, részkérdések taglalására térnek át. *Szvák Gyula* a IV. Iván uralkodásáról megjelent orosz történeti műveket elemzi. *V. B. Kobrin* ugyan továbbment *A. A. Zimin*nél a 16. század közepén felmerülő alternatívák kérdésében, azonban opricsnyina-magyarázata ellentmondásos maradt. Új, eredetibb koncepciókkal jelentkezett *R. G. Szkrinnyikov*, *A. L. Jurganov*, *L. V. Panyejah* és *B. Florja*. *Szkrinnyikov* szerint léteztek a keleti despotizmussal szemben alternatívák és rámutatott a kiteljesedett terror katasztrófális következményeire. *Jurganov* újszerűen, eszkatologikus érvekkel bővítette az opricsnyina magyarázatait. *Florja* felvetette az arisztokrata oppozíció, „az új opricsnyina” és a közép-európai állammodell adaptálhatósága problémáit. A szerző szerint napjaink orosz történetírásában újra felmerült a rend versus anarchia dilemmája, de *Zimin* és *Szkrinnyikov* nyomán megvan a remény a történelembeli erőszak elvetésére. *Janet Martin* a *pomesztye* (szolgálati birtok)-rendszer sajátosságait elemzi a 16. század közepi Novgorodot és Tvert összehasonlítva. A két régióban (a moszkvai és helyi birtokosok, a földterü-

letek nagysága és produktivitása, örökletes és szolgálati jellege szerint) a hódítás ellenére fennmaradtak a különbségek. Tverben például nem minden földbirtokos szolgált a hadseregben, az örökbirodalmak és a szolgálatiak együtt funkcionáltak, más volt a birtok mérete és termőképessége, mint Novgorod elemzett kerületében. *L. Je. Morozova* az első választott cár: Borisz Godunov fel-emelkedését és bukását taglalja írásában. Bemutatja azokat a körülményeket, ami alapján Godunov a trónra került. Elemzi azt, hogyan változott a helyzet 1605-re. Végezetül 9 pontban összefoglalja a bukáshoz vezető természeti, társadalmi-politikai és szubjektív okokat. *I. O. Tyumencev* a 17. század eleji oroszországi „zavaros időszak” tusinói szakaszának vitatott kérdéseivel foglalkozik. A historiográfiai örökségről szólva utal arra, hogy Szkrinnikov rámutatott, hogy 1608-ban „a felkelők mozgalma újjászületve” népellenessé vált és ez lett bukásának fő oka. Tyumencev joggal emeli ki, hogy a lejátszódott események megértéséhez fontos, hogy II. Ái-Dmitrij mozgalma a kalugai periódusban a bojárok vezetése alá került, akik terrorizáltak ellenfeleiket. Az 1607–1610. évi eseményeket a korabeli gazdasági–társadalmi, politikai és szellemi válság okozta. A polgárháború csak az álcár bukása után alakult át felszabadító harccá, amikor az idegen hódítók ellen országos mozgalom jött létre. *D. V. Liszejcev* írásában a 17. század eleji moszkvai állambeli diplomáciai terminológiát vizsgálja. Megjegyezzük, hogy a levéltári források alapján sok konkrét példával és ezekből levont következtetésekkel szolgál. A Külügyi Hivatal a diplomáciai aktusokban és az ügyvitelben döntően az előző időszak fogalmait használta, ugyanakkor más nyelvekből is kerültek át szakkifejezések az oroszba. A legfontosabb téma a moszkvai uralkodó címe volt. A cári titulust igen, a császárit nem sikerült az orosz diplomáciának elérni.

O. V. Novohatko a központi államigazgatás elveit és működését elemzi az 1649. évi Országgyűlési Törvénykönyv és a 17. század második fele törvényhozási iratai alapján. A szerző rendkívül alapos tanulmányában forrásul Az Oroszországi Birodalom Törvényeinek Gyűjteménye kötetei szolgálnak. A címbebeli joganyagban csak azokat a sarokpontokat határozták meg, amelyek nélkül a hivatalok (*prikázok*) nem működhetek. Ilyenek voltak a prikázok kompetenciái, az igazgatás tárgya és a végrehajtás módja. Egyes speciális területeket, például a munkarendet, a kincstár feltöltését és a káderkérdéseket más-más iratok szabályozták. A legaprólékosabban a bíraskodás kérdéskörét határozták meg. Novohatko azonban megjegyzi, hogy sem az említett törvénykönyvben, sem az egyes iratokban nem határozták meg az adminisztráció szervezetét, a tisztségek nomenklatúráját, a konkrét eljárást pedig a hagyományok és a gyakorlat inspirálta. Így a hivatali munkavégzés módosulhatott, az egész rendszer viszont állandósult. *Maureen Perrie* konkrét 17. század közepén történt események kapcsán elemzi az orosz népi monarchizmus megjelenési formáit. Megállapítja, hogy a hamis, de igaznak vélt államfői iratok az álcárokhöz és az uralkodó elleni mozgalmakhoz kapcsolódtak. A másik esetben az eredeti cári okmányokat a bojárok és a korrupt hivatalnokok meghamisították: így a társadalom alsó rétegei „a jó cár nevében” léptek fel ellenük. *Sashalmi Endre* írásában a kormányzásról alkotott moszkvai elképzeléseket és a nyugati hatást vizsgálja Avraamij sztarec 1696. évi levele kapcsán. Megállapítja, hogy az írásban együtt van jelen a moszkvai és az új, nyugati hatalomfelfogás. Noha az előbbiben nincs meg az a világos megkülönböztetés a hatalmi és a más jellegű auctoritásnak, mint Nyugaton, a közjó eszméjének előtérbe kerülésével azonban lehetővé válik a cár uralmának fokozatos bírálata, ami az orosz politikai ideológia modernizálódása felé mutat.

Ágoston Magdolna tanulmányában a III. Iván 1497. évi viaszpecsétjével kapcsolatos forráskritikai kérdéseket taglalja. A csaknem kétszáz éve tartó kutatások a rajzolatokról és az uralkodói titulusokról eddig nem jártak eredménnyel, sőt a pontatlanságok inkább növekedtek. Tisztázatlanok maradtak a matricákkal összefüggő problémák. Így az orosz állami szimbolika genezisének feltárása igen nehéz. A szerző azt ajánlja, hogy publikálják a fennmaradt forrásokat, a rajzolatokat pedig számítógépes technikával reprodukálják. *M. K. Juraszov* az ún. Nyikon-féle évkönyvnek a Vlagyimir Szvjatoszlávics korabeli orosz–magyar kapcsolatokról szóló híradásainak hitelességét vizsgálja. Megalapozatlannak tartja, hogy a kutatók ezeket a híreket szinte teljesen negligálják, ugyanakkor óv a túl messzemenő következtetésektől is. *Gail Lenhoff* a novgorodi Istenanya Jeleről szóló legenda moszkvai genealógiai könybeli (*Sztepennaja Knyiga*) verzióját elemzi rendkívül bő orosz levéltári, valamint nyugati és orosz historiográfiai anyagra támaszkodva. Kifejti, hogy az ótestamentumi analógiák és összességében a narratív szövegek példázatokkal szolgáltak a múltból és előre jelezték a várható jövőt. Moszkva oltalmazása miatt voltak fontosak a hagiografikus próféciák.

Gebei Sándor azt vizsgálja tanulmányában, hogy milyen fokú volt az Ukrán Hetmanság függetlensége a 17. század derekán. Fontosnak ítéljük, amit V. Sz. Sztjepanov nyomán Bogdán

Hmelnickij 1648 szeptembere és 1657 júliusa közötti ukrán nemzetállam-felfogása szakaszolásáról ír. Gebei több nyelvű archív és historiográfiai anyag felhasználásával készítette tanulmányát. Csak néhány kérdést emelnénk ki, amelyek az eredetiséget és az aktualitást jelzik. Ilyen például az 1654. évi Perejaszlavi Rada határozatának értelmezése, az ukrán autonómia kérdése, Hmelnickij és II. Rákóczi György szerződése, a bonyolult orosz–ukrán–lengyel viszonyok, a Zaporozsjei Szics és az 1661 utáni politikai relációk problematikája. Az 1648 és 1656 közötti erdélyi–ukrán diplomáciai kontaktusok alapot adnak a két állam fejlődésének összehasonlítására és a kozák autonómia evolúciójának bemutatására. *Kertészné Varga Beáta* a 17. század második felének orosz–ukrán kapcsolatait elemzi írásában. Főleg az Iván Brjuhoveckij hetmansága (1663–1668) alatti orosz–ukrán–lengyel relációkat és a belső viszonyok alakulását emelnénk ki. Az 1667. évi andruszovói béke létrejöttének körülményei és következményei az ukrán érdekek semmibevételét mutatták. Mint a szerző utal rá, az ukrán belső feszültség már az előző esztendőben robbanással fenyegetett, amit a külső tényezők és 1667-ben Ukrajnának az oroszok és a lengyelek közötti felosztása, majd később a hetmani jogok korlátozása tovább fokozott. Az orosz kormányzat alapjában az ukrán autonómia csíráinak elfojtására törekedett.

A. M. Kleimola a moszkvai állatorvoslás kialakulását vizsgálja tanulmányában. Kifejti, hogy a 16–17. században együtt volt jelen a népi orvoslás, a vallásos rituálék és gyakorlat, végül az új, Nyugatról átvett „tudományos” gyógykezelés. Az elsöre példa a fertőzöttek és az ilyen helyek karanténja, a tetemek elhantolása és az élelem megsemmisítése. Az egyház a háziállatok védőszentjeire támaszkodott „a gyógyító szertartásokkor”. Az 1581-ben létrejött Gyógyszerészeti hivatal (*Aptyekarszkij prikáz*) segítségével az oroszok megpróbálták meghonosítani a nyugati gyógyítást, azonban a háromféle gyakorlat még sokáig fennmaradt. *Szili Sándor* Sz. V. Bahrusinnak a szerepét elemzi a 16–17. századi szibériai kolonizáció tanulmányozásában. A történész a Szibéria-kutatás megalapítójának tekinthető. Főleg 1918-tól az 1930-as évekig foglalkozott a fenti tematikával. A szerző bemutatja a tudós munkásságának intézményi és tudományos társasági hátterét. Kiemeli a Szibéria betelepítéséről, az Északi Tenger mellék és Jakutia kolonizációjáról szóló műveit. A polgári szakembereket 1929–1930-ban érintő letartóztatási hullám Bahrusint is elérte: 1930 és 1933 között Szemipalatyinszkba száműzték. Ezt követően írta a nyugat-szibériai obi ugorokról szóló művét, majd tevékenyen részt vett G. F. Müller Szibéria története c. művének megjelentetésében.

Kurunczi Jenő

I. L. Andrejev

ALEKSZEJ MIHAJLOVICS

Szizny zamecsatyelnih ljugej. Izd. Molodaja gvargyija. Moszkva, 2003. 638 o.

ALEKSZEJ MIHAJLOVICS

A nevezetes emberek életéről szóló sorozat fenti kötete a Romanov-dinasztia második uralkodójának, Alekszej Mihajlovicsnak az életútjáról és tevékenységéről ad képet. Andrejev a bevezető fejezet elején rámutat arra, hogy a „lázongó” 17. század kezdetét jellemző „zavaros időszak” mennyiben határozta meg a korszakbeli pravoszlávia és a nyugatosodás alakulását, valamint azon bel- és külpolitikai körülményeket, amelyek között az új cár 1645-ben elkezdte uralkodását. A legjámborabbnak aposztrofált cár 1629-ben született. Gyermekek- és ifjúkorában mélyen vallásos neveltetését a nagy hatalmú és vagyonú kegyenc, B. I. Morozov felügyelte, aki talán tudatosan tartotta távol az államügyektől, így amikor trónra került, ezekben alig volt járatos. Andrejev jellemzőnek tartja, hogy az új cár megkoronázásakor Morozov kínosan ügvelt arra, hogy a bekövetkezett változás „az erős embereknek a legkevesebbet ártson”, de ezzel párhuzamosan rögtön felvetődtek a vidéki szolgáló nemesek és bojárfik panaszai.

Alekszej Mihajlovics uralma első szakaszában (az 1649. évi Országgyűlési Törvénykönyv megjelenéséig) hamar szembesült az ellentétek és a lázadás tényeivel. Miután a központi hivatalokban (a *prikázok*ban) Morozov hívei irányítottak, az ifjú cárnak az említettek ellenfelei (köztük saját rokonsága) és közeli barátai (például F. M. Rtyiscev, Ju. A. Dolgorukij és Ju. I. Romodanovszkij) között csak nehezen sikerülhetett „egyensúlyt tartania”. Morozov még arra is ügvelt, hogy az uralkodó első házassága révén tovább növelje befolyását. Amikor ugyanis a cár elvette Marija Iljinyicsna Miloszlavszkáját, testvére Anna Morozov felesége lett. Az első nagy megpróbáltatás az új uralkodót 1648 júniusában érte. A katonai kiadások növekedése az adók emelésével, a

sóadó bevezetésével és a kereskedők privilégiumainak szűkítésével járt. Az intézkedések nem hoztak eredményt, viszont felszínre került Morozov és más prikázvezetők (pl. Plecscejev és Trahanyiotov) önkénye és mérhetetlen gazdagodása. A moszkvai felkelés során a szolgáló nemesek, a fővárosi kereskedők és a nép a fentiek eltávolítását követelték. Az említett két hivatalnokkal való leszámolás árán menthették ki Moszkvából Morozovot. A cárnak azonban a június 10-i kérelemre válaszul meg kellett ígérnie az országos gyűlés (*a zemszkij szobor*) összehívását az önkényeskedések kivizsgálására és egy bizottsággal (tagjai például N. I. Odojevskij, F. F. Volkonszkij és Sz. V. Prozorovszkij) megkezdeni a jogi garanciákat nyújtó új törvénykönyv kidolgozását. Andrejev rámutat az 1648 ősze és 1649 eleje közti országos gyűlés sajátosságaira: a forrongás közepette megnyilvánuló aktivitásra, ezen többen vettek részt, mint az előzőkén és a vidék túlsúlya érvényesült, a városiak szembesülhettek a „jó cárba vetett hit” illúziójával, a cár az ő és a szolgáló nemesek követeléseit csak részben támogatta, a kolostorokkal kapcsolatos vagyoni kérdéseket „elfektették” és a kormányzó elitrések küzdelme folyt az üléseken. A szerző kifejti, hogy a törvénykönyv megszilárdította a jobbágyrendszert, világi és racionális elemekkel bővítette a monarchikus hatalomfelfogást, a kereskedőknél és az iparosoknál a kincstár érdekeit preferálta és megkísérelte legalább korlátozni a hivatali önkényeskedést. Noha a törvénykönyv közel 200 évig érvényben maradt, hogy a társadalmi forrongásnak nem tudott gátat szabni, azt az 1650. évi novgorodi és pszkovi zavargások mutatták, nem beszélve a későbbi megmozdulásokról.

Alekszej Mihajlovics uralkodásán (1645–1676) végigvonul az egyháztörténeti tematika, Nyikon pátriárka és a cár viszonyának alakulása és kihatásai, végül Ukrajna és a kozákok sorsa, ami összekapcsolódik az oroszok és Lengyelország, Svédország és a krími tatárok diplomáciai és háborús küzdelmeivel. Noha már az 1630-as évektől felléptek az orosz ortodox egyház szellemi és erkölcsi megtisztulásáért, felemelkedéséért a „hitvédők”, valójában a „harcos” egyház képviselői vidéken I. Nyeronov révén a patrióta hagyományú Nyizsnyij Novgorodban, a fővárosban pedig Sz. Vnyifatyjev (a cár lelkiatyja) munkálkodása útján az 1640-es évek derekán szerveződétek befolyásos erővé. Közéjük tartozott két parasztból lett szerzetes: Nyikon és későbbi kérelmelhetlen (szintén nyizsnyiji) óhitű ellenfele, Avvakum protópópa. Támogatta őket a cár bizalmasa, F. Rtyiscsev. A fenti szerzetesek később csalódtak Nyikonban, hiszen ők az ortodoxia felvirágoztatását, nem egyházszakadást (*raszkoit*) akartak. Az 1640–1650-es évek fordulóján az akkori „világ vége pszichózisában” az egyházi iskolák, a szertartások és az ott használt könyvek révén a vidéki „istenszeretők” (például Nyeronov és Avvakum) gyors változást támogattak. Velük szemben a moszkvaiak (Vnyifatyjev, Rtyiscsev és maga a cár) pedig egy külső közvetítéssel bekövetkező mérsékelt átalakulást. A. V. Kartasov, a neves egyháztörténész ezt úgy fogalmazta meg, hogy az utóbbival a cárok hatalma és állama kiteljesedhetett, míg a vidéki „istenszeretők” felfogása alapján „provinciális maradt”.

A könyv szerzője alaposan elemzi a cár és a későbbi pátriárka, Nyikon kapcsolatainak alakulását. A neves orosz egyháztörténész és teológus, G. Florovszkij Nyikon harcos temperamentumában látja „karrierje titkát”. A modern szaktudományban kiemelik (például I. Susarin) engedtlenségét és kezdeti alkalmazkodóképességét. Nyikon mesterien használta ki Alekszej Mihajlovics vallásosságát, iránta megnyilvánuló őszinte vonzalmát és (amint arra például N. M. Karamzin rámutatott) az 1648–1650-es események értékelésében és befolyásolásában megjelenő korlátokat. A már jelentős főpapi múlttal rendelkező Nyikon politikai nézeteit jól mutatják az 1649 és 1653 közti események interpretációi. Az akkor novgorodi metropolita fellépett az 1649. évi törvénykönyv egyházi joghatóságot korlátozó cikkei ellen és azt sugallta a cárnak, hogy erős pátriárkára van szüksége a világi hatalomnak is. Nyikon mintegy rábeszélte a cárt, hogy Jov és Hermogén pátriárkák, valamint Filipp metropolita hamvai végső nyughelye az Uzpenszkij székesegyház legyen. Az utóbbi kapcsán már megnyilvánult a cár és Nyikon eltérő megítélése. Míg az előbbi megbocsátott IV. Ivánnak, addig a főpap kategorikusan elítélte az uralkodót Filipp vértanúsága miatt: azaz az egyház bírálatait fogalmazta meg. Jellemző, hogy Alekszej Mihajlovics nem érzékeltve a veszélyt, kerülte a konfliktust Nyikonnal, pedig különösen Filipp ügyének kezelése ezt vetítette elő. Andrejev bemutatja, hogy Nyikon pátriárkává választása eltért a korábbiaktól. A cár csak őt akarta, az új egyházfő viszont úgy vélte, hogy mindenbe beleszólhat. Az 1652 és 1656 közötti időszakot egyfelől a pátriárka újításai ellenzőinek (például Nyeronovnak és Avvakumnak) az üldözése, másrészt a szertartásrend és a liturgikus könyvek kijavítása jellemzi. Az utóbbira lásd a Könyvnyomatató Udvar, Je. Szlavinyeckij és A. Szatanovszkij tevékenységét. Nyikon tehát az 1650-es évek derekára hatalma csúcsára ért. Így viszont szembekerült „egykori istenszerető újtársaisal”. Az 1656. évi zsinaton az orosz egyház kettészakadt: az óhitűeket az egyházfő kiátkoz-

ta. Ráadásul a cár „jámborsága” ellenére elkerülhetetlenek látszott a világi és az egyházi főhatalom összetűzése.

Röviden szólánk a korabeli kozák és (tágabban) ukrán népzmozgalomról és vele kapcsolatban az orosz–lengyel, az orosz–svéd háborúkról, a tatár betörésekről és az előbbiekkal összefüggő diplomáciai aktusokról. A Zaporozsjei Szicsben és Ukrajnában 1648-tól B. Hmelyickij hetmansága idején a felszabadító mozgalom új, katonai győzelmekben bővelkedő, de változó társadalmi és külpolitikai orientációjú szakaszának lehetünk tanúi. Az ukránok a zborovi szerződéstől fokozatosan jutottak el az 1654. januári perejaszavlvi *radán* jelzett cári alattvalókká válás feltételekhez kötött (az ukrán társadalmi csoportok és a Doni Had státusának és szabadságának, a regisztráltak számának és ellátmányának garantálása) megfogalmazásáig. Az orosz országos gyűlés pedig hosszú idő után elfogadta az alattvalói felajánkozást és 1654 tavaszán a cár vezetésével indított háborút a lengyelek ellen, ami 1667-ig elhúzódott. Andrejev jól illusztrálja, hogy a cár nem volt se nagy hadvezér, se kiemelkedő diplomata. 1654–1655-öt ugyan komoly orosz katonai sikerek és A. L. Orgyin-Nascsokin diplomáciai eredményei jellemezték. Közbejött azonban az 1654. évi pestisjárvány, a svédek támadása, B. Hmelyickij és az öt követő hetmanok (köztük I. Vigovszkij, Ju. Hmelyickij, P. Dorosenko, I. Brjuhoveckij és I. Szamojlovsics) ellenségeskedése, intrikái és kétes szövetségesi hűsége. Így hiába zárult le 1661-ben a kardizi, majd 1667-ben az andruszovói békével az orosz–svéd és az orosz–lengyel háború, a katonai és a diplomáciai küzdelem a nemzetközi és az ukrán szinten tovább folyt. Alekszej Mihajlovsics uralkodása utolsó évtizedében a török–lengyel és a török–orosz összecsapások miatt az oszmánellenes külpolitikai orientáció vált meghatározóvá.

Térjünk vissza a korabeli egyházi ügyek és Nyikon pátriárka sorsának további alakulására. Az egyházfő despotizmusával és újításaival elégedetlen főpapok és bojárok megértették, hogy a cár és Nyikon közti szivélyes viszonyt, az utóbbinak a világi ügyekbe való beavatkozására hivatkozva, tudják hatásosan megrendíteni. Andrejev ugyanakkor rámutat, hogy nemcsak személyes összetűzésről volt szó, hanem az orosz központosság, a kiépülő abszolút monarchia, a szekularizálódó kultúra és az egyházi autonómia, a privilégiumok megőrzésére irányuló törekvés és a válásos szellemi monopólium fenntartása közötti összecsapásról. Amikor 1658-ban Nyikon elhagyta pátriárkai székhelyét és kolostorba vonult, nem kívánt megválni rangjától. A cár viszont kihasználhatta „a nyáj önkényes árvaságba taszítását” a pátriárka eltávolítására. Az 1660 februári zsinat elítélte ugyan Nyikon lépését, azonban a végleges eltávolításra csak az 1666. december 12-i zsinati határozat nyomán került sor. 1660-ban az egyházfő még perlekedhetett és hivatkozhatott arra, hogy elősegítette a pravoszláv állam felvirágzását. A kialakuló vádakkal azonban (cezaropapizmus, a cárral szembeni becületsértés) kitűnt, hogy kibékülésre nincs esély. Közben az országba érkezett alexandriai és antiochiai pátriárkák is Nyikon bűnössége mellett foglaltak állást az 1666 végi egyházi bírósági üléseken. A vallásosságában mélyen megsértett cár új pátriárkának Joaszafot választotta, aki folytatta az egyházi reformot és nem szólt bele a világi ügyekbe. Az egyházszakadás és Nyikon ügye gyengítette az egyház pozícióját, amely egyre jobban rászorult az állam támogatására, és így fokozódott attól való függése. Nem igazolódtak az óhitűek reményei sem. Először ugyan bizonyos toleranciát tanúsítottak irányukban, 1664–1666-ban azonban megindult üldözésük. A nagy polgári történész, V. O. Kljucsevszkij rámutatott, hogy az orosz főpapok, pozíciójukat féltve, az egység leple alatt, megpróbálták eltussolni a szakadárokkal kapcsolatos ügyeket. A. V. Kartasov pedig azt is kiemeli, hogy az óhitű egyházi opposíció a grekomániával szembeni sajátos nemzeti vonásokat is megtestesített.

Az 1648. és az 1650. évi társadalmi mozgalmakról szoltunk. Kiemelnék az 1662. évi „rézlázadás” és Sztjepan Razin felkelése legfőbb sajátosságait. Az ún. rézlázadás fiskális eredetű moszkvai megmozdulás volt. Míg az adókat értékálló ezüstpénzben hajtották be, addig a javadalmazás az elértéktelenedő és az üzérkedéssel újabb károkat okozó rézpénzben történt. A felkelést gyorsan leverték, de vissza kellett térni a nemesfém alapú pénz verésére: azaz a fiskális cél se valósult meg. Sz. Razin felkelése (1667–1671) jól illusztrálja a Doni Haddal kapcsolatos dichotómiát: katonailag ugyan szerepük fontos, azonban sajátos kozák szabadságfelfogásuk valójában államellenes. Az 1660-as évektől nőtt a kozákok közti differenciálódás (ún. „házzal bíró” és „mezítlás” kozákok), nem beszélve a Don és a Volga vidékére szökött paraszti tömegről. Fontos Razin személyisége, aki egy öntörvényű néprtribun volt; így hol a *sztarsinával*, hol (ugyan kevésbé) a „mezítlásokkal” került szembe. Andrejev bemutatja a felkelés változó területi és társadalmi „pályáivét”. Idézi a jeles történészt, I. I. Kosztozarovot, aki szerint Razin „a volgai kozák csapatok fejedelme” volt. A lázadókat a naiv monarchizmus és ügyük „Istennek tetsző voltának” hangoztatása jelle-

mezte. A szerző úgy véli a történetírásnak meg kell szabadulnia a szovjet korszak ideologizáló és idealizáló felfogásától, de óvakodni kell a posztszovjet konzervatív és irracionalista nézetektől is.

Nehéz tömören jellemezni Alekszej Mihajlovicsot mint államférfit és „a magánembert” és megvonni uralkodása „hagyatékát”. Megjegyezzük, hogy Andrejev terjedelmes levéltári és historiográfiai anyagra építette művét, amit a gazdag jegyzetapparátus igazol. A könyv nézetünk szerint egyszerre tudományos és lebilincselően olvasható. Andrejev megalapozottan állítja, hogy Alekszej Mihajlovics egy átmeneti kor uralkodója volt. Az istenfélő cár országa kormányzását olyan szolgálatnak tekintette, amely felelősséggel és kötelezettségekkel jár. A 17. század közepén hozzá és birodalmába beszűrődött a nyugati hatás. Kljucsevszkij úgy fogalmazott, hogy az előbbi folyamat ugyan elkezdődött, de I. Péter alatt érett modernizációvá. A prikázrendszerben Alekszej Mihajlovics létrehozta a Titkos Ügyek Hivatalát. A cár megkövetelte a gyors és szakszerű ügyintézését. Sok rendeletet maga írt meg, illetve aprólékosan átnézett. Kínosan ügyelt az udvari és az egyházi szertartásrendre és a legtöbb ceremónián személyesen vett részt. Kljucsevszkij szerint alattvalóival szemben egyszerre érvényesítette a hatalmat és a jámborságot (a megbocsátást). Kedvelte a solymászatot és szeretett sakkozni. Izmajlovói és más birtokain színvonalas gazdálkodás folyt.

Alekszej Mihajlovics uralkodása végén a hagyományos és a reform előtti hangulat együttes jelenléte jellemezte a köz- és a magánéletet. Az első példázza a régi moszkvai és a grekomán nézetek továbbélése, illetve az óhitűek (így a Szoloveckij kolostor szerzeteseinek és Avvakum) utóvédharcai. Új sajátosságokat honosított meg az 1672-től a cár haláláig működő első orosz színház. 1664-ben érkezett Moszkvába Szimeon Polockij, aki létrehozta latin iskoláját, a cár rábízta gyermekei nevelését (lásd hatását Fjodorra és Péterre) és igyekezett meghonosítani a szillabikus költészetet. Az építészetben ekkor jelent meg az európai irányzat „leágazásaként” az úgynevezett „Nariskin”-barokk. Az 1660-as évek második felétől nagyívű közéleti pályát futott be a művelt A. Sz. Matvejev. Felesége (egy eloroszosodott skót hölgy) szalonjában világi témákról társalogtak. Ha Alekszej Mihajlovicsot és korát értékelnénk, úgy fogalmazhatnánk, hogy bár létrejöttek a későbbi reformok bizonyos előzményei, fennmaradtak az orosz történelem moszkvai szakaszából származó korlátai is. Az előzőkből indulhatott ki Szofja, Fjodor és legfőképp I. Péter.

Kurunczi Jenő

Szili Sándor

SZIBÉRIA BIRTOKBAVÉTELÉNEK KONCEPCIÓI AZ OROSZ ÉS A SZOVJET TÖRTÉNETÍRÁSBAN

(Ruszsztikai könyvek 14.)

Magyar Ruszsztikai Intézet, Budapest, 2005.

Szili Sándor már több éve dolgozik a budapesti Magyar Ruszsztikai Intézetben, szép eredményekkel. Most egy nagyobb historiográfiai művet tett le az asztalra. Mint bevezetőjében hangoztatja, csak a koncepciókat vázolja fel, nem ad képet a kérdéskör egész historiográfiájáról.

A témát négy nagy fejezetben tárgyalja, és ezeknél már a címben jelzi a különböző koncepciókat. Az első fejezet a szibériai beavatkozás megkezdésétől tekinti át a koncepciókat, és voltaképpen röviden fel is vázolja az eseményeket, amelyek Szibéria megszerzésére vezettek (igyekszünk követni a szerző óvatos fogalmazásait). Az első korszak tehát Szibéria meghódítása és krisztianizálása. Ez a fejezet a 18. század első negyedéig megy el, tehát Péter korszakát is magában foglalja. Már rögtön itt különböző koncepciók kerültek szembe egymással. A szibériai tatár kánságot Jermak hadjárata pusztította el, vannak olyan adatok, hogy kősa jobbágyok élén, de a terület megszerzésével és a cárnak való átadásával bocsánatot is nyert. Az egyház természetesen a krisztianizálást állította az előtérbe. Szili végigköveti a különböző követi utasításokban és a nem csekély számú szibériai évkönyvekben szereplő változatokat. Ennek kapcsán mintegy mellékesen Szili nagyon világos rendszerezést ad ezekről a szibériai évkönyvekről, filiaiójukról. A cári udvar persze eleve saját eredményének tudta be a terület megszerzését, legfeljebb Jermak szerepét nem hagyhatta ki, ahhoz az túlságosan erősen beépült az orosz folklórba. Az első világi történetíró Szemjon Uljanovics Remezov volt a 17. század második felében. Maga is egykori szibériai száműzött unokája, a hódítást írta le, eredeti elképzelésével szemben nem tudott egyházi szemléletű munkát nyújtani.

A második fejezet a 18. század második negyedétől a 19. század derekáiig vizsgálja a koncepciókat, Szibéria „civilizálása” címen, ami már utal arra, hogy a korabeli koncepciókra erősen hatott a felvilágosodás. Egyúttal ekkor, a lipcsei német tudós Georg Friedrich Müller meghívásával és hivatalos megbízásával kezdődött a tervszerű kutatás. Müller igyekezett objektív képet adni a terület sorsáról, ezért részletező művének *A szibériai cárság leírása* címet adta meg. Müller elképzeléseit még II. Katalin, vagy Lomonoszov és Ragyiscsev is átvette, hogy a nagy évszázad szereplői közül csak néhányat említsünk. Ebben az időszakban lett nagykorú az orosz történetírás M. M. Scserbatov és Ny. M. Karamzin személyében. Karamzin persze az uralkodó szempontjából rendezte el az adatokat. Nála Jermak a nagy romantikus hős, elvégre Karamzin is romantikus volt. A korabeli történétírók erősen Karamzin hatása alá kerültek. A civilizációs küldetés itt egyértelműen elfogadott volt, ezt P. M. Szolovcov Szili véleménye szerint már szellemtörténeti módszerrel ragadta meg. Természetes, hogy Péter óta Szibéria tulajdonlása az orosz nagyhatalmiság egyik jele, sőt biztosítéka volt. A következő fejezet (a 19. század második felétől a 20. század első harmadáig) Szibéria kolonizálását emlegeti, csak hogy ez nem a szó korabeli értelmében a gyarmatosítást jelentette, hanem az eredeti jelentést tartotta meg, vagyis a betelepítést. Hogy az orosz történelem fő sodra a fokozatos északkeletre vonulás, ottani letelepedés, ezt már Sz. Szolovjov bizonyította nagy munkájában a 19. század második felében. Itt többeknél került szóba az a felfogás, hogy az orosz behatolás nem jelentett gyarmatosítást, a betelepülők nagyon jól megfértek a bennszülöttekkel. A P. Scsapov az orosz telepítést természettani-antropológiai koncepcióvá építette ki, a történetfilozófus Ny. Ja. Danyilevszkij az erőszakmentes kolonizációban látta az orosz kultúrtörténeti típus sajátosságát, hogy ennek a feladatnak teljesen megfelelt, sőt ezen túlmenően, mint már bevezetőben mondtuk, áttekintést adott Szibéria megszerzéséről, ennek eseménytörténetéről. De mintegy mellékesen rövid áttekintést adott az orosz történetírás fejlődésének fő vonalairól is. Még bizonyos mértékig betekintést is nyújtott a szovjet történetírás boszorkányműhőjébe. A koncepciók és a róluk folytatott vita nyilván még sokáig tart, hiszen nemzeti és nagyhatalmi érdekek szólnak ebbe minduntalan bele. Szili Sándortól nem ennek az áttekintésnek a folytatását várjuk (sok újat alkalmasint nem hozna), hanem a kérdés teljes historiográfiai áttekintését. Persze, lehet hogy a szerzőnek más elképzelései lesznek – eléggé érett ahhoz, hogy a lehetőségek közt döntsön.

Niederhauser Emil

O SLOVENSKEJ HISTORIOGRAFIJ V COLLEGIUM CAROLINUM

Historický časopis, 52. évf. 2004. 2. 233–378.

A SZLOVÁK HISTORIOGRÁFIÁRÓL A COLLEGIUM CAROLINUMBAN

Az 1989. évi fordulatot követően a szlovák történésztársadalom több konferenciát is rendezett a historiográfia helyzetéről és a szakma feladatairól, melyek anyaga később a *Historický časopis* című folyóiratban nyomtatott formában is megjelent. A lap most ismét ilyen tematikus összeállítást közöl, amely 2002-ben, a müncheni Collegium Carolinumban rendezett nemzetközi konferencia tizenöt előadását tartalmazza.

Dušan Kováč bevezetőjében a szlovák historiográfia 20. századi történetét vázolta fel a kezdetektől napjainkig. Ezen belül három nagy fordulópontot mutatott ki, melyek egyben az alapfeladatok és a prioritások újbóli meghatározásával jártak. Az első ilyen dátum 1919, a pozsonyi Komenský Egyetem megalakulása; ekkor indult meg először a szlovák anyanyelvű, professzionális történészképzés, amire a dualista Magyarországon nem volt lehetőség. Ez a kezdetben rendkívüli nehézségekkel járt, mivel nem volt megfelelő oktató gárda, a képzés során nem támaszkodhattak a történetírásuk korábbi eredményeire (forrásközlések, helytörténeti munkák, monográfiák stb.), a döntően cseh nemzetiségű tanárok pedig a szlovák történelmet egyfajta melléktermékek, a csehszlovák történelem részének tekintették.

A következő fordulópont 1953 volt, a szakma legfontosabb műhelyének, a Szlovák Tudományos Akadémia Történeti Intézetének megalakulása. Ugyanakkor komoly gondot okozott a kommunista rendszer ideológiai gyámkodása, mely a maga eszmei elvárásaival és a tudományos szabadság megszüntetésével teljesen deformálta a történettudományt. Az 1968 után bekövetkezett normalizáció szakmai és személyi téren további kontrasztelekiőt, a „tehetségtelenek forradalmát” hozta, mivel ekkor a szlovák történésztársadalomnak egy rendkívül tehetséges része kény-

szerült a szakmából való távozásra, vagy lett annak perifériájára szorítva, a helyükre lépők pedig csak ideológiai, és nem szakmai szempontból feleltek meg.

A harmadik ilyen fordulópontra 1989 volt, ami végre meghozta a kutatás szabadságát, a legfontosabb feladat pedig a szlovák történettudomány ideológiai korlátoktól (kommunizmus, cseh-szlovakizmus, különböző mítoszok stb.) való megszabadítása lett. A korábban tabunak minősülő témák feltárásához és az elért eredmények bemutatásához a szlovák történettudomány kezdetben komoly segítséget kapott a Szlovák Nemzeti Tanácstól, illetve a médiától, de ez sajnos csak időlegesen bizonyult, mivel az akkori politikai elit elsősorban támogatást várt a szakmától közéleti tevékenységük igazolásához.

Ebben az ideológiai vákuumban új veszélyek is jelentkeztek. Néhány emigrációban élő, részben amatőr történész és otthoni követőik a marxizmus mint uralkodó ideológia helyére a nacionalizmust kívánták állítani, ezért a szlovák történelem teljes átértékelésének igényével léptek fel. Ugyanakkor nyitott kérdés, hogy mi legyen a gazdaság- és társadalomtörténet terén komoly eredményeket létrehozó marxizmus sorsa ebben a megváltozott helyzetben?

Kováč szerint az is nagyon komoly hiányossága a szlovák történettudománynak, hogy amíg külföldön egyre több publikáció jelenik meg erről a témáról, addig otthon még mindig nem született meg a szlovák historiográfia történetét feldolgozó szintézis vagy például a szlovák történetírás nagy alakjának, Daniel Rapantnak az életrajzi monográfiája. Bár a szlovák történettudományon belül változatlanul a politikátörténet dominál, a historiográfia terén történt előrelépés, Pozsonyban és Eperjesen pedig létrejött két olyan műhely, amely kimondottan ezzel a tudományterülettel foglalkozik.

Elena Mannová előadásában a szlovák történettudomány 1989 utáni helyzetét elemezte. A változásokat követően a Szlovák Történelmi Társulat három kongresszust is összehívott, de ezeken főként a hatalom és a történettudomány viszonyáról volt szó, magáról a szakmáról, annak különféle elméleti, illetve módszertani kérdéseiről nem. Voltak ugyan kritikus hangok — Dušan Kováč, Roman Holec és mások részéről —, amelyek szintén hiányolták a saját szakmai eszköztárat, vagy szóvá tették a szlovák történettudományban uralkodó, a 19. századihoz hasonló pozitívista történelemszemléletet — különösen a szlovák történelem fehér foltjainak feltárására kapcsán —, de ezeket a figyelmeztetéseket a többség nem fogadta meg. Nem került sor a marxizmusnak mint ideológiának az elvi elutasítására sem, csupán annak vulgarizált változatát vetették el.

A történettudománynak nagy adósságai vannak az elmúlt fél évszázad történetének feltárásával kapcsolatban is, hiszen többek között hiányzik a politikai hatalom és a kutatóintézetek kapcsolatának, a tudományos folyóiratoknak, illetve recenziós gyakorlatuknak, az emigráns történetírásnak vagy az egyes tudományágak fejlődésének vizsgálata.

A szlovák történettudomány a kilencvenes években több szempontból is polarizálódott. Fontos választóvonalat képeztek például a módszertani kérdések, aminek következtében két nagy — egyébként meglehetősen vegyes — tábor, egy kozmopolita-liberális és egy nemzeti csoport alakult ki. Míg az előbbiek a modern módszereket és elméleteket használták, addig az utóbbiak, lényegében a tradicionális nemzetvédelmi irodalom folytatásaként különféle történelmi mítoszokat állítottak az előtérbe (a szlovák történelem mint a nemzeti és állami önállósághoz vezető keserves út vagy az ezeréves elnyomásban élő, de identitását mégis megőrző, erős nép legendája, a szlovák régió mint a történelmi Magyarországon legfejlettebb területe stb.). E viták kezdetben éles hangneme azonban az 1998. évi kormányváltást követően mérséklődött, s a diskurzus politikai tartalmát veszítve valóban szakmai síkra terelődött.

Bár a kilencvenes évek bibliográfiáinak tanúsága szerint a szlovák történészek többsége változatlanul klasszikus módszerekkel dolgozik, és nagyobb részben a 19–20. század politikátörténetére koncentrálnak, mégis vannak biztató kezdeményezések. A Kassai Társadalomtudományi Intézet, a Pozsonyi Társaság Közép-Európa Történetéért és Kultúrájáért, a Néprajzi Intézet, valamint a Szlovák Történelmi Társulat egyház- és nő-történeti szekciói több olyan programot indítottak, ahol már az új elvek szerint, interdiszciplináris alapon folyik a kutatás. Komoly segítséget nyújtanak az innováció terén a különféle kétoldalú kapcsolatok és a közös, nemzetközi programok is, melyek segítenek elfogadtatni a módszertani újításokat, s alapvetően szakmai irányba terelik a vitákat.

Peter Haslinger a szlovák nemzeti fejlődés kérdéseit vizsgálta historiográfiai szempontból. Északi szomszédainknál a kilencvenes években két, szakmai értelemben egymással rivalizáló történelmi kutatóintézet működött a Szlovák Tudományos Akadémián, illetve a Matica Slovenská égisze alatt. A két intézmény között ezenkívül sokszor komoly historiográfiai és értelmezésbeli elté-

rések is voltak, mint például 1997-ben, a Milan Stanislav Ďurica által írt tankönyv vitája során. Az emigráns történész ugyanis tankönyv címén egy szlovák történelmi kronológiát készített, amihez rövid magyarázatokat kapcsolt, a cseh- és magyarellenes részekén túl pedig a holokausztot, illetve a Tiso-féle szlovák államot is az európai normáktól eltérően értékelt. A könyv mind szakmai, mind didaktikai szempontból rendkívül éles kritikát váltott ki az Akadémia Történeti Intézete részéről, míg a másik oldalról a könyvet az első olyan, a szlovák nemzet történetét bemutató műnek tekintették, amely szerző a marxista történetírás hamisításaitól. A fent említett részek miatt viszont az Európai Unió is tiltakozott, így az oktatásügyi miniszter végül kénytelen volt a tankönyvet kivonni a használatból.

Eltérő volt a két alkotó gárda véleménye a szlovák nemzetfejlődés megítélésének kérdésében is, mivel az akadémiasok ezt modern jelenségnek tekintették, míg a maticások több évszázados folyamatnak. Peter Haslinger emellett több értelmezésbeli eltérést is bemutat, és a szlovák nemzeti fejlődés elszigetelt vizsgálata helyett megoldásként e folyamat európai szöveggörnyezetbe való helyezését javasolja kiindulási pontként.

A konferencián többek között szó volt még a két totális rendszer, a náciizmus és a bolsevizmus, valamint a holokauszt történetének szlovákiai feltárásáról, az új társadalomtörténeti megközelítésekről, Komárom két világháború közötti helyzetéről, valamint a Csehországbán folyó, Szlovákiával kapcsolatos historiográfiai kutatásokról is, az előadások pedig a történeti áttekintésen és a számvetésen túl a szlovák historiográfia új útjait is vázolták.

Vesztróczy Zsolt

Halász Iván

A TÁBORNOKOK DIKTATÚRÁI – A DIKTATÚRÁK TÁBORNOKAI

Fehérgárdista rezsimek az oroszországi polgárháborúban 1917–1920

(Ruszsztikai könyvek 15.)

Magyar Ruszsztikai Intézet, Budapest, 2005. 295 o.

A téma a pártállami korszakot átélt olvasó előtt igen kevésbé ismert, hiszen arról annak idején csak az ellenkező oldal, a bolsevikok interpretációja alapján értesülhetett. Halász Iván most a másik oldalt mutatja be, nem egyszer levéltári anyagra is utalva az emlékiratok és a feldolgozások mellett. Mindjárt bevezetőben érdemes talán leszögezni, hogy Halász Iván nincs elbűvölve a bolsevikoktól, de nem is gyűlöli szíve mélyéből a fehéreket. 20. századi szovjet tematika megtárgyalásához nem rossz kiindulópont ez és Halász Iván igazolja is ezt a magatartását.

A bevezető részben néhány általános fogalmat magyaráz el, valamint a „fehérek” (így nevezték őket a bolsevikokkal való szembeállítás nyomán) heterogén társadalmi bázisát. Az orosz forradalom kitörése után, különösen a bolsevik hatalomátvétel nyomán a hadsereg tisztikarában, de általában is széles társadalmi körökben felvetődött az „erős hatalom” igénye, a fehér tábornokok pontosan ennek próbáltak megfelelni. Lavr Kornjilov 1917 augusztusában nyílt ellenforradalmi felkelésre tett kísérletet, ezt azonban a forradalom akkori híveinek még sikerült felszámolniuk. A szerző kimutatja, hogy a bolsevikokhoz hasonlóan a fehéreknek is voltak ideológusaik, Vaszilij Sulgin, Pjotr Sztruve, Nyikolaj Usztrjalov, Alekszandr Gucskov és Alekszandr J. Krivosin voltak a legnevezetesebbek, de a tábornokok kevésbé törődtek velük, túlságosan régimódiak voltak ahhoz, hogy felismerjék a propaganda és az ideológia fontosságát, pedig a bolsevik példa azt világosan igazolta.

Ezek után a könyv törzs részében az egyes fehér csoportok létrejöttét és helyzetét mutatja be Halász Iván. Először a leghosszabb fejezetben a dél-oroszországi nagy területet, a Don és a Kubán vidékét, ahol végül is Gyenyikin volt a meghatározó központi figura, amennyire ilyenekről lehet beszélni. Itt veti fel a szerző a kozák csapatok, általában a kozákok kérdését, akik regionális autonómiájukat gondosan őrizték, sőt igyekeztek a lehetőségekhez képest továbbfejleszteni. Bizonyos értelemben csakugyan ők voltak a fehérek legütőképesebb csapatai, de éppen autonómiájuk miatt sok gondot is okoztak.

Másodikként Kolcsak tengernagy szibériai uralmi rendszerét mutatja be a szerző, a sajátos szibériai viszonyok miatt, ahol régebben nem volt jobbagység, de nagybirtok sem, éppen ez a végtelenül nagy terület volt a Dél mellett a másik fontos bázisa az ellenforradalomnak.

A két nagy tömb mellett a következő fejezetekben szó esik az északi területről (például Archangelszk) amely már régóta a kapcsolatot jelentette a Nyugattal, elsősorban Angliával. Észak mellett Északnyugat is külön fejezetet kapott, ez az a terület, amely a világháború idején hosszú időn át német megszállás alatt állt. Kapcsolatokat tartott fenn az új Finnországgal és Észtországgal. Ezzel kapcsolatban utal Halász Iván arra, milyen nehézségeket okozott a tábornoki rezsimeknek az orosz nacionalista felfogás, amely az egységes és oszthatatlan Oroszországot ismerte csupán, amivel természetesen eleve kizárta a nem orosz lakosság támogatását és együttműködését. Az utolsó fejezet ezen a tömbön belül Vrangel báró Krim-félszigeti rendszerét elemzi, ennek jelentősége persze már pusztán csak annyi volt, hogy — eredményesen! — megszervezte a fehér csapatok és az őket támogató lakosság evakuálását a biztos külföldre. Ez volt az egyetlen olyan, persze kis terület, ahol még földreformot is vezetett be Vrangel és az önkormányzatot is megreformálta.

A két utolsó fejezet bizonyos általános vonásokat összegez és általában jellemzi az ellenforradalmi rezsime(ke)t. Itt vetődik fel a terror, az erőszak, az elnyomás kérdése; ezen a téren egyik fél sem maradt el a másik mögött. A kegyetlenkedések és megtorlások már 1918 tavaszán és nyarán megindultak, azt követően eszkalálódtak, és itt sem maradt el egyik fél sem a másik mögött. Az egyes rezsimek alapkérdése az volt, hogyan lehetne megbabolázni az önkényt a polgárháború különböző hadszínterein, de ebben a kérdésben is egyformán eredménytelen volt a két fél.

A tábornoki diktatúrák egyik alapkérdése az volt, hogy valójában egyik területen sem volt valóban karizmatikus diktátor, aki össze tudta volna fogni az ellenforradalmi erőket. Úgyhogy valójában egy-egy körzetben nem bírtak ezekkel a kisebb akarnokokkal. Gyenyikin a maga területén háromféle megoldást talált a sajtóra, a neki megfelelőt támogatta, a nem megfelelőt már csak eltűrte, a bomlasztó sajtót pedig megsemmisítette. (Lehetetlen, hogy mai olvasónak ne jusson eszébe Aczél György három T-je.)

Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a katonák, vagyis a tisztek mellett ott voltak a szocialisták és a kadetok, vagyis két csoportosulás, amelyek ugyancsak szembenállt a bolsevikokkal, de a tábornoki rezsimeken belül csak az ellenzéket jelenthette. Itt újra kitér a szerző a kozákok problematikájára, amely más volt, mint a többi csoporté, már csak önkormányzati hagyományuk miatt is.

Az egyes tábornoki rezsimek ugyan nem sokat tartottak a civilekről, mégis szükség volt rájuk bizonyos területeken, bekapcsolásukat ekkor többnyire úgy érték el, hogy bizonyos tanácsokat vagy tanácskozásokat hívtak össze, itt szerepelhettek az értelmiségi szakértők is.

Az alapvető kérdések sorában Halász Iván felveti a legitimitás kérdését. A problémával a tábornokok nemigen törődtek, az orosz tisztek amúgy is kívül maradtak a forradalom előtt a politikán, ilyen gondjaik alig voltak. Végül is választás útján történő legitímálása egyik csoportnak sem volt, bizonyos mértékig a tényleges siker jelentett valamiféle legitimitást, amíg volt ilyen siker. A választás, választott testületek kérdésével a tisztek nem törődtek, ez számukra civil hóbort volt.

A pártállami időkben sokáig divatos volt ezeket a fehér rezsimeket a későbbi fasiszta rendszerekkel összevetni. Halász Iván ezt az összevetést indokolatlannak tartja. Nem tekinthetők fasiszta rezsimeknek, valamiféle tömegpárt, mint támogató tényező létrehozása sehol sem került elő. A fehér rezsimek még a leginkább a Horthy-korszak rendszerével vethetők össze, konzervatív, ellenforradalmi, tekintélyuralmi rendszerek voltak, még a korai olasz fasiszmissal sem kívánja Halász Iván összevetni őket.

Halász Iván jogi végzettsége kiválóan alkalmassá tette őt ennek a könyvnek a megírására, az egyes rezsimek, csoportok jellemzőit kitűnően tudja felsorolni, van érzéke az intézmények megteremtésének a kényszere iránt. Kétségtelen, hogy a polgárháború menete, napi politikai fejlődése nem került bele ebbe a könyvbe, hiszen ezt címe sem ígérte. Csupán a rezsimek helyzetének elemzését, bemutatását, és ez meg is történt. A 21. század elején már nincs szükség arra gondolni, hogy a két versengő elem közül melyik érdemelte meg a győzelmet, mert erre Halász Iván azt a választ sugallaná, hogy egyik sem. Hogy végül is miért a bolsevikok győztek, ezt ilyen élesen ugyancsak nem veti fel Halász Iván, de számtalan elszórt megjegyzésben azért kifejti véleményét erről: a bolsevikok jobban értettek a politikához, az emberek megnyeréséhez, a politika mindennapi teendőihez. A szerző sehol sem írja le, de megjegyzéseiből egyértelműen az az ítélet szűrhető le, hogy a bolsevikok tudták, mit akarnak, tudniillik a hatalom megszerzését és megtartását, a fehérek viszont voltaképpen csak azt a negatívumot tudták, hogy mit nem akarnak, vagyis a bolsevikok hatalomrajutását, illetve hatalmon maradását. Hogy mit kell ezért tenni, arról meggyőző, másoknak is megmutatható képük nem volt.

Halász Iván a könyvben nem egyszer utal arra, hogy II. Miklós gyenge uralkodó volt, saját tábora, a családtagoktól kezdve elégedetlen volt vele, meg akart tőle szabadulni. Érdekes viszont, hogy 1990–1991-re ez már feledésbe merült, a bolsevik rendszer bukása után a két főváros II. Miklós képeivel volt tele, ő szimbolizálta azt a rendszert, amelyet kár volt megdönteni, mert az utána következő sem volt sokkal különb.

Halász Iván könyve kétségtelenül nem vet fel történetelméleti kérdéseket, ezért modern történészek nyilván nem is tarthatják komoly munkának. De ha arra gondolunk, hogy Halász Iván tíz fejezetben keresztül elmondja részletesen, mi volt a fehér rezsim, hogyan működött, és ezzel a magyar olvasó számára olyan eseménysorról ad képet (a szónak a rankei értelmében, „wie es eigentlich gewesen?”) és ezzel az érdeklődő magyar olvasóközönségnek egy egész új világot tár fel, amelyről sem a pártállam idején, sem előtte érdemben nem olvashatott semmit, akkor azt kell mondanunk, hogy talán az eyesfajta történetírásnak is van értelme. Halász Iván kitűnő könyve ezt a véleményt igazolhatja.

Niederhauser Emil

JOGTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK VIII.

Emlékezés Csizmadia Andor jogtörténész professzorra

Szerk.: Béli Gábor–Kajtár István–Szekeres Róbert

Pécsi Tudományegyetem ÁJK 2005, 605 o.

2005 karácsonyára — a novemberben Pécsen tartott emlékkonferenciát követően — jelent meg a *Jogtörténeti Tanulmányok VIII.* kötete a pécsi jogtörténész műhely kutatói: *Kajtár István*, *Béli Gábor* és *Szekeres Róbert* szerkesztésében. A könyv megjelenése tudatosan egybeesett a híres jogtörténész professzor, a pécsi jogi kar egykori oktatója, Csizmadia Andor kettős — születésének kilencvenötödik, halálának pedig huszonötödik — évfordulójával, amely mellett, közvetetten, a *Jogtörténeti Tanulmányok* megszületésére is emlékezünk. Így tulajdonképpen a *Jogtörténeti Tanulmányok VIII.* kötete hármas jubileumnak állít emléket.

A történészek által is egyre gyakrabban alkalmazott történeti segédtudomány, a jogtörténet már évtizedek óta bontogatja szárnyait, és mutat fel jogi témákban történeti eszközökkel önálló eredményeket. A *Jogtörténeti Tanulmányok* — a viszonylag fiatal, *Jogtörténeti Szemle* című folyóirat mellett — évtizedek óta a magyar jogtörténészek rangos, országosan elismert publikációs fóruma. Létrejött a pécsi egyetemhez és azon belül is Csizmadia professzorhoz kötődik, aki 1966-ban megindította, és 1983-ig szerkesztette is a tanulmányköteteket. A szerkesztői munkát azóta is a pécsi jogtörténeti tanszék munkatársai végzik.

A *Jogtörténeti Tanulmányok VIII.* kötetében publikáló, az ország szinte összes jogtörténettel foglalkozó felsőoktatási intézményét képviselő szerzők tanulmányai — Csizmadia Andor munkásságához hasonló szélességű spektrummal — időben és térben a magyar és egyetemes jogtörténet különböző területeit fogják át. A recenzió terjedelmi szűkössége miatt csak néhány, a pécsi jogtörténészek által vizsgált témakör álljon itt, ízelítőül, e rendkívül érdekes kötetből.

Érdekfeszítő vázlatban — a téma jogi kultúrtörténeti vonatkozásait is elemezve — tekinti át *Kajtár István* professzor, Csizmadia Andor tanítványa, a PTE ÁJK Jogtörténet Tanszékének vezetője az Európai Alkotmányról szóló szerződés tervezete kapcsán az európai jogtörténet tradicionális jogi értékeinek modern alkotmányos értékké válását, az egyes kultúrák — így az angol, amerikai, francia, német területek — alkotmányozás során megnyilvánuló jellegzetességeit (*Tradicionális értékek – modern alkotmányos értékek*, 225–242. l.).

Béli Gábor tanulmánya az *Ars Notaria*, a 14. század közepén keletkezett formuláskönyvgyűjtemény fennmaradt részeiben található forrásanyag felhasználása, elemzése alapján rajzolt képet a 14. századi vármegye működéséről, illetve mutatja be a megyei nemesség térnyerését a vármegye szerveinek működésében. A tanulmány különösen értékes része a tradicionális magyar perjogban az istenítéletek egyik formájaként ismert baj (*duellum*) elrendelésével, alkalmazásával kapcsolatos, az *Ars Notaria*ban található formulák elemzése. (*A megye hatóságának és tisztjeinek működése a XIV. század első felében az Ars Notaria formulái alapján*, 89–108. l.).

Herger Csabáné cikke a dualizmus kori magyar jogalkotás egyik nagyszerű, a mai napig közismert darabjának, a kötelező polgári házasságkötést bevezető 1894. évi 31. törvénynek (továbbiakban: Ht.) a keletkezéstörténetét tárja fel gazdagon adatolt, történeti és jogi munkákra

egyaránt építő formában. A tanulmány ismerteti a Ht. egyes tervezeteit, azok módosulását, a szerkesztők javaslatait a jogi viták során, illetve külön kiemeli más európai államok, valamint az egyes vallási felekezetek hatását a készülő törvényben található jogintézményekre. A szerző végkövetkeztetése mai kodifikátoraink számára is iránymutató lehetne: „A Ht. a tradicionális magyar megoldásokat és a haladó európai példákat egyaránt mérlegelő, európai színvonalú, a polgári magyar állam sajátos viszonyaihoz igazított, önálló alkotásnak tekinthető.” (*Jogátvétel vagy európai szellemű jogalkotás? Az 1894. évi XXXI. tc. megalkotása az európai jogfejlődés tükrében*, 169–188. l.).

Korsósné Delacasse Krisztina tanulmánya a perbizomány intézményének részletes elemzését adja jogtörténeti vetületben, kúriai döntések, a 19. századi, illetve múlt század eleji jogirodalmi álláspontok ismertetésével. A szerző az 1911. évi és a jelenlegi polgári perrendtartás és az ezen alapuló bírói gyakorlat összevetésével keresi a perbizomány helyét az eljárásjog rendszerében. Kitűnően lábjegyzetelt munkája végén kimutatja, hogy „helyes az a felfogás, amely a perbizományt, mint ... a közvetett képviselőt egy alakzatát definiálja.” (*Perbizomány – a perbeli képviselőt egy típusa?* 299–318. l.).

Mázi András, a PTE ÁJK egykori doktorandusz-hallgatója, az erkölcstelen ügyletek megítélésének alakulását vizsgálja a magyar magánjogi kodifikáció során. Történészek előtt kevésbé ismert jogtörténeti kuriózum — mint erre a szerző is utal — a magyar polgári jogi kódex megszületése, amelynek elkészítéséről már az 1848-as törvények rendelkeztek (konkrétan az 1848:15. tc.). A dualizmus alatt a magánjogi kodifikáció végig nyitott kérdés maradt; az elkészült számos tervezet egyikét sem fogadta el az országgyűlés. Az első világháború után újabb tervezet készült, az 1928. évi, amely szintén csak tervezet maradt. A magyar magánjogi kódexet — közismert néven a polgári törvénykönyvet — végül a szocializmus alatt, 111 évvel az első kísérlet után, fogadta el az országgyűlés, és 1959. évi IV. törvényként vált részévé a magyar jognak. E hosszú időszak számos ötletét, elméleti vitáját, hamvába hullt kísérletét tükrözi híven az erkölcstelen ügyletek megítélésének nyomon követése. (*Az erkölcstelen ügyletek és a magyar magánjog kodifikációs kísérletei*, 319–334. l.).

Peres Zsuzsanna, a hitbizomány intézményének elmélyült kutatója, a Jogtörténeti Tanulmányok jelen kötetében a magyarországi hitbizományi jog 16. századi gyökereit elemzi a Thurzó család végrendeletei segítségével. Munkáját rövid, a történészek számára hasznos adalékokat tartalmazó, a hitbizomány kialakulását, európai és közép-európai elterjedését és jogi megítélésének a jogirodalomban történő változását bemutató vázlattal indítja, melyet a végrendeletek elemzése követ. A tanulmány követését nagyban megkönnyíti a munkához függelékben csatolt Thurzó-családfa. (*A magyarországi hitbizományok 16. századi gyökere*, 389–404. l.)

Nagy Janka Teodóra és *Szekeles Róbert* tanulmányai — különböző szemszögből — egyaránt Csizmadia Andor életútját elevenítik fel. Csizmadia Andor ugyanis elméleti munkássága mellett gyakorlatban dolgozó szakember is volt egyúttal. Diplomája megszerzését követően Győrben, majd a visszatért területeken, Kolozsvárott, illetve Nagybányán dolgozott a helyi közigazgatásban, elsősorban szociális területen. Itt szerzett tapasztalatait, munka mellett végzett kutatásait a szocializmus alatt több könyvben és tanulmányban összegezte. Ekkor, a II. világháborút követően lett „a szocialista állam szociálpolitikusa”. Dolgozott az országgyűlés állandó szociálpolitikai bizottságának, minisztériumi vitaanyagokat készített, és élete alkonyán e területen végzett kutatásait és tapasztalatait a *szociális gondoskodás változásai Magyarországon* című monográfiájában összegezte. Szociálpolitikai munkássága mellett aktívan részt vett az egyetemi oktatásban, 1964–1968 között a PTE ÁJK dékánja volt. A jogtörténeten belül számos területen publikált: részt vett az 1848/1849-es országgyűlés forrásanyagának rendezésében, Hajnóczy József munkáinak kiadásában, illetve több tanulmányával aktívan hozzájárult a pécsi egyetem múltjának feltárásához, történetének megismertetéséhez. (*Csizmadia Andor, a szociálpolitikus*, illetve *Pillanatképek Csizmadia Andor életéből (1910–1985)* 355–370., 533–540. l.).

A Jogtörténeti Tanulmányok VIII. kötetében megjelent további publikációk: *Antal Tamás*: Szilágyi Dezső igazságügyi reformjairól (1890–1900), 9–28. l.; *Balogh Elemér*: Az 1830. évi büntetőtörvény-tervezet eljárásjogi részéhez írt törvényhatósági reflexiók, 29–52. l.; *Balogh Judit*: A jogrendszer konzerválása vagy új válaszok új helyzetekre? – A XIX. század végi magánjogi kodifikációs törekvések céljairól, 53–70. l.; *Bató Szilvia*: A börtönügyi modernizáció országos programja a Pesti Hírlap első évfolyamában (1841), 71–88. l.; *Bördiné Beliznay Kinga*: A házasságtörés a magyar jogban 1894-ig, 109–124. l.; *Font Márta*: Állam-államszervezés-kodifikáció. Megjegyzések a Kijevi Rusz első törvényeiről, 125–142. l.; *Füzér Katalin*: Jogok a weimari köztársaságban:

német alkotmányjogászok vitái az alapjogokról, 1919–1932, 143–168. l.; *Homoki-Nagy Mária*: Az adás-vételi szerződés néhány sajátossága a 19. században, 189–204. l.; *Horváth Attila*: Az emberi jogok sorsa Magyarországon a szovjet típusú szocializmus idején, különös tekintettel a gazdasági, szociális és kulturális jogokra, 205–224. l.; *Kelemen Miklós*: Hivatali jelvények a Bizánci Birodalomban, 243–258. l.; *Kisteleki Károly*: Az állampolgárság fejlődésének három európai útja: a német, a francia és a brit modell, 259–280. l.; *Koncz Ibolya Katalin*: A boszorkánykutatásban megjelenő 15–18. századi történeti érvelések, 281–298. l.; *Mezey Barna*: Az osztrák fenytőházak a 17–18. században, 335–354. l.; *Nagné Szegvári Katalin*: Munkajogi szabályozás és a Legfelső Bíróság joggyakorlata Amerikában, 371–389. l.; *Petrasovszky Anna*: Büntetőjogi alapelvek Szibenzlitz Mihály *Institutiones iuris naturalis* című művében, 405–430. l.; *Pókecz Kovács Attila*: Bozóky Géza, a pécsi kereskedelmi jog első egyetemi tanára (1875–1960), 431–442. l.; *P. Szabó Béla*: A szepesi jog forrásai, 443–465. l.; *Rácz Lajos*: A temetkezéssel kapcsolatos kultuszok és jogszokások, 465–496. l.; *Ruszoly József*: Cenzus és társadalom, 497–518. l.; *Szabó István*: 1921. évi trónfosztás közjogi jellegzetességei, 519–532. l.; *Varga Norbert*: Az állampolgárság megszerzése a magyar és az amerikai alkotmányjogban a 19. században, 541–558. l.; *Völgyesi Levente*: A diakónusi rend egyházi alkotmánytörténetének vázlata, 559–574. l.

A Jogtörténeti Tanulmányok e pár kiragadott munkájának bemutatásából, illetve a kötetben publikáló szerzők és tanulmányaik áttekintéséből is látható, hogy a PTE ÁJK gondozásában megjelent kötet méltán tarthat számot mind a jogászok, mind a történészek érdeklődésére, és fontos szerepe lehet az e tudományterületeken tanulókat oktatásában, képzésében is.

Domaniczky Endre

Kajtár István

BEVEZETÉS A JOGI KULTÚRTÖRTÉNETBE

Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2004. 156 o.

A pécsi jogi kar jogtörténeti tanszékének vezetője, Kajtár István már több mint egy évtizede folytat jogi kultúrtörténettel kapcsolatos kutatásokat. Több cikke, tanulmánya jelent meg a jogi stílussal, a hazai kérvénykultúrával, a hatalmi szimbólumokkal kapcsolatban, és több oldalról vizsgálta az építészet, valamint az önkormányzatiság jogi kultúrtörténeti gyökereit, vonatkozásait. Témáját a Pécsi Tudományegyetemen több éve külön szeminárium keretében is megismerhetik az érdeklődő diákok. Most megjelent könyvében ez irányú vizsgálódásait összegzi a joghallgatók, illetve a rokon tudományterületekkel: a történettudománnyal, illetve segédtudományaival, jogtörténettel, néprajzzal, politológiával, szociológiával, művészettörténettel foglalkozók számára.

A könyv hét fejezetre tagoltan villantja fel bevezetés-jelleggel a jogi kultúrtörténet különböző területeit. Az első három fejezet jogágak szerinti bontásban tárgyalja az adott jogág jellemző jogi kultúrhistoriai vonatkozásait az alkotmányjog és a közigazgatás, a büntetőjog és a magánjog területein. Ezeket követi a nemzetközi jog egyik területének, a háború és béke jogának, illetve a hierarchikus viszonyok vizsgálata.

Az első fejezet (27–32.) mindenekelőtt tudománytörténeti bevezetőül szolgál. Itt a szerző megrajzolja a jogi kultúrtörténet körvonalait, tudománytörténeti háttérét. Ismerteti az e területen maradandót alkotó tudósok — különös tekintettel a német és a magyar szakirodalomra — munkásságát, és ennek alapján egy fiatal, születőben lévő tudományterület lassú, lépésenként történő önállósulását. A jogi kultúrtörténet azonban még napjainkban sem önálló tudományág, hiszen „mindig vissza kell térnie az egyetemes jog- és államfejlődés alapkontextusához, annak intézményeit, eljárásait, értékeit kell a szorosban vett szaktudományok kiegészítéseként a maga sajátos, jogi kultúrhistoriai szempontjaival teljesebben megvilágítania.” (29.).

A magyar terminológiában elfogadottá vált jogi kultúrtörténet — a külföldi szakirodalomban jogrégészet, jogi régiségek, jogi szimbólum fogalmak megfelelője — közvetítő közegei a jog és a hatalom jelenségeit megtestesítő tárgyak: szövegek, rítusok, képek, magatartások, illetve az ezekben megjelenő jogi és hatalmi szimbolika. E jelenségek vizsgálata természetesen komplex módon történik — a fenti tudományágak, de mindenekelőtt az egyetemes állam- és jogtudomány eredményeinek figyelembe vételével. A tudományterület jellemző vonásaként, illetve didaktikai

okokból az egyes fejezeteket, példákat forrásszövegekkel gazdagítja, támasztja alá a szerző. Itt érdemes utalni a könyv elején található — hasonló cílokat szolgáló — gazdag képanyagra is (13–25.).

Az alkotmányjog és a közigazgatási jog igen szerteágazó területét több alfejezetre bontva tárgyalja a szerző. Nem véletlenül e fejezet a legerjedelmesebb része a könyvnek (33–60.): Kajtár professzor itt veszi elemzés alá a szuverén hatalom, a koronázás, az uralkodói, államfői eskük kultúrtörténeti jelentőségét, megjelenési formáit. Foglalkozik a különböző kitüntetések, a nemzeti és állami jelképek és ünnepek, a törvényhozás, az önkormányzatok, a rendészet és közigazgatás kultúrhistoriai emlékeivel, ezen intézményeknek az ikonográfiában, illetve az építészet területén elfoglalt helyével. Vizsgálatai időrendben haladnak a kezdetektől a modernkor, a mai megoldások felé. Különösen érdekesek a koronázás jogi kultúrtörténetéről szóló részben az utolsó magyar királykoronázásról szóló visszaemlékezés szövegbe való beépítése, illetve az uralkodói eskük magyar történelemben betöltött szerepének vizsgálata.

A nemzeti és állami jelképek vizsgálata során a szerző külön kitér az ún. deklaratív törvények jogtörténeti jelentőségére, és ennek kapcsán számos adalékkal gazdagítja a deregulációs munkálatok folyamányaként az 1990-es években erősen megróstatált deklaratív törvények keletkezési hátterét.

A büntetőjogi fejezet (61–73.), amely a „*Bűn és bűnhődés*” címet viseli, a következő címek-re oszlik: *A bűnös cselekedetek*, *A büntetőeljárás*, *A büntetések*, *A vesztőhely és a hóhér*, *A „szegény bűnös” útban a vesztőhely felé*. A szerző Cesare Ripa szemléletes leírásainak segítségével felidézi a vétek és a büntetés allegóriáit, és ezeken keresztül érzékelteti a közép- és kora újkor emberének bűnnel és bűnhődéssel kapcsolatos érzéseit, élményeit. Érdekes jogtörténeti utazást tehetünk az egyes bűncselekmények 1656 és 1878 közötti törvényi megfogalmazásainak összevetése révén. A közép- és kora újkori büntetőeljárás bizonyítási szakaszbeli eszközei is megjelennek e fejezetben. Szó esik az istenítéletekről, valamint a bizonyítékszerzés sokáig rettegett és még ma is félelmetesen hangzó módjáról: a tortúráról. Egy 1662. évi esslingeni protokoll egyes részeit idézve az olvasó szinte hallja a kínzókamrában vallatott fogoly nyöszörgését! És ez még csupán a kezdet, hiszen a kicsikart vallomás alapján hozott ítélet kegyetlen büntetéseket tartalmazhatott. Az emberi kegyetlenség e háborzongató példáit hosszasan sorolja a szerző. A „szegény bűnös” végül a hóhér elé került, akinek szakértelme és jóindulata megrövidíthette szenvedését. A hóhér ábrázolása és felszerelése, a társadalomban elfoglalt helye, valamint a kivégzéssel kapcsolatos tanítóversek és röplapok kultúrtörténeti jelentősége szintén értékelésre kerül.

A házasság, család, személyi állapot, oklevelek, szerződések, végrendeletek – egyszóval: a magánjog világa és jogi kultúrtörténeti jelentősége a negyedik fejezet tárgya (75–86.). A magánjog — Rudolf Lóránt néhai pécsi professor szavaival élve: maga az élet — átszövi mindennapjainkat, a bölcsőtől a sírig kíséri az embert. Az újszülött státusza és ennek kifejezési formái (születési anyakönyv, nemesítő oklevél), a házasság és az ehhez fűződő rítusok (gyűrű, eskü, elhálás stb.), végrendeletek különböző formái és ezek szigorú alaki kellékei mind-mind relevanciával bírnak a jogi kultúrtörténet számára. E szokások vizsgálatánál különös jelentősége van a diplomatikának, hiszen az oklevelek formuláin keresztül napjainkig nyomom követhető egyes magánjogi intézmények szerepének, jellegének változása. A szerző e módszert felhasználva tekinti át a magyar végrendelet-formulák használatát a 11. századtól a 19. századig.

Bár manapság ismét viták tüzebe került a kereskedelmi jog önállósága, ezt a kérdést a Ptk. kodifikációjának közelgő befejezése várhatóan hosszabb időre rendezni fogja. Az azonban egyértelmű, hogy a kereskedelmi jog — „a pénzügek világa” — ahogy a szerző említi — a magánjog rendszerébe tartozik. E körben említi meg felsorolásszerűen Kajtár professzor a vásárokat, a vásársarcarnokokat, a tőzsdéket, ezek építészeti vonatkozásait, az itt zajló kereskedelem eszközeinek, a kereskedelmi szokásoknak, az ügyleteket szabályozó joganyag vizsgálatának joghistoriai jelentőségét.

Az igazságszolgáltatás jogi kultúrtörténeti szempontból jelentős tárgyai az igazságszolgáltatást, mint tevékenységet megszemélyesítő alakok, így a görög és római mitológiából Diké és Justitia, akik évszázadokon át meghatározott „felszereléssel” jelennek meg az ítélkezéssel kapcsolatos képeken. Az utóbbi mára tágabb értelemben a jogászai tevékenység, szűkebben pedig a törvénykezés szimbólumává vált. Az igazságszolgáltatás színhelyei az évszázadok alatt sokat változtak: a szabad ég alól, fák közül, ligetekből fedett helyre, a bíróságokra kerültek. E folyamattal egy időben változott az igazságszolgáltatás tárgyi kultúrája is. Ennek magyar vonatkozásait a 19–20. század vonatkozásában Kengyel Miklós pécsi perjogász professzor vizsgálta alaposan. Kajtár István e témák történeti, kultúrtörténeti gyökereit, társadalmi beágyazottságát vette górcső

alá, és elemezte a jogászság szerepét a történelem különböző korszakaiban (87–98.). Külön ritkaság Szent Ivóról, a jogászok védőszentjéről való megemlékezés.

A nemzetközi jog egyes intézményeinek: a háborúknak, követségi jognak, a békekötéseknek jogi kultúrtörténeti vizsgálatát külön fejezetben végzi el a szerző (99–115.). A roppant szerteágazó vizsgálódás témái az állam fegyveres erejének az architektúrában megnyilvánuló szimbólumai, az egyenruhák, a diadalmenetek, a katonai kitüntetések, a katonai eskük, a hadijelvények, a sajtóságos katonai büntetőjog jellemzői, valamint a katonák életérzése a csatamezőn. Külön cím alatt tárgyalja a pécsi professzor a hadüzenetek és békekötések, a követségek, továbbá — egyik kedvenc témájának, a tengerjognak egyik elemét — a hajóhadparancs jogi kultúrtörténeti jelentőségét.

A hierarchikus viszonyokat áttekintő utolsó, hetedik fejezet (117–125.), tárgya az alá-fölé rendeltségi kapcsolatok, ezek alakulása, főbb típusai tekinthetők át középkor, kora újkori és újkori példákon. Az uradalom és alkalmazottai — sokáig: alattvalói —, az uradalom és az agrárközösségek, a vármegyei statútumok, a rendfenntartó falu jogszabályai — mint Gyergyóújfalu idézett, 1581. évi végzése —, a céhszabályzatok adják a témaköröket. Külön megemlítendő a fejezet kérvénykultúrával foglalkozó része, amely — Kajtár professzor e területen végzett több évtizedes anyaggyűjtését tekintve — érdekes, újszerű megállapításokat tartalmaz.

A *Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe* című könyv tankönyv műfajánál és szerteágazó tárgyánál fogva is csak ízelítőt adhat a tudományterület kutatásra váró, illetve a szerző által vizsgált témáiból. Jelen sorok írója úgy véli, hogy mindehhez csupán egy didaktikai célú megjegyzéssel járulhat hozzá. A téma — mint azt a szerző több helyen is hangsúlyozza — mélyreható forrásvizsgálatot és -kritikát igényel. Ezt megvalósítandó már e könyv is igyekszik minél több forrás: levelek, szerződések, végrendeletek részeinek beépítésére. Úgy gondoljuk, hogy az anyag megértését és diákok általi elsajátítását segítené elő egy önálló jogi kultúrtörténeti szöveggyűjtemény elkészítése.

Az anyag átolvasása és a téma megközelítése várhatóan egyre több diákot inspirál majd a jogi kultúrtörténeti témájú kutatásokra, szakdolgozat készítésére, valamint ösztönzi a rokonterületekkel foglalkozó kollégákat az általuk kutatott anyag más szempontú rendszerezésére, vizsgálatára. Ha így történik, szerző és gondolatébresztő, új távlatokat nyitó könyve, úgy véljük, elérte célját.

Domaniczky Endre

NACIONALIZMUSELMÉLETEK

Szöveggyűjtemény. Szerk. Kántor Zoltán

(Rejtjel politológia könyvek 21.)

Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004. 411 o.

Reménytelen vállalkozás volna ezt a kötetet a szokványos módon ismertetni, mert az alábbi egy hosszú tanulmány terjedelmét követelné meg. Bretter Zoltán és Deák Ágnes 1995-ben megjelent kötete (Eszmék a politikában: a nacionalizmus) után nem egyszerűen egy újabb hasonló vállalkozásról van szó. A szerkesztő ugyanis eleve kimondja előszavában, hogy a kérdéskör korábbi, ma már klasszikusnak mondható írásait egyszerűen terjedelmi szempontból nem közli, ami nyilván a mai körülmények közt érthető és magyarázható (ha nem is kellemes). De nemcsak arról van szó ebben a kötetében, hogy az újabb szakirodalmat gyűjti össze, érdemben a 20. század utolsó és a 21. század első éveiben megjelent tanulmányokat, olykor könyvrészleteket. Hanem, ami ennél sokkal fontosabb, olyan tanulmányokat, amelyek a rendszerváltozás utáni években jelentek meg, tehát a Szovjetunió felbomlása után, annak a tanulságait is feldolgozó környezetben. Ami természetesen megszabta a mondanivalót és kirekesztette a szovjet kísérlet elméleti számbavételét mint eredményt.

A szerkesztő a tanulmányokat négy tematikai csoportba osztotta: Elméletek, más megközelítések, összegzések és módszertani kérdések. Ha a bevezetőnek szánt Smith-tanulmányt, amely *A történelmi gyökerek* című bevezető részben található, szintén az elméletekhez számítjuk, akkor tíz ilyen tanulmányt találhatunk a kötetben, többet, mint a másik három csoportban, ahol 3, 3 és 2 tanulmány szerénykedik. Valójában persze mindössze elhatározás kérdése volt ez a csoportokba osztás, hiszen mindegyik elméleti megnyilvánulásnak tekinthető. A kötet végén található két bib-

liográfia, az egyik a magyarul megjelent irodalmat öleli fel, a másik, természetesen a hosszabb, az idegennyelvűt, gyakorlatilag az angol nyelvűt, mert még a francia eredetű cikkek is angolul publikált formájukban szerepelnek. Ez kétségtelenül igen hasznos. Külön jelöli itt a szerkesztő a tanulmányok eredeti megjelenési helyét is, ahogy az minden hasonló munkában szokásos.

Ezzel egy formális ismertetés követelményeinek eleget is tettünk. Mint már jeleztük, a részletes tartalmi ismertetés nem alkalmazható, mert mindegyik cikk más szempont szerint rendezí mondanivalóját, más álláspontot képvisel, olykor egy másik állásponttal vitatkozik. A legtöbb tanulmány a (mindenféle jelzőkkel ellátott) antropológia diszciplínába sorolható. Ennek megfelelően valóban igen magas elméleti színvonalat képvisel, de a diszciplína egészen belül is mindegyik más elméletet fejt ki, és az újabban megszokott ezoterikus nyelv révén köznapi ember számára eléggé nehezen érthető.

Ami a kívülálló számára is világos, az, hogy a nacionalizmus (vagy sok minden ezzel helyettesíthető irányzaton belül) két nagy tábor különböztethető meg: a primordialista és a funkcionalista. Igen nagy általánosítással az első azt az álláspontot képviseli, hogy a nemzet igen régi, nem is ősi kategória, a másik szerint pedig csupán a modern kor szülötte. Persze a kettő közti különbség nem is tűnik olyan nagynak, hiszen a primordialisták is elismerik, hogy a nemzet bizonyos történeti előzmények után, azok következményeként jött létre.

Persze nemcsak erről a különbségről van szó, ahogy eddig is már nyilvánvaló lehetett, a nacionalizmus mellett óhatatlanul a nemzetről, nemzeti mozgalmakról, nemzeti identitásról és egyéb hasonló témákról is esik szó az egyes tanulmányokban.

Persze mindegyik szerző a maga elképzelése szerint használja a fogalmakat, és általában tartózkodik attól, hogy meg is határozza, mit ért egyik vagy másik tárgyalt fogalmon pontosan. Előkerült, mint külön, egészen más probléma az etnicitás kérdése is, az összefüggés (vagy nem?) a nemzettel és a nacionalizmussal.

A nemzet mellett és annak kapcsán gyakran előkerülő téma a kultúra mint a nemzet fogalmának lényeges része. Ezzel kapcsolatban persze a vallás mint a kultúra egyik összetevője jóval ritkábban kerül elő. A részletekbe pedig az egyes tanulmányok természetesen nem merülnek bele.

A kötet sehol sem mondja ki, hogy csak európai témákkal foglalkozik, az írások egy részében elő is kerül az Európán kívüli, javarészt az egykori gyarmati világ, ennek jelenségeit persze ebben az esetben elhelyezik az európai kategóriákon belül, valódi különbségeket nem tesznek, holott a tanulmányokat végigolvasva úgy tűnik, hogy valójában mégis európai jelenségekről van szó (vagy ha úgy tetszik, a fehér ember területének a jelenségeiről), mert érdemben csak ennek utánzásáról, a minta követéséről van szó.

Az eredeti (?) angol szövegek és a magyar fordítás csak a két nyelv éppen ezen a téren messze nem egybehangzó különbségeit mutatja be, nem beszélve arról, mi lett volna, ha egyéb nyelvek is belekeverednek (a francia és a német szakirodalmat nyilván nehéz volna egészében kihagyni).

Ez mutatja, hogy érdemes volna — persze nyelvenként elkülönítve — készíteni egy, nevezük így: etnikai értelmező szótárt, amely az illető nyelv megfelelő terminusait venné sorra, netán megkísérelne köztük valamiféle koordinációt végrehajtani. Persze, irdatlanul nehéz feladat volna, és talán nem is érné meg, ha a problematika előbb vagy utóbb eltűnik, mint azt Jónéhány cikk sugallja. Talán a nacionalizmusnak jutó rossz kalkulust is módosítaná, ha egyszerűen azonosnak tekintenénk a nemzeti öntudattal, amelyben nem mutatkozik meg feltétlenül minden esetben a nemzet másoknál magasabbrendű, mások felett álló nagysága.

A legtöbb szerző írásaiban bizonyos viszolygás érződik a nemzet és a nacionalizmus kapcsán, sőt szinte általánosnak tekinthető a nacionalizmus elítélése, mint ami az erőszakhoz, népiirtáshoz stb. vezet. A fogalom tehát (vagy inkább a fogalmak) bizonyos értelemben illetlenek, és szinte a legjobb volna nemlétezőnek tekinteni. Csakhogy végeredményben nemcsak a szovjet kísérlet bukása utáni időben íródtak a tanulmányok, hanem az 1990-es évek jugoszláviai belháborúi után, meg Csehszlovákia kettészakadása után, és különösen az előbbi igazán nem iktatható ki a valóságból, ami azt jelenti a szerzők számára, hogy mégiscsak foglalkozni kell a témával, netán valami rendet teremteni az egymással vitatkozó elméletek közt. Jónéhány tanulmány további kérdéseket is vet fel, további kutatások irányait vezet fel. A legtöbb hasznos szempont a további kutatásra az utolsó két tanulmányban található, Katherine Verdery és Rogers Brubaker írásaiban.

Ez a két szerző a kérdéskör szakértői körében jól ismert. De megtalálható a két álláspont, ha úgy tetszik, kulcsembere, Ernest Gellner és Anthony D. Smith. Még számos nevet kellene itt felsorolni, a lényeg, hogy Kántor Zoltán valóban a kérdéskör mai szakértőit hozta össze ebben a

kötetben. A kívülről történész talán még annyit is megjegyezhet: nagy örömmel vette tudomásul, hogy jóformán mindegyik szerző hangsúlyozottan vagy csak egyetértően és magától értetődően vonul el az elméleti megközelítéstől a történeti események, vagyis a történetiség felé.

Talán érdemes volna azon gondolkodni, hogy az új diszciplín(á)k viharos vitáinak lezárultával keressenek valami konszenzust arra vonatkozólag, miről is folyik a vita. A történetírás ezt a maga területén már régen megtalálta, ez következik majd be nyilván az új tudományban is. Kántor Zoltánnak mindenképpen agy érdeme, hogy az olvasónak a mai helyzetről adott instruktív képet. Ez a kötet nemcsak a „social science(s)” kutatóinak lesz kézikönyve hosszú időre. A történeteseknek sem árt megismerkedni az itteni problémákkal.

Niederhauser Emil

Szarka László

KISEBBSÉGI LÉTHELYZETEK – KÖZÖSSÉGI ALTERNATÍVÁK

Az etnikai csoportok helye a kelet-közép-európai nemzetállamokban

(Kisebbségkutatás Könyvek)

Lucidus, Budapest, 2004. 342 o.

Szarka László eredetileg a csehszlovákiai kisebbségi problémákat, többek között éppen a szlovákokét is tanulmányozta. Idővel kibővítette kutatásai körét az egész kelet-közép-európai térségre. Ezért is bízták rá immár másodszer az akadémiai Kisebbségkutatási Intézet vezetését. Ebben a kötetben zömmel különféle helyeken (sokszor rövidebben) megjelent tanulmányait gyűjtötte össze, de néhány még publikálatlant is közéjük sorolt. A kötet végén az egyik Melléklet ad pontos bibliográfiai adatokat a megjelent tanulmányokról.

Az első téma: etnicitás, identitás, történelem. Ide került a legtöbb írás. Az első a többség és kisebbség helyét vizsgálja a térség országaiban. A nagy probléma itt a nemzetállam, amely az uralkodó elit számára a legkedvezőbb megoldást nyújtja. Finnországot és Ausztriát nem tárgyalja, mert egészen eltérő volt a fejlődésük a 20. század második felében. Finnországra a szovjeteknek gazdasági szempontból volt szükségük. A szovjet övezetben a sokat hangoztatott „internacionalizmus” valójában nacionalizmust jelentett. Az világos, hogy a tiszta nemzetállam ebben a térségben nem megoldás. A következő tanulmány a trianoni békeszerződés létrejöttét, következményeit és utólagos értékelését elemzi. A magyar politikai elit 1918 előtt képtelen volt a kisebbségi kérdés valamiféle rendezésére. A létrejött béke a győztesek számára sem volt kedvező. Részletesen tárgyalja a szerző a békeszerződés létrejöttét. A kisebbségvédelem érdemben nem működött, az egyházak szerepét sem engedélyezték. Az új nemzetállamoknak persze nem kellett a kisebbségek, tudniillik saját magyarországi kisebbségeik, mert csekély létszámúak voltak, szemben az otthoni magyar kisebbségekkel. Ezek a magyar kisebbségek nem integrálódtak az új államokba. Idővel bizonyos regionalizmus alakult ki köztük. A határok békés megváltoztatására csak a soproni népszavazás formájában került sor. A trianoni határkijelölés alternatívájaként Szarka T. G. Masaryk és Jászi Oszkár vitáját foglalja össze, Jászi kezdeményezte, szemére vetette Masaryknak, hogy saját korábbi elveivel szemben sehoh sem volt hajlandó a határkérdést népszavazásra bízni. Masaryk azt az álláspontot képviselte mereven, hogy a magyaroknak csak nemzetállamukra van joguk. Más területre visz a magyarországi német kisebbség 1948–1956 közti újjászerveződését tárgyaló írás. A kitelepítés és a teljes jogfosztás után indult meg lépésenkint a német kisebbség rehabilitálása. Csakhogy addigra 1945–1990 közt az itt maradt németek 90%-a asszimilálódott. Baranya megye az egyetlen kivétel. Az 1950-es évek elején sorra felszámolták az addigi korlátozásokat, 1955-ben létrejött a Német Szövetség, mint a kisebbség szervezete. 1951-ben az általános iskolákban már tanították a német nyelvet mint kisebbségi anyanyelvet. 1955-ben már német tanítási nyelvű iskola is megnyílt. 1956. május 4-én pedig párthatározatot hoztak. A németeknél eléggé elterjedt már a kettős identitás. Ennek a résznek az utolsó írása a Csemadok 1968. évi önkormányzati programjának létrejöttét és alapelveit mutatja be. 1963 óta ez már a Csemadok negyedik terveze volt. Az öngazdagítást tette meg alapelvvé. Különösen Szabó Rezső, a Csemadok egyik titkára játszott nagy szerepet a tervezet létrejöttében. Szlovák nacionalista részről ezért személyesen is sok támadás érte. A Matica slovenská egyenesen provokációnak minősítette a tervet. Persze a megszállás után az egészről nem lett semmi, még a magyarok csoportjogát sem ismerték el, azon az alapon, hogy nincs összefüggő területük. A Csemadok továbbra is hangsú-

lyozta, hogy a magyar kisebbségnek nemcsak politikai érdekképviselőre van szüksége, de tudományos életre is és az iskolahálózat bővítésére. Október végén egy parlamenti határozat az egészséget elvetette.

A következő, hasonló terjedelmű rész a címben jelzett másik kérdést, a léhelyzetet, a jogi státuszt járja körül. Az első tanulmány a kisebbségek tipológiai osztályozására tesz javaslatot. Az itteni kisebbségek sorában kilencnek a létszáma 100 000 fő felett van. Több mint 40 kisebbséget lehet nyilvántartani a térségben. A tanulmány a 2004. évi EU csatlakozás után létrejött helyzetből indul ki, az újonnan felvettektől keletre fekvő kisebbségeket már nem tárgyalja. Hat típust különböztet meg: 1) történeti vagy nemzeti, őshonos, ezek egyúttal kényszerkisebbségek is; 2) a területi bázis szerint elkülöníti az ilyen bázist nélkülöző zsidókat és romákat; 3) teljes egyenlőség egy államban sincs, nem domináns közösségek; 4) a belső etnikai kohézió foka szerint is elkülöníthetők, majdnem mind kétnyelvű, ezen belül két alcsoport: a) az anyanyelv a domináns; b) már az idegen nyelv (vagyis az állami, hivatalos) dominál; 5) ahol már csak az idősebb nemzedék őrzi; 6) ahol a nyelv már elveszett, megszűnt. Lehet persze szubjektív tényezők alapján is típusokat képezni. Az identitás négyféle lehet: 1) a nemzeti elem primátusával; 2) etnikai (közösségi); 3) regionális; 4) a bevándorolt, azonos etnikumhoz tartozók csoportja. Itt elvben szóba jöhet a kulturális autonómia, amelyre a jövőben sok lehetőség nyílik. A következő tanulmány a külföldi magyar kisebbségek számontartását vizsgálja az anyaországi közvélemény által. Ezt a közösséget az EU-n belül is vállalni kell. A magyar nyelv valójában mindenütt kizorol a közhasználatból. Ezután sorra veszi a szerző a különböző humán szakmunkákat, hogyan foglalkoznak a magyar kisebbségekkel. Elsősorban a néprajzos kutatókra lehet számítani. A kettős kötődés valójában felszámoló-dóban van. Az autonómia nem megoldás. A következő tanulmány a nyelvi jogokat vizsgálja, lehetséges státuszukat a „nemzetállamokon” belül. A többségi nyelv általában az állam nyelve és a hivatalos nyelv. A többségi és kisebbségi nyelv viszonyában négyféle kombináció lehetséges: 1) az államnyelv fogalmát az alkotmány rögzíti; 2) másutt a hivatalos nyelv mellett a kisebbségek nyelve is szerepel, ezeket regionális hivatalos nyelvekké nyilvánítják; 3) az alkotmány nem ismeri az államnyelv fogalmát, de egyéb törvényekben megtalálható; 4) az államnyelv fogalmát egyetlen törvény sem ismeri. Ebbe a negyedik csoportba a szerző csak Csehországot és Magyarországot sorolja. De még itt is az államnyelv kiemelkedő szerepe egyértelmű. A következő tanulmány a magyarországi kisebbségek asszimilációjának kínos kérdését veti fel. Még a kádári korszakban is érvényesült valamiféle félhivatalos magyarosítás. A magyarországi kisebbségek száma csökkent, nyelvük mind a veszélyeztetett nyelvek kategóriájába sorolandó. A kényszerített és természetes asszimiláció nehezen határolható el egymástól. A vegyesházasságok nagy mértékben hozzájárulnak az asszimilációhoz. A második részt utolsó tanulmánya ugyanezt a kérdéskört a kisebbségi identitás oldaláról közelíti meg. Az identitás felderítésében a csoportsszolidaritás és az önkép játszik szerepet. A mai kisebbségeknél a magyar nyelv már domináns. Van olyan kisebbség is, amelyik nem akar akaratközösséggé válni. A saját kultúra átadásának automatizmusa megszűnt. Fontos a kisebbséghez tartozók elöregedése. Az adatok egy kérdőíves felmérésből valók. A többség kettős identitású. Ott, ahol az eredeti településhálózatban élnek, (a romák) vannak, akik csak egy-két településhez kötődnek. Az általános számszerű csökkenésen belül hét kisebbség lélekszáma mégis nőtt, a nagyok közül a német és a szlovák szinte a duplájára. A románok száma viszont 25%-kal csökkent. A nyelvváltásban az is szerepet játszik, hogy egyre többen költöznek be városokba, ahol a hagyományos összetartás már nem működik. Az ezzel járó nyelvváltás már visszafordíthatatlan. Itt is alapvető a vegyes házasságok nagy száma. A saját anyanyelv átadása a fiataloknak a szerbek esetében a legsikeresebb. A mai elektronikus korszak nem is könnyíti a kapcsolattartást az anyanyelvvvel. A kisebbségi érdekvédelem viszont nem működik, nincs egyeztető fórum. A kettős kötődöttség, amely már ma is labilis, meddig tartható fenn? A nyelvváltást nem szabad támogatni, de a kisebbségi nyelv aktív ismerete nem lehet az odatarozás alapvető kritériuma.

Végül a harmadik, rövidebb rész a kisebbségek helyét keresi a nemzetállamokban. Az első írás a magyar nemzetfogalmat járja körül. A magyarok 70%-a Magyarországon él, 22% a szomszédos országokban és 8% a diaszpórában. Időnkint megmutatkozik egyfajta szétfejlődési tendencia. Erdemben viszont ma is a történeti hagyomány, tudat, stb. az összetartó erő a három csoport közt. Viszont sokszor már a többségi nyelv az anyanyelv. Még a legnagyobb létszámú kisebbségek sem kaptak autonómiát, tehát marad a nemzetállami ethnokrácia uralma.

Vitatható, hogy a magyar kisebbségnek egy pártja legyen, belső vitákkal, vagy több. Az anyaországnak mindenképpen támogatnia kell a magyar kisebbségeket. De ezeknek saját országukon belül is kell partnert szerezniük. A Magyar Állandó Értekezlet ebben sokat segít. A kettős

állampolgárság kérdésében Szarka nem foglal állást, elképzelhető az is, de a különállás is. A következő tanulmány az úgynevezett kedvezménytörvényt elemzi és utal nemzetközi negatív fogadtatására. A külföldre szánt magyar támogatást csak kulturális célokra szabad adni. Adatok átáramlása más országokba nem tiltható be. A harmadik rész utolsó tanulmánya mintegy lezárja a kötetet azzal, hogy a kisebbségi önkormányzat jelenét és jövőjét vázolja fel. A kisebbségi jogokat újabban általában elismerik, sokféle van ugyan autonómia, de egységes szabályozás nincs. A kulturális (személyi) vagy egyéb autonómia sokféle úton jöhet létre. A saját ügyekben törvényhozó jogosítványok megnehezítik a balkanizálódást. Az EU az autonómia-megoldást pártolja. Európa 45 állama közül föderáció csak ötben van, 21 országban személyi autonómia létezik. Van három olyan állam, amelyben minden kisebbségnek van önkormányzata. Vannak olyan országok, ahol csak a honos (tehát nem bevándorolt) kisebbségek kapnak autonómiát. A harmadik csoportba azok az országok tartoznak, amelyek csak egyes kisebbségeknek adnak jogokat, másoknak nem. A legmesszebbmenő önkormányzat az 1978. évi spanyol alkotmány biztosítja. Az 1999. évi lundi ajánlások a kisebbségek bevonását javasolják a közéletbe, az 1996. évi hágai az oktatásban való részvételt sürgeti, az 1998. évi oslói a nyelvi jogok biztosítását kéri számon. A lundi ajánlás viszont a kulturális autonómiát veti el, az eddigi tapasztalatok sem érdekelték összeállítóit. Pedig az 1972. évi dél-tiroli modell, hosszas kísérletezések után, nagyon is megfelelőnek tűnik. Szlovéniában, Horvátországban és a Vajdaságban működik magyar autonómia, de éppen a legnagyobb kisebbségek esetében nincs ilyen. Az erdélyi magyar vezetők több javaslatot is kidolgoztak a területi autonómiára, de Szarka szerint ez úgyis megvalósíthatatlan. Az Európai Unión belül sok a tisztázatlan probléma. Az autonómia jelenthet egyfajta megoldást.

A Mellékletben megtalálhatók a lundi ajánlások, az Európa Tanács jelentése az autonómia-ák pozitív tapasztalatairól, a 317–329. lapon pedig válogatott, nagyobbrészt magyar nyelvű szakirodalmat sorolnak fel.

Szarka László kötete igen tömören megfogalmazott tanulmányok sorát tartalmazza. Tömörsege miatt nem is olyan könnyű olvasmány, de megéri a fáradságot. A nemzeti–kisebbségi kérdés egész Kelet-Európa rákfeneje, ezért a jövőben az orosz és a balkáni régióra is érdemes volna kitékinteni, bár az a keleti egyház területe, és ennek a kultúrában, akár a mindennapos magatartásban is mindmáig ható következményei vannak, ez a két alrégió valóban messzebb van Európától, mint a nyugati egyházból kiinduló Nyugat-Kelet-Európa.

Bár Szarka László *expressis verbis* ritkán foglal állást, véleménye mégis világosan kitűnik írásaiból. Állításait többnyire el lehet fogadni, olykor inkább vitázni kell vele. Az autonómia kérdésében a magam részéről ebben a térségben csakis a kulturális–személyi autonómiát tartom elfogadhatónak, még a helyi önkormányzatot sem, mert itt is bármikor fellángolhatnak az etnikai viták. Megoldást csak a távoli jövő hozhat, amikor ez a régió is felnötté válik és tárgyalóképesé. Ez azonban még messze van. Az ilyen nagy anyagot megmozgató és a gondolkodást serkentő könyveknek, mint a Szarkáé, ebben még nagy szerepe lesz, bármennyire is alapszomorú könyv.

Niederhauser Emil

Anssi Halmesvirta

COOPERATION ACROSS THE IRON CURTAIN

Hungarian–Finnish Scientific Relations of the Academies from the 1960s to the 1990s.

(Studies in General History 12)

Jyväskylä, Jyväskylä University Printing House, 2005. 133 o.

A jyvaskylä-i egyetem sorozatában megjelent kötet a diplomáciatörténet egy sajátos és gyakran elhanyagolt aspektusát mutatja be az elmúlt évtizedek finn–magyar tudományos kapcsolatainak elemzése révén. Standard kézikönyvekben és vaskos monográfiákban egyaránt gyakran szerepel a kitétel, mely szerint a nemzetközi kapcsolatok biztonság- és gazdaságpolitikai, a nemzetek stratégiai érdekeit érintő fősodra mellett létezik egy kuszább, gazdagabb, a politikai eseményeket közvetlenül nem meghatározó, azokra ugyanakkor hatást gyakorló terület is, amelyek fókuszában a nemzetközi rendszer szereplőit képviselő nem-, vagy elsősorban nem-politikai ágenszek közötti viszonyok tanulmányozása áll. A diplomáciatörténet, akárcsak a nemzetközi kapcsolatok tudománya regisztrálta tehát ennek az úgynevezett „*low politics*” területnek a létezését, ám

a nemzetközi viszonyok mind történeti, mind politikatudományi tanulmányozásában olyannyira a „magas politika” (*high politics*) államok sorsát közvetlenül meghatározó vonatkozásai a meghatározók, hogy mindeddig nem áll rendelkezésre megfelelő mennyiségű esettanulmány ahhoz, hogy alapvető következtetéseket vonhassunk le a nemzetközi rendszer, az államok külpolitikai érdekei és identitása, valamint e terület viszonyáról.

Halmesvirta munkája első fejezetében azt a célt tűzi maga elé, hogy bemutassa, két, a nagypolitika által cselekvési szabadságában erősen korlátozott kisállam milyen módon lép „alternatív” diplomáciai kapcsolatba, milyen módon építi ki a *low politics* szektoraiban az együttműködésnek azon formáit, amelyek révén kölcsönösen politikai és gazdasági hasznot realizálhatnak. A munka empirikus hátterét a *Kádári Magyarország – Kekkoneni Finnország* címet viselő, a Finn Akadémia által támogatott hároméves (2000–2003) projekt eredményei szolgáltatták. A szerző ezek alapján teszi meg hozzájárulását a diplomáciatörténethez, amely, mint a fentebb leírt célkitűzésből is látható, nem a nemzetközi kapcsolatok történetének megújítása, valamilyen „új történeti” megközelítésben történő vizsgálata, hanem a magas politikai források alapján kialakított narratíva korrigálása, gazdagítása. A könyvben ezt a revíziót sikerül is végrehajtani: a bemutatott empiria révén kirajzolódik az az átmeneti, diplomácia és tudomány közötti tér, amelynek folyamatai egyszerre igazolnak a magas politika lehetőségeihez és korlátaihoz, és „gyűrűznek át” a magas politikába, apránként átrajzolva egyes részleteit.

A könyv mondanivalója a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozását meghatározó, gyakran egymással vetélkedő (úgynevezett *top-down* és *bottom-up*) megközelítések dinamikus változtatásából bontakozik ki. Halmesvirta elfogadja, hogy az államközi viszonyok alapvető jellemzőit a nemzetközi rendszer szerkezete (az úgynevezett harmadik szint) határozza meg, leginkább azonban a meghatározottság tökéletlensége érdekli, azaz az olyan rések és terek, amelyekben a hazai, úgynevezett első és második szintű aktorok preferenciái képesek a rendszerben artikulálódni és hatást kifejteni.

A könyv bevezetése ennek megfelelően a két állam egymáshoz való viszonyát és a nemzetközi rendszerben elfoglalt helyét határozza meg. A bipoláris szembenállás korában mindkét ország saját blokkjának perifériáján található: Finnország hivatalosan nem is a „nyugati” vagy atlanti blokk része, bár a gyakorlatban a szovjet modellel szemben az utóbbi hatalmi és gazdasági technikáit adoptálja, ha bizonyos variációkkal is. Magyarország elkötelezettsége ezzel szemben intézményesen nyilvánvalóbb, (fordított) esetében sokkal inkább a túlzott intézményi kötöttségek hosszú távú költségeit igyekszik mérsékelni azzal, hogy a rendszerben elfogadható stratégiák közül a legnyitottabbat választja: a saját táborhoz való feltétlen hűség mellett igyekszik kiaknázni az előbbi, magas politikai prioritással nem ütköző másodlagos szektorok hasznát, és általában véve nyit a „Nyugat” felé.

Ezt a helyzetet alapul véve a második fejezet egy-egy hazai aktor, a finn és a magyar akadémia kapcsolatait tekinti át. A tudományos közélet Halmesvirta szerint nem elhanyagolható hasonlóságot mutatott a hatvanas és a főleg a hetvenes években: a politika szereplői mindkét országban — a hiányzó vagy gyenge intézményi autonómiákat kihasználva — a tudományos tevékenység ellenőrzésére és instrumentalizálására törekedtek. A finn–magyar tudományos kapcsolatok ekkor olyan helyzetbe kerültek, amelyben az alulról és felülről ható, azaz a tudományos intézmények és a külpolitika, preferenciái egyaránt a kapcsolatok intenzívebbé tételét segítették elő. A lépésről-lépésre fejlődő kapcsolatok részletes leírása különösen két helyen válik érdekessé: először a hetvenes évekről szóló részben, ahol jól láthatóvá válik a politika engedő-gátló funkciója, amelynek eredményeképpen bizonyos területek dinamikusan fejlődnek, míg ideológiai szempontból érzékeny szektorokban a kapcsolatok nem válnak intenzívebbé. Majd még jelentősebb megfigyeléseket enged meg a nyolcvanas évek kapcsán, amikor a kádárizmus válsága során (tehát amikor itthon a politikai struktúrák feltöredeznek, a hatalom érdekérvényesítő képessége és legitimitása csökken) megmutatkozik a *low politics* kapcsolatok potenciálja, és a magyar gazdasági-társadalmi válság konceptualizálásában és a kiütkeresésben a finnekől szerzett tudás és az ott megismert minták aktív szerephez jutnak a hazai folyamatokban.

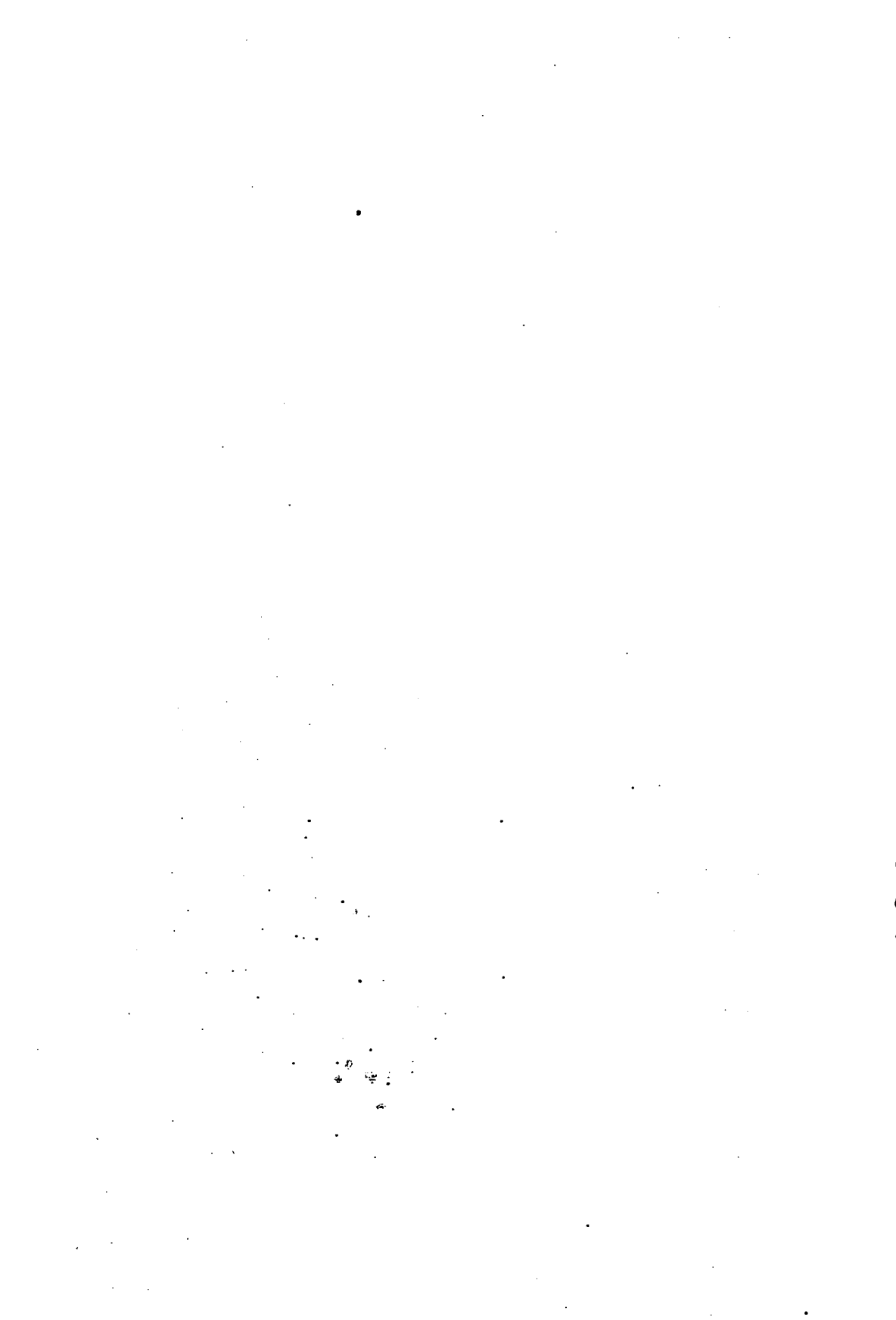
Az általános részt két empirikus fejezet egészíti ki és támasztja alá. Az első a pszichológia tudományában kialakult együttműködést vázolja fel, a második a közlekedésbiztonság alkalmazott tudományos területét részletezi. Halmesvirta döntése első pillantásra furcsának tűnhet: ő maga is kiemeli, hogy a kardiológia területén például látványosabb sikereket könyveltek el a két ország együtt dolgozó tudósai. Választása ennek ellenére nem véletlenszerű. A pszichológia azért hasznos terep, mert a két tömb kutatása nagyon eltérő alapokon nyugodott, és a nyugati „beha-

viorista”, valamint a szovjet kollektivistá pszichológia között axiomatikus és módszertani szakadékok tátongtak. Az 1981. évi jyvaskylá-i szimpóziumra koncentrálok fejezet így azt mutatja be, hogy a potenciálisan problematikus terepen hogyan lehet létre olyan cserefolyamat, amelynek során a magyar pszichológia egyfelől kibontakozhat (távol a hazai ellenőrzéstől), valamint ezzel egy időben (mindenekelőtt a társadalmi devianciák kutatásában) kialakul egy közös terület, ahol értelmes párbeszéd folyhat. Ennek során a finn pszichológia — amely a kekkoneni irányított tudomány státuszát lassanként meghaladta — olyan mintákat kínált a hasonló irányba, tehát az autonómia felé fejlődő magyar tudományosságnak, amelyek a szovjet tudományosság legitimitásvesztésével párhuzamosan „felvehetővé” váltak. A tudományos kapcsolatok politikai haszna ebben az esetben mindenekelőtt abban állt, hogy a liberalizálódó és pluralizálódó, ugyanakkor nemzetközi sikerei révén visszaigazolást nyerő finn kutatás képes volt a személyeken keresztül a magyar intézményekre is hatást gyakorolni, olyan pillanatban, amikor a politikai folyamatok bizonyos mértékű továbblépést itthon is lehetővé tettek.

A harmadik fejezet — a közlekedés pszichológiájának alkalmazott tudománya — széles tárházát nyújtja a politikai preferenciák által lehetővé tett tudományos kapcsolatok formáinak. Mivel a közlekedés társadalmi normái nagyjából függetlenek voltak az ideológiától, ám mindkét rendszer önképe szempontjából megkülönböztetett területnek minősültek, egyidejűleg „veszélytelen” és hasznos együttműködést tettek lehetővé. Nem véletlen tehát, hogy ezen a területen évtizedeken át folyt a tudományos információáramlás, ami ugyanakkor nem zárta ki, hogy a tömbök közötti rivalizálás diskurzusa ezt is áthassa — a közlekedési morál ugyanis a szociális egyén jelképévé vált, és ennyiben minden eredmény és minden romló statisztika jelképes jelentőséggel is bírt. Ilyen helyzetben az ideológiamentes tanulás mintái domináltak: míg a pszichológiában a kényes témák gondos kigyomlálása mellett a haszon magában a kapcsolatoknak az személyekre és rajtuk keresztül az intézményekre gyakorolt hatásában mutatkozott meg, a közlekedésbiztonság területén a tényleges eredmények számítottak. Itt nem másról volt szó, mint két állam kölcsönösen hasznos együttműködéséről egy olyan területen, amely nem jelenthetett sem szimbolikus sem politikai fenyegetést, és amelynek kihasználása így egyértelmű társadalmi haszonnal járt, politikai költségek nélkül.

A három fejezet együttese nem rajzol teljes képet. A kötet többek között azon területek elemzése révén válhatna kerekébbé, ahol a politikai struktúrák határozottan gátolták az együttműködést (azaz a magas politika számára érzékeny, stratégiai diszciplínákban). Ám ahhoz ennek ellenére elegendő, hogy Halmesvirta politikatörténeti megközelítése számára bőséges municiót biztosítson. A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy a gyakran emlegetett, ám ritkán elemzett „kisállami” külpolitikai identitásokat és a nemzetközi rendszerben való viselkedést nem valamilyen nemesebb, a hatalmi vetélkedést eltávolító világlátás határozta meg, hanem a kölcsönös haszonmaximalizálás vágya. Ez ugyanis 1) az aktorokat a merev külpolitikai rendszer réseinek kiaknázására motiválta, valamint 2) tulajdonképpen a magyar fél intencióitól függetlenül, a társadalmi tanulás mechanizmusai révén hozzájárult a magyar társadalom fokozatos megnyílásához és tanulási képességeinek kibontakozásához. Az alapos levéltári adatfeltáráson nyugvó munka így lényegesen több lesz kommentált adatközlésnél: valódi hozzájárulás a bipoláris rendszer késői szakaszában létező és működő viselkedési és tanulási mintákról való tudásunkhoz, amely — nem utolsósorban — egyszerre cáfolja mind a „nyitott és nyitni vágyó”, mind pedig a „haszonleső és élésködő” Kádár-rendszerrel időről-időre felbukkanó sztereotípiákat.

Romsics Gergely

CONTENTS

STUDIES – *György Kurucz*: Debt, Credit, Repay. The Financial Situation of György Festetics between 1782 and 1818 – *Pál Horváth*: Outstanding Scientists and Results in the Development of Hungarian Legal Science – ARTICLES – *Péter Jutai*: The Remarks of County Somogy on the Regular Works of 1931-1832 – *András Gergely*: The Letter of Kossuth from Mezőtúr (27 June 1849) – *Katalin Farkas*: The Hungarian Connections of the Hungarian national Directory (1859-1862) – DOCUMENTS – *Róbert Hermann*: Between Kossuth and Görgei: The Reports of Government Commissioner János Ludvig from 1849 – ATELIER – *János Veliky*: The Ways of the Hungarian Aristocracy into the Bourgeoisie. The Social and Political Roles of Kázmér Batthyány – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039-8098

Következő számunk tartalmából

Simon Zsolt: A baricsi és kölpényi harmincadok a 16. század elején

Botlik Richárd: I. Ferdinánd magyarországi hadjárata (1527–1528). Adalékok az északkelet-magyarországi hadszíntér 1527–1528. évi eseményeihez

Bozay Réka: Leiden, a gondoskodó egyetem a 17. században. (Magyarországi diákoknak nyújtott anyagi juttatások, betegellátás és akadémiai kiváltságok a leideni egyetemen a 17–18. században)

Sashalmi Endre: Tulajdonosi dinaszticizmus és államfogalom a 17. századi Oroszországban

Simon Éva: A hódoltságkori török paleográfia tréfája vagy renegát írnokok ügyeskedése? Elvesztett települések az oszmán bürokrácia szövevényében.

Buza János: A tallérnevek tipológiájának kérdései

E számunk munkatársai

Domaniczky Endre, PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem) – *Farkas Katalin*, PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Gergely András*, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Hermann Róbert*, PhD, kirendeltségvezető (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Bécsi Állandó Levéltári Kirendeltsége) – *Horváth Pál*, professzor emeritus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Jutai Péter*, PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Kurucz György*, kandidátus, muzeológus (Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest) – *Kurunczi Jenő*, PhD, tanszékvezető főiskolai docens (Tessedik Sámuel Főiskola, Szarvas) – *Niederhauser Emil*, az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Romsics Gergely* egyetemi tanársegéd (Pázmány Péter Tudományegyetem, Piliscsaba) – *Veliky János*, kandidátus, egyetemi docens (Debreceni Egyetem) – *Vesztróczy Zsolt*, könyvtáros (Országos Széchényi Könyvtár, Budapest)

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg.

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu faxon: 303440. További információ: 06-80/444-444. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 500,-Ft) 3000,-Ft
Példányonkénti ára: 750,-Ft

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Simon Zsolt: A baricsi és kölpényi harmincadok a 16. század elején

Horn Ildikó: Az erdélyi hármastanács kormányzata (1583–1585)

E. Kovács Péter: Mária királyné kiszabadítása. Magyar-velencei szövetség 1387-ben

Kármán Gábor: *Bellum iustum*-érvelések II. Rákóczi György háborúiban

Balogh Judit: Egy székely nemesi karrier a 17. században.

Lippai András, a székely hadnagy története

Bozzay Réka: Leiden, a gondoskodó egyetem. Magyarországi diákoknak nyújtott juttatások és kiváltságok a leideni egyetemen a 17–18. században

Nagy Kornél: Vardan Hunanean lwówi örmény uniált érsek levele 1686-ból a lengyelországi és erdélyi örményekről

Buza János: A tallérnevek néhány csoportja. Adalék a 16–17. századi Magyarország pénzneveinek történetéhez

Sz. Simon Éva: A hódoltságkori török paleográfia tréfája vagy egy reneget írnok ügyeskedése? Egy különleges forrás a kanizsai védelmi övezet hatékonyságáról 1586 őszéről

Tisztelt Olvasó!

**A SZÁZADOK INTERNETES HONLAPJÁNAK
CÍME: www.szazadok.hu**

Szívesen vennénk, ha honlapunkkal kapcsolatos észrevételeit megírná szerkesztőségünknek.

E-mail címeink: szazadok@szazadok.hu
pallajos@szazadok.hu

Felhívjuk olvasóink szíves figyelmét arra, hogy folyóiratunkat, a Századokat, előfizetésben a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága terjeszti, 1087 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444.

Tisztelettel:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
140. ÉVFOLYAM 2006. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA, PRITZ PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Szerkesztők: PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, URBÁN ALADÁR, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Simon Zsolt*: A baricsi és kölpényi harmincadok a 16. század elején 815
Horn Ildikó: Az erdélyi hármastanács kormányzata (1583–1585) 883

KÖZLEMÉNYEK

- E. Kovács Péter*: Mária királyné kiszabadítása. Magyar–velencei szövetség 1387-ben 925
Kármán Gábor: *Bellum iustum*-érvelések II. Rákóczi György háborúiban 939
Balogh Judit: Egy székely nemesi karrier a 17. században. Lippai András, a székely-hadnagy története 973
Bozay Réka: Leiden, a gondoskodó egyetem. Magyarországi diákoknak nyújtott juttatások és kiváltságok a leideni egyetemen a 17–18. században 985

DOKUMENTUMOK

- Nagy Kornél*: Vardan Hunanean twóvi örmény uniált érsek levele 1686-ból a lengyelországi és erdélyi örményekről 1007

MŰHELY

- Buza János*: A tallérnevek néhány csoportja. Adalék a 16–17. századi Magyarország pénzneveinek történetéhez 1021

Sz. Simon Éva: A hódoltságkori török paleográfia tréfája vagy egy renegát írnok ügyeskedése? Egy különleges forrás a kanizsai védelmi övezet hatékonyságáról 1586 őszéről	1045
---	------

TÖRTÉNETI IRODALOM

East Central Europe at the Turn of the 1st and 2nd Millennia (Ism.: <i>Thoroczky Gábor</i>)	1061
<i>Wojciech Drelicharz</i> : Annalistyka Małopolska XIII–XV. wieku. Kierunki rozwoju wielkich roczników kompilowanych (Ism.: <i>Bagi Dániel</i>)	1062
<i>Vladimír Segeš</i> : Od rytierstva po žoldnierstvo. Stredoveké vojenstvo v Uhorsku so zretelom na Slovensko (Ism.: <i>Pálosfalvi Tamás</i>)	1064
<i>Tusor Péter</i> : A barokk pápaság (1600–1700) (Ism.: <i>Gárdonyi Máté</i>)	1066
<i>Tusor Péter</i> : Purpura Pannonica. Az esztergomi „bíborosi szék” kialakulásának előzményei a 17. században (Ism.: <i>Véghseő Tamás</i>)	1067
<i>Czigány István</i> : Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700. (Ism.: <i>Bagi Zoltán</i>)	1070
<i>Kincses Katalin Mária</i> : Kultusz és hagyomány. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulójára (Ism.: <i>Bánkúti Imre</i>)	1072
<i>Benda Kálmán</i> : A nemzeti hivatástudat nyomában. Történelmi, történelemelméleti, művelődéstörténeti, iskolapolitikai és csángómagyar tanulmányok, írások, interjúk (Ism.: <i>Szabó András Péter</i>)	1074

KRÓNIKA

Tóth István György (1956–2005). (E. <i>Kovács Péter</i>)	1077
---	------

Folyóiratunk a Nemzeti Kulturális Alap és a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány támogatásával jelent meg

Habsburg-kori
Kutatások Közalapítvány
Habsburg
Történeti Intézet

nka

Nemzeti Kulturális Alapprogram

Simon Zsolt

A BARICSI ÉS KÖLPÉNYI HARMINCADOK A 16. SZÁZAD ELEJÉN

A magyar történetírás a középkori török-magyar kapcsolatok tekintetében ez ideig főleg a hadiesemények és a diplomáciai érintkezések tanulmányozására helyezte a hangsúlyt, ami az említett jelenségeknek és azok következményeinek a fontosságával magyarázható. A két ország közötti kapcsolatoknak ugyanakkor voltak demográfiai, gazdasági, de kulturális és egyházi vetületei is. A török-magyar kereskedelmet illetően a Magyarország késő középkori külkereskedelmével foglalkozó Fügedi Erik, Kubinyi András és Hóvári János, de Ráckeve története kapcsán Szakály Ferenc is joggal hívták fel a figyelmet a kérdés fontosságára.¹ A témakör részletesebb tanulmányozását vélhetőleg az gátolta, hogy kevés rá vonatkozó forrás maradt fent, kvantitatív jellegű forrástípus (vámszámadás) mindössze egyetlen egy, a szendrői ismeretes a szakirodalomban, amelynek a sókereskedelemre vonatkozó adatait Hóvári János elemezte.² Az alábbi tanulmány e kereskedelmi kapcsolatok történetéhez kíván újabb adalékokkal szolgálni, a szakirodalomban eddig ismeretlen két harmincadszámadás közlése és feldolgozása segítségével.

1. A harmincadvám a késő középkori Magyarországon

A harmincadnak nevezett vám a 13. század elején tűnik fel a forrásokban, amikor az ország belsejében, a városok eladományozott vásárjövödelmeiből a

---

¹ *Kubinyi András*: Die Auswirkungen der Türkenkriege auf die zentralen Städte Ungarns bis 1541. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Hrsg. Othmar Pickl. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1.) Graz 1971. 205–206.; *Fügedi Erik*: Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején. In: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 368.; *Kubinyi András*: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16 század fordulóján. Történelmi Szemle 36. (1994) 25., 207. jegyz.; *Hóvári János*: Az erdélyi só a török Szendrőben. In: Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70 születésnapjára. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 6.) Bp. 1989. 44–45.; *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. (Humanizmus és reformáció 23.) Bp. 1995. 134. Ezúton is meg szeretném köszönni Draskóczy Istvánnak, Hóvári Jánosnak és Kubinyi Andrásnak a tanulmány megírásához nyújtott segítségét. A tanulmány a Research Support Scheme (Prága) által támogatott 1514/1999. számú kutatási terv keretében és az MTA Határon Túli Magyar Tudományért ösztöndíj Kuratóriuma támogatásával készült.

² *Hóvári J.*: Az erdélyi só i. m. 41–61. Ugyancsak Hóvári János ismertette még néhány, a török-magyar határszakaszon levő kikötő jövedelmét: a belgrádi kikötő áruvámjának értéke 1523-ban évente 10000 akcse (megközelítőleg 200 forint), a szendrőie 1516-ban 43000 akcse (860 forint), 1523-ban 15153 akcse (303 forint) volt, 1514–1516-ban pedig a kulicsi kikötő jövedelmét 750 akcsére (15 forint) becsülhetjük, a harámiét 600 akcsére (12 forint), míg a galambóciét 1100 akcsére (22 forint). *Hóvári János*: Az oszmán gazdasági struktúra az Al-Dunánál 1496–1517. Kandidátusi disszertáció. Bp. 1996–1997. 66.

király vagy királyné számára szedett hányadot jelentette, de a 15. század elején immár általánosan az ország határain szedett külkereskedelmi vámot jelölték ezzel a kifejezéssel.³ Értékvámként kezdetben valóban az elvámolandó áru értékének harmincad részét jelentette, de ez a hányad a 15. század közepétől már 1/20 volt, igaz, ez alól voltak kivételek. A pozsonyi harmincadon például 1457–1458-ban 1/17 volt a vámkulcs, de az 1490-ban kötött farkashidai egyezségben is még szükségesnek tartották kiemelni, hogy a zágrábi harmincadokon valóban harmincadot, és nem huszadot kell szedni.⁴ Ennek alapján vagy az történetelt, hogy Zágrábban az immár általánosnak tekinthető 1/20-os vámot szedték, ellenben valamilyen okból kifolyólag megpróbálták visszaállítani a régi, 1/30-os vámtarifát, vagy pedig még át sem tértek az új vámkulcsra. Egy 1498. évi adat alapján úgy tűnik, hogy sikerre tudták vinni a farkashidai megállapodás előbb említett pontját is, akkor ugyanis II. Ulászló arra utasította a zágrábi harmincadosokat, hogy 30 forint értékű áru után egy forintot szedjenek.⁵ A kölpényi számadás sóra vonatkozó bejegyzése alapján — mint látni fogjuk — ott is a már általánossá vált egyhuzados értékvám volt érvényben.

A harmincadhivatalok, illetve a később megőrzendő, réginek nevezett harmincadok legteljesebb felsorolását az 1498. évi országgyűlés 29. és 34. cikkelyeiben találhatjuk,⁶ amely 15 főharmincadot (*capitalis tricesima*) említ, melyekhez változó számú fiók- vagy leányharmincad (*filialis tricesima*) tartozott. A törvény sze-

³ A harmincad történetére: *Domanovszky Sándor*: A harmincadvám eredete. Bp. 1916.; *Pach Zsigmond Pál*: „A harmincadvám eredete”. Bp. 1990.; *Uő*: Hogyan lett a harmincadból huszad? Történelmi Szemle 37. (1995) 257–276.; *Uő*: A harmincadvám az Anjou-korban és a 14–15. század fordulóján. Történelmi Szemle 41. (1999) 231–277. A harmincadok 1526 előtti történetére l. még *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. 1526–64. Bp. 1888. 123–124. és *Sólyom Jenő*: A magyar vámtügy fejlődése 1519-ig. Bp. 1933.

⁴ A harmincad értékére: *Pach Zs. P.*: „A harmincadvám eredete” i. m. 80–83.; *Pach Zs. P.*: Hogyan lett i. m. 257–258., 272–276.; *Kováts Ferenc*: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Bp. 1902. 13–14.; Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. Írta Thallóczy Lajos. Az oklevéltárat szerk. Horváth Sándor. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára / Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum; Banatus, castrum et oppidum Jajcza IV; Magyar Történelmi Emlékek I.: Okmánytárak 40.) Bp. 1915. 67. (az oklevélnék a kiadásban nem említett további átirása: Magyar Országos Levéltár, Budapest, Diplomatikai Levéltár [a továbbiakban DL] 37668). Egy 1483 és 1490 közöttre datált soproni harmincadtarifa, a 16. század eleji brassói és nagyszabeni gyakorlat szerint is az értékvám 1/20 volt. *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. II. 6. Sopron 1943. 262.; *Radu Manolescu*: Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV–XVI). București 1965. 83.; *Uő*: Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Sibiu la începutul veacului al XVI-lea. Analele Universității C. I. Parhon. Seria Științelor Sociale (Istorie) 5. (1956) 211.

⁵ Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske / Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Collegit et sumptibus eiusdem civitatis editit Joannes Bapt. Tkalčić. I–XIV. Zagrabiae 1889–1932. II. 513. A parancslevél szerint azelőtt a harmincadosok hét forint után két aranyat szedtek, de a 2/7-es, vagyis 28,6%-os vámkulcs valószínűtlenül magas ahhoz, hogy ezt rendszeresen és hosszú ideig használatban levő értékvámnak lehessen gondolni.

⁶ *Corpus Juris Hungarici*. Magyar Törvénytar. 1000–1526. évi törvények. Magyarázatokkal és utalásokkal kíséri Márkus Dezső. Bp. 1899. (a továbbiakban: CJH) 610., 612. Nagy részük térképre vetítve: *Sólyom J.*: A magyar vámtügy i. m. a 160. és 161. oldalak közötti térkép. Azt még nem tudjuk, hogy pontosan mi is valósult meg ebből a határozatból, a késő középkori harmincadok földrajzi elhelyezkedésének pontos bemutatásával ugyanis még adós a kutatás. Vö. *Ember Győző*: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Bp. 1988. 19. Az 1492: 7. tc., az 1500: 26. tc. és az 1523: 46. tc. tanúsága szerint a nem törvényes helyeken való harmincadszedést 1498 előtt és után is tiltották a törvények. CJH 556., 658., 822.

rint a kassai főharmincad⁷ hat fiókharmincaddal (Lőcse, Bártfa, Késmárk, Lubló, Sztropkó, Homonna), a trencsényi nyolc fiókharmincaddal (Szakolca, Léva, Belus, Beszterce, Zsolna, Újhely, Nagyszombat, Verbó), a pozsonyi kilenc fiókharmincaddal (Oroszvár, Járfalu, Nezsider, Zaránd, Malacka, Sasvár, Gajár, Stomfa, Szenice), a soproni három fiókharmincaddal (Ruszt, Keresztúr, Szentmárton), a muraszombati, nedelici, varasdi és zágrábi 11 fiókharmincaddal (Szombathely, Pinkafő, Radafalva, Hidegkút, Ráckanizsa, Vince, Krapina, Stubica, Sztenyicsnyák, Topuszkó, más néven Toplica és Kosztanyica),⁸ a nándorfehérvári kilenc fiókharmincaddal (lásd a Függelék 3. részét), a temesvári egy fiókharmincaddal (Karánsebes) rendelkezett, míg Árva, Buda, Székesfehérvár és Pataj harmincadához nem tartozott fiókharmincad. A budai, székesfehérvári és pataji harmincadokat később szándékozták megszüntetni, miután kiváltották azokat a zálogos Szapolyai István nádor kezéből, de a budai még 1540 körül, a székesfehérvári pedig 1543-ban is működött.⁹ A törvény ugyan nem említi, de még Brassóban, Szebenben és Besztercén is működtek külkereskedelmi vámot szedő hivatalok, igaz, ezeket akkor huszadoknak (*vigesima*) nevezték.¹⁰

⁷ Valószínűleg ezt a vámot nevezték még felső-magyarországinak is, a 15. század közepe óta szereplő felső részekbeli harmincados (*tricesimator partium superiorum*) ugyanis többször keltezett Kassán és egyszer a bártfaiak harmincadmentessége ügyében is írt. DL 214306. (1466., a Kassáról a bártfaiak harmincadmentessége ügyében írt levél), ill. Magyar Országos Levéltár, Budapest; Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF) 215023., DF 215030. (1483.), DL 20539. (1497.), DF 218267. (1524.).

⁸ A törvény szövegében a Szombathellyel kezdődő részben a „sunt filiales ad eandem” helyett valószínűleg „ad eadem” állt eredetileg, így az ezzel kezdődő 11 fiókharmincad az előző pontban felsorolt négy szlavóniai főharmincadhoz tartozott: Sztenyicsnyák, Kosztajnica és Topuszkó (más néven Toplica) csak Zágrábhöz tartozhatott, nem a messi Szombathelyhez, Szombathely, Pinkafő és Radafalva pedig nyilván Muraszombat fiókharmincadja volt. (Minderle Kubinyi András hívta fel figyelmemet, amit ezúton is köszönök.) Ezt a feltételezést alátámasztja egy 1490. és egy 1494. évi forrás is: az első a Zágrábban és minden más fiókhelyeken és különösképpen Csáktornyan és Muraszombaton, továbbá az ahhoz (ti. Zágrábhöz) tartozó, mindenütt másutt levő helyen szedni szokott harmincadot említi („Item cum tricesimis in Zagrabia ac ceteris omnibus locis filialibus et precipue in Chaaktornya et Mwrazombath et alias ubique locorum ad eandem pertinentibus, tam intra, quam extra Slavoniam existentibus exigi solitis”), míg a második a zágrábi és varasdi harmincadok mellett még „más leány[harmincadokat]” (et ceteras filiales). Jajcza i. m. 67.; *Johann Christian von Engel*: Geschichte des Ungrisches Reiches und seiner Nebenländer. I. Halle 1797. 18. Egy 1512-ben kelt oklevélben is a zágrábi és a hozzátartozó harmincadokról olvashatunk. DL 71122.

⁹ *Ember Gy.*: Nyugati külkereskedelme i. m. 24. A budai harmincadra l. még DL 93721. (1505); *Kubinyi András*: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Bp. 1994. 274. (1512); Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Hung. IV. Kiad. Nagy Imre–Summer Arnold–Ráth Károly–Véghegy Dezső. Győr 1867. 445–446. (1514); *Martinus Georgius Kovachich*: Supplementum ad Vestigia comitorum apud Hungaros. II. Budae 1800. 426. (datálatlan forrásban, amely 1514-ben, esetleg 1513 második felében készült. A datálásra: *Hermann Zsuzsanna*: Egy pénzügyi tervezettől a Hármaskönyvig. Werbőczy és a parasztháború. Századok 115. [1981] 115. 10. jegyz.); Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526. Relationes oratorum Pontificorum 1524–1526. (Vatikáni magyar okirattár / Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae illustrantia II. 1.) Bp. 1884 (reprint Bp. 2001). 378. (1526. Ezúton is meg szeretném köszönni Dóczy Örs könyvtárosnak [Teleki-Bolyai Dokumentációs Könyvtár, Marosvásárhely] az olasz nyelvű szövegek fordításában nyújtott segítségét); *Friedrich Schuller*: Urkundliche Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens von der Schlacht bei Mohács bis zum Frieden von Grosswardein. Aus dem k. u. k. Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien (1526–1538). Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge 26. (1894) 273., 275. (1528). A székesfehérvári harmincadra l. még Magyarországi pápai követek i. m. 378. (1526); *Schuller, F.*: Urkundliche Beiträge i. m. 273., 275. (1528) és *Ember Gy.*: Nyugati külkereskedelme i. m. 24. (1540 körül).

¹⁰ Az erdélyi külkereskedelmi váموkat eredetileg szintén harmincadoknak hívták, de a 15. század végére már huszadokként jelölték őket. *Pach Zs. P.*: „A harmincadvám eredete” i. m. 82., 165. jegyz.

Az 1498. évi 29. tc. megfogalmazása alapján bizonyosnak vehető, hogy ekkor a harmincadok „régí és megszokott”-nak nevezett helyein kívül még további településeken is szedtek harmincadot. Ilyen hivatal lehetett például az 1490-ban említett csáktornyai,¹¹ az 1497-ben felbukkanó, Izdenci Benedek által önhatalmúlag felállított futaki,¹² vagy az 1525-ban szereplő szalánkeméni,¹³ de akár a 15. század közepén említettek is, amennyiben azok még léteztek a század végén. Nevezetesen: a soproni főharmincadhoz tartozó szárazvámi és szentmargitbányai, az 1451-ben említett ercsényei, janafalvi, németújvári, ridegségi, szentléleki és őri harmincadok,¹⁴ az Ófalun, továbbá Eperjesen a 15. század közepén¹⁵ és Holicson (Újváron) az 1450-es években említett harmincadok.¹⁶ Ezen vámok többsége vélhetőleg azok, az 1440 és 1444 között önkényesen létrehozott vámok és harmincadok közé tartozott, amelyek megszüntetéséről 1444-ben Ulászló lengyel támogatói és magyarországi ellenfelei intézkedtek.¹⁷

Magyarország déli részén a szlavóniai és bánági harmincadokon kívül Nándorfehérváron és a vámszedés tekintetében hozzá tartozó Apajócon, Árkin, Baricson, Kölpényen, Poltoson, Racsán, Szabácson, Szávaszentdemeteren és Újváron szedtek harmincadot. Ez utóbbiak mindegyike a Száva partján feküdt, Apajóc kivételével erődítménnyel rendelkező településen és bizonyosan rév mellett (noha nem találtunk adatot a baricsi, poltosi, szávaszentdemeteri és újvári révre,

¹¹ *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. (Hunyadiak kora Magyarországon VI–VIII., IX. c.) Bp. 1890–1913. III. 19.; Jajca i. m. 67.

¹² Petri de Warda Epistolae. Ed. Carolus Wagner. Posoniae–Cassoviae 1776. 187–187. Futak (Bács vm., Futog, Szerbia és Montenegró): mezőváros, kastély, rév. *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. II. 275., 344.; *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. (História könyvtár. Kronológiai, adattárak 5.) Bp. 1996. I. 313.; *Koppány Tibor*: A középkori Magyarország kastélyai. (Művészettörténeti füzetek 26.) 145. Bonfini egy 1462. évi eseménnyel kapcsolatosan Futakot igen gazdag településként említette. *Antonio Bonfini*: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1995. 730.

¹³ CJH 830. Szalánkemén (Szerém vm., Slankemen stari és Slankemen novi, Szerbia és Montenegró): vár, mezőváros és királyi város, rév. *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. II. 233., 237–238.; DL 13686. A várra l. még *Gere László*: Várak a Szerémségben. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor. (Dél-Alföldi Évszázadok 13.) Szeged 2000. 370–374.

¹⁴ *Mollay Károly*: A soproniak harmincadvámja 1383–1542. In: Házi Jenő emlékkönyv. Emlékkönyv Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére. Szerk. Dominikovits Péter–Turbuly Éva. Sopron 1993. 134.; DL 14505. A 14. századi harmincadvámok elhelyezkedésére l. *Pach Zs. P.*: A harmincadvám az Anjou-korban i. m. 231–254.

¹⁵ *Pach Zs. P.*: A harmincadvám az Anjou-korban i. m. 254. 123. jegyz., Eperjes szabad királyi város levéltára 1245–1526. Összeáll. Iványi Béla. Szeged 1931. 296. sz. Az ófalui vámról még vö. *Borsa Iván–Mályusz Elemér–C. Tóth Norbert*: Zsigmondkori oklevéltár. I–IX. Bp. 1956–2004. (a továbbiakban: ZsO) II. 7504. sz. (1410.); DL 44670.; *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. I. 253.

¹⁶ *Ortvay Tivadar*: Pozsony város története. Pozsony 1900. II. 3. 77–78. Az 1453-ban említett Zemcze-i harmincadot Ortvay Szempere, Pach az 1498. évi törvényben is említett Szenicére lokalizálta. *Ortvay T.*: Pozsony i. m. II. 3. 77–78., ill. *Pach Zs. P.*: Hogyan lett i. m. 275. 105. jegyz. 1450-ban csak általánosan vannak a szepesi, sárosi és zempléni harmincadok megnevezve. Uó. 267.

¹⁷ *Pach Zs. P.*: Hogyan lett i. m. 260. A 15. század közepe előtt több olyan településen is szedtek harmincadot, amelyeket az 1498. évi törvény nem említ, de könnyen elképzelhető, hogy ezek adigra már megszűntek vagy később törvényesnek tekintett helyekre költöztették őket. Szepesen és Gölncin 1311-ben, Magyaróváron 1359-ben, Radnán 1412-ben, Sárváron 1421-ben (a radnait Besztercére, a sárvárit Sopronba tették át). *Draskóczy István*: Sáros megye vámbhelyei a 14. században. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 52.; *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. III. 676.; ZsO VIII. 791. sz.

ezeknek a településeknek is kellett legyen révük, mivel az Oszmán Birodalommal való kereskedéshez át kellett kelni a Száván), felük mezővárosban vagy királyi városban (Barics, Racsa, Szabács, Szávaszentdemeter és Nándorfehérvár).¹⁸ 1442-ben még Kevén is volt harmincad, de könnyen megtörténhetett, hogy miután a lakosok nagy része Ráckeve-re költözött, ami maga után vonta a település fontosságának a csökkenését, a kevei harmincadvámot megszüntették.¹⁹ Belgrád környékén még Szalánkemémen is működött harmincad, de csak 1521-ig vagy legkésőbb 1525-ig,²⁰ a nándorfehérvárhoz tartozó harmincadok történetében ugyanis 1521-ben fordulat állt be, lévén hogy ebben az évben a törökök elfoglalták Nándorfehérvárt és Szabácsot, továbbá több olyan települést (Árki, Barics, Kölpény, Szalánkemén) is felégettek és erődítményüket lerombolták, ahol azelőtt harmincad működött.²¹ Ennek tudható be, hogy az 1525. évi 9. tc.

¹⁸ A nándorfehérvári főharmincadhoz tartozó harmincadhivataloknak otthont adó településekre vonatkozó adatokat részletesen a Függelék 3. részében soroltuk fel. Térképen feltüntetve, Apajóc és Újvár nélkül: Gere: Várak a Szerémségben i. m. 343.

¹⁹ Keve (Keve vm., Kovin, Jugoszlávia): mezőváros, vár, rév, kikötő. *Pesty Frigyes*: Az eltűnt régi vármegyék. I. Bp. 1880. 880–890. Harmincadhivatalára: uo. 389. Keve 1435-ben árumegállító jogot kapott. Ráczkevei okmánytár / Diplomatarium Ráczkeviense. Kiad. Magdics István. Székesfehérvár 1888. 14.

²⁰ CJH 830.

²¹ *Kubinyi András*: A szávaszentdemeteri-nagyolaszi győzelem 1523-ban. *Hadtörténeti Közlemények, Új folyam* 25. (1978) 200. (Árki említése nélkül). A kortárs vagy nem sokkal későbbi források nem mind ugyanazokat az erődítményeket sorolják fel: Sanuto Magyarországról jött hírek alapján azt írta, hogy Kölpényt, Szávaszentdemetert, Szalánkemént (Salona sopra le Danubio) rombolta le. *Wenzel Gusztáv*: Marino Sanuto világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. I–III. *Magyar Történelmi Tár* 14., 24., 25. (1869, 1877, 1878) III. 250. Egy 1521-ben Habsburg Ferdinándnak írt jelentés szerint Kölpényt, Baricsot, *Tilpeth*-et, Zimonyt, *Dobriniba*-t, Szalánkemént, Péterváradot és Seréd várát (*Cupin, Waritsch, Tilpeth, Schemling, Dobriniba, Aschlanckemen, das closter Peter Waradin, das sloss Schered*) égették fel és néhány vár köveit Szabács várához vittek. A horvát vég helyek oklevéltára. I. 1490–1527. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára / Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum I. Magyar Történeti Emlékek I.: Okmánytárak 31.) Szerk. Thallóczy Lajos–Hodinka Antal. Bp. 1903. 36. A Zay Ferencnek tulajdonított krónika szerint Árkít, Baricsot, Kölpényt és Szalánkemént rombolták le a törökök. *Zay Ferenc*: Az Landorfehérjvár elveszésének oka e vót, és így esött. In: Magyar emlékirók 16–18. század. Vál., szöveggond. és jegyz. Bitskey István. (Magyar Remekírók.) Bp. 1982. 54–55. Brodarics István azt írta, hogy a törökök lerombolták Szalánkemént és az összes Száván túl levő várost Péterváradig; s másutt is megemlíti, hogy Péterváradtól jövet Szalánkemémen túl levő „más kevésbé nevezetes” városokat romboltak le a törökök 1521. után. Brodarics históriája a mohácsi vészről. Ford. és jegyz. Szentpétery Imre. Bp. é. n. (Reprint Bp. 1976.) 14., 25. Tubero szerint a törökök felgyújtották, és földig rombolták Kölpényt, Szávaszentdemetert, Baricsot, Pargnasiumot, Szalánkemént és Péterváradot. *Ludovicus Tubero*: Kortörténeti feljegyzések (Magyarország). Közreadják Blazovich László–Sz. Galántai Erzsébet. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 4.) 309. (Pargnasium talán Bánmonostorával azonosítható. Uo. 372.) A Memoria rerum című munka írója úgy tudta, hogy a török Zimonyt, Szalánkemént, Karomot, Péterváradját, Kamoncot és még „szántalan sok városokat elrabla, eligeti Eszíkig, azon felől is”. 1504–1566 Memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv). Sajtó alá rend. jegyz. Bessenyei József. (Bibliotheca Historica.) Bp. 1981. 21–22. Szerémi György szerint a törökök 1521-ban foglalták el Szalánkemént, Pétervárad, Szávaszentdemeter, Racsa, Kölpény, Barics és még egyéb, meg nem nevezett várakat. (Szerémi itt is kissé zavaros: egyszer 16 vár elfoglalásáról ír, majd felsorol 17 várat, ami után rögtön azt írja, hogy még más várakat is elfoglaltak.) *Szerémi György*: Magyarország romlásáról. Szerk. Székely György. Bp. 1979. 118. Istvánffy Miklós ugyanakkor úgy tudta, hogy 1521-ben a törökök Szalánkemént, Kölpényt, Baricsot, *Perhas*-t (talán Perholc, ami esetleg Prhovo lehet Szerbiában, vö. *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. 251.) és Szávaszentdemetert égették

értelmében a szalánkeméni és a belgrádi harmincadok helyett Péterváradon kívántak felállítani egy új vámhelyet, hogy egyúttal ily módon akadályozzák meg fegyverek, puskák, kések és só török területekre való szállítását.²²

A késő középkori Magyarország harmincadjaiból származó összjövedelmek nagyságáról a királyi jövedelmekről beszámoló jelentések és jegyzékek tájékoztatnak. A harmincadokból 1427-ben 20000 forint, 1453-ban 10000 forint,²³ míg Hunyadi Mátyás korában megközelítőleg évi 50000 forint bevétel származott.²⁴ A Jagelló-korban a kincstárnak a külkereskedelmi vámokból származó bevételei csökkentek: a velencei követek közül Antonio Surian 1516. évi jelentése szerint a királynak a magyarországi és szlavóniai harmincadokból, huszadokból és negyvenedekből (a horvátországiakat leszámítva) 18000 forint bevétele származott, Aloise Bon 1519-ben készült beszámolója szerint pedig a vámokból a kincstárba 20000 forint folyt be, és ő valószínűleg a külkereskedelmi vámokra gondolt.²⁵ Francesco de Zweha 1500. évi jelentésében szerepel egy 30000 forintos tétel a királyi bevételek között, a szövegben azonban azt a helyet, ahol a be-

---

fel és pusztították el, egyéb, meg nem nevezett települések mellett. Istvánffy Miklós magyarok dolgaírói írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. 1–12. könyv. Sajtó alá rend. Benits Péter. (Történelmi források I/1.) Bp. 2001. 175. Szulejmán szultán 1521. szept. 17-én kelt levele alapján, amennyire a perza nyelvről latinra való fordítás során eltorzult helynevekből ezt meg lehet állapítani, ő Racsát?, Szávaszentdemetert, Kölpényt?, Baricsot, Zimonyt, Szalánkemént, Cirlevaz-t, Péterváradot (Prochaz, Dimitionaz, Chapiionachi, Darisi, Senium, Slanchémen, Cirlevaz, Netaaradi) pusztította el, szept. 22-én írott levele szerint pedig Belgrádot, Zimonyt és Szabácson kívül még további öt várost. *Wenzel G.*: Marino Sanuto i. m. 248–249., 252. Egyéb török források szerint Baricsot, Kölpényt, Zimonyt, Szávaszentdemetert, továbbá Berkaszovot, Karlócat, Kamenicet, Vrdniket foglalták el a törökök, Szalánkemént pedig elpusztították. Török történetírók. Ford. és jegyz. Thúry József. (Török-magyarokori történelmi emlékek II.: Írók.) Bp. 1893. I. 214., 287., 290., 306., II. 54., 134., 142–143., 371.

²² CJH 830. Brodarics is azt írta, hogy 1521 után Péterváradot szemelték ki arra, hogy átvegye az elesett Nándorféhvár szerepét, Brutus Mihály pedig azt, hogy Pétervárad volt Belgrád eleste óta Magyarország előbástya, de Antonio Burgio is az ország legfontosabb végvárának tartotta 1526-ban. Brodarics históriája i. m. 25.; Brutus János Mihály magyar királyi történetíró magyar históriája. Közli Toldy Ferenc. II. (Magyar Történelmi Emlékek II.: Írók 13.) Pest 1867. 174.; Magyarországi pápai követek i. m. 352. A harmincadjára vonatkozó adatok alapján Belgrádot — miután nem sikerült a lerombolt szalánkeméni várat felépíteni — nemcsak katonai, hanem gazdasági vagy legalábbis kereskedelmi szempontból is Péterváradral tervezték helyettesíteni. Szalánkemén fontosságára és a vele kapcsolatos magyar tervek: *Kubinyi András*: A mohácsi csata és előzményei. Századok 115. (1981) 83–84. Pétervárad (Szerém vm., Petrovaradin, Szerbia és Montenegró): vár, mezőváros és királyi város, rév, kikötő: *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. II. 233., 236–237., *Takács Miklós*: A bélakúti-péterváradí ciszterci monostor. (Kövek.) Újvidék 1989.; Török történetírók i. m. I. 308. A várra l. még: *Gere L.*: Várak a Szerémségben i. m. 374–376.

²³ *Engel Pál*: A magyar királyság jövedelmei Zsigmond korában. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 29., *Bak M. János*: Monarchie im Wellental: Materielle Grundlagen des ungarischen Königtums im fünfzehnten Jahrhundert. In: Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich. Hrsg. Reinhard Schneider. (Vorträge und Forschungen 32.) Sigmaringen 1987. 382., *Pach Zs. P.*: Hogyan lett i. m. 272., 272. 92. jegyz.

²⁴ *Fügedi Erik*: Mátyás király jövedelmei 1475-ben. Századok 116. (1982) 485., 487–488., 499.; *Kubinyi András*: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula–V. Molnár László. Bp. 1990. 105.

²⁵ *Balogh István*: Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526). Szeged 1929. XVI., XXIX. Bon hivatali elődje, Surian is külkereskedelmi vámokról számolt be, a királyi birtokon fekvő belső vámokból befolyó jövedelmeket pedig a királyi birtokokra vonatkozó tételbe kellett, hogy számítsák.

vétel forrása kellene, hogy szerepeljen, a jelentés kiadója üresen hagyta. Valószínű, hogy ez a tétel a harmincadokra vonatkozik, mivel a másik két jelentéssel összehasonlítva, csak a harmincadokra vagy vámokra vonatkozó tétel az, amelyik Zweha beszámolójából hiányzik, de a másik kettőben szerepel.²⁶ 1522-ben a kincstárba a harmincadokból összesen 22800 forint folyt be, de a szlavóniai vámhivatalok bevételeit még további mintegy 4000 forintra becsülték, megjegyezvén, hogy „az erdélyi huszad a folytonos háborúk miatt a kezelőit (*officiales*) is alig tartja fent”, illetve a szakolcai és a trencsényi harmincadok zálogba vannak adva. 1523 végéről is fennmaradt egy költségvetés, amelynek megszerkesztéséhez — annak alapján, hogy azon tételek összegei, amelyek mindkét költségvetésben szerepelnek, majdnem mindig megegyeznek — az előbbi költségvetést vagy annak a forrásait használták fel. Eszerint 1523-ban a kincstartó a harmincadokból 28000 forint bevételt várt, az erdélyi huszadot pedig az ötveneddel együtt 4000 forintra számította. Ezen összegek értelmezésénél viszont figyelembe kell venni egyrészt azt, hogy ezek valószínűleg a csekélyebb értékű *nova monetá*ban vannak kifejezve, másrészt pedig azt, hogy az 1521-ben elkezdett pénzrontás bizonyára negatívan befolyásolta külkereskedelmet, következésképpen a harmincadbevételek alakulását is.²⁷

Mindezek alapján tehát a Jagelló-korban a kincstár harmincadbevételei 18000 és 30000 forint között ingadoztak. E számadatokkal azonban óvatosan kell bánni, mivel a velencei jelentések a Jagelló-kori jövedelmeknek valószínűleg kisebb értékeket adtak meg a valóságosnál.²⁸ A bevételek esetén megfigyelhető nagymértékű ingadozások nagyrészt attól függték, hogy a király hány harmincadnak a jövedelmeit kötötte le (leggyakrabban zálogba vagy bérbe adta azokat különböző személyeknek vagy városoknak, vagy pedig adósságait törlesztette a vámjövedelmekből), másrészt pedig attól is, hogy a bérleti díjak a rálicitálások miatt még ugyanazon vám és ugyanazon bérlő esetében is változtak.²⁹ Ezen nem kincstári kezelésben levő harmincadok száma ugyanis nem volt csekély, egy 1513-ban vagy 1514-ben készült irat szerint például a kassai, szlavóniai, trencsényi, budai, pozsonyi harmincadok és az erdélyi huszadok voltak zálogba adva,³⁰ 1522-ben és 1523-ban a szombathelyi, soproni, árvai, trencsényi, temesvári, pataji (amennyiben ez még létezett akkor) és egykor a belgrádihoz tartozott, még magyar kézen maradt vámok bevételeivel nem számoltak a királyi jövedelmek összeírói. Amennyiben tehát figyelembe vesszük azoknak a harmin-

²⁶ Balogh I.: Velencei diplomaták i. m. VII. A Mátyás- és Jagelló-kori kincstári jövedelmek táblázatba foglalva: Fügedi E.: Mátyás király jövedelmei i. m. 488., 1. táblázat; Bak M. J.: Monarchie im Wellental i. m. 359., IV. táblázat.

²⁷ Hermann Zsuzsanna: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon (Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához). Századok 109. (1975) 314. és 315. közötti fényképmelléklet 1–3., 328–329. (magyar fordítás). A két iratban szereplő adatok forrására, valóságos tartalmára és keltezésére: Uo. 306–307., 325., 332.

²⁸ Vö. András Kubinyi: Hungary's Power Factions and the Turkish Threat in the Jagiellonian Period (1490–1526). In: Fight against the Turk in Central-Europe in the First Half of the 16th Century. Ed. István Zomborfi. Bp. 2004. 121.

²⁹ A soproni és pozsonyi harmincadok kezelésének változásaira l. Mollay K.: A soproniak harmincadvámja i. m. 147–148. A bérletösszegek ingadozásaira: Kubinyi A.: Egy üzletelő és diploma-ta várúr i. m. 273.

³⁰ Kovachich, G. M.: Supplementum i. m. 425–426.

cadoknak a bevételeit is, amelyeknek jövedelmeit a fenti források készítői azért nem vettek figyelembe, mert azok nem a kincstárat gazdagították, békeidőben a magyarországi harmincadok összbevételei jóval meghaladhatták a forrásokban szereplő 18000–30000 forintnyi összeget.

Egy másik becslés is a jelentésekben felbukkanó összegeknél nagyobb harmincadbevételre enged következtetni. A Velencébe, Ausztriába és Dél-Németországba kivitt mintegy 50000 szarvasmarha kiviteli vámjának összege — attól függően, hogy az 1483 és 1490 közöttire datált 25 dénáros soproni vagy az 1515. évi székesfehérvári 50 dénáros tarifával számolunk — már önmagában 12500 vagy 25000 forintot tett ki.³¹ A nyugati külkereskedelemre az óvatosabb számítás szerint is kiegyenlített kereskedelmi mérleget feltételezve, továbbá figyelembe véve azt, hogy nem csak szarvasmarhákat vittek ki,³² csupán a nyugati és délnyugati külkereskedelemből legalább 25000–50000 forint bruttó bevétel kellett, hogy származzon.³³ 1522-ben és 1523-ban is mindössze öt, illetve hat főharmincadból az ötveneddel együtt 30800, illetve 32000 forint bevételre lehetett számítani. Így ha figyelembe vesszük, hogy az országban 16 főharmincad működött, ezeknek az összbevétele jóval meg kellett haladja a 30000 forint körüli összeget, azaz elképzelhetőnek tartjuk, hogy a Jagelló-kori harmincadbevételek megközelítették, de akár meg is haladhatták a Mátyás-kori 50000 forintnyi értéket.

Fügedi Erik az 50000 forintos összbevétel és konkrét harmincad-bérlet-összegek alapján az egyes harmincadhelyek tiszta jövedelmeit a 16. század elejére vonatkozóan a következő összegekben „állapította meg”: Szlavónia 5500 forint, Buda és Székesfehérvár 6000 forint, Pozsony és Sopron 5000 forint, Brassó és Nagyszében együtt 7000 forint, Beszterce 2000 forint, Kassa, Bártfa és a szepesi városok összesen 3000 forint, Nándorfehérvár és Temesvár együtt 17646 forint. A temesvári és nándorfehérvári harmincadok jövedelmére, közvetlen adatok híján, csak következtetni tudott: levonta az 50000 forintnyi királyi összjövedelemből a többi harmincad jövedelmeit, amelyek többségére viszont már voltak közvetlen adatai (ezért tudta a két harmincad jövedelmének csak együttes összegét megadni). Az így kapott 17646 forintnyi³⁴ tiszta jövedelem a maximum lehetett, mivel a többi harmincad esetében bérleti összegekkel dolgozott, amelyek a bevételek alsó határát kellett, hogy jelentsék. Fügedi a valós bevételek kiszámításánál Paulinyi Oszkárt követte, aki a kezelési költségeket a bruttó bevétel 1/4-re becsülte, így tehát a bruttó bevétel a nyereségnek az 4/3-a kellett legyen. Mindezek alapján Fügedi a déli határvám-körzet bruttó bevételét 23529 forintra becsülte.³⁵

³¹ A szarvasmarhaexportra és a vámtarifára részletesebben l. alább.

³² *Kubinyi A.*: Buda és Pest szerepe i. m. 17.

³³ A 16. század közepén a szlavóniai harmincadok bevétele kerekítve 21000 és 27000 forint között mozgott, a nyugat-magyarországi harmincadoké 1542-ben 23000 forint volt, a nyugati vámoké tehát összesen mintegy 44000–50000 forint. *Othmar Pickl*: Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege i. m. 90., ill. *Ember Gy.*: Nyugati külkereskedelme i. m. 172.

³⁴ Egy más helyen Fügedi 16362 forintot ad meg a déli körzet tiszta bevételeként, de gondolatmenete szerint valójában 17645 forint lenne a helyes. *Fügedi E.*: Magyarország külkereskedelme i. m. 368.

³⁵ *Paulinyi Oszkár*: Ipar, kereskedelem. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. II. Bp. é. n. 169., ill. *Fügedi E.*: Magyarország külkereskedelme i. m. 366–367.

Fügedi adatai bizonyos esetekben azonban módosíthatók: 1494-ben valóban 5000 forintért bérelte Harber Mátyás a pozsonyi és soproni harmincadokat, de 1499-ben Czobor Imre ugyanazokért már 6500 forintot fizetett, 1522-ben pedig egyedül a pozsonyi harmincadból 6000 forint volt a bevétel.³⁶ A kassai harmincadot 1484-ben évi 6000 forintért, 1494-ben 5000 forintért vették bérbe,³⁷ miközben mind a három erdélyi huszadért fizettek 7000 forintot, nem csak a szebeniért és a brassóiért.³⁸ Egy 1512. évi királyi oklevél szerint a zágrábi és a „hozzá tartozó” harmincadokat addig évi 5000 forintért bírták bizonyos személyek.³⁹ 1522-ben a szlavóniai harmincadból 4000 forint bevételre számítottak, a budaiból és a székesfehérváriból pedig 16000 forint folyt be a kincstárba,⁴⁰ 1526-ban viszont Burgio szerint az utóbbi két harmincad jövedelme már 30000 forint körül mozgott.⁴¹ Másrészt a harmincadbérleti adatokat csak nagyon óvatosan lehet felhasználni, mivel a bérleti díjat nem csupán gazdasági tényezők határozták meg, hanem a licitálások és a személyi kapcsolatok is,⁴² így a déli harmincadoknak a bérleti adatok felhasználásával kiszámított bevételei is eléggé bizonytalan értékűnek tekintendők. Mindezek a körülmények az esetek többségében mégsem változtatják meg lényegesen a Fügedi Erik által rajzolt összképet. A most említett adatokkal elvégzett módosított számítás is azt bizonyítja tehát, hogy Magyarország és Oszmán Birodalom között tekintélyes mértékű áruforgalom bonyolódott le.

2. Magyarország déli külkereskedelme a késő középkorban

A Magyarország és az Oszmán Birodalom közötti árucseré lebonyolításának jogi kereteit a két állam közötti fegyverszünetek rendelkezései határozták meg. Összesen hat fegyverszünet (1444, 1483, 1488, 1501, 1503, 1519) és két fegyverszünet-tervezet (1449, 1451) szövegének a fennmaradásáról van ez ideig

³⁶ Engel, J. C.: Geschichte des Ungrisches Reiches i. m. I. 127.; DL 20689. Főgel 650 forintos adata bizonyosan nyomdahiba. Főgel József: II. Lajos udvartartása (1516–1526). Bp. 1917. 17., v. még Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 328.

³⁷ Ifj. Kemény Lajos: A kassai harmincad története a XVI. század végéig. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1. (1894) 304–305.

³⁸ [Samuel] Goldenberg: Despre vama (vigesima) Sibiului în secolul al XVI-lea. Acta Musei Napocensis 2. (1965) 673–674. Fügedi nem jelölte meg erdélyi forrását, így adata nem ellenőrizhető.

³⁹ DL 71122.

⁴⁰ Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 328. A szlavóniai harmincadok közül a nedelici és a muraszombati 1494-ben egy év alatt 1750 forintot jövedelmezett. Ezek kisebb jelentőségűek lehettek, amennyiben a két másik harmincad (a zágrábi és a varasdi) mint „tricesimae maiores” szerepeltek. Engel, J. C.: Geschichte des Ungrisches Reiches I. i. m. 18.

⁴¹ Magyarországi pápai követek i. m. 378. Az 1526. májusi diéta a két vám jövedelmét — per sze túlozva — 100000 forintnak számította. Uo. Egy Werbőczy által 1512-ben vagy valamikor azután készített feljegyzés szerint, amely a királyi jövedelmeket a valóságosnál általában nagyobb összegekkel tüntette fel, a nagyszzebeni cementező és a huszad bevétele összesen 16000 forint volt, a pozsonyi és trencsényi harmincadoké egyenként 8000, a budaié 6000, a kassaié 4–5000 forint, míg a „Pothol felé”-ként feltüntetetté 8000 forint. Ez utóbbi alatt a közreadó szerint talán a Pettau (Ptuj, magyarul Potyol vagy Potoly) felé irányuló, tehát dunántúli forgalmat kell érteni. Hermann Zs.: Egy pénzügyi tervezettől i. m. 110–111. (a tárgyalt szövegrészek fényképei 148–149., az összegek kritikája 112–123.)

⁴² Kubinyi A.: Buda és Pest szerepe i. m. 19.

tudomásunk.⁴³ Az 1449. évi tervezet szerint, mely alapján a magyar rendek fegyverszünetet kívántak kötni az oszmánokkal, a török kereskedőknek szabad lett volna áruikkal öt Magyarországon kijelölt településre (Nándorfehérvár, Keve, Haram, Szörény, Karánsebes) jönni és ott kereskedni; és a török részen is ugyanennyi települést kellett volna kijelölni, ahova a magyaroknak szintén szabad lett volna áruikkal átmenniük. A tervezetből azt is megtudhatjuk, hogy a Zsigmond császár és a szultán kötötte békék szerint a megjelölt településeken kívül más helyekre is jöhettek oszmán alattvalók, de az már nem derül ki egyértelműen, hogy bárhova szabad volt-e menniük, vagy a felsoroltakon kívül csak néhány egyéb meghatározott magyarországi településen kereskedhettek.⁴⁴ Az 1451-ben II. Mehmed által Hunyadi Jánossal kötött béke szerint mindkét ország kereskedői békében járhattak volna a másik fél területén, a szokásos vámok lefizetése után, és a béke lejártá után a másik fél területén tartózkodó kereskedők szabadon és békében mehettek volna haza összes javaikkal.⁴⁵

Hunyadi Mátyás egy 1467-ben kelt oklevelében elrendelte, hogy tekintettel Újlaki Miklós macsói bán hűségesszolgálatára, miután a törökökkel fegyverszünetet fog kötni, csak Újlaki Apajóc birtokán, a Száva révénél lesz mindkét fél alattvalóinak szabad bejárásuk a másik fél területére, ahol majd minden árut cserébe bocsáthatnak és azokkal kereskedhetnek.⁴⁶ Az 1483. évi fegyverszünet szerint a kereskedők áruikkal az ország határára szabadon jöhettek és onnan szabadon térhettek vissza.⁴⁷ Az 1488-ban kötött fegyverszünet II. Bajezid által kiállított példánya szerint mindkét állam alattvalói, a vámok és révpenzék lefizetése után kereskedhettek a másik ország területén: járhattak, kelhettek, kereskedhettek, anélkül, hogy személyüket és áruikat bántalom vagy kár érte volna.⁴⁸ Aki kereskedés vagy „bármilyen más ügyben” át kívánt menni Ma-

⁴³ A Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom a felsoroltakon kívül még többször kötött fegyverszünetet. Felsorolásukat l. pl. *Dariusz Kolodziejczyk*: Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th centuries): an Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. Leiden 2000. 81-82. (Bonfini szerint Mátyás Mehmed szultánnal gyakran kötött fegyverszünetet, és 1488-ban is a török követek a fegyverszünet sokadik meghosszabbítása céljából jöttek Magyarországra. *Bonfini, A.*: A magyar történelem tizedei i. m. 831., 890.)

⁴⁴ *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon. X. Pest 1853. 244.; *Wenzel Gusztáv*: Okmányi kalászat. Magyar Történelmi Társ. (1855) 207.

⁴⁵ *Nicolae Iorga*: Acte și fragmente privitoare la istoria Românilor culese din depozitele arhivelor străine. III. București 1895. 26. II. Mehmed levele 1451. nov. 20-án Drinápolyban kelt. A rögtön a keltezés után követező 1452. ápr. 13-i dátumot Iorga a béke magyar részről való ratifikálásának tartja. Uo. 27., 6. jegyz.

⁴⁶ A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526. Szerk. Thallóczy Lajos-Áldásy Antal. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára / Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum II. Magyar Történelmi Emlékek I.: Okmánytárak 33.) Bp. 1907. 257-258.

⁴⁷ *Fraknói Vilmos*: Mátyás király levelei. Külügyi osztály. I. 1458-1479. Bp. 1893. 286.

⁴⁸ *Hazai György*: A Topkapu Szeráj Múzeum levéltárának magyar vonatkozású török iratai. Levéltári Közlemények 26. (1955) 295. (magyar nyelvű fordítás); *Uő*: Urkunde des Friedensvertrags zwischen König Matthias Corvinus und dem türkischen Sultan 1488. In: Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Wolfgang Steinitz zum 60. Geburtstag am 28. Februar 1965 dargebracht. Hrsg. A. V. Isacenko-W. Strobach. (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin; Veröffentlichungen der sprachwissenschaftlichen Kommission 5.) Berlin 1965. 144., 4-5. tábla (német nyelvű fordítás és a török irat fényképe; a német szöveget használtuk), vö. még *Fenyvesi László*: Magyar-török diplomáciai kapcsolatok Mátyás király haláláig. Hadtörténelmi Közlemények 103. (1990) 93.

gyarország területére, annak a végek szandzsákbégjeitől levelet kellett kérnie, azzal a végvidékek bánjainál kellett jelentkeznie, majd pedig azok engedélyével oda mehetett, ahova akart; a török részre igyekvőknek is hasonló gyakorlat szert kellett cselekedniük. A szöveg szabályozza az esetlegesen felmerülő kártételben jelentkező konfliktusok megoldását is, amire azért volt szükség, hogy a „kár miatt a béke meg ne romoljon, bosszúállás szándékával megtorlásul kárt ne tegyenek”. Kitér a büntetés megoldásának módozatára is: török területen a kárt jóvátenni és a kártevőt megbüntetni a *ser*, a mohamedán vallásjog előírása és „Allah parancsa” szerint kellett; az ügyek felülvizsgálására a török részről egy személyt Szendrőn, magyar részről szintén egy személyt Nándorfehérváron kellett kinevezni, azért, hogy „az említett ügyek megfelelő eligazítást nyerjenek”.⁴⁹

Az 1501. évi fegyverszünet már engedékenyebb volt: mindkét állam kereskedői a megfelelő illetékek kifizetése után bárhova mehettek, szabadon szállíthattak, vásárolhattak és árulhattak bármilyen árut. A szerződés általánosságban még előírta, hogy egyik fél alattvalóját sem lehet letartóztatni másnak az adósságai miatt.⁵⁰ Az 1503.⁵¹ és 1519. évi⁵² fegyverszünetek kereskedelmi rendelkezései majdnem azonosak az 1501. évi előírásaival: a kereskedők be kellett tartásuk annak a tartománynak a szokásait, ahova mentek, ki kellett fizetniük a megfelelő illetékeket, de e feltételek teljesítése után szabadon kereskedhettek, bárhova mehettek és bárhol állomásozhattak. Az 1519-ben kötött szerződés ezeken felül még a kereskedők személyének és javaiknak épségét is biztosította, és előírta az esetlegesen elszenvedett károk megtérítését.

Az 1526 előtti török–lengyel fegyverszünetek (1489, 1494, 1502, 1519 és 1525) kereskedelemre vonatkozó intézkedései részletesebbek voltak a tö-

⁴⁹ Egy nehezen ellenőrizhető forrás szerint 1490-ben meghosszabbították ezt a békét. *Fenyvesi L.*: Magyar–török diplomáciai kapcsolatok i. m. 93. Amennyiben ez tényleg megtörtént, valószínűleg továbbra is e feltételek mellett lehetett kereskedni, mivel a katonai-politikai pontoktól eltekintve, vélhetőleg nem változtatták meg a szerződés szövegét, mint ahogy az 1495. évi fegyverszünet szövege szerint annak tartalma megegyezett az előzőével, és emiatt le sem írták pontjait. *Sándor Papp*: Hungary and the Ottoman Empire (From the Beginnings to 1540). In: Fight against the Turk i. m. 62. 1513-ban II. Ulászló magyar király az új szultánnal, Szelimmel is ugyanolyan feltételek mellett szerette volna meghosszabbítani a fegyverszünetet, mint ahogy azt a korábbi szultánnal, II. Bajeziddal kötötte. *Fodor Pál–Dávid Géza*: Magyar–török béketárgyalások 1512–1514-ben. Történelmi Szemle 36. (1994) 225. Miksa német-római császár 1513-ban Szelimmel is „egyazon módon békében és barátságban” kívánt élni, mint a korábban Bajeziddal. Uo. 223.

⁵⁰ *Iványi Béla*: Adalékok a nemzetközi érintkezéseink történetéhez a Jagelló-korban. Történelmi Tár, Új folyam 7 (1906) 172.

⁵¹ *Joseph von Hammer-Purgstall*: Geschichte des Osmanischen Reiches. II. Pest 1828. 620.; *Wenzel G.*: Marino Sanuto i. m. 61–62., 88.; *Documente privitoare la istoria românilor 1451–1575. II. 1. Culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. București 1891. 22.,* vö. még *Fodor P.–Dávid G.*: Magyar–török béketárgyalások i. m. 198.

⁵² *Augustinus Theiner*: Vetera monumenta historica Hungariorum illustrantia. Romae 1860. II. 627.; *Alsó-szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék) 1244–1710. Szerk. Thallóczy Lajos–Horváth Sándor. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára / Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum (Comitatum: Dubicza, Orbász et Szana) III.; Magyar Történelmi Emlékek I.: Okmánytárak 36.) Bp. 1912. 284.; Documente privitoare la istoria românilor 1510–1530. Culese, adnotate și publicate: Nic[olae] Densușeanu. (Documente privitoare la istoria românilor II. 3.) București 1892. 306.*

rök–magyar szerződéseknél.⁵³ Egy intézkedés volt közös az oszmánoknak a két országgal kötött szerződéseinek többségében, miszerint a két ország alattvalói a törvényes és szokásos vámok lefizetése után szabadon járhattak, kereskedhettek és védelem alatt álltak. Két rendelkezés csak a lengyel fegyverszünetekben fordul elő: egyrészt az idegenben meghalt kereskedők javait az illető hazájába kellett szállítani (1494-től kezdődően), másrészt az adókat ott kellett perelni, ahol az adósságba verte magát (1502-től). Két tekintetben viszont a magyar–török szerződések voltak bővebbek: egyrészt az 1449. évi fegyverszünet-tervezet és az 1467. évi említett oklevél előírta, hogy csak bizonyos településeken lehet kereskedni a másik fél alattvalóinak, másrészt az 1488-ban kötött fegyverszünet részletezi a határon való átkelés feltételeit és az esetlegesen felmerülő kártételek miatti konfliktusok megoldásának módját is szabályozza. Végül megjegyezhető, hogy a lengyel–moldvai békeszerződések (1499, 1510, 1517) kereskedelemre vonatkozó pontjai a korabeli magyar–török egyezmények megfelelő passzusaira hasonlítanak a tekintetben, hogy kikötik azt, hogy a kereskedők a megfelelő illetékek kifizetése után biztonságban járhatnak a másik ország területén, de emellett kitérnek az adósságok rendezésének kérdésére (1510), sőt még arra is, hogy a lengyelek Moldván keresztül átmehetnek török területekre (1499-től kezdődően).⁵⁴

A Magyar Királyság 19 fennmaradt középkori békeszerződésének szövegében csak négy esetben szerepelnek kereskedelemre vonatkozó cikkelyek.⁵⁵ Az 1437. évi magyar–velencei fegyverszünet szerint az alattvalók áruikkal biztonságosan közlekedhettek, tartózkodhattak és vásárolhattak a másik fél területén, amint azt „ösidők óta” teheték.⁵⁶ Az 1474. évi lengyel–magyar béke tiltotta a javak vagy személyek, különösen a kereskedők és azok javainak a jogtalan lefoglalását, a kereskedőknek pedig előírta azt, hogy a régtől megszokott utakon közlekedjenek.⁵⁷ Az 1491-ben kötött osztrák–magyar pozsonyi béke szerint a kereskedők bármerre szabadon járhattak és kereskedhettek, miután megfizették a vámokat, a Székesfehérváron kárt szenvedett kereskedők ügyének a kivizsgálására pedig egy hat személyből álló bizottságnak kellett döntenie.⁵⁸ Az 1381. évi torinói velencei–magyar béke szövege szerint szabadon lehetett keres-

⁵³ A felsorolt szerződések közül az 1489. évi nem tartalmaz kereskedelemre vonatkozó rendelkezéseket. A középkori török–lengyel fegyverszünetek kiadásai: *Kolodziejczyk, D.: Ottoman–Polish Diplomatic Relations i. m. 202–226.* A kereskedelemre vonatkozó intézkedések elemzése, angol nyelvű fordításai és táblázatba foglalásuk: *Viorel Paraitte: Trade and Merchants in the 16th Century Ottoman–Polish Treaties. Revue des Études Sud-Est Européennes 32. (1994) 265–270., 273–274.*

⁵⁴ *Hóvári János: A tulcsai török vámnapló. Történelmi Szemle 24. (1981) 448–449.*

⁵⁵ A Velencével (1244, 1358, 1381, 1437), Csehországgal (1254, 1271, 1364, 1479), Ausztriával (1328, 1337, 1450, 1463, 1477, 1491, 1506) és Lengyelországgal (1397, 1412, 1474, 1479) kötött békékről van szó. Összesen ennyinek maradt ránk a teljes szövege (*Köblös József–Süttő Szilárd–Szende Katalin: Magyar békeszerződések 1000–1526.* Pápa 2000. E kiadvány a török–magyar fegyverszüneteket nem tartalmazza, mivel azok nem voltak békeszerződések.); ezeken kívül még négy békének a szövege maradt meg, ezekről azonban nem lehet tudni biztosan, hogy az összes cikkelyt tartalmazák-e, vagy csak a fontosabbnak tartottakat (a Velencével 1097-ben, az osztrák tartományokkal 1225-ben, a Litvániával 1351-ben és a Nápollyal 1352-ben kötött békék).

⁵⁶ *Köblös J.–Süttő Sz.–Szende K.: Magyar békeszerződések i. m. 177.*

⁵⁷ Uo. 203–204.

⁵⁸ Uo. 262.

kedni, kivéve a Kamenjak-foktól és Riminitől északra, Velence felé eső részekben a Velencén kívüli területeken (ahol ezt megtiltották a magyaroknak; ennek fejében viszont, mintegy kárpótlásként, a velenceiek fizettek évente 7000 aranydukátot). Szabályozva volt a dalmátok és a záraiak által Magyarországról Velencébe bevihető áruk értéke is: a záraiak 20000, a dalmátok 15000 dukát értékű árut vihettek be a sőt kivéve, ellenben vámmentesen hozhattak onnan téglákat, fedőcserepeket és követ.⁵⁹ A békeszerződések tehát csak két esetben szóltak a kereskedelem bizonyos korlátozásáról, de az 1474-ben kiadott rendelkezés is csak egy enyhe korlátozásnak tekinthető, a régtől megszokott utak használatának előírása ugyanis a középkorra általánosan jellemző utasítás, így gyakorlatilag csupán egy aránylag korai, 1381. évi szerződés korlátozta a magyar külkereskedelmet. A többi esetben valószínűleg azért nem esett szó a kalmárkodásról, mert annak szabadsága magától értetődő volt. El lehet tehát mondani, hogy a Magyar Királyságnak a keresztény államokkal való kereskedelme a vámok lefizetése után és természetesen a törvények betartásával általánosságában szabad volt.

A Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom közötti kereskedelmi kapcsolatok még abban is különböztek a Magyarország és más keresztény államok közötti cserekapcsolatoktól, hogy a törökökkel való kereskedéshez pápai engedély volt szükséges.⁶⁰ 1366-ban V. Orbán pápa engedélyezte a raguzaiaknak, hogy szabadon kereskedhetnek a muzulmánokkal, csak fegyvert nem volt szabad nekik szállítaniuk.⁶¹ XII. Gergely 1403-ban felhatalmazta Angelus bíboros szentszéki követet, hogy azokat, akik keletre a Szentszék engedélye nélkül árukat szállítottak, a kiközösítés alól feloldhassa, ha a hasznot a pápai kamarának beszolgáltatják, valamint arra is, hogy tizenkét vállalkozónak engedélyt adhasson Alexandriába vagy a szultán birodalmának más részeibe nem tiltott árukkal (amelyek közé a fegyvereket, vasat és fát sorolták) áthajózni. XII. Gergely 1409-ben egyebek mellett arra is felhatalmazta János raguzai érseket, Magyar- és Lengyelországba küldött követét, hogy tíz személynek megengedje, hogy árukat vigyenek a „tengerentúli” területekre.⁶² VIII. Ince (1484–1492) megengedte Ragusa városának, hogy kereskedhessenek a törökökkel és „más hitlenekkel”, kivéve a fegyvereket, mely engedélyt 1549-ben III. Pál is megerősítette. VII. Kelemen (1523–1534) megengedte a boszniai rendtartományoz tartozó ferencrendieknek, hogy szükségleteiket a törököktől is beszerezhessék. Ők 1544-ban is megkapták a pápai engedélyt. III. Pál 1536-ban pedig felhatalmazta Horvát György pálos szerzetest, hogy a törökökkel és „egyéb hitlenekkel” anélkül érintkezzen, hogy ezáltal irregularitást vonna magára.⁶³ 1524-ben II. Lajos arra

⁵⁹ Uo. 145–146., 150–152.

⁶⁰ Vö. *Hóvári János*: Az oszmán birodalom és a Levante-kereskedelem a 15–16. században (Egy nagyobb tanulmány vázlata). *Világtörténelem, Új folyam* 1983:2. 46.

⁶¹ *Margalits Ede*: Horváth történelmi repertórium. I. Bp. 1900. 247.

⁶² IX. Bonifác pápa bullái. Második rész. 1396–1404. (Vatikáni magyar okirattár / Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae illustrantia. I. 4.) Bp. 1889. (Reprint Bp. 2001.) 550., 542.; ill. ZsO 6538. sz.

⁶³ *Kollányi Ferenc*: Regesták a római és párizsi levéltárakból. *Történelmi Tár, Új folyam* 6 (1905) 356., 349., 326.

kérte a pápát, hogy sót adhasson el törököknek, amelynek bevételeiből török fogságban levő magyarokat akart kiváltani. A pápai nuncius ezt tisztességes dolognak tartotta, a pápa válaszát azonban nem ismerjük.⁶⁴ Végül 1525-ben Tomori Pál kenyérvágó kések és só török exportjára kért pápai engedélyt, valamint arra, hogy másokat kiátkozás terhe mellett eltilthasson minden kereskedéstől és a sókivitteltől. Mint jelezte, a pénzt foglyok kiváltására és katonái fizetésére kívánta fordítani. A pápai legátus megmondta neki, hogy a szóban forgó kések nem minősülnek fegyvernek, de Tomori a kérdésben nagyobb igazolás (*satisfactio*) kedvéért a pápa határozatát is tudni kívánta.⁶⁵ A felsorolt pápai diszpenzációkból világosan kiderül, hogy a kánonjog tiltotta a keresztényeknek az Oszmán Birodalom muzulmán és „más hitetlen” alattvalóival való kereskedését, de e tiltás alól a törökökkel határos területeken élők megkaphatták a felmentést, amennyiben ez nem sértette az összkeresztény érdekeket, ami valójában a fegyvernek minősülő tárgyak kivételében merült ki. A magyar-török kereskedelemben tehát összességében valamivel több megszorítás volt érvényben és jobban ellenőrzött volt, mint a magyaroknak másokkal való kalmárkodása. A fegyverszünetek alapján kideríthető világi törvények szerint a 15. században két esetben csak kijelölt helyeken (1449, 1467), illetve az ország határán (1483), csak a bánok, illetve a bégek leveleinek birtokában, vagyis az ő engedélyeikkel (1488) lehetett kereskedni.

Noha a külkereskedelem általában szabad volt, a törvények időnként megtiltották néhány árucikk kivitelét, illetve behozatalát.⁶⁶ Ezen tiltott áruk közé általában három állat: a ló, szarvasmarha, birka, egyszer-egyszer pedig bőrök, fegyverek és só tartoztak. Időrendben haladva az 1495: 27. tc. két évig a lovak, ökrök, juhok és „egyebek”, az 1498: 31. és 32. tc. a lovak kivitelét, az 1498: 72. tc. a fegyverek, élelmiszerek, kések és bármiféle hadiszerek törököknek vagy „hitetleneknek” való árusítását, az 1500: 25. tc. a lovak, az 1507: 10 tc. a lovak, szarvasmarhák, barmok és ökrök, az 1523: 8. tc. a lovak és tehenek exportját, az 1525: 9. tc. pedig a fegyverek, puskák, kések és a só török területre való szállítását, végül az 1525: 8. tc. az ökrök, juhok, lovak és bőrök kivitelét tiltotta. Az 1495. és az 1525. évi cikkelyek indoklása szerint a felsorolt állatokból mutatkozó hiány, illetve az ércpénzek „kiveszése” és katonai okok miatt vezettek be a szóban forgó korlátozásokat.⁶⁷ 1499-ben az erdélyi vajda szintén az ök-

⁶⁴ Magyarországi pápai követek i. m. 36.

⁶⁵ Uo. 146. Más keresztény államokra is érvényes volt a tilalom, például 1323-ban a velenceiek próbáltak arra pápai engedélyt kapni, hogy a tilalom ellenére folytathassanak kereskedelmet a szultán területein. Az engedély hiányában felfüggesztették kereskedelmüket Egyiptommal és Szíriával. *Teke Zsuzsa*: Velencei-magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII-XV. században. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 86.) Bp. 1979. 59., 256. jegyz., valamint újabban vö. még *Ágoston Gábor*: Koraiújkori kiviteli tilalmak és fegyverkereskedelem: az oszmánok és Anglia. In: *In memoriam Barta Gábor*. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. Pécs 1996. 183–194.

⁶⁶ Erre vonatkozóan: *Sólyom J.*: A magyar vámtűgy i. m. 60–62., 206–208.

⁶⁷ CJH 578., 612., 636., 658., 700., 826., 830. Vö. még: Mátyás 1466-ban megtiltotta, hogy Erdélyből nyersbőröket vigyenek ki, 1487-ben pedig azt, hogy Havasalföldre acélt, lovakat, ellő juhokat exportáljanak. *Manolescu, R.*: Braşovul i. m. 48. A Havasalföldre és Moldvába irányuló fegyverkiviteli tilalmakra példák: *Ioan Marian Ţiplic*: Breslele producătorilor de arme din Sibiu, Braşov şi Cluj: secolele XIV–XVI. (Biblioteca Septemcastrensis 1.) Sibiu 2001. 58., 94., 102–104., 109–111., 115–116., 118–119. A Zsigmond-kori állatkiviteli és a 15. századi nemesfémkiviteli tilalmakra l. *Mályusz Elemér*:

rök és lovak hiánya miatt tiltotta meg a hat forintnál nagyobb értékű ökrök és lovak Erdélyből való kivitelét.⁶⁸ Ez a rendelkezés azt is mutatja, hogy bizonyos áruk exportjának megtiltásához nem volt mindig szükség országgyűlési vagy királyi határozatra, azt például az erdélyi vajda is eldönthette. Általánosabb volt az olvasztott (veretlen) arany és ezüst kivitelének a tilalma, amelyet több törvénycikk is előírt: az 1342: 15. tc., 1405: 15. és 21. tc., 1492: 32. tc., 1498: 31. tc., 1518: 13. tc., 1523: 28. tc., 1525: 28. tc.⁶⁹ Külföldről csak egy termék behozatalát tiltották: a sóét.⁷⁰ A külkereskedelmet tehát alapjában véve kétféle megfontolásból korlátozhatták: katonai (fegyverek, annak alapanyagát képező vas, hadellátáshoz szükséges állatok kivitelének tiltása) és gazdasági okokból (állat-export tiltása azoknak hiánya esetén, megfelelő pénzek forgalmának biztosítása, királyi jövedelmek csökkenésének megakadályozása a sóimport tiltásával), de az állathiany megelőzését célzó intézkedések mögött részben társadalmi jellegű megfontolások is álltak.⁷¹ Az exporttilalmakat különböző mértékű szigorral alkalmazhatták az egyes országrészekben: amikor a szarvasmarha-kivitel törvény tiltotta, az állatexportot vélhetőleg jóval erélyesebben akadályozták a nyugati határszélen, mint az ebből a szempontból jóval kevésbé aktív déli vagy északi vidékeken, a fegyverek és vasárak kivitelére ellenben bizonyára fokozottabb mértékben figyeltek az általában ellenséges viszonyban levő államokba, vagyis az Oszmán Birodalomba, Havasalföldre és Moldvába irányuló szállítmányok vámolásánál. Előfordult néha az is, hogy az exporttilalmat a király feloldotta. 1496-ban például II. Ulászló 2600 ökör Ausztriába való szállítását engedélyezte,⁷² 1510-ben pedig azt, hogy a pozsonyi harmincadon szarvasmarhákat hajtsanak ki.⁷³

A bemutatott fegyverszünetek csupán közvetve és általánosan utalnak a török–magyar kereskedelmi kapcsolatokra, ez utóbbiakat azonban konkrét adatok is bizonyítják. A Kevének árumegállító jogot adományozó 1435. évi kiváltságlevelével Szerbia és Magyarország között mindkét irányban közlekedő kereskedőket említ.⁷⁴

Állatkiviteli tilalmak Magyarországon a XIV–XV. század fordulóján. Agrártörténeti Szemle 25. (1983) 320–326., ill. *Draskóczy István*: Kamarai jövedelem és urbura a 15. század első felében. In: Gazdaságtörténet–könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. Szerk. Buza János (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek.1.) Bp. 2001. 163–164.

⁶⁸ A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Sajtó alá rend. Géresi Kálmán. III. Bp. 1885. 40.

⁶⁹ CJH 154., 220., 226–228., 500., 612., 760., 816., 834. Az 1405: 15. tc. a réz és más fémek kivitelét is megtiltotta, az 1523: 34. tc. ellenben csak a veretlen ezüstét. CJH 220., 818.

⁷⁰ 1405: 8., 20. tc., 1439: 11. tc., 1464: 9 tc., 1518 bácsi: 10. tc., 1519: 3. tc. és 1521: 13. tc. CJH 226., 234., 282., 348., 756., 758., 774., 790. Ezzel az intézkedéssel a hazai só árusítását védték, ami királyi monopólium volt.

⁷¹ Egy 1524 évi adat szerint például a pozsonyi halászok az általuk fogott halakat csak abban az esetben adhatták el az ország határain kívül, amennyiben mindez nem ment a pozsonyi vár, város és lakosság halszükségletének rovására. DL 38912.

⁷² *Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I. 1493–1519*. Bearb. Hermann Wiesflecker–Ingeborg Wiesflecker–Friedhuber–Manfred Hollegger unter Mitwirkung von Christa Beer. (Regesta Imperii XIV) I–IV. Wien–Köln–Weimar 1990–2004. II. 7468. sz. 1495-ban I. Miksa arra kérte II. Ulászlót, hogy a tiltás ellenére engedje meg egy radkersburgi polgárnak, hogy Magyarországról 400 ökröt Stájerországba hajtson, 1498-ban ugyanazt kérte egy másik személynek 1000 ökörre vonatkozóan. Uo. I. 2388., ill. II. 5955. sz.

⁷³ *Kubinyi A.*: Egy üzletelő és diplomata várúr i. m. 273.

⁷⁴ Ráczkevei okmánytár i. m. 14.

1480-ban Hunyadi Mátyás nevében raguzai kereskedők 2500 dukát értékben kívántak Ázsiából, különösen Burszából árukat hozni Magyarországra, később pedig 54 dukátot fektettek burszai árukba, amelyeket késnek mutatkoztak továbbvinni Magyarországra.⁷⁵ Egy 1456 és 1490 közöttre keltezett, datálatlan oklevél tanúsága szerint Onoffri Henrik nándorfehérvári kapitány egy kereskedőt küldött Nándorfehérvárról Szendrőbe, hogy híreket hozzon onnan.⁷⁶ 1478-ban egy bizonyos Rusztem török kereskedő kapott Mátyás királytól kiváltságot Magyarországon való kereskedésre.⁷⁷ 1495-ben Alsó-Magyarország egyik falujában, ahol keresztények és törökök közösen tartottak sokadalmat, hatalmas tűzvész támadt, az összes áru elégett, és Bonfini szerint megközelítőleg 60000 aranyfórintnyi kár keletkezett.⁷⁸ 1497-ben a szendrői török parancsnok fia nándorfehérvári kereskedőket fosztott ki és gyilkolt le,⁷⁹ 1500-ban viszont az áruikat a Dunán hajókkal Magyarországra szállító török kereskedőket rabolták ki.⁸⁰ Magyar kereskedők 1510-ben török vásáron vettek részt, ahol az oszmánok egy korábbi magyar támadásért bosszút álltak rajtuk.⁸¹ Szerémi György szerint pedig „a török császár zsidói” fel szoktak jönni a budai zsidókhöz és titkon török árukat hoztak; tudomása szerint a kevei szerbek is „nagyon keresték az árukat”, mindig bőven volt nekik belőlük, amelyeket Magyarországra vélhetőleg a Balkánról hoztak be, és állandóan volt velük egy-két török a sátraikban. Sankó Miklós, raguzai eredetű budai kereskedő gyakori követségei alkalmával szintén sok török árut hozott Budára, amelyet ottani házában tárolt és a nyilvánosságot kerülve árusított.⁸² 1525-ben a nándorfehérvári parancsnok, Bali bég azt kérte Tomori Páltól, az Alsó Részek főkapitányától, hogy engedélyezze a két állam közötti szabad kereskedést, és hogy állapotjanak meg egy olyan jelben, amelyet birtokló személy szabad legyen kalmárkodásában mindkét országban.⁸³

A magyar-balkáni kereskedelemben kiemelkedő szerepük volt a raguzai kereskedőknek, akik fontos közvetítői voltak a Magyarország és Szerbia, majd a királyság és az Oszmán Birodalom közötti árucserének, amelynek egyik fontos útvonala Belgrádon és Szendrőn keresztül vezetett. Ők Magyarországon a 13. század második felében jelentek meg, és különösen a Szerémségben, illetve a környékén: Belgrádban, Kevén és Szendrőn tevékenykedtek. A raguzaiak az Oszmán Birodalomban kedvező kereskedelmi kiváltságokat élveztek, amelyek közül a legfontosabb az áruik után fizetendő mindössze 2%-os vámtarifa volt, ez ugyanis kisebb volt a külföldiek 5%-os, az adót fizetők 4%-os, sőt még a mu-

⁷⁵ A. Ducellier: Voies et produits du commerce balkanique après la chute de Constantinople: les routes terrestres. Byzantinische Forschungen 17. (1991) 16.

⁷⁶ Magyarország és Szerbia i. m. 282–283. A középkori Szerbia és Magyarország kereskedelmére vö. még, pl. a nándorfehérváriak bizonyos magyarországi vámmentessége kapcsán: Jovanka Kalić: Les contacts commerciaux de pays Balkaniques avec la Hongrie durant la seconde moitié du XVe siècle. Études Balcaniques 3. (1969) 623–624. (A tanulmány fénymásolatát Draskóczy István bocsátotta rendelkezésemre. Szívességét ezúton is köszönöm.)

⁷⁷ DF 244100., vö. Kubinyi A.: Buda és Pest i. m. 25. 207. jegyz.

⁷⁸ Bonfini, A.: A magyar történelem tizedei i. m. 1001.

⁷⁹ Kalić, J.: Les contacts commerciaux i. m. 625.

⁸⁰ Kubinyi A.: Die Auswirkungen der Türkenkriege i. m. 206., 206. 27. jegyz.

⁸¹ Wenzel G.: Marino Sanuto i. m. II. 165.

⁸² Szerémi Gy.: Magyarország romlásáról i. m. 63–65.

⁸³ Magyarország pápai követek i. m. 119.

zulmánok 3%-os vámjánál is. 1502 után azonban Magyarországon is jelentős kiváltságokat élveztek: az ország területén szabadon kereskedhettek és kicsiben árusíthattak is.⁸⁴ 1362-ben néhány raguzai személy 280 forint értékben 160 mázsa ólmot vitt Kevén keresztül, 1432-ben pedig egy raguzai patrícius a bosnyák–albán határvidékről Váradra ment, ahol árujáért textiliát vásárolt. Raguzaiak a 15. század második felében Belgrádban sóval is üzleteltek, Magyarországon pedig általában szövetekkel, ékszerekkel, fűszerekkel, sóval, fegyverekkel és mezőgazdasági termékekkel kereskedtek.⁸⁵

A középkori forrásokban az Oszmán Birodalom és Magyarország közötti kereskedelemre vonatkozó adatok mellett az egyik országból a másikba jutott vagy szánt árucikkekről is olvashatunk. Azokban az esetekben, amikor a származási hely nincs feltüntetve, ezek az áruk nemcsak a nándorfehérvári harmincadokon jöhettek, hanem Erdélyen, Szlavónián, de akár Nyugat-Magyarországon is keresztül. A Rusztem török kereskedőnek adott említett kiváltság barmokkal (*pecora*) való kereskedést említ.⁸⁶ A rudniki körzetre vonatkozó, 1467 után összeállított vámszabályozás alapján a Szerémségből Rudnikba teherhordó állatokat és ökröket vittek,⁸⁷ egy más forrás szerint a galambóci várba pedig szintén állatokat.⁸⁸ Hóvári János kutatásai alapján 1515-ben Szendrőből szarvasmarhákat, ökröket és juhokat exportáltak Magyarországra, amelyek után 660 akcsét, mintegy 13,2 forint vámot fizettek.⁸⁹

1488. június 15. előtt valamikor egy magyar alattvaló Izvornikból sót rabolt el, amely viszont szintén Magyarországról kerülhetett oda.⁹⁰ 1524-ben II. Lajos annyi sót kívánt eladni a törököknek, amennyinek az árával 40 „vagy nem is tudni hány” török fogságban levő magyart ki lehetne váltani, 1525-ben pedig 20000 forint értékű sót.⁹¹ A rudniki körzet említett vámszabályozása alapján is exportáltak sót a Szerémségből Rudnikba,⁹² mint ahogy Crncába és a harami erődítménybe is, de a szendrői kikötő 1516. évi szabályzata alapján a

⁸⁴ Kalić, J.: Les contacts commerciaux i. m. 620–623.; Molnár Antal: A belgrádi kápolna-visitáció (1612–1643). Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon. Századok 134. (2002) 377., 376. 11. jegyz. Az Oszmán Birodalomban alkalmazott külkereskedelmi vámkulcsokra l. még Hóvári J.: Az oszmán gazdasági struktúra i. m. 125.

⁸⁵ Mályusz Elemér: A négy Tallóci fivér. Történelmi Szemle 23. (1980) 542. 51–52. jegyz.; Ragusa és Magyarország összeköttetései oklevéltára / Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum Regno Hungariae. A raguzai állami, a bécsi cs. és kir. titkos és egyéb levéltárakban levő okiratokból összeáll. Gelcich József. Bev., jegyz. Thallóczy Lajos. Bp. 1887. 375., Kalić, J.: Les contacts commerciaux i. m. 622–623.

⁸⁶ DF 244100.

⁸⁷ Nicoară Beldiceanu: Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris. Paris 1964. 189.

⁸⁸ Bogumil Hrabak: Les droits du douane et les taxes de transit perçus dans la Serbie du Nord sur le trafic avec la Hongrie et les régions Balkaniques (jusqu'à la fin du XVIe siècle). Zbornik narodnog muzeja 19. (1989) 38. (rezümé) (E tanulmányt is Draskóczy István önzetlen szívességének köszönhetően ismerem.)

⁸⁹ Hóvári J.: Az erdélyi só i. m. 43–44.

⁹⁰ Hazai Gy.: A Topkapu Szeráj i. m. 294.

⁹¹ Magyarországi pápai követek i. m. 36., 146.

⁹² Beldiceanu, N.: Les actes des premiers sultans i. m. 189.

legfontosabb kereskedelmi cikk az importált só volt.⁹³ A harami erődítménybe ugyanakkor bort exportáltak,⁹⁴ s 1516 elején is vittek Magyarországról néhány hordó bort Szendrőbe, amelyek után mintegy 2 forint értékű vámot fizettek.⁹⁵

Az Oszmán Birodalomból raguzaiak, szászok és törökök török bársonyt, rác damasztot vagy tafotát hoztak Magyarországra.⁹⁶ Egy soproni lakos 1467-ben keleti, pogány szőnyegről végrendelkezett.⁹⁷ 1490-ben a visegrádi várban a királyi javak leltározója is több olyan tárgyat írt össze, amelyeket rác damasztból készítettek, melyek között volt aranyozott, szerényen aranyozott, aranyozott vörös, többszínű aranyozott, többszínű egyszerű és végül egyszerű is.⁹⁸ Szintén rác damasztból készített oltárterítőkötet hagytak 1501-ben egy szegedi kápolnára, 1526-ban a királyi udvarban is használtak szerb tafotát, és végrendeletében Bodó Ferenc is rác kamukából rendelt készíteni egy oltár „ewlewzewt”.⁹⁹ 1500-ban a budai udvarban a francia követ fiának török selyemből készített ruhát adtak, 1503-ban a velencei követnek néhány török kendőt, 1508-ban Várdai Ferenc székesfehérvári örkanonok Batthány Benedek kincstartónak a király részére 500 forint értékű török bársonyt adott, 1514-ben Bakócz Tamás kíséretének tagjai pedig török brokátruhát viseltek.¹⁰⁰ Az egri püspökség 16. század eleji számadáskönyvei török takarót, kötőféket, nyeret, valamint török vászonból készített inget említenek,¹⁰¹ de lehetséges, hogy egyes

⁹³ *Hrabak, B.*: Les droits du douane i. m. 38. Az erdélyi só már az Árpád-korban eljutott a Balkánra: IV. Béla a jeruzsálemi ispotályos rendnek 1247-ben adott kiváltságában a Bulgáriába, Görög- és Kunországba szállítandó sóból származó jövedelemtől intézkedett, Kelet-Európa 1308. évi leírása alapján pedig valamennyi környező országba szállították az erdélyi sót. *Franz Zimmermann-Carl Werner*: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Hermannstadt 1892. I. 74., ill. Károly Róbert emlékezete. Vál., szerk., jegyz. Kristó Gyula-Makk Ferenc. Bp. 1988. 74. Mohács utáni adatok a balkáni magyar sóexportra: *Hóvári J.*: Az erdélyi só i. m. 41–42.

⁹⁴ *Hrabak, B.*: Les droits du douane i. m. 38.

⁹⁵ *Hóvári J.*: Az erdélyi só i. m. 44.

⁹⁶ *Kubinyi A.*: Buda és Pest szerepe i. m. 25.

⁹⁷ *Házi J.*: Sopron i. m. II.1. 103.; *Szende Katalin*: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32.) Bp. 2004. 204. A soproni adatokat Szende Katalin egyetemi adjunktusnak köszönöm.

⁹⁸ *Nógrády Árpád*: Mátyás kincsek a visegrádi vár 1490. évi leltárában. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére* i. m. 179.

⁹⁹ *Reizner János*: Szeged története. IV. Szeged 1900. 100.; *Johann Christian Engel*: Monumenta Ungrica. Viennae 1809. 216., 231.; *Középkori leveleink (1541-ig)*. Szerk. Hegedűs Attila-Papp Lajos (Régi magyar levelestár 1.) Bp. 1991. 65.

¹⁰⁰ *Wenzel G.*: Marino Sanuto i. m. I. 130., II. 91.; DL 82275.; *Petneki Áron*: Intrada. Az ünnepek bevonulás formája és szerepe a közép-kelet-európai udvarokban. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes-Székely Júlia. Bp. 1987. 284. Az 1539. évi szlavóniai vám-tarifája is tartalmaz aranyozott török bársonyt (singjének vámértéke 5 forint volt). *Rudolf Horvat*: Hrvatske carine god. 1539. Vjesnik Kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskoga Zemaljskoga Arkiva 12. (1910) 231.

¹⁰¹ *Estei Hippolit* püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Közveteszi E. Kovács Péter. Eger 1992. 254. (takaró), 257., 269. (kötőfék), 188., 196., 198., 254., 269. (nyereg), 270–271. (ing). A lószerszámok egy része az alább említendő török lovakkal együtt érkezett Magyarországra, mint ahogy 1493-ban Várdai Péter is egy török lovat török nyereggel felszerelve küldött VI. Sándor pápának. *Petri de Warda* i. m. 35. A mantuai Frederico II. Gonzaga által bírt török stílusú lószerszámok egy része is a Magyarországról kapott török lóval együtt juthatott Itáliába. *E. Kovács Péter*: Óstulok vagy bölény? Az itáliai nemeselek és a magyarországi fenevad (Adalékok a középkori Magyarországi faunájához). *Történelmi Szemle* 47. (2005) 94.

esetekben csak „török módra” készített termékekről volt szó, mint ahogy egyszer „török módra” készített takaróról olvashatunk.¹⁰² A rudniki körzet szabályozása alapján Rudnikból a Szerémségbe selyemszálat, bakacsint, borsot, menyét-, nyest- és báránybőröket vittek.¹⁰³ Valószínű, hogy az a 32 forintos szőnyeg, 5 forintnyi bors, és talán az a két csizma is, amelyek árát 1504-ben Kánizsai György néhány nándorfehérvári lakosnak kellett, hogy kifizessen, szintén az Oszmán Birodalomból származtak.¹⁰⁴ A délről behozott szövetekről és ruhákról az 1492-ben Bihácson, Ripacson és Szokolon őrzött török foglyok kiváltására adott árak jegyzéke alapján is fogalmat alkothatunk.¹⁰⁵ Összesen 21 vég szövetet adtak 574 forint értékben,¹⁰⁶ leggyakrabban aranyozott bíbor színűt vagy bíbort,¹⁰⁷ majd bíbort, vörös színű, illetve rác kamukának való szövetet, továbbá szőnyeget, hacukákat, *zkender*-eket,¹⁰⁸ csizmát és *repach* zsákot.¹⁰⁹

A magyar–török kereskedelem útvonalaira a fegyverszünetekben említett vásárhelyek és a harmincadhivatalok elhelyezkedéséből lehet következtetni.¹¹⁰ A harmincadhivatalok nem egyenletes eloszlásban és a határtól számítva változó mélységben helyezkedtek el. A legnagyobb koncentrációt Nándorfehérvár környékén találjuk. Amíg ugyanis a főharmincadhoz tartozó tíz vámhivatal egy megközelítőleg 170 km hosszú területsávon szóródott szét, addig a legnyugatabbra fekvő fióktól nyugatra a legközelebbi harmincad légvonalban megközelítőleg 200 km-re, Zágábban, a legkeletebbi Nándorfehérvártól keletre pedig mintegy 150 km-re, Karánsebesen volt. A Belgrád környéki harmincadok létrehozásánál — a többi magyar külkereskedelmi vámhivatal zöméhez hasonlóan — természetföldrajzi

¹⁰² Estei Hippolit i. m. 32., 113., 194. Török módra varrott ruhát előállíthatott például az a török szabó is, akinek Corvin János egyik levele értelmében egy falut kellett volna „megbocsattatni”. Középkori leveleink i. m. 21.

¹⁰³ *Beldiceanu, N.*: Les actes des premiers sultans i. m. 189.

¹⁰⁴ Magyarország és Szerbia i. m. 315. Az egyik csizmának 50 dénár volt az értéke, míg a másiknak, egy meg nem határozott minőségű és méretű posztóval együtt 5 forint. A lajstromban még szerepel bor, posztó, viza, rudak vagy gerendák (*asseres*), lovak, árpa, kötőfékek, sertés, takarók. 1486-ban vagy 1487-ben a magyarok sok török turbánt és köpenyt vásároltak, de ez egy rendkívüli eset volt: Mátyás 500, a beszerzett ruhákkal törököknek öltöztetett katonájával kívánt nyomást gyakorolni III. Frigyes császárra a vele folyó béketárgyalásai során. *Hazai Gy.*: A Topkapu Szeráj i. m. 290.

¹⁰⁵ Alsó-szlavóniai okmánytár i. m. 342–344.

¹⁰⁶ A jegyzék összeállítója 662 forintot számított.

¹⁰⁷ Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk. Berrár Jolán–Károly Sándor. Bp. 1984. 104. (bársony), 113. (bíbor).

¹⁰⁸ Ez egyfajta öv volt: „cingulum vulgo zkender de serico”. Alsó-szlavóniai okmánytár i. m. 343. Kevésbé valószínű, hogy a kenderbársonyra vonatkozik ez a kifejezés, amely egy gyengébb minőségű bársony volt: „alávaló bársony, akit kender-bársonynak szoktak hívnia”. *Zay F.*: Landorfehérvár i. m.

¹⁰⁹ A szövetek ára végenként: aranyozott bíbor színű vagy bíbor általában 30 forint, de 26, 50 és 60 is; bíbor 40 forint; rác kamukának való szövet 6 forint; vörös színű szövet 14 forint; meg nem határozott színű szövet 15 forint; az egyéb árúk: egy szőnyeg 2 forint, 2 szőnyeg 4, illetve 5 forint, 3 darab 7 forint; hacuka 13, 15 és 20 forint; *zkender* 4, 6 és 10 forint; egy csizma, egy *repach* zsákkal és egy *zkender* selyemövvvel együtt összesen 7 forint.

¹¹⁰ Talán egy további balkáni út volt az, amelyet Sankó Miklós török követéségei alkalmával használt: ő odafelé a Dunán Bánmonostorral szemben, a Száván pedig Rackán szemben kelt át, visszafelé jövet pedig az azonosítatlan incsai révet használta. *Szerémi Gy.*: Magyarország romlásáról i. m. 64.

és biztonsági szempontokat követtek: azokat Száva melletti, feltehetőleg forgalmasabb révek mellett fekvő és erődítményekkel védett helységekre telepítették.

3. A kölpényi, baricsi és szabácsi harmincadok forgalma 1503 és 1505 között

3. 1. A források

A három harmincad 16. század eleji forgalmáról két számadás tudósít. Az első a kölpényi harmincadra vonatkozik (lásd a Függelék 1. részében). Az első négy oldalon a kölpényi bevételekre vonatkozó adatokat rögzítették: a kereskedők neveit, a szállítás irányát, vagyis azt, hogy behozták vagy kivitték az árut, valamint a szállított áruk értékét, utána a vámon átvitt só, ökrök és lovak összesített vámértékét és vámját, majd három üresen hagyott oldal után az utolsó oldalon a kölpényi, szabácsi és baricsi harmincadok összesített bevételeit, végül pedig a kiadásokat. A második számadás a baricsi harmincadra vonatkozik (lásd a Függelék 2. részében). A dátumot, a szállítók nevét, a behozatal vagy a kivitel tényét, a szállított árucikk nevét, az állatok esetében azok számát, egyébként pedig a szállított áru értékét jegyezték fel. A számadást hivatali évenként vezették, amelyeken belül időrendben haladva először a behozott, majd a kivitt árukat könyvelték el, és azt a legvégén Kanizsai György saját kezűleg aláírta. A két számadás közös sajátossága, hogy nem tüntették fel a lefizendő vagy lefizetett vámösszeget, csupán a kölpényiben a só, ökrök és lovak összesített vámját.

A kölpényi számadás több tekintetben is eltér a középkori magyarországi harmincad-, illetve huszadnaplóktól: címében nem tüntették fel mely időszakra vonatkozik, de a harmincadon való áthaladás időpontját sem; a só, ökrök és lovak esetében csak összesítő adatokat jegyeztek le; végül pedig abban két másik harmincadra vonatkozó adatokat is találunk. Így úgy gondoljuk, hogy forrásunk talán egy belső használatra készült összegzés része lehetett, amelyhez még a másik két harmincadnak a számadásai is hozzátartoztak. A baricsi vámnaplóban viszont a hivatali év elején kivitt árukat szorosan az ugyanazon év végén behozott áruk után jegyezték le,¹¹¹ vagyis a számadás készítése idején már pontosan tudták, hogy mit szállítottak az egész időszakban a vámon keresztül, ami egy eredeti vámnapló ismeretét feltételezi. Így a baricsi harmincadszámadás egy tisztázat vagy összegzés lehet.

Az utóbbi vámnapló az 1503. március 25. és 1505. február 14. közötti periódusra vonatkozik. A számadásból kiderül, hogy Baricsra a harmincadosokat 1503. március 25-én nevezték ki, és 1504-ben is március 25-től számították az új hivatali évet, ez a hivatali év tehát 1505-ben szintén március 25-én kellett, hogy végződjön. Noha 1505-ben az utolsó bejegyzés február 14-re vonatkozik, a baricsi számadás valószínűleg két teljes évről szól, és csak azért nincs egy bejegyzés sem 1505. február 14. és március 25. között, mert akkor egyszerűen

¹¹¹ A számadást lejegyző személy egyszer az időrendet is elvétette: egy 1503. júliusi eseményt egy augusztusi szállítás után tüntetett fel.

nem volt forgalom a vámon. Baricson egyébként is voltak többhónapos periódusok, amikor szünetelt a kereskedelem, példának okáért 1504. február 24. és március 25. között sem vámostak el senkit. Elképzelhető ellenben minderre egy másik magyarázat is: Kanizsai György bán szolgálati éve 1502-ben, 1503-ban és 1504-ben február 14-én kezdődött,¹¹² így lehetséges, hogy a baricsi harmincad jövedelmét Kanizsai 1504-ben kezdődő hivatali évének lejártáig, azaz 1505. február 14-ig utalták ki.

A kölpényi harmincadnapló ugyan datálatlan, de írásképe alapján a 16. század elején készülhetett, és mindenképpen 1476 és 1521 között, mivel említi a szabácsi harmincad jövedelmeit, Szabács várát pedig Mátyás király 1476-ban foglalta el és 1521-ben került ismét török kézre.¹¹³ Amint az alábbiakban még kiderül, a kölpényi bevételek egy részét olyan személyeknek adták, akik 1503-ban és 1504-ben Kanizsai bán familiárisai voltak, ami arra utal, hogy a kölpényi számadás e két esztendő körüli időszakra vonatkozik. Azt is figyelembe véve, hogy a kölpényi számadás egy bejegyzése szerint a kölpényi harmincadot a baricsival együtt számolták el, valószínűnek tartjuk, hogy a kölpényi számadás ugyanarra a periódusra datálható, mint amelyre a baricsi.

Ami a használt pénznemet illeti, a számadásokban csak forinttal és dénárral, vagyis magyar pénzekkel számoltak. Ezt azért tartjuk szükségesnek megemlíteni, mert Magyarország határ menti vidékein idegen pénzeket is bőséggel használtak, Erdélyben a Szászföldön például a magyar érmék mellett az akcse (más néven oszpora), azaz az Oszmán Birodalom Havasalföldön és Moldvában is használatos érméje is forgalomban volt,¹¹⁴ Nyugat-Magyarországon pedig osztrák pénzeket is használtak.¹¹⁵

¹¹² Magyarország és Szerbia i. m. 305., 313., 318., DL 25431.

¹¹³ *Csánki Dezső*: Szabács vára. Hadtörténeti Közlemények 1. (1888) 355–388.; *Kiss Lajos*: Nándorfehérvár bukása (1521). Hadtörténeti Közlemények 2. (1889) 389–440., 546–612.; *Szakály Ferenc*: Nándorfehérvár, 1521: a vég kezdete. In: *Zay Ferenc*: Az Landorfejűrvár elveszésének oka e vót, és így esött. Sajtó alá rend. Kovács István. Az utószót Szakály Ferenc írta. (Bibliotheca Historica). Bp. 1980. 83–164.; *Uő*: Nándorfehérvár 1521-es ostromához. Hadtörténeti Közlemények, Új folyam 25. (1978) 484–498.

¹¹⁴ Brassóban 1503-ban forinttal és akcséval, Szebenben 1500-ban ellenben forinttal és dénárral találkozunk a huszadnaplókbán. *Manolescu, R.*: Braşovul i. m. 304–305.; Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation. I. (Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsische Archiven I. 1.) Hermannstadt 1880. 270–304. A török Szendrőben akcséval számoltak (egy forint, vagyis 100 dénár 52–53 akcsét ért). *Hóvári J.*: Az erdélyi só i. m. 52., 59. 77. jegyz. Az erdélyi szász városokban, ill. a középkor végi Magyarországon használt oszporára I. *Draskóczy István*: A Szászföld összeírása a XVI. század első évtizedéből. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Kolozsvár 1996. 164. 17. jegyz. és *Gyöngyössi Márton*: Altin, akcse, mangir...: oszmán pénzek forgalma a kora újkori Magyarországon. Bp. 2004. 9–14., 21. A törvények több ízben tiltották a külföldi pénzek behozatalát és elfogadását (1439: 11. tc., 1507: 11. tc., 1514: 66. tc., 1525: 23 tc.), de az 1492: 31. tc. a végvidéken megengedte azt. CJH 282., 700., 736., 832., 834., 500. Az 1526: 36 tc. a rézpénzek behozatalát tiltotta ugyan, de a 37. tc. a hadjáratok idejére megengedte a külföldi érmék forgalmát. CJH 852.

¹¹⁵ *Kubinyi András*: A későközépkori magyar-nyugati kereskedelmi kapcsolatok kérdése. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 116.

3. 2. A forgalmazott árucikkek mennyisége és vámértéke

A behozatal részletekbe menő vizsgálatát nehezíti meg, hogy a behozott árukat nem nevezték meg, azokat Kölpényben összefoglaló névvel csak „dolgok”-ként (*res*), míg Baricsban „dolgok”-ként és „kis dolgok”-ként (*res parva*) könyvelték el. A „dolgok” kifejezés alatt elvileg élőlényeken kívül bármit lehetne érteni,¹¹⁶ de nagy valószínűséggel olyan árucikkekre vonatkozott ez a kifejezés, amelyeknek a Balkán-félszigetről való behozatalát más források is tanúsítják, vagyis textilárura, ruházati cikkekre, bőrárura, keleti gyümölcsökre és fűszerekre (főleg borsra, gyömbérre, tömjénre, sáfrányra és szerecsendió-virágra).¹¹⁷ Más harmincadokon is használtak elvéve hasonló gyűjtőfogalmakat, például Sopronban a kalmáráruk, különböző áruk (*institoria, diversa mercimonia*), Brassóban apróságok (*parvalia*) néven, a nyugat-magyarországi harmincadokon pedig egyszerű, különböző, apró, illetve vegyes holmikként is könyvelték el az árukat, sőt kivételes esetekben egyáltalán meg sem nevezték azokat; a baricsi és kölpényi vámokon alkalmazott gyakorlattal ellentétben az árucikket a fuvarok túlnyomó többségében viszont pontosan megnevezték.¹¹⁸ A szintén a magyar-balkáni kereskedelemről tanúskodó 16. század eleji brassói és szebeni huszadnaplóban *res Turcales, res Turcae* kifejezések is szerepelnek, amelyek alatt délről behozott fűszereket, textilműket, ruházati cikkeket, bőrt, bőrárut értettek.¹¹⁹

A behozatalt összegezve: a kölpényi vámon 7958,79 forint, a baricsin 5268,25 forint értékű „dolgokat” hoztak be; az utóbbi harmincadon 153 forint értékű árut „kis dolgok”-ként (ami az összes behozatalnak a 2,9%-át jelentette), 5115,25 forint értékű árut (97,1%) pedig csak „dolgok”-ként tüntetett fel az írnok. „Kis dolgokként” elkönyvelt árukat ritkábban és kisebb összértékű szállítmányokban hoztak be: kilenc alkalommal 6 és 32 forint közötti értékű szállítmányt, egy szállítmány átlagértéke 17 forint lévén, míg „dolgokkal” 66 alka-

¹¹⁶ A 16. században a „török áruk” körébe bizonyos esetekben állatok is tartozhattak. *Gecsenyi Lajos*: „Török áruk” és „görög kereskedők” a 16–17. századi Magyarországon. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv i. m. 188. 9. jegyz.

¹¹⁷ *Manolescu, R.*: Braşovul i. m. 168–170.; *Goldenberg, S.*: Despre vama (vigesima) Sibiului i. m. 676–677.; *Pach Zsigmond Pál*: Magyarország és a levantei kereskedelem a XIV–XVII. században. (Előadások a Történettudományi Intézetben 4.) Bp. 1986. 15. A 15. század elején Erdélybe délről és keletről havasalföldi agrártermékek (hal, marha, bőr, viasz, méz stb.) mellett a következő árukat hozták be: fűszerek, kecskegyapjú, teveszőr, gyapot, bőrök; ezeken kívül még vámot szedtek „minden olyan áru után, amelyet a szaracénok hoznak”, illetve „amelyek a tengerről jönnek”. *Uő*: A Levante kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. Századok 109. (1975) 16–18., 28–30. Az 1500 körüli, ill. a 16. század eleji erdélyi fűszerbehozatalra I. *Uő*: A Levante kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján. Századok 112. (1978) 1005–1038.; *Pakucs Mária*: Erdély dél felé irányuló fűszerforgalma a 16. század első felében (Brassó és Nagyszében szerepe a távolsági kereskedelemben). *Sic Itur ad Astra* 13. (2002) 46–64., vö. még *Hóvári J.*: A tulcsai i. m. 435–441. (az áruk felsorolásával).

¹¹⁸ *Mollay K.*: A soproniak harmincadvámja i. m. 136.; *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt*. I. (Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt I.) Brassó 1886. 52., 54., 59., 61., 63–65. stb., *Ember Gy.*: Nyugati külkereskedelme i. m. 67.

¹¹⁹ Az erdélyi huszadokon behozott keleti árukra: *Manolescu, R.*: Braşovul i. m. 168–171.; *Uő*: Sibiul i. m. 241–243.

lommal kereskedtek, amikor a szállítmányok értéke 2 és 394,75 forint között mozgott, a szállítmányok átlagértéke pedig 77,5 forint volt.

A számadások a kivitel esetén is aránylag kevés, mindössze kilenc árucikket neveznek meg: ökröt, lovat, juhot, sertést, halat, faggyút, sót, kést (*cultellus*),¹²⁰ tarisznyát (bursa) és posztót.¹²¹ A lovak csődörök vagy herélt lovak lehetnek; a halakról és posztóról a számadás nem árul el közelebbit, noha többféle halfajta és posztó forgott a magyarországi piacokon.

Azoknak az árúknak a mennyiségét, amelyknél ezt meg lehetett állapítani vagy becsülni, az alábbiakban foglaltuk össze. A só esetében csak megközelítő értéket tudunk megadni, nem ismerjük ugyanis a sókockák vámértékét. Végül 100 sókocka értékét tekintettünk 5 forintnak, hiszen ilyen értékben számították a végvárakban szolgálóknak a zsoldjuk egy részeként adott sót; bár ennél az összegnél a piaci ár nyilvánvalóan magasabb volt. Tovább bonyolítja a sóval való számolást, hogy a közeli Szendrőn a darabsó mellett kétféle méretű: egy nagy és egy kis sókocka is forgalomban volt, amelyek közül egyiknek sem lehet pontosan tudni a súlyát.¹²²

Barics	só	ökrök	lovak	juhok
1503 március 25–1504 március 24	19080	120	144	450
1504 március 25–1505 március 24	10040	4	8	
1503 március 25–1505 március 24	29120	124	152	450
Éves átlag	14560	62	76	225
Kölpény				
1503 március 25–1505 március 24	6510	460	736	
Éves átlag	3255	230	368	
Éves átlag Barics és Kölpény összesen	17975	292	444	225

1. táblázat. A baricsi és kölpényi harmincadokon forgalmazott áruk mennyisége hivatali évenként, 1503. március–1505. február

Kölpényben az elvámolásra kerülő só után értékvámot szedtek, és pedig a feltüntetett értékének a huszadát, így az általános magyarországi gyakorlatot is tekintetbe véve bizonyos, hogy a hal, faggyú, posztó, kések, tarisznyák és „dolgok” esetében, amelyeknek szintén értékét és nem mennyiségét tüntették fel, hasonlóan jártak el. Az élőállatok után azonban bizonyosan darabvámot szedtek, mivel a jegyzékben is az állatok számát adták meg, és nem értéküket,

¹²⁰ Noha a *cultellus* szó elsődleges jelentése kiskés, 1476-ben és 1494–1495-ben vágókés értelemmel szerepelt (*cultelli ulgo vagokes*, *cultelli scilicet vagokes*), de használták általánosan kés értelemben is. Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. I–II. Bp. 1966. I. 452.; DF 270488.; Engel, J. C.: Geschichte des Ungarischen Reiches I. i. m. 170.; Régi magyar glosszárium. i. m. 399 (kés).

¹²¹ A nyugat-magyarországi harmincadszámadások 1542-ben például 349 árucikket neveznek meg. Ember Gy.: Nyugati külkereskedelme i. m. 67.

¹²² Hóvári J.: Az erdélyi só i. m. 52–54.

illetve a többi magyarországi harmincadokon is ez volt az általános gyakorlat. A kölpényi számadás megadja a harmincadon elvámolt állatok: lovak és ökrök számát és az utánuk bevételezett vámösszeget, így elvileg ki lehet számítani az ökrök és lovak után szedett darabvámokat (feltéve, hogy az egységes adminisztráció és a harmincadok közelsége miatt a szabácsi és baricsi harmincadokon egy adott árunak ugyanannyi volt a vámja, mint Kölpényben). Az így kapott 5,557 dénáros, illetve 1,128 dénáros értékek azonban felkeltik a gyanút, a darabvámok ugyanis általában egész számokban kifejezhető dénárösszegek szoktak lenni, tehát esetünkben egy öt vagy hat, illetve egy egy dénáros vám lenne természetes. A tört értékekre több magyarázat is kínálkozik: egyes esetekben nem a vámtarifának megfelelő vámot vetettek ki, hanem csak egy ahhoz közeli vámot (mely gyakorlattal a szebeni, brassói és soproni vámon is éltek), vagy a nagyobb mennyiségben szállított áruk után kevesebb harmincadot kértek (mint például Pozsonyban), vagy a feljegyzés napján a kereskedők nem fizették ki rakományuk után a teljes vámot, hanem annak egy részével adósok maradtak; esetleg a vámosok elengedték a vám egy részének kifizetését, vagy akár tévedtek a vámkivetésnél.¹²³

Nehezebben magyarázható meg a fenti módszerrel kiszámolt tarifák csekélyisége, a darabvámok ugyanis jóval alacsonyabbak a más harmincadokból ismert értékeknél. Amíg Kölpényben egy ökör vámja 5,557 dénár volt, addig Sopronban egy 1483 és 1490 közötti harmincadtarifa szerint 25 dénár, Brassóban a 15. század végén 9,5 és 10 dénár, 1503-ban 10 dénárt érő 5 oszpora, Szebenben 1500-ban és 1552-ben egyaránt 10 dénár, a székesfehérvári, szlavóniai és nyugat-magyarországi harmincadokon 1515-ben, 1539-ben, illetve 1542-ben is 50 dénár; Szlavóniában egy tinóé vagy fiatal tehéné 25 dénár. Csupán Pozsonyban volt kisebb az ökrök harmincadvámja, ahol a vám 1457/58-ban 10 bécsi dénár volt, ami megközelítőleg 4,1–4,2 magyar dénárnak felelt meg.¹²⁴ Egy ló vámja Kölpényben 1,128 dénár volt, Pozsonyban 1457/58-ban 84 bécsi dénár, azaz kb. 34,2–35 magyar dénár, Sopronban 1483 és 1490 között egy jó lóé 1 forint, egy rossz fél forint, Brassóban 1503-ban és 1542-ben 16 dénárnak megfelelő 8 oszpora, Bártfán 1504 és 1524 között 20 dénár, a szlavóniai harmincadokon 1539-ben egy lóé 1 forint, egy fiatal lóé, illetve kancáé egyaránt 50 dénár, egy kis lóé, illetve kancáé 25 dénár, a nyugat-magyarországi harmincadokon 1542-ben egy lóé 50 dénár, Szebenben 1552-ben 12 dénár, ugyanitt egy török lóé 50 dénár volt. Kölpényből a juhok vámjára nem maradt fent adat; Pozsonyban 1457/58-ban 2 bécsi dénárt, azaz 0,8 magyar dénárt, Sopronban 1483 és 1490 között 1000 juh után 15 forintot, tehát 1 juh után 1,5 dénárt szedtek, 1539-ben a szlavóniai harmincadokon és 1542-ben Nyugat-Magyarországon egyaránt 2 dé-

¹²³ Goldenberg, S.: Despre vama (vigesima) Sibiului i. m. 676.; Mollay K.: A soproniak harmincadvámja i. m. 136–137.; Rechnungen Hermannstadt i. m. 349–350.; Rechnungen Kronstadt i. m. I. 37., 41., 44., 48., 1. jegyz., 50., 1. jegyz., 58.; Kováts F.: Nyugatmagyarország i. m. 7., 192–193.; Flügedi Erik: A bártfai XVI. század eleji bor- és lókvitel néhány kérdése. Agrártörténeti Szemle 14. (1972) 41–42.

¹²⁴ Egy aranyforint akkor 240–245 bécsi dénárral volt egyenlő. Kováts F.: Nyugatmagyarország i. m. 208–209.

nárt, Szebenben 1552-ben 3 juh után 2 dénárt vagy megegyezés szerinti összeget.¹²⁵

A magyar marhatenyésztés központjához (a Nagyalföldhöz) viszonylag közel fekvő baricsi és kölpényi vámokon a szarvasmarha piaci ára, ennél fogva a harmincadtarifája is alacsonyabb kellett legyen, mint a nyugati határszálen vagy Erdélyben, és így elképzelhető, hogy Kölpényben egy ökör vámja, noha megközelítőleg a fele a második legkisebb, 10 dénáros brassói és szebeni vámnak és mintegy tizede a legnagyobb, de nagyobb a pozsonyi négy dénárosnál, valóban 5,5 dénárhoz közel eső összeg lehetett. A ló a megközelítőleg 1 dénáros vámja viszont valószínűtlenül alacsonynak tűnik, hiszen megközelítőleg csupán egy tizede a legkisebb, 12 dénáros szebeni vámnak és nagyjából egy kilencvenede a legnagyobb, 1 forintos soproni tarifának.

	Kivitel										Behozatal	Összeforgalom
	Só	só és halak	ökrök	lovak	juhok	faggyú	kések	kések és posztó	kések és tarisznyák	összesen	"dolgoz"	
Barics												
1503 március 25– 1504 március 24	954,00		133,36	32,48	135,0		55,0	15,0	16	1340,84	3387,50	4728,34
1504 március 25– 1505 március 24	502,00	40	4,45	1,80		6				554,25	1880,75	2435,00
1503 március 25– 1505 március 24	1456,00	40	137,81	34,28	135,0	6	55,0	15,0	16	1895,09	5268,25	7163,34
Éves átlag	728,00	20	68,91	17,14	67,5	3	27,5	7,5	8	947,55	2634,13	3581,67
Kölpény												
1503 március 25– 1505 március 24	325,50		511,20	166,00						1002,70	7958,79	8961,49
Éves átlag	162,75		255,60	83,00						501,35	3979,40	4480,75

2. táblázat. A baricsi és kölpényi harmincadokon forgalmazott áruk vámértéke hivatali évenként, 1503. március–1505. február¹²⁶

¹²⁵ Kováts F.: Nyugatmagyarország i. m. 189.; Házi J.: Sopron i. m. II. 6. 262.; Fügedi E.: A bártfai i. m. 52.; Kardos Tibor: Velencei vonatkozású gazdaságtörténeti adatok a Jagelló-korból (1502–1518). Századok 85. (1951) 442. (Székesfehérvár); Manolescu, R.: Braşovul i. m. 114., 117., 1. jegyz. (Brassó); Horvat, R.: Hrvatske carine i. m. 230.; Ember Gy.: Nyugati külkereskedelme i. m. 82–83., Engel, J. C.: Geschichte des Ungrisches Reiches i. m. III. 37. (Szeben). A lovak után fizetett egy forintos soproni tarifa ritka lehetett, Werbőczy ugyanis egy 1520 évi beszédében azt fejtegette, hogy az ökrök és lovak vámjának nagymértékű felemelésével el lehetne érni az egy forintos tarifát. Fraknói Vilmos: Werbőczy István kiadatlan levelei és egy országgyűlési beszéde. 1513–1526. Történelmi Tár 23. (1877) 144.

¹²⁶ A lovak és ökrök esetében a kölpényi vámértékkel számoltunk, a juhok esetében a többi vámon alkalmazott vámértékek középértékével, vagyis a soproni és szebeni juhonkénti 30 dénárossal.

A szarvasmarha a legfontosabb késő középkori magyar exportáru volt. A pozsonyi vámon 1457–1458-ban 1466 darabot vittek ki 4153,67 forint vámértékben, 1542-ben az észak-nyugati harmincadokon 29086 szarvasmarhát 282777 forint értékben, amelyek zöme (27529 állat) ökör volt.¹²⁷ Az egész magyar marhakivitel azonban jóval nagyobb volumenű volt. A becslt adatok szerint a 16. század elején Velencébe évente 14000, Bécsbe 16000, a dél-német területekre pedig 18000 szarvasmarhát exportáltak, évente tehát mintegy 50000 állatot, de 1520 körül már 60000 darabot.¹²⁸ A huszadszámadások szerint Erdélybe a szarvasmarhákat inkább importálták, és pedig 1500-ban Szebenben keresztül 14 darabot, Brassón keresztül pedig 3457 darabot (2092 ökröt és 1365 tehenet) hoztak be, de más adatok szerint Szebenben keresztül szarvasmarhát már exportáltak is a középkorban.¹²⁹ Ezekhez a mennyiségekhez képest, a baricsi és kölpényi harmincadokon összesen kivitt mintegy 300 fős állatállomány eltörpül, a nyugatra kivitt szarvasmarháknak csupán töredékét (megközelítőleg 1%-át) képezi. Az Oszmán Birodalom északi behozatala tekintetében még a gyurgyevői vámon — ahol a Havasalföld és a Birodalom közötti áruforgalom nagy része áthaladt¹³⁰ — szállított állatok számát ismerjük az 1506 októberre és 1508 júliusa közötti időszakból. Ott is jóval több szarvasmarhát vittek ki, 1507-ben mintegy 1500, 1508 első hét hónapjában 600 állatot.¹³¹

A ló kivitel tekintetében a mintegy 450 darabnyi export jelentőségében már megközelítette a nyugatit, ahol 1457–1458-ban 430, 1542-ben 1407 lovat szállítottak ki 13671 forint értékben. Északra Bártfán keresztül már kevesebb lovat exportáltak, 1504 és 1524 között évente 64–249 állatot, 256–996 forint értékben. Erdélybe és Erdélyből lovakat 1503-ban Brassón és 1500-ban Szebenben keresztül nem szállítottak.¹³² A magyar viszonylatban jelentős déli ló kivitel azal magyarázható, hogy az Alföld a középkori magyar lótenyésztés egyik központja volt. Bértrandon de la Brocquière 1433. évi útinaplója szerint Szegeden akár 3–4000 lovat is lehetett vásárolni, attól északra pedig egymást érte a sok ménes a síkságon.¹³³ Lovakat azonban nemcsak kivittek a Balkánra, hanem be is hoztak onnan, középkori forrásokban ugyanis többször szerepelnek töröként említett arab lovak.¹³⁴ A két Belgrád melletti vám ló kivitele valamivel na-

¹²⁷ Kováts F.: Nyugatmagyarország i. m. 190.; Ember Gy.: Nyugati külkereskedelme i. m. 83., 157.

¹²⁸ Ian Blanchard: The Continental European Cattle Trades 1400–1600. *Economic History Review* 39. (1986) 434., 457., 2. táblázat. Az Itáliába irányuló kivitelre l. még: Othmar Pickl: Der Viehhandel von Ungarn nach Oberitalien von 14. bis 17. Jahrhundert. In: *Internationaler Ochsenhandel (1350–1750)*. (Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte 9.) Hrsg. Franz Westermann. H. n. 1979. 44–85.

¹²⁹ Manolescu, R.: Braşovul i. m. 116.; Uő: Sibiu i. m. 219–220.

¹³⁰ Hóvári J.: Az oszmán gazdasági struktúra i. m. 108.

¹³¹ Uo. 106–107.

¹³² Ember Gy.: Nyugati külkereskedelme i. m. 83., 157–158.; Fügedi E.: A bártfai i. m. 52.; Manolescu, R.: Braşovul i. m. 116., vö. még Uő: Sibiu i. m. 219., 43–44. jegyz.

¹³³ Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717. *Összegyűjt.*, jegyz. Szamota István. Bp. 1891. 91–92. A középkori magyar lóexportra l. még: Veszprémy László: Csatamének, paripák és hátsalovak. A középkori hadilovokról. In: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjes Géza emlékére*. Szerk. Hausner Gábor. Bp. 2005. 806., 806., 18. jegyz., 809–812.

¹³⁴ Török lovak szerepelnek egy 1472-ben és egy 1522-ben írt végrendeletben is. DL 17297., ill. Kubinyi A.: Egy üzletelő és diplomata várúr i. m. 279. 1493-ban Várdai Péter VI. Sándor papá-

gyobb volt mint a gyurgyevóié, ahol 1507-ben mintegy 260, 1508 első hét hónapjában 320 állatot szállítottak ki.¹³⁵

A 225 darabos juhexport jóval csekélyebb volt, mint a nyugati, juhot ugyanis Pozsonyban 1457–1458-ban 5850 darabot, bárányt 284-et vittek ki (4117,5, illetve 100,58 forint értékben), az észak-nyugati harmincadokon pedig 16089 darabot (4614,85 forint vámértékben),¹³⁶ Bécsben viszont a 16. század közepén évente már 10–20000 magyar juhot adtak el.¹³⁷ Az Oszmán Birodalom északi juhimportja tekintetében a baricsi és kölpényi vámok forgalma elhanyagolható tétel volt, Gyurgyevón keresztül ugyanis mintegy százszor több juhot hajtottak át, mint az említett két harmincadon: 1507-ben mintegy 36000, 1508 első hét hónapjában 13200 állatot, melyek tetemes hányadát Isztambulba hajtották.¹³⁸ Könnyen előfordulhat, hogy a déli disznó kivitel — amelynek nagyságáról nem rendelkezünk számadatokkal — megközelítette, vagy akár meg is haladta úgy a csekély, 1542-ben 445 darabos nyugati exportot, mint a Gyurgyevónál az Oszmán Birodalomba vitt mintegy 100–200 sertést.¹³⁹ A juh- és ökrök kivitel csekélyisége azért is érdekes, mert a harmincadokhoz közeli Nagyalföld közismerten nagy szarvasmarhatenyésztő központ volt és Dél-Magyarország is gazdag volt juhokban, Bácból például a török források szerint a mohácsi csata után 70000 juhot hajtottak el.¹⁴⁰ Ennek az lehet a magyarázata, hogy Szerbiában is elegendő juhot és ökröt tenyésztettek ahhoz, hogy csak keveset kelljen azokból behozni.

Késeket óriási mennyiségben importáltak Magyarországra Ausztriából, főleg Stájerországból, de Nürnbergből is, aminek tekintélyes részét tovább is exportálták a Balkán-félszigetre.¹⁴¹ A török területre irányuló késexport nagy

---

nak küldött török lovat, 1506-ban Kanizsai György Bakócz Tamás esztergomi érseknek, 1516-ban Sárkány Ambrus Francesco II. Gonzagának, 1523-ban Bornemisza János és a tárnokmester Szydłowiecki kancellárnak, 1525-ben a belgrádi bég Tomori Pálnak. Petri de Warda i. m. 35.; Magyarország és Szerbia i. m. 324.; *E. Kovács Péter*: Egy középkori utazás emlékei. (Estei Hippolit utolsó utazása Magyarországra). *Történelmi Szemle* 32. (1990) 103.; *Zombori István*: II. Lajos udvara – Szydłowiecki kancellár naplója alapján. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra* i. m. 116.; *Magyarországi pápai követek* i. m. 278–279. A magyar királyoknak is voltak török lovaik Budán 1526-ben, amelyekből 1487-ben a francia királynak, 1503-ban a velencei követnek, 1524-ben Lajos bajor hercegnek adtak. *Engel, J. C.*: *Monumenta Ungrica* i. m. 195., 211.; *Petneki Á.*: *Intrada* i. m. 285.; *Paládi-Kovács Attila*: *A magyar állattartó kultúra korszakai. Kapcsolatok, változások és történeti rétegek a 19. század elejéig*. Bp. 1993. 101., 180.; *Wenzel G.*: *Marino Sanuto* i. m. II. 91.; *Estei Hippolit* i. m. 188., 194., 196., 198., 253–254., 257–258., 262., 324. A török lovak Oláh Miklós szerint szépek és a leggyorsabbak is voltak. *Oláh Miklós*: *Hungária*. In: *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. A vál., a szöveggond. és a jegyz.* Klaniczay Tibor munkája. (Magyar Remekírók.) Bp. 1982. 1092.

¹³⁵ *Hóvári J.*: *Az oszmán gazdasági struktúra* i. m. 106–107.

¹³⁶ *Kováts F.*: *Nyugatmagyarország* i. m. 190.; *Ember Gy.*: *Nyugati külkereskedelme* i. m. 83., 157.

¹³⁷ *Paládi-Kovács A.*: *A magyar állattartó kultúra* i. m. 177.

¹³⁸ *Hóvári J.*: *Az oszmán gazdasági struktúra* i. m. 106–108.

¹³⁹ *Kováts F.*: *Nyugatmagyarország* i. m. 190.; *Ember Gy.*: *Nyugati külkereskedelme* i. m. 83., 158.; *Hóvári J.*: *Az oszmán gazdasági struktúra* i. m. 109. Az 1506. okt. és 1508. júl. között kivitt állatok száma havi bontásban: Uo. 106–107.

¹⁴⁰ *Török történetírók* i. m. I. 320.

¹⁴¹ *Holl Imre*: *A középkori kések mesterség. Régészeti adatok az ausztriai és nürnbergi kések elterjedéséhez. Archaeológiai Értesítő* 121–122. (1994–1995) 159–188.

volumenű lehetett, ha az 1525: 9. tc. a kések kivitelét is megtiltotta, és ha ugyanebben az évben Tomori Pál is kések török exportjára kért pápai engedélyt.¹⁴² A pozsonyi vámon 1457–1458-ban több mint 1,6 millió darabot hoztak be (kb. 18000 forint értékben), 1542-ben az észak-nyugati harmincadokon több mint 1 millió darabot szállítottak be (több mint 10000 forint vámértékben).¹⁴³ Brassón keresztül ugyanakkor több mint 2,4 millió kést vittek ki, 1500-ban Szebenben keresztül pedig megközelítőleg 180000 darabot.¹⁴⁴ Ezekhez a mennyiségekhez képest a baricsi harmincadon kivitt 28–43 forint értékű kés mind a nyugatról behozott, mind a Brassónál kivitt késeknek néhány ezrelékét, a Szebennél kivitteknak 4%-át jelenti.¹⁴⁵

Posztót a 16. század elején szintén nagyon sokat hoztak be Magyarországra nyugatról, Pozsonyon keresztül majdnem 100000 forint, az észak-nyugati harmincadokon mintegy 56000 forint vámértékben. Az importált posztónak egy részét szintén továbbszállították: Szebenben keresztül több mint 1400 forint, Brassón keresztül pedig több mint 12000 forint értékben vittek ki belőle,¹⁴⁶ amely mennyiségekhez képest a déli maximum 8 forintnyi szövetkivitel elenyészőnek tekinthető.

Végül a három forint értékű faggyúexport szintén jóval kisebb volt, mint az észak-nyugati irányú, ahol 1542-ben 64 mázsa faggyút vittek ki 256 forint vámértékben. A pozsonyi harmincadon a faggyút behozták, de csekély (14 forint) értékben.¹⁴⁷ 1500-ban Szebenbe mintegy 18 mázsa faggyút hoztak be (11,8 forint értékben), míg 1503-ban Brassóba nem importáltak.¹⁴⁸ Faggyú szerepel az 1539. évi szlavóniai vámtarifában is, de az nem derül ki, hogy azt kivitték vagy behozták-e.¹⁴⁹

3. 2. Az áruforgalom megoszlása

A vámértéket tekintve a baricsi és kölpényi vám kivitele legnagyobb részét a só (62%) és az állatok (34%) tették ki, amelyek mellett a kések (2%), a só és halak, kések és posztó, kések és tarisznyák, valamint a faggyú részesedése (egyenként 1% körül) jelentéktelennek tekinthető. Az állatok közül a legfontosabbak az ökrök voltak (22%), majd a lovak (7%) és a juhok (5%) következtek. Baricson a kivitel zömét (77%-át) a só tette ki, de elég jelentős volt az állatkivittel (összesen 16%, ökrök és juhok 7–7%, lovak 2%), a többi áru (kések, hal, faggyú, posztó és tarisznyák) részesedése viszont már egyenként 3% alatti volt. Kölpényben jóval nagyobb volt az állatkivitel aránya (össz. 68%, ökrök 51%, lovak 17%) és sokkal kisebb a sóexporté (33%). Kölpényen tehát inkább állatokat, Baricson inkább sót exportáltak. A két vám sóforgalmának 82%-a Baricson,

¹⁴² CJH 826.; Magyarországi pápai követek i. m. 146.

¹⁴³ Ember Gy.: Nyugati külkereskedelme i. m. 93., 152.

¹⁴⁴ Manolescu, R.: Braşovul i. m. 152.; Uő: Sibiul i. m. 234., 237.

¹⁴⁵ Kováts F.: Nyugatmagyarország i. m. 126.

¹⁴⁶ Kováts F.: Nyugatmagyarország i. m. 97., 109.; Ember Gy.: Nyugati külkereskedelme i. m. 96.; Manolescu, R.: Braşovul i. m. 151.; Uő: Sibiul i. m. 235.

¹⁴⁷ Ember Gy.: Nyugati külkereskedelme i. m. 157., 164.; Kováts F.: Nyugatmagyarország i. m. 83.

¹⁴⁸ Manolescu, R.: Braşovul i. m. 125.; Uő: Sibiul i. m. 224.

¹⁴⁹ Horvat, R.: Hrvatske carine i. m. 233.

ökr- és lóforgalmának 79%, illetve 83%-a Kölpényen keresztül bonyolódott le. A két harmincad közül Baricson a kivitel változatosabb volt: juhokat, fagyút, késeket és posztót és tarisznyákat csak ott exportáltak.

	Barics			Kölpény			Barics és Kölpény			A forgalom megoszlása		össze- sen
	fl.	%	Kivi- tel %	fl.	%	Kivi- tel %	fl.	%	Kivi- tel %	Barics és Kölpény közöt		
Só	728,00	20,3	76,8	162,75	3,6	32,5	890,75	11,0	61,5	81,7	18,3	100,0
Ökrök	68,91	1,9	7,3	255,60	5,7	51,0	324,51	4,0	22,4	21,2	78,8	100,0
Lovak	17,14	0,5	1,8	83,00	1,9	16,6	100,14	1,2	6,9	17,1	82,9	100,0
juhok	67,50	1,9	7,1				67,50	0,8	4,7	100,0		100,0
kések	27,50	0,8	2,9				27,50	0,3	1,9	100,0		100,0
fagyú	3,00	0,1	0,3				3,00	0,0	0,2	100,0		100,0
kések és posztó	7,50	0,2	0,8				7,50	0,1	0,5	100,0		100,0
só és halak	20,00	0,6	2,1				20,00	0,2	1,4	100,0		100,0
kések és tarisz- nyák	8,00	0,2	0,8				8,00	0,1	0,6	100,0		100,0
"dolgozók"	2634,13	73,5		3979,4	88,8		6613,53	82,0		39,8	60,2	100,0
összesen	3581,67	100,0		4480,75	100,0		8062,42	100,0		44,4	55,6	100,0

3. táblázat. A baricsi és kölpényi harmincadok forgalmának szerkezete, éves átlagok, 1503. március–1505. február

A teljes forgalmat figyelembe véve a kiviteli cikkek jelentősége már sokkal kisebb volt, a só részesedése ugyanis már csak 11%, az állatoké 6%, és az állatok közül csak az ökröknek volt 1%-nál nagyobb részesedésük (4%). Baricson jelentős volt a só aránya (20%), amely mellett még az állatok említendők meg (össz. 4%, közülük ökrök és juhok 2–2%). Kölpényben valamivel nagyobb volt az állatkivitel százaléka (össz. 8%, ökrök 6%, lovak 2%), de a sóexport már csupán 4%-ot tett ki.

A szabácsi külkereskedelem szerkezetéről csak az összes állat vámértékének a teljes forgalomhoz viszonyított részesedését lehet megállapítani, amely mindössze 1% volt, tehát kisebb a baricsi és a kölpényi értékeknél (4%, illetve 8%). Szabácson ezek szerint gyakorlatilag csak só és az Oszmán Birodalomból jövő áruk haladhattak át. A szabácsi forgalomról még azt lehetett kideríteni, hogy a három vám közül csak itt exportáltak sertéseket, ezeknek a mennyiségét és a vámértékét ellenben a számadások alapján nem lehet megállapítani.¹⁵⁰

A déli, pontosabban baricsi és kölpényi kivitel szerkezete abban hasonlított a nyugat-magyarországihoz, ahol szinte az egész kivitel a magyar mezőgazdasági termékekből (1542-ben 93%, Sopronban 1457/58-ban 72%), mégpedig túlnyomórészt állatokból (1542-ben 93%, Sopronban 1457/58-ban 55% (66%, ha a halakat is ideszámítjuk) állt, hogy szintén fontos volt az állatkivitel, az ará-

¹⁵⁰ Nem áll tehát Erdújhelyi Menyhért megállapítása, miszerint Mohács előtt Magyarország és Szerbia között a sertéskereskedelemnek nyoma sincs. *Erdújhelyi Menyhért: A magyar–szerb sertéskereskedés története. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1902. 97.*

nya ellenben már jóval kisebb volt (34%), mennyiségét és vámértékeket tekintve pedig a szabácsi és kölpényi állatkivitel egyenesen eltörpült a nyugati export mellett. Lényegesebb különbség volt az, hogy délen a legfontosabb szerepet a só játszotta (62%), amit nyugatról elenyésző arányban behoztak (1542-ben 1%). A különbségek közül még megemlítendő, hogy amíg Nyugaton az élelmiszerek (4%) és a bőr-és prémárak kivitelének (2%) is volt valamelyes szerepe, Délen ezeket az árukat nem exportálták.¹⁵¹

Első tekintetre talán meglepő, de a Nándorfehérvár környéki kivitel szerkezete nagyobb mértékben különbözött a szintén Balkánba irányuló, Brassón és Szébenen keresztül lebonyolított exportétól, mint a Nyugatra irányulóétól. Amíg Belgrád vidékén gyakorlatilag csak sót és állatokat vittek ki, addig az erdélyi huszadokon sót nem forgalmaztak, állatokat pedig behoztak, ráadásul szarvasmarhákat a brassói huszadon eléggé jelentős mennyiségben és értékben, másrészt Brassón és Szébenen keresztül a kivitel zömét kések (48, illetve 34%), posztó (20, illetve 22%), a huszadnaplót feldolgozó által egy csoportba osztott, meg nem határozott „apróságok”, valamint vegyesen elkönyvelt áruk, ruhák és használati eszközök (31, illetve 41%) alkották, amelyek mellet még kisebb arányban szerepeltek Brassóban fémek, len és vegyesként feldolgozott áruk (ruhák, bútor, üvegáru, lakat stb.), Szébenben pedig vas és acél, illetve kassák és egyéb vaseszközök (1–1%).¹⁵²

A bártfaiak által városukban az 1504 és 1524 közötti 11 évben elvámolt kivitel és a déli export struktúrája közötti egyetlen azonos elem az állatkivitel volt, amely azonban Bártfán kimerült egyetlen állattal, nevezetesen a lóval való kereskedelemben és amelynek aránya érzékelhetően kisebb volt (10–26%). Északon egyébként legnagyobb részesedése a borszállításnak volt (67–87%), míg az „egyéb” rovatba besorolt áruk (gyümölcs, nyersbőr, vas) aránya 0,1 és 6% között mozgott.¹⁵³

Amennyiben a számadáskönyv alapján kiszámítható vámtarifákkal dolgozunk, a kölpényi és baricsi vámokon a forgalom a következőképpen oszlott meg a kivitel és a behozatal között:

	Barics		Kölpény		Barics és Kölpény
	vámérték	%	vámérték	%	
behozatal	2634,13	73,5	3979,40	88,8	82,0
kivitel	947,55	26,5	501,35	11,2	18,0
összesen	3581,68	100,0	4480,75	100,0	100,0

4. táblázat. A baricsi és kölpényi harmincadok forgalmának megoszlása a behozatal és kivitel között, éves átlagok, 1503. március–1505. február

¹⁵¹ Ember Gy.: Nyugati külkereskedelme i. m. 95., 97., 100.; Kováts F.: Nyugatmagyarország i. m. 197.

¹⁵² Manolescu, R.: Braşovul i. m. 152.; Uő: Sibiul i. m. 237.

¹⁵³ Fügedi E.: A bártfai i. m. 42., 1. táblázat.

A külkereskedelmi egyenleg mindkét harmincadon erősen passzív volt, a behozatal a kivittelt Baricson majdnem háromszor, Kölpényen nyolcszor, a két harmincadon összesítve 4,6-szor haladta meg, a passzívum pedig a két vámon összesen 5165 forint volt. Mivel túl alacsonynak tűnik a lovak és ökrök vámja, lehetséges, hogy közelebb kerüljünk a valósághoz, ha a kereskedelmi mérleg megállapításánál a szintén magyar–balkáni kereskedelmet elvámoló brassói vám magasabb tarifáival számolnánk. Ebben az esetben a kivitel és a behozatal részesedése az összforgalomból Kölpényen, Baricson, illetve a két harmincadon összesen a következő lenne: 31,1%–68,9%, 31,7%–68,3%, illetve 31,4%–68,6%, vagyis az export és import aránya megközelítőleg 6:13 lenne.¹⁵⁴

A három harmincad közül messze a szabácsinak volt a legnagyobb forgalma (94%), amely mellett a baricsi vám 2,5%-os és a kölpényi vám 3,5%-os részesedése meglehetősen jelentéktelennek tűnik. Az állatok forgalma tekintetében ellenben már nem volt annyira nagy Szabács fölénye (73%), Kölpénynek 18,5%-os és Baricsnak 8,5%-os lévén a részesedése. Az egyéb áruk forgalmában a három harmincad részesedése majdnem azonos az összforgalom esetében kiszámítottal.

	Barics	Kölpény	Szabács	összesen
Ft				
állatok	153,55	338,60	1345,45	1837,60
Egyéb áruk	3428,13	4142,15	135049,72	142620,00
összesen	3581,68	4480,75	136395,17	144457,60
%				
állatok	8,40	18,40	73,20	100,00
Egyéb áruk	2,40	2,90	94,70	100,00
összesen	2,50	3,10	94,40	100,00

5. táblázat. A baricsi, kölpényi és szabácsi harmincadok forgalmának megoszlása az egyes vámok, illetve az állatok és egyéb áruk között, éves átlagok, 1503. március–1505. február

A szabácsi vámnak valószínűleg azért volt nagyobb forgalma, mert Szabácstól nem messze, a Száván keresztül haladt Magyarországról a Balkánba az egyik legfontosabb út, illetve hadiút. Felix Petancius a Magyar Királyságot Balkánnal összekötő utakat bemutató munkájában a Nándorfehérváron keresztül vezető két út után harmadiknak a Szabács mellett haladót írja le, amely a Drina folyónak a Szávába való ömlése mellett metszette a Szávát.¹⁵⁵ A Szabács

¹⁵⁴ Amennyiben a maximális, vagyis a soproni és székesfehérvári tarifákkal számolunk, a következő értékeket kapjuk Kölpényre, Baricsra és a két harmincadra összesítve: 71,2%–28,8%, 53,3%–46,7%, 66%–34%, vagyis a mérleg aktív lenne megközelítőleg 2:1 arányban.

¹⁵⁵ Felicis Petancii cancellari Segniae Dissertatio de itiniribus aggregiendi Turcam ab Vladislaum Hungariae et Bohemiae regem. In: *Johannes Georg Schwandter*: *Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. I. Viennae 1746. 867–870. Lehetséges azonban, hogy az említett út Racsán vagy Szávaasztendemeteren keresztül vezetett. Racsán keresztül vitt a Drina völgyében Bosznia déli és Szerbia délnyugati része felé haladó út. *Gere L.*: Várak a Szerémségben i. m. 344.

mellett haladó út fontosságára utal az is, hogy ide építették a déli határvidék egyik legfontosabb várát, amelynek jelentőségét az is jelzi, hogy köréje bánságot szerveztek.¹⁵⁶

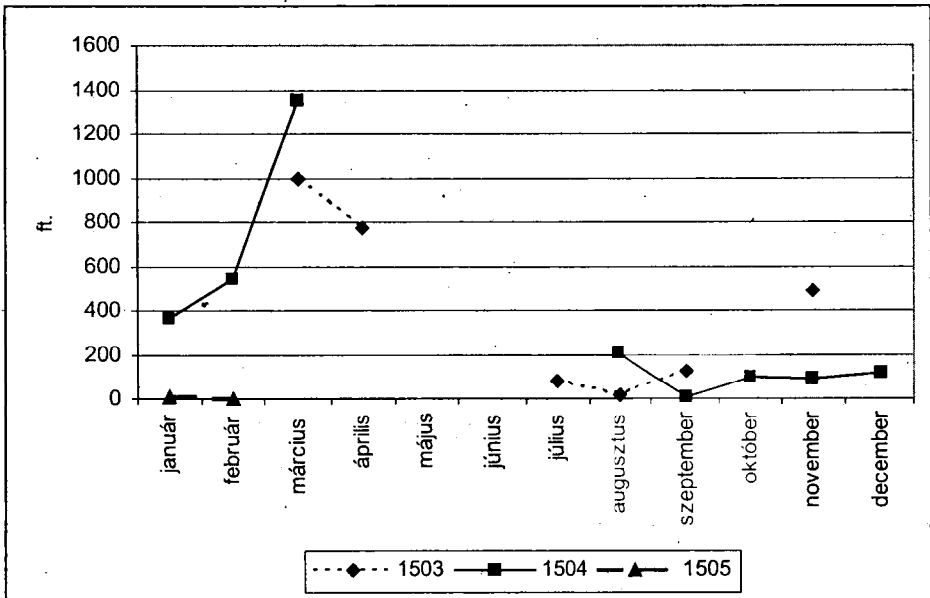
A baricsi számadásban rögzített két év behozatalának a szezonitása nem mutat egységes képet. A gyakran egymásnak ellentmondó adatsorokból az mégis eléggé bizonyosnak tűnik, hogy késő tavasszal és nyáron csekély volt a behozatal vagy éppen szünetelt, és valamikor ősszel kezdett növekedni, majd tavasszal, március környékén tetőzött. A két év forgalmának közös vonása volt továbbá, hogy májusban és júniusban egyszer sem hoztak be semmit. Hasonlóan alacsony volt a behozatal júliusban, de itt már különbségek is tapasztalhatók, amíg ugyanis 1503-ban csupán kevés árut hoztak be, 1504-ben már semmit sem. A többi hónap esetében az egymást követő években ellenben az egyes hónapokban behozott áruk értéke már többé-kevésbé nagy különbséget mutat. A legnagyobb eltérések az alábbi hónapok esetében figyelhetők meg: 1503 áprilisában és novemberében sok árut hoztak be, 1504-ben ellenben semmit, illetve jóval kevesebbet, továbbá 1504 első két hónapjában a behozatal volumene nagy volt, 1505-ben azonban szinte semmit sem importáltak. Kisebbségek voltak a különbségek a fennmaradó hónapokban: 1504 októberében és decemberében ugyan aránylag keveset hoztak be, 1503-ban ellenben semmit, szeptemberben pedig 1503-ban jött be aránylag kisebb értékű áru, és 1504-ban importáltak alig valamit.

hónap	forint				%			
	1503	1504	1505	1503-1505	1503	1504	1505	1503-1505
január		362,00	6	368,00		13,0	66,7	7,0
február		541,70	3	544,70		19,5	33,3	10,3
március	999,3	1348,75		2348,05	40,2	48,6		44,6
április	771,5			771,50	31,1			14,6
május								
június								
július	83,0			83,00	3,3			1,6
augusztus	20,0	206,00		226,00	0,8	7,4		4,3
szeptember	123,0	8,00		131,00	5,0	0,3		2,5
október		98,00		98,00		3,5		1,9
november	487,0	91,00		578,00	19,6	3,3		11,0
december		120,00		120,00		4,3		2,3
összesen	2483,8	2775,45	9	5268,25	100,0	100,0	100,0	100,0

6. táblázat. A baricsi behozatal megoszlása hónapok szerint, 1503. március–1505. február

¹⁵⁶ Kiss L.: Nándorfehérvár bukása i. m. 438.; Kubinyi A.: A szávaszentdemeteri-nagyolaszi győzelem i. m. 201. A korabeli források Belgrád mellett általában még Szabács várának jelentőségét emelik ki. Pl. Oláh M.: Hungária i. m. 1054.; Jajcza i. m. 169.; Zay F.: Landorfejevár i. m. 56. Rázsó Gyula szerint 1476 előtt Szabács ugyan erős határvár volt, de nem volt elsőrendű jelentőségű; Mátyás csupán diplomáciai célból hangsúlyozta fontosságát. Rázsó Gyula: Hunyadi Mátyás török politikája. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv i. m. 184–185. A szabácsi vár fontosságára l. még Gere L.: Várak a Szerémségben i. m. 344.

1. grafikon. A baricsi behozatal megoszlása hónapok szerint, 1503. március–1505. február

A lovak és ökrök kivitelének szezonitása nagyon hasonló volt. Belőlük tavasszal exportáltak a legtöbbet, nyáron és ősszel jóval kevesebbet, míg télen semennyit. Mindkét állat esetében a kivitel túlnyomó többsége 1503-ban bonyolódott le, 1504-ben csak néhány ökröt, illetve lovat hajtottak ki, gyakorlatilag csupán ősszel (októberben, illetve februárban, szeptemberben és novemberben). Hónapokra lebontva 1503-ban a legtöbb lovat áprilisban és májusban vitték ki, majd jócskán kevesebbet augusztusban, októberben és novemberben, míg júniusban, szeptemberben és decemberben egyáltalán nem hajtottak ki lovakat. Ökrökből a legtöbbet májusban, áprilisban, majd szintén érezhetően kevesebbet novemberben exportáltak, míg júniusban és decemberben az ökrkereskedelem szünetelt. Juhokat csupán 1503 egy-egy tavaszi, illetve nyári hónapjában vitték ki, májusban többet, mint júliusban. Úgy tűnik, hogy az 1504. évi állatexport szezonitását nem befolyásolta jelentősen az abban az évben május 8-án megerősített törvény 28. pontja, amely megtiltotta a juhok, ökrök és lovak kivitelét, június 24-ig még megengedvén a már összegyűjtött ökrök exportját.¹⁵⁷ Ezt abból lehet gondolni, hogy egyrészt nemcsak a törvény meghozatala utáni, hanem az azelőtti hónapokban is gyakorlatilag szünetelt az állatexport, tehát a május utáni pangás nem vagy nemcsak a törvénynek tudható be, másrészt a tiltás ellenére néhány őszi hónapban mégis vitték ki állatokat, sőt két esetben többet is, mint az azelőtti év megfelelő hónapjaiban.

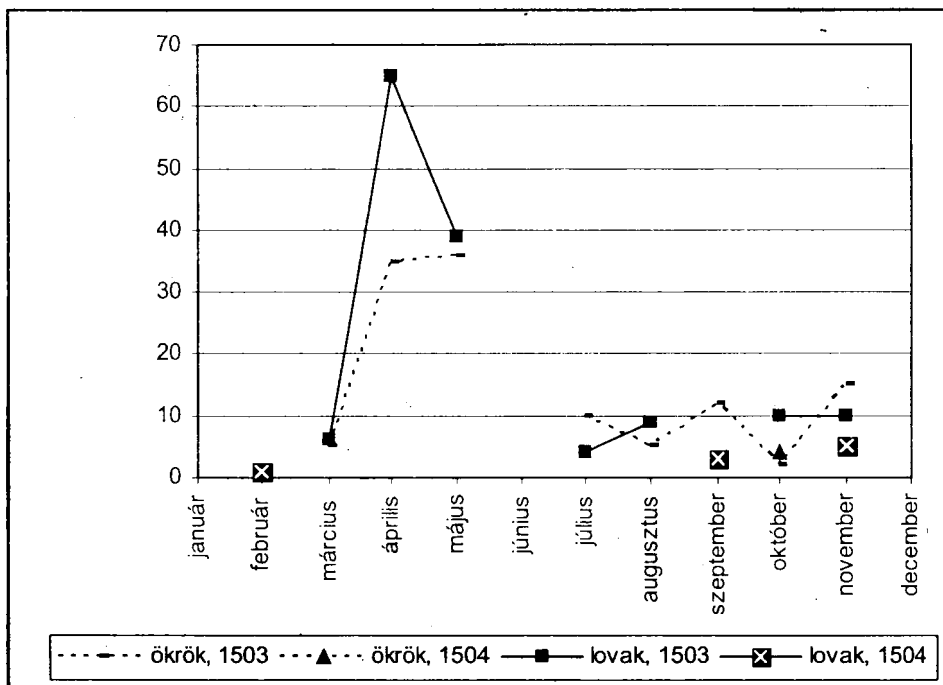
¹⁵⁷ CJH 688. A törvény keltezésre: uo. 670., 690.

	só				ökrök			lovak			ju- hok	fagy- gyú
	1503	1504	1505	1503-05	1603	1504	1503-04	1503	1504	1503-04	1503	1505
január			240	240								6
február		2900	1020	3920					1	1		
március	3000			3000	5		5	6		6		
április	6540			6540	35		35	65		65		
május	1580			1580	36		36	39		39	350	
június												
július					10		10	4		4	100	
augusztus	700			700	5		5	9		9		
szeptember	300	820		1120	12		12		3	3		
október	1200	2320		3520	2	4	6	10		10		
november	2860	4040		6900	15		15	10	5	15		
december		1600		1600								
összesen	16180	11680	1260	29120	120	4	124	143	9	152	450	6

7. táblázat. A Baricson kivitt áruk mennyiségének megoszlása hónapok szerint, 1503. március–1505. február

	só					ökrök			lovak			ju- hok	fagy- gyú	ké- sek	ké- sek és poz- tó
	1503	1504	1505	1503- 1505	1504	1503	1504	1503- 1504	1503	1504	1503- 1504	1503	1505	1503	1503
január			12	12									6		
február		145	51	196	40					0,23	0,23				
március	150			150		5,56		5,56	1,35		1,35			15	15
április	327			327		38,90		38,90	14,66		14,66			40	
május	79			79		40,01		40,01	8,80		8,80	105			
június															
július						11,11		11,11	0,90		0,90	30			
augusztus	35			35		5,56		5,56	2,03		2,03				
szeptem- ber	15	41		56		13,34		13,34		0,68	0,68				
október	60	116		176		2,22	4,45	6,67	2,26		2,26				
november	143	202		345		16,67		16,67	2,26	1,13	3,38				
december		80		80											
összesen	809	584	63	1456	40	133,36	4,45	137,81	32,25	2,03	34,28	135	6	55	15

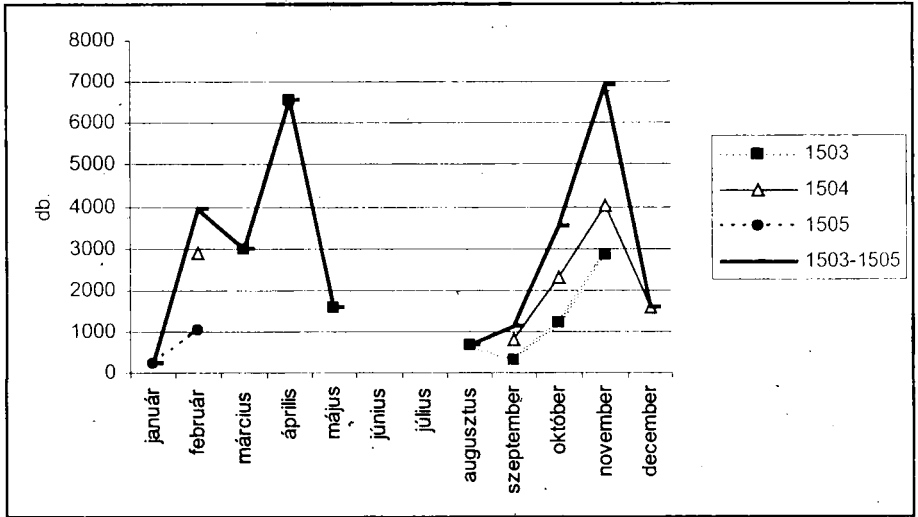
8. táblázat. A Baricson kivitt áruk vámértékének megoszlása hónapok szerint, 1503. március–1505. február

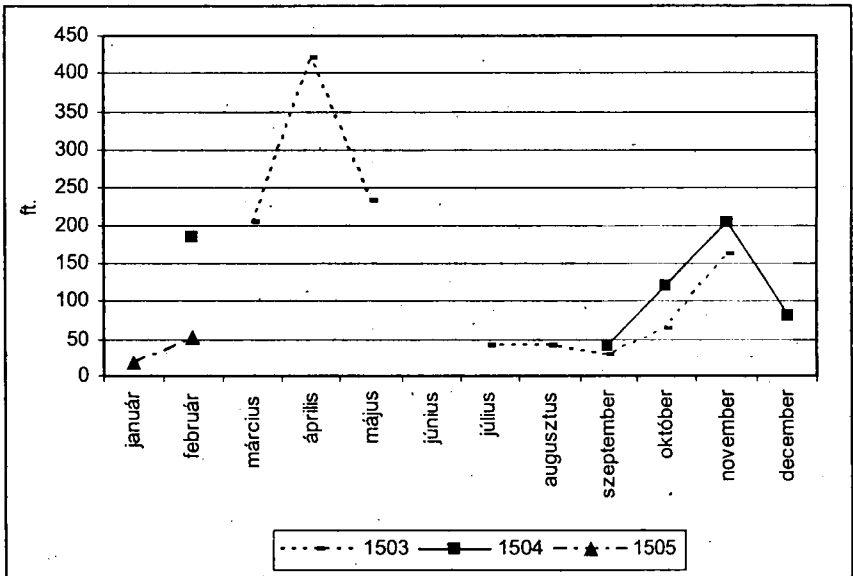
2. grafikon. A baricsi ló- és ökr kivitel mennyiségének megoszlása hónapok szerint, 1503. március–1505. február

Késeket, posztót és tarisznyákat csak tavasszal vittek ki (késeket márciusban és áprilisban, a többi árut csupán márciusban), halat és faggyút pedig csak télen (decemberben és januárban, de halat már a tél végén, február 24-én). Amennyiben eltekintünk a csekély mértékű hal- és faggyú kivittől, megállapítható, hogy a tavaszi csúcs közös jellemzője volt az állatok és a kézműves termékek exportjának – igaz, ez volt az egyetlen közös vonás.

A sókivitel esetében az 1504. évi szezonítás több ponton lényegesen eltér az 1503. évitől, sőt több hónap esetében a kereskedelem intenzitása éppenséggel ellentétes, ezért ezekben az esetekben (is) nehéz általánosítani. A három év sókivitelében csak az volt közös, hogy nyári szünet után ősszel kezdett nőni, majd egy őszi közepi csúcspont után csökkenni kezdett. Az egyes években ez úgy jelentkezett, hogy a sóexport 1503-ban márciustól az áprilisi csúcsig nőtt, majd májusban csökkent és június–júliusban szünetelt, egy kismértékű szeptemberi visszaeséstől eltekintve augusztustól novemberig nőtt, decemberben pedig ismét szünetelt. Februártól eltekintve a szünet 1504-ben egészen augusztusig tartott, majd szeptembertől a novemberi éves maximumig nőtt, a csökkenés pedig a következő év januárjában is folytatódott és csak februárban kezdett ismét növekedni.

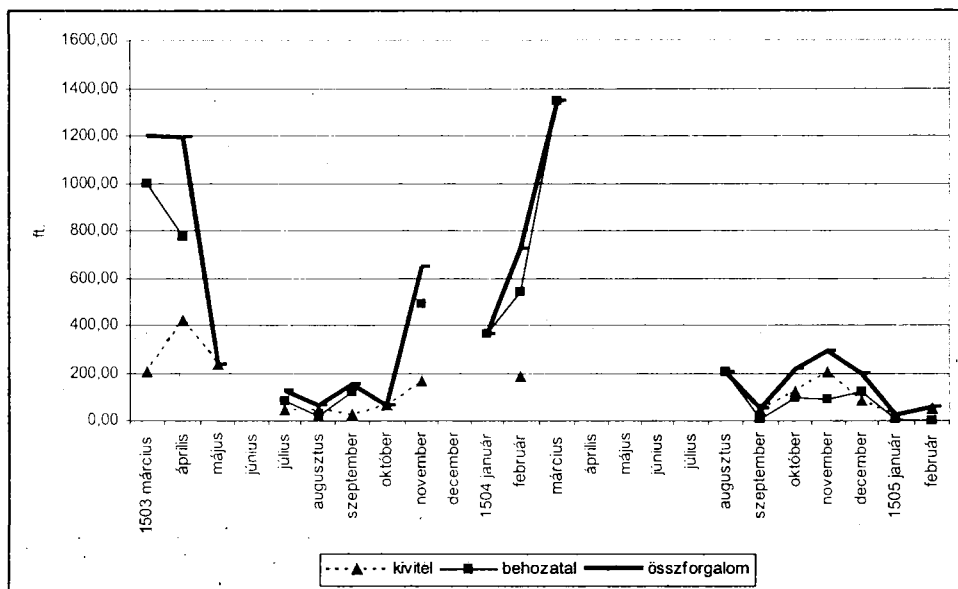

3. grafikon. A baricsi sókivitel megoszlása hónapok szerint, 1503. március–1505. február

4. grafikon. A baricsi kivitel megoszlása hónapok szerint, 1503. március–1505. február

Az összkivitel esetében — hasonlóan a három legfontosabb exportcikk, vagyis a só, ökrök és lovak kiviteléhez — szinuszos szezonitás állapítható meg. Egy nyári szünet után tehát, amely esetenként már tavasszal is elkezdődhetett és kitolódhatott ősziig is, őszi növekedés következett, majd téli csökkenés, amely átválthatott szünetbe is, amely után egy télvégi-tavaszi növekedés jött, amikor az éves csúcs is realizálódott. A többi terméket csak néhányszor forgalmazták, általában azokat is tavasszal vagy télen, kivéve a juhokat, amelyekkel egyszerűen nyáron is kereskedtek.

5. grafikon. A baricsi kivitel, behozatal és összforgalom megoszlása hónapok szerint, 1503. március–1505. február

Májust és azokat a hónapokat kivéve, amikor egyáltalán nem exportáltak sót, az 1503 és 1505 közötti időszakra számolt átlagokat tekintve a sónak az összkivitelből való részesedése hónaponként 67 és 100% közötti érték volt, a legmagasabb októbertől februárig, amikor januárt kivéve ez az érték 95% körüli. (Valószínűnek tartjuk, hogy februárban, amikor a só részesedése 83%-os, az egyszerűen elvámolt só és hal [17%] nagyobb részét só tette ki). Ez azzal magyarázható, hogy télen nagyon kevés állatot szállítottak. A kivételesen alacsony, májusi 34%-os arány részben a jelentős juh kivitelnek tudható be. Ez utóbbi részesedése abban a két hónapban, amikor a juhokat exportálták, a legmagasabb volt (májusban 45%, júliusban 71%). Az ökörexport aránya, a júniusi szünetet leszámítva májustól júliusig fokozatosan emelkedett (3%-ról 26%-ig), ami után — egy szeptemberi kiugrástól eltekintve — erősen lecsökkent (4–5%-ra), majd decembertől februárig teljesen szünetelt a kivitel. Hasonló lenne az ívé a ló-kivitel ábrázoló görbének, azzal a különbséggel, hogy az februártól 0,1%-tól

	só			só és halak	ökrök		lovak		juhok	fagyú	kések	kések és posztó	kések és tarisznyák
	1503	1504	1505	1504	1503	1504	1503	1504	1503	1505	1503	1503	1503
július					26,4		2,1		71,4				
augusztus	82,2				13,0		4,8						
szeptember	52,9	98,4			47,1			1,6					
október	93,1	96,3			3,4	3,7	3,5						
november	88,3	99,4			10,3		1,4	0,6					
december		100,0											
összesen	67,7	92,6	91,3	6,3	11,2	0,7	2,7	0,3	11,3	8,7	4,6	1,3	1,3

10. táblázat. A baricsi harmincadon kivitt áruk vámértékének százalékos megoszlása a hónapok szerint, évenként, 1503. március–1505. február

Az eddig kiadott harmincad- és huszadnaplók alapján megállapítható, hogy magyarországi viszonylatban a baricsi és kölpényi kereskedelem egyik sajátossága az volt, hogy csupán bizonyos napokon sűrűsödött, vagyis az egész évet tekintve nagyon egyenetlenül oszlott meg. Feltételezhető, hogy ezeken a napokon vagy ezen napok táján több esetben is sokadalmakat vagy vásárokat tartottak a harmincadhelyeken vagy esetleg egy közelebbi településen.¹⁵⁸ Ez a feltevés különösen azon napok esetében valószínű, amelyek két egymást követő évben is aránylag nagy volumenű forgalmat jegyeztek fel, vagyis Baricsra vonatkoztatva január 6-án, március 25-én és november 19-én (ezekre a napokra egyházi ünnepek is esnek, és a középkorban általában ezekre tették az éves vásárokat). Itt legvalószínűbben március 25-én tartottak sokadalmat, amikor messze a legnagyobb értékű áruforgalmat regisztrálták (az összes forgalom 35%-át). Baricsra a két év alatt összesen 38 napon érkezett kereskedő, vagyis a napok 5%-án. Kölpény esetében, mivel ott az exportot összesítették, csupán az import gyakoriságával kapcsolatos számítások végezhetőek el. Amennyiben a kölpényi számadásban egy behozatalra vonatkozó bejegyzés egy eseményt rögzített és alatta nem több szállítmányt összesítettek, ott is aránylag ritkán hoztak be árut. A 46 bejegyzés azt jelenti, hogy maximum ugyanennyi napon importáltak, azaz a periódus legfeljebb 6%-a alatt, amennyiben a lajstrom — mint véljük — valóban a feltételezett két évre vonatkozik. Baricson a két év alatt összesen 25 napon jegyeztek fel árubehozatalt, vagyis az időszak 3%-án.

Összehasonlítva a brassói, szebeni, soproni és pozsonyi vámok forgalmával, e déli harmincadokon — úgy tűnik — meglehetősen gyér volt a forgalom, mind a fuvarok, mind pedig azoknak a napoknak számát tekintve, amikor igénybe vették a vámot. Sopronban 1490-ben a március 11. és augusztus 22. kö-

¹⁵⁸ Ez a gyakorlat esetleg árumegállító jog létének is lehetett következménye. A pozsonyi harmincadon a 15. század közepén az országos vásárok idején megugrott az idegen behozatal. Kovács F.: Nyugatmagyarország i. m. 62–63.

zötti 124 nap közül 110 napon vették igénybe a harmincadhivatalt,¹⁵⁹ ami 89%-os „kihasználtságot” jelent, de a 15. század közepén a pozsonyi harmincadon is majdnem minden nap volt forgalom.¹⁶⁰ Az 1500. évi szebeni huszadnaplóba általában keddenként, az 1503. évi brassóiiban mindig vasárnaponként vezették be az áruforgalmat; emiatt azt nem lehet megállapítani, hogy e városokban pontosan melyik napokon volt vámforgalom és azt sem, hogy összesen hány napon keresztül. Ennek ellenére bizonyos, hogy a brassói vámon minden héten áthaladt legalább egy kereskedő, míg a február 18. és november 3. közötti időszakra, azaz 37 hétre vonatkozó szebeni számadásban 26 hét esetében jegyezték fel kereskedőket.¹⁶¹

3. 3. A kereskedők

A két déli harmincadon a kereskedőknek általában csupán keresztnévket írták le, a kölpényi harmincadjegyzékben összesen feltüntetett 46 szállításból 3 esetben kéttagú nevet, 42 esetben csak a keresztnévet jegyezték fel, és egy esetben a „Vojk fia” értelmű *Wojkowyth* nevet tüntették fel. Kilenc név egyszer fordul elő, hét név kétszer, egy név ötször, három név hatszor. Valószínűnek tartjuk, hogy az azonos név ugyanarra a személyre vonatkozott,¹⁶² ebben az esetben 20 személy fordult meg a kölpényi harmincadon. A baricsi harmincadjegyzék összesen 152 szállításra vonatkozó bejegyzést tartalmaz, amely összesen 20 személyre vonatkozik, akik közül ketten kéttagú névvel, 18-an csak keresztnévvel szerepelnek. 81-szer *carvanin*ak nevezettek kereskedtek. Sajnos nem sikerült megnyugtatóan tisztáznunk, hogy kiket takarhat ez a kifejezés. Az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a kérdéses szó a *caravani* (a *caravanius* főnév első személy, többes számban álló alakja) szónak a második *a* hangot kihagyó formája lehet, így jelentése *karavánosok*, *karavánban haladó személyek* lenne.¹⁶³ A harmincadokon a nevek lejegyzésének gyakorlata hasonlított a szendrői vámnál alkalmazotthoz, ahol szintén elég sokszor csak keresztnévet jegyezték fel,¹⁶⁴ de különbözött a nyugat-magyarországitól, ahol a név szerint ismert szállítóknak csak

¹⁵⁹ *Mollay K.*: A soproniak harmincadvámja i. m. 145. Meg kell jegyezni, hogy általában még sűrűbb lehetett a forgalom, mivel máj. 3. és jún. között szünetelt a forgalom, bizonyos jelek szerint a soproni tanács tiltása miatt. Uo. 146.

¹⁶⁰ *Kováts F.*: Nyugatmagyarország i. m. 29–37.

¹⁶¹ A huszadnaplók kiadásai: Rechnungen Hermannstadt i. m. 270–304.; Rechnungen Kronstadt i. m. I. 1–81.

¹⁶² Ezt valószínűsíti az is, hogy az ugyanazon névvel szereplő személyek általában megközelítőleg hasonló értékű szállítmánnyal kereskedtek. Kivételek ez esetben is akadtak, a legnagyobb különbségek a következők voltak (kerekített összegekkel): Jowan 60–256 forint, Nicola-Mikola: 30–325 forint, Radich 21–134, Marco Maurich: 292–534. A legutolsó példa azonban azt jelzi, hogy ugyanazon személy is szállíthatott eléggé eltérő értékű fuvart is. Amennyiben minden egyes egytagú névre vonatkozó bejegyzés különböző személyeket jelölne, 45-ön haladtak volna át a kölpényi vámon.

¹⁶³ Tanulmányunkban a továbbiakban karavánosokként fogunk rájuk utalni. A szót egyébként többféleképpen lehet olvasni, ugyanis az *a* és *o*, illetve *u*, *v* és *n* betűket nehezen lehet megkülönböztetni. Fonetikai szempontokat figyelembe véve a következő szavak jöhetnének számításba: *carvani*, *corvani*, *carnavi*, *cornavi*, ezeknek megfelelő szavakat azonban magunk nem ismerünk.

¹⁶⁴ A sószállítók lajstroma: *Hóvári J.*: Az erdélyi só i. m. 46–48.

31%-a szerepel személyi vagy utónevén, és csupán gyűjtőfogalommal nem jelöltek szállítót.¹⁶⁵

Kölpénytől eltérően Baricsnál társulva is kereskedtek. Amennyiben az ugyanazon csoport vagy személy által ugyanazon a napon átvitt, de külön könyvelt szállítmányokat külön vesszük, csoportosan megközelítőleg kétszer olyan gyakran kereskedtek, mint egyénileg (98, illetve 54 esetben). Egyszer Voknak és Nikolának, egyszer a branicsevóiaknak, kétszer a selcnekieknek, négyszer a besenyőieknek, tízszer a szerémségieknek az áruit jegyezték fel összesítve egy tételben, de legtöbbször (81 esetben) a karavánosok kereskedtek közösen. Csoportosan általában kivitelre vállalkoztak, főleg az állatokkal és sókereskedés esetén (87 esetből 64-szer, vagyis az esetek 73,4%-ában), így ezen a piacon is uralkodó forma volt a társulás. Ókröknél 20 esetből 15-ször (75%), lovaknál 26 esetből 21-szer (81%), juhoknál 4 esetből 3-szor (75%), sőt, halat és fagyút pedig kizárólag csoportosan szállítottak. A behozatalban már jóval kisebb volt a társulások aránya, mindössze 40%. A magánosan kereskedők aránya magasabb volt a társaságokénál (77%), ugyanez az érték a kiskereskedők között valamivel kisebb volt (67%), a középkereskedők között viszont jóval magasabb (91%). A szállított áru értékét tekintve a magánosok részesedése már kisebb (69%) volt, a középkereskedők esetében még kisebb (68%), mint a kiskereskedőknél (72%).

Ember Győző a szállított áruk vámértékének éves átlaga alapján három kereskedőcsoportot különített el. Az 1000 forintnál nagyobb forgalmú nagy, a 100 és 1000 forint közötti közepes és a 100 forintnál kisebb forgalmú kiskereskedőket.¹⁶⁶ Ezt a felosztást alkalmazva a baricsi vámon csak kis- és középkereskedők haladtak át, akik számának részesedése 58%, illetve 42% volt, mely értékek a magánosok között 50%-50% volt, a társultak között 83%, illetve 17%. A két kereskedői kategória által szállított áruk vámértékét tekintve a kiskereskedők részesedése már csak 15%, a forgalom zömét (85%) tehát a középkereskedők bonyolították. A kiskereskedők kétharmada, az összes kereskedő 39%-a, 50 forintnál kisebb értékben fuvarozott, ami az összértéknek csak 6%-a volt. A Kölpénynél kereskedők esetében csak a behozatal tekintetében lehet a kereskedőket a forgalmuk nagysága szerint megkülönböztetni. Ott a kiskereskedők részesedése úgy számuk, mint szállítmányaik vámértéke alapján kisebb volt (40, illetve 9%), a fuvarok értékét tekintve a kereskedők száma pedig kiegyenlített, mint Baricson.

	0,01-50	50-100	100-200	200-400	400-800	800-1000	összesen
Barics, személyek							
magánosak	7	3	6	4			20
társultak	3	2				1	6
összesen	10	5	6	4		1	26

¹⁶⁵ Ember Gy.: Nyugati külkereskedelme i. m. 459-461.

¹⁶⁶ Uo. 476. A brassói huszadszámadásban nagykereskedőként nyilvántartott személyek (*mercatores magni seu grandi*) egyszeri alkalommal általában 100 forint feletti értékű áruval üzleteltek, ritkán 1000 forint felett. A nagykereskedők nyilvántartása: Rechnungen Kronstadt i. m. I. 36-76.

	0,01-50	50-100	100-200	200-400	400-800	800-1000	összesen
%	38,5	19,2	23,1	15,4		3,8	100,0
Barics, vámérték							
magánosak	139,54	258,44	964,31	1094,85			2457,14
társultak	59,35	98,84				966,36	1124,55
összesen	198,89	357,28	964,31	1094,85		966,36	3581,69
%	5,6	10,0	26,9	30,6		27,0	100,0
Kölpény, kivitel							
Magánosak, személyek	4	4	4	5	3		20
%	20,0	20,0	20,0	25,0	15,0		100,0
Magánosak, vámérték	66,61	276,16	636,86	1469,73	1530,06		3979,42
%	1,7	6,9	16,0	36,9	38,4		100,0

11. táblázat. A kereskedők szállítmányainak megoszlása éves átlagvámérték szerint a baricsi és kölpényi harmincadon, 1503. március-1505. február

Az egyes szállítmányok értéke Baricson 0,23 és 394,75 forint között, Kölpényen behozatal esetén 8 és 640 forint között változott, egy szállítmány átlagértéke Baricson kerekítve 47 forint, Kölpényen 173 forint volt. Baricson a szállítmányok 38%-ának értéke 10 forintnál, mintegy háromnegyedének értéke 50 forintnál kisebb volt, a 100 forintnál értékesebb szállítmányok aránya pedig 15% volt. Az 50, illetve 100 forintnál kisebb értékű fuvarok összvámértéke azonban körülbelül egynegyede, illetve 39%-a volt az összforgalomnak.

	0-10	10-25	25-50	50-100	100-200	200-400	összesen
száma	58	31	27	13	15	8	152
%	38,2	20,4	17,8	8,6	9,9	5,3	100,0
összvámérték	219,06	545,01	1068,70	943,00	2123,00	2264,55	7163,32
%	3,1	7,6	14,9	13,2	29,6	31,6	100,0

12. táblázat. Az egyes szállítmányok megoszlása vámértékük szerint, 1503. március-1505. február

A kereskedők származási helyének vizsgálatát nehezíti, hogy a számadásban csupán négy származási helyet vagy vidéket jelölő földrajzi név szerepel, és ezek közül ráadásul három azonosítása bizonytalan: Besenyő Szerém vagy Valkó megyei falu,¹⁶⁷ *Branichech* talán az Oszmán Birodalomhoz tartozó Branicevó (innen egyszer jöttek), *Selcznek* pedig esetleg a Diakóvártól nyugatra fekvő Szelcével vagy az azonosítatlan Szeleckkel azonos település (mindkettő Valkó megyé-

¹⁶⁷ Mindkét megyében volt ilyen nevű település. Az egyik Beselovo Selo és Beselovo Monastir területén feküdt, míg a másik a berzété-monostori uradalomhoz tartozott. *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. II. 241., 295.

ben, innen kétszer jöttek) lehetett.¹⁶⁸ Az említett helyekről származó kereskedők tehát a vámhoz viszonylag közel laktak. Abból a tényből, hogy a kereskedők közül Merco, Ztepan, Sewco és a karavánosok elég gyakran az exportcikkeket hazavitték, ők török alattvalók voltak, mint ahogy valószínűleg a keleti hangzású nevet viselő Hwzaen (Hüszein) is. A magyar nyelvűeknek feltételezett két személy (*Petrus* és *Matheus*) talán magyarországiaknak vélhetők.

Egyszerűbb meghatározni a kereskedők etnikumát, hiszen majdnem kizárólag szláv hangzású nevet viselő személyek, bizonyosan szerbek haladtak át a két harmincadon.¹⁶⁹ Magyarok valószínűleg csupán ketten, a *Petrus* és *Matheus* névvel jelölt személyek lehettek,¹⁷⁰ török vagy keleti nevű szállítót pedig csak egyet találtunk, az említett *Hwzaen*-t. A két harmincadszámadásban nem találtunk zsidó hangzású neveket sem, noha Szerémi György szerint az Oszmán Birodalomból zsidók áruikkal gyakorta megfordultak Budán, ahol hitsorsaikkal álltak kapcsolatban. Lehetséges, hogy azért hallgatnak róluk a számadások, mert áruikat „titkon” hozták, vagy pedig mert más utakat használtak.¹⁷¹ Belgrád ezen vidékén mindezek alapján külkereskedelemmel túlnyomórészt szlávok, valószínűleg szerbek és talán raguzaiak foglalkoztak, míg magyarok, törökök és zsidók csupán elvétve. A szendrői sókereskedők zöme is szerb volt, csupán hárman viseltek török vagy keleti neveket.¹⁷²

3. 4. Az eredmények kritikája

A három harmincadra vonatkozó adatok alapján persze igencsak kockázatos lenne általános megállapításokat tenni az egész déli magyar külkereskedelemre vonatkozóan, a feldolgozott adatok nagy része ugyanis — mint láttuk — csupán két, viszonylag kisebb forgalmú vámra vonatkozik. Ha egyszer kiderülne, hogy a többi nyolc vagy akár csupán egy-két jelentősebb déli harmincadnak a forgalma a kölpényi és baricsi vámokétól nagy mértékben különbözött,¹⁷³ az

¹⁶⁸ Branicevón 1476–1477-ben 83 családfőt és négy özvegyet írtak össze. *Hóvári J.*: Az oszmán gazdasági struktúra i. m.; Szelcére és Szeleckre: *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. II. 350.

¹⁶⁹ *Hóvári J.*: A tulcsai i. m. 433. A szerb kereskedők lehetnek úgy magyar, mint török alattvalók. Az előbbiekre: *Szakály Ferenc*: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben. In: *A szerbek Magyarországon*. Szerk. Zombori István. Szeged 1991. 11–18. és *Rókey Péter*: A szerbek betelepülése Magyarországra a XV. században. In: *Uo.* 51–63.

¹⁷⁰ Annak alapján gondoljuk ezt, hogy az esetek túlnyomó többségében a szláv kereskedők neveit az anyanyelvükön ejtett formájukban próbálták visszaadni, így „*Petrus*” és „*Matheus*” nagy valószínűséggel nem tartoztak közéjük, Barics vidékén pedig szlávokon kívül ilyen neveket vélhetőleg csak magyarok viseltek.

¹⁷¹ *Szerémi Gy.*: Magyarország romlásáról i. m. 65.

¹⁷² Összesen 37 név és 70 sószállítási tétel szerepel a szendrői lajstromon, de bizonytalan, hogy az ugyanazon nevet viselőik azonos személyek voltak-e. *Hóvári J.*: Az erdélyi só i. m. 48–50. Összehasonlításképpen a gyurgyevei vámon 1506 és 1508, továbbá 1515 és 1517 között tevékenykedő kereskedők megoszlása: keresztény, de oszmán alattvaló: 118 személy (58%), muszlim: 44 személy (22%), az Oszmán Birodalomhoz viszonyítva külföldi, azaz havasalföldi és moldvai: 37 személy (18%), zsidó: 5 személy (2%). *Hóvári J.*: Az oszmán gazdasági struktúra i. m. 152., 157., 160., 249., 256., 258.

¹⁷³ A Belgrád környéki harmincadok közül még a szávaszentdemeteri forgalma lehetett nagyobb, mivel egy viszonylag fontos, Buda felé vezető út haladt át rajta. Az útra l. *Bonfini, A.*: A magyar történelem tizedei i. m. 996., 263.; Magyarországi pápai követek i. m. 268.

jelentősen módosíthatná a déli forgalomról a két harmincadszámadás alapján most kapott képet.

A baricsi harmincadnapló adatait azért nem lehet általánosítani, mert a két év forgalmának volumene nagyon különbözött: a só, faggyú és hal kivételével minden más áru kivitele vagy szünetelt 1504-ben és 1505 első két hónapjában, vagy pedig töredéke volt az 1503 évinek. Emiatt úgy gondoljuk, hogy az 1504 márciusa és decembere közötti periódus a kereskedelem szempontjából rendkívüli volt. Az is eléggé valószínű, hogy az 1503. évi forgalom sem volt tipikus, és vélhetőleg ugyanazon okra vezethető vissza, amely miatt megnőtt az ez évi Brassón keresztül lebonyolódott behozatal volumene. A neves oszmanista, Halil Inalcik szerint az utóbbi azért nőtt meg, mert a török–velencei háború miatt Kelet-Európába a keleti áruk nem Velencén, hanem Brassón keresztül jutottak el.¹⁷⁴ Ezzel a feltevéssel viszont az a gond, hogy 1503-ban mind a két állam már fegyverszünetet kötött a Portával, azelőtt pedig Velencéhez hasonlóan Magyarország is harcban állt a törökökkel. (Az 1498. évi törvényben felsorolt harmincadhelyek tanúsága szerint egyébként a Balkánról nemcsak Brassón keresztül, hanem egyéb utakon is szállítottak árukat Európába). Véleményünk szerint nem a török–velencei háború, hanem inkább a magyar–török háború, illetve annak a befejezése befolyásolta az egész török–magyar, így a Brassón és a Belgrád környéki településeken keresztül haladó áruforgalmat 1503-ban. Nevezetesen a következőképpen: a háború miatt szünetelt vagy nagyon lecsökkent a forgalom, ez kisebb-nagyobb áruhiányhoz vezetett, közvetlenül a fegyverszünet megkötése után pedig ezt a hiányt megpróbálták szüntetni, amit előszörban az áruforgalom növelésével igyekeztek elérni. Ez részben megmagyarázná az erőteljes 1503 tavaszi forgalmat. Az 1504. évi kereskedelemnek az 1503-hoz viszonyított alacsony volumenét ellenben nehezen tudjuk még megmagyarázni: elképzelhető, hogy a nagy volumenű, 1503. évi kereskedelmi tevékenység telítette valamelyest a piacot, vagy a nyár tájékán török és/vagy magyar portyák akasztották meg az árucserét.

A felsorolt bizonytalansági tényezőket figyelembe véve tehát csupán azt jelenthetjük ki, hogy az említett időszakban a baricsi, kölpényi és szabácsi harmincadokon összesen évente mintegy 145000 forint értékű árut vámoltak el (amelyből csak az állatok mintegy 1800 forint értékű részesedése ismert): A három harmincadra vonatkozó adatokból a nándorfehérvári harmincad és a hozzá tartozó kilenc fiókharmincad forgalmát roppant kockázatos vállalkozás lenne megbecsülni, és egyelőre nem tudunk jobb módszert, mint a harmincadhivatalok számán alapuló egyszerű szorzást. Nándorfehérváron minden bizonnyal volt akkora forgalom, mint Szabácson, és valószínűnek tűnik, hogy a hozzá tartozó további harmincadok forgalma legalább kétszerese volt az általunk tanulmányozott három váménak. A kezdetleges eljárás módszertani hiányosságai nyilvánvalóak, de egyszerű becslés talán mégis elvégezhető. A kettővel, illetve hárommal való szorzás végeredménye valamennyivel több, mint

¹⁷⁴ Halil Inalcik: *The Ottoman State: Economy and Society*. In: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Ed. Halil Inalcik–Donald Quataert. Cambridge 1994. 302.

290000, illetve 480000 forint; ennyi vámértékű áru után pedig mintegy 14500, illetve 24000 forint harmincadvám-jövedelem kellett, hogy befolyjon. Ezek az eredmények egyébként nem állnak ellentmondásban Fügedi Erik adataival, aki a belgrádi és temesvári főharmincadok bevételének maximumát 23529 forintra becsülte. Amennyiben ezeknek az összegeknek csak a felével számolunk, talán a budait és a székesfehérvárit kivéve, a magyarországi főharmincadok közül a nándorfehérvárin bonyolódott le a legnagyobb volumenű kereskedelem, persze ehhez figyelembe kell venni azt is, hogy hozzá tartozott a legtöbb fiókharmincad és az erdélyieket kivéve, a leghosszabb határszakasz is!

A rendelkezésünkre álló adatok alapján még azt tudjuk valószínűsíteni, hogy a só az egész déli kivitel tekintetében fontos, ha nem a legfontosabb szerepet töltötte be, a török oldalon álló szendrői vámon ugyanis a sóból származott a bevétel megközelítőleg kétharmada (1514 utolsó öt hónapjában 75,8%-a, 1515-ben 73,7%-a, 1516 első két és fél hónapjában 26,4%-a).¹⁷⁵ Tudjuk továbbá, hogy a királyi szolgálatban álló végvári katonák jelentős mennyiségű sót kaptak zsoldjuk egy része fejében: egy 1504-ben és egy valószínűleg 1511-ben összeállított költségtervezet szerint 20558, illetve 21484 forint értékű sót,¹⁷⁶ amelynek egy része bizonyosan átjutott a határon. Figyelembe véve, hogy a számadás alapján a szabácsi harmincadnak nagy forgalma volt, illetve feltételezhetően a nándorfehérvári élvezhette a legnagyobb bevételt, valamint azt, hogy a szabácsi vár katonái évente az említett két tervezet szerint 1350, illetve 1300 forint, a nándorfehérvári katonák pedig 4484, illetve 5164 forint értékű sót kaptak,¹⁷⁷ ráadásul Nándorfehérváron sókamara is volt,¹⁷⁸ az kellene következzen, hogy délen abszolút értékben bizonyosan, relatív értékben (ez alatt a sókivitel arányát értjük az összkivitelhez viszonyítva) pedig vélhetőleg több sót vittek ki az országból, mint amennyit Baricson és Kölpényen. Ez egyben azt is jelenthetné, hogy ezeken a vámonokon a külkereskedelmi mérleg is kevésbé volt passzív, sőt lehetséges, hogy aktív volt.

A sóban való zsoldfizetés és a sóexport közötti közvetlen összefüggésre vonatkozó feltételezésnek azonban részben ellentmond az, hogy Kölpényen keresztül kevés sót vittek ki (átlagban 162,75 forint értékben), noha a szerb despota, akinek Kölpényen volt a székhelye, az előbb említett tervezetek szerint 600 katonára évente 1200 forint értékű sót kapott,¹⁷⁹ továbbá az is, hogy Baricson — ahol a kalocsai érsek kastélyában szolgáló katonákat valószínűleg nem fizették sóval — mégis több sót vittek ki, mint Kölpényen. Ez talán amiatt történhetett, hogy a

¹⁷⁵ *Hóvári J.*: Az erdélyi só i. m. 44.

¹⁷⁶ *Kubinyi András*: Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreichs Ungarn im Mittelalter. In: Stadt und Salz. Hrsg. Wilhelm Rausch. Linz 1988. 227., 230., 230., 89. jegyz. A királyok más személyeknek is utalványoztak sót, de a földesúri uradalmakban is fizettek néha sóval. *Draskóczy István*: Szempontok az erdélyi sóbányászat 15–16. századi történetéhez. Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk. Almási Tibor–Draskóczy István–Jancsó Éva. Bp. 2005. 87., 17. jegyz.

¹⁷⁷ Jajcza i. m. 179–180., 184–186.

¹⁷⁸ Amennyiben Mátyás királynak 1466-ben említett „officialis suus super sal in civitate Belgrad”-ját sókamarásként értelmezzük. Documenta res Belgradi mediae aetatis illustrantia. II. (Monumenta Historiam Belgradi spectantia). Ed. Michael J. Dinić. Belgrad 1958. 84.

¹⁷⁹ Jajcza i. m. 179., 187.

sókamarák távolsága¹⁸⁰ miatt a Kölpénybe érkezett só túlnyomó többségét Magyarországon adták el, és ezért szerepel aránylag kis értékű só a számadásban. De az is elképzelhető, hogy a szóban forgó periódusban a despota sójárandóságának csak egy kis részét kapta meg, vagy esetleg a végvárai katonáknak juttatott sót nem feltétlenül ott exportálták, amely várhoz ők tartoztak.

A legtöbb sót valószínűleg Nándorfehérváron keresztül vitték ki, mivel abból kifolyólag, hogy közvetlen vízi út kötötte össze a sókitermelő erdélyi és máramarosi vidékekkel, a déli harmincadok közül oda lehetett a legkönnyebben a sót szállítani, és itt sókamara is működött. Ezt látszik megerősíteni az is, hogy a közeli Szendrőbe — ahol a Nándorfehérvárról és Pancsováról érkező szállítmányokat vámolták el — 1515-ben, azaz egy olyan esztendőben, amikor a sóforgalom valamivel magasabb volt, mint a nyugodtabb években, mintegy 3200 forint értékben körülbelül 20000 sókocka jutott.¹⁸¹ Az Oszmán Birodalomba északról Magyarország mellett még Havasalföldről is vittek sót, és pedig számottevő mennyiségben. Gyurgyevón át 1506 utolsó három hónapjában 16850 darabot, 1507-ben 22500, 1508 első hét havában 14400 darabot.¹⁸²

A harmincadszámadásokból nyert eredmények értékelésénél figyelembe kell venni azt is, hogy a harmincadokon befolyt jövedelem alapján nem lehet pontosan kiszámítani a szállított áruk piaci értékét, mivel a vámérték jelentősen eltérhetett a piaci értéktől, az egyik érték akár kétszerese is lehetett a másiknak.¹⁸³ Másrészt a forgalom vámértéket sem lehet pontosan meghatározni, a vámmentességet élvező személyek által szállított áruk ugyanis nem szerepelnek a harmincad-számadásokban, de más forrásokból sem lehet kiszámítani ezeknek az értékét. Az 1498: 35. tc. szerint harmincadmentességet élveztek a nemesek, a papok és a szerzetesek a házi szükségleteikre vásárolt áruk után.¹⁸⁴ Nem kellett fizetni harmincadot az egy forintnál kisebb értékű áruk után sem (1492: 27 tc., szlavóniai nemesek cikkelyei: 1492: 7 tc.).¹⁸⁵ Harmincadmentességet vagy félharmincadmentességet élvezett több mezőváros és város, akár csak meghatározott időre, de adott a király vámmentességet egyes árucikkekre,

¹⁸⁰ Legközelebb Szencseszentdemeteren, Szondon, Zentán, Nándorfehérváron, Temesváron és Kevin működő sókamarákról van tudomásunk, de hozzá kell tennünk, hogy a sókamara-hálózat valószínűleg sűrűbb volt, és a szegényes forrásadottságok miatt tudunk csak ezekről. *Kubinyi, A: Königliches Salzmonopol i. m. 224., 229.*

¹⁸¹ *Hóvári J.: Az erdélyi só i. m. 43., 52.*

¹⁸² *Hóvári J.: Az oszmán gazdasági struktúra i. m. 90.* Gyurgyevóban kétféle sókockát forgalmaztak, amelyek mérete viszont egyelőre ismeretlen. Uo. 97. 6 jegyz.

¹⁸³ 1457–1458-ban Pozsonyban a szarvasmarha piaci értéke 3,36 forint, vámértéke 2,83 forint, Nyugat-Magyarországon 1542-ben 4–6, illetve 10 forint volt. *Kubinyi A.: A későközépkori magyar-nyugati kereskedelmi kapcsolatok i. m. 111.* A két esetben tehát a piaci ár a vámértéknek a 118,7 %-a, illetve 40–60 %-a volt.

¹⁸⁴ CJH 614. Az 1458: 10. tc. a papoknak, tanítóknak és nemeseknek csak a vámmentességét említi, a harmincadmentesség megnevezése nélkül. CJH 332.

¹⁸⁵ CJH 496., 556. Az 1498: 29. tc. úgy fogalmaz, hogy a legcsekélyebb tárgyak után nem kell harmincadot szedni. CJH 610. Forgách Ferenc szerint 1566-ban a pozsonyi diétán a rendek is régi szokásnak tudták azt, hogy az egy forintnál kisebb értékű dolgok után, illetve a nemesek nem fizetnek harmincadot. *Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsege alatt.* In: *Humanista történetírók. Vál., szöveggyűjtemény.* Budapest, 1977. 836.

vámra vagy egy vámra egy bizonyos alkalomra.¹⁸⁶ Magánszemélyek is kaptak néha alkalmi harmincadmentességet, így például 1497-ben vingárti Geréb Péter országbíró 600 szarvasmarha vámmentes kivitelére kapott engedélyt,¹⁸⁷ de a nem kereskedelmi céllal utazó személyek is kaphattak menlevelet, amelynek birtokában mentesültek a vámok fizetése alól. 1500-ban gersei Pethő János, György és Ferenc Itáliába való zarándoklásuk alkalmára, Váradi Péter kalocsai érsek embere II. Ulászló uralkodása idején szintén Itáliába való utazásakor, 1523-ban Dóczy Ferenc követ és kísérete pedig a nürnbergi birodalmi gyűlésre menetelük idejére élveztek harmincadmentességet.¹⁸⁸

Az uralkodók számára beszerzett árukat is harmincadmentesen szállíthatták. Mátyás többször kérte más államoktól, hogy engedjék a számára vásárolt árukat vámmentesen szállítani,¹⁸⁹ de a havasalföldi vajda és néhány méltóságviselője sem fizetett mindig vámot áruai után.¹⁹⁰ A követek által hozott vagy vitt értékes ajándékokért sem fizettek vámot. Az ajándékok főképpen arany- és ezüstneműből, értékes fegyverekből, ruhákból és pénzből álltak.¹⁹¹ 1503-ban a magyar követek a Portán mintegy 500 forint (25000 akcse) értékű ajándékokat kaptak, és mivel feltehetőleg a békekötések után a két állam évente váltott követeket,¹⁹² amelyek alkalmával minden bizonnyal megközelítőleg azonos értékben ajándékokat is „váltottak”, így valószínűsíthető, hogy a békeperiódusokban évente mintegy 1000 forint értékű termék cserélt gazdát vámmentesen, ajándék formájában. A határvidék tisztjei által egymásnak küldött ajándékokat sem tüntethették fel a harmincadszámadásokban, mint ahogyan a szebeni harmincadon sem fizettek vámot a havasalföldi vajdának küldött vagy tőle kapott ajándékok után.¹⁹³ Vásárláson és ajándékozáson kívül még tartozás-törlesztés-

¹⁸⁶ Mindezekre 14–15. századi példák: *Pach Zs. P.*: A harmincadvám az Anjou-korban i. m. 246.; *Uő*: Hogyan lett i. m. 262., 262., 30–31. jegyz., 266., 51. jegyz., 271., 271., 84. jegyz.

¹⁸⁷ DL 25383. Korábban, 1438-ban Albert király egy kereskedőnek megengedte, hogy tíz éven keresztül vámmentesen vihessen ki tíz lovat Magyarországról és négy bála posztót hozhasson be oda vagy Ausztriába, 1453-ban pedig V. László egy másik személynek egy évre adott harmincadmentességet. *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. X. 14–15.; *Ortvay T.*: Pozsony i. m. II. 3. 75.

¹⁸⁸ *Iványi B.*: Nemzetközi érintkezéseink történetéhez i. m. 147., 169–170., 356–357.; *Petri de Warda i. m.* 209. A zarándokmenlevelek vámmenteségére l. *Csukovits Enikő*: Középkori magyar zarándokok. (Historia könyvtár. Monográfiák 20.) Bp. 2003. 99–100.

¹⁸⁹ *Balogh J.*: A művészet Mátyás i. m. 470., 471. (Firenze, Regensburg). Mátyás külföldi vásárlásaira: uo. 469–475.

¹⁹⁰ *Goldenberg, S.*: Despre vama (vigesima) Sibiului i. m. 675. A harmincadmentességre l. még *Sólyom J.*: A magyar vámügy i. m. 68–71.

¹⁹¹ 1424-ben a török követek tíz-tíz arannyal szőtt selyemkendőt és török szőnyeget, négy aranyozott kelyhet és négy buzogányt hoztak, míg a szerb követek 20 arannyal szőtt selyemkendőt, négy aranyozott kelyhet és fegyvereket. *Papp, S.*: Hungary and the Ottoman Empire i. m. 57. Az 1495 évi fegyverszünet megkötésére jött török követek „csinos és egzotikus ajándékokat”, valamint néhány ezüstkupát hoztak; vizonzásul II. Ulászló bőkezűen megajándékozta őket. *Bonfini, A.*: A magyar történelem tizedei i. m. 1000. 1495-ben vagy 1497-ben a török követek sok ajándékot hoztak, amelyek közül Istvánffy az arannyal és gyönggyel díszített hüvelyű szabályakat, díszes ezüst-edényeket, babilóniai sátrakat említette meg. Ulászló az ajándékokat ruhákkal, ezüsttel és pénzzel vizionozta. Istvánffy i. m. 94.

¹⁹² *Papp, S.*: Hungary and the Ottoman Empire i. m. 63.

¹⁹³ Szerémi szerint 1514 körül a szendrői tisz, Bali basa és az egyik nándorfehérvári vicebán, Blaskó ajándékokat váltottak, 1525-ben pedig Bali belgrádi bég egy török lovat küldött Tomori Pálnak, az Alsó Részek kapitányának. *Szerémi Gy.*: Magyarország romlásáról i. m. 96.; Magyarország

ként is szállítottak uralkodók számára országhatárokon keresztül árukat, de ez elég ritkán fordulhatott elő.¹⁹⁴

Értelemszerűen a törvényes utak megkerülésével szállított áruk sem szerepelnek a számadásokban. Erre utalnak például a brassói huszad megkerülését tiltó parancsok 1508-ból, 1517-ből és 1519-ből, vagy II. Ulászló 1512-ben kelt oklevele, amelyben megtiltja, hogy a kassai harmincadosokat a csempészet megakadályozására irányuló tevékenységükben zavarják.¹⁹⁵ Az 1498: 29. tc. szerint a marhákat akkora kísérettel hajtották ki, hogy a harmincadosok nem tudtak ellenállni, így az állatokat erőszakosan vagy alattomban vitték ki az országból.¹⁹⁶ Más esetekben túl magas vámokat vetettek ki, és ez is torzíthatja kissé a külkereskedelmi forgalomról a harmincadszámadások alapján kapható képet. A 16. század elején például a pozsonyi, 1516-ban a zágrábi és brassói vámosok is túlzott harmincadot, illetve huszadot szedtek.¹⁹⁷

A magyar és a török fél között kölcsönös megegyezéssel létrejövő kereskedelem sem fedte le azonban a két állam közötti teljes áru- és pénzforgalmat, hiszen mindkét irányban tekintélyes volumenű áru- és pénzforgalom bonyolódott le portyázások és váltságdíjfizetések útján. Ez Magyarország déli gazdasági kapcsolatainak egy sajátos vonása volt, ami ekkora mértékben az országnak csak erre a régiójára volt jellemző. Nem véletlen, hogy Thuróczy, Ransano, Bonfini, Tubero krónikáikban a hadjáratok, csaták, betörések leírásánál majdnem mindig megemlítik, hogy a győztes nem ritkán hatalmas zsákmánnyal vonult vissza, kisebb-nagyobb portyák pedig megszokott epizódjai voltak úgy a magyar, mint a török végvári életnek. Ezeket még a fegyverszünetek sem szüntették meg, noha a nagyobb méretű portyákat tiltották.¹⁹⁸

A portyákkal szerzett javak és a váltságdíjként gazdát cserélő pénzek összértékét megbecsülni sem lehet. Ezen összegek nagyságát talán mégis érzékelteti az a két adat, amely szerint 1416-ban négy báró és még további meg nem nevezett számú személy váltságdíja 650000 aranyforint volt, 1492-ben pedig 18 török fogoly összesen 2293 forint.¹⁹⁹ Az egyes foglyok váltságdíjára vonatkozó-

pápai követek i. m. 278–279., ill. Szebenre: *Goldenberg, S.*: Despre vama (vigesima) Sibiului i. m. 675.

¹⁹⁴ II. Ulászló I. Miksával szemben fennálló adósságát vagy annak egy részét ökrökben ígérte törleszteni, amelyekből 1493-ban I. Miksa már tovább is utalt 100-at egy harmadik személynek. *Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I.* i. m. I. 85. sz.

¹⁹⁵ *Kubinyi A.*: Buda és Pest szerepe i. m. 18.; *Tiplic, I. M.*: Breslele producătorilor de arme i. m. 119–120.; *Kemény L.*: A kassai harminczad i. m. 305. A Bártfa környéki csempészetre: *Fügedi E.*: A bártfai i. m. 81.

¹⁹⁶ CJH 610. 1535-ben a szlavóniai harmincadokon keresztül is fegyveresen, harmincad fizetése nélkül többször hajtottak ki szarvasmarhákat, egyszer — ha hihetünk a forrásnak — mintegy ezret. *Monumenta historica Zagrabiae* i. m. XII. 143.

¹⁹⁷ *Kubinyi A.*: Egy üzletelő és diplomata várúr i. m. 269., 273., 274., 283.; *Manolescu, R.*: Braşovul i. m. 68., 73.; *Monumenta historica Zagrabiae* i. m. III. 155–156. A törvényesnél magasabb harmincadok szedését tiltó parancsok is ennek a gyakorlatnak a meglétére utalnak. Vö. pl. DL 38365., 38102.; *Jajcza* i. m. 67.

¹⁹⁸ *Szakály Ferenc*: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 500. évfordulójára*. Szerk. Rúzsás Lajos–Szakály Ferenc. Bp. 1986. 44–46.; *Kubinyi A.*: A mohácsi csata és előzményei i. m. 71–73.

¹⁹⁹ ZsO V. 2255., ill. Alsó-szlavóniai okmánytár i. m. 342–344.

an csak néhány elszórt adat áll rendelkezésünkre, amelyekből csupán néhányat idézünk. 1449-ben Patai Antal nemes kiváltásáért legalább 70 forintot fizettek; 1452-ben Szomordoki István nemes 125 forintot ígért egy kereskedőnek, ha testvérét a török fogságból hazahozza; 1460-ban egy magyar nemesért először 40 forintot, majd tehetősebbnek ítélvén, 110 forintot kértek;²⁰⁰ 1515-ben Sárkány Ambrus egy famulusának kiváltására 100 forintot fizettek.²⁰¹ Foglyok nyomán nemcsak a váltságdíjból származott gazdasági haszon, mivel esetenként ingyenmunkát is végeztek velük. Tubero közlése alapján Mátyás uralkodása óta a török foglyokat kézműves munkáknál használták fel, II. Ulászló még Csehországba is küldött belőlük követ fejteni,²⁰² Szerémi pedig még diákként látta, hogy török foglyokat a futaki kolostor építésénél dolgoztattak.²⁰³

Még ha pontosan meg lehetne állapítani a tanulmányozott évekre a határon áthaladó javak értékét, akkor is kockázatos lenne a kapott adatokat általánosítani, hiszen a külkereskedelmi forgalom jelentős mértékben ingadozott. Pozsonyban 1440 és 1460 között voltak olyan évek, amikor a harmincadjövedelem többszöröse, egyszer mintegy harmincszorosa volt a néhány évvel korábbi bevételeknek, de a budai harmincad az 1450-es években egyik évről a másikra szintén nagyot változott, majdnem nyolcszorosára nőtt. A 16. század elején Brassóban pedig a forgalom 1502 és 1503 között majdnem megkétszereződött, 1503 és 1507 között pedig felére esett vissza. Bártfán ugyanakkor 1510 és 1516 között a város lakói által kivitt áruk értéke megháromszorozódott.²⁰⁴

A külkereskedelem volumenének ezt a hullámszerűségét a kereslet és kínálat törvényei mellett többféle tényező befolyásolhatta. A szintén déli kereskedelmet vámoló brassói huszad jövedelmét például 1514–1515-ben egyaránt károsan befolyásolták úgy a külföldi hadi- és politikai események (a havasalföldi vajdát elűzték, utódját meggyilkolták, a török szultán harcolt testvérével, a moldvai vajda harcolt a tatárokkal, illetve Brăila-ban nagy pusztítást vitt végbe és a halászatot elfogta, az erdélyi vajda betört Szerbiába), mint a belpolitikai krízisek és hadiesemények (Dózsa György Erdélyben „több botrányt okozott”, a huszadosok szolgálói a Dózsa-féle parasztfelkelés idején a vajdát szolgálták több

²⁰⁰ A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). Kivonatokban közlése, bev. Jakó Zsigmond. Bp. 1990. I. 684., 1078. sz.; *Balogh Sándor*: Szeged reneszánszkori műveltsége. (Humanizmus és reformáció. 5.) Bp. 1975. 117–118. 1510-ben egy Nándorfehérvár környéki összecsapásban török fogságba esett Hagymássy Miklóst „nagy pénzen”, míg a mohácsi csata után Fekete Mihályt és Majtényi Bertalant „nagy összegben” váltották ki. Memoria rerum i. m. 9., ill. Brodarics története i. m. 63. Vö. még Zsigmond-kori adatok foglyok török fogságból való kiváltására: ZsO III. 1459., V. 1374., 1768., 2255., VI. 800., 1031., 1046. sz., ill. további 16–17. századi példák: *Pálffy Géza*: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén. (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez) Fons 4. (1997) 5–78.

²⁰¹ Magyarország és Szerbia i. m. 343.

²⁰² *Tubero, L.*: Körtörténeti feljegyzések i. m. 172–173.

²⁰³ *Szerémi Gy.*: Magyarország romlásáról i. m. 354. A török foglyok közül egyesek kikeresztelkedtek és Magyarországon szolgáltak. *Kubinyi A.*: Egy üzletelő és diplomata várúr i. m. 280.

²⁰⁴ *Kubinyi A.*: Buda és Pest szerepe i. m. 14.; *Ortvay T.*: Pozsony i. m. II. 3. 82–83., 85. (a pozsonyi bevételek 1440 és 1460 között, illetve a budai bevételek 1450 és 1459 között); *Manolescu, R.*: Braşovul i. m. 179.; *Fügedi E.*: A bártfai i. m. 42., 1. táblázat. A soproni lakosok által a városuk harmincadán befizetett vám is számottevően változott, például 1484-ről 1488-ra majdnem háromszorosára nőtt. *Mollay K.*: A soproniak harmincadvámja i. m. 135.

mint három hónapig).²⁰⁵ 1512-ben a kinestár az utak bizonytalansága miatt arra számított, hogy a zágrábi és a hozzá tartozó harmincadokból befolyó bevételek csökkenni fognak, de azt is tudni vélték, hogy amikor az utak ismét biztonságosak lesznek, a harmincadjövedelmek is meg fognak nőni.²⁰⁶ Surian 1516. évi jelentése szerint Horvátországból azért nem folyt be semmi jövedelem, mivel a törökök fosztogatták és sok erődítményt elfoglaltak.²⁰⁷ Az erdélyi huszadokon 1522-ben szintén a folytonos háborúk miatt voltak a vámbevételek oly csekélyek, hogy azokból a vámkezelőket is alig lehetett eltartani.²⁰⁸ 1506-ban ellenben belső okok miatt csökkentek a harmincadjövedelmek, nevezetesen a harmincadosokat a dalmát bán emberei zaklatták.²⁰⁹

A természeti és éghajlati tényezők is befolyásolhatták a kalmárkodás menetét és volumenét. 1526 nyarán például olyan esőzések voltak Szerbiában, hogy a Morava vizén két napig nem lehetett átjutni, sőt még a legkisebb folyón sem lehetett átkelni, az utak is nehezen voltak járhatók, az útközben levő tavak, mocsarak, folyók és hidak miatt pedig „rendkívül sok nehézséggel járt az utazás”, és „túlságosan sok és nagy fáradalmakat kellett kiállni”.²¹⁰ A véletlennek is szerepe lehetett azonban az áruforgalom alakulásában: Bonfini arról tudósít, hogy 1495-ben egy alsó-magyarországi falun, keresztények és törökök által közösen tartott sokadalomban 60000 forint értékű áru égett el egy tűzvészben.²¹¹

A magyar–török kereskedelem intenzitását leginkább a határ menti harcok és portyázások befolyásolhatták, amelyek 1526 előtt a két állam közötti fegyverszünetek ellenére gyakoriak voltak.²¹² A szendrői vám forgalma alapján azonban úgy tűnik, hogy a határ menti harcok csak rövid időre bénították meg a külkereskedelmet.²¹³ Noha a magyar végvárrendszer Nándorfehérvár környékén volt a legerősebb,²¹⁴ ennek vidéke sem volt mentes a török betörésektől, de onnan maga Kanizsai György is vezetett portyákat, noha II. Ulászló 1507-ben a fegyverszünet betartására utasította őt.²¹⁵ A portyázások közvetlenül is károsították a kereskedőket, amit a kifosztásukról szóló már említett adatok bizonyítanak.

²⁰⁵ Antonius Fekete Nagy–Victor Kenéz–Ladislau Solymosi–Geisa Érszegi: Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II.: Fontes 12.) Bp. 1979. 330–331. 1514-ben a parasztháború következtében Magyarország jelentős területein a kereskedelmi élet összeomlott, például a budai vásár is elmaradt. *Borsa Gedeon*: Korabeli tudósítások Nürnbergben az 1514. évi magyarországi parasztháborúról. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1991–1993. Bp. 1993. 328., 339.

²⁰⁶ DL 71122.

²⁰⁷ Balogh I.: Velencei diplomaták i. m. XVI.

²⁰⁸ Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 328.

²⁰⁹ Monumenta historica Zagrabiae i. m. III. 54–55.

²¹⁰ Török történetírók i. m. I. 305., 313.

²¹¹ Bonfini, A.: A magyar történelem tizedei i. m. 1001.

²¹² Szakály F.: A török–magyar küzdelem szakaszai i. m. 44–45.; Kubinyi: A mohácsi csata és előzményei i. m. 71–72., 79., 72. jegyz., 80.

²¹³ Hóvári J.: Az erdélyi só i. m. 44–45.

²¹⁴ Szakály F.: A török–magyar küzdelem szakaszai i. m. 45.

²¹⁵ Magyarország és Szerbia i. m. 347., 325., 335., 326.

Lehetséges, hogy úgy a török, mint a magyar fennhatóság alatt levő területek folyamatos pusztításai miatt a korábbi évtizedekben a magyar–balkáni kereskedelem nagyobb mértékű volt, mint a most vizsgált 16. század eleji esztendőkbén. A veszteségek mértékét érzékletesen szemlélteti Tubero, amikor azt mondatja Székely György párbajellenfelével, hogy a folytonos háborúskodás miatt a művelőtől elhagyatott földeken semmi zsákmány sem vár rájuk, Szulejmánnal pedig azt, hogy a törökök állandóan betörnek Magyarországra, és annyira feldúlták területét, hogy szinte néptelenné tették, így a Tisza és a Maros alsó folyása menti területeken már csak alig néhány ház és pásztorkunyhó állt.²¹⁶ A krónikás ugyan nyilván túlzott, de abban igaza lehetett, hogy a déli határvidéken a pusztítások igen nagymértékűek voltak. A legújabb kutatások szerint ugyanis Magyarország déli része lakosságának és anyagi javainak a 15. századtól a 16. század közepéig megközelítőleg 90%-a pusztult el – igaz, a pusztulás jó része 1526 után következett be, és a veszteségeket valamelyest ellensúlyozta a szerbek betelepülése.²¹⁷

4. A kölpényi, baricsi és szabácsi harmincadok igazgatása

A baricsi számadást — mint már említettük — Kanizsai György aláírta, tehát ekkor bizonyára ő is birtokolta a harmincadot. Ezt a feltételezést erősíti egyrészt az a tény, hogy az egyik baricsi harmincados, Tóth Márton 1503-ban és 1504-ben Kanizsai familiárisa volt, nála két lóval szolgált.²¹⁸ Másrészt Kanizsai azokban az években, amelyekre a baricsi harmincadnapló vonatkozik, nándorfehérvári bán volt,²¹⁹ egy 1507-ben kelt királyi oklevélből pedig tudjuk, hogy bizonyos harmincadok a bán fennhatósága alatt voltak.²²⁰ Az oklevél nem nevezi

²¹⁶ Tubero, L.: Kortörténeti feljegyzések i. m. 268., 292.

²¹⁷ Engel Pál: A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája. Századok 134. (2001) 282., 281. A bosnyák és szerb területek pusztulására: Milan Vasić: Der Einfluß der Türkenkriege auf die Wirtschaft des osmanischen Grenzgebietes in Serbien und Bosnien (1480–1536). In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege i. m. 308–318. A nagymérvű pusztulás ellenére a török források a Szerémséget még 1521-ben is az ország egyik legtermékenyebb tartományának mondták. Török történetírók i. m. I. 374. A kereskedelmet nemcsak külső ellenség pusztításai gátolhatták, hanem magyarországi hatalmaskodásai is. Vö. pl. 1496-ból Petri de Warda i. m. 120–121.

²¹⁸ Talán harmincadosi tevékenységével függ össze az, hogy egyszer 400 forintot hozott a bának, és valamikor 1504 előtt az általa elvett áru ellenértékét is Kanizsai kellett, hogy megfizesse, tehát akkor is az ő szolgálatában állt. Iványi Béla: A Kanizsaiak fizetési lajstroma 1503–1504-ből (Töredék). Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 12. (1905) 16., 19., 20., 21., 22., 24., 30., 31., 32., 33., 34.; Magyarország és Szerbia i. m. 315. A másik harmincados, Móré István pedig talán azzal az István deákkal azonos, aki Kanizsainak őt, majd később hat lóval szolgált. Iványi B.: A Kanizsaiak fizetési lajstroma i. m. 17.

²¹⁹ A Kanizsai György által viselt méltóságokat és tisztségeket a Függelék 4. részében soroltuk fel.

²²⁰ Az említett oklevél szerint a bán fennhatósága alatt volt továbbá Nándorfehérvár, Zimony, Szalánkemén vára és a nándorfehérvári udvarbírótság (*provisoratus*) tartozékaikkal egyetemben, továbbá annak alapján, hogy Kanizsai 1503–1504-ben egyik familiárisának adta a zimonyi várnagyság mellett a szerémi alispánságot is, még Szerém vármegye is. Magyarország és Szerbia i. m. 329.; Iványi B.: A Kanizsaiak fizetési lajstroma i. m. 19. Egy 1521-re vonatkozó adat is alátámasztja, hogy Zimonyt és Szalánkemént a nándorfehérvári bán kormányozta. Verancsics Antal m. kir. hely-

meg, melyik harmincadokról van szó, de az feltételezhető, hogy a bánság székhelyén, vagyis a Nándorfehérváron levő harmincad közékük tartozott, és mivel ez az 1498: 34. tc. értelmében főharmincad volt, lehetséges, hogy mind a kilenc fiókharmincaddal együtt csatolták a bánsághoz. 1505-re ellenben már úgy látszik, hogy néhány harmincadot a király átengedett Beriszló János rác despotának.²²¹ Erre abból következtethetünk, hogy Kanizsai egy alkalommal írt Beriszlónak bizonyos harmincad ügyében, amire a despota azt válaszolta, hogy a vám a királyé, akinek szabad volt azt Beriszlónak adni, és akinek szabad azt tőle elvennie is, illetve annak adnia, akinek tetszik. A válaszból úgy tűnik, hogy a bán úgy gondolta, hogy a Beriszló kezében levő vámjövedelem is őt illeti, lehetséges tehát, hogy a despota kezében volt harmincad is korábban a nándorfehérvári bánsághoz tartozott.

Kanizsai a harmincadokat minden bizonnyal báni járandóságai fejében tartotta kezében, mivel a Mohács előtti időszakban a kincstár évi deficitje legalább 50000 forint volt, mindig csak a legszükségesebb kifizetéseket eszközölték, a fizetési kötelezettségek és a tartozások fejében pedig királyi javakat adtak zálogba vagy királyi jövedelmeket kötöttek le. A kincstár állandó pénzzavarának következményeként és egyben jeleként a déli magyar végvonaltörténetében ritka volt az a távozó bán, akinek a kincstár ne maradt volna adósa.²²² Így például a jajcai bánok közül 1490-ben Korvin János Csulai Lászlónak és Derencsényi Imrének 20100 forinttal maradt adósa, 1496-ban II. Ulászló Batthyányi Boldizsárnak fizetése fejében 2350 forinttal, 1501-ben 2500 forint értékű sóval és 1850 forinttal tartozott, 1505-ben Kevendi Székely Miklósnak és Sztremley Györgynek 10500 forinttal, 1507-ben ugyanazoknak már 16000 forinttal volt fizetésükért adósa, 1508-ben 1000 ft értékű sóval tartozott,²²³ míg 1503-ban Beriszló Ferencnek bánságá idejéből 16184 forinttal.²²⁴ 1500 körül II. Ulászló

---

tartó, esztergomi érsek összes munkái. Közli Szalay László. I. Történelmi dolgozatok deák nyelven. Pest 1857. (Magyar Történelmi Emlékek II.: Írók 2.) 15. Mivel úgy gondoljuk, hogy a nándorfehérvári bánság a macsói bánssággal együtt valamilyen formában, talán csak részben, átvette a macsói bánság szerepét, amelyhez több megye (Baranya, Bács, Bodrog, Szerém és Valkó) kapcsolódott, de mivel a macsói bánság megszűnése után az első három megyének önálló ispánjai voltak, a nándorfehérvári bánsághoz Szerémen kívül a felsorolt megyék közül esetleg még Valkó tartozhatott. Ezt egyébként a határ menti bánságok és az erdélyi vajdaság analógiája is sugallja, de erre a fontos kérdésre csupán a bánságok történetének régóta esedékes tanulmányozása után kaphatnánk kielégítő választ. A macsói bánsságra: Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 27–31.; *Mályusz Elemér*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok 91. (1957) 52–53. A Baranya, Bács és Bodrog megyei ispánokra: Kubinyi András szíves közlése, amit itt is köszönök.

²²¹ Magyarország és Szerbia i. m. 322.

²²² Kubinyi, A.: Hungary's Power Factions i. m. 123–125. Szakály Ferenc szerint a végvárendszer évi pénzsükséglete többnyire elérte vagy meg is haladta a kincstár összevételeit. *Szakály Ferenc*: A mohácsi csata. (Sorsdöntő történelmi napok. 2.) Bp. 1977. 80. A végvári kiadásokra, illetve a kincstár bevételeire és kiadásaira l. még: Kubinyi A.: A szüvezentdemeteri-nagyolaszi győzelem i. m. 197–203., 211. A Jagelló-kori háztartásra, számos zálogosítás, adósság, kölcsön felsorolásával: Főgel J.: II. Ulászló i. m. 13–28.; *Uő*: II. Lajos i. m. 9–18. Az 1518: bácsi 19. tc. világosan megmondja, hogy a király adósságainak törlesztésére, javainak, jövedelmeinek visszaszerzésére és a végvárak rendbetételére a királyi jövedelmek még rendbehozataluk után sem látszanak elégségesnek. CJH 762.

²²³ Jajcza i. m. 65., 139–140., 197., 210–212., 220.

²²⁴ Uo. 172–173., 173–176.

107000 forinttal tartozott Korvin Jánosnak a boszniai várak és Jajca fenntartásáért.²²⁵ A kincstár a horvát bánok közül 1493-ben Egerváry Lászlónak fizetése, valamint két nála zálogban levő váruradalom és a horvát banság fenntartásának költségei fejében 20000 forinttal, 1511-ben Bot Andrásnak szintén 20000 forinttal tartozott.²²⁶ Beriszló Péter 1513 és 1515 között a fizetése fejében járó 39000 forint helyett nem sokkal több, mint 16300 forintot kapott, a különbözet tehát 22700 forint körüli összeg lehetett, 1519-ben pedig saját állítása szerint már több mint 80000 forinttal tartozott neki a király.²²⁷ 1518-ban Báthory István temesi ispánnak és az Alsó Részek kapitánynak fizetése és a felügyelete alá tartozó várak ellátása fejében 28217,67 forinttal tartozott a kincstár,²²⁸ Orlovcsics Gergely zenggi kapitány Zengg és Klissza védelméért 15437 forintot számolt fel II. Lajosnak.²²⁹

A nándorfehérvári bánokat sem fizették ki teljesen: Török Imre nándorfehérvári bánnak halálakor Verancsics Antal szerint 12000 forinttal tartozott a kincstár, Zay Ferenc pedig úgy tudta, hogy a király 40000 forintnál sokkal többel tartozott neki és utódainak az 1521-ig teljesített szolgálataik és a várra fordított költségeik fejében.²³⁰ A bánokhoz hasonlóan a parancsnokságuk alatt álló katonák járandóságai is el-elmaradoztak. Az utóbbiak egy része emiatt 1492-ben egy várt török támadás előtt szétszéledt, ami megismétlődött 1506-ban is, amikor az elviselhetetlen szűkösség miatt eltávozott gyalogoskatonákat csak nagy költségek árán tudták visszatérésre bírni.²³¹ Szerémi emlékiratában 1514 után valamikor Blaskó (az egyik nándorfehérvári vicebán) arról panaszkodott, hogy katonái két éven keresztül nem kaptak fizetést, és csak ahhoz jutottak, amit a parasztlázadás felkelőitől zsákmányoltak.²³²

A felsorolt adatok fényében nem meglepő, hogy Kanizsai György sem kapta meg hiánytalanul járandóságát. II. Ulászló 1502 júliusában Kanizsai báni fizetése fejében 3400 forinttal, vagyis egy évi saláriummal és az asztalára kiutalandó összeggel, tehát pénzben kifizetendő járandóságával tartozott hívének, amelyet beszámítottak a már zálogba adott Sempte vára zálogértékébe. 1504-ben a pénzben kifizetendő 2900 forintos fizetéséből 614,25 forinttal tartozott a kincstár, vagyis járandóságának 21%-val.²³³ 1503-ban Kanizsai 500 forint érték-

²²⁵ Főgel J.: II. Ulászló i. m. 14., 5. jegyz.

²²⁶ Alsó-szlavóniai okmánytár i. m. 246–247.; Kubinyi, A.: Hungary's Power Factions i. m. 124.

²²⁷ Kubinyi András: Beriszló Péter és budai szereplése. Budapest Régiségei 20. (1963) 126., 132., 30. jegyz. Számításunk szerint Beriszló kétévi jövedelme 40500 forint, következésképp a tartozás kb. 24200 forint volt. Vö. Jajca 178., 182.; Kubinyi, A.: Hungary's Power Factions i. m. 124. A hiányt általában saját vagyonából fedezte: egy levele szerint öt éven át Dalmáciát, Horvátországot és Szlavóniát leginkább saját és rokonai javaiából védelmezte. A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana episcopatus Vespriensis. IV. Közrebocs. Lukcsics József. Bp. 1907. 251–253.

²²⁸ E. Kovács Péter: Jajca és az 1519-es török–magyar béke. Levéltári Közlemények 63. (1992) 93.

²²⁹ Főgel J.: II. Lajos i. m. 17., 6. jegyz.

²³⁰ Verancsics Antal i. m. 12., 14.; Zay F.: Landorfejevár i. m. 11. Szerémi már 40000 márkáról tud, de lehetséges, hogy ez az adat eredetileg 40000 forintról szólt, csak időközben eltorzult. Szerémi Gy.: Magyarország romlásáról i. m. 87., 105.

²³¹ Petri de Warda i. m. 87.; Sopron i. m. I. 6. 224.

²³² Szerémi Gy.: Magyarország romlásáról i. m. 97.

²³³ Magyarország és Szerbia i. m. 305., 318., 327–328.

kü sójárandóságát sem kapta meg, de lehetséges, hogy ebben a szegedi sókamárások voltak a hibások, ugyanis a kincstartó, a király parancsára, egy hónappal a szolgálati év lejárta után, 1504 márciusában már többedszer parancsolta meg kiadását.²³⁴ 1506-ban sem kapta meg fizetését, a kincstár így 1507 júniusában is 5000 aranyforinttal tartozott neki, amiből 2000 forintot készpénzben kifizettek, a maradék 3000 forintot pedig ismét beszámították Sempte vára zálogösszegébe.²³⁵ Maga Kanizsai is tartozott azonban másoknak: 1504 júniusában egyik katonájának, Horváth Mátyásnak volt adósa annak elmaradt fizetésével, igaz, az utóbbi levele értelmében Kanizsai familiárisai közül csak öt nem fizette ki, miközben ugyanezen év áprilisa előtt több nándorfehérvári lakosnak összesen 83,25 forinttal tartozott.²³⁶

Az anyagi források elégtelensége következtében a nándorfehérvári vár állapotja és felszereltsége is elég sok kívánnivalót hagyott maga után. 1490-ben a szabácsi várral együtt élelemben, pénzben, várfelszerelésben, hadiszerekben és hadianyagban egyaránt szűkölködött, 1491-ben Váradi Péter kalocsai érsek szerint egy esetleges török támadásnak aligha tud ellenállni, mivel nagyon gyengén van megerősítve, őrsége pedig majdnem egészen elhagyta, azon keveseknek, akik ottmaradtak, alig van ruházatuk és fegyverük. 1493-ban sürgősen kellett volna gondoskodni emberek és hadianyagok utánpótlásáról. 1511-ben ugyanakkor a várfalak romladoztak, a védőknek kevés lőszerük volt, továbbá ácsok és kovácsok sem voltak elégséges számban a várban.²³⁷

A váruradalmakon és harmincadokon kívül más királyi jövedelmeket, nevezetesen adókat is rendeltek a délvidék védelmével megbízott méltóságok kezébe. Az Alsó Részek kapitánya például a hatáskörébe tartozó megyék adójával, vagy azok egy részével rendelkezett, 1492-ben ugyanis neki kellett a titeli prépostság adóit befizetni, 1494-ben pedig ő küldött fel Budára 12 vármegye adójából 5000 forintot, a maradékkal feltehetően maga rendelkezett.²³⁸ A 16. század elején a nándorfehérvári bánok költségeinek fedezésére is utalványoztak adókat. 1513-ban Újlaki Lőrinc bán birtokai adójának egy részét kapta meg fizetése fejében, Török Imre, a Kanizsai György után működő bán öt vármegye adóját hajtotta be,²³⁹ Sulyok Istvánnak pedig — a kiadója által 1515 körülre datált

²³⁴ Uo. 313–314., DL 25431.

²³⁵ Magyarország és Szerbia i. m. 324., 328.

²³⁶ Magyarország és Szerbia i. m. 312–313., 314–316. Fizetésének elmaradása (is) lehetett az oka annak, hogy Kanizsai 1503-ban nem engedte birtokait beszedni az egyébként a törökök elleni védekezésre kivetett adót. Magyarország és Szerbia i. m. 308–312.; Jajcza i. m. 170–171.

²³⁷ DL 82029. (regesztája: *Fenyvesi László*: Tolna megye középkori történetéhez kapcsolódó oklevelek regesztái. Szekszárd 2000. 897. sz.), Magyarország és Szerbia i. m. 288.; Petri de Warda i. m. 58., 57.; Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I. i. m. I. 158., 301. sz.; Magyarország és Szerbia i. m. 337–338. 1495-ben a végvárok annyira romosak és elhagyatottak voltak, emberekben, élelemben és hadifelszerelésben pedig annyira szűkölködtek, hogy az országgyűlés úgy határozott, hogy azok élén csak javakban bővelkedő személyek maradhatnak. CJH 582.

²³⁸ Petri de Warda i. m. 88.; *Engel, J. C.*: Geschichte des Ungrisches Reiches I. i. m. 17. Az Alsó Részek kapitánya alá tartozó megyék portaszámai 1522-ből, amelyből kiindulva ki lehet számítani a megyék által fizetendő adót is: *Kubinyi András*: Az alföldi megyék jobbágyportaszáma a középkor végén. In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk. Novák László–Selmeczi László. (Az Arany János Múzeum közleményei IV.) Nagykőrös 1986. 282., I. táblázat.

²³⁹ Uo. 341.; *Szerémi Gy.*: Magyarország romlásáról i. m. 70–71.

— számadása szerint fizetéséből 1000 forintot a Bács megyei adóból kapott, 160 forintot a szegediektől, valószínűleg szintén az adójukból.²⁴⁰ A sorból Kanizsai sem maradt ki, ő ugyanis 1503 és 1505 között birtokai adójának egy részét kapta meg báni fizetése fejében.²⁴¹

Az uralkodók a hadikiadások fedezésére Kanizsain kívül még sokaknak adtak harmincadot bérbe, kötötték le adósságaik törlesztésére vagy utaltak ki fizetésekként, többször a végvidéken is.²⁴² A farkashidai egyezség értelmében Korvin Jánosnak élete végéig átengedték a szlávóniai harmincadokat,²⁴³ de 1494-re és 1495-re már a nedelicei és a muraszombati harmincad kicsúszott kezéből, 1499-ben és 1500-ban már csak báni fizetése fejében bírta a szlávóniai harmincadokat.²⁴⁴ 1498-ban Szapolyai István nádornál volt zálogban a budai, székesfehérvári és pataji harmincad, de 1499-ben is még voltak zálogbirtokában bizonyos harmincadok. Az utóbbi esztendőben tett végrendelete szerint ezek zálogértéke legalább 40000 forint volt, ennyit engedett el ugyanis a királynak, a prelátusoknak és a báróknak.²⁴⁵ Lehetséges, hogy ezen 40000 forintnyi tartozás elengedése után is maradtak még nála harmincadok, amelyek fiára szálltak, hiszen Szapolyai János 1514-ben, 1518-ban és 1526-ban is birtokolt bizonyos harmincadokat, amelyek közé egy 1513-ban vagy 1514-ben írt jegyzék szerint a trencsényi is tartozott.²⁴⁶ 1505-ben Beriszló János szerb despota kezében voltak régebbi tartozások fejében bizonyos meg nem nevezett harmincadok,²⁴⁷ 1511-ben és 1518-ban Sárkány Ambrusnál volt a pozsonyi, 1514-ben a budainak a fele. 1512-ben Perényi Imre dalmát–horvát–szlávón bán és zenggi kapitány fizetéséért kapta meg a zágrábi és a hozzá tartozó harmincadok bevételeit, amelyeket előtte mások bírtak.²⁴⁸ 1513-ban vagy 1514-ben a kassai harmincad a kassaiaknál volt zálogban, a szlávóniai Szécsi Tamásnál és Gyulay Jánosnál, a trencsényi Szapolyainál, a budai Sárkány Ambrusnál és Keserű Istvánnál, a pozsonyi Sárkány Ambrusnál és társainál, végül az erdélyi huszadok Mihály és Félix firenzei kereskedőknél.²⁴⁹ Az 1514. évi diéta nem szentesített határozatai ugyan elrendelték a zálogban levő harmincadok visszaadását (kivéve a Sza-

²⁴⁰ Magyarország és Szerbia i. m. 341–342. Ezekon kívül még más forrásokból is származtak bevételei, de nagyon valószínű, hogy ezek nem báni fizetése fejében jutottak kezébe, mivel ez a tény — a bácsi és szegedi adókra vonatkozó bejegyzésekkel ellentétben — nincs feltüntetve a számadásban. Uo.

²⁴¹ Magyarország és Szerbia i. m. 317–319.

²⁴² Mindezekre példák: *Fógel J.*: II. Ulászló i. m. 16–18.; *Uő.* II. Lajos i. m. 12.; *Sólyom J.*: A magyar vámügy i. m. 72–78.

²⁴³ Jajcza i. m. 67.

²⁴⁴ *Engel, J. C.*: Geschichte des Ungrisches Reiches I. i. m. 18.; Jajcza i. m. 143–144.

²⁴⁵ CJH 610. A végrendekezés átiratai: DL 20875., 25286., 25287., DF 272867., 282868.

²⁴⁶ CJH 706., 772.; Magyarországi pápai követek i. m. 331.; *Kovachich, M. G.*: Supplementum i. m. 425–426.

²⁴⁷ Jajcza i. m. 143–144.; Magyarország és Szerbia i. m. 322. Úgy tűnik, hogy 1509-ben Kanizsai György horvát–szlávón–dalmát bánként is bírt bizonyos harmincadokat, de az oklevélből sajnos nem derül ki, melyeket és milyen joggal; csak az tudható, hogy Várdai Ferenc kincstartó arra kéri Kanizsait, hogy a harmincad ügyében úgy járjon el, hogy később a király ne károsodjon. DL 25524.

²⁴⁸ DL 71122.

²⁴⁹ *Fógel J.*: II. Ulászló i. m. 17–18.; *Uő.* II. Lajos i. m. 12.; *Ortvay T.*: Pozsony i. m. II.3. 70–72.; Hazai Okmánytár i. m. 445.; *Kovachich, M. G.*: Supplementum i. m. 425–426.

polyai János kezében levőket, amíg az ő 1514. évi parasztlázadáskor kiadott költségei meg nem térülnek²⁵⁰), de amint az 1516-ban még zálogban levő számos harmincad és a határozat 1518. és 1526. évi megismételései is mutatják, ezt az intézkedést nem tudták megvalósítani.²⁵¹ Mivel a nándorfehérvári és temesvári harmincadokból származó jövedelmek nem szerepelnek sem azokban az említett jövedelem-kimutatásokban, amelyekben név szerint vannak felsorolva azok a harmincadok, melyeknek a bevételei a kincstárba folytak, sem a zálogba adott harmincadokat tartalmazó 1513. vagy 1514. évi lajstromban, tekintetbe véve továbbá a szerb despota és Kanizsai harmincadbirtoklását, valamint a kincstár pénzzavarát és a bánokkal fennálló tartozásait, valószínűnek tartjuk, hogy a feldolgozott két harmincad jövedelmei a nándorfehérvári, szabácsi bánoknak, a szerb despotának és az Alsó Részek kapitányának voltak folyamatosan kiutalva, nevezetesen kiadásaik fedezésére.

Arról, hogy mire költötte el Kanizsai György a harmincadjövedelmeket, csupán az a rövid, nyolc tételes feljegyzés tájékoztat, amely a kölpényi számadás végén található, és amely összesen 354,2 forintnyi kiadást vesz számba. Az esetek túlnyomó többségében (hat alkalommal) különböző személyeknek fizettek ki pénzt, összesen 316,2 forintot, ami a kiadások 89,3%-át képezi. Csemerovics Györgynek 200 forintot, egy bizonyos Gecőnek 32 forintot, végül az öröknek négy forintot adtak. Egy Csemerovics Márk 1503-ben és 1504-ben hat lóval Kanizsai bán szolgálatában álló katona volt, Gecő pedig bizonyosan azonos azzal a személlyel, aki 1503-ban és 1504-ben három lóval szolgált Kanizsai mellett.²⁵² Három alkalommal egy bizonyos „úr” részére összesen 80,2 forintot költöttek el: két alkalommal készpénzben 50, illetve 28 forintot juttattak neki, máskor pedig egy kötőféket és egy csizmát vásároltak számára összesen 2,2 forint értékben. Amennyiben Kanizsai György élvezte a kölpényi harmincad jövedelmeit, az „úr” kifejezés valószínűleg az ő személyét fedte. (Amennyiben viszont nem, a kölpényi harmincadost, esetleg annak felettesét, a nándorfehérvári főharmincadost, tehát mindenképpen azt a személyt, aki a jövedelem felett rendelkezett). Az öröknek adott forintok kivételével nem lehetünk biztosak a személyeknek kifizetett összegek rendeltetése felől, de talán az illető személyek bérük, zsoldjuk fejében vagy Kanizsai részére kifizetett összegek visszafizetéseként kaphatták azokat. Ezt a feltételezést erősíti az a bejegyzés, amely szerint Kanizsai egyik familiárisa, István deák egy bizonyos harmincad bevételeiből (*ex pecuniis tricesime*) egyszer 20, máskor 24 forintot kapott saláriumára.²⁵³ Két esetben, összesen 38 forintnyi

²⁵⁰ Fekete Nagy, A.–Kenéz, V.–Solymosi, L.–Érszegi G.: Monumenta rusticorum i. m. 253.

²⁵¹ Az országgyűlés 1507-ben, 1514-ben és 1518-ban a nem kincstári kezelésben levő királyi javakat és jövedelmeket az adónak külön e célra elkülönített részével kívánta visszaváltani. Nagy Iván: Magyarország pénzügyi történetéhez a XVI. század elejéről. Magyar Történelmi Társ. 11. (1862) 234.; Fekete Nagy, A.–Kenéz, V.–Solymosi, L.–Érszegi G.: Monumenta rusticorum i. m. 253.; CJH 756., 772., 840.

²⁵² Csemerovics Márkra (ő egyszer 400 forintot hozott a bánnak): Iványi B.: A Kanizsaiak fizetési lajstroma i. m. 16., 18., 20–22., 25., 30., 33–34. Gecő különböző pénzüsségeket fizetett ki a bán katonáinak, vizát vásárolt, a viza edényét rendezte el, és bizonyos asztalok (*mensa*) elrendezését irányította, amely tevékenységek alapján elképzelhető, hogy sáfár, esetleg szakács volt. Uo. 16., 23–29.; Magyarország és Szerbia i. m. 315.

²⁵³ Iványi B.: A Kanizsaiak fizetési lajstroma i. m. 17.

értékben (az összes kiadások 11,7%-a) anyagi kiadások szerepelnek: egyszer egy cégére vagy szégyére (*zege*)²⁵⁴ költöttek 33 forintot, máskor pedig egy hídhöz vásároltak öt forintra fát.²⁵⁵

Kérdéses persze, hogy ezek a kiadások melyik vám(ok)ra vonatkoznak. Mivel közvetlenül a kölpényi, szabácsi és baricsi harmincadok összesített bevételei után következnek, hihetőleg a három harmincad összes kiadásaira vonatkoznak. Ez egyrészt azért valószínű, mert ha a kiadások csak a kölpényi vámról vonatkoznának, az lett volna ésszerű, ha azokat rögtön a kölpényi bevételek után jegyezték volna fel, és nem három üres oldal után, még további két harmincad bevételeinek feljegyzése alá. Másrészt a kiadások a három vám összes harmincadbevételének csak néhány százalékát teszik ki, a kölpényinek ellenben 79%-át, ami inkább azt sugallja, hogy a kiadások Kölpényre vonatkoznak. Elképzelhető az is, hogy nem minden kiadást jegyezték fel, hanem csak bizonyos alkalmi költségeket, ami nemcsak ezeket az ellentmondásokat oldaná fel, hanem a kiadási tételek élén hiányzó cím elmaradását is megmagyarázná.

FÜGGELÉK

1. [1503–1505?] Kölpényi harmincadszámadás²⁵⁶

DL 38649. Két kettéhajtott és egymásba illesztett papírlapból készített füzet, amelynek 3r–4r oldalai üresek. A bejegyzéseket szabad kézzel húzott vízszintes vonalak választják el egymástól, de néhány esetben az egymástól nagyobb távolságra írt szavakat, illetve szavakat és számokat szintén egy vízszintes vonallal kötötték össze. A számadásban római számjegyeket használtak. A keltezésre l. tanulmányunkat.

Jowan adduxit res valentes	fl.	60
Mikola adduxit res	fl.	217.5
Jowan adduxit res	fl.	256

²⁵⁴ A cége vagy szégye halfogásra használt építmény: egy, a vízben átfektetett és erős oszlopokra támaszkodó gerendából és sűrű karóverésből álló rekesztő szerkezet, amely a halakat a közepén elhelyezett hálóba vagy varsába tereli. *Hermann Ottó*: A magyar halászat könyve. I. Bp. 1887. 82–84., 150–153.; Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerk. Ortutay Gyula. I. A–E. Bp. 1971. 409–411. Középkori adatokat l. még: *Belényessy Márta*: A halászat a 14. században. *Ethnographia* 64. (1953) 155–157.; DL 75873. (1442) és DL 15356. (1459).

²⁵⁵ A fát a közelben is be lehetett szerezni. A mohácsi csata krónikása megemlíti a nándorfehérvári várral szembeni szigeten álló fákat. Török történetírók i. m. I. 298. A Belgrádot és a környező tájat ábrázoló 1521. évi metszeten is láthatók facsoportok. Temes vármegye. Szerk. Borovszky Samu. (Magyarország vármegyéi és városai). Bp. é. n. 297. Bertradon de la Brocquière ellenben Belgrádtól Szegedig tartó útja során egy patak mellett levő két kis berken kívül egyetlen fát sem látott. Régi utazások Magyarországon i. m. 91.

²⁵⁶ A számadásokat Draskóczy István egyetemi docenssel és Érszegi Géza főlevéltárossal (MOL) olvastam össze, segítségüket ezúton is köszönöm. A források átírásában a *Tringli István*: Középkori oklevelek kiadásának problémái. Fons 7. (2000) 23–40. tanulmányban javasoltakat követtük, amelytől annyiban térünk csupán el, hogy folyamatosan vezetett arab számokkal jelzett lábjegyzeteket használtunk, valamint a dátumok feloldását a könnyebb kezelhetőség érdekében a lapszélén adtuk meg.

Jowan adduxit res valentes	fl.	95	et d. 10
Mathey adduxit res	fl.	190	
Radych adduxit res valentes	fl.	38	
Jwro adduxit res valentes	fl.	217.5	
Demeter adduxit res valentes	fl.	282	et d. 8
Wokasin adduxit res valentes	fl.	16	
Wkhaw adduxit res valentes	fl.	8	
Nikola adduxit res valentes	fl.	325	
Gywro adduxit res valentes	fl.	260	et d. 20
Boyon adduxit res valentes	fl.	136	
Gywro adduxit res	fl.	240	
Radozlaw adduxit res valentes	fl.	90.5	
Radich adduxit res valentes	fl.	22	
[1v] Woykowyth adduxit res valentes	fl.	640	
Ztepan adduxit res valentes	fl.	560	
Milko adduxit res valentes	fl.	79	et d. 21
Radich adduxit res valentes	fl.	28.5	
Wok adduxit res valentes	fl.	263	et d. 90
Dmitrasin adduxit res valentes	fl.	109	et d. 41
Gywro adduxit res valentes	fl.	267	et d. 40
Radich adduxit res	fl.	21	
Wladizaw adduxit res valentes	fl.	113	et d. 26
Radozaw adduxit res valentes	fl.	23	
Marco Maurich adduxit res valentes	fl.	537	et d. 76
Jowan adduxit res valentes	fl.	116	
Wladizaw adduxit res valentes	fl.	120	
Marco Maurich adduxit res valentes	fl.	292	et d. 21
[2r] Wok adduxit res valentes	fl.	233.5	et d. 46
Wok Kothlowyth adduxit res valentes	fl.	378	
Demeter adduxit res valentes	fl.	201	et d. 70
Jowan adduxit res valentes	fl.	160	

Mathej adduxit res valentes	fl.	156	et d. 47
Mikola adduxit res valentes	fl.	118	et d. 50
Bogdan adduxit res valentes	fl.	73	et d. 40
Radich adduxit res	fl.	134	et d. 49
Nicola adduxit res valentes	fl.	30	
Jowan adduxit res valentes	fl.	70	et d. 71
Nikola adduxit res valentes	fl.	82	
Radich res	fl.	72	
Gywro adduxit res valentes	fl.	297	et d. 3
Nicola res valentes	fl.	175	
[2v] Bogdan adduxit res valentes	fl.	120	
Radissa	fl.	30	
Per wadum Kelpen deducte sunt sales in walorem fl. 325.5	fl.	16	et d. 27.5 ²⁵⁷
Equi traiecti sunt 736, facit	fl.	8	et d. 30 ²⁵⁸
Boves traiecti sunt 460, facit	fl.	25	et d. 60 minus d. 4 ²⁵⁹

[4v] Summa omnium tricesimarum tam Kelpen, quam Sabacz, quam etiam Barich, exceptis equis et pecoribus, necnon porcis et ovibus facit²⁶⁰ fl. 14262 Tricesima de equis, pecudibus ac ovibus et porcis venerunt fl. 200 minus fl. 16 et d. 74

Georgio Chemerowyth dati sunt	fl.	200	
Ad zege	fl.	33	
Geczew	fl.	32	
Pro lignis pro ponte	fl.	5	
Domino dedit	fl.	50	
Vigilatoribus	fl.	4	
Domino unam frenam et cismam	fl.	2	et d. 20
Domino iterato	fl.	28	

²⁵⁷ „fl. 16 et d. 27,5” ugyanazon kéz által kisebb betűkkel a „fl. 325,5” után jobbra föléírva.

²⁵⁸ A „facit” szótól kezdődően ugyanazon kéz által kisebb betűkkel a mennyiség után jobbra föléírva.

²⁵⁹ A „facit” szótól kezdődően ugyanazon kéz által kisebb betűkkel a mennyiség után írva.

²⁶⁰ Előtte „faciunt” kihúzva.

2. 1503. március 25–1505. február 24. Baricsi harmincadszámadás

DL 37199. Öt, középen kettéhajtott és ugyanott egybefűzött lapból, vagyis tíz lapból álló papírfüzet, amelynek kilencedik lapja üres és számozatlan. A forrásban a dátumokat kivéve római számjegyeket használtak.

1503. március 25. In nomine Domini Amen. Anno M^o quingentesimo 3° quando(?) Stephanus More unacum Martino Thot promoti sunt ad tricessimam de Barech in festo Anunciationis Marie virginis etc.

	Ztepan Luychech adduxit res	fl.	372
	Jowan adduxit res utputa	fl.	259 d. 30
	Hwzaen adduxit res utputa	fl.	115 d. 30
	Eodem die carvani portaverunt res	fl.	50
	Sewco adduxit res utputa	fl.	138 d. 70
	Merco res aduxit	fl.	64
Április 9.	Item in dominica Ramispalmarum portaverunt res de Branichech ²⁶¹	fl.	13
	[1v] Ztepan adduxit res utputa	fl.	180
	Petak res adduxit	fl.	50
	Eodem carvani adduxerunt res	fl.	48
	Etiam carvani parvas portaverunt res	fl.	13
	Zeremienses portaverunt res utputa	fl.	35
Április 30.	Item post festum Georgii martiris dominica quinta(?) Petaak adduxit res	fl.	110
	Karan adduxit res	fl.	17.5
	Jowan Zewechar adduxit res	fl.	280.5
	Sewco adduxit res	fl.	24.5
Július 13.	[2r] Item in festo beate Margarite virginis carvani adduxerunt res parvas	fl.	15
Július 25.	In festo Jacobi apostoli Merco adduxit res utputa	fl.	68
Augusztus 12.	Die sabato post Laurencii martiris carvani res portaverunt	fl.	20
Szeptember 8.	Item in festo Nativitatis Marie virginis carvani adduxerunt res	fl.	2
Szeptember 14.	Item in festo Sancte Crucis Merco adduxit res	fl.	45
	Item Gwra adduxit res utputa	fl.	76
November 10.	Ante festum beati Martini episcopi carvani res portaverunt parvas	fl.	15
	[2v] Wook et Micola adduxerunt res	fl.	104
November 11.	Item in festo Martini episcopi carvani res parvas portaverunt	fl.	32
November 19.	Item in festo Elizabet Micola adduxit res	fl.	240
	Eodem die carvani res adduxerunt	fl.	5

²⁶¹ Branicevó (Szerbia és Montenegró).

November 25.	In festo Caterine virginis et martiris carvani res portaverunt parvas	fl.	10	
	Wook res adduxit	fl.	81	
Január 6.	In Epiphania Domini Gwra adduxit res	fl.	160	
	Eodem carvani portaverunt res parvas	fl.	32	
	[3r] Zewchar adduxit res utputa	fl.	170	
Február 25.	In festo Mate(!) apostoli carvan adduxerunt res parvas	fl.	8	
	Eadem carvani parvas portaverunt res	fl.	20	
	Hwzaen res adduxit utputa	fl.	170	
	Nicola res adduxit utputa	fl.	44	d. 70
	Petrus res portavit utputa	fl.	140	
	Boce(?) adduxit res	fl.	80	
	Jowan adduxit res utputa	fl.	79	
1503. március 25.	[3v] In nomine Domini Amen. Anno M ^o quingentesimo 3 ^o . In eodem, quando(?) Martinus cum Stephano More ad tricessimam Barech pro- moti sunt in festo Anunciationis Marie hunc Merco deportavit domum res videlicet cultelos et panum	fl.	15	
	Boves deduxit		3	
	Carvani domum duxerunt sal	fl.	150	
	Equos deportaverunt		6	
	Boves vero		2	
	Ztepan cultelos ²⁶² domum duxit	fl.	10	
	Jowan vero cultelos deportavit	fl.	5	
Április 14.	In Magna feria sexta Sewco deduxit cultellos domum	fl.	40	
	Equos domum duxit		8	
	[4r] Bovem		1	
	Petak deduxit equos		4	
	Bovem vero		1	
Április 15.	In Magna sabato carvani domum duxerunt sal	fl.	10	
	Carvani etiam domum duxerunt equos		20	
	Boves		11	
	Deduxerunt sal idem carvani	fl.	100	
	Equo(!) deduxerunt		4	
Április 25.	Etiam carvani post festum Georgi(!) martiris sal domum duxerunt	fl.	187	
	Equos deduxerunt		6	
	Boves iterum		6	
	Jowan deduxit equos		16	

---

²⁶² Előtte „de” áthúzva.

	[4v] Boves vero	14
	Et equos etiam	3
Április 30.	Dominica quinta post Georgii martiris carvani domum sal duxerunt	fl. 30
	Equos	fl. 4
	Boves	fl. 2
Május 24.	Feria quarta ante Ascensionem Domini Dinitor deduxit equos Homines de Bessenye ²⁶³ intro deduxerunt oves	fl. 7 fl. 150
	Boves similiter	16
	Equos vero	4
	Carvani domum sal duxerunt	fl. 55
	Equos	6
	Zeremienses ultra deduxerunt oves	150
	Equos vero	17
	[5r] Boves	20
	Carvani sal duxerunt domum	fl. 24
	Jowan deduxit oves	50
	Zewechor deduxit domum cultelos et bursas	fl. 16
	Equos	5
Július 23.	Item post festum Marie Magdalene homines de Besenye ²⁶⁴ induxerunt oves	100
Augusztus 10.	Item in festo Laurentii martiris carvani sal domum duxerunt	fl. 15
	Equos vero	3
	Bovem etiam	1
Július 25.	Item in festo Jacobi apostoli homines de Selcznek ²⁶⁵ deduxerunt equos	4
	Boves	10
Augusztus 10.	In festo Laurentii martiris carvani sal domum duxerunt	fl. 20
	[5v] Equos	6
	Boves	4
Szeptember 8.	In festo Nativitatis Marie carvani sal domum deduxerunt	fl. 15
	Boves	8
Szeptember 14.	Mercu deduxit et hic(?) in festo Sancte Crucis boves	4

²⁶³ Besenyő (Szerém megye, Beselovo Selo és Beselovo Monastir területén, Szerbia és Montenegro) vagy Besenyő (Valkó megye, a berzéte-monostori uradalomhoz tartozott) falu. *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. II. 241., 295.

²⁶⁴ L. az előző jegyzetet.

²⁶⁵ Szelce (Diakóvártól nyugatra) vagy Szeleck (azonosítatlan) (mindkettő Valkó megye). *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. II. 350.

Október 4.	Item in festo Francisci confesoris deduxerunt carvani sal	fl.	50	
	Equos		10	
	Etiam sal duxerunt carvani	fl.	10	
	Boves		2	
November 4.	Item sabato ante festum Martini episcopi carvani sal domum duxerunt	fl.	18	
	Equum		1	
	Boves		2	
November 11.	Item in festo Martini episcopi carvani domum sal deduxerunt	fl.	35	
	[6r] Equum deduxerunt		1	
November 19.	In festo Elizabet carvani domum duxerunt sal	fl.	65	
	Equos		4	
November 25.	In festo Caterine virginis carvani domum duxerunt sal	fl.	25	
	Zeremienses induxerunt boves		10	
	Equos vero		4	
	Boves		3	
1504. február 25.	Item in festo Mathe(!) apostoli carvani domum duxerunt sal et pisces	fl.	40	
	Etiam sal portaverunt	fl.	20	
	Etiam carvani sal deduxerunt	fl.	125	
	Equum vero		1	
1504. március 25.	[6v] Anno domini M ^o quingentesimo quarto quando(?) tri- cessimam de Barech Martinus Thot et Stephanus More ad ²⁶⁶ steterunt et hic(?) in festo Anunciationis Marie Matheus ad Barech res illas(?) portavit			
	utputa	fl.	50	
	Padonya portavit res utputa	fl.	30	
	Item Jowan adduxit res	fl.	30	
	Gwra portavit res	fl.	160	
	Marco adduxit res	fl.	296	
	Ztepan adduxit res	fl.	216	
	Wook res portavit	fl.	394	d. 75
	Jowan adduxit res utputa	fl.	108	
	Jowan Zewcharew res portavit	fl.	64	
Augusztus 16.	[7r] Item post festum Asumpcionis Marie virginis Jowan adduxit res	fl.	206	
Szeptember 21.	In festo Mathe(!) apostoli carvani portaverunt res	fl.	8	
Október 18.	Item in festo Luce ewangeliste carvani portaverunt res	fl.	8	

²⁶⁶ Előtte kihúzva: „ast”.

Október 20.	Die dominica post Luce ewangeliste carvani portaverunt res	fl.	10
	Sewco adduxit res	fl.	40
	Wocozaw adduxit res	fl.	40
November 11.	Item in festo Martini episcopi carvani res adduxerunt	fl.	8
November 19.	Item in festo beate Elizbet carvani res portaverunt	fl.	8
November 25.	Item in festo Katerine ²⁶⁷ virginis carvani res portaverunt	fl.	10
November 30.	[7v] Item in festo Andree apostoli carvani res portaverunt	fl.	25
	Item Merco res	fl.	40
December 13.	Item in festo beate Lucie virginis carvani portaverunt res parvas	fl.	10
	Zurchen res portavit	fl.	40
	Merco res portavit	fl.	50
	Wocozaw res portavit	fl.	20
Január 6.	Item in Epiphania Domini carvani res parvas portaverunt	fl.	6
Február 14.	Item in festo Valentini martiris carvani portaverunt res	fl.	3
Szeptember 14.	[8r] Item in anno superius annotato carvani in festo Sancte Crucis domum sal portaverunt	fl.	20
Szeptember 21.	In festo Mathe(!) apostoli carvani sal domum duxerunt ²⁶⁸	fl.	21
	Equos		3
Október 6.	Item die dominica post Michaelis archangeli carvani sal domum duxerunt	fl.	20
	Boves		4
Október 18.	Item in festo Luce ewangeliste carvani sal domum duxerunt	fl.	16
Október 19.	Item post festum Luce ewangeliste carvani sal deduxerunt	fl.	80
November 11.	In festo Martini episcopi sal carvani domum deportaverunt	fl.	30
November 19.	[8v] Item in festo beate Elizabet carvani sal domum portaverunt	fl.	27
November 25.	Item in festo Caterine virginis carvani sal domum deportaverunt	fl.	40
	Equos		3

²⁶⁷ Ugyanazon kéz által a sor fölé szúrva. Eredetileg „Lucie” volt írva.

²⁶⁸ Utána egy be nem fejezett „s” vagy „f” betű szára; valószínűleg a „fl.”-t kezdte meg a szöveg írója, de közben észrevehette, hogy azt általában a következő sorba szokta írni, így ezért nem fejezhette be a megkezdett betűt.

November 30.	Item in festo Andree apostoli carvani sal deportaverunt Equos	fl.	105 2
December 13.	Item in festo Lucie virginis carvani sal deportaverunt	fl.	80
Január 6.	In Epiphania Domini carvani etiam deportaverunt sal Sepuum deportaverunt	fl. fl.	12 6
Február 14.	Etiam sal portaverunt in festo Valentini martiris	fl.	51

Georgius de Kanisa manu propria²⁶⁹

A nándorfehérvári főharmincadhoz tartozó harmincad- hivataloknak otthont adó települések.

Apajoc: falu, rév, vásár. Magyarország és Szerbia i. m. 257–258. Csánki szerint bizonyára az 1275-ben említett Opoj(-falvával) azonos, ami Grktól nyugatra, közel a Szávához fekvő Opojevci puszta helyén feküdt. *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. II. 339.

Árki (középkori Valkó vm., Jaruge-vel szemben, a Száva déli oldalán, Horvátország): falu, kastély, rév. *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 268.; *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. II. 231., 240.; *Koppány T.*: Magyarország kastélyai i. m. 111. (a hajdani Szerém vm. területén fekvő Jarak-kal azonosítják). 1519-ben várként említik. Alsó-szlavóniai okmánytár i. m. 281.

Barics (Szerém vm., Prugartól délre, Szerbia és Montenegró): mezőváros, erőssége kastélyként és várként is szerepel. Kastélyára l. *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. II. 232., 241.; *Koppány T.*: Magyarország kastélyai i. m. 115.; *Petri de Warda Epistolae* i. m. 58., 87., 273.; Magyarország és Szerbia i. m. 290. (1491, 1492, 1495) 1495-ben, 1497-ben, 1519-ben és 1522-ben várként említik. *Petri de Warda Epistolae* i. m. 271., 119.; Alsó-szlavóniai okmánytár i. m. 281.; *Udvardy József*: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 9.) Köln 1991. 424. A 16. század második felére l. a Kölpénynél írottakat.

Kölpény (Szerém vm., Kupinovo, Szerbia és Montenegró): mezőváros, vár, rév. *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. II. 232., 248.; *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 348.; DF 226508.; Magyarország és Szerbia i. m. 323. (1505), 331. (1509), valamint l. még jelen tanulmány 1. mellékletét. A várra vö. még *Gere L.*: Várak a Szerémségben i. m. 366–368., 378–379. Kölpényt és Szávaszentdemetert, amelyeket 1462-ben a törökök leromboltak és felégették, Bonfini népes városkáknak írta le. *Bonfini, A.*: A magyar történelem tizedei i. m. 730. A szerémi szandzsák II. Szelim (1566–1574) korában készült összeírásában a kölpényi és baricsi kikötők szerepelnek. Mind-

²⁶⁹ Más kézzel írva.

két kikötőt együtt írták össze Kölpény városához kapcsolódóan. A kölpényi és a baricsi kikötők éves jövedelme a kölpényi vásárvámmal (bac-i pazar) és a haltizeddel 44.000 akcse volt, amely hozzávetőlegesen 880 korabeli aranyforintnak felelt meg. Kölpényben 59 adózó háztartást, egy kenézt és egy özvegyet írtak össze. Mivel a város lakói a szávai híd fenntartásában részt vettek, adókedvezményekkel bírtak. Ugyan a baricsi kikötő jövedelmét Kölpényhez írták, nyilván a két helyet egy gazdasági egységben kezelték, Barics falu külön is szerepel a defterben. 14 adózó család és egy özvegy élt a korabeli Baricson, amelynek lakói révész-szolgálatot láttak el Száván, s ezért adókedvezményeket élveztek. *Bruce W. McGowan*: Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri. (Türk Tarih Kurumu Yayinlari XIV. Dizi - Sa. 2.) Ankara 1983. 334., 384–385. Köszönöm Hóvári János kandidátusnak, hogy felhívta figyelmemet e forrásra és lefordította a szövegrészt.

Poltos (Valkó vm., Sremska Raca közelében Nyugatra, a Száva mellett, Szerbia és Montenegró): falu, kastély. *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. II. 275., 344.; *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 393.; *Koppány T.*: Magyarország kastélyai i. m. 198.

Racsa (Valkó vm., Sremska Raca, Szerbia és Montenegró): mezőváros, kastély, néha vár, rév: *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. II. 275–276., 286.; *Koppány T.*: Magyarország kastélyai i. m. 200. A várra: DL 71078. (1500); *Oláh M.*: Hungária i. m. 1067–1068. A révre l. még: DL 26405. (1464. Lehetséges, hogy ez az adat a Kőrös megyei Racsára vonatkozik.)

Szabács (Szabácsi bánság, Šabac, Szerbia és Montenegró): civitas: *Fraknoi V.*: Mátyás király levelei i. m. I. 335.; A várra l. *Csánki D.*: Szabács vára i. m. 355–388. Erődítménye 1476-ban, 1490-ben, 1491-ben és 1494-ben kastélyként szerepel. *Fraknoi V.*: Mátyás király levelei i. m. 330., 334.; DL 38625., 38626., 82029.; Magyarország és Szerbia i. m. 287., és alább, kikötő és rév (1526) l. Szulejmán naplói. In: Török történetírók i. m. 286–290.; *Zay F.*: Landorfejevárvár i. m. 31. A várra vö. még: *Balogh J.*: A művészet Mátyás i. m. I. 258.

Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica, Szerém vm., Szerbia és Montenegró): királyi város, kastély, időnként várként szerepel. *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. II. 233., 238.; *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 423.; *Koppány T.*: Magyarország kastélyai i. m. 213. Várként említve: Magyarország és Szerbia i. m. 292. (1495); A Balassa család levéltára 1193–1526. Fekete Nagy Antal kézírata alapján sajtó alá rend., szerk. Borsa Iván. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 18.) Bp. 1990. 572. sz. (1525); *Oláh M.*: Hungária i. m. 1068. A várra l. még *Balogh J.*: A művészet Mátyás i. m. 258.; *Gere L.*: Várak a Szerémségben i. m. 352–353., valamint l. még a Kölpénynél írottakat (1462).

Újvár: a településen a neve alapján erődítmény kellett legyen, de Nándorfehérvár környékén ilyen erősséget nem ismer sem Csánki, sem Engel, sem Koppány. Oláh Miklós egy ilyen nevű várat Szabács és Barka között sorol fel. *Oláh M.*: Hungária i. m. 1067–1068. Lázár deák térképén azon a vidéken, ahol a többi Belgrádhoz tartozó fiókharmincad is feküdt, két Újvár nevű település található: az egyik megközelítőleg Szebernik és Telcsák között félúton, a másik a Boszna Szávába való folyásától kissé nyugatra, a Szávától délre. *Lázár secretarius*: Tabula Hungariae... Ingolstadt, 1528. In: A Tabula Hungariae és változatai. Bp. 2003.

A Kanizsai György által viselt méltóságok és tisztségek

1492 és 1498 között pohárnokmester (pelsőci Bebek Jánossal). *Fógel József*: II. Ulászló udvartartása (1490–1516). Bp. 1913. 61., 1. jegyz., vö. *Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. (Történeti statisztikai kötetek.) Bp. 1970. 123.

1494-ben zalai ispán. *Reiszig Ede*: A Kanizsaiak a 15. században. Turul 55. (1941) 76.

1497. nov. 16. és 1498. dec. között szlavón, 1498. máj. 29–1500 között dalmát–horvát bán. *Fügedi E.*: Mobilitás i. m. 111., 114. Mivel Fügedi 1500-ra nem ad jelzetet, és figyelembe véve, hogy a méltóságsorban dalmát–horvát bánként 1499 januárjában Korvint tüntették fel (*Fügedi E.*: Mobilitás i. m. 114., 114., 3 jegyz.), továbbá, hogy a következő bekezdés alapján Kanizsait valószínűleg 1499. feb. 14-én nándorfehérvári bánná nevezték ki, valószínűsíthetjük, hogy Kanizsai legkésőbb ez utóbbi dátumig viselte a dalmát–horvát bániságot.

1499. aug. 31. és 1507. jún. 7. között nándorfehérvári bán (utóbbi időpontban menti fel II. Ulászló báni méltósága alól). DL 37730.; *Pesty Frigyes*: A macsói bánok. Századok 9. (1875) 465–466.; *Uő*: Nándorfehérvári, szreberniki, jajcai bánok és barsi alispánok. Századok 9. (1875) 132.; Magyarország és Szerbia i. m. 302–330. Annak alapján, hogy szolgálati éve 1502-ben is feb. 14-én kezdődött, bizonyos, hogy 1499-ben szintén feb. 14-én lépett hivatalba.

1501-ben, 1505-ben és 1508-ban vasi ispán, 1515-ben néhai örökös vasi ispánként említik, 1500-ban pedig királyi tanácsosként szerepel. *Horváth Richárd*: Vas megye arhontológiája 1458–1526. (Kézirat.) (Köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta). *Reiszig Ede*: Vas megye tisztkara a középkorban. Kőszeg 1940. 20.; DL 25487., 89059.; *Fógel J.*: II. Ulászló i. m. 53., 8. jegyz. A Kanizsai Vas megyei ispánságára, illetve örökös ispánságára vonatkozó adatok és az a tény, hogy egyvalaki (Sitkei Gergely) 1501 és 1504, illetve 1509 és 1510 közötti folyamatosan vasi alispánként működött (*Horváth R.*: Vas megye i. m. Az 1505 és 1508 közötti időszakból nem maradtak fent alispánok személyére vonatkozó adatok. Uo.), inkább azt valószínűsíti, hogy Kanizsai ebben az időszakban szintén végig vasi ispán volt, noha ez nem törvényszerű, mert a késő középkorban egy megyében ugyanaz az alispán szolgálhatott különböző ispánokat is. Vö. *Kubinyi András*: A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Szerk. Bessenyei József–Horváth Zita–Tóth Péter. (Studia Miskolcinsia 5.) Miskolc 2004. 179–180., 183., 186–187. A Hajnik által idézett okmány, amely szerint egy Kanizsai György 1405-ben is Vas megyei örökös ispánként szerepel, bizonyosan 1505-re vonatkozik, mivel 1405-ben a vasi ispán nem Kanizsai György volt, akkor nem is volt a Kanizsai családnak György nevű tagja. *Hajnik Imre*: Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 13. 10.) Bp. 1888. 90.; *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 228.; *Uő*: Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Bp. é. n. Osli nem 5. tábla: Kanizsai család. A bán Kanizsai György örökös ispánságát erősíti az a tény, hogy örököse, Nádasdy Tamás is viselte ezt a tisztséget. *Hajnik I.*: Az örökös főispánság i. m. 90., 90. 4. jegyz.

1508. jan. 4. és 1510 jún. 2. és júl. 12. között bekövetkezett halálának időpontja között dalmát–horvát–szlavón bán és zenggi kapitány (ifjabb Ernuszt Jánossal). DL 46833. (1508. jan. 4.); *Kovachich Martinus Georgius: Vestigia comitorum*. Budae 1790. 461.; Magyarország és Szerbia i. m. 331–334.; DF 241049. (utolsó általunk ismert említése 1510. jún. 2-ről, amelyben csak „*banus et capitaneus*”-ként szerepel); DL 25533. (1510. júl. 12., amikor már néhaiként van feltüntetve. Ezek szerint a kiadója által 1520 körülre datált oklevél, amelyben nándorfehérvári bánként bukkan fel, 1499 és 1507 között keletkezett. Magyarország és Szerbia i. m. 347.)

THE THIRTIETH OF BARICS AND KÖLPÉNY IN THE EARLY 16TH CENTURY

by *Zsolt Simon*
(Summary)

The external customs due called thirtieth (*tricesima*) was generally levied on the marches of late medieval Hungary. It was regarded as a royal monopoly. In the first part of the study I present the structure of its administration and the revenues accruing from it. The legal framework of the commerce between Hungary and the Ottoman Empire was regulated by the truces concluded throughout the 15th and 16th centuries. In the 15th century commerce was limited to certain places and was conditional upon permission of the ban and the local bey. In the 16th century, on the other hand, denizens of both realms were free to trade if they paid the dues. Nevertheless, the Hungarian laws sometimes prohibited the export of certain goods (generally that of animals such as horse, cattle, sheep, of weapons and melted gold and silver) and the import of salt. According to canon law trade by Catholics was dependent on a papal permission.

As regards the commerce between Hungary and the Ottoman Empire only two Hungarian quantitative sources have come down to us from the period before 1526. One of them is the accounts of the thirtieth of Barics for the period between 25 March 1503 and 14 February 1505, and the other the undated accounts of the thirtieth of Kölpény which, however, can certainly be dated to the same period. Imported goods were concisely referred to as „things” (*res*) and „small things” (*res parve*) and should probably be interpreted as textiles, cloths, leatherware and spices.

The quantity and customs value of the most important goods was as follows (the two thirtieth offices added, annual averages): import: „things” 6614 florins; export: salt: 891 fl., 292 oxen (325 fl.), 444 horses (100 fl.), 225 sheep (68 fl.), knives 28 fl. In terms of percentage the relevant figures are as follows: things 82%, salt 11%, oxen 4%, horses and sheep 1-1%. Commerce was most intensive during the spring, followed by the autumn, was rather sparse in winter and practically came to a halt during the summer. According to an entry in the accounts at the three customs offices of Barics, Kölpény and Szabács the overall value of the goods levied was 145000 florins annually, on the basis of which the volume of the commerce at the offices belonging to Belgrade can very tentatively put at some 290000 and 480000 florins respectively. The customs revenues accruing were therefore 14500 and 24000 florins respectively. The merchants were almost exclusively Serbs who seem to have inhabited in villages in the vicinity of the customs offices on both sides of the border. The customs were in the hands of György Kanizsai, ban of Belgrade, surely as part of his salary.

The annex contains the text of the two accounts, data on the settlements which housed the customs offices belonging to the main customs office of Belgrade, as well as the offices held by György Kanizsai.

Horn Ildikó

AZ ERDÉLYI HÁRMASTANÁCS KORMÁNYZATA (1583–1585)

Az 1583 és 1585 között működő erdélyi hármastanács egyike volt Báthory István sikertelen kísérleteinek, amellyel Kristóf bátyja halála után az Erdélyi Fejedelemség kormányzati gondjait próbálta megoldani. Ez a rövid időszak igen jól dokumentált szakasza a Báthory-kornak. Veress Endre kiadta a többnyire Lengyelországban tartózkodó Báthory István fejedelem és a hármastanács levezetését, és fennmaradtak a kormány szerv portai diplomáciájának iratai is.¹ Mindez mégsem csábította a történészeket a kérdéskör alapos feldolgozására. A triumviri próbálkozást a kortárs írók és a későbbi korok történészei is roppant sommásan, néhány mondatban foglalták össze, a kudarcot viszont eltérő okokkal magyarázták. A tanácsúri és főudvarmesteri címet viselő Gálffy János megfogalmazása például teljesen egyértelmű: „Ezek nem viselék úgy magokat, mint az bölcs lengyel király rendelte vala; elhívék magokat, csak az magok hasznát keresvén.”² A Szamosközy-féle kéziratokból dolgozó Bethlen Farkas egy évszázad távolából már csak lebegtette a morális vádat, és jóval óvatosabban fogalmazott: „... úgy látszott, a rájuk bízottakat jól teljesítették. Mivel azonban az ország lakosok számára a triumvirátus szokatlan kormányzási forma volt, ezenkívül mivel az a hír kezdett járni, hogy az elnökök az illendőnél kissé jobban törekednek a saját haszonra”, leváltották őket.³

A történetíró Szalay László viszont a 19. században messzemenően dicsérte a triumvirek „tudományosságát” és jóindulatát, ő a bajok gyökerét elsősorban a két udvar szoros összekapcsolásában és a földrajzi távolságban látta. Szilágyi Sándor a helytartók határozatlanságát és improduktivitását állította szembe az erdélyi rendek mély ellenszenvével. Szekfű Gyula a rendek erőtlenségével magyarázta, hogy Báthory mindent megengedhetett magának „mintha csak Erdély légüres tér volna, kísérletezésre alkalmas.” A tizkötetes Magyarország történetében Sinkovics István viszont úgy vélekedett, hogy a triumvirátus Báthory hibája miatt bukott meg, mert a fejedelem nem adott megfelelő hatalmat a helytartóknak a rendekkel szemben. Újabban Rácz Lajos szintén a rendek

---

¹ Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581–1585) Közrebocsátja Veress Endre. (Magyar Történelmi Emlékek I.: Okmánytárak 42.) Bp. 1948., ill. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest; Kézirattár, Fol. Hung. 2691.: Prothocollum Bathorianum (a továbbiakban: Prothocollum Bathorianum).

² Gálffy János: Rabságában készített önéletirata. In: Magyar emlékirók 16–18. század. Vál. és jegyz. Bitskey István. Bp. 1982. 119.

³ Bethlen Farkas: Erdély története. III. Báthory István trónra lépésétől Báthory Zsigmond uralkodásáig (1571–1594). VI–VII. könyv. Ford. Bodor András. Jegyz. Kruppa Tamás. Bp. 2004. 141.

erejét emelte ki, míg a háromkötetes Erdély történetében Barta Gábor egyáltalán nem foglalkozott a triumvirátus kérdésével.⁴

Ez a véleménycsokor önmagában is érdekes, de a hármastanács kudarc számos további izgalmas kérdést is felvet. Ha a triumvireket egyenként, önmagukban nézzük, igen kedvező képet nyerhetünk róluk, együtt viszont kormányzásképteleneknek tűnnek. Mi okozta ezt? A hármastanácsot Báthory István állította össze, akinek az emberek megítélése, egy-egy feladatra való kiválasztása, kimondottan az erőssége volt. Vajon ebben az esetben a jól bevált módszerei miért nem vezettek eredményre? Szintén figyelemre méltó probléma, hogy a látványos bukás és a saját haszon keresésének vádja ellenére a triumvirek hogyan és minek köszönhetően tudták zökkenőmentesen megőrizni helyüket és szerepüket a későbbiek folyamán is az erdélyi elitben. Vajon ez a bő két esztendő a fejedelemség történetében tényleg csupán egy rövid kitérőnek tekinthető, amely nyomtalanul, következmények nélkül múlt el? Az alábbi tanulmány első sorban ezekre a kérdésekre keresi a választ.

A triumvirátus felállítása

Báthory Kristóf erdélyi vajda 1581. májusi halála után a távollévő Báthory István lengyel király és fejedelem a fejedelmi tanácsot ruházta fel a kormányzói jogkörrel, melyen belül a vezető szerepet Kristóf testamentumának négy végrehajtója, Kendy Sándor, Kovacsóczy Farkas, Csáky Dénes és Bocskai István kapta. A tanács azonban hamarosan politikai viták színtere lett, és végül két élesen szemben álló pártra szakadt, ami részben koncepcionális, részben személyi okokra vezethető vissza.

A fejedelmi tanács 1580 végén, 1581 elején jelentős változáson ment át. Pontos összetételét nem ismerjük, a névsort források és közvetett adatok alapján lehet összeállítani, egyelőre számos kérdőjellel. Szádeczky Lajos szerint a tanács személyi változásai még Báthory Kristófnak voltak köszönhetőek, aki röviddel halála előtt nemcsak Zsigmond fiának vajdává választásáról, hanem a helyette kormányzó testületről is gondoskodott.⁵ A tanács felerészről megújult, csak ifjabb Apafi Gergely, Bánffy Farkas, Gálffy János, Kendy Ferenc és Sándor, valamint Iffjú János rendelkezett már több éves tanácsúri tapasztalattal.⁶ Az új

⁴ *Szalay József-Baróty Lajos*: A magyar nemzet története. Arcanum DVD Könyvtár. III. Történelem; Erdélyi Országgyűlési Emlékek I–XXI. 1540–1699. Kiad. Szilágyi Sándor. III. (Magyar Történelmi Emlékek III/B.; Erdélyi Országgyűlési Emlékek III.) [a továbbiakban EOE III.] Bp. 1877. 45–57.; *Hóman Bálint-Szekfü Gyula*: Magyar történet. I–V. Bp. 1935. III. 315–317.; Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. I. Bp. 1985. 643.; *Rácz Lajos*: Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben. Bp. 1992. 121–151.; Erdély története három kötetben. I–III. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1986. I. 446–454.

⁵ *Szádeczky Lajos*: Kovacsóczy Farkas 1576–1594. (Magyar Történelmi Életrajzok) Bp. 1891. 25–26.

⁶ Elvileg idősebb Apafi István is a tanács tagja volt, de ő Báthory Kristóffal szinte egy időben meghalt. Báthory levélváltása i. m. 2. Unokaöccse, ifjabb Apafi István is bekerült a testületbe, de nem tudjuk, kinek a helyére, első ismert említése 1583 júniusából való. Magyar Országos Levéltár, Budapest; Erdélyi Fejedelmi Kancellária F 1, 3. köt. Liber Regius Sigismundi Bathori, fol. 64–65. (a továbbiakban: MOL F 1, 3. köt.) Kérdéses még Iffjú János szerepe, aki Báthory Kristóf kormányzásának nagy részében biztos tagja a testületnek, de a szórt adatok 1578-ban említik utóljára tanácsosi címmel, majd az 1588. évi medgyesi országgyűlésen, a tanács újbóli drasztikus átalakításánál találkozunk ismét nevével.

tagok között találjuk ifjabb Báthory Istvánt, Bocskai Istvánt, Csáky Dénest, Geszthy Ferencet, Kovacsóczy Farkast, Sombory Lászlót és talán idesorolhatjuk Ghiczy Jánost is.⁷ A tanács tehát a már jól bevált „Báthory-recept” szerint állt fel: régi, hűséges familiárisok és közeli rokonok „egyvelege” volt, utóbbiak túlsúlyával. Bocskai István Báthory Zsigmond anyai nagybátyja, ifjabb Báthory István és Csáky Dénes pedig István király unokaöccsei és Zsigmond elsőfokú unokatestvérei voltak.⁸ Kicsit bonyolultabb Geszthy Ferenc rokoni kötődése: édesanyja (Sulyok Zsófia) Sulyok Krisztinának, Bocskai édesanyjának, egyben Zsigmond nagyanyjának volt elsőfokú unokatestvére. Végül Iffjú János ifjabb Báthory István mostohaapja, Kendy Ferenc pedig a sógora. De Bánffy Farkas is a családhoz tartozott, ő Báthory Zsófiának az unokája volt.⁹

A vezető szerephez jutó testamentumos urakat is e kettős szempont szerint választották ki. Kendy Sándor és Kovacsóczy Farkas képviselte a család szolgálatában feltörő sikeres politikusokat, Csáky és Bocskai pedig legközelebbi hozzátartozóként jutott kiemelt pozícióba.¹⁰ Az egyik oldal tehát addigi pályafutása és érdemei, a másik viszont szinte kizárólag vérségi kötelékei miatt lett kedvezményezett. Csáky és Bocskai tehetségesek és ambíciózusak voltak, de fiatal koruk miatt nem rendelkeztek még kellő tapasztalattal és politikai befolyással sem ahhoz, hogy Kendyék partnert lássanak bennük, sem pedig ahhoz, hogy kiegyensúlyozzák testamentumos társaik más irányba mutató törekvéseit. Hiába intette Báthory István a tanácsot egységességre és összefogásra, az összhang először a hierarchia csúcsán bomlott meg, majd a hatalmi harc megosztotta az egész tanácsot. Az egyik oldalon Kendy Sándor, Kovacsóczy Farkas, Sombory László és az akkor még az ehhez a körhöz jobban kötődő Gálffy János állt, azaz a kisebb társadalmi presztízzsel bíró hivatalnok-értelmiség nézett szembe az elsősorban katonáskodáshoz értő rokonok és nagy múltú családokból származó politikusok csoportjával.¹¹

A vezető szerepért folyó küzdelem mellett az is hátráltatta a tanács munkáját, hogy a más-más székhelyhez kötődő egyéb tiszteket is betöltő politikusok

⁷ Bocskai neve mellett ebben az időben nem tüntették fel a tanácsosi címet, de mint láttuk, testamentumosként kiemelt tagja volt a kormányzó testületnek. Ennek ellenére tanácsosságának 1581. évi kezdődátuma általában kérdőjellel szerepel. Vö. *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540–1690. (A MOL kiadványai III.: Hatóság- és hivataltörténet 6.) Bp. 1980. 26. Trócsányi Ghiczy tanácsosságát kérdőjelesen 1585-től indítja, de két közvetett adat alapján talán mégis korábban tehetjük ezt a tisztét. Az 1570-es második felében, már váradi főkapitányként *egregius* címmel szerepelt, a nyolcvanas évek elejétől viszont a Királyi Könyvekben már a *magnificus* címzés olvasható a neve mellett. Báthory István egyik leveléből pedig arról értesülünk, hogy Báthory Kristóf halála után Ghiczy szintén a tanácsba sietett, amelyet elvben helyeselt a fejedelem, de egyben intette is, hogy ne hagyja sokáig őrizetlenül Váradot. Báthory levélváltása i. m. 4.

⁸ Ifjabb Báthory István az 1563-ban elhunyt somlyói Báthory Andrásnak, István bátyjának a legidősebb fia, Csáky Dénes pedig István nővérének, Báthory Zsófiának a kisebbik fia volt.

⁹ Ez a Báthory Zsófia viszont nem azonos Csáky Dénes édesanyjával.

¹⁰ Ifjabb Báthory István szintén a legközelebbi rokonok közé tartozott, de a család és különösen Báthory István akarata ellenére kötött házassága miatt átmenetileg feszültté vált viszonya nagybátyjaival.

¹¹ Bánffy Farkas korábban udvarhelyi várkapitány, majd Lengyelországban az erdélyi udvari familiárisok elöljárója, Ghiczy János váradi főkapitány, Geszthy Ferenc ekkor éppen dévai kapitány volt, a partiumi nagybirtokos Csáky Dénes udvarmestere előtt szintén katonai téren tűnt ki, és az erdélyi határvédelmi vonalban négy saját várat birtokolt, végül Bocskai 1581-ig, Váradra beosztott udvari familiárisoként, Ghiczy kezé alatt pallérozódott.

nem tudtak folyamatosan együtt lenni és központi kormány-testületként működni. Természetesen ebből a helyzetből a kiutat is eltérő megoldásokban látták. Kendyék továbbra is a kollektív kormányzat mellett kardoskodtak, de ezt más összetételben és saját primátusságukkal képzelték el. A másik tábor viszont egyetlen, a rendek által megválasztott személyre szerette volna bízni a kormányzást. Jelöltjüket név szerint ugyan nem ismerjük, de három személy jöhetett szóba: Ghiczzy János, aki 1585-ben kormányzó is lett, és akiről a triumvirátus felállítását tudató levelükben azt írták a helytartók a portai követnek, hogy őt nem érintették a változások, és megmaradt előbbi állapotában.¹² Valószínűleg szóba került ifjabb Báthory István neve is, akiről tudjuk, hogy három évvel később, nagybátyja halála után megpróbálta kiragadni Ghiczzy kezéből a kormányzói hatalmat. Szintén esélyesnek tartotta magát a vezető pozícióra Csáky Dénes is, akiről az a szóbeszéd járta, hogy a Portán magának kérte a kormányzói tiszteletet. Erről nem szólnak forrásaink, de Csáky ambícióit mutatja Antonio Possevino jezsuita atya egyik levele, miszerint ő még 1583 végén is keserűen emlegette, hogy nem került be a hármastanácsba.¹³ Csáky Dénes és ifjabb Báthory István jelöltségét az is elősegíthette volna, hogy mindketten unokaöccsei voltak a királynak, tehát a kormányzói cím a családon belül maradt volna.

A másik oldal képviselőjében viszont Kovacsóczy Farkas többek között éppen ennek, a családból választott kormányzónak a történelmi példákkal illusztrált veszélyeire hívta fel a figyelmet az egyszemélyes helyettesítő kormányzat hátrányairól szólva.¹⁴ Báthory István így ekkor még nem mertte egy személy kezébe letenni a hatalmat. Már a fejedelmi tanács kormányzata idején is komolyan tartott attól, hogy valaki kiemelkedik a testületből, és mind Báthory István, mind Zsigmond elől magának szerzi meg a hatalmat.¹⁵ Ezért továbbra is a testületi kormányzást favorizálta, de ezúttal egy kisebb létszámú, művelt, a hivatalnoki munkában jártas politikusokból álló operatívabb testület felállítását tervezte. Ezért Krakköba rendelte Kendy Sándort, Kovacsóczy Farkas kancellárt és Sombory Lászlót, majd a velük való egyeztetés után 1583. március 6-án helytartói kinevezéssel felállította a hármastanácsot.

A fejedelem konfliktushelyzetekben előszeretettel hozott kiegyenlítő, minden érdekelt számára előnyökkel járó döntéseket. Ez esetben is, amikor a kormányzást az egyik pártnak adta, a másikat sem akarta vesztes pozícióban hagyni; belőlük a leendő uralkodó személye köré szeretetett volna rokoni-hatalmi kört építeni. Csáky Dénest megerősítette a főudvarmesteri poszton, Bocskait pedig Báthory Zsigmond főkomornyikjává tette. Azaz Bocskai lett volna az a

¹² Prothocollum Bathorianum p. 54.

¹³ Mindkét forrást idézi: Báthory István levélváltása i. m. XII. és 169.

¹⁴ *Kovacsóczy Farkas*: Dialógus Erdély igazgatásáról 1584. Ford. Bónis György. In: Janus Pannonius – Magyarországi humanisták. Vál. és jegyz. Klaniczay Tibor. (Magyar Remekírók) Bp. 1982. 1225–1254. és *Köpeczi Béla*: A magyar politikai irodalom kezdeteihez. Kovacsóczy Farkas Dialógusáról. Irodalomtörténeti Közlemények 74. (1970) 577–587. A Dialógus 1584 nyarán jelent meg nyomtatásban, de tartalmát, utalásait és érvrendszerét tekintve az 1582–1583 fordulóján dúló kormányzati vitához és hatalmi harchoz illeszkedik. Ha nem is maga a végleges mű, de annak első változata valószínűleg ekkor készült.

¹⁵ Báthory István levélváltása i. m. 3–4.

személy, aki az iskolai órák kivételével egész nap Zsigmond mellett tartózkodik, társait kiválasztja és felügyeli, életvitelét, programjait megszervezi. Geszthy Ferenc pedig udvari főkapitányként a fejedelmi udvar rendjéért és biztonságáért felelt volna. Csákyékat azonban ez a megoldás nem elégítette ki, és mivel a hierarchiát tekintve valójában az új kormány szerv, a triumvirátus alá lettek rendelve, a Báthory által kívánt egyensúly felbomlott. Az ellenzék különböző posztokra „húzódva” várta, hogy a hármastanács kudarcot valljon.

A triumvirátusi modellel Báthory István egy állandó jellegű, hivataloszerűen működő, háromtagú kormány szervet tervezett meg, amely a hét minden napján meghatározott időpontban és tartamban ülésezett Gyulafehérváron, a fejedelmi udvarban. Három tagján kívül kötelezően jelen kellett lennie egy kancelláriai íródeáknak, de a fejedelmi tanácsosok is szabadon látogathatták a triumvirátus napi üléseit. Az ügymenetet elvben roppant egyszerűen és hatékonyan képzelte el a fejedelem. A nem államügynek tekintendő kérdésekben a kancellár mintegy előzetes szűrőként működött: elolvasta, rendszerezte, rangsorolta a hármastanácsához beérkező megkereséseket, majd az ülésen röviden összefoglalva és kommentálva a tanács elé terjesztette, majd együttesen hozták meg a döntést. Az íródeák rövid feljegyzést készítettek mind az ügyről, mind a vele kapcsolatos határozatról, és helyben megfogalmazta a kérelmezőnek adandó választ is. Nagyobb horderejű kérdésekben hasonló eljárást követtek, azzal a különbséggel, hogy kimaradt az előkészítés fázisa, a Báthorytól, a Portáról vagy egyéb fontos helyről érkező leveleket csak a tanácsban nyithatta ki és olvashatta fel a kancellár.

Báthory a döntéshozatal menetét — s benne a fejedelmi tanács egészének szerepét is — aprólékosan szabályozta. Az általa elképzelt forgatókönyv szerint a hármastanács tagjainak, a *praeses*eknek egy-egy kérdés alapos megvitatása után végül azonos álláspontra kell jutniuk. Ha nem alakul ki egységes állásfoglalás, akkor rövid átgondolás után újból napirendre tűzik a problémát, és vagy egyhangúan, vagy 2:1 arányban hoznak döntést. Amennyiben a tanács mind a három tagja más-más megoldást javasol, a kérdést Báthory elé kell terjeszteni. Ha az ülésen esetleg a fejedelmi tanács valamelyik tagja is részt vesz, úgy bármely felmerülő kérdésben szabadon véleményt nyilváníthat, ennek azonban a triumvirekre nézve nincs kötelező ereje. Országgyűlések idején szükségszerűen, más bonyolultabb esetekben pedig saját elhatározásuk szerint hívják össze a fejedelmi tanácsot. Ez esetben a kancellár minden szükséges információval kiegészítve a teljes tanács elé terjeszti a szóban forgó ügyet, amelyről a tanácsurak rangszerinti sorrendben egymás után véleményt mondanak. Ezután a *praeses*ek különvonulva döntést hoznak, amelyet a teljes tanács előtt be is jelentenek, majd késlekedés nélkül végre is hajtanak.

A három helytartót teljesen egyenrangúnak tekintették, köztük semmilyen deklarált rangsort nem állítottak fel. Ennek ellenére már Báthory utasítása kijelölt egyfajta munkamegosztást, amelyet a valós helyzet azután még tovább finomított. Kovacsóczy Farkas kancellárra az előkészítő munkálatok, valamint a tanácsuraknak és a rendeknek szóló előterjesztések során hárult kiemelkedő feladat. Kendy Sándor joga lett a határozatok, végzések bejelentése, ennek köszönhetően kimondva-kimondatlanul a hármastanács vezetőjeként

szerepelt. Sombory László eredetileg nem kapott speciális megbízást, de a gyakorlatban neki is jutott külön szerep: ha valamilyen vizsgálat vagy ellenőrzés miatt el kellett hagyni az udvart, ő végezte a „terepmunkát”.

Báthory a helytartókat önálló döntési jogkörrel ruházta fel. Várad, Karánsebes és Szamosújvár kivételével kinevezhették és leválthatták az összes vár kapitányát és tisztségviselőit, harminckét jobbágytelek nagyságig birtokadományozási joggal rendelkeztek, valamint a fellebbezésre kerülő ügyekben ítéleztek.¹⁶ Míg azonban egyes, a működésre vonatkozó részleteket a fejedelem aprólékosan szabályozott, a lényegi kérdéseket tekintve nem fogalmazott precízen és egyértelműen, illetve néhány fontos jogkört egyáltalán nem tisztázott. Emiatt jutott Rácz Lajos a hármastanács jogkörét elemezve arra a következtetésre, hogy az új kormány szervnek Ghiczy János későbbi kormányzóságához (1585–1588) képest sokkal kisebb jogköre volt, mert nem rendelkezett a nemesség- és tizedadományozás jogával, és nem tartozott hatáskörébe a katonaság irányítása sem.¹⁷ A jogtörténész ugyanakkor kizárólag az utasításokat, tehát az elméletet vizsgálta, de nem használta Báthory és a hármastanács levélváltását, és Báthory Zsigmond Királyi Könyvét sem, vagyis a gyakorlati megvalósulást nem vonta elemzés alá. Ezek alapján ugyanis látható, hogy a hármastanács nemességet és tizedet is adományozott, sőt egy ízben csapatküldésről is rendelkezett, amelynek összeállításáról és parancsnokságáról is a *praesese*k döntöttek.¹⁸ Szintén nem rögzítette Báthory, hogy kinek a jogkörébe tartozik a főispánok és a székely főtisztviselők kinevezése. A gyakorlat azt mutatja, hogy ezt a jogot magának tartotta fent, viszont például az ítélőmester kinevezésével kapcsolatban már úgy vélekedett, hogy „nem szükség ebből tőlünk várni kegyelmeteknek”.¹⁹ A tisztázatlan jogkörök bizonytalanná tették a hármastanács tagjait, a rendek számára pedig mindez újabb támadási felületet nyitott.

Az 1583. tavaszi országgyűlés, amelyen a hármastanács létrejöttét tudaták, viharos körülmények között zajlott le. A rendek pár napig azt fontolgatták, hogy nem fogadják el Báthory fejedelem döntését, hanem követek útján próbálják elérni egyetlen kormányzó kinevezését. A *praesese*k és a fejedelem küldötte, Sibrik György, hol szép szóval és ígéretekkel, hol nyílt fenyegetéssel, valamint a török beavatkozás rémképével riogtatva, végül érvényt szerzett Báthory akaratának. Az ellenzék tagjai közül senki nem merte vállalni a király akarata elleni lázadás ódiúmát.²⁰ Elfojtott tiltakozásuk két forrásból is táplálkozott: nemcsak a kormányzati formával, a feladatra rendelt személyekkel is elégedetlenek voltak.

¹⁶ A fentiekre és az alábbiakra részletesen: Báthory levélváltása i. m. 20–28.

¹⁷ Rácz L.: Főhatalom i. m. 143–144.

¹⁸ Ezeket a jogokat, akárcsak később a kormányzó, természetesen a kiskorú Báthory Zsigmond nevében gyakorolták. Nemességadományozásra sorozatosan tartalmaznak a Királyi Könyvek adatokat: MOL F 1, 3. köt. fol. 39., fol. 67., fol. 102., fol. 105., fol. 112. stb. Tizedadományozás: Uo. fol. 205., fol. 252–253., fol. 306–308, fol. 328. stb. A csapatok kirendelésével a fejedelem nem volt teljes mértékben elégedett; vö. Báthory István a hármastanácsnak. Niepolomice, 1583. aug. 24.: Báthory levélváltása i. m. 87.

¹⁹ Uo. 52., 59., 168. (a citátum az utóbbi forrásban olvasható).

²⁰ Báthory levélváltása i. m. 41–43.

Báthory fejedelem arra törekedett, hogy egy homogén, jól kiegyensúlyozott, hozzáértő irányítószervet hozzon létre. Az általa kiválasztott három politikus eleve egy táborba tartozott, de az is közös volt bennük, hogy hivatalnoki pályán, viszonylag alulról, saját tehetségük révén jutottak előre, és kiegyensúlyozott, megfontolt és lelkiismeretes politikusoknak bizonyultak. Kendy Sándor és Kovacsóczy Farkas közel egyidősek voltak, és a kormányzati munkához ideális korban, negyvenes éveik elején jártak. Sombory születési dátumát nem ismerjük, de karrierjének állomásai alapján legfeljebb néhány évvel lehetett náluk idősebb.²¹ A helytartóknak nem voltak rendszeres odafigyelést igénylő nagyobb jószágaik, és a belső-szolnoki főispáni címet is viselő Kendyt leszámítva, más megbízatásokra nem kellett összpontosítaniuk, így az állandó gyulafehérvári tartózkodás és a Báthory által előírt munkarend — amelyhez már hivatalnoki éveik alatt hozzászokhattak — nem jelentett számukra terhessé váló kööttséget. Mindhárman jelentős műveltséggel bírtak: Kendy és Kovacsóczy egyetemi tanulmányai jól ismertek, Somboryt pedig Possevino atya tudomány-szerető emberként jellemezte.²² Pályájuk során sokféle kormányzati területen megfordultak, és itt szerzett tapasztalataik remekül kiegészítették egymást. Kendy korábban kancelláriai munkát végzett, diplomáciai megbízatásokban járt el, három évig társkincstartóként működött, és mint főispán, a helyi közigazgatási ismereteket is elsajátította. Sombory szintén a kancelláriáról indult, majd jogi téren jeleskedett, a fejedelmi tábla ülnöke, végül *fiscalis director* lett. Pénzügyi gyakorlatát másfél évtizedes erdélyi főtizedbérletlősége alatt szerezte. Kovacsóczy pályáján — miután a hivatalnoki létet választotta — többé már nem voltak mellékösvények, mindvégig kancelláriai tisztviselőként, illetve vezetőként dolgozott.

Hiába mérlegelt azonban gondosan a fejedelem, az erdélyi rendek más-ként látták, és kimondott ellenszenvvel fogadták választottait. A legvitatottabb Kovacsóczy Farkas személye volt. A dalmát származású köznemes ugyan már Erdélyben született, mégis idegennek tartották, hiszen hosszú peregrinációja, majd különböző állásai miatt csak több mint két évtized után, 1578-ban tért vissza véglegesen Erdélybe. Akkor viszont mindjárt a legmagasabb posztok egyikére, kancellárnak nevezte ki a fejedelem. Az általános közvélekedést jól tükrözte Szamosközy István nézete, aki a kancellári tisztről szólva kifejtette, hogy arra a legalkalmasabb Csáky György (Csáky Dénes rokona), kora legtanultabb embere lett volna. De irigyei miatt nem méltányolták kellőképpen Csáky erényeit, és így fordulhatott elő, hogy az ország legkiválóbb tehetségeit „illető” kancellári méltóság a fejedelmek kénye-kedve szerint egyszer egy átpártolónak (Forgách Ferencnek), másszor egy idegennek (Kovacsóczy Farkasnak) jusson, az ország nagy kárára.²³ Erdélyben a 16. század utolsó harmadában számos, a Magyar Királyságból érkezett „idegen” jutott kulcspozícióba, de

²¹ Kendy Sándor születési idejére l. *Jakó Zsigmond*: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). I–II. (A MOL kiadványai II.: Forráskiadványok 17.) Bp. 1990. II. Nr. 4650.

²² *Antonio Possevino della Compagnia di Giesù*: Transilvania (1584). Ed. Andrea Veress. (Fontes Rerum Transylvanicarum III.) Bp. 1913. 178–179., 231.

²³ E vélekedésre l. Szamosközy István történeti maradványai. 1566–1603. Kiad. Szilágyi Sándor. (Magyar Történelmi Emlékek II.: Írók 28.) Bp. 1876. I. 166–167.

ők vagy hosszú erdélyi éveik során fokozatosan fogadtatták el magukat, vagy már eleve kiterjedt kapcsolatrendszerrel, esetleg rokonsággal rendelkeztek a fejedelemségben. Kovacsóczy viszont teljesen „kilógott” ebből a társaságból, és az a kevés, amit tudtak róla (nevezetesen, hogy Magyarországon alsólendvai Bánffy László szolgálatában állt, Itáliában pedig ifjabb Báthory István kísérője és tanítója, majd Krakóban kancelláriai titkár volt), nem emelte presztízsét.²⁴ Mindezt tetézte, hogy hazatelepedésekor magas rangjához viszonyítva kevés vagyonnal rendelkezett, és ebből fakadó hátrányait egész életében igyekezett kiegyenlíteni.²⁵ E törekvése annyira közismertté vált, hogy az őt még csak felületesen ismerő Possevino jezsuita atya is maga hasznát kereső emberként jellemezte, akinek, mint idegennek, az a fő gondja, hogy minél nagyobb vagyont gyűjtsön magának.²⁶

A házasság a korszak Erdélyében is kiváló presztízs- és vagyonnövelő eszköznek számított, ám Kovacsóczyval — hiába volt kancellár — az említett okok miatt Erdély legelőkelőbbjei nem szorgalmazták rokoni összeköttetés kiépítését. Annál inkább felkeltette a nagy múltú, de az 1575. évi Bekes Gáspár-féle felkelés miatt kedvezőtlen helyzetbe került családok érdeklődését. Így Kovacsóczy 1580 januárjában végül a néhai tanácsúr, Harinnai Farkas Farkas Katalin nevű lányát, az ekkora már szintén elhunyt Bekes Gáspár sógornőjét vette feleségül. Ez a házasság nemcsak azért keltett feszültségeket, mert olyan személyekkel került sógorságba, akik pár éve még halálra ítélt számkivetettek voltak, hanem mert kancellári tisztségét kihasználva, Kovacsóczy megindította a küzdelmet az elkobzott Harinnai-vagyon visszaszerzéséért. Ennek nagy részét azonban Báthory István és Kristóf még 1575/76-ban eladományozta, így e törekvése miatt a kancellárnak számos ellensége lett, mégpedig egy jól meghatározható rétegen, a katonai pályán feltörekvő Báthory-hű familiáris körön belül.

Kovacsóczyval ellentétben Kendy Sándor előkelő ősökkel rendelkezett, és végig hazai karriert építgetett, viszont nagybátyjainak meggyilkolása az ő pályáját is hátrányosan befolyásolta. Az 1558. évi események, valamint a családnak a Bekes-féle támadás idején bekövetkezett látványos két pártra szakadása, rásütötték a Kendyekre a lázadó bélyeget, ráadásul az elkobzások miatt a család birtokállománya is jelentősen megfogyatkozott. Báthory ugyan a párttűtő Kendyektől elvett birtokok jelentős részét a család hozzá hú tagjainak adományozta, de ebből a rokoni közelség miatt leginkább Kendy Ferenc profitált. Kendy Sándor a fejedelmi adományok mellett elsősorban házasságainak köszönhetőe vagyona növekedését. 1573-ban kötött második frigye azonban pár év múlva hasonló helyzetbe sodorta őt, mint Kovacsóczyt. Feleségének, Patócsy Katalinnak teljes rokonsága Bekes Gáspár pártján állt, és így 1575 nyarán földönfutóvá lett. Az ő rehabilitációjukért, eladományozott birtokaik visszaszerzéséért folytatott küzdelem, a még 1558-ban elkobzott Kendy-jószágokért zajló hosszadalmas perekkel kiegészülve, ugyancsak számos további konfliktus forrásává vált.

²⁴ *Varjas Béla*: Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely. Irodalomtörténeti Közlemények 74. (1970) 129.; *Szádeczky L.*: Kovacsóczy i. m. 8–9.

²⁵ Uo. 65–71.

²⁶ *Possevino, A.*: Transilvania i. m. 178–179., 231.

Sombory Lászlóval akadt úgymond a legkevésebb probléma. Régi, jó nevű erdélyi családból származott, hasonló társadalmi státuszú feleségével, Valkay Zsuzsannával hosszú, nyugodt házasságban élt, és biztos anyagi háttérrel rendelkezett. Az ő tekintélyét viszont az ásta alá, hogy az egyenletes, de speciális pályán haladó karrierje, habitusa, addigi tevékenysége nem hordozta magában a nagy kiugrás lehetőségét, már 1581-ben elnyert tanácsosi címe is a tőle elvárható szint felett volt. Ebben a politikus-kategóriában az erdélyi elit tucatnyi hasonló kaliberű személyiséggel rendelkezett, többnyire olyanokkal, akik sokkal inkább megérdemelték volna a helytartói kinevezést.

A triumvirek tehát rendkívül rossz startpozícióból indultak. Báthory fejedelem a többség akarata ellenére választotta ki őket 1583-ban, súlyukat az ő akarata, illetve fenyegetése adta meg. A helytartók pedig nem tudták megfordítani a közhangulatot, igaz erre nem is nagyon törekedtek. Ehelyett inkább azt a stratégiát választották, hogy Báthory maximális támogatását kihasználva, óvatos tisztogatással próbálják gyengíteni az ellenséges közeget.

A hármastanács konfliktusai

Báthory fejedelem 1583 márciusában egyértelműen az országgyűlés érté- sére adta, hogy a hármastanácsot semmilyen ügyben nem hajlandó megkerülni, és a rendeknek sem fogja ezt megengedni; azaz az új kormány szerv döntései számukra kötelező érvényűek és megkérdőjelezhetetlenek. „Rövideden, mivel- hogy minden dolgoknak summáját gondját ez három helytartóknak hagytuk, semmit azoknak semmi nemű dologban hírek nélkül, tanácsok nélkül lenni és cselekedni nem akarunk. [...] Az megmondott helytartóknak méltóságát, úgy- mint az mi és az ti fejedelmeteknek tulajdon méltóságát tiszteljétek és féljétek, azoknak parancsolatát fogadjátok és megtartsátok, és semmit az ti hívségektől és tiszttektől idegent cselekedni ne merjétek.”²⁷ Már maga a fejedelmi utasítás is tartalmazott azonban olyan elemeket, amelyek kiindulópontul szolgálták a tanács hatáskörének és tekintélyének csökkenéséhez.

Az egyik ilyen kényes pontot a kiemelt fontosságú várak tisztartóinak említett kinevezési joga és státusza jelentette. Báthory ugyan félreérthetle- nül fogalmazott: minden vár kapitányát, udvarbíróját (provizorát) és összes tisztjét a helytartók alá rendelte, hatáskörük a tisztújítástól kezdve az instruk- ciók megváltoztatásáig mindenre kiterjedt. Az uralkodó egyetlen megszorítást tett csupán, a kiemelt várakban — Váradot, Karánsebest és Szamosújvárt em- lítve név szerint — a kapitányi tiszteket csak az ő tudtával és beleegyezésével le- hetett betölteni, illetve a kapitány személyét megváltoztatni. Minden más té- ren ezek a főtisztek is a *praesese*eknek tartoztak teljes engedelmességgel.

A mindennapi élet azonban hamarosan felülírta ezt az elképzelést. Bátho- rynak ugyanis számtalan kisebb-nagyobb, a kapitányok által teljesítendő kí- vánsága volt, és az esetek többségében az ügymenet nem a király-helytar- tók-várkapitányok útvonalon futott végig, hanem a fejedelem általában köz- vetlenül az adott vár tisztartójához fordult. Ennek köszönhetően a fontosabb

²⁷ Báthory levélváltása i. m. 27–28.

katonai központok parancsnokaival folyamatosan külön levelezést folytatott. Ez önmagában még nem jelentette azt, hogy Báthory a maga személyére mégsem tekintette érvényesnek saját utasítását, amelyben a tanács megkerülhetlenségét szögezte le. A kapitányokkal való személyes kapcsolattartás egyszerű, racionális indokokra volt visszavezethető. Báthory külpolitikájának egyik legfontosabb pillére a Portával való jó viszony megtartása volt, ezért a naprakész tájékozottság prioritást élvezett. Mivel pedig Lengyelország nem kapott engedélyt Isztambulban állandó diplomáciai képviselő kialakítására, így török ügyekben a legfontosabb információkat az erdélyi kapitányok mellett a váradi kapitány és a karánsebesi bán juttathatta el hozzá. A híráramlásnál viszont döntő volt a sebesség, tehát itt külön kerülőutakat (nevezetesen a hármastanácson keresztül) felesleges és veszélyes lett volna beiktatni. Szintén az ügymenet felgyorsítása miatt fordult a fejedelem közvetlenül a tisztartókhöz egyéb sürgős, de nem létfontosságú esetekben is, mint például a dézsmaszedés és a hatalmaskodások megakadályozásának ügyében. Emellett a tehermentesítés szándéka is vezette, hiszen amikor alkalmas lovak keresését, antik pénzermék beszerzését, vagy apróbb vásárlásokat intéztetett kapitányaival, ezekbe felesleges lett volna az amúgy is túlterhelt helytartókat bevonnia.²⁸ Kendyék egyébként minden fontos ügyről a kapitányokkal párhuzamosan tájékoztatást kaptak, így nem beszélhetünk a hármastanács megkerüléséről vagy kiiktatásáról. Báthorynak ez az eljárása ugyanakkor a kapitányok számára mondhatni más üzenetet hordozott. Mivel a főtiszték közvetlenül Báthorytól kaptak utasításokat, és neki tették meg ezzel kapcsolatos jelentéseiket is, ezért úgy gondolták, hogy ők sokkal inkább közvetlenül az uralkodó, mint a hármastanács alá tartoznak. Ennek egyenes következménye lett, hogy gyakran vonakodtak végrehajtani a Gyulafehérvárról érkező, nekik kevésbé tetsző parancsokat. A triumvirátusnak ezért egyre több problémát okozott saját vezető szerepének elismertetése, a főtisztékkel való eredményes munkakapcsolat kialakítása és önállósodási törekvéseik visszaszorítása.

Váradi kiemelkedő szerepének köszönhetően az egyébként is ellenlábásnak tekintett Ghiczy Jánossal való viszonyt kellett a hármastanács tagjainak a leggondosabban tisztázniuk. A vár folyamatos építése, a nagy létszámú katonaság fenntartása tetemes összegeket emésztett fel, amelyek előteremtése okozta talán a helytartók számára a legtöbb problémát. A Partiumban ugyanakkor valószínűleg Ghiczy parancsolt, Kendyék befolyása saját állításuk szerint is sokkal nehezebben érvényesült itt, mint a fejedelemség erdélyi részében. A triumvirek persze nehezen viselték, hogy éppen az ő erőfeszítéseik, anyagi ráfordításaik révén erősödhet meg egyik legfőbb riválisuk. A megoldást Báthorytól várták: „felségednek ebben könyörgünk, felséged ebben vessen véget, és adja valóban értésünkre, ha szóljunk-e valamit az oda ki való dolgokhoz, és legyen-e valami gondunk rá, vagy felséged azt teljességgel kapitány uramra akarja bízni, hogy ő

²⁸ MOL P 707, Zichy család levéltára (a továbbiakban P 707, Zichy cs. lt.) Fasc. 516. Nr. 2593–2596. és Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. Közzéteszi Veress Endre. I-II. Bp. 1944. II. 222–223., 227., 234., 282–283., 295.

igazítója és gondja legyen.”²⁹ E levélből nem könnyű eldönteni, mit kívántak inkább: a nehezen kigazdálkodható költségektől való megszabadulást és egyfajta nyugvópont elérését, akár azon az áron is, hogy felosztják a területet és egyben a hatalmat Ghiczyvel, vagy egyszerűen csak manipulálni akarták Báthoryt.

Többször megfigyelhető ugyanis az a triumviri taktika, hogy nem valódi céljaikat tükröző állásfoglalást terjesztették a fejedelem elé, hanem magukat önzetlennek, kizárólag az ország érdekeit követőknek feltüntetve, egy-egy ügyben teljes visszavonulást színleltek, és olyasmit javasoltak, amiről tudták, hogy Báthory sarkalatos elveivel ellenkezik, így számára elfogadhatatlan. Ezt a módszert a matematikai levezetésekben kölcsönzött szakkifejezéssel akár *reductio ad absurdum* manipulációs technikának is nevezhetnénk, amikor valamilyen abszurd állítás következetes, lépésről-lépésre haladó megcáfolásával akarunk a jónak ítélt megoldáshoz eljutni. A kormányzók a Báthory számára elfogadhatatlan, abszurd ötletek előterjesztésével többnyire arra készítették urukat, hogy első nekifutásra ne a probléma megoldásának valódi alternatíváival foglalkozzon, hanem a javaslat visszautasítására, a felvetett érvek cáfolatára, valamint saját vezérelveinek megértetésére és súlykolására fordítsa energiáit. Ezzel elterelték, vagy legalábbis megosztották figyelmét, és végül nem maga a probléma, hanem csak annak egy abszurd megoldási javaslata felől közeledve jutott el végső véleménye kialakításáig. Ebben a módszerben komoly tényezőként szerepelt a felek közötti tetemes távolság is, hiszen az első, gyakorlatilag teljesen felesleges kör sok időt emésztett fel, így a döntés sürgető kényszere miatt a fejedelem a továbbiakban nem fordított a problémára több időt és figyelmet, hanem megnyugodva azon, hogy a legrosszabb elképzelést megakadályozta, a kormányzó trió következő javaslatát már többnyire teljes egészében vagy minimális változtatásokkal elfogadta.

Konkrét esetünkre visszatérve, a helytartók valójában arra akarták Báthoryt rábírní, amit a maguk erejéből nem tudtak elérni: szerezzen érvényt a hierarchikus rendnek, és parancsszóval fogja vissza a váradi kapitány önállóságát. Más szóval teljes uralkodói tekintélyével álljon ki mellettük Ghiczy ellenében. Nagyon jól tudták, hogy a kapitány mennyire nagyra becsült és szeretett híve Báthorynak, ezért nem próbálták nyíltan megvádolni és bepanaszolni. Ha ezt tették volna, akkor Báthory a problémát kedvelt hívei közötti személyes torzsalkodásnak, egyszerű nézeteltérésnek vagy kisebb hatalmi villongásnak is felfoghatta volna, és a triumvirek nem lehettek biztosak abban, hogy ebből a nézőpontból is az ő javukra dönt majd. Ezért kiemelték az ügyet személyes kontextusaiból. Erdély és a Partium kormányzati szétválasztásának javaslatával álltak elő, azt sugallva, hogy ez egy lassan már kialakuló gyakorlat megerősítése és szentesítése lenne csak. Báthory eszmevilágában az egység gondolata — legyen szó akár az ország, akár a család, akár a pogány elleni keresztény összefogás egységéről — kiemelt szerepet játszott, és minden további lépésnek a kiindulópontja, alapköve volt. Ha tehát sikerül ebbe a szférába emelni az ügyet, akkor Báthory már nem hívei összebékítését, hanem az ország egységének

²⁹ Báthory levélváltása i. m. 73.

megőrzését látja megoldandó feladatként, és ennek érdekében, más prioritási elveket követve talán mégis megrendszabályozza Ghiczyt.

De amilyen jól tudták a tanácsurak, hogy milyen automatizmusok működtek Báthory fejedelem egyes döntéseit, éppolyan jól ismerte ő Kovacsóczyék kedvelt módszereit, így kikerülve a kelepcét, kiegyenlítő, kompromisszumos döntésével igyekezett gyorsan rövidre zárta a kérdést: a Partium irányítása is a triumvirek hatásköre, de azt is tudatosította velük, hogy Báthory Kristóf váradi instrukciója, valamint Ghiczy János személye szent és sérthetetlen. Az esetből mind a két fél levonta a helyes következtetést, a további harc helyett megtanultak alkalmazkodni a kialakult különleges egyensúly- és patthelyzethez.³⁰

Bár a helytartók a váradi kapitánnyal nem boldogultak, a másik két kulcsfontosságú vár kapitányának befolyása és önállósága ellen is támadást indítottak. A karánsebesi bánt, Thornyi Tamást korábbi utasítása ellenére arra kötelezték, hogy az 1579. szeptember 1. és 1583. augusztus 31. közötti időszakra vonatkozóan számoljon el a területéhez tartozó három vár (Karánsebes, Lugos és Sidóvár) jövedelmeivel. Egyben megszellőztették azt az értesülést, hogy az uralkodó a báni tisztelet másnak fogja adni. Thornyinak azonban anélkül sikerült kivédenie a pozíciói ellen intézett támadást, hogy nyílt-konfrontációba került volna a helytartókkal. Tiltakozás nélkül elkészítette és benyújtotta elszámolását, majd letöltve a szolgálati éve végéig hátralévő rövid időt, 1584 decemberében mind a királynak, mind a hármastanács tagjainak bejelentette azonnali lemondását posztjáról, mert „nem várná azt, hogy gyalázatára elvennék tőle, hanem ő esztendeit jámborul kitöltvén, ki jött volna belőle.”³¹ Egyben felpanaszolta, hogy szolgálati idejéhez és a hely katonai fontosságához képest eleve nagyon kevés volt a jövedelme, jutalomban pedig alig részesült. Báthory Kristóf, aki korábban már megtapasztalta becsületességét, nem kívánt tőle elszámolást, amikor bánná kinevezte, ezért ezután sem vállalt számadási kötelezettséggel járó tisztelet, ha nem bíznak már benne, inkább lemond. Mivel az előzményekről semmit nem tudott, Báthory Istvánt váratlanul érte a kialakult helyzet, de igyekezett a vérig sértett bánt megnyugtatni és maradásra bírni, sérelmeiért pedig kárpótlást ígért. A karánsebesi elszámolást a triumvirek által kijelölt bizottság ellenvetés nélkül elfogadta.³² Thornyi végül visszavonta lemondását, és 1587 karácsonyán bekövetkezett haláláig megmaradt báni tisztében.³³

A sorból a harmadik kiemelt vár kapitánya sem maradhatott ki. A szamosújvári parancsnokkal, Ébeni Gáborral folytatott vita végül odáig fajult, hogy a kapitány leváltása ténylegesen napirendre került. A konfliktus abból indult ki, hogy mivel a szamosújvári kapitány még Báthory Kristóf fogalmazta utasításából „régén kihágott volt”, ezért Kendyék új instrukciót készítettek, amelyet azonban Ébeni nem volt hajlandó elfogadni. Báthory természetesen a hármastanácsnak

³⁰ Uo. 86–87.

³¹ A hármastanács jelentése Báthory Istvánnak. Gyula, 1584. dec. 14.: Báthory levélváltása i. m. 217.

³² Uo. i. m. 173., 233–234., ill. Báthory Zsigmond attestációja. Gyulafehérvár, 1585. jan. 3.: Kolozsvári Állami Levéltár, Kemény család levéltára Nr. 166/IV. 57.

³³ *Barabás Samu: A székely krónika. Történelmi Tár 1880. 646. és Vörös Mihály: A bajnokok Vég-Gyula várában. Sajtó alá rend. Szentmártoni Szabó Géza. Gyula 2005. 61–86.*

adott igazat: „úgy vagyon, hogy az ott való tisztnek megváltoztatását is előbbi instrukciónk szerént magunknak referáltuk vala, de nem az végre, hogy az tiszttartó maga akarata szerént cselekedjék, és kegyelmetekre ne hallgasson.”³⁴ Azt is egyértelművé tette ugyanakkor, hogy engedetlensége ellenére Ébeni kedves embe-re, akit leváltása esetén feltétlenül más tisztséggel kárpótolni kíván, „ne jutna gyalázatra dolga.” Az ügyet végül elsimitették, a megregulázott Ébeni pedig 1590-ig (valószínűleg haláláig) tisztségében maradt.³⁵

Hasonló „csörték” zajlottak le a kisebb hatalommal bíró erdélyi tisztségviselőkkel kapcsolatban is. Ékes példa erre a bethleni tiszttartó, Szabó Miklós esete, aki a Báthory Krisztina (Griseldis) esküvői előkészületeihez a jószág jövedelmeiből elvont hétezer aranyat a hármastanács háromszori sürgetésére sem küldte be Gyulafehérvárra, hanem csak akkor volt hajlandó az összeget kifizetni, amikor személyesen a kincstartó, Sigher János ment Bethlenbe, és gondoskodott a pénz átvételéről és elszállításáról.³⁶

Amikor Báthory István 1583 tavaszán létrehozta a hármastanácsot, a Báthory család rokonait a legfontosabb udvari tisztségekkel bízta meg, és Zsigmond legbelső környezetében helyezte el. Mivel mind Kendyék, mind Csákyék állandó szolgálati helye egyaránt a gyulafehérvári udvar lett, ráadásul utóbbiak közvetlenül a hármastanács alá tartoztak, ez a helyzet újabb konfliktusokat szült. A küzdelem két szintéren folyt: egyrészt a szembenálló felek között (amit kevésbé ismerünk), másrészt a helytartók Báthoryt igyekeztek meggyőzni Csákyék alkalmatlanságáról és kötelességeik sorozatos megszegéséről. A főudvarmesteri tisztelet betöltő Csáky Dénes már a triumvirek hatalomra kerülésétől kezdve fontolgatta visszavonulását, és végül egy hónapnyi „közös munka” után valóban feladta udvarbeli pozícióját.³⁷ Bocskai István, Báthory Zsigmond főkomornyikja tíz hónap után unta meg a triumvirek folyamatos áskálódásait, számára a menyegzőjére való készülődés ürügye teremtette meg az elegáns távozás lehetőségét.³⁸ Báthory István kénytelen volt tudomásul venni, hogy békítő szándékú, hatalommegosztó kísérlete kudarcot vallott. Elengedte rokonait az udvari szolgálatból, de a számukra továbbra is kiutalt magas fizetéssel és más segítő gesztusaival mindkettőjük számára jelezte, hogy más politikai elképzeléseik és vereségük ellenére sem engedi el kezüket, családtagként kezeli és továbbra is támogatja őket.³⁹

A Csáky-párt harmadik emberével, Geszthy Ferenc udvari főkapitánnyal viszont a kormányzó trió nehezen boldogult. A törökellenes harcokban meg-edződött Geszthy nemcsak jelleme, élettapasztalatai miatt tartott ki, hanem azért is, mert nála jóval fiatalabb és előkelőbb társaival ellentétben neki nem volt más választása, nem volt lehetősége a meghátrálásra. Másfél éve települt

³⁴ Báthory levélváltása i. m. 94., 103.

³⁵ *Gheorghe Sebestyén*: *Cetatea Gherlei. Cronologie I. Studii și materiale de istorie Medie* 1998. 221–223.

³⁶ Báthory levélváltása i. m. 49.

³⁷ Veress Endre mutatta ki, hogy a hármastanácsnak adott utasítás néhány példányába utólag került be Gálffy János neve főudvarmesterként. Az eredeti elképzelés szerint a tisztséget Csáky Dénes töltötte volna továbbra is be. Báthory levélváltása i. m. 20., 28.

³⁸ Uo. 127–128.

³⁹ Uo. 45., 56., 61., 89.

át a fejedelemségbe, így udvari állása jelentette egyetlen biztos egzisztenciáját és adta meg hatalmi súlyát. Még nem teremthette meg azt a biztos anyagi és támogatói hátteret, amelynek köszönhetően ő is hátat fordíthatott volna az udvarnak, hogy más, békésebb poszton várhassa ki ellenfelei bukását.⁴⁰ A *praesések* persze az ellenpárt utolsó befolyásos képviselőjét is igyekeztek az udvarból eltávolítani. Báthorynál óvatos támadást indítottak Geszthy ellen: egyrészt az udvari lovasság számát szerették volna csökkenteni, másrészt arra panaszkodtak, hogy a familiárisok hanyagul teljesítik szolgálatukat, és nem tartózkodnak az udvarban. Mindezért vezetőjüket, Geszthyt hibáztatták, akinek ráncba szedését az uralkodótól várták: „Te felségednek talán jó volna, azt is ki előttük járó, serio admoneálni, hogy tisztiben continuus és diligens lenne.”⁴¹ Ez azonban egyértelműen a helytartók hatásköre és kötelessége lett volna, így Báthory, aki tökéletesen látta, mi húzódik valójában az ilyen jellegű vádak és panaszok mögött, nem is állta meg, hogy finoman vissza ne lőjön: „az szolgáltnak szófogatatlanságuk longo abusu, és netalán az előttük járó lágysága miatt vagyon.”⁴² A lágyságot váltsa fel tehát szigor és az odafigyelés, a triumvirek figyelmeztessék Geszthyt feladatai gondos ellátására. Ha ezután sem tudnak eredményt elérni, akkor majd ő is felemeli szavát.

Geszthy és a triumvirátus viszonyának további alakulásáról a részleteket jelenleg még nem ismerjük, de biztosra vehető, hogy ez az időszak alapozta meg az udvari főkapitánynak Kendy Sándorral és Kovacsóczy Farkassal és általában a „filozófusokkal” szemben később tapasztalható mély ellenszenvét: „ezek a tudósok, miközben filozófusok elmélkedéseinek zsinórmértéke szerint követik az államkormányzás minden szabályát, melyeket csöndes nyugalomban idegen földön szívtak magukba a leghaszontalanabb mesterektől, majd hogyan romlásba vezették az országot, és a török fosztogatások martalékává tették. Ezeknek az embereknek, akik a kelleténél jobban belemerültek a filozófia hiábavaló tudományának tanulmányozásába, a skolasztikus bölcselőtről való nyugtalanító és eszelős elmélkedés teljesen elvette az eszét, sőt józan ítélőképességét is, nyilvánvalóan alkalmatlanná és képtelenné téve őket kormányzati teendőik ellátására.”⁴³

A hármastanácsnak a legfőbb várak kapitányaival és az udvari élet prominens képviselőivel vívott csatái mögött határozott koncepció fedezhető fel: ha ellenfeleik egy részét sikerül eltávolítaniuk posztjukról, a megmaradtakkal szemben pedig Báthory fejedelem támogatását felhasználva könnyörtelenül demonstrálni tudják az alá-fölérendeltségi viszonyt, akkor a rendek tiltakozása és ellenállása is megtörik végül, így megvalósíthatóvá válnak a kormányzás nyugodtabb feltételei. Ebben az esetben azonban nem egyszerű hatalmi harcról volt szó, hanem koncepcionális szembenállásról, így a legfőbb ellenfelek félreál-

⁴⁰ Veress Endre: Geszthy Ferenc várkapitány. (Déva XVI. századi iskolájának alaptója.) Déva 1898. és Pálffy Géza: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak „életrajzi lexikona” (16–17. század). In: Veszprém a török korban. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről. Szerk. Tóth G. Péter. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.) Veszprém 1998. 140.

⁴¹ Báthory levélváltása i. m. 51.

⁴² Uo. i. m. 58.

⁴³ Geszthy 1594-ben mondott beszéde: Bethlen F.: Erdély története i. m. III. 347.

lítása — még ha sikerrel járt volna is — csak időleges nyugalmat hozott volna. A hármastanács kormányzati módszerei azonban nem voltak alkalmasak arra, hogy a rövid politikai szélcsendeket kihasználva megszilárdítsák a helyzetet, sőt az említetteken kívül egy sor egyéb konfliktust idéztek elő.

Ezeknek egy része a hármastanács konkrét intézkedéseire vezethetőek vissza, mint például a kapnikbányai ezüstművek bérbeadása miatt Keresztúri Kristóf kővári kapitánnyal kirombant ellentét, amelyről később még lesz szó, vagy Károlyi István ügye. Kercsedi Károlyi István a gyalogtestőrség tisztjeként kezdte pályafutását, majd Báthory István szolgálatában Lengyelországban — már mint a magyar gyalogság kapitánya — végigharcolta ura minden háborúját.⁴⁴ Erdemeit Báthory két faluval, Szentlélekkel és Kiskászonnal jutalmazta. A falvakhoz tartozó földek határain azonban vita támadt Károlyi és a kézdiszéki nemesek között, és az ügy a hármastanács elé került. Mivel tárgyalások, tanúvallatások és határjárások ellenére sem született döntés, Károlyi először 1584 augusztusában kérte Báthory segítségét, majd novemberben ismét a fejedelemhez fordult. December végén már azzal fenyegette a triumvireket, hogy ha nem képesek dönteni, birtokügye elintézésére Krakkóba utazik. 1585. március végén már a fejedelem is megelégtelt kedvelt hívének „nagy háborodott szívvel írt” leveleit olvasgatni, és elrendelte, hogy az ügyben az ítélmester tegyen haladéktalanul igazságot.⁴⁵ Az ellentétet tovább mélyítette, hogy amikor 1585 januárjában meghalt Sasa János, a gyulafehérvári udvar gyalogtestőrségének kapitánya,⁴⁶ a praesések vonakodtak kinevezni a testőrök által favorizált Károlyit. Végül mégis őt javasolták a posztra, de jelentésükből kitetszik, hogy erre főként a testőrök erőszakos fellépése és a fejedelemhez írt panaszos levele készítette őket. De még Károlyit ajánló soraikban is odaszúrtak egyet a leendő testőrkapitánynak: „oly embert sem látunk itt sokat, az ki az ötszáz gyalog gondja viselésére helyébe [az elhunyt Sasa János kapitány helyébe] elég ember volna. Mert noha vadnak köztük egynéhányan, de ugyancsak egyet sem látunk, ki arra való volna.”⁴⁷

A helytartóknak nemcsak a vontatott ügymenetből, tévesnek tartott döntéseikből fakadtak konfliktusaik, hanem személyes érdekeik, sértettségük, olykor kicsinyes bosszúállásuk is komoly ellentétek forrása lett. Ezek közé sorolhatjuk Becz Imre esetét, akit 1583-ban, a triumvirátus felállításának idején Báthory István Csík-szék királybírójának nevezett ki.⁴⁸ E döntését még nem egyeztetette a helytartókkal, akik ezen megbántódva, Báthorynál vitatni kezdték Becz hatáskörét, nevezetesen, hogy a csíki vashámorhoz rendelt község a királybíró felügyelete alá tartozik-e vagy sem.⁴⁹ Ugyancsak említésre méltó Apafi

⁴⁴ Pályájára l. *Sunkó Attila*: Az erdélyi fejedelmek udvari hadai a 16. században. Levéltári Közlemények 69. (1998) 116–118.

⁴⁵ Báthory levélváltása i. m. 219–222., 235., 239., 249–250.

⁴⁶ Vö. *Sunkó Attila*: Adatok az erdélyi fejedelmi udvar szervezetéhez a Báthory-korban. Sasa János, az udvari gyalogok kapitányának 1585. évi végrendelete. Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 7:2. (2000) 275–288.

⁴⁷ Báthory levélváltása i. m. 245.

⁴⁸ *Lázár Miklós*: Székely főtisztek 1562-től fogva 1711-ig. (Kézirat.) Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms 561. fol. 284–285.

⁴⁹ A praesések jelentése, Gyulafehérvár, 1583. ápr. 20., ill. Báthory válasza, Krakkó, 1583. máj. 9.: Báthory levélváltása i. m. 52–53., ill. 58–59. Báthory végül Becznek adott igazat.

István és a triumvirek ellentéte. Az 1584. április 24. és május 2. között tartott országgyűlésen a rendek úgy határoztak, hogy a három nemzet nevében ünnepestélyes követséget küldenek Lengyelországba Báthory Istvánhoz, engedélyezze a három helytartó helyett egy kormányzó megválasztását. A magyar nációt Apafi István tanácsúr képviselte.⁵⁰ A politikai eseményekkel párhuzamosan ugyanakkor egy érdekes birtokügy is zajlott. Amikor az egykori karánsebesi és lugosi bán, Tompa István fia egyenes ági utódok nélkül meghalt, a kincstár rög-tön rátette a kezét a teljes hagyatéokra, annak ellenére, hogy távolabbi vérszerinti és végrendeleti örökösei is voltak. Ezzel megindult a harc a Tompa-vagyonért, amelyből az egyik helytartó, Sombory László is részesülni kívánt.⁵¹ Az örökség jelentős részét Apafi István gyermekei kapták volna, akik azonban annak idején nem vezették be magukat a jószágokba, és ezért az eredetileg őket illető vagyon is a kincstárra szállt.⁵² Egyelőre még nem látható tisztán, hogy vajon Apafi Istvánnak a triumvirátussal szembeni ellenérzéseit az örökséggel kapcsolatos kálváriája is táplálta, vagy pedig éppen azért született meg ez a családja számára oly hátrányos döntés, mert ő a hármastanács ellenében politizált.⁵³

Egyedi esetként is kezelhetnénk Borbély György és a hármastanács afférját, amely abból fakadt, hogy a lovaskapitány 1583 karácsonya után részegen, fegyverrel rárontott a betegeskedő Kendy Sándor házában összegyűlt helytartókra. Az őt lecsillapítani és kituszkolni akaró Kovacsóczy Farkassal hosszasan veszekedett, „ez lőn vége, hogy ugyanott szemünkbe rút gyalázatos szitkokkal illette, szablyáját vonogatván, fogait csikorgatván, és úgy mene el tőlünk.”⁵⁴ Ami miatt többnek kell látnunk az esetet egy ittas, rossztermészetű katona kötekedésénél, az valószínűleg az, hogy hasonló nem először történt meg a kancellárral. 1580 júniusában Kovacsóczynak írt levelében Berzeviczy Márton egy hasonló jelenetet örökített meg: „kegyelmedet az nyughatatlan uraim sok bosszúságokkal illetnék, az ajtót kegyelmedre törték, és az gyűlésben is kegyelmedre panaszlottak volna [...]; írja meg kegyelmed, mint vagyon az dolog.”⁵⁵

⁵⁰ EOE III. 56., 205–207.

⁵¹ Sombory a Kolozs megyében fekvő topai birtokot akarta megszerezni, de mivel krakkói tartózkodásakor nem kérte Báthorytól, a fejedelem egyik familiárisának, Szekeres Jánosnak adományozta. Egy évvel később azonban a birtok már Sombory tulajdona. Vö. Báthory levélváltása i. m. 108. és MOL F 1, 3. köt. fol. 268.

⁵² Az ítéletről Báthory István későbbi, 1584. aug. 3-án, Grodnón kelt okirata tudósít: MOL F 1, 3. köt. fol. 244–245.

⁵³ Az ügyet Báthory fejedelemnek az előző lánjegyzetben említett okirata zárta le: kétezer forint zálogösszeg megfizetése mellett Sidóvárat Apafinak adta. A vár azonban eredetileg a karánsebesi és lugosi bán-ság területéhez tartozott, ezért eladományozása miatt a bán, Thornyi Tamás nehezelt, jellemző módon nem Apafira és nem is a fejedelemre, hanem a hármastanács tagjaira.

⁵⁴ Báthory levélváltása i. m. 135. Borbélyt rövid időre letartóztatták, de Báthory, elítélve Borbély „gonosz és méltatlan dolgát”, mégis melléte emelt szót: „Kegyelmetek Borbély György természetének régi fogyatkozását meggondolván, vénséginek idején tisztességében és életében ez egy csausért meg ne bántsa. Az ő régi jámbor szolgálatjának legyen nagyobb tekinteti ez egy bor miatt való történetnél. Okosbeli embernek, ki kenyerét tisztességére ötte, elég büntetés csak ennek gyalázatja is, hogy ilyen hitvány cselekedetiért szenvedte az fogságot.” Báthory a hármastanácsnak. Grodno, 1584. febr. 4.: Báthory levélváltása i. m. 136–137.

⁵⁵ Berzeviczy Márton levele Kovacsóczy Farkasnak. Vilnó, 1580. jún. 9. Közzé tette Szádeczky Lajos. Történelmi Tár 1982. 688.

A fent említett példák tükrében talán meglepő, hogy a hármastanács tagjai általában a konfliktuskerülő emberek csoportjába tartoztak. Kimondottan félték a nyílt konfrontációktól, attól, hogy mások haragját magukra vonják. A vitákban mindig „lágú és meleg szóval” igyekeztek „könnyű és lágú feleletet” adni, mégis kétéves kormányzatuk alatt súlyos konfliktushelyzetek sorát élték meg. Az összeütközések egy részébe egyszerűen belesodródtak, s bár ezekben az esetekben tudatosan nem provokáltak, mégis vitathatatlanul elsősorban tevékenységükkel és intézkedéseikkel váltottak ki olykor heves reakciókat. Amikor viszont ők kezdeményeztek, akkor sem vállalták fel a konfliktust, soha nem támadták meg nyíltan célpontjukat, hanem valaki más, legtöbbször Báthory István tekintélye mögé bújva, igyekeztek áthárítani rá a valódi politikai küzdelmet. Ez azonban többnyire nem sikerült. Így miután szándékuk és szerepük kiderült, a másik fél jóval keményebben és ellenségesebben reagált amiatt, hogy nem szemtől-szembe támadtak, hanem a felsőbb hatalom, az uralkodó elé vittek az ügyeket. Emiatt a jelzett ellentétek jóval túlmutattak a hármastanács korszakán, és nem zárultak le azzal, hogy 1585 tavaszán Ghiczy János lett Erdély kormányzója. A helytartóknak a politikai élet néhány rangos képviselője mellett egy jól meghatározható, egységes közösséget sikerült hosszú távon maguk ellen fordítaniuk: a Báthory fivérek familiárisaként induló, majd Lengyelországban vagy a fejedelemség váraiban, esetleg udvari tisztségekben komoly katonai karriert befutó politikusok csoportját.

Báthory István és a hármastanács kapcsolata

Báthory és a kormányzó trió viszonyában meghatározó volt, hogy kapcsolatuk hosszú évekre, sőt Kendy Sándor és Sombory László esetében évtizedekre nyúlt vissza, amelynek során a kölcsönös bizalom és megbecsülés mellett egyfajta szeretet is létrejött közöttük. Ennek az elfogultságnak a számlájára írható, hogy a kétségkívül jó képességű és rendkívül művelt, de alapvetően végrehajtó típusú hivatalnokaiból Báthory szerint csupán a kellő önbizalom hiányzott ahhoz, hogy sikeres vezetőkké váljanak, és a rendekkel is elfogadtassák magukat. Ennek megfelelően a fejedelem viselkedésében és reagálásában kezdetben hármas törekvés figyelhető meg: 1. Igyekezett önbizalmat önteni a triumvirekbe. 2. Kiegyensúlyozó, kiegyenlítő szerepet vállalt a helytartók és a fejedelmi tisztviselők közötti konfliktusokban, amelynek során egyrészt a *prae-sesek* tekintélyének tiszteletben tartására törekedett, de szükség esetén a többi tisztviselőt is védelmébe vette, és feléjük is fontos gesztusokat tett. 3. A magának fenntartott, kiemelten kezelt ügyeken kívül is igyekezett konkrét, gyakorlati tanácsokkal segíteni a helytartók munkáját.

A triumvirek legfőbb problémái részben abból fakadtak, hogy helyzetfelmérő és helyzetelemző képességük meglehetősen rossz volt. Felnagyították, a reálisnál jóval súlyosabbnak látták az egyébként valóban problémás szituációkat, és nem szívesen vállalták magukra megoldásukat. Félték a felelősségtől, a következményektől, potenciális hibáiktól és rossz döntéseiktől, amelyek kárt okozhatnak az országnak, és mindenki haragját a fejükre vonhatják. Első jelentéseikben állandóan visszatérő elem a „csak valami nagy háború és veszedelem

ne következzenek ránk”, azaz a félelem, valamint a szüntelen bocsánatkérés: „minekünk kegyelmesen megbocsásson”, „alázatosan követjük felséged ebben, minekünk semmi véteknek ne tulajdonítsa.” A fejedelem ugyanakkor folyamatosan bátorította és dicsérte őket: „jól cselekedte kegyelmetek”, „kegyelmetektől jó néven vesszük”, „igen dicsérem kegyelmetek constantiáját.” Amikor pedig valami nem nyerte el az uralkodó tetszését, akkor is dicsérve bírált csak: „Jól művelte kegyelmetek, hogy Moldvában segítséget készített volt. De kegyelmetek ezután ne bocsásson csak a székelységből afféle helyre [...], hanem udvarnál való fizetett szolgáló néppel elegyítse meg az székelyt kegyelmetek, és hadnagyul, hallott látott tudós vitéz embert bocsásson előttük.”⁵⁶ Az idő előrehaladtával azután ezek az elemek mindkét fél írásából kikoptak, csak egyes, meghatározott esetekben találkozunk velük, de akkor már valós tartalommal, és nem túlzott aggodalomból vagy a biztatás szándékával kerültek a levelekbe.

Báthory másik törekvése az volt, hogy a triumvirek megtanulják kellő távolságból, helyes optikával látni az eseményeket, és a maguk súlyán kezelni a történeteket. Amikor a helytartók a kinevezésük által keltett heves tiltakozás és a viharos országgyűlés miatt keseregtek, a fejedelem az ellenállást teljesen természetes jelenségnek állította be, hiszen a szokásostól eltérő, új megoldást kellett elfogadtatni a rendekkel, ráadásul egy olyan ügyben, amely már hosszú ideje megosztotta a politikai közvéleményt. Sok embert kellett meggyőzni, ami soha nem könnyű, mert „az mennyi fő, annyi az értelem”. Azonkívül ezekben az emberekben a legkülönfélébb késztetések működtek; némelyek „rövid értelmek miatt, némelyek irigység miatt, némelyek ambíció miatt, legkevesb ex absoluta malitia miatt” ellenkeztek. Báthory arra biztatta a triumvireket, hogy nézzék pozitív oldaláról a történeteket, mert bármilyen nagy volt a felzúdulás, a rendek nem sokáig álltak ellen, végül „az mi akaratunkhoz accomodáltak magukat.”⁵⁷

A fejedelem szerette volna, ha a helytartók nem keseregtek volna el egy-egy súlyos szituáció miatt, hanem mindig kellő rálátással és optimizmussal közeledtek volna a problémához: „csak mi éltünkben is sokszor oly állapotban volt Erdély, hogy sok ember nem hitte megmaradását. [...] Egy országnak sincs olyan állapota, az mineműt kívánna, békeség, had, csendesség, háborúság, jó és gonosz szerencse, elég forog ez világban. Arra való az okosság, hogy ember minden igyekezetivel, erejével, tanácsával az jót keresse, fussa a gonoszt.”⁵⁸ Báthorynak ezek a próbálkozásai azonban rendre kudarcot vallottak, mert gondolkodásmódja, egész életfilozófiája teljesen eltért a kormányzó trióétól. A triumvirek nehezen kezelték a nem egyértelmű szituációkat. Míg a fejedelem egy-egy ilyen helyzetben csupán kétfelé történő levezetéssel is megoldható feladatot, két alternatívát látott, amelynek mindegyike vezet valahová, addig a triumvirek mindig Szküllát és Kharibdiszt — leveleik rendszeresen felbukkanó toposzát — emlegették. Báthoryval ellentétben ők általában nem az esélyt látták, hanem csak a veszélyt.

⁵⁶ Báthory István a hármastanácsnak. Niepolomice, 1583. aug. 24.: Báthory levélváltása i. m. 87.

⁵⁷ Báthory István a hármastanácsnak. Krakko, 1583. máj. 9.: Báthory levélváltása i. m. 55.

⁵⁸ Uo. 191.

A fejedelemnek azt is tapasztalnia kellett, hogy kiválasztottjai nagyon eltérően ítélik meg és kezelik az embereket. A triumvireknél a pillanatnyi teljesítmény, az eredmény számított, azaz náluk minden alkalommal újra bizonyítani kellett. Akivel viszont elégedettek voltak, azt bőkezűen meg- vagy inkább túlfizették, mintegy lefoglalva ezáltal jövődöbéli szolgálataikat is.⁵⁹ Ezzel szemben Báthory értékítéleteiben mindig hosszabb távot vett alapul, egyetlen hibával nem lehetett nála semmisé tenni egy karrier addigi eredményeit, mint ahogy láthattuk ezt Borbély György esetében is. Ha valaki nem vált be egy adott területen, a fejedelem más poszton adott neki további esélyt, mielőtt úgymond végleg leírta volna. A kétféle gondolkodásmódra jellemző példa az a vita, amely Ébeni Gábor szamosújvári kapitány sorsáról alakult ki a *praesese*k és az uralkodó között. Mint erről már szó esett, a kapitánnyal elégedetlen helytartók Ébeni leváltását kezdeményezték, amit Báthory tudomásul vett. Azt kérte ugyanakkor a helytartóktól, hogy — a felmerült problémák ellenére — tegyenek javaslatot, milyen posztra helyezték át a leváltott kapitányt, aki régi hű szolgálaként nem érdemli meg, hogy így érjen véget pályafutása. Kendyék, meglehetősen fanyalgó válaszukban, visszadobták a labdát: adjon a fejedelem Ébeninek új tisztséget, mert Szamosújvárban mutatott „efféle tisztviselése után” ők nem tudják milyen hasznót lehet még tőle várni, milyen tisztre kellene promoteálni.⁶⁰ Báthory a kérdés lezárása előtt, még egyszer kifejtette álláspontját: „Az újvári tiszttartó felől, nem oly értelemmel írtunk kegyelmeteknek, hogy ha kegyelmetek ez mostani tisztből gondviseletlensége miatt ki kényszerítették menni, ugyan necessario más tisztet adjon neki. Mert úgy vagyon az, mint kegyelmetek írja, aki egyikben haszontalan, másban is olyan. Hanem az mi intentionk az volt, s most is ez felőle, hogy [...] nem más tisztet adván neki, hanem hogy szinte meg ne gyaláztassék, egy olyan fizetése rendeltessék, mint tiszte előtt volt, vagy udvarnál, vagy házánál ítéli kegyelmetek.”⁶¹

Hasonló nézeteltérés bontakozott ki Várad erősítése kapcsán. A Habsburg udvartól két hónapra átengedett hadmérnök, Ottavio Baldigara az egyik bástyával kapcsolatban felülbíráltta az előző építész, Domenico Ridolfini terveit. A helytartók Ridolfinit kárhoztatták, rosszindulatúnak, illetve tudatlannak mondták.⁶² Báthory viszont látatlanban is megvédte az általa jól ismert és nagyra be-

⁵⁹ Jó példa erre a Váradon nagyon rövid ideig tartózkodó, inkább elméleti tanácsokat adó itáliai építész, Ottavio Baldigara esete, akinek Báthory egy háromszáz aranyat nyomó láncot, két vagy háromszáz forintot akart adni, de a fizetés növelését a triumvirekre bízta. Baldigara végül a láncon kívül ötszáz forintot, egy száz forint értékű lovat, negyven nyestet és egy kupát kapott. A helytartók indoklása szerint: „Úgy tetszik, hogy mind az te Felsőged s mind urunk becsületiért ennél kevesebbet nem köldhettünk neki, talám pedig ezután is kölletik valaha szolgálatja, és örömebben jó máskor hozzánk, ha most jó kedvvel bocsátjuk.” Báthory levélváltása i. m. 212–213. Báthory, aki – ha nem birtokkal való jutalmazásról volt szó – szintén mindig bőkezűen jutalmazta a hasznos szolgálókat, hasonló megfontolásból egyetértett a döntéssel. Uo. 234.

⁶⁰ Uo. 94., 104.

⁶¹ Uo. 114.

⁶² Baldigara váradi tevékenységére l. *Domokos György*: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 2.) Bp. 2000. 60–63. Ridolfini munkásságára: *Balogh Jolán*: Varadinum. Várad vára. (Művészettörténeti Füzetek 13/2.) Bp. 1982. 343–345. A triumvirek véleménye: Báthory levélváltása i. m. 177–180.

csült fundálót, szerinte a két építész közötti szakmai nézeteltérés oka az, hogy egyik a szakmai színvonalat, a másik a költségek lefaragását tartotta szem előtt. „De Dominicust azért ebből ugyan nem ítéljük tudatlannak, kinek értelmét mi sok dologban nálunk létében megpróbáltuk. Nem csudáljuk azt, ha vagy ő mástól, vagy más ő tőle különböz, mert mint egyéb tudományokban, azonképpen ebben is különb különb respectusra nézvéen opiniói vadnak az tudós mestereknek, kiknek ők különb különb respectusra nézvéen, mind okát adják.”⁶³

Nemcsak Báthory kelt hívei védelmére a triumvirek elmarasztaló véleményével szemben, de fordított eset is előfordult, amikor ők igyekeztek meggyőzni a más állásponton lévő fejedelmet valakinek a pozitív tulajdonságairól. Ilyen volt a havasalföldi vajda esete, akit rendkívül eltérő szempontok szerint ítélték meg, és teljesen másként láttak. Amikor Petru Cercel egyik Erdélybe menekült főembere kiadatását kérte, a triumvirek azzal az indoklással támogatták kívánságát, hogy a vajda „sem tiszta oláh, sem peniglen valami barbarus,” hanem művelt ember, aki olaszul is kiválóan tud. Olyan ember, akinek „barátsága nélkül lehetetlen, hogy el lehessen az ország.” Ezzel szemben Báthory a vajdát zsarnok, kegyetlen és harácsoló embernek tartotta, aki bosszúból követeli vissza alattvalóját, csak azért, hogy meggyilkoltassa. Arra már nem maradt idő, hogy valamelyik fél meggyőzze a másikat, mert a triumvireknek a vajda műveltségéről és nélkülözhetetlenségéről szóló levele után hat héttel Petru Cercel maga is „kifutott” Havasalföldről, és Erdélyben keresett menedéket, miután nem tudta törleszteni portai adósságait és kifizetni az általa ígért török adót.⁶⁴

A hasonló természetű viták, nézeteltérések csak erősítették a hármastanács tagjaiban azt a késztetést, hogy minden általuk fontosnak tartott ügyben egyeztessenek a fejedelemmel. A szakirodalom a határozatlanságot, a felelősségtől való irtózást, valamint a földrajzi távolságból fakadó lassú és késedelmes ügyintézészt jelölte meg a testület bukásának legfőbb okaiként. Ha gondosan végigolvassuk a fejedelem és a hármastanács levelezését, megállapíthatjuk, hogy ennél a sommás, de alapvetően igaz konklúziónál persze bonyolultabb és sokrétűbb volt a valós helyzet. A döntési mechanizmus nem a várt vagy kívánt, egyszerű séma szerint működött, tehát nem úgy, hogy a triumvirátus Báthory elé terjesztette a kérdéses ügyeket, aki belátása szerint döntött, majd végül a helytartók végrehajtották utasításait.

Báthory és a hármastanács kapcsolattartása a fejedelem által elképzelt és elrendelt módon zajlott. A helytartóknak rendszeresen konzultálniuk és jelenteniük kellett a kiemelt fontosságú vagy valamilyen szempontból vitatott ügyekről és a fejedelem utasításainak végrehajtásáról. Az így keletkezett levelezést egy protokollumba másolták át.⁶⁵ Báthory azért vezette be ezt a módszert, hogy lépésről-lépésre nyomon tudja követni a fejedelemségben zajló változásokat, politikai történéseket. Ez tehát elsősorban az ő tájékoztatására és a helytartók ellenőrzésére szolgált, nem pedig Kendyék kormányzati problémáinak

⁶³ Uo. 192. Báthory elrendelte, hogy ha nem akarják Váradon továbbfoglalkoztatni Ridolfinit, küldjék hozzá, majd ő határoz további sorsáról.

⁶⁴ Báthory levélváltása i. m. 227., 244., 259.

⁶⁵ A különböző Báthory-protokollumok keletkezéséről és vezetéséről Veress Endre írt forráskiadványa előszavában. Báthory levélváltása i. m. XVI-XVII.

megoldására, bár természetesen ez is a lényeges szempontok közé tartozott. A triumvirátus két éves hivatali ideje alatt mindössze tizenkét jelentést írt, átlagosan kéthavonta egyet. Ezek a rendkívül hosszú és összetett beszámolók nem egy-egy súlyos problémára összpontosítottak, hanem egy adott időszak — az éppen eltelt egy-két hónap — minden lényegesnek tartott eseményét gondosan sorra vették. A tartalmi elemzés alapján az is kimutatható, hogy a jelentéseket nem egy alkalommal, hanem hosszabb időn keresztül, folyamatosan írták, és befejezése után nem feltétlenül küldték el rögtön az uralkodónak.⁶⁶ Ez is mutatja, hogy a levélváltás mikéntjét nem a gyors, operatív ügyintézés lebonyolítására, hanem a kölcsönös tájékoztatás igényével tervezték meg. A terjedelmes jelentésekre azután Báthory fejedelem is hosszú levelekben válaszolt, de más ügyekben a hármastanáccsal ellentétben nem gyűjtötte össze mondandóját, hanem rövid levelekben rendszeresen küldött utasításokat. Sokatmondó adat, hogy a tucatnyi triumviri irománnyal szemben, tőle hetvenhat levél maradt fent a protokollumban, legtöbbször a hozzáforduló kérelmezők ügyében.

Ezek a parancsok — a Királyi Könyvek vonatkozó okleveleivel összevetve — remek lehetőséget kínálnak arra, hogy megvizsgáljuk, miként teljesítették a helytartók Báthory rendelkezéseit. Az utasításokban szokványos ügyekről volt szó; az esetek többségében kisebb részbirtok, városi ház, évjáradék, dézsmatized stb. adományozását, végrendelet megerősítését, jogtalanságok orvoslását írta elő a fejedelem. A triumvirek kivétel nélkül minden egyes feladatot elvégeztek, pontosan úgy, ahogy a fejedelem meghagyta. Az egyetlen különbség a teljesítés idejében tapasztalható. Átlagosan hat-hét hónapot kellett ügye elintézésére várnia annak, aki Báthory István támogatását élvezte, de jócskán találunk szélsőséges eseteket is. Kopácsi Ferenc hadadi prefektus (Báthory István, majd Kristóf volt titkára) két év és két hónap elteltével kapta meg a neki ajándékozott birtokot, egy Kolozs megyei falut. Az adomány intézése a triumvirek legelső feladatai között volt, de csupán hivatali idejük legutolsó napjaiban teljesítették.⁶⁷ De Bölöni Péter gyalogpuskás esete is tizennégy és fél hónapot emésztett fel, pedig csupán egy szabadságlevelet kellett számára újból kiállítani.⁶⁸ A másik végletet a Báthory Kristóf udvarában, majd István hadában szolgáló Pribék Péter váradi familiáris ügye jelentette, akinek mindössze huszonhárom napjába került egy bihari részjószágról szóló adománylevél megszerzése, úgy hogy ez a bő három hét magába foglalta azt az időt is, amíg a fejedelem parancsa Krakkó-

⁶⁶ A késedelmes továbbítás érhető tetten a következő példán: 1583. dec. 22-i dátummal lezárt jelentés bekötésére és lepecsételésére hat nappal később akartak a helytartók sort keríteni, de ebben a részegen rájuk támadó és őket inzultáló Borbély György megakadályozta. Így a levélhez dec. 29-én még egy hosszas utószót fűztek, és csak azután zárták le. Báthory levélváltása i. m. 134. A jelentés több szakaszban történt megírására számos árulkodó adatot találunk a legjellegzetesebb talán az az 1584. máj. 13-án kelt irat, amely arról számolt be, hogy „*elmúlt napokban* egynéhány főember hala meg köztünk, az szegény vén Mester, Apaffy Gergely, Chiaky Dénes uram.” Csáky Dénes márc. 9-én, Wesselényi Miklós ítélőmester márc. 10-én, Apafi Gergely márc. 13-án halt meg, tehát a levél dátumához képest nem néhány nappal, hanem két hónappal korábban. Uo. 159.

⁶⁷ Báthory 1583. ápr. 29-én rendelkezett Kopácsi ügyében. Báthory levélváltása i. m. 54. Az adománylevél pedig 1585. máj. 9-én kelt. MOL F 1, 3. köt. fol. 328.

⁶⁸ Az ügy 1583. márc. 30-tól 1584. jún. 10-ig húzódott. Báthory levélváltása i. m. 33. és MOL F 1, 3. köt. fol. 226.

ból Gyulafehérvárra ért. Pribéket Báthoryn kívül Ghiczy János is támogatta, de ügyében maga is járt személyesen a helytartóknál.⁶⁹ Szintén rendkívül gyorsnak számított az a kézbesítési idővel együtt is kevesebb, mint másfél hónap alatt meghozott döntés, amelynek során Becz Imre visszakapta a Lázár család által elfoglalt birtokait.⁷⁰ Mindez azt mutatja, hogy pusztán azért, mert egy elintézendő feladat Báthory fejedelemtől érkezett, egyáltalán nem élvezett prioritást, egy helyi pártfogó és a kérelmező személyes utánjárása gyorsította csak fel az ügyintézését.

A földrajzi távolság mellett tehát alapvetően a helytartók hosszadalmasan készülő jelentései, valamint az elhúzódó ügyintézés tette improduktívan lassúvá és bosszantóan vontatottá a kormányzati munkát. Emellett a helytartók mondhatni bevetté váló szokása, az állandó visszakérdezés akadályozta a normális ügymenetet. Erre kétfajta szituációban került sor: akkor, amikor nem értettek egyet Báthoryval, de valamilyen okból ezt nem kívánták nyíltan közölni, illetve amikor nem merték vállalni döntéseik esetleges következményeit. Ez utóbbi akkor következett be, ha például egy ügyben a szereplő felek között éles ellentét feszült, és a triumvirek attól tartottak, hogy bárhogyan ítélnének, a vesztes ellenük fordul. Szintén kerülték az önálló döntést azokban az esetekben, ahol ítéletük az ügy szereplőjét hátrányosan érintette, mert attól tartottak, hogy az illető őket hibáztatja majd. Ilyenkor Báthory tanácsára, jobban mondva uralkodói tekintélyére próbáltak támaszkodni. A „visszakérdezős módszer” mindig teljesen azonos koreográfia szerint zajlott. Eszerint:

1. A triumvirek tanácsot kértek egy adott ügyben a fejedelemtől.
2. Báthory válaszában mindig két alternatívát vázolt fel. Először A-variánsként általában az összes érintett számára optimálás, békés rendezést javasolt. Rögtön ezután következett egy másik, részletesen kidolgozott útmutatás, mondhatni a B-variáns, amely pontosan megadta, milyen eljárást kövessenek a *praesese*k abban az esetben, ha az egyszerű(bb) megoldás valamilyen oknál fogva csődöt mondana.
3. A hármastanács jelentette, hogy az A-variánst nem sikerült megvalósítani, és egyben tanácsot kért a fejedelemtől, hogy a továbbiakban mitévő legyen. (Pedig a helyzet világos: a fejedelem utasítása szerint automatikusan a B-variáns kellett, hogy életbe lépjen.)
4. Báthory újra ismertette a korábban már kifejtett B-variánst.
5. A triumvirek vagy elfogadták ezt, vagy még egy levélváltás erejéig aggodalmaskodtak, de végül pontról-pontra végrehajtották az uralkodónak már a legelső levelében előadott B-variánst.⁷¹

„Mi csak az Felséged ítéletére támaszkodunk” – írták a triumvirek Báthorynak, mely megfogalmazás mellett, hogy némiképpen mentette körülményességüket, tetszetősen is hangzott, viszont az esetek többségében nem volt teljesen igaz. A személyi konfliktusokat és néhány speciális esetet leszámítva ugyanis a valóságban nagyon kevés alkalommal beszélhetünk a *praesese*k tanácsstalanságá-

⁶⁹ Báthory levélváltása i. m. 61. és MOL F 1, 3. köt. fol. 64.

⁷⁰ Báthory levélváltása i. m. 117. és MOL F 1, 3. köt. fol. 156–157.

⁷¹ Báthory levélváltása i. m. 244–245., 249., 258–261., 268.

ról vagy döntésképtelenségéről.⁷² Általában megvolt a saját határozott elképzelésük, amelyet vagy rögtön a probléma ismertetésekor, vagy az ennek során kialakult vita során ki is fejtettek, és — ha nem egyezett a fejedelemével — többnyire szívósan védelmeztek is. Sőt néhány fontos esetben a triumvirek meglepő módon Báthory tudta és beleegyezése nélkül cselekedtek.

Két érdekesebb ügyet érdemes ezzel kapcsolatban megemlíteni. Felician von Herberstein bányabérleti ügyét és Petru Cercel házassági ajánlatát. Mivel a Herberstein-ügyről később még gazdasági szempontból lesz szó, most csak szigorúan az események kronológiáját idézzük fel. 1583. június 22-én Báthory István javaslatára az eredetileg Kővárhoz tartozó kapniki ezüstmányákat a stájer arisztokratának, Felician von Herberstein bárónak adta bérbe a hármastanács.⁷³ A bérlet — a triumvirek 1584. augusztus 13-án kelt levele szerint — a bérleti szerződés módosítását kérte, amelynek részleteit Báthorynak megküldték. A fejedelem szeptember 5-én kelt válaszában elvi beleegyezését adta a szerződés módosításához, de egyúttal sokkal kedvezőbb feltételek kicsikarására utasította a helytartókat.⁷⁴ Október 3-ai dátummal azután Báthory Zsigmond nevében kiállították a hivatalos okiratot a bérleti szerződésről, amely minden módosítás nélkül az eredeti, Herberstein-féle javaslatokat tartalmazta.⁷⁵ December 14-én a hármastanács pedig azt jelentette a fejedelemnek, hogy nem sikerült a bérleti összeget feljebb vinniük. Egyben panaszt tettek Keresztúri Kristóf kővári kapitány ellen, aki a hátuk mögött megpróbálta a bérleti szerződést megakadályozni. Báthory december 31-én kelt válaszában a neki megküldött „contractust” értékelte. Véleményéből egyértelműen kiderül, hogy a szöveget tervezetként kezelte, és számos lényeges ponton (bérleti idő csökkentése, kártérítés és zálog kérdése stb.) változtatni akart. 1585. február 26-án a triumvirek azt kérték a fejedelemtől, hogy hagyja jóvá a megegyezést, mert Herberstein semmilyen más feltételt nem fogad el, éppen ezért ők már le sem ültek újra tárgyalni vele. A fejedelem március 27-ei válaszában megismételte saját álláspontját, majd a szerződéskötés elhalasztására szólította fel a triumvireket.⁷⁶ A Királyi Könyvbe bevezették a bérleti okiratot: az az 1585. május 5. és 7. közötti bejegyzések között található, tehát éppen azokban a napokban másolták be, amikor a helytartók már értesültek leváltásukról, de hivatalosan még nem jelentették be azt. A szerződés a Herberstein által kért feltételeket tartalmazza, az iraton az október 3-ai dátum szerepel, de hiányzik a latinul kiírt évszám utolsó számjegye.⁷⁷

⁷² A személyi ügyek mellett többnyire kifejezetten szakkérdések kapcsán vált problémává ez, amikor jogi vagy pénzügyi kérdések okoztak gondot. Tipikusan ilyen volt Károlyi István korábban említett birtokügye, amely nem a halogatás vagy az ügy tudatos elfektetése miatt, hanem a különböző vizsgálatok, vallatások és vizsgálótestületek kiküldése miatt húzódtott el.

⁷³ MOL F 1, 3. köt. fol. 100–101.

⁷⁴ Báthory levélváltása i. m. 181., 193.

⁷⁵ MOL F 1, 3. köt. fol. 332–333.

⁷⁶ Báthory levélváltása i. m. 213–215., 232–233., 243–244., 248–249.

⁷⁷ MOL F 1, 3. köt. fol. 332–333. Valószínűleg nem tudatos kihagyásról, hanem a későbbi szakadás okozta hiányról van szó. Az irat a Királyi Könyvek harmadik kötetének utolsó előtti két lapjára van beírva. Maga a kötet nagyon jó állapotú, lapszélei nem töredezték, csak a 330. és 332. lapoknak a szélei szakadoztak be, nemcsak oldalt, hanem körben. A Királyi Könyvekbe bemásolt oklevelek nem szigorú időrendben szerepelnek, bár alapvetően erre törekedtek. A feltorlódtott, bejegyzésre váró

A másik ügy, ahol a fejedelem jól láthatóan nem volt minden információ birtokában, Petru Cercelhez kapcsolódik. Amint erről már volt szó, Báthory rendkívül rossz véleménnyel volt a vajdáról, csak becsmérően nyilatkozott róla, Kovacsóczyék viszont többre becsülték, műveltsége mellett többször ecsegették, mennyit profitál Erdély a vajdával ápolt jó kapcsolatokból.⁷⁸ A hármastanácsi levelezésében a vajda neve 1584. augusztus közepétől szerepelt rendszeresen, amikor elszökött főembere kiadatását kérte a kormányservertől. Az ügy érdekében 1584 őszén követséget küldött Gyulafehérvárra, amelyet genovai bizalmasa, Franco Sivori vezetett. Kovacsóczy Farkas és a genovai között már korábban, levelezés útján — Sivori szavaival — „szoros barátság” szövődött, amelyet a személyes találkozás tovább erősített. Tárgyalásaik során hamar kiderült, hogy a szökevény kiadása csak ürügyként szolgált, Petru vajda egy számára sokkal fontosabb titkos megbízatással indította útnak Sivorit. Báthory fejedelem segítségét és portai tekintélyét szerette volna igénybe venni ingtag trónja megtartásához, és ennek érdekében rokoni kapcsolatra kívánt lépni a Báthory családdal. A követség valódi célja a házassági ajánlat előterjesztése és megtárgyalása volt, amelyre Sivori titkos audienciáján, Báthory Zsigmond, a három helytartó és ifjabb Báthory István jelenlétében került sor. A követ kéthetes gyulafehérvári tartózkodása után végül azzal a válasszal térhetett vissza Tergovistyébe, hogy a triumvirátus jóváhagyta Petru Cercelnek Báthory Zsigmond egyik nőrokonával kötendő házassági tervét, amelyhez ezt követően már „csupán” Báthory István hozzájárulása szükségeltetett. Néhány héttel később a triumvirek Portára küldött követe, Kendy Ferenc tergovistyei tartózkodása alatt azt közölte Petru vajdával, hogy a házasságba a fejedelem is beleegyezett.⁷⁹

Báthory István és a triumvirátus levelezése alapján azonban biztosan állítható, hogy a fejedelem nemhogy nem járult hozzá a házassághoz, de még csak nem is tudott róla. 1584 augusztusától 1585 májusáig minden egyes levelükben foglalkoztak Petru Cercel személyével, de kizárólag az Erdélybe menekült főember kiadatásáról folyt a vita. Sivori említett követségéről így számoltak be a *praesesek*: „Az elmúlt napokban esmét újonnan főemberét bocsáttá vala az vajda ide urunkhoz, tisztos legációval és amellet ajándékával is. Az legációnak summája csak ez volt, hogy az mint ezelőtt kérette egynéhányszor Stanchiult, most is kérné ő nagyságát, ne tartaná meg tőle, adná kézbe, igazítaná el, ami dolga ott volna, ne lenne oka, hogy annyi lélek, közel százan tartanának erős fogságba érette.”⁸⁰ Házassági tervről szó sem esett, és egyetlen halvány célzás sem utal arra, hogy más módon, küldöttek útján előszóval tárgyalták volna

---

anyag miatt kialakult az a gyakorlat, hogy külön összeg befizetése mellett soron kívül átírták az oklevelet. Esetünkben azonban a környező oklevelek dátumából egyértelműen megállapítható, hogy nem gyorsított ügyintézés, hanem késedelmes bejegyzés történt.

⁷⁸ Mindkét fél véleményében volt persze igazság. Petru valóban több nyelven beszélt, megfordult Itáliában és Franciaországban is, ugyanakkor mint vajda zsarnoki módszerekkel és kegyetlenséggel kormányzott. *Erdősi Péter*: Franco Sivori fortélyos barátságai. Olasz emlékirat egy erdélyi fogolyszabadításról. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Bp. 2005. 276–313.

⁷⁹ Uo. 283. és *Erdősi Péter*: Báthory Zsigmond ünnepi arcmása. *Aetas* 1995/1–2. 39.

⁸⁰ Báthory levélváltása i. m. 210.

meg. Ismerve Báthorynak a vajdáról alkotott, hol részletesen kifejtett, hol csak pár negatív jelzőbe sűrített elítélő véleményét, elképzelhetetlen, hogy a házasságokkal körültekintően és gondosan építgetett rokoni szövetségbe beengedett volna egy szélhámos zsarnoknak tartott szerencselovagot, akinek gyors bukását előre megjövendölte.⁸¹

Báthory István valószínűleg nem vagy nem kellően ismerte helytartói külön útjait, de tevékenységükben így is volt két olyan terület — a portai politika és az ország gazdasági-pénzügyi helyzete —, amelyek miatt egyre inkább kiábrándult kiválasztottjaiból és végül az új kormányzati forma megváltoztatása felé hajlott.

A hármastanács török politikája

A másik kérdéskör, amelyben Báthory István és a helytartók nézetei többször eltértek, az Erdély portai diplomáciája volt. 1583 nyarától az erdélyi–török viszony váratlanul feszültté vált, amely egyértelműen Báthory István portai megítélésének kedvezőtlenebbé válására vezethető vissza. A fordulat hátterében a fejedelem és II. Rudolf között tervezett tárgyalások álltak. 1582 őszén Báthory ismét, már sokadszorra követelte vissza családi birtokait, Szatmárt, és Németit a Habsburg uralkodótól. Szatmár azonban a török elleni védelmi vonal fontos láncszeme volt, várát nagy költségekkel erősítették meg, átengedéséről tehát szó sem lehetett.⁸² Báthory kezdetben a neki már számos diplomáciai akciójában segítő jezsuita, Antonio Possevino révén a pápai közvetítésben és az ügy békés el-

⁸¹ Ha Sivori története igaz, és a hármastanács ifjabb Báthory Istvánnal és Kendy Ferencsel összejátszva tudatosan hallgatta el a fejedelem előtt az ajánlatot (a tizenegy éves Báthory Zsigmond szerepe ebben az esetben még elhanyagolható), akkor azt kell megvizsgálnunk, hogy ki lehetett az a Báthory nőrokon, akit állítólag Petrunak ígértek, és mi az összefüggés az ügyben érintett erdélyi politikusok között. Innentől kezdve csak a hipotézisek bizonytalan ösvényén haladhatunk. A Sivori történet és annak elhallgatása egyetlen formációban nyerhet értelmet: a triumvirátus elnökeként működő Kendy Sándor és a Tergovistyébe, majd a Portára utazó Kendy Ferenc unokatestvérek voltak. Kendy Ferenc sógorágban állt ifjabb Báthory Istvánnal és annak öccsével, Báthory Gáborral, mivel mindhárman Bebek György egy-egy leányát vették feleségül. Létezett egy negyedik, még hajadon Bebek-lány is, elképzelhető, hogy talán ő lett volna a kiszemelt ara. Figyelemreméltó adalék, hogy a Báthory-fiúk házassága szintén Báthory István akarata ellenére kötöttet, így ennek a lépésnek a megisméltése – bár nem tűnik okos húzásnak – nem elképzelhetetlen. A hipotézist továbbszöve, a házassági terv körüli nagy titkolózás feltételezhetően nem a fejedelem ellen irányult, sokkal valószínűbb, hogy a tétre menő játszma Petruval folyt, de ebbe nem akarták (még) az uralkodót bevonni. Petruról köztudott volt, hogy vajdai posztját szinte üzleti vállalkozásnak fogta fel, és az országban rejlő lehetőségek kiaknázásába külföldi üzletembereket is bevont. Elképzelhető, hogy a Havasalföld felé erőteljesen nyitó Kendy Ferenc és rokoni köre szintén valamilyen üzleti érdekeltséget és előnyt remélt a tervezett házasságtól. Mivel éppen párhuzamosan zajlott a Herberstein-ügy, a további kutatás során érdemes lesz megvizsgálni, hogy a báró nem játszott-e ebben is valamilyen szerepet. Petru ugyanis igyekezett bányáit hasznosítani, Herberstein „gazdasági terjeszkedési szándéka” pedig jól ismert, és Sivori szerint ifjabb Báthory Istvánhoz, a házassági terv egyik szereplőjéhez is „szoros barátság” fűzte. *Erdősi P.*: Sivori i. m. 283–289. és újabban vö. még *Bobory Dóra*: Felician Herberstein (1540–1590) stájer főúr rövid életrajza és magyar kapcsolatai David Reuss gyászbeszéde alapján. *Lymbus: Magyarságtudományi forrásközlemények* 2005. 5–27.

⁸² A problémakörre l. *Pálffy Géza*: A felső-magyarországi főkapitányság és Erdély Báthory István uralkodása idején (1571–1586) (A Báthory-kutatás egy feldolgozatlan kérdésköréről) *Mediaevalia Transilvanica* 1. (1997) Nr. 1–2. 113–126.

rendezésében bízott, majd erélyesebb eszközökkel, a lengyelek területi követeléseinek felelevenítésével, háborús fenyegetéssel próbált nyomást gyakorolni a császárra. A Habsburg-udvar viszont egyik legfontosabb válaszlépéseként Isztambulban igyekezett bizalmatlanságot ébreszteni Báthoryval szemben: a császári követ az oroszok elleni háború sikereitől felbátorodó, Magyarország felé tapogatózó, az Oszmán Birodalomra veszélyessé váló lengyel király riasztó alakját festette meg a nagyvezír előtt.⁸³ A pápai közvetítés hatására azonban a helyzet annyira enyhült, hogy a két uralkodó megbízottjai között tárgyalások kezdődhettek Kassán arról, hol és milyen birtokokkal kárpótolják majd Báthoryt Szatmár és Némethi helyett.⁸⁴ A Porta az első pillanattól fogva aggodalommal figyelte az eseményeket, különösen amikor az a hír terjedt el, hogy II. Rudolf öccse, Miksa főherceg nagyobb csapatokkal Kassára készül. „Hallottam vala, hogy Kassán sok német Herceggel akarna alá jönni, — írta a szultán Báthory Zsigmondnak — most immár azt hallom, hogy alá jött, kinek mi legyen az oka nem értem. Talán az én birodalmamra igyekeznek, vagy pedig terád vagy szándékuk, mely dolgot kívánjuk, hogy minékünk értésünkre adj.”⁸⁵

A Portának eleve meglévő, de a Habsburgok által még inkább felszított gyanakvását időközben egy szerencsétlen incidens tetőzte. Egy lengyel–moldvai határviita során Samuel Zborowski kozákjai Moldvában elfoglaltak négy várat, és török területre is beütöttek.⁸⁶ A nagyvezír összekapcsolta a különböző eseményeket, és Báthory megváltozott politikai irányvonalát látta a történetek mögött. A perzsa háború (1578–1590) miatt azonban csak diplomáciai eszközökkel, valamint a ruméliai pasa erődemonstrációjával és a hódoltsági haderő aktivizálásával akarta II. Rudolf és Báthory feltételezett szövetségét megakadályozni. A triumvireknek kemény szóval üzent: „tudom én, hogy titeket más-hová hitegetnek, de az hatalmas császár hűségétől el ne szakadjatok, más Portát ne keressetek, mert soha ország gonoszabban nem járt, mint ti jártok.”⁸⁷ Erdély hadba szállását követelte, azt akarta, hogy csatlakozzanak hadaikkal a Báthory kozákjai ellen készülődő ruméliai beglerbéghez.⁸⁸ Mind a Magyar Királyság, mind a fejedelemség határ menti területeit számos török támadás érte, amelyek során falvakat sarcoltak meg és rabokat hurcoltak el. Báthorynak

⁸³ *Kárpáthy-Krajánszky Mór*: Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576–1586). A velencei kir. állami levéltár császári udvarból való követjelentései alapján. Bp. 1933. 80–87., 170–176., 182–194.

⁸⁴ A kassai tárgyalást feldolgozta: *Veress Endre*: Berzeviczy Márton (1538–1596). (Magyar Történeti Életrajzok) Bp. 1911. 158–172.

⁸⁵ Prothocollum Bathorianum p. 30–31. Konstantinápoly, 1583. ápr. 14.

⁸⁶ Velence bécsi követének 1583. jan. 12-én kelt jelentése. *Kárpáthy-Krajánszky M.*: Rudolf i. m. 251.: Nr. 146.

⁸⁷ EOE III. 55.

⁸⁸ Ezt több alkalommal követelte mind a szultán, mind a nagyvezír. Prothocollum Bathorianum p. 58–63. Amíg konkrétumokról nem esett szó, addig Báthory Zsigmond nevében a hármastanács mindent megígért, mondván „ő Hatalmassága előtt mindenkor fejér orcát akarnak viselni.” Viszont amint ténylegesen menni kellett volna, akkor a segédcsapatok helyett már csak a magyarázkodás érkezett: a célterület roppant messze esik Erdélytől, a havasok és a folyóvizek miatt nehezen megközelíthető, nem is tudják, pontosan hová kell érkeznük, de tudakozódnak mindkét vajdától. Prothocollum Bathorianum p. 109–112.

pedig török területen tartózkodó követe, Jacób Podlodowski és tizenkilenc fős kísérete legyilkolásával üzentek, majd háborúval is megfenyegették.⁸⁹

A helytartókat váratlanul és készületlenül érte a Porta magatartásának gyors és drámai megváltozása. A közvetlen előzmények sokkal inkább nyugodt, szinte szívélyes viszonyt prognosztizáltak. Az 1582 végén hivatalba lépő új nagyvezír, Kanijeli Siyavuş pasa ugyanis állítólag magyar származású, sőt a bécsi velencei követ szerint magyar nemes ember volt, rokonai pedig Erdélyben éltek.⁹⁰ A fejedelemségben valóban sokat vártak kinevezésétől, amire a nagyvezír köszöntőlevele is feljogosította őket: „immár hála az Istennek, minden kívánságod megvayon. Ezután is az több fejedelmek között az te dolgod lészen följobb. Nagyságod gyakortasággal írjon énnékem minden dolgokról, az míg én élek, Nagyságod dolgaiban meg nem fogyatkozom. Miköztünk atyafiúság és barátság, meglátja Nagyságod ennek utána nagyobb dologba megmutatódik, az én fejemet Nagyságod mellett kötöm, Nagyságod így vegye eszébe, s higgye meg.”⁹¹ A szép szavakat a nagyvezír első lépése — a korábbi trónkövetelő, Márkházy Pál bebörtönzése — igazolta is.⁹² Ezek után a *praesese*sek igen nehezen alkalmazkodtak ugyanennek a pasának ellenségessé váló magatartásához és eldurvult hangneméhez. Helyzetüket az is nehezítette, hogy egyedül Kendy Sándor volt jártas az oszmán diplomáciai retorikában; személyes portai tapasztalatai 1572-ből és 1575-ből származtak. Kendy mindkétszer fontos ügyben tárgyalt, először a Báthory István trónra lépése utáni nehézségeket kellett elsimítania, majd Báthory Kristóf vajdává tételének elfogadtatásában szorgoskodott.⁹³ Ennek ellenére a hármastanács török politikájában nem mutatkozott meg a Kendy portai ismeretei alapján elvárható magabiztosság, pontosabban érdekes kettősség figyelhető meg. A Báthoryval való levélváltásukból olyan kép alakul ki, mintha önmaguktól nem tudnák reálisan felmérni, mit kell a török fenyegetésekből valóban komo-

⁸⁹ A Magyar Királyságot ért támadássorozatról részletesen beszámolt a velencei követ: *Kárpáthy-Kravjánszky M.*: Rudolf i. m. Nr. 148., 153–158., 163., 171., 173–178. Az Erdély ellen intézett támadásokról a hármastanács jelentéseiből és a Portára küldött panaszokból értesülhetünk: Báthory levélváltása i. m. 106–107.; Prothocollum Bathorianum p. 22–25., 67–68., 99–107. Báthory és a Porta kapcsolatára: *Ludwik Boratyński*: Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom (1576–1584). Kraków 1903. 255–256., 283–284., 316–321.

⁹⁰ 1583. jún. 14-én kelt jelentés. *Kárpáthy-Kravjánszky M.*: Rudolf i. m. 252. Nr. 152. Török források magyar vagy horvát származásúnak írták. Összesen háromszor, 1582 végétől tizenkilenc hónapig, majd 1586 és 1589 között két hét híján három évig, végül 1593-ban majdnem tíz hónapig töltötte, be a nagyvezíri posztot. *İsmail Hâmi Danişmend*: Osmanlı Devlet Erkânı. Sadr-ı-A'zamlar. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi 5. İstanbul 1971. 22–23.

⁹¹ Kanijeli Siyavuş pasa levele Báthory Zsigmondnak. Dátum nélkül. Prothocollum Bathorianum p. 31–32.

⁹² Báthory levélváltása i. m. 38., ill. újabban részletesen *Sándor Papp*: Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Schriften der Balkan-Kommission 42.) Wien 2003. 91–104.

⁹³ Biró Vencel szerint Kendy Sándor háromszor járt a Portán ünnepélyes követség tagjaként, 1572-ben, 1575-ben és 1584-ben. Utóbbi biztos, hogy elírás, ekkor éppen Kendyék megbízásából a valóban nagy portai jártassággal bíró rokon, Kendy Ferenc teljesített a nehéz helyzetben sikert hozó követi megbízatást. *Biró Vencel*: Erdély követei a Portán. Kolozsvár 1921. 114–115., ill. Báthory levélváltása i. m. 239–240. Kendy Sándor másik két követségére vonatkozó forrásokat l. *Szalay László*: Erdély és a Porta. 1567–1578. Pest 1862. 30., 39–53., 197–198.

lyan venni, a megfélemlítés különböző fokozataira hogyan kell reagálni, mikor kell erőt mutatni, és mikor jobb inkább visszavonulni. Ha viszont a konkrét intézkedések szintjét nézzük, a szultánnak és a nagyvezírnek írt leveleik, a következők adott utasításaik kellő szakértelemről tanúskodnak.

Kormányzatuk első felében a *praesese*ket megfélemlítette a törökök magatartása, minden fenyegetés és akció mögött rögtön az ország végveszélyét, pusztulását látták: „az egész porta mind az végbeliekkel egyetembe reánk tátja torkát, száját, és az császárt gerjesztik, hogy hadát Kazulról elhozván, mireánk fordítsa.” Kétségbeesetten könyörögtek Báthorynak, hogy békítse meg a Portát, mert ha török had zúdul az országra, mind elvesznek, nincs erejük, hadseregük az ellenállásra, az ország nagy részre már a menekülésre gondol.⁹⁴ A maguk részéről a török haragjának lecsillapítására mindössze két utat tartottak járhatónak, egyrészt a meghunyászkodó engedelmességet, másrészt pedig a portai méltóságok lefizetését. Minden ügyet Isztambulban és a pénz nyelvén akartak megoldani: „akármit mondunk is, csak magunkba kell törnünk, sem haragunktól, sem erőnktől senki nem fél, csak az egy engedelmességgel és adománnyal amit nyerhetnök.”⁹⁵ Talán ezeknek a hónapoknak az emléke is felelevenedett Geszthy Ferencben, amikor tíz évvel később a törökök elleni háborúval szemben állást foglaló Kendy-Kovacsóczy kör politikusai ellen éles kirohást intézett: „a mi filozófusaink is, pusztá elméletek miatt felfuvalkodott emberek, akik, amikor feltámad a töröktől való félelem, még azok rabszolgáival sem mernek harcba bocsátkozni, hacsak nem arany vagy ezüst lándzsákkal.”⁹⁶

Báthory István megértően és türelmesen viszonyult a *praesese*sek aggodalmaihoz és félelmeihez. Arra törekedett, hogy minél gyorsabban megértesse velük a török diplomácia sablonjait és mozgatórugóit. Számos analóg példán demonstrálta, hogy minden török lépés jól felépített forgatókönyv szerint zajlik, amelynek jeleneit, variánsait, illetve kötelező válaszait a tapasztaltak mind jól ismerik. Konkrét és általános érvű tanácsokat egyaránt adott; arra biztatta a helytartókat, hogy tartsanak kémekeket, informátorokat, kárvallásaik miatt szüntelen panaszkodjanak a Portán, hivatkozzanak a régi békés viszony előnyeire, és fessenek drámai képet a lakosság elmeneküléséről és az emiatt várható károkról.⁹⁷ Báthory csak akkor vesztette el a türelmét, amikor a helytartók — nem is nagyon burkolt módon — a kozákokat és a fejedelem portai politikáját okolták Erdély veszedelméért és „ártatlan szenvedéséért”. Ekkor viszont önmagához képest igen keményen megfedte a triumvireket mind gyávaságuk, mind hozzá nem értésük miatt: „Azt felette igen csudálom, hogy kegyelmetek ilyen nagy desperatióval ír magok állapotja felől, mintha mindjárt elnyelne a pogány benneteket, ha hadat bocsátana, hogy nem jut kegyelmeteknek eszébe,

⁹⁴ Báthory levélváltása i. m. 125.

⁹⁵ Jelentéseik másik visszatérő gondolata: „most volna ideje, hogy adományunkkal ez kegyetleneket Isten áldása után enyhethnök, és követünk s adományunk az másikat érné.” Báthory levélváltása i. m. 125.

⁹⁶ Bethlen F.: Erdély története i. m. III. 350.

⁹⁷ Ezt meg is tették, ezek az érvek köszönnek vissza portai levelezésükben és a követeiknek, sorrendben Thorma Kristófnak, Margai Istvánnak és Kendy Ferencnek adott utasításaikban is. Prothocollum Bathorianum p. 63–71., 99–116., 203–206., 219.

ennek előtte száz esztendőől fogva, hányszor volt Erdélybe török had, oláh vajdakkal. Sőt török császár személye hányszor volt Magyarországra, de azért, noha kárral lőtt, nem nyelté el teljességgel, és nem mindjárt a szekerek hátára készültenek. [...] Az török közébe, kiváltképpen az Portára ne gyermeket, ne nyelvest, ne stupidust, ne pusilanimust, ne sordidust és fősvényt, hanem emberséges embert járassatok; többet írhatnék erről, miképpen csudálják külső népek, az kik látják az ti Portán levő residens követeiteket.”⁹⁸

A fejedelemnek időközben sikerült a Portán a kozák támadás következményeit elsimítania, így az erdélyi–török kapcsolatban is kis enyhülés mutatkozott, amely azonban — ismét külső okok miatt — csak átmenetinek bizonyult. Báthory ugyanis hiába magyarázta ki magát, egy újabb váratlan esemény keresztülhúzta számításait; 1584 áprilisában a korábban a törökök által meggyilkolt követének, Podlodowskinak felbőszült rokonai a Varsóból hazautazó csasust és kíséretét bosszúból lemészárolták.⁹⁹ Ez az incidens és a meginduló kaszai tárgyalások újra fellobbantották a Porta gyanúját és haragját. Színán, a januárban kinevezett új budai pasa, ismét Horvátország, a magyar királyi területek és a Partium ellen parancsolta szandzsákbégeit. A gyulai várat erősíteni kezdték, Tamáshidánál hidat vertek, Várad megtámadásával fenyegetőztek. Halil pasa defterére hivatkozva addig nem hódolt falvaktól is adót követelték, és rendszeressé váltak a rablások. Báthory Zsigmond dévai familiárisára, a hivatalos ügyben járó Budai Jánosra és huszonöt emberére rátámadt a jenei bég, és többségüket fogságba hurcolta. Ghiczy Jánosnak a budai pasához küldött embereit a pasa nem bocsátotta vissza, hanem túsul fogta, a kapitány viszont két, a területére tévedt törököt tartóztatott fel, minden málhájukkal, amelyből újabb hosszas diplomáciai feszültség támadt.¹⁰⁰

Mindezek jó alkalmat adtak arra, hogy a helytartók, akik a Portával való érintkezés főbb szabályait már kezdték ügyesen alkalmazni, a határ menti diplomácia fortélyait is jobban megismerhessék. Báthory többször intette őket, hogy ne mindent a fejedelem nevében és a Portán akarjanak elrendezni, hanem használják ki például Ghiczynek a szomszédos szandzsákbégekkel kiépített jó kapcsolatait, mert „sokszor efféle végbelieknél hamarabb, könnyebben és kevesebb adománnyal véghez vihet ember efféle dolgot, hogy nem mint az Portán hirtelenkődnek. Az végbeliektől is megértik az dolgot, inkább hajol penig az Porta az török információjára, hogy nem az miénkre.”¹⁰¹ Báthory arra is felhívta a figyelmet, hogy a helyi török tisztségviselők, kihasználva a Porta és Erdély közötti átmeneti feszültségeket, sokszor saját szakállukra és hasznukra sarcol-

⁹⁸ EOE III. 53–55., 62–63. és Báthory levélváltása i. m. 142–143., 191. Nem sikerült kideríteni, hogy Báthory kire gondolhatott. Torma Kristóf már a triumvirek regnálása előtt rezidens volt, hazajövetelét saját maga kezdeményezte, mert időközben megszületett gyermeke. Prothocollum Bathorianum p. 65. A helyét átvevő Margai István kiválasztását Báthory is helyeselte. Talán a Margai mellett társkövetként feltűnő Teke György váltotta ki nemtetszését, aki korábban a livóniai háborúban vett részt. Mindenesetre mindkét követ később, a triumvirátus korszaka után is kapott még portai megbízatást.

⁹⁹ *Kárpáthy-Kravjánszky M.*: Rudolf i. m. 110.

¹⁰⁰ A triumvirek jelentései a török károkról: Báthory levélváltása i. m. 153–155., 176–178., 200–203. és Prothocollum Bathorianum p. 251–254.

¹⁰¹ Báthory levélváltása i. m. 164.

tatnak és támadnak, legtöbbször engedély nélkül. Alapszabályként jelölte meg az ehhez hasonló helyi próbálkozások következetes letörését, amelyet lehetőleg békés úton, a törökök feletteseinek megnyerésével kell elérni, de végszükség esetén fegyverrel is meg kell akadályozni az oszmán előretörést, „mert az mit egyszer elvisznek, mindéltig odaleszön.”¹⁰² Báthory minduntalan bátorságra és szigorra bízta kormányzóit: „nem szükség azért embernek magát úgy elhagyni, hogy az török semmi keménységet ne lásson benne, mert ő azt szokta inkább bántani, az kit könnyebben bánthat. Az kinek kardot lát kezében, tartóztatva nyúl ahhoz, főképpen mikor az Portától nincs ahhoz való szabadsága.”¹⁰³ Ezt azonban nagyon nehezen fogadták el a *praesese*k, ők teljesen más alapállásból közelítették meg a hódoltsági vezetőket: „medvét ne költsünk, ne irritáljuk őket, mert könnyű valamit elkezdni, de nehéz elvégezni.”¹⁰⁴ Csak a fejedelem kifejezett parancsára kezdtek el a nagyvezírnél a budai pasa eltávolításán munkálkodni.¹⁰⁵ A határ menti diplomáciát tekintve pedig tudomásul kellett venniük, hogy azt Báthory inkább Ghiczy és Thornyi kezébe tette le. Az események őt igazolták, a budai pasa elleni portai akció és Ghiczyék kemény fellépése gyors visszarendeződést és megbékülést eredményezett. A szultán Erdély mellett foglalt állást, és hódoltsági tisztviselőit keményen figyelmeztette: „Többé ez dolog felől az Portára panaszt ne bocsásson, mert ha panasz megyen ezután, bizonyos legyen benne, hogy vagy bég, vagy szpáhi léssen, akire az panasz megyen, fejével fizeté meg.”¹⁰⁶ A budai pasa persze helyén maradt, de bocsánatkérésre és részletes magyarázkodásra kényszerült, Sehszűvár (magyarosan Sásvár) béget téve meg bűnbaknak, valamint saját tapasztalatlanágával és a helyi viszonyok nem ismeretével mentegetve magát.¹⁰⁷

A fejedelemnek azonban nemcsak bátorítani kellett, olykor a helytartók túlzott optimizmusa, a törökökkel szemben elért diplomáciai sikerek túlértékelése is gondot okozott. Az említett budai pasát például, színeváltozása után, a helytartók automatikusan jóakarójuknak tekintették. Ajándékokkal akarták elhalmozni, arra gondolva, hogy ha egyszer majd nagyvezír lesz, akkor is maradjon meg pártfogójuknak. Báthory azonban az alaptalan lelkesedést is visszafogta, folyamatosan sulykolva egy másik alapszabályt: a töröknek nem szabad hinni, mert „az szóval igen tudnak élni, sokszor nem bánt, mikor fenyeget, gyakorta veszön, amikor ígér.”¹⁰⁸ Ugyancsak korlátoznia kellett a helytartóknak a

¹⁰² Báthory utasításai: Báthory levélváltása i. m. 164–165, 188–189.

¹⁰³ Uo. 189.

¹⁰⁴ Uo. 205.

¹⁰⁵ A követutasítás vonatkozó pontja elég óvatosan rendelkezett erről: „Sásvár béget és a gyulai béget, sőt ha lehetne az Budai pasát tenné mazullá, mert ezek miatt pusztul el az Hatalmas császár földe, az mely neki adóját adja.” Kendy Ferencnek adott instrukció. Gyulafehérvár, 1584. szept. 2.: Prothocollum Bathorianum p. 216–219.

¹⁰⁶ A szultán a budai pasának. Prothocollum Bathorianum p. 143–145. Hasonló tartalmú parancsot kapott a temesvári pasa, valamint a szolnoki és gyulai bég is. Uo. p. 145–147.

¹⁰⁷ Báthory levélváltása i. m. 239–240. Sásvár bégre, a hódoltság egyik 16. századi „fenegyerekére” újabban l. Ács Pál: Sásvár bég históriája. Historia cladis Turcicae ad Naduduar, 1580: Hadtörténelmi Közlemények 115. (2002) 2. sz. 381–388.

¹⁰⁸ Báthory levélváltása i. m. 188. Szalay Ferencnek, a budai pasához küldött követüknek adott instrukcióból kitetszik, hogy megfogadták Báthory tanácsát. A pasa bocsánatkérését kissé hívós válaszban fogadták el, és a jószomszédi viszony javaslása mellett azt kérték, hogy „végbeliek

portai ajándékokra fordított költségeit, nem is annyira a pénzügyi gondok miatt, hanem sokkal inkább abból a megfontolásból, nehogy az alkalmanként adott ajándékok idővel rendszeresen elvárt, szabott összegű szolgáltatássá, majd adóvá váljanak.¹⁰⁹ Arra is intette a *praeseseket*, hogy a törököknek nem mindjárt adni, hanem csak ígérni kell, és ha már elérték céljukat, csupán akkor fizessenek. A helytartók azonban a maguk kárán, az ajándékokkal elhalmozott nagyvezír haragját tapasztalva jöttek rá, hogy bár „az adomány tartja a barátságot”, ha úgy kívánja a török érdek, ez gyorsan semmivé lesz. A nagyvezír „kedvetlenségét mutatná hozzánk — írták Torma Kristófnak —, ezen bizony csudálkozunk, mi okból vagyon azholott Urunk ő nagysága [Báthory Zsigmond] két vagy három úttal, tisztességes ajándékkal, nagy summával látogatta meg. Úgy annyira, hogy ez előtt egy fejedelem is ennyi summát egy basának innét nem küldött.”¹¹⁰

Szüntelen aggodalmaskodásuk és az említett hibáik ellenére hivatali idejük végére a helytartók beletanultak a törökökkel való bánásmódba is, az utolsó konfliktusukon már önállóan és sokkal magabiztosabban lettek úrrá. 1585 tavaszán Petru Cercel havasalföldi vajda, aki nem tudta továbbfizetni a vajdai szék fejében megígért magas adókat, mint már említettük, minden kincsével Erdélybe szökött. Brassóban kért menedéket, de a szászok sem őt nem fogadták be, sem kincsei megőrzését nem vállalták. A vajda végül áruhában, vagyona nagy részét hátrahagyva elmenekült. Szolgái — uruk szökését megtudva — széthordták javait, és maguk is szökni próbáltak. A vajda ügyében egymásután három csausz is érkezett a Portáról, előbb kiadatását, majd vagyonának összegyűjtését és átadását követelték. A helytartók határozottan intézkedtek: a temesvári pasának nem adtak engedélyt, hogy Karánsebesen átvonulva közelítse meg Havasalföldet, a csauszokat is feltartóztatták, és maguk intézkedtek a vajda kincseinek felkutatásáról és összegyűjtéséről, amit a helyszínen az egyik *praeses* (Sombory László) Petrichevich Horváth Kozma fogarasi provizor segítségével irányított. A csauszok mellé Bánffy Ferenc és Boldizsár tanácsurakat küldték kísérőnek. Aggodalomnak vagy félelemnek már nyomát sem találjuk a helytartókban akkor, amikor a vajdai javakból, még a csauszoknak való átadás előtt, magától értetődő természetességgel vették le az ország kárait és költsége-

---

szavára el ne indultassék, hanem jól végére menjen mindeneknek, s ha mi ide mifelénk esik, arról minket is megkérjen.” Prothocollum Bathorianum p. 257.

¹⁰⁹ Báthory levélváltása i. m. 230. Tanulságos ebből a szempontból az új nagyvezír megajándékozása körül kialakult vita is. 1584 augusztusában Oszmán pasa lépett a szultáni tanács élére. A helytartók minimálisan akkora összeget akartak fizetni neki is, mint elődjének, nehogy ellenséges indulatokat tápláljon Erdéllyel szemben. De a fagyossá vált diplomáciai kapcsolatok miatt az összeg megemelésén is sokáig tanakodtak. Báthory viszont az adó beküldésével akarta a pasa megajándékozását összekapcsolni, mert akkor a kevesebb is elég. Ő inkább jelezni kívánta a nagyvezírnek, hogy a további adományok a vezír jóindulatától függenek majd. A hármastanács végül – Báthory tanácsai ellenére – minimálisan ötezer aranyat tervezett, de ez a számítás felborult, amikor kiderült, hogy a nagyvezír nem tartózkodik a fővárosban, és így helyettese fogadja az erdélyi követiséget. Izgatott számolgotás után sem tudták eldönteni, mennyire emeli meg majd ez a váratlan fordulat a költségeket. Végül követük, Kendy Ferenc belátására bízták az ajándékok szétosztását, aki mindössze ezer aranyat költve igen kedvező eredményt ért el a Portán. Prothocollum Bathorianum p. 222–223.

¹¹⁰ Uo. p. 64.

it megtérítő pénzüsszeget, valamint megtartottak egy aranyos szablyát és egy bicsakot, egy ló fejére való ékköves vértet, két vég aranyas atlaszt és két szép selyem szőnyeget Báthory Zsigmond számára, úgymond „pro memoria”.¹¹¹

A hármastanács gazdaságpolitikája

Báthory István és a triumvirek között állandó, olykor ingerült vitákba torkolló nézeteltérést okoztak a gazdasági és pénzügyi kérdések. A hármastanács felállításakor adott utasításában Báthory részletesen kifejtette, hogyan képzei el az ország pénzügyi irányítását. A kincstartói tisztelet kipróbált, hűséges emberére, Sigher Jánosra bízta, akitől az adók behajtásán, a pénzügyi élet irányításán túl azt várta, hogy újításainak és tevékenységének köszönhetően jelentősen nőni fognak az ország rendszeres jövedelmei. A kincstartó szabad kezet kapott emberei megválasztásában, a helytartókkal való munkakapcsolatot pedig a fejedelem szabta meg. Kötelessége volt a jövedelmek behajtása, a várak, sókamarák, pénzverő helyek, bányák rendszeres bejárása, a tisztartók elszámolásainak ellenőrzése, közben pedig a *praesesek* folyamatos tájékoztatása az ország anyagi helyzetéről. A helytartók rendelkezhetek viszont arról, hová fordítják a bevételeket, és ugyancsak ők dönthettek a rosszul gazdálkodó vagy sikkasztáson rajtakapott tisztartók sorsáról is. Rendeleteik végrehajtása újfent a kincstartót terhelte.¹¹² Báthory ragaszkodott a pénzügyek teljes átláthatóságához és rendszeres ellenőrzéséhez, mindenről és mindenkitől regestrumot, inventáriumot és elszámolást kért, amelyek közül a fontosabbakat, például a Váradra vagy Gyulafehérvárra vonatkozókat neki is meg kellett küldeni. Nem tűrte a hanyagságot és a pontatlanságokat, például rápirított a *praesesekre*, amikor elfelejtették jelentésükhöz csatolni a váradi katonák jegyzékét. Még kínosabb volt az az eset, amikor a helytartók a magas költségekre panaszkodva azt állították, hogy Báthory Krisztina (Griseldis) esküvője miatt a bécsi vásárlásokra harmadfél ezer forint ment el, a fejedelem viszont az elszámolásban csupán százharmincnyolc, illetve hetvenhét forintnyi kiadást talált.¹¹³

Az uralkodó és a triumvirek közötti konfliktusokat nem az okozta, hogy utóbbiak nem teljesítették Báthory utasítását, de még azt sem lehetett szemükre hányni, hogy pazarlóan gazdálkodnának. A fejedelem egyedül a török politika általa túlzottnak tartott anyagi ráfordításaival nem értett egyet, de ott sem a pénzügyi, hanem a várható politikai következmények miatt aggódott elsősorban.¹¹⁴ A triumvirátus teljes korszakában fennmaradó polémia arra vezethető vissza, hogy merőben különbözőképpen ítélték meg az ország anyagi lehetőségeit, és a gazdaságpolitika terén teljesen más stratégiát és célokat fogalmaztak meg. Báthory a napi ügymeneten túl a gazdasági élet tudatos fejlesztését és hosszútávra kidolgo-

¹¹¹ Báthory levélváltása i. m. 254–258., 268–272. A Petruról szóló portai levelezés: Prothocollum Bathorianum p. 286–297. Petrichevich Horváth Kozma Melith Istvánnak írt beszámolója: MOL P 707, Zichy cs. lt. Fasc. 516. Nr. 2593–2596.

¹¹² Báthory levélváltása i. m. 25.

¹¹³ Uo. 56–57., 68.

¹¹⁴ Uo. 230. Mint már említettük, attól tartott, hogy az alkalmankénti ajándékok idővel rendszeres, szabott összegű „adóvá” válnak.

zott pénzügyi koncepciót szeretett volna látni: „Az kik élünk, és Isten gondviselést bízott ránk, nem csak magunknak, sem csak az mi időbelinknek kellene csak élnünk, hanem az utánunk valóknak is. Imitálnók az jó agricolát, ki oly fát is olt, melynek gyümölcsét nem reméli. História olvasott ember kegyelmetek, kiből jól látja, mely nagy dicséreti maradott mindenkor azoknak a posteritásra, kik hazájukat bonis legibus, utilibusque institutis firmarunt. Soha penig az jó institutum nem lehetött az közönséges jövedelemnek elégsége és jó szertartása nélkül, mellyel mind békességnek, mind hadnak idejében sustentáltatik az ország.”¹¹⁵ Kendyék viszont csakis saját helytartói megbízatásuk időkeretei között gondolkodtak, csupán az aktuális pénzügyi problémákat igyekeztek megoldani, és minél gyorsabb gazdasági stabilitást, valamint azonnali bevételeket akartak. Ennek megfelelően mondhatni „tűzoltásra” rendezkedtek be, és egyáltalán nem kívántak foglalkozni a hosszú távú befektetésekkel, a kisebb haszonnal járó ügyletekre pedig eleve nem fordítottak energiát.

A fejedelemség gazdasági állapotának megítélésében, szükségleteinek és kiadásainak felmérésében a felek között nem volt vita. Báthorynak, még ha talán túl sötétnek is találta a triumvirek által felvázolt helyzetjelentést, alapvetően egyet kellett értenie velük. A fő problémát az okozta, hogy „az naponként való szükség megnevekedett, ahonnét annak ki kellett telni, megfogyatkozott.”¹¹⁶ Az 1571 és 1575 közötti időszakhoz képest a kiadások évi huszonötezer arannyal nőttek, míg a jövedelmeket Báthory Kristóf halála (1581) után nem sikerült a maguk teljességében behajtani, nagyrészt az erdélyi adókból származó bevételekre támaszkodhattak csak. A gondatlan gazdálkodás miatt a nemesfémhányák hozama visszaesett, a sóbányák jövedelme csökkent és kiszámíthatatlanná vált, az értékesítés akadózott. Váltópénz hiányában az értékes pénz kiáramlott az országból, mindez pénzhiányhoz és a jó termés ellenére drágasághoz vezetett. A kincstár szinte teljesen felélte tartalékait, a tárházban mindössze ötezer arany maradt, amikor a helytartók 1583 tavaszán átvették a kormányzást.¹¹⁷

A triumvirek 1583. decemberi, első éves jelentésükben felsorolták azokat a kiadásokat is, amelyekkel rendszeresen számolniuk kellett: a török adó, a portai tisztviselők által elvárt, összességében az adó mértékét is meghaladó ajándékok, a követjárások költségei, a váradi vár építése, a katonaság zsoldja, a jezsuita szeminárium fenntartása és Báthory Krisztina (Griseldis) kiházasításának kiadásai hárultak rájuk. A helyzetjelentésben egyetlen csúsztatás vagy hiba fedezhető csupán fel: az aktuális állapotot a Báthory István korabelivel vették össze, és a közben eltelt mintegy nyolcévnyi időszak költségnövekedéseivel magyarították a rossz gazdasági helyzetet. A problémákat tehát elsősorban külső körülményekre vezették vissza, amelyeket ezután sem lehet majd befolyásolni, következésképpen a nehézségeket belső erőforrásokból szinte lehetetlennek tartották orvosolni. A valóságban viszont az 1570-es évek végén már Báthory Kristófnak is ugyanezekkel a költségekkel kellett számolnia, a különbsé-

¹¹⁵ Báthory levélváltása i. m. 113.

¹¹⁶ Uo. 130.

¹¹⁷ A triumvirek 1583. ápr. 20-án kelt jelentése és első éves értékelése 1583. dec. 22.: Báthory levélváltása i. m. 48–49., 132–133.

get pusztán az jelentette, hogy míg a triumvirek számára az elhunyt vajda ünnepeles temetése és Griseldis kiházásítása jelentett extrakiadást, addig Báthory Kristófnak öccse livóniai hadjáratait kellett támogatnia. Az utóbbi azonban még úrrá tudott lenni a valóban megnövekedett költségek okozta pénzügyi nehézségeken, és ténylegesen csak az 1581. évi halála óta eltelt két évben kezdődött rohamos gazdasági hanyatlás. Ez viszont azt jelentette, hogy a külső tényezők mellett a belső okokat és hibákat is legalább annyira figyelembe kellett venni, és azok javításával kellett (volna) eredményt elérni.

Báthory István és a *praesese*k egyetértettek abban, hogy a takarékoskodás szükséges, de pusztán a kiadások lefaragásával nem jutnak előbbre. Egyedül a katonai költségeken tudtak volna jelentős összeget megspórolni, amire a triumvirek időnként célozhattak is, de ehhez Báthory nem járult hozzá: „a szolgáló népnek megszállítása, kit ez mostani idő és állapot nem szenved. Sőt ez után sem véljük, hogy szenvedhessen. Mert nem ország az, akinek efféle kész presidiuma nincs. Aki maga fegyverét leteszi, más ember fegyverét ingerli magára.”¹¹⁸ Báthory egyetlen megoldást látott, az „aerarium augeálását”, vagy — ahogy másutt megfogalmazta — ha a kiadásokat nem lehet csökkenteni, akkor „valamint és valahogy a szükséghez kell szabni a jövedelmet.”¹¹⁹ Ez volt az a pont, ahol Báthory és a triumvirek álláspontja élesen eltért egymástól. A helytartók ugyanis a bevételek növelését nem tartották kivitelezhetőnek, és a feladatot megoldhatatlan csapdahelyzetként élték meg: „Hol pedig felséged kegyelmesen emlékeztet bennünket, hogy az ország jövedelméről gondolkodnánk, és az szükséghez szabnók az jövedelmet, elhiggye felséged kegyelmes urunk, hogy miolta mi ez tisztben vagyunk, semmiről gyakortabb nem gondolkodtunk [...], de az módjáról mikor elméltünk magunkban, azonnal megakadtunk rajta. Mivelhogy láttuk azt, hogy a pénznek kereséséhez kiváltképpen ez két dolog kívántatik: ember és eszköz.”¹²⁰ További hosszas magyarázatukban kifejtették, hogy az „ilyen szűk és pénztelen földön”, mint amilyen Erdély, csak nagymértékű tőkebefektetéssel és komoly gazdasági szakértelemmel lehet bármilyen eredményt elérni, de szakember nincs, a készpénz pedig a napi kiadásokra sem elegendő.

Abban teljesen igazuk volt, hogy a fejedelemség nem bővelkedett gazdasági szakemberekben. Jellemző példa Gyarmati Gergely esete, akit a tanácsosok aranybeváltói tisztségre javasoltak, mint olyan embert, akinél „alkalmatosabbat nem választhatnának”, akinek „mind kedve, mind okossága elég vagon” a feladathoz. Báthory pedig annak ellenére elfogadta, hogy ugyanebben a levelében pár sorral korábban kérte Gergely deák ügyének kivizsgálását, mivel nem tudott megfelelő magyarázatot adni arra, miképp folyt el 1581 és 1583 között tizennégyezer arany a kezei között. A fejedelem ezzel együtt is csupán egyetlen feltételhez, a nagyon precíz elszámolási kötelezettséghez kötötte Gyarmati aranybeváltói kinevezését.¹²¹ Mindenesetre a szakemberhiány állandó és megkerülhetetlen problémát okozott, gyakran találkozunk a *praesese*k panaszával: „ha embert akaránk

¹¹⁸ Uo. 187. Bialowierze, 1584. szept. 5.

¹¹⁹ Uo. 91.

¹²⁰ Uo. 100–101. 1583. okt. 3.

¹²¹ Uo. 68., 85–86.

valamire keresni, azt vagy elő nem találók, vagy amire akarnók, arra nem bírhatnók.”¹²²

A helytartók másik megállapítását viszont, miszerint Erdély „szűk és pénztelen föld” lett volna, Báthory igencsak vitatta. Ugyancsak másképpen látta ezt az Erdélyt 1583 tavaszán beutazó és a helytartóknál is megforduló Possevino jezsuita atya, aki *Transilvania* című művében így vélekedett: „Földje rendkívül termékeny és gazdag növényben, állatban egyaránt. Bányásznak aranyat, ezüstöt és söt eleget, de okos gazdálkodással az ország jövedelme sokkal nagyobb lenne. Gazdagságáért hívják Erdélyt Kincses Erdélynek is. Aranya tiszta, szemcsés, majd erekben találják, vagy többször leveles termékalkban.”¹²³

Minden panasz ellenére a bányászatban a hármastanács is komoly lehetőséget látott, és ezzel kapcsolatos intézkedéseiben — egyéb döntéseihez viszonyítva — szokatlan aktivitást és határozottságot mutatott. Ez teljesen érthető, mivel az azonnali és biztosan tervezhető jövedelmeket kereső helytartók számára a bányák bérbeadása ideális megoldást jelentett. Egyben megfelelt a korábbi gyakorlatnak is, hiszen az adott körülmények között a bányák gazdaságosabb művelésének, fejlesztésének ez volt a legmegbízhatóbb és leggyorsabb módja, és már korábban a Báthory-fivérek is különböző kiváltságok adományozásával ösztönözték a nemesfémlelőhelyek felkutatását és bérleti rendszerben történő kitermelését.¹²⁴ Kendyék pénzügyi gondolkodásának, tárgyalási technikáinak és elintézési módszereinek megismeréséhez tanulságos végigkövetni egy konkrét eset, a kapniki ezüstabányák bérbeadásának menetét.

Az ügy egyik főszereplője Felician von Herberstein báró stájer főúr és vállalkozó, aki korábban már a nagybányai aranybányákat is haszonbérbe vette. Kiváló magyarországi kapcsolatokkal rendelkezett, baráti viszonyban állt például Batthyány Boldizsárral is, akivel az alkímia iránti közös érdeklődése hozta össze. A bányaművelésben, pénzverésben új utakat keresett, nevéhez kapcsolódott az új típusú, hengeres pénzverőgép alkalmazása, de emellett származásának és neveltetésének köszönhetően könnyedén mozgott idegen udvarokban is, és ezt a képességet diplomáciai küldetése során is kamatoztathatta.¹²⁵ Báthory István látókörébe a kassai tárgyalások során került, a Habsburg-fél egyik biztosaként. Személyes érdeklődése is volt ugyanakkor az ügyben, hiszen a Szatmárért és Németiért felkínált cserebirtokok között szerepelt az általa már bérelt Nagybánya is. Még az egyeztetések során létrejött az üzleti kapcsolat Herberstein és a fejedelemség között: 1583 júniusában a Kővárhoz tartozó, addig kincstári kezelésben lévő, jó hozamúnak mondott kapniki ezüstabányákat Báthory István javaslatára neki adta bérbe a hármastanács. A bányákat teljes felszereléssel együtt két esztendőre engedték át, évi kétszáz márka tiszta ezüst fejében, de ha a fejedelem úgy kívánta, a bérlőnek az ezüsből saját költségén vert tallérok formájában vagy arany forintra váltva kellett a bérleti díjat kifizetnie.

¹²² Uo. 101.

¹²³ Possevino, A.: *Transilvania* i. m. 211.

¹²⁴ Báthory Kristóf Királyi Könyve 1580–1581. Közzéteszi Fejér Tamás–Rác Etelka–Szász Anikó. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 2.) Kolozsvár 2003. Nr. 32., 60., ill. MOL F 1, 3. köt. fol. 94–95., fol. 99., fol. 102.

¹²⁵ Újabbán *Bobory D.*: Herberstein i. m. 5–6.

Ezenkívül a hármastanács kérésére köteles volt ezüstöt felár nélkül tallérrá váltani. Herberstein engedélyt kapott arra is, hogy a szomszédos falvakból fizetett munkaerőt toborozzon a bányák megműveléséhez. Amennyiben két év leltével a bérletet nem újították volna meg, a bérlő köteles lett volna a bányákat minden felszerelésükkel és az új fejlesztésekkel együtt visszaszolgáltatni.¹²⁶

Herberstein jó viszonyt alakított ki ifjabb Báthory Istvánnal és a helytartókkal, és erre támaszkodva már 1584-ben a szerződés módosítását kezdeményezte. Arra hivatkozott, hogy az eredeti feltételek mellett fejlesztést célzó befektetései ilyen rövid távon nem térülnek meg. Az átdolgozott szerződést tizenkét évre akarta megkötni úgy, hogy évi kétszáz helyett kétszázötven márka tiszta ezüstöt fizet, ennek fejében viszont a bánya korszerűsítésére és művelésére a környező tizenhat falut is ingyen átengedik neki. Továbbá fiai számára a bérlet örökölhetővé tételét is kérte.¹²⁷ Ez egybevágott a bányabérlőknek azzal az általános törekvésével, hogy csak a legképzettebb munkavállalókat akarták megfizetni, mindenki mást a földesuraságuk alá tartozó jobbágyként szerettek volna dolgoztatni. Herberstein báró esetében tehát nem a kérés volt szokatlan, hanem annak mértéke. Az megszokott, egytől három évig terjedő, meghosszabbítható bérbeadási gyakorlathoz képest a tizenkét esztendő indokolatlanul hosszúnak számított. A bányákhoz tartozó települések közül pedig többnyire csak egy-két falu átengedéséről lehetett szó, de az is szigorúan csak bérleti alapon történhetett. Így volt ez például a lápospataki ezüstabányát kitermelő Jacopo Grison és Marconio Rocco esetében is, akik 1583 augusztusában ötszáz forintért egy évre vehették bérbe a láposi fejedelmi birtokot.¹²⁸

A triumvirek változtatás nélkül, minden pontjában támogatták Herberstein szerződésújítási javaslatát, és az első bérleti év befizetéseiről és pénzbevételeiről szerzett pozitív tapasztalataikat hangsúlyozva kérték Báthory István hozzájárulását. A fejedelem, aki maga is nagyra becsülte a bárót, nem zárkózott el a szerződésmódosításától, de további tárgyalásra és sokkal kedvezőbb feltételek elérésére utasította a helytartókat.¹²⁹ Ezen a ponton értesült a tervről Keresztúri Kristóf kapitány, aki érthető módon vehemensen tiltakozott a Kővárhoz tartozó falvak átengedése ellen, és a triumvireket megkerülve egyenesen Báthorynál sorolta fel érveit, rámutatva a bérlet szerinte előnytelen, sőt káros következményeire is. A *praeseses* a személyeskedésbe forduló vitát nem gazdasági érvekkel, hanem a hatalom pozíciójából kívánták lezárni. Keresztúrit ostoba akadékoskodóként állították be a fejedelem előtt, aki feljebbvalói akaratának ellenszegült, pedig szolgálai állapotából következően sem ésszel, sem kellő rálátással nem rendelkezhetett az ügy minden aspektusának megértéséhez. Kifogásai nem valós indokok, hanem csak az „ő maga ilyen-olyan vélekedése”, és ez

¹²⁶ MOL F 1, 3. köt. fol. 100.

¹²⁷ Báthory levélváltása i. m. 181–182.

¹²⁸ MOL F 1, 3. köt. fol. 94–95. Gyulafehérvár, 1583. aug. 8.

¹²⁹ Báthory levélváltása i. m. 193. Báthory háromszáz *gira* ezüst bérleti díjat javasolt, a szerződésbe szerinte a lakosságot védő intézkedéseket is be kell építeni, a falvakat pedig — ha lehetséges — ne engedjék át a bérlőnek.

a „maga elmécskéjének rengetése” csak arra volt jó, hogy mind az uralkodó, mind a triumvirátus tekintélyét megkérdőjelezze egy külföldi főnemes előtt.¹³⁰

Báthory nem foglalt állást Keresztúri kapitány és a *praesese*k összecsapásában, de végül a bérleti szerződés újbóli átgondolása és megkötésének elhalasztása mellett döntött: „az előbbi ítéletünk szerint nekünk most is úgy tetszenék, hogy az locatio minden három esztendőben renováltatnék. Mert tizenkét esztendő alatt sok dolog történhetik: ő is meghalhat, kinek ha oly haeresi nem lesznek, kik az contractusnak eleget tehetnének, arany és tallér dolgában az Herberstein barátságát követnék, mindjárt káros lenne az tizenkét esztendőre való contractus. De egyéb idő változások is történhetnek, kiben talán nem volna hasznos, hogy idegen ember kezében forogna az bánya. De az nekünk inkább tetszenék, hogy kegyelmetek ez dolgot differálná egy kevés ideig, míg az nagybányai dolognak vége szakad.”¹³¹ Báthory világosan kifejtett állásfoglalásával az egyetlen probléma az volt — amint erről már korábban szó esett —, hogy 1585. március 27-én, majdnem félévvel később vetette papírra, mint ahogy a *praesese*k Báthory Zsigmond nevében kiállították a Herbersteinnek szóló, új bérleti feltételeket tartalmazó okiratot. Ráadásul ez a változat még az első, a fejedelem által átdolgozásra utasított tervezethez képest is kedvezőtlenebb volt: azonkívül, hogy csupán évi kétszázötven márka tiszta ezüstért, tizenkét esztendőre kötötték meg, és mind a tizenhat falut bérleti díj nélkül engedték át, még a bérlő ezüstbeváltási kötelezettségét tekintve is visszalépés történt. Az első szerződésben és a módosítás előző tervezetében még korlátlan ezüstbeváltási kötelezettséget állapítottak meg, a véglegesített változatban viszont ez már meghatározott összegre — nyolcezer ezüsttallérra és négyezer aranyforintra — terjedt csak ki. Báthory javaslatai közül egyedül az átengedett falvak lakosságának védelmére vonatkozó passzust vették be a szerződés új szövegébe.¹³²

Figyelemreméltó, hogy a forrásokkal jól követhető bérbeadási folyamatból teljes mértékben hiányzik az alkudozás fázisa, pedig erre az uralkodótól utasítás is érkezett, és a triumvirek egészen kiváló alkupozícióból indulhattak volna. Nem ők kezdeményeztek, hanem tőlük kértek, mégpedig egy meglévő, kötelező érvényű szerződésnek a megszokottól eltérő módosítását. Ilyen körülmények között számos ponton — a tizenkét éves bérleti idő rövidítésével vagy opciós joggal, a bérleti összeg megemelésével, a falvak bérbeadásával — előnyösebbre lehetett volna fordítani Herberstein javaslatait, ehhez képest viszont még a kiindulópontnál is kedvezőtlenebb eredményt értek el. Ez mégsem azon múlt, hogy a báró milyen mértékben kenyerezte le őket, hiszen a kor érdekérvényesítési technikáinak bevett és elfogadott eleme volt a döntéshozók jóindulatának elnyerése. A szerződés módosítása Herberstein sikere volt, aki sokkal jobban ismerte és alkalmazta az ilyenfajta tárgyalások mesterfogásait, mint a kormányzó trió, és maximálisan élt is tapasztalatai előnyeivel. Sikerült kitapintania a helytartók gyengeségeit, valamint felismerte a kincstár állandó hiánya és a

¹³⁰ Báthory levélváltása i. m. 214–215.

¹³¹ Uo. 248.

¹³² MOL F 1, 3. köt. fol. 332–333. Gyulafehérvár, 1584. okt. 3.

pénzforgalom akadozása miatti gondjaikat, és erre építette fel stratégiáját. Miután első évi teljesítményével és a *praesesek*nek nyújtott pénzügyi gyorssegélyei-vel szinte nélkülözhetlenné tette magát, sikerült azt a félelmet elültetnie Kenyékben, hogy ha nem az ő kívánsága szerint módosítják a bérleti szerződést, akkor visszalép az üzlettől, és ezzel nemcsak a biztos jövedelem, hanem az általa nyújtott minden egyéb segítség is elveszik. Ez a félelem és a szüntelen anyagi gondok késztették a hármastanács tagjait arra, hogy uruk elképzeléseit és parancsait szinte semmibe véve, jóváhagyása nélkül a kincstár számára hosszú távon hátrányos szerződést kössenek.

A portai adó előteremtése már 1583 kora őszén szinte megoldhatatlan helyzet elé állította a helytartókat, és arra kérték Báthoryt, járuljon hozzá a kincstárban lévő utolsó ötezer arany felhasználásához. Az elutasítás és indoklása lakonikus volt: „Nem ország az, kinek tárházában semmi nincs.”¹³³ Az effajta igazságok és a hosszabb távra megfogalmazott pénzügyi tanácsok nem segítettek a szorult helyzetben lévő kormányzókon, akik végül saját magánvagyonukból pótolták ki a hiányzó összeget, majd egyre határozottabban sürgették az uralkodó közbeavatkozását. „Felségednek könyörgünk, mint kegyelmes urunknak, hogy ha mit felséged jónkra és hasznunkra, ez jövedelem dolgában is, ki bizony fő fulcruma minden birodalomnak, lát lenni, te felséged szokott kegyelmessége szerént adja értésünkre, és módot is mind az elkezdésében és mind az végezésében.”¹³⁴ A *praesesek* tehát Báthorytól várták, hogy ebben a nehéz pénzügyi helyzetben konkrétan megmondja, mit és hogyan kell tenniük. Ugyanakkor a fejedelem minden egyes ötletét, tanácsát elhárították, így például a váltópénz verésére, a huszad- és harmincad-jövedelmek bérbeadására sem került sor.

Mindezek mellett igen éles vita bontakozott ki arról, át lehet-e ültetni a külföldön bevált módszereket az erdélyi gazdasági életbe. Mindkét fél egyetértett abban, hogy gyors és rendszeres bevételt az adójövedelmekből lehet biztosítani, de azt is belátták, hogy nem a bevett adófajták további emelése, az ezt fizetők kizsigelése jelenti a megoldást. Báthory ezért új adótípusok bevezetését, a kevésbé terhelt rétegek erőteljesebb adóztatását javasolta. Konkrét példaként a bor és sör kereskedelmének lengyelországi megadóztatását emelte ki, amelynek során mind az eladó, mind a vevő hordóként két-két forintot fizetett a kincstárnak. Ez az összeg nagyban hozzájárult a livóniai háborúk anyagi hátterének biztosításához, mert ha csak a Magyarországról behozott borok jövedelmét nézzük, azt például évi tizenötezer aranyért tudta a fejedelem bérbe adni. A hármastanáccsal folytatott vita idején vezették be a molnárok egy forintos forgalmi adóját, és tervezték a sütőházak megadóztatását is, mégpedig nürnbergi példára, ahol — Báthory ismeretei szerint — a kenyérsütők adója évi negyvenezer forintot tett ki.¹³⁵ A helytartók az első pillanattól kezdve elutasították a lengyel példák átvételét, sőt még a két ország gazdaságának összehasonlítását sem fogadták el a változtatások kiindulópontjaként, annyira egyenlőtlennek tartották a feltételeket. „Ott gazdag kereskedő és pénzes emberek

¹³³ Báthory levélváltása i. m. 92.

¹³⁴ Uo. 102.

¹³⁵ Uo. 111–112.

vannak, itt nincsenek, ott külső keresztény és pogány országokból való emberek confluxusa nagy vagyon, itt egy szál sincsen, ott navigációk és portusok vannak, itt nincsenek, ott etiam in maxima habundantia mindennek jó keleti vagyon, itt semmiből pénzt nem teremthetünk.”¹³⁶

A vita végül a triumvirek ellenkezésének valódi okára szűkült, hogy be lehet-e Erdélyben vezetni ilyenfajta pénzügyi újításokat vagy sem. Az állásponthoz nem sikerült közelíteniük, mert annyira más szempontokból mérték fel lehetőségeiket. Báthory a saját státuszából, királyi tekintélyével és az e téren már elért sikereivel a háta mögött, nem tudta érzékelni a helytartók ingatag pozícióit, noha világosan megfogalmazták: ők nem felkent, életük végéig uralkodó koronás főek, hanem csupán adott időre kijelölt ideiglenes tisztségviselők, akik a törvények adta keretek között mozoghatnak csak, minden szokatlan új tervük, kísérletük megtörik az országgyűlés ellenállásán.¹³⁷ Kendyék a kezdetől rájuk nehezedő politikai nyomás és a letételükért folyamatosan harcoló rendek miatt nem mertek ilyen népszerűtlen intézkedéseket vállalni. A triumvirátus gazdaságpolitikája végül kudarcba fulladt. Leveleik alapján egyértelműen megállapítható, hogy gazdasági ismereteik legfeljebb, mint magánembernek, saját birtokaik rendben tartására lehettek elegendőek, és nem közelítették meg azt a szintet, amely ekkor a fejedelemségben rejlő gazdasági lehetőségek kiaknázásához szükségeltetett volna. A három vezető egyikében sem fedezhető fel ösztönös pénzügyi tehetség sem, ráadásul hiányzott belőlük mindenfajta kezdeményezőképeség és egészséges kockázatvállalás. Mivel korábban az erdélyi gazdasági körökben nem rendelkeztek saját, jól kiépített kapcsolatokkal, így spontán sem alakulhatott ki körülöttük a politikai összeköttetések pénzügyi előnyeihez számító partnerekből az a „gazdasági háló”, amely a helytartóknak ezen a területen megmutatkozó hiányosságait és gyengeségeit tanácsokkal ellensúlyozhatta, a kormányzatot pedig a legnehezebb periódusokban kölcsönökkel segíthette volna. Az állandó pénzügyi hiány viszont kiszolgáltatottá tette őket egyes vállalkozók magántörekvéseinek és szemléletbeli torzulást is okozott. Mindent a befolyó jövedelem nagysága szerint értékelték. Ezen keresztül ítélték meg például a fejedelmi uradalmak tiszttartóit is. Ez azért vált problémává, mert például egy-egy kiegyensúlyozottan gazdálkodó, ugyanakkor katonai feladatait is jól ellátó, várát is erősítő, megfelelő kém- és információs hálózatot kiépítő, de éppen ezért csak szolid hasznot „termelő” várkapitányt a *praesese* — kevesellve a befolyó jövedelmeket — állandó nyomás alatt tartottak, vagy akár ócsároltak, vagy éppen leváltását „pedzegették” az uralkodónál, ami megint csak fölösleges konfliktushelyzeteket generált.

A „*Respublica nervusáról*” folytatott hosszas vita volt az egyik olyan dolog, amely fokozatosan megérlelte Báthoryban a váltás gondolatát. Be kellett látnia, hogy a hármastanács vezette gazdaságpolitika és pénzgazdálkodás csődbe viheti országát, és ha még a hadsereg, valamint a portai adó és a diplomácia költségeit sem tudják majd kigazdálkodni, akkor könnyen a román vajdaságok státuszába süllyedhet az ország.

¹³⁶ Uo. 101.

¹³⁷ Uo. 100–101.

A triumvirek leváltása

Miután a triumvirek maguk sem voltak elégedettek kormányzói működésükkel, első hivatali évük végén benyújtották lemondásukat a fejedelemnek. Visszavonulási szándékuk azonban nem volt őszinte, amit jól mutat az az igyekezet, amellyel pár hónappal később, az 1584. áprilisi országgyűlésen megpróbálták megakadályozni, hogy a rendek által választott követség a hármastanács helyébe egyetlen kormányzó kinevezését kérje az uralkodótól. Nyáron pedig nyomtatásban is megjelentették, és Krakóba küldték Kovacsóczy Farkasnak a többségi kormányzat mellett érvelő *De administratione Transylvaniae* című értekezését.¹³⁸

A helytartók úgy látták, hogy megbízatásukat alapvetően jól teljesítették; mind Báthory Zsigmond nevelésében, mind az ország védelmében sikereket értek el. Eredményeik ellenére — mint lemondásukban írták — mégsem kívánják folytatni munkájukat, mert személyüket és kormányzatukat a rendek körében gyűlölet és megvetés övezi, ami odavezetett, hogy szinte semmit nem tudnak elintézni, minden kezdeményezésüket félremagyarázzák, és gátolni próbálják, parancsaikat nem akarják teljesíteni. Ennek a magatartásnak az oka természetesen nem a helytartók konkrét tevékenységére vezethető vissza, hanem Báthory korábbi döntésére, amellyel a rendek akarata ellenére, a megkérdezésük nélkül a triumvirátust rájuk erőltette. A kialakult helyzeten a helytartók — mint hangsúlyozták — nem tudnak úrrá lenni, mert nincs kezükben semmilyen hatásos jutalmazási és büntetési eszköz, e nélkül viszont nem lehet tekintélyük sem. Emellett az ország kilátástalan pénzügyi és gazdasági helyzete sem teszi lehetővé a további eredményes igazgatást, így, mivel nincsenek meg a kormányzás megfelelő feltételei, távozni kívánnak posztjukról. Ténylegesen azonban nem visszavonulni akartak, csupán a feltételrendszer átalakítását szerették volna elérni, amit a triumvirátus esetleges kibővítésével és hatókörük kiszélesítésével képzeltek el. Tehát a többségi kormányzás megőrzését és újabb variációjának kipróbálását javasolták.¹³⁹ Báthory fejedelem azonban halogatta a döntést. Sem a triumvirek lemondása, sem az 1584 tavaszán–nyarán történtek nem mozdították ki a helyzetet a holtpontról, de az uralkodó korábbi magabiztossága és a hármastanács melletti szilárd eltökéltsége már megingott.

A helytartók 1584 májusában pontos elemzést adtak a kialakult helyzetről és közhangulatról, amelyet valóban vissza lehetett vezetni kinevezésük körülményeire, ugyanakkor persze mindebben addigi tevékenységük is messzeemenően közrejátszott. A hatalmukra, tekintélyükre veszélyesnek tartott tisztviselőkkel vívott csatáikat, ha nem is veszítették el, de nem is nyerték meg, így képtelenek voltak megmutatni erejüket, vagy legalább azt, hogy a fejedelemmel összefogva képesek maradéktalanul érvényesíteni akaratukat. Ennek követ-

¹³⁸ A triumvirek 1583. dec. 22-én kelt levelükben mondtak le, majd 1584. máj. 13-ai jelentésükben számoltak be az országgyűlés eseményeiről. Báthory levélváltása i. m. 130–134., ill. 160–162. A *De administratione* megjelentetésének körülményeiről: Szádeczky L.: Kovacsóczy i. m. 39–42.

¹³⁹ Báthory levélváltása i. m. 130–134. Így válik érthetővé, hogy ekkor miért nyomtattak ki egy olyan művet, amely inkább 1582–1583 fordulójának belpolitikai helyzetét idézi, és hogy az írás érvrendszere miért nem kifejezetten a triumvirátus mellett kardoskodik.

keztében nem tudták uralni az országot; a Partiumban, a karánsebesi és lugosi bánságban, a nagyobb katonai körzetekben lassanként kicsúszott kezükből az irányítás. Ezt tetézte, hogy a peremterületek, a Báthory család tulajdonában lévő Fogaras és hatalmas uradalma, valamint Huszt (Máramarossal), kezdettől fogva hallgatólagosan ki lettek vonva felügyeletük alól. A helytartók hatalmának csökkenésével párhuzamosan Ghiczy János váradi kapitány befolyásának növekedése érzékelhető. Ő önálló kapcsolatban állt az uralkodóval, a portai ügyvivőkkel, a budai pasával, a várak parancsnokaival és természetesen magukkal a triumvirekkel is, akiket rendszeresen tájékoztatott lépéseiről, levelezéséről, de ez nem változtatott azon a tényen, hogy nem rajtuk keresztül, hanem szinte tőlük függetlenül intézte teendőit.

A triumvirátus kinevezése után eltelt egy-másfél évben a rendek álláspontja sem változott, csupán annyi történt, hogy egyre magabiztosabban és erőszakosabban követelték az egyszemélyi kormányzat (azaz a *gubernatori* intézmény) újbóli bevezetését. Felfedezték — még ha ténylegesen nem is éltek vele, csak fenyegetésként használták fel —, hogy vannak fegyvereik, amellyel érvényt szerezhetnek akaratauknak. Az 1584. tavaszi országgyűlésen közölték a helytartókkal, hogy sem a portai adót, sem a többi előterjesztést nem szavazzák meg, amennyiben meggátolják, hogy az uralkodóhoz követséget menessenek a kormányzói intézmény ügyében. Mivel követségük eredménytelen maradt, az őszi diétán már az igazságszolgáltatás megbénításával próbáltak nyomást gyakorolni a fejedelemre: „semmi törvény addig ne szolgáltatassék, ameddig felséged az itt való állapotot az ő kívánságuk szerint el nem rendeli.”¹⁴⁰

A rendek egységes és határozott álláspontot képviseltek a kormányzói méltóság kérdésében, és maguk mellé állították a fejedelmi tanácsnak a triumvirátussal szemben álló tagjait is. Elképzeléseik fontos pontja volt, hogy Báthorytól csak az engedélyt várták, a kormányzó tényleges kijelölését nem, őt az országgyűlés választotta volna meg, és eskütételre is akarták kötelezni.¹⁴¹ Tehát a Báthory Istvántól való eltávolodás, egyfajta függetlenedési szándék is jól kitapintható az egyre erőteljesebb követelés mögött. Ez azért is tűnt a fejedelem számára különösen veszélyesnek, mert valójában a Porta érdekeivel csengett össze.¹⁴² Báthorynak tehát egyre inkább két megkérdőjelezhetetlen ténnyel kellett szembenéznie: egyrészt az általa erőltetett többségi kormányzat ténylegesen csaknem minden területen megbukott, másrészt, ha nem előzi meg a rendeket, akarata ellenére előbb-utóbb maguknak választanak kormányzót. A fejede-

¹⁴⁰ Báthory levélváltása i. m. 162. és 212.

¹⁴¹ A rendek már a triumvirátustól is esküt követeltek, amit azonban sem a triumvirek, sem Báthory nem támogatott, arra hivatkozva, hogy tanácsosként ez már megtörtént. Báthory mindenestre javasolt a triumvireknek egy esküformulát, amely a tanácsosi eskü némiképp kibővített formája lett volna, ez azonban a rendeknek nem felelt meg. Ők nem az uralkodónak, hanem egy előtük letett esküt akartak, amelyben a helytartók a rendi jogok, a vallásszabadság stb. megtartására is kötelezték volna magukat. Ghiczy János már ilyen esküt tett azután kormányzói kinevezésekor. Az eskütétellel részletesen foglalkozott *Rácz L.*: Főhatalom i. m. 139–151.

¹⁴² Báthory megfogalmazásában: „ez előtt is hallottam és most is hallom, hogy az követek, kik az végbeliekhez és az Portára járnak palam [azaz nyíltan] és egyebek is nekik sutognak, hogy az miatt veszne el Erdély, hogy én nem venném ki kezemet közületek.” Báthory levélváltása i. m. 142.

lem végül ebből a megfontolásból váltotta le a hármastanácsot, és írta meg 1585. május 1-én a triumvirek fő riválsa, Ghiczy János kormányzói kinevezését és utasítását.¹⁴³

THE GOVERNMENT OF THE „COUNCIL OF THE THREE” IN TRANSYLVANIA
(1583–1585)

by Ildikó Horn
(Summary)

After the death of his brother, voyvod Kristóf Báthory, István Báthory experimented with several forms of government. One of them was the so-called Triumvirate which governed Transylvania from March 1583 till May 1585. Its members were all confidential officials of the Báthory, such as Sándor Kendy, Farkas Kovacsóczy and László Sombory. The Triumvirate was constantly opposed by the Transylvanian orders, mainly for four reasons. First of all, the orders wanted to have a governor instead of the council. Secondly, the Triumvirate lacked the necessary prestige in terms of wealth and political influence. Thirdly, they were connected to members of the former political opposition through their marriages. And lastly, the slow and protracted management of the affairs raised universal discontent.

The Triumvirs themselves generated a great number of further conflicts, which resulted in the defection of part of the Báthory kindred as well as of a well-defined group of the political elite; the latter comprised those who had started as *familiars* of the Báthory and made career in the castles and court in Transylvania or Poland. Finally, it was in matters of financial administration and the Ottoman policy of the Principality that the views of István Báthory diverged from those of the Triumvirs. It was these conflicts which led to their deposition on the short run, and to the political conflicts of the 1580s and 1590s on the long one.

---

¹⁴³ Rácz Lajos úgy vélekedett, hogy valójában a rendek megyesi gyűlésükön maguk választották meg Ghiczyt, Báthory így nem kinevezte a kormányzót, hanem csak jóváhagyta megválasztását (*Rácz L.: Főhatalom* 141.). Ghiczy kinevezésével kapcsolatban izgalmas gondolatokat fejtett ki újabban Kruppa Tamás, aki úgy gondolja, hogy Ghiczyt Báthory valójában „fölfelé buktatta”. A lépést két dolog indokolhatja: a fejedelem a törökkel való további konfliktusok elkerülése érdekében döntött így, ezért is vette volna ki hatásköréből Váradot és Karánsebest, másrészt a jezsuitákkal való váradi konfrontációkat akarta beszüntetni, és teret nyitni a jezsuiták Várad–Karánsebes irányában tervezett terjeszkedésének. (Minderre l. *Kruppa Tamás: Nagyvárad a Báthoryak művelődés- és valláspolitikájában. Századok* 139. [2005] 952–954.) Az első hipotézist Kruppa Tamás maga sem támogatta, és valóban erősen ellene szól, hogy a két vár parancsnokainak leváltási és kinevezési jogát (vagyis nem az alárendeltségüket és irányításukat) már a triumvirátus idején is Báthory magának tartotta fenn. Másrészt Báthory mindig is erőt sugárzott a törökök felé, és erre bízta a biztatta tisztségviselőit is. Kruppa másik felvetése viszont sokkal izgalmasabb, mert ahhoz a kérdéshez vezet el bennünket, hogy mennyiben befolyásolták Báthory fejedelem döntéseit a vallási szempontok. Ha az egyháztörténet majd elmélyül a kérdéskör további vizsgálatában, érdemes lenne azt is elemeznie, vajon nem jelentett-e épp ekkora vagy még nagyobb veszélyt az ottani jezsuita kollégiumra és központra a szinte teljhatalommal felruházott Ghiczy János Gyulafehérvárra vitele, illetve hogy miért nem távolította el Báthory az antitrinitárius vallású és Possevino szerint a jezsuitákkal szemben kifejezetten ellenséges magatartású Thornyi Tamás karánsebesi bánt is, aki ráadásul ekkortájt más okokból maga is beadta lemondását.

E. Kovács Péter

MÁRIA KIRÁLYNÉ KISZABADÍTÁSA

Magyar–velencei szövetség 1387-ben¹

In memoriam Tóth István György

Magyarország és Velence kapcsolatában, Luxemburgi Zsigmond uralkodásának első éveiben, az 1381. évi torinói béke rendelkezései továbbra is irányadóak maradtak. A városállam évi hétezer dukátot fizetett Magyarországnak. Súlyosabbak voltak azonban azok a döntések, amelyek Velence gazdasági befolyása ellen irányultak. Magyarország fennhatósága alá került Dalmácia és Cattaro, a dalmát városok pedig kereskedelmi kedvezményeket kaptak a velencei területeken. A só kivételével évi 35000 dukát értékben adhattak el árut a Köztársaságnak, és ugyanilyen mértékben vásárolhattak Velencétől.² I. (Nagy) Lajos király halála után sem rúgták fel az egyezséget. Tiszteletben tartották a békét, és a velenceiek az évi hétezer dukátos adót is minden esetben befizették. Mária királyné is megesküdött a torinói pontok betartására a velencei követnek, Saraceno Dandolónak.³ Természetesen voltak olyan esetek is, amikor a fizetés késett. Ez sem rontotta azonban a két állam viszonyát, egyszerű, diplomáciai levelezéssel megoldották a problémát. (Velence egészen 1400-ig fizette az említett összeget.)⁴ A pénz átutalása több módon történhetett. Vagy követ vitte Budára, vagy egy bankkal fizettették ki a hétezer forintot. Ez utóbbira csak egy példa: 1387. július 2-án a Signoria egyezséget kötött a Verry de Medicis velencei bankházzal a fenti összeg utalására. A bank ekkor megbízta budai emberét, Augustini de Paulót, hogy adja át a pénzt Mária királynénak.⁵ Velence az új magyar hatalmi helyzetben sem feledkezett meg Magyarországról, tudták, hogy Zsigmonddal is találkozniuk kell. A Köztársaság követe, Pantaleone Barbo, a koronázáskor már bizonyosan Magyarországon volt. (A követet ekkor lovaggá is

---

¹ A tanulmány az OTKA K 63445. ny. sz. kutatási pályázata támogatásával készült.

² *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984. 90.

³ Ennek időpontját nem ismerjük. A velencei levéltárban 1389. július 27-én hat zsák tartalmáról felvettek egy jegyzéket. A másodikban említik az esküt. *Predelli*: I libri commemorali della Repubblica di Venezia. Registri. Tomo III. Venezia 1883. (a továbbiakban: *Predelli*) 323. sz. – A negyedik zsákban van egy olyan dokumentum, amelyben Mária nyugtát ad arról, hogy Velence az 1385. évre esedékes hétezer dukátot befizette. Hasonló nyugta 1386-ból is: *Predelli*: Libro VIII. 325., 327. sz.

⁴ *Mályusz E.*: Zsigmond király i. m. 90.

⁵ 1386. november 8-án Budán Mária királyné kiadott egy oklevelet, amelyben sürgette Velence budai követét, hogy az esedékes hétezer forintot fizessék be. 1385. augusztus 12-én a Köztársaság követe Zárában van, de a veszélyes útra hivatkozva nem ment tovább. Védelmet kért Máriától, mert pénzzel igyekszik Budára: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. Ismerteti Óváry Lipót. I. Bp. 1890. 121., 123., 124. sz.

ütötték.)⁶ Jegyzőjének, Laurentio de Monacisnak a beszámolójából rekonstruálni lehet a követ munkáját a magyar udvarban.

A dózséhez küldött jelentésből megtudjuk, hogy a követ 1387. április 7-én találkozott a királlyal, mégpedig a budai palota díszkertjében (*viridarium*). A szövegből kiderül, hogy Alsáni János kardinális, pécsi püspök, István (erdélyi) vajda és más, név nélkül említett bárók is jelen voltak a kihallgatáson. Zsigmond azt javasolta a követnek és általa Velencének, hogy lépjenek szövetségre Erzsébet és Mária kiszabadítása érdekében. Ebben az ügyben küldje vissza a jegyzőt, maga ellenben maradjon Magyarországon. Ezután a pécsi püspökhöz fordult, hogy folytassa, mert ő nem tud szabatosan fogalmazni (*nescio bene loqui litteraliter*).⁷ Alsáni János megismételte az uralkodói javaslatot, hozzáfűzve, hogy a király egyetlen szava többet ér, mint valamennyi jelenlévő tíz szava. Pantaleone Barbo követ válaszában megerősítette, hogy segítenek a királynék kiszabadításában, és tengeri szövetséget kötnek Magyarországgal. Ekkor István vajda közbevágott, hogy tengeri szövetségről beszélnek ők is.⁸ A velencei követ ezt követően folytatta beszédét, és egyetértett a magyarok javaslataival. A király ekkor félrevonta a követet, és István vajda előadta: Giovanni di Veglia ispán (azaz Frangepán János modrusi és vegliai gróf) azt írta, van remény arra, hogy Erzsébet⁹ és Mária élnek, és ha katonákat küldenek neki, valamint tengeri segítség is lenne, ki tudná a királynékat szabadítani a Horvátiak fogságából. Barbo ezért küldje jegyzőjét Velencébe, hogy a tengeri segítség ügyében tárgyalhasson. István vajda ebben az esetben szárazföldön fog csapatokat küldeni, úgy, hogy egy időben érjenek oda a tengeri és a szárazföldi erők. A velencei követ válaszában megerősítette: ha a liga ötlete elnyeri a Signoria tetszését, minden bizonnyal erre sor fog kerülni. A megbeszélés alatt igen aktív vajda is azon a véleményen volt, hogy igaza van a követnek, mert „melius est, quod primo fiat liga, si placet Dominationi.” Monacis jegyző szerint a király és a bárók szavaiból Barbo követ megérthette, hogy ez a liga kiterjedne a tengeren Dalmáciára, valamint a lázadók ellen is.

A Horvátiak elleni együttes (magyar–velencei) fellépés igényét Zsigmond két nappal később újból megismételte Pantaleone Barbónak. A királyi kápolnában, a mise alatt (*dum missa celebrabatur*) Zsigmond a velencei követet megkérte, hogy amit mond, az maradjon titokban. A király és a bárók eldöntötték, hogy pünkösöd után két héttel hadba szállnak a Horvátiakkal szemben, és leverve őket, oda vonulnak, ahol a királynékat fogva tartják. A Köztársaság a tengeren figyelje, hogy ne vihessék őket más helyre, és a Velencébe küldött jegyző erre kérje meg a Signoriát. A kihallgatás végén, Kanizsai János egri püspök és István vajda azt is közölte, hogy Zsigmond már elküldte követét (*miles Am-*

⁶ S. Romanin: Storia documentata di Venezia. III. Venezia 1855. 314., valamint *Raphayni de Caresinis: Chronica* (1343–1388). A cura di Ester Pastorello. (Rerum Italicarum Scriptores Tomo XII. Parte II.) Bologna 1923. 67–68.: „eundem Pantaleonem Barbum militari cingulo merito exornavit.”

⁷ Minden bizonnyal latinul beszéltek.

⁸ A velencei–magyar tengeri szövetségről már 1383-ban tárgyaltak. Roberto Cessi: *Storia della Repubblica di Venezia*. I. Milano–Messina 1944. 348.

⁹ I. (Nagy) Lajos király özvegye, Erzsébet ekkor már nem élt. 1387. január elején Palsinai János vránai perjel Novigradban megfojtatja királynét. Kretschmayer szerint ez 1387. január 16-án történt. Heinrich Kretschmayer: *Geschichte von Venedig*. II. Gotha 1920. 259.

baxiator) Velencébe, hogy hírt adjon a koronázásról, megújítsa az 1381. évi békét és ennek értelmében az évi hétezer dukátot is megszerezze.¹⁰

Tudjuk, hogy Zsigmond királlyá választása után Budáról több követség is elindult Velencébe. A király Jánoki Demeter nyitrai választott (*electus*) püspököt küldte Velencébe követként az 1387. évi adó kifizetése ügyében.¹¹ A követségre minden bizonnyal a fent említett diplomáciai akció után került sor, hiszen a pénzre égetően szüksége volt az új magyar királynak, hogy még mindig fogságban lévő feleségét kiszabadítsa. Rövid időn belül azonban egy újabb magyar delegáció is indult Velencébe. Ennek a követségnek Demeter császmái prépost, valamint Szántói János udvari vitéz (*miles*) voltak a tagjai. Feladatuk az volt, hogy jelenlétükben a dózse és a tanács esküvel erősítse meg a torinói békét.¹²

Velence mindenképpen fontos gesztust tett Zsigmond felé, amikor nem zárkózott el a katonai fellépéstől. A Horvátiak fogságába került Erzsébet és Mária kiszabadítására Zsigmond már tett kísérletet, és valójában ezt tekinthetjük első, jelentős, önálló politikai lépésének. Erre már a koronázás előtt sort kerített, de 1387 telén eredménytelenül tér vissza Szlavóniából. A hadjáratban Gomnec (ma Ivanić, Kőrös megye) várának sikertelen ostroma volt az egyetlen figyelemre érdemes katonai esemény.¹³ Az uralkodó persze a kudarc ellenére sem mondhatott le Mária kiszabadításáról. Katonai akcióra nem vállalkozott, de politikai lépéseket tett, hogy elszigetelje a felkelőket. Dalmáciába és Horvátországba írt levelében arra szólít fel, hogy álljanak ellent a lázadóknak.¹⁴

A királyné kiszabadítását Zsigmond valójában Velencének köszönhette. Az őrgróf anyagilag is „támogatta” az akciót, igaz, a rá olyannyira jellemző módon. Mivel nem volt elegendő pénze, a Velence által még ki nem fizetett hétezer aranyat ajánlotta fel a kiszabadítás költségeire.¹⁵ Hozzá kell tenni azonban, hogy Zsigmond ekkor még nem volt Magyarország királya, így jogilag nem rendelkezhetett a hétezer arany sorsáról. Nagy valószínűség szerint Velence nem sokat foglalkozott a felajánlással, hiszen tisztában voltak Zsigmond helyzetével, de ha el is játszottak a gondolattal, hamarosan elérkezett az „igazság pillanata”, hiszen miután Zsigmondot királlyá választották, az első adandó alkalommal elindította emberét, hogy az 1387-re esedékes pénz kifizetéséről tárgyaljanak.

¹⁰ A levelet Lorenzo de' Monaci (Laurentio de Monacis) nótárius terjesztette a Signoria elé, feltehetően 1387 áprilisában. *Predelli: Libro VIII. 257. sz.; Magyar Diplomáciai Emlékek az Anjou-korból.* Szerk. Wenzel Gusztáv. (Magyar Történelmi Emlékek / Monumenta Hungariae Historica, Acta Extera III.) Bp. 1876. 357. sz. Az oklevelet tartalmilag közli *Romanin, S.: Storia documentata i. m. 312–314. is.* A Wenzel-féle közlésnél hosszabb a szöveg. A sokat emlegetett István vajda Csáktornyai Lackfi István egykori erdélyi vajda volt, aki ekkor már nádor: *Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II.* (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Bp. 1996. I. 4., 13.

¹¹ Az oklevél az ötödik zsákban található. *Predelli: Libro VIII. 326. sz.*

¹² 1387. április 23. Buda. Zsigmond király oklevele. *Diplomáciai Emlékek i. m. 360. sz.*

¹³ *Mályusz E.: Zsigmond király i. m. 21.*

¹⁴ 1387. április 4. Buda. Zsigmond király oklevele. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. XVII. (1386–1394). Digessit Stjepan Gunjaca. Collegit Tadija Smičiklaš. Zagrabiae 1981.* (a továbbiakban *Smičiklas, T.: i. m.*) 46. sz.

¹⁵ 1386. november 22. Veszprém. Zsigmond brandenburgi őrgróf oklevelének másolata. *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium. Ed. Sime Ljubić. III. Zagrabiae 1872.* (a továbbiakban: *Ljubić, S.: i. m.*) 332. sz.

Velencének ekkor alapvető érdeke volt, hogy viszonya rendezett legyen Magyarországgal. A történesek ismeretében jól látszik, hogy a Köztársaság nem mondott le arról, hogy a számára hátrányos torinói békét átalakítsa. Erre azonban csak úgy kerülhetett sor, ha Dalmáciában és Friuliban megváltoztatja az 1381 után kialakult *status quot*. Erre történtek is bizonyos tapogatózó lépések. Ilyennek tekinthetjük azt, amikor 1385-ben titkos szövetséget kötöttek Willens der Elennel, valamint a friuli városokkal Magyarország ellenében.¹⁶ 1387-ben azonban a Köztársaság még nem érezte magát elég erősnek, hogy egy közép-európai nagyhatalommal szembeforduljon, és ekkor elsődleges érdeke volt, hogy a torinói békét Magyarország megerősítse. Fontos szempont az is, hogy Velence Zsigmond uralmát kedvezőbbnek ítélte, mint ha Kis Károly jutott volna hatalomra. Ebben az esetben ugyanis délről kiindulva lehetőség lett volna Nápoly és Magyarország egyesítésére, ahogy ezt I. (Nagy) Lajos is szeretete volna.¹⁷ Hozzá kell tennem, hogy 1387 tavaszán Nápolyi László már felvette címei közé a magyar királyi méltóságot, jelezve, hogy folytatni kívánja apja elképzeléseit.¹⁸

A Köztársaság remek alkalmat kapott azzal, hogy Mária királyné ügyében megsegíthette Magyarországot, és így bizonyosságot tehetett „baráti elkötelezettségéről.” Veleńce Giovanni Barbarigót bízta meg, hogy ellenőrizze a dalmát partokat, és ha lehetséges, szabadítsa ki Máriát fogva tartói kezéből.¹⁹ Az előzmények ismertek. Erzsébetnek és Máriának fel kellett számolnia a Horvátiak délvidéki ellenállását, ezért indultak el dél felé.²⁰ Az 1386. évi katonai akció céljáról viszont számos elképzelést ismerünk. Van, aki arra gondol, hogy az utazás egyik célja az volt, hogy Tvrtko bosnyák uralkodót megnyerjék a lázadók ellen.²¹ Ezt támasztaná alá a diakóvári helyszín, valamint az, hogy tetemes mennyiségű kincset vittek magukkal.²² Süttő Szilárd azt gondolja, hogy ezek mellett egy komolyabb katonai akcióról is szó lehetett, de — helyesen — nyitva hagyja a kérdést.²³

Azt azonban biztosan tudjuk, hogy 1386. július 25-én reggel a Horváti testvérek, valamint a velük szövetségre lépett Palsinaiak megtámadták Erzsébet és Mária embereit, akik éppen Diakóvárról Gara irányába vonultak.²⁴ Thuróczy János krónikája szerint Forgács Balázs,²⁵ aki elsőként fordult szembe az ellenséges lovasokkal, egy lándzsadöféstől a földre esett, majd fejét vették.²⁶ A csatában szá-

¹⁶ 1389. július 27-i dátum alatt, a harmadik zsákban. *Kretschmayer, H*: Geschichte von Venedig i. m. II. 260., ill. *Predelli*: 324. sz.

¹⁷ *Mályusz E.*: Zsigmond király i. m. 90.

¹⁸ 1387. április 18. Ovi. László nápolyi király Chiéti várához. Zsigmondkori Oklevéltár. Összeáll. *Mályusz Elemér*. I–II. Bp. 1951–1958., III–VII. *Mályusz Elemér* kéziratát kieg., szerk. Borsos Iván. Bp. 1993–2001. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II.: Forráskiadványok I., 3., 4., 22., 25., 27., 32.) (a továbbiakban ZsO) I. 30. sz.

¹⁹ *Romanin, S.*: Storia documentata i. m. 314.

²⁰ *Jörg K. Hoensch*: Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437. München 1996. 68.

²¹ *Fügedi Erik*: „Könyörülj, bánom, könyörülj...” Bp. 1986. 128.

²² *Süttő Szilárd*: Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1387. évi belviszályok okmánytárával. I–II. Szeged 2003. I. 140.

²³ Uo. I. 140–141.

²⁴ Uo. I. 141.

²⁵ Ekkor udvari lovag és pohárnokmester. *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 76.

²⁶ *Thuróczy János*: A magyarok krónikája. Ford. Horváth János. Bp. 1980. 299.

mos Garai rokon halt meg. Köztük volt unokatestvérének, Bánfi Istvánnak fia, Pál, valamint másik unokatestvérének, Bánfi Pálnak fia, János is. Itt vesztette életét egy távoli rokona, Botos András is. Kusalyi Jakcs Dénessel kard végzett.²⁷ Garai Miklós sem kerülhette el sorsát. A történetíró szerint egy kocsinak támaszkodva védte a királynékat, annak ellenére, hogy testébe számtalan nyílvesző fűrődött, de ő azokat egyszerűen letördelte. Ekkor azonban valaki a kocsi alá mászva kirántotta lábát, és ezután a földre zuhanó nádort egyszerűen lenyakaszták.²⁸ Garai Miklós fejét ezután Nápolyba küldték.²⁹ A források ellentmondóan beszélnek arról, ki jutott még erre a szomorú sorsra. Mária oklevelében Bánfi Pál fiát, Jánost említik.³⁰ A *Chronicon Siculum*ban a nádor mellett Forgács Balázsról és talán Bánfi István fiáról, Pálról írtak.³¹ Antonio Fiorentino — akit nem lehet elfogulatlansággal vádolni azok után, amit az 1386. évről említett — a királynék elfogását úgy kommentálta, hogy olyan dolog történt, amiről ő örömmel ír (*una cosa la quale mi piace*). Úgy tudta, Garai mellett egyik unokatestvérének, valamint „Fracasso Balagio”-nak, azaz Forgách Balázsnak a fejét küldték Nápolyba.³²

Tudjuk, hogy a királynék kíséretében volt még a nádor fia, Garai János (Miklós el tudott menekülni), Treutel János, a néhai Alsáni János bán fia Pál³³ fiai, László és Miklós, Kanizsai Lőrinc fia, a néhai János mester fia, István, Ákos bán fia, Mikcs, Kórógyi Fülöp fia, István. Ők valamennyien fogságba estek.³⁴ Hasonló sorsa jutott Szerdahelyi Ders fia György fia, Márton, valamint Maróti János is.³⁵ Kiszabadulásuk után mindketten szép karriert futottak be.³⁶ Marótinak kijutott a fogságból: négy évig a törökök „vendégszeretetét” is élvezhette, ahonnan csak 40000 forint fejében szabadult ki.³⁷ A királynékat a lázadók a zágrábi püspökség fennhatósága alá tartozó Gornec várába vitték,³⁸ majd feltehetőleg

²⁷ 1387. szeptember 14. Debrecen. Mária királyné oklevele. *Süttő Sz.*: Anjou-Magyarország alkonya i. m. I. 141., valamint: *Smičiklas, T.*: i. m. 67. sz.

²⁸ *Thuróczy J.*: A magyarok krónikája i. m. 299–300.

²⁹ 1387. szeptember 14. Debrecen. Mária királyné oklevele. *Smičiklas, T.*: i. m. 67. sz.

³⁰ Uo.

³¹ *Chronicon Siculum incerti authoris ab anno 340 ad annum 1396 in forma diarii ex inedito codice Ottoboniano Vaticano. Cura et studio Iosephi de Blasiis. (Monumenti storici a cura della Società Napoletana di storia patria Serie prima, Cronache 2.) Neapoli 1887. 65.; Süttő Sz.*: Anjou-Magyarország alkonya i. m. I. 142.

³² *Cronica volgare di Antonio Fiorentino dall'anno 1385 al 1409. A cura di Elina Bellondi. (Rerum Italicarum Scriptores Tomo XXVII. Parte II.) Citta di Castello 1915. 17–18. Elina Bellondi, a forráskiadvány szerkesztője, Piero di Giovanni Minerbettiként azonosította a szerzőt, akit 1471-ben IV. Sixtus pápa lovagga avatott, majd nyolc év múlva elnyerte a *gonfalone di giustizia* címet is. Munkáját tehát közel száz évvel később írta, mint ahogyan az események történtek.*

³³ Ekkor ajtónállómester. *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 11.

³⁴ 1387. szeptember 14. Debrecen. Mária királyné oklevele. *Smičiklas, T.*: i. m. 67. sz.

³⁵ *Süttő Sz.*: Anjou-Magyarország alkonya i. m. I. 142.

³⁶ *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 155., 230.

³⁷ 1427. július 7. Rozsnyó (Erdélyben). Zsigmond király oklevele. *Katona István*: *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae. Tom. V. Ordine XII. Budae 1790. 482–488.* – Minden biznnyal Boszniában eshetett fogságba. Az oklevélre Szovák Kornél (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) hívta fel figyelmemet. Önzetlen segítségét ezúton is köszönöm.

³⁸ *Süttő Sz.*: Anjou-Magyarország alkonya i. m. I. 142.

egy rövid ideig Krupa várában őrizték őket.³⁹ Innét kerültek az Adriai-tenger partján található Novigradba. A foglyok egy részét viszont Pozsegavárban, Orjavában, Csáktornyában, valamint Pacsitelben tartották fogva.⁴⁰

Mária királyné kiszabadításában 1387 nyarán Velence („szárnyas”) orosz-lánrészt vállalt magára. Novigrad ostromát Giovanni Barbarigo kapitány vezette, aki remekül felfegyverzett hajókkal támadta a várat, és 1387. június 4-én sikerrel járt.⁴¹ A tengeren és a szárazföldön egyaránt próbálkoztak, és Palsinai János vránai perjelt legyőzték. A szárazföldi akcióban részt vett Losonci István,⁴² Frangepán János, valamint a Kaplai testvérek és a Korbáviai grófok katonái is. Ezzel egy időben Lackfi István nádor csapataival a macsói részekre vonult, hogy ifjabb Garai Miklós embereivel egyesülve, átvegye a hadjárat vezetését.⁴³

A sikeres szabadítás után a királynét a tengerparti Zenggbe vitték, ahol a kapitány azonnal megkapta jutalmát: lovaggá avatták. (Mária a következő években sem feledkezett meg kiszabadítójáról. 1391-ben a királyné arra kérte a velencei dózsét, hogy engedélyezze Barbarigo számára, hogy elfogadja a királyné adományát pénzben vagy ékszerben, és meglátogathassa őt Budán.⁴⁴) Minden bizonnyal a velenceiek katonai akciójában Pietro Civran is részt vett.⁴⁵ Mária már a kiszabadítása napján elküldte emberét Thomas Sovich de Sibenico (*nobilis vir*) személyében Sebenicóba, Spalatóba és Trauba. A követ „sub sigillo Butcho comitis Corbaviae” indult útnak.⁴⁶ Minden bizonnyal a királyné követe Mária kiszabadításáról tudósította a városokat.

Giovanni Barbarigo kapitány időközben nem hagyta abba a lázadók elleni harcot, Scardona ellen fordult, mivel azt a felkelők elfoglalták. A velencei hadvezér most is sikerrel járt. Annak ellenére, hogy a vár kellően meg volt erősítve, elfoglalta azt, és átadta a magyar királyi párnak. Minden bizonnyal Raveni Pál fia, Gergely (*magister*) zágrábi kanonok is fontos szerepet játszhatott Mária ki-

³⁹ *Romanin, S.*: Storia documentata i. m. 311.

⁴⁰ *Süttő Sz.*: Anjou-Magyarország alkonya i. m. I. 142.

⁴¹ Lucius munkájában azt írta, hogy a kiszabadítás 1387. június 4-én történt. A királynét Nonába, majd a hónap 15. napján a velencei hajók Zenggbe vitték. Lucius Iohannes De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex. In: *Iohannes Georgius Schwandtner*: Scriptorum rerum Hungaricarum veteres ac genuini. III. kVindobonae 1748. 253. – Romanin szerint is június 4-én szabadították ki Máriát (*Romanin, S.*: Storia documentata i. m. 314.), aki június 22-én még Zenggben volt: *Smičiklas, T.*: i. m. 52. sz. (1387. június 22. Zengg. Mária királyné oklevele.) Még június 30-án is itt találjuk. ZsO I. 129. sz. (1387. június 30. Zengg. Mária királyné oklevele.) Kiszabadítása utáni első oklevelét már június 4-én kiadta, Lucsén datálva. *Engel Pál – C. Tóth Norbert*: Itineraria regum et reginarum (1382–1438). Itineraria Sigismundi regis imperatorisque (1382–1437), Mariae (1382–1395) et Barbarae (1405–1438) reginarum consortium eiusdem, necnon Elizabeth reginae (1382–1386), relictæ Ludovici I regis. (Subsidia ad historiam medii ævi Hungariae inquirendam I.) Bp. 2005. 38.

⁴² Ekkor szőrényi bán. *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 32.

⁴³ *Hóman Bálint – Szeffű Gyula*: Magyar történet. II. Bp. 1935. 332. – Ifjabb Garai Miklós ekkor még nem biztos, hogy macsói bán volt. Erre az első adat csak 1387. augusztus 22-éről van: *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 28.

⁴⁴ (1391.) január 22. Buda. Mária királyné oklevele. *Predelli*: 353. sz.

⁴⁵ *Filippo Nanni Mocenigo*: Veneziani ed Ungheresi fino al secolo XV. Venezia 1905. 27.

⁴⁶ 1387. június 4. Luche (in villa Dolac). Mária oklevele a fent említett városokhoz. *Smičiklas, T.*: i. m. 51. sz. – Minden bizonnyal Korbáviai Budiszlórol van szó (1364–1401), aki 1391-ben udvari lovag és nonai comes lett, majd három év múlva horvát bán. *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 132.

szabadításában. A királyné oklevelében kiemeli, hogy Gergely „*viŕam suam exponens periculis manifestis*” cselekedett. A kanonoknak és rokonainak adományozta Raven (Kőrös m.) birtokát, valamint valódi szlavóniai nemesekké és udvari familiárisokká tette szolgálataiért őket („*verorum nobilium regni nostri Slavonie sub nostro vexillio et insuper eosdem esse volumus familiares aule nostre.*”). Emellett Mária örökre felmentette őket minden szolgáltatási kötelezettség („*ab omni servitio reali et personali*”) alól.⁴⁷ Alig egy hónap múlva Mikcsfi Ákos szlavón bán — úgy Zsigmond, mint Mária döntése értelmében — Kőrös vármegyéhez írt parancslevelében a kanonokot és rokonait valóban „*de iobagionatu castris eximendo in veros nobiles et servientes regni literis eorum mediantibus prefeceerunt.*”⁴⁸

A Köztársaság, miután értesült királyné kiszabadításáról, azonnal Mária-hoz küldte követeit Leonardo Dandolo (*miles et procurator Sancti Marci*), Giacomo Delphino (*miles*), Paulo Maureceno, Petro Bragadeno, Marino Maripetro és Remegio Superantio személyében.⁴⁹ Dandolo és Maureceno a királyné kíséretében maradtak, még ott vannak július elején is, amikor Mária Zágrábban találkozik Zsigmonddal. Ekkor találkoznak harmadik követársukkal, Pantaleone Barbóval is, és együttesen követik a királyi párt Magyarországra.⁵⁰ Mária Zenggből köszönőlevelet írt Antonio Veniero velencei dózsénak, akit joggal tarthatott egyik megmenőjének.⁵¹

Mária kiszabadítását VI. Orbán pápa azonnal megköszönte a Köztársaságnak. Levelében nemcsak a velencei hajókat említette, mint akik tevékenyen részt vettek az akcióban, hanem Frangepán János ispánt is. A szentatya reményét fejezte ki, hogy Velence továbbra is folytatja a jó viszonyt Magyarországgal.⁵² (A pápa már tavasszal azt közölte Velence római követével, hogy nagyon szeretné, ha Mária kiszabadulna.⁵³) Ugyanazon a napon VI. Orbán Zsigmondnak is írt. Gratulált, hogy a magyar királyné kiszabadult a felkelők fogságából. Ebben a levelében is megemlíti, hogy Velence mellett a zenggi ispán (Giovanni di Veglia, azaz Frangepán János) is fontos szerepet vállalt az akcióban.⁵⁴ A pápa a béke reményében már abban gondolkodott, hogy egy törökellenes kereszties hadjáratban is együtt fog működni a két hatalom.⁵⁵

A sikeres királyné-szabadítás után Velence persze azonnal benyújtotta a számlát, hozzátéve, hogy minden bizonnyal Magyarország a katonai akcióban nyújtott segítség nélkül is megerősítette volna a torinói békepontokat. A Köztársaság diplomatai, nem sokkal Mária szabadulása után, 1387. június 12-én megkapták követi utasításukat Antonio Venero dózsétól. A követeknek, Leonardo Dandulónak (*miles et procurator Sancti Marci*), Paulo Maurecenónak, valamint Pantaleone Barbónak (*miles*) az volt a feladata, hogy az 1381. évi tori-

⁴⁷ 1387. június 22. Zengg. Mária királyné oklevele. *Smičiklas, T.*: i. m. 52. sz.

⁴⁸ 1387. július 21. Zágráb. Mikcsfi Ákos szlavón bán oklevele. *Smičiklas, T.*: i. m. 54. sz.

⁴⁹ Erre minden bizonnyal még Zenggben sor került.

⁵⁰ *Cronica volgare di Antonio Fiorentino* i. m. 68.

⁵¹ (1387.) június 30. Zengg. Mária magyar királyné oklevele. *Predelli*: 266. sz.

⁵² (1387.) június 14. Lucca. VI. Orbán pápa oklevele. *Predelli*: 261. sz.

⁵³ 1387. május. Velence római követének jelentése. *ZsO* I. 48. sz.

⁵⁴ (1387.) június 14. Lucca. VI. Orbán pápa oklevele. *Predelli*: 262. sz.

⁵⁵ (1387.) Guglielmo de'Claruti jelentése Velencének Rómából. *Predelli*: 273. sz.

női békét a királyi pár, a főpapok, a bárók, a titkárok, valamint a királyi és királynéi tanácsosok előtt erősítsék meg.⁵⁶

Maga Zsigmond személyesen nem vett részt a szabadási akcióban. Májusban még Semptén volt, ahol 16-án egyezsége lépett unokatestvéreivel. A hónap 27. napján már Budán találjuk, de tíz nap múlva már elindult Szlavóniába.⁵⁷ Június 6-án még Budán ad ki oklevelet, de két nappal később, már Almáson teszi ugyanezt.⁵⁸ Ezek szerint Budára a hír, hogy Mária június 4-én kiszabadult, igen hamar megérkezett, de ami még valószínűbb, Zsigmond már eleve útnak indult dél felé, és ekkor értesült az új fejleményről.⁵⁹ A király végül július 4-én Zágábban találkozott Máriával, és a szabad királyi városban maradt közel egy hónapon át, miközben hívei sorra támadták ellenfeleinek szlavóniai várait. A király augusztus 10. és 13. között személyesen irányította Gomnec ostromát, majd ezután hagyta el Szlavóniát.⁶⁰

Minden bizonnyal a Mária kiszabadításában részt vett szárazföldi csapatok is elkísérték a királynét Zágárra, akik Zsigmond kíséretével egyesülve már tekintélyes katonai erőt képviselhetek. Mindenesetre Csáktornya, Gomnec, Medvevár, Peker és több más vár elfoglalására elegendőnek bizonyultak, így augusztus közepére Zsigmond Szlavónia és Észak-Horvátország bizonyos részei felett megszerezte az ellenőrzést.⁶¹

A fent említett három velencei követ akkor találkozott a királlyal, amikor az elhagyta Zágárot („villa campestri Rethkolch prope Zagrabiam, penes curiam, ubi predictus dominus rex fuerat hospitatus”). Érdekes felsorolni, hogy kik voltak jelen a Zágáb melletti tárgyaláson. Stephanus Stephani de Vegla bíródomini közjegyző első helyen Bebek Detrét említette (*vexillifero*).⁶² De ott volt Jolsvai Leusták (*magister curie*), valamint Treutel Miklós és György, Toldi Miklós, Pető János és Perényi Miklós (*milités aule regie*) is. A követek szerettek volna megerősítést kapni arról a hétezer forintról, amelyet a nyitrai püspökön keresztül kifizettek, de Zsigmond nagy elfoglaltságára való tekintettel ezt még nem tudta aláírni.⁶³ Erre csak augusztus 3-án került sor egy bizonyos Grabranch falunál (*villa*, talán Graberjanc Kőrös m. délnyugati részén). Ekkor nemcsak a királytól, hanem Máriától is sikerül a megerősítést megszerezniük.⁶⁴

⁵⁶ 1387. június 12. Velence. Antonio Venero velencei dózse oklevele. Archivio di Stato di Venezia (a továbbiakban ASVe); Miscellanea, Atti diplomatici e privati, Busta 27. N. 812.

⁵⁷ Engel Pál: Az utazó király: Zsigmond itineráriuma. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I. Tanulmányok. Szerk. Beke László–Marosi Ernő–Wehli Tünde. Bp. 1987. 70.

⁵⁸ 1387. június 6. Buda. Zsigmond király oklevele. ZsO I. 104. sz., 1387. június 8. Almás. Zsigmond király oklevele. ZsO I. 109. sz.

⁵⁹ Talán június 7-én.

⁶⁰ Engel P.: Az utazó király i. m. 70. – Július 28-án Zsigmond még Zágábban ad ki oklevelet: ZsO I. 161. sz. Július 31-én már Rethkolchon van: ZsO I. 165. sz.

⁶¹ Hóman B.–Szekfű Gy.: Magyar történet i. m. II. 333.

⁶² Itt az oklevélben megadott tisztségeket nevezzük meg magunk is, tudva, hogy az nem minden esetben felel meg a valóságnak. A tanulmányban ezeket a hibákat később korrigáljuk.

⁶³ 1387. július 31. Rethkolch. Az oklevél írója *archidiaconus Goricensis in Zagrabiansi ecclesia*. ASVe Miscellanea, Atti diplomatici e privati, Busta 27. N. 813.

⁶⁴ 1387. augusztus 3. Grabanch. Zsigmond király oklevele. Uo. Busta 27. N. 814.; 1387. augusztus 3. Grabanch. Mária királyné oklevele. Uo. N. 815.

A velencei követek fogadásánál név szerint felsoroltak közül többen a királyné udvartarásához tartoztak, vagy ezután kerültek be; ami érthető, hiszen Zsigmond nyilvánvalóan Mária embereit is magával vitte a találkozóra. Bebek Detre (†1404) királynéi asztalnokmester és árvai várnagy volt 1379-ben, tehát Erzsébet emberének számított. 1383–1387 között zászlótartó, 1384-ben turóci ispán, 1388-ban pedig királynéi udvarmester lesz. Karrierje azonban nem áll meg itt, később szlavón bán (1389–1392), horvát bán (1391–1392), szőrényi bán és temesi ispán (1392–1393), majd újból szlavón bán (1394–1397). Pályája csúcának persze a nádori pozíciót tarthatjuk, amelyet 1397 és 1402 között töltött be.⁶⁵

A követek által ugyancsak említett Jolsvai Leusták (†1400) 1384-ben királynéi udvari lovag és csongrádi ispán. 1385-ben pozsonyi ispán, két évvel később ajtónállómester (1392-ig). Később sárosi és szepesi (1387–1397), nyitrai (1387–1390), pilisi (1388), barsi, gömöri és fejéri (1390–1397), illetve zólyomi ispán (1390–1393). Bebek Detréhez hasonlóan belőle is nádor lett, nevezetesen őt megelőzve, 1392 és 1397 között.⁶⁶ A sors ironiája, hogy miután az 1396. évi nikápolyi csatában török fogságba esett, Zsigmond Bebek Detrét, az akkori szlavón bánt nevezte ki helyére. Jolsvai és kísérete váltságdíja 50000 aranyfórint volt, de ezt az összeget családja nem tudta összegyűjteni. 1400-ban megírta végrendeletét, és a Francesco Gattilusionál, Mütiléné-sziget uránál eltöltött évek után minden bizonnyal vissza kellett mennie I. Bajezid szultán fogságába.⁶⁷ (Szécsényi Frank egyike volt annak a három személynek, akik Jolsvai Leusták kiszabadítása fejében minden vagyonával jót állt a nádorért, amennyiben az kiszabadul.⁶⁸).

Az udvari lovagok közül Treutel Miklós (†1420/21) jelenléte már csak azért is érdekes, mert testvére, János azok közé tartozott, akit Máriával együtt fogságba ejtettek.⁶⁹ Treutel 1382-ben trencsényi ispán és várnagy, 1387-ben relátor, 1387–1408 között pozsegai ispán, közben macsói bán (1394–1397), majd tárnokmester (1402–1408), de 1412 és 1416 között is báróként említik. Treutel Gyögyről viszont nincsenek adataink.⁷⁰ Toldi Miklós (†1390) karrierjének döntő része I. (Nagy) Lajos király uralkodásához kötődik. Mária alatt már szabolcsi ispán (1382–1385), később udvari lovag (1387–1389).⁷¹ Gersei Pető János (†1424) karrierje 1387-tel kezdődhetett, udvari lovagként. Később királyi familiáris (1402–1403), zalai (1404–1424), győri ispán (1405), majd vasi ispán (1421–1424) és tátikai várnagy (1422–1423).⁷² Perényi Miklós (†1396) 1386-ban udvari ifjú, később pohárnokmester (1387–1390), diósgyőri várnagy, borsodi,

⁶⁵ Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 26., 1397 és 1402 között számos megye ispáni posztját is megszerezte.

⁶⁶ Uo. II. 119., 1392 és 1397 között számos megye ispáni posztját is bírta.

⁶⁷ Mályusz E.: Zsigmond király i. m. 106–107.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ 1387. szeptember 14. Debrecen. Mária királyné oklevele. *Smičiklas, T.*: i. m. 67. sz.; Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 247.

⁷⁰ Uo. II. 247.

⁷¹ Uo. II. 244.

⁷² Uo. II. 194.

abaúji és zempléni ispán (1388–1390), majd szörényi bán (1390–1391) és újra borsodi ispán (1395–1396).⁷³

A Köztársaság diplomatái ezzel a fontos tárgyalással azonban még nem fejezték be küldetésüket. Velence érthető módon azt akarta, hogy Zsigmond és Mária is ismerje el a torinói béke pontjait.⁷⁴ Erre már 1387. június 12. előtt sor kerülhetett, hiszen Velencének már ekkor Zsigmond (mint magyar király) és Mária királyné esküje egyaránt birtokában volt. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy együtt fogadták meg a béke betartását, hiszen Mária fogsága miatt erre nem kerülhetett sor, Zsigmondot pedig csak később választották meg magyar királynak. Velence azt szeretete volna elérni, hogy a király és a királyné együtt esküdjenek meg a békepontokra, de nem jártak sikerrel. Mária kiszabadulása után ugyan lett volna erre alkalom, hiszen a király és a királyné július elején találkoztak Zágrábban, és utána hetekig együtt is maradtak. Ennek ellenére 1387. augusztus 23-án Csázmán (*in domo ospiti serenissimi domini regis*) csak Zsigmond esküdött meg az 1381. évi békepontok betartására, és újból megerősítette a torinói békét.⁷⁵ A közjegyzői oklevél név szerint a következő tanúkat sorolta fel: Jánoki Demeter választott nyitrai püspök, Jolsvai Leusták (*magister curie*), Bebek Detre, Changai János fia Miklós és Szécsényi Frank.⁷⁶ Még ugyanazon a napon csázmái kolostorban (*in claustro Beate Marie Magdalene*) megkapják a nyitrai püspöktől az 1387. július 10-én átadott hétezer dukátról a nyugtát. A közjegyzői oklevél tanúsága szerint ekkor István (*abbas de Radina*), Pál fia György (*canonicus Zagradiensis*), Péter fia Miklós (*capellanus domini Demetrii electi*), Vegliai (*Vegla*) Pál (*miles*), Frankafalvai (*Frankafolua*) Mihály fia Pál, valamint két, Zágrábban élő velencei, Luca Bomolo (Jakab fia) és Zacaria de Gangionibus voltak jelen.⁷⁷

Az utóbbi eskü tanúi közül három új név szerepel. Jánoki Demeter (†1398/99) 1352-ben már barsi főesperes, 1385-ben csázmái prépost, két évvel később pedig nyitrai püspök lett. Később veszprémi (1387–1392), majd erdélyi (1392–1395), végül újból veszprémi püspök (1395–1398).⁷⁸ Zsigmond „régí” hívének tekinthetjük, erre utal velencei követsége is. Jutalma nem maradt el, hiszen 1387 nyarán megkapta a veszprémi püspökséget. Az áthelyezést kérő magyar követség Rómába menet Velencében is megállt.⁷⁹ Changai János fia Miklós

⁷³ Uo. II. 189. – A Perényiek Zágrábban, 1387. július 28. körül Terebes várát (Zemplén m.) kapják Zsigmond királytól: ZsO I. 162. sz.

⁷⁴ Nemcsak a velenceiek, hanem a magyarok is arra törekedtek, hogy Máriától és Zsigmondtól is megkapják az oklevelet. Ilyen oklevélpárt sokat ismerünk. 1388 közepétől azonban egyre kevesebben kérték ezt. *Mályusz E.*: Zsigmond király i. m. 28.

⁷⁵ 1387. augusztus 23. Csázma. Laurentius Wlkani (*clericus de Iwanich, Zagradiensis diocesis*) birodalmi közjegyző oklevele. ASVe Miscellanea, Atti diplomatici e privati, Busta 27. N. 816.

⁷⁶ A szövegben ez áll: „Frank filio condam comiti bani”. Őt Szécsényi Kónya bán fiaként azonosítottam, és nem Szécsi Miklós nádor gyermekeként. *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 221–222. – Wenzel a Diplomaciai emlékek i. m. 372. sz. alatt számos nyomdahibával közli az oklevelet.

⁷⁷ 1387. augusztus 23. Csázma. Laurentius Wlkani (*clericus de Iwanich, Zagradiensis diocesis*) birodalmi közjegyző oklevele. ASVe Miscellanea, Atti diplomatici e privati, Busta 27. N. 817.

⁷⁸ *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 113.

⁷⁹ 1387. augusztus 30. Velence. „ambaxiatores, qui nuper venerunt de Hungaria, euntes ad Romanam curiam”. *Ljubić, S.*: i. m. 348. sz.

személyét nem tudtam azonosítani, talán udvari lovag lehetett. Szécsényi Frank (†1408/09) I. (Nagy) Lajos alatt már számos ispánságot viselt. Később honti és nógrádi (1387–1390), trencsényi ispán (1388), kincstartó (1392–1393), a jászok bírása (1393), erdélyi vajda és aradi ispán (1393–1395), végül országbíró (1397–1408) volt.⁸⁰

A két oklevélben felsorolt magyar urak közül Bebek Detre, Jolsvai Leusták és Szécsényi Frank már ekkor a Kanizsai-ligához tartoztak, ahhoz a főúri csoporthoz, amelynek Zsigmond trónját köszönhette.⁸¹ Szécsényi — ha lehet így fogalmazni — Zsigmond „régí” emberének számított, hiszen az őrgrófi kancelláriában korábban oklevél kiadásra utasított, és ez azt jelentette, hogy részt vett Zsigmond tanácsosainak munkájában.⁸²

Rajtuk kívül Zsigmond zágrábi kíséretének más tagjait is ismerjük. Csetneki György asztalnokmester érdemei fejében (*expeditionibus prosperis*) a szabad királyi városban kapta meg a királytól Papouch (Kőrös m.) birtokot.⁸³ Mikcsfi Ákos szlavón bánt is Zágrábban találjuk.⁸⁴ Itt tartózkodott továbbá ifjabb Losonci László szőrényi bán is.⁸⁵ Minden bizonnyal a kíséret tagja lehetett még Csehi Péter fia, Ferenc is, akinek érdemei fejében a családnévadó Csehi falu (Zágráb m.) Zsigmondtól éves vásártartási jogot kapott.⁸⁶ Ez vonatkozik a Mogorovic nemből származó, néhai Ostrovicai Novák ispán fiára, Péterre is (*egregius strenuus miles magister*), akinek Zágrábban az uralkodó egy birtokcserét engedélyezett.⁸⁷

A hadjáratban még részt vett Sárói László is.⁸⁸ Sárói (†1395) ekkor még csak udvari lovag és relátor, de 1392-ben már szlavón bán, majd még ebben az évben — egészen haláláig — ajtónállómester.⁸⁹ Nem feledkezhetünk meg végezetül a korszak két meghatározó bárójáról sem, akik bizonyosan ott voltak Zsigmondal Szlavóniában: Lackfi István nádorról (†1392), valamint Kanizsai János (†1418) egri püspökről, főkancellárról, akiből még ebben az évben esztergomi ér-

⁸⁰ Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 221.

⁸¹ Mályusz E.: Zsigmond király i. m. 24–25.

⁸² Uo. 20.

⁸³ 1387. július 15. Zágráb. Zsigmond király oklevele. *Smičiklas, T.*: i. m. 53. sz.; Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 47. Alább csak az általam ismert, 1387. évi adományokat adom meg, néhány alkalommal jelzem csupán, ha valaki a következő évben jutott adományhoz.

⁸⁴ 1387. július 21. Zágráb. Itt ad ki oklevelet. *Smičiklas, T.*: i. m. 54. sz.

⁸⁵ Egy királyi oklevél relátoraként szerepel. *Smičiklas, T.*: i. m. 58. sz. (1387. július 28. Zágráb. Zsigmond király oklevele.); Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 32. – Ő minden bizonnyal eleve délen tartózkodott. Losonci 1387. március 1-én Zágrábban van. Monumenta historica Liberae Regiae Civitatis Zagrabiae. Ed. Johannes Bapt. Tkalčić. I. 1093–1399. Zagrabiae 1889. 329. Itineráriuma még nem készült el. Remeknek tartom C. Tóth Norbert alap kutatásait ebben a témában. C. Tóth Norbert: Zsigmond király tisztségviselőinek itineráriuma. I. Századok. 138. (2004) 465–494. – Losonci egyébként Máriaától Szalánc (Zemplén m.) várát kapja Zágrábban, 1387. július 25-én: ZsO I. 158. sz.

⁸⁶ 1387. július 28. Zágráb. Zsigmond király oklevele. *Smičiklas, T.*: i. m. 58. sz.

⁸⁷ 1387. július 28. Zágráb. Zsigmond király oklevele. *Smičiklas, T.*: i. m. 59. sz. – Likai család (Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 146.), ekkor még a horvátországi Ostrovica vár a birtokukban volt (Uo. I. 384.). A birtokcserére már 1387. június 22-én Zákánynál ígéretet tett a király (*in descensu nostro campestri cis villam Zakan*): ZsO I. 124. sz.

⁸⁸ Mályusz E.: Zsigmond király i. m. 31.

⁸⁹ Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 210.

sek lett.⁹⁰ Hasonlóan együtt vonult a királyi párral Alsáni Bálint bíboros, pécsi püspök, valamint Stiborici Stibor (†1414) is, aki ekkor még csak oroszországi vajda volt, de később majd számos tisztséget kap Zsigmond királytól.⁹¹

Elképzelhetőnek tartom továbbá, hogy az alább felsorolt nemesek is Zsigmond seregét erősítették, bár csupán közvetett adatok állnak velük kapcsolatban rendelkezésemre: azok a birtokadományozó oklevelek, amelyekben megemlítik őket a király szlavóniai tartózkodása idején. Ilyen Szilvágyi Miklós fia János mes-ter (*miles*), aki Zákánynál kapott adományt.⁹² Losonci László és István bánok familiárisa, Kiskeszői Péter, valamint Zsigmond és Mária udvari lovagja, Ruszkai Domokos (†1395 után) Gornec ostroma idején jutottak birtokokhoz.⁹³

Azok a familiák is megkapták jutalmukat, akiknek képviselői a Horvátiak támadása miatt életüket veszítették vagy fogságba estek. Legkorábban a Kusalyi család, akik Dénes halála miatt nyerték el a Szolnok megyei Aranyos királyi várárt.⁹⁴ A Kusalyiak a szlavón hadjárat idején is adományhoz jutottak. A királyi kegynek köszönhetően a Kraszna megyei Varsovicst kapták.⁹⁵ András (†1388/90) már ekkor főkincstartó volt, testvére György (†1415/17) is ezt a posztot töltötte be, de karrierje nem állt meg itt: 1398–1401 között tárnokmesterként működött. A másik két Jakcs fiú, István és Dávid karrierjéről nem sokat tudunk. István 1389-ben relátor volt, Dávidról még ennyi adat sem maradt ránk.⁹⁶ De a Garai család sem panaszkodhatott: a meggyilkolt nádor fiai, Miklós macsói bán (†1433) és János (†1428) Máriától a Horvátiak birtokaiból kapott.⁹⁷ Miklós 1402 és 1433 között a nádori tisztséget viselte, karrierje tehát töretlen maradt.⁹⁸ János több ispáni címet szerzett, báróként említették, testvéréhez hasonlóan ő is a Sárkányrend tagja lett.⁹⁹ A fogságba esett Kórógyi Fülöp fia, István macsói bán a királytól Cseri királyi birtokot (Temes m.) kapta.¹⁰⁰ Kórógyi Zsigmond bárói közé tartozott, a báni tisztséget 1394–1397 között is viselte.¹⁰¹

⁹⁰ Mályusz E.: Zsigmond király i. m. 28.; Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 4., 63., 89. – A hadjárat alatt Lackfi is részesült adományban: a már neki elzalogosított Komárom várárt kapja Máriától. ZsO I. 144. sz. (1387. július 13. Zágráb. Mária királyné oklevele.) A Kanizsaiak sem maradnak adomány nélkül: ZsO I. 173. sz. (1387. augusztus 6. Kőrös. Zsigmond király oklevele.)

⁹¹ 1387. augusztus 7. Kapronca. Lackfi István nádor ítéletlevele. ZsO I. 180. sz.; Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 217.

⁹² 1387. június 22. Zákány. Zsigmond király oklevele. ZsO I. 125. sz.; Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 232. Udvari lovag.

⁹³ 1387. augusztus 10. Gornec. Zsigmond király oklevele. ZsO I. 181. sz.; 1387. augusztus 12. Gornec. Zsigmond király oklevele. ZsO I. 186. sz.; Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 62.

⁹⁴ 1387. április 19. Buda. Zsigmond király oklevele. ZsO I. 31. sz. – Az adományt még Mária ígérte meg a családnak. Július 7-én, Zágrábban újból kiadják az oklevelet, ekkor már Mária is jelen volt: ZsO I. 140. sz.

⁹⁵ ZsO I. 142. sz.

⁹⁶ Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 112.

⁹⁷ 1387. szeptember 14. Debrecen. Mária királyné oklevele. ZsO I. 217. sz.

⁹⁸ Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 81. Számos egyéb tisztségének felsorolásától eltekintek.

⁹⁹ Uo. II. 81.

¹⁰⁰ 1387. augusztus 6. Kőrös. Zsigmond király oklevele. ZsO I. 171. sz. – A Kórógyiak a következő évben is kapnak birtokokat, a király Harsány várával (Baranya m.) jutalmazza őket: ZsO I. 519. sz. (1388. április 28. Visegrád. Zsigmond király oklevele.)

¹⁰¹ Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 133.

A felsorolásából jól látszik, hogy az oklevelek tanúsága szerint azok, akik Zsigmonddal Szlavóniába vonultak, vagy esetleg Máriával együtt érkeztek Zág-rába, nemcsak 1387-ben élvezték Zsigmond bizalmát, hanem később is. Az uralkodó tehát nem feledkezett meg róluk, hiszen előbb-utóbb majdnem mindegyikük jelentős tisztséget kapott.¹⁰² Természetesen voltak kivételek is: a megyei nemesnek számító Gersei Pető János, vagy azok az udvari lovagok, akik katonai érdemeik fejében nyertek birtokokat a szlavón hadjárat idején.¹⁰³ Olyan is volt közöttük, akiben később Zsigmondnak csalódnia kellett. Ilyennek számított Bebek Detre, hiszen 1401-ben már azok között volt, akik elfogták Zsigmondot, és mivel a nádor nyíltan szembe fordult a király csehországi politikájával, az uralkodó 1402 őszén leváltotta posztjáról.¹⁰⁴

***

Velence és Magyarország szövetségi kapcsolata Zsigmond hatalomra jutásának első évében, gyakorlatilag politikai gesztusokra épült. A Köztársaság ekkor még nem tudta megváltoztatni a számára előnytelen, 1381. évi torinói béke határozatait, ezért jószomszédi viszonyra törekedett egykori ellenfelével. Értethető módon mindent megtett, hogy a Zsigmond megválasztásával kialakult új helyzetben bizonyítsa lojalitását. Mária királyné kiszabadításával, valamint a lázadók elleni sikeres fellépéssel lekötölezték az új magyar uralkodót és feleségét. A két ország között szövetségi rendszer ennek ellenére nem jött létre. Az, hogy Velence Ragusát, Spalatót, Traut és Sebenicót arra buzdította, hogy legyenek hűségesek a magyar királyhoz, véleményem szerint nem volt több mint egyszerű politikai taktika.¹⁰⁵

A Mária trónra lépése óta több alkalommal felmerülő magyar–velencei szövetségtől sem 1387-ben, sem utána nem lehetett többet várni.¹⁰⁶ Zsigmond 1388-ban is elővette az ötletet, de az a dalmáciai bárók, püspökök és városok ellenállásán megbukott.¹⁰⁷ Ennek ellenére úgy vélem, mégsem ez volt a kudarc legfontosabb oka. Dalmácia teljes visszahódítására¹⁰⁸ a Köztársaság soha nem adott volna számottevő katonai erőt. Az ok egészen egyszerű: a Dalmácia feletti ellenőrzést Velence magának akarta.

¹⁰² A következő évek, évtizedek birtokadományaira jelen tanulmány keretében természetesen nem térhetek ki.

¹⁰³ Toldi Miklós már nem sokáig élt, az ő karrierjét már nem befolyásolhatta, hogy Zsigmond 1387-ben magával vitte.

¹⁰⁴ *Mályusz E.*: Zsigmond király i. m. 47–52.

¹⁰⁵ (1387.) április 24. Ragusa. A város oklevele. *Predelli*: 255. sz., (1387.) április 30. Spalato. A város oklevele. Uo. 256. sz., (1387.) május 2. Trau. A város oklevele. Uo. 258. sz., (1387.) május 3. Sebenico. A város oklevele. Uo. 259. sz.

¹⁰⁶ Első alkalommal 1383-ban tárgyaltak a szövetségről. *Cessi, R.*: Storia della republica di Venezia i. m. I. 348.

¹⁰⁷ Uo. 348.

¹⁰⁸ *Jászay Magda*: Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története. Bp. 1990. 87.

Kármán Gábor

BELLUM IUSTUM-ÉRVELÉSEK II. RÁKÓCZI GYÖRGY HÁBORÚIBAN

A 17. századi Európa lakosai számára a háborús állapot mindennapi életmódnak számított. A pontos számokról nyilvánvalóan lehet vitatkozni, ám a Johannes Burkhardt által kimutatott arányok általában mégis elfogadhatók: a kora újkor középső évszázadában minden nagyobb hatalom részt vett valamilyen háborúskodásban a század mintegy 60 százalékában, háborús éveik száma tehát nagyobb, mint a békében töltöttéké.¹ Ez természetesen nem azt jelenti, hogy bármely területen élő közösség 100 évből hatvanban kénytelen volt elviselni a keresztülhaladó, állomásozó, illetve csatákat vívó seregek nyomását: a háborúkat az állam határain kívül is viselhette, és nyilvánvaló, hogy egy állam területén belül is sokszor változott a front elhelyezkedése. Annyi azonban biztosan leszögezhető: a háború minden 17. századi állam számára állandó elfoglaltság volt, sőt, egyes elemzések szerint a modern állam kialakulása jórészt a hadseregek gyarapodásának és az ezekkel kapcsolatos logisztikai problémáknak a következménye.²

A háborút természetesen nemcsak a seregek vívták: az a diplomácia, az államközi kapcsolatok ideológiai szintjén is folyt. Bár — mint a fentiekből látható — a háború a kora újkori állam természetes állapotának tekinthető, megindítása mégsem volt magától értetődő: egy-egy hadüzenet összeállítása komoly eszmei apparátus felvonultatását is igényelte. Mivel — a gyakorlattal ellentmondó, ám mégis általánosan elterjedt elképzelés szerint — az ember, elsősorban pedig a keresztény ember természetes állapotának a békét tartották, az uralkodók számára háborúik megindításakor majdnem minden esetben szükséges volt, hogy alaposan megindokolják a konfliktus fegyveres útra terelésének szükségességét. A legtöbbször nyomtatásban is napvilágot látó, így az uralkodók szűk körénél szélesebb nyilvánosságot kapó, az egyes háborúk legitimációjával foglalkozó írások egész pamfletáradattal árasztották el Európa olvasó közönségét. Vitatható, hogy

¹ Johannes Burkhardt: *Der Dreißigjährige Krieg*. Frankfurt am Main 1992. 9.

² A háború kora újkori szerepére l. *Matthew Smith Anderson: War and Society in Europe of the Old Regime 1618–1789*. London 1988. A háború szerepéről a kora újkori állam alakulásában: *Charles Tilly: Coercion, Capital, and the European States, AD 990–1990*. Cambridge, MA 1990. 67–95. A hadügyi forradalom tézise, Michael Roberts által felvetett eredeti formájában szintén első sorban erre, és nem annyira a — később sokak által vitatott — haditechnikai változásokra fókuszált: *Michael Roberts: The Military Revolution, 1550–1650*. In: *Uő: Essays in Swedish History*. London 1967. 195–225. Újabb, a hadügyi forradalom és az állam, illetve a társadalom összefüggésére koncentrált elemzés *Robert I. Frost: The Northern Wars: War, State and Society in Northern Europe 1558–1721*. Harlow 2000.

hatással voltak-e egy-egy háború megítélésére a korszak közvéleményében, de a legitimációs írások szinte elengedhetetlen feltételét alkották a háború megindításának.

Az alábbi tanulmány egy konkrét erdélyi példát elemez: II. Rákóczi György fejedelem (1648–1660) esetében vizsgálja, milyen érveket használt háborúinak legitimálására, illetve ezen érvek milyen mértékben alkalmazkodnak a korabeli politikai gondolkodás aktuális nézeteihez – mégpedig azok mind absztrakt, mind gyakorlatban használt formájához.³ II. Rákóczi György uralkodása meglehetősen jó terepet nyújt a vizsgálat elvégzéséhez, hiszen a fejedelem igen sokat háborúzott. Nemcsak közel került az európai mutatókhoz azzal, hogy uralkodásának tizenkét évéből hatot háborúskodással töltött, hanem viszonylag sűrűn, három ízben indított támadó jellegű hadjáratot, ráadásul három különböző irányba, amivel különlegességgnek számít Erdély fejedelmei között.

Sokan és sokféleképpen próbálták megmagyarázni II. Rákóczi György háborúinak hátterét: biztonsági és gazdasági szempontok ugyanúgy előkerültek, mint a korszakban a fejedelmekre nagyjából jellemző hódítási kedv, sőt a fejedelem állítólagos vallási rajongása is. Jelen tanulmány nem arra próbál választ adni, mi vitte a fejedelmet a háborúba. A dolgozat fő célja az, hogy betekintést nyerhessünk abba, miképpen kerültek felhasználásra a korabeli filozófia nézetei a 17. századi Erdély politika gyakorlatában.

Az Erdélyi Fejedelemség történetének forráshelyzete nem teszi lehetővé, hogy minden módosítás nélkül kövessük a nyugat-európai történettudományban már helyenként rendelkezésre álló elemzések módszerét. Konrad Repgen, aki először hívta fel a figyelmet a háború legitimációja kutatásának szükségességére, meglehetősen szélesre tárta a bevonandó források körét: szerinte bármilyen, a nyilvánosságnak szánt — tehát nyomtatott —, a háború okairól szóló irat manifesztumként értelmezhető.⁴ Ám még ez a definíció sem elég széles, ha Erdély példáját akarjuk vizsgálni: a fejedelmek hadüzeneteik esetében viszonylag ritkán éltek a nyomdák által nyújtott nyilvánossággal. Jellemző példa I. Rákóczi Györgyé, aki 1644-ben elegendőnek tartotta, hogy magánlevélben üzenjen hadat III. Ferdinánd császár- és magyar királynak. Bár a császárnak küldött magánlevél a címzetten kívül nyilvánvalóan a bécsi udvar vezető politikusainak nyilvánosságához is szólt, az ennél szélesebb, európai nyilvánosságot a fejedelem csak az után célozta meg, hogy Ferdinánd nyomtatásban kiadta válaszkialtványát. Így az a különös helyzet állt elő, hogy a Bártfán utóbb kinyomatott Rákóczi-manifesztum később látott napvilágot, mint a rá íródott válasz.⁵

³ Korábban — némileg más hangsúlyokkal — a béke és háború kérdéseiben az erdélyi fejedelmek kapcsán R. Várkonyi Ágnes végzett vizsgálatokat: „Legnagyobb bölcsesség és eszeség...”: Bethlen Gábor és az európai béketárgyalások (1648–1718). *Valóság* 24. (1981: 2. sz.) 1–10.; *Uő*: Erdély és a vesztfáliai béke (I. Rákóczi György politikájához). In: *Scripta manent: Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Szerk. Draskóczy István. Bp. 1994. 187–198.

⁴ Konrad Repgen: *Kriegslegitimationen in Alteuropa: Entwurf einer historischen Typologie*. *Historische Zeitschrift* 242. (1985) 27–49.

⁵ I. Rákóczi György: *Manifestum Georgii Rakoci principis Transylvaniae*. Bártfa 1644. (RMNy 2051.) Igaz, ez semmiképpen nem jelenti azt, hogy addig a külföld-tájékozatlan maradt volna Rákóczi támadásának motivációjáról. A magyar rendeknek írott, 1644. február 17. dátummal Nagykállón kiadott kialtványát — amelynek nem ismerjük magyarországi, nyomtatott kiadását — több nyelvre is lefordították: a British Library (London) gyűjteményében egy angol és egy francia fordítása, illetve egy kivonatos német verziója is megtalálható. Jelzeteik: E 49. (27), 8026.e.5. (4.), ill. 8094.aa.82. (1).

De a fejedelem-utód II. Rákóczi György esetében is csak egy alkalommal tudunk arról, hogy háborúinak okait nyomtatott formában tárta volna az európai közvélemény elé: nem meglepő, hogy erre a legnagyobb feltűnést keltő lengyelországi háború alkalmával kerített sort egy, a későbbiekben elemzendő manifesztum kiadásával.

A viszonylag kedvezőtlen forráshelyzet miatt elemzésünkbe más dokumentumokat kell tehát bevonnunk, amelyekhez hasonlók a nyugati szerzők munkáiban nem szerepelnek. Új forráscsoportot jelent a krónikák használata, amelyek a nyilvánosságnak íródnak, és általában jól elkülöníthető, mely esetekben veszik át az uralkodó által nyújtott indoklást, amikor egyes háborúk megindításáról számolnak be. Ugyanígy be kellett vonni a vizsgálatba az erdélyi fejedelem más uralkodókhoz küldött leveleit is: ahogy I. Rákóczi György említett példája mutatja, Erdély fejedelmei esetében a háború legitimitációja a nyomtatott manifesztumok helyett sokszor ezekben történt meg. Más, nem uralkodóknak, hanem az erdélyi politikai elit tagjainak írott fejedelmi levelek vizsgálatával emellett újabb szempontot emelhetünk az elemzésbe: ennek révén összevethetjük a külföldnek, illetve a belföldnek szánt érveket.⁶ Ugyanezt a célt szolgálja egy másik fontos és eddig szinte kutatatlan forráscsoport, az erdélyi országgyűlések végzéseinek *praefatiója*, amely a rendek felé igazolja a fejedelem által indított háborúkat.

Előjáróban még egy fontos kérdést szükséges tisztáznunk. A továbbiakban számos esetben lesz szó arról, milyen érveket sorakoztat fel II. Rákóczi György egyes háborúinak megindítása mellett. Az Erdélyi Fejedelemség erősen centralizált, mondhatnánk „személyes jellegű” állam volt, uralkodói általában viszonylag kevés döntés adtak át a rendeknek és hivatalnokaiknak, és a külpolitika mindenképpen az a terület volt, amelyet a fejedelem saját kezében tartott.⁷ Természetesen mégsem gondolhatjuk, hogy a fejedelem nevében kiadott okmányok minden egyes gondolata az uralkodótól származik. A sajátkezü levelek esetében a fogalmazás biztosan Rákóczi sajátja, de még itt is előfordulhat, hogy az érvek egyike-másika valamelyik befolyásos tanácsostól ered. Még hangsúlyosabban igaz ez a megkötés a latin nyelvű államközi levelezés esetében: biztosak lehetünk benne, hogy a fejedelem jóváhagyta az elkészült szöveget, ám annak — vagy akár magyar eredetijének — fogalmazása igen ritkán volt saját munkája.⁸ Így, a pontosság kedvéért mindenképpen szükséges megjegyezni, hogy ami-

⁶ A 17. századi magyarországi törökkép vizsgálatokor — a hiányzó, a téma forrását általában jelentő traktátusok és hírlevelek pótlására — hasonlóképpen a korszak magánleveleit használta fel R. Várkonyi Ágnes: Búcsú és emlékezet (A visszavonuló török képe a magyar közvéleményben). In: *Uő: Europica varietas – Hungarica varietas*. Bp. 1994. 158–182.

⁷ *Trócsányi Zsolt*: Erdélyi központi kormánya 1540–1690. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III.: Hatóság- és hivataltörténet 6.) Bp. 1980.

⁸ Számos esetet ismerünk, amikor II. Rákóczi György külföldi főurakhoz és uralkodókhoz szóló írásai más kéziratok fogalmazványában maradtak fenn, pl. Kemény János fogalmazványa a Bohdan Hmelnickijnek írott levélhez ([1650. okt.]): Szilágyi Sándor (közread.): *Levelek és okiratok II. Rákóczi György fejedelem diplomáciai összeköttetései történetéhez*. Történelmi Tár 1889. 352–353.; Johann Heinrich Bisterfeld fogalmazványai lengyel urakhoz szóló levelekhez (Görgény, 1649. márc. 28.): Szilágyi Sándor (közread.): *Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése: Történelmi Tár 1887. 440–441.*; Kemény János fogalmazványa „a főurakhoz” küldendő levélhez (hely és dátum nélkül):

kor a továbbiakban a Rákóczi által megfogalmazott érvekről beszélünk, ez alatt mindig az Erdélyt irányító szűk politikai elit által kidolgozott érveket értjük.

1. Háború Vasile Lupu moldvai vajda ellen (1653)

II. Rákóczi György első ízben Moldva uralkodója ellen indított támadó háborút. A Matei Basarab havasalföldi fejedelemmel 1653 tavaszán közösen indított hadjárat során Vasile Luput elűldözték országából, ám nemsokára kozák támogatással visszatért. Az újra meginduló hadiesemények végül Suceava ostromában kulminálódtak, ahol az addig hadviselőként fellépő három oszmán adófizető állam csapatain — amelyek közül moldvaiak mindkét oldalon harcoltak — és a kozákokon kívül a lengyel király csapatai is megjelentek, Rákóczi oldalán. Bár a tatár segédc csapatok végül nem érkeztek meg, a kán is tevékeny részese volt a konfliktusnak, hiszen ő szolgáltatta ki az Oszmán Birodalomnak a hozzá menekülő vajdát, aki végül a konstantinápolyi Héttoronyban fejezte be életét. A helyi jelentőségű konfliktusnak induló háborúba így végül Kelet-Közép-Európa minden jelentősebb hatalma bekapcsolódott.⁹

Már a kortársak számára sem volt azonban világos, miképpen kezdődött a konfliktus: a krónikák írói különböző megoldásokkal állnak elő. A Rákóczival nem szimpatizáló Bethlen János kancellár — akinek krónikájában a hadjárat meglehetősen kevés helyet kap, mintegy háttér-információként szerepel — nem is próbálkozik az interpretációval. Azt állítja: titkos okok miatt támadt viszály Rákóczi és Vasile Lupu között, ez érett később fegyveres konfliktussá.¹⁰

Valamivel konkrétabb, ám meglehetősen egyoldalú módon mutatja be a háború hátterét Miron Costin moldvai krónikás. Az ő verziója szerint a háború hátterében Gheorghe Ștefan moldvai *logofăt* (kancellár) ambíciói álltak, aki hatalmi törekvéseihez sikerrel nyerte el a Lupuval rossz viszonyban lévő Rákóczi, illetve Matei Basarab havasalföldi vajda segítségét. Bár több adatunk utal arra, hogy Erdély vezetői már korábban is a moldvai udvarban „belső emberük” gyanánt használható politikusként — és ezáltal Lupu lehetséges, számukra kedvező utódjaként — tekintettek Gheorghe Ștefanra, az ő ambícióinak támogatása természetesen nem lehetett elégséges érv a háború legitimálására.¹¹

Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez. Szerk. Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica I.: Diplomataria XXIII.) Bp. 1874. (a továbbiakban: MHHD XXIII.) 73–74.; Kemény János fogalmazványa [II. Rákóczi György X. Károly Gusztáv svéd királynak küldendő leveléhez?] (1655. szept. 26.): MHHD XXIII. 250–251.

⁹ A háború részletes eseménytörténetét l. C. *Cihodaru*: Răscoala din anul 1653 din Moldova. Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași, Serie nouă, Sectiunea III. a. Istorie 14. (1968) 103–109.; *Constantin Șerban*: Vasile Lupu, Domn al Moldovei (1634–1653). București 1991. 194–221.; *Gebei Sándor*: II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657). Eger 1996. 61–65.

¹⁰ *Bethlen János*: Erdély története 1629–1673. Ford. P. Várshelyi Judit. Szerk. Jankovics József. Bp. 1993. 25.

¹¹ *Grausame Zeiten in der Moldau: Die Moldauische Chronik des Miron Costin 1593–1661*. Hrsg. Adolf Armbruster. Graz 1980. 186–195. Kemény János már 1649-ben azt írja a fejedelemnek, hogy adjon ajándékot a nála követségben járó Gheorghe Ștefannak, mert „ez eddigis Nagyságotokhoz igazsággal volt”, és szükség van Lupu mellett egy hű emberre. Kemény János levele II. Rákóczi Györgyhez (Nagyzeben, 1649. ápr. 18.): Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL); E 190, Magyar

A krónikás Szalárdi János által kínált legitimáció már valamivel közelebb áll a korabeli nemzetközi normákhoz. Állítása szerint Vasile Lupu már régóta békétlenkedett, újra és újra konfliktusokat szított Moldva és Erdély között. Ezt I. Rákóczi György még elviselte, ám fia nem bírta hozzá hasonló keresztényi türelemmel. A krónikás közvetlen kiváltó okként a moldvai vajda Havasalföld elleni támadását hozza fel, melyben Lupu vereséget szenvedett, így katonailag meggyengült, és ez kiváló alkalmat nyújtott II. Rákóczi Györgynek a megbízhatatlan szomszéd megregulálására. Mivel pedig Havasalföld megtámadása teljesen jogtalanul történt, ezzel Lupu legitim lehetőséget adott Erdély fejedelmének a közbelépésre.¹² Szalárdi információja azonban nyilvánvalóan téves: a moldvai vajda kozák szövetségben már csak azután támadt Havasalföldre, hogy előtte az erdélyi és havasalföldi csapatok kiszorították országából és jelentős erősítést kapott vejétől, Tyimos Hmelnycikijtől.

Hasonlóképpen a havasalföldi hadjáratot emeli ki Köröspataki Bedő János, a moldvai hadjáratot megverselő mezőcsávási református lelkész is: „Sietet Mathé Vajdára, / Akart menni Országára, / Onnét mi szegény hazánkra, / De lön szégyen vallására.”¹³ A költemény szövegéből azonban nem egyértelmű, hogy Szalárdihoz hasonlóan Bedő csak a háború kései fázisának legitimációját általánosítja, vagy — Lupu bűneinek felsorolása közben — visszautal a moldvai vajda és Matei Basarab 1639. évi háborújára.

A 17. századi krónikások közül a leghosszasabban a segesvári jegyző, Georg Kraus foglalkozik azzal a kérdéssel, mi készítette II. Rákóczi Györgyöt a háború megindítására. Meglehetősen szövevényes történetének lényege, hogy Vasile Lupu összeesküvést szőtt III. Ferdinánd császárral, Wesselényi Ferenc felsőmagyarországi főkapitánnyal, illetve a budai pasával, és ez Rákóczinak tudomására jutott — részben az érintettek egymással szembeni bizalmatlanságának és egymás kölcsönös beárusulásának köszönhetően. Hosszasan folyó, kölcsönös vádaskodások után döntött végül a fejedelem úgy, hogy hadjáratot indít a moldvai vajda ellen.¹⁴ Kraus verziójából szintén az derül ki, hogy Lupu Havasalföld-

---

kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, Archivum Familiae Rákóczi 24. d. nr. 5370. A román történetírás általában szintén nagy hangsúlyt helyez Gheorghe Ștefan szervezkedésének szerepére, l. *Cihodaru, C.*: Răscoala i. m. 104–105.; *Șerban, C.*: Vasile Lupu. i. m. 196–197.; *Ion Eremia*: Relațiile externe ale lui Vasile Lupu (1634–1653): Contribuții la istoria diplomației moldovenești în secolul al XVII-lea. Chișinău 1999. 229–231. Hasonlóképpen a moldvai háború belső okait tartja elsődlegesnek *Péter Katalin*, aki szerint II. Rákóczi György tulajdonképpen csak a már folyamatban lévő moldvai bévháborúba avatkozott be saját jelöltje mellett, a térség stabilitásának fenntartása érdekében, l. A fejedelemség virágkora. In: Erdély története. II. 1606-tól 1830-ig. Szerk. Makkai László-Szász Zoltán. 3. kiad. Bp. 1988. 712.

¹² Szalárdi János siralmas magyar krónikája. Sajtó alá rend. Szakály Ferenc. Bp. 1980. 323–324.

¹³ *Köröspataki Bedő János*: Lupuj vajdáról való ének. In: Régi magyar költők tára. XVII. század. 9. A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660). Szerk. Varga Imre. Bp. 1977. 87–94. Az idézett rész: 89.

¹⁴ *Georg Kraus*: Erdélyi krónika 1608–1665. Ford., kiad. Vogel Sándor. Bp. 1994. 207–208. Wesselényi és Vasile Lupu Erdély elleni összefogásáról a fejedelem Pálffy Pál nádort is tájékoztatta, aki III. Ferdinándtól kérte, hogy lépjen közbe a felső-magyarországi főkapitány „leállítására” érdekében: levele a királynak (Pozsony, 1650. dec. 17.) kiadva: Erdély és az északkeleti háború. I–II. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1890–91. (a továbbiakban: EÉKH) I. 134. A fejedelem szellemtörténeti monográfiája, *Kósa János* egy az egyben átveszi Kraus indoklását: II. Rákóczi György. Bp. 1942. 85–86. Gebei Sán-

det is meg akarta szerezni — tervei szerint maga lett volna Erdély fejedelme, testvére uralkodott volna Havasalföldön, míg Moldvát vejének, Tyimos Hmelnyickijnek szánta —, de a krónikából egyértelmű, hogy a háborúskodás nem az ő támadásával vette kezdetét.

A krónikások számos indokot sorolnak fel, és — Bethlent és Costint kivéve — az általuk adott indoklás nagy valószínűséggel a fejedelmi udvar által terjesztett legitimációt veszi át. Ezt a feltételezést támasztja alá, hogy magyarázatauk összhangban van a háború indításának korabeli normáival, és utalás sem szerepel bennük arra, hogy a háborúskodás esetleg a fejedelem saját érdekét szolgálta volna. Két forrás is rendelkezésünkre áll azonban, amelyből még konkrétabban értesülhetünk a fejedelem által hangoztatott érvekről. Az egyik — amelyet II. Rákóczi György sajátkezűleg írt — édesanyjának, Lorántffy Zsuzsannának szól. A másik címzettje János Kázmér lengyel király.¹⁵ Nagyon valószínűtlen, hogy az utóbbi a fejedelem személyes fogalmazásának eredménye lenne – még a hosszas latin körmondatok magyar nyelvű eredetijét sem biztos, hogy ő állította össze. Fogalmazója ugyanolyan eséllyel lehetett a fejedelem legközelebbi tanácsadójának számító Kemény János, mint a gyulafehérvári akadémia professzora, a Rákócziaknak rendszeres politikai tanácsokkal is szolgáló Johann Heinrich Bisterfeld.

A két forrás nemcsak fogalmazója személyében tér el egymástól, hanem az argumentáció részletességében, sőt helyenként a felhasznált érvek súlyozásában is. A Lorántffy Zsuzsannának írott levél még akkor is sokkal részletesebben ismerteti a Lupu elleni hadjárat mellett szóló érveket, ha — és ez elemzésünk szempontjából nagyon kedvező eset — praktikus szempontokkal egyáltalán nem foglalkozik. Nemcsak a katonai szempontokat nem vizsgálja — melyeknek a Szalárdi-krónika oly nagy jelentőséget tulajdonít —, de még a külpolitikai helyzetet sem: nem merül fel a kérdés, mi lesz a szomszédos államok, köztük a Porta reakciója, ha Rákóczi a támadás mellett dönt. Ugyanígy nem szerepel benne a hadjáratához esetlegesen várható moldvai segítség, tehát Gheorghe Ștefan személye sem. Így a szöveg kizárólag a háború megindításának elméleti megalapozását adja, mindenféle gyakorlati kérdés felvetése nélkül: arra ad választ, miért van joga a fejedelemnek háborút indítani, anélkül, hogy kitérne arra, miképpen van rá lehetősége. A forrásból kiderül, hogy Rákóczi már kikérte a fejedelmi tanács véleményét a kérdésben – amelyre egyébként törvény nem kötelezte, de egyes esetekben a fejedelem jobbnak látta a döntés felelősségét megosztani az amúgy ritkán ellentmondó tanácsnokokkal.¹⁶ Mielőtt azonban megindította volna hada-

— más források bevonásával — úgy véli, a konfliktus hátterében elsődlegesen valóban Lupu ambíciói álltak. *Gebei S.*: II. Rákóczi György i. m. 60–61. Ennél óvatosabban fogalmaz *Carl Göllner*, aki nem Lupu állítólagos konspirációt, hanem kétségkívül létező, kiterjedt kapcsolatrendszerét állítja magyarázata középpontjába, amellyel a moldvai vajda Erdélyre nézve veszélyessé vált: Gheorghe Rákóczi II. București 1977. 43–44.

¹⁵ II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannának (Gyulafehérvár, 1653. febr. 25.): MOL E 204, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Missiles 37. d. (teljes terjedelemben I. a Függelék 1. részében); II. Rákóczi György levele János Kázmér lengyel királynak (Gyulafehérvár, 1653. márc. 25.) Szilágyi S. (közread.): *Levelek és okiratok* i. m. 459–460.

¹⁶ *Horn Ildikó*: Az erdélyi fejedelmi tanács 1648–1657-ben. In: *Perlekedő évszázadok: Emlékkönyv Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Szerk. Horn Ildikó. Bp. 1993. 240–276. A tanácsosok votumait sajnos nem ismerjük.

it, kikérte a családi birtokok nagy részét irányító és a családi kincstár felett diszponáló, ezért komoly politikai befolyással bíró édesanyja véleményét is.

Rákóczi azzal kezdi érvelését, hogy felidézi, mennyi gondot okozott már atyjának is Lupu szomszédsága. Nem fejt ki bővebben, de utal arra, hogy ez alatt a moldvai fejedelem 1639. évi havasalföldi támadását érti, amelyet az I. Rákóczi György által támogatott Matei Basarab erdélyi segítséggel vert vissza.¹⁷ Ugyanígy csak fél mondatot szán annak felidézésére, hogy Lupu öccse dolgában is „megtréfálta”. I. Rákóczi György ugyanis 1648-ban azt tervezte, hogy kisebbik fiának, Rákóczi Zsigmondnak Vasile Lupu fiatalabbik lányát, Ruxandrát szerzi meg feleségül. Ezzel biztosította volna a jó kapcsolatot keleti szomszédjával, és ráadásul rokonságba került volna Lupu másik vejével, Janusz Radziwiłł litván herceggel, akinek segítségére nagyon számított a lengyel királyválasztásban. I. Rákóczi György halálával azonban a tárgyalások félbeszakadtak, és Kemény Jánosnak dolgavégezetlenül kellett Iaşiból hazatérnie.¹⁸ Lupu pedig — állítja Rákóczi — nemcsak egyetlen alkalommal bizonyult megbízhatatlannak, hanem atyja akárhányszor kötött vele egyezséget, mihelyst betartásáról kellett volna gondoskodnia, „azt felelte, részeg, vagy bolond volt ő akkor.”

A hajdani sérelmek mellé azonban újabbak is sorakoznak Rákóczi írásában. A fejedelem azt állítja, Lupu folyamatosan vádaskodik ellene különböző udvarokban, mind a lengyel királynál, mind a kozákoknál, mind a Portán – vagyis az erdélyi külpolitika számára fontos kelet-európai hatalmi központokban. Még azt is felrója az egyébként valóban szokatlanul széleskörű és ambiciózus külpolitikát folytató Lupunak, hogy követet küldött III. Ferdinánd német-római császárhoz, amit a fejedelem egyértelműen Erdély elleni szervezkedésként értelmez. A Habsburg uralkodó éppen ebben az időszakban vetette fel újra a jezsuiták Erdélybe való beengedésének kérdését, ami jelentősen megterhelte a fejedelemséghez fűződő kapcsolatát.¹⁹ Nem csodálkozhatunk tehát, ha Rákóczi az eddigiekhez még azt is hozzáfűzi: ha háború indulna közte és a császár között, számíthatna egy Moldva felől jövő támadásra is.

Konkrétumokkal mindazonáltal a fejedelem nem nagyon tud szolgálni. Lupu általa feltételezett szervezkedései közül mindössze egyet nevez meg: nem tudjuk azonban, mit fed pontosan az általa használt „pozsonyi practica” kifejezés – lehetséges, hogy a Kraus által részletezett bonyolult „cselszövés-sorozat”. Ezenkívül Rákóczi egyetlen konkrét érvet tud felhozni amellett, hogy Lupu valóban fenyegető veszélyt jelent országa számára: a moldvai vajda „ország határát foglaltatja”. A konfliktus I. Rákóczi György idejében zajlott: a vajda a Dorna és Beszterce folyók találkozásához, erdélyi területre telepítette néhány, Câmpulungból származó alattvalóját. A közelben levő Beszterce városa

¹⁷ Görög Ferenc: A két Rákóczy György főnhatósági joga a két oláh vajdaság fölött. Bp. 1904. 6–41.; Nicolae Stoicescu: Matei Basarab. Bucureşti 1988. 160–165.; Şerban, C.: Vasile Lupu, i. m. 135–137.

¹⁸ Kemény János önéletírása. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szerk. V. Windisch Éva. Bp. 1980. 297–302.; vö. még: Szilágyi Sándor: Felső-vadászi Rákóczy Zsigmond. Bp. 1886. 91–92., 100.; Görög F.: A két Rákóczy György i. m. 40–41.

¹⁹ Molnár Antal: Az udvarhelyi jezsuita Missio Siculica kezdetei az 1650-es években. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 6. (1994: 3–4. sz.) 82–83., ill. l. még az idézett levél első felének utalását.

tiltakozott, majd hasonlóképpen a fejedelem és a rendek is, de a moldvai vajda „a régi vajdák” adományaira hivatkozva nem volt hajlandó a telepítés felszámolására. Végül közös határjáró bizottság állapította meg a határ valós helyét.²⁰ Ahogy II. Rákóczi György is írja, a földekre „commissio volt”, de a telep mégis fennmaradt – úgy tűnik, az „eloccupált” terület visszaszerzéséről szóló országgyűlési törvényt nem sikerült végrehajtani.²¹ Noha ez aligha bizonyíthatja, hogy a moldvai vajda közvetlen fenyegetést jelent az országra — a konfliktus az 1640-es évek elején zajlott — a fejedelem igyekszik alaposan kihasználni ezt a konkrét ügyet: mikor a fejedelemségre felesküdt (emlékezteti édesanyját), az ország határainak védelmét is megfogadta, így területi kérdésekben nem lehet elnéző.

A fejedelem többször is összefoglalja mondandójának lényegét: „kígyót tartunk kebelünkben [Lupu] szomszédos közel voltára nézve”. Miután hosszasan részletezte a vajda Erdély és a Rákócziak ellen elkövetett bűneit a közeli és távoli múltban, így teszi fel a kérdést édesanyjának: „jobb-e nyakunkra várunk”, vagy éljünk a kínálkozó alkalommal, hogy megszabaduljunk tőle, hiszen „nem tanácsos dolog szenvednünk és országra veszedelmét hoznunk, holott ő csak alkalmatosságtól függ”. A fejedelem végső következtetése egyértelmű: amennyiben nem indítanak háborút Vasile Lupu ellen, Erdély biztonsága forog kockán.

A lengyel királynak címzett levél a Lorántffy Zsuzsannának szólónál egy hónappal későbbi dátummal keltezett, amikor a fejedelem csapatai már elindultak Moldva irányában. Mint maga a szöveg is közli, azzal a szándékkal íródott, hogy tájékoztassa János Kázmért II. Rákóczi György szándékairól, nehogy rémhírek által félrevezetve saját állama ellen irányuló akciónak higgye a csapatok mozgását. A szöveg gyakorlatilag ugyanazt az érvelést alkalmazza, mint az özvegy fejedelemasszonynak szóló levélé, de a korszak diplomáciai levelezésére jellemző, roppant ékesszóló latin szöveg még annál is kevesebb részletet árul el a *casus belli* valódi mibenlétéről. Csakúgy, mint az előbb bemutatott magánlevél, ez is a múltbeli sérelmek ismertetésével kezdődik: hosszasan taglalja, hogy Lupu már a kezdetektől mennyire megbízhatatlan szomszéd volt. Megjegyzi azt is, hogy nemrégiben titkos cselszövéseit nyílt erőszakra váltva fegyverrel támadt Havasalföld vajdájára. Szalárdival ellentétben azonban a fejedelem itt egy meglehetősen régi eseményt elevenít fel: az említett 1639. évi viszályra utal – hiszen I. Rákóczi Györgyöt nevezi meg a konfliktus lecsendesítőjének. Egyértelmű, hogy Rákóczi az erre való hivatkozást csak azért alkalmazta, mert érvelésében szüksége volt egy megkérdőjelezhetetlen, konkrét példára – márpedig ilyet csak a tizennégy évvel azelőtti konfliktusban találhatott.

²⁰ A konfliktusról I. I. Rákóczi György, illetve Vasile Lupu leveleit Beszterce városának (Szamosújvár, 1640. júl. 14., ill. dátum nélkül), kiadva: Acte și scrisori din arhivele orașelor Ardelene (Bistrița, Brașov, Sibiu). Partea II. 1601–1825. (Documente privitoare la Istoria Românilor (Colecția „Hurmuzaki”) 15/2.) Publ. Nicolae Iorga. București 1913. 1064, 1071–1072.

²¹ 1642. évi XV. articulus („Az moldvaiak az mely Erdélyben tartozó határt Beszterczen feljül eloccupáltak, hogy viszontag recuperáltassék, az státusok decernálják”), kiadva: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. 1540–1699. Kiad. Szilágyi Sándor. X. (Magyar Történelmi Emlékek III/B.: Erdélyi Országgyűlési Emlékek X.) (a továbbiakban EOE X.) Bp. 1884. 331.

Ezen a konkrét eseten kívül Rákóczi általánosságokban fogalmazza meg, hogy a moldvai vajda veszélyt jelent országára, mert a titkos ellenségeskedés bármikor nyílt támadássá fajulhat. Így a fejedelem elhatározta, hogy „az ily álnok szomszédot, ha másképp nem megy, fegyverrel” fogja „a szomszédságból eltüntetni; vagy legalább megzabolázni.”²² Bár az indoklás rövidebb, a lényeg mégis ugyanaz: II. Rákóczi György állítása szerint, ha ő nem lép, akkor Vasile Lupu fogja országát megtámadni. Az 1653. évi moldvai hadjáratot tehát mindkét forrás preventív háborúnak állítja be.

2. A havasalföldi hadjárat (1655)

II. Rákóczi György 1655. évi havasalföldi háborúja sokkal kisebb nagyságrendű volt, mint a két évvel korábbi konfliktus. Havasalföld új vajdája, Constantin Șerban, nem volt képes megbirkózni a személyeknek (*seimeni*) nevezett, különböző etnikai gyökerű katonáinak lázadásával. A felkelők a vajdát elűzték, és helyére egy Heriza nevű főméltóságot neveztek ki vajdává. Constantin Șerban II. Rákóczi György támogatását kérte, aki szívesen sietett segítségére, különösen, hogy a havasalföldi ügyekben leginkább érintett oszmán méltóság, a szilisztriai pasa is a régi vajdát támogatta. A fejedelem személyesen vezetett hada egyetlen csatában tönkrevverte a felkelők hadát, és az ország pacifikálása fejében Rákóczi megerősítette Havasalföld feletti — már Matei Basarab uralkodása idején is egyértelműen érezhető — dominanciáját.²³

Az involvált hatalmak viszonylag csekély számának úgymond megfelel a háború legitimitációjáról rendelkezésünkre álló források mennyisége is. Ezúttal nem ismerünk olyan írást, amelyben Rákóczi valamely külső, nem érintett hatalom uralkodója előtt próbálná igazolni, miért kellett csapatait megindítania. Három olyan levelet ismerünk, amely legalább említés szintjén foglalkozik legitimitációs kérdésekkel, ám ezúttal egyik sem adja az érvek olyan szisztematikus összegzését, mint a moldvai hadjárat esetében elemzett két dokumentum.

Az első levél ismét II. Rákóczi György kézírása, anyjának címezve.²⁴ Nyilvánvaló belőle, hogy a fejedelem már hosszabb ideje tudósítja édesanyját a havasalföldi fejleményekről, így csak rövid megjegyzésekre van szüksége, mielőtt közli: megindítja csapatait. Figyelemreméltó, hogy Rákóczi elsősorban a Szia-vus szilisztriai pasától érkezett levélre hivatkozik, amelyben az oszmán tiszt-

²² „Vicinium tam novicum cum alias non licuerit armis a vicinitate remove, vel saltem compescere” Szilágyi S. (közread.): Levelek és okiratok i. m. 460. Hasonlóképpen mutatják be a konfliktus hátterét azok a későbbi levelek, amelyeket Kemény János küldött Lengyelországba, amikor csapatai a lengyel határ felé menekülő Luput üldözték. Lupu ezekben mint a szomszéd fejedelmek elárulója, a velük kötött szerződések megszegője és a köztük lévő jó viszony álnok meggátolója tűnik fel. Kemény János levele a kamieniecieknek, ill. Jan Kondrackinak (Iași, 1653. ápr. 16., ill. 20.), kiadva: Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea. Publ. Ilie Corfus. București 1983. 168–169, 170–171.

²³ A hadjárat eseménytörténetére l. Görög F.: A két Rákóczy György i. m. 59–63. és Demény Lajos: Cu privire la caracterul răscobei din 1655 în Țara Românească. Studii: Revistă de Istorie 16. (1963) 307–335.

²⁴ II. Rákóczi György levele Lorántffy Zsuzsannának (Radnót, 1655. máj. 21.), kiadva: EÉKH I. 395.

ségviselő a hadak megindítását szorgalmazza, és csak ezután említi meg, hogy a vajda maga is benne, a fejedelemben bízunk – egyébiránt szintén a pasa biztatására. Csak a külső legitimáció — a vajda hívása és az oszmán megbízás — kibontása után kerül elő, hogy mindezzel a fejedelem „szegény nemzetünknek, Isten dicsőségének” is szolgál. Rákóczi nem fejt ki, hogyan szolgálja a havasalföldi hadakozás Erdély javát, az érv szerepeltetése mégis fontos, hiszen azt mutatja: a háború Erdélyen belüli legitimációjához legalább ilyen, topikus jelleggel kötelező volt az ország javát megemlíteni.

Nem csodálkozhatunk azon, hogy a Sziavus pasának ugyancsak a hadak megindítása előtt írott levélben ugyanez a toposz nem kerül elő.²⁵ Az már figyelemreméltóbb, hogy Rákóczi György még azt sem említi meg, hogy Constantin Serban behívta hadait: a levél kizárólag a pasa állásfoglalására koncentrálna. A fejedelem kifejti, mennyire örül, hogy a pasa úgy döntött, „császáruk után” — vagyis a szultáni *ahdnáméval* megegyezően — oltalmába veszi a havasalföldi vajdát, és engedelmesen csapatainak megindítását ígéri. A levél retorikájának fókuszában elsősorban a szultáni akaratnak megfelelő cselekvés, illetve a „szultán országának” (értsd: Havasalföldnek) megvédése áll. A szultán adófizetőjének, az erdélyi fejedelemnek ebben a konstellációban nem kellett hosszas elméleti fejtegetéseket, vagy kifinomult érveket alkalmaznia, bőven elegendő volt, ha az engedelmes alattvaló arcát öltötte magára.

Ennek a retorikának fontossága még jobban látszik a harmadik, immáron a háború után írott levélből, amelyben II. Rákóczi György az Oszmán Birodalom egyik főtisztviselője előtt igyekezett megmagyarázni a havasalföldi hadjáratokkal kapcsolatban felmerült problémákat.²⁶ A fejedelmet Konstantinápolyban pontosan az előbbieken ismertetett elvárások miatt érték támadások. Olyan vádak ellen kellett védekeznie, amelyek szerint Havasalföld feldúlása és kifosztása lett volna célja a háborúskodással. A fejedelem ezért — ismét csak az oszmán elvárásokhoz alkalmazkodva — az engedelmes alattvaló szerepében érvel, felvetve: mi érdeke fűződött volna csak azért Havasalföldre menni, hogy a vajdaságot pusztítsa, holott közben neki is vállalnia kellett a háborúskodás fáradalmait. Roppant meggyőző retorikával tagadja ugyanekkor, hogy tizenötezer erszény aranyat vitt volna magával az országból, hiszen „az hatalmas császár országa [értsd: Erdély] [...] eléggé bővülködik, nyereségnek szomjúhozói soha nem voltunk, az jó hírt nevet keresni, azt oltalmazni szeretjük.” Amit állít, elmentmond ugyan a tényeknek,²⁷ ám a kívánt eredményt a fejedelem így is elérte: havasalföldi zsákmányolásáért nem kellett igazán jelentős retorizációkkal számolnia a politikai káoszba süllyedt Porta részéről – illetőleg csak később, 1658-ban kényszerült újra mentegődni, amikor más vétkek mellett ezt is a fejére olvasták Konstantinápolyban.²⁸

²⁵ II. Rákóczi György levele Sziavus szilisztriai pasának (1655 május): EÉKH I. 541.

²⁶ II. Rákóczi György levele a „nálig basához” (1655. szept. 25.) EÉKH I. 559.

²⁷ Lorántffy Zsuzsanna 1656-ban finoman céloz arra, hogy fia eddig minden háborúskodását nyereségesen zárta. Lorántffy Zsuzsanna levele II. Rákóczi Györgynek (Beregszász, 1656. szept. 8.): A két Rákóczy György családi levelezése. (Monumenta Hungariae Historica I.: Diplomataria XXIV.) Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1875. (a továbbiakban MHHD XXIV.) 510.

²⁸ II. Rákóczi György levele a szultánnak (Nagyvárad, 1658. nov.): MHHD XXIII. 640.

II. Rákóczi Györgynek — akárcsak Erdély többi fejedelmének — a Portával szemben a többi európai hatalommal folytatott kommunikációtól egészen eltérő retorikát kellett alkalmaznia, hiszen a fejedelem szuverenitása jelentős mértékben függött a szultáni elismeréstől.²⁹ Sajnálatos, hogy az 1653. évi moldvai hadjárat megindításának idejéből nem ismerünk hasonló, a háborút az oszmánok felé legitimáló iratot, amelynek révén ennek a különleges retorikának a változatait is tanulmányozhatnánk. A havasalföldi hadjáratmal kapcsolatban viszont nem ismerünk a háborúban közvetlenül nem érintett külföldi hatalomnak szóló legitimációt, nagy valószínűséggel mégis rekonstruálhatjuk, mit tartalmazott volna egy hasonló irat. Ugyanis az a tény, hogy Constantin Șerban Rákóczi segítségét kérte — amelyet a fejedelem Lorántffy Zsuzsannának írott levélben is említett —, nemzetközi szinten érvényes legitimációt biztosított számára. Ennek tudható be az is, hogy minden krónikás, még a Rákóczival szemben általában szkeptikus Bethlen János is ugyanebben határozza meg az 1655. évi havasalföldi háború okát, sőt Georg Kraus ki is emeli, hogy a szilisztriai pasa nemcsak engedélyezte a fejedelem részvételét, hanem egyenesen felkérte a Havasalföldre vonulásra.³⁰

3. A lengyelországi hadjárat (1657)

II. Rákóczi György kétségkívül legnagyobb szabású vállalkozására 1657 januárjában indult el, amikor a svéd királlyal és a kozák hetmannel megkötött szövetsége után — a két román vajda korábbi szerződéseiben biztosított katonai segítségét kérve — a Lengyel-Litván Unió területére lépett. A kisebb sikerek, Breszt-Litovszk, majd Varsó elfoglalása után katasztrofális eredménnyel végződő hadjáratról több legitimációs célú irás is fennmaradt. Sőt — mint említettük —, ez volt az egyetlen eset, amikor II. Rákóczi György kinyomtatatta széles közvéleményének szánt manifesztumát a háború okairól. Említésre méltó még, hogy a hadjáratnak a fejedelemségre nézve csaknem végzetes következményei miatt a háború kortárs értékelése körül az erdélyi viszonyokhoz képest nagyszabású pamfletirodalom alakult ki. Jelen tanulmány ezek elemzésére nem vállalkozhat, továbbra is csak a fejedelem nevében, a hadak megindításakor, vagy azelőtt kiadott manifesztumokat veszi sorra.³¹ Ebben az esetben eltekinthetünk a króni-

²⁹ A kérdés legfrissebb irodalma (a teljesség igénye nélkül): *Viorel Panaite*: The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers. Boulder 2000. 340–376.; *Papp Sándor*: Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophische-historische Klasse, Schriften der Balkan-Kommission 42.) Wien 2003. 27–140.; *B. Szabó János-Erdősi Péter*: Ceremonies Marking: The Transfer of Power in the Principality of Transylvania in East European Context. *Majestas* 11. (2003) 122–131.

³⁰ *Kraus, G.*: Erdélyi krónika i. m. 231.; *Bethlen J.*... Erdély i. m. 25–26.; *Costin, M.*: Grausame i. m. 241–245. Ugyanez az indoklása Szalárdi Jánosnak még akkor is, ha megjegyzi, hogy a fejedelmet nagyon is motiválta, hogy Constantin Șerban évenkénti járadékfizetést ígért, ha Rákóczi megsegíti, amivel „a tárház jövedelmének szép accessiója, nevedése láttatnék lenni”. *Szalárdi J.*: *Siralmas* i. m. 336.

³¹ A lengyelországi hadjárat körüli kortárs vita elemzését l. *Jónás Ilona*: *Appréciation de la campagne polonaise de 1657 en Transylvanie. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de*

kák vizsgálatától is, hiszen a lengyelországi hadjárat és következményei akkora sokkot okoztak az erdélyi szellemi életben, hogy mindenki kénytelen volt saját értelmezését kialakítani: így ha a fejedelem indoklásából át is vettek a krónikások, az nyilvánvalóan csak töredékeiben került be műveikbe.

Mivel rendelkezésünkre áll Rákóczi manifesztuma, a krónikákra mint ki-egészítő forrásokra így valójában nincs is nagyon szükség. A fejedelem Kolozsmonostoron, 1656. december 31-ei dátummal adta ki kiáltványát, amely elsősorban a lengyel–litván állam lakosságának tájékoztatására és megnyerésére volt hivatott, de Rákóczi nyilvánvalóan arra számított, hogy érvei szélesebb körben is felhasználhatók lesznek.³² Érvelése meglehetősen egyszerű. A fejedelem kifejti, hogy a lengyelek támogatását keresve, ünnepélyes követség keretében többször is felajánlották neki a koronát, úgy régebben, mint a közelmúltban, ezt pedig — az irántuk érzett jóindulat és a keresztényi könyörületesség által vezéreltetve — most el is fogadja. Ezért felszólít mindenkit, hogy jelenjen meg előtte, ha meg akarja tartani javait. A fejedelem természetesen nemcsak igényeket fogalmaz meg, ígér is: szándékában áll, hogy minden, az elmúlt évek háborúskodása alatt csorbult jogot helyreállítson. Ezek közül is elsősorban a *conscientiarum libertasra*, tehát a lelkiismereti szabadságra helyezi a hangsúlyt.

A fejedelem érvelésének természetesen van némi igazságalapja, ám kétségkívül tartalmaz jókora csúsztatásokat is. Igaz, hogy a lengyel koronát többször is felajánlották neki különböző lengyel politikai csoportok – egyszer még János Kázmér királytól is érkezett olyan ajánlat, hogy a fejedelem fiát, I. Rákóczi Ferencet *vivente rege*, tehát még az előző király életében megválasztanák királynak. De ezen ajánlatok egyike sem bizonyult hosszú távon kivitelezhetőnek: még a királyi ajánlathoz is szükség lett volna a szejm beleegyezésére, amely pedig harciasan ragaszkodott szabad királyválasztási jogához és mereven ellenállt királyai minden egyes kísérletének, hogy utódait maguk jelöljék ki.³³ A legnagyobb paradoxont a manifesztumban mégsem ez jelentette, hanem az, hogy mindezen ajánlatok valóra váltásának feltétele az lett volna, hogy Rákóczi megsegíti a Rzeczpospolitát a rá támadó ellenséggel szemben, Rákóczi viszont pontosan azok szövetségeseiként lépett az ország területére, akik ellen a felkérés szólt.

II. Rákóczi György manifesztumát joggal tarthatjuk tehát a politikai hipokrizis egyik iskolapéldájának. Ez általában véve nem újdonság a háborút legitimáló írások között, a problémát valójában az jelentette, hogy a kiáltvány nem volt hatékony, sőt majdnem kizárólag negatív hatást ért el. A lengyel nemességet — egy igen kis létszámú, protestáns csoport kivételével, akiket csábíthatott a lelkiismereti szabadság ígérete — nem sikerült magához édesgetnie. A svéd és kozák szövetségeseik említésének kerülése természetesen nem vonta el a lengyelek figyelmét arról, hogy Rákóczi azokkal kereste a kapcsolatot, akik a megelőző tíz

Rolando Eötvös *Nominatae, Sectio Historica* 6. (1964) 109–121., ill. újabban *Lukács Zs. Tibor: A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése. Aetas* (1995: 1–2. sz.) 68–94.

³² II. Rákóczi György manifesztuma (Kolozsmonostor, 1656. dec. 31.): EÉKH II. 129.

³³ Rákóczi meghívásáról a lengyel trónra l. *Szilágyi: II. Rákóczy György. Bp. 1891. 130–146., 153–156.; Gebei, S.: II. Rákóczi György i. m. 124–127., Robert I. Fróst: After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655–1660. Cambridge 1993. 61–69.*

évben a Rzeczpospolita területén háborúztak. Felháborította viszont a Rákóczi-nál tartózkodó svéd követet, Heinrich Coelestinus von Sternbachot, aki tiltakozott a fejedelemtől a manifesztum terjesztése ellen.³⁴

Összefoglalva: Rákóczi manifesztuma szerint háborúját a trónra való meghívással keletkezett jogai érvényesítéséért indítja, annak érdekében, hogy békét hozzon a háború által tíz éve sújtott országba. Ezenkívül hangsúlyt kap még a lelkiismereti szabadság védelme mint a háború egyik fontos célja. Hasonló érvelést használ Rákóczinak 1657 januárjában a császárhoz küldött követe, Mednyánszky Jónás által fogalmazott előterjesztés is: abban a lengyelek meghívása mellett a fejedelem jó szándéka és a béke visszaállítása mint cél kap főszerepet – igaz, a katolikus császár számára fogalmazott iratban a lelkiismereti szabadság kérdése nem kapott teret.³⁵ Megvan a lehetőségünk, hogy ezt, a nemzetközi közvéleménynek szánt indoklást összevessük azzal, amit Rákóczi az erdélyi politika vezetői elé tárt.

Bár a fejedelem ezúttal is kikérte édesanyja véleményét, a lengyelországi háború esetében nem a Lorántffy Zsuzsannának írott levél jelenti a háborúnak az erdélyi politika kialakításában fontos szerepet játszó személyek számára összefoglalt legitimáció forrását. Mint a moldvai hadjárat előkészítése idején, Rákóczi 1656 szeptemberében is kikérte tanácsurainak véleményét, akik válaszukban ismertették álláspontjukat a fejedelem előterjesztésével kapcsolatban. A votumkérő levél — mely a kutatás számára ez ideig ismeretlen volt — részletesen kifejti, milyen érvek szólnak egyik, vagy másik lehetőség választása mellett, úgy, hogy közben nem hagy kétséget afelől: Rákóczi a svédekkel és a kozákokkal kötendő szövetséget tartaná a helyes megoldásnak.³⁶

A levél mindazon sérelmek felsorolásával kezdődik, amelyek lengyel részről érték a fejedelmet. Felsorolja mindazon ígéreteket, amelyeket a Rzeczpospolita különböző tisztségviselőitől kapott: először az 1653. évi moldvai katonai együttműködés után a szövetségkötés kudarcát, majd a korona többszöri felajánlását, melyek minden esetben kútba estek, amikor a lengyel hadakon az ellenség szorítása gyengült. Most újabb jelentkezők, a svédek és a kozákok léptek elő, akik maguk ajánlják szövetségüket, megbízható és kedvező ajánlatokkal, ráadásul — a fejedelem szerint — teljesen maguktól, minden előzetes megkeresés nélkül.

A levél a politikai helyzetelemzést azzal a kijelentéssel kezdi, hogy úgy tűnik, a Lengyel–Litván Állam az oroszok, a svédek, a kozákok és a brandenburgiak között „kótya-vetye módjára elszakadoztatik.” Amennyiben Erdély nem csatlakozik a Rzeczpospolita felosztásához — szól az érvelés —, elidegeníti magát a győztes államokat, és a jövőben nem számíthat rokonszenvedőkre. Ugyan-

³⁴ Heinrich Coelestinus von Sternbach levele X. Károly Gusztávhoz (Szamosújvár, 1656. dec. 27./jan. 6.): EÉKH II. 260.

³⁵ Mednyánszky Jónás előterjesztése III. Ferdinánd császárnak ([1657 január vége]): EÉKH II. 336–338.

³⁶ II. Rákóczi György levele Haller Gábornak (Gyulafehérvár, 1656. szept. 3.): Mikrofilmen: MOL X 7314 (19049. doboz) Arhiva Istorica a Filialei din Cluj a Academiei Române (Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori levéltára). Missiles. Teljes terjedelemben I. a Függelék 2. részében. Bár ez csak egyetlen levél az összes tanácsurnak küldött közül, ám meglehetősen formalizált, így feltehető, hogy a többiek is azonos tartalmú levelet kaptak, már csak azért is, mert válaszaikban is vannak visszatérő momentumok.

akkor a lengyelek győzelme esetén sem számíthat semmi jóra, hiszen a lengyelek — ezt a korábbiakban kimutatta — megbízhatatlanok. A csak a praktikumra figyelő, politikus érveket mindamellettt Rákóczi igyekszik a *bellum iustum*-érvelés bevett formuláival tompítani. A lengyeleknek érdekükben állna, hogy területükön Rákóczi minél nagyobb rész felett kaphasson patrocíniumot, vagyis legyen védelmezőjük. Ezzel elkerülhetnék azt, ami — a fejedelem szerint — a többi terület sorsa lenne: hogy a harmincéves háborúban a rendi jogok tereén nagy veszteségeket szenvedő Csehországhoz hasonlóan elveszítsék szabadságaikat. Rákóczi általában is azt a benyomást próbálja kelteni, hogy a lengyelek érdekét tartja szem előtt, amikor be akar lépni a háborúba. Itt is, akárcsak később a manifesztumban, a keresztényi könyörületesség érvére apellál, amikor a „keresztény lelkeknek testek felmészároltatásáról” és ősi familiák kiirtásáról ír – a fejedelem célja ennek a háborús állapotnak a megszüntetése.

Ugyancsak a manifesztumban leírtakkal való összecsengés miatt kell kiemelni a vallási kérdéstről írottakat. A Lengyel–Litván Unióban az erdélyiekkel szövetkező párt már I. Rákóczi György uralkodása idején is a protestáns vallások közül került ki, és az 1648. évi királyválasztás körül az ő álláspontjukat támogatták a politikai színtéren erősen visszaszoruló görögkeleti vallású nemesek is.³⁷ Rákóczi továbbra is az ő támogatásukra számíthatott, ennek megfelelően a háború okai között feltüntette az ő érdekeik sérelmét is. A protestáns vallás védelmének hangoztatása a politikai protestantizmus kelet-közép-európai fellegrvárának tartható Erdélyben önmagában még nem meglepő.³⁸ A retorikailag is erős fordulat, a „dissidenseknek és az evangelicus statusnak oppressiója” mellé azonban — a reménybeli kozák, illetve orthodox lengyel szövetségesek miatt — bekerül „az orthodoxa religiónak extirpatiója” is. Míg az elsősorban a lengyel közönségnek íródott manifesztum csak általánosságban beszél lelkiismereti szabadságról, az erdélyi politikai elitnek írott indoklás már nevesíti annak kedvezményezettjeit. Ennek révén egyrészt — a politika praktikumára való visszautalásként — megjelöli a lehetséges szövetségeseket, másrészt elhelyezi a svéd és kozák szövetség melletti érvelést egy korábban, a harmincéves háború idején használt érvelési körben: a fejedelem háborúba lépését eszerint a protestantizmus lengyelországi üldöztetése kényszeríti ki.

Utóbbi szempont egyértelműsíti, hogy — bár számos konkrét és gyakorlati politikai kérdést is tárgyal — a levél mégis a *bellum iustum*-érvelések párhuzamaként is értelmezhető. A fejedelemnek nemcsak a külföld, hanem a belföldi politikai „nyilvánosság” (értsd: tanácsosai) előtt is alkalmazkodnia kellett valamilyen szinten az igazságos háború indításának absztrakt kritériumaihoz.³⁹ Ez a

³⁷ Lukinich Imre: I. Rákóczi György és a lengyel királyság. Bp. 1907.; Bohdan Kentschynskyj: Till den karolinska Ukraina-politikens förhistoria. Karolinska Förbundets Årsbok 1959. 121–179.

³⁸ Az erdélyi külpolitika elhelyezésére a nemzetközi politikai kálvinizmus kontextusában Graeme Murdock tett kísérletet: Calvinism on the Frontier: International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania. Oxford 2000. 258–290.

³⁹ Az erdélyi politikai nyilvánosságot némileg szélesebb körben értelmezi a svéd követ, Heinrich Coelestinus von Sternbach, amikor arról ír, hogy Erdélyben meglehetősen háborúellenes hangulat uralkodik, hiszen nemcsak a fejedelem édesanyja és felesége nem támogatja a Lengyelország elleni támadást, de a templomokban is ellene prédikálnak: Sternbach és Gotthard Welling levele X. Károly

követelmény indokolja, hogy II. Rákóczi György többször is jelezze: a lengyelországi hadjárat kizárólag Erdély, illetve a Rzeczpospolita lakóinak érdekeit szolgálja, semmi esetre sem a fejedelem személyes előmenetelét. A *privatum* kizárását és a mások érdekében viselt háború toposzát erősíti, hogy Rákóczi még a tanácsuraknak a levél végén feltett két kérdésben is hangsúlyozza: „nem directe ellenségképpen, hanem patrocíniumképpen” vonulna Lengyelország ellen.

Ebben az esetben a kedvező forráshelyzetnek köszönhetően megismerhetjük a fejedelem *bellum iustum*-érvelésének hatékonyságát is, hiszen ismerjük a Rákóczi levelére beérkezett válaszokat.⁴⁰ Ezekből kiderül, hogy a tanácsosok a fejedelemnél sokkal kevésbé törődtek a háború elméleti szintű indoklásával, az általuk felsorolt érvek inkább a gyakorlat szintjén mozognak. Ezek egy része implicit módon persze arra a kérdésre keresi a választ, valóban érdeke-e Erdélynek a szövetségek megkötése, explicit módon azonban ez a fejedelem által kiemelt tényező nem merül fel. A számos praktikus szempont sorra vétele mellett a Rákóczi által alkalmazott érvek közül összesen kettő kerül elő, mindkettő a nem *privatum*ként indított háború elvével kapcsolatban. Rhédei Ferenc a patrocínium-kérdéshez szól hozzá, amikor azt javasolja, Rákóczi hadainak megindításakor mediátornak, azaz a háborús helyzet elsimítását célzó közvetítőként tüntesse fel magát.⁴¹ A javaslat meglehetősen abszurd, hiszen a korszakban a békekötéseket közvetítő hatalmak soha nem küldtek rendfenntartó csapatokat a hadszíntérre.

Sokkal nagyobb a súlya a másik érvnek, amely Rákóczi javaslatából a válaszokba is átkerül: a vallásának. Ez kevésbé meglepő, hiszen a felekezeti védelmében folytatott háborúskodás ideológiájának a Habsburg-ellenes háborúban komoly hagyománya alakult ki Erdélyben. Barcsai Ákos az önérdek által vezérelt hadviseléssel a religio érdekében folytatott háborút szögezi szembe, és utóbbi érdekében támogatja a svédekkel való szövetségkötést. Figyelemreméltó, hogy Barcsai szükségesnek tartja megemlíteni: a svédekkel szemben is ki kell kötni a vallás szabad gyakorlását, mert ők is hajlamosak csak saját, evangélikus hitüket támogatni.⁴² Nem kizárt, hogy a lugosi bán gondolatmenetének, a *liberum exercitium* igényének is köszönhető a manifesztum általánosabb, nemcsak az elsődleges célcsoportnak számító reformátusoknak és ortodoxoknak

Gusztávnak (Gyulafehérvár, 1656. nov. 30./dec. 10.): EÉKH II. 196–202. A kora újkori magyarországi politikai nyilvánosság fogalmához vö. még *Bene Sándor*: *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban.* (Csokonai Könyvtár/Bibliotheca Studiorum Litterarium 19.) Debrecen 1999. 326–391.

⁴⁰ Az 1656. évi tanácsosi votumok korábbi elemzéseit l. *Trócsányi Zs.*: Erdély központi kormányzata i. m. 61–64.; *Gebei S.*: II. Rákóczi György i. m. 171.

⁴¹ Rhédei Ferenc levele II. Rákóczi Györgynek (Huszt, 1656. szept. 7.): MHHD XXIII. 452.

⁴² Barcsai Ákos levele II. Rákóczi Györgynek (Lugos, 1656. szept. 6.): MHHD XXIII. 447–448. II. Rákóczi György 1659-ben az ellene fellépő Barcsai, Haller Gábor, illetve Basa Tamás votumait másolatban az erdélyi rendi gyűlés elé tárta, bizonyítandó, hogy 1657-ben ők is támogatták a lengyelországi hadjárat megindítását. A nagyobb siker érdekében kisebb módosításokat tett a levelek szövegén: míg Haller írásából csak viszonylag lényegtelen részeket hagyott ki, Barcsaiéból a háborúval szemben felhozott négy érv mellett a békesség dicséretéről szóló általánosabb elmélkedések is hiányoznak. Vö. II. Rákóczi György levele az ország rendjeihez (Majtény, 1659. aug. 15.): EOE XII. 1658–1661. Bp. 1887. 325–335.

kedvező fogalmazása. Haller Gábor ugyancsak a protestantizmust tartja szem előtt, bár véleménye kevésbé absztrakt, és — Barcsai általánosabb igényeivel szemben — inkább a terjeszkedő, mintsem a védekező vallás álláspontját tükrözi, amikor hangot ad azon reményének, hogy Isten a bálványozó lengyel nemzetben a háborúskodások által lobbantja majd fel az igaz hit szikráját.⁴³

Igazán elsőrendű szerepet a vallás érdekének nem is a tanácsurak szántak, hanem a fejedelem édesanyja, Lorántffy Zsuzsanna. II. Rákóczi György ez esetben is kikérte véleményét — e levelét ugyan konkrétan nem ismerjük, az özvegy fejedelemasszony válaszát azonban igen.⁴⁴ A levél számos ellenvetést sorol fel a szövetség megkötésével szemben, amely mellett pozitív érvként tulajdonképpen kizárólag a religio érdekei szerepelnek. A háború végső célja csakis Isten dicsősége lehet, így a lengyel–svéd konfliktusban a lengyel fél támogatása lehetetlen, hiszen a svédé áll közelebb a saját valláshoz. Ráadásul — mint Lorántffy Zsuzsanna írja — „a lengyel vallásunknak ellensége volt eddig is,” és ha győz, még inkább az lesz: ennek tudatában kell döntenet a háború választásáról. Az özvegy fejedelemasszony, aki férje oldalán mindvégig figyelemmel kísérte Erdély részvételét a harmincéves háborúban, ezt, a vesztfáliai béke (1648) utáni komplex konfliktust is kizárólag a korábbi sémák mentén értelmezi, csupán egyetlen szegmensét emelve ki fejedelem-fia *bellum istum*-érvelésének.⁴⁵ A Rákóczi által használt három legfontosabb szempont — Erdély érdeke, a lengyel alattvalók érdeke, illetve a lelkiismereti szabadság biztosítása — közül tehát Erdély vezető politikusai csak a harmadikat adaptálták, azt is nagyrészt jellegében átalakítva, a református egyházra koncentrálva, és helyenként terjeszkedést sugárzó felhanggal ellátva.

4. A védekező háborúk

A háborúk közül legitimációs szempontból kétségkívül a védekező jellegű háborúk jelentettek csekélyebb problémát. Amióta európai gondolkodók a háború jogáról közrebocsátják nézeteiket, senki nem vitatta, hogy a megtámadottnak jogában áll védekezni. Ezért előzetesen is itt volt várható a legkevesebb új eredmény, a leghagyományosabb érvelés.⁴⁶

⁴³ Haller Gábor levele II. Rákóczi Györgynek (Borosjenő, 1656. szept. 6.): MHHD XXIII. 455.

⁴⁴ Lorántffy Zsuzsanna levele II. Rákóczi Györgynek (Beregszász, 1656. szept. 8.): MHHD XXIV. 510–511. Az özvegy fejedelemasszony állásfoglalása végső soron nem teljesen egyértelmű, így a szakirodalomban többféle nézet is él arról, vajon támogatta-e Lorántffy Zsuzsanna fia háborúját vagy sem. A pozitív válaszra példa *Gebei Sándor*: Lorántffy Zsuzsanna és a lengyelországi hadjárat (1657). In: Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna: Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. I–II. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak 2000. II. 259–270. A negatív verzióra l. pl. *Péter Katalin*: Lorántffy Zsuzsanna. In: Lorántffy Zsuzsanna album. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak 2000. 65.

⁴⁵ Az 1654–1660 közötti északkelet-európai háború komplexitására jellemző, hogy *Johannes Kunisch* a kora újkori háborúk „állatorvosi lovának” tekinti, mert abban a korabeli háborúk minden lehetséges motivációja — a dinasztikus, a vallási, a gazdasági, illetve az állam strukturális átalakulásból (*Staatsbildung*) következő szempont — előbukkan. *Der Nordische Krieg von 1655–1660 als Parable frühneuzeitlicher Staatenkonflikte*. In: *Rahmenbedingungen und Handlungsspielräume europäischer Außenpolitik im Zeitalter Ludwigs XIV.* Hrsg. Heinz Duchhardt. Berlin 1991. 9–42.

⁴⁶ Az 1658–1660 közötti háborús évek közül csak az első évről született modern hadtörténeti feldolgozás: *B. Szabó János*: II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja. Hadtörténelmi Közlemé-

II. Rákóczi György legjobban feltárt, külföldi uralkodóval fenntartott levelezésének korpuszát a X. Károly Gusztáv svéd királynak írott levelek jelentik, hiszen ezeket megőrizték a stockholmi levéltárban, és Szilágyi Sándor a róluk készült levéltárosi másolatokat az „Erdély és az északkeleti háború” című forráskiadvány kötetében kiadta.⁴⁷ Ezek a levelek kiváló forrást jelenthetnének az 1658 és 1660 között zajló háborúk legitimitációjának vizsgálatához, hiszen Rákóczi itt egy szövetséges, ám az aktuális háborúban kevésbé érdekelt fél számára indokolja meg, miért mozgósítja seregeit.

A levelezés olvasása azonban sajnos leüti a váratlan felfedezésekben reménykedő kutatót: az erdélyi fejedelem ugyanis szinte egyáltalán nem veszteget szót a háború indoklására. Sőt, először 1659 decemberében fordít figyelmet arra, hogy a levél a háborús események felsorolásán kívül meggyőzni is szándékozzon, és jól kidolgozott retorikával biztassa X. Károly Gusztávot a támogatásra. Úgy tűnik, a védekező háború olyannyira nyilvánvalóan helyeslendő volt a kortársak számára is, hogy a fejedelem nem tartotta szükségesnek a korábbi, támadó háborúk esetében megmozgatott eszköztár újbóli bevetését.

Két kérdésnél azonban — a források szempontunkból nézve viszonylagos érdektelensége mellett is — érdemes elidőzni. Az első a védekező, a Rákóczit illető jogok megtartásáért folytatott háború problémája, hogy tudniillik Rákóczi György maga provokálta ki a háborúskodást azzal, hogy 1658 elején visszatért az erdélyi trónra, amelyről az előző évben lemondott. A X. Károly Gusztávnak közvetlenül a trón visszavétele előtt írott levél nem ejt szót Rákóczi ilyen szándékairól, a következő — amelyet júniusban küldött — pedig csak megemlíti az események sorában a trónra való visszatérést, anélkül, hogy akár indokolná, akár jelezné ennek kapcsolatát az utána következő, a készülődő oszmán támadásról szóló hírekkel.⁴⁸ Csak az 1659 decemberi levél az, amely kitér arra, miért kellett Rákóczinak a hatalomba visszatérnie, nem különösebben hosszán, de legalább egy megjegyzés erejéig: „consensu omnium ad thronum resumendum vocatus ... sum”, vagyis mindenki egyetértésével hívatott vissza trónjának visszavételére. Ezzel a fejedelem röviden megoldotta a problémát, hiszen retorikailag kiküszöbölte, hogy elmarasztható legyen: mindenki azt akarta, hogy újra ő legyen az uralkodó. A *privatum* mellőzése — melynek fontosságát az előzőekben ismertettük — még nagyobb nyomatókat kap, amikor Rákóczi hangsúlyozza: a trónra visszahívták, tehát nem saját ambícióit követte, amikor ismét Erdély fejedelme lett. A védelmi háború — esetünkben látens — érvén tehát nem esik csorba.

nyek 114. (2001) 231–278. A többi év eseményeiről a krónikákon kívül csak vázlatos áttekintéssel szolgálnak a nagyobb történeti összefoglalók és a fejedelem életrajzai: *Kósa J.*: II. Rákóczi György i. m. 150–175.; *Péter K.*: A fejedelemség virágkora i. m. 722–726.

⁴⁷ A Riksarkivétben a *Diplomatica Turcica* bihang *Transsylvanica* gyűjtemény 1. kötete tartalmazza a X. Károly Gusztávnak írott leveleket, a svéd uralkodó válaszainak másolata pedig a Riksregistratúretben kapott helyet. Szilágyi kiadása a teljes, ott megtalálható levelezést tartalmazza. Svédországi kutatásaimat a Svenska Institutet ösztöndíja tette lehetővé, segítségüket ezúton is köszönöm.

⁴⁸ II. Rákóczi György levelei X. Károly Gusztávnak (Gyalu, 1658. jan. 13., ill. Gyulafehérvár, 1658. jún. 4.): EÉKH II. 484–485., ill. 503.

Sőt, és ez a második kiemelendő kérdés, Rákóczi a védelmi háborút egy másik régóta bevált toposszal meg is erősíti: nevezetesen azzal, hogy saját haditevékenységét a kereszténység védelmében folytatott háborúként értékeli. Ez az elem már az előbb elemzett, 1658 nyári levélben feltűnik, amikor Rákóczi jelzi, a budai pasa a kereszténység romlását akarván gyűjti hadait. Saját toborzásáról ugyanakkor elmondja, hogy az „contra hostes Christianitatis”, vagyis a kereszténység ellenségei ellen történik. A későbbiekben ez az elem is kidolgozottabbá válik: a nagyvezírről a fejedelem leírja, hogy nemcsak Erdély pusztulására vágyik, de az egész kereszténységre is. Isten könyörületességét is az egész kereszténység számára kéri, és a keresztényi név ellenségei ellen folytatandó harcának sikerében reménykedik – legalábbis a retorika ezt tükrözi.⁴⁹ Az 1658. évi nagy vereségek után ugyan a fejedelem megelégszik a pusztta tények felsorolásával is — ezek önmagukban is elég sokkoló hatást kelthetnek —,⁵⁰ de az 1659 decemberében írott levél ismét csak a kereszténység biztonságát említi mint az oszmán hatalommal való szembeszállás legfőbb célját. Rákóczi ebben az esetben egy régen bevált toposzt vesz át: az országait fenyegető oszmánok jelentette veszélyt a Habsburg uralkodók is szívesen állították be úgy, mint ami az egész kereszténység végromlását idézheti elő.⁵¹ Sőt, az az ironikus helyzet is előállt 1658 nyarán, hogy Rákóczi ugyanezt az érvelést éppen a Habsburg Monarchia fejének adta elő: Lipótnak írott levele hemzseg a „keresztény név ellenségeinek” emlegetésétől, akik az egész kereszténység ellen kelnek fel.⁵² A védekező háború magától értetődő legitimitását így Rákóczi egy, szintén a középkorba visszanyúló indoklási stratégiával, a kereszténységet fenyegető hitetlenek toposzának felidézésével erősítette meg.

5. A országgyűlések törvényeinek praefatiója mint legitimációs médium

Az előző fejezetekben számos, a nyugat-európai szakirodalomban elemzethez képest eltérő forrást használtam fel II. Rákóczi György háborúi legitimitációjának bemutatásához. Egy forráscsoport azonban a többtől különböző feldolgozási eljárást igényel, így — szakítva az eddigi, az egyes háborúkhöz kapcsolódó vizsgálat módszerével — az erdélyi országgyűlések törvényeinek praefatióit külön fejezetben tárgyalom. Segítségével elemzésem remélhetőleg egy sajátos nézőponttal gazdagodik: a fejedelemnek a rendek számára prezentált érvelésével.

Az Erdélyben évente összeülő rendi gyűléshez kötődő műfaj a 17. században standardizálódott.⁵³ A 16. századi hagyomány, amely szerint a törvény-

⁴⁹ II. Rákóczi György levele X. Károly Gusztávnak (Várad, 1658. júl. 15.): EÉKH II. 506.

⁵⁰ II. Rákóczi György levele X. Károly Gusztávnak (Nagykálló, 1658. szept. 22.): EÉKH II. 507–508.

⁵¹ *Almut Höfert*: Den Feind beschreiben: „Türkengefahr” und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450–1600. Frankfurt–New York 2003.

⁵² II. Rákóczi György levele I. Lipótnak (Solymos, 1658. jún. 21.): EOE XI. Bp. 1885. 398. Valószínű, hogy az érvrendszer Rákóczi köre 1658 nyarán dolgozta ki, mert a fejedelem 1658. áprilisi követe, Kövér Gábor előterjesztésében még nem találkozunk vele (a szöveget l. Uo. 388–340.).

⁵³ Az erdélyi rendi gyűlésről általában l. *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez). (Értekezések a történeti tudományok köré-

könyv azzal kezdődik, hogy a rendek nyugtázzák a fejedelmi propozíció kézhezvételét, még Bethlen Gábor uralkodása alatt is gyakorlat volt. Szórványos előzmények után, I. Rákóczi György uralkodása (1630–1648) idején alakul ki a fia által is alkalmazott *praefatio*. A rendek ebben köszönetet mondtak Istennek a fejedelem előző évi tevékenységéért, megköszönték az országgyűlés összehívását, majd Istentől további sikeres uralkodást kívántak uralkodójuknak.

A *praefatiók* sokáig nem számítanak különösebben hasznos forrásnak a háború legitimálása szempontjából. Bethlen Gábor idejében a szövegek — ha egyáltalán megemlítik — nem a fejedelem háborúiról szólnak, hanem csak a megkötött békékért mondanak köszönetet. 1620-ban például a rendek csak azt köszönik meg a fejedelemnek, hogy a háborúskodás közben is időt fordított Erdély belügyeinek rendezésére és összehívta az országgyűlést; 1622-ben pedig csak a béke megkötésének tényét regisztrálják — igaz, megemlítve, hogy Bethlen „tanquam fidelis Dei administer ad tutandam nostram salutem” (mint Isten a mi javunk őrzésére rendelt hűséges szolgálója) járt el.⁵⁴ A *praefatiók* még I. Rákóczi György uralkodása idején is csak elenyészően kevés adalékot jelentenek témánk szempontjából. Sőt, 1644-ben az az abszurd helyzet is előállt, hogy a fejedelem hadba vonulása miatt januárban tartott országgyűlés törvényeinek *praefatiója* kiemeli a rendek kívánságát, hogy Isten engedje a Rákóczi-családnak ezt az évet is „jó szerencsés, egészséges és békességes [kiemelés tőlem – K. G.] állapattal eltölteni.”⁵⁵

Szórványos előzmények — elsősorban a Báthory Gábor havasalföldi hadjárata után kiadott 1611. évi törvények⁵⁶ — után tehát II. Rákóczi György volt az első, akinek uralkodása alatt a *praefatióban* megjelenik a köszönetmondás az előző évi háborúskodásokért. Feltételezhető, hogy ez nem a rendek saját kezdeményezésére történt így, hanem a törvények szövegének formába hozásáért végső soron felelős, a fejedelem környezetéből származó politikust sejtethünk mögötte, esetleg a fejedelemség törvényeinek gyűjteménye, az *Approbatæ Constitutiones* összeállításával foglalkozó bizottságot vezető, tehát jogi szövegek fogalmazásában járatos Kemény Jánost. II. Rákóczi György tehát egy korábban nem alkalmazott lehetőséget talált arra, hogy megossza személyes döntéseinek felelősségét: amellet, hogy előzetesen kikérte tanácsosainak véleményét, hadjáratait utólag is szentesíttette a rendi gyűléssel. Nem tudjuk ugyan, hogy a rendek a gyűlés feloszlása előtt szembesültek-e a törvények végleges szövegével — többek között a *praefatióval* —, ám a kiadott törvények szövege formálisan

ből, Új sorozat 76.) Bp. 1976., ill. *Uő*: Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben. Szerk. Mezei Barna-Tóth Béla. Bp. 2005.

⁵⁴ Az 1620. ápr. 5–20. gyulafehérvári országgyűlés törvényeinek *praefatiója*: EOE VII. Bp. 1881. 539–540. Az 1622. máj. 1–23. kolozsvári országgyűlés törvényeinek *praefatiója*: EOE VIII. Bp. 1882. 92.

⁵⁵ Az 1644. jan. 3–13. gyulafehérvári országgyűlés törvényeinek *praefatiója*: EOE X. 412.

⁵⁶ A meglehetősen rövid értékelés ez esetben a következőképpen hangzik: „Kegyelmes urunk fejedelmünk, megtapasztaltuk fejenként felségednek reánk való atyai kegyelmes gondviselését, megmaradásunkért, sok fáradságát, költségét, kiváltképpen hogy az elmúlt napokban is ezen haza csendességes békességes megmaradásáért felséged magát nem kémélvén, ellensége ellen idegen országba ment, és onnan szomszéd országbeli ellenségünket kiűzván, országának csendes békeséget szerzett.” Az 1611. ápr. 23–30. szebeni országgyűlés törvényei. EOE VI. Bp. 1880. 200.

mindenképpen utólagos legitimációt jelentett a fejedelem háborúhoz. Ehhez azonban az kellett, hogy a *praefatio* meggyőző módon érveljen arról, hogy a hadjárat jogos volt, sőt nemcsak a fejedelem, hanem az egész ország érdekében történt.

Ezt a feladatot kiválóan teljesítette az 1654. évi országgyűlés törvényeit bevezető szöveg. Ebben a rendek megköszönik a „környülöttünk lakó gonosz akaróinknak ellenünk forralt szándéka ellen” a fejedelemséget megóvó II. Rákóczi György gondviselését. Felsorolják, hogy az előző esztendőben nemcsak „veszedelmünkre immár felfegyverkezett” Vasile Luput fékezte meg, de a vele szövetséges kozákokat is „nem kevés magokbéli kárral megszégyenítvén” tért haza. Az ez után következő laudáció bőségesen él a tűz metaforájával: Rákóczi nem várta ki „az ellenünk felgerjesztendő tűznek fellobbanását, idein korán arról tanácsközni méltóztatott, mi módon az immár szintén lángot vetendő szikra megoltatnék”.⁵⁷ A *praefatio* egyértelműen csatlakozik a korábban elemzett két Rákóczi-levél argumentációjához. A fejedelem azért vitte háborúba az országot, mert Erdélynek Vasile Lupu részéről valós, akár fegyveres támadássá fajulható fenyegetéssel kellett szembenéznie. Amennyiben a fejedelem nem támad, előbb-utóbb a vajda támadott volna: a preventív háború elkerülhetetlen volt.

A moldvai háború indoklása a Lorántffy Zsuzsannának, illetve a János Kázmér lengyel királynak küldött levélben is — mint láthattuk — nagyrészt a prevenciót emelte ki. Eltérő érveléssel szolgált azonban Rákóczi az 1655. évi havasalföldi háború esetében. Itt a korábban elemzett levelekben Constantin Şerban vajda behívása, valamint — elsősorban az oszmán hatalmasságokhoz szólókban — a szilisztriai pasa biztatása szerepelt legitimációként. Az 1656. évi országgyűlés törvényeinek *praefatiója* azonban itt is az 1654. évihez hasonlóan érvel, még ha a tűz-metaforát a hajóéra cseréli is. Rákóczi Erdélyt, „mely is ez habok között kezdett vala elveszni, nyugodalmas kikötő partra hatalmas karjainak erejével kihozá.”⁵⁸ A szöveg gyűjtő erejű szavakkal ecseteli a havasalföldi lázadók gonosztetteit, akiknek „ártatlan vérben megrészegedett fegyvereket mi reánk köszörülni igyekező dühös szándékokot” látván, a fejedelem elébe ment a veszedelemnek, és legyőzte az országot fenyegető ellenséget. A metaforákban gazdag szöveg — amelyben Rákóczi először a hűséges pásztor, majd a Góliátot isteni segítséggel legyőző ótestamentumi Dávid király megfelelője — egyértelműen állást foglal: Rákóczi fejedelem Erdély érdekét tartotta szem előtt, amikor megtámadta a szomszéd állam lázadóit.

Nem lehet ezek után csodálkozni azon, hogy a II. Rákóczi György által felkínált három indoklási mód — Erdély jáva, a lengyelek saját érdeke, illetve a vallás védelme — közül a lengyelországi hadjárat indoklásával foglalkozó *praefatiók* is az elsőt, tehát az ország javát emelik ki. Az 1657 januárjában, közvetlenül a sereg megindulása előtt Visken tartott országgyűlés törvényeinek *praefatiója* — meglehetősen váratlan módon — azzal kezdődik, hogy a rendek köszönetet mondanak azért, hogy a fejedelem eddig békekességben megtartotta az

⁵⁷ Az 1654. jan. 18-án zárult, gyulafehérvári országgyűlés törvényeinek *praefatiója*: EOE XI. 175–176.

⁵⁸ Az 1656. febr. 20-án zárult, gyulafehérvári diéta törvényeinek *praefatiója*: EOE XI. 230.

országot.⁵⁹ Apjával ellentétben azonban II. Rákóczi György nem hagyja ki az alkalmat, hogy így is legitimálja cselekedeteit: a folytatásában már méltatja a meginduló hadjáratot is. „Nagyságod méltóságos fejedelmi székiből szép csendes nyugodalomból maga n[agysá]gos személyének is nem kedvezvén, édes hazánknak jövődöbeli csendes békességes megmaradására szép securitas szerzésre csípőjét” felövezte – hangzik a szöveg. Részletekbe ugyan nem bocsátkozik, de egyértelműen sugallja, hogy a lengyelországi hadjárat ugyanolyan módon szolgálja Erdély érdekeit, mint a két román vajdaság elleni: „szép securitas szerzésre” szolgál, tehát megelőzi az Erdélyre a háború elmaradása esetén leselkedő veszedelmeket.

A három háború célját együttesen foglalja össze Rákóczinak az erdélyi hadak lengyelországi katasztrófája után, 1657 októberében összehívott országgyűlésre írott proposíciója. A korszak erdélyi diétáinak történetében ez ideig egyedülállónak tartható iratban a fejedelem közli, hogy minden igyekezete két célt szolgált, „hogy az szegény hazának barátit, jóakaróit számosítanánk, ellenséginek pedig romlására fegyverkezett igyekezeteket megelőzvé, eltávoztathatnánk.”⁶⁰ Ezzel a fejedelem — megerősítve az egyes *praefatiók* elemzése során kialakult képet — mindhárom háborút preventívnek nyilvánítja. Az 1658–1660 közötti évek országgyűléseinek *praefatió*jában már kevésbé egyértelmű Rákóczi befolyása a rendek szájába adott szövegre, így a háború legitimációjának elemzése szempontjából fontos szövegrészletek el is maradnak.

Eddigi eredményeinket összefoglalva tehát elmondhatjuk: a fejedelem három támadó háborújának legitimációjára változatos, elsősorban a célközönségtől függő érvelést vonultatott fel, míg a védekező háborúk esetén két hagyományt ötvözött: a defenzív, illetve a törökellenes háborúkét. Legegységesebb képet az 1653. évi moldvai hadjárat kapcsán látunk, hiszen ebben az esetben mind a belföldre, mind a külföldre szánt legitimáció nagyjából azonos érveket sorakoztat fel – még ha részletességük el is tér egymástól. Ez az egyetlen eset, amikor még a rendekkel szembeni, a *praefatió*ban tükröződő legitimáció is azonos a fejedelmi levelezésben foglaltakkal. Az 1655. évi hadjárat legitimációja viszont csak az ezen elemet kötelelességszerűen tartalmazó *praefatiók* esetében közelít a preventív háború elvéhez. A belföldre szánt indoklás a fejedelmi hadak behívását, illetve az oszmán részről származó felszólítást tartalmazza, míg a II. Rákóczi György kapcsán csak ebben az esetben tanulmányozható, oszmánok felé irányuló legitimációban az Erdély helyzetéből fakadó, a korszak Európájában meglehetősen ritka, alattvalói hűséget hangsúlyozó retorika kerekedik felül. Végül, az 1657. évi lengyelországi hadjárat legitimációja meglehetősen tarka képet mutat. A belföldi közönségnek szánt három fő érvből az erdélyi politikai elit — a tanácsurak és a fejedelemasszony — a vallási szempontot, illetve jelentéktelen mértékben a lengyelek érdekét veszi át, míg a rendekhez köthető legitimáció Erdély érdekeire, ismét csak a preventív háború szükségességére koncentrál. A külföldnek összeállított manifesztumból ez utóbbi teljesen hiányzik,

⁵⁹ Az 1657. jan. 17-én zárult, viski országgyűlés. törvényeinek *praefatió*ja: EOE XI. 246.

⁶⁰ II. Rákóczi György proposíciója az 1657. októberi, gyulafehérvári országgyűlésre (1657. szept. 3.): EOE XI. 288.

a vallási aspektus általánosabb szinten jelenik meg, és egy kevésbé elméleti érv, a lengyel részről érkező behívás csatlakozik hozzájuk. Megfigyelhettük tehát, hogy a preventív háború gondolata mind a három támadó háború esetében kisebb-nagyobb hangsúllyal előkerül. Sőt, mint az a *praefatiók* elemzéséből kitűnt, ez az a megközelítés, amely az erdélyi történelemben — szerény előzmények után — II. Rákóczi György invenciójának számít.

6. A preventív háború a korszak politikai gondolkodásában

Mivel a preventív háború elve a korszak politikai gondolkodásának egyik legvitatottabb kérdését jelenti, ebben a szempontban foghatjuk meg legjobban, mennyire követi az erdélyi politikai gyakorlat a korabeli európaiat. A preventív háború kérdése komoly véleménykülönbségeket gerjesztett azon gondolkodók között, akik a középkor óta a háború jogával foglalkoztak. A korai keresztények óta napirenden lévő kérdésre, vajon szabad-e egyáltalán a keresztény embernek háborúskodnia, már Szent Ágoston igenlő választ adott. Bibliai helyekkel megtámogatott érvelése a skolasztikusok írásaiban nyerte el legkifinomultabb formáját. Aquinói Szent Tamás *Summa theologicá*jában egyértelműen leszögezte, hogy háborút indítani szabad, feltéve, hogy teljesül három feltétel: az *autoritas principis*, a *cáusa iusta* és *intentio recta*. Vagyis háborút csak fejedelem indíthat, amennyiben jogos okai vannak rá, és célja semmi más, csak a béke visszaállítása. Emellett szükséges még, hogy a háború nyilvános hadüzenettel kezdődjön. A skolasztikusok — IX. Gergely pápa kánonjogi gyűjteménye, majd Aquinói Szent Tamás — szerint is csak a védekező, vagy az elveszített javak visszaszerzését célzó háborúk lehetnek igazságosak, a támadó, köztük a preventív háborúk semmiképpen.⁶¹

A 16. században új álláspontok merülnek fel a kérdéssel kapcsolatban. A háborúhoz való jog (*jus ad bellum*) már nemcsak teológiai probléma: a humanisták is megkísérelték annak megválaszolását, milyen körülmények között jogos háború indítása. A teológusok — a katolikus spanyolok, Francisco de Vitoria, Domingo de Soto, Francisco Suárez és mások, de a protestáns Johannes Gerhard is — az ágostoni kérdést megörökölve, a bűn fogalmából indultak ki: milyen körülmények között fogadható el egy keresztény számára más emberek megölése. A cicerói hagyományokat felélesztő humanisták — Alberico Gentili vagy Francis Bacon — számára azonban a háború a közösség szempontjából volt érdekes: jogossága a közjónak való megfelelés függvénye.⁶² Válaszukban kénytelenek voltak elismerni a háború szükségességét. Még olyan, radikális pacifizmusokról híres humanista tudósok, mint Rotterdami Erazmus is — aki *Querela pacis*ában mindenféle háborút rossznak és a keresztények számára kerülendőnek tartott —, kénytelenek voltak időnként engedményeket tenni, és mégis elismerni egyes háborúk jogosságát és szükségességét. A holland tudós

⁶¹ James Turner Johnson: *Ideology, Reason, and the Limitation of War: Religious and Secular Concepts 1200–1740*. Princeton 1975. 38–41., 46.

⁶² A skolasztikusok és humanisták szembeállításának tipológiáját Richard Tucktól vettem át: *The Rights of War and Peace: Political Thought and the International Order from Grotius to Kant*. Oxford 1999. 16–77.

esetében ez a török fenyegetéssel foglalkozó írásaiban történt meg, sőt egyes leveleiben akár a keresztények közötti háború jogosságát is elismerte.⁶³ A korszak általában is fordulópontot jelent a *jus ad bellum*ról való gondolkodás történetében: a filozófusok célja a korábbiakkal ellentétben nem a háború legitimálása a keresztény pacifizmussal szemben, hanem egyre inkább az adottságként kezelt háború korlátainak meghatározása.⁶⁴

A preventív háború legitimitásának kérdése — amelyre a teologikus beszédmód alkalmazói továbbra is negatív választ adtak — a humanisták számára átértelmeződött. Mind Gentili, mind Bacon számára egyértelműnek tűnt, hogy nem szükséges megvárni, míg az ellenség támad, hanem támadását ki lehet védeni egy megelőző csapással. Továbbra is fenntartották persze, hogy a fenyegetésnek valóságnak kell lennie, ám a Bacon által felhozott példa — a gondolatai kifejtésének apropóját szolgáltató angol konfliktus Spanyolországgal — jelzi, hogy meglehetősen tág tér kínálkozott a jogosság megállapítására. Bacon szerint ugyanis a spanyol korona azzal, hogy magát a katolikus világ protektorának nyilvánította, egyértelműen fenyegette a protestáns Angliát, így megtámadása jogos preventív cselekedetnek minősült.⁶⁵

A háború jogának elmélete legismertebb szisztematikus kifejtését a 17. század első negyedében nyerte el Hugo Grotius munkájában.⁶⁶ A *háború és béke jogáról* írott traktátusában lehetséges jogos háborúként sorolta fel a preventív háborút is, bár az elfogadható okokat elméletileg szűkebbre szabta, mint Bacon. Leszögezte, hogy a háború megindítása csak közvetlen és kétségtelen, nem pedig csak feltételezett okok esetén jogos: elképzeléseit a kihúzott karddal támadó ellenség metaforájával illusztrálta. Gentilivel vitatkozva joggalannak nyilvánította azt a háborút, amely a veszélyesen növekvő hatalmú szomszéd erejének megtörését célozza — bár hasznosságát természetesen nem vitatta.⁶⁷

Ha összevetjük a fenti gondolkodók munkáit II. Rákóczi György kísérletével, hogy hadjáratait preventív háborúként legitimálja, felemás eredményre jutunk. A 16. századi Gentili és Bacon elméletével az erdélyi fejedelem indoklása

⁶³ José A. Fernández: Erasmus on the Just War. *Journal of the History of Ideas* 34. (1973: Nr. 2.) 209–226.; Tuck, R.: The Rights i. m. 29–31.; Christine Christ-von Wedel: Hatással voltak-e a magyar erasmisták Erasmusra? A nőkérdés és a béke ügye. *Irodalomtörténeti Közlemények* 107. (2003) 145–151. Annál is figyelemreméltóbb az erasmusi életműben fellelhető váltás, mert ő még a 17. században is a radikális paciizmus egyértelmű képviselőjeként tűnik fel. Grotius vele szemben határozza meg saját, köztes álláspontját a háborút teljesen elutasító és a háború és a jog összeférhetetlenségét, a háborút mint jog nélküli állapotot értelmezők között. *Hugo Grotius: A háború és béke jogáról*. I–II. H. n. 1999. I. 17. (Prolegomena 29.)

⁶⁴ B. V. A. Röling: Jus ad bellum and the Grotian Heritage: In: *International Law and the Grotian Heritage: A Commemorative Colloquium Held at The Hague on 8 April 1983 on the Occasion of the Fourth Centenary of the Birth of Hugo Grotius*. The Hague 1985. 113.

⁶⁵ Johnson, J. T.: Ideology i. m. 91–93. Gentili álláspontjára l. Tuck, R.: The Rights i. m. 16–50.

⁶⁶ Grotius összegző, szisztematikus jellegében álló jelentőségét hangsúlyozza — szemben az elterjedt, a kaotikus helyzetben a semmiből teremtő gondolkodót elének állító elképzelésekkel — Peter Haggemacher: *On Assessing the Grotian Heritage*. In: *International Law* i. m. 150–160. L. még monográfiáját (Grotius et la doctrine de la guerre juste. Paris 1983.), amelyben részletesen elemzi Grotius és a 16. század végén szintézist alkotó Gentili nézeteit.

⁶⁷ Grotius, H.: A háború és béke jogáról i. m. I. 163–165., 174. (II.IV–V, XVII). L. még Johnson, J. T.: Ideology i. m. 214–215.; Onuma Yasuaki: War. In: *A Normative Approach to War: Peace, War, and Justice in Hugo Grotius*. Ed. Onuma Yasuaki. Oxford 1993. 86–88.

teljes összhangban áll. Az ő rendszerük szerint akár egy állam túlzott megerősödése és az abból esetlegesen később származó károk is elegendőek egy preventív háború megindításához. Így a Rákóczi által a moldvai háború kapcsán anyjának írott levelében felsorolt, jöllehet meglehetősen homályos okok együttese teljes mértékben igazolja cselekvését. Ugyanígy alkalmazhatók nézeteik a lengyel háború esetében: a tanácsuraknak küldött levél esélylatolgatása egy túlzottan erős, Erdéllyel szemben ellenséges szomszéd veszélyével számol. Nehezebb viszont a helyzet, ha Grotius kritériumait fogadjuk el, hiszen Erdélyt fenyegető közvetlen csapásról beszélni 1653-ban is erős túlzás, 1657-ben pedig egyértelműen nem felel meg a valóságnak.⁶⁸

Az elméletében szigorú Grotiusnak is tisztában kellett azonban lennie azal, hogy a gyakorlati politika sokkal többet megenged magának, mint amit teoretikus megfontolások lehetővé tennének. Nem véletlen, hogy művében jelezte: a gyakorlati hasznosság szempontjával nem foglalkozik, hiszen az nem a természetjogi gondolkodás, hanem egy másik tudományág, a politika területe.⁶⁹ Mint gyakorló politikusnak ráadásul személyesen is szembe kellett néznie hasonló problémákkal. 1635 és 1644 decembere között Grotius Párizsban Svédország követeként szolgált, és az ő feladata volt, hogy az 1643 decemberében kitörő svéd–dán háborút a szövetséges francia király udvarában elfogadtassa. Ez annál is nehezebb volt, mert a svéd seregek dániai támadásához Krisztina királynő régenskormányja a preventív háború érvrendszerét használta, méghozzá Rákóczihoz hasonló módon, szintén nyilvánvaló provokáció nélkül. Nemcsak a modern svéd és dán történetírás ért egyet a háború legitimitásának problémás voltában, de az már a kortársak körében is vitát keltett: nem véletlen, hogy ez egyike azon kora újkori háborúknak, amelyekről a legtöbb, legitimációs célból — vagy éppen az ellen — írott szöveg maradt fenn.⁷⁰

A gyakorlati alkalmazás tehát mindenképpen többet engedett meg, mint az elmélet. Így nem véletlen, hogy a preventív háború érvrendszere — melynek alkalmazását a svéd korona még kerülte 1630-ban, a harmincéves háborúba való belépéskor, holott az nagyon is adekvát megoldásként kínálkozott —, a 17. század közepére már igen népszerűvé vált.⁷¹ II. Rákóczi György megoldása így nemcsak az

⁶⁸ Ellentmond következtetésünknek, hogy B.V.A. Röling éppen Grotius által biztosított széleskörű legitimációs lehetőségeknek tudja be a szerző népszerűségét. *Röling, B. V. A.: Jus ad bellum i. m. 119–122.* Am az idézett szerző következtetéseit egyértelműen anélkül fogalmazta meg, hogy Grotius „engedékenységet” kortársaival összevetette volna. L. még *H. N. Bull* ellenvetéseit ugyanabban a kötetben, 136–140.

⁶⁹ *Grotius, H.: A háború és béke jogáról i. m. I. 27. (Prolegomena 57.)*

⁷⁰ *Reppen, K.: Kriegslegitimationen i. m. 42–43.* Néhány skandináv történész fel sem veti a provokáció kérdését, így pl. *Jerker Rosén: Svensk historia I. Tiden före 1718.* Stockholm 1962. 511–512. Mások teljesen elutasítják a dán felelősséget, mint a dán *Leo Tandrup: Når to trættes, så ler den tredje: Christian IVs og rigsrådets forhold til Det tyske Rige og især Sverige.* In: *Christian IVs Verden.* Red. Svend Ellehøj. København 1988. 92–93. Mind dán, mind svéd történészek találhatók, akik kissé megengedőbb álláspontot képviselnek a dán fenyegetés kérdésében: *Steffen Heiberg: Christian 4: Monarken, mennesket og myten.* København 1988. 391–393.; *Peter Englund: Ofredsår: Om den svenska storkmakstiden och en man i dess mitt.* Stockholm 1993. 298–300.

⁷¹ *Pärtel Piirimäe: Just War in Theory and Practice: The Legitimation of Swedish Intervention in the Thirty Years War.* *The Historical Journal* 45. (2002) 511–512.

adott helyzetnek — hogy tudniillik a korszakban rendelkezésre álló indoklások közül választva nehezen lehetett volna másképpen indokolni a moldvai vajda, illetve a Rzeczpospolita megtámadását —, de a nemzetközi trendeknek is megfelelt.⁷²

Hangsúlyozzuk ugyanakkor: nem arról van szó, hogy II. Rákóczi György legitimációs retorikájára közvetlenül hatott volna bármelyik, a háború jogával foglalkozó korabeli szerző. Az összevetés célja kizárólag annak megállapítása volt, hogy mennyire illeszkedik bele az erdélyi érvelés a korszakban elfogadott általános gondolatmenetbe. Több európai uralkodóról, így II. Gusztáv Adolfról is tudjuk, hogy olvasta Grotius munkáját.⁷³ II. Rákóczi György nem tartozott közéjük: ha forgatta is *A háború és béke jogáról*, erről nem maradt fenn adatunk.⁷⁴ Az erdélyi fejedelemnek azonban nem kellett Párizsig mennie, ha az igazságos háború feltételeiről akart tájékozódni. 1651-ben, amikor a lengyelek elleni beresztcecskói csata előestéjén Bohdan Hmelnyickij kozák hetman erdélyi segítségért folyamodott, Rákóczi többek között kikérte Johann Heinrich Bisterfeld tanácsát is. A gyulafehérvári professzor nemcsak a konkrét esetre nézve fejtette ki nézeteit, de általános megállapításokat is tett a jogos háborúval kapcsolatban.⁷⁵

Írása szerint egy háború akkor igazságos, ha célja, okai és módszerei is igazságosak. Szempontunkból legkevésbé fontos a — legbővebben kifejtett — módszerek kérdése. Ez nem annyira a *jus ad bellum*, hanem inkább a *jus in bello* kérdésköréhez tartozik, tehát nem azzal foglalkozik, mi jogosít fel egy fejedelmet a háború megindítására, hanem azzal, mit cselekedhet a fejedelem a háborúban.⁷⁶ Annál fontosabb elemzésünk szempontjából az első két kritéri-

⁷² Konrad Reppen tizenkét típusba osztja a „régí Európa” háborús legitimációit (Reppen, K.: Kriegslegitimationen i. m. 43.): egy univerzális monarchia létrehozására való kísérlet elleni védekezés; lázadás elfojtása; örökségi jogok érvényesítése; a hatalmi egyensúly fenntartása; kereskedelmi érdekek; keresztes/törökellenes hadjárat; fenyegetések elleni preventív fellépés; a vallás joga; saját alattvalók megvédeése támadás ellen; rendi szabadságok megvédeése; szerződésben fogadott kötelezettségek, illetve elszenvedett sérelmek jóvátétele.

⁷³ Piirimäe, P.: Just War i. m. 512.; Englund, P.: Ofredsår i. m. 171.

⁷⁴ A Rákóczi-család töredékesen fennmaradt könyvtárjegyzékeiben *A háború és béke jogáról* egyetlen példánya sem szerepel. Monok István: A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660. (A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai 1.) Szeged 1996. Nem található meg Bisterfeld könyvtárának jegyzékében sem, vö. Viskolcz Noémi: Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája / A Bisterfeld-könyvtár (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 6.) Bp.–Szeged 2003.

⁷⁵ Johann Heinrich Bisterfeld véleménye a kozákok által kért segítségnyújtásról, Csulai György püspök kiegészítéseivel (Gyulafehérvár, 1651. jún. 1.): MHHD XXIII. 66–73. Az elméleti fejtegetéseket összefoglalja Kvačsala János [Ján Kvačala]: Bisterfeld János Henrik élete. Századok 25. (1891) 554–555. Az írás nem szerepel Bisterfeld műveinek és levelezésének Viskolcz Noémi által összeállított jegyzékében, vö. Viskolcz N.: Johann Heinrich Bisterfeld i. m. 30–70.

⁷⁶ A középkor óta a politikai gondolkodásban ez a kérdéscsoport is fontos szerepet játszott: a lovagi mentalitásból kinövő hagyomány a 15. században talált összegzésre és egyesült a teológiából érkező *jus ad bellum*-kérdéskörrel. Johnson, J. T.: Ideology i. m. 26–80. A háború megindításának szisztematikus elemzése után, *A háború és béke jogáról* harmadik, utolsó könyvét Grotius ugyancsak a háborúban tanúsítandó viselkedésnek szenteli. Grotius, H.: A háború és béke jogáról i. m. II. 172–479. Vö. még Kasai Naoya: The Law of War. In: A Normative Approach to War i. m. 244–275. Grotius a *jus naturalis* által a háborúban biztosított jogokat erőteljesen leszűkíti a *temperamenta* (mérsékletesség) elvének javallásával. Tanaka Tadashi: Temperamenta (Moderation). In: Uo. 276–307. Bisterfeld összefoglalója ebbe a tradícióba illeszkedik.

um. A háború célja — írja Bisterfeld, követve a már említett, Aquinói Szent Tamás óta a kérdésben mérvadónak tekintett hagyományt — sem magánérdek, sem a saját dicsőség keresése nem lehet, csakis az Isten dicsősége. Ez pedig nem másban áll, mint a haza, illetve az igazságtalanul elnyomottak megvédésében, vagy a közszabadság, illetve az egyház megóvásában.⁷⁷ Látható, hogy Bisterfeldet retorikája a teológus indíttatású gondolkodók közé sorolja — hiszen Isten dicsőségének megóvása csakis szerintük jelentí az igazságos háború alapját —, ugyanakkor azzal, hogy Isten dicsőségét politikai célok, különösen pedig a rendi szabadságok védelmével véli elérhetőnek, elképzeléseit rokonítja a humanista tradíció filozófusaival.

A harmincéves háború alatt feldúlt herborni egyetemről Erdélybe menekült Bisterfeldtől talán váratlan, hogy távolságot tart a „szent háború” gondolkodótól, akik a harmincéves háború alatt mind katolikus, mind protestáns oldalon jelentős befolyásra tettek szert, és — különösen az 1620–1630-as évek fordulóján, a *Restitutionsedik*t és a prágai béke között — a nagypolitikát is erőteljesen befolyásolták.⁷⁸ A tradíció — amelynek a politikai gondolkodás történetében legismertebb vonulatát az angol puritán gondolkodók adják — szerint nemcsak jogos a háborút a vallás terjesztésére felhasználni, de egyenesen isteni parancs utasítja erre a fejedelmeket.⁷⁹ Bisterfeld sokkal közelebb áll azokhoz a mérsékelt teológusokhoz, akik — követve a 16. századi spanyol jezsuita gondolkodókat, a salamancai iskolát — a vallás terjesztésének eszközei közül szigorúan kirekesztik a háborút.⁸⁰ A gyulafehérvári professzor csak az egyház védelméről, nem pedig az igaz vallás terjesztéséről beszél — hasonlóképpen az egyház védelmét hangsúlyosan politikai célként, a rendi szabadságjogok védelmének részeként felfogó Axel Oxenstierna felfogásához, aki mindent megtett, hogy elkerülje a harmincéves háborúba való svéd belépés vallásháborúként való értelmezését.⁸¹ Ugyanezzel az állásponttal rokonítja Bisterfeld elképzeléseit az is, hogy az egyház védelme szorosan összekapcsolódik a „közszabadság” (*communis libertas*), a rendi jogok védelmével — vagyis Bisterfeld egy meglehetősen szekuláris, humanista gondolatmenet teológiai keretbe ágyazását végzi el.

A jogos háború okainak felsorolásából két dolgot kell kiemelnünk. Bisterfeld ismét a humanista koncepció jegyében nyilvánul meg, amikor egyértelműen a preventív háború engedélyezése mellett teszi le a voksát. Nemcsak a már okozott károk (*injuriae illatae*) megtorlását-kijavítását tartja a háború jogos okának, hanem azok kivédését is, amelyeket az ellenség feltételezhetően okoz-

⁷⁷ Bisterfeld véleménye i. m. 68., vö. még *Kvačala, J.*: Bisterfeld i. m. 554.

⁷⁸ *Robert Bireley*: The Thirty Years' War as Germany's Religious War. In: *Krieg und Politik 1618–1648: Europäische Probleme und Perspektiven*. Hrsg. Konrad Repgen. München 1988. 85–106.

⁷⁹ *Johnson, J. T.*: Ideology i. m. 81–144.; *George Timothy*: War and Peace in the Puritan Tradition. *Church History* 53. (1984) 492–503.

⁸⁰ *Johnson, J. T.*: Ideology i. m. 150–203.; *Piirimäe, P.*: Just War i. m. 522. Magyarul l. *Csejtei Dezső-Juhász Anikó*: Amerika felfedezése és az új globális rend. Máriabesnyő-Gödöllő 2004. A kortárs Zrínyi Miklós szintén elítéli a hit terjesztésének érdekében folytatott hadakozást, l. *Trencsényi Balázs*: Államrezon – állam nélkül: A politikai közösség modelljei és a ragion di stato-diskurzus adaptációja Zrínyi Miklós írásaiban. In: *Ész, természet, történelem*. Szerk. Czeglédi András et alii. Bp. 2002. 35.

⁸¹ *Piirimäe, P.*: Just War i. m. 522–523.

na nekünk (*injuriae inferendae*). Ezzel csatlakozik Gentili és Bacon gondolatmenetéhez: nem szükséges a fejedelemnek megvárnia, amíg megtámadják, a várható csapást meg is előzheti. Bisterfeld esetében még a Grotiusnál található megszorításokkal sem kell számolni.

Az elvi alapvetés papírra vetésének apropójából adódik a másik különlegesség: a gyulafehérvári professzor hosszasan időzik annál a kérdésnél, ki az a „mi”, akivel szemben elkövetett sérelmek kiválthatják a fejedelem jogos háborúját. Szélesre tárja a kategória határait, amikor közli: nemcsak saját alattvalói értendők ez alatt, hanem mindazok, akik a mieinkhez valamilyen kötelékkel kapcsolódnak. A három felsorolt, lehetséges kötelék közül az első kettő gyakorlatilag határtalanná teszi annak körét, kinek az érdekében lehet beavatkozni. Mind az emberi mivolt köteléke (*vinculum humanitatis*) — amely bibliai helyen (Máté 7,12) alapul⁸² —, mind a keresztényi jótékonyosságé (*vinculum Christianae charitatis*) általános: nem létezik olyan embercsoport, akikre hatálya nem terjedne ki. Az utóbbi esetben ráadásul Bisterfeld szerint a fejedelemnek nemcsak lehetősége van a háború megindítására, de — amennyiben Isten megadja hozzá az eszközöket — ez kötelessége is. A „mieink” meghatározásához a harmadik, az egyedi kötelék (*vinculum propriae necessitatis*) szolgál némi praktikus információval: azok érdekében szükséges beavatkozni, akik azt kérik, illetve akiknek romlása a mi romlásunkat eredményezheti.⁸³

Ez a kikötés ugyan elméletileg lehatárolja a lehetőségek körét, ám a gyakorlatban aligha. Nem véletlen, hogy erre az elméleti alapra Bisterfeld írásában a továbbiakban harcias gyakorlatot épít, és következtetése az, hogy a kozákoknak nyújtandó segítség mellé áll. Gondolatmenetének általános részét támogatta Csulai György református püspök is — akivel a professzor a vélemény beadása előtt egyeztetett, és akinek megjegyzései a kéziratban olvashatók —, éppen csak a konkrét esetben javasolt több körülményt és vizsgálatot, vajon a kozákok ügye valóban igaz ügy-e. Ebben az évben ugyan nem indultak meg az erdélyi csapatok, ám Bisterfeldnek a humanista gondolatmenetet teológiai alappal kombináló elmélete nem maradt parlagon. Nem valószínű ugyan, hogy a harcias II. Rákóczi Györgyöt szükséges lett volna meggyőzni háborúk indításának szükségességéről, és a fejedelem háborút igazoló írásaiban nem találunk közvetlen hivatkozást Bisterfeld elméletére. Egyes elemek — így az Isten dicsősége mint a háború végső céljának explicit kiemelése — nem a fejedelem írásában, hanem Lorántffy Zsuzsannáéban köszönnek vissza, aki akár ismerhette is a fentiekben elemzett 1651. évi írást.⁸⁴ Bisterfeld preventív háborút támogató sorai mindenesetre megfelelő ideológiai háttérrel teremtettek ahhoz, hogy II.

⁸² A bibliai hely Károli Gáspár magyar fordításában a következőképpen hangzik: „A mit akartok azért, hogy az emberek ti veletek cselekedjenek, mindazt ti is úgy cselekedjétek azokkal.”

⁸³ Bisterfeld véleménye i. m. 68. A Bisterfeld-szöveg részletekbe menő elemzése, komplex európai és erdélyi kontextusába való helyezése egy későbbi tanulmány feladata lehet.

⁸⁴ Lorántffy Zsuzsanna politikai kérdésekben nagy tisztelettel kezelte Bisterfeldet. 1656-ban, amikor fia a svédekkel kötendő szövetségről kéri ki véleményét, saját álláspontja értékének kisebbítése mellett így nyilatkozik az időközben elhunyt professzorról: „Bezzeg kellene most is Bisterfeldus az ki mind istenéhez és hozzád is hű volt, az sz[ent] írást igazán forgatta, ítéleti volt, régi dolgokba forgott.” Lorántffy Zsuzsanna idézett levele II. Rákóczi Györgynek (Beregszász, 1656. szept. 8.): MHHD XXIV. 510.

Rákóczi György másfél évvel később moldvai hadjáratát legitimálja: ha nem is tőle értesült a preventív háború érvének lehetőségéről, a német professzor sorai nyilvánvalóan megerősítették az argumentum használhatóságának tudatában.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy II. Rákóczi György háborúinak legitimációja sokrétű érvelést szolgáltatott. A védekező jellegű és ezért legitimációs szempontból problémamentesnek értékelt törökellenes háborúkon kívül a fejedelem támadó háborúiban is gondosan kimunkált — ha az utókor, sőt a kortársak számára sem is mindig meggyőző — érvrendszerrel támasztotta alá háborúinak megindítását. A megcélzott közönséghez alkalmazkodó érvelések a korszak számos toposzát alkalmazták, a behívástól a háború sújtotta területek lakosaival szemben érzett keresztényi könyörületességen át a lelkiismereti szabadság védelméig. II. Rákóczi György legfontosabb újításának az erdélyi fejedelmek háború-legitimációs diskurzusában a preventív háború elvének széleskörű alkalmazását tarthatjuk. Ez a legitimációs elv a korban „korszerűnek” és elfogadottnak tekinthető: egyszerre volt összhangban a kortárs politikai gondolkodók — köztük a fejedelem udvarában élő Bisterfeld — írásaival, illetve a korabeli politikai gyakorlattal. A harmincéves háború lezárultával újabb irányokba forduló, agresszív erdélyi külpolitika ebben az érvrendszerben találta meg politikai törekvéseinek legitimációs hátterét.

FÜGGELÉK

Az alábbiakban két, a dolgozat szempontjából elsődleges fontosságú, mindaddig kiadatlan levél szövegét teszem közzé. Az átírásnál a Bak Borbála által javasolt forráskiadási módszert követtem, azzal a fontos különbséggel, hogy a normalizálásnál meghagytam a szerző által következetesen alkalmazott, maitól eltérő szóalakokat.⁸⁵ A szövegben rövidített szavak feloldásában dőlt betűvel jeleztem az eredetiben hiányzó hangzókat. Keretes zárójelben ezzel szemben a papír szakadása miatt elveszett szövegrészletek rekonstrukciója olvasható.

1.

II. Rákóczi György fejedelem levele Lorántffy Zsuzsannának Gyulafehérvár, 1653. február 25.

Éltemig való fiúi engedelmes alázatos szolgálatomat ajánlom Nagyságodnak mint kegyelmes asszonyom anyámnak. Jó egészséges hosszú élettel áldgya meg Isten Nagyságodat.

Nagyságodnak két rendbéli leveleit alázatosan vettem, örömmel értem egészségben létét, melyet Isten terjesszen sok esztendőkre, kívánom szívből. Hála Istennek, mi is Nagyságod szolgálattárára vagyunk egészségben minnyájan. Az vármegyék követei mivel mentek Nagyságodhoz, alázatosan értem, kiknek Nagyságod méltóságoson tett választ. Ha mi hozzánk bejűnek is, ahhoz képest alkalmaztattuk válaszukat. Forgács Istvánné asszonyom,⁸⁶ s öcsém, Rákóczi

⁸⁵ Vö. Bak Borbála: A XVI-XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései. Fons 7. (2001) 91–138.

⁸⁶ Forgács Istvánné Kapy Kata (†1673), 1651-től özvegy.

László *uram*⁸⁷ jussának nem is akadályoztatói, hanem inkább segítői akarunk lenni. Az mint Klobucziski *uram* írja,⁸⁸ az törvényes dolgokból Palatinus uramtól függenek,⁸⁹ parancsolatot is onnét kell hozatni.

Bornemisza János halálát értettük, ideje volt meghalni.⁹⁰ Zöldfikár⁹¹ még jól bírja magát, talám azért az is elvész utána.

Elhiszem, *kegyelmes* asszonyom, az jesuitákért egyébként is az Ördög az ő tagjai által igyekezik ellenünk, de csak *Isten* legyen velünk, nem árthatnék. Az *Nagyságod* *kegyelmes* anyai intése szerint is vigyáztatunk.

Kegyelmes asszonyom, *Nagyságodnak* mint *Kegyelmes* asszonyomnak édes anyámnak akartam alázatosan értésére adni, egyszersmind tetszését is vennem, tudhattya azt *Nagyságod*, idvözült *urunk*⁹² ideiben is ez az moldvai vajda⁹³ mennyi sok ártalmas dolgokban egyvelíteni, ha az szerencse s alkalmazhatóság szolgált volna, a igyekezte magát, kikkel is volt értelme, csak az pozsonyi practika is elég bizonyosság. Azonkívül is noha mennyiszert hittel csinált békességet idvözült *urunk*, de mikor beteljesítése kívántatott, azt felelte, részeg vagy bolond volt ő akkor. Azután is mennyi dologban egyvelítette magát s mi időnkben is kikkel practikált, *Nagyságod* azokat is jól tudja: im idvözült öcsém *uram*⁹⁴ dolgában is mint tréfála az lator meg, lengyel, kozák előtt mint vádolt bennünket. Csak Ferkónak⁹⁵ az Portán confirmatiója megh ne adassék, 100 ezer tallért ígért, holott ahhoz neki mi közi volt. Mostan is német császárhoz embere, ott is ellenünk praktikál, az is bizonyos, ha nekünk német részről ellenségünk leszen itt, ő is hátul distractiót csinál, vagy ha ő ellenségnek talál lenni, emezek is annak alkalmazhatóságával élnek. Egy szóval csak alkalmazhatóságtól függő ellenségünk, és többire kígyót tartunk kebelünkben szomszédos közel voltára nézve. Azonkívül is ország határát foglaltattya, kire noha commissio volt, de semmi igazat nem tettett. Az országnak végezési is azt tartják, hitünk is, mikor az fejedelemségre meg esküdtünk, ne engedjük az ország határit. Ezek és több sok okok lévén, Máté vajda is,⁹⁶ maga országabéliek is szolgáltatván alkalmazhatóságot, mivel hitünk tarttja, tanács híre nélkül, ok nélkül fegyvert nem fogunk, kellettett tanács eleiben igen titkoson terjesztenünk sok lator ártalmas igyekezetit, ő *kegyelmek* eleiben terjesztvén,^b jobb-e nyakunkra várunk, vagy szomszédoságtól megmenekedünk. Ő *kegyelmek* megegyeztek

⁸⁷ Rákóczi László (1633–1664), II. Rákóczi György unokatestvére. Ismert tény, hogy az 1650-es évek Lorántffy Zsuzsanna késelettette László örökségének kiadását, ám a nádor előtt folyó pereskedésről eddig nem tudott a kutatás. Vö.: *Horn Ildikó*: Rákóczi László pályája (1633–1664). *Hadtörténelmi Közlemények* 103. (1990) 66–67.

⁸⁸ Klobusiczky András (†1656), 1650-től a Rákóczi-család magyarországi birtokainak prefektusa.

⁸⁹ Pálffy Pál (1590 előtt–1653), 1649-től haláláig a Magyar Királyság nádora.

⁹⁰ Bornemisza János kiléte nem egyértelmű, a korszak egyetlen ismertebb hasonló nevű személyisége, Bethlen Gábor kassai vicekapitánya (felső-magyarországi főkapitány-helyettese), szendrői Bornemisza János már 1645-ben elhunyt.

⁹¹ Zúlfikár aga: magyar renegát tolmács a Portán.

⁹² I. Rákóczi György (1591–1648), 1630-tól haláláig erdélyi fejedelem.

⁹³ Vasile Lupu (1595–1661) moldvai vajda 1634 és 1653 között.

⁹⁴ Rákóczi Zsigmond (1622–1652), II. Rákóczi György erdélyi fejedelem öccse.

⁹⁵ I. Rákóczi Ferenc (1645–1676), választott erdélyi fejedelem 1652-től.

⁹⁶ Matei Basarab (1588–1654) havasalföldi vajda 1632-től haláláig.

rajta, ha jó alkalmatosság adatik, el ne mulassuk, hanem álljunk avval, mert nem tanácsos dolog szenvednünk és országra veszedelmet hoznunk, holott ő csak alkalmatosságtól függ. Minekelőtte azért az^e dolgot el indítanók, Nagyságodnak akartuk alázatosan értésére adni és venni anyai tetszését is, ha az alkalmatosság hozza. Az minek kellenék penig lenni, annak hamar s igen titkoson kelletik lenni, nem is magunk személyében, az szerint Máté vajda is, hanem jó tisztviselőink által. Úgy is tétettyük, mint ha ki mennénk, ország hadait nem is ültettyük fel, hanem csak az szélbeli hadak indulnának. Magunk kimeneteli is, az dolog végbe menvén, úgy lenne. Az kozákság mellett az tatár nem ül fel, im most hozának jó akaróinktul, Moldvábul levelet, békesség sem lészen kozák,^d lengyel közt. Jó egészséges, hosszú étellel áldgya meg Isten Nagyságodat. Albæ 25 Februarii 1653.

Nagyságod engedelmes alázatos szolgája, fia, szolgál, míg él.

RGyörgy mpia

Hátiratán a címzés: Nekem kegyelmes asszonyomnak, édes anyámnak adassék.

Sajátkezű.

Szövegkritikai jegyzetek:

- ^a áthúzza: „egyvelítetni”
- ^b áthúzza: „és tetszését is vennem”
- ^c áthúzza: „dolog”
- ^d áthúzza: „ol”, vagy „ot”

MOL E 204, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Missiles 37. doboz

2.

II. Rákóczi György fejedelem levele Haller Gábornak Gyulafehérvár, 1656. szeptember 3.

Georgius Rakoci DEI gratia Princeps Transylvaniae, partium regni Hungariae Dominus, et Sicularum Comes etc.

Spectabilis Magnifice fidelis, nobis syncere dilecte, salutem et favorem nostrum. Noha *Kegyelmed* eléggé értette, kiválképpen 1653 esztendőől fogva, az lengyelekkel minemű tractáink forgottanak légyen fenn, elsőben az mutua confoederatio felől, annak utánna pedig minemű oblatiók interveniáltak legyen tőlök, az királyságban való successióknak és devolutióknak állapotjáról, hasonlóképpen az kozáksággal mennyi rendbéli követségek által utrinque micsoda acták löttének légyen, semmit el nem titkoltunk *kegyelmetektől*, úgy mostan is mi karban légyenek az dolgok, azoknak valóságát *kegyelmednek* érteni ekképpen akartuk.

Az lengyelek, valamidőn állapottyok súlyosodott, szorgalmatosan sollicitálván azt kívánták, hogy cum conjunctione armorum segítettük, mellyet az egy 1653 esztendőbeli expedition kívül (mellyet akkor meg cselekednünk mind az ratio belli, s mind pedig az közönséges igazság mutatott, ők is hasonlót csele-

kedvén) be nem tellyesíthettünk.⁹⁷ Mert noha *kegyelmetek* tetszéséből az velek való *confoederálástól* is akkori időben idegenek nem lettünk volna, s kívántuk is azt mindenkor, hogy plenipotentiával küldgyék hozzánk követjeiket arról való tractára, de egyszer sem mívelték; sőt midőn magunk követjeit azon végre bocsátottuk is, re infecta jöttek vissza, és így az *confoederatió*nak kötelessége is arra bennünket nem kényszerített.⁹⁸ Ellenben ők is kötelesek nem lévén, semmi segítséget és hasznot nem várhattunk, és ez képpen semmi realitásra magokat nem vévén, synceritást is az iránt nem tapasztalhattunk.

Annak utánna ismét újulván akadályok, a svecusok miatt az király is országából ki menni kényszerítettvén, mind papi, s mind secularis, nagy rendekből, sokak nagy oblatiókkal minden arra való okadásunk nélkül sollicitáltak, es invitáltak ad sociale regimen, hogy Casimir királynak⁹⁹ életéig az országnak Viszlán¹⁰⁰ innen való részeit mi bíránk, az királynak holta után pedig az többiben is mi és fiunk succedálnánk;¹⁰¹ azonban a svecusoktól valami kevés tárgulások lévén azbéli kezdett oblatiókkal, megjátszódtatánk.

Újulni kezdvén ismet nyavalyájok, az király, királyné,¹⁰² senatorokkal edgyütt solennis követségek által tőnek ily oblatiókat, hogy fiunkat az király és királyné adoptiválván, assecurálnak az meg lejendő gyűlésen successornak eligálása felől; de ezt oly képtelen conditiókkal, mellyekre sem lelkünk ismereti, sem atyai szeretetünk, sem az országnak constitutiói, már Istennek rendeléséből, és az országnak is tetszéséből választott fejedelem lévén fiunk is,¹⁰³ nem bocsátottanak; kívánván azt, hogy pápistai vallásban, Lengyel Országban educáltassék, házasságra is pediglen az tőlök neveztetett helyre ily gyermekkorában meg köteleztessék. Ez oblatiókban pedig hogy inkábbára, és királyné interesséje forgott legyen, magok az követek adaperiálták.¹⁰⁴

Csak oly simpliciter azért nem accedálhatván kívánságokra, resolutiónkban adatott difficultásokat, hogy az királynak értésére adhassák, arra időt kívántanak, arra való válasz adást mind addig halogatván, míglen az varsovai obsidio nekik succedála,¹⁰⁵ mellyel eleválódván abrumpálák az tractatust jövendő gyűlésekre relegálván.

Ez után esmét a sveciai hadtól profligáltatván, nagy sokak kívánniák patrociniunkat, mindazáltal magok között meg nem edgyezhetvén, fluctuálnak.

⁹⁷ Az 1653. évi moldvai hadjáratra utal, ahol Suceava ostromában az erdélyi és lengyel seregek egyaránt Gheorghe Ștefan vajdát támogatták.

⁹⁸ II. Rákóczi György követei 1653 júliusában jártak ebben az ügyben a lengyel királynál.

⁹⁹ János Kázmér (1609–1672), 1648–1668 között lengyel király.

¹⁰⁰ Visztula folyó.

¹⁰¹ Ezt először Jerzy Lubomirski, a korona nagymarsallja vetette fel, az 1655 decemberében, Lublú városában tartott konferencián Rákóczi követének, Mikes Mihálynak.

¹⁰² Marie Louise Gonzaga neyers-i hercegnő (1611–1667), IV. Ulászló, majd János Kázmér lengyel király felesége.

¹⁰³ I. Rákóczi Ferencet 1652-ben választották meg erdélyi fejedelemnek.

¹⁰⁴ Feltehetően Mikolaj Prażmowski, a korona nagytitkárának küldetéséről van szó 1656 nyarán.

¹⁰⁵ Varsót 1656. június 29-én foglalták vissza a svédektől a lengyel csapatok.

Ez közben a sveciai király¹⁰⁶ ad conjunctionem armorum invitál bennünket, cedálni akarván az királyságnak titulussát, s mind pediglen Lengyel Országának nagyobb és elégséges részét, s akarván derekas confoederatiót is velünk csinálni.¹⁰⁷

Járult ehhez a kozákoknak is plenipotentiával jött követségek, kiknek barátságokat nem különben kerestük, hanem csak securitást, hogy ellenségink ne legyenek, az mint hogy tavalyi esztendőben is nyilván constál, hogy noha nem derekas confederatióink, de csak barátságos követségünk lévén is vélek, mégis ha az tatárság gonosz intentióira vehette volna őket, alig hogy ha nagy bódulást nem szerettek volna, ha szintén derekas romlást nem cselekedhettek volna is.¹⁰⁸ Mostan pedig derekas confoederatióra akarnak velünk menni, minden ellenségünk ellen obligálván magokat kész assistentiával.

Noha pediglen mi directe az lengyeleknek oppressiójára ellenség képpen nem intendálunk, de midőn láttyuk azt, hogy az Isten titkainak nem præjudicálván, emberi ítélet szerént az lengyel király exturbáltatni láttatik, az Lengyel Birodalom muszka, kozák, svéd, brandenburgus és többek között is kótya vetye módra elszakadoztatik, fegyverrel subjugáltatván birodalmokkal edgyütt szabadságok, nem különben, mint Cseh Országának és többeknek subjugáltak; ellenben Isten segedelne által az fenn meg nevezett nemzetségekkel lévő szövetségink által valamely része patrociniumunk alá fogna jutni, keresztyéni jó directio alatt salváltathatnának, bátor félre tedgyünk mind magunk privatumát, nemzetünknek erőssödését is. (NB De mind ezek felett már Lengyel Országban ez háboruság alatt is sok keresztyén lelkeknek testek felmészároltatása, sok nemességből álló familiáknak extirpáltatása, dissidenseknek és az Evangelicus Statusnak oppressiója, az orthodoxia religióának extirpatiója, és mindenképpen való persecutio felől, nem csak prætextuális, hanem valósággal megtapasztalt intentiók nyilván constálván.)

Mind ezekre nézve annakokáért ha ez occasiókat elmulattyuk, azoknak elmulatásával vallyon magunkal edgyütt nem incommodálunk-e az lengyeleknek is? Azoknak oppressióra való jutásokkal, svecusnak hozzá tartozókkal, és az kozákoknak is tőlünk meg idegenedése, s jövendőben lehető occasiókban árthatmas igyekezetre okadás nem lehetne? Ellenben ez állapotokat hivalkodva nézve, ha szintén az lengyelség triumphálna is, csak magunkon maradván, vallyon s micsoda jutalmot várhatnánk tőlök?

Mindezek utan a[zért e] kérdésekre kívánnyuk *Kegyelmed* opinioját?

1. Acceptálván a svec[usok és ko]zákok oblatióját, kellessék-e vélek confoederáln[unk av]agy nem?

2. Mivel az confoed[eratió]n[ak] ez az alkalmatosságra; annakokáért ad conjun[ctionem] armorum nem directe ellenség képpen, hanem mint patrocinium képpen Lengyel Országra kellessék-e haddal indulnunk? avagy nem?

¹⁰⁶ X. Károly Gusztáv (1622–1660), 1654-től svéd király.

¹⁰⁷ X. Károly Gusztáv követei, Heinrich Coelestinus von Sternbach és Gotthard Welling 1656 augusztusának közepén érkeztek Erdélybe.

¹⁰⁸ Ivan Kovalevszkij és Ivan Hrusza kozák követek szintén 1656 augusztusában érkeztek Erdélybe.

Ezekhez tartozó szükséges alkalmatosságokra és mediumokra való egyéb gondviselesünket, ha az dologhoz kelletik nyúlnunk, el nem mulatván, kimeneteletit pedig az jó Istenre bízván, *eidem decretum secus non facturo benignitate nostra Principali Propensarum mearum*. Datum in Civitate nostra Alba Iulia, die 3 Septembris, Anno 1656.

[Aláírás nélkül]

Hátiratán a címzés: *Spectabili Magnifico Gabrieli Haller de Hallerkeö Consiliario nostro, Comitatus de Zarand Comiti, ac Arcis et præsidi nostri Boros Jeneiensi Capitaneo Supremo etc. Fideli nobis syncere dilecto*.

Hátoldalán a címzett, Haller Gábor megjegyzése: *Accepi in arce BorosJeneo 6 7bris Anno 1656, hora 6 matutina. Szövetségek felől.*

MOL Filmtár X 7314 (19048. doboz) *Arhiva Istorică a Filialei din Cluj a Academiei Române (Erdélyi Múzeum Egyesület egykori levéltára) Missiles.*

EGY SZÉKELY NEMESI KARRIER A 17. SZÁZADBAN

Lippai András, a székely hadnagy története

A nemesi karriertörténetek kutatása jelen korunkban a történeti vizsgálódások fókuszában van. Nem véletlenül, hiszen az egyes személyes karrierek feltárása nagyszerű képet adhat egy adott társadalom belső életéről, a közösségen belüli hatalmi viszonyok finom hálózatáról, arról a sajátos klientúra-rendszeréről, amely az egyes karrierok elemzése nélkül nem derül ki, és így csak esetleges sejtéseink lehetnek róla.

A középkori és kora újkori magyar nemesi társadalom karrier-lehetőségeivel az utóbbi időben többen foglalkoztak. A késő középkori udvari nemesség karrierépítésének a módjait elemezte Fügedi Erik,¹ Kubinyi András² és ezt a sort folytatta Pálffy Géza³ a kora újkorra vonatkozóan. Péter Katalinnak az arisztokrácia kapcsolatrendszerére irányuló vizsgálatait, valamint az Esterházy-monográfiája is ugyanebbe a vonulatba sorolható.⁴ Ugyanígy a kora újkori erdélyi elit karrierjeinek feltárásával foglalkozik Horn Ildikó,⁵ sőt, bár nála a hangsúlyok a 18. századra, azaz az Erdélyi Fejedelemség államiságának megszűntetése utáni időszakra kerülnek, a Kálnokyak történetének vizsgálatával ezt tette Tüdős S. Kinga is.⁶ Míg azonban valamennyien az elit karrierlehetőségeit és pályáivét vizsgálták, jelen tanulmányban a nemessé válás, illetve a nemesi társadalomban való megmaradás esélyeinek vizsgálatára kerülhet sor csupán.⁷ A székely társadalom ugyanis éppen a címben jelzett időszakban érkezett el alakulásának ahhoz a szakaszához, amikor tagjai közül többeknek módja nyílt arra, hogy az országos elit soraiba emelkedjenek.

A székely nemesi társadalom kialakulásának az időszaka a 17. század volt. Az Erdélyi Fejedelemség történetének ebben a szakaszában egy-egy székely család akár hosszabb időn át is birtokolt országos méltóságokat vagy szerzett a

¹ *Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970.

² *Kubinyi András*: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. Századok 122. (1988) 147–215.

³ *Pálffy Géza*: A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században. Történelmi Szemle 41. (1999: 3–4.) 331–369.

⁴ *Péter Katalin*: Esterházy Miklós. (Magyar história) Bp. 1985.

⁵ *Horn Ildikó*: Tündérművészet. Bp. 2005.

⁶ *Tüdős S. Kinga*: Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán. Bukarest–Kolozsvár 1998.

⁷ A dunántúli egyházi nemesség kapcsán (további irodalommal) újabban vö. *Pálffy Géza*: Egy különleges nemesi karrier a 16–17. században. Hatos Bálint pápai vicekapitány és családja története. Pápa 2005., ill. a régebbi szakirodalomból l. még *Tóth István György*: Karddal szerzett és piacon vett armálisok: a végváriak útjai a nemességbe a 18. század elején. In: A végvárak és végváriak sorsa (1699–1723). Szerk. Petercsák Tivadar–Pető Ernő. (Studia Agriensia 11.) Eger 1991. 45–53.

fejedelmektől komoly birtokadományokat. Egészen nagy ívű karrier volt például a Béldi családé, amely a 17. század utolsó harmadában bontakozott ki, de meg kell említenünk a már Bocskai István alatt is jelentősnek számító Petkiet, valamint a Bethlen Gábor által a maga „kreatúrájának” tekintett Mikókat, vagy a Báthoryak és Bethlen uralma alatt fontos diplomáciai feladatokat és kapitányi tisztségeket kapott udvarhelyszéki Balassákat. Ezeknek a családoknak mindegyike ősi primor-famíliának tekinthető, csakúgy, mint az inkább a 17. század legvégén felemelkedő Aporok vagy Mikesek, akik már a fejedelemség létrejötte előtt is rendelkeztek, ha nem is jelentős méretű vármegyei birtokokkal, tehát nem csupán a Székelyföldön belül tekintették őket nemeseknek. Az ősi eredet és a vármegyei birtoklás ellenére azonban e felemelkedéseket nem tekinthetjük általánosnak, és csak a nem székely eredetű, de itt birtokos Kornis család az, amely a fejedelemség ideje alatt mindvégig meg tudott maradni Erdély jelentősebb családjai között. A Kornisok kivételével az említett családok egyike sem mérhető azonban a korszak országos „magyar” nemeseihez, sem birtokaik méretét, sem jobbágyaik számát, sem pedig életmódjukat tekintve. Fontos adalékokkal szolgáltak e tekintetben Tüdös S. Kinga kutatásai, aki első-sorban Háromszék nemességét vonta alapos vizsgálat alá.⁸

A székely társadalom túlnyomó többsége azonban nem tartozott sem a Kornisok, sem a Mikók közé. A 16. századra ugyan megőrizték a társadalom szerkezetének archaikus struktúráit, ám ezek a keretek már jó száz éven keresztül folyamatosan szétesőben voltak. Ezt a bomlási folyamatot már sokan modellezték, számos indokot megemlítve, amelyek között megtalálhatóak a belső folyamatok és a külső hatások egyaránt. A keretek szétesése azt eredményezte, hogy a korábbi társadalmi rétegek bizonytalanná váltak. A tradicionálisan hármas tagolódású székely társadalom primor-lófő-köznép hármasa mellett megjelentek a jobbágyokéhoz hasonlító társadalmi csoportok, valamint a primor elnevezés mellett egyre gyakrabban használták a *nobilis* megnevezést is. János Zsigmond fejedelem 1562. évi végzése még jobban „összekuszálták” a társadalmi struktúrát. A 16. század második felének állandó bizonytalanságai és felkelései között az addigi neves primor családok is elveszíthették korábbi jelentőségüket, mind anyagi erejüket, mind pedig politikai hatásukat tekintve.

A 17. század elején a székely társadalom visszakapta azokat a szabadságjogait, kiváltságait, amelyekért a 16. század második felében küzdött. Az 1599-ben Mihály vajda,⁹ 1601-ben pedig Báthory Zsigmond által visszaadott kiváltságokat mind Bocskai István, mind pedig Rákóczi Zsigmond, majd pedig Báthory Gábor fejedelem is tiszteletben tartották. Azt mondhatjuk, hogy valójában Bocskai István rendelkezései erősítették meg Báthory Zsigmond 1601-ben kiadott szabadságlevelét.¹⁰ A 16. század végére, 17. század elejére az Erdély élén állók — úgy tűnik —

⁸ Tüdös S. K.: Székely főnemesi életmód i. m.

⁹ Demény Lajos: A székelyek és Mihály vajda.. 1593–1601. Bukarest 1977.

¹⁰ Balogh Judit: A székelyek Bocskai Erdélyében. Miskolc 2006. (megjelenés alatt) Bocskai István fejedelemként szembefordult korábbi székelypolitikájával, és egyéni kiváltságolások révén igyekezett megtartani a székelyek katonai erejét. Nem egészen két esztendő tevékenysége átfogó, a székely társadalom egészére irányuló koncepciót persze nem mutat. Az általa adott kiváltságok mintegy 90 százaléka ugyanis lófősítés, és csak elenyésző számban találunk nemesítéseket. Ez egyértelműen

egy időre feladták legalábbis azt a rendezési törekvést, amely János Zsigmond segesvári törvénycikkeiben öltött testet,¹¹ vagyis hogy betagozzák az alapvetően nem feudális tagolású székelységet a korabeli erdélyi társadalmi rendbe. Erre a törekvésre a székelyek állandó felkelésekkel válaszoltak. A székely szabadság visszaadása nemcsak ezt a társadalmi instabilitást állította helyre, hanem ezzel a mindenkori fejedelem egy nagyjából 10000 főre tehető, könnyen mozgósítható katonai kontingenst is nyert. A 17. századi háborúkban pedig erre a 10000 fős seregre még akkor is szüksége volt, ha a székely haderő ekkorra már nehezen vette fel a versenyt egy hasonló létszámú és sokkal korszerűbb zsoldossereggel.

Az elsődleges szempont tehát, amely a fejedelmeket vezérelte, amikor szorgalmazták a székely szabadság megőrzését, éppen ez a katonai megfontolás lehetett. Ezt olvashatjuk ki a Bocskai István által Petky János székely főkapitánynak írott levelekből,¹² de ugyanez a törekvés tükröződik Bethlen Gábornak a székelységgel kapcsolatos rendelkezéseiben is.¹³ Így azt mondhatjuk, hogy bár igaz az, hogy a harmincéves háború (1618–1648) során a hadi eseményekben részt vevő székelység jelentősége a hajdúság mellett háttérbe szorult,¹⁴ mégis érdekében állott a fejedelmeknek egy állandó jellegű haderő fenntartása, ezért folyamatosan igyekeztek megtartani a székelységet visszakapott szabadságaiban. A társadalmon belüli mozgások azonban éppen a 17. században mutatják azt az átrendeződést, amelynek során a korábbi kollektív nemesség helyére az egyéni kiváltságolások gyakorlata lépett. A kiváltság- vagy adománylevelek azonban — amint az általában lenni szokott — többnyire csak megerősítették, mondhatnánk láthatóvá tették azt a folyamatot, amely a társadalmon belül már lezajlott vagy éppen lezajlóban volt.

Jelen tanulmány Lippai András udvarhelyszéki nemes karrierjének a történetét mutatja be, akinek felemelkedése — mintegy csepp a tengerben — remekül szemlélteti a székely nemesség 17. századi karrierlehetőségeit, az egyén viselkedését a közösségben, valamint a közösség reakcióit vele szemben; de valójában nemcsak vele szemben, hanem azokkal szemben is, akik valamilyen formában a klientúra-rendszerében hozzá közel helyezkednek el.

Lippai András neve először 1604-ben tűnik fel az általam eddig felderített forrásokban, mint az udvarhelyszéki lófők egyik kapitánya. Az összeírás 1604. március 15-én készült,¹⁵ és a lófők felsorolása előtt 15 udvarhelyszéki nemes szerepel. A nemesek között nem található még meg Lippai András neve. A lófők egyik jelentős létszámú, mintegy 56 falu lófőit tömörítő hadtestének hadnagyként találkozunk vele először. Minthogy a Lippai családnév a székelység között

mutatja, hogy biztosítani kívánta a székelységnek egyébként is legnagyobb számú rétegének a megmaradását, nevezetesen azoknak, akik a hadi vállalkozások terheit személyesen viselték.

¹¹ *Jakó Zsigmond*: A székely társadalom útja a XVI–XVII. században. In: Székely felkelés 1595–1596. Szerk. Benkő Samu–Demény Lajos–Vekov Károly. Bukarest 1979. 19.

¹² Erdélyi Történelmi Adatok. IV. Szerk. Szabó Károly. Kolozsvár 1862. 341–350.

¹³ *Demény Lajos*: Bethlen Gábor székely politikája. Bukarest 1993. (Kézirat).

¹⁴ *Nagy László*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Bp. 1972.

¹⁵ Székely Oklevéltár. Új sorozat (a továbbiakban: SZOKL). Szerk. Demény Lajos–Pataki József–Tüdős S. Kinga. IV. Kolozsvár 1998. 154.

nemigen volt gyakori, származását tekintve két lehetséges verzióval számolhatunk. Vagy vármegyei, tehát nem székely eredetű személyről van szó, vagy pedig — és hipotézisem szerint ez a változat állhat közelebb a valósághoz — Lippai eredetileg székely volt. Az általa vezetett falvak között a felsorolásban elsőként Bogártfalva (vagy másként Bogárdfalva, Bogárfalva) neve szerepel. A későbbiekben ennek a falunak lesz nemcsak lakosa, hanem szinte mindenható nemese is, tehát meglehet, hogy lófőként ebből a faluból származott, és csupán végvári szolgálatra került Lippára, s katonai érdemeiért nyerte el a hadnagyi méltóságot. Teóriánkat támasztja alá az is, hogy ekkor több székely lófő, többek között bogárdfalvi lakos neve mellett szerepel az a megjegyzés, hogy *lippai szolgálaton*.¹⁶ Úgy tűnik tehát, hogy nem lett volna egyedi jelenség, amennyiben egy bogárdfalvi székely lófő lippai végvári vitézkedés után *Lippai* előnévvel tért volna vissza, és ottani szolgálataiért cserébe kapta volna a karrierlehetőségét jelentő hadnagyi tisztséget.¹⁷ Amennyiben figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a székely társadalom legfőbb jellemzője a katonáskodás, hiszen a fejenkénti katonai szolgálatért cserében kapta kollektív szabadságjogait, akkor mindenképpen érdekesnek tarthatjuk azt, hogy a 16–17. század fordulóján folyamatosan fegyverben lévő, állandóan hadi vállalkozásokban részt vevő székelység tagjai végvári hadiszolgálatot vállaltak. Ráadásul egy olyan végházban tették ezt, amely meglehetősen távol esett a székelyek lakhelyétől. Bizonytalán nem véletlen az, hogy a katonáskodáshoz jól értő, vitézi voltára büszke¹⁸ székelyek éppen katonai tehetségüket igyekeztek felemelkedésük érdekében kihasználni; még akkor is, ha például a Giorgio Basta erdélyi kormányzó által elrendelt lustrán sokan hiányoztak, és az általa elrendelt katonai szolgálat alól is igyekeztek kibújni. Az a katonai szolgálat ugyanis, amely székelyként kötelező volt a számukra, végvári vitézként a kenyérkeresetet jelenthette.

A Székelyföldön kívüli, leginkább végvári katonai szolgálat vállalása tehát a székelyek karrierjét megalapozhatta. Úgy tűnik, hogy sok esetben a szokásos székely hadi feladatok ellátása korántsem járt a felemelkedés olyan esélyével, mint egy frekvenciátalabbnak számító végházban vállalt katonáskodás.¹⁹ Ezen az úton ugyanis az illető székely éppen saját közege felé kerekedhetett és nyerhetett magasabb katonai címeket, méltóságokat. A hadnagság azonban csak egy lépcsőfok volt a felemelkedésben, és az egyéni ügyességtől nagymértékben függött, mi lesz az illető további sorsa. Az udvarhelyszéki lófők másik hadnagya — Lippai András mellett — bizonyos zetelaki Nagy Máté volt. Az a tény, hogy ő bizonyosan székely volt, erősítheti teóriánkat Lippai székely származásáról is. Nagy Máténak a nevét viszont az 1614. évi lustrajegyzékben már nem találjuk

¹⁶ 1604-ben Demeter Ferenc neve után szerepelt pl. ez a megjegyzés. Uo. 154.

¹⁷ Teóriánkat nagymértékben erősítené, ha sikerülne fellelni egy olyan végvári katona-összeírást, amelyet ez idő tájt Lippán készítettek, ilyenre azonban ez ideig nem sikerült rábukkannom.

¹⁸ A székely periratokban rendkívül sokat mondóan a székelység sajátos időérzékelését mutatja az, hogy amennyiben igyekeznek meghatározni egy-egy esemény időpontját, nagyon gyakran használják támpontként a hadi eseményeket. Identitásuk központi eleme volt tehát a hadakozás, a katonai szolgálat, így gyakran még az idő múlását is a hadjáratok szerint mérték.

¹⁹ Különösképpen így lehetett ez 1601 és 1605 között, a tökéletes létbizonytalanság időszakában, amikor nemcsak a Székelyföldön, de Erdély-szerte éhínség és pusztulás volt.

meg.²⁰ Lehetséges, hogy valamelyik hadakozásban meghalt, vagy amennyiben túl is élte a hadjárásokat, nem tudta olyan módon saját hasznára fordítani a hadnagysággal járó előnyöket, mint azt Lippai tette; Nagy utódai ugyanis, ha voltak, sem emelkedtek a közösség fölé.

Lippai Andrásnak a hadi eseményekben tanúsított cselekedeteiről sajnos semmit sem tudunk. A hadnagyi cím nem is elsősorban vagy nem kizárólagosan a katonai sikerekért cserébe kapott adományok révén volt a karrierépítés eszköze. A hadnagy a közösségen belül azáltal volt nagyobb „úr”, hogy saját hatáskörén belül „menthetett” ki némelyeket a hadi szolgálattal járó megterhelések alól.²¹ Ezek természetesen valamiképpen honorálták az illető hadnagy ilyen tén szolgálatait. Amennyiben volt, akkor megfelelő pénzüsszeggel vagy annak megfelelő értékű lóval és egyebekkel. Ám a legtöbbször éppen azok kényszerültek rá, hogy a hadból való kimentésüket kérjék, akiknek anyagi ereje nem engedte meg a hadba vonulást. Ezért ezek a személyek leggyakrabban saját szolgálataikat ajánlották fel.

Mindezekkel kapcsolatban kiemelendő, hogy az előkelőkhöz hasonlóan a székely jobbágnak nevezett társadalmi kategória számos sajátossága is kirajzolódott.²² Ezek között az egyik, talán legérdekesebb az, hogy a klasszikus jobbágyi állapothoz leginkább az *avitici*, vagyis az „ősjobbágyi kategória” hasonlít, bár még az ő esetükben is gyakori, hogy az illető mindvégig saját lófő telkéről szolgál. A többi jobbágyi csoport jóval mobilabb az ősjobbágyoknál, azaz nagyon sokszor megtörténik, hogy csak egy-egy hadjárat idejére kötik le magukat, azaz lépnek egy sajátos, a jobbágyihoz hasonló szolgálatba, ám az esetek többségében továbbra is saját lófő-telkükről szolgálnak. Az, hogy a hadjáratot követően tovább is szolgálatban maradnak vagy sem, többnyire a jobbágytartótól függ, de a faluközösség ereje is fontos szempont ilyen esetekben. A legmobilabb kategória a *subiugati* vagy „fejekötött” jobbágyok kategóriája: ők szolgálatauk letelével visszakerülhettek valamely, a szabad székelyeket jelölő csoportba. A hadi, valamint egyéb terhek elől menekülve nemcsak a közsékelyek, de gyakran a lófők is vállaltak ilyen típusú szolgálatakat. Társadalmi állásuk bizonytalan voltára jellemző, hogy időnként a szolgáló népek között tüntették fel őket, máshol viszont továbbra is eredeti rendi állásuknak megfelelő kategóriában: nevük után azonban megemlítették, hogy „szolga mostan”, „jobbágya”, vagy „jobbágyi szolgálatban” áll.

Jól mutatja Lippai Andrásnak a közösségen belül fokozatosan elért hatalmát és befolyását, hogy 1614-ben Oroszhegy faluban összesen nyolc olyan *libertinust* írtak össze, akiknek a neve után ez állt: „Ez esztendeon hadtol valo

²⁰ SZOKL IV. 319.

²¹ Az a kitétel, hogy „kapitánya/hadnagya mentette”, a 17. század elejétől kezd szerepelni az összeírásokban, és a 18. századig folyamatosan, sőt egyre többször találkozunk vele a lustrajegyzékekben. Ez azt mutatja, hogy a 17. század elején még talán csak ösztönösen, vagy csupán néhány élelmesebb katonai vezető által gyakorolt klientúra-építés egyre tudatosabbá válik, egyre többen jönnek rá, hogy a hadnagyság és a kapitányi jogok révén befolyást gyakorolhatnak környezetükre. Erről részletesen *Imreh István*: Székelyek a múlt időben. Bp. 1987. 74–118.

²² Vö. erre nemrég összegezve megjelent korábbi kutatásaimat: *Balogh Judit*: A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében. (Erdélyi Tudományos Füzetek 254). Kolozsvár 2005.

oltalomert Lyppay Andrasnak szolgáltak.”²³ Lippai ekkorra már Bogárfalván *nobilisként* íratott össze,²⁴ és összesen 21 jobbággyával Udvarhelyszék nemesei között a 13. helyen állt. A faluban ő volt az egyetlen nemes, sőt valójában a környék összes faluját tekintve is. Jobbággyai között nem találunk ősjobbággyot, tehát minden bizonnyal mindegyiket az összeírást megelőző években „szerezte”. Bogárfalván összeírt négy jobbággya közül kettőnek a neve mellett az alábbi olvasható: „most leottek job [sic!],”²⁵ amiből arra következtethetünk, hogy az összeírást megelőző két-három esztendő valamelyikében álltak Lippai András szolgálatába.

Lippai András nemesítő levelét sajnos nem ismerjük. A Királyi Könyvekben két oklevélben fordult elő ez idő tájt a neve. Az elsőt 1612. október 25-én Báthory Gábor fejedelemtől kapta, birtokot és sóbányát szerezve ezzel az udvarhelyszéki Sófalván.²⁶ Ebben címei között már ott szerepelt a *nobilis*, tehát amennyiben valóban kapott külön nemesítő oklevelet, akkor annak mindenképpen ez előtt kellett keletkeznie.²⁷ Nem sokkal ezután, 1613. december 28-án Lippai András az új uralkodótól, Bethlen Gábortól megerősítő oklevelet is szerzett a Báthory Gábortól nyert említett adományra.²⁸

A periratokban is az 1610-es években tűnik fel Lippai András neve. 1612-ben alperese volt egy olyan pernek, amelyet a szintén az udvarhelyszéki Szentléleken lakó Szász János indított ellene.²⁹ A felperes panasza szerint Lippai erőszakkal elfoglalta falubeli egyik örökségét. 1615-ben újabb per részese ezúttal felperese volt főhősünk, aki az udvarhelyszéki Keresztúrfalván lakó jobbággya bántalmazása ügyében pereskedett. A perirathból megtudjuk, hogy ennek a jobbággyának a csűrét istállóstul és búzástul felgyújtották, és az leégett.³⁰

E két per — azt mondhatjuk — a két legjellemzőbb pertípus azon székelyek esetében, akik megindultak a közösségből való kiválás útján. Mindkét típusal sokat találkoznak a protokollumokban. Az egyik az erőszakos birtokfoglalás példája. Ezt általában már akkor teszi a közösségből kiváló, amikor megindult a korábbi társadalmi közegekből való kiemelkedés útján. A konkrét esetben pontosan tudjuk, hogy Szentlélek faluból több lófőt is „mentett” a hadból Lippai András, akik minden bizonnyal lófő-telekkel igyekeztek ezt a „szívességet” honorálni. Mivel a székely közösségnek jogában állt az, hogy a gazdátlanul hagyott székely

²³ SZOKL IV. 320.

²⁴ Uo. 325.

²⁵ Uo. 325.

²⁶ Magyar Országos Levéltár, Budapest; F 1, Erdélyi Fejedelmi Kancellária, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Libri regii (a továbbiakban MOL F 1) 10. köt. fol. 77.

²⁷ A székely összeírások, lustrajegyzékek bejegyzéseiben, valamint a periratokban is azt láthatjuk, hogy a címeket és társadalmi besorolásokat illetően sem az összeírók, sem a periratok készítői nem voltak következetesek. Mivel pedig a 17. században, különösen annak az első felében még párhuzamosan használták mind az archaikusabb *primor*, mind a *nemes* megnevezést, úgy tűnik, hogy a közösség nem feltétlenül igényelte a nemesítő okiratot ahhoz, hogy valakit nemesnek tituláljanak. Sok esetben azok, akik valamely lustrában a nemesek között szerepeltek, pár esztendő múltán már a lófők között íratottak össze.

²⁸ MOL F 1, 10. köt. fol. 76–78.

²⁹ Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár; Udvarhelyszék levéltára, Székely Láda Fond m 16. (a továbbiakban: KmOL) Protokollumok IV/3. 1612/219.

³⁰ KmOL IV/3. 1615/325

örökséget újraossza, minden bizonnyal megpróbálták egy ilyen lófő-örökséggel Lippait úgymond megfizetni. Az örökségért azonban ez esetben jelentkezett egy örökös, bizonyos Szász János,³¹ így a „foglalás” nem lehetett zökkenőmentes, a közösség minden eszközével igyekezett ugyanis megakadályozni a kiválást, vagyis azt a törekvést, ha valaki saját korábbi társadalmi pozícióját akarta megváltoztatni.

Am nemcsak a „leválóval” szemben lépett fel erőszakosan a székely falu közössége, hanem mindazokkal szemben is, akik az ő szolgálatába álltak, vagy klientúra-rendszerébe igyekeztek tartozni. Ezt mutatja a második per, amikor nem magával Lippai Andrással szemben léptek fel, hanem a jobbágyát, illetve annak a telkét támadták meg.³² A dolog minden bizonnyal azért váltott ki a közösség tagjaiból ellenérzést, mert a perben megnevezett jobbágy, bizonyos Lőrincz János neve mellé az 1614. évi összeírás³³ alkalmával még azt írták, hogy az illető — csakúgy, mint Lippai András legtöbb jobbágya — nemrég még szabad székely volt, azaz minden bizonnyal maga Lippai állította őt a szolgálatába. A dolog külön érdekessége, hogy a perbe hívott minden bizonnyal lófő rendű volt, és egyik szolgálója, bizonyos Márton volt Lőrincz János csűrének és istállójának a felügyítője.

A közösség tehát akár fizikai bántalmazással, akár a ház, épületek lerombolásával „büntette” a közösségből való kiszakadásért nemcsak azt, aki gazdagodni kezdett, és birtokokat, jobbágyokat szerzett, hanem mindazokat is, akik valamilyen formában hozzá szegődtek, azaz a jobbágyai vagy csak „kliensei” lettek. A házak „megdúlása” régi székely közösségi büntetési módnak tekinthető.³⁴ Különösen gyakran éltek vele a 16. század folyamán, akkor főképpen a „bebíró”, azaz nem székely birtokosok házai ellen fordult nem ritkán a székely közösség dühe. Ez a „közösségi düh” azonban sohasem tekinthető valamiféle hirtelen érzelmi felindultságnak, sokkal inkább egy ősi szokás nagyon is tudatos gyakorlásának, valamiféle közös tudás szinte szimbolikus megőrződésének. Minthogy a székely társadalom magát elsősorban közösségként definiálta, a „megdúlást” azokkal szemben alkalmazták, akik megsértették a közösségi önértelmezést. A periratok szerint a 17. században nem kevés esetben a belülről kifelé törekvőkkel szembeni szokásos eljárás volt ez, bár legalább ilyen arányú volt a testi bántalmazás is.

Lippai András „kliensi rendszerének” legelső tagja minden bizonnyal az a Fancsali János lehetett, akinek a neve 1622-ben bukkant fel a periratokban, és azután meglehetősen gyakran szerepelt bennük. Az ekkor indított per felperese bogárdfalvi Fancsali János, az alperese pedig a bogárdfalvi bíró volt a falu képében.³⁵ A per tanúsága szerint Fancsali János saját házához a falutól nyílföldet kért. Az eset mindennaposnak tekinthető. A korszak, vagyis a 17. század első fele tele volt hasonló perekkel, amelyekben az általában lófőrenden lévő felperes azért hívta bíróság elé a falut, illetve a falu képében a bírót, mert a falu

³¹ KmOL IV/3. 1612/219. A felperes lófő-telke a perben foglalt telekkel szomszédos volt.

³² Uo. 1615/325.

³³ SZOKL IV. 356.

³⁴ Balogh J.: A székely nemesség i. m. 53.

³⁵ KmOL IV/6. 1622/73.

megtagadta tőle a nyílföld kiosztását, amely a lófő-telekhez a falu nyílföldjeinek évenkénti újraosztásakor automatikusan járt volna. A perből magából ugyan egyértelműen nem derült ki a nyílföld megtagadásának oka, ám a Fancsali Jánossal kapcsolatosan fennmaradt többi oklevél tartalma alapján következtethetünk rá. Így kiderül, hogy Fancsali egyik szomszédja maga Lippai András volt. Sőt azt is tudjuk, hogy az 1610-es évek első felében Fancsali még nem Bogárfalván lakott, hiszen egyrészt családjá két perben is érdekelt volt ekkor, és mind a testvérét, Fancsali Kelelent, mind pedig ő magát Farkaslakán lakónak említették,³⁶ emellett pedig szerepelt az 1614. évi lustrajegyzékben is, ahol mind ő, mind testvére lófőként íratlak össze.³⁷ Ráadásul a Fancsali ellen indított perből az is világos, hogy sajátos kapcsolat volt közte és Lippai András között, Fancsali ugyanis annak a Gergely Györgynek vette el a feleségét, akinek a szolgálója felgyújtotta Lippai jobbágyának csűrjét. Fancsali Jánosnak tehát bizonyos örökségek miatt az egész Gergely család ellenfele volt, csakúgy, mint Lippai Andrásnak. Ráadásul az 1604-ben készült lista szerint Fancsali Kelemen annak idején bizonyosan Lippai András hadnagysága alatt szolgált, a Fancsali család és Lippai András sok szálon kimutatható és régtől élő kapcsolata tehát kétségtelen.³⁸

Ekként Fancsali János valamikor 1614 és 1622 között költözhetett Bogárfalvára, és nyilván nem véletlen, hogy éppen Lippai András mellett kapott földet. Azt Valószínűsíthetjük, hogy maga Lippai adományozta neki a perben is említett telket. Feltehetjük továbbá, hogy Fancsali pár próbálkozás után perre vitte a faluval való konfliktusát, így átköltözése valószínűen 1619–1620 környékén történhetett.

Bár Farkaslaka és Bogárfalva egymáshoz közel fekvő falvak, a bogárfalviak mégis idegennek tekintették azt a Fancsali Jánost, aki Lippai András kedvezményezettjeként érkezett, és gyakorolni kívánta közöttük lófői jogait, amikor a perben így nyilatkozott: „Ez megnevezett házamhoz kívánok nyíl földet úgy, amint egy lófő nembeli embernek szoktak adni.”³⁹ A falu — mint minden más esetben — igyekezett persze ennek ellenállni, és ha Lippai András ellen hatalma miatt nem is sikerült, legalább a hozzá kapcsolódók ellen fellépett. Az sem lehet véletlen, hogy a falu bírója, Bogárfalvi Mihály ebben a perben alperesként teljesen egyetértett a falu közösségével. Ez az ilyen típusú, falutól nyílföldet követelő perekben ugyanis nem mindig volt így, sok esetben a bíró megvallootta, hogy ő adna, de a faluval szemben ő sem tehet semmit.⁴⁰ A székely közösségek vezető tisztségviselői között a rangsorban ugyanis a bírót minden esetben megelőzte a katonai vezető, tehát a polgári ügyekben illetékes bíró tekintélye a falu közösségében nem volt jelentős. Itt azonban a bíró maga is Lippai András táborának ellenzőjeként lépett fel, sőt némileg a közösségi ellenállás szervezőjeként. A szokatlan jelenség magyarázata minden bizonnyal a Bogárfalvi család korábbi társadalmi helyzetében keresendő. 1566-ban ugyanis egy

³⁶ Uo. 1610/1.: ebben a perben Fancsali János testvére, Kelemen volt a felperes, és egy lovának az elpusztítása miatt perelt, 1612/5.: itt Fancsali János alperesként szerepelt.

³⁷ SZOKL IV. 326.

³⁸ SZOKL IV. 158.

³⁹ KmOL IV/6. 1622/73

⁴⁰ Balogh J.: A székely nemesség i. m. 8.

Bogárdfalvi Mihály nevű személyt Bogárfalva nemeseként írtak össze.⁴¹ Feltehető tehát, hogy a rendi szerepét megtartani nem tudó Bogárdfalvi család némi ellenszenvvel is viseltetett a gyorsan felkapaszkodó Lippai András és köre irányában, amelynek tagjai talán éppen a bíró — talán kevésbé dinamikusan épülő — karrierjét kerestették. Ráadásul, amint az egy 1624. évi per szövegéből kiderül, 1620-ban Bogárdfalvi Mihály bizonyosan Lippai András szolgálatában állott, és bár ekkor már a lófők között írták össze, a perben magát még akkor is nemesként említette.⁴²

1623 folyamán meghalt Lippai András. Sem végrendelete, sem vagyonszámlája, amennyiben létezett, nem maradt ránk. A halálakor megindult és hosszú éveken át egyre csak dagadó pereskedés azonban rendkívül érdekes információkat tartalmaz vele, valamint a közösségben elfoglalt helyével kapcsolatosan. 1623-tól egészen 1629-ig folyamatosan újabb beadványokkal bővült az a perfolium,⁴³ amelynek alperese minden esetben a már említett Fancsali János volt, akiről a protokollumokból megtudjuk még azt is, hogy mivel Lippai András gyermektelenül halt meg, Fancsalit nevezte meg örökösének. Érdekes az is, hogy 1622-ig Fancsalit egyértelműen *primipilus*nak, azaz lófőnek nevezte minden forrás, míg 1623-ban hirtelen, minthogy a nemes Lippai örököse lett, már a *nobilis* címet használták vele kapcsolatban. A nemesi cím kapcsán korábban tett megjegyzésünkre kell ismét hivatkoznunk, hiszen Fancsali János nemeslevele sem ismeretes, és előéletét, addigi helyzetét tekintve bátran azt mondhatjuk, hogy bizonyosan csak a közvélekedés ragasztotta rá egy rövid ideig a *nobilis* megnevezést. Örökösi szerepe is meglehetősen homályban marad, azt ugyanis egyetlen perirat sem említi, vajon milyen módon vált Fancsali Lippai András örökösévé. Sem végrendeletet, sem örökbefogadást nem emlegetnek. E bizonytalanságok ellenére az mégis bizonyosnak látszik, hogy az addigi legbensőbb „kliens”, Lippai leghűségesebb híve igyekezett saját felemelkedése eszközévé tenni örökségét, így Lippai nemesi titulását is átvenni. Ám ez csak 1626-ig volt így, amikor a periratok szövegében újra visszatértek a *primipilus* cím használatához. Ugyanebben a társadalmi kategóriában találjuk Fancsalit az 1627. évi összeírás alkalmával is.⁴⁴

1623-ban, Lippai András halálával szinte egy időben kezdődtek el olyan perek, melyeknek jóformán csak a szereplői mások, mint korábban Lippai által viselték, „sémájuk” és tárgyaik nagyon is hasonló azokhoz. Sebestyén András, Udvarhely városában lakó, városi renden lévő ember például azért hívta perbe a sokat emlegetett Fancsali Jánost, mert felesége első férje valamikor adott Lippai Andrásnak egy lovat, de annak árát sohasem kapta meg, így ezt az összeget kérte az alperestől, hiszen — mint említettük — ő lett Lippai minden javainak örököse.⁴⁵ A perirat további részéből kiderül, hogy a lovat Lippai a hadban

⁴¹ Demény Lajos: XVI. századi kiadatlan székely összeírások. In: Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Kiss András–Kovács Kiss György–Pozsony Ferenc. Kolozsvár 1999. 149–164.

⁴² KmOL IV/6. 1624/101.

⁴³ KmOL IV/6. 1623/79–117.

⁴⁴ SZOKL IV. 745.

⁴⁵ KmOL IV/6. 1623/75.

szerezte, azaz minden bizonnyal ez esetben is hadnagyi hatalmát használta ki. Egy másik pereskedő, ülkei Fondor Ferenc ugyancsak egy lovat adott Lippainak, méghozzá zablástól, és állítása szerint a ló áráért kialakult 15 forintból csupán ötöt adott meg az örökhagyó. A többit tehát Fancsali Jánoson követelte, „minthogy minden javai Lippay Andrásnak az I-ra [értsd Incattusra, azaz az alperesre] maradtak, úgymint ház, örökség, marha, pénz és egyéb.”⁴⁶ Ugyanígy pénzt és lovat követelt Fancsalitól a farkaslaki Mihály János,⁴⁷ a bogárfalvi Bogárfalvi Mihály,⁴⁸ Andrassy Péter,⁴⁹ a szentléleki Sándor Barabásné (Orsolya asszony)⁵⁰ és a farkaslaki Farkaslaki Mátyás.⁵¹

Érdekes módon a közösség Lippai Andrással szembeni indulatai Fancsali Jánossal szemben törtek ténylegesen felszínre. Ezt jól mutatja az az 1626. évi perirat, amelyben bizonyos Csíki László hívta perbe Fancsalit.⁵² A felperes szerint Fancsali teljesen érthetetlen okból támadta meg őt, és ha segítség nem érkezett volna, akkor bizonyosan meg is ölte volna. Az említett Csíki László 1614-ben Farkaslakán lófőként íratott össze. Mivel pedig Lippai András és köre kiemelkedését éppen a lófők nézték leginkább rossz szemmel, minthogy ők voltak elsősorban védelmezői a korábbi kollektivitás eszméjének, nem csodálkozhatunk a tettelegességen, amely amúgy is meglehetősen gyakorinak számított ez idő tájt a székelység körében.

A hosszadalmas pereskedés egyik legfőbb tanulsága az volt, hogy Fancsali János újra és újra azt bizonygatta, hogy nem maradt rá annyi érték, amennyit a felperesek több falura rúgó tábora követelt rajta. Egy dolog mindenestre teljesen bizonyos: az 1627. évi lustrajegyzékben Fancsali már újra csupán lófőként szerepelt, és a későbbiekben sem sikerült feljebb, a valódi nemesek közé emelkednie. Feltehető, hogy Lippai katonai vezetői tekintélye és befolyása, valamint személyes kapcsolatai is kellettek volna ahhoz, hogy viszonylag rövid idő alatt megszerzett pozícióját utódja és örököse is képes legyen tartósan megőrizni. Ennek ellenére igen beszédesnek tartható, hogy az összeírásokban még évekkel Lippai halála után is Fancsali neve szerepelt a falu nemeseként. Az 1627. évi összeírást csupán négy esztendővel Lippai halála (1623) után végezték el, így nem meglepő, hogy a falu lakói az összeírók kérdésére ezt a választ adták. Figyelemreméltó továbbá, hogy még jobbágyait is megnevezték. Elképzelhető tehát, hogy éppen az örökítésre tett próbálkozás, Fancsali jelenléte és tevékenysége tartotta egyben a vagyont és az addig birtokolt jobbágyokat is, bár ennek nyomát az összeírás nem mutatja. Lippai András egykori hatalmát és befolyását azonban még az 1635. évi összeírás is érzékelteti.⁵³ Bár itt neve mellett megjegyezték, hogy már meghalt, de még 12 esztendővel halála után is őt tüntették fel Bogárfalva *nobilisaként*.

⁴⁶ Uo. 79.

⁴⁷ Uo. 83.

⁴⁸ Uo. 101.

⁴⁹ Uo. 93.

⁵⁰ Uo. 99.

⁵¹ Uo. 117.

⁵² Uo. 97.

⁵³ SZOKL V. Kolozsvár 1999. 260.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a székelység számára a felemelkedés legkézenfekvőbb útja még a 17. században is a katonáskodás volt. Új elem viszont, hogy néhány évig tartó végvári katonai szolgálat megfelelő alapot teremthetett ahhoz, hogy sikeres végvári vitézként visszatérve jelentősebb tisztségek váljanak elérhetővé számukra a Székelyföldön belül. A felemelkedés „kezdőlökését” tehát ez esetben külső tényező adta: az Erdély határán fekvő törökellenes végvárak valamelyikében való katonáskodás. Lippai András — amennyiben igaznak bizonyul feltételezésünk, miszerint eredetileg székely származású volt — nevével részben új identitást is szerzett, amely megkönnyítette számára a kiválást, a közösség számára pedig, hogy új tisztségeit elfogadja. Természetesen korántsem minden „idegenbe” távozott székely emelkedett ily módon fel, de a 16–17. század fordulójának háborús- és polgárháborús viszonyai közepette vállalt katonai szolgálat erre esélyt adhatott.

A hadnagyság és a katonai vezetésnek a hadi vállalkozásokban való gyakorlása azután szintén újabb segítséget jelentett, talán a legjelentősebbet ahhoz, hogy a katonai befolyás érvényesítése révén az adott személy saját mikroközösségének tagjait vonja hatalma alá. Bár ez a momentum rendkívüli esélyt jelentett a továbbemelkedésre, természetesen mégsem éltek vele mindannyian, azaz itt is szükség volt az egyéni ügyességre, fel kellett ismerni és ki kellett használni a lehetőségeket. Az összeírások azt mutatják, hogy az a Lippai András, aki ősbjobbágyokkal egyáltalán nem rendelkezett, és többen azért álltak szolgálatába, mert a had elől mentette őket, befolyását meg tudta felettük (is) tartani, sőt minden biznnyal növelni is, hiszen haláláig folyamatosan képes volt ezt a helyzetet saját gyarapodására kihasználni. Jobbágyságát tekintve 1614-ben 21 jobbággyával Udvarhelyszéken már a 13. helyen állt a jobbágytartók között,⁵⁴ amikor a már országos tisztséget betöltő Péchy Simonnak például 57,⁵⁵ Balassi Mihálynak pedig 40 jobbággya volt. Ezzel a jobbágyszámmal Marosszéken a 11., Háromszéken a 21. helyen állt, közvetlenül a 22 jobbágyot bíró Kamuti Farkas után, Csík-, Gyergyó- és Kászonszéken pedig a 7. helyen, éppen ugyanannyi jobbággyal, mint amennyivel Apor Lázár rendelkezett. Anyagi helyzete és gyarapodása tehát még székelyföldi viszonylatban is jelentősnek tekinthető.

Lippai András tehetséges klientúra-építő is volt; és a bemutatott perek szerint, ha pártfogoltjait támadták, igyekezett azokat a közösséggel szemben megvédeni. Ezen kívül nyilván személyes „rábeszélő” képessége is erős lehetett, hiszen csak így képzelhető el, hogy ilyen mértékben képes volt vagyont gyarapítani. Érdekesség, hogy Lippai mennyire katonai befolyását helyezte még jobbágyszerzéseik esetében is előtérbe – ellentétben sokakkal, akik éppen ekkoriban folytonos hatalmaskodásokkal, erőszakkal gyűjtöttek szolgálatukba sokakat a székely köznép vagy a szegény lófők soraiból. A karrierépítés tekintetében ugyanakkor ez a mondhatni féloldalas, azaz csupán a katonai tekintélyre alapozott hatalomkoncentráció jól mutatja Lippai *homo novus* voltát és ezzel

⁵⁴ A székek jobbágytartóinak táblázatai: Balogh J.: A székely nemesség i. m. 145–212.

⁵⁵ Természetesen az országos méltóságot betöltők és a jelentősebb székely nemesség nem kizárólag a Székelyföldön rendelkeztek jobbággyokkal, ám az értékek a székely társadalmon belüli arányokat így is jól szemléltetik.

együtt tapasztalatlanságát is a székely elit soraiban. Tekintélyét ugyanis mindvégig a hadnagyságtól remélte, nem kezdett el hatalmaskodni, nem vett fel primori attitűdöket, nem konvertálta megszerzett hatalmát úgymond „klasszikus” székely nemesi viselkedéssé. Ez utóbb megnehezítette örököse, Fancsali János lehetőségeit is.

Mindezekkel együtt az ügyes katona, Lippai András tehetségesen választotta meg felemelkedése útját, és élni is tudott a kínálkozó lehetőségekkel. Évek alatt emelkedett magasra, és ha karrierjének motívumai nagyrészt ismertek is, feltételezhetjük, hogy egyéb mentalitástörténeti elemek is közrejátszhattak ebben. Ilyen lehetett a vallási kérdés is, amit azonban csupán sejthetünk a rendelkezésre álló források alapján. A periratok általában nem utalnak vallásos cselekedetekre, még a szóhasználat szintjén sem, így Lippaival kapcsolatosan sem deríthető ki protokollumok alapján semmi ilyesmi. Más egyháztörténeti adatok azonban talán árnyalhatják majd az eddig róla kialakult képet. Különösen annak ismeretében, hogy a Királyi Könyvekben található, bemutatott két adománylevél tanúsága szerint Péchy Simonnak mindkét adományhoz köze volt. A szintén Udvarhelyszéken birtokos Péchy számára a felekezeti kötődések is szerepet játszhattak abban, hogy „kijárta” földije, Lippai András számára az említett sóadományt. Amíg azonban egyéb bizonyítékunk nincs akár a település, akár Lippai felekezeti hovatartozására ebben a felekezeti legszínesebb székely székben, addig mindezt csak feltételezésnek tekinthetjük. Ugyanígy sajnos jelenleg semmit sem tudunk Lippai esetleges házasságáról. Gyermeke mindenesetre nem volt, vagy nem érte meg a felnőttkort, így lehetett végül pártfogoltja, Fancsali János az örököse.

Jelen ismereteink szerint a székely hadnagy, Lippai András karrierépítésének leggyengébb pontja éppen az örökös hiánya volt. Vér szerinti örökös híján karrierje ugyanis nem emelhetette családját a székely nemesség soraiba, pontosabban emiatt éppen a nemesség soraiban való megkapaszkodás esélye vezetett el. Halálával így ennek az ügyes *self-made man*nek a felemelkedése nem lett más, mint egy remek, ám folytatás nélkül maradt kezdet, azaz a székely nemesi karrierépítés 17. századi útjai közül egynek, talán a legjárhatóbbnak az igéretes kísérlete.

LEIDEN, A GONDOSKODÓ EGYETEM

*Magyarországi diákoknak nyújtott juttatások és kiváltságok
a leideni egyetemen a 17-18. században*

A németalföldi akadémiákon járt magyar diákok leideni tanulmányaival meglehetősen keveset foglalkozott a magyar kutatás, holott Leiden a kora újkorban a harmadik leglátogatottabb egyetem volt a hollandiai akadémiák között, csupán Franeker és Utrecht előzte meg az összes beiratkozás tekintetében.¹ Az 1575-ben Orániai Vilmos által alapított egyetemet² 1595 és 1793 között 655 magyar diák kereste fel.³

Egy egyetem vonzerejét — a meglehetősen szegény körülmények közül induló magyar diákok számára — a híres oktatók mellett anyagi tényezők is nagyban befolyásolták: tudtak-e olcsó szállást és étkezési lehetőséget találni, remélhettek-e az egyetemtől anyagi segítséget a megélhetéshez, disputák kiadásához, valamint részesülhettek-e nem anyagi természetű juttatásokban, úgymint betegellátásban vagy az akadémiai tagsággal járó kiváltságokban.

1. Az egyetemi autonómia

A diákok támogatásával különböző egyetemi és nem egyetemi szervek is foglalkoztak. Az egyetem bizonyos autonómiával rendelkező intézmény volt, amely több kérdésben Leiden városától és Holland tartomány rendjeitől függetlenül intézkedhetett — így a juttatások elbírálását tekintve is. A legmagasabb egyetemi szerv a szenátus volt, amelyben a rektor vezetése alatt az egyetemi tanárok, doktorok, magiszterek foglaltak helyet. A szenátus mellett működtek a négy fakultást képviselő asszesszorok, akik a rektorral minden felmerülő kérdést megvitattak.⁴ Egyetemi kérdésekbe beleszólhattak egyetemen kívüli szervek, így Leiden városának négy polgármestere is, valamint a kurátorok — egészen halálukig viselve tisztségüket —, akiket a tartományi rendek neveztek ki, és azok érdekeit képviselték az egyetemi döntéshozatalban. Bár a polgármeste-

¹ *Ladányi Sándor-Bozzay Réka: Magyar diákok észak-németalföldi (protestáns) egyetemeken (1575) 1595-1918. (Kézirat.)*

² *Willem Otterspeer: Groepsportret met Dame. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1575-1652. Amsterdam 2000. 11.*

³ *Ladányi, S.-Bozzay, R.: Magyar diákok i. m.*

⁴ *Henriette L. Clotz: Hochschule für Holland. Die Universität Leiden im Spannungsfeld zwischen Provinz, Stadt und Kirche 1575-1619. Stuttgart 1998. 41-43.*

rek és kurátorok eredetileg nem közös grémiumként jöttek létre, az idők folyamán mégis közös intézményként léptek fel egyetemi ügyekben.⁵

A szenátus az egyetemi privilégiumok védelmével és kibővítésével foglalkozott, meghatározta az előadások idejét, az iskolai szüneteket, esetleges külön vakációkat, kidolgozta a vizsgarendet, ezen kívül a diákok ügyes-bajos dolgaiban járt el. A rektor beírta az új hallgatókat, nála volt az egyetem pecsétje, támogatta a szükségét szenvedő tanárokat is. A kurátorok és a polgármesterek személyi és anyagi kérdésekkel foglalkoztak, valamint az oktatást felügyelték.

A polgármesterek és a rendek által kinevezett kurátorok mellett a városi magisztrátus és a tartományi rendek a helytartóval együtt bizonyos kérdésekbe beleszólási jogot élveztek. A városi magisztrátustól kapott az egyetem épületeket és birtokokat, valamint a beiratkozás után a diákok neveit a magisztrátus is feljegyezte, így biztosítva nekik az adómentesség jogát. A tartományi rendek jóváhagyták az újonnan hozott intézkedéseket, valamint a pénzügyeket felügyelték.⁶

2. Az egyetem pénzügyi támogatása

a. A Staten College

A leideni egyetemén 1592 óta létezett lelkészképző intézet, a Staten College, a Tartományok Rendi Kollégiuma. Ennek létrehozását az az ötlet vezérelte, hogy az átlag egyetemi hallgatók számára vonzóvá tegyék a lelkészi pályát — hiszen a lelkészek általában nem kerestek jól —, valamint el akarták érni, hogy a lelkész családokból származó fiatalok, akiket szüleik tanulmányaikban kevésbé tudtak támogatni, egy lelkészképző intézetben szállást és ellátást kapjanak.⁷

A Staten Collegében eredetileg csak hollandiai teológushallgatók tanulnak,⁸ de a 17. század végétől kezdve közép-kelet-európai diákok előtt is megnyitotta kapuit. 1681-től kezdve két helyet litván, 1700. május 14-től pedig további két helyet kaptak Nagy-Lengyelország és Poroszország egyesült evangélikus egyházának diákjai.⁹

Az első magyar, akiről a Staten College aktái említést tesznek, Lévay Péter volt, aki 1664. október 2-án¹⁰ iratkozott be Leidenben, a következő évben új-

⁵ Uo. 36–37.

⁶ Uo. 47.

⁷ Ronald Sluijter: 'Tot circaet, vermeerderinge ende heerlyckmaeckinge der universiteyt' Bestuur, instellingen, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1575–1812. Hilversum 2004. 94–96.

⁸ Ahogyan a hollandoknak, úgy felvételük után a Staten Collegeben tanult magyaroknak is esküt kellett tenniük, hogy csak teológiát hallgatnak. Peregrinuslevelek. 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. Szerk. Hoffmann Gizella. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 6.) Szeged 1980. 99.

⁹ Philipp Christiaan Molhuysen: Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit I–VII. 's-Gravenhage 1913–1924. V. 71–75.

¹⁰ Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV–MDCCCLXXV: accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula. Ed. Willem Nicolaas du Rieu. Hagae Comitum 1875. (a továbbiakban: ASALB) p. 518.

ból regisztráltatta magát (vagyis recenzált),¹¹ majd még egy évvel később, 1666. február 14-én a Staten College régense említette a nevét,¹² noha arról seholl nincs feljegyzés, hogy ösztöndíjas helyre került volna. Így feltételezhetjük, hogy saját költségén tartózkodott a Staten Collegében.

Magyar diákok sokáig nem kaptak Leidenben ösztöndíjat, habár a többi németalföldi egyetem széleskörű támogatást biztosított nekik. Franekerben 10, 15 majd a rendek kérésére 20 ember kapott naponta ebédet és vacsorát. Groningenben nem határozták meg a támogatottak számát, valamennyien ebédet és vacsorát kaptak, valamint 30 guldent útiköltségre. Harderwijkben két diák kapott szállást és ételmezt, Amsterdamban pedig a „belgiumi” akadémiákon tanulók részesültek támogatásban.¹³ Utrechtben létezett a legtöbb, magyarok számára is elérhető támogatás: a Voetius-alap, 1734-ből Anna Everwijn hagyatéka, a *Stipendium Bernardinum* — amelyet egészen a 20. századig élvezhettek magyar diákok —, valamint az eredetileg Biblianyomtatásra szánt Van Alphen-alap.¹⁴

A leideni Staten Collegében ösztöndíjas helyet először Henczidai Mátyás, II. Rákóczi Ferenc későbbi orvosa kapott. A gyulafehérvári kollégium 1703. január 15-én Holland és Nyugat-Frizföld tartományi rendjeihez intézett levelében az erdélyi diákok „újból” felvételét kérte.¹⁵ Miután a kurátorok megkapták az ajánlást,¹⁶ Henczidai 1703. július 30-án beiratkozott az egyetemre,¹⁷ szeptember 21-én letette a Staten College felvételi vizsgáját,¹⁸ majd 1704. március 28-án tényleges bebocsátást nyert.¹⁹ Három éven keresztül élt és tanult a Staten Collegében, amikor 1707. július 19-én pénzt kapott a hazautazásra,²⁰ majd augusztus 1-én megkapta elbocsátó levelét.²¹ Mivel még 1708. február 13-án is felbukkan a neve a recenzáltak között,²² feltételezhetjük, hogy csak valamikor ezen időpont után hagyta el ténylegesen a Staten Collegét.

¹¹ Universiteit Leiden. Archief van Senaat en Faculteiten (a továbbiakban: AVSEF) Recensielijsten Nr. 35. A további évek recenzálási listáin nincs feltüntetve lakhelye, csak a Staten College aktái említik a nevét.

¹² Universiteit Leiden. Het Archief van Curatoren der Leidsche Universiteit (a továbbiakban HAVCDLU) Bijlagen tot de resolutien Nr. 43.

¹³ Tiszáninneri Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban TREL), Sárospatak; A XII/3613 Nr. 100. 1766. júl. 9.

¹⁴ *Segesváry Lajos*: A magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636–1836. Theologiai Tanulmányok 44. (1935) 51–53. és 66.

¹⁵ A levél maga elveszett, de hivatkoznak rá a bebocsátó határozatban. HAVCDLU Brieven en stukken betreffende de alumni, ingekomen bij den regent van het College Nr. 692. Admissie van Matthias Henczidai.

¹⁶ HAVCDLU Net-resolutien van Curatoren (en Burgemeesters) Nr. 29. p. 328–329. 1703. júl. 28.

¹⁷ ASALB p. 775.

¹⁸ AVSEF Catalogus Examinum alumnorum Collegii 1659–1800. Nr. 357. p. 44.

¹⁹ HAVCDLU Brieven en stukken betreffende de alumni, ingekomen bij den regent van het College Nr. 692. Admissie van Matthias Henczidai.

²⁰ HAVCDLU Brieven en stukken, ingekomen bij, en minuten van brieven, uitgaande van den regenten van het Staten-College Nr. 694.

²¹ HAVCDLU Brieven en stukken betreffende de alumni, ingekomen bij den regent van het College Nr. 692.

²² AVSEF Recensielijsten Nr. 78.

Henczidai Staten Collegében folytatott tanulmányai után Johannes Antoon Valesius és Diószegi Mihály neve szerepel az aktákban. Valesius cseh származású volt, de 1709. június 21-én²³ magyar ösztöndíjas helyre vették föl, és az akták is gyakran magyarként említik. Diószegi neve ugyanakkor nem jelenik meg sem a beiratkozási listákon, sem a recenzáltak listáján, a Staten College iratai alapján azonban 1710. augusztus 16-án engedték be a Rendi Kollégiumba, ahol 1710. október 20-án felvételi vizsgát tett, és 1711. augusztus 18-án bocsátották el.²⁴

1715 és 1796 között magyarok rendszeresen kaptak helyet a Staten Collegében, összesen 96 ember neve ismert a 18. századból, akik *Ungarusnak* vagy *Transsylvanusnak* nevezték magukat. 1715. március 23-án határozat született, miszerint „újból” két erdélyi kálvinista diákot vesznek fel a kollégiumba. Ennek előzménye volt a gyulafehérvár–nagyenyedi kollégium professzorainak levele, amelyben felhívták a rendek figyelmét a református egyház nehéz helyzetére.²⁵ A rendek határozatukban általában szóltak az erdélyi református egyház két diákjáról, mégis 1734-ig e határozat szerint csak enyedik tanulhattak a Kollégiumban. Sárospatak, Debrecen, majd Marosvásárhely is próbálkozott ugyan diákjait bejuttatni a Rendei Kollégiumába, kísérleteik azonban sikertelenek maradtak. Egy kollégium viszont sikerrel járt: 1734. szeptember 18-án²⁶ a tartományi rendek határozata két kolozsvári diák tanulmányát engedélyezte, így ettől az időponttól kezdve többnyire négy magyar diák tartózkodott a Staten Collegében. Három olyan eset ismert, amikor nem erdélyi diákot is felvettek. Így jutott be 1732. február 14-én²⁷ Geertruidenburg város ajánlásával Gyöngyössy Pál, majd a miskolci Mokri Mihály jelentkezett 1738 decemberében²⁸ az Orániai herceg levelével, végül a sárospataki professzor, Szathmári Pap Mihály fiát (Dánielt) vették fel egy erdélyi helyére 1758. október 17-én.²⁹

b. A Staten Collegében magyaroknak adott ösztöndíjak

A Staten College mind az egyetemi, mind a nem egyetemi szervekkel kapcsolatban állt. Bár Holland és Nyugat-Frizföld tartományok rendjei alapították, és a diákok felvételéről a tartományi kormány döntött, a Staten College személyi állományát (vagyis az intézményt vezető régenst és a neki alárendelt hivatalnokokat) a kurátorok és a polgármesterek nevezték ki. Ők semmilyen lényegi döntést nem hozhattak a rendek tanácsa nélkül. A felvételre jelölt diákokat az egyetem professzorai vizsgáztatták, és ezután nyerhették el az ösztöndíjat. Az ösztöndíjasok az egyetemi professzorok nyilvános előadásait látogatták, illetve hetente egyszer vagy a teológiai, vagy a bölcsészeti fakultás egyik pro-

²³ HAVCDLU Acta van het Collegie der Theologie Nr. 680. p. 633.

²⁴ Uo. p. 634.

²⁵ HAVCDLU Brieven en stukken betreffende de alumni Nr. 693. 1715. márc. 6., 1715. márc. 23., HAVCDLU Acta van het Collegie der Theologie Nr. 681. 1715. márc. 23.

²⁶ HAVCDLU Net-resolutien van Curatoren (en Burgemeesters) Nr. 32. p. 659–671.

²⁷ HAVCDLU Acta van het Collegie der Theologie Nr. 681. p. 196.

²⁸ HAVCDLU Net-resolutien van Curatoren en Burgemeesters Nr. 48. 1748. dec. 24.

²⁹ HAVCDLU Bijlagen tot de resolutien Nr. 51. 1758. okt. 17.

fesszora ellenőrizte őket. A professzorokat arra is kötelezték, hogy a tananyag ismétlésénél jelen legyenek.³⁰

1605-től kezdve a Staten College nem a város, hanem az egyetem fennhatósága alá tartozott: számláit az egyetemi pénztáros (*rentmeester*) listáján tartották számon.³¹ A Staten Collegének azonban volt saját pénztárosa (*schaftmeester*) is, aki a diákokat étellel, valamint gyertyával, tőzeggel, olajjal látta el, illetve a Staten College személyzetét fizette.³² Ő minden negyedévben benyújtott a kurátoroknak és polgármestereknek egy számlát, amely személyenként tüntette fel a kiadásokat. Negyedévenkénti periódusokban fizetett a Staten College pénztárosa minden egyes személynek, aki ténylegesen a kollégiumban tartózkodott: az ösztöndíjasok — ahogy ez a listáról kiderül — élelmezését, mosatását, a szobáikban elvégzett javításokat, valamint az extra kiadásokat (mint gyertya, fűtés, betegápolás, disputák és disszertációk kiadása) fedezték. A közép-kelet-európaiak még a vakációk idejére is kaptak pénzt, mivel nem tudtak hazautazni.³³

Érdekes kérdés, hogy mikortól kezdve tekinthető egy diák ténylegesen a Staten College tagjának: a felvételi vizsgától kezdve, vagy a bebocsátást igazoló irat kiállításától kezdve vagy esetleg az ösztöndíj tényleges kifizetésének időpontjától kezdve. Ugyanígy felmerül a kérdés, hogy meddig diákja valaki a Staten Collegének: az ösztöndíj utolsó kifizetéséig, az elbocsátó levél és az úti-költség kézhezvételéig, vagy pedig a tényleges távozásig. Ezekre a kérdésekre nem adhatók egyértelmű válaszok, ahogyan ezt a következő példák is mutatják.

Az egyetemi beiratkozás után a Staten Collegébe jelentkezőket az egyetem professzorai vizsgáztatták katekizmusból, logikából, retorikából illetve görög nyelvből,³⁴ és ezután kapták meg a bebocsátó levelet, amelynek értelmében ténylegesen a Kollégium diákjai lettek. Ettől a megszokott gyakorlattól azonban lehettek eltérések, mint ahogy azt a fentebb említett Valesius és Diószegi példája is mutatja, hiszen csak e bebocsátó levél kiállítása után vizsgáztak le, miközben bebocsátásuk után rögtön kaptak ösztöndíjat.³⁵

Más esetekben a diákok a tényleges bebocsátás előtt már megkapták ösztöndíjukat a Staten Collegétől. Henczidai Mátyás 1703. július 30-án³⁶ iratkozott be, majd 1703. szeptember 21-én³⁷ tette le a felvételi vizsgát, és végül 1704. március 28-án bocsátották be.³⁸ A Staten College pénztári számlája szerint vi-

³⁰ *Sluijter, R.*: Tot circaet i. m. 97.

³¹ A magyarországi diákok szempontjából az 1722 és 1796 közötti számlák relevánsak. HAVCDLU Rentmeestersrekeningen Nr. 411–565.

³² HAVCDLU Rekeningen van den schaftmeester Nr. 710.

³³ HAVCDLU Acta van het Collegie der Theologie Nr. 680. 89–92. Ugyanerről számol be Páris Pápai Ferenc is, aki a nagyenyedi kollégium megbízásából kívánt a Staten Collegében enyedieknek helyet szerezni. Peregrinuslevelek i. m. 53.

³⁴ AVSEF Catalogus Examinum alumnorum Collegii Nr. 357. p. 65.

³⁵ Valesius bebocsátó levelét 1709. június 21-én állították ki (HAVCDLU Acta van het Collegie der Theologie Nr. 680. p. 633.); majd július 3-án tett vizsgát (AVSEF Catalogus Examinum alumnorum Collegii Nr. 357. 49v.). Diószegi bebocsátó levele 1710. augusztus 16-án kelt, majd október 20-án vizsgázott (HAVCDLU Acta van het Collegie der Theologie Nr. 680. p. 634.).

³⁶ ASALB p. 775.

³⁷ AVSEF Catalogus Examinum alumnorum Collegii Nr. 357. p. 44.

³⁸ HAVCDLU Brieven en stukken betreffende de alumni, ingekomen bij den regent van het College Nr. 692.

szónt már az 1703. augusztus 8. és november 8. közötti negyedévben is részesült ösztöndíjban.³⁹

Még különösebb az, ahogyan Pápai Páriz Imre és Bándi Mihály esetében járt el a Kollégium. A két nagyenyedi diák akkor érkezett, amikor Dési Zsigmond és Remethei János, két korábban a Staten Collegébe felvett szintén enyedi diák, még a Kollégiumban tartózkodott. Mivel hivatalosan nem kaphattak helyet az intézményben addig, amíg a két másik diák is ott volt, Imre felkereste Londonban tartózkodó Ferenc bátyját, ahogy azt az utóbbi október 3-án kelt levele bizonyítja.⁴⁰ Dési és Remethei Teleki Sándorhoz 1716. november 16-án írt leveléből kiderül: „ők (...) [ordok] azt végeztek (...) a successoroknak penig, mivel már itt vannak, rendellyenek valami extraordinarius succursust, es lakjanak a Városon, nem a Collegiumban (...)”. „Ezen decretumokat írásban elis küldötték ide a Régensünk kezébe; de ez, mint emberséges ember, immár Pápai Uramékat beeresztette volt a Collégiumba...”. „[Az ordok] azért azt megengedték hogj benn legienek, de tsak ugj, mint extraordinariusok ad ulteriorem dispositionem.”⁴¹ Különös módon Dési és Remethei azt állították levelükben, hogy az újonnan érkezettek, mint *extraordinarius*, vagyis ösztöndíjra nem jogosultak tartózkodhattak a Kollégiumban, holott a kollégiumi pénztáros számlája éppen ennek ellenkezőjét bizonyítja, vagyis az eredeti határozat ellenére már ekkor ösztöndíjban részesültek.⁴² Összesen — nem tévedés — öt hónapon keresztül kaptak pénzt Pápai Páriz és Bándi anélkül, hogy felvételi vizsgát⁴³ tettek volna, és további négy hónap telt el, mire megkapták a bebocsátó levelet.⁴⁴

Ösztöndíjasok rendszeren három évre kaphattak helyet a Kollégiumban.⁴⁵ Előfordult azonban, hogy egyesek — különböző okokból — csak *extraordinarius* helyet kaptak. Így került be a kolozsvári Gyöngyössi János, miután társával (aki egyébként ösztöndíjas helyre került), Gyalai Sámuellel együtt 1767. szeptember 29-én felvételi vizsgát tett.⁴⁶ Gyöngyössi az érkezése utáni első évben nem kapott pénzt, ezért egy évvel később levélben fordult a kurátorokhoz, hogy az 1767–1770 közötti három éves periódusra fizessék ki neki az ösztöndíjat. Kérését a Kollégium régense (Jan Jacob Schultens) is támogatta, aki kérvényében egy korábbi magyar diákra, Mokri Mihályra hivatkozott.⁴⁷ Gyöngyössit bár elismerték a kurátorok a Kollégium rendes diákjának, mégis csak a határo-

³⁹ HAVCDLU Rekeningen van den schaftmeester Nr. 710.

⁴⁰ Miklós Ödön: Magyar diákok a leideni Staten Collegeben. Theologiai Szemle 4. (1927–1928) 16. és Peregrinuslevelek i. m. 101.

⁴¹ Uo. 101.

⁴² HAVCDLU Rekeningen van den schaftmeester Nr. 710.

⁴³ AVSEF Catalogus Examinum alumnorum Collegii Nr. 357. 54v. 1717. febr. 16.

⁴⁴ HAVCDLU Acta van het Collegie der Theologie Nr. 680. p. 659. 1717. jún. 29.

⁴⁵ *Sluijter, R.*: Tot circaet. i. m. 100. Holland diákok legfeljebb hat évig lehettek a Staten College lakói.

⁴⁶ HAVCDLU Acta van het Collegie der Theologie Nr. 681. Miklós Ödön fent említett cikkében (Miklós Ö.: Magyar diákok i. m.) azt a magyarázatot adta erre, hogy a kolozsvári kollégium a leideni egyetem beleegyezése nélkül küldött alumnusokat, így a Staten Collegébe csak egy embert vettek föl, így Gyöngyössy nem ösztöndíjas helyre került.

⁴⁷ HAVCDLU Bijlagen tot de resolutien Nr. 55.

zathozatal után fizették ki neki az ösztöndíjat, és az egyetemi pénztári számlák bizonyossága szerint visszamenőleg már nem kapott pénzt.⁴⁸

Érdekes módon a diákok egész negyedévre kaphattak pénzt, bár többen csak a negyedéves kifizetési ciklus közben érkeztek a Staten Collegébe, mint például Johannes Antonius Valesius vagy Enyedi János.⁴⁹ Ennek magyarázatát a kurátori akták adják meg számunkra. Van Dorp kollégiumi pénztáros ugyanis egy ízben arra kérte a kurátorokat, hogy azok az egész negyedéves periódusra fizessék ki neki a kosztpénzt, akkor is, ha a diákok csak a negyedéves periódus megkezdése után érkeztek a kollégiumba. Különösen a litván, lengyel és magyar diákok esetében kérte ezt, hiszen ők a kis szünetekben is a Staten Collegében maradtak, így neki csak igen kevés haszna volt belőlük. Van Dorp kérését a kurátorok határozatukban teljesítették.⁵⁰

1720-tól kezdve nem áll rendelkezésünkre több számla a Staten College pénztárosától, csak az egyetemi pénztárostól. Az egyetemi számlák nem negyedévekre lebontva, hanem az egész évet átfogva készültek mind év augusztus 8-ától a következő év augusztus 8-ig. Egy évre a diákok az 1777–1778-ig évente 210 guldent,⁵¹ 1779–1780-ban 225 guldent,⁵² majd 1780–1781-től kezdve 230 guldent kaptak.⁵³ A fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint bizonyos esetekben a magyarok az egész évre megkapták az ösztöndíjat, bár csak szeptember-október körül tettek felvételi vizsgát és nyertek bebocsátást,⁵⁴ más esetekben viszont pontosan a Staten Collegében eltöltött idő arányában kaptak juttatást.⁵⁵ Mivel ez a jelenség semmiféle periodicitást nem mutat, sem adott időponthoz nem köthető, és független az egyetemi pénztáros személyétől is, feltételezhetjük, hogy a kifizetések esetleg az egyetem aktuális anyagi helyzetétől függttek.

Az ösztöndíjak kifizetése az elbocsátó levél és az útiköltség kézhezvételéig történt. Ez utóbbi 150 guldent⁵⁶ tett ki, amelyet minden külföldinek közvetlenül az elutazás előtt adtak oda, hogy hazautazását anyagilag támogassák. A kollégiu-

⁴⁸ HAVCDLU Rekeningen van Mr. J. van der Marck als rentmeester der Universiteit Nr. 522. p. 107. és Nr. 523. p. 106.

⁴⁹ HAVCDLU Rekeningen van den schaftmeester Nr. 710.

⁵⁰ HAVCDLU Acta van het Collegie der Theologie Nr. 680. p. 620.

⁵¹ HAVCDLU Rentmeesterrekeningen Nr. 411–536.

⁵² Uo. Nr. 537.

⁵³ Uo. 538. A közép-kelet-európaiaknak megengedték, hogy a szünetekben is a Kollégiumban tartózkodjanak, sőt erre az időszakra még külön pénzt is kaptak. HAVCDLU Acta van het Collegie der Theologie Nr. 681.

⁵⁴ Így pl. Csernátoni Gajdó Dániel és Borosnyai Lukács János, akik 1722. szept. 24-én vizsgáztak (AVSEF Catalogus Examinum alumnorum Collegii Nr. 357. p. 57.), mégis 210 guldent kaptak. (HAVCDLU Rentmeesterrekeningen Nr. 411. 138v.)

⁵⁵ Márkusfalvi Péter szintén a negyedéves ciklus megkezdése után érkezett, és 1734. okt. 28-án tett vizsgát (AVSEF Catalogus Examinum alumnorum Collegii Nr. 357. 62r.), a számlák szerint mégis csak háromnegyed évre fizették ki az ösztöndíjat. (HAVCDLU Rentmeesterrekeningen Nr. 446. p. 210.)

⁵⁶ Henczidai Mátyás 250 guldent kapott (HAVCDLU Brieven en stukken, ingekomen bij, en minuten van brieven, uitgaande van den regent van het Staten-College Nr. 694.), Mokri Mihálynak pedig Schultens, a Kollégium régense a saját kasszájából 203 guldent adott útiköltségre, mivel nem ösztöndíjasként nem volt jogosult a kollégium pénzére (Bijlagen tot de resolutien Nr. 55. Memorie 1768. szept. 30.).

mot ösztöndíjasok — ahogy fent is említettük — először három év után hagyhatták el, bár kivételek is ismertek. Dési Zsigmond és Remethei János például hazai jötevőiket kérték, hogy járjanak közben elbocsátásuk érdekében, amit meg is kaptak,⁵⁷ ezután viszont még Groningenbe is beiratkoztak,⁵⁸ sőt jelenlétüket a következő recenzáláskor még egyszer igazolták Leidenben.⁵⁹ Szegedi Józsefet az egyház hívta haza szolgálatra leideni idejének letöltése előtt. Az engedély mellett neki is kifizették a 150 gulden útiköltséget.⁶⁰

A Staten College lakóitól mind Hollandiában, mind külföldön elvárták, hogy egyházi szolgálatba lépjenek, és a külföldiek tanulmányaik befejezése után azonnal haza induljanak. Erre nagyon szigorú szabályt léptettek életbe, éppen egy magyar diák példájából okulva. Miután Borosnyai Zsigmond leideni idejének letöltése után nem ment haza, hanem „megkapta a 150 gulden útiköltséget és átment egy másik akadémiára, hogy a professzorságra, melyet otthon fog betölteni, felkészüljön”, Leidenben a következő határozat született: „(...) a lengyel, litván és magyar ösztöndíjasok (...) megesküsznek és megígérik, hogy idejük letöltése után, és ahogy megkapták a honoráriumot és az útiköltséget, anélkül, hogy máshol is megfordulnának, ahhoz a hazai egyházhoz térnek vissza, amely kiküldte őket, és ezt az egyházat vagyonukkal, és tehetségükkel a szükségben segítik, támogatják, és tanítanak; az ösztöndíjasok útiköltséget nem fognak kapni, ha megtagadják a hazautazást és a hazai egyházzal való kapcsolatfelvételt.”⁶¹ Néhány évvel később egy beadványban az itt megfogalmazottakat megerősítették.⁶²

A Staten College azonban a bajba jutottakon — a szigorú rendszabályok ellenére is — segített, és akár saját korábbi álláspontját is felülvizsgálta. Az 1725-ben bevezetett útlevel-kényszer⁶³ következtében több református diák nem tudott külföldre utazni, illetve hasonló okból a külföldön tartózkodók nem tudtak hazatérni. Gajdó Dánielnek haza kellett volna indulnia, nem volt azonban pénze az utazásra, ezért a következőt írta jötevőjének, Teleki Sándornak: „Igaz dolog ugjan, hogj itten adnak valami uti-költséget, de a' szükség azt velem már elköltette, ugj hogj, (Igazat mondok) ha Isten kegyelmesen jó Uraim által gondot nem visel, én bizony egj nyomot sem mehetek, tantum ab est, hogj

⁵⁷ HAVCDLU Acta van het Collegie der Theologie Nr. 680. 1717. máj. 13.

⁵⁸ Peregrinuslevelek i. m. 103.

⁵⁹ AVSEF Recensielijsten Nr. 88. 1718. febr. 15.

⁶⁰ HAVCDLU Brieven en stukken, ingekomen bij, en minuten van brieven, uitgaande van den regent van het Staten-College Nr. 694. 1771. máj. 13.

⁶¹ „had ontfangen het viaticum van 150 Gul. sig de tegenstaende begeben had na een ander Academie, omme op voorgeven van een professorat jn zijn vaderlant te zullen verkrijgen, nog wat suffisenter studien te vergaderen.” „(...) Poolsche, Litauwsche en Hongarische Alumni (...) sweren en beloven zullen, dat hun tijdt alhier verstriken zynde, en zy het honorar: en viatic: ontfangen hebbende, zigh terstont, sonder sigh ergens op te houden, wederomme zullen begeben na naer vaderlantsche kerken van welke afgesonden zyn, in deselve na haer vermogen en gaven, jn hare noot by te staen, te stigten, en te leren. (...) Als mede dat geen Request om het viaticum te obtineren door deselve Alumni sal worden gepraesenteert, ten zy daer jn geisereert zy, de Belofte van haer vertrek, en van haer verbintenis aen de vaederlantsche kerken.” HAVCDLU Acta van het Collegie der Theologie Nr. 681.

⁶² HAVCDLU Bijlagen tot de resolutien Nr. 46. Memorie 1735. máj. 9.

⁶³ Klein Gáspár: Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a XVIII. és XIX. században. Debrecen 1930. 7.

haza mehessek, illy gjámoltalan igjemet alázatosan jelenteni kívánám a' Mlgs Urnak, hogj ha mód volna benne, vigasztalna valamivel a Mltsgs Ur."64 Valószínűleg hiába várt a pénzre, így a leideni kurátorokat kérte meg, hogy segítsék ki: „Gajdó Dánielt (...) 1725 július 23-án honoráriummal elbocsátottuk, azonban nem tudott elutazni (...), még egy évig a kollégiumban maradt (...), mert otthonról nem kaphatott útiköltséget, és mert könyvek vásárlása miatt adósságát nem tudta kifizetni, másodszer is kapott az útra pénzt.”65 Gajdóval együtt társa, Lukács János is hasonló indoklással jutott pénzhez. Sőt, a közelgő tél miatt még azt is megengedték, hogy ne keljenek útra, hanem maradjanak a Kollégiumban,66 akárcsak korábban Henczidai Mátyás és a cseh Johannes Antonius Valesius is. A fennmaradt számlákból azonban egyértelműen kiderül, hogy az útiköltség és az elbocsátó levél kézhezvétele után már — érthetően — nem kaptak több anyagi támogatást, noha továbbra is ott lakhattak, de már saját költségükön.

1793-ban új terv született a Staten College finanszírozásáról, amely az egész intézményt át kívánta szervezni. Ez a magyar és lengyel diákoknak évente 500 guldent szánt volna (300 guldent a tanévre és 200-at a szünetekre). Mindez azonban csupán terv maradt, ahogyan azt a tényleges számlák mutatják.67 Az utolsó magyar 1796-ban68 hagyta el a Kollégiumot, néhány évvel később, 1801-ben magát az intézményt is örökre bezárták.69

c. Az egyetem egyéb anyagi és nem anyagi támogatásai

A magyar diákok — elsősorban a lelkészképzésben résztvevők nagyobb tömege — elsődleges anyagi forrásukat még otthon teremtették meg: többen nem az iskolapadból indultak külföldi tanulmányaikra, hanem volt iskolájuk valamelyik alsóbb fokú kisiskolájában (az úgynevezett partikulában) tanítottak, illetve pénzt kaphattak patrónusaiktól. Ismert néhány olyan rendkívüli eset is, amikor magyar jótevők a külföldi egyetemen hoztak létre stipendiumokat a diákok megsegítésére.70 Leidenben is tudunk ilyen esetről. Egy magyar nemes kezdeményezte, hogy Leidenben teológus hallgatók számára hozzanak létre ösztöndíjat. Sajnos magáról a nemesről keveset tudunk, a forrásokból mindössze annyi derül ki, hogy Itáliában volt katonai parancsnok. Az egyetemi szenátussal közölte, hogy a nyilvános kasszába (*aerarium publicum*) egy bizonyos pénzeszeget kíván elhelyezni, amelynek éves jövedelméből egy teológushallgatót le-

64 Peregrinuslevelek i. m. 193.

65 „Daniel Gajdo (...) op den 23. July 1725, cum honorario gedimittert, maar niet kon ver-trokken, (...) nog 1 jaer gebleven in het Kollegio (...) om dat geen reis gelt uit het vaderlant konde krijgen en ook om dat zijn schulden van gekogt boeken niet kon betalen, een tweede viaticum gekregen.” HAVCDLU Acta van het Collegie der Theologie Nr. 680. p. 676.

66 HAVCDLU Acta van het Collegie der Theologie Nr. 680. p. 136–137.

67 HAVCDLU Rentmeesterrekeningen Nr. 564. p. 104.

68 AVSEF Recensielijsten Nr. 167.

69 *Sluijter, R.*: Tot circaet. i. m. 109.

70 [Szerző nélkül]: Akadémiai stipendiumok. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1842. 58–59. A Szirmai-alapítvány Greifswaldban, a Kassay-alapítvány Wittenbergben vagy a Burgstaller-alap Göttingenben említhetők ezek közül.

hetne eltartani.⁷¹ Kérését egy évvel később Komáromi György is megismételte, akinek a szenátushoz írt leveléből kiderül, hogy a nemes 6000 guldent ajánlott fel, amennyiben a szenátus el tudja érni, hogy a tőke hasznélvezetének 5/12 részét a rendek fizessék.⁷² 1719. május 15-én a szenátus azonban elvetette ezt a javaslatot, és az ügyről többet nem hallunk.⁷³

Egy-egy alkalommal az egyetem is nyújtott anyagi támogatást különböző célból a szükségét szenvedő diákoknak. Az első ilyen dokumentum — amelyet a kurátoroknak nyújtottak be — 1624-ből származott, amikor a felső-magyarországi református egyház felügyelője és püspöke, Fridericus Raymannus Orániai Móric hercegnek levélben panaszolta el egyháza nehéz helyzetét. Azt írta, hogy „mi tisztelt Felsőgednek ajánljuk Váradi Sámuel magisztert, a nagyszombati városi iskola rektorát, a szent teológia és a szent héber nyelv tudorát, akit hazánkából a jezsuiták haragja hajtott száműzetésbe”.⁷⁴ Ehhez a levélhez tartalmilag hasonlóval — amelyet Raymannus a leideni egyetem uraihoz írt —, valamint Orániai Móric ajánlásával⁷⁵ fordult maga Váradi is az egyetem kurátoraihoz. A kurátor-akták határozata szerint végül ötven guldent adtak neki, hogy „ínséget szenvedő száműzetésében segítsék.”⁷⁶ Szintén a kurátorok döntöttek arról a hatvan guldenről is, amelyet Bornemissza István kapott 1632-ben visszafizetési kötelezettség nélkül.⁷⁷

A mindennapos költségek támogatása mellett publikációkra is lehetett pénzt kapni. 1667. április 9-én Száki Ferencet „harminc guldenrel jutalmazták traktátusa felajánlásáért.”⁷⁸ Fejérvári István ötvenkét dukátot kapott a vizsga- és doktori költségek fedezésére, ahogyan ez az orvosi fakultásnak küldött adósleveléből is kiderül. Kötelezte magát, hogy hazatérte után ezt az összeget visszafizeti a karnak, kikötve azt is, hogy ha útközben történne vele valami, akkor ezt testvérétől, Fejérvári Mártontól követelhetik.⁷⁹

Az egyetem a pénzbeli támogatás mellett a diákok egyéb ügyes-bajos dolgaival is foglalkozott. Két teológus hallgató, Nógrádi Balogh István és Briccius András Egyesült Németalföld Rendi Gyűléséhez 1648. október 21-én intézett levelében azt írta, hogy „egy bizonyos oostendei hajó legénysége a tengeren elvette javaikat és ruháikat, és személyüket Oostendebe szállította.”⁸⁰ Mivel

⁷¹ *Molhuysen, P. C.*: Bronnen i. m. II. 112–113.

⁷² *Molhuysen, P. C.*: Bronnen i. m. III. 74.

⁷³ *Molhuysen, P. C.*: Bronnen i. m. V. 305.

⁷⁴ „Magistrum Samuelem Varadi Rectorem Scholae Tyrnaviensis civitatis, Sacrae Theologiae ac Linguae Sanctae Hebraicae Studiosum, furore Jesuitarum Patriis oris exturbatum in Exiliu, Illustrissimae Celsitudini Vestrae commendamus.” HAVCDLU Bijlagen tot de resolutien Nr. 43. 1624. szept. 1.

⁷⁵ HAVCDLU Bijlagen tot de resolutien Nr. 43. 1625. febr. praedie nonae.

⁷⁶ „tot onderstant van zijne nootdurftige ballingschap” HAVCDLU Net-resolutien van Curatoren (en Burgemeesters) Nr. 21. p. 153.

⁷⁷ HAVCDLU Net-resolutien van Curatoren (en Burgemeesters) Nr. 22. p. 95. 1632. nov. 16.

⁷⁸ „wert voor de dedicatie van sijn tractaet met dertich gulden vereert.” HAVCDLU Net-resolutien van Curatoren (en Burgemeesters) Nr. 22. p. 179.

⁷⁹ HAVCDLU Faculteit der Geneeskunde. Ingekomen brieven en stukken, en minuten van uitgaande brieven Nr. 427. 1684. jún. 20.

⁸⁰ „het volck van seecker Oostendisch schip in zee (...) goet ende kleederen affgenomen ende hare persoonen tot Oostende gebracht hebben” HAVCDLU Net-resolutien van Curatoren (en Burgemeesters) Nr. 24. p. 115.

mindketten az egyetem tagjai voltak, így az a határozat született, hogy a diákok kérését a kurátori tanács ajánlásával tovább küldik a rendi gyűlésnek.⁸¹

Az egyetem alkalomadtán még a bécsi központi adminisztrációval szemben is támogatta a diákokat. A külföldről behozott könyvek vizitációja állandó gyakorlatnak számított a 18. században. Barkóczy Ferenc esztergomi érsek szerint a protestantizmus kiirtása „szelíd eszközökkel” úgy történhet, ha a külföldi „eretnek” könyvek behozatalát megtiltják.⁸² Ez ügyben kérte az egyetem segítségét az egyik magyar, Kamarási Pál 1722. június 25-én, de elutasító választ kapott.⁸³ Évtizedekkel később, amikor az evangélikus Samuel Bruckenthal Bécsben erdélyi udvari kancellár lett, a könyvek vizitációja laikusok kezébe került. Amikor a Staten Collegében tanuló magyarok a bécsi ágens, Türi Sámuel mellett dolgozó Vásárhelyi Sámuel orvostanhallgatótól megtudták, hogy az erdélyi püspököt tervezik új kancellárrá kinevezni, és ezzel a jezsuiták újból visszakapják a könyvvizitáció jogát, arra kérték a teológiai fakultást, hogy egyiküknek engedjék meg, hogy a magyarok összes könyvével hazautazhasson. Így, mielőtt a Staten Collegében letöltötte volna a három évet, Márkosfalvi Deák János a könyvekkel együtt elhagyhatta a Kollégiumot, sőt még bizonyítványt is kapott.⁸⁴

3. Betegség és halál Hollandiában

Nemcsak a pénz hiánya, hanem különböző betegségek is megnehezíthették a külföldön tanuló magyar diákok életét. Az egyetem különböző szervei a betegek ellátásából is kivették a részüket. Mivel a rendelkezésre álló források elsősorban adminisztratív jellegűek, és keveset árulnak el a diákok egészségi állapotáról, így arról tudunk csak beszámolni, hogy az egyetem különböző szervei milyen módon vettek részt a betegek ellátásában, magukról a betegségekről konkrétan igen keveset tudunk. Levelek és naplók őriztek meg ugyan feljegyzéseket betegségekről, de ezek — érthetően — nem precíz orvosi látletelek voltak, hanem csupán a pillanatnyi egészségi állapot feljegyzései. Haller Gábor, aki éveket töltött Leidenben is, megemlíti például naplójában, hogy 1633. február 1-én beteg lett, a betegsége tüneteit viszont nem sorolja fel, de még sem azt mondja meg, hogy panaszaival bárkihez is fordult volna.⁸⁵

a. Betegellátás a Staten Collegében⁸⁶

Azokat a diákokat, akik a Staten College lakóiként betegedtek meg, általában a régensek támogatták. Erre a szokásra utalt Pápai Páriz Ferenc 1715 má-

⁸¹ E dokumentumon kívül nincsen bizonyíték arra, hogy Briccius leideni diák lett volna.

⁸² *Szabó Botond*: Könyvforgalom és könyvrevízió a XVIII. században. Piskárkosi Szilágyi Sámuel szuperintendens hagyatékáról. Theológiai Szemle, Új folyam 22. (1979) 349.

⁸³ AVSEF Acta Senatus Nr. 264. p. 142.

⁸⁴ HAVCDLU Bijlagen tot de resolutien Nr. 55. 1768. dec. 14.

⁸⁵ Haller Gábor naplója 1630–1644. In: Erdélyi Történelmi Adatok. IV. Szerk. Szabó Károly. Kolozsvár 1862. 16.

⁸⁶ Miklós Ödön fentebb idézett tanulmányában (*Miklós Ö.*: Magyar diákok i. m.) kitér a betegellátásra is, ezért a következőkben ennek a témának csupán rövid összefoglalását adjuk, nagyobb teret engedve ezzel a Staten Collegén kívüli betegellátás bemutatásának.

jusában, amikor arról írt, hogy mi mindent kapnak a magyar diákok a Staten Collegében. Egy lengyel diákra és Diószegi Mihályra hivatkozott, akiknek az ápolása nagyon drága volt, mégis fedezte a Kollégium.⁸⁷ Robert Aemilius régens szerint — aki jelentést tett a kurátoroknak — Diószegi pszichés állapota, miután bekerült a Staten-Collegebe, hamarosan rosszabbodott. Annyira elhatalmasodott rajta az elmebaj, hogy négy diákkal kellett őriztetni, hogy ő magát megóvják a szerencsétlenségtől, és fel ne gyűjtsa a kollégiumot.⁸⁸ Hogy mi is történt valójában vele, az a forrásokból nem egészen világos, mert éppen betegsége szakszerű leírása hiányzik. Egy december 6-án kelt irat szerint viszont annyira rosszabbodott az állapota, hogy általában már négy katonával kellett őriztetni, de mert néhány napja jobban érezte magát, ekkor csak két katona vigyázott rá.⁸⁹ Az ápolás költségeit a kollégium fedezte: 1711. január 19-én és február 1-én Van den Honert kurátornak sikerült elérnie, hogy a 237 gulden és 6 stüveres költséget kifizettesse. A fennmaradt aktából kitűnik, hogy Diószegi élelmezése 1710. augusztus 1. és november 1. között 7 guldenbe került, összesen 7 napig ápolták, illetve az ajtaját őrző nőnek naponta 3 guldent fizettek.⁹⁰

1711. február 9-én jelentkezett a Cecília kórház — melyben pestises és elmebeteg embereket kezeltek —, hogy Diószegit évi 200 guldenért ápolnák, és 50 guldent kértek ruházásáért. A kurátorok bizottsága egyetértett ezzel, és megbízta Van den Honertet, hogy az ellátás költségeit minden negyed- és félévben Holland és Nyugat-Frizföld tartományainak költségére fizesse ki. Ezen az ülésen vizsgálták meg Van Dorp kollégiumi pénztáros kérését is. Ő ugyanis azt állította, hogy Diószegi ellátása 1710. december 9-től 1711. február 2-ig 323 guldent és 10 stüvert tett ki, amiből 155 gulden volt a tényleges ellátás.⁹¹ 1711. február 14-én a kórház és Van Dorp számláit is kifizették, mely összesen 575 guldenre és 12 stüverre rúgott.⁹²

Van Dorp már korábban említett számláján egyébként más magyar nevek is feltűnnek. Az egyik Henczidai Mátyásé, aki a Staten Collegében ellátásban részesült: 1703. augusztus 8. és november 8. között öt napos betegsége idején 3 guldent, az öt és egy lengyel diákot ellátó szolgának 4 gulden 10 stüvert fizettek, majd 1703. november 8. és 1704. február 8. között tizenhárom napért 7 gulden 16 stüvert, a szolgának 3 gulden 18 stüvert, 1705. augusztus 8. és november 8. között tizenkilenc napért 11 gulden 8 stüvert, míg a szolga 5 gulden 14 stüvert kapott. Ugyanezen forrásban szó van a magyaroknak fenntartott helyen lakó Johannes Antonius Valesiusról is, akinek 1710. május 8. és augusztus 8. közötti kilenc napos ápolásáért 5 gulden 8 stüvert fizettek, az öt és egy lengyel diákot ápoló szolgának pedig 2 guldent és 14 stüvert adtak.⁹³

Szathmári Paksi Mihály sárospataki professor fia, Dániel 1758. szeptember 26-án iratkozott be,⁹⁴ és 1758. október 17-én mint rendkívüli hallgatót

⁸⁷ Teleki Sándorhoz, 1715. május 20.: Peregrinuslevelek i. m. 53.

⁸⁸ HAVCDLU Net-resolutien van Curatoren (en Burgemeesters) Nr. 29. p. 556.

⁸⁹ Uo. p. 561.

⁹⁰ Uo. p. 575.

⁹¹ HAVCDLU Net-resolutien van Curatoren (en Burgemeesters) Nr. 30. p. 1–2.

⁹² Uo. p. 9.

⁹³ HAVCDLU Net-resolutien van Curatoren (en Burgemeesters) Nr. 29. p. 573–575.

⁹⁴ ASALB p. 1061.

(*extraordinarius*) vették fel⁹⁵ a Kollégiumba. Néhány hónap múlva pszichés betegség tünetei jelentkeztek rajta. Szathmárit — Diószegihez hasonlóan — a régens kérésére végül 1759. március 6-án a Cecília kórházba vitték,⁹⁶ amíg vagy a testvérei, vagy valamelyik rokona érte tudott menni, hogy hazavigye. Kórházi ellátása 3 guldenbe került hetente.⁹⁷ 1760. január 28-án Schultens arra kérte a rektort és a régenszt, hogy Szathmárit engedjék ki a kórházból,⁹⁸ ami meg is történt.⁹⁹ 1760. február 1-én újabb határozat született, hogy még egy időre felveszik a Kollégiumba, majd hazaengedik.¹⁰⁰ 1760. május 8-án elfogadták, hogy Szathmári ápolási költségeit kifizetik,¹⁰¹ és így június 9-én ezért át is adtak a kórháznak 141 guldent.¹⁰²

b. Betegápolás és temetés a Staten Collégén kívül

Az egyetem peres iratai között ugyancsak felbukkan egy magyar diák neve, aki pestisben betegedett meg. 1624-ben tört ki egy nagy pestisjárvány, melynek következtében 1635-re Leiden lakosságának körülbelül egyharmada meghalt.¹⁰³ Petrus Ditzij (sic!) [Decsi] „Hungers student” szintén pestisben betegedett meg, de Adriaen van Mermeede nevű sebész szolgájának sikerült őt meggyógyítania. A betegellátásért azonban adós maradhatott, mivel a sebész özvegye a rektor és asszessorok bírósága elé idéztette, hogy fizesse ki a gyógyítás költségeit. Decsi elismerte 6 birodalmi talléros adósságát, és megígérte, hogy május elseje előtt megfizeti azt.¹⁰⁴

Az egyetemi akták igen részletesen foglalkoznak az erdélyi Tőke István¹⁰⁵ — aki a nagyenyedi Tőke István professzor fia volt — ügyével is. Mivel nem volt a Staten College tagja, ezért ellátásáról egy másik egyetemi szerv gondoskodott. Amikor ügyét 1762. április 18-án a szenátus elé vitték, már néhány hónapja betegségével környezetének különösen terhére volt. A szenátus úgy gondolta, hogy Tőkét szobájában kellene katonákkal őriztetni. Az ügyet továbbad-

⁹⁵ HAVCDLU Net-resolutien van Curatoren (en Burgemeesters) Nr. 34. p. 80.

⁹⁶ Algemeen Rijksarchief (a továbbiakban AR) 3.03.06 Inventaris van het Archief van der Akademische Vierschaar (1594–1811) Rechtspraak van Rector en Rechteren. Civiel dingboeken (a továbbiakban Civiel dingboeken) Nr. 27. 153r–154r.

⁹⁷ Gemeentearchief (a továbbiakban GA), Archief van de Gasthuisen Nr. 56. Het boek van uytgaan en sterven 1726–1811, achterin ingekomen personen 1726–1811., ill. Nr. 58. Provenierscontractboek van de Catharina- en Caeciliagasthuisen. 1666–1722., 1723–1766., 1766–1803., 1748–1847. 126v.

⁹⁸ AR Civiel dingboeken Nr. 27. 156–156v.

⁹⁹ GA Archief van de Gasthuisen Nr. 56 Het boek van uytgaan en sterven 1726–1811, achterin ingekomen personen 1726–1811.

¹⁰⁰ HAVCDLU Net-resolutien van Curatoren (en Burgemeesters) Nr. 33. p. 126.

¹⁰¹ Uo. p. 135.

¹⁰² GA Archief van de Gasthuisen Nr. 58. Provenierscontractboek van de Catharina- en Caeciliagasthuisen, 1666–1722., 1723–1766., 1766–1803., 1748–1847. 126v.

¹⁰³ *Otterspeer, W.*: Groepsportret. 1575–1672 i. m. 329.

¹⁰⁴ AR Rechtspraak van Rector en Assessoren, Notulen der Vergadering van Rector en Assessoren (a továbbiakban Notulen) Nr. 3.; *Miklós Ódön*: Magyarok pereit a leideni rektor előtt. Theologiai Szemle 3. (1927–1928) 165.

¹⁰⁵ Tőke betegségének történetét röviden összefoglalta *Willem Otterspeer*: Groepsportret met Dame. De vesting van de macht. De Leidse Univeristeit 1673–1775. Amsterdam 2002. 207–208.

ták az egyetemi bíróságnak,¹⁰⁶ amely a kézhezvétel napján foglalkozott is azzal. Tőke apjának már korábban is írtak egy levelet, melyben arra kérték, hogy vitesse haza a fiát. Apja azonban úgy gondolta, hogy a fiúnak először doktorálnia kellene, ezért tanulmányai folytatására inkább pénzt küldött.

Ezt követően rövid ideig ugyan javult Tőke állapota, de hamarosan a városháza alagsorában lévő külön szobába vitték, és egy gondnokot neveztek ki, aki személyéről és vagyonáról gondoskodott.¹⁰⁷ Továbbá újabb levelet küldtek apjának, hogy egyik megbízottját küldje Leidenbe, és vitesse haza fiát.¹⁰⁸ Mivel senki nem ment érte, az új helyen pedig csak tovább rosszabbodott állapota, és végül olyan „felfordulást” csinált, hogy a közelben lakók panaszt tettek ellene, így végül a Cecília kórházba szállították, ahol hasonló feltételekkel látták el őt is, mint korábban Szathmári Dánielt.¹⁰⁹

A bíróság 1762. június 14-én tartott tanácskozásának határozata szerint Tőke kórházi ellátását heti 3,5 guldenben állapították meg. Tőke apja további 100 dukátot küldött Leidenbe, és arra kérte az egyetemet, hogy a fiát két erdélyi diákkal küldjék haza. Mivel azonban nem volt elég stabil az állapota ahhoz, hogy útnak indíthassák, ezért a tanács újabb levélben fordult apjához, és arra kérte, hogy egyezzen bele fia bútorainak eladásába, hogy ápolásának költségeit fedezni tudják.¹¹⁰ Az apa bele is egyezett ebbe, bár az eladással még vártak, mivel a fiúnak még volt valamennyi fölös pénze.¹¹¹

Ezt követően másfél éven keresztül semmit sem szólnak az egyetemi akták Tőkéről. A Cecília kórház számlái mégis azt bizonyítják, hogy ebben az időben is ott ápolták: 1764. február 6-án 52 hétre 156 guldent fizettek ki — bár ez a pénz kevesebb, mint az egyetemi bíróság által megállapított összeg, mely 3,5 gulden volt hetente —, majd május 6-án újabb 52 hétre 156 gulden kifizetését jegyezték fel.¹¹² Tőke megtakarított, valamint apjától kapott pénze azonban 1764. február 6-ig volt csak elegendő.¹¹³ Ezen a napon ezért határozatban fogadta el az egyetemi bíróság, hogy pénzt szereznek. Tőke professzorhoz írt levelükben tudatták a fiú rosszabbodó állapotát, és kérték, hogy küldjön pénzt, valamint újból azt is, hogy fia holmiját eladhassák, így fedezve a hitel felét.¹¹⁴

Az apa erre 360 guldent küldött Hollandiába, és levelében azt kérte az orvosi fakultástól, hogy minden eszközt vessenek be, hogy fiát meggyógyítsák.

¹⁰⁶ AVSEF Acta Senatus Nr. 266. 176–177.; *Molhuysen, P. C.*: Bronnen i. m. V. 463.

¹⁰⁷ Diákok ingóságai fölött rendelkező gondnok kinevezéséről szóló intézkedést közöl: *Molhuysen, P. C.*: Bronnen i. m. III. 170.

¹⁰⁸ AR Civile dingboeken Nr. 27. 173–173v.

¹⁰⁹ GA Archief van de Gasthuisen Nr. 56. Het boek van uytgaan en sterven 1726–1811, achterin ingekomen personen 1726–1811., ill. Nr. 58 Provenierscontractboek van de Catharina- en Caeciliagasthuisen, 1666–1722., 1723–1766., 1766–1803., 1748–1847. 135v.

¹¹⁰ AR Civile dingboeken Nr. 27 174v–175. A levelet 1762. júl. 2-án egy bizonyos Leeuwen gondnok írta. AC Rekening van ontvangst en uitgaaf betreffende Stephanus Töcke, lidmaat der Universiteit gedaan door den secretaris der Academische Vierschaar Mr. N. van Leeuwen aan de secretaris Nr. 111.

¹¹¹ AR Civile dingboeken Nr. 27. 176.

¹¹² GA Archief van de Gasthuisen Nr. 58. Provenierscontractboek van de Catharina- en Caeciliagasthuisen, 1666–1722., 1723–1766., 1766–1803., 1748–1847. 135v.

¹¹³ Leeuwen gondnok fent már említett listája a bevételeket és kiadásokat is felsorolja.

¹¹⁴ AR Civile dingboeken Nr. 27. 176v–177.

Továbbá közölte azt is, hogy a továbbiakban nem tudja fia ápolását fedezni, így őt a kurátorok jóindulatába ajánlotta.¹¹⁵ Tőke ingóságait megszabadították a tartozástól, számláját — amely 540 gulden 18 stüvert tett ki — kiegyenlítették, végül egy Leeuwen nevű gondnok lezárta a számlát és átadta egy Hubrecht nevű gondnoknak.¹¹⁶ Az orvosi fakultáson Albinus professzort értesítették az esetről,¹¹⁷ aki később a rektorral közölte, hogy mivel még remélhető az ifjú állapotának javulása, ezért több zöldséget rendelt neki.¹¹⁸

Albinusnak azonban sajnos nem volt igaza. Tőke 1764. november 8-án a Cecília kórházban meghalt.¹¹⁹ A szenátus 1764. november 10-ei ülésén határozott a magyar diák temetéséről, valamint arról, hogy a temetés költségeit kiegyenlítik,¹²⁰ így Tőkét mint *funus Academicus* temették el.¹²¹ Az ezt követő megbeszélésen adósságai kifizetéséről, ruhái eladásáról született határozat, valamint arról, hogy hitelezőit értesítik, továbbá két megbízottat neveznek ki, hogy számláját kiegyenlítsék, valamint az apjának levelet írnak.¹²² Néhány nappal később a Cecília kórháznak 1764. május 7. és 1768. november 8. közötti ellátásért további 78 guldent fizettek az ingóság gondnokai.¹²³ A kifizetések után maradt pénzösszeget — az apa kérésére — a Leidenben tanuló Benkő Lászlónak adták.¹²⁴

Az egyetemi bíróság jegyzőkönyveiből ismert egy másik Leidenben tanuló magyar diák szomorú esete is, akinek feltételezhető pszichés problémája végül öngyilkossághoz vezetett. Az erdélyi Wachsmann Sámuel 1725. október 31-én vetett véget önkezüleg életének. A rektori tanács, a polgármesterek és a városi bírók (*scheepenmeesters*) két felügyelőt bízta meg, hogy vegyenek részt annak érdekében a halottszemlén, hogy később megfelelő intézkedéseket tudjanak fogantatosítani. A felügyelők jelentése szerint Wachsmann ágyában feküdt, amikor tőrrel szíven szúrta magát, a töre a teste alatt volt, a tollkését a jobb kezében tartotta. A szállásadók azt állították, hogy nem volt este látogatója, valamint súlyos melankóliában szenvedett, így kizárták a gyilkosság lehetőségét.¹²⁵

Az utolsó hasonló adat, amely egy magyar diák haláláról tájékoztat, 1760-ból ismert. Fáy Sámuel 34 évi folyamatos egyetemi jelenlét után 1760. július 21-én teljes szegénységben hunyt el, ezért az egyetem gondoskodott temetésé-

¹¹⁵ Uo. 181–181v.

¹¹⁶ Uo. 184–184v.

¹¹⁷ Uo. 184. és AVSEF Actorum Facultatis Medicae Leydensis Nr. 416. p. 280. 1764. máj. 18.

¹¹⁸ AR Civile dingboeken Nr. 27. 186–186v. és AVSEF Actorum Facultatis Medicae Leydensis Nr. 416. p. 280–281. 1764. jún. 22.

¹¹⁹ GA Archief van de Gasthuisen Nr. 56. Het boek van uytgaan en sterven 1726–1811, achterin ingekomen personen 1726–1811., ill. Nr. 58. Provenierscontractboek van de Catharina- en Caeciliagasthuisen, 1666–1722., 1723–1766., 1766–1803., 1748–1847. 135v.

¹²⁰ AVSEF Acta Senatus Nr. 266. 176–177.; *Molhuysen, P. C.*: Bronnen i. m. V. 488–489.

¹²¹ AR Civile dingboeken Nr. 27. 191.

¹²² Uo. 191v–193.

¹²³ GA Archief van de Gasthuisen Nr. 355. Kasboek van de Catharina - en Caeciliagasthuisen.

¹²⁴ AR Civile dingboeken Nr. 27. 195.

¹²⁵ AR 3.03.06 Inventaris van het Archief van der Akademische Vierschaar (1594–1811) Rechtspraak van Rector en Rechteren, Crimineele klachtboeken (a továbbiakban Crimineele klachtboeken) Nr. 14. 137–137v.

ről. Az egyetem megbízott egy gondnokot (Petrus Jacob Chevalleyt), hogy foglalkozzék hagyatékával.¹²⁶ A hitelezők 1761. május 18-án jelentkeztek is nála, majd öt hónappal később egész adósságát megfizették szállásadójának.¹²⁷

4. Akadémiai szabadságjogok

Az egyetemi szabadságjogok, az úgynevezett *privilegia academica* általánosságban az egyetem különös ismertetőjelei voltak, amelyekben az akadémia tagjai részesültek, és amelyek a diákok városi különállását biztosították. A leideni egyetem diákjainak privilégiumait az 1575. június 2-án kelt alapító okiratban, majd ennek 1631. október 1-én kelt, átvizsgált változatában, valamint Holland tartomány rendjeinek különböző rezolúcióiban fektették le.¹²⁸ Ezek a kiváltságok a saját bírászkodás, az adó- és vámmentesség, valamint a beszállás- és őrségállítás alóli mentesség voltak. A magyarokra vonatkozóan csak az adómentességgel és az akadémiai bírósággal kapcsolatban maradtak fenn értékelhető adatok, így a továbbiakban ezeket a kiváltságokat mutatjuk be.

a. A diákok adómentessége

„Lejdában a deáknak privilégiuma van, ha átalag veszi a bort, az ország számára való accissát elengedik néki, és annyival olcsóbban veheti a bort; én is itt azért átalaggal vevék” – írta Bethlen Miklós önéletrajzában.¹²⁹ 1577. október 31-én az egyetemi polgárok a városi boradó felének fizetése alól valóban mentesültek, valamint minden saját háztartással rendelkező ember évi tíz hordó sört kapott adómentesen, míg minden saját háztartással nem rendelkező évi hat hordó sör után mentesült az adófizetés kötelezettsége alól.¹³⁰ Ezt a kiváltságot 1580-ban a professzorokra és doktorokra is kiterjesztették.¹³¹ 1662-ben az akadémia tagjai a tartományi, 1751-től pedig minden egyéb adó alól mentesültek.¹³² Évente a recenzáláskor bizonyos kiváltságokra való jogukat megújították.¹³³ 1577. november 22-én első alkalommal állítottak össze egy listát arról, ki rendelkezik akadémiai jogokkal, így kívánva elejét venni az adómentességgel való visszaéléseknek.¹³⁴

Hogy ki és hányszor élt az adómentes bor- és sörvásárlás jogával, arról az önálló háztartásban élő akadémiai tagok jelenléti listája tudósít, amely a diákok mellett a professzorokat, a lektorokat, ezek özvegyeit, valamint az egyéb akadé-

¹²⁶ AR Civile dingboeken Nr. 27. 160–160v.

¹²⁷ Uo. 167v–168.

¹²⁸ *Philipp Christiaan Molhuysen*: De voorrechten der Leidsche Universiteit, Mededelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. (Afdeling Letterkunde, 58. rész, B sorozat Nr. 1.). Amsterdam 1924. 1.

¹²⁹ *Molhuysen, P.C.*: Bronnen i. m. I. 35.

¹³⁰ *Clotz, H. L.*: Hochschule für Holland. i. m. 144.; *Molhuysen, P.C.*: Bronnen, i. m. I. 54.

¹³¹ *Molhuysen, P.C.*: Voorrechten. i. m. 14.

¹³² Uo.

¹³³ *Otterspeer, W.*: Groepsportret. i. m. I. 257.

¹³⁴ *Henricus Joannes Witkam.*: Een lijst van lidmaten der Leidse Universiteit op 22 November 1577. Leidsch Jaarboekje 1970. 130.

miai tisztségviselőket is felsorolja. A rendelkezésünkre álló források sajnos hiányosak, így mindössze 67 magyar–erdélyi diákról tudunk, akik — mint az akadémia tagjai — 1671–1673, 1680, 1686, 1690, 1692–1693, 1699–1700, 1702–1706 és 1708, 1717–1746¹³⁵ között éltek akadémiai szabadságjoggal, és adómentesen vásároltak sört és bort. Mindezek persze nem elegendők ahhoz, hogy az egész magyar leideni peregrinus közösség bor- és sörvásárlási szokásaira messzemenő következtetéseket vonjunk le, így csak néhány példát említhetünk.

Az egyes diákok különböző gyakorisággal éltek adómentességi jogukkal. Eperjesi Mihály, Fogarasi János, Bátorkeszi Szegi János, Köleséri Sámuel¹³⁶ neve mellé havonta került bejegyzés, míg Kecskeméti Selymes János egyszer, F. Bányai Péter kétszer vett egyetemi tanulmányai során sört és bort adómentesen.¹³⁷ Gyöngyössi Pál viszont — aki tíz évet töltött Leidenben — minden évben élt az adómentesség jogával.¹³⁸

b. Az egyetemi bírászkodás

A középkorból származik az a jogszokás, miszerint az egyetemek más kiváltságaik mellett saját bírósággal is rendelkeztek. Ennek szolgált alapjául I. Barbarossa Frigyes császár 1158-ban a roncaliai rendi gyűlésen kiadott törvénye (az ún. *Authentica Habita*), melyet azon diákok számára bocsátott ki, akik úton voltak egy egyetemi városba vagy már ott tartózkodtak. A törvény értelmében a diákok maguk választhatták meg bíráikat.¹³⁹ A későbbi évszázadokban e törvény alapján kapták meg a német nyelvű terület egyetemei azt a jogot, hogy a várostól és az egyháztól független bírói jogkörrel rendelkezhetnek.

Ezt a hosszú időre visszanyúló hagyományt folytatta a kora újkorban alapított leideni egyetem is. Az Orániai Vilmostól kapott kiváltságok egyike volt a *privilegium fori*, amelynek következtében a diákokat kivonták a leideni városi bíróság hatásköre alól, és jogorvoslati ügyeikben csak az akadémiai bíróság dönthetett. Az 1575. június 2-án kelt statútumok kimondták, hogy a professzorokról, rektorokról, doktorokról és magiszterekről, mint vádlottakról, csak a tartományi bíróság, a holland udvar (*hof van Holland*) dönthetett, vádlóként pedig a hagyományos bíróság elé kellett a vádolt felet idéztetniük.¹⁴⁰ A diákok és más egyéb akadémiai tagok — kivéve a fent említetteket — számára saját alsó fokú bíróságot állítottak fel, amelyben a rektor mellett a négy fakultás egy-egy asszesszora dolgozott (4.§),¹⁴¹ akik a rektort segítették, és akik tanácsát a rektor követte (16.§).¹⁴² A 24. paragrafus pedig kimondta, hogy a peres ügye-

¹³⁵ GA II Regsisters van hoogleraren, lectoren, hun weduwen, universitaire functionarissen en studenten, voor zover zelfstandig wonend met aantekeningen i.v.m. de accijnsvrijdom Nr. 7285–7287., 7288., 7289., 7290–7292., 7297–7298., 7299–7303., 7304., 7313–7342.

¹³⁶ GA II Regsisters van hoogleraren Nr. 7285.

¹³⁷ Uo. Nr. 7288.

¹³⁸ Uo. Nr. 7327–7336.

¹³⁹ *George Justinus van Everdingen*: Iets over het vormalig forum privilegiatum van professoren en studenten. Utrecht 1879. 6..

¹⁴⁰ *Molhuysen, P.C.*: Bronnen. i. m. I. 36.

¹⁴¹ Uo. 28.

¹⁴² Uo. 31–32.

ket először a rektor és asszessorok elé kell vinni, akik megpróbálják a vitázó feleket kibékíteni, és ha ez nem sikerült, akkor lehetett csak az ügyet a *forum academicum* elé bocsátani.¹⁴³

A saját egyetemi bíróság felállítására kompromisszum eredménye volt, ebben ugyanis az egyetemi képviselők mellett nem egyetemi tagok is voltak (a négy polgármester, két városi bíró), akik ráadásul szavazati többséggel rendelkeztek.¹⁴⁴ Ezért az egyetem megkapta a legfelsőbb bíróságokat megillető jogokat, így a polgári és büntetőperes ügyek mellett főbenjáró bűncselekményekben is ítélezhetett, és halálos ítéletet is hozhatott. Bár 1575-ben megszüntették, hogy az egyetemi bíróság ítéletei ellen fellebbezni nem lehet, ezt a rendek határozata 1656-ban megváltoztatta.¹⁴⁵

5. Magyarok perei az akadémiai bíróság előtt¹⁴⁶

a. Polgári peres ügyek

Az egyetemi bíróság aktái között magyarokra vonatkozó peres anyagok is vannak ugyan, de csak egészen csekély számban. Erre magyarul tudhatunk, hogy esetleg nem minden ügyet jegyeztek fel, mégis kézenfekvőbbnek tűnik, hogy itthonról nagyrészt nem az iskolapadból indultak útra a peregrinációra kiválasztottak, hanem néhány évet tanítottak a kollégium valamelyik partikulájában, így idősebbek és talán valamivel „érettebbek” voltak, mint részegeskedő, csendháborító németalföldi diáktársaik.

A fennmaradt iratok java része polgári peres ügyekre vonatkozik, és nagyrészt anyagi természetű: a diákok a szoba bérleti díjának ki nem fizetése miatt kerültek konfliktusba igen gyakran a szállásadóikkal. Első fokon a rektor és az asszessorok elé vitték az efféle ügyeket. Bornemissza István 1631. május 1-én idéztette szállásadóját Michiel Hannot-t bíróság elé, mivel az őt megverte, és hajadonfőtt, cipő nélkül a házból kidobta, majd bezárta utána az ajtót, és az éjjeli őrséget is riasztotta, akik Bornemisszát lecsukták. Hannot azzal védekezett, hogy először a felperes ütötte meg ököllel, majd bottal, így ő csupán védekezett.¹⁴⁷ A verekedés valódi oka azonban az volt, hogy Bornemissza elfelejtette kifizetni szobája bérleti díját. Hannot 68 guldent követelt, amit a végzés szerint Bornemisszának egy bizonyos időpontig vissza kellett fizetnie, így kaphatta vissza iratait, papírjait és ruháit, de a kifizetésig könyvei zálogban maradtak. Bornemissza átadott szállásadójának egy 10 guldenről szóló fizetési számlát, amelyet egy Toussain Moussart nevű úrral fizettetett ki, valamint kötelezte magát, hogy minden hónapban 5 guldent fizet, amíg teljesen le nem teszi adós-

¹⁴³ Uo. 35–36.

¹⁴⁴ Uo. 36.

¹⁴⁵ *Molhuysen, PC.*: Bronnen. i. m. III. Bijlagen. 58.

¹⁴⁶ *Miklós Ó.*: Magyarok perei i. m. című munkájában (163–165.) ismerteti Bornemissza István, Marosvásárhelyi János és Ury János leideni rektor előtt tartott perét, így ezeknek a következőkben csak rövid összefoglalását közöljük.

¹⁴⁷ AR Notulen Nr. 3. 29v–30.

ságát. Ha pedig nem kapja meg a pénzét, Hannot eladhatja az elzálogosított könyveket, de amint megkapta pénzét, vissza kellett szolgáltatnia azokat.¹⁴⁸

Hasonló eset történt 1637. május 6-án, amikor Claas Segers van Stellingwerf, leideni szabó Marosvásárhelyi Jánost perelte be, mert az utóbbi adósa maradt az ellátásért, a szobáért és még munkadíjjal is tartozott neki. Marosvásárhelyi elismerte tartozását, és megígérte, hogy amint pénzhez jut, először szállásadóját fizeti ki többi hitelezője előtt.¹⁴⁹

A teológiai és filozófiai doktort, Ury Jánost is szállásadója, Pierre Gilliard — akinél 1763–1764-ben lakott¹⁵⁰ — perelte be 1763. december 9-én, mivel már 80 gulddal tartozott élmezéséért és a fűtésre használt tőzegért. Ury azzal védekezett, hogy szállásadója feleségétől egy általános számlát kapott, és csak nagyon kevés pénzzel volt vádlójának adósa. A bíróság felszólította a szállásadót, hogy készítsen részletes listát az adósságokról, és azt nyújtsa be a bíróságon. December 29-én és 30-án is foglalkozott a bíróság az ügygel, és mivel nem született megegyezés, a perlekedő feleknek megengedték, hogy a *forum academicum* elé vigyék ügyeiket. Itt azonban nincsen a per folytatására utaló nyom, így a feleknek valószínűleg sikerült vitájukban megállapodniuk, amit Ury további szállása is igazol.¹⁵¹

Mindezekén túl anyagi ügyekben lehetett nézeteltérés diákok és egyéb (nem szállásadó) városi polgárok között is. Wagner Mihály Johan Hendrik Schaafot idéztette a rektor és az asszessorok elé. Wagner 50 guldenes adósságlevelet adott át az alperesnek, de nem kapott pénzt tőle, sőt az utóbbi 1745. március 26-án 25 guldent követelt Wagnertől a bíróság előtt. Miután mindkettőjüket és tanúikat is meghallgatta az ítélőszék, az a határozat született, hogy kölcsönösen álljanak el követeléseiktől. Schaaf ugyan ezt elfogadta, de Wagner nem, ezért a *forum academicum* elé vihették ügyüket.¹⁵² Ettől vélhetőleg végül mégis elálltak, hiszen a továbbiakban nem maradt nyoma az ügynek.

Tartozási ügynek indult, majd becsületsértéssel folytatódott Samuel Bausnern erdélyi szász diák és Fredericus Jagwits, az „egyetem tagjának” ügye. Bausnern 1734. június 10-én citálta bíróság elé Jagwitsot, mert az kártyán 1440 gulddal tartozott neki. Az alperes 100 dukátot, majd 120 arany dukátot ajánlott fel, ezzel viszont a felperes nem elégedett meg, hanem legalább 1000 guldent követelt, valamint azt mondta, hogy ha nem kapja meg ezt a pénzüsszeget, akkor mégis inkább az eredeti adósságot kívánja visszakapni. Az alperes viszont nem akart több pénzt adni, mint amit a bíróság megítélt, valamint követelte, hogy „sárba taposott becsületét” állítsák helyre.¹⁵³ Mivel azonban a rektor és az asszessorok nem tudtak dönteni az ügyben, megengedték, hogy a *forum academicum* elé vigyék az ügyet, ahol hamarosan érdekes fordulat következett be.

1734. október 5-én Jagwits meghatalmazottja, Frederik van der Kerff megjelent a *forum academicum* előtt azzal, hogy Bausnern 1440 guldent köve-

¹⁴⁸ Uo. 31v–32. (1631. okt. 4.)

¹⁴⁹ Uo. 41.

¹⁵⁰ AVSEF Recnsielijsten Nr. 134–135.

¹⁵¹ AR Notulen Nr. 4. 126v–128.

¹⁵² Uo. 72.

¹⁵³ Uo. 36v.

telt Jagwitstól, és azzal fenyegetőzött, hogy bemocskolja Jagwits becsületét. Jagwits hiába próbálta észre téríteni Bausnernt, az még szobájában is zaklatta, sőt röpiratokat is terjesztett, melyekben „gyáva gazembernek”; „gyalázatos gazfickónak” nevezte Jagwitsot. A rektor és az asszessorok hiába tiltották meg, hogy szavakkal és tettekkel bántsák egymást. Jagwitsnak még azt is el kellett szenvednie, hogy a Hambroek özvegnél ebédelő urak — miután nem akartak vele egy asztalnál enni — átmentek az Arany Oroszlánba Bausnernhez. Ezt viszont Jagwits nem akarta eltérni, így bíróság előtt akart elégtételt venni a becsületét ért sérelmen. A meghatalmazott végül azzal zárta a bíróság előtt mondanivalóját, hogy Bausnern hat héten belül jelenjen meg a törvényszék előtt vagy örökre hallgasson. Ezen kívül Jagwitsot mind becsületében, mind anyagilag kövesse meg: kérjen bocsánatot, bánja meg bűnét, Jagwitsot nevezze becsületes embernek, valamint a város szegényeinek fizessen 1000 arany dukátot.

Bausnern mindezekre kiskorúságára hivatkozva megtagadta, hogy a vádakra feleljen.¹⁵⁴ Mivel azonban nem jelent meg a bíróság előtt, ezért 1734. október 5-én másodszor, majd október 12-én harmadszor is beidézték, de ezután sem jelent meg, sőt a várost minden holmijával együtt elhagyta, és még az egykori szállásadója sem tudta, hogy hova ment.¹⁵⁵ Jagwits képviselője erre ún. hirdetményi idézést kért, illetve védence becsületének helyreállítását. Az idézés szerint Bausnernnek november 14-én fél 12-re kellett volna a bíróság előtt megjelennie.¹⁵⁶ Mivel azonban sem ő, sem meghatalmazottja nem tett ennek eleget,¹⁵⁷ két héttel később a bíróság lezárta az ügyet, nevezetesen az október 5-én kelt határozat megerősítésével, és pusztán annyi különbséggel, hogy a pénz a szegény diákok és a városi szegények között kell szétosztani, valamint további pernek helye nincs.¹⁵⁸

Ez az eset nem az egyetlen volt, amelyért Bausnernnek felelősséget kellett vállalnia, mivel az erdélyi szász diák meglehetősen szabadosan élt. 1734. június 10-én vittek vele szemben egy másik ügyet a rektor és az asszessorok elé. Jan Frederik Eckholt városi polgár 12 gulden 16 stüveres tartozás miatt perelte be,¹⁵⁹ mivel Bausnern és társai betörték házába, ott felfordulást csináltak, valamint maga Bausnern becsületsértő levelet írt neki.¹⁶⁰ Mivel ez esetben sem született megegyezés, a *forum academicum* elé vihették az ügyet. A per folytatásáról azonban nincs adat, feltehetőleg a veszekedő felek ezúttal mégis meg tudtak egyezni.

Két további magyar vonatkozású ügy ismert, amelyek ténylegesen a *forum academicum* elé kerültek. Haller Gábort, aki — ahogy ez naplójából is kiderül — gyakran több száz guldenrel tartozott szállásadójának,¹⁶¹ Pieter Frank

¹⁵⁴ AR Civile dingboeken Nr. 26. 42v–44.

¹⁵⁵ Uo. 45–45v.

¹⁵⁶ Uo. 47.

¹⁵⁷ Uo. 48v.

¹⁵⁸ Uo. 49v–50.

¹⁵⁹ AR Rekesten, getuigenverklaringen en andere stukken ingekomen bij Rector en Assessoren, 1734–1803. Nr. 8.

¹⁶⁰ AR Notulen Nr. 4. 35v.

¹⁶¹ Haller Gábor naplója i. m. 16.

van Scharpenbrand kereskedő arra kötelezte, hogy neki azt a 643 guldent, amellyel a nála vásárolt posztóért adós, fizesse meg. Haller három másik magyar jelenlétében — Verecki Ferenc, Szegedi István és Decsi Péter — végül meg is ígérte, hogy nem utazik el, mielőtt ki nem fizette a leideni kalmárnak adósságát.¹⁶²

Szintén a *forum academicum* tárgyalta a fent már említett, öngyilkosságot elkövetett Wachsmann Sámuel tartozásának ügyét is. Wachsmann anyja Leidenben Johannes Vaillant arra kérte, hogy fia két legnagyobb adósságát a francia nyelvmesternek, Pierre de la Fournak, valamint fia egykori szállásadójának, Joris van Santennek fizesse meg.¹⁶³ Végül megemlíthetjük, hogy az egyetemi bíróság a külföldi diákok hazai peres ügyeiben való eljárást is segítette. Benkő László erdélyi diák otthon adóssági ügybe keveredett. Hollandiai távolléte miatt azonban ügyében nem tudott a Királyhágón túl intézkedni, így a leideni egyetemi bíróság Godri Gábor nagyenyedi nemest bízta meg, hogy Benkő nevében eljárjon.¹⁶⁴

b. Büntetőperes

A büntetőperes akták között ez ideig egyetlen utalást találtunk magyar ifjúra vonatkozóan. Ezek a diákok Jan Andiessként említik, aki „van Hungarien”, vagyis magyar származású, nevét viszont egészen biztosan elírták. Mivel sem az egyetemi akták, sem más egyetemek hallgatói között nem található rá utalás, ma már sajnos nem tudjuk, ki is lehetett valójában. Egy másik ifjúval, Imo de Graaffal — aki egyébként litván volt, és feltehetőleg az ő nevét is elírták — együtt a Köningsmarck grófok szolgálatában álltak. 1651. május 16-án este hét és nyolc óra között a Rapenburgön, a Nonnenbrug közelében szándékosan belekötöttek két úrba (Franciscus Sixbe és Hendrik van Nispenbe), és azzal gyanúsították meg őket, hogy uraikkal verekedni akarnak. A litván törjével fenyegette meg Sixet, mire az oldalfegyverét kapta elő. Erre a két gyanúsított pisztolyával rálőtt Sixre, aki megsebesült. Six be akarta egy sebésszel köttetni a sebeit, a két ifjú viszont követte őt, sőt a magyar rálőtt a sebészre is, aki ugyan nem sebesült meg, de a golyó mélyen a ház falába fúródott.

A történetek igen felháborították az egyetemi bírókat, akik az ítélettel példát akartak statuálni, hogy a többi diákok hasonló tettektől elrettentsék. 1651. július 12-én különösen szigorú ítélet született: amennyiben a gyanúsítottak megjelennek a bíróság előtt és beismerik bűnüket, akkor nyilvános testi fenyítést kapnak, továbbá Holland és Nyugat-Frizföld tartományokból 20 évre száműzik őket. Amennyiben azonban nem jelennek meg, akkor minden kiváltságuktól megfosztják őket, neveiket törlik az anyakönyvből, és a tartományokból örökre száműzetnek.

Bár első felszólításra a vádlottak nem jelentek meg, mégis kaptak még egy lehetőséget, hogy tisztázzák magukat. Noha az akták nem szólnak arról, hogy a lövöldözők valaha is bíróság elé álltak volna, de így is megszületett a végső íté-

¹⁶² AR Civile dingboeken Nr. 23. 25v-26.

¹⁶³ Uo. Nr. 25. 189v.

¹⁶⁴ Uo. Nr. 28. 2v.

let ügyükben: elvették kiváltságaikat, nevüket törölték az anyakönyvből, valamint az első ítéletet valamelyest enyhítve 10 évre számúzták őket a városból és a tartományokból.¹⁶⁵

A fentiekben láthattuk tehát, hogy a leideni egyetem — a tanítás mellett — milyen sokféleképpen gondoskodott a diákokról: segített a bajba jutottakon, a betegeken, anyagi és nem anyagi természetű juttatásokkal egyaránt támogatta a külföldi, így a magyar diákokat is, továbbá különleges jogállásánál fogva maga bíraskodott az egyetem tagjai felett, így falain belül rendezhette el az akadémiai tagokat érintő peres ügyeket. Ez a sokrétű segítségnyújtás öregbítette az egyetem hírnevét, és arra ösztönözte a magyarországi protestáns fiatalokat, hogy minél nagyobb számban keressék fel Leident.

---

¹⁶⁵ AR Crimineele klachtboeken Nr. 13. 17v–19.

Nagy Kornél

VARDAN HUNANEAN ŁWÓWI ÖRMÉNY UNIÁLT ÉRSEK LEVELE 1686-BÓL A LENGYELORSZÁGI ÉS ERDÉLYI ÖRMÉNYEKRŐL

1686. október 1-én egy a hosszú utazástól megfáradt, ám hitében töretlen örmény uniált főpap érkezett Örményországból a lengyelországi Łwówba. A férfit Vardan Hunanean (1644–1715) érseknek hívták,¹ és a Szentszék szándékának megfelelően a városban lévő örmény uniált érseki széket foglalta el. Még érkezése napján levelet küldött a Szentszék missziókat összefogó intézményéhez, a Hitterjesztés Szent Kongregációjához, latin nevén a *Sacra Congregatio de Propaganda Fidé*hez, amelyben leírta, hogy milyen helyzetben vette át az uniált örmény érsekséget.

A nevezetes római intézmény nemcsak az Újvilág, Afrika vagy Ázsia „pogány” lakosságának megtérítését tartotta szem előtt, hanem elsőrendű missziós célterületként tekintett az európai protestáns „eretnekek” és az görög (bizánci) rítusú „szakadár” egyházak között végzendő missziók felállítására is. Ezen túlmenően a 17–18. században a Propaganda számára kiemelt missziós terület volt az anyaországi és diaszpórában élő „anti-khalkédónita” örménység is. Szemben az ortodoxokkal vagy a protestánsokkal, az örmény rítusú keresztényeket sokkal inkább eretneknek tartották, mint az előbb említett két felekezet híveit, az örmény egyház ugyanis gyakorlatilag alapításától kezdve mind joghatóság, mind pedig dogmatika szempontjából saját útját járta. A IV. khalkédóni egyetemes zsinat tanításaihoz való sajátos viszonya pedig inkább gyanakvás, a „burkolt” monofizita eretnekség gyanúját vonta maga után, annak dacára, hogy az örmény apostoli egyház az egyetemes egyház által elítélt monofizitizmus vezéralakjait, Eutykhés archimandritát (†454), Barsauma főapátot (†460 körül), I. Dioskoros (444–451) és II. Timotheos Ailuros (457–460, 475–477) alexandriai pátriárkákat, valamint Sevéros antiókhiai pátriárkát (512–518) még a 6. és a 8. század nemzeti zsinatain kiátkozta.²

---

¹ Az örmény nevek átírásakor a nemzetközileg elfogadott szabályzatot követtem, amelyet nemzetközi armenológiai társaság, az AIEA (= Association Internationale des Études Arméniennes) határozott meg. Néhány örmény egyházfő nevét azonban a hazai gyakorlatnak megfelelően magyarosítottam, de zárjelben esetükben is megadtam — dőlt betűvel szedve — eredeti örmény nevüket.

² Itt az 505., az 555., a 719. évi dwini és a 728. évi manazkerti (manzikerti) nemzeti zsinatok tanításaira kell gondolnunk. Ezeken a zsinatokon az örmény apostoli egyház a nesztorianizmus, a monofizitizmus, a julianizmus, valamint ezen irányzatok teológusainak kiátkozásáról határozott. *Girk' T'it'oc'* (Levelek Könyve). Tiflis 1901. 29–84., 162–163., 177–178., 183., 221., 253–254.; *La Narratio de rebus Armeniae*. Ed. Gèrrard Garitte. Louvain 1952. 44–46., 109., 112–113., 133.,

Az új lwóvi örmény érsek jelentése — amely elsőként most lát napvilágot — a Propaganda történeti levéltárában a hetenként összeülő kongresszus (olaszul: *Scritture riferite nei Congressi*) örmény vonatkozású iratai közül került elő. A kongresszusok a neves intézmény rendes ülései között, szűk körben megtartott informális tanácskozások voltak. Ezen tanácskozások dokumentumai, az ún. kongresszusi iratok a missziós intézmény szempontjából ez ideig gyakran mellékes, kiegészítő jellegű forrásoknak minősültek, a kutatás hosszú ideig ugyanis érdemben elsősorban az intézmény általános üléseinek aktáival, illetve hivatalos irataival, valamint kimenő leveleivel foglalkozott. Így e forrástípus inkább az utóbbi idők vizsgálatainak eredményeképpen vált kiemelt fontosságú anyaggá, amelyből többet tudunk meg a missziók menetéről és úgymond logisztikájáról.

Łwów (Lemberg) városa a 14. század óta a kelet-európai örmény diaszpóra szellemi központja volt, amelynek örmény érseke képviselte és jelentette a kapcsolatot a helyi és az örményországi egyház között. A kora újkorban a város örmény érsekségének szerepe felértékelődött, mivel a 16–17. században az anyaországi örmény egyház komoly belső válságot élt át. Az anyaország területén az Oszmán, illetve a perzsa Szafavida Birodalom osztozott, az örmény egyházfők pedig a helyi hatalmasságok játékszereivé váltak, tekintélyük és befolyásuk megroppant. Az egyházfői hatalom gyengülésével több helyi örmény egyházmegye igyekezett magát joghatóság szempontjából függetleníteni a katolikosztól, sőt gyakran fordult elő, hogy önmagukat is egyházfőnek neveztették. A 16–17. század fordulóján az örményeknek egy időben tíz egymással is marakodó katolikoszuk volt.³ Łwów ezzel szemben a nyomdájával és iskoláival az örmény kultúra fontos kelet-közép-európai mentsvárává vált. Az ottani örmény érsek mindvégig a hivatalos ějmiacini egyházfőt ismerte el egyedül katolikosznak, ám gyakorlatilag saját maga ura volt. Ehhez hozzájárult a helyi örmény közösségnek a főpap választó joga (a *jus eligendi*) is, amelyet 1365-ban csikartak ki a lengyel királyi udvartól, valamint az akkor Kilikiában székelő örmény egyházfőtől.⁴ Ennek értelmében a közösség választotta meg főpapjait, akit a lengyel király és az örmény katolikosz csupán jóváhagyott.

Az érsekség történetében akkor állt be fordulat, amikor 1626-ban Örményországból a pénzügyi visszaélések miatt Łwówba menekült a római katolikus hitre áttért Melkiszdek ellen-katolikosz, és kihasználva a város örmény érseki székének megüresedését, a fiatal Nikol Torosowiczot (1626–1681) szentelte fel érsekké.⁵ A felszentelést a helyi és az anyaországi örmény klérus heye-

138–141., 152–160., 205–220., 226–227.; *Karekin Sarkissian: The Council of Chalcedon and the Armenian Church.* New York 1975.² 4–21., 44–45., 194–215.; *Malak'iaŷ Örmanean: Hayoc' eketec'in (Az örményi egyház).* Erewan 1993. 59–69.

³ *Zamanakagrut'iwn Grigor vardapeti Kamaxec'woy kam Daranalc'woy* (Grigor Kamaxec'i vagy Daranalc'i vardapet kronológiája). Jerusaleŷm 1915. 32–34. 44., 101., 212–234.; *Patmut'iwn Arak'el Vardapeti Daurižec'woy* (Arak'el Dawrižec'i vardapet története). Valarsapat, 1896. 88., 149–162. (a továbbiakban *Daurižec'i*, i. m.)

⁴ Tulajdonképpen ekkor alakult meg a halicsi püspökség jogutódjaként a lwóvi örmény érsekség is, amelyet maga III. (Nagy) Kázmér (1333–1370) lengyel király is támogatott. Ekkor I. Mesrop (*Mesrop Artazec'i*) (1355–1372) volt az örmény egyházfő. *Örmanean, M: Hayoc' ekelec'in* i. m. 255

⁵ Nikol felszentelése pontosan 1627. január 3-án titokban történt a lwóvi örmény rítusú Szent Kereszt kolostorban. *Daurižec'i*, i. m. 363–364.

sen ellenezte, és mindent elkövetett, hogy a fiatal érseket elmozdítsa hivatalából. A közösség sérelmezte, hogy a kinevezés tudtuk nélkül történt meg, továbbá az ekkor huszonhárom éves Nikolt túlságosan tapasztalatlannak és fiatalnak tartották az érseki hivatalra.⁶ Nikol Torosowicz — más kiutat nem látva — a helyi örmény közösség haragja elől a łwówi jezsuita rendházba menekült, és áttért a római katolikus hitre.⁷

A łwówi örmény közösség ebbe a helyzetbe azonban nem nyugodott bele. Az új érsek viszont maga mögött tudva a lengyel katolikus egyház, valamint a Szentszék támogatását határozott uniós politikába kezdett. Ellenfeleit agyonverette, bebörtönöztette, sőt a szentségeket is csak akkor volt hajlandó kiszolgáltatni, ha az örmények áttérnek a római katolikus hitre. Nikol érsek módszereit egyébiránt a Szentszék is helytelenítette, így botrányos érseksége valósággal megtöltötte és gazdagította a Propaganda történeti levéltárának iratanyagát. Sőt a missziós intézmény különleges bizottsága (*Congregazione Particolare*) Torosowicz érsek ügyének külön kötetet is szentelt.⁸ A beérkező panaszok nemcsak durva, túllontúl erőszakos módszereit kifogásolták, hanem pazarló és pompakedvelő életmódját, korrupciógyanús ügyeit,⁹ valamint botrányos magánéletét is, tudniillik a Szentszékhez eljutatott jelentésekben arra is fény derült, hogy felszentelt főpap létére tisztességes házasságot kötött.¹⁰

Nikol Torosowicz hosszú ideig tartó érseksége idején mindenestre ügyesen lavírozott, mert amikor érezte a Szentszék részéről az erősödő vizsgálódásokat, akkor azon nyomban visszamondta az uniót, és újból hűségnyilatkozatot tett az örmény apostoli egyháznak. Ezt az érsek legalább oda-vissza háromszor tette meg. Napjainkig rejtély tárgyát képezi, hogy a Szentszék miért nem lépett fel határozottabban ellene. Mindenesetre a Propaganda csak 1681 elején határozta el magát a végső lépésre, és döntött az akkor már aggastyán Nikol érsek leváltásáról. Helyére a már korábban is potenciális jelöltként számításba jött Vardan Hunaneant nevezte ki érsekké, aki ekkor — mint látni fogjuk — Örményországban végzett missziós munkát.¹¹ Időközben Torosowicz érsek 1681.

⁶ *Dawriżec' i*, i. m. 365.; *Kamenic': Taregirk' Hayoc' Lehastani ew Rumenioy* (Kamenieci krónika: a lengyelországi és a romániai örmények évkönyvei). Aśx (Szerk.) Lewond Ališan. Venetik 1896. 203. (a továbbiakban *Ališan*, *L*: Kamenieci krónika i. m.); *Gregorio Petrowicz: L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede* (1626–1681). Roma 1950. 22., 61., 91.

⁷ *Dawriżec' i*, i. m. 375–376.; *Petrowicz, G.*: *L'unione degli Armeni* i. m. 79–80.

⁸ Különösen komoly olasz, latin, örmény és armeno-kipcsak nyelvű dokumentumok vannak a lengyelországi örmények problémáiról a Propaganda különleges bizottságának 22. kötetében: APF (= Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” – Roma) CP (= Congregazioni Particolari) Vol. 22 fol. 5r., fol. 7r., fol. 277r. A felhozott vádak mellett Paolo Piromalli domonkos szerzetes — aki 1631 és 1638 között Örményországban végzett missziós munkát — külön kiemelte, hogy Torosowicz érsek csak látszólag katolikus, és a liturgiában meghagyja a régi örmény eretnek szokásokat. Az olasz szerzetes több pontban kitért a lengyelországi örmények hibáira és tévelyegéseire (*errores et abusus*): APF SOCG (= Scrittura Originali riferite nelle Congregazioni Generali) Vol. 81. fol. 426r–v.; *Petrowicz, G.*: *L'unione degli Armeni* i. m. 99–102.

⁹ APF SOCG Vol. 224. fol. 101r–v.; APF SC (= Scrittura riferite nei Congressi) Fondo Armeni Vol. 2. fol. 108r–v.; *Dawriżec' i*, i. m. 382–383.; *Petrowicz, G.*: *L'unione degli Armeni* i. m. 216–217.

¹⁰ Ezeket a vádakokat a Szentszék szolgálatában álló örmény uniált pap, Zaccaria Agam (*Zak' a-riay Alamean*) írta meg 1647-ben, és jutatta el a Propagandához. APF SOCG Vol. 64. fol. 150r., Vol. 65. fol. 165r., Vol. 225. fol. 100r.; *Ališan*, *L*: Kamenieci krónika i. m. 255.; *Dawriżec' i*, i. m. 387.; *Petrowicz, G.*: *L'unione degli Armeni* i. m. 123–124., 151., 195–197.

¹¹ APF Acta SC Vol. 47. fol. 225r.; *Petrowicz, G.*: *L'unione degli Armeni* i. m. 307.

március 21-én Łwówban elhunyt,¹² és valójában egy szervezetében szétesett érsekséget hagyott maga után.

A Szentszék 1681. évi döntésekor tisztában volt azzal, hogy olyan alkalmas egyházi személyt kell kinevezni Łwówba, aki lehetőleg élvezzi az ottani örmény közösség bizalmát, de jártas az örmény és latin teológiában és dogmatikában is. Másrészt köztudott volt, hogy Nikol Torosowicz érsek ellentmondásokkal teli uniója nem terjedt ki az egész lengyelországi örménységre. A Szentszék végül Vardan Hunaneanban látta azt az alkalmas személyt, aki minden elvárásnak megfelelt. Úgy vélték, hogy ő képes befejezni, sőt kiteljesíteni az uniót, valamint azt is el tudja érni, hogy az uniált örmény egyházat a latin szokásoknak megfelelően átalakítsa. Valójában azonban a Szentszék a kelleténél jóval nagyobb reményeket fűzött Łwówhoz, mivel uniált örmény hídfőállást szeretett volna kiépíteni a kelet-európai örmény diaszpórák és az anyaország irányába is.

Maga Vardan Hunanean 1644. február 14-én született az anatóliai Caesarea melletti kis faluban (*Łrzu*) egyszerű földműves család gyermekeként. A kiváló szellemi képességekkel megáldott fiút szülei az ějmiacini papneveldébe küldték tanulni, ahol 1664-ben diakónussá szentelték.¹³ Még ugyanebben az évben ismertségbe került Clemente Galanóval (1610–1666), az ez idő tájt Örményországban tevékenykedő teatinus misszionáriussal, aki a konstantinápolyi, majd az ějmiacini örmény papneveldében tanította a latin nyelvet és a római egyház dogmatikáját.¹⁴ Feljebbvalói utasítására azután Hunaneant hamarosan Galano mellé rendelték, hogy kísérje el az olasz szerzetest Łwówba, és segítse neki a botrányos uniójáról elhíresült Nikol Torosowicz érsekkel való tárgyalásokban.¹⁵ Maga Galano szerzetes kulcsfigura volt a lengyelországi örmények uniójában. Az örmény nyelvet és viszonyokat kitűnően ismerő teatinus szerzetest ugyanis azért küldték a városba, hogy ellensúlyozza Torosowicz érsek befolyását, illetve az ottani uniált örmények számára papneveldét szervezen (*Pontificio Collegio Armeno*), amelyet sikerrel meg is alapított, és 1666-ban bekövetkezett haláláig annak első prefektusa volt.¹⁶ A következő esztendőben Vardan Hunanean Galano ajánlásának köszönhetően a római *Collegio Urbanó*ba utazott tanulmányokat folytatni. 1670-ben pedig Hunanean áttért a római katolikus hitre, sőt két esztendővel később római katolikus pappá szentelték.¹⁷

Vardan életének egyik fontos fordulópontja volt, amikor 1674-ben a Szentszék Nikol Torosowiczot botrányai és korrupciógyanús ügyletei miatt kivizsgálásra Rómába rendelte. A Hitterjesztés Kongregációja ugyan nem marasztalta el az örmény főpapot, de mivel nem bízott meg benne, 1677-ben Vardant érseki ko-

¹² *Step'anosi Rošk'ay Žamanakagrut'iwn kam tarekank' ekelec'akank'* (*Step'anos Rošk'ay: Egyházi évkönyvek kronológiája*). Vienna 1964. 184.; *Petrowicz, G.: L'unione degli Armeni i. m. 300–301.*

¹³ *Rošk'ay, S.: Egyházi évkönyvek i. m. 182.; Petrowicz, G.: L'unione degli Armeni i. m. 295.; Gregorio Petrowicz: La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Roma 1988. 1.*

¹⁴ *APF SOCG Vol. 225. fol. 122r.; Rošk'ay, S.: Egyházi évkönyvek i. m. 183.; Petrowicz, G.: L'unione degli Armeni i. m. 165.*

¹⁵ *APF SOCG Vol. 225. fol. 166r–v., fol. 167r.; Petrowicz, G.: L'unione degli Armeni i. m. 172–173.*

¹⁶ *APF SOCG Vol. 225. fol. 132r.*

¹⁷ *Rošk'ay, S.: Egyházi évkönyvek i. m. 183–184.; Petrowicz, G.: La chiesa armena i. m. 2.*

adjutorként és immár címzetes püspökké felszentelve kísérőül rendelték az érsek mellé.¹⁸ A Szentszék természetesen azzal a nem titkolt szándékkal küldte Vardant Łwówba, hogy ellenőrizze, illetve sakkban tartsa Nikol érseket. Nem volt titok, hogy a hithű katolikus Vardan Hunaneanban az ingatag érsek potenciális utódját látták. Persze ezzel Nikol érsek is gyorsan szembesült. A fiatal örmény főpapban egyértelműen riválisát látta, így mindent elkövetett, hogy őt Łwówban ellehetetlenítse.¹⁹ Ezt ráadásul könnyen meg is tehetette, hiszen a városban az összes fontos egyházi intézmény élén az ő emberei álltak. Emiatt 1678-ban Vardan püspök áthelyezését kérve a Szentszékhez fordult, és nem sokkal később Moldva és Havasalföld érintésével Örményországba távozott missziós feladatok végzésére.²⁰ A későbbi érseki koadjutor és címzetes stanislawói püspök, Stefano Stefanowicz Roszka (1670–1739) (örmény nevén: *Step'anos Step'anosean Rošk'ay*) is beszámolt krónikájában arról, hogy Vardan sikerrel térített Anatóliában és Kilikiában, és persze nem kevés túlzással, de még azt is megállapította, hogy számos örmény főpapot sikerült megnyernie a római katolikus hitnek.²¹

1679-ben Vardant már a katolikoszi udvarban találjuk, ahol ekkor IV. Jakab (*Yakob Ĵutayec'i*) (1655–1680) örmény egyházfőtől menlevelet kapott, amely lehetővé tette számára, hogy örményországi területeken tevékenykedhessen. Mindez a katolikosz részéről kissé furcsának tűnhet, mivel az örmény egyházfők joghatóságuk területén általában véve rosszállással tekintettek a Szentszék „frank” misszionáriusaira. Az örmény alsó klérusban bizonyos mértékben a katolikoszok gyengeségének látták, hogy engedik az „alávaló és istentelen” eretnekeknek az efféle tevékenységet. Azonfelül az örmény egyház számára önmagában véve is nagy csapás volt, hogy Naxijewan tartományban missziós érsekség működött.²² 1680-ban IV. Jakab katolikosz elhalálozott, és utóda I. Eliázár (*Eliazar Ayntapc'i*) (1682–1691)²³ keményebb módszereket fogantatosított a misszionáriusokkal szemben: számos római katolikus misszionáriust bebörtönöztetett, az áttért örményeket pedig karóba húzással fenyegette meg. A lecsukott misszionáriusok között volt maga Vardan Hunanean püspök is, aki 1686-ban mintegy négy hónapi raboskodás után III. (Sobieski) János lengyel király (1674–1696) közbenjárására szabadult ki fogságából. Már szabadulása után, de még Örményországban kapta meg a Szentszék utasítását, hogy

¹⁸ Kinevezése megtalálható az alábbi dokumentumban: APF Acta SC (= Acta Sacrae Congregationis) Vol. 39. fol. 207r. Ezen túlmenően Vardan koadjutori kinevezéséről értesüléseket találunk még: APF SC Fondo Armeni Vol. 3 fol. 199r.–v., fol. 200r.–v.

¹⁹ APF SC Fondo Armeni Vol. 2. fol. 413r.; *Petrowicz, G.*: L'unione degli Armeni i. m. 297.

²⁰ APF SOCG Vol. 225. fol. 270r.; APF Acta SC Vol. 39. fol. 207r.; *Petrowicz, G.*: L'unione degli Armeni i. m. 295.

²¹ Örményországi missziójáról Vardan az alábbi dokumentumban számolt be a Propagandának: APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 382 r. A tudós örmény főpap több ízben apostoli vizitátorként látogatta végig az erdélyi örmény kolóniákat 1728 és 1730 között. *Rošk'ay, S.*: Egyházi évkönyvek i. m. 185. *Lukácsy Kristóf*: Historia Armenorum Transsilvaniae. Viennae 1859. 86–88.; *Petrowicz, G.*: La chiesa armena i. m. 177–178.

²² *Rošk'ay, S.*: Egyházi évkönyvek i. m. 171.

²³ I. Eliázár katolikosz 1680 és 1682 között megválasztásáig ügyvivőként (örményül: *at'orakal*) vezette az örmény apostoli egyházat Ęjmiacinban. *Örmanean, M.*: Hayoc' ekelec'in i. m. 257.

vegye át a közben megüresedett łwówi örmény uniált érsekség irányítását, immáron kinevezett érsekként.²⁴ Vardan Hunanean végül 1686. október 1-én érkezett meg városba, ahonnan azonnal jelentést küldött Rómába.

Miként említettük 1681. március 21-én Łwówban elhunyt Nikol Torosowicz érsek. Váratlan halála éppen akkor történt, amikor a Szentszék végleg határozott elmozdításáról. Utódként egyértelműen Vardan Hunaneant jelölték meg, aki — mint láthattuk — ez idő tájt Örményországban folytatott püspökként misszionáriusi tevékenységet. A Propaganda mindvégig kitartott Vardan jelöltsége mellett, viszont nem tudták őt elérni, így köztes megoldásként visszatéréséig egy érseki hivatalt ellátó püspök (azaz érseki koadjutor) kinevezése mellett döntöttek. 1682 elején Łwówban ugyanakkor az örmény közössége is cselekvésre szánta el magát: Torosowicz helyére — a középkori lengyel királyok által engedélyezett *jus eligendi*²⁵ privilégiuma alapján — saját jelöltet szeretett volna az érsekség élére.

Az egymással is marakodó helyi örmény közösség egyes csoportjai persze mind a maguk jelöltjét szerették volna egyházi vezetőnek megválasztatni. Ebből a különleges küzdelemből Hovhannes Bernatowicz, Torosowicz érsek egyik korábbi híve, került ki győztesen. Ő azonban uniált papként meglepő módon kinevezésért nem a Szentszékhez folyamodott, hanem a kilikiai örmény katolikoszhoz, I. Izsákhhoz (*Sahak K'ilisc'i*) (1674–1686), aki őt Kameniec-Podolski örmény püspökévé szentelte föl.²⁶ A helyzet tehát meglehetősen zavaros volt, hiszen egy önmagát katolikusnak valló örmény pap az apostoli örmény egyház egyik vezetőjétől kapta meg kinevezését, ami gyanút keltett a varsói nunciátúrán. Itt ugyanis joggal vélték úgy, hogy Bernatowicz nemhogy nem a Szentszék embere, hanem ráadásul egy az örmény „eretnekségre” visszatért főpap, azaz veszélyeztetve látták a lengyelországi örmények amúgy is kétséges unióját. Bernatowicz püspök ráadásul minden lengyelországi örmény főpásztorának tekintette magát, és minden olyan örményt anatómával fenyegetett meg, aki nem ismerte el az ő „törvényes és istenadta” főpapi hivatalát.²⁷ Emiatt Opizio Pallavicini bíboros, varsói nuncius (1681–1689) és Francesco Bonesana,²⁸ a Clemente Galano által alapított *Collegio Armeno* akkori prefektusa, cselekvésre szánták el magukat, hiszen nagyon tartottak attól, hogy Łwówban a történelem megismétli önmagát, azaz egy, Torosowicz érsekhez hasonló habitusú főpap

²⁴ Érsekké csak 1687. február 14-én szenteli fel Opizio Pallavicini bíboros, varsói nuncius a łwówi örmény Szent Istenszülő (*Surb Astuacacin*) örmény érseki székesegyházban: APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 434r; Vardan érsek viszontagságairól az 1686. október 3-án kelt levelében számolt be a Propagandának: APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 464r.; *Rošk'ay*, S.: Egyházi évkönyvek i. m. 185.

²⁵ A kiváltságot nevezték még *jus electionis*nak is, amelynek korabeli örmény megfelelője az *irawn ěntreloyn* kifejezés volt: *Ališan*, Ł: Kamenieci krónika i. m. 11.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. Roma 1971. 11–26.

²⁶ APF SOCG Vol. 483. fol. 274r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 375r.; ezekre a dokumentumokra hivatkozott már: *Petrowicz*, G.: La chiesa armena i. m. 3–4.

²⁷ APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 363r., fol. 365r.; *Petrowicz*, G.: La chiesa armena i. m. 5.

²⁸ Francesco Bonesana 1678–1691 között volt a łwówi *Collegio Armeno* prefektusa. Távozását követően XII. Ince pápa (1691–1700) 1692. március 24-én Caiazzo püspökévé nevezi ki, majd három év múlva 1695. november 14-től Como püspöke lesz, mely hivatalát 1709. december 20-án bekövetkező haláláig lát el. APF Acta SC Vol. 61. fol. 4r.; *Petrowicz*, G.: La chiesa armena i. m. 70–71.

kezdi meg tevékenységét.²⁹ Bernatowicz ugyanis magát olykor uniáltnak, olykor apostoli örmény felekezetűnek vallotta, és ez utóbbi magatartása inkább az eretnokség gyanúját keltette a katolikus egyházban. Így Pallavicini és Bonezana értesítették a Szentszéket Bernatowicz kétes hivataláról, akit azonnal letették nyilvánítottak. Az örmény főpapot maga a nuncius átkozta ki, és megtiltotta az örmény közösségnek, hogy őt főpásztoruknak ismerjék el.³⁰

A nuncius és a prefektus a Szentszékkal tanácskozva új jelölt után nézett, miközben fenntartották az érseki hivatalt Vardan Hunaneannak is, akivel viszont a zavaros örményországi politikai helyzet miatt még ekkor sem tudták felvenni kapcsolatot. Így időlegesen egy az érseki hivatalt vezető püspök mellett döntöttek. A választás csakhamar a kameniec-podolski születésű Deodatus Nersesowiczra (örmény névén: *Astuacatur Nersessean*), a *Collegio Urbano* egykori növendékére esett, akit Szentszék 1683. november 29-én a tráiai Rodope hegységben található Traianopolis címzetes püspökévé nevezett ki. A római katolikus egyház szempontjából Deodatus kiválasztása valóban ideálisnak tűnt, hiszen rendíthetetlen híve volt katolicizmusnak, és hit abban is, hogy az örmény egyházat egyesíteni lehet Rómával.³¹

Deodatust ugyanakkor végül csak 1684. január 18-án szentelte fel Pallavicini nuncius a lwóvi érseki székesegyházban. Az új főpap fő célkitűzése az egyházi fegyelem megszilárdítása, és az általa eretneknek titulált, valójában ősi örmény liturgikus szokások megszüntetése volt. A Torosowicz által megkötött uniók ugyanis konkrétan nem tértek ki a liturgikus gyakorlatra és teológiai kérdésekre, így az ősi örmény szokások nagy része változatlanul élt tovább. Sok uniált örmény pap Lengyelországban továbbra is a régi szokások szerint tartotta a liturgiát. Deodatus viszont maradéktalanul a latinizáció híve volt, azaz hogy liturgiát minden tekintetben a latin szokásokhoz kell igazítani. Ezen túlmenően az újdonsült püspök erőteljesen törekedett arra is, hogy háttérbe szorítsa az egyházban a világi közösség képviselőinek befolyását. A varsói nuncius és a világi hatóságok segítségével által eltöröltette a világi közösség jogait, amelyek segítségével komoly befolyást gyakorolhatott volna az egyház irányítására (így a *jus eligendi* említett privilégiumát is). Emellett mindent elkövetett annak érdekében is, hogy az uniált egyház maradéktalanul a Gergely-naptárt használja, ne pedig a régi örmény naptárt, amelyet szintén eretnokségnek tituláltak.³²

Ezen lépések foganatosításában az új püspök mindig a Szentszékkal és a varsói nunciaturával egyetértésben cselekedett, hiszen nem akarta, hogy úgy tűnjék, mintha saját szakállára mesterkedne. A gyors és radikális lépések azonban konfliktusok sorát teremtették a közösséggel, mivel uniált hitük ellenére már megszokásból is sokan ragaszkodtak a régi örmény liturgikus gyakorlatokhoz és a régi naptárhoz. 1685 folyamán Deodatus püspöknek ráadásul váratla-

²⁹ APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 375r.

³⁰ APF SOCG Vol. 488. fol. 274r-v.; *Petrowicz, G.*: La chiesa armena i. m. 6.

³¹ Kinevezése megtalálható: APF Acta SC Vol. 53. fol. 248r.; *Petrowicz, G.*: La chiesa armena i. m. 7.

³² *Petrowicz, G.*: La chiesa armena i. m. 8–11.

nul komoly bírálója támadt a teatinus Francesco Bonesana prefektus személyében. A łwówi *Collegio Armeno* prefektusa, aki hosszú éveket töltött misszionáriusként Örményországban, túlon túl elkapkodottnak és radikálisnak tartotta az új püspök lépéseit. Az örmény nyelvet és az apostoli egyház viszonyait kiválóan ismerő szerzetes a lassú változtatások mellett tört lándzsát, és ennek a véleményének a Propagandához eljuttatott levelében is hangot adott. Örményországi tapasztalataira támaszkodva azt tartotta indokoltnak, hogy Lengyelországban a már uniált örményeknek engedményeket tegyenek, és csak lassú, fokozatos munkával álljanak át a latin szokásokra; bár a naptár és az eukarisztia kérdésében egyértelműen a hivatalos latin álláspontot képviselte. Továbbá azt is helyénvalónak tartotta, hogy az uniált örmények liturgiájukat továbbra is örmény nyelven tarthassák. Deodatus püspök viszont maradéktalanul a latint erőltette. A Szentszék végül elfogadta Bonesana „racionális” érveit, amiben szerepet játszott az is, hogy a prefektus óva intett az elkapkodott reformoktól, hiszen egy ilyen lépés csak ellenállásba ütközhetett, és akár meg is gátolhatta az unió kiteljesítését Lengyelországban.³³ Ebben a problémakörben egyébként utóbb maga Vardan érsek sem volt igazán sikeres; ő is többször konfrontálódott ezekben a kérdésekben a helyi örmény klérussal, valamint Bonesana prefektussal.³⁴ A hosszas vitákra végül csak az 1689. október 20-án Łwówban összeült örmény főegyházmegyei zsinat tett majd pontot, amikor köztes megoldásként engedélyezték az örmény liturgikus nyelvet, de szigorúan tiltották az apostoli örmény egyházban szokásos két szín alatti áldozást, valamint az ún. *Trisagion* himnusz helytelen éneklését.³⁵ Ez a zsinat döntött ugyanakkor véglegesen arról is, hogy az érsekség már nem az ějmiacini katolikosz, hanem a Szentszék joghatósága alá tartozik.³⁶ A Vardan érsek által 1686. október elején írt, most közzétett jelentés nagyobb része tulajdonképpen ezt a problémakört részletezte.

Deodatus püspök persze nem vette jó néven Vardan érsek 1686. októberi megérkezését, sőt valójában abban reménykedett, hogy esetleg nem találják meg őt Örményországban, és így majd maga szerezheti meg a łwówi örmény uniált érseki címet. Ezen vágyát viszont Vardan megérkezése szertefoszlatta. A hiúságában sértett Deodatus Nersesowicz püspököt végül hamarosan Rómába rendelték, ahol egészen 1699-ig a Propaganda mellett dolgozott, mint az örmény ügyek referense, amikor is újból Łwówba az érsek mellé rendelték vissza. Itt azután 1709. május 9-én bekövetkezett haláláig szolgálta az örmény uniált főegyházmegyét.³⁷

A nevezetes dokumentum utolsó bekezdésében Vardan érsek megemlíti egy bizonyos Oxendio Virziresco (1655–1715) uniált örmény papot, a *Collegio Urbano* egykori növendékét, aki az erdélyi Székelyföldön végez missziós mun-

³³ APF Acta SC Vol. 56. fol. 139r–v.; *Petrowicz, G.*: La chiesa armena i. m. 9.

³⁴ APF SC Fondo Armeni Vol. 4. fol. 5r–v.; *Petrowicz, G.*: La chiesa armena i. m. 16–17.

³⁵ APF SC Armeni Miscellanea Vol. 14. quad. 20 fol. 10v–15v., fol. 24v–27v., fol. 40v.; *Petrowicz, G.*: La chiesa armena i. m. 20., 22., 24., 27.

³⁶ APF SC Armeni Miscellanea Vol. 14. quad. fol. 1v–4v.; *Petrowicz, G.*: La chiesa armena i. m. 18–19.

³⁷ APF Acta SC Vol. 68. fol. 287r–291v.; *Rošk'ay, S.*: Egyházi évkönyvek i. m. 194–195.; *Ališan, L.*: Kamenieci krónika i. m. 130.; *Petrowicz, G.*: La chiesa armena i. m. 50–58.

kát „eretnek” nemzettársai között.³⁸ Az érsek ezen értesülését nyilvánvalóan közvetlenül az érseki hivatal vezetéséről kényszerűen leköszönő Deodatus püspöktől szerezte, aki még 1684. szeptember 8-án Krakkóból részletes olasz nyelvű jelentést írt a Propaganda titkárának, Edoardo Cybónak (1680–1695), amelyben előadta, hogy a moldvai és a lengyelországi örmények nem tartják be Gergely-naptárt. Deodatus püspök beszámolójában egy rövid bekezdést szentelt annak, hogy a „tatár Alpok” (nevezetesen a Kárpátok) túloldalán, a Székelyföldön jelentős apostoli vallású örmény közösség telepedett meg, és kiemelte a közöttük végzendő missziós tevékenység szükségességét.³⁹

Az 1669 és 1672 között a sorozatos vallási atrocitások miatt Moldvából és Pódoliából két nagy hullámban Erdélybe menekült örmények tulajdonképpen Deodatus püspök 1684. évi jelentésének tükrében kerültek a Propaganda látókörébe.⁴⁰ Ebben nagy szerepet játszott az is, hogy a multikonfesszionális Erdélybe letelepült örmények vezetője, az őket mintegy *ethnarkhos*ként irányító Minas Zilfidarean T'oxat'ec'i (1654–1687) moldvai (pontosabban suceavai) keleti örmény püspök volt. A łwówi örmény érsekségnek pedig egyik régi, fontos célkitűzése volt a moldvai örmények Rómával való egyesítése. E törekvés megvalósításához komoly segítséget kaptak a Szentszéktől és a lengyel római katolikus egyháztól. A köztük végzendő missziót támogatta a városban található *Collegio Armeno* is. Moldva és Erdély örménysége azért is kiemelten fontos volt számukra, mert III. Sargis (*Sargis Miwsayl*) (1484–1515) katolikosz 1509. évi rendelkezése értelmében a moldvai örmény püspök felett a joghatóságot is Łwów gyakorolta, mely az igényét az unió után is fenn kívánta tartani. Mivel pedig az erdélyi örmények moldvai és podóliai menekültek voltak, így ők is Łwów is joghatósága alá tartoztak,⁴¹ és róluk a łwówi örmény egyház vezetői nem akartak lemondani.

A Szentszék a székelyföldi missziós munkára csakhamar megtalálta az alkalmasnak vélt személyt, nevezetesen Oxendio Virziresco (örmény nevén: *Ohannēs Vrzarean*, 1655–1715) személyében.⁴² Az uniált pap moldvai születésű örmény volt, családja több generációra visszamenőleg papokat adott az apostoli egyháznak, ráadásul szülei és rokonsága még 1669-ben menekültek Minas püspök vezetésével Erdélybe.⁴³

Mindazonáltal voltak már más arra utaló jelek is, hogy az erdélyi örmények esetleges egyházi unióját tető alá lehet hozni. Petar Parčević moldvai apostoli vikárius (egyben Marcianopolis címzetes érseke) 1670. július 12-én a Propagandának írt levelében megjegyezte, hogy a csíki ferences konventben vannak olyan áttért moldvai születésű örmény szerzetesek, akik segítségével a

³⁸ APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 462v.

³⁹ APF SC Armeni Vol. 3. fol. 380v–381r.

⁴⁰ APF SC Armeni Vol. 3. fol. 378r–381v.; *Luhácsy K.*: *Historia Armenorum* i. m. 16., 68.; *Petrowicz, G.*: *La chiesa armena* i. m. 80.

⁴¹ *Ališan, L.*: *Kamenieci krónika* i. m. 134–135.; *Petrowicz, G.*: *La chiesa armena* (1971) i. m. 76–78.

⁴² Vardan érsek 1687. február 14-én a Propagandának írott hosszas levelében Oxendiót az erdélyi missziók irányítására már a legalkalmasabb és legrátermettebb személynek tartotta. APF SC Armeni Vol. 3. fol. 434r., fol. 498r.; *Petrowicz, G.*: *La chiesa armena* i. m. 79.

⁴³ APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 469r.

Moldvából menekült örmények áttéríthetők a római katolikus vallásra.⁴⁴ Vélhetően Erdélyben voltak olyan örmények is, akik korábban, azaz nem a konkret üldöztetések miatt telepedtek meg. Ezt támaszthatja alá 1678-ban Giovanni Battista Berlucénak a Propaganda titkárához, Urbano Cerrihez (1675–1679) küldött levele is, amelyben beszámol a római katolikus hitre áttért Merig János (*Yovhannēs Merikean*) nevű csíksomlyói konventuális ferences szerzetesről. Az utóbbi Moldvából menekült, s noha magyarnak vallotta magát, szülei még apostoli felekezeti örmények voltak. Korábban több botrányt okozott Moldvában, mivel még apostoli szertartású örmény papként ellopta és eladta a románvásári örmény apostoli templom kincseit, sőt megölte az ügyében nyomozó moldvai fejedelem adószedőjét, így végül emiatt kellett Erdélybe menekülnie.⁴⁵

A most közzétett jelentésben szereplő és a székelyföldi örmény misszióra oly alkalmasnak tartott Oxendio Virziresco 1655-ben született a moldvai Botoșani városában.⁴⁶ 1670 körül a Moldvában tevékenykedő misszionáriusok térítésének eredményeképpen tért át a katolikus hitre, és ajánlásukra Rómába kerül, ahol a *Collegio Urbanó*ban folytatta tanulmányait: 1678-ban pappá szentelték, és még ugyanebben az esztendőben Rómából Łwówba érkezett, ahol a *Collegio Armenó*ban mélyült el a dogmatikában, sőt néhány éven belül megszerzte a teológiai doktorátust (örményül: *vardapetut' iwn*) is, így viselhette a *vardapet* tisztséget. Ezt követően visszatért Rómába, ahol a Propaganda alkalmazásában állt.⁴⁷ Így Deodatus püspök 1684. évi fent említett nevezetes levele már az Örök Városban találta, ahonnan azután 1685-ben rendelték Erdélybe.

A székelyföldi küldetést megelőzően azonban Oxendio Virzirescónak előbb Varsóba, majd Łwówba kellett utaznia, hogy a misszióval kapcsolatban egyeztessen Pallavicini varsói nunciussal és Deodatus püspökkel. Varsóba végül 1685. augusztus 9-én érkezett meg, ahol kihallgatta őt maga Pallavicini nuncius is.⁴⁸ A vele való „stratégiai” egyeztetést követően Oxendio a következő hónapban indult el Erdélybe, ahol október végén kezdte meg misszióját a Gyergyói-medencében. Missziós tevékenységét ugyan Vardan érsek most közzétett jelentése nem részletezte, ám erről mégis pontos információkkal rendelkezünk. 1686. októberi keltezésű (pontos nap és hely megnevezése nélküli) a Propagandához eljuttatott hosszú levelében ugyanis bemutatta 1685. októbere és 1686. októbere közötti misszionáriusi tevékenységét. Az olasz nyelven írt jelentés — amelynek Oxendio a *Relatione della missione degl' Armeni, che trovano in Sicilia fatta per mezzo chi me sottoscritto* címet adta — mind mai napig kiadatlan.⁴⁹

Az uniált örmény pap részletesen leírta az Erdélyi Fejedelemség aktuális politikai helyzetét és az örmények betelepülését. Ő maga az 1672. esztendőt adta meg annak időpontjául, amikor I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem (1662–1690) be-

⁴⁴ APF SC Fondo Moldavia Vol. 1. fol. 155r–156v., vö. még Moldvai csángó-magyar okmánytár, 1467–1706. Szerk. Benda Kálmán. Budapest 2003.²

⁴⁵ APF SC Fondo Moldavia Vol. 2. fol. 41r–46v.; Moldvai magyar csángó okmánytár i. m. 685–686.

⁴⁶ *Petrowicz, G.*: La chiesa armena i. m. 86

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 417r.

⁴⁹ APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 468r–469v.

hívta őket Moldvából. Oxendio a Propagandának bemutatta, hogy Erdélyben a kálvinista felekezet az uralkodó, de szép számmal található ott lutheránus szászok és ortodox románok is, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a Minas püspök által vezetett örmények Erdély Székelyföld nevű tartományában, azon belül is Hámromszéken, Csíkban és Gyergyóban telepedtek le.⁵⁰ De rögtön hozzátette azt is, hogy a környező lakosság katolikus magyarokból áll,⁵¹ akiknek viszont kevés papjuk van és nincs főpásztoruk. Így az erdélyi örmények áttérítése mellett a katolikus székelyek lelki gondozásával is foglalkoznia kellett. Oxendio kitért arra is, hogy örmény „fiverei és nővérei” eretnekségben leledzenek, és nagyon ellenségesen viszonyulnak személyéhez.⁵²

Missziós tevékenységével tehát Oxendio kezdetben nem nyerte el az örmény közösség szimpátiáját. Bár arra törekedett, hogy minél közvetlenebb kapcsolatot építsen ki honfitársaival, prédikációit nem fogadták szívesen. Sőt — miként arról maga is megemlékezett — Minas püspök el akarta őt hallgattatni Erdélyben, így nem csoda, hogy majdnem meglincselték.⁵³ A misszionárius kezdeti rideg fogadtatása azonban mindenképpen annak volt betudható, hogy a Moldvából Erdélybe menekült örmény klérus még Nikol Torosowicz érseksége idején kezdte el papi hivatását, így körükben még eleven emléke élt a főpap erőszakos és botránys uniós regnálásának. A hagyomány szerint végül 1686 nyarán a misszionárius Erdélybe menekült édesapja (Luca Virziresco), valamint fivére áttérésével állt be jelentősebb fordulat. Ettől kezdve az ő hatásukra több erdélyi örmény, főleg a Besztercén lakók közül, hajlandónak mutatkozott az áttérésre.⁵⁴ Nem zárható ki, hogy a pap édesapja segítségével tudott tárgyalásokat kezdeni Minas püspökkel is, aki végül hajlandó volt meghallgatni, de az unió lehetőségét kizárta. Mindenesetre Oxendio munkájának eredményeképpen 1686 végén már hajlandónak mutatkozott Łwówba utazni, hogy ott az esetleges unióról tárgyaljon Vardan Hunanean érsekkel.⁵⁵

A Vardan által 1686. október 1-én fogalmazott levél tartalma az erdélyi örmények és Oxendio Virziresco kapcsán még nem szaladt ennyire előre, és nem részletezte a fejedelemség területén végzett missziót. Így Oxendio most röviden bemutatott, csak részben datált jelentése minden bizonnyal csak 1686. október 1. után íródhatott. A łwóvi érsek így egyszerűen egy rövid bekezdésben jegyezte meg, hogy az akkori helyzetben milyen hittérítői tevékenység folyt Łwów tudtával a lengyelországi örménységen kívül az erdélyi örmények körében. Időrendi sorrendben mégis ez az eddig ismert az első olyan szentszéki dokumentum, amely konkrétan megemlékezik az erdélyi örmények között térítő Oxendio Virzirescóról. Összességében tehát elmondható, hogy Vardan érsek leveléből először kapunk információt az uniált örmény pap egyházi karrierjének erdélyi kezdeteiről, amelynek során azután később apostoli vikáriusi küldetését követően az erdélyi uniált püspöki székbe emelkedett.

⁵⁰ APF SC Armeni Vol. 3. fol. 468r.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ APF SC Armeni Vol. 3. fol. 469r.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Petrowicz, G.: La chiesa armena i. m. 87–88.

1686. október 1., Leopolis (Łwów)

VARDAN HUNANEAN ÖRMÉNY UNIÁLT ÉRSEK LEVELE A HITTERJESZTÉS SZENT KONGREGÁCIÓJA BÍBOROSAINAK

AZ IRAT: APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 462r–v. végig sajátkezű, aláírással, pecsét nélkül.
NYOMTATOTT KIADÁSA: Tudomásom szerint a dokumentum teljes terjedelmében kiadatlan.
MEGJEGYZÉS: A dokumentumra hivatkozott és részben idézett belőle: Gregorio Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Roma 1988. 12–13.*

Eminentissimi ac Reverendissimi Domini ac Benefactores mei Munificentis!

Recepi litteras desidaratissimas, sed has et primas et ultimas quibus monitus simul de morte mei predecessoris etiam de mei licet inutilis per gratiam Dei et S[anctis]imi id Nominis ac E[minentissimae] V[estrae] ad Archiepiscopatum promotione (cuius erga gratia et favoris memoria ac gratitudo conabor et eterna sit) statim data opportuna occasione cepi iter Leopolim versus, ad quam etsi cum summis ac frequentibus vita periculis incolumis tamen perueni hoc anno 1686 initio octobriis ubi licet necdam receperim Bullas Pontificias nec possessionem brevi tamen spero nam ut asserit Eminentissimus Nuntius Bulle non hic,⁵⁶ sed Varsaviae sunt insuper uti filius genuinus Sacrae Congregationis et S[anct]a Ecclesia Romana, potiarum iure quam antecessor meus expecto et alios per E[minentissimas] V[estras] ac S[anctis]imi Dei Nominis gratias et favores. Pallium nempe et confirmationem facultatem omnium que predecessori meo concessa fuerunt enim rogans. Ecclesiam hanc Armenam inveni meliori quidem forme restitutam, sed non omni ex parte, etenim Callendarium quo ad festa Dominica B[eatae] M[ariae] V[irginis] et Apostolorum, iuxta correctum Callendarium omnino conformando est.⁵⁷

1. Quia S[ancta] Ecclesia Romana ita facit.
2. Quia antiquiores Armeni Catholici Patres et fecerunt et nobis faciendum scriptis tradiderunt.
3. Quia nos hic sumus multo pauciores quam utentes novo callendario.
4. Quia totus clerus populusque hoc optat.
5. Quia idem et Serenissimus Rex,⁵⁸ et senatus toties proposuerunt nostratibus, volens et iustissime, nos nempe unitos esse cum Ecclesia Romana, festa vero

(fol. 462v.) celebrare cum iis qui sunt extra eandem Ecclesia. Quare omnes rogamus, ut hoc constituatur Bullaque pontificia mittatur nobis, ut in proxima Nativitate Domini executioni mandetur.

Denique supplex oro E[minentissimae] V[estrae] ut provisiones ex gratiis E[minentissimae] V[estrae] mihi conesse, dataque etiam sunt aliquot annorum,

⁵⁶ Pallavicini varsói nuncius az érseki kinevező bullát csak 1687. február 14-én adja át Vardan Hunaneannak. Ezen a napon szentelik érsekké a łwóvi Szent Istenszülő (Surb Astuacacin) örmény érseki székesegyházban. APF SC Fondo Armeni Vol. 3. fol. 434r.

⁵⁷ Vardan érsek a Deodatus Nersesowicz püspök kezdeményezte kalendárium-reform kísérleteire hivatkozik, és hogy folytatni szükséges az általa megkezdett munkát. APF SC Fondo Armeni Vol. 4. fol. 483r–484v.

⁵⁸ III. (Sobieski) János lengyel király (1674–1696).

residia solui mandare dignentur, quia veniens hanc nullam pro me provissem ex proventu Archiepiscopatus inveni, et quia inreditu meo proviatico, et hic pro vestibus comprarandis contrari debitum plusquam centum quinquaginta vagavicalium, nec est unde iuxta statum vivere possim, imo defectu pecuniae populus mihi alternatio missit citu ad tempus.

De missione me et peregrinatione per neccesarium plenissima relatione cerciorem faciono E[minentissimae] V[estrae]. Quam primum. Hic obiter tantum relationem brevem de persona Oxendii Virziresci Armeni Alumni Collegii De Propaganda Fide exponam qualiter perveniens in Siculiam,⁵⁹ et invenerim ipsum optimum ministrum catholicae fidei dilatandem per ipsum namque facte sunt conversiones hereticorum numerosa,⁶⁰ tot Ecclesia hereticorum recuperatam, missime exercita instituta, schole ab fortiis hereticorum frequentater et prohibitio omnis exercitiis heretici, qua omnia ut oculatus testis adtestans, simul etiam illum eundem ministrum affectuose commendo E[minentissimae] V[estrae], quibus semper remanebo.

Humillimus servus

Vartanus Hunanian m. p.

Archie[psco]pus Arm[enorum] Leopoliens[is]

Datum Leopoli 1686 1 Octobris.

---

⁵⁹ Az erdélyi örményekről szóló Propaganda-dokumentumok kezdetben a Székelyföld (*Siculia*) elnevezést használták, maga az erdélyi örmények (*Gli Armeni in Transylvania*, vagy *Armeni nella Transylvania*) megnevezés csak később, 1690-ben fordul elő. APF CP Vol. 29. fol. 268r.

⁶⁰ Itt (a keleti) apostoli vallású örmények.

Buza János

A TALLÉRNEVEK NÉHÁNY CSOPORTJA

Adalék a 16–17. századi Magyarország pénzneveinek történetéhez¹

Bevezetés

Ismeretes, hogy az aranyban szegény, viszont ezüstben, rézben, sóban gazdag, élénk kereskedelmű Tirolban² verték 1486-ban az első *Guldiner* nevű súlyos ezüstpénzeket. Az igen finom — 15 latos, azaz 937,5/1000 tisztaságú ezüsből készült — veret 31,92 grammot nyomott, színezüsttartalma így csaknem 29,93 grammra tehető. A *Guldiner* nevet azért kapta e méretes fizetési eszköz, mert — Habsburg Zsigmond főherceg idején — a helyben kibocsátott rajnai aranyforinttal azonos forgalmi értékű ezüstpénzt kívántak előállítani. Tirolban 1482-től 18 karátos *Goldguldeneket* vertek, amelyeknek aranytartalma kerekítve 2,45 gramm volt, tehát jóval kevesebbet értek a csaknem színaranyból álló aranyforintoknál, amelyeket megkülönböztetésül *dukátoknak* hívtak.

Guldinereket, pontosabban *fél Guldinereket* már 1484-től jelentős mennyiségben³ bocsátottak ki, és e nagy ezüstpénzek veretésükben hamarosan követőkre⁴ találtak. Szászország európai mérce szerint is jelentős és fellendülőben lévő ezüstitányászata⁵ tette lehetővé a tiroli példa követését 1500-ban, a szász nagy ezüstök később *Guldengroschen* néven⁶ vonultak be a pénztörténetbe.

Jó évtized múltán a Schlick grófoknak a cseh korona alá tartozó birtokán bukkantak gazdag ezüstlelőhelyekre, és a Sankt Joachimstal néven alapított városban I. Lajos cseh király engedélyével⁷ kezdték meg a szász *guldengroschenek* utánzását. 1520 és 1528 tavasza között több mint 2 millió példány került forgalomba. A *Sankt Joachimsthaler Guldengroschen* hosszú és nehézkes pénznévből csupán a „*thaler*” lett a hangsúlyos⁸ elem, és vált a távolsági kereskedelem

¹ Jelen írás a Régi pénzneveink történetéhez. A tallérnevek tipizálási kísérlete címen tartott előadás bővített változata. A „Numizmatika és társtudományok V.” című interdiszciplináris rendezvény (Pécs, 2001. szept. 14–16.) előadásai önálló kötetben nem jelentek meg.

² *Rudolf Palme*: Frühe Neuzeit (1490–1665), Sonderdruck aus Geschichte des Landes Tirol. 2. Bozen 1986. 25–27., 68–72., 129–132.

³ *Huszár Lajos*: Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657. (Corpus Nummorum Hungariae III./I.) Budapest 1975. 24–25., újabban: *Heinz Moser-Heinz Tursky*: Die Münzstätte Hall in Tirol 1477–1665. I. Innsbruck 1977. 19–31.

⁴ *Friedrich Frhr. v. Schrötter*: Wörterbuch der Münzkunde. Berlin 1970². 557–559., 676–677.; *Wolfgang Heß-Dietrich Klose*: Vom Taler zum Dollar 1486–1986. München 1986. 17–18.

⁵ *Paul Arnold*: Die sächsische Talerwährung von 1500 bis 1763. Schweizerische Numismatische Rundschau – Revue Suisse de Numismatique 59. (1980) 57.

⁶ *Walter Haupt*: Sächsische Münzkunde. Text. Berlin 1978². 94–97.

⁷ *Jaroslav Pošvar*: Die Währung in den Ländern der böhmischen Krone. Eine Übersicht der Zahlungsmittel vom neunten bis zum Anfang des zwanzigsten Jahrhunderts. Graz 1970. 77–78.

⁸ *Heß, W.-Klose, D.*: Vom Taler zum Dollar i. m. 29–31.

egyre fontosabb fizetési eszközének, a *tallérnak* — az angolszász *dollárnak*, a lengyel *talarnak*, az olasz *tallerónak*, a szlovák *tolarnak* stb. — a névadójává. Kizárólagossá azonban nem lett, mert a francia *jocondale* és az orosz *jefimok* elnevezés a *Joachimsthaler* előtagjára vezethető vissza. Angliában és Franciaországban pedig egyik változat sem honosodott meg, az előbbiben saját tallérjuk hivatalos neve a *crown*, az utóbbiban pedig az *écu* (*écu blanc*, illetve *écu d'argent*) — volt.⁹

A 16. és a 17. század — az Újvilág ezüstje¹⁰ nyomán is — a tallérverés diadalmenetéhez¹¹ vezetett. Tetemes késéssel csupán az Oszmán¹² és az Orosz Birodalom¹³ zárkózott fel majd a tallért kibocsátó hatalmak, illetve a pénzverési jogot gyakorló világiak és egyháziak mögé.

A tallérokat verető világiak természetes és jogi személyekre oszthatók, és közismert, hogy az utóbbiak nagy számban léteztek a politikai egységtől még igen távol álló Itáliában, illetve a pénzverés egységesítésén többször is sikertelenül fáradozó¹⁴ Német-római Birodalomban. Az ezüsttel nem rendelkező Németalföldön részben amerikai eredetű nyersanyagból lendült fel a tallérverés. Nagy ezüstpénzeik — köztük a számos gyenge minőségű változat¹⁵ is — nemcsak Észak-Európába, hanem különböző csatornákon, részben a baltikumi, részben a levantei kikötőkön át, az „öreg kontinens” keretein túlra is eljutottak.¹⁶

⁹ Schrötter, Fr.: Wörterbuch i. m. 285–286.

¹⁰ Geoffrey Parker: Die Entstehung des modernen Geld- und Finanzwesens in Europa 1500–1730. Europäische Wirtschaftsgeschichte. Hrsg. Carlo M. Cipolla–Knut Borchardt. 2. Sechzenhtes und siebzenhtes Jahrhundert. Stuttgart–New York 1979. 337.; Artur Attman: American Bullion in the European World Trade 1600–1800. Göteborg 1986.; Renate Pieper: Amerikanische Edelmetalle in Europa (1492–1621). Ihr Einfluß auf die Verwendung von Gold und Silber. Jahrbuch für Geschichte Lateinamerikas 32. (1995) 163–192.

¹¹ Heß, W.–Klose, D.: Vom Taler zum Dollar i. m. 17–23., 48–49., 70–71., ill. a kibocsátók nagy számára l. John S. Davenport: Standard Price Guide to World Crowns & Talers 1484–1968. Iola 1982. 287–520.

¹² Az Oszmán Birodalomban Buda török uralom alóli felszabadítását (1686) követően bocsátották ki az első – de a Német-római Birodalom törvényes finomságú vereteinél gyengébb minőségű – tallérokat, vö. „Der älteste bekannte türkische Piaster ist vom Jahre 1099 (1687).” Schrötter, Fr.: Wörterbuch i. m. 514–515., továbbá: „c'est, en effet, le regne Suleyman II. en 1099 (1687–88) qu'a été frappé la première piastre ottomane.” Robert Mantran: Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris 1962. 240., legújabban kissé későbbre téve: „The first large silver coins were minted in 1690...” Şevket Pamuk: A Monetary History of the Ottoman Empire. Cambridge 2000. 160., ill. 20 gramm alatti tömegűkre l. Anton C. Schaendlinger: Osmanische Numismatik (von den Anfängen des Osmanischen Reiches bis zu seiner Auflösung 1922). Braunschweig [1973.] 64–65.; Ibrahim Artuk–Cevriye Artuk: Die Münzen des osmanischen Sultans Musztafa II. Actes du 9ème Congrès International de Numismatique. Berne, septembre 1979. Ed. Tony Hackens–Raymond Weiler. Louvain-la-Neuve–Luxembourg 1982. 989–995.

¹³ Oroszországban – Alekszej Mihajlovics cárról 1654. évi tallérjától eltekintve – I. Péter 1704. évi pénzreformjáig nem bocsátottak ki tallérokat. I. G. Szpazzskij: Ruszszkaja monetnaja szisztéma. Leningrád 1962. 114–120.

¹⁴ Thomas Christmann: Das Bemühen von Kaiser und Reich um die Vereinheitlichung des Münzwesens. Saarbrücken 1987.

¹⁵ Már a 16. század közepének vereteiből számos példát hoz rá Andrzej Mikolajczyk: Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens. Łódź 1988. 44–46.

¹⁶ A holland tallérexport 1600 körül évi 2,9 millió, majd 1650 tájt évi 3,7 millió, a század végén pedig évi 5 millió *imperiális tallér*ra tehető. Artur Attman: Dutch Enterprise in the World Bullion Trade 1550–1800. Göteborg 1983. 103.

A három részre szakított Magyarországon át ugyancsak nyugat-keleti irányú volt a tallérok fő útvonala, ami akkor is igaz, ha nem tévesztjük szem elől azt, hogy a Magyar Királyságban¹⁷ és az Erdélyi Fejedelemségben¹⁸ szintén vertek tallérokat, tegyük hozzá olyanokat, amelyek mind keleti, mind nyugati irányban forgalomképesek voltak. Természetesen a 16. század második felének magyarországi éremleletei a külföldi, főként a német térség tallérjainak többségét¹⁹ tükrözik. Az 1541–1590 közötti öt évtized éremleleteinek 1311 tallérverete²⁰ a kibocsátók szerint (némi összevonással) a következőképpen csoportosítható:

Kibocsátás helye	Tallérok száma	Százalékos megoszlásuk
Magyarország	39	3,0
Osztrák tartományok	323	24,6
Salzburgi érsekség	85	6,5
Német pénzkibocsátók	691	52,7
Németalföldi pénzkibocsátók	135	10,3
Svájc	33	2,5
Skandinávia	4	0,3
Itália	1	0,1
<i>Összesen</i>	1311	100

A gondos és kitartó pénztörténeti anyaggyűjtés után, illetve a csaknem felbecsülhetetlen értékű adatközlés²¹ előtt Horváth Tibor Antal számos pénznévvel együtt az 1950-es években az alábbi tallérneveket tett közzé:²² „*botos* tallér (1655), *czanfroni* – *ciffroni* tallér (1635/1684), *csillagos* tallér (1623), *fogas* tallér (1700), *funtos* tallér (1639/1642), *formális* tallér (1678), *Fülöp* tallér (1620), *gráci* tallér (1623), *kétfejű sasos* tallér (1623), *medvés* tallér (1645), *oroszlános* tallér (1575), *pallosos* tallér (1633), *szeges* tallér (1633), *szegletes* tallér (1684), *vas* tallér (1626), *vagdalt fél* tallér (1663).” Sorozatából csupán a

¹⁷ Kőrmöcbányán 1553-ban verték az első tallérokat, kibocsátásuk azonban csak két évtized múltán vált számottevőbbé. *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 25–28.

¹⁸ János Zsigmond első tallérjait követően Báthory Zsigmond (1581–1602) idején vált európai színvonalúvá és méreteit tekintve is jelentősebbé Erdély tallérverése. *Huszár Lajos*: Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése. Budapest 1995. 12–13., 57–63., vö. még *Buza János*: Dukát – tallér – dutka. Erdély pénzverésének strukturális változásai a 17. század elejéig. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. Pécs 1996. 267–283.

¹⁹ *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 39.

²⁰ *V. Székely György*: A tallérforgalom összetételének változása a 16. századi Magyarországon és Erdélyben az éremleletek tükrében. (Kitekintés a 17. századra). In: Emlékkönyv Biró-Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára. Szerk. Bertók Krisztina és Torbágyi Melinda. Budapest 1999. 321. Az eredetiben 0,08% szerepel! Időben részletesebb (évtizedenkénti bontású) a tanulmány 322. oldalon közölt táblázata.

²¹ *Horváth Tibor Antal*: A tallér értékváltozása Magyarországon 1542–1700 között. Numizmatikai Közlöny 62–63. (1963–1964) 25–50.

²² *Horváth Tibor Antal*: Régi magyar pénznevek. Numizmatikai Közlöny 52–53. (1953–1954) 13–21.

„kurta tallért” vettem ki azért, mert e pénznév nem a török hódoltság időszakából, hanem a 18. századból származik. E ponton megemlítendő, hogy a tallérnevek mögött álló, fentebbi számok nem a pénz kibocsátási évét, hanem a kutatás tárgyául szolgáló levéltári források keletkezési idejét jelzik.

Az idézett tallérnevek természetesen csoportosíthatók – például az *éremkép* szerint:²³ botos, csillagos, fogas, kétfejű sasos, medvés, oroszlanos, pallosos. *Formájuk* szerint kaphattak *szezes*, *szegetes* és *vagdalt* jelzöt azok a négy-, illetve sokszögű tallérok, amelyek *csegely* néven ismertek a numizmatikai irodalomban. Egyértelműen *földrajzi eredetű* az ún. *gráci*, első pillantásra stájerországi tallér, amelyekre eredete, gyakorisága és felára miatt az alábbiakban még részletesen visszatérünk. A pénz *körirata* nyomán a *kibocsátók* szerint időnként ugyancsak elkülönítették a tallérokat. A *Fülöp* tallér mellett a *Mátyás* és a *Leopoldus* tallér²⁴ is helyet kapott már a szakirodalomban. A pénz *fémes összetételére* utal ugyanakkor a *vas* tallér, mely elnevezés annak ellenére teljesen meglepő, hogy 1626 és 1651 között több forrásban is felbukkant. Vasból ugyanis nem vertek tallérokat, de az elszíneződött, rossz tallérok megfeketedett példányait vas tallérnak nevezték — talán vélték is — a kortársak.²⁵ Névértékelés nyomán került viszont a hazai forrásokba a *czanfroni* – *ciffroni* tallér, amelyet részben a délvidéki forrás, részben nevének hangzása nyomán olasz eredetűnek tartott a forrásközlő. Végül az egyéb tallérok közé kell sorolni a *funtos* és a *formális* tallérokat. A „*funtos tallér*” osztrák eredete²⁶ további vizsgálatot igényel, a „*formális tallér*” tényleges tallér, „*tallér in specie*” értelmezése megnyugtatóbb, amennyiben azt jelenti, hogy a fizetés nem tallérra átszámított apró-, illetve váltópénzekben, hanem tallérokban történt.²⁷

Az említett úttörő közlemény nyomán felvonultatott tallérnevek sokasága távolról sem mutatható ki egyidejűleg a 16–17. századi Magyarország pénztörténetének minősíthető forrásaiból. Ha nem támadtak monetáris zavarok, ha nem adóztatták a szokottnál súlyosabban a pórnépet és a városi polgárságot, ha nem erősödött a külkereskedelem dukátokat és tallérokat kiszívó hatása, és pénzverési — pontosabban kibocsátási — aránytalanságok sem mutatkoztak, akkor a tallérok iránti kereslet nem növekedett, és így a nagy értékű ezüstpénzek gondos, esetenként többjelzőjű megkülönböztetése sem volt jellemző. Nyugalmas időszakokban az adó befizetésekor pusztán kamarai vagy magyar — azaz számítási — forintban könyvelték az adó egy-egy részletének lerovását, s csupán a tallér árfolyamának ismeretében következtethetünk arra, hogy az adó kiegyenlítése, illetve részletének befizetése tallérban történt.

A jelző nélküli, illetve a semmitmondó „*közönséges*” jelzővel illetett tallérokat követően gyakori a *császári*, a *császáros*, az *imperiális* tallér, illetve az azonos jelentésű *Reichstaler* név. Nem véletlen az, hogy adott időben ugyanazon a helyen ezeknek a talléroknak egyezett az árfolyama.²⁸ Természetesen

²³ Huszár L.: Habsburg-házi i. m. 48–49.

²⁴ Horváth T. A.: Régi magyar pénznevek i. m. 16.

²⁵ Uo. 21.

²⁶ Uo. 15.

²⁷ Uo. 15–16.; Huszár Lajos: Pénzforgalom és pénzürtékviszonyok Sopronban. In: Dányi Dezső-Zimányi Vera: Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig. Budapest 1989. 54.

²⁸ Horváth T. A.: A tallér értékváltozása i. m. 26.; Huszár L.: Habsburg-házi i. m. 39–40., 49.

arra is volt példa, hogy a két jelzővel felruházott tallér árfolyama nem tért el a szokványos tallérétól, így 1643-ban a „*lengyel pallosos tallér*” és a „*közönséges tallér*” egyaránt 180-180 dénárban járt a Tiszántúlon.²⁹

Ellenpéldaként említhető, hogy azonos jelzőjű tallérok árfolyama egyező, vagy egymáshoz közeli esztendőikben eltérést mutat, ami nem tollhiba következménye, hanem tükrözője annak, hogy a három részre szakított Magyarországon — egyazon koronás fő uralma alatti — országgrészen is regionális árfolyamkülönbség³⁰ alakult ki. 1633-ban például a Zemplén megyei Vinnán az ún. *gráci tallér* 180 dénárban járt, a Batthyány-levéltár 1634. évi adata szerint viszont a Nyugat-Dunántúlon csak 160 dénár³¹ jegyezték, ugyanekkor a török uralom alatti Nagykőrösön több adat maradt fenn 170 dénár³² árfolyamáról. Ez utóbbi példák azt nyomatékosítják, hogy a jelzős szerkezetű tallérnevek fokozott figyelmet érdemelnek. Az utóbbi évtizedek kutatási eredményeit is felhasználva ezért indokoltnak tűnik a jövőben a tallérnevek ismételt áttekintése és csoportosítása.

A tallérok nyersanyaga, vélt és valós fémes jellege

A fenti bevezetőtől függetlenül is ismert, a kortársak számára pedig nyilvánvaló volt, hogy a tallérokat különböző, de alapjában véve jelentős ezüsttartalmú ötvözetből verték. Így annak hangsúlyozása, hogy a tallér *ezüst tallér* első pillantásra értelmetlenné tűnik. Ha viszont figyelembe vesszük azt, hogy az 1620-as évek pénzrontása idején olyan silány tallérokat is vertek, amelyek későbbi beváltásakor a tulajdonos 150 krajcár helyett mindössze 20 krajcárt³³ kapott, — más szóval elvesztette inflációs tallérba fektetett vagy abban felvett pénzvagyónának 87 százalékát — érthető, hogy a jó tallérok gazdái hangsúlyozták pénzeik ezüst voltát. Így tett Kassán az a végrendelkező, aki 1622-ben a „testamentumot hallgató urak” fáradozásáért „*két ezüst tallért, avagy nyolc magyar forintot*” hagyott.³⁴ Néhány évvel később a konfiskált javak miatti kártalanítás során jegyezték fel a szabad királyi városban, hogy „bizonyos summa pénzt, úgymint harmadfél ezer *ezüst tallért* a p[er] 2 fl. adtunk neki,”³⁵ azaz a

²⁹ Ibrány, 1643. aug. 29.: Horváth T. A.: A tallér értékváltozása i. m. 39.

³⁰ Az Alsó- és Felső-Magyarországon kimutatható tartós árfolyamkülönbségek bizonyítására, illetve okainak eltérő magyarázatára l. Horváth T. A.: A tallér értékváltozása i. m. 25–26., ill. Štefan Kazimír: Vývoj reálnej hodnoty drobných strieborných minci na Slovensku v rokoch 1526–1711. Numismatický zborník (Praha) 8. (1964) 181–182.

³¹ Mindkettőre l. Horváth T. A.: A tallér értékváltozása i. m. 35.

³² Szilády Áron–Szilágyi Sándor: Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. I–II. (Török-magyar kori történelmi emlékek I. osztály) Pest 1863. I. 33., ill. Buza János: A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a XVII. században. Történelmi Szemle 20. (1977) 73–108., közelebről: 77.

³³ Johann Newald: Die lange Münze in Österreich. Ein Beitrag zur österreichischen Finanz- und Münzgeschichte. Numismatische Zeitschrift 13. (1881) 124., ill. Rudolf Geyer: Münz- und Geldgeschichte seit der Mitte des 14. Jahrhunderts. In: Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich. Hrsg. A. F. Pribram. Wien 1938. 40.

³⁴ Kassa, 1622. szept. 30.: Archiv mesta Košic, Košice; Archivum secretum (a továbbiakban Kassa v. lt. A. S.) Fasc. CC–Tóth Nr. 8.

³⁵ Kassa, 1625. jún. 26.: Archiv mesta Košic, Košice; Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy mestskej administratív, Veľká mestská kniha (Liber civitatis maior) (=H III/2.) pur.

kárvallottnak. A pénzügyi zavarokkal, a bizonytalan irányú árfolyam-változásokkal magyarázható, hogy az aranyforintok és az *ezüsttallérok* kurzusát nem mindig írták fel, hanem csak azt jegyezték fel, hogy a nagy értékű veretekből mennyi volt³⁶ a ládafiában, illetve az „*egész ezüsttallérok*ból” mennyit vettek³⁷ fel készpénzben. Az 1630-as években azután az *ezüst tallérok* árfolyama Kasán³⁸ és Felső-Magyarország más vidékein³⁹ is 180 dénáron állapodott meg. Ez a kurzus azonban nem vált országossá, mert például Sárvárott — Alsó-Magyarországhoz hasonlóan — 150 dénárt számítottak *egy ezüsttallérra*.⁴⁰

A fémes jelzővel illetett tallérok között az *óntallérok*at is a rossz pénzek közé kellene sorolni, jelzőjük és az egykorú pénzhamisítási módszerek ismeretében ugyanis ónnal bevont, csupán felületükön kezelt, futtatott tallérokra lehetne gondolni. „A rossz dutka *ón tallérral* elegy...” számadáskönyvi bejegyzés valóban az *óntallér* gyenge minőségét⁴¹ tanúsítja. Igen valószínű azonban, hogy nem minden ón tallér volt rossz tallér. Lehetséges, hogy esetenként az *óntallérok*at csak a szokványostól eltérő színük miatt különböztették meg a többi tallértől, bizonyíték van ugyanis arra, hogy az adófizetés alkalmával a birodalmi tallérokkal egyező értékben⁴² fogadták el őket. Az ún. *ólmotallérok* viszont kétségtelenül a rossz pénzek közé tartoztak. Az 1630-as években⁴³ azonban már nem lehettek gyakoriak, árfolyamuk ez idő szerint ismeretlen.

Az inflációs eredetű *réztallér* a Kipper-kor⁴⁴ nevével nevezett terméke volt, hiszen a nagy pénzrontás többek között a rézinfláció rettenetes példajaként⁴⁵ kapott helyet a szakirodalomban. Ennek ellenére ritka a *réztallér* említése, si-

14.: Protocollum deliberationum magistratualium ab anno 1620 usque 1624 (a továbbiakban: Kassa v. lt. Prot. delib.) p. 43.

³⁶ „Mivelhogy nekem sem aranyam, sem ezüstöm nincsen, ... hanem az kis ládámban egyes arany Nr. 2, item Nr. 16 *ezüst tallér* [Kiemelés tőlem – B. J.], öt pénzes garas fl. 19 d. 10” Vári Borbély Istvánné testamentuma. Kassa, 1625. okt. 19. Kassa v. lt. A. S. Nr. 6144.

³⁷ Kassai Nyereggyártó András 1626-ban Kolozsvárott rendezte hagyatéki ügyét Siberki György nagyszabeni lakossal. Nyereggyártó adott „300 [id est] háromszáz egész ezüst tallérba; mely 300 [id est] háromszáz egész ezüst tallérokat ugyan mi előttünk ... plenarie, et integre levála.” Kolozsvár, 1626. márc. 29.: Kassa v. lt. A. S. Nr. 6143.

³⁸ „Nr. 80 *ezüst tallért*, ki tett fl. 144.” Kassa, 1634. dec. 6.: Kassa v. lt. A. S. Fasc. GG–Kürti Nr. 1.

³⁹ „Imp. *ezüst tall.* – 180 d.” Szirmay család levéltára, 1635. jan. 8.: Horváth T. A.: A tallér értékváltozása i. m. 36.

⁴⁰ „1 *ezüst tall.* – 1 ½ frt.” Sárvár, 1639. aug. 2.: Horváth T. A.: A tallér értékváltozása i. m. 38., ezzel szemben „Nro 4 *ezüst talléra* tett fl. 7 d. 20.” Kassa, 1640. márc. 10.: Kassa v. lt. A. S. Fasc. S–Szegedi Nr. 102.

⁴¹ Pest megyei Levéltár Nagykőrösi osztálya; Nagykőrös város számadáskönyvei 1638. 101. = Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL) filmtára 3411. számú tekercs. (a továbbiakban: Nagykőrös v. szk., MOL f. 3411. sz. t.).

⁴² „Szappanos Mihály adott 5 tall(ért) csá(szárost), adaja alá írtuk fl. 8. den.” tehát 1 császári tallér 160 dénárral volt egyenlő; ill. „8 ón tallérok [=] fl. 12 den. 80” – azaz 1 ón tallér árfolyama is 160 dénár volt. Nagykőrös v. szk. 1640. 293., 182. (MOL f. 3411. sz. t.)

⁴³ „Tallas János harmadévi bíró adott az mi kezünkbe 14 tallért, ennek 2,5 talléra ólom tallér volt.” Nagykőrös v. szk. 1638. 101. (MOL f. 3411. sz. t.)

⁴⁴ Az 1620-as évek első felében tetőző pénzrontási hullámra l. *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. 30–36., ill. *Buza János*: Kipper-pénzek a mérlegen. Az 1620-as évek inflációjának két szakasza. Századok 134. (2000) 881–912.

⁴⁵ *Frank C. Spooner*: L'Économie Mondiale et les Frappes Monétaires en France 1493–1680. Monnaie – Prix – Conjoncture IV. Paris 1956. 32.

lányságát bizonyítja, hogy míg a tallért 2 forint 50 dénárban, a „*Ferdinandus réztallért*” csupán 50 dénárban⁴⁶ számították Kassán. Jó két évtizeddel később pedig már árfolyamát sem jegyzeték fel *Ferdinánd réztallérjának*, hanem súlyra mérték őket⁴⁷ a megvetett inflációs váltópénzekkel együtt. A *réztallér* név ritkaságából persze hiba lenne arra következtetni, hogy a nagy mennyiségben kibocsátott rossz pénz 1625 után egy csapásra eltűnt a pénzforgalomból. Nem téveszthető szem elől az, hogy a *rossz tallérok*, illetve az igen nagy veszteséggel beváltott egyéb — más néven nevezett — tallérok is fémtartalmuk szerint lényegében *réztallérok* voltak. Ha egyáltalán elfogadták őket, akkor az alacsony beváltási ár gyenge minőségüket⁴⁸ bizonyította. A *réztallérok* vélhetően a hódoltság pénzforgalmába is eljutottak, hosszú lappangási idejüket, esetleg balkáni eredetű visszaszivárgásukat jelzi az, hogy a 17. század közepén elkülönítették őket⁴⁹ a jó pénzekről. A fentebb említett *vastallért* is a *réztallérok* közé kell sorolnunk, már 1623-ból maradt fenn példa ugyanis arról, hogy nem fogadták el⁵⁰ az árucseré szintjére visszaeső gazdasági viszonyok közepette.

Nem a megtakarítási, hanem a kincsképzési cél ösztönözte azokat, akik egyes tallérjaikat megaranyoztatták. Kassán, 1646-ban Szegedy György hagyatékában az aranyak és a tallérok között „egy egyes és fél aranyozott tallér” is⁵¹ volt. Ekkor ezt 2 forint 70 dénárban⁵² számították, ami megfelelt a közönséges tallérok 180 dénáros árfolyamának.

⁴⁶ Szentkirályi Sebestyén kassai kereskedő 1624. évi elszámolása nyomán közli: *Kemény Lajos*: A magyar valuta történetéből. Századok 44. (1910) 233., ill. „1624. ápr. 11. ... Kassa ... Ferdinand réz tall. - 50 d.” *Horváth T. A.*: A tallér értékváltozása i. m. 32. Megjegyzendő, hogy ezekben az árfolyamokban heves viták után egyeztek meg az érintettek, vö. *J. Újváry Zsuzsanna*: Egy kereskedőcsalád metamorfózisa (A mezőszegedi Szegedy család). In: Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. Szerk. Zimányi Vera. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 9.) Budapest 1994. 52–53.

⁴⁷ „Nyomatott oly polturá[t] és Ferdinand reß [sic!] tallért. Nyom [fontot] 8 1/2 [fontot] egy fertály heán.” Kassa, 1646. febr. 21. Részlet Szegedy György hagyatékából. Kassa v. lt. A. S. Számozatlan forrás a 9157–9419: számú iratok között.

⁴⁸ „1630. »Viles et Cuprei Talleri Rhenenses 127, quorum terni pro floreno 1 acceptantur.«” *Horváth T. A.*: Régi magyar pénznevek i. m. 21., ez esetben Alsó-Magyarországon 450 dénár helyett 100 dénárban, Felső-Magyarországon pedig 540 dénár helyett csupán 100 dénárban számították a réztallérokat.

⁴⁹ „Anno 1656. 8. Maii. Búz István és Bende István székbírák adtanak kezünkben 257½ tallérokot jó pénzül és d. 30. Réz tallért 3.” Nagykőrös v. szk. 1656. 151. (MOL f. 3414. sz. t.)

⁵⁰ Egy pozsonyi polgár 500 kősoért búzát kért a nagyszombati partnerétől, a pénzt csak kikötéssel fogadta el: „amennyit pediglen pinzül kegyelmetek küld, egyéb pénzt én nem veszek az császár poturájánál, két sasosnál, tallért négy forintban és az sima 20 ígest is elveszem, extra vas tallér.” Pozsony, 1623. jún. 11.: Štátny archív. v Trnave (Nagyszombati állami levéltár); Nagyszombat város levéltára, Missiles [a „20 íges” = 20 schillinges – minden valószínűség szerint a 150 krajcár névértékű, ugyancsak gyenge minőségű kipper-tallér lehetett. – B. J.].

⁵¹ A „Vagyon egy egyes és fél aranyozott tallér ...” leltári bejegyzés a viszonylag ritka „másfél-szeres” tallérok egyikére enged következtetni. Bethlen Gábor „Kassai Kamarájában” is készült C-C (= Camera Cassoviensis) verdejegyű másfél-szeres tallér 1628-ban. *Huszár L.*: Az Erdélyi Fejedelemség i. m. 29., 100., 103.

⁵² Inventarium bonorum Georgii Szegedyi. Kassa, 1646. febr. 8.: MOL, E 148, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Neo-regestrata acta Fasc. 310. Nr. 50. E forrásról készült jegyzeteit J. Újváry Zsuzsanna egyetemi docens bocsátotta rendelkezésemre, ez alkalommal is köszönet érte.

A tallérok mérete (rész, egész és többszörös tallérok)

A fentebbi „egész ezüsttallérok” láttán nyilvánvaló, hogy *rész*tallérok — többnyire *fél* és *negyed* tallérok — ugyancsak kerültek ki a verdékből. Minden bizonnyal több forgott belőlük annál, amennyi az írott forrásokból kimutatható, hiszen figyelembe kell venni azt, hogy időnként csak a dénárra, illetve a krajcárra átszámított értéküket jegyezték fel. Ha viszont több volt belőlük, akkor egész tallérra számították át őket, és különállóan csupán az egy egészet el nem érő maradványt írták fel, miként az a — több részletben — Sárospatakra vitt „37,229 1/2, 1/4” tallér összesítéséből⁵³ kitűnik. Előfordul az is, hogy csak a pénzértékek szerencsés egymás mellettisége enged következtetni a „*krajcáros tallérnak*” nevezett *negyed* tallérra: „Item Nr. 3 egész tallért fl. 12. Item egy két forintos tallért fl. 2. Item négy *krajcáros tallért fl. 4.*” — írtak össze 1622 őszén.⁵⁴ E példa szerint az egész tallér árfolyama 4 számítási forint, a fél talléré 2 forint, a *negyed* talléré pedig 1 forint volt az inflációs esztendőben. Más esetben a *negyed* tallér egész tallérhoz viszonyított súlya árulja el, hogy az összeírók *negyed* tallért tettek a mérlegre: „Item egy tallér, Maximilánus császár formájára vert tallér, *nyom* tallért 1/4.”⁵⁵ A nevéen nevezett, pontosabban régies alakban becézett *negyed* tallér sem példa nélküli: „Kész költőpénzem nincsen, hanem négy aranyam, négy ezüst tallérom, három fél tallérom és egy *fertály* tallérocskám.”⁵⁶

A *negyed* tallér kapcsán említendő az *ort*, mely szó eredetileg szintén *negyed* tallér jelentésű⁵⁷ és a magyarországi forrásokban⁵⁸ is előfordult. Kassán 1622-ben a „*Friderische*” és a „*dantzker Ortzthaler*” egyaránt 50-50 dénárban járt, de a birodalmi „*Ortzthaler*”⁵⁹ árfolyamát 1 forintra, azaz 100 dénárba tették; az utóbbi ekkor valóban az egész tallér egynegyed része volt. Szintén Kassán, 1624-ben a „*jó schlesiai orthokat*” 33, a „*danczkai*” ortokat pedig 48 dénárba⁶⁰ taksálták. Sárospatakon „*danczkai harminc pénzes garasok*”-ként⁶¹ írták össze az ortokat 1642-ben, így árfolyamuk csupán 1/6 tallérnak felelt meg. Az erdélyi országgyűlés 1665 őszén viszont 40 dénárban szabta meg a „*danczkai*

⁵³ Valóban fejedelmi mennyiségű tallért — „Summa tallerorum 37,229 1/2 1/4”-et — számlált össze I. Rákóczi György utasítására Klobusiczky András 1642-ben. A részletelek többször is tartalmaztak fél tallérokot, amelyekből azonban csak egy látható a végösszegben. -i -r [= *Szilágyi Sándor*]: A pénzügyi viszonyok történetéhez I. Rákóczy György idejében. A pataki kincstárban elhelyezett pénz. Történelmi Tár 1894. 721–727.

⁵⁴ Kezicz István⁶ javainak leltára. Kassa, 1622. okt. 18.: Kassa v. lt., Collectio Schwartzbachiana Nr. 5975.

⁵⁵ Inventarium bonorum viduae Joannis Schirmer, 1637. jan. 30.: Kassa v. lt. A. S. FF – Schirmer Nr. 2. (a továbbiakban: Kassa v. lt., Schirmer – 1637.) A gazdaságtörténeti irodalomban jól ismert Schirmer családra l. *Kerekes György*: Polgári társadalmunk a XVII. században. Schirmer János (1625–1674) kassai kereskedő üzleti könyve alapján. Kassa 1940.

⁵⁶ Juhász Erzsébet testamentuma. Kassa, 1681. szept. 18.: Kassa v. lt. A. S. PP-Appendix Nr. 81.

⁵⁷ *Schrötter, Fr.*: Wörterbuch i. m. 475.

⁵⁸ *Horváth. T. A.*: Régi magyar pénznevek i. m. 18.

⁵⁹ Inventarium bonorum Petri Vihertz. Kassa, 1622. nov. 10.: Kassa v. lt., Collectio Schwartzbachiana Nr. 5972.

⁶⁰ *Kemény L.*: A magyar valuta i. m. 233.

⁶¹ *Szilágyi S.*: A pénzügyi viszonyok i. m. 719.

ort” árfolyamát,⁶² ami — bár magasabb volt az előbbinél — nem érte el a 180-200 dénáros tallérkursus egynegyedét. A hódoltság pénzforgalmában az írott források szerint ugyanakkor a 17. század utolsó harmadában bukkantak fel az ortok „negyed rész”⁶³ jelentéssel, negyed tallérok pedig a hódoltság egykori területének éremleleteiből⁶⁴ is kerültek elő. Az írott forrásainkban előforduló *negyed tallér* és a *fertály tallér* az egész tallér egy negyed részét jelenti, a jelző nélkül álló *ortok* dénárértéke azonban nem minden esetben egyezik meg a tallér árfolyamának egy negyedével, ami átszámítások esetén óvatosságra int.

Kisebb gondot okoznak a *fél tallérok*, amelyek természetesen nagyobb figyelmet érdemelnek akkor, amikor jelzős változataik fordulnak elő. Közöséges változataikra utaló nyomok bőven vannak a hódoltsági számadáskönyvekben is, nevesítetten azonban már kevésbé gyakoriak, de nem példátlanok: a nagykőrösi Varga Jakab 1642-ben „1 czaz(aros) és egy fél greczy tallért” fizetett⁶⁵ adójára. Kassán 1643-ban 1 1/2 tallért 2 forint 70 dénárban számítottak, a tállyai nótáriusnak adott „fél tallért” pedig 90 dénárban könyvelték, azaz a 180 dénáros tallérkursus felén.⁶⁶ A későbbiekben — már magasabb árfolyamon — a közöséges egész tallért 210 dénárban jegyezték, a *fél tallérosok* számított értéke pedig 105 dénár volt.⁶⁷ Alig haladta meg ezt a szintet a francia fél talléros 1688-ban feljegyzett kursusa: „francia fél tall. – 1 frt. 6 d.”⁶⁸

A nagy pénzrontás idején a *fél tallérosokra* szintén nagyobb gondot fordítottak. Teljesen érthetően tették ezt, hiszen az eltérő változatok árfolyama között jelentős különbség mutatkozott. Így 1622-ben Ferdinánd király *fél tallérját* 1 forintban, illetve a kemény birodalmi *fél tallérosokat* és a „Krisztus születését” ábrázoló *fél tallérosokat* 2-2 forintban számították, miközben az egész tallérok 4 forintban jártak.⁶⁹ A pénzérték-viszonyok kiegyensúlyozottabbá válását követően a *fél tallérok*at besorolták az egész tallérok közé, miként azt a „496 1/2 egész tallér p. f. 1:80 [facit] f. 893:70.” feljegyzés⁷⁰ tanúsítja.

Az ún. „*rhénes tallérok*” egyik része — az árfolyamok nyomán — fél tallérral volt egyenlő, amire az 1624 tavaszán kelt kassai feljegyzés a bizonyíték: „1 tall. – 250 d; 1 Rh. tall. 125 d.”,⁷¹ tehát a *rhénes tallér* értéke a közöséges tallér

⁶² Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor. I-XXI. 1540–1699. (Magyar Történelmi Emlékek III/B.: Erdélyi Országgyűlési Emlékek; a továbbiakban: EOE) Budapest 1875–1898. XIV. Budapest 1889. 143.

⁶³ *Iványosi-Szabó Tibor*: Pénzforgalom és pénzértékek Kecskeméten 1662–1711. In: Uő: Gazdaságtörténeti és demográfiai feldolgozások. Bács-Kiskun megye múltjából VII. Kecskemét 1985. 84–85.

⁶⁴ *Buza J.*: A tallér és az aranyforint i. m. 94–97.

⁶⁵ Nagykőrös v. szk. 1642. 167. (MOL f. 3411. sz. t.)

⁶⁶ Kassa v. lt. Suppl. H. 158.

⁶⁷ Az „Egri Captalannak 133 1/2 tallérról a d. 2,10 [=] fl. 280 [d.] 35.” Kassa v. lt., Városi kiadások jegyzéke 1686. ápr. 30. Suppl. H III/3. – dis – 26.

⁶⁸ *Horváth T. A.*: A tallér értékváltozása i. m. 48.

⁶⁹ „Zwen halbe thaler khwnig Ferdinanty fl. 2.”, ill. „Zwen halbe thaler mit der gebwrnt Christy fl. 4”, végül „12 halbe hartte Reichstaler ain per fl. 2 [=] fl. 24.”, velük szemben „22 stuck Reichstaller ain per fl. 4 [=] fl. 88.” Inventarium bonorum Petri Vihertz. Kassa, 1622. nov. 10.: Kassa v. lt., Collectio Schwartzbachiana Nr. 5972.

⁷⁰ Néhai Flasch Márton javainak felosztása. Kassa, 1636. dec. 16.: Kassa v. lt. A. S. Fasc. EE – Flasch Nr. 2.

⁷¹ *Kemény L.*: A magyar valuta i. m. 233., ill. *Horváth T. A.*: A tallér értékváltozása i. m. 32.

fele volt csupán. Alacsonyabb árfolyamon ugyancsak fél tallérral volt egyenlő a *rhénes tallér* 1632-ben, amikor a közönséges tallérok kurzusa 180 dénár, a *rhénes talléré* pedig 90 dénár volt.⁷² A hódoltság területén szintén előfordult, hogy a *rhénes tallér* fél tallérnak felelt meg.⁷³ Akadtak azonban olyan „*rhénes tallérok*” is, melyeknek kurzusa 1 magyar forint, azaz 100 dénár volt, erdélyi forrásból vett adatok között például 1621-ben: „1 Rhen. tall. – 1 m. frt.”⁷⁴ Ezzel egyező árfolyamra Kassán is akadt példa 1646-ban: „Item rénes tallér Nr. 10 [=] fl. 10”; miközben a közönséges tallérok árfolyama 180 dénáron állt, de ugyanebben a forrásban font számra mérték a *rénes tallérokat*⁷⁵ a legsilányabb polturákkal együtt. Ez utóbbi esetben feltételezhető, hogy a 60 krajcár névértékű inflációs tallérokat — például Ferdinánd fentebb említett réztallérjait — tették mérlegre, a *rhénes forint* számítási pénzként ugyanis 60 krajcárral egyenlő, s e *rhénes* jelzöt vihették át a tallérokra.

Az, hogy a „*rhénes tallérok*” mint gyűjtőnévvel különböző értékű tallérokat ruháztak fel a kortársak, olyan kassai adatokkal bizonyítható, amelyek a tallérok árfolyamát külön-külön tartalmazzák, tehát a kurzusok nem utólag kiszámított, hanem az eredetiben adott értékek. Így 1636-ban a közönséges tallér árfolyama 180 dénár, a *rénes talléré* 150, a „*sasos*” *rénes talléré* pedig 100 dénár⁷⁶ volt.

Az ún. „*rhénes tallérok*” 1618–1632 közötti árfolyamáról több közölt adat⁷⁷ ismert. Egy részük azt jelzi, hogy e pénzeket a kortársak fél tallérosoknak tekintették, de arra is láttunk példákat, hogy a „*rhénes tallérok*” kurzusa a fél és az egész tallérok között helyezkedett el, tehát esetenként a fél tallérosnál több nemesfém tartalmazó tallérszerű vereteket is *rénes tallér* névvel ruházták fel. Közlebbi fogódzó nélkül ez idő szerint megoldhatatlan az azonosításuk. A feltételezések egy része előbbre viheti a kutatást, de van olyan hipotézis, ami nyugodtan elvethető – így például a 17. század első felében előfordult „*rhénes tallérok*” nem lehettek azonosak a német 2/3 tallérokkal,⁷⁸ mert ez utóbbiakat csak az 1667-ben kötött zinnai egyezmény⁷⁹ szerint kezdték verni.

A pénzverdéből zömmel *egész tallérok* kerültek ki. Ismert árfolyamukkal együtt számos adatot⁸⁰ tartalmaz róluk a szakirodalom. Az 1642-ben összeírt „*pataki kincstár*” több mint 32000 tallérjának legnagyobb hányada ugyancsak

⁷² „Tallér Nro 384 facit fl. 691 d. 20.”, ill. „Vagyon 9 renes taller facit fl. 8 d. 10.” Kassa, 1632. dec. 8.: Kassa v. lt. A. S. Fasc. S – Szegedi, Nr. 59., 60.

⁷³ *Iványosi-Szabó T.*: Pénzforgalom i. m. 94–95.

⁷⁴ *Horváth T. A.*: A tallér értékváltozása i. m. 31.

⁷⁵ „Vagyon egy zsákban tallér No 430 [facit] fl. 774.” – ezzel szemben: „Item oly polturák rhénes tallérok egyveleges No 8 1/4 font, tudván p. fl. 8 [facit] fl. 66.” Inventarium bonorum Georgii Szegedy ... Kassa, 1646. febr. 8.: l. az 52. jegyzetben idézett forrást.

⁷⁶ Kiemelve az egyes tételeket: „496 1/2 egész tallér p. f. 1:80 [=] f. 893:70.”, ill. „1 rénes p. f. 1:50 [=] f. 1:50.”, végül „1 sasos deto [sic! az előző tétel „rénes” szava alatt!] p. f. 1 [=] f. 1:–” Kassa, 1636. dec. 16.: Kassa v. lt. A. S. Fasc. EE – Flasch Nr. 2.

⁷⁷ *Horváth T. A.*: A tallér értékváltozása i. m. 31–35.

⁷⁸ *Iványosi-Szabó T.*: Pénzforgalom i. m. 95.

⁷⁹ *Schrötter, Fr.*: Wörterbuch i. m. 757., ill. *Huszár Lajos*: Deutsche Guldiner in Ungarn im 17. Jahrhundert. In: Actes du 9ème Congrès International de Numismatique. Berne, septembre 1979. Ed. Tony Hackens-Raymond Weiler. Louvain-la-Neuve-Luxembourg 1982. 975–980.

⁸⁰ Az 1617–1686 közötti időre l. *Horváth T. A.*: A tallér értékváltozása i. m. 31–48.

egész tallér lehetett, és többnyire egész tallérokat és aranyforintokat vettek fel az ingatlanok árában is, noha az adásvételi szerződések nagyobb részét magyar forintban rögzítették az árakat. A különböző jelzőjű tallérok többsége szintén egész tallér volt akkor is, ha „integer” mivoltukat⁸¹ nem emelték ki.

A közönséges egész tallérok iránti bizalom csak az 1620-as évek elején rendült meg, azokban az esztendőkből, amikor a hírhedt „réz-” és ún. „vastallérok” — a köznyelv szerint teljes joggal rosszsnak nevezett tallérok — forogtak. Kassán, 1623-ban a városi előljáróság is fenntartással vette vissza a mézárosoktól azt a „100 egész tallért,” amelyet korábban barmok vásárlására adtak a bárd mestereinek: „Elveszik az tallért, csak jó legyen az tallér”⁸² — hangsúlyozták.

Az egész tallérok iránti igény a 17. század második felében, pontosabban az 1660-as évek közepe tájától növekedett meg; akkor, amikor változott az emisszió struktúrája. Kissé leegyszerűsítve: egyfelől egyre kevesebb tallért, másfelől egyre több középértékű váltópénzt⁸³ vertek. Az adókat pedig a mind nehezebben előteremthető tallérokban és aranyforintokban követelték, amivel újabb terhet zúdítottak az ország — különösen a szűkebb értelemben vett hódoltság⁸⁴ — népére. Nyilvánvaló, hogy a keleti magyar területeken (Felső-Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben) is keresettebbekké váltak az egész tallérok, így az árfolyamuk⁸⁵ is emelkedett.

A 16., de főként a 17. század „egész tallérjai” — mint számadási tételek — nemcsak a fél és a negyed tallérok jelentős részét rejtették és rejtik szem elől, hanem a többszörös tallérokat is. A fentebb említett erdélyi „másfélszeres” talléron kívül „Duplex Reichstaler”-ról⁸⁶ maradt fenn feljegyzés 1623-ból, Győrött 1632-ben pedig többek között „három tripla gréczi tallér, ki kilenczet teszen” tétel⁸⁷ olvasható egy hagyatékban. A 17. század végén pedig a kölcsönadott pénzek között 58 egész tallérnak megfelelő részösszegben „Gereczy tallér⁸⁸ dupla 2, hármastallér⁸⁹ gericzy 3, edgyes tallér gericzy 45” volt. Az egykoriak nagy

⁸¹ Ritka ellenpéldaként álljon itt egy 1649. évi adat: „Solidus Imp. integer tall. 180 d.” Horváth T. A.: A tallér értékváltozása i. m. 41.

⁸² Kassa v. lt., Prot. delib. 219. (1623. jún. 2-án kelt határozat).

⁸³ Ausztriára nézve e témakörben kitűnőek Eduard Holzmair írásai: Geld und Münze unter Kaiser Leopold I. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 60. (1952) 238–250., ill. Uő: Der Umfang der österreichischen Münzprägung in den Jahren 1659–1680. Numismatische Zeitschrift 89. (1974) 51–59.

⁸⁴ Buza J.: A tallér és az aranyforint i. m. 83–92., ill. Hegyi Klára: A török hódoltság és pénzforgalma. Numizmatikai Közöny 86–87. (1987–1988) 77–84.

⁸⁵ Az egész tallérok feljegyzése és az árfolyamok emelkedésére két kassai példa nyomán is ilusztrálható: „Item 10 egész tallért [=] f. 20.” (1672. ápr. 19. után 1 tallér árfolyama 200 dénár), ill. „Item 6 egész tallért [=] f. 14.” (1673. júl. 19. 1 tallér árfolyama 233 1/3 dénár). Kassa v. lt., Városi kiadások jegyzéke, (1668–1674). H III/3. – dis – 25. fol. 39., 44. Az országos háttérre l. Horváth T. A.: A tallér értékváltozása i. m. 45–50., ill. Huszár L.: Pénzforgalom i. m. 56–60.

⁸⁶ Horváth T. A.: A tallér értékváltozása i. m. 32.

⁸⁷ Sörös Pongrác: Végrendeletek és leltárak a XVI–XVII. századból. Történelmi Tár 1899. 532.

⁸⁸ Beniczky Ilona adta kölcsön 1698 tavaszán. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest (a továbbiakban MTAK); Kézirattár, Horváth Tibor Antal gyűjtése, Ms. 5259.

⁸⁹ A valódi, háromszoros stájer tallér a maga korában sem volt gyakori, ismert példányai 1639-ből, 1674-ből és 1675-ből maradtak fenn. Helmut Jungwirth: Beiträge zur Münzgeschichte Ferdinands III. ungedr. Phil. Diss. Wien 1962., ill. Uő: Corpus Nummorum Austriacorum (CNA). Bd. V. Leopold I–Karl VI. (1657–1740). Wien 1975. 38., 40.

becsben tartották a többszörös tallérokat, hiszen a pénzvagyon megőrzésének fontos elemei voltak. A kassai Várady György 1635-ben örökölt⁹⁰ többek között 4 példány „*kettős négyszögű*” tallért, amelyeket 1679-ben már az ő hátrahagyott javai között említettek meg úgy, hogy pontosabb leírást adtak Bethlen Gábor „*négy szeghű négy duplás*” tallérjáról, miközben még 2 „*régli duplás*” tallért⁹¹ is inventáltak. A soproni pénzforgalomban mind a *rész*-, mind a *többszörös* tallérokra volt példa, az ismertetett skála a fél tallérostól a tízszeres tallérig⁹² terjedt.

A tallérok névértéke

Ismeretes, hogy a tallérverés első évtizedeiben a névértéket nem tüntették fel a nagyméretű ezüstpénzeken. Az 1551-ben, Augsburgban kibocsátott birodalmi pénzrendelet egységesítési céllal 72 krajcárban határozta meg a tallér árfolyamát, 36 krajcárban a fél tallérét; e számok jól láthatóak mindkét veret⁹³ hátlapján. E *Reichsguldinernek* nevezett tallérok 27,50 gramm színezüstöt tartalmaztak, de pár évvel később (1559-ben) ugyancsak Augsburgban a 22,89 gramm tiszta súlyú, 60 krajcár névértékű⁹⁴ tallér — *Reichsgulden* — kibocsátásáról döntöttek. Az egész és a fél *Reichsgulden* hátlapján szintén látható volt a 60, illetve 30 krajcáros névérték. A katasztrófális pénzrontás idején azután a tallérok árfolyamát is emelték 120, majd 150 krajcárra. A névérték és a tényleges fémérték között azonban mind szélesebbre nyílt az olló, és az ún. Kipper-tallérok technikai kivitelüket tekintve is egyre silányabbakká⁹⁵ váltak.

Kassán 1632-ben — amikor a jócskán felhalmozott inflációs pénzeket elkülönítve nagy gonddal felosztották a dúsgazdag Szegedy Mihály örökségét⁹⁶ — néhány 60 krajcáros tallért is megemlítettek. Árfolyamukat 150 dénárba tették, ugyanekkor a jelző nélküli tallérok kiszámítható kurzusa 180 dénárba⁹⁷ rúgott. E két árfolyam közötti eltérés csaknem pontosan megfelel annak a különbségnek, amelyik a 72, illetve a 60 krajcáros tallérok ezüsttartalma⁹⁸ között volt.

⁹⁰ Karácson Várady Jánosné, Tury Kata hagyatéka. Kassa, 1635. szept. 5.: Kassa v. lt. A. S. Fasc. KK – Váradi Nr. 2.

⁹¹ Divisionales bonorum Georgii Váradii. Kassa, 1679. febr. 25.: Kassa v. lt. A. S. Fasc. KK – Váradi Nr. 19.

⁹² Huszár L.: Pénzforgalom i. m. 59.

⁹³ Schrötter, Fr.: Wörterbuch i. m. 538.; Heß, W.-Klose, D.: Vom Taler zum Dollar i. m. 62–63.; Christmann, T.: Das Bemühen i. m. 60–72.

⁹⁴ Moser, H.-Tursky, H.: Die Münzstätte Hall i. m. I. 94., ill. Die Reichsmünzordnung von 1559; Reichsgulden zu 60 Kreuzer. Heß, W.-Klose, D.: Vom Taler zum Dollar i. m. 69–72.

⁹⁵ Heß, W.-Klose, D.: Vom Taler zum Dollar i. m. 106–110.

⁹⁶ J. Újváry Zs.: Egy kereskedőcsalád i. m. 37–39.

⁹⁷ Kassa, 1632. dec. 8.: Kassa v. lt. A. S. Fasc. S – Szegedi Nr. 60.

⁹⁸ Aránypárban: 27,50 : 22,89 = 180 : x

$$x = \frac{22,89 \cdot 180}{27,5}$$

$$x = 4120,2 : 27,5$$

$$x = 149,8, \text{ kerekítve } 150$$

Csaknem másfél évtizeddel később a 72 krajcáros, illetve a közönséges tallérok — meglepő módon — egyaránt 180-180 dénárban⁹⁹ számították, amivel akarva-akaratlanul leértékelték az 1551. évi norma szerint vert 72 krajcáros nagy ezüstpénzeket. A különbségtétel elmaradása vélhetően azzal magyarázható, hogy az 1640-es évekre már elültek az 1620-as években tomboló inflációs vihar hullámai, illetve még elegendő tallér volt forgalomban, nem rontották a váltópénzeket, s így a monetáris szempontból nyugalmasabb esztendőekben nem fordítottak oly nagy figyelmet a tallérok névértékére. A betűvetés tudományában járatlan emberek — s a lakosság többségét ők alkották¹⁰⁰ — inkább a tallérok egész, illetve rész, továbbá többszörös voltára ügyeltek. Végül az sem téveszthető szem elől, hogy a népesség nagyobbik hányada dénárban, illetve polturában mérte a tallérokot, ezért a krajcárban megadott értékjelző számok¹⁰¹ igen keveset, a kibocsátás idejét tanúsító évszámok¹⁰² pedig szinte semmit sem mondtak számukra.

A tallérok kibocsátói

A tollforgatók viszont a tallérok köriratát olvasva a kibocsátók nevét, a pénz politikai-földrajzi eredetét, ritkábban a verdejegyek rövidítéséből a híresebb verdék nevét is meg tudták állapítani. Az 1642-ben Sárospatakon megszámlált tallérok között *Rudolf*, *Ferdinánd* és *Leopold*, majd „mostani császár”, azaz III. Ferdinánd tallérokot, továbbá fejedelmieket¹⁰³ — *Báthory István*, *Báthory Zsigmond* és *Báthory Gábor* — tallérokot¹⁰⁴ nevesítettek, illetve — körülírtan, de nem név szerint — Bethlen Gábor tallérjairól¹⁰⁵ emlékeztek meg.

Az uralkodók, illetve kibocsátók nevének, sőt még heraldikai elemeknek a pontos említése is lehet azonban félrevezető. Egy igen alaposnak tűnő leírás „Tallér Ludovicus képe rajta egyfelől, másfelől Magyarország címeré” tallért¹⁰⁶ említ, noha ilyen tallér nem létezett. Tallérhoz hasonló nagy ezüstök készültek

⁹⁹ „Vagyon egy zsákban tallér No 430 [facit] fl. 774.”, ill. „Vagyon No 72 krajcáros tallérok no. 170 [facit] fl. 306.” Inventarium bonorum Georgii Szegedy... Kassa, 1646. febr. 8.: l. az 52. jegyzetben idézett forrást, ill. vö. még *Horváth T. A.*: A tallér értékváltozása i. m. 40.

¹⁰⁰ *Tóth István György*: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.) Budapest 1996.

¹⁰¹ Kivételek persze mindig akadnak. Egy feljegyzés szerint 1650-ben például a 60, 70, 75 krajcáros tallérok árfolyamát 1 forint 12,5 dénárban, illetve a 120 és 150 krajcárosokét 2 forint 25 dénárban számították. *Horváth T. A.*: A tallér értékváltozása i. m. 41. (E névértékek, illetve árfolyamok olyan székszisztem támasztanak, amelyet csak az eredeti források átnézése után lehetne eloszlalni.)

¹⁰² Igen ritka, bár nem példátlan a kibocsátás évszámát tartalmazó feljegyzés: „Bethlen Gábor szegletes eöreogh talleri 45, maga képe rajtok, mellyeket in A. 1627. esztendőben [Kiemelés tőlem – B. J.] vertek volt.” *Horváth T. A.*: Régi magyar pénznevek i. m. 20.

¹⁰³ *Szilágyi S.*: A pénzügyi viszonyok i. m. 721–722.

¹⁰⁴ Szaktudományos álláspont szerint Báthory István Nagybányán vert tallérjai nem erdélyi, hanem lengyel tallérok voltak. *Huszár L.*: Az Erdélyi Fejedelemség i. m. 49.

¹⁰⁵ A „Szegény fejedelem nagybaniaj, kermetzj...” tallérjai félreérthetetlenül Bethlen Gáborra utalnak. Részletesebben foglalkozom ezzel „Bethlen Gábor »kopasz« tallérjai” című írásomban. Numizmatikai Közöny 104–105. (sajtó alatt).

¹⁰⁶ Kassa v. lt., Schirmer – 1637.

ugyan 1525-ben, de azok nem pénzek, hanem érmek¹⁰⁷ voltak, amelyeket jó egy század múltán, méretük nyomán tévesen sorolt az utókor a tallérok közé.

Az uralkodók, illetve az emissziós jogot gyakorló főhercegek nevére vert tallérok közül a *Fülöp*, valamint a *Ferdinánd* és a *Leopold* ún. „*gréci tallérokat*” kell kiemelni; az utóbbi kettő elkülönítése azonban a politikai-földrajzi hovatartozás okán indokoltabb. „A *Fülöp tallér* kétségtelenül spanyol pénz volt.” – olvasható a régi pénzneveinkről szóló úttörő tanulmányban;¹⁰⁸ az árfolyamát tanúsító, 1620-ból származó rendelkezés azonban „*Hispániai és Philöp*” tallérről szólt, tehát nem azonosította maradéktanul a két veretet. Kurzusukat egyezően 220 dénárban szabta meg, szemben a *rhénes tallérok* 160 dénáros¹⁰⁹ szintjével. A század végéről, 1691-ből származó adatok szerint az *imperialis tallért* 150, a *scudót* vagy *koronás tallért* 200 dénárban számították, illetve egy másik koronás vagy „*Philippus*” tallérét viszont 240 dénár¹¹⁰ tették. Bár az időben igen távoli árfolyamok aránya és a pénzek neve ugyancsak eltérő, az kétségtelen, hogy a *Fülöp tallérokat* előkelő hely illette meg a tallérveretek sorában.

A II. *Fülöp* nevére vert *Fülöp tallérok* kibocsátásuk helyét tekintve *németalföldi* nagy ezüstök voltak, és nemcsak egész, hanem résztallérokat — fél, ötöd, tized és huszad tallérokat — is vertek belőlük. Nyersúlyuk, azaz teljes tömegük 34,29 gramm volt, s a 883‰ finomságú ötvözet révén 28,56 gramm¹¹¹ ezüstöt nyomtak, következésképpen nemesfém tartalmuk meghaladta az *imperialis talléroké*t. Igen nagy mennyiségben bocsátották ki a *Fülöp tallérokat*, kedveltek és keresettek lettek, s köznapi árfolyamuk esetenként meghaladta azt a szintet, amennyi az ezüsttartalmuk révén¹¹² megillette volna őket, azaz felárral forogtak. Az 1620-as évek nagy pénzrontását követően számos pénzrendelet tartalmazta árfolyamukat, amelyik a birodalmi tallérok 90 krajcáros, illetve a 72 krajcár névértékű tallér 94 krajcáros kurzusával szemben 100 krajcár¹¹³ volt.

A bajor választófejedelem 1623 nyarán kiadott pénzrendeletében¹¹⁴ még magasabbra (104 krajcárra) tette a *Fülöp tallér* kurzusát, de a 72 krajcáros és az *imperialis tallér* árfolyama megegyezett a strasbourg-i és a frankfurti kurzusokkal. A bajorországi árfolyamok nemcsak eltérő és hozzánk közelebbi voltak miatt érdekesek, hanem azért is, mert több tallérszerű veret, illetve jó minőségű tallér adatait tartalmazzák. Így például a nagy ezüstök élén nem a *Fülöp tal-*

¹⁰⁷ Igen valószínű, hogy az idézett leírás II. Lajos Körmöcbányán, 1525-ben készült kisebbik érméről szól; vö. *Huszár Lajos-Procopius Béla*: Medaillen- und Plakatenkunst in Ungarn. Budapest 1932. 55., Nr. 9., ill. az elő- és a hátlap képe: Uo. I. tábla, Nr. 9.

¹⁰⁸ *Horváth T. A.*: Régi magyar pénznevek i. m. 16.

¹⁰⁹ „Hispaniai és Philöp Tallér 220., Rhen. Taller 160 pénzben iaron ezután.” Uo.

¹¹⁰ Privigye, – 1691. júl. 12. „Imp.tall. – 150 d. Scutatus sive Coronatus – 100 kr. Coronatus sives Philippus 2 Rh. Frt.” *Horváth T. A.*: A tallér értékváltozása i. m. 49.

¹¹¹ *H. Enno van Gelder*: De Nederlandse munten. Utrecht–Antwerpen 1980. 71–73., 266.

¹¹² *Heß, W.-Klose, D.*: Vom Taler zum Dollar i. m. 97–100.

¹¹³ Strasbourg 1623. okt. 19-i, Frankfurt am Main okt. 27-i rendelete azonos árfolyamokat tartalmaz. A strasbourg-i rendeletben „*Königs- oder Philippsthaler*” szerepel. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel; jelzetük: Fg Mischbd 12 (7), ill. 12 (18).

¹¹⁴ Miksa választófejedelem 1623. jún. 14-én kiadott pénz és árrendelete. Uo. Fg Mischbd 13 (16).

lér, hanem az *ezüst korona* állt, ami első pillantásra csupán helyezési eltérésnek tűnik, mert árfolyama megegyezett¹¹⁵ a *Fülöp talléréval*. Ha azonban határozott elkülönítést nem tévesztjük szem elől, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy voltak olyan tallérok, amelyeknek nemesfémtartalma azonos volt a *Fülöp talléréval*, vagy csak csekély mértékben tért el tőle. E ponton felértékelődnek Horváth Tibor Antal adatai, kiváltképpen a már fentebb és lábjegyzetben is érintett „Scutatus sive Coronatus – 100 kr.” [illetve a] „Coronatus sive Philippus – 2 Rh. Frt.” elemek. Mivel a *Coronatus* és a *Scutatus* pénznév időnként egymástól függetlenül, de azonos forrásban is előfordult, e veretek vélhetően olasz, illetve neolatin eredete révén át kell térni a tallérok földrajzi hovatartozására.

A tallérok földrajzi eredete

Nem téve különbséget a városi és a városközpontú, valamint a verdehelyet megadó, illetve a királyi, fejedelmi, tartományúri és uralkodói, továbbá a népnevekre utaló jelzők között a következő tallérnevek állnak rendelkezésünkre: *belga* (1686), *berni* (*berner*, 1623), *francia* (1686), *genovai* (*genueser*, 1653), *grazi* (1568), *hispaniai* (1620, vö. *spanyol*), *holland* (1648), *körmöci* (1562), *lengyel* (1643), *magyar* (1612), *nagybányai* (1642), *olasz* (1623), *salzburgi* (1623), *saxoniai* (1642, vö. *szász*), *spanyol* (1664, vö. *hispaniai*), *svéd* (*suetiay*, 1637), *szász* (1611, vö. *saxoniai*), *sziléziai* (1635), *velencei* (*venetus*, 1636). Nyilvánvaló, hogy a jelzők száma térben és időben egyaránt bővíthető, különösen akkor áll fenn ennek a lehetősége, ha kifejezetten névészeti, a népi névadásra ügyelő vizsgálatnak vetjük alá a forrásokat. Jelen esetben az árfolyamok megállapítása állt és áll a gyűjtési kör középpontjában, így a — földrajzi eredetre vonatkozó — névészeti kitérő mellékeredménynek számít csupán.

A *scudo* nevű velencei ezüstpénz — az esetenként többes számban jegyzett „*scudi veneti*” — árfolyama az eddigi gyűjtés eredményeként 1636-tól¹¹⁶ ismert a Magyar Korona alá tartozó terület pénzforgalmában, és 110 krajcáros kurzusa az átlagosnál több ezüstöt tartalmazó tallérszerű veretet sejtet. Feltételezhető, hogy a *scudo della croce* nevű, 31,82 gramm teljes, illetve 30,16 gramm tiszta tömegű, tehát igen jó minőségű, 948‰-es ezüstdől¹¹⁷ vert pénzről maradt fenn feljegyzés Zágrábban. Néhány évvel később Pozsonyban említettek olyan „*keresztes tallért*, az ki feljebb jár¹¹⁸ az mi tallérunknál,” ez utóbbi a *croce* [= kereszt] nyomán lehetett *keresztes tallér*, de nem tévesztendő össze a Baltikumban kedvelt *burgundiai keresztes tallérral*, amelyik a velencei *scudo della croce*-val szemben csupán 24,65 gramm színezüstöt¹¹⁹ tartalmazott. Számottevően elmaradt tehát az itáliai veretétől, s a Magyarországon vert tallérok ezüsttartalmát sem érte el.

¹¹⁵ „Die Silbercronen pro 1. f. 44. kr.; Der Philipstaler, welchem auch 5. Gantze oder 10. halbe gewichtige Kopfstuck gleich gehen vnd gelten sollen pro 1. fl. 44. kr.” Uo.

¹¹⁶ Horváth T. A.: A tallér értékváltozása i. m. 37.

¹¹⁷ Heß, W.-Klose, D.: Vom Taler zum Dollar i. m. 89.

¹¹⁸ Horváth T. A.: A tallér értékváltozása i. m. 38.

¹¹⁹ Schrötter, Fr.: Wörterbuch i. m. 18., 327., 488.

Nyugat-Magyarországon az 1630-as évektől az 1660-as évek második feléig a közönséges tallérok árfolyama 150 dénár¹²⁰ volt, illetve Sopronban többnyire 155 dénárban¹²¹ járt. A Nádasdyak iratai között 1640-ben a 150 dénáros tallér mellett olyan *scudo* bukkant fel, amelynek 185 dénár¹²² volt az árfolyama, majd a későbbiekben — 1671-ig — több, közelebbi megjelölés nélküli *scudo* árfolyamát jegyezték 183 dénáron.¹²³ Alig volt ennél magasabb a *spanyol scudo* kurzusa: 184,5 dénár, amelyről pozsonyi adat¹²⁴ szól 1664-ből.

Több *scudo* egyező árfolyama láttán fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a fentebb említett „*Scutatus sive Coronatus*” megjegyzés nem lehetett elírás, a század közepéről ugyanis rohonci adatok maradtak fenn a „*korona tallérnak*” a *scudóval* azonos 183 dénáros¹²⁵ árfolyamáról, illetve azt alig meghaladó kurzusáról. Ez utóbbit 1653-ban, Németújváron jegyezték fel: 1 korona tallér. = 183,5 dénár.¹²⁶

Krajcárban megadott árfolyam szerint a „*Coronatus*” ugyanúgy 110 krajcáron állt 1655-ben, miként a *scutatus venetus*, illetve az eredet megjelölése nélküli *scudo*.¹²⁷ A 110 krajcáros árfolyamok a jelző nélküli, illetve a velencei *scudók* és a koronás tallérok lényegében egyező kurzusát igazolják, a 110 krajcár dénárra számítva ugyanis — a soproni pénzürtékviszonyok¹²⁸ alapján 182,6 — kerekítve 183 dénár volt. Csejten, 1657-ben csaknem ugyanennyi volt a *scudo* árfolyama: 182 dénár és 1 obolus, azaz 182,5 dénár.¹²⁹

A Magyarországon forgó tallérszerű veretek méretét, illetve súlyát meghaladó *scudo*, *scutatus venetus*, *coronatus* nevű pénzek nyomai a nyugati országrész és a szomszédos szegély forrásaiból kerültek elő. Délről észak felé haladva Zágráb, Vasvár, Németújvár, Sárvár, Rohonc, Sopronkeresztúr, Pottendorf, Pozsony, Csejte és Privigye helységek neve (láthatóan a Zágráb–Pozsony közötti sávból meríthető több példa) jelzi azt, hogy a nyugati térség pénzforgalmába itáliai eredetű nagy ezüstök is belekerültek. Nem lehetett véletlen, hogy 1653-ban a Batthyány-birtokok tisztartóinak levelezésében, Németújvárort említették a 220 dénár, azaz kiemelkedően nagy értékű *genovai scudót*,¹³⁰ a *Genueser* tallért.¹³¹ Itália sok-sok ver-

¹²⁰ Horváth T. A.: A tallér értékváltozása i. m. 34–46.

¹²¹ Huszár L.: Pénzforgalom i. m. 54. Megjegyzendő, hogy ugyanitt a 120. lábjegyzetbe sajtóhiba csúszott, Horváth Tibor Antal tanulmányára hivatkozva 150 helyett tévesen 158 dénár a tallér árfolyamának alsó határa az 1630–1659 közötti három évtizedben.

¹²² Horváth T. A.: A tallér értékváltozása i. m. 38.

¹²³ Kismarton, ill. Esterházy lt., 1644-ben 3 példa; Csejte, 1657. 1 *scudo* = 182 dénár és 1 obolus; Pozsony, 1671., Uo. 39–46.

¹²⁴ Uo. 44.

¹²⁵ Rohonc, 1649, 1650. Uo. 40–41.

¹²⁶ Uo. 42.

¹²⁷ Sárvár, 1645.; Vasvár, 1649, 2 példa.; Zágráb, 1651.; Pottendorf, 1661., Zágráb, 1662, „*Scudatus Venet[us] – 1 Rh. Frt. 50 kr.*” [= 110 krajcár], Sopronkeresztúr, 1665. Uo. 40–45.

¹²⁸ Bár 1659 fordulópontot jelentett a hazai pénzürtékviszonyok terén, előtte és utána egy ideig 1 krajcár 1,66 dénárban számítandó. Huszár L.: Pénzforgalom i. m. 55., 60.

¹²⁹ Horváth T. A.: A tallér értékváltozása i. m. 43.

¹³⁰ Uo. 42.

¹³¹ *Scudo stretto* néven 1602–1699 között csaknem folyamatosan bocsátották ki tallérnál méretebb ezüstjeiket, vö. Davenport, J. S.: Standard Price Guide i. m. 236., amelynek 1634-ben vert példánya 38,17 grammos volt. Heß, W.-Klose, D.: Vom Taler zum Dollar i. m. 92.

déjéből számos nagy ezüst, ún. *ducatone* került ki, de *ducatello* néven¹³² vertek az *imperiális talléroknál* szerényebb súlyú ezüstöket is. Részben ez az oka annak, hogy a *scudo* néven említett pénzek árfolyama tág határok között mozgott, 150-160 dénártól 220 dénárig terjedt. A *scudo* néven említett veretek többségét nevezhették volna a kortársak *olasz tallérnak* is, erre a jelzős szerkezetre azonban alig akad példa az ismert árfolyamú pénzek között; nyilván nem véletlen, hogy a 145 dénáros ezüstpénz nyoma szintén a Batthyány-levéltárban¹³³ maradt fenn.

A földrajzi eredetű tallérnevek gyakoriságát tekintve az ún. „*grazi tallér*” igen előkelő helyet foglalnak el a 16-17. századi tallérnevek sorában. Egységes helyesírás hiányában a kortársak — „*gráci, gréci, gereci, gericzy tallér*” — változatban hagyományozták nevüket az utókorra. Az „*grazi*” tallérnév stájer eredete és az ún. „*grazi tallér*ok” marhakereskedelemben elfoglalt előkelő helye jól ismert a szakirodalomban.¹³⁴ A sok-sok példa ellenére azt kell kiemelnünk, hogy az ún. „*grazi tallér*ok” nagyobbik hányada *nem stájer, hanem tiroli tallér* volt!¹³⁵ E meglepő állítás bizonyítékai a fentebb említett *Leopold tallér*ok, esetenként *Leopold gréci tallér*ok, amelyek 1623-1642 között többször előfordultak írott forrásainkban.¹³⁶ A talléroknak nevet adó Lipót nem a későbbi császár, hanem V. Lipót főherceg Tirol kormányzója (1619-1625), majd tartományura (1626-1632)¹³⁷ volt. Tallérjaiból több mint fél milliót¹³⁸ vertek, nem véletlen tehát, hogy 1642-ben *Leopold tallérból* és *Leopold „gréci” tallérből* volt a legtöbb I. Rákóczi György felhalmozott tallérjai között (is). Mellettük azonban „*régi gréci*” és „*Ferdinánd gréci*” tallérokat is összeírtak, valószínű, hogy az utóbbiak II. Ferdinánd főherceg (1564-1595) tallérjai¹³⁹ lehettek, így a „*gréci-nek*” nevezett *tiroli tallér*ok részesedése még magasabbra tehető a Sárospatakon őrzött tárházban.¹⁴⁰

Amennyire bőségesek — kiváltképpen az 1630-1640-es években — az ún. „*gráci tallér*ok” nyomai, annyira szűkösek a tiroli tallérokról szóló írott források, holott a tárgyi bizonyítékokat nyújtó éremleletekben a tiroli tallérók lényegesen nagyobb számban fordulnak elő a stájer talléroknál, miként az a

¹³² Uo. 88-89.

¹³³ „Olasz tall. - 145 d.” Horváth T. A.: A tallér értékváltozása i. m. 32.

¹³⁴ Horváth T. A.: Régi magyar pénznevek i. m. 16.

¹³⁵ Az ún. „*gráci tallér*ok” kérdésére részletesebben l. Buza János: A stájer és a tiroli tallérók fogalma a hódoltságban.” Előadasként elhangzott Székesfehérváron 2003-ban a „Numizmatika és társudományok VI.” című konferencián, amelynek anyaga sajtó alatt áll.

¹³⁶ Horváth T. A.: A tallér értékváltozása i. m. 32-38.

¹³⁷ Moser, H.-Tursky, H.: Die Münzstätte Hall i. m. I. 241., 261.

¹³⁸ Számlálásom szerint kerekítve 526857 tallér, amelynek pontos címlétskáláját nem tartalmazák az eredeti összesítések. Moser, H.-Tursky, H.: Die Münzstätte Hall i. m. I. 267-271.

¹³⁹ Moser, H.-Tursky, H.: Die Münzstätte Hall i. m. I. 111-147. Figyelemreméltó, hogy az 554 tallért tartalmazó Esztergom-Szamárhegyen előkerült lelet 35,9%-a tiroli tallér volt, és főként II. Ferdinánd főherceg tallérjait tartalmazta: Gedai István: Der Talerfund von Esztergom-Szamárhegy. In: Erzherzog Ferdinand II. und die Türkenkriege in Ungarn. Haller Taler in der kaiserlichen Kriegskasse. Haller Münz-Blätter VI. (Oktober 1995.) Nr. 7-9. 168-169.

¹⁴⁰ Az igen értékes forrásközlésbe néhány számszaki hiba csúszott, korrekciójuk önálló közleményt igényel, ezért a „*gréci*” tallérók összesítésétől itt el kell tekintenünk. Szilágyi S.: A pénzügyi viszonyok i. m. 721-722.

szakirodalomból már hosszú ideje ismert.¹⁴¹ A *Leopold „gréci” tallérok stájer helyett tirolivá* minősítése számottevően tompítja az írott források és az éremleletek adatai közötti ellentmondást. Mérséklésére azonban további lehetőség nyílik a kassai hagyatéki leltárak egyike nyomán is. A stájerországi többszörös „greçy” tallérok mellett ún. „öcsöt tallérokat” is említettek: „Egi eöreögh eöczeött taller, császár formája, lovon ülő rajta”, továbbá „más eöczeött taller, mellien vagon Gabriel Angial es Boldog Aszony képe,” illetve egy demonetizált — füles, azaz öltözeti díszként szolgáló — „eöczeött taller füles, Ferdinand képe rajta.”¹⁴² Nos, az „öcsöt tallérok” minden valószínűség szerint tiroliai tallérok lehetnek.¹⁴³ Az első pillanatra meglepőnek tűnő feltételezés a pénznevek világában a 13. század második felétől vert híres *Tiroler Etschkreutzerre*¹⁴⁴ vezethető vissza. Az *Etschkreuzer* számos utánezata¹⁴⁵ és későbbi névváltozata, az *Ötschkreuzer*¹⁴⁶ ugyancsak hozzájárulhatott ahhoz, hogy a sokkal értékesebb tallérokra is átvigyük az *Etsch (Adige)* folyónevet, amelyről Dél-Tirol (*Alto Adige*) német névváltozatát (*Etschland*) kapta.¹⁴⁷

Az ún. „gréci tallérok” nagyobbik része tehát minden bizonnyal *tiroliai tallér* volt. A hódoltság területén és az Erdélyi Fejedelemségben különösen keresettek lettek; a Duna–Tisza közén¹⁴⁸ évtizedekig, Erdélyben hosszabb távon is felárral¹⁴⁹ forogtak, az Oszmán Birodalom tisztségviselői ugyanis előnyben részesítették a „császár adajára [értsd: adójára],” illetve az Erdélyből portai adóra¹⁵⁰

¹⁴¹ *Pohl Artúr*: Tiroliai tallérok. Hazai forgalmuk a hódoltság korában. Budapest 1973., ill. *István Gedai–Vera Héri*: Tiroler Taler in Ungarn. Ausstellung des Ungarischen Nationalmuseums. Innsbruck 1983., továbbá *V. Székely Gy.*: A tallérforgalom i. m. 315–337.

¹⁴² „egi greçy taller niom tall[ért] 3.”, ill. „mas egi greçy taller niom tall[ért] 2.” Kassa v. lt. Schirmer – 1637.

¹⁴³ „Ferdinánd tallért” – nemcsak császárit – hosszú időn át és számos változatban vertek Tirolban, vö. *Moser, H.–Tursky, H.*: Die Münzstätte Hall i. m. I. passim; a lovast, pontosabban páncélos lovagot ábrázoló „eörögh eöczeött taller” pedig III. Miksa főherceg (a neves *Deutschmeister*) veretével azonosítható. Az „örög” (= nagy) jelző pedig feltehetően abban leli magyarázatát, hogy a „nagymester” nevével fél és negyed tallérokat is vertek. *Moser, H.–Tursky, H.*: Die Münzstätte Hall i. m. I. 216–218.

¹⁴⁴ Képi ábrázolására, ill. leírására: *A[rnold] Luschin von Ebengreuth*: Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der neueren Zeit. Darmstadt 1976². 62–63., vö. *Schrötter, Fr.*: Wörterbuch i. m. 124–125.

¹⁴⁵ *Moser, H.–Tursky, H.*: Die Münzstätte Hall i. m. I. 19.

¹⁴⁶ „Item alte Ferdinandische, Böheimische, unnd andere guete schwäre Reichsgroschen, alte *Ötschkreuzer* [Kiemelés tőlem – B. J.], schwere zwenpfenninger, oder Zwayer, Ungerischemuntz, und dergleichen hohe Müntzen...” Wien, 1617. aug. 28. Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Hofkammerarchiv (a továbbiakban ÖStA HKA), Patente rote Nr. 6. n. 70. Más összefüggésben idéztem e részmondatot: *Buza János*: Magyar dénárók Velencében a 16. század közepén. In: *Studia professoris – Professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Almási Tibor–Draskóczy István–Jancsó Éva. Budapest 2005. 72.

¹⁴⁷ Az *Etschkreuzer* kapcsán vö. *Eduard Widmoser*: Südtirol A–Z. Bd. 3. Innsbruck 1982. 26.

¹⁴⁸ *Buza J.*: A tallér és az aranyforint i. m. 77–79.; *Uő*: A stájer és a tiroliai tallérok i. m.

¹⁴⁹ Fejér vármegyében 1659-ben 532 tallér kapcsán jegyezték fel, hogy „negyvene Greci, egyet computálván fl. 1 d. 90, facit fl. 76. Az négyszázkilencvenhét jó imperialis tallérokat, egyet computálván fl. 1 d. 85, facit fl. 910 d. 20.” EOE XII. Budapest 1887. 266–267.

¹⁵⁰ Egyes pénzek elfogadását visszautasították, de „az grécit helyben hatta...” – írta Erdély követe. Konstantinápoly, 1666. febr. 6.: *Szilády Áron–Szilágyi Sándor*: Török-magyarokori államokmántár. IV. Pest 1870. 304.

küldött „*gréci tallérokat*.” Az utóbbiak Oszmán Birodalmon belüli általános sikere távolról sem jelentette azt, hogy a tiroli és a stájer tallérveretek széles körű keresettségnek örvendtek Közép-Európában, hiszen császári engedéllyel¹⁵¹ csökkentett nemesfémtartalmuk ismert volt és tükröződött a dél-német térség egyik helyi pénzrendeletében,¹⁵² amelyben felhívták a lakosság figyelmét arra, hogy veszíthetnek azok, akik a birodalmi tallérokkal azonos értékben fogadják el őket.

Akadálytalanul foroghattak viszont egész Európában a *szászországi tallérok*, amelyek a magyarországi írott forrásokban igen szerény helyet foglalnak el. Az 1633-ban említett „pallosos” tallér szász eredete¹⁵³ feltételezett, tegyük hozzá nem alaptalanul, mert az első szász tallérok előlapján a fejedelmet úgy mintázták meg, hogy kezében pallost¹⁵⁴ tartott. Árfolyamuk megfelelt a közönséges tallérokénak, 1611-ben 125, majd 1651-ben 150 dénárban¹⁵⁵ fogadták el őket. Bár kurzusuk révén nem irányulhatott rájuk nagy figyelem, de a kortársak egy része tisztában lehetett jó minőségükkel. A Sárospatakra küldött tallérok között egész tallérra számítva 4963 „*saxoniai tallért*”, továbbá 1242 „*régi saxoniai tallért*” említettek 1642-ben, nagy számuk és elkülönítésük bizonyíték arra, hogy jelentős mennyiség¹⁵⁶ jutott el belőlük Magyarországra és Erdélybe, s a megbecsült tallérok sorába tartoztak.

A tallérverést meglehetősen későn, csak 1641-ben kezdő Franciaország átfogó pénzreformmal indította útjára a sikeres *écu blanc*, illetve *Louis d'argent* néven¹⁵⁷ ismert nagy ezüstjét, amelyik kifejezetten jó pénznek¹⁵⁸ bizonyult. Mérete, teljes és tiszta tömege (nyers- és színsúlya) kissé elmaradt a Német-római Birodalom rendeleteinek megfelelő tallérokétól, viszont igen finom, 913‰-es ezüstsől¹⁵⁹ készült, joggal kapta tehát a *blanc* [= fehér] jelzőt. Minden valószínű-

¹⁵¹ Huszár L.: Habsburg-házi i. m. 26., 28.; Moser, H.-Tursky, H.: Die Münzstätte Hall i. m. I. 52–56.; Heß-Klose: i. m. 36–37.

¹⁵² Rudolf császár 1607-ben vert – „zu Hall im Innthal” – tiroli tallérjának, ill. az 1604–1609 közötti példányoknak, valamint Ferdinánd főherceg 1608-ban és 1609-ben vert grazi tallérjainak az ezüstartalma elmaradt a birodalmi normától. Mai mérce szerint az árfolyamuk 3,125%-kal alacsonyabb volt a valódi birodalmi tallérokénál. Nürnberg 1607. okt. 7.-i mandátuma (Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg; Sammlung der Patente), ill. Adolf Meyer: Das Probierbuch des Nürnberger Münzwardeins Hans Huefnagel (1605–1612). Numismatische Zeitschrift 18. (1886) 103.

¹⁵³ Horváth T. A.: Régi magyar pénznevek i. m. 19.; Huszár L.: Habsburg-házi i. m. 49.

¹⁵⁴ Haupt, W.: Sächsische Münzkunde i. m. II. Tafel 52., Nr. 1–3. A „pallosos tallérok” mindegyike nem lehetett szükségszerűen szász tallér, például holland és lengyel tallérokat, illetve tallérszerű ezüstöket is vertek jogar, illetve buzogány helyett pallost tartó férfi portréval.

¹⁵⁵ Horváth T. A.: A tallér értékváltozása i. m. 30., 41.

¹⁵⁶ Szilágyi S.: A pénzügyi viszonyok i. m. 721–722.

¹⁵⁷ A. Dieudonné: Monnaies royales français depuis Hugues Capet jusqu'à la révolution. Manuel de numismatique française II. Paris 1916. 347.; Louis Ciani: Les Monnaies royales français de Hugues Capet à Louis XVI. Paris 1926. 356., 371.

¹⁵⁸ Jean Meuvret: La situation économique et financière de la France durant les dernières années du règne de Louis XIII et pendant la régence jusqu'en 1648. In: Jean Meuvret: Études d'histoire économique. Paris 1971. 14.

¹⁵⁹ Teljes tömege 25,98 gramm, tiszta tömege kerekítve 23,73 gramm volt. Schrötter, Fr.: Wörterbuch i. m. 170., újabban 916‰-es fémtisztaságúnak minősítik. Paul Greissler: Les monnaies spécifiques de Strasbourg (1682–1690). Revue Numismatique (Paris) 1996. 315.

ség szerint balkáni útvonalon jutottak el első példányai Magyarország területére, raguzai forrásban ugyanis már 1656-ban említették¹⁶⁰ a francia tallérokat.

Az 1670-es évek elején a francia tallérokat¹⁶¹ színük, illetve méretük miatt nevezhették „*fejér*” és „*kis fejér tallérok*nak” a hódoltságban. Ismeretes, hogy az *écu blanc* 1/12 része, a francia *d'ouzième d'écu*, más néven *cinq sous* kétes értékű karriert¹⁶² futott be a Földközi-tenger keleti medencéjében. A kezdetben sikeres francia váltópénz *timon* néven vált ismertté, majd hírhedté az Oszmán Birodalomban, a Balkánon pedig *муми* névváltozattal forgott.¹⁶³ Magyarországra 1663 nyarán, Érsekújvár elvesztésekor¹⁶⁴ a török csapatok zsoldjaként került be tömegesen, így érthető, hogy a hódoltságban¹⁶⁵ és az Erdélyi Fejedelemségben is „*timon*”-nak¹⁶⁶ nevezték. Mivel éremképe megegyezett az *écu blanc*-éval, a francia tallért *timon tallér*nek¹⁶⁷ is nevezte az 1670-es évektől a korabeli lakosság.

A francia tallérok forgalma természetesen nem szűkölt le a hódoltság területére, árfolyamukról 1686–1691 közötti adatok¹⁶⁸ ismertek. Felső-Magyarországra nemcsak a török területekről szivároghattak fel a francia tallérok, hanem észak felől is lehúzódhattak, a lengyelországi éremleletek¹⁶⁹ ugyanis bizonyítják ottani forgalmukat. A francia tallérok egész Európában forgalomképes veretek voltak, a Német-római Birodalom területéről sem tiltották ki őket, de árfolyamukat¹⁷⁰ igyekeztek szabályozni. Buda felszabadítását követően a hódoltság területén is együtt foroghattak a jól ismert császári és az ún. gréci tallérokkal.¹⁷¹

¹⁶⁰ *Vuk Vinaver*: Pregled isztorije novca u jugoszlovenskim zemljama (XVI–XVIII vek). Beograd 1970. 153–154.

¹⁶¹ Nagykőrös, 1671: *Buza J.*: A tallér és az aranyforint i. m. 79–80., ill. „fehér tallér” Kecskemét, 1675: *Iványosi-Szabó T.*: Pénzforgalom i. m. 44.

¹⁶² *F. W. Hasluck*: The Levantine Coinage. The Numismatic Chronicle 1921. 56–71.; *Mantran*, R.: Istanbul i. m. 245–246., ill. *Spooner*, F. C.: L'Économie Mondiale i. m. 213.

¹⁶³ *Vinaver*, V.: Pregled isztorije novca i. m. 158–159.

¹⁶⁴ *Horváth T. A.*: Régi magyar pénznevek i. m. 20.

¹⁶⁵ Részletesebben l. *Buza János*: Egy francia váltópénz levantei sikere és magyarországi szerepe a 17. század második felében. In: Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest 1989. 127–137., ill. *Buza János*: „Luigini 1689.” Francia váltópénz hamisítványai a magyarországi pénzforgalomban. Numizmatikai Közlöny 92–93. (1993–1994) 67–73.

¹⁶⁶ EOE XIV. Budapest 1889. 143.

¹⁶⁷ Nagykőrös, 1672/73: *Szilágyi Á.*–*Szilágyi S.*: Okmánytár i. m. I. 409.; *Kecskemét*, 1678. *Iványosi-Szabó T.*: Pénzforgalom i. m. 109.

¹⁶⁸ *Horváth T. A.*: A tallér értékváltozása i. m. 48–49.

¹⁶⁹ *Andrzej Mikolajczyk*: Les monnaies de Louis XIV trouvées en Pologne et dans les pays voisins. Fasciculi Archeologicae Historicae Fasc. II. 1987. 50–56.

¹⁷⁰ „Kaiserliches Münz-Mandat.. Wien, 28. Nov. 1692.” *Johann Chtistoph Hirsch*: Des Teutschen Reichs Münz-Archiv. Nürnberg 1759. V. 351–353.

¹⁷¹ „Császár eő Fölsége tallérát, franciai tallért, gréci tallért minden ember hét-hét öreg garasban elvegye; az keresztet tallért két forintban” *Kecskemét város tanácsa*, 1690. aug. 6.: *Hornyik János*: *Kecskemét története, oklevéltárral*. *Kecskemét* 1861. III. 282., vö. *Iványosi-Szabó T.*: Pénzforgalom i. m. 46.

A tallérok éremképe

A kortársak nem törekedtek az éremkép tökéletes leírására, hanem a képi ábrázolás egy-egy jellegzetes vonását emelték ki; nevezetesen azt, ami számukra fontos, illetve látványos volt, például a korona, amelyről azonban nemcsak a fent érintett nagy ezüstöket, hanem az aranypénzek¹⁷² egy részét is elnevezték. Az éremkép egy-egy részletének előtérbe állításával egyazon tallér több nevet is kaphatott, így a fentebb említett *Fülöp tallér* lehetett *koronás tallér*, de *scudo* is, mert a hátlapon a szépen mintázott korona egy méretes pajzs (*scudo*) fölött kapott helyet. Figyelembe kell venni azonban még azt is, hogy az éremkép iránti érdeklődés monetáris zavarok idején fokozódott. Részben ez tükröződik az 1620-as évek elejének igen gazdag — jelzőkben bővelkedő — pénzneveiben. Felkeltették a figyelmet azok a tallérok is, amelyek eltértek a szokványosaktól, illetve az egykoriak akkor ügyeltek fokozottan a pénzek leírására, ha a pénzva-
gyon megőrzése, leltározása hárult rájuk, például árvák örökségéként.

Nem volt véletlen tehát, hogy 1623-ban megemlégették a „*kétfejű sasos tallért*”, amelyik tulajdonképpen *imperiális tallér*¹⁷³ volt, csak éppen megrendült iránta a bizalom. Az 1636-ban Kassán említett „*sasos*” tallerről¹⁷⁴ azonban 1 forintos, azaz 100 dénáros kurzusa ismeretében sem lehet megállapítani milyenségét, mert az egész, illetve közönséges tallérok árfolyama ekkor 180 dénár volt; tehát az összeírók számára ismert „*sasos*” veretről csupán annyit írhatunk le biztossággal, hogy az akkori fél tallérosoknál értékesebb pénz volt. Hasonlóképpen az 1645-ben említett medvés tallér azonosításakor — amelyet a svájciak közül Sankt Gallen veretének tulajdonít a szakirodalom¹⁷⁵ — Bern városát¹⁷⁶ sem lehet teljesen kizárni, amelynek tallérjáról 1623-ból maradt feljegyzés.

A Duna-Tisza közén „*kutyás tallérokat*” kölcsönöztek 1638-ban, s hogy nem elírás történt, azt az a „*kutyás fél tallér*” tanúsítja,¹⁷⁷ amellyel adót fizettek ugyanebben az esztendőben. Igen valószínű, hogy a későbbiekben nem ismétlődő és a szakirodalomban példa nélkül álló „*kutyás tallér*” név budai (török) „segédlettel” került a magyar nyelvbe, a jól ismert *oroszlános tallért* ugyanis a Mediterráneumban az arab eredetű „*aboukelb*” [*Abu al-keľb* = a kutya apja] névvel¹⁷⁸ is illették.

Az *oroszlános tallérok* viszont jól ismert pénzek voltak az Erdélyi Fejedelemségben és a hódoltsági területeken. Oroszlános éremképű tallér több is akadt az európai veretek között, de „*az oroszlános tallér*” (a *Leeuwendaalder*) németalföl-

¹⁷² Schrötter, Fr.: Wörterbuch i. m. 328., ill. a korszakunkon kívüli aranykoronák (*Goldkronen*): Uo. 230.

¹⁷³ Horváth T. A.: Régi magyar pénznevek i. m. 16.

¹⁷⁴ Flasch Márton javainak inventáriuma. Kassa, 1636. dec. 16.: Kassa v. lt. A. S. Fasc. EE-Flasch Nr. 2.

¹⁷⁵ Horváth T. A.: Régi magyar pénznevek i. m. 17., ill. Huszár L.: Habsburg-házi i. m. 49.

¹⁷⁶ Horváth T. A.: A tallér értékváltozása i. m. 32.

¹⁷⁷ Nagykőrös v. szk. 1638. 264. és 72. (MOL f. 3411. sz. t.)

¹⁷⁸ Adrien Blanchet: Les „*aboukelbs*,” monnaies fabriqués en Hollande. Revue numismatique (Paris) 1921. 91–93., ill. Schrötter, Fr.: Wörterbuch i. m. 359–360.

di¹⁷⁹ veret volt, amelyik híres-hírhedt pénzzé, mondhatnánk fogalommá vált Európában, illetve a levantei¹⁸⁰ pénzforgalomban. Az 1575-től vert *oroszlános tallérok* súlya megközelítette az *imperiális tallérokét*, 27,68 grammot nyomott, de mivel csak 750%-os ötvözetből verték, 20,76 gramm ezüstöt tartalmazott, tehát 4,5-5,5 grammal kevesebbet a korabeli osztrák, illetve német vereteknél. Ennek ellenére volt rá példa, hogy a tallért nem verő Oszmán Birodalomban az *imperiális tallérok*kal egyező árfolyama alakult ki. Nyilvánvaló, hogy az *oroszlános tallérok*at nyereséggel lehetett exportálni a Földközi-tenger keleti medencéjébe, hamisítványaival pedig még busásabb haszonra lehetett szert tenni.¹⁸¹

Bár az oroszlános tallérok a Baltikumban¹⁸² is forogtak, Erdélyben „*havasalföldi oroszlányos*” tallérok említettek 1668-ban a fejedelmi kiadások¹⁸³ között, sőt a hódoltságba is az Oszmán Birodalomból nyomultak fel az oroszlános tallérok. Budához közeli árfolyamuk 1657–1664 között különösen jól dokumentálható a Duna–Tisza közén, Erdélyben pedig hosszabb távon is. Az elmúlt negyedszázad kutatásai megerősítik a korábbi megállapítást, miszerint az oroszlános tallérok felárral forogtak¹⁸⁴ a hódoltságban és az Erdélyi Fejedelemségben is. A 17. század második felében a fokozódó tallérinség megkönnyítette viszonylagos térnyerésüket, útjuk azonban nyugat felé nem vezethetett, mert ott nem tehetek szert ázsióra, így célszerűbb volt a „császár adajába” fizetett pénzek között megválni tőlük. S mivel ennek akadálya nem volt, nagy részük visszakerült¹⁸⁵ az Oszmán Birodalomba.

Tallérszerű veretek

A tallérokra formailag hasonlító, illetve a résztallérok átmérőjére emlékeztető „*floryn*” nevű ezüstforintokat¹⁸⁶ is vertek Hollandiában, amelyeket az észak-német térségben *Silbergulden*¹⁸⁷ néven utánoztak; egy részük hamar-

¹⁷⁹ Gelder, H. E.: De Nederlandse munten i. m. 79–80., 221–222., 263.

¹⁸⁰ Mantran, R.: Istanbul i. m. 240–241., 244–245.

¹⁸¹ Magyar nyelven részletesebben l. Buza János: Az oroszlános tallérok árfolyama és szerepe Magyarországon pénzforgalmában. Numizmatikai Közöny 80–81. (1981–1982) 89–99., ill. kissé bővebben: *Uő*: Der Kurs der Löwentaler in Ost-Mitteleuropa (mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen und Ungarn). Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 27. (1981) 335–358., ill. Iványosi-Szabó T.: Pénzforgalom i. m. 84., 104–107.

¹⁸² Aleksanders Platbarzdís: Die königlich schwedische Münze in Livland. Das Münzwesen 1621–1710. Stockholm 1968. 109–113. és passim.

¹⁸³ Szilády Áron–Szilágyi Sándor: Török-magyarkori államokmánytár. VII. Pest 1872. 495.

¹⁸⁴ Huszár L.: Habsburg-házi i. m. 49.

¹⁸⁵ Nagykőrös 1687. évi „budai forma” szerinti summa befizetésébe „mindenestül 1800 tallér, melynek 1250 talléra jó pénzül, 550 talléra oroszlánosul kívántatik” – jegyezték fel a kortársak. Ennyi oroszlánost nem tudtak már előteremteni, valójában főként dukátokkal fizettek, formális tallért (tallér *in specie*) 200-at, oroszlános tallért pedig 60-at adtak. Az idézetre l. Szilády Á.–Szilágyi S.: Okmánytár i. m. II. 160.

¹⁸⁶ Gelder, H. E.: De Nederlandse munten i. m. 235–237., 260.

¹⁸⁷ Anton Kappelhoff: Emden „Silbergulden” und „Löwentaler.” Ein Beitrag zur Münzprägung der Stadt Emden im 17. Jahrhundert. Friesisches Jahrbuch 1961. 150–164.

san eljutott Lengyelországba, miként az az éremleleteket¹⁸⁸ feldolgozó szakirodalomból kitűnik. Az ezüstforintok *zlot*, *zolota*, *isolotte* névváltozata lengyel¹⁸⁹ származék, de az Oszmán Birodalomban cirkuláló *Solota* nevű ezüstpénzek nem lengyel, hanem — Luigi Ferdinando Marsigli hitelt érdemlő állítása alapján — egyéb, külföldi eredetű¹⁹⁰ veretek voltak.

Zlot nevű¹⁹¹ pénz, illetve „*zloti tallér*” erdélyi forrásokban fordult elő a 17. közepén, és 1 forintban, azaz 100 dénárban¹⁹² számították, miközben — az 1659. évi példa szerint — a gráci tallér 190, az *imperiális* és a *szeges tallér* 180, az *oroszlános tallér* pedig 160 dénárban¹⁹³ járt. Ez utóbbi árfolyamokból kitűnik, hogy a „*zloti tallér*” fél tallérnál ugyan értékesebb pénz volt, de még az oroszlános tallérnál is jóval kevesebb ezüstöt tartalmazó veretet valószínűsít. Az erdélyi elszámolásokban később is előfordultak jelző nélküli „*zlotok*”, — esetenként — az elegyes pénzek¹⁹⁴ között.

A *zlot* nevű pénzek rejtélyének megoldásához közelebb visznek az ún. *német zlotok*, amelyeknek 1685. évi árfolyama megállapítható: 120 dénárban¹⁹⁵ számították őket. A 120 dénáros *zlotákat* azután 1695-ben leértékelték 105 dénár-ra.¹⁹⁶ A század végén egyre több *zlot*, illetve *zolota* került a pénzforgalomba, 1687-ben a töröcsvári harmincados 1000 forint értékben küldött *zlotot* a fejedelmi udvarba.¹⁹⁷ A Duna–Tisza közén ugyancsak előforduló *zloták*¹⁹⁸ sem lehetnek lengyel ezüstpénzek, hanem nagy mennyiségben vert német 2/3 tallérok,¹⁹⁹ amelyek a térség éremleleteiből is előkerültek.²⁰⁰

¹⁸⁸ Andrzej Mikolajczyk: Obieg pieniężny w Polsce środkowej w wiekach od XVI do XVIII. Łódź 1980.75–76.

¹⁸⁹ A lengyel *zloty* szó eredetileg az aranyforintot jelentette, de idővel a mindig 100 dénáros „magyar forinthez” hasonlóan számítási forinttá vált, amelyek 30 lengyel garassal volt egyenlő. Schrötter, Fr.: Wörterbuch i. m. 759. Az olyan ezüstpénzt, amelyk 30 lengyel garast ért egy adott időszakban, „*zloty*” névvel lehetett felruházni.

¹⁹⁰ „La moneta straniera e d'argento e d'oro. La più commune d'Argento è il Fiorino detto Solota.” Stato militare dell'Imperio ottomano, incremento e decremento del medesimo. Del Signore Conte di Marsigli... Parte prima. In Haya – In Amsterdamo 1732. 46. (Kiemelés az eredetiben!)

¹⁹¹ Gyulafehérvár, 1642. júl. 10. „1 tall. – 180 d.”, ill. „Zlot – 1 frt.” Horváth T. A.: A tallér értékváltozása i. m. 39.

¹⁹² Több esetben egyezően 1 forint a *zlot* árfolyama. EOE XII. Budapest 1887. 259–271.

¹⁹³ Erdély, 1659. febr. 5. „zloti tall. – 100 d.” Horváth T. A.: A tallér értékváltozása i. m. 43.

¹⁹⁴ A töröcsvári harmincados 1000 forintjában „oroszlányos tallér, zlotok és danczkai ortok voltanak.” (1684. máj. 1.), a csíki harmincados pedig többek között 8 zlotot is adminisztrált. Szádeczky Béla: I. Apafi Mihály udvartartása. I. Bornemissza Anna gazdasági naplói (1667–1690). Budapest 1911. 435., 446.

¹⁹⁵ „Német zlotot n. 4.” – ez esetben nem állapítható meg az árfolyam, de a „3 német zlotot s egy 60 pénzes, teszen fl. 4 (d.) 20.” tétel nyomán nem lehet kétséges a német zolota 120 dénáros árfolyam. Mindkét idézet Horváth Tibor Antal kéziratos hagyatékában maradt fenn. MTAK Kézirattár Ms. 5263/3.

¹⁹⁶ „Hoc anno wurden die Szloten von 1 fl. 20 Denar reduciert auf 1 fl. 5 Denar.” Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. Brassó 1903. IV. 115.

¹⁹⁷ Szádeczky B.: I. Apafi Mihály i. m. 594.

¹⁹⁸ Iványosi-Szabó T.: Pénzforgalom i. m. 122–123.

¹⁹⁹ Huszár L.: Deutsche Guldiner i. m..

²⁰⁰ Kecskemét térségéből is került elő jellemző lelet. Az 1718. évi verettel záródó együttes 148 ezüstjéből 147 volt 2/3 tallér. Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Éremtára 686/1902.

A 18. század elejéről maradt fenn olyan feljegyzés, amelyik szerint egy *oláh zlotot* 140, egy *magyar zlotot* pedig 105 dénár²⁰¹ra tettek. *Florenus Valachicus* nevű pénzt 1704-ben²⁰² is említettek, majd egy brassói feljegyzés szerint 1711-ben 120 dénárban számították a *wallachischer Slot* nevű pénzt, amely korábban 140 dénárt ért.²⁰³ A *wallachischer Slot*ról 1719-ből mértékadó szakvélemény mellékleteként kiváló metszet²⁰⁴ maradt fenn, amelyik egyértelmű bizonyítéka annak, hogy Emden város holland mintát követő — 28 stuiver — névértékű ezüstforintját ruházták fel erdélyi eleink *florenus Valachicus*, illetve *oláh zlot* névvel.²⁰⁵ A pénznevek történetének úttörő kutatója joggal tételezte fel azt, hogy az „*oláh forint*” nem a román fejedelemségek terméke, hanem idegen²⁰⁶ veret volt. Az ún. „*magyar zlot*” képi ábrázolása nem maradt ránk, nevérről csak valószínűsíthető, hogy I. Lipót több változatban vert körmőcbányai, esetleg nagybányai fél tallérosait illették²⁰⁷ e névvel.

A tallérok neveinek gyűjtése és elemzése nemcsak a numizmatika, hanem a gazdaság- és a köztörténet szempontjából is tanulságos, ám szinte befejezhetetlen feladat. A tallérnevek esetében is megszívlelendő a 20. század kiemelkedő gazdaságtörténészének²⁰⁸ pénztörténeti intelme, a „különböző forintok között némelykor igen nagyok az értékkülönbségek, amiért is nem szabad a források forintjait gondosabb vizsgálat nélkül egymással összehasonlítani vagy éppenséggel identifikálnunk.”²⁰⁹

²⁰¹ E forrás 1703 őszén kelt, de tollhiba folytán 1603 olvasható a kéziratos jegyzékben. MTAK Kézirattár Ms. 5259. (Horváth Tibor Antal gyűjtése)

²⁰² Horváth T. A.: Régi magyar pénznevek i. m. 18.

²⁰³ „ein wallachische Slot 1 fl. 20 Denar, der zuvor 1. 40 golt.” Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó i. m. IV. 124.

²⁰⁴ Ignatius Hahn jelentése: „Bericht über die in 7-Bürgen kursierenden, aus der K. Walachei einlaufenden fremden Gold- u. Silbermünzen.” Karlsburg, 1719. jún. 28. ÖStA HKA Realien B 19.

²⁰⁵ Részletesebben l. Buza János: Zlotók a török kori pénzforgalomban. A numizmatika és a társtudományok. Szerk. Nagy Ádám. Szeged 1994. 17–23. és *Uő*: Silbergulden als „Zlot” im Geldumlauf des Fürstentums Siebenbürgen am Ende des 17. und am Anfang des 18. Jahrhunderts. In: XII. Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997. Akten – Proceedings – Actes. Hrsg. Bernd Kluge–Bernhard Weisser. Berlin 2000. II. 1121–1125.

²⁰⁶ Horváth T. A.: Régi magyar pénznevek i. m. 18.

²⁰⁷ Huszár Lajos: Münzkatalog Ungarn. Von 1000 bis heute. Budapest–München 1979. 212–214.

²⁰⁸ A Magyar Gazdaságtörténeti Szemlét 1901-től szerkesztő Kováts Ferenc (1873–1956) munkásságának értékelésére l. *Berlász Jenő*: A magyar gazdaság- és társadalomtörténetírás kialakulása. *Közgazdasági Szemle* 67. (1943) 1083., 1086., 1089.

²⁰⁹ Kováts Ferenc: Forint és krajcár. *Az Érem* 1922. 20.

Sz. Simon Éva

A HÓDOLTSÁGKORI TÖRÖK PALEOGRÁFIA TRÉFÁJA VAGY EGY RENEGÁT ÍRNOK ÜGYESKEDÉSE?

Egy különleges forrás a kanizsai védelmi övezet hatékonyságáról 1586 őszéről

1586. november 23-án, Kalajlikoz Ali második budai pasasága idején (1586. ápr. 17–1587. febr. 22.)¹ kelteződött egy, a szokványostól kissé eltérő, mellékletet is tartalmazó magyar nyelvű levél.² Címzettje a magyarországi hadügyek ekkori irányítója, Habsburg Ernő főherceg volt.³ A délszláv (valószínűleg horvát) származású budai beglerbég és az osztrák főherceg közötti többszörös levélváltás kiváltó okát — nem túlságosan meglepő módon — a szigetvári bég egy „jól sikerült” portyája adta, amelynek során — a panasz szerint — a törökök falvakra ütve *hódolatlan* népet hurcoltak el és két kastélyt is leromboltak. Az esetet helyszíni vizsgálat követte, amelynek idejére Ali pasa is Szigetvárra utazott, és számon kérte a történeteket a szóban forgó szandzsákbégtől. A kihallgatás során a bég azzal védekezett, hogy a kárvallott falvak „elejétől fogván be voltak hódolva, mind az hatalmas császáret s mind szpáhijukét igazán megadták, mostan pedig nem akartak bejönni.”⁴ A rebellis falvak nevét ekkor papírra vetették, és ezek magyar fordítását Ali pasa a főhercegnek szóló írása mellé csatolta.⁵ A konkrét eseményekről szűkszavúan beszámoló levél mellékletére tekintve sem tudunk meg sokkal többet arról, vajon a Délnyugat-Dunántúl mely szögletében zajlott le e vitára okot szolgáltató eset. Ez annál is különösebb, mert a szigetvári szandzsákbég közreműködésével készített — a hódolni

¹ Fodor Pál–Sudár Balázs: Ali pasa históriájának történeti háttere és török vonatkozásai. In: Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Tudományos konferencia. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Sátoraljaújhely 1999. május 26–29. Bp. 2002. 337. Ali pasa második budai regnálásának idejét kis eltéréssel adta meg *Gévay Antal*: A' budai pasák. Bécs 1841. 12–13. Működésére vonatkozóan: *Takáts Sándor*: Vezír Kalajkiloz [sic!] Ali basa. In: Uő: A török hódoltság korából. (Rajzok a török világból IV.) Bp. é. n. 153–179.

² A budai beglerbégek a bécsi udvarral és a végvidéki főkapitányokkal 1553-tól kezdve váltanak magyar nyelvű leveleket. Ez az eljárás Arszlán pasa Budára helyezésétől, 1565-től lett szinte kizárólagos gyakorlattá.

³ Ernő főherceg (1553. június 15.–1595. február 20.), II. Rudolf császár és magyar király öccse, 1576-tól több ízben Rudolf király távollétében a magyar ügyek „helytartója” (*locumtenens in administrandis publicis privatisque regni Hungariae negotiis*), 1578-tól a Drávától északra húzódó magyarországi határvédelem irányítója, később németalföldi kormányzó.

⁴ Österreichisches Staatsarchiv, Wien (ÖStA); Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Staatenabteilungen, Ausserdeutsche Staaten, Türkei (Turcica), Karton 58. Konv. 2. 1586. nov. 23. fol. 101–103. (Magyar Országos Levéltár, Budapest = MOL, Filmtár W 3471.) A levél kiadása: *Takáts Sándor–Eckhart Ferenc–Szekfű Gyula*: A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589. Bp. 1915. 368–370.

⁵ A Takáts Sándor által még a levél mellékleteként kezelt dokumentum az idők során elkallódott eredeti (?) helyéről. Az általam használt mikrofilm szerint jelenlegi jelzete ÖStA HHStA Turcica Karton 58. Konv. 3. fol. 65. Rajta utólagos feljegyzésként decemberi dátum áll!

nem akaró magyar falvak nevét őrző — lista meglehetősen bőséges, 122 tételből áll.⁶ A benne szereplő helynevek azonban leginkább titkosírással emlékeztetnek. Közöttük első látásra alig akad olyan, amely valódi magyar település nevére hasonlítana. Vajon a magyar írások lojalitásának hiányából adódó apró ügyeskedés vagy a tudatlanság hozta-e létre ezeket a torz névalakokat? A választ ma már nehéz lenne pontosan megadni.⁷

Erre a furcsa dokumentumra már korábbi szakirodalmunkban is találunk utalásokat. Elsőként Dávid Géza hívta fel rá a figyelmet 1992-ben, a Dél-Dunántúl oszmán közigazgatásáról írt tanulmányában. Ő akkor az oszmán pénzügyigazgatási iratok egy csoportjának, az ún. tahrír-deftereknek (szandzsák-összeírás) a diplomáciai tárgyalásokon betöltött szerepét példázta vele, miszerint ha egy olyan adózni nem akaró falut kiraboltak a törökök, amelyik már szerepelt egy korábbi defterben, a katonai fellépés oszmán részről már-már legálisnak tekinthető. Ez abban az esetben is így volt, ha a nevezett hely egy valójában még hódolatlan település, azaz „fantom” birtok volt. A konkrét esetre nézve is tett Dávid Géza egy javaslatot, mondván, hogy érdemes lenne a levélben szereplő helyeket akár térképre vinni, akár a tahrírral egybevetni.⁸

Nem sokkal később egy másik szerző — talán még nem ismerve Dávid Géza indítványát — sajtószerűen használta ugyanezt a dokumentumot, amikor láthatólag az esemény és a helyszín azonosítása nélkül vont le belőle nem kis horderejű következtetéseket. Így született meg az az elképzelés, hogy az 1580-as évek közepén a Szigetvár közelében fekvő — a vele szemben kialakult magyar határvédelmi rendszeren kívül eső! — Okor-völgy (Büdösi-víz) egyes települései is ki tudták vonni magukat a török adóztatás alól. Sajnos e megállapítás bizonyítására szerzője egyetlen helységet sem nevezett meg.⁹ Így a mai napig nyitott kérdés maradt: helytálló-e ez az állítás? A válasznak egyetlen feltétele van: azonosítani kell a helyneveket.

A feladat nem tűnik túl bonyolultnak, amennyiben a budai beglerbég leveleinek mellékletéül szolgáló iromány keletkezésének körülményeire gondolunk. Mivel Ernő főherceg első panasza után¹⁰ — mint említettük — Ali pasa látoga-

⁶ Ez már önmagában is furcsa, mivel a levél szövegében a szigetvári bég vallomása szerint csak „egynehány faluk uoltak ki zaima ki szpahiae”, amelyek nem fizettek rendszeresen. Ezekre ütöttek rá, és ezekből szedtek büntetésképpen rabokat a törökök. A bég szavai alapján egy lényegesen rövidebb jegyzékre számíthatnánk. Ali pasa ráadásul így folytatta: „...mindenik falunak neut im iruan kwleóttwk feőlsegeódnék.” Joggal vetődik fel tehát a kérdés, vajon a listán szereplő összes települést 1586 őszén portyázták végig a törökök? Esetleg — ahogy már az 5. jegyzetben utaltunk a jegyzék keletkezési ideje körüli bizonytalanságra — több jegyzék is létezhetett?

⁷ A mellékletet ugyanaz a kéz — feltehetően Ali pasa név szerint pontosan nem azonosítható magyar írások — vetette papírra, mint a levelet. A török kenyéren élő magyar íródeákok, a kjabatok, korabeli formában a „tyatók” tevékenységéről már Takáts Sándor is terjedelmes írásban emlékezett meg, amelyben többek között beszámolt a renegátokban tovább élő magyar lelkeletről. *Takáts Sándor: Magyar és török íródeákok.* In: *Uő: Rajzok a török világból.* I. Bp. 1915. 56–64. Azt is tudjuk ugyanakkor, hogy a szandzsákbégek ugyancsak tartottak maguk mellett magyarul tudó deákokat, bár képzettségük általában meg sem közelítette a budai írásokét.

⁸ *Dávid Géza: A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban.* Zalai Múzeum 4. (1992) 57. és 61. 40. jegyzet.

⁹ *Vass Előd: Szigetvár város és a szigetvári szandzsák jelentősége az Oszmán-Török Birodalomban 1565–1689.* In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján.* Szerk. Szita László. Pécs 1993. 197.

¹⁰ Ernő főherceg utalásából ismert első levelét eddig nem sikerült megtalálni.

tást tett a szigetvári szandzsákbégnél, aki ekkor nem volt más, mint a magyar területeken később többször is magas beosztásba jutott Tirjáki Haszán (1585. szept. ? – 1587. márc.),¹¹ teljesen nyilvánvaló, hogy kettejük tárgyalása vagy a hivatalos birodalmi nyelven, oszmán-törökül, vagy egy feltehetően mindkettejük által jól ismert délszláv nyelven zajlott.¹² Amikor a nevezetes listát elkészítették, akkor viszont akár az arab, akár rögtön a latin ábécés írásmódot alkalmazták, mindenképpen egy eddig feltáratlan török nyelvű eredeti jegyzéket kellett használniuk.¹³ Az így már nem is annyira titkos írás kulcsa tehát a számos olvasati nehézséget magában rejtő arab ábécé.

Az oszmán paleográfiaiban járatlanok számára minden bizonytalansággal nem kis meglepetést okoz az a cáfolhatatlan tény, hogy jelen esetben — de más hasonló alkalmakkor éppúgy — a török előkelőségek nem feltétlenül tudtak problémamentesen megbirkózni a saját kancelláriai nyelvükön leírt, idegen szavak olvasásával.¹⁴ Szilády Áron már 1872-ben — a magyarországi oszmanisztikai kutatások kezdetén — a pénzügyigazgatási iratok¹⁵ vizsgálata kapcsán felhívta a figyelmet többek között az ilyen jellegű olvasati problémákra: „A defterekben használt írásmód a legnehezebben olvashatók egyike. Ha ezt a keverék nyelvnek [sic] — mely perzsa és törökön kívül még arab szavakkal is él s ezeket tettség szerint hol török, hol perzsa ragokkal s képzőkkel fűzi össze — rendszeretlen furcsaságaival szemléljük, egy pillanatig sem csudálkozunk a felett, hogy ezen hazánk törökkori viszonyait illetőleg oly fontos adatokat tartalmazó források mindaddig használatlanul sőt azt mondhatjuk ismeretlenül maradtak. Mert ha a velük foglalkozó megküzd a szijáká vagy szijákét írás¹⁶ nehézségeivel, megszokja a sajátos nyelvet s különösségeit, még mindig megfejtendő talányok gyanánt állnak előtte azon ma már egy részben csak puszták s határrészek által

¹¹ Tiryaki Hasan Paşa'nın gazaları ve Kanije savunması. Haz.: Vahit Çabuk. İstanbul 1978. passim. Sajnos a krónika Haszán pasa szigetvári működésének erről a szakaszáról néhány Kanizsa környéki csetepatén kívül nem számol be részletesen. Életrajzára és pályafutására vonatkozóan bőséges adatok találhatók: *Dávid Géza*: Szigetvár 16. századi bégjei. Tanulmányok a török hódoltság i. m. 191., valamint *Dávid G.*: A Dél-Dunántúl közigazgatása i. m. 58–59.

¹² Tirjáki Haszán származására vonatkozóan nem maradtak fenn adatok. Pályájának kezdetén azonban balkáni területeken szolgált.

¹³ Hasonló jegyzékre láthatunk példát a szintén határ menti hatvani szandzsák történetéből: *Hegyi Klára-Fodor Pál*: Sikertelen török adószedési kísérlet a királyi Magyarországon. Keletkutatás 1995/tavaszi 97–103. Ilyen, a behajthatlan követeléseket összegző török nyelvű forrás eddig a szigetvári szandzsákra vonatkozóan nem került elő. Az Ali pasa levelében szereplő lista eredetének meghatározását tovább nehezíti, hogy az 1580. évi szigetvári tímár-defter csak töredékesen maradt fenn, ezért adatai nem vehetők össze az általunk vizsgált jegyzékkel. *Lajos Fekete*: Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Bp. 1955. 402–423.

¹⁴ Erre vonatkozóan kiváló példákat találunk *Gustav Bayerle*: The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda, 1604–1616. Bp. 1991. című kiadványában. Belőlük gyűjtött ki egy csokorra való Bayerle könyvéről készített ismertetőjében *Dávid Géza*. Keletkutatás 1993/tavaszi 81–86.

¹⁵ Az oszmán pénzügyigazgatási iratok jelentőségére, mint a korszak elsődendő történeti, geográfiai és statisztikai forrásaira a magyar kutatók közül legelsőként egy rövid értekezésében Szalay László hívta fel a figyelmet 1859-ben. Munkájában egykorú fordítások alapján már részleteket is közölt a szolnoki szandzsák adóösszeírásából. *Szalay László*: Statisztikai adatok Magyarország török korszakából. In: *Uő*: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest 1859. passim.

¹⁶ Az iratok hamisításának megnehezítésére a pénzügyi szervek munkája során kifejlődött írástípus (*hatt-i siyaqat*). Részletesen l. *Fekete, L.*: Die Siyaqat-Schrift i. m. 21–33.

viselt magyar helynevek gyakran személynevek is, miket a magyar nyelvet ritkán értő török saját nyelvén a legtökéletlenebb írás-nem szerint jegyzett le. [kiemelés tőlem – S. É.]¹⁷

Szilády megállapítása jól tapint rá a lényegre. Sőt — mint láthattuk — a helynevek nem csak a késői kutató, de a területet nem eléggé ismerő kortársak előtt is „megfejtendő talányok gyanánt” álltak. De nézzük, mi okozta és okozza napjainkban is a problémát, azaz miben is áll az arab betűket használó oszmán-török írásmód „tökéletlensége”? Mindenekelőtt három lényeges tényezőre kell utalnunk. Egyrészt vannak — részben kényszer szülte — változó hangértékű betűi.¹⁸ Másrészt egyes írásjegyei szerkezetileg egyetlen törzsből és hozzá tartozó változó számú (1–3) ún. diakritikus pontból épülnek fel. Ezeknek a pontoknak a száma és elhelyezkedése határozza meg azt, hogy milyen hangot jelölnek vele.¹⁹ A pénzügyigazgatási defterekben használatos szijákat írás egyik sajátossága pedig éppen ezeknek a diakritikus pontoknak az elhagyása volt.²⁰ Harmadrészt az arab betűrendszer további fontos jellegzetessége, hogy az esetek nagy részében nem jelöli a magánhangzókat sem.²¹ Egy ilyen — mondhatni „hiányosan elkészített” — irat állhatott 1586 októberében Ali pasa és Tirjáki Haszán rendelkezésére is, amikor a magyar települések nevének reprodukciójával megpróbálkoztak.²² Feljegyzésük papírra vetése során az itt említetteknek kívül már csak az eredeti jegyzékben szereplő esetleges következtelenségekkel

¹⁷ Szilády Áron: A defterekről. Pest 1872. 7.

¹⁸ Változó hangértékkel bíró betűk, amelyek hangértéke részben attól is függött, hogy szó elején, szó közben vagy végén álltak: *kef* = g, gy, k, n, ny, ty., *vav* = o, ó, ö, ő, u, ú, ü, ú, v., *elif* = a, á, e, é, i, í, (ó, ő, u, ü).

¹⁹ Diakritikus pontok elhagyása után a *b, i, j, p, n, t* hangokat jelölő arab betűk írásképe teljesen egybeesik. De szinte teljesen azonos képet mutat az *f* és a mély hangrendű *k* rajza is. Más esetekben egy betűtörzs önállóan is hangot jelöl, pl. *r*, míg ha diakritikus pontokkal látjuk el a *z*, illetve a *zs* hang kifejezésére szolgál. Ráadásul az *r* formailag nagyon hasonlít a *d* írásához. Ugyanígy a *h* a kiírt ékezetek számától függően lehet *dzs* vagy *cs*, illetve *c*, míg az *sz* diakritikus pontokkal ellátva *s-é* változik. A mély hangrendű *sz* a pontok számától függően olvasható *z*-nek vagy éppen *d*-nek.

²⁰ Éppen emiatt napjainkig a szijákat írással leírt magyar személynevek, illetőleg szavak közlésére többféle átírási gyakorlat is kialakult. Tanulmányunk függelékében — az 1579. évi tahrir-defterben szereplő településnevek átírása során — alapjaiban a Káldy-Nagy Gyula által Pais Dezső, Bárczi Géza és Benkő Loránd közreműködésével kialakított módszert követtük. Ennek alapján az átírásban lényegében a betűk három csoportját érdemes egymástól világosan megkülönböztetni. Így azokat, amelyek kétséget kizáróan olvashatók, álló betűvel, a diakritikus pontok hiányában többféleképpen olvashatókat dőlten, végül a ki nem írt, de általunk beleolvasott magánhangzókat aláhúzással jelöltük. A módszer részletes leírását l. *Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. Bp. 1960. 8.

²¹ Más esetekben a magánhangzók jelölésére a fent említett *elif* és *vav*, valamint a szóvégi *he* = a, e szolgál.

²² Ali pasa szigetvári utazásának időpontja feltehetően a budai hivatalviselése ideje alatt tartott két nagyobb ünnep, az ún. seker bajrami (kis bajram vagy cukorünnep) a hidzsra szerinti 994. év sevvál hó 1-én (1586. szeptember 15.), valamint az ún. kurban bajrami (nagy bajram vagy áldozati ünnep) zilhiddze 10-én (1586. november 22.) közé tehető. Ebből az időszakból fennmaradt levelei közül egy, az október 15-i keltezéssel ellátott, Simontornya várában íródott. *Takáts S.-Eckhart F.-Szekfű Gy.: A budai basák i. m. 366–367*. Ebből az adatból következtethetünk arra, hogy találkozója Tirjáki Haszán béggel vagy közvetlenül e dátum előtt vagy nem sokkal utána lehetett. A pontosabb datálásban segítséget nyújthatna a levél pár sora: „...mostannis penig migh Szigett uarban uoltunk, egynehany ezeren uakmereőkeppen, az frigyeöt nem gondoluan Pest ala iwtték, kikben egynehanyat io uitezeőket fogtak.” *Takáts S. - Eckhart F. - Szekfű Gy.: A budai pasák i. m. 369*.

és a hevenyészett írásmóddal kellett számolniuk. Nekünk mindezek mellett még számot kell vetnünk egy ismeretlen renegát írnok lehetséges apróbb meszterkedéseivel is.²³

Mindezek előrebocsátása után már csak a levélben szereplő településnevek egyes hangjait kell a fent leírt logika szerint a megfelelőre cserélnünk ahhoz, hogy megtudhassuk hol torpant meg a török terjeszkedés az 1580-as években. A forrás jelentősége így nem csupán kuriózum mivoltában áll, hanem fontos adalékot szolgáltat az 1570-es évek végétől Kanizsa vidékén újjáépülő császári-királyi védelmi rendszer hatékonyságának megítéléséhez is.

„Az mely faluk Szigett varhoz tartoznak es be nem iwnek azoknak neueök:

Sz. Gyeörgy [= (Bánok)Szentgyörgy], Fodorkutt [= Fodorföld], Tohuta [= Bucsuta], Meraho Szigett [= Karácsonysziget], Piriak [= Hernyék], Karahoua [= (Mike)Karácsonyfa], Tottfalu [= (Kerka)Tótfalu], Belniczkutt [= ?], Bak [= Bak], Szekse [= (Geise)Sziget], Bele [= Böde], Nemett falu [= (Kerka)Németfalu], Gyurse [= Irsa], Gyapu [= Gyepüs], Kozma Deömien [= Kozmadombja], Beolczkutt [= Bocföde], Sárhel [= Sárhida], Mincz [= Minhe], Teök [= (Ozmán)Bük], Fondora [= Kondora], Szalonmas [= Salomvár], Meleszinagy [= Felsőszilvág], Also Szinagy [= Alsószilvág], Bencz [= Bence], Puzta sag [= Pusztasárd], Szemes Lakos [= Szemerelakos], Kereszte [= Keresztúr], Apaty [= (Puszt)Apáti], Birte Borbas [= Peternyebarabás (Kerkabarabás)], Jakabfalua [= (Lendva)Jakabfa], Sz. Andras [= (Nemes)Szentandrás], Kutos [= (Kerka)Kutas], Also Ibrin [= ?], Béla [= ?], Juan Kutt [= Ivánföld], Fonta [= Kobilje], Otarcza [= Oltárc], Tornicz [= Turnišče], Sz. Gyeörgy [= Szentgyörgy], Vel [= ?], Rattheagy [= ?], Baratin [= Baratin (puszta)], Szalos [= ?], Doborda [= (Babos)Döbrétel], Dobraua [= Dobronak], Berdekuczta [= (Iklód)Bördöce], Body [= ?], Boson [= ?], Tohan [= ?], Resznik [= Resznek], Borso Penad [= Pórszombat], Nagy Megecz [= ?], Kis Megecz [= ?], Sz. Gyeörgy [= Szentgyörgy], Szimy [= ?], Szabad Sz. György [= (Zala)Szentgyörgy], Lulan [= ?], Beczhel [= Becsehely], Leszko [= Lickól], Szaruaskine [= Szarvaskend], Nagy Makoua [= Nagymákfa], Szalasztó [= Halasztó], Czabouicza [= Čepinci], Sagh [= (Alsó)Ság], Szenttodor [= Szentódor], Potolo [= ?], Czezedir [= Csömödér], Gotthard [= Gothárdlakos], Szemere lak [= Szemerelakos], Abaglott [= ?], Biczaczhad [= ?], Sz. Rocza [= ?], Dorma kucz [= Tormaföld], Erdeöhatt [= Erdőhát], Sárhely [= Sárhida], Paglad [= Baglad], Sz. Márton [= (Kebele)Szentmárton], Isztrigye [= Eszteregnye], Bere Pal [= Szentpál], Gesziregy [= Csesztreg], Hiraszta [= Heresznye], Bacz falu [= Bácsfalu], Kouasz [= Kovácsi?], Borban falu [= (Kerka)Barabás], Eosfalu [= ?], Vyhely [= Újhely], Vyharos [= ?], Goszina [= Gosztola], Mohod [= Mumor], Szenhal [= (Sárdi)Szent-

²³ Takáts Sándor a magyar és török íródeákokról szóló munkájában Kalajlikoz Ali budai udvarában két magyar származású deákat is megemlíti. Egyikük Komáromi János volt, akit a beglerbég politikai küldetésekre is felhasznált, másikuk Óváry István, aki 1587-ben török levelek fordításával foglalkozott. Takáts S.: Magyar és török íródeákok i. m. 83. Óváry Istvánról még annyit tudunk, hogy 1594-ben Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem követe volt a szultáni udvarban, 1601-ben pedig Nándorfehérvárott. *Bíró Vencel*: Erdély követei a Portán. Cluj-Kolozsvár 1921. 116-117. Mindketten magasan képzett, a kancelláriai nyelvet és írásmódot (*hatt-i diváni*) kiválóan ismerő személyek voltak. Amennyiben közülük került ki a jegyzék készítője, felmerül a kérdés, vajon jártasak lehettek-e a szíjjakat írás rejtelmeiben is?

mihály], *Borszo Biand* [=Pórszombat], *Erdeczfalu* [=Erdősfal], *Irgyel* [=?], *Lolos* [=?], *Szenlepeő* [=?], *Haszegy* [(Zala)Háshágy], *Vurczak* [=Vöröcsök], *Beönzeőfeode* [=Boncodföde], *Juan feode* [=Ivánföde], *Bada* [=Báza], *Szaruaskenett* [=Szarvaskend], *Belkeöcz* [=Telekes], *Nagy Mal* [=Nagy Kál], *Szenlak* [(Mikos)Széplak], *Barol* [=?], *Czehy* [=Csehi], *Also feölseő Ranott* [=Rajk], *Szen Bilatt* [=Szentbalázs], *Juak* [=?], *Kaczolak* [=Kacorlak], *Bere Antt* [=Petre, And], *Veruifalu* [=Vörösfalu], *Tortel* [=Turol], *Vukola* [=Vakola], *Beleös* [=?], *Badar* [=Padár], *Mogyorod* [(Puszt)Magyaród], *Onok* [=Otok], *Szemetni varos* [=Szemenye], *Usztruia* [=?], *Vyfalu* [(Kerka)Újfalu].”²⁴

A fent leírt módszerekkel a magyar falvak nevét őrző listában szereplő helyeknek több mint 70 százalékát sikerült azonosítani.²⁵ (Mai elnevezésüket és korabeli alakjukat részletesen lásd a Függelékben.) A településnevek ilyen új olvasata már egészen határozott képet mutat. A levélben szereplő helységek nagyobbik része Zala megye területén fekszik, egy kis hányada pedig Vas megyében. Néhány falu valószínűleg sómogyi hellyel azonosítható, de bennük Babócsa és Berzence környéki, azaz semmiképp sem a Baranyába átnyúló okor-völgyi falvak²⁶ ismerhetők fel. Leszögezhetjük tehát, hogy a fentiekben említett baranyai lokalizáció²⁷ a részletesen bemutatott, új típusú vizsgálattal jelentősen pontosítható.

Olvasataink helyességét egyéb források is alátámasztják. Amennyiben a térképre pillantunk (lásd a mellékelt térkép vázlatot), láthatjuk, hogy az elszórtan fekvő településeken kívül egy jelentősebb egybefüggő tömb is érintett volt Ali pasa és Ernő főherceg vitájában. A Zala megye nyugati szegletében fekvő csoport az alsólendvai Bánffyak kezén lévő Csesztreg (80.) környéki helyeket jelöli. A török portyázások történetének forrásai közül pedig éppen nemrégiben bukkant elő egy e területre vonatkozó dokumentum. Az 1610. december 1-én II. Mátyás által budróci Budor János számára kiállított különleges nemességmegerősítő levélből — amely a nevezett szlavóniai nemes több évtizedes életútját meséli el nem mindennapi részletességgel — egy olyan török portyáról is értesülünk, amely 1586 szeptemberében a Lentitől északra fekvő Csesztreg tájékát érintette. Ekkor a törökök nagy zsákmánnyal hazafelé vonuló csapatán a kanizsai lovasok — akik között ott volt Budor is — Berzence mellett rajtaütöt-

²⁴ A fentiekben egyes olvasati hibák következetesen és gyakran fordulnak elő. Ilyen a szóközi *m* betűk *h*, ill. *cs*-kénti olvasása (pl. Mohod=Mumor, Csecsedir=Csemedir), vagy az összetett településnevek második tagjában szereplő *-föld* (-föd) sokkal inkább kútra emlékeztető *-kutt* olvasata (pl. Fodorkutt=Fodorföd, Beolczkutt=Bocföd). A szóközi *-tt-* az esetek egy részében szintén *-d*-ként olvasandó.

²⁵ A fennmaradó közel 30 százalék részben olyan helyneveket takar, melyeknek nem olvasata, hanem lokalizálása jelent problémát (pl. Szentgyörgy, Ivánföde, Újhely). De akad néhány olyan település is, amelynek neve az arab paleográfia kínálta számos lehetőség végigpróbálása után is jelenleg azonosíthatatlan alakot ad. Ebből esetleg egy magyar származású személy szándékos torzítására gondolhatunk.

²⁶ Ide az alábbiak sorolhatók: Abaliget, Almás, Bátamindszent, Besence, Bogád, Bükösd, Cserdi, Csoboka, Csonkamindszent, Gilvánfalva, Haraszi, Hatvan, Helesfalva, Hernátfalva, Hetfehel, Kisszentgál, Megyefalva, Okorág, Okorvölgy, Okriszentgál, Páprág, Pöszéri, Somó, Szentdamján, Szentgyenis, Szentiván.

²⁷ Vass E.: Szigetvár város i. m. 197.

²⁸ „Ex eadem Turcica cohorte turma quaedam versus oppidum Cheztreggh iisdem diebus [1586. szept. eleje] cum excurrisset et multos agricolas, utriusque sexus homines in captivatem redigendo

tek, az általuk elhurcolt rabokat kiszabadították.²⁸ Az időpontok egybeesése valószínűsíti, hogy a két dokumentum ugyanannak a portyának adja kissé eltérő leírását. A törökök Csesztreg környéki próbálkozásaihoz így semmiképpen sem férhet kétség.

A török nyelvű források ugyancsak alátámasztják olvasatainkat. 1579-ben, amikor a szigetvári szandzsák első fennmaradt tahrír-deftere készült, a jegyzékbe a listán szereplő helyek már szinte kivétel nélkül bekerültek (lásd részletesen szintén a Függelékben). Az akkoriban frissen alávetett területet — Zala megye Balatontól északra fekvő részét leszámítva szinte egészét és elszórtan vasi településeket is — közigazgatásilag a kanizsai náhije keretei közé sorolták. Az ide tartozó és a listán szereplő települések összehasonlításának eredményeként gyakran a hevenyészett írásmódból adódó olvasati hibák is tetten érhetők.²⁹ Az egybevetés nyomán azonban egyéb hasznos következtetéseket is levonhatunk.

Az 1579. évi tahrír-defterben a kanizsai náhije összeírása két jól elkülöníthető részből áll. Az első 210 település esetében és a defter legvégén további 14 alkalommal az adóösszeg meghatározásán kívül szerepel a lakosság név szerinti felsorolása is, míg 303 helységnél a jegyzékbe csak a taksa egyösszegű felvétele történt meg. Amíg az előbbieknél szinte biztosan állítható, hogy később sor került a török adó valamilyen módszerrel történő behajtására, addig ez utóbbi esetben joggal gondolhatunk az összeírt helyek pusztán igényterület mivoltára.³⁰ Az Ali pasa listájában szereplő azonosított településeknek csak alig több mint 10 százaléka tartozik ez utóbbi, hevenyészetten összeírtak közé!³¹ Ez mindenképpen azt mutatja, hogy az 1586. szeptemberi portya a törökök számára nem az adóhatárok kitolását, hanem uralmuk fenntartását szolgálta.

---

reverse fuisset, quam insecti milites Canisiani prope Berzencze impetu facto usque ad unum inter necioni dederunt, captivosque Christicolos eliberarunt, inter illos te etiam non postremum fuisse ...” *Pálffy Géza*: Egy szlavóniai köznemesi familia két ország szolgálatában: A budróci Budór család a XV–XVIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 115. (2002) 4. sz. 975.

²⁹ Más esetekben az 1590. évi szigetvári timár-defterbe hibásan vagy hiányosan átvett adatok nyújtanak segítséget az azonosításban. Pl. Ali pasa levelében a 90. tételként szereplő Szenhal alak változatlanul bukkan fel 1590-ben Bajezid bin Musztafa ziámetjeként. Adója ekkor 350 akce. 1579-ben még Szentmihály néven szerepelt 3500 akce hozammal. Vagy könnyen érthetővé válik az egyik legkülönösebb torzítás, az 51., ill. a 91. tételszámon is szereplő Pórszombat esete. Az 1579-ben még jól olvasható helynév 1590-ben a szandzsákbég birtokai között bukkan fel, névalakjában azonban egyetlen diakritikus pont sincs kitéve. Így egyik lehetséges olvasata valóban „Borsobiát”. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA); Tapu 638. fol. 4., 3., ill. Bayerische Staatsbibliothek, München; Cod. Turc. 138. fol. 114.*

³⁰ Erre utal a Haszán szigetvári bég (1580. jan.–1581. febr.) számára hivatalba lépésekor kiadott utasítás is. Eszerint „a Szigetvári és a Székesfehérvári szandzsák végvidékeről kikerülő rabok ötöd-adóját, illetve az említett szandzsákokban a defterbe be nem jegyzett falvak dzsizje-adóját [kiemelés tőlem – S. É.] a szultáni hász-jövedelmekhez” kellett kapcsolnia. Az utasítást idézi *Dávid G.*: Szigetvár 16. századi bégjei i. m. 166–167. Az 1579. évi tahrírban hevenyészetten összeírt 303 település helyileg éppen a szigetvári és a székesfehérvári szandzsák illetékességébe tartozott, Zala megye nyugati peremét és a Muraközt, valamint vasi területeket érintett. Így aligha férhet kétség ahhoz, hogy az 1580. évi rendelkezés a szóban forgó helységekre vonatkozott.

³¹ Bánokszentgyörgy, Csesztreg, Kebeleszentmárton, Kerkaújfalu, Méhespuszta, Turnišće a Bánffy-birtokok közül, Mikosszéplak, Halastó Vas megyei települések valamint Gelsesziget és Zalaháshágy.

Ugyanerre a következtetésre jutunk akkor is, ha Tirjáki Haszán és Ernő főherceg egymásnak látszólag ellentmondó állítását vesszük elemzés alá. Mivel a tahrir nagyrészt tartalmazza a listán szereplő helyneveket, megállapíthatjuk, hogy a vizsgálat során Tirjáki Haszán szigetvári szandzsákbég a települések hódolását illetően nem mondott valótlan Ali pasának. Oszmán felfogás szerint a terület *alávetett* volt, mert szerepelt a legfrissebben készült szandzsákösszeírásban. (Sőt, ahogy az imént kimutattuk, nagyrészt nem is pusztá igényterületként szerepelt.) Ebben az esetben viszont felmerül a kérdés, Ernő főherceg csupán taktikai okokból nevezte a falvakat *hódolatlan*nak,³² vagy idő közben fordulat állt be azok állapotában?

Az egyes helységek alávetettségében történt változásokat a rovásadó-összeírások vizsgálata segítségével kísérhetjük nyomon.³³ Ennek alapján elmondhatjuk, hogy az oszmán közigazgatás terminológiája szerint kanizsai náhijének nevezett kerület szinte egyöntetű behódoltatására nemcsak a török pénzügyi defterek, hanem a dikák szerint is sor került (lásd részletezve ugyancsak a függelékben). Időpontját a magyar jegyzékek az 1575/76–1578. évek közé teszik. A latin nyelvű adóösszeírásokban ekkor jelenik meg ugyanis az egyes települések neve mellett a *subiectus* kifejezés, amely alávetettet, alárendeltet jelent. A kérdés csak az, hogy folyamatosan, tehát a szóban forgó 1586. évben is így jelölték-e az érintett helységeket?

A vizsgálat szempontjából — mint alább látni fogjuk — a listán szereplő falvak két jól elkülöníthető csoportba oszthatók. Az elsőbe az alsólendvai Bánffy család uradalmához tartozó — az 1586. szeptemberi portya által feltételezhetően érintett — településeket (1–5, 7, 18, 22–23, 25–26, 32, 36–38, 45–46, 67–69, 74, 80, 89–90, 120, 122), míg a másodikba az elszórtan fekvő, különböző vagy kurialista birtokosok tulajdonában lévő helyeket sorolhatjuk.

1. A Zala megye délnyugati csücskében fekvő Bánffy-javak alávetettségére vonatkozó első adat 1578-ból származik. Ekkor a két nagy uradalomrészre oszló birtoktest keletebbre fekvő, a Kerka alsó folyása mentén elterülő része teljesen a törökök adófizetőjévé vált, míg a nyugatibb, az ún. cserneci tag települései közül több, elsősorban a Lendva folyótól délre fekvő helységek (*Lippa, Cserencsóc, Belatinc, Gánicsa, Lakos, Melininc, Tornyistya* judikátusához tartozók és maga *Alsólendva* városa) meg tudták őrizni függetlenségüket.³⁴ Ebből a régióból 1578-ban csak az Ali pasa listáján is szereplő *Dobronak*, valamint *Filóc*

³² A prágai udvar akkoriban attól tartott, hogy a törökök nem akarják tovább megtartani a fegyverszünetet, vagy előnyösebb feltételeket akarnak kicsikarni. *Kárpáthy-Kraujánszky Mór*: Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576–1586). A Velencei Kir. Állami Levéltár császári udvarból való követjelentései alapján. Bp. 1933. 119. A forrásunkban szereplő adatok ezt bizonyos mértékig alá is támasztják. A nagyobb mértékű rabszedés a béke nyílt megszegését jelentette, aminek egyes következménye volt a diplomáciai bonyodalom. Az emberkereskedelemre vonatkozó szokásokra l. *Pálffy Géza*: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén. Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 4. (1997) 1. sz. 5–78. Az 1586. év egyéb rabszedéseire *Takáts Sándor*: A pribékek. In: *Uő*: Rajzok a török világból i. m. I. 309.

³³ MOL E 158, Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Conscriptioes portarum 11., ill. 54. kötet.

³⁴ Néhány azonban közülük is bekerült az 1579. évi tahrir-defterbe — *Belatinc, Gánicsa, Lakos, Melnice, Tornyistya* a források tanúsága szerint — mint „fantom” birtok.

körzete vetette alá magát a török uralomnak. A cserneci uradalom Lendvától északra fekvő birtokai (Lenti és Csesztreg környéke) — a dikák szerint — viszont szintén egytől egyik a török adófizetőjévé váltak.

1582-re lényegesen megváltozott a helyzet. A Lentit kikerülő út állomásait adó települések (*Mumor*, *Szentmihály*, *Kápolna*) valamint Csesztreg teljesen elpusztított környéke (*Kutas*, *Szenterzsébet*) kivételével a teljes cserneci uradalom kivonta magát a török adózás alól. A rovásadó-összeírások szerint eközben a Kerkán túli terület (Muraszemenye és Páka környéke) továbbra is hódolt maradt. Ugyanezt a képet mutatja az 1584. évi dika is. A következő fennmaradt portális adóösszeírás idejére, 1588-ra azonban újból történhetett valami, mert már ismét meghódoltként szerepelnek azok a települések, melyek 1578-ban is alávetettnek mondták magukat. Kivételt ekkor csak *Lenti* és *Hosszúfalu* képezett.

Az elmondottak alapján felmerülhet a kérdés: a törökök miért támadtak volna éppen Csesztregre és környékére, ha az úgyis hódolt volt? A választ keresve szembeötlő, hogy ebben az esetben a török és a magyar források némileg ellentmondanak egymásnak. Amíg Csesztreg esetében a dikák 1576 és 1582 között állandó török támadásokról, 1578-tól pedig folyamatos hódolásra számolnak be,³⁵ addig a település az 1579. évi defterben csupán igényterületként szerepel, lakosságának felsorolása nélkül, azaz biztos, hogy nem volt dzsiszje fizető! Az 1584. évi dikális összeírásból ugyan már eltűnnek a pusztításra utaló utolsó nyomok is, de a neve mellett továbbra is megmarad a *subiectus* bejegyzés. Elgondolkodtató ugyanakkor az is, hogy Ali pasa listájában a hódoltnak mondott Kerkán túli területen fekvő helyek közül is többet megtalálunk (1, 37, 68, 74, 120). Ne feledjük, 1584 és 1588 között nincs magyar kontrollforrásunk!

Az 1580-as évek elejének tendenciái alapján könnyen elképzelhető, hogy 1586-ra Csesztreg és környéke is elutasította a hódolást (azaz megszabadult az erőszakkal behajtott földesúri adóktól is), sőt az sem lehetetlen, hogy a Bánffy-ak egész uradalma megpróbált szabadulni a török tehertől. Ezt nem pusztán a jelentősebb katonai erőt mozgósítani tudó, az országos főméltóságok közé tartozó nagybirtokosaiknak, a viszonylag zárt és egységes uradalomszerkezetnek, a török bázispontoktól való nagyobb távolságnak köszönhették, hanem annak is, hogy az 1580-as évek elejére már részben elkészült a Kanizsa patak völgyében az a császári-királyi védelmi rendszer, amely elméletileg megakadályozta a törökök észrevétlen behatolását Zala megye belső területeire.³⁶ Ennek hatására ugyan a portyák nem szűntek meg, de megritkultak, és nyilvánvaló, hogy a szokásosnál nehezebb körülmények között érthettek el sikereket az adóztatás terü-

³⁵ 1576: „per Turcas combusta” (részben); 1578: „deserta et per Turcas combusta” (részben); 1582: „ceteri omnino depopulatae et desertae sunt”.

³⁶ Megszervezésére és kiépítésére vonatkozóan a teljesség igénye nélkül: *Kelenik József*: Lazarus von Schwendi emlékirata a török elleni védelmi rendszer magyarországi kiépítéséről (1576). Századok 139. (2005) 967–1009.; *Geöcze István*: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. Hadtörténelmi Közlemények 7. (1894) 502–537., 647–673.; *Kelenik József*: A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén. In: *Végvár és környezet*. Szerk. Petercsák Tivadar–Pető Ernő. (Studia Agriensia 15.) Eger 1995. 163–172. és vö. még *Pálffy Géza*: A Bajcsavárig vezető út: A stájer rendek részvétele a Dél-Dunántúl törökellenes határvédelmében a 16. században. Hadtörténelmi Közlemények 116. (2003) 2. sz. 463–504.

letén is.³⁷ Ez mindenképpen a török adóhatár legszélén fekvő települések számára kedvezett, így tagadhatták meg az alávetett státust éppen a Zala megye legnyugatibb szegletében fekvő Bánffy-javak. És utóbb éppen ezért irányulhatott erre a régióra a büntető török portyák sora,³⁸ amelyek hatása az 1588. évi dikális jegyzék adataiban ölt testet. Végeredményben tehát megállapíthatjuk, hogy az eseményekkel kapcsolatban Ernő főherceg állítása is a valóságon alapult, az adott pillanatban valóban hódolatlan népet hurcoltak el a Bánffyak falvaira csapó török katonák.

2. A különféle birtokosok kezén lévő települések vizsgálata ennél bonyolultabb, és eredménye sem feltétlenül igazodik a Bánffyak javai kapcsán felvázolt képhez. Esetükben joggal feltételezhető, hogy nem tartoztak az Ernő főherceg panaszos levelének alapjául szolgáló török portya károsultjai közé. Ezt néhány településnévnek többszörös jegyzékbe vétele is bizonyítani látszik.³⁹ Jegyzékbe kerülésük oka tehát csak korábról eredő tartozásuk lehetett. Mielőtt e feltételezés igazságtartalmának vizsgálatába kezdenénk az ide tartozó településeknek egy fontos közös jellemzőjét kell kiemelnünk. Amíg a zalai falvak nagy részének neve mellett az egész időszakon keresztül a *deserta* kifejezés szerepel,⁴⁰ különös tény, hogy az Ali pasa listájában azonosított helyek közül mindössze öt esetben találkozunk ezzel a kitételrel (mindegyik 1576-tól datálódik). Azaz szinte csupa olyan településről van szó, amelyik a kettős adózást választotta. A dikális összeírások szerint van adóztatható magyar lakosságuk, ugyan-

³⁷ Természetesen az új védelmi koncepció kidolgozása és fokozatos végrehajtása sem tudta hermetikusan lezárni a Kanizsa mögötti területeket. Ezt bizonyítja Zala vármegye közgyűlésének 1581 júliusában hozott határozata, amelyben éppen ekkor — az egyre szaporodó Kanizsa patak-völgyi várcskák arnyékában — mintegy kiegészítő intézkedésként rendelik el a török mozgások jelentésének kötelezettségét, nemesekre és nem nemesekre egyaránt vonatkozóan súlyos büntetés terhe mellett, mondván: aki ezt nem teszi, hasonló módon büntessék, mint az orgyilkosokat vagy az emberrablókat vagy a törökké válókat. *Bilkei Irén-Turbuly Éva*: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555–1711. I. 1555–1609. Zalaegerszeg, 1989. 30. No. 92. A portyázások hatékonyságának növelésére ugyanakkor a törökök is végrehajtottak közigazgatási szerkezetükben egy kisebb változtatást. A frissen kialakított magyar végekhez közelebb — ahonnan a kínálózkodó lehetőségeket jobban szemmel lehetett tartani, és gyorsabban lehetett azokra reagálni — 1585-ben létrehozták Babócsa-Berzence-Segesd-Szöcsény liváját. *Dávid G.*: Szigetvár 16. századi bégjei i. m. 170. Fáradozásai eredményei az 1590. évi tímár-defter adataiban is tetten érhetők. A nyugati adóhatár néhány települése kivételével — saját adminisztrációjuk szerint legalábbis — alig vesztettek területet! BOA Tapu 638.

³⁸ Tirjáki Haszán 1586. évi portyáját szinte éppen egy esztendő múlva (1587 augusztusában) követte a Kerka vidékén az akkor már Sehszüvár (magyarosan Sásvár) szigetvári bég (1587. márc.–1588. ?) által vezetett nevezetes török betörés, amelynek sikeres keresztény elhárítását kacorlaci csataként tartja számon a kutatás. *Istvánffy Miklós*: Magyarország története 1490–1606. Ford.: Vidovich György. I–II. Debrecen 1867–1871. I. 643.; *Petthő Gergely*: Rövid magyar krónika. Kassa 1753. 129–130.; Tiryaki Hasan Paşa i. m. 66–67.; ill. további irodalommal *Pálffy G.*: Egy szlavóniai köznevesi família i. m. 946–947., valamint Sehszüvárra újabban *Ács Pál*: Sásvár bég története. *Historia cladis Turcicae ad Naduduar*, 1580. *Hadtörténelmi Közlemények* 115. (2002) 2. sz. 381–388.

³⁹ Három zalai és egy Vas megyei település kétszer szerepel Ali pasa levelének mellékletében. A Bánffy-birtokok peremén fekvő Szemerelakos (26, 69) és Pórszombat (51, 92), a göcseji szegkek vidékén fekvő Sárhida (17, 75) és a Vas megye déli részén lévő Szarvaskend (60, 103). Ebből arra következtethetünk, hogy esetükben többszörös sikertelen adóbehajtási kísérlet történt miután ismételen jegyzékbe vették őket.

⁴⁰ A kisebbik kapornaki járásnak már az 1570–1580-as évek fordulóján alig van nem *deserta* települése.

ekkor nevük mellett folyamatosan szerepel a *subiectus* kifejezés, azaz önmagukat alávetettként definiálják, és ahogy fentebb említettük, ezzel összhangban benne foglaltatnak az 1579. évi tahrír-defterben is. Azaz esetükben — ellentétben a Bánffyak Csesztreg környéki birtokaival — szinte kivétel nélkül 1578 és 1588 közötti szakadatlan hódolással számolhatunk.

2/1. A különböző birtokosok kezén lévő települések között további, jól elkülöníthető falucsoportokat határozhatunk meg. Ezek közül a legtöbb helységet a *Baktól* (a korszakban átkelőhely) a Zala völgye felé mutató irányban *Egerszeg* várának előterében, a zombékos, bozótos *Válicka* patak völgyének bal oldalán lokalizálható tömb tartalmazza (9, 11–24, 27–31, 44, 50–51, 56, 59, 75, 98.). Ez a törökök szokásos útvonalából, a Kanizsa melletti palini átkelésből kiindulva, Egerszeg és a királyi katonasággal is őrzött kis (zala)lövői végvár között, *Boncodföldre* és *Salomvár* tájékán feltételez egy bejáratott gázlót, hogy azon átkelve már a vasi területeket vegzálják (60–65, 101–104, 106).⁴¹ Feltűnő, hogy az azonosítható 11 vasi település közül is csak kettő tartozott az igényterületekhez, tehát itt sem a további előretörés volt a cél.

Ennek a Zala-menti vidéknek a jegyzékbe vétele tehát azt jelenti, hogy az már az 1580-as évek derekán kemény diónak bizonyult a hódítók számára. Természetes védelmét a *Válicka* patak mocsaras völgye biztosította, amelyet a veszprémi püspöknek Egerszeg négybástyás erősségében állomásoztatott katonái is oltalmaztak. De nemcsak a 16. század utolsó negyedében, a folyamatos átalakulások közepette tudták itt megőrizni fennhatóságukat a magyar birtokosok, hanem később is. Az 1586-ban itt mutatkozó adóhatár a 17. század letisztultabb viszonyai között is szinte ugyanígy megmaradt, mondhatnánk egy látens mezsgyeként. Kerpachich István megbízott egerszegi kapitány (1646–1657) levelei alapján Kelenik József azt mutatta ki, hogy az *Egerszeg*, *Pölöske*, *Kapornak* várháromszögére támaszkodva *Hahót* és *Rajk* magasságában vezetett egy olyan vonal, amelynek átlépése — mindkét fél részéről — katonai ellenakciókat vont maga után.⁴² Azaz részben azokat a településeket is érintette, amelyeket Ali pasa is felsorolt levelében. Tehát még Kanizsa török kézre kerülése (1600) után sem tudták a törökök ezt a kettős uralom alatt álló övezetet maradéktalanul fennhatóságuk alá hajtani. Ezek a helyek, bár papírforma szerint „hódoltak” voltak, az egerszegi vár védőszárnyai alatt bátrabban taktikáz-

⁴¹ „Azis niluan uagion, hofi migh Kanisaban, Kiskomarban voltak az kerezten Praesidiariusok, megh akoris, az ellensegh Segesdből mind az Rabaigh birta holdulas altal az földeth...” – Nádasdy Ferencnek 1601-ben a Kanizsával szemben felállítandó várakról készített eredetileg datálatlan tervezetéből. ÖStA Kriegsarchiv, Akten des Wiener Hofkriegsrates Reg. 1601. März. No. 179. fol 13. Eredeti címe: „Opiniones magnifici domini Francisci Nadasdj et aliorum Nobilium.” A tervezet szövegének teljes kiadása: *Simon Éva*: Magyar nagybirtokosok tervezetei a Kanizsával szembeni végvidék kiépítéséről. In: Zalai történeti tanulmányok. Szerk. Káli Csaba. Zalaegerszeg 1997. 69. A tervezetekre vonatkozó legfrissebb eredmények összefoglalását l. *Kelenik József*: Egy végvidék születése. A Kanizsa ellen vetett végek kialakulásának története 1600–1601. In: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Szerk. Hausner Gábor. Bp. 2005. 311–358.

⁴² *Kelenik József*: Királyi vár hódolt városban. Egerszeg mindennapjai Kerpachich István megbízott kapitány leveleinek tükrében (1647–1657) In: *Zalaegerszeg évszázadai*. Szerk. Kapiller Imre. Zalaegerszeg 1997. 151.

hattak, jobban ki tudták használni a pillanatnyi erőviszonyok által kínálta lehetőségeket.

2/2. Ugyancsak a magyar védelmi rendszer javára írható annak a néhány végvárnak, kisebb őrhelynek vagy esetlegesen már csak várhelynek a megjelenése is a jegyzékben, amelyek a vizsgált zóna keleti sávjában, a Kanizsa patak völgyében feküdtek, vagy a hozzá kapcsolódó védelmi rendszer részei voltak. Az 1586-ban is királyi katonasággal ellátott helyek közül megtaláljuk a forrásban *Rajkot* (107) és *Kacorlakot* (110),⁴³ míg a kisebb górék közül *Szentbalázst* (108), *Sárhányszigetet* (10), valamint az 1582-re már szintén csak magánföldesúri katonákkal őrzött Mura menti *Szemenyét* (120). De furcsa mód velük egy tömbben tűnik fel az 1576-ban éppen a szigetvári bég által felrobbantott *And* (112) várhelye is.⁴⁴ Ezek mindegyike a portyázások fő csapásirányában feküdt, így létük és működésük joggal zavarta a törököket.

2/3. Ali pasa listájában végül találunk néhány somogyi települést is (42, 79, 81, 119). Mivel ezek a Kanizsa patak mentén kialakított új védelmi övezeten kívül, azaz attól keletre feküdtek, mindenképpen indokolt figyelmünket rájuk irányítani. A szóban forgó helyek mindegyike a kanizsai, a babócsai vagy a segesdi náhijébe tartozott, tehát a szigetvári szandzsák központi területeitől távolabb esett. Többnyire folyók völgyében — elsősorban a Dráva és a Rinya árterében — feküdtek, vélhetően a vizek védelmében. Erre utal az egyik 1570-től a török defterekben folyamatosan jelen lévő, napjainkban már nem létező település, *Otok* esete. Mivel a Berzencétől délnyugatra fekvő helység defterbe vétele első ízben valószínűleg 1570-ben történt, ekkor neve mellett helymeghatározás is szerepel, amely az 1579. évi és a későbbi defterekből már kimaradt. A bejegyzés szerint a Dráva egyik szigetén fekszik (*der cezair-i nehr-i Drava*).⁴⁵ Hasonló természetföldrajzi környezetben található *Heresznye* vagy a Rinya mentén fekvő *Baratin*.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy Ali budai pasa különleges helységlistája a pillanatnyi erőviszonyok hű tükörképe volt. A fenti négy vizsgálati csoport áttekintése után pedig az is biztosan kijelenthető, hogy benne nem csupán az 1586 őszi lezajlott török portya kárvallott települései szerepelnek, hanem mindazok a helyek, amelyekkel szemben a szigetvári törököknek behajthatlan követeléseik voltak. Ily módon minden eddiginél pontosabb képet rajzol az 1580-as évek közepének zalai hódoltsági viszonyairól! Amennyiben ezt a helyzetképet összevetjük az 1579. évi tahrir-defter által felrajzolttal (lásd ismét a mellékelt térképvázlatot), egyértelműen megállapítható a még kiépülőben lévő kanizsai védelmi övezet hatékonysága. A jegyzékben megjelenő települések ugyanakkor felhívják a figyelmet egy nagyon fontos további tényre is. 1586-ban a törökök mintegy 50 kilométerrel a Kanizsa patakon — azaz a megerősített, új császári-királyi védelmi vonalon — belül saját, korábban (!) megszerzett pozícióikat próbálják védeni, hol több, hol kevesebb sikerrel. Ezt a törekvésüket nem csupán a Bánffy-javak is-

⁴³ Rájuk nézve bővebben l. *Pálffy Géza*: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. *Hadtörténelmi Közlemények* 108. (1995) 1. sz. 169–170.

⁴⁴ *Vándor László*: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: *Nagykanizsa. Városmonográfia*. Szerk. Béli József-Rózsa Miklós-Rózsáné Lendvai Anna. I. Nagykanizsa 1994. 344.

⁴⁵ BOA Tapu 503. fol. 6.

mertetett, végeredményben negatív példája mutatja. (A törökök szokásos útvo-nalán a későbbiekben már nem lehetett megközelíteni ezt a Zala megye legnyu-gatibb csücskében fekvő, viszonylag távoli területet.) A hódoltatók kitartását bizonyítja, hogy az 1586-ban adóhátralék miatt feljegyzett, általunk azonosí-tott helyeknek mintegy 67 százalékát, pontosabban azok adóztatási szándékát 1590-ig, sőt utána sem adták fel. Az 1590. évi tímár-defter szerint a szpáhi-ka-tonaság itt — Zala megye egyéb területeihez hasonlóan — továbbra is teret és javakat követelt magának.⁴⁶ Persze ez teljességgel érthető. A Kanizsa pataktól nyugatra fekvő terület természeti viszonyait korábban már alaposan kiismert, bőséges tapasztalatokkal rendelkező szigetvári, de még inkább berzencei és segesdi törökök előtt a katonai őrséget lehetett ugyan növelni, az ellenőrzést fo-kozni, a híradás rendszerét szabályozni; de a behódolt népesség által lakott te-repet — a mocsárvidéket — az átjárhatatlanságig átalakítani és lezárni természe-tesen nem. Emiatt a portyázók hatótávolsága csak minimálisan csökkent. A védel-mi rendszernek ez mégsem róható fel hibájául. A katonai ellenőrzés gyakran, külö-nösen a végvárak körzetében — mint láthattuk — megtette hatását. De ami még ennél is fontosabb, az 1566 után Zalában bekövetkezett dinamikus török terjesz-kedésnek, a Kanizsa patak völgyében — a hódoltsági adóhatáron belül — kiépülő várvonaltól egyszer s mindenkorra gátat vetett. Az 1575/76-ban tömegessé váló zalai hódolások ténye azonban mégis felvet egy kérdést: vajon korábban nem működhe-tett volna-e jobban, vajon idejében készült-e el az 1566-tól szükségszerű, de végül csak 1577 után korszerűsített kanizsai védelmi rendszer?

FÜGGELÉK

Mai település-név ⁴⁷	Ali pasa levélben		1579. évi tahrír-defterben		Dikális összeírásokban ⁴⁸		Tsz
	No.	Helynév	Helynév	Adó	Helynév	Hódolt	
Alsóság	64.	Sagh	Šag	2000	Saagh	1582-1588	E2
And	112.	Antt	And	1700	And	1576-tól dezerta	E5
Babosdóbréte	44.	Doborda	Döbrede	750	Deöbreóthe.	1576-1578/88	D3
Baglad	76.	Paglad	Baglat	600	Baglyad	1578-1588	B4
Bak	9.	Bak	[Bak]	-	Nagy Bak	1576-1588	D4
Bánokszentgyörgy	1.	Sz. Gyeörgy	Bani Sengörg	150	Jud. Zenthgeorg	1578-1588	D4
Baratinpuszta ⁴⁹	42.	Baratin	Barati	1000	-	1554. ⁵⁰	-
Bázakerettye	100.	Bada	Baza	1500	Basza	1588	C4

⁴⁶ Az 1579. évi tahrír-defterben a kanizsai náhijének 224 adóztatott települése volt. Ezek közül Ali pasa jegyzékében 86-ot azonosítottunk, tehát a körzethez tartozó helyeknek még felét sem. Ez arra enged következtetni, hogy a dikális jegyzékek adatainak megfelelően hódolt maradt Zala megye kanizsai védelmi övezet mögött fekvő területének nagyobbik része.

⁴⁷ A mára elnéptelenedett helyeket kurzíválással jelöltük.

⁴⁸ MOL E 158, Conscriptioes portarum 11., ill. 54. kötet. A függelék az 1576 és 1588 közötti időszak dikális összeírásai alapján állítottuk össze. Zala megyével ellentétben Vas megye listáinak sorozata ekkor nagyobb hiátusokat mutat, Somogy megyének pedig egyáltalán nem maradt fenn jegy-zéke. Így Vas megye esetében az 1576. évet követően csak az 1582. és az 1588. évi adatok álltak ren-delkezésünkre, ezért a vonatkozó feldolgozásrészt csak iránymutatóul szolgál. Somogy megye hiányzó adatait tájékoztatásképpen a török összeírásokból pótoltuk.

⁴⁹ A Rinya mentén fekszik; Berzence tartományához tartozott.

⁵⁰ Káldy-Nagy Gy.: Baranya megye i. m. 135.

Becsehely	58.	Beczhel	Bečehel	6000	<i>Bechehel</i>	1576-1588	D5
Belsőárd	25.	Puzsta sag	Pusta Šar	1000	<i>Sard</i>	1578-1588	C4
Bence ⁵¹	24.	Bencz	Benče	1500	Bencze	1578-1588	C4
Bocföldre	16.	Beolczkutt	Bočföd	7000	<i>Boczfeöldéó</i>	1582-1588	D3
Boncodföldre	98.	Beönzsefeode	Bončodföd	5466	Bonczóáfeöldéó	1576	C3
Böde	11.	Bele	Bede	6200	-	?	C3
Bucsuta	3.	Tohuta	Bučuta	2000	<i>Bochýtha</i>	dezerta 1584-88	D4
Čepinci	63.	Czabouicza	Čaponča	100	Chýppýncz	-	A3
Csehi	106.	Czey	Čehi	2000	Chehý	1582-1588	D2
Csasztrég	80.	Gesziregy	Česreg	500	<i>Opp. Chýeztreggh</i>	1578-1588	C4
Csondorlaka ⁵²	68.	Gotthard	Godhaz Láqoš	2700	Jud. Chýernefeöldéó	1578/1588	C5
Csömödér	67.	Czeczedir	Čemedir	5500	Jud. Chýernefeöldéó	1578/1588	C4
Dobronik ⁵³	45.	Dobraua	Dobronoqa	3500	<i>Dobronak</i>	1578/1588	B4
Erdőhát ⁵⁴	74.	Erdeöhatt	Erdőhat	2000	Jud. Chýernefeöldéó	1578/1588	C4
Erdősa	92.	Erdeczfalu	Erdőcfaluza	120	<i>Erdeóchfalua</i>	1576-dezerta	D5
Eszteregnye	78.	Isztrigye	Ostoroqna	1500	<i>Ezthregnye</i>	1576-?	D5
Fodorlakosa ⁵⁵	2.	Fodor kutt	Födorföd	3500	-	?	C4
Gelsesziget	10.	Szekse	Siget ⁵⁶	100	<i>Júzelwe Zygheth</i>	1576-?	D4
Gosztola	88.	Goszina	Gostola	2500	<i>Júd. Goztholýa</i>	1576-1578/88	C4
Gyepüs ⁵⁷	14.	Gyapu	Gepu	4200	-	?	D3
Halastó	62.	Szalaszo	Halasto	500	Halasto	-	C3
Heresznye ⁵⁸	81.	Hiraszta	Közép- Herestna	2566	-	1554. ⁵⁹	-
Hernyék	5.	Piriak	Hernaqa	2880	-	1578?	C4
Ikldbördöce	46.	Berdekuca	Berdofca	4500	-	1578-1588	C4
Iraspuszta ⁶⁰	13.	Gywse	Gorša	2850	<i>Irsa</i>	1578-1588	C3
Ivánföldre	99.	Juan feolde	[Ivánföldre]	-	-	?	-
Ivánföldre ⁶¹	35.	Juan Kutt	[Ivánföldre]	-	-	?	-
Kaczorlak	110.	Kaczolak	Qačolaq	1000	<i>Kaczorlak</i>	1576-?	D4
Kebeleszentmárton	36.	Fonta	Qobila	2744	-	?	B4
Kebeleszentmárton	77.	Sz. Marton	Senmarton	100	-	?	B4
Kerkabarabás	29.	Birte Borbas	Petrine Borbaš	2750	Pethernye Barrabas	1578-1588	C4
Kerkabarabás	84.	Borban falu	[Borbásfalu]	-	-	?	C4
Kerkakutas	32.	Kutos	Qutoš	250	<i>Jud. Kwthos</i>	1578-1588	C3
Kerkanémetfalú ⁶²	12.	Nemett falu	Nimettfalú	6080	<i>Nemethfalw</i>	1578-1588	C3

⁵¹ Becsvölgyétől DNY-ra feküdt.

⁵² *Gothárdlakos* = Csondorlaka, Csörnyeföldre környékén lehetett, feltehetően Tormaföldétől K-re.

⁵³ *Lendavásárhely*, ma Szlovéniában található.

⁵⁴ Ma Lipseszentadorján része.

⁵⁵ *Födorföld*, talán *Fodorlakosa* Pecmanlakosa közelében feküdt.

⁵⁶ Az 1579. évi defterben a „*Mezra-i Újudvar*”, megjegyzés szerepel mellette.

⁵⁷ *Gyepüs*, ma már nem létező település. Az 1892. évi helységnévtár még feltüntette Döbréte tartozékeként. Magyarország Történeti Statisztikai Helységnévtára (a továbbiakban MTHS). 7. Zala megye. Bp. 1996. 127.

⁵⁸ A Rinya mentén fekszik, Babócsa tartományhoz tartozott.

⁵⁹ *Káldy-Nagy Gy.*: Baranya megye i. m. 136.

⁶⁰ *Irsa*, korábban Jorsa, Jarsa olvasatban szerepelt; ma Zalalövő része.

⁶¹ Szentpéterúr és Zalacsány környékén feküdt.

⁶² *Németfalú* ma Csonkahegyhát társközsége.

<i>Kerkatótfalu</i> ⁶³	7.	Tottfalu	Tot faluya	4000	<i>Jud. Thothfalu</i>	1578/1588	C4
<i>Kerkaújfalu</i>	122.	Vyfalu	Mezra-i Újfalva	100	<i>Jud. Vyfalu</i>	1578/1588	C4
Kissziget	4.	Meraho Szigett	Qaracónsiget	750	-	1578/1588	C4
Kondora ⁶⁴	20.	Fondora	Qondora	4000	-	?	C4
Kozmadombja	15.	Kozma Deómién	Qozma Danyan	2000	<i>Zenth Kozmadomjan</i>	1578-1588	D4
Lendvajakabfa	30.	Jakabfalua	Yagat Yanoš	2000	<i>Jakapjanosfalua</i>	1578-1588	B4
Lickóvadásos	59.	Leszko	[Lickó]	-	<i>Nagy Ljzko</i>	1578-1588	D4
Méhespuszta ⁶⁵	18.	Mincz	Mezra-i Minhe	80	<i>Minhe</i>	1578-1588	C3
Mikekarácsonyfa	6.	Karahoua	[Karácsonyfa]	-	-	?	C4
Mikoszéplak	104.	Szenlak	Seplaq	100	Zeplak	1582-1588	D2
Mumor ⁶⁶	89.	Mohod	Mumor	2954	Jud. Nempti	1578	C4
Muraszemenye	120.	Szemetni város	Semolnik	20500	<i>Opp. Zemenye</i>	1578/1588	C5
Nagymákfa	61.	Nagy Makoua	Nag Maqqa	800	<i>Nag' Makwa</i>	1582	C2
Nemesszentandrás	31.	Sz. Andras	Sent Andryaš	1000	<i>Zenth Andras</i>	1578-1588	C4
Oltárc	37.	Otarcza	Otarča	5000	<i>Oltharcz</i>	1582	D4
Otok	119.	Onok	Otoqa	1500	-	1570-	-
Ozmánbük	19.	Teök	Bük	100	<i>Bywk</i>	1578-1588	C3
Padár?	117.	Badar	Padar	100	Podar	1576-dezerta	E3
Petrikeresztúr?	27.	Kereszte	Petre Qereszur	2500	-	?	C4
Petrivente	111.	Bere	Petri	250	Pethry	1576-1588	D5
Porrogszentpál	79.	Bele Pal	Sen Pal	1500	-	1570?-	D5
Pórszombat	51.	Borso Penad	Porsonbat	3000	<i>Por Zombath</i>	1578-1588	C4
Pórszombat	91.	Borsoz Biad	Porsonbat	3000	<i>Por Zombath</i>	1578-1588	C4
Pusztapaató	28.	Apaty	Apati	3500	-	?	C3-4
Pusztamagyaród	118.	Mogyorod	Magarod	2231	<i>Magyarod</i>	1576-1588	D4
Rajk	107.	Also feőlseő Ranott	Alšo Felšő Kö-zepšő Rayqa	6000	<i>Feolseo, Also, Keozep Rayk</i>	1574-	D4
Resznek	50.	Resznik	Resnik	1000	Resnek	1578-1588	B4
Sajtoskál	103.	Nagy Mal	Nag' Qal	410	<i>Also Kaald</i>	1582-1588	E2
Salomvár?	21.	Szalonmas	Salomvar	7000	<i>Salomwar</i>	1578/1588	C3
Sárdiszentmihály ⁶⁷	90.	Szenhal	Senmihal	3500	<i>Jud. Zenthmihal</i>	1578-1588	C4
Sárhida	17.	Sarhel	Šarhida	7000	<i>Sarhýda</i>	dezerta-1588	D3-4
Sárhida	75.	Sarhely	Šarhida	7000	<i>Sarhýda</i>	dezerta-1588	D3-4
Szarvaskend	60.	Szaruaskine	Sarvaškend	1500	Zarvaskend	1582-1588	C3
Szarvaskend	101.	Szaruaskenett	Sarvaškend	1500	Zarvaskend	1582-1588	C3
Szemerelakos	69.	Szemere lak	Semere Laqoš	2500	-	1578	C4
Szemerelakos ⁶⁸	26.	Szemes Lakos	Semere Laqoš	2500	-	1578	C4
Szentódor	65.	Szentodor	Sent Odor	1000	<i>Zenth Odorfalwa</i>	1582-1588	E2
Szilvagy	22.	Meleszinagy	Felšő Sjag	2500	<i>Jud. Azzeagy</i>	1578-1588	C4
Szilvagy	23.	Also Szinagy	Alšo Sjag	3000	<i>Jud. Azzeagy</i>	1578-1588	C4
Telekes	102.	Belkeőcz	Telekšő	1000	-	?	D3
Tormafőde	73.	Dorma kucz	Tormafőd	1200	<i>Thormafeődeő</i>	1578-1588	C4
Turnišce ⁶⁹	38.	Tornicz	Turnište	670	<i>Opp. Thornisthýa</i>	-	B4

⁶³ *Kerkatótfalu*, ma Kerkateskándhoz csatolva.

⁶⁴ *Kondora Nova* vidékén feküdt.

⁶⁵ Kerkakutastól ÉK-re feküdt.

⁶⁶ Ma Lenti része.

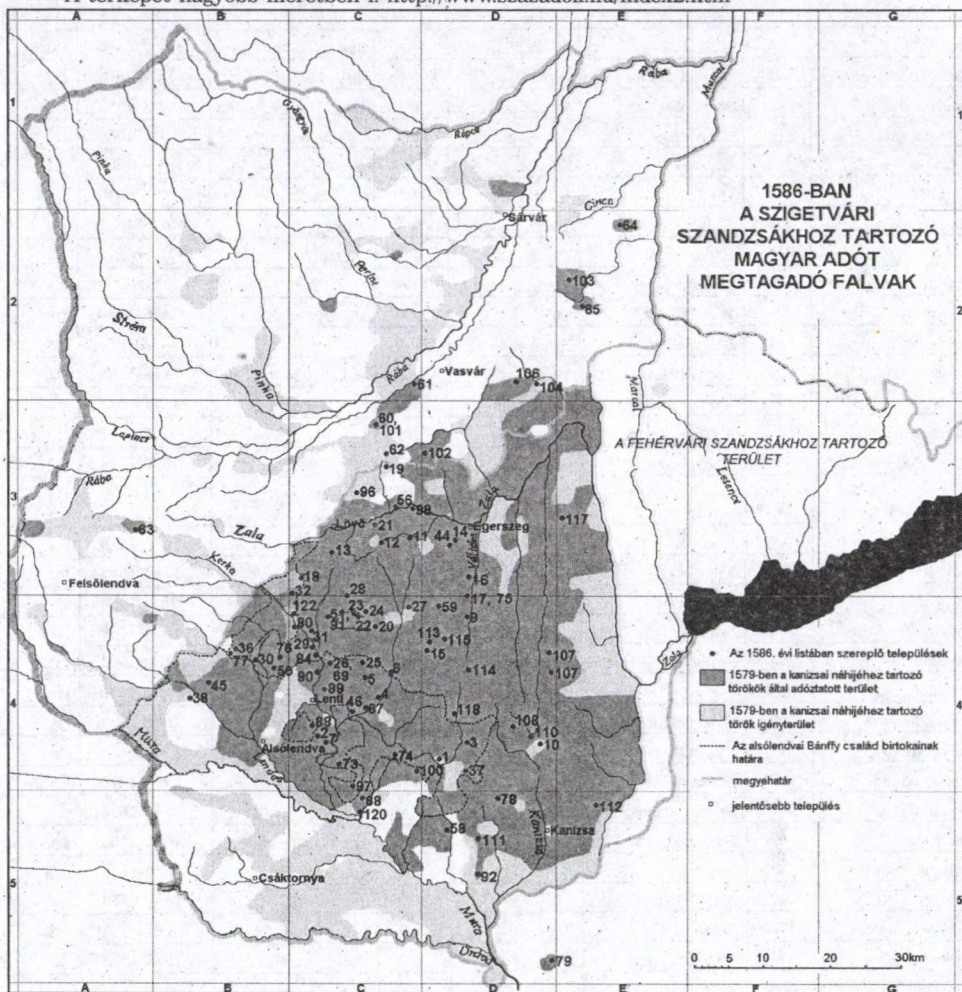
⁶⁷ *Sárdiszentmihály* település, ma Bárszentmihályfa, Lentihez csatolt terület.

⁶⁸ *Szemerelakos* település ma Kerkaszentmihályfa része.

⁶⁹ *Toronyhely* ma Szlovéniában fekszik.

Turód	114.	Tortel	Turpol	1000	Thwrolý	1576–1588	D4
Vakola ⁷⁰	115.	Vukola	Vokola faluya	250	-	?	D4
Vöröcsök ⁷¹	97.	Vurczak	Vircoq	1500	-	?	C4
Vörösfá ⁷²	113.	Veruifalu	Vörös faluya	1000	-	?	D4
Zalaháshágy	96.	Haszegy	Hašhag	500	Hashagý	1578–1588	C3
Zalaszentbalázs	108.	Szen Bilatt	Sen Balaš	2600	Zenthbalas	1576-	D4
Zalaszentgyörgy	56.	Szabad Sz. Gyeörgy	Sen Görg	2000	Zenthgeörg	1578–1588	C3

A térképet nagyobb méretben l. <http://www.szazadok.hu/index2.htm>

⁷⁰ Vakola, már 1890-ben Tárnokhoz kapcsolták. MTHS 301.

⁷¹ Vöröcsök, már az 1870-es évek közepén Csörnyeföldhöz csatolták. MTHS 312.

⁷² Zalatárnoktól D-re feküdt.

EAST CENTRAL EUROPE AT THE TURN OF THE 1st AND 2nd MILLENNIA

Kelet-Közép-Európa az első és második évezred fordulóján

Ed. by Vincent Múcska

Comenius University Bratislava, Faculty of Arts,
Department of General History (Acta Historica Posoniensia II.)
Bratislava 2002. 140 o.

A kiadvány a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Kara Egyetemes Történeti Tanszéke, a Szlovák Történeti Társulat Egyetemes Történeti Szekciója, valamint az Osztrák Kelet- és Délkelet-Európa Intézet pozsonyi irodája által 2001 szeptemberében rendezett tudományos konferencia anyagát tartalmazza. A tanulmányok egy része a kelet-közép-európai régió egészének egy-egy problémáját tárgyalja, mások bizantinológiai vonatkozásúak, míg megint mások a mai Szlovákia középkori történetével foglalkoznak, illetve kifejezetten magyar történeti problémát tárgyalnak. Ismertetésünket is ez utóbbiakkal kezdjük.

Vincent Múcska, a pozsonyi egyetem egyetemes történeti tanszékének munkatársa dolgozatában az államalapítás kori magyar egyházszerkezéssel foglalkozik (*About the First Hungarian Bishops*). A nemzetközi szakirodalmat imponálóan, a vonatkozó magyar tanulmányokat pedig elég jól ismerő tanulmány Veszprémet, Esztergomot, Kalocsát — s a hazai megítéléstől jócskán eltérve — Vácot tekinti az első magyar püspökségeknek, amelyeket még hat szentistváni egyházmegye követett. Foglalkozik Asztrik-Anasztáz személyével is, akit Györffy Györgyhöz és az őt követő magyarországi kutatáshoz hasonlóan egy személynek tekint, csak pályáját rajzolja meg más-képp: véleménye szerint lengyelországi apátból kalocsai püspök és később esztergomi érsek lett. Feltételez azonban egy másik Anasztáz nevű főpapot, aki csehországi apátból lett az államalapítás környékén a pannonhalmi monostor feje. Elveti a főként Richard Marsina által képviselt azon álláspontot, miszerint az esztergomi érsekség lényegében a magyar honfoglalás idején megszünt nagymorva nyitrai püspökség áthelyezésével született volna meg. Juraj Šedivý, a pozsonyi egyetem levéltártudományi és történeti segédtudományi tanszékének munkatársa a káptalan korai történetét foglalja össze (*Die Anfänge des Pressburger Kapitels*). Véleménye szerint az egyházi testület a pozsonyi várban élő klerikusok részvételével az 1070-et követő évtizedekben alakulhatott meg. Tanulmánya végén pedig a káptalan 1236-tól dokumentálható hiteleshelyi tevékenységével foglalkozik. A fenti két dolgozattól jócskán eltér irányultságában, objektivitásában Ján Steinhübel szlovák akadémiai kutató rövid írása (*Die arpadianische Fürstentum Neutra und die Neutraer*). A szerző a szlovák történetírásban az Árpád-kori Magyarországtól lényegében függetlenül ábrázolt nyitrai dukátus történetét taglalja a 11. században, minden egyes vonatkozó, Nyitrát vagy nyitrai lakosokat, katonákat említő adatban — erőltetetten — a különállás jelét látva. Ilyen logikával például a 14. századi magyar krónikaszerkesztmény 11. századi eseményeit tárgyaló részeiben szintén említett bihariakban, bácsiakban, soproniakban — azaz azon megyebeliakban — is etnikai különállás szerint szervezett hercegség lakóit láthatnánk, ami pedig képzelenség. Martin Homza, a Comenius Egyetem szlovák történeti tanszékének munkatársa a Lengyel-magyar krónikának szentelte tanulmányát (*The system of proper personal names in the Hungarian-Polish Chronicle*). A szerző a magyar történetírásban általában igen csekély forrásértékűnek tekintett alkotás személyneveit vizsgálja, a műben R. Grzesik álláspontját visszhangozva egy határozott ideológiai tartalmú, IV. Béla öccse, Kálmán halicsi király udvarában született munkát látva.

Az egész kelet-európai régióra vonatkozó tanulmányok közül Font Márta pécsi professzor tanulmányát kell először említenünk (*Krone und Schwert. Die Anerkennung des Herrschaftsrechts in Mittel- und Osteuropa*). A dolgozat az Árpádok, a Rurikok, a Přemysl-dinasztiabeliek és a Piastok korai (10–12. századi) történetét vizsgálja az uralkodócsaládok felemelkedése, a hatalom koncentrációja, a hatalomszervező tényezők, a kereszténység felvétele és a házassági politika, a hatalom

határokon kívüli elismertetése és országon belüli megszerzése tekintetében. A tanulmány egyébként magyarul is napvilágot látott a Zimányi Vera-émlékkönyvben (Ezredforduló–századforduló–hetvenedik évforduló. Szerk. J. Újváry Zsuzsa. Piliscsaba 2001.). Herwig Wolfram bécsi professzor és intézetigazgató II. Konrád császár keleti politikáját vizsgálja írásában (*Konrad II und seine „Ostpolitik“*). Másutt már magyarul is olvasható állásfoglalása (Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Bp. 2002.) szerint a császár Szent István elleni 1030. évi hadjáratának oka a mai napig rejtélyes, minden valószínűség szerint a bajor előkelők egy része által szorgalmazott akció lehetett, amelynek megindításában szerepet játszott az államalapító királyunk által 1027-ben megakadályozni szándékozott német bizánci követség, valamint Magyarország Velence-politikája is.

A bizantinológiai és szlavisztikai tárgyú dolgozatok sorát Pavol Haviernik, a pozsonyi egyetem egyetemes történeti tanszékének munkatársa által írt munka nyitja meg (*The Identification of the Messalians and the Bogomils*). Ebben a kora középkori eretnekekre, a bogomilokra a bizánci forrásokban alkalmazott messzaliánus elnevezéseket veszi számba, tagadva, hogy valós kapcsolatot lehetett volna a korai bizánci misztikus mozgalom és az eretnenség között. Martin Hurbanič, aki szintén a Comenius Egyetem egyetemes történeti tanszékének dolgozója, írásában Nagy Konstantin bizánci császárnak az orosz állami ideológiában betöltött szerepével foglalkozik (*The Image of Constantine the Great in Rus'. The Tradition and Innovation of the Motive of the First Christian Emperor*). A kijevi Ruszban főként Vlagyimir Monomah nagyfejedelemet hasonlították a bizánci uralkodóhoz, míg a 10. századi, Konstantinápolyban megkeresztelkedő Olga hercegnőt a császár anyjával, Szent Ilonával mérték össze. Lubor Matejko, a pozsonyi egyetem orosz tanszékének kutatója két ósláv forrás értelmezéséhez szőtt hozzá (*Some Remarks on Interpretation of Slavonic Written Sources*). Maciej Salamon, a krakkói Jagelló Egyetem bizantinológusa a lengyel–bizánci kapcsolatokat vizsgálta két időszakban, a 11. század első évtizedeiben, Vitéz Boleszló uralkodása alatt, illetve a 14. század végén, a Jagelló-kor kezdetén (*Polen und Byzanz. Die Perspektiven des 11. und des 14. Jahrhunderts*).

A pozsonyi konferencia anyagát tartalmazó kötet értékes darabja az első ezredforduló történetét taglaló kelet-közép-európai tudományos kiadványoknak. Elsősorban a pozsonyi egyetem medievistáinak seregszemléje, s jól kitapinthatóvá teszi a bizánci tudományok, illetve a korai magyar történelem iránti érdeklődés meglétét az intézmény kutatóinál.

Thoroczky Gábor

Wojciech Drelicharz

ANNALISTYKA MAŁOPOLSKA XIII–XV. WIEKU

Kierunki rozwoju wielkich roczników kompilowanych

Kraków 2003. 498 o.

A KIS-LENGYEL ÉVKÖNYVÍRÁS A XIII–XV. SZÁZADBAN

Az úgynevezett „kompilált” nagy évkönyvek szerkesztésrendjének irányai

A közép-európai országok középkori történetírásának kutathatóságát nagyban befolyásolja az a tény, hogy a 10. század végén a történeti Kelet-Közép-Európában kialakult keresztény államalakulatok saját történetírásának kezdeteiről mind a mai napig nem rendelkezünk teljesen biztos képpel. Közismert, hogy hazai történetírásunkat azon sajátos körülmény miatt, miszerint az annalisztika nem tudott gyökeret verni a magyar történetírás műfajai között, elsősorban a 14. századi krónikakompozíció időbeli rétegeinek kérdése, illetve ezzel összefüggésben a legrégebbi szerkesztmények problematikája foglalkoztatja. Ezzel szemben Cseh- és Lengyelországban nem a nagyobb narratív szintézisek jelentenek gondot a kutatók számára — hiszen a 12. század elejétől folyamatosan keletkeztek önálló, egy kéz írta, irodalmi műként is vizsgálható elbeszélő alkotások —, hanem a nagyszámú, bonyolult szöveghagyományú és a 14–15. századi elbeszélő forrásokra igen jelentős mértékben ható évkönyvi irodalom. Ráadásul a lengyelországi annalisztika még a csehországinál is bonyolultabb feladat elé állítja a kutatókat. Az évkönyvek ugyanis három nagy, területileg elkülönülő csoportra bomlanak: a kis-lengyel, a nagy-lengyel és a sziléziai évkönyvekre, melyeknek közös, filológiaiilag kikövetkeztethető, önmagában azonban nem ismert őse az

ügynevezett „elveszett *Annales Polonorum*”, amelynek legrégebbi feljegyzései feltehetően még a 10. század végére nyúlnak vissza.

A lengyel annalsztkával kapcsolatban sem látszik szünni azonban a kutatói polémia. Mint azt Gerard Labuda néhány évvel ezelőtt megjelentetett tanulmánya igazolja, a középkorkutatás számára a legnagyobb kihívást mindig is a kis-lengyel évkönyvek problematikája jelentette. Heinrich Zeissberg, Stanisław Smolka, Stanisław Kętrzyński, Wojciech Kętrzyński, Pieter David, Zofja Kozłowska-Budkowa, Gerard Labuda, Krzysztof Ożóg után most egy fiatal krakkói történész, Wojciech Drelicharz jelentkezett igen terjedelmes tanulmánnyal a kis-lengyel annalsztika tárgykörében.

Drelicharz munkája öt nagy kérdéskört fog át. Mindenekelőtt tartalmaz egy teljes körű áttekintést a kézirati hagyományról. Ez már önmagában tiszteletreméltó teljesítmény, hiszen — miként a könyv első 112 oldalát kitevő részletes leírásból kiderül — az egyes évkönyvek kézirattörténete sem egyszerű kérdés, nem is beszélve a különböző kéziratosokat fenntartó hét kódex keletkezéstörténeti problémáiról és nem utolsósorban sorsáról. Különösen bonyolult kérdést jelent az ügynevezett Sędziwój-kódex problémája. Ez tartotta fenn többek között a Lengyel-Magyar Krónika egyik ma ismert kézirátát, valamint Szent Adalbert második életírásának egyik szöveg-tanúját, továbbá Gallus Anonymus egyik — ugyan csonkán maradt, de az uralkodó felfogás szerint az elveszett archetypusra leginkább támaszkodó — kézirátát is. Bár a kódexet 1434 és 1467 között írta névadója, Czechla-i Sędziwój, éppen Drelicharz kutatási eredményeiből tudjuk, hogy a jelenleg ismert, több évkönyvet is tartalmazó kódex egy korábbi, feltehetően a 15. század elején keletkezett kódexre támaszkodott, azt pedig részben a 14. századi Zamoyski-kódex alapján állították össze. Tehát csupán a Sędziwój-kódex példáján is jól látszik, hogy a szerző igen komoly feladatnak tett eleget, amikor tisztázta az egyes kéziratok származásának rendjét.

A könyv második részében (113–200.) a szerző alapos, gondos munkával mutatja ki, milyen úton-módon találtak utat a kis-lengyel évkönyvek adatai a 15. századi évkönyv-kompilációkba. E helyen különösen az ügynevezett *Zdarzenia godne pamięci* („Emlékezetre méltó események”) címen ismert, 15. századi kompilációt szükséges kiemelni. Ez egyike a nem kevés vitatott datálású forrásnak — keletkezési idejét illetően a 15. század elejétől a század végéig terjedő vélemények ütköznek egymással. A szerző érdeme, hogy a kis-lengyel évkönyvekből átvett adatok alapján sikerült új eredményeket felmutatnia a vitatott forrás keletkezését illetően.

Még jelentősebb eredményeket hoztak Drelicharz vizsgálatai a könyv harmadik részében, ahol a szerző a 14–15. századi elbeszélő források és a kis-lengyel évkönyvek kapcsolatát mutatta ki. Az ügy érdekessége, hogy az ez utóbbiak forrásául szolgáló korábbi, napjainkra már elveszett évkönyvek információi nem kerültek be a 12. századi, illetve 13. századi nagy szerkesztményekbe, Gallus Anonymus, illetve Vincent Kadhubek munkáiba, mert azok történeti koncepciójuk tekintetében teljesen autochton vonásokat hordoznak. Ezzel szemben kimutatható a kis-lengyel évkönyvirodalom hatása a későbbi, 13. század végi, de különösen 14. századi szerkesztményekeken, így a Nagy-Lengyel Krónikán, az ügynevezett *Kronika Katedralnán* és a *Chronica longa seu magnán*. Ez utóbbi a 14. század végén keletkezett, számos olyan információt is megőrzött azonban, amelyek sokkal korábban keletkezett források révén jutottak be szöveggállományába. Különös figyelmet érdemel e tekintetben a *Chronica longa seu magna* azon bejegyzése, mely szerint Bátor Boleszló király leigázta a magyarokat és a szászokat, és a Salawa (Saale) folyóban ércoszlopokkal jelölte ki Lengyelország határait, valamint Szent Adalbertet eltemettette Gnieznóban („*Boleslaus Magnus subiugavit Ungaros et Saxones et in flumine Solawa meta ferrea Polonie fines terminavit. Iste sanctum Adalbertum suscepit et in Gnezna collocavit.*”). A megjegyzés leginkább amiatt érdekes, mert annak összes elemét tartalmazza Gallus Anonymus 12. század elején keletkezett gesztája, amelynek forrásait mindmáig több-kevesebb sikerrel igyekszik megállapítani a tudomány. Drelicharz alapos forrásanalízise szerint a kis-lengyel évkönyvek közvetítette, Bátor Boleszlóról szóló adatok az ügynevezett Krakkói Évkönyvből (*Rocznik Krakowski*) kerültek bele a *Chronica longa seu magnába*, mely évkönyv egyik szöveglegyszerűsítője a jelen recenzióban már említett, minden évkönyv ősenek tekinthető *Annales Polonorum deperditinek*. Amennyiben ez így van, és nem a későbbi kompilált kis-lengyel évkönyvek vették át Gallus Anonymus ezen adatait, akkor igazolódhat az a korábban hipotézisként már felmerült állítás, hogy a 12. század eleji történetíró több, napjainkra már elveszett évkönyvet vagy krónikás feljegyzést is hasznosíthatott.

A munka negyedik részében a szerző a kis-lengyel évkönyvek olyan adatait vette tüzetesebb vizsgálat alá, amelyek más, 14. századi évkönyv-kompilációkban maradtak fenn. A fejezet

központi kérdése természetesen ismét az, hogy mennyiben vezethetők vissza a késő középkori állapotot tükröző kis-lengyel évkönyvek az elveszett *Annales Polonorum*-ra. Drelicharz hét ilyen szerkesztményt vett tüzetesebb vizsgálatnak alá. A hét vizsgált szöveg közül különösen az úgynevezett *Annales S. Crucis* tarthat számot nagyobb érdeklődésre, nem csak azért, mert nem kevés magyar adatot őrzött meg, hanem azért is, mert régóta foglalkoztatja a történetírást, hogy legkorábbi hírei mennyiben támaszkodnak az elveszett ősevkönyvre. Jó példát ad erre Bátor Boleszló, az első lengyel király nevének említése. A középkori terminológiában ő ugyanis *Magnus* melléknévvel szerepel, melyet csak a kora újkorban váltott fel a Bátor/Vitéz (*Chrobry*) melléknév. Három forrás azonban, nevezetesen Gallus Anonymus gesztája, Bátor Boleszló poznaáni *epitaphiuma*, valamint az *Annales S. Crucis* egy-egy helyen *Chrabri* néven említi a jeles uralkodót. A kérdés az — és itt Drelicharz vitába száll a régebbi irodalommal —, hogy a 12. század elején keletkezett Gallus Anonymus-féle geszta, valamint az ekkor már biztosan létezett, de Gallus által nem használt *epitaphium* szövegét használta-e fel az *Annales S. Crucis* compilátora, vagy esetleg valamennyien egy korábbi, önmagában ismeretlen forrást használtak. Természetesen a szerző sem kíván végérvényes választ adni erre a kérdésre, hanem — az elveszett ősforrások körül dúló viták alapvető jellegzetességeinek megfelelően — újabb elmélettel gazdagítja ismereteinket.

Végül a könyv ötödik, egyben utolsó fejezetében a szerző visszatér a kötet kiinduló problémájához, és a kézirati hagyomány alapján áttekintést ad arról, mennyiben lehet rekonstruálni az elveszett *Annales Polonorum* szövegállományát a rendelkezésünkre álló kis-lengyel évkönyvek segítségével.

Wojciech Drelicharz könyve véleményünk szerint komoly tudományos értéket képvisel. Nem várható el tőle, és e jogot a szerző sem tartotta fenn magának, hogy végleges ítéletet mondjon a kis-lengyel évkönyvirodalom keletkezésrendjének kérdésében, mely — miként erre már utaltunk — már csak azért sem lehetséges, mert a szövegek leszármazási rendjének kérdésében sem tudott a mai napig egyetértés kialakulni a kutatók között. Jelentőségét leginkább két dologban értékelheti e sorok írója. Az egyik, hogy hosszú idő után ismét született egy újabb, az egész korábbi szakirodalmat áttekintő és figyelembe vevő összefoglaló munka a kis-lengyel annalisztika szövegproblémáiról. A másik egy igen örvendetes általános jelenség. Közhely, hogy az állampárti korszak első évtizedeiben a kelet-közép-európai országokban tudatosan törekedett arra a hatalom, hogy háttérbe szorítsa a középkor történetének kutatását. Ennek okait itt nem szükséges részletezni, Lengyelországban is tapasztalható számos következménye között kell azonban számon tartani, hogy nem tartozott a népszerű és elfogadott kutatási irányok közé a középkori forrásokkal való foglalatosság. E kötet megszületése bizonyítja, hogy ez a helyzet szerencsére alapvetően megváltozott, és a fiatalabb történésznemzedék tovább ápolja a krakkói történeti iskola egyik legjelesebb hagyományát, a klasszikus forráskutatást.

Bagi Dániel

Vladimír Segeš

OD RYTIERSTVA PO ŽOLDNIERSTVO

Stredoveké vojenstvo v Uhorsku so zretelom na Slovensko
Ministerstvo obrany SR, Bratislava 2004. 263 o.

LOVAGSÁGTÓL A ZSOLDOSSÁGIG

Középkori hadszervezet Magyarországon, különös tekintettel Szlovákiára

Kétségkívül nagy feladatra vállalkozott a pozsonyi szerző, amikor a késő középkori magyar hadtörténetet kívánta áttekinteni, még akkor is, ha erőfeszítései javát a mai Szlovákia területére vonatkozó adatok feldolgozására korlátozza. A vizsgált téma sajnos nem tartozik azok közé, amely terén időről időre új eredmények látnak napvilágot, így indokolva a szintézisre törekvő kísérleteket. Ami az Árpád- és az Anjou-kort illeti, a helyzet nem rosszabb, mint más területeken, a késő középkori magyar hadtörténetben azonban — leszámítva az örökzöld Mohács-témát és Kubinyi András kitűnő tanulmányait — gyakorlatilag általában nem történik egyéb, mint a sokszor már születésük pillanatában sem helytálló megállapítások ismételtetése. Érvényes ez nem csupán az eseménytörténetre, hanem a hadseregszervezet és -mozgósítás nem kevésbé fontos problémáira is, amelyeket célzott és alapos, közvetlenül a forrásokon nyugvó vizsgálatokkal

érdemes csak megközelíteni. Tegyük hozzá, hogy az okleveles anyag feltártságának és hozzáférhetőségének mai szintjén az ilyen kutatásokat már nem a források ismeretlensége, hanem az érdeklődés és az elszántság hiánya hátráltatja.

Mindez nem jelenti azt, hogy az ismeretek jelenlegi szintjén ne lehetne már érdemben tágitani tudásunk határait. Vladimír Segeš egyébként sem elszigetelt diszciplínaként kezeli a hadtörténetet, hanem a középkor világának egyik aspektusaként, olyannyira, hogy könyvének első fejezetét teljes egészében az „alapfogalmak” tisztázásának szenteli. A tér és az idő maitól eltérő percepciójának függvényében értékeli a középkori hadseregek lehetőségeit és teljesítményét. Hangsúlyozza a természeti környezet és klimatikus viszonyok determináló jellegét, a hadjáratok idő- és térbeli korlátait, az információ-áramlás lassúságát, valamint a hadicélok sajátos voltát. Megállapításai nem törekednek arra, hogy az újdonság erejével hassanak, mégis rendkívül hasznosak, mert különösen a nem hadtörténész képzettségű szakemberek hajlamosak arra, hogy a hadtörténet terepére tévedve a legelemibb tényekről is megfeledkezzenek, mint például a „hajnaltól alkonnyatig tartó” lovasczata, sajnos nem ritkán felmerülő — nyilvánvalóan képtelen — gondolata kapcsán.

Ugyanebben a fejezetben jelöli ki a szerző a kutatása szűkebb területét szolgáló régió földrajzi határait: döntése, ha bizonyos fokig érthető is, történeti szempontból nehezen védhető, hiszen a mai Szlovákia területe a középkorban sem földrajzi, sem politikai szempontból nem volt olyan különálló régió, mint Erdély vagy Szlavónia. Hozzá kell azonban tenni, hogy az utolsó fejezet kivételével Segeš, amint azt a könyv címe is ígéri, valójában nem korlátozza vizsgálatát csupán a mai Szlovákiára.

A második fejezet, amely a következővel együtt mintegy a könyv súlypontját jelenti, a törvények alapján elemzi a késő középkori magyar hadszervezet, fegyverzet és a logisztika kérdéseit. Köztudott, és ezt szerző is hangsúlyozza, hogy az ilyen típusú normatív szövegek inkább csak elvárásokat tükröznek, a munka mégis rendkívül hasznos, hiszen ez az első kísérlet valamennyi vonatkozó törvényhely együttes vizsgálatára.

A harmadik fejezet az egyéb — krónikás és okleveles — forrásokból nyerhető információkkal ütközteti a normatív szövegek elemzése alapján nyert képet. Ismerteti a magyar hadsereg szervezetének változását, különös tekintettel Hunyadi Mátyás ún. fekete seregére. Külön alfejezet foglalkozik a taktikával, a városok katonai és hadsereg-ellátási szerepével, valamint a lovag-ság és lovagi eszme kérdéskörével. Az első fejezetben ismertetett alapfogalmak fényében elemzi a hadjáratok időtartamát, az alkalmazott taktikai elemeket, a seregek összetételét és létszámát, és hangsúlyozott részletességgel ismerteti a városok védelmi szervezetét. Külön érdemes kiemelni a 15. század közepéről, Bártfáról származó hadi szabályzatot, amely a jelenleg ismert legrégebb ilyen típusú forrás Magyarországon.

Az utolsó fejezet a mai Szlovákia területén lefolyt katonai eseményeket ismerteti Csák Máté korától 1526-ig. Érthetően jelentős teret szentel a szerző a huszita betöréseknek és J. Jiskra háborúinak, csakúgy, mint a felvidéki konszolidációnak Hunyadi Mátyás uralkodása alatt. A középkor végének tárgyalása lényegesen rövidebb, amiben gyaníthatóan a források feltáratlansága is szerepet játszott.

Vladimír Segeš bőségesen merített a felvidéki városok közismerten gazdag levéltárainak kiadatlan anyagából, egybeütt beérte a szakirodalom által feltárt adatokkal. Mindenképpen elismerésre méltó a magyar nyelvű publikációk alapos ismerete, különösen annak fényében, hogy nem sok magyar történész büszkélkedhetne a szlovák nyelvű szakirodalom hasonló mélységű ismeretével. A fontosabb forrásszövegeket jegyzetben, eredeti nyelven is közli, ami főleg a törvény-szövegek elemzésénél hasznos. Az illusztrációk és térképek nem különösebben jó minőségűek, de nagyon szemléletesek, csakúgy, mint a magyar hadsereg szervezetét bemutató ábra. A könyvet a felhasznált forrásokat és irodalmat tartalmazó bibliográfia, valamint német és angol nyelvű összefoglaló zárja. Csak remélni lehet, hogy e kiváló kötet a magyar kollégáknak is új ösztönzést ad a késő középkori magyar hadtörténet méltatlanul elhanyagolt témájának alaposabb kutatására.

Tusor Péter

A BAROKK PÁPASÁG (1600–1700)

Budapest: Gondolat, 2004. 386 o.

A katolikus egyház újkori történetével foglalkozó szakkönyvek a legnagyobb figyelmet hagyományosan a 16. század, vagyis a reneszánsz pápaság, illetve a Trienti Zsinat utáni reformpápaság problematikájának szentelik, s lényegesen kisebb érdeklődés mutatkozik a Római Kúria 17. századi működési mechanizmusai iránt. A Hubert Jedin nevével fémjelzett, sok kérdésben joggal mértékadónak tekintett nagy egyháztörténeti kézikönyv-sorozat (Handbuch der Kirchengeschichte. Freiburg, 1962–1979) például a vesztfáliai béke előtti pápákat az ellenreformációval kapcsolatban, mintegy a reformáció-katolikus reform témakör függelékeként, míg a század második felének egyházfőit egy másik kötetben, az abszolutizmus nagyobb összefüggésébe illesztve tárgyalja. E „kanonizált” szemlélettel szakítva Tusor Péter könyve a 17. század pápáinak politikai törekvéseit és egyház-kormányzati tevékenységét — nem tagadva természetesen az évszázad két felének eltérő adottságait — komplex, mégis egységes jelenségként, a folyamatokra és a távolabbra mutató fejlődési irányokra összpontosítva mutatja be. A korszak jellemzésére használt „barokk” szó — bár alapvetően művészettörténeti fogalom — használata azért szerencsés, mert éppen a katolikus egyház, és a legsajátosabban Róma esetében mutatható ki szoros kapcsolat a műalkotásokban kifejeződő reprezentációs igény és az egyház, illetve a pápaság újszerű, a századra jellemző önértelmezése között. A szerző a barokk pápaság törekvéseit a nyugati kereszténység 16. századi válságának következményeként értelmezi, ám a korábban meggyökeresedett reformáció-ellenreformáció, majd a később elterjedt reformáció-ellenreformáció-katolikus reform sémák helyett a legújabb szakirodalomban teret nyert konfesszionalizáció (felekezet-szerveződés, felekezetivé válás) kifejezést javasolja az újkori egyháztörténet vezérfonalául. Mivel ez a paradigma kiváló lehetőséget kínál az önmagukat egymással szemben meghatározó felekezetek célkitűzéseiben megmutakozó hasonlóságok feltárására, csak sajnálni lehet, hogy ebben a kötetben nem jutott nagyobb hely a nálunk kevésbé ismert kutatási irány alaposabb ismertetésére. Mindenesetre Tusor Péter találon fogalmazza meg a jelenség lényegét, amikor azt írja, hogy a koraujkorban „az állam konfesszionalizálódott, a vallás pedig politizálódott” (25. o.).

A könyv bevezető fejezete számba veszi azokat a jellegzetességeket, amelyek a 17. századi pápák politikájának és egyházkormányzatának egységes arculatot kölcsönöztek. Ilyen mindennek előtt a pápaság abszolút monarchiává válása úgy az Egyházi Államban, mint a világegyház vonatkozásában, a Szentszék jövedelemforrásainak radikális átalakulása (az Egyházi Államból származó bevételek túlsúlyba kerülése), a felett bürokrácia, a kiterjedt diplomáciai képviselési rendszer, valamint a növekvő feszültség a nemzeti abszolutizmusokkal. A következő fejezetek alapos elemzésekkel támasztják alá ezeket a megfigyeléseket. A Szentszéknek az európai politikában betöltött szerepét ismertetve (II. fejezet) Tusor Péter az egyes pápák diplomáciai aktivitásának áttekintését nyújtja, s meggyőzően világít rá a pápai hatalomvesztés folyamatára, amely a század első felében a harmincéves háború eseményeivel, a vesztfáliai béke után pedig a francia hegemonia kiteljesedésével állt összefüggésben. Az 1648 utáni időszak vonatkozásában a szerző kiemelten foglalkozik a sem a francia udvarnak, sem a Habsburgoknak el nem kötelezett „bíborosi párt” (squadron volante) törekvéseivel, amelyek a Kúria Trient után felbomaradt reformjának folytatásában, az Egyházi Állam pénzügyeinek rendbetételében, illetve a török elleni nemzetközi összefogás sürgetésében mutatkoztak meg. Ez az irányzat végső soron csak XI. Ince pontifikátusa alatt ért el részben átmeneti, de a török kérdésben éppen Magyarország felszabadítása szempontjából döntő jelentőségű sikereket. Az Egyházi Állam társadalmát és gazdasági életét bemutató fejezet (III. fejezet) áttekintést nyújt a Szent Kollégium és a pápai udvar működési mechanizmusairól, az Örök Város társadalmáról, a pápai államháztartásról, valamint a római építkezésekről és városfejlesztési koncepciókról. Ez utóbbi témáról, s általában a pápai és bíborosi mecenatúra kérdéséről a recenzens szívesen olvasott volna többet is a könyvben, annál is inkább, mert Rómának és templomainak mai megjelenését a 17. századi építkezések és átalakítások nem elhanyagolható módon befolyásolták.

A pápaság koraujkori történetéhez megkerülhetetlenül hozzátartozik, s ezért a kötetben külön elemzés tárgyát képezi a nepotizmus jelensége (IV. fejezet), amely a „patronus-kliens rendszer spiritualizált csúcsformájának” tekinthető (117. o.). Tusor Péter a nepotizmust nemcsak az egyházi közigazgatás szempontjából vizsgálja, hanem foglalkozik annak gazdasági vonatkozásai-

val is, továbbá nyomon követi a „pápai családok” felemelkedését, a könyv zárófejezetében pedig kitekint a nepotizmus 1692. évi hivatalos betiltása utáni hasonló törekvésekre, vagyis a 18. századi „neonepotizmusra”. A szerző egyúttal felhívja a figyelmet a jelenség világi párhuzamaira, nevezetesen arra, hogy a királyi udvarokban hasonló szerepet töltöttek be a kegyencek, s ahogy ezek szerepét átvették az első- vagy főminiszterek, úgy váltotta fel Rómában is a nepos-rendszert az államtitkár intézménye. Igen hasznos áttekintést kapunk a kötetből — magyar nyelven először — a szentszéki döntéshozatal intézményeiről, vagyis a kongregációk rendszeréről és a nunciatúrák működéséről (V. fejezet). A mű utolsó nagy témája a világegyház korabeli kormányzásának elemzése (VI. fejezet). Ezzel kapcsolatban Tusor Péter megállapítja, hogy a reformpápaság lendülete ugyan a 16–17. század fordulóján alábbhagyott, de voltak pozitív fejlemények is, mindenekelőtt a missziószervezés területén. Ez különösen a század második felére igaz, mivel „a harmincéves háború során bekövetkezett politikai defenzívát... fokozódó egyházkormányzati cselekvési kedv pótolta” (204. o.). Ebben az összefüggésben az 1650-es szentév úgy értelmezhető, mint a Szentszék vesztfáliai békével szembeni „politikai tiltakozásának spirituális antitéziseként a háborúskodás megszűnésének megünneplése” (204. o.). Az egyházipolitikai vonatkozások közül kiemelkedik a nemzeti egyházakkal ápolt kapcsolat, ami a szerzőnek lehetőséget ad arra, hogy elemezze a korona-bíborosi intézmény, a főkegyúri jog és a helyi egyházak kúriai képviselőinek kérdéseit, illetve Rómának a spanyol, francia és német egyházhoz fűződő viszonyát.

„A barokk pápaság” című kötet az egyháztörténet olyan területére kalauzolja el igen sok új információt nyújtva az olvasót, amelynek eddig csekély figyelmet szentelt a hazai szaktudomány, ezért joggal nevezhetjük a művet hiánypótlónak. A téma magyar vonatkozásai iránt érdeklődők pedig már kézbe vehetik Tusor Péter újabb könyvét, amely a 17. századi bíborosi kinevezések diplomáciai hátterét tárja fel hasonló alaposággal (Purpura Pannonica I. a következő recenziót).

Gárdonyi Máté

Tusor Péter

PURPURA PANNONICA

Az esztergomi „bíborosi szék” kialakulásának előzményei a 17. században

Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I, vol. 3.

Budapest-Róma, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Egyháztörténeti Kutatócsoportja,
2005. 334 o.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Egyháztörténeti Kutatócsoportja 2002-ben indította útjára forráskiadói és tanulmányközlő kezdeményezésként a Bibliotheca Historiae Ecclesiae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nuncupatae sorozatot, melynek első alsorozata a vatikáni magyar egyháztörténeti kutatásokra fókuszáló Collectanea Vaticana Hungariae. A Collectanea két osztályba rendeződik a megjelentetett monográfiák, tanulmányok és szövegkiadások terjedelmének megfelelően. Az első osztályban 2004 óta három kötet jelent meg (nem számítva Tusor Péter excerpta-kötetét a vatikáni magyar kutatásokról az Artner-kötetből). Míg az első két kötet a 20. századi magyar egyháztörténet-írás két kiemelkedő képviselőjének, Artner Edgárnak és Galla Ferencnek eddig kéziratban maradt forrsgyűjtését, illetve monográfiáját adta közre, addig a harmadik kötet már az újabb egyháztörténet-sz-nemzedék képviselőjének, a sorozatot szerkesztőként jegyző Tusor Péternek az esztergomi „bíborosi szék” 17. századi előzményeiről írt monográfiáját és forrásközlését ismerteti meg a közönséggel.

A mű annak a tudományos kutatási programnak egyik fontos eredménye, melyet Tusor Péter közel egy évtizede kezdett el azzal a céllal, hogy vizsgálat alá vonja és feltárja a Szentszék és a magyar egyház 17. századi kapcsolatrendszerének eddig még nem, vagy kevésbé vizsgált kérdéseit és területeit. Eddigi magas színvonalú tanulmányai és forrásközlései a hazai és a külföldi (ausztriai, szlovákiai, olaszországi) egyházi, állami és családi levéltárak alapos ismeretéről árulkodnak.

A most ismertetésre kerülő monográfiájának első fejezete a bíborosi kollégium, valamint a koronabíborosi „intézmény” középkori kialakulását és kora újkori fejlődését tárgyalja. A koronabíborosi „intézmény” (a mindvégig következetesen használt idézőjelek indokoltak, hiszen nem szorosán egyházi értelemben vett intézményről van szó) történeti fejlődésének lényegretörő bemutatása nem csak a monográfia tulajdonképpeni témáját hivatott előkészíteni. A szerző ugyanis már

itt is felhasználja levéltári kutatásainak eredményeit és a nemzetközi szakirodalom megállapításait kiegészíti a vatikáni könyvtár 17–18. századi vonatkozó dokumentumaival (*discorsi, memorie*). Vizsgálatai immáron részét képezik a kérdéskörrel foglalkozó nemzetközi szakirodalomnak (vö. Péter Tusor, *Prolegomena zur Frage des Kronkardinalats*. Archivum Historiae Pontificiae 41. [2003] 51–71.). Az európai uralkodók a 14. századtól kezdődően sikerrel törekedtek arra, hogy a bíborosi kinevezések során befolyásolják a pápát, s a Szent Kollégiumba hozzájuk lojális és érdekeiket maradéktalanul képviselő főpapokat — koronabíborosokat — jelöljenek.

A második fejezetben a szerző a magyar koronabíborosi „intézmény” 13–16. századi történetére fókuszál, bemutatva annak 13–14. századi előzményeit, fénykorát a 15. század második felében és elhalását a mohácsi csatavesztést követő évtizedekben. A magyar korona bíborosnevezési joga teljes mértékben az európai politikában betöltött szerepétől függött. Míg a 15. század második felében a nagyhatalmi státusz garantálta a magyar király igényeinek szentszéki elismerését, az önálló államiság megszűnése a 16. században szükségszerűen a magyar koronabíborosok eltűnéséhez vezetett. Fráter György utódai már császári jelölés alapján kaptak bíborosi kalapot, s nem a Szent Korona jelöltjeiként.

A szerző a harmadik fejezettől kezdődően tér rá monográfiájának tulajdonképpeni témájára, az esztergomi „bíborosi szék” kialakulása 17. századi előzményeinek bemutatására. Négy egymást követő fejezetben négy magyar főpap bíborosi kinevezését (III. fejezet: Forgách Ferenc, IV. fejezet: Pázmány Péter), illetve a bíborosi kalapért folytatott eredménytelen küzdelemét (V. fejezet: Lippay György, VI. fejezet: Szelephényi György) tárgyalja.

A 17. század elején Forgách Ferenc bíborosi jelölése és kinevezése már a magyar katolikus egyház trienti szellemiségben történő megújítása jegyében történik. A Szentszék prágai nunciusa, Antonio Caetano felismeri Forgách képességeit, s a császári udvarban eléri jelölését, a római kúriában pedig kinevezését a bíborosi címre. Erre páratlan módon az érseki kinevezése után mindössze kilenc nappal sor is került.

A katolikus megújulás programjának energikus magyarországi végrehajtása miatt ugyan Pázmány is joggal számíthatott a bíborosi kalapra, érseki kinevezése után mégis tizenhárom évet kellett várnia. A hosszas várakozás oka a császári nomináció elmaradása volt, mivel 1629-ig II. Ferdinánd rendre birodalmának más főpapjait kívánta bejuttatni a Szent Kollégiumba. Pázmány bíborosi kinevezésében döntő szerepet játszott az, hogy Bécsben a Szentszék érdekeinek megfelelő politikai irányvonalat képviselt. Ez azonban hamar megváltozott, s mikor a Szentszék érdekei nem egyeztek Magyarország érdekeivel, Pázmány azonnal konfliktusba keveredett VIII. Orbánnal (vö. Pázmány 1632. évi római követjárása és állandó császári követségének meghiúsítása). Pázmány közvetlen utódja, Lósy Imre túlságosan rövid ideig — mindössze öt évig — állt az esztergomi főegyházmegye és a magyar katolikus hierarchia élén ahhoz, hogy bíborosi kinevezése szóba kerülhessen.

Az öt követő Lippay Györgynek annál több idő — tizennégy esztendő — állt a rendelkezésére a császári nomináció és a pápai kinevezés megszerzésére. Jóllehet a főpap maga is mindent megtett a bíborosi kalap elnyeréséért, hosszas küzdelme nem vezetett sikerre. 1646-ban könnyedén szert tehetett volna a császári nominációra, ennek ára azonban az lett volna, hogy eláll a linzi béke országgyűlési becikkelyezése elleni tiltakozástól. Bármennyire is vágyott a kinevezésre, a katolikus egyház érdekeit saját ambíciói elé tudta helyezni. 1652-ben egy soron kívüli császári ajánlással próbálkozhatott a Szentszéknél, X. Ince környezetében azonban ekkor már egészen más, elsősorban dinasztikus szempontok határozták meg a bíborosi kinevezéseket. VII. Sándor (1655–1667) pontifikátusa alatt komoly esélyei voltak a magyar főpapnak, akit ekkor egy császári magánajánlás is támogatott. Ezt azonban titokban maga az udvar érvénytelenítette. 1660-ig meg kellett elégednie a bíborosjelölt-lista második helyével. Mikor pedig ő lett az udvar elsőszámú jelöltje, 1666-ban bekövetkezett halála megakadályozta, hogy az 1667-ben tartott konzisztóriumon sor kerülhessen kinevezésére.

Hasonló sikertelenség jellemezte utódjának, Szelephényi Györgynek a próbálkozásait is. 1672-től kezdve ő is hosszú időn át második számú jelöltként várta, hogy az udvar kellő eréllyel támogassa ambícióit. Űgye hasonlóképpen zárult, mint Lippay kinevezésének kérdése: 1684-től ő az elsőszámú jelölt, de 1685-ben meghal. 1686-ban pedig sor került a következő bíboroskreáló konzisztóriumra.

A hetedik fejezetben a szerző összegzi monográfiájának fontosabb megállapításait, míg a nyolcadik fejezet — kitekintés formájában — a magyar bíborosi kinevezések történetét foglalja össze a 18. századtól egészen napjainkig.

Tusor Péter monográfiájának fontos részét képezik a Függelékben közzétett dokumentumok. A hat levéltárból közölt hatvanegy irat a szerző szándékai szerint (210. oldal, 1. sz. lábjegyzet) két nagyobb csoportba osztható. Az első harmincyolc dokumentum az elemzett kérdések illusztrálása mellett a tudományos érdeklődés felkeltését is szolgálja. A forrásközlés második csoportját alkotó huszonhat irat pedig elsősorban a bíborosi kinevezések menetét hivatott bemutatni.

A forrásközléssel a szerző minden bizonnyal eléri célját, s a dokumentumok elemzése újabb adatokkal gazdagítja a kor egyháztörténetével foglalkozó egyéb kutatásokat is. E helyen egy, a Lippay György bíborosi kinevezéséhez kapcsolódó dokumentumokban többször felbukkanó adaléokra szeretném felhívni a figyelmet, mely a magyarországi görög katolikus egyházak történetéhez nyújt kiegészítést. A 10. (1652. május 26.: III. Ferdinánd levele X. Ince pápához), a 17. (1652 nyara: emlékirat X. Ince pápához) és a 18. (1652 ősze: emlékirat Fabio Chigi bíboros államtitkárhoz) számú iratok Lippay bíborosi kinevezése mellett különböző érveket hoznak fel. A dokumentumok szerzői felsorolják a jelölt érdemeit, melyek között megemlítik azt is, hogy Lippay nem csak a protestantizmus visszaszorításában szerzett elévülhetetlen érdemeket, hanem a Magyarországon élő keleti szertartású keresztények katolikusává tételében is. A 17. és 18. számú iratok értékeltetik is a különbséget az eretnekeknek nevezett protestánsok és a szakadároknak tekintett keletiek soraiban végzett tevékenység között: Lippay az előbbieket megtérítette (*convertiti*), míg utóbbiakat visszavezette a Szentszéknek való engedelmességre (*ridotti all'obediENZA della Santa Sede*). Nyilvánvalóan az 1646 áprilisában megkötött ungvári unióról van szó, mellyel a történelmi munkácsi egyházmegyében élő keleti szertartású keresztények körében létrejött és a következő évtizedekben megerősödött a görög katolikus egyház. Lippay még egri püspökként karolta fel az unió kezdeményezéseket (Tarasovics Bazil püspök 1642-ben előtte teszi le a katolikus hitvallást), míg magát az uniót már utódja, Jakusich György kötötte meg. Róla viszont feltételezhetjük, hogy mindenben elődje és primása instrukciói szerint járt el. Lippay természetesen az esztergomi érseki székbe kerülve sem feledkezik meg a jelentős nehézségek közepette formálódó görög katolikus egyházzal, hanem számos intézkedéssel támogatta és — ahogyan Hodinka Antal fogalmaz — „páratlan szeretettel” kísérte figyelemmel sorsát. Az országon belül az egyesült papság jogainak tiszteletben tartását, a Szentszéknel pedig a görög katolikus egyházszervezet elismerését próbálta meg elérni. (A vonatkozó dokumentumok Hodinka Antal forrásgyűjteményében találhatóak: A munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára. Ungvár 1911.) A bíborosi kinevezését kérő iratok tehát egyáltalán nem túloznak, amikor felhívják a döntéshozók figyelmét Lippaynak a görög katolikus egyház létrejöttéért, vagyis az egész katolikus anyaszentegyház megszilárdításáért tett erőfeszítéseire.

Lippay bíborosi kinevezésének ügye ugyanakkor tovább árnyalhatja az egyházi unió kérdését. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy mi motiválta Lippayt (és a többi katolikus főpapot), akkor elsőként a 17. századi katolikus expanziót megalapozó tridentinus szellemiségre gondolunk. A római tanulmányok után hazaérkező, jól képzett és katolikus öntudatukban megerősödött ifjú klerikusok az egyházi ranglétrán egyre feljebb jutva éppen aktuális tevékenységi körükben mindig a katolikus érdek érvényesítését tartják szemük előtt. Ezért amikor adott esetben „felfedezik” az ország keleti és északkeleti területein élő keleti szertartású keresztényeket, akkor nem is lehet más céljuk, mint az, hogy — megelőzve a protestáns konkurenciát — minél előbb katolikusává tegyék őket. Ugyanakkor nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a tudatos karrierépítés szempontjai is szerepet játszhattak. A fentebb említett, 1652-ben keletkezett ajánlások és emlékiratok Lippay kinevezése érdekében gyakorlatilag egy időben keletkeztek az érseknek a görög katolikus egyház megszilárdításáért hozott intézkedéseivel. Ne feledjük azt sem, hogy Lippay már 1644-től kezdve foglalkoztatta a bíborosi kalap megszerzése. Egyáltalán nem zárható tehát ki, hogy az egyházi unió ügyének előmozdításakor Lippay a tudatos karrierépítés szempontjait is szem előtt tartotta. Tudatában volt annak, hogy Rómában nagy sikerként könyvelték el az 1596-ban megkötött breszti uniót, melynek során a lengyelországi rutének jelentős része elfogadta az egységet Rómával. Egy hasonló magyarországi kezdeményezés minden bizonnyal jó színben tüntette fel az esztergomi érseket: nem is maradhatott ki érdemeinek felsorolásából.

A jelenség a későbbi évtizedekben sem ismeretlen. 1681 végén — a *processus informális* jegyzőkönyvének és a kinevező iratok tanúsága szerint — Bénkovich Ágoston kifejezetten azért találtatik méltónak a váradi püspöki székre, mert korábban évtizedeken keresztül a görög katolikus egyház megerősítésén fáradozott és szerzett elévülhetetlen érdemeket. Kollonich és Szelepcényi rivalizálásának is időről-időre egyik fontos színtere lett a görög katolikus egyház.

Biztosak lehetünk abban, hogy Tusor Péter kötetében még számos olyan adatra találhatunk, melyek felkeltik a korszak kutatóinak érdeklődését. Így a szerző nem csak egy fontos egyháztörténeti kérdés magas színvonalú bemutatását végezte el, hanem forrásközlésével a további kutatásokra is ösztönzőleg hat.

Végheső Tamás

Czigány István

REFORM VAGY KUDARC?

*Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe
1600–1700*

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum millenniumi könyvtára 4.
Balassi Kiadó, Budapest 2004. 227 o. 7 kép, 1 térkép

Az elmúlt másfélszáz esztendőben a 16–17. századi magyar történelmet feldolgozó művekben megcsontosodott egy olyan torz, a rendi-ellenzéki, majd a marxizmus által sugallt szemlélet, amely a korszak eseményeiről korántsem adott körültekintően képet. A magyar társadalom és hadügy fejlődésének ebben az időszakban bekövetkezett megakadásáért — az oszmán hódítás mellett — ez a felfogás egyértelműen a Habsburg-uralkodók és a bécsi kormányzat úgymond „elnyomó” politikáját tette felelőssé. A mű bevezetőjében megfogalmazottak szerint Czigány Istvánt a történeti köztudatba beleivódott egyoldalú és sematikus Habsburg-ellenes történetész felfogás készítette arra, hogy a 17. század magyar hadtörténetét, ezen belül is részletesen az 1671. évi redukció előzményeit és következményeit újra feldolgozza, illetve a már feltárt, valamint új források bevonásával más megvilágításba helyezze a korszak meghatározó hadügyi eseményeit, reformjait és kudarcait.

A szerző könyve első részében átfogó képet nyújt a 16–17. században a spanyol, francia, angol, svéd, németalföldi és a német-római birodalmi területeken végbement hadügyi változásokról, azaz a „hadügyi forradalomról”. A hadszervezet, a taktika és a stratégia fejlődése mellett mindezek gazdasági, társadalmi és demográfiai előzményeit, következményeit és összefüggéseit is bemutatja. Ezt követően a bécsi kormányzatszervek által megszervezett és irányított magyarországi oszmánellenes védelmi rendszer 16. századi történetét veszi górcső alá, nevezetesen hasonló módon és módszerrel, mint a „hadügyi forradalom” nyugat-európai hatásai ábrázolásának szentelt fejezetekben, tehát mind katonai, mind gazdasági összetevőit egyaránt tárgyalja.

A hosszú török háború (1591–1606) lezárását követően a harmincéves háború (1618–1648) küzdelmeiben lekötött bécsi kormányzat figyelme elfordult a magyar–horvát–szlavón végvidékről: a királyi zsoldba fogadott katonák havi járandóságának finanszírozása egyre nagyobb problémát jelentett, s — ennek is köszönhetően — a várak őrségének egy része mezei szolgálatot vállalt az egy-egy hadjáratra felállított ezredekben. Ezt kihasználva a 17. század első felében mind a magyar rendi hadviselés szerepe, mind pedig a rendek és a határ menti nagybirtokosok anyagi hozzájárulása fokozatosan növekedett a védelmi rendszer fenntartásában, és egyúttal jelentős politikai fegyverré vált az udvari politikával szemben — ahogyan ezt Czigány István hangsúlyozza.

A vesztfáliai béke (1648) megkötését követően a bécsi Udvari Haditanács — okulva a harmincéves háborúban szerzett tapasztalatokból — a zsoldjába fogadott ezredek számát ugyan lecsökkentette, de mintegy 20000 főből álló állandó haderőt szolgálatában tartott, amelynek egy részét a Magyar Királyság meghatározott végházaiba és városaiba rendelte. Emellett a magyar és német végvári katonaság létszámát is növelték. Ez új helyzetet teremtett a magyarországi végeken. Egyrészt a végvárakba beosztott újabb egységek ellátásának és finanszírozásának problémáira az addigi adózási rendszer és pénzügyi apparátus nem talált adekvát választ. Másrészt az állandó hadsereg növekvő jelenléte az oszmánellenes végvidéken a magyar rendekben azt a félelmet keltette, hogy az elmúlt évtizedekben kiharcolt hadügyi és ezzel együtt politikai pozícióik veszélybe kerülhetnek. Ezen érzésük nem is volt teljesen alaptalan. Az Európában lezajlott hadügyi és társadalmi folyamatok nem a rendi struktúra továbbélésének kedveztek, hanem a központosítás irányába mutattak. Az önálló, rendek ellenőrzése alatt álló magyar haderő gondolatának életképtelenségét pedig — miként a szerző megállapítja — az 1663. évi hadjárat bebizonyította. A bécsi udvar tisztviselői a 17. század második felében bő két évtized leforgása alatt — a rendeknek a

központi hatalomból való végleges kirekesztésével — új állam- és pénzügyi, illetve hadi apparátust állítottak fel. A keleti Habsburg Monarchia hadügyének átformálásában a kulcsszerepet — ahogyan Czigány István hangsúlyozza — az a Raimundo Montecuccoli játszotta, akinek tevékenységét a magyar történetírás — Zrínyi Miklóssal folytatott vitája miatt — szintén meglehetősen negatívan értékelt. Az Udvari Haditanács elnökeként azonban Montecuccoli kísérletet tett a rendszeres zsoldfizetés és élelemellátás, az egységes kiképzés, fegyverzet, kaliberméret-és a korszerű taktika bevezetésére, tehát egy állandó és egységes hadsereg megszervezésére. A szerző — Perjés Géza véleményét megismételve — kiemeli, hogy Montecuccoli „metodizmusa” a valós körülmények mérlegeléséből, nem pedig túlzott óvatosságból származott, és azt magyarellenesség egyáltalán nem motiválta.

A rendek és a bécsi kormánysszervek között kialakuló hatalmi-politikai harcot és ellentétet az 1664. augusztus 10-én megkötött vasvári béke még tovább mélyítette, s jószerivel ez készítette Wesselényi Ferenc nádort a Habsburg-ellenes összeesküvés megszervezésére — ahogyan ezt Czigány István hangsúlyozza. A magyar történetírás a főurak kudarcba fulladt kísérletének megtorlásának értékelt az 1670-es években, immáron a Magyar Királyság területén is bevezetett hadügyi reformokat. A szerző azonban — ezzel a vélekedéssel ellentétben — rámutat, hogy e tervek már a Wesselényi-összeesküvést megelőzően megszülettek, hiszen a magyar végvidékek hiányos ellátásának következtében a „vitélő rend” kénytelen volt más megélhetési lehetőségeket is magának keresni. A katonák jó része gazdálkodásba vagy kereskedelembe fogott, vagy éppen útonállással teremtette elő a megélhetéséhez szükséges javakat. Ez természetesen aláásta a végvári őrségek fegyelmét és harci morálját, így nem meglepő, hogy Montecuccoli az 1660-as évek végén létszámuk csökkentését javasolta. A végvidéki katonaság átszervezését tehát egy a bécsi udvar központi irányítása alá rendelt reguláris haderő megszervezésének igénye és nem magyarellenesség indokolta, s ezáltal ezek a törekvések az állandó hadsereg megteremtésének folyamatába illeszkedtek.

Czigány István részletesen elemzi az 1671 decemberében kibocsátott redukciós rendelet következményeit a törökellenes végeken. Megállapítja, hogy az elbocsátott végvári katonák jelentős részét az egyidejűleg megszervezett mezei huszár- és hajdúezredекbe, valamint a várakban elhelyezett úgynevezett szabad századokba fogadták fel. Így a volt végvidéki katonaság egyrészt véglegesen kikerült a rendek bármiféle befolyása alól, másrészt központi ellátmányban részesült. A tervezett létszámcsökkenést azonban a bécsi udvar nem tudta végrehajtani, hiszen a kiújuló francia háború és az Erdély irányából támadó bujdosók hadműveletei a végvári katonaság létszámának növelését tették szükségessé.

A szerző rámutat arra is, hogy az új védelmi rendszer finanszírozása éppúgy megoldhatatlan feladat elé állította a bécsi udvart, mint bármikor azt megelőzően. Szükségessé vált tehát az adóügyek megreformálása is. A redukciós renDELETEL közel egy időben — az örökös tartományokhoz hasonlóan — az udvar új adókvetési rendszert (*reparticio*) és forgalmi, fogyasztási adót (*accisa*) vezetett be a Magyar Királyság területén is. A bécsi kormányzat kísérlete azonban megfeneklett a magyar nemesség és az előző évtizedek háborús-polgárháborús időszakaiban kimerült vármegyék ellenállásán, hiszen ez a rendek egyik alapvető jogát, a hadiadó megajánlását veszélyeztette. A kieső jövedelmeket az udvar — hasonlóan a tizenöt éves háborúhoz — birtokelkobzásokkal és kényszerkölcsönökkel igyekezett pótolni. Czigány István megállapítja, hogy a Magyar Királyság adóbevételeiből csak a csökkentett létszámú végvári őrség zsoldját lehetett előteremteni, míg az ezredекbe szervezett katonaságot szinte teljes egészében az örökös tartományok tartották el. 1681-ben az udvar — egyelőre — kénytelen volt visszavonni redukciós rendeletet, amely az anyagi eszközök hiányán és a rendi ellenálláson bukott meg.

A visszafoglaló háború (1683–1699) sikere kedvező lehetőséget kínált a bécsi kormányzat számára, hogy a szükséges hadügyi változásokat újra megindítsa és továbbfolytassa, és a magyar rendeket végérvényesen megfossa befolyásuktól ezen a területen, hiszen az egykori végvárrendszer ekkor funkcióját veszítette, s az itt állomásozott katonaság mezei ezredекbe szervezve az Udvari Haditanács közvetlen felügyelete alá került.

A császár-királyi hadak sikerei nyomán természetesen felmerült a kérdés, hogy immáron az ország déli határvidékén kialakítandó védelmi rendszer felügyelete kit illessen meg. Esterházy Pál nádor — a magyar rendek érdekeit szem előtt tartva — az udvarhoz eljuttatott javaslatában a középkori magyar végvidéki (bánsági) rendszer újraélesztését tartotta volna a legcélszerűbbnek, de ez a tervet — mint ahogyan Czigány István kiemeli — eleve kudarcra ítéltetett. Az Udvari

Haditanács a reguláris hadsereg ezredeire, valamint a szintén ezredbe szervezett betelepített rác katonaságra alapozva állította fel a Magyar Királyság új déli határvédelmét.

A szerző kifejti véleményét a magyar hadügy fejlődéséről is. Hangsúlyozza, hogy bár a magyar katonaság harcmodora és taktikája az Oszmán Birodalom végvidéki hadaival vívott harcban alakult ki és fejlődött, de a császári–királyi hadvezetés nem csupán a magyar végeken, hanem a nyugati hadszíntéren történő bevetésüket is nélkülözhetetlennek tartotta. Itt elsősorban természetesen a huszárságra gondolhatunk. A magyar haderő pedig a 18. század első felében végérvényesen betagozott a császári–királyi reguláris hadseregbe, ahogyan ezt Czigány István végső következtetésként megállapítja.

A hadtörténész önálló forráskutatásokra épülő monográfiáját több szempontból is nagyon értékesnek és fontosnak tarthatjuk. Egyrészt a Czigány István a magyar történelem egyik legvitatottabb időszakát — jelentős forrásbázisra és több évtizedes kutatómunkára támaszkodva — úgy dolgozta fel, hogy nem csupán egy (a korábban kizárólagos „nemzeti romantikus”) szemszögből vizsgálta meg a történéseket, hanem a 17. századi magyar hadügy kérdését rendszerbe helyezte el, megállapításainak igazolására bevonva a társadalom- és gazdaságtörténet eredményeit is. Másrészt — és ezt nem lehet elégszer hangsúlyozni — leszámolt azokkal a magyar történetírásban megcsontosodott tévképzetekkel és egyoldalú beállításokkal, amelyek jelentősen torzították a korszakról kialakult általános történeti ismereteinket. Harmadrészt a kötet végén található angol és német nyelvű összefoglalás lehetővé teszi, hogy a külföldi történészek is bepillantást nyerhessenek modern hadtörténetírásunk újabb eredményeibe.

Bagi Zoltán

Kincses Katalin Mária

KULTUSZ ÉS HAGYOMÁNY

Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulójára
Argumentum Kiadó, Budapest, 2003. 193.

A Rákóczi felkelés és a konföderáció függetlenségi háborújának tricentenáriuma örvendetesen megnőtt a témával foglalkozó munkák száma, elsősorban természetesen a had- és politikatörténet területéről. Eppen ezért külön üdvözlendő, ha olyan művet vehetünk kézbe, amely ugyan kapcsolódik ehhez az évfordulóhoz, de más területeket von be vizsgálódása körébe, bizonyítva, hogy a szabadságharc nemcsak katonai, politikai és diplomáciai eseményekből állt, s története nem ért véget a szatmári békével, hanem azóta múlttudatunk szerves részévé vált és napról-napra válik.

A szerző könyvében öt tanulmányát gyűjtötte egybe, amelyek közül az első Szirmay András (1656–1723) életpályáját dolgozta fel s ezzel a köz- és birtokos nemességéhez nyújt fontos adatokat és pontos képet. Szirmay András pályája egyébként mintegy összeköti a két nagy abszolutizmus elleni felkelést (Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc). Ennek a társadalmi rétegnek a tevékenysége mindketten meghatározó volt, de amelyet mindmáig nem ismerünk teljes mélységében.

Az 1660-as évektől következő fél évszázad Magyarország történetének talán legvirharosabb, sorsfordító változásokkal, katasztrófákkal teli periódusa. Hosszú háborúk alig egy-két békeévvvel, politikai és vallási ellentétekkel és véres összecsapásokkal, polgárháborúval, társadalmi változásokkal. Az abszolutizmus elleni mozgalmak élén persze egy-egy főúr áll, de a rendi mozgalmak derékhadát a köz- és birtokos nemesség alkotja. Emlékirataiban ugyan Rákóczi meglehetősen lehangelő és elitélenő képet fest a nemesség életviteléről, de neki is ezek közül kerülnek ki a leghasználhatóbb munkatársai, akik a gyakorlati munkában nélkülözhetetlen segítséget nyújtanak a konföderáció politikai struktúrájának felépítésében, katonai, gazdasági, hadellátási, diplomáciai apparátusának működtetésében. Történetírásunk már eddig is több ilyen személy (család) életútjának, tevékenységének feltárásával járult hozzá a társadalmi réteg ábrázolásához. Kincses Katalin Mária módszere is dicsérendő: tanulmánya tulajdonképpen az egész Szirmay-családot mutatja be, nemzetségi és rokoni kapcsolataiban. Hiszen a korban család és egyén sorsa szorosan összefonódott, az egyén státusának megváltozása, emelkedése az egész család előbbre lépését jelentette.

Könyvében a szerző két tanulmányt is szentel Bél Mátyásnak, akinek személye iránt érezhető rokonszeggel viseltetik. Új adatokkal, szimpátiával mutatja be, mint a nemzeti és vallási to-

lerancia kiemelkedő személyiségét, az Európa szerte ismert tudóst, tudományszervezőt és egyházi vezetőt. A mindenoldalú tolerancia terén Bél Mátyást a Rákóczi-szabadságharc egyik legfontosabb eredménye, a vallási türelmi politika folytatójának tekinti. A róla szóló gondolatébresztő fejezeteket olvasva, az elismerés mellett a recenzensben bizonyos — kritikuskak is mondható — kérdés merül fel honi (és szlovák) történettudomány szervezőinek és irányítóinak együttműködésével kapcsolatosan. Bél Mátyás azon tudósok egyike, akit mindkét nép magáénak vall és vallhat. Munkái nemzetismereti, tudományos és történeti szempontból kimagasló értékűek. Összegyűjtött kritikái kiadásuk (és magyarra-szlovákra fordításuk) mindmáig hiányzik. Egy-egy megye, város lefordította a rá vonatkozó részt, de összesített, könnyen hozzáférhető tudományos igényű Bél Mátyás életműkiadás nincs. Közbevetőleg: ide sorolnám a Rákóczi-szabadságharc kutatói által sokszor idézett és használt Kolinovics Gábor munkáját is, amely hasonló mostoha sorsban részesült. (És a sort még esetleg folytathatnánk, noha egy recenzió nem alkalmas hely tudománypolitikai bírálóakra, de ezzel is ki akartuk emelni Kincses Katalin Mária könyvének gondolatébresztő értékét.)

A könyvben két fejezet, a kötet terjedelmének mintegy felében Rákóczi és a szabadságharc utóéletét, a társadalom tudatába való beépülésének folyamatát vizsgálja, két egymástól élesen különböző periódusban (19. sz. első évtizedei – 20. sz. eleje). Fenntartás nélkül egyetértünk a szerzővel, amikor a két szakaszt élesen elkülöníti egymástól: hagyományra és kultuszra. Mindkettőnek megvolt a szerepe a maga korában, bizonyítva, hogy minden történeti periódusban az irányító, hatalomgyakorló (vagy feltörekvő) társadalmi csoportok a maguk politikai érdekei szerint értelmezik, gyakran formálják vagy torzítják a múlt eseményeit és kiemelkedő személyiségeinek tevékenységét. A tudomány megállapításai bizony sokszor csak a háttérben, alig észrevezetően szerénykednek.

Tanulságos csak futólag is áttekinteni Rákóczi személyének értékelését, illetve annak változását az elmúlt három században. Cserei Mihály az Erdély történetében elítéli Rákóczit és társait, ellenben a rendi nemzettudatnak megfelelően hosszasan ír Zrínyi, Nádasdy és Frangepán mozgalmáról és igazságtalan kivégzéséről, őket tartva az igazi (rendi) nemzeti hazafiaknak és vértanúknak. Rákóczi emlékét a 18. században nemcsak Bécs tiltotta, hanem a rendi-nemzeti tudat is akadályozta terjedését. A Rákóczi-hagyomány életre kelése a 18. századi szerény előzmények után, tulajdonképpen a századfordulón indult meg, amikor a rendi nemzettudaton belül lassan bontakozni kezdtek a polgári nemzet kialakulásának csirái a felvilágosodás és a francia forradalom eszméinek hatására. Majd a reformévekben és a forradalomban a Rákóczi-hagyomány egyértelműen a polgári átalakulás egyik elősegítője, a Bach-korszakban, az abszolutizmus éveiben pedig a nemzeti függetlenség kiemelkedő jelképévé vált.

A pozitív szerepet játszó Rákóczi-hagyomány kibontakozását a szerző Kazinczy Ferenc irodalmi, tudományos és tudományszervező tevékenységének alapos és részletes áttekintésével mutatja be. Kazinczy tudatosan gyűjtötte a Rákóczi személyére és felkelésére vonatkozó adatokat, saját családja történetével is összekapcsolva. Másokat is igyekezett dokumentumok kiadására ösztönözni, jelentős szerepe volt tehát a Rákóczi-hagyomány és a polgári átalakulás összekapcsolásában.

A kultuszra torzulás a 19. század utolsó harmadában indult meg, elsősorban Thaly Kálmán tevékenységén keresztül. Csúcspontját talán éppen a bujdosók hamvainak 1906. évi hazahozatala és a kassai temetés színpadias jelenetei, az egész országot elárasztó, nacionalista felhangokban bővelkedő emlékünnepek, frázisoktól hemzseggő szónoklatok, kiadványok jelentették. A monarchia, és benne a történeti Magyarország ekkor már súlyos válságban volt a megoldatlan nemzetiségi kérdés, a földnélküli nyomorgó paraszttömegek és a munkásság elégedetlensége miatt. A vezető politikai elit képtelen volt a válság lényegi megoldására, maradt az önáltatás, a mítosz és kultuszteremtés. A Rákóczi-kultusz is egy volt ezek között, s a menekülést szolgálta a valóság előtt. Kincses Katalin Mária könyvének befejező tanulmánya részletesen feltárja a hamvak hazahozatala körüli politikai szempontokat és személyi csatározásokat, szándékokat. Mindez mutatja, hogy a bujdosók hamvainak ügye mennyire szorosan összefüggött a kor nagyon is élő politikai és társadalmi problémáival.

Legyünk pesszimisták? Vonjuk le azt a következtetést, hogy minden kor létrehozza a maga kultuszteremtő tevékenységét, s hogy ebben a folyamatban nem 1906 volt az utolsó állomás, s utaljunk az 1948–1949 után megindult új, másfajta Rákóczi-kultusz kibontakozására? Vagy nyugodjunk bele abba, hogy múltunk eseményei, személyiségei körül mindig is lesz kultusz, amely éppen a politika kívánalmai szerint végzi el torzító munkáját? Akárhogyan vélekedünk is, mindez

nem változtat azon, hogy a történettudománynak a feladata mindenkor azonos marad: a tények alapján mindenféle torzítás nélküli objektív kép megalkotására való törekvés. Úgy, ahogyan ezt Kincses Katalin Mária tette, s ezzel az értékes munkával gyarapította a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulójára megjelent művek számát.

Bánkúti Imre

Benda Kálmán

A NEMZETI HIVATÁSTUDAT NYOMÁBAN

Történelmi, történelemelméleti, művelődéstörténeti, iskolapolitikai és csángómagyar tanulmányok, írások, interjúk

Szerk. Lukáts János

Protestáns Művelődés Magyarországon 11.

Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest 2004. 568. o.

Az 1994 márciusában, alkotóereje teljében eltávozott Benda Kálmán munkássága, életplályája aligha szorul e folyóirat hasábjain bővebb méltatásra. Mindenki számára ismert tény, hogy Magyarország kora újkori történetének legkiválóbb kutatói közé tartozott, önálló kötetei, tanulmányai számos területen mind a mai napig megkerülhetetlenek, az általa szerkesztett igényes forráskiadványok (a magyar jakobinusok iratai, a moldvai csángó-magyar okmánytár – és még sorolhatnánk) pedig egytől-egyig új utakat nyitottak a hazai történettudományban. Benda Kálmán azonban azon történészek közé tartozott, akik nem elégedtek meg a hagyományos kutatói tevékenységgel, hanem a szűkebb szakmai körökből kimozdulva igyekeztek a magyar történetírás új eredményeit a szélesebb közönséggel is megismertetni. Az MTA Történettudományi Intézete meghatározó tagja, a Ráday Gyűjtemény igazgatója a tudományos ismeretterjesztést mindvégig elhivatottan, ugyanakkor nagy szakmai igénnyel végezte.

A Mundus Magyar Egyetemi Kiadó most nem kevesebbre vállalkozott, minthogy válogatást állítson össze Benda Kálmánnak a szakma, illetve a nagyközönség számára írott és korábban már megjelent tanulmányaiból. A Protestáns Művelődés Magyarországon sorozatban megjelent vas-kos kötet igyekszik teljes képet adni a szerző kiterjedt tudományos munkásságáról. A könyv szerkesztője, a szipíró-könyvtáros Lukáts János egyszerre állt könnyű és nehéz feladat előtt. Könnyű volt a feladat, hiszen Benda Kálmán nem kevés műgonddal megírt tanulmányaiból sok kötet kitelne, de nehéz is, mert értékes közlemények valóságos tengeréből kellett kiválasztani a talán legfontosabb vagy legjellemzőbb darabokat. A válogatás címe: „A nemzeti hivatástudat nyomában” Benda Kálmán első, 1937-ben megjelent könyvére (A magyar nemzeti hivatástudat története a 15–17. században) utal, és nyugodtan mondhatjuk, találó, mert Benda egész pályafutását meghatározta a nemzeti fejlődés problémái, a nemzettudat változásai iránti lankadatlan érdeklődés. Az európai pallérozottságú történész elsősorban (de nem kizárólag) a 16–18. századi magyar történelem három nagy fordulópontjára irányította figyelmét: Bocskai István és a rendi ellenzék 17. század eleji küzdelmére a központi hatalom ellen, a Rákóczi-szabadságharcra, illetve a magyar felvilágosodás időszakára, különös tekintettel a magyar jakobinusok szervezkedésére. Tette ezt az egykori Szekfű-tanítvány vállaltan protestáns szemlélettel, ám mégis felekezeti elfogultság nélkül. A Mundus Kiadó kötete is elsősorban e csomópontok köré szerveződik, érthetően erős protestáns hangsúllyal.

Az összegyűjtött ötven tanulmány Benda Kálmán munkásságának teljes ívét, kiterjedt kutatásainak minden területét igyekszik bemutatni. A szerkesztő hat fejezetbe próbálta beosztani a tekintélyes terjedelmű anyagot. Az 1937-ben megjelent, említett kötet tematikáját megidéző első, bevezető tanulmány után a „Válaszutak és fordulópontok” című fejezet a magyar történeti demográfia problémái és a nemzetiségi kérdés mellett körüljárja a magyar történelemszemlélet felekezeti hatásoktól befolyásolt változásait. Ebben a részben kapott helyet Benda Kálmán egyik legjelentősebb, sokat idézett, sokat vitatott tanulmánya, az 1970-ben megjelent „Habsburg politika és rendi ellenállás a 17. század elején”, amely Bocskai szabadságharcát, és a fejedelem halálát követő rendi mozgalmat biztos kézzel helyezte el a Habsburg Monarchia történetének keretében, és az elégedetlenkedők ideológiájában a hagyományos rendi érvelés, a középkori hagyományok mellett felfedezte a kálvini ellenállási tan elemeit is.

A következő, meglehetősen heterogén fejezet a „Magyarország és Közép-Kelet Európa” címet viseli. Ide kerültek egyrészt a Rákóczi-szabadságharcához kapcsolódó rövidebb írások, másrészt a magyar jakobinus mozgalom történetét taglaló tanulmányok. A fejezetcímmel összhangban itt találjuk az Erdélyi Fejedelemség diplomáciatörténetét is, illetve némileg talán erőszakoltan, a hadtörténeti írásokat. Talán ez a fejezet bővelkedik leginkább a szűkebb szakma számára írott, széles európai kitekintéssel papírra vetett tanulmányokban. Az 1790–1792. évi magyar nemzeti mozgalmat, illetve a jozefinizmus és jakobinusság kérdéseit bemutató írás ma is alapvető jelentőségű, és nagyjából hasonlóan vélekedhetünk az Erdély és a román vajdaságok viszonyát elemző, először 1944-ben napvilágot látott tanulmányról is. Helyet kapott itt a törökellenes végvári vonal fenntartásának 17. század eleji költségeit összegző, 1983-ban megjelent rövid, ámde igen fontos közlemény is, amely kiadott és kiadatlan források alapján nagyon helyesen mutatott rá arra, hogy a Magyar Királyság bevételei nem lettek volna elegendők a végvárrendszer finanszírozásához, ezért rászorult a Habsburg Monarchia anyagi segítségére. A fejezetet Benda Kálmán tudománytörténeti jelentőségű, érdekes visszaemlékezése zárja, amelyben ismerteti a magyar jakobinusok földi maradványainak kurta-furcsa újratemetését 1960-ban.

A harmadik fejezet Benda Kálmánnak a magyar művelődéstörténet tárgykörében megjelent rövidebb tanulmányaiból szemezget. Az udvari kultúrára vonatkozó kutatások mellett itt kaptak helyet a szerző azon írásai, amelyekben feltárta a köznemesség iskolázottságában és művelődési igényeiben az 1760-as évektől a felvilágosodás hatására jelentkező gyors változást. Ez az átalakulás adja az egyik fontos magyarázatot a reformkori nagy nemzedék váratlan megjelenésére. A világi és egyházi helytörténetírás feladatait részletező két írást is itt találjuk. Ezekben a szerző azt hangsúlyozza, hogy az „országos” történetírás fejlődése lehetetlen igényes helytörténet nélkül. A következő „az iskolák ügye és a politika” címre hallgató rész a nagyenyedi és a debreceni kollégium történetének áttekintése mellett az eszternelki/kantai (háromszéki) ferences iskola sorsát dolgozza fel, a római *Propaganda Fide* levéltára alapján. A fejezetet két olyan írás zárja, amelyekben Benda Kálmán (jelen időben, majd visszaemlékezve némi történeti távlatból) egy úttörő kezdeményezésről, az 1940–1943-ban működött, általa vezetett Tatai Népfőiskoláról vall, rávilágítva közéleti tevékenysége és történelmi munkája közötti összhangra. Az ötödik rész a szerzőnek a moldvai csángók történetét bemutató írásai közül vonultat fel néhányat. Érdekes itt felhívni a figyelmet arra, hogy a református Benda Kálmánnak döntő szerepe volt a moldvai magyarságra vonatkozó római kutatások újraindulásában, a nemzetközi „porondon” pedig ő volt az, aki a leghatározottabban fellépett a román történetírásban az 1980-as években feltűnő tudománytalan nézetek ellen, amelyek a moldvai csángók román eredetét hirdették és részben hirdetik ma is.

Benda Kálmán történelmi hivatástudatát, indíttatását kiválóan megvilágítja az utolsó, hatodik, „egy történész életútja” címet viselő fejezet, amely a neves történésszel készített öt interjút sorakoztat fel. Ezekben kutatásainak fő irányán kívül olyan kérdésekről is megemlékezik, mint a Lónyay utcai református gimnáziumban folytatott középiskolai tanulmányairól, vagy éppen mesteréhez, Szekfű Gyulához fűződő viszonyáról. A fordulat éve utáni elbocsátás, a szűk esztendőkk mellett Benda Kálmán rendszerváltás utáni élenk szervező tevékenységébe és (sajnos torzóban maradt) további terveibe és betekintést nyerünk. A kötetet Benda Kálmán műveinek Soós István összeállításában készült válogatott bibliográfiája zárja.

A tanulmánykötet szerkesztésével kapcsolatban bizonyos kritikai észrevételek is joggal merülhetnek fel. A legfőbb kérdés talán az, hogy nem lett volna-e érdemes elkülöníteni az ismeretterjesztő írásokat a szakcikkektől. A fejezetbeosztás pedig több ízben következetlenségnek tűnik. Példának okáért a „Rákóczi és az európai hatalmak” című cikk az első fejezetben kapott helyet, míg az egészen hasonló témájú „Rákóczi diplomáciája” a másodikban. A kálvinizmus és a magyarságtudat kapcsolatát taglaló írás pedig inkább illene az első fejezetbe, mint a másodikba. További problémát jelent, hogy számos esetben két, lényegében azonos tartalmú írás is helyet kapott a kötetben. Ilyennel nem csak az interjúk között találkozunk, hanem a moldvai csángók történetét ismertető fejezetben is, vagy éppen az imént említett a kálvinizmus hatását bemutató cikk esetében, amely nem más, mint a rendi ellenállás ideológiáját elemző nagy tanulmány népszerűsítő verziója. Benda Kálmán tudományos munkásságának gazdagsága minden bizonnyal elkerülhetővé tette volna a felesleges ismétléseket. A kötetbe emellett néhány zavaró sajtóhiba is becsúszott, különösen az évszámok vonatkozásában. Így lesz a szerbek 1690. évi kiváltságleveléből 1790-es kiváltságlevelé (221. oldal), a *Ratio Educationis* meglepő módon 1727-ben jelent meg (385. oldal),

Szeji Ahmed pedig 1680-ban pusztítja végig a bihari hajdúvárosokat (415. oldal). Figyelmes korrektúrával az ilyen hibák részben bizonyosan elkerülhetőek lettek volna.

Összefoglalóan mégis azt mondhatjuk: a Benda Kálmán tanulmányaiból megjelentetett válogatás a szerkesztés kisebb hibái ellenére is jól reprezentálja a neves történész tudományos munkásságát, felvonultatva minden fontosabb kutatási területét, és remélhetőleg hozzájárul ahhoz, hogy Benda Kálmán, mint európai iskolázottságú, protestáns indíttatású történész elnyerje az őt megillető helyet a történelem iránt érdeklődő közönség tudatában és hazai történetírás históriájában.

Szabó András Péter

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

(1956–2005)

Én mindig Istvánnak hívtalak, de nem azért, mert a TIGY nem tetszett, talán inkább untam, hogy mindenki így emleget. A Deák téren mentünk egyszer, amikor mesélni kezdél egy év végi díjkiosztásról – talán úttörő lehetnél –, amikor rajtad kívül legalább három Tóth Istvánt szólítottak a jutalomkönyv átvételekor. Ekkor gondoltad, hogy megkülönböztetésként a György keresztnévedet is használni fogod. Tudatosan döntöttél így, és ez a határozottság végigkísérte életedet. Az, hogy miért lettél történész, nem tudom. Arra azonban tisztán emlékszem, miért választottad a 17–18. századot kutatási területednek. Egy Kubinyi-szeminárium után – mert tudtad, kitől lehet tanulni – azt fejtegetted, hogy azért döntöttél a középkor kutatása helyett a felvilágosodás korszakánál, mert azt akár Magyarországról is lehet nemzetközi elismertséggel kutatni, hiszen ott van „a Benda, a H. Balázs és a Kosáry”, akiknek ez sikerült. Bevalom akkor nem értettem, mire gondolsz, de azután évek alatt szép lassan felfogtam és elfogadtam döntésedet. Valójában téged már akkor a nemzetköziség érdekelt, magyar forrásanyagra építve.

Egyetemistaként a tanárok már beszéltek rólad, pozitív példaként állítva elének tudásodat, szorgalmadat, kitartásodat. Ezzel természetesen hamar elérték, hogy irigyek legyünk rád, és amikor még diákként cikked jelent meg a Századokban, a szemünkben te voltál a stréberség megtestesítője. Pár évvel voltál csak idősebb nálunk, de több nyelven beszéltél, „nyugati” ösztöndíjat kaptál, mellékesen elvégezted a latin szakot, magabiztosan haladtál előre, és azon már senki sem csodálkozott, hogy a Történettudományi Intézetbe kerültél, ahol olyan idoloink dolgoztak akkor, mint Benda Kálmán, Györffy György, Kosáry Domokos, Szakály Ferenc, Szűcs Jenő, és csak azért nem folytatom a felsorolást, mert úgy is kimaradna valaki. Emlékszem egy TV-műsorra, ahol egyik professzorod, H. Balázs Éva beszélt a Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszusról, amit 1989-ben, Párizsban tartottak. Örömmel mondta, hogy a magyar fiatal kutatók milyen jól helyt álltak, és mennyire felkészültek. Ha angolul kérdezték őket, akkor angolul válaszoltak, ha franciául, akkor franciául, ha olaszul akartak valamit megtudni, akkor Itália nyelvén érkezett a magyarázat. Aki látta az adást és szakmabeli volt tudta: rólad van szó. Hihetetlenül jól beszéltél angolul, franciául, németül és olaszul, és úgy, hogy a másodperc törtrésze alatt tudtál az egyik nyelvről a másikra váltani. Igen, lehet mondani, hogy könnyű volt neked, hiszen a családi háttér, meg a neveltetés, meg a Fazekas Gimnázium. De te sokakkal ellentétben élni tudtál a lehetőséggel, és soha nem dőltél elégedetten hátra.

Mikor barátkoztam meg veled? Erre pontosan nem emlékszem. Kubinyi mellett együtt jártunk Fügedi Erik történeti statisztika órájára, ahol közös feladatot kaptunk. Néha egy-egy latin auctorolvasáson is összefutottunk, de iga-

zán akkor ismertelek meg, amikor 1986-ban együtt voltunk ösztöndíjasok a Római Magyar Akadémián. A *Propaganda Fide* levéltárában dolgoztál – ha átmegegyek az épület előtt, mindig rád gondolok –, az itt végzett kutatásaid alapján írtad meg akadémiai doktori disszertációdát is. Mondhatnám, mint a névválasztásodnál, ebben az esetben is évtizedekkel előre gondolkodtál. Már akkor minden jelentős olasz professzort ismertél, rendszeresen látogattad őket. Külföldi előadásaid, professzorságod és ösztöndíjaid során ez a szám egyre nőtt, közel húsz év alatt Magyarországon neked volt minőségben és mennyiségben is a legértékesebb tudományos kapcsolatrendszered.

Rengeteget írtál, utaztál, tanítottál, kutattál, senki nem tudta, hogyan csinálod. Sokan szerettek, sokan tiszteltek, sokan csodáltak és nyilván sokaknak szálka voltál a szemében. Ez utóbbiak hivatkozás nélkül átvették adataidat, akarattuk ellenére is TIGY plagizálónak váltak. Zavart a dolog, de ennek ellenére – tudtuk nélkül – mindig támogattad őket azokban a bizottságokban és zsűriekben (OTKA, Klebelsberg, Bolyai stb.), ahol dolgoztál. Természetesen, amikor nagydoktor lettél mindannyian arra gondoltunk, hogy megérdemelted, de a következő percben már azt számoltuk, pár év és akadémikus leszel, elsőként a mi generációnkból. No ne higgyed, hogy csak azért, mert önzetlenül drukkoltunk neked: mindenki tisztában volt veled, hogy akinek lehet, segíteni fogsz. Ha bíráló bizottságot kell összeállítani, ha OTKA döntést kell hozni, ha akkreditációval bíznak meg, számíthatunk majd rád. Hasonlóan, mint tették ezt intézeti osztályvezető-elődeid, Benda Marci bácsi vagy Szakály Feri.

„Quod Roma est omnibus patrium fuitque.” A Santo Stefano Rotondo templomban olvastuk együtt Lászlai János síremlékén a feliratot. Róma mindenkiné a hazája. Ez ránk nézve is igaz volt. Együtt voltunk az Urbs ösztöndíjasai, néztük a várost, dolgoztunk a levéltárakban, jártuk a vendéglőket, politizáltunk és pletykálgodtunk, természetesen szigorúan „szakmai alapon.” Aztán ott volt a tenger és a foci, melyet te nem sokra tartottál, de fiad miatt még arra is képes voltál, hogy a Fiorentina meccseiről az összefoglalókat kigyűjtsed, és a vatikáni postán keresztül hazaküldjed. Ebben a számban közlök egy cikket, amit a te emlékedre írtam. A címén sokat töprengtem, és önzően arra gondoltam, te egy perc alatt kitalálnál valami frappánsabbat, szellemesebbet. Én sokat köszönhetek neked. Arra hamar rájöttem, hogy eltérő a tudományos utunk, hiszen mások vagyunk, de mivel szakmailag jóval előttem jártál, mindig adtam a véleményedre. Sokan voltunk így ezzel. Te voltál az, akit szerettünk volna megközelíteni, utolérni és megelőzni, ki-ki tehetsége szerint. Azzal hogy elmentél, szomorú lehetőséget kaptunk. Mivel az élet rólunk szól, akik ezen a világon maradunk, ne haragudj ránk, hogy olyankor jutsz csak eszünkbe, amikor szükségünk lenne rád. Július 14-én mentél el, a francia forradalom ünnepén. Utaztál, és a végtelenbe érkeztél.

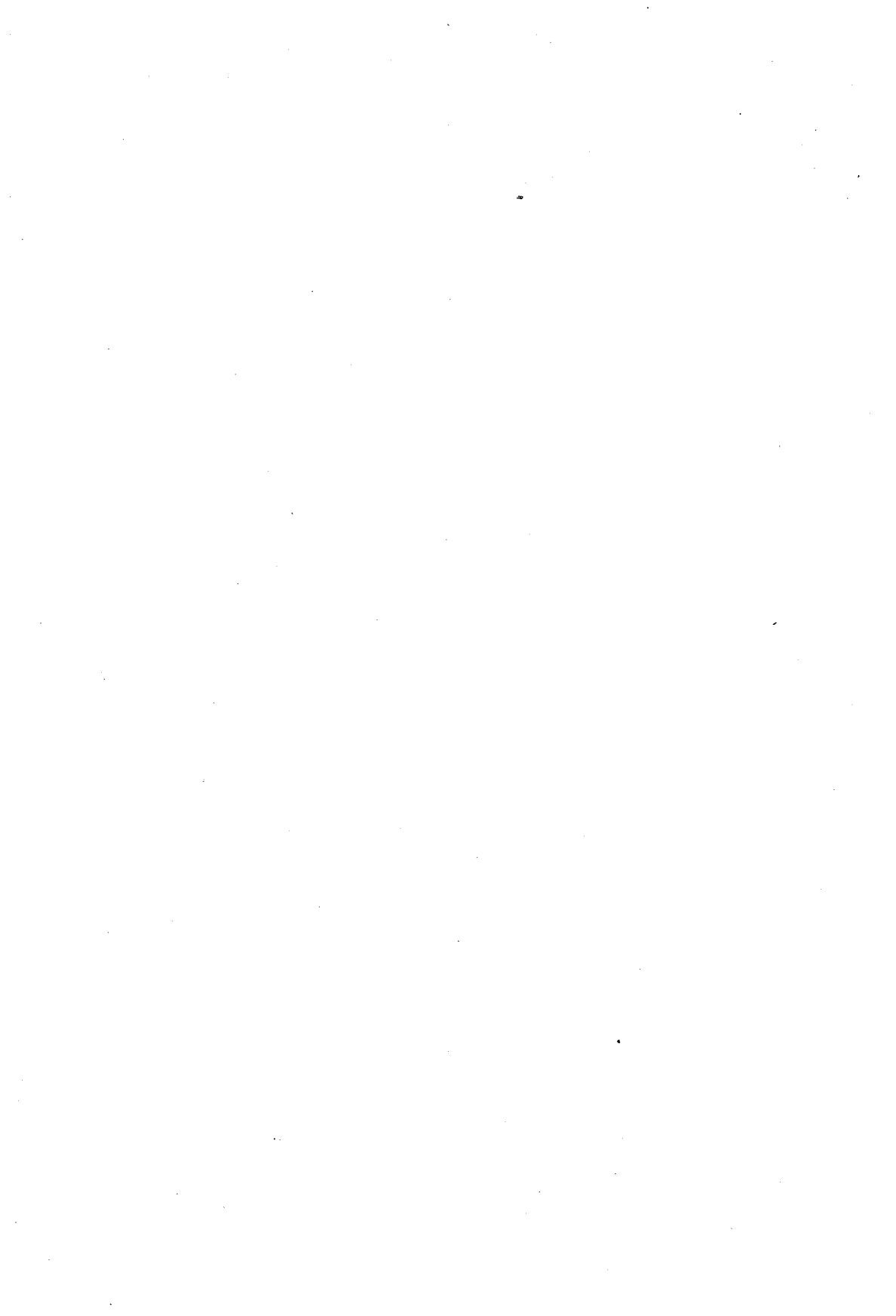
E. Kovács Péter

CONTENTS

STUDIES – *Zsolt Simon*: The Thirtieth of Barics and Kölpény in the Early 16th Century – *Ildikó Horn*: The Government of the „Council of the Three” in Transylvania (1583-1585) – ARTICLES – *Péter E. Kovács*: The Liberation of Queen Mary. Hungaro-Venetian Alliance in 1387 – *Gábor Kármán*: Bellum iustum Arguments in the Wars of György Rákóczi II – *Judith Balogh*: The Career of a Noble Székely in the 17th Century: the Story of András Lippai – *Réka Bozzay*: Leiden, the Caring University. Financial Aid, Health Care and Academic Privileges offered to Hungarian Students at the University of Leiden in the 17th and 18th Centuries – DOCUMENTS – *Kornél Nagy*: A Letter of Vardan Hunanean, Armenian Archbishop of Łwów, on the Armenians of Poland and Transylvania, from 1686 – ATELIER – *János Buza*: Some Groups of Tallér-denominations. Data on the History of Money-names in Hungary in the 16th and 17th Centuries – *Éva Sz. Simon*: A Joke of Ottoman Paleography or the Trickery of a Renegade Scribe? An Exceptional Source on the Efficiency of the Defensive Belt around Kanizsa from the Autumn of 1586 – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039-8098

Következő számunk tartalmából

Krauhulcsán Zsolt: A politikai rendőrség pártellenőrzésének szabályozása (1954–1958)

H. Haraszti Éva: Angol diplomaták az 1953-beli Nagy Imréről és a magyarországi közállapotokról

J. Nagy László: Magyarország és az arab térség (1955–1957)

Vida István–Kiss József–Ripp Zoltán: Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956–58

Standeisky Éva: Területi népi szervek 1956 október–november (Nemzeti és forradalmi bizottságok)

Baráth Magdolna: Két dokumentum az NDK állam- és pártküldöttségének 1956. november 20-ai látogatásáról

Békés Csaba: Magyar, szovjet, csehszlovák, bolgár és román pártvezetők tanácskozása (1957. január 1–4.)

E számunk munkatársai

Bagi Dániel, PhD, egyetemi adjunktus (Pécsi Tudományegyetem) – *Bagi Zoltán*, főlevéltáros (Csongrád Megyei Levéltár, Szeged) – *Balogh Judit*, PhD, egyetemi adjunktus (Miskolci Egyetem) – *Bánkúti Imre*, kandidátus (Budapest) – *Bozzay Réka*, PhD-hallgató (Debreceni Egyetem) – *Buza János*, a történelemtudomány doktora (Budapesti Corvinus Egyetem) – *Domaniczky Endre*, PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem) – *E. Kovács Péter*, kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Gárdonyi Máté*, PhD, főiskolai tanár (Érseki Hittudományi Főiskola, Veszprém) – *Horn Ildikó*, PhD, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Kármán Gábor*, PhD-hallgató (Közép-Európai Egyetem, Budapest) – *Nagy Kornél*, fiatal kutató (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Pálosfalvi Tamás*, tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Simon Zsolt*, tudományos munkatárs („Gheorghe Sincai” Társadalomtudományi Kutatóintézet, Marosvásárhely) – *Sz. Simon Éva*, levéltáros (Magyar Országos Levéltár, Budapest) – *Szabó András Péter*, PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Thoroczkay Gábor*, PhD, egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Véghseő Tamás*, PhD, egyháztörténész (Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza)

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg.

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 500,-Ft) 3000,-Ft

Példányonkénti ára: 750,-Ft

51535
AF624

2006

140. ÉVFOLYAM

5. SZÁM

2006 OKT 20

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

1956-RA EMLÉKEZÜNK

Marelyin Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István: A magyar-jugoszláv-szovjet kapcsolatok és a Nagy Imre-csoport sorsa 1953–1958

Krahulcsán Zsolt: A politikai rendőrség pártellenőrzése 1954–1958

J. Nagy László: Magyarország és az arab térség (1955–1957)

Vámos György: Itt a Szabad Európa Rádiója, a szabad Magyarország hangja. Műsortükör, 1956. október 24.

Standeisky Éva: „Forradalomcsinálta népképviseletek” Helyi hatalom az 1956-os forradalomban

Baráth Magdolna: Szovjet dokumentum Kádár Jánosnak és Marosán Györgynek az SZKP vezetőivel folytatott 1957. szeptember 25-i megbeszéléséről

John MacCormacnak, a New York Times különtudósítójának beszámolója a budapesti helyzetről

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
140. ÉVFOLYAM 2006. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA, PRITZ PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Szerkesztők: PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, URBÁN ALADÁR, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Tartalomjegyzék

1956-RA EMLÉKEZÜNK

<i>Marelyn Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István: A magyar–jugoszláv–szovjet kapcsolatok és a Nagy Imre-csoport sorsa 1953–1958</i>	1079
<i>Krauhulcsán Zsolt: A politikai rendőrség pártellenőrzése 1954–1958</i>	1123
<i>J. Nagy László: Magyarország és az arab térség (1955–1957)</i>	1149
<i>Vámos György: Itt a Szabad Európa Rádiója, a szabad Magyarország hangja. Műsortükör, 1956. október 24.</i>	1163
<i>Standeisky Éva: „Forradalomcsinálta népképviseltek” Helyi hatalom az 1956-os forradalomban</i>	1235
<i>Baráth Magdolna: Szovjet dokumentum Kádár Jánosnak és Marosán Györgynek az SZKP vezetőivel folytatott 1957. szeptember 25-i megbeszéléseiről</i>	1289

KISEBB CIKKEK

<i>John MacCormacnak, a New York Times külföldi tudósítójának beszámolója a budapesti helyzetről (Fordította: Borhi László)</i>	1305
---	------

BESZÁMOLÓ

Az SZKP XX. kongresszusa. Beszámoló a Politikatörténeti Intézetben 2006. február 22-én megrendezett tudományos konferenciáról (<i>Takács Róbert</i>)	1311
A MÚLTUNK 2006/2. számának tartalmából	1318

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Oplátka András</i> : Széchenyi István (Ism.: <i>Spira György</i>)	1319
<i>Karády Viktor – Kozma István</i> : Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig (Ism.: <i>Kápolnai Iván</i>)	1322
Dokumentumok II. Rákóczi Ferenc és társai újratemetéséhez (1873–1906) (Ism.: <i>Szabó Dániel</i>)	1324
Bridge Building and Political Cultures: Hungary and Finland 1956–1989 (Ism.: <i>Romsics Ignác</i>)	1328
Snagovi jegyzetek (Ism.: <i>Sipos Péter</i>)	1331
Snagovi foglyok (Ism.: <i>Sipos Péter</i>)	1332

KRÓNIKA

Puskás Júlia (<i>Gyáni Gábor</i>)	1335
IN MEMORIAM 1956 (Summaries)	1339

*Folyóiratunk a Nemzeti Kulturális Alap és
a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány
támogatásával jelent meg*

Habsburg-kori
Kutatások Közalapítvány
Habsburg
Történeti Intézet

nka

Nemzeti Kulturális Alapprogram

1956-RA EMLÉKEZÜNK

Marelyn Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István

A MAGYAR–JUGOSZLÁV–SZOVJET KAPCSOLATOK ÉS A NAGY IMRE-CSOPORT SORSA 1953–1958¹

Politikatörténeti közhely, hogy a magyar és a jugoszláv állam, valamint a két kommunista párt közötti kapcsolatok a mindenkori szovjet–jugoszláv viszony alakulásától függtek. Így volt ez már a koalíciós időszakban, a „jugoszláv orientáció” éveiben is, az 1948 és 1958 közötti évtizedre pedig különösen igaz a megállapítás. Az 1948 tavaszától kiszélesedő és elmélyülő szovjet–jugoszláv konfliktus körülményei között a magyar vezetésnek sem volt, de nem is lehetett önálló Jugoszlávia-politikája.

1945 után a világháborút a vesztesek oldalán befejező Magyarország a környező államok közül azonnal Jugoszláviával került a legjobb viszonyba. A magyar politikai köröknek úgy tűnt, hogy a szovjet mintát követő Belgrád nemzetiségi politikája kiegyensúlyozottabb volt, mint Prágáé vagy Bukaresté, az ottani magyarságot kollektív jogsérelem, diszkrimináció nem érte. A szerb partizánok által véghezvitt tömeges öldöklésről akkor még nem érkeztek hírek Újvidékről. Amikor pedig megérkeztek az első szemtanúk, akkor a magyar politikusok tudatosan hallgattak róla.² A magyar békeszerződés előkészítésekor, a demokratikus pártok megegyezése nyomán, a magyar kormány a déli szomszédal szemben területi követeléseket nem vetett fel, ugyanakkor támogatta Jugo-

---

¹ Tanulmányunk elkészítésekor a témakörbe vágó korábbi munkáink közül a következőket használtuk fel: Dokumentumok a jugoszláv menedékről és a Szántó Zoltán-ügyről (1956–1958). Közli: Kiss József, Ripp Zoltán. *Múltunk*, 1991. 4. sz. 136–159.; A Nagy Imre-per után. A jugoszláv–magyar jegyzékháború második szakaszának dokumentumai 1958. október–1959. február. Közreadja: Kiss József, Ripp Zoltán. *Múltunk*, 1992. 4. sz. 190.; Három dokumentum a Nagy Imre-per 1958. februári elhalasztásáról. Közreadja: Kiss József, Ripp Zoltán. *Társadalmi Szemle*, 1993. 4. sz. 82–95.; *Ripp Zoltán: Belgrád és Moszkva között. A jugoszláv kapcsolat és a Nagy Imre kérdés. Politikatörténeti Alapítvány. Budapest, 1994.*; Top Secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. I. k.; Top Secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956–1959. II. k.; A magyar–jugoszláv kapcsolatok és a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok. Az iratokat gyűjtötte, válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányokat írta: Kiss József, Ripp Zoltán, Vida István. MTA Jelenkor-kutató Bizottság. Budapest, 1995–1997. (A továbbiakban Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956, illetve 1956–1959.); *Ripp Zoltán: A magyar–jugoszláv kapcsolatok, 1956–1959. Évkönyv V. 1996–1997. 1956-os Intézet. Budapest, 1997.* 152–163. *Ripp Zoltán: Példaképből ellenség. A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához, 1947–1948. In A fordulat éve, 1947–1949. Politika – képzőművészet – építészet. Standeisky Éva, Kozák Gyula és mások (szerk.) 1956-os Intézet, Budapest, 1998.* 45–64.; *Marelyn Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István: A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok a levelezési diplomácia tükrében 1954–1955. Múltunk*, 2001. 1. sz. 233–284. (A továbbiakban *M. Kiss – Ripp – Vida: A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1954–1955-ben.*); Nagy Imre: Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések. 1956–1957. Felelős szerkesztő: Vida István. Gondolat Kiadó–Nagy Imre Alapítvány, Budapest 2006. (A továbbiakban Nagy: Snagovi jegyzetek.)

² L. Kiss József: Az áldozatok is emberek... Dokumentumok a jugoszláviai magyar kisebbséget ért megtorlásokról 1944. szeptember–1945. május. Juss, 1991. 2. sz. 63–85.

szlávia igényét Triesztre és a környékbeli településekre. A jugoszláv kormány viszonzásul a párizsi békekonferencia előtt feladta Magyarországgal kapcsolatos területi és kártérítési igényeit.³ J. B. Tito és környezete közvetített a csehszlovák–magyar lakosságcsere ügyében. Belgrád kezdeményezésére 1946. szeptember 12-én a Csehszlovákia és Magyarország között megállapodás született az önkéntes lakosságcsere-egyezményről, amely mintegy negyvenezer embert érintett, de végrehajtására sohasem került sor.⁴ A jóvátételi egyezményt már korábban megkötötték, az első jelentősebb kereskedelmi és áruforgalmi megállapodást 1946 decemberében írták alá. A békeszerződés életbe lépése után tíz nappal, 1947. szeptember 25-én Jugoszlávia felvette a diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal.

A politikai kapcsolatok is jók voltak. Rákosi Mátyás és más magyar kommunista vezetők évente többször is ellátogattak a jugoszláv fővárosba. A Dinnyés Lajos miniszterelnök vezette magyar kormányküldöttség 1947. október 13-i belgrádi látogatását J. B. Tito államelnök két hónap múlva viszonzta. Ez alkalommal, 1947. december 8-án írták alá a magyar–jugoszláv barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt, amely Magyarország első ilyen jellegű megállapodása volt. A magyar kommunista vezetők egyenesen követendő példaként tekintettek a Tito vezette jugoszláv párt politikájára.⁵

1947. szeptemberben a lengyel-sziléziai Szklarska Porebában kilenc kommunista párt részvételével létrehozták a Tájékoztató Irodát, gyakorlatilag a Komintern regionális utódszervezetét. A „konzultatív szervezet” jugoszláv kezdeményezésre született, s első székhelye Belgrád lett. Az értekezleten az A. A. Zsdanov által kifejtett — egyébként Sztálintól származó — politikai doktrína szerint a világban egyfelől egy imperialista és antidemokratikus, másfelől egy antiimperialista és demokratikus tábor létezik, semleges álláspont nem lehetséges, minden országnak csatlakoznia kell valamelyik oldalhoz.⁶ Moszkva a „két tábor” teóriájával világosan jelezte, vége a Nyugattal való kooperációnak, a Truman-doktrína és a Marshall-terv meghirdetése után konfrontáció időszaka következik. Ebben a helyzetben a Szovjetunió arra törekedett, hogy megsziárdítsa ellenőrzését befolyási övezete — Kelet-Európa — felett.

Az új szovjet kül- és biztonságpolitika első áldozata az addig kommunista mintaországnak tekintett Jugoszlávia lett, ahol a második világháború után

³ Az 1945. januári moszkvai tárgyalások alkalmával a jugoszláv delegáció többek között bejelentette igényét, Pécsre és környékére, sőt Bácska egy részére is Baja városával együtt; 900, illetve 600 millió dollár kártérítést követelt a magyar hadsereg által a Délvidéken okozott károkért, s közölte: Jugoszlávia részt szeretne venni a magyarországi SZEB-ben. Sztálin a jugoszláv kívánságokat nem utasította el, de nem is támogatta. (L. Feljegyzés Sztálinnak az A. Hebrang vezette jugoszláv delegációval folytatott beszélgetéséről. 1945. január 9. Vosztochnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih archivov 1944–1953. Tom I. 1944–1948. Red. kollegija: T. V. Volokityina, T. M. Iszlamov, G. P. Murasko (otv. red.) A. F. Noszkova, L. A. Rogovaja. „Szbirszkij Honograf”. Moszkva–Novoszibirszk. 1997. 118–133.)

⁴ *Föglein Gizella*: Magyar–jugoszláv népcseré egyezmény tervezet (1946). Századok 130. (1996) 1555–1570.

⁵ *Ripp Zoltán*: Példaképből ellenség. A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához 1947–1948. In *A fordulat évei 1947–1949*. i. m.

⁶ A Tájékoztató Iroda megalakulására és az 1947–1949-ben megtartott három értekezletre vonatkozó iratokat l. Szovescsanijja Kominforma 1947, 1948, 1949. Dokumnetni i matyerali. Rosszpen. Moszkva, 1998. 753.

nem maradtak szovjet katonai egységek. A jugoszlávok önálló kül- és belpolitikája, a délszláv kisállamok összefogására irányuló törekvései (konföderációk) elfogadhatatlanok voltak Sztálin számára. A szovjet vezetők kétoldalú szerződések rendszerével a moszkvai központ által irányított államszövetség megte-remtésének politikáját követték a térségben. A valóságos integráció helyébe az autarkia és az egyoldalú politikai és külgazdasági függés lépett. J. B. Titót és Jugoszláviát meg akarták leckéztetni a külön út, valamint a közép- és délkelet-európai hatalmi ambíciói miatt. Belgrád és Moszkva közötti vitákból hamarosan éles konfliktus, Jugoszlávia összeroppantását célzó komplex blokád, egy regionális feszültséggóc, a „balkáni kis hidegháború” lett.

1944 és 1948 tavasza között a két ország, a két párt és vezetői között még alapjában véve jó volt a viszony, illetve az egyre jelentősebb ellentétek nem derültek ki. Moszkva Jugoszláviát első számú és megbízható szövetségesének tekintette Közép- és Délkelet-Európában, s olyan országnak, amely a népi demokratikus országok közül a legtovább jutott a szocializmus szovjet modelljének meghonosításában. Nemzetközi téren a Nyugattal való összeütközések során Jugoszlávia a Szovjetunió oldalán állt. A jugoszlávok messzemenően támogatták a Zsdánov által a Tájékoztató Iroda megalakulásakor meghirdetett „két tábor” elméletet. A Szovjetunió volt Belgrád elsőszámú külkereskedelmi partnere, kiemelkedő szerepet vállalt az ország iparosításában, s széleskörű támogatást nyújtott a jugoszláv hadsereg felszerelésében és kiképzésben.

A két ország közötti jó viszonyral és együttműködéssel párhuzamosan nézeteltérések is kialakultak, de ezek 1948 nyaráig megmaradtak a kétoldalú kapcsolatok körében. Tito és környezete neheztelt a szovjet vezetésre mert nem támogatta Jugoszlávia igényét Triesztre és környékére. Aggodalommal figyelte az 1947 tavaszán kezdődő szovjet–albán közeledést, mert addig, Sztálin tudtával és egyetértésével, Belgrád gyámkodott az albán párt fellett, s szeretete volna hosszú távon, szövetségi alapon, Albániát integrálni Jugoszláviába. A moszkvai pártkörök viszont azt sérelmezték, hogy Titóék előzetesen nem konzultáltak velük az 1947. augusztus 1-jén megkötött jugoszláv–bolgár barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményről és egy jugoszláv hadosztály Albániába telepítéséről. További vitára adott okot a Dimitrov által felvetett kelet-európai államszövetség terve is.⁷

Bár Belgrád nem kívánta az ellentéteket kiélezni és kész volt kompromisszumokra, Sztálin és a szovjet vezetők 1948 tavaszán egyre durvább hangnemen bírálták, újabb és újabb vádakkal illették a Jugoszláv Kommunista

⁷ L. bővebben: *Leonyid Gibianszkij: Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus és a Kominform.* Múltunk, 1994. 4. sz. 111–145. – V. Velebit volt külügyminiszter-helyettes, Tito környezetének egykori tagja a következőket mondta 2003-ban a vele interjú készítő Ritter Lászlónak: „Nézze, Sztálin egy zsarnok volt, aki azt hitte, hogy ő irányítja a világ összes kommunistáját. Minden kommunista pártnak az ő utasításait kellett követnie. Az összeütközés elkerülhetetlen volt közte és a Jugoszláv Kommunista Párt között. De biztosítom önt, hogy sokáig maximálisan lojálisak voltunk. Szinte mindenben elfogadtuk a szovjetek utasításait, és még azt is eltűrtük, hogy megpróbálnak beépülni a pártapparátusba és a különböző fegyveres testületekbe. Amikor viszont egyszer komolyabban ellenkezni mertünk, Sztálin rögtön visszahívta Jugoszláviából az összes tanácsadót, hogy engedelmességre kényszerítsen bennünket. Mi azonban erre nem voltunk hajlandóak. Ekkor került sor a szovjet és a jugoszláv pártvezetés közötti híres levélváltásra. (Tito diplomatája – Vladimir Velebittel Ritter László beszélget. Beszélő, 2004. 10. sz. 60–81.

Pártot és a délszláv állam vezetőit. 1948. március 15-én M. Đilas még beszédet mondott a magyar parlamentben, három nappal később kezdetét vette az a szovjet–jugoszláv levélváltás, amely a teljes szakításhoz vezetett. Jugoszlávia nyilvános ideológiai-politikai megbélyegzése a Tájékoztató Iroda Bukarestben 1948. június 28-án tartott ülésén történt meg. A határozatban többféle vád szerepelt: Jugoszlávia barátságtalan politikát folytat a Szovjetunió ellen, a jugoszláv vezetés elferdíti a marxizmus-leninizmust, tagadják a munkásosztály vezető szerepét, lemondott az osztályharc éleződésének tételéről, s a kommunista párt pedig elbürokratizálódott. A jugoszláv pártvezetés az ülésen nem képviseltette magát, a határozatot elutasította, jól tudván, hogy nem elméleti-ideológiai, hanem hatalmi kérdésekről van szó, arról, hogy kié a vezető szerep a térségben.

1949 és 1953 között Jugoszlávia, a Szovjetunió és a szovjet blokk országai között megszakadtak a normális állami- és pártkapcsolatok. A barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményeket felmondták. Jugoszláviát az 1949 januárjában megalakult KGST-ből kihagyták. Még ez év októberében Moszkva megakadályozta, hogy Jugoszlávia az ENSZ Biztonsági Tanácsának tagja legyen. 1949 novemberében a Tájékoztató Iroda Magyarországon rendezett — egyébként utolsó — tanácskozásán *A Jugoszláv Kommunista Párt a gyilkosok és kémek hatalmában* címmel újabb, a jugoszlávokat elítélő határozatot fogadtak el, amely politikai rágalmazásban, a gyűlölet szításában minden megelőzőn túltett.⁸ A propagandagépezet kiadványainak és rádióadásainak készítői a Jugoszláv Kommunista Párt vezetőit — J. B. Tito, A. Ranković, E. Kardelj, M. Đilas — gyakran, mint amerikai kémeket és „fasisztabérenceket” emlegették.⁹

A szovjet és a jugoszláv állam viszonya az 1948–1949-es szakítást követően, ha lehet, még tovább romlott; 1951–1952-re megszűnt közöttük a megszkott diplomáciai érintkezés. A kapcsolatok 1952. október–november folyamán — az SZK(b)P XIX. és a JKP VI. kongresszusainak időpontjában — érték el mélypontjukat. A szovjet politikusok az állították, hogy a konfliktusok kirobbantásáért egyedül a jugoszlávokat terheli a felelősség. Jugoszláviában nem a szocializmus építése folyik, ezt a Rajk- és a többi kelet-európai per világosan be is bizonyította. A Tito-klikk nem ismeri el a világ kettéosztottságát, erőszakot alkalmaz saját népe ellen. A jugoszláv dolgozók előbb-utóbb felkelhetnek a diktátor ellen, hangoztatták, ezért a jugoszláv politikai emigránsok gazdasági, pénzügyi és politikai támogatása érdekében mindent meg kell tenni. A szovjetek legsúlyosabb vádja persze az volt, hogy a jugoszlávok országukat a Nyugat kezére játszották át.

A jugoszláv politikai vezetés szerint a konfliktusért a szovjetek, mindelelőtt Sztálin agresszív politikája volt a felelős. A világ pedig nem két — mint a szovjetek állították —, hanem három, a nyugati, a szovjet és a „kis népek”

⁸ A tanácskozás jegyzőkönyvét és a határozatokat közli: Szovescsanyija Kominforma. 543–723.

⁹ A jugoszlávellenes szennyirodalom a Tájékoztató Iroda 1949. november ülése után árasztotta el az egész térséget. Egy-két kiadvány cím: *D. Desanti*: Titóék arca és álarca. Párizs, 1949.; Budapest 1950.; *V. Kirszanov*: A jugoszláv nép az amerikai imperializmus fasiszta bérenceinek igájában. Moszkva, 1950.; Budapest, 1951.; *S. Brodžki*: A titofasizmus története. Varsó, 1950.; Budapest, 1951.; *D. Köszeu*: Titóék álarc nélkül. Szófia, 1950., Budapest, 1951.

tömbjéből áll. A jugoszláv kommunisták bírálták a világ érdekszférakra osztását, az ideológiai diktatúrával leplezett bürokratikus elituralom létrejöttét, a sztálinizmust mint elméletet és politikai gyakorlatot. Milovan Đilas „új osztály elmélete”, a kommunista uralom szociológiai kritikája azonban már a Tito-féle vezetésnek is sok volt, s mint az első kelet-európai renegátot hamarosan kizárták a jugoszláv kommunista pártból.¹⁰

Ezekben az években Magyarország és Jugoszlávia viszonya is mélypontra süllyedt, már-már a háborús feszültség küszöbéig jutott. A jugoszlávokkal való nyílt konfliktus a Rajk-per kapcsán robbant ki, amelyet a Sztálin Tito és a jugoszláv pártvezetés nemzetközi lejárására próbált felhasználni.¹¹ A Jugoszlávia elleni tromba, hisztérikus kampányban az MDP és a magyar sajtó járt elől, megelőzve Albániát és Romániát, valamint a többi népi demokratikus országot.

1949 májusa és decembere között Magyarország is egyoldalúan felmondta az 1947 után Jugoszláviával kötött összes gazdasági, politikai és kulturális egyezményét.¹² 1950. áprilistól a két ország között a normális diplomáciai érintkezés is szünetelt, 1951. március 31-től december 9-ig a belgrádi magyar követség például vezető nélkül maradt. A gazdasági blokádot katonai fenyegetésekkel nyomatékositották. Határsávot jelöltek ki, erődítményrendszert, valamint különböző mélységekben műszaki védelmi vonalakat építettek; gyalogsági táposóknazáratokat telepítettek. A rendszeres határsértések, emberéleteket követelő provokációk és területsértések,¹³ a nyomukban járó diplomáciai jegyzékhaború a hétköznapok részévé vált. A jugoszláv felet a katonai parancsokban és jegyzőkönyvekben „ellenségként” nevezték meg. A jugoszláv államhatáron rendkívüli állapotokat vezettek be, annak hivatalos kihirdetése nélkül. A magyarországi délszláv népesség egy részét internálták.

A konfliktust a szovjetek nagyon tudatosan szélesítették Közép- és Délkelet-Európát átfogó háborús szembenállássá. A Jugoszláviával való ellentétek hatására — Rákosi erőteljes sürgetésére — 1949. augusztusban egy szovjet gépesített lövészhadosztály érkezett Magyarországra.¹⁴ 1949 és 1951 között a

¹⁰ Milovan Đilas a jugoszláv párt egyik ideológusa és teoretikusa 1953. októberben sztálinizmust bíráló cikksorozatot tett közzé a *Borba* című pártlapban, amelyben „túl messzire ment”. 1954. januárban minden párt- és állami tisztségétől megfosztották, majd 1955. januárban maga is szakított a párttal, miután három évi felfüggesztett börtönbüntetést kapott. 1956. novemberben letartóztaták, s már börtönben volt, amikor megjelent *Az új osztály* című műve. 1961. januárban feltételesen szabadlábra helyezték, majd alig egy év múlva (1962. április) *Találkozások Sztálinnal* című könyvéért újra bebörtönözték.

¹¹ *Szenes Sándor*: Egy el nem mondott beszéd. Dokumentum Farkas Mihály irathagyatékából. Századvég, 1989. 1–2. sz. 65.

¹² Az 1947. májusi bauxit-alumínium kooperációs egyezmény, s a második nehézipari bázis (Mohács) kiépítésének terve egyik pillanatról a másikra lekerült a napirendről. Az 1947. évi kereskedelmi szerződést — 2 évre 10–10 millió dolláros kerettel —, illetve a 130 millió dolláros hosszú lejáratú kereskedelmi egyezményt is felmondták. 1949. szeptember 30-án Magyarország jegyzékben mondta fel az 1947. december 8-án aláírt magyar–jugoszláv barátsági szerződést.

¹³ A magyar adatok szerint 1950-ben szárazföldön 769, vízen egy, levegőben 25 határsértés történt; 1952-ben 209 esetben jelentettek a déli magyar határról különböző vélt vagy valóságos jugoszláv akciókat, l. *Fórizs Sándor*: Határesemények a magyar–jugoszláv államhatáron 1951–52-ben. Új Honvédségi Szemle, 1993. 12. sz.

¹⁴ *Okváth Imre*: Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956. Aquila Könyvkiadó. Budapest, 1998. 155–156. (A továbbiakban: *Okváth*: Bástya a béke frontján)

szovjet hadászati tervekben Magyarországot, Jugoszlávia elleni katonai támadás esetén, felvonulási terepként vették számításba, de a legújabb kutatások szerint Sztálin ténylegesen nem akarta Jugoszláviát katonailag megtámadni.¹⁵ A jugoszlávok a katonai fenyegetést komolyan vették, reguláris csapatokat vezényeltek a magyar–jugoszláv határ közelébe, V. Vukmanović-Tempo, a jugoszláv kormány alelnöke, a JKP KB Végrehajtó Bizottságának tagja megbízást kapott partizánegységek szervezésére, ha a szovjet támadás bekövetkezik.¹⁶

Belgrád súlyos külpolitikai elszigeteltségéből nyugati támogatással jutott ki. Amikor Nyugat-Európa és az Egyesült Államok vezető politikusai meggyőződtek róla, hogy Jugoszlávia kizárása végleges a szovjet blokkból, 1950–1951 fordulójától megkezdték az ország pénzügyi és katonai segélyezését. Az ország 1945 és 1961 között 3,6 milliárd dollár segélyt és hitelt kapott, s ebből 2,8 milliárd dollárt 1950 után.

A közép- és délkelet-európai térséget fegyveres összetűzéssel is fenyegető konfliktusnak a szovjet diktátor 1953. március 5-én bekövetkezett halála vetett véget. A régi-új szovjet párt- és állami vezetés a kül- és a belpolitikában egyaránt hatalmas csődtömeget örökölt. Külpolitikai téren a kelet-nyugati feszültség mérséklése, az évek óta húzódo nemzetközi kérdések (koreai és vietnámi háború, osztrák államszerződés stb.) rendezése mellett nagy figyelmet fordított a népi demokratikus országok helyzetére, s különösen a szovjet–jugoszláv viszony helyreállítására.

A kapcsolat normalizálását a szovjet fél kezdeményezte. 1953. június 15-én új nagykövetek kinevezésével Moszkva és Belgrád helyreállította a diplomáciai kapcsolatokat. Egy évig azonban újabb lépésre nem került sor. Ez egyrészt azzal függött össze, hogy Jugoszlávia 1953. február 28-án együttműködési szerződést kötött az 1952 óta NATO-tag Görögországgal és Törökországgal, amit Moszkvában gyanakvással fogadtak, másrészt arra vezethető vissza, hogy a szűkebb pártvezetésen belül a Jugoszláviához való viszony kérdésében éles viták folytak. Az ortodox szárny, élén az akkor még befolyásos Molotov külügyminiszterrel helytelenítette a közeledést Belgrádhoz, az államközi kapcsolatok rendezését viszonylag alacsony szinten még el tudta fogadni, de makacsul ellenzte a pártkapcsolatok újrafelvételét, s szeretne volna megakadályozni Jugoszlávia visszakerülését a népi demokráciák táborába. Molotov ellenségesen nyilatkozott Titóról, a régi elköptatott szólamokat ismételte: a jugoszláv pártfőtitkár szerinte „jobboldali elhajló”, nacionalista, a kommunista mozgalom árulója. Azt hangoztatta, hogy Belgráddal csupán olyan jellegű viszonyt kell kialakítani, mint amilyennel a Szovjetunió az „agresszív” NATO-országokkal rendelkezik. Ezzel szembekerült Berijával, aki 1953. június 26-i letartóztatása előtt, az ő és

¹⁵ L. Ritter *László*: War On Tito's Yugoslavia? The Hungarian Army in Early Cold War Soviet Strategies. Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact. Analysis, Document and Photo Collection. 2005. február 18. Elérhető: http://www.isn.ethz.ch/php/collections/coll_Tito.htm

¹⁶ Feljegyzés Ju. V. Andropov szovjet nagykövet Rákosi Mátyással folytatott megbeszéléséről. 1955. augusztus 24. Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései. Összeállította és a bevezető tanulmányt készítette Baráth Magdolna. Napvilág Kiadó. Budapest, 2002. 260–254.

a KB háta mögött megpróbált kapcsolatba lépni a jugoszláv vezetőkkel.¹⁷ Hamarosan összeütközésbe került Hruscovval is, aki az 1948–1949-es szakítást Sztálin súlyos hibájának tartotta, és a kapcsolatok helyreállítását szorgalmazta. A pártelnökségen belüli vitákban végül is Hruscov és támogatói véleménye kerekedett felül. A jugoszláv kérdés egyben a szovjet pártvezetésen belüli hatalmi harc egyik terepévé és eszközévé vált.¹⁸

A 1954. június 22-én az SZKP KB levelében fordult a JKSZ KB-hoz, amelyben javasolta, hogy a két párt kezdjen tárgyalásokat a párt- és állami kapcsolatok rendezése érdekében.¹⁹ A jugoszlávok augusztus 11-én kelt válasza arra utalt, hogy a békülési szándékok tisztasága esetén sem lesz könnyű az 1948 óta felgyülemlett bizalmatlanság oldása. Leszögezték, Jugoszlávia nem adja fel külpolitikai elveit, nyugati kapcsolatait, s harmadik világban beöltött vezető pozícióját. A normalizációnak a két állam közötti kapcsolatokban kell először megtörténnie, s csak ezután következhet a pártok közötti nézetcsere, s legvégül a Tito–Hruscov csúcstalálkozó.

1954. szeptember végén megérkezett a nyugodt és mértéktartó hangvételű válasz Moszkvából. A szovjetek bejelentették: megszüntetik a jugoszláv politikai emigráció támogatását, s felszólították a népi demokratikus országokat is arra, hogy rendezék kapcsolataikat Jugoszláviával, de szorgalmazták, a jugoszlávok is tegyenek közeledő lépéseket. A Hruscov által aláírt levél szerzői négy alapelv — a más országok belügyeibe való be nem avatkozás, a különböző társadalmi berendezkedésű országok együttműködése, a békefolyamat erősítése és a háború elkerülése — kölcsönös elfogadását ajánlották az államközi kapcsolatok helyreállítására. A szovjetek elismerték, hogy a személyes csúcstalálkozó korai, de hozzátették, „a túlzott halogatás nem célszerű”. November közepén kapták meg Tito levelét Moszkvában, amelyben azt a meggyőződését hangoztatta, hogy a kapcsolatok rendezése csak fokozatosan történhet, az első eredményt „az államközi kapcsolatok helyreállításával érhetjük el a legkönnyebben.” Megtört a jég, mert immár a jugoszlávok is indítványozták, „hogy a legmagasabb szintű találkozókat kellene megszervezni.” Azt javasolták, hogy Tito indiai és burmai útja után kerüljön sor a két első számú vezető találkozójára, de a helyszínt még nem nevezték meg. Egyben javasolták, hogy az 1954. december 20-tól M. Todorović által vezetett és Moszkvában tárgyaló delegáció tagjaival ne csupán a pénzügyi segítségről és szovjet hitelekéről tárgyaljanak, hanem a csúcstalálkozó részleteit is egyeztetethetik. Az ötévi szünet után kidolgozott kereskedelmi és fizetési megállapodás szerint az 1955-ös évre árucere-forgalmi egyezményt kötöttek, továbbá Jugoszlávia 40 millió rubel áruhitelt kapott a Szovjet-

¹⁷ Vladislav Zubok – Constantin Pleshakov: Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev Harvard Univ. Press. Cambridge–London, 1996. 158–159.

¹⁸ A. S. Stykalin: Soviet–Yugoslav Relations and the Case of Imre Nagy. Cold War History, 2005. 1. sz. 4. 3–22.

¹⁹ A levelet először Svetozar Rajak közölte a JKSZ jugoszláv levéltári anyagából. In Cold War International History Project Bulletin, 12/13. sz. 319–320. Magyarul közreadta ifj. Prohászka Géza: Hruscov–Tito levelezés 1954. JATEPress. Szeged, 2005. 17–19. – A jugoszláv–szovjet, illetve magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulásának további dokumentumait közli: M. Kiss – Ripp – Vida: A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1954–1955-ben i. m. 233–284.

uniótól.²⁰ A jugoszlávok csúcstalálkozóba való beleegyezése és a jelentős szovjet kölcsön közötti összefüggés nem csak az időbeni egybeesés miatt világos. Ugyanakkor a szovjetek nagyon elégedetlenek voltak a Jugoszlávia és a kapitalista világ között fennálló gazdasági kapcsolatok miatt. A jugoszlávok egy sor stratégiai áru — réz és egyéb színesfémek, tengeri hajók stb. — szállítását megtagadták, az Egyesült Államok előtt vállalt „morális kötelezettségeikre” hivatkozva.

A szovjet párt- és kormánydelegáció 1955. május végi belgrádi látogatásának előkészítése már hetekkel korábban elkezdődött. A szovjet sajtóban felfüggesztették a jugoszlávellenes kampányt. Az SZKP KB Elnöksége 1956. május 19-én, majd május 23-án és 25-én, három alkalommal is megtárgyalta az előkészületeket. Megvitatták a külügyminisztérium által a delegáció számára összeállított több mint 15 oldalas irányelveket, az érkezéskor, a repülőtéren Hruscsov által elmondandó beszédet, s a közös közlemény szovjet tervezetét. Az irányelvek (direktívák) megtárgyalásakor ismét felszínre kerültek a nézeteltérések a jugoszláv kérdésben. Molotov megismételte, szerinte Jugoszlávia nem szocialista, hanem kapitalista ország, a JKSZ és vezetői nem marxisták, s a Jugoszláviára vonatkozó 1948. évi határozat, amelyet Sztálin jóváhagyott, helyes. „1948-ban a jugoszlávok letértek a népi demokrácia útjáról a burzsoá nacionalizmus útjára. A jugoszlávok gyengíteni akarják táborunkat” – mondotta. Érvelése hatott, az Elnökség tagjai közül néhányan, közöttük Malenkov, Kaganovics és Vorosilov elfogadták álláspontját, főként az ideológiai szigorúság számonkérése tekintetében, de tőle eltérően támogatták a kapcsolatok normalizását. Többen azonban vitába szálltak a külügyminiszter értékelésével. Elsősorban Mikoján volt az, aki szembefordult Molotovval, kétségbe vonta, hogy Jugoszlávia ne lenne szocialista állam, sürgette a két ország viszonyában szovjet részről elkövetett hibák, mindenekelőtt a Tájékoztató Iroda 1948. és 1949. évi határozatainak korrekcióját. A vita hatására a külügyminisztérium előterjesztésének a pártközi kapcsolatokra vonatkozó részét átdolgozták, elhagyták belőle a jugoszláv pártvezetést egyoldalúan bíráló megjegyzéseket, s azt húzták alá, hogy a „... Jugoszláv Kommunista Szövetsége vezetőinek többszöri nyilatkozatai a hűségről a marxizmus-leninizmushoz, és a jugoszláv állam szocialista jellegének határozott védelméről, megeremti az SZKP és a JKSZ közötti együttműködés alapjait.” Az Elnökség az átdolgozott irányelveket Molotov határozott ellenzése dacára jóváhagyta. Hruscsov repülőtéren beszédének tervezetét, a pártelnökség tagjai, Molotov kivételével szintén elfogadták azzal, hogy a szakításért a felelősséget L. P. Berijára és V. Sz. Abakumovra, a katonai elhárítás, a „Szermsz” hírhedt főnökére, 1946 és 1951 között az állambiztonsági minisztérium vezetőjére kell hárítani, azért — amint azt Bulganyin elkotyogta — nehogy Sztálinról kelljen beszélni. Döntöttek arról is, hogy az SZKP levelet ír a Tájékoztató Irodát létrehozó kilenc kommunista párt vezetőinek, s javasolják nekik, hogy értékeljék újra az 1948-as Jugoszláviára vonatkozó határozatot, s az 1949. évi kétes hírű határozatot vonják vissza.²¹

²⁰ Szabad Nép, 1955. január 7.

²¹ Az SZKP Elnöksége említett üléseinek jegyzőkönyveit I. Prezídium CK KPSZSZ 1954–1964. Tom 1. Csernovtje potokolnűje zapiszi zaszedanyij. Sztenogrammü. Glavnűj redaktor A. A. Furszenko. Roszpen. Moszkva, 2003. (a továbbiakban Prezídium CK KPSZSZ 1954–1964) 41–44.

Hruscsov és Bulganyin szovjet miniszterelnök 1955 május végi belgrádi útját a világsajtó egyfajta Canossa-járásnak tekintette. Hruscsov repülőtéri beszédében, ahogy előre elhatározták, bocsánatot kért a jugoszláv néptől és személy szerint a Titótól a szovjet részről folytatott súlyosan hibás politikáért, de a felelősséget Berijára és Abakumovra hárította. A szovjet párt első emberének szavai nagyon meglepték a jugoszláv vezetőket, Sztálin felelősségének elhallgatása viszont megütközést keltett körükben. A két állam kapcsolatát szinte teljesen helyreállították, s megállapodtak a gazdasági, kulturális és tudományos együttműködés fejlesztésében. Egyetértettek a pártok közötti kapcsolatok felvételének előkészítésében. Árnyalati különbségek voltak a nemzetközi helyzet megítélésben. Az úgynevezett bandungi külpolitikai alapelvek — a békés egymás mellett élés, a szuverenitás, a területi sérthetlenség, az egyenjogúság tiszteletben tartása, az agresszióról való lemondás stb. — elfogadása szovjet részről Titóék teljes győzelmét jelentette.²² A jugoszlávok leszögezték, garanciákat kell találni arra, hogy a Tájékoztató Iroda országukat sújtó határozatai semmilyen körülmények között ne ismétlődhessenek meg, de felajánlották: ne bolygassák a régi dolgokat. A szovjeteknek pedig tudomásul kellett venniük a szocializmus egyenlőtlen fejlődéséből logikusan következő sokféleséget. Nekik is érdekükben állt, hogy fátylat borítsanak multra.

Az SZKP Elnöksége 1955. június 6-án, meghallgatta Hruscsov szóbeli beszámolóját, majd 8-án megvitatta a delegáció írásos jelentését a jugoszláviai látogatásról.²³ A magas pártfórum messzemenően elégedett volt a belgrádi úttal, a delegáció fogadtatásával, a tárgyalásokkal és az elért eredményekkel, különösen azzal, hogy sikerült pártvonalon előre lépni, bár a részletekről nem történt megállapodás. Úgy érezték, jelentős lépést tettek annak érdekében, hogy a két ország együttműködése javuljon, s Jugoszláviát visszatérítsék a táborba, és a Szovjetunió oldalára állítsák. Az egyetlen disszonáns hang ismét Molotové volt, aki megpróbálta megkérdőjelezni a jugoszláviai látogatás sikerességét, s burkoltan kétségbe vonta, hogy a jugoszlávokkal meg lehet és meg kell egyezni. Álláspontja egyöntetű elutasításra talált. Hruscsov, aki is sértve érezte magát, nagyon keményen fellépett ellene, sőt összefoglalójában megfenyegette Sztálin egykoron legközebbi hívét. Azt hangsúlyozta többekkel egyetértve, tájékoztatni kell a KB-t arról, hogy Molotovnak egy sor kérdésben külön véleménye van, amely eltér a szűkebb pártvezetőség álláspontjától.²⁴ Az SZKP KB 1955. júliusi ülésén is összeütközésre került sor Molotov és Hruscsov között többek között a Tájékoztató Iroda 1948. évi határozatai elfogadása, vagyis a Szovjetunió és Jugoszlávia közötti szakítás kapcsán. Hruscsov azzal vádolta Molotovot és Sztálint,

²² A Belgrádi Nyilatkozatot l. Szabad Nép, 1955. június 3.

²³ Az SZKP Elnöksége 1955. június 6 és 8-i üléseinek jegyzőkönyveit l. Prezídium CK KPSZSZ 1954–1964. 47–54.

²⁴ „Furcsán viselkedik Molotov elvtárs, nem mondta el a véleményét, amikor a jugoszláv kérdést vitattuk meg – jelentette ki Hruscsov. – Molotov elvtárs kiinduló álláspontja helytelen. Azzal a bizonyossággal kell az ügyet kezelni, hogy Jugoszláviát a saját oldalunkra állíthassuk. Lépésről-lépésre meg kell erősíteni a pozícióinkat. Bizalmat kell tanúsítani, nem szabad megengedni a defetizmust. Molotov elvtárs egy sor kérdésben eltér az álláspontunktól. Rögzíteni kell, hogy Molotov elvtársnak saját álláspontja van, amit mi elítélünk.” (Prezídium CK KPSZSZ 1954–1964. 53–54.).

hogy őket terheli a felelősség szakításért, és hogy erre „a KB megkérdése nélkül” került sor.²⁵

A nyilvános nyilatkozatból, diplomatikus hangneme ellenére is, kiderült, hogy a két fél között az ideológiai kérdésekben meglévő jelentős különbségek és nézeteltérések továbbra is fennmaradtak. Az ideológiai-politikai vita tétje a szovjet típusú szocializmus modell reformja volt. A kérdés úgy merült fel, hogy a népi demokratikus országok a sztálinista hatalmi intézményeket a jugoszlávok öngazgató nemzeti kommunizmusa (munkástanácsok) mintájára alakítják-e át, vagy Kelet-Európában megmaradnak a kissé megreformált szovjet típusú rezsimek. Edvard Kardelj, a JKSZ fő ideológusa a munkástanácsrendszert, az új típusú uralmi szervezetet, a nyugat-európai szociáldemokrata pártok irányába való nyitást, az el nem kötelezett országok „blokkjának” szervezését hirdette meg Oslóban a norvég szocialisták konferenciáján.²⁶ A jugoszlávok reformkommunista doktrínájára és Kardelj „szociáldemokrata nézeteire” a szovjetek többször is nagyon élesen reagáltak. Azt is érzékelték, hogy a jugoszlávok regionális hatalmi ambíciói feltámadtak.

A jugoszlávok a közép- és kelet-európai országokkal való normalizációban és nyitásban óvatosságot tanúsítottak. A szovjetek 1955. júliusi, az ideológiai kérdésekre adott válaszukban a két kommunista párt közötti baráti kapcsolatok kiépítését hangsúlyozták, majd hozzátették: a lenini egységfronttaktika és a jugoszlávok nyitása valamennyi szocialista erő felé lényegében ugyanazt jelenti. A magyarokhoz írott és a jugoszláv megnyilatkozásokat kommentáló leveleikben már közel sem voltak ilyen visszafogottak. Indulatosan bírálták Kardelj „revizionista” nézeteit, mert „hencegve fecseg a szocializmus valamely külön jugoszláv útjáról”, holott a marxizmus-leninizmus tanai — a proletárdiktatúráról, a párt-ról, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetről stb. — világosak és mértekadóak.

A magyar–jugoszláv kapcsolatok javulása

Sztálin halála a magyar–jugoszláv kapcsolatokat illetően is új helyzetet teremtett. Magyarország Jugoszláviával szembeni „frontország” szerepe megszűnt. 1953. július 4-én, a két héttel korábban Moszkvában lezajlott „konzultáció” nyomán, az Országgyűlés Rákosi Mátyás helyett Nagy Imrét választotta miniszterelnökké, aki azonban megtarthatta posztját az MDP élén. A jelentős korrekciókat tartalmazó kormányprogram végrehajtása során mindenki számára érzékelhető változások kezdődtek, az erőltetett iparosítást mérsékeltek, az erőszakos kollektivizálást leállították, csökkentették a parasztság terheit, lehetővé tették a kilépést a téeszekből, a politikai represszió jól érzékelhetően enyhült, az ÁVH önállóságát felszámolták, részleges amnesztiát hirdettek, az internálótáborokat feloszlatták, és megkezdődött koncepciók perек felülvizsgálata.

²⁵ L. *Isztoriczeszkij Arhiv*, 1999. 5. sz. 10. Idézi: Prezídium CK KPSZSZ 1954–1964. 893.

²⁶ E. *Kardelj*: A szocialista demokrácia a jugoszláv gyakorlatban. Az előadás 1954. november 8-án Oslóban, a Norvég Munkáspárt aktívja előtt hangzott el, megjelent *Borba* 1955. január 1–3. Magyarul közli: *Létünk*, 1980. 2. sz. 439–472.

lata. Intézkedésket hoztak a nagyon alacsony életszínvonal emelésre.²⁷ Az új miniszterelnök, ellentétben a jugoszláv ügyben erősen kompromittálódott Rákosival, elsősorúként fontosnak tekintette a Jugoszláviához fűződő kapcsolatok helyreállítását, Tito elnök személyes bizalmának és politikai támogatásának ismételt megnyerését, természetesen attól függően, hogy Moszkvában és Belgrádban e téren mi történik.²⁸ A kapcsolatok rendezése, az első Nagy Imre-kormány hivatalba lépése után, már 1953 nyarán megkezdődött.

Az első lépés csakis a kvázi háborús helyzet felszámolása lehetett. A magyar néphadsereg vezetői — az éppen csak enyhülni kezdő nemzetközi légkörben — igen óvatosan és vonakodva próbálták a Nagy-kormány programjának hadsereg-csökkentési előírásait, a Jugoszláviával való „háború nélküli békekötést” végrehajtani.²⁹ 1953. júliusában a magyar kormány biztosította Belgrádot, hogy kész tárgyalni a nyílt ellenségeskedések, a határmenti fegyveres akciók beszüntetéséről. A tárgyalások 1953. augusztus 5-én Baján kezdődtek, s 28-án már megszületett az első normalizációs egyezmény.³⁰ Szeptemberben az internálási rendszer megszüntetése során 110 kényszerrel (valójában túszként) Magyarországon tartott jugoszláv állampolgár térhetett vissza hazájába. Egyéb-ként a repatriálás nagyon nehezen haladt, s ez még sok feszültséget okozott a továbbiakban is.³¹

1953 augusztusában magyar kezdeményezésre Magyarország és Jugoszlávia követi szinten felújította a diplomáciai kapcsolatokat. Szeptember 9-én a belgrádi követé Kurimszky Sándort nevezték ki. November 24-én Dalibor Soldatić személyében egy igazi karrierdiplomata érkezett követként Budapestre.³² 1954. februárig további hat képzett és tapasztalt követségi munkatárs akkreditálásával újjászervezték a budapesti jugoszláv követséget és az ott folyó munkát.

Egy 1953. szeptemberi felmérés szerint Magyarország 87 délszlávok lakta községében kb. 80.000 horvát (80 százalék), szerb (15 százalék) és szlovén (5 százalék) élt. A konfliktus felszámolásával és az ideológiai-politikai nyomás csökkenésével a magyarországi — különösen a déli határsávban élő — délszlávok helyzete is javulni kezdett. 1954. január 30-án a két kormány megbízottai egyezséget

²⁷ L. bővebben: *Rainer M. János*: Nagy Imre. Politikai életrajz. Első kötet. 1896–1953. 1956-os Intézet. Budapest, 1996. 531–542.; *Rainer M. János*: Nagy Imre. Politikai életrajz. Második kötet. 1953–1958. 1956-os Intézet. Budapest, 1999. 9–143. (A továbbiakban: *Rainer*: Nagy Imre. II. k.)

²⁸ Egy érdekes tényre érdemes felfigyelni. Amikor a Jugoszlávia elleni háborús előkészületek javában folytak, 1951. december 9-én Nagy Imre felszólalt a Somogy megyei pártterkekezleten, és annak ellenére, hogy első számú felvonulási és hadászati területnek számított a megye, egyetlen szóval sem említette a jugoszlávokkal való konfliktust. L. *Szabó Bálint*: A szovjet–jugoszláv viszály következményei Magyarországon déli határsávjában 1948–1953, Somogy megye példáján. Egyetemi szakdolgozat. (Kézirat). A beszédet szó szerint közli. (159–168. o.) Köszönjük a szerzőnek és az egyetemi témavezetőnek, Gyarmati Györgynek, hogy erre az érdekes tényre felhívták a figyelmünket.

²⁹ L. *Okvát*: Bástya a béke frontján i. m. 285–287.

³⁰ A határincidensek megszüntetésére indított tárgyalássorozat folyamán a bajai alapegyezményt újabb kiegészítésekkel látták el (Szeged, 1954. február 9–15.; Eszék, 1954. május 8.). (MOL XIX-j-1 j 540 615/25/1954. sz. 1954. június 15. MT határozat és mellékletei.)

³¹ MOL KÜM iratok. 010 219/53. sz. Az iratok mellékletében név szerint és pontos lakóhellyel együtt sorolták fel a többségében a Bácskából származottak nevét.

³² Dalibor Soldatić jugoszláv követ 1953. november 24-én adta át megbízólevelét Dobi István-nak. 1946-ban négy hónapig Washingtonban szolgált, onnan Buenos Airesbe került, majd Rómában volt nagykövet, innen érkezett Budapestre.

kötötték a határjelek felújítására.³³ 1954 folyamán a lassú normalizáció kis lépésekben folytatódott. Helyreállították államhatárokat, május 22-én felújították a kereskedelmi kapcsolatokat. 1954. szeptember 2-án a határincidensek megelőzéséről kötött egyezmény módosításáról újabb tárgyalások kezdődtek.

Az államközi viszonyok rendezése közben a magyar párt vezetői tájékoztatásképpen megkapták a szovjet–jugoszláv levélváltás dokumentumait és a hozzájuk fűzött kommentárokat.³⁴ Az SZKP értékelése szerint a jugoszlávok kételyei és húzódozása ellenére, amelyek a nyugati államokkal kialakult összeköttetések fenntartásával magyarázhatók, határozott előrelépés történt a kapcsolatok helyreállításában. Rákosiékkal közölték, hogy a Tito-ellenes Jugoszláv Patrióták Szövetségének tevékenysége és újságjuk kiadása többé a „Szovjetunió területén nem kívánatos”, továbbá — a jugoszlávok kívánságára — egy szovjet delegációt küldenek Belgrádba a kereskedelmi ügyek megtárgyalásának folytatására. Megjegyezték, úgy látják, hogy a jugoszlávok a Szovjetunióval és a népi demokratikus országokkal való kapcsolataikat egy időben szeretnék rendezni.

Farkas Mihály 1954. október 18-án Szegeden tartott beszédében nyilvánosan is bejelentette, az MDP vezetése tárgyalni kíván Belgráddal. Természetesen ezúttal sem valami önálló magyar külpolitikai akcióról volt szó, a háttérben szovjet–jugoszláv közeledés és a kelet-európai népi demokratikus országok egyeztetett diplomácia lépései húzódtak meg. 1954. november 29-én a Jugoszlávia nemzeti ünnepe alkalmából rendezett fogadáson — évek óta először — Nagy Imre és Rákosi Mátyás mellett az egész magyar felső vezetés megjelent. Általános feltűnést keltett, hogy Nagy Imre miniszterelnök az újév alkalmából nyilatkozatot adott a jugoszláv hírügynökségnek, amelyben kijelentette, hogy a két ország érdeke „a béke biztosításában és a békés együttélés kérdéseiben azonos”.³⁵

1948 óta az első árucserre-forgalmi egyezményt a magyar kormány 1954. május 22-én kötötte Jugoszláviával, 1,2 millió dollár értékben. A megadott kereteket a két ország teljes egészében ki is használta.³⁶ A következő évi magyar tárgyalási célokról egy minisztertanácsi határozatból tudunk. Hegedűs András, a miniszterelnök első helyettese által aláírt határozatból az tűnik ki, hogy a magyar kormány még nem határozta el magát a döntő lépésre. A kormány ugyan helybenhagyta a külkereskedelmi tárgyalások folytatását, de jellemző módon vezetésükkel csak egy minisztériumi osztályvezetőt bízott meg. Ugyanakkor előirányozta a 15–16 millió dolláros keret-megállapodás megkötését; végül pedig — s témánk, a kapcsolatok rendezése szempontjából ez a döntő kérdés — utasította a tárgyalóküldöttséget, hogy ne bocsátkozzék az 1949 előtti magyar tartozások megvitásába”.³⁷

³³ Szabad Nép, 1954. február 3.; valamint MOL XIX j-1-j 522/16/1954. sz. MT iratok.; MOL XIX j-1-j MT 540 517/1/1954. sz. hat. (1954. május 17.)

³⁴ MOL M-KS 276. f. 65/117 ő. e.

³⁵ Szabad Nép, 1955. január 1.

³⁶ MOL XIX-19-2-gg. Salusinszky István feljegyzése a Jugoszláviával való árucserre-forgalom helyzetéről. 1955. augusztus 19.

³⁷ MOL XIX j-1-j. 541/105/2/1954. sz. MT határozat az 1955. évi magyar–jugoszláv árucserre-forgalmi megállapodásról (1954. november 5.).

1955. január 14-én újabb árucseré-forgalmi megállapodást írtak alá Belgrádban a két ország között, amely december 31-ig volt érvényben. Február 23-án a szovjetek értesítették a magyar pártvezetést, hogy küszöbön áll a Hruscsov–Tito találkozó, s talán ez a közlés is hozzájárult ahhoz, hogy március 9-én lezárulhasson egy kétéves vita, mert a két állam tárgyaló delegációi a Tisza folyón történő szabad hajózásról is megegyeztek.³⁸ Az 1955. évi kétoldalú kereskedelmi megállapodásban a magyar exportot 7,3 millió dollárban, a jugoszláv importot 6,4 millió dollárban határozták meg. A jugoszlávok kérésére a főbb magyar áruk összetétele: hengereltárúk, vasúti anyagok, festékek és vegyi anyagok, rádióalkatrészek, dömperek; a jugoszláv import főleg faféleségekből, kenderből és a kohászat által használt piritkoncentrátumból állt. A kereskedelmet nehezítette, hogy a jugoszlávok által igényelt hengereltáru nagy részét tőkés országokból kellett volna behozni. A gépeket és a gépi berendezéseket a jugoszlávok nem kívánták megvásárolni, mert a jóvátételi kötelezettségek teljesítésének keretében számítottak a magyar gépipar termékeire. Arra a magyar érdeklődésre pedig, hogy az elkövetkező években vasércet és rezet tudnának-e szállítani, azt válaszolták, hogy vasércet nem, mert azt maguk kohósítják, pillanatnyilag rezet sem, talán majd később. A kapcsolatok normalizálásának elsőrendű kérdése volt Rijeka kikötőjének magyar használata is.

Bizalmatlanság, nehéz tárgyalások

1955 tavaszán az MDP politikájában a közvélemény számára váratlan politikai irányváltásra került sor. A balos fordulat mindenekelőtt a szovjetunióbeli változásokkal függött össze. 1955. február 8-án leváltották az óvatos reformpolitikát folytató G. M. Malenkovot és Ny. A. Bulganyin marsall lett a miniszterelnök.³⁹ 1955. április 14-én az MDP KV ülésén Nagy Imrét kizárták a PB-ből, illetve a KV-ből, és határozatot hoztak leválásáról. Utóda a kormány élén Hegedüs András lett. A Rákosi–Gerő-csoport vette át a hatalmat. Nagyot félreállították, 1955. december 3-án a pártból is kizárták; rágalomhadjáratot indítottak ellene és az általa folytatott reformpolitika ellen. A Rákosi-féle pártvezetés hozzáfekedett a Nagy Imre miniszterelnöksége idején elért eredmények felszámolásához, s visszatért a sztálinista gazdaságpolitikához és a régi politikai módszerek alkalmazásához.

A magyar belpolitikában bekövetkezett sztálinista fordulat a magyar–jugoszláv viszonyban is hamarosan érezte hatását, a normalizáció folyamata lelassult. Rákosit 1955. május 23-án súlyos csapás érte. Az SZKP elnöksége a három nappal korábban hozott határozata alapján közölte a magyar párttal,

³⁸ Az 1955. március 9-i Sporazum (Egyezmény) előzménye az volt, hogy Jugoszlávia külügyi államtitkársága korábban jegyzékben közölte: 1953. február 28-tól kezdve tilos a magyar hajóknak a Tisza jugoszláv szakaszán közlekedni. A jugoszlávok azzal érveltek, hogy az 1948-as Duna-egyezmény póttjegyzőkönyve lényegében hatálytalanítja az 1921. évi párizsi egyezményt, amely biztosította a Tisza folyón a hajózás szabadságát (MOL XIX j-1-j 00284/1953/december 10.).

³⁹ Az SZKP Elnöksége üléseiről nemrég publikált feljegyzések alapján úgy tűnik, hogy Malenkov elmozdításában a kivégzett Berijához fűződő szoros barátsága, a koncepciók perekben játszott szerepe, s hatalommal való visszaélés képezte a fő okot (Prezídium CK KPSZSZ 1954–1964. 37–38.).

hogy a Tájékoztató Iroda 1949. novemberi — egyébként Magyarországon titokban megtartott — harmadik tanácskozásán hozott, a JKSZ-t súlyosan elítélő és rágalmozó határozatot⁴⁰ vissza kell vonni, s Hruscsov levélben kérte Rákosi hozzájárulását ehhez. (A visszavonás nem vonatkozott az első, 1948. júniusi jugoszlávellenes határozatra.)

A belgrádi csúcstalálkozóval és szovjetek nyilvános bocsánatkérésével erkölcsileg és politikailag megerősödött jugoszláv felső vezetés hamarosan reagált a magyarországi belpolitikai fejleményekre és a Rákosi–Gerő-féle csoport hatalomátvételére. 1955. június 27-én Tito karlováci beszédében újra felsorolta a már ismert jugoszláv sérelmeket, különösen a Rajk-perben történt meghurcoltatásukat. Elesen bírálta Rákosit, „véres kezű” figurának nevezte, őt tette felelőssé azért, mert szavakban ugyan nem, de a gyakorlatban akadályozta a két ország közötti viszony rendezését.⁴¹ A budapesti lapok részleteket közöltek a beszédből, de elhallgatták a magyar pártvezetést ért kemény kritikát. Magyar részről csak két hét múlva reagáltak az elhangzottakra. Rákosi Mátyás 1955. augusztus 8-i csepeli képviselői beszámolójában, tehát nem az MDP, hanem a kormány nevében üdvözölte a jugoszláv–szovjet közeledést, s — átvéve Hruscsovék eljárását — a magyar–jugoszláv viszony megromlásában a felelősséget Péter Gáborra és „bandájára” hárította. Többek között kijelentette: „A jugoszláv nép, a jugoszláv elvtársak és Tito elvtárs is nyugodtak lehetnek afelől, hogy a mi részünkről minden meg fog történi az olyan kölcsönös, egészséges, őszinte baráti viszony helyreállítására, amely Magyarország és Jugoszlávia népei között 1948-ig megvolt, s ezzel is hozzájárulunk a béke, a szocializmus nagy ügyének erősítéséhez”.⁴²

Valójában már június 30-án titkos MDP politikai bizottsági határozat született, amelynek nyomán egy sor diplomáciai lépésre is sor került. 1955. július 9-én a magyar kormány javasolta a budapesti jugoszláv követnek a politikai foglyok kölcsönös kicserélését, s a „szocialista” tapasztalatcsere megindítását, vagyis a különböző rendű és rangú — úttörő, szakszervezeti, mezőgazdasági, sajtó stb. — delegációk kölcsönös látogatásának rendszeresítését. Augusztus 6-án a Külügyminisztérium újabb javaslatokat tartalmazó emlékeztetőt adott át a jugoszláv diplomatának. Sík Endre külügyminiszter-helyettes az akkori magyar álláspontot a következőképpen foglalta össze a pártközpont számára: „... előkészítő munkát végeztünk a (június 30-i) határozat további célkitűzéseinek végrehajtására. Ebben az időszakban azonban még nem vállaltunk konkrét kötelezettséget abban a néhány fő kérdésben, amelynek a jugoszlávok a legnagyobb jelentőséget tulajdonítanak (függőben lévő gazdasági és pénzügyi kérdésekben folytatandó tárgyalások időpontjának kitűzése, öt letartóztatott jugoszláv állampolgár kienvedése, a jugoszláv emigránsoknak egyes kulcspozíciókból való leváltása). Jugoszláv részről azt is várták, hogy a nyilvánosság előtt politikai nyilatkozatot tesszünk a két ország közötti viszonyról. Minthogy mindez a jugoszlávok által várt

⁴⁰ A Tájékoztató Iroda tanácskozását 1949. november 16 és 19 között Galyatetőn rendezték meg a kelet-európai pártok mellett az olasz és a francia kommunista párt képviselőinek részvételével. A házigazda Rákosi volt, a magyar delegációnak rajta kívül Gerő, Révai és Kádár János voltak a tagjai.

⁴¹ Keesing's Contemporary Archives. 1955–1956. 14358.

⁴² MOL M-KS 276. f. 65/218. ö. e. 1955. augusztus 4-én kelt, Rákosi Mátyásnak szóló feljegyzés.

időben nem következett be, meghívásunkat, hogy küldjenek parlamenti delegációt, csak 1956-ra fogadták el, félhivatalos ajánlatunkat nagykövetek cseréjére lényegileg elutasították, majd pedig elhangzott Tito karlováci beszéde. E beszédet követőleg két nagyjelentőségű magyar állásfoglalásra került sor: Rákosi elvtárs augusztus 8-án beszédet mondott Csepelen, augusztus 12-én közöltük a jugoszlávokkal, hogy 28-a után bármikor készek vagyunk tárgyalni a jugoszláv gazdasági és pénzügyi kérdésekről. Ezzel — véleményem szerint — komoly előrehaladás történt a magyar–jugoszláv viszony gyors javulása érdekében”.⁴³ A magyar jugoszláv kapcsolatok rendezésére tett intézkedésekre — a külügyminiszter-helyettes szerint — „eddig választ nem kaptunk”. A tartózkodás oka nyilvánvaló, a jugoszlávok nem ezeket tartották fontosnak. Számukra a gazdasági és pénzügyi kérdések rendezése, az általuk kívánt hengerelt áruk szállításának beindítása, a jugoszláv politikai emigránsok leváltása egyes kulcspozíciókból, végül a jugoszláv ellenes propaganda teljes megtiltása volt az elsődleges cél. Jugoszláv részről elvárták volna, hogy a magyar vezetők határozott és egyértelmű politikai nyilatkozatot tegyenek a két ország közötti viszonyról. A magyar lépések vontatottan és vonakodva, nem a jugoszlávok által várt módon és időben történtek.

Az 1955 augusztusában Moszkvában zajló szovjet–jugoszláv tárgyalásokon is szóba került a magyar–jugoszláv viszony. A moszkvai nagykövetség V. A. Zorin szovjet külügyminiszter-helyettes kérésére, 1955. augusztus 27-én a következőket jelentette Budapestre: „Szovjet szervek nem tartják helyesnek a magyar–jugoszláv tárgyalások előtt javasolt hármas értekezletet. Ennek nyilvánosságra kerülése csak fokozná a jugoszlávok bizalmatlanságát irántunk. Legcélszerűbbnek tartják a két ország közötti közvetlen tárgyalást. A két fél követeléseire vonatkozólag az lenne a legideálisabb, ha kölcsönösen törölnék azokat, s a tárgyalások folyamán felderített szaldót nullára csökkentenék”.⁴⁴ Ezt követően az 1955. szeptember 5-én Belgrádban megkezdődött magyar–jugoszláv gazdasági és pénzügyi tárgyalásokon a magyar delegáció tárgyalási taktikája arra irányult, hogy a múlt lezáratlan ügyeit háttérbe szorítsák, s a gazdasági együttműködés kérdéseit helyezték előtérbe. Kiderült azonban, hogy a jugoszlávok a jövőbeli ügyek helyett olyan követeléseikről kívántak tárgyalni, mint amilyen a gazdasági egyezményekből eredő magyar tartozások, a jóvátétel, valamint a gazdasági kapcsolatok megszakításából eredő károk rendezése.⁴⁵ A tárgyalások szeptember 24-én megszakadtak, miután a jugoszlávok nem fogadták el a „nullszaldós” megoldást előírnó magyar javaslatokat.

A szeptember és december közötti időszakban a gazdasági–pénzügyi vita diplomáciai jegyzékváltás formájában folytatódott. Jugoszlávia ragaszkodott a szerződésekben foglalt magyar kötelezettségek teljesítéséhez, végül a magyar kormány kénytelen volt engedni a követeléseknek. A tárgyalások decemberben Belgrádban kezdődtek meg újra, majd 1956. január 10–18-a között Budapesten folytatódtak. A megállapodást végül 1956. május 29-én írták alá. A magyar–ju-

⁴³ MOL XIX- 19-2-gg. Sik Endre feljegyzése. 1955. augusztus 18.

⁴⁴ MOL M-KS 276. f. 65/213. ő. e.

⁴⁵ MOL M-KS 276. f. 89/256. ő. e.

goszláv gazdasági és pénzügyi kompromisszumos egyezmény lényege a következőkben foglalható össze: a magyar vezetés elfogadta, hogy jóvátétel és kár okozás jogcímén az eredeti magyar ajánlatnál többet, a jugoszláv követelésnél viszont lényegesen kevesebbet, áruszállítással 85 millió dollárt fizet Jugoszláviának. Az áruszállítás kezdetét 1957-ben határozták meg, befejezését 1961-re tették. Magyarország ezzel közvetve és kimondatlanul is elismerte felelősségét Jugoszlávia megbélyegzésében és a szocialista táborból való kizárásában. A két ország 1956 februárja és októbere között egy tucat államközi egyezményt kötött. Legnagyobb jelentősége annak a döntésnek volt, amely a magyar jugoszláv határon megszüntette a 30 kilométeres határsávot, a műszaki határzárakat, és lehetővé tette a kitelepített délszlávok visszaköltözését.⁴⁶ További fontos állami egyezmények születtek a légi forgalomról, a fertőző betegségek elleni védelemről, az egészségügyről és az állategészségügyről, a jogsegélyről, a kiadatásokról és egyéb ügyekről. A magyar–jugoszláv államközi és politikai kapcsolatok normalizációja 1956 nyarán, illetve a magyar párt- és kormánydelegáció októberi látogatásakor fejeződött be.

Rákosi bukása és a kapcsolatok javulása

Tito küldöttség élén 1956 júniusában viszonzta szovjet párt- és kormánydelegáció egy évvel korábbi belgrádi vizitjét. Az SZKP Elnöksége május 25-én vitatta meg Tito programját és a szovjet tárgyalási pozíciót rögzítő külügyminisztériumi előterjesztést. Ismét Molotov volt, aki akadékoskodott, s határozottabb álláspontot sürgetett a jugoszláv párt ideológiai-politikai hibáinak bírálataival kapcsolatban. Hruscsov keseredetten jegyezte meg: „Molotov régi álláspontjához ragaszkodik. Helytelen az, amit javasol. Elkészerítő, hogy a KB ülés óta Molotov nem változott meg”.⁴⁷ Valószínű, hogy Molotov jugoszláv kérdésben elfoglalt rugalmatlan magatartása volt az utolsó csepp a pohárban: Tito érkezése napján, a pártelnökség június 1-jei összejövetelén leváltották a külügyminisztérium éléről, és D. T. Sepilovot, a Pravda főszerkesztőjét, a KB titkárát nevezték ki utódjául. Meneztését illetően teljes volt az egyetértés a pártelnökségben, még a konzervatívnak számító elvbarátai sem álltak ki mellette.⁴⁸

A moszkvai Hruscsov–Tito csúcstalálkozó kompromisszummal zárult, a jugoszlávok némi előnyével. A legfontosabb közös eredmény az volt, hogy megállapodtak az SZKP és a JK SZ közötti kapcsolatok rendezéséről a külön út elismerése, a belügyekbe való be nem avatkozás, az egyenjogúság és a teljes őszinteség lapján. Erről közös Tito és Hruscsov aláírásával közleményt adtak ki.⁴⁹ További gazdasági, kulturális és tudományos megállapodás előkészítését írá-

⁴⁶ MOL XIX j-1-j. Az 3185/1956.(III. 12). sz. MT határozat. A határsávot érintő — márciusi és augusztusi — döntések következtében 1956 szeptemberétől az 1949 után a határzónából kitelepített főleg délszláv lakosok visszaköltözhetnek korábbi lakóhelyükre.

⁴⁷ Prezídium CK KPSZSZ 1954–1964. 135–136.

⁴⁸ Az SZKP Elnöksége 1956. május 26 és 28-i, valamint június 1-jei üléseinek jegyzőkönyve (Prezídium CK KPSZSZ 1954–1964. 137–141.).

⁴⁹ Nyilatkozat a Jugoszláv Kommunista Szövetsége és Szovjetunió Kommunista Pártja viszonyáról. Szabad Nép, június 21.

nyozták elő. A szovjet fél, tekintettel a jó termésre gabonaszállításokra tett ígéretet.

A Belgrád és Moszkva közötti javuló légkört azonban átmenetileg megzavarta a szovjet blokk országai által 1956. június 24. és 27. között tartott „titkos” moszkvai csúcsértekezlet, s különösen Hruscsov 1956. július 13-i, az ún. testvérpártoknak — Titoék tudta nélkül — szétküldött tájékoztató levele a júniusi szovjet–jugoszláv tárgyalásokról.⁵⁰ Az utóbbi ideológiai kérdésekben — váratlanul — éles támadást indított a JKSZ ellen, s többek között kifogásolta, hogy a JKSZ kapcsolatot tart fenn a nyugati szocialista, szociáldemokrata pártokkal, miközben a tábor országaiba működő kommunista pártokkal, elsősorban az albán és a bolgár párttal nem rendeződött viszonya. Hruscsov Rákosit és az MDP-t nem említette, jóllehet júniusban tárgyalások során szovjet részről tájékoztatták a jugoszláv delegációt a magyarországi helyzetről és Szuszlov budapesti útjáról. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy a jugoszláv államfő nem reagált szovjet partnere szavaira azzal, hogy amit hallott, az a magyar párt belügye.

A készülülő vihar azonban nem tört ki, mert mindkét fél érdekelve volt az elért eredmények megtartásában. Szeptember 19-én Hruscsov érkezett 10 napos látogatásra Jugoszláviába, majd szeptember 27-én Titóval együtt a Krímbe utaztak. Az újabb látogatást ugyan magánjellegűnek nyilvánították, de természetesen folytak politikai jellegű megbeszélések. Közös közleményt nem adtak ki, de a jugoszláv politikai vezetés szükségesnek tartotta a nyilvánossággal tudatni, hogy Tito a szovjet vezetőkkel folytatott tárgyalásokon ismételten leszögezte: a kommunista és a szocialista pártok közötti együttműködés csak az egyenjogúságon alapulhat, a világ kettéosztása különböző blokkokra vesélyeztetni a világbékét, s nincs általános szocializmus modell, minden ország maga építi az új társadalmi rendszer, a tapasztalatokat nem lehet más országokra ráerőszakolni. A jugoszláv tájékoztatási iroda által közzé tett nyilatkozat üzenete félreérthetetlen volt: a JKSZ megőrizte önállóságát, nem hódolt be.⁵¹

Az 1956 nyári, kora őszi jugoszláv–szovjet találkozókat a belgrádi vezetés okkal könyvelte el sikerként, mivel jelentősen megnövekedtek Jugoszlávia tekintélyét.⁵² A siker egyúttal arra is alkalmas volt, hogy alátámassza Tito külpolitikai ambícióit. A jugoszláv államelnök azt is céljának tekintette, hogy a kelet-európai desztalinizációs folyamatot befolyásolva növelje országa befolyását a térségben, s egyben mérsékelje a szovjet ellenőrzést. Ehhez szövetségesekre, de legalábbis partnerekre volt szüksége a szocialista országok kompromittálódott sztálinista vezetőivel szemben. A változások iránt Lengyelországban és Magyarországon tapasztalható határozott igény, a reformerek és az ortodox erők harca azzal kecsegtette a jugoszláv vezetőket, hogy igazolódik saját szocializmus-konceptiójuk, és érvényre juthatnak a térségben külpolitikai elképzeléseik. Tito nem is kívánta a magyar–jugoszláv kibékülés folyamatát a legmagasabb

⁵⁰ Hruscsov levele Rákosi Mátyáshoz. 1956. július 13. (Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956–1959. 77–85.).

⁵¹ Keesing's Contemporary Archives. 1955–1956. 15188.

⁵² Yugoslavia and the Soviet Union 1939–1973. A Documentary Survey. Ed. Stephen Clissold Oxford University Press, London–New York–Toronto, 1975. 254–262.

politikai szintre emelni, ameddig Budapesten a jugoszlávellenes politikában kompromittálódott vezetés volt hatalmon.

1956. július 18-án Rákosi Mátyást leváltották a kommunista párt első titkári tisztségéből, utóda Gerő Ernő lett. Rákosi eltávolítása szovjet kezdeményezésre, A. I. Mikojan, az SZKP KB magyar ügyekben járatos tagjának személyes közreműködésével ment végbe. A június 28-i poznańi munkásfelkelés után — a szocialista tábor másik gyenge pontján — a szovjet vezetők igyekeztek a magyarországi belpolitikai feszültséget enyhíteni, de egyúttal erős kezű, Moszkvához feltétlen lojális vezetőt akartak az ország élén látni. Csak hónapok múlva derült ki, hogy Gerő a neki szánt szerepre alkalmatlan.

A jugoszláv párt- és kormánykörök örültek Rákosi bukásának, s nagy jelentőségű változásnak értékelték. Gerőt illetően azonban fentartásaik voltak, nemcsak azért, mert az MDP sztalinista garnitúrájához tartozott, hanem azért is, mert nem tekintették „Jugoszlávia barátjának”. Mikojan július 21–22-én Brioniban Titót is tájékoztatta, aki ha vonakodva is, de elfogadta a személycserét, azzal, hogy az a magyar párt belügye.

Rákosi eltávolítása után a magyar–jugoszláv viszony látványosan javult. Augusztus 8-án az Elnöki Tanács felmentette Kurimszky Sándort és Münnich Ferencet nevezte ki belgrádi magyar követté. Ez a jugoszlávoknak tett gesztus volt, hiszen Münnich az MDP hatalmát veszített első titkára régi ellenfelének számított. Október 10-én a követségeket nagyköveti rangra emelték.⁵³ A két kormány újabb államközi egyeményeket kötött, s tárgyalásokat folytatott további egyezmények tető alá hozásáról. Szeptember 19-én jegyzőkönyvet írtak alá a két ország gazdasági együttműködéséről.

1956. július 19-én — Rákosi felmentésének másnapján — Gerő levélben fordult Titóhoz, és javaslatot tett a pártközi kapcsolatok felvételére. A magyar párt gondosan felkészült a tárgyalásokra, az MDP PB július 26-án, majd augusztus 9-én részletesen megtárgyalta az előkészületeket. A jugoszlávok, akiknek a figyelmét lekötötte a szuezi csatorna államosítása miatt kirobbant nemzetközi válság, azonban nem siettek a válasszal, Titó csak szeptember 11-én regált hivatalosan, nem emelvén kifogást a tárgyalások megkezdése ellen. Bár nem hittek abban, hogy Gerő képes lesz komolyabb, a sztálini struktúrákat átalakító reformok bevezetésére, úgy gondolták, a találkozó lemondása Magyarországon növelné a belpolitikai feszültséget. Az időpontban Tito és Gerő szeptember 30-i krími találkozójukon egyeztek meg, amelyet a jugoszlávok háta mögött Hruscsovék szerveztek meg. Budapesten október 6-án hozták nyilvánosságra, hogy magyar párt- és kormány küldöttség utazik Belgrádba. A nap kiválasztása nem volt véletlen. Aznap ünnepélyesen újratemették az ártatlanul kivégzett Rajk Lászlót és társait. A jugoszláv külügyminisztérium üdvözölte Rajk és társai politikai és erkölcsi rehabilitását, s a gyászbeszédekből kiolvasható szándékot a sztálinista múlttól való elhatárolódásra.⁵⁴

⁵³ Magyar Közlöny, 1956. október 12.

⁵⁴ Ju. V. Andropov budapesti szovjet nagykövet október 12-i jelentése a Gerővel folytatott beszélgetéséről a magyar belpolitikai helyzet súlyosbodásáról és a jugoszláv befolyás növekedéséről számolt be. Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából. Szerk. Vjacseszlav Szereda – Alekszandr Sztikalin. Móra, Budapest, 1993. 83–90. (A továbbiakban: Hiányzó lapok.)

A magyar párt- és kormányküldöttség látogatása október 15-e és 22-e között jó légkörben, kezdetben nagy publicitás mellett zajlott le, de a személyes érintkezés felvételén túl semmilyen konkrét eredménnyel nem járt. A jugoszláv államfő megtette, amit a szovjetek kértek tőle, fogadta Gerőt és a vele érkezett szinte teljes magyar pártvezetést, de többre nem volt hajlandó. Az MDP első titkára többször is sajnálkozását fejezte ki az 1948–1949 után történetek miatt, s önkritikát gyakorolt, de szavainak nem volt hitele. A kiadott közös közlemény szerint a moszkvai deklaráció szellemében szabályozták a JKSZ és az MDP viszonyát, a szovjethez hasonlóan a magyar pártvezetés is kénytelen volt tudomásul venni a jugoszlávoknak a pártok önállóságára, egyenjogúságára, egymás ügyeibe való be nem avatkozásra vonatkozó feltételeit.

A magyar delegáció jugoszláviai látogatásra korántsem volt zavartalan. Rányomták bélyegüket a lengyelországi események, mindenekelőtt Gomułkának a LEMP első titkárává választása és a Magyarországról érkező hírek. Gerő az utolsó két nap már nagyon ideges volt, állandóan hazatelefonáltatott és különböző üzeneteket küldött. Az utolsó napok programját le is mondta. A magyar pártdelegáció tagjainak fel sem tűnt, amire a nyugati diplomaták természetesen felfigyeltek, hogy a magyarok még el sem hagyták az országot, október 20-án már megérkezett Belgrádba a G. Gheorghiu-Dej vezette román párt- és kormánydelegáció, ami elfoglalta a lapok címlapját, Gerőékről jóformán elfelejtkeztek. A feszült magyarországi belpolitikai helyzetben az udvariasságon kívül semmi nem indokolta, hogy a teljes magyar pártvezetés csak október 23-án térjen vissza a hosszúra nyúlt jugoszláviai látogatásról.

A magyar forradalom hatása Belgrádban

Az 1956. október 23-i felkelés a jugoszláv pártvezetést is váratlanul érte. Gerőéktől sem kaphattak megfelelő tájékoztatást, hiszen ők sem tudták pontosan, mi történik Budapesten. A Rákosi-rezsim elleni népfelháborodást jogosnak tekintették, Gerő szereplését, a hírhedt 23-i esti rádióbeszédét, amelyben a felkelőket csöcseléknek nevezte, s főként a szovjet csapatok felkérését a fegyveres beavatkozásra, azonban hibának minősítették és elítélték. Helytelenítették, hogy a szovjet vezetés engedett Gerőnek, valószínűleg nem tudták, sokkal súlyosabban esett latba Moszkvában Andropov szovjet nagykövet beavatkozást sürgető telefonja. Annak örültek volna, ha Nagy Imre és az új vezetés békés úton jutott volna hatalomra, mint Gomułka Lengyelországban.

A jugoszlávok mind Rákosival, mind Gerővel, mind a magyar politikai vezetés más sztálinista elemeivel szemben Nagy Imrét és a pártellenzékét támogatták. A Nagy-csoportnak már 1956 tavaszától, az SZKP XX. kongresszusa utántól, Gimes Miklós és Vásárhelyi Miklós révén rendszeres kapcsolata volt a budapesti jugoszláv misszióval;⁵⁵ ők juttatták el oda Nagy Imre kézíratos tanulmányait, az MDP KV-hoz benyújtott beadványait, s ők informálták a jugoszláv diplomatákat a pártellenzék tevékenységéről. Losonczy Géza csak október 23-a után járt a jugoszláv követségre, s adott tájékoztatást a belpolitikai események-

⁵⁵ Élet és Irodalom, 2001. augusztus 10. Egy 1997-ben készült interjú Vásárhelyi Miklóssal.

ról, s az MDP PB és a pártelnökség döntéseiről. Nagy Imre személyesen nem érintkezett a jugoszláv diplomatákkal és D. Soldatić nagykövettel is csak október 31-én találkozott először. A jugoszlávok Gimest és Vásárhelyit valószínűleg elsősorban információszerzésre használták, s tőlük tudhatták, hogy Nagy ez idő tájt már Jugoszláviát tekintette példaképének, s Magyarország jövőjét független, aktív külpolitikát folytató, de szocialista országgént képzelte el. Nagy érdeklődött a jugoszláv öngazgatási modell, főként a munkástanácsok iránt, s ellenezte a katonai tömbök létrehozását.⁵⁶ Belgrád is azt szerette volna, ha Magyarország és a többi kelet-európai népi demokratikus ország függetlenedik a Szovjetuniótól és a tábortól, s a jugoszláv utat választja. Ezzel függ össze, hogy amikor Nagy Imre kérte, Tito az MDP Központi Vezetőségéhez intézett levelében⁵⁷ támogatásáról biztosította a magyar kormány október 28-i, a felkelők követeléseit felvállaló, demokratikus és szociális reformokat ígérő programnyilatkozatát, amely többek között kilátásba helyezte tárgyalások megkezdését szovjet a csapatok kivonásáról. Magyarország semlegességének november 1-jei deklarálása is megfelelt a jugoszláv kormánykörök elképzeléseinek. Nem bánták volna ha a szovjet csapatokat kivonják Magyarországról, vagy csökkentik létszámukat.

A jugoszláv párt és kormánykörök ugyanakkor egyre növekvő aggodalommal figyelték a magyarországi eseményeket, ami október 28-i levelükben is tükröződött. Álláspontjuk napok alatt megváltozott, annak ellenére, hogy nem voltak megfelelő információik a magyarországi fejleményekről. Titónak október végén már az volt a személyes véleménye, hogy Magyarországon „ellenforradalom” van, és veszélybe kerültek a szocializmus vívmányai. Nagy Imrével is elégedetlenkedtek. V. Velebit helyettes külügyi államtitkár már október 25-én azt a megjegyzést tette a belgrádi angol követség tanácsosa előtt, hogy Nagy nem elég határozott egyéniség.⁵⁸

Október 31-én Soldatić már azt az utasítást kapta, hogy mondja meg Nagy Imrének: „... mi nyugtalankodni kezdünk a jobboldali elhajlás lehetőségének látán, amely veszélyezteti a társadalmi rendszert, függetlenül attól ezt a dolgozó tömegek nem kívánják”.⁵⁹ Belgrádban ekkor már az október–novemberi magyarországi események antikommunista, nacionalista jellegét meghatározóbbnak vélték, mint demokratikus és szocialisztikus vonásait. Tartottak attól, hogy Magyarországon az 1945 előtti erősen jobboldali, autokratikus Horthy-rendszert kísérlik meg restaurálni, s hogy ezzel összefüggésben a jelentős számú jugoszláviai magyar kisebbség kérdését is felvető nacionalista tendenciák jutnak uralomra. Rémülten tapasztalták a kommunistaellenes atrocitásokat és általában a fegyveres felkelés erejét. Kifejezetten elutasították a korlátozás nélküli többpártrendszer bevezetését, a polgári demokratikus politikai struktúra létrejöttét, a jobbol-

⁵⁶ L. Nagy: Snagovi jegyzetek. Bevezető. 23–25, valamint *Vásárhelyi Miklós*: Ellenzékben. Szerkesztette: Tóbiás Aron. Szabad Tér Kiadó. Budapest, 1989. 153.

⁵⁷ Magyar Nemzet, 1956. október 30.

⁵⁸ P. T. Hayman távirata a Foreign Officenak. 1956. október 26. (Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. 135.).

⁵⁹ Koča Popović külügyi államtitkár utasítása D.-nak. 1956. október 31. (Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. 144.).

dali pártok megszerveződését, vagyis mindazt, ami november elején napok alatt bekövetkezett. Szorgalmazták viszont a kommunista párt újjászervezését, esetleg új név alatt. Fenntartás nélkül csak az üzemi munkástanácsok létrejöttét támogatták. Már november 4-e előtt készütséget rendeltek el a jugoszláv hadseregben, és felvonultattak egységeket a magyar–jugoszláv határra. Mindez azért azt is mutatta, hogy noha Belgrád érdekelve volt a magyarországi politikai viszonyok liberalizálódásában, de csak olyan mértékig, ami nem veszélyezteti a jugoszláv kommunista rendszert.

Jugoszlávia és a második szovjet intervenció

A magyarországi folyamatok túlléptek azon a ponton, amikor „titóista” megoldás még elképzelhető volt békés, szerves úton. Ezért Tito és társai számára hamarosan nem látszott annál *kevésbé* rossz megoldás, mint hogy az október 30-i szovjet nyilatkozat ismeretében⁶⁰ és bízva Hruscsov reformelkötelezettségének erejében elfogadják a második szovjet katonai beavatkozást. Ugyanakkor tartottak attól is, hogy Magyarország kilépése a Varsói Szerződésből és a szovjet hadsereg azonnali kivonása a kelet-nyugati katonai szövetségek közötti egyensúly megbomlásához, a térség destabilizálódásához vezet, és ez veszélyeztetheti Jugoszlávia helyzetét és biztonságát.⁶¹

November 2-án este a Brioni szigetére érkező Hruscsovot és Malenkovot kellemesen lepte meg, hogy várakozásaikkal ellentétben Tito és a jugoszláv vezérkar teljesen egyetértett a magyarországi helyzet „ellenforradalom”-ként történő értékelésével, a „szocializmus vívmányai” megvédésének szükségességével. Nem vitatta azt a szovjet döntést, hogy Magyarországon katonailag be kell avatkozni. Amellett foglalt állást, hogy a Nagy-kormányt el kell távolítani és egy új kormányt kell alakítani. Vita csak az új kormányfő személy körül volt, a szovjetek az általuk jól ismert Münnichet akarták, míg Titoék Kádárt javasolták, tekintettel arra, hogy őt Rákosi bebörtönöztette.

A tárgyalások során Hruscsov elengedte a füle mellett azokat a jugoszláv érveket, melyek a munkástanácsokra támaszkodó szocializmusra, a reformokra, a desztalinizációra vonatkoztak, mint ahogy az október 30-i szovjet kormánynyilatkozatban foglaltak deklaratív megerősítése is elsősorban a jugoszlávok támogatásának elnyerését szolgálta, nem pedig a szocialista országok kapcsolatainak új alapokra helyezését kívánta megerősíteni. A jugoszlávok felajánlották, hogy a szovjet intervencióval egyidejűleg, politikai befolyásukat felhasználva, nyomást gyakorolnak Nagy Imrere és híveire, hogy még a szovjet intervenció előtt önként mondjanak le, s ily módon nyissanak utat a hatalomhoz az új, Kádár vezette kormány számára. A részleteket illetően, abban, hogy Nagy lemondatása mikor és miként történjék, előzetesen nem állapodtak meg, s ez

⁶⁰ Megtalálható: Népszava, 1956. október 31.

⁶¹ *Doko Tripković*: Jugoslavija i pitanje azila Nada. (Jugoszlávia és Nagy Imre menedékjogának kérdése.) Istorija 20. veka, 1977. 1. sz. 61–73. Ismerteti Bíró László <http://www.c3.hu/~klio/klio021/klio144.html>. 2005. június 17-i letöltés.

később komoly bonyodalmakhoz vezetett.⁶² A brioni megállapodásnak ezt az elemét szigorú titoktartással kezelték, Tito, aki a JKSZ KB november 6-i ülésén beszámolt a Hruscsovékkal lezajlott találkozóáról, hallgatott róla.⁶³

A jugoszlávok a Nagy Imre-csoport ügyében is a szovjet külpolitikával összhangban cselekedtek. Szántó Zoltán és Losonczy Géza november 1-jén a miniszterelnökségen lezajlott beszélgetés során nem hivatalos formában felvették Soldatić nagykövetnek: tekintettel a fővárosban uralkodó bizonytalan helyzetre, a jugoszláv követség nem nyújtana-e menedéket számukra. Ezt kihasználva a jugoszláv diplomata 3-án, szombaton délután azt az utasítást kapta, hogy közölje Szántóval, a jugoszláv követség befogadja őket, és Belgrád kész menedékjogot adni számukra. Soldatićot arról is tájékoztatták, hogy küszöbön áll az újabb szovjet intervenció, s felhatalmazták, mielőbb lépjen kapcsolatba Szántóval. Ez aznap éjjel 1 óra körül meg is történt. Soldatić a jugoszláv kormány nevében közölte: az eredeti tervektől eltérően nemcsak a nőket és gyerekeket készek befogadni, hanem Nagy Imrét, a magyar pártvezetőség tagjait, sőt másokat is, akiket magyar részről fontosnak tartanak. Szántó csodálkozásának adott hangot, és cáfolta, hogy akár Nagy Imre, akár az MSZMP Intézőbizottságának tagjai, akár ő menekülni szándékozna. A nagykövet azonban a helyzet súlyosságára hivatkozva mielőbbi választ kért, anélkül, hogy megmondta volna, a szovjet támadás bármelyik percben bekövetkezhet. A magyar politikus nem is vette kellően komolyan a jugoszláv ajánlatot, hazament aludni.⁶⁴

Nagy Imréék a jugoszláv nagykövetségen. A szovjet–jugoszláv viszony kiéleződése

November 4-én hajnalban, amikor megkezdődött a szovjet katonai intervenció a forradalom leverésére, a jugoszláv diplomáciai misszió beosztottjai cselekedtek. Összegyűjtötték a követségre, illetve diplomaták lakására a Nagy-kormány kommunista minisztereit és az MSZMP IB elérhető tagjait, valamint családtagjait. Így 48-an jöttek össze a követség épületében, közöttük 14 politikus. Az érkezőkről Soldatić azonnal tájékoztatta Belgrádot. A csoportot teljesen elszigetelték, megtiltották, hogy kapcsolatot tartsanak a külvilággal, nem telefonálhatnak, nem hagyhatták el az épületet, még a követségre menekült jugoszláv újságírókkal sem érintkezhetnek.⁶⁵

A menedékjog felajánlása összhangban volt a bironi megállapodás szellemével, és még azelőtt történt, hogy elhangzott volna Nagy Imre november 4-i

⁶² Veljko Mićunović: Tito követe voltam. Moszkva 1956–1956. Interart. Budapest, 1990. 128–135.; Khruscsev Remembers with an Introduction, Commentary and Notes by Edward Chrankshaw. Andre Deutsh. London, 1971. 420–422.

⁶³ L. Gibianskii: Soviet–Yugoslav Relation and the Hungarian Revolution of 1956. In: Cold War International History Project Bulletin. 10. sz. 139–142. (A továbbiakban: *Gibianskii: Soviet–Yugoslav relation of 1956.*)

⁶⁴ Szántó Zoltán memoranduma a jugoszláv követségre kerülés körülményeiről. 1956. november 16. Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. 228.

⁶⁵ A jugoszláv külügyi államtitkárság utasítása Soldatićnak. 1956. november 4. Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. 160.

híres rádióbeszéde. A miniszterelnöknek az a bejelentése, hogy a szovjet hadsereg egységei támadást indítottak a törvényes magyar kormány ellen annak megdöntésére, a magyar csapatok harcban állnak, a kormány a helyén van – meglepetést és zavart keltett Belgrádban. Nyilvánvalóvá vált, hogy a hatalomátvétel nem megy olyan simán, mint eredetileg gondolták.⁶⁶

Soldatić nagykövet mindent megtett, hogy a Nagy-csoport „kikapcsolására” vonatkozó tervet megvalósítsák. November 4-én több alkalommal is tárgyalt Nagy Imréekkel s közvetítette a jugoszláv párt és kormány javaslatát: a miniszterelnök és hívei tegyenek írásbeli nyilatkozatot, amelyben elismerik a Kádár-kormányt, annak személyi összetételét nem kifogásolják, s elhatárolják magukat kormányfő november 4-e hajnalán a rádióban elhangzott nyilatkozatától, arra hivatkozva, hogy az a „reakció” nyomására történt, de Nagy Imre lemondását nem követelték. A Nagy-csoport tagjai, azok, akik az MSZMP IB tagjai voltak, Donáth Ferenc, Haraszti Sándor, Losonczy Géza, Lukács György és Szántó Zoltán tanácskozássra ültek össze, és egyhangúan elutasították a jugoszláv javaslatot. Elítélték a szovjet beavatkozást, s magát a Kádár-kormányt törvénytelennek tartották. Azt kérték, hogy valamennyiőjüket mielőbb vigyék Jugoszláviába. Ennek hatására Belgrád némiképp visszakozott: közölték Nagy Imrével, hogy nem ragaszkodnak a nyilatkozathoz, az a menedékjog megadásának nem feltétele, de megkönnyítené a magyarországi kibontakozást, a magyar kérdésnek az ENSZ Biztonsági Tanácsában aznapra tervezett megvitatását, s a Kádár-kormány törvényes kormányként való elismerését, ha mégis sor kerülne rá. Nagy megköszönte a felajánlott menedékjogot, ígéretet tett az azzal kapcsolatos nemzetközi szabályok betartására, s maga is engedményt téve, nem utasította el a kért hivatalos nyilatkozat megtételét. Megismételte azonban, hogy szeretnének mielőbb Jugoszláviába utazni.⁶⁷ A jugoszlávok korrekten megmondották, a katonai helyzet miatt ahhoz, hogy elhagyhassák Magyarország területét a szovjet hatóságok beleegyezése kell.

E. Kardelj, a jugoszláv kormány alelnöke, még 4-én tájékoztatta Firjubin szovjet nagykövetet arról, hogy a brioni megállapodásnak megfelelően kapcsolatba léptek Nagy Imrével, s felfedte, hogy a kormányfő és munkatársai a budapesti jugoszláv követségen tartózkodnak. Közölte azt is, hogy meg kívánnak állapodni Nagy Imrével, tegyen a Kádár-kormányt támogató nyilatkozatot, de hallgatott arról, hogy a miniszterelnök lemondását nem vetették fel. Tito nevében kérte a szovjet pártvezetés véleményét, folytassanak-e további tárgyalásokat a magyar felkelés vezetőivel. A jugoszláv államfő azt is kérte, a szovjet kormány kezdeményezze, hogy a Kádár-kormány ne alkalmazzon megtorlást azokkal a kommunistákkal szemben, aki a Rákosi-rendszer elleni fegyveres felkelés oldalára álltak.⁶⁸

Hruscsovot és a szovjet felsővezetést meglepte, hogy Nagy Imréék a jugoszláv nagykövetségen politikai menedékjogot kaptak, mikor arról Brionin nem

⁶⁶ A. S. *Stykalin*: Soviet–Yugoslav Relations and the Case of Imre Nagy. Cold War History, 2005. 1. sz. (a továbbiakban: Stykalin: Soviet–Yugoslav Relations and the Case of Imre Nagy) 6.

⁶⁷ D. Soldatić távirata a külügyi államtitkárságnak. 1956. november 5. (Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. 167.).

⁶⁸ Ny. P. Firjubin belgrádi szovjet nagykövet távirata az SZKP KB-nak. 1956. november 4. A „Jelcin-dosszié” i. m. 108.

volt szó. Nagy november 4-e hajnalán elhangzott rádióbeszéde is kellemetlenül érintette őket. Nem értették a helyzetet és keményen reagáltak. Elutasították a tágyalás gondolatát Nagy Imrével, esetleges újabb nyilatkozatát megkésettnek minősítették, s követelték, hogy a magyar vezetőket adják át a szovjet katonai hatóságoknak, s rajtuk keresztül a Kádár-kormánynak. Arra azonban ígéretet tettek, hogy Kardelj kérésének megfelelően a budapesti követség épületének védelméről gondoskodnak, ami a gyakorlatban követség blokád alá helyezését jelentette.⁶⁹

Tito másnap, 5-én személyes levélben fordult Hruscsovhoz, amelyben beismerte, hogy Nagyék a budapesti jugoszláv nagykövetségen vannak és tudatta, hogy a magyar politikusok szeretnének Jugoszláviába távozni. Kérte, hogy ehhez a Szovjetunió járuljon hozzá. Ugyanakkor azt is világosan megmondta: a Nagy-csoportot nem adják át a Kádár-kormánynak.

Hruscsov és a szovjet pártelnökség nem volt hajlandó abba belegyezni, hogy Nagy Imréék Jugoszláviába emigráljanak, amint azt Titóék is szerették volna. Attól tartottak, hogy részvételükkel kialakulhat egy új politikai-hatalmi központ külföldön, amely vonzerőt gyakorolhat a magyar politikai életre, erősítheti a nemzeti ellenállást és gyengítheti a Kádár-kormány helyzetét és a gazdasági-politikai konszolidációt, a nyugati hatalmak pedig kihasználhatják propagandisztikus célokra. Arról nem is szólva, hogy ily módon Jugoszlávia befolyása tartósan fennmaradna a magyarországi ügyekben. Számoltak azzal is, hogy egy ilyen fordulat nagyon megterhelné nemcsak a magyar–jugoszláv, de az addig alapvetően jó szovjet–jugoszláv viszonyt is. Hruscsov ezért 7-i válaszlevelében⁷⁰ továbbra is ragaszkodott Nagyék kiadásához, s a szovjet–jugoszláv állami és pártkapcsolatok megromlásával fenyegetődött. Megpendítette, szintén fenyegetésként, hogy a Nagyéknak adott menedékjog azt a látszatot keltheti, hogy a magyarországi eseményekért Jugoszlávia a felelős. (Hruscsov ebben a levelében használt először olyan kifejezéseket, mint „Nagy és bűntársai”, „Nagy és cinkostársai”.) A jugoszláv pártvezetés, saját nemzetközi presztízsét féltve, kitartott ama álláspontja mellett, hogy a nemzeti felkelés vezetőit nem adja ki Kádárnak. Tito Hruscsovhoz írt másnapi levelében⁷¹ az események gyors fordulatával magyarázta a történeteket, és azzal, hogy nem volt kellő idő Nagy Imrével és munkatársaival tárgyalni. A szovjetek részéről több megértést kívánt a kialakult helyzet miatt, azt viszont határozottan visszautasította, hogy Jugoszláviának a magyarországi eseményekhez bármilyen köze lett volna. Felvetette, más megoldást kellene találni Nagyék helyzetének rendezésére.

A jugoszláv diplomácia jelezte a magyar miniszterelnöknek: nyilatkozta későn jött, és nem azt tartalmazza, amit vártak. November 7-én közölték azt is, hogy a szovjetek nem járultak hozzá, hogy Jugoszláviába távozzanak, s nehezményezik, hogy a szovjet katonai akció után 4-én hajnalban, mielőtt a követségre mentek, nem mondott le. Azt azonban nem mondták meg, hogy Moszkva

⁶⁹ Távirat Ny. P. Firjubin belgrádi szovjet nagykövetnek. 1956. november 4. (A „Jelcin dosszié” 107.).

⁷⁰ Hruscsov levele a JKSZ KB-hoz. 1956. november 7. (Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. 175–177.).

⁷¹ Tito levele Hruscsovnak. 1956. november 8. (Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. 183–186.).

Nagy és politikai barátai kiadatását követeli. Csak annyit hoztak tudomásukra, hogy a szovjetek azt üzenik: forduljanak Kádárhoz.

Belgrád a szovjetekkel egyidejűleg a Kádár-kormánnyal is érintkezésbe lépett. A hivatalos kapcsolatfelvételre csak november 8-án került sor,⁷² egy nappal azután, hogy Kádárék Szolnokról Budapestre érkeztek, s a kormány letette a hivatali esküt. Soldatić átadta a követségen menedéket kapott magyar politikusok listáját, s éreklődött mi a magyar kormány elképzelése a Nagy-csoport további sorsát illetően. Kádár, aki élesen bírálta a Nagy-kormány tevékenységét, amelynek alig egy héttel maga is tagja volt, főként a többpártrendszer bevezetését, és a Varsói Szerződésből való kilépést, nem emelt kifogást az ellen, hogy Nagy és társai Jugoszláviába emigráljanak. Ahhoz azonban ragaszkodott, hogy távozásuk előtt Nagy Imre kormánya nevében írásban mondjon le. Kádár tekintettel arra, hogy kormánya mind bel-, mind külpolitikai téren teljesen elszigetelt helyzetben volt, nem akarta a feszültséget élezni a vele rokonszenvező jugoszlávokkal. Két nap múlva azonban, az Andropovval folytatott beszélgetés, valamint A. A. Gromiko külügyminiszter-helyettes levelének⁷³ hatására, megváltoztatta véleményét, és elfogadta azt a szovjet álláspontot, s a továbbiakban ahhoz tartotta magát, hogy Nagy Imrééknek nem szabad megengedni, hogy Jugoszláviába távozzanak.

1956. november 8–9. körül a Nagy-csoport sorsát illetően patthelyzet alakult ki. A csapdába került magyar politikusok szerettek volna Belgrádba utazni, de ehhez sem a szovjetek, sem Kádárék nem járultak hozzá. A jugoszlávok viszont abba nem egyeztek bele, hogy átadják őket a szovjet vagy a magyar hatóságoknak, mert az egyenlő lett volna letartóztatásukkal, ami mind belpolitikailag, mind nemzetközileg presztízsveszteséggel járt volna számukra, azt a látszatot kelthette volna, hogy a szovjetek vazallusává váltak. Nagyék jelenléte a követségen viszont érezhetően feszültséget keltett a szovjet–jugoszláv és a szovjet–magyar viszonyban. Közben közjogi értelemben új helyzet állt elő: november 7-én a Kádár-kormány letette a hivatali esküt, s az Elnöki Tanács felmentette a Nagy Imre-vezette nemzeti kormányt.

A patthelyzetből való kiútra mindegyik fél saját érdekei szerint igyekezett megoldást találni. A jugoszlávok, akik szerettek volna mielőbb megszabadulni a Szovjetunióval való konfliktus forrásától, igyekeztek siettetni a tárgyalásokat. A szovjetek olyan megoldást kerestek, amelynek révén kihagyhatják Titóékat a konfliktus rendezésből. Kádárt és a magyar pártvezetést szintén nyomasztotta a Nagy-csoport helyzetének rendezetlensége. Nem akarták hogy valamiféle „kettős hatalom” alakuljon ki, ami az egyébként is súlyos belpolitikai helyzetet tovább nehezíti, és nemzetközi téren is károkat okozhatott volna.⁷⁴

A jugoszlávok először Nagy Imréékkel próbálták megegyezni. A Ranković miniszterelnök-helyettes — Kádár véleményének ismeretében — november 9-

---

⁷² Feljegyzés Soldatić nagykövet Kádár Jánossal folytatott megbeszéléséről. (Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. 181–183.).

⁷³ Gromiko távirata Andropovhoz. 1956. november 9. (Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. 188–190.).

⁷⁴ *Gibianskii*: Soviet–Yugoslav Relation of 1956 i. m. 141.

én azzal a javaslattal fordult Nagy Imréhez, hogy mind a szovjet, mind a magyar kormánnyal folytatandó tárgyalásokat megkönnyítené, csökkentené a szovjet katonai beavatkozás politikai súlyát, és Belgrád érdekeivel is összhangban lenne, ha november 4-ére visszadatálva írásban lemondana, tekintettel arra, hogy a Kádár-kormány letette a hivatali esküt, és a Nagy Imre-kormány november 4-e óta gyakorlatilag nem létezik.⁷⁵ Az MSZMP Intézőbizottságának követségén lévő tagjai a javaslatot megvitatták. Az első körben, ha fenntartásokkal is, de hajlottak elfogadására, ekkor készült Nagy Imre lemondó levelének fennmaradt változata is, de végül teljes egyetértéssel elutasították a jugoszláv ajánlatot. Arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az Alkotmány értelmében nincs szükség lemondó nyilatkozatra, az Országgyűlés a kormány bármely tagját felmentheti.⁷⁶ Nagy Imre Rankovićnak címzett november 10-i válaszlevelében közölte: az adott helyzetben, a Kádár-kormány hivatalba lépése után nem látja értelmét a lemondó levél elkészítésnek, s visszadatálására egyébként sem lenne hajlandó.⁷⁷

Az előbbiekkal egyidejűleg a jugoszláv kormány azzal az alternatív javaslattal fordult a Budapesthez, hogy vagy tegye lehetővé, hogy Nagy és társai amnesztiával és megfelelő garanciákkal elhagyhassák a követséget és hazatérhessenek, vagy járuljon ahhoz hozzá, hogy Nagyék Jugoszláviába távozhassanak. Érzékelte, hogy a maga részéről az első megoldást preferálja. Azt a lehetőséget, hogy az októberi nemzeti felkelés vezetőit minden feltétel nélkül átadják, elutasította. Kádár — szovjet ösztönzésre — azonban mindkét megoldást elutasította.

Közben a Borba november 16-án nyilvánosságra hozta Tito 11-én pártaktivisták előtt Pulában elmondott beszédét.⁷⁸ Ebben azzal igazolta a november 4-i magyarországi szovjet intervenciót, hogy az volt a kisebbik rossz az ellenforradalom hatalomra jutásához képest, és támogatásáról biztosította a Kádár-kormányt. Ugyanakkor a helyzet kialakulásáért felelőssé tette a szovjet pártvezetést, amely szerinte az utolsó pillanatig pártfogolta a Rákosi-rendszert, beleértve az első, október 23-i beavatkozást is, amelyet végzetes hibának nevezett. Tito bírálta a Nagy-kormányt is, amely nem lépett fel erélyesen az ellenforradalom ellen, emiatt polgárháborús helyzet alakult ki Magyarországon, melynek során kommunistákat és más haladó embereket gyilkoltak. Bár Jugoszlávia nem volt tagja a szervezetnek, helytelenítette a Varsói Szerződésből történt kilépést. Tito beszéde, az alapkérdésekben elfoglalt álláspontja ellenére, elhatárolódást jelentett a Szovjetunió magyarországi politikájától, amit Moszkvában meglehetősen zokon vettek. Hruscsov, aki az SZKP Elnökségében a legtöbbet tette a kibékülés érdekében, személyesen is megsértődött. Tito beszédét nyílt támadásnak minősítette és visszautasította a sztalinizmus vádját. Figyelmeztette a jugoszlávokat, Tito fellépése a pártkapcsolatok megszakításához vezethet. A Pravda november 19-én, majd 23-án a vissza utasította a jugoszláv államfő vádjait, igaz, viszonylag mérsékelt hangnemben.

⁷⁵ Rankovic távirata Soldaticnak. 1956. november 9. (Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. 190–191.).

⁷⁶ Rainer: Nagy Imre 1953–1958. i. m. 344–345.

⁷⁷ Nagy Imre levele Rankovićnak. 1956. november 10. (Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. 191–192.).

⁷⁸ J. B. Tito: Beszédék és cikkek. XI. k. Forum, Novi Sad. 1955–1957. 219–231.

Eközben Moszkva is új kezdeményezéssel lépett fel. Hruscsov azt az ajánlatot tette november 11-én Rankovićnak, a jugoszláv kormány alelnökének, hogy Nagy Imrét közös megegyezéssel szállítsák Romániába. 1956-ban a szovjet–román viszony még felhőtlen volt, a bukaresti párt- és állami vezetés élvezte Hruscsovék bizalmát, s minden jel szerint a katonai és titkosszolgálati együttműködés is tökéletesen működött. Tisztában voltak azzal, hogy G. Gheorghiu-Dej, a Román Munkáspárt első titkára, s a román pártvezetés az első perctől kezdve ellenszenvvel figyelte a budapesti eseményeket, attól tartva, hogy azok az erdélyi magyarság körében is visszhangot kelthetnek, s a belpolitikai nyugtalanság Románia más vidékeire is áttérjedhet. Azt is tudták, hogy a magyar miniszterelnök november 2-án éppen Gheorghiu-Dejhez fordult azzal a kéréssel, hogy próbáljon meg közvetíteni a magyar és szovjet kormány közötti tárgyalások érdekében. Belgrád ezt a szovjet kezdeményezést visszautasította, mert úgy vélte, ez a megoldás egyenlő lenne Nagy Imrék letartóztatásával, s az érintettek sem fogadnák el. A szovjet pártvezetés azonban nem várt tovább, cselekedett.

November 15-én pártküldöttség élén a magyar fővárosba érkezett G. M. Malenkov, az SZKP KB Elnökségének tagja, a szovjet kormány elnökhelyettese, és bekapcsolódott a Nagyék eltávolítását célzó tárgyalásokba. 16-án Malenkov, s a már napok óta Pesten tartózkodó Szuszlov és A. B. Arisztov, az SZKP KB titkára, valamint I. A. Szerov tábornok, a KGB elnöke Leányfalun, egy szigorúan titkos szűk körű megbeszélésen részletesen tájékoztatták Kádár Jánost Nagyék Romániába történő deportálásával kapcsolatos terveikről, aki anélkül, hogy az MSZMP IB-t, vagy a kormányt tájékoztatta volna, a hallottakat tudomásul vette. Erről még aznap, 17-én Malenkovék tájékoztatták az SZKP KB-t, amely jóváhagyta a tervet, s a KGB utasítást kapott Nagyék letartóztatására, amint elhagyják a jugoszláv követséget.⁷⁹

November 17-én Kádár János — szovjet sugalmazásra, s az előző napi egyeztetéssel összhangban — a Budapesten zajló magyar–jugoszláv tárgyalások újabb fordulóján⁸⁰ új követelésekkel lépett fel. Ismét sürgette, hogy Nagy és Losonczy írásban mondjanak le, gyakoroljanak önkritikát, támogassák az „ellenforradalom” elleni harcot, jelentsék ki, hogy nem támadják az új kormányt, s a jövőben nem folytatnak kormányellenes tevékenységet. Nagy Imre, valamint közvetlen munkatársai (Losonczy Géza, Haraszi Sándor, Donáth Ferenc, Jánosi Ferenc, Szilágyi József, Tánzos Gábor és Rajk Júlia) hagyják el a jugoszláv követséget, és ideiglenesen utazzanak Romániába. A jugoszláv kormány számára a Kádár „új” követelései természetesen elfogadhatatlanok voltak. Ezért Kardelj november 18-án Kádárhoz írt levelében⁸¹ visszatért ahhoz a korábbi jugoszláv javaslatához, hogy a magyar kormány adjon írásbeli biztosítékot arra vonatkozóan, hogy Nagy Imre és társai szabadon elhagyhatják a jugoszláv követséget és hazatérhetnek otthonaikba. Közölte azt is, hogy az ellen nincs kifogásuk, hogy Nagy Imrék egy időre Romániában kapjanak menedéket, de az Nagyék döntésének

⁷⁹ Malenkov, Szuszlov és Arisztov távirata az SZKP KB-nak. 1957. november 17. Közli: Hiányzó lapok i. m. 235–236.; *Gibianskii*: Soviet-Yugoslav Relation of 1956 i. m. 143.

⁸⁰ Ezekre vonatkozóan l. Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. 233–244.

⁸¹ E. Kardelj levele Kádár Jánoshoz. 1956. november 18. (Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. 245–247.).

kérdése. Tudatta, hogy a részletek megbeszélésére Budapestre küldik D. Vidić helyettes külügyi államtitkárt.

Az SZKP Központi Bizottsága november 14-én vagy 15-én fordult a Román Munkáspárt Központi Vezetőségéhez Nagyék „átköltözése” ügyében. A román pártvezetés fenntartás nélkül egyetértett a tervvel. A jugoszláv–román viszony Sztálin halála, majd Hruscsovék 1955-ös belgrádi látogatása után gyorsabban normalizálódott, mint a magyar–jugoszláv kapcsolat, amelyre súlyos teherként nehezedett Rákosi Máttyás személye. Tito elnök 1956. június 24–27-e közötti bukaresti látogatásán rendezték a két ország közötti vitás kérdéseket. A Gheorghiu-Dej vezette román párt- és kormánydelegáció 1956. október 20-án érkezett viszontlátogatásra Belgrádba, és kilenc napot töltött Jugoszláviában. A magyarországi népfelkelés és forradalom híre ott érte Dejét, s tapasztalhatták, miként változik meg a Nagy Imre kormányát kezdetben támogató jugoszláv vezetők véleménye a budapesti eseményekről.

Gheorghiu-Dej elutazása előtt, október 16-án találkozott N. Vujanović jugoszláv nagykövettel. Annak a véleményének adott hangot, miszerint az lenne a legjobb, ha Nagy és néhány társa „menedéket kapnának” Romániában, s mindaddig ott is maradnának, amíg a magyarországi viszonyok nem rendeződnek. Felajánlották, hogy „szabad életet és mindennemű segítséget” készek biztosítani számukra, sőt erről hajlandók írásbeli biztosítékot is nyújtani a jugoszláv kormánynak. De azt is elképzelhetőnek tartották, hogy Nagy Imre önkritikát gyakorol, a nyilvánosság előtt támogatásáról biztosítja a Kádár-kormányt és Magyarországon marad. Dej nem tagadta, hogy a román pártvezetés az első megoldást tartaná helyesnek, és kérte Tito véleményét. Együttal bejelentette: november 19-én vagy 20-án Budapestre repül, hogy a „megegyezéssel megoldás” létrejöttét elősegítse. A jugoszláv kormány azonnal válaszolt, másnap, november 17-én Vujanović nagykövettel útján közölte, a Nagy-csoport ügyében mindent megtettek, amit tehettek. Beszámolt a Soldatić és Kádár között 16–17-én lezajlott tárgyalásokról, nem hallgatva el, hogy majdnem eljutottak a megállapodásig, amikor a magyar pártvezető újabb igényekkel lépett fel. Kádár követelése új helyzetet teremtettek, és most minden Nagy Imréen múlik. Vujanović közölte: a jugoszláv kormánynak nincs kifogása az ellen, hogy Nagy Imre és társai Romániába utazzanak, ha ők abba beleegyeznek, s kész hozzájárulni ahhoz, hogy Dejük tervezett látogatásuk során a budapesti követségen a magyar felkelés volt vezetőivel találkozzanak, ha ahhoz Budapest hozzájárul. A román pártvezetés a jugoszláv választ úgy értékelte, hogy a Belgrádnak nincs kifogása az ellen, hogy Nagyékot Romániába szállítsák, ha abba a magyar politikusok beleegyeznek.⁸²

D. Vidić november 19-e és 22-e között négy napig tárgyalt a magyar fővárosban. A leányfalui megállapodásról nyilvánvalóan nem értesülhetett, de az ma még tisztázatlan, hogy Nagy Imréék deportálásának előkészítésébe a jugoszláv követség munkatársai közül kik és milyen mértékig voltak beavatva. Azt min-

---

⁸² *Vida István*: Miért Románia? A Nagy Imre-csoport deportálása Rubicon, 1993. 7. sz. 25–26.; *Kiss József – Varga Andrea*: A Nagy Imre-csoport elrablása és deportálása Romániába. Társadalmi Szemle, 1997. 10. sz. 78–96.

denesetre tudták, hogy Lukács Györgyöt és Vas Zoltánt november 18-án, alig-hogy elhagyták a követség épületét a jugoszláv misszió autóján, a szovjet és magyar belbiztonsági emberek letartóztatták, noha azt ígérték nekik, hogy bántatlanul hazatérhetnek otthonukba. Ebből már sejteni lehetett, hogy mi fog történni Naggyal és társaival. Vidić és Soldatić, ha előre nem is voltak talán beavatva, feltehetően számoltak azzal, hogy Nagyékát is őrizetbe fogják venni, ha kilépnek a követségről. Mindenképpen szerették volna az általuk hívott vendégeket mielőbb a követségén kívül látni.

A magyar–jugoszláv tárgyalások nem voltak igazi tárgyalások. Kádár tudta, hogy mi lesz, s azt is tudta, bármit aláírhat, úgy sem kell betartania. A jugoszlávok legalább saját presztízsüket szerették volna megmenteni. A látszólag kemény tárgyalások ellenére Kádár viszonylag könnyedén beleegyezett a kért garancialevél átadásába.⁸³ Münnich Ferenc a fegyveres erők minisztere, a szovjetek bizalmi embere írásban szintén ígéretet tett, hogy Nagyot és munkatársait múltbéli cselekedeteikért nem fogják felelősségre vonni.⁸⁴ Politikai nyilatkozat tételéhez sem ragaszkodtak. A technikai részleteket Soldatić és Münnich beszélték meg. Vidić a tárgyalás során fel sem vetette azt a kérdést, hogy mi történjék abban az esetben, ha valamelyik fél nem tartja be a megállapodást. Annak sincs jele, hogy az általuk szorgalmazott garanciák ügyében a szovjetekkel akár Moszkvában, akár Budapesten tárgyaltak volna. A feszültté vált viszonyt ezt nem tette lehetővé.

A jugoszláv diplomata, miután Belgrádban jóváhagyták a megállapodást, 22-én a követségen Nagy Imréekkel is ismertette a Kádár-féle garancialevélben foglaltakat, bár a levelet magát nem adta át. Nincs nyoma annak, hogy Lukácsék letartóztatásról említést tett volna. A hallottak alapján a felkelés vezetői írásban lemondtak a menedékjogról, de az autóbusz, amelybe beszálltak nem haza-, hanem a szovjet városparancsnokságra vitte őket, ahol őrizetbe vették, majd másnap repülővel Romániába deportálták valamennyiüket.⁸⁵

November 22-én — a szovjet biztonságiak akciója előtt néhány órával — kétnapos látogatásra Budapestre érkezett Gheorghiu-Dej, Chivu Stoica, Emil Bodnăraş miniszterelnök-helyettes, a titkosszolgálatokat felügyelő hadügyminiszter és Walter Roman KB tag, akit Nagy Imre, még a moszkvai emigrációból ismert. Először Szuszlovékkal találkoztak, majd Kádárhoz siettek. Walter Roman még aznap este Kádár és Gheorghiu-Dej megbízásból felkereste a miniszterelnököt, és közölte a két pártvezető javaslatát: Nagy három-négy hónapra vonuljon ki a közéletből, utazzon Romániába, s egy nyilatkozatban tegye közzé, mindezt saját lehatározásából teszi. Nagy az ajánlatot elutasította, s nagyon határozottan megmondta: „... én Magyarországot önként el nem hagyom, legfeljebb elhurcolhatnak, és semmiféle nyilatkozatot sem vagyok hajlandó adni”. Élesen tiltako-

⁸³ Kádár János levele Kardeljhez. 1956. november 21. (Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. 267–269.).

⁸⁴ Münnich Ferenc levele Kardeljhez. 1956. november 21. (Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. 274–275.).

⁸⁵ A menedéjkog kérdésére és a Nagy-csoport deportálására l. Nagy Imre beszámolóját: Nagy: Snagovi jegyzetek i. m. 101–109. Továbbá: Rainer: Nagy Imre. II. k. i. m. 339–355.; Ember Judit: Menedéjkog – a Nagy Imre-csoport elrablása. Szabad Tér Kiadó. Budapest, 1989.

zott az aznap történetek miatt, és leszögezte, hogy politikai magatartásáról csak mint „szabad és független ember” hajlandó nyilatkozni.⁸⁶ Ezt követően Kádár és Dej megállapodtak abban, hogy Nagyot és csoportját mielőbb útra kell indítani Romániába. Aláírtak egy magyar–román kormányközi egyezményt, amely Nagy Imréék romániai tartózkodását volt hivatva szabályozni.⁸⁷

A jugoszláv kormány, nemzetközi tekintélyét mentve azonnal élesen tiltakozott Nagy Imrék elhurcolása miatt, s a jugoszláv sajtó lehozta a magyar és a szovjet nagykövetséghez eljuttatott jegyzékeket.⁸⁸ A román pártvezetés a kialakult helyzetben megpróbált közvetítőként fellépni, attól tartva, hogy Belgrád a nemzetközi közvéleményhez, esetleg az ENSZ-hez fordul, és szót emel Nagyék ügyében. November 25-én Dej fogadta a jugoszláv nagykövetet, és sürgős találkozót kért Titótól, s indítványozta, hogy a jugoszláv kormány és a sajtó tartózkodjon újabb protestáló megnyilatkozásoktól. A Moszkva nem támogatta a román kezdeményezést, de nem is ellenezte. A szovjetek tudta nélkül az összejövetelre mégis sor került, ha alacsonyabb szinten is. A RKP PB határozata alapján november 27-én E. Bodnáraş és P. Borilă, miniszterelnök-helyettes, a PB tagjai a jugoszláv–román határon találkoztak Kardeljel és Ranković-tal, hogy a Nagy-csoport kérdését megvitassák. A román vezetők azt szerették volna elérni, hogy a jugoszlávok „ne csapjanak nagy zajt a kérdés körül, és ne élezzék a helyzetet”.⁸⁹ Hogy miben állapodtak meg, azt források hiányában ma még nem lehet pontosan tudni. A következő hetek eseményeiből azt a következtetést lehet levonni, hogy a jugoszláv fél részben elfogadta a románok javaslatait, mert nem akarta tovább rontani viszonyát a Szovjetunióval és szomszédaival, de elhatárolta magát attól az eljárástól, ahogy a szovjet és magyar hatóságok a Nagy-ügyet megoldották.⁹⁰

A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv viszony elmérgesedése

1956. november 22-e újabb fordulóponthoz vezetett a magyar–jugoszláv és a szovjet–jugoszláv kapcsolatok történetében. A Nagy Imre-csoport deportálása új helyzetet teremtett, s lezárt egy korábbi időszakot. Nagyék deportálása után Jugoszlávia, Magyarország és a Szovjetunió között rövid, de heves jegyzékháború bontakozott ki, amely elfedte a lényegét, azt, hogy a Nagy Imre-ügy megoldása végül is mindenkinek jól jött, a jugoszlávoknak is, akik megszabadultak egy tehertételtől. Az ellentétek olyan kényszerpályára terelték a kapcsolatokat, amelyek — ha fordulatot történet során, bonyolult politikai játszmákat követően is — logikusan vezettek el a már jól ismert befejezéshez.

A jugoszlávok magatartása 1956. november 4-ét követő hetekben egyértelmű volt: tisztázni kívánták magukat a menedékjog megadása, s főképp a Nagy-

⁸⁶ Nagy Imre levele Donáth Ferencnek. Budapest, 1956. november 23. (*Nagy*: Snagovi jegyzetek i. m. 225.).

⁸⁷ Aurel Málnaşan külügyminiszter-helyettes levele Sebes István külügyminiszter-helyettesnek. (Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. 280–282.).

⁸⁸ Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. 291–296.

⁸⁹ Bulganyin feljegyzése az SZKP Elnöksége számára. 1956. november 27. (Hiányzó lapok i. m. 246–247.).

⁹⁰ L. részletesebben: *Styhalin*: Soviet–Yugoslav Relations and the Case of Imre Nagy i. m. 13–14.

csoport elrablása miatt viselt nemzetközi jogi és erkölcsi felelősség alól. A Kádár-kormánytól kapott garancialevél birtokában szerették volna elérni a Nagy Imre-ügy olyan „kompromisszumos” megoldását, amely nem veti fel a jugoszlávok általános felelősségét. A Kádár-kormány, amely elsőrendűen fontosnak tartotta a Jugoszláviához fűződő kapcsolatok ismételt normalizálását, nem tehetett mást, mint hogy csillapítsa a botrányt és a konfliktust. A kölcsönös bizalmatlanság, a hatalmi és presztízsszemponatok, valamint a magyarországi konszolidációs politika megváltozása mellett, különösen a szovjet–jugoszláv kapcsolatok további romlása vezetett a konfrontáció erősödéséhez. A szovjet vezetésben viszont az a meggyőződés erősödött, hogy Magyarországon határozottabb és szigorúbb fellépésre van szükség, az MSZMP-n belül fel kell számolni a politikai-ideológiai bizonytalanságot. Egy Moszkvába küldött jelentésből kiderül, hogy a szovjet megbízottak új és „pozitív” fejleménynek tartották a „jugoszlávbarát elemek” visszaszorulását a magyar vezetésben.⁹¹ Mielőtt végképp egyértelművé vált volna, hogy a „puha” vagy a „keményvonalas” konszolidáció híveinek álláspontja érvényesülhet, fölélénkültek a belső viták az MSZMP vezető köreiben, éppen az éleződő szovjet–jugoszláv konfliktussal összefüggésben.⁹²

A Pravda és a Borba hasábjain, valamint a háttérben Hruscsov és Tito levelezésében folyó és egyre élesedő vitának komoly tétje volt. A jugoszlávok Tito híres pulai beszédével, majd Edvard Kardelj december 7-én a belgrádi parlament ülésén elmondott felszólalásával⁹³ kivívták a nagyhatalmi érdekeire és kelet-európai befolyására gondosan és töretlenül ügyelő szovjet vezetés haragját. A jugoszláv vezetők ugyanis ismét a szovjet rendszer egészét, a sztálinizmus intézményesült rendszerét bírálták, mégpedig olyan módon, hogy azzal a jugoszláv modell idealizált példáját állították szembe. Ezt Moszkvában a szovjet tábor szétszakítására, az ideológiai és politikai egység megbontására tett jugoszláv kísérletnek minősítették.⁹⁴ Hruscsov számára a szovjet–jugoszláv kibékülés reménye, Jugoszláviának a tábor közelébe csalogatása, egyszóval a Sztálin utáni jugoszláv politika került veszélybe. Egy csapásra úgy tűnt, hogy a jugoszlávoknak engedményeket tevő hruscsovi politikai terv látványosan megbukott. Titóék önállóságuk fenntartásával és az ortodox marxista–leninista ideológiától eltérő saját modelljük népszerűsítésével törekedtek közép-európai befolyásuk erősítésére. S mindezt éppen az 1956-os magyar nemzeti felkelés és a lengyelek függetlenedési kísérletei miatt elbizonytalanodott hatalmi helyzetben. A szovjetek magyarországi politikájának sarkalatos eleme volt, hogy a lázadásra hajlamos magyarokat továbbra is eltántorítsák a jugoszláv típusú szocializmus mintájának követésétől. A kádári vezetés pedig a legkisebb mértékben sem engedhette meg magának azt, hogy

⁹¹ Hiányzó lapok i. m. 176.

⁹² Sipos Levente: Puhák és kemények. Politikai viták 1956 végén. Rubicon, 1991. 5. sz. 30–34.; A Népszabadság letiltott cikke 1956 novemberében. Közli Sipos Levente. Múltunk, 1992. 1. sz. 131–144.; Ormos Mária: A konszolidáció problémái 1956 és 1958 között. Társadalmi Szemle, 1989. 8–9. sz. 50–51.

⁹³ E. Kardelj beszéde a Skupština 1956. december 7-i ülésén hangzott el. Magyar Szó, 1956. december 8–9.

⁹⁴ A szovjet diplomácia egyértelműen ilyen módon értékelte az eseményeket, erről tanúskodik egyebek mellett Kuti Jenőnek, a belgrádi nagykövetség ideiglenes ügyvivőjének 1957. február 7-i jelentése: MOL XIX j-1-j KÜM TÜK Jugoszlávia. 19. d. 00131/3/1957.

szembeszálljon Moszkva akaratával, még az ellenállás látszatától is tartózkodnia kellett.

Az MSZMP-ben egyre erőteljesebbé vált 1956 októberének olyan értelmezése, amely szerint az kezdettől fogva ellenforradalom volt. A felkelés tudatos szervezkedés és árulás következtében robbant ki, nem pedig — amint többek között a jugoszlávok is állították — a szovjet típusú rendszer, a néptömegek általános elégedetlensége és elkeseredése miatt. A formálódó koncepció pontosan megfelelt a szovjet sugallatnak. Eszerint a szovjet rendszerű szocializmus elleni nemzeti felkelést „természetesen” a nemzetközi imperializmus nyílt beavatkozása és szándékos provokációja okozta. Az „imperializmus ügynöke” szerepét Jugoszláviára egyszer már — 1948–1949-ben — kiosztották, ezúttal ismét a nemzetközi kommunista mozgalom kiátkozásától tarthattak. Az elmélyülő ideológiai vita, a jugoszláv revizionizmusnak és nemzeti kommunizmusnak mint a Nagy Imre-féle árulás eszmei alapjának elítélése megteremtette hozzá a lehetőséget. Példát mutató és félelmet keltő megtorlásra, a restauráció következetes végrehajtására bátorította a magyar párt- és kormányköröket az önállósodó kínai vezetés is. A kínai kommunisták — a Szovjetunió mindenhatóságát és tekintélyét erősen megrendítő „ellenforradalmi helyzetben” — kedvező lehetőséget láttak a befolyásszerzésre a nemzetközi kommunista mozgalomban és Kelet-Európában.⁹⁵ Mint Tito Hruscsovhoz írott leveléből⁹⁶ kitűnik, a jugoszlávok — érzékelve a veszélyhelyzetet — a „kiátkozási hadjárat” megismétlődésétől tartottak. Szovjet részről erősödő hangon a jugoszláv revizionizmust és a nemzeti kommunizmust kritizálták; jugoszláv oldalról viszont a szovjet hegemonisztikus törekvéseket bírálták. A két vitázó fél közé szorult kádári politika mozgásterét, s a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulását alapvetően ez a nemzetközivé váló összetűzés határozta meg.

A magyar pártvezetés Jugoszláviával kapcsolatos politikájának keményedését a nemzetközi körülmények okozták, de nem volt elhanyagolható a Moszkvában intrikáló Rákosi-féle emigráncsoport tevékenysége sem. A szovjet felső vezetésben valóságosan létező és erősnek látszó „ultrabalos” politikai irányzathoz próbálták kötni hatalomba való visszatérési szándékukat. Rákosi a Jugoszláviával szemben kialakult feszült helyzetet olyan módon szerette volna kihasználni, hogy megpróbálta Kádárt is bevonni azok körébe, akik a „véres fasiszta ellenforradalom” kirobbantásában felelősek. A moszkvai emigráncok, az SZKP politikáját befolyásoló körökben amúgy is meglévő erős félelemre építve, úgy próbálták beállítani a kádári vezetést, mint amely „titóista”, s a jugoszlávokkal szövetséges Nagy Imre-csoport vonalát érvényesíti.⁹⁷ Rákosiék kísérlete hamarosan elbukott, mert nem voltak valóságos visszatérési esélyeik. Így tehát csak a szovjet vezetésen belüli hatalmi és erőviszony-változásokra számíthattak. Budapesten pedig egyre inkább Kádár János lett a keményvonalas politikus, egyre határozottabb formát öltött a Nagy Imre-kérdés megoldásának módja, s

⁹⁵ *Csen C sien*: Peking és az 1956-os magyar válság. In *Évkönyv V*. 1996/1997. 1956-os Intézet. Budapest, 1997. 193–195.

⁹⁶ Tito levele az SZKP KB-hoz. 1957. február 1. (Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956–1959. 122–138.).

⁹⁷ Rákosi levele Hruscsovhoz. 1957. január 9. (A „Jelcin-dosszié” i. m. 148.).

Magyarország ismét komoly részt vállalt a jugoszláv revizionizmus elleni kampányban.

Az 1957. márciusi szovjet–magyar felső szintű tárgyalásokon megszülettek a hónapok óta érlelődő döntések. Moszkvában Rákosit végérvényesen is „politikai hullává” nyilvánították, és egyidejűleg megegyeztek a Nagy Imréék elleni büntetőeljárás lefolytatásáról. Mindez egybeesett azzal, hogy tovább durvult a Jugoszláviával szembeni politika hangneme. Belgrádban komoly visszataszítást keltett, hogy a magyar párt- és állami küldöttség szovjetunióbeli tartózkodása idején a nyilvánosság előtt immár Kádár János szájából hangzottak el az „ellenforradalmár” Nagy Imre-csoportot és az ellenforradalmárokat „tápláló és ösztönző” jugoszláv vezetést elítélő szavak.⁹⁸ Belgrádban tudták, hogy a moszkvai tanácskozást követően 1957. április elején Romániában letartóztatták a Nagy Imre-csoport tagjait. Titóék aggodalmait tehát jogosak voltak. A jugoszlávok félték, hogy az 1949. évi Rajk-per megismétléseként készülődőben van az engedetlen Jugoszlávia kompromittálását szolgáló újabb per, immár Nagy Imre ellen.⁹⁹ A feltételezés annál is inkább indokolt volt, mivel a Moszkvából hazatérő magyar pártvezetők, a tárgyalások eredményeiről beszámolva világossá tették, hogy az SZKP vezetői a büntetést és a megtorlást támogatják. A helyzet megváltozását mutatta, hogy Kádár a Tájékoztató Iroda 1948-as, a jugoszláv párt politikáját elítélő határozatát ismét érvényesnek nyilvánította, a magyarországi eseményekkel kapcsolatos jugoszláv álláspontot az ellenséges imperialista támadás legfőbb támaszaként állította be, s a Nagy Imre-csoport politikai vonalát közvetlenül összekapcsolta a jugoszláv politikával.¹⁰⁰ A kettős — megtorlási és kompromittálási — szándékokat többek között az is világosan jelezte, hogy a büntetőeljárás során a nyomozó hatóságok a vádlottak és a tanúk kihallgatásain külön hangsúlyt fektettek a „jugoszláv kapcsolatok” felderítésére.

A kapcsolatok romlását, eszkalálódását mégis sikerült megállítani. Egyik félnek sem állt érdekében, hogy túlfeszítse a húrt. A magyar pártvezetés számára kínos teherként jelentett a Nagy Imre-csoport tagjainak büntetlenségéről szóló garancialevél. A jugoszlávok számára sem kínált sok jót az ellenük irányított és összpontosított támadás, megtévezve még a politikai és erkölcsi felelőségüket előtérbe állító perrel. A helyzet 1948–1949-től egy lényeges területen eltérő volt. Az államközi és a gazdasági kapcsolatok továbbra is normális szinten maradtak.¹⁰¹ A magyar kormányzat különös gondot fordított arra, hogy az éles ideológi-

⁹⁸ Kádár beszédét l. Kádár János művei 1. kötet. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1987. 69–78.; Bulganyin szovjet miniszterelnök beszédét közölte a Népszabadság 1957. március 28-i száma.

⁹⁹ *Vlajko Begović*: Vádak és tények. Borba, 1957. április 5.; *Veljko Mićunović*: Tito követe voltam. Moszkva 1956–1958. Interart. Budapest, 1990. 218.; Cséby Lajos belgrádi nagykövet 1957. április 13-i jelentése: MOL XIX j-1-j KÜM TÜK Jugoszlávia, 19. d.

¹⁰⁰ L. Az MSZMP Intézőbizottsága 1957. április 2-i üléséről készült jegyzőkönyv. A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. II. köt. 1957. január 25–1957. április 2. Szerk. Némethné Vágyi Karola, Urbán Károly. Intera Rt. Budapest, 1993. 350. 30. – Hruscsov 1957. január 10-i, Titóhoz írott levelében még kereken tagadta, hogy az 1948-ashoz hasonló hadjárat indulna Jugoszlávia ellen. (MOL M-KS 288. f. 9/1956/21. ó. e.)

¹⁰¹ Az államközi kapcsolatok normalizálódását több új egyezmény megkötése jelezte. L. Népszabadság, 1957. május 1. és július 7.

ai ellentétek minél kevésbé rombolják vagy akadályozzák az államközi, gazdasági együttműködést. A dokumentumok egyértelműen igazolják, hogy május–június folyamán Kádár János tartózkodott az olyan lépésektől, amelyek tovább rontották volna a két ország közötti általános viszonyt.¹⁰² Június elején igyekezett megnyugtanni Kapičić nagykövetet, hogy baráti alapon kívánják rendezni a kapcsolatokot, s ha lesz is per, azt nem kívánják Jugoszlávia kompromittálására felhasználni.¹⁰³ Egyúttal levetette napirendről annak a „hadüzenettel” felérő levélnek az elküldését, amely éppen a jugoszláv felelősség kérdését firtatta volna a magyar eseményekben, s követelte volna, hogy a jugoszlávok ítéljék el az ellenforradalmat és határolódjanak el Nagy Imrétől.¹⁰⁴ A követelés képtelen helyzetet teremtett volna, hiszen ha a jugoszlávok a kívánt módon elhatárolódnak, elvesztik erkölcsi alapjukat arra, hogy tiltakozzanak egy esetleges per esetén, ha meg nem teszik, mintegy bizonyosságát adják bűnrészességüknek.

Egyidejűleg Moszkvában és Belgrádban is barátságosabb hangnemben kezdtek beszélni, Tito több alkalommal is jelezte a politikai kapcsolatok normalizálására irányuló szándékát.¹⁰⁵ A szovjet részről megindult közeledés jele volt, hogy az SZKP KB Elnöksége 1957. május 31-i határozata értelmében a jugoszláv vezetőket — A. Ranković és E. Kardelj — meghívták szovjetunióbeli nyaralásra a Krímbe. Egyidejűleg döntés született arról is, hogy a szovjet sajtóban „... figyelmesebben kell megvilágítani a jugoszláv–szovjet konfliktust”.¹⁰⁶ Zsukov marsall, honvédelmi miniszter vendégeként június elejétől magas rangú jugoszláv katonai küldöttség tartózkodott hosszabb ideig a Szovjetunióban.

A hosszabb távra érvényes kedvező fordulat reményét 1957 nyarán a Hruscsov megbuktatására szervezett Malenkov–Molotov–Kaganovics–Sepilov-féle „pártellenes csoport” puccskísérletének kudarca hozta meg. A jugoszláv vezetők nagy meglepéssel fogadták a Moszkvában történeteket, hiszen abban saját korábbi álláspontjuk igazolását vélték felfedezni.¹⁰⁷ Az SZKP-ban lezajlott események és a június 22–29-i plénum határozata — Molotovék kizárása a Központi Bizottságból — igazolta Tito elnök álláspontját a szovjet párton belüli két irányzat, a „sztálinisták” és a „nem sztálinisták” létéről és egymás elleni küzdelméről. Az előbbieket veresége egyúttal a XX. kongresszus, az enyhülés és a reformok politikájának folytatását ígerte. A jugoszláv vezetőket ugyan aggasztotta Hruscsov néhány negatív megnyilvánulása, ezeket azonban jobb híján a sztálinisták megfélemezésére tett gesztusként értékelték. Fontosabb volt, hogy a szovjet vezetők elfogad-

¹⁰² Kádár János felszólalása az MSZMP KB 1957. április 22-i ülésén. A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. III. köt. 1957. április 5–1957. május 17. Szerk.: Baráth Magdolna, Ripp Zoltán. Intera Rt. Budapest, 1993. 198.

¹⁰³ Sik Endre feljegyzése J. Kapičić nagykövettel folytatott megbeszéléséről. (MOL XIX-A-2s 14. d.); Jugoszláv feljegyzés a június 10-i látogatásról: MOL XIX-J-1-j KÜM TÜK Jugoszlávia, 11. doboz 004136/5–6/1958.

¹⁰⁴ MOL M-KS 288. f. 5/22. ó. e.

¹⁰⁵ Tito több alkalommal is jelezte a kapcsolatok normalizálására irányuló szándékát. L. nyilatkozatát a Mladost című lapnak (magyarul: Magyar Szó, 1957. május 22.) és a Politika című lapnak (magyarul: Magyar Szó, 1957. május 26.), valamint beszédét a marvrovói vízerőmű felavatásán, ismerteti a Népszabadság 1957. május 29-i száma.

¹⁰⁶ Az SZKP KB Elnöksége 1957. május 31-i ülésének jegyzőkönyve. (részlet). Az SZKP KB Elnöksége 1954–1964. 256.

¹⁰⁷ *Mičunović*: Tito követe voltam i. m. 267–274.

ták kérésüket a hitelegyezmények végrehajtását felmondó korábbi álláspontjuk újratárgyalásáról, és hajlottak a kedvezőbb feltételek megadására.¹⁰⁸

Úgy tűnt, az 1957. augusztus elején Romániában, a Bukarest melletti üdülőhelyen, Snagovban tartott Tito–Hruscsov csúcstalálkozó után mód nyílik a szovjet jugoszláv és így a magyar–jugoszláv viszony rendezésére is.¹⁰⁹ Hruscsov kihasználta a jugoszlávok feltűnő békülékenységét, amely az enyhülési folyamat felerősödésébe és a merev kelet-európai szovjet külpolitika oldódásába vetett hitükön alapult. A pillanatnyi érdekközösség elfedte az eltérő szándékokat. A szovjet párt első embere, mint korábban nemegyszer, ezúttal is arra törekedett, hogy Jugoszláviát a szocialista táborhoz közelítse. Tito viszont a hruscsovi irányvonal megerősödésétől remélte a desztalinizáció és az enyhülési politika folytatását, a jugoszláv-ellenesség megszüntetését, s a korábban ígért gazdasági és katonai támogatás maradéktalan teljesítését. Az 1955-ös belgrádi és az 1956-os moszkvai nyilatkozatok jugoszláv nézeteket is tükröző elveinek ismételt megerősítéséért cserébe Hruscsov megszerezte Titóék beleegyezését, hogy részt vesznek a kommunista- és munkáspártok moszkvai értekezletén. Ezen túl pedig Tito megígérte azt is, hogy Jugoszlávia elismeri az NDK-t, és felveszi a diplomáciai kapcsolatokat a keletnémet állammal,¹¹⁰ továbbá még inkább támogatja majd a Kádár-kormányt.

1957 augusztusára Budapesten lezárult a Nagy Imre-csoport elleni rendőrségi vizsgálat, s napirendre került a per megrendezése. Szovjet forrásokból tudható, hogy a bírósági tárgyalás elhalasztásában döntő szerepe volt a szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv viszony kedvező alakulásának. Az SZKP megbízottait a vizsgálat eredményeiről és a várható ítéletekről tájékoztató Biszku Béla magyar belügyminiszter elmondta, hogy a jugoszláv kormányt kompromittáló tényeket nem kívánják a bírósági eljárás során felhasználni. Egyidejűleg ismertette azokat a tervek is, amelyek a várhatóan éles támadások kivédésére, mérseklésére szolgáltak volna.¹¹¹ Snagovban, a tárgyalások során a jugoszlávok nem hagytak kétséget az iránt, hogy ellenzik Nagy Imréék bíróság elé állítását, sőt a jugoszláv államelnök kifejezetten kérte Hruscsovot, hogy ez ne történjen meg. Ezért is tűnt hasznosabbnak a per elhalasztása. A kirakatper megrendezése elkerülhetetlenül maga után vont a jugoszláv–magyar kapcsolatok ismételt kiéleződését, s óhatatlanul rossz nemzetközi visszhangot váltott volna ki. Mindez a kommunista- és munkáspártok 1957. novemberre tervezett nagy nemzetközi értekezlete előtt nemcsak a figyelmet terelte volna el, de igen kellemetlen helyzetbe hozta volna Hruscsovékot, sőt az egész nemzetközi munkásmozgalmat. Tartani lehetett attól is, hogy egy ilyen durva lépés az 1957 őszére tervezett jugoszláv pártkongresszus kimenetelét is szerencsétlenül befolyásolja. Ráadásul az ENSZ-ben is küszöbön állt a magyarkérdés tárgyalása.

¹⁰⁸ *Mičunović*: Tito követe voltam i. m. 285.

¹⁰⁹ A találkozóra 1957 augusztus 3-án került sor. Hruscsovot Mikojan és O. V. Kuszinen, az pártelnökség tagja, a KB titkára kísérte el. Az időpontot az SZKP Elnöksége 1957. július 8-i ülésén hagyta jóvá (Prezídium CK KPSZSZ 1954–1964. 260.).

¹¹⁰ Belgrád 1955. október 10-én vette fel a diplomáciai kapcsolatokat az NDK-val. Válaszul az NSZK — az 195-ben elfogadott Hallstein-doktrína szellemében — megszakította a diplomáciai viszonyt Jugoszláviával.

¹¹¹ L. A. „Jelcin-dosszié” i. m. 199–203.

A Nagy Imre-per elhalasztása ellenére Jugoszlávia, Szovjetunió és Magyarország viszonyának kedvező alakulásában törés állt be. Hamar kiderült, hogy az SZKP vezetői mennyire „ortodox sztálinista” álláspontokat és dokumentumokat kívántak elfogadtatni a kommunisták moszkvai konferenciáján. Nyilvánvalóvá vált, hogy nemzetközi méretekben nyoma sincs a kívánt anti-sztálinista fordulatnak. A jelenős kínai befolyásról tanúskodó dokumentumtervezet nemcsak a revizionizmus elleni „hecckampány” felújítását vetítette előre, de a rossz emlékű Tájékoztató Iroda valamiféle újjáélesztésével is fenyegetett. A JKSZ vezetői pedig mit sem kívántak kevésbé, minthogy elismerjék bármely kommunista párt jogát a kötelező közös ideológia és egyeztetett politikai irányvonal meghatározására.¹¹² Jugoszlávia önállóságra, semlegességre, katonai-politikai tömbön kívüliségre épülő, az aktív békés egymás mellett élest hirdető külpolitikai doktrínáját egy csapásra megkérdőjelezte volna egy olyan aláírás, mely a táborba való „beiratkozással” ért volna fel.

Az adott helyzetben a magyar és a jugoszláv pártvezetés ismét csak a konfliktus tompítására és a feszültség enyhítésére törekedett. Kádár János, természetesen a szovjet álláspontot elfogadva, a nemzetközi tanácskozás dokumentumait illetően kompromisszumos megoldásokat ajánlott. Jugoszlávia viszont az ENSZ soros közgyűlésén a magyar szempontokat figyelembe véve szavazott. Annak ellenére, hogy a moszkvai konferenciát megelőzően kimondottan fagyossá vált Belgrád és Moszkva viszonya, a Kádár János vezette magyar pártküldöttség a szovjet fővárosban november 12-én találkozott az E. Kardelj és A. Ranković vezette jugoszláv delegációval. A megbeszélésen nem látszott kilátástalannak a kapcsolatok javítása. Elvi megegyezésre jutottak ugyanis abban, hogy magas szintű bizalmas pártközi találkozót tartanak a közeljövőben, amelynek során megkísérlik tisztázni a két párt között még fennálló nézeteltéréseket.¹¹³

A kommunista pártok 1957. novemberi moszkvai értekezlete és az ott elfogadott tizenkét párti nyilatkozat annak az ortodox, mereven a sztálinista dogmákhoz ragaszkodó kínai álláspontnak felelt meg, amelyet a legtöbb kommunista párt nagyon is szívesen fogadott.¹¹⁴ Tito távolmaradása és a dokumentum aláírásának elutasítása csak fokozta a kelet-európai népi demokráciák keményvonalas vezetőinek elszántságát a titóista revizionizmus kérelmelhetlen bírálatában. A lengyel pártvezető, W. Gomułka magára hagyottan ugyan próbált valamelyest ellenállni az ideológiai-politikai nyomásnak, de Kádár János nem állt mellé, sőt az MSZMP első titkára a magyarkérdésről szólva mintegy előre vetítette a Nagy Imre-per fő ideológiai „üzenetét”. Beszéde szerint az imperialista összeesküvéssel cimboráló „árulók” elítélése megtörténik és a várható büntetésük is indokolt. Moszkvában az is egyértelművé vált, hogy a kommunista

¹¹² A jugoszlávok, a szovjet ígéretek alapján, csupán a békés egymás mellett élés elvei mellett hivatottak a dokumentum elfogadására számítottak, l. *Edvard Kardelj: Visszaemlékezések*. Forum. Újvidék, 1981. 166.

¹¹³ MOL M-KS 288. f. 9/1957/7. ő. e.

¹¹⁴ Az 1957. november 14–16-i értekezleten elfogadott Moszkvai Nyilatkozatot l. Népszabadság, 1957. november 22.

pártok vezetői támogatják a kilátásba helyezett felelősségre vonást, beleértve a kommunista szóhasználatban nem sok jót ígérő „árulás” szigorú megtorlását.¹¹⁵

A kommunista- és munkáspártok moszkvai értekezletén, a régi ideológiai alapokon helyreállították a tábor egységét. A globális helyzetmegítélés és az ideológiai értékelésekből levont politikai következtetések miatt egyúttal újból kiéleződött az ellentét a gyökeresen eltérő nézeteket valló JKSZ és a többi kommunista párt között. Csupán idő kérdése volt, hogy a Moszkvában támadt ideológiai feszültség ismét éles politikai csatározásokban robbanjon ki.

A moszkvai értekezlet után úgy tűnt, immár semmi akadályja nincs a Nagy Imre-per megrendezésének. Kádár János a Nagy–Losonczy ügyet végső döntésre — amint azt korábban elhatározták — a Központi Bizottság elé terjesztette. Az MSZMP KB 1957. december 21-i, szigorúan titkos, zárt ülésén határozatot hoztak, miszerint „szabad folyást kell engedni a törvényes eljárásnak”.¹¹⁶ Magától értetődött, hogy a Nagy Imre-ügy kényes jugoszláv vonatkozásai az érvelésekben és a szavazás során újból felmerültek. A korántsem egyértelmű helyzetben Kádár János arra törekedett, hogy a nemzetközi viszonyok alakulása és a jugoszlávokhoz fűződő kapcsolat függvényében mindkét irányban nyitva hagyja a lehetőséget. Így azután a döntés pillanatában nem lehetett tudni, a jugoszlávok felmentést kapnak-e az imperialista összeesküvésben való részvétel, a magyarországi eseményekbe való közvetlen beavatkozás vádjá alól, vagy jelképesen Titóék is helyet kapnak Nagy Imre mellett a vádlottak padján. Kádár az első megoldást szerte volna, annál is inkább, mert elérkezett az ideje, hogy megtalálják az 1956. novemberi írásos kötelezvényben foglalt bántatlansági garanciák érvénytelenítésének módját. A KB-ülés elé került előterjesztés azonban fenyegetést is tartalmazott arra az esetre, ha a jugoszlávok a nyilvánosság előtt vitát kezdeményeznek. 1957. december végén úgy tűnt, semmi nem állhat a per megrendezésének útjába, hiszen a szovjet pártvezetés is egyetértett.

Néhány hónap múlva, 1958 elején azonban az éppen megkezdett pert gyorsan leállították és újból a halasztás mellett döntöttek. Az MSZMP Politikai Bizottsága és Központi Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei világosan feltárják a halasztó döntés mögött meghúzódó nemzetközi politikai megfontolásokat. 1957 végén, 1958 elején a szovjet kormány sok propagandisztikus elemmel átszőtt, nagyszabású békeoffenzívát indított. A fegyverkezési verseny fékezésére és csúcstalálkozó megrendezésére irányuló kezdeményezések idején csöppet sem látszott aktuálisnak egy olyan per megrendezése Magyarországon, amely óhatatlanul a nemzetközi politikai légkör megzavarásához vezetett volna. Moszkvai kérés nyomán így ismét késett a per. Hozzá kell tenni, hogy az SZKP elnöksége 1958. február 5-én megvitatta a Nagy Imre bíróság elé állításnak kérdését. Az ülésről részletes jegyzőkönyv, illetve feljegyzés nem készült. Csupán egymondatos határozatot hoztak, amely így szólt: „Jóváhagyni a javaslatot (keménységet és nagyvonalúságot tanúsítani)”.¹¹⁷ Az ál-

¹¹⁵ Kádár János két felszólalása a konferencián megtalálható: MOL M-KS 288. f. 9/1957/12. ó. e.; az MSZMP KB 1957. november 29-i ülésén elhangzott beszédét l. MOL M-KS 288. f. 4/14. ó. e.

¹¹⁶ Az ülés jegyzőkönyvét l. Döntés a Nagy Imre-csoport ügyében. Közli: Ripp Zoltán. Múltunk, 1990. 4. sz. 159–180.

¹¹⁷ Az SZKP KB Elnöksége 1958. február 5-i ülésének jegyzőkönyve. (Prezídium CK KPSZSZ 1954–1964. 293, 1027.).

lásfoglalás nem értelmezhető másként, mint akként, hogy a szovjet pártvezetés nem helyeselte Nagy Imre és környezete tagjainak kivégzését, s legfeljebb felmentéssel végződő halálos ítéletig ment volna el. Tisztázatlan ma még, hogy Budapesten Kádár, a PB és a KB tagjai, vagy a BM tudott-e Hruscsovék véleményéről. Mindenesetre, a megoldásnak azt a módját, hogy enyhe ítéletekkel vegyék elejét a várható súlyos bírálatoknak, az elítélő nyilatkozatoknak, Kádárék komolyabb mérlegelés nélkül elvetették.¹¹⁸

A halasztás — éppen a jugoszláv kapcsolatot tekintve — korántsem maradt következmények nélkül. Megszületett ugyanis az elgondolás, miként lehetne elvenni vagy legalább tompítani a per nyomán várható konfliktusok életét, de Kádárék számára az 1958 tavaszán kedvezően indult folyamat ellentétébe fordult.

A magyar taktika lényege abban állt, hogy az 1956. novemberi bántatlansági garancia fölmondását kapcsolják össze a jugoszláv–magyar viszony javításával. Ezzel is bizonyítva annak az ajánlatnak komolyságát, amely szerint a Nagy Imre-perben mellőzni fogják Jugoszlávia szerepének és politikai felelősségének felvetését. Első lépésként Kádárék levelet küldtek a JKSZ vezetőihez, amelynek fő mondanivalója a két párt közötti jó viszony megteremtésére irányuló általános szándék kinyilvánítása volt. Jó taktikai érzékkel annak a csúcshintű pártközi találkozóknak a megtartását szorgalmazták, amelyről elvben már az előző év novemberében Moszkvában megállapodtak. A magyar vezetők nagy igyekezettel próbálták elérni, hogy a magyar '56 értékelésében megmutatkozó különbségeket időszerűtlennek nyilvánítsák, s a régi viták felújítását elkerüljék. A jugoszlávok kedvezően fogadták a tárgyalásokra vonatkozó kezdeményezést, a per ügyében azonban nem foglaltak állást, és nem hivatalos formában, baráti légkörű megbeszélés keretében kívántak arról véleményt cserélni.

Belgrádban ebben az időszakban nagy erővel folytak a Jugoszláv Kommunista Szövetsége VII., programalkotó kongresszusának előkészületei. Kezdetben úgy tűnt, a moszkvai nyilatkozat aláírásának elutasítása nyomán kialakult feszültség ellenére az SZKP delegációja részt vesz a jugoszláv kommunista kongresszusán, s ennek megfelelően határoztak a magyar párt vezetői is. Amikor 1958. március végén Karagyorgyevón a bizalmas pártközi megbeszélések zajlottak a Kádár János vezette magyar és a J. B. Tito vezette jugoszláv küldöttségek között, még élhetett a remény, hogy a folyamatosan javuló államközi kapcsolatokhoz a politikai és pártközi kapcsolatokat is hozzáigazítják. A kétoldalú kérdésekben — mint az 1956-os felkelés okainak meghatározása vagy Nagy Imréék sorsa — továbbra sem sikerült egyezségekre jutni, de a magyar tárgyalási taktika ennek ellenére bevált. A Nagy Imre-per megrendezésének bejelentése nem borította fel a látszólag rendeződő kapcsolatokat. Úgy tűnt, Titóék számára valóban az a legfontosabb, hogy a magyar ígéret valóra váljon, és a pernek ne legyen jugoszlávellenes jellege. A tárgyalás légköre alapot adott a bizakodásra, a magyar vezetők gyors intézkedésekkel próbálták a bizalmat elmélyíteni. Az események azonban rajtuk kívül álló okokból ismét csak más fordulatot vettek.

¹¹⁸ Kádár Jánosnak az volt a véleménye, hogy: „Mi inkább az elnapolás mellett vagyunk, minthogy enyhe ítéletet hozzunk most.” Három dokumentum a Nagy Imre-per 1958. februári elhalasztásáról. Közreadja: Kiss József, Ripp Zoltán. Társadalmi Szemle, 1993. 4. sz. 82–95.

A szakítás

A Szovjetunióban ugyanis időközben megérlelődött az elhatározás újabb jugoszlávellenes politikai és ideológiai offenzíva megindítására. Ennek közvetlen következményeiről a magyar politikusok a leghitelesebb forrásból, magától Hruscsovtól kaphattak tájékoztatást 1958. április eleji magyarországi látogatása alkalmával. Már az is rosszat sejtetett, hogy a legmagasabb rangú szovjet politikus visszatért Tito 1956. novemberi pulai beszédének bírálatához, s felelevenítette a vádat, mely szerint az nem volt más, mint kísérlet arra, hogy a szocialista országok egy részét „az ismeretes jugoszláv útra vigyék át”. Hruscsov a moszkvai értekezlet során tanúsított jugoszláv magatartásban és különösen a JKSZ soron levő kongresszusa elé terjesztendő programtervezetben,¹¹⁹ amely a JKSZ addig hirdetett nézeteihez és politikájához képest újdonságot nem tartalmazott, csupán rendszerbe foglalta a jugoszláv út sajátosságait, olyan kihívást látott, melyre a szocialista tábornak határozott választ kell adnia. Ennek megfelelően nyomban lemondták az 1958. április 22-én Ljubljánában megnyíló kongresszuson való részvételt, s ehhez a lépéshez — a szovjet befolyás alatt álló többi párthoz hasonlóan — kénytelen-kelletlen az MSZMP is csatlakozott.¹²⁰

Az egy évvel korábbi ideológiai hadjáratot is felülmúló támadássorozat kezdődött a jugoszláv kommunisták ellen, amelybe bekapcsolódott Kína is. A doktriner kínai pártvezetés fel akarta számolni a nemzetközi munkásmozgalmában az „eretnység”, a revizionizmus befolyását, és arra törekedett, hogy a szocialista országok szakítsanak a külön úton járó Jugoszláviával. Mao Ce-tungot és a kínai vezetőket valószínűleg az is motiválta, hogy ezáltal Jugoszláviának az el nem kötelezett országok mozgalmában betöltött vezető szerepét is megkérdőjelezhetik. A KKP vezetői valójában azt szerették volna, hogy Kínának legyen nagyobb szava és tekintélye a harmadik világban. Az SZKP számára a legfőbb pont a belgrádi vezetők blokkpolitikát elutasító álláspontja, és ezzel összefüggésben a szovjet hegemoniatörekvésekkel kapcsolatos éles kifogásaik voltak.¹²¹ Ez ugyanis félreérthetlenné tette, amit persze Moszkvában jól tudtak, hogy Jugoszlávia nem adja fel függetlenségét, nem kíván a szovjet blokkhoz csatlakozni, s így létével és „kihívó” példájával hátráltatja a szocialista tábor politikai és ideológiai egységének erősítését. Az SZKP KB Elnöksége 1958. május 4-én vitatta meg a JKSZ kongresszusa után kialakult helyzetet, s a magát sértve érző grémium úgy határozott, hogy újabb levélben fejt ki véleményét a két ország viszonyáról, pártvonalon tájékoztatja a pártszervezeteket a helyi sejtékig menően, hogy felülvizsgálják a gazdasági egyezményeket. Lemondták Vorosilov jugoszláviai látogatását, de a látszat fenntartása érdekében közleményt adtak ki jugoszláv hadihajók látogatásról Fekete-tengeri szovjet kikötőkben.¹²²

¹¹⁹ A Jugoszláv Kommunista Szövetségének programtervezete. Novi Sad. Forum, 1958. 234.

¹²⁰ Az ezzel kapcsolatos levelezést l. MOL M-KS 288. f. 9/1958/20. 6. e.

¹²¹ A szovjet vezetéstől kapott szóbeli információról készült feljegyzést l. MOL M-KS 288. f. 9/1958/20. 6. e.

¹²² Az elfogadott határozat értelmében a Pártelnökség felhatalmazta „a) az SZKP KB ideológiai, kulturális és nemzetközi pártkapcsolatok bizottságát (Szuszlov elvtárs), hogy készítsenek el egy levéltervezetet az SZKP KB-tól a JKSZ KB-nek a kapcsolatainkról Jugoszláviával, azzal kapcsolat-

A magyar vezetés számára különösen kellemetlen következményekkel járt az újabb nemzetközi kampány és az abban való kötelező közreműködés. Nem csupán azért, mert le kellett mondaniuk a JKSZ kongresszusán való részvétéről, annak ellenére, hogy röviddel előtte, a karagorgyevói találkozón még megígérték a részvételt. Az is egyre inkább világossá vált, hogy minden korábbi fogadkozás ellenére a Nagy Imre-per határozottan Jugoszlávia-ellenes is lesz. Kádárék aggódtak, hogy Magyarország ismét „frontország” szerepbe kényszerül.

A jugoszláv kommunisták kongresszusát követően, 1958 május–júniusában tovább erősödött a nemzetközi méretű kampány. A kínai pártlap vezércikke egyenes összefüggést talált a jugoszláv revizionizmus és „az áruló Nagy Imre-klikk” támogatása között.¹²³ A szovjet–jugoszláv viszony is rohamosan romlott, s ennek során Moszkvában felújították a magyar kérdéssel kapcsolatos vádakát. Újból a jugoszlávok szemére vetették, hogy nemzeti forradalomként üdvözölték a felkelést, intervenciónak nevezték az „önzetlen szovjet segítséget”, a sajtóban nyíltan támogatták az áruló Nagy–Losonczy-csoportot. Úgy tűnt, mindenben átveszik a szélsőséges kínai álláspontot, s ennek megfelelően a jugoszláv revizionizmust az amerikai imperializmus közvetlen szövetségeseiként állítják be. Ez pedig megteremtette az elvi alapot ahhoz, hogy a magyarkérdésben az összeesküvés-koncepció megfelelő ideológiai háttérrel nyújtson a Nagy Imre-perhez, illetve a másik oldalról a per koncepciója megfelelő támpontokat szolgáltatson a Jugoszlávia elleni támadásokhoz.

A szovjet–jugoszláv vita a korábbiaktól eltérően súlyos következményekkel járt a gazdasági kapcsolatok területén is. A szovjet kormány egyoldalúan felfüggesztette az 1956-os egyezmények alapján Jugoszláviának folyósított hiteleket.¹²⁴ Ez a döntés elvi jelentőségű volt, hiszen Hruscsov korábban ügyelt arra, hogy a politikai-ideológia nézeteltéréseket ne terjesszék ki az államközi-gazdasági kapcsolatokra, s ezt a gyakorlatot követte a kádári vezetés is. Belgrádban le is vonták a következtetést, miszerint az egykori Tájékoztató Iroda politikájának és módszereinek felújítása történik.

ban, hogy a jugoszláv vezetők a VII. kongresszuson eltértek a marxizmus–leninizmus alapelveitől, és a kongresszuson barátságtalan álláspontot foglaltak el az SZKP-vel és a Szovjetunióval kapcsolatban, illetve készítsenek el a pártszerveknek szóló nem nyilvános levelet ebben a kérdésben b) a Minisztertanács Elnökségének külpolitikai bizottságát (Mikojan elvtárs), hogy tegyenek javaslatot a gazdasági kapcsolatok kérdéseit illetően Jugoszláviával, c) a Külügyminisztériumot (Gromiko elvtárs), hogy készítsen el egy levéltervezetet a jugoszláv kormánynak kormányzati vonalon”.

¹²³ A Zsenmin Zsipao 1958. május 5-i vezércikke magyarul is megjelent: El kell ítélnünk a mai revizionizmust! Népszabadság, 1958. május 9.

¹²⁴ 1958. május 27-én a Szovjetunió Külügyminisztériuma jegyzéket adott át Jugoszlávia moszkvai nagykövetségének, amelyben az 1956. január 12-ei szovjet–jugoszláv és az augusztus 1-jei szovjet–NDK–jugoszláv gazdasági egyezmény alapján nyújtott hitelek felhasználásának öt évre szóló felfüggesztését jelentették be (A Külügyminisztérium 1958. július 1-jén megküldte az erről szóló jelentést a belgrádi nagykövetségnek: MOL XIX j-1-j KÜM TÜK Jugoszlávia 29. d.). Miután a jegyzéket a június 3-ai válaszal együtt Jugoszláviában közreadták, a szovjet lapok is közölték a jegyzékváltást, beleértve a szovjet vizontválaszt is. (Hírt adott erről a Népszabadság 1958. július 1-jei száma. L. még: V. Mićunović: Tito követe voltam i. m. 403–404.) Az Izvesztyija 1958. július 5-i cikkéből is kiderül, hogy a hitelfolyósítás felmondását Tito kongresszusi beszédének az a mondata válthatta ki, legalábbis indokot az szolgáltatott rá, amely a gazdasági kapcsolatok „kölcsonösen előnyös” jellegét hangsúlyozta, miközben a nyugati segítség „önzetlenségét” állította. A megrendült nyugati gazdasági kapcsolat rendezése fontos volt a jugoszláv vezetés számára. L. ehhez: *Duncan Wilson: Tito's Yugoslavia*. Cambridge University Press, Cambridge, 1979. 118–123.

Magyarországon, a Nagy Imre-per küszöbén, a különösen kényes helyzetben komoly problémát jelentett a kádári pártvezetés számára a Jugoszláviával kapcsolatos álláspont kialakítása. Miközben a Nagy Imre-per ideológiai megalapozása során egyértelműen utaltak a jugoszláv revizionizmus és az „árulók” közötti eszmei-politikai kapcsolatra, el akarták kerülni, hogy az új nemzetközi kampány az 1948–1949-es jugoszlávellenes hadjárat megismétlődésének benyomását keltse. Ha másért nem, hát a hírhedt Rajk-perrel vonható párhuzam miatt. Éppen ezért úgy próbálták beállítani a Jugoszláviával támadt viszályt, hogy annak kezdeményezője a JKSZ volt, a jugoszláv párt indított „nyílt elvi-politikai támadást” az egész szocialista tábor ellen. Utaltak a jugoszláv revizionizmus és Nagy Imre nézeteinek hasonlóságára, de az a vád is elhangzott, hogy a tömbön kívüliség elvének túlhangsúlyozása, dicsérete egyes országoknak a szocialista táborból való kiszakításához és a burzsoá restauráció előkészítéséhez vezet, vagy legalábbis ezt a célt szolgálja.¹²⁵

Tito az utolsó pillanatig arra törekedett, hogy ne próbálják Jugoszláviát felelőssé tenni az 1956-os magyarországi eseményekért. Egy nappal a bírósági tárgyalás lezárulása és két nappal a halálos ítéletek végrehajtása előtt, 1958. június 14-én hosszú levelet küldött az SZKP vezetőihez, amelyben többek között a magyar eseményekben betöltött jugoszláv felelősség kérdését is érintette. Annak a reményének adott hangot, hogy lesz fogantatja a Nagy Imre-perrel kapcsolatban ebben az ügyben a szovjet részről Snagovban, magyar részről pedig Karagyorgyevón elhangzott korábbi ígéreteknél. Egyúttal azonban azt is jelezte, hogy ha folytatódik az 1948-as szakítást idéző kampány, nincs más választásuk, mint vállalni a rájuk kényszerített harcot.¹²⁶

A nemzetközi konfliktussá terebélyesedő elmérgesedett szovjet–jugoszláv vita nyomán, a korábbi, Tito által felidézett ígéretek semmivé foszlottak. A kádári vezetés az önmaga szempontjából is rosszabb forgatókönyv-változat megvalósítására kényszerült azzal, hogy a Nagy Imre-perben komoly hangsúlyt kapott a jugoszláv kapcsolat. Előkerültek azok az anyagok, melyek a belügyi vizsgálat során kifejezetten Jugoszlávia kompromittálására készültek, s a perben, majd az azt követő propaganda kampányban fel is használták azokat.¹²⁷ A szovjet–jugoszláv viszony elmérgesedése is szerepet játszhatott abban, hogy Hruscsov és a szűkebb pártvezetőség, a februári párthatározattal szemben, jóváhagyta a halálos ítéleteket a Nagy Imre-perben.¹²⁸

¹²⁵ A Jugoszláv Kommunista Szövetsége VII. kongresszusa és a nemzetközi munkásmozgalom. Népszabadság, 1958. május 21. Az MSZMP PB 1958. május 13-i előzetes vitáját a cikkről I. MOL M-KS 288. f. 5/78. 6. e.

¹²⁶ A JKSZ KB levele az SZKP KB-hoz. 1958. június 14. (Részletek) Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956–1959. 367–371.

¹²⁷ Ítélet Nagy Imre és társai bűnperében. Az Igazságügy-minisztérium közleménye a Nagy Imre és társai ellen lefolytatott büntető eljárásról. Népszabadság, 1958. június 17. Az ún. Fehér Könyv 5. kötete külön alfejezetet szentelt a Nagy Imre-csoportnak a jugoszláv követségen folytatott tevékenységének, de utalt arra a „rendszeres konspiratív kapcsolatra” is, amelyet a csoport tagjai ezt megelőzően is fenntartottak a jugoszláv diplomatákkal. Nagy Imre és társai ellenforradalmi összeesküvése. Kiadja a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala, [1958]. 124–133.

¹²⁸ Aczél György közlése szerint (1990–1991) Rajnai Sándortól származott az értesülése, hogy a szovjet belügyi szervek magyarországi képviselője közölte vele: Hruscsov az ítélet meghozatala után, de még a kivégzés előtt belegyezését adta Nagy Imre kivégzéséhez.

A Jugoszláviát ért vádak természetesen azon nyomban éles tiltakozást váltottak ki Belgrádban, és hosszadalmas, kezdetben éles sajtópolemiával is kísért diplomáciai csatározás kezdődött. A jugoszláv vezetők álláspontja egyértelmű volt, amint azt az 1958. június 23-án a magyar kormánynak átadott szóbeli jegyzék is tanúsította: kereken tagadták a vádakot, az egész eljárást a Rajk-perhez hasonlították. Úgy vélték, a cél nem egyéb, mint hogy a már folyamatban levő nemzetközi akció keretében megrontsák a jugoszláv–magyar viszonyt. A legerősebb adu a diplomáciai játszmában természetesen az 1956. novemberi jogerős egyezményben foglalt kötelezettségvállalás nyílt megszegésének felemlegetése volt.¹²⁹

Budapesten sok fejtörést okozott a válasz megfogalmazása, mert egyszerre több, egymásnak ellentmondó igénynek kellett megfelelni. Kádárék számára nagy nyereség volt, hogy a táborhoz tartozó országok kommunista pártjai egyöntetűen támogatták Nagy Imréék bíróság elé állítását, beleértve Gomulákat is, aki pedig korábban határozottan aggódott a Nagy Imre ellen tervezett eljárás miatt.¹³⁰ Annak ellenére azonban, hogy a hatalmon lévő kommunista pártok a jugoszláv tiltakozásban a nyugati hatalmakkal, a „nemzetközi reakcióval” vállalt együttműködés jelét igyekeztek kimutatni, megjelent — és éppen a szovjet vezetésben — a konfrontáció kordában tartásának szándéka is. A szovjet pártvezetés ugyan azt szorgalmazta, hogy az 1958. június 23-i jugoszláv jegyzékre adandó magyar válasz utaljon a jugoszlávok és a nyugati hatalmak reakciója közötti hasonlóságokra és összhangra, Hruscsov ellenállt a kísértésnek, és nem kívánta követni a kínaiak által szorgalmazott politikát, amely Jugoszlávia szocialista jellegét is kétségbe vonva a kapcsolatok teljes megszakítására irányult.¹³¹

A magyar álláspont kialakítását nemcsak a Jugoszláviával szembeni fellépés helyes mértékének megtalálása nehezítette, hanem az is, hogy egyszerre két, egymásnak ellentmondó igénynek kellett megfelelni. Egyfelől részt kellett venni a Belgrád elleni kampányban, amelynek szerves része volt a Nagy Imre-ügyben viselt jugoszláv felelősség kérdésének felvetése, másfelől viszont tagadniuk is kellett, hogy Jugoszláviának a vádlottak padjára ültetése e kampány céljait szolgálta, hiszen ez mintegy igazolta volna a Rajk-párhuzamot. A válaszjegyzék kialakításának hosszúra nyúlt folyamata során végül a szembenállás elmélyítésének veszélyével járó megoldási módok helyett józanabb, mérsékelt politikai kerekedett felül. Természetesen ez sem vezethetett az ellentétek azonnali megfékezéséhez, de legalább nem tette kilátástalanná a viszony további romlásának megakadályozását. Az 1958. július 21-i magyar válaszigyzék¹³² így erélyes hangon utasította ugyan vissza a jugoszláv álláspontot, ráadásul belement a jugoszláv felelősséget alátámasztó tények taglalásába, de legalább a

¹²⁹ A jugoszláv nagykövetség szóbeli jegyzéke a magyar külügyminisztériumhoz. 1958. június 23. (Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956–1959. 383–386.).

¹³⁰ L. Gomulka 1958. június 28-án a Gdanski Hajógyárban elmondott beszédét. Közli: Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai. Összeáll.: Tischler János. 1956-os Intézet-Windsor Kiadó. 219–220.

¹³¹ A „Jelcin-dosszié” i. m. 208–218.; Kádár János beszámolója az MSZMP PB 1958. július 1-i ülésén. MOL 288. f. 5/85. ó. e.

¹³² Magyarország belgrádi nagykövetségének szóbeli jegyzéke Nagy Imre és társai ügyében. 1958. július 21. (Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956–1959. 395–401.).

titkos párt diplomácia korábbi eseményeire való hivatkozást mellőzte, aminek nyilvánosság elé tárása újabb ellentétek forrása lehetett volna.

A továbbiakban a kulisszák mögött folytatódott a jegyzékháború. 1958 őszén mindkét fél presztízsveszteség nélkül igyekezett kikeveredni a konfliktusból, miközben éppen a presztízsszemponthoz érvényesítő nyilatkozatok nehezítették ennek végrehajtását.¹³³ Mindkét oldal ragaszkodott a saját álláspontjához, s egymás magatartásától tették függővé a további lépéseket. Ezért kölcsönösen arra törekedtek, hogy sakkban tartsák egymást, a dokumentumokkal alátámasztott tények közzétételével, de küldtek olyan jelzéseket, melyek világossá tették, hogy valamennyien a meddő vita lezárásában „érdekeltek”.

A konfliktus viszonylag gyors lezárulása elsősorban annak volt köszönhető, hogy mind a szovjet, mind a jugoszláv vezetés belátta, egyik fél számára sincs pozitív kimenetele a vitának. Sem a Nyugattal, sem a harmadik világgal kapcsolatos szovjet külpolitikai elképzelésekbe nem illeszkedett a jugoszláv kapcsolatok további rontása. Hruscsovnak pedig elsőrendű érdeke volt, hogy a szocialista tábor helyreállott egysége ne a kínai nyomásnak megfelelő resztálinizációs politikán, hanem saját elképzelésein alapuljon. A Szovjetunió végül mégis kénytelen volt tudomásul venni Jugoszlávia külön útját, azt, hogy a jugoszlávok újabb néhány évre kivonták magukat a blokkpolitika köréből. Moszkva külpolitikai érdeklődése egyre inkább a harmadik világ felé fordult. Így aligha engedhette meg magának, hogy az el nem kötelezett országok mozgalmában vezető szerepre pályázó Jugoszláviával — mint blokkon kívüli szocialista országgal — kemény, néha durva szembenállási politikáját folytassák. Titónak sem állt érdekében, hogy a konfliktust tovább mélyítse a magyar '56 ügyében. Ezért az 1956 megítélése körül kialakult vita mederben tartására és lezárására törekedett. A belgrádi vezetés számára a viszonylag legjobb megoldást a hruscsovi–kádári politika jelentette továbbra is. A kapcsolatok tartós megromlása csak azzal járt volna, hogy balkáni szomszédaival fennálló problémái mellett további feszültségekkel kell számolnia. A jugoszláv, a szovjet és a magyar vezetőknek egyaránt fel kellett ismerniük: az 1958 nyarára mélypontra érkezett pártközi kapcsolatok további rontása, a harc folytatása nem csupán értelmetlen, de kifejezetten érdekeik ellen való.

---

¹³³ Az ellentmondásos helyzet tükré Dobrivoje Vidić nyilatkozata, amelyet az ENSZ közgyűlésén a magyar kérdés napirendre tűzése ellen állást foglaló jugoszláv szavazat magyarázatáról adott. Ebben ugyanis a vádak megismétlésével mintegy relativizálta a szavazat súlyát. (Magyar Szó, 1958. szeptember 24.). A Külügyminisztérium ezzel kapcsolatos közleménye: Népszabadság, 1958. szeptember 26.

Krahulcsán Zsolt

A POLITIKAI RENDŐRSÉG PÁRTELLENŐRZÉSE (1954–1958)

Bevezetés¹

Dolgozatomban azt kívánom bemutatni, hogy az 1956-os forradalom által elválasztott Rákosi- és Kádár-rendszerben a Magyar Dolgozók Pártja (MDP), illetve a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) viszonyulása az államvédelmi, állambiztonsági szervekhez milyen módosulásokon, hangsúlyeltolódásokon ment keresztül. Arra keresem a választ, hogy valóban történt-e, és ha igen, mikor és milyen változás a fenti viszonyrendszerben.

Ennek a többszereplős viszonyrendszernek a tagjai, a területi (budapesti, megyei, kerületi, járási) pártszervezetek, azok adminisztratív osztályai, a belügyi szervek pártszervezetei, a pártbizottságok, és azok első titkárai, a politikai apparátus (politikai, nevelő osztályok, megbízottak, Politikai Főosztály, politikai csoportfőnökség, politikai helyettesek) továbbá a vezető párttestületek (MDP Központi Vezetősége, a KV Titkársága, a KV Adminisztratív Osztálya, majd az MSZMP (Ideiglenes Intézőbizottság – IIB) Politikai Bizottsága, MSZMP (Szervező Bizottság) Titkársága, MSZMP Központi Bizottsága, MSZMP KB Adminisztratív Osztálya), valamint a Belügyminisztérium szervei, osztályai, főosztályai, a BM Határőrség és Belső Karhatalom voltak. A legfontosabb források e témában az 1954. március 12-i PB határozat a Belügyminisztérium budapesti és megyei szerveinek pártellenőrzéséről, az 1956. augusztus 6-i határozat a Belügyminisztérium és szervei pártellenőrzésének további megjavításáról, valamint az 1957. november 12-i PB határozat a Belügyminisztérium és szervei pártellenőrzéséről. Ezek a források kijelölték az időkeretet, valamint meghatározták azon szer-

---

¹ Ez úton is szeretném megköszönni Bacsoni Gábor Miklós, Baráth Magdolna, Bikki István, Cseh Gergő Bendegúz, Gyarmati György, Kónyáné Kutrucz Katalin, Müller Rolf, Okváth Imre, Orgoványi István, Püski Levente, Sipos Levente, Szakolczai Attila, Takács Tibor és Urbán Attila észrevételeit, megjegyzéseit, melyek rendkívül nagy segítséget jelentettek számomra a tanulmány elkészítésében.

² Mivel a szűkebb értelemben vett politikai rendőrségbe szervezetiileg sem a Munkásőrség, sem a Határőrség, illetve a Belső Karhatalom nem tartozott bele, így ezek pártirányításának, pártellenőrzésének vizsgálata sem tartozik tanulmányom keretei közé. Igaz, ezek a szervek is elláttak — különösen a forradalom leverését követően — államvédelmi, állambiztonsági feladatokat, bár a pártvezetés elsősorban a közrend, a közbiztonság, a köztörvényes cselekményeket elkövetőkkel szembeni védekezéssel, illetve az államhatár védelmével indokolta a fenti szervek létjogosultságát. Az ÁVH Belső Karhatalom az MDP KV Titkárság 1952. januári határozata alapján az AVH Határőrség Parancsnokságából vált ki, majd a KV 1953. júniusi határozata alapján újjászervezett Belügyminisztéri-

vek, testületek körét, amelyeket dolgozatomban a pártellenőrzés, pártirányítás kapcsán vizsgálok.²

Hogyan értelmezhető a párt ellenőrző funkciója? Vajon a párt vezető testületeinek „csak” azt kellett figyelniük, hogy az állambiztonsági szervek az aktuális, a párt által meghatározott irányvonal szerint tevékenykednek-e, vigyázva, hogy ne „nőjenek-e a párt feje fölé”, vagy ezen túlmenően a „szakmai”, állambiztonsági munka ellenőrzése, irányítása is a feladatuk volt? Az e kérdésekre adandó válaszokon túl vizsgálatom tárgyát képezi a pártellenőrzés formáinak meghatározása, az, hogy vajon a párthatározatokban megszabottakon kívül (beszámoló, tájékoztató, a hatásköri listák) milyen egyéb módszer, lehetőség volt a folyamatok befolyásolására.

Végül a legfontosabb kérdés, hogy beszélhetünk-e valóban pártellenőrzésről, pártirányításról, hiszen 1953 előtt a maga sajátos módján a legszűkebb pártvezetés közvetlenül irányította, felhasználta a politikai rendőrséget — ami persze nem feltétlenül jelentett tényleges ellenőrzést —, később pedig közvetett módon szabályozta annak működését.

„Rendcsinálás” a belügyben

A Belügyminisztérium pártellenőrzéséről szóló határozat létrejöttét a párton belüli hatalmi harcok, a nemzetközi viszonyok, a Moszkvában történt események segítették elő. A Sztálin halálát követő változások a magyar belpolitikai életre is alapvető befolyással voltak. A magyar párt- és állami vezetők moszkvai tárgyalásain, egyebek mellett, a belügyi kérdések is szóba kerültek. Berija nem egészen két héttel letartóztatása előtt a BM és az ÁVH egyesítése mellett érvelt — ahogyan azt Moszkvában akkorra már megtették — és két alternatívát vázolt fel: „Egyik mód: a Belügyminisztérium élére felelős embert állítanak, aki gazda lesz a területen és kijavítja a hibákat. Másik mód: Rákosi elvtárs közvetlenül irányítja a belügyi és ÁVH szervek munkáját. Ez utóbbi mód nem helyes.” Nagy Imre egyetértett a fentiekkel, de az irányítás kérdésében más véleményen volt: „A Belügyminisztérium és az ÁVH egyesítése. Teljes mértékben helyes, amit Berija elvtárs mondott. Rákosi elvtárs közvetlenül irányította az ÁVH-t. A KV-nak van Adminisztratív Osztálya, annak kellene ve-

umban az ÁVH Határőrség és Belső Karhatalom közös parancsnokság alatt szerveződött újjá. L. A MDP KV 1953. július 23-i határozata. Magyar Országos Levéltár (MOL), Magyar Dolgozók Pártja központi szervei (M-KS, 276. fond), 53/126. ő. e. Az ÁVH és a BM összevonásáról az 1953. július 7-én hozott 500/6/1953. sz. minisztertanácsi határozat rendelkezett, amely gyakorlatilag megszüntette az ÁVH-t mint önálló, országos hatáskörű szervezetet. A forradalom leverése után „forradalmi” karhatalmi egységek mind a HM, mind a BM irányítása alatt működtek és helyüket, szerepüket később a Munkásőrség vette át. Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1956. november 21-i és 1957. január 14-i üléseinek jegyzőkönyvei. Közli: Az MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. köt. Szerk. és jegyz. Némethné Vágyi Karola és Sipos Levente. Intera, Budapest, 1993. 71–78. és 302–329. Az Ideiglenes Intézőbizottság 1957 elején döntött a Munkásőrség megalakításáról, elnevezéséről. Ennek értelmében a Munkásőrség parancsnoksága szakirányítás szempontjából közvetlenül a belügyminiszterhez tartozott, azonban a rendelkezési jog kizárólag az IIB-t illette meg. L. Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1957. január 29., február 12. és február 19-i üléseinek jegyzőkönyvei. Közli: Uo. II. köt. 55–83., 107–136. és 137–156.; Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottság (IKB) Titkársága 1957. április 19-ei ülésének jegyzőkönyve. Közli: Uo. V. köt. 175–207.

³ Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16.). Közli: T. Varga György. Múltunk, 1992/2–3. sz. 234–269.

zetni és ellenőrizni az ÁVH munkáját (Berija elvtárs: Az ÁVH munkáját nem vezetheti az Adminisztratív Osztály, hanem a Központi Vezetőség.)³ Berija utalása a „hibákra” a korábbi törvénysértésekre vonatkozott. E miatt került sor rövidesen az ÁVH és a BM összevonására, és ezért volt a BM vezetőjének egyik legfontosabb feladata a „rendcsinálás”, a törvényesség helyreállítása.

Az egységes Belügyminisztérium kialakítása, a szervezeti változtatások, az ügyrend elkészítése,⁴ a törvénytelenések felülvizsgálatának felvetése, valamint a BM és szerveinek pártellenőrzéséről szóló határozat mind a törvényesség visszaállítását szolgálta (volna). Gerő Ernő belügyminiszterként jól tudta, hogy nem csak szakmai, törvényességi, de még inkább politikai okból is szükséges a pártellenőrzésről szóló határozat kidolgozása: „Itt természetesen elsősorban a párt kezében kell lennie a kezdeményezésnek, de nekünk aktívan bele kell kapcsolódnunk ebbe a munkába, mert a belügyminisztérium rendszeres pártellenőrzése politikailag elengedhetetlenül szükséges és egyben alapvető feltétele annak, hogy a belügyminisztérium képes legyen megfelelően ellátni azokat a rendkívül fontos feladatokat, amelyeket a párt és a kormány reá bízott.”⁵

Ebbe a folyamatba illeszkedett a KV-nak a BM államvédelmi operatív szervei vezető kádereinek megerősítéséről szóló határozata, mely a „vezetőkáderek” hiányát az egységes Belügyminisztérium megszervezése során kialakult helyzetrel, valamint a „kompromittált, államvédelmi munkára nem alkalmas személy”-ek eltávolításával magyarázta. A „fejlett, politikailag szilárd pártmunkások”-at a budapesti és megyei pártbizottságok felelős pártfunkciót betöltő káderei közül kellett átadni a BM-nek, ahol államvédelmi operatív osztályvezető-helyettesek, alosztályvezetők, járási osztályvezetők és helyetteseik lettek.⁶

Ugyanakkor a pártállami társadalmi berendezkedés sajátosságai, a párt (ön)ellenőrzés ellentmondásai, a hatalmi harcoknak egy újabb terepét, eszközét teremtették meg. Néhány hónappal korábban Farkas Mihály — a KV Adminisztratív Osztály felügyeletével megbízott titkára — a BM ellenőrzésének nehézségeiről Jevgenyij Dimitrijevic Kiszeljov szovjet nagykövetnél panaszkodott. Osztályának nem csak joga, de kötelessége a BM munkájának ellenőrzése — hivatkozott az SZKP KB júniusi plenumának határozatára —, de neki a PB-tag Gerő „ellenőrzése” problémákat okoz.⁷ A politikai rendőrség pártellenőrzésének „leple alatt” folytatott hatalmi vetélkedés a tárgyalt korszak egyik jellemző mozzanata volt.

³ A szervezeti kérdések tisztázására bizottságot hoztak létre, melynek vezetője Piros László, tagjai Györe József, Dékán István, Ács Lajos és Selmeci György voltak. MOL, M-KS, 276. fond, 66/42. ő. e. Bővebben l. *Baráth, Magdolna*: Gerő Ernő a Belügyminisztérium élén, 1953–1954. In: Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve. Történeti Hivatal, Budapest, 1999. 163.

⁴ MOL, M-KS, 276. fond, 66/42. ő. e. Bővebben l. Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései. Összeáll., bev. tan. Baráth Magdolna. Napvilág, Budapest, 2002.

⁵ Határozat a BM államvédelmi operatív szervei vezető kádereinek megerősítéséről (1954. január 13.). MOL, M-KS, 276. fond, 54/287. ő. e.

⁷ Az SZKP KB 1953. júniusi határozata szerint a pártszervezeteknek nemcsak joguk, de kötelességük is a BM munkájának ellenőrzése. L. Jurij Andropov feljegyzése a Farkas Mihállyal folytatott beszélgetéséről (1953. október 19.). Közli: Szovjet nagyköveti iratok... i. m. 95–98. Bővebben l. *Baráth*: i. m. 163. (Andropov ekkor a Szovjetunió budapesti nagykövetségén, mint tanácsos dolgozott.)

A BM pártellenőrzésének módjáról szóló határozat megalkotásának gondolatát a PB 1953. november 11-i — a Péter Gábor és társai ügyében folytatott vizsgálat eredményeiről szóló jelentés megtárgyalása kapcsán hozott — határozatában rögzítették. A PB megbízta „Rákosi M., Nagy I., Gerő elvtársakat, hogy a jelentés alapján dolgozzanak ki egy dokumentumot, mely tartalmazza azokat a tanulságokat — elsősorban az államvédelmi szervek munkájának párt ellenőrzése szempontjából —, melyeket Péter Gábor és társai nép- és államellemes tevékenységéről a pártnak le kell vonni.”⁸

A pártellenőrzésről szóló határozat kidolgozása csak 1954 elején kezdődött el, és a PB február 24-i ülésén tárgyalta meg az előterjesztést. A bevezető részt — Nagy Imre felszólítására — Gerő írta, de a szovjet nagykövettel történt beszélgetésből kiderül, hogy az abban leírtakkal kapcsolatban voltak aggályai: „a határozattervezethez egyfajta bevezetőt írtam, amelyben röviden szó esik azokról a tanulságokról, amelyeket a pártnak Péter Gábor ügyéből és abból a tényből kell levonnia, hogy a múltban az ÁVH munkáját a párt nem ellenőrizte. Meg kell mondanom, a magam részéről elégedetlen vagyok ezzel a bevezetéssel. Ugyanakkor nehéz lesz ettől eltekinteni. Szerintem Nagy alap gondolata mind a határozattal, mind a bevezetéssel kapcsolatban — habár ez utóbbi vonatkozásban csak kisebb mértékben — az, hogy világosan és végérvényesen ki kell mondani, ki a felelős a BM-ben elkövetett törvénytelenésekért és önkényért. És mivel tagadhatatlan, hogy Rákosi, s utána Farkas, de elsősorban Rákosi nagymértékben felelősek, ezek a messzemenő következtetések egyenesen veszélyeztetik a párt vezető magjának jelenlegi formájában történő fennmaradását.”⁹ Hasonlóképp vélekedett Hruscsov is, mikor 1954 tavaszán a magyar pártkülönösség „konzultáción” Moszkvában járt. „Lehet, hogy maguknál a hibák kijavításának módja nem ugyanaz kell hogy legyen, mint nálunk, figyelembe véve, hogy az SZKP erősebb, mint a Maguk pártja. A hibákat úgy kell kijavítani, hogy ne rombolják le Rákosi elvtárs tekintélyét, mert ez a párt tekintélye is. Mi bíráljuk Rákosi elvtársat, de nem vesszük ki szélesebb körbe.”¹⁰

Alapvetően tehát ezért kellett a törvénytelenések elkövetéséért a felelőséget kizárólag az ÁVH volt vezetőire hárítani, s az akkori logika szerint ez azért történhetett meg, mert a párt nem gyakorolt kellő ellenőrzést az ÁVH felett. Péter Gábor és társai nemcsak bűnösök, hanem bűnbakok, akik „becsapták és galádul félrevezették a pártot”, és ezért Rákosi, illetve a legszűkebb párt-

⁸ Jelentés a Péter Gábor és társai ügyében folytatott vizsgálat eredményéről (1953. november 11.). MOL, M-KS, 276. fond, 53/146. ő. e.

⁹ Kiszjeljov feljegyzése a Gerő Ernővel folytatott beszélgetésről (1954. február 18.). Közli: Szovjet nagyköveti iratok... i. m. 137–147.

¹⁰ Feljegyzés az SZKP Elnöksége tagjai és az MDP Politikai Bizottsága delegációjának megbeszéléséről (1954. május 5.). Közli: Rainer M. János – Urbán Károly: „Konzultációk”. Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–1955-ben. Múltunk, 1992/4. sz. 136.

¹¹ A moszkvai „konzultáción” (1953. június 13–16.) kijelölt új miniszterelnök, Nagy Imre 1953. július 4-i miniszterelnöki programbeszédében hangsúlyozottan szerepelt a törvényesség megszilárdításának célja, valamint az ennek érdekében foganatosítandó intézkedések és feladatok felsorolása. L. Nagy Imre: Egy évtized. Válogatott beszédek és írások (1948–1954). II. köt. Szikra, Budapest, 1954. 349–376. Bővebben l. Rainer M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz. II. köt. 1956-os Intézet, Budapest, 1999. 9–21.

vezetők (Gerő, Farkas, Révai) felelőssége nem jelenhetett meg sem az 1954-es, sem a későbbi — a belügyi szervek pártellenőrzéséről szóló —, sem egyéb határozatokban, a Nagy Imre-féle „új szakasz” tisztázó szándéka ellenére sem.¹¹

Az első PB határozat a BM pártellenőrzéséről (1954. március 12.)

Az MDP Központi Vezetőségének 1954. március 12-i határozata a Belügyminisztérium budapesti és megyei szerveinek pártellenőrzéséről kemény kritikával illette az államvédelmi szerveknek még pár hónappal korábban is alkalmazott gyakorlatát. A KV 1953. júniusi határozatára¹² hivatkozva a dokumentum a párt számára a legfontosabb feladatként a „törvényesség feltétlen biztosítását” jelölte meg az államélet, valamint az államvédelmi szervek munkája során, továbbá kinyilvánította, hogy ezek „minden körülmények között a párt- és a kormány határozatai szerint végezzék munkájukat”. Már ebben a pár sorban is egyértelműen megmutatkozott a pártvezetés azon szándéka, mely a törvénytelenések kizárólagos felelősségét a párttól elhárítani, s a pártot és a kormányt, mint a törvényesség legfőbb biztosítékát kívánta feltüntetni. A határozat következő részében a valóban kemény kritikával megfogalmazott bírálat őszinteségét lerontja az a kitétel, mely az ÁVH-t téve meg kizárólagos bűnösnek, a pártellenőrzés hiányát, a párt tényleges ellenőrző szerepének elégtelen voltát emelte ki fő okként, holott a törvénytelenések a pártvezetés döntései alapján történtek. Ugyanakkor — önkritikát gyakorolva — megpróbálta elhittetni, hogy „csupán” a párt ellenőrző szerepének gyengesége vezetett a jogtiprásokhoz.

„A belügyi szerveknek a párt által való ellenőrzésére annál inkább szükség van, mert az elmúlt években a volt Államvédelmi Hatóság és annak budapesti és megyei operatív szervei fölött a párt tényleges ellenőrzést nem gyakorolt. A volt Államvédelmi Hatóság, volt vezetője és bűntársai az államvédelmi szervekben a pártellenőrzés hiánya folytán éveken keresztül folytattak ellenséges aknamunkát. Züllesztették az államvédelmi szerveket. Az államvédelmi operatív és vizsgálati munkában rendszerré tették a törvénytelenéget, az erőszak alkalmazását, jegyzőkönyvek és vallomások meghamisítását és ezeket a törvénytelen és aljas módszereket számos esetben ártatlan emberekkel, dolgozókkal, becsületes kommunistákkal szemben alkalmazták. Az államvédelmi szerveket osztályidegen, ellenséges elemek gyűjtőhelyévé tették. [...] A volt Államvédelmi Hatóság volt vezetője és bűntársai igyekeztek az Államvédelmi Hatóságot a párt- és kormány fölé helyezni. Avantgardista szellemet terjesztettek és fejlesztették ki az államvédelmi szervekben s ezt takaróul használták ahhoz, hogy kivonják az államvédelmi szerveket a párt ellenőrzése alól. Becsapták és galádul félrevezették a pártot. Mindebből le kell vonni azt a tanulságot, hogy szigorúbb, rendszeres, következetes pártellenőrzést kell megvalósítani a bel-

¹² A határozatot közli: A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. Főszerk. Izsák Lajos. Összeáll., jegyz. és szerk. Habuda Miklós, Rákosi Sándor, Székely Gábor, T. Varga György. Napvilág, Budapest, 1998. 188–206.

¹³ Határozat a Belügyminisztérium budapesti és megyei szerveinek pártellenőrzésére (1954. március 12.). MOL, M-KS, 276. fond, 53/162. ó. e.

ügyminisztériumi szervek egész munkája felett. Biztosítani kell, hogy soha többé ne ismétlődhessen meg az, ami az elmúlt években az államvédelmi szervekben megtörtént és ami súlyos kárt okozott a pártnak, népi demokratikus államunknak.”¹³

A fenti bírálóban keverednek a valódi és a valótlan elemek, működött a régi reflex. Az ÁVH ugyan valóban „állam volt az államban”, de vezetőinek kizárólagos bűnössége, a tudatos „ellenséges aknamunka”, valamint az a vád, hogy „osztályidegen” — vagyis jobboldali, reakciós, fasiszta — elemek „gyűjtőhelye” lett volna, nem volt igaz. A bíráló ugyanakkor helyesen mutatott rá Péter Gábornak és társainak önkényeskedéseire.

A Belügyminisztérium budapesti, illetve megyei főosztályainak¹⁴ pártellenőrzését a budapesti, megyei pártbizottságok, valamint ezek adminisztratív osztályai látták el. A fent jelzett belügyi szerveknek kötelessége volt a pártbizottságoknak beszámolni a főosztály munkájáról – az államvédelem különlegesen bizalmas kérdéseinek kivételével.¹⁵ A pártbizottságok pusztán javaslatokat, észrevételeket tehettek, utasításokat nem adhattak a belügyi szervek vezetőinek — hiszen valóban nem voltak felettes szerveik —, viszont tapasztalataikról tájékoztathatták a belügyminisztert, pártvonalon pedig a Központi Vezetőség szerveit. A területi pártbizottságok ellenőrizhették a Belügyminisztérium budapesti és megyei szerveinél működő pártszervezeteket és adott esetben tájékoztatták a KV Adminisztratív Osztályát a tapasztalható hiányosságokról, hibákról. Kérdésekben a belügyi szerveknek ki kellett kérniük az illetékes pártbizottságok véleményét, vita esetén azonban a döntés a Belügyminisztériumot illette meg.¹⁶

A legtöbb jogosultsága az államvédelem pártellenőrzésének terén, úgy tűnik, a területi — és nem a belügyi — pártszervek pártbizottsági titkárainak volt. A budapesti és a megyei pártbizottságok adminisztratív osztályai a BM budapes-

¹⁴ Uo. Értelemszerűen a városi, budapesti kerületi és járási pártbizottságokra (és ezek első titkáira) is vonatkoztak a határozat ezen pontjai.

¹⁵ Ennek értelmében „csak” a közbiztonság, a közlekedés, a „szocialista törvényesség” betartása, a személyi állomány erkölcsi-politikai, fegyelmi állapota, a belügyi szervek lakossághoz való viszonya, az ellenség tevékenységének iránya voltak azok a témák, melyekről a beszámólót el kellett készítenie. L. Uo.

¹⁶ A BM Kollégiumának 1953. augusztus 25-i ülése foglalkozott a BM központja és a hozzátartozó szervek vezetőinek és kádereinek felvételét, soron kívüli, soros kinevezését, leváltását, elbocsátását, áthelyezését és más szervhez való átengedését szabályozó hatásköri lista kiadásáról. Ez a hatásköri lista szabályozta a párt (Minisztertanács) elé kerülő, jóváhagyásra beterjesztett javaslatokat, valamint a belügyminiszter, a miniszterhelyettesek, főosztályvezetők és önálló osztályvezetők kinevezési jogkörét. A BM személyi állományára vonatkozó hatásköri lista, a belügyminiszter I. helyettesének 17. sz. parancsa 1954. április 24-én jelent meg. Közli: A Belügyminiszter Kollégiumának ülései 1953–1956. I. köt. Összeáll., jegyz. és bev. tan. Kajári Erzsébet. Szerk. Gyarmati György és S. Varga Katalin. Történeti Hivatal, Budapest, 2001. 123–128.

¹⁷ E körön túl a határozat ezen fejezetének pontjai a szegedi, miskolci, debreceni, pécsi és győri városi pártbizottságok adminisztratív osztályaira, valamint a járási pártbizottságok adminisztratív felelőseire is vonatkoztak. L. 13. jegyz.

¹⁸ Az MDP KV Titkársága 1950. február 1-jei ülésén fogadta el a rendőrségen működő politikai osztályok felállítására vonatkozó javaslatot, melynek értelmében fokozatosan jöttek létre a Közrendészeti, Légoltalmi, Büntetés-végrehajtási és Tűzrendészeti Főosztályok politikai osztályai. A KV 1953. május 24-i határozatával létrehozta a BM Politikai Főosztályát, mely a fenti főosztályok politikai osztályainak élén állt. Javaslat a rendőrségen politikai osztály felállítására. L. Jegyzőkönyv a Tit-

ti, illetve megyei főosztályait¹⁷ alapvetően három kérdéskörben ellenőrizhették. Feladatuk a párthatározatok végrehajtásának biztosítása, a káderkérdések figyelemmel kísérése, valamint a politikai osztályok,¹⁸ megbízottak munkájának ellenőrzése volt.

Ugyanakkor kimaradt a határozatból több, a február 19-i, Keleti Ferenc által jegyzett határozati javaslatban még szereplő pont is.¹⁹ Ezek a PB, a KV, a KV Adminisztratív Osztálya, valamint a belügyminiszter és a KV Titkárságának a pártellenőrzésben betöltött szerepét taglalta. Ezek szerint a KV, illetve megbízásából a PB ellenőrizte (volna) a BM Határőrség és Belső Karhatalom egész tevékenységét, a KV Adminisztratív Osztálya pedig a Belügyminisztérium és szervei politikai apparátusát. A belügyminiszter feladata lett volna a KV utasítására a minisztériumra, illetve annak bármely szervére és ezek munkájára vonatkozó kérdésről írásbeli, vagy szóbeli tájékoztatást adni. A rendkívüli eseményeket a belügyminiszter — minden külön felhívás nélkül — köteles lett volna jelenteni a PB-nek, továbbá napi jelentésekben, valamint, amikor a KV szükségesnek látja, beszámolni az államvédelmi és határőrizeti munkáról, az ellenség tevékenységének főbb irányairól, a közbiztonság helyzetéről. A következő pont szerint a belügyminiszternek az „államvédelem különlegesen bizalmas kérdéseiről” – a kémelhárításra, hírszerzésre, belső elhárításra, az operatív technikára, a párt és a kormány vezetőinek védelmével kapcsolatos intézkedésekre, az operatív munka speciális számszerű adataira és eredményeire, a fontosabb őrizetbe vételekre, a környezettanulmányozásra, az államvédelmi vonatkozású nyilvántartásra, a belügyi szervek létszámának alakulására, az erők átcsoportosítására, a fegyverzetre, felszerelésre vonatkozó adatokról – szóló jelentéseit közvetlenül kellett volna felterjesztenie a Politikai Bizottság elé. Nem került be a márciusi határozatba a KV Titkárságának ellenőrző szerepét taglaló pont sem, mely a Belügyminisztériumra és szerveire vonatkozó párthatározatok végrehajtásának ellenőrzéséből, valamint a hatáskörébe utalt káderkérdésekben való döntésből állt volna. Ugyanígy kimaradt a végleges határozatból a KV ellenőrző tevékeny-

---

kárság 1950. február 1-jei üléséről. MOL, M–KS, 276. fond, 54/84. ó. e.; Az MDP KV határozata a Belügyminisztérium Politikai Főosztálya felállítására (1953. május 24.). MOL, M–KS, 276. fond, 54/242. ó. e.

¹⁹ Ezek a pontok nem csak a Keleti-féle határozati javaslatban szerepelnek, hanem a február 27-i keltezésű, szemmel láthatóan munkapéldányként megmaradt határozatban is. Ugyanakkor a március 12-én kiadott, véglegesnek tekinthető példányban már nem. A február 24-i PB-ülés jegyzőkönyve pedig nem ad magyarázatot arra, hogy miért maradtak el ezek a feladatok.

²⁰ Határozati javaslat a Politikai Bizottsághoz a Belügyminisztérium és szervei pártellenőrzéséről (1954. február 19.). MOL, M–KS, 276. fond, 53/162. ó. e. Talán azért maradt ki a végleges változatból a javaslat tájékoztatással kapcsolatos pontja, mivel a kérdéskör szabályozására a Belügyminisztérium Kollégiumának 1953. augusztus 25-i ülésén már sor került. Ekkor Gerő, a frissen kinevezett belügyminiszter, a korábbi tájékoztatási gyakorlat bírálata mellett meghatározta a BM tájékoztatási csoportjának feladatát is. Ennek időben és rendszeresen tájékoztatnia kellett a PB tagjait és a kormány vezetőit az ország területén történő olyan eseményekről, melyek a felső vezetés számára a tájékozódás és az intézkedés szempontjából fontosak lehettek. Ezért a tájékoztatásnak foglalkoznia kellett többek közt az államvédelmi szervek által felderített államellenes bűncselekményekkel, az osztályellenség, az imperialista ügynökök tevékenységével, módszereikkel és az ellenséges tevékenység megelőzésére, illetve félbeszakítására irányuló intézkedésekkel. A PB tagjai és a Belügyminisztérium részére összefoglalókat, hangulatjelentéseket, hálózati értesüléseket, vizsgálati ügyeket, rendkívüli eseményeket és időszaki jelentéseket tartalmazó ún. „A” jelentéseket kellett készítenie belső

sege, mely csak a Keleti Ferenc-féle előterjesztésben szerepel és a végleges határozatban is csak abban az összefüggésben fordul elő, hogy a BM budapesti, illetve megyei főosztályvezetője az „államvédelem különlegesen bizalmas kérdései” kivételével köteles a megyei, budapesti pártbizottságoknak beszámolni.²⁰

Az MDP III. kongresszusa pár hónappal később foglalkozott a párt szervezetei és a fegyveres testületek közti viszony szabályozásával. Az ekkor elfogadott szervezeti szabályzat szerint többek között a Belügyminisztérium fegyveres alakulatainál a Határőrség és Belső Karhatalom Politikai Csoportfőnöksége irányítja a „pártpolitikai munkát” és ebben a tekintetben az MDP KV osztályának szerepét tölti be. A meglehetősen késéssel megszületett szervezeti szabályzat tehát mégiscsak „beemelte” közvetett módon a belügyi szervek legfelső szintű pártellenőrzését, bár valós szabályozó, ellenőrző szerepről ebben az esetben sem beszélhetünk.²¹

Két párthatározat között

A határozat megjelenését követően több hónapon keresztül további javaslatok, észrevételek, összefoglaló jelentések készültek, melyek a határozat pontatlanságaira, végrehajtásának módjaira kérdeztek rá. A Budapesti Pártbizottság Adminisztratív Osztályának több észrevétele is volt. A pártbizottságoknak joguk és kötelességük volt a BM szervek munkájának segítése, de nem volt világos a számukra, hogy a pártbizottság csak javaslatot tehet, vagy határozatot is hozhat a belügyi szervek vezetőire vonatkozóan. Arra is rákérdeztek az egyik jelentésben, hogy mindezeket közvetlenül, vagy a BM szervek pártszervezetein keresztül teheti-e meg? A határozatot a kerületi pártbizottságok nem kapták meg, és a Budapesti Pártbizottság sem küldte el nekik. A káderkérdésekben alkalmazott gyakorlattal — az adminisztratív osztályok a főosztályvezetőnek jelentést tesznek a káderekről szerzett tapasztalataikról — sem értettek egyet a jelentés készítői, mert szerintük ez a „belügyi szervek helytelen káderpolitikájának további gyengülését jelentené”.²² Súlyosabb problémának tekintették, hogy az államvédelmi tevékenység pártellenőrzésének a kérdése továbbra sem volt egyértelműen szabályozott. „Ma is eléggé vitatott kérdés — a KV 1954. III. 12-i határozata sem mondja ki világosan és félreérthetetlenül — az államvédelmi területre vonatkozó pártellenőrzést. Többek között emiatt is a választott

---

használatra, míg egy, a belügyminiszter utasítása szerint meghatározott szűkebb kör számára a követési értesítéseket, jelentősebb kémügyeket és a nemzetközi híreket tartalmazó „B” jelentést kellett összeállítani. L. A Belügyminisztérium Kollégiumának 1953. augusztus 25-i ülése. Javaslat a Belügyminisztérium egységes tájékoztató rendszerének megszervezésére. Közli: A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései, 1953–1956. I. köt. Összeáll., jegyz., bev. tan. Kajári Erzsébet. Szerk. Gyarmati György, S. Varga Katalin. Történeti Hivatal, Budapest, 2001. 110–115. A kollégiumi előterjesztés alapján adták ki a tájékoztatásról szóló, 07. sz., 1953. szeptember 8-án kelt belügyminiszteri parancsot. A témához l. Müller Rolf: A politikai rendőrség tájékoztató szolgálata, 1945–1962. In: Trezor 2. A Történeti Hivatal Évkönyve, 2000–2001. Történeti Hivatal, Budapest, 2002. 111–135.

²¹ A Magyar Dolgozók Pártja III. Kongresszusának rövidített jegyzőkönyve. 1954. május 24–30. Szikra, Budapest, 1954. 365–366.

²² A ker-i Pártbizottságok részére módszer, a határozat végrehajtása tekintetében (1954. április 14.). BFL, 95/e/116. ó. e.

pártszervek sem az Adminisztratív Osztály, kerületekben az Admin. munkatársak nem ellenőrzik az államvédelmi területet. A KV határozat megjelenése után sem lett ellenőrizve az ellenség elleni harc, a személyi állomány erkölcsi, politikai helyzete, felkészültségük és tevékenységük. Vannak olyan kerületek is — pl. VII., VIII. kerület, — hogy hosszú hónapokig a PVB első titkára nem számoltatja be az ÁV vezetőit. Az eddigi tapasztalatok alapján le lehet szögezni, hogy e fontos terület Budapesten pártellenőrzés nélkül maradt.”²³ A magyarázatot egy másik — szintén a Budapesti Pártbizottság Adminisztratív Osztálya által készített — dokumentum adja meg. „A káderügyeket nem beszélük meg az illetékes pártszervekkel, azok tudta nélkül váltanak le, neveznek ki, küldenek iskolára kádereket. A KV határozatában megjelölt jelentéseket, tájékoztatókat nem adják ki rendszeresen (főleg a kerületekben). Az ÁV alosztályvezetők sok esetben »konspirálnak« a kerületi PVB-ok felé informálás helyett ők kérnek információt. Ez főképp abból ered, hogy a szakmai vezetés részéről nem ismertették és magyarázták meg kellően a beosztottaknak a KV határozatát.” A Budapesti Pártbizottság Adminisztratív Osztálya által készített jelentés határozati javaslatának utolsó pontja szerint a pártbizottságok és adminisztratív osztályok terjesszék ki ellenőrzésüket a BM osztály minden szervére, így az államvédelmi munkára is. Ehhez a ponthoz — az ismeretlen személy által kézírással — írt vélemény tömör és kifejező. „Ez nem megy!”²⁴

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a határozat megszületése nem hozott döntő változást a pártellenőrzés hatékonyságában, a fenti megállapítás közelebb áll az igazsághoz, mint a hivatalos pártértékelések, melyek a pártellenőrzés tényleges megvalósulását pozitív színben tüntették fel. A belügyi szervek pártellenőrzését a párt saját elképzelése alapján szabályozta, ami azonban nem feltétlenül a valóságos helyzeten alapult, a határozat sokkal inkább csak azt a törekvést, szándékot bizonyítja, hogy a kérdés rendezésének mekkora jelentőséget tulajdonítottak. Ugyanakkor a Belügyminisztérium átszervezésének tapasztalatairól szóló MDP PB-határozat²⁵ szerint a KV júniusi határozatában, illetve az új kormányprogramban megjelölt politikai célkitűzéseknek — az államvédelmi, belügyi szervek munkájában következetesen megvalósuljon a párt ellenőrzése és egységes irányítása — megfelelően átszervezett Belügyminisztériumnak javult a munkája. A dokumentum ugyanakkor megjegyzi, hogy a BM nem rendelkezik egy sor alapvető szabállyal, utasítással, rendelettel, nincs kidolgozva a BM ügyrendje, így ezek hiánya ismét törvénytelenésekhez, önkényeskedésekhez vezethet. (Az összevont BM-ről aztán később, de még Gerő minisztersége alatt, az ügyrend is megszületett.)

A Belügyminisztérium „káderhelyzete” Piros László belügyminiszter 1954. novemberi jelentése szerint továbbra sem volt kielégítő. A szakmai, ideológiai „iskolázatlanság”, valamint az általános műveltség terén meglévő hiá-

²³ Jelentés a belügyi szervek pártellenőrzéséről (1955. április 12.). Uo.

²⁴ Jelentés a Belügyminisztérium Budapesti Főosztály szerveinek pártellenőrzéséről (1955. július 16.). Uo.

²⁵ Határozat a Belügyminisztérium átszervezésének tapasztalatairól (1954. április 28.). Közli: A Magyar Dolgozók Pártja határozatai... i. m. 259–266.

nyosságok mellett továbbra is létezett az a fajta szemlélet, amely az „ÁVH”-t a párttól független szervnek tekintette. Az államvédelem területén túlságosan sok volt a fiatal, tapasztalatlan, politikailag nem képzett „káder”, akik nem stabilizáltak, hanem gyengítették a BM-et. Elégtelen volt a belügyi vezetők politikai informáltsága, az Adminisztratív Osztály ellenőrző tevékenysége, valamint a belügyi szervek vezetőink rendszeres beszámoltatása is. Határozati javaslatában Piros a fegyelmi helyzet fokozottabb pártértékelésére, valamint a BM hatásköri listájának felülvizsgálatára tett javaslatot. Belügyminiszterként nagyobb hatáskört akart az egyes főosztályok, önálló osztályok parancsnokainak is.²⁶ A BM különböző szervei és az „ÁVH”-tól elbocsátott kompromittált személyek között pedig gyakran meg nem engedett kapcsolat alakult ki, hiszen ezek — hálózati személyként — tovább „dolgoztak” a BM-nek. A fentiek miatt az is felmerült, hogy a „kádermunkát” végzők funkcióját meg kellene szüntetni.²⁷

A Nagy Imre miniszterelnöksége alatt megindult enyhülés, a rehabilitációs eljárások, a törvénytelenségek felülvizsgálata a szovjet vezetés támogatásának megszűnésével 1955 elejére megtorpantak és a „súlyos balfogások” valódi felelőseinek felelősségre vonása sem történt meg. Péter Gábort ugyan 1954 márciusában életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, de a hivatalos álláspont szerint a pártvezetés továbbra is csak annyiban volt felelős a törvénytelensegekért, hogy nem biztosította az ÁVH felett a pártellenőrzést. Ugyanakkor a nemzetközi életben végbemenő változások, az enyhülés és a desztalinizáció politikája az 1953–1954-es magyar reformpolitikát látszott igazolni, ezért az SZKP XX. kongresszusa Magyarországon is rendkívül nagy hatást és visszhangot keltett. A pártapparátus gyorsan reagált a Moszkvában történt eseményekre, az Adminisztratív Osztály már 1956 márciusában elkészítette javaslatát, mely az SZKP XX. kongresszusának „tapasztalatait” a BM pártellenőrzésének javítása érdekében kívánta felhasználni. Általában elmondható, hogy a javaslat a pártellenőrzés kiszélesítése irányába mozdult el, hiszen a Központi Vezetőségnek a belügyi szervek pártellenőrzésben valódi irányító és ellenőrző szerepet szánt. A párt megyei végrehajtóbizottságainak ellenőrzési jogát is ki kívánta szélesíteni a BM valamennyi szervére, így a Határőrségre és Belső Karhatalomra vonatkozóan is. A pártbizottságok mint testületek ugyanazokat a joga-

²⁶ „A KV »BM pártellenőrzéséről szóló 1954. március 12-i határozata« jelentős változást eredményezett a BM központi és megyei szerveinek a területi pártszervekhez való kapcsolatában. A megyei pártszervek és a BM megyei szervei között megjavult a kapcsolat, ma már jónak mondható. A KV Adminisztratív Osztálya ellenőrzéseivel azonban még nem nyújt kellő segítséget a BM sokrétű szerveinek irányításához. [...] Még ma is nagy nehézséget jelent a BM valamennyi szervének összefogása és operatív vezetése. Csak az utóbbi hónapokban kezd kialakulni a szervek vezetőinek rendszeresebb ellenőrzése, beszámoltatása és segítése. [...] Fokozottabban kell támaszkodni a fegyelem megszilárdításában a politikai osztályokra és a pártszervezetekre. A budapesti és megyei Párt Végrehajtó Bizottságok rendszeresen értékeljék a BM budapesti, megyei főosztályainak fegyelmi helyzetét, és nyújtsanak konkrét segítséget a fegyelmi helyzet megjavításához. A Belügyminiszter a KV Adminisztratív Osztályával vizsgálja felül a BM hatásköri listáját. Biztosítson nagyobb hatáskört az egyes főosztályok, önálló osztályok, valamint parancsnokságok vezetőinek.” L. Jelentés a BM káderhelyzetéről és javaslat a kádermunka megjavítására (1954. november 26.). MOL, M–KS, 276. fond, 53/213. ó. e.

²⁷ Határozat a Belügyminisztérium káderhelyzetéről és a kádermunka megjavítására. Jegyzőkönyv a PB 1955. január 26-i üléséről. Uo.

kat kapták volna meg, amelyek korábban csak az első titkárokat illették meg. Az Adminisztratív Osztály és a BM-nél működő politikai osztályok és pártszervezetek hatáskörét is bővíteni kívánta azzal a kitételrel és újdonsággal, hogy egyúttal felelőssé is teszi őket a szakmai munka eredményességéért vagy eredménytelenségéért. Ezeken kívül javasolta, hogy a hírszerzés, a kémelhárítás és a vizsgálati szervek ne egy, hanem különböző személyek irányítása alatt működjenek.²⁸ A fenti javaslat sorsa ismeretlen, bár az 1956. április 2-án megtartott államvédelmi pártaktíva-értekezleten — az SzKP XX. kongresszusa és az MDP Központi Vezetősége 1956. március 12–13-i ülésének útmutatásai alapján — kísérletet tettek az államvédelmi munka feladatainak a meghatározására, de a törvényességre való hivatkozásokon túl, itt és ekkor, még nem merült fel a pártirányítás „kiszélesítésének” igénye.²⁹

Forradalom előtt – a második PB határozat a BM pártellenőrzésére (1956. augusztus 6.)

Pár nappal a Farkas Mihály politikai felelősségéről szóló határozat és a pártból történő kizárása után³⁰ a PB 1956. július 26-i ülésén a MDP KV határozatot hozott a BM és szervei pártellenőrzésének további megjavítására. Az augusztus 6-án kiküldött határozat megállapítása szerint alapvető változást hozott a KV két évvel korábbi határozata: „a közvetlen és közvetett pártellenőrzés lényegében biztosítani tudta, hogy a belügyi szervek komolyabb politikai hibáktól mentesen végezzék tevékenységüket.”³¹ Ugyanakkor több pontban foglalkozott a határozat a problémákkal. A KV pártellenőrzése abban a tekintet-

²⁸ A javaslat a pártellenőrzés kiterjesztését ajánlotta a BM Határőrség és Belső Karhatalom tekintetében is. A megyei, járási pártbizottságoknak, illetve azok titkárainak ellenőrzési, beszámoltatási jogot kért a HÖR és a BKH egységei felett. Egyes kérdéseket a megyei adminisztratív osztályok, illetve nem konkrét katonai vonatkozású ügyeket a területi pártbizottságok is megtárgyalhattak volna a javaslat szerint. L. Javaslatok a XX. Pártkongresszus anyagából nálunk is alkalmazható egyes kérdések és feladatok megoldásához (1956. március 26.). MOL, M-KS, 276. fond, 96/213. ó. e.

²⁹ Bővebben I. *Kajári Erzsébet: Az egységesített BM államvédelmi tevékenysége, 1953–1956.* In: Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről. Szerk. Gyarmati György. Történeti Hivatal, Budapest, 2000. 181–182.

³⁰ A Politikai Bizottság 1956. május 31-i ülésén hallgatta meg a Kovács István vezette bizottság beszámolóját Farkas Mihály ügyéről. A jelentés szerint Farkast közvetlen felelősség terhelte, mert „az államvédelem munkája helytelen, törvénytelen irányba fejlődött”. A visszaélések Farkas tudtával és hozzájárulásával történtek meg és személyes jelenléte gyakorlatilag „szentesítette a törvénytelenégeket”. A párt többi vezetőjének felelősségét viszont csak annyiban ismerte el a jelentés, hogy a Titkárság és a Politikai Bizottság testületileg felelős, de csak abban, hogy nem biztosította az ÁVH pártellenőrzését. A Kovács-féle bizottság végül a Központi Vezetőség 1956. július 18–21-i ülésén tártá a KV nyilvánossága elé a Farkas Mihály politikai felelősségéről és büneiről szóló jelentését. L. MOL, M-KS, 276. fond, 62/KKF/11. ó. e. Bővebben I. *Baráth Magdolna: Az MDP vezetése és a rehabilitáció (1953–1956).* In: Múltunk 1999/4. sz. 89.; *Baráth Magdolna: Az ÁVH és az 1950-es évek rehabilitációs eljárásai.* In: Államvédelem a Rákosi-korszakban. Állambiztonsági Történeti Tár. Szerk. Gyarmati György. Történeti Hivatal, Budapest, 2000. 200–201.

³¹ Határozat a Belügyminisztérium és szervei pártellenőrzésének további megjavítására (1956. augusztus 6.). MOL, M-KS, 276. fond, 53/297. ó. e.

³² 1953. szeptember 21-én alakult meg a Legfőbb Ügyészség Különleges Ügyek Osztálya Bakos Pál osztályvezető ügyész vezetésével, s fő feladata a BM államvédelmi szerveinek hatáskörébe tartozó

ben nem volt megfelelő, hogy a PB elmulasztott létrehozni egy központi vezetőségi tagokból álló bizottságot azzal a céllal, hogy a Belügyminisztérium munkájáról jelentéseket tegyen le a KV plénuma elé. Nem ítélte megfelelőnek sem az Ügyészség,³² sem az Adminisztratív Osztály munkáját. „Felszínes az államvédelmi szervek tevékenységének ellenőrzése, ezt a korábbi párthatározat nem is biztosította” (sic!). Rámutatott, hogy nem minden esetben a legfontosabb kérdésekkel foglalkozott, mivel a vezető pártszervek sem megfelelően határozták meg az Osztály feladatait. A megyeszékhelyen működő városi pártvégrehajtó bizottságok és azok első titkárai csak a helyi rendőri, tűzoltó szervekről kaptak esetenként tájékoztatást, de az államvédelmi szervek tevékenységéről a város területét illetően — mivel önálló államvédelmi szerv a városok területén nincs — nem, s ezért tájékozatlanok voltak.³³ Ezt a feladatot a megyei főosztályok szervei látták el.³⁴ A megyei pártvégrehajtó bizottságok részéről a BM megyei szerveinek vizsgálatakor „túlzott óvatosság” volt tapasztalható, évente csupán egy-két esetben tűzték napirendre azok munkájának ellenőrzését. Hiányolta a határozat, hogy „konkrét személyes ellenőrzést” az államvédelmi szervek munkáját illetően a párt végrehajtó-bizottságainak első titkárai nem végeztek, leggyengébbnek pedig a járási pártvégrehajtó bizottságok pártellenőrzését minősítette. Az államvédelmi értekezleteken való személyes megjelenést ugyanis a határozat nem tekintette „konkrét személyes ellenőrzésnek”. Ezen a szinten a párt járási első titkárai gyakorlatilag csak a belügyi szervek járási osztályvezetőinek beszámolójára tudtak támaszkodni.

Az 1956. évi határozat további pontjait — az Adminisztratív Osztály felügyeletével megbízott KV titkár — Egri Gyula javaslatai alapján dolgozták ki. Az új dokumentum — az 1954. évi határozati javaslat Keleti-féle változata, és az SZKP XX. kongresszusa „útmutatásai” alapján — ekkor „pótolta” a két évvel korábbi határozat hiányosságait. Így az MDP KV, a KV Titkársága, a Központi Ellenőrző Bizottság, a KV Adminisztratív Osztálya is szerepet kapott az államvédelem pártellenőrzéséből. Az új határozat szerint tehát a BM egész tevékenységének irányítása és ellenőrzése a KV felelősségi körébe tartozik. Ezért a belügyminiszter esetenként, de legalább évente egyszer köteles jelentést tenni a KV plénuma előtt a BM munkájáról, a KV pedig — lehetőleg állandó össze-

---

zó nyomozások feletti törvényességi felügyelet megszervezése volt. L. Jelentés a Legfőbb Ügyészség Különleges Ügyek Osztályának tevékenységéről (1954. február 1.). MOL, Nagy Imre miniszterelnök iratai (XIX-A-2-v), 71. dob. 366/II. sz. Bővebben l. *Baráth: Az MDP vezetése és a rehabilitáció.* i. m. 50.

³³ A Czinege-féle előterjesztés szerint: „Ellenőrző tevékenységük a rendőri, tűzoltó, büntetés-végrehajtási és légoltalmi szervekre korlátozódik. Az államvédelmi szervek tevékenységét csak felszínesen ismerik. Az a nézet alakult ki, hogy az államvédelmi szervekkel való foglalkozás csak az első titkárok feladata.” L. Jelentés a Központi Vezetőség BM pártellenőrzésére vonatkozó határozatának végrehajtásáról (1956. június 28.). MOL, M-KS, 276. fond, 53/297. ő. e.

³⁴ A fenti probléma orvoslását volt hivatott szolgálni a Bíró György által készítettett körlevél, mely valamennyi megyei, járási, városi pártvégrehajtó bizottság első titkárát tájékoztatta — miután a Belügyminisztérium is utasította a megyei főosztályok vezetőit —, hogy hívják fel a megyei BM főosztályvezető operatív helyetteseit, hogy „szükség szerint, de havonta legalább egyszer tájékoztassa a székhelyen működő városi pártbizottság első titkárát, valamint a központi járások első titkárait a területüket érintő év. munkáról.” L. Bíró György körlevele valamennyi megyei, járási, városi PVB első titkárának (1956. szeptember 26.). MOL, M-KS, 276. fond, 96/213. ő. e.

tételű bizottsággal — ellenőrizni a belügyi szervek munkáját. A belügyminiszter a PB utasítására köteles volt — a belügy bármely szervére vonatkozóan — tájékoztatást adni, valamint rendkívüli eseményekről beszámolni, továbbá az államvédelmi és határőrizeti munka alakulásáról, az ellenséges tevékenységekről, a közbiztonság helyzetéről tájékoztatni a Központi Vezetőséget. A legfontosabb változás a korábbi határozathoz képest, hogy tehát a titkos, operatív, államvédelmi jellegű munka pártellenőrzése is bekerült a KV hatáskörébe. Így a belügyminiszternek közvetlenül kellett a PB elé terjesztenie a hírszerzéssel, valamint a párt és a kormány vezetőinek védelmével kapcsolatos intézkedéseket, a fontosabb őrizetbe vételeket és a konkrét operatív ügyeket tartalmazó, szigorúan titkos jellegű jelentéseket és javaslatokat. A KV hatáskörébe tartozó funkcionáriusok káderügyeiben továbbra is a Központi Vezetőség (Politikai Bizottság, Titkárság) határozatai voltak a döntőek.

A KV Titkárságára vonatkozó pontok is — ellentétben az 1954. évi határozattal — most bekerültek a végleges változatba, gyakorlatilag az akkori előterjesztés alapján. Ennek értelmében a Titkárság feladata a Belügyminisztériumra és szerveire vonatkozó párthatározatok végrehajtásának, a pártszervezetek munkájának ellenőrzéséből, a hatáskörébe utalt káderkérdésekben való döntésből állt.

Szintén új elem a KV Adminisztratív Osztálya és a Belügyminisztérium kapcsolatával foglalkozó rész. A KV Adminisztratív Osztálya a KV, illetve annak szervei és a KV titkára megbízása alapján ellenőrizte a BM és szervei tevékenységét. Ellenőrizte a minisztérium és szerveinél működő politikai apparátust (a politikai csoportfőnökséget, a politikai osztályokat, a politikai helyetteseket) és a pártszervezeteket is.

Ugyanakkor a területi pártbizottságok, illetve azok adminisztratív osztályainak feladatköre az 1954. évi határozathoz képest nem változott.³⁵ Káderkérdésekben továbbra is — az 1954. évi határozatnak megfelelően — ki kellett kérni az illetékes pártbizottságok véleményét, de vitás esetben a döntés továbbra is a Belügyminisztériumot illette meg. A BM személyi állományára vonatko-

³⁵ A párt budapesti és megyei végrehajtó-bizottságai és a BM budapesti, illetve megyei főosztályainak viszonyában, a korábbi 1954-es határozathoz hasonlóan, a belügyi szerveknek a főosztály munkájáról — az államvédelem különlegesen bizalmas kérdéseiről nem, de egyéb mellett a belső reakciós erők tevékenységéről igen — beszámolási kötelezettsége volt a párt végrehajtó-bizottságai előtt. A pártbizottsági üléseken azonban ezt a kérdéskört sem lehetett megtárgyalni. L. 33. jegyz.

³⁶ Ennek értelmében az MDP KV (PB) határozata után a miniszter kinevezi, illetve felmenti a miniszter első helyetteseit, a miniszterhelyetteseket, a Határőrség parancsnokát, továbbá — a BM, illetve az államvédelmi kollégium által megvitatott előterjesztés alapján — az I. Főcsoportfőnök helyettesét, az I–III. az V. és XIII. Főosztály, valamint a Vizsgálati Főosztály vezetőjét, az Országos Rendőrkapitányság Vezetőjének politikai helyettesét, a Határőrség politikai csoportfőnökét, a Belső Karhatalom parancsnokát, a Budapesti Főosztály vezetőjét. A belügyminiszter — a BM, illetve az államvédelmi kollégium által megvitatott előterjesztés alapján és az MDP KV Titkársága határozata után — kinevezi, illetve felmenti több osztály, a BM Titkárság, a KEOKH-Útleveosztály, a Belső Karhatalom politikai osztálya, valamint a megyei főosztályok vezetőit. Hatásköri lista a Belügyminisztérium szerveinek személyi állományára vonatkozólag. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 46. sz. parancsa (1956. június 15.). Belügyminisztérium, Központi Irattár (BM, KI), Parancsgyűjtemény, 39. dob.

³⁷ Az államvédelmi munka szabályozásáról szóló határozata mellett a Politikai Bizottság ekkor tárgyalta meg és fogadta el a BM pártellenőrzéséről, valamint a BM és szerveinek feladat- és hatás-

zós és érvényben lévő hatásköri lista pontosan meghatározta a káderhatásköri jogosultságokat.³⁶

Szintén a PB július 26-i ülésén³⁷ tárgyalták meg Piros László belügyminiszter javaslatát az ellenséges tevékenységgel gyanúsított párttagok, párt-tömegszervezeti és állami funkcionáriusok elleni államvédelmi munka engedélyezési rendjére vonatkozóan. Az indoklás szerint az államvédelmi szerveknek a párt- és állami funkcionáriusok ellen folytatandó eljárása — mivel az 1953. évi PB-határozat³⁸ csak a vezető funkcionáriusokra vonatkozott — nincs kellően szabályozva. A javaslatot a korábbi időszakban előfordult — a párton belüli hatalmi harc eszközeként alkalmazott — államvédelmi eljárások újbóli felhasználásának megakadályozására terjesztették be.³⁹ Az elfogadott határozat értelmében a BM államvédelmi szervei a KV tagjai, póttagjai, a KEB és a Revíziós Bizottság tagjai ellen a PB, a KV hatásköri listáján szereplő párt-, tömegszervezeti és állami funkcionáriusok, az Elnöki Tanács tagjai, országgyűlési képviselők ellen pedig a PB vagy a Titkárság engedélyével indíthattak nyílt, titkos nyomozást, foganatosíthattak őrizetbe vételt. Alsóbb szinten — a budapesti, megyei, megyei jogú városi és járási pártbizottságok káderhatásköri listáján szereplő funkcionáriusok ellen — csak a megyei pártbizottság, végrehajtó-bizottság tudomásul vétele után lehetett az államvédelmi szervek részéről intézkedni. Tettenérés, illetve terrorra, diverzióra vonatkozó megalapozott gyanú esetén a pártszervek beleegyezése nélkül is cselekedhettek, azok utólagos tájékoztatási kötelezettsége mellett. Hasonló elv alapján az „egyszerű” párttagok ellen is hasonló eljárást írt elő a határozat. Amennyiben az illetékes pártszervek nem értettek egyet az államvédelmi szervek intézkedésével, a döntés a közvetlen felsőbb párt- és belügyi szervet illette meg.⁴⁰ Ugyanakkor a gyakorlati végrehajtása körül kialakult értetlenséget, bizonytalanságot jól tükrözi a belügyminiszter-helyettes egy hónappal későbbi parancsa, amely miniszterhelyettesi figyelmeztetéssel büntetett meg egy államvédelmi hadnagyot, aki figyelmen kívül hagyta a fenti határozatot. „A Miniszter Elvtárs utasította az összes operatív tiszteket és az operatív állományt — szölt a parancs —, hogy a párt, tömegszervezeti és állami

---

köréről, valamint e szervek állami irányításáról és ellenőrzéséről szóló határozatot is. L. Jegyzőkönyv a PB 1956. július 26-i üléséről. MOL, M-KS, 276. fond, 53/297. ó. e.

³⁸ A fenti témára vonatkozó 1953. évi PB határozatot nem találtunk, csupán egy belügyminiszteri parancsot, amely szerint a magasabb pártfunkcionáriusokra vonatkozó előzetes letartóztatási határozatot kizárólag a belügyminiszter, vagy ennek helyettesei hagyhatták jóvá és a Legfőbb Ügyész engedélyezhette. L. A Magyar Népköztársaság Belügyminiszterének 010. sz. parancsa az államvédelmi szervek által foganatosított előzetes letartóztatás szabályozásáról (1953. szeptember 21.). Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), Parancsgyűjtemény (4. 2.). A Politikai Bizottság 1954. február 24-i ülésén fogadta el a KV-tagok ellen érkező bejelentések kivizsgálásának módjára vonatkozó javaslatot. Ennek értelmében a KV tagja, póttagja ellen a KV vagy bármely szerve csak a KV Titkárságának előterjesztése alapján, a PB engedélye után indíthatott vizsgálatot. L. MOL, M-KS, 276. fond, 53/162. ó. e.

³⁹ Javaslát ellenséges tevékenységgel gyanúsított párttagok, párt, tömegszervezeti és állami funkcionáriusok elleni államvédelmi munka engedélyezésének rendjére (1956. június 29.). MOL, M-KS, 276. fond, 53/297. ó. e.

⁴⁰ Határozat az ellenséges tevékenységgel gyanúsított párt, tömegszervezeti és állami funkcionáriusok elleni államvédelmi munka megindításának, illetve a párttagok őrizetbe vételének rendjére (1956. augusztus 6.). MOL, M-KS, 276. fond, 53/297. ó. e.

funkcionáriusokra vonatkozó anyagokat az ügynökségtől elfogadni nem szabad, az ügynökséget ilyen irányban dolgoztatni nem lehet. Utasította a vezetőket és az operatív tiszteket, hogy az ügynökséget el kell igazítani, hogy ilyen anyagok gyűjtésével ne foglalkozzanak.” Még szemléletesebb a parancsra kézzel írt szöveg, mely teljes bizonytalanságról árulkodik: „Az op. [operatív] értekezleten ezt a kérdést tisztáznai az állomány előtt, mert választ várnak! Meddig menjenek el a funkciókkal?”⁴¹

A párt ezekkel a határozatokkal gyakorlatilag „maga alá gyűrte” a belügyet, ismételten szabályozta, meghatározta és — a KV szerepvállalásával — kibővítette a pártellenőrzés kereteit, valamint megpróbálta „bebiztosítani” pártkádereit az államvédelmi szervek esetleges újabb „túlkapásaival” szemben. A forradalom leverését követő értékelések azonban megállapították, hogy az új határozat nem hozta meg a kívánt eredményt. A legfőbb hibának épp a pártellenőrzésnek a határozatok útján történő szabályozását, annak gyengeségeit, valamint a tovább élő „avantgardista” szemléletet, a belügyi vezetőknek a pártfórumok mellőzését hozták fel okként. A pártvezetés közvetlenül „elérte” a belügyet, ezáltal megbénította az apparátust az önálló cselekvésben, így az nem tudta „eljátszani” közvetítő, irányító, befolyásoló szerepét.

Forradalom után

A forradalom alatt az államvédelem személyi állományának egy része „megingott” ugyan, de alapvetően ez volt az egyetlen szerve a korábbi államhatalomnak, amely — a határőrség egyes egységei mellett — a szovjet csapatok mellett harcolt a forradalom leveréséért. Nagy Imre október 28-i rádióbeszédében bejelentette ugyan az ÁVH felszámolását és egy demokratikus rendőrség megszervezését, ám az ÁVH szervezetileg ekkor már nem is létezett, Nagy beszéde pedig önmagában nem volt „jogforrás”. A Minisztertanács 1953. július 17-i ülésén 500/6/1953. sz. határozatával elrendelte az ÁVH mint önálló szerv megszüntetését és a Belügyminisztériummal való összevonását. A határozat azonban nem került nyilvánosságra, és csak a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány december 30-i törvényerejű rendelete intézkedett nyilvánosan a régi államvédelmi szervek formális megszüntetéséről.

A forradalom leverését követően a szovjetek és a románok hathatós támogatásával megindult az államvédelem újjászervezése.⁴² Münnich Ferenc, a kormány elnökének helyettese kapott megbízást a fegyveres erők és a közbiztonsá-

---

⁴¹ A Magyar Népköztársaság belügyminiszter helyettesének 24. számú parancsa (1956. szeptember 1.). BM, KI, Parancsgyűjtemény, 41. dob. Az MDP KV határozatait, a BM és szervei pártellenőrzésének további megjavításáról, valamint a párt, állami és tömegszervezeti vezetők, illetve az MDP tagjai ügyében folytatott belügyi intézkedések szabályozásáról a belügyminiszter 76. sz. parancsában (1956. augusztus 28.), illetve a belügyminiszter-helyettes 27. sz. utasításában (1956. szeptember 15.) ismertette. L. BM, KI, Parancsgyűjtemény, 40. és 41. dob.

⁴² Egy 1956 novemberében történt megbeszélés értelmében a Securitate több száz magyarul tudó alkalmazottjával segítette Magyarországon az „ÁVH” újjászervezését. Irányítójuk Einhorn Vilmos, a budapesti román nagykövetség tanácsosa volt. Bővebben l. *Lipcsei Ildikó*: Bevezetés. In: Magyar–román kapcsolatok 1956–1958. Dokumentumok. Paulus-Publishing-Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2004. 45.

gi ügyek vitelére. Ez gyakorlatilag a honvédelmi és a belügyi, illetve az igazságügyi szervezet feletti jogosultságot jelentette. Az 1956. december 19-i miniszterhelyettesi értekezlet jóváhagyta a Belügyminisztérium központi szerveinek felépítését. Az egyes vidéki államvédelmi szervek visszaállításának betiltásáról szóló november 7-i rendelet értelmében az állambiztonsági osztályokat a rendőrség szervezetén belül kellett létrehozni.⁴³ Így egy jelentősen megnagyobbodott, kibővített feladatokkal és hatáskörökkel bíró Országos Rendőr-főkapitányság jött létre, amely magába foglalta a feloszlatott ÁVH feladatainak nagy részét átvevő Politikai Nyomozó Főosztályt is.⁴⁴

Az új hatalom képviselői és az egykori ÁVH-s beosztottak között ellentmondásos viszony alakult ki. Kádár és köre tudta, hogy az államvédelem újjászervezésének nyílt felvállalása még népszerűtlenebbé tenné a kormányt. A tilalom ellenére felállított államvédelmi szervek felszámolására tett november 7-i utasítás, valamint Münnichnek, illetve Pöcze Tibor vezérőrnagynak, az Országos Rendőrkapitányság vezetőjének nyilatkozatai⁴⁵ demoralizálták a volt ÁVH-s állományt és bennük olyan nézetet alakítottak ki, hogy a „párt koncnak dobott oda bennünket”.⁴⁶ A volt államvédelmi szervek beosztottainak elbocsátásáról és az eddigi tevékenységük felülvizsgálásáról szóló rendelet⁴⁷ tovább erősítette a bizonytalanságot az egykori államvédelmiek körében, hisz a párt — ugyan nem a nyilvánosság előtt — „megvédte”, anyagilag segítette őket, ugyanakkor nem foglalt mellettük egyértelműen állást. A felülvizsgálat igazolta az állomány nagy többségét, és ha nem is rehabilitálta, de mindenképpen legalizálta létüket. Ennek ellenére a volt ÁVH-sok egyértelmű kiállást vártak a pártvezetéstől, hogy „szűnjön meg a velünk kapcsolatos kettősség, amely szerint kívül-

⁴³ Az 5003/1956. (IX. 7.) BM sz. rendelet gyakorlatilag feloszlatta az Államvédelmi Hatóságot. A kormány 1956. december 28-i ülésén tárgyalta meg a rendőrségről szóló 1955. évi 22. sz. törvényerejű rendelet kiegészítését, mely kimondta: „a Belügyminisztérium államvédelmi szerveinek megszüntetése folytán az állambiztonsági feladatok ellátására a rendőrség szervezetén belül politikai nyomozó szerveket kellett felállítani.” L. Az 1956. december 28-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve. MOL, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (XIX-A-83-a), 161. dob. Bővebben l. *Pintér Tamás: A Belügyminisztérium újjászervezésének kezdetei az 1956-os forradalom után.* In: *Múltunk*, 2002/1. sz. 176–177. és 193–194.

⁴⁴ A rendőrségen belül alakult politikai nyomozó osztályok a rendőrségi törvény módosításáról rendelkező, 1956. december 30-án kiadott 1956. évi 35. tvr. alapján, nyilvános jogi formában is átvették a megszüntetett ÁVH feladatait. A Politikai Nyomozó Főosztály 1957. április 9-én kivált az ORFK szervezetéből és a belügyminiszter közvetlen alárendeltségébe került. L. *Pintér: i. m.* 201.

⁴⁵ Mindketten cáfolták azokat a pletykákat, hogy az új rendőrség, valamint a karhatalom alakulataiba volt ávosokat is felvesznek. L. Dr. Münnich Ferenc nyilatkozata a Magyar Honvéd munkatársának. *Magyar Honvéd*, 1956. november 12. 1.; *Pöcze Tibor: A rendőrségbe nem veszik fel a volt ávosokat.* Uo. november 19. 3.

⁴⁶ Néhány szempont a volt államvédelmi apparátus helyzetéről és politikai állásfoglalásáról készített jelentés vázlatához (1956. december 5.). MOL, Magyar Szocialista Munkáspárt, Adminisztratív Osztály iratai (M-KS, 288. fond), 30/1957/1. 6. e.

⁴⁷ A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnökhelyettesének és a Legfőbb Ügyésznek 5004. sz. együttes rendelete a volt államvédelmi szervek beosztottainak elbocsátásáról és eddigi tevékenységének felülvizsgálásáról (1956. november 27.). Bővebben l. Baráth Magdolna: *A Belügyminisztérium „megtisztítása” a volt ÁVH-soktól, 1956–1962.* In: *Évkönyv.* Szerk. Ständeisky Éva, Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 1999. 95–108.

⁴⁸ Dátum és aláírás nélküli levél Kádár Jánosnak. BM, KI, Belügyminiszteri közvetlen iratok, 1957/267/a sz.

ről támadnak, belülről pedig dicsérnek”.⁴⁸ A régi államvédelmisek által érzékelt „kettősség” a kádári vezetésnek a fegyveres testületek — elsősorban az ÁVH állománya — iránti ambivalens „érzéseiből” táplálkozott. Kádár elsődleges célja saját politikai súlyának növelése, a stabilitás, a (látszólagos) szuverenitás megteremtése volt, valamint a Moszkva előtti megfelelés, bizonyítás. Úgy vélte, nélkülözhetetlen egy politikailag megbízható fegyveres erő, amely végrehajtja a kormányzat utasításait, de maga nem válik a politika irányítójává. Az önmagát szovjet támogatással reaktiváló, független fegyveres és politikai erőt képviselő ÁVH viszont veszélyes, hiszen megbízhatósága, engedelmissége a múlt tapasztalatai szerint erősen kétséges. Ráadásul csak fokozná a rendszerrel szembeni ellenállást, gyűlöletet. Kádárnak tehát a saját hatalma megteremtése és biztosítása miatt vált feltétlenül szükségessé e szervezet felszámolása. Természetesen az új pártvezetés nem magát a politikai rendőrség intézményét, hanem csupán annak szervezeti, hatásköri, „politikai” különállását kívánta megszüntetni.⁴⁹

Kádárnak a politikai rendőrségen belül (is) ki kellett építenie társadalmi bázisát, de felismerte, hogy nincs más támasza, mint a „rákosista” garnitúra második-harmadik vonala, miközben éppen tőlük akart minél előbb megszabadulni. Kádár tudta, azokra kell támaszkodnia, akiktől egyúttal tartania is kell. Egyfajta belügyi elitváltást szorgalmazott, akik 1953 után kerültek a politikai rendőrséghez, azokra kívánt támaszkodni. „A magunk számára figyelmeztetőül szolgál, hogy a vizsgálati és nyomozó szervek tisztikarát ne vegyük át. De azok között is voltak tisztességes emberek, akik 1953 után kerültek oda. [...] A hatóság ne működjék, de a volt beosztott dolgozhat valahol.”⁵⁰ Kádár ellenőrzése alá akarta vonni a politikai rendőrséget, ugyanúgy irányítani-uralni akarta, mint Rákosi, de vele ellentétben ő nem hagyta azt szabadon garázdálkodni, hanem szabályozottan, és a saját, illetve a párt érdekeinek megfelelően akarta felhasználni. Kádár az 1957. tavaszi BM pártaktíván módot talált arra, hogy a „rákosista” belügyi gárdát újból emlékeztesse „bűneire” és figyelmeztesse: ha nem veszi át az „irányvonalat”, magatartásával újabb „ellenforradalmat” idézhet fel. Mint mondta: „aki itt a belügyi aktíván itt ült a pártban tulajdonképpen erősebb pozícióban volt, mint mondjuk a budapesti pártbizottság választott tagja lett volna. Volt ilyen avantgardizmus azt mindenki tudja. [...] Én egyetértek mindazokkal az elvtársakkal, akik sürgetik a nagyon gondos felülvizsgálatot és a rendőri tisztikarból eltávolítani az árulókat, vagy az olyan ingadozókat, akik nem érdemlik meg a rendőrtiszti elnevezést. De azt nagyon kérem Önöktől tanuljanak, ne kezdjék el újra azt a szellemet, amiért olyan drága árat fizetünk és amit már 1945-ben elkezdett Péter Gábor. Semmi szín alatt ne taszít-

⁴⁹ Bővebben l. *Szakolczai Attila*: A fegyveres erőszakszervek restaurálása 1956–1957 fordulóján. In: *Évkönyv*. I. m. 18–60.

⁵⁰ Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1956. november 21-i ülésének jegyzőkönyve. Közli: Az MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. köt. i. m. 71–94.

⁵¹ Kádár felszólalása a BM pártaktívájának értekezletén (1957. április 20.). Kivonat az 1957. április 20-án megtartott BM pártaktíva jegyzőkönyvéből. Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), VI. Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések – Kádár János (765. fond), 24. ő. e.; *Huszár Tibor*: Kádár János politikai életrajza, 1956. november – 1989. június. 2. köt. Szabad Tér – Kossuth, Budapest, 2003. 55.

sák maguk a rendőrséget általában az ott lévő becsületes embereket az ott lévő gazembereknek a karjaiba.” Ugyanakkor gesztust is tett, „elismerte”, hogy az ÁVH felosztása „nem volt igazságos, mert az a népet becsülettel megvédte”.⁵¹

Kádár nem mondott le a politikai rendőrség „alkalmazásáról”, sőt hatalma megszilárdítása — ekkor: a megtorlás „sikeres” végrehajtása — érdekében praktikusán akarta azt felhasználni, ezért az állambiztonsági munkában Kádár újfajta szemléletet hirdetett meg. A korábbi koncentráltan működő államvédelem helyett egy strukturálisan felosztott, s így a társadalom előtt jobban elbújtatott, ugyanakkor szélesebb társadalmi bázisra támaszkodó állambiztonsági szerkezetet akart kialakítani.⁵² „Másfajta” politikai rendőrséget kívánt létrehozni, olyat, amely – ugyan speciális feladatokkal és jogosítványokkal rendelkezik ugyan, de csupán egyik eleme az államigazgatásnak, s beilleszkedik a többi állami szerv közé. Az új párt első országos értekezletén ezt így fogalmazta meg: „Ez a munka megkívánja az állam védelmi szerveinek erősítését. Ide tartoznak elsősorban a belügyi szervek, az ügyészség, az igazságügyi szervek, másodsorban a hadsereg és egyéb szervek is.”⁵³ Majd az államvédelem munkájának értékeléséről szóló PB ülésen ezt bővebben is kifejtette: „Azt mondanám, hogy az állam védelmének feladata sohasem csak egy szerv munkája, még az államapparátuson belül sem. Van persze egy szerv — mondjuk az államvédelmi hatóság mikor létezett, vagy most a Belügyminisztérium politikai nyomozó főosztálya — amely ennek tulajdonképpeni gazdája, de elvileg leszögezném, hogy ez egy rendszer kérdése. Ennek a munkának van egy rendszere, amely úgy néz ki, hogy valójában ez a szerv végzi, de itt nagyon fontos feladatai vannak más állami szerveknek, határőrségnek, rendőrségnek és csak ha ezek mint egységes rendszer működnek és látja el mindegyik a maga feladatát az államvédelmi munkában, akkor lehet e munka csak kielégítő.”⁵⁴

Ugyanakkor a legfelső politikai vezetés tisztában volt a fegyveres testületknél uralkodó állapotokkal. Már az Ideiglenes Intéző Bizottság 1956. november 23-i és az Ideiglenes Központi Bizottság december 5-i határozata alapján folyamatosan napirenden volt a fegyveres szervek pártkáderekkel történő megerősítésének az igénye.⁵⁵ Kádár szerint szilárd, egységes pártszervezetek híján,

⁵² Ilyen volt a Munkásőrség, melynek megalakításáról, elnevezéséről az Ideiglenes Intézőbizottság 1957 elején döntött. Az eredetileg az üzemek védelmére létrehozott fegyveres testület feladatára azonban ennél jóval szélesebb körű volt, hiszen a népi demokratikus államrend fokozottabb védelme, az „ellenforradalmi” elemek restaurációs kísérleteinek hatékonyabb elhárítása, a fegyveres erők támogatása is szerepelt a Munkásőrségről szóló 1957. évi 13. tvr.-ként kihirdetett jogszabályban. A Munkásőrség országos parancsnokát a kormány nevezte ki, felügyeletét a belügyminiszter útján gyakorolta, szervezete országos, megyei (budapesti), járási (városi) és üzemi parancsnokságokra tagolódott. Vö. 2. jegyz.; *Bikki István*: Az ideiglenes Kádár-kormány. In: Huszár Tibor – Szabó János: Restauráció vagy kiigazítás. Zrínyi, Budapest, 1999. 281–282.

⁵³ Kádár János előadói beszéde az MSZMP Országos Értekezletén (1957. június 27.). Közli: A Magyar Szocialista Munkáspárt Országos Értekezletének jegyzőkönyve (1957. június 27–29.). Kosuth, Budapest, 1957. 44.

⁵⁴ Jegyzőkönyv az államvédelem értékeléséről. Jegyzőkönyv a PB 1957. december 17-én megtartott üléséről. MOL, M-KS, 288. fond, 5/56. ő. e.

⁵⁵ A határozatok szövegét közli: A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. köt. i. m. 95–106. és 237–247.

meggyőződéses kommunista párttagok révén kell és lehet megoldani a fegyveres testületek pártirányítás alá vonását: „egynéhány száz nagyon jó kommunista aktíva adja rá a fejét arra, hogy jó ideig katona lesz. Azért mondom, hogy jó ideig, mert a helyzetet konszolidálni kell, de a saját erőnkkel. [...] be kell küldeni a rendőrségre is néhány száz szilárdan a forradalom ügyéhez hűséggel viseltető kommunista forradalmárt”.⁵⁶ Ez a folyamat azonban egyáltalán nem volt problémamentes. A Politikai Nyomozó Főosztály apparátusának pártkáderekkel történő „felfrissítése” nem hozta meg a kívánt eredményt, az ellenségeskedésekhez, rivalizálásokhoz, intrikákhoz vezetett. A régi BM-esek lenézték a „magas fokú marxista képzettséggel és több éves pártmunka tapasztalattal rendelkező” pártkatonákat, akik viszont lebecsülték az operatív munkatapasztalatok jelentőségét, „fölényeskedtek a régi beosztottakkal”. Ez a helyzet vezetett oda, hogy megindult a BM-ből az elvándorlás vissza a pártapparátusba, amely olyan méreteket öltött, hogy az MSZMP Intéző Bizottsága 1957 májusában kénytelen volt megtiltani a „visszavándorlást”, illetve az IB engedélyéhez kötötte azt.⁵⁷

Az MSZMP KB Adminisztratív Osztálya vezetőjének, Czinege Lajosnak az 1956. november végi, az osztály feladataira vonatkozó javaslata összehasonlította a „régit” és az „új” munkamódszert. Korábban (az „ellenforradalom” előtt) a pártvezetés nemcsak elvileg, hanem gyakorlatilag is közvetlenül irányított, és minden fontos és kevésbé fontos kérdésben párthatározattal intézkedett. Szerinte ennek volt „köszönhető” az október 23-i bénultság. Nem volt önálló, cselekvésre képes káderállomány a BM-ben, s ezért van most szükség arra, hogy a párt inkább az MSZMP-nek a Belügyminisztériumban és szerveiben működő tagjain keresztül érvényesítse saját irányvonalát, ellenőrző, irányító szerepét.⁵⁸ Ezzel egybecsengett Bíró Györgynek az Adminisztratív Osztály helyettes vezetőjének 1957. februári feljegyzése, amelynek értelmében haladéktalanul létre kell hozni a „kívánatos politikai munka biztosítására”, valamint a — szerinte különösen a felső szinten tapasztalható — pártellenőrzéssel szembeni ellenállás felszámolására, az e célra alkalmas apparátust, politikai csoportfőnökséget, osztályt, vagy nevelési osztályt.⁵⁹

Az Adminisztratív Osztály — a fenti folyamatra reflektálva — az 1957. február 16-i javaslatában⁶⁰ az ideológiai zűrzavarral, a meglazult fegyvellemmel, a felsőbb szervek, parancsnokok tekintélyének csökkenésével, a volt államvédelmisek és a rendőrök közötti ellentétekkel, az egység hiányával indokolta a politikai helyettesi intézmény létrehozására tett javaslatát. Czinege az Adminisztratív

⁵⁶ Kádár János felszólalása az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1956. november 11-i ülésén. Uo. 28.

⁵⁷ Jegyzőkönyv az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1957. május 28-án megtartott üléséről. Közli: Az MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. IV. köt. Szerk., jegyz. Baráth Magdolna, Ripp Zoltán. Intera, Budapest, 1994. 61–62.

⁵⁸ Javaslát az Adminisztratív Osztály (csoport) feladataira (1956. november 28.). MOL, M–KS, 288. fond, 30/1. ó. e.

⁵⁹ Bíró György feljegyzése (1957. február 2.). MOL, M–KS, 288. fond, 30/1. ó. e.

⁶⁰ Javaslát a rendőrségen és határőrségen politikai csoportfőnökségek létrehozására (1957. február 16.). MOL, M–KS, 288. fond, 30/1. ó. e.

⁶¹ Javaslát az Adminisztratív Osztály feladataira és létszámára (1957. május 20.). MOL, M–KS, 288. fond, 7/8. ó. e.

Osztály feladataira és létszámára vonatkozó javaslat⁶¹ titkársági vitája előtt egy nappal Marosán Györgyhöz írt feljegyzésében bővebben is kifejtette álláspontját: bár 1954 óta, amikor elkészült a BM pártellenőrzésére vonatkozó határozat, javult a helyzet, még előfordul, hogy a régi gyakorlatnak megfelelően, az osztály megkerülésével készülnek előterjesztések, melyekről csak munka közben, vagy csak a határozat megjelenésekor értesültek. Kemény harc folyik, amikor az osztály élni próbál betekintési, ellenőrzési lehetőségeivel, tovább folyik a fegyveres szervek tevékenységének „misztifikálása” azzal az indokkal, hogy nincsenek a párt vezető szerveiben ehhez a témához értő szakemberek.⁶² Marosán hasonlóképpen vélekedett: „az osztálynak a fontos minisztériumok [a honvédelmi- és a belügyminisztérium – K. Zs.] felé nincs tekintélye [...] Nem a kommunista párttagság, hanem a rang érvényesül [...] a párt osztályának nincsen súlya.”⁶³ Egy másik feljegyzés arról panaszkodott, hogy a „Belügyminisztériumban a belső politikai konszolidáció az általános politikai konszolidáció mögött marad”.⁶⁴

A harmadik PB határozat a BM pártellenőrzésére (1957. november 12.)

Éppen ezért a megtorlás és a politikai ellenfelekkel való leszámolás mellett az új hatalmi berendezkedés stabilitását volt hivatott szolgálni az MSZMP KB Adminisztratív Osztályának 1957. július végi tervezete is, mely — az „ellenforradalmi események” legfőbb tanulságaként a fegyveres erők párt- és szakmai vezetése meggyengülésének a veszélyeire figyelmeztetve — a Belügyminisztérium és szerveinek közvetlen pártellenőrzésére tett javaslatot. „A belügyi szervek pártvezetésének megerősítése érdekében a pártirányítás és ellenőrzés megjavításával olyan biztosítékot kell teremteni, amellyel fokozzuk a belügyi területen dolgozó vezetők egyéni felelősségét az ellenséggel szembeni harc szakmai és politikai kérdéseiben [...] Pártunk e törekvése annyira fontos, hogy a belügyi szervek vezető kádereinél a pártvezetés (irányítás-ellenőrzés) biztosítását a párthoz való tartozás feltételeként kell tekinteni.”⁶⁵ Fokozni kell a belügyi szervek pártvezetésének tekintélyét, a vezetők egyéni felelősségét, mindehhez pedig az eszköz a pártirányítás és a pártellenőrzés, amely egyrészt mint biztosíték, mint garancia szolgálna, másrészt a vezetők részéről elvárt magatartásforma lenne, amely alkalmas a párthűség bizonyítására és a bizalmi válság feloldására.

⁶² Czinege Lajos feljegyzése Marosán György részére (1957. május 23.). MOL, M-KS, 288. fond, 30/1. ó. e.

⁶³ Javaslat az MSZMP KB Adminisztratív Osztály feladataira és létszámára. Jegyzőkönyv a Titkárság 1957. május 24-i üléséről. Közli: Az MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei, 1956. november 14. – 1957. június 26. Gond., jegyz., bev. tan. Baráth Magdolna, Feitl István, Némethné Vágyi Karola, Ripp Zoltán. Napvilág, Budapest, 1998. 254–283.

⁶⁴ Feljegyzés a Belügyminisztérium vezetésének néhány kérdéséről (1957. június 19.). MOL, M-KS, 288. fond, 30/1. ó. e.

⁶⁵ Javaslat a Titkársághoz a BM és szervei pártellenőrzésére (1957. július 30.). MOL, M-KS, 288. fond, 7/11. ó. e.

A Titkárság 1957. augusztus 9-én első napirendi pontként tárgyalta meg a javaslatot. A vita során Kádár a fenti gondolatokat nem tudta értelmezni, zavarónak találta. „A második bekezdésnek a vége pedig számomra teljesen érthetetlen. Egyszerűen nem tudom, mit jelent. Az egész bevezetést helyettesíteni lehetne egy jó mondattal, utalva arra, hogy a belügyi munka olyan nagy fontosságú, hogy ott minden vonatkozásban biztosítani kell a pártellenőrzést.”⁶⁶ Kádár itt is gyakorlatilag a *politikai megbízhatóság* elsődlegességét hangsúlyozta. A vitában a javaslat előadója — Bíró György — megpróbálta megmagyarázni a Kaszás Ferenc által jegyzett dokumentum bevezető sorait. Szerinte ez a Belügyminisztériumban a pártellenőrzéssel szemben tapasztalható ellenállást csökkentené és egyértelművé tenné az „erőviszonyokat”. Ráadásul a megyei és járási pártbizottságoknál „nem igazán értik a belügyi munkát” és a javaslat fenti megfogalmazása hathatósabb segítséget nyújtana a pártkáderek számára – érvelt Bíró.⁶⁷

A pártirányításra vonatkozó javaslat titkársági vitája során abban minden hozzászóló egyetértett, hogy ez lényegében megismétli az egy évvel korábbi párthatározatot, és újat gyakorlatilag nem mond. Kisebb vita alakult ki, hogy így van-e értelme újabb határozatot hozni, de Kádár végül az új dokumentum mellett döntött. A vita során az is felmerült, hogy hangsúlyozottan szerepeljen a határozatban „az ellenség elleni harc” kitétele, melyet Kádár azzal egészített ki — és a határozat érdemi részében is szerepeltetett —, hogy a belügyi szervek munkája soha ne irányuljon a párt- és a munkásosztály ellen, és fokozottan ügyeljenek a törvényesség betartására. Ezért a határozat utolsó pontja új címmel kívánta kiküldeni a már 1956. augusztus 6-án megjelentetett MDP KV határozatot,⁶⁸ amelyet végül valóban új címmel ismételték meg.⁶⁹

Az egykori ÁVH-sok és az új BM-esek közötti rivalizálás, pozícióharc, az intrikák nem tették lehetővé, hogy egységes álláspont alakuljon ki akár a párt közvéleményében, akár a Belügyminisztériumban az államvédelmi szervek múltbeli tevékenységének értékelése kapcsán. „Ugyancsak károsan hatnak a munkára az államvédelem múltbeli tevékenységének pártértékelésével szemben álló, vagy azt különböző okokból támadó nézetek, valamint az olyan álláspontok, amelyek az ellenség elleni harcban mutatkozó gyengeségeket nem a munka fogyatékságaiban látják, hanem abban, hogy valamely testületnek nincs megfelelő pozíciója. Ezeket a párt politikájától idegen, és a párt helyes politikájának gyakorlati megvalósítását akadályozó nézeteket következetes elvi politikai harcban le kell küzdeni és szükség esetén adminisztratív rendszabályokat is alkalmazni kell.”⁷⁰ Kádár Jánost személyes tapasztalatai (is) motiválhatták, hiszen

⁶⁶ Jegyzőkönyv a Titkárság 1957. augusztus 9-i üléséről. Közli: Az MSZMP KB Titkárságának jegyzőkönyvei, 1957. július 1. – december 31. Gond., jegyz., bev. tan. Horváth Sándor, Majtényi György, Tóth Eszter Zsófia. Napvilág, Budapest, 2000. 87–116.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ L. 40. jegyz.

⁶⁹ A Titkárság 1958. február 14-i határozata a Belügyminisztérium nyomozószervei és az Ügyészség eljárásának szabályozásáról a párt választott szerveibe és a párt apparátusába befurakodott ellenséges személyek üldözése során. MOL, M-KS, 288. fond, 7/22. ő. e.

⁷⁰ Jelentés a BM pártszervezetének munkájáról (1957. december 12.). MOL, M-KS, 288. fond, 7/19. ő. e.

neki — amellet, hogy hatalma megszilárdítása érdekében nagy szüksége volt az egykori ÁVH-s beosztottak, a belügyi apparátus támogatására — el is kellett határolódnia a szektás nézeteket vallóktól, de egyúttal meg is kellett nyernie őket. Mindenesetre az idézet jól mutatja, hogy a múlt értékelése, illetve annak másként értelmezése hatalmi, bizalmi kérdés volt. Gyakorlatilag az új pártvezetés legitimitását vonta kétségbe az, aki az államvédelem múltbeli tevékenységét másként ítélte meg, mint Kádár és köre. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1957. december 17-i határozatában értékelte az állambiztonsági munkát.⁷¹ A határozat — amellet, hogy igyekezett megnyugtatni az egykori beosztottakat — a belügyi állomány körében jelentkező „helytelen nézetek”, a régi ÁVH iránti nosztalgia, a párt hivatalos értékelésétől eltérő álláspontot vallók ellen irányult. Ekkor Kádár még keményebben fogalmazott. „Ugyanakkor azt is meg kell mondani, hogy bizonyos szektás, stb. hangot itt nem szabad megengedni. [...] Le kell küzdeni az ilyen szembenállást a Központi Bizottság, vagy a kormány vonalával. Ha makacs esetekről van szó, eltávolítással, vagy más büntető rendszabállyal ennek véget kell vetni.”⁷² Az „adminisztratív rendszabályok” emlegetése ugyanakkor egyértelmű fenyegetést jelentett a máshogy vélekedőkre, holott épp Kádár az, aki a pártfunkcionáriusok elleni államvédelmi munka szabályozásakor elveti ezt az eszközt.

Az 1958. február 14-i titkársági határozat⁷³ indoklása megegyezett az 1956. augusztus 6-i KV-határozat szellemiségével. Ekkor is alapvetően az 1945–1953 közötti években előfordult törvénysértések megismétlődésének, valamint a párton belüli harc adminisztratív útra való terelésének megakadályozását hozták fel érveként, és tartalmilag is a korábbi határozatot ismételték meg. A titkársági vita során Kádár így érvelt: „Megmondom, az egész határozat olyan, hogy ilyen biztosítékra a régi hibák ellen szükség van. Persze jelenleg ilyen természetű hibák nincsenek. Itt lényegében arról van szó, hogy a párton belüli nézeteltéréseket ne oldják meg adminisztratív eszközökkel.” Marosán György szerint pedig a határozat egy idő után érvényét fogja veszíteni: „Persze azt is látni kell, hogy pár év múlva nem kell ettől félni, de most még igen”.⁷⁴

Összegzés

Dolgozatomban a politikai rendőrség pártirányításának többszempon-tú vizsgálatára tettem kísérletet. Milyen változások történtek a szereplők egymás közti viszonyrendszerében, milyen eseményhez köthetők ezek a változások,

⁷¹ A Politikai Bizottság 1957. december 17-i határozata az állambiztonsági munka néhány kérdéséről. MOL, M-KS, 288. fond, 5/56. ő. e.

⁷² Jelentés az állambiztonság értékeléséről. Jegyzőkönyv a PB 1957. december 17-én megtartott üléséről. MOL, M-KS, 288. fond, 5/56. ő. e.

⁷³ A Titkárság 1958. február 14-i határozata a Belügyminisztérium nyomozószerve és az Ügyészség eljárásának szabályozásáról a párt választott szerveibe és a párt apparátusába befurakodott ellenséges személyek üldözése során. MOL, M-KS, 288. fond, 7/22. ő. e.

⁷⁴ Jegyzőkönyv a Titkárság 1958. február 14-én megtartott üléséről. MOL, M-KS, 288. fond, 7/22. ő. e. Marosán György jóslata nem vált be, mert a fenti határozatot a KB Titkársága 1964-ben megismételte.

mik indokolták a változtatásokat, illetve hogyan értelmezhető a párt ellenőrző funkciója, milyen formái voltak ennek, és főleg, beszélhetünk-e valódi ellenőrzésről (irányításról) a politikai rendőrség pártellenőrzése kapcsán?

A vizsgált időszakban három PB határozat foglalkozott a kérdéssel és ezek alapján megállapítható, hogy alapvető, lényegi változás nem történt 1954 és 1958 között. A struktúrát a desztalinizációs folyamat eredményeként megszületett 1954. évi határozat alakította ki, amelyet 1956-ban a KV ellenőrző tevékenységével egészítettek ki, s az 1957. évi módosítás gyakorlatilag „csak” megismételte a korábbi határozatot. Megfigyelhető, hogy az 1956. évi „kiforrott” határozat a korábbi határozat kimaradt részeivel egészült ki, tehát előkészületben, javaslati formában már 1954-ben kész volt a későbbi szerkezet. Úgy tűnik, hogy az SZKP XX. kongresszusának „tapasztalatai”, a moszkvai változások is alátámasztották a BM pártellenőrzésben a KV szerepvállalását. Bár természetesen kezdettől fogva (1945) megvoltak azok a „szereplők” (területi, belügyi pártszervek, adminisztratív osztály/ok, a KV, a KV Titkársága stb.), amelyek a későbbi pártellenőrzés szervei lettek, de Péter Gábor politikai rendőrségének pártellenőrzése összehasonlíthatatlan a később kialakult rendszerrel. Ebből a szempontból az 1954. évi határozat meghozatala önmagában is jelentős politikai tett. Ennek és az 1956. évi határozatnak az indoklása a törvényesség betartását, vagyis a korábbi törvénytelen ségek megakadályozását, a Rákosi-korszaktól való elhatárolódást demonstrálta. Az 1957. évi határozat pedig már az „ellenforradalom” elleni fellépésre helyezte a hangsúlyt, s megszületését is a forradalomnak „köszönhette”. Közös elem bennük, hogy mindegyik biztosítékot akart adni a korábbi időszak traumáinak megismérlődésével szemben.

A politikai rendőrség pártellenőrzésében a területi pártbizottságoknak, illetve azok első titkárainak biztosítottak jelentős szerepet. Míg a politikai osztályok szerepe fokozatosan csökkent, illetve a forradalom után újjászervezett osztályok nem tudták betölteni a nekik szánt szerepet — talán mintha feleslegessé is váltak volna —, addig a területi pártszervek és a belügyi szervek pártszervezeteinek szerepe nőtt. Az első határozat ugyan „csak” a területi pártbizottságok első titkárainak adott lehetőséget az államvédelmi munka ellenőrzésére, az 1956-os ezt gyakorlatilag kiterjesztette a legfelsőbb pártszervekre (KV) is. A területi (pártbizottsági) ellenőrzés azonban továbbra is csak a belügyi szervek pártszervezeteire terjedt ki. Az adminisztratív osztályok a politikai osztályokat, és a párthatározatok végrehajtását, a KV Adminisztratív Osztálya pedig a politikai apparátus, a belügyi és a területi szervek pártszervezeteit ellenőrizte. Az egyetlen jelentősnek mondható változtatás az volt, hogy káderkérdésekben vita esetén az első két határozat a BM-nél hagyta a döntési jogot, ez viszont 1957-ben átkerült a felsőbb pártszervek hatáskörébe.

A párt ellenőrző funkciójának értelmezésekor alapvetően az a kérdés, hogy a legfelső pártvezetésnek, a hatalomnak mi volt a célja. Csupán a párt általános irányvonalának a politikai rendőrség keretein belül történő biztosítása, vagy ezen túlmenően, az operatív, „szakmai” munka figyelemmel kísérése, né tán befolyásolása is? A hatalom a párt által kitűzött célok, a párt irányvonalának a *párttagokon keresztül* történő biztosítására törekedett, nem volt célja a „kézi vezérlés”. Czinege szerint a forradalom előtt a vezetés párthatározatok-

kal intézkedett, így nem is voltak akcióképes, cselekvőképes káderek a megfelelő pillanatban, ezért a párttagokon (pártszerveken, Adminisztratív Osztályon stb.) keresztül kell biztosítani a párt érdekeit. Ezért helyeződik nagyon nagy hangsúly a káderkérdésekre, a személyzeti munkára, megnő — vagy ha úgy tesszük, megmarad — az interperszonális kapcsolatok jelentősége is. A pártellenőrzést az ott dolgozó párttagokon keresztül kívánták megvalósítani, mert a párttestületek nem utasíthatták (se közvetve, se közvetlenül) az állambiztonsági szerveket, hiszen nem voltak felettes hatóságaik. A korszakban elfogadott — idealizált — nézet szerint, mely később párthatározattá is vált, a pártban csak a párt tagjaira vonatkozó határozatot hoztak, így a tagok meggyőző erején és képességén múlt, hogy az elfogadott határozat valósággá vált-e. Az 50-es évek elején — szovjet mintára és szovjet tapasztalatok alapján — kialakított nomenklátúra-rendszer a pártapparátust, a kádermunkát az államigazgatás pártirányításának és -ellenőrzésének szolgálatába állította. „A párt az államszerveket elsősorban az államhatalom vezető posztjain lévő kommunistákon keresztül irányítja, az államvezetés kulcspozícióit a párt vezető szerveinek határozata alapján töltik be.”⁷⁵ A párt hatalmának gyakorlását, befolyásának biztosítását szolgálták tehát az ún. hatásköri listák. A különböző szintű pártszervek és pártszervezetek káderhatásköri, illetve véleményezési jogköri listái alkották a nomenklátúra-rendszert és meghatározták az egyes pozíciókba, funkciókba történő kinevezések, felmentések feletti rendelkezési jogosultságokat. A Rákosi-rendszerben csak a vezető párttestületeknek volt káderhatásköri joga, így a Politikai Bizottságnak, a Titkárságnak (Szervező Bizottság), a Központi Vezetőségnek ezzel szemben 1956-ig nem volt tényleges (saját) hatásköri jogosultsága, jöllehet a PB, a Titkárság és a SzB káderkérdésekben a KV nevében járt el.⁷⁶

A téma tárgyalásakor megkerülhetetlen a szovjet tanácsadók szerepének vizsgálata is, de azon túl, hogy a BM Kollégiumának üléseiről készült határozati jegyzőkönyvek tanúskodnak jelenlétükről, az állambiztonság pártellenőrzésében, irányításában betöltött szerepükről, a folyamatokra gyakorolt hatásukról csak feltételezéseink lehetnek.⁷⁷

A belügyi szervek pártellenőrzéséről kialakított képünk viszont árnyaltabb lesz, ha a szabályozást megpróbáljuk összevetni a megvalósult gyakorlattal. Ugyanis a pártellenőrzés, pártirányítás egyik sajátos formája volt a közvetlen beavatkozás, amire írásos dokumentumokban eddig alig-alig találtunk példát. Münnich Ferencnek a minisztertanács elnökének helyetteseként, a fegyveres erők és a közbiztonsági ügyek felelőseként 1957. január 29-én kiadott utasítására megszüntettek egy gyilkossági ügyben tartó nyomozást. A vádlottat sza-

⁷⁵ Az MDP Titkárságának határozatai a központi pártapparátus átalakítására, illetve a kádermunka átszervezésére (1950. március 22. és 29.). MOL, M-KS, 276. fond, 54/91. és 92. ó. e.

⁷⁶ Bővebben I. T. *Varga György – Szakadát István*: Íme, a nomenkláturák! Társadalmi Szemle, 1992/3. sz. 73–95.

⁷⁷ A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései, 1953–1956. I. köt. i. m. 45–50. Bővebben I. A magyar Belügyminisztérium szovjet tanácsadói. Dokumentumok. Közli: Kajári Erzsébet. Múltunk, 1999/3. sz. 220–232.

⁷⁸ Jelentés Wachtel Domokos meggyilkolása ügyében. (1957. március 22.). ÁBTL, Vizsgálati dossziék (3. 1. 9.), V-141823. 86. f.

badlára helyezték, egyszersmind megtiltották, hogy társai ellen eljárást indítsanak.⁷⁸ A vádlottak karhatalmisták voltak, akik 1956. december 15-én — egyértelműen nyereségvágyból (a lakásáért) előre megfontolt szándékkal — megölték Wachtel Domokos kelmefestőt. Az elsőrendű vádlott, Márász Alexander főhadnagy ellen december 18-án adták ki a körözést, miközben ő november első napjaitól kezdve a karhatalomnál (Budai Forradalmi Karhatalmi Ezred) teljesített szolgálatot. Bár ügyéről — mint azt az ügyészség is megállapította — „a felsőbb vezetés minden egyes tagja tud”, Márászt mégsem lehetett letartóztatni, mert, úgymond, „Münnich elvtárstól van ajánlóleve”.⁷⁹ Márászt és társát, Nagy Ferencet március 19-én vették végül őrizetbe,⁸⁰ harmadik társukat, Balogh Benjámint április 26-án helyezték előzetes letartóztatásba. A BM Politikai Nyomozó Főosztálya május 24-i jelentésében azonban már Nagy és Balogh szabadlára helyezését javasolta, amit a Fővárosi Katonai Ügyészség jóváhagyott, Márászt viszont átadták a Fővárosi Katonai Ügyészségnek. Érdekesség, hogy az első vádiratot a katonai főügyész nem fogadta el és vádemelést rendelt el a korábban szabadlára helyezett két másik karhatalmista ellen is. A jelentés szerint a katonai főügyész ezt előzőleg Tömpe István miniszterhelyetessel is megbeszélte.⁸¹ Végül Márászt — kegyelmi kérvénye elutasítása után — 1958. február 26-án kivégezték. Messzemenő következtetést a fenti esetből levonni nem lehet, de az kiderül, hogy két esetben is (Münnich, illetve Tömpe esetében) személyesen az MSZMP IKB, illetve IIB tagjai avatkoztak bele a folyamatba, előbb a vizsgálati, később az ügyészi szakban. Míg nem szilárdult meg az új államhatalom, illetve szükség volt a karhatalomnál a Márászhoz hasonlókra a megfélemlítés, a terror légkörének kialakításához, addig Münnich „védte” Márászt, miután azonban konszolidálódni látszott a belpolitikai helyzet, a kompromittálódott káderektől igyekeztek minél előbb megszabadulni. A belügyi szervek pártszervezeteinek, illetve a pártellenőrzés egyéb szerveinek szerepéről azonban ebben a konkrét esetben sem találunk utalást az iratokban.

⁷⁹ A budapesti V. ker. ügyészség hivatalos feljegyzése. (1957. február 8.). ÁBTL, 3. 1. 9., V-141823. 56. f.

⁸⁰ Hogy miért éppen március 19-én, arra halvány utalást jelenthet egy cédula, mely Márász vizsgálati anyagához lett csatolva: „Gerő elv. Márász Alexandert őrizetbe kell venni, de 15-e után. Szalma.” Elképzelhető, hogy az állambiztonsági szervek a Márciusban Újra Kezdjük!-mozgalmat akarták megvární. L. Jelentés Wachtel Domokos meggyilkolása ügyében (1957. március 22.). ÁBTL, 3. 1. 9., V-141823. 86. f.

⁸¹ Jelentés Wachtel Domokos meggyilkolása ügyében (1957. július 1.). ÁBTL, 3. 1. 9., V-141823. 102. f.

⁸² Javaslat a Titkárságnak delegáció kiküldésére a Szovjetunióba (1959. április 6.). MOL, M-KS, 288. fond, 30/1. ő. e.

⁸³ Biszku Béla miniszterelnök-helyettes összefoglaló jelentése a belügyi és igazságügyi szervek vezetői számára a volt államvédelmi és igazságügyi szervek szerepéről a személyi kultusz idején a munkásmozgalmi emberek ellen elkövetett törvénysértésekben (1962. november 14.). Közli: Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 1. Szerk. Horváth Ibolya, Solt Pál, Szabó Győző, Zanathy János, Zinner Tibor. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1992. 676–725.

⁸⁴ Az államigazgatás fejlesztésére és az állami munka pártirányítására vonatkozó KB irányelvek tartoznak ide. L. Az államélet pártirányításának kérdései (1970. október 20.). MOL, M-KS, 288. fond, 5/529. ő. e.

A belügyi szervek pártirányításának kérdése a Kádár-korszakban még számtalan alkalommal felmerült, akár a pártellenőrző munka tanulmányozása kapcsán a Szovjetunióba kiküldendő delegációról,⁸² akár a személyi kultusz idején a munkásmozgalom tagjai ellen elkövetett törvénysértésekről,⁸³ akár az államigazgatás „modernizációjáról”, az államélet pártirányításának általános elveiről volt szó,⁸⁴ de ezek vizsgálata már kívül esik e tanulmány keretein.

J. Nagy László

MAGYARORSZÁG ÉS AZ ARAB TÉRSÉG (1955–1957)

Magyarország külkapcsolataiban az arab országok szerény helyet foglalnak el. Egyedül Egyiptom vonatkozásában mutatható ki némi tradíció. A két ország közötti kapcsolatok kialakítására az 1880-as években történt bizonyos eredményeket felmutató kísérlet, s erre a két világháború között is lehetett támaszkodni.¹ Így természetesnek is tekinthető, hogy a második világháború után elsőként Egyiptommal létesítettünk diplomáciai kapcsolatot 1947-ben. Kereskedelmi kapcsolataink töretlenek voltak ugyan az 1950-es évek első felében, de szerény mértékűek: gyapotot vásároltunk és gépipari, valamint textiltermékeket szállítottunk.² Kairó — nagyon magas szinten — többször is érdeklődött (1948, 1951, 1955), hogy tudnánk-e fegyvereket szállítani az országnak?³ A magyar válasz mindig inkább kitérő volt, mint elutasító. Nasszer elnök Moszkvánál is érdeklődött, először 1954-ben. Ekkor azonban a fegyverüzlet még nem jött létre. A kérés konkretizálását az egyiptomi politikus is halogatta, inkább Nyugatról szeretett volna fegyvereket vásárolni. Moszkva is bizalmatlan volt Nasszer iránt, s a szovjet külpolitikai doktrína sem kezdett még az Európán kívüli országok számára kedvező irányban változni.

Moszkva a világháború után nem mutatott különösebb érdeklődést és elkötelezettséget az arab országok irányában. Korruptnak, retrográd társadalmi berendezkedésűeknek minősítette őket, az Arab Ligát pedig a brit politika kiszolgálójának. Ennek alapja az a zsdanovi-kominformista doktrína volt, amely csak szembenálló erőket ismert el, közbülső, autonóm csoportosulást nem. Ennek az álláspontnak a revíziója és egy globális elkötelezettségű külpolitika kialakítása Sztálin halála után kezdődött el, s az SZKP XX. kongresszusán (1956. február) nyert szentesítést, vált hivatalos irányvonallá. Ekkor történt meg a korábban az imperializmus lakájának nevezett nemzeti burzsoázia s a különféle harmadik világbéli nacionalizmusok (pániszlamizmus, arabizmus stb.) rehabilitálása. E változást előrevetítő komoly lépéseket Moszkva már 1955-ben tett.

Első ilyen lépése a Bagdadi Paktum megalakulásakor közzétett külügyminisztériumi nyilatkozat volt 1955. április 16-án. Ebben a szovjet vezetés nyugtalanságát fejezte ki, mivel a katonai blokkok létrehozása és a bázisoknak a határai közelében történő telepítése közvetlenül érintette biztonságát. A nyilatkozat zá-

¹ *Ifjú Jankó János*: Kereskedelmünk Észak-Afrikában. *Nemzetgazdasági Szemle*, 1888. 107–126., 520–541.; *Komár Krisztián*: A Magyar–Egyiptomi Kereskedelmi Részvénytársaság története. *Limes*, 2002/5. sz. 63–78.

² *Molnár Ferenc*: Egyiptom és a szocialista országok kapcsolatáról. *Közgazdasági Szemle*, 1956/9. sz. 1077–1079.

³ *J. Nagy László*: Az arab országok a magyar külkapcsolatokban (1947–1962). *Külügyi Szemle*, 2003/1. sz. 120.

rómondatai már előrevetítették Moszkva jövőbeni elkötelezettségét: „a Szovjet-unió védelmezni fogja a közel- és középkeleti országok szabadságát, függetlenségét és a belügyekbe való be nem avatkozást.”⁴ Egy másik konkrét politikai esemény valóságos riadalmat okozott a nyugati hatalmak körében: Nasszer 1955. szeptember 25-én bejelentette, hogy fegyvervásárlási egyezményt írt alá Csehszlovákiával.

Ezek a lépések a magyar külpolitikának is új irány adtak. Hegedűs András miniszterelnök novemberben arról számolt be a Parlamentben, hogy kapcsolataink „örvendetesen fejlődnek Egyiptommal, az ügyvivők helyét követek vették át a két fővárosban, és Nasszer elnök a következő évben Magyarországra látogat”.⁵

A szocialista országok a külgazdasági kapcsolatokban is egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a formálódó „harmadik világ” fiatal államainak. Erre egyértelműen utal a Szabad Nép *Tanuljunk meg a külfölddel kereskedni* című cikkben.⁶ A cikk a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokban a politika helyébe a professzionalizmusra, a szakértelemre helyezte a hangsúlyt. Fontosnak tartotta, hogy a kapcsolatok kialakítása előtt „elmélyült gazdasági elemzésen alapuló piacutatást végezzünk”. Kiemelte a gyarmati sorból felszabadult fiatal államok nyújtotta új piaci lehetőségeket nemzeti iparuk kialakítása és a szakemberek képzése területén. Ennek szellemében került sor Bebrits Lajos közlekedési és postaügyi miniszter kairói látogatására 1956. május végén. A NIKEX állami külkereskedelmi vállalat két mérnöke a nyár folyamán a március óta független Tunéziába és Marokkóba látogatott. Mindkét országban magas szintű vezetőkkel, több miniszterrel tárgyaltak, s ígéretesnek tűnő szóbeli megállapodások születtek. Különösen a tunéziaiak nyilatkoztak pozitívan, mert „az ország iparosításához és fejlesztéséhez szükséges gépi berendezéseket kívánunk nekik szállítani”.⁷ Magyarország részt vett az október elején megnyílt tuniszi nemzetközi vásáron, s a magyar pavilont Habib Burgiba elnök is meglátogatta.⁸

A kapcsolatok jól alakultak Szudánnal is, amelyet függetlensége proklamálásának (1956. január 1.) másnapján ismertünk el. Szíria is ígéretes partnernek tűnt, vele 1954-ben létesítettünk diplomáciai kapcsolatot.

A birodalmak perifériáján, a Közel-Keleten és Kelet-Európában kibontakozó események jelentős hatással voltak a kapcsolatok alakulására. E két térség került 1956 nyarától a nemzetközi érdeklődés középpontjába: a Közel-Kelet a Szezei-csatorna államosítása miatt, Kelet-Európa pedig a lengyel és magyar desztalinizációs folyamat felgyorsulása következtében.

Nasszer 1956. július 26-án Alexandriában bejelentette a Szezei-csatorna államosítását. Az így befolyt jövedelmet — 100 millió dollárt — az Asszuáni-gát finanszírozására kívánta fordítani. A Csatorna Társaság fő részvényesei, Nagy-Britannia és Franciaország számára azonban az igazi veszteség nem anyagi, hanem politikai volt: látványosan bebizonyosodott, hogy a Közel-Keleten már nem

⁴ Pravda, 1955. április 17.

⁵ Szabad Nép, 1955. november 16.

⁶ Szabad Nép, 1956. március 25.

⁷ Magyar Országos Levéltár (MOL), Külügyminisztérium (XIX-J-1-j), Franciaország 1945-1964, 12. dob, 11/h - 006842/1956. sz.

⁸ La Dépêche Tunisienne, 1956. október 14.

ők irányítják az eseményeket. Az államosítás óriási presztízsveszteség volt számukra. A britek ezután már csak a Bagdadi Paktum alapító államára, Irakra számíthattak a térségben.

Nasszer alexandriai beszédében nyíltan vállalta az arab nacionalizmust s a francia adminisztráció ellen 1954. november 1. óta harcoló algériai felkelők támogatását. Ez különösen felbőszítette Párizst, amelynek 1956 nyarán már 400 ezer katonája folytatta a még mindig „rendfenntartásnak” nevezett háborút az észak-afrikai országban. Franciaország úgy vélte, hogy Nasszer megbuktatásával könnyen megoldhatja az algériai problémát és gyors katonai győzelmet arat a felkelőkön. Magatartását a krízis folyamán mindvégig az algériai probléma motiválta.

A két gyarmati hatalom az alexandriai beszédre adott első reakciójával katonai lépéseket helyezett kilátásba. A londoni és a párizsi sajtó — a kommunista lapok kivételével — valóságos hisztériát szított. Analógiát vont Nasszer és Hitler között, a rajnai remilitarizálási krízist és Münchent emlegette.⁹ Az analógiát illetően Eden brit miniszterelnök személyesen is érintett volt, hiszen már az 1930-as évek második felében is ellenezte a brit megbékéltetési politikát (*Appeasement*), s 1940-től, Winston S. Churchill kormányának külügyminiszterként is hű maradt álláspontjához. Másfél évtizeddel később, a szuezi válság idején is úgy ítélte meg, hogy túlzott engedékenységgel és jóhiszeműséggel, amely korábban már csődött mondott, nem szabad még egyszer nehéz helyzetbe hozni a brit külpolitikát.

A sajtó és a politikusok harcias nyilatkozatainak sikerült megnyernie a közvélemény többségét az azonnali katonai akcióhoz, ebben azonban az Egyesült Államokra nem számíthattak. Washington nehéz helyzetben volt. Arra törekedett, hogy megtartsa Egyiptomot a nyugati érdekszférában, de ezt egyrészt a két európai gyarmati hatalom politikája keresztelte, másrészt az, hogy az amerikai diplomácia rosszul mérte fel az arab nacionalizmus erejét. Úgy gondolta, hogy Egyiptom befolyásolásához még mindig elégséges lesz a gazdasági nyomás, az Asszuáni-gát finanszírozásához való hozzájárulás megtagadása. Ez a lépés azonban éppen ellenkező hatást váltott ki. Az egyiptomi vezető az amerikai lépést úgy fogta fel, hogy Washington nem kezeli egyenlő félként, sőt megálázza országát, amikor kétségbe vonja önállóságát. Beszédében többször kitért a méltóság, a tisztelet, az egyenlő bánásmód jelentőségére: „egy jó szó számunkra többet ér mint ötmillió dollár, amelyet úgy adnak, hogy közben megsértenek”.¹⁰

A Szovjetunió és a szocialista országok tekintélye viszont eközben gyorsan és látványosan növekedett. Moszkva kairói nagykövete állandó kontaktusban volt Nasszerrel, szinte naponként tárgyaltak, amiről a napilapok is hírt adtak. Sepilov szovjet külügyminiszter még az amerikai elutasítás előtt kijelentette, hogy a Szovjetunió kész segíteni az Asszuáni-gát felépítését, ha az egyiptomi

⁹ Jean-Yves Bernard: *La genèse de l'expédition franco-britannique de 1956 en Égypte*. Paris, Sorbonne, 2003. 19–21., 283–284.

¹⁰ Marc Ferro: *1956, Suez. Naissance d'un tiers monde*. Bruxelles, Complexe, 1982. 118.; *Journal d'Égypte*, 1956. július 27.

vezetés kéri.¹¹ Július 22-én Nasszer látványos külsőségek közepette fogadta a Kínai Népköztársaság első egyiptomi nagykövetét. Ugyanakkor tartózkodott az egyiptomi fővárosban Drezda polgármestere, aki Kairó kormányzójának látogatását viszonzta. Augusztus elején a Német Demokratikus Köztársaságban tartózkodó oktatási és tudományos delegáció vezetője egyik beszédében kijelentette, hogy nincs messze az idő, amikor Egyiptom elismeri az NDK-t.¹²

A lapok fényképes hírt adtak arról is, hogy augusztus elején a magyar követségre megérkezett az új kultúrattasé. Még július elején azt is bejelentették az egyiptomi fővárosban, hogy Nasszer Moszkvába és a kelet-európai országokba látogat. Az elnök azt nyilatkozta a Szabad Népnak, hogy a politikai, gazdasági és kulturális együttműködés erősödését várja a látogatástól.¹³

Júliusban el is készült a látogatás hivatalos magyarországi programja. A többször módosított terv szerint az elnök szeptember elsején érkezett volna Budapestre. A tárgyalások középpontjába a gazdasági tervezést és az iparosítás problémáját kívánták állítani. Szerepelt még a programban kulturális esemény (Állami Népi Együttes műsora), turizmus (Balaton) illetve látogatás Bábolnán és a Ganz Művekben. Az egyiptomi elnök megkapta volna a Budapest díszpolgára címet. Bejelentették volna a diplomáciai kapcsolatok nagykövetségi szintre emelését is. Az arab ország küldöttségében helyet foglalt volna a külügyi, az oktatásügyi és a városfejlesztési tárca vezetője, az elnöki kabinet főnöke, Ali Szabri és Mohamed Hejkál, az *Al-Ahram* főszerkesztője.¹⁴ Augusztus elején azonban az egyre feszültebbé váló nemzetközi helyzetre való tekintettel Nasszer lemondta a kelet-európai körutat.¹⁵

A szocialista országok és Egyiptom közötti kapcsolatok és együttműködés erősödéséről szóló hírek mellett egyre több információ jelent meg az arab országokban is a kelet-európai desztalinizációról, elsősorban és kiemelten a lengyel és magyar eseményekről. Ezekről az eseményekről a nagy nemzetközi hírügynökségektől átvett anyagok alapján időben és pontosan értesülhetett az arab országok közvéleménye. A lapok csak bemutatták a történéseket, „követték”, de nem kommentálták azokat. Október 23-ig a cikkeket, híradásokat a belső oldalon, illusztráció nélkül közölték. Ha olykor — igen ritkán — előfordult is egy-egy kommentár, az nem valamelyik országra, hanem az egész kommunista világra. Ilyen volt például a *Journal d'Égypte*-ben megjelent *Kezdődik a nagy vita* című cikk, amely a személyi kultusz bírálata nyomán a kommunista világmozgalomban kibontakozó vitáról szólt.¹⁶ Az anonim szerző megállapította, hogy a vitázók ugyan nem térnek el a leninista vonaltól, de Moszkva mellett legalább

¹¹ *Journal d'Égypte* 1956. július 22.

¹² *Journal d'Égypte* 1956. július 23., augusztus 3.; *Bourse Égyptienne*, 1956. július 23.

¹³ *Szabad Nép*, 1956. július 13.

¹⁴ MOL, (XIX–J–1-j, Egyiptom 1945–1964, 8. dob., 0107/2 és 0107/3 sz.

¹⁵ Meghívása érvényben maradt, de sohasem látogatott el Magyarországra. 1958. április végén Moszkvába menet néhány órára megszakította útját és Ferihegyen tárgyalt a magyar vezetőkkel. *Népszabadság*, 1958. április 30.

¹⁶ *Le grand débat commence. Journal d'Égypte* 1956. július 11. A nagy világlapok (*Le Monde*, *The New York Times*) ekkortájt közöltek bő részleteket Hruscsovnak az SZKP XX. kongresszusán elmondott, Sztálin bűneit leleplező titkos beszámolójából.

már Peking és Belgrád felé is tekinthetnek. Ugyanez a lap október 23-i számában már azt írta, hogy „a titóizmus magával ragadta egész Kelet-Európát”.

Szinte minden, Lengyelországról szóló hír esetében említést történt Władysław Gomułka-ról, a hatalomba visszakerült pártfőtítkárról. Kiemelték népszerűségét, a szovjetekkel — nevezetesen Hruscsovval — szemben tanúsított határozottságát. A lapok a lengyel kommunista párton belüli harcot — „a varsói csatát” — a „kemények” és a „liberálisok” küzdelmeként mutatták be, amelyből Konstanty Rokossowski eltávolításán keresztül Gomułka került ki győztesen, s nyomban „kézbe vette a demokratizálási folyamat irányítását”.¹⁷ A *Bourse Égyptienne* október 22-i száma a politikai feszült nyomán már a szovjet beavatkozás lehetőségét latolgatta, s ezzel kapcsolatban John F. Dulles amerikai külügyminisztert idézte. Dulles kijelentette, hogy az Egyesült Államok akkor sem avatkozik be fegyveresen Lengyelországban, ha a Szovjetunió katonákat küld oda.

Viszonylag nagyszámú, tényszerű információt olvashatunk azokról a személyi döntésekről — Farkas Mihály kizárásáról, Rákosi Mátyás leváltásáról és Gerő Ernő első titkárrá választásáról —, amelyek a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének júliusi ülésén születtek. Rákosi csupán „bűnbak” — jegyezte meg a lap —, a problémák megoldatlanok maradtak.¹⁸ Beszámoltak a lapok Nagy Imrének a pártba történő visszavételéről is, Rajk László október 6-i újratemetéséről viszont nem. Jelentős helyet kaptak még a sajtóban a jugoszláv–magyar tárgyalások és az oktatási és politikai reformokat követelő egyetemi ifjúság szervezkedései, javaslatai.¹⁹ A lapok fel is sorolták a program pontjait, s megjegyezték, hogy „a budapesti egyetemisták egyetértésüket fejezték ki a Szegeden kirobbant mozgalommal”.²⁰

Október 23-án, amikor Budapesten a tömegtüntetés felkelésbe torkollott, az arab világot, különösen pedig a Maghreb térséget és Franciaországot „bravúrosnak” mondott, de súlyos politikai következményekkel járó esemény rázta meg és tartotta lázban. Előző este a francia légierő gépei — Guy Mollet miniszterelnök tudta nélkül — Algír légtérben leszállásra kényszerítették az Air Atlas marokkói légitársaság Rabatból Tuniszba tartó járatát. Az algériai nemzeti felszabadító háborút kirobbantó és irányító Nemzeti Felszabadítási Frontnak (*Front de Libération Nationale*, FLN) a fedélzeten tartózkodó öt vezetőjét (Ahmed Ben Bella, Rabat Bitat, Mohamed Budiaf, Ait Ahmed, Musztafa Laseraf) letartóztatták. Az FLN vezetői azért indultak Tuniszba, hogy ott V. Mohamed marokkói uralkodó és Burgiba tunéziai miniszterelnök részvételével tartandó tanácskozáson az algériai fegyveres konfliktus békés, kompromisszumos lezárásának a lehetőségéről folytassanak megbeszéléseket. A francia politikai vezetők nagyobb ré-

¹⁷ *Bourse Égyptienne*, 1956. július 29, október 8. és 22.; *La Dépêche Tunisienne*, 1956. július 30., október 9. és 14.

¹⁸ *Bourse Égyptienne*, 1956. július 20.; *Journal d'Égypte* 1956. július 23., *La Dépêche Tunisienne*, 1956. július 23.

¹⁹ *La Dépêche Tunisienne*, 1956. július 23.; *La Vigie Marocaine*, 1956. július 23., október 16. és 20.

²⁰ *Bourse Égyptienne*, 1956. október 21.

sze azonban úgy gondolta — s ehhez az akció után a miniszterelnök is csatlakozott —, hogy a vezetőitől megfosztott algériai felkelőkön gyors katonai győzelmet arathat, főként ha az egyiptomi pánarab nacionalista rendszert és vezetőjét is megbuktatja. A repülőgép-eltérítés otthon megerősítette a szocialista többségű kormány helyzetét, támogatottsága látványosan megugrott. Külpolitikai támogatottságát ugyanakkor komolyan meggyengítette. Washington is mind rosszabb szemmel nézte az algériai háborút és az Egyiptommal szembeni brit–francia politikát, egyre kényszeredettebben támogatta Franciaországot az ENSZ-ben.²¹

Korábban, október 14-én pedig a francia haditengerészet tartóztatta fel Marokkó partjainál az Athos nevű hajót, amely Alexandriából indult, és az algériai felkelőknek szállított fegyvert. Ez újabb indokot szolgáltatott Párizsnak az Egyiptom elleni támadáshoz.

A magyarországi történések október 24–25-én kerültek az európai nyelven megjelenő arab újságok címlapjára és néhány napon keresztül ott is maradtak. Október 27-én az *Al Saab* című egyiptomi lap meg is jegyezte, hogy most a magyar és lengyel események vannak előtérben, „a Csatorna ügye árnyékba került”.²² A kairói magyar követség 1956. október 25-i keltezésű távirata részleteiben is utal erre: „Az egyiptomi arab nyelvű sajtó a magyar eseményekkel nem fő helyen foglalkozik. Ezeket az eseményeket elnyomják az észak-afrikai események, valamint az egyiptomi–szír–jordániai katonai együttműködési megállapodással kapcsolatos hírek. Ezzel szemben az angol és francia nyelvű sajtó fő helyen foglalkozik az ügygel. Nem rosszhiszeműek, hanem leírók, a követségtől kérnek információt, illetve nyugati hírügynökségek anyagait használják.”²³

Október 25-én az *Al-Missza* című kairói lap főszerkesztője a magyar követtel készített interjút, amely másnap meg is jelent, november 3-án pedig az *Actualité* című francia kiadvány is közölte. Arra a kérdésre, hogy forradalom van-e Magyarországon és ha igen, ki ellen, a követ válasza az volt, hogy az, ami történik „ellenforradalmi zendülés, a szó szoros értelmében”. Nacionalista elemek a fiatalok bevonásával, Nyugatról jövő támogatással a népi demokratikus rendet akarják megdönteni.²⁴ A szovjet–magyar kapcsolatokról a követ úgy nyilatkozott, hogy azok a személyi kultusz felszámolása után „barátibbak” lettek. A szovjet beavatkozásról azt mondta, hogy arról nincs hiteles információja. Elképzelhetőnek tartotta, hogy a Nagy Imre kormány felkért Magyarországon tartózkodó egységeket, hogy verjék le a felkelést, mert „a nyugat javára történt puccskísérletről van szó.”²⁵

A lapok (*Bourse Égyptienne, La Dépêche Tunisienne, Journal d'Alger, Le Petit Matin* stb.) a budapesti eseményeket „lázadásnak”, „zavargásnak”, „felkelésnek” egy esetben „ellenforradalomnak minősítették”, a helyzetet pedig „zavarosnak” nevezték. Október 24–25-én a Magyarországról szóló hírek még

²¹ *Sarnya El Machat*: Les États-Unis et l'Algérie. De la méconnaissance à la reconnaissance 1945–1962. Paris, L'Harmattan, 1996. 118–119.

²² *Bourse Égyptienne*, 1956. október 27.

²³ MOL, XIX-J-1-j, Egyiptom 1945–1964, 1. dob., 1050. sz.

²⁴ Uo. 1/c 497. sz.

²⁵ Uo.

az első oldalra kerültek, később már csak a tudósítások címe szerepelt a címlapon, majd az is a belső oldalalakra került.

Az első híradásokban szerepelt Nagy Imre, a Sztálin-szobor ledöntése, az összecsapás a rendfenntartó erőkkel és a szovjet beavatkozás. Egy-két nappal később már arról tudósítottak, hogy több ezer halálos áldozata van a felkelésnek, Nagy Imre nemzeti kormányt alakított, a magyar hadsereg a néppel van. Az október 29-i lapszámok a felkelés győzelméről szóltak: „A magyar nemzeti felkelés diadalmaskodott” (*Bourse Égyptienne*), „A szovjet csapatokat kivonják az országból, Nagy Imre győzött” (*Journal d’Alger*), „A helyzet kezd világossá válni Magyarországon, a szovjet csapatok elhagyják Budapestet” (*La Dépêche Tunisienne*). Ugyanakkor minden lap azt is megjegyezte, hogy Nagy Imre nem teljesen ura a helyzetnek, elveszítheti az események irányítását. Október 29-én az első oldalon jelent meg az a hír — majd másnap a cáfolat —, hogy Puskás Ferenc a felkelők oldalán harcolva elesett.²⁶ A hírek szinte kivétel nélkül a Budapesten történetekre vonatkoztak, ritkán esett szó a vidéki eseményekről (Miskolcra történt említés). A cikkeket a nagy világlapokban közölt fényképek illusztrálták: romos Budapest, szétlőtt Kilián laktanya, szovjet tankok, a Köztársaság téri pártház a lincselés után, a mosonmagyaróvári sortűz áldozatai. Politikusok — Nagy Imre, Kádár János, Mindszenty József, Gerő Ernő, Kéthly Anna — fotóit szintén közölték a lapok. Október 31-én minden sajtóorgánium azt közölte, hogy Magyarországon győzött a forradalom (ekkor már ezt a kifejezést használták), a szovjet csapatok elhagyták Budapestet. Ekkor azonban már nem csupán az arab országok és Európa, de az egész világ figyelme a Közel-Keleten kirobbant háborúra irányult.

Október 16-án Anthony Eden brit miniszterelnök és külügyminisztere, Selwyn Lloyd magánjellegű, négy szemközti megbeszélést folytatott Párizsban francia kollégáival, Guy Mollet-val és Christian Pineau-val. A megbeszélésről hivatalos jegyzőkönyv nem készült, csak egy Lloyd által készített személyes és bizalmas feljegyzés. A megbeszélések eredményeként London is a háború mellett döntött és — ha nehezen is — elfogadta Izrael részvételét is. A Sèvres-ben tartott (október 22–23-án) hármastalálkozón ehhez képest semmi új nem született, csupán pontosították az október 16-i döntést és annak hitelesített másolatát megkapták az izraeli politikusok is.²⁷ Az izraeli részvétel, az a franciáktól származó terv, hogy Izrael támad, a két európai hatalom pedig a harcoló felek szétválasztásának, a béketeremtésnek az ürügyén majd beavatkozik, nem volt ismeretlen az arab országok közvéleménye előtt. Az *Asz-Szabah* című tunéziai lap szeptember elején már megszelligszette. A következőket írta: „Egyes nyugati hivatalokban az a hír kering, hogy Izrael támadja meg az arabokat, a nyugatiak pedig majd »békét« teremtenek.”²⁸

A magyar felkelés egyáltalán nem kedvezett a Közel-Keletet prioritásként kezelő nagyhatalmaknak, különösen nem Franciaországnak és Nagy-Britanniá-

²⁶ A magyar futball rendkívül népszerű volt az arab országokban is, különösen Egyiptomban. 1954. január végén, február elején pl. Honvéd néven a magyar válogatott turnézott itt. A magyar futballisták népszerűségére jellemző, hogy Mohamed Naguib elnök is fogadta őket.

²⁷ Bernard: i. m. 243.

²⁸ Idézi: La Dépêche Tunisienne, 1956. szeptember 5.

nak. Megosztotta, elterelte a kormány háborús politikáját támogató közvélemény figyelmét. Párizs ettől függetlenül igyekezett kihasználni a helyzetet romló külpolitikai pozíciójának javítására. Erre annál is inkább szüksége volt, mert ENSZ-nagykövete figyelmeztetett, hogy hazája megítélése nagyon rossz. Christian Pineau külügyminiszternek küldött beszámolójában komor képet festett az ország elszigetelt helyzetéről: a nemzetközi közvélemény reakciónak tartja Franciaország algériai politikáját, a szuezi ügyben nem számíthat Washingtonra, s az Athos-ügyben, amelyet az ENSZ elé vitt, is csak kényszeredett támogatásra van kilátás, mivel a „szövetségi szolidaritás” nem működik. Sőt — véli, s nem alaptalanul — az Egyesült Államok „Tunéziában és Marokkóban a helyünkbe akar lépni”. A kelet-európai események viszont jó alkalmat szolgáltatnak Franciaország helyzetének könnyítésére, „ezért az oroszok nehézségeit a lehető legjobban ki kell használni az ENSZ-ben”.²⁹ A külügyminiszter 31-én, miután az Egyiptom elleni támadás elkezdődött, a francia ENSZ-nagykövetnek adott instrukciókban felhívta a figyelmet arra, hogy a magyar ügyet felszínen kell tartani, vigyázni kell, nehogy a szuezi ügy elhomályosítsa azt: „Mert ha így történne, akkor ellenfeleink malmára hajtánánk a vizet, és azt az érzést keltenénk a közvéleményben, hogy a [Biztonsági] Tanács nem érdeklődik a magyarországi helyzet iránt. Ha a Tanács Szuez kapcsán rendkívüli ülést tart, akkor kérje a magyar kérdés felvételét is.”³⁰

Az Egyesült Államokat morális szempontból is nagyon zavarta a brit–francia katonai akció a Közel-Keleten, hiszen annak támogatása esetén a szovjetek magyarországi intervenciójának elítélése nem tűnt hitelesnek. Amikor a francia nagykövet október 30-án átadta Dullesnek miniszterelnöke üzenetét a támadásról, az amerikai külügyminiszter felindultságában a tervezett brit–francia intervenciót a Magyarországon alkalmazott szovjet totalitarizmushoz hasonlította.³¹

A NATO is rendkívül mértékben neheztelt Párizsra és Londonra, hiszen a háború megindításáról előzőleg nem konzultált a tagországokkal. Lord Ismay NATO-főtisztár az Atlanti Tanács rendkívüli ülésén úgy minősítette a brit–francia katonai intervenciót, mint ami „a legnagyobb veszélyt jelenti az atlanti szolidaritásra a paktum létrejötte óta”.³² Az egyiptomi sajtó kiemelt helyen közölte Eisenhower nyilatkozatát, amelyben elítélte és hibának minősítette a brit–francia intervenciót. A kommentátorok hozzátették még, hogy „Egyiptom maga mögött tudja a Szovjetuniót, a népi demokráciákat és a bandungi államokat”.³³

A szuezi háború idején a Magyarországról szóló hírek háttérbe szorultak az arab országok sajtójában, de továbbra is rendszeresen jelentek meg róluk információk. Tudósított az arab sajtó az újabb szovjet beavatkozásról, a fellángolt harcok-

²⁹ Bertrand, Cornet-Gentile francia ENSZ-nagykövet levele Christian Pineau külügyminiszternek (1956. október 27.). Közli: Documents Diplomatiques Français. (A továbbiakban: DDF) 1956. Vol. I–III. Paris, Imprimerie Nationale, 1988–1990. III. köt. 55–56.

³⁰ Pineau levele Cornet-Gentile-nak (1956. október 31.). Közli: DDF 1956. III. köt. 121.

³¹ Hervé Alphan washingtoni francia nagykövet levele Pineau-nak (1956. október 30.). Közli: DDF 1956. III. köt. 93. Dulles a találkozó végére visszanyerte önuralmát és visszavonta a minősítést.

³² Franciaországak a NATO Tanácsa mellett akkreditált állandó képviselője, Alexandre Parodi levele Pineau-nak (1956. október 31.). Közli: DDF 1956. III. köt. 125..

³³ Bourse Égyptienne, 1956. november 1.

ról, Nagy Imre felhívásáról a világ népeihez, a Varsói Szerződésből történő kilépésről, s arról, hogy „Kádár János ellenforradalmi kormányt alakított”.³⁴ Az arab országok közvéleménye, de a politikusai is nyomban összefüggést állapítottak meg a magyarországi és a közel-keleti események között. Az *Asz-Szabah* november 7-én *Magyarország drámája* című cikkében a következőket írta: „Az Egyiptom elleni angol–francia–izraeli agresszió bátorította az oroszokat, hogy leverjék a magyar forradalmat.”³⁵ A kairói magyar követség is arról számolt be, hogy az egyiptomi vezető körök is összefüggést látnak a magyarországi és a közel-keleti események között: „Azt tartják, hogy Anglia és Franciaország a magyar ügygel Közép-Európában kívánta lekötni a Szovjetuniót, hogy szabadon cselekedhessenek Egyiptom viszonylatában”.³⁶

Az egyiptomi vezetést foglalkoztatták a magyarországi események, aggasztotta őket a szovjetek magatartása, intervenciója. Nehéz helyzetbe hozta őket, akik ugyanúgy, mint a magyar felkelők, a nemzeti függetlenséget védték. Haled Mohieddin, a kormányhoz közel álló *Al-Missza* című esti lap főszerkesztője el is mondta a magyar követnek, hogy a kormányt a magyarországi események „tartózkodóbbá tették a Szovjetunióval szemben, de bizonyos mértékben fájlaták a magyar eseményeket, mert a Szovjetunió elleni nyugati vádak nehezebbé tették számunkra a Szovjetunióval való együttműködést”.³⁷ A francia külügyminisztériumban is úgy látták, hogy bár a szovjetek magyarországi beavatkozása valamelyest módosította egyes, a bandungi csoporthoz tartozó államok Moszkvával szembeni magatartását, „Franciaország és Nagy-Britannia viszont egész Ázsiában nagyon kompromittálódott”.³⁸

Az algériai felkelők sem foglaltak állást a magyarországi eseményekkel kapcsolatban, bár „a munkások és a népi tömegek ellen fellépő bármilyen kormányt elítélték” – olvashatjuk Juszeif Szaadinak, az algíri FLN vezetőjének a visszaemlékezéseiben.³⁹ Véleménynyilvánításukat akadályozta saját problémájuk súlyossága és az információhiány (Magyarországról csupán annyi derengett számukra, hogy köze lehetett az Osztrák–Magyar Monarchiához), a francia nyelvű sajtónak pedig, amely ellenséges volt velük szemben, nem hittek. Ám magatartásukat az is befolyásolta, hogy nem akarták kritizálni Moszkvát, hiszen csak tőle remélhettek támogatást, illetve semmiképpen sem akarták kompromittálni Moszkva óvatos nyitását az algériai probléma irányában. A Szovjetunió verbálisan heves antikolonializmusa ellenére sem tanúsított különösebb érdeklődést az algériai nemzeti felszabadító háború iránt, gyakorlatilag francia belügynek tekintette azt. Amikor

³⁴ Bourse Égyptienne, 1956. november 4.; La Dépêche Tunisienne, 1956. november 3., 7.; Journal d'Alger, 1956 november 3. és 4.

³⁵ La Dépêche Tunisienne, 1956. november 8.

³⁶ Egyiptom viszonyulása a szocialista országokhoz a magyar események nyomán (Kairó, 1956. december 7.) MOL, XIX–J–1–j, Egyiptom 1945–1964, 5. dob., 00930. sz.

³⁷ Uo. Az egyiptomi hatóságok betiltották például a szovjet filmhetet, hogy ezt tehessék a magyar forradalomról szóló amerikai filmek vetítésével is.

³⁸ La crise de Suez et les pays d'Asie-Océanie (Párizs, 1956. november 21.). Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CAD), Ministère des Affaires Étrangères, Poste diplomatique Beyrouth, Intervention franco-britannique en Egypte. 187. 18/2. sz.

³⁹ Yacef Saadi: La bataille d'Alger. 1. k. Casbah Editions, Alger 1997. 325.

a magyar felkelést leverték illetve a szuezi háború kirobbant, Sukri al-Kuatli szíriai elnök éppen Moszkvában tartózkodott. A vele folytatott tárgyalásokról kiadott közös közlemény volt az első olyan, szovjet vezetők által aláírt hivatalos dokumentum, amelyben szó esett az algériai nép önrendelkezési jogáról. A szovjet magatartás változása a közel-keleti események következménye, s ez nyugtalanította a moszkvai francia nagykövetet.⁴⁰

Komoly hatással volt az arab közvéleményre Bulganyin szovjet államfő november 5-i levele az izraeli, az angol és a francia miniszterelnökhöz. A levélben megpendített katonai csapás lehetősége, illetve az Izrael állami létének veszélyeztetettségére történő utalás, még ha minden bizonnyal blöff volt is, komoly pszichológiai nyomást jelentett a címzettek számára, akik egyáltalán nem bagatellizálták el azt. Az angol közvélemény számára a levél egyértelműen bizonyította, hogy a Szovjetunió határozottan támogatja Egyiptomot és az arab nacionalista mozgalmat. „Meggyőződésünk — írta a tunéziai *Asz-Szabah* című lap november 7-én —, hogy a »Bulganyin bomba« tette lehetővé a gyors eredményt»⁴¹ — ti. a harcok beszüntetését. A lap véleményét megerősítette a francia belügyminiszter egyidejű feljegyzése is: „A Párizsnak és Londonnak címzett szovjet jegyzék különösen a legfelvilágosultabb nacionalisták figyelmét keltette fel. Valójában úgy vélik, hogy az egyiptomi francia–brit tüzszünet az orosz »ultimátum« következménye».⁴²

Ezekben a napokban Egyiptomban és általában az arab világban a Szovjetunió népszerűsége csúcsponton volt, a Nyugat presztízse pedig a mélypontra zuhant. A legfantasztikusabb hírek keringtek arról, hogy a Szovjetunió, a Kínai Népköztársaság és a többi szocialista ország hány ezer önkéntest küld Egyiptom megsegítésére. Port Szaíd védelmét a második világháborús sztálingrádi és leningrádi harcokhoz hasonlították.⁴³ Moszkva és Kairó néhány héten keresztül lebegtette az önkéntesek problémáját. Küldésüket attól tették függővé, hogy a brit–francia–izraeli csapatok az elfoglalt területen maradnak-e. Amikor december 8-án döntés született a kivonásukról, a szovjet kormány is úgy nyilatkozott, hogy nem küld önkénteseket. Az egyiptomiak csak a keleti blokkból jött híreknek adtak hitelt. „A hírműsorok idején, figyelmen kívül hagyva az elsötétítést — írja emlékirataiban egy kairói kortárs — a terek megteltek emberekkel. Ott tolongtak az újságosbódék körül, hogy hallgassák a moszkvai és a pekingi rádió arab nyelvű adását. Egyedül ezeket az adókat fogadták el hitelesnek».⁴⁴ A magyar követ beszámolója is ezt erősítette meg: „Egyiptomban a nyugati hírügynökségeknek nincs hitelük. A széles közvélemény a szocialista tábor, a Szovjetunió és Kína iránti szeretete folytán, bizonyos mértékig még a valóban

⁴⁰ Maurice Dejean moszkvai francia nagykövet levele Pineau-nak (1956. november 14.). Közli: DDF 1956. III. köt. 319–320.

⁴¹ Centre des Archives d’Outre-Mer (CAOM, Aix en Provence), Afrique du Nord, Secretariat général du gouvernement, Présidence du Conseil, Articles et documents. 36H1. sz.

⁴² Bizalmas feljegyzés (1956. november 7.). CAOM, Ministre de l’Intérieur, Monde Arabe, Affaires de Suez 1956–57. 81F992. sz.

⁴³ Bourse Égyptienne, 1956. november 7., 8., 15. ; Journal d’Alger, 1956. november 5. 7.

⁴⁴ *Didar Fawzy-Rossano: Mémoires d’une militante communiste (1942–1990). Du Caire à Alger, Paris et Genève. Paris, L’Harmattan, 1997. 104.*

elkövetett hibákat sem hajlandó tudomásul venni. Megállapíthatjuk, hogy a magyar–egyiptomi kapcsolatokat nem befolyásolták az eseményeink. Külpolitikai aktivitásunk nemzetközi méretekben való kifejesztésekor Egyiptom részéről nem fogunk elutasítást találni.”⁴⁵ Az idézett jelentés Nagy Imrének és társainak a jugoszláv követségről történt elhurcolása után született. Az esemény megrázta ugyan egy pillanatra az arab közvéleményt — főként a politikusokat —, de a Magyarországhoz és a Szovjetunióhoz fűződő politikájukon nem változtatott. Nagy Imre semlegességi nyilatkozatát úgy értelmezték — például az *Al-Gumhurijja* című egyiptomi lap —, hogy a magyar kormány a közel-keleti brit-francia agresszióval szemben is semleges lenne. A lapok a magyar kormányfő és társai Romániába történő elhurcolását tényszerűen közölték, hangsúlyozták a Belgrád és Moszkva közötti feszültséget, amit az váltott ki, hogy a szovjetek felrúgták az egyezséget.⁴⁶ A *La Vigie Marocaine* „szégyenletes cselekedetnek” minősítette a politikusok elhurcolását.⁴⁷ A lapok közölték Nehru felháborodott nyilatkozatát az esetről. Az *Al-Watan* című tunéziai újság összevetette a franciák október 22-i emberrablási akciójával, s megállapította, hogy ezt az új politikai módszert a franciák vezették be. A francia kormány tiltakozása és felháborodása Nagy Imre és társai elhurcolása miatt hitelellenek tűnik és csak újabb bizonyítéka hipokrita magatartásának. „Az emberrablás az emberrablás. Nincs különbség a francia és az orosz emberrablás között”⁴⁸ – fejeződik be a cikk.

A nyugati hatalmak hipokrita magatartását a leghatározottabban Burgiba ítélte el. A tunéziai miniszterelnök november 9-én rádióbeszédben fejtette ki véleményét a magyarországi eseményekről. Ezt röviddel ezután az ENSZ-ben is megismételte: „A Szovjetunió a legbrutálisabb, legembertelenebb módon avatkozott be Magyarországon, hogy elnyomja a magyar nép lázadását. Mialatt egyes országok felháborodnak azon, ami Egyiptomban lezajlott, mások azon háborodnak fel, ami Magyarországon történt. Ez a felháborodás nem tűnik őszintének. A nemzetközi kapcsolatokban a kétszínűség romboló és veszélyes. Teljesen egyetértek Guy Mollet-val — bár ez ritkán fordul elő — abban, hogy szolgátságban nincs béke. Ez egészen biztosan igaz Magyarországra. Akkor miért lenne másként Algériával kapcsolatban?”⁴⁹

Tunézia Mondzsi Szlim révén tagja lett az ENSZ magyar ügyet vizsgáló ügynevezett ötös bizottságának. Emiatt az ígéretesen indult magyar–tunéziai kapcsolatok egy időre megszakadtak.⁵⁰ Burgiba, akinek nyugatbarátsága közismert volt, elhatárolódott a szovjetbarát Nasszertől és annak pánarab nacionalizmusától. Politikai ellenfelét, a nasszeri vonalat követő Szalah ben Juszefet kizárta az Új-Desztur Pártból és 1956 elején kairói száműzetésbe kényszerítette. A következő

⁴⁵ Egyiptom viszonyulása a szocialista táborhoz magyar események nyomán (Kairó, 1957. február 6.). MOL, XIX–J–1–j, Egyiptom 1945–1964, 5. dob., 00930. sz.

⁴⁶ Bourse Égyptienne, 1956. november 27.

⁴⁷ La Vigie Marocaine, 1956. november 24.

⁴⁸ CAD, Ministère des Affaires Étrangères, Ambassade de France à Tunis, Analyse de la presse arabe tunisienne, Al-Watan, le 30 novembre 1956. Mikrofilm G 63. sz. Institut Supérieur d'Histoire du Mouvement National Tunisien. Tunis.

⁴⁹ Action, 1956. november 12.

⁵⁰ A Le Petit Matin c. tunéziai lap 1956. október 30-i száma a magyarországi hírek mellett arról is tudósított, hogy a Tuniszi Vásáron Magyarország 30 millió frankos szerződést kötött Tunéziával.

években a Tunézia és Egyiptom közötti feszültség a diplomáciai kapcsolatokat megszakitásáig is eljutott.

Az új magyar kormány azonban az ENSZ-ben folyó vitában számíthatott az arab államok többségének jóindulatú — tartózkodó vagy támogató — állásfoglalására. Mindent meg is tett azért, hogy megnyerje és megtartsa támogatóikat. Ugyanekkor az Egyesült Államok is offenzívába lendült a térségben. Az úgynevezett Eisenhower-doktrína meghirdetése azonban 1957 januárjában igen szerencsétlen időben történt s pillanatnyilag éppen a szovjeteknek kedvezett. Az amerikai elnök ugyanis éppen akkor beszélt „hatalmi vákuumról” a Közel-Keleten, amikor az arab nacionalizmus addig nem látott méreteket öltött és minden korábbinál nagyobb erőt képviselt. A térség országai megalázónak tartották, hogy a doktrína szerint ők tulajdonképpen alkalmatlanok saját ügyeik intézésére, gyámra van szükségük. Ugyanakkor az amerikai, a francia és a brit sajtó erőteljes nyomást gyakorolt Egyiptomra és Szíriára, és személyesen Nasszerre, akit azzal vádoltak, hogy a Szovjetunió csatlósa lett és a kommunizmus behatolását készíti elő a térségben. Különösen Szíriára nehezedett minden tekintetben óriási nyomás. A nyugati és a Nyugat-barát arab politikusok körében ez időben már-már evidensnek tekintették, hogy Szíria a kelet-európai országokhoz hasonlóan a Szovjetunió csatlósává vált. Kétségtelen, hogy az ország vezetői a legradikálisabban nyilvánították ki szovjetbarátságukat. A cenzúra például a legcsekélyebb kritikát észrevételt sem engedte meg a sajtóban a Szovjetunióval szemben.⁵¹ A szíreket mutakoztak a legintranzigensebbnek az arab államfők bejrúti csúcstalálkozóján (ahol Magyarországról nem esett szó) is. A jól értesült libanoni francia nagykövet szerint a szír államfőre még az sem volt semmilyen hatással, amikor Camille Chamoun libanoni elnök egy „közel-keleti Korea” rémképét festette fel.⁵² A szovjetek később is határozottan kiálltak a nagyon szorult helyzetben lévő Szíria mellett. Amikor a török hadsereg a nyár folyamán felvonult a szíriai határ mentén, s a CIA is a rendszer megdöntésén fáradozott, Moszkva nyilatkozatban közölte, hogy megvédi Szíriát. A nyomaték kedvéért hadihajókat is küldött a térségbe. Így nem lehet csodálkozni azon, hogy a szíriai vezetés, de a közvélemény is a kelet-európai krízis folyamán végig feltétlen szovjetbarátságot tanúsított. „Szinte azt lehet mondani — olvashatjuk a damaszkuszi magyar követ jelentésében —, hogy a jelenlegi szír sajtó tartalma és hangja nem sokban különbözik a népi demokratikus országok sajtójától.”⁵³

Libanonban más volt a helyzet. Az ország hagyományosan Nyugat-barát vezetése most is az Egyesült Államok mellé állt, elfogadta az Eisenhower-doktrínát és elítélte a szovjet beavatkozást Magyarországon. A „Közel-Kelet Svájca”-ként is emlegetett országban — hasonlóan Szíriához — szigorú cenzúra működött. Ám ellenkező előjellel: csak a nyugati hírügynökségek információit engedték közölni. A közvélemény azonban nem követte a politikai vezetőséget,

⁵¹ Louis Roché bejrúti francia nagykövet levele Pineau-nak (1956. december 1.). CAD, Ministre des Affaires Étrangères, Poste diplomatique Beyrouth, 187-18/2. sz.

⁵² M. Louis Roché, Ambassadeur de France à Son Excellence M. le Ministre des Affaires Étrangères, beyrouth le 16 novembre 1956. uo.

⁵³ MOL, XIX-J-1-j, Szíria 1945-1964, 4. dob. 5/1/1957. sz.

inkább hajlott az arab nacionalizmus s így Moszkva felé. Érdekes esetet írt le a Bejrútban járt magyar kereskedelmi ügynök. Az egyik moziban nyugati filmeket mutattak be a magyar forradalomról. Amikor a szovjet tankok megjelentek a mozivásznon, a közönség tapsolni kezdett. Néhány, a jobboldali Falangista Párthoz tartozó néző viszont közbekiabált: „A barbárokat éljenzitek?” Erre verekedés tört ki, s a kisebbségben lévő szovjetellenes csoportot „Menjetez Port Szaíd-ba, ha barbárságot akartok látni!” felkiáltással kiszorították a teremből.⁵⁴

Az arab politikusokat és a közvéleményt egyrészt a szuezi krízis folyamán tanúsított szovjet magatartás állította Moszkva mellé a magyarországi válság idején, másrészt pedig a Nyugat s főként az Egyesült Államok szinte közömbös magatartása az algériai háborúval kapcsolatban. Úgy érezték, s nem alaptalanul, hogy a világgözvélemény és a politikusok az arabok számára fontos kérdést, az algériai háborút elhanyagolják, s csak a szovjetek barbár tetteit emlegetik s ítélik el, a francia hadseregéit nem. A kormánylapnak számító kairói *Al-Gumhuriyya*⁵⁵ *A magyar dráma és mi* című cikkében a következőket írta: „Bármilyen barbárok legyenek is a Szovjetunió akciói, semmiben sem különböznek attól, amit a Nyugat tesz gyarmatain és azokban az országokban, amelyeket katonailag megszáll. Ha a Szovjetunió a szabadsághoz való jogot követelő tízezer ártatlant ölt meg Magyarországon, akkor Franciaország százezreket Algériában, s az öldöklést még mindig folytatja. A Szovjetunió által Magyarországon megölteket össze sem lehet hasonlítani azzal a végtelen számú palesztinnal, akik hazájukért haltak meg, azért a hazáért, amelyet Amerika jóváhagyásával a cionisták megkaparintottak.”⁵⁶ A *Szabah al-Kheir* című lap fogalmazott talán a legegységesebben a *Miért Magyarország és nem Algéria?* című cikkében: „Nem értem, hogy az ENSZ miért publikált ilyen vaskos jelentést Magyarországról, miközben az algériai ügyről semmit. Küldjön az ENSZ bizottságot Algériába is.”⁵⁷ Ez az általánosan elterjedt vélemény a Kádár-kormánynak kedvezett az ENSZ-ben a magyar ügyről folytatott vitában. Szarka Károly külügyminiszter-helyettes vezetésével 1957 augusztusában, az ENSZ őszi ülészakának kezdete előtt kormányküldöttség utazott Egyiptomba. Az út célja az volt, hogy támogatást szerezzenek a világszervezetben a magyar ügyről folyó vitában. Mohamed Favzí külügyminiszter szerint a magyar delegációnak nem lesz nehéz dolga náluk. „Az egyiptomi kormány utasította ENSZ képviselőjét, hogy ellenezze az úgynevezett magyar kérdés napirendre tűzését.”⁵⁸ Az egyiptomi politikus még azt is megjegyezte, hogy országa segít elfogadtatni a magyar álláspontot a többi arab országban is, de az eredményt előre nem garantálhatja. Amikor augusztus 29-én Nasszer elnök a lakásán fogadta a magyar küldöttséget, már sorra is vették az arab országokat. A bevezetőben az elnök, reálisan számot vetve az erőviszonyokkal az ENSZ-ben, leszögezte, hogy „a »magyar kérdés« napirendre tűzését nem lehet megakadályozni.” Az elnök szerint „a

⁵⁴ Baráti vélemények a magyarországi események felől (1957. január 10.). Uo. 15/1957. sz.

⁵⁵ A lapot a Forradalmi Tanács alapította 1953-ban, főszerkesztője Anvar Szadat volt.

⁵⁶ Bourse Égyptienne, 1957. június 26.

⁵⁷ Bourse Égyptienne, 1957. július 6.

⁵⁸ Magyar kormányküldöttség látogatása Egyiptomban (Kairó, 1957. szeptember 28.). MOL, XIX-J-1, Egyiptom 1945–1964, 5. dob., 004399/1. sz.

nyugati hatalmak a »magyar kérdést« propagandára használják fel az ENSZ-ben, mégpedig elsősorban a Szovjetunió ellen. Közölte, hogy Egyiptom és Szíria támogatását biztosra vehetjük. Yement független arab politikát folytató országnak tartja s lehetséges, hogy támogatni fog bennünket. Líbia esetében nem biztos, kis országról lévén szó, nem jelentős a szava. Jordánia, Libanon, Irak és Szaud-Arábia amerikai, Szudán pedig angol befolyás alatt áll.”⁵⁹

Szíriában valóban egyértelmű és határozott támogatást kapott a magyar kérés. A damaszkuszi vezető politikusok véleménye szerint a nyugati hatalmak azért beszélnek a magyar ügyről, hogy spanyolfalat vonjanak az algériai és az ománi agresszió, valamint az arabok ellen irányuló összeszküvés elé.⁶⁰

Tunéziába viszont a magyar küldöttség vezetője nem kapott beutazási vízumot. Marokkó habozott a diplomáciai kapcsolatok felvételét illetően, de 1959-ben ez is megtörtént. Ebben az évben járt magyar küldöttség az országban, melynek fő célja volt „a marokkóiak támogatásának kieszközlése az ENSZ őszi ülészakán esetleg újra felmerülő »magyar kérdés« ügyében”.⁶¹ A külügyminiszter-helyettes, Buabit biztosította a magyar diplomatát, hogy Marokkó az ENSZ-ben Budapesten fog szavazni. Egyébként is a marokkói kormánynak az a véleménye, hogy a magyarkérdés „idejét múlt, eljárt felette az idő”.⁶²

Irakban, a monarchiát 1958. július 14-én megdőntő radikális nacionalista csoport támogatására szintén számíthatott a Kádár-kormány. Kasszem tábornok, államfő 1958. november 2-án fogadta a magyar nagykövetet és kijelentette: „Irak Magyarországot mint barátját az ENSZ-ben mindig támogatni fogja, az iraki küldöttség ilyen utasítást kapott.”⁶³

Összességében megállapítható, hogy az arab világban az 1950-es évek második felében, az 1960-as évtized elején zajló erős nacionalista fellendülés, valamint annak részeként az algériai háború, amely nem sokkal korábban fejeződött be (1962. március), mint ameddig a magyarkérdés az ENSZ napirendjén szerepelt, a Kádár-kormánynak kedvezett. Külkapcsolataiban pedig az arab térség egyre jelentősebb helyet foglalt el.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ MOL, XIX-J-1-j, Szíria 1945–1964, 1. dob. 004297. sz.; Népszabadság, 1957. szeptember 5.

⁶¹ MOL, XIX-J-1-k, Kis országok (Marokkó) 1945–1964, 3. dob. I.15 – 1959. sz.

⁶² Uo.

⁶³ Bagdadi számjeltávirat (1958. november 3.). MOL, XIX-J-1-2, 9766 sz.

Vámos György

ITT A SZABAD EURÓPA RÁDIÓJA, A SZABAD MAGYARORSZÁG HANGJA

Műsortükör, 1956. október 24.¹

A Szabad Európa Rádió magyar nyelvű adása 1950 elején kísérleti félórakkal indult, augusztus 4-én kezdték meg a (napi kétszeri) rendszeres adásokat, majd hivatalosan és ünnepélyesen 1951. október 6-án az üzemszerű, egész napos műsort. Abban az évben hat kelet-európai ország (Csehszlovákia, Lengyelország, Románia, Bulgária, Magyarország és Albánia) lakosságának sugároztak műsort. Később megszüntették az albán műsort, mert mindössze kilenc ezer vevőkészülék volt az országban, viszont megszervezték a Szovjetunióba sugárzó Szabadság Rádiót, amely 1953-ban Felszabadítás néven kezdte meg műsorát.

Előzmények

A rádiózás a több évtizedig tartó hidegháború legkiterjedtebb, és a legtöbb embert elérő „fegyverneme” volt. A határokon túlemelkedő rádió hangja a tájékoztatásnak, a hazugság leleplezésének és a meggyőzésnek eszköze, amely azonban hamis célok érdekében is képes hallgatóinak befolyásolására.

A múlt század harmincas éve óta szinte minden állam megszervezte, és külpolitikájának szolgálatába állította a külföldre sugárzó rendszeres rádió-programokat. Elsőként a Szovjetunió: az Internacionálé rádiója már a háború előtt 62 nyelven sugárzott műsort, ezek egyike volt a magyar nyelvű Kossuth rádió.² A BBC a hazai programok mellett már a húszas évektől készített a gyarmatok számára is angol nyelvű műsort, de a harmincas évektől más nyelveken is kezdett sugározni: először arabul szólította meg a potenciálisan 40 milliós közel-keleti hallgatóságot, majd 1938 márciusától Latin-Amerika 70 milliónyi spanyol, illetve 40 milliónyi portugál ajkú lakosát igyekezett elérni napi 15 perces hírszolgáltatással és zenei vagy szórakoztató összeállítással. Nemsokára megindították a francia, német és olasz nyelvű tájékoztatást, és 1940-ben, a háború alatt sok más nyelv mellett magyarul is megszólalt egy esti, 15 perces, (21.15-kor kezdődő) magyar nyelvű „leadás”.³ A háború alatt növekvő figyel-

¹ A közlés az OTKA 1. számú kutatás keretében történt.

² *Dr. Drucker György: A rádió a külpolitika szolgálatában. Külügyi Szemle különyomat, 1940.*

³ A magyar belügyminisztérium központi rádióállomásának III. számú szolgálati csoportja, azaz a legjobb korabeli technikával felszerelt lehallgató állomás állandó megfigyelés alatt tartott minden magyar nyelvű rádióállomást. A naponta készített jelentésekből, leiratokból tudható, hogy a

met szenteltek a lélektani hadviselésnek, és ennek egyik fő eszköze a rádió volt. Mind a németek és csatlósai, mind a szövetségeseik sok szellemi energiát és rengeteg anyagi erőt áldoztak a rádiózásra, a frontvonalak mögött élő lakosság befolyásolására. Az Egyesült Államok kormánya is megszervezte Amerika Hangja műsorait.

1943-ban a budapesti belügyminisztérium naponta 14 magyar nyelvű rádió műsorait követte figyelemmel.⁴ A háború után jórészt feloszlatták az ellenség háterszágában tevékenykedő alakulatokat, ezzel szélnek eresztették a sok tapasztalatot szerzett szakembereket is.⁵ Nem hosszú időre.

Amint egyre nyilvánvalóbbá vált a vasfüggöny léte, Washingtonban új külpolitikát dolgoztak ki. A Szabad Európa Rádiót is az új nemzetközi politika szolgálatára hozták létre, miután egy 1948-as döntés nyomán, kelet-európai emigráns politikusok bevonásával megszervezték a Szabad Európa Bizottságot (SZEB). A formailag magánszemélyek által alapított szervezetet 1949. május 17-én jegyezték be New Yorkban. Első vezetői között volt a kezdeményező, George Kennan, a washingtoni külügyminisztérium politikai tervező csoportjának igazgatója és Joseph C. Grew korábbi tokiói nagykövet, igazgatóságában később még nagy feladatokat ellátó személyek: Eisenhower tábornok, későbbi elnök, Allen Dulles majdani CIA főnök, Nelson Rockefeller, a híres milliárdos, Lucius Clay tábornok, a Németországot megszálló amerikai csapatok parancsnoka. A SZEB az emigrációba kényszerült kelet-európai politikusokból nemzeti tanácsokat szervezett (ezek egyike volt a Magyar Nemzeti Bizottmány), amelyek alkalmanként a State Department tanácsadói voltak, de elsősorban a külföldön élő honfitársaik körében tevékenykedtek. A bizottság több politikai, oktatási, jóléti ügyekkel törődő testületet is létre hozott: információgyűjtő, elemző és terjesztő sajtóorganizáció alakult, és hamarosan megkezdték egy rádió szervezését. Példaként a Nyugat-Berlinben működő amerikai katonai rádió, a RIAS szolgált, és hasznosították a háborúban szerzett tapasztalatokat. Kezdetben hiányoztak az amerikai kormány részletes instrukciói, a terv a gyakorlatban alakult ki.

Azt hirdették, hogy magánszemélyek adományaiból tartják fenn a kialakuló s egyre terjedelmesebb szervezetet. A Keresztes Hadjárat a Szabadságért (Crusade for Freedom) elnevezésű szervezet adománygyűjtő kampányokat indított. Henry Ford autógyáros felhívására rövidesen 25 millió amerikai adományozott kisebb-nagyobb összegeket a rádió céljaira. Ronald Reagan közkedvelt hollywoodi színész is reklámozta, szervezte a gyűjtést. A kampány keretében 1950-ben, Berlinben felállították a Szabadság Harangot, amely mindmáig a SZER hivatalos jelképe. Az adakozás azonban nem bizonyult elegendőnek. A Szabad Európa Bizottság az amerikai kormánytól is kapott anyagi támogatást. Mivel az USA hivatalos diplomáciai kapcsolatban állt azokkal a szovjet befolyás alatt álló országokkal, amelyek antikommunista politikusait felkarolta, s ahová

BBC 1943 elején már öt rövidhullámú frekvencián adott három alkalommal (délben, délután és késő este) műsort.

⁴ MOL K 149 1943–11.

⁵ Az amerikaiak az OSS Office of Strategic Services, a britek az SOE Special Operations Executive elnevezésű titkos akciókkal megbízott szervezetet oszlatták fel.

a kormányzatukkal ellentétes, esetenként ellenséges rádióműsorokat is sugározni kívánta, az állami dotációt eltitkolták. Az ilyen ellentmondás a polgári demokrácia és a diplomácia szokásaival nem fér össze. Az állami pénzeket előbb egy fantomhivatal közbeiktatásával, majd a CIA közreműködésével juttatták el a címzetthez. Ennek később, a hetvenes évek elején jelentkeztek a hátrányai. A Szenátus Külügyi Bizottságának követelésére akkor módosították az Információs és Oktatási Csere törvényt, és attól kezdve a SZER nyílt költségvetésű intézmény.⁶

A rádió előkészítése mintegy két évet vett igénybe. 1951 nyarán a Csehszlovákia lakossága számára készített műsor szólalt meg először, azt rövidesen követte a többi. A kísérleti időszakban napi fél órás programokat állítottak össze New Yorkban, az Empire State Buildingben bérelt irodában, a hangfelvételeket repülőgépen Európába szállították, végül Nyugat-Németországban, egy amerikai repülőtérről a Barbara becenevű mozgatható adótorony sugározta ki. Az amerikaiak rövidesen Frankfurt környékén, Biblisben, és München mellett, Holzkirchenben építettek erősebb adóállomást, továbbá Portugáliában állítottak fel középhullámú sugárzásra alkalmas tornyot. Ezzel megteremtették a műsoridő növelésének egyik legfontosabb technikai feltételét. Az üzemszerű műsorkészítés egy müncheni stúdióban folyt, míg az Angol Kertben felépítettek a Rádió központját, ahol korszerű stúdiók és kiszolgáló apparátusok is helyet kaptak. A továbbiakban az Isar partján voltak a szerkesztőségek, de az irányító apparátus egy része még sokáig New Yorkban maradt.

New Yorkban a magyar részleget Vajda Pál, már régebben Amerikában dolgozó újságíró vezette, az európai szerkesztőség vezetésére Dessewffy Gyula, a Kis Újság korábbi főszerkesztője, kigazdapárti képviselő kapott megbízást.⁷ A szerkesztőség létszáma egy év alatt meghaladta a százat. A mikrofonnal dolgozó munkatársak egy részének volt rádiós, újságíró, szerkesztő, színházi vagy filmes tapasztalata, mások — tanárok, katonatisztek, diplomaták — hamar felzárkóztak hozzájuk. A szerkesztőség tagjai sokféle világnézetet vallottak, korábbi társadalmi helyzetük és pártállásuk szerint megosztottak voltak. Volt közöttük arisztokrata és kisbirtokos, hajdani elveiből kiábrándult kommunista és egykori nyilas funkcionárius, aktív szociáldemokrata és liberális polgár, a népi mozgalom elkötelezettje és kereszténydemokrata nemzetgyűlési képviselő. Együttműködésük alapja az volt, hogy valamennyien egységesen szemben álltak a magyarországi politikai rendszerrel.

A Szabad Európa Rádió úgy akart megszólalni, mintha a célország belföldi rádiója beszélne. A nyugati rádiók (London, Párizs, Madrid, Róma és a többiek)

⁶ Public financing of Radio Free Europe and Radio Liberty - Hearing before the Committee on Foreign Relations United States Senate, May 24, 1971 US Government Printing Office.

⁷ Dessewffy Gyula (Budapest, 1909. november 21. - Curitiba (Brazília) 2000. augusztus 9.) Arisztokrata származású újságíró. Részt vett a II. világháború alatti antifasiszta ellenállásban. A Kis Újság című demokratikus szellemiségű lap tulajdonosa és szerkesztője. 1945-ben a Kigazda Párt parlamenti képviselője. 1947-ben emigrált, a párizsi rádió magyar műsorának szerkesztője, majd 1951-1954 között Münchenben a SZER magyar osztályának a vezetője, 1958-ig a New York-i szerkesztőségben dolgozott. 1961-től Brazíliában gazdálkodott. Tanúvallomás című kötete Amerikában jelent meg (Magyar Történelmi Kutató Társaság, Library of Congress catalog card No: 86-051435). Magyar kiadás: Tanúvallomás, válogatás D. Gy. publicisztikai írásából. Bp., 1997.

magyar nyelvű műsorai, közöttük Amerika Hangja mindkét (tengeren túli és európai) programja vállalta az adott ország politikájának képviseltét, a Szabad Magyarország Hangja (akkor így nevezték, még az SZMH rövidítést is használták) ezzel szemben deklarálta a függetlenségét. A többi magyar adás általában fél vagy egy óra terjedelmű volt, különböző frekvenciákon párhuzamosan adták, illetve napjában többször megismételték, a SZER 1951-től gyakorlatilag egész napos, folyamatos programot sugárzott. A többiek kénytelenek voltak koncentrálni mondandójukat. Tipikus a magazin jellegű összeállítás volt, amely terjedelmes hírblokkal kezdődött, jegyzettel, kommentárral folytatódott, néha megszólaltatott egy-egy ismert személyiséget, emellett nagyrítkán kis zenét is tartalmazott, vagy beszámolt olyan művészeti eseményről, amely a hazai sajtóból kimaradt. A Szabad Európa Rádió szerkesztőit nem korlátozta az idő szűkössége.

A SZER elég jól követhető műsorrendet vezetett be. Minden óra kezdetén 10 perc hír, a következő 50 percben 10, legfeljebb 20 perc terjedelmű aktuális műsorszámok, napjában többször műsorismertetés. Figyelemmel követték a hazai sajtót, hallgatták a rádiót, gyakorta vitatták egyes megállapításait, következtetéseit, hírmagyarzatokat és kommentárokat fűztek hozzá. Szemlélték a hazai közönség számára elérhetetlen nyugati lapokat, bemutatták a nyugati kultúra újdonságait, a divatos slágereket. A társadalom egyes csoportjainak: a falusiaknak, a munkásoknak, a fiataloknak, a katonáknak vagy a nőknek címzett műsorok egyrészt a magyar viszonyokat bírálták, másrészt a nyugati világ megoldásait állították példának hallgatóik elé. A műsorfolyamat úgy alakították ki, hogy lehetőleg minden szerepeljen benne, ami a Magyar Rádió akkori adásaiból politikai megfontolások miatt hiányzott. Hármastartalmi feladatot kívántak ellátni: az antikommunista propaganda mellett a polgári eszmék és a nyugati gyakorlat ismertetése, és a magyar hagyományok ápolása kívánta előkészíteni a közönséget egy új, demokratikus rendszer fogadására.

1952 októberétől — a tapasztalatok alapján — módosították a műsorrendet. A heti programban 82 különböző (többnyire tíz perces) műsorszám szerepelt, összesen 115 óra 20 perc terjedelemben. A műsornak közel egynegyede zene volt (26 óra), de legfontosabbnak változatlanul a heti 20 óra hírszolgáltatást tartották. A kommentárok 730 percet, az aktuális napi jegyzetek 4 órát kaptak hetente, a fennmaradó 56 óra 10 perc műsoridőt gazdasági, kulturális jellegű, különféle társadalmi csoportoknak címzett műsorszámok töltötték ki. Jelentős szerepet szántak az egyházi jellegű műsoroknak (miseközvetítés, Harcos egyház, Protestáns világ). A falusiaknak, illetve a munkásoknak dedikált tudósítások, jegyzetek szerepeltek a tervezetben, továbbá katonai negyedórák, a nőknek az ifjúságot megszólító műsorok. A magyar hagyományok ébrentartását kívánta szolgálni sok zenei összeállítás, az eredeti hangjátékok nagy része, a napi kalendárium (5 perc) és a régi históriát, illetve irodalmat felidéző néhány műsor (Történetek a magyar múltból, Magyar história, Régi irodalom). Nem feledkeztek meg a Nyugaton élő tekintélyes magyarok bemutatásáról, külön műsorban foglalkoztak a hadifoglyok, illetve a kitelepített németek sorsával.⁸

⁸ Politisches Archiv Auswärtiges Amt Abt. 2 Aktenzeichen: 454-08 Zeit: 1953-1954.

A nyugati adóállomások szaporításával egyidejűleg a célországokban növelték a zavaró adók számát és teljesítményét. Az adások hullámhosszait egy nemzetközi megállapodás szerint használhatják az egyes bejelentett rádióállomások. A zavarás lényege az, hogy annak a műsornak a hullámhosszán, amelyet élvezhetetlenné kívánnak tenni, titkos adóállomásokkal értelmezhetetlen zúgást és zajt keltenek, amely a vételi viszonyoktól függően akár el is nyomhatja az eredeti műsört. (A Szovjetunióba sugárzó Szabadság Rádió első adását 1953-ban, alig tíz perccel a megszólalása után már ilyen illegális adók zavarták.) Magyarországon a zavarás eredménye átlagosan 45–50 százalékos volt. Maradt lehetőség, főleg rövidhullámon az ellenség hangjának meghallgatására — írja egy pártvezetőknek szóló jelentés — pedig a zavarásban hatásos együttműködést folytatunk a Szovjetunióval, Lengyelországgal és Csehszlovákiával.⁹ A lengyelországi zavaró adásokról 1956 elején, Stockholmban egy pilóta elmondta a következőt: „A Szabad Európa Rádió adásainak nagy hatása van a lengyel népre, a hatóságokra, sőt még az ott állomásozó oroszokra is. Egyre jobban zavarják az adásokat. Azt mondják, több mint 100 zavaró állomás van Lengyelországban, és még többet építenek.”¹⁰ Magyarországon a zavarás először rövid időre 1956-ban, majd véglegesen a hatvanas évek első felében ért véget.

A zavarás ellenére tehát volt hallgatóság, de annak mértékéről pontos adatok nem állnak rendelkezésre. Adatszerű összegezés a hallgatóságról nem készíthetett, hazai közvélemény-kutatás nem volt. Következtetni legfeljebb a készülékek számából kiindulva lehet. Az ötvenes évek első felében Magyarországon mintegy 400-500 ezer családnak volt olyan asztali rádiója, amely alkalmas volt ezeknek, a nagyrészt rövidhullámon továbbított műsoroknak a vételére. 1956-ra a készülékszám nőtt.¹¹ Dessewffy Gyula a *Látóhatár* című, Nyugaton megjelent folyóiratban egy felmérésről is beszámol. 1952-ben kivándorlóknak és menekülteknek kérdőíveket adtak, és a 346 válaszból következtettek az adások hatására. Legtöbben (42%) az egész napos műsört sugárzó SZER-t hallgatták, nem sokkal kevesebben a BBC adásait (28%), és sokan közülük ezekből tájékoztak.¹²

A politika, amikor találva érezte magát, dühödten és nyilvánosan reagált az elhangzottakra. Néha szónoklatokban átkozódtak, máskor diplomáciai jegyzékben tiltakoztak, vagy egyszerűen a budapesti rádió műsorán keresztül, illetve újságban polemizáltak a SZER-el. 1956 elején a SZER hallgatottság-kutató részlege közölte, hogy 1954 áprilisától 150 sajtótámadást regisztrált Magyarországról, amelyek mind valamelyik magyar nyelvű, nyugati rádiót értek, ebből a

⁹ Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága a nyugati rádiók zavarásáról többször kért és kapott jelentést, így 1954. április 28-án (8. n. Különfélék 4. Javaslat a népi demokratikus országok rádió elhárító szerveivel való együttműködésre) MOL M-KS 276. f 53/191. ó. e.; 1954. augusztus 19-én (Javaslat és delegáció kijelölése az őszre tervezett moszkvai koordinációs értekezletre) uo. 53/256. ó. e. és 1955. november 3-án. (Különfélék e) Beszámoló a prágai rádióelhárító értekezletről) uo. 53/172. ó. e.

¹⁰ Politisches Archiv Auswärtiges Amt 46. A stockholmi híroroda bizalmas jelentése, 1956 február 21. II-3,506. A tudósító megjegyzése: ne említsék Stockholmot mint a megfigyelés helyét, mert az a forrás [értsd: a pilóta] azonosításához vezethet.

¹¹ A háború alaposan megritkította a készülék-állományt, de 1950-ben Budapesten már 313 ezer, vidéken 306 ezer vevő üzemelt, az együttes készülékszám 1953-ra meghaladta az egymilliót, 1956-ban a vezetékes rádióval együtt 1,5 millió fölé került, l. A Magyar Rádió és Televízió kézikönyve, az MRT kiadása, Bp., 1958.

¹² A Szabad Magyarország Hangja, *Látóhatár*, 1953. március.

SZER 95 alkalommal volt érintett. Csehszlovákiában, Lengyelországban és Romániában a magyarral együtt 2771 ilyen közlemény jelent meg.¹³

Természetesen a célországok kormányzatát zavarta legjobban az ellenséges eszméket és információkat sugárzó műsor, de a korabeli német sajtó a nyugati ellenfelekről is sokat elárul. 1951. július 4-én megindult a Csehszlovákiának szánt műsor sugárzása, július 21-én Prága hivatalosan tiltakozott a SZER műsorai ellen, mivel azok „Csehszlovákia ellen irányulnak, és közös bűncselekményre hívnak fel”. Az amerikai válaszjegyzéket a New York Times ismertette: „A csehszlovák kormány ismét bizonyította, hogy a kémkedésről és bűnről alkotott fogalma olyan általánosító, hogy minden kritikai természetű megjegyzés, vagy bármi, ami nem dicséri vagy helyesli a jelenlegi csehszlovákiai rendszert és annak cselekedeteit, kémkedésre és bűnre való felhívásnak tekinthető”.¹⁴

Más érzelmi és politikai alapról bíralt a bajor közvélemény egy része. A bajor Landtag (a helyi parlament) egyik képviselője, Erich Lufft interpellált, azt kifogásolta, hogy telket bocsátottak a Rádió rendelkezésére.¹⁵ A legtöbb kifogás a csehszlovák szerkesztőség ellen merült fel, olyan emigránsokra hivatkozva, akik a kommunista hatalomátvételt megelőzően támogatták a Beneš-dekrétumokat, a szudétanémetek kitelepítését, és Prágában hivatalt vállaltak a háború után. „Beneš csatlósai amerikai pénzből vidáman folytatják ugyanott, ahol 1948-ban abbahagyták... A SZER nem ismer gátlásokat. Arra is készen áll, hogy saját érdekei szerint akár az egész német népet fejbe kólintsa, vásárra bocsássa három millió szudétanémet szimpátiáját.”¹⁶ A cikk azt is szóvá teszi, hogy a SZER épülete kicsit szebb, mint a bajor rádióé. „Költségvetési terv nem létezik a SZER-nél, mert abból kiderülne, micsoda óriási összegek állnak a kémrészleg rendelkezésére. Az azonban mégis ismert tény, hogy a legmagasabb havi jövedelmek elérik a négyszáz dollárt, s ebbe még nincsen beleszámítva az ingyen lakás, bizonyos esetekben pedig a teljes ellátás és a szolgálati autó... A német munkatársak és hivatalnokok körülbelül egyharmaddal kevesebb bért kapnak, mint a külföldiek.”

Augusztusban a száműzöttekkel (a háborút követően kitelepítettekkel) foglalkozó bajor parlamenti bizottság szólította fel a kormányt, hogy követelje az amerikai hatóságoktól „a nacionalista és a németeket sértő tendenciák” felszámolását.¹⁷ Ospald és Gabert SPD-képviselők indítványa azt kérte, hogy a bajor kormány „járjon el az illetékes amerikai szerveknél, hogy a Szabad Európa Rádió szüntesse be a szudétanémetek és általában a németiség számára sértő adásokat”. Dr. Khard miniszterelnök közvetítésével augusztus 29-én létrejött egy találkozó Griffith-tel, a rádió amerikai politikai tanácsadójával, amin részt vett a tartományi gyűlés valamennyi pártjának képviselője. Mivel Griffith ígé-

¹³ „Támadásnak vesszünk minden egyes sajtó- vagy rádióanyagot. Egy támadás időnként több mint egy nyugati rádióadót vesz célba.” – írja az elemzés bevezetője.

¹⁴ New York Times, 1951. augusztus 25. US again upholds Radio Free Europe.

¹⁵ Mittelbayerische Zeitung, 1951. július 18. Sender Radio Freies Europa treibt Benesch-Propaganda.

¹⁶ Neue Deutscher Kurier, 1951. december 8.

¹⁷ Münchner Merkur, 1951. augusztus 1. Erneute Kritik am Sender „Freies Europa”.

retet tett a panaszok orvoslására, a képviselők elálltak a tervezett interpellációtól. „A következő három évben ennek ellenére de facto semmilyen alapvető változás nem következett be a műsorokban, sem az adó kifogásolt csehszlovák részlegének személyi összetételében.”¹⁸ A sajtón keresztül a bajor miniszterelnök a nyilvánosságnak is üzent, hogy az adó nem szándékozott a menekülteket sérteni.¹⁹ 1951 augusztusában a bajor kancellária megbízottjai két héten keresztül jelentéskészítés céljából hallgatták a SZER műsorait, és megállapították, hogy sem Németország, se a szudétanémetek ellen soha nem hangzott el egyetlen sértő kijelentés sem. A SZER a további években is interpellációk tárgya volt: 1952-ben, a bonni Szövetségi Tanácsban az SDP-frakció, 1955-ben két alkalommal ismét a bajor parlamentben a CSU támadta.²⁰ E támadásokban nem csupán a Szabad Európával szembeni ellenérzések nyilvánultak meg, a tárgyalásokon a német igényeket és törekvéseket is előadták. A németek szerettek volna több beleszólást a műsorokba, az áttelepítettek képviselője egyenesen egy tanácsadó (ellenőrző?) testület felállítását javasolta, és saját rádiót is szerettek volna. „A keletről menekült németek és németbarát emigráncscsoportok fáradozásai révén folyamatban van műsorok szervezése a keleti blokk országaiba német rádióállomásokon keresztül (Délnémet Rádió, Bajor Rádió).”²¹ Az amerikaiak udvariasan tárgyalópartnereik tudomására hozták, hogy ha nem lehet egy mindkét felet kielégítő megoldást találni, azt is fontolóra veszik majd, hogy a rádiót Münchenből egy a Szövetségi Köztársaságon kívül eső helyre telepítsék át.

Az 1949-ben megalakult NSZK visszanyerte önrendelkezését, de az amerikai hadsereg jelenléte még szembetűnő volt. A későbbi gazdasági csoda se érezte még a hatását. Münchenben sok volt a romos épület, mérsékelt a fogyasztási cikkek választéka. A lakosság nem különösebben szimpatizált a megszállókkal (ha közben a státuszuk meg is változott), és irigykedve látta a jó fizetést élvező külföldieket. Mivel se az amerikaiak, se a kelet-európai menekültek bírálata nem volt illendő, az ellenszenv a Szabad Európa Rádióval szemben jutott kifejezésre. „Mi, németek, úgy vagyunk, mint a házigazda, aki a házával szemközt lakó családdal nem különösebben szimpatizál, s akinek kényelmetlen, hogy az ablakából csúnya szavakat kiabálnak az utcára. Más szavakkal: nem örülünk annak, hogy hazánk földjén külföldiek politikai propagandát folytatnak a szomszédos államok ellen. Hogy ez megtörténhetett, az azt mutatja, nem vagyunk urak ebben a házban...”²²

Az állítást Ekecs Géza, ismert álnéven: Cseke László is megerősítette, aki 1949–1992-ig dolgozott a rádióban. „Az ötvenes évek elején a dollár négy márka húsz pfenniget ért Németországban. Az első szerkesztői fizetés 190 dollár volt, jóval magasabb, mint a német fizetések. Tudvalévő, hogy az amerikaiak mindehová viszik magukkal a világukat. Azok a munkatársak, akik a háborúban

¹⁸ Politisches Archiv Auswärtiges Amt 353. 12–14/RFE/73/56.

¹⁹ Süddeutsche Zeitung, 1951. augusztus 21. SDP vertritt im Landtag Vorwürfe der Sudetendeutschen gegen sender Freies Europa.

²⁰ Politisches Archiv Auswärtiges Amt 353. 12–14/RFE/73/56.

²¹ IJo.

²² Münchner Merkur, 1951. október. Englischer Garten flinkt hinter den Eisernen Vorhang.

győztes országok papírjaival érkeztek, jogosultak voltak az amerikai katonai áruház igénybe vételére. Nekem francia irataim voltak, mert Párizsból kerültem a rádióhoz. Akkor München még félig romokban volt, utcák le voltak zárva. Az, hogy te valahol kibontottál egy Pall Mall vagy Camel cigarettát, nem is beszélve a nylon-harisnyáról, nagy ember voltál.”²³

A külső körülményeknél fontosabb az, hogyan készültek a műsorok. „Ami adásba került, ami a műsorokban elhangzott, az mind az amerikai vezetőség hatáskörébe tartozott – nyilatkozott Ralph Walter, az amerikai politikai tanácsadó egykori helyettese. – Nagyon fontos hangsúlyoznom azt, hogy az amerikai vezetés és a rádió nem tudott volna sikeresen működni az évek során, ha nem lettek volna olyan kiváló kelet-európai kollégáink, mint amilyenek voltak. Egy rádió nem tud úgy működni, hogy állandóan utasításokra vár, és utasításokat akar végrehajtani, mert akkor vagy soha nem közvetít, vagy három nappal később közli az eseményeket.”²⁴

Borbándi Gyula, aki kezdettől munkatársa, majd aligazgatója volt a magyar szerkesztőségnek, ugyanerről azt mondta 1995-ben: „Hogy ki mit csinált, hogy miről kellett kommentárt írni, az gyakran alkalmi ötletek vagy javaslatok alapján döntötték el, illetve felülről sugalltak valamit, tehát az amerikai politikai tanácsadó részéről.” A közbevetett kérdésre, hogy ez sugallat volt-e, vagy utasítás, Borbándi így válaszolt: „Sugallat volt, mert nem azt mondta, hogy ez kötelező, hanem azt, hogy jó lenne ezzel vagy azzal a dologgal foglalkozni, a dolognak ezzel vagy azzal a vetületével, ami természetesen azt jelentette, hogy ha nem állott ellentétben bármiféle más felfogással, gyakorlatilag az következett be, hogy azt mi meg is csináltuk.”²⁵ Ekecs Géza a már idézett interjúban úgy emlékezik, hogy „a hírek összeálltak a nagy nyugati hírügynökségek anyagából. Oda olyan szerkesztők kellettek, olyanok is voltak, akik két-három nyelven értettek. A központi amerikai hírosztály öntötte az anyagot. Minden órában kiadták a fő híreket, és e szerint rakták össze a lengyelek, a csehek, a magyarok a saját anyanyelvükön a lefordított híryananyagokat. Meglehetősen gyorsan megkaptuk a sajtót: a német, a francia, az amerikai lapokat, és ami a legérdekesebb: a rádió a célországokból is járatta az újságokat.”

Emellett már 1950-ben, még mielőtt a rádió megszólalt volna, András Károly irányításával megszervezték a rádiófigyelő szolgálatot. Néhányan hallgatták, s ha kellett, szó szerint leírták a politikai szempontból számottevő budapesti rádióadásokat. „A schleissheimi német katonai repülőteret az amerikai megszállók birtokba vették, és ott lekanyarítottak egy kis részt, ahol a csehszlovák és a lengyel rádiófigyelő kezdte el a munkáját egy kis barakképületben. Mi, négyen magyarok Innsbruckban, már korábban megkezdtük a munkát. Naponta három műszak volt. Kezdetben nagyon nehéz volt az adásokat figyelni, és azonnal leírni. Később a technikai feltételek jobbak voltak, szalagra vehettük a műsorokat. Így már nem napi nyolc-tíz, hanem akár harminc-negyven oldalt is adtunk a szerkesztőségnek.”²⁶

²³ Vámos György (továbbiakban: V. Gy.) interjú Ekecs Gézával (kézirat).

²⁴ Katona Judit – V. Gy. interjú Ralph Walterrel, München, 1996. (Kézirat).

²⁵ Katona Judit – V. Gy. interjú Borbándi Gyulával, München, 1996. (Kézirat).

²⁶ Katona Judit – V. Gy. interjú I.ászló Lászlóval, München, 1996. (Kézirat).

A beérkezett információkat a kutatóosztály ellenőrizte. „A SZER-nek a nagy európai városokban tudósítói irodái voltak, és ezek kifaggatták a menekülteket, hogy mi is van Magyarországon. Az asztalomra került egy hónapban ötven-hatvan jelentés, még több is. A Szabad Európáról otthon azt mondták, hogy kémkedett. Engedelmet kérek! A SZER sohasem kémkedett. Például szigorúan tilos volt katonai jellegű jelentést beadni. Amit mi kaptunk, azt nem lehetett másnak nevezni, mint hangulatjelentésnek... Ezeket az értesítéseket azoktól kaptuk, akik eljöttek a rádió irodáiba, és elmesélték a tapasztalataikat. Tele voltak keserőséggel, élményekkel, és hát kaptak valamennyi tiszteletdíjat is. Az én feladatom az volt, hogy egy ellenőrző szisztémának a segítségével megállapítsam, hogy ezek a jelentések megfelelhetnek-e az otthoni valóságos helyzetnek.”²⁷

1956. október

A Szabad Európa Rádió, elsősorban a magyar szerkesztőség számára 1956 ősze sorsdöntőnek bizonyult. Magyarországon talán soha nem hallgatták annyi figyelemmel a műsorát, mint 1956 októberében, és a müncheni szerkesztőség tán soha annyira nem érezte fontosnak a munkáját, mint azokban a napokban. Igaz, hogy se az megelőző években, se a következőkben nem bírálták olyan hevesen a magyar műsorokat, mint 1956 novemberében.

A Szabad Európa Rádió naponta közel húsz óra műsort sugárzott, nagyjából hasonló keretben, mint a megelőző években. Reggel hattól éjfélig szünet nélkül ment a műsor, hozzá jött az éjszakai különkiadás. Október 23-ig konzolidált volt a szerkesztőségi élet. Mindenki ismerte az adások és a műsormegbeszélések időrendjét, az olvasószerkesztők és az amerikai tanácsadók ízlését, folyamatosan érkeztek az információk a műsorfigyelőktől, a központi hírszerkesztőségből. Így mondják, írják a visszaemlékezők, és erre lehet következtetni a megelőző napok műsorát elemezve.

A magyarországi robbanás váratlanul, de nem felkészületlenül érte a szerkesztőséget. Számítottak változásokra, de senki nem gondolt akkora földindulásra, mint ami bekövetkezett. Az év eleje óta egyre növekvő izgalommal követték az eseményeket, a XX. Kongresszus következményei és a lengyelországi erjedés mellett a hazai fejlemények (a Petőfi kör vitái, Rákosi leváltása, Rajk és mártírtársai újratemetése, Nagy Imre rehabilitálása, önálló ifjúsági szervezet alakulása) uralták a műsorokat.

Október 19-én gyorsjelentésben közölték a hírt, hogy Gomulkrát kooptálták a LEMP Központi Bizottságába, Poznańban elhalasztották Kulas és társai perét,²⁸ a magyarországi kommunista küldöttség Zágrábba érkezett, a Szovjetunió és Japán egyezményt köt a hadiállapot megszüntetésére és a Biztonsági Tanács megtárgyalja Jordánia Izrael elleni panaszát. Másnap a *Washingtoni figyelő* című műsor amerikai lapvéleményeket idézve azt mondta: „Lengyelországban és Magyarországon, ha a vezetők a rendszert menteni akarják, azzal csak fokozzák a feszültséget, ha engednek, akkor a rendszer jövőjét kockáztatják.”²⁹

²⁷ V. Gy. interjú Kováts Carloval, München, 1993. (Kézirat).

²⁸ A júniusi „poznańi események” nyomán többeket perbe fogtak, de a társadalom felháborodása és a politikai változás hatására a hatalom visszavonult.

²⁹ *Washingtoni Figyelő*, október 20-án 10.40-kor és 17.20-kor.

Szombaton, október 20-án a lengyelországi eseményekkel kapcsolatos hírek keltettek várakozást, okoztak némi feszültséget. A falusiaknak szóló műsor a teljesíthetetlen beszolgáltatási követelményekről, az asszonyok műsora egy genfi nevelőintézetéről szól. A művelődési hírek között négy, Budapesten bemutatott filmről beszéltek, egy középkori Magyarországról megjelent tanulmányt ismertettek, megemlékeztek Brechtről, elhangzottak a legújabb amerikai slágerrek. Délután egy jegyzetben kifogásolták, hogy a 106 magyar élsportolót hatvanhatan kísérik az olimpiára. Egy másik írásban arról volt szó, hogy a kisiparosok (a magánszektor) keveslik, amit Nagy Imre ígért 1953-ban. A 13.00 órai híradásban elmondták, hogy Szegeden az egyetemisták új diákszervezetet alakítottak, és erről szólt Gallicus esti Reflektora is. Az esemény három nappal korábbi.

Vasárnap, október 21-én reggel elhangzott Gomulka előző napi beszédének rövid ismertetése. A beszédet a nap folyamán még kétszer, más-más részletek kiemelésével, és értékeléssel kombinálva elkészítették. Délelőtt egy óras zenekívánságműsor, majd protestáns félóra következett, ezt nemzetközi hírnyagarázat követte és miseközvetítés (a szentbeszédet délután megismételték). Délután a parasztfőiskola szüreti hangulatképeket adott, este Kállai Miklós volt magyar miniszterelnökkel dél-amerikai körútjáról beszélgettek. Csendes nap volt, úgyszólván politikamentes.

A hétfői műsor se váltott ki sok izgalmat. Vezető hír volt minden lengyelországi értesülés, ezeket elemezte néhány kommentár. Kisebb terjedelemben megjelentek a szuezi válság fejleményei. A hírekből a szorgalmas hallgató 13.00 órakor megtudhatta, hogy a bulgáriai Sztálinváros visszakapta régi nevét, Várnát, és 17.00 órakor azt is, hogy a lengyel Sztálingrad, Katowice is szeretné visszakapni régi nevét. Az aznapi 18 és fél óra sugárzási idő 28 százaléka (310 perc) az előző napokban elhangzott műsorok, illetve a délelőttiék délutáni vagy esti ismétlésével telt el, nem számítva a (többször is) megismételt hírek terjedelmét. A nők francia szabásmintákról, a falusiak a holland tengerparti gátépítésről és a nyugati gazdák támogatásáról hallhattak, volt ifjúsági magazin és repülésbiztonsági előadás, bemutatták Fanfani olasz kereszténydemokrata pártvezetőt, és idézték Dulles amerikai külügyminisztert, aki a lengyel fejlemények kapcsán azt mondta, hogy az amerikai kormány a szabadság eszméjét olyan intézményekkel igyekszik ébren tartani, mint az Amerika Hangja és a Szabad Európa Rádió.

Ilyen hangulatban kezdte a keddi napot a müncheni szerkesztőség. A hajnali és reggeli hírekben összefoglalták a Varsóból érkezett értesüléseket, kiegészítették a lelkes budapesti reagálásokkal. Minden híradásban elhangzottak a fővárosi egyetemeken megfogalmazott követelések, és az, hogy a Szabad Nép munkatársai, illetve a Magyar Rádió dolgozói táviratban biztosították szolidaritásukról lengyel kollégáikat. A SZER először délben szólt a diákok készülőtüntetéséről: *„Több budapesti egyetem diáksága elhatározta, hogy ma délután a budapesti fiatalság rokonszenvtüntetését rendez a lengyel követség előtt. A mai tüntetés célja az, hogy az ifjúság kimutathassa mélységes rokonszenvét és egyetértését a lengyelországi eseményekkel kapcsolatban. Az egyetemi fiatalok ma délután fél háromkor találkoznak az Írószövetség székháza előtt.”* A Műegyetem hallgatóinak délutáni terveiről Münchenben még nem tudnak. A következő

(13.00 órai) hírek közben érkezett a hír: „E percben érkezett jelentés szerint a belügyminiszter betiltotta a magyar diákság rokonszenv tüntetését. A hivatalos közlemény szerint a közrend zavartalan biztosítása érdekében a Belügyminisztérium nyilvános utcai gyűléseket, felvonulásokat a további intézkedésig nem engedélyez.” Ezt a közleményt a budapesti rádió — a déli cigányzenét megszakítva — 12.53-kor adta közre. Ettől kezdve lehetett tudni, hogy Budapesten valami készül.

A SZER egy óra múlva a hírhez hozzátette, hogy „a belügyminiszter rendeletének kiadására közvetlenül azután került sor, hogy Gerő, a Kommunista Párt első titkára visszaérkezett Belgrádból, ahol tárgyalásokat folytatott a jugoszláv kommunista vezetőkkel.” (14.00 Hírszolgáltatás), azután a 15.00 és 16.00 órakor a hírek élén közölte a rendelkezés visszavonását, hozzátette, hogy este nyolckor Gerő beszédet mond a rádióban. Estig nem volt lényeges új hír, 17.00; 18.00 és 19.00 órakor az addigi mindössze azzal egészült ki, hogy a DISZ központi vezetősége délután kettőkor megkezdett tanácskozását felfüggesztette, hogy tagjai részt vehessenek a tüntetésen. Este hétkor a SZER — az eredetnél kicsit érdekesebben — ismertette a Petőfi kör előző napi határozatát.³⁰ A SZER este nyolckor beszélt a tüntetés részleteiről a nyugati távirati irodák jelentései alapján.³¹ 22.00 órakor a hírt kiegészítette az MDP központi vezetőségének október 31-i összehívására vonatkozó közlemény, amit a budapesti rádióban a Gerő-beszéd után olvastak fel. Szakmáry Károly úgy emlékezett, hogy este nyolc után, mivel meggyőződtek róla, hogy a Kossuth rádió nem fog beszámolni a tüntetésről, a magyar osztály munkatársai elmentek a szerkesztőségből, csak a rádiófigyelők maradtak készülékeik mellett. Átkapcsoltak a budapesti rövidhullámra, mert kezdődött a Szülőföldünk, a Magyar Rádió külföldi magyaroknak szóló napi műsor. Akkor figyeltek fel a lelkes riporteri hangra. „Nemzeti színű lobogók, piros-fehér-zöld kokárdás fiatalok, Kossuth-nóta, Marseillaise, Internacionálé – így jellemezhetjük színekben és címekben az októberi tavaszban új márciust ünneplő Budapestet.”³² Ez a tónus többet jelzett minden korábbi feltételezésnél. A rádiófigyelők akkori vezetője, Béry László biztosan jelen volt,

³⁰ A Petőfi kör határozatát még 22-én este felolvasták a Kossuth Rádióban, és 23-án reggel közölte a Magyar Nemzet.

³¹ „A nyugati távirati irodák jelentést közölnek a diákság ma délutáni tüntetéséről. A jelentések szerint a délutáni órákban sok ezer főnyi tömeg vonult fel Bem József szobra elé. A tömegben egyetemi hallgatók, munkások és szabadságos katonák voltak. A tüntetők jelszavakat kiáltottak, és Nagy Imrének a kormány élére való visszatérését, valamint a szovjet csapatok távozását követelték Magyarországról. A tüntetésnek nyugati megfigyelők szerint két célja volt. Az egyik a rokonszenv nyilvánítás azokkal a lengyelekkel, akik eltávolították a sztálinista elemeket a Lengyel Kommunista Párt vezetőségéből. A tüntetés másik célja az volt, hogy nyomatékot adjanak a magyar követeléseknek, ami szerint Magyarország is hasonló függetlenséget kíván, és mentesíteni akarja magát a szovjet ellenőrzéstől. A tömeg egy része szabad választásokat és sajtószabadságot követelt. Mások Rákosi Mátyás bíróság elé állítását kívánták. A rendőrség nem avatkozott bele a tüntetésbe – hangzik a nyugati távirati irodák ma délutáni helyzetjelentése a diákság tömegmegmozdulásáról.” Magyar Rádió Archívuma D. 5942.

³² Szakmáry Károly: A Szabad Európa Rádiója és a magyar forradalom, Hunnia House & Publishing Co., New York, 1995. című könyvében részletesebben ír erről az estéről, de a visszaemlékezésbe több helyen regényes elemeket illeszt.

mivel nemsokára (22.35-kor) már álnevén, Balog Balázsként kommentálta Gerő beszédét.³³

22.00 órakor, Gerő beszédének interpretálásával, majd kommentálásával lényegében indult meg a Szabad Európa Rádió sokat emlegetett 1956-os műsorainak folyama. A szerkesztőség tagjai akkor még nem tudhatták pontosan, mi is történik Budapesten, és a történésekre hogyan reagáljanak. Éjfél után így ért véget a napi műsor: „*Mai adásunknak vége. Búcsúzunk, Kedves Hallgatóink. Holnap újra kezdjük a munkát, a vértelen harcot a felszabadulásért. Pihenjünk ki a nap fáradalmainkat, és gyűjtsünk erőt a holnapra. A jobb jövőbe vetett bizalommal hajtsuk álomra fejünket. Jó éjszakát, Kedves Hallgatóink, jó éjszakát!*” És következett a Himnusz. Mint ismeretes, Budapesten már lőttek. Másnap délelőttig nem változtattak az előre elkészített műsorokon, csak a reggeli munkamegbeszélés után. A SZER műsorában az igazi fordulat tehát október 24-én következett be.

Minden megváltozott

A SZER támadásának középpontjában eleinte Gerő Ernő állt, aki újraválasztott első titkárként megtestesítette a rendszer folytonosságát. Amint Nagy Imre a kormány elnöke lett, s ezzel az ország legfontosabb személyisége, ő került a SZER célkeresztjébe. A jegyzetek, kommentárok sokasága szedte ízekre a miniszterelnök valamennyi megszólalását. A SZER rajta kérte számon a statáriumot, őt kárhoztatta a szovjet csapatok behívásáért, kíméletlenül támadta minden cselekedetét. A publicisták újabb és újabb engedményeket, lépéseket szorgalmaztak: miniszterek menesztését, mások kinevezését, a Szovjettel való határozott szembefordulást. Az nem állítható, hogy a Szabad Európa Rádióban elhangzottak közvetlenül nagy nyomást gyakoroltak volna a kormányfőre, hiszen Nagy Imrének nem volt se ideje, se módja rádiót hallgatni ezekben a napokban, de hogy tárgyalópartnereinek szavai mögött a reális helyzetismereten és a saját elképzeléseken túl a müncheni vélemények is meghúzódtak, az nagyon valószínű.

Régóta folyik a vita, hogy a műsorra tűzött kommentárok kinek az álláspontját tükrözték, mennyire voltak önállóak a szerzők, s mennyiben felelősek az elhangzottakért az amerikai irányítók, akik naponta írásba foglalták a következő politikai szempontokat. Abban mindenki egyetért, hogy a politikai képződés az amerikai irányvonalat tükrözik, a megfogalmazások a szerzők sajátjai. Az amerikaiak a hónap közepén többször figyelmeztettek, hogy a rádió legjobban úgy tud nyomást gyakorolni a liberalizáció, a demokratikus tettek és intézmények érdekében, ha teljes és pontos jelentéseket ad a lengyel eseményekről és azok nyugati reakcióiról. A párhuzamosságok és hasonlóságok felmutatásával utalni kívántak annak lehetőségére, hogy az egész szovjet érdekszférában

³³ Béry László (1898–1971) újságíró. Az Esti Újság szerkesztője, majd a német megszállás után a Rádió politikai műsorokat felügyelő osztályvezetője volt. 1948-ban emigrált. A SZER magyar osztályán 1951–1967 között dolgozott.

hasonló irányt vehetnek az események. A magyarok erre ügyeltek, de kevésbé fogadták meg az amerikaiak másik tanácsát, azt, hogy a budapesti és a varsói új kommunista vezetők cselekedeteit ne minősítsék, hagyják, hogy ők maguk feledtessék el a múltjukat. Nagy Imre ezt a lehetőséget nem kapta meg a SZERTől, elégedetlenségükkel igyekeztek állandó nyomás alatt tartani. A müncheni szerkesztőség amerikai tanácsadói (valójában vezetői) ebben partnereik voltak.

Az amerikaiak a szerkesztők számára, mihez tartás végett időről időre (ha a helyzet megkövetelte, akár naponta vagy sűrűbben) írásban is kiadták útmutatásaikat, véleményüket (guideline, guidance). Csakhogy a müncheni elemzések nem mindenben, nem mindig egyeztek a tengeren túlról érkezett kívánalmakkal. A helyes értelmezést az időtényező megnehezítette. Miközben Magyarországon óráról órára átalakult a helyzet, a hat-hét órás időeltérés is belejárt a véleményeltérések tisztázásába. És az is valószínű, hogy vitás esetekben nem New York, hanem a washingtoni külügy döntött.

A napi irányelv október 25-én kevésbé fontosnak tartotta, hogy ki hívta be a szovjet csapatokat, mert a történések kimenetele szempontjából lényegesebbnek találta azt, hogy Nagy Imre beváltja-e az ígését, megkezdje-e a tárgyalást, és elérje-e a szovjet csapatok kivonását. Az október 30-án közzétett szovjet kormánynyilatkozat biztató jel volt, a másnapi irányelv szerint bármi is következik ezután, a nemzetközi helyzet ezentúl soha nem lesz olyan, amilyen addig volt.³⁴ Október 31-én a politikai tanácsadó a következő útmutatást adta ki: „Feltéve, hogy a szovjet csapatok elhagyják Magyarországot (és ez most valószínűnek tűnik) nem látok olyan hazai erőt, amely képes lenne megakadályozni egy nyugati típusú demokrácia létrehozását, és azt, hogy Magyarország ezzel együtt vagy semleges lenne, mint Ausztria, vagy (a mi szempontunkból a legrosszabb esetben) finn típusú helyzet alakulna ki. A Nagy „kormány” bizonyosan egyre inkább a Forradalmi Tanács kezében van, amely mostanra a valódi hatalmat már bizonyosan a kezében tartja. A pártvezetőség teljesen szétesett... Azt hiszem a legnagyobb tekintélye a bíborosnak van.”³⁵ Griffith hamarosan rájött, hogy tévedett. Ez magyarázza meg, hogy ugyanazon szerzők, akik több mint egy héten át Nagy Imrét támadták, a semlegesség deklarálását követően, a szovjet támadás lehetőségével is számolva november másodikán hangot változtattak. Béry László akkor már arról beszélt, hogy a miniszterelnököt széles kör támogatja, hogy Nagy Imre bírja „az egységben harcoló nép teljes bizalmát”. November negyedikén a déli órákban kétszer is elhangzott az a hírmagyarázat, amely szerint Nagy Imre törvényes miniszterelnök! „Mi a nemzetközi jogi helyzet? Pillanatig sem lehet vitás, hogy minden nemzetközi fórum, élén az Egyesült Nemzetek Szervezetével, és a Magyarországgal diplomáciai kapcsolatot fenntartó országokkal, kizárólag Nagy Imre törvényes kormányát ismerte és ismeri el. Azt a kormányt, amely a nemzet egyhangú akaratának engedelmeskedve követelte a szovjet megszállók kivonását, Magyarország semlegességének tiszteletben tartását, és amely a hitszegő támadással szemben önvédelmi harcra szólította fel a nemzetet.” Ettől

³⁴ A napi irányelvek kivonatai: Eisenhower Library, International Series, Box 28, Hungary.

³⁵ Idézi: Borsányi Julián, a Magyar Élet, 1981. novemberi számában.

kezdve Nagy Imre az elfogadott miniszterelnök, mert fő ellenség immár a Kádár János nevével fémjelzett Forradalmi Munkás Paraszt Kormány.

A Szabad Európa Rádióban október 25-én kampány indult Mindszenty József bíboros szabadon bocsátásáért, majd politikai szerepvállalásáért. Amerikában, valószínűleg a Szabad Európa Bizottságban is úgy látták, hogy a bíboros tekintélye mindenkiénél nagyobb. A műsorban jól kimutatható, mikor indult meg, s meddig tartott a kampány. Október 19–24 között mindössze 15 alkalommal fordul elő Mindszenty neve, (20-án és 22-én egyáltalán nem), november 5–12 között is csak 25 alkalommal (de 6-án, 8-án és 11-én nem), viszont október 25–november 4 között 487 (!) alkalommal. A bíboros az események kezdetén még házi őrizetben volt, gyakorlatilag a világtól elszigetelt fogolyként. Hogy mégis felemlítik a nevét, annak nyilvánvaló magyarázata az, hogy a lengyel Wiszynski bíborossal együtt Mindszenty is az antikommunista kiállítás jelképes figurája. Fogságban tartásuk Nyugaton kezdettől de 1956 kora őszére egyre többek szemében már Magyarországon is az igazságtalanság, a jogtalanság szimbóluma volt. A politikai vezető szerep betöltéséhez mindez azonban kevés lett volna. 1957-ben a Columbia egyetemen egy tudományos felmérés keretében sok magyar menekültet megkérdeztek a hazai viszonyokról. A válaszadók 86 százaléka egyház és állam részleges szétválasztása mellett foglalt állást, beleértve a politikai és az oktatási ügyeket. A kortársak hercegrímásiban a forradalom konzervatív irányba fordulásának lehetőségét látták. A vele rokonszenvezők aránya 46 százalék, a semlegesek aránya 33 százalék, ellenszenves 21 százalékuknak, és csak 15 százalékuk említette őt az ország leendő vezetőjeként. Akik kezdeményezték a kampányt, nem így gondolták. Október 25-én délután hangzott el először a felhívás, amely követelte a bíboros szabadon bocsátását, majd lényeges változtatás nélkül (egy másik változattal együtt) a következő napokban 27 alkalommal. Az ismétlések száma szokatlanul nagy.

A hibák

Az amerikai külpolitika, figyelembe véve a közeli elnökválasztást (november 6.) és a szuezi csatorna birtoklásáért éleződő viszályt is, Magyarország és Lengyelország sorsát a Szovjetunióval való viszonyának rendelte alá. A háttérben diplomáciai lépések, üzenetváltások történtek. Az amerikaiak biztosították a moszkvai pártelnökséget, hogy nem tekintik potenciális katonai szövetségeseznek a két kelet-európai országot. J. F. Dulles külügyminiszter szavait Eisenhower elnök megerősítette, de közben mindketten arról beszéltek, hogy lelkileg és erkölcsileg mennyire egyetértenek a magyar felkelőkkel, és milyen segítséget, segélyeket terveznek nyújtani a változó országnak. A SZER a hírekben mindezt közreadta, a szubjektív hangú jegyzetek és a sajtószemelvények azonban félreérthetőek voltak, és sok hallgató úgy értette az erkölcsi támogatásra vagy a gazdasági segítségre vonatkozó ígéreteket, mintha a Nyugat valóban készülne beavatkozni.

Azokban a napokban sokan voltak a SZER rendszeres hallgatói, hiszen kérdéses volt a hazai rádiók megbízhatósága, és válsághelyzetekben egyébként

is többoldalú tájékozódást igényel az ember. A SZER azt érzékeltette, hogy a világsajtó szinte csak a magyarokkal foglalkozik, a forradalmárokat dicsőíti, és minden országban hatalmas összegű adományokat gyűjtenek és küldenek az emberek. Ez a benyomás abból fakadt, hogy a SZER csak a magyar eseményekkel, illetve azok külföldi visszhangjával töltötte meg a híradásokat, hozzátéve néhány lengyelországi fejleményt, és a válságos napokban a szuezi háború híreit. A világpolitika csak annyiban volt jelen, amennyiben érintette a magyarokat. A híradások legfontosabb forrásai a budapesti rádióhírek, a nyugati távirati irodák és tudósítók jelentései, és az újságok cikkei voltak, és ha nem volt elegendő hírértékű újdonság, elővették a lapokat, és azokból együttérzést és magasztaló véleményeket idézték. A legfontosabb időszakban a SZER hírszerkesztőinek érdeklődése beszűkült, ennek következtében a hallgatók tájékozottsága romlott, és a megközelítés illúziók forrása lehetett.

A nyugati lapok cikkei elsősorban a híreken kívül, önálló nemzetközi lapszemlékben jelentek meg. Naponta akár négy-öt ilyen, egyenként tíz perces összeállítás készült, amelyek mindegyikét legalább egyszer megismételték. A cikkismertetések változatos formákat öltöttek: hol csak az angol, a francia vagy a német lapokat idézte valaki, hol egy amerikai tudósító olvasta a vezető újságok cikkeit, egyszer a szolidaritási tüntetések és nyilatkozatok, máskor a segélyek gyűjtése adta a témát. A lapszemle hálás és viszonylag könnyen alakítható műfaj. Az újságcímekből ítélve a rádió nagyon sok újságot beszerezett, azokban számtalan cikk foglalkozott a magyar helyzettel. A szerkesztő megtalálta a megfelelő részleteket, a hallgató meg azt tapasztalhatta, hogy ezek együttese gyakorta egybehangzik a többi aznapi műsorszám mondandójával. Az újságcikkeket sok más cím alatt is felhasználták a szerkesztők.

A SZER sokszor lemaradt az események mögött. Az ötven évvel ezelőtti technikai körülmények között, és a lezárt határok miatt ez nem is csoda. A SZER-nek értelemszerűen nem lehetett budapesti tudósítója, és ha lett volna embere, hiányzott volna a bejelentkezési lehetősége. A telefonkapcsolat ugyanis labilis volt, még néhány követség sem tudta információit eljuttatni saját fővárosába. A beérkező információk hitelességét nagyon nehéz volt ellenőrizni. Győr, Szombathely és Sopron környékén járt riporter, arról a környékről több hír szólt, sokkal előbb és informatívabb műsor készült, mint az ország keleti régiójáról. Többek között ezt a hiányosságot próbálta ellensúlyozni egy szokatlan kezdeményezés: először október 31-én este, azután napjában többször a SZER helyt adott a magyarországi szabad rádióállomások fontosabb közleményeinek, jelentősebb megnyilatkozásoknak. Magyarázatul hozzátették, hogy a számos új, helyi adó az országnak csak bizonyos körzeteiben hallható, ezzel a módszerrel felerősítik a szavaikat. Ezzel a lépéssel a SZER elvileg az események aktív szervezője lett. A gyakorlatban legfeljebb november 4-én és a következő napokban, mert addig leggyakrabban a Kossuth rádiót ismételte.

Máskor feltűnően gyors volt a rádió. Egyenes adásban adott közvetítést az ENSZ üléséről, ha azt az időeltolódás elviselhetővé tette. A rádió egyébként is sokat foglalkozott az Egyesült Nemzetek tanácskozásaival, amivel túlzó várakozásokat keltett, és ez a későbbi csalódás egyik oka volt. A magyar hallgató — tapasztalat híján — nem tudta helyesen értékelni az ENSZ alapokmányának

megsértésére hivatkozó nyilatkozatokat, a Biztonsági Tanács szóváltásait, a (rendkívüli) közgyűlés összehívására vonatkozó kezdeményezéseket vagy Dulles külügyminiszter emigráns magyarok előtt tett kijelentését, miszerint „jogi szakértők tanulmányozzák a lehetőségeket”. Az ENSZ-megoldásba vetett hit csak megerősödhetett olyan tudósítás hallatán, mint amely október 27-én (19.25-kor) arról számolt be, hogy Párizsban tankok védik a magyar nagykövetséget az ENSZ beavatkozását követelő tömegetől. A tudósítás szellemét ilyen kifejezések jellemzik: „E percben érkezett jelentés...” „izzó hangulat”; továbbá Bécsben is attól tartottak, hogy a tüntető tömeg „megostromolja a követséget”, az ottani amerikai nagykövet „kijelentette, hogy azonnal kormánya tudomására hozza a magyarok követelését”. Október 27-én egész nap ígérték, hogy a három nyugati nagyhatalom kérni fogja a Biztonsági Tanács összehívását. Győzelemként jelentették be, hogy ez meg is történt. Másnap rendkívüli esetként jelentették, hogy „az ENSZ főtitkársága a kérésnek haladéktalanul eleget tett, és minden eddigi szokástól eltérően New York-i idő szerint délután 4 órára, közép-európai idő szerint este 8 órára összehívta a Biztonsági Tanácsot.” Később este többször felhívták a figyelmet, hogy „most folyik az ENSZ New York-i székházában a Biztonsági Tanács ülése, amelynek egyetlen tárgyalási pontja a szovjet hadsereg magyarországi beavatkozása. A BT üléséről folyamatosan közlünk helyszíni beszámolókat. Mint már jeleztük, a Szabad Magyarország Hanga reggel fél ötig megszakítás nélkül sugározza adását.” Éjszaka több tudósítás, összefoglalás ismertette a vitát, és miután annak kézzelfogható eredménye nem volt, nem lehetett, 29-én már az volt hírértékű, hogy Szoboljev szovjet delegátusnak senkit sem sikerült maga mellé állítani, és egyes tagállamok tájékoztatták az ENSZ-főtitkárt a Szovjetunióhoz küldött tiltakozó jegyzékükről. Ebben a sorban Ausztria és Törökország mellett Fülöp szigetek és Thaiföld is megjelent.

Este (18.20-kor) mindennek ellenére a SZER ismertette a mosonmagyaróvári és hegyeshalmi forradalmárok igényét, hogy „amíg végleges kormány alakul, az ENSZ felügyelje az ország külső és belső biztonságát.” A következő napokban sok szervezet, diákgyűlés, szakszervezeti összejövetel kérte, követelte az ENSZ azonnali cselekvését, és ezek helyet kaptak a műsorban. A világszervezet tehetetlenségért senki nem tehet szemrehányást SZER-nek, de tény, hogy túlzott várakozást keltett. A nemzetközi szervezet működésére egyébként jellemző, hogy a második szovjet invázió után, amikor igazán hangos volt a világközvélemény, és a sajtó vitatta a Kádár-kormány törvényességét, Horváth Imre külügyminiszter beszédet mondott Magyarország tagfelvételi ünnepségén.³⁶

Az ismétlések száma, aránya és elrendezése minden rádióban azt célozza, hogy minél több hallgatóhoz jusson el a műsor. Ez a követelmény legjobban a híreknél érvényesül, ha a fontos értesítéseket óránként, estenként akár fél napon keresztül, szó szerint újra meg újra elmondják, legfeljebb hozzátéve a közben érkezett kiegészítést a fejleményekről. A másik eljárás, hogy teljes műsorokat adnak le újra. A SZER a vizsgált periódusban viszonylag sok műsorát meg-

³⁶ UN General Assembly Eleventh Session Official Records, Plenary Meeting 576th Tuesday 13 November at 3 p.m. Ceremony of welcome of the new Members 11.

ismételte, és néhányat feltűnően sokszor. Ilyen volt a már említett kiáltvány Mindszenty érdekében, amely huszonhétszer, Balogh Balázs Gerőt támadó írása ötször, a magyar osztály vezetőjének, Gellért Andornak a Nagy Imre felelőségéről szóló jegyzete hétszer ment, Gallicus soron kívüli kommentárja 24-én ötször hangzott el, Ki a felelős című jegyzete 24-én négyszer, másnap háromszor került adásba. Sok műsor háromszor, a legtöbb kétszer hangzott el. Dessewffy még azt írta 1953-ban: „arra a meggyőződésre jutottunk, hogy helyesen járunk el, ha a fasiszta és a kommunista propagandával ellentétben nem az ismétlésre helyezzük a fősúlyt, de az egyes kérdések többoldalú megvilágítására.”³⁷

Most, úgy látszik, mindkét megoldás szerepet kapott, mert számos jelmondatot a műsorok közötti szünetekben ismételtettek. A korábbi gyakorlat az volt, hogy kiváló történelmi személyiségek, költők, filozófusok mondatait mondták be néhányszor. Október 24-én reggel a szentenciákat politikai jelmondatokká változtatták, és aznap 84 alkalommal adtak le ilyen figyelmeztető, a rendkívüli helyzetet illusztráló, Gerő-ellenes deklamációkat. A szerkesztőség a továbbiakban ezt a gyakorlatot megtartotta, és szinte szünetjelként, minden műsorszám előtt és után leadott egy-két aktuális jelmondatot. Nem tudjuk, hogy ezeket ki állította össze, hogy tartalmukról milyen módon döntöttek, a frappáns szövegeket hány változatból választották ki. A memoárok és a feldolgozások ehhez nem adnak támpontot, a létük a későbbi vizsgálatokban fel sem merül, és csak az események után negyven évvel előkerült tekerccsek lehallgatása során bukkantunk rájuk. Pedig hatékonyságuk nagyobb lehetett, mint némelyik hosszadalmas eszmefuttatásnak.

Október 25-én az egyik jelmondat arra figyelmeztet: „*A szabadságharcot az egész nép vívja. A néppel fordul szembe, aki ebben a harcban az elnyomók oldalára áll!*” A másik megszólítja a rögtönítélő bíróságok tagjait: „*A halálos ítélet jogtalan és törvénytelen! Felelni kell érte! A végső ítéletet a nép mondja ki!*” Még délelőtt azt mondta egy férfihang, hogy „*A szabadságharc győzött!*”, és ezt később még 11 alkalommal megismételte. Délután az első titkár felmentésére a rádió azzal reagált, hogy négyszer kihirdette: „*Gerőt elcsapták, a párt igazolta a felkelőket!*” Október 26-án a közvetlen feladat a szovjet egységek semlegesítése és a sztrájk. Az ide vonatkozó jelmondat: „*A megszálló oroszok magyar vért ontanak! Az egész magyar nép harcoló fiai oldalán áll! Munkások, magyarok! Ne jelentkezzetek munkahelyeiteken, amíg a szovjet egységek testvéreinket gyilkolják! Parancsolják vissza laktanyáikba a szovjet katonákat!*” Hatszor elmondta a rádió, hogy az ország sztrájkol, nyolcszor felszólította a kormányt, hogy kérjen kötszert és orvosi segítséget a nemzetközi Vöröskeresztől, és tizenötször használták a „*gyilkosokkal nincs béke*” fordulatot. Az intonáció ismerete nélkül is belátható, hogy ezekkel a kiemelt mondatokkal, bennük a jól megválasztott hívószavakkal még az a hallgató is megérezhette a helyzet rendkívüliségét, aki nem értette meg a történeteket (például gyerek volt), vagy nem volt elég tájékozott. Volt olyan jelmondat, amely csak egyszer hangzott el. „*A sztálinizmus intézményei jó részt még fennállanak. Nagy Imre csak tüneti kezelést ígér. Ez kevés, magát a be-*

³⁷ A Szabad Magyarország Hangja, Látóhatár, 1953. március.

tegséget, a kommunista rendszert kell leküzdeni!” – hangzott fel október 30-án reggel, de ezt bizonyára túl erősnek találták. Amikor a kormány által meghirdetett tüzszünet elutasítása volt napirenden, akkor a jelmondat is ennek megfelelő volt. *„Amit harccal és vérrel megszerezte, ne engedjétek kicsalni kezeteiből alattomos politikai cselszövésével. Vigyázzatok!* – hangzott először október 30-án 22.20-kor, és a továbbiakban még 21 alkalommal. Húszszor figyelmeztettek, hogy védeni kell a forradalmi egységet: *„Nincs más választás, a hazáért, vagy el-lene!”* November első napjaiban a kiemelt mondatok már a konszolidációt és a nyugalmat igyekeztek sugallani, a jelszó, jelmondat úgyszólván kis publicisztikává alakult. Tízszer is elmondták: *„Mindenki a forradalom ellensége, aki beszenyezi a forradalom győztes fegyvereit! Vigyázzatok, az ellenség önbíráskodásra, kilengésekre való uszítással akarja kompromittálni a nemzeti forradalmat! Sem a fegyver, sem a győzelem nem lehet az egyéni bosszúállás eszköze! A bűnösök felett csak a független magyar bíróság ítélhet!”*

A felelősség

A sajátos hangvételi mondatoknak is szerepük lehetett a SZER megítélésében. A műsorokat sokan emlegették, de argumentáció híján alig volt mód a tárgyilagos értékelésre. Jellemző, ahogyan egy köztisztelőben álló katolikus szerző ír a visszaemlékezésében: *„Sosem értettem, miért hallgatja [Zimándi] Pius a Szabad Európát. Legszívesebben a falhoz vágtam volna a rádiót, amikor kitartásra buzdította a fiatalokat. A BBC magyar adása volt az egyetlen korrekt hírforrásunk.”*³⁸ Nagyjából az volt a helyzet, hogy legtöbbször elítélték, korbolták vagy szidalmazták az egészet, csak kevesen találtak mentséget a szerkesztőség számára, azonban csak részleteket ismertek pontosan. Kevés bizonyíték állt rendelkezésre. Csak a kommentárok, jegyzetek egy részének adás előtti kézírata volt hozzáférhető, a stúdióban végzett javítások nélkül, más írássok elhangzás után angolra fordított változata maradt meg. Összességében is csak töredéke annak, ami — a korabeli kifejezéssel élve — a „levegőre került”.

Csak az utóbbi években vagyunk abban a helyzetben, hogy az egészről alkothatunk véleményt. Az október 19–november 12 közötti műsorok hangfelvétele ugyanis szinte csorbíthatatlanul megmaradt. A hangfelvételek negyven évig a német szövetségi levéltárban lappangtak, 1995 nyarán találtuk meg Katona Judittal.³⁹ A sokszámos magnószalagok eredetileg olyan gépen forogtak, amilyen ma már a múzeumokban is ritkaság. Komoly technikai nehézségekkel birkóztak meg a német és magyar technikusok, akik átmásolták ma használatos eszközökre a magyar műsort. A tekercseken ugyanis nem csak a magyar, hanem az egyidejűleg kisugárzott más nyelvű műsorok is megmaradtak, csak eddig nem volt pénz és szándék az átmentésükre és tanulmányozásukra, pedig igen érdekes volna összehasonlítani, hogy a magyarországi eseményekről mit mondott

³⁸ Rónay László: 1956. október – november. Vigilia, 1996. október 749.

³⁹ Előkerültek az 1956-os SZER-hangdokumentumok. Népszabadság, 1995. szeptember 26.; Tapes May Reveal if U.S. Urged On the '56, New York Times, október 23, 1995.

azokban a napokban a lengyel, a szlovák vagy a román hallgatónak a Szabad Európa Rádió.

A negatív megítélés tényében találkozott az eseményeket ellenforradalomnak minősítő MSZMP álláspontja, a lakosság egy részének csalódottsága („cserbenhagyott minket a Nyugat, pedig bízattak”), valamint a SZER külföldi ellenfeleinek véleménye. A visszafogott hangú hivatalos nyilatkozatok, vizsgálati konklúziók felsoroltak néhány hibát, de egészében elfogadták a SZER tevékenységét. Sok hallgató viszont nem, mert a műsorok mögött Washington szándékait vélte, és e hiedelmet nehéz megcáfolni.

A hazai közvélemény kialakításában élen járt néhány hivatalos kiadvány, elsőként a Tájékoztatói Hivatal Fehér Könyve.⁴⁰ Ebben a tények már fikciókkal keverve szerepelnek, hogy ezzel alátámasszák a SZER aktív, az eseményeket irányító szerepét. Kitalálás, hogy a SZER esténként jelentkezett a Corvin közieknél, és ők két óra múlva válaszoltak a hívásra. Az is túlzás, hogy az amerikai követség külön engedély nélkül használt rádióleadója kémjelentéseket küldött, ezzel szemben tény, hogy az addigi rendszeres távirati és telefonkapcsolat október 24-én megszakadt, pótolni kellett. Ugyancsak igaz, hogy a SZER munkatársa, Konkoly Kálmán Győrben és környékén járt az októberi napokban, de nem tárgyalt, hanem interjúkat és tudósításokat készített. Még 1957-ben megjelent egy olyan brosúra is, amely már indításként fiktív hírt közöl, hogy azután abból vonjon le következtetést.⁴¹ Egyik-másik vezető politikus is használta a fantáziáját.⁴² A későbbi írások több tényt sorakoztattak fel, de következtetések vitathatóak. A Hollós-Lajtai szerzőpár például azzal minősíti a SZER-t, hogy 1956 tavaszától „a megérett és szükséges változtatások sürgetését olyan követelésekkel kombinálta, amelyek elfogadása aláásta volna a szocializmus építését.”⁴³ Ez nyilvánvaló, és kétséges, hogy más szemléletet lehetett volna elvárni ettől a rádiótól.

A másik oldalról is érték vádák a SZER-t, és több vizsgálatot is folytattak a tisztázás érdekében. E vizsgálatokról és eredményeiről, valamint a velük kapcsolatos sajtópolémiairól már megjelent több ismertetés.⁴⁴ Elemzett maga a rádió, újraolvasták a kéziratokat és a leiratokat, vizsgálatot indított a nyugat-

⁴⁰ Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben. Kiadja a Magyar Népköztársaság Tájékoztatói Hivatala I–IV. kötet.

⁴¹ *Makai György*: „Itt a Szabad Európa rádió.” Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1957.

⁴² Marosán György például 1957. október 2-án, az észak-kínai ipari központban, Senjangban elmondott beszédében az 1956-os események okait elemezve az amerikai imperializmus szerepe kapcsán a SZER szerepéről így beszélt: „Az amerikai imperializmus tartja fenn az úgynevezett Szabad Európa rádióállomást és az azzal összenőtt kémszervezetet. Ez a rádió fennállása óta sugározza a rágalmat a Magyar Népköztársaságról, instrukciókkal látja el és buzdítja a belső ellenforradalmi erőket. Az ellenforradalom napjaiban a Szabad Európa rádió alkalmazásában álló magyar fasiszta söpredék valóságos katonai és politikai vezérkarként működött. Pontos katonai és politikai utasításokat dolgozott ki az országban működő ellenforradalmi bandák számára. Ezeket az utasításokat a fasiszta bandák és vezérek végre is hajtották. A Szabad Európa rádió közvetlen rádióösszeköttetésben állott az országban működő ellenforradalmi adóállomásokkal.”

⁴³ *Hollós Ervin – Lajtai Vera*: Hidegháború Magyarországon ellen. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1982. 216.

⁴⁴ *Katona Judit – Vámos György*: A Szabad Európa Rádió és a német sajtó, 1951–1957. Társadalmi Szemle, 1997/5.; *Vámos György*: A Nyugat hangja Nagy Imréről, Múltunk 2005/3.

német kormány, és jelentést készített a CIA is. Vizsgált és jelentést készített az Európa Tanács e célra alakult bizottsága is, és a SZER szereplése szóba került az ENSZ vizsgálóbizottsága előtt is, de csak a három hivatalos vizsgálatnak lehetett, lett is következménye. Az emigrációban élők egyik szervezete is jelentkezett, hogy segítse az igazság megállapítását. A SZER magyar adásairól saját készítésű hangszalagokat kínáltak fel a német követségnek. A külügyminisztérium egyik feljegyzése szerint „... adott esetben megfontolandó, hogy a »brüsszeli« hangszalagokat is igénybe vegyünk, amennyiben célszerűnek tűnik a SZER magyar adásainak a SZER által észrevétlen ellenőrzését kivitelezni.”⁴⁵ Erre azonban nem került sor. Mind az amerikai, mind a német kormánytisztviselők jobbnak látták, ha a túl impulzív politikai emigránsokat és szervezeteiket távol tartják a rádiótól.

Már a szovjet beavatkozás után négy nappal felszólalt egy szabad demokrata képviselő a bajor Landtagban. Lényegében azt kifogásolta, hogy a Szabad Európa Rádió a magyar népet felelőtlen segítség-ígéreteivel értelmetlen ellenállásra biztatta fel, s így bűnrészessé vált a vérfürdőben. A meggyanúsítottak nevében Gellért Andor, a magyar részleg vezetője a sajtóosztály vezetőjével egybehangzóan azt nyilatkozta a Sueddeutsche Zeitungnak (1956. november 13-án), hogy nyugodtan néznek elébe a vizsgálatnak, amit a szövetségi kormányzat fog elvégezni.

November 12-én az Abendzeitung című újság három pontban összegezte az elég szerteágazó és megfoghatatlan vádakát: „Először: A SZER éveken keresztül szította Magyarországon a felkelést, s az utóbbi hetekben a felkelőket kintartásra szólította fel, külső segítséget ígért, s ez által félrevezette őket, tehát bűnrészes a magyarországi vérfürdőben. Másodsor: A SZER-t Amerika finanszírozza és irányítja, de az adásokért nagyjából emigráns csoportok a felelősök, amelyek önző célokat követnek, s egymás ellen is harcolnak. Harmadsor: A SZER elvesztette a vasfüggönyön túli élet, a valóság ismeretét. A kommunisták által uralt országokból érkezett, jól fizetett propagandisták a magyar válság idején helytelenül viselkedtek, az elnyomott népek körében rossz híruk keletkezett.”⁴⁶

A német kormány el is rendelte a vitatott műsorok felülvizsgálatát. A Szabad Európa Rádiótól elkérték a kétes hangszalagokat. A feladatot Oncken tanácsos, a külügyminisztérium referense 1956. november 13-án foglalta írásba: „A miniszter elrendelte a magyar hangszalagok meghallgatását. A Külügyminisztérium [e célra] igénybe veheti a Szövetségi Sajtóhivatal (Bundespress Amt) technikai berendezéseit. Szükség van egy magyarul értő gyorsíróra. A Külügyminisztériumban ilyen munkaező nem áll rendelkezésre. A Sajtóhivatal nevében a javaslatot Ross tette. Frau Elvira Michaelis a sajtóhivatal egyik munkatársának a felesége, így a megbízhatóságához nem fér kétség. Tizennégy napra fizetés szükséges, hogy október 23-tól lehallgassa az adásokat. A lehallgatási feladaton kívül összefoglalást kell írnia az észrevételeiről.”⁴⁷ A SZER igazgató-

⁴⁵ Politisches Archiv Auswärtiges Amt 200-454-08/13572/56

⁴⁶ Die Zwiespältige rolle von RFE gegenüber den Ungarn. Abendzeitung, 1956. november 12.

⁴⁷ Politisches Archiv Auswärtiges Amt 200-454-08/13021/56.

ja, Mr. J. Condon rendkívül dühös — írja 1956. november 23-án a Frankfurter Rundschau — a német kereszties hadjárat miatt, amelyet az amerikai rádió el- len indítottak. Úgy véli, az adó öt éven keresztül mást sem tett, mint a csatlós országok 70 millió lakóját objektíven és szakszerűen tájékoztatta a nyugati világ politikai és gazdasági fejlődéséről, s ezzel életben tartotta a szellemi köteléket Kelet és Nyugat között. „Egyetlen adásban sem szólítottuk fel a magyar forradalmat erőszakos akciókra, s nem folytattunk olcsó hecckampányt, még akkor sem, amikor a felkelés már elindult.” – állítja.

A német kormánypárti politikusok igyekeztek megnyugtatni a közvéle- ményt, és semlegesíteni a támadásokat. December 3-án, amikor még szinte be sem fejeződhetett a hangszalagok tartalmi felülvizsgálata, Brentano, az NSZK külügyminisztere Berlinben kijelentette: „Nincs az a benyomásom, hogy az amerikai Szabad Európa Rádió erőteljesebben beavatkozna akármely más or- szág belügyeibe, mint bármely másik rádióadó a vasfüggönynek ezen vagy a túlsó oldalán.”⁴⁸

A német vizsgálat január végén lezárult, de a részletes megállapításokat sem akkor, sem később nem tették közzé. Adenauer kormányfő mindenki meg- nyugtatására politikai nyilatkozatot tett, és utalt a felelősség megállapítására. A SZER azt ígérte, jelentette ki, hogy néhány személycserét fog végrehajtani. A Süddeutsche Zeitung szerint megállapították, hogy a meghallgatott műsorok- ban nem hangzott el semmilyen ígéret nyugati fegyveres segítségre Magyaror- szág számára, noha néhány úgymond „félreérthető” kijelentés valóban előfor- dult.⁴⁹ Az Abendzeitung ennél kissé keményebben fogalmazott: a lap szerint a félreértést okozó kijelentések miatt az ügy még nincs megoldva. Az utóbbi meg- állapítást később az események megerősítették.⁵⁰

A vizsgálat eredményét nem tették közzé. 1981 végén Borsányi Julián, a Bell ezredes álnéven megjelenő katonapolitikai sorozat két évtizeden át volt szerkesztője egy kanadai lapban írta meg, hogy látta a vizsgálat iratait.⁵¹ Azt emeli ki, hogy hat esetben megjegyezték: „...hat die Grenzen der gewünschten Zurückhaltung etwas überschritten...” azaz: a műsor a megkívánt tartózkodás határait valamivel túllépte. „Annak, hogy az »etwas« [’valamivel, kissé, kevés- sé’ – a szerk.] szócska mit jelent, és hogy konkrétan mely hat esetről volt szó, az idő rövidsége miatt nem tudtam utánajárni” – írja Borsányi. Hiba volt a felkelő- ket a spanyolországi Alcasar frankóista (értsd: fasiszta) védőihez hasonlítani, a katonapolitikai műsorban a partizánharc taktikáját magyarázni, a Molotov- koktélt készítést és használatát elmondani, és azt, miként lehet a pán célosokat a szűk utcán harcképtelenné tenni. A vizsgálók helytelenítették a helyi rádiók műsorából egyes részletek visszasugárzását, különösen azt, hogy a SZER no- vember 4-én félreérthető ígérettel kapcsolatba lépett több helyi csoporttal. (Csokonai Rádió, Rákóczi adó.) Elmarasztalták a SZER-t egy, november 4-én

⁴⁸ Frankfurter Rundschau, 1956. december 3.

⁴⁹ Personalveränderungen bei „Freies Europa”, Süddeutsche Zeitung, 1957. január 26/27.

⁵⁰ Adenauer Pressekonferenz, Abendzeitung, 1957. január 26.

⁵¹ A SZER az 56-os szabadságharcban és a tragédiát követően a magyar szerkesztőség kezde- ményezései I–VII. rész. Magyar Élet, 1981. november–december.

délután elhangzott lapszemle miatt is, amelyben többek között a következőt idézték az Observer című angol lapból: „*Ha valóra válik a félelmünk, s a szovjet hadsereg valóban megtámadja Magyarországot, s amennyiben a magyarok három-négy napig kitartanak, akkor az Egyesült Államokban ellenállhatatlanná válik a nyomás kormánya, hogy nyújtson katonai segítséget a szabadságharcosoknak.*”

Az amerikai elnökig is eljutottak a botrány hullámai. A német vizsgálattal párhuzamosan, november 20-án Allen Dulles, a CIA főnöke is készített jelentést az elnöknek. „Amennyire a jelenleg rendelkezésre álló leiratok áttekintéséből meg lehet ítélni, a SZER egyetlen adása sem buzdított fegyveres felkelésre a magyarországi forradalom kitörése előtt. Egyetlen SZER adás sem tartalmazott amerikai katonai beavatkozásra vonatkozó ígéreteket. Ugyanakkor, amikor a forradalom már javában tartott, az áttekintett leiratok közül néhány azt jelzi, hogy a SZER esetenként túlmént az engedélyezett tényszerű műsorközlés keretein, amikor nem csak közvetítette a magyarországi hazafias rádióadók követeléseit, hanem azonosította magát a követelésekkel, és sürgette azok megvalósítását. Néhány bizonyíték arra vonatkozóan is van, hogy a SZER taktikai tanácsokat adott a hazafiaknak a felkelés menetével és a legmegfelelőbb vezetők személyével kapcsolatban. Amint a műsorpolitikától történt eltéréseket észrevettük, lépéseket tettünk az adások tartalmának szigorú ellenőrzésére.”⁵²

A további összegzés megerősíti, hogy a SZER-hez, azon belül a magyar osztályhoz eljutott a politikai útmutatás, és a műsorok általában megfeleltek ennek, a SZER nem szólította a magyar népet a forradalomra, sem közvetlenül, sem hallgatólagosan nem táplált reményeket arra vonatkozóan, hogy az amerikai katonai erők hamarosan a hazafiak segítségére sietnek. Egyes műsorok túllépték a részletes utasítások kereteit, amikor azonosították magukat a magyar hazafiak céljaival, és konkrét taktikai utasításokat adtak. A magyarországi események kronológiája és jellege, valamint a magyar kormány nyilatkozatai világossá teszik, hogy a felkelés az elmúlt tíz év szovjet elnyomásának az eredménye, és nem olyan külső hatások eredménye, mint a SZER adásai vagy a Szabad Európa röplapok.

A felelősség körülírása során azt is figyelembe lehet venni, amiről nem beszélt a rádió. Nem beszélhetett például Dulles amerikai külügyminiszter október 25-i, a belgrádi amerikai nagykövetnek elküldött táviratáról, hiszen diplomáciai iratokkal a rádiószerkesztők nem találkozhattak. „Akárcsak Lengyelországban, szívesen látjuk, ha egy nemzet lépéseket tesz a nemzeti függetlenség, illetve a szovjet uralomtól való mentesség irányában... Mindazonáltal nehezen elképzelhető, hogy fegyvertelen emberek, bármennyire hősiessé legyennek is, miként lehetnének képesek arra, hogy legyőzzék a szovjet tankokat. Ilyen körülmények között arra kell törekednünk, hogy a lehető legkisebbre csökkentjük a vérontást, és hogy visszatartsuk a Nagy-Kádár rezsimit a megtorlástól.”⁵³ A Szabad Európa Rádió híreiben elmondta ugyan, hogy az amerikai kül-

⁵² FRUS XXV 473.

⁵³ Dulles távirat Belgrádba. Eisenhower Library Papers of J. F. Dulles Chron Series, Message Secy Dulles to Ambassador.

ügyminiszter nem tekinti potenciális katonai szövetségesének a szovjet uralom alól magukat felszabadító népeket, de nem beszélt a arról, hogy Amerika élelmiszer és gyógyszer segélyen túl mást nem szándékozik nyújtani számukra. A rádió szerkesztői nem tudhatták, hogy a moszkvai amerikai nagykövet Washingtontól utasítást kapott arra, hogy Dulles beszédének e részletére, tulajdonképpeni üzenetére, külön hívja fel a szovjet vezetők figyelmét. Így hát a forradalmi események nyomása alatt, meglehetősen nagy lelkesedéssel szolgáltak egy cinikus politikai stratégiát.

A magyar szerkesztőség 1956-ban meghasonlott. A munkatársak már a napi események azonnali megítélésében se mindig értettek egyet, de amint telt az idő, egyre több vita kerekedett. 1957. február elején Feldafingben egy konferencián próbálták meg sorra venni a tanulságokat és a követendő stratégiát. Nagyjából egyetértettek az amerikai politikai tanácsadó, Griffith megállapításaival: a rádió arról beszéljen, amit a hallgatóinak tudni kell, s ne azt diktálja, hogy mit cselekedjen. Griffith az elkövetett hibákért a magyar szerkesztőket tette felelőssé, s lényegében csak az ellenőrzés elhanyagolásáért marasztalta el az amerikai irányítókat. A szerkesztők természetesen más véleményen voltak. Griffith és Borbándi álláspontja még 1996-ban, egy tudományos konferencián is megütközött.

A felelősök megnevezése nem sokkal a feldafingi tanácskozás után megtörtént. Március 19-én tizenhárom magyar alkalmazott, közöttük nyolc szerkesztő felmondólevelet kapott.⁵⁴ Griffith politikai tanácsadó 1957. március 22-i kelettel személyes és bizalmas levelet írt Dr. Oncken külügyminisztériumi tanácsosnak: „Szeretném tájékoztatni a magyar részleg további személyi változásaival kapcsolatban. A magyar stáb 11 tagjának munkaviszonyát megszüntettük. A döntést annak a korábban ismertetett szándéknak megfelelően hoztuk, hogy korlátozzuk a három fő országba: Magyarországra, Csehszlovákiába és Lengyelországba sugárzott eredeti program terjedelmét. Reméljük, hogy a közeljövőben alkalmazhatjuk a magyar részleg néhány tanácsadóját. Ezek a személyek pár hónapja, a magyar forradalom után menekültek Nyugatra. A személyi változásokkal kapcsolatban különböző pletykák és hírek keringenek, amelyeket politikai érdekből a régi magyar emigráns körök terjesztenek. E pletykák szerint a SZER állítólag a „nemzeti és konzervatív” erőket a magyar részlegnél „kommunistákkal és titoistákkal” helyettesítené. Biztosíthatom Önt, hogy ezeknek az állításoknak semmi alapja nincs. Az elbocsátás előtt álló személyek politikai beállítottsága hasonló a magyar emigráció által képviselt megoszló politikai nézetekhez.”⁵⁵

A levélben jelzett személycserék megtörténtek, a magyar munkatársak máig tartott véleménye szerint nem azokat távolították el, akik felelőssé tehetőek voltak akár vélt hibákért is, hanem a vezetőknek ilyen-olyan okból útjában álló munkatársakat. Az elbocsátottak tiltakoztak, munkaügyi pert kezdeményeztek. 1957. május 16-án az Abendzeitung beszámolt a müncheni munkaügyi bíróság hat óra hosszan tartott tárgyalásáról. A bíróság megállapította, hogy a SZER eljárása, az elbocsátás végrehajtása jogellenes volt, és javaslatot tett 2500 és 3500 márka összegű végkielégítésekre. A felperesek, a magyar

⁵⁴ Borbándi Gyula: Magyarok az Angol Kertben 288.

⁵⁵ Politisches Archiv Auswärtiges Amt 702/86/60 Sender Free Europe Band 3 vom 1956-1958; 200-454-08/3310/57

munkatársak a bíró kezdeményezését akkor még elutasították, de később megállapodtak volt munkaadójukkal.

Miközben a nyilvánosság előtt folyt a bírósági tárgyalás, a hátsó szobákban a bonni tisztviselők egyezkedtek a rádió amerikai vezetőivel. A pereskedő magyarok közül öten egy levélben azt állították, hogy a Rádió annak idején nem a teljes szalaganyagot adta át a Külügyminisztériumnak átvizsgálásra; s azzal fenyegetőztek, hogy a bírósági eljárás során kérni fogják az összes hangszalag lejátszását. Condon, a Szabad Európa Rádió akkori igazgatója, 1957. március 6-án értesítette erről a külügyminisztériumot. Az illetékes referatúra feljegyzése szerint a SZER és a külügyminisztérium között egyetértés volt abban, hogy semmi esetre sem hagyják a munkaügyi eljárást odáig elfajulni, hogy néhány, a magyarországi válság alatt sugárzott műsor ismét felkavarja a német közvéleményt. Az illetékes vezető utasítására Condont felkérték, hogy a tekercseket megőrzésre adja át a külügyminisztériumnak, nehogy a müncheni ügyészség lefoglalja azokat. A 14 sávos hangszalagokat, amelyeken automatikusan rögzítettek mindent, amit a biblisi adók kisugároztak, 1957. június 5-én Condon elküldte Dr. Oncken tanácsosnak a külügyminisztériumba. A levelében megjegyezte, hogy az egyik hangsávon a német posta pontos időjelzése van. A küldemény érkezését Oncken június 11-én visszaigazolta.⁵⁶ 1958 novemberében a szalagokat átvitték az állami levéltárba. Két évvel később a SZER kérte a hangszalagok visszaadását. A külügy referense akkor úgy vélte, hogy nem kellene megakadályozni a tekercsek átadását. Indoklása szerint: ha megtagadnák a kérést, s ez kiderülne, egyesek megint politikai vitákat gerjesztenének. Adják vissza, javasolta, de azt kérik, hogy a tekercseket ne töröljék le, és szükség esetén ismét bocsássák rendelkezésre. Végül a tekercsek többszöri levélváltás után a Bundesarchivban maradtak.⁵⁷ A későbbiekben jóval csendesebben, kicserélték az amerikai vezetőséget is. Münchenből elment az európai igazgató, majd 1958 végén a politikai tanácsadó, Griffith is.

A nagy megrázkódtatások után a rádió igyekezett megújulni, alkalmazkodni a megváltozott világhoz. Szórakoztatóbb műsorokat indítottak, könnyedebb hangon, divatosabb zenével. A magyar osztály egyik legkedveltebb műsorának szerkesztője, Ekecs Géza, alias Cseke László arra emlékezik, hogy Bede István, a magyar osztály akkori főnöke szőlította fel: készítsen sorozatot a tizenévesek kedvére. Így indult 1959. május 31-én a Teenager Party.

A rádió a nyolcvanas évek közepén, a szovjet tömb felbomlása előtt kapott ismét történelmi szerepet. A kelet-európai szocialista országok nonkonformista, majd egyre inkább politikai ellenzékiiséggé szerveződő értelmisége a Szabad Európa Rádióban adhatott hangot nézeteinek. Sok fiatal ösztöndíjjal utazhatott Nyugatra, ott lett külső munkatársa a rádiónak. A kelet-európai rendszerváltás, a Szovjetunió felbomlása után az amerikai politikusok közül sokan úgy vélték: felül kell vizsgálni a SZER és a Szabadság Rádió működését. Úgy érveltek, hogy mindaddig indokolt volt a fenntartása, amíg egyes országok lakóit a politikai hatalom elzárta a számukra fontos és érdekes hírektől, de az új hely-

⁵⁶ Politisches Archiv Auswärtiges Amt 701/81.10 RFE 200-87.20.

⁵⁷ Politisches Archiv Auswärtiges Amt uo.

zetben értelmetlen súlyos összegeket költeni a rádiózásra. Mások szerint a rádió által nyújtott szolgáltatás a népek közötti megértés egyik kelléke, a hiteles tájékozottság az embereket közelebb viszi egymáshoz, az esetleges félreértéseket tisztázhatja. A Szabad Európa Rádió teljesen átalakult.

A műsortükör

A következő, kibővített műsortükörrel betekintést adunk az október 24-i műsornapba. Áttekinthetővé tettük az egymást követő műsorok rendjét, és kiemeltük az elhangzottak legfontosabb, tartalmilag jellemző elemeit. Az olvasónak módja van ellenőrizni a jelentéseket és a szóbeszédet; a teljes szöveg a Magyar Rádió archívumában és az Országos Széchényi Könyvtárban hozzáférhető. Ilyen műsortükör a Szabad Európa Rádióban soha nem készült, nincs eredeti formája. A SZER soha nem közölte írásban a tervezett műsorait, a rádió természetéből fakadóan a figyelemfelhívást nem lett volna kihez eljuttatnia. Utólag megint csak felesleges lett volna. Ez a rádióállomás csak az éteren át tudott kapcsolatot teremteni hallgatóival, ezért a műsorközlés is a program egyik eleme volt. Rendszeresen, napszakonként ismertették a várható műsorokat. A műsortükör szűkített formája emlékeztet egy rádióújságra: Megjelöli a címet, a szerzőt, feltünteti, hogy mikor, hány alkalommal sugároztak egy-egy műsorszámot. Alapját Szilágyi Magdolna készítette, akinek ezúton fejezem ki hálámat. Percről percre végighallgatta, ellenőrizte a hangszalagokat, feljegyezte a sorrendet, az időpontokat és a hibás részleteket, a kimaradások helyét. Neki köszönhető, hogy szinte másodperces pontossággal azonosítható valamennyi elhangzott mondat, így vált a teljes hangfelvétel hiteles történelmi forrássá.⁵⁸ A műsortükör tartalomkivonat is. Általában nem közli a műsorszám teljes leírását, mert az áttekinthetetlenül növelné a terjedelmet, viszont kiemeli az egyes műso-relemek (hírszolgáltatás, kommentárok, jegyzetek, riportok, közlemények) legjellemzőbb részleteit.

Minden kiemelés szó szerinti idézet, de nem idézőjelek között szerepel. Az olvasás megkönnyítése érdekében feleslegesnek ítéltük a rengeteg írásjelet, ezzel tudatosan megsértettük a helyesírás szabályait. Az egyes szövegek elején és végén nincs ugyan jelzés, a [...] megjelöléssel feltüntettük viszont az idézett szövegben a kihagyásokat, hiszen gyakran előfordul, hogy a néhány oldalas cikkből több, egymást nem közvetlenül követő bekezdést citálunk. A rádióban elmondott beszéd másként jelzi az idézeteket, mint az írott forma. A hallgató iránti udvariasság megkívánja, hogy a beszélő hivatkozások elején és a végén is utaljon a forrásra. (A Lap a következőket írja ... olvasható a Lapban – formula szerint) Az ilyen megjelöléseket, a szabályos fel (be)- és le (vissza) konferálásokat is elhagytuk. Közlésük csak a terjedelmet növelné, elhagyásukkal az információközlés nem csorbul.

⁵⁸ A hiányok a következők: október 25-én két helyen 5–5 perc zene hiányzik, 27-én két helyen 8–8 perc. Október 28-án a Kalendárium hiányos, 29-én éjszaka 2.00–3.00 között 12 perc kimaradt, délelőtt 10.00–11.00 között 14 perc hiányzik, de ez későbbi ismétlésnél pótlódik. Október 31-én 19.00–20.00 között 18 perc hiányzik. November 4-én 15.15–17.35 között kimaradt a rögzítés (143 perc).

A hírszolgáltatás esetében hasonló módszerrel éltünk. A SZER, mint említettük, valamennyi műsoróra elején tíz percig híreket mondott. A hallgatók számára mindig ez volt a műsorrend legkövethetőbb része, itt hangzottak el a legfontosabb információk. Ugyanazok a híreket, nyilatkozatokat, közleményeket több, egymást követő híradásban is felolvasták. Zavaró és felesleges volna mindannyiszor leírni ezeket az ismétlődő elemeket, ezért a hírekben is csak azokat az új elemeket lehet olvasni, amelyek ott először hangzottak el. (Kivéve néhány esetet, amikor az érthetőség és a folyamatosság megkívánja az utalást valamely előzményre.)

Szerda, 1956. október 24.

Éjszakai külön műsor

Itt a Szabad Európa Rádiója, a Szabad Magyarország Hangja, a 19, 25, 31 és 41 méteres rövid hullámon

00.40: Reflektor

Gallicus rovaťa⁵⁹

Az ifjúság a nemzeti szabadság-küzdelem élén

Ismétlés, elhangzott: október 23-án 22.10-kor.

Miként az írók, ők sem oszlanak meg társadalmi, ideológiai, származásbeli vagy párt-hovatartozandósági szempontok szerint. Együtt, nemzeti egységben a nemzeti célokért. „A porszemet, amely magában áll, /Elfújja egy kis szellő, egy lehellet, /De, hogyha összeolvad, összenő, ha /A porszemekből szikla alakul: /A fergeteg sem ingathatja meg! /Fontoljuk ezt meg, elvált magyarok...” Így tanította ezt jó száz évvel ezelőtt, minden magyar ifjak legnagyobbja és a mai ifjak nem felejtették a fejéregyházai halott örök leckéjét. Együtt állják, tehát a vártát a szellemi barikádokon, nemcsak az egyetemek fiatalosága, hanem a gyáraké és a falvaké is. Nem is lehetne ezt másként elképzelni, nem is lehetne ezt a tornát külön-külön megvívni. Hiszen a célok, amelyeket maguk elé tűztek, nem valamely osztály, valamely párt, vagy csoport céljai, hanem az egész nemzeté, sőt az egész történelemé.

00.50: Kedves Hallgatóink, most a Szabad Magyarország Hangjának hírszolgálatát következik.

Budapest. A főváros lakossága ma délután hatalmas tömegtüntetést rendezett Bem József szobra előtt. A tüntetést eredetileg a budapesti egyetemek ifjúsága határozta el. A belügyminiszter még a délelőtti órákban utcai gyűlés- és felvonulási tilalmat rendelt el, és több órán át bizonytalan volt a helyzet, hogy a

⁵⁹ Gallicus: (Győri) Mikes Imre (Budapest, 1900. – Kihei, Hawai 1990.) újságíró. Egy cikksorozatát ért Erdélyből a harmincas években kitoloncolták, a háború idején Franciaországból tudósította a Magyar Nemzetet és más lapokat. A háború után a párizsi magyar követség sajtóelőadója lett. 1951–1967 között a SZER munkatársa, nyugdíjba vonulása után Reflektor című jegyzetsorozatát 1976 augusztusáig írta.

tüntetést vagy nem tartják meg, vagy a tömegek a hatóságok akarata és rendelkezése ellenére is felvonulnak. A belügyminiszter végül is közvetlenül a tüntetésre kitűzött időpont előtt, feloldotta a gyűlési és felvonulási tilalmat. Már a kora délutáni órákban nemzeti színű lobogók alatt, piros-fehér-zöld kokárdás fiatalok meneteltek a budapesti Bem szobor felé. Először csak sok ezren voltak, később azonban munkások, katonák, járókelők, középiskolás diákok és kalauzok csatlakoztak hozzájuk, és a hatalmas emberfolyam tízezrekké nőtt. Az utcák jelszavaktól zengtek. A tömeg Nagy Imrének a kormány élére való visszatérését, és a szovjet csapatok távozását követelte Magyarországról.

Sokan a sajtószabadságot és a szabad választásokat követelő jelszavakat kiáltottak. Más csoportok Rákosi Mátyás bíróság elé állítását kívánták. Amerre a hatalmas menet elvonult, kinyíltak a házak ablakai, és a lakosság lelkesen élte a nemzeti színű zászlókkal felvonuló munkásokat és diákokat. Rendzavarásról sehonnét sem érkeztek jelentések, és a rendőrség nem avatkozott be a tüntetésbe.

A budapesti rádió megcáfolta azt a közlését, hogy a Magyar Dolgozók Pártjának Központi Vezetőségét október 31-re hívnák össze. A budapesti adó szerint a rádióban néhány perccel előbb felolvasott közlemény tévedésen alapult, és a Központi Vezetőség ülését már a legközelebbi napokra összehívják. E percben érkezett jelentés szerint a Magyar Dolgozók Pártjának Politikai Bizottsága az eredeti tervekkel ellentétben azonnalra összehívta a központi vezetőséget a helyzet értékelésére és a teendők megbeszélésére.

Varsó. Lengyelországban folytatódnak a gyűlések és a tüntetések, amelyek több helyen éles szovjet-ellenes jelleget öltöttek. Boroszlóban a tömeg a Lengyel–Szovjet Társaság helyiségei elé vonult, leszaggatta a szovjet zászlókat. Hasonló tüntetéseket jelentettek Stettinből, Poznanból és Krakkóból. A poznani tömeggyűlésen, a varsói rádió jelentése szerint többszázezer ember vett részt. A gyűlést az egyetemi hallgatók hívták össze, de arra összegyűlt a város és a környék munkássága, és a társadalom minden más rétege is. Tüntető gyűléseket rendezett a hadsereg számos egysége is. A lengyel légierő és a tengerészek gyűlései támogatásukról biztosították Gomulkát, követelték a hamis vádak alapján letartóztatott vagy kivégzett katonák rehabilitálását, a bűnösök felelősségre vonását. Követelték ezen felül a demokratizálás kiterjesztését a hadseregére is. Gomulka felhívást intézett a lengyel néphez, amelyben azt hangoztatta, hogy az ország lakosságának szembe kell szállni minden olyan provokációval és törekvéssel, amely a szovjet–lengyel barátság gyöngítését célozza. Ígéretet tett arra, hogy a kormány és a párt nem hagyja magát eltéríteni a demokratizálás útjáról. A Szovjetunióval és a többi szocialista állammal való viszonyunkat — mondotta Gomulka — a kölcsönös bizalom, a jogegyenlőség és a kölcsönös segítség alapjaira építjük. Ebben a keretben minden állam teljes szuverenitással és függetlenséggel kell, rendelkeznie, és tiszteletben kell tartani a népnek azt a jogát, hogy szuverén kormánya legyen. *(Elhangzott 22. 00-kor).* Loga-Sowinski, aki az újonnan megválasztott lengyel politbüro tagja, Poznanba repült, hogy részt vegyen a tömeggyűlésen. Loga-Sowinski magával vitte Gomulkának, a párt első titkárának levelét, a poznani dolgozókhöz. Előzőleg az jelentették, hogy Gomulka maga repül Poznanba, Mivel a városban, súlyos, szovjet-ellenes

tüntetésekre került sor. Ezeket a jelentéseket azonban még nem erősítették meg. Bain, a Monde tudósítója ma esti telefonjelentésében közli, hogy Gomulka, Ochab és Czyrankiewicz valószínűleg pénteken Moszkvába utazik. A lengyel küldöttségutazásának, hír szerint, az a feltétele, hogy a szovjet csapatok Lengyelországban visszatérjenek támaszpontjaikra. A lengyel fővárosban ma délután újból ellenőrizhetetlen hírek keringtek a szovjet csapatok hadmozdulatairól. Gdansk és több más kikötő előtt a szovjet flotta egységei jelentek meg. A kommunista párt központi bizottságának egyik titkára Gdanskba utazott, hogy a helyszínen tájékoztadjék a helyzetről. Ellenőrizhetetlen hírek szerint több lengyel nagyváros környékén szovjet csapatösszevonásokat figyeltek meg, és szovjet csapatok gyülekeznek a Visztula keleti oldalán is, a szovjet-lengyel határnál. Lengyel politikai körökben kijelentették, hogy az új vezetőség semmi körülmények között sem enged a szovjet nyomásnak, és egy esetleges szovjet fegyveres beavatkozás háborút jelentene, amelynek során a szovjet vezetők csak saját csapataikra számíthatnának. A lengyel hadsereg egységei egymás üdvözlik a nagy fordulatot, és a mozgalom magára a légierőre is kiterjed. A légierő vezérkara tegnap ülést tartott, amelyen a szovjet vezetők nem jelentek meg. A vezérkar tagjai határozatot hoztak a demokratizálás és a sztálinisták elleni harc folytatása érdekében. A lengyel rádió bejelentette, hogy a politbüro felmentette állásától Witaszewski helyettes hadügyminisztert, és helyébe Spsychalski tábornokot nevezte ki. A lengyel kormány egyidejűleg Spsychalskit a hadsereg politbürojának főnökévé nevezte ki. A lengyel államügyészség javasolta a poznani bíróságnak, hogy engedje szabadon mindazokat az őrizetbe vett személyeket, akiket nem gyilkossággal, vagy rablással vádolnak.

Bonn. A Szovjetunió megválaszolta a bonni kormánynak a német egység ügyében készített jegyzékét.

Párizs. Francia vadászgépek tegnap leszállásra kényszerítettek egy Rabatból Tuniszba tartó repülőgépet az algériai partvidéken. A repülőgépen az algériai lázadók öt vezetője utazott, és hazatérőben volt a marokkói szultánnal folytatott megbeszélésekről. Egy New York-i jelentés szerint Marokkó és Tunisz kormánya az algériai lázadók vezetőinek letartóztatása miatt panasszal fordult az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez.

Kedves Hallgatóink, híreink közlését ezzel befejeztük. Legközelebb 0 óra 50 perckor mondunk híreket. Itt a Szabad Európa Rádiója, a Szabad Magyarország Hangja

00.57: Napi politikai kommentár

Janus helyzetmagyarázatát közvetítjük a lengyel események tanulságairól⁶⁰
Ismétlés, elhangzott: október 23-án 14.10-kor és 21.10-kor

Kedves Hallgatóim! Kelet-Európában ütött a történelem órája. Korábban és gyorsabban indult meg az a bomlási folyamat, amelyet oly régóta vártunk, és

⁶⁰ Janus: Vámos Imre (Mezőhegyes, 1927:– Budapest, 1993) író, újságíró. 1948-ban emigrált, a Látóhatár kiadója és egyik szerkesztője volt. 1952–1957 között a SZER magyar osztályán dolgozott. Egyike az elbocsátott munkatársaknak. 1962-ben visszatért Magyarországra, a budapesten kiadott Látóhatár felelős szerkesztője és a Magyar Nemzet belső munkatársa lett.

amely a mai világhelyzetben, az atomkorban egyik reményünk a szabadság és a nemzeti függetlenség kivívására. Bebizonyosodott, hogy egyetlen zsarnokság sem képes tartósan fennmaradni. Fegyveres erő sem tudja feltartóztatni a népek természetes és ösztönös törekvését az emberibb élet és a nemzeti függetlenség iránt. Az, ami Lengyelországban történt az elmúlt napokban, szinte egyedülálló a kommunista világ történetében. [...]

Mi a titka annak, hogy Hruscsovék dolguk végezetlenül, szinte pánikszerűen voltak kénytelenek elhagyni a Lengyel Népköztársaságot. A kérdés annál inkább izgató és fontos, mert nemcsak Lengyelországban mozdult meg a föld a zsarnokság lába alatt, nemcsak Lengyelországban jelentkezik az a törekvés, amelynek kettős a célja: felszabadítani a népet a sztálinista elnyomás antiszociális, reakciós uralma alól, ugyanakkor kivívni a nemzeti függetlenséget az egyenjogúságot és a cselekvési szabadságot. Nemcsak Lengyelországban, de nálunk is megmozdult a föld. Az események dinamikusan követik egymást. Megindult egy olyan fejlődés, amelynek sodra maga alá temetheti a haladás minden ellenségét.

Miközben Geróék és az egész pártküldöttség Jugoszláviában vadásztak, járási titkárokkal poharaztak és adagolva szürcsölték a fekete levest, nálunk is megindult a harc a változásért a lengyel példa nyomán. A feleletet és magyarázatot megtaláljuk a lengyel események természetében. Miről adnak hírt a lengyelországi tájékoztatások? Mindenekelőtt arról, hogy a harc nem csupán a lengyel párt központi bizottságában ment végbe, nem csupán egy reformista kommunista tábor próbálkozásáról van szó. Ellenkezőleg. A lengyel kísérletnek mindinkább egyetemes jellege van. Egész népi és nemzeti megmozdulás bontakozik ki a szemünk előtt. A népakaratnak olyan széles és sodró megmozdulása mutatkozott meg, amely ritkán adódik egy nemzet történetében. Ez az, ami valójában a lengyel siker titka. Ez az erő, ez az a tömegbázis, amely győzelemre segítette a reformok és a nemzeti függetlenség híveit. Ez a nemzeti egység azonban nem csupán a hátvédet szolgáltatta a függetlenségi harchoz, hanem meg is szabta annak irányát. Lengyelországban annak a történelmi igazságnak a bizonyosságát látjuk, amely szerint nemcsak emberek csinálják a történelmet, hanem a népakarat, a közszellem is kitermeli azokat az embereket és vezetőket, akik az eszközök lesznek a népakarat végrehajtására. [...]

A mai lengyel vezetők, amíg komolyan és őszintén harcolnak a reformokért és a nemzeti függetlenség kivívásáért, számíthatnak erre a népi bázisra, építhetnek a lengyel nép támogatására. Ha cserbenhagynák az ügyet, a lengyel nép majd más vezetőket választ magának, mert nemcsak az emberek csinálják a történelmet, hanem a történelem is kitermi és kitermeli a maga alakítóit.

Kedves Hallgatóink! Janus politikai kommentárját közvetítettük a lengyelországi eseményekről. Itt a Szabad Európa Rádiója, a Szabad Magyarország Hangja.

Itt a Szabad Európa Rádiója, a Szabad Magyarország Hangja! Jó reggelt, Kedves Hallgatóink! A Szabad Magyarország Hangjának műsorát hétköznapokon reggel 6 órától éjfélig sugározzuk a következő hullámsávokon: a 19 méteres rövidhullámon, egész napon át, a 16 méteren 6 órától 22 óra 20 percig, a 13 méteres sávon 7 óra 25 perctől 20 óra 50 percig. A 25 méteres hullámon 6 órától 17 óráig, valamint 21 óra 10 perctől éjfélig. A 41 méteren 6 órától 7 óra 50 percig, illetve 19 óra 15 perctől éjfélig. A 31 méteres rövidhullámon 6 órától 11 óra

25 percre, 17 órától 19 óráig és 22 óra 35 perctől éjfélig. Végül a 49 méteren 23 óra 15 perctől éjfélig. Felhívjuk Kedves Hallgatónk figyelmét, hogy naponta közvetítünk külön műsort éjféli után 40 perces kezdettel. Ezt az éjszakai programot a 417 méteres középhullámon, továbbá a 19, 25, 31, 41 és 49 méteres rövidhullámon sugározzuk.

Kedves Hallgatónk, néhány másodperc múlva 6 órakor megszólal tárogatónk hangja: „Szól a kakas már, majd megvirrad már!”

06.00: Hírszolgálat

Budapest. A tegnapi tüntetések során, Budapest utcáin összetűzésekre került sor a tüntetők és a hivatalos rendfenntartó közegek között – jelentették hivatalosan az éjféli utáni órákban. A budapesti közlés szerint az összetűzéseknek emberáldozatai vannak. A jelentés közelebbről nem jelöli meg, hogy csupán sebesülések, avagy halálesetek is történtek. Bécsben és más nyugati fővárosokban tegnap estétől nem tudtak telefon összeköttetést teremteni a magyar fővárossal. [...] Tegnap a késő esti órákban összehívták a kommunista párt központi vezetőségét. A nap folyamán három különböző bejelentés történt a központi vezetőség ülésének időpontjáról.

Varsó. Egyelőre meg nem erősített hírek szerint Hruscsov és Gomułka tegnap több telefonbeszélgetést folytatott. Hruscsov közölte a lengyelországi párt első titkárával, hogy egyetért meghirdetett politikájával és, hogy a lengyelországi szovjet csapatok mozgósításának leállítását rendelte el.

Berlin. A kelet-német sajtó és a rádió továbbra is hallgat, a párt Központi Bizottsága hétfő óta azonban megszakítás nélkül tanácskozik. A kelet-német törvényhozás eredetileg mára kitűzött ülését minden magyarázat nélkül a jövő hétre halasztották.

Bonn. A Szovjetunió válaszolt a nyugat-német kormánynak a német egység ügyében küldött jegyzékére. A szovjet jegyzék azt hangoztatja, hogy a német egység csak a nyugat-német kormány és a kelet-német kommunisták közti tárgyalások eredményeképpen jöhet létre. A jegyzék szerint az össznémet választások kiírására jelenleg nincsenek meg a feltételek.

06.10: Falusi adás

Agrárius és Márton gazda beszélgetése a szövetkezetekről⁶¹

06.20: Kertek alatt

Népies hangvételű beszélgetés a komposztálásról

06.25: Zene

06.35 Kalendárium Ma 1956. október 24-e, szerda van. Budapesten a Nap 1 perccel negyed 7 után kelt, és 16 óra 45 perckor nyugszik. A fogyó Hold délelőtt 11 óra 10 perckor megy le, és 20 óra 23 perckor jön fel újra. A katolikus egyház Rafael arkangyal ünnepét üli, a protestáns naptárban Salamon neve áll. Ma 15 éve, 1941. október 24-én, hunyta le szemét Kolozsvárt Reményik Sándor, a költő.

⁶¹ Agrárius: Németh Zoltán (1898–1967) volt földbirtokos 1955–1966 között volt a SZER magyar osztály munkatársa. Márton gazda fiktív személy.

06.40: Széljegyzetek

Nótárius, Péter Mihály, Patkó Gyula, Vasvári Gergely és Igaz Valér írásai⁶²

Isméltés, elhangzott: október 23-án 13.20-kor, 16.25-kor és 21.20-kor

06.50: Zene**07.00: Hírszolgálat**

Budapest. A rádió közlemény felolvasásával kezdte hajnali adását. A közleményt a Minisztertanács bocsátotta ki, elrendelve a gyülekezési, csoportosulási és felvonulási tilalmat. A közlemény szerint a karhatalmi alakulatok utasítást kaptak, hogy a rend helyreállítása érdekében a tilalom megszegőivel szemben, mint a közlemény mondja, a törvény teljes szigorával lépjenek fel. A közlemény indoklásként előbb arra hivatkozott, hogy fasiszta, reakciós elemek támadást intéztek budapesti középületek ellen és megtámadták a karhatalmi alakulatokat. A közlemény második változatában, amelyet a rádió fél hat órakor olvasott be a fasiszta reakciós elemek helyett ellenforradalmi reakciós elemeket emlegetett. Később ismét a fasiszta szó szerepelt a közleményben. A budapesti rádió a szóban forgó közleménytől eltekintve csupán folyamatosan zenét ad hanglemezekről. Fél hét órakor a budapesti rádió a Belügyminisztérium közleményét olvasta fel, amely szerint, minthogy a budapesti utcáknak a fosztogató, fasiszta elemektől való megtisztítása még folyik, a Belügyminisztérium felszólítja a főváros lakosságát, hogy kilenc óráig csak feltétlenül halaszthatatlan ügyben közlekedjék az utcán.

07.10: Reflektor

Gallicus rovata.

Az ifjúság a nemzeti szabadság-küzdelem élén

Isméltés, elhangzott: 22.10-kor és 00.40-kor.

A LEGNAGYOBB MAGYAR TANÍTÁSA. SZÉCHENYI ISTVÁN ÍRTA NAPLÓJÁBAN: „EGYNEK MINDEN NEHÉZ. SOKNAK SEMMI SEM LEHETETLEN!”

07.20: Asszonyoknak

A „lármabetegség”-ről.

07.25: Zene**07.35: Katonapolitikai negyedóra**

Bell ezredes⁶³ a szovjet csatlós államok belső átalakulási folyamatának a katonai erőviszonyokra, a világstratégiai helyzetre való közvetett és közvetlen befolyását vizsgálja

Isméltés, elhangzott: október 23-án 11.10-kor, 17.30-kor és 21.45-kor.

⁶² Nótárius: Thury Zoltán (Budapest, 1924–?) író, újságíró. 1951–1957 között a SZER magyar osztályán dolgozott Péter Mihály; Kobele József 1951–1965 között a SZER magyar osztály munkatársa Patkó Gyula; Litteráti-Loótz Gyula, Vasvári Gergely; Csonka Emil (Szombathely, 1923 – München 1982) újságíró, történész. A háború alatt szélsőjobboldali ifjúsági vezető. A SZER magyar osztályán 1951-től haláláig dolgozott. Igaz Valér: Mikes Imre.

⁶³ Bell ezredes néven a rádió katonapolitikai műsorát többen készítették, legismertebb Borsányi Julián, aki (két előd után) 1956-ban szerkesztette a rovatot. Az elnevezés a Szabadság harang felavatásának idején, még New Yorkban keletkezett. Az előre megírt jegyzeteket mindig ugyanaz a hang olvasta be, ami azt a hamis képzetet keltette, hogy a szerző is egyetlen személy.

07.50: Munkáskommentár

Molnár József a csepeli munkások látszólagos passzivitásáról⁶⁴

Ismétlés, elhangzott: október 23-án 11.40-kor

08.00: Hírszolgálat**08.10: Műsorismertetés délig**

KATONÁK, RENDŐRÖK! NE LŐJETEK A SZABADSÁGÉRT HARCOLÓ NÉPRE! GYLKOS, AKI FEGYVERT EMEL A TŰNTETŐKRE! GONDOLJATOK A FELELŐSSÉGREVONÁSRA!

08.15: Rendkívüli hír- és helyzet-magyarázat

Balogh Balázs kommentárja Gerő Ernő esti beszédéről⁶⁵

Ismétlés, elhangzott: október 23-án 22.35-kor

Egy pillanatig az volt az érzésünk, Rákosi beszél. Hát nem történt semmi az elmúlt hetekben Magyarországon? Nem volt csak a múlt hét végén a történelmi fordulat Lengyelország életében? Nem volt kedden délután világraszóló tüntetés Budapest utcáin? Hát hogyan történhetett, hogy Gerő Ernő az időnek ebben a viharában vállalkozhatott erre a felháborító beszédre? [...] A beszéd, Kedves Hallgatóim, vészkiáltás. Ég a ház a magyarországi sztálinisták feje fölött és Gerő Ernő ennek a perzselő tűznek az oltására vállalkozott, tegyük mindjárt hozzá, reménytelenül. A budapesti ifjúság délután lenyűgöző arányú tüntetést rendezett a lengyel vezetőség mellett nem egészen akadálytalanul. Piros László, Gerő Ernő belügyminisztere először betiltotta a tüntetést, majd alig két óra múltán visszamondta a tilalmat, nyilván azért, mert érezte, hogy ezzel az erőszakos intézkedéssel még nagyobb, még szenvedélyesebb erőket szabadít fel. Gerő Ernő keze már nyilván benne volt ebben a kapkodásban, a tilalomban és az engedélyezésben. Kénytelen volt végignézni a tüntetést, amelyben nemcsak fiatalok, hanem munkások, értelmiségiek, Budapest egész népe is részt vett. A tüntetést némának tervezték, de hangos lett, a budapesti rádió szerint jelszavaktól zengtek az utcák. Új vezetést követelt a tömeg, nemzetiszínnű zászlókat lobogtatott, negyvennyolc márciusának vihara járt az utcán a budapesti rádió tudósítása szerint. Más jelentések arról adnak hírt, hogy a tömegben szovjetellenes kifakadások is felhangzottak. Függetlenséget, szabadságot követeltek. Utcára áradt az a nemzeti program, amely Gerő Ernő távollétében újságokban, szervezetekben, munkahelyeken és otthonokban egyre erősebb hangot kapott. Ezt a tüntetést már nem lehetett félreérteni és félremagyarázni. Ez már világosan kifejezte azokat az érzelmeket, amelyek a másik néma tüntetés résztvevőit eltöltötték Rajk László temetésén a Kerepesi úti temetőben. [...] Gerő Ernő vészkiáltása, Kedves Hallgatóim, kísérlet a magyarországi sztálinizmus feltámasztására. Legjobb meggyőződésünk szerint elkésett. Lehet, hogy Gerő Ernő még számít a Központi Vezetőségre, amelyet még Rákosi állított össze. Számít arra, hogy a különböző stallumokban meghúzódozó sztálinisták, akik eddig ijedten lapítottak, most majd nekibátorodnak, melléje állnak és se-

⁶⁴ Molnár József 1955–1957 között a SZER magyar osztály munkatársa.

⁶⁵ Balogh Balázs: Béry László álneve.

gítséget nyújtanak ahhoz, hogy visszafordítsa a fejlődés kerekét. Gerő keresztbe feküdt az úton, élére állt azoknak a visszahúzó erőknek, amelyeknek a kora minden jel szerint lejárt. Rádióbeszéde hadüzenet a népnek, amely Gerő Ernő távollétében már nyíltan felsorakozott és s megmutatta félelmes erejét. Magyarországon ma minden eddiginél élesebb harc kezdődik. Egyik oldalon az egész magyar nép, pártállásra való tekintet nélkül. A megújhodást, szabadságot követelő korszellem, a szomszédos országokban kibontakozó fejlődés, a másik oldalon pedig egy hatalmi pozícióját féltő, politikailag, erkölcsileg, gazdaságilag csődbe jutott maroknyi sztálinista csoport. Az erőviszonyok a nép győzelmét jósolják. Ehhez azonban további egység, elszántság és a népi erőkbe vetett szilárd hit kell.

KARHATALOM TAGJAI ÉS PÁRTFUNKCIONÁRIUSOK! A NÉP OLDALÁN A HELYETEK! HAZAÁRULÓ, AKI A NÉP ÉS A RENDSZER HARCÁBAN NÉPE ELLEN FORDUL. KATONÁK, RENDŐRÖK! NE LÓJETEREK A SZABADSÁGÉRT HARCOLÓ NÉPRE! GYLKOS, AKI FEGYVERT EMEL A TŰNTETŐKRE! GONDOLJATOK A FELELŐSSÉGREVONÁSRA!

08.25: Zene közben

A SZABADSÁGHARCOT AZ EGÉSZ NÉP VÍVJA! A NÉPEL FORDUL SZEMBE, AKI EBBEN A HARCBAN AZ ELYNYOMÓK OLDALÁRA ÁLL! A KELET-BERLINI NÉMET RENDŐRÖK ÉS A POZNANI LENGYEL RENDŐRÖK NEM LÓTTEK A NÉPRE. AKI FEGYVERÉT MAGYAR ELLEN FORDÍTJA, MEGBŰNHŐDIK!

08.35: Protestáns világ

Emlékezés Méliusz Juhász Péter debreceni reformátorra.

Az amerikai elnökjelöltek szerepe az egyházi életben.

09.00: Hírszolgálat

Budapest. A rádió közölte, hogy a kommunista párt központi bizottsága beválasztotta a politbűróba Nagy Imrét, és egyben miniszterelnökké való kinevezését javasolta. Gerő Ernő megtartja első titkári tisztségét a pártban. Magyarországon elrendelték a statáriumot. Bizonyos cselekmények elkövetőit halállal kell büntetni. A budapesti rádió közlemény felolvasásával kezdte ma reggeli adását. A közleményt a budapesti Minisztertanács bocsátotta ki, elrendelve a gyülekezési, csoportosulási és felvonulási tilalmat. A közlemény szerint a karhatalmi alakulatok utasítást kaptak, hogy a rend helyreállítása érdekében a tilalom megszegőivel szemben, mint a közlemény mondja, a törvény teljes szigorával lépjenek fel. *[A 08.00 órakor elmondott hírek szó szerinti ismétlését kihagytuk]*

Nyugati hírszolgálati irodák budapesti keltezéssel azt jelentik, hogy tegnap este ávós alakulatok tüzet nyitottak egy százezer főnyi tömegre, amely a Sztálin szobor környékén torlódott össze és le akarta dönteni a szobrot. A tömeg követelte, hogy a szovjet csapatok hagyják el Magyarországot. A súlyos összetűzésekre akkor került sor, amikor a nagyjából munkás overallban felvonuló tömeg azt kezdte kiabálni, hogy a szobrot döntsék le, mert az az önkényuralom jelképe. A nyugati hírszolgálati irodák jelentése szerint egy ember éle-

tét vesztette, és többen megsebesültek, amikor a szobor talapzatánál álló őrök a tömegre tüzeltek.

A New York Times Budapesten tartózkodó tudósítója a következőket je-lenti: „A békés tüntetések szellemében eltelt nap után a rendőrség az est folya-mán tüzet nyitott a budapesti rádió épülete előtt gyülekező tömegre. Megbízha-tó értesülés szerint a golyók itt meggyilkoltak egy tüntetőt és egy másikat sú-lyosan megsebesítettek. A kora délutáni óráktól hatalmas tömegek vonultak fel az utcákon. Diákok, írók, minisztériumi hivatalnokok, ifjűmunkás alakulatok és katonák. Hangosan követelték Nagy Imrének a kormány élére állítását, Rá-kosi megbüntetését. A Bem szobor előtt rendezett tömeggyűlésen pontokba foglalt követeléseket olvastak fel, első helyen említve a szovjet csapatoknak Magyarországról való kivonását. A budapesti kormány nem tudott megbirkózni a nemzeti erőkkal és a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok beavatko-zását kérte. A szovjet csapatok harcolnak a magyarországi felkelőkkel. A vörös csillag nem világít többé a magyar Parlament épületén. Amikor ugyanis a tö-meg tegnap este a Parlament elé vonult, amelynek tetején még ott volt a kivilá-gított vörös csillag, a tüntetők hangosan követelték a kivilágítás eloltását. Egy órával később valóban eloltották a csillagot megvilágító fényt és a Parlament épületére a magyar nemzeti zászlót tűzték ki. A lövöldözések tegnap este akkor kezdődtek el, amikor a budapesti Rádió épülete előtt gyülekező tömeg Gerő el-távolítását követelte. A tüntetők küldöttséget menesztettek a rádió épületébe. Őt, felfegyverzett katonákkal megrakott tehergépkocsi bukkant fel és megkísé-relt utat vágni magának a tömegben. A tömeg nem engedte előrehaladni a ko-csikat és így ezek visszafordultak. A tüntetők tovább vártak. Amidőn az ifjúsági küldöttséget feltartóztatták abban, hogy elhagyja a Rádió épületét, a tömeg a kaput kezdte fessegetni. A politikai rendőrség ekkor könnyfakasztó bombákat vetett be, de ez nyilvánvalóan nem vezetett eredményre és a lövöldözés is meg-kezdődött. Mindezt megelőzően a tüntetések fegyelmetlenül és békésen folytak le.” A rendőrség a délután folyamán nem kísérelte meg, hogy beavatkozzék a felvonulásba. Az egyik tömeggyűlésen, amelyet Budán tartottak, mintegy tíz-ezer ember gyűlt össze, köztük legalább ötszáz tiszt és katona. A piros-fe-hér-zöld szín mindenütt előkerült. A zászlókon és a gomblyukba tűzött kokár-dákon. A zászlókra ilyen szövegeket írtak: „Ne álljunk meg félúton! Legyen vége a sztálinizmusnak! Függetlenséget és szabadságot követelünk! Kerüljenek az ország élére új vezetők! Bizalmunkat Nagy Imrébe helyezzük! Éljenek a len-gyelek!” A tüntetések az után kezdődtek el, hogy a diákok gyűlései a különböző egyetemi épületekben véget értek. A diákokhoz hamarosan nagy tömeg csatla-kozott. A városnak több pontján, különösen különböző szobrok előtt rögtönzött tömeggyűléseket tartottak. Mindenütt az előző gyűléseken hozott határozato-kat osztották ki. E határozatokban első helyen szerepel a szovjet csapatok eltá-voltásának követelménye. A felsorolt pontok között volt továbbá, hogy Ma-gyarország kapcsolatait a Szovjetunióval és Jugoszláviával a teljes gazdasági és politikai egyenlőség alapjára kell helyezni. Magyarország kereskedelmi és jóvá-tételi megállapodásait a Szovjetunióval hozzák nyilvánosságra.

09.10: Rendkívüli hír- és helyzet-magyarázat

Balogh Balázs kommentárja Gerő Ernő esti beszédéről.

Isméltés, elhangzott: október 23-án 22.35-kor és október 24-én 08.15-kor

KATONÁK, RENDŐRÖK! NE LŐJETEK A SZABADSÁGÁÉRT HARCOLÓ NÉPRE! GYLKOS, AKI FEGY-
VERT EMEL A TŰNTETŐKRE! GONDOLJATOK A FELELŐSSÉGREVNÁSRA!

09.20: A világ tükre

A Le Monde varsói különtudósítójának riportjaiból idézünk, amelyek a hét vége drámai eseményeiről szólnak. Egy mondatban foglalja össze Philipp Bain, a párizsi Le Monde Varsóba küldött különtudósítója a lengyelországi változások lényegét. Ez az egy mondat így hangzik: Moszkva nem tartozik többé ahhoz a csoporthoz, amely Lengyelországban uralkodik.

A SZABADSÁGHARCOT AZ EGÉSZ NÉP VÍVJA! A NÉPEL FORDUL SZEMBE, AKI EBBEN A HARCBAN
AZ ELYNOMÓK OLDALÁRA ÁLL!

09.30: Rendkívüli hírszolgálat. MŰSORVÁLTOZÁS!

Budapest. Magyarországon ostromállapotot hirdettek ki. A rögtönítélő bíraskodás hatálya alá eső bűncselekményeket halállal kell büntetni – mondja a Minisztertanács rendelete, amelyet már Nagy Imre, a Minisztertanács elnöke írt alá. A budapesti rádió közlése szerint a kormányzati szervek nem tudtak megbirkózni a nemzeti erőkkal és a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok beavatkozását kérték. A szovjet csapatok harcolnak a magyarországi felkelőkkel. Egy korábbi közlés szerint a magyarországi kommunista párt Nagy Imrét bevásztotta a politbüroba és miniszterelnökké való megbízását javasolta. Gerő Ernő a párt első titkára marad. Egy későbbi közlés szerint Nagy Imre miniszterelnöki megbízása meg is történt. A politbüro összetétele egyébként a következő: Apró Antal, Gáspár Sándor, Gerő Ernő, Hegedűs András, Kádár János, Kállai Gyula, Kiss Károly, Köböl József, Marosán György, Nagy Imre, Szántó Zoltán. A politikai bizottság póttagjai: Losonczy Géza és Rónai Sándor. A központi vezetőség titkárai: Donáth Ferenc, Kádár János, Kállai Gyula. A közlemény szerint a központi vezetőség utasította a politikai bizottságot, hogy haladéktalanul dolgozza ki az ország előtt álló feladatok megoldására vonatkozó javaslatot.

A budapesti rádió közlemény felolvasásával kezdte ma reggeli adását. A közleményt a budapesti Minisztertanács bocsátotta ki, elrendelve a gyülekezési, csoportosulási és felvonulási tilalmat. A közlemények egész sorozata következett ez után, amelyeket az előbbieken foglaltunk össze. A legutóbbi közlemény szerint a Belügyminisztérium 14 óráig bezárólag kijárási tilalmat rendelt el. Az első ezzel kapcsolatos közleményt fél hét órakor olvasták fel, és akkor még csupán arról volt szó, hogy a Belügyminisztérium a főváros lakosságát felszólítja, hogy 9 óráig csak feltétlenül halaszthatatlan ügyben közlekedjék a az utcán. A legutóbbi közlemény már tilalomról és 14 órai meghosszabbításról szól.

09.40: Zene

A KELET-BERLINI NÉMET RENDŐRÖK ÉS A POZNANI RENDŐRÖK NEM LÓTTEK A NÉPRE! AKI FEGYVERÉT A MAGYAR ELLEN FORDÍTJA, MEGBŰNHŐDIK! KATONÁK, RENDŐRÖK! NE LŐJETEREK A SZABADSÁGÉRT HARCOLÓ NÉPRE! GYILKOS, AKI FEGYVERT EMEL A TŰNTETŐKRE! GONDOLJATOK A FELELŐSSÉGREVONÁSRA! GERŐ ÚJRA ELSŐ TITKÁRA A PÁRTNAK! GERŐ LÖVETETT A NÉPRE! GERŐ ERNŐNEK PUSZTULNIA KELLI! KARHATALOM TAGJAI ÉS PÁRTFUNKCIONÁRIUSOK! A NÉP OLDALÁN A HELYETEK! HAZAÁRULÓ, AKI A NÉP ÉS A RENDSZER HARCÁBAN NÉPE ELLEN FORDUL!

10.00: Hírszolgálat

Budapest. A budapesti rádió közlése szerint a kormányzati szervek nem tudtak megbirkózni a nemzeti erőkkal és a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok beavatkozását kérték. A szovjet csapatok harcolnak a magyarországi felkelőkkel.

(A 09.00-kor és a 09.30-kor elhangzott hírek szó szerinti ismétlése.)

10.10: Zene

A SZABADSÁGHARCOT AZ EGÉSZ NÉP VÍVJA! A NÉPPPEL FORDUL SZEMBE, AKI AZ ELYNYOMÓK OLDALÁRA ÁLL! A KELET-BERLINI NÉMET RENDŐRÖK ÉS A POZNANI LENGYEL RENDŐRÖK NEM LÓTTEK A NÉPRE! AKI FEGYVERÉT A MAGYAR ELLEN FORDÍTJA, MEGBŰNHŐDIK! KATONÁK, RENDŐRÖK! NE LŐJETEREK A SZABADSÁGÉRT HARCOLÓ NÉPRE! GYILKOS, AKI FEGYVERT EMEL A TŰNTETŐKRE! GONDOLJATOK A FELELŐSSÉGREVONÁSRA!

10.20: Zene

GERŐ ÚJRA ELSŐ TITKÁRA A PÁRTNAK! GERŐ LÖVETETT A NÉPRE! GERŐ ERNŐNEK PUSZTULNIA KELLI! KARHATALOM TAGJAI ÉS PÁRTFUNKCIONÁRIUSOK! A NÉP OLDALÁN A HELYETEK! HAZAÁRULÓ, AKI A NÉP ÉS A RENDSZER HARCÁBAN NÉPE ELLEN FORDUL!

10.30: Rendkívüli hírszolgálat

Budapest. A legutóbbi közlemény szerint a Belügyminisztérium 14 óráig bezárólag kijárási tilalmat rendelt el. Az első ezzel kapcsolatos közleményt fél hét órakor olvasták fel és akkor még csupán arról volt szó, hogy a Belügyminisztérium a főváros lakosságát felszólítja, hogy 9 óráig csak feltétlenül halaszthatatlan ügyben közlekedjék az utcán. A legutóbbi közlemény már tilalomról és 14 órai meghosszabbításról szól.

(A 09.00-kor, 09.30-kor és 10.00-kor elhangzott hírek szó szerinti ismétlése.)

10.40: Gallicus soron kívüli kommentárja

Az utóbbi napokban és főképp az utóbbi órákban azok az események, amelyek valójában már hosszú hónapok óta érnek Magyarországon, drámai ütemben fejlődtek tovább. Az elmúlt héten, talán a lengyelországi események hatására is, már számos mozzanat mutatta, hogy a néptömegek elégedetlensége, türelmetlensége, felháborodása forrponthoz közeledik. A rendszer a közelgő viharok ezeket a félreismerhetetlen előjeleit lehetőség szerint titkolta a közvéle-

mény előtt, de azért mindenki tudta, hogy az ország legkülönbözőbb pontjain, városokban és falvakban, gyárakban és főiskolákon gyűlés gyűlést követ, és a szenvedélyek néha utat törnek maguknak.

Több helyen például megrohanták, sőt itt, ott le is rombolták a tanácsházát. Másutt a parasztság kivonult a földekre és kijelölte magának azokat a birtokcsoportokat, amelyeket a sztálini korszak mezőgazdasági rendőrpolitikája elragadott tőle.

A legutóbbi órákban, mint nemzeti megmozdulásaink alkalmával legtöbbször az ifjúság vállalta a vezető szerepet. Szeged, Pécs, Budapest jurátusai, medikusai, filozopterei osztályhelyzetre, származásra, ideológiai fölfogásra való tekintet nélkül egységbe tömörültek és ezt az egységet kiterjesztve a proletáriátus és a parasztság ifjú nemzedékeire is, tisztán megfogalmazták követeléseiket. Ezek a követelések, akárcsak a 48-as ifjúság követelései, az egész nemzetnek adtak hangot. A magyar nép fojtogató sérelmeit és elodázhatatlan akaratát tükrözték vissza. Függetlenség, minden népekkel való egyenrangúság, szabad sajtó, szabad szervezkedés, öncélú gazdaságpolitika, művelődésbeli autonómia és méltó sors, tisztas kenyér a termelő tömegeknek. Mindezt azzal egészítették ki, hogy a félintézkedések, szemfényvesztő engedményecskék csalárd taktikája helyett számolják fel maradéktalanul azt a múltat, amely sárba taposta szuverenitásunkat, és ebek harmincadjára juttatta a személy méltóságát, a polgár jogait. Megtorlást a bűnösökkel szemben és szabadságot, igazságot, jogot, kenyeret a népnek! Ez volt a foglalatja annak a programnak, amelyet az ifjú nemzedékek felállítottak. Ezzel a helyzettel találta magát szemközt a Belgrádból visszatérő Gerő Ernő. Hangozzék bár ellentmondóan, alapjában véve könnyű feladata volt. Hiszen kézen feküdt a megoldás, amit elébb az írók és a költők, utóbb az ifjú nemzedékek óhajtottak, az nem valamely kis csoport, valamely társadalmi osztály illetéktelen, önérdekű igényeit fejezte ki, hanem az egyetemes nemzet akaratát és követeléseit, mondhatni, minimális követeléseit, nem kellett volna egyebet tenni, mint amit tettek Varsóban is. Szemben az idegen érdekekkel és az ukázokkal, szolidárisnak lenni a néppel és a közérdekkel. Gerő Ernő azonban, a tervpolitika és a rendőrigazgatás Gerő Ernője, a megrögzött, elszánt, sztálinista reakcióival válaszolt a milliók dübörgő követeléseire. A budapesti ifjúság elhatározta, hogy a lengyel szabadságmozgalom hőseivel való együttérzésének jeléül felvonul Varsó budapesti nagykövetsége előtt. Nem valami hangos, fenyegető, romboló processzióra gondoltak, csak méltóságteljes néma menetelésre a szabadság és törvényesség eszményének jegyében, békés testvéri manifesztációra. De ami a lengyel demokratizálódással, a lengyel népakarat sodró erejű érvényesülésével rokon, az ma sok volt Gerőnek és a véres múlt csökevényeként uralkodó klikkjének. Tehát az ifjúság felvonulását betiltották. A nép ereje azonban nem egykönnyen köthető gúzsba. A fiatal nemzedékeket nem rettentette meg az önkény jelentkezése, kihívása, nem riasztotta vissza a rendőri sorfal. Végül is a közhatalom hátrált meg, és a tüntetést, amit amúgy sem tudott volna megakadályozni, útjára engedte. E provokáció után a menetelő tízezrek ajakán minden kendőzés, minden jelképiség nélkül nyíltan megszülettek a felszabadulás jelszavai. „El a megszálló divíziókkal! Független bírák elé Rákosit és cinkosait! Szabadságot és emberi egzisztenciát a népnek!” Erre követke-

zett Gerő Ernő kihívó, ostoba, perfid szónoklata. Az a szónoklat, amely megismételte az elmúlt tíz év kormánygyakorlatának hitvány frázisait. Hadat üzent a szabadságtörekvéseknek és elvakultságában odáig ment, hogy bejelentette a kolhozpolitika, vagyis a falusi inkvizíciós politika fenntartását és folytatását. Ez a provokáció végül oda fajult, hogy nem haboztak rálövetni a szabadságot és kenyeret követelő tömegekre. Nem tudjuk még pontosan, nem ismerjük még részletesen mi történt és történik a fővárosban, mi történt és mi történik vidéken. Inkább csak sejtjük azt, hogy az elnyomott, kétségbeesett felháborodásba ajzott nép felvette az odahajított vörös kesztyűt. Fel kellett vennie, mégpedig nem is önmagában, hanem egyetértőleg a karhatalommal, annak kétségtelenül igaz és magyar többségével, mert ha nem így lett volna, nem kényszerültek volna arra az áruló lépésre, hogy a szovjet szuronyokat hívják segítségül a nemzet ellen. Míg a lengyel vezetők törhetetlen öntudattal meghátrálást parancsoltak az idegen bajoneteknek, addig az Akadémia utca bünszövetkezete eme bajonetek élével és hegyével igyekezik tovább uralkodni. Világos, 1956-ban. [...]

Nem szándékunk Nagy Imre kormányzásának elébe vágni, a jövő egyhamar megmutatja majd, miért jött, mit hoz, mire képes. A kopogtatás azonban, amellyel ismét utat tört a magyar életbe — ezt meg kell, mondjuk — megdöbentő és szívszorító. Ez a kopogtatás a statárium, amely csak egyetlen ítéletet ismer, a halált.

A SZABADSÁGHARCOT AZ EGÉSZ NÉP VÍVJA! A NÉPPEL FORDUL SZEMBE, AKI EBBEN A HARCBAN AZ ELYNOMÓK OLDALÁRA ÁLL! A KELET-BERLINI NÉMET RENDŐRÖK ÉS A POZNANI LENGYEL RENDŐRÖK NEM LŐTTEK A NÉPRE! AKI FEGYVERÉT A MAGYAR ELLEN FORDÍTJA, MEGBŰNHŐDIK!

10.50: Zene

KATONÁK! RENDŐRÖK! NE LŐJETEK A SZABADSÁGÁÉRT HARCOLÓ NÉPRE! GYILKOS, AKI FEGYVERT EMEL A TŰNETŐKRE! GONDOLJATOK A FELELŐSSÉGREVNÁSRA!

11.00: Hírszolgálat

Budapest. A legutóbbi budapesti közlés szerint Nagy Imre miniszterelnök beszédet mond a rádióban, ami minden percben várható.

(A 09.00-kor, 09.30-kor, 10.00-kor és 10.30-kor elhangzott budapesti hírek szó szerinti ismétlése.)

Varsó. Gomulka a Lengyelországi Kommunista Párt első titkára ma délután 3 óra 15 perckor beszédet mond. A lengyel rádió felhívta Varsó egész lakosságát, hogy vegyen részt a tömeggyűlésen, amelyen Gomulka számol be a legújabb lengyel fejleményekről.

11.10: Gallicus soron kívüli kommentárja

Ismétlés, elhangzott: 10.40-kor

A SZABADSÁGHARCOT AZ EGÉSZ MAGYAR NÉP VÍVJA! A NÉPPEL FORDUL SZEMBE, AKI EBBEN A HARCBAN AZ ELYNOMÓK OLDALÁRA ÁLL! A KELET-BERLINI NÉMET RENDŐRÖK ÉS A POZNANI LENGYEL RENDŐRÖK NEM LŐTTEK A NÉPRE! AKI FEGYVERÉT A MAGYAR ELLEN FORDÍTJA, MEGBŰNHŐDIK!

11.20: Zene

KATONÁK, RENDŐRÖK! NE LŐJETEK A SZABADSÁGÁÉRT HARCOLÓ NÉPRE! GYLKOS, AKI FEGYVERT EMEL A TŰNETŐKRE! GONDOLJATOK A FELELŐSSÉGREVONÁSRA! GERŐ ÚJRA ELSŐ TITKÁRA A PÁRTNAK! GERŐ LÖVETETT A NÉPRE! GERŐ ERNŐNEK PUSZTULNIA KELL! KARHATALOM TAGJAI ÉS PÁRT-FUNKCIONÁRIUSOK! A NÉP OLDALÁN A HELYETEK! HAZAÁRULÓ, AKI A NÉP ÉS A RENDSZER HARCÁBAN NÉPE ELLEN FORDUL!

11.30: Gerő Ernőről

Balogh Balázs írása

Gerő a párttitkár! Nézzük meg kedves Hallgatóink, ki ez az ember, a párt újra megválasztott első titkára, a magyar nép legnagyobb ellensége. Statárium az országban, orosz tankok a városokban, vér folyik, drága magyar vér. A szabadságért harcoló magyar nép nyíltan megütközött az ellenséggel, amely éveken keresztül fojtogatta és most leplezetlenül, teljes borzalmasságában áll a nép és a meghökkent világ előtt. Ki az, akinek a kezén most ennyi magyar vér szárad, aki ezt a szörnyűséget elszabadította, aki ellen az egész nép gyűlölete és az egész világ felháborodása irányul. Ha az érzelmekkel ölni lehetne, Gerő Ernő már nem volna az élők sorában. Ezt az embert, ezt a démont választotta most újra első titkárává a magyarországi kommunista párt. [...] A sztálini politika szolgálatában rengeteg sötét egzisztencia volt, de ezek között is kivételes hely illeti meg Gerő Ernőt. Nem véletlen, hogy ráesett Sztálin választása és nemcsak azért, mert véletlenül magyar földön látta meg a napvilágot és tud magyarul. Gerő Ernő a két világháború közötti időben már bebizonyította, hogy nincsenek erkölcsi gátlásai, nincs benne más, csak mindenre kész hatalomvágy és szolgálai alázat a végzős moszkvai diktatúra előtt. Gyűlöli, gyűlölte is mindig a magyar népet s egész életén át hűvös számításokkal készült arra, hogy ezt a gyűlöletét kitombolhassa. Mindjárt az első világháború után a GPU szolgálatába állott, ahol értékelték és megfizették az ilyen mindenre elszánt gonosztevéket. Még ebben a hóhérszervezetben sem voltak barátai – barátság, hűség, gyöngédség, ellágyulás, minden emberi vonás tökéletesen hiányzik Gerő Ernő egyéniségéből. [...]

Madridban nyilvánosság előtt hivatalosan mint könyvtáros szerepelt, és csak kevesen tudták róla, hogy az orosz GPU és Komintern hivatalos megbízottja. A legundokabb munkát vállalta: kémkedett a többi kommunista ügynök után, az volt az öröme, ha minél több rosszul dolgozó vagy megbízhatatlan ügynököt küldhetett halálba vagy kínzókamrába. Félelmetes hatalom volt, ő rendelte el a katonai kivégzéseket, ellenőrizte a kommunista szerveket és a fedőszerveket. Togliattival és a bulgár Stepanovval együtt ő hajtotta végre Sztálin akaratát, joga volt, hogy börtönbe vessen és kivégeztessen kommunistákat, és Gerő Ernő bőségesen élt ezzel a joggal. Nyugodtan nézte végig, amikor parancsára ártatlan nem kommunista spanyolok omlottak össze a kivégző osztagok előtt – érdemei ezzel Moszkvában csak növekedtek, az orosz titkos rendőrség ezredese lett.

Magyarországon jóformán senki sem tudta, ki az a Gerő néven szereplő, lobogó hajú, karvalykéjú kommunista, akit a hivatalos propaganda mint hídve-

rőt ünnepelt, és akiről lassan kiderült, hogy Rákossal legalább is egyenrangú ügynöke a megszálló hatalomnak. Nem tudták azt sem, hogy Gerő Ernő csak fél kézzel intézi a magyarországi ügyeket, fő feladata mindvégig a nemzetközi kommunizmus, a sztálini diktatúra maradéknélküli kiszolgálása volt. Csak azt tudták, hogy Gerő Ernő a háború után megjelent Párizsban és nem sokkal ezután kitört Renault művek többhetes sztrájkja. A sztrájkot Gerő Ernő irányította, és pénzelte az inflációs nyomorúságban vergődő, éhező, rongyos, romeltakarítással elfoglalt magyar nép pénzéből. Később ugyanilyen váratlanul megjelent Bukarestben, a megjelenés után a román fővárosban puccs tört ki, a királyt eltávolították és Grosa Péter a kommunista párt élén átvette a hatalmat. Ezt is Gerő Ernő intézte, itt sem mint magyar miniszter, hanem mint Sztálin megbízottja, GPU ezredes szerepelt. [...] Most van elemében, amikor statáriummal azonnal akasztatni lehet, amikor igazi hazájának, a Szovjetunióknak csapatai vonulnak fel a magyar városok utcáin, amikor löni, gyilkolni lehet a népet, amelyet Gerő Ernő szinte beteges megszállottsággal nyomorgat és gyűlöl. Ez az ember az első titkár, a politikai hatalom birtokosa ebbe a pillanatban még Magyarországon. Ma még tombol, rendelkezik, de talán érzi, hogy ez volt az utolsó alkalom. Nyílt csatára kényszerült a nép ellen, eddig csak a háttérben mozgott, titkos utasításokkal, a politikus álarcában végezte a hóhérmunkát. A harc még áll! Gerő Ernő még a szovjet fegyverek védelme alatt parancsol és intézkedik, de sorsa és vele együtt a sztálini diktatúra visszatérési kísérlete már megpecsételődött.

KATONÁK, RENDŐRÖK! NE LŐJETEK A SZABADSÁGÁÉRT HARCOLÓ NÉPRE! GYILKOS, AKI FEGYVERT EMEL A TŰNTETŐKRE! GONDOLJATOK A FELELŐSSÉGREVONÁSRA! A SZABADSÁGHARCOT AZ EGÉSZ NÉP VÍVJA! A NÉPPÉL FORDUL SZEMBE, AKI EBBEN A HARCBAZAN AZ ELYNYOMÓK OLDALÁRA ÁLL! A KELET-BERLINI NÉMET RENDŐRÖK ÉS A POZNANI LENGYEL RENDŐRÖK NEM LŐTTEK A NÉPRE! AKI FEGYVERT A MAGYAR ELLEN FORDÍTJA, MEGBŰNHŐDIK!

11.40: Mi a munkások feladata?

Péter Mihály munkáskommentárja

Elég volt bilincsekben, szolgaságban élni! Gerő arra is hivatkozott, hogy fejleszteni kívánja a szocialista demokráciát. Szépen csengő szavak ezek, de Gerő nem jelent garanciát arra, hogy tartalma megegyezik a nép követelésével. Eddig a szocialista demokrácián egy törpe kisebbség káderlapokkal, rendőrséggel, erőszakkal gyakorolt uralmát értették. A népi népuralomban csak a Rákossiknak, a Gerőknek volt szavuk. Hát ezt őrizze a munkásság!? Ehhez adjon segédkezet!? Az általa hirdetett szocialista demokrácia csak játék a szavakkal. Évek óta folytatott csalárd játék. Ennek a jelszónak használatával kötötték béklyóba a munkásosztály kezét. A szocialista demokrácia hangoztatásával számolták föl a szabad szakszervezeti mozgalmat, a munkásság érdekvédelmi szervezetét és tették szolgává a közéletben és az üzemben egyaránt. A népi demokratikus rendszernek semmi köze sem a néphez, sem a demokráciához. Váltig hangoztatták a munkásosztály vezető szerepét. Folyton arról beszéltek, hogy miénk a gyár, miénk a kormányzás joga, de az üzemben csak hajsza jutott osztályrészül és odahaza a csengőfrász esztendőig. Legjobb munkásainkat, legjobb vezetőinket egymás után

hurcolták el. Megteltek a börtönök és internálótáborok, de a Gerők szabadságról beszéltek. Népi demokratikus szabadságról, függetlenségről, nemzeti önállóságról. Külpolitikánk és belpolitikánk legfőbb irányítói ma sem tudnak magyarul. Ebben a nagy függetlenségben lehetővé vált, hogy az ország érdekei ellenére olyan gazdaságpolitikát folytassunk, amely háromszoros termelésemelkedéssel még mindig csak kolduskenyeret adott. Hová tűnt a különbség? Ki fölözte le a hasznot? Ki rakta zsebre mindazt, amit két és félmilliónyi üzemi munkás izzadságával kitermelt? Se politikailag, se gazdaságilag nem voltunk önállóak. Adót fizettünk, sápot. Miért? A nemzeti függetlenség azt jelentené talán, hogy a szovjet kormány anyagi támogatására önként vállalkozott az ország népe? Önként adjuk oda az ország ásványi kincseit? Olajat, bauxitot? Önként lettünk ipari átjáróház? Hozzánk csak azért érkezett a nyersanyag, hogy drága energiával feldolgozzuk megint és küldjük vissza a szovjetnek a gazdasági egyenlőség nevében. A forint és rubel viszonya, a megszállók elhelyezése, a számukra létesített külön üzletek, a kormány szovjetimádata és ennek megannyi megalázó megnyilatkozása, mind-mind ezt a nemzeti önállóságot szimbolizálja. [...] A hatalom és a jog a munkásság oldalán van. Gerőék visszakívánják a sztálini időket, de a történelmi fejlődést nem tudják megakadályozni. A harc a jogokért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért folyik. A demokratikus kibontakozást a kormány reakciós erői még szovjet segítséggel sem tudják feltartóztatni. Átléptük a Rubicont, nincs visszatérés!

GERŐ ÚJRA ELSŐ TITKÁRA A PÁRTNAK! GERŐ LÖVETETT A NÉPRE! GERŐ ERNŐNEK PUSZTULNIA KELL!

11.50: Lássunk tisztán!

Gedeon Sándor kommentárja⁶⁶

A néphangulat kikerülhetetlen nyomása alatt nálunk is mindinkább kialakult a párttagok többségének összefogása a felegyenesedő dolgozó néppel, a nemzeti érzésű értelmiséggel, a munkássággal és a parasztsággal, hasonlóan ahhoz a mozgalomhoz, amely Lengyelországban a múlt hét végének drámai kibontakozásához vezet. A válság elmérgesedett, forradalmi jelleget öltött. És erre mi történt? Rákosi utódjaként Gerő által vezetett sztálinista klikk kénytelen kellelten beemelte a központi vezetésbe a pártellenzéknek egy újabb csoportját, amely jóval nagyobb ugyan, mint amelyet júliusban vittek be a központi szervekbe, de valójában szintén nem képviseli teljesen a párttagság zömét. A párttagok nagy többsége mindeddig nem azonosította magát azokkal sem, akiket Gerő és társai kedden este nagy sietve beválasztattak a Központi Vezetőségbe, illetőleg annak Politikai Bizottságába és titkárságába. Tulajdonképpen arról van szó, hogy a jugoszláviai tárgyalások eredményeképpen a sztálinista klikk kétségbeesésében igyekszik megalkudni, és együttműködéssel megnyerni

⁶⁶ Gedeon Sándor: Körösi-Krizsán Sándor (Nagybánya, 1896–München, 1970.) újságíró. Az első világháborúban hadifogolyként belépett a bolsevik pártba, a húszas években a román kommunista párt egyik vezetője volt. A Brassói Lapok, majd a Pester Lloyd munkatársa, a Magyar Nemzet és a Magyar Távirati Iroda berlini tudósítója volt. 1951–1968 között a SZER magyar osztályán dolgozott.

a párt belső ellenzékének titoista beállítottságú frakcióját is, tehát újabb kompromisszummal kísérletezik. Ez pedig épp olyan fél megoldás, mint a júliusi volt, még ha világosabbnak és valamivel messzebbmenőnek tűnik is. A sztálinistáknak és titoistáknak ez az összefogási kísérlete sem elégítheti ki az öntudatos párttagok többségét. Nem elégítheti ki már csak azért sem, mert ebben az esetben is a párttagság előzetes megkérdezése nélkül döntöttek. Nagy Imrének és társainak eddigi ellenzéki frakciója miért nem kötötte ki, hogy csak akkor áll össze a gyűlölt sztálinista vezetőkkel, ha ezt a természetellenes frigyvet a párttagok többsége előzetesen hagyja jóvá. A párton belüli demokrácia hiányát az elmúlt években ez a frakció is megsínylette, ezért tehát ragaszkodnia kellett volna az úgynevezett lenini formák betartásához. De nem ezt tette. Ők is a párttagság véleményének mellőzésével vonultak be most a hatalom sáncai közé, bizonyára azzal az elgondolással, hogy sztálinista módra majd utólag szavaztatják meg a párttal összefogásukat a sztálinistákkal, a sztálinizmust menteni próbáló reakciós erőkkal. Meglátjuk, vajon a párt vezető szerveiben komolyan folytatják-e a harcot a sztálinizmus összes maradványainak kiirtásáért, még nem csupán személyi téren, hanem az egész politikában, avagy csak mímelni fogják, hogy port hintsenek a párttagság szemébe. Amilyen mértékben a maguk részéről abbahagyni, és a párttagok tömegeiben leszerelni próbálják a sztálinizmus elleni küzdelmet, úgy vesztik majd el azt a viszonylagos népszerűséget, amit ellenzéki magatartásukkal a pártban és a párton kívül szereztek. A politika kulcskérdése Magyarországon éppúgy, mint Lengyelországban a sztálinizmus teljes felszámolása minden vonalon.

KATONÁK, RENDŐRÖK! NE LŐJETEK A SZABADSÁGÁÉRT HARCOLÓ NÉPRE! GYLKOS, AKI FEGYVERT EMEL A TŰNTETŐKRE! GONDOLJATOK A FELELŐSSÉGREVONÁSRA! A SZABADSÁGHARCOT AZ EGÉSZ NÉP VÍVJA! A NÉPPEL FORDUL SZEMBE, AKI EBBEN A HARCBAN AZ ELDNYOMÓK OLDALÁRA ÁLL! A KELET-BERLINI NÉMET RENDŐRÖK ÉS A POZNANI LENGYEL RENDŐRÖK NEM LŐTTEK A NÉPRE! AKI FEGYVERÉT A MAGYAR ELLEN FORDÍTJA, MEGBŰNHÓDIK!

Néhány másodperc múlva a harangkondulás déli 12 órát jelez. A déli harangzó emlékeztessen a nándorférvári győzelemre, amely ötszáz évvel ez előtt meghátrálásra kényszerítette a félelmetes keleti hódítót!

12.00: Hírszolgálat

(A 09.00-kor, 09.30-kor, 10.00-kor, 10.30-kor és 11.00-kor elhangzott budapesti hírek ismétlése megváltoztatott sorrendben: elsőként a friss fejlemények, majd háttérként az előző napi események összefoglalása.)

12.10: Műsorismertetés

Kedves Hallgatóink! Az egymást követő drámai események sodrában a dolog természete szerint nem tudunk előre részletes műsorismertetést adni. Most csupán 14 óra 10 percig bezárólag ismertetjük programunkat.

KATONÁK, RENDŐRÖK, FIGYELEM! NE LŐJETEK A SZABADSÁGÁÉRT HARCOLÓ MAGYAR NÉPRE! GYLKOS, AKI FEGYVERT EMEL A TŰNTETŐKRE! A KELET-BERLINI NÉMET RENDŐRÖK ÉS A POZNANI LEN-

GYEL RENDŐRÖK NEM LŐTTEK A NÉPRE! AKI FEGYVERÉT MAGYAR ELLEN FORDÍTJA, MEGBŰNHŐDIK! A NÉPPEL FORDUL SZEMBE, AKI EBBEN A HARCBAZ AZ ELNYOMÓK OLDALÁRA ÁLL! FIGYELEM! KARHATALOM TAGJAI ÉS PÁRTFUNKCIONÁRIUSOK, FIGYELEM! A NÉP OLDALÁN A HELYETEK! HAZAÁRULÓ, AKI A NÉP ÉS A RENDSZER HARCÁBAN A NÉPE ELLEN FORDUL! GERŐ ERNŐ PARANCSOLTA UTCÁRA A KARHATALMAT! GERŐ ERNŐ A SZOVJET TANKOK VÉDELME ALÁ MENEKŰL! GERŐ ERNŐNEK PUSZTULNIA KELL!

12.15: Gallicus soron kívüli kommentárja

Isméltés, elhangzott: 10.40-kor és 11.10-kor

A SZABADSÁGHARCOT AZ EGÉSZ NÉP VÍVJA! A NÉPPEL FORDUL SZEMBE, AKI EBBEN A HARCBAZ AZ ELNYOMÓK OLDALÁRA ÁLL! A KELET-BERLINI NÉMET RENDŐRÖK ÉS A POZNANI LENGYEL RENDŐRÖK NEM LŐTTEK A NÉPRE! AKI FEGYVERÉT MAGYAR ELLEN FORDÍTJA, MEGBŰNHŐDIK!

12.25: Zene

KATONÁK, RENDŐRÖK! NE LŐJETEK A SZABADSÁGÁÉRT HARCOLÓ MAGYAR NÉPRE! GYILKOS, AKI FEGYVERT EMEL A TŰNTETŐKRE! GONDOLJATOK A FELELŐSSÉGREVONÁSRA! GERŐ ÚJRA ELSŐ TITKÁRA A PÁRTNAK! GERŐ LÖVETETT A NÉPRE! GERŐ ERNŐNEK PUSZTULNIA KELL! KARHATALOM TAGJAI ÉS PÁRTFUNKCIONÁRIUSOK! A NÉP OLDALÁN A HELYETEK! HAZAÁRULÓ, AKI A NÉP ÉS A RENDSZER HARCÁBAN NÉPE ELLEN FORDUL!

12.35: Gerő Ernőről

Balogh Balázs írása

Isméltés, elhangzott: 11.30-kor.

A SZABADSÁGHARCOT AZ EGÉSZ NÉP VÍVJA! A NÉPPEL FORDUL SZEMBE, AKI EBBEN A HARCBAZ AZ ELNYOMÓK OLDALÁRA ÁLL! A KELET-BERLINI NÉMET RENDŐRÖK ÉS A POZNANI LENGYEL RENDŐRÖK NEM LŐTTEK A NÉPRE! AKI FEGYVERÉT A MAGYAR ELLEN FORDÍTJA, MEGBŰNHŐDIK! KATONÁK, RENDŐRÖK! NE LŐJETEK A SZABADSÁGÁÉRT HARCOLÓ NÉPRE! GYILKOS, AKI FEGYVERT EMEL A TŰNTETŐKRE! GONDOLJATOK A FELELŐSSÉGREVONÁSRA! GERŐ ÚJRA ELSŐ TITKÁRA A PÁRTNAK! GERŐ LÖVETETT A NÉPRE! GERŐ ERNŐNEK PUSZTULNIA KELL!

12.45: Zene

GERŐ ÚJRA ELSŐ TITKÁRA A PÁRTNAK! GERŐ LÖVETETT A NÉPRE! GERŐ ERNŐNEK PUSZTULNIA KELL!

12.50: Rendkívüli falusi adás

Zoltán Károly jegyzete

Magyar parasztok gyermekei is a puskacsövek elé kerültek, mert fajtájuk hosszú esztendőkn át tartó néma ellenállásának, mérhetetlen sok keserűségnek és szenvedésének adtak látható kifejezést. Kedves falusi hallgatóim, a ti fiaitok kerültek szembe a zsarnokság fegyvereivel. Azok a magyar fiatalok, akik pontosan tudják, mennyit szenvedtetek az elmúlt esztendők során a rendszer

gazdasági és karhatalmi önkénye miatt. A szülői házból hozták magukkal a rendszer ítéletét és az a vágy fűtötte gondolataikat, elhatározásaikat, hogy tudomásukkal és fiatalos elszántságukkal falujuk, a parasztság, az egész ország helyzetének megkönnyítését, egy igazi emberi élet kialakítását szolgálják. A lengyel eseményekkel való közösségvállalásuk gyakorlatilag annyit jelent, hogy helyesnek tartják a kolhozokból való kilépések engedélyezését, a gazdasági terror egyik legkegyetlenebb eszközének, a beszolgáltatásnak a csökkentését, illetve a teljes eltörlését, az egyénileg gazdálkodó parasztság hatásos és őszinte szándékú támogatását. Olyan követelések mellett álltak ki, amelyek a szocializmust építő Jugoszláviában már régen megvalósultak, és amelyek keresztülvitelére a kommunista párt vezetőségétől kapott ígéretet a lengyel nép. És mi volt erre a kormány és a pártvezetőség válasza?

Az éjszaka folyamán tartott rendkívüli pártvezetőségi ülés ismét a reformok, a gyakorlati értékű engedmények útjában álló Gerőt választotta a párt első titkárává. Gerő, múltjához és sztálinista felfogásához híven az országban állomásozó szovjet hadsereget vette igénybe a jogos követeléseket támasztó tüntetőkkel szembe és lövésre adott utasítást. A pártvezetőségi ülés második eredménye, hogy a magyar közvélemény és a magyar ifjúság részéről támogatott Nagy Imre került a miniszterelnöki székbe. A hozzáfűzött reményekkel szemben első intézkedésként az egész ország területére elrendelte a statáriumot.

13.00: Hírszolgálat

Budapest. Nagy Imre a budapesti kormány új miniszterelnöke ma délben rádiószózatot intézett Budapest népéhez. Megígérte a következetes demokratizálást a párt, az állami, politikai és gazdasági élet minden területén. Minden lehetősége megvan annak, mondotta Nagy Imre, hogy politikai programunkat a magyar népre támaszkodva a kommunisták vezetésével a kormány megvalósítsa. A program lényege Nagy Imre szerint a magyar közélet széles demokratizálása, a szocializmus építésében nemzeti sajátosságok kidomborítása és a dolgozó tömegek életkörülményeinek gyökeres megjavítása. Ehhez azonban Nagy Imre az szükséges, hogy a rend, fegyelem és a nyugalom helyreálljon. Felkérte a magyar népet, hogy szilárdan álljon helyt, őrizze meg nyugalomát és segítse megszilárdítani a rendet. Meg kell akadályozni a vérontást. Nagy Imre ígéretet tett arra is, hogy nem a bosszúállás, hanem a megbékélés politikáját akarja folytatni. Ezért a kormány elhatározta, hogy mindazokat, akik önként és azonnal leteszik a fegyvert, abbahagyják a harcot, nem vonják statáriális eljárás alá.

13.10: Nemzetközi sajtószemle

A világpolitikai események nyugati visszhangját ismertetjük. Az elmúlt napok központi témája a szabad országok lapjaiban a lengyel fejlődés volt. Ma reggelre a külföld érdeklődése teljes mértékben Budapest felé fordult. Bécsben, Párizsban, Londonban, Washingtonban és a többi nyugati fővárosban a lapok első oldalán szerepel a magyar ügy. A reggeli újságok közvetlenül éjfél után kerültek ki az utcára és a mai eseményekről, Nagy Imre miniszterelnöki megbízatásáról, az ostromállapot elrendeléséről és a szovjet csapatok közbelpépéséről

megjelenésük előtt még nem értesültek. A külföldi sajtó az eddigi cikkekben az egyetemi ifjúság felvonulásával, az ifjúság követeléseivel, az ország lakosságának egységes fellépésével foglalkozik.

KARHATALOM TAGJAI ÉS PÁRFUNKCIONÁRIUSOK! A NÉPOLDALÁN A HELYETEK! HAZAÁRULÓ, AKI A NÉP ÉS A RENDSZER HARCÁBAN NÉPE ELLEN FORDUL! KATONÁK, RENDŐRÖK! NE LŐJETEK A SZABADSÁGÁÉRT HARCOLÓ NÉPRE! GYLKOS, AKI FEGYVERT EMEL A TŰNTETŐKRE! GONDOLJATOK A FELELŐSSÉGREVONÁSRA! A KELET-BERLINI NÉMET RENDŐRÖK ÉS A POZNANI LENGYEL RENDŐRÖK NEM LŐTTEK A NÉPRE! AKI FEGYVERÉT MAGYAR ELLEN FORDÍTJA, MEGBŰNHÓDIK!

13.20: Széljegyzetek

Statárium van, és aki meghirdette, az Nagy Imre, az új miniszterelnök. Ez hát Nagy Imre első cselekedete! Golyó, akasztófa, üldözés, szovjet csapatok és terror! Ez a nagy fogadkozás, hogy soha többé sztálini módszerek. Nagy Imre első aktusával odakötötte magát Rákosi Mátyás politikai hullájához és átölelte Gerő Ernő agonizáló politikai programját. Nagy Imrének, ha valóban, őszintén és mélyen együtt érzett volna a magyar néppel, tudnia kellett volna, hogy az éjszakai megmozdulást Gerő Ernő beszéde okozta. Gerő Ernő sztálini beszéde, a szabadságot és az ifjúság lelkesedését megfenyegető Gerő Ernő váltotta ki azt az elkeseredést, amely a szabadságért élete árán is áhítózó népet a barikádokra vezette. Nagy Imrének is tanulnia kellene Poznanból. Lengyelország Kommunista Pártja nem merte megbüntetni a poznani lázadókat De Nagy Imre vállalkozik arra, amire Gomulka nem vállalkozott. Nagy Imre az ifjúság és a nép hitét odadobja Gerő és a szovjet csapatok martalékának. Választotta volna inkább ő is a barikádokon való harcot és akkor nemzeti hős lett volna belőle, de ő a statáriumot választotta. És ezzel elválasztotta magát a néptől és a statáriummal együtt aláírta a maga politikai, erkölcsi, illetve erkölcstelenségi bizonyítványát.

KATONÁK, RENDŐRÖK! NE LŐJETEK A SZABADSÁGÁÉRT HARCOLÓ NÉPRE! GYLKOS, AKI FEGYVERT EMEL A TŰNTETŐKRE! GONDOLJATOK A FELELŐSSÉGREVONÁSRA! A KELET-BERLINI NÉMET RENDŐRÖK ÉS A POZNANI LENGYEL RENDŐRÖK NEM LŐTTEK A NÉPRE! AKI FEGYVERÉT MAGYAR ELLEN FORDÍTJA, MEGBŰNHÓDIK!

13.30: Gallicus soron kívüli kommentárja

Isméltés, elhangzott: 10.41-kor, 11.10-kor és 12.15-kor

13.40: Gerő Ernőről

Balogh Balázs írása

Isméltés, elhangzott: 11.30-kor és 12.35-kor

GERŐ ERNŐ PARANCSOLTA UTCÁRA A KARHATALMAT! GERŐ ERNŐ A SZOVJET TANKOK VÉDELME ALÁ MENEKÜL! GERŐ ERNŐ A NÉP ELLENSÉGE! NE HIGGYETEK A HIVATALOS NYILATKOZATOKNAK! NE HIGGYETEK A KORMÁNY HADIJELENTÉSEINEK! RÖGTÖNÍTÉLŐ BÍRÓSÁGOK TAGJAI! A HALÁLOS ÍTÉLET JOGTALAN ÉS TÖRVÉNYTELEN! FELELNI KELL ÉRTE! A VÉGSŐ ÍTÉLETET A NÉP MONDJA KI!

13.50: Lássunk tisztán

Gedeon Sándor kommentárja

Isméltés, elhangzott: 11.50-kor

14.00: Hírszolgálat

Budapest. A hivatalba lépett új kormány kihirdette a statáriumot, majd pedig a szovjet csapatok segítségéhez folyamodott a felkelés leverésére. A reggeli órákban az utcai harcok teljes erővel tovább tartottak a fővárosban és a felkelőkhöz a honvédség tagjai is csatlakoztak. Harcokra került sor többek között a Lánchíd környékén, a Baross tér, Szondi utca, Vörösmarty utca és a Ráday utca körzetében. A telefon és a távíró összeköttetés megszakadt Budapesttel, és a határt lezárták.

Varsó. A lengyel főváros lakossága a legnagyobb érdeklődéssel fordult Cyrankiewicz miniszterelnöknek és Gomulának ma délutánra várható beszéde elé. A lengyel parlament ülésének megnyitása után egy képviselő javaslatot terjesztett a Ház elé, amelyben arra kérte a kormányt, hogy tájékoztassa részletesen a Házat a legutóbbi napok eseményeiről. Indokolásában hangsúlyozta, hogy ezek a napok rendkívüli jelentőséggel bírnak a lengyel átalakulás folyamatában. A Képviselőház az indítványt elfogadta, és Cyrankiewicz miniszterelnök ma részletesen nyilatkozik a helyzetről. A varsói rádió ma reggeli adásában bejelentette, hogy Gomulka, a Lengyelországi Kommunista Párt első titkára ma délután 3 óra 15 perckor beszédet mond Varsóban a kulturális intézmény épülete előtt lévő téren. A rádió felhívta egész Varsó lakosságát, hogy tömegesen vegyen részt a nagygyűlésen.

Párizs. Huszonnégy óra leforgása alatt másodízben ült össze a francia minisztertanács az algériai helyzet megvitatására. A francia hatóságok ugyanis letartóztatták az algériai lázadók több vezérét. Marokkó és Tunisz kormánya panasszal fordult az ügybe az ENSZ-hez. Mollet miniszterelnök bejelentette, hogy a kormány visszahívta a kairói nagykövetét. Tuniszban, Marokkóban és Tangerben franciaellenes tüntetésekre került sor, több személy életét vesztette. A francia hatóságok ma feltartóztattak egy marokkói kikötőben egy lobogó nélkül hajózó teherszállító hajót, amelynek raktárában három láda robbanóanyagot találtak.

London. A brit külügyminisztérium szóvivője bejelentette, hogy Lloyd angol és Pineau francia külügyminiszter megvitatták, hogyan lehetne megsürgetni Egyiptomot újabb javaslatai megtételére a szuezi kérdésben.

Strasbourg. Az Európa Tanács parlamentje felhívást intézett a nyugati országokhoz, valósítsák meg késedelem nélkül az Európai Közös Piacot.

14.10: Rendkívüli riport

Bécsi és párizsi tudósítás a magyar események visszhangjáról.

A bécsieket lázba hozták a magyarországi események. Igen sokan átvirrasztották az éjszakát, az utolsó híradásokat lesve. Ma reggel a nap hősei azok, akik frissen érkeztek Magyarországról, és részleteket tudtak magukkal hozni a felfordulásról. A bécsi nagypiac ismert zöldségimportőre, aki minden hétfőn Hegyeshalomról hoz friss magyarországi zöldségzállítmányt Bécsbe, ma üres

teherkocsival tért vissza. A hegyeshalmi határállomás ma bolondokházához hasonlít – mondja a közvetlen élmények hatása alatt a körülötte csoportosuló kíváncsiaknak. A vasutasok utasítást kaptak, hogy az áruval megrakott vagonokat ürítsék ki, és az üres vagonokat indítsák nyomban Győrbe. A határőrséget mozgósították. Állig felfegyverezve megszállták az állomást. Nem lehetett egyetlen élő emberrel sem okos szót váltani.

A Südbahnhof személyzeti szobájában azok a vasutasok állnak az érdeklődés középpontjában, akik az éjszaka folyamán érkeztek Magyarország felől. A győri pályaudvar úgy fest, mintha mozgósítottak volna Magyarországon – mondja az egyik osztrák vasutas. A pályaudvart teljesen lezárták. A magyar kollégáktól tegnap úgy értesültünk, hogy a győri munkások tegnap óta nem dolgoznak. A győri közműveken, az erőmű, a gázmű és a vízműveken kívül a többi győri ipartelegen áll a munka. Arról is beszélnek, hogy a győri pályaudvar előtt lévő szovjet emlékművet a munkások megostromolták és megrongálták. A vasúti korlátozást egyébként — mondja a vasutas — tudomásom szerint újból életbe léptették. A távolsági személyvonatokon megint csak helyfoglalással és előzetes jegyváltással lehet közlekedni. Egy másik osztrák vasutas, aki órákkal ezelőtt érkezett Magyarországról, arról az értesüléséről számol be, hogy a szokásos hajnali munkásvonatokat Budapest környékéről már tegnap nem indították útbá. A kommunista hatóságok tehát már tegnap tartottak a zavargásoktól és igyekeztek minél több munkást távol tartani a fővárostól.

Egy nyugati diplomata, aki reggel gépkocsival Budapestről Bécsbe érkezett, elmondotta, hogy szovjet gépesített egységekkel találkozott a Bécs és Budapest közötti műúton. A csapatok teljes gázzal Budapest felé tartottak. A budapesti események a legnagyobb izgalmat Bécsben a Deák Ferenc személyhajón váltották ki. A hajó, mint ismeretes, hétfőn érkezett az osztrák fővárosba a Kohó- és Gépipari Minisztérium Tervező Irodája és más állami szervek tisztviselőinek kiránduló csoportjával. A hajónak csütörtökön reggel kellene visszaindulnia Budapestre, az indulás időpontját azonban az eseményekre való tekintettel bizonytalan időre elhalasztották. A kirándulók kétségbeesve ostromolják az IBUSZ-t, amely azonban éppen olyan tanácstalan, mint a bécsi magyar követség, ahol reggel óta már a telefonkagylót sem veszik fel. A kirándulóhajón azért is izgatott a hangulat, mert a Tánacsics gőzös, amely tegnap elindult Budapestről bécsi útiránnyal a Vegyipari Szakszervezet egy kiránduló csoportjával, mindezideig nem érkezett meg az osztrák fővárosba. A hajó sorsáról a MAHART a magyarországi telefonösszeköttetés megszakadása miatt ne tud felvilágosítást adni.

A nickelsdorfi osztrák határkirendeltség legújabb jelentése szerint teljes határzárt rendeltek el Magyarország nyugati határán. Reggel óta csak néhány diplomata kocsit engedtek át Hegyeshalomnál Magyarországról Ausztriába. A határátlépési tilalom a jelek szerint a kifelé és befelé irányuló forgalomra egyaránt vonatkozik.

Kedves Hallgatónk, bécsi tudósítónk jelentése után most azt a telefont közvetítjük, amely párizsi munkatársunktól érkezett.

A francia főváros ma reggeli lapjai nyolc hasábos hatalmas címekekkel számolnak be a magyarországi eseményekről. A lapok egybehangzóan kiemelik

azt, hogy a kirobbant elégedetlenség a nép széles rétegeiből származik és az általános megmozdulásban ugyanezek a széles rétegek vesznek részt. Senki nem ad hitelt tehát a pesti rádió és a kommunista propaganda átlátszó hírverésének, amely a magyarországi drámai eseményekkel kapcsolatban jelentéktelen ellenforradalmi és fasiszta csoportok felkeléséről beszél. Hasonló felfogás alakult ki a francia politikusok körében is. Most jövök a Bourbon-palotából, ahol a döntő fejezetéhez érkezett algíri kérdést tárgyalják. A parlamentnek majdnem minden tagja ott van az ülésteremben, illetve a folyosón. Az általános hangulatból megállapítható, hogy a francia törvényhozás tagjai a legnagyobb figyelmekkel kísérik saját problémáik mellett a magyarországi fejleményeket. Általános az a felfogás, hogy a közép- és kelet-európai problémákat csak az ott élő népek szabad elhatározásából, azok közös akaratával lehet megoldani.

Egy nagy tekintélyű francia képviselő az öt körülvevők csoportjában kijelentette a következőket: Magyarországon az általános tüntetésben nemcsak antisztalinisták és antikommunisták vesznek részt, hanem azok a széles tömegek, amelyek a diktatúra esküdt ellenségei. A Bourbon-palota törvényhozóin túl, az utca népe, a közvéleményt formáló párizsi lakosság a legélesebben elítéli a szovjet hadsereg beavatkozását Magyarország belügyeibe. Ezt az elkeseredett sakkhúzást a békeszerződés nyílt megszegésének tartja. Szerdán délben Auer Pál, a Magyar Nemzeti Bizottmány Végrehajtó Bizottságának tagja, sajtókonferenciára hívta össze a párizsi újságírókat és a francia fővárosba akkreditált külföldi hírlaptudósítókat. Nyilatkozatot olvasott fel, amely hangsúlyozza, hogy nincs béke addig, amíg a közép- és kelet-európai népek problémája meg nem oldódik. Ez a megoldás nem merülhet ki sem látszatengedményekben, sem az úgynevezett liberalizálásban. Mert akik a Sztálin-csillagot összezúzták, azokat nem a sztálintalanítás vágya, hanem az igazi szabadság utáni vágy hajtotta. A nyilatkozat végül hangsúlyozza, hogy a szovjet csapatok beavatkozása Magyarország belügyeibe botrányos és tűrhetetlen fordulat. A sajtóértekezleten összegyűlt nyugati újságírók körében az a felfogás alakult ki, hogy a szovjet beavatkozásnak az Egyesült Nemzetek Biztonsági Tanácsa elé kell kerülnie, mert az a békeszerződés határozmányainak súlyos és nyílt megsértése.

A SZABADSÁGHARCOT AZ EGÉSZ NÉP VÍVJA. A NÉPPÉL FORDUL SZEMBE, AKI EBBEN A HARCBAN AZ ELYNOMÓK OLDALÁRA ÁLL!"

14.20: Bell ezredes üzenete

A magyar fegyveres erők tagjainak

A drámai erejű és drámai gyorsasággal pergő magyarországi fejlemények közül különösen háromra figyelt fel a világ. Először csodálkozó elismeréssel hallotta, hogy az ifjúság hétfő esti tüntetésének élén a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia hallgatói haladtak. Rajtuk kívül nyolcszáz tiszt követelte az ország szabadságát a szovjet csapatok távozását. Néhány óra múltán megdöbbenve értesült arról, hogy a kormányzat ugyanazzal a belső karhatalommal tüzeltetett a magyar dolgozókra, amely oroszlnrészt vállalt a legutóbb mártírnak kiáltott Rajk László és társai elfogatásában, megkínóztatásában, hamis vallomásai ki-

csikarásában. Végül világszerte felháborodást keltett az a jelentés, amely a magyarországi szovjet csapatok beavatkozásáról szól. Gerő Ernő, aki a hivatalos jelentésből kitűnően sem számíthatott a néphadsereg támogatására, a Varsói Szerződésre hivatkozva szovjet ezredeket és páncélosokat küldött a magyar ifjak és munkások ellen, akiket ugyanekkor fasiszta ellenforradalmároknak nevezett. Ezzel minden kétség eloszlott a varsói megállapodás úgyszintén e szövetkezés alapján magyar földön tartózkodó szovjet csapatok igazi rendeltetése felől.

Ezekben az órákban, amikor ismét leplezetlen vörös erőszak vette át a szót, alig felmérhető felelősség terhel minden olyan magyart, akit a kormányzat fegyveres szolgálatra rendel. A néphadsereg, a belső karhatalom, valamint a határőrség tagjainak, tiszteknek és katonáknak egyaránt a következőket kell tudniok: a demokrácia szabályai szerint minden kormányzat csak annyiban nevezheti magát alkotmányosnak és törvényesnek, amennyiben a nép és a nemzet akaratára támaszkodik.

A legutóbbi hét eseményei nem hagytak kétséget a magyar nép igazi akaratára felől, a kormányzat legutóbbi rendelkezései pedig nemcsak azt igazolták, hogy a kormány a népakarat útjában áll, de azt is, hogy ezt az akaratot a szovjet hegemonia fenntartásának érdekében szovjet fegyverekkel kívánja elfojtani. A Magyar Népköztársaság fegyveres erői tehát sem a törvényességre, sem az alkotmányosságra, sem a katonai parancs teljesítés kötelezettségére nem hivatkozhatnak a budapesti kormányzat rendelkezései, vagy szovjet katonai hatóságok parancsai alapján fegyvert emelnek, erőszakot alkalmaznak honfitársaikkal szemben. A Magyar Népköztársaság fegyveres erőinek minden tagja nép- és nemzetellenes bűnt követ el, ha az említett parancsoknak engedelmességgel magyar vért ont. Fokozott felelősség terhel minden olyan tisztet, aki ilyen vérontásra közvetett, vagy közvetlen parancsot ad.

A vérontás elkerülésének az erőszak mellőzésének nem kell feltétlenül nyílt parancsmegtagadás formájában jelentkeznie. A mindenkor követendő magatartást a helyzet okos mérlegelése szabja meg. Általában kerülni kell minden olyan fellépést, amelyet a kormányzat a fasiszta ellenforradalom vádjának bizonyítására használhat. A beavatkozó szovjet csapatokat a nemzetközi jog és az általános emberi erkölcs alapján is a nemzet szabadságának elnyomására rendelt ellenséges erőnek kell tekinteni. Aki velük együttműködik, az ellenséggel szövetkezett, s hazaárulást követ el. Aki ellenük szegül, népéért és nemzetéért hoz áldozatot. A nyilvánvalóan értelmetlen, tehát felesleges áldozatokat azonban éppen a további sikerek érdekében kerülni kell.

**A KELET-BERLINI NÉMET RENDŐRÖK ÉS A POZNANI LENGYEL RENDŐRÖK NEM LÓTTEK A NÉPRE!
AKI FEGYVERÉT MAGYAR ELLEN FORDÍTJA, MEGBŰNHÓDIK!**

14.25: Gerő Ernőről

Balogh Balázs írása

Isméltés, elhangzott: 11.30-kor, 12.35-kor és 13.40-kor

KARHATALOM TAGJAI ÉS PÁRTFUNKCIONÁRIUSOK! A NÉP OLDALÁN A HELYETEK! HAZAÁRULÓ, AKI A NÉP ÉS A RENDSZER HARCÁBAN NÉPE ELLEN FORDUL! RÓGTÓNÍTÉLŐ BÍRÓSÁGOK TAGJAI! A HALÁLÓS ÍTÉLET JOGTALAN ÉS TÖRVÉNYTELEN! FELELNI KELL ÉRTE! A VÉGSŐ ÍTÉLETET A NÉP MONDJA KI! GERŐ ERNŐ PARANC SOLTA UTCÁRA A KARHATALMAT! GERŐ ERNŐ A SZOVJET TANKOK VÉDELME ALÁ MENEKÜLT. GERŐ ERNŐ A NÉP ELLENSÉGE!

14.35: Zene

NE HIGGYETEK A HIVATALOS NYILATKOZATOKNAK! NE HIGGYETEK A KORMÁNY HADIJELENTÉSEINEK!

14.45: Széljegyzetek

Balogh Balázs: Nem tudjuk, hogyan született meg Nagy Imre felhívása azt sem tudjuk, hogy hol mondotta el, csak éreztük hangjában a rémületet, hogy mindenkinek a lelkét eltölti, aki a nép ilyen elszánt, fenséges és lenyűgöző megnyilatkozásával szembekerül. A világ szeme most Magyarországon, nemcsak a szeme a füle is, milliók hallgatják a budapesti rádióadásokat, amelyeken nem nyilatkozhatik meg a nép, csak a gyűlölt rendszer küldi világgá felhívását, ijedelmét és hazudozását. [...]

Nótárius: Történelmünk legválságosabb óráit éljük. Budapesten tűzharcot vívnak, vidéken is mérhetetlenül nagy az izgalom. Ezekhez a válságos, komoly órákhoz nem való a komolytalan hang és kihívás a nemzet ellen operett-szereplők felvonultatása. Tildy Zoltán, a volt köztársasági elnök, Rákosi Mátyás egykori feltétel nélküli kiszolgálója, a kiscgazdapárt törekvéseinek elgáncsolója nemcsak nem a mai színre való, de megszólaltatása tulajdonképpen sértés, a nemzet újabb lebecsülése. [...]

Sebők Tibor:⁶⁷ Gerőék a magyarországi sztálinisták végveszedelmükben zsarnoki uralmuk biztosítására a szovjet csapatok segítségét kérték. Szovjet páncélosokat hívtak — mint mondják — a Varsói Szerződés alapján a magyar dolgozók ellen. A munkásárulók ebben is hazudnak. A varsói szerződés egyenesen megtiltja, hogy a szovjet csapatokat magyarok ellen használhassák fel. A varsói paktum nyolcadik szakasza azt mondja: „A szerződő felek kijelentik, hogy a barátság és együttműködés szellemében függetlenségük és szuverenitásuk kölcsönös tiszteletben tartásának és az egymás belügyeibe való be nem avatkozásnak az elveit követve fognak cselekedni.” A magyar szuverenitást ígérték, és páncélosokat küldenek rohamra a magyar nép ellen. A belügyekbe való be nem avatkozást ígérték és magyar dolgozók, magyar fiatalok vérént ontják. Ők maguk széttépték a Varsói Szerződést. Ki a szerződést tipró, magyarokat tipró szovjet csapatokkal Magyarországról!

Nótárius: A magyarországi rendszer közleményei ellenforradalmi bandák tevékenységéről beszélnek. Tizennyolc órával ezelőtt még hangosan esküdözve fogadták, hogy soha többé nem térnek vissza a sztálinista korszak általánosításaihoz, valótlanságaihoz és hazugságaihoz. A fegyveres összeütközés távolról

⁶⁷ Radnai Endre újságíró álneve. A háború előtt tíz évig az Új Magyarság című jobboldali lap szerkesztője, 1956–63 között Andrew Kazinczy néven a SZER külpolitikai szakértője.

sem fejeződött be. A harcolókat számottevő fizikai távolság is választja el egymástól. Ennek ellenére hogyan állapítja meg a rendszer, hogy a túloldalon lévő ellenforradalmi bandákhoz tartoznak? [...]

Monostori Miklós:⁶⁸ Gerő beszédének igazi szövege, amely valóban kifejezi a kommunista vezér szavainak értelmét, voltaképpen így hangzik: Kedves elvtársak, közlöm önökkel e súlyos órákban a fából-vaskarika evidens tételét, amely így hangzik; mi kommunisták magyar hazafiak vagyunk! Nagyszerű összeolvasztása ez két összeférhetetlen, egymást gyilkosan kizáró és örökre szembenálló tételnek. Kommunizmus és magyar hazafiság: ez a mi fából-vaskarikánk, ez a tűz és víz egybeolvadása, a kör négyszögesítése. És én, Gerő Ernő még pontosabban rávilágítok erre a fából-vaskarikára, erre a káprázatos abszurdumra. Kimondom, hogy pártunk a szocializmust marxi-lenini alapokon és a magyar hagyományok szellemében építi fel. Ugyebár, ennél szédítőbb ellentmondást még soha senki sem foglalt össze egyetlen mondatban.

15.00: Hírszolgálat

Budapest. A budapesti kormány rádión keresztül állandóan felhívásokat intéz a felkelőkhöz, hogy adják meg magukat és ebbe az esetben mentesülnek a státárium következményei alól. A budapesti kormány legutóbbi bejelentésében a megadás határidejét délután hat óráig, hosszabbította meg. A reggeli órákban a főváros több helyén a harcok teljes erővel tovább folytak és a felkelőkhöz a honvédség tagjai is csatlakoztak.

A budapesti Rádió épületébe behatolt felkelők csak délután két órakor adták meg magukat. A budapesti kormány bejelentette, hogy a felkelők leverésére kénytelen volt a szovjet csapatok segítségét igénybe venni. Ez az intézkedés a legnagyobb felháborodást váltotta ki a lakosság körében és ezért a kormány magyarázkodásra kényszerült. Hangoztatta, hogy a szovjet csapatok a varsói egyezmény értelmében tartózkodnak Magyarországon. Egyes ellenforradalmi elemek fegyveres támadásaikkal veszélybe sodorták az ország rendjét és a kormány a biztonság helyreállítása érdekében kérte a szovjet csapatokat a felkelők leverésében való segítségre.

A Hazafias Népfrent Budapesti Nőtanácsa felhívást intézett a magyar főváros asszonyaihoz. A felhívás arra szólítja fel az asszonyokat, hogy ne engedjék a gyilkos puskacsövek elé férjeiket és fiaikat. A felhívás azt hangoztatja, hogy a párt és a kormány teljes összhangban igyekszik megvalósítani a demokratikus fejlődést. A budapesti események előzményeiről a közvetlenül híradásunk után következő műsorszámunkban tájékoztatjuk hallgatóinkat.

15.10: Rendkívüli műsor

Janus összefoglalója a Magyarországon kialakult helyzetről

Kedves Hallgatóim, amikor e sorokat írjuk, elhangzott ugyan az új miniszterelnök, Nagy Imre beszéde, de a harcok még folynak. Nem tudjuk, most mi van Budapesten, és nem tudjuk, mi van szerte az országban. De a miniszterelnöki beszéd könnyörgő és inkább engedékeny, mint agresszív hangjából következtetni lehet arra a fejtelenségre és zűrzavarra, ami a kormányban van. A kor-

⁶⁸ Monostori Miklós: nincs adat róla.

mány és a karhatalom nem ura többé a helyzetnek. Megkezdődött az a harc, ami nemcsak az utcán folyik, hanem a szívekben és a lelkekben és ezt a harcot erőszakkal legyűrni többé ne lehet. Bármi lesz a fegyveres háború kimenetele, a magyar nép ebben a harcban győzni fog.

KATONÁK, RENDŐRÖK! NE LÓJETEREK A SZABADSÁGÁÉRT HARCOLÓ MAGYAR NÉPRE! GYLKOS, AKI FEGYVERT EMEL A TŰNTETŐKRE! GONDOLJATOK A FELELŐSSÉGREVONÁSRA!

15.20: Nemzetközi sajtószemle

Isméltés, elhangzott: 13.10-kor.

A SZABADSÁGHARCOT AZ EGÉSZ NÉP VÍVJA! A NÉPPÉL FORDUL SZEMBE, AKI EBBEN A HARCBAN AZ ELYNOMÓK OLDALÁRA ÁLL!

15.30: Rendkívüli műsor

Molnár József beszél a munkássághoz

A magyar munkásság legelőször is demokráciát akar minden jelző nélkül. A fölkelt magyar munkásság tudja, hogy jövődjét, boldog életét nem az igazi és tiszta demokrácia hívei veszélyeztetik, hanem azok, aki a demokrácia szó elé szovjet, népi, vagy, mint legújában, szocialista jelzőt függesztenek. Az ilyen szavakkal ellátott demokrácia nem az igazi szabadságot jelentené, hanem megint csak annak a pártnak az uralmát, amely eltúrta a zsarnok garázdálkodását, amely kiszolgáltatta a magyar népet a szovjet önkénynek, amely tudomásul vette, hogy ázsiai hordák megbecstelenítették asszonyainkat, kirabolták kamráinkat, lábunkról lehúzták a cipőt, testünkről a rongyot. A magyar munkásság olyan demokráciát akar, amely a magyar nép minden rétegét magába tömöríti, és a magyar nép minden rétegének elismeri a szervezkedési jogát. Egy ember helyett ne egy párt uralkodjon, hanem a magyar nép döntsön pártjain keresztül minden kérdésben. A magyar munkásságnak nem kell félnie attól, hogy a magyar parasztság, vagy a magyar értelmiség ellene fordul. A magyar munkásság egy a magyar néppel, a magyar nép pedig végre szabad akar lenni. Meg akar szabadulni minden imperialista elnyomástól és saját képére, és hasonlatosságára akarja berendezni az országot. A magyar munkásság olyan társadalmi rendet akar, amelyben a munka eredménye a dolgozóké. Ne vihesse el többé senki az országból javainkat, véres verejtékes munkánk eredményét. Az egész magyar nép azt akarja, hogy a gyárak és üzemek, amelyeket ti építettetek fel a romokból, valóban a tiétek legyen. Ti döntsétek el, hová fordítsátok a hasznót, mit termeljétek, és hogyan dolgozzatok. Ne higgyetek azoknak, akik most Júdás csókkal járulnak elétek. A Gerő féle árulóknak, akik most ismét tirátok hivatkozva szeretnék megvédeni azt a gyalázatos rendszert, amely eljátszotta hazánk szabadságát, amely gyermekeitek, asszonyaitok szájából tíz éven keresztül naponta ütötte ki a falatot, csak azért, hogy egy idegen hatalomnak engedelmessé Sztálinvárosokat, légvárakat emeljen. A gyárak, az üzemek a tiétek! Tiétek minden gép, tiétek minden csavar! Védjétek meg őket, de ne csak az esztelen rombolástól, hanem azoktól is, akik a ti nevetekben az államkapita-

lizmus kizsákmányoló karmai közé akarják visszajuttatni, hogy ezután újból hazudhassanak nektek az életszínvonal emeléséről, a jólétről, amikor gyermekeitek, asszonyaitok éheznek!

A KELET-BERLINI NÉMET RENDŐRÖK ÉS A POZNANI LENGYEL RENDŐRÖK NEM LÓTTEK A NÉPRE!
AKI FEGYVERÉT MAGYAR ELLEN FORDÍTJA, MEGBŰNHÖDIK!

15.40: Rendkívüli falusi adás

Isméltés, elhangzott: 12.50-kor.

GERŐ ERNŐ PARANC SOLTA UTCÁRA A KARHATALMAT! GERŐ ERNŐ A SZOVJET TANKOK VÉDELME ALÁ MENEKÜLT! GERŐ ERNŐ A NÉP ELLENSÉGE!

15.50: Gallicus soron kívüli kommentárja

Isméltés, elhangzott: 10.40-kor, 11.10-kor, 12.15-kor és 13.30-kor

16.00: Hírszolgálat

Budapest. Nyugatra érkezett jelentések szerint, Nagy Imre, az új budapesti miniszterelnök fogadta az ellenforradalmi erők [sic!] egyik küldöttségét és teljes amnesztiát ígért nekik arra az esetre, ha leteszik a fegyvert. Délután három óraker között, hogy öt lökhajtásos repülőgép jelent meg Budapest felett és támogatja a felkelők elleni harcot. Bejelentették, hogy a Minisztertanács újból elrendelte a gyülekezési, csoportosulási és felvonulási tilalmat.

Varsó. Cyrankiewicz miniszterelnök a lengyel parlament mai ülésén hosszabb beszédben ismertette az elmúlt napok fejleményeit. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy azokat a vívmányokat, amelyeket a lengyel nép az utóbbi napok során harcolt ki magának, a kormány fenntartja és továbbfejleszti. Felszólította Lengyelország népét, őrizze meg nyugalma és működjön össze a kormánnyal az új politika megvalósításában. A szovjet–lengyel kapcsolatokról szólva a miniszterelnök hangsúlyozta, hogy ezek a kapcsolatok a jövőben az egyenlőség és a méltóság alapján nyugszanak majd. Kijelentette, hogy a Lengyel Kommunista Párt és a kormány teljes ellenőrzést gyakorol Rokoszovszkij tábornagy⁶⁹ felett, aki hűen teljesíti a párt és a kormány által kiadott parancsokat. A továbbiak során Cyrankiewicz miniszterelnök bejelentette, hogy a Lengyelországban állomásozó összes szovjet csapatok két napon belül visszavonulnak állomáshelyeikre. Beszéde végén a miniszterelnök felhívta a lengyel népet, hogy szálljon szembe minden szovjetellenes iránnyal.

NE HIGGYETEK A HIVATALOS NYILATKOZATOKNAK! NE HIGGYETEK A KORMÁNY HADIJELENTÉSEINEK!

⁶⁹ Rokoszovszkij, Konsztantyin Konsztantyinovics [Rokossavski] (1896–1968). Lengyel születésű szovjet tábornok, a Szovjetunió Hőse. 1941–1945 között több front főparancsnoka volt, 1944 februárjától a háború végéig a 2. Belorusz Fronté. 1945–1949 között a Vörös Hadsereg Északi Hadseregcsoportjának parancsnoki pontján állt Lengyelországban. 1956-ban lengyel nemzetvédelmi miniszter volt, a LEMP Politikai Bizottságnak tagja. 1956-ban visszatért a Szovjetunióba.

16.10: Rendkívüli londoni riport

A londoni rádió, amely kora reggel a szokásos könnyűzene műsorprogramot félbeszakítva a következőket mondotta be: „Mint 8 órai híradásunk hallgatói hallották, Magyarországon éjszaka hosszantartó tüntetések és utcai harcok után Nagy Imre miniszterelnök lett. Néhány perccel ezelőtt a budapesti rádió azt jelentette, hogy a rend helyreállítása érdekében a Magyarországon állomásozó orosz csapatok segítségét kérték és hogy az orosz erők már akcióba léptek. A budapesti rádió azt állította, hogy ellenforradalmárok a magyar haderők és a rendőrség több civil ruhás tagját a harcok során megölték.” Az angol rádió szokásos műsorát igen-igen ritkán szakítja meg azzal, hogy zeneszámokat félbeszakítva híreket olvas be. Ilyesmi csak akkor szokott előfordulni, ha az uralkodó nagybeteg és válságos állapotáról új jelentést adnak ki. Az, hogy az angol rádió angoloknak szóló adásában ezt a magyarországi hírt, műsorát megszakítva jelentette be, ez maga arra vall, hogy a magyarországi fejleményeket a BBC politikai osztálya egyfelől, az angol közvélemény másfelől, Magyarország nemzetközi súlyát jóval felülmúló jelentőségűnek tulajdonítja. A következő napok magyarországi eseményeiben nemcsak a mi jövőnk dől el, hanem a világ reménységei is kockán forognak abban a kérdésben, hogy Kelet és Nyugat között békés fejlődés lehetséges-e. [...]

A baljós jelek ellenére Angliában, ebben a pillanatban mindenki reméli még, hogy a magyar népnek az oroszlán bátorságát a kígyó okosságával párosítva sikerül majd megakadályozni, hogy a magyar helyzeten kívül a világhelyzet is Budapesten induljon romlásnak a maradék sztálinisták jóvoltából.

GERŐ ÚJRA ELSŐ TITKÁRA A PÁRTNAK! GERŐ LÖVETETT A NÉPRE! GERŐ ERNŐNEK PUSZTULNIA KELL!

16.25: Bell ezredes üzenete

A magyar fegyveres erők tagjainak
Isméltés, elhangzott: 14.20-kor

KARHATALOM TAGJAI ÉS PÁRTFUNKCIONÁRIUSOK! A NÉP OLDALÁN A HELYETEK! HAZAÁRULÓ, AKI A NÉP ÉS A RENDSZER HARCÁBAN NÉPE ELLEN FORDUL!

16.30: Szeljegyzetek

Isméltés, elhangzott: 14.45-kor.

HA BÉKÉT AKAR A RENDSZER, TEREMTSE MEG A FELTÉTELEIT! VONJA VISSZA AZONNAL A STATÁRIUM RENDELETET! A SZOVJET CSAPATOK VONULJANAK KASZÁRNYÁIKBA! A KORMÁNY ADJON POZITÍV PROGRAMOT! TELJESÍTSE A MAGYAR NÉP VÉRREL MEGPECSÉTELTE KÖVETELÉSEIT!

16.40: Nemzetközi sajtószemle

Isméltés, elhangzott: 13.10-kor és 15.20-kor.

16.50: Gerő Ernőről Balogh Balázs írása

Isméltés, elhangzott: 11.30-kor, 12.35-kor, 13.40-kor és 14.25-kor

HA BÉKÉT AKAR A RENDSZER, TEREMTSE MEG A FELTÉTELEIT! VONJA VISSZA AZONNAL A STATÁRIUM RENDELETET! A SZOVJET CSAPATOK VONULJANAK KASZÁRNYÁIKBA! A KORMÁNY ADJON POZITÍV PROGRAMOT! TELJESÍTSE A MAGYAR NÉP VÉRREL MEGPECSÉTELTE KÖVETELÉSEIT!

Kedves Hallgatóink, bejelentjük, hogy adásunk a 25 méteres rövidhullámon 21 óra 10 percig szünetel. Műsorunkat tovább folytatjuk a 13, 16, 19 és 31 méteres rövidhullámon. Most pontos időjelzést adunk. Tárogatónk 17 órát jelez.

17.00: Hírszolgálat

Budapest. A rendszer a szovjet csapatok beavatkozása ellenére sem tudott úrrá lenni a felkelésen. Ezért a belügyminiszter ma este 18 órától holnap reggel 6 óráig kimenési tilalmat rendelt el. A tilalmat azzal indokolták, hogy a város még nem tisztult meg az ellenforradalmi csoportoktól. London. A Daily Express budapesti tudósítójának beszámolóját közli a magyar fővárosban tegnap lezajlott tüntetésekről. Nagy jelentőségű történelmi esemény szemtanúja voltam – írja a tudósító. Láttam, amint a magyar népből kitört az évek óta elfojtott keserűség. Együtt meneteltem az utcai tüntetőkkel, részt vettem örömben és lelkesedésükben és könnyes szemekkel néztem végig, hogy a tömegek hogyan szakítják széjjel, vagy tépik ki a szovjet zászló közepéből a szovjet csillagot.

Varsó. Gomulka a Lengyel Kommunista Párt első titkára egy varsói nagygyűlésen vázolta az új lengyel politikát. Elmondotta, hogy a múltban megsértették a lengyel nép jogait, a dolgozók munkája nem hozta meg gyümölcsét. A bajokon azonban segíteni lehet, és az új kormányzattal új szakasz kezdődik meg, nemcsak a lengyel szocializmus, hanem a lengyel nép történetében is.

Most beszámolunk a nap egyéb fontosabb külpolitikai eseményeiről. Ammanban Husszein Jordánia királya sajtóértekezletén bejelentette, lehetséges, hogy a jordániai kormány a brit-jordániai megállapodás felülvizsgálását kéri az angol kormánytól. A kelet-németországi Kommunista Párt központi lapja a Neues Deutschland mai cikkében bejelenti, hogy a kelet-németországi szénválság gyakorlatilag megbénította a kelet-németországi vasipart.

17.10: Rendkívüli műsor Molnár József beszél a munkássághoz

Isméltés, elhangzott: 15.30-kor

HA BÉKÉT AKAR A RENDSZER, TEREMTSE MEG A FELTÉTELEIT! VONJA VISSZA AZONNAL A STATÁRIUM RENDELETET! A SZOVJET CSAPATOK VONULJANAK KASZÁRNYÁIKBA! A KORMÁNY ADJON POZITÍV PROGRAMOT! TELJESÍTSE A MAGYAR NÉP VÉRREL MEGPECSÉTELTE KÖVETELÉSEIT!

17.20: Rendkívüli falusi adás

Isméltés, elhangzott: 12. 50-kor és 15. 40-kor

17.30: Rendkívüli riport

Bonni politikai körökben különösen azt hangsúlyozzák, mennyire megmutatkozott a drámai események során, Magyarországon, hogy az ellenállás legerősebb tényezője az a munkásság és az az ifjúság, amelyet a kommunizmus elsősorban magáénak hitt. A helyzet ismerői számára ez nem meglepetés. A

nyugat-német politikusok rendkívüli jelentőségűnek tartják, hogy most a magyarországi események kapcsán ismét bebizonyosodott a dolgozók és a kommunista rendszer engesztelhetetlen ellentéte. Gazdasági és szociális szempontokon túl azonban a pesti eseményeknek nemzetközi jogi vonatkozásai is vannak. [...]

Bécsi politikai és hivatalos körökben feszült érdeklődéssel figyelik a budapesti híreket. Az események félhivatalos kommentálása azonban a mai napon Raab kancellár távolléte miatt alig várható. A bécsi lapok szerkesztőségeiben és a külföldi újságírók körében lázas igyekezet kapott lábra, hogy a budapesti hivatalos közléseken túlmenően minél több részletet tudjanak meg a magyarországi helyzetről. A külföldi tudósítók és a bécsi szerkesztőségek sürgős vízumkérésekkel ostromolják a követséget. A magyar konzulátus kereken elzárkózott mindenféle új vízumkérés elől. A már kiadott érvényes vízumok további intézkedésig hatálytalanok. A külföldi újságírók egy csoportja ma délelőtt megkísérelte, hogy átjusson Magyarországra, de csak Nickelsdorffig jutottak el. A határsorompók Hegyeshalomnál zárva vannak. [...]

Az olasz főváros lakosságára, de az egész olasz népre is rendkívül nagy hatást tettek a Magyarországról érkező hírek. Ezt a hatást elsősorban az mutatja, hogy az összes reggeli lapok óriási címekkel, öles hasábokban foglalkoznak azazal, ami Budapesten történt. Személyi érdekessége van a Tempo című lap bejelentésének, amely szerint külön munkatársa, Illario Fiore még hétfőn este Budapestre indult. Kedden reggel átlépte a magyar határt, de délelőtt már csak annyit tudott jelenteni lapjának, hogy Budapesten a Duna Szállóban lakik. Azóta minden összeköttetés megszakadt. A római lap már azt is megkísérelte, hogy a kommunista magyar követségen keresztül léphessen érintkezésbe munkatársával, de ez sem sikerült. A Messagero azon a nézeten van, hogy ami most Budapesten történik, az a szovjet uralom teljes felszámolásának fontos fejezete. Ez a felszámolás nem ismer határokat a vasfüggönyön belül.

HA BÉKÉT AKAR A RENDSZER, TEREMTSE MEG A FELTÉTELEIT! VONJA VISSZA AZONNAL A STATÁRIUMRENDELETET. A SZOVJET CSAPATOK VÖNULJANAK KASZÁRNYÁIKBA! A KORMÁNY ADJON POZITÍV PROGRAMOT! TELJESÍTSE A MAGYAR NÉP VÉRREL MEGPECSÉTELTE KÖVETELÉSEIT!

A MEGRÉMÜLT SZTÁLINISTÁK ELLENFORRADALMI BANDITÁKNAK NEVEZIK A FELKELŐKET! A MAGYAR NÉP AZONBAN TUDJA, HOGY AKIK A SZOVJET TANKOKKAL SZEMBEN HARCOLNAK, NEM ELLENFORRADALMÁROK, HANEM IGAZI FORRADALMÁROK! NEM BANDITÁK, HANEM SZABADSÁGHŐSÖK!

17.45: Rendkívüli műsor

Molnár József beszél.

Vonják vissza azonnal a statáriumot, az orosz csapatok vonuljanak vissza laktanyáikba Budapest utcáiról!

Ebben a pillanatban, amikor a mikrofon előtt állok, Budapest békés, kék egén szovjet lökhajtásos repülőgépek húznak át. Félelmetes morajuk áttör a falakon, az ablakokon. A tíz körmével hadakozó nép ellen a modern technika vívmányait vonultatja fel a zsarnok hatalom. A XX. század leggyalázatosabb imperialista hatalma a Szovjetunió. Az utcákon szovjet tankok, szovjet katonák. De

a magyar nép szívében nem él rettenet. A budapesti rádió rövid megszakításokkal közli a felhívásokat a megadásra a bátor, lelkes magyar szabadságharcosokhoz, azt ígérve nekik, hogy nem kerülnek statáriális bíróság elé, ha leteszik a fegyvert. Galádabb felhívást nem intéztek még néphez. A sarokba szorított hatalom kegyet akar osztani a szabadságától megfosztott, fölkelt dicsőséges népnek. A magyar nép azonban nem kegyeket akar, a magyar nép nem azért kelt fel, az ifjúság nem azért tüntetett, a munkásság nem azért vonult ki az utcára, hogy a hatalom kegyet gyakoroljon felette. A magyar nép szabadságot és igazságot követel! A statáriális rendelet a magyar nép szabadságának újabb sárba tiprása a magyar nemzet szabadságának újabb arculcsapása. Nem tudjuk milyen körülmények között született meg ez a gyalázatos rendelet. Nem tudjuk, mennyi köze van hozzá Nagy Imrének, noha az ő nevében jelent meg, nem tudjuk, milyen erők kényszerítették ki. Egy azonban bizonyos. Mindazok, akik felelősek ezért a rendeletért, akik élni szándékoznak ezzel a rendelettel, épp úgy felelni fognak a történelem előtt, mint ahogy már felelnek azok, akik közel tíz esztendőn keresztül gyötörték, gyalázták a magyar népet. Ezért az egész magyar nép világfelfogásra, pártállásra, társadalmi helyzetre való tekintet nélkül egyöntetűen követeli: azonnal vonják vissza a statáriális rendeletet. Ne azt ígérjék a szabadságharcosoknak, hogy nem kerülnek statáriális bíróság elé, hanem arról beszéljenek, hogy a nép akaratát tiszteletben tartják és megbecsülik a jövőben mindazokat, akik életük kockáztatása árán végső elkeseredésükben Gerő aljas provokációjára feelve fegyverhez nyúltak. Nincs ma magyar széles e világon, aki kívánná a vérontást. De nincs ma magyar széles e világon, aki beletnyugodhatna abba, hogy a magyar népnek ezt az új, csodálatos forradalmát egyesek elsikkasszák. A vérontásnak akkor lehet véget vetni, ha a statáriális rendeletet azonnal visszavonják.

17.50: Nemzetközi hírmagyarázat

Sebők Tibor jegyzete a varsói paktumról.

Ebben a szerződésben egyetlen szó sincs arról, hogy a tagállamok katonai segítséget kérhetnek saját népeik ellen. A szerződés félre nem érthető világossággal csak a Nyugat-európai Unió és a nyugat-német agresszió állítólagos háborús fenyegetésének elhárítását említi. Már ekkor felmerült a gyanú, hogy a nyugati agresszió agyréme más célokat takar. A nyugati népek számtalanszor kifejezték, megüzenték, segítő akciókkal bebizonyították, hogy szeretettel és együttérzéssel néznek a vasfüggöny mögötti népekre. Soha egyetlen nyugat-európai ország nem fenyegette Magyarországot.

Magyarország határa egyetlen nyugati országgal érintkezik, a semleges Ausztriával, amelyről még a leghagymázásabb kommunista koponya sem merné azt állítani, hogy párezer katonájával és csendőrével Magyarország elleni támadásra készülődne. Nem – valóban nem a Nyugat ellen kellett Moszkvának a varsói paktum. Mi már másfél évvel ezelőtt megmondtuk: a szovjet militarizmus nem a nyugati agresszió kísértetével szemben készülődik, hanem a vasfüggöny mögötti elnyomott népekkel szemben. Magyarországot és Romániát a békeszerződés értelmében már egy évvel ezelőtt ki kellett volna üríteniük, és a

moszkvai imperializmus ebbe nem akart beletörődni. A sztálini programot akarták keresztül vinni: ahová szovjet katona beteszi a lábát, onnan nem megy ki. Fenn akarták tartani a sztálinizmus belpolitikai felszámolása dacára a sztálini szovjet gyarmatbirodalmat akkor, amikor évszázados ázsiai és afrikai gyarmatbirodalmak tűntek el. Nagy-Britannia és Franciaország egymás után biztosították az ázsiai és afrikai népeknek a független állami létet, mert felismerték, hogy a korszellem és a kérlelhetetlen történelmi fejlődés halálra ítélte a kolonializmust. Mikor Egyiptomban a gyarmatbirodalom felszámolása után komplikált kérdések merültek fel, a nagy nyugati népek nem nyúltak az erőszak fegyveréhez, hanem az Egyesült Nemzetek világfórumához fordultak.

MUNKÁSOK! PARASZTOK! TUDNOTOK KELL, HOGY ÉRTETEK ÉS AZ ORSZÁG SZABADSÁGÁÉRT KÜZDENEK AZOK, AKIK MA FEGYVERT FOGTAK AZ ELYNOMÓK ELLEN! ÁLLJATOK MELLETTÜK! VÁLLALJATOK SZOLIDARITÁST VELÜK A NAGY ÜGYÉRT VÍVOTT HARCUKBAN!

18.00: Hírszolgálat

A budapesti események első szemtanúi Ausztriába érkeztek és beszámoltak a látottakról. Két kereskedő, aki a Duna Szállóban lakott, ma délelőtt tíz óra után hagyta el a magyar fővárost. Elmondották, hogy úgyszólván minden utcáson szovjet katonák igazoltatták őket. Az Ausztriába érkezett kereskedők nagyobb számú szovjet harckocsit is láttak. Szovjet harckocsik tüzeltek az épületekre és egyes épületeket lángba borítottak. Amikor a külföldi kereskedő gépkocsija Budapest utcáin áthaladt minden oldalról tüzelést lehetett hallani. Egyik helyen egy halott szovjet katonát láttak feküdni egy szovjet gépkocsi mellett. Az utcákon betegszállító kocsik robogtak. Egy Varsóba érkezett nyugati utas azt mondta, hogy a halottak számát Budapesten kétszázra becsülik. Egy másik szemtanú szerint a budapesti felkelés arányai nagyobbak voltak a poznani lázadásnál.

Varsó. Bain, a Monde című francia lap különtudósítója ugyancsak beszámol arról a hírről, amely szerint Gomułka a lengyel kommunista párt első titkára és Hruscsov között több telefonbeszélgetés zajlott le. Bain hangoztatja, hogy a lengyelországi vezetők teljes győzelmet arattak a Szovjetunió felett. A telefonbeszélgetés során Hruscsov felkérte Gomułkát, hogy a lehető legrövidebb idő alatt látogasson el Moszkvába. Ugyanakkor ígéretet tett arra, hogy a Pravda visszavonja a legutóbbi napokban a lengyel sajtó ellen intézett támadását. Közölte a Lengyel Kommunista Párt első titkárával, a szovjet kormány azt ajánlotta a kommunista vezetés alatt álló napilapoknak, hogy közöljék a Trybuna Ludunak, a Lengyel Kommunista Párt központi lapjának a Pravda támadására adott válaszát is.

Rabat. Marokkóban tovább folytatódnak a franciaellenes kilengések. A marokkói törzsek Machnas közelében felgyújtottak 26 tanyát. A machnasi francia rendőrség megtagadta az engedelmisséget a hatóságoknak.

18.10: Nemzetközi sajtószemle

A legfontosabb világpolitikai esemény, a magyarországi események nyugati visszhangját ismertetjük. A mai napon a külföld érdeklődése teljes mérték-

ben Budapest felé fordult. A nyugati országokban, a reggeli lapokhoz hasonlóan, a délutáni lapok is első oldalon foglalkoznak a magyarországi forradalom híreivel.

HA BÉKÉT AKAR A RENDSZER, TEREMTSE MEG A FELTÉTELEIT! VONJA VISSZA AZONNAL A STATÁRIUM RENDELETET! A SZOVJET CSAPATOK VONULJANAK KASZÁRNYÁIKBA! A KORMÁNY ADJON POZITÍV PROGRAMOT! TELJESITSE A MAGYAR NÉP VÉRREL MEGPECSÉTELTE KÖVETELÉSEIT!

18.20: Bell ezredes üzenete

A magyar fegyveres erők tagjainak

Isméltés, elhangzott: 14.20-kor és 16.25-kor

A MEGRÉMÜLT SZTÁLINISTÁK ELLENFORRADALMI BANDITÁKNAK NEVEZIK A FELKELŐKET! A MAGYAR NÉP AZONBAN TUDJA, HOGY AKIK A SZOVJET TANKOKKAL SZEMBEN HARCOLNAK NEM ELLENFORRADALMÁROK, HANEM IGAZI FORRADALMÁROK. NEM BANDITÁK, HANEM SZABADSÁGHŐSÖK!

18.25: Reflektor

Gallicus rovata

Ki a felelős?

A szovjet szuronnal visszafoglalt rádió mikrofonja gyors egymásutánban ontja a híreket, hogy itt adta meg magát egy csoport, ott hódolt meg egy lázadó osztag, emitt vonultak el a felkelők, amott tűztek ki fehér lobogót. De miután mindenkit és mindenhol meghódoltattak, bejelentik, hogy lökhajtásos repülőgépek, természetesen szovjet repülőgépek jelentek meg a főváros légterében. Mily elsodró lendülettel törhetett utat az elnyomott és kiszípolyozott népmilíók szenvedélye, ha a vörös önkényhatalomnak egész hadiképességét, szárazföldön és levegőben egyaránt, mozgósítani kellett a szabadságküzdelem jobbdán fegyvertelen hősei ellen! Nem tudhatjuk, hányan áldozták életüket. De azt kell hinnünk, hogy október hatodika mellett október 24-e is örök gyászkerettel vonul be a magyar évkönyvekbe. Örök gyászkerettel és örök gyűlölettel. Mert 1848 és 1849 ismétlődött ezen az októberen, nemcsak fiaink áldozatában, hanem a zsarnokság árulásában is. De a szabadságharc idején az orosz bajonetteket legalább az ellenség hívta be szabad prédára és mészárlásra. És ez az ellenség nem adta ki napiparancsban, hogy hajtsunk főt a martalócok előtt és csokoljuk meg (?) pikáikat. Míg most azok, akik Moszkva bajonettjeit rászabadították a szabadság bajnokaira, tele szájú hazafiak, amilyenek nem is voltak történelmünkben, hangos és tüntető magyarok, elsápad mellettük Széchenyi és Kosuth honszerelme. Fogadjátok szeretett barátainkat és szövetségeseinket! – kiáltják az apák és anyák felé, akiknek gyermekét ledöfte ma, és döfi még most is e barát és szövetséges handzsára. Világos után Paskievics azt jelentette urának, hogy „Magyarország Felsőged lábai előtt hever!” De Magyarország nem hevert a Felsőged lábainál, éppen véráldozatából, az aradi mártírok életével táplált történelmi humuszából hajtott ki szabadságának pálmája. Ezt akarná most jelenteni a vörös Paskievics is a huszadik kongresszus szellemének glóriájával ékített

urának? Tévedni fog, miként elődje. Nem tudjuk, hányan estek el. De tudjuk, hogy nem estek el hiába.

A nagy tragédiának még csak az első jelentését éljük. De már most is felvetődik a kérdés, amit a történelem fel fog vetni mindig, újból, újból és újból, hogy ki a felelős mindeztért? Ki felelős azért, hogy a nép csak szabadságot kért és sor-tüzet kapott, csak több kenyeret követelt és több halál volt a válasz? Ki felel azért, hogy 11 évvel a háború befejezése és nyolc esztendővel a békeszerződés aláírása után az idegen horda kény-kedvére, sőt honi kérelem alapján tizedelheti sorainkat, taposhatja sárba akaratumkat, végezhet legjobbjainkkal, mintha veszett ebek lennének? Ki a felelős? Gerő Ernő vagy Hegedűs András? Nagy Imre, vagy tán maguk nemes barátaink és szövetségeseink, akik esetleg elindultak a vidám vadászatra, mielőtt felkérték volna őket? Lehet, hogy nem mindegyiket terheli ez a felelősség, vagy valamennyit terheli, együttesen és oszthatatlanul? E pillanatban nem tudjuk még, mit válaszoljunk, és hogyan válaszoljunk ezekre a kérdésekre. De azt tudjuk, hogy mikor a vörös dandárok útnak indultak a lengyel szabadságmozgalom vérbefojtására, megtorpantak és vissza kellett fordulniok. Mert Varsóban nem invitálta őket senki, a kormányhatalom a nép mellett és nem a nép ellen döntött, mert végső fokon a nemzet szolgáloinak és nem Moszkva szolgálóinak vallották magukat. Ki állapíthatná meg az első, apokaliptikus percekben a felelősség megosztását és mértékét? Ám bizonyos, hogy árulás történt, olyan árulás, amelynek nincs párja vihardúlt századéveinkben. Olyan árulás, hogy visszavonhatatlanul halott a nemzet számára még az is, aki talán csak a nevét adta ehhez a rémdrámához. Ez a rendszer, amely vámpírként elődik testünkön és lelkünkön, végérvényesen ítelt maga fölött. A verdiktet nem is a népmilliók hirdetik ki. Kihirdeti ő, enmaga ellen és megfellebbezhetetlenül.

MUNKÁSOK! PARASZTOK! TUDNOTOK KELL, HOGY ÉRTETEK ÉS AZ ORSZÁG SZABADSÁGÁÉRT KÜZDENEK AZOK, AKIK MA FEGYVERT FOGTAK AZ ELNYOMÓK ELLEN! ÁLLJATOK MELLETTÜK! VÁLLALJATOK SZOLIDARITÁST VELÜK A NAGY ÜGYÉRT VÍVOTT HARCUKBAN!

18.35: Gerő Ernőről

Balogh Balázs írása

Isméltés, elhangzott: 11.30-kor, 12.35-kor, 13.40-kor, 14.25-kor, 16.50-kor és 18.35-kor

HA BÉKÉT AKAR A RENDSZER, TEREMTSE MEG A FELTÉTELEIT! VONJA VISSZA AZONNAL A STATÁRIUMRENDELETET! A SZOVJET CSAPATOK VONULJANAK KASZÁRNYÁIKBA! A KORMÁNY ADJON POZITÍV PROGRAMOT! TELJESÍTSE A MAGYAR NÉP VÉRREL MEGPECSÉTELTE KÖVETELÉSEIT! A MEGRÉMÜLT SZTÁLINISTÁK ELLENFORRADALMI BANDITÁKNAK NEVEZIK A FELKELŐKET! A MAGYAR NÉP AZONBAN TUDJA, HOGY AKIK A SZOVJET TANKOKKAL SZEMBEN HARCOLNAK NÉM ELLENFORRADALMÁROK, HANEM IGAZI FORRADALMÁROK! NEM BANDITÁK, HANEM SZABADSÁGHŐSÖK!

18.45: Rendkívüli műsor

Molnár József beszél a munkássághoz

Isméltés, elhangzott: 15.30.kor és 17.10-kor

MUNKÁSOK! PARASZTOK! TUDNOTOK KELL, HOGY ÉRTETEK ÉS AZ ORSZÁG SZABADSÁGÁÉRT KÜZDENEK AZOK, AKIK MA FEGYVERT FOGTAK AZ ELNYOMÓK ELLEN! ÁLLJATOK MELLETTÜK! VÁLLALJATOK SZOLIDARITÁST VELÜK A NAGY ÜGYÉRT VÍVOTT HARCUKBAN!

18.55: A nyugati egyetemeken tanuló magyar diákok kiáltványa

A nyugati országok egyetemein tanuló magyar diákok kiáltványt bocsátottak ki, amelyben együttérzésüket és mély rokonszenvüket fejezik ki a szabadágért harcoló magyar diákokkal.

19.00: Hírszolgálat

Budapest. A harc a város sok pontján nagy elkeseredéssel folyt. A felkelők nem vettek tudomást a kormány minduntalan megismételt felhívásáról, hogy adják meg magukat. A budapesti forradalom valósággal háborús jelleget öltött. A magyarországi események az egész világon a legnagyobb szenzáció erejével hatottak.

19.10: Vasvári Gergely összefoglalója

A múlt héten kezdődött és a mai nap szabadságharcához vezető események felsorolása.

RÖGTÖNÍTÉLŐ BÍRÓSÁGOK TAGJAI! A HALÁLOS ÍTÉLET JOGTALAN ÉS TÖRVÉNYTELEN! FELELNI KELL ÉRTE! A VÉGSŐ ÍTÉLETET A NÉP MONDJA KI!

19.20: Rendkívüli műsor

Molnár József írása

Isméltés, elhangzott: 17.45-kor.

19.25: Nemzetközi hírmagyarázat

Sebők Tibor jegyzete a varsói paktumról.

Isméltés, elhangzott: 17.50-kor

GERŐ ERNŐ PARANCSOLTA UTCÁRA A KARHATALMAT! GERŐ ERNŐ A SZOVJET TANKOK VÉDELME ALÁ MENEKÜLT! GERŐ ERNŐ A NÉP ELLENSÉGE!

19.35: Rendkívüli falusi adás

Isméltés, elhangzott: 15.40-kor és 17.20-kor

A SZABADSÁGHARCOT AZ EGÉSZ NÉP VÍVJA! A NÉPPEL FORDUL SZEMBE, AKI EBBEN A HARCBAN AZ ELNYOMÓK OLDALÁRA ÁLL!

19.45: Bell ezredes üzenete

A fegyveres erők tagjainak

Isméltés, elhangzott: 14.20-kor, 16.25-kor és 18.20-kor.

GERŐ ÚJRA ELSŐ TITKÁRA A PÁRTNAK! GERŐ LÖVETETT A NÉPRE! GERŐ ERNŐNEK PUSZTULNIA KELL!

19.50: Nemzetközi sajtószemle

A délutáni londoni lapok egész első oldalát a budapesti eseményeknek szentelik. Az Evening News déli kiadásának első oldalát az a vastag betűs főcím foglalja el: „Statáriumot hirdettek a forradalmas Magyarországon”. Az Evening Standard déli kiadásában az első oldalt betöltő főcím ez: „Orosz csapatok harcolnak Magyarországon”. Míg az Evening Standard esti kiadásában ez a cím: „Lövéseket és sikolyokat lehetett hallani a rádióban Nagy Imre miniszterelnök beszéde közben. A kormány a felkelőket fegyverletételre szólította fel.” A ma esti Star a pesti események rövid kommentárjában azt írja: „A rabszolgasorsba döntött emberek mindig készen voltak arra, hogy életüket kockáztassák olyan pillanatokban, amikor remény volt arra, hogy visszanyerik szabadságukat. A világ szeme aggodalmasan figyel ezekre az eseményekre, amelyeknél jelentékenyebb nem volt a náci veresége óta.” A Star szerkesztője — mint a lap jelenti — megpróbált a londoni magyar követség útján szerezni felvilágosítást, de a követésen minden felelős személy otlétét letagadták.

A pesti események angliai fogadtatásával kapcsolatban az Evening Standard ma este ezt írja: „Londonban a budapesti hírek érkezése után Eden miniszterelnök minisztertanácsot hívott össze. Ezt illetékes helyen folyó ügyek megbeszélésének nevezték. Az Evening Standard szerkesztője ezt a hivatalos magyarázatot azzal vonja kétségbe, hogy megjegyzi, huszonnégy óra leforgása alatt ez a második „szokványos” minisztertanács.

A legtekintélyesebb francia napilapok közé tartozó Monde ezt írja a budapesti helyzetről: „A Magyarországon hónapok óta lappangó feszültség egyik napról a másikra felkeléssé alakult át. Június 28-án Poznan, tegnap pedig Budapest lakosaira került a sor. Alig egy pár óra leforgása alatt már forradalomról lehetett beszélni. Mindkét esetben a túlságosan visszafojtott elégedetlenség robbant ki, ennek ellenére a lengyelországi és magyarországi események nem minden tekintetben azonosak. Poznanban munkások lázadtak fel a nyomor ellen, Budapesten pedig egy értelmiségi vezetőréteg kezdeményezett akciót a nagyobb szabadság védelmében. A lengyel Gomułka visszautasította a szovjet nyomást, a fejesztett magyar vezetőség azonban kérte a szovjet segítséget a rend helyreállítására”.

20.00: Hírszolgálat

Budapest. A legutolsó jelentések arra mutatnak, hogy a harcok még mindig folynak Budapest utcáin. A nyugati országokban éppúgy, mint Magyarországon, ma a legnagyobb felháborodással fogadták a hírt, hogy a magát az új vonal emberének feltüntetni kívánó Gerő Ernő és társai a szovjet csapatok beavatkozását kérték, és hogy lövettek a tüntető diákokra és munkásokra. Nyugati hírügynökségek jelentéseikben rámutatnak arra, hogy a budapesti kormány eljárása élénken bizonyítja, mennyire megbízhatatlan a rendszer szempontjából a magyar hadsereg. A hírzárlat és a közlekedés teljes leállítása ellenére egyre több hír érkezik a magyar felkelésről Bécsbe. Az osztrák fővárosba érkezett jelentések szerint a hegyeshalmi határállomást állig fölfegyverzett katonai alakulatok szállták meg. Hírek érkeztek a győri helyzetről is E szerint a győri

munkások tegnap óta nem dolgoznak. A közműveken, az erőmű, a gázmű és a vízműveken kívül a többi győri ipartelepen áll a munka.

Ellenőrizhetetlen hírek szerint a lakosság megostromolta és megrongálta a győri pályaudvar előtt lévő szovjet emlékművet. Osztrák vasutasok értesülése szerint a szokásos hajnali munkásvonatokat Budapest környékéről már tegnap sem indították útba. A kommunista hatóságok ily módon igyekeztek minél több munkást távol tartani a fővárostól. A Budapest–Bécs műúton szovjet gépesített egységek tartanak teljes iramban Budapest felé. A Táncsics gőzöst, amely tegnap indult el Budapestről Bécs irányában a Vegyipari Szakszervezet kirándulócsoportjával, Komáromnál föltartóztatták. A hajó utasait nem engedték partra szállni, úgyhogy e pillanatig is a fedélzeten szoronganak. Az osztrák–magyar határon reggel óta csak néhány diplomata kocsit engedtek át. A határátlépési tilalom egyaránt vonatkozik a kifelé és a befelé irányuló forgalomra. Az osztrák hatóságok a fölkelésre való tekintettel elrendelték a járőrszolgálat megerősítését a magyar határon. A legújabb nickelsdorfi értesülés szerint a Hegyeshalom–Budapest útszakaszon kikapcsolták az áramot az elektromos vasúti felső vezetékből. Egyelőre ismeretlen okok miatt súlyos zavarok vannak a magyarországi áramszolgáltatásban.

20.10: Rendkívüli műsor

Molnár József a felkelt munkássághoz és értelmiséghez

1848-ban csak az értelmiségi fiatalság, a szabadságáért lelkesedő nemesi ifjak mozdultak meg, de ebben az új márciusban már részt vettek a szén és vas fiai is. A legfiatalabb magyar társadalmi osztály, a munkásság fiai. Most született meg igazán az új Márciusi Front, amely a második világháború előestéjén először bontotta ki zászlóját a zsarnokság ellen. Akkor még csak kevés munkásifjú ismerte föl árva nemzetünkre törő veszedelmet, a barna zsarnokság sötét szándékait. De már akkor is ott voltak. Ott voltak a lengyel–náci háború kitörésekor Bem apó szobránál ott, ott voltak azon az emlékezetes március 15-én Petőfi szobránál. Én is veletek meneteltem, én is hittem, hogy a zsarnokság felett győzedelmeskedni fog egyszer az igazság, a sötétség felett a felkelő nap. Aztán nehéz évek következtek. Akaratunk ellenére háborúba kényszerítettek bennünket, bujdosni kényszerültünk édes, nevelő hazánkban, ahol minden lomb ismerősként tekintett ránk. Évekig nem leltük honunkat a hazában. A háború végén azt hittük, hogy felragyog a szabadság csillaga, amelyről oly sokat álmodoztunk Gödön, Balatonszárszón ifjúsági összejöveteleinken. El akartuk felejtetni a háborút és a háború utáni idők borzalmait. Új életet akartunk építeni a romokon. És mi lett belőle? A magyar történelem leggonoszabb zsarnoksága kerítette kézre az országot. Kiszolgáltatta hazánkat az idegen imperializmus önkényének. Megtiltotta a gondolkodást, a véleménynyilvánítást és csak egy akaratot ismert, a hájas zsarnokét. Anyáink sírtak, amikor apáink hazahozták a nyomorúságos bért. Kicsi testvéreink, gyermekeink éheztek, rongyoskodtak. Nekünk pedig azt tanították, hogy ez a szocializmus, ez a jólét, ez a szabadság. Azt hitték, hogy a magyar fiatalság egy tál lencséért eladja örökségét. De tévedtek! Október 23-a a magyar ifjúság új március 15-éjévé lett. Tegnap még azt követeltétek, hogy március 15-ét és október 6-át nemzeti gyászunk napját nyilvánítsák hivatalos nemzeti ünneppé. Ma már tudjuk, hogy e két nap,

e dicsőséges és gyászos nap mellé egy új nap kerül be a történelembe, október 23-a. A hivatalos jelentések ellenforradalmi provokációról beszélnek. Magyar fiatalok, munkás fiatalok! Ti tudjátok, hogy nem ellenforradalom kezdődött ezen a napon, hanem az igazi forradalom, a bürokraták, a kucserák forradalma helyett. Azok az ifjúmunkások, akik fegyverrel a kézben harcoltak ezekben a napokban, nem provokátorok, nem a kapitalizmust akarták visszaállítani, nem a földesurak hatalmát akarták megvalósítani, hanem azt akarták, hogy Magyarország annyi elbukott forradalom és szabadságharc után végre valóban a magyar nép országa legyen, a magyar nép rendelkezék javaival. Munkánk gyümölcsét, országunk természeti kincseit ne rabolhassa el senki! A magyar fiatalság a Kossuth címert akarta visszahozni. Ezer éves múltunk csodálatos és szent szimbólumát a sztálini korszakban ránk kényszerített szörnyűséges szovjet csillag helyett.

GERŐ ERNŐ PARANCSOLTA UTCÁRA A KARHATALMAT! GERŐ ERNŐ A SZOVJET TANKOK VÉDELME ALÁ MENEKÜL! GERŐ ERNŐ A NÉP ELLENSÉGE!

20.20: Rendkívüli riport

Stockholm. Valamennyi svéd újság hatalmas címbetűkkel és egész oldalas és egész cikkel az első oldalon adott hírt a budapesti eseményekről. Az újságok részletesen közlik a nemzetközi távirati irodák jelentését a budapesti tüntetésről és felkelésről. „Többé rabok nem leszünk!” . Ez a magyarok szabadság jelszava – írja címében a legnagyobb stockholmi napilap a Dagens Nyheter. A liberális Stockholms Tidningen vezércikkének címe: A szovjet dilemmája. Ebben a cikkíró összefoglalja a magyar és lengyel eseményeket. Magyarország és Lengyelország a legkultúráltabb és a nyugathoz legközelebb álló két ország a szovjet csatlósrendszerében – írja a vezércikk. Érthető, hogy itt mozdultak meg elsőnek a nemzeti erők a szovjet elnyomás ellen. Jellemző — folytatja a cikk —, hogy éppen az ország legértékesebb eleme, a fiatal értelmiség és az egyetemi diákság állt élére a szabadságjogok követelésének. A Stockholms Tidningen vezércikke ez után arra a megállapításra jut, hogy most a magyar és lengyel nép elszántságán és összetartásán múlik, hogy az emberi történelem leggonoszabb diktatúrája alól egész Kelet-Európa felszabaduljon. A stockholmi rádió a dél előtt folyamán két ízben is megszakította zenés műsorát és rendkívüli hírközlést sugárzott a budapesti fejleményekről. [...] A stockholmi televízió is műsorára vette a magyarországi eseményeket. Ma este sorozatosan mutat be Budapestről készült fényképeket és egy kisfilmet, amelyet svéd turisták készítettek az elmúlt nyáron Budapesten. A svéd sporttársadalom körében is nagy az izgalom. Vasárnap kellett volna a svéd futballválogatottnak a budapesti Népstadionban játszania. Úgy volt, hogy a svéd válogatott csapat holnap indul repülőgépen Budapestre. Ezt az utazást egyelőre leállították.

New York. Az Amerikai Magyar Szövetség ma reggel rendkívüli ülést hívott össze, amelyen elhatározták, hogy tüntető felvonulással tiltakoznak az orosz csapatok véres magyarországi terrorja ellen. A szövetség felszólítja az üzemetek, vállalatokat és gyárakat, hogy a magyar munkásai, tisztviselői ve-

gyenek részt a felvonuláson. A tömeg New York utcáin vonul végig. Hatalmas táblákon követelik a szovjet hadsereg eltakarodását az ország területéről. Ma délután az Amerikai Magyar Szövetség, valamint a magyar egyházak és társadalmi szervezetek tíz tagú küldöttsége kereste fel John Foster Dullest, az Egyesült Államok külügyminiszterét. A küldöttség felhívta a figyelmet arra az önfeláldozó hősiességre, amellyel a magyar nemzet szörnyű elnyomatásában is kimert állni a szabadság ügye mellett. Ugyanakkor az Egyesült Államok kormánjának támogatását és a szabad világ segítségét kérték az ellenállás hőseinek számára.

Párizs. Párizsi jogász körökben felvetődik a varsói paktumra való hivatkozás érvényességének kérdése is. A nemzetközi jogi és politikai körök szakvéleménye szerint a varsói megegyezés csakis a Nyugat-Németország felfegyverzésével kapcsolatos háborús veszély esetén léphet érvénybe. De, még ha egy titkos záradék lehetőséget is adna arra, hogy a bomladozó kommunista rendszer szovjet csapatokat hívjon segítségül, a varsói megállapodást sohasem ismerték el a nyugati nagyhatalmak, tekintettel arra, hogy legtöbb pontja szöges ellentétben áll azokkal az 1946-ban aláírt párizsi békeszerződésekkel, amelyeket a Szovjetunió is ünnepélyesen aláírt. Ez a jogi szempont lehetővé teszi, hogy a Magyarország belügyeibe való beavatkozást az Egyesült Nemzetek Szövetségének Biztonsági Tanácsa elé terjeszthessék.

A SZABADSÁGHARCOT AZ EGÉSZ NÉP VÍVJA! A NÉPPÉL FORDUL SZEMBE, AKI EBBEN A HARCBAN AZ ELYNOMÓK OLDALÁRA ÁLL!

20.35: Reflektor

Gallicus rovata

Ki a felelős?

Isméltés, elhangzott: 18.25-kor.

GERŐ ÚJRA ELSŐ TITKÁRA A PÁRTNAK! GERŐ LÖVETETT A NÉPRE! GERŐ ERNŐNEK PUSZTULNIA KELL!

20.45: Bell ezredes üzenete a fegyveres erők tagjainak

Isméltés, elhangzott: 14.20-kor, 16.25-kor, 18.20-kor és 19.45-kor

Kedves Hallgatóink, bejelentjük, hogy a 13 méteres rövidhullámon adásunkat most befejezzük. Műsorunkat tovább folytatjuk a 16, 19 és 41 méteres rövidhullámon

20.50: Széljegyzetek

Hat óraker járt le a határidő, amelyet a kormány szabott, hogy a szabadságharcosok megadják magukat és letegyék a fegyvert. A felhívásnak nem lett eredménye. A kormány egyre kétségbeesettebb és egyre ostobább eszközökhöz nyúlt. Egyetlen érintkezési lehetősége a néppel a rádió. Ezen keresztül küldözgeti felhívásait, amelyek csak arra alkalmasak, hogy az elkeseredést fokozzák és a harcoló fiatalokat még nagyobb küzdelemre lelkesítsék. A kormány nem

ura a helyzetnek, felhívásai, hazudozásai mindennél jobban elárulják azt a fejevesztettséget és rémületet, amely a párt berkeiben uralkodik. A szabadságharcosok érzik, hogy rajtuk a világ szeme, velük minden tisztességes ember szeretete, tisztelete, még a népi demokrata varsói rádió is magyar zenét ad és szabadságról beszél. [...]

Egymás után olvassák be a pesti rádióban a kétes értékű hűségnyilatkozatokat. Bizonyítani iparkodnak, hogy az ország a rendszer mellé állt a magyarság szabadságharcával szemben. A felolvasás gyatra, a szavak erőtlenül és üresen konganak. És kik azok, akik ezekben a drámai órákban a zsarnokság szószólóivá váltak? Kivétel nélkül a magyar nép szégyenteljes árulói! Azok a politikai prostituáltak, akik nemcsak most, a hősi ellenállás pillanataiban, de egész közéleti pályafutásuk során cserbenhagyták a nép ügyét. Újból bemutatjuk őket. A sort Tildy Zoltán, a levitézlett köztársasági elnök nyitotta meg. Első volt, aki eljátszotta azt a bizalmat, amit a magyar nép 1945 után a Független Kisgazdapártba helyezett. És most is ő volt az első, aki szolidaritásáról biztosította az új muszkavezetőket. Hitványságában követte őt a második köztársasági elnök, Szakasits Árpád. Elnöksége idején találóan mondták Pesten, hogy két Árpád volt a magyar történelemben. Az egyik Árpád vezér, aki kivezette népünket Ázsiából. A második, Szakasits Árpád, aki visszavezette népünket Ázsiába. Szakasits hű maradt hitványságához. Nyilatkozatával nem a magyar szabadságharc híveit, hanem önmagát bélyegezte örökre meg. És megszólalt természetesen a hírhedt „békepap”, Horváth Richárd is. A szovjet csapatok nem találtak mást a szabadságharcukkal szolidáris katolikus papság körében, mint ezt a züllött, egyházából kiközösített, a katolikus hívek által megvetett embert. Hűségnyilatkozata a legjobban elárulja: kik azok, akik új életüket továbbra is irányítani szeretnék. Említsük még a bukott közoktatási miniszter, a sztálinista Erdey-Gruz Tibor levelét. A bukott miniszter most azokhoz fordul kérő szóval, akik egyszer már megvonták bizalmukat tőle és kibuktatták őt miniszteri székéből. Erdey-Gruz egyike azon kulturpolitikusoknak, akiknek működése káros és rosszemlékű a magyar ifjúság szemében. Hűségnyilatkozatáról is ez a véleményünk. Ezek azok a „tekintélyek”, kedves Hallgatóink, akik mai szabadságharcunk első árulói. Levelük és nyilatkozatuk a legjobb bizonyíték arra, hogy egyenlőre nincs semmi biztosíték az ígéretek beváltására és a reformpolitika folytatására. És amíg nincs biztosíték — a fegyverek elhallgathatnak — de a szívekben és lelkekben nem lesz béke Magyarországon! [...]

A budapesti rádió félelemtől reszkető hangon kormányfelhívást közöl, amely szerint a szabadságharcosok a belvárosban, parkokban, mellékutcákban és kapualjakban hagyják fegyvereiket. Felszólítják a polgári lakosságot, hogy a talált fegyvereket a legközelebbi karhatalmi szervnek nyújtsa át. Ennél butább, ellentmondóbb felhívás alig hangzott el a mai rádiókapkodásban. Hogyan hagyhatják fegyvereiket a kapualjakban a harcoló fiatalok, ha a kapualjak belügyminiszteri parancsra szigorúan be vannak zárva. Hogyan találhatja meg a polgári lakosság a fegyvereket, ha ugyancsak szigorú belügyminiszteri parancsra reggel hat óráig kimenési tilalom van?! A felhívásnak csak örült tehet eleget, csak az vállalhatja, hogy valahogyan kimegy a bezárt kapun és a fegyverek ropogása közben elindul fegyvert keresni. Ha véletlenül megtalálja a fegyvert, akkor

fegyverrel a kezében keresse a legközelebbi karhatalmi alakulatot, amelynek parancsa van arra, hogy minden polgárt, akit fegyverrel a kezében talál agyonlőjön, vagy statáriális bíróság elé állítson. Nem Budapest lakossága örült meg, hanem a kormányon mutatkoznak az elmebaj jelei, amit csak az érthető rémülettel lehet magyarázni. A pesti szpikerek még időérzéküket is elvesztették. Éppen az imént hallottuk: — szó szerint ezeket — „Az idő: 19 óra 50 perc, folytatjuk műsorunkat.” Ösztönösen az órákra néztünk. A pesti rádióbemondó több mint tíz percet tévedett. És ebből két dologra következgettünk. Vagy az történt, hogy a pesti stúdióban zavarukban már az órát sem látják pontosan. Vagy — ami valószínűbb — mióta az oroszok beavatkoztak eltűntek az órák is a bemondók kezéről...

20.58: Zene

21.00: Hírszolgálat

Washington. Dulles külügyminiszter megbeszélésre ült össze Eisenhower elnökkel. A több mint egy órás megbeszélésen a magyar és a lengyel helyzetet, valamint a szuezi problémát vitatták meg. Dulles külügyminiszter nem nyilatkozott a megbeszélés részleteiről, közölte azonban, hogy Eisenhower elnökkel együtt természetesen a legnagyobb érdeklődéssel figyeli a magyarországi és a lengyelországi fejleményeket. Eisenhower elnök tegnap a magyar felkelés kirobbanása előtt egy politikai ülésen foglalkozott a kelet-európai helyzettel. Rámutatott arra, hogy nemzeteket, amelyek ismerték a szabadságot, nem lehet örökre megfosztani függetlenségüktől. A zsarnokság ideig-óráig elhomályosíthatja az alapvető igazságokat. A kommunista imperializmus gyümölcsei most kezdenek megmutatkozni. Lázongások, felkelések, nagyarányú tüntetések világosan bizonyítják az elnyomott népek szabadságvágyát és ezek a lázongások mindaddig tartani fognak, amíg a zsarnokok uralma meg nem szűnik, vagy el nem űzik a diktátorokat. A szabadulás órája kitolódhatik, ha fegyveres erővel törik le a népek tiltakozását. De a történelem bebizonyította, hogy az emberek szabadságvágyát nem lehet fegyverekkel kiölni. Minél kegyetlenebb a zsarnokság, annál jobban nő a népek elkeseredése. Az amerikai nép kötelessége — mondotta Eisenhower elnök —, hogy sohasem alkudjék meg a szabadság alapvető elveiben és támogassa a szabadságukért küzdő népeket, hogy mielőbb kivívják önállóságukat és ezzel ők is hozzájáruljanak a béke megszilárdításához a világban.

21.10: Vasvári Gergely összefoglalója

Isméltés, elhangzott: 19.10-kor.

HA BÉKÉT AKAR A RENDSZER, TEREMTSE MEG A FELTÉTELEIT! VONJA VISSZA AZONNAL A STATÁRIUM RENDELETET! A SZOVJET CSAPATOK VONULJANAK KASZÁRNYÁIKBA! A KORMÁNY ADJON POZITÍV PROGRAMOT! TELJESÍTSE A MAGYAR NÉP VÉRREL MEGPECSÉTELTE KÖVETELÉSEIT!

21.20: Reflektor

Gallicus kommentárja

Ki a felelős?

Isméltés, elhangzott: 18.25-kor és 20.35-kor.

A PÁRTVEZETŐSÉG A MUNKÁSSÁGHOZ FORDULT, HOGY SEGÍTSE LETÖRNI A SZABADSÁGHARCOT. MUNKÁSOK! ÓRIÁSI A FELELŐSSÉGTEK! A SZABADSÁGHARCOSOK A TI SZABADSÁGOTOKÉRT IS KÜZDENEK. A MUNKÁSOSZTÁLY ÉRDEKE, MÚLTJA ÉS JÖVŐJE SZOLIDARITÁST PARANCSOL!

21.30: Nemzetközi sajtószemle

Isméltés, elhangzott: 19.50-kor

A KELET-BERLINI NÉMET RENDŐRÖK ÉS A POZNANI LENGYEL RENDŐRÖK NEM LŐTTEK A NÉPRE! AKI FEGYVERÉT MAGYAR ELLEN FORDÍTJA, MEGBŰNHÖDIK!

21.40: Nemzetközi hírmagyarázat

Sebők Tibor rendkívüli kommentárja

A mostani drámai napokban, mint már annyiszor a történelem folyamán, a politikai hajszálcsovesség törvényei különös titkos összeköttetéseket teremtettek a lengyel és a magyar nép között. Budapest utcáin a szabadságért küzdő magyar ifjak lengyel zászlókat is vittek – honnan kerítették elő, senki sem tudja. A magyar katonai akadémiák növendékei sok tízezer és tízezer főnyi tömegtől kisérve a budapesti Bem szobrot koszorúzták meg, és szerdán délelőtt Varsó főterén, ahol Gomułka és Cyrankiewicz beszélt a lengyel néphez, a lengyel zászlók mellett magyar zászlók százai lobogtak, senki sem tudja, ki osztotta szét azokat. Nem a párt, nem a kormányhivatalok. A varsói diákok és munkások spontán tüntetésként vitték magukkal a háromszínű magyar zászlókat.

A PÁRTVEZETŐSÉG A MUNKÁSSÁGHOZ FORDULT, HOGY SEGÍTSE LETÖRNI A SZABADSÁGHARCOT. MUNKÁSOK! ÓRIÁSI A FELELŐSSÉGTEK! A SZABADSÁGHARCOSOK A TI SZABADSÁGOTOKÉRT IS KÜZDENEK. A MUNKÁSOSZTÁLY ÉRDEKE, MÚLTJA ÉS JÖVŐJE SZOLIDARITÁST PARANCSOL!

21.50: Rendkívüli műsor

Molnár József a munkásokhoz és az értelmiségiekhez

Isméltés, elhangzott: 20.10-kor

22.00: Hírszolgálat Budapest. A budapesti felkelők rendkívüli szívóssággal és kitartással folytatják küzdelmüket a szovjet csapatok ellen. Az esti órákban még több helyen folyt a harc a magyar főváros utcáin.

New York. Meanea, az amerikai szakszervezetek elnöke azt a felszólítást intézte a demokratikus országokhoz, hogy mozdítsák elő szabad választások megtartását Lengyelországban. Lehetővé kell tenni a lengyel nép számára, hogy saját választása szerint független kormányt juttasson hatalomra. Ezt kívánják a jaltai határozatok is. Az amerikai szakszervezeti vezető így folytatta: Örömmel kell üdvözölni a szabadság erőinek újbóli feltámadását Lengyelországban. Arra az ígéretre kell rábírnunk a Szovjetuniót, hogy nem folyamodik katonai fenyegetéshez és agresszióhoz Lengyelországban, és nem avatkozik be Lengyelország belügyeibe.

Varsó. A Lengyel Írószövetség üdvözlő táviratot intézett a Magyar Írószövetséghez. Veletek vagyunk abban a küzdelemben, amely ma a szocializmus és a demokratizálás erőinek győzelméért folyik – mondja a lengyel írók távirata. A

varsói rádió jelentése szerint a poznani perek 94 vádlottját szabadlábra helyezték. A lengyel állami főügyészség tegnap elrendelte a poznani perek vádiratainak felülvizsgálását és javaslatot tett mindazok szabadon bocsájtására, akiket nem vádolnak gyilkossággal, vagy rablással.

Rabat. Marokkóban folytatódnak a franciaellenes tüntetések és terrorcselekmények. A tüntetéseket öt algériai nacionalista vezető letartóztatása robbantotta ki. Terrorista csoportok Machnas közelében felgyújtottak 38 tanyát és megölték 29 európaikat. Zavargásra és tüntetésekre került sor Tuniszban is. Több kereskedés ablakait betörték, autókat gyújtottak fel és megtámadtak európaiakat. Líbiában tüntető csoportok vonultak a francia és az angol követség elé és követelték az algériai vezetők szabadon bocsájtását.

22.10: Reflektor

Gallicus rovata

Ki a felelős?

Isméltés, elhangzott: 18.25-kor, 20.35-kor és a 21.00-kor

KARHATALOM TAGJAI ÉS PÁRFUNKCIONÁRIUSOK! A NÉP OLDALÁN A HELYETEK! HAZAÁRULÓ, AKI A NÉP ÉS A RENDSZER HARCÁBAN NÉPE ELLEN FORDUL!

22.20: A magyar események visszhangja

Kova Kálmán rendkívüli riportja⁷⁰

A semleges Svédország reakcióját találóan tükrözik a vezető lapok főbb címei. Dagens Nyheter: A magyarok szabadság jelszava: Rabok tovább nem leszünk! Stockholm Tydningen: A fiatal értelmiség áll a szabadságjogok követelésének élén; Expressen: A szovjet csapatok elnyomják Magyarországon a szabadságharcosokat; Afton Tydningen: Válságban az az emberi történelem leggonoszabb diktatúrája! Az Expressen felteszi a kérdést: Hogyan reagálnak vajon a magyarországi eseményekre Moszkvában? Lengyelországban Hruscsov teljes visszavonulót fűj. Meg nem erősített jelentések szerint telefonon kért bocsánatot Gomulkrától és megparancsolta a szovjet csapatoknak, hogy vonuljanak ki lengyel területről. De vajon Hruscsov elviseli-e még azt az újabb vereséget, amelyet a magyarországi felkelés jelent az egész szovjet világbirodalom számára? A Stockholmban akkreditált kommunista magyar követség a Svédországban élő magyarok tüntetésétől tartva rendőri védelmet kért. Ugyanakkor a követség megtagadott minden felvilágosítást arra vonatkozóan, hogy mi lesz a vásárnapra tervezett magyar–svéd futball mérkőzés sorsa. A svéd csapat utazását további intézkedésig leállították.

New Yorkból késő este érkezett a következő tudósítás a Szabad Magyarorszag Hangjához. A milliós példányszámban megjelenő amerikai lapok első oldalára a mi ügyünk került. Az újságok címlapján magyarországi jelentések, amelyek e pillanatban a világpolitika legérdekesebb eseményei közé számítanak. A

⁷⁰ Konkoly Kálmán újságíró, a háború után Németországban élt, a Hungária című lap cikkírója volt. 1951–1956 között a SZER magyar osztály munkatársa. 1956 október 26-án Győrbe utazott, onnan tudósította a rádiót, interjúkat is készített. Visszatérve ÁVH-dokumentumokat vitt magával, amelyeket átadott egy amerikai újságírónak, ezért fegyelmi eljárással elbocsátották.

fejleményeket az új világ lakossága egyre nagyobb figyelemmel kíséri. Ugyanakkor az amerikai magyar szervezetek minden erejükkel hozzájárulnak az érdeklődés további fokozásához. Az Amerikai Magyar Szövetség rendkívüli ülést hívott össze. Elhatározták, hogy tüntető felvonulással tiltakoznak a szovjet csapatok véres magyarországi terrorja ellen. A szövetség felszólítja az üzemeket, vállalatokat és gyárakat, hogy magyar munkásai, tisztviselői vegyenek részt a felvonulásokon. A tömeg New York utcáin halad végig. Hatalmas táblákon követelik a szovjet haderők eltakarodását az ország területéről. New York-i tudósításunk így fejeződik be: Az Amerikai Magyar Szövetség, valamint a Magyar Egyházak és Társadalmi Szervezetek tíztagú küldöttsége felkereste John Foster Dullest, az Egyesült Államok külügyminiszterét. A küldöttség felhívta a figyelmet arra az önfeláldozó hősiességre, amellyel a magyar nemzet szörnyű elnyomatásában is ki mer állni a szabadság ügye mellé. Ez a küldöttség az Egyesült Államok kormányának támogatását és a szabad világ segítségét kérte az ellenállás hőseinek számára.

A PÁRTVEZETŐSÉG A MUNKÁSSÁGHOZ FORDULT, HOGY SEGÍTSE LETÖRNI A SZABADSÁGHARCOT. MUNKÁSOK! ÓRIÁSI A FELELŐSÉGTEK! A SZABADSÁGHARCOSOK A TI SZABADSÁGOTOKÉRT IS KÜZDENEK. A MUNKÁSOSZTÁLY ÉRDEKE, MÚLTJA ÉS JÖVŐJE SZOLIDARITÁST PARANC SOL!

22.35: Nemzetközi hírmagyarázat

Sebők Tibor rendkívüli kommentárja

Isméltés, elhangzott: 21.40-kor

RÖGTÖNÍTÉLŐ BÍRÓSÁGOK TAGJAI! A HALÁLOS ÍTÉLET JOGTALAN ÉS TÖRVÉNYTELEN! FELELNI KELL ÉRTE! A VÉGSŐ ÍTÉLETET A NÉP MONDJA KI!

22.45: Rendkívüli műsor

Molnár József írása

Isméltés, elhangzott: 17.45-kor és 19.15-kor

22.50: Széljegyzetek

Isméltés, elhangzott: 20.50-kor

23.00: Hírszolgálat

Budapest. A tüntetések a tegnap esti órákba vettek válságos fordulatot. Mintegy kétszázötvenezer ember gyülekezett össze a Parlament épülete körül és változásokat követelt a kormányban. Gerő jelent meg az egyik erkélyen, hogy beszédet intézzen a tömeghez, de lehurrogták. Ekkor harckocsik jelentek meg a tömeg szétszórására. A tüntetők megrohanták a harckocsikat, amelyek erre tüzet nyitottak. Ekkor lobbant lángra az elkeseredés olyan mértékben, hogy a békésnek indult tüntetések fokozatosan fegyveres felkelésbe mentek át.

A New York Times hangsúlyozza, hogy a vasfüggöny mögötti forradalmak már-már olyan arányokat öltöttek, hogy az egész nemzetközi helyzetet befolyásolják. A szabadság tüze fenyegeti a kommunista despotákat. Forradalom rázza a birodalmat, amelyet Sztálin épített ki. Új távlatok nyílnak meg előttünk, új reményeket keltve. A vasfüggöny mögötti forradalom a szabadság és függetlenség visszaszerzésére irányul, amely azt jelenti, hogy a rabságba döntött népek

meg akarnak szabadulni a szovjet gyarmatosítóktól. A New York Times ez után azt fejtegeti, hogy ha a Szovjetunió erőszakos eszközökhöz akarna folyamodni, a forradalom letörésére, valószínűleg még nagyobb veszélyeket idézne fel.

Bécs. Az osztrák légi forgalmi társaság értesülése szerint a szovjet hatóságok rendeletet adtak a szovjet személyszállító gépek pilótáinak, amelyben megtiltották, hogy a gépek magyar földön leszálljanak, vagy átrepüljék a magyar légteret.

23.10: Nemzetközi sajtószemle

Isméltés, elhangzott: 19.50-kor

KARHATALOM TAGJAI ÉS PÁRTFUNKCIONÁRIUSOK! A NÉP OLDALÁN A HELYETEK! HAZAÁRULÓ, AKI A NÉP ÉS A RENDSZER HARCÁBAN NÉPE ELLEN FORDUL!

23.20: Az 1848-as márciusi napokról

Vasvári Gergely rendkívüli riportja

23.47: Rákóczi-induló

GERŐ ÚJRA ELSŐ TITKÁRA A PÁRTNAK! GERŐ LÖVETETT A NÉPRE! GERŐ ERNŐNEK PUSZTULNIA KELL!

23.50: Rendkívüli műsor

Molnár József írása

Isméltés, elhangzott: 17. 45-kor, 19. 20-kor és 22. 45-kor

23.55: Kedves Hallgatónk!

Napi műsorunkat most befejezzük. Negyven perc múlva azonban ismét jelentkezünk. Éjszakai különprogramot közvetítünk a 417 méteres középhullámon, valamint a 19, 25, 31, 41 és 49 méteres rövidhullámon. Mai adásunknak vége. Búcsúznak, Kedves Hallgatónk. Ebben a percben azokra gondolunk, akik életüket adták nemzetünkért és azokra a hősökre, akik küzdenek a szabadságért! Minden igaz magyarral együtt hisszük, hogy az áldozat nem hiábavaló és meg hozza népünk szabadságát!

HIMNUSZ

Standeisky Éva

„FORRADALOMCSINÁLTA NÉPKÉPVISELETEK”

Helyi hatalom az 1956-os forradalomban

„A demokráciát leépítő Rákosinak, úgy rémlik, ha sikerült is a pártokat szétmorzsolnia, de a népben feltámadt önkormányzati hajlamot és készséget nem sikerült megtörnie. Ezek nyomokban jelentkeztek, az országban mindenütt, mintegy az anyaföldből bukkanva ki, mihelyt a Sztálin-szobor inogni kezdett [...] Nyilvánvaló, hogy a forradalom valóságos szervei nem az újjáéledt pártok, hanem az újonnan született nemzeti bizottságok és forradalmi tanácsok. A fölkelt nép ezekbe úgy rendeződik, mint a dagály hullámokba a parton: ők a forradalomcsinálta népképviseletek.”

(Szabó Zoltán)

Írásomban a következő kérdésekre keresem a választ: Hogyan zajlott a forradalom napjaiban a helyi hatalomváltás? Milyen szerepet játszottak ebben a helyi hagyományok? Miért alakultak át egyes forradalmi szervek többször is? Milyen volt a forradalmi szervek viszonya egymáshoz? Létezett-e hierarchia? Intézményesíthetők-e a közvetlen demokrácia formái?

A társadalom intézményi struktúrája felbomlott 1956-ban. Régi-új közösségi formák jöttek létre a lerombolt, illetve az átalakított, kisajátított intézmények helyett.

A forradalom – határhelyzet (antropológiai fogalommal liminalitás), amely teret ad az addig lefojtott energiáknak, és az emberek között új érzelmi és funkcionális kapcsolatot teremt. Átmenet a struktúra közvetettsége és a communitas közvetlensége között. A communitas ott jön létre — írja Victor Turner — ahol érezni lehet a struktúra végét. Martin Bubert idézte: „A közösségben az emberek sokasága nem egymás mellett (és hozzátehetnénk, nem egymás fölött és alatt) él, hanem *együtt*. És ebben a sokaságban, bár egy cél felé mozog, mindenhol dinamikus egymás felé fordulás, az *Én Te* felé fordulása tapasztalható. A közösség nem más, mint a közösség megvalósítása.”¹ Valami ilyesmi történt Magyarországon 1956 őszén.

Pártállami próbálkozások

A hatalomváltás kétfelől közelíthető meg, s ezt a distinkciót az indítékok és a tartalmi különbségek mellett a történések időbeli rendje is indokolja. A kommunista párt helyi vezetői és a Magyar Dolgozók Pártjától függő helyi álla-

¹ Victor Turner: Liminalitás és communitas. In: Politikai antropológia. Szerk. Zentai Violetta. Budapest. Osiris–Láthatatlan Kollégium, 1997. 60.

mi funkcionáriusok számukra szokatlan és szinte kezelhetetlen helyzetbe kerültek a forradalom kitörése után. Továbbra is követték volna a Budapestről jövő instrukciókat, ezek azonban ellentmondásosak voltak, állandóan változtak, s főként nem a helyi körülmények ismeretében születtek. Október 28-ig az volt a „hivatalos” álláspont, hogy ellenforradalmi erők kihasználva a reformkezdeményezők jó szándékát, puccsal kívánták megdönteni a népi demokratikus rendszert. Ennek megfelelően kellett a helyieknek eldönteniük, hogy minek minősítik az egyre indulatosabb és radikálisabb helyi csoport- és tömegjelenségeket: jó szándékú, rendszerkorrekciós próbálkozásoknak vagy a felhergelt csőcselék rendszerellenes randalírozásának. S e két szélsőség között is lehetett számos átmenet. A helyi vezetőkön múlt, hogyan reagálnak a szokatlan helyzetre. Két megoldás tűnt kézenfekvőnek: a tüntetők, a változást követelők mellé állnak vagy erőszakkal kísérelnek meg gátat vetni a megmozdulásoknak. A döntést számos tényező befolyásolta. Ilyen volt például a vezetők reformhajlandósága, személyes tulajdonságaik — reagáló- és szervezőképességük, a rendkívüli helyzetet kezelni tudó kreativitásuk —, viszonyuk munkatársaikhoz — a közigazgatás, az erőszakos szervezet vezetőihez —, a helyi szellemi elit képviselőihez stb. Mozgásterük attól is függött, hogy kik voltak a velük szembenállók, milyen elveket képviseltek, hogyan cselekedtek. A helyi események alakulása e bizonytalansági tényezők együtthatásától függött.

Az helyi MDP- és tanácsfunkcionáriusok hatalommegtartó kísérletei

Az 1950-ben szovjet mintára létrehozott tanácsrendszer a forradalom alatt több lépcsőben alakult át, bomlott le. A legtöbb helyen az 1954-es Hazafias Népfront újjáélesztésében bízó antisztálinista kommunisták voltak azok, akik — jó politikai érzékről téve tanúságot — szorgalmazták a helyi néphatalmi szervek létrehozását: a „nemzeti bizottság” elnevezést is nem egy helyen ők javasolták.² A helyi párt- és tanácsi vezetők összefogtak a hozzájuk hasonlóan gondolkodó helyi népfrentvezetőkkel, s így ideig-óráig ellenőrzésük alatt tudták tartani az eseményeket, sőt, nem egy településen befolyásolni is tudták a történések menetét. A forradalom első napjaiban, a sztálinizmusban és Rákosi-ban csalódott kommunisták közül számosan meg voltak győződve arról, hogy ha Nagy Imre — aki szovjet és magyar párt döntés alapján október 23-án éjjel újra miniszterelnök lett —, visszatérhet az 1953–54-es politikai vonalához, a tömegindulatokat a számukra is kívánatos követelések elfogadásával le tudják csillapítani, és a párton belüli elitcsere után a szocializmus építése „magyar módra” folytatódik majd tovább. A helyi reformhajlandóságú pártbizottsági és tanácsi vezetők úgy gondolták, hogy addig is, amíg Nagy Imre a „pártvezetés foglya”, saját településükön a hajdani, Nagy Imre-i reformok szellemében cselekszenek, s a miniszterelnököt pedig táviratokkal, telefonokkal, küldöttségekkel ráveszik arra, hogy zárkózzék fel hozzájuk. A megyei MTI-jelentések alap-

² A forradalom alatt létrejött új, változatos elnevezésű helyhatalmi szerveket összefoglaló néven forradalmi bizottságnak nevezem, az intézményi — munkahelyi — forradalmi szerveket pedig munkástanácsnak.

ján készült október 27-i összefoglaló a szocializmus megmenthetőségében bízó, reformszellemű kommunisták és párton kívüli híveik nézeteit tükrözi; kiolvasható belőle a kormány késlekedése miatti aggodalom, valamint az a vélekedés, hogy bölcs kormánydöntéssel a jobbratulódás megállítható: „A mozgalom követeléseai mindenütt csaknem azonosak és lényegükben szocialista demokratikus jellegűek, nem törnek a népi hatalom, a munkáshatalom létre. Ahol a helyi pártszervek magukévá tették a mozgalom célkitűzéseit, ott nem került sor lényegében e szervezetek s egyes személyek elleni megmozdulásokra, s a pártszervek bizonyos konzekvenciák levonásával tevékenyen bekapcsolódtak a helyi forradalmi szervek munkájába. [...] Sürgetőnek látszik a helyi szervek: a forradalmi bizottmányok és munkástanácsok stb. elismerése, főbb követeléseik azonnali megvalósítása, mert csak ez biztosítja, hogy széles tömegek támogatását élvező forradalmi szervek együttműködjenek a kormánnyal.”³

A hatalom megtartása érdekében kompromisszumokra hajló helyi kommunista vezetők — várakozásaikkal ellentétben — csupán néhány megyében tudták befolyásolni az eseményeket. A legismertebb példa Miskolc, ahol az 1953-ban váratlanul a hatalom legfőbb körébe került, majd Rákosi visszatérével megyei párttitkárrá visszaminősített Földvári Rudolf kísérelte meg a helyi forradalom csillapítását.

Debrecenben — ahogy a korabeli MTI-jelentésben olvasható — a „párt beleegyezésével alakult meg a szocialista forradalmi bizottmány”, vagyis a megyei pártbizottság elfogadta az október 23-i egyetemi diákgyűlés programját.⁴ A Zala megyei kommunista vezetők is megpróbálták előre menekülni: már október 23-án követelték Nagy Imre bevonását a vezetésbe.⁵ Bács-Kiskun megyében október 24-én ~~el~~rálták a helyi párt és tanácsi vezetők a Központi Vezetőséget.⁶

Szegeden október 25-én éjjel a városi párt- és állami vezetők megállapodtak a felkelőkkel, hogy a munkahelyeken munkástanácsokat alakítanak, és ezek képviselőiből városi forradalmi bizottságot hoznak létre.⁷

A győriek 27-én, Nagy Imre október 28-i deklarációja előtt egy nappal elismerték a forradalmat, a szolnokiak pedig — kissé bizonytalankodva ugyan — már két nappal korábban.⁸

A győri Ideiglenes Nemzeti Tanács abban is megelőzte a kormányt, hogy egy nappal Nagy Imre nyilatkozata előtt javasolta a falvak lakóinak, hogy köztiszteletnek örvendő helyiekből alakítsanak „a helyi tanácsoknál ideiglenes nemzeti tanácsokat”, melyeknek feladata „a közösség értékének gondos megőrzése, a nyugalom és a rend biztosítása”.⁹ A szövegből nem derül ki egyértelműen, hogy a győriek az új szerveket a meglévő tanácsok *mellé* vagy *helyett* szán-

³ *Litván György*: Vidéki helyzetkép, 1956. október 23–27. (Forrásközlés) *História* 1995. 7. 34.

⁴ Uo. 32.

⁵ Zala, 1956. október 23. Rendkívüli kiadás.

⁶ *Népújság*, 1956. október 24.

⁷ 1956 kézikönyve. I–III. köt. Főszerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. I. köt. (A továbbiakban: *Kronológia*.) 95.

⁸ „Nehéz forradalmi idöket élünk, feltámadt a nép igazi alkotóereje.” *A Nép Lapja* október 27-i számát idézi *Molnár János*: A politikai struktúra változásai 1956 őszén Magyarországon. *Párt-történeti Közlemények*, 1988. 2. 94.

⁹ A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23–november 9. Szerk. Varga László, Kenedi János. Budapest, Századvég–Nyilvánosság Klub, 1989. 46.

ták-e: a gyakorlat majd mindkettőre mutat példát. (Az új helyhatalmi szervek spontán — megyei felszólítás nélkül is — megalakultak.)

A vidéki pártvezetők szembefordulása az országos pártvezetéssel nem óvta meg őket a széteséstől: néhány nap elteltével teljesen kiszorultak a hatalomból. Rugalmasságuk ellenére — a megyei pártbizottság tagjai is részt vettek az október 23-i esti tüntetésen — hasonló sorsra jutottak a szegedi kommunista vezetők és a Győr-Sopron megyeiek is.

Október 26-án az MDP vezetése úgy próbálta kézben tartani az elszabaduló indulatokat, hogy — az ötletet a nála hitelesebbnek tartott szakszervezetek kezdeményezésének feltüntetve — üzemi munkástanácsok létrehozását javasolta. Szolnokon a megyei pártbizottság tagjai különösen szívükön viselték, hogy a központi intencióknak megfelelően a párt szervezze meg a munkástanácsokat, mielőtt mások más programmal megtennék helyettük: még követeléslistát is összeállítottak számukra.¹⁰ Ők javasolták, hogy a megyei hatalmi szervnek „munkástanács” legyen a neve. A megyei párttitkár alkalmazkodóképességét bizonyítja, hogy 26-án, a délelőtti nagygyűlésen beszédét a következő szavakkal kezdte: „Nehéz forradalmi időket élünk, feltámadt a nép igazi alkotóereje.” Ő vette rá a város egykori népszerű szociáldemokrata vezetőjét is arra, hogy vállalja el a Szolnok Megyei Forradalmi Munkástanács (gyakorlatilag csupán a város) elnöki posztját. Dancsi József fűtőházi vízműlakatos vonakodva állt kötélnek. Bár a pártbizottság feloszlott, tagjai közül többen átkerültek a Munkástanács intéző bizottságába, ahol így megmaradt a baloldali túlsúly. A testületbe beválasztott szolnoki egyetemi oktatók képviselték a testületben a „radikális jobboldalt”. A szolnoki átalakulás a forradalmi békés hatalomátvétel, a tárgyalásos, vér nélküli rendszerváltás példája.¹¹

Az első „munkástanácsok” eredetileg és alapvetően a kommunista hatalommentés céljait szolgálták, de már megalakulásukkor nem egy helyen „túlnőttek” ötletadóikon: több városban és megyei központban a helyi kommunista hatalom — a párt és a tanács — helyett már 26-án a változást akaró egyetemi hallgatókból és oktatókból, valamint a gyárak többnyire MDP-tag értelmiségéből alakult új hatalmi csoportosulások formálták a helyi közvéleményt úgy, hogy ugyanakkor idomultak is a helyi forradalmi igényekhez. Ez történt például Szolnokon, Veszprémben, Pécsen és Egerben.¹²

A fővárosban és egyes nagyvárosokban a szakszervezeti vezetők, vagyis a pártállamosított szakszervezeti központ (Szakszervezetek Országos Tanácsa) és megyei központjainak élén álló funkcionáriusok is az MDP segítségére siettek: pozíciójuk függött attól, hogy meg tudják-e állítani a bomlást. Az MDP vezetése a rádión keresztül úgy állította be a történeteket, mintha a megyei munkástanácsokat a kormányt támogató helyi üzemek munkástanácsai hozták volna létre.¹³ Valójában ezek a megyei „munkástanácsok” nem választott szervek,

¹⁰ Molnár: i. m. 94.

¹¹ Cseh Géza: Szolnok és Borsod-Abaúj-Zemplén megye kapcsolata az 1956-os forradalom időszakában. In: Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 2. Miskolc és Északkelet-Magyarország 1956-ban. Szerk. Á. Varga László. Budapest, Nagy Imre Alapítvány, 2003. 167–173.

¹² A forradalom hangja. I. m. 126.

¹³ Uo.

hanem a krízishelyzetet ily módon megoldani kívánó helyi vezetők részben felülről inspirált, részben helyben is támogatott testületei voltak: a rendszerváltó idők átmeneti, felemás képződményei.

A „munkástanács” elnevezés egyrészt a térség alapvetően ipari jellegével, másrészt átvétellel, utánzással — például Nyíregyházán — magyarázható olyan esetekben, amikor települési vagy területi forradalmi szerv kapta ezt a nevet. Nem kizárt, hogy a forradalom első napjaiban a kommunista reformszándék, a „munkásosztály vezető szerepére” épülő ideológia is szerepet játszott a „munkás” szó preferálásában.

Kaposváron az MDP megyei bizottsága és a szakszervezetek megyei tanácsa úgy próbálta levezetni a feszültséget, hogy az üzemekben, intézményekben és a termelőszövetkezetekben 26-án és 27-én munkástanácsok létrehozását kezdeményezte: maga irányította a választásokat a Vaskombinátban, a Gépjavító Vállalatnál és a Kiskereskedelmi Vállalatnál. Számítása azonban nem vált be: a radikalizálódást „felülről” már nem lehetett befolyásolni.¹⁴

Azokban a megyékben, ahol nem voltak tömegeket foglalkoztató üzemek, és ahol jó hagyományai voltak az 1947 után felszámolt pártok társutas vezetőivel való együttműködésnek, a helyi kommunista vezetők nemzeti bizottság létrehozásával próbálták megtartani hatalmukat, vagyis felújították azokat a koalíciós hagyományokat, amelyeknek csirái már 1956 késő nyarán, kora őszén is megjelentek, s amelyek létjogosultságát október 30-án deklarálta Nagy Imre.

A hatalmukat féltők engedménypolitikájuk következményeibe nem gondoltak bele. Átmeneti sikereiket alapvetően annak köszönhatték, hogy a felkelőket ekkor még nem osztotta meg a győzelem természetes velejárója: a sokféleségből következő hatalmi versengés. A Vas megyei hatalmi elit előremenekülő csoportja — J. Kiss Ernő megyei tanácselnök és Kovács László, a megyei pártbizottság MDP-titkára — az események megítélésében fordulatot hozó október 28-i miniszterelnöki bejelentés előtt egy nappal megalakította az egykori koalíciós pártok képviselőiből a Nemzeti Bizottságot, amely feltehetően legitimitása erősítése érdekében bírálta „a budapesti kormányt”, felszólította, hogy az haladéktalanul kösse meg a kölcsönösség alapján a tüzszünetet a magyarországi szovjet parancsnoksággal”, és jelentse ki, hogy a szovjet haderőt 1957. január 1-ig kivonják Magyarországról.¹⁵ Másnap viszont a rádió a Szombathelyi Városi Nemzeti Tanács megalakításáról tudósított, amely egyértelműen kiállt a „nemzeti kormány”, vagyis az október 27-én bejelentett, módosított összetételű, de még a fordulat előtti — a forradalmat el nem ismerő — kormány mellett. Az országos változások két, homlokegyenest eltérő helyi megítélése kapkodására, összevisszaságra utal: tendencia nemigen olvasható ki belőlük.

Szolnokon is a koalíciós viszonyok felújításával próbálták a helyi vezetők feltartóztatni a bomlást. Az új közigazgatás élére — mint erről már szó esett — egy volt szociáldemokrata — Dancsi József — került, de a Munkástanácsnak több mint a fele az MDP-t képviselte (22-ből 12). A reformhajlandóságú funkci-

¹⁴ Kronológia, 123.; Ellenforradalom Somogyban. MSZMP Somogy megyei Bizottsága, Kaposvár, 1957. 26.

¹⁵ A forradalom hangja. I. m. 145.

onáriusok számítása bevált: a „kezdeményező védekezés” eredményeképp a legtöbb településen kommunisták, volt tanácsi vezetők lettek az új hatalmi szervek vezetői vagy résztvevői. Ehhez persze az is kellett, hogy a helyiek maguk is rokonszenvezzenek ezzel a kommunista reformer megoldással, s legyen némi bizalmuk régi vezetőikben.

Szekszárdon október 28-án a megyei pártbizottság kezdeményezésére azért ült össze a Hazafias Népfrent megyei bizottsága, hogy a kommunista párt e szervezeten keresztül befolyásolja a helyi eseményeket. Az eredeti szándékkal ellentétben a tanácskozás a korábbi helyi hatalom felszámolásának lett fontos állomása: itt javasolta az egyik résztvevő forradalmi bizottság létrehozását, ami felgyorsította a helyi rendszerváltás folyamatát.¹⁶

Összességében a megyék csaknem egyharmadában próbáltak a kommunista vezetők alkalmazkodni a tömeghangulathoz, így kísérelve meg hatalmuk átmentését. Egy-két nap leforgása alatt azonban a perifériára szorultak, s immár kívülről próbáltak hatni az új helyi irányításra. Veszprém megyében az intéző bizottsággá alakuló MDP-vezetés október 28-án, Vas megyében három nappal később támogatásáról biztosította a helyi forradalmi szerveket, és egyetértett követeléseikkel. Ennek ekkor már nem volt semmi jelentősége: épületeiket, autóikat felajánlás nélkül is elvették volna, a Magyar–Szovjet Társaság pedig magától is feloszlott.¹⁷

Nagyivánon a megdöntött rendszer helyi vezetői a forradalom alatt mindvégig megőrizték befolyásukat, ami kivételesnek tekinthető. Ebben a Szolnok megyei községben a régi helyi állami és pártvezetés élvezte a lakosság bizalmát. Ezen a településen hagyományosan nagy tábora volt a kommunista pártnak.¹⁸ Az 1945-ös országgyűlési választásokon Nagyivánon 281-en (22,5%) szavaztak az MKP-ra, két évvel később pedig már 421-en (37%), jelentősen meghaladva az országos átlagot (17%, illetve 22%).¹⁹ 1956. október 23-át követően a nagyivániai ellenszegültek a megyei pártbizottság utasításának: nem engedték meg, hogy a községi tanács forradalmi tanácsá alakuljon. A megyei vezetőket nyilván opportunistáknak, a munkáshatalom elárulóinak tartották. A térsztagok vadászpuskával felszerelve őrizték a helyi szovjet emlékművet. Amikor a helyiek egy részének nyomására mégis megalakult a forradalmi bizottság, vezetőjét hetven térsztagból álló küldöttség lemondatta, hiába támogatta őt a kunmadarasi repülőtérről érkező tucatnyi fegyveres honvédtiszt. Ezen a településen a református lelkész is a régi vezetők mellé állt.

¹⁶ Kronológia, 135. Vö. *Orgoványi István*: Tolna megye. In: A vidék forradalma, 1956. I–II. köt. Szerk. Szakolczai Attila, Á. Varga László. Budapest, 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, 2003–2006. II. köt. 859–396.

¹⁷ Veszprémi Népújság, 1956. október 29. és Vasi Hírlap, 1956. november 1. L. *Molnár*: A politikai struktúra... I. m. 95.

¹⁸ *Balázs Béla*: Népmozgalom és nemzeti bizottságok, 1945–1946. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1961. 50.

¹⁹ *Hubai László*: Magyarország XX. századi választási atlasza, I–III., CD-ROM. Budapest, Napvilág Kiadó, 2001.

A Hazafias Népfront mint közvetítő

A Hazafias Népfront megyei, járási és — kisebb mértékben — helyi szerveinek számos településen azért jutott döntő szerep a forradalom első napjaiban, mert a helyzet megmenthetőségében reménykedő kommunisták a népfront helyi vezetőit tolták előtérbe, abban bízva, hogy „semlegesességük” kifogja a szelet az antikommunista szélsőségesek vitorlájából. Nem egy helyen rájuk építettek a forradalom első hetében azok is, akik félték a hatalom bosszújától, s nemigen hitték, hogy az országban lévő szovjet csapatok és a magyar erőszak-szervek nem torolják meg az ellenük lázadókat.

Nem tisztázható egyértelműen, hogy a Hazafias Népfront hatalommentő célú felhasználásának ötlete Budapesten vagy — többnyire egymástól függetlenül — az egyes megyei pártbizottságokon és tanácsokon született-e, ami azért nem különösebben fontos, mert ez utóbbiak élén is kommunisták álltak.

A kommunista párt és a Hazafias Népfront együttműködése a forradalom első napjaiban, a Somogy megyében történetekkel illusztrálható. A kommunisták Kaposvárott az elégedetlenkedők semlegesítésére mérsékelt reformprogramot tettek közzé.²⁰ A helyi kommunista vezetők a Petőfi Kör mintájára alakult, pártellenzékinek számító Zrínyi Miklós Körön keresztül próbálták az MDP tekintélyét megőrizni. A kör aláírásával megjelent röplap tudósította a kaposváriakat és a megye lakosait arról, hogy az „üzemek és szervezetek megválasztott küldöttei” megalakították az Ideiglenes Nemzeti Forradalmi Bizottságot. Október 27-én Somogy Megyei Nemzeti Tanács alakult meg, amely a korábbi, a kommunista alapítású Forradalmi Bizottság némileg radikálisabb változata volt. 28-án tartott ülésükön felvetődött, hogy meg kéne rostálni a helyi párt- és tanácsi apparátust. Most a Hazafias Népfront lett az átmentő próbálkozásoknak keretet adó szervezet. „A Hazafias Népfront legyen a népi-nemzeti egység megtestesítője, a különféle pártok, szervezetek és ezeken kívüliek összefogója” – olvasható a 16 követeléspontra tartalmazó nyilatkozatukban.²¹ A Nemzeti Tanácsnak egyetlen olyan követelése volt, amely nem illett a langyos programpontra közé: Mindszenty József szabadon bocsátása és hercegprímási működésének sürgetése. A követelések összeállítói azért távolodtak el saját felfogásuktól ennyire messzire, mert úgy gondolhatták, ezzel az engedménnyel többet nyernek, mint veszítenek: lecsillapítják a főként katolikusok-lakta somogyiak elégedetlenségét. „A megyei iroda — számolt be Gazda János november 30-án a Népfront helyi tevékenységéről — a forradalmi idők főhadiszállásává vált. 5-6 községi bizottság keresett fel bennünket naponta, hogy mit tegyenek, mert ha ők nem tesznek semmit, majd tesznek azok, akik Budapestről és máshonnan jönnek. Amikor a 16 pontot kiadtuk, megalakult a Forradalmi Tanács, a megyei forradalmi intézőbizottság, amelybe nekünk sikerült igen megbízható, párthű, marxista és nem sztálinista elemeket beépíteni a munkások, honvédség, dolgozó parasztok részéről. A forradalmi bizottság igen ésszerűen és tárgyilagosan

²⁰ 1956 plakátjai és röplapjai. Október 22. – november 5. Összeáll., szerk. Izsák Lajos, Szabó József, Szabó Róbert. Előszó Kopácsi Sándor. Budapest, Zrínyi, 1991. 484., 486., 489.

²¹ Uo. 491.

végezte munkáját a megyében.”²² Itt a népfrenttitkár is tagja lett a megyei forradalmi bizottságnak, október 30-án azonban eltávolították a testületből.

A Népfrent helyi vezetőinek számos településen fontos szerep jutott a helyi hatalmi viszonyok megváltoztatásában, a tömegindulatok kordában-tartásában, a helyhatalmi szervek átalakításában. A legtöbb helyen keretet adtak a népgyűléseknek: vállalták levezetésüket, igyekeztek mérsékelni az indulatokat.

Székesfehérváron hat fiatal halálát okozó szovjet sortűz miatti tömeg-felháborodást a helyi Népfrent vezetőinek sikerült lecsillapítaniuk azzal, hogy a hitelét veszített helyi párt- és állami vezetés helyett intézkedtek: létrehozták saját embereikből a Nemzeti Bizottságot, mederben tartották a nagygyűléseket. Programot hirdettek, és ők jelöltették ki a küldötteket a Nemzeti Bizottságot kiegészítő és véglegesítő gyűlésre. A színházban, ahol az eseményre sor került, több mint hatszázan szorongtak. Ezen a tömeggyűlésen a Nemzeti Bizottság intéző bizottságát is megválasztották. „Igyekeztünk levezetni a nép hangulatát azzal is, hogy a követeléseket igyekeztünk teljesíteni. Le akarták mondani a párttitkárt, a hadsereg parancsnokát és az ÁVH vezetőjét. Ezt megelőztük azzal, hogy megbeszéltük ezekkel az emberekkel, hogy mondjanak le. A rendőrség és a hadsereg a forradalom mellé állt. Az ÁVH-t leszereltük, és saját biztonságunk érdekében összefogtuk, és lezártuk őket, hogy megvédjük az életüket” – számolt be a forradalom alatti székesfehérvári eseményekről a Népfrent helyi vezetője.²³ Maccechini József népfrenttitkár büszkén hivatkozott arra, hogy a Népfrent, az eredeti célkitűzésnek megfelelően, valódi tömegszervezet lett, miután képessé vált a nép érdekeinek képviselőjére, s mindezt a szocialista demokrácia alapján. A városi tanács változatlanul működött, politikai irányítását — mint legtöbb helyen az országban — forradalmi bizottság vette át.²⁴

Kecskeméten Mészöly Gyula, a megyei Hazafias Népfrent tudós elnöke a megyei pártbizottság sugalmazására és támogatásával lett az Ideiglenes Nemzeti Bizottság vezetője.²⁵

Számos megyei településen a népfrentszervezet alakult át forradalmi bizottsággá. Nyíregyházán a helyzet konszolidálódását az is segítette, hogy a Hazafias Népfrent megyei vezetője támogatta „Szilágyi polgártársat”, a megyei forradalmi bizottság vezetőjét: többször tárgyalt vele, és a felszámolt népfrentszervezet gépkocsiját a forradalmi bizottság rendelkezésére bocsátotta.

Szarvason az első helyi új öngazgatási szervet a járási népfrentbizottság hozta létre – 1945-ös mintára, de még pártok említése nélkül. A Szarvasi Járási Hazafias Népfrent Nemzeti Bizottsága „Magyar Honpolgárok! Hazafiak!” kezdetű, október 27-i keltezésű nyomtatott felhívásában nemzeti frazeológiába öltöztetett mérsékelt ígéretekkkel próbálta kifogni a szelet a vitorlából (a beadási kötelezettségek felülvizsgálata, a gyűlölt vezetők leváltása, a szabad hitoktatás

²² A Hazafias Népfrent 1956. november 30-i titkári értekezletének jegyzőkönyve. Magántulajdonban. (A továbbiakban: HNF jkv.) Figyeljünk a kor hivatalos bikkfa-nyelvére, valamint az utólagos öngazoló szándékra.

²³ Uo.

²⁴ In: A vidék forradalma, 1956. I. m. II. köt. 85–140.

²⁵ Mészöly Gyula Kossuth-díjas, a Duna-Tisza-közi Mezőgazdasági Kísérleti Intézet igazgatója.

bevezetése, a „komoly gazdapolgárok és az érett ifjúság” bevonása a közügyek-be stb.)²⁶ A magát Népfront-mezben túlmenteni akaró helyi vezetés már 28-án kénytelen volt meghátrálni: arányosítania kellett a Nemzeti Bizottságot, kiegészítve azt a parasztgazdákkal, a ktsz-be kényszerített kisiparosok és az 1948 után mellőzött értelmiség képviselőjével.

A fenti példák is mutatják, hogy a Hazafias Népfront helyi vezetői sikerebben alkalmazkodtak az október 23-a utáni változásokhoz, mint a helyi kommunista irányítók. A forradalom első hetében még nem egyszer „pártfeleteseik” álltak a népfrontosok mögött, de az állampárt gyorsuló bomlása átmeneti időre a népfrontpolitikuskoknak kedvezett, főként ott, ahol sikerült a helyieket meggyőzniük arról, hogy elvágják az őket a helyi kommunista vezetőkhez kapcsoló köldökzsinórt.

A „népfrontosok” közül különösen sikeres lett Győrben Szigethy Attila,²⁷ az egykori parasztpárti politikus, majd a pártállami érában országgyűlési képviselő, valamint Hódmezővásárhelyen, illetve Csongrád megyében (Szeged kivételével) a szintén parasztpárti Gyáni Imre, valamint az egykori szociáldemokrata, Erdei István. Mindhárman a kommunisták szövetségeseinek számítottak. Tekintélyük, emberségük hitelesítette politikai szerepvállalásukat, ami a forradalom második szakaszában már kevésnek bizonyult: további szerepük azon múltott, mennyire fogadja el őket az egyre inkább jobbra tolódó helyi vezetés. Szigethy Attila, ha hatalma korlátozódott is, a Dunántúli Nemzeti Tanács stratégiai fontossága miatt megmaradhatott Győr-Sopron megyei forradalmi bizottság, illetve a Dunántúli Nemzeti Tanács élén, Erdeit és Gyánit a radikálizálódó helyiek félreállították.

Számos helyen a népfrontvezetők hiába próbálták arra hivatkozva elfogadtatni magukat, hogy függetlenek a kommunista párttól, az emberek a forradalom radikálizálódásával egyre kevésbé hittek nekik. Hol alaptalanul, hol megalapozottan. Kalocsa népfrontbizottságának elnökét, aki pártonkívüli ügyvédnek volt, pártspiclinek nevezték, és elzavarták, miután rájöttek, hogy a pártbizottságra jár tanácsért.²⁸

Pécsen a Népfront vezetői érzékelték, hogy a helyiek a kommunista párt segédcsapatának tekintik őket. Kertész Endréhez, a megyei forradalmi bizottság — ott Munkástanácsnak hívták — elnökéhez fordultak tanácsért. Kertész azt javasolta: vonuljanak háttérbe, ne foglalkozzanak politikával. A Hazafias Népfront képviselői egyre inkább kiszorultak a megye településeinek forradal-

²⁶ *Pilishegyi Péter*: A forradalom Szarvason, 1956. október 24. – november 3. Szarvasi Krónika. 1996. 10. sz. 50–51.

²⁷ Szigethy október 25-én este érkezett munkahelyéről, Kapuvárról Győrbe. Az első ténykedése volt, hogy felhívta a Hazafias Népfront központjában régi ismerősét, Gosztonyi Jánost, hogy tájékozódjon, és tanácsot kérjen tőle. Gosztonyi javasolta, hogy az 1945-ös tapasztalatok alapján, „haladó erők” bevonásával alakítsanak nemzeti bizottságot. Ez lett a 26-án megalakított héttagú — köztük az egykori szociáldemokrata Szabó György, a kommunista Földes Gábor — Nemzeti Tanács, amely 28-án a városiak követelésére — köztük Rokop József, a Győri Tervezőiroda mérnöke és dr. Germán László egykori közjegyző — jobbra tolódott, és megyei szervvé alakult. BM-jelentés, 1958. január 8. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) III/1-4. Vö. *Szakolczai Attila*: Győr-Sopron megye. In *Szakolczai Attila* (szerk.) A vidék forradalma, 1956. I. m. II. köt. 141–210.

²⁸ HNF jkv.

mi bizottságaiból. Aki megmaradt, nem a Népfrontot képviselte, hanem személyében volt a helyiek előtt hiteles.²⁹

Veszprém megyében a megyei népfrontszervezet fokozatosan szorult ki a hatalomból: a Nemzeti Forradalmi Tanács olykor kikérte tanácsukat, és képviselőket is kértek tőlük. Amikor a megyei pártbizottság lapját megszüntették, az újság öt napig a Hazafias Népfront lapjaként jelent meg. A MEFESZ és a Népfront október végére jelentéktelenné vált. Bár még október 31-én is a Hazafias Népfront Veszprém Megyei Elnöksége játszotta a koordinátor szerepét, a Veszprém Megyei Nemzeti Forradalmi Tanácsba azonban már a forradalmi szervek és az újjáalakult pártok képviselői kerültek. Ezzel megszűnt a helyi Népfront vezetőinek, valamint az általuk támogatott új vezetőinek — köztük a Forradalmi Nemzeti Tanács elnökének — a befolyása a helyi események alakítására.³⁰

A Hazafias Népfront október 28-án, késő este két deklarációt is közzétett a rádióban. Az egyikben üdvözölte a forradalmat elismerő, késő délután elhangzott miniszterelnöki rádiónyilatkozatot, és felszólította a helyi népfrontbizottságokat, hogy alakítsák meg a megyei, városi, járási és a községi „nemzeti bizottságokat”, amelybe válasszanak „köztiszteletben álló, a nép bizalmát és szeretetét kiérdemelt hazafiakat”. A másikban az Országos Nemzeti Bizottság megalakulását adta tudtul, melyet a választott forradalmi önkormányzati szervek, a „nemzeti bizottságok” csúciszerveinek nevezett.³¹ A már megalakult forradalmi bizottságok tagjai elnéző fölényrel hallgathatták az adást. Leszűrheték belőle, hogy a Hazafias Népfront a kormány, pontosabban Nagy Imre hű támasza, és a kormányfőhöz hasonlóan az események után kullog.

Nagy Imre nem hivatkozott Országos Nemzeti Bizottságra, ami megkérdőjelezte a hirtelen feltűnő új országos szerv legitimitását. Az Országos Nemzeti Bizottság összetételéről, feladatköréről, elérhetőségéről semmit nem lehetett tudni, s ez így maradt a rákövetkező napokban is. Az új szervezet körüli bizonytalanság, a „semmiben lebegés” a kormánynak sem tett jót: azt sejtette, hogy az országos irányító szervek egymástól függetlenül, egymáshoz való viszonyukat nem tisztázva tevékenykednek.

Október utolsó napjaiban a legtöbb településen az új helyhatalmi szervek elsősorban saját gondjaikkal voltak elfoglalva, és nem a fővárosban székelő irányító központok létrejöttének furcsaságaira figyeltek. Ugyanakkor napról-napra szaporodtak az olyan ügyek — tulajdonrendezési, jótételi, igazságszolgáltatási, pénzügyi, igazgatási és egyéb problémák —, amelyek országos hatókörű intézkedést igényeltek volna. Az igény a forradalom szellemének megfelelő központi irányítás iránt október–november fordulóján vetődött fel igazán, és lett napról-napra erősebb, akkor, amikor a Hazafias Népfront, mint a kommunista párt háttérszervezete már végképp jelentőségét veszítette.

A gazdaparaszti hagyományokat őrző vidékeken — elsősorban a Dunántúlon — nem volt tekintélyük a többnyire mesterségesen életben tartott helyi népfrontképződményeknek. Ahol ideig-óráig cselekedni tudtak, ott is felváltot-

²⁹ Uo.

³⁰ *Standeisky Éva*: Veszprém megye. In: *A vidék forradalma*, 1956. I. m. II. köt. 397–436.

³¹ *A forradalom hangja*. I. m. 143.

ták őket a megelőző évtizedben gazdaságilag megnyomorított és mellőzött tulajdonos parasztság képviselői.

Egyes településeken a Népfront még az október 28-i kormányfordulat után is hatalmi tényező maradt, vagy szeretett volna az lenni. Dunapentelén — s már nem Sztálinvárosban! — a Hazafias Népfront városi vezetése október 29-én deklarálta, hogy tagjaiból alakítja majd meg a Városi Nemzeti Bizottságot.³² Tette ezt akkor, amikor a helyi önkormányzat új szerveként már napok óta működött a Forradalmi Munkás és Katona Tanács.³³

Karcagon és Kisújszálláson a népfrontos kommunisták még november elején is befolyásolni tudták a helyi történéseket. Kisújszállás Városi Forradalmi Bizottsága november 2-án ugyanazokat a reformkommunista követeléseket tette közzé, mint a karcagi MDP-szervezet október 27-én. A Nagy Imre vonalát követő, s feltehetően budapesti utasításokat is végrehajtó karcagi kommunisták a helyi Hazafias Népfronttal szerveztették meg a település forradalmi szervezetét, és ők tanácsolták, hogy a helyi üzemekben alakuljanak munkástanácsok.

Eszteregnyén november 1-jén a járási forradalmi bizottság és a helyi népfrontszervezet együtt kezdeményezte a község új vezetésének megválasztását. A lebonyolítás módja a szabályzatok szükségszerű hiányában — a forradalom önszerveződése még nem jutott el odáig, hogy létrehozzon szabálykidolgozó fórumokat, valamint az új elképzeléseket jóváhagyó törvényhozást — megegyezett az országban általánossal: a választás „jelölések nélkül”, „csupán a népakarat megnyilvánulására támaszkodva” zajlott. Az „elnök a népgyűlés által közfelkiáltással megnevezett személyeket, mint a nép jelöltjeit egyenként megnevezve a személyazonosság pontos megállapításával a nép döntésére hozott fel. A nép kézfelemeléssel szavazott. [...] A választás megejtése után indítványok hangzottak el. A felvetett kérdésekben, amennyiben az teljesen a nép döntésétől függött [vagyis nem igényelt a körülmények tisztázását szolgáló vizsgáldást – S.É.], a nép azonnal döntött, más javaslatok felterjesztését és további intézését a nép a megválasztott Községi Nemzeti Tanácsra bízta.”³⁴

„Önkormányzati hajlam”. A településeken belüli hatalmi átalakulás és szervezeti hierarchia

„Ne várjuk meg azt, hogy a megye vagy a kormány mit határoz.”³⁵ „A forradalom első szakaszát, a fegyveres harcot győztesen befejeztük. A forradalom második és nehezebb szakasza most kezdődik. A hatalom megerősítése, az elért eredmények megtartása és megőrzése, a még nem teljesített követelések kivívása.”³⁶ Az ország keleti (Sarkad) és nyugati (Veszprém) részéről származó két

³² 1956 plakátjai... I. m. 382.

³³ Uo. 386.

³⁴ Az 1956. november 1-jei népgyűlés jegyzőkönyve. '56 Zalában. A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai 1956–1958. Szerk. Csomor Erzsébet, Kapiller Imre. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1996. 190–191.

³⁵ Jegyzőkönyv a sarkadi forradalmi bizottság üléséről. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL), 290. f. 63. ő. e.

korabeli dokumentumrészlet magabiztosságról és tettekrekésztségről tanúskodik. Az a meggyőződés olvasható ki belőlük, hogy a helyiek magukra utaltan, országos irányítás nélkül is képesek saját szűkebb és tágabb közösségük életét megszervezni.

A forradalmi bizottságok önállóan dönteni képes, független, demokratikus népképviselői szervek voltak, amelyek élére — a hatalmi központosításra épülő diktatúra ellenpólusaként — általában a települések legmegbecsültebb, legtekintélyesebb lakói kerültek. A legtöbb forradalmi helyhatalmi szerv törekedett arra, hogy benne településük minden szociális és foglalkozási rétege, a településen található valamennyi vállalat és üzem kapjon képviselőt.

A vágyott önkormányzatiság főbb elemét a követeléslisták tartalmazták. Az egyenlő, titkos, közvetlen választást nem csupán országosan, hanem a településen is igényelték.³⁷ Ennek kitágítása volt a megszüntetett egyletek, körök, gazdaszervezetek, paraszti érdekképviselői szervek visszaállításának követelése. „A falu a helyi vezetőit is titkosan és közvetlenül válassza meg [...] A földműves-szövetkezeteknél valóságos önkormányzat legyen, a vezetőket a szövetkezeti tagság közvetlenül válassza meg” – foglalta követeléseit közé október 27-én a hajdúsámsoni Forradalmi Bizottság.³⁸

Nagy Imre október 28-án tartott beszédében — mint erre már a fentebbiekben utaltunk — utólag erősítette meg az új helyi végrehajtó szerveket: az önkormányzatok megújítását szorgalmazta, s azt ígérte, hogy a már megalakult forradalmi bizottságokat beépíti az államigazgatásba. Nagy Imre és hívei itt meg szerettek volna állni: azt remélték, hogy a helyi forradalmi szervek, miután a kormány teljesítette követeléseiket, engedelmesen felsorakoznak majd a központi akarat mögé. A jóváhagyó gesztus azonban elkésett: amit Nagy Imréék az engedmények maximumának gondoltak — a kormány deklarálja a népmegmozdulás demokratikus, nemzeti jellegét, legalizálja a forradalom helyi szerveit, tárgyalást kezdeményez a szovjet csapatok kivonásáról a szovjetekkel, leszereli az államvédelmet — a helyiek számára október 23-a után öt nappal már természetesnek tűnt, s immár új kívánalmak foglalkoztatták őket. Az október 28-i kormánynyilatkozat hatását csökkentette, hogy a csaknem mindenki által hallgatott Szabad Európa Rádió módszeresen lejáratta a forradalomhoz felzárkózni igyekvő kormányfőt: kommunistának, moszkovitának bélyegezte Nagy Imrét.

Az október 28-i kormánynyilatkozat bizonytalanságot tükröz: sejteti, hogy Nagy Imrének sem információja, sem elképzelése nem volt az új helyi hatalmi szervekről. Bejelentése megnyugtatta azokat, akik ódzkodtak minden felülről nem jóváhagyott cselekedettől, és bátorította a továbblépni szándékozók: az utólagos felsőbb jóváhagyás későbbi helyi intézkedéseikre is vonatkozhat. Az új öngazgatási szervek megalakulásának tudomásulvétele azonban

³⁶ Veszprémi röplap. Közli: 1956 plakátjai... I. m. 563.

³⁷ Az 1949-es alkotmányban mindez szerepelt, de a gyakorlat egészen más volt: az egy párti diktatúra eleve kizárt bármiféle szabad véleménynyilvánítást.

³⁸ 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. Az 1956-os forradalom Hajdú-Bihar megyei történetének válogatott dokumentumai. Szerk. Filep Tibor, Valuch Tibor. Debrecen, Az 1956-os Intézet Hajdú-Bihar Megyei Kutatócsoportja, 1993. 69–70.

nem erősítette, inkább gyengítette a kormányt: a jóváhagyást nem egészítették ki a továbblépéshez szükséges elképzelések, amelyekre pedig lett volna igény, és amelyeket így maguk az érdekeltek vetettek fel és valósítottak meg. Nagy Imre ismét lépéshátrányba került.

A hatalomváltásnak számos módozata volt. Több településen az addigi tanácsokat ellenőrző vagy felváltó forradalmi bizottságok vették át az irányítást. Sok helyen katonai tanácsok,³⁹ paraszttanácsok (is) alakultak, s igen gyakori volt, hogy a gyárak, vállalatok munkástanácsai jelöltek ki tagokat, ellenőröket a forradalmi helyhatalmi szervekhez.

Az események alakulását számos tényező befolyásolta: a régi vezetés helyi megítélése, a forradalom alatt élre kerültek személyes tulajdonságai, a település lakosságának összetétele, vagyoni, politikai, vallási megosztottsága, a fővárostól vagy a nagyvárosoktól való távolság, az információközvetítés módjai, a helyi katonai jelenlét stb. Ritka volt a gyökeresen forradalmi, már-már anarchista megoldás, amelyre Újpest a példa. Ott a helyiek teljes hatalomcsereét hajtottak végre, és a létrejött új helyi hatalom autarkiára rendelkezett be. Ahogy a megtorló hatóságok találóan megjegyezték: az újpesti vezető, Kósa Pál államot rendezett be az államban.⁴⁰ (A fővároshoz tartozó, de 1950 előtti különállásából adódó sajátosságait megőrző Újpest forradalmasodása Budapesten nem tekinthető tipikusnak. A fővároshoz csak hat éve tartozó település még őrizte az önálló önkormányzatiság emlékeit, s a város szívében történtek híre a közelség miatt késedelem nélkül juthatott el az újpestiekhez.)

A forradalmi bizottságok tevékenységük alapján két nagy csoportra oszthatók: azokra, amelyek változtatásokkal ugyan, de tovább engedték működni a régi államhatalmi szervet, vagyis a tanácsi apparátust, és csak politikai ellenőrzést gyakoroltak fölötte, valamint azokra, amelyek teljes egészében átvették a település irányítását, meghagyva természetesen azokat a tisztviselőket, akik nyíltan a forradalom mellé álltak vagy megbízhatónak bizonyultak.

A pártállami diktatúra választott önkormányzati testületeinek, a ritkán összeülő tanácsoknak nem volt igazán politikai jelentőségük. A forradalom előtti utolsó tanácsválasztás 1954-ben volt, amely a korábbiaknál némileg nagyobb teret engedett a helyi érdekeknek, és a diktatúra 1953 nyári lazulásának következtében a tanácsba bekerültek olyanok is, akik településük, járásuk, megyéjük szolgálatát fontosabbnak tekintették a központi igények kielégítésénél. Az 1954-ben újjászervezett Hazafias Népfront az 1955-ös rákosista visszarendeződés után leginkább a választott tanácsi testületeken keresztül őrizhette a Nagy Imre-féle mérsékelt reformperiódus értékeit. Ezzel magyarázható elsősorban, hogy nem egy tanácstag a forradalmi bizottságba is átkerült.

---

³⁹ 1956-ban a katonatanácsok elnevezés is előfordult. Itt a katonai tanács elnevezést használjuk: így az 1956-os katonai forradalmi szerveket könnyebb megkülönböztetni az 1918–1919-ban létesültektől.

⁴⁰ Budapest Főváros Levéltára (BFL), Fővárosi Főügyészség iratai, TÜK büntető iratok (XXV. 60/e.). Kósa Pál és társai-per. *Rainer M. János*: Helyi politikai szerveződés 1956-ban: az újpesti példa. In: *Az ostromtól a forradalomig. Adalékok Budapest múltjához 1945–1956*. Szerk. Bencsik Zsuzsanna, Kresalek Gábor. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1990. 101–112.

A demokratikus önkormányzatiság iránti megnövekedett igény a forradalom egyik legfőbb jellemzője. Több újonnan alakult forradalmi bizottság törvényes keretet kívánt szabni a változásoknak, amit az is bizonyít, hogy visszahívták a tanácstagokat.

A többnyire népgyűléseken, közfelkiáltással választott forradalmi bizottsági tagok a formálisnak tartott korábbi tanácstestület helyett képviselték a népakaratot. Legitimitásuknak eleve határt szabott megválasztásuk módja, hiszen csupán a forradalom idején aktív helyieknek köszönhették tisztségüket. Az adott körülmények között nem is volt mód másra: a minden választópolgár véleményére számító demokratikus választáshoz nyugodt körülmények, szervezettség és legfőképpen idő követeltetik: egyik sem a forradalmak sajátja. 1956-ban a minimális feltétel, az ideiglenes alkotmányozás lehetősége sem volt adott. A forradalmi önkormányzati testületek egyik alapvető funkciója az új, operatív irányító testületek megválasztása, illetve a régiék átalakítása, ellenőrzésük megszervezése lett.

Ellenőrzött, irányított pártállami tanácsok

„A községekben legnehezebb a helyzet, a pártszervezetek sehol sincsenek, nemzeti forradalmi bizottságok viszik az ügyeket. A forradalmi tanács sok helyen félreállítja a tanácsokat” – jelentette az MDP KV Somogy megyei instruktora.⁴¹

Jután birtokos parasztok döntöttek a helyi hatalomról: kilenctagú Gazdatanácsot alakítottak, és a kultúrteremben tartott falugyűlésen felmentették, ezután visszahívták a korábbi községi, járási és megyei tanácsi testületi tagokat, majd megválasztották az újakat, akik közé régi tanácstagok is bekerültek, immár legitim módon: az összegyűltek által szentesítve. Az ellenőrzésük alá vont tanács megmaradt: egyrészt, hogy folyamatos legyen az ügyvitel, másrészt hogy legyen idejük a végleges hatalomcsere előkészítésére. Az összegyűlt helyiek felhatalmazták a forradalmi bizottság funkcióját ellátó Gazdatanácsot a helyi irányítás ellenőrzésére, a nemzetőrség megalakítására és a helyi tulajdonviszonyok átrendezésének előkészítésére. A jegyzőkönyvet szövegező gazdatanács tagok gondosan ügyeltek arra, hogy demokratikus legitimitációjuk kitűnjön a szövegből: hangsúlyozták, hogy hatalmuk a népgyűlés döntésén alapul. „A gyűlés javaslatára feloszlatták az összes szervezeteket és bizottságokat, és elrendelték a megyei és járási tanács tagok azonnali visszahívását. [...] A gyűlés úgy határozott, hogy a vb-elnök, a vb-titkár és a párttitkár maradjon, és az új választásokig viseljék tisztségüket”. A gyűlés köteleességükre tette, „hogy munkájukat a továbbiakban becsülettel, a nép érdekeinek megfelelően” végezzék.⁴²

Kabán a „nép bizalmából” „felelős helyre ültetett” Forradalmi Bizottmány meghagyta a tanácsot, és maga alá rendelte azt. Állandó irányítóul saját

⁴¹ 1956. október 29. Vida István (szerk.): 1956 és a politikai pártok: politikai pártok az 1956-os forradalomban, 1956. október 23. – november 4. Válogatott dokumentumok. Szerk. Vida István. Budapest: MTA Jelenkorkutató Bizottság, 1998. 117.

⁴² Az 1956-os forradalom Somogyban. Válogatott dokumentumok. Szerk.: Szántó László. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1995. 95.

titkárukat, az egyik helyi tanárt jelölték ki, akinek munkáját naponként változó bizottmányi tagok segítették, akik egyben soros elnökként a titkár előljárói voltak. Úgy tervezték, hogy a kéthetenkénti tanácsüléseken a forradalmi bizottság valamennyi tagja megjelenik. A települést ténylegesen a naponta ülésező Forradalmi Bizottmány irányította, amely kiegészült a helyi üzemek forradalmi, ötös bizottságának képviselőjével. Meghívottként szívesen látták a MDP pártbizottságának titkárát, aki — elképzeléseik szerint — a szektásoktól megtisztult kommunista pártszervezeteket képviselte.⁴³

Vértesen a Forradalmi Bizottmány október 29-i ülését megközelítően nyolcvan helybeli követte figyelemmel. „Hajdú-Bihar megye a csendes felkelők kezén van” – jelentette ki az elnök. „Óvjuk meg emberi méltóságunkat, kötelezzenek minden eddigi tisztviselőt, hogy maradjon a helyén, lássa el továbbra is munkakörét, hogy felelősséggel tudja átadni eddig végzett munkáját. Ítélezésre és felelősségre-vonásra nincs jogunk, erre lesz hivatalos szerv” – olvasható az eseményt megőrkítő jegyzőkönyvben.⁴⁴

Szőllőgyörökön a lakosok 70%-a hozott létre „egy hivatalos szervet a közbiztonság, a közellátás és egyéb átmeneti problémák megoldására”. Meghagyták a tanácsot, de a helyszínen a 25 főről 35 főre kiegészített forradalmi bizottság alá rendelték. Egyetlen javasolt — Vleit Imre — nem került be a testületbe, „mivel személye a közvélemény előtt népszerűtlennek minősül, és a bizottság összetételét zavarná.”⁴⁵ Október 28-án tömeggyűlés jelölte ki az új községi vezetés további feladatait: „A népgyűlés úgy határoz, hogy a tanács csak a nemzeti bizottság irányítása mellett, határozata alapján lássa el és hajtsa végre a lakosság érdekében szükségessé vált teendőket. Ezért a tanács eddigi alkalmazottait munkaviszonyában meghagyja, azzal a kikötéssel, hogy az adószedő, begyűjtési megbízott munkáját ideiglenesen felfüggeszti. Megbízta a megválasztott vezetőséget, hogy a nemzetőrség megszervezését hajtsa végre.”⁴⁶

Csanádapácán a helyi tanács Munkástanácsá alakult át, majd megszervezte azt a csaknem másfélezer embert felvonultató nagygyűlést, amely megválasztotta az 50 tagú Forradalmi Munkástanácsot, melybe bekerültek régi tanácsi vezetők is. Egyikőjük a helyi végrehajtó szervnek, a nyolctagú intézőbizottságnak is tagja lett.⁴⁷

Karcagon a forradalmi bizottság csupán egy osztályvezetőt távolított el állásából, a vb-elnököt szabadságolták. A városi intézmények nem kívánatos vezetőit sem kellett leváltani: akik érezték a lakosság ellenszenvét, önként beadták lemondásukat (a két iskolaigazgató). A békés hatalomváltás a posztforradalmi időkre is kihatott. A november 4-e után újra a régi felállásban működő tanácsapparat a hónap végéig elismerte a Forradalmi Tanács hatalmi elsőségét, bár egyre kevésbé kérte ki véleményét, amit azért is megtehetett, mert az új kormány a régi tanácsot tekintette partnerének.

⁴³ 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. I. m. 76–77.

⁴⁴ Uo. 126.

⁴⁵ Az 1956-os forradalom Somogyban. I. m. 108.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ PIL, 290. f. 63. ó. e.

Szegeden a meglévő tanácsi apparátus mellett az üzemek és intézmények képviselőiből, „munkástanácsaiból” jött létre október 27-én az Ideiglenes Városi Munkástanács.⁴⁸

Zalaegerszegen a forradalmi szervek — a várost a Munkástanács, a megyét a Nemzeti Bizottság, majd a Nemzeti Tanács irányította — nem csupán a régi hivatalok politikai felügyeletét látták el, hanem szakmai feladatokat is megoldottak. A két tevékenységi formát egyébként is nehezen lehetett szétválasztani.

Sarkadon a tanácsapparátus megmaradt, tevékenységét a forradalmi bizottság ellenőrizte.

A helyi pártállami vezetés felszámolása

„A tanácsrendszer nullával egyenlő, a tömeg nincs a párt mellett” – konstátálta a helyzetet Mátészalka egyik új vezetője.⁴⁹

Az ország számos megyéjében hasonló módon zajlott a régi párt- és közigazgatási funkcionáriusok eltávolítása, anélkül hogy lett volna valamiféle közös forgatókönyv. Helyi sajátosságok természetesen mindenütt adódtak.

Bács-Kiskun megye valamennyi járásában a forradalom alatt élre kerültek a települések többségében szakmai és erkölcsi alkalmatlanságra hivatkozva távolították el a tanácsi vezetőket és az alkalmazottak egy részét, főként az adó- és a begyűjtési felügyelőket. Egy orosházi (Békés megyei) röplap név szerint is felsorolta az eltávolítandó vezetőket: a VB-elnököt és helyettesét, a VB-titkárt, az iparügyi előadót, a mezőgazdasági, pénzügyi osztály- és csoportvezetőt, a vezető és a beosztott adófelügyelőt.⁵⁰

A megyéből a Kalocsai járásról van a legtöbb adat. Bátyán a tanácsülés, vagyis még az 1954-ben a testületbe került tanácsstagok távolították el korruptnak és szakmailag alkalmatlannak tartott vezetőiket. Dunapatajról a VB-elnök és a VB-titkár elmenekült, számos településen a forradalmi bizottságok melesztették egykori vezetőiket.⁵¹

Nagykanizsán a leváltott városi vezető helyett a Nemzeti Bizottság egy régi közigazgatási szakembert választott a város élére.⁵² A járási forradalmi szervek munkatársai figyelmeztették a községeket, hogy a legyenek óvatosak a régi vezetők leváltásakor. Ha elszámoltatás, leltár nélkül bocsátják el állásukból a régieket, az esetleges sikkasztások, visszaélések nem derülhetnek ki, s a hiányosságok az újonnan választottakat terhelik.

Az is előfordult, hogy a forradalmi bizottság vezetője visszahelyezte tanácsi állásába a megfélemlített tisztviselőt. Ez történt például Nyírcsaholyban és

⁴⁸ 1956 plakátjai... I. m. 363.

⁴⁹ Felszólalás az 1956. október 27-i mátészalkai forradalmi bizottsági ülésen. *Dikán Nóra: Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/1–11. köt. Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, 1992–1997. I/2. köt. 84.*

⁵⁰ Röplap, 1956. október. 1956 plakátjai, 328.

⁵¹ L. részletesebben: *Iványosi-Szabó Tibor: A közigazgatás alakulása a mai Bács-Kiskun megye területén a polgári forradalom után.* In: Bács-Kiskun megye múltjából 15. Szerk. Tóth Ágnes. Kecskemét. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1999. 70–73.

⁵² 1956 plakátjai... I. m. 576.

Vásárosnaményban.⁵³ Szekszárdon mind a megyében, mind a városban október 30-án vette át a forradalmi bizottság a teljhatalmat a tanács vezetőitől: addig csak felügyelték, ellenőrizték őket. A tanácselnök funkcióját a Nemzeti Bizottság testületileg töltötte be, a végrehajtó hatalmat a VB-titkár és a tanácsi hivatal helyett adminisztrációs ötös bizottság látta el. Mint az országban a legtöbb helyen az új helyhatalom itt is támogatta a hatalmi elit cseréjét: az államigazgatási szervek és az állami vállalatok éléről azoknak a kommunista vezetőknek, akiknek irányító munkájával alárendeltjeik elégedetlenek voltak, távozniuk kellett.

Az 1945-i és az 1947-es országos választások helyi eredményei a legtöbb esetben megvilágítják a településen 1956 őszén történeteket.

Sellyén 1945-ben a szavazók 81%-a adta voksát a Független Kisgazdapárt-ra, a Magyar Kommunista Párt mindössze 6%-ot kapott (az országos átlag 17%), 1947-ben az MKP már (!) 11%-os eredményt ért el (az országos átlag ennek a duplája volt), a kisgazda- és a Barankovics-párt, a Demokrata Néppárt, valamint a Pfeiffer Zoltán-vezette Magyar Függetlenségi Párt a szavazatok hetven százalékát szerezte meg. A választási eredmények mögött felsejlik a helyi társadalom: a baranyai községben a lakosok többsége saját földjén gazdálkodott. A kommunista hatalomátvétel után a településen őket érte a legtöbb sérelem, ezért 1956 októberében igyekeztek kihasználni a lehetőséget a változásra. Ebben a baranyai községben a már október 26-án megválasztották a Munkás-Paraszt Nemzeti Bizottságot, amely még aznap felügyelete alá vonta a tanácsot és a rendőrséget (néhány rendőrt azonnal elbocsátott), feloszlatta (!) a járási pártbizottságot, lefoglalta személygépkocsiját, bevonta a fegyvereket. Mindezt azért, hogy öröködjének községük „nyugalma és békéje felett” (gátat emeljenek „az okatlan pusztításnak, melyet a 10 éven keresztül felgyülemlett sok keserűség okozott”) visszaállítandó a „tönkretett bizalmat”.⁵⁴ Amikor a pártbizottságiak sérelmezték az ellenük hozott intézkedéseket, azt a választ kapták, hogy „Selye község lakosságának kívánságára intézkedtek így”. A községi forradalmi szerv felülbírálhatta az intézményi, vállalati munkástanács-választásokat: legitimitására bizonyíték, hogy döntéseit elfogadták. Józanság, kiegyensúlyozottság, nyitottság, bölcsesség kellett ehhez. A bizottság nem helyezte vissza állásába a kommunista hatalomátvételkor elbocsátott segédjegyzőt, mivel a gazdák szerint „igen pökhendi volt”, de elutasította az egyik leváltott kommunista funkcionáriust is, aki nemzetőrnek jelentkezett. Érveik: az illető feloszlatta a kultúrrothton zenekarát, „mivel abban kulákok muzsikálnak”, káderjellemezésében „kulákokkonságnak” nevezte az egyik helybelit, aki emiatt nem kerülhetett egyetemre, valamint a helyi színjátszók megbízhatatlanságára hivatkozva megakadályozta, hogy a kultúrházban előadják *A kőszívű ember fiait*.

Tiszaföldváron sem a helyi pártbizottság, sem a helyi tanácsi vezetés képviselői nem kerültek be a forradalmi szervekbe. Az ok: „Tiszaföldvár 1950-ig járási székhely volt. Polgári iskolával, majd gimnáziummal, jelentősebb számú

⁵³ *Dikán*: i. m. I/2. köt. 92.; Uo. I/6. köt. 256.

⁵⁴ PIL, 290. f. 61. ő. e.

értelmiséggel rendelkezett, ahol még 1956-ban is sok, Budapestről kitelepített lakos élt, akik a közeli Tisza Cipőgyárban dolgoztak. A gyümölcsstermesztéséről és szeszfőzdeiről híres nagyközség gazdasági életére katasztrofális hatással voltak az 1950-es évek korlátozó intézkedései, a kötött gazdálkodás és a kisipar elsorvasztása. A bajokat csak tetézte az átlagosnál is merevebb helyi funkcionáriusok önkényeskedése.”⁵⁵

A forradalmi bizottságok létszáma és összetétele

Lehet-e számszerű kimutatást készíteni arról, hogy a települések hány százalékában jött létre új helyi hatalmi szervezet? Becslések szerint a települések 85–90%-ban. (Erre a belügyi jelentésekből és a bírósági iratokból lehet következtetni. Az 1957 májusában újjászervezett megyei politikai nyomozóosztályok kötelező feladatként 1959 közepéig folyamatosan gyártották jelentéseiket, összefoglalóikat, amelyekben tendenciózusan sorakoztak egymás mellett a nevek és az események. A járásokra, a járások községeire lebontott összefoglalók készültek. Ezek használatát a szándékos felnagyítások, félreértelmezések mellett az is megnehezíti, hogy egybemosódnak bennük a forradalom első és az azt követő napjainak eseményei, és hiányoznak belőlük azok az események, tények, amelyek a forradalmi bizottságok rendteremtő, humánus jellegét támasztják alá.)

Az *Új Zala* október 31-én tudósítása szerint Zala megye valamennyi járási székhelyén, valamint a megye falvainak háromnegyedében megalakultak a forradalmi bizottságok. November 1-jén már arról adott hírt a lap, hogy a zalaegerszegi járás 86 községében alakítottak forradalmi bizottságot. A korabeli adatok az ország valamennyi járására vonatkoztathatók. Ezt támasztják alá a restauráció időszakában született tanácsi iratok is.

Nem tudunk azonban különbséget tenni az éppen csak létrejött és a működő forradalmi bizottságok között.

„A községekben különféle elnevezések alatt (Munkás Tanács, Nemzeti Bizottság, Forradalmi Tanács stb.) 16–60 főből álló szerv vette át a munk. községi tanácsainak államigazgatási és államhatalmi tevékenységét. Kívánatos, hogy a községekben az ideiglenes nemzeti forradalmi bizottmányok létszáma a községek nagyságától függően 20–30 legyen. [...] A demokratikus közigazgatás kialakítása a forradalom vívmányainak megerősítéséhez és szabad életünk felvirágzásához vezet.”⁵⁶ A Egerben kinyomtatott korabeli röplap megállapítása a forradalom alatt létrejött helyi önkormányzati szervekről csaknem az egész országra általánosítható. A feladatkijelölés ugyanakkor — hasonlóan a kormánydeklarációkhoz — a „normális” időket idézte: amikor a helyi történéseket a központból jövő instrukciók határozták meg. A forradalom alatt megfordult az irány: a spontán kezdeményezéseket általánosították a helyi és az országos irányítók (egyes járási, megyei szervek és a kormány). Ők lettek a követők, s így mintegy a helyiek alárendeltjei.

⁵⁵ *Cseh*: i. m. 351–352.

⁵⁶ Közli: 1956 plakátjai... I. m. 434.

A helyi forradalmi szervek létszámát és összetételét a közkerölcs (megbecsültség, tekintély), az arányosságra törekvés (rétegelv), az ésszerűség (szakértelem, hatékonyság), a hitbéli (vallás) és a politikai meggyőződés (eszmei elkötelezettség, pártovatartozás) egyaránt befolyásolta. A felsorolás sorrendiséget is takar, bár számos településen más és más elemre kerülhetett a hangsúly, s az események alakulása is változtatható a prioritáson. A legszembetűnőbb, hogy a többnyire az október 30-a után színre lépő pártok részt kértek az irányításból, amit a rétegelvhez ragaszkodó forradalmi helyhatalmi szervek a legtöbb esetben ellenérzéssel fogadtak.

A fentieknek nem mond ellent, hogy számos olyan községről tudunk, ahol a forradalom alatti átalakítás mintát követett: a helyi irányítás megváltoztatásakor sok olyan település vette át a szomszédos település, a járás vagy a megye példáját, ahol nem volt meg a helyi kezdeményezőkézség, a szükség azonban arra ösztönözte a lakosságot, hogy megtalálja a rendteremtés új formáit. Különösen azokban a járásokban, megyékben volt így, ahol néhány nap alatt sikerült létrehozni a településeken is hasznosítható, a helyiek számára is rokonszenves új irányítási módokat. Ezekben az esetekben azonban nem az irányítási hierarchiába való betagozódásról volt szó, hanem kényszer szülte és meggyőződésből interiorizált mintakövetésről.

Karcagon, a népgyűlésen kiválasztódott töbttucatnyi forradalmi bizottsági tag testületük bővítésére és arányosítására felhívást tett közzé: „A Forradalmi Tanács felhívja mindazokat az üzemeket, szervezeteket, intézményeket, melyekben legalább 10-15-en dolgoznak, a Városi Forradalmi Tanácsba egy-egy tagot küldjenek be a legközelebbi ülésre. Ugyancsak felhívja a termelőszövetkezeteket, hogy minden 150 tag után egy-egy tagot küldjenek be. A küldötteket lássák el megbízólevéllel.”⁵⁷ A képviselődelegálás eltérő módja is a demokratikus igazságérzetből következett. A városban főként kisüzemek, kisvállalatok, valamint nagy termelőszövetkezetek voltak: valamennyi képviselőt csak úgy lehetett megoldani, ha a nagy létszámú munkahelyek több dolgozójuk után állítottak küldöttet.

Komádiban a „népi érdekképviselő” megteremtése melletti érvek a következők: „egy község, járás, megye, ország életében nem az ügyintézői teendők a lényegesek”, „szükségesek olyan szervek, illetve olyan érdekképviselői személyek, akik megszabják az ügyintézők részére az irányvonalat”, akik „a független Magyarország érdekében a magyar szellemnek megfelelően intézkednek és döntenek”. „A nép kebeléből megválasztott” bizottság „hivatva van ezen átmeneti időben és súlyos helyzetben a község életében előforduló szükségleteket ellátni, és a községet vezetni a hazafiság szellemében, a független Magyarországért vívott harcban. Éppen ezért vált szükségessé, hogy ezen a nagygyűlésen a község jellegének és összetételének megfelelő számú népi bizottmányt válasszon, kiket felhatalmaz az időnek és szellemnek megfelelően érző, személyek útján való cselekmények végrehajtására”.⁵⁸ A Forradalmi Bizottmány javaslatát a nagygyűlés részben felülbírálta, amikor a parasztképviselők számát hatról 12-re emelte, a kisipari szövetkezeteknek javasolt két képviselői helyet pedig

⁵⁷ *Karcagi Híradó*, 1956. november 1.

⁵⁸ 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. I. m. 112.

azzal utasította el, hogy ez a forma úgyis megszűnik. Az értelmiséget két fő, a kisipart és a kiskereskedelmet egy-egy fő képviselte. Az üzemek saját maguk jelölték munkástanácsi küldöttüket. Az ifjúság intézményes képviselőt fogadták el: a helyi Petőfi Kör és a Független Ifjúsági Szövetség egy-egy képviselőt küldhetett. Mindkettő lényegében pártképviselő is volt: a Petőfi Kör a reformkommunistákat és a velük szimpatizáló értelmiségieket tömörítette, a Független Ifjúsági Szövetség a második világháború utáni koalíciós időszakban a kisgazdapárt ifjúsági szervezete volt. (Komádiban 1945-ben az 5743 választójogosult 61%-a szavazott a kisgazdapártra!)⁵⁹

A működési mód nem egy helyen az átmenetiség, az ideiglenesség tükröztet: sokan nem tudtak eleget tenni megbízatásuknak, mert eredeti munkájukat is végezni kívánták. Kabán például létrehozták a soros elnökséget, ami azt jelentette, hogy a Forradalmi Bizottmány tagjai felosztották maguk között a hét napjait, s ezeken más-más vállalta az egyszemélyi felelősséget a döntésekért.⁶⁰

Az átalakulás a lakosság számától is függött. Minél nagyobb volt egy település, annál bonyolultabban zajlott a hatalomváltó folyamat. Több tízezres lakosú városban az önszerveződés általában több fázisban zajlott: meg kellett találni azokat a formákat, amelyekkel felváltható volt az erős és kiterjedt helyi hatalom. Ilyenek például az új szervek — nem egyszer többszöri — újjáválasztása, a forradalmi szervek elnevezésének módosítása vagy megváltoztatása, az átalakulást elősegítő kommunisták eltávolítása a forradalmi szervekből, valamint a megdöntött rendszer gyűlölt képviselői elleni intézkedések születése és végrehajtása.

Szombathelyen a megyei forradalmi bizottságnak huszonhét tagja volt, zömmel értelmiségiek (ügyvéd, orvos, író, pedagógus, pap). A városi forradalmi bizottság tizenhét tagja a lakosság szociális tagoltságát tükrözte: értelmiségiek, iparosok, munkások és parasztok egyaránt voltak köztük. Mellettük négy hivatásrendi forradalmi bizottság alakult: a pedagógusoké, a katolikus egyházé, a helyi íróké (a Magyar Írók Szövetségének kilenc főből álló helyi csoportja), valamint az ifjúságé.

Látrányban október 28-án két menetben ment végbe a helyi rendszerváltás. Délután 2-kor a moziteremben mintegy ötszázan gyűltek össze „a forradalmi megmozdulás alkalmával”. „Ez a tüntetés követelte, hogy a községi tanács, mely Rákosi politikája alapján jött létre és lett megválasztva, mondjon le, és helyébe a forradalmi nemzeti tanácsot válasszák meg”. Erre az aktusra este hétkor került sor: immár kétszáznál kevesebben gyűltek össze. Az ülés kezdetekor lemondott a vb-elnök, a vb-titkár és a 30 tanácsstag. Az ülést a Népfront helyi elnöke vezette le: „községünk vezetés nélkül nem maradhat, válasszunk forradalmi nemzeti tanácsot” – mondotta, és hat nevet ajánlott elfogadásra, egy másik bizottság 24 nevet tartalmazó jelölőlistát olvasott fel. A Népfront befolyásolási kísérlete kudarcba fulladt. „A jelenlevő dolgozók a javaslatot elutasították, és követelték, hogy a jelenlevők közül alakuljon jelölőbizottság, aki [sic!] javas-

⁵⁹ Hubai: I. m.

⁶⁰ Debrecenben ez a vád érte Dede Lászlót, a forradalmi bizottság egyik legtevékenyebb, legnépszerűbb képviselőjét. 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. I. m. 186.

latot tesz a forradalmi nemzeti tanács tagjaira. Ez időben a jelenlevő dolgozók közül többen szinte kirobbanva rosszindulatúan az egész közgyűlést meg akarták zavarni” – olvassuk az ugyanaznap készült jegyzőkönyvben. Az indulatokat a község egyik köztiszteletben álló lakójának, Dr. Major Endrének sikerült lecsendesítenie, aki így érvelt: „e nehéz napokban mindenki jól gondolja meg, mit cselekszik, senki ne használja ki e forradalmi megmozdulást személyes bosszúállásra.”⁶¹ Végül a lemondott tanácstítkár is bekerült a forradalmi bizottságba, amelynek Major is tagja lett. Az egykori tanácstagok közül néhányan immár a forradalmi bizottságban folytathatták köztevékenységüket. „A forradalmi jelenlevő dolgozók a megválasztottakat felhatalmazták a község közigazgatási ügyvitelével” – írja a korabeli jegyzőkönyv.⁶² A fentiekből egyértelmű, hogy a helyiek a demokrácia játékszabályaihoz ragaszkodtak, és nem a megdőlt rendszer képviselői elleni harag motiválta őket. A helyi véleménykülönbségek a továbbiakban sem sikkadtak el: a szűkebb vezetés megválasztására visszamaradt huszonhét fő közül csak tizenheten szavaztak az elnökjelöltre. Az ügyvitelben jártas egykori tanácstítkár ellenben titkárjelöltként a szavazatok maximumát kapta.

Szerecsenyben a forradalmi bizottság október 31-i alakuló ülésén egyöntetűen úgy vélekedtek a jelenlevők, hogy kommunisták ne kerüljenek az új községi irányító szervbe, a reformátusok, illetve a katolikusok arányáról azonban késhegyig menő vita folyt.⁶³

A községekben (2-3 ezer lakosig) is változatos önkormányzati formák jöttek létre, amelyek stabilabbak voltak, mint a nagyobb települések többségéé. Kisebb volt a rossz döntés lehetősége: a közszereplők ismerték egymást, és általában különbséget tudtak tenni az (ön)jelölt látványos, karrierista fellépése, a szereplés-vágyból is adódó demagógiája és a kiválasztott tapasztalati tényekre támaszkodó szervezési és kommunikációs képessége között. A személyes ismertség megakadályozhatta, hogy méltatlan emberek kerüljenek pozícióba. Ugyanakkor a helyi (csoport)érdekek, rokonsági, ismerősi kapcsolatok is befolyásolták a helyi forradalmi rendszerváltozást, ami érdeksérelmekhez is vezethetett.

„A legfőbb néphatalom birtokosa”

A forradalom alatt létrejött helyi önkormányzatok kényszerűségből lettek teljesen önállóak — nem volt központi forradalmi szervezet —, s ez a soha nem tapasztalt helyzet megfontolt döntéshozatalra, kreativitásra ösztönözte a forradalmi bizottságokban tevékenykedőket. „Itt lelkesedésre, hévre van szükség, de olyanra, ami az ember eszét nem veszi el” – hangzott el egy megyei forradalmi bizottsági ülésen.⁶⁴ A kedvvel végzett munka örömét beárnyékkolták azok a

⁶¹ Az 1956-os forradalom Somogyban. I. m. 92.

⁶² Uo.

⁶³ A Pápai Járási Tanács 1957. február 15-i ülésének jegyzőkönyve. Veszprém Megyei Levéltár XXIII. 276. a.

⁶⁴ P. J. felszólalása a Zala megyei forradalmi bizottság 1956. november 3-i ülésén. '56 Zalában. I. m. 250.

nehézségek, amelyeket az öröklött és az újonnan keletkezett problémák okoztak. Az új vezetőknek a közelmúltból csak a centralizált, hierarchizált irányítási módszerekről lehetett tapasztalatuk, illetve véleményük, a forradalmi szituációra pedig nem lehettek felkészülve. A polgári korszak közigazgatási gyakorlatának felidézésén túl nagy szükségük volt a helyi hagyományokon alapuló kollektív bölcsességre. A régi hatalom összeomlásával járó rendkívüli helyzetben megnőtt az egyes ember, az agilis, mások által megbecsült személyiség szerepe: nem véletlen, hogy számos helyen a kommunista hatalomátvételnél eltávolított helyi közigazgatási vezetők kerültek újra a települések élére. Az új helyi hatalmi szervek sokszínűsége legtöbbször a fenti tényezők együttes következménye. Nem csupán összetételük volt sokféle, hanem tevékenységük is, attól függően, hogy milyen sürgősen megoldandó feladatokkal kerültek szembe.

A Veszprém megyei Nemzeti Forradalmi Tanács önállósága és függetlensége teljes tudatában október 26-án bevezette a statáriális bíraskodást. Ugyanazt tette tehát, mint a hatalmáról lemondani nem tudó megingott pártállami vezetés — Gerőék és a veszprémiek hatalmát egyaránt veszélyeztette a forradalommal járó zűrzavar és összeviesszaság —, csak éppen attól elhatárolódva, mintegy annak ellenében. A veszprémi forradalmi szerv célja nem a régi hatalom megtartása, hanem az új konszolidálása volt. Budapesten a pártállami vezetés a hatalmára törő fegyveres felkelőcsoportoktól tartott, Veszprémben viszont a rögtönítélő bíraskodást nem politikai, hanem közbiztonsági okokból vezették be (a statárium gyilkosságra, szándékos emberölésre, rablásra, gyűjtogatásra, lőfegyverrel vagy robbanószerrel elkövetett bűncselekményre, valamint betörésre és lopásra vonatkozott). A statárium csak akkor lehetett hatékony, ha az erőszakos szervek — a rendőrség, a katonaság — és az igazságügyi szervek támogatják a rendelet kibocsátóit. A veszprémiek némileg jobb helyzetben voltak, mint az országos vezetés. A dunántúli városban — úgy tűnt — a rendteremtési igénye az új hatalmi szervezet segítette, s ez mintegy ellensúlyozta az irányítási tapasztalatlanságból adódó ügytelenségeket.

A Veszprém megyei Nemzeti Forradalmi Tanács statáriumrendeletének preambuluma a forradalmi önlegitimáció írásos dokumentuma: a Tanács „a megye területén a legfőbb néphatalom birtokosa”, amely felhatalmazását „a megye munkás-, paraszt-, értelmiségi és katona-küldöttek gyűlésétől” kapta. Az önlegitimáció szépséghibája, hogy nem felelt meg a valóságnak: vágykép volt csupán. A Tanács ugyanis nem a tényleges forradalmi szervek véleményét összegezte — ilyenek akkor még nem voltak, az idő rövidsége miatt nem is lehettek —, hanem mintegy megelőlegezte állásfoglalásukat, és ezzel megsértette a demokrácia szabályait, és ezzel önkéntelenül is érveket adott azok szájába, akik radikálisabb, szélesebb körű átalakításra vágytak. A hatalmat birtoklók szűk körét főként azok kívánták tágítani, akik kimaradtak belőle. A folyamat jobbratolóddással járt, vagyis a „tág körből” fokozatosan kiszorították a Nemzeti Forradalmi Tanács reformer kommunistáit és népfrontosait.

A kisebb településeken, ahol ismerték egymást az emberek, többnyire olyan új vezetést sikerült a helyieknek választaniuk, amelyek a „véglegesnek” bizonyultak: megmaradtak a forradalom alatt, és még november 4-e után is hectegik működtek. A települési forradalmi szervek megválasztásának módja

spontán koreográfia szerint zajlott: a hasonló szituáció hasonló megoldásokat eredményezett. A Pest megyei Gombán tömeggyűlésen választották meg a helyiek jegyzőjüket és a község bíróját, akit törvénybírónak neveztek. A település élére egy 42 éves férfi került, aki a „nehéz időket” az egyik környékbeli pusztán vészelte át.⁶⁵

Iklódböröcén október 30-án alakult meg a Nemzeti Tanács és a nemzetőrség, a gyűlésen a település csaknem valamennyi „gazdája” — birtokkal rendelkező földműves — megjelent: 160 fő, a település felnőtt lakosságának 95%-a.⁶⁶ A példák száma szaporítható.

Vidéken a forradalom térnyerése egybefolyt a forradalom helyi szerveinek létrejöttével, vagyis a tömeg- és csoportesemények között nem lehet éles cezúrát vonni.

Különbösen így volt ez azokban a városokban, amelyekben az egyetemisták már a forradalom előtt olyan követeléslistát fogadtak el, amelyek mintául szolgálhattak a pár nappal később létrejövő helyi forradalmi szervezeteknek. Veszprémben a MEFESZ október 23-i újjáalakuló ülésén meghívottként voltak jelen a város és a megye későbbi vezetői: Jónás Oszkár és Brusznai Árpád. A hatalom által jóváhagyott, szempontjukból már az engedmények végső határáig elmenő követeléslista a helyi színházban tartott október 23-i gyűlésen radikális pontokkal 12-ről 20-ra bővült. Az eredmény egy olyan vegyes, eklektikus lista lett, amelyben a korabeli helyzethez kötődő követelések — Nagy Imre visszavétele a vezetésbe, útlevél keletre és nyugatra, a törvénysértők megbüntetése, a katonai szolgálati idő leszállítása stb. — váltakoztak az ideálisnak tekintett társadalmi rendszer kritériumaival — dunai konföderáció, függetlenség, semlegesség, az emberi szabadságjogok biztosítása, bírói függetlenség stb.

A forradalmi bizottságok általában azzal kezdték működésüket — nem egy helyen ezzel is fejezték be —, hogy írásba foglalták és felsőbb — járási, megyei, esetleg országos — fórumhoz továbbították a követeléseket, amelyek a legtöbb településen először helyi — de nem mindig helyi kezdeményezésű — tömegdemonstráció(ko)n hangzottak el. A nagyobb lélekszámú és/vagy vegyes összetételű település követeléslistájából a rétegérdekekre is következtetni lehet.

A kisebb települések lakói a fővárosban és a régió legnagyobb városaiiban ismertté vált követelések közül válogattak, és ezeket egészítették ki a helyi igényekkel. Ami ily módon létrejött, nem más, mint az újságokból, rádióból, a szomszéd településektől átvett követelések, valamint a helyi — az esetek többségében paraszti — kívánalmak sajátos, szervesen egyvelege.

A legtöbb helyen már az első népgyűlésen pontokba szedték a véleményeket, elképzeléseket. Volt, ahol a gyűlés szónoka felolvasta azt a listát, amelyet vagy maga, vagy ő és szűkebb társasága előre elkészített, s ezek egészültek ki újabb és újabb kívánalmakkal. Máshol a spontán gyűléseken elhangzottakat a spontán megválasztott forradalmi bizottság foglalta pontokba. A kívánságlista továbbítására is gondot fordítottak: kidobolták, sokszorosították, röplapon vagy

⁶⁵ ÁBTL, V-150, 395.

⁶⁶ '56 Zalában. I. m. 153.

a helyi lapban megjelentették, beolvastatták a helyi rádióban, küldöttséggel továbbították a fővárosba.

Józsa község Forradalmi Bizottmánya megjegyzéseket fűzött a Debrecenben készült 27 pontos kívánságlista csaknem mindegyikéhez, s újakkal egészítette ki azt. Az ő 33 pontjuk radikálisabb volt, mint az országos követelésekkel egybecsengő debreceni lista. „Józsa község dolgozó népe” — ez a kifejezés csaknem két tucatszor fordul elő a szövegben — „egyetért”, „kér”, „kiegészít”, „óhajt”, „elvet”, „nem ért egyet”, „követel”. A helyi forradalmi szerv biztosítani, erősíteni kívánta a demokráciát, ezért az országos, az önkormányzati, valamint az érdekképviseleti választásoknál a többes jelölést, a titkosság és a közvetlenség szigorú betartását szorgalmazta. A magánvállalkozás szabadságát tekintette a legfőbb értéknek. Helyeselte a föld szabad adásvételét azzal a kiegészítéssel, hogy családtagonként legfeljebb két hold földet lehet vásárolni. E korlátozás ellentmond a szabadság elvének. Feltehetően a rossz múltbeli emlékek hatására született: 1945 előtt a szélsőséges vagyoni eltérések sértették a népi igazságfelfogást, és olykor konfliktusok forrásává is váltak.

„Józsa község dolgozó népe” a helyi döntések elsődlegességét hangsúlyozta. Elvetette a központilag szervezett termelőszövetkezeteket, ugyanakkor támogatotta a helyiek önkéntes társulását. Egyetértett az egykori olvasóköri, a népházak és a népkönyvtárak újraindításával, a nemzeti és vallási ünnepek megtartásával. Azt a javaslatot, hogy a Begyűjtési Minisztérium helyett közellátási hivatal legyen, helytelenítette: „közellátási hivatalra sem lesz szükség, tekintettel arra, hogy szabad piac lesz, és mindenki a szabad kereskedelem útján bármilyen terményt vagy bármilyen ennivalót meg tud vásárolni.”⁶⁷

A bőbeszédű követeléslistát a helyi vonatkozások és a fogalmazás bumfordi személyessége teszik színessé: „Józsa község dolgozó népe kéri, hogy a most megalakult új kormányban dolgozó paraszt is képviselje, mert a dolgozó parasztság ügyét az lássa legjobban, nem elég az, hogy rámondják, hogy parasztszármazású, és a foglakozása pedig soha nem volt az.” A képviseleti demokráciának ez az osztályszempontú megközelítése szocialista örökség lehetett, de benne rejlik a hangoztatott szép elv népi kritikája is: a magukat szocialistának tartó kormányok éppen a szociális elvet sértették meg.

A honvédségi egyenruha megváltoztatását „Józsa község dolgozó népe helyesli, annál is inkább, mert már nem lehetett megismerni, amikor egy katonát látott, hogy magyar katonát látott, vagy pedig egy szovjetet”. A szovjet minta szolgálai másolását ítélték el ezzel.

A józsaiak nem kifogásolták, hogy a szarvasmarha levágásához a jövőben is engedélyt kell majd kérniük, csupán a rendelet ésszerű alkalmazása érdekében emeltek szót: „szarvasmarhát is legalább hetenként engedéllyel a községben vágjanak le, mert íme 5-6 esztendeje annak már, hogy szarvasmarha a községben vágva nem volt, valamint kérik azt is, hogy lakodalomra vagy keresztelőre egy selejt borjút, akár üszőt, akár bika, a dolgozó nép sajátjából levágassa”. Itt a helyi és a társadalmi érdek egyeztetésének óhaja konstatálható. A tiszagyulaháziak követeléslistája részben hasonló a józsaiekéhez, részben radi-

⁶⁷ 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. I. m. 71–75. A további idézetek is innen valók.

kálisabb annál: „5. A községben élő személyek kapják vissza magántulajdonukat; 6. Ne kössék engedélyhez a marhavágást sem; 7. Nagy Imre szervezze újjá kormányát, s a sztalinista funkcionáriusok mozdíttassanak el helyükről; 12. A parasztságnak nagyobb érdekképviselőt a parlamentben; 13. A lóadót töröljék el; 14. A legelő jusson vissza jogos tulajdonosuknak; 15. A gépállomásokat szüntessék meg, és az erőgépeket adják át a földműves-szövetkezeteknek; 16. A községben állítsák vissza az olajütőt és a darálót.”⁶⁸

A forradalom egyik jellegzetessége, hogy az új helyhatalmi szervek döntéseiket el akarták juttatni illetékes helyre: nem is annyira helyeslésre, jóváhagyásra vártak, mint inkább maguk is ily módon részt kívántak venni az ország ügyeinek intézésében. Mivel a posta nem működött, nem egyszer a helyi rádiót használták üzenetközvetítőként. Máriagyúd lakói — sok más kisközséghez hasonlóan — kívánságaikat a miniszterelnöknek címezték, akit nem neveztek meg. Csak találgathatunk: az üzenetet a mindenkori legfőbb állami vezetőnek szánták; talán miniszterelnök-cserétől tartottak; esetleg nem bíztak a kommunista Nagy Imrében, ezért hallgatták el a nevét. Maga a dokumentum a következő:

„Minisztertanács elnökének
Pécs, Rádió

Máriagyúd község dolgozó népétől. 1. Független, szabad Magyarországot. a. Szovjet katonák hagyják el Magyarországot, hagyják abba a harcot. b. Hozzák vissza régi hőseinket (Petőfit). 2. Szabad választást. 3. A legszélesebb körű földreformot Magyarországon. a. Egyenlő beszolgáltatási rendszert úgy a tsz-eknek, mint a dolgozó parasztságnak, beszolgáltatást szabad áron fizessék. Magántulajdon legmesszebb menő védelmezését. 4. Egészséges tanácstörvényt. a. A dolgozók érdekében visszahívható tanácstagokat. 5. Vallásszabadság. a. A legmesszebb menőkig biztosítani, szabad vallás- és hittanoktatást. b. Az elhurcolt egyházi személyek azonnali szabadlábba helyezését. 6. Ne legyen megkülönböztetés a dolgozók között. 7. Legyünk mindenről tájékoztatva. 8. Ne zárjanak el a magyar kultúrától.

300[-an a] dolgozó nép nevében

Máriagyúdi Munkástanács⁶⁹

Erdősmeckén a forradalmi bizottságot megválasztó falugyűlésen születt meg a követeléslista. Az általános politikai kívánalmak többnyire közrefogják a helyiek kívánságait. Festői összevisszaságban követik egymást az értelmi-ségi, alkalmazotti (az utazási kedvezmények bővítése), a munkás-, valamint parasztkövetelések. A falu jellegének megfelelően ez utóbbiak a legszámosabbak. A téesszpartiak éppúgy „kívánnak” benne (a téesszek valóban legyenek teljesen önállóak: vagyis ne szabják meg nekik, hogy mit és mennyit termeljenek, „adják vissza az állami gazdaság által elszakított földet”), mint a magángazdák. Jó-

⁶⁸ Uo. 114–115.

⁶⁹ Eredeti helyesírás szerint. Távirat 1956. október 27. 20. 07. Telefonon bemondva 22. 04. A baranyai katolikus kisközség ismert búcsújáró hely, ezért különösen furcsa, hogy a települési forradalmi bizottságot munkástanácsnak hívták: feltehetően a megyei forradalmi szerv elnevezését vették át. PIL, 290. f. 61. ő. e.

léti kívánalmak is akadnak a listán, anélkül, hogy a magasabb életszínvonal megvalósításának módjáról szót ejtenének: „általános béremelést, általános árcsökkenést”, emeljék a családi pótlékot.

A falu hagyományos létformáinak visszaállítása iránti igény a forradalom reparációs jellegét és a helyi szabad önszerveződés iránti vágyat egyaránt bizonyítja: „adjanak mészárszéket a községnek; a községi erdőt helyezték vissza a község tulajdonába; a helyi tanács dolgozói helybéliek legyenek; a földműves-szövetkezetet és az italboltot adják helyi kezelésbe!”⁷⁰

A helyi forradalmi bizottság elnöke így emlékezett: „úgy gondoltam, túl hosszú, túl részletező [volt a lista], hiszen az utolsó követelés [Valóban népuralmú Magyarországot!] magában foglalja az összes többit is, ha népuralom van, akkor ez mind mehet, de hát azért teljesen érthető volt, hogy a legélesebb követeléseinket foglalták ebbe a listába. Ott és akkor. A lakosság ebben a községben úgy érezte, hogy az adótól kezdve a mészárszékiig bezárólag, és a borkimérésig bezárólag ezek az ő mindennapi életük legégetőbb gondjai. Ezt megszavazták.”⁷¹

Különbséget lehet tenni a forradalmi bizottságok és a munkahelyi forradalmi szervek — a munkástanácsok — követelései között. Az előbbieket elsősorban politikai, az utóbbiak pedig mindenekelőtt érdekképviselői szervek voltak, de éppen a közösen vállalható politikai jellegű követelések egybe is kapcsolták őket. A kormány „megtisztítása”, a szovjet csapatok mielőbbi kivonása, valamint a rend megteremtése és fenntartása érdekében fogtak össze leginkább. A két eltérő jellegű és funkciójú szervezet az azonos kívánalmak teljesítésében más-más feladatot vállalt. A közigazgatási problémákkal bajlódó forradalmi bizottságok nem tehették meg, hogy sztrájkokkal nyomatékosítsák a közös követeléseiket, ami a nagy tömegeket egy helyen irányító munkástanácsok legfőbb eszköze volt. A munkástanácsok nem tudták áttekinteni a lakóhelyi és a területi irányítás szerteágazó feladatait, nem voltak megbízható információik a szakterületüktől eltérő intézményekről (ez valamennyi — mezőgazdasági, ipari, kulturális stb. — munkahelyre vonatkozik).

A követeléslistákban kimutathatók a forradalmi bizottságban tevékenykedők csoportérdekei is. Olyan falvakban például, amelyekben a helyi közösség mérvadó személyiségei parasztagdák voltak, és közülük kerültek ki a forradalmi bizottság vezetői, elsősorban saját érdekeiknek megfelelően állították össze követeléseiket.

A követeléslisták közötti eltéréseknek személyi okai is lehetnek. Ha egy erős egyéniség uralta a forradalmi bizottságot vagy ha a többség passzív volt, a megfogalmazót foglalkoztató problémákat és gondolkodásmódját sűrítetten adja vissza a pontokba szedett helyi programnyilatkozat.

A politikai jellegű követelések differenciálatlanok voltak. A múlthoz fordulás jellemzi őket, ami nem más, mint visszatérés a már megtapasztaltnak, az éppen csak elkezdettnél, ahhoz, amit megszakítottak a különféle autoriter és diktatórikus rendszerek, legutoljára a kommunista hatalomátvétel. Zavaros, el-

⁷⁰ 1956 plakátjai... I. m. 294.

⁷¹ OHA-interjú Nagy Károllyal. Készítette Standeisky Éva 2003-ban. 1956-os Intézet Oral History Archívuma. 769. sz.

lentmondásos kitételek vannak bennük a megőrzendő és az elvetendő múlttól. A kapitalizmust nyíltan egyik sem kívánta vissza, ugyanakkor a követelések teljesülése esetén mégis csak a piacon alapuló polgári társadalom épült volna. Más pontok a közösségi társadalmat idézik: esélyegyenlőséget szeretnének, a szélsőséges vagyoni különbségek korlátozását óhajtják. Jóléti, fogyasztói társadalom rajzolódik ki belőlük, anélkül, hogy megteremtésének módjáról, a cél elérésének nehézségeiről szó esne bennük.

A települési forradalmi bizottságok követeléslistáiból — hasonlóan a más forradalmi szervekéhez — a forradalom eszmeiségére, a megszövegezők szociális elképzeléseire egyaránt következtetni lehet. Állókép rajzolódik ki belőlük határozott kontúrokkal, elnagyolt részletekkel és számos homályos, kidolgozatlan résszel.

A települési, munkahelyi és rétegeképviselői forradalmi szervek kapcsolata

Az új helyi hatalmi viszonyok bonyolultsága a zalaegerszegi forradalmi szervek felsorolásával szemléltethető. Zalaegerszegen a fegyveres testületeket nem számítva a következő néphatalmi szervek jöttek létre: (Az alakulás sorrendjében. A dőlten szedett helyi és területi szervek, a többi üzemi, hivatali — munkahelyi — szerveződés, a kövéren szedett rétegeképviselő) október 26-án: Zalaegerszegi MÁV-állomás Forradalmi Bizottmánya, Zala Megyei MESZÖV és MÉK Munkástanácsa; október 27-én: *Zalaegerszegi Városi Forradalmi Bizottság*, Zala Megyei Villany- és Épületszerelő Vállalat Munkástanácsa, Zala Megyei Közraktárak Munkástanácsa, Zalaegerszegi Gépipari Vállalat Munkástanácsa, Zalaegerszegi Ruhagyár Munkástanácsa, Zalaegerszegi Népbolt Vállalat Munkástanácsa, Zala Megyei Tejipari Vállalat Munkástanácsa, Zala Megyei Terményforgalmi Vállalat Munkástanácsa, Zala Megyei Vendéglátóipari Vállalat Munkástanácsa; október 28-án: *Zala Megyei Forradalmi Bizottság*, Zalai Kőolajipari Vállalat Munkástanácsa; október 29-én: Zala Megyei Tanács Munkástanácsa, Zalaegerszegi Járási Tanács Munkástanácsa, Zalaegerszegi Városi Tanács Munkástanácsa, Zala Megyei Tatarozó-Építő Vállalat Munkástanácsa, Zala Megyei Állami Építőipari Vállalat Munkástanácsa, Zalaegerszegi Járási Tanács Munkástanácsa, ***Zala Megyei Pedagógus Forradalmi Tanács***, Zalaegerszegi MÁV-fűtőház Munkástanácsa, Zala Megyei Vasipari Vállalat Munkástanácsa, Zala Megyei Állatforgalmi Vállalat Munkástanácsa; október 31-én: Zalaegerszegi Sütőipari Vállalat Munkástanácsa, november 1-jén: ***Járási Pedagógus Forradalmi Tanács***, november 2-án: Zala megyei FÜSZÉRT Vállalat Munkástanácsa, Zalaegerszegi Húsipari Vállalat Munkástanácsa, Általános Asztalosipari Vállalat Munkástanácsa, valamint december 3-án: *Zala Megyei Munkástanács*.⁷²

Kaposváron a teljhatalom a megyei forradalmi bizottság kezében volt, amit a forradalmi rétegszervezetek és a munkahelyi forradalmi bizottságok is elismertek. Ha vitájuk volt egymással és másokkal, a döntést a Megyei Forradalmi Tanácstól várták.

⁷² '56 Zalában. I. m. 459–518.

Szombathelyen a forradalmi szervek mellérendeltségéről beszélhetünk. Mind a munkástanácsok, mind az ifjúsági forradalmi bizottság vezetői feljogosítva érezték magukat, hogy beleszóljanak a megye és város irányításába. A Szombathelyi Pamutipar Munkástanácsa október 31-én levélben szólította fel a megyei Forradalmi Nemzeti Bizottságot, hogy vetesse őrizetbe a polgári öltözékben bujkáló ávéhásokat, és kobozza el fegyvereiket.⁷³

Munkástanács gyűjtőnéven a munkahelyi forradalmi szervek körébe sorolandók mindazon forradalmi szervek, amelyeket a munkahelyen alakítottak, legyen az a munkahely államigazgatási (tanácsi), erőszakszervi (rendőrség, katonaság) hivatal, kis- és nagyüzem, kereskedelmi vagy vendéglátó-ipari egység, ügyvédi kamara, iskola, gépállomás, téesz vagy egyéb olyan munkahely, ahol többen dolgoztak – néhány tíz főtől több ezerig. Ezeknek a helyzetük és homogenitásuk révén viszonylag problémamentesen megalakuló a forradalmi szerveknek változatos volt a tevékenysége, attól függően, hogy mennyire láttak el közfeladatokat — például a rendfenntartó és az oktatási intézmények — és vezetőik mennyire ambicionálták a munkahelyükön túlmutató közszereplést. Minél nagyobb és befolyásosabb volt egy munkástanács, annál nagyobb valószínűséggel került kapcsolatba a település forradalmi bizottságával. Bonyolult helyzet állt elő, ha a forradalmi bizottság és a munkástanács között személyi vagy hatásköri átfedés jött létre: erre leginkább az egykori tanács és pártbizottság helyett helyhatalmi feladatokat ellátó járási és a megyei köztestületekben volt esély.

A nagyüzemi munkástanácsoknak a forradalom legelején (Budapesten az Egyesült Izzó, vidéken a DIMÁVAG volt a legismertebb), majd főként a második szovjet beavatkozás után jutott szerep, amikor a helyhatalmi szervek már nem működhetek. Az üzemi demokrácia kiszélesítését kommunista párti jóváhagyással 1956 kora őszén a Szakszervezetek Országos Tanácsa kezdeményezte, amely a „munkáellenőrzést” a meglévő keretek között képzelte el. Arra buzdította az üzemi dolgozókat, hogy bátran tárja a vezetés elé a problémákat, és azokat szabad pártnapokon, vagyis pártonkívüliek részvételével vitassa meg. Ezzel a lehetőséggel éltek Diósgyőrben: így vált a fiatal szakemberek által kezdeményezett reformbizottság, amely október 23-án a Munkásszervező Bizottság nevet vette fel, a megyei forradalmi eseményekben jelentős szerepet játszó munkástanács egyik csírájává (a másik az egyetemi diákság szerve volt: a Diákpárlament). Ehhez persze a megyei pártvezetés rugalmasságára is szükség volt: Földvári Rudolf némi bizonytalankodás után a gyári vezetés tűrőképességét próbára tevő munkásbizottság oldalára állt.

Miskolcon, a Lenin Kohászati Művekben a sztrájkbizottság munkástanácsként is működött. A forradalom első megyei szervét az egyetemisták és a munkásképviselek hozták létre. Az egyetemi hallgatók számára nem voltak idegenek a gyáriak: tanulmányaik révén számosan kötődtek a nagyüzemhez.⁷⁴

⁷³ Facsimiléjét l. Ez történt Vas megyében. Budapest, Kossuth, 1957. 17.

⁷⁴ A miskolci munkástanács története sokoldalúan feldolgozott. L. pl. *Szokolczai Attila*: Bor-sod-Abauj-Zemplén megye. In: A vidék forradalma, 1956. I. m. I. köt. 121–198.; *Uő*: Tömegmozgal-mak Miskolcon, 1956. október 25–26. In: Évkönyv VIII. 2000. Magyarország a jelenkorban. Szerk. Kőrösi Zsuzsanna, Standeisky Éva, Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2000. 303–323.;

A munkahelyi forradalmi szervek és a települési forradalmi szerv egymásra voltak utalva, együttműködésük sokirányú volt, de az eltérő érdekek miatt olykor konfliktusok is kialakultak közöttük.

Szombathelyen a város legnagyobb üzemében, a MÁV Járműjavítóban már október 26-án megalakult a munkástanács, amelyet itt Forradalmi Tanácsnak neveztek. Vezetője egy orvos volt, aki a 27-én szerveződött és többször átalakult városi és megyei forradalmi bizottságnak — a Hazafias Népfront által szervezett Nemzeti Bizottságból végül Nemzeti Tanács lett — is tagja lett.

Zalában szoros együttműködés alakult ki az üzemi munkástanácsok (az olajvállalat megyei telephelyei) és a parasztgazdák között: az olajosok zöme helyi lakos volt.

Muraszemenyén október 28-án a bázarekettyei üzemi munkástanács tagja számolt be az összegyűlt 350 gazdának a forradalom járási, megyei és országos eseményeiről, s arra buzdította őket, hogy nyílt szavazással, késlekedés nélkül alakítsanak forradalmi bizottságot, ami meg is történt. A parasztokat az ideiglenes Nemzeti Bizottságban három, a munkásokat és az értelmiséget egy-egy fő képviselte. Elnöknek maguk közül egy parasztgazdát választottak.⁷⁵

A forradalmi rétegszervek — a fiatalság, a hadsereg, a munkások, az értelmiségiek és a parasztság képviselői — azok a forradalom alatt szerveződő csoportok, amelyek — eltérően a szintén forradalomfüggő új helyhatalmi szervektől — nem egy vagy több település irányítására, hanem egy réteg vagy csoport érdekeinek képviselőire alakultak. (A munkástanácsok is rétegszervezetnek minősülnek, ha egy gyár vagy üzem dolgozóit tömörítették.) A pártoktól és a tömegszervezetektől eltérően sem a forradalmi bizottságok, sem a forradalmi rétegszervek nem a szervesen fejlődő politikai élet részei voltak, hanem a rendkívüli helyzetből adódó igények hozták őket létre. S ez nem ígért számukra jövőt: a lázas átmeneti idők prolongálhatatlanok. Csak a forradalom idején volt rájuk szükség: a forradalom legitímálta őket, így a forradalom konszolidálódása után óhatatlanul megszűntek (volna), vagy átalakultak, betagozódtak (volna) az országos hierarchiájú intézményekbe és rétegszervezetekbe.

A forradalmi rétegszervek nem egyszer egybeestek a munkahelyi szerveződésekkel, de az esetek többségében nagyobb egységekké álltak össze: egybefogták a település hasonló foglalkozású lakóit, ennyiben a szakszervezetekkel, társadalmi egyesületekkel rokoníthatók. Mivel rétege érdekeket képviseltek, nem tartottak igényt a teljes helyi irányítás szervezésére és felügyeletére, ugyanakkor részt kértek mindkettőből. Részvételi szándékukat éppen szervezettségükre, testületi mivoltukra alapozták. Ebből a szempontból a politikai pártokkal és a szakszervezetekkel is rokoníthatók, amelyek azonban a szerveződésben — az esetek többségében az újjáalakulásban — néhány nappal lemaradtak a rétegeképviselőktől. A pártok „kilógtak” a forradalomból, a forradalmi rétegszerveknek ellenben a forradalom volt a lételeme. A pártokra mint a demokratikus politikai konszolidáció legfőbb letéteményeseire volt szükség, ami óhatatlanul

„Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!” Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből. Szerk. Kozák Gyula, Molnár Adrienne. Budapest, Századvég–1956-os Intézet, 1993.

⁷⁵ '56 Zalában. I. m. 104–105.

szembeállította őket a forradalom győzelme után elhalásra ítélt forradalmi szervekkel: a réteggépviselletekkel, a munkahelyi forradalmi szervekkel és a települési, területi forradalmi bizottságokkal egyaránt.

A városi, megyei forradalmi szervek melletti munkás-, katonai, értelmiségi és paraszttanács foglalkozás szerint differenciálta a résztvevőket, s nem politikai hovatartozás szerint (például október 26-án a Győri Nemzeti Tanács).⁷⁶

Volt olyan megyei szerv, ahol már az elnevezés is tükrözte a társadalmi összetételt: Szolnokon például Megyei Forradalmi Munkás-, Paraszt- és Katonai Tanács alakult.⁷⁷ Másutt nem volt így. A Borsod Megyei Munkástanács neve ellenére sem csupán munkásokat tömörített, a Baranya Megyei Munkásság Nemzeti Tanácsa pedig alapvetően mérsékelt, hatalomátmentő „koalíciós” képződmény volt.

A forradalom alatti helyi öngazgatás kötődött a helyi réteggépviselletekhez, ugyanakkor ez utóbbiak tevékenységének jelentős része nem kapcsolódott a forradalmi bizottságokhoz. Itt csak e két, eltérő típusú öngazgatási forma érintkezési pontjairól lesz szó.⁷⁸

A Somogy megyei Forradalmi Nemzeti Tanács jogi bizottságával kidolgoztatta a munkástanácsok szervezeti szabályzatát. A katonai forradalmi tanács feladatául szabta, hogy bocsásson el állásából három katonatisztet, és vegye őket őrizetbe.

Székesfehérvárott november 2-án döntött arról a megyei és a városi Nemzeti Tanács, hogy ők a hatalom legfőbb birtokosai, s nekik van alárendelve az Ifjúsági Forradalmi Tanács, a munkástanácsokat összefogó csúcs-munkástanács, a Parasztság Tanácsa, az Értelmiségi Forradalmi Tanács, a Katonai Forradalmi Tanács.⁷⁹ Az érintettek reagálásáról nincs információnk, feltételezhetjük azonban, hogy az egyes forradalmi szervek elkülönülési kedvét némileg visszafogta annak felismerése, hogy a mindennapi élet viteléhez szervezettség: hierarchikus irányítás szükséges.

Az egyetemi és főiskolai hallgatók október közepi lázadása, a MEFESZ-alakító üléseknek az egyetemisták között országosan ismertté váló radikális határozatai nem tartoznak témánkhoz, hiszen a helyi forradalmi szervek csak az október 23-át követő héten jöttek létre. Az ifjúságnak a forradalom győzelme után más szerep jutott, mint a forradalmat megelőző hetekben és október 23-án. Akkor szinte egyedül uralták a közéletet azzal, hogy szervezeten adtak hangot a társadalom más rétegeit is foglalkoztató problémáknak. A forradalom kitörése után betagozódtak a változást sürgetők és megvalósítók sokszínű tábo-

⁷⁶ Lásd erről bővebben Szokolczai: Győr-Sopron megye. I. m. 141–210. o.

⁷⁷ Az elnevezésnek ideológiai tartalma is van: emlékeztet az 1918–19-es forradalmak tanácsaira, amelyek 1919 elejétől egyre inkább kommunista befolyás alá kerültek. Az 1956-os szolnoki szervezetet névadásában a forradalomhoz alkalmazkodni kívánó, a hatalom megőrizni kívánó kommunisták jelentős szerepet játszhattak.

⁷⁸ A forradalom idején működő rétegszervezetek története feldolgozatlan. A legtöbb talán a munkástanácsokról tudható, de ezek szisztematikus vizsgálata, ellentmondásainak feltárása még várat magára.

⁷⁹ „Egy nép kiáltott, aztán csend lett”: Az 1956-os forradalom Székesfehérvárott. Szerk. Csurgai Horváth József. Székesfehérvár, Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata, 1996. 387.

rába. A forradalom kiterjedésével egyre inkább háttérbe szorultak, pontosabban tevékenységük olyan területekre korlátozódott, amelyek életkori sajátosságainak, társadalmi helyzetüknek megfelelt: főként oktatási intézményükben tevékenykedtek, nemzetőrök lettek, információgyűjtéssel, hírszolgálatlaltal segítették az új helyi hatalmat, esetleg futárszolgálatot láttak el.

Sopronban MEFESZ vezetők elvi bizottságot választottak, amely az elvégzendő feladatok szerint oszlott csoportokra.⁸⁰ A közigazgatás átszervezése, a település mindennapjainak irányítása a „felnőttek” kezébe került. Nem egy helyen intézményük vagy életkori csoportjuk képviselőjében bekerültek a forradalmi bizottságokba is. Közismert, hogy a miskolci Diákszabványtanácsnak és a debreceni egyetemistáknak kezdeményező szerepük volt városuk, megyéjük forradalmi szerveinek létrehozásában, s befolyásukat a helyi irányításra — kisebb-nagyobb mértékben — a későbbiekben is megőrizték.⁸¹

Az ifjúság fogalma összefonódott a forradaloméval, s ezt feltehetően egyesek ki is használták. Számos olyan röpirat, plakát jelent meg, amelyek ifjúsági szervezetek nevében nyilvánítottak politikai véleményt, ugyanakkor nem lehet tudni, valóban szervezet, vagy csupán egy-egy ember — s egyáltalán nem fiatal — áll-e a vállalkozások mögött, amelyek a nagyobb politikai hatékonyság kedvéért hivatkoztak a „hős fiatalokra”. Ilyen lehetett a Forradalmi Ifjúság Főhadiszállása vagy a Forradalmi Ifjúság Tanácsa aláírási kiáltvány is.⁸²

Néhány nagyobb településen, ahol a régi vezetés nem hangolta maga ellen a lakosságot, a forradalom első napjaiban a helyi fiatalok saját követeléslistával akartak nyomást gyakorolni a pártállam helyi képviselőire. Volt, ahol külső támogatóként segítették az új helyi vezetést. A „Tolna megyei forradalmi ifjúság” röplapon hívta fel a lakosságot, hogy támogassák az újonnan megválasztott „nemzeti bizottságokat”.⁸³

Mivel sok helyen átalakult a helyi forradalmi szervezet, és az ifjúsági forradalmi szervek összetétele is változhatott, az együttműködés jellege és dinamikája nehezen követhető nyomon. Más ugyanis, ha egy túlzottan kommunista befolyásúnak tartott forradalmi bizottságot bírál egy alapvetően kommunistaellenes ifjúsági tömörülés, és megint más, ha reformkommunista szellemiségű fiatalok próbálnak gátat vetni a helyi jobbratolódásnak. S ez csupán a két véglet.

Szekszárdon az Ifjúsági Forradalmi Bizottság felszólította a városi tanácsot — országos és helyi vonatkozású — követeléseit teljesítésére, és sürgette a helyi forradalmi bizottság megalakulását. Erről a szervezetről a legújabb feldolgozásban sem találhatók információk, így az értesülés mintegy a levegőben lóg. Mivel azonban röplapot is kiadtak „Szekszárd dolgozó népe!” címmel, feltételezhető, hogy nem voltak hatástalanok, még ha esetleg csak egy-két személy állt a kezdeményezés mögött, s csupán egy fiktív szervezetről van szó.

Szombathelyen azok a fiatalok radikalizálták a forradalmat, akik elégedetlenek voltak a fontolva haladó, kompromisszumokat kereső helyi reforme-

⁸⁰ Katonai, letartóztató, vöröskeresztes, szállító, hírszerző és falujáró csoportra. L. Kronológia, 80.

⁸¹ L. Szokolczai: Borsod-Abaúj-Zemplén megye. I. m.; Valuch Tibor: Hajdú-Bihar megye. In: A vidék forradalma, 1956. I. m. I. köt. 233-266.

⁸² 1956 plakátjai. I. m. 110, 113.

⁸³ Uo. 533, 534.

rekkel. Vas megye központjában október 27-én Nemzeti Bizottság vette át a teljhatalmat (s talán másfél, két napig birtokolta is). Létrehozói a megye reformer kommunista vezetői, a Hazafias Népfrent elnökségének tagjai — kommunisták és „társutasok”: az 1948-ban elsorvasztott pártok alkalmazkodói — voltak, valamint azok a szakszervezetiek, munkások és értelmiségiek, sőt kisiparosok és „egyháziai”, akiket ők választottak ki annak bizonyítására, hogy szervezetük a lakosság egészét képviseli. A Nemzeti Bizottság befolyása alá vonta a közigazgatási és erőszakszerveket, megegyezett a szovjet laktanyák parancsnokaival; elfogadta a népköveteléseket, és ígéretet tett arra, hogy eljuttatja őket a kormányhoz. A szombathelyi fiatalok szervezete, a Forradalmi Munkás és Ifjúsági Bizottság már aznap bírálta az új hatalmi szervet. „Aki vétett hivatali hatalmával, visszaélve a nép ellen, maradjon ki a Nemzeti Bizottságokból, büneikért a törvény előtt feleljen, új népi törvényeink szerint” – olvasható röpiratukban.⁸⁴ A Nemzeti Bizottság az október 28-ai politikai fordulat után kiállt a „Nemzeti Kormány” mellett, amit sokan — főként a helyi fiatalok — visszalépésként érzékelték. A Nemzeti Bizottság kényszeredetten védekezett: „Amit a nép kíván – teljesül! Ahhoz, hogy az életszínvonal emelkedjék, legelőször élni kell! Ahhoz, hogy szabadabbak legyünk, nem szűk koporsó, hanem demokratikus haza kell! Ahhoz, hogy ifjúságunk követelése teljesüljenek, a legrosszabb a testvérharc, a legjobb az összefogás, az egység! A Központi Vezetőség és a Nemzeti Kormány azt hajtja végre, amit a magyar nép akar!”⁸⁵

A szombathelyi Forradalmi Munkás és Ifjúsági Bizottság különleges képződmény volt. Nem csupán azért, mert intézményesíteni tudta a helyi forradalmat elindító fiatalok lelkesedését, hanem összetétele, vezetése más volt, mint a többi ifjúsági tömörülésé. Nem diákszervezetként, nem fiatal értelmiségi csoportosulásként működött, mint Budapesten a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága, vagy Miskolcon a Diákszemélyiség, hanem területi alapon próbálta összefogni a város fiataljait. Létrehozói munkások voltak. A helyi diákok szervezete is a zömmel munkásokból álló Megyei Ifjúsági Forradalmi Bizottság alá tartozott. A testület tizenhét tagja közül tizenegyen munkások lehettek.⁸⁶ „Befészkelték” magukat a Magyar–Szovjet Társaság helyiségeibe, igénybe vették az ott található hangosítót. Vezetőjük egy huszonegy éves, normásként dolgozó munkás volt. A belügyi nyomozó hatóságok az ő nevéhez kötötték a nyomda megszállását, ahol az általa (is) összeállított követelések megjelentek. Két legközelebbi munkatársa géplakatosként, illetve cipőgyári munkásként dolgozott. Nézetük konzervatívok, két fő elemük: a keresztény hit és a szociális elkötelezettség. Be kí-

⁸⁴ Uo. 540.

⁸⁵ Uo. 541. A „magyar nép”, mint a szombathelyin túl az országos példák is mutatják, nem volt ebben ilyen biztos. A Savaria Gimnázium keményhangú, számonkérő röpiratot intézett az új városi vezetéshez: „Tájékoztassanak bennünket a helyi Nemzeti Bizottság rendelkezéseiről, terveiről, tagjainak politikai múltjáról.” A város diákjai tanáraikkal sem voltak kíméletesebbek. „Személyi felülvizsgálást követelünk az igazgatóságban, illetőleg a tanári karban az ifjúság meghallgatásával” – olvasható a Nagy Lajos Gimnázium Ifjúsági Tanácsának röpiratában. L. Uo. 542, 543.

⁸⁶ Az óvatosság a belüleges forrásnak szól, amely szerint öt munkásból, egy kisiparosból, öt huli-gánból, egy tanítóból, egy értelmiségiből (?) és négy „egyéb”-ből állt a bizottság. L. ÁBTL, V-150, 378.

vánták vezetni a hitoktatást, vissza akarták állítani a nemzeti ünnepek mellett az egyházi ünnepeket is. „A magyar anyák és nők ne a termelésben, hanem a gyermeknevelésben vegyék ki részüket. A családapáknak biztosítsanak olyan fizetést, hogy családját el tudja tartani” – írják október 27-i rölapjukban.⁸⁷ Küldöttük a Dunántúli Nemzeti Tanácsban is képviselte a szervezetet.⁸⁸

Szolnokon Forradalmi Ifjú munkás Szövetség alakult.⁸⁹ A forradalom egész ideje alatt feszült volt a viszony a megyei forradalmi bizottság és az egyetemisták között: a fiatalok túl megalkuvónak, erélytelennek tartották a kiegyensúlyozottságra törekvő helyi vezetést.⁹⁰

Kaposváron éppen fordított volt a helyzet: a reformer kommunista beállítottságú Zrínyi Kör túl jobboldalinak találta a Somogyban teljhatalmat gyakorló megyei Forradalmi Nemzeti Tanács programját.

A forradalom második szakaszában is van példa a helyi fiatalság önszerveződésére. Bicskén október 30-án választottak Ideiglenes Ifjúsági Bizottságot.⁹¹ Jászberényben november 1-jén alakult meg a Tanítóképző Intézet diákjaiból és a helyi üzemekben dolgozó fiatalokból a Forradalmi Ifjúsági Szövetség, amely a Nagy Imre-i vonalat követte: a helyi fiatalok, akik hallgattak a Budapestről érkező egyetemistákra, nemzeti alapokon nyugvó szocializmust szerettek volna. A helyi laktanyából fegyvereket kaptak, és november 4-én használták is őket a szovjetek ellen.⁹²

A katonaság október 23-a utáni magatartása befolyásolta a forradalom menetét, ezért indokolt, hogy tevékenységük bizonyos vonatkozásairól szó esék. A helyi forradalom alakulása nagyrészt azon múltott, hogy a településeken, vagy azok közelében tartózkodó katonai egységek szembeszegülnek-e a kormányintézkedésekkel, s átállnak-e a felkelők oldalára, vagy passzivitásukkal segítetik a változást akarókat. A döntés leginkább a parancsnokokon múltott, akik nézeteiktől, személyiségüktől függően oldották meg a konfliktushelyzetet. Külső ráhatás befolyásolhatta az ingadozókat, s esetenként a legénységi állásfoglalásnak is szerepe lehetett az elrendelt parancs megszületésében.

Az összeomlott, hiteltelen helyi hatalmat nem azonnal váltotta fel a forradalmi öngazgatás.⁹³ Szolnokon október 26-án a párthoz (kormányhoz) hű hadsereg tartotta fenn a rendet.⁹⁴ Szegeden katonai közigazgatást vezettek be,⁹⁵ Hódmezővásárhelyen a forradalom első szakaszában katonai tanács vette át a

⁸⁷ 1956 plakátjai... I. m. 537.

⁸⁸ *Szokolcrai*: Győr-Sopron megye. I. m. 187.

⁸⁹ *Cseh Géza*: A Damjanich Rádió hullámhosszán. Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 2003. 94.

⁹⁰ *Cseh*: Szolnok és Borsod-Abaúj-Zemplén megye... I. m. 165–176., 356.

⁹¹ Kronológia, 155.

⁹² Kronológia, 180.; *Cseh Géza*: Csendes radikalizmus. Örökségünk. A Nagy Imre Társaság kiadványa. 2004. október 23. 6.

⁹³ Sok városban magától omlott össze a helyi hatalom, vagyis nem került sor erőszak alkalmazására. A megyeközpontok közül ide sorolható Győr, Veszprém, Szolnok és Nyíregyháza. *Szokolcrai Attila*: Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Budapest, 1956-os Intézet, 2001. 44–45. o.

⁹⁴ A forradalom hangja. I. m. 88.

⁹⁵ 1956 plakátjai... I. m. 363.

város és a helyén maradt régi közigazgatási apparátus feletti irányítást is.⁹⁶ Miskolcon és Mosonmagyaróváron a fegyveres erők bevetése segítette elő a régi hatalom megdöntését.

A hadsereg erőszakos beavatkozása az eseményekbe eltérően hatott a helyi hatalmi viszonyok alakulására. Volt, ahol ideig-óráig elodázta a helyi rendszerváltást (Esztergomban, Kecskeméten, Nagykanizsán, Szegeden és Zalaegerszegen), máshol viszont meggyorsította: elsősorban azokon a településeken, ahol a parancsnokok az új helyi vezetés mellé álltak, és nem egyszer be is kerültek a helyi forradalmi bizottságba. Veszprémben Sánta Károly, a forradalom mellé állt katonák vezetője, a Nemzeti Forradalmi Tanács tagja „bejelentette, hogy a nép katonaruhába öltöztetett fiai, tisztjeikkel együtt a nép iránti esküjükhöz híven nem fognak soha fegyvert testvéreikre, mert teljes egészében egyetértenek az egyetemi ifjúság és az egész megye lakosságának követelésével. De megakadályoznak mindenfajta provokációt, amely a nép vagyonát veszélyezteti.”⁹⁷

Nem egy helyen a haderő helyi egységei létrehozták saját forradalmi szerveket, amelyet az esetek többségében forradalmi tanácsnak neveztek. A katonák forradalmi szervezeteinek azokon a településeken jutott szerep, ahol nagyobb létszámú hadsereg tartózkodott, s ahol vezetőik vagy maguk a katonák létrehozták „szakmai” képviselőtüket. Ilyen hely sok volt, hiszen a hidegháborús időkben a hadsereget nem csupán mértéktelenül felduzzasztották, hanem arról is gondoskodtak, hogy az ország minden területén állomásozzanak egységek. Nem igazán tudható, hogy a katonai tanácsok mit tekintettek fő feladatuknak: a kormány — a honvédelmi minisztérium — támogatását vagy — éppen ellenkezően — támadását; a rendteremtést a helyi forradalmi bizottságokkal egyetértésben, vagy a saját egységük átalakítását, gyűlölt feletteseik eltávolítását.⁹⁸ Itt a vizsgálódás tárgya csupán tevékenységük egyik szegmense: viszonyuk a települési forradalmi szervekhez.

Baján október 26-án a városi forradalmi bizottság mellett katonai forradalmi bizottság is alakult.⁹⁹ A Lenti Forradalmi Tanácsa október 27-én kapta meg a helyi katonai egységek forradalmi szervezetének csatlakozó nyilatkozatát: „A Zajdai helyőrség mindenkor a nép mellett van, és mindenkor a dolgozó nép érdekeit képviseli és annak akaratát teljesíti”.¹⁰⁰

A székesfehérvári helyőrség újjáválasztott Forradalmi Katonai Tanácsa október 30-án deklarálta: „a nép mellett, a szabadságharc mellett állunk. A népre nem löttünk, nem lövünk és nem is fogunk löni [...] a Székesfehérvári Helyőrség vállalja és feladatának tekinti a rend fenntartását a nemzetőrséggel és a rendőrséggel karöltve”.¹⁰¹ A térségi lövészhadtest Katonai Tanácsa felosz-

⁹⁶ 1956-ban a katonatanács és a katonai tanács elnevezés egyaránt előfordult. Ebben az írásban ez utóbbi az általános, így az 1918–19-es forradalmak katonatanácsai és az 1956-os katonai tanácsok az elnevezésben is elkülöníthetők egymástól. L. a 39. jegyzetet.

⁹⁷ Megalakult a Megyei Nemzeti Forradalmi Tanács, 1956. október 27. PÍL, 290. f. 77. ó. e.

⁹⁸ L. erről bővebben *Horváth Miklós*: 1956 hadikronikája. Budapest, Akadémiai, 2003.

⁹⁹ Kronológia, 103.

¹⁰⁰ '56 Zalában. I. m. 289.

¹⁰¹ Hadtörténeti Levéltár (HL), 1956-os Gyűjtemény. Idézi *Horváth*: I. m. 376.

latta a dunántúli munkásépítő-zászlóaljokat, többségüket leszerelte, és javasolta a forradalmi bizottságoknak, hogy a megmaradottakat vonják be a nemzetőrségekbe, és fegyverezzék fel őket.¹⁰²

Több példa van arra, hogy a helyi forradalmi bizottságok igyekeztek megnyerni maguknak a településükön vagy annak közelében állomásozó katonai egységeket. Karcagon a forradalmi bizottság retorikailag jól felépített, a katonák érzelmeire ható felhívásban szólította fel „Mezőtúr tisztjeit, tiszthelyetteseit és harcosait”, hogy csatlakozzanak hozzájuk, vagyis szegüljenek szembe a hatalommal, a kormánnyal.¹⁰³ A Karcagon állomásozó katonai egységek talán a felhívás hatására alakították meg a katonákat összefogó és irányító Honvédelmi Bizottmányt. A települési forradalmi bizottság, az október 27-én tömeggyűlésen létrejött Forradalmi Munkástanács — amelynek megalakítását a helyi kommunisták is szorgalmazták: ők az „ideiglenes munkás-, paraszt- és katonatanács” elnevezést javasolták —, két nap múlva felvette a helyiek összességét jobban reprezentáló Forradalmi Tanács nevet, s a vele párhuzamosan alakult Honvédelmi Bizottmányt — a helyi katonai és rendfenntartó erők forradalmi szervezetét — irányítása alá rendelte. Az együttműködés zavartalan volt e két forradalmi szervezet között: a hatásköröket egyértelműen megosztották, többen mindkét testületnek tagjai lettek.

Ott volt szorosabb kapcsolat a helyi forradalmi bizottságok és a katonai tanácsok között, ahol a katonai tanácsok szembeszegültek parancsnokaikkal. Ezek a helyeken a spontán megválasztott katonai forradalmi szervek radikálisabbak voltak, mint a központi elvárásokhoz igazodó parancsnokaik, akik közül sokakat a katonák forradalmi szervezete le is váltott.

A katonai tanácsok és a forradalmi bizottságok közötti kapcsolat lehetett mellé-, vagy alárendelő. Kőszegen a Városi Nemzeti Bizottság elnöke a helyi Forradalmi Katonai Tanácstól kért autót, ami ez utóbbi szervezet önállóságát jelzi.¹⁰⁴ Baranya megyében a Forradalmi Katonatanács egyenrangú partnere volt a megyei forradalmi bizottságnak. Győr-Sopron megyében a megyei forradalmi bizottságnak alárendelve működött a katonai tanács.¹⁰⁵

Azokban a régiókban, ahol jelentős haderő állomásozott, különösen befolyásolta a helyi eseményeket a helyi egységparancsnokokhoz, illetve a forradalmi katonatanácsokhoz való viszony. Ez utóbbiak jellegét viszont a katonai tanács súlya — fölé-, mellé- vagy alárendeltje volt-e az egységparancsnokságnak? —, összetétele, politikai vonala határozta meg: a folytonos átalakulások, az e szervezetben is végbemenő jobbratolódás miatt azonban nehéz trendeket érzékelni.

A hadseregben szolgálók eligazodását nehezítette, hogy hatalomátmentési célból a Honvédelmi Minisztérium is szorgalmazta katonai tanácsok alakítását. Elképzeléseiket október 30-án öntötték formába: „parancsot adtak katonai tanácsok létrehozására”. Akkor határozták el erre magukat, amikor már a legtöbb katonai egységnél már napok óta létezett forradalmi tanács, nem egy he-

¹⁰² Uo. 377.

¹⁰³ 1956 plakátjai. I. m. 511., 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. I. m. 22.

¹⁰⁴ Facsimiléjét l. Ez történt Vas megyében, I. m. 47.

¹⁰⁵ A forradalom hangja. I. m. 210.

lyen már a második összetételben: kiegészítés, elküldés vagy újraválasztás révén módosítva.¹⁰⁶ A katonai tanácsok joggal voltak bizalmatlanok a széthulló, ellentétes utasításokat küldözgető Honvédelmi Minisztériummal szemben. Önállósították magukat, és ezzel nem megkönnyítették, hanem megnehezítették a központ, a Honvédelmi Minisztérium dolgát, ahol csak október 30–31-én alakult meg a honvédség vezetésének Forradalmi Katonai Tanácsa, amely nyilatkozatban csatlakozott a munkás-, ifjúsági és értelmiségi forradalmi szervekhez. Ennek csupán elvi jelentősége volt, hiszen az említett szervek változatos és változó összetételben, szétszórtan és mindenféle kapcsolat nélkül működtek, ami eleve illuzórikussá tette az új forradalmi szerv bármiféle hatékonyságát. Emellett a központi katonai tanácsot eleve jelentéktelenné tette, hogy a helyi katonai tanácsok az egységük közelében lévő település forradalmi bizottságát érezték magukhoz közel, amelyre az állam szétesettsége miatt egyébként is rá voltak utalva. S ez kölcsönös volt: a forradalmi bizottságok tekintélyét növelte, a település biztonságát szavatolta a katonai támogatás. Számos helyen a katonaság segítette, fegyverezte fel a rend fenntartására szerveződő nemzetőr, polgárőr csoportokat, amelyek a helyi forradalmi bizottságok ellenőrzése alatt működtek.

A helyi parancsnokok szorítóba kerültek: vagy a katonai tanácsokhoz alkalmazkodnak, vagy feletteseik parancsainak engedelmeskednek. A mérleg általában az erősebb, befolyásosabbnak vélt fél felé billent. A pápai hadtest vezetője szembeszállt a forradalmi bizottságok mellé állt katonai tanácsokkal, nem csupán a helyiekkel, hanem a megyei, sőt a regionális forradalmi központtal is. November 1-jén parancsba adta: „Elrendelem, hogy az alakulatok parancsnokai az elkövetkezendőkben a városi, járási, megyei forradalmi tanácsok utasításait nem hajthatják végre. Ugyanez vonatkozik a Dunántúli Nemzeti Tanács utasításaira is.” A parancsnokok csak az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz fordulhattak szigorúan betartva a katonai hivatalos utat.¹⁰⁷ E mögött a konfliktus mögött felsejlik a kormány és a helyi forradalmi szervek közötti ellentét is. A kormányérdekeket képviselő hadtestparancsnok az anarchia elkerülése érdekében ellenezhette a széttagoltságot, a kormánnyal elégedetlen forradalmi szervek pedig befolyásuk jelentős növekedését remélhették a katonai tanácsok támogatásától.

A forradalom alatt alakult értelmiségi szervezetek — úgy tűnik — sem számukat, sem jelentőségüket tekintve nem mérhetők az ifjúsági és a katonai forradalmi szervekhez. Viszonylag késői megalakulásuk miatt — zömmel a forradalom második hetében létesültek — viszonylag kevés információ maradt fenn róluk: az akadálytalan működéshez alig egy-két nap állt rendelkezésükre. Létrejöttük mindenesetre azt jelzi, hogy a helyi értelmiségben is felmerült az igény az önkormányzatiságra, az önálló politikai érdekképviselőre. Ezek a szervek nem a forradalom előtti erjedés időszakában a reformer szellemiségű kommunista értelmiségieknek és az őket támogatóknak teret adó vitakörök, értelmiségi klubok folytatásai voltak, hanem az addig a közéletből kirekesztett vagy önként kivonult értelmiségiek által létrehozott új szervezetek, amelyek

¹⁰⁶ Molnár: i. m. 97.; Horváth: i. m. 362–379.

¹⁰⁷ Moór ezredes, a pápai 32. lövészadosztály vezetőjének parancsa. HL, 1956-os Gyűjtemény, 3. ő. e. 315. Idézi Horváth: i. m. 365.

azzal a nem titkolt céllal is alakultak, hogy a megváltozott hatalmi helyzetben hatékonyabban szólhassanak bele a helyi irányításába.

A kaposvári pedagógusok egy csoportja bírálta az iskolák „munkástanács-választását”: szerintük túl sok egykori rendszerkiszolgáló kapott szerepet az iskolák új vezetésében. A helyi elitcserét mechanikusan képzelték el. Szerintük, aki kitüntetés és a vele járó béremelést kapott a letűnt rendszerben, nem kerülhet be az iskolai forradalmi szervezetbe, sőt, kiemelt fizetésüket is csökkenteni kell. Nehéz helyzetben lehetettek a Megyei Forradalmi Tanács oktatási bizottságának tagjai: ha hatalmi szóval beavatkoznak a munkahelyi választásokba, megsértik a demokráciát, ha nem tesznek semmit, a múlt rendszer kiszolgálóinak tarthatják őket.¹⁰⁸ A megyei Nemzeti Tanács kulturális bizottsága a beavatkozás mellett döntött: az iskolákban új munkástanács-választásokat sürgetett, mert ezekben „vezetőkül a múltban kommunista tevékenységet kifejtő személyeket választottak”. Az „elmúlt rendszer” soron kívüli előléptetéseiből származó plusz jövedelmet már a november havi fizetésükből is le szeretne vonni: kérte, hogy a megyei Nemzeti Tanács adjon ki erről rendeletet.¹⁰⁹

Azokon a településeken, ahol az értelmiségiek létrehozták saját forradalmi szervezetüket, az egyházak helyi képviselői is szerepet vállaltak. Polgáron a római katolikus plébános és a református lelkész is tagja volt a helyi értelmiséget — tanárt, tanítót, óvónőt, bírót, gyógyszerészt, orvost — tömörítő testületnek, amelyet Értelmiségi Tanácsnak hívtak.¹¹⁰

Nyíregyháza orvostársadalma elégedetlen volt a várost irányító Munkástanáccsal: úgy gondolták, sok benne a nehezen döntő, a város, s különösen az értelmiségiek problémáit nem igazán ismerő ember. Érdekeik hatékony képviselete céljából október 30-ára értelmiségi nagygyűlést szerveztek, melyen körülbelül ötszázan jelentek meg. A nyílt szavazással megválasztott tíztagú Szabolcs-Szatmár megyei Forradalmi Értelmiségi Tanács küldötteseket delegált a már megválasztott helyhatalmi szervekbe. Szorgalmazta a városi tanács egészségügyi osztályának átalakítását, kezdeményezte, hogy a munkahelyi forradalmi bizottságok vizsgálják meg, hogy a régi vezetők továbbra is alkalmasak-e funkciójukra, amelyet zömük politikai megbízásaként kapott. Javasolta az ÁVH iratainak begyűjtését és őrzését. Ha kívánságuknak a megyei forradalmi bizottság nem tesz eleget — fenyegetőztek —, megvonják a bizalmat tőle. A november 2-i átirat tartalma és hangneme jelzi, hogy a megyeközpontban több hatalmi centrum jött létre, amelyek politikai beállítottsága eltérő volt, ugyanakkor e szervek egymásra utaltságuk tudatában próbálták elképzeléseiknek érvényt szerezni.¹¹¹

Zalaegerszegen az új irányítást bonyolította, s olykor átláthatatlanná, zűrzavarossá tette, hogy a forradalmi szakmai érdekképviseletek is beleszólást kívántak ügyeik felsőbb szintű intézésébe. A pedagógusok azt a demokratikus megoldási módot eszelték ki, hogy „október 30-tól a megyei és városi oktatási osztály irányítását a Megyei Nemzeti Bizottsággal egyetértésben a Pedagógus

¹⁰⁸ A pedagógus-memorandum szövegét l. Ellenforradalom Somogyban. Kaposvár, MSZMP Somogy megyei Bizottsága, 1957. 54–55.

¹⁰⁹ PIL, 290. f. 72. ó. e.

¹¹⁰ 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. I. m. 216–218.

¹¹¹ *Dikán*: i. m. I/5. köt. 147–148.

Tanács hattagú bizottsága” vegye át.¹¹² Sok régi vezetőt leváltottak, újjászervezték az oktatás, miközben ügyeltek arra, hogy ne legyenek túlkapasok, és elkerüljék a személyes bosszút.¹¹³

Az értelmiségiek helyi szervezetei nem egy helyen deklarálták különállásukat, máshol kinyilvánították, hogy együttműködnek a település forradalmi bizottságával.

Az értelmiség megosztottsága fokozatosan vált nyilvánvalóvá. A szocialista felfogás egyre inkább háttérbe szorult, s konzervatív felfogásra utaló nézetek jelentek meg. A Polgár községbeli Értelmiségi Tanács november 2-i ülésén a település forradalmi bizottságának tanító foglalkozású tagja tiltakozott a magzatelhajtási törvény ellen, mely szerinte „a magyar nép tömeges kiirtására vezet, épp ezért népellenes”. A huszonegy pontból álló, az általános követelésekkel rokon határozatukba e törvény eltörlését is belefoglalták.¹¹⁴

Káosz, metamorfózis

Rendkívüli helyzetben — a forradalom ilyen — a káosz kialakulását számos tényező segíti. Ezek közé tartozik, hogy megszaporodnak a törvényi legitimitációt nélkülöző szervek, amelyek úgy igyekeznek megsemmisíteni, lebontani, átalakítani a régi hatalmi szerveket, hogy ehhez nem egyeztetnek a rokon szervezetekkel, amelyek saját elképzeléseik szerint csinálják ugyanazt. Megbomlik a korábbi hatalmi hierarchia, és az olajozott működéshez szükséges alá-fölérendeltségi viszonyt pedig egy településen belül is úgy kell a települési forradalmi bizottságoknak megteremteniük, hogy sem saját hatáskörükkel, sem a többiekével nincsenek tisztában. Információik szegényesek és ellentmondásosak.

Budapesten különösen kaotikus viszonyok alakultak ki. A felbomló kerületi vezetés helyett szerveződő bizottságokban, új végrehajtó szervezetben egymást nem ismerő emberek is kerültek. A káosz olykor életmentőnek bizonyult. Az egyik kerületi telefonügyeletes például kommunista apja ösztönzésére vállalta a forradalmi funkciót: hozzá futottak be a feljelentések az elfogandó ávéhásokról, aki az információt nem a letartóztatással foglalkozó fegyveres felkelőknek továbbította, hanem figyelmeztette a veszélyeztetetteket, hogy tünjenek el.¹¹⁵

Az egyes szervezetek több tucat tagja volt: a forradalom tömegeket mozgató meg, az emberek azonban csoportokra osztódva, többnyire egymástól elszigetelten, más-más érdekek képviselőiként tevékenykedtek. A legtágabb hatóköre a városi és megyei forradalmi bizottságnak volt, de e szervezetek tagjai főként a megoldandó napi gondokkal küszködtek, és el voltak foglalva saját feladatkörük meghatározásával. 1956-ban központi forradalmi szerv híján a helyi forradalmi szervezetek felsőbb iránymutatásban sem reménykedhettek. A szétesettségnek, a magára maradottságnak nem egyszer kapkodás, hibás döntések sorozata lett a

¹¹² *Csomor Erzsébet*: 1956 Zalaegerszegen. Zalaegerszeg, Millecentenáriumi Közalapítvány, 2001. 27.

¹¹³ Uo. 58–59.

¹¹⁴ 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. I. m. 217.

¹¹⁵ Sz. G. szóbeli közlése.

következménye. Minél összetettebb, többretegű volt a helyi hatalmi szerkezet, annál nehezebb volt kialakítani a forradalom összehangoltan működő helyi szerveit. A különféle helyi forradalmi szervek a rendteremtés, az ügyek összehangolása miatt rákényszerültek az együttműködésre, vetélkedésük pedig a rendezetlen hatalmi viszonyokból és az újonnan élre kerültek ambícióiból következett.

A miskolci forradalmi szerv alakulásának kommunista szemtanúja így írja le a 25-i történéseket. „Felszólalok. Megszavazzák nagy huzavona után, hogy ott maradhatok. Szörnyű állapot, kb. százan döntenek mindenben. Minden óriási vita, nem haladnak semmivel. Például elhatározzák, hogy legyen szesztilalom. Megbízják az egyik tagot, hogy vezesse be. Ez kimegy, néhány perc múlva visszajön: »Hogy kell ezt bevezetni?«. Ajánlkozom, hogy majd én elintézem. Nagy meglepődés, de megszavazzák, percek alatt el is intézzük. Pillanatonként berohan valaki valami hírral. A legnagyobb zavart az okozta, hogy Nagy Attila berontott, hogy Pestre kell menni teherautókkal a pestieknek segíteni. Mindenki menni akart. Végül is 11 teherautó ment el főleg diákokkal [...] Magyarázzuk nekik, hogy ez így nem lesz jó, hogy egy ilyen teremre való ember dönt minden kérdésben. Az az egyetemista, aki ott van, megcsömörlött az egésztől. Elismerik, hogy elnökség kell, vagy valami kisebb operatív szerv.”¹¹⁶

Miskolcon szinte egy időben létezett három új hatalmi központ, amelyek befolyása, hatóköre különböző volt, abban azonban megegyeztek, hogy egyik sem volt igazán elégedett a másikkal, és valamennyiüknek ellentmondásos információk alapján kellett azonnali döntést hozniuk. A 25-i, 26-i véres atrocitások kikezdték a városházán székelő, reformista kommunistákat is magában foglaló Megyei Munkástanács tekintélyét, amely gyakorlatilag felbomlott, a megmaradtak immár a megye forradalmi bizottságai küldötteinek részvételével 29-ét tűzték ki az újjáalakulás dátumának. Az elsősorban a közvetítő, rendfenntartó szerepet preferáló Diákszabványbizottság is lényegében csődöt mondott, amikor képviselői az első napok szervezési teljesítményét nem tudták megismételni: a lincselő tömeg nem volt tekintettel rájuk. A legnagyobb, viszonylag egységes és szervezett tömeg fölött rendelkező DIMÁVAG munkástanácsa 28-án új Megyei Munkástanácsot alakított, és tartani lehetett attól, hogy a két munkástanács konfliktusba keveredik egymással. A fegyveres potenciállal rendelkezők egyeztetési kísérletét siker koronázta: a helyőrség és az egyetem katonai vezetői elfogadtatták a megyei küldöttekkel, hogy a DIMÁVAG munkástanácsának vezetői irányítsák a megyét.

Az ország legtöbb településén a forradalom első hetének végén — október 26-a és 30-a között — megalakult új önkormányzati szervek a forradalom mellé álló helyiek nyomására folyamatosan átalakultak: az esetek többségében kivették magukból a „régirend” képviselőit.

Szombathelyen az október 27-i Ideiglenes Megyei Nemzeti Bizottságot, amely a helyi népfront (és a kommunista párt) mérsékeltjeinek kezdeményezésére jött létre, két nap múlva váltotta fel egy immár más személyi összetételű

¹¹⁶ Szubjektív feljegyzések. Szerző nélkül. *Rásó József*: 1956 dokumentumai a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1998. /Acta Archivistica 5./ 137.

forradalmi bizottság. A tanácselnök helyett egy ügyvéd került a testület élére. A megyei és a városi irányítás elkülönült egymástól: a nagyobb súlyú továbbra is a megyei forradalmi bizottság maradt.

Az október 26-án alakult Debreceni Szocialista Forradalmi Bizottmány élére egy alezredes, a helyőrség parancsnoka került, egy levéltáros, egy vagongyári munkás és egy egyetemi tanársegéd — ez utóbbi megyei pártbizottsági tag is volt — tette teljessé a testületet. A Bizottmány 27-én megszakította a kapcsolatot a kommunista párttal, amely ezzel teljesen elvesztette befolyását a városra. Az új hatalmi szerv feloszlatta az MDP szervezeteit. A jobbratolódást jelzi, hogy a „bizottmány” három jelzője közül elmaradt a „szocialista”.

Bács-Kiskun megyében a forradalmi szervezet élére az október 30-án (?) kiválasztott népfrontelnök helyére november 2-án a megyei tanács VB-einöke került.¹¹⁷

Hajdúböszörményben kétszer alakult át a forradalmi bizottság. Az elsőt még Forradalmi Tanácsnak hívták, 70 főből állott, és két kommunista — a helyi fegyveres erők vezetői — is tagja volt. A hatalmat október 28-án a Tanács által választott Forradalmi Bizottmány vette át, amely a korábbi, 1954-ben választott végrehajtó bizottság helyét foglalta el.

A forradalom fokozatos jobbratolódása a helyi irányítás átalakulásaival is illusztrálható.

November első napjaiban több helyen nem bíztak már az egyes forradalmi bizottsági tagokban, emellett az újjáalakuló pártok képviselői helyet kívántak maguknak a forradalmi helyhatalmi szervezetekben. Akik a további változások ellen voltak, óhatatlanul a visszahúzóak, — a radikálisok szerint — a maradiak táborába kerültek. Nem egyszer megvádolták őket azzal, hogy a megbuktatott rendszer híveivel cimborálnak.¹¹⁸

E példák is mutatják, hogy a forradalmi helyhatalmi szervek többségére talán a legjellemzőbb a változás volt. Csupán néhány nap kellett a végeredményt tekintve gyökeres átalakuláshoz: az átstrukturálódáshoz és az új vezetők választásához. A többszörös átalakulás oka egy Zala megyei röplapprészlettel illusztrálható: „Az október 28-án létrejött Ideiglenes Megyei Nemzeti Bizottság a már akkor működő forradalmi tanácsok és munkástanácsok küldötteiből alakult meg. Ezen idő óta [a röpirat kelte: október 31. – S.É.] újabb munkástanácsok, járási nemzeti bizottságok és üzemi munkástanácsok alakultak, valamint a politikai pártok is megkezdték működésüket. Éppen ezért szükségessé vált az Ideiglenes Nemzeti Bizottság demokratikus alapon való újjászervezése.”¹¹⁹

Nagy vonalakban az egész országra jellemző, ami Szabolcs-Szatmár megyében végbement. Ebben a megyében a járási forradalmi bizottságok a forradalom első szakaszában budapesti utasításra hatalomátmentő céllal alakultak a helyi (párt)vezetők sugalmazására és közreműködésével, a második szakaszban ezeket váltották fel/le a községi forradalmi bizottságok küldöttei.

¹¹⁷ *Orgoványi István – Tóth Ágnes*: Bács-Kiskun megye. In: *A vidék forradalma, 1956. I. m. 29–76.*

¹¹⁸ 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. I. m. 186.

¹¹⁹ 1956 plakátjai. I. m. 577.

Az új közigazgatási egységek zökkenőmentes működése főként azoknak a közigazgatásban jártas szakembereknek volt köszönhető, akiket a kommunsita hatalomátvétel alatt és után felreállítottak. Ők az ügyintézés racionalizálására, létszámcsökkentésre törekedtek, s a (párt)politikát ki szerették volna zárni a helyi közigazgatásból.¹²⁰

A településeken túli forradalmi szervek: a járási és a megyei forradalmi bizottságok

A forradalom idején bonyolult viszonyrendszerekbe szerveződött a közélet. Október 23-át követően az önállóság, a szabad sorsalakítás lehetősége sokakra mámorítóan hatott, amíg az emberek néhány nap elteltével rá nem döbentek arra, hogy a legitim helyi és központi hatalom hiánya párhuzamosságokhoz, ügyintézési nehézségekhez, és előbb vagy utóbb anarchiához vezet. A kaotikus összevisszaságot csak napok múltán váltotta fel a formálódó helyi rend. Még egy megyén belül is nehéz volt kapcsolatot teremteni a megyeközponttól kicsit is távolabb eső településsel. Az országos rendetlenség a forradalom végéig megmaradt. A járási és a megyei forradalmi bizottságok valahol a két szint — az egyre áttekinthetetlenebb országos és az egyre rendezettebb helyi — között váltak kísérletező, rendteremtő központokká, koordinálták az eltérő érdekű és egyformán tájékozatlan és magukra utalt helyi — városi és községi — forradalmi szervezeteket. A járások a köztes közigazgatási méret miatt a megyéknél könnyebben tudtak kapcsolatot teremteni a településekkel.

A fentiekből következően nagyobb sikerrel kecsegtet a kisebb településeken, illetve az azokat összefogó kisebb és nagyobb közigazgatási egységben zajló történések vizsgálata, mint a régióké, és különösen nehéz Budapesté. A megváltozott viszonyok, a központi irányítás hiánya miatt a forradalom napjaiban helyi, járási és megyei szinten is spontán alakult ki valamiféle alá-fölrendeltség.

A járási és a megyei forradalmi bizottságok együttes vizsgálata mellett érvek és ellenérvek egyaránt felsorakoztathatók. Mindkét közigazgatási egységhez települések tartoztak, s mindkettő irányítási és információs igényeket elégitett ki. Szerkezetük, működési módjuk révén folyamatosságot képviseltek, és keretet adtak a felmerülő feladatok megvalósításához. Működésüknek voltak demokratikusnak mondható szakaszai is, így a múlt demokratikus kísérleteit kiteljesíteni igyekvő forradalom mind a járások, mind a megyék hagyományaira építhetett.

A különbségek jórészt a járás és a megye eltérő szerkezetéből, egymáshoz való viszonyából adódtak. A megyék történelmi képződmények voltak, önkormányzatiságuk több évszázados múltra tekintett vissza. A nagyobb városoknak is voltak öngazgatási hagyományaik. A megyék (és a nagyobb városok) jellemzően fogva a parlamenti pluralizmus időszakában politikai csatározások színterei voltak, s ez a helyi közigazgatásra is kihatott. A járások funkciója a kormánytól és a megyétől jövő utasítások, rendelkezések végrehajtása volt. A járásokat a politikai küzdelmek csak áttételesen, személyeken keresztül érintették:

¹²⁰ Dikán Nóra: Szabolcs-Szatmár megye. In: A vidék forradalma, 1956. I. m. 330–331.

vagyis a járások többnyire a megye politikai viszonyait képezték le. A járások 1950-ig csupán adminisztratív egységek voltak. Választott tanácsú szervekké a pártállami diktatúra kiépülésekor váltak, akkor tehát, amikor a megyék, valamint a szintén korlátozott önkormányzati autonómiával rendelkező városok és községek az állampárti direktívák, a központi tervutasítások szolgai végrehajtóivá degradálódtak. A demokratikusnak hazudott önkormányzatok a velük párhuzamos struktúrájú pártszervek alárendeltjei lettek.

A járások 1950 utáni új státusza ugyanakkor keretet adhatott valamiféle kistérségi öntudat kialakulásának: a járás községei „választott” képviselőinek alkalmuk nyílt közös érdekeik felismerésére, a személyi kapcsolatok kiépítésére. A diktatúra 1953–54-ben mutatkozó átmeneti oldódása erősítette ezeket a lehetőségeket. A Hazafias Népfront 1954 végi és 1956-os megújulása, a járási népfrontszervezetek létrehozása már-már a civil szféra újjászerveződése felé mutatott. Az egykori koalíciós pártok társutas képviselői használták ki leginkább a kínáló alkalmat. Bár az 1954-es módosított tanácstörvény egyes városokat kivett a járások felügyelete alól, és önálló önkormányzati hatáskörrel látta el őket, ez nem vetette vissza a járásokon belüli erősödő egymásrataltsági érzést. Sőt, a járások megszabadulva a városok másfajta feladataitól, jobban összpontosíthattak a többnyire agrárjellegű helyi problémákra. Méretük alkalmas volt a szinte azonnali kapcsolatteremtésre és a közös elképzelések kidolgozására és hatékony megvalósítására. Ezzel magyarázható, hogy a forradalom idején számos járás az önállóság útjára lépve létrehozta forradalmi bizottságát, és jó kapcsolatot tudott kiépíteni a hozzá tartozó települések új irányítóival, akik közül sokan éppen a járásiak sürgetésének, szervezésének köszönhatték előre kerülésüket.

Járási és megyei székhelyeken, a városokban, ahol szakapparátusokkal bővült a helyi végrehajtó szerv, a hivatali apparátus is létrehozta a maga „forradalmi bizottságát”, a munkástanácsot. A járási és megyei bizottságok feladatuknak tekintették az irányításuk alá tartozó közigazgatási egységek, települések tájékoztatását, átszervezését is. A megyei és a járási forradalmi szervek zöme november elejére megerősödött. Tekintélyüket növelte, hogy számos településen kezdeményezésükre jöttek létre a forradalmi bizottságok. Az idő is nekik dolgozott: az emberek vágytak a rend, az információk, a problémáik megoldását segítő felsőbb utasítások iránt. A megyei és a járási forradalmi bizottságok a nem működő kormányzervek helyett egyre alkalmasabbnak tüntek az irányító, tájékoztató szerepre. A forradalom sok kis városállam-köztársasága elfogadta a legerősebb, a legtekintélyesebb irányítást.

1956-ban az embereknek még gyakorlaton alapuló emlékeik voltak a politikai pluralizmusról: volt mit elvetniük, vagy — éppen ellenkezően — feleleveníteniük. A pluralizmus Horthy-korszakbeli és koalíciós időkbeli példája egyaránt talált követőkre és bírálókra: pontosabban mindkét praxishoz kritikusan viszonyultak: mindkettőben a „nagypolitika” túlbujánzását, az állami beavatkozást látták veszélyesnek, olyannak, ami sérti a helyi érdekeket és a helyi autonómiát. Idegenkedtek a két korszak uralkodó politikai ideológiájától is: sem az 1945 előtti tekintélyelvű, magyarkodó urambátyám világot, sem a szovjet érdekektől uralt, szélsőségekg fajuló koalíciós hatalmi harcot nem kívánták

vissza. Egyértelműen ellenszenves volt számukra a kommunista hatalomátvétel utáni diktatúra, amely mind a megyét, mind a járást, mind az egyes településeket adminisztratív végrehajtó szervekké silányította, élükön a szigorúan centralizált párt- és tanácsi apparátussal. Nem véletlen, hogy a forradalom idején ez utóbbiakat söpörték el legelőbb. A fentiek fényében nem meglepő, hogy az 1945–1948 közötti pártviszonyok felélesztése sem volt népszerű. Mindenekelőtt a közigazgatás akkori tendenciózus pártmegszállása miatt. A helyi önkormányzatokat a második világháborút követően a győztes Szovjetunió magyarországi képviselői által engedélyezett pártok képviselőiből létrehozott nemzeti bizottságok alakították újjá. A pártok paritásos alapon delegálták képviselőtestületi és törvényhatósági bizottsági tagjaikat, ami nem esett egybe a pártok valódi támogatottságával. (Lásd az 1945-ös és 1947-es parlamenti választásoknak a kiegyensúlyozatlan erőviszonyokról tanúskodó eredményeit!) A népkarat helyi érvényesülését az önkormányzati választások állandó halasztásával lehetett ki játszani: a kommunista párt, amely uralta a Belügyminisztériumot, hatékonyan tudta képviselni saját hatalmi érdekeit: ez a helyi politizálás teljes kiürüléséhez, az önkormányzatiság elsatnyulásához vezetett. 1956-ban a társutas népfrontosok és tanácsi vezetők buzgólkodása a nemzeti bizottságok létrehozására sokak számára az ügyes kommunista machinációkkal egyre kilátástalanabb pártharcokba süllyedő háború utáni éveket idézte föl.

A települési és területi hatalomgyakorlás avitt és ellenszenves múltbéli formái a forradalom idején nehezítették, már-már lehetlenné tették a modern polgári társadalomra jellemző politikai és intézményi struktúra megjelenését. A lemaradásnak nem csupán történelmi okai voltak: a forradalomból magából következett, hogy a közvetett, participációs demokrácia helyett a közvetlen demokráciára volt igény és idő. Az emberek azonnali döntést, igazságtételt és jóvátételt vártak, ehhez azonban hiányoztak az intézményi keretek. Nem a felszámolt, működésképtelenné vált pártállami struktúra eltűnte okozta a problémát, hanem a forradalmi hatalmi központ hiánya, illetve a megmaradt hatalmi szervek — mindenekelőtt a kormány — iránti bizalmatlanság. Azt az űrt, amelyet az országos forradalmi szervek hiánya keltett, a magukra utalt megyei, városi, járási és települési forradalmi szerveknek kellett kitölteniük. A sokközpontúság, az összehangolatlan felértékelte ezeket a szerveket, és a magukra utaltság nem egyszer önteltté tette őket: miért éppen ők alkalmazkodjanak a szomszéd községhez (járáshoz, megyéhez), amikor maguk teremtették meg forradalmi szerveiket, maguk kínlódták ki a helyi irányításnak a helyzethez leginkább adekvát formáit? Mi a garancia arra, hogy mások jobban csinálják?

Az elkülönüléssel szinte egyidejűleg felmerült a rendezettség, a hierarchiába tagozódás kívánalma is. Ezt a kétirányú folyamatot a helyi hatalmi átrendeződés elhúzódása, a forradalmi bizottságok újjáválasztása, kiegészítése lelassította. Minél népesebb volt egy település, annál nagyobb volt az esély arra, hogy a helyi hatalom csak lassan stabilizálódik. A járássok és a megyék esetében még bonyolultabb volt a helyzet, hiszen a járási és a megyei forradalmi bizottságoknak az alsóbb szintek forradalmi bizottságainak érdekeit is képviselniük kellett, aminek nem csupán az volt a feltétele, hogy ezek már létezzenek, hanem meg is kellett szervezni a felsőbb szintek bizottságainak demokratikus —

alulról építkező — választását. Ez lépcsőzetes megoldást kívánt: a közvetlen demokráciát — a spontán népgyűléseket — szükségszerűen váltotta fel a delegálás, vagyis a közvetett hatalomgyakorlás, ami viszont hatalmi súrlódást okozott a területi és hivatásrendi alapon szerveződő forradalmi bizottságok és a közvetett demokrácia természetes letéteményesei, a politikai pártok között. Nem tudható, mi lett volna, ha a második szovjet beavatkozás november 4-én véget nem vet ennek spontán centralizációs folyamatnak. November 4-e után a forradalmi bizottságok „megszabadultak” a hierarchizálódás kényszerétől, és néhány hétig ott folytathatták, ahol elkezdték, vagyis a közvetlen, a települési, a járási és a megyei forradalmi bizottságra szorító hatalomgyakorlásnál. Az új konstellációban sem energiájuk, sem lehetőségük nem volt együttműködésük megszervezésére, a forradalom továbbvitelének, konszolidálásának — megszűnésének — végiggondolására.

Megalakulásuk módja

A járások összehasonlító vizsgálata még megoldandó feladat. A megyék összevetésére már akad példa.¹²¹

A megyék és a nagyvárosok új hatalmi szervei nem egy időben jöttek létre, bár az egy-két nap, esetleg egy hét eltérésnek nincs különösebb jelentősége. A korábbi dátum — október 25., illetve 26.: Borsod-Abaúj-Zemplén, Győr-Sopron, Hajdú-Bihar, Nógrád, Szabolcs-Szatmár Szolnok, Veszprém megye — a régi vezetők rugalmasságáról, alkalmazkodó-készségéről tanúskodik. A későbbi dátum — október 28–30.: Baranya, Békés, Heves, Zala, Csongrád, Tolna, Bács-Kiskun megye — jelezheti azt, hogy a korábbi vezetők erőszakkal ideig-óráig meg tudták őrizni hatalmukat, de utalhat arra is, hogy hosszú napokba tellett, amíg kiválasztódtak az új helyi vezetők, kialakultak az új hatalmi formák.

A legtöbb megyében legalább egyszer újjáválasztották a megyei forradalmi bizottságot. Minél később alakult meg az új szerv, annál nagyobb esély volt arra, hogy összetétele nem változik lényegesen. Ez érvényes Baranya és Tolna megyére, de nem áll a többire: Győr-Sopronra, Hajdú-Biharra, Nógrádra, Szabolcs-Szatmárra és Szolnokra: ezekben a megyékben olyan erőskezű, jó szervezőképességű vezetők kerültek az élre, akiket a lakosság nagy része elfogadott – függetlenül az illető pártállami múltjától. Az október 28-a után létrejött forradalmi bizottságokban jóval nagyobb szerephez jutottak a kommunista hatalomátvétel előtti közigazgatási vezetők, mint azokban, amelyek korábban szerveződtek. (Az október 29-én alakult esztergomi Nemzeti Tanács élére például a város egykori polgármestere került.)¹²²

A járások forradalmi szervezete létrejöhetett felülről: ilyen esetekben a megyei forradalmi bizottság volt a kezdeményező. Megalakíthatták a járás forradalmi szerveinek küldöttei is, ami az alulról szerveződésre bizonyíték.

A Somogy megyei Forradalmi Nemzeti Tanács titkára az október 30-i a tömeggyűlésen jelentette be: a Tanács „átvette a megye politikai és gazdasági éle-

¹²¹ Molnár: i. m.

¹²² Kronológia, 144.

tének irányítását”. Az ő tollából maradt fenn a *Tájékoztató* címet viselő struktúravázlat. Ebben olvasható: „A különböző vállalatok és intézmények demokratikus úton munkástanácsokat választanak. Ezek a munkástanácsok irányítják a gyárakban és az üzemekben a gyár gazdasági életét, képviselik és megtestesítik a dolgozók tényleges hatalmát. A munkástanács egyúttal politikai szerv is, amelynek feladata megvizsgálni, hogy az üzemek, gyárak, iskolák és egyéb intézmények vezetésében olyan személyek vegyenek részt, akik személy szerint az elnyomó rendszerben nem kompromittáltak magukat, szakmailag kiválók és a magyar függetlenségi harc lelkes, odaadó hívei. [...] A forradalmi munkástanácsok létszámuknak megfelelően delegálnak küldötteket a községi, városi és járási forradalmi nemzeti tanácsokba. A községek küldöttei választják a járási forradalmi nemzeti tanács tagjait, akik magukból választás útján intézőbizottságot hoznak létre.” A képviselői demokrácia következő szintje a megyei nemzeti tanács lett volna, ennek megválasztási módjára azonban már nem tér ki a tájékoztató. Ez országos szabályozásra várt, amihez hiányoztak a feltételek: nem volt semmiféle legfelsőbb forradalmi szerv, valamiféle alkotmányozó nemzetgyűlés.

A *Tájékoztató* leszögezi: „további intézkedésig a megye területén lévő vállalatok tekintet nélkül eddigi főhatóságukra a Megyei Forradalmi Nemzeti Tanács fennhatósága alá tartoznak”, amelynek hivatalos sajtóorgánuma az új megyei lap, a *Szabad Somogy*. A pártok működését „a helyzet tisztázásáig” a Tanács engedélyezi.¹²³

A közigazgatás átalakításának szükségességét programszerűen csak kevés középszintű forradalmi szervezet fogalmazta meg, a gyakorlatban ugyanakkor a demokratikus polgári közigazgatás megteremtésén fáradoztak. A legtöbb járásban és megyében autarkia érvényesült, ami forradalmi átmenet idején a hatalomváltás természetes velejárója – hosszabb idő pedig nem állt rendelkezésre.

Azok a járási forradalmi bizottságok, amelyek olyan városban, illetve megyeközpontban működtek, ahol már a forradalom első napjaiban létrejött a városi, illetve a megyei forradalmi bizottság, zömmel adminisztrációs céllal alakultak. Forradalmi centralizációs igényt elégítettek ki: betagozódtak a már meglévő hatalmi hierarchiába. A legtöbb esetben a megrostált járási tanácsai hivatal alakult át forradalmi bizottsággá.

Az ebbe a csoportba sorolható zalaegerszegi járási forradalmi bizottság sem tűnt ki aktivitásával: a megyeközpontban lévő hivatal eleve nem kényszerült arra, hogy átvegye a megbomlott helyi és térségi közigazgatást, hiszen erre ott volt a város és a megye forradalmi szervezete. Az a belügyminisztériumi lista, amely a Zalaegerszegen létrejött forradalmi szerveket sorolja fel, pontatlan. A korabeli dokumentumokból ugyanis kiderül, hogy létezett a Zalaegerszegi Járási Munkás Bizottság — s nem Zalaegerszegi Járási Tanács Munkástanácsa, ahogy a forradalom leverése után készült BM-összesítő írja —, amely október 30-án tette közzé 26 pontból álló, redundáns felhívását. A pontokhoz fűzött kiegészítésből kiviláglik, hogy a járási hivatal munkatársai a népfrontos kommunista vonallal rokonszenveztek, amin ekkorra már túlhaladt az idő.¹²⁴ Ők is

¹²³ PIL, 290. f. 72. ó. e.

¹²⁴ '56 Zalában. I. m. 148–150.

érezhették időszerűtlenségüket, s nem kizárt, hogy féltették saját testi épségüket is, ezért a későbbiekben átengedték a terepet az invenciózusabb, a változásokkal haladni képes megyei forradalmi bizottságnak.

A Nagyatádi Járási Nemzeti Tanács átmenet a felülről és az alulról szerveződő járási forradalmi bizottságok között. Létrehozói a helyi üzemek, vállalatok és a lakosság képviselői voltak. A megalakulásukkor, október 29-én közzétett nyilatkozatukban kérték a községeket, hogy forradalmi bizottságuk válasszon küldötteket a járási testületbe, egyben tudatták őket arról, hogy „a nép bizalmát nem élvező személyeket”, vagyis a korábbi járási tanács elnökét, helyettesét, titkárát és szervezési csoportvezetőjét „félreállították”.¹²⁵

Alulról szervezték meg a járási forradalmi bizottságot Derecskén, ahol a járás községeinek küldöttei október 31-én alakították meg a Járási Forradalmi Bizottmányt. „A Járási Bizottmány megalakulása azért vált szükségessé, mert a széjjelaprózódott forradalmi bizottmányokat nincs, mi összetartsa, s nincs meg a közbeeső szerv a megye felé, illetve meg kell indítani a járásokon keresztül a megyei bizottmány megalakítását” — érvelt a korelnök, aki vagy nem tudott arról, hogy a megyei bizottmány már október 26-án létrejött — ez a kevésbé valószínű —, vagy a meglévőt nem fogadta el.¹²⁶

Monoron a járás községeinek küldöttei november 3-án alakították meg a Járási Nemzeti Bizottmányt. Kőnyomatosuk szerint az elnök egykori kisgazdapárti lett, titkárnak az egykori jegyzőt tették.¹²⁷ Lényegében átvették a megszűnt pártbizottság és a tanács funkcióit, de csupán közellátási, szociális és jogi osztályt alakítottak. A forradalmi bizottság egyházi személyekből, a fegyveres szervek, valamint az ifjúság képviselőiből tevődött össze: ez a napi igényeket és a forradalom akkori, visszarendező állapotát tükrözte. Ekkor már nem a társadalmi rétegek arányos képviselete volt a cél, hanem a működőképesség biztosítása és a világnézeti és védelmi igények kielégítése.

Tevékenységük

A megyei és a járási forradalmi bizottságok ugyanazokkal az időszerű problémákkal küszködtek, mint a kisebb települések. Térségi centrumszerepükből adódóan speciális feladataik is voltak. Nem egyszer határozatban rögzítették az MDP és tömegszervezetei megszűnését. A járási és megyei székhelyeken ugyanis a kommunista hatalomátvétel és a tanácsrendszer kiépülése után az apparátus megkettőződött: a pártbizottság mintegy leképezte a tanácsi apparátust, miközben politikai, agitációs- és propagandaközpontként is működött. Ennek a hatalmi helyzetnek a felszámolása a lakosság többségének legfőbb kívánsága volt. A Nógrád megyei Nemzeti Bizottság, mintegy nyomatékossítva a tényeket, közleményben tudatta, hogy az egykori megyei, járási és városi pártbizottság és a szakszervezetek megyei tanácsa nem adhat ki semmiféle utasítást.¹²⁸ A Dabasi Járási Nemzeti Bizottság elnöke az alábbi helyi rendeletet hozta: „a járási pártvégrehajtó-bizottságokat, további a községek csúcs- és

¹²⁵ Az 1956-os forradalom Somogyban. I. m. 103–104.

¹²⁶ 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. I. m. 156.

¹²⁷ Szabad Haza, független napilap. Pest megyei Fehér könyv, 14.

¹²⁸ Nógrád Népe, 1956. november 1.

összes helyi — községi, vállalati stb. — pártszervezeteit, valamint a járásban lévő összes DISZ-szervezetet azonnali hatállyal feloszlatom. Szervezeti helyiségeiket, irattáraikat és berendezési tárgyaikat hiánytalanul azonnal adják át a helyi nemzeti bizottságnak.”¹²⁹

A járási forradalmi bizottságok létrejöttével gördülékenyebbé vált a megomlott közigazgatás, és a megyei forradalmi bizottságok átadhatták nekik a feladatok egy részét.

A Veszprémi Járás Ideiglenes Nemzeti Forradalmi Tanácsa — amely az azonos nevű megyei mintájára alakult — pontos utasításokkal látta el a hozzá tartozó községeket: a helyi népfrontszervezetek kisebb községekben nagygyűlésen, nagyobb településeken küldöttek révén szervezzék meg a helyi nemzeti bizottság-választásokat. „A nép bizalmát élvező és a nemzeti szabadságkövetelésekkel együtt érző tanácsi dolgozók maradjanak a helyükön. A községi forradalmi bizottságok vegyék át a község közigazgatásának irányítását” — utasítottak. Körülbelül úgy cselekedtek, mint a kormány: szentesítették a már kialakult állapotokat s közben úgy tettek, mintha az átalakulásokat ők kezdeményezték volna.¹³⁰

A Somogy megyei Forradalmi Nemzeti Tanács elbocsátotta a meghagyott megyei közigazgatási apparátus legtöbb vezetőjét, és helyettük saját jelöltjeit nevezte ki. Utasította a tanácsi apparátust, hogy az újjáalakuló szervezeteknek juttassa vissza régi székházukat. Döntött a rendőri és a katonai posztokról. Megszüntette a politikai tiszti intézményt, amely a kommunista ideológia katonaságon belüli terjesztésére szolgált, és mindenféle politikai oktatást betiltott. Elmozdította állásából a megyei ügyészt, elrendelte a megdöntött rendszerben szerepet játszó politikai felülvizsgálatát. Határozatot hozott az ávéhások őrizetbe vételéről. Kihirdette a vallásgyakorlás szabadságát és fakultatívvá tette az orosz nyelv tanulását.¹³¹ A Tiszalöki járás Forradalmi Tanácsának elnöke a járás községeiből érkező küldöttekkel egyetértésben döntött 33 járási alkalmazott elbocsátásáról.¹³² A csurgói járásban november 3-án jelölték ki a feladatokat: a helyi „nemzeti bizottságok” vizsgálják felül a tantestületeket, váltsák le azokat, akik népellenes cselekedetet követtek el — agitáltak a téeszkek mellett és a hittanoktatás ellen —; függeszték fel a kommunista rendszert propagáló alkotmánytan tanítását, és az iskola igazgatója „magyar szíve szerint” döntsön a felszabaduló két tanóráról.¹³³

Sátoraljaújhelyen a megyei munkástanács egyetemista megbízottja feloszlattatta a járási nemzeti bizottságot, amelyet nem demokratikusan — az apparátus képviselőiből — választottak meg.¹³⁴

„Több megyében — Veszprém, Hajdú-Bihar, Komárom, Somogy — az új szervek szabályos határozatokat, általuk jogilag érvényesnek tekintett döntéseket hoztak. Különbféle kérdéseket a megyére érvényesen szabályoztak. Néhány

¹²⁹ PIL, 290. f. 79. ó. e.

¹³⁰ 1956 plakátjai... I. m. 564.

¹³¹ Szabad Somogy, 1956. november 1.

¹³² Kronológia, 180.

¹³³ Ellenforradalom Somogyban. I. m. 77.

¹³⁴ Szakolczai: Borsod-Abaúj-Zemplém megye. I. m. 172.

helyen ezek a döntések a gazdasági, a politikai, a társadalmi, sőt a kulturális kérdések egész sorát érintették”.¹³⁵ Nógrád megye forradalmi vezetését a helyi lap felszólította, hogy a Forradalmi Nemzeti Bizottság váltsa le a térség országgyűlési képviselőjét.¹³⁶

A gyöngyösi járási forradalmi bizottság felszólította a falvak lakóit, hogy alakítsanak ők is munkástanácsot. Nyitott kapukat döngetett: forradalmi szervezetek már a legtöbb településen működtek, ha a nevük nem is volt mindig azonos a javasolttal. A járásiak arra kérték a községi forradalmi szervezetet, hogy szorítsák vissza a felvásárlási lázat, s ne adjanak hitelt az inflációról szóló rémhíreknek. (A válságszituációkra emlékező emberek most már biztosak voltak abban, hogy áruhiány lesz, s a forint veszíteni fog vásárlóértékéből.) A Váci Járási Ideiglenes Nemzeti Forradalmi Bizottság a gyöngyösiekhez hasonló felhívást tett közzé. Ők is a rend és nyugalom megteremtésére szólították fel a községeket.¹³⁷

A derecskei járási forradalmi bizottság határozatai nem tértek el a szokásostól. Ők is a népre hivatkoztak, amikor helyeselték a gyűlölt funkcionáriusok eltávolítását, valamint a párttevékenység átmeneti szüneteltetését.¹³⁸

A berettyóújfalui járási forradalmi bizottság tagjai kiszálltak Nagyrábéra, és lefoglalták a kommunista párthelyiségben található káderlapokat, a pénztárkönyvet és más iratokat, melyeket lepecsételve elszállítottak.¹³⁹ November 3-án már együttes értekezletre gyűltek össze három járás — a Berettyóújfalui, a Biharkeresztesi és a Derecskei — forradalmi bizottmányai, ami a kistérségi integráció igényére utal.¹⁴⁰

Szekszárdon a megyei forradalmi szerv létrehozásáig a városi Nemzeti Bizottság igyekezett hatókörét az egész megyére kiterjeszteni. Szabadságotlák a megyei bíróság, az ügyészség és a börtön vezetőjét, eltiltották őket attól, hogy politikai pártnak tagjai legyenek. Menezttették a korábbi tanácsi vezetőket (az osztályvezetőket is!). A közigazgatás irányítását egy öttagú testület vette át. A megyei újság élére új főszerkesztőt neveztek ki.¹⁴¹

Kapcsolatuk egymással és a községi forradalmi bizottságokkal

A forradalom második szakaszában létrejött járási forradalmi bizottságok nem egyszer jobbra álltak a náluk korábban alakult, így még az akkori hatalmi viszonyokat is tükröző megyei forradalmi bizottságtól, és ebből konfliktusok adódhattak.

Zalaegerszegen a járási forradalmi szervezet elégedetlen volt a megyei változásokkal: úgy látták, még mindig sok a sztálinista közöttük: leváltásukat javasolták. Hasonlóan vélekedett a Lenti Járási Forradalmi Tanács is. Nehezményezték, hogy nélkülük hoztak olyan döntéseket, melyek szellemiségével nem értenek

¹³⁵ Molnár: i. m. 102. o.

¹³⁶ Vonjuk vissza a szökevény Hajdú József képviselői megbízását! Nógrád Népe, 1956. október 31.

¹³⁷ Veszprémi röplap. 1956. október 29. Közli: 1956 plakátjai... I. m. 472, 474.

¹³⁸ 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. I. m. 156.

¹³⁹ Uo. 174.

¹⁴⁰ Valuch Tibor: Adalékok Hajdú-Bihar megye forradalmi bizottmányának történetéhez. In: Évkönyv II. Budapest, 1956-os Intézet, 1993. 183.

¹⁴¹ Kronológia, 169.

egyét.¹⁴² November elejére a hatáskörök tisztázódni látszottak. Az egyik megyei forradalmi bizottsági vezető szerint: „Ha egyszer a községi és járási forradalmi bizottságokat a nép választotta meg, szükségtelen, hogy mi, akik nem ismerjük a megválasztottakat, mi erősítsük meg őket. Ellenkezne a demokráciával, ha a megye mást mondana. Ha egyszer egy község választott magának egy vezetőt, abba nem szólhatunk bele.”¹⁴³ Ez az önkormányzati autonómia iránti erős igényt példázza.

A megyei forradalmi bizottságok vezetői sokszor a megyén belül sem tudtak mindenhol érvényt szerezni akarataiknak. Egyes járási és helyi szervek makacsul védték a maguk teremtette „köztársaságot”, és döntéseikbe nem engedtek beleszólást, pontosabban nem vették figyelembe a megyéből jövő utasításokat.

Bár nem egy helyen katonaság és saját fegyveres erő is az új megyei hatalmi szerv rendelkezésére állt, a széttagoltság és a keresztintézkedések miatt vezetőik nem lehetettek biztos hatalmuk érvényesíthetőségében.

Székesfehérvárott a községi forradalmi bizottságok saját raktárukból nem akartak kukoricát kiadni a megyének, s így veszélybe került a sertésstelepek ellátása.¹⁴⁴

A Putnoki járásban a forradalom alatt élre kerültek nem értettek egyet a megyei munkástanács október 29-i felhívásával, amely felszólította őket is, hogy szervezzék meg a járási forradalmi bizottságot. A községi Munkástanács a járást idejétmúlt, bürokratikus közigazgatási egységnek tekintette, s bár végül a helyiek hozzájárultak a járás újjászervezéséhez, a beleszólási jogot fenntartották maguknak. Rossz tapasztalataikból kiindulva tartottak attól, hogy az erős megye a továbbiakban is a székhelytelepülés érdekei ellenére működteti majd a járási hivatalt.¹⁴⁵

A megyei forradalmi bizottságok kísérletet tettek hatalmuk intézményesítésére. A közigazgatási és a politikai funkciójú forradalmi öngazgató szervek elkülönültek. A városokban ez a folyamat úgy zajlott, hogy a tanácsi végrehajtó bizottságot felváltó forradalmi bizottságok mellett a korábbi tanácsi apparátus, a hivatal is létrehozta a maga forradalmi szervét. Az ügymenet gyakorlatilag a régi maradt, csupán a vezető posztoknál voltak személycserék. A városi, megyei vagy járási közigazgatási apparátus — a munkahelyi forradalmi szerv: a munkástanács — felettes politikai szerve pedig a városi, megyei vagy járási forradalmi bizottság lett. A községekben általában nem alakult ki ez a kettős struktúra: a községi forradalmi bizottság politikai és hivatali, szakmai feladatokat egyaránt hatáskörébe vont. Ez akkor lett konfliktusok forrása, amikor a felettes közigazgatási hatóságok engedelmességet vártak el az alsóbb szintű szervektől, ehelyett és a korábbi engedelmes VB-titkár helyett azonban öntudatos helyi szereplőkkel kellett szembesülniük. Ezt a helyzetet távlatilag csak a helyi öngazgató szervek hatalmának korlátozása változtathatta volna meg, ami viszont újabb ellentéteket generált volna. (Hasonló folyamat zajlott le 1945 legelején, amikor az ideiglenes kormány politikai tanácsadó testületé fokozta le a front elvonulása után spontán létrejött helyi öngazgató szerveket.)

¹⁴² '56 Zalában. I. m. 111.

¹⁴³ Uo. 247.

¹⁴⁴ „Egy nép kiáltott, aztán csend lett” i. m. 382.

¹⁴⁵ *Szokolczai*: Borsod-Abauj-Zemplén megye. I. m. 169.

A Győr-Sopron Megyei Nemzeti Tanács már október 29-én megkísérelte felügyelete alá vonni a megye településeit. Rádiófelhívásban tudatta, hogy megalakult a neki alárendelt Munkástanács: „Ennek megfelelően a városi, járási és községi tanácsok nemzeti bizottságai, nemzeti tanácsai, munkás- és paraszttanácsai a közigazgatási feladatok szempontjából a megyei munkástanácshoz tartoznak.” A helyi rétegszervek, különösen az „ifjúsággal kapcsolatos elvi kérdésekben” a döntést azonban saját magának tartotta fenn.¹⁴⁶ A szándék ismert tehát, a megvalósulásról azonban nincsenek egyértelmű források: a meglévők a centralizációs szándék nehézségeiről szólnak.

Székesfehérváron a megyei Nemzeti Tanácsnak az önellátásra berendezkedő vállalatokkal gyűlt meg a baja. A vállalatok nem akarták befizetni a megyei bankba napi nyereségüket, amivel a teljes megyei hatalom felett rendelkezni akaró Tanács érdekeit sértették, hiszen a befolyó összeg fölött ő maga szeretett volna rendelkezni. A megyei és városi forradalmi szerv vezetése kísérletet tett arra is, hogy egységesítse a munkahelyeken a fizetések kifizetését. Dönteniük kellett a sztrájkolók és a folyamatosan dolgozók bérezéséről. Végül is inflációt gerjesztő módon döntöttek: akik nem dolgoztak, 100% bért kaptak, a ténylegesen dolgozók a dupláját.¹⁴⁷

Összegzés

A forradalmi „tanácsok kétségkívül mindig demokratikusak, de bizonyos értelemben korábban sohasem látott vagy elgondolt képződmények. Mivel pedig senki, sem államférfiak, sem politikatudósok, sem pártok soha nem fordítottak komoly figyelmet erre az új és teljesen kipróbálatlan szervezeti formára, az a tény, hogy több mint egy évszázada makacsul felbukkan, spontenitására és külső érdekektől vagy elméletektől való teljes függetlenségére vall. [...] A [forradalmi] tanácsok megjelenése és nem a pártok visszaállítása volt a világos jele annak, hogy valóban a demokrácia lázadt fel a diktatúra, és a szabadság a zsarnokság ellen. [...] Lakóhelyi tanácsok jöttek létre pusztán azon az alapon, hogy emberek együtt laktak, s ezek járási és más területi tanácsokká fejlődtek tovább [...] Az egyes csoportokban a tanács megalakítása a pusztán esetleges együttlétet politikai intézménnyé változtatta.” Hannah Arendt fentebbi következtetését az 1956-os magyarországi forradalom tanulságaira is alapozva vont le.¹⁴⁸

A forradalomról szóló összefoglalók éppen csak érintik a helyi forradalmi szervek tevékenységét, és ugyanazokat az általánosságokat tartalmazzák. A már-már elméletté sűrített általánosítások Clifford Geertz szavait juttatják eszünkbe: „Az elméleti megfogalmazások oly alacsonyan lebegnek az általuk irányított értelmezések fölött, hogy ezektől függetlenül nincs sok értelmük, és nem is nagyon érdekesek (ha nem általánosak, nem is elméletiek), inkább az a baj, hogy alkalmazásaitól elszakítva vagy közhelyesnek, vagy üresnek látszanak.”¹⁴⁹

¹⁴⁶ A forradalom hangja. I. m. 209.

¹⁴⁷ „Egy nép kiáltott, aztán csend lett” I. m. 386.

¹⁴⁸ Hannah Arendt: A totalitarizmus gyökerei. Budapest, Európa kiadó, 1992. 638.

¹⁴⁹ Clifford Geertz: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Misszionáriusok a csónakban. Vál. Vári András. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 51–52.

Nem állja meg a helyét az a vélekedés, miszerint a forradalmi bizottságok a valódi forradalmiságot képviselő munkástanácsokkal szemben csak helyi irányítási szervek, tanácspótlékok voltak: a „központ stabil háttere”. Kozák Gyula szerint a törvényes struktúrába beilleszkedő nemzeti bizottságok „a forradalom fő áramlatához kapcsolódva fejtették ki tevékenységüket, tehát igyekeztek követni a központ [?!] utasításait, részben a forradalom célkitűzéseit megkísérelték lefordítani a helyi közösség nyelvére [?!], vagyis [?!] a lokális problémákra igyekeztek meg választ adni. Természetesen túl azon, hogy a közigazgatási rutinfeladatokat elvégezték.”¹⁵⁰ Ez az általánosító összegzés csak annyiban igaz, hogy minden helyi szervezet elsősorban saját megoldandó problémái foglalkoztatnak. Rossz beidegződésnek tűnik minden történelmi kérdésre a (feltételezett) hatalmi központból kiindulva keresni a választ, különösen akkor, amikor a felsőbb irányítás léte igen csak megkérdőjelezhető. Az emberek a „központtól” kialakított véleményüket vágyaikhoz igazították, s ennek a több irányból érkező nyomás hatására lassan mozduló, tétova Nagy Imre-kormány nem felelt meg. Ez bizonyítja folyamatosan átalakulása — jobbra tolódása — is, amelyre a forradalom történései, szóvivőinek tanácsai és a delegációk beszámolóí kényszerítették. A sokcentrumú, irányítatlan forradalomnak nem volt „fő áramlata”, hacsak nem tekintjük annak, hogy az emberek többsége diktatúraellenes volt, és fel akarta számolni az ország függését a Szovjetuniótól. Ennek mindig is meglévő nemzeti vágnak a kielégítésére a forradalom lehetőséget teremtett, de a megvalósítás módjára vonatkozó elképzelések kiforratlanok voltak, s nem mentek át a szélesebb nyilvánosság szűrőjén. Az október 23-át követő heteket egyszerre uralta a káosz, és jellemezte a rendteremtés igénye. Különféle politikai nézetek, világfelfogások kavargtak, amelyek leginkább a helyi forradalmi szervezetben, vagy e szervezet révén jutottak nyilvánosság elé. Valójában a forradalmi bizottságok a közigazgatásnál jóval szélesebb tevékenységi kört fogtak át: a közéleti demokrácia fórumai voltak.

Számos vidéki településen október 26-a volt a földindulás napja: ekkor került sor a legtöbb tömegmegmozdulásra, s ekkor alakultak meg a legtöbb helyen a forradalmi szervezetek.

Nagy Imre október 28-i, a rádióban délután sugárzott, az események megítélésében fordulatot hozó beszédében mintegy legalizálta „az önkormányzati hajlamot”: „A kormány felkarolja a nép kezdeményezésére létrejött új, demokratikus önkormányzati formákat, s arra fog törekedni, hogy azokat beiktassa az államigazgatásba”.¹⁵¹ E kijelentés csak akkor befolyásolta volna a helyi forradalmi öngazgató szervezetet, ha rá lettek volna utalva a kormányra, ha a kormánynak tekintélye lett volna előttük – ha a kormány legális lett volna. Egyik sem állt fenn. A hatalomcsere ekkor már a legtöbb településen napok óta zajlott.

A forradalom alatt a pártközpontban folyó hatalmi csatározások lényegében nem érintették a helyi közigazgatást és a közéletet. Vidéken egyre inkább a Budapesten történetektől függetlenül alakult át a hatalmi és irányítási struktú-

¹⁵⁰ Kozák Gyula: Szervezetek az 1956-os forradalomban. In: Évkönyv VIII. 2000. Magyarország a jelenkorban. I. m. 236.

¹⁵¹ A forradalom hangja. I. m. 132.

ra, amelyet a hagyomány és a helyiek hozzáértése alakított. Az első napokban a helyi párt- és állami vezetők még többé-kevésbé befolyásolni tudták az átalakulás menetét, akik kétségbeesetten és egyre kilátástalanabban próbálták — nem egyszer meggyőződésük ellenére tett engedményekkel is — hatalmukat fenntartani. A kényszerűen kezdeményező párttitkárokat, közigazgatási vezetőket a legtöbb helyen a megdőlt rendszer romjai maguk alá temették. Egyre gyakoribbá vált azoknak a felelősségre vonása, akiket erőszakos magatartásuk, hatalmi arroganciájuk miatt gyűlöltek a helyiek. Közülük ki emelkedett, ki kényszerűen-kelletlenül tűrte a forradalmi igazságszolgáltatást (az állásvesztést, a nyilvános bírálatot, az esetleges őrizetbe vételt), nem keveseket közülük tettelesen is bántalmaztak.

A helyi közigazgatás és közélet átalakulásának folyamata nem egyszer egymásba kapcsolódott, a különféle testületekben sokszor ugyanazok tevékenykedtek. A radikalizálódás, a forradalom előtti irányítási struktúra több szakaszban zajló leépülése miatt az újonnan élre kerültek cserélődtek. A jelölés körülményei olykor véletlenszerűnek tűnhetnek, az azonban bizonyos, hogy a helyi közösség múltja befolyásolta, hogy ki került az élre, és ki maradt meg pozíciójában. Az első napokban a megzavarodott, de még működő helyi pártvezetés reformhajlandóságú tagjai a befolyásuk alatt álló Hazafias Népfronton keresztül próbálták ellenőrzésük alá vonni a történéseket. Ha az élre kerülők bírták a nép bizalmát, a Népfront eltűnése után is pozícióikban maradhattak, s ez még akkor is így volt, ha korábban esetleg tanácselnökként álltak a település élén.

A visszatérőket egyre „régebbiek” váltották fel. A diktatúrában meggyűlölt irányítókat a reformer kommunisták és a Hazafias Népfront változást óhajtó vezetői követték, őket az 1947 és 1950 között félreállítottak váltották föl, az ő helyükre pedig az 1945–1947-ben mellőzöttek kerültek. Nem ritkán az is előfordult, hogy Horthy-érabeli helyi közszereplők lettek az új vezetők.

A felbomlott államhatalom helyett a nép lett a legitimáció forrása. Az új hatalmat a kisebb és nagyobb legitimációk összessége, a különféle forradalmi szervek együttese képviselte. Ennek települési megjelenési formái voltak a változatos elnevezésű forradalmi bizottságok. A népcentrikus forradalmi szellemiség ünnepélyes manifesztációja a következő idézet, amely több ezer forradalmi szervezet több tízezer tagjának politikai hitvallásaként értelmezhető: „Azokat a vezetőket, akik nem váltották be a nép ügye iránti szeretetüket, és erősen kompromittálták magukat a nép és saját érdekükben is, sürgősen váltsák le, s csak azokat hagyjuk meg a helyeiken, akik bírják továbbra is a nép bizalmát, s mindenben a nép érdekeit védik” – olvasható a Derecskei Járási Forradalmi Bizottmány 1956. október 31-i alakuló ülésének jegyzőkönyvében.¹⁵²

A települési forradalmi bizottságokat nem lehet sémába szuszakolni. Csúpan tendenciák fogalmazhatók meg. Ezek közül kettő emelhető ki. Az egyik: minden településen megszűnt a kommunista párt, az MDP mindenre kiterjedő hatalma. A másik: az állampártnak alárendelt és a neki kiszolgáltató helyi közigazgatás a forradalmi bizottságok felügyelete alá került: vagy úgy, hogy az új forradalmi szervek vezetői ellenőrzésük alá vonták a tanácsot, vagy pedig át-

¹⁵² 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. I. m. 156.

vették az apparátus vezetését. Ez utóbbi esetben közigazgatási funkciójukhoz politikaiak is társultak. A korábbi legfőbb tisztségviselőket — a politikai komisszár funkciót betöltő, az esetek többségében más településről odahelyezett elnököt — ha önként nem távoztak, leváltották, alacsonyabb beosztásba helyezték, esetleg szabadságolták.

A forradalmi bizottságok testesítették meg a helyi végrehajtó és törvényhozói hatalmat, felügyelték az erőszakszerveket, képviselték a forradalmi törvényességet, és örködték a közerkölcsök felett. E sokirányú feladatkört a helyiek mérvadó csoportjainak bizalmából élre került néhány ember látta el. Elvileg ugyan a teljes forradalmi bizottság ellenőrizte őket, a gyakorlatban azonban az ellenőrző funkció nem működött: hiányoztak a feltételek — a tapasztalat, a szakértelem, a keret, a hatáskör stb. — az ellenőrzés gyakorlásához. A forradalmi bizottságok átmeneti időre korrigálták a tanácsrendszer hibáit, de természetesen nem lehettek a majdani szakapparátus és a képviselőtestület „őssejtjei”: speciális feladatok elvégzésére kapták a „néptől” mandátumukat. A forradalom jellegénél fogva óhatatlanul egy leegyszerűsített, differenciálatlan hatalomgyakorláshoz vezetett, ami a feladatok sokfélesége és bonyolultsága miatt tartósan nem állhatott volna fenn. A fenti folyamatnak negatív olvasata is lehetséges: „Az új szervek rendkívül képlékeny, folyékony, rendkívül heterogén politikai és szociális erőket összetartani igyekvő szervezetek voltak. Az átfogó politikai programhoz szükséges minimális egység szintjére szinte soha nem tudtak eljutni. Belső, ellentétes indítékú és célú csoportjaik egymás ellenőrzésére és a többieknek a hatalomból való kiszorítására törekedtek.”¹⁵³

November első napjaiban a Nagy Imre-kormány a semlegesség deklarálásával és a Varsó Szerződés megszüntetésével bizalmat keltett maga iránt. Az addigra már többszörös átalakuláson keresztülment helyi forradalmi szervek stabilizálódni látszottak. A kormány közeledett nézeteikhez, elvárásaikhoz, ami táplálta a konszolidációs reményeket. A legtöbb helyen felfüggesztették a sztrájkot, és az addig magukat a régi-új helyi közigazgatás ellenfelének tekintett forradalmi csoportok igyekeztek felajánlani szolgálataikat a vezetésnek, a kormányt pedig a korábbi kritikus megjegyzések helyett támogatásukról biztosították. E konszolidációs igényt az a felismerés szülte, hogy rend, szervezettség nélkül előbb-utóbb állandósul a káosz.

Minél inkább törekszünk az általánosításra, annál hamisabb lesz a kép: a generalizálás közben ugyanis elszürkülnek a települések, és a benne lakók forradalom alatti élete is unalmas sémák illusztrációjává satnyul. A helytörténet és a személyiségtörténet kombinációja adhatná vissza igazán az 1956-os forradalom lényegét, azonban még igen messze vagyunk attól, hogy a több ezer kis mozaikkocskából kirajzolódhasson előttünk 1956 tablója. Ennek egyik példászerű darabját Tyekvicska Árpád készítette el Nógrád községről írott munkájával: szociológiai módszerekkel mutatta ki a forradalom alatt élre kerültek közötti rokoni és ismerősi kapcsolatokat.¹⁵⁴

¹⁵³ Molnár: i. m. 108.

¹⁵⁴ Tyekvicska Árpád: Helyi forradalom. Önszerveződés Nógrád községben 1956-ban. Szociológiai Szemle, 1992. 2. sz. 61–84. *Uő.*: Helyi forradalom. Társadalmi önszerveződés a Rétsági járásban 1956-ban. In Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, öngazgatás. Gyula, 1994. Békés Megyei Levéltár, 264–274.

Baráth Magdolna

SZOVJET DOKUMENTUM KÁDÁR JÁNOSNAK ÉS MAROSÁN GYÖRGYNEK AZ SZKP VEZETŐVEL FOLYTATOTT 1957. SZEPTEMBER 25-I MEGBESZÉLÉSÉRŐL

Kevéssé ismert az a tény, hogy Kádár János és a szovjet vezetés között a magyar párt- és kormányküldöttség 1957. márciusi hivatalos moszkvai látogatását követően 1957. szeptember végén is sor került megbeszélésekre. A kínai látogatásra utazó magyar küldöttség az oda- és visszaút alkalmával is megállt Moszkvában, és nem hivatalos tárgyalásokat folytatott a szovjet vezetés egyes tagjaival. Ezekről ez idáig Magyarországon nem került elő irat. Kádár János az MSZMP Politikai Bizottságának tagjait a testület 1957. október 9-i ülésén tájékoztatta a kínai útról, a beszámolót azonban a fennmaradt jegyzőkönyv nem rögzítette. A párt első embere a kínai útról a pártaktíva előtt tartott október 11-i beszédében is csupán arról tett említést, hogy a magyar küldöttség a Szovjetunió átutazóban a szovjet kormány vendége volt, és két ízben baráti eszmecserét folytatott a szovjet párt- és állami vezetőkkel, élükön N. Sz. Hruscsovval, az SZKP első titkárával.¹

Az alábbi dokumentum az Orosz Föderáció Külpolitikai Levéltárában, az ún. magyar referatúra iratanyagában maradt fenn, és Kádár Jánosnak, valamint Marosán Györgynek a kínai látogatást megelőzően a szovjet vezetőkkel folytatott első megbeszélése tartalmát foglalja össze.

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1957. augusztus 21-i ülésén döntött arról, hogy elfogadja a Kínai Kommunista Párt meghívását, és hivatalos párt- és kormánydelegációt küld Kínába, de arról sem az ülésen, sem az elfogadott határozatban nem esett szó, hogy az utazást felhasználják a szovjet vezetőkkel való találkozásra is.² Nem kizárt azonban, hogy a Kádárék készültek egy ilyen találkozóra. Ezt látszik alátámasztani Ny. Sz. Patolicsev külügyminiszter-helyettes 1957. szeptember 21-i keltezésű, az SZKP KB-nak címzett feljegyzése is. A szovjet külügyminisztérium által a magyar delegáció számára összeállított programtervezet³ ugyanis azt tartalmazta, hogy a magyar politikusok számára

---

¹ Kádár János elvtárs beszéde az MSZMP országos aktívája előtt a magyar kormányküldöttség kínai útjáról és néhány időszerű kérdéstről. Népszabadság, 1957. október 13.

² Magyar Országos Levéltár [MOL] M-KS 288. f. 5/40. ó. e.

³ A programtervezet szerint a Kádár János vezette héttagú küldöttség 1957. szeptember 24-én érkezik a vnukovói repülőtérre, ahol A. I. Mikojan, M. A. Szuszlov, Ny. Sz. Patolicsev külügyminiszter-helyettes, valamint a moszkvai városi tanács elnökhelyettese és a külügyminisztérium két mun-

tartalékolni kell időt „a szovjet kormány vezetésével való esetleges találkozóra”. Miután a program összeállítói figyelembe kívánták venni a magyar küldöttség esetleges kívánságait, a találkozóra Kádár János kérésére kerülhetett sor.

Habár Kádár János az 1957. október 11-i országos pártaktíván elmondott beszédében azt mondta, hogy a tárgyalásokon Hruscsov is részt vett, az alább közölt dokumentum tanúsága szerint az első összejövetelen a szovjet párt első embere nem volt jelen. Valószínűleg ennek tudható be, hogy a Budapestről érkezett vendégek nem kaptak azonnali választ az általuk felvetett kérdésekre, azt M. A. Szuszlov a szovjet tárgyalóküldöttség nevében a Kínából történő visszatérést követő második találkozóra ígérte.

A magyar részről felvetett témák közül különösen két kérdést érdemes kiemelni: a lengyel–magyar viszony megvitatását, illetve a gazdasági kérdéseket.

A LEMP és a lengyel kormány az 1956. november 4-i szovjet invázió utáni hivatalos megnyilatkozásaiban támogatásáról biztosította a magyar pártvezetést,⁴ gazdasági, pénzügyi támogatást nyújtott, nemzetközi fórumokon is kiállt a Magyarország mellett. W. Gomułka, a lengyel párt első embere mindazonáltal nem rejtette véka alá a Kádár-féle vezetés politikájával kapcsolatos fenntartásait, amit többek között oly módon is kifejezésre juttatott, hogy 1958 tavaszáig az MSZMP többszöri meghívása ellenére sem látogatott el Magyarországra. Kádárt, amint azt az itt közölt dokumentum is mutatja, láthatóan ingerelte a lengyel vezetés magatartása, hiszen — egyetértve Tischler János véleményével — Kádárnak hatalma legitimálásához nagy szüksége lett volna a „lengyel október hőisének” magyarországi látogatására.⁵

A lengyelek Magyarországgal kapcsolatos magatartását 1956 novemberétől a szovjet diplomácia is élénk érdeklődéssel figyelte. Az ENSZ Közgyűlés XI. ülésszakának munkájáról a szovjet delegáció által készített összefoglaló külön kitért a lengyel ENSZ-küldöttségnek az ún. „magyar kérdés”-sel kapcsolatos magatartására. E szerint a lengyel küldöttség, a többi népi demokratikus ország delegációjától eltérően, a „magyar kérdés” vitájakor passzívan viselkedett. „Álláspontunk védelmében vagy egyáltalán nem lépett fel vagy csupán rövid, alapvetően hivatalos jellegű megjegyzésekre korlátozta fellépését a szavazás motívumait illetően.”⁶ A szovjet diplomaták azt is nehezményezték, hogy a Lengyelország képviselői elzárkóztak attól, hogy a szovjet delegációval közösen nyújtsanak be a magyar ügyekbe történő amerikai beavatkozást elítélő javasla-

---

katársa fogadják a delegációt. Szeptember 25-én a szovjet kormány reggelit ad a küldöttség tiszteletere, amely másnap, szeptember 26-án folytatja útját Kínába. (Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszizszkoj Federacii [AVP RF] F 077. op. 38. papka 193. gy. 16.)

⁴ J. Cyrankiewicz miniszterelnök 1957. február 26-án a Szejm ülésén többek között a következőket mondta: „A Lengyel Népköztársaság kormánya támogatta és támogatni fogja a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszti Kormányt, helyesli annak programját, mint az egyetlen olyan programot, amely biztosíthatja Magyarországon a szocializmus megszilárdítását és az elmúlt időszak hibái következményeinek kiküszöbölését.” Idézi *Tischler János: Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai. Összeállította, fordította és a bevezető tanulmányt írta: Tischler János. 1956-os Intézet-Windsor Kiadó. Budapest, 1996. 18.* (A továbbiakban: *Tischler: Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai.*)

⁵ Uo. 18.

⁶ AVP RF F 26. op. 5. papka 27. gy. 6.

tot, de nem nézték jó szemmel a lengyel delegációnak a szovjet küldöttségtől való elhatárolódására és elkülönülésére irányuló törekvését sem. Szovjet vélemény szerint a magyar–lengyel viszony elhidegülésének — amely nemcsak a pártközi kapcsolatokban érezte hatását, hanem a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokban, valamint a kulturális-tudományos együttműködés terén is — legfőbb oka az volt, hogy a lengyel állami és pártvezetés „nem teljesen helyesen viszonyult a magyarországi eseményekhez”. Erre vezethető vissza, hogy a lengyel vezetők kétségeiknek adtak hangot a Kádár-féle vezetésnek a konszolidáció érdekében tett egyes lépései helyességét és különösen a Nagy Imre-ügy kezelését illetően. A budapesti szovjet nagykövetség munkatársai ezt egyrészt a lengyelországi feszült belpolitikai helyzettel, másrészt a lengyel párt információhiányával magyarázták.⁷

A szovjet nagykövetség által a magyar–lengyel kapcsolatok alakulásáról 1958 nyarán — Nagy Imre kivégzése után — készített összefoglaló megismételte azokat a két ország kapcsolatában megfigyelhető negatív jelenségeket, amelyekre tíz hónappal korábban Kádár János és Marosán György is panaszkodtak a szovjet vezetők előtt: a magyar fél többszöri hivatalos kérése ellenére a lengyelek nem fordítottak kellő figyelmet a különböző hivatalos delegációk, turistacsoportok gondos összeállítására, aminek következtében a Magyarországra érkező lengyelek között többen élesen szovjetellenes beállítottságúak voltak, és olyanok is feltűntek, „akik azt akarták »bebizonyítani« a magyaroknak, hogy 1956-ban Magyarországon nem ellenforradalom, hanem »nemzeti-felszabadító« mozgalom volt.”⁸

Feltételezhető, hogy a magyar–lengyel kapcsolatokban jelentkező problémák felvetésével Kádár Jánosnak az volt a szándéka, hogy a Moszkvát egyfajta „közvetítésre” vagy „nyomásgyakorlásra” vegye rá. Feltételezhető, hogy a szovjet közreműködésnek is volt szerepe abban, hogy 1957 őszétől az MSZMP és a LEMP álláspontja az 1956-os magyarországi események és a nemzetközi helyzet megítélésében valamelyest közeledett egymáshoz, habár Nagy Imre szerepének értékelésében és bíróság elé állításában továbbra is komoly nézeteltérések mutatkoztak. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulója alkalmából rendezett moszkvai ünnepek alatt a magyar és a lengyel küldöttség között lezajlott találkozón sikerült tisztázni a lengyel látogatás elmaradásának okát, és a magyarok megértették, hogy arra a LEMP vezetői az adott időszakban belpolitikai megfontolásból nem vállalkozhattak. 1958 tavaszára a magyar események lengyel értékelésében is jelentős fordulat állt be: a Tribuna Ludu 1958. április 4-i szerkesztőségi cikkében az 1956. októberi magyarországi eseményeket első ízben nevezte nyíltan ellenforradalomnak. A lengyel párt – és kormányküldöttség élén Gomulkával és Cyrankiewicz-csel 1958. május 9. és 12. között hivatalos látogatást tett Magyarországon.

⁷ O razvityije odnosenijj mezsdu Vengrijej i Polsej na szovremennom etape. (Magyarország és Lengyelország közötti kapcsolatok fejlődéséről a jelenlegi szakaszban.) 1958. július 7. AVP RF F 077. op. 39. papka 203. gy. 45.

⁸ Uo.

A magyar–szovjet megbeszéléseken az 1958-ban indítandó hároméves népgazdasági terv előkészítése és az azzal összefüggő magyar hiteligeny ügye szerepelt a terítéken.

Az 1956. decemberi–1957. januári magyar–szovjet gazdasági tárgyalásokon a magyar részről többször felvetett beruházási hitel ügyében a magyar párt- és kormányküldöttség 1957. márciusi szovjetunióbeli tárgyalásai alkalmával nem született döntés. Apró Antal a magyar kormány nevében 1957. augusztus 18-án levelet intézett A. I. Mikojan miniszterelnök-helyetteshez, amelyben a szovjet kormánytól mintegy 6,7 milliárd forint, azaz mintegy 1,5 milliárd rubel beruházási és áruhitelt kért.⁹ A magyar kérés nagyságrendje a szovjet felet is meglepte. A szovjet gazdasági szakértők már az 1957. januári tárgyalások alkalmával annak a véleményüknek adtak hangot, hogy a magyarok hosszúlejratú beruházási kölcsönigénye túlzott. A Szovjetunió tervhivatalának szakértői 1957. augusztus 12. és szeptember 9. között Budapesten konzultációt folytattak az Országos Tervhivatal munkatársaival a hároméves terv alapvető kérdéseiről. Az OT által összeállított terv akkor 1,18 milliárd rubel deviza- és áruhitellel és 1,6 milliárd rubel beruházási hitellel számolt. A szovjet delegáció tagjai azt javasolták magyar kollégáiknak, hogy készítsék el a hároméves tervnek és a következő ötéves tervnek olyan variánsát is, amelyben nem számolnak beruházási hitellel.¹⁰

A beruházási hitellel kapcsolatban elhangzott szovjet észrevételek ellenére az OT nem mondott le a nagy volumenű szovjet hitelről, de a tervezés során a továbbiakban az eredetinel kisebb és a szovjet szállítások szempontjából realisabb hitelkérelemmel kívánt számolni. Erre adott utasítást az Országos Tervhivatalnak a hároméves terv előzetes számainak tárgyalásakor előbb a Gazdasági Bizottság, majd az MSZMP Politikai Bizottsága is.

Annak ellenére, hogy Kádár János az 1957. szeptember 25-i megbeszélésen erősen szorgalmazta a magyar és a szovjet kormány által 1957. március 28-án aláírt egyezmény 5. cikkelye alapján az 1958–1960. évekre szóló hosszúlejratú áruszállítási egyezmény megkötésére irányuló tárgyalások mielőbb megkezdését, azok a magyar fél hibájából csak 1957. november 25-én kezdődtek el.

A tárgyalások napirendjén két fő kérdés szerepelt: a Magyarországnak nyújtandó beruházási hitelek, illetve az áru- és devizahitel kérdése. A magyar fél 1,300 milliárd rubel beruházási hitelt szeretett volna kapni az 1958-tól 1965-ig terjedő nyolc évre.

A tárgyalásokkal megbízott kormánydelegáció által készített jelentés szerint a szovjet segítségnyújtásnál abból indultak ki, hogy a magyar népgazdaságban elkövetett hibákat közösen kell kijavítani, s mivel azonban a gazdasági erőforrások korlátozottak, a rendelkezésre álló összegeket a legelőnyösebben kell kihasználni. Szovjet részről viszont azt hangsúlyozták, hogy a hitelt szinte kizárólag csak új gyárak létesítésére vagy néhány meglévő üzem rekonstrukciójának megvalósításához kívánják nyújtani.

A tárgyalásokon elért eredmények messze alatta maradtak a magyar igényeknek: a Szovjetunió mindössze 300 millió rubel beruházási, 15 millió rubel

⁹ MOL XIX-A-2-gg 39. d.

¹⁰ MOL M-KS 288. f. 23/1957/12. ő. e.

áruszállítási és 40 millió rubel szabaddeviza-hitelt nyújtására kötelezte el magát.¹¹ Ebben az is szerepet játszhatott, hogy a gazdasági segítségnyújtás mértékét egyes szovjet gazdaságpolitikusok, a szovjet külügyminisztérium munkatársai és maga a budapesti szovjet nagykövét is túlzottnak tartotta. Az 1958. januári nagyköveti elemzés szerint a Szovjetunió a gazdasági segítségnyújtásban tovább ment, mint azt Magyarország népgazdasága fejlődésének általános feltevélei diktálták volna. A szovjet külügyi elemzésekben már 1957. óta visszatérő elem volt a magyarok részéről állítólag megnyilvánuló „élősködő tendencia”.¹² (Mindazonáltal devizahitelt a magyarokon kívül senki nem kapott a Szovjetuniótól, és a magyar kérés teljesítése érdekében a Szovjetunióknak is 9 tonna aranyat kellett eladni a világpiacon.)

Az 1957. szeptember 25-i találkozó alkalmával Kádár János és Marosán György a belpolitikai helyzet általános ismertetésén túl felvetett olyan kérdést is — a miniszterelnöki és párt első titkári funkció szétválasztása — amelyben a magyar vezetés szovjet jóváhagyás nélkül nem mert, vagy nem akart dönteni. Érdekes, hogy ezt a Politikai Bizottság háta mögött, annak felhatalmazása nélkül tették. Az is jellemző a magyar párt helyzetére, hogy Münnich Ferenc csak azzal a feltétellel volt hajlandó a kormány irányítását átvenni Kádártól, ha Hruscsov hozzájárul kinevezéshez.

A kínai látogatást követő második találkozóról sem magyar, sem szovjet forrás nem áll rendelkezésünkre, így a későbbi történések ismeretében csak feltelezhethetjük, hogy a szovjet vezetés áldását adta a Kádár által vázolt elképzelésekre.

*

Feljegyzés M. A. Szuszlov, A. I. Mikojan, A. B. Arisztov
és Ny. Sz. Patolicsev elvtársaknak Kádár János és
Marosán György elvtárrsal folytatott beszélgetéséről
[Moszkva,] 1957. szeptember 26.

Titkos

1957. szeptember 25.

A Magyar Népköztársaság kormánydelegációja tagjainak, Kádár Jánosnak és Marosán Györgynek a kérésére, akik a Kínai Népköztársaságba átutazóban¹³ Moszkvában tartózkodtak, a Kremlben találkozóra került sor a magyar

¹¹ MOL XIX-J-1-j SzU Tük. 5. d. IV-100/1957. L. még a Minisztertanács 1958. január 16-i ülését. MOL XIX-A-83-a 1958/1. d.

¹² L. a budapesti szovjet nagykövetség által 1957 tavaszán és novemberében készített elemzést. AVP RF F 077. op. 38. papka 195. gy. 35.

¹³ A Minisztertanács a magyar kormányküldöttség kínai látogatásáról 1957. szeptember 13-i ülésén hozott határozatot. (3403/1957 (IX. 13.) sz. Korm. hat.). A látogatásra 1957. szeptember 27. és október 4. között került sor.

kormányküldöttség és M. A. Szuszlov,¹⁴ A. I. Mikojan,¹⁵ A. B. Arisztov¹⁶ és Ny. Sz. Patolicsev¹⁷ elvtársak között.

Kádár elvtárs azt mondta, nem készültek valamiféle különleges tárgyalásra, de van néhány kérdésük, amelyeket szerettek volna megvitatni a szovjet elvtársakkal.

Ezek a kérdések a következők:

1. A szocialista tábor országai fegyveres erőinek részvétele a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára rendezett díszszemlén Moszkvában¹⁸
2. Magyarország belpolitikai helyzetének néhány kérdése
3. Gazdasági kérdések

Szuszlov elvtárs: A szocialista tábor országai fegyveres erőinek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulója alkalmából Moszkvában rendezendő katonai parádén történő részvételét nem minden szocialista ország támogatta. Ismeretes, hogy a jugoszláv és a lengyel elvtársak ezt a javaslatot több fenntartással fogadták, ami a díszszemle ötletét gyakorlatilag levette a napirendről. Az SZKP KB megvizsgálta a kérdést, és arra a következtetésre jutott, hogy az egységes támogatás hiánya miatt nincs értelme ilyen díszszemlét tartani, arról nem is szólva, hogy akár egyetlen ország hadseregének távolmaradása rontja a katonai demonstráció kellő hatását. A kormány- és munkásküldöttségek részvétele az ünnepségen kifejezésre fogja juttatni országaink szolidaritását. Ebben az ügyben a napokban külön levelet küldenek az MSZMP KB-nak.

Kádár elvtárs: Amikor egy ilyen díszszemle rendezésének terve felvetődött, a nemzetközi helyzet kiélezett volt. Ebből kikerülve merült fel fegyveres erőnk demonstrálásának gondolata. Most a helyzet némileg megváltozott. Emellett természetesen nem lehet nem tekintettel lenni a jugoszláv és a lengyel elvtársak álláspontjára. Az MSZMP KB is azon a véleményen van, hogy amennyiben nem minden ország támogatja ezt az ötletet, akkor jobb nem tartani ilyen díszünnepélyt.

¹⁴ Szuszlov, Mihail Andrejevics (1902–1982): szovjet politikus. 1946-tól dolgozott az SZKP KB apparátusában, 1947–1948-ban az agitációs és propagandamunka felelőse, 1948–1949-ben a párt nemzetközi információs osztályának vezetője lett. 1949–1950-ben a Pravda főszerkesztője volt, a párt vezető ideológusa. 1947-től 1982-ig a KB titkára, 1952–1953-ban, majd 1955-től az Elnökségnek is tagja.

¹⁵ Mikojan, Anasztasz Ivanovics (1895–1978): szovjet politikus. 1935-től 1966-ig az SZKP KB Politikai Bizottságának, illetve Elnökségének tagja. 1955 és 1964 között a Szovjetunió Minisztertanácsának első helyettese, 1964–1965-ben elnöke. 1965 és 1974 között a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének tagja.

¹⁶ Arisztov, Averkij Boriszovics (1903–1973): szovjet politikus. 1952-ben az SZKP KB titkára, majd 1953–1954-ben a habarovi regionális végrehajtó bizottság elnöke, 1954-től az SZKP habarovi területi pártbizottságának első titkára. 1952-től 1971-ig az SZKP KB tagja, 1955 és 1960 között a KB titkára, 1952 októberé és 1953 márciusa között, valamint 1957 júniusától és 1961 októberéig az SZKP KB Elnökségének tagja. 1961-től a Szovjetunió nagykövete Lengyelországban, majd 1971-től Ausztriában.

¹⁷ Patolicsev, Nyikolaj Szemjonovics (1908–1989): szovjet politikus. 1950 és 1956 között a Belorusz Kommunista Párt Központi Bizottságának első titkára. 1956–1957-ben a Szovjetunió külügyminiszterének helyettese, 1957–1958-ban első helyettese, majd 1958 és 1985 között külkereskedelmi miniszter.

¹⁸ Ez a javaslat először a magyar párt- és kormányküldöttség 1957. március 20–28-a közötti szovjetunióbeli tárgyalásai alkalmával került szóba; akkor szovjet részről elfogadták. Kivitelezésére a magyar pártvezetés még tavasszal nemzetközi egyeztetésbe kezdett.

Találkoztunk a román elvtársakkal és megvitattuk velük azokat a kérdéseket, amelyekről önökkel korábban tanácskoztunk.¹⁹ A találkozó nagyon jól zajlott le. Minden ügyet kedvezően döntöttünk el. Meggyőződéssel állítható, hogy a román–magyar kapcsolatok mind állami mind pártvonalon lényegesen jobbakk lettek.

A lengyel elvtársakkal való viszonyunk bonyolultabb. Lengyel részről történt kezdeményezés a magyar és lengyel vezetők közötti találkozó megszervezésére. A budapesti lengyel nagykövet²⁰ közölte, hogy erre a találkozóra augusztus második felében kerülhetne sor. Ugyanakkor bizonyos idő múlva lengyel részről kijelentették, hogy a lengyel nagykövet közlése téves volt, és augusztusban a lengyel vezetők elfoglaltsága miatt a találkozóra nem kerülhet sor.²¹

Mikojan elvtárs: De Gomulka elvtárs valóban volt Moszkvában, üdült a Szovjetunióban.

Kádár elvtárs: Tudjuk. Ugyanakkor tekintetbe kell venni, hogy a találkozó megszervezésére irányuló kezdeményezés a lengyel elvtársaktól indult ki. Ők jelölték meg az időpontot, majd pedig közölték, hogy nem tudnak az adott időpontban Magyarországra látogatni, és nem neveztek meg új időpontot. Ezt mi úgy tekintjük, hogy lengyel részről elutasítják a találkozó gondolatát. A jelen körülmények között nem tartjuk alkalmasnak az időt a kezdeményezésre. Beszéltünk a román elvtársakkal, és látjuk, hogy közöttük és a lengyel elvtársak között is rossz a viszony. A lengyel sajtó rendszeresen bírálja a romániai és magyarországi helyzetet. A román és a magyar sajtó viszont nem kritizálja a lengyelországi helyzetet. A lengyel elvtársak úgy viselkednek, mintha Románia és Magyarország bűnös lenne valamiben. Az elmondottak ellenére törekedni fogunk arra, hogy rendbe hozzuk kapcsolatainkat Lengyelországgal. Gomulka elvtársnak külön levelet akarunk küldeni, amelyben fel akarjuk vetni a magyar–lengyel viszony egy sor kérdését abból a célból, hogy javítsuk a kapcsolatokat.²² A mostani viszony nagyon nem tetszik nekünk. Ebben az évben igazán

¹⁹ Sem a találkozó pontos időpontját, sem a megbeszélések részleteit nem ismerjük. Ioan Popescu Románia budapesti nagykövete 1957. szeptember 2-i táviratában történik utalás arra, hogy „Az elkövetkező napokban, a hét végéig, a pártvezetés részéről Kádár elvtárs vagy a belügyminiszter, Biszku elvtárs Bukarestre érkezik, hogy Gheorghiu-Dej elvtárral konzultáljon néhány Nagy Imrével kapcsolatos kérdéssről.” (Magyar–román kapcsolatok 1956–1958. Dokumentumok. Szerk.: Pál Lajos, Vida István. Az iratokat gyűjtötte, válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta. Lipcsey Ildikó. Paulus-Publishing Bt. – Nagy Imre Alapítvány. Budapest, 2004. 304–305.)

²⁰ Adam Willman.

²¹ Katona Jánost, Magyarország varsói nagykövetét 1957. augusztus 16-án fogadta W. Gomulka. A LEMP első titkára szemrehányást tett a tervezett lengyel látogatás magyarországi kiszivárogtatásáért, majd közölte, hogy idő hiányában a találkozóra 1957-ben már nem kerülhet sor. A követi jelentés ezután a következőképp folytatódik. „Ők — mondotta [Gomulka] — helyeslik a hasonló találkozásokat, hiszen egy táborban vagyunk, és a felmerülő problémákat meg kell beszélni. Meg kell azonban mondani őszintén — folytatta —, hogy vannak olyan jelenségek Magyarországon, amelyek gondolkodóba ejtenek és nyugtalanítanak. Ezek a különféle úton Lengyelországba eljutó híresztelések és információk. Pl. a Nagy Imre-ügy, a tömeges letartóztatások egyes magyar vezetők kijelentései (Révai). Nekik — mondotta — az a véleményük, hogy az ilyenfajta hírek nem segítenek a magyar helyzet konszolidálásában, de nehézségeket okoznak az egész nemzetközi munkásmozgalomnak is. S ezek számukra is nagy nehézségeket okoznak, figyelembe véve a jelenlegi helyzet sajátosságait.” (MOL M-KS 288. f. 32/1957/3. ő. e.)

²² Ilyen levélről nincs tudomásunk.

sok lengyel vendég járt Lengyelországból Magyarországon, és rendkívül rosszul viselkedtek. A Magyarországon tartózkodó lengyelek nyíltan szidták a magyar kormányt, a pártot, s az épületeken vagy más helyeken látható vörös csillagokra tüntetően megjegyzéseket tettek. Hasonló helyzetbe kerültek azok a magyarok, akik a lengyel szervezetek meghívására üdülni mentek, vagy más célból utaztak Lengyelországba. A lengyelek — helyi és nem központi kezdeményezésre — különböző munkás és értelmiségi csoportokat hívnak meg látogatóba. Így például csak ebben az évben körülbelül 800 pedagógust hívtak meg üdülésre. Romániából és Csehszlovákiából nem invitálnak meg ilyen nagy számú pedagógust, vagy más foglalkozású személyt. Nem engedélyeztük minden meghívott pedagógusnak az utazást Lengyelországba, és csökkentettük a keretet mintegy 50 százalékkal. A magyar szervezetek a megfelelő lengyel szervezeteknek javasolták az üdülők és más delegációk cseréjének törvényes szabályozását. A lengyel elvtársak azonban közölték, ezt a kérdést nem tudják központilag rendezni.

Marosán elvtárs: Amikor a különböző magyar küldöttségek a baráti országokba (Lengyelország kivételével) megérkeznek, általában jó körülmények közé kerülnek, baráti kapcsolatokat alakítanak ki mind a pártfunkcionáriusokkal, mind közvetlenül a munkásokkal. Lengyelországban viszont a légkör egészen más. Ott a magyarok olyan körülmények közé kerülnek, ahol kritika, szidás, s a magyar kormányhoz és párthoz való barátságtalan viszony tapasztalható.

Mikojan elvtárs: Gomułka elvtárs elégedetlenül utazott el tőlünk.²³ Elégedetlen a szovjet kormány politikájával. Viszonyunk Lengyelországgal szintén nem különösebben jó. Hruscsov elvtárs nyíltan és egyenesen beszélt erről Gomułka elvtársnak. Gomułka elvtárs ismét hitelt kért tőlünk azon felül, amit adtunk és amit megígértünk, hogy adunk a jövőben. Eközben abból indult ki, hogy kötelesek vagyunk megadni mindent, amit kérnek. Egész viselkedésével azt akarta hangsúlyozni, hogy Lengyelország csak a Szovjetunió kedvéért tartozik a szocialista táborhoz. Az a benyomásunk alakul ki, azt akarta bizonyítani nekünk, hogy ha nem fogjuk megadni azt, amit kér, akkor a Nyugathoz fordulnak. Gomułka elvtárs az egyenjogú kapcsolatokat érti, az ő dolguk az, hogy kérjenek, a mi dolgunk pedig, hogy állandóan kielégítsük követeléseiket. Ha viszont nem teljesítjük minden igényüket, akkor úgy vélik, hogy megsértjük az egyenjogúság elvét. Olyan nálunk a helyzet, hogy nem tudjuk rendelkezésre bocsátani azt a hitelt, amit Gomułka elvtárs kér, mivel végül is a Szovjetunió érdekei számunkra természetesen fontosabbak, mint Lengyelország érdekei. Ugyanakkor nem kell kétségbeesni a Lengyelországgal való viszonyunk miatt. Táborunk erős, tudunk, és kell is befolyást gyakorolni a lengyelekre.

Kádár elvtárs: Mi szintén arra fogunk törekedni, hogy javítsuk kapcsolatunkat Lengyelországgal. Nyilvánvalóan ebben a tekintetben a legközelebbi lépés egy külön levél küldése lesz Gomułka elvtársnak, amiről már említést tettem. Megpróbáltunk személyes kapcsolatokat kialakítani a lengyelekkel, de

²³ A Gomułka vezette lengyel párt- és kormányküldöttség 1957. május 24–25-én tárgyalt Moszkvában. Erre vonatkozóan lásd: Feljegyzés a Lengyel Népköztársaság párt- és kormányküldöttsége, valamint a Szovjetunió párt- és kormány küldöttsége között folyó év május 24-én és 25-én folytatott tárgyalásokról. Közli: Tischler: Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai i. m. 175–179.

nem hajlandók rá. Ez év nyarán Apró elvtárs részt vett a KGST munkájában, és találkozni próbált a lengyel vezetőkkel.²⁴ Nagyon hosszú huzavona után fogadta őt a Központi Bizottság egyik titkára, miután előzetesen 45 percet várokozattat a előszobában. Tudjuk, hogy a lengyel delegáció nagyon barátságosan viselkedett a VI. Világifjúsági Találkozón.²⁵ A magyar ifjúsági küldöttség tagjai elmondták nekünk, hogy rossz hangulatú találkozásai a fesztivál alatt igazából csak a lengyelekkel voltak.

Mikojan elvtárs: Tudjuk ezt. Hruscsov elvtárs beszélt erről Gomulka elvtársnak.

Szuszlov elvtárs: Most olvastam a LEMP KB határozatát a sztrájkokról. A lengyel vezetők kiengedték kezükből az országban uralkodó helyzet ellenőrzését, most viszont újra urai akarnak lenni a helyzetnek. Az új határozat szigorúan tiltja a párt tagjainak, hogy részt vegyenek sztrájkokban. Azt a párttagot, aki sztrájkolt, haladéktalanul kizárják a pártból.

Mivel a lengyel vezetők nem kívánják központilag irányítani a delegáció cseréket, arra törekszünk, hogy a szovjet–lengyel pártközi kapcsolat fenntartása az ukrán, a belorusz kommunista párt központi bizottságán, a párt moszkvai bizottságán keresztül történjen abból a célból, hogy ezeknek a pártszervezeteknek a küldöttségei Lengyelországba utazásukkor kedvező befolyást tudjanak gyakorolni a lengyel munkásokra.

Tudjuk, hogy a magyar ifjúsági küldöttség a fesztiválon nagyon jól viselkedett, ahogyan egyébként a többi Szovjetunióban tartózkodó magyar delegáció is kifogástalan magatartást tanúsított. Ha ilyen küldöttségek mennének Lengyelországba is, kedvezően befolyásolhatnák a lengyeleket.

Hatni kell rájuk. A lengyelek terjesztik a Szovjetunióban a „Lengyelország” című folyóiratot orosz nyelven. Ez a folyóirat káros eszméket terjeszt, és gyakran tartalmaz szovjetellenes kirohanásokat. Korlátoztuk ennek a folyóiratnak a szovjetunióbeli terjesztését, és kijelentettük, hogy amennyiben a folyóirat a jövőben szovjetellenes támadásokat tartalmaz, annak szovjetunióbeli terjesztését megtiltjuk. A lengyelek engedményeket tettek, kijelentették, hogy teljes egészében lecserélik az újság szerkesztőségét, és a jövőben gondosabban válogatják össze az anyagokat.

Kádár elvtárs: A fesztiválon részt vevő delegációnk tagjai alapvetően munkás és paraszt fiatalok voltak, egyetemisták csupán 50–60 lehettek. A lengyeleknél éppen ellenkezőleg, a küldöttségben alig volt munkás és paraszt fiatal. Küldöttségünk összetétele nem volt erős. [sic!] Ezek alapján egyszerű emberek, de büszkék nemzeti hovatartozásukra, ezzel magyarázható jó viselkedésük. A nacionalizmus kétélű fegyver.

Mikojan elvtárs: A nacionalizmust meg kell lovagolni, és saját célokra kell felhasználni.

Marosán elvtárs: A lengyeleknél és a jugoszlávoknál is nagyon erős a nemzeti büszkeség érzése. Ugyanakkor türelmetlenek a nemzeti büszkeségnek mások részéről történő megnyilvánulásával kapcsolatban.

²⁴ A KGST VIII. ülészakára 1957. június 18. és 22. között Varsóban került sor.

²⁵ A VIT-et 1957. július 29. és augusztus 1. között rendezték meg Moszkvában.

Kádár elvtárs: A fesztivál több magyar résztvevőjével beszélgettem. A hangulatuk nagyon jó. A nyugati ifjúság képviselői között sokan voltak, akik bizalmatlanul és kritikusan viszonyultak Magyarországhoz, a magyar emberekhez. Mint kiderült, ez azért történt, mert konkrétan semmit nem tudtak a múlt év őszenek magyarországi eseményeiről. Amikor ifjúságunk a tényekre alapozva kifejtette, mi történt Magyarországon tavaly október-novemberben, és mi a helyzet most, a nyugati ifjúság képviselőinek hangulata teljesen megváltozott. A lengyelekkel sokkal nehezebb volt kapcsolatot teremteni. Jelenleg csupán egyetlen olyan pont van, ami alapján közös platformot alakíthatnánk velük: minket csupán az köt össze, hogy nem értenek egyet velünk és mi sem értünk egyet velük. Ebben nincs köztünk nézeteltérés.

***

Kádár elvtárs: Szeretnénk megismerni a szovjet elvtársak véleményét néhány, Magyarország belpolitikai helyzetét érintő kérdésben. Mostanra megérett a helyzet a káderek áthelyezésére a vezető posztokon. Az MSZMP KB, beleértve a Központi Bizottság apparátusát, nem dolgozik azon a színvonalon, amelyen kellene. A kormányzati apparátus munkájában szintén egész sor hiányosság van, az MSZMP KB munkájában pedig még ennél is több.

Az MSZMP KB-nak öt titkára van, közvetlenül pártmunkával csak kettő foglalkozik közülük, a többiek alapvetően a kormányzati vonalon dolgoznak.²⁶ Mivel mostanra a helyzet normalizálódott, több kérdést már nem lehet rendkívüli intézkedések útján megoldani, hanem többet kell foglalkozni az emberek meggyőzésével, vagyis közvetlenül a pártmunkával. Úgy alakult például, hogy Kállai Gyula kulturális miniszterként a kultúra kérdéseivel foglalkozik állami vonalon, ugyanakkor mint az MSZMP KB titkára ugyanezt a területet felügyeli pártvonalon is. Az ellenforradalmi lázadás leverését követő első időszakban, amikor a helyzet rendkívüli volt, a tisztségek ilyen egyidejű betöltése normálisnak tekinthető. Ma viszont ez már zavaró.

Az MSZMP KB első titkári és a Minisztertanács elnöki funkciójának betöltése egy személy által szintén komoly akadály a pártmunka javításának. Úgy véljük, célszerű lenne, ha én egészében a pártmunkára koncentrálnék, a Minisztertanács elnöki posztjára pedig valaki mást neveznénk ki. A legmegfelelőbb jelölt erre a posztra Münnich elvtárs. Münnich elvtárs tekintélyes ember, nagy tapasztalatokkal rendelkezik a külpolitika területén. Politikai helyzetét tekintve kívül áll minden lehetséges támadáson, mivel az ellenforradalmi fellépést megelőző időszakban az ország határain kívül tartózkodott, hosszú ideig diplomáciai szolgálatban állt.²⁷ Teljes egészében megbizunk benne, politikai múltja kifogástalan. Egyetlen negatív momentum az életkora. Már idős ember, de fizikailag egészséges és munkaképes.

²⁶ Kádár János, Kállai Gyula, Marosán György, Fock Jenő és Kiss Károly voltak a KB titkárai. Közülük Kádár János egyúttal a miniszterelnöki, Kállai Gyula a művelődésügyi miniszteri posztot is betöltötte, Marosán György pedig államminiszter volt.

²⁷ Münnich Ferenc 1949-től előbb Helsinkiben, majd Szófiában képviselte a magyar államot. 1954-1956-ban moszkvai magyar nagykövet, a forradalmat megelőző hónapokban belgrádi követ volt.

A Minisztertanács elnökének helyetteseként meg szándékozunk hagyni Apró elvtársat, aki jól eligazodik a gazdasági kérdésekben, és e tekintetben jó segítője lesz Münnich elvtársnak.²⁸

Mikojan elvtárs: Van-e Apró elvtársnak jelenleg tekintélye az országban?

Kádár elvtárs: Az ellenforradalmi események óta eltelt időszak alatt Apró elvtárs tekintélye lényegesen nőtt. Ezt elősegítette mind a kormányzati munkája, mind a közvetlen érintkezése az üzemek dolgozóival. Mindenesetre Apró elvtárs tekintélye az országban nagyobb, mint Kiss [Árpád]²⁹ elvtárs tekintélye. Kiss elvtársnál még érezhető bizonyos belső szembenállás a párt politikájával szemben. Apró elvtársnál ilyen nincs. Biztosak vagyunk benne, hogy a párt tagsága ezt a döntést helyeselni fogja. A pártonkívüliek általában nem szeretik a kádercseréket, és bizalmatlanul fogadják az új kinevezetteket. Úgy véljük, a személyi változásokat megfelelően elő tudjuk készíteni.

A káderek áthelyezésének kérdését még nem vitattuk meg a Politikai Bizottságban sem. Erről mindössze három ember tud. Münnich elvtárral beszélgettünk. Kijelentette, kész bármilyen poszton dolgozni, ahová a párt állítja, de kérte, hogy előzetesen érdeklődjük meg Hruscsov elvtárs véleményét. A tervezett káder áthelyezéseket december folyamán szeretnénk végrehajtani, miután megismertük az önök véleményét.³⁰

Marosán elvtárs: Januárban ezt a kérdést megvitattuk a szovjet elvtársakkal,³¹ akkor az volt a vélemény, hogy jobb egy kicsit várni. Ez helyes volt. Annak mértékében, ahogyan a helyzet normalizálódott, felvetődött a körületekintőbb, a mindennapi, aprólékos pártmunka szükségessége. Ebben a tekintetben a helyzet most nehéz. Kádár elvtárs annyira leterhelt a kormányzati munkával, hogy még nekünk — az MSZMP KB titkárainak — sincs arra lehetőségünk, hogy rendszeresen találkozzunk vele, emiatt önállóan vitatjuk meg a felderült kérdéseket, s lehetetlen, hogy ez a gyakorlat ne vezessen időnként hibákhoz. Ha viszont Kádár elvtárs csak a pártmunkára összpontosítja figyelmét, sokkal nagyobb segítséget tud nyújtani számunkra, s javul a pártmunka színvonala. Mindezt meg kell tenni, annál is inkább, mivel a párt előtt olyan nagy feladatok állnak, mint a következő év első negyedére tervezett pártkongresszus előkészítése, az országgyűlési és tanácsi választások megrendezése, stb.³²

²⁸ Apró Antal 1957. május 9-től a Minisztertanács elnökhelyettese volt, 1958. január 28-tól a Münnich-kormányban a miniszterelnök első helyettese tisztét töltötte be.

²⁹ Kiss Árpád 1954-től az MDP KV, 1956-tól az MSZMP KV tagja. 1950-től könnyűipari, 1954-től vegyipari és energiaügyi miniszter. 1956. október 27. és november 3. között, majd 1957. május 9-től az Országos Tervhivatal elnöke.

³⁰ A Politikai Bizottság a kérdéssel csak 1958. január 15-én foglalkozott. A Központi Bizottság 1958. január 24-i ülésén döntött a párt- és állami funkciók szétválasztásáról.

³¹ Az öt szocialista ország párt- és állami vezetőinek 1957. január 1–4. közötti budapesti csúcstalálkozója alkalmával kétoldalú magyar-szovjet megbeszélésekre is sor került. Marosán György valószínűleg erre utalt.

³² Az MSZMP 1958-ban nem, hanem csak 1962-ben rendezte meg kongresszusát. A Politikai Bizottság 1958. február 11-én tárgyalta meg a közös országgyűlési és tanácsi választásokra vonatkozó javaslatot (MOL M-KS 288. f. 5/66. ó. e.). Az országgyűlési és a tanácsi választásokra egy napon, 1958. november 16-án került sor.

A pártmunka erősítésének szükségességét csupán egy példával akarom megvilágítani. Nem olyan régen Kádár elvtárs azt mondta, menjünk el az egyetemistákhoz az egyetemekre, tartsunk gyűléseket, és szólaljunk ott fel. El kell mondani, hogy kezdetben ingadoztunk, sokan félték, hogy kifütyülnek minket, mindazonáltal meg kellett tenni. Én magam a Műszaki Egyetemre mentem, az egyik legjelentősebb egyetemi központba. Először csak a pártaktívát akartuk összehívni, de azután úgy döntöttünk, hogy nyilvános diákgyűlést tartunk. A gyűlésre körülbelül négyezer ember jött el, 300-an közülük szinte azonnal elmentek, viszont a többiek maradtak, és nagyon jól, becsületesen és őszintén elbeszélgettünk velük. Természetesen elsősorban a munkás-paraszt származású diákokhoz fordultunk. Ezt követően minket, a KB munkatársait nagyon gyakran hívnak meg egyetemekre, főiskolákra, arról már nem is beszélve, hogy állandóan hívnak bennünket az üzemekbe. Leterheltségünk miatt sajnos nem tudunk kellő figyelmet szentelni ennek a nagyon hasznos munkának. Különösen gyakran hívják meg Kádár elvtársat. Ha ő csak pártmunkával fog foglalkozni, sokkal gyakrabban tud ellátogatni az üzemekbe.

Mielőtt a káderek áthelyezését végrehajtottuk volna, szerettük volna megismerni az önök véleményét.

Szuszlov elvtárs: Megtanácskozunk a kérdést magunk között, és Kínából történt visszatérésük után közöljük válaszukat.³³ Meg kell mondani, hogy az önök érvelése nagyon meggyőző. Az olyan kérdések megoldásának szükségessége, mint az MSZMP KB kultúrával foglalkozó titkárának funkciója és a kulturális miniszter funkciójának szétválasztása vitathatatlan.

***

Kádár elvtárs: [1.] Végezetül szeretnénk kitérni néhány gazdasági jellegű kérdésre. Az lenne szerencsés, ha körülbelül ez év október végén sor kerülhetne a magyar és szovjet szakemberek között a hosszú lejáratú árucse-re-forgalmat és a hitel kérdéseit érintő tárgyalásokra.³⁴

[2.] Az is jó lenne, ha október végén találkozhatnának a két ország szakemberei, hogy megvitassák a magyar és a szovjet ipar hosszú távú együttműködésének kérdéseit az erős- és gyengeáramú villamos berendezések és készülékek egyes típusai, valamint a dízelmotorok területén.³⁵

³³ Erről a találkozóról nem áll rendelkezésünkre dokumentum. Az MSZMP PB 1957. december 28-i ülésének anyagánál található egy feljegyzés Kádár János és Jevgenyij Gromov budapesti szovjet nagykövet december 26-i megbeszélése során érintett témákról. A dokumentumból kitűnően a funkciók megosztásának kérdése már szóba került Gromov és Hruscsov közötti megbeszélésen, és valószínűleg a Kádárnál tett látogatáson közölte a nagykövet a szovjet pártvezetés ezzel kapcsolatos véleményét (MOL M-KS 288. f. 5/59. ó. e.).

³⁴ A magyar–szovjet gazdasági tárgyalások csak 1957. november 27-én kezdődtek el Moszkvában. A 1958–1960 közötti évekre szóló áruszállítási egyezményt 1958. január 13-án írták alá a szovjet fővárosban.

³⁵ Az 1957. november végén kezdődött tárgyalások eredményeképpen 1957. december 18-án aláírtak egy egyezményt a Szovjetunió által Magyarország részére nyújtandó beruházási hitelekéről, valamint egy jegyzőkönyvet a szovjet és magyar gépipar közötti együttműködésről. Az egyezményt lásd MOL M-KS 288. f. 23/1957/21. ó. e.

- [3.] Szeretnénk, lehetőség szerint minél gyorsabban megkapni a szovjet szakemberek (a Pautyin³⁶ által vezetett delegáció) véleményét a magyar népgazdaság hároméves tervéről. Erre a szakértői véleményre szükségünk van a hároméves terven való további munkálatokhoz.³⁷
- [4.] Megállapodás van 450 ezer tonna gabonának és takarmánynak a szállítására a Szovjetunióból Magyarországra. A termés ebben az évben Magyarországon jó. Tekintettel erre, úgy gondoljuk, a közeljövőben elvégezzük a szükséges számításokat és közöljük a szovjet elvtársakkal, hogy a Szovjetunióból szállítandó gabona milyen mennyiségéről mondhatunk le. Nemrégiben az MSZMP KB Politikai Bizottságának tagja, Fehér elvtárs,³⁸ konkrét számításokkal nem rendelkezve, hibás tájékoztatást adott az ez évi magyarországi gabonahelyzetről. Fehér elvtársnak a közléséből a megfelelő szovjet szervek konkrét következtetéseket vontak le, és teljes egészében beszüntették a gabona és takarmányszállítást a Szovjetunióból. Fehér elvtárs tájékoztatója téves volt. Kérjük a gabonaszállítás folytatását a Szovjetunióból, úgy ahogy az a legutóbbi időig történt. Fehér elvtárs nem tudta pontosan megmondani, hogy milyen mennyiségű gabonára van szükségünk.

Mikojan elvtárs: Megvizsgáljuk a kérésüket.

Kádár elvtárs: Ha a szovjet elvtársakat érdekli, szeretnék néhány szót szólani Magyarország jelenlegi gazdasági helyzetéről. Úgy véljük, hogy a rendkívüli helyzet időszaka véget ért, és most többé-kevésbé normális körülmények között élünk. Azonban azoknak a nehézségeknek a leküzdéséhez, amelyeket az ellenforradalom, valamint a korábbi időszakban elkövetett gazdaságpolitikai hibák váltottak ki, néhány évre még szükség van. Az ipari termelés augusztusban 101 százalék volt az előző év megfelelő időszakához viszonyítva. A munkatermelékenység 98 százalékot, a szénkitermelés 96 százalékot tett ki. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy korábban a bányászatban gyakran visszaéltek a túlórával és a vasárnapi munkával. Most ez megszűnt.

A terméseredmények ebben az évben jók. A termés jobbnak ígérkezik, mint a múlt évben. Jól áll a gabonabegyűjtés. Amikor megszüntettük a kötelező beszolgáltatást és bevezettük helyette a felvásárlást, féltünk a negatív következményektől. Most azonban határozottan elmondható, hogy a begyűjtés megszüntetése helyesnek bizonyult. Jelentős segítséget nyújtott nekünk ebben az a körülmény, hogy a Szovjetunió biztosította számunkra a szükséges gabonamennyiséget az állami tartalékokhoz. Ez sokkal biztosabbá tette helyzetünket, és nem volt szükségünk arra, hogy rábeszéljük a parasztokat a gabona beadására. Ők maguk lettek érdekeltek a gabona eladásában. Először 220 forintban állapítottuk meg a felvásárlási árat. Most már látjuk, hogy kezdehettük volna alacsonyabb áron is, körülbelül 206 forinttal egy métermázsa gabonáért. A kötelező beszolgáltatás megszünte-

³⁶ Pautyin, N. A. (1906-?): szovjet gazdasági vezető. 1955-től a Szovjetunió Állami Tervbizottságának elnökhelyettese.

³⁷ Feljegyzés a Szovjetunió Állami Tervbizottsága szakértőivel a Magyar Népköztársaság népgazdasága 1958-60. évi hároméves tervéről folytatott konzultációról. (MOL M-KS 288. f. 23/1957/18. ő. e.)

³⁸ Fehér Lajos egyidejűleg az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályát is vezette.

tése és a felvásárlási rendszer bevezetése összességében a lakosság kenyér-szükségletének csökkenéséhez vezetett, habár a kereslet pékárukra növekedett.

A többi mezőgazdasági kultúra (kukorica, gyümölcsök, szőlő) terméseredményei szintén jók. Valamivel rosszabbul áll a helyzet a cukorrépával. A cukorrépa vetésterülete ebben az évben csökkent, viszont a termésátlag jobb, mint a múlt évben volt. Bizonyos nehézségek vannak az ipari kultúráknál (napraforgó, len stb.).

Továbbra is kedvezőtlen a helyzet a külkereskedelmi egyensúlyt illetően. Növekedett Magyarország valutatartozása a szocialista országok irányában, ugyanakkor a kapitalista országok tekintetében az némileg csökkent. 1956. augusztus 31-én a valutatartozás a kapitalista országoknak 2,8 milliárd forintot tett ki, 1957. augusztus 31-re ez 1,8 milliárd forintra csökkent. Az import ebben az évben egyharmaddal több, az export viszont egynegyeddel kevesebb a múlt évvel összevetve.

A lakosság életszínvonala az év elején elért szinten stabilizálódott. Az árukészletekkel jó a helyzet. Az ellenforradalmi események előtt az árukészletek 14 milliárd forintot tettek ki, az ellenforradalom alatt ez az összeg leesett 8 milliárd forintra, most pedig 14,5 milliárdra tehető.

A forint megerősítése érdekében helyenként csökkenteni kellett a fizetést. Valamennyire növelni kellett a mezőgazdasági gépek árát is. Ezt feltétlenül meg kellett tenni. Ezt nyíltan megmondtuk, és megértettek minket. Az infláció fenyegetése megszűnt.

Elmondható, hogy a munkásság, a parasztság és az értelmiség alapvetően elégedett anyagi helyzetével. Az emberek attól tartanak, hogy a kormány esetleg csökkenti az életszínvonalat. A reakciós propaganda ezt hangoztatja, és ez nyugtalanítja a lakosságot.

A parasztok, mind a szövetkezetiek, mind az egyénileg gazdálkodók, elégedettek helyzetükkel, mert világosan megmondtuk, hogy támogatást adunk, és kijelöltük a mezőgazdaság jövőbeni fejlődésének útját.

A munkásoknál és különösen a műszaki értelmiségnél a helyzet valamivel bonyolultabb, mivel átmenetileg nincs világos perspektívájuk a jövőre nézve. Ezt a perspektívát nyújtja nekik a népgazdaság hároméves terve, amelynek teljesítésére fordítjuk energiánkat. Éppen ezért szeretnénk minél előbb megkapni a Pautyin elvtárs vezette szovjet szakemberek jelentését hároméves tervünkről. Ha több nyersanyagunk és villamos energiánk lenne, felhívhatnánk a tömegeket a terv túlteljesítésére és ebben a tekintetben nagyobb sikereket érhetnénk el. Erre lehet számítani a dolgozók hangulata alapján. Amint a szovjet szakemberek jelentését megkapjuk, véglegesítjük a hároméves tervet, és jóváhagyatjuk az Országgyűlés ülészakán. Az ez évi terv szemmel láthatóan pesszimista volt. Alacsonyak voltak a mutatói. Nagyobb sikereket érhetünk el.

Nagyon jó intézkedésnek bizonyult a munkások felfegyverzése és a munkásórság létrehozása.³⁹ A munkásórság tagjai általában a termelés élmunkásai és nagy lelkesedéssel látják el feladatukat munkásórságban.

³⁹ A munkásórság felállításáról az Elnöki Tanács 1957. évi 13. számú törvényerejű rendelete intézkedett. A rendelet végrehajtására kiadott 3075/1957. sz. kormányhatározatot I. A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei V. kötet. 1956. november 14. – 1957. június 26. Szerk.: Baráth Magdolna–Feitl István–Némethné Vágyi Karola–Ripp Zoltán. Napvilág Kiadó. Budapest, 1998. 344–347.

A dolgozók nagyon jól viszonyulnak a munkásörséghez. Ugyanakkor felvetődött néhány ellentmondás. Az üzemi munkások a munkásörséget saját hadseregüknek tekintik, saját fegyveres erejüknek, amely közvetlenül a munkások érdekeit védi. A hivatásos hadsereggel szemben bizonyos mértékig bizalmatlanok, nem tudják, hogy milyen álláspontot fog elfoglalni a hivatásos hadsereg, ha majd cselekedni kell.

Mikojan elvtárs: Hogyan viszonyulnak Magyarországon a szovjet hadsereghez?

Kádár elvtárs: A magyar lakosság viszonya a szovjet hadsereg Magyarországon található egységeihez annyira jó, hogy őszintén szólva ez számunkra még meglepetést is jelentett. Meg kell mondani, hogy ebben a tekintetben nagy munkát végeztek azok a szovjet párt és a Komszomol funkcionáriusok, akik az ellenforradalmi lázadás leverése után Magyarországon tartózkodtak.⁴⁰ Ezek a pártmunkások és komszomolisták közvetlen kapcsolatot alakítottak ki a polgári lakossággal. A szovjet hadsereg képviselőit meghívják különböző estekre, találkozókra stb. Jelenleg különféle üzemektől nagyszámú meghívás érkezik a szovjet katonai egységekhez, hogy képviselőik vegyenek részt a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évforduló alkalmából rendezendő ünnepeken.

Most a dolgozók aktivizálásával, az üzemi munkásellenőrzés fokozásával foglalkozunk. A múlt év őszén létrehozott munkástanácsok nem váltak be. Noha törvényesen működnek, gyakorlatilag nem léteznek, és ha valahol léteznek is, semmilyen szerepet nem játszanak a gyárak, üzemek életében. Az az elképzelésünk, hogy létrehozunk az üzemekben egy speciális szervet, amely az ellenőrzés kérdéseivel foglalkozna. A közvetlen munkát az üzemekben a helyi pártszervezetek és a szakszervezeti bizottságok, valamint az adminisztráció végzi. Megpróbálunk olyan bizottságokat vagy tanácsokat létrehozni, amelyekben részt vennének a párt és szakszervezetek képviselői, valamint a termelésben dolgozók.⁴¹ Ezek a szervek nem tevékenykednének minden nap, hanem időnként jönnének össze, és olyan kérdésekben döntenének, mint például az üzem bevétele azon részének meghatározása, amelyet közvetlenül az adott üzem szükségleteire fordíthatnak, a lakásépítés támogatása, a szociális jellegű kérdések stb. Arról van szó, hogy megváltoztassuk a munkástanácsok már meglévő formáit, és átalakítsuk a munkájukat úgy, hogy segítségükkel aktivizáljuk a munkásokat, és erősítsük a munkásellenőrzést a termelés felett.

⁴⁰ Az SZKP KB 1956. december 14-én határozott arról, hogy a Déli Hadseregcsoport parancsnokának kérésére — tekintettel a magyarországi politikai helyzetre — két-három hónapos időtartamra Magyarországra vezényelnek a katonai parancsnokok gazdasági és politikai helyetteseiként 40–50 pártfunkcionáriust, akik majd gyakorlati segítséget nyújtanak a helyi hatalmi szervezeteknek és a társadalmi szervezeteknek (A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról. Szerk.: Gál Éva–Hegedüs B. András–Litván György–Rainer M. János. Századvég Kiadó–1956-os Intézet. Budapest, 1993. 145.). A szovjet funkcionáriusok itt-tartózkodásával kapcsolatos orosz levélári források ma még hozzáférhetetlenek.

⁴¹ A Politikai Bizottság 1957. augusztus 27-i ülésén foglalkozott az üzemi demokrácia fejlesztésével és üzemi tanácsok felállításával. Az üzemi tanácsok létrehozásáról szóló határozatot a kormány 1957. október 17-i ülésén tárgyalta meg. A 1086/1957 (XI. 17.) sz. kormányhatározat a Magyar Közlöny 125. számában látott napvilágot.

Jelenleg a tömegek politikai aktivitása csökkent, és ez normális jelenség. Sokkal nagyobb volt az a hatalomért folyó harc időszakában. A hatalom kérdésének eldöntésével a politikai aktivitás törvényszerűen csökken. Ezért a dolgozók mozgósításának valamilyen új formáit kell keresnünk. A pártmunka erősítése mellett meg akarjuk próbálni felhasználni e célra a munkástanácsok megváltozott formáit.

Szuszlov elvtárs: Az, amit elmondtak, nagyon érdekes. Választ az önök kérdéseire a magyar delegáció Kínából történő visszatérésekor adunk, miután megtanácskoztuk magunk között.⁴²

Lejegyezték:

M. Popov

*V. Kelin*⁴³

Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszijszkoj Federacii [AVP RF] – Az Orosz Föderáció Külpolitikai Levéltára. F 077. op. 38. papka 193. gy. 16. Eredeti gépirat M. Popov és V. Kelin saját kezű aláírásával.

---

⁴² Az újabb találkozóról nem áll rendelkezésünkre dokumentum.

⁴³ M. Popov és V. Kelin a szovjet külügyminisztérium munkatársai voltak, személyükről bővebb információkkal nem rendelkezünk.

JOHN MACCORMACNAK, A NEW YORK TIMES KÜLÖN- TUDÓSÍTÓJÁNAK BESZÁ- MOLÓJA A BUDAPESTI HELYZETRŐL

*Budapest, Magyarország,
1956. október 27.*

A csatatérré változott városból származó beszámoló szerint a szovjet páncélosok tömeges bevetése visszavetette a felkelést, amit aztán a mézárálás újraélesztett.

Ami itt kedden¹ tüntetésként kezdődött, az még aznap késő este felkeléssé vált, s tegnap pedig már háborúvá, ami még ma is dúl.

A szovjet katonák és a magyar politikai rendőrség fegyveres harcot folytatnak a magyar nép nagy része ellen. A háborút a Szovjetunió érdekében és a magyar kommunista kormány támogatására vívják, amely tíz perc alatt megbukna, ha nem lennének szovjet harckocsik Budapesten.

A szovjet hadsereget a magyar kormány hívta be akkor, amikor még Gerő Ernő irányítása alatt állt, aki Rákosi Mátyás utódja lett a Magyar Dolgozók (kommunista) Pártja főtitkáraként. Nagy Imre, akinek a miniszterelnöki kinevezését a felkelők követelték, nem lépett hivatalba addig, amíg a szovjet csapatokat be nem hívták, bár ez által hallgatólagosan támogatta a kormány lépését.

Gerőt csak akkor távolították el a hatalomból, amikor Mihail A. Szuszlov a szovjet Legfelsőbb Tanács tagja és Anasztasz I. Mikojan, szovjet kormány első miniszterelnök-helyettese, amikor, tegnap² Budapestre érkeztek egy rövid látogatásra. Mikojan közvetlenül Rákosi bukása előtt többször látogatott Magyarországra.

A felkelők még tegnap késő este is egy Nagy által vezetett demokratikus kormány megalakítását követelték, de egy olyan kormányét, amely beleegyezne olyan követelésekbe is, amilyeneket kommunista rezsim még soha sehol sem fogadott el. Azt mondták, Nagy már megmutatta, hogy ő nem egy Gomułka. (Ez utalás Władysław Gomułkára, aki átvette az irányítást Lengyelországban.) Magyarországon, úgy tűnik, az a probléma, hogy nincsen olyan kommunista vezető, aki Gomułkához hasonlóan elég bátor lenne ahhoz, hogy szembeszálljon a szovjet vezetőkkel. A másik személy, aki az elmúlt napokban szóba került, az Kovács Béla, a kisgazdapárt egykori vezetője, akit a szovjetek 1947-ben börtönbe csuktak, amikor megpróbált szembeszállni velük. Az ő előtérbe kerülése azonban a kommunizmus végét jelentené Magyarországon, és senki sem hiszi, hogy a szovjet vezetők ezt megengednék.

A felkelés negyedik napján semmi jele sincs annak, hogy a fegyveres harc lecsillapodna. Tegnap éjjel a lövöldözés minden eddiginél erősebb volt.

---

¹ 1956. október 23-án.

² Mikojan és Szuszlov nem 1956. október 25-én, hanem egy nappal korábban érkeztek Magyarországra.

A tudósító 47 szovjet harckocsit számolt meg, amint a Duna mentén haladtak Csepel sziget felé, ahol Magyarország legnagyobb ipartelepe található. Tegnap éjjel a budai hegyekben is harcok folytak, habár Buda odáig csendes volt.

És mégis, szerdán úgy tűnt, hogy az aznap reggel 4 óra 30-kor behívott szovjet csapatok elfojtották a felkelést. A szovjet erőknél 80 tankjuk, tüzérségük, páncélozott járműveik és más felszerelések is voltak, olyan típusúak, amelyek általában csak a jól felszerelt szovjet gépesített hadosztályokban szoktak előfordulni. Míg a felkelő magyar munkások és diákok csak a magyar hadsereg velük szimpatizáló katonáitól kapott kézfegyverekkel rendelkeztek.

A mézárálás újjáéleszti a felkelést

A mézárálás volt az, ami újjáélesztette a felkelést. A magyar Parlament épülete előtt történt, hogy több száz békés diákot és munkást kaszaboltak le magyar politikai rendőrök és szovjet tankok.

Mivel néhány perccel korábban még a szovjet tankok legénysége a felkelőkkel barátkozott, elképzelhető, hogy a mézárálás tragikus hiba következménye volt. A leghihetőbb verzió, hogy az ÁVH-sok tüzet nyitottak a tüntetőkre, és ezáltal elhitették a szovjet tankok legénységével, hogy támadást intéznek ellenük.

Mindenesetre, amikor a tüzelés lecsillapodott a Kossuth tér tele volt

halott és haldokló férfiakkal és nőkkel. Az áldozatok számát 170-re becsülik.³ Ez a tudósító tanúsíthatja, hogy egy tucat testet látott.

A tüzelés, ahelyett hogy elriasztotta volna a tüntetőket, elkeserítette és feltüzeltette a magyarokat. Néhány perccel később és csak néhány háztömbre a mézárálás helyszínétől a megmaradt tüntetők újból összegyűltek a Szabadság téren. Amikor magyar katonákkal teli teherautók jelentek meg és figyelmeztették a tüntetőket, hogy fel vannak fegyverezve, a tüntetők vezére egy magyar zászlót lengtetett és azt felelte: „Mi csak ezzel vagyunk felfegyverezve, de ez elég.”

Egy fenti erkélyen egy pizsamás, hálóköpenyes idős magyar jelent meg egy hatalmas zászlót szorongatva. Ledobta a tüntetőknél.

Egy másik férfi felmászott egy létrára, hogy leszedje a szovjet címert a Szabadság téri Szabadság Emlékműről. Az emlékművet 1945-ben állították fel az oroszok magyar kényszermunkával.

Tömeg gyűlt össze az amerikai követség előtt a téren és azt kiabálták: „A munkásokat gyilkolják, segítséget kérünk.”

Végül Spencer Barnes, Chargé l'affaires (ügyvivő) azt mondta nekik, hogy ügyükben kormánya és az ENSZ kell, hogy döntsön és nem a helyi személyzet. A brit követ hasonló küldöttséget fogadott és ugyanazt az üzenetet adta át.

A tüntetés nézői között volt egy bőrkabátba öltözött titokzatos figura. Hirtelen valaki helyesen vagy helytele-

³ John MacCormac az elsők közé tartozott a nyugati újságírók között, aki a világsajtóban beszámolt a Kossuth téri vérengzésről. Azóta a szakirodalom sok részletet tisztázott, bár máig nincs megnyugtató válasz arra vonatkozóan, hogy kezdődött a tüzelés, kik voltak a kezdeményezők. A té-

ren 61-en veszítették életüket és 284-en sebesültek meg. Közülük később még 14-en meghaltak. (Kő András – Nagy J. Lambert: Kossuth tér 1956. Teleki László Alapítvány. Budapest, 2001. 279., 1. még Horváth Miklós: 1956 hadikronikája. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2003. 74–86.).

nül a gyűlölt ÁVH tagjaként azonosította őt. Tigrisként esett neki a tömeg, elkezdtek verni és betuszkolták egy udvarba. Néhány percre rá kezüket elégedetten dörszölve kerültek ismét elő. A bőrkabátos alakot többé nem lehetett látni.⁴

Követelik Gerő eltávolítását

Eközben és mialatt a szovjet tankok továbbra is lövöldözve robogtak végig a közeli utcákon, a tömeg szüntelenül kiabálta: „Le Gerővel!”. Kevesebb mint egy órával később a rádió bejelentette, hogy Gerőt leváltották és helyére Kádár János volt belügyminiszter, a párt másodtitkára került. Kádárt Rákosi 1949-ben a Tito ellenes mozgalom idején, amikor Rajk László volt külügyminisztert kivégezték, bebörtönözte.⁵ Mióta hat hónappal ez előtt kiszabadult, Kádár azt állította, hogy ujjairól a körmököt letépték egy bizonyos Farkas Mihály parancsára, aki most börtönben ül és tárgyalását várja Rajk és más állítólagos titoisták halála miatt. Kádár keresztény, míg Gerő zsidó. Ezért, és más okok miatt is valószínűtlen, hogy Kádár az elődjéhez hasonló népszerűtlenségnek örvendjen.

Hogy Kádár és Nagy miniszterelnök stabilizálni tudják-e a helyzetet, az viszont bizonytalan. Tegnap délután 3³⁰-kor bejelentették a rádióban, hogy tárgyalásokat kezdenek Moszkvával a szovjet–magyar kapcsolatok normalizálása érdekében.

Elmondásuk szerint, a tárgyalások alapjául a magyar függetlenséget tekintik, ami a szovjet csapatok kivonásával járna az országból, és a „rend helyreállítása érdekében itt tartózkodó szovjet csapatok” visszatérnének magyar bázisaikra amint a rend helyreállt. Felszólították azokat, akik fegyverrel rendelkeznek, hogy szolgáltatassák be azokat, és ígéretet tettek, hogy a megbocsátás szellemében bánnak velük, és nem alkalmaznak statáriumot velük szemben.

Korábban, a délelőtt folyamán egy teljesen más hangulatban megfogalmazott kommunikét adtak ki, leszögezve, hogy „kormányunk nem volt felkészülve az ellenforradalmi elemek aljas támadására és a Magyarországon állomásozó orosz csapatok segítségét kellett kérniük a Varsói Szerződésnek (Kelet-Európai Védelmi Szövetség) megfelelően.”

Tegnap délután 4-kor „magyar munkások és egyetemisták” aláírással pamfleteket osztottak szét. Ezek az állt, hogy „Minden magyart felhívunk általános sztrájkra. Amíg a kormány nem teljesíti követeléseinket és amíg a gyilkosokat nem vonják felelősségre, addig a magyar nép azonnali általános sztrájkokkal válaszol. Éljen az új kormány Nagy Imre vezetésével.”⁶

Aznap este 6 órakor egy egyoldalas újságot adtak ki a Magyar Honvédség nyomdájából. A létesítményt a politikai rendőrség tartotta megszállva, de úgy tűnik, a hadsereg visszafoglalta. Egy katonatiszt több száz ilyen újságot szórt egy fenti ablakból a várakozó tö-

⁴ A bőrkabátos Sz. ávos alezredes volt, aki szakaszával azok közzé tartozott, akik tüzet nyitottak a fegyvertelen tömegre. Az V. kerületi rendőrkapitányság emberei azonban kimentették. (Horváth: 1956 hadikronikája.77–78.)

⁵ Kádárt 1951. április 20-án vették őrizetbe.

⁶ Tévesen 1956. október 24-ére datálva közli: 1956 plakátjai és röplapjai. Összeállította és szerkesztette: Izsák Lajos, Szabó József, Szabó Róbert. Zrínyi Kiadó. Budapest, 1991. 41. A röpirat címe: Általános sztrájkfelhívás. Az aláírók között nem a „magyar munkások”, hanem „magyar ifjúmunkások” szerepelnek.

meg közé. A lap megismételte a tizenhat pontot: a keddi békés tüntetők követeléseit, amelyeket a kormány nem volt hajlandó sem kinyomtatni sem a rádióban leadni.

A felkelők nyilatkozata

A követeléseket az alábbi közlés előzte meg:

„Mártírjaink holtteste felett teszünk esküt, hogy a magyar függetlenség és szabadság ügyét végleg diadalra juttatjuk.

A válságos időben a párt és a kormány vezetői a maguk hatalmának megőrzésével törődtek csupán.

Miféle vezetőség az, amely csak tömeg kényszerítésére tett néhány tétova lépést.

Tíz év alatt elég áldozatot követelt az önkény. Most a szovjet hadsereget hozták a magyar forradalom elfojtására!

Polgártársak!

Követeljük:

1. Új ideiglenes forradalmi nemzeti kormányt a felkelő fiatalok vezetőinek részvételével, amely végrehajtja a nemzeti követeléseinket: a tizenhat pont.
2. A statárium azonnali beszüntetését. Fegyveres harc nem lesz.
3. A Varsói Szerződés azonnali felmondását. A szovjet csapatok békében vonuljanak ki hazánkból.
4. A vérengzésért valóban felelősök törvény elé állítását. Az elfogottak azonnali szabadon bocsátását. Általános politikai amnesztiát.

5. Igazi demokratikus alapokon épülő magyar szocializmust.

A honvédség vegye át a rendfenntartását, az államvédelmi hatóság embereit szerelje le, különben a további vérontás veszélye fennáll.

A tüntetést a végső győzelemig folytatjuk, de őrizzük meg nyugalmunkat. Elítélünk mindennemű anarchiát, pusztítást és rombolást.

Nagy Imre és Kádár János polgártársak tagjai az új magyar forradalmi kormánynak”

A felhívás aláírói az új Ideiglenes Forradalmi Magyar Kormány és a Nemzeti Honvédelmi Bizottmány.⁷

A szovjet hadsereget nyilvánvalóan azért hívták be Budapestre, mert a magyar hadsereg többsége és az államrendőrség szimpatizál a felkelőkkel. Egyébként a hadsereg bőven elég lett volna a fegyvertelen tüntetők ellenőrzésére. A tüntetőknek először a hadsereg adott fegyvereket, és olyan katonák tanították meg őket a használatukra, akik korábban felléptek ellenük. Később állítólag megrohanták a Danubia fegyvergyárat.

Majdnem biztos, hogy a tüntetés békés maradt volna, ha a politikai rendőrség nem kezd lövéseket leadni a budapesti rádió épülete előtt. A helyzetet még meg lehetett volna menteni, ha Gerőt hamarabb felmentik tisztsége alól, és ha nem hívták volna be a szovjet hadsereget Budapestre.

De a szovjet csapatok taktikája olyan szenvedélyeket lobbantott fel, amelyeket valószínűleg semmilyen kormány nem tudott volna lecsillapítani. Szovjet tankok, páncélozott autók és gyalogság lőtte órákon át az Engels téren, a brit követség mellett található

⁷ Tévesen 1956. október 23-ra datálva közli: 1956 plakátjai és röplapjai. 37. A röplap címe: Magyarok! Hazafiak! Munkások! Parasztok! Ér-

telmiségiek! Fiatalok! Katonák! Az utolsó mondat: „Eleg volt a vérengzésből!”, lemaradt.

épületeket, amelyek közül az egyikben egy magyar orvlövész bújt el. Két tank és egy löveg egyenletesen lőtt, míg három másik fel-alá robogott az utcán. Végül egy heroikus durranás hallatszott, amint az orvlövész visszalőtt rejtékhelyéről. Mindennek közepén egy civil kényelmesen átsétált tűzvonalon aktatáskával a kezében.

A Parlament körüli mézszárlás rejtélyes körülmények között történt, és semmi magyarázat nincs rá.

Ismert, hogy nem sokkal korábban három szovjet tank legénysége barátkozott a felkelőkkel az Astoria Hotel előtt. Azt kiabálták, hogy nem akarnak fegyvertelen magyar munkásokra lőni.

Hagyták, hogy a tüntetők egy csoportja felmásson a tankokra, és a Kosuth térre vitték őket. Ez a tudósító látta az ottani szovjet katonákat nevetni és a több száz fős összegyűlt tömegnek integetni. De mindössze négy perccel később a tudósító erőteljes tüzelést hallott néhány tömbbel távolabbról és látta, ahogy az utca végén egy másik szovjet tank a tömeg irányába lőtt.

Mire nagy nehezen vissza tudott jutni, a menekülő tüntetőkkel ellenében, a tér és a körülötte levő fű tele volt halott és sebesült férfiakkal, nőekkel, míg rengeteg túlélő lapult a földön, vagy keresett menedéket a szobrok és sövények mögött, várva az alkalomra, hogy menekülhessen. Néhány túlélő szerint szovjet tankok elkezdtek egymásra tüzelni. De a hihetőbb változat az, hogy a politikai rendőrség egy csoportja kezdett el lőni a tüntetőkre a tér egyik végéből és az oroszok, mivel azt hitték, rájuk lőnek, tüzet nyitottak.

Sebesült szovjet katona

Hogy a szovjet erők legalább egy fős veszteséget szenvedtek, az szerda

reggel derült ki, amikor egy hasi sebből vérző szovjet katonát a Duna Hotelbe vittek kezelésre. Egy nyugati orvos kötözte be. Néhány órával később felgyújtottak egy páncélozott autót az Engels tér közelében. A tudósító azt hallotta egy munkástól, hogy néhány tankot Molotov-koktélokkal támadtak meg, amelyek a régi szovjet recept — borosüvegbe töltött benzinnel — alapján készültek.

A három nap alatt amíg ezek az események lejátszódtak Budapestre olyan sűrű köd ereszkedett, hogy nem lehetett látni a Duna túloldalát. A tudósítóra viszont a ... frusztráció sűrű ködje ereszkedett, mivel szerdán a kora reggeli órákban minden kommunikáció megszűnt a külvilággal, és egy időre lezárták a határokat is. Tegnapig kijárási tilalom volt érvényben.

A felkelés tüntetések sorozatával kezdődött, amelyek kb. kedden 10 óra 30-ig békések voltak. A baj a rádió épületénél kezdődött, amikor egy küldöttséget, amely abból a célból ment be, hogy kérje tizenhat pontjának leadását, az épületet őrző politikai rendőrség letartóztatta.

A tömeg követelte szabadon bocsátásukat és megpróbálta megrohmozni az ajtókat. Először a rendőrök könnygázzal próbálták meg távol tartani a tüntetőket. Aztán tüzet nyitottak, megöltek egy tüntetőt, és többet megsebesítettek.

Amire ez a tudósító éjfélkor odaérkezett, már megrohanták a rádióállomást. Az alsó emeleteket a tüntetők foglalták el, a felsőket a politikai rendőrség. Diákok egy csoportja felmászott az épület erkélyre ahonnan, magyar zászlókat és Magyarország kommunizmus előtti nemzeti címerét lógatták ki.

Egy felgyújtott katonai parancsnoki autó sűrű füsttel és gumibúzzal

égett. A rádió előtti szűk utca levegője könnygáztól bűzlött, amelyhez hozzájárult még egy-egy, a politikai rendőrség által a felső emeletről kidobott bomba füstje.

Magyar katonákkal teli teherautók álltak készenlétben, de utasaik tétlenek voltak.

Nem sokkal éjfél előtt hét magyar nehéz harckocsi dübörgött be a területre. Néhány tüntető elmenekült. De a parancsnoki tank egy magyar zászlót tűzött ki, legénysége megéljenezte a tüntetőket, akik közül többen felmásztak, és kezét rázták a katonákkal. Egy fiatal így kiáltott: „Gyerünk, velünk van a hadsereg!” És a tömeg ismét előrenyomult, hogy elfoglalja az épületet.

A katonák fegyvert adnak a tömegnek

Nyilvánvaló volt, hogy a hadsereg nem vállal közösséget a politikai rendőrséggel. Egy órával később több géppuskás felkelőt lehetett látni. Azt mondták, hogy a katonáktól kapták fegyvereiket.

Időközben a tömeg kezdett erőszakosabbá válni. Barikádokat állítottak fel az utcák kereszteződéseinél. Ezek rozoga építmények voltak, parki padokból összerakva, de géppuskás fiatalok őrizték őket.

Az egyik kereszteződésnél a tömeg felborította egy állami tisztviselő gépkocsiját. Egy darabig úgy tűnt, hogy egy amerikai autó is erre a sorsra jut, de a tömeg jókedvre derült, amikor rájött, hogy egy nyugati újságíró ül a volán mögött.

Szerda hajnalban fél kettőkor a tömeg megrohanta a fő kommunista lap, a Szabad Nép székházát. Magukkal hozták egy halott tüntető testét egy nemzeti színű zászlóba burkolva.

Az újság éppen most jelentetett meg egy egyoldalas extra kiadást, amely elítéli a politikai rendőrséget, amiért a tüntetők közé lőtt a rádió épületénél.

Időközben más felkelők megrohanták a szovjet könyvesboltot, könyveket dobáltak ki az utcára és meggyújtották őket. A Szovjet–Magyar Baráti Társaság központját is megrongálták.

A tegnap esti városnézések láttam, hogy a főutcákon több trolivezeték leesett, és felszedték a síneket barikádépítés céljából. Az egyik átjárót két hatalmas felborított autóbusz zárta el. A Magyar Nemzeti Múzeum láncokban állt.

Élelemhiány kezd fellépni. Tegnap este a Duna Szállóban nem volt kenyér, és csak a legegyszerűbb ételeket szolgálták fel. Csak rövid ideig tartottak nyitva az üzletek és az emberek hosszú sorokban küszködtek, hogy bejussanak.

Mivel nincsenek újságok és a rádióadások hitelüket veszítették, a legvadabb pletykák keringenek a városban. Ezek több ezer halotról szólnak, valamint 150 fiatal felkelő kivégzéséről egy Teve utcai sportcsarnokban statárium alatt.

A sebesültek nagy számát mutatja, hogy teherautókat, sőt buszokat is mentőszolgálatba állítottak.

Fordította: *Borhi László*

BESZÁMOLÓ

AZ SZKP XX. KONGRESSZUSA

Beszámoló a Politikatörténeti Intézetben 2006. február 22-én megrendezett tudományos konferenciáról

Idén fél évszázada, 1956. február 14. és 24. között ülésezett a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa, amely — különösen a kongresszus utolsó napjának zárt ülésén Hruscsov által felolvasott titkos beszéd következtében — nagy feltűnést keltett világszerte, és amely ezáltal a múlt század legemlékezetesebb párteseményévé vált. A XX. kongresszus hazai jelentőségét pedig az húzza alá, hogy a történettudomány az 1956 októberi forradalomhoz vezető út legjelentősebb állomásának tekinti a sztálini bűnök leleplezésével megingathatatlanul hitt tabukat megdőntő kongresszust.

A konferencia előadói a XX. kongresszus hazai és nemzetközi vonatkozásait mutatták be az Politikatörténeti Intézet Tanácsstermében. A konferencia első részének levezető elnöke, *Kende Péter* kiemelte, hogy ha volt olyan kongresszusa az SZKP-nak, amelyre ennyi idő távlatából is valóban ráillik az akkori rutinszerűen használt „történelmi” jelző, az a XX. kongresszus volt. Akár az a kérdés is felvethető: sor került volna-e forradalomra Magyarországon, ha nincs 1956 februárjában a XX. kongresszus?

Baráth Magdolna bevezető előadásában a XX. kongresszus újabb orosz irodalmának ismertetésén keresztül (elsősorban Vlagyimir Naumov, Nyikolaj Barszukov, Jurij Abszjutyin és Alekszandr Pusnyikov munkáira támaszkodva) válaszolt fel, hogy a kilencvenes évek közepétől megnyíló moszkvai levéltárak anyagai feldolgozásának köszönhetően hogyan rekonstruálható Hruscsov titkos beszédének megszületése. Ezt megelőzően ugyanis az volt az általánosan vélekedés — amely elsősorban Hruscsov emlékiratainak hatására alakult ki —, hogy csak a kongresszus napjaiban döntöttek a személyi kultusz elleni fellépésről.

Az előadó rámutatott, hogy a korábbi törvénytelenések felülvizsgálatát éppen az a Lavrentyij Berija kezdeményezte Sztálin halála után, akit már 1953 júniusában letartóztattak és bűnbaknak tettek meg. Titkos perének jegyzőkönyvét a helyi pártszervezeteknek és a testvérpártok vezetőinek is megküldték, így az állambiztonsági szervek működése már a XX. kongresszus előtt viszonylag széles körben ismertté vált. A továbblépéshez, a rehabilitáció kiszélesítéséhez és a sztálini bűnök nyilvános bírálathoz azonban szükség volt arra is, hogy Hruscsov felismerje: a pártvezetésen belüli hatalmi játszmákban az egyetlen lehetőség az „előre menekülés”. A sztálini törvénytelenések olyan méreteket öltöttek, hogy eltitkolni — különösen az első rehabilitációk megindulása után — nem lehetett azokat. A társadalmi robbanástól való félelem, húzta alá Baráth Magdolna, a vezetés egyik döntő motivációja volt.

A változások előjeleként értelmezhető, hogy 1955 decemberében első ízben döntött úgy az SZKP KB elnöksége, hogy nem tart ünnepi ülést Sztálin születésnapja alkalmából. December 31-én pedig Poszpelov KB titkár vezetésé-

vel bizottságot állítottak fel a 30-as és 40-es években folyt represszió kivizsgálására. Február elejéig tehát a KB elnöksége nem kívánta kitágítani a beszámolót a sztálini bűnök és a személyi kultusz általánosabb bírálataivá. Február 9-én a Poszpelov-bizottság 70 oldalas jelentését meghallgatván arról döntöttek, hogy a jelentésről „különbeszámolót” tartsanak a kongresszuson, majd a kongresszus előtti napon fogadták el azt a határozatot, hogy a beszéd a sztálini bűnökről szóljon. Hruscsovnak nagy szerepe — és személyes érdeke — volt abban, hogy a beszámoló végül a második világháború után elkövetett törvénytelenésekre is kitért. Azt, hogy a beszámolót az utolsó napra, a vezető testületek megválasztása utánra tették, az motiválta, hogy az elnökség tagjai tartottak a küldöttek reakciójától.

A sok ponton „finomított” beszámolóról így nem rendeztek vitát, bár az, annak ellenére, hogy a nem kommunisták elleni törvénytelenésekről nem ejtett szót, és jelentősen enyhítette Sztálin általános értékelését, a küldöttekre leírhatatlan hatást gyakorolt. Az anyagot a szovjet pártközvéleménnyel megismertették, de a testvérpártok vezetőinek csak betekintést engedtek.

A pártbeli fogadtatás azonban nem volt egyértelmű. A vita ellenőrzése kezdett kicsúszni a pártvezetés kezéből. Ezért 1956 júniusában az SZKP KB külön határozatot fogadott el a személyi kultuszról és következményeiről, amit a központi lapok is közöltek. Ez kijelölte a XX. kongresszus pártszervezeti vitáinak irányait, megállapítva Sztálin és a sztálinizmus bírálatainak a kereteit. Ezzel a desztalinizációs folyamatot lényegében a XXII. kongresszusig konzerválták.

Kecskés Gusztáv ezt követő előadásában a NATO országok nézőpontjából tekintette át a szovjet blokkban 1953-ban meginduló desztalinizációs folyamatot. Leszögezte, hogy az 1956. októberi magyarországi forradalom váratlanul érte a nyugati döntéshozókat, mert nem rendelkeztek ilyen esetre kidolgozott forgatókönyvvel. Bár a Sztálin halála utáni olvadást üdvözlötték, a világháború utáni európai status quo és a kölcsönös atomfenyegetettség árnyékában kialakult bipoláris világrend szorításában nem kívánták energikus fellépésükkel gyorsítani ezeket a folyamatokat.

Az előadó az Észak-Atlanti Tanács döntéshozatali folyamatainak ismertetése után rámutatott, hogy a NATO központ elemzői 1953 után — még a XX. kongresszus történéseit követően is — úgy látták, a szovjet külpolitika alapvetően nem változott: célja továbbra is az európai egyensúly felborítása, amelyben az ún. „enyhülési politika” csak a NATO éberségének elaltatását szolgálja. Újdonságként csak az eszköztár megváltozását értékelték, a „civilizálódó” módszereket, a tárgyalásos keretek elfogadását. Szintén időlegesnek tekintették azt, hogy Moszkva érdeklődése Európáról Közél-Keletre és a fejlődő országokra tevődött át. Egyben nyugtalanító hatása volt az akkor igen jelentősnek mutatkozó, és komoly katonai következményekkel fenyegető szovjet gazdasági növekedés is.

Az Észak-Atlanti Tanács, amely a magyar forradalom kitörésének napjaiban — a magyarországi eseményektől függetlenül — éppen ülésezett a nyílt konfliktusok vállalását nem tartotta kívánatosnak, sőt a liberalizálódó kelet-európai rezsimekkel szembeni óvatosságot kialakítását tűzte zászlajára. Ugyanakkor általános vélemény volt, hogy az olvadás további kiszélesedése a NATO érdekében áll.

A NATO Kelet-Európa-politikájának újragondolása tehát már 1956. október 23-a előtt megkezdődött. Az 1957 tavaszára kidolgozott koncepció lényegi elemei — a szovjet befolyás alatt álló csatlós államok békés fellazítása, a Szovjetuniótól függetlenedő külpolitika és a liberalizálódó belpolitika ösztönzése gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok révén — már a magyar és lengyel események előtt megfogalmazódtak, mint az az elv, hogy nem szabad a szovjet blokkban élő nemzeteket lázadásra buzdítani. Szintén szerepelt e koncepcióban a szovjet érdekszférába való beavatkozásról való lemondás. Ezen álláspontjukat a NATO országai — fejezte be előadását Kecskés Gusztáv — 1956 őszét követően nyíltan is vállalni kényszerültek.

Vámos Péter előadása azt mutatta be, miként fogadta a kínai pártvezetés a XX. kongresszuson elhangzott Sztálin-bírálatot, és milyen külpolitikai álláspontot foglalt el a KKP 1956 októberében. Kiemelte, hogy a kínai reakció csak a kínai belpolitika ismeretében érthető meg: mivel Kínában az 1955–1956-ban végrehajtott erőszakos kollektivizálás hibái és kudarcai sokban emlékeztettek a 30-as évek szovjet kolhozosítására, Sztálin bírálatát közvetve Mao Ce-tungra is lehetett vonatkoztatni. Így Mao-t a XX. kongresszus otthon védekezésre készítette, ráadásul kellemetlenül érintette az is, hogy a kongresszus meghirdette a lenini elvekhez való visszatérést. Ezen felül a szovjet vezetők Kínával kapcsolatos magatartását a nagyhatalmi sovinizmus megnyilvánulásaként érzékelte.

Ebből született az a formula, amely Sztálin politikájának értékelését úgy módosította, hogy az 70 százalékban helyes volt és csak 30 százalékban hibás. Ez utóbbi elsősorban Sztálin Kínával kapcsolatos politikáját takarta Mao olvasatában. Az A. Mikojan látogatására időzített vezércikk pedig egyenesen az osztályharc elhanyagolásával vádolta meg Sztálint.

Az előadó jelezte, hogy 1956 nyarán a „virágozzék száz virág” jelszó meghirdetése némi eltolódást jelentett Mao belpolitikájában, ugyanakkor addigra már a vezetés egysége is megbomlott, és Mao ellenlábasai sikeres támadást indítottak ellene a KKP VIII. kongresszusán 1956 szeptemberében. Egyrészt az új pártalkotmány nem tartalmazott utalást Mao Ce-tung eszméire, a párt vezető ideológiájára, amivel Mao kultuszának hivatalos és intézményes alapja rendült meg. Másrészt a kongresszus kimondta, hogy Kínában az osztályharc véget ért. Harmadrészt a kongresszus egy kiegyensúlyozott gazdaságpolitikai koncepció mellett foglalt állást.

A XX. kongresszus után Mao nagyon is neheztelt a szovjet pártvezetésre. Az októberi lengyel és magyar események azonban lehetőséget teremtettek számára az aktív fellépésre, amelynek nyomán úgy gondolhatta, esélye nyílik a szocialista tábor egységének újbóli megteremtésére és vezetésének megszerzésére is. Lengyelország kapcsán határozottan megüzente Hruscsovnak, hogy ellenzi a fegyveres megoldást, és egy ilyen esetben a LEMP oldalára állna.

Az október 23. és 29. folytatott szovjet–lengyel megbeszéléseken a KKP közvetítő szerepet vállalt, és nagy szerepe volt annak az október 30-i szovjet nyilatkozatnak a megszületésében, amely kijelentette, hogy a Szovjetunió a szocialista szövetségeseihez való viszonyában a teljes egyenlőség, a területi sérthetetlenség, az állami függetlenség és szuverenitás tiszteletben tartása, és a be nem avatkozás elveit tartja irányadónak.

Ugyanakkor a nyilatkozattal szinte egyidőben Mao egészen eltérően kezdte értékelni a magyarországi helyzetet, mivel a budapesti jelentések alapján úgy ítélte meg, az események irányítása kicsúszott a szovjetek kezéből. Az egybeesés a szovjet pártvezetés számára is kínos volt, de döntését nem a kínai álláspont, hanem a forradalom eseményei befolyásolták.

Ennek ellenére a kínai pártvezetés megnövekedett önbizalommal került ki a két kelet-európai válságszituációból, amelyek megoldását saját maguknak tulajdonították. Sőt, jegyezte meg Vámos Péter, ezúttal a szovjet bánásmóddal is meg lehettek elégedve.

A szünet utáni előadások a XX. kongresszus magyarországi recepcióját vizsgálták. Az elnöklést átvevő *Székely Gábor* felidézte az 1986-ban, a 30. évforduló alkalmából Firenzében rendezett konferenciát, amelyet — vont párhuzamot a XX. kongresszussal — szintén az jellemzett, hogy a résztvevők a múltról beszélve a jövőről kívántak szólni.

Feitl István, a Politikatörténeti Intézet főigazgató-helyettese felidézte azt a XX. kongresszuson lejátszódó momentumot, amelyet Rákosi később saját legnagyobb hibájaként emlegetett: az SZKP főtítkárától a felől tapogatózott, nem kellene-e a szovjet pártvezetés magyar vonatkozásban elkövetett hibáiról is szólni. A kongresszus egészét tekintve azonban nem lehetett különösebb oka az aggodalomra, és az előadó szerint korántsem lehetett biztosra venni, hogy a titkos beszéd a (párt)közvélemény tudomására jut.

A kongresszust követő első PB ülésen így olyan értelemben szólalt fel, hogy különösebb kiigazításra a hazai belpolitikát illetően nincs szükség, bár az ország gazdasági helyzete nem teszi lehetővé a SZKP által meghirdetett életszínvonal-politikát. A Politikai Bizottságban azonban Gerő Ernő az övétől élesen eltérő álláspontot fogalmazott meg, miszerint a sztálinitól lényegesen különböző politika kapott felhatalmazást a XX. kongresszuson, és a háború elkerülhetetlenségével való szakítás a Jugoszláviával szembeni politikát is megkérdőjelezi. Gerő harmadikként a szovjet vezetési módszerek megváltozását hangsúlyozta. Álláspontja mögé a PB több tagja felsorakozott.

Gerő a személyi kultusz nélküli vezetés és a bebörtönzött szociáldemokraták rehabilitációjának sürgetésével azt a koncepcióját kívánta érvényesíteni, amely a XX. kongresszust a sztálini időszak és módszerek — és az azokkal való foglalkozás — lezárásának tekintette.

Rákosi — emelte ki az előadó — a KV ülésén ez utóbbi platformot volt kénytelen képviselni, ám nagy mértékben Kádár János igen indulatos felszólalásának hatására ez az álláspont ott megbukott, a testület elvetette a törvénytelen ségek felülvizsgálatának gyors lezárását. Kádár beszédéből elsősorban Farkas Mihály felelősségre vonásának követelése maradt meg az utókor emlékezetében. Ugyanakkor azt a határozattervezetet, amely szerint a pártvezetés irányvonala nem szorul korrekcióra, a KV vita nélkül elfogadta.

A XX. kongresszus után tehát nem indult meg Magyarországon desztalinizációs politikai mozgás. Rákosi, Gerő és a politikai vezetés törekvése, hogy a korábbi vonalvezetést hozzáillesse a XX. kongresszus platformjához, sikeresen érvényesült. Mindez ugyanakkor komoly csalódást okozott a közvéleményben.

Az előadó mindezt elsősorban azzal magyarázta, hogy az 1955 márciusi határozat elfogadása után hatékonyan diszkreditálták a Nagy Imre-féle reformvonalat, és szétverték párton belüli bázisaikat. A gazdaságpolitikai kudarcokért szintén a volt miniszterelnökre háritották a felelősséget. A desztalinizációs politikai ellenelkötelezett pártvezetés politikai bénultsága viszont tovább fokozta a társadalomban meglévő feszültséget.

Standeisky Éva az értelmiség egyik elitcsoportjának, a magyar és a szovjet íróknak a kongresszusra adott reakcióit vázolta fel előadásában.

1956 februárjában Solohov még a kongresszus általános szellemében szólt fel, és míg a hibákat az Írószövetség volt főtitkárára (Fagyevjev) háritotta, elismerte a párt kompetenciáját az irodalompolitika kérdéseiben.

A szovjet írók a kongresszustól társaik gyors rehabilitációját is remélték, és csalódottságuk tükröződött a március végi írószövetségi vitában. Raisza Orlova egyenesen az októberi napokhoz hasonlította a kongresszus által felfokozott várakozások légkörét. A vita fejleményeitől az illetékesen olyannyira megrémültek, hogy megakadályozták annak nyilvánosságra kerülését, sőt az Írószövetség és a „renitens műhelyek” megfigyelmezéséhez is hozzáálltak.

A magyar értelmiségi körökben — mutatott rá az előadó — a legfőbb beszédtemává Rákosi bukása és Nagy Imre visszatérése vált a XX. kongresszus után. Rákosi márciusi egri beszéde, amelyben szólt Rajk László „megtörtént” rehabilitációjáról, alapot adott az élesebb kritikára. Erre az Írószövetség március 30-i ülésén került sor. Lukácsi Sándor irodalomtörténész a fenti összefüggésben egyenesen árulónak nevezte Rákosi Mátyást. Felszólalása óriási kavardást idézett elő, és a taggyűlést csak három hónap múlva lehetett folytatni. A gondos előkészítés ellenére a bíráló hang az áprilisi taggyűlésen is megmaradt, sőt két Sztálin-díjas író, Aczél Tamás és Nagy Sándor, is a pártellenzékiek számát gyarapította. A taggyűlést követő hetekben állandósult a bizonytalanság, az írótaborok egymásra fenekedtek.

Az előadó szerint a magyar kommunista értelmiség dilemmáját legélesebben Déry Tibor fogalmazta meg a Petőfi-kör sajtóvitájában, amikor azt javasolta, hogy a felülvizsgálatot az alapoknál kezdjék, szigorúan marxista-leninista módszerekkel. Ez akkor nem tűnt illuzórikusnak, sokkal inkább merész elméleti felvetésnek. Az ortodox kommunisták viszont rendszerellenes kijelentésnek értelmezték.

Márai Sándor interpretációjában viszont a XX. kongresszus a krízishelyzet válságmenedzselésének kezdete volt. E kijelentéssel *Standeisky Éva* lényegében egyetértett, hozzátéve, hogy az évtizedekkel meghosszabbította a birodalom fennállását.

A konferencia utolsó előadásában *Tóth Eszter Zsófia* a munkásság nézőpontjából adott áttekintést a XX. kongresszus magyarországi hatásáról. Vitakozva azzal az általánosan elterjedt interpretációval, amely a forradalom köré rendezte a múlt elbeszélését, és ezáltal a forradalom előzményei kulcsfontosságú láncszemének tekinti a XX. kongresszust, az 1956 októberében szerepet vállaló munkások visszaemlékezéseit elemezte.

Mivel az 1986 és 1992 között készült interjúk összeállítói is a fenti nézőpontot vallották, a kérdésekben központi szerepet kapott a XX. kongresszus fo-

gadtatása. A megkérdezett munkások azonban gyakran kitértek a válaszáadás alól, arra hivatkoztak, hogy nem figyelték napról napra a politika rezdüléseit.

Más visszaemlékezők beszámoltak a párt tekintélyvesztéséről, illetve a kritikai szellem felélénküléséről. Ám a párt tekintélyét sokszor olyan hétköznapi dolgok ingatták meg, mint az, hogy a gyárakban gyakori áramszünetek miatt még a munka folytonosságát sem volt képes biztosítani. Mint a Csepel Vas- és Fémművek központi munkástanácsának elnöke elmondta, a kongresszus a személyi kultusz bírálatával alátámasztotta azt a vélekedést, hogy „fejétől bűzlik a hal”.

A munkásidentitás meghatározásában jelentékeny szerepet betöltő munkástanácsok megalakítására a XX. kongresszus nyomán alakult ki „befogadó” légkör, emelte ki az előadó. A munkástanácsok azonban nem spontán módon jöttek létre, figyelmeztetett Tóth Eszter Zsófia. A párt- és szakszervezetek nyomására már több hónapja készült egy tervezet, amelynek megvalósítását azonban elsodorta október 23-a. Október utolsó napjaiban a munkástanácsok megalakításának a legnagyobb lökést a szakszervezetek felhívása adta. Igaz a felhívás inkább azok tekintélyének mentését igyekezett szolgálni, valamint a termelés újraindítását kívánta biztosítani.

A munkástanácsok szerepe azonban túlnőtt ezen: egy olyan réteg tagjai számára tették lehetővé, hogy állást foglaljanak országos politikai kérdésekben, amelynek korábban erre nem volt meg az arra hivatott fóruma.

A munkástanács vezetői megválasztásukat követően egy hatalommal rendelkező, bürokratikus szerv tagjaiként kezdtek el viselkedni. Ülésztek, határozatokat hoztak, jegyzőkönyvet vezettek, beosztásokról döntöttek. A későbbi jegyzőkönyvek alapján a tagság mintegy harmada érezte szívügyének a munkástanácsot, és tekintette olyan intézménynek, amely segítségével majd egy új, szakmai alapon nyugvó gyárvezetőség létrehozható.

A munkástanácsok két legfőbb és legáltalánosabb követelése a parlamentáris demokrácia és a szabad választások megtartása, valamint az önkormányzati ellenőrzés alatt álló állami tulajdon megvalósítása volt, ami erőteljes politikai indíttatásukat jelzi, vélte az előadó.

Az előadó összegzése szerint a források alapján csak nagyon nehezen ábrázolható, hogy valójában milyen visszhangja volt a XX. kongresszusnak a munkások körében. Az erre vonatkozó újságcikkek, források, mint a kongresszus körüli munkaverseny felajánlások, az ekkor zajló párttaggyűlések, illetve az ezekről írt hangulatjelentések mind a hivatalos elvárásoknak megfelelően íródtak. A több évtizeddel későbbi visszaemlékezések pedig egy tőlük idegen szerepbe kényszerítették a munkás visszaemlékezőket. Ez utóbbi interjúk alapján a kongresszus legfontosabb mozzanata számukra Hruscsov leleplező beszéde és Rákosi Mátyás leváltása volt. Identitásuk megformálása szempontjából viszont a munkástanácsok megalakulása foglalt el kitüntetett helyet elbeszéléseikben.

***

A konferencia délután kerekasztal-beszélgetéssel folytatódott, amelyen a résztvevők az SZKP XX. kongresszusának hosszabb távú hatásait elemezték.

Krausz Tamás rámutatott arra, hogy a XX. kongresszus egy új baloldali gondolkodást hívott életre, amely alternatív szocializmus-koncepciót jelentett a

sztálini képlettel szemben. Az egyik legfontosabb kérdés, amelyet a kongresszus felvetett, az az egypártrendszer stabilizálása és a szocializmus megújítása közötti választás kérdése volt.

Szekely Gábor felidézte a XX. kongresszus 30. évfordulója alkalmával tartott moszkvai konferenciát, amelyen a XX. kongresszus örökségeként a demokratikus szocializmus gyakorlatát kérték számon a hozzászólók. Kiemelte továbbá, hogy a XX. kongresszus megállapításai között a sztálini bűnök tárgyalása olyan hangsúlyos tényező volt, hogy végül is csak az került előtérbe.

Békés Csaba hangsúlyozta: az 1953 és 1956 közti időszakban a kelet–nyugati viszony olyan mértékben átalakult, hogy bár 1956 és 1963 közt számtalan hidegháborús válság adódott, mégsem a konfrontáció, hanem a kooperáció jelentette a két nagyhatalom kapcsolatának alapját. Más szóval az atomfegyverek birtoklása a kölcsönös felelősségérzetet növelte. Megjegyezte, hogy a XX. kongresszushoz az utókor számos olyan tételt köt — például a háború elkerülhetetlenségének feladását — amelyek már korábban megfogalmazást nyertek, ám doktrínává 1956-ban álltak össze.

Tamás Pál forradalmi élménynek nevezte a hétköznapi ember szempontjából azt az érzést, hogy a XX. kongresszus után az élet élhetővé vált. Ugyanakkor a sztálini modell hatékony fejlesztési modell volt, amely választ adott a hogyan tovább kérdésére, amikor az 1920-as évek elején bizonyossá vált, hogy a szocializmus világméretben történő megvalósítása időszerűtlen. A XX. kongresszus ezt nem tudta új logikával helyettesíteni, így az 1956 utáni időszak a rendszer agóniájaként is leírható. Az egyetlen életben maradt hrucsovi rendszer a hatvanas években Kádár Jánosé volt, míg a hrucsovi gárda csak a nyolcvanas években tudott visszatérni a politikaformálói szerepkörbe, és így lényegében a hatvanas évek nemzedéke indította be azokat a folyamatokat, amelyek a Szovjetunió széteséséhez vezettek.

Sz. Bíró Zoltán vitába szállt az előtte hozzászólóval. Úgy vélte, a Szovjetunió a hetvenes évek derekáig felfelé ívelő, dinamikus pályán mozgott, és valahol az évtized első felében volt az a pont, amikor a Szovjetunió fejlettségben is leginkább megközelítette az Egyesült Államokat. Hruscsov beszédével kapcsolatban felvetette, hogy az SZKP főtitkárának nem is a beszéd titokban tartása állt érdekében, hanem — a történések fényében — annak lassú kiszivárogtatása.

Földes György szerint a XX. kongresszus hatására a világ mindkét fele ráeszmélt: olyan helyzetbe került, hogy elpusztíthatja a másikat. A békés egymás mellett élés politikája ebben a felismerésben gyökerezett, és alternatíváját a Mao Ce-tung által képviselt agresszív külpolitika jelentette. A kongresszus egyben megváltoztatta a marxista-leninista gondolkodásban a jelen és a jövő viszonyát, a jelen felértékelésével.

A vita végül azzal a megállapítással zárult, hogy a XX. kongresszus után meginduló olvadás olyan folyamatokat indított meg a Szovjetunióban és a szovjet blokk országaiban, amelyeket Hruscsov megbuktatása után sem lehetett teljesen visszafordítani.

A MÚLTUNK 2006/2. SZÁMÁNAK TARTALMÁBÓL

TANULMÁNYOK

Szita Szabolcs: Ujszászy István tábornok pályafutása

Simon István: Egy keresztény-nemzeti „csúcsmenedzser”, Wünscher Frigyes

Szendrei Ákos: A Román Nemzeti Párt választási szereplése és tevékenysége, 1905–1910

PÁRTGAZDÁLKODÁS

Strassenreiter Erzsébet: Az SZDP gazdálkodása és felszámolása (1945–1948)

Tóth István: A Polgári Demokrata Párt gazdálkodása (1945–1949)

AZ SZKP 20. KONGRESSZUSA

Alekszandr Furszenko – Vitalij Afiani: Sztálin utolsó éve – és halála

Kecskés D. Gusztáv: A szovjet blokkban zajló desztalinizáció a Nato perspektívájában (1953-1956)

Baráth Magdolna: Az SZKP XX. kongresszusa a legújabb orosz szakirodalom tükrében

Feitl István: Szembesülés. Az MDP vezetői és a XX. kongresszus

Vámos Péter: Az SZKP XX. kongresszusának hatása a magyar–kínai kapcsolatokra

FÓRUM

Anna Vidali: Trauma és történelem

www.multunk.hu
multunk@napvilagkiado.hu

Oplátka András

SZÉCHENYI ISTVÁN

Osiris Kiadó, Budapest 2005. 545 l.

Oplátka András nem hivatásszerűen foglalkozik történeti kutatómunkával — hiszen polgári foglalkozását tekintve hírlapíró (a Neue Zürcher Zeitung munkatársa) —, s mégis olyan képet festett Széchenyi István pályafutásáról, amelyet jó lélekkel vállalhatna akármely céhbéli történész is.

A munka értékállósága mindenekelőtt a szerző által mozgósított forrásanyag hatalmas méreteiből fakad: Oplátka töviről hegyire ismeri és hasznosította a Széchenyivel foglalkozó — s szinte kimeríthetetlennek látszó — eddigi szakirodalmat és a Széchenyi-szövegeket publikáló forráskiadványok sorát, de — tudván, hogy Széchenyi levelezésének tekintélyes hányada mindmáig kiadatlan — a nyomtatott források kiaknázásával távolról sem érte be, hanem önálló levéltári kutatásokat is folytatott a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Széchenyi-gyűjteményében és a Magyar Országos Levéltárban, valamint a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban és Kolozsvárt, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának ma a román Arhivele Naționale Direcția județeană Cluj kezelte anyagában (amely utóbbi gyűjtemény nevét egyébként pontatlanul idézi könyvének 503. és 523. lapján).

A munka értékállóságának másik forrása a szerző mértéktartó, józan történeteszemlélete: Oplátka Andrásról mi sem áll távolabb, mint hogy Széchenyi Istvánt sok más életírójához hasonlóan maga is eszményítse, egyoldalúan felmagasztalja; ő úgy derít fényt Széchenyi elgondolásainak és alkotásainak nagyszabású, a kései utókort is lenyűgözni képes voltára, hogy eközben megvilágítja a nemes gróf ingadozásait, botlásait is, s az olvasót éppen azzal vonja be e nagy államférfi bűvkörébe, hogy megmutatja, milyen szakadatlan harcot folytatott Széchenyi pályakezdésétől fogva egészen életének utolsó napjaig ellenfelein kívül saját rosszabbik énjével is. Azaz Oplátka könyvének lapjain Széchenyi István nem mint valami csalhatatlan, tévedhetetlen hős, hanem mint esendő ember lép előnk, aki éppen így, tulajdon gyarlóságával birkózva tudott eljutni egy-egy nagyszabású tettéig.

Külön is szeretném kiemelni a könyv két részletét. Az egyik a fiatal Széchenyi rajza: annak a folyamatnak az ábrázolása, amelynek során ez a fiatalember, aki hazájának eleinte a Habsburgok uralma alatt álló közbirodalom egészét tekinti, apránként ráébred, hogy hazája, amelynek a felemelkedésén kell munkálkodnia, csupán e birodalom egyik alávetett tartománya, Magyarország lehet; s azoknak az olvasmányaikból és útiélményeiből fakadó felismeréseknek a számbavétele, amelyek maradandóan beleépülnek a világban elfoglalandó helyét kezdetben még csak kereső Széchenyi gondolatvilágába. A másik általam kiemelendőnek ítélt szövegrész azoknak a fejezeteknek a sora, amelyekben Oplátka kifejti, hogyan került Széchenyi a harmincas évekre két szék közé, mikor egyfelől azért szállt síkra, hogy Magyarország kiemelkedjék a feudális elmaradottságból, de másfelől arról is igyekezett meggyőzni a polgári átalakulás híveit — önmagát is —, hogy az átalakulás kizárólag az udvar — a feudális viszonyok megőrzéséhez valójában rendíthetetlenül ragaszkodó udvar — támogatásával vihető keresztül, jöllehet az udvartól teljességgel hiábavaló volt támogatást várni — már azért is, mivel az udvari köröket mélyen áthatotta az az aggodalom, hogy Magyarország polgárosodása ennek a tartományuknak a birodalomból való kiszakadására fog vezetni.

Hogy Széchenyi 1848 előtt megannyi csalódása ellenére is bízott az udvar segítőkészségében, annak Oplátka előadásában központi szerepe van. Ő ugyanis — nagyon helyesen — ebből vezeti le, miért került Széchenyi ellentétbe azokkal a magyar liberálisokkal, akik az ő nyomdokaiba lépve szintén megindultak a polgári átalakulás felé vezető úton, ezen az úton azonban, nem osztva az általa a Habsburgok jóindulatához fűzött reményeket, nála következetesebben haladtak előre. De — e sorok írójával egyetértésben — ebből vezeti le Oplátka azt is, miért idézte elő Széchenyi összeomlását 1848 nyárutóján az a felismerése, hogy a Habsburgokkal kapcsolatos reményei hiú remények voltak: hogy az udvari körök, amelyek 1848 tavaszán még igyekeztek olyan látszatot kelteni,

mintha zokszó nélkül áldásukat adná a magyar forradalom kezdeti vívmányaira — a forradalomnak az ő tevékeny közreműködésével kiharcolt vívmányaira is —, most kendőzetlenül ezeknek a vívmányoknak a semmivé tételére törnek. És — ugyancsak egyetértésben e sorok írójával — ebből vezeti le Oplátka azt is, hogy az illúzióitól ilyen felkavaró módon megszabadult Széchenyi, aki döblingi elzártágában megérte a forradalom eltiprását s a diadalittas győztesek önkényuralmának kiépítését, mikor lassankint visszanyerte munkaképességét, miért írta meg a *Blicket* és a csodálatos *Önismeret*et, hogy így — akár élete árán is — hozzájáruljon az önkényuralmi rendszer felszámolásához.

Egyszóval Oplátka András olyan meggyőző és okos pályaképet festett Széchenyiről, amely az olvasóval alkalmas megértetni ennek a nagy magyar államférfinak küszködéseiben is, de eredményekben is bővelkedő életútját s az olvasóval mindezenközben meg is szerettetni ezt a nagyra hivatott, ám tragikus sorsú embert.

Senki se gondolja azonban, hogy Oplátka munkájának minden sorát magam is aláírom. Ő például sokat foglalkozik Széchenyi és Metternich viszonyával, s megvilágítja, hogyan igyekezett Széchenyi a maga törekvéseinek támogatására rábírt a nagy hatalmú államkancellárt — persze sikertelenül, hiszen Metternich Széchenyit „jóindulatú bolondnak” tartotta (154. l.), aki jót akar ugyan, de nem látja, hogy törekvései a birodalom — s ezzel egyben a napóleoni háborúk lezajlása után épp az ő, Metternich vezetésével kialakított egész európai hatalmi rendszer – felbomlasztására irányulnak. „Az államkancellárban — írja Oplátka — nem egyedül vegytisztá reakciós konokság vagy személyes gazdasági érdekek munkáltak [...], mint ahogy azt magyar oldalon nemegyszer feltételezték”, csak arról volt szó — teszi hozzá (anélkül, hogy elárulná, kik tételeztek fel ekkora ostobaságokat) —, hogy „Metternich az elleni küzdelmében, amit ő maga az idők szellemének nevezett, szerencsétlenül válogatta meg az eszközeit, és ezzel akadályozta Magyarország fel-emelkedését” (28. l.). Ami a magamfajta együgyű olvasót — enyhén szólva is — fejcsóválásra készíti, hiszen nehéz elhinni, hogy a baj pusztán a Metternich megválogatta eszközök szerencsétlen voltában rejtett s nem abban, hogy a herceg mindent megtett, amit megtehetett, a sokféle elemből szervesenül összetakolt s immár idejét múlt birodalom meg a fejlődés kerékkötőjévé lett európai hatalmi rendszer kereteinek megóvása érdekében.

És a magamfajta együgyű olvasó természetesen azt a nézetet sem oszthatja, amelyet a kötet hátsó borítóján idézett Süddeutsche Zeitung magyaráz bele Oplátka könyvébe, hogy tudniillik a munka azt a kérdést veti fel, „nem volt-e a régi Ausztria kifejezetten az Egyesült Európa barátságos előfutára”. Mert — ugyan kérdelem — miféle barátságos előfutár volt az a birodalom, amelyben egy Széchenyinek meg kellett hálnia, ha véleményt merészelt nyilvánítani róla?

Amit azonban leginkább kifogásolok a jelen bírálat tárgyában, az nem egyik vagy másik rész-megállapításának vitatható volta s nem is az, hogy teret enged önkényes belemagyarázásoknak, hanem nyelvezete, amely arról árulkodik, hogy a német nyelvi környezetben leélt öt évtized folyamán bizony nagyon megkopott Oplátka András magyar nyelvtudása. Ezt pedig azért teszem szóvá, mert az eredetileg németül írott és németajkú közönségnek szánt könyv magyarra történő átültetését a szerző nem bízta más fordítóra, hanem maga végezte el. És ez kétségtelül sok előnnyel járt. Így például az átültetés során Oplátka — mint az előszóban elmondja — elhagyhatta azokat a szövegrészeket, amelyeket az eredeti szövegbe pusztán a magyar történelemben nem vagy nem eléggé járatos külföldi olvasók tájékoztatása végett iktatott bele. Ilyen előny továbbá, hogy a magyar nyelvű forrásokból származó idézeteket, amelyek az eredeti német kiadásba Oplátka német fordításában kerültek bele, a mostani magyar kiadásban nem németből magyarra visszafordítva, hanem eredeti alakjukban olvashatjuk. Nagy hátránya viszont Oplátka vállalkozásának, hogy az ő magyar szövegében lépén-nyomon olyan nyelvi henyéségekbe botlunk, amilyenekkel idehaza legfeljebb — teszem azt — a Népszabadság lapjain szoktunk találkozni.

Kezdjük a szóhasználattal. *Lapalji jegyzet* helyett Oplátka mindenütt *lábjegyzet*et ír, ami a német *Fußnote* tükörfordítása. De germanizmus az is, hogy a *lap* nála mindenhol *oldal* (*Seite*), holott a magyar szem a könyv leveleit a némettől eltérően nem sík-, hanem térbeli idomoknak látja. Germanizmus tovább, ha szerzőnk *mihelyt* helyett *amint* (*als*) kötőszót használ (277. l.). S nagyon csúnya henyéség, hogy a *hű* melléknévből képezett határozó nála sohasem *híven*, hanem *hüen* (16., 58., 71., 119., 297., 378. l.) és a *hű* többes száma sem *hívek*, hanem *hüek* (19. l.). Vanak azután esetek, mikor némely szavakat Oplátka a ténylegestől eltérő értelemben használ. Például mikor *bizonyosság* helyett *bizonyoságot* ír (289. l.) vagy amikor a *szível* igét *szívelel* helyettesíti (62., 133., 278. l.). Meg amikor *magányos* helyett *magánost* ír (308. l.). Vagy amikor a *lévén*

szót az ellentétes értelmű *létére* szóval cseréli fel (118. l.) (amire nem mentség, hogy ugyanezt a hibát Krúdy Gyula is gyakran elkövette).

S a szóhasználati hibák körébe tartoznak a terminológiai pontatlanságok is. Ilyen például, hogy Oplatka a rendi országyűlések alsótábláján helyet foglaló *követeket* ismételtén *képviselő*knek nevezi (257., 283., 338. l.), holott a *képviselő* elnevezés csupán a népképviselőti országyűlésekbe beválasztott személyeket illeti meg. És terminológiai hibába esik szerzőnk akkor is, amikor azt írja, hogy Széchenyit a lipcei csata után „második huszár kapitányból [...] elsővé léptették elő” (50. l.) hiszen az *erster Rittmeister* magyar megfelelője *százados*, a *zweiter Rittmeisteré* pedig *alszázados*. Amint a *Hoheit* szó magyar fordítása sem *felső* (240., 309. l.), hanem *fenség*. A *Kaiserin* szó pedig magyarul jelenthet császárnőt is, de császárnét is. Mária Teréziát tehát, aki I. Ferenc német-római császár felesége volt, nem indokolt császárnőnek nevezni (542. l.)

S ezzel eljutottam a személy- és helynevek írásmódjával kapcsolatos pontatlanságokhoz. A kötetben több helyütt is előfordul Alfred Windisch-Grätz herceg neve, de — ahogyan régebben hibásan magam is írtam — Windisch-Graetz alakban, holott ő maga nem *ae*-vel, hanem *ä*-vel írta a nevét. S nem értem, miért ruházza fel Oplatka Eugène Beauharnais-t német keresztnévvel (44. l.), mikor ő francia volt, s miért teszi ugyanezt Jorgosz Sinával is (225., 265. l.), aki viszont görög volt. Amint azt sem értem, miért írja a Havaselvét kormányzó orosz tábornok, Pavel Kiszjelov vezetéknévét *Kisszelev* alakban (233–234. l.). Azt meg végképp nem értem, miért említi József nádor harmadik feleségét, Mária Dorottyát *Maria Dorothea* néven (288. l.), mikor az ilyen pusztán keresztnévükön említendő személyek nevét magyar szövegekben magyarul szokás írni. És azt sem értem, miért írja Báziasról, hogy neve „ma: Baziasz” (233. l.), mikor ennek az oláh-bánsági határörvidéken fekvő (s ma Romániához tartozó) településnek a román neve régen is — a magyar nevéttől csupán írásképeben eltérő — Baziasz volt. S hasonló a helyzet a Wesselényi-birtokok központjával, a Középs-Szolnok vármegye területén fekvő (ma pedig szintén Romániához tartozó) Zsibóval, amelyről meg azt olvashatjuk, hogy neve „ma: Jibău” (111. l.), holott ennek a településnek a román neve régen is ugyanez volt.

Az eddigiekre persze lehet azt mondani, hogy csupán szóra sem érdemes apróságok. De Oplatka András magyar szövegében ezeknél jóval nagyobb, mondatszerkesztési balfogásokba is lépten-nyomon beleütközhetünk. A 93. lapon például, ahol a fiatal Széchenynek Hunyady Gabriella iránti vonzalmáról esik szó, az olvasható: ez „nem zárta ki [...], hogy önmagát vádolva Karolina alakját is felidézte”, holott ezt a mondatot helyes magyarsággal így kellett volna megfogalmazni: ez nem zárta ki, hogy önmagát vádolva Karolina alakját is fel *ne* idézze. Vagyis szerzőnk az adott helyen egyrészt a német *consecutio temporum*hoz tartotta magát, másrészt megfeledkezett a magyar nyelvnek egy fontos sajátosságáról, a kettős tagadásról. S az utóbbi hibára még sok más példát is lehetne felhozni. A germanizmusoknak a magyar szövegbe való beleférkőzését pedig sajnálatosan példázhatja, hogy az ígétőről leváló igekötő az ő mondataiban többnyire az ígétőtől igen messzire — általában a mondat végére — kerül (amit megint csak nem ment, hogy ugyanez a hiba a nemkülönbén német nyelvi környezetben élő Kertész Imre szövegeire is jellemző).

Vissza-visszatérő szórendi hiba továbbá, hogy megengedő mellékmondatokban az állítmányhoz kapcsolódó *is* kötőszó az esetek többségében nem az állítmány mögé, hanem előbbre kerül. Már a munka első fejezetében azt olvashatjuk példának okáért, hogy Széchenyi 1814-ben, „bármilyen fiatal is volt, ekkor már őt, a katonaságnál eltöltött évet tudott maga mögött” (9. l.). Holott a szerző itt nyilván nem azt akarta mondani, hogy hőse ekkor fiatal *is* volt még öreg is, hanem azt, hogy ő, bármilyen fiatal *volt is*, ekkor már régen katonáskodott. És hasonló szórendi vétség a további fejezetekben is nemegyszer előfordul. De akad más vissza-visszatérő szórendi hiba is, amire példa lehet, ha Széchenynek egy Felsőbüki Nagy Pálhoz intézett leveléről azt olvassuk, hogy ez egy „levele Felsőbüki Nagy Pálhoz” (91. l.), hiszen a magyarban a határozók — a némettel (és más indoeurópai nyelvekkel) ellentétben — mindig az állítmányra vonatkoznak. És úgyszintén germanizmusba — mégpedig mindjárt kettőbe — botlunk, midőn a Budapesten építendő lánchídért verekedő Széchenyiről azt olvassuk, hogy „ha [...] polgárásszonyokra talált, kik érte rajongtak, akkor arra igyekezett őket rábeszélni [értsd: rábeszélni őket]: győzzék meg férjeiket, hogy a hidat pártolják” (226. l.), hiszen a magyar olvasó ebből a — láttuk: felépítésében is németes — mondatból csak arra következtethet, hogy a kérdéses delnök mindegyikének egynél több férje volt.

S ezek után mit szóljunk, ha azt tapasztaljuk, hogy a szerző bicskája többször is beletört a német *deren* szó magyarrá történő átültetésébe? Mert hát a könyvben emiatt nem egy szörnyszülött mondatot olvashatunk. A Széchenyi 1813. október 17-i futárszolgálatát leíró szövegrészben például az áll, hogy hősünk a porosz hadsereg élén álló Blücher tábornoktól e nap estéjén azt a

feladatot kapta, „keresse fel a nem egészen öt kilométernyivel odébb álló északi hadsereget” s „*annak fővezérének*, Bernadotte svéd trónörökösnek adja át az orosz cár, az osztrák császár és a porosz király nevében hozzá intézett felhívást, hogy vegyen részt a csatában” (49. l.). Széchenyinek egy naplójegyzetéről pedig ezt olvashatjuk: „Ezek az 1822-ben írt sorok nem egyenesen Henriette Liechtensteinnek szóltak, hanem *annak anyjának*...” (136. l.). A Dunagőzhajózási Társaság számára 1832-ben részvényeseket toborzó Széchenyiről meg ez áll a szövegben: „Melanie, Metternich neje s *annak anyjának* segítségével még az államkancellárt is megpuhította, hogy részvényeket jegyezzen” (231. l.).

De nem folytatom, mert már az előző sorok papírra vetésének a kényszerűsége is végtelemül elkésztett. Végtelenül elkésztet ugyanis az az aggodalom, hogy ha ez a tartalmi tekintetben kitűnő munka ennyire gyarló nyelvi köntösben lépett a magyar olvasók elé, akkor nem fog rájuk olyan hatást gyakorolni, amelyet különben megérdemelne. S legfeljebb azzal nyugtatgathatom magamat, hogy a — remélhetőleg mielőbb napvilágot látó — második kiadás előkészítése során Oplátka András képes és kész lesz kigyomláni a munkájának magyar szövegét most még elétkellenítő nyelvi hibákat s ehhez segítséget is fog kapni az Osiris Kiadótól, amely — szintén szerzője lévén, személyesen is tanúsíthatom — általában ad arra, hogy csupán magas színvonalú szövegek közrebecsátójaként járuljon a közönség elé.

Spira György

Karády Viktor – Kozma István

NÉV ÉS NEMZET

Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig
Osiris Kiadó, Budapest 2002. 378 o.

Az ismertetésre kerülő kötet szerzői közül Karády Viktor 1992-től a Budapesti Közép-Európai Egyetem tanára, 1993-tól a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja. Szerzőtársa, Kozma István pedig a Belügyminisztériumnak, annak a szervnek a munkatársa volt, ahol a kutatók előtt zárolt hatalmas irat- és kartotékanyagot őrzik, amelybe a minisztérium nem engedélyezi a betekintést saját személyzetén kívüli érdeklődőknek. Kozma Istvánra hárult az archívum dokumentumainak azonosítása és kódolása a kidolgozott kutatási terv szerint, az engedélyezett időn belül. Az így nyert adatbank statisztikai feldolgozása, kiértékelése és annak közreadása a két szerző munkájának a gyümölcse. Példamutató alapossággal, lelkiismeretes gondossággal, rendkívüli nagy munkaráfordítással és közös erőfeszítéssel született meg a közel 400 oldal terjedelmű *Név és nemzet* c. kötet. Az aprólékos irat- és levéltári kutatáson, a számszerű adatok sokoldalú statisztikai feldolgozásán és a hivatalos statisztikai kiadványokon kívül az Irodalomjegyzék tanúsága szerint másfélszáz (részben kéziratos) szakirodalmi munka szolgált még forrásul.

Az eredményeknek nem kifejezetten olvasmányos, nagy figyelmet igénylő tömör, tudományos stílusú közreadását nagyszámú szövegekőzi táblázat teszi adatszerűvé, a családnév-változtatások évenkénti alakulását bemutató oszlopdiagramok pedig szemléletessé. A kötet tartalmi gazdagságát jelzi, hogy a csupán szelektív, teljességre nem törekvő név- és tárgymutató tíz teljes oldalt foglal el a könyvben, és segít az eligazodásban.

A kötet a névtudomány (onomasztika) nyelvészeti és névtörténeti eredményei alapján áttekintést nyújt a görög-római, zsidó-keresztény kultúrkörhöz tartozó társadalmak családnév-használatának történeti változásairól Európában és a Kárpát-medencei előzményekről a középkortól a millennium előtti évekig. Megtudhatjuk, hogy az állami névszabályozás a felvilágosult II. József uralkodása alatt kezdődött, I. Ferenc 1814–1817 közötti intézkedéseivel folytatódott, és már a 19. század elején elfordultak önkéntes névmagyarosítások az állami tisztviselők körében.

Az 1834-től ismert hivatalos adatok szerint az engedélyezett névváltoztatások érzékeny barométerként követték a politikai eseményeket: a reformkori fokozatos emelkedés kiugró csúcson ér el 1848–1849-ben, az alkotmány fokozatos visszaállításával, 1861–1862-ben fölfelé ívelés következett, még inkább a kiegyezést követő években, majd lankadás az 1870-es évtizedben, részben a névváltoztatási kérelmek illetékének változásával is összefüggésben.

Az 1880-as évektől a névváltoztatási mozgalom politikai és társadalmi támogatást is kapott a Központi Névmagyarosítási Társaság megalakulásával 1881-ben, s ez tovább erősödött az egységes magyar nemzetállam megvalósítását célul tűző Bánffy Dezső kormányzat alatt, amikor az asszimilációs folyamat is meggyorsult. A 19. század középső harmadában, 1834–1866 között, az engedélyezett névváltoztatások 100 alatti átlagos évi száma 1867–1880 között közel 200-ra, 1881–1894 között 800 fölé emelkedett, 1895-től 1918-ig — a világháború alatti csökkenés ellenére is — mintegy 2500-ra. Ezen belül a csúcst a négyéves Bánffy kormányzat utolsó szakasza, az 1898. év jelentette: a több mint 6700 engedélyezett névváltoztatási kérelem nagyrészt az államtól függő közszolgálati alkalmazottak köréből származott.

A századforduló körüli években a névváltoztatások több mint 50%-a, korábban is közel fele a zsidóságból került ki, összhangban azzal, hogy — becslést adatok szerint — a 19. században a zsidóság asszimilációja volt a legnagyobb mértékű. Utánuk a német és szlovák római katolikusok következtek a névváltoztatási mozgalomban, az evangélikusok elmaradtak, a görög katolikusok, még inkább a görögkeleti szerbek és különösen a románok ellenállása volt a legszembetűnőbb. Kiténik az is, hogy a főképp a fővárosra és a nagyobb városokra, azok mozgékonyabb ipari, kereskedelmi, tisztviselői rétegeire korlátozódó névmagyarosítási mozgalomból szinte teljesen hiányzik a korabeli aktív népesség több mint kétharmadát kitevő „őstermelő” lakosság, a földjéhez kötődő falusi parasztság.

A történeti Magyarország népességének a többsége a század elején még nem magyar anyanyelvű, „allogén” hátterű volt, a trianoni államhatárok között a nem magyar anyanyelvűek aránya alig haladta meg a 10%-ot, s ez tovább csökkent a következő évtizedekben. Nem volt azonban magyar nevű a hivatalnoki elit és az értelmiség kétharmada, a fővárosi lakosság közel fele. A több évtizede folyó névmagyarosítás a magyarországi népesség névanyagának megoszlásában alig eredményezett változást. Az 1834-től 1918-ig engedélyezett 76 ezer névváltoztatás másfél századezert kevesebb személyt érintett.

Az 1919–1944 közötti negyedszázadban engedélyezett mintegy 125 ezer névváltoztatás révén negyedmillió személy családneve változott meg, s ennek több mint 95%-a névmagyarosítást jelentett. Az első világháborút követő forradalmak után visszaesett a névváltoztatási mozgalom, s azon belül is megszűnt a korábbi zsidó többség. 1930 körül élenkült meg az aktív névmagyarosítási politika, a társadalom arculatának magyarosítására irányuló törekvés, a nemzeti egység jelszavával. Az 1933. július végi belügyminisztériumi rendelkezés lényegesen olcsóbbá, egyszerűbbé és gyorsabbá tette a névváltoztatási eljárást. A millenniumi kormánypolitikához hasonlóan, az új rendelet ugrásszerűen megnövelte a névváltoztatások számát. Az 1920–1932 közötti időszakban a kérelmek lassan növekvő, de csak 800 körüli évi átlagával szemben az 1934. évi közel 40 ezer engedélyezett névváltoztatással a mozgalom kimagasló csúcst ért el. Az 1933–1938. évi átlag is 13–14 ezer volt. A mozgalom másfél évszázadából erre a hat évre esett az összes névváltoztatás mintegy harmada! A közhatalok és közüzemek tisztviselői és munkásai, a kormányzattól kisebb vagy nagyobb mértékben függő személyek a közszolgálati szférában a kérelmezők abszolút többségét képviselték. Az 1920-ban alapított Vitézi Rend várományosaitól is elvárás volt a szép magyar név. Látványosan megnövekedett a fegyveres erők tagjainak névmagyarosítása is. Az 1930-as évek derekától számítható német orientáció, majd a „népi német” Volksbund szervezet térhódításával egyidejűleg is nőtt azonban a német hátterű névmagyarosítási kérelmek száma. A zsidók névmagyarosításban megnyilvánuló nominális asszimilációját viszont fokozatosan korlátozta a kormányzat. Az 1938–1941 között átmenetileg visszatért területek közül a Délvidéken volt az összes lakossághoz viszonyítva a legnagyobb arányú a névmagyarosítás, a Bácskába telepített bukovinai, moldvai és besszarábiai csángók révén. A korszak vezető történésze és jelentős hatású publicistája, Szekfű Gyula azonban a szervezett névmagyarosítási mozgalmat, a társadalom névbéli „egyöntetűségé”-re irányuló törekvést nemzeti illúziókergetésnek, eredeti céljával éppen ellentétes hatásúnak minősítette.

A második világháborút befejező évben, a zsidóságot ért veszteségek után, a német lakosságot fenyegető kényszer-kitelepítésekkel és a szlovák–magyar lakosságcserevel is összefüggésben, az 1934. évi kiemelkedő csúcs után a legtozongesebben kérték a német és szláv nevűk megváltoztatását – köztük a korábban visszautasított zsidók is. A kérelmezők száma az 1945. évi 27 ezerről a következő évben 10 ezerre esett, 1947-ban tovább feleződött, és a továbbiakban 1956-ig 2 ezer körüli évi átlag mutatkozik. Míg az 1940-es évtized végéig a kérvények túlnyomó többsége névmagyarosításra irányult, az 1950-es években fokozódó szerepet kapott a családnév esztétikai mi-

nősége. Az elbírálás semlegessé vált, a hatalom sem nem ösztönözte, sem nem akadályozta a névváltoztatást.

Az 1960-as évektől is, 1992-ig bezárólag a névváltoztatási kérelmek száma — nem túl nagy ingadozással — évi átlagban 2 ezer körül mozgott. Így az utolsó közel fél évszázadban számuk 130 ezer körülire tehető, ami 120 ezer alatti engedélyezést jelenthet. A megelőző Horthy korszak negyedszázadában mintegy 125 ezret engedélyeztek, a dualizmus fél évszázadában 74 ezret, 1834–1866 között pedig 2 ezret. Több mint másfél évszázad alatt ez összesen 320 ezer körüli engedélyezett névváltoztatás. Az érintett személyek száma. 1945-ig 400 ezerre becsülhető, s ez tovább növelhető közel 200 ezerrel.

A magyarországi családnév-változtatások korszakonként vizsgált adatainak — a szerzők által így meg nem jelenített — összesítése jelzi a mozgalom eddigi végeredményét. A kötetben jól nyomon követhető a korszakok közötti és az egyes korszakokon belüli szinte évenkénti nagymérvű hullámlás. Megismerhető a névváltoztatások mögött meghúzódó bel- és külpolitikai (kormányzati) és társadalmi háttér, a nemzetiségi erőviszonyok alakulása, a névváltoztatások indokai, földrajzi tájankénti, városi (azon belül fővárosi) és falusi megoszlása stb. Megismerhetjük a névváltoztató személyek demográfiai jellemzőit: nemzetiségét, vallásfelekezetét (születéskor és a kérelem benyújtásakor), korcsoportjukat, foglalkozásukat stb.

A Belügyminisztérium Állampolgársági Főosztályának irattárában és a Magyar Országos Levéltárban őrzött tömeges irat- és karterékanyagok az engedélyezett időn belüli feldolgozása természetesen csak a statisztikai módszertanban jól ismert és általában megbízhatónak tartott mintavételes reprezentatív eljárással volt lehetséges. Jelentős részben minden tizedik, néhány évben minden huszadik akta adatai kerültek feldolgozásra, így a szerzők a hazai társadalomtörténeti irodalomban egyedülálló gazdagságú reprezentatív adatbank elemzésére támaszkodhattak. Ebből következtek a névváltoztatók több százresz tömegének demográfiai, szociológiai, földrajzi stb. összetételére, az osztársadalmon belüli arányaira. Karády Viktor és Kozma István *Név és nemzet* c. kötete igényes monografikus feldolgozást nyújt megbízható statisztikai módszerek példamutatóan sokoldalú felhasználásával a magyarországi családnév változtatásokról, erről a jellegzetesen hazai társadalmi jelenségről a 19. század eleji kezdetektől napjainkig. Erre a nagy munkára korábban nem akadt vállalkozó. A hatalmas munkaráfordítással megszületett és ambiciózus mű nagy nyeresége Magyarország — a legváltozatosabb etnikai és vallási összetételű európai állam — társadalomtörténetének csakúgy, mint a politika- és az oly kevésbé ismert mentalitás-történetnek. Ezen túlmenően a szerzők kilátásba helyezik az adatbank fontosabb részeredményeinek a közreadását a szélesebb érdeklődő körön túlmenően a szűkebb szakközönség részére is. Tervezik bemutatni a névváltoztatási mozgalom összefüggéseit az asszimilációs és asszimiláció-ellenes folyamatokkal, a magyar nyelvű iskoláztatás fokozatos térnyerésével, az etnikailag egyes házasságokkal, és vallási felekezetsváltással, a nemzetiségek politikai és társadalmi szervezeteivel stb.

Az ígért folytatás tovább gyarapíthatja ismereteinket magunkról, közelebb visz a görög gondolkodók által feladatunkul tűzött cél eléréséhez, önmagunk megismeréséhez („gnóthi szeauton”). S ez nemcsak egyénileg, hanem szűkebb-tágabb társadalmi közösségek vonatkozásában is érvényes erkölcsi kötelesség.

Kápolnai Iván

DOKUMENTUMOK II. RÁKÓCZI FERENC ÉS TÁRSAI ÚJRATEMETÉSÉHEZ (1873–1906)

Válogatta, szerkesztette, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta: Halász Hajnal,
Katona Csaba, Ólmosi Zoltán
Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2004. 268+XVI. o.

1906. október végén Törökországból ünnepélyes körülmények között hazahozták II. Rákóczi Ferenc és társai hamvait. Újratermetésükre Kassán, illetve Késmárkon került sor. A két temetés, az országon keresztüli út, s a budapesti ünnepek sok kortárs és történész érdeklődését ragadták meg. Ilyen vagy olyan formában szinte valamennyi a korszakra vonatkozó visszaemlékezésben és a korszak szinte valamennyi tudományos feldolgozásában megjelennek e napok történései.

Az adott eseménysort és előzményeit számtalan módon, számtalan kérdéssel lehet ismertetni és elemezni. Megjelentethető az adott 19. század végi 20. század végi társadalom viszonya egy múltbeli eseményhez. Bemutatható a politikai igazgatási intézményrendszer „múlthasználata”, Rákócziék instrumentálizálása. Konkrét kultusz kutatásra, a politikai propaganda elemzésére, de a korszak döntéshozatali mechanizmusára vonatkozóan is készülhetnek az adott témából vizsgálatok.

Halász Hajnal, Katona Csaba, Ólmosi Zoltán arra vállalkozott, hogy dokumentumgyűjteményt ad ki az újratemetéssel kapcsolatos forrásokból.

A dokumentum-kiadványoknak is számtalan formája terjedt el a történetírásban. A 19–20. századra vonatkozó forrásoknál egyre gyakoribb az összeállítók válogatása, azaz nem minden ismert, vagy hozzáférhető forrás publikálása, mindenekelőtt a bőségre, s a papírszűkösségre hivatkozva.

Az ilyen válogatott forrásgyűjtemények néha a közreadó(k) tudományos szempontjait tükrözik, amit természetesen az adott kiadvány előszavában részletesen kifejtenek. Máskor egy-egy gyűjteményben (levéltár, kéziratár, stb.) az adott témára található források teljességét teszik közzé.

Nyilvánvalóan másként készül el, egy nagypeldányszámú a széles közönség számára készített forráskiadvány, és másként a szűkebben vett tudományos közösség számára készített munka (az adott kérdésnél, persze a tudományos közösségbe messzemenőig beleértem a középiskolai tanár kollégákat is.)

Az első esetben a dokumentumgyűjtemény tulajdonképpen része a feldolgozásnak, alig több mint illusztráció, mert lehetővé teszi az olvasó számára, hogy a szerző(k), vagy összeállító(k) interpretációját interiorizálja, s néha még azt is, hogy eltérő értelmezéseket fogalmazzon meg. A második esetben úgy fogalmazhatok, hogy a kiadvány annyiban több a primer forrásoknál, hogy a jegyzetelésben és mindenekelőtt az előszóban alapvető forráskritikai információkat hordoz, az interpretáció nem elsődleges célja az ilyen munkáknak. Ez utóbbi kiadványtípus alapvető célja, hogy lehetővé tegye mások számára a részletes feldolgozást, vagy legalábbis annak megkezdését.

A szerzők tudatosan vállalták, hogy főleg a Magyar Országos Levéltárban található, általuk legfontosabbnak vélt dokumentumokat közlik. Így került arra sor, hogy a közölt 82 dokumentum közel nyolcvan százaléka az Országos Levéltár anyagából került ki, valamennyire használták a Képviselőházi Naplókat, és közölték a Pesti Hírlap korabeli beszámolóit az ünnepség lefolyásáról. Hangsúlyoznom kell, hogy nem volt igazán nehéz az összeállítók munkája, hiszen a levéltári anyagot abból a három iratcsoombsól kellett kiválasztaniuk, amelyet láthatóan 1906-ban a Wekerle-kormányzat idején a Rákóczi-hamvakról és azok lehetséges hazahozataláról a Miniszterelnökségnél az akkori és korabeli iratokból összegyűjtöttek s amely iratcsoombok ily név alatt szerepelnek a Miniszterelnökségi Levéltár fondjegyzékében, s amelyekben megtalálhatóak a képviselőházban az adott kérdésről szóló viták is.

Az összeállítók (az 1906-ban és 2004-ben is) a hazahozatali processust, illetve az arra irányuló törekvéseket, az 1860-as évektől kezdik végigkísérni, s az 1870-es évek elejétől az iratanyagban dokumentálni. (Utalva persze magának az emigrációnak történetére és az azt elítélő 1715-ös törvényre.)

A hazahozatalra irányuló, 1873. évi megyei kérvények közül kettőt közöl a kiadvány, Zemplén megye törvényhatóságát, mely az első volt a sorban, majd Bihar vármegyéét. Az olvasó elvárta volna, hogy az összeállítók megindokolják, hogy a jogosnak tetsző első mellé miért éppen a bihari kérvényt helyezték a beérkezett több tíz közül.

Az 1890-es évek elején, a konstantinápolyi feltárások befejezte és a millenniumi ünnepségek tervezése időszakában folytatódik a történet és a kiadvány, jelezve, hogy húsz év alatt, mindenekelőtt az ismeretszerzés terén sok minden történt, s a „dicső” múltnak a nagyszerű jellel való összekapcsolásához sokak, mindenekelőtt az 1860-as évektől kezdődően ennek az ügynek elkötelezett Thaly Kálmán politikus és történész, szemében Rákóczi hamvainak hazahozatala is hozzátartozik.

A következő dokumentumblokk mindenekelőtt a Rákóczi-szabadságharc kitörésének két-századik évfordulója alkalmából tartott ünnepségekhez kapcsolódik, ugyanakkor a korábbiaknál is erősebb az ekkor keletkezett feliratok, felhívások pártpolitikai színezete. Pontosabban fogalmazva, ezek a szövegek, lehet, hogy nem mindig tudatosan erősíteni kívánják azt a magyar nemzetfelfogást, aminek segítségével az egyre szélesedő ellenzék meg akarja buktatni az 1875 óta kormányon lévő Szabadelvű Pártot. A dicső múltnak ilyen pártpolitikai kisajátítását, már 1848–49 esetében sem fogadták el a kormányon lévő 1867-esek, Rákóczi esetében is azonosulnak, legalábbis verbálisan, az adott követelésekkel. Pusztán az ügy technikai nehézségeit hangsúlyozzák, a leg-

fontosabbat ezek közül — az uralkodó viszonyát a „rebellisekhez” általában — nem említik. Az uralkodó beleegyezésére ugyanis nemcsak a Rákócziakat elítélő törvény sokak által követelt megszüntetésére, hanem a hazahozatal, s az itthoni dísztemetés megrendezéséhez is szükség van.

A téma politikailag igen hasznos, a nemzeti múlt olyan alakjának kegyeletét, mint Rákóczi egyetlen politikus sem utasíthatja el, s az „egység” azt a benyomást keltheti a nagyközönségben, s ezen belül is a választókban, hogy az ellenzék értékrendje elutasíthatatlan.

Csak néhány példa a múlt (az 1700-as évek eleje) és a jelen (1900-as évek eleje) áthallásos, de sokszor direkt egyenlőségeket kimondó párhuzamos használatára a fővárosi Vérmezőn tartott ún. nemzetgyűlés (már az elnevezés is a múlt és jelen összemosását mutatja) a kötetben közölt jegyzőkönyvből: „A magyar nemzet jogaiért, a magyar nyelv és szellem teljes érvényesüléséért folytatott küzdelmünk esztendeje egyúttal ez eszmék legkiválóbb harcosa, II. Rákóczi Ferenc emlékének esztendeje is.

Az 1703. évben kitört fegyveres szabadságharc 200. évében támadt ez a vér nélküli szabadságharc, melynek keletkezési módja, eddigi folyamata ugyan ellentétes Rákóczi szabadságharcával, de *előzményei és okai hasonlók, ellenfelei és ellenségei pedig ugyanazok.*” (83) (Kiemelés – Sz.D.)

„A kétszázadik évforduló idején a magyar nemzet az ő nevével, az ő jelszavával indított új küzdelmet, mellyel a régi osztrák-német hadseregnek mostani maradványait Magyarország területéről végképp kiűzni akarja.” (84.) Hangsúlyoznom kell, hogy az idézetek forrása csak egy a képviselőházhoz beérkezett irományok közül, s nem valamely testület hivatalos állásfoglalása. A szöveg közlése mellett, a szerkesztők megtehették volna, hogy jelzik, honnan milyen intézmények (pld. törvényhatóságok) s milyen ad hoc intézmények, — mint ez a magát „nemzetgyűlésnek” nevező tüntetés is — küldtek az adott témában feliratot, kérvényt az országgyűléshez. A hangulat elterjedtségének földrajzi behatárolásához is hasznos lett volna a jelzett adat.

Ugyanakkor a részben idézett szöveg mutatja, hogy miként kapcsolódik össze a Rákóczi-kultusz (avagy annak létrehozása, erősítése) és a konkrét a hadsereg (a közös hadsereg magyar részének magyarítására vagy egy önálló magyar hadsereg létrehozására) vonatkozó követelés.

A történet következő csúcspontja 1904 tavasza. Ekkor az ellenzék obstrukcióval akarja megakadályozni a korábbinál magasabb katonai terheket tartalmazó véderőtörvény elfogadását, a kormánypart erős vezére, Tisza István gróf pedig új és szigorúbb hárszabályokkal akarja lehetlenné tenni az obstrukciót.

Megoldást (igaz, hogy csak pillanatnyilag) az hoz, hogy a Függetlenségi és 48-as (Kossuth) Párt díszelnöke, a Rákóczi-korszak neves kutatója, a hamvak hazahozatalának élharcosa Thaly Kálmán „békét ajánl” ha Tisza visszavonja hárszabályjavaslatát az ellenzék átengedi az újoncok az évi behívását engedélyező (egyébként minden évben szükséges) törvényt.

Alig másfél hónappal később megjelenik Ferenc József legfelsőbb kézírata, amelyben a trón és a nemzet összhangjára hivatkozva utasítja Tiszát, „hogy II. Rákóczi Ferenc hamvai hazaszállításának kérdésével foglalkozzék, és erre vonatkozó javaslatait” elvárja. (98.)

A korszakban és azóta mindenki, a kötet összeállítói is, úgy értelmezi az adott kéziratot, hogy ezzel óhajtotta „jutalmazni” Tisza és/vagy Ferenc József Thaly Kálmán békeszerzői akcióját. Rosszindulatúak esetleg a „lekenyerezés” kifejezést is használják, hiszen, mint ez az ismertetett kötetből kiderül, három nappal Thaly fellépése előtt Szilágy megyének a Rákóczi hamvakra vonatkozó kérvénye kapcsán a képviselőház újfent foglalkozott a kérdéssel, s Thaly természetesen leg hosszabb hozzászólással támogatta a kérvényt.

Az uralkodói kéziratához a szerkesztők a következő lábjegyzetet fűzték: „Az uralkodói leirathoz ismereteink szerint nem készült írásos miniszterelnöki előterjesztés, hanem szóbeli, ill. telefonkapcsolat révén született Ferenc József döntése.”(98.)

Ennél a megjegyzésnél is visszaüt a kiadvány leegyszerűsített forrásbázisa, a korabeli miniszterelnökségi gyűjtés szinte kizárólagos használata. Ha a szerzők nem pusztán a Rákóczi és Thaly Kálmánra vonatkozó irodalmat futották volna át, hanem beletekintenek a Barabási Kun József által Tisza István képviselőházi beszédeiből az 1930-as évek végén készített dokumentumkiadványba, rájöhettek volna, hogy az adott kijelentés „nem teljesen” felel meg a valóságnak, s gyűjteményüket teljesebbé, érdekesebbé tehetné volna a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában található Tisza István anyag áttekintése.

Mit tudhatunk meg Barabási Kun kiadványából?

Az uralkodó már egy héttel a Thaly féle béke után tud a hamvak hazahozatala, s az 1715-ös törvény megsemmisítésének a kormány vagy a kormányfő által támogatott ötletéről, a ki-

rály személye körüli miniszter Khuen-Héderváry Károly március 16-án Tiszához intézett levelében a következőket írta: „A Rákóczi nótás törvénye (1715:49. cikkely) abrogálása kérdésében (a király) egy kissé fintorgatta az orrát, azt mondván, hogy nem jó divat az, hogy mindig csak a forradalmak reprezentánsait ünneplik. Ennek nincs jó educatórius hatása; pedig volna a magyar történelemben más is, aki pozitív hasznot hozott az országnak. Különben az egész egy számárság, és ha már törvény alkotnának, úgy nagyon meg kellene annak szövegét gondolni; előre is akarja látni és előbb semmi esetre sem akar végleg nyilatkozni.” (II. 518.) Valószínűleg az adott megbeszélés elején áll azon kommunikációs folyamatnak, amely végén kiadatik az uralkodói kézirat. Rendelkezésünkre áll, Tisza kért felterjesztése is, német nyelven, ugyancsak Tisza beszédeiben publikálva. Ebből láthatjuk, hogy a magyar miniszterelnök alapvetően két érvel próbálja Ferenc Józsefet meggyőzni a hamvak hazahozatalának elfogadására. Az egyik az uralkodó és a korona fényének növekedése egy ilyen kegyeletteljes és egyben megbocsátó aktus következtében: azaz Ferenc Józsefnek, Házának és Birodalmának erősödéséről szól alapvetően a presztízs terminusai-ban. A másik, ehhez szorosan kapcsolódó a konkrét politikai hasznon, itt Tisza egyrészt a Korona és a Nép egységének megerősödéséről, a nép uralkodó szeretetének növekedéséről ír, majd hozzáteszi, hogy meggyőződése szerint egy ilyen lépés egy hasznos politikai tendencia alapjait alapvetően megerősíti. (II. 516.) Minden valószínűség szerint az ellenzéki obstrukció leszerelését értve ez alatt. A felterjesztésnek a jelzett levéltárban maradt példánya nincs datálva, de Tisza kézírásával szerepel rajta az 1904. ápr. 14-i dátum. A felterjesztés mellékleteként Tisza a korábban látott kérésnek, s a bevett szokásnak, a Monarchia működési rendjének megfelelően elküldi a legfelsőbb kézirat általa készített tervezetét. Mint a magyar miniszterelnököknek az iratra készített feljegyzése mutatja, az uralkodóval április 17-én egyezett a végső szöveget, mert Ferenc József az általa készítettet „kissé hosszúnak és bombasztikusnak” találta. (II. 517.)

Ha a tervezetet és a kiadott szöveget összehasonlítjuk, látjuk, hogy Ferenc József a „bombasztikus” jelzők kigyomlálásakor egyrészt Rákóczi (és valószínűleg az ő értelmezésében vele együtt Kossuth) dicsőimnuszát és jelentőségét nyírbálja meg, másrészt a száműzetés eddigi fenntartását nem tartja annyira ártalmasnak „átkosnak”, mint miniszterelnökének szövege. (II. 517.)

Sem a tervezetben, sem a kiadott legfelsőbb kéziratban nincs szó a Rákóczit elítélő 1715-ös törvény megsemmisítéséről. Erről Tisza Istvánnak a recenzeált kötetben közölt 1904. július 1-i felségfelterjesztése sem tesz említést, valószínűleg a tárgyalások erről csak a tényleges hazahozatal előtt nem sokkal jutottak nyugvópontra.

Azt már csak zárójelben jegyezzük meg, s a dokumentumkötet témakörén kívül marad, hogy hiába a Rákóczi-hamvak hazahozatalának engedélyezése, hiába a régóta követelt honvédtűzéség létrehozásának engedélyezése (a közös minisztertanács ebben az időszakban tárgyalja a kérdést), e kormányt és kormányfőt erősítő szimbolikus lépések sem akadályozhatták meg Tisza István választási vereségét 1905 januárjában, s ennek következtében bukását sem, s a hazahozatal aktusát már egy másik miniszterelnök, Wekerle Sándor vezényelhette le.

A kötet további része mindenekelőtt egyfajta logisztikai elemzéshez nyújt segítséget, miképp lehet megszervezni a hamvak Konstantinápolyból való hazahozatalát, miképpen kell meg-egyezni a különböző egyházak és törvényhatóságok vezetőivel, s miként kell az ünnepszervezést lebonyolítani.

Ez utóbbihoz érdekes dokumentumokat tartalmaz Kincses Katalin Máriának a Hadtörténelmi Múzeum értesítőjében 2002-ben közölt, az összeállítók által ismert, használt és idézett tanulmánya is.

Magáról az ünnepségekről, a rituáléről, a tényleges újratemetésekről, mint említettem a Pesti Hírlap hét cikkét közli a kötet, köztük Eötvös Károlynak: *A szent hamvak* című, „elvi”, megemlékező írását. Országos ünnepről lévén szó nem kifogásolható az országos, és nem a helyi sajtó használata, ugyanakkor érdekes lenne tudni, hogy miért pont a Pesti Hírlapra esett a válogatók döntése, miért nem bármelyik másikra a korabeli nagyszámú országos napilapból. Az indokok leírását ugyanúgy elvárhatta volna az olvasó, mint egy iratjegyzéket a kötet könnyebb, áttekinthetőbb használatához.

Mindig nehéz annak eldöntése, hogy egy kultusz széles társadalmi elfogadottsággal rendelkezik-e, vagy pusztán egy társadalmi, esetleg politikai elit akarja azt a benyomást kelteni, hogy a nép valamiféle kultikus viszonyban áll az elit által kultikusan kezelt személlyel. Rákóczi, a kuruc esetében, a kuruc népdalok jelenléte a népi kultúrában, függetlenül attól, hogy eredetiek-e, vagy későbbi születésűek, a Rákóczi kultusz valamiféle jelenlétére utal. Azt már nehezebb eldönteni, hogy a hamvak hazahozatala idején bemutatott Rákóczi művek, hogy csak néhányra utaljak:

1906 októberében a Vígszínházban Rákosi Viktor: *Rákóczi fia*, a Nemzeti Színházban Somló Sándor: *Thököly* (a Zrínyi trilógia első része), a Király Színházban Herczeg Ferenc egyfelvonásos drámai költeménye, *A bujdosók*, ugyanitt novemberben Kacsóh Pongrác négyfelvonásos daljátéka, a *Rákóczi*, s Aggházy Károly 1907-es szimfonikus énekkölteménye, vagy Zichy Géza gróf 1909-ben írott háromfelvonásos *II. Rákóczi Ferenc* című operája nem pusztán az elitben létező kultusz része-e.

A korszak kereskedelmi kultúrája mindenesetre a századforduló környékén a korábbinál valamivel erősebben használja Rákóczit „marketingstratégiájában”. Az újonnan bejegyzett védjegyek közül hét is használja 1902 és 1909 között a kuruc kifejezést: gyógyszerekre, likőrökre, ásványvizre, permetezőre, vászonra és 1904-ben a Kuruc vinkó nevezetű borra.

Thököly és Zrínyi Ilona neve is előfordul a védjegyek között, de úgy látszik a termelők jobban bíznak magában a vezérlő fejedelemben. Az ő nevét több mint húsz védjegy használja kaszáttól kezdve bajuszpedrőig, bár van közöttük olyan patika is, amely a gyomorcseppek kifejezés minden lehetséges szinonimáját védjegyezteti Rákóczihoz kapcsolva, nehogy valaki más is ilyet próbáljon árulni. Divat Rákóczi, mondhatnánk, s talán ezért fordul elő az, hogy hangszerekre „Rákóczi Tremolina német gyártmány” néven is megéri védjegyet kiváltani, alkalmazkodva az új jogi szabályokhoz, melyek meg akarják akadályozni a vásárlók félrevezetését.

Az elit kultusz létének feltételezését erősíti a Kincses Katalin Mária által részletesen leírt irányelv, ami a korabeli, vagy díszmagyar ruhák használatát javasolja a temetési szertartásokra. A díszmagyar és az azt kiváltó vagy ahhoz kapcsolódó nemzeti retorika majdnem nemzetközi botrányhoz vezet. A *Vossische Zeitung* ugyanis azt írja, hogy Wekerle miniszterelnök hallván, hogy nincs elég díszkard a temetésre a következőket mondta: „Inkább legyenek a bandériumok bunkókkal és karókkal felszerelve, mint hogy az ünnepség a német kardok gyalázata mellett történjék meg.” A külpolitikai apparátusnak, közelebbről a német főkonzulnak, nagy erőfeszítésébe kerül, hogy meggyőzze a kancelláriát, hogy Wekerle kijelentése így hangzott: „Inkább legyenek mindazok, akiknek nincs kardjuk, karókkal felszerelve, mint hogy az ünnepségeket külföldi eredetű kardokkal csúfítsuk el.”

De ennek a konfliktusnak ismertetését nem várhatjuk el a kötet szerkesztőitől, hiszen ennek anyaga pusztán az Auswärtiges Amt történeti levéltárában maradt fenn.

Szabó Dániel

BRIDGE BUILDING AND POLITICAL CULTURES: HUNGARY AND FINLAND 1956–1989

Hungarologische Beiträge 18.

Edited by Anssi Halmesvirta & Heino Nyssönen.

University of Jyväskylä, 2006. 449 o.

HÍDÉPÍTÉS ÉS POLITIKAI KULTÚRÁK: MAGYARORSZÁG ÉS FINNORSZÁG 1956–1989

A közép-finnországi Jyväskylä egyetemén 1968 óta folyik rendszeres magyar tanítás. A nyelvre koncentrált oktatás és kutatás 1989 lépett magasabb szintre. Tuomo Lahdelma, volt budapesti vendégprofesszor kezdeményezésére ekkor szerveződött meg az egyetem hungarológiai programja. A finnugor nyelvészekhez először néhány zenész csatlakozott, akik a magyar zene kutatására már korábban létrehoztak egy Kodály-központot. Később jelentkeztek más tanszékek is. Az azóta megszerveződött egyetemen belüli Hungarológiai Intézet munkájában Lahdelma főtámszerepet irányításával ma hat tanszék vesz részt: a nyelvészek és a zenészek mellett az irodalomtörténészek, művészettörténészek és etnológusok. Az itt folyó munka elismerése volt, hogy 2001 nyarán a Jyväskyläi Egyetem adott otthont az V Nemzetközi Hungarológiai Kongresszusnak.

Az intézet 1991-ben jelentette meg első kiadványát *Kulttuurin Unkari (A kultúra Magyarországon)* címmel. A kötetben tíz szerző munkái kaptak helyet a különböző társadalomtudományok, sőt a matematika tárgyköréből. 1993-ban indult útjára a *Hungarologische Beiträge* című kiad-

ványsorozat, amelyben eddig 18 kötet látott napvilágot. Az intézet alapfilozófiájának megfelelően a kötetek többsége különböző tudományterületeket magába foglaló hungarológiai tárgyú tanulmányok gyűjteménye. A kötetek gyakran többnyelvűek: a finn mellett magyar, német és újabban angol nyelvű írásokat is közölnek.

A 2006 tavaszán megjelent 18. kötet témája Urho Kekkonen Finnországnak és Kádár János Magyarországnak az összehasonlítása. A kötet egyik szerkesztője, Anssi Halmesvirta, a Történelem Tanszék professzora, aki az utóbbi években számos magyar tárgyú írásával, sőt könyvével hívta fel magára a figyelmet. Kiemelkedik ezek közül 2005-ben megjelent monográfiája (*Cooperation across the Iron Curtain*), amelyben a Magyar és a Finn Tudományos Akadémia kapcsolatrendszerét vizsgálta az 1960-as évektől az 1990-es évekig. 2000 és 2003 között ő irányította azt a Finn Akadémia által finanszírozott finn–magyar kutatási programot is, amelynek legfőbb eredményeit e kötet tanulmányai tartalmazzák. A másik szerkesztő, Heino Nyyssönen politológus, aki Halmesvirtához hasonlóan magyar témákra specializálódott. 1999-ben megjelent könyvében (*The Presence of the Past in Politics*) a magyar '56 történelmi emlékezetének alakulását vizsgálta a Kádár-korszakban és a rendszerváltás utáni években.

A kötet nyolc angol nyelvű tanulmányt tartalmaz. Az első és egyik legterjedelmesebb szerzője Heino Nyyssönen, témája pedig a két ország politikai kultúrájának összehasonlítása az 1956 utáni 30-35 évben. A szerző felfogása szerint a politikai kultúrának az intézményi struktúra éppúgy része, mint a közösségi cselekvésmódok sajátosságai, a szimbólumok, a mítoszok és a hagyományok. Ebből következőleg igen széles spektrumban vizsgálja a két ország közötti azonosságokat és különbözőségeket. A két ország eltérő múltja és belső berendezkedésének mássága ellenére úgy véli, hogy mindkét rendszert jellemezte a haladásba, a társadalmi fejlődésbe vetett hit, amelynek gyökerei a felvilágosodásig nyúlnak vissza, valamint a szociális igazságosságra való törekvés. Finnországban ehhez az egész népeiséget átfogó társadalmi integrációra és a különböző konfliktusok mérséklésére törekvő demokratikus politika társult. Magyarországon viszont a diktatúra szigorát „kis szabadságokkal” enyhítő olyan politika vált meghatározóvá, amely a társadalom közéleti passzivitása kísért. Kulturális szinten még markánsabbak voltak a különbségek. A két vezetőt övező kultusz terén viszont Finnország vezetett. Kekkonent egy idő után olyan dicsőítés övezte, amilyen a puritán Kádárt Magyarországon sohasem. Vagyis személyi kultusz nemcsak diktatúrákban és autoriter rendszerekben, hanem demokráciákban is kialakulhat. További fontos különbség, hogy Magyarországon a kommunista indoktrináció ellenére igen erős maradt a hagyományos, történelmileg megalapozott gondolkodás. Finnországban viszont, ahol a független államiság csak 1917-ben kezdődött, a gondolkodás jelenre és jövőre orientáltsága vált meghatározóvá.

A következő három tanulmány a két ország diplomáciai kapcsolatait, valamint vezetőik külföldi megítélését mutatja be. Felvázolják az 1947 után, a hidegháború körülményei között kialakult ellenséges viszony történetét, majd részletesen foglalkoznak az 1953-tól kezdődő enyhüléssel, illetve az 1960-as évekre kialakult szívélyes, sőt egyre inkább baráti kapcsolatokkal. 1963-ban Kekkonen volt a első nyugati vezető, aki Magyarországra látogatott a forradalom leverése óta, és 1973-ban Kádár János első nyugati útja Helsinkibe vezetett. Az 1970-es évek végétől Ausztria mellett Finnországba is vízum nélkül utazhattak a magyar turisták.

E három tanulmány közül különösen érdekesnek találtuk Vesa Varesét. A tamperei egyetem professzora, aki a London melletti Public Record Office és a washingtoni National Archives publikálatlan anyagai — elsősorban a követjelentések — alapján azt vizsgálta, hogy hogyan alakult Kekkonen és Kádár megítélése a brit és az amerikai diplomaták és külpolitikusok körében. Nagyjából mindketten ugyanazt a pályát futották be: a kezdeti negatív megítélés idővel egyre pozitívabbá vált. A kontraszt különösen szembetűnő Kádár esetében. Az első hónapokban őt is és kormányát is rendkívül negatív jelzőkkel illették. „Mivel a politikai és az erkölcsi integritás teljesen hiányzik jelleméből, a magyarok nagy többsége gyűlöli őt” – tartalmazza egy brit összeállítás még 1959-ből is. A „Quisling” s a „terrorista” képét mindazonáltal már az 50-es évek végén kezdte felváltani a „kisebb rossz” címkéje. Ezzel azt ismerték el, hogy Kádárnál létezett rosszabb alternatíva is: a régi sztálinisták visszaterése. Ezen Kádár Imre és társainak az 1958-as kivégzése sem változtatott. A CIA főnöke, Allen Dulles például kifejezetten azon a véleményen volt, hogy a jelet a kivégzésre Moszkva adta meg a céllal, hogy indirekt figyelmeztetésben részesítse Títót és Gomulktát. Az amerikaiak ezért különösebben nem vádolták a magyar vezetőt, sőt azt hitték, hogy Kádár pozíciója a kivégzéssel nem erősödött, hanem gyengült. A 60-as években aztán ez a kép is módosult: a „kisebb rossz” kisléjét felváltotta a „megfontolt és pragmatista nemzeti kommunista” toposza. A brit követ 1968-ban Kádárt a magyarok „legjobb” és „államférfiúi kvalitáso-

kat felmutató” „első titkáráként” jellemezte, aki „presztízsét erős személyiségének és uralma viszonylag humánus jellegének köszönheti”. „A megbékélés politikája eredményesnek bizonyult, és korlátozott mértékben Kádár támaszkodik a nemzeti érzésre”. (181.) Az 1970-es években mindkét ország diplomáciai köreiből ez a kép szilárdult meg. Nem övezték olyan csodálattal és hódolattal, mint egy-egy nagyhatalom rokonszenves vezetőjét, viszont elismerték, sőt becsülték az elért eredményeket és a stabilitást.

A következő két tanulmány a kulturális és tudományos kapcsolatokra koncentrált. A kapitalista és a szocialista rendszer közötti alapvető különbségek nem akadályozták az együttműködést. Ez különösen a magyar fél szempontjából volt fontos, amely számára Finnország összekötő kapocsként szolgált a nyugati világ tudományosságához és kulturális életéhez. A tudományos kapcsolatok alakulását Anssi Halmesvirta tekinti át. A két akadémia közötti együttműködési egyezményt 1976-ban írták alá. Ennek érdekessége, hogy a régi múltra visszatekintő nyelvészet mellett nagy hangsúly helyeződött más társadalomtudományokra, valamint a természettudományokra is. 1979-ben rendezték meg először Budapesten a Finn Tudományos Napokat, amelyeket 1981-ben Magyar Tudományos Napok követtek Finnországban. Ennek volt egyik eseménye az a magyar és finn tudósokat egyaránt felvonultató pszichológiai konferencia, amelynek a Jyväskyläi Egyetem adott otthont. Halmesvirta kiemeli, hogy a két ország tudósait — a finn és a magyar rendszer közötti alapvető különbségek ellenére — nagyon hasonló kérdések foglalkoztatták: a modernizációból és ennek válságából fakadó különböző „negatív trendek” és társadalmi devianciák (fiatalkori bűnözés, alkoholizmus, öngyilkosság, stb.). A lehetséges megoldásokat, illetve válaszokat keresve azonban már vitáztak is a résztvevők. A finn tudósok abból indultak ki, hogy az ember lényegénél fogva önző, individualista és kompetitív. Ebből következőleg lényegében a különböző társadalmi problémákat is természetesnek vették, amelyeket utilitarista reformpolitikával kívántak enyhíteni. A magyarok viszont még mindig Makarenko erős hatása alatt álltak, és azt feltételezték, hogy megfelelő neveléssel a fiatalok igenis átforgalmazhatók a közjót előtérbe helyező altruisztikus lényekké. A devianciákat ebből következőleg hajlamosak voltak kriminalisztikai eseteknek tekinteni. A kialakult vita egyáltalán nem befolyásolta az együttműködés elmélyülését. A két akadémia pszichológusai 1988–89-ben olyan állandó munkacsoportot hoztak létre, amely azóta is rendszeresen szervez konferenciákat és szemináriumokat.

Az utolsó két tanulmány a finn és a magyar mezőgazdasággal, illetve parasztsággal foglalkozik. Porkoláb Péter, a debreceni egyetem volt hallgatója, aki pillanatnyilag a Jyväskyläi Egyetem Történelem Tanszékének doktorandusza, saját felmenőinek és egy finnországi parasztszaládnak az életét követi nyomon az 1940-es évektől az 1980-as évek közepéig. A személyes élettörténetek feltárása és tágabb kontextusuk vizsgálata egyaránt döntő különbségekről árulkodik. A II. világháború utáni finnországi földreform közel két évtizedre megerősítette a kisparaszti gazdaságokat. Magyarországon viszont előbb állandó bizonytalanságban éltek a régi és az új gazdák, majd bekényszerítették őket a téeszekbe. Ebből következett, hogy a finnországi falvak modernizációja jóval szervezettebb volt, mint a magyarországiaké. A finn farmerek jobban kötődtek a hagyományos paraszti világ értékeihez, mint a magyar téesztagok. A modernizáció ennek ellenére nagyjából ugyanazt jelentette itt és ott is: a mezőgazdaság fokozódó gépesítése és a termelés hatékonyságának növekedése következtében a mezőgazdaság egyre kevesebb élők munkáját igényelt. Vagyis a régi paraszti társadalmak mindkét országban felszámolódtak, és a mezőgazdaságból élő emberek aránya idővel itt is és ott is 10% alá süllyedt. Porkoláb Péter történelmi alulnézetét érdekesen egészíti ki Jari Ojala jyväskylai professzor makro szintű áttekintése a finn mezőgazdaság II. világháború utáni fejlődéséről. Ugyanilyen jellegű tanulmány a közös kutatás keretében Magyarországról is készült. Ennek szerzője Varga Zsuzsa, az ELTE tanára. Valamilyen oknál fogva az ő tanulmánya azonban már 2002-ben, a sorozat 14. kötetében megjelent (*Agriculture and the New Economic Mechanism*).

Mindent egybevetve a *Hungarologische Beiträge* 18. kötete igen hasznos hozzájárulás a finn–magyar kapcsolatok, sőt ezen túlmenően Finnország és Magyarország 1956 utáni történetének a kutatásához. Jó lenne, ha a sorozat folytatódna, s az elkövetkezendő években még több hasonló finn–magyar közös kutatás eredményeiről adhatna számot.

Nagy Imre

SNAGOVI JEGYZETEK

Gondolatok, emlékezések 1956–1957

Gondolat Kiadó–Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2006. 447 o.

Nagy Imrét 1956. november végén rútol becsapták. A szovjet, a magyar, a román és a jugoszláv kormány perfid összjátéka következtében a budapesti jugoszláv követség épületéből, ahol politikai barátaival és családtagjaikkal november 4-én, úgy tűnt, menedéket talált, a hazatérés ígéretével november 22-én kicsalták és a romániai Snagovba deportálták. A Bukaresttől kb. 40 kilométerre lévő tóparti telep egyik villájában helyezték el nejevel együtt. Itt társaitól elszigetelten a Securitate gyakorlatilag házi őrizetben tartotta 1957. április 14-ig, amikor a magyar állambiztonsági szervek egy különleges csoportja formálisan is letartóztatta és Budapestre szállította.

A fogságban 1956. november végétől 1957. április közepéig dolgozott a „*Gondolatok, emlékezése 1956–1957*” c. kéziratán, amely magyar nyelven most jelent meg először. A szerző maga nem tekintette művét véglegesen lezártnak. Úgy vélte, hogy abban „az események hatása alatt [...] egyoldalúság, elfogultság, a kritikai szemlélet elégtelensége és a belőlük folyó hibás következtetések érvényesültek. Személyes megbántottság, sértődöttség, harag is nem kis szerephez jutott”. (187.) Az anyag értékét mégis abban látta, hogy nagyon sok „tény, történelmi igazság, hű helyzetkép, megállapítás és értékelés van ezeken a lapokon”. Munkáját mintegy nyersanyagnak tekintette, amelyet majd felhasználhat, amikor „nyugodtabb körülmények között, józanabb fejvel” hozzáfog „az októberi események hű és pártos marxista feldolgozásához”. A szerzői elégedetlenség mit sem von le az írás értékéből, amelyet a 20. század egyik kimagasló magyar egyénisége szellemi örökségének legfontosabb darabjaként értékelhetünk, s amelynek megjelentetését még akkor is teljes mértékben indokoltnak és a politikai közirodalmat gazdagító tettek tekintjük, ha mártírhálált halt szerzője nem végezhetette el rajta a végső simitásokat.

Jelen kötet a *Gondolatok és emlékezések* eredeti kéziratát adja közre. Tartalmazza továbbá Nagy Imre szintén Snagovban készült feljegyzéseit, valamint több politikai levelét. Külön érdekességet jelentenek a Securitate által készített lehallgatási jegyzőkönyvek. Ezek ugyanis rávilágítanak a fogság körülményeire, így arra a tényre, hogy a Nagy házaspár még magánéletet sem élhetett zavartalanul, felügyelet nélkül. A Függelék több levelet, nyilatkozatot tartalmaz, valamint magában foglalja az MDP és az MSZP néhány, a főszövegben megemlített határozatát. A kötet használhatóságát számottevően növeli az igen alapos jegyzetapparátus és az annotált névmutató. Külön értéket jelent Vida Istvánnak, a kötet szerkesztőjének önálló tudományos teljesítmény számba menő bevezető tanulmánya.

A *Gondolatok, emlékezések*-ről műfaji tekintetben könnyebb megállapítani, hogy mi nem... Tehát nem emlékirat, nem napló, nem politikai végrendelet, nem is pamflet. Leginkább akkor jutunk közel a jellegéhez, ha — figyelembe véve keletkezési körülményeit — meditatív és polemikus politikai értekezésnek tekintjük.

Nagy Imre Snagovban magányra volt kárhóztatva, hiszen a vele együtt száműzött munkatársaival, a „Nagy Imre-csoport” tagjaival sem érintkezhetett, senkivel sem folytathatott eszmecserét. Izolált helyzetében állandóan töprengett az 1953 után, s különösen az 1956-ban történt fejleményeken, vívódása eredményeit vetette *in statu nascendi* papírra. Így a terjedelmes kézirat egyszerre enged betekintést szerzője gondolatvilágába, értékrendjébe és lelkiállapotába. Nemkülönben az említett évek historikumának fontos forrása.

Az eszme-futtatásokat Nagy Imre nem fűzte fel logikai vagy kronológiai lánkra, hanem egyetlen alapvető témát jár körül, világít meg mindig más és más oldalról. Ezen alapkérdés, amelynek megválaszolási kísérlete szinte marcangolja a lelkiületét, maga a kommunista lét, a feltétlenül hívó, majd a mindinkább kételkedő ember viszonya a kommunista mozgalomhoz egy meghatározott nemzeti és nemzetközi környezetben és időszakban. Ezen belül különös súllyal foglalkoztatta a Szovjetunió és az SZKP szerepe és megítélése.

Nagy Imre ugyanis sohasem tagadta meg kommunista voltát. „Én olyan kommunistának tartom magam, akit elszakítottak a párttól” – mondotta 1956 decemberében Walter Romannak, a bukaresti pártvezetőség küldöttének. S kitagadottságát fájlalta is. Erre vall, hogy 1957. február 22-én az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának írott levelében hangsúlyozta, miszerint ő a párt tagjának tekinti magát mint az egyik alapítója, akit nem zártak ki, s aki ki sem lépett. Ha

netán kihagyták volna, kéri a felvételét a Marx Károly Közgazdasági Egyetem alapszervezetébe, amelyhez korábban egyetemi tanárként tartozott.

A kérelem egyáltalán nem azt jelenti, hogy Nagy Imre osztotta volna az MSZMP szellemiségét és helyeselte volna Kádár János tevékenységét. Az egész munkának a Rákosi–Gerő vezetés bírálata mellett a másik nagy vonulata a Kádár-kritika. Az MDP működését elemezve azt boncolgatja, hogyan és miért jutott el az 1956-ban bekövetkezett teljes kudarcig és széthullásig. Kádár Jánosról szólva pedig különösen az 1956-os események „ellenforradalomként” való értékelését és önmaga, valamint csoportja „árulását” hangoztató állításokat cáfolja.

Nagy Imre véleményünk szerint azért kívánt volna a párt tagja lenni, hogy a kádári politikát ne kívülről bírálja, mert mi sem állott távolabb tőle mint a „kibic” szerepe. Ő olyan kommunista mozgalmat képzelt el, amelyben a hozzá hasonló gondolkodó fők és kritikus elmék együttesen alakítják ki a párt arculatát és politikáját. Egy ilyen párthoz oda akart tartozni, mert erre tette fel az életét. Viszont csakis egy olyan kommunista mozgalom résztvevőjeként akart élni és dolgozni, amely nem a sztálini kalandorságra, hanem a lenini réalpolitikára épül. A sztálinizmus bírálata Nagy Imre indokoltan kötötte össze a Szovjetunió Kommunista Pártja Elnöksége azon tételének elvetésével, amely szerint az SZKP politikája a sztálinizmus időszakában is helyesnek bizonyult. „Nyilvánvaló, hogy a sztálini ideológiai, politikai monopólium révén, amely az SZKP-nak a testvérpártokhoz való viszonyát jellemezte, ezeknek a pártoknak a vezetése, amely szolgai módon másolta és utánozta a sztálini politikát, szintén súlyos hibákat követett el és antimarxista vonalat vitt” – írta és hozzáfűzte: „A kommunista pártokat nem az erősíti [...], ha lemondanak a sztálinizmus elleni sokoldalú elvi-politikai harcról, [...] hanem ha fő feladatuknak a sztálinizmus leküzdését [...] tekintik.”

Napjaink egyik gyakori torzítása a „kommunizmus” és a „sztálinizmus” azonosítása. Holott korántsem Nagy Imre volt az első és az utolsó olyan hitvalló kommunista, aki elutasította a sztálinizmust. A teljesség igénye nélkül említhetjük itt az előtte járók között Trockijt, Buharint és Gramscit, a kortársai között Justus Pált és Lukács Györgyöt, majd a későbbi évtizedekben Dubčeket és a prágai tavasz többi személyiségét, Polányi Károlyt, az orosz szamizdat ellenzéket és az eurokommunistákat. Összekötötte őket az emberarcú és a diktatúramentes szocializmus humanista gondolata. Nagy Imre 1956 nyarán a következőket írta be noteszébe: „Nagy tőke, hogy vannak kommunisták, akik a szocializmust emberségesen akarják, kevesebb áldozattal, több kenyérrel és szabadsággal, félelem és terror nélkül.”

Nagy Imre gondolkodásában a nemzeti eszme éppen úgy elválaszthatatlan a szocializmustól mint az emberközpontúság. Úgy vélte, hogy az 1848/49-es polgári forradalom örökségéből a demokratikus feladatok közül 1945-ben csak a feudális maradványok felszámolása, a földreform valósult meg. Továbbra is megoldatlan maradt viszont a nemzeti függetlenség, a szuverenitás és az egyenjogúság ügye. Pedig „a népek és országok a szocializmust is csak úgy hajlandók elfogadni, ha az biztosítja vagy meghozza nemzeti függetlenségüket, szuverenitásukat, egyenjogúságukat”.

Különösen fontosnak tartotta a szomszéd országokkal való viszonyt és az ott élő magyar kisebbség helyzetének rendezését. A Rákosi-vezetés erre képtelennek bizonyult. Ennek okát Nagy Imre többek között abban látta, hogy a Rákosi-klika tagjai kivétel nélkül zsidók voltak, akik íránt „a magyar nép széles tömegei gyűlölettel viseltettek [...] nem voltak hajlandók elfogadni őket a magyar nemzeti érdekek képviselőinek”. Ezért kompenzációs céllal Rákosiék nacionalistábbak akartak lenni a magyaroknál, amivel súlyos károkat okoztak az országnak, felidéztek a revizionizmus veszélyét és hosszú időre megrontották a szomszédokkal való viszonyt. „Ezt a kérdést — így Nagy Imre — a szocializmus elvei alapján, a magyar nemzeti érdekeknek megfelelően, a szomszéd nemzetekkel egyetértésben megoldani csak magyar vezetők tudják, akik bírják a nép bizalmát.”

Sipos Péter

A SNAGOVI FOGLYOK

Nagy Imre és társai Romániában

Iratok

Napvilág Kiadó–Magyar Országos Levéltár, Budapest 2006. 463 o.

1956. november 22-én a budapesti jugoszláv követségről Nagy Imrén és feleségén kívül hitesszögő módon kicsaltak és Snagovba szállítottak 41 személyt, közöttük 13 gyermeket. A politikusok között ott volt Donáth Ferenc, Fazekas György, Haraszi Sándor, Jánosi Ferenc, Losonczy

Géza, Lukács György, Szántó Zoltán, Szilágyi József, Tánczos Gábor, Vas Zoltán, Vásárhelyi Miklós és Újhelyi Szilárd.

Önmagában a kollektív balsors még nem jelentett közösségalkotó koherenciát. A Nagy Imre-csoporthoz tartozóknak azokat tekintjük, akik a forradalom miniszterelnökével már október 23. előtt eszmei közösséget alkottak, megközelítőleg azonos módon gondolkodtak és mindvégig, a mártírhalálig vagy a súlyos börtönbüntetésig kitartottak szellemi és politikai vezetőjük mellett. Nem ezt tette különböző, itt nem részletezhető okokból Lukács György, Szántó Zoltán és Vas Zoltán, akik nem tekinthetők, s önmagukat sem tartották a Nagy-csoport tagjainak. Ők eleve sem tartoztak Nagy Imre környezetéhez.

A kötet, Baráth Magdolna és Sipos Levente válogatásában és szerkesztésében, az összes snagovi fogoly (a fent említett három személyt is beleértve) irathagyatékának darabjait tartalmazza. Az első rész azokat a feljegyzéseket közli, amelyek a román kommunista párt képviselőivel, valamint az MSZMP megbízásából Kállai Gyulával folytatott eszmecserekről szólnak. A második nagy tömbben találhatók politikai levelek. Szóvá kell tennünk, hogy itt több mint egy tucat Nagy Imre-levél is helyet kapott, holott indokolt lett volna ezeket is a Nagy Imre snagovi jegyzeteit és más iratait közreadó munkában publikálni. Így vált volna elkerülhetővé több dokumentum kettős közlése. Jelen kötet harmadik része Losonczy, Donáth és Szántó politikai jegyzeteit foglalja magában. A Függelékben a csoport helyzetével és sorsával kapcsolatos magyar, román és szovjet provenienciájú iratok találhatók. A gazdag anyag tanulmányozását előmozdítja a szerkesztők által gondos munkával készített bevezető tanulmány, a számos magyarázó és életrajzi jegyzet.

A dokumentumok két fontos vonatkozásban jelentenek nélkülözhetetlen forrást 1956 történetéhez és utóéletéhez. Egyfelől hozzájárulnak a Nagy Imre-csoport tagjai személyiségének, habitusának jobb megismeréséhez. Másfelől értékes visszaemlékezések és feljegyzések olvashatók magukról az 1956-os eseményekről is.

A csoport tagjait — minden idealizálás nélkül bizton állíthatjuk — erkölcsi integritás és politikai állhatatosság jellemezte. Egyetlen pillanatra sem tagadták meg eszményeiket, amelyeket a forradalomban meg akartak valósítani – a nemzeti függetlenséget, a demokráciát és a sztálinizmus minden maradványától megtisztított szocializmust. Nagy Imre hívei egyöntetűen úgy vélekedtek, hogy a felkelés kirobbanásáért a döntő felelősség a Rákosi–Gerő vezetést terheli, amely nem akart távozni a párt éléről és makacsul elutasította a reformkövetelések teljesítését. Donáth Ferenc kifejtette, hogy az események fő okai nem gazdasági, hanem politikai jellegűek voltak, mert a magyar nép nemzeti érzéseit súlyosan megsértették, a vezető klikk módszerei bizalmatlanná tették a tömegeket a párttal szemben, amelyben belső demokrácia nem létezett. Elutasították azt a vádat, hogy „a belső és a külső reakciónak” köze volt a történetekhez.

Újhelyi Szilárd hangsúlyozta, hogy „a mozgalomnak forradalmi, regeneráló és különösképpen nemzeti jellege volt”, bár elismerte, hogy benne „ellenforradalmi elemek is részt vettek”. Ez a motívum a csoport más tagjainak megnyilatkozásaiban is felbukkan, de ennek ellenére indokolatlanok tartották a szovjet intervenciót, különösen a november 4-i támadást. Losonczy Géza szerint „ha a Nagy-kormány még néhány napig maradhatott volna, [...] képes lett volna — belső erőkkkel — letörni az ellenforradalom erőit, amelyek kétségtelenül léteztek és így nem lett volna szükség a szovjet hadsereg közbelépésére”. Donáth Ferenc szintén elhamarkodottnak ítélte a november 4-i intervenciót. Lukács György pedig meg volt győződve arról, hogy „ha még egy hetet vagy tíz napot vártak volna, a dolgok odáig jutottak volna, hogy nem lett volna szükség a szovjet hadsereg beavatkozására”. Így viszont „a Szovjetunió kétszer került abba a helyzetbe, hogy katonái a magyar munkásokra löjjenek, és [...] ez a nemzeti önérzet megsértése mellett mély sebeket okozott”.

A Nagy Imre-csoport etikai intaktságát bizonyítja, hogy váltig elutasították olyan nyilatkozat aláírását, amely bármilyen formában „önbírálatot” tartalmazott volna, vagy elismerte volna a deportálás jogos voltát. Nem voltak hajlandók arra sem, hogy bármilyen formában kifejezésre juttassák a Kádár-kormány elismerését. Donáth Ferenc kijelentette, hogy „nem adhat nyilatkozatot kommunista lelkiismerete ellen. Nem akarja becsapni a magyar népet, amelynek eleget hazudott Rákosi és Gerő.” Határozottan visszautasították az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. december 5-i határozatát, amely szerint az 1956. október 23-án kezdődött eseményeknek első oka a Rákosi–Gerő-klikk politikája volt, míg a második kiváltó tényezőként a Nagy–Losonczy fémjelezte pártellenzék tevékenységét jelölte meg. Donáth szerint az első pont „a Rákosi–Gerő-klikk súlyos elhajlásait túlságosan szüksézávan tükrözi. Ami a második pontot illeti — a Nagy és Losonczy csoporttal kapcsolatban — [...] az összes magyarországi becsületes párttagok kicacag-

ták, akárcsak ő, mivelhogy komolytalanul van megfogalmazva [...] Általában a határozat nem azon a vonalon mozog, hogy a helyzetet becsületesen feltárja a magyar nép előtt”.

A kötet harmadik része a snagovi foglyok 17 politikai feljegyzését tartalmazza. Közülük 6 másutt már megjelent dokumentum közlését indokoltá teszi, hogy hozzájárulnak a csoport politikai arculatának és az októberi napokban kifejtett tevékenységének megismeréséhez. Nélkülözhetetlen forrásai továbbá október 23-a és a következő napok történetének.

Az emlékirat értékű jegyzetektől nyilvánvalóvá válik az olvasó számára, hogy az október 23-án hivatalban volt Gerő–Hegedüs vezetés történelmi súlyú „több, mint bűne, hibája”, hogy nem adta át a kormányrudat még idejekorán Nagy Imrének és csoportjának, és ezzel meghíúsította, hogy Magyarországon is az 1956. októberi békés „lengyel megoldás” valósuljon meg.

A gyűjtemény szervesen kapcsolódik Nagy Imre snagovi feljegyzéseit és leveleit tartalmazó kötethez és azzal szoros tárgyi egységet képez. A kettő együttes tanulmányozása teszi lehetővé annak megismerését, hogy milyen gondolatok, érzelmek befolyásolták 1956 főszereplőinek cselekedeteit a forradalom napjaiban, és hogyan élték meg a méltatlan száműzetést, hogyan érezték magukat a snagovi pokol tornácán.

Sipos Péter

<p>Puskás Julianna 1929–2005</p>
--

Ahhoz a nemzedékhez tartozott, melynek tagjai számára a közvetlenül az 1945 utáni évek hozták magukkal az életüket mindvégig meghatározó sorsdöntő élettapasztalatokat. A Szatmár megyében fekvő Szamosszegen szegény paraszti családba született Puskás Julianna. Olyan faluban nevelkedett, amely az amerikázók jellegzetes életét élte a századforduló ideje óta. Nem volt kivétel ez alól a Puskás család sem: apja (még 1938-ban) és egyik fivére egyaránt kivándorolt az Egyesült Államokba és mindketten ott is maradtak életük végéig. Ez a sajátos családi háttér évtizedekkel később a kivándorlás szenvedélyes kutatójává tette őt. A népi kollegisták nemzedékéhez tartozott tehát, aki a Mátészalkán, Szatmárnémetiben, majd Debrecenben elvégzett középiskola után, 1948-tól a Pázmány Péter, időközben Eötvös Lórándra átkeresztelt budapesti Tudományegyetem Bölcsészkarán folytatta tanulmányait, ahol 1952-ben történelemtanári diplomát szerzett.

Ezt követően nyomban kutatói pályára lépett Puskás Julianna, elsőként (1952 és 1954 között) a Marx Károly Közgazdasági Egyetem gazdaságtörténeti tanszékén kapott tanársegédi állást, ahonnan tanszéki főnöke, Pach Zsigmond Pál segédletével (aki az MTA Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese ekkor tájt) 1955-ben az akadémiai intézetbe került át tudományos munkatársnak. Az ígéretesen induló történészi pálya íve továbbra is felfelé tartott: 1959-től — Ránki György oldalán — Puskás Julianna látta el öt évig az Intézet tudományos titkári teendőit.

Tudományos érdeklődése, a korszellemnek megfelelően, kezdetben az agrártörténet felé fordult. A 19. és 20. század fordulójának magyarországi mezőgazdaságát és agrárnépességét vizsgálta tanulmányok hosszú során át. Bölcsészdoktori értekezését az első világháborús hadigazdálkodás kialakulásáról és működéséről írta. Dolgozata főbb eredményei, melyek az 1958-ban útjára indított Történelmi Szemle hasábjain jelentek meg, máig érvényesek. Következő témája a földbérleti rendszer létrejötte és szerkezete, valamint az agrárstruktúrára gyakorolt hatása. A tárgyból készített kandidátusi értekezését (*A földbérletek elterjedése és szerepe a mezőgazdaság tőkés fejlődésében a 19. század végéig*) 1963-ban védte meg. Erről a problémáról mindmáig Puskás Julianna akkori történeti vizsgálatai állnak csupán rendelkezésünkre, ezért is kár tehát, hogy az értekezés könyv alakban azóta sem látott napvilágot. S bár a hatvanas évek végétől témát váltott, megkezdve az amerikai kivándorlás évtizedeken át lan- kadatlanul folytatott vizsgálatát, agrártörténeti kutatásait sem hagyta végképp faképnél. Egyik úttörője volt hazánkban a kvantitatív történetírásnak, amit a 19. század végi, 20. század eleji értékes agrárstatisztikák módszeres (kezdetben még nem számítógépes) feldolgozásával oldott meg. A témáról közzétett tanul-

mányait, amelyek némelyikénél intézetbeli munkatársa, Kolossa Tibor, illetve a kliometrikus kutatóként ismert kanadai Scott M. Eddie is közreműködött szerzői minőségben (és természetesen egy számítástechnikai szakember is mindig ott volt harmadikként), a hatvanas–hetvenes évek magyar gazdaságtörténet-írásának a legmaradandóbb produktumaiként tarthatjuk számon ma is.

Új korszak kezdődött Puskás történelmi pályafutásában, midőn családi élményektől is indítva belevágott az amerikai magyar kivándorlás történelmi feltárásába. Ő az első hivatásos magyar történész, aki a magyar és az amerikai forrásokat, valamint a nemzetközi (főként az amerikai történelmi és szociológiai) szakirodalmat módszeresen és szorgalmasan feltárva történetírói elbeszélésbe foglalta a tengerentúli magyar kivándorlás és az amerikai magyarság múltját. Több egymást követő amerikai ösztöndíjnak is köszönhetően, melyek lehetővé tették számára, hogy szoros és állandó szellemi kapcsolatokat tartson fenn a minnesotai Immigration History Research Center-rel, az amerikai ki- és bevándorlás Egyesült Államokbeli kutatási központjával, az 1970-es évektől egyre másra publikálta itthon és külföldön az e témába vágó tanulmányait. Az intenzív kutatómunka időleges lezárásának szánta az Akadémiai Kiadónál 1982-ben megjelent monumentális munkát, a *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940* című több mint 600 oldalas monográfiát, amivel a nyolcvanas évek derekán akadémiai doktori fokozatot is szerzett.

Nem véletlen, hogy a könyv — némileg rövidebb formában — a magyar kiadással egy időben angolul is napvilágot látott az Akadémia Kiadó *Studia Historica* című sorozatában (*From Hungary to the United States 1880–1914*). Hiszen Puskás Julianna egyike volt azoknak az akkoriban ritka magyar történészeknek, akik kutatásai nemzetközi tudományos kontextusba ágyazódtak, mely kutatások eredményei ráadásul komoly érdeklődést keltenek Nyugaton és Keleten egyaránt. A nemzetközi migrációtörténelmi körökben mind nagyobb megbecsülést és elismerést kivívó Puskás ezért is szánta rá magát a nyolcvanas években egy nemzetközi kutatási projekt megszervezésére. 1984-ben Budapesten rendezte meg a Közép-Kelet- és Délkelet-Európai tengerentúli kivándorlás témájának szentelt nemzetközi tanácskozást, melyen hét országból érkezett kutatók tartottak referátumokat. A 15 előadás anyaga bő fél évtized múlva jelent meg egy általa szerkesztett kötetben *Overseas Migration from East-Central and Southeastern Europe 1880–1940* címmel az Akadémiai Kiadó *Studia Historica* című sorozatában. A kötet párját ritkítja a téma historiográfiájában.

Migrációtörténelmi kutatásait Puskás Julianna az ideig elsősorban makroszinten folytatta. Az 1982-es opusz fő célkitűzései között is mindenekelőtt a kivándorlók számszerű behatárolása, a kivándorlás okainak makroszintű tisztázása, a hazai kivándorlás nemzetközi migrációs folyamatokba történő beágyazása, a tömeges kivándorlás magyarországi visszahatása, valamint a kivándorlásról folytatott korabeli diskurzus rekonstruálása szerepelt. Munkájának második felét az amerikai magyar kivándorlók közösségeinek szentelte, feltárva a kinti letelepedés térbeli dimenzióit, a bevándorlók foglalkozási és társadalmi beilleszkedésének a folyamatát és főbb irányait, az amerikai magyarok etnikai közösségi életének alakulását és nem utolsósorban az integrálódás (akkulturáció, asszimiláció) buktatóit és sikereit.

Az 1984-ben általa szervezett tanácskozássra készített előadásában szőlt először külön is a mikroszintről: különös gonddal vette szemügyre szűlőfaluja, Szamosszeg, amerikai kivándorlóit (és visszavándorlóit) és az általa készített nagyszámú oral history interjú tényanyagát szembeesítette a levéltárak dokumentumaiból kihámozott tényekkel. Puskás Julianna volt a magyar történések közül talán az első, aki élt az oral history adta páratlan forráslehetőséggel a közeli történeti múlt búvárlása során. Az évek hosszú során magnószalagra vett megannyi interjúnak azonban legfőljebb a töredékét építhette be egyre sokasodó történeti tanulmányaiba E páratlan forrásanyag további sorsa azonban ismeretlen és legalábbis bizonytalan Puskás Julianna halálát követően.

Az egyre jobban elhatalmasodó betegségével dacoló történész az ekkor megkezdett úton haladt tovább, célul tűzve maga elé az újabb szintézis megalakítását, amire egy amerikai felkérés is ösztönözte őt. Az 1990-es évek elején el-távozott az MTA Történettudományi Intézetéből, hogy nyugdíjba vonulásáig a Teleki Intézet munkatársaként, azt követően pedig egy ideig az ELTE BTK Amerikai Intézet külső óraadóadó tanárjaként dolgozzon tovább. Végül visszavonult otthona magányába, hogy a kilencvenes évek végén újabb nagy művet tegyen le az asztalra. A 2000-ben a New York-i Holmes & Meier kiadó Ellis Island Series sorozatában megjelent munka (*Ties That Bind, Ties That Divide. 100 Years of Hungarian Experience in the United States*) méltó betetőzése volt Puskás Julianna több mint három évtizedes kivándorlástörténeti kutatásainak. Nemcsak azzal lépett túl e könyvével 1982-es munkáján, hogy immár az amerikai bevándorlás 1940, sőt 1956 utáni történetét is elbeszélte benne; újdonság volt a munka azért is, mert a korábban meghatározó struktúratörténeti narratívát — a személyes források adataira alapozva — mikrotörténeti síkon gazdagította tovább. A könyv minden kétséget kizáróan hosszú időn át referenciaként fog szolgálni a témát illetően a nemzetközi történeti irodalomban, ami mindent elárul Puskás Julianna történészi életművének kimagasló értékéről.

Puskás Julianna folyton remélte, hogy idővel követői is akadnak, akik az amerikai magyar kivándorlás kutatásának szerteágazó terhet megosztják vele; ez végül nem következett be. Talán azért is, mert érett alkotói korszakában nem tanított az egyetemen, nem jöhetett tehát létre körülötte egy olyan tanítványi kör, amiből utóbb kinőhetett volna a magyar migrációtörténet-írás iskolája. Élete utolsó egy-másfél évtizedében, magára maradva, abban lelta az örömet, hogy digitális adatbankot épít a több évtizedes szorgos gyűjtőmunkával felhalmozott történeti forrásanyag feldolgozásával. Az amerikai magyar protésztáns templomok adatbázisát építgetve arra törekedett, hogy kép és szöveg kombinálásával örökítse meg a ma már gyakorta idegenek kezén lévő volt amerikai magyar közösségi épületeket és intézményeket.

Úgy távozott el közülünk a kirobbanó szenvedélyességéről és nem szűnő életvidámságáról ismert Puskás Juci, hogy ez az utóbbi vállalkozása végül befejezetlen maradt. Azzal őrizhetnénk meg méltó módon e nagy történész emlékét, ha akadna valaki, aki folytatná és befejezné torzóban maradt utolsó nagy projektjét.

IN MEMORIAM 1956

(Summaries)

József Marelyin Kiss – Zoltán Ripp – István Vida: The Relationship between Hungary, Yugoslavia and the Soviet Union and the Fate of the Nagy Imre Group 1953–1958 It is a commonplace of political history that the relationship between Hungary and Yugoslavia and that between the two communist parties always depended from the actual relations between the Soviet Union and Yugoslavia. It was already so in the years of the coalition government, the so-called period of Yugoslav orientation, and the statement is especially true as regards the decade between 1948 and 1958. In view of the Soviet–Yugoslav crisis which escalated from the spring of 1948 the Hungarian leadership did not and could not have an independent policy towards Yugoslavia. The study examines this relationship from the formation of the Nagy Imre government in 1953 until the political repressions following the crush of the revolution of 1956. – *Zsolt Krahulcsán:* The Control of the Political Police over the Party 1954–1958 – In the present study I intend to analyse the modifications and shifts of emphasis which the attitude of the Communist Party (Hungarian Workers' Party, then, after 1956, Hungarian Socialist Workers' Party) towards the institutions of state security went through. I would like to find out whether any real change took place in this relationship, and if yes, what it consisted in. – *László J. Nagy:* Hungary and the Arab World (1955–1957) The Arab countries never played a significant role in the foreign relations of Hungary. Only the relations with Egypt had some traditions. The attempt at establishing closer contacts yielded some results in the 1880s, and they could be profited from even in the interwar period. It was no surprise, then, that the first Arab country with which Hungary established diplomatic relationship was Egypt in 1947. The commercial contacts between the two countries were undisturbed yet of modest dimensions in the first half of the 1950s: we bought cotton in exchange for mechanical instruments and textiles. Cairo inquired several times (1948, 1951, 1955), and on a very high level, about the possibilities of buying arms, and the Hungarian response was always more evasive than negative. President Nasser also turned to Moscow with the same demand, first in 1954. Yet no contract was concluded then. Nasser decided not to urge for any decision in the matter, for he still preferred to buy weapons in the West. Moscow also distrusted Nasser, and Soviet foreign policy was still far from changing in a direction favourable to non-European countries. – *György Vámos:* Here is the Radio of Free Europe, the Voice of Free Hungary. The broadcasting of Radio Free Europe began in 1950 with probationary half-hours. From 4 August it became regular twice a day, whereas on 6 October 1951 all-day broadcasting was launched. The program was initially broadcasted to the public in six countries (Czechoslovakia, Poland, Romania, Bulgaria, Hungary and Albania). The Albanian program was later suppressed for lack of receivers, but at the same time the Radio Freedom was organised for the Soviet Union, which began broadcasting under the name of Liberation in 1953. The autumn of 1956 was decisive for the whole radio, but especially for its Hungarian section. It was perhaps at this time that most people in Hungary listened attentively its program, and that the Hungarian editors in Munich could feel that their work was of the utmost importance. Yet in November 1956 their programs were more fervently criticised than ever before or after. – *Éva Ständeisky:* „Popular Representatives Made by Revolution”. Local Authority in the Revolution of 1956. The present study aims to establish the modalities of the change of authority at the local level. What role did local traditions play? Why were local organs of the revolution transformed more than once? How did their mutual relationship change? Was there any hierarchy? Can the immediate forms of democracy be institutionalised?

The institutional framework of society dissolved in 1956, and its place was taken by old-new forms of communal organisations.

Revolution is a border situation (liminality for anthropologists), which gives way to energies bottled up thus far, and establishes new emotional and functional relationship between the people. It is a transition from the indirectness of structure towards the directness of *communitas*. *Communitas* is born – says Victor Turner – where the end of structure is felt. He cited Martin Buber: „in the community the multitude of people live not side by side but together. And this multitude, although it moves towards the same goal, is characterised by a dynamic turn to each other, a turn by Me to You. The community is but the creation of the community.” Something similar happened in Hungary in the autumn of 1956. – *Magdolna Baráth:* A Soviet Document on the Talks of János Kádár and

György Marosán with the Leaders of the Soviet Communist Party on 25 September 1957. It is a less known fact that after the negotiations of the delegation of the Hungarian party and government, led by János Kádár, during their official visit to Moscow in March 1957, new talks took place in September of the same year. The Hungarian delegation, on the occasion of a visit to China, stopped in Moscow two times, and negotiated unofficially with different members of the Soviet leadership. No document has hitherto been unerarthed in Hungary concerning these talks. János Kádár informed the members of the Political Committee about the journey at the session of 9 October 1957, but the report was not included in the existing records. Kádár in his speech before members of the Party on 11 October also limited himself to mentioning their brief double visit to Moscow and the unofficial friendly talks with the Soviet leaders, among them Khrushchev, first secretary of the Soviet Communist Party.

The present document survived in the Foreign Archives of the Russian Federation, in the so-called Hungarian referature. It summarises the content of the talks of János Kádár and György Marosán with the Soviet leaders which took place before their departure to China.

CONTENTS

IN MEMORIAM 1956 – *József Marelyin Kiss – Zoltán Ripp – István Vida*: The Relationship between Hungary, Yugoslavia and the Soviet Union and the Fate of the Nagy Imre Group 1953–1958 – *Zsolt Krahulcsán*: The Control of the Political Police over the Party 1954–1958 – *László J. Nagy*: Hungary and the Arab World (1955–1957) – *György Vámos*: Here is the Radio of Free Europe, the Voice of Free Hungary – *Éva Standeisky*: „Popular Representatives Made by Revolution”. Local Authority in the Revolution of 1956 – *Magdolna Baráth*: A Soviet Document on the Talks of János Kádár and György Marosán with the Leaders of the Soviet Communist Party on 25 September 1957 – SMALLER ARTICLES – A Report by John MacCormac, Special Reporter of the New York Times, on the Situation at Budapest (Translated by *László Borhi*) – REPORT – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
 Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
 1028 Budapest, Községház utca 37.
 Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
 1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
 HU ISSN 0039-8098

Következő számunk tartalmából

Kurucz György: Kényszer és szolgálat. Portrévázlat Festetics Györgyről

Cieger András: Az alkudozás küzdőterei Lónyay Menyhért szerepe az 1867-es gazdasági kiegyezésben

Almási Gábor: Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai

Oross András: Végvárakból kaszárnyák. A Budai Kamarai Adminisztráció szerepe Magyarország új katonai berendezésében a 17–18. század fordulóján

F. Molnár Mónika: Tárgyalási technikák és hatalmi játszmák. A Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti határ meghúzása a karlócai békét követően

Khavanova, Olga: Hazafiság a lojalitás jegyében: a Teréziánium növendékei a bécsi udvarnál

Kovács Ábrahám: Mária Dorottyá nádorné és a modern protestáns angolszász és német eszmék terjesztése Magyarországon

Deák Ágnes: Államrendőrség és besúgóhálózat Magyarországon egy rendszerváltás fordulatos hónapjaiban (1860–1861)

Ujvári Hedvig: Bazár és nagypolitika között. Az 1873. évi bécsi világgkiállításról szóló tárcalevelek a magyarországi német nyelvű napilapokban

Pallagi Mária: A k. u. k. Monarchia nagykövete (1913–1918): Karl Emil Fürstenberg herceg

E számunk munkatársai

Baráth Magdolna, PhD, osztályvezető (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest) – *Borhi László*, kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Gyáni Gábor*, a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *J. Nagy László*, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Szegedi Tudományegyetem) – *Kápolnai Iván*, ny. tudományos főmunkatárs (Budapest) – *Krahulcsán Zsolt*, tudományos kutató (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) – *Marelyn Kiss József*, történész, igazgató (Jelenkutató Intézet, Budapest) – *Ripp Zoltán*, osztályvezető (Politikatörténeti Intézet, Budapest) – *Romsics Ignác*, az MTA levelező tagja, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Sipos Péter*, a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Spira György*, a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Standeisky Éva*, kandidátus, egyetemi docens (Debreceni Egyetem) – *Szabó Dániel*, kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Takács Róbert*, PhD-hallgató, tudományos titkár (Politikatörténeti Intézet, Budapest) – *Vámos György*, újságíró, a Magyar Rádió Hangarchívumának ny. vezetője (Budapest) – *Vida István*, a történelemtudomány doktora, beosztott egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest)

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg.

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Igazgatóság, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi országban kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 06-36-3440. További információ: 06-80/444-444. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00-36-1) 201-88-01.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 500,-Ft) 3000,-Ft

Példányonkénti ára: 750,-Ft

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

- Kurucz György:** Kényszer és szolgálat. Portrévázlat Festetics Györgyről
- Cieger András:** Az alkudozás küzdőterei. Lónyay Menyhért szerepe az 1867-es gazdasági kiegyezésben
- Almási Gábor:** Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai
- Oross András:** Végvárakból kaszárnyák. A Budai Kamarai Adminisztráció szerepe Magyarország új katonai berendezésében a 17–18. század fordulóján
- F. Molnár Mónika:** Tárgyalási technikák és hatalmi játszmák. A Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti határ meghúzása a karlócai békét követően
- Khavanova, Olga:** Hazafiság a lojalitás jegyében. A Theresianum magyar növendékei és a bécsi udvar
- Tuza Csilla:** Egy elfeledett 18. századi karrier: Galánthai Fekete György életútja. (Vázlat egy készülő életrajzhoz)
- Kovács Ábrahám:** Mária Dorottya nádorné és a modern protestáns angolszász és német eszmék terjesztése Magyarországon
- Deák Ágnes:** Államrendőrség és besúgóhálózat Magyarországon egy rendszerváltás fordulatos hónapjaiban (1860–1861)

Tisztelt Olvasó!

Előállítási költségeink emelkedése miatt kénytelenek vagyunk 2007. január 1-jétől folyóiratunk előfizetői és példányonkénti eladási árát emelni.

Az új évtől kezdődően a Századok éves előfizetése 3900 Ft, példányonkénti eladási ára pedig 1000 Ft lesz.

Szíves megértését kérjük.

Tisztelettel:

Pál Lajos

felelős szerkesztő

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
140. ÉVFOLYAM 2006. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA, PRITZ PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Szerkesztők: PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, URBÁN ALADÁR, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Kurucz György: Kényszer és szolgálat. Portrévázlat Festetics Györgyről . . . . .</i>	1341
<i>Cieger András: Az alkudozás küzdőterei. Lónyay Menyhért szerepe az 1867-es gazdasági kiegyezésben . . . . .</i>	1377

KÖZLEMÉNYEK

<i>Almási Gábor: Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai . . . . .</i>	1405
<i>Oross András: Végvárakból kaszárnyák. A Budai Kamarai Adminisztráció szerepe Magyarország új katonai berendezésében a 17-18. század fordulóján . . . . .</i>	1441
<i>F. Molnár Mónika: Tárgyalási technikák és hatalmi játszmák. A Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti határ meghúzása a karlócai békét követően . . . . .</i>	1475
<i>Khavanova, Olga: Hazafiság a lojalitás jegyében. A Theresianum magyar növendékei és a bécsi udvar . . . . .</i>	1503
<i>Tuza Csilla: Egy elfeledett 18. századi karrier: Galánthai Fekete György életútja. (Vázlat egy készülő életrajzhoz) . . . . .</i>	1519
<i>Kovács Ábrahám: Mária Dorottya nádorné és a modern protestáns angolszász és német eszmék terjesztése Magyarországon . . . . .</i>	1531
<i>Deák Ágnes: Államrendőrség és besúgóhálózat Magyarországon egy rendszerváltás fordultatos hónapjaiban (1860-1861) . . . . .</i>	1551.

TÖRTÉNETI IRODALOM

Ein Zweigeteilter Ort? Hof und Stadt in der Frühen Neuzeit (Ism.: <i>Dominkovits Péter</i>) . . .	1575
<i>Dávid Géza</i> : Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok (Ism.: <i>Sudár Balázs</i>)	1579
Macht und Memoria. Beräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit (Ism.: <i>Szabó Péter</i>).	1582
<i>Petrić, Hrvoje</i> : Koprivnica u 17. stoljeću. Okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu (Ism.: <i>Varga Szabolcs</i>)	1587
<i>T. Tóth Sándor</i> : Az erdélyi matematika történetéből (Ism.: <i>Demény Lajos</i>).	1590
<i>Miskolczy Ambrus</i> : Románok a történeti Magyarországon; <i>Miskolczy Ambrus</i> : Határjárás a román–magyar közös múltban (Ism.: <i>Fenyő István</i>). . .	1592
<i>Kozári Monika</i> : A dualista rendszer (Ism.: <i>Domaniczky Endre</i>).	1595
<i>Tóth Árpád</i> : Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban (Ism.: <i>Ugrai János</i>)	1597

KRÓNIKA

H. Balázs Éva (1915–2006) (<i>Krász Lilla</i>)	1601
--	------

*Folyóiratunk a Nemzeti Kulturális Alap és
a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány
támogatásával jelent meg*

Habsburg-kori
Kutatások Közalapítvány
Habsburg
Történeti Intézet

nka

Nemzeti Kulturális Alapprogram

Kurucz György

KÉNYSZER ÉS SZOLGÁLAT

Portrévázlat Festetics Györgyről

1791. március 10-én fiatal nő jelentkezett II. Lipót császár- és királynál kihallgatásra, hogy férje elbocsátását kérje a katonai szolgálatból. Az ügy már hónapok óta foglalkoztatta az uralkodót, s valóban, nem sokkal az audienciát követően, hozzájárulását adta, hogy a férj, gróf Festetics György alezredes, kiléphetett a hadsereg kötelékéből.¹ A 18. század udvari intrikáinak ismeretében az utókor talán hajlamos arra, hogy kizárólag a grófné közbenjárásának, netán személyes varázsának tulajdonítsa az uralkodói engedély megadását. A valóság azonban csak ritkán keveredik regényes elemekkel, s a szigorú és gyanakvó Lipót döntését sokkal inkább természetes politikai megfontolások befolyásolhatták.

A kérelmező szempontjából ugyanis nem egyszerű nyugdíjaztatási eljárásról volt szó, amit az is jelez, hogy legfelsőbb helyre, magához az uralkodóhoz került a kérelem. E kihallgatás végső stációját jelentette annak a folyamatnak, amelynek eredményeképpen egy magyar főnemes katonai pályafutása rendhagyó módon véget ért. Egy évvel korábban még komolyan hitte, hogy a magyar rendek, a magyar országgyűlés képes változtatni az ország kiszolgáltatott helyzetén, és a meglévő rendi alkotmányos keretek megfelelő biztosítékot nyújtanak ahhoz, hogy a Habsburg dinasztia többé ne kormányozhassa az országot abszolutisztikus módon. Hitte, hogy a magyar országgyűléshez tisztársaival együtt benyújtott petíciójuk révén lehetőség nyílik a magyar ezredek magyarországi állomásoztatására, és kérelmük további pontjainak szellemében a hadsereg többé nem a fenyegetés, a belső megfélemlítés eszköze marad. Végül azonban neki jutott az a kényszerű szerep, hogy származásánál és rangjánál fogva az uralkodó arra szemelje ki, hogy az ellene lefolytatott haditörvényszéki vizsgálattal és letartóztatásával, a rendi alkotmányosság védőburkának gyengeségére figyelmeztesse renitens alattvalóit.² Festetics György Graeven huszárrezredebli tisztársaival együtt valószínűleg hasonló keserűséggel érte meg Laczkovics János kapitány szavainak igazságát, miszerint a kezdeti felháboro-

---

¹ Szabó Dezső: A herceg Festetics család története. Bp. 1928. 253.

² Benda Kálmán: A magyar nemesi mozgalom (1790–1792). In: Magyarország története. V/1–2. Szerk. Vörös Károly. Bp. 1980. V/1. 92–93., *Uő*: A magyar jakobinusok iratai. I–III. Bp. 1952–1957. I. 209–213., 218. Az országgyűlés történetének legkorábbi feldolgozását l. *Marczali Henrik*: Az 1790/91-diki országgyűlés. I–II. Bp. 1907. A nemesség és a dinasztia erőpróbájához, II. Lipót személyiségének elemzésével: *Mályusz Elemér*: Sándor Lipót főherceg nádor iratai, 1790–1795. Bp. 3–79. Az újabb munkák közül adalékokkal: *Szűjártó M. István*: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792. Bp. 2005. 386–388.

dás után az ülésező nemességnek „még csak annyi bátorságok sem volt, hogy dolgunkat merték volna előhozni...”³

Hogy végülis II. Lipót miért nem alkalmazott szigorú büntetést, vagyons- és fővesztéssel sújtva az érintetteket, annak oka abban keresendő, hogy a dinasztianak a forradalmi Franciaországgal vívott háború anyagi eszközeinek előteremtéséhez szüksége volt a magyar nemesség hathatós támogatására. Az adott helyzetben Festetics elbocsátása tehát üzenet és gesztus értékű volt. Mindamellet az érintett személynek, Festetics Györgynek e döntés árnyékában kellett újjáalakítania életét, mely utóbb meghatározó szerepet játszott abban, hogy a keszthelyi gróf neve elválaszthatatlanná vált a nemzeti megújulás, az ország szellemi és anyagi fejlődésének szolgálatától.

A magyar történetírás mind a mai napig adós Festetics György életének, munkásságának, kultúrpolitikai tevékenységének részletes, átfogó elemzésével. Pedig látszólag nem tűnik nehéz feladatnak a portré megrajzolása, hiszen iskolák, alapítványok, közcélú intézmények, magyar nyelvű lapok, kiadványok létrehozása és támogatása fiatal korától jellemezte életét. S valóban, mi minősíthet jobban egy embert az utókor előtt, mint cselekedetei? Látszólag tehát az indítékokat is könnyű megfejtetni, hiszen elégségesnek tűnik az egyén társadalmi helyzetének, iskolázottságának, kapcsolatainak, netán a „korszellem” főbb elemeinek vizsgálata.

Az életút és portré megrajzolása azonban korántsem olyan egyszerű, hiszen maguk a kortársak sem mindig értették Festeticset, és csak élete utolsó éveiben vált sokak számára egyértelművé, hogy törekvéseinek indítékait miért palástolta sokszor ellentmondásosnak tűnő módon.⁴ Emiatt az utókor is nem egyszer kész volt tevékenységének és egyes megnyilatkozásainak bizonyos jellemzőit az adott korszak, a bármiféle cselekvést befolyásoló kényszerhelyzet figyelmen kívül hagyásával hangsúlyozni. Ez természetesen részben a rendelkezésre álló források szűkösségéből, illetve jellegéből, típusából is adódhat, ami valóban lehetetlenné teszi a személyiség egészének pontos rekonstrukcióját. A tragikusan félreértett, a dinasztiahoz mindig hű főnemes alakjától, a hiú és érzéketlen feudális nagyúrig, sokféle vonással jelenítették meg az elmúlt értizedekben,⁵ jöllehet előbb Négyesy László, majd Keresztury Dezső és Sági Károly munkái tártak fel olyan szempontokat, melyek Festetics György árnyaltabb jellemzéséhez nélkülözhetetlenek, de a monográfia még várat magára.⁶ E tanul-

³ Benda K.: i. m. I. 253. Az eredeti szövegeket a mai helyesírásnak és központozásnak megfelelően alakítottam át, megtartva azonban a sajátos szóhasználatot.

⁴ Kazinczy Ferenc levelezése. I–XXII. Kiadta Váczy János. Bp. 1890–1923. IV. 460., 519–520.

⁵ Bontz József: Keszthely város monográfiája. Keszthely 1896. 126–128., Szabó D.: i. m. 199., Szántó Imre: A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain, 1711–1850. Bp. 1954. 166–179., Süle Sándor: A keszthelyi Georgikon, 1797–1848. Bp. 1967. 10–14., Szántó Imre: Keszthely úrbéri viszonyai a Festeticsek földesurasága idején, 1739–1848. Szeged 1984. 40–43.

⁶ Festetics György életének és munkásságának árnyaltabb ábrázolásához, Szabó említett életrajzát újabb elemekkel bővítve I. Váczy János: A keszthelyi Helikon. Budapesti Szemle 123. (1905) 321–353., Négyesy László: Gróf Festetics György a magyar irodalomban. In: Keszthelyi Helikon. Szerk. Lakatos Vince. Keszthely 1925. 37–325., Klempa Károly: A keszthelyi Festetics-féle zeneiskola. Dunántúli Helikon 2. (1938) 170–184., Uő: Die kulturpolitischen Bestrebungen des Grafen Georg Festetics. Győr 1939., Kostyál István: Festetics György könyvtárosi instrukciója. Magyar Könyvszem-

mány keretei szintén arra elegendőek csupán, hogy az eddig ismert kutatások eredményein túlmenően, további adalékokkal szolgálhassunk a magyar felvilágosodás egyik kiemelkedő személyiségének jobb megismeréséhez.

Örökség és ambíciók

Társadalmi elvárások, családi tradíciók, illetve a felvilágosodás századának szülöttjeként, természetes módon a ráció által meghatározott értékrend befolyásolta Festetics György fiatalkori éveit. Apja, Festetics Pál (1722–1782) élete az uralkodó Habsburg dinasztia szolgálatában telt, ami hivatali érvényesülése és vagyonának gyarapítása szempontjából nélkülözhetetlen volt, jóllehet fiatal korában több éven át a lipcsei, tehát protestáns egyetemen tanult, és nevelője, útítársa Bél Károly, Bél Mátyás fia volt. Pál egyébként a grófi címet 1772-ben kamarai alelnöki kinevezésével szinte egy időben nyerte el, ami átfogó pénzügyi, jogi felkészültségének elismerését is jelentette.⁷ A kor feudális rendi társadalmi viszonyai között ez igen jelentős előrelépésnek számított, hiszen négy generációval korábban, a 16–17. század fordulóján a család felmenői még egyszerű horvát–szlavónországi nemesekként, a zágrábi püspökség szolgálatában álltak.⁸

A hivatali érvényesüléshez nélkülözhetetlen szellemi értékek megbecsülése mellett azonban mindig jelen volt a családban egy más jellegű tradíció is, mely igen erősen hatott a Festetics család férfi tagjaira. A török háborúk miatt

le 72. (1956) 299–303., *Keresztury Dezső*: Festetics György és a magyar irodalom. Irodalomtörténeti Közlemények 67. (1963) 557–565., *Sági Károly*: Festetics György élete, kulturális és politikai törekvései. In: Georgikon 175. Szerk. Sági Károly. Bp. 13–41., *Merényi Oszkár*: Adalékok Berzsényi Festetics-ciklusának történetéhez. Irodalomtörténeti Közlemények 83. (1979) 588–594., *Tóth István*: Budai Ézsaiás és Festetics György. Múzeumi Kurír (1980) 3. 28–31., *Üő*: A keszthelyi Helikon nevének eredete. Múzeumi Kurír (1980) 4. 7–8., *Németh József*: Festetics György és a magyar kultúra. Horizont 17. (1989) 179–183., *Cséby Géza*: Három Helikon. (Adalékok a helikoni ünnepek történetéhez) Horizont 17. (1989) 184–188., *Németh József*: A Festetics család és a keszthelyi Zrínyikultusz. Somogy 18. (1990) 89–93., *Szántó Imre*: Gróf Festetics György és Hévíz. Somogy 20. (1992) 37–41., *Szilágyi Márton*: Adalék Péteri Takáts József irodalmi kapcsolataihoz. Irodalomtörténeti Közlemények 97. (1993) 398–405., *Pintér János*: Kétszáznegyven éve született Festetics György. Honismeret 23. (1995) 8–12., *Reisz T. Csaba*: Lipszky János levelei gróf Festetics Györgyhez. Adalékok a Mappa Generalis Regni Hungariae c. térkép születéséhez. Fons 2. (1995) 317–349., *Kurucz György*: A Georgikon alapításától 1848-ig. In: Georgikon 200. Szerk. Fülöp Éva Mária. Keszthely 1996. 61–78., *Fehér Katalin*: A csurgói gimnázium alapításáról a felvilágosodás kori sajtó tükrében. Somogy 24. (1996) 461–464., *Üő*: Felvilágosodás kori újságok híradásai a Georgikonról. Magyar Könyvszemle 112. (1996) 108–115., *Üő*: Festetics György oktatásügyi tevékenysége a korabeli sajtó tükrében. Magyar Pedagógia 97. (1997) 61–77., *Kurucz György*: Festetics György gróf. Zalai Múzeum 9. (1999) 265–285., *Kovács Sándor Iván*: Istenülő grófok. Csokonai és Kováts József: Festetics-Széchenyi ódák. Hévíz 8. (2000) 12–17., *Kurucz György*: Irodalmunk „jó embere”. Festetics György és a magyar felvilágosodás. Magyar Napló 18. (2006) 18–26., *Üő*: Adósság, hitel, törlesztés. Festetics György pénzügyi helyzete 1782 és 1818 között. Századok 140. (2006) 539–565.

⁷ *Nagy István*: A magyar kamara. 1686–1848. Bp. 1971. 178–180. Az adományozó okirat 1772. február 24-én kelt Bécsben. Nyomatásban l. A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke. II. Címeres levelek. I–VIII. Leírta: Aldásy Antal. Sajtó alá rend. Czobor Alfréd. Bp. 1904–1942. VI. 2–3. Kamarai iratai: Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL); Festetics Levéltár (a továbbiakban Festetics Lt.) P 245 5. cs. IV.3., 11. cs. 8., 12. Az apa lipcsei tanulmányaihoz adalékokkal szolgál: *Polgár Marianna*: Katolikus főúr protestáns egyetemen. Festetics Pál lipcsei tanulmányai 1741–43. In: Zalai Gyűjtemény 41. Szerk. Kapiller Imre. 1997. 79–88.

⁸ *Szabó D.*: i. m. 23–27., *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. E–Gy. Pest, 1858. 160.

ugyanis szintén hagyománnyá vált, hogy a Festeticsek közül sokan katonáskodtak. Festetics György dédapja, Pál (1639–1720) részt vett a törökellenes harcokban, s vagyonát részben házasságokkal, részben foglyokkal való kereskedéssel szerezte. Tíz gyermeke közül nyolc érte meg a felnőttkort, de az apa kívánságának megfelelő hivatalnoki pályát csak a legkisebb fiú, Kristóf (1696–1768) választotta. Bátyja, József (1691–1757), az apai példát követte: előbb részt vett III. Károly török háborúiban, majd Mária Terézia trónra lépését követően az osztrák örökösödési háború során emelkedett tábornoki rangra.⁹ Az elődök érvényesülési mintáinak számbavétele azért sem elhanyagolható, mivel azok mindenképpen hatottak Festetics Györgyre, aki apja kívánságára pályáját előbb kamarai hivatalnokként kezdte, majd hirtelen döntéssel katonai szolgálatba állt.¹⁰

A tekintélyes családi vagyon megalapozója nagyapja, az előbb említett Festetics Kristóf volt, aki soproni gimnáziumi tanulmányait követően a nagyszombati egyetemen tanult, majd a vármegyei közigazgatásban vállalt szerepet. 1736-ban a Magyar Királyi Kancellária javaslatára III. Károly kinevezte a Helytartótanács tanácsosai közé. Öt évvel később Mária Terézia királynő aransarkantyús vitézzé ütötte, és jogi felkészültségére való tekintettel *septemvirré* nevezte ki. Sopron és Somogy megyében található birtokait tovább növelve, az 1730-as években 24000 forintért megvásárolta Pethő Zsigmond gróftól keszthelyi részbirtokát, amely utóbb a család legjelentősebb birtokközpontjává vált.¹¹ A kis mezőváros, Keszthely arculata ez időtől fogva változott meg, amikor az új földesúr osztrák és morva építőmestereket, asztalosokat telepített le. A rang, a társadalmi helyzet külső kifejezési formáját szolgálta az általa megkezdett impozáns barokk kastély építése, valamint az utódainak művészet- és tudománypártoló tevékenységéhez szervesen kapcsolódó családi könyvtár létrehozása.¹² Figyelemre méltó módon a gyarapodó könyvállományban már nemcsak vallásos elmélkedések, jogi értekezések kaptak helyet, hanem a 18. század közepétől nagy számban voltak megtalálhatók Voltaire és a felvilágosodás más szerzőinek művei is, így Montesquieu állambölcseleti értekezései. Bécsi könyvkötőktől fennmaradt számlák alapján részben rekonstruálható, hogy egy-egy mű mikor került be a családi könyvtárba. Utóbb fia, Pál, már a felvilágosodás francia és angol klasszikusait olvasta, illetve könyvtára számára beszerezette.¹³

⁹ Szabó D.: i. m. 69–89.

¹⁰ Nádasdy Ferenc gróf mint ezredtulajdonos 1777. június 15-én Zágrábban kelt levelében így írt Festetics Pálnak: „Excellentiádnak becsös levelét kedves fia méltóságos gróf György kezemhez adta, azzal egyetemben vettem Felső Asszonyunk parancsolatját is, melyben ezen ifjú urat különösen ajánlja, vagyon is reménységem, hogy valamint kedves fia excellentiádnak azon igen jó ítéletet, mellyel őfelsége felőle vagyon, szeléd és jámbor erkölcsével, nem különben fáradszorgalmosságával érdemlette, úgy ezen túl is őfelségének felőle való jó vélekedése nem csak meg nem csökkenik, sőt napról napra fog öregbedni ... mivel remélhetem, hogy idő jártával hazánknak érdemes tagja lehet, ... jószándéknak kimenetele függ egyedül attól, ha ő az házamtól idegen nem lévén aztat, amennyire lehet gyakorolni fogja.” MOL Festetics Lt. P 235 108. cs. No. 205 fol. 474.

¹¹ Kovacsics József: Keszthely és környéke. Zala Megye Helytörténeti Lexikona. Bp. 1991. 69–70.

¹² Klempa Károly: A keszthelyi Festetics könyvtár. Keszthely é. n. [1938?] 5–7., Vályi András: Magyarországnak leírása. I–III. Buda 1796–1799. II. 356., Szabó D.: i. m. 113.

¹³ A Festeticsek Voltaire sokoldalú írói munkássága iránti érdeklődésének igazolására néhány példa az egykori családi könyvtár állományából: Abregé de l'histoire universelle, depuis Charlemagne,

A presztízis jellegű magán építkezések folytatása mellett az udvar vonzásában élő Festetics Pál, Keszthely szellemi gyarapodására is gondot fordított, mivel az elemi iskolai oktatás mellett 1772-ben gimnáziumot alapított. A családfelek tehát környezetük és birtokközpontjuk anyagi és szellemi színvonalának emelését egyaránt fontosnak tartották, így érthető módon komoly figyelmet fordítottak gyermekeik nevelésére. Különösen igaz ez Festetics György esetében, aki a rangos nemesi családok szokásainak megfelelően latin, német, történelmi és aritmetikai alapismereteit még családi körben szerezte meg.¹⁴ Nevelője Nagy Jeromos piarista tanár volt, aki nővérét, Festetics Juliannát (1753–1824) is tanította. A nagyapa, Kristóf, egyik levelében úgy jellemezte a fiú tanárát, hogy „jó szerzetes és emberséges tanult egy ember”.¹⁵ Nagy Jeromos utóbb a család könyvtárosaaként tevékenykedett, de élete végéig szoros kapcsolatban állt Festetics Györggyel, aki számos pénzügyi, gazdálkodási tervével kapcsolatban kérte ki tanácsát.¹⁶ Életének ebben a korai szakaszában egyébként szülei közül mindenképpen anyja, Bossányi Julianna gyakorolhatott rá igen komoly hatást, hiszen apját hivatali kötelessége állandóan Bécsbe vagy Pozsonyba szólította.

Az eddigiek alapján azt hihetnénk, hogy a családfő nyelvében és kultúrájában a bécsi minta abszolút követését választotta, igen figyelemreméltó azonban, hogy bár a Festeticsek előmenetelét és vagyoni gyarapodását idegen dinasztia szolgálata tette lehetővé, a családban az érintkezés nyelve mindvégig a magyar volt. Ellentétben más főúri családokkal, nem a francia vagy német

---

jusques a Charles V. 1–2. tom. Londres 1754., Collection compléte des oeuvres de –. 1–17. tom. 1756–1757., Essay sur la poesie, epique. Utrecht 1737., La Henriade. Nouv. ed. 1–2. tom. Amsterdam 1771. Festetics Pál Montesquieu-nek A törvények szelleme című 1764. évi kiadásával rendelkezett legelőször: *Montesquieu, Charles de Secondat: De l'esprit des loix*. I–IV. tom. A Amsterdam et a Leipsick, 1764. Az egykori családi könyvtárban, a mai Helikon Könyvtárban fellelhető kötetben számos lapszéli megjegyzést tett. Jellemző a bevezetőben megjelölt rész, mely a francia szerzőnek magyar nemesi körökben tapasztalható népszerűségére is magyarázattal szolgál: „M. de Montesquieu partit de Vienne pour voir la Hongrie, contreee opulente et fertile, habitée par une nation fiere et genereuse, le fléau de ses tyrans et l'appui de ses souverains.” Uo. I. 20. 1761. júliusában Mária Terézia királynő magyar ügyekben nélkülözhetetlen embere már rendelkezett Montesquieu két meghatározó jelentőségű munkájával, a Perzsa levelekkel és A törvények szellemével. MOL Festetics Lt. P 274 256. cs. fol. 27. Egy hónappal később Voltaire több, közelebbről meg nem jelölt művét kapta vissza a könyvkötőtől: uo. fol. 29. Úgy tűnik, hogy ebben az időben a Bécsben élő magyarok könyveket is kölcsönöztek egymásnak, amint azt egy Festetics részére kiadott „Richtig empfangen. Graf Bethlen” aláírású elismervény is igazol négy könyvről, közte Montesquieu Perzsa levelek c. munkájával valamint Pompadour márkinő életét bemutató művel, azaz: *Histoire du Madame la Marquise de Pompadour*. Londres, 1759. Feltehetően a Bécsben élő, katolizált Bethlen Gábor grófról van szó: uo. fol. 63. Az 1764. június 24-i számla szerint egyébként Festetics Pál Thomas Hobbes több művével is rendelkezett: uo. fol. 34v. További adalékokkal l. *Kurucz Gy.: Irodalmunk „jó embere”* i. m. 19–21.

¹⁴ Festetics György 1755. december 31-én született Ságón, a keresztségben a György, János, Nepomuk, Vince nevet kapta. A keresztszülei Fekete György perszonális, Niczky Anna grófnő, gróf Niczky Kristóf protonotárius és Jankovits Katalin voltak. MOL Festetics Lt. P 235 109. cs. No. 252 fol. 502.

¹⁵ L. Festetics Kristóf és fia levelezését: MOL Festetics Lt. P 245 24. d.

¹⁶ Igen figyelemre méltó, hogy az 1780-as években Nagy Jeromost gazdálkodási, ellenőrzési feladatokkal is megbízta. Festetics Sopron melletti jószágán ugyanis ekkoriban vetettek először pillangósokat, és a gróf egykori nevelőjének adott írásos utasítást, hogy számoljon be az eredményekről. MOL Festetics Lt. P 246 5. cs. 8. fol. 3v.

nyelvet részesítették előnyben. A másik igen jellemző adalék ez idő tájt a családfők megnyilatkozása és magatartása kapcsán, hogy jóllehet Festetics Pál az uralkodónő 1767-ben kibocsátott úrbéri rendeletének kidolgozásában döntő szerepet vállalt, így saját földesúri hatalmát is korlátozta, Mária Terézia politikájának helyességét illetően még egymás között sem adtak hangot kételyeiknek. A felsőbbség elismerése, a dinasztia iránti engedelmesség tehát Festetics György apjának egyik meghatározó életelve lehetett. Megjegyzésre érdemes még, hogy Kristóf többször panaszkodik magas hivatalt viselő fiának a nemesiséget ért „sanyargatás” miatt, de úgy, mintha az valójában nem is az udvar politikájából, s közvetett módon fia tevékenységéből származott volna.¹⁷ Az úrbéri rendeletnek — a királynő szándékaihoz képest — ellentmondásos hatására utalnak a Lajossal, vagyis Pál öccsével folytatott levélváltások, aki egyik levelében arról tudósított, miszerint Somogy és Baranya megyében „A pátenseket publikálják az bírák, de az polgárok nem hiszik, sőt azt mondják, hogy az urak csinálták, Sárdon az földre is hányták ...”¹⁸

Ebből az időből egyébként fennmaradtak azok a levelek, melyekben elszórt utalásokat lehet találni arra nézve, hogy Pál felesége és gyermekei sok időt töltöttek együtt a betegeskedő Festetics Kristóffal. Úgy tűnik, a család ekkorra már elhatározta, hogy a fiú Bécsben fog tanulni a Mária Terézia által alapított *Collegium Theresianum*-ban, hiszen az apa a bécsi neveltetést későbbi hivatali érvényesülése érdekében elengedhetetlennek tartotta. Ennek kapcsán Festetics Kristóf egy alkalommal megjegyezte, hogy „ha Gyuri fog melléd rendőltetni egy nagy hipochondristával és fantasztával több lesz Bécsben.”¹⁹ Ez a megjegyzés mindenesetre arra enged következtetni, hogy a gyermek nem felelt meg bizonyos elvárásoknak.

Tizenhárom éves korától tehát a bécsi intézetben tanult Festetics György, ahol a királynő szándékai szerint a nemes ifjakkól művelt hivatalnokokat képeztek az állam részére.²⁰ A fiatal gróf igen kitartó volt, és rendkívül jó szellemi képességekkel rendelkezett, amint erről bizonyítványai is vallanak.²¹ Nyomtatásban fennmaradt bécsi nyilvános vizsgáinak szövegei pedig arra engednek következtetni, hogy mint leendő hivatalnoknak igen átfogó természettudományos, államigazgatási, filozófiai, jogi, katonai, történelmi, matematikai és nyelvi ismeretekkel kellett rendelkeznie.²² Különösen figyelemre méltóak 1773-ból származó, esszé formájában közölt latin és német nyelvű vizsgái. E gyűjteményes kötet első része egyébként az anyag fizikai tulajdonságait tárgyalja latin nyelven, kitérve többek között az elektromosságra, a mágnesességre, a halmaz-

¹⁷ MOL Festetics Lt. P 245 24. d.

¹⁸ MOL Festetics Lt. P 235 107. cs. No. 74 fol. 483.

¹⁹ MOL Festetics Lt. P 245 24. d. A levelet Festetics Kristóf pár hónappal halála előtt, 1767. október 23-án küldte fiának Szentmiklósról.

²⁰ A *Collegium Theresianum* és a magyar ifjak képzésével kapcsolatban l. *Olga Khavanova*: Elite Education and Politics: Hungarian Nobles at the Viennese Theresianum in the Eighteenth Century. *Sic Itur ad Astra* 12. (2000) 77–90.

²¹ MOL Festetics Lt. P 235 108. cs. No. 169 fol. 357., No. 173 fol. 366., No. 175 fol. 368.

²² Tentamen Publicum ex Logica, Metaphysica, Architectura Civili et Militari ... subibit Illusterrimus Dominus Comes Georgius Festetics de Tolna. Viennae 1772.

állapot-változásra, a gravitációra, az égitestek mozgására. A második rész német nyelvű, és a korabeli ismert állat- és növényvilágot mutatja be, míg a kiadvány harmadik része egy 120 kérdésből álló latin nyelvű irodalomtörténeti tételsort tartalmaz. Ennek alapján Festeticsnek az óperzsa misztikus irodalomtól kezdve, a bibliai szerzőkön és a latin egyházatyákon keresztül minden évszázad irodalmi sajátosságairól számot kellett adnia, de ismernie kellett kora valamennyi híres könyvtárát, továbbá a könyvnyomtatás történetét és technikáját is. A tételsor külön érdekessége, hogy Festeticsnek a kínai, japán és koreai irodalommal kapcsolatos ismereteiről is számot kellett adnia.²³

Bécsben tanára volt többek között Joseph Sonnenfels, az elismert kameeralista szerző, Mária Terézia felvilágosult abszolutista rendszerének egyik szellemi atyja.²⁴ Sonnenfelsnek és egy másik kiemelkedő tanárnak, Karl Anton Martininek a hatása mindenekelőtt a fiatal Festetics Györgynek a család könyvtárától független magánkönyvtárának összetételén mérhető le, ami szintén szélesebb, valóban európai látókör kialakulására vall.²⁵ Sonnenfels egyébként több munkájával, főként filozófiai, pénzügyi, közgazdasági írásokkal képviseltette magát Festetics könyvtárában. Az előítélet nélküli ember című műve mellett külön figyelmet érdemel A haza szeretetéről című írása, melyet a theresianumi tanár Mária Terézia királynőnek ajánlott. Ez utóbbi értekezésében a szerző ókori példaktól saját koráig vizsgálja a problémát, és feltűnő módon Rousseau-nak az Enciklopédiában írt címszavára is hivatkozik.²⁶ Figyelemreméltó, ahogyan egyszerű, de pontos lélektani okát adja annak, hogy miből fakad a patriotizmus, illetve mely tényezők nélkülözhetetlenek a patriotizmus kialakulásához, erősödéséhez, ami lényegében — legalábbis Sonnenfels szerint — az egyéni boldogság és a helyi baráti közösség meglétének vagy nem létének függvénye.²⁷ Karl Anton Martini jogfilozófiai tankönyvei a klasszikus természetjogi gondolkodók meghatározó szerepére engednek következtetni, és ilymó-

²³ *Materia tentaminis publici quod ex anni hujus scholastici praelectionibus in Collegio Regio Theresiano subibit Illustrissimus Dominus Georgius Comes Festetics de Tolna Viennae 1773.*

²⁴ Joseph Sonnenfelsnek ekkor már megjelent első nagy hatású műve: *Der Mann ohne Vorurtheil. I–III.* Wien, 1765. Sonnenfels 1775. augusztus 17-én kiadott bizonyítványa szerint Festetics nemcsak a „Polizey u. Kameralvorlesungen” rendes látogatója volt, hanem az „Ordnungsmässigen Prüfungen von seinem gemachten fortgange” oly kiváló bizonyosságot adott, „dass mit Vorzug in die erste Classe gesetzt zu werden verdienen”. *MOL Festetics Lt. P 235 108. cs. No. 176 fol. 369.*

²⁵ E tanulmány keretei nem teszik lehetővé Festetics említett könyvállományának részletes elemzését. A különleges gyűjtemény átfogó vizsgálatát jelen sorok írójától I. Könyv és főnemesi műveltség: Festetics György magánkönyvtára katonai pályára lépésének kezdetén címmel, mely az *Aetas* 2006. évi 2. számában jelenik meg.

²⁶ Festetics György Sonnenfels alábbi műveivel rendelkezett: *Von der Urbanität der Künstler.* Wien 1761., *Sätze aus der Polizey-, Handlung und Finanz Wissenschaften.* Wien 1769., *Grundsätze der Polizey-, Handlung- und Finanz Wissenschaften. Theil 1–3.* Wien 1770–1776., *Ueber die Liebe des Vaterlandes.* Wien 1771., *Der Mann ohne Vorurtheil. I–III.* Frankfurt u. Leipzig 1773., *Von dem Ursprungen und Wachstum der Handlung.* Wien 1769.

²⁷ „Die kleinen Kreise der Freundschaft, die vertraulichen Innungen des Vergnügens, werden die Pflanzschule des Patriotismus, man liebet sein Vaterland, wie man gute Gesellschaft liebet.” *Sonnenfels J.:* Ueber die ... i. m. 106. A patriotizmus problémájához kapcsolódóan Festetics könyvei között találjuk az alábbi munkát: *Lettres sur l'esprit de patriotisme sur l'idee d'un Roy Patriote.* Edinburgh 1750.

don Festetics világlátására is befolyással volt a Martini hivatkozásaiban előforduló szerzők, így Grotius, Hobbes, Wolff, Thomasius, Pufendorf és követőik munkássága.²⁸ Mindenképpen ezzel magyarázható, hogy Festetics György könyvei között találjuk többek között Hugo Grotiusnak a háborúval és békével kapcsolatos nagy művének egy kései, francia nyelvű kiadását, továbbá Samuel Pufendorf két munkáját, nevezetesen francia, illetve latin nyelven.²⁹

Festetics Pál kívánságára György további kiegészítő tanulmányokat is folytatott. Magyar köz- és államjogi ismeretekre Ürményi József kancelláriai tanácsos, valamint Majláth József kamarai tanácsos oktatta.³⁰ Adam Kollár udvari könyvtáros révén pedig különleges privilégiumban is részesült, Kollár ugyanis megengedte számára, hogy olyan filozófiai, állambölcseleti művekhez is hozzájusson, melyeket a cenzúra igyekezett elzárni a szélesebb olvasóközönség elől.³¹ Sokat elárulnak Festetics György ekkoriban készült feljegyzései, mivel ezek általános közgazdasági érdeklődése mellett, feltűnő módon Montesquieu államelméleti munkássága iránti fogékonyságáról is tanúskodnak.³²

A különböző tárgyak elsajátítása, egyáltalán az elvárások szerinti ideál, megkövetelte több nyelv magas szintű ismeretét. Fiatalkori könyvtára e tekintetben is hűen tükrözi a bécsi évek szellemi hatásait, illetve érdeklődési körének gazdagságát. Festetics még nevelőjétől megtanult németül, latinul és franciául, így e három nyelv elsajátításához szükséges kézikönyvek közül csupán Annibale Antonini háromnyelvű (olasz–latin–francia) kéziszótárával, Francisco Sobrino spanyol–francia szótárával, vagy egy francia szinonima-gyűjteménnyel és Johann Christoph Gottsched német nyelvkönyvével rendelkezett.³³

²⁸ L. főként Martini *De lege naturali positiones in usum auditorii Vindobonensis 1772*-ben Bécsben kiadott művének *De ortu et progressu jurisprudentiae naturalis c. fejezetét*. Festetics egyébként még Martini *De lege naturali exercitationes 1770*. évi bécsi kiadásával is rendelkezett, jóllehet ez a kiadás ma már nincs meg az egykori családi könyvtárban, csak a mű 1800. évi Budán megjelentett hatodik kiadása. Festetics birtokában volt még Martinak egy harmadik műve is: *Carolus Antonius de Martinus: Positiones de jure civitatis in usum auditorii Vindobonensis*. Ed. 2. Vindobonae 1773. Bécsi jogi tanulmányaihoz kapcsolódik könyvtárában egy másik munka is: *Georg Gottlieb Börner: Erläuterung des [ömischen] deutschen Staats Rechts nach Anleitung und Grundsätze*. I–II. Regensburg 1761–1764.

²⁹ *Hugo Grotius: Le droit de la guerre et de la paix*. I–II. Basle 1768., *Samuel L. B. Pufendorf: Suite de l'introduction a l'histoire des principaux etats de l'Europe*. I–IV. Utrecht 1689., *Uő: Jus Naturae et Gentium*. I–II. Frankofurti et Lipsiae 1759. Magától értetődően Burlamaqui munkássága sem volt ismeretlen Festetics előtt, hiszen könyvtárának katalógusa a svájci jogtudós halála után megjelent egyik művét is említi: *Jean Jacques Burlamaqui: Principes du Droit Naturel*. Nouv. éd. Geneve et Copenhague 1762.

³⁰ Ürményi József (1741–1825), később 1806-tól országbíró. Majláth József (1735–1810) kamarai tanácsos, utóbb államminiszter. Első felesége Bossányi Mária volt, Festetics György anyjának unokatestvére. *Nagy I.*: i. m. A–B. 209. Festetics Pálhoz írott levelek: MOL Festetics Lt. P 245 24. d.

³¹ *Szabó D.*: i. m. 200. Adam Kollár Festetics Pálhoz intézett leveleit I. MOL Festetics Lt. P 245 24. d. Adam Kollár személyisége, az udvarhoz és a magyar rendi alkotmányos berendezkedéshez fűződő sajátos viszonya napjainkig vitatott a kutatók körében. *Dümmerth Dezső: Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar–Habsburg viszony tükrében*. Kollár Ádám működése. In: *Írástudók küzdelmei*. Bp. 1987. 215–273.

³² *Szabó D.*: i. m. 201.

³³ *Annibale, Antonini: Dizionario italiano, latino, e francese*. Venezia 1766., *Francisco Sobrino: Dictionario de las lenguas Espanolla y Francesa*. I–II. Brussellas 1734., *Vayrac: Nouvelle grammaire*

Mindemellett a bécsi iskola rendkívüli követelményrendszerét, és így a korban még művelt főnemesi körökben is egyedinek számító nyelvismeret megalapozását tanúsítja két angol nyelvkönyv. Az egyik egy igen korai munka, szerzője Elia Greiffenhahn, míg a másik egy londoni angol nyelvtanár, John King német tanulók számára átdolgozott nyelvkönyve.³⁴

A könyvtár ugyanakkor sokat elárul az ifjú Festetics irodalmi érdeklődéséről, műveltségéről, ízléséről, továbbá személyiségjegyeinek alakulásáról is. Mindenekelőtt feltűnő a fiatal gróf angol irodalom iránti érdeklődése, melyet a kortárs magyar költők is megerősíthettek, hiszen Orczy Lőrinc és Bessenyei György munkásságára egyaránt jelentős hatást gyakoroltak Alexander Pope művei.³⁵ Nem meglepő tehát, hogy könyvtárában Pope számos műve megtalálható volt, részben eredetiben, részben fordításban,³⁶ de nem hiányoztak Festetics könyvtárából Edward Young művei sem, aki a „holdfény és melankólia” irodalmi meghonosítójaként vált népszerűvé a korabeli Európában.³⁷ Young Esti gondolatok című moralizáló ciklusának magyarországi népszerűségét egyébként Kazinczy is megemlíti önéletírásában, megerősítve, hogy ekkoriban művelt magyar nemesi és értelmiségi körökben valóban divat volt Youngot olvasni, jóllehet az angol költő búskomor, a síron túli világot idéző látomásai nem arattak osztatlan sikert.³⁸ Az európai irodalmi divat hatásának tulajdoníthatjuk

---

espagnole. Par M. l'Abbé. Paris 1714. Ez a könyv és Sobrino szótára arra enged következtetni, hogy Festetics spanyolul is tanult. Synonymes françois, Leurs différentes significations, & le choix qu'il en faut pour parler avec justesse. Par M. l'Abbé Girard et Traité de la prosodie françoise, Par M. l'Abbé d'Olivet. Nouv. éd. Francfort 1762., Essai grammatical qui contient en abrégé les parties de l'oraison de remarques sur l'ortographe, sur la prosodie, sur la germanismes, et sur la syntaxe. Vienne 1766., Gottsched, [Johann Christoph]: Kern der deutscher Sprachkunst ... zum Gebrauche der Jugend. 5. Aufl. Leipzig 1766. Érdemes megemlítenünk, hogy Gottsched írt előszót Helvetius De l'esprit című művének német nyelvű kiadásához, amely szintén megtalálható volt Festetics könyvei között. Discurs über den Geist des Menschen. Aus dem französischen übers.v. Johann Christoph Forkert, Vorr. Johann Christoph Gottsched. Leipzig–Liegnitz 1760.

³⁴ *Elia J. Greiffenhahn*: Wohleingerichtete Englische grammatica literatorum, wodurch ein Teutscher, der den Studiis ergeben, ohne grosse Mühe und in kurzer Zeit, zu einer Gründlichen Wissenschaft der überaus nutzbaren Englischen Sprache gelangen kan. (sic) Jena 1741., *Johann König*: Der getreue Englische Wegweiser, oder gründliche Anweisung zur Englischen Sprache für die Deutschen. 8. verb., verm. Aufl. Leipzig 1768. Ez utóbbi nyelvkönyv eredeti címe: The English Guide for Germans: ... first published by John King, Teacher of that Language in London.

³⁵ *Fest Sándor*: Pope és a magyar költők. In: Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig. Szerk. Czigány Lóránt – Korompay H. János. Bp. 2000. 276–289. Itt mindenekelőtt Bessenyei György 1772-ben megjelent Pope fordítására kell gondolnunk, aki Pope téziséét Voltaire nyomán, miszerint „The Proper Study of Mankind is Man” ő közvetítette először magyar nyelven.

³⁶ *Pope, [Alexander]*: Oeuvres diverses de ... Vienne 1761., *Uő*: The Poetical Works. vols. 1–4. Edinburgh 1773.

³⁷ Festetics könyvtára Edward Young következő műveit tartalmazta: Poems on Several Occasions. Edinburgh 1773., The Works. vols. 1–4. London 1774.

³⁸ *Kazinczy Ferenc*: Pályám emlékezete. Szerk. Váczy János. Bp. 1903. 260. Orczy Lőrinc id. Pézeli Józsefnek írott egyik levelében így int: „Nem merem mindazt kimondani, amit gondolok, de félek, hogy a mi melankólikus szerzőnket a magyar közönség nem fogja híréhez méltóan fogadni és meglehet, hogy csupán néhány hetvenéves tudós és vidéki lelkész breviáriumát fogja díszíteni és tiszteletreméltó matrónák keze közt fog meghalni, a mi hiusággal teli és mégis kellemes világunktól megvetve.” Az eredetileg francia nyelvű levelet magyar fordítással közreadva I. Magyar leveleskönyv. I–II. Szerk. Balogh József – Tóth László. Kiad. H. Balázs Éva. Bp. 2000. I. 490.

még, hogy a prózai munkák között Laurence Sterne Szentimentális utazás című könyve szintén hatással volt rá, de az angol szerző még négy másik alkotását is megvette, beleértve a ma is egyedi műnek tekinthető *Tristram Shandyt*.³⁹ Sterne emblemikus figurája, Yorick, azonosulási, viselkedési mintát is jelenthetett számára, hiszen amikor Lipcsében 1777-ben meglátogatta a hatvan éves Bél Károlyt, a tudós tanár későbbi levelében úgy utalt Yorickra, vagyis Sterne-re, mint a fiatal Festetics György barátjára.⁴⁰ Hogy Bél megállapítása a fiatal gróf esetében valóban érzelmes, ám ironiával átítatott yoricki lelkületre vall, annak igazolását adja Festetics könyvtárának egyik darabja, egy Lipcsében 1770-ben *Beiträge zur geheimen Geschichte des menschlichen Verstandes und Herzens*. Aus dem Archiven der Natur gezogen címmel megjelent munka. A névtelen szerző egyik megállapítását, miszerint a jó lelkületű jellemvonások kialakítása során a nevelés elengedhetetlen része a vicc és a humor, Festetics maga is bejelölte a könyvben.⁴¹

A fiatal Festetics különleges műveltsége, világlátása, a felvilágosodás eszmeiségéhez való kötődése mindamellet a kortársakkal folytatott levelezéséből is kiviláglik. Jellemző, hogy az 1770-es évek végén Pászthory Sándor kancelláriai tanácsossal folytatott levélváltása alkalmával, a későbbi fiumei kormányzó, magyarul válaszolt Festetics Györgynek, mondván, hogy a gróf francia nyelvtudásával nem vetélkedhet. Pászthory levele azonban más szempontból érdemel figyelmet, mivel úgy ír Festeticsről, mint aki elismerten felkészült, és remélhetőleg hazájának egykoron majd nagy szolgálatokat fog tenni. E megjegyzés hátteréhez tudnunk kell, hogy a szellem, az egyéni érdem, nem pedig a származás jogán elfoglalt társadalmi megbecsülés befolyásolta, és ezen túlmenően a közjó szolgálatának gondolata hatotta át a kor felvilágosult bécsi udvari értelmiségét. Pászthory Sándor 1779. június 15-én kelt levelében pontosan Claude Adrien Helvetiusra hivatkozik, aki *De l'esprit* című 1758-ban megjelentetett művével igen nagy hatást gyakorolt korára. Két fiatal magyar levelezésében részben így lelhető meg annak magyarázata, hogy a közjó szolgálatának programja, mely később Festetics György egész életében nyomon követhető, milyen szellemi gyökerekre vezethető vissza.⁴² A „közjó”, a *salus publica* fogalmának mélyebb

³⁹ A Sentimental Journey through France and Italy by Mr. Yorick. vol. 1. New Ed. n.d., *Laurenz Sterne*: Predigten. I-II. Zürich 1773., *Lorenz Sterne's Briefe an seine vertrauteste Freunde...* Hrsg. von seiner Tochter, Madame Medalle. Leipzig 1776., *Letters from Yorick to Eliza*. Altenburgh 1776., *Laurence Sterne: The Life and Opinions of Tristram Shandy*. Vols. 1-2. London é. n.

⁴⁰ Bél 1777. május 17-én Lipcsében kelt levelében így ír: „Dass Yorick (sic), oder noch seinem eigenem Nahmen, Lorenz Sterne, Ihr Freund ist, bester Graf, daran habe ich keinen Augenblick gezweifelt...” MOL Festetics Lt. P 235 108. cs. No. 190 fol. 413.

⁴¹ „...diesem Kinde meines Geistes wenigstens allen den Verstand, Witz und guten Humor, und alle die Entdeckung, Gutherzigkeit, und Wohlgesinntheit, womit mich der Himmel bey meiner Versendung in diese Unterwelt auszusteuren für gut befunden hat, so freygebig mitzuthellen als die Klugheit, *(welche will, dass ein Vater auch noch etwas für sich selbst behalten solle) nur immer gestatten konnte.” A német szövegben angolul jelenik meg a Sterne-t jellemző kiszólás: „Yorick – alas, poor Yorick” i. m. 194.

⁴² MOL Festetics Lt. P 246 l. cs. fol. 455 Pászthory Sándor (1749–1799) kancelláriai tanácsos, későbbi fiumei kormányzó. Pászthory a Tökéletes egyesüléshez elnevezésű páholy tagja tagja volt. *Abafi Lajos: A szabadkőműveltség története Magyarországon*. Bp. 1900. 44.

és összetettebb jelentésével legtöbbször tehát itt, Bécsben ismerkedtek meg, de világlátásukat a kibontakozó szabadkőműves mozgalom is befolyásolta. Hangsúlyoznunk kell azonban azt is, hogy a bécsi udvar gondolkodásmódja is változott, hiszen az új eszmék beáramlását és elfogadtatását nagyban elősegítette az a tény, hogy korábban az uralkodónő férje, Lotharingiai Ferenc is páholytaggá vált. A korból egyébként fennmaradt Festeticsnek az Igaz egyetértés (*Zur wahren Eintracht*) elnevezésű páholy gyűlésén elmondott beszéde, amelynek címlapjára utóbb saját kezűleg rajzolta fel azonosítójegyet, illetve írta fel páholybeli nevét.⁴³

A bécsi iskolai évek végül abból a szempontból is meghatározóak voltak Festetics György számára, hogy igen sok felvilágosult főnemessel kapcsolatba került. Többek között ekkor kötött barátságot Széchényi Ferenc gróffal, aki Festetics nővérét, Juliannát vette feleségül. Nem formális rokoni kapcsolatról volt szó közöttük, hanem két olyan fiatalember barátságáról, akik tudatosan készültek közhivatali teendőik ellátására. Érthető módon mindketten nagy reményeket fűztek a trónörökös II. Józsefhez, akit Festetics még egy keszthelyi katonai díszszemle alkalmával ismert meg.⁴⁴ Jóllehet a két főnemes életpályája eltérően alakult, a közös motívum (a magyar művelődés évtizedeken át vállalt céltudatos támogatása) sajátosan megkülönbözteti őket a magyar főnemesség többi tagjától. Ebben a tekintetben Festetics felelősségérzetének korai példaként említhető, hogy a fiatal gróf a keszthelyi gimnázium évvizsgálójának már ekkor is megjelent, amint arról az egykori keszthelyi diák, a történész Fejér György önéletírása is tanúskodik.⁴⁵

Eszmények és konfliktusok

A *Theresianum* elvégzése után apja akaratának megfelelően Festetics György kamarai szolgálatba lépett, és a pesti pénzügyigazgatóságnál töltötte rövid gyakornoki idejét. Itt azonban igen ellenségesek voltak vele szemben, ami valószínűleg inkább apjának szólt, hiszen Pesten joggal vélhették, hogy a királynő egyik bizalmasának, a kamarai alelnök fiának jelenléte, csakis az apa pozíciójának és nem a fiú tényleges érdemének tulajdonítható.⁴⁶ Ezután nem sokkal az uralkodónő kinevezte fizetés nélküli számfőlötti tanácsosnak a horvát királyi tanácshoz; a kinevezési okirat egyaránt utalt személyes és családja érdemeire.⁴⁷ Zágrábi hivatalnokoskodása során egyébként közvetlenül kapcsolatba

⁴³ Versammlungsrede der R. C. des alten Systems h.n. I-XVI., melyet Festetics Helikon testvér néven szignált. A nyomtatvány ma is megtalálható az egykori családi könyvtárban. Az anyag előkezelésével és értelmezésével kapcsolatban l. *Tóth I.*: A keszthelyi Helikon nevének eredete i. m.

⁴⁴ *Klempa Károly*: II. József Keszthelyen. Keszthely é. n.

⁴⁵ „Méltóságos gróf Festetics Pálné, született Bossányi, a később oly híressé vált György fiával iskolánkba jött s nyilvános vizsgálatunkat szerencsétlenné tette jelenlétével.” Adatok Zala megye történetéhez. Szerk., kiad. Bátorfi Lajos. Nagy-Kanizsa 4. (1876) 203.

⁴⁶ A fiatal Festetics 1776. augusztus 15-i levelében említi, hogy apjának rengeteg ellensége van Pesten, s szeretne „ezen Oroszleányok gödréből mentül előbb becsülettel” megmenekülni. Magyar levelestár i. m. I. 427.

⁴⁷ *Szabó D.*: i. m. 203–204. Festetics kinevezése 1777. április 11-én kelt. MOL Festetics Lt. P 235 108. cs. No. 187 fol. 408. A kinevező okiratot Klobusiczky Antal titkár ellenjegyezte.

került Skerlecz Miklós báni tanácsossal, aki utóbb igen figyelemre méltó elabrárumokban mutatott rá a bécsi udvar Magyarországra nézve oly hátrányos gazdaságpolitikájára.⁴⁸ Festetics Györgyöt természetesen itt is apja ajánlása segítette, amint ezt Skerlecz és Festetics Pál levélváltása is megerősít,⁴⁹ de megkockáztathatjuk azt a feltevést is, hogy Skerlecz és a fiatal gróf viszonya meghaladta a formális kollégialis szintet, s a napi ügyeken kívül számos dologról szót váltottak. Mindenekelőtt erre vall az, hogy egymásnak könyveket adtak, sőt Skerlecz magyar irodalom iránti érdeklődésére is találunk igazolást. Festetics magánkönyvtárának katalógusában ugyanis ekkor bukkan fel egy Gyöngyösi István műveit tartalmazó gyűjteményes kötet, melyben Skerlecz *ex librise* található.⁵⁰

Érthető módon azonban a monoton fegyelem és a kamarai aktatologatás a valóban rendkívüli műveltségű fiatalember számára kevés örömet rejtett magában. Nádasdy Ferenc gróf 1778. július 27-én Varasdról írott leveléből tudjuk, hogy Festetics hirtelen elhatározással addigi pályájának feladása és a katonai szolgálat mellett döntött. Bár Nádasdy finoman megpróbálta lebeszélni döntéséről, egyúttal örömét fejezte ki, hogy huszárezrede „ilyen érdemes taggal szaporíttatik”.⁵¹ Nádasdy szavait semmiképpen sem tekinthetjük formális, udvarias megnyilatkozásnak, hiszen az ekkor huszonhárom éves Festetics hadászati, hadmérnöki ismereteket is elsajátított a *Theresianumban*, tehát nem volt számára ismeretlen a hadsereg világa.⁵² Mégis, ha egy komoly előmenetellel ke-

⁴⁸ Skerlecz műveit magyarul l. *Berényi Pál*: Skerlecz Miklós báró művei. Bp. 1914.

⁴⁹ MOL Festetics Lt. P 235 108. cs. No. 193 fol. 417.

⁵⁰ MOL Festetics Lt. P 274 246. cs. fol. 548.

⁵¹ MOL Festetics Lt. P 246 1. cs. fol. 430. Érdemes figyelni a nyelvhasználatra, hiszen Nádasdy 1778. március 18-i levelében, melyben egyáltalán nem kecsegteti Festeticset gyors előmenetellel, rögtön az első mondatban mentegetőzik, hogy németül ír Festeticsnek: „Dass ich dero Schreiben von^o 14. dieses Teutsch beantworthe, nehmen sie mir nicht übl ...” MOL Festetics Lt. P 235 108. cs. No. 197 fol. 440.

⁵² A fiatal Festetics könyvtárában fellelhető szakkönyvek katonai ismereteire, illetve *theresianumi* képzésére is utalnak: *J[ean] Izzo*: *Elemens de l'architecture militaire à l'usage de cavaliers du Collège Royal Thérésien* par -. Nouv. éd. corr. augm. par l'auteur, et traduit du latin en françois... Vienne 1772, Ugyanezen szerzőtől egy másik tankönyv: *Elemens de l'architecture civile à l'usage de cavaliers du Collège Royal Thérésien* par -. Nouv. éd. corr. augm. par l'auteur, et traduit du latin en françois... Vienne 1772. További kiegészítő ismeretekkel szolgált Festetics számára: *Bernard Forest de Belidor*: *La Science des Ingenieurs dans la conduite des travaux de fortification et d'architecture civile*. La Haye 1754. Festetics György e tárgyából tett *theresianumi* vizsgálja szintén szerepel katalógusában: *Tentamen Publicum ex Logica, Metaphysica, Architectura Civili et Militari ... subibit Illustrissimus Dominus Comes Georgius Festetics de Tolna*. Viennae 1772., L. még: *Traite de la tactique ou methode artificiale par l'ordinance des troupes*. Vienne 1769., *Marquis [Antoine de Pas] de Feuquire*: *Memoires de -*. Contentans ses Maximes sur la Guerre et L'Application des Exemples aux Maximes... tom. 1-4. Amsterdam 1751. Ez utóbbi munka 1750. évi londoni kiadása is Festetics birtokában volt. További figyelemreméltó munkák: *La Cointe*: *Commentaires sur la retraite des dix-mille de Xénophone ou nouveau traité de la guerre*. A l'usage des jeunes officiers. tom. 1-2. Paris 1766., *G[eorg] R[udolph] Faesch*: *Regles et principes de l'art et la guerre des meilleurs auteurs qui ont écrit sur cette science recuillis par -*. tom. 1-2. Leipzig 1771., *Quincy, de*: *Ausführliche und in Fünff Theilen abgehandelte Kriegs-Kunst in sich enthaltend Nothwendige Unterweisungen und Grund-Regeln ... so wohl auch bey Belagerungen und Feldschlachten, als auch Marschen ... wohl zu gebrauchen, Nebst einer Beschreibung den Artillerie-Dienst, Minir-Wissenschaft ... übers. von Georg Christoph Jäger*. Nürnberg 1745. A fordító ezt a munkát Seckendorf tábornagnak ajánlotta.

csegtető pálya elhagyása mellett dönt egy fiatalember a háttérben egyéb megfontolásokat is feltételezhetünk. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha Festetics lépésének hátterében az apja árnyékából való kitörés szándékát is feltételezzük. A katonai pálya, — mint azt fentebb már láthattuk — a családi tradícióknak megfelelt, viszont apja az elsőszülött fiú lázadását látta e fordulatban.⁵³ Jóllehet Festetics Pál utóbb minden befolyását latba vetette, hogy segítsen a fiú előmenetelében, de leveleiben folyton ostromozta, és ha aggódó szeretettel is írt neki, előfordult, hogy „háládatlan, rossz erkölcsű embernek” nevezte fiát.⁵⁴ Festetics György egyik apjához írott francia nyelvű levelének fogalmazványában viszont ezt olvashatjuk: „Ismerem a gyengeségeimet, amelyek engem megakadályoznak abban, hogy az ön jótéteményeit viszonzzam, és tanúbizonyságát adjam hálám kifejezésének, de azon vagyok, hogy kiérdemeljem azt a nevet, hogy az ön háládatlan fia.”⁵⁵ Festetics Pál megbocsátani soha nem tudott fiának, akit utóbb még végrendeletéből is ki akart zárni, amint erről Festetics Györgynek Széchényi Ferenchez írott 1782. június 26-án kelt levele oly érzékletesen tájékoztat.⁵⁶ Mindamellet a fiú apjával szembeni sértődöttségét, neheztelését józanabb megvilágításba helyezi sógorának, Széchényi Ferencnek egy későbbi levele, melyben Festeticsnek őszintén kimondta, hogy apja segítsége nélkül sem tanácsos, sem kamarás, sem pedig kapitány nem lett volna. Az apa és fia közötti távrolról sem harmonikus viszonyt illusztrálja Széchényi azzal is, hogy német nyelvű levelében magyarul idézi Festetics Pált, aki a halálos ágyán is felemlegette „szerencsétlen fiannak átkozott levelei”-t.⁵⁷

Nem lehet kétséges, hogy apja fenntartásai fia katonai pályára lépését illetően hamar beigazolódtak. A látványos előmenetelbe vetett remény nemsokára szertefoszlott, mivel a II. Frigyeszel vívott bajor örökösödési háború hamar véget ért, és anélkül hogy ténylegesen ki tudta volna tüntetni magát, csupán főhadnagyi rangig jutott. Ezután Festetics áthelyezését kérte a Barco huszárezredbe, ahol éppen üres volt egy másodkapitányi hely.⁵⁸ Ez a lépés sem bizonyult azonban különösebben szerencsésnek, mivel távoli, nevezetesen galíciai szolgálatba került. Életének ezen időszakáról egyébként sógorához és barátjához, Széchényi Ferenchez írott levelei vallanak leginkább. A levelek mindegyikéből

⁵³ Jellemző mondat Festeticsnek Széchényi Ferenchez írott leveléből, melyben a családi tanács összeülése utal: „Der grosse Divan wird Morgen über acht Tage zu Keszthely gehalten werden.” MOL Széchényi család levéltára (a továbbiakban Széchényi Lt.) P 623 25. cs. 48. fol. 411.

⁵⁴ MOL Festetics Lt. P 235 109. cs. No. 38 fol. 110. Az előléptetési lehetőségeket Festetics György mindig hosszasan taglalta apjához írott leveleiben. L. Zbarasból 1781. december 10-én kelt levelét: Magyar leveleskönyv: i. m. I. 428–431.

⁵⁵ MOL Festetics Lt. P 245 24. d. „Je suis bien confondu de ma foiblesse, qui m’em, peche de vous rendre une partie de vos bien faits, et de vous temoigner ma reconnaissance, mais pourtant je medonnerai de la peine, pour meriter toujours le nom de votre indigne fils.”

⁵⁶ MOL Széchényi Lt. P 623 25. cs. 48. fol. 431.

⁵⁷ MOL Festetics Lt. P 235 108. cs. No. 198. fol. 448. „dein Herz muss es dir sagen, aber sicher ist dass du weder Consiliair in Croaten, noch Kammerher, /den es wirkte blos deine Mutter durch mich/ aber auch nicht Rittmeister wärest. Und dann /verzeyhe dass ich dich gar nicht schone/ vergessest du die unglückliche Sammlung deiner Briefe, die dein Vatter in seinem Sterbebette so empfindlich für dich betittelte? – Szerencsétlen fiannak átkozott levelei [sic].”

⁵⁸ Festetics szolgálati minősítését az áthelyezéshez Szörényi József, a Nádasy huszárezred ezredese készítette el. MOL Festetics Lt. P 235 108. cs. No. 216 fol. 495.

kiolvasható sorsával való elégedetlensége, nyugtalansága és tépelődése.⁵⁹ Ennek oka egyrészt döntésének helyességébe vetett hitének megingására és a katonai szolgálat igen sokszor tétlenséggel párosuló monotonitására,⁶⁰ másrészt állandóan visszatérő motívumként, az anyagi gondokkal való küszködésre vezethető vissza. Ez utóbbi nem különösebben költekező életmódjának tulajdonítható, hanem sokkal inkább a család öröklött adósságaiból következett. A mintegy százezer holdra tehető családi birtok legnagyobb részét vásárlással, illetve pereskedéssel szerezték az elődök. Egy-egy család férfiágának kihalása után ugyanis a kincstárra visszaszálló birtokot királyi adomány címén meg lehetett szerezni, ha a felbecslést követően a megfelelő összeget az illető nemes családfő befizette a kincstárba. A birtokszerzés ilyen módja valóban az udvar kegyétől függött, viszont a vásárláshoz felvett kamatokkal terhelt összegek évtizedekig terhelték a birtokosokat. A 18. század végére a magyar főnemesség és köznemesség teljesen eladósodott, bár kapcsolatai révén — legalábbis ekkor még — az előbbi könnyebben tudott némi hitelhez jutni.⁶¹ Szinte mindenki tartozott mindenkinek. Megfelelően illusztrálja ezt Festetics Györgynek egy későbbi, 1787. május 13-án kelt levele, melynek értelmében mások, akik neki tartoztak, az adott időszakban 8245 forint 12 krajcárt törlesztettek, neki viszont 34000 forintot kellett megadnia június végéig. Egyedül Cziráky grófnak 30000 forinttal tartozott.⁶²

Az anyagi kényszer magánéletét is döntően befolyásolta, nem csekély érzelmi, morális problémát okozva számára. Apja döntését ugyanis, hogy házasodjon meg, melyet valóban a család anyagi helyzete motivált, igen nehezen fogadta. 1782 elején így írt Széchényinek: „Apám házában reformokra gondolkodik, melyek Necker francia pénzügyminiszternek is szegyenére válnának.”⁶³ E megjegyzés egyébként azért is érdekes, mert jelzi, hogy a két felvilágosult magyar főnemes mennyire figyelemmel követte az európai politikát, s különösen felkeltette érdeklődésüket a Bourbon abszolutizmus válsága. Ugyanebben a levélben Sir Nathaniel Wraxall angol parlamenti képviselő felszólalására hívja fel Széchényi figyelmét, melynek ismertetését a *Courier de l'Europe*-ban olvasta.⁶⁴

⁵⁹ MOL Széchényi Lt. P 623 25. cs. 48. fol. 439–443v., 450–451.

⁶⁰ Helyőrségi szolgálata idején keletkezett jegyzetei, naplótöredéke is azt mutatja, hogy a legszerteágazóbb témákkal kapcsolatos gondolatokkal próbálta lekötni magát. Magyar, latin, német közmondások, alkalmi versek papírra vetésével foglalkozott, de a kamara éves bevételeiről ugyanúgy készített kalkulációt, mint ahogy Pompadour márkinő francia udvarbeli befolyása is érdekelte. MOL Festetics Lt. P 246 5. cs. 8. fol. 82–89v. Érdemes megemlítenünk, hogy a korban a nemi betegségek gyógyítása iránti érdeklődés magától értetődőnek számított, így ezzel magyarázhatjuk Festetics egyik feljegyzését: „*Lobelia* est une plante en Amerique dont les sauvages se servent contre toutes les maladies véneriennes.” uo. fol. 88.

⁶¹ A korszak főnemesi adósságainak, hitelügyleteinek vizsgálatához l. *Bakács István*: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században. Bp. 1965.

⁶² MOL Festetics Lt. P 246 5. cs. fol. 30. Festetics pénzügyeinek átfogó vizsgálatához l. *Kurucz Gy.*: Adósság, hitel, törlesztés i. m.

⁶³ MOL Széchényi Lt. P 623 25. cs. 48. fol. 413 „In meinem Vaters Hause, denket man an reformen, der Necker französischer Finanz Minister wird zu Schande... Familie, Zukunft, diesen lehren Wörtern soll man ihn sauer werden lassen, sorget nicht Gott gleich für alle?”

⁶⁴ Sir Nathaniel Wraxall (1751–1831), Hinton, Wiltshire, képviselője a brit parlamentben 1780–1794 között.

Az apa által kiszemelt menyasszony Sallér Judit, Sallér István nádori ítélőmester leánya volt, akiről bár nem maradt fenn portré, Festetics György szép nőnek írt le. Apja mindenesetre 400000 forintos hozományra számított, melytől egyértelműen a család anyagi helyzetének javulását várta. Természetesen Festetics Györgynek e tervvel kapcsolatban fenntartásai voltak, de végülis úgy döntött, hogy a családi béke érdekében elveszi a kiszemelt menyasszonyt.⁶⁵ Nővéréhez, Széchényi Ferencnéhez írott levelében azonban nem tudta palástolni apja iránti keserűségét, aki a házasságkötés és öröksége ügyét összekapcsolva egyszerűen zsarolta fiát.⁶⁶ Belső konfliktusában akár magyar és európai irodalmi analógiákat is találhatott, midőn a kötelesség és a boldogsága közötti választással szembesült. A korban hasonló dilemmákat szólaltattak meg a bécsi környezetben magyar nyelven alkotó testőrírók,⁶⁷ és hogy Festetics saját sorsát valóban irodalmi analógiákkal hozta összefüggésbe, arra példa 1782. június 26-án kelt Széchényi Ferenchez írott levele, melyben Carlo Goldoni egyik színdarabjára utalva jellemzi helyzetét.⁶⁸

A házasságkötéssel remélt hozomány egyébként alig enyhített gondjain. Apja 1782 tavaszán bekövetkezett halála után ugyanis a hitbizomány egyben tartása mellett döntött, és vállalta, hogy Imre és János öccsének egyenként 200-200000 forintot fizet, lánytestvéreinek pedig 20-20000 forintot. Az öröklött adósságok vállalásával, továbbá a testvéreivel szemben fennálló kötelezettségekkel együtt Festetics passzívái roppant összeget, 1150000 forintot tettek ki.⁶⁹ Ilyen körülmények között a katonai szolgálat különösen nagy terhet jelentett a birtokai egyben tartásán és jövedelmezőbbé tételén fáradozó Festetics számára, akinek szolgálati helye 1782 után főleg Magyarország déli részén volt, de innen legalább gyakran utazhatott haza családjához, ahol a gazdálkodás felügyeletét tekintve egyedül apósára támaszkodhatott.⁷⁰ Felesége többnyire követte Festeticset szolgálati helyére, s csak a terhességek idején tartózkodott Bécsben vagy valamelyik családi birtokközpontban.⁷¹ Első gyermekük, László 1785-ben született, majd kétéves időközönként még három leány, Szidónia, Julianna és Vik-

⁶⁵ Festetics György özvegyi tartásra „ha történet szerint Isten ő Szent Felsége maga öröktől elrendelt titkos tetszéséből magamat fent írt kedves jegyesemtől elébb ezen tündér világból kiszólitána”, 6000 forintot rendelt, möringul pedig 12000 forintot kötött le. A Haditanácsnál 6000 forintnyi kauciót helyezett letétbe. MOL Festetics Lt. P 235 109. cs. No. 263 fol. 151–153., No. 264 fol. 155.

⁶⁶ MOL Széchényi Lt. P 623 25. cs. 48. fol. 421 „Indessen will ich diesen Augenblick benutzen um durch solche arrangemens einen ewigen Frieden in der Familie zu stiften.” Sallér István válaszát a lánykérésre l. MOL Festetics Lt. P 246 5. cs. fol. 531.

⁶⁷ *Bíró Ferenc*: A felvilágosodás korának magyar irodalma. Bp. 1995. 103.

⁶⁸ MOL Széchényi Lt. P 623 25. cs. 48. fol. 431v.

⁶⁹ *Kurucz Gy.*: Adósság, hitel, törlesztés i. m. 545–546.

⁷⁰ MOL Festetics Lt. P 246 5. cs. 8. fol. 20v. Egyetlen levélmásolati könyv töredéke maradt fenn, ami bizonyára nem véletlen, különösen, ha figyelembe vesszük Festetics életének 1790 utáni alakulását, a köznemesi rendi törekvésekkel való közösségvállalását, illetve a ferenci abszolutizmus erősödését. Ez az 1780-as évekből származó, hivatkozott irategyüttes azonban sokat elárul birtokainak adminisztrációjáról, a saját maga által kidolgozott és utasításba adott nyilvántartási rendszerekről, gazdálkodási újításokról.

⁷¹ L. Sallér Juditnak a táborhelyekről írt leveleket nyomtatásban: Magyar leveleskönyv I. i. m. 433–435.

tória. Festetics és Sallér Judit levelezéséből alig néhány levél maradt fenn fiatal éveikből, de mindenképpen megállapítható, hogy házasságukban a szerelemnek nem nagyon találjuk nyomát. Érdekes módon levelezésük 1790 előtt, főleg német nyelvű volt, míg későbbi magyar nyelvű leveleit „Drága” vagy „Szerelmes Angyalom” megszólítással kezdi, stílusa visszafogott, mindig tárgyyszerű, bár ebben az is szerepet játszhatott, hogy a postát a titkosrendőrség bármikor ellenőrizhette.⁷²

Házasságkötésük első éveitől kezdve leveleik állandó témája az adósságok kezelése, kinek mennyivel tartoznak, a feleségnek kivel kell kapcsolatba lépnie, mikor, mennyit kell törlesztenie.⁷³ A társasági életre, illetve Festetics György közéleti tevékenységére, olvasmányokra vonatkozóan egyáltalán nem találunk utalást egymáshoz intézett írásaikban. Ennek magyarázata vagy az, hogy Sallér Judit teljesen érzéketlen volt mindaz iránt, ami férje számára fontos volt, vagy pedig még a magánélet szintjén is tartania kellett Festeticsnek attól, hogy levelei illetéktelen kezekbe juthatnak. Tény, hogy idővel annyira eltávolodtak egymástól, hogy felesége elköltözött Keszthelyről, és halálukig formális diszpenzáció nélkül különváltan éltek. Kettejük további viszonyáról, és Festetics György jelleméről azonban igen sokat elárul magyar nyelvű válási egyezségük, amely 1805. április 15-én kelt Bécsben.⁷⁴

Érdemes a szöveggel némileg részletesebben is foglalkozni, mert megfogalmazása, morális tartalma, a ma emberének is hordozhat üzenetet, méghozzá egy olyan korból, amikor a férfi társadalmi helyzeténél fogva, illetve az elfogadott értékrend alapján a nőt bármikor kiszolgáltatott helyzetbe kényszeríthette. A bevezető rész mindenekelőtt leszögezi, „hogy gyermekeink, az mennyire lehet legkevesebb csorbulást ezen elválásunk által szenvedjenek, csak úgy érhetjük el, ha elsőben is minden alkalmatosság elkerültetik, mely által háborgás, pörlekedés vagy szemrehányás az elkeseredett szívek között szokott visszavonás és két ellenkező akarat által támadhatna, mert így az gyermekek között az szüleiktől való függés, és az cselédek között a hívség és engedelmség megtántorodna.” E bevezetést követően a felek hangsúlyozták a tiszta erkölcsű keresztény élet fontosságát, és leszögezték, hogy nem kényszerítik egymást az együtt lakásra, egymás anyagi ügyeibe nem avatkoznak, s legfőképpen egymásról rosszat nem mondanak. Ha pedig valamilyen társadalmi kötelezettség folytán mégis együtt kellene megjelenniük egymás házában, úgy az illető fél anélkül, hogy bármibe is beavatkozna, „csak kellemetes vendéget fog játszani.” Festetics György ezenkívül teljes anyagi felelősséget vállalt a gyermekek neveltetéséért, lányaik ki-

⁷² Festetics nővéréhez, Júliához igen sokszor érzelemgazdagabb, választékosabb fogalmazású levelet intézett. Néhány jellemző sor a családi egyezség tárgyalásának időszakából: „Ich embrassire Dich zärtlichst Schwester, und danke, dass in deinen Händen die Ruhe von unsern Nachkommenschaft zum Theile ablanget, dein Nahme soll nicht nur in meinem Herten eingesetzt werden, sondern ich will dieser anderken, von Hertz zu Hertz, durch Generationen fortpflanzen machen...” Egy Széchényi Ferenchez írott másik levelében, melyben megköszöni, hogy Júliát Keszthelyre küldte, így ír: „Sie soll meine Trösterinn, Mittlerinn, Leiterinn, (sic) Freundin, und Schwester seyn.” MOL Széchényi Lt. P 623 25. cs. 48. fol. 433v., 438.

⁷³ MOL Fest Lt. P 247 1. és 3. cs.

⁷⁴ MOL Festetics Lt. P 247 1. cs. fol. 15.

házasításáért. Későbbi viszonyukat jellemzi az is, hogy mikor évekkal később, Sallér Judit kétségbeesett levélben kereste fel, mert tisztjei rossz gazdálkodása következtében súlyos adósságokba keveredett, Festetics György sietett megnyugtítani, hogy megfelelően képzett tiszteket küld majd birtokaira zilált anyagi helyzetének mielőbbi rendezése érdekében.⁷⁵

Mindazonáltal az 1780-as évek nemcsak Festetics György magánéletében, hanem az ország egésze számára is mélyreható változásokat hoztak. A felvilágosult nemesség és értelmiség fokozatosan kezdte belátni, hogy II. József politikája, a közjó szolgálatának hirdetése mellett valójában az egységes monarchia megteremtésére irányul, amely az ország tartós gazdasági kiszolgáltatottságát és még meglévő rendi, közjogi különállásának felszámolását eredményezheti. Pedig a császár kezdetben komoly támogatásra számíthatott Magyarországon. Széchényi Ferenc, Teleki Sámuel, Batthyány Alajos és más felvilágosult főnemese, továbbá felvilágosult hivatalnokok és a korabeli értelmiség legkiválóbb tagjait tudhatta maga mögött. A birtokgazdálkodásban alacsony hatékonysággal, pénzhiánnyal, valamint kedvezőtlen értékesítési viszonyokkal küszködő magyar nemesség viszont az uralkodó által elrendelt összeírásban adómentes státusának megszüntetésére irányuló szándékot látott.⁷⁶ Szily János szombathelyi püspök 1786. február 14-én kelt levelében így írt Festetics Györgynek: „Itten is nagy híre vagyon egész országunk kimérésének és a nemesség contribúciójának. Hallom, hogy a Magyar Kancelláriánál a Donáti és Hadrovich referendárius urak a contributionális comissióhoz, mely Ausztriába[n] két esztendő előtt rendeltetett, tanulni járnak.”⁷⁷ Az adózás Festetics számára is beláthatatlan következményekkel járt volna, s mint egykori hivatalnok természetesen ő maga sem táplált illúziókat. 1787. április 14-én így írt vasvári tiszttartójának: „Nem arra kél az dolog, hogy sok szántó föld veszteséget neveltessék, hanem hogy a szántó föld, amely méveltetik, az költséget megfizesse, tehát [...] vegye kegyelmed számban a robotot, és reá tett költséget micsoda nagy kárt nem kelletik mellette vallani, főképpen most, ahol az *contributio* reánk jön.”⁷⁸

1786-tól Festetics György már a magyar nemesi testőrségnél szolgált Bécsben. Mint Széchényihez írott leveléből kiderül, ennek a lépésének az volt a célja, hogy a hadseregtől távol tarthassa magát, hiszen a távoli helyőrségi szolgálatok miatt nem tudott birtokaival törődni. Egy ideig a katonáskodástól való megváltás gondolata is foglalkoztatta, legalábbis erre vall, hogy sógorát felkérte, ajánlja személyét Pálffy Károly alkancellár figyelmébe.⁷⁹ A bécsi szolgálat min-

⁷⁵ MOL Festetics Lt. P 277 3. cs. fol. 210.

⁷⁶ II. József uralkodásával, az uralkodó személyiségével kapcsolatban könyvtárnyi irodalom született magyar és külföldi szerzők tollából. A teljesség igénye nélkül Benda Kálmán, H. Balázs Éva, Kosáry Domokos munkássága mellett l. *P. Mitrofanov*: Joseph II. Wien 1910., *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon, 1780–1815. Bp. 1958., *Hajdu Lajos*: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Bp. 1982., ill. legújabban *Szántay Antal*: Regionalpolitik im Alten Europa. Die Verwaltungsreformen Joseph II. in Ungarn, in der Lombardei und in den österreichischen Niederlanden 1785–1790. Bp. 2005.

⁷⁷ MOL Festetics Lt. P 246 1. cs. fol. 604.

⁷⁸ MOL Festetics Lt. P 246 5. cs. 8. fol. 6v.

⁷⁹ MOL Széchényi Lt. P 623 25. cs. 48. fol. 448.

denesetre azzal a könnyebbséggel járt, hogy családjához és birtokaihoz közelebb lehetett, illetve sok befolyásos emberrel érintkezhetett. Szabadkőműves kapcsolatai itt szintén más értelmet nyertek. Festetics korábban az Ignatz Born vezette Igaz egyetértés nevű páholy tagja volt, ahol komoly tudományos és irodalmi viták folytak, igen sok magyar részvételével.⁸⁰ Az érintkezési formák könnyedsége biztosította, hogy a kor társadalmát foglalkoztató kérdésekről főnemes és művelt értelmiségi egyaránt kifejthette véleményét. Nem véletlen, hogy II. József német nyelvrendeletének ellenhatásaként a nemzeti nyelv és irodalom pártfogását a szellemi ellenállás eszközének kezdték tekinteni, s a jozefinizmusban csaldótt felvilágosult, patrióta értelmiség és nemesség a különböző páholyokon keresztül fűzte szorosabbra kapcsolatait. Festetics ekkor vált közvetlen és közvetett módon támogatójává azoknak a kezdeményezéseknek, amelyek a magyar nyelvű kiadványok, hírlapok megjelenítését, sőt népszerűsítését szolgálták.

A hazai művelődés segítésének szándékára természetesen már korábban is találunk utalást Festetics leveleiben. Még 1781. február 21-én kelt leveléből tudjuk, hogy Széchényi Ferencnek könyveket küldött, hogy azok majd egy olyan könyvtár állományába kerüljenek, melynek célja „hazafiak” képzése.⁸¹ S bár Festetics 1788-tól II. József török háborúja miatt a dél-magyarországi hadszíntéren teljesített szolgálatot, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* — Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztésében — Festetics, Széchényi Ferenc és Teleki Sámuel támogatásával jelent meg.⁸² A török háború kitörése előtt Festetics egyébként a Graeven huszárezredhez kérte áthelyezését, ahol mint alezredes teljesített szolgálatot, s magasabb tiszti rangja és összeköttetései révén ekkoriban már Imre öccse előléptetésén is fáradozott, aki bátyja példáját követve szintén katona lett.⁸³ Kettejük viszonyára jellemző, hogy Imre — aki a Levencher dragonyosoknál szolgált — igen bensőséges hangú levelekben köszöntötte bátyját különféle családi események alkalmából, vagy éppen tudósította saját helyzetéről, a tábori élet és a háború nehézségeiről.⁸⁴

A háború azonban meglehetősen szerencsétlenül alakult az uralkodó számára, s végül is József a magyar nemesség támogatásának elnyerése érdekében ígéretet tett a sérelmek orvoslására. Ezt követően Budán és szerte az országban

⁸⁰ *Abafi L.*: i. m. 140.

⁸¹ MOL Széchényi Lt. P 623 25. cs. 48. fol. 409. „eine Bibliothek, die gewidmet ist, um nur Patrioten zu bilden”.

⁸² A magyar sajtó története. Szerk. Kókay György. I-II. Bp. 1979. I. 181.

⁸³ Festetics Imre 1784. december 24-én kelt levelében így irt bátyjának: „Wenn du, Bruder, für rathsam hieltest bey einer sich ereignenden guten Gelegenheit, zu einem anderen Regiment, welches sich in der Campagne sich hervorzuthun hoffen darf, so biete ich dich seye deiner Bruders Bruder, und habe die Güte mir deinen Rath, und vielleicht Projecte mitzutheilen. Ich hoffe es von deinem aurichtigen Herzen...” MOL Festetics Lt. P 235 109. cs. No. 279 fol. 195.

⁸⁴ MOL Festetics Lt. P 235 109. cs. No. 279 fol. 197–198. Festetics Imre 1789. július 8-án bátyjához, Györgyhöz intézett levelében arra is utalt, hogy különleges feladatokat is végrehajtott, így pl. a szövetséges orosz erők egyik parancsnokához teljesített futárszolgálatot: „Lieber Bruder! Ein Ausschlag des tägliche Fieber, eine seyrtige Angina, 2. courier Ritte zu die sich ablösende Russische Generals Kaminskoy, [...] und dann die Uibernahme der Escadron, die mit anfang des vorigen Monaths die mir zugefallen...” Uo. fol. 207.

ünnepségek folytak, s a magyar korona Bécsből történő hazavitelében az önkényuralommal szembeni ellenállás diadalát látták. A korona őrzésére kirendelt megyei bandériumok gyakorlatozása intő jel volt a Habsburg dinasztia számára, hogy a nemesség immáron kész akár fegyverrel is megvédeni jogait.⁸⁵ A józsefi abszolutizmus ellenhatásaként programok fogalmazódtak, röpiratok sokasága foglalkozott a teendőkkal. Jóllehet a franciaországi forradalom híre aggodalommal töltötte el a nemességet, a tényleges terheket viselő parasztság sorsára már kevesen fordítottak figyelmet. Pedig a kor társadalmának alsóbb szintjein is fokozódott az elégedetlenség, s a Habsburgok rendeletei nyomán az ország egyes részein a parasztság az udvartól remélte érdekei védelmét.⁸⁶ Festetics János például, aki bátyja távollétében igazgatta a birtokokat, több levelében is arról írt testvérének, hogy a parasztság az uralkodóban bízva gyakran ellenáll rendelkezéseinek, sőt, talán jobb lenne még a családi levéltárt és a pénztárt is biztosabb helyre menekíteni.⁸⁷ E jelenségekkel kapcsolatban azonban ez ideig nem került elő olyan forrás, amelyből Festetics György állásfoglalására következtethetnénk.

II. József 1790. február 20-án meghalt, és az utóda, II. Lipót által júniusra összehívott országgyűlés a rendek és dinasztia nagy erőpróbájának ígérkezett. Az új uralkodó mindenekelőtt időt akart nyerni, és mivel tudta, hogy a török háborúban kimerült hadsereg egyszerre képtelen ellenállni északon és délen, ezért a birodalma területét fenyegető poroszokkal és törökökkel egyaránt meg egyezésre törekedett. A porosz király semlegesítése döntő volt számára, mivel titkosrendőrségi források alapján tudomására jutott, hogy a magyar nemesség egyes képviselői már a dinasztia detronizációját fontolgatják, és kapcsolatokat keresnek a poroszokkal.⁸⁸ E tervek kapcsán Széchényi Ferenc neve már korábban felmerült,⁸⁹ de Festetics és Széchényi levelezéséből ezek az évek — bizonyára nem véletlenül — hiányoznak.

Festetics ekkor még ezredével a déli határon állomásozott, de már értesült az országgyűlés összehívásáról, ahová mint főrend ő is hivatalos volt.⁹⁰ Katonaként azonban állomáshelyéhez volt kötve, és a zalai eseményekről egyelőre csak János öccsétől kapott tájékoztatást. Ennek nyomán mindenesetre 1500 forintot ajánlott fel a koronaőrzésre vonuló zalai bandérium számára.⁹¹ Az alezredes érezhette, hogy az ország döntő események küszöbén áll, és az adott helyzetben egyáltalán nem volt közömbös, hogy a hadsereg magyar ezredei hogyan foglalnak állást. A vármegegyék is érezték ezt, és közülük néhányan elküldték az or-

⁸⁵ Magyarország története. Szerk. Vörös Károly. V/1–2. Bp. 1983. V/1. 36–38., 51.

⁸⁶ Uo. 67–69.

⁸⁷ Szabó D.: i. m. 220–221. Festetics János leveleit 1790 előtt németül írta bátyjához, utána magyarul. MOL Festetics Lt. P 246 1. cs.

⁸⁸ Magyarország története V/1. i. m. 56.

⁸⁹ Magyarország története. Szerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. IV/1–2. Bp. 1989. IV/2. 1114.

⁹⁰ A leendő uralkodó, II. Lipót regálisát, amely 1790. március 29-én kelt, Festetics részére is kiküldték. Címzése: „Comiti Georgio Festetics in Regimine Equestris Ordinis Hungarici Greveniano vice Colonello” MOL Festetics Lt. P 235 109. cs. No. 322 fol. 415.

⁹¹ Szabó D.: i. m. 224.

szágyűlés előkészületeivel kapcsolatos közgyűlések végzéseit a táborban lévő magyar tiszteknek.⁹² Festetics valószínűleg türelmetlenül várta a híreket, míg nem megérkezett a parancs, amelynek értelmében ezredéből egy osztály huszárt az ő vezetésével Budára rendelték, mégpedig rendfenntartás céljából. Útja Keszthelyen át vezetett, ahova Spissich János Zala vármegyei alispán május 19-re megyegyűlést hirdetett.⁹³ Itt valóban szimbolikus eseményre került sor, ami a két Festetics testvér tudatos előkészítő munkájának tulajdonítható. A Zala megyei bandérium ugyanis május 17-én a város határában gyakorlatozott, s Festetics György huszáraival másnap érkezett meg. A bandérium élén öccse, János köszöntötte a bevonuló idősebb testvért, illetve a magyar katonát. Az esemény tényleges jelentőségét és hangulatát Pálóczi Horváth Ádám verse érzékelteti igazán:

„Midőn Graeven fiait Keszthelyre siettette
Festetics György s e zászlóalj János vezette,
És ékes beszéddel mindketten megmutatták,
Hogy isteni csodaképen az egek megadták,
Hogy nem lakatul van vevve a hadi nép reájok,
Hanem a magyar nemes rend s a katona barátok.”⁹⁴

A bandérium és a huszárok találkozásának fontosságát az adta, hogy választ adott arra a kérdésre, vajon nemzeti hadsereg hiányában a rendi törvényhozó hatalommal szemben az idegen dinasztia mellett állnak-e ki a magyar sorozású ezredek, vagy pedig számítani lehet támogatásukra, ami komolyan növelhette a nemesség önbizalmát az elkövetkező országgyűlés előtt. A Keszthelyen május 21-én tartott megyegyűlésen Festetics György szintén esküt tett, amelyben kijelentette: „...a nemes magyar nemzet szabadságainak kárára s néminemű elárulására pedig semmi szín és tekintet alatt semminemű jutalmakat, adományokat, tisztségeket, méltóságokat, jeles rendeket, vagy akárminemű királyi hivatalokat magam vagy maradékim számára sem az ország gyűlése alatt valósággal, sem annak elmúlása esetére ígéretbe a felső hatalmasságtul el nem vészek s nem keresek...”⁹⁵ Az eskütétel jelentőségét növelte, hogy bár Festetics mint főrend a felsőtáblán automatikusan részt vehetett volna, valójában az uralkodóra felesküdtött katonaként az alsótábla törekvései mellett foglalt állást. E tétivel egyértelműen a magyar országgyűlés felsőbbtségét ismerte el a dinasztiaival szemben.

A keszthelyi „testvériség ünnepének megüléseért” az alezredest felettese, Vinzenz von Barco tábornok megfeddte, de utóbb megnyugodva küldte jelentését Bécsbe, miszerint Festetics ígéretet tett neki, hogy nem lesz követ. Ez nem jelentett visszakozást Festetics részéről, inkább taktikai megfontolás lehetett.

⁹² *Marczali H.*: i. m. II. 86.

⁹³ Spissich alispán Festeticsnek címzett meghívója 1790. május 4-én kelt. MOL Festetics Lt. P 235 109. cs. No. 324 fol. 418.

⁹⁴ Magyar Kurír 1790. 781.

⁹⁵ MOL Festetics Lt. P 235 109. cs. No. 325 fol. 420–421.

A „lojális nyilatkozat” ellenére ugyanis az alezredestől egyértelműen olyan jelentések érkeztek Bécsbe, hogy testvéreivel együtt „nagy szószólója a honi praerogatíváknak”, és bandérialista egyenruhában jár. Festetics másik öccse, Imre ugyanis, aki a Levencher dragonos ezred kapitánya volt, sebesülése miatt szintén Pesten tartózkodott. Az Udvari Haditanács ekkor azt javasolta az uralkodónak, hogy Festeticset rendeljék vissza a törökökkel kiújuló harcok miatt a déli határhoz, Lipót azonban nem fogadta el ezt a javaslatot.⁹⁶ Ugyanezen időszakban, 1790. június 30-án Gabelhoffer Gyula, a pesti egyetemi könyvtár őre, egyúttal bécsi rendőrbesúgó, azt jelentette Franz Gotthardi rendőrfőnöknek, hogy Festetics egyre inkább rajongó hazafias magatartást („dummpatriotisch”) tanúsít.⁹⁷ Festetics és tisztársai úgy érezték, hogy az adott politikai konstellációban a katonaság kívánságainak szintén az országgyűlés elé kell kerülniük, és azt megfelelő formában kell az ország közvéleménye elé tárni. A bevezetőben említett nevezetes folyamodvány június 30-án keletkezett, de némi átdolgozás után július 5-i dátummal terjesztették elő a tisztek. A szöveget Laczkovics János kapitány fogalmazta, de Festetics György öntötte végleges formába, melynek értelmében a tisztek azt kérték, hogy a magyar ezredek béke idején Magyarországon állomásozzanak, a magyar ezredekben magyar tisztek szolgáljanak, a vezényleti nyelv magyar legyen, és állítsanak fel magyar tisztképző intézetet.⁹⁸

E követelések egy másik beadvány elemeit is magukban foglalják, amelyet a török hadszíntéren szolgáló tisztek fogalmaztak a bracovai táborban, és június 14-én terjesztettek elő. E tizenkét pontos beadvány még azt kéri, hogy a magyar csapatoknak külön haditanácsa legyen, és „fővezére a hazától függjön”.⁹⁹ Talán szintén nem véletlen, hogy a július 5-i beadvánnyal egy időben kelt Gabelhoffer újabb denunciáló jelentése Festetics ellen, miszerint az alezredes feltűnően érdeklődik a külpolitika iránt, és porosz segítséggel bíztatja ismerőseit.¹⁰⁰ Hogy ezúttal valóban nem a rendőrbesúgók szokásos túlzásáról volt szó, hanem Festetics tényleg az országgyűlés radikális része által képviselt álláspontnak adott hangot, azt megerősíti a bécsi porosz követ, Constans Philippe Jacobi báró egy héttel később kelt jelentése, midőn arról számolt be felettesének, hogy a magyarok titkos küldöttsége járt nála. A küldöttek az iránt érdeklődtek, hogy nyílt összeütközés esetén számíthatnak-e porosz támogatásra. Egy héttel később Domokos Lajos azt javasolta az alsótáblán, hogy, az országgyűlés küldjön követeket a poroszokkal és a törökökkel folyó tárgyalásokra. II. Lipót azonban ekkor cselekvésre szánta el magát. Követét, Anton Spielmann bárót utasította a poroszokkal való azonnali megegyezésre, feltételül szabva a poroszoknak, hogy a magyarokkal kapcsolatos garanciáktól tekintsenek el. Július 27-én létrejött a reichenbachi egyezmény, és így a poroszok lemondtak a magyar törekvé-

⁹⁶ Szabó D.: i. m. 230.

⁹⁷ Benda K.: i. m. I. 210

⁹⁸ Benda K.: i. m. I. 211–213.

⁹⁹ A két irat összefüggéseinek elemzését l. *Marczali Henrik*: Magyarország története III. Károlytól bécsi kongresszusig. Bp. 1898. 496., ill. Magyarország története V/1. i. m. 90.

¹⁰⁰ Benda K.: i. m. I. 210.

sek támogatásáról. A császárnak tehát sikerült a magyarok külpolitikai számításait keresztülhúznia.¹⁰¹

Festetics Györgynek II. Lipót egyértelműen azt a szerepet szánta, hogy az ellene lefolytatott haditörvényszéki vizsgálattal az üléselőzendekeket figyelmeztesse: külföldi segítségre immáron nem számíthatnak, és mindent megtehet, mivel a tényleges hatalom az ő kezében van. Július 15-én Festeticset Bécsbe rendelték, s bár levelében a gróf azt tudakolta, hogy katonaként vagy magyar nemesként jelenjen-e meg, a válasz előrevetítette a várható eljárást: mint katonára jelenjen meg a Haditanács előtt. E mozzanat azért lényeges, mert magyar nemesként elvben a törvények védelme alatt állt, hosszas vizsgálat nélkül nem lehetett volna elítélni, és az uralkodónak az adott helyzetben érdeke volt a törvényesség betartása. Katonaként viszont engedelmessé kellene válna. Bécsbe érkezése után megfigyelés alatt tartották, majd kihallgatták. Augusztus 6-án tizennégy nap fogságra ítélték, majd anélkül, hogy hazatérhetett volna, azonnal új állomáshelyére, a Németalföldön állomásozó La Tour dragonyosezredhez kellett volna utaznia.¹⁰² A vizsgálat kapcsán Marczali Henrik a múlt század elején Festeticset úgy jellemezte, hogy „nemcsak hazafiasság volt lényében, hanem az elismerésre való törekvés, a népszerűség vágya is.”¹⁰³ Bár természetes emberi tulajdonság az elismerésre való törekvés, ez az ítélet azonban inkább Laczkovics János kapitány önigazolójelentésére támaszkodik, aki utóbb — hogy rangját visszanyerje — Festeticsnek az eseményekben vállalt tényleges szerepén túlmenően, még emberi gyengeséget és erőszakosságot is felrótt.¹⁰⁴ Az országgyűlésre gyakorolt hatás azonban nem maradt el, mert a kezdeti felháborodás után a rendek szépen elhallgattak, különösen azután, hogy a porosz meg egyezés híre elterjedt, és Lipót német ezredeket rendelt Budára. A lélektani ráhatás mestereként az uralkodó emberei azt is elhíresztelték, hogy a poroszok kiszolgáltatták a velük kapcsolatot keresők névsorát, s nemsokára felségárulási pereket fognak indítani ellenük.¹⁰⁵

Az uralkodó e szándékát többek között azzal nyomatékosította, hogy Festetics György fogságát meghosszabbította, és újabb vizsgálatokat rendelt el. Ezúttal már a tisztek folyamodványának elkészítésében vállalt szerepe mellett, keszthelyi nyilvános szereplését is terhére rótták. Festetics úgy védekezett, hogy Laczkovics János ajánlkozott az adott helyzetben, és Keszthelyen ő a mágánások, nem pedig a bandérium esküjét tette le. Szeptember 7-én Festetics György folyamodványt juttatott el II. Lipóthoz, amelyben kifejtette, hogy törvényes uralkodójának ismeri el, cselekedetei soha nem irányultak személye ellen, valamint kéri, hogy azok ellen a tisztek ellen, akik vele kapcsolatban álltak, szün-

¹⁰¹ Magyarország története V/1. i. m. 90–91.

¹⁰² Szabó D.: i. m. 237–239.

¹⁰³ Marczali H.: Az 1790/91-diki országgyűlés. II. i. m. 102–103.

¹⁰⁴ Benda K.: i. m. I. 517–529. Érdemes megemlítenünk, hogy miután a többi tiszt (konkrétan Laczkovics kapitány és Szily hadnagy) nem akarta az áthelyezést elfogadni, Sándor Lipót nádor az ügyükben eljáró Pest vármegyei küldöttséggel közölte, hogy a kérdéses tisztek katonai függőlemtést követtek el, és ügyük csakis az uralkodó jóindulatától függ. Mályusz E.: i. m. 261.

¹⁰⁵ Őz Pál diétai naplója fontos forrás a hangulatváltozások megítéléséhez. Benda K.: i. m. I. 214–242. Vö. még: Magyarország története V/1. i. m. 92–93.

tessenek meg minden eljárást. Minthogy a vizsgálatok nem eredményeztek egyértelműen megalapozott vádakot, a rendek megnyerése érdekében Lipót számára ekkor már hasznosabbnak tűnhetett, ha a kegyes és megbocsátó uralkodó képében jelenik meg. Szeptember 21-i döntése értelmében „különös királyi kegyelemből” minden további büntetést elengedett azokkal szemben, akik az ügyben érintettek voltak, és a hadseregből való kilépés lehetőségét sem zárta ki számukra. A Haditanács eredeti indítványához képest még a vizsgálat költségeit sem terhelte Festeticsre, hanem azokat a kincstár vállalta magára.¹⁰⁶

Figyelemreméltó a katona fivérek, György és Imre levelezésének hangvétele, amely jól tükrözi a magyarországi helyzet változását. Festetics Imre 1790. szeptember 12-én magyar nyelvű levelében így írt: „Édes Bátyám! A világunk tündérsége elmúlván, mindketten bitang bujdosókká válunk. Sajnálom, hogy tőled búcsút nem vehetek. Isten hozzád. Maradj hív öcséd jó bátyja, és ha sorunk napja felderülne, ne mulass semmit, ami állandóságát gyarapíthatná.”¹⁰⁷

Festetics ezután elindult új szolgálati helyére, de Bécsben nemsokára úgy vélték, hogy Brüsszel túl közel van a forradalmi Franciaországhoz, és a gyanús-nak tartott alezredest jobb lesz eltávolítani. Ezt erősítette meg Johann Bender tábornok 1791. január 23-án kelt jelentése, miszerint Festetics kijelentette, hogy „a magyarok csak egyelőre dugták vissza hüvelyébe kardjukat”, míg Mercy-Argentau miniszter szintén azt kérte, hogy az alezredest „a helyzethez nem illő érzelmei miatt helyezték el.”¹⁰⁸ Aligha kétséges, hogy Festetics számára ezek a hónapok különösen nehezek lehettek, hiszen János öccse lejáró kölcsönökről értesítette, ráadásul felesége arról számolt be egyik levelében, hogy sógora, Széchényi Ferenc megneheztelt rá amiatt, hogy a csáktornyai uradalmat megpróbálta megvásárolni. Mindemellett feleségének sem lehetett könnyű a helyzete, mivel negyedik gyermeküket várta, és a kölcsönök törlesztésének felelősségét is viselte.¹⁰⁹

Az adott körülményeket számba véve (vagyis az anyagi kényszer és a katonai pályán való előmenetel reményének végső elvesztését) Festetics joggal érezhette magát a hadsereg foglyának. Miután Brüsszleből visszarendelték, rövid bécsi tartózkodását kihasználva benyújtotta nyugdíjazási kérelmét.¹¹⁰ A gyanakvó uralkodó azonban úgy érezhette, hogy katonaként jobban szemmel tartható az alezredest, ezért utasította a Haditanácsot, hogy helyezték át a magyar nagyurat Milánóba.¹¹¹ Karl Leopold von Stain tábornoszernagynak, Lombardia katonai parancsnokának meghagyták, hogy havonta készítsen jelentést a magyar tisztről. Bár megmaradt levelezésükben nem található nyoma felesége

¹⁰⁶ A Hadtörténeti Intézet Levéltárában nem található meg az ügyvel kapcsolatos iratok, azokat talán a bécsi Kriegsarchiv valamelyik állaga őrzi. A kutató Szabó Dezső családtörténeti munkájára hagyatkozhat. Ezúton szeretném megköszönni Lenkefi Ferenc levéltáros segítségét. *Szabó D.*: i. m. 249–250.

¹⁰⁷ MOL Festetics Lt. P 235 109. cs. No. 279 fol. 210.

¹⁰⁸ *Szabó D.*: i. m. 251.

¹⁰⁹ MOL Festetics Lt. P 246 1. cs. fol. 218., MOL Festetics Lt. P 247 3. cs. fol. 201., 203., 204.

¹¹⁰ Festetics francia és német nyelvű menetlevele báró Bender tábornok aláírásával kelt 1791. január 25-én. MOL Festetics Lt. P 235 109. cs. No. 327 fol. 423.

¹¹¹ A döntésről az uralkodó fiát, Sándor Lipót főherceget is tudósította: *Mályusz E.*: i. m. 388.

magánkihallgatásának a császárnál, Sallér Judit minden bizonnyal férje tudtával fordult az uralkodóhoz, 1791. március 10-én, hogy fogadja el Festetics György nyugdíjazási kérelmét. Április végén felesége kiutazott urához Milánóba, pontosan akkor, amikor az első jelentést elküldte Bécsbe a lombardiai főparancsnok. Ez semmi terhelőt nem tartalmazott, így az uralkodó 1791. május 19-én engedélyezte, hogy Festetics kiléphessen a császári-királyi hadseregből.¹¹²

Festetics György harminchat éves volt ekkor, birtokait hatalmas adósságok terhelték, a katonai és hivatalnoki pálya végleg lezárult előtte. Politikai illúziói — melyeknek sorsát köszönhette — már nem nagyon lehettek. A birtokaira való visszavonulás, a családi élet közössége várta.

Program és cselekvés

Amikor Festetics György Itáliából visszatért Magyarországra, a hazai politikai közélet már nyugvópontra jutott. A rendi alkotmányos formákat, az ország közjogi különállását ismét törvények garantálták, így a rendek és az uralkodó közötti kompromisszumot elvben nem zavarta semmi. A nemesség és a felvilágosult értelmiség különböző csoportjai a nekibuzdulásokat követő apátia és illúzióvesztés állapotában voltak. A kezdeményezést az uralkodó ragadta magához, mivel érthető módon el akarta kerülni azt, hogy a francia forradalom eszméi birodalmában is követőkre találjanak. A polgárságnak és a parasztságnak egyaránt alkotmányos jogokat kívánt adni, viszont későbbi tervezett reformjai érdekében titkosrendőrök szolgálatait éppúgy igénybe vette, mint azokat az ügyes tollú röpiratszerzőket, akik munkájukkal politikáját voltak hivatottak elfogadtatni. Ráadásul céljai megvalósítása érdekében a nemességgel szembeni polgári, paraszti, sőt nemzetiségi mozgalmak felhasználását is alkalmasnak vélte.¹¹³

A felvilágosult nemesség és értelmiség legjobbjai azonban, így Széchényi Ferenc, Kazinczy Ferenc, Hajnóczy József, Berzeviczy Gergely, Schedius Lajos stb., a szerveződő pest-budai, kassai, nagyváradi és szepességi irodalmi salonok tagjai, nem tudtak belenyugodni abba, hogy a korábbi passzivitás, a sorsdöntő kérdések megoldásának elodázása jellemezze a hazai belpolitikai életet.¹¹⁴ Annál is inkább, mivel az 1790–1791. évi országgyűlés a magyar nyelv használatát, a nemzeti irodalom és kultúra elősegítését szolgáló törvénnyel, illetve az ország állapotát felmérni hivatott rendszeres bizottsági munkálatok megindításának elhatározásával, elvben kijelölte a lehetséges továbblépés irányát.¹¹⁵ A törvényben tükröződő szándék tényleges megvalósítása azonban nem a rendek összességén, és főleg nem a központi kormányzat intézkedéseinek múlt, hanem kizáró-

¹¹² Szabó D.: i. m. 253. Gróf Karl Leopold von Stain tábornagynak német és olasz nyelvű menetelevelét 1791. május 31-én állították ki Milánóban Festetics számára. MOL Festetics Lt. P 235 109. cs. No. 330 fol. 428.

¹¹³ Magyarország története V/1. i. m. 111–115.

¹¹⁴ Uo. 175–176.

¹¹⁵ L. a 16. és 67. törvénycikkeket. Corpus Juris Hungarici. Ford. Csiky Kálmán. Bp. 1901. 163., 203–215.

lag a jövő érdekében áldozni kész egyénekre hárult. A cselekvőképességhez ugyanakkor minden időben megfelelő anyagi háttér is szükséges, amivel kezdetben Festetics György aligha rendelkezett. Ezt azért sem szabad figyelmen kívül hagyni, mert életművének megítélésében ez is igen lényeges elem.

A majorátus egybentartása és az öröklött adósságok vállalása mellett a csáktornyai uradalom megszerzése céljából Festetics további kölcsönökkel terhelte meg birtokait. A kockázatvállalás mértékének értelmezéséhez érdemes egy pillantást vetnünk birtokainak jövedelmezőségi mutatóira. Az 1785. évre szóló kimutatás szerint a kezén lévő hét uradalomban az úrbéresektől mindössze 7126 forint készpénz bevételt könyvelhetett el. A magánkezelésében lévő birtokrészekből, a különböző terményekből, borkereskedelemből, állattenyésztésből, erdei termékek értékesítéséből stb. származó tételekkel együtt a teljes bevétel összege 203515 forint volt, míg az igazgatási és fenntartási költségek 176409 forintot tettek ki.¹¹⁶ Hasonló aránnyal számolhatott az 1790-es évek elején, és változás csak azután következett be, hogy Nagyváthy János — akit még bécsi szabadkőműves kapcsolatai révén ismert meg — átvette birtokainak igazgatását. A Nagyváthy-féle birtokigazgatási reform,¹¹⁷ vagyis a racionalizált üzemszervezés, a megfelelően adminisztrált központi birtokigazgatás (*directorátus*) bevezetése nyomán Festetics jövedelmei valóban jelentősen növekedtek, jóllehet a további hitelfelvételek révén adósságszolgálati terhei is emelkedtek.¹¹⁸ Tiszta jövedelmei az 1790-es években átlagosan 60000 forint körül mozgtak, és a központi pénztári (*crediti cassa*) elszámolások alapján az 1780–1790-es években 4000 és 15000 forint közötti összegeket vett fel évente közelebbről meg nem jelölt célokra.

Az első mecénási vállalkozás, amely Festetics nevével összefüggésbe hozható, a Bécsben megjelenő *Hadi és Más Nevezetes Történetek* támogatása, mely 1792-től *Magyar Hírmondó* címmel jelent meg. A már említett lapot Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztette, de rövid ideig Hajnóczy József is a szerkesztőség munkatársa volt. A francia forradalomról szóló híreket, a más lapokból átvett tudósításokat, illetve a levelezőktől érkező anyagokat ő dolgozta át. S bár a lapnak mai szemmel nézve nem nagy előfizetői tábora volt, mindössze 1300 fő, hatását azért nem szabad lebecsülni, mivel a szerkesztők ingyen megküldték az egyes számokat az ország gimnáziumaiba, hogy felkeltsék az érdeklődést a magyar nyelvű szövegek olvasása iránt.¹¹⁹ Hasonlóképpen a nemzeti nyelv és irodalom támogatását célozta a *Minerva* könyvkiadó megindítása, melyet szintén Festetics György tett lehetővé a kilencvenes évek második felében.

¹¹⁶ L. a „Wirtschafts Abschluss pro 1785” című kimutatás különböző rovatait. MOL Festetics Lt. P 235 147. cs.

¹¹⁷ E birtokigazgatási reform alapvető dokumentuma a kézirat, Nagyváthy János által kidolgozott „Közönséges Instrukció a M[é]l[tósá]g Királyi Kamarás Gróf Tolnai Festetics György Úr uradalmában gyakoroltatni szokott gazdaságnak rendjén keresztül”. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest; Kézirattár Quart. Hung. 1360.

¹¹⁸ Festetics pénzügyi helyzetének alakuláshoz l. *Kurucz Gy.*: Adósság, hitel, törlesztés i. m. 548–552.

¹¹⁹ Magyar sajtó története i. m. I. 126–128.

Később azonban, valószínűleg az udvarral történt újabb konfliktusai nyomán, a figyelem elterelése érdekében megvonta támogatását.¹²⁰

A magyar nyelv irodalmi és tudományos szempontból való létjogosultságának elismertetése, a hasznos ismeretek, illetve a társadalmi előrehaladáshoz szükséges morális értékek közvetítése képezte célját egy másik lapnak, amely a fiatal Kármán József, Pajor Gábor orvos, valamint Schedius Lajos, a pesti egyetem esztétika tanárának közreműködésével jelent meg. Az 1794 elején meginduló évnegyedes folyóirat, az *Uránia*, a londoni *The Spectator*, valamint a francia enciklopédisták példáját felhasználva igyekezett a hazai szellemi élet fellendítése érdekében munkálkodni, és Festetics György volt az az „ismeretlen hazafi”, aki a lap megjelenését Nagyváthy János segítségével titokban lehetővé tette.¹²¹ Hogy háttérben maradása ellenére mennyire tudatosan cselekedett, arra álljon itt egy másik példa is. Kultsár István, aki később a keszthelyi gróf fiának nevelője, majd utóbb az 1806-tól meginduló *Hazai Tudósítások* szerkesztője, sajtó alá rendezte Mikes Kelemen törökországi leveleit. A tiszteletpéldányokhoz mellékelte, 1794. március 17-én kelt levélből kiderül, hogy a kiadás fedezetét Festetics biztosította. „Óhajtottam ugyan, hogy nagy érdemeinek megismertetésére ezen bőkezűségét a könyvben hirdethettem volna, de az mostani változásokra nézve a gyanúságtól féltettem hazafiúságát. Miglen tehát nyilvánban kijelenthetem azt az elfelejthetetlen példákban tündöklő hazai szeretetét, addig is azon örvendek méltóságodnak, hogy szívében érezheti azt a gyönyörűséget, melyet a jótétemények, s a valóságos érdemek szoktak okozni még akkor is, ha titokban maradnak.”¹²² Festetics azután a Kultsár által küldött tiszteletpéldányokat birtokigazgatásának tisztjei között osztotta szét.

Mikes leveleinek kiadása egyébként két szempontból is figyelemreméltó. A magyar nyelvű irodalom tudatformáló eszközként való alkalmazása mellett a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) emlékének felelevenítése, a rendi-nemzeti függetlenségi eszme életbenntartásának szándéka ismerhető fel. Hogy ez utóbbi nem a véletlen műve, arról könyvtárának különböző időszakokból fennmaradt katalógusai is vallanak, hiszen a függetlenségi mozgalom története ott szerepelt könyvei közt.¹²³ Kultsár István fenti sorai egyébként jól jellemzik azt a meglehetősen bonyolult helyzetet, amelyben Festetics a nyilvános, illetve indirekt szerepvállalás következményeinek mérlegelésére kényszerült. Érthető módon 1790 után bizonyos tekintetben tartózkodóvá és sokakkal szemben bizalmatlanná vált. Ennek megalapozottságát mi sem bizonyítja jobban, hogy

¹²⁰ Pápay Sámuel Kazinczyhoz írott levelében utal Festetics visszavonulására. Kazinczy Ferenc levelezése i. m. VI. 342.

¹²¹ Magyar sajtó története i. m. I. 224–225.

¹²² *Kostyál István: Kultsár István levele Festetics Györgyhez. Irodalomtörténeti Közlemények* 64. (1960) 475.

¹²³ Rákóczi írásai már magánkönyvtárának 1778-ból fennmaradt katalógusában is szerepelnek: „Bücher Catalog des Gnädigen Herrn Grafen Georgen v. Festetics 1778.” MOL Festetics Lt. P 274 246. cs. fol. 533–567. Histoire de Révolution de Hongrie où l'on donne une idée juste de son légitime Gouvernement Avec les Mémoires du Prince François Rakoczy sur la Guerre de Hongrie, Depuis 1703, jusqu'à sa fin. Et ceux du Comte Betlen Niklos Sur les Affaires de Transilvanie. I-II. A la Haye 1739.

Martinovics Ignác, ekkor még bécsi rendőrbesúgó, aki egyébként többször megfordult Festeticsnél, 1793. május 18-án kelt jelentésében azt írta Franz Gottardi rendőrfőnöknek, hogy sokan nyíltan a Habsburgoktól való elszakadásról beszélnek. Zala megyében elég lenne csak Festetics Györgyhöz és Spissich János alispánhoz ügynököt küldeni a szervezkedés kiderítése érdekében.¹²⁴ Az alispán és a megye legjelentősebb földbirtokosának megnevezése valóban rávilágít arra a sajátos helyzetre, hogy volt egy olyan közege a korabeli hazai belpolitikai életnek, melyet ténylegesen soha nem tudott ellenőrzése alá vonni a központi kormányzat. A vármegyék nemesi önkormányzati függetlensége ugyanis sok tekintetben lehetőséget adott az országos szintű politikai megnyilvánulások előkészítésére, hiszen senki sem tilthatta meg, hogy a megyék ne tájékoztassák egymást közgyűléseik határozatairól. A példaadás hatásának fokozása érdekében azután e nyilvánosság erejét használta ki Festetics György, hogy látványosan egyéni indíttatású, de valójában országos jelentőségű kultúrpolitikai törekvéseit szélesebb körben is megismertesse. Ezzel magyarázható, hogy a *Magyar Játék Színi Társaság* részére tett közgyűlési felajánlásával szintén a magyar nyelv, illetve a hazai színjátszás ügyének próbált híveket szerezni, remélve, hogy példája nem csak saját megyéjében talál követőkre.¹²⁵ Ugyanezen megfontolásból — legalábbis nem csekély kiterjedésű birtokain — Festetics a kor társadalmának különböző szintjeit érintő iskolapolitika megvalósításán is fáradozott. 1793. február 18-án Zala vármegye közgyűlése tárgyalta azt a beadványát, melyben kifejtette, hogy muraközi uradalmainak magyarul nem tudó (horvát) jobbágyait és személyzetét miképpen lehetne hozzászoktatni a magyar nyelv használatához. Javasolta, hogy az érintett három muraközi járást a zág-rábi püspökségtől elvéve a szombathelyi egyházmegyéhez kellene csatolni, s hogy „a falusi oskolákban tanuló ifjúság a horvát nyelv mellett nem a németet, hanem a magyart gyakorolná. Harnadszor, ha a helységek csak olyan nótáriusokat fogadnának, kik magyarul tudnának.”¹²⁶ Szándékában állt nagyobb iskolák alapítása Csáktornyán és Perlakon, de ez később nem valósult meg. Egy másik iskolaüggyel kapcsolatos beadványa szintén nagy jelentőséggel bírt, melynek eredményeképpen katolikus főrendként református gimnáziumot alapított Somogy megyei birtokán, Csurgón, 1794. április 26-án.¹²⁷ Ez egyrészt a felvilágosodás eszmeiségének gyakorlati megvalósításaként, másrészt a vallási megosztottságból fakadó egyenlenséggel szembeni fellépéseként is értelmezhető, hiszen a protestánsok és katolikusok közötti ellentétet az udvar nem egyszer a maga javára használta ki.

A csurgói gimnázium alapításának előzményeihez kapcsolódik még, hogy a Festetics György apja által alapított keszthelyi gimnáziumot a Helytartótanács 1788-ban feleslegesnek nyilvánította, és Somogy megyébe kívánta áthelyeztetni. Somogy vármegye e lépéssel egyetértett, és kérte, hogy vagy a kani-zsai, vagy a keszthelyi gimnáziumot helyezték át a megyébe. Festetics azonban

¹²⁴ Benda K.: i. m. I. 880–881.

¹²⁵ Zala megye 1793. február 18-án kelt közgyűlési jegyzőkönyvét idézi Sági K.: i. m. 25.

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ MOL Festetics Lt. P 274 245. cs. fol. 7.

a keszthelyi gimnázium megtartására törekedett, amelyben szerepet játszott egy későbbi iskola alapításának terve is. Zala vármegye támogatását kérve utalt erre a szándékára: „Méltóztatik arrul kegyesen emlékezni [ti. a vármegye – K. Gy.], hogy az elmúlt [1]792-ik esztendőben azon szándékomat, mely által 12 ifjúra nemesi convictus állíttatnék föl Keszthelyen, és akiknek felét a Te[kin]t[e]tes Nemes V[á]r[me]gye, felét pedig Te[kin]t[e]tes Nemes Somogy Vármegye fertálya, az akkori feljegyzett környül állások alatt, méltóztatott a F. Helyt[ar]tó Tanácsnak ajánlani, s azon intézet végben vitele jövő diétáig halasztatott. Nem különben az tudományokra ügyelő országí deputáció, az keszthelyi gimnáziumnak fenntartása iránt nékem privative olyan utasítást adott, hogy annak megmaradására szükséges valamely industriális és oeconomicalis institutumot felállítani, én erre már költséges készüléket is tettem, mert ama híres Tessedik úrnak szarvasi industrialis oskolájában ifjakat neveltettem, az bécsi akadémiában in arte veterinaria egy ifjat tanéttattam, költséges tapasztalású utazásokat véle végben vitettem, mindezen költségeim eránt [...] elégtételt hogyan nyerhetnék, ha a gimnázium által vitetnék Somogyba.”¹²⁸ Festetics György egyúttal kijelentette, hogy az iskola fenntartásához csak addig járul hozzá, amíg a gimnázium Keszthelyen működik. Festetics álláspontja tehát az eddigiekből egyértelműen kiviláglik: nem tekintette hiábavaló anyagi tehernek az iskolák működtetését, nem mondott le a már meglévő intézményekről, sőt a birtokain működő különféle iskolatípusok bővítésére törekedett. A hivatalos elismertéssel és működtetéssel járó különféle kötelezettségeknek kész volt eleget tenni, így 1795. április 30-án sor került a csurgói iskola alapkövetelére.¹²⁹ Iskoláira egyébként mindig gondosan felügyelt, ösztöndíjakat, pénzjutalmakat adományozott, az évváró vizsgákon pedig rendszeresen részt vett.¹³⁰

Más vonatkozásban, legalábbis ami a tényleges belpolitikai helyzetet érintő megnyilvánulásokat illeti, beleértve az uralkodóház szerepével kapcsolatos állásfoglalásokat, Festetics magatartását a kivárás jellemezte. I. Ferenc trónralépése (1792) után ugyanis hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a korábbi abszolutisztikus uralkodási módszerek visszatérésétől kell tartani. A forradalmi Franciaországgal vívott háború megfelelő ürügyet szolgáltatott ehhez, s bár a nemesség érthető módon ódzkodott a radikális változásoktól, az egykori jozefinista értelmiség és nemesi ellenzék számos tagja a változtatás lehetőségét kereste. Az irodalmi szalonokban megfogalmazódó elképzelésekről, de a társadalom alsóbb szintjein is erősödő elkeseredettségről híven beszámoltak a titkosrendőrség jelentései, noha a tényleges forradalmi átalakulás feltételei nem voltak meg Magyarországon. Ezt bizonyítja, hogy a Kazinczy, Szentmarjay, Hajnóczy, Laczkovics és más, valóban kitűnő személyiségek részvételével szerveződő jakobinus mozgalmat az udvar igen hamar felszámolta. Kétes hírű vezetőjük, Martinovics Ignác pedig készségesen kiszolgáltatta a résztvevők neveit.¹³¹ Az

¹²⁸ Idézi: *Győrffi Endre*: A keszthelyi kir.kat. gimnázium története. Értesítő a keszthelyi kir.kat. gimnáziumról. Keszthely 1891. 23–24.

¹²⁹ MOL Festetics Lt. P 274 245. cs. fol. 13.

¹³⁰ *Klempa, K.*: Die kulturpolitischen Bestrebungen i. m. 11–12.

¹³¹ Magyarország története V/1. i. m. 204–208.

1794 nyarától kezdődő kihallgatások során Festetics Györgyöt is megpróbálta gyanúba keverni, megemlítve, hogy többször is együtt ebédelt a keszthelyi gróffal, de végül is vallomását egyéb terhelő bizonyíték nem támasztotta alá, és így Festetics perbefogására nem került sor.¹³² A letartóztatások és Hajnóczyék Bécsbe szállításának hírére Pest vármegye 1794. augusztus 26-án kelt körlevelében tájékoztatta a többi megyét.¹³³ Zala vármegye közgyűlése ennek nyomán 1794. szeptember 7-én — Pest vármegyéhez hasonlóan — alázatos hangú, de a magyar nemesi jogot sértő eljárás elleni tiltakozó feliratot küldött Sándor Lipót nádorhoz. A felirat végső formába öntésében Festetics György is részt vett. Ez a közszereplés valószínűleg azért nem járt rá nézve különösebb következményekkel, mivel súlyában egyáltalán nem volt mérhető a Graeven ezred főtisztjeként megfogalmazott beadvány jelentőségéhez.

Elmarasztalására pár évvel később került sor, amikor a franciák észak-itáliai katonai sikerei következtében az ország nyugati megyéi is könnyen hadszíntérré válhattak, és az 1796. évi országgyűlés határozatai alapján az uralkodó elrendelte a nemesi felkelést.¹³⁴ Zala vármegye közgyűlése előtt 1797. április 12-én ismertették a királyi parancsot, viszont gróf Althan Mihály főispán, gróf Szapáry Péter, Festetics György, Spissich János alispán és mások a felkelést hiábavalónak ítélték. Spissich úgy vélekedett, hogy ha a reguláris császári-királyi haderő képtelen volt megállítani a franciákat, a begyakorlatlan felkelők az eredményesség reménye nélkül vennék fel a harcot az ellenséggel, így az ellenállás csupán szükségtelen pusztítást vonna maga után. A vármegye álláspontját egy ez alkalomból felállított bizottság élén Festetics György fogalmazta meg, és az uralkodónak küldendő feliratot ő diktálta Forintos Gábornak.¹³⁵ A kért 1000 gyalogos és lovas helyett azonban mindössze 200-200 gyalogost és lovast ajánlott meg a vármegye. A felterjesztést az uralkodó azonban sértőnek találta, jöllehet a besúgóí jelentések nyomán lefolytatott vizsgálat eredményeképpen Somogyi János udvari tanácsos nem talált semmi „sértőt” a jegyzőkönyvekben. Ezt követően Végh Péter országbíró elnöklete alatt egy vizsgálóbizottság novemberben tárgyalta a megyegyűlés eseményeit, majd az 1798. április 12-én Bécsben kelt 3461. számú királyi leiratot a két nappal későbbi vármegyegyűlésen ismertették. Althan Mihály főispánt, valamint Spissich János alispánt az uralkodó leváltotta, a vármegye jegyzőjét törölték a táblabírák sorából, míg az „önhitt fölterjesztési irat” irat kapcsán „Festetics Györgyöt, ki amaz illetlen felirat tartalmát nyilvánosan szőnyegre hozta, felolvasta, s annak szerkesztése végett összejött ama rendellenes bizottságban elnökölvén azt a jegyzőnek tollba mondta, őt, mint az 1797. ápril[is] 12-én meghiusított, felkelés egyik részesét — elkövetett bűnének büntetéséül csász. kir. kamarási méltóságától megfosztottnak és fejedelmi székvárosunkból kitiltottnak nyilvánítjuk.”¹³⁶

¹³² Benda K.: i. m. II. 47., 54., 155.

¹³³ Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg; Acta Congregationalia 1794. No. 248.

¹³⁴ Corpus Juris Hungarici i. m. 270-271.

¹³⁵ Zala vármegye felirata magyarul: Adatok Zala megye történetéhez i. m. 1878. 1. 10-14.

¹³⁶ Adatok Zala megye történetéhez i. m. 1878. 1. 16.

Az udvar ezen reakciója jelezte, hogy a vármegyei politizálás sem jár kockázatok nélkül. Mégis kijelenthető, hogy a gróf személyét érintő kegyvesztés alapján véve súlyosabb következményekkel is járhatott volna. Nem érintette ugyanis közvetlen módon Festetics már meglévő vagy éppen megszervezésre váró oktatási intézményeit. Az 1797. esztendő egyébként azért is jelentős, mivel a keszthelyi gróf „oeconomicalis institutum” hosszabb előkészület után július 1-én megnyitotta kapuit. A felsőfokú mezőgazdasági szakoktatás nagy jelentőségű iskolájának szervezése kapcsán Festetics, mint azt korábban láthattuk, egyrészt Tessedik Sámuel tapasztalataira, másrészt Johann Ferdinand von Schönfeld, prágai születésű bécsi lapszerkesztő tanácsaira támaszkodott. Schönfeld volt az, aki *Magyar Újság* címmel magyar nyelvű mezőgazdasági szaklapot adott ki Bécsben, de Festeticssel folytatott levelezése alapján feltételezhető, hogy e lap mögött is a magyar főnemes állt.¹³⁷

A Keszthelyen megnyíló tanintézet első professzora, Karl Bulla javaslata nyomán az iskolát Georgikonnak nevezték el, mely az alapító nevét, illetve az oktatási intézmény jellegét egyaránt tükrözte. Az adott körülmények között érthető módon az alapító okiratban Festetics a Georgikon magánjellegét hangsúlyozta, de kezdettől országos intézmény létrehozására gondolt, amit a leendő tanárok kiválasztási szempontja is igazol. Schönfeld 1797. március 13-án kelt levelében Pethe Ferencet, a későbbi georgikoni tanárt, így ajánlja Festetics figyelmébe: „Pethe urat Ön is bizonytalán olyan embernek találja, aki nemzeti büszkeséggel és tudással egyaránt rendelkezik, amelyre ezen munkálat során igencsak szükségünk van.”¹³⁸ A Georgikont bemutató leghitelesebb és legrészletesebb leírást egyébként Richard Bright brit utazó adta könyvében, melyben Festetics célját az intézet létrehozásával szintén a nemzet előbbre jutásának szolgálatában jelölte meg.¹³⁹ Minőség, szakmai színvonal és elkötelezettség tehát egymástól elválaszthatatlanul jelen volt Festetics törekvésében, amikor a Georgikon létrehozása mellett döntött. A *Magyar Hírmondó* 1798. szeptember 14-i számában, tehát egy országos lapban, már az olvasható, hogy a tanintézet óráit bárki fizetés vagy tandíj nélkül hallgathatja. Jellemző az is, hogy a külfölddel történő összehasonlításban a korabeli mintaországra utal a cikk szerzője, midőn azt írja: „Angliának ily ritka boldogságára iparkodik szíves igyekezettel juttatni vidékünket – Festetics György...”¹⁴⁰ A keszthelyi gróf további tevékenységének eredményessége attól is függött, hogy a körülményeket elfogadva, sikerül-e személyével kapcsolatban az udvar felfogását némiképpen megváltoztatnia. A nevezetes Zala vármegyei közgyűlés után egyértelművé vált, hogy minden addigi iskolaszervező, tudomány- és irodalompartoló törekvése hiába-

¹³⁷ MOL Festetics Lt. P 279 10. cs. fol. 156.

¹³⁸ „An Herr Pethe finden Sie gewiss auch den Mann, der Nationalstolz und Köntniss hat, das brauchen wir bey diesem Werke.” MOL Fest Lt. P 279 10. cs. fol. 316. Vö. *Sági K.*: i. m. 31.

¹³⁹ *Richard Bright: Travels from Vienna to Lower Hungary.* Edinburgh 1818. 361.

¹⁴⁰ *Magyar Hírmondó* 1798. 338. A jelen tanulmánynak nem feladata a Georgikon működésének vizsgálata, csupán utalni szeretnénk Festetics és Emmanuel Fellenberg, valamint Albrecht Thaer közötti levélváltásokra, melyek Bright mellett a keszthelyi tanintézet külföldi agrárszakemberek általi elismerését illusztrálja. MOL Festetics Lt. P 246 l. cs. fol. 150., 612., MOL Festetics Lt. P 279 85. cs. fol. 490.

valónak bizonyulhat, amennyiben az uralkodó vele kapcsolatos ítélete nem változik. Az előzmények tükrében Festetics helyesen mérte fel, hogy az udvar szimpátiájának elnyerése a francia háborúk anyagi, pénzügyi támogatásán múlik leginkább. Ezzel magyarázható, hogy 1798-ban tekintélyes mennyiségű gabonát és pénzt ajánlott fel, továbbá saját költségén 147 katonát állított ki. Egy évvel később a birtokain átvonuló orosz csapatokat látta el élelmiszerrel, és Zala vármegye közgyűlésén már a háború támogatása mellett foglalt állást. Ezen túlmenően több mint 30000 forint értékben járult hozzá a hadikiadásokhoz.¹⁴¹ Tényleges változást mégis az hozott, amikor József főherceg nádor, az uralkodó testvére 1801-ben Keszthelyre látogatott, és maga fogta meg az eke szarvát a Georgikon tangazdaságában, illetve a Keszthelyen megforduló Habsburg főhercegek magyar nyelven írtak be a tanintézet emlékkönyvébe.¹⁴²

Tény azonban az is, hogy Festetics korábbi politikai megnyilvánulásai a franciák előtt sem lehettek ismeretlenek, és ez közvetett módon a bécsi udvar gyanakvását ébren tarthatta. Legalábbis ezt támasztja alá egy érdekes epizód, melyről öccse, Imre számolt be egyik levelében. Amikor 1809 júniusában a francia csapatok elfoglalták Kőszeget, a város küldöttségében Festetics Imre is jelen volt. Mint bátyjának írja, az alkirály környezetéből „valami Rotta, aki engem neked nézvén, megölelt”, s igencsak kellemetlen helyzetbe hozott. Ezt követően csak hosszas magyarázkodás után tisztázódott a félreértés.¹⁴³ Mindenesetre az, hogy valaki Eugene Beauharnais kíséretéből, vagyis a győztes franciák közül a keszthelyi gróffal téveszti össze a testvért, mindenképpen arra vall, hogy Festetics személyét, tevékenységét a franciák oldalán is számon tartották. Az adott helyzetben természetesen ez kínos lehetett számára, hiszen a vele szembeni korábbi fenntartásokat igazolhatta. A gyanakvás egyébként sohasem szűnt meg Festeticcsele kapcsolatban, amit az is jelez, hogy évekkel később, az első helikoni ünnepséget a *Vaterländische Blätter für Österreich* cikke gyanús politikai lakomának nyilvánította.¹⁴⁴

Az udvarhoz való közeledése és az egykori jozefinista értelmiségtől való látványos távolságtartása miatt azonban Festeticsről másfajta kép is kialakult az 1800-as évek elején. Ez elsősorban Kazinczy Ferenc levelezése nyomán gyökeresedett meg, aki a jakobinus pert követő hosszú börtönbüntetése után hiába fordult anyagi segítségért Festeticshez. Kazinczy 1802. október 3-án kelt magyar nyelvű levelében különböző versfordításait ajánlotta fel, remélve, hogy ennek fejében a gróf támogatást nyújt majd neki. A kérésre Csapó Imre titkár válaszolt rövid, elutasító latin nyelvű levélben. Kazinczy, bár azt írta, hogy „tisztelen az okokat, melyek Nagyságodat indítják”, megbocsátani sokáig nem tudott.¹⁴⁵ Csehy József is utalt erre Kazinczyhoz írott levelében: „Azok után, ami-

¹⁴¹ Szabó D.: i. m. 256–257. 1800-ban csupán Festetics muraközi uradalma 12262 forint készpénz és 16575 forint értékű élelmiszer és takarmány szállításával járult hozzá a francia háborúk költségéhez. MOL Festetics Lt. P 233. cs. 2. fol. 12–13.

¹⁴² Helikon Könyvtár, Keszthely; Georgikon Emlékkönyv fol. 129^v.

¹⁴³ MOL Festetics Lt. P 246 1. cs. fol. 155.

¹⁴⁴ Cséby G.: i. m. 185

¹⁴⁵ Kazinczy Ferenc levelezése i. m. II. 515–517., 534.

ket mondasz, előttem is enigma kezd lenni a keszthelyi gróf”¹⁴⁶ Cserey Farkas 1807. január 8-án Kazinczyhoz írott levelében pedig így vélekedett: „[Festetics] György már akkor megszűnt nagy lenni, amikor barátunkkal Kissel úgy bánt, amint Te egyszer írtad vala. Az ifjú prókátor beszédjei pedig egészen elidegenítenek ezen imádott embertül...”¹⁴⁷ Amikor pedig az egykori rabtárs, Rosty János, öngyilkosságot követett el, Cserey Farkasnak írott levelében Kazinczy még keserűbb: „Kitöltvén ott a 3. esztendőket haza jött. Gróf Festetics György — ez a sok dominiumu ember! — neki 25 forintos bankót adott. Érted ezt, s csudál a magasztalt nagyságot[...] Nem annyi-e ez, mintha én egy ilyen szerencsétlennek 25 fillért adnék? [...] De félt a nagy ember, hogy megint veszedelemben lesz a kolcsa, ha olyat vész párfogása alá, akit a villám megsújtott.”¹⁴⁸

Előbb már láthattuk, hogy az adott időszakban mi volt az indítéka annak, hogy Festetics „enigma” lett sokak szemében, és miért igyekezett tüntetően az udvar kedvében járni. A „közjó és a haza” szolgálata nála nem szavakban nyilvánult meg, hanem látható, a jelent és jövőt egyaránt szolgáló intézmények létrehozásában öltött testet. Tudta, hogy az ország kiszolgáltatott helyzetében mennyire törékeny mindez, és terveinek megvalósításában mennyire egyedül áll. Már nem volt naiv, s azt is tudta, hogy kétségbeesett helyzetben lévő emberek mindenre kaphatóak. A hatalom számára pedig csak ürügy kell, hogy rajta keresztül bármikor emlékeztesse tehetetlenségére az egyébként is megosztott és csak a szólamok szintjén patrióta nemességet. Amikor Csokonai és diákjai egy csurgói iskolai ünnepség alkalmával elénekelték a Rákóczi-szabadságharc egyik dalát, számukra ez minden bizonnyal a hatalommal szembeni dac kifejezése volt. Festetics azonban tisztában volt az esetleges következményekkel, és nem megalkuvó vagy gyáva volt, amikor a költőt megfeddte. A meglévőt, a szellemi és nemzeti túlélés eszközét féltette, amikor így szólt: „Uram! Az ilyenekért még az iskoláinkat is széjjel hányhatják, vigyáznunk kell.”¹⁴⁹

A sok elmarasztaló megjegyzés mögött azonban nem nehéz felismerni az évek során felhalmozódott keserűséget. Láthattuk, hogy Festetics milyen körülmények között kényszerült lemondani a katonai pályáról. Házassága szintén nem volt boldognak tekinthető, hiszen a kényszerből és kötelességérzetből létrejött kapcsolat később sem alakult át egymást elfogadó szeretetté. S ami képpen egykor szembekerült apjával, egyetlen fia, László, szintén csalódást jelentett számára. Amikor a fiú tizennyolc éves lett, átadta neki a keresztúri uradalmat kezelésre, nemsokára azonban kiderült, hogy fia csak a „jövedelmet haj-

¹⁴⁶ Kazinczy Ferenc levelezése i. m. IV. 195. Csehy József többször megfordult Festetics Györgynél, és más benyomásokat szerzett a grófról. L. 1806. április 12-i levelét: uo. IV. 118.

¹⁴⁷ Kazinczy Ferenc levelezése i. m. IV. 460. Egy Baykor vezetéknévű ügyvédrel van szó, aki valamikor Festetics alkalmazásában állt. L. még: uo. IV. 421.

¹⁴⁸ Kazinczy Ferenc levelezése i. m. IV. 519–520. Az idézetben a kamarások jelvényére, az aranykulcsra céloz Kazinczy. Az udvarból való kitiltást a tisztképzés érdekében 1802-ben tett alapítványának elismeréseként oldotta fel az uralkodó, illetve ekkor kapta vissza kamarási címét. Az ezt elismerő okirat 1802. november 4-én kelt Bécsben. A 40000 forintos tőkeösszeggel létrehozott alapítvány uralkodói megerősítésének másolatát Festetics halála után 1819. április 19-én hitelesítette Mezőszegedy Ferenc zalai alispán. MOL Festetics Lt. P 235 110. cs. No. 427 fol. 1–4., uo. No. 430 fol. 1.

¹⁴⁹ *Négyesy L.*: i. m. 98.

hászta”, és Festeticsnek meg kellett szabnia, hogy az ifjú gróf hány lovat, kocsit és szolgát tarthat.¹⁵⁰ Mindamellet az általa létrehozott intézmények és családja iránti mély felelősségérzete, a mindent racionálisan irányítani akarók merevsége, szintén forrása lehetett a vele közvetlen kapcsolatban lévő személyekkel kialakult konfliktusaiban.

Festetics mindennapjait élete utolsó két évtizedében a gazdálkodás és az általa fenntartott iskolák körüli ügyek töltötték ki. Törekvéseit mindkét területen a racionalitás, illetve szigorú értékrend jellemezte. Amikor Kulcsár Istvánt felkérte fia nevelőjének, egyúttal tervet is készített, amelyben az előbbieket szellemében igyekezett a nevelési célokat megjelölni.¹⁵¹ Ugyanez jellemezte, amikor két távoli unokaöccse, Festetics Leó és Ernő árván maradtak, és nevelésük felügyeletét elvállalta. Pontosán meghagyta, hogy a két fiatalember mit tanuljon, mit gyakoroljon, milyen legyen az életmódja. Előírta azt is, hogy a számukra kiutalt havi ötven forintból tíz forintot könyvekre költsenek. Ernőnek — aki Pesten tanult — vadászatoktól és báloktól tartózkodnia kellett, igaz, színházba hetente kétszer is elmehetett. Festetics ezenkívül megkövetelte, hogy magyar, latin, német, francia és angol nyelven rendszeresen írjanak neki.¹⁵² Gondoskodásának megnyilvánulásaira azonban nemcsak saját alapítású iskolái vagy a közvetlenül rá bízott személyek kapcsán találunk adatokat. Segítette például a váci siketnéma intézetet, de a linzi hasonló intézettel is kapcsolatban állt.¹⁵³ Eredményességre való törekvése tehát nem zárta ki az esetetek iránti figyelmet, a felvilágosodás szellemiségéből fakadó filantrópiát, amint arra Richard Brighttal folytatott egyik beszélgetéséből is következtethetünk. Bright például megjegyzésre érdemesnek tartotta, hogy a keszthelyi gróf igen meg volt lepve a gyermekekkel szembeni korabeli angol törvények szigorúságán.¹⁵⁴

Ellentmondó vonásnak tűnik viszont, amit egyes szerzők külön is hangsúlyoznak, hogy Festetics György, aki a Georgikont létrehozta, vagyis egy olyan intézményt, mely a racionális gazdálkodás mintáit volt hivatott közvetíteni, más birtokain igen határozottan megkövetelte jobbágyaitól a feudális szolgáltatások teljesítését. Míg egyfelől ez arra vall, hogy a modern gazdálkodási gyakorlat valamennyi eleme általánosan nem létezett birtokain, másfelől kétségtelen, hogy ez közvetett módon a parasztsággal szemben könyörtelen feudális nagyúr vonását is erősítheti.¹⁵⁵ Bontz József, a múlt század végén Keszthelyről írott monográfiájában megemlíti, hogy az úrbéri terhek súlyát a város lakói a 19. század elején igen súlyosnak érezték,¹⁵⁶ mivel Festetics a robot és a különböző terményjáradékok fokozottabb pénzbeli megváltását kívánta elérni. Meg kell

¹⁵⁰ Szabó D.: i. m. 328–329.

¹⁵¹ Szabó D.: i. m. 320–323., ill. MOL Festetics Lt. P 246 5. cs. fol. 37.

¹⁵² MOL Festetics Lt. P 589 7. cs. fol. 8.

¹⁵³ MOL Festetics Lt. P 246 1. cs. fol. 380., 565.

¹⁵⁴ Bright, R.: i. m. 449.

¹⁵⁵ Szántó I.: A parasztság kisajátítása i. m. 166–179., *Uő*: Keszthely úrbéri viszonyai i. m. 1984. 40–43. Süle Sándor a rendkívül kritikus kortárust, a vörsi plébánost idézi, aki szerint Festetics az 1816. évi éhínség idején csak jelképes összeggel támogatta a keresztúri uradalom jobbágyait. Süle S.: i. m. 14.

¹⁵⁶ Bontz J.: i. m. 126.

azonban azt is említeni, hogy Festetics György muraközi uradalmában már volt példa arra, hogy egy-egy falu örökre megváltotta úrbéres szolgáltatásait.¹⁵⁷ Ez mindenképpen figyelemreméltó, jóllehet csupán egyszerű kísérletként értékelhető egy olyan időszakban, amikor az önkéntes örökváltás, vagyis a feudális kötelezettségek végleges megválthatóságának elfogadása a földesúr részéről még egyáltalán nem gyökeresedett meg a nemesi közgondolkodásban.

***

1818 nyaratól a Georgikon alapítója, a magyar katonai tisztképzésért nem csekély anyagi áldozatot vállaló Festetics gróf már betegséggel küszködött, és emiatt még I. Ferenc látogatása is elmaradt Keszthelyen. Az utolsó helikoni ünnepeken már meg sem tudott jelenni, mert ágyban fekvő beteg volt. Pálóczi Horváth Ádám Festetics életének utolsó időszakáról úgy írt Kazinczynak, hogy „ő magamként igen vidám beteg volt, s minél inkább közelített halála, annál játszibb, sőt valóban enyelgő ...”, mint aki nyugodtan kész megválni az élettől, és a halál nem retenti. Humorérzékét példázza egy ekkoriban történt eset: amikor fia, László gróf egy bécsi hitelezője elől Keszthelyen keresett menedéket, s midőn a hitelező a kastélyban megjelent, az ifjú gróf hirtelen ágynak esett. Festetics miután erről értesült, magához kérette a váltót, és aláírásával rendezte az adósságot. A hitelező boldogan távozott, mire Festetics László egyszerre „meggyógyult”. Ezt hallva az idős gróf megjegyezte orvosainak, hogy ezután ő mindenkinél jobb orvos, mert elég csak leírnia a nevét, máris csodás gyógyulások tanúi lehetnek.¹⁵⁸ Az élet ekkor már teher volt számára; a halál 1819. április 2-án vetett véget szenvedéseinek.

OBLIGATION AND SERVICE

An Outline of a Portrait of Count György Festetics

by György Kurucz
(Summary)

Count György Festetics of Tolna (1755–1819) was the descendant of a Hungarian aristocratic family of Croatian origin which rose to the ranks of the Imperial Royal Councillors in the 18th century. He was educated at *Collegium Theresianum* of Vienna, then went on to serve in the financial administration of the Kingdom of Hungary.

However, his special intellect and adherence to the ideals of enlightenment, including his conflicts with his father, made him give up his career and joined the Imperial Royal Army. As a young man, he was devoted to Emperor Joseph II's reforms and enlightened policy, but he soon became disillusioned when he realised that the monarch did not really pursue the interest of public welfare but that of a centralised monarchy. This explains why on Joseph II's death he embraced the idea of restoring Hungary's estate constitutionalism even by questioning the unity of the army in favour of the demands of Hungarian officers. The new monarch, Leopold II, was shrewd enough to thwart the efforts of the Hungarian nobility imposing the danger of dethronising the Habsburgs and he ordered Festetics to be court-martialled. Festetics was compelled to leave his service and retired to his debt ridden family estates.

¹⁵⁷ *Barta István*: Korai örökváltás szerződéses. *Agrártörténet Szemle* 3. (1961) 102–106.

¹⁵⁸ Kazinczy Ferenc levelezése i. m. XVI. 348.

Festetics succeeded in consolidating his finances and decided to promote Hungarian literature and language as well as specialist training by founding Hungary's and Europe's first agricultural college in 1797. However, he seemed to be an enigmatic character to his contemporaries, because he never ceased to show his loyalty to the Habsburg dynasty, yet he did more for the birth of modern Hungarian national awareness than any of his peers.

This study intends to throw some light on the motifs of his deeds however controversial he might have been at the time for some of his contemporaries. The reconstruction of certain periods of Festetics's life with special regard to his personal conflicts with his family and the dynasty requires a rather complex approach and research into hitherto unknown archival sources. This is only an outline, but it will hopefully enable us to understand more of an era through the special considerations of a Hungarian aristocrat devoted to serve the public of his time.

Cieger András

AZ ALKUDOZÁS KÜZDŐTEREI

Lónyay Menyhért szerepe az 1867-es gazdasági kiegyezésben*

Lónyay Menyhért számára a kiegyezés körüli érdemi szakmai munka valójában miniszteri kinevezésével vette kezdetét. Míg az előző egy évben legfőképp a kiegyezés megvalósíthatóságában kételkedő osztrák politikusok elvi meggyőzésével telt ideje, 1867 tavaszától az addig politikai és taktikai megfontolásokból meglehetősen nagyvonalúan kezelt vitás anyagi kérdések gyakorlati rendezése várt rá. Merőben más feladat volt ez: ezúttal nem két-három kiszemelt magyar politikus és az uralkodó, illetve néhány bizalmasa tanácskozott az államszerkezetet és a politikai berendezkedést érintő kérdésekről, hanem a magyar és az osztrák kormány (illetve két országgyűlési küldöttség) folytatott aprólékos egyeztetést egymással pénzügyi problémákról.

Világosan kiolvasható a közjogi és a gazdasági tárgyalások metódusa közötti elvi különbségtétel már a 15-ös bizottság többségének 1866. június 25-én kelt javaslatából, melynek témánk szempontjából lényeges szövegrészei átkeverültek az 1867. évi 12. törvénycikkbe is. A javaslat, illetve a későbbi törvény a kvótát, azaz a *pragmatica sanctio* által közösnek elismert ügyek terheinek és költségeinek a fedezéséhez való magyar illetve osztrák hozzájárulás arányát „*kölcsönös alku által*” rendeli megállapítani (20. pont). Hasonlóan fogalmaz a két birodalomfél közötti kereskedelmi- és vámszövetség megkötéséről is: „A szövetség megkötése *kölcsönös alku* által történék, oly módon, *mint két egymástól jogilag független országok hasonló egyezkedései által történnek*. A két fél felelős minisztériumai *közös egyetértéssel* készítsék meg a szövetségi részletes javaslatot...” (63. pont). Az államadósságok ügyével kapcsolatban pedig kijelenti, hogy méltányosságból és politikai megfontolásból „*kész most is az ország az államadósságok terhének egy részét elvállalni, s az iránt eloleges értekezés folytán Őfelségének többi országaival is mint szabad nemzet szabad nemzettel egyezkedésbe bocsátkozni*” (57. pont).¹

* 2003-ban megvédett doktori disszertációm vonatkozó fejezetének jelentős átdolgozására a Habsburg Intézet ösztöndíja és a Klebelsberg Kuno Ösztöndíj nyújtott lehetőséget. Támogatásukat ezúton kívánom megköszönni. E tanulmányom egy Lónyay Menyhértről író életrajz egyik fejezetéből nőtt ki, így elsősorban az ő működésének a feltárásán keresztül járul hozzá adalékokkal a gazdasági kiegyezés (pontosabban csak az 1867. évi 14. és 15. törvénycikkek) megszületésének a történetéhez. Mindazonáltal munkámban igyekeztem feldolgozni — a biográfia műfaji korlátjait meghaladó módon — Lónyay és Franz Karl Becke pénzügyminiszterek 1867–68-ban keletkezett, eddig csak kevésbé hasznosított hivatalos-félhivatalos levelezését, mely kisebb részt Bécsben (Finanzarchiv), nagyobb részt pedig Londonban (SSEES Library, University College of London, Könyi-Lónyay Collection; mikrofilmmásolatban a Magyar Országos Levéltárban), illetve Budapesten (MTA Könyvtárának Kézirattára) található.

¹ A 15-ös bizottság többségi javaslatának idézett részletei átkerültek az 1867: 12. tc. 18., 55. és 61. paragrafusába. A javaslat szövegét lásd például: Deák Ferenc válogatott politikai írások és beszédek. II. Szerk. Deák Agnes. Bp., 2001. Osiris Kiadó, 391–401. (Saját kiemelésünk.)

A kiegyezési folyamat ezen — talán a korabeli közvélemény előtt még kevésbé ismert — szakaszának különös jelentőségét az adta, hogy a ciszlajtán politikai vezetőréteg Ausztria gazdasági érdekeinek a megóvását helyezte programjának középpontjába (egyfajta kárpótlásként is az uralkodó által a magyaroknak tett és ekkor már megváltoztathatatlan közjogi és politikai engedményekért cserébe). A dualista államjogi szerkezet elfogadásának előfeltételül a két birodalomfél gazdasági viszonyainak a rendezését szabta.²

„Szívből kívánok szerencsét a magyar nemzet tegnapi örömnépe alkalomból. Egy efféle suffrage universel — a szó legjobb értelmében — rögzíti a helyzetet: mátol a kiegyezési alap befejezett tény, amelyet a centralisták szép frázisai többé már nem tudnak megváltoztatni. Épp így őszintén kívánom mindannyiunknak, hogy a nagy feladat második része, a közös érdekű anyagi ügyek rendezése sikerülhessen. Azt, hogy a magyar nemes és nagylelkű nép, mi mind tudjuk; mutassa meg Ön is, hogy a sokáig elfojtott és most viharos erővel feltörő érzések közepette is képes mértéket tartani.” – írta az Andrássy-kormány megalakulását üdvözlő levelében Lónyaynak Franz Karl Becke, az osztrák pénzügyminisztérium kijelölt vezetője.³

Vöslau

Lónyay legfőbb osztrák tárgyalópartnere több évtizedes pénzügyi (és ami legalább olyan fontos: diplomáciai) államhivatalnoki tapasztalattal a háta mögött, imént idézett levelében maga is a kettejük előtt álló elvégzendő munka jelentőségét igyekezett tudatosítani Lónyayban, miközben diplomatikusan önmérsékletre intette pesti kollégáját: a magyarok visszanyert politikai önállósága nem párosulhat a közös anyagi terhek alól való kibújással.

Lónyay igen vehemensen látott hozzá a „nagy feladat” megoldásához. Még meg sem kezdődött a magyar országgyűlésben a kiegyezési törvényjavaslat vitája, már Bécsben egyeztetett Beckével az országot érintő pénzügyek átvételéről. Március első napjaiban pedig váratlanul a monarchia pénzügyi stabilitásának a megteremtését célzó nagy ívű tervvel állt elő, melyre a meglepett Becke „kezet adott”.⁴ Elgondolása három fő területet ölelt fel: az államadóságok rendezését, a pénzrendszer új alapokra helyezését és a bankkérdés megoldását.

A monarchia külső (politikai és tőzsdei) megítélését jelentősen rontó és régióta halmozódó adóságok rendezésének három lehetséges módját (szelvényadóemelés, kamatcsökkentés és unifikáció) vázolta fel kollégája előtt, melyek közül Lónyay az árkelet szerinti konverziót javasolta. E konstrukció lényegében azt je-

² Egyértelműen kitűnik ez az 1867 tavaszán legerősebb ciszlajtán politikai tömörülésnek számító ún. Herbst-Kaiserfeld képviselői csoport áprilisában közzétett programjából, valamint abból a tényből, hogy a gazdasági tárgyalások lezárásáig egy liberális politikus sem kívánt tárcát vállalni. Erőből bővebben: *Somogyi Éva*: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez. Bp. Akadémiai K. 1976. 194–198. és 203–205.; valamint: *Zachar József*: Az osztrák-német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom, 1861–1881. Bp. Akadémiai K. 1981. 53–58.

³ Becke Lónyay Menyhérthez, 1867. febr. 19. Magyar Országos Levéltár [a továbbiakban: MOL], Filmtár 34861. Becke hivatalos miniszteri kinevezésére csak március 7-én került sor.

⁴ Lónyay Menyhért politikai naplója [a továbbiakban: Lónyay-napló], 1867. márc. 5. MOL Filmtár, 37154. Lásd még: Deák Ferenc beszédei. Kiadja Kónyi Manó. 4. köt. Bp. Franklin Társulat, 1897. 352–353.

lentette, hogy az átláthatóság és a költségsökkentés érdekében a birodalom 99 féle, eltérő törlesztési rendszer mellett forgalomban lévő állampapírjait tőzsdei árfolyam szerinti egységes kamatozású évjáradéki adóssággá (Rente) alakítják át. Lónyay ezen elgondolását összekapcsolta a monarchia pénzrendszerének megreformálásával (pl. a franciaországihoz igazított új pénzláb meghatározása, a valuta-rendszer rendezése), valamint a bank- és hitelrendszer átstrukturálásával és hazai törvényi szabályozásával.⁵

A később saját maga által is merésznek és radikálisnak mondott program megvalósításához azonban egyik fél részről sem volt meg a kellő politikai akarat.⁶ Lónyay erre legkésőbb júliusban rá kellett hogy ébredjen. Árulkodó jele volt az egyöntetű elutasításnak már az uralkodó magatartása is. Ferenc József ugyanis miután meghallgatta egy órás beszámolóját pénzügyi terveiről, a politikai nehézségekről kezdett el beszélni előtte. „Azzal bocsátott el, hogy szükséges jól megfontolni a célt, melyet elérni akarunk, de azután azt, mit határozunk, következetesen és kellő eréllyel kell kivinni igyekezni. A Schwarzenberg-elv él benne úgy látszik, a szigorú következetesség azonban mégis saját politikájának csak időszakonként volt jelszava s csak addig, míg a követett cél elérhetetlensége már nagyon is be volt bizonyítva.” – értékelte meglehetősen keserűséggel Lónyay az uralkodó választát.⁷

Egy héttel később pedig Andrassy levelét vehette kézhez. A közjogi kiegyezést rögzítő 1867. évi 12. törvénycikk elfogadását és a koronázást követően a közös érdekű ügyek megvitatására a két birodalomfél országgyűlése bizottságot küldött ki. A tanácskozások megkezdése előtt a miniszterelnök körütekintő eljárásra intette a Bécs melletti Vöslauban időző pénzügyminiszterét: „A reductió kérdését gondold meg jól és vigyázz, nehogy az iniciatívát egyenesen a magyar kormánynak tulajdonítsák. A deputatio maga is reá fog jönni ha majd a számok világosan beszélnek. A császár nézeteit ismered, azok nem változtak. Beust azonban igen nagy tüzzel vitatta irányomban azt, hogy a deficitet csak új kölcsönnel lehet fedezni és bevárni még majd az adóképeség növekednék. Azonban szokása szerint az első pár ellenvetésre azonnal engedett félig-meddig. Jó lesz, ha vele beszélsz, de csak ha Beckével tisztában leszel.”⁸

Andrassy óvott attól, hogy a közvélemény és a külföld a magyar kormány-
nak tulajdonítsa azokat a tervbe vett konszolidációs intézkedéseket, amelyek végső soron megsértik az államnak hitelek nyújtó intézmények jogait (hisz az állam a konverzió révén egyoldalúan módosítaná a kölcsönszerződéseket) és ez-

⁵ Programját részletesen kifejti: *Lónyay Menyhért: Közügyeinkről II. A Bankügy Bp. 1875. 166–203.* Lónyay koncepciójának gazdasági realitását megítélni meglehetősen nehéz feladat, hiszen elképzelései csak részlegesen valósulhattak meg. Már a korabeli szakirodalom értékelése is jelentősen eltért e tárgyban. Míg *Halász Imre* tanulmányában megvalósíthatónak vélte (*Pénzügyeink hanyatlásának okai. Nemzetgazdasági Szemle, 1874. 1. Köt., december, 241–287.*), addig *Pólya Jakab* „egy nagyszerű pompás légyvárként” jellemezte Lónyay tervét (*Magyarország államadósságai. 1. Rész Nemzetgazdasági Szemle, 1882. Jan. 38–58.*).

⁶ *Lónyay: A Bankügy, i. m. 177–178.*

⁷ *Lónyay-napló, 1867. aug. 2. MOL Filmtár, 37154.* A kihallgatásra július 18-án került sor. Értelmét megváltoztatva idézi: Deák Ferenc beszédei, i. m. 5. köt. 144–145. (Könyi félmondatok kihagyásával úgy alakította át a szöveget, hogy abból eltűnt Lónyay kritikai megjegyzése. Nála az uralkodó következetessége nem kérdőjeleződik meg.)

⁸ Andrassy Gyula Lónyay Menyhérthez, 1867. júl. 24. MTAK Kt. Ms 5304/45.

által tovább rontanák a birodalom nemzetközi pénzüpiaci megítélését. Ráadásul a korábban megkötött jogi szerződések felrúgása rossz fényt vetne az alkotmányos keretek között működő liberális magyar kormányzatra is.⁹

Megfogadva miniszterelnöke tanácsát, Lónyay már másnap felkereste oszt-rák kollégáját. Azzal, hogy átfogó programja kudarcra van ítélve, itt szembesült végérvényesen. „Sajnosan tapasztaltam, hogy Becke elvesztette régi alapját, nem akarja többé az államadosságok reductióját, kalkulálgat más alapokat [...] de még eddig számításainak eredményét nem közlé velem. Azt mondja, hogy még nincs kész, én azt hiszem, hogy kész van, de közleni nem kívánja.”¹⁰

Becke néhány nappal később, a július 31-én Bécsben tartott minisztertanács ülésen ismertette saját óvatos tervét, mely mindössze a közvetett adók reformjára, az adóbehajtás hatékonyságának a növelésére, valamint a vámbevételek várható emelkedésére épült, nem tartalmazott azonban semmilyen elgondolást a meglévő államháztartási és pénzügyi rendszer átalakítására, sőt egyértelműen elutasította az államadosságok redukcióját. Lónyay ugyan e „hivatalos” fórumon is előadta a tanácskozáson résztvevők előtt már jól ismert reform-elképzeléseit, nem érthette azonban váratlanul, hogy koncepciója ellen szólt mások mellett Beust is, aki szerint a magyar pénzügyminiszter javaslata teljesen aláásná a bizalmat külföldön a birodalommal szemben. Még Andrassy is úgy nyilatkozott, hogy e nagyszabású koncepció megvalósításának nem jött el az ideje.¹¹

Nem csodálható tehát, hogy Lónyay egy évvel korábbi optimizmusa a gazdasági ügyek gyors rendezésével kapcsolatban erősen megkopott: „Az államadosságok kérdése a legnehezebb kérdés. Félek, hogy ez fogja a kiegyenlítést nehezíteni, sőt talán veszélyeztetni.” – írta naplójába.¹² A közjogi kiegyezés megkötésének pillanatában úgy vélte, hogy adottak a politikai feltételek egy radikálisabb gazdasági program megvalósításához: „Én azon meggyőződésből indultam ki, hogy nehéz megpróbáltatások után sokkal hajlandóbbak a nemzetek a gyökeres orvoslást megnyugvással fogadni. Az 1867. évben sokat lehetett merni és kivinni, mit később csak említeni sem lett volna tanácsos.”¹³ Csakhogy előfeltevései során nem számolt kellően az adott politikai és gazdasági szituáció diktálta lehetőségekkel: sem a monarchia nagyhatalmi szempontjaival, sem a

⁹ Andrassy Lónyay tervével ellenkező álláspontjáról részletesebben szólt a kvóta-bizottság egyik ülésén. Lásd: Csengery Antal jegyzetei, 1867. szept. 19. Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Közzéteszi: Csengery Lóránt. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Hivatalos iratok és levelek.) Bp. 1928. 156.

A monarchia kedvezőtlen hitelképességéről a nemzetközi pénzüpiacokon bővebben: *Kövér György*: A londoni tőzsde és Ausztria-Magyarország hitele (1868–1871). In: *Egyetemes történeti tanulmányok*, XVI. Debrecen, 1987. 19–33.

¹⁰ Lónyay-napló, 1867. aug. 2. MOL Filmtár, 37154. A találkozóra július 25-én került sor. Stilizálva lásd még: Deák Ferenc beszédei, i. m. 5. köt. 144–145.

¹¹ *Ministerrat [MR]*, Wien, 31. Júl 1867. Die Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1867–1870. bearbeitet von Éva Somogyi. Bp. Akadémiai K. 1999. 409–413. Becke Lónyay elképzelésével ellentétes álláspontját részletesen is kifejtette egy Beusthoz intézett memorandumában 1867. augusztus 3-án. Erről: *Éva Somogyi*: Einleitung. In: *Die Protokolle*, i. m. LV.

¹² Lónyay-napló, 1867. aug. 3. MOL Filmtár, 37154.

¹³ *Lónyay*: A Bankügy, i. m. 181.

liberális magyar kormány miniszterelnökének elvi és gyakorlati aggályaival, sem a nemzetközi tőzsdepiac elvárásaival, sem pedig az Osztrák Nemzeti Bank (ONB) törvényesen garantált előjogaival.

Lónyay július végétől kezdve elvesztette lendületét, a kétoldalú tárgyalások irányítása Becke kezébe csúszott át. „Hogy Bécsben sok dolgom volt és lesz, még pedig nem igen kellemetes, azt természetesnek fogod találni.” – utalt tömören megbeszélései hangulatára testvéréhez írt levelében.¹⁴ Kényszerhelyzetbe került: egyfelől koncepciója elvetését követően fontos pontokon engedni volt kénytelen osztrák kollégája kéréseinek, másfelől viszont az egyezséget el kellett fogadtatnia az áldozatvállalás mértékének minimalizálását célul tűző magyar küldöttséggel. Lónyay mindent elkövetett, hogy enyhítsen e kettős szorításon: látszateredményekbe kapaszkodott, tárgyalási sikereit felnagyította, igyekezett elodázni a kényes kérdések lezárását, esetenként pedig a politikusi elhallgatás kétélű fegyverét is igénybe vette. Végül a döntések felelősségét megpróbálta áthárítani vagy legalább megosztani az alkufolyamat többi szereplőjével.

A fennmaradt források tanúsítják például, hogy miközben Lónyay már július végén elfogadható eredménynek tekintette a Beckével kialakított 28%-os tehervállalási arányt a közös ügyek költségeiből, addig augusztus 5-én még 25%-ot javasolt tárgyalási alapnak a magyar kvótabizottság számára, számokkal bizonyítva, hogy Magyarország korábban ilyen mértékben részesedett a terhekből.¹⁵

E kettős politizálás egyrészt tehát abból fakadt, hogy Lónyay elkerülendő a nagyobb konfliktusokat, jobbnak látta, ha csak fokozatosan vezet rá a magyar küldöttséget a háttérben kialakított hátrányosabb százalékarány elfogadására (csupán bő két hét elteltével javasolta a bizottságnak a 28%-ra való áttérést). Másrészt úgy tűnik számunkra, hogy a bizottság merevebb magatartásával Beckére is nyomást kívánt gyakorolni. Nem véletlen, hogy a magyar áldozatvállalás mértékét tárgyaló minisztertanácson külön felhívta osztrák kollégája figyelmét arra, hogy a két kormány legfeljebb befolyásolhatja a bizottsági tárgyalások alakulását, de a két testület kizárólagos joga a végső döntés meghozatala (tehát a felelősség nem az övé).¹⁶

Lónyay tárgyalási taktikája azonban hatástalan maradt. Mind Becke, mind pedig az osztrák küldöttség határozott pénzügyi követelésekkel állt elő. Ebben a helyzetben szükségét érezte annak, hogy Andrásst segítségül hívja. A politikai felelősség megosztásának a szándéka érződik ki hozzá írott leveléből: „Mindenek fölött szükséges megvitatni a két minisztériumnak az államadósságok kérdését; ezen kérdésben nem vehetem magamra a felelet terhét, s ennél fogva kérésem az, hagyd abba az ischli sejournt [tartózkodást], jer ide és tarts magyar minisztertanácsot. Általában engedd meg, azt a tanácsot adnom neked, hogy ha Öfelsége Bécsbe

¹⁴ Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1867. aug. 2. MOL P. 470. 1. cs.

¹⁵ Lónyay-napló, 1867. aug. 2. (visszatekint) MOL Filmtár 37154. Lásd még: Deák Ferenc beszédei, i. m. 5. köt. 145.; illetve: Csengery Antal jegyzetei, 1867. aug. 5. Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 99.

¹⁶ MR. 31. Juli 1867. Die Protokolle, i. m. 408.

jő, te akkor minden esetre légy Bécsben; másszor is szükséges ez, de most elkerülhetetlen.”¹⁷

Végül a császárvárosba, illetve Vöslauba visszaérkező magyar miniszterelnök volt az, aki a teljes védekezésbe szorult Lónyay helyett, kezdeményezően lépett fel a kétoldalú egyeztetéseken. Augusztus utolsó napjaiban előterjesztett javaslatából indult ki, hogy a birodalom másik fele aránytalanul többet költ saját közigazgatására, ráadásul a Lajtán túli népesség adóképesége is nagyobb. Tehát, a két birodalomfél eltérő áldozatvállalási képességéből fakadó különbséget, mintegy 30 millió forintot, vonják le előzetesen a magyar fél teherviselési kötelezettségéből. Ezt, az államadóssági terhekből a magyar fél javára levonandó összeget Andrassy praecipuumnak (előzetes megterheletésnek) nevezte el.¹⁸

Becke az augusztus 30-i minisztertanácson késznek mutatkozott beleegyezni Andrassy tervébe, ám válaszlépésként, újabb számításokra hivatkozva már a 30%-os tehervállalás elfogadására igyekezett rászorítani magyar kollégáját. Érthető módon Lónyay ennek mereven ellenállt, hiszen szívós munkája eredményeként a magyar küldöttség tagjai éppen hogy csak kezdtek hozzászokni a 28% gondolatához (hivatalosan szeptember 6-án fogadták el ezt az arányt). Becke előtt nem győzte eléggé hangsúlyozni, hogy Magyarország ennél nagyobb áldozatra nem képes. Az osztrák pénzügyminiszter viszont arra intette Lónyayt, hogy 2 százalékkért, amely mindössze 4 millió forint többletkiadást jelentene a magyar fél számára, kár lenne a kiegyezés ügyét zátonyra futtatni. Végül a tanácskozás a további egyeztetések szükségességének a kimondásával fejeződött be.¹⁹

Lónyay már másnapra új tervvel állt elő, hogy valamilyen áthidaló megoldást találjon és elkerülje Becke követelésének teljesítését: a 28% megtartásáért cserébe hajlandó lett volna lemondani az éppen hogy csak beterjesztett praecipuum eszméjéről. Az államadósságok körébe pedig javasolta felvenni a földterhermentesítés költségeit is. Tisztában volt azzal, hogy a kvótaarány ismételt módosítása súlyos presztízsveszteség lenne számára a magyar küldöttség és a hazai közvélemény előtt, hiszen ekkor még a 28%-ot sem sikerült megnyugtatóan keresztülvinnie a bizottságon. Kapkodására azonban jellemző, hogy e javaslatára még aznap estig, Deákhoz való indulásáig táviratos választ kért kollégájától. A gyors felelet egy udvarias elutasítás formájában meg is érkezett: „Éppen imént kaptam meg becses levelét, amely újabb bizonyítéka az Ön szellemi kitartásának és nemes igyekezetének, azért hogy a nehéz helyzetből kilábalhassunk. Ezt becsülnöm kell, mégha nekem ezért kemény diókat is kell feltörnöm. Természetesen az ön unifikációra vonatkozó elképzelésének a megvitatása *stan te pede* [tüstént] nem áll módomban, így *chemin faisant* [út közben] nem tehetek mást, mint átgondolom azt. Másfelől viszont arra kérem, hogy a praecipuum-

¹⁷ Lónyay Menyhért Andrassy Gyulához, 1867. aug. 21. Közli: Deák Ferenc beszédei, i. m. 5. köt. 173.

¹⁸ Andrassy tervét a magyar küldöttség előtt csak szeptember 6-án ismertette: Csengery Antal jegyzetei, 1867. szept. 6. Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 138–139.; Lásd ehhez még: *Wertheimer Ede*: Gróf Andrassy Gyula élete és kora. Bp. 1910. 1. köt. 369–370.

¹⁹ MR. 30. Aug. 1867. Die Protokolle, i. m. 415–419.

javaslatot a Deákkal folytatandó megbeszélésén ne engedje veszni hagyni. Au fond [alapjában véve] álláspontjaink nagyon közel vannak egymáshoz.”²⁰

Míndeközben pedig már a magyarbarát bécsi Wanderer is a két miniszter kibékíthetetlen felfogásbeli ellentétéről tudósította a nyilvánosságot, melynek a lap szerint más megoldása nem lehet, mint hogy az egyik politikus hamarosan távozni kényszerül posztjáról.²¹ Maga az uralkodó is egyre siettette a két pénzügyminiszter megállapodását és szeptember közepéig adott határidőt a tárgyalások befejezésére.

Lónyay pontosan tudta tehát, hogy az alkudozásokat nem lehet tovább húzni, mert a késlekedés akadálya lenne mind a cislajtán politikai kibontakozásnak, mind pedig a magyar államélet normális működésének (pl. a hazai pénzügypolitika megteremtésének), gyakorlati szempontból pedig lemondását eredményezné a kompromisszum elmaradása. Azaz, a kényes vitakérdések rendezése alól nem bújhatott ki.

A sorsdöntő tárgyalásokat megörökítő naplójegyzeteit és visszaemlékezését olvasva mégsem érzékelhetjük a politikus általunk bemutatott szorult helyzetét. A magyar pénzügyminiszter a megállapodás megszületésének körülményeire nosztalgiával gondolt vissza, naplójában pedig saját sikereiről számolt be.

„Vetélkedtünk egymással [Beckével], egyik is, másik is saját álláspontjának érvényt szerezni, anélkül hogy a monarchia valódi közös érdekét szem elül tévesztettük volna. Élénken emlékemben vannak ama napok és éjjelek, midőn a miniszteri jegyzőkönyvekben később kifejezést nyert megállapodások és törvényjavaslatok iránt egymással tanácskoztunk. Különösen érdekes korszak volt az, melyet együtt Vöslauban töltöttünk. Báró Becke egészségi állapota kívánta a falusi levegőt, én fiam betegsége folytán nem maradhattam családommal Bécsben. Mindketten Bécsbe bemenve naponkint, előbb a hivatalos teendőket végzők, — minden fontosabb hivatalos irat hozzám Budáról elintézés végett Bécsbe küldetett, — aztán este felé Vöslaubába kimenne, kezdődtek a legfontosabb és legkényesebb ügyekben a tárgyalások, melyek többnyire éjfél utánig tartottak.” — írta nyolc évvel az események után.²²

Naplójában pedig ez áll: „Szegény Becke sokszor fölugrott a székből és fogta a fejét, midőn engedni nem akartam, s miután végre az elvekben a conversió és a deficit megszüntetése iránt engedni kénytelen volt, s már be volt végezve az ügy, mondá nekem künn a kertben szép holdvilágnál sétálva: bizony nyakas ember vagyok, s talán providenciális ember, ki hivatva lehetek az osztrák pénzügyek rendezésének útját nemcsak kijelölni, de arra a birodalmat kényszeríteni.”²³

²⁰ Lónyay Menyhért és Becke levélváltása, 1867. aug. 31. Közli: Deák Ferenc beszédei, i. m. 5. köt. 201.; valamint Lónyay-napló, 1867. szept. 10. MOL Filmtár 37154. Lásd még: Deák Ferenc beszédei, i. m. 5. köt. 222.

²¹ „Die Frage der Staatsschuld”. Wanderer, 22. August 1867 Morgenblatt Nr. 229. Közli: Deák Ferenc beszédei, i. m. 5. köt. 174–176. A cikk megjelenéséről Lónyayt bécsi bizalmasa Moriz Wengraf újságíró tudósította. Lásd: Wengraf Lónyay Menyhérthez, 1867. aug. 22. (2. levél) MOL Filmtár, 34861. Wengrafról: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Band 54. Wien, 1886. 290–291.

²² Lónyay: A Bankügy, i. m. 173.

²³ Lónyay-napló, 1867. szept. 14. (visszatekint szeptember 12-re). MOL Filmtár 37154. Stilizálva lásd még: Deák Ferenc beszédei, i. m. 5. köt. 223.

Lónyay önelégült beszámolója azonban elfedi a rideg valóságot. Visszaemlékező mondatait ugyanis éppen azzal a szándékkal jelentette meg, hogy saját szerepét kedvezőbb színben tüntesse fel a közvélemény előtt. De már egykorúan, röviddel a tárgyalások befejezése után (ti. két napot várt az események lejegyzésével) sem mert őszinte lenni, szelektált emlékei között és csak a számára kedvező mozzanatokat vetette papírra. Naplójának aprólékosabb elemzése és természetesen a megállapodás szövegének tanulmányozása leleplezik öncsalását.²⁴

Előző nap tett bejegyzéséből egyrészt egyértelműen megállapítható, hogy az egyezség tervezetét Becke készítette el, tehát az ő koncepciójáról folyt a két napig tartó eszmecsere. Másrészt Lónyay több módosító javaslata végül nem került bele a megállapodásba, így sem a Magyarországra eső államadóssági teher összezszerű kimondása, sem a bankügyre vonatkozó megoldási ajánlata.²⁵

A 15 pontból álló elfogadott egyezmény több részlete ugyancsak az osztrák pénzügyminiszter hatékonyabb érdekérvényesítő képességére utal. Beckének sikerült elérni, hogy a közös költségek fedezéséhez való hozzájárulás (a kvóta) 28%-ról 30%-ra emelkedjen (1. pont), sőt ugyanezt a 70:30-as arányt kívánta alkalmazni a szerződés az államadósságok kamatainak törlesztésére is (3. pont). Továbbá az alkudozások során a praecipuum összege 30-ról 25 millió forintra mérséklődött. Lónyay ugyan nagy fegyvertényként könyvelte el, hogy az egyezmény átmentette eredeti tervének konverzióra vonatkozó elvét, sőt 1868. május 1-jéig adott időt a két törvényhozásnak, hogy együttesen kidolgozza a megvalósítás jogi módozatait, valójában a szerződés elnapolta a problémát és további meglehetősen bizonytalan kimenetelű egyezkedés tárgyává tette (2. pont). Végül a 10. pontban a magyar kormány vállalta, hogy az Osztrák Nemzeti Bank szabadalmának lejártáig (1876-ig) vagy egy közös megállapodás megkötéséig nem engedélyezi önálló magyar jegybank felállítását és elismeri az osztrák pénzintézetnek a bankjegyforgalommal összefüggő monopóliumát, cserében kellő számú magyarországi fiókinvézet létesítéséért és megfelelő nagyságú hiteldotáció biztosításáért.²⁶

Másnap Lónyay ismertette a Bécsben ülésező magyar minisztertanács előtt a megállapodást, amelyet hosszabb tárgyalást követően egyhangúlag hagyott jóvá a kabinet.²⁷ A kialakított pénzügyi feltételeket a minisztertársak csendes beletörő-

²⁴ Lónyay naplójában, visszaemlékezéseiben és kiadott munkáiban gyakran élt a múlt eseményeinek tudatos átértelmezésével. Erről részletesebben: *Cieger András – Deák Ágnes: Nevezetes események krónikája. (Utószó).* In: Lónyay Menyért naplója, 1860–1861. Budapest, 2004, Századvég, 338–346.

²⁵ Lónyay-napló, 1867. szept. 11. MOL Filmtár, 37154. A vöslai szerződés keletkezésének körülményeit először Kövér György elemezte behatóbban Lónyay naplójának kézírata segítségével. Lásd: *Kövér György: A bankkérdés: két-bankrendszer vagy binacionális bank (1867–1878).* Századok, 1993. 1. sz. 95–96. (és 31. lábjegyzet).

²⁶ Az egyezmény hivatalos és teljes magyar fordítása fennmaradt Csengery feljegyzései között. Lásd: Csengery Antal jegyzetei, 1867. szept. 19. Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 142–145. A szerződést a 10. pont kihagyásával Lónyay is bemásolta naplójába. Kövér György a feltűnő hiányból arra következtetett, hogy Lónyay önmaga előtt is szerette volna elhallgatni (meg nem történtnek tekinteni) a bankügyben tett engedményeket. Ellentmond azonban ennek, hogy Deáknak, Csengerynek és a minisztertanács tagjainak a teljes szerződést átadta.

²⁷ MOL. K. 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1867. szept. 13–14. (1. pont)

déssel vették tudomásul, elégedetlenségüket azonban még Lónyay naplóbejegyzése is sejtetni engedi: „Röviden végeztem velek; az egyezményt elfogadták egyhangúlag. Egyedül Horvát [Boldizsár] volt, ki méltányolta az általam eszközölt eredményt.”²⁸ Ezt követően a két kormány részéről Andrassy és Beust is aláírta a megállapodást. Úgy véljük, hogy Lónyay szemében ez az aktus nem csupán formalitás volt. Azzal, hogy minisztertársai, de különösen Beust és Andrassy is jóváhagyták a szerződést, részt vállaltak a döntés felelősségéből. Talán nem tűnik merészségnek, ha azt feltételezzük, hogy Lónyay a jelenlévők arcát tanulmányozva éppen ezért figyelt fel arra, hogy Beust gondolatai elkalandoztak az aláírást megelőző percekben: „Becke olvasta a conventiót, Beust alig hallgatott oda, esze bizonyára másutt járt. Aláírtuk elébb mi ketten, aztán a két elnök.”²⁹

Pusztaszentlászló

Ugyancsak a felelősség megosztásának a vágya készítette arra, hogy a legfőbb tekintély, Deák támogatását kérje. A vöslai tárgyalások ideje alatt két döntő pillanatban érezte annak a szükségességét, hogy kapcsolatba lépjen vele. Először az augusztus végi bécsi minisztertanácsi ülés után határozta el, hogy felkeresi Deákot Pusztaszentlászlón. E hosszadalmas utazás arra is lehetőséget teremtett Lónyay számára, hogy legalább időlegesen kiszabaduljon a Bécsben rá nehezedő és egyre fokozódó nyomás alól. Érdeemes kissé hosszabban idéznünk a számos mentalitástörténeti adalékot is tartalmazó naplóbejegyzést a két politikus találkozásáról: „...egyszerű kis úrilak. Számptalan hasonló van vidékünkön, de nem négyezer holdas birtokosnak. [...] Régi magyar ház, sok jó eledellel, pongyola, rendetlen belsővel. [...] Alig vártam én, de az öreg úr is, hogy szólhassunk azon fontos tárgyakról, melyek miatt hozzá mentem. Mielőtt az ebédet hozták, már kérdezősködött, azonban alig keltünk fel, két kocsi vendég érkezett. [...] Ez volt a társaság, mely délutántól naplementig a ház előtt ült és conversált, az öreg úr szórta adomáit. Ez így tartott naplementig. Míg a copiosus [bőséges] uzsonnát felhozták, addig értem reá az öreg úrral beszélgetni a fontos ügy iránt. Alig mentek el [a vendégek], jött a copiosus vacsora. D[eák] elébe tettem a rakás ételt, ő majd egyik, majd másik tálból evegetett jó étvággyal. [...] Vacsora után, mi 9 órakor már teljesen be volt végezve, bevitt szobájába, én pedig elhoztam minden adatot s közöltem vele a tárgyalások folyamatát.”

Lónyay azonban hiába utazott egy napot, hiába ette végig a délutánt és hallgatta meg a vendégsereg gondtalan diskurálását, egyértelmű választ Deáktól még este sem kapott. Az „öreg úrnak” ugyanis Andrassyhoz hasonlóan az volt a véleménye, hogy Lónyay pénzügyi javaslatai ugyan ésszerűek, de az országgyűlési küldötségeknek maguknak kell e megoldási módot javasolni. Ráadásul Deák teljesíthetőnek mondta Becke kérését is.³⁰

²⁸ Lónyay-napló, 1867. szept. 13. MOL Filmtár 37154. Lásd még: Deák Ferenc beszédei, i. m. 5. köt. 230.

²⁹ Lónyay-napló, 1867. szept. 13. MOL Filmtár 37154. Lásd még: Deák Ferenc beszédei, i. m. 5. köt. 231.

³⁰ Lónyay-napló, 1867. szept. 3. MOL Filmtár 37154. A találkozóra szeptember 2-án került sor. Stilizálva lásd még: Deák Ferenc beszédei, i. m. 5. köt. 202–204.

Másodszor a vöslai szerződés megkötésének másnapján fordult Deákhhoz tanácsért és támogatásért. Ezúttal nem hagyhatta ott a tárgyalások színhelyét, ezért Halász Imre pénzügyminiszteri fogalmazót bízta meg azzal, hogy levelét és a megállapodás másolatát vigye el Pusztaszentlászlóra. Halász benyomásai a Deákot körülvevő falusi környezetről miniszteréhez igen hasonlóak voltak. A kedélyes adomázásában megzavart „öreg úr” az iratok áttanulmányozása után egy rövid válaszlevelet fogalmazott. „Tudom, hogy a kiegyenlítés áldozatokat vesz igénybe, mik talán fölötte terhesek is lesznek. Meddig lehet e részben menni, azt Te barátom, mint kiválólag szakértő, ki az adatokat bírod és az országot ismered, a legbiztosabban megítélheted. Én nem vagyok szakember, s ítéletet sok megfontolás után tudnék talán mondani; most rögtön csak általános kifejezésben szólhatok, hogy a méltányosság tekintetén felül az is figyelembe veendő, hogy mit bírunk el.” – írta Deák. Maga is elismerte, hogy Lónyay várakozásának nem tud megfelelni, mert szakmai választ nem adhat. Az engedmények mértékét neki, a „szakembernek” kell meghatároznia.

Csakhogy Lónyay valójában nem Deák szakmai válaszára volt kíváncsi. Nem hisszük, hogy reálsan abban reménykedett volna, hogy Deák egy csapásra megoldja a több hónapja vitatott kérdéseket. Sokkal inkább politikai felhatalmazást, támogatást várt tőle, amellyel megerősíthette tárgyalási pozícióját, mielőtt a megállapodás a magyar küldöttség asztalára kerül. Másrészt feloldozást remélt azon döntései nyomasztó súlya alól, melyekkel a vártnál nagyobb engedményeket tett a magyar kormány nevében osztrák kollégájának.

A látszat ellenére Lónyay levele nem volt teljesen hiábavaló. A kvóta 30%-ra való emelésére áldását adta Deák, mondván ez az áldozat még megadható a kiegyezés sikere érdekében. A többi súlyos kérdésben azonban nem foglalt határozottan állást, ehelyett Csengery Antalhoz és a kvótabizottság más szakértő tagjához utasította őt tanácsért.³¹

Bécs – Bankgasse

„A Bank utca arisztokratikus csendjét minduntalan a palota elé érkező vagy innét induló fogatok robogása verte föl; a kapus csengettyűje régóta nem jelzett annyi 'excellentiás' látogatót, mint ez időben. [...] A magyar kormánypalota az osztrák fővárosban úgy tűnt föl, mint egy sziget a német tenger közepében, s a benne nyüzsgő, akkor még túlnyomólag magyarnadrágos, vagy legalább attilás kis magyar colonia festői képet nyújtott a cylinderes és frakkos világ közepette.” – így jellemezte Halász Imre a magyar kvótabizottság üléseinek helyszínét és az ott uralkodott hangulatot.³²

A magyar országgyűlés 1867. június 28-án elfogadott határozata értelmében a 15 fős bizottság elsődleges feladata az volt, hogy részletesen kidolgozott megállapodásra jusson az osztrák küldöttséggel a közös ügyek terheiből való magyar és osztrák áldozatvállalás mértékét illetően. Másrészt hosszabb vita

³¹ Deák Ferenc Lónyay Menyhérthez, 1867. szept. 13. Közli: Deák Ferenc beszédei, i. m. 5. köt. 229.

³² Halász Imre visszaemlékezését idézi: Deák Ferenc beszédei, i. m. 5. köt. 224.

után a képviselőház úgy döntött, hogy a bizottság az államadósságok kérdéséről is folytasson „előleges értekezést” a másik birodalomfél küldöttségével, majd véleményét — a konkrét módozatok kidolgozása, szemben a kvótaüggyel, nem volt feladata — a kormány javaslatával együtt nyújtsa be az országgyűlésnek.³³ A nyilvánosság kizárása mellett működő testületben képviseltette magát az elenzék is (a Balközépből Ghyczy Kálmán és Podmaniczky Frigyes).

Mint arról már a korábbiakban szóltunk, a magyar kormány részéről Lónyayra hárult az a terhes kötelesség, hogy a döntően Vöslauban folyó kormányközi tárgyalásokkal párhuzamosan, folyamatosan egyeztessen a magyar küldöttséggel is. Láthattuk, a legnagyobb nehézséget számára e két tárgyalási fórum 'szinkronitásának' a megteremtése okozta. Amíg a Beckével folytatott alkudozása során - „pro foro interno”³⁴ - már július végén megállapodott a 28%-os arányban, addig ezt a bizottsággal csak szeptember elején sikerült elfogadtatnia.

Lónyay egyre nagyobb időzavarba került. Egyrészt amire áttért a bizottság az új alapra, addigra ő már lényegében kénytelen volt azt is feladni; az uralkodó pedig egyre inkább a végső megállapodást sürgette. Másrészt több hónapos bécsi tárgyalássorozat után a hazai pénzügyek irányítójaként az ország működtetésével is törődnie kellett. „Feladatunk most úgy vinni a tárgyalásokat, hogy legalább a quota kérdésében egyezés jöhessen létre. E végett időnyerés szempontjából is szükséges, hogy kimondjuk e tárgyban az utolsó szót. Az országgyűlés egybehívása szeptember közepére szükséges, miután a pénzügyminisztérium Magyarország részére, vasutakra jó feltételek alatt 40 milliónyi kölcsönt kötött Franciaországban.” – magyarázta a bizottság előtt.³⁵

Ugyancsak idővesztésig támadt abból, hogy az osztrák és a magyar küldöttség eltérő módon értelmezte feladatát. A magyar bizottság az országgyűlés határozatára hivatkozva először a kvótaügy megoldását tűzte ki célul, ezért Csengery, a küldöttség egyik vezéregyénisége több ízben is az államadóssági kérdések megtárgyalásának az elhalasztása mellett nyilatkozott: „ha sikerül előbb a quotára nézve megegyeznünk, az indirekt adókra, pénzrendszerre nézve szerződünk, s a vám és kereskedelmi szerződést megkötünk: egész figyelmünket, törekvésünket egyedül az államadósságok kérdése megoldására fordíthatjuk, s az eredményt inkább biztosíthatjuk.”³⁶ Csengerynek is érzékelnie kellett azonban, hogy az osztrák fél az államadóssági probléma rendezését tekinti a gazdasági kiegyezés, sőt az

³³ A kvótabizottság feladatköréről kibontakozó vitáról lásd: Deák Ferenc beszédei, i. m. 5. köt. 119–126.

³⁴ Lónyay használta ezt a kifejezést a minisztertanács ülésén. Lásd: MR. 30. Aug. 1867 Die Protokolle, i. m. 418.

³⁵ Csengery Antal jegyzetei, 1867. aug. 27. Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 131. Lónyay az e napon folytatott tárgyalásokról nem készített jegyzeteket. Lónyay a vasúti beruházások fedezésére a tekintélyes Rothschild-csoport megkerülésével, amely a monarchia kedvezőtlen tőzsdei megítélése miatt csak magas kamat ellenében volt hajlandó kölcsönt nyújtani, egy párizsi székely bankhoz fordult hitelért. Később azonban Lónyay is kénytelen volt elismerni, hogy a Société Générale-lal végül 1868 elején aláírt kölcsönügylet különböző okok miatt sikertelennek bizonyult, a részvényeknek csupán egyharmada kelt el a pénzpiacon. Erről lásd: *Halász Imre*: Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából. Bp. 1911. 402–404.

³⁶ Csengery Antal jegyzetei, 1867. aug. 23. Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 120.

egész dualista átalakítás kulcskérdésének. A Lajtán túli küldöttség ezért már az érdemi munka kezdetén szorgalmazta az ügy megvitatását. Végül Lónyay és Andrassy kérésének engedve, hosszabb vita után a magyar bizottság szeptember 6-án úgy döntött, hogy belefog a kérdés véleményezésébe.³⁷

Az eddig felsoroltak ellenére is egyértelműen megállapítható, hogy a fő problémát Lónyay számára a bizottsággal való kapcsolatában a vöslai szerződés elfogadtatása jelentette. A szeptember 12-én megkötött megállapodás szinte megoldhatatlan dilemma elé állította. Tisztában volt vele, hogy a kormánya nevében tett súlyos ígéretek elengedhetetlenül fontos állomását képezik a gazdasági kiegyezéshez vezető alkufolyamatnak, ám azt is jól tudta, hogy a szerződés bizottsági, majd országgyűlési jóváhagyása aligha remélhető, ha csak nem adják hozzá hathatós támogatásukat a kormánypárt meghatározó alakjai. Ezért küldte meg a dokumentum egy példányát Deáknak és ezért nyújtotta át azt sietve egy négy szemközti beszélgetés során Csengerynek.

Deák azonban kitérő választ adott, Csengery pedig egyenesen azt javasolta neki, hogy a bizottság elé csak az államadósságra vonatkozó pontokat terjessze be, elkerülve ezzel egyrészt azt, hogy nyilvánvalóvá váljon a küldöttség eddigi munkájának semmibe vétele, a testület megkerülése. Másrészt pedig azal indokolta kérését, hogy az egyezés bizonyos részleteinek nyilvánosságra kerülése félremagyarázásokra és heves támadásokra adna alkalmat.

Különösen a bankkérdésre vonatkozó szövegrészek közzétételével nem értett egyet. Nyilván tudta, hogy a nemzeti szuverenitás egy darabjáról (az önálló bankról) való egyértelmű és nyílt lemondás nagy felzúdulást váltana ki a hazai közvéleményben, amelynek egy jelentős része már magát a közjogi kiegyezést is egy ilyen lépésnek tartotta. „Nem helyeslem különösen a hitelügyre vonatkozó pontok formulázását; nem a 10. pont szerkezetét, melyből az is következhetik, hogyha a nemzeti bankra nézve a két fél új törvényes határozatokat nem hoz, a bankmonopólium továbbra is fennmarad. Az utóbbira nézve azt felelte Lónyay, hogy igyekezni fog e pont határozott értelmét, nehogy eképp félremagyaráztathassék, a miniszteri tanácsban pótjegyzőkönyvben felvilágosítani. Az a baj, — veté hozzá — hogy nem voltál itt e napokban, s minisztertársaimmal bármit hiába közlök, vagy nem értik, vagy úgy viselik magokat, mintha nem tartoznék reájok. Egyedül kell küzdenem s egyszerre annyi nagy kérdéssel foglalkoznom! Mennyi dolgot adnak az administratio napi ügyei mellett, csak a kölcsön, a vasúti szerződések, az indirekt adók fölötti egyezkedések, stb.! Ami a jelen egyezményt illeti — mondá végre — jól tudom, hogy nem a legjobb, de a terheket melyeket reá hárít, megbírja Magyarország, s a kifejlődésnek útját nem zárja el, sőt lehetővé teszi azt. Jobbat nem lehetett kivinni.” — örökítette meg Csengery jegyzeteiben kettejük feszült beszélgetését.³⁸ Az általa lejegyzett magyarázkodó szavak nagyban felülírják Lónyay naplójának korábban idézett elégedett mondatait.

³⁷ Csengery Antal jegyzetei, 1867. szept. 6. Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 138.; valamint: Lónyay-napló, 1867. szept. 6. MOL Filmtár 37154. Lásd még: Deák Ferenc beszédei, i. m. 5. köt. 244–245.

³⁸ Csengery Antal jegyzetei, 1867. szept. 15. Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 149. Ismereteink szerint Lónyay azonban nem kezdeményezte a szöveg pontosítását.

Csengery megdöbbenése érthető volt, hiszen a magyar kormány a háttérben olyan ügyben is (a kvótában) megállapodott az osztrák kormánnyal, amely a küldöttségek kizárólagos joga volt. Keserűségét így osztotta meg feleségével: „Életemben alig voltam nehezebb helyzetben, mint jelenleg, midőn a fennforgó nagy pénzügyi kérdésben határoznom kell. Két nap óta tűnődöm anélkül, hogy mindeddig végleges megállapodásra jöttem volna. Annyi a megfontolandó minden oldalról, pénzügyi és politikai tekintetben. A minisztérium a mi alkudozásaink nyomása alatt hozott létre egyezményt az osztrákokkal (értem az osztrák minisztériumot) s mi most ez egyezmény nyomása alatt állunk. S a miniszterek utólag közlik a dolgokat és ha megmondom rá észrevételeimet, sajnálják, hogy előbb nem közölték.”³⁹

Lónyay megfogadva a tanácsot már csak kivonatos formában tárta a bizottság tagjai elé a dokumentumot.⁴⁰ Andrassy azonban vagy mert nem tudott e taktikáról vagy mert siettetni akarta a tárgyalások menetét felfedte, hogy a kiegyezés sikere érdekében a kormány engedett a bizottság álláspontjából és a kvótát 30%-ban rögzítette. Ennek ellenére a parlamentáris formák betartása kedvéért Lónyay és Andrassy kérte a bizottságot, hogy vitassa meg a pontokat, mert a testület hallgatása szintén ártana a kiegyezésnek.⁴¹

Mint azt Lónyay is sejthette, a bizottsági vita során a legtöbb gondot Csengery ellenállása okozta, aki elvi kifogásait hangoztatva (de nem kis sértődöttséggel) úgy nyilatkozott a bizottság tagjai előtt, hogy „nincs okunk sietni. Ily nagy dolog minden oldalról jól megfontolandó.”⁴² Andrassy és Lónyay egyaránt tisztában voltak azzal, hogy ha politikustársukkal, aki Deák bizalmasának számított, nem jutnak dűlőre, akkor a kormány javaslata feltehetően nem kap majd többséget a párton belül.⁴³

Csengery lényegében tartalmi, illetve formai okokból a benyújtott javaslat minden pontját kritikával illette. Indítványozta, hogy a Magyarországra az államadósságokból háruló terheket ne arányszámban, hanem egy konkrét és később sem változó összegben határozzák meg, mert ezáltal az államadósságok problémája végérvényesen kikerülhet azon ügyek közül, melyek a gazdasági kiegyezés tízévenkénti megújításakor újabb és újabb alkudozások tárgyát fogják képezni. E szempontnak az érvényre juttatását annyira lényegesnek tartotta, hogy hajlandó volt lemondani az államadósságok esetleges későbbi konverziójából származó pénzügyi előnyökről is.⁴⁴

Továbbá kevesellte a praecipuum kialakult nagyságát, valamint pontatlannak és jogilag is támadhatónak mondta a konverzióról szóló szakasz szövegezését. Mégis, a legnagyobb nehézséget Andrassy és Lónyay számára azzal teremtette, hogy megtámadta az államadósságok oszthatatlanságának elvét.

³⁹ Csengery Antal feleségéhez, 1867. szept. 17. Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 153.

⁴⁰ Kónyi is már csak ezeket a szövegrészeket közölte. Lásd: Deák Ferenc beszédei, i. m. 5. köt. 233–235.

⁴¹ Csengery Antal jegyzetei, 1867. szept. 19. Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 154.

⁴² Csengery Antal jegyzetei, 1867. szept. 19. Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 153.

⁴³ Saját informális hatalmával Csengery is tisztában volt. Lásd: Csengery Antal jegyzetei, 1867. szept. 19. Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 169.

⁴⁴ Az osztrák kormány 1868 júniusában végrehajtotta az államadósságok unifikációját és konverzióját. Lásd: *Kövért*: A londoni tőzsde, i. m. 22–24.

A rendezés elfogadott alapelve az egyezkedések során az volt, hogy a két birodalomfél szolidaritást vállal egymással az adósságok terheinek törlesztése tekintetében, egyrészt megnyugtató a külföldi hitelezőket, másrészt mert a számos különböző feltételekkel igénybe vett hitel pontos megosztása szinte lehetetlen feladat (azaz annak precíz eldöntése, hogy az adott kölcsönt milyen arányban fordították az egyik illetve a másik birodalomfél javára). Ráadásul a 25 millió összeg előzetes levonással tulajdonképpen az osztrák oldal ki is egyenlítette az esetleges aránytalanságból eredő magyar hátrányt.

Ezzel szemben Csengery a magyar pénzügyi rendszer teljes önállósága érdekében megvalósíthatónak mondta a hitelek megosztását. Követelését egyfelől a külpolitikai bizonytalansággal indokolta (a német egységesülés miatt Ausztria jövője kérdéses), másfelől pedig úgy vélte, hogy a minden bizonnyal gyorsabb fejlődést befutó magyar gazdaságot akadályozni fogja az adósság megléte (a hiteleket önállóan nem törlesztheti).⁴⁵

Ugyan Lónyay maga is többször elismerte, hogy a monarchia jövője és a dualista rendszer tartóssága meglehetősen bizonytalan a birodalom szomszédságában zajló német egységesülés, a cseh trialista törekvések meghirdetése, vagy a bécsi centralista ellenzék kiegyezés ellen folytatott támadásai (stb.) miatt,⁴⁶ ám Csengery javaslatával éppen azért nem értett egyet, mert az lényegében a tárgyalások újrakezdését vetítette előre, ami tovább rontotta volna mind a monarchia külső megítélését, mind a kiegyezés belső elfogadtatásának esélyét.

Ennek ellenére nem tehetett mást, mint visszatért Vöslaubá, erre a később nosztalgiával emlegetett, de ekkor Lónyay szemében minden bizonnyal elátkozottnak tűnő helyre. Szeptember 20-án Becke és Lónyay megkötötte a második szerződést, amelyet Beust és Andrassy ismét ellátott kézjeggyével. A nyolc nappal korábbi megállapodáshoz képest a legfontosabb változtatás az volt, hogy Csengery javaslatának megfelelően egy fix összegben határozták meg az államadósság terhei után magyar részről fizetendő évi járulék mértékét. Továbbá az első dokumentum számos pontja kikerült az új szerződésből: nem található meg benne például sem a monarchia pénzrendszerének átalakításáról, sem a bankmonopóliumról szóló bekezdéseket. Ez utóbbi tényből azonban egyáltalán nem következett, hogy Lónyay korábbi engedményei hallgatólagosan ne maradtak volna érvényben.⁴⁷

⁴⁵ Csengery pénzügyi elképzeléseit szeptember 19-i és 23-i jegyzetei alapján ismertetjük. Lásd: Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 156–163. és 172–173.

⁴⁶ Pl. „Baj réám nézve, hogy itt nincs parlamenti párt és ezen alapuló felelős kormány. Hogyan egyezkedjem a mostani miniszterekkel, kiknek háta mögött nem áll talán senki? De a Reichsrath küldöttségével is bajos a dolog, mert kérdés van-e a házban többsége? Bajos az egész birodalmi tanáccsal, melyben sok a separatistikus elem, németek, kik a nagy-német eszme felé, szlávok, kik kifelé gravitálnak, a többeknek legnagyobb része vagy centralista vagy abszolutistikus burokrata.” Lónyay-napló, 1867. szept. 4. MOL Filmtár 37154. Lásd még: Deák Ferenc beszédei, i. m. 5. köt. 220.

⁴⁷ Az új megállapodás szövegét közli: Deák Ferenc beszédei, i. m. 5. köt. 235–238. A körültekintő Becke ezt jegyzőkönyvileg külön is rögzíteni kérte: „Nachdem der Minister Freiherr von Becke noch vorher zu Protokoll constatirt wissen wollte, daß die ministerielle Vereinbarung über den finanziellen Ausgleich vom 12 September l. J. in allen Punkten aufrechterhalten bleibe, insoweit sie nicht durch des ministerielle Übereinkommen vom 25 September l. J. in betreff der allgemeinen Staatsschuld eine Abänderung erlitten hat, was auch der ungarische Finanzminister für richtig erklärte.” A Bécsben 1867. szeptember 28-án tartott minisztertanácsot Beust vezette és Beckén, valamint Lónyayn kívül Taafé vett részt rajta. Finanzarchiv (Wien) [a továbbiakban: FA], GZ 4914/867

Az is jól látható a szövegből, hogy Lónyay az államadósságok oszthatatlanságát illetően hajthatatlan maradt. Az új megállapodás szövegét ismét átolvastatta Csengeryvel.

„Sokkal jobb egyezmény, mint az előbbi, mondám, de ez ellen is vannak kifogásaim.

Többet kivívni lehetetlen – viszonzá Lónyay. Én ez egyezményhez tárcámat kötöm. Vedd által, tüstént átadom!

Köszönöm, csak tartsd meg! — felelém.” — idézte fel Csengery kettejük ingerült szóváltását.⁴⁸ Végül a bizottsági ülésen Csengery az államadósság ügyében formailag engedett, ám voltaképpen csak azért törődött bele a megállapodás ezen pontjába, mert az nyitva hagyta a kérdés megoldását, így lehetőséget látott a szöveg későbbi módosításra: „Vagy meg kell osztanunk a tőkét, s azok kezelését minden egyes esetben, amint én óhajtom. Vagy meg kell állapítani a közös kezelés módját. Mindezt a miniszteri egyezmény eldöntetlenül hagyja.”⁴⁹ Az új szerződés 8. pontja valóban meglehetősen homályosan fogalmazott, amikor a kezelést „csak a két minisztérium kölcsönös beleegyezésével s a két törvényhozás (birodalmi tanács és országgyűlés) jóváhagyása mellett” kívánta megoldani, de az adósságok kezelőjét nem jelölte meg.

A bécsi tárgyalások szeptember 25-én lezárultak. A résztvevők fáradtan, de megkönnyebbülten távoztak a császárvárosból, még ha a létrejött egyezséggel egyik oldalon sem voltak maradéktalanul megelégedve.⁵⁰ Lónyay bízott benne, hogy az alkudozások legnehezebb szakaszán túljutott, ám hamarosan csalódnia kellett: a törvényjavaslatok országgyűlési megtárgyalása és a végső, pártion belüli egyeztetések munkabírásának a tartalékait is felemésztették.

Pest – Sándor utca

A magyar képviselőház Sándor utcai épületébe több hónapig tartó nyári szünet után október elején tért vissza az élet (igaz, a képviselők az ülésterem

FM (2545 Pr/1867, Fasc. 11.8). A hivatkozott szeptember 25-i megállapodás megtalálható: Die neue Gesetzgebung Oesterreichs. Erläutert aus den Reichsraths-Verhandlungen. 1/1–2. Bde. Die Verfassungsgesetze und die Gesetze über den finanziellen Ausgleich mit Ungarn. Wien, 1868, G. J. Manz 751–753.

⁴⁸ Csengery Antal jegyzetei, 1867. szept. 22. Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 170.

⁴⁹ Csengery Antal jegyzetei, 1867. szept. 23. Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 173.

A bizottság működésének, belső vitáinak ismertetésétől, amennyiben azok nem érintették Lónyay tevékenységét, kénytelenek voltunk eltekinteni. Az általunk vázolt kép önkéntelenül is Lónyay és Csengery küzdelmére szűkíti le a kérdés tárgyalását. Úgy véljük azonban, hogy nem indokolatlan eme eljárásunk, mert a bizottság munkájának tulajdonképpen irányítója valóban Csengery volt (az ellenzék részéről legfeljebb Ghyczy szólhatott bele alakítólag a tárgyalásokba). Elismerjük, hogy döntésünket nagyban befolyásolta a rendelkezésre álló források szűkössége.

⁵⁰ Lásd például a Pesti Napló visszafogott értékelését: „A fátyol lehullott. Teljes és hiteles szövegét ismerjük a finansministeri előterjesztésnek, s azt kell mondani, hogy a fennforgó körülmények közt ennél jobbat nem lehetett várni. Mindig többé-kevésbé népszerűtlenné válik, aki azt mondja az embernek: fizess! [...] Eszünk ágában sincs, a finansiai kérdés ilyen megoldása felett hymnusokat hangoztatni; a pénzügyi helyzet bizony nem nagyon kecsegtető, de ha a szőnyegen forgó javaslat nem fogadtatnék el, a baj csak növekednék. A két pénzügyér terve nem vezet egyenesen a cél, a mindenünnen óhajtott javulás felé, de e javulásra vezető útnak legalább kezdetét képezi” Pesti Napló, 1867. szept. 21. 218. sz. (Fk jellel)

átalakítási munkálatai miatt néhány hétre rögtön át is költöztek az Akadémia nagy termébe). Andrassy Gyula miniszterelnök október 5-én terjesztette a Ház elé a két birodalomfél gazdasági kapcsolatait szabályozó három törvényjavaslatot (kvóta, államadóssági járulék, vám- és kereskedelmi szövetség). Lónyay ekkor még bizakodó volt és a kormányelőterjesztések gyors megtárgyalását remélte. „Schlesinger Úr nálam járt és tőle értesültem arról, hogy a megfeszített munka következtében az Ön egészsége megrendült. Szívből kívánom, hogy kimerültsége mihamarabb múltjék el, hogy újult energiával legyen képes ezekben a fontos időkben a monarchia és a dinasztia érdekében tevékenykedni. Egyikünknek sem lesz rózsás a helyzete az elkövetkező hónapokban, de a feladatunk az, hogy ezen átmeneti időszakon a lehető leggyorsabban túljussunk.” – buzdította osztrák kollégáját október első napjaiban.⁵¹

Alig három héttel később azonban az államadósság ügyével kapcsolatban már kedvezőtlen hírekről volt kénytelen tudósítani Beckét: „[Nehézségekbe] éppen azon az oldalon ütközöm, ahonnan a legkevésbé vártam. Az az osztály, amelyben Deák is ül, nem csak az összeget, de számos paragrafus értelmét is meg akarja változtatni. Ezek lényeges követelések, de az Ön egyetértése nélkül nem teljesíthetők.”⁵²

A fordulat hátterében az állt, hogy Csengery Antal már szeptember végén részletesen beszámolt Deáknak a bécsi-vöslai megállapodásokkal szembeni fenntartásairól.⁵³ Azt ma már nehéz egyértelműen megállapítani, hogy Deák saját elhatározásából, vagy ahogy Csengery feljegyzései állítják, az ő érveinek a hatására kezdeményezte az államadóssági törvényjavaslat számos részletének pontosítását, az azonban bizonyos, hogy Lónyayt igen kellemetlenül érintette e fellépés. Megítélésünk szerint a pénzügyminiszter a törvényalkotási folyamat végső szakaszában joggal tartott attól a veszélytől, hogy a párton belüli bírálatok, módosító javaslatok szétzilálják a nagy nehézségek árán megszületett egyezséget. Ráadásul a konfliktusok kikerülve a párt belső köreiből egyrészt zavart okozhatnak a kormánypárti derékhad soraiban, másrészt az ellenzéknek is bátrabb fellépésre sarkallhatják a javaslatokkal szemben a plenáris vita alkalmával.

Csengery (és Deák) a megállapodás szinte minden pontján változtatásokat javasolt: a már ismert módon a magyar fél által elvállalt államadóssági járulékot nem arányszámban, hanem konkrét összegben kívánta kifejezni, ezért az erre vonatkozó félreérthető szakaszokat igyekezett kihagyatni; az eredeti megállapodás által kilátásba helyezett további bécsi egyezkedéseket elvetette (a második vöslai megállapodás egy vegyes bizottság kiküldéséről intézkedett, amely feladata lett volna a hitelterhek nagyságának pontos meghatározása), a fennmaradó pontok esetében pedig a magyar közjogi érvelésnek jobban megfelelő kifejezések beillesztését indítványozta. Végül, miután Csengery számára világossá vált, hogy eredeti elgondolásának megvalósításához, ti. az adósságok megosztásához nincs meg a kellő politikai akarat, a kezelést a közös pénzügyminiszter hatáskörébe kívánta utalni.

⁵¹ Lónyay Menyhért Beckéhez, 1867. okt. 3. MOL Filmtár, 34861.

⁵² Lónyay Menyhért Beckéhez, 1867. okt. 22. MOL Filmtár, 34861.

⁵³ Csengery Antal jegyzetei, 1867. szept. 29. Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 175–178.

Lónyay a felvetett problémák zömében kénytelen-kelletlen engedett a módosítási javaslatoknak, az államadósság kezelését illetően azonban megmakacsolta magát. Az alábbi levelekből valószínűsíthető, hogy bár Lónyay a közös kezelés híve volt, de közjogi okokból határozottan ellenezte, hogy ez a jog a birodalmi pénzügyek irányítóját illesse. Úgy vélte, hogy ha Csengery (és Deák) mégis kitartana e módozat mellett, akkor az adósságkezelés ellenőrzését a delegációkra kellene bízni, mondván hogy csak így érvényesíthető a parlamentáris felelősségre vonás elve a dualizmus rendszerében. Ezen elképzelés ellen viszont maga Deák tiltakozott egy táviratában, melyet november közepén az ismét Bécsben tárgyaló Lónyaynak küldött: „A 12. szakasz után javasolt új pont ellenkezik a törvénnyel, mely csak a külügy és a hadügy költségeinek meghatározását bízta a delegációkra, minden egyéb közös érdekű tárgyat, s azok között az adósság elvállalásának kérdését határozottan fönntartotta az illető országgyűléseknek. Az államadósságok ügyét semmi részben nem adhatjuk a delegációkhoz, ez oly kiterjesztése volna a delegációk hatáskörének, mely a kiegyenlítésnek részünkről kitűzött alapelvével ellenkezne. Azt hiszem, fönn kell tartani azon elvet, hogy az, aki az államadóssági évi illetvekeket kezel, mind a magyar országgyűlésnek, mind a birodalmi tanácsnak számoljon és feleljen arra nézve, hogy azon illetvekeket pontosan az ezen egyezményben kijelölt célokra fordította. Ezt ki kell mondani vagy a törvényben, vagy egy külön kötendő egyezményben, de ezen utolsó esetben, ily egyezmény kötését nagyban a most hozandó törvényben is fönn kellene tartani.” Majd terjedelmes táviratát azzal a kéréssel zárta, hogy mivel javaslatát nem egyeztette még senkivel, ezt a kormány tegye meg a párt különféle fórumain.⁵⁴

Lónyay a táviratot elolvastva feltehetően egy gyors egyeztetésre Beckéhez sietett, majd még aznap délután a következő levelet küldte minisztertársának, Gorove Istvánnak: „Miután az öregúr reá nem állott a közlött szerkezetre, teljesen meggyőződve levén arról, hogy ha ezen államadóssági egyezményt megbízgatjuk, bizton meghiúsul az egész, s így a kiegyenlítés nagy műve. Végre is abban állapotunk meg, hogy nem változtatunk rajta, csakis annyit, mennyit az 5. § elhagyása és a leszámolás megtörténte okvetlenül igényel, lesz tehát 12 §-ból 9§ [...] Közöld kérlek Deákkal, én jobban nem tudtam csinálni. Meglehet, hogy nem megy keresztül, azt csak sajnálnám. Más, meglehet szerencsésebb lesz. A 12. § utáni pótléket [Andrássy] Gyula kívánta, mondván hogy az öreg úr beleegyezésével lenne.

Lesz tehát felelősség nélkül kezelő is, vagy azon amfibium [kételtű] miniszter, ki 3 testületnek felelős, két országgyűlésnek és egy delegációnak, mely delegáció ismét 2 részből áll, tehát 4 felé számol és felelős. A *pragmatica sanctio* folytán bevett összegekről a két delegációnak, az államadósságok fejében két országgyűlésnek. Le kell-e neki lépni, ha egyben kisebbségbe jő? Ha igen, permanens kilépő lesz.

Mi történik velem, nem tudom, de nem igen van kedvem Párizsba menni, ily bizonytalan alapokon álló pénzügyérnek bajos a jövőre lépéseket tenni. Kö-

⁵⁴ Deák Ferenc Lónyay Menyhérthez, 1867. nov. 18. (a táviratot 12 óraker vették Bécsben). MOL Filmtár, 34861.

zöld kérlek a megállapodást a központi bizottmánnyal, talán holnap visszajövök, de csak egy nap maradnék Pesten. Mielőtt a 3 javaslat tárgyalatnék, kívánnék egy kis erőt szerezni s elmenni Meranba.” – írta fáradt keserűséggel.⁵⁵

Nem nehéz észrevennünk, hogy Deák határozott intenciói elől igyekezett kitérni. Egyrészt, a kisebb módosítások végrehajtásán túl a közös pénzügyminiszteri kezelés egyértelmű törvényi kimondására továbbra sem vállalkozott, és a gyakorlatban megvalósíthatatlannak tartotta a Deák által javasolt bonyolult (széttagolt) felelősségi rendszert is, e helyett fenntartásait hangoztatva a Deák-táviratban található köztes megoldásba kapaszkodott, azaz törvényjavaslata továbbra sem szóló világosan e fontos kérdésekről (sem a delegációt, sem a közös pénzügyminisztert nem ruházta föl hatáskörrel), a probléma megoldását a jövőbe tolt. Másrészt pedig semmilyen szerepet sem kívánt játszani az otthoni egyeztetésekben, azt távollétében a kormány más tagjaira bízta (holott illetékessége folytán ez elsősorban az ő feladata lett volna).

A magyar képviselőházban december 3-án vette kezdetét a gazdasági kiegyezést rögzítő törvényjavaslatok megtárgyalása. A kvótajavaslat általános és részletes vitája mindössze öt napot vett igénybe és annak elfogadtatása nem ütökött különösebb akadályokba (leginkább Ghyczy Kálmán támadta a kormány számításait). Nem mondhatjuk el ugyanezt az államadósságok után elvállalendő évi járulékról szóló kormányelőterjesztéssel kapcsolatban.

Már maga az általános vita is kilenc napon át tartott. A balközép nevében ezúttal Tisza Kálmán lépett sorompóba a javaslattal szemben. Elismerete ugyan, hogy Magyarországnak részt kell vállalnia a birodalom adósságterheinek a kisebbitésében, kifogásolt azonban minden olyan kitétel a javaslat szövegében, amelyből a későbbiekben levezethető lenne a szolidaritás elve az államadósságok egészére nézve (ti. az 1867: 12. tc. 53-55. paragrafusai méltányossági alapon csak az államadósságok kamatterheikhez való hozzájárulást mondták ki). Ebből kiindulva vitatta, hogy az adósság kezelése a közös pénzügyminisztert illetné. Továbbá pontos kimutatásokat kért a kormánytól a jövőre az országra nehezedő honi kiadásokról, hiszen csak így határozható meg valójában, hogy milyen mértékben képes Magyarország — saját anyagi jólétének veszélyeztetése nélkül — áldozatokat vállalni az adósságtörlesztésből. Végül javasolta, hogy e számítások benyújtásáig halasszák el a törvényjavaslat tárgyalását.⁵⁶

A Deák-párt meghatározó politikusai — a korábban jelzett belső feszültségek ellenére — egyöntetűen léptek fel az efféle követelésekkel szemben (pl. Deák, Lónyay, Eötvös és Andrássy – igaz Csengery az államadósságok kapcsán néma maradt). Az országgyűlés nyilvánossága előtt ugyanis a közös cél a javas-

⁵⁵ Lónyay Menyhért Gorove Istvánhoz, 1867. nov. 18. OSZK Kt. Levelestár. A törvénytervezet eredeti 5. paragrafusa közös hitelfelvételt helyezett kilátásba arra az esetre, ha az 1868-as átmenetinek számító költségvetési év valamelyik oldalon hiánnyal zárult volna. A levélben említett pótlék a törvény végén pedig valójában egy hatálybaléptetési záradék volt, amelyet a bizalmatlanság szült. Az utolsó mondat ugyanis kimondta, hogy Magyarország csak abban az esetben vállal szerepet az államadósságok törlesztésében, ha az osztrák törvényhozás a gazdasági kiegyezés mindhárom jogszabályát (kvóta, államadósság, vámszerződés) elfogadja és azokat az uralkodó birodalmának mindkét felében szentesítette.

⁵⁶ Tisza álláspontjáról részletesebben: *Kozári Monika*: Tisza Kálmán és kormányzati rendszere. Budapest, 2003, Napvilág Kiadó, 141–148.

latok elfogadtatása és nem az ellentétek megjelenítése volt. Semmiképp sem kívánták kockára tenni több hónapi, sőt több évi egyezkedés eredményeit. Feltehetően ez az oka, hogy a törvény végleges szövegében sem pontosították például az adósságok kezelésre vonatkozó bekezdést. Továbbá ugyancsak ezzel a szándékkal magyarázható, hogy Lónyay és Deák (valamint Eötvös is) beszédekben egyaránt politikai kérdésként kezelték a monarchia két felének gazdasági kapcsolatait rendező szerződések elfogadását. Deák nagy ívű felszólalásában a létrejött megállapodást az Európában tapasztalható hatalmi átalakulás kényszerű következményeként értékelte, a szövetkezés lehetséges alternatívájaként a nemzet beolvadását, pusztulását villantva fel.⁵⁷ Lónyay pedig a gazdasági megállapodásokat a közjogi kiegyezés életképessége bizonyítékának tekintette. Politikustársai meggyőzése érdekében a rá már korábban is jellemző érvelési technikát alkalmazta. Beszédében tudatosan túlzó derűlátással teljesen problémamentes képet festett a dualista rendszer jövőbeni működéséről: „ez által fog hazánk pénzügyi rendszere önállóan kifejlődni és az anyagi kérdések ezen legnehezebbjének végleges kiegyenlítése folytán a birodalom két fele közt minden lehető viszály elháríthatni.” Előterjesztőként a Háztól azt kérte, hogy a törvényjavaslatokat további módosítások nélkül szavazza meg, mert a szerződésekből fakadó politikai, erkölcsi és gazdasági előnyöket súlyos hiba lenne a pénzügyi számítások megkérdőjelezésével veszélyeztetni.⁵⁸

A kormánypárti többség rendre vissza is verte az ellenzék módosító javaslatait. A december 16-án kezdődő részletes vita során azonban Lónyay számára ismét váratlan dolog történt: Deák Ferenc a végszavazás előtti percekben újabb indítvánnyal állt elő: „Deák, az ellenzék követelésére azt a §-t, amelyben az államjegyekre nézve a szolidaritás ki lett mondva, úgy kívánta módosítani, hogy a forgalomban lévő állampapírok összege legyen kimondva a törvényben. A kormány nevében nem tudtam mást válaszolni e javaslatra, mint azt, hogy ezt a változtatást az osztrák kormánnyal a lehető leghamarább megbeszélem. [...] Nagyon kellemetlen helyzetbe kerültem: merev ellenzékre találtam Deákban és a kisebbségben. Én elégszer kértem őt, hogy ne engedjen az ellenzéknek, ám ő nem volt hajlandó beleegyezni abba, hogy ezen pont szövegén ne változtassunk.” – panaszkodott Beckének.⁵⁹

⁵⁷ Deák felszólalása az államadóssági törvényjavaslat vitájában, 1867. dec. 14. Deák Ferenc beszédei, i. m. 5. köt. 320–335.

⁵⁸ Lónyay miniszteri expozéja, 1867. dec. 7. *Lónyay: Beszédek*, i. m. 109. Az államadóssági vita anyaga olvasható: Az 1865. dec. 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerk. Greguss Ágost, Pest 1868. 1867. dec. 7–16. CLXXXIII–CXCI. Ülés, 5–6. köt. 326–362. és 3–168.

⁵⁹ Lónyay Menyhért Beckéhez, 1867. dec. 16. MOL Filmtár, 34861. A szóban forgó paragrafus eredetileg a 8. volt, amelyből az új 5. §. lett. Deák maga is szabadkozott későn betervezett javaslata miatt, de igyekezett pusztán technikai kérdésnek beállítani a módosítás elfogadtatását a Birodalmi Tanáccsal: „Igaz, hogy ez némi kis gyakorlati nehézségekkel jár, mivel a lajtántúliak már szóról szóra elfogadták ezen törvényjavaslatokat. De ezt hiszem ez nem áthághatatlan akadály, és elhárítható úgy, hogy a magyar ministerium fölszólítja a túlsó ministeriumot, a túlsó ministerium pedig a birodalmi tanácsban legközelebb előterjeszti, hogy a magyar országgyűlés ezt ki akarja mondani. Mivel pedig ők is csak ennyit akarnak — mert hiszen önnön maguk terjesztették elő a számokat — okvetlenül el is fogják fogadni.” Lásd: Az 1865. dec. 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, i. m. 6. köt. 191. ülés, 163.

Lónyay egyre nagyobb időzavarba került: az általa tolmácsolt javaslat megvitatására, mely az államadóssági törvénytervezet (új) 5. paragrafusát úgy kívánta módosítani, hogy a függő adósság nagyságát 312 millió forintban mondta ki, nem tudott azonnal Bécsbe utazni (a képviselőházban kellett jelen lennie), pedig a késlekedés komolyan veszélyeztette a kiegyezési törvények karácsonyig való megszavaztatását. Ráadásul attól való félelme, hogy ha a magyar fél módosít a megállapodáson, akkor az osztrák oldal is új követelésekkel fog előállni, többszörösen beigazolódott. Becke ugyanis kapva az alkalmon, ahányszor magyar módosítási igényről értesült, válaszlevelében önmaga is — minden bizonnyal enyhítendő a Lónyayhoz hasonlóan őt is érő belpolitikai támadásokon⁶⁰ — többletjegyekkel lépett fel.

Először november 29-én jelezte Becke a „mélyen tisztelt kollégának”, „a legjobb barátnak és a nagy mű legfőbb elősegítőjének”, hogy számítási hiba csúszott korábbi megállapodásukba, ezért a magyarok által fizetendő évi járulék mértékét mintegy 84 ezer forinttal meg kell emelni (ez meg is történt).⁶¹

Az ezekben a napokban a bécsi politikai hangulatról, közvélekedésről hozza érkező bizalmas hírek sem könnyítettek helyzetén. Informátora, Moriz Wengraf szerint annak ellenére, hogy a ciszlajtán képviselők zöme, ha vonakodva is, de támogatja a pénzügyi kiegyezés javasolt formáját, erősödik az vélekedés, hogy a két pénzügyminiszter korábban kötött megállapodásán érdemben lehet még változtatni, az fontos pontokon figyelmen kívül hagyható, illetve jogi kibúvók keresésével elhalasztható az alkudozási folyamat lezárása.⁶²

Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy Becke december 18-án hozzá intézett újabb kérése nyomasztóan nehezedett rá és annak elfogadtatása a magyar törvényhozással szinte megoldhatatlan feladatnak tűnt számára.

Becke rejtjelezett táviratban megküldte a „mérvadó képviselőkkel” való konzultáció után általa újrászövegezett 5. paragrafust, amely azonban nem csak a Deák kezdeményezte módosítást (ti. a 312 millió forintnyi függő államadósságot) rögzítette, hanem azt a bécsi kívánságot is, miszerint a magyar fél vállaljon kezességet az osztrák sóbánya-zálogjegyek beváltásából eredő esetleges többletkiadásokra. Az új szöveg átgondolására Lónyay alig néhány órát kapott, sőt az osztrák kolléga nyomatékosan kérte, hogy a magyarok azon már semmilyen változtatást ne hajtsanak végre, mert másnap be kell nyújtania azt a képviselőházban.⁶³ Megítélésünk szerint e kérésben nem annyira a felvállalandó teher várható nagysága jelentett gondot Lónyaynak, hanem maga az a tény, hogy egy olyan új kiadás rapid elfogadására igyekezett őt rábírní osztrák kollégája, amelyről mindeddig nem folytak egyeztetések (azaz e kérdésben nem volt felhatalmazása), továbbá ismét egy olyan tétel beiktatásáról volt szó, amelynek konkrét

⁶⁰ Erről lásd: *Éva Somogyi*: Einleitung. In: Die Protokolle, i. m. LVII.

⁶¹ Becke Lónyay Menyhérthez, 1867. nov. 29. MTA Kt. Ms 5304/93. Ugyancsak idézi a levelet Somogyi Éva, de egy bécsi levéltári forrásból: *Éva Somogyi*: Einleitung. In: Die Protokolle, i. m. LVII. Egy újabb módosítás után végül a járulék összege 29,105 millióról 29,88 millió forintra emelkedett.

⁶² Wengraf Lónyay Menyhérthez, 1867. dec. 11. MOL Filmtár, 34861.

⁶³ Becke Lónyay Menyhérthez, 1867. dec. 18. MTA Kt. Ms 5304/106. A módosító javaslat eredetileg a Birodalmi Tanács Urak Házától indult ki. Die neue Gesetzgebung Oesterreichs. i. m. 934-940.

összege a törvényjavaslatban nem került meghatározásra (láttuk, Csengery leginkább ezeket kifogásolta).

Lónyay mindenekelőtt időt próbált nyerni azzal, hogy a kérdésről döntő képviselőházi ülés elhalasztását kérte Beckétől, aki ha ezt nem is ígérhette meg, de táviratában — némi haladékot adva — december 20-át jelölte meg egy Lónyayval folytatandó végső bécsi egyeztetés időpontjaként.⁶⁴ E tárgyalásról közelebbi adatokkal nem rendelkezünk, de azon lényegében a már eddig ismerttetett módozatok kölcsönös és kényszerű elfogadására kerülhetett sor. Hazatérése után Lónyay kész tények elé állította a képviselőházat. Azzal vágta át a gordiuszi csomót, hogy a két kormány által megkötött szerződés végső változatát — a parlamenti szokásoktól elérően — először a főrendekkel hagyatta jóvá, majd utolsó lépésként — a törvényjavaslat részletes vitájának lezárulta után! — sürgős tárgyalást kérve terjesztette a honatyák elé. A képviselőház egyik osztályában azonban még a sietség ellenére is egy módosító javaslat nyert többséget. A december 21-én este hét órakor megnyílt plenáris ülésen felolvasott indítvány szerint „nehogy ezen most előterjesztett egyezmény 5. pontjából új terher származzék az országra”, az 5. paragrafusban kimondatni kívánta, hogy „az ily többlet maga idejébeni megállapításából következő minden terhek öfelisége többi országait fogják illetni.”

A bizalmatlanság szülte sokadik módosítási javaslatot a türelmét veszített Lónyay nem támogatta (ez ugyanis ismét bécsi egyeztetést kívánt volna), ehelyett a kormány nevében ígéretet tett arra, hogy nem fognak szaporodni az ország által felvállalt terhek. Ezek után a képviselőház vonakodva ugyan, de megszavazta a törvényt: 150 igen szavazattal 98 ellenében; a jegyzőkönyv 150 képviselő távolmaradását rögzítette.⁶⁵ A balközép párti Várady Gábor viszont arról tudósította megyéjét, hogy „a 150 állítólagosan távollevőből a tanácskozás alkalmával legalább 50 tag jelen volt, kiknek nagy része az osztályülésekben velünk szavazott ugyan, de miután nem tudták meggyőződésüket megtagadni, pártjok ellen szavazni pedig nem akartak, jobbnak látták a csatatért odahagyni.”⁶⁶

Lónyay elérte célját, de eljárása miatt a következő napokban az ellenzék és a kormánypárt soraiból egyaránt bírálatok érték. Az ellenzék részéről Jókai vádolta meg a képviselőház semmibe vételével.⁶⁷ A Pesti Napló pedig miközben vezércikkben méltatta Lónyay erőfeszítéseit és az elért eredményt, szerkesztői közleményként a következő nyilatkozatot tette közzé: „nem tartóztathatjuk magunkat annak kijelentésétől, hogy azon körülmény, miszerint az 5. paragrafus utólagos módosításának szüksége meg nem előztetett, vagy hogy az mindjárt az összeg kitételének elhatározásakor kilátásba nem helyeztetett, helyeslé-

⁶⁴ Becke Lónyay Menyhérthez, 1867. dec. 19. MTA Kt. Ms 5304/107.

⁶⁵ Lásd Lónyay módosító indítványát: *Lónyay: Beszédék*, i. m. 131–135. (1867. dec. 21.); valamint a IX. osztály javaslatát: Az 1865. dec. 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, i. m. 6. köt. 197. ülés, 263. A törvény végső szövege megtalálható: 1867: 15. tc. az államadósságok után a magyar korona országai által vállalandó évi járulékról. Magyar Törvénytár 1866–1868. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső, Bp. 1896. 347–349.

⁶⁶ Várady Gábor országgyűlési levelei. Kiadta Szilágyi István, Bp. 1871. (2. kiad.) 1. köt. 373. LXVI. Levél, 1867. dec. 26.

⁶⁷ A Hon, 1867. dec. 22. 295. sz.

sünkkel nem találkozhatik. Pártunk komoly törekvéseinek egyik célja: határozottan és ingadozás nélkül támogatni a kormányt mindazon javaslatok és indítványok tárgyalásánál, melyeknek keresztül vitelét alkotmányos önkormányzatunk érdekei indokolják. Hogy a módosított szerkezet megszavazásánál a párt zöme programjának ezen tételét az eljárás módjának helytelenítése mellett is követte, annak kérjük tulajdonítani, mert nem lehet akaratában a fegyelmet lazítani, egyes tagjait szakadékos szavazáshoz szoktatni, s mellékes kérdéseknél netán kormányválságot idézni elő.”⁶⁸

Kemény Zsigmond közleményén kívül a kormánypárton belüli elégedetlenségre a Deák-kör igazgatójának, Kovách Lászlónak a levele is utal: „Ma vett szíves leveledet azonnal közöltem több barátommal, kik mindannyian velem egy véleményen lévén rosszallják megtámadtatásodnak modorát, azt ti. hogy jelen nem létedben támadtattál meg. De ne hidd, hogy e megtámadás a dolgok lényegére vonatkozik, nem, határozottan nem, csak a formáról volt szó, arról ti. hogy előlegesen nem értesítéd a pártot arról, hogy semmit, még oly csekély amendement [módosítási javaslatot] sem fogadhatsz el, mint az illető volt.”⁶⁹

Az 1867. esztendő utolsó napjai a birodalom mindkét felében az alkotmányozási folyamat fontos állomását jelentették: a közösen elvégzendő „nagy feladat” befejezését. A magyar országgyűlés elfogadta a közös ügyek költségeiből való tehervállalás arányáról (azaz a kvótáról), a közösnek elismert államadóságok után elvállalt évi járulékról, illetve a vám- és kereskedelmi szövetségről szóló törvényeket (1867: 14-16. tc.).⁷⁰ Ausztriában pedig a birodalmi tanács ugyanekkor szavazta meg mindazon alaptörvényeket, amelyek a dualista államszerkezet és a Lajtán túli alkotmányos kormányzás előfeltételei voltak.⁷¹

Megoldatlan részletek

Lónyay és a december 24-én közös pénzügyminiszterré kinevezett Becke számára a karácsonyi és újévi ünnepnapok is munkával teltek: a minisztériumi apparátusok kiépítésével, az alkotmányos és kiegyezéssel szisztémához illeszkedő országos, illetve birodalmi (közös) költségvetés összeállításával, az első delegációs tárgyalások előkészítésével stb. E feladatok elvégzése során azonban az imént megalakított törvények alkalmazása körül számos bizonytalanság támadt, melyek tisztázására mindenekelőtt a két pénzügyminiszter sűrű levélváltása tett kísérletet. A

⁶⁸ Pesti Napló, 1867. dec. 25. 298. sz.

⁶⁹ Kovách László Lónyay Menyhérthez, 1867. dec. 30. MTAK Kt. 5304/279.

⁷⁰ A vám- és kereskedelmi szerződést megelőző bécsi (illetve vöslai) tárgyalásokon Lónyay ugyancsak részt vett, ám ott inkább mellékszereplőnek volt tekinthető (különösen a közvetett adók kivetése miatt volt érintett a tárcá). A megállapodást magyar részről Gorove István kereskedelmi miniszter és államtitkára, Fest Imre készítette elő. Utóbbi visszaemlékezésében beszámol a tárgyalások menetéről és a létrejött megegyezésben saját szerepét hangsúlyozza. Lásd: *Fest Imre: Emlékirataim*. Bp. Universitas K., 1999. 114–119.

⁷¹ A kiegyezési törvények birodalmi tanácsi tárgyalásáról lásd pl.: Deák Ferenc beszédei, i. m. 5. köt. 281–318.; valamint *Somogyi: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig*, i. m. 200–218.; a gazdasági törvények vitájáról pedig: *Die neue Gesetzgebung Oesterreichs*, i. m., valamint *Karin Olechowski-Hrdlicka: Die gemeinsamen Angelegenheiten der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Vorgeschichte – Ausgleich 1867 – Staatsrechtliche Kontroversen*. Wien, 2001, Peter Lang, 315–347.

költségvetési tételek meghatározása, illetve a delegációk ügykörének a kialakítása miatt a legsürgetőbbnek a már jól ismert probléma megoldása, az államadóságok kezelésének a rendezése mutatkozott (erre törvény is kötelezte a két kormányt).

Lónyay már karácsony másnapján tollat ragadott és ismételten kifejtette nézeteit a függő adósság kezeléséről. Igyekezett kihasználni a korábbi tárgyalások sikertelenségét, amikor úgy érvelt, hogy mivel e kérdéstről tételesen sem az osztrák, sem a magyar kiegyezési törvények nem rendelkeznek, ezért a kezelés nem tartozhat a közös pénzügyminisztérium feladatai közé. Álláspontját már csak azért is támadhatatlannak tartotta, mivel a közös pénzügyminiszter nem a két törvényhozásnak, hanem a delegációknak volt felelős. A törvények viszont a delegációk hatáskörébe sem sorolták az államadóságokkal való foglalatosságot (e ponton tehát elfogadta Deák érvelését, legalábbis Beckével szemben), ezért ha mégis a közös pénzügyminiszter kezelné az adósságokat, akkor e vonatkozásban felelőssége „illuzórikus” lenne.⁷²

Becke január 16-án igen terjedelmes levélben válaszolt Lónyaynak, melyben elismerte, hogy elvben lehetséges az államadósági törvény idevágó 9. paragrafusának egy olyan értelmezése, miszerint a közös pénzügyminiszter feladata csupán annyi, hogy „a magyarok által az államadósági teher után fizetett határozott összegű évi járulék havi részleteit telle quelle [úgy, ahogy van] az osztrák pénzügyminiszternek átutalja”, ám ez ellentmond a törvényben található, igaz csak közvetett, rendelkezéseknek, de a kiegyezési tárgyalások egész történetének is. Ez utóbbi állítását alátámasztandó Becke korábbi tanácskozásokra hivatkozott, melyek során szerinte még nyoma sem volt annak, hogy a magyar fél ily módon értelmezné a közös pénzügyminisztérium szerepét. Úgy vélte, hogy a magyarok aggodalma eltúlzott és indokolatlan, amely veszélybe sodorhatja az egész pénzügyi kiegyezést. Arra figyelmeztette kollégáját, hogy ha a magyarok az államadóságok érdemi kezelését az osztrák pénzügyminisztériumra hagyják, akkor lemondanak egy fontos jogukról, a kezelés alkotmányos ellenőrzésének a lehetőségéről (ti. az osztrák pénzügyér nem felelős sem a magyar országgyűlésnek, sem a delegációknak). „És akkor egyáltalán miért van szükség közös pénzügyminiszterre?” – tette fel Becke a költői kérdést, majd hosszasan érvelt minisztériuma létjogosultsága mellett (konzultatív fórum a koronatanácsban pénzügyi kérdésekben; semleges állása révén közvetítő lehet a két kormány között; az egész monarchia érdekeinek a képviselőjeként előnyösebb kapcsolatokat építhet ki a nemzetközi pénzvilággal; a központi pénztárban az 1867. év végén mutatkozó jelentős aktívum egyben maradhatna, stb.). Végül levelét a következőképp zárta: „Feljogosítva éreztem magam, miután nekem is részem van a nagy kiegyezési mű sikerében, felemelni a hangomat, ha e mű fejlődését veszélyeztetve látom. E veszély feltámad, ha a magyarok a pénzügyi kérdések súlypontját Ciszlajtániára helyezik. Éppen oda jutunk, ahová a baloldal űz minket: a közös viszonyok gyengítéséhez a dualizmusban. Ezért arra kérem Excellenciádat, hogy az

⁷² Lónyay Menyhért Beckéhez, 1867. dec. 26. FA GZ 489/868 RFM Pr/1868 (Fasc. 1.1). A levelet tárgyalja még: *Somogyi Éva*: Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában. Bp. MTA TTI, 1996. 33., valamint: *Olechowski-Hrdlicka*: Die gemeinsamen Angelegenheiten der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. i. m. 461.

itt fekvő okfejtésemet tekintse egyfajta kötelességteljesítésnek.” Mindazonáltal ha a magyarok kitartanak felfogásuk mellett és „ha a birodalmi pénzügyminisztérium a kifizetések elmaradása miatt valóban egy szinekúra lesz csupán, akkor remélem, hogy Őfelsége kegye által hamarosan egy olyan alkalmazásba kerülök, ahol az állam számára hasznosabb lehetek, mint ezen osztályrészemül fennmaradó látszatmegbízatus révén.”⁷³

Becke magyar kollégája válaszát két nappal később már kézhez is vehette. Lónyay bizalmas levelében bevallotta, hogy a felhozott alapos érveket elvben el tudná fogadni, de óvatosnak kell lennie, mert „Perger indítványa és a sóbánya-jegyekre vonatkozó módosítás következtében igen kevés lehetőségem maradt”, megemlíti továbbá az ellene indított rosszindulatú agitációt is. Levelének második részében pedig a közös pénzügyminiszter kilátásba helyezett távozására reagált: „Őn azt írja, hogy egy másik posztot kívánna betölteni. Ezt én igen sajnálnám mind országom érdekei, a még megszilárdítandó kiegyezés miatt, mind személyes okokból. Én magam is nagyon vágnék arra, hogy ismét a magam ura és ismét családomé lehessenek, sajnos azonban ez nem lehetséges, mert még az 1869. évi költségvetés benyújtását és elfogadását, illetve a minisztérium megszervezését kell keresztülvinnem, aztán jöhet majd a jól megérdemelt pihenés.”⁷⁴

Átolvasva a két politikusnak az államadósságok tárgyában írott leveleit, világosan kirajzolódnak az őket nyomasztó dilemmák és az érvelési technikák. Lónyay határozott fellépése ellenére tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a hiányos magyar és osztrák kiegyezési törvények mindkét jogértelmezést lehetővé teszik, hiszen nem kis része volt abban, hogy rendezetlen maradt e kérdés. Ráadásul az 1867. évi 15. törvénycikk 9. paragrafusának néhány kitétele („köz-ponti szükséglet”; „a közös pénzügyminiszter a magyar korona országainak s illetőleg Őfelsége többi országainak pénzügyminiszterével kellő egyezményre fog lépni”) inkább Becke igazát látszott erősíteni, bár az is igaz, hogy az osztrák törvény megfelelő paragrafusa még lakonikusabban fogalmazott a közös pénzügyminiszter feladatkörével kapcsolatban. A korábban általa tett engedmé-

⁷³ Becke Lónyay Menyhérthez, 1868. jan. 16. MOL Filmtár, 34861., valamint másolatban: FA GZ 453/868 RFM, Pr/1868 (Fasc 11.8.1). Becke minisztériuma fontosságáról hasonló érvekkel győzködte a magyar delegáció tagjait is. Erről: Csengery Antal Deák Ferenchez, 1868. febr. 9. Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 252.

⁷⁴ Lónyay Menyhért Beckéhez, 1868. jan. 18. FA GZ 453/868 RFM, Pr/1868 (Fasc 11.8.1). Lónyay ugyan kérte Beckét, hogy „az egész levelet tekintse bizalmas közlésnek”, ám az osztrák kolléga csatolta azt Beusthoz intézett átíratához. A levélben említett Heinrich Perger alsóausztriai képviselő a vita utolsó napján, december 14-én a következő indítványt tette a birodalmi tanácsban: „Azon körülmény, hogy az államadósság terheihez Magyarország csak határozott, semmi változás alá nem esendő évi járulékkal járul, nem állapít meg semminő jogi kötelezettséget a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országokra nézve az iránt, hogy az ennek folytán az államadósság kamatfizetésére és törlesztésére megkívántató szükséglet egész fennmaradó részét elvállalniok és fedezniök kelljen, s fenntartja magának e királyságok és országok képviselote, hogy az államadósság kamatai és törlesztése, valamint ezek fedezése iránt utólagosan határozzon.” A sokak által támogatott javaslatban rejlő jogi kibúvót, Johann Berger ellenindítványa igyekezetett hatástalanítani azzal, hogy javaslatára a képviselőház csak annyit mondott ki, hogy „nem szándékozik valami új, eddig nem létezett kötelezettséget vállalni.” Közli: Pesti Napló, 1867. dec. 17–18. 291–292. sz., valamint: Die neue Gesetzgebung Oesterreichs., i. m. 878–879 és 895–897.

nyek miatt őt ért kritikák hatására azonban jobbnak látta a szűkebb értelmezés, a Beckével szemben elutasítóbb álláspont képviselését (úgy gondolhatta, hogy emiatt biztosan nem érheti vád sem az ellenzék, sem a kormánypárti zöm részéről). Már csak azért is ezt az utat kellett választania, mert önmaga nem talált a kezelés és a miniszteri felelősség problémájára érdemi megoldást, a január-februári egyeztetések során rendkívül bizonytalan volt a kivezető utat illetően. Egy évi idegpróbáló és hosszadalmas tárgyalássorozat után, minden biztonnal tehernek érezte a közjogi kérdésekkel való foglalkozást; egyébként is hiányzott politikusi eszköztárából a traktációra és a kodifikációra való kifinomult képesség,⁷⁵ amiért Deákot és Csengeryt maga is tisztelte.

Becke elsődleges célja viszont alig néhány hetes minisztériumának a védelme és saját mozgásterének a bővítése volt. Mivel ezen erőfeszítéseivel sem az osztrák kiegyezési törvényekben, sem a ciszlajtán politikai erőik részéről kellő támaszra nem talált, ügyes taktikával felcsapott a magyar érdekek védőjének és Deákra, valamint a magyar törvényekre hivatkozott leveleiben. Mindeközben tudatosan túlzással élt, amikor egy olyan szélső álláspontot tulajdonított Lónyaynak, amelyet az sosem vallott: azaz mintha Lónyay az ellenzékkel azonosulva (pl. Ghyczyvel, Tiszával) kétségbe vonná az államadósságok közös kezelésének elvét is. A megpendített távozási szándékot viszont Becke részéről nem tekintjük csupán taktikai fogásnak. Kimerültsége és az őt is érő belpolitikai támadások közepette a magyar tárgyalópartnerek irányából tapasztalt nagyfokú bizalmatlanság elkedvetlenítette.

Úgy véljük, hogy a két szakpolitikus vitájának a megrekedése ezen a ponton szükségszerű volt. A kérdés rendezéséhez ugyanis politikai döntés szükségeltetett és ők a közjogi fonákságok, hiányosságok feloldásához nem rendelkeztek politikai felhatalmazással. Végül a delegációs tárgyalások idején, számos — időnként az élesebb hangvételt sem nélkülöző — egyeztetés eredményeként Deák bizalmasa, Csengery Antal találta meg a problémára az áthidaló megoldást egy új paritásos testület felállításával (ennek javaslatba hozása sem Lónyaytól, sem Beckétől nem volt elvárható). A későbbi 1868. évi 46. törvénycikk szerint a függő adósságok kezelése a közös pénzügyminisztérium hatáskörébe került, melynek a járulékokra vonatkozó tevékenységét a két országgyűlés által kiküldött ellenőrző bizottságok felügyelték. A testületek vádemelést kezdeményezhettek a közös pénzügyminiszter ellen, ám az esetleges eljárást a delegációknak kellett lefolytatniuk.⁷⁶ Bár már februárban megszületett a törvény váza, a részletkérdések tisztázásának az elhúzódása miatt, uralkodó által szentesített jogszabállyá csak december elején válhatott.⁷⁷

⁷⁵ E politikusi képességeket *Hanák Péter* emelte ki Deákról írott egyik tanulmányában. Lásd: Deák Ferenc, a kiegyenlítő. Alkat és situáció összefüggései. In: Hanák Péter: 1867 – európai térben és időben. Bp. História, 2001. 172.

⁷⁶ A kérdéshez lásd: Csengery Antal leveleit Deák Ferenchez, 1868. febr. 9., febr. 11., febr. 14., febr. 21. valamint Csengery Antal leveleit Lónyay Menyhérthez, 1868. febr. 18 és 19. Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 251–263. A szóban forgó jogszabályt, az 1868: 46. törvénycikket a függő adósságok ellenőrzéséről, lásd: Magyar Törvénytár, i. m. 497–499.

⁷⁷ Becke sürgetésére (1868. jún. 9. MTAK Kt. Ms 5304/103) Lónyay nyáron a törvényjavaslat állásáról a következőt írta kollégájának: „A függő adósságok ellenőrzése és az államadósságok kezelé-

A magyar részről közösek el nem ismert, ún. állósított államadósságok ügye viszont törvényi elintézését nem, csak gyakorlati rendezést nyert 1870 tavaszán: a kezelést a közös pénzügyminisztertől az osztrák pénzügyér vette át.⁷⁸

Több mint tíz évig húzódott a bankkérdés rendezése is. „Ha a legjobb igyekezetem dacára nem sikerült a bankügyet úgy megoldanom, mint azt az ország nagy többsége óhajtotta és mint magam is kívántam volna, annak oka leginkább a körülményekben és az adott viszonyokban keresendő. Ám kárhoztasának azok, kik nemcsak azt hiszik magukról, hogy jobb megoldási módot tudtak, hanem azt is bebizonyítani képesek, hogy az akkori viszonyok és körülmények között tervüket biztos sikerrel keresztülvinni képesek is lettek volna.” – magyarázkodott Lónyay 1875-ben.⁷⁹

Csak részben érthetünk egyet fejtegetésével. Úgy véljük ugyanis, hogy nem csak külső kényszerek térítették el a politikust a kérdés megnyugtató megoldásától. Lónyay tudatos döntése legalább ennyire hozzájárult a halogatáshoz. 1866-67 folyamán határozott fellépéssel, merev közjogi álláspont hangoztatásával nem kívánta megakasztani a kiegyezési alkudozások menetét,⁸⁰ később pedig nem állt érdekében zavart kelteni a kérdés előtérbe állításával a még éppen hogy csak formálódó dualista politikai és gazdasági struktúrában.

Mint szoltunk róla, Lónyay jogi és politikai megfontolásokból kiindulva elismerte az Osztrák Nemzeti Bank 1876 végéig fennálló törvényes és kizárólagos jogait. Minden bizonnal hatékonyabbnak ítélte, ha tárgyalásai során az ország hitelviszonyait érintő gyakorlati kedvezményekért küzd, mint hogy a monopólium lejártáig a probléma elvi megoldásán dolgozzon. Ez jellemezte Beckével kötött két megállapodását is 1867-ben. Márciusban a bank előjogainak tiszteletben tartásáért cserébe a magyar pénzügyminiszter beleszólást kért a pénzjegykibocsátással összefüggő kérdésekbe, szeptemberben pedig a vöslai szerződés 10. pontjában a monopólium biztosítása fejében magyarországi fióktézetek felállítását és megfelelő dotációjukat kötötte ki.

Csak hogy a két pénzügyminiszter a banküggyel kapcsolatos megállapodásoknak nem tudott érvényt szerezni. Egyrészt mert a kormányzati alkudozásból kihagyták a legfontosabb érintettet, az ONB vezetését. Márpedig a politikai egyezés a nyereségorientált autonóm pénzintézetet nem kötelezte semmire (a későbbi

---

sére vonatkozó törvényjavaslatok megállapodásunk szerint a Ház elé terjesztettek, amihez korábban megkaptam az öreg úr, Deák Ferenc beleegyezését. A bizottságokban a tanácskozások meg is kezdődtek. Mindezekkel együtt is bizonyos nehézségekkel talákoztam, melyek a mi pártunk egyes tagjaitól eredtek [...], így a tanácskozást elhalasztva először a mi urainkat kell az embernek kifárasztani és elaltatni a skrupulusaikat.”, Lónyay Beckéhez, 1868. jún. 14. MOL Filmtár, 34861.

⁷⁸ A kérdéshez lásd: Csengery Antal jegyzetei, 1869. febr. 13. Csengery Antal hátrahagyott iratai, i. m. 290–295. A függő adóssággal ellentétben az állandósított kölcsön „visszafizetése vagy egyáltalában nem, vagy hosszabb időben abban a mértékben történik, amely a kölcsön fölvételekor szerződésileg megállapítottak.” Közgazdasági lexikon 1. Köt. szerk. Halász Sándor, Mandelló Gyula, Bp. Pallas, 1898. 123–127. (a címszót írta *Matlekovits Sándor*)

⁷⁹ *Lónyay: A Bankügy*, i. m. 387.

⁸⁰ Lásd például 1866 nyarán Majláth György és Richard Belcredi előtt tett optimista nyilatkozatát: „általában nem vagyok az egy-bankrendszer barátja s mindaddig, míg egy bank lesz, az agió ismét előállhat, valahányszor az államnak nagyobb szüksége támad, de ha minden más jogai megadatnak az országnak, erre nézve kiegyezkednünk nem lesz nehéz.” *Lónyay-napló*, 1866. aug. 21. MOL Filmtár, 37153. Stilizálva lásd még: Deák Ferenc beszédei, i. m. 4. köt. 23.

kormányzati nyomásgyakorlás is hasztalan volt). Másrészt nem tudott a szerződés ezen pontjáról a magyar országgyűlés sem. Lónyay, okulva az intő előjelekből, nem vállalta a megállapodás nyílt képviselőt, mert tisztában volt azzal, hogy a törvényhozás azt úgysem hagyná jóvá. Inkább éveig hallgatott róla.

Az 1867-et követő évek során minisztériumi átiratok, banki válaszok ugyan születtek és személyes megbeszélések, bizottsági tárgyalások folytak az ügyben, ám a kérdés törvényi szabályozása valójában 1878-ig, egy újabb politikai alkufolyamat lezárultáig váratott magára. A hazai pénzügyek irányítójaként energiáinak túlnyomó részét a pénzügyigazgatás kiépítése és az államháztartási egyensúly megteremtése kötötte le, már csak azért is, mert minisztersége első évében, 1867-ben erre éppen a kiegyezési tárgyalások miatt nem jutott elég ideje.

A bankkérdés a hazai politika napirendjére az 1869. évi európai pénzügyi válság következtében került. A magyar vállalatok ugyanis nem jutottak elegendő hitelhez a válság időszakában, amely elégedetlenséget váltott ki az ONB-vel szemben. A kibontakozó és elhúzódó vita során a titkosan kezelt megállapodás végül egy osztrák képviselő interpellációja nyomán bukkant felszínre 1872-ben, éppen Lónyay miniszterelnökségének évében.⁸¹

1867-ben meghozott döntésének személyes következményei ekkor érték utol. A bankkérdésben követett magatartása miatt az 1870-es évek közepén politikai támadások érték, melyek következtében több éven keresztül magyarázkodásra és folytonos öngazolásra kényszerült.⁸²

---

⁸¹ A bankügy történetét Kövér György kiváló tanulmányában aprólékosan nyomon követi, ezért ennek tárgyalásától eltekinthetünk. Lásd: *Kövér: A bankkérdés*, i. m.

⁸² Az öngazolás szándéka íratta vele 1875-ben A bankügy c. munkáját is: „Mentül mélyebben megyek a bankkérdésbe, annál inkább látom, hogy ezen munka éppen nem lesz jelentéktelen mű, noha a tárgy száraz, de az ország valódi érdekének védelmében a helyzet magaslatán áll és a történeti részben nem egyszer volt alkalmam múltamra visszatekinteni, s a történelmi tényekre melyekben kiváló szerepem jutott, az emberek emlékébe hozni. Azt hiszem, mindenki [aki] részrehajlatlanul olvasni fogja, érzendi azon méltánytalanságot, mely velem történt, s hogy ezen irányban továbbra is hasznos szolgálatokat tehettem volna hazámnak.” – tájékoztatta testvérét a könyv megírásának indítékairól. Lásd: Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1875. júl. 30. MOL. P. 470. 1. cs.

THE SCENES OF BARGAINING. THE ROLE OF MENYHÉRT LÓNYAY IN THE
ECONOMIC COMPROMISE OF 1867

By András Cieger
(Summary)

The aim of the present study is to analyse the bargaining process, involving many actors on several niveaux, which finally led to the economic compromise of 1867. The importance of this, hitherto unknown, section of the process lay in the fact that the Austrian political elite intended emphatically to protect the economic interests of Austria and regarded as a prerequisite to accepting governmental dualism the settlement of the economic relationship of the two constituents of the Empire (e.g. a division of state debts and common expenses, bank and financial system).

The author analyses according to the different scenes of negotiation the preconceptions of the Hungarian minister of finances, Menyhért Lónyay, the evolution of his economic conception and its gradual rejection. On the basis of archival documents from Budapest, Vienna and London he comes to the conclusion that during the negotiation which lasted for three quarters of a year, Lónyay gradually lost his freedom of action. On the one hand, after the rejection of his concept he was forced in crucial matters to cede to his Austrian colleague, Franz Karl Becke, while on the other hand he was in the necessity of somehow talk the Hungarian parliament, which was unwilling to make more than a minimum of sacrifice, into accepting the compromise. Lónyay tried at any price to break out of this double pressure: he stuck to fake results, overemphasised his results in the course of the negotiations, and occasionally resorted to the double-edged weapon of conspiracy of silence. Finally, he tried to shift to or at least to share responsibility with the other actors of the bargaining process.

At the same time the author proves that that diametrically conflicting interests excluded any definitive settlement of the problematic questions, which were instead merely postponed in 1867.

Almási Gábor

VARIÁCIÓK AZ ÉRTELMIÉGI ÚTKERESÉS TÉMÁJÁRA A 16. SZÁZADBAN: FORGÁCH FERENC ÉS TÁRSAI

A 16. századi Magyarország egyik legeredetibb történetírója, Forgách Ferenc (1535–1572) királyi tanácsos 1567 őszén Itáliába távozott, majd nem sokkal később János Zsigmond erdélyi fejedelem szolgálatába állt.¹ Elkísérte itáliai útjára, Berzeviczy Márton (1538–1596) és feltehetőleg Kovacsóczy Farkas (1540k.–1594) is, akik évek múlván szintén az erdélyi fejedelem szolgálatába szegődtek. Idővel mindhárom literátusból az erdélyi fejedelem kancellárja lett. Forgách és társai „elidegenedésével” egy időben a magyar királynak egy másik művelt udvarnokában is csalódnia kellett: Dudith Andrásban (1533–1589). A Lengyelországban diplomáciai szolgálatot teljesítő pécsi püspök, ha nem is vált hűtlenné patrónusával szemben, a politikai játékszabályokat rúgta fel, amikor püspöksége és fontos politikai megbízatása ellenére feleségül vett egy lengyel udvarhölgyet, mégpedig anélkül, hogy erről Miksa királyt értesítette volna. Az események hasonlósága és időbeli egybeesése arra késztet, hogy közös magyarázó elvet keressünk.

A királlyal szemben Forgách hűtlenségének kézenfekvő magyarázata lehetne például az általános nemesi elégedetlenség. Az ún. tízkötetes Magyarország-történet minden további kommentár nélkül ebbe a kontextusba helyezi a váradi püspök „átmenését”.² Forgách Ferenc legalaposabb ismerői — elsősorban Toldy Ferenc, Sörös Pongrác és Bártfai Szabó László³ — ugyan nagy hangsúlyt fektettek a személyes okok feltárására, a kiindulási pont (elsősorban Toldy és Szabó számára) mégsem a személyes indíték, hanem a nemzetért érző és tenni akaró ember általános kiábrándultsága volt. Elsők között Toldy Ferenc kelt Forgách tettének, valamint történetírói szubjektivitásának védelmére, hangsúlyozva, hogy az, ami a kortársak szemében — különösképpen az 1568–1569. évi Dobó-Balassa-féle összeesküvés árnyékában — elpártolásnak tűnt, az valójában csupán „lemondás, visszavonulás, lak- és hivatalcsere volt”. Megállapítot-

---

¹ *Forgách Ferenc*: Emlékirat Magyarország állapotáról. Ford. Borzsák István. In: Humanista történetírók. Szerk. Kulcsár Péter. Bp. 1977. 567–1040. Latinul: *Forgách Ferenc*: Ghymesi Forgách Ferenc nagyváradi püspök Magyar históriája, 1540–1572. Kiad. Majer Fidél. (Monumenta Hungariae Historica [a továbbiakban MHH] I.: Scriptores XVI.). Pest 1866.

² *Sinkovics István*: Az ország megosztottságának állandósulása. In: Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. (Magyarország története tíz kötetben 3/1.) Bp. 1985. 280.

³ *Toldy Ferenc*: Forgách Ferencz élete és munkái. In: Forgách F.: Ghymesi Forgách Ferencz i. m. V-LXXXVIII.; *Sörös Pongrác*: Forgách Ferencz élete. Századok 30. (1896) 519–541., 634–648.; *Bártfai Szabó László*: Ghymesi Forgách Ferencz 1535–1577. (Magyar történeti életrajzok) Bp. 1904.

ta, hogy „Forgáchnak nem volt szándéka János Zsigmond mellett Maximilián ellen működni, s nem is működött soha. Sokkal szigorúbb volt politikai hitvallása, és sokkal mélyebb megvetéssel viseltetett a pártot-cserélők iránt.”⁴ Lényegesen messzebbre ment Szabó László, mikor leszögezte, hogy „Forgách átpártolása nem ítéendő el úgy, mint kortársai legtöbbszörének önérdéket hajhászó pártoskodása.” Lépése része volt annak a „törhetetlen erejű meggyőződésének”, hogy a „magyar nemzetet Erdély van hivatva megmenteni”, hiszen a „magyar-ság egyesítésével a török hatalom kiűzésére törekedett”.⁵

E tanulmány egyik célja, hogy a párhuzamok feltárása mellett az egyéni élettörténet keretei közé illessze vissza a Forgách, Dudith, Kovacsóczy és Berzeviczy életében fordulópontot jelentő 1560-as évekbeli eseményeket. Az interpretációban nem kifejezetten a személyes motívumok előtérbe helyezése a cél a „nemzeti” vagy nemesi szempontú magyarázatok rovására, hiszen a kettőt gyakran alig lehet szétválasztani, hanem inkább az események és a lehetséges interpretációk összetettségének megmutatása. Tény, hogy a dualizmus-kori Szabó László-féle „nemzetmentő” megközelítés igencsak egysíkú és napjainkra már elavult. Annak a nemesi-nemzeti retorikának a túlságosan komolyan vételére épül, amely a Mohács utáni közbeszédet alapvetően meghatározta — és amely jól érezhető Forgách Ferenc történeti *Emlékiratán* is —, de amely mégis gyakran többet takart el, mint amennyit megmutatott. A tanulmány másik célja, hogy Forgách Ferenc biográfiáját minél pontosabban, új adatokkal kiegészítve rekonstruálja, és a humanista társakkal való összevetésben új megvilágításba helyezze.

Forgách Ferenc az 1550-es évek elején, még tízes éveiben Oláh Miklós egri püspök környezetébe került, és az ő patronálásának köszönhetően egri órkanonok lett.⁶ Mint Oláh egyik verséből kiderül, a Forgáchok jóindulatára már németalföldi tartózkodása alatt számot tartott.⁷ Magyarországra való visszatérése után, gyors felemelkedésének köszönhetően — úgy tűnik — már inkább a Forgáchoknak volt az ő jóindulatára szükségük. Oláh ekkorra már kancellár volt, sőt az esztergomi érsekség egyik reménybeli várományosa, támogatása így kiváló lehetőséget jelentett udvari vagy magyarországi karrieréhez.⁸ Az Oláh klientúrájához való csatlakozás mögött családi döntés sejthető, annál is inkább, mert a Forgáchok 1548-ban kegyvesztetté váltak, a birtokaikat pusztító Koppány György Mihály, Wolfgang Puchheim (Buccheim) hadnagyának megölése

⁴ Toldy F.: Forgách Ferencz élete i. m. XXV–XXVI.

⁵ Szabó L.: Ghymesi Forgách Ferencz i. m. 108., 117.

⁶ Forgách Ferenc órkanonoki címére (mely mellett a Szentháromság oltár igazgatója is volt) egy 1553. szeptember 25-i oklevél utal először. *Fazekas István: Oláh Miklós esztergomi érsek udvara (1553–1568)*. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 352. 36. jegyzet. Az 1550 körüli dátumra következtetett B. Szabó László is. Szabó L.: Ghymesi Forgách Ferencz i. m. 15.

⁷ Oláh Miklós: Válasz Kálnai Imre levelére. In: Janus Pannonius. *Magyarországi humanisták*. Kiad. Klaniczay Tibor. Bp. 1982. 327.

⁸ Oláh karrierjének korai szakaszára: *Fazekas István: Oláh Miklós, Mária királyné titkára (1526–1539)*. In: *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Szerk. Réthelyi Orsolya et al. Bp. 2005. 37–39.; vö. még *Sugár István: Az egri püspökök története*. Bp. 1984. 241–253.

miatt.⁹ A kegyelem feltételei között — Ferdinánd király részéről — első pontként szerepelt a katolikus hit vállalása.¹⁰ E feltétel megszabásakor a magyar uralkodó valószínűleg figyelemmel volt a Forgáchok jelentős reformációs tevékenységére, melyről Várday Pál érsek 1549-ben ekképpen számolt be: „A Forgáchok Komjáti nevű városukban az egyházi emberek kizárásával Luther és Zwingli tanítása szerint az új eretnekséget vallják, sőt alattvalóikat és jobbágyaikat is nyíltan erre kényszerítik.”¹¹ A királyi kegyelem elnyerésének ügye majdnem három évig húzódott. Feltételezhetjük, hogy a kegyelem kihirdetésében hatott Ferdinándra az a gesztus is, amely a család fiúsarjainak az általa szervezett, új hivatalokban, valamint katonai és egyházi szolgálatokban mutatkozott meg. Forgách Ferenc mellett ugyanis két testvérének, Simonnak és Pálnak ekkoriban kezdődött katonai pályafutása, majd valamivel később Imre is csatlakozott az udvarhoz.¹²

A fiatal egri örkanonok, Forgách Ferenc 1553-ban tanulmányok végzése céljából Padovába távozott,¹³ ahol 1555 tavaszán orvosi szigorlatot tett, majd filozófiából borostyánkoszorút szerzett, és nem sokkal később visszatért Magyarországra.¹⁴ A padovai tanulmányutat az 1553-ban esztergomi érsekké előlépett Oláh Miklósnak köszönhető egyházi beneficiumokból finanszírozta, sőt az is elképzelhető, hogy az itáliai tanulmányút gondolata magától Oláhtól eredt. Erre utal, hogy Forgáchcsal közel egy időben távozott Padovába Bona György is, Oláh Miklós unokaöccse, akihez Oláh Zsámboky Jánost küldte tanítómesternek.¹⁵ Forgách környezetében jelen volt még Zsámboky másik tanítványa, Istvánffy Miklós is, továbbá a Révay ifjak, Ferenc és Lőrinc (az utóbbi lakótársa volt).¹⁶ Forgách Ferenc Itáliában szerzett tudásának hasznáról hamarosan az uralkodó is meggyőződhetett, hiszen 1556–1557 telén már mint a magyarországi küldöttség feje nagyszerű beszédet mondott a regensburgi birodalmi gyűlésen.¹⁷ Követi rangját I. Ferdinánd — akárcsak később Dudith András tridenti (trienti)

⁹ Szabó L.: Ghymesi Forgách Ferencz i. m. 17–18. Bár Forgách Oláhhoz „csatlakozásának” pontos dátumát nem ismerjük, nem lenne meglepő, ha erre Sbardellati Agoston, Oláh vetélytársának 1552. évi halála és a főpap 1553. évi érseki kinevezése között került volna sor.

¹⁰ Szádecky Lajos: Jelentés a gr. Forgách család levéltáráról. Századok 21. (1887) 563.

¹¹ Idézi Szabó L.: Ghymesi Forgách Ferencz i. m. 19.

¹² A Forgáchok e különleges családi stratégiájára újabban Pálffy Géza: A tizenhatodik század története. (Magyar századok 6.) Bp. 2000. 201–203. Forgách Imre udvari szolgálata az 1560-as évek első felében dokumentálható bécsi levéltári források alapján. Österreichisches Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban ÖStA); Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA), Hofkammerarchiv (HKA), Hoffinanz Protokolle 1561–1566, fol. passim, ill. az újabb irodalomból I. Pálffy Géza: Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században. Történelmi Szemle 47. (2005) 262–263.

¹³ Istvánffy Miklós: Vita Francisci Forgach. In: Toldy F.: Forgách Miklós élete i. m. 156.; Faze-kas I.: Oláh Miklós esztergomi érsek i. m. 532. 36. jegyzet.

¹⁴ Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. Bp. 1940. 41., 190. Uő.: Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium (1264–1864). Bp.–Kolozsvár 1915. 54. Veress adatai szerint Forgách 1555 júniusában távozhatott el Padovából.

¹⁵ Oláh Miklós naplójában írja: „1553. Octobris 2. Sambucus ad Paduam discessit ad nepotem”. Scriptorum rerum Hungaricorum minores. Ed. Martinus Georgius Kovachich. Vol. I. Budae 1798. 92.

¹⁶ Vö. Veress E.: Matricula et acta i. m. 52–56. Istvánffy Bonával együtt érkezett. Johannes Sambucus [Zsámboky János]: Oratio in obitum... Georgii Bona Transylvanici. Paduae 1560. 5.

¹⁷ Sörös P.: Forgách Ferencz élete i. m. 523.

kiküldetését — püspöki kinevezéssel „támogatta”. Forgáchból váradi püspök lett, igaz mindez egy év múlva már csak címet jelentett, hiszen Váradot időközben Izabella királyné csapatai foglalták el (védője éppen testvére, Forgách Simon volt).¹⁸ Ferenc püspöki járandóságát ezentúl a Magyar Kamara fizette, melyet Ferdinánd király hamarosan a pornói apátság jövedelmével, továbbá a váradi tizedbevételekért kárpótlásul a gyulai tizedjövedelmekkel egészített ki.¹⁹

Forgách Ferenc ezt követően tíz esztendeig, egészen 1567 nyaráig a magyar királysági politikai elit egyik hangadó és meghatározó egyénisége maradt. Kezdetben királyi tanácsos és titkár volt,²⁰ 1560-tól pedig mint alkancellár²¹ hol kevesebb, hol nagyobb aktivitással vett részt a kormányzati munkában, Ferdinánd egyre nagyobb bizalmát élvezve. 1560-ban a család elnyerte a bárói rangot, és Forgách Ferenc püspökségét megerősítette a pápa.²²

A Magyar Udvari Kancellárián szolgáló Forgách mint magyar királyi *titkár* (*secretarius Hungaricus, ungarischer Hofsekretär*) tevékenysége ez ideig csak töredékesen dokumentálható. A királyt elkísérte külföldi útjaira és a birodalmi gyűlésekre, és úgy tűnik, ezen alkalmakkor a királyi oklevelek kiállításáért ő felelt: erre példa az a Berzeviczy Márton számára 1559-ben kiállított címereslevél, melyet Augsburgban Oláh Miklós és Forgách Ferenc ellenjegyzett.²³ 1562-ben Prágában találjuk, ahol Miksa cseh koronázásának előkészítésében vett részt.²⁴ Az ezt követő frankfurti császárkoronázásra is elkísérte Ferdinándot és Miksa főherceget,²⁵ majd innét kirándult el Keglevics Péter társaságában Antwerpenbe, Genfbe és Brüggebe, ahonnet újfent csatlakozott Ferdinándhoz, és feltehetőleg az uralkodó mellett maradt annak innsbrucki tartózkodása idején is, melynek fő célja a tridenti zsinat eredményeinek megtárgyalása volt.²⁶ Németalföldi útjára valószínűleg csak a látni akarás vágya vezette, melyhez a király beleegyezését csak utólag kérte ki. Érdemes kiemelni, hogy

¹⁸ Ez is példa I. Ferdinánd politikájában a családi és országos érdekek tudatos összekapcsolására.

¹⁹ Sörös Pongrác 1558. augusztus 18-ra teszi a pornói apátság elnyerését. *Sörös P.*: Forgách Ferencz élete i. m. 524.

²⁰ Sörös Pongrác 1557-re teszi tanácsosi kinevezését (de tévesen titkos tanácsosnak véli). *Sörös P.*: Forgách Ferencz élete i. m. 524. Egy 1559. márciusi forrás „Őfelsége tanácsosának és titkárának” nevezi. Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL); Magyar kamara Archivuma (MKA), E 554, Városi és kamarai iratok, Magyar Kamara számadáskönyvei, Fol. Lat. 920. Fazekas Istvánnak köszönöm e közlést.

²¹ Gánóczy Antal 1560-ra teszi kancelláriai (helyesen alkancellári) kinevezését. *Gánóczy A.*: *Episcopi Varadienses*. Vol. 2. Viennae 1796. 112. Egy 1562. évi királyi mandátumon Berzeviczy Egyed szerint Forgách mint királyi alkancellár jegyzi magát Prágában. *Berzeviczy Egyed*: *Berzeviczy Mártonra vonatkozó okmányok, 1550–1613*. Történelmi Tár 1899. 43. Berzeviczy megerősíti alkancellárságát Ferdinánd halálára írt halotti beszédében: *Berzeviczy Márton*: *Oratio funebris de invictissimo Ferdinando I. Romanorum Imperatore Augustissimo*. Parisiis 1565. a².

²² *Sörös P.*: Forgách Ferencz élete i. m. 532.

²³ *Berzeviczy M.*: *Berzeviczy Mártonra* i. m. 39.

²⁴ Forgách prágai tartózkodására utaló további adatok: Oláh Miklós testamentumának királyi jóváhagyásán (1562. jan. 10. – az irat az esztergomi Prímási Levéltárban található, mikrofilmen: MOL Mf. 2928, 93/139.), ill. Nádasdy Tamásnak írt leveleiben: *Forgách F.*: Ghymeszi Forgách Ferencz i. m. 548., ill. kéziratban további 4 levél: MOL MKA E 185, Archivum familiae Nádasdy, Mf. 6888. (Fazekas István közlése.)

²⁵ *Sörös P.*: Forgách Ferencz élete i. m. 530.

²⁶ *Károlyi Árpád*: Forgách Ferencz, a történetíró Antwerpenben. Történelmi Tár 1881. 783–784. (Forgách Ferdinándhoz címzett levelének kelte 1562. december 28.) Míg Ferdinánd Frankfurtból Speye-

Berzeviczy Márton mind 1559., mind 1562. évi külföldi útján szintén az uralkodó és Forgách környezetében tartózkodott. Berzeviczy udvari karrierjét — Nádasdy Tamás mellett — a váradi püspök támogatta leginkább: ez mutatkozott meg Berzeviczy nagy kancelláriai jegyzői címében, majd későbbi udvari familiárisi kinevezésében is.²⁷ Forgách Ferenc „szakaszos” politikai-tanácsosi tevékenységét az udvar napidíjjal is jutalmazta. 1561. március 27. és július 19. között például 115 napot töltött az udvarban, szeptemberben további három hetet, amit az Udvari Kamara napi 2 forinttal díjazott.²⁸ A fizetett időszakban Forgách valószínűleg mégsem tanácsosként fungált, hanem a tanács tagjaiból kikerülő ítélőtábla tagjaként.²⁹

Érdekes epizódja a későbbi történetíró tanácsosi karrierjének, mikor 1561-ben szigorúan titkos tárgyalásokon — Oláh Miklós, Draskovich György és Nádasdy Tamás ellenében — Forgách rávette Ferdinándot a Moldva elfoglalására induló, Olbracht Łaskival szövetkező Jacobus Heraclides görög kalandor akciójának támogatására.³⁰ Ezt követően a váradi püspök memorandumot nyújtott be a császárnak, melyben javaslatot tett Erdély elfoglalására. Kifejtette, hogy Heraclidest meg kell győzni János Zsigmond háttámadásáról, az erdélyi arisztokrácia egy részét pedig le kell kenyezni. Az akció sikere a gyorsaságon múlik, ki kell használni az időt, amíg a török nem tud nagyobb erőket mozgósítani, és amíg az amúgy gyors bukásra ítélt Heraclides még hatalmon van Moldvában.³¹ Forgáchnak sokban igaza volt: az időhúzás nem tett jót, a hadjárat hamar megbukott és csak a határvillongások kiújulásához vezetett, Heraclides pedig valóban nem sokáig bírt hatalmon maradni. Jóllehet Erdély elfoglalásához magánérdekei is fűzték az egyházmegyéje nélkül maradt váradi püspököt, nincs okunk feltételezni, hogy Ferdinánd régi ambíciójának a felkarolásában más szempontok nem motiválták.³²

---

ren, Straßburgon keresztül Freiburgba, majd Innsbruckba utazott (vö. *Anton von Gévay*: Itinerar Kaiser Ferdinand's I. 1521–1564. Wien 1843. számozatlan), Forgách északnak vette az útját, de leveleiben ígerte, hogy rövidesen visszatér az uralkodóhoz. Nem tudjuk, mennyire sietett. Mikor a közelgő magyar királykoronázás kapcsán Miksa Bécsbe hívta a magyar tanácsosokat (1563. május 10. táján), Forgách már feltehetőleg Innsbruckban volt, ahonnet júniusban ellenjegyezte az országgyűlési meghívólevelet. Magyar Országgyűlési Emlékek történeti bevezetésekkel. Kiad. Fraknói Vilmos. [Továbbiakban MOE] 4. köt. (MHH III/a.: Monumenta Comititalia) Bp. 1876.. 392., 510.

²⁷ Berzeviczy címe: „*notarius majoris nostrae cancellariae iuratus*” (kinevezése 1562 elején lehetett). Udvari familiárisi címet 1563. november 19-én kapott. Címeire, ill. augsburgi, prágai és innsbrucki utazásaira: *Barlay Ó. Szabolcs*: Egy humanista pályakezdése – Berzeviczy Márton. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk. Varjas Béla. Bp. 1987. 136–139., vö. még *Berzeviczy M.: Oratio funebris i. m. különösen biii^v, dii–diii^v*.

²⁸ ÖStA FHKA HKA Gedenkbücher Österreich Bd. 392. (1562) fol. 10^r–11^r. A díjazás valószínűleg tanácsosi és nem titkári tevékenységét illette. (A forrásra Fazekas István hívta fel figyelmet, amit ezúttal is köszönök.)

²⁹ L. az 1565. évre vonatkozó adatokat alább.

³⁰ *Pirnat Antal*: Kísérőtanulmány. In: Johann Sommer: *Vita Jacobi Despotae Moldavorum* (Wittemberg, 1587). Szerk. Kőszeghy Péter. Bp. 1987. 7–19., *Sörös P.*: Forgách Ferencz élete i. m. 526–529. A történetre a legtöbb forrást hozza egy latin *vita* publikálása mellett *Constantin Radu*: *Vita Despoti Principis Moldaviae*. In: *Diplomatarium Italicum. Documenti raccolti negli archivi italiani III*. Roma 1934. 1–41.

³¹ A szöveg magyar–latin kiadása: Magyar reneszánsz írók. Kiad. Kardos Tibor. Bp. 1934. 121–130.

³² Erdély kapcsán témára újabbban l. *Oborni Teréz*: A bécsi udvar tervei Erdély visszaszerzésére 1557–1563. *Történelmi Szemle* 45. (2003) 109–127., különösen 115–122.

Mint Miksa király és mások későbbi levelei is hangsúlyozták, Forgách rendkívül kedves embere volt Ferdinándnak. Erre utal többek között, hogy Miksa 1563. szeptember eleji pozsonyi koronázásakor a beteges Ferdinánd a koronázási ebédet is a püspök ideiglenes szállásán költötte el bensőséges társaságban.³³ Ugyanez a kitüntetett szerep fejeződött ki abban, hogy Ferdinánd bécsi gyászszertartásán, a Szent István dómban 1565. augusztus elején — Miksa jóvoltából — a váradi püspök tarthatott halotti beszédet.³⁴ Miksa nem győzte ismételni, mennyire értékeli Forgách ez ügyben kifejtett buzgalmát, mennyire lekötelezettje marad.³⁵ Forgách Ferenc és Miksa király viszonya azonban hamarosan mégsem e bizalomgerjesztő hang jegyében alakult. A történetíró *Emlékiratának* Miksa ellenes érzületei nyilvánvalók, ha ezekből indulnánk ki, feltételezhetnénk, hogy az uralkodó valóban rosszindulatot táplált iránta. Miksa ellenérzéseinek kezdetben azonban nincsenek egyértelmű nyomai, és hiba lenne a Forgách elpártolása után kialakult királyi gyanakvást visszavetíteni. Okkal feltételezhetjük ugyanis, hogy az *Emlékirat* negatív Miksa-képének egyik célja éppen a szerző politikai elpártolásának igazolása volt.

Ha Miksa király Forgách-csal szemben nem is táplált ellenszenvet, a jelek szerint a váradi püspököt nem tekintette saját emberének, nem kivételezett vele, és érdekeire sem volt különösebb tekintettel, szemben például a Ferdinándnak szintén legbizalmasabb köréhez tartozó ugyancsak fiatal Dudith Andrásal, akinek befolyása nőttön-nőtt, és Miksa uralkodásának kezdetére a kortársak szerint már egyedülálló volt.³⁶ A pápai legátus bizalmát is élvező Dudith 1563 nyarán tért vissza a tridenti zsinatról, azzal a titkos küldetéssel, hogy szerezze meg Ferdinánd hozzájárulását a zsinat lezárásához. Nemsokára Ferdinánd és Miksa egy főúr társaságában már Pozsonyba küldte, hogy a királykoronázásra készülő rendek és az udvar között közvetítsen.

Az uralkodó érdekét képviselő Dudithtal szemben Forgách a rendi, illetve rendi nemzeti szempontok képviselőjének tűnik, már amennyiben az *Emlékiratban* sugallt képre hagyatkozunk. A választási jogukhoz (*electio*) ragaszkodó rendek és a magyar királyi tanácsosok már 1561 óta vitában álltak Ferdinánddal, aki „választásról” — bármilyen formális legyen is az — hallani sem akart. Bár a tanácsosok ellenérveit Ferdinánd 1561-ben még sikeresen megcáfolta — és ebben a vitában Forgách is intenzíven részt vett —, a koronázó országgyűlé-

³³ Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. Századok 138. (2004) 1027. Talán jellemzőnek mondható, hogy Forgách — akinek véletlenül (?) nem volt szállás kijelölve az országgyűlés idejére — a Zrínyi Miklósnak kijelölt házat foglalta el. E jogtalanság ellen hiába apellált Zrínyi, Oláh Miklós kiállt a bárót „már többször megkárosító” Forgách mellett (Miksa döntése ez ügyben ismeretlen). Szabó L.: Ghymeszi Forgách Ferencz i. m. 81.

³⁴ *Forgách Ferenc*: Oratio in funere Augustiss. Potentis. Felicis. Pacifici, Pientiss. Imp. Ferdinandi I. habita... septima Augusti, 1565. in Templo D. Stephani. Viennae 1565., ill. újabban vö. Pálffy G.: Magyar címerek i. m. 241.

³⁵ Miksa levélfogalmazványai: ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA), Ungarische Akten, Allgemeine Akten Farc. 89. Konv. A. fol. 39, és fol. 52.

³⁶ *Almási Gábor*: Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584). Századok 139. (2005) 902–903.

sen 1563 őszén a vita újból fellángolt.³⁷ A rendi ellenvetéseket (mint például a nádorválasztás előzetes megtartását) Ferdinánd és Miksa végül a hatalom pozíciójából söpörte le az asztalról. Forgách erről a következőképpen számolt be történeti munkájában:³⁸ „Vitatkozással telt el több nap, miközben a hatalom fölébe kerekedett a méltányos viselkedésnek; a sokaság mégis zúgolódott. Az volt a hír, hogy az esztergomi érsek [Oláh Miklós], Zrínyi Miklós, Batthyány Ferenc bizalmas megbeszéléseken buzdította az uralkodót. A korona, a királyi jelvények a kezében vannak; ki merészelné meggátolni, hogy a koronázás azonnal megtörténjék. Az egészen alacsony származású, oláh apától született érsek, aki mások gyűlölködése közepette emelkedett a legfőbb méltóságba, a helytartóságot és a királyi pecsétet igyekezett megtartani. Mert mindezeket a tisztségeket a maga kezében egyesítette, mindenki súlyos megbotránkozására, mivel sok ember méltóságát és helyét foglalta el méltatlan módon.”³⁹ Forgách Ferenc a konkurenciát valóban nehezen eltűrő Oláh Miklóssal szembeni ellenszenvének több helyen is hangot adott, mégis itt volt talán a leginformatívabb: Oláh minél több hatalmi pozíció megszerzésére és kontrolálására törekedett, és ezzel mások felemelkedésének útjában állt.⁴⁰ Dudith András később ugyanezt hozta fel az érsek ellen Miksához írt levelében: „arra törekedett, hogy Magyarországon minden méltóság jelvényét maga szerezze meg, minden kiváló emberre rátörjön, a méltóságokhoz, illetve a kegyed megszerzéséhez vezető utat pedig mindenki más előtt elzárja.”⁴¹

A nádorválasztás elhalasztásához — derül ki Forgách beszámolójából — az érseknek konkrét érdeke fűződött, hiszen mint Magyarország helytartója (és mások felemelkedésének kerékbekötője) nem kívánt magának vetélytársat.⁴² Hasonlóképpen személyes okból támogatta Miksát Zrínyi és Batthyány is: „Zrínyi a nádori méltóságra, Batthyány a királyi kegyre pályázott” – folytatta előadását a történetíró. Amiről Forgách hallgatott, az egyrészt a választási-koronázási vitával kapcsolatos akkori álláspontja, másrészt az országgyűlésen elszenvedett személyes kudarca volt. Nem lehet jelenleg egyértelműen eldönteni,

³⁷ L. erről Forgách részletes, objektív beszámolóját: *Forgách F.*: Emlékirat i. m. 790–794. és részletesen MOE 4. köt. 369–415. Mivel Forgách Prágában is a koronázás — feltehetően egyházi — előkészítói közé számított, sejthető, hogy korábbi szerepével is meg volt Ferdinánd elégedve. Például az erdélyi vármegegyék meghívása kapcsán (amit Ferdinánd elutasított), úgy tűnik, inkább a király véleményén volt. *Forgách F.*: Emlékirat i. m. 791.

³⁸ Uo. 794.

³⁹ A koronázáson Oláh szerepével szembeni elégedetlenségre l. Giovanni Michiel velencei követ beszámolóját 1563. szeptember 2-ről: *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe*. Ed. Gustav Turba. Bd. 1. Wien 1889. 236–237.

⁴⁰ Az Oláh Miklós elleni gyűlölet etnikai aspektusaival és általános kontextusával máshol részletesen foglalkozok. *Almás Gábor*: Szélsőséges nemzeti-társadalmi előítéletek humanista körökben: az Oláh Miklós elleni gyűlöletről. (Megjelenés alatt egy Erdélyi Gabriella által szerkesztett tanulmánykötetben, Bp. 2007.)

⁴¹ „Occupare enim ipse omnium dignitatum insignia in Hungaria volebat, omnem praestantem invadere, omnibus aditum ad honores et gratiam tuam intercludere.” *Andreas Dudithius*: Epistulae. Szerk. Lech Szczucki – Szepessy Tibor. Vol. 1. 1554–1567. Bp. 1992. 453.

⁴² Mindezekkel kapcsolatban vö. *Pálffy G.*: Koronázási lakomák i. m. 1026–28. és újabban *Uő*: Návrh uhorských radcov na bratislavský korunovačný ceremoniál z roku 1561. Doteraz neznámy zásadný prameň k uhorským kráľovským korunováciám. *Historický časopis* 54. (2006) 201–216.

hogy a váradi püspök azok közé a főpapok és bárók közé tartozott-e, akik „engedelmeskedtek a császárnak és a szükségnek, mert tudták, hogy máshogy ez nem is történhetik”, vagy azok közé a kevesek közé, „akiknek a szabadság és a közérdek volt a fontosabb”.⁴³ Mivel a történeti *Emlékiratok* szerzője Miksával szemben a sértettség és mellőzöttség pozíciójából írt, az olvasó hajlamos belé látni a szükségszerűséggel az erkölcsöt szembeszegező „szabadságszerető” hőst, ez azonban közlőről sem bizonyított. A pragmatikus és a közérdek retorikájába burkolózó illuzionista álláspont azonban nem feltétlenül kellett, hogy élesen elhatárolódó csoportokra ossza az embereket: a kettő gyakran egy emberen belül is jól megfér egymással.⁴⁴

Új források birtokában arra következtethetünk, hogy Forgách Ferencnek ekkor még — vagyis az 1563. őszi pozsonyi országgyűlés elején — nem volt személyes oka az elégedetlenségre, ez a helyzet azonban hamarosan megváltozott. A későbbiekben a váradi püspök klientúrájához csatlakozó Kovacsóczy Farkast pontosan a királyválasztás eseménye indíthatta arra, hogy naplófeljegyzések írásába fogjon.⁴⁵ A nagy eseményt — mint több kortársa — valamilyen formában ő is meg akarta örökíteni. Sajnos nem tudjuk, Kovacsóczy milyen funkcióban volt a koronázás szemtanúja, kiderül azonban írásából, mennyire bejáratos volt felsőbb körökbe. Korábbi patrónusai közé tartozott (talán éppen 1563-ig) Bánffy László királyi ajtónállómester, e kapcsolat mélységére vonatkozóan azonban nincsenek információink.⁴⁶ Kovacsóczy tehát a koronázás rövid leírása után rátért jegyzeteiben az azt követő eseményekre, elsősorban a hivatali változásokra. Ezek közül a legfontosabb a Forgáchra vonatkozó bejegyzés: „Sbardellatus Dudith András pécsi püspök lett, és nem sokkal később alkancellárrá nevezték ki Forgách Ferenc váradi püspök helyére.”⁴⁷

⁴³ *Forgách F.*: Emlékirat i. m. 793.

⁴⁴ Ezt a gondolatot Gerő András „Magyar illuzionizmus”-ról szóló tanulmányának terve ihlette.

⁴⁵ Nem tudjuk, pontosan mikor csatlakozott Kovacsóczy Forgáchhoz, de legkorábban 1563 őszén. A váradi püspök előtti időszakáról Kovacsóczy később így írt: „Ezek után nem tudom, miféle végzet ragadott el ettől [az eredendő tudásvágyától], hogy serdülő koromban sok évet hiába koptasak, míg végre engem, a hazatérőt — hála a te fáradozásodnak — a tudományok kegyesen, nyájasan visszafogadtak.” *Kovacsóczy Farkas*: Volfangai Kovaciocii Pannonii oratio De Laudibus Illustris. Stephani Batorei. Venetiis 1571. B^v. Kiadta: *Véress E.*: *Matricula et acta* i. m. 199–204. Élete korai szakaszáról eddig szinte semmit sem tudunk, a róla szóló monográfia 1576-tal kezdődik. *Szádeczký-Kardoss Lajos*: *Kovacsóczy Farkas 1576–1594.* (Magyar történelmi életrajzok) Bp. 1891.

⁴⁶ *Kovacsóczy Farkas*: *Rerum Memorabilium collectanae, per successum et revolutionem annorum ubi saria gesta Imperatorum Regnum et principium continentur Volfangus Kovachoczy transcripsit in Bolondocz Anno gratiae Mdxliij.* Österreichische Nationalbibliothek, Wien; Cod. Seria nova 1912. fol. 17^r–18^r. (Mikrofilmen az MTA Mikrofilmtárában: Mf. 1980.) Kovacsóczy tehát Bánffy László birtokán, Bolondócon (Beckó várában) látott neki az 1450-től 1558-ig terjedő, évkönyv stílusú történeti lejegyzésekhez, melyek folytatásának tekinthetők az 1563. évtől kezdődő naplójegyzetek (uo. fol. 62^r–73^v). (Vö. *Varjas Béla*: *Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely. Irodalomtörténeti Közlemények* 74. [1970] 129.) Bánffynak készülhetett Kovacsóczy *Elegans historia* című írása, hiszen e Mátyás király idejéről szóló írás egyik főszereplője Bánffy Miklós (uo. fol. 39–40). Forgáchhoz csatlakozásának pontos dátuma ismeretlen, feltehetően 1563 ősze és 1564 vége közötti időszakban történt ez meg. Forgách Ferenc testvére, Margit és Gyulaffy László esküvőjén már ott volt 1564. december 27-én (uo. fol. 64^r).

⁴⁷ „Ceterum Andreas Dudith Sbardellatus creatus est in epis(copatum) Quinque(ec)cl(es)ien(sem), et paullo post factus est vicecancellarius in locu(m) Fran(cisci) Forgach ep(isco)pi Waradien(sis).”

A forrás értelmezését megnehezíti, hogy Dudith püspöki kinevezésére még Pozsonyban a november végéig tartó országgyűlésen, november 19-én került sor, Forgách ugyanakkor novemberben még alkancellárnak nevezte magát.⁴⁸ Meglepő, hogy az alkancellári címet Dudith még a következő év februárjában sem használta, ekkor ugyanis pécsi püspöknek, titkárnak, tanácsosnak és „supremus capellanus”-nak, legfőbb káplánnak nevezte magát.⁴⁹ Az alkancellári kinevezésre így már lehet, hogy csak 1564 során került sor, Kovacsóczy pedig idevonatkozó feljegyzéseit feltételezhetően emlékezetből írta meg. Egy 1566. évi itáliai forrás megerősíti Dudith alkancellári címét: „mikor visszatért [Trientből] pécsi püspökké tették, legfőbb káplánná, alkancellárrá és örökös tanácsossá”.⁵⁰ Jóllehet alkancellári címével egy 1565. évi udvari kamarai kifizetésen valóban találkozunk,⁵¹ mégsem bizonyított, hogy ezt a funkcióját valaha is aktívan betöltötte, nevezetesen 1565 tavaszáig, mikor lengyelországi missziója kezdetét vette. Dudithnak nemcsak alkancellári kinevezése, hanem legfőbb kápláni címe is a császár és a király különös kegyére vallott. Egy eddig figyelembe nem vett forrás, Thomas Perenot De Chantone spanyol követ jelentése alapján immáron nagyobb joggal feltételezhetjük, hogy a fiatal pécsi püspök, királyi tanácsosi funkcióján túl spirituális-egyházi feladatát is aktívan betöltötte: „Az egyik [zsinati] szesszió alkalmából misét celebrált, és sok alkalommal ebben az udvarban” – írta a követ egyik jelentésében.⁵²

Bármilyen valós következményekkel járt is az alkancellári funkció elvesztése, Forgách Ferencet már Miksa király megkoronázásakor arcul legyintette a sors, helyesebben a trónörökös. Ez a vereség, melyet a Dudith Andrással szembeni vetélkedésben szenvedett el, nem sok optimizmusra adhatott okot, mégsem állíthatjuk, hogy Forgách az udvartól azonnal elidegenedett volna, sem azt, hogy ez ártalmas lett volna Dudithtal kialakított kapcsolatára. Az utóbbi állítás

---

Kovacsóczy F.: Rerum Memorabilium i. m. fol. 62^v. Ezt kompenzálhatta Ferdinánd azzal, hogy „ad honorem” pozsonyi préposttá nevezte ki. Vö. 70. jegyzet.

⁴⁸ Egy 1563. novemberi nyugtán, melyre Toldy Ferenc hivatkozik, alkancellárnak jelölte magát. *Toldy F.*: Forgách Ferencz élete i. m. XIII., 19. jegyzet.

⁴⁹ *Josephus Koller*: Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum. Vol. 6. Pozsony és Pest 1806. 196.; Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (a továbbiakban OSzK); Kézirattár Fol. Lat. 1444. fol. 3.

⁵⁰ „Tornato a casa... fu fatto Vescovo de Cinquechiese, supremo Capellano, Vicecancelliere e Consigliere continuo e ordinario d’Ongaria.” *Girolamo Ruscelli*: Le imprese illustri. Libro terzo, No. 2. Idézi: *Pierre Costil*: André Dudith. Humaniste Hongrois. 1533–1589. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs. Paris 1935. 118. 4. jegyzet.

⁵¹ ÖStA FHKA HKA Hofzählamtsbücher Bd. 20. (1565) fol. 88^v–89^r. Ismét Fazekas Istvánnak köszönöm e közlést!

⁵² „Celebro missa soleme en una session, y muchas vezes en esta corte...” 1567. május 23. Archivio Generale de Simancas [a továbbiakban AGS]; Estado Alemania Leg. 657. fol. 43. Másolatban az MTA kéziratárában: Simancasi másolatok (Történelmi Bizottság oklevélmásolatai, MS 4939). A forrás hitelét ugyan rontja, hogy Dudith Tridentben misét tudtunkkal nem celebrált, csak mise közben ünnepélyes beszédet tartott, és hogy Dudith felszentelésére vonatkozóan továbbra sem rendelkezünk információkkal. *Dudith, A.*: Epistulae i. m. 131. De Chantone-nak mégis hitelt adhat, hogy kifejezetten sok alkalomról beszél Bécsre vonatkozóan, és amúgy jól értesült volt Dudithtal kapcsolatban. Ezek alapján már azt is feltételezhetjük, hogy mikor Ferdinánd halálos ágyán Dudithnak jelezte, hogy másnap áldozni szeretne, akkor Dudithnál áldozott. Zaccaria Delfino levele Carlo Borromeóhoz 1564. április 26-án. Nuntiatuerberichte aus Deutschland. Hrsg. S. Steinherz. Bd. 2,4. 1564–1565. Wien 1914. 110.

mellett az szól, hogy a Tridentben jelentősebb tartozásokat felhalmozó Dudith éppen Forgách véleményét kérte ki, mikor újdonsült pécsi püspökként a püspökség még meglévő kevés ezüst kincsét zálogba akarta vetni.⁵³

Az 1563. évi törés természetesen nemcsak Forgách Ferenc életét érintette, hanem a kancelláriai jegyző, Berzeviczy Mártonét is, aki — miután udvari familiárisra nevezték ki — még ez évben újabb külföldi tanulmányút mellett döntött.⁵⁴ Forgách alkancellári karrierje ugyan megszakadt, fizetett tanácsosként azonban továbbra is eleget kellett tennie az uralkodó elvárásainak, és még nem lehetett tudni, milyen sors vár rá Miksa alatt. Feltételezhetjük, hogy Ferdinánd halála után, 1564 nyarán ő is megjelent Bécsben, mikor Miksa egybehívta tanácsosait, hogy a béke vagy háború kérdéséről tárgyaljon velük.⁵⁵ 1565 elején is Bécsben lehetett, amikor a tanács január 3-i döntése alapján beosztották a királyi ítélőtábla működésének első fázisába, a térítést ezúttal is napi 2 forintban szabva meg.⁵⁶ Forgách ítélkezői munkája egészen 1565 őszéig nyomon követhető: a Magyar Kamara szeptemberben több ízben közvetítette Miksa felszólítását, hogy a váradi püspök a megbeszélrt időben és helyen jelenjen meg ítélkezni.⁵⁷ Nem nagyon fokozhatta viszont a tanácsos munkakedvét, hogy az udvar évek óta tartozott neki, és Miksa felszólítása ellenére a Magyar Kamara sem fizetett. Az udvari tartozás része volt az a kölcsön is, amelyet Forgách nyújtott Ferdinánd részére az 1560-as évek elején (talán éppen Heraclides akciójával összefüggésben).⁵⁸

1564 őszétől a politikai események centrumában az erdélyi határvillongások álltak: a váradi kapitány, Báthory István — aki a Forgáchokkal távoli rokonságban állt — elfoglalta Balassa Menyhárttól Szatmárt és Nagybányát. A Lazarus Freiherr von Schwendi irányításával vezetett 1565. évi ellenhadjárat azonban meglehetősen jóra sikerült, olyannyira, hogy egyes vélemények szerint Szulejmán szultán 1566. évi hadjáratát is részben ez provokálta ki.⁵⁹ Ezekhez a csaknem két évig tartó határvillongásokhoz, amelyekről Forgách Ferenc történetében részletesen beszámolt, a váradi püspök ismét személyesen kötődött: nemcsak Báthory István és az ellenkező oldalon álló testvére, Forgách Simon részvétele révén,⁶⁰ hanem Várad közelsége miatt is. Zsámboky János, aki Schwendi Tokaj feletti győzelmét külön műben örökítette meg, ekkor a Bécsben tartózkodó Forgáchtól szerezte be értesüléseit.⁶¹ Naplójának idevonatkozó jegyzeteiből kiderül, Forgách már ekkor rendkívül csalódott volt Miksa uralmában: „[1566.] április 5. Forgách püspöktől: Isteni gondoskodásnak és a török hanyagságának

⁵³ *Dudith, A.*: Epistulae i. m. Vol. 1. 470.

⁵⁴ *Barlay Ö. Sz.*: Egy humanista pályakezdése i. m. 139–144.

⁵⁵ *Forgách F.*: Emlékirat i. m. 811.

⁵⁶ MOL Magyar Kamara regisztraturája, E 15, Expeditiones camerales (a továbbiakban E 15) 1565. január 3.

⁵⁷ Ítélező tevékenységére vonatkozó iratok: Uo. 1565. május 30., június 4., szeptember 21. és 26.

⁵⁸ Erre utaló későbbi forrás: ÖStA FHKA HKA Hoffinanz Prot. 1564 Reg. No. 259. fol. 129.

⁵⁹ *Sinkovics I.*: Az ország megosztottságának i. m. 273–275.; *Forgách F.*: Emlékirat i. m. 811–829., vö. még MOE 5. köt. Bp. 1877. 3–21.

⁶⁰ *Sörös Pongrácz*: Ghimesi Forgách Simon báró. Századok 33. (1899) 611.

⁶¹ *Johannes Sambucus*: Expugnatio Arcis Tokay. In: Antonio Bonfini: Rerum Ungaricarum decades. Basileae 1568. 891–896.

köszönhető, hogy Erdőd helyett nem ostromolták meg Szatmárt, könnyebben legyőzhették volna ugyanis a mindennapos betegségtől fertőzötteket és a helybélieket. Továbbá: mi nagyobb, mint a mi magyarjaink roppant nagy állhata-tossága a király és a külföld irányában, bármit is állítsanak különböző néme-tek. Vajon nem lennénk a vajdával és másokkal [szövetkezve] sértetlenek? Még-is a legtöbben magukat, gyermekeiket és javaikat adva kitartanak e király mel-lett. Ki adott annyi év során pénzt a németekért, az, akinek kevesebb fizetést adtak? Ki az, aki jobban kitűnt? Annak fizetnek kevesebb fizetést, aki több pénzt adott kölcsön, aki annyi év során pénzét adta a németekért? Továbbá az ő épségük érdekében miért kell inkább nekünk a hatalmuk alá vetni magunkat, mint nekik minékünk?”⁶²

Ez a hang már meglehetősen radikális. Ez az eddig fel nem használt forrás minden tekintetben megtámogatni látszik azt az elképzelést, hogy Forgách nö-vekvő elégedetlenségének gyökerei politikai gondolkodásában, hazája féltésé-
ben, a német uralommal szembeni rendi-nemesi sértettségében állnak. De va-
jon nem színezte Forgách Ferenc beszámolóját az a nemzeti retorika, mely a 16.
századi közbeszédben olyannyira elfogadott volt? A személyes sértettség mel-
lesleg ebből a beszámolóból is kiderül: az anyagi áldozatot az uralkodó nem ér-
tékei, nem hogy a kölcsönt nem fizeti meg, de még ráadásul kevesebb fizetést is
ad annak, aki áldozatokat hoz. Ennek a mondatnak az ad hangsúlyt, hogy a
váradi püspök éppen két héttel korábban fordult az uralkodóhoz elmaradt fize-
téseinek ügyében, melyre meg is született az adekvát válasz: a Magyar Kamara
szokványos sürgetése.⁶³ Forgách növekvő elégedetlenségét azonban az is fokoz-
hatta, hogy ezekben a hónapokban derült ki igazából, hogy Miksa még korábbi
királyi titkári szerepére sem tart igényt. Sőt, a király az 1566 tavaszán tartott
augsburgi birodalmi gyűlésre csupán szerény magyar kíséretet vitt magával. A
helyzetet bonyolítja, hogy ebben valamelyest testvére, az egyre nagyobb megbe-
csülésnek örvendő katona, Forgách Simon is ludas volt: „A [császár] új méltó-
ságban való bemutatkozás[a] és a fejedelmi gyülekezet a szokottnál nagyobb
fényt követelt meg [...] Elhatározták, hogy a magyar főurak fiai közül négyszáz
lovast szereltesnek fel: ezeket az uralkodó egyenként nevezte meg. De midőn
Zrínyi Miklós a fiát, Batthyány Ferenc az unokáját, majd a vezérül kijelölt
Forgách Simon magamagát mentegette, úgy megbántódott, hogy a színleléssel
— legfőbb erényével — nyíltan felhagyván, tervétől elállott, olyannyira, hogy
még csak tanácsost vagy titkárt sem akart magával vinni; még Oláh Miklós, a
királyi pecsét őre, esztergomi érsek és magyarországi helytartó sem mehetett

⁶² „5 Aprilis. Ex Forgacho Episcopo: Dei munus fuisse et socordiam Thurcae, quod Zakmar non obsederit pro Erdeud; nam expugnasset facilius ill(os) vulgari morbo correptos et epidemicos. Deinde: Quae est maior quam nostrorum ingens constantia Ungarorum erga Regem vel externum, quicquid alii Germani nugentur. Nonne cum salvi cum Vayda et aliis esse potuissemus, tamen maxima pars liberos se bona dantes huic regi adhae(rent)? Quis tot per annos scutum obiecit pro Germanis, cui minus solverunt stipen(dii), quis plus praestitit? Deinde cur nos magis illis subicere quam illi no(bis) pro sua salute debeant?” *Hans Gerstinger*: Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus (1531–1584). (Österreichische Akademie der Wissenschaften Philologische-Historische Klasse, Sitzungsberichte 248.) Wien 1965. 6., vö. *Forgách F.*: Emlékirat i. m. 828.

⁶³ MOL E15, 1566. március 21. és május 2.

vele.” Legalábbis Forgách így tudta.⁶⁴ Jegyezzük meg, hogy Zrínyi Miklós és Batthyány Ferenc vonakodásának okát éppen Forgách *Emlékiratából* érthetjük meg: hiába adták korábban támogatásukat a koronázási országgyűlésen, a cse-
reben benyújtott számlát a király egyikük esetében sem egyenlítette ki.

A Zsámboky naplójában tükröződő nemzeti retorika felerősödésének személyes okait kutatva még egy nagyfontosságú eseményre kell rámutatnunk, mely személyes ügyből hamar „nemzeti kérdéssé” vált. Forgách életének feldolgozó méltán fektettek erre az eseményre nagy hangsúlyt. A váradi püspökről írt rövid biográfiájában, majd históriájában már Istvánffy Miklós is egyértelműen ebben a személyes sértettségben látta a későbbi szakítás forrását: „Nem egyéb lévén pribékségének oka, hanem hogy a győri püspökséget, melyet ő Gregoriáncius Pál halála után felette igen kíván vala, az császár, noha hozzá jó akarattal vala, mindazonáltal a florenciai Kosmus herceg kérésével s ajándékaival megbíratván Delphinus Zakariás kardinálnak adta vala.”⁶⁵ Külön növelte az esemény súlyát a későbbi történetírók szemében, hogy Gregoriánczy halálát 1567 őszére tették, tehát Forgách eltávozásának pillanatára, holott ez valójában két évvel korábban következett be.⁶⁶ 1565 késő októberében Gregoriánczy Pál győri püspök halála után a korábbi bécsi pápai nuncius, Zaccaria Delfino kardinális győri püspöki kinevezése a magyar nemesség körében valóban általános visszatetszést keltett.⁶⁷ Erről a spanyol követ, De Chantone is tájékoztatta királyát, azt követően, hogy Miksa „állítólag a lepénzelt és ígéretekkel megvesztegetett tanácsosaira hallgatva” — Delfino iránt érzett bevallott ellenszenve ellenére — őt tette meg püspöknek, majd a magyar nemesség felzúdulásának hatására „lefokozta” az egyházmegye adminisztrátorává.⁶⁸ Forgách a következőképpen emlékezett meg *Emlékiratában* az eseményről: „Mivel pedig atya halála óta [Miksa] egyetlen magyarnak sem juttatott javadalmat, annál súlyosabb sérelemnek érezték, hogy legelső alkalommal — hihetetlen, de

⁶⁴ *Forgách F.*: Emlékirat i. m. 831. Ausgburgban ennek ellenére Ferdinánd kíséretében — úgy tűnik — számos magyar volt jelen, köztük Liszthi János királyi titkár is. *Nicolaus Mameranus von Lützenburg P.L.*: Kvtze vn[d] eingentliche verzeychnus der Römischen Kayserlichen Mayestat vnnnd jhrer Mayestat Gemahels Hofstats vnnnd aller anwesenden Churfürsten, Fürsten, Gaistlichen vnd Weltlichen, Graffen, Herren vnd Stenden des heyligen Röm[ischen] Reichs vnd der abwesenden Rätthe, Bottschaften vnd Gesandten, Auch außlendischer König, Potentaten vnnnd Herrschafften, Legaten vn[d] Oratorn, so auff dem Reichsttag zu Augspurg im Jar 1566. vnder der regierung des alldurdurchleüchtigsten, Großmechtigsten F. vnnnd Herrn, Herrn Maximilianj des anderns, Röm[ischen] Kayzers gehalten, daselbst erschienen seind, sampt derselben Rätth, Dienern vnnnd Hofgesind. Augsburg 1566. (ÖNB 38.E.70. Az adatot Pálffy Gézának köszönöm.)

⁶⁵ *Istvánffy Miklós*: Magyarok dolgáról írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Kiad. Benits Péter. 2. köt. Bp. 2003. 459–460., vö. *Istvánffy Miklós*: Vita Francisci Forgach i. m. LXXXVIII.

⁶⁶ *Toldy F.*: Forgách Ferencz élete i. m. xxiii.; *Sörös P.*: Forgách Ferencz élete i. m. 535.; *Szabó L.*: Ghymesí Forgách Ferencz i. m. 95–96., 109–110. Szabó László annak ellenére ragaszkodik ehhez, hogy tisztában van vele, Delfino kinevezése már 1565 októberében megtörtént. Vö. MOL Magyar Kancelláriai Levéltár, A 57, Libri regii (a továbbiakban A 57) 3. köt. fol. 873–874.

⁶⁷ Delfino életét részletesen bemutatja *Helmut Goetz*: Einleitung. In: Nuntiatúrberichte aus Deutschland. 1533–1559. 1. Abt. 17. Bd. Hrsg. Helmut Goetz. Tübingen 1970. VII–XV, XL1–LV. Vö. Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe. Hrsg. Gustav Turba. Bd. 3. Wien 1889. 279. 1. jegyzet.

⁶⁸ 1565. november 17. AGS, Estado Alemania Leg. 653. fol. 57.

megettörtént! — idegen személyre ruházta, idegennek adományozta a győri püspökséget, amikor elhunyt az a püspök, akinek egyházmegyéje az egész királyságban egyedül volt még ellenségtől mentes.”⁶⁹

Ezen a ponton lehet Dudith András és Forgách Ferenc története és későbbi „hütlensége” között az első fontos párhuzamot meghúzni. Bár Miksa király rendkívül gyorsan reagált Gregoriánczy halálára, a Krakóban tartózkodó lengyelországi legátusnak mégis sikerült petíciót benyújtania az egyik legjobban jövedelmező magyarországi püspökségre. Három nappal Delfino adminisztrátori kinevezése után azonban Miksa sajnálattal közölte vele, hogy pályázata nem nyert.⁷⁰ El tudjuk képzelni Dudith csalódását,⁷¹ de azt is, hogy ugyanez a negatív válasz, mennyivel fájdalmasabban érintette a tűz közelében lévő, Dudithnál talán egy hajszállal esélyesebb Forgách Ferencet, és hogy mennyire csekély vigaszt jelenthetett számára, hogy ekkor Oláh Miklós jóvoltából pozsonyi prépostnak nevezték ki.⁷²

A Delfino-kérdés éveig nem került le a napirendről. Bár az országgyűlések folyamatosan követelték e sérelem orvoslását, Delfino végül csak 1571-ben mondott le. Ugyanakkor a püspökség tizedeinek beszédese hosszú ideig komoly akadályokba ütközött, Batthyány Ferenc és Jurisics Miklós például kezdetben egész egyszerűen magának szedték be ezeket.⁷³ Az esetnek meglett az irodalmi visszhangja is. Ismerjük Istvánffy Miklós Delfino elleni paszkvillusát, melyet Radéczy István kérésére 1566. január 31-én vetette papírra, amint a vers címe jelzi.⁷⁴ Forgách személyes érintettségének nemcsak Istvánffy Miklós, valamint *Emlékiratának* idézett része a forrása, hanem az a tény is, hogy a környezetéhez tartozó Kovacsóczy Farkas is az Istvánffyéval megegyező témájú paszkvilusok szerzésére adta fejét.⁷⁵ A versek — mint azt Ritoókné Szalai Ágnes szemlé-

⁶⁹ *Forgách F.*: i. m. 837. Delfinót ezek után mindennek elmondja: paráználkodás, szentségtörés és hasonlók miatt nunciusi méltóságától IV. Pál megfosztja, utódja mégis visszaveszi ezt a pénzért mindenre kapható, a pápát és a császárt egymás ellen bujtogató, a magyar tanácsot tudatosan szétbomlasztó perszónát.

⁷⁰ Miksa levele Dudithoz: *Dudith, A.*: Epistulae i. m. Vol. 1. 253. (1565. november 20.)

⁷¹ A lengyel misszió befejezése ezek után lett elhalasztva, Lech Szczucki feltételezése szerint azért, mert Dudith ekkor még egy igazi diplomáciai siker elérésében bízott. Vö. *Almásy G.*: Két magyarországi humanista i. m. 910. 110. jegyzet.

⁷² Forgách préposti kinevezése (megerősítése) 1565. november 22-én történt, mikor Oláh Miklósnak tett írásos kötelezvényben vállalta, hogy préposti kötelességeinek hűséggel eleget tesz. Az irat az esztergomi Prímási Levéltárban található, mikrofilmen: MOL Mf. 2929. 100/3. Pray Györgytől ugyanakkor azt is tudjuk, hogy 1563. november 1-én, tehát a nevezetes királyválasztó országgyűlés során — mint említettük — Ferdinánd király „ad honorem” már neki juttatta a pozsonyi prépostságot. Ez azonban a jelek szerint nem lépett érvénybe, talán éppen Oláh miatt. *Georgius Pray*: Specimen Hierarchiae Hungaricae. Pars II. Posonii et Cassoviae 1779. 1888. A győri püspökség megszerzésére tett beadványára csak az ismertetett leíró jellegű forrásokból következtetünk.

⁷³ A Magyar Kamara két évig ezektől a jogtalanságoktól volt hangos. L. pl. MOL E 15, 1. cím, Lajstromkönyv, 1566. május 3. Végül Zaccaria Nádasdy Tamás özvegyének, Kanizsai Orsolyának zálogosította el a tizedeket. MOL A 57, 3. köt. fol. 882–884.

⁷⁴ *Istvánffy Miklós*: Carmina. Ed. Holub József – Juhász László. Lipsiae 1885. 27–28. Elemzését l. *Ritoókné Szalai Ágnes*: Politikai satíra Magyarországon a XVI. században. Irodalomtörténeti Közlemények 75. (1971) 274.

⁷⁵ ÖNB Seria nova 1912. fol. 48V. A stílus Forgách gyalázkodására emlékeztet, sőt szerinte a tolvaj és parázna Delfinónak ráadásul még mindkét nem is tetszik.

letesen elemezte — klasszikus előképekhez méltó módon gúnyolja ki Delfinót.⁷⁶ Feltételezhető, hogy ezek a versek nagyjából Istvánffyval egy időben születtek, sőt az is valószínűnek tartható, hogy e humanista vetélkedőbe mások — például Radéczy — is bekapcsolódtak. Ebből a szempontból érdekes megjegyezni, hogy Kovacsóczy kéziratai között (melyek a már említett naplót is tartalmazzák) a paszkvillusok előtt közvetlenül egy *In aulam* című vers található, mely az udvarellenes humanista irodalmi kánon tipikus példája.⁷⁷

El tudjuk képzelni, Forgách Ferenc azzal a mentalitással, amelyet Zsámboky naplója tükrözött, miképpen reagált az 1566. évi háborús kudarcokra, Szigetvár és a saját tizedbevételeit jelentő Gyula elvesztésére, és arra a — történetírásunk által újabban már sokkal árnyaltabban értékelt⁷⁸ — „tétlenségre”, melyre Miksa császár és a háború körülményei kárhoztatták a valóban hatalmasnak tekinthető, 40.000 fős nemzetközi haderőt. *Emlékiratának* egyik gyakran idézett részlete saját tanácsosi szerepvállalására vonatkozik Szigetvár ostromának idején. A leírás a szerző tanácsosi súlyát érzékelteti: „A császár (...) kivonult Bécsből, és ötödik nap Óvárra érkezett. Ugyanezen a napon [érkezett meg] ... Oláh Miklós esztergomi érsek, Forgách Ferenc választott váradi püspök,⁷⁹ Báthory András országbíró, Mérey Mihály nádori hatalommal felruházott [nádori] helytartó és Tahy Ferenc lovászmester.” (A feljegyzés napra pontoságát Kovacsóczy naplója igazolja, aki ugyanerre a napra teszi érkezését a váradi püspök társaságában.⁸⁰) A császár ekkor tanácsot tartott. Három elképzelés vetődött fel: maradjanak Óváron — javasolta az öreg, távolmaradt Bathyány Ferenc levélben —, ostromolják meg Esztergomot, melynek következtében Szigetvár vagy Gyula közül legalább az egyik tehermentesülne — erre az álláspontra helyezkedett Forgách, akihez Tahy is csatlakozott —, harmadiként a „többiek — veszélyben a legrútább — a közbeeső megoldást választották: menjenek Győrbe és ott a helyzethez képest foglaljanak állást.”⁸¹ Miksa egyik legnagyobb hibája tehát rossz tanácsadóinak követése volt. Tanácsosi szerepvállalásra még egy alkalommal kényszerült Forgách: a győri tábor feloszlásának kérdésében. Ismételten, az udvar legszűkebb környezetéhez tartozóknak láthatjuk a váradi püspököt, aki a császár német és cseh tanácsosait a rá jellemző iróniával és komorsággal jellemzi *Emlékiratában*.⁸² A szerző, aki „illő-

⁷⁶ *Ritoókné Sz. Á.*: A politikai szatíra i. m. 274.

⁷⁷ ÖNB *Seria nova* 1912. fol. 48^r. Vö. pl. *P. M. Smith*: *The Anti-Courtier Trend in Sixteenth Century French Literature*. Geneva 1966. A paszkvillusok datálása szempontjából még megjegyzendő, hogy a kéziratban a verseket követő írás (*Expediitio imperatoris...*) már az 1566. évi haderő listáját adja (fol. 50.), amely — akárcsak maga a napló — Forgáchnak is forrásul szolgálhatott.

⁷⁸ Vö. *Pálffy Géza*: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. (A győri főkapitányság története a 16–17. században 1.)* Győr, 1999. 134–135.

⁷⁹ Nem világos, miért nevezi magát választott püspöknek, hiszen a pápai megerősítést a Forgách család levéltára megőrizte. Kiadva: *Forgách F.*: *Ghymeszi Forgách Ferencz* i. m. LXI–LXVII.

⁸⁰ *Kovacsóczy F.*: *Rerum Memorabilium* i. m. fol. 94.

⁸¹ *Forgách F.*: *Emlékirat* i. m. 862. Később a győri táborban kitört tűz eloltásában a váradi püspök is jeleskedett. Uo. 871–872.

⁸² Uo. 877–879. A két legbefolyásosabb, művelt titkos tanácsost, Hans Trautsont és Leonard Harrachot a dicséretet nehezen osztogató szerző sem becsülte le, bár megállapítja háborús tapasztalatlanságukat és a katonáskodástól való óztkodásukat. A cseh reneszánsz udvar tartására törő Rožmberk Vilmos írástudatlan és csak a lakomákhoz ért. A forgáchí irónia példája lehet ez a mondat: „Morva-

nek látta”, hogy ezúttal teljes listát készítsen, a magyar tanácsosok közül a püspöki karból saját magán túl megemlíti „az oláh származású Miklóst”, Verancsics Antalt és Bornemissza Pált, a főurak közül Tahy Ferencet, Bánffy Istvánt és Lászlót, Eck Graf zu Salm und Neuburgot, Dobó Istvánt, Pető Jánost és Mérey Mihályt – Báthory András országbíró ugyanakkor betegsége miatt hiányzott. A tanácskozás során kialakult „német–magyar” konszenzus az volt, hogy a még megmaradt katonaságot a környező községekbe kell szétosztani. Ez ellen egyedül megint csak Forgách emelte fel szavát, akihez — amennyire a szerző előadásából kivehető — Tahy majd a többi magyar tanácsos is csatlakozott: úgy vélték, új erősség létrehozásáról és könnyű fegyverzetű magyar lovaság tartásáról kell most elsősorban gondoskodni.

Kovacsóczy naplójából tudhatjuk, hogy Miksa császár végül 1566. október 29-én tért vissza Bécsbe, ahová pár nappal korábban már megérkezett Dudith András, Miksa testvérének, Katalin lengyel királynénak a társaságában, és ezzel a lengyel misszió egyik fő feladatának eleget tett.⁸³ Dudithnak bár nem volt szándékában Lengyelországba visszatérni, Miksa császár, aki bőkezűen honorálta eddigi teljesítményét, erre határozottan utasította.⁸⁴ Bécsi tartózkodása az uralkodó felszólításai ellenére mégis elhúzódott, és joggal sejthetjük, hogy ez idő alatt volt alkalma régebbi baráti és kollegiális kapcsolatait is feleleveníteni. Nem tudhatjuk, beavatott-e valakit házassági tervébe, de ha valakinek a titoktartására joggal számíthatott, akkor az talán az udvari karrierjéből egyre jobban kiábrándult váradi püspök lehetett.

Forgách életmódváltás irányába tett első lépésének tekinthető az a levél, melyet 1566. december 2-án, Pozsonyból írt Bornemissza Pál erdélyi püspöknek. Arra kérte főpaptársát, hogy az küldje meg neki történeti feljegyzéseit, még mielőtt a birtokában lévő Pornóra távozna, ahol az apátság gondnoka elhunyt. Természetesen biztosította Bornemisszát, hogy a feljegyzésekben lévő információkat bizalmasan fogja kezelni. A „saját helyzetéről”, ha lehet, inkább nem nyilatkozna – jegyezte meg lakonikusan.⁸⁵

A mozgalmas esztendő után az elkövetkező időszakot tehát Forgách visszavonulással és történeti emlékeinek írásával akarta tölteni. Ebbeli szándékáról erősít meg minket Zsámboky János Forgáchhoz címzett 1567. február 1-i előszava is. Zsámboky elmondja, hogy már dolgozik a kibővített Bonfini-kiadáson, amelyhez az ötödik tizedet korábban Forgách Ferencről kapta.⁸⁶ Addig is, míg munkájával el-

---

ország marsalljának, Raifenbergnek, [továbbá] Sebastian Senachnak tehetsége és rátermettsége semmiel sem volt a közkatonai színvonalon alul: nem is voltak méltatlanok ehhez a háborúhoz.”

⁸³ Kovacsóczy F.: *Rerum Memorabilium* i. m. fol. 94^v, vö. Almási G.: Két magyarországi humanista i. m. 909.

⁸⁴ Almási G.: Két magyarországi humanista i. m. 919–922.

⁸⁵ 1566. december 2. Közli Mayer F.: i. m. 548–549. Eredetije: OSZK Kt. Fol. Lat. 352. fol. 260^v–261^r.

⁸⁶ Igaz, e hiányzó kézirat beszerzéséhez Dudith és talán mások is hozzájárultak. Vö. Zsámboky János: *Előszó* (*Invictiss. potentissimoque Caesari Maximiliani II...*) In: Bonfini, A.: *Decades* i. m. 7.; Dudith bejegyzését saját Bonfini kötetébe: „*Quartam Decadem cum V dimidia à me accepit Viennae homo ambitiosus et ingratus.*” Jankovics József – Monok István: Dudith András könyvtára. András Dudith’s library: a partial reconstruction. Szeged 1993. 43.; Almási Gábor: *The Uses of Humanism. Andreas Dudith (1533–1589), Johannes Sambucus (1531–1584) and the East Central European Humanist Network.* (Közép-európai Egyetem: doktori disszertáció.) Bp. 2005. 210–212.

készül, ajánlja a váradi püspöknek Magyarország királyairól írt verseit. „Téged pedig különösen dicsérlek — írta Forgáchnak —, hogy a hazának még e rettenetes kietlenségében sem fordulsz el az irodalomtól és a történelem ismeretétől. Bárcsak látnánk már évkönyveidet, melyeket ígérsz nekünk, és az oly sok módon megtört, elhagyott hazát tanulmányaiddal és történeti elbeszélésseddel gyámolítanád...”⁸⁷ Istvánffy is megerősíti, hogy Forgách meglehetősen korán belefogott történeti műve írásába.⁸⁸ Itt jegyeznénk meg, hogy Forgách Ferenc számára Magyarország történetének megírása nem kizárólag személyes ambícióinak kielégítését jelentette. Brutus Mihályt (aki valószínűleg monumentális Firenze-története miatt szerzett előtte megbecsülést⁸⁹) már három éve hazája történetének megírására szollicitálta,⁹⁰ és végül kizárólag az ő kitartó buzdításának és politikai befolyásának köszönhető, hogy Brutus valóban megjelent Báthory István udvarában.⁹¹ Ugyanerre a mentalitásra vall, hogy Bonfini teljes kiadásához aktívan hozzájárult, később pedig, amikor Itáliából Ragusán át Erdélybe távozott, Ludovico Tubero történeti művét lemásoltatta János Zsigmond számára.⁹² 1567 februárjában, mikor Zsámboky előszava készült, okkal gondolhatjuk, hogy Forgách Ferenc már Pornóra visszavonulva történeti művén dolgozott. Sorsának alakulásáról ismét Kovacsóczy naplójegyzetei nyújtanak bővebb felvilágosítást. A napló 1567 áprilisával zárul, erre a hónapra viszont soha nem látott mennyiségű személyes vonatkozású bejegyzést tartalmaz. Mint megtudjuk, április 13-án Pornóra fontos vendég érkezett „hozzájuk” Franciaországból: Berzeviczy Márton. A régi barát visszatérése után másnap közösen felkerekedtek, és meglátogatták Forgách Imrét Csobánc várában, öt nap múlva pedig Tihanyba mentek, ahol Gyulaffy László, a vár kapitánya feleségével, Forgách Margittal (Ferenc testvérével) tartózkodott, és ahol a napot „fényűzően” töltötték.⁹³

Forgách hosszú pornói tartózkodásával tehát kivonta magát a politikai életből, még akkor is, ha mint magyar királyi tanácsos nem is volt folyamatosan az udvarhoz kötve és az uralkodóval szemben formálisan nem vétkezett. Tény azonban, hogy komolyan elgondolkozott élete folytatásáról, akár csak az udvarba nemrég visszatért lengyel követ, a pécsi püspök Dudith András. Forgách türelme elvesztésének határán volt, további szolgálatait immáron feltételekhez szabta: erről vall az a beadványa, amelyet az udvarba küldött, és amelyre vo-

⁸⁷ „Te vero, quod vel in hac miserrima patriae vastitate a litteris cognitioneq(ue) historiarum non discedis, vehementer laudo: ut tuos alioq(ui), quos polliceris, annales videamus: Patriamq(ue) tot modis infractam, depositamq(ue) studiis, memoriaq(ue) sustineas...” *Johannes Sambucus (Zsámboky János): Reges Ungariae, ab an(no) Christi CDI. usq(ue) ad M. D. LXVII. item Iani Pannonii episcopi Quinqueccles(iensis) Eranemus nunc repertus. Viennae 1567. Ai^v.*

⁸⁸ „Historias diu ante obitum scribere coeperat...” *Istvánffy M.: Vita Francisci Forgach i. m. LXXXVIII.*

⁸⁹ *Johannes Michael Brutus: Florentinae historiae libri VIII priores. Lyon 1562.*

⁹⁰ *Uő: Selectarum epistolarum libri quinque. Cracoviae 1583. 85.*

⁹¹ Brutus János Mihály magyar királyi történetíró magyar históriája. Kiad. Toldy Ferencz. (MHH I.: Scriptores XII–XIV). Pest 1863–1876. Brutus e művét 1582-re fejezte be.

⁹² Petrus Benessa levele János Zsigmondhoz 1570. febr. 25-én: *Toldy F.: Forgách Ferencz élete i. m. LXVII–LXIX.*

⁹³ *Kovacsóczy F.: Rerum Memorabilium i. m. fol. 95^v.*

natkozóan Verancsics Antal május 22-i Bécsben írt levele reflektál. E levelet feltehetőleg Pornóra címezték, hiszen Verancsics fő célja ekkor egy bizonyos Raphael Vianucius számára éppen egy pornói cím kijárása volt. A levél végén az egri püspök áttér kollégájának az udvarhoz küldött beadványára: „Uraságod ügyében mást nem írhatok, mint amit tanácsunk közös levele Főtisztelendőséghez fog vinni. Kérem gondoljon még nézete megváltoztatására, most még csak fejleményeiben van a dolog, és ne szenvedélyeskedjék ily királlyal szemben. Régi tapasztalás mutatja, hogy tisztségeket, méltóságban való emelkedést könnyebben lehet a fejedelmektől méltányossággal és türelemmel megnyerni, mint nehézségeket okozva nekik kicsikarni.”⁹⁴

Mi lehetett a követelése Forgách Ferencnek és milyen elhatározásában kellett volna még meggondolnia magát? Mint azt korábbi történetíróink feltételezték, nincs kizárva, hogy Forgách (ismételten) a győri püspökséget kérte magának. Ennyire kemény fába azonban talán mégsem vágta fejszéjét.⁹⁵ Egy másik — ismert — forгатókönyv szerint a váradi püspök a kancellári cím megszerzésére tett kísérletet. Erre utal egy Istvánffy Miklóstól származó bejegyzés, melyet Gregoriánczy Pál az ország prelátságairól és báróiról készült jegyzékéhez fűzött. Itt nemcsak a győri püspökséget, hanem a kancelláriai hivatalt is Forgách ki nem elégített követelései között említi.⁹⁶ E bejegyzés hitelét nincs okunk megkérdőjelezni, annál is inkább, mert az alkancellári cím elvesztése örök szálfka maradhatott Forgách szemében. Itt azonban nem alkancellári, hanem kancellári címről van szó. Bár ezek ez időbeli pontos használatát még nem tisztázta a kutatás (egykorú terminológiai pontatlanság miatt azonosságuk sem zárható ki), az mégis vitathatatlan, hogy egy olyan pozícióról volt szó, amely leginkább Oláh Miklós főkancellárnak, valamint sógorának, Liszthi (latinosan Listhius) Jánosnak a hatalmi körét sérthette. A tényleges kancelláriai feladatokat ugyanis nem a címleges alkancellár, de valójában titkári rangú Dudith, hanem az ugyancsak titkári cím birtokosa, Liszthi végezte.⁹⁷ A bonyolult, látszólag institutionális kérdések mögött tehát — mint ez lenni szokott — személyes érdekek ütközése fedhető fel, melyekről érdemes hosszabban megemlékezni.

Arra vonatkozóan, mit is akarhatott elérni a váradi püspök, egy feltételezhető párhuzamból, Dudith András egyik leveléből következtethetünk. Talán joggal gondolhatjuk ugyanis, hogy a két ambiciózus püspök ugyanannak a nem létező posztnak a megszerzésére törekedett.⁹⁸ 1565. november 7-én (miközben a győri püspökségre benyújtott kérése már a király előtt heverhetett) Dudith

⁹⁴ *Antonius Verantius*: Opera. Kiad. Szalay László – Wenzel Gusztáv. Vol. IX. 1563–1569. (MHH I.: Scriptorum XX.) Pest 1870. 215. Fordítása: Sörös P.: Forgách Ferencz élete i. m. 538.

⁹⁵ Mint már említettük, e feltételezést erősítette a Delfino kinevezése körüli kronológiai zavar.

⁹⁶ A kéz azonosításában Sörös Pongrácra támaszkodom, a kódex mindenestre Istvánffyhoz tartozott. Sörös P.: Forgách Ferencz élete i. m. 539. *Gregoriánczy Pál*: Praelati & Barones cum Officiis & Residentiis aetate nostra. (Mnemosynon) OSZK Kt. Fol. Lat. 352. fol. 281^v. Kiadva, de e margójegyzet nélkül: Scriptorum rerum Hungaricorum minores i. m. 98–102.

⁹⁷ Vö. *Fazekas István*: A Magyar Udvari Kancellária leltára 1577-ből. Fons (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok) 9. (2002) 227–247.

⁹⁸ A levelet (1566. november 7.) ugyan már röviden ismertettem (*Almási G.*: Két magyarországi humanista i. m. 909–910.), újabb összefoglalása mégsem kerülhető meg. Kiadása: *Dudith, A.*: Epistulae i. m. Vol. 1. 248–249.

megismételte három hónappal korábbi indítványát a kancellári cím megszerzésére: „Bizonyára, legkegyelmesebb uram, kellemetlen, és nem tudom, hogy egyenesen nem méltatlan-e az, mikor azt kell elszenvednem, hogy jelen titkári tisztemben másoktól függjek, mely ranggal felséged tisztelt meg (ugyan teljesen érdemtelenül), és melyet kegyedből kifolyólag jelenleg is birtoklok, továbbá hogy mások terheit sok költséggel és munkával, bármiféle haszon nélkül és nem kevés nyilvános szégyennel kell viseljem. Mikor ugyanis az emberek azt látják, hogy Liszthire és nem rám van bízva a magyar királyság pecsétje, holott korábban ezzel a feladattal azokat volt szokás megbízni, akik jelenlegi hivatalomban elődeim voltak, nos akkor egyből azon kezdenek morfondírozni, nem valamelyest az én hibámnak tudható-e be, hogy Méltóságod inkább Liszthit, mintsem engem tisztel meg ezzel a megbízással.”⁹⁹ Ennek okáért — folytatta Dudith a levelét — meg szeretné tudni, mi is az uralkodó valódi szándéka, meddig kell még az e helyzetből adódó kellemetlenségeket elviselnie, és meddig kell még a „csupaszt titkári címmel” megelégednie. Jóllehet bármilyen válaszba belenyugodna, mégis arra kéri patrónusát, hogy hallgassa meg „jogos kérését”, és „nem is annyira a pecsét őrzését, mint inkább a magyar udvari kancellár titulusát és méltóságát kegyeskedjék” rábízni.¹⁰⁰ „Semmi újat nem kérek. Az esztergomi [érsek] úr előtt, aki maga is, míg [Várday] Pál érsek életben volt, udvari kancellár volt, még a mi korunkban [Szalaházy] Tamás veszprémi püspök, majd [Újlaky] Ferenc egri [püspök] ugyanezzel a hivatallal bírtak az udvarban. Korábban Magyarországon a királyok mindig maguk mellett tartották az udvari kancellárt. Ezt a szokást e mostani nagy hatalmú érsek [Oláh Miklós] szakította meg. Ezáltal a tekintélye semmilyen csorbát nem fog szenvedni. A főkancellári címet ugyanis továbbra is megtarthatja, számos egyéb titulusával és címével egyetemben. Ezelőtt az érsek előtt is voltak főkancellárok, de valaki más mégis mindig volt az udvarban, aki nem fő-, hanem udvari kancellár volt, és akit ekként is neveztek. Óhózzá, az ügyek sokasága miatt, titkárok tartoztak. Valóban méltatlan az, ami manapság meg szokott történni, hogy az ügyek intézését az esztergomi [érsek] úron keresztül kell bonyolítani, és hogy a döntések, a feliratok, amelyeket nap, mint nap írnak, nem tölthetik be funkciójukat azelőtt, hogy a pecsétért, bárhol is kóboroljon éppen, ne kelljen ide és oda futkosni, és ne kelljen az időt ezzel tölteni, az ügyet pedig elnapolni. Így aztán nem a pecsét függ a királytól, hanem a király kényszerül tőle függeni. Hozzáteszem, hogy szent méltóságod udvarának igazán díszére válna, ha Magyarországról is, mely egy mindenekelőtt dicső és tekintélyes királyság, szent méltóságod oldalán udvari

⁹⁹ „Certe, domine clementissime, grave est et nescio an non etiam indignum, ut ego, quem maiestates vestrae sacratissimae ea dignitate (licet nullo meo merito) cohonestarunt, quam nunc ex earum clementia obtineo, ita in meo hoc secretariatus munere ab aliis pendere cogar: ut magno meo sumptu et labore aliorum onera sine fructu et cum nonnulla etiam ignominiae nota sufferam. Nam, cum homines vident non mihi, sed Listhio Hungarici regni sigillum esse conceditum, cum antehac meorum antecessorum in hoc quo hic fungor officio fidei et curae demandari solitum fuerit, statim in eam cogitationem incurrunt, ut aliquid mea id fieri culpa existiment, cur maiestas vestra sacratissima Listhio magis quam mihi hunc deferri honorem malit.” *Dudith*, A.: *Epistulae* i. m. Vol. 1. 248.

¹⁰⁰ „Sed tamen interea supplex eam oro, ut aequissimum hanc meam, nisi fallor, supplicationem exaudire mihi que non tantum sigilli custodiam, sed etiam Hungarici aulae cancellarii titulum ac dignitatem conferre dignetur.” *Dudith*, A.: *Epistulae* i. m. Vol. 1. 249.

kancellár és nem csupán titkárok tevékenykednének, mert ezt a címet és méltóságot az udvarban felséged kevésbé rangos királyságaiból és tartományaiból származó emberek is betöltik.”¹⁰¹

A kancellária úgymond „Bécsbe vitelének” kérdése nem volt egyszerű, mint ezt maga Dudith is tudhatta. A magyar állam erőteljesebb bécsi reprezentációja sokak által kívánatos lehetett, ugyanakkor a szuverenitásra olyannyira érzékeny rendiség nem biztos, hogy egyként támogatta volna Dudith egyfajta „központosítást” szorgalmazó ötletét. Az igazi ellenlábás azonban — amint ez a szövegből is világosan kiderül — valószínűleg az ekkor már a magyar politikai elitben szinte vetélytárs nélkül álló Oláh Miklós lett volna, akinek portréját már Forgách Ferenc is, *Emlékiratának* idézett részében, pontosan ugyanazon indítékból festette sötétre, mint e levelében Dudith.

Dudith András már 1560-ban meg volt róla győződve, hogy Oláh Miklós féltékenyen őrködik hatalmi körei és címei felett. A beneficiumai miatt az esztergomi érsek fennhatósága alá tartozó humanista, Oláhnak ajánlotta hosszú tanulmányútjának egyetlen nyomtatásban megjelent produktumát, Dionysius Halicarnasseus Thuküdidész-kommentárjának latin fordítását, kifejezvé mélyeséges háláját és lekötelezettségét: „ami pedig engem illet — írta Oláhnak —, jótéteményeiddel már régóta annyira leköteleztél, hogy joggal tarthatsz igényt mindarra, amit még életem során szorgalmammal elérek, akár a tudományokban, akár más téren.”¹⁰² A Paolo Maunzio humanista nyomdász-barátjának leadott kéziratban a következő gúnyos megjegyzést fűzte Oláh titulusaihoz: „Ezt a címezést, úgy ahogy van, akár egyetlen pont elhagyása nélkül kell [idézni], annyira fontos ez az én országom számára, hogy nem lehet elhagyni anélkül,

¹⁰¹ „Nihil novum peto. Fuerunt ante dominum Strigoniensem, qui ipse quoque vivo Paulo archiepiscopo aulae cancellarius erat; etiara nostra memoria Thomas episcopus Wespremiensis, postea Vylaky Agriensis eundem in aula locum habuerunt. Semper antea in Hungaria reges aulae cancellarios ad latus suum habebant. Hunc morem hic tantum archiepiscopus interrupit. Nihil propterea de ipsius auctoritate detrahetur. Nam relinquetur ei suus ille summus cancellariatus cum aliis multis quos habet magistratus ac titulis. Ante hunc quoque archiepiscopum summi fuerunt cancellarii, sed tamen alius semper in aula versabatur, qui non summus, sed aulae cancellarius et erat et vocabatur. Huic propter negotiorum multitudinem adiuncti etiam secretarii fuerunt. Indignum est profecto, quod in dies evenire solet, ut hinc expeditiones ad dominum Strigoniensem deferri oporteat et transactiones, inscriptiones et alia, quae in dies scribuntur, non ante suum sortiri finem possint quam pro sigillo, ubicumque ille vegetur, modo huc modo illuc cursitare necesse sit et sic tempus terere ac negotia procrastinari. Ita non ille a rege, sed ab ipso rex pendere cogitur. Addo, quod magno decori et ornamento aulae maiestatis vestrae sacratissimae futurum est, si ex Hungaria quoque, quod imprimis celebre et honorificum regnum est, aulae cancellarius et non solum secretarii ad maiestatis vestrae sacratissimae latus assistant, cum etiam ex inferioribus regnis ac provinciis maiestatis vestrae sacratissimae eo titulo et dignitate homines in eiusdem aula versentur.” *Dudith, A.: Epistulae i. m. Vol. 1. 249.* A Magyar Udvari Kancellária 16. századi történetének megírása még várat magára. A királyi titkár tisztségét elemző tanulmányában Szilágyi Loránd éppen Ferdinánd utolsó éveire és Miksa uralkodására vonatkozó fejleményeket ugorja át. *Szilágyi Loránd: A királyi secretariusok intézménye és az újkori magyar állam.* In: *Emlékkönyv Domonvsky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére.* Bp. 1937. 547–561.

¹⁰² „Quod vero ad me attinet, ita tibi iam pridem maximis tuis beneficiis sum devinctus, ut quidquid in omni [mea] vita aut in litteris aut aliis in rebus nostra praestabit industria, id tu iure tuo optimo tibi [totum] vindicare possis.” (*Dudith, A.: Epistulae i. m. Vol. 1. 84.*) A könyv címe: *Dionysii Halicarnassei de Thucydidis historia iudicium Andrea Duditho Pannonio interprete. Venetiis 1560., vö. Almási G.: Két magyarországi humanista i. m. 899.*

hogy mélységesen meg ne sértenénk az érsek lelkét. Sicche devoranda est haec barbaries. (Ekképpen kell eltűrnünk e barbárságokat.)¹⁰³

A 16. századi humanizmus szempontjából Oláh Miklós esztergomi érsek, főkancellár és helytartó kiemelkedően fontos patrónusi szerepét nem lehet eléggé hangsúlyozni.¹⁰⁴ Gregoriánczy Pál, aki Oláhhall kölcsönösen hűvös viszonyban állt, említett Magyarország preláatusairól és báróiról írt jegyzékében a következőképpen jellemezte a „görögül és latinul is képzett” Oláh Miklóst: „Ez a jeles, több kiváló erénnyel bíró férfi (jöllehet a halandók közül senki sem minden szempontból szent) arra mindenképpen nagy figyelmet fordított, hogy jutalmak és előléptetések megígéréseivel királyi szolgálatra, közszolgálati hivatalra, és kiváltképpen egyházi hivatalra mindenünnét összegyűjtse a kiváló és tanult férfiakat.”¹⁰⁵ Oláh egy egész humanista generáció felemelkedésében játszott meghatározó szerepet; Forgách életében bizonyára főszerepet, Dudithéban csak mellékszerepet. Okkal hihetjük azonban, hogy e két udvarnok további érvényesülésének az idős érsek végül akarva-akaratlan, igen jelentős mértékben, útjában állt. Eldönthetetlen, hogy Oláh szándékosan is keresztbe tett-e valaha ambiciózus klienseinek, vagy egyszerűen csak sógora és földije, Liszthi János felé húzott a keze a kancelláriai hatalmi harcban. Egyes véleménykülönbségtől eltekintve nincs jele annak, hogy a váradi, illetve a pécsi püspök és korábbi patrónusuk viszonya valamikor is megromlott volna. Oláh Miklós 1564. évi végrendeletében Forgáchnak, „mintegy fiának (filio uti meo)” egy ezüst tintatartót hagyott, ugyanítt Dudith Andrásnak egy vörös kőberakásos gyűrűt.¹⁰⁶ 1565 végén a pozsonyi prépostságot juttatta Forgáchnak, 1566 elején pedig egy birtokpért a javára döntött el.¹⁰⁷ Ehhez képest sem Forgách, sem Dudith nem finomkodott a szavakkal Oláhot illetően. Mikor a pécsi püspök 1567 tavaszán Lengyelországba visszatérve uralkodója előzetes értesítése nélkül házasságot kötött, komolyan megrendült benne a bizalom. Mentségére írt levelében fontos tényezővé vált az érsek ellenségessége: amennyiben házassággkötési szándéka előre kitudódott volna, az érsek mindent megtett volna, hogy ártson neki – állította Dudith: „Vagy úgy gondolod — írta a királynak —, hogy ez a geták leghitványabb gyülevész népségéből származó barbár ember, aki a véletlen és szerencse nem tudom miféle játékanak köszönhetően — de semmilyen erénynek sem jutalmául — nyerte el azt a rangot, ahonnét Istent és embert egyaránt lenéz, nyugtát lelte volna, míg engem, amennyire bizony tőle telik, mindenestül el nem pusztít? Aki akkor sem tudta türtőztetni magát, hogy amiképp csak tudott

¹⁰³ „Questo titolo tutto come sta senza levare pur un punto, è tanto necessario al paese nostro che non si puo lasciarlo senza offendere grandamente l'animo dell'arcivescovo. Sicche devoranda est haec barbaries.” *Dudith, A.*: Epistulae i. m. Vol. 1. 80.

¹⁰⁴ L. *Fazekas I.*: Oláh Miklós esztergomi érsek i. m. 343–360.

¹⁰⁵ „Hic clarissimus Vir inter alias, praeclaras virtutes (licet nemo mortalium sit ex omni parte beatus) hoc tamen semper diligenter agebat, ut praeclaros quosque & doctos viros undique ad servitium Regiae, muniaque publica, & praesertim Ecclesiastica, propositis etiam premiis & promotionibus undique colligere erat solitus & advocare.” *Gregoriánczy P.*: Praelati & Barones i. m. 99. Oláh és Gregoriánczy viszonyához l. Oláh Oláhcsászár Miklóshoz írt 1557. szept. 11-i levelét: MOL Esterházy család hercegi ágának levéltára, P 184, Oláh család iratai Tétel II/1. (Mf. 34764).

¹⁰⁶ *Merényi Lajos*: Oláh Miklós végrendelete. Történelmi Tár 1896. 154.

¹⁰⁷ *Sörös P.*: Forgách Ferencz élete i. m. 535.

— nyíltan is (bár így ritkán) és titokban is — aknákkal rám ne támadjon már a kezdet kezdetétől, bár én eddig semmilyen gyanúba nem keveredtem.¹⁰⁸ Alig telt el egy hónap, Dudithnak egy magánlevelében viszont már el kellett ismer-
ni, hogy Oláhtól a házassága kapcsán rosszabbat várt: „Istennek legyen hála,
hogy az érsek úr inkább csak megértéssel van irántam, mintsem másképp; ez
teljesen a mi jó [Radéczy?] István urunk munkájának tudható be.”¹⁰⁹

Valószínű, hogy ugyancsak erre az időszakra kell, hogy tegyük Forgách
Ferenc és társainak valódi aknamunkáját Oláh Miklós ellen. Ezúttal nem paszk-
villusokról van szó, mint Delfino kardinális esetében történt, hanem egy az ér-
sek ellen írt hosszabb *invektiváról*, vagyis egy gúnyos, támadó jellegű beszédről,
melynek szerzőjét a váradi püspök személyében vagy környezetében kell keres-
nünk, továbbá négy Oláh Miklós halálára írt gúnyos epitáfiumról és sírvers-
ről.¹¹⁰ A beszéd megmaradt példányát Kovacsóczy Farkas másolatában ismer-
hetjük, az ő már sokat emlegetett kódexében.¹¹¹ A másolat sajnos nem teljes: a
másoló bár egyre nagyobb sebességgel írt, munkáját meg kellett szakítania. A sír-
verseket, amelyek Oláh bűnlajstromát tartalmazzák, részben vagy egészében
maga Kovacsóczy Farkas szerezhette, ugyanott található, közvetlenül meg-
előzve az *invektivát*.¹¹² Minthogy a kódexbe bejegyzett írások feltehetőleg nagy-
jából kronológiai sorrendet tükröznek, a datálást megkönnyítik a környezetük-
ben lévő szövegek. A gúnyos epitáfiumokat közvetlenül Zsámboky János Peré-
nyi Gábor halálára írt (nem gúnyos) epitáfiuma előzi meg, illetve Nicolaus
Stoppiusnak az 1567. évi áradásokra vonatkozó jóslatai követik.¹¹³ Mindennek
ellenére elképzelhető, hogy az Oláh-ellenes, megszólító módban, jelen időben
írt beszéd és a halotti versek nem egyszerre készültek. A csonka beszéd még
mindenképpen Magyarországon kerülhet lemásolásra, az epitáfiumok viszont
lehetséges, hogy csak az érsek 1568. január 14-én bekövetkezett halála után
íródtak, mikor Forgách, Kovacsóczy és Berzeviczy már Itáliában jártak. Való-
színű, mégis az a variáció, hogy mind a versek, mind a beszéd még Magyaror-
szágon készültek, mégpedig nem ártatlan humanista újgyakorlatokként, ha-
nem terjesztés céljából. Márpedig hol máshol lehetett ilyen műveket terjeszteni,
ha nem az országgyűlésen? Perényi Gábor említett halála (június 7.) éppen
az 1567. nyári országgyűlés idejére esett.

¹⁰⁸ Dudith Miksa királynak 1567. június 1-én: „an putas barbarum illum ex infima Getarum colluvie, quem casus et nescio quod fortunae ludibrium, non ulla virtus extulit ad fastigium illud, unde et Deum et homines despicit, conquieturum fuisse antequam, quantum in ipso quidem esset, me funditus perderet? Qui ne tum quidem continere se potuit, quin, quibus posset rationibus, et aperte, quamvis id raro, et occulte, iam inde ab initio per cuniculos me oppugnaret...” *Dudith, A.: Epistulae i. m. Vol. 1. 452.*, vö. *Almási G.: Szélsőséges nemzeti-társadalmi előítéletek i. m.*

¹⁰⁹ „Sia lodato Dio, che monsignor l'arcivescovo mi ha piuttosto compassione che altrimenti, questa tutta è opera del nostro benissimo signor Stefano...” Levél Andreiszi Ferencnek 1567. július 10-én: *Dudith, A.: Epistulae i. m. Vol. 1. 468.*

¹¹⁰ Vö. *Ritoókné Sz. Á.: A politikai szatíra i. m. 275.* és *Almási G.: Szélsőséges nemzeti-társadalmi előítéletek i. m.*

¹¹¹ *Invektiva in Nicolaum Olahum Archiepiscopum Strigoniensem.* ÖNB Cod. Seria nova 1912. fol. 59^r–60^v.

¹¹² Uo. fol. 53^r–56^v.

¹¹³ *Johannes Sambucus: De obitu G. de Peren.* ÖNB Cod. Seria nova 1912. fol. 52^r, ill. De diluvio huius anni MDLXVII Nicolai Stoppii Praedictio. Uo. fol. 57^r.

A pozsonyi diétán Forgách és humanista kísérete is megjelent, függetlenül attól, hogy a váradi püspöknek a királlyal szemben támasztott követelése nem lettek megválaszolva: ezt jelezte Verancsics Antalnak Pornóra küldött, már említett levele. Verancsics türelemre intő szavai — ha hatottak is — legfeljebb eddig terjedtek: Forgách megjelent a rendi és egyéni sérelmekről szokás szerint zajos országgyűlésen, ahol a német tanácsosokkal való kormányzás, Delfino és a betöltetlen tisztségek kérdése ismételten felmerült. A helyzetet súlyosbította — jegyezte fel a spanyol követ —, hogy János Zsigmond az elégedetlenséget minden eszközzel szítani próbálta.¹¹⁴ A diétán Forgáchra mint tanácsosra ismételten ítélkezői feladatot róttak ki: a július 27-én kelt törvénycikkek szerint beválasztották a feljebbviteli törvényszék tagjai közé. Az esemény pikantériáját az adja, hogy a törvény szövege már csak mint pozsonyi prépostot említi Forgáchot,¹¹⁵ vagyis ekkorra már feltehetőleg lemondott püspöki címéről, holott alig egy hónappal korábban egyik folyamodványa nyomán a Magyar Kamarát felszólították 200 forintos, a püspöki tizedekből származó járandóságának kifizetésére.¹¹⁶ Vagyis némi rosszindulattal azt is mondhatnánk, hogy a püspöki fizetés hátralékaiból, amennyit tudott, behajtott, majd lemondott.¹¹⁷

Nem tűnik valószínűnek, hogy Forgách Ferenc túl sok esélyt látott volna helyzete megváltozására az országgyűlés alatt. Mégis, talán meg akart győződni arról, van-e még keresnivalója neki és Berzeviczynek a királyság politikai apparátusában, ráadásul a diéta lehetőséget adott a királlyal való találkozásra, és legalább elmaradt fizetésének „begyűjtésére”. Forgách tehát azzal a tudattal mehetett el, hogy nem sok veszíteni valója van: az érsek elleni kalandorkodásnak ebben a szellemben lehetett koordinátora.

A pénzek begyűjtésére annál is inkább szüksége lehetett, mert az itáliai utazás alternatívája valószínűleg már tavaszi, pornói tartózkodásuk alatt megszülethetett. Elképzelhető, hogy Forgách már ekkor tárgyalásokba kezdetett sógorával, Gyulaffy Lászlóval Pornó elzálogosításáról: ezzel kívánta későbbi itáliai útjának költségeit fedezni. Ezt az elzálogosítást azonban, amelyre legkésőbb a diéta után kerülhetett sor, a Magyar Kamara már október 10-én megkérdőjelezte, melyre két hét múlva meg is jött a királyi leirat: mivel Pornót a pozsonyi prépost a király hozzájárulása nélkül zálogosította el, Gyulaffynak azonnal vissza kell adnia.¹¹⁸ Istvánffy szerint többek között ez volt az egyik ok, ami miatt a következő év során Gyulaffy is Forgách nyomába szegődött és az erdélyi udvarhoz csatlakozott.¹¹⁹

¹¹⁴ 1567. június 7. AGS Estado Alemania Leg. 657. fol. 48., ill. részletesen MOE 5. köt. i. m. 77–99.

¹¹⁵ MOE 5. köt. i. m. 151.

¹¹⁶ MOL E15, 1567. június 14. Korábban a gyulai tizedekből pótolták tizedbevételeit, Gyula 1566. évi eleste után ezt a Magyar Kamara kellett, hogy átvegye.

¹¹⁷ A Magyar Kamara felirata szerint a püspöki fizetés és a tizedek ügyében június 27-én döntöttek. ÖStA FHKA HKA Hoffinanz Prot. 1567 Reg. No. 275. fol. 205^r.

¹¹⁸ MOL E15, 1567. okt. 10., 27., 31. és dec. 31. Vö. ÖStA FHKA HKA Hoffinanz Prot. 1567 Exp. No. 273. f. 360^v és Reg. No. 275. fol. 377. Az iratokban magától értetődően csak Gyulaffy kéri-tik számon.

¹¹⁹ *Istvánffy M.*: Magyarok dolgáról i. m. 460.

Már az eddigiekből is kikövetkeztethető, hogy Forgách, Berzeviczy és feltehetőleg Kovacsóczy már a pozsonyi országgyűlést követően eltávozott Itáliába. Obermayer Erzsébet velencei levéltári kutatásainak hála útjuk kezdetéről és céljáról egészen pontos értesüléseink vannak.¹²⁰ Az első célállomás Velence volt, ahol Forgách szeptember 24-én felajánlotta szolgálatait a Tizeknek. Ismerjük a titkos meghallgatásra benyújtott kérését, továbbá a meghallgatáson elmondott beszédét is. Az oráció a köztársaság dicséretével kezdődött, ami után Forgách néhány szóban bemutatatta önmagát: Ferdinándtól a váradi püspökség címét bírta, de maga a püspökség János Zsigmond birtokában volt. A két császár- és királyért végzett szolgálatairól, költségeiről és annak elviselhetetlen terheiről maga és családja számára inkább hallgatna. A gyilkos és szerencsétlen háború után végül lemondott püspökségéről, tanácsosi rangjáról és egyéb címéről — állította a Tizeknek —, minthogy látta, a haza javára már nem válhat szolgálata. Ezek után, hogy megszabaduljon a következményként megjelenő rosszindulattól és gyűlölettől, kénytelen volt „ebbe a szabad és kegyes Köztársaságba jönni”, mintegy új hazájába. Kérte tehát a velencei tanácsot, hogy a városban élhessen, és halhasson meg, felajánlotta szolgálatát és az életét, továbbá esküdött a mindenható Istenre és az evangélistákra, hogy a *Serenissimához* mindig hű fog maradni. Az emelkedett hangnem után a beszédet egy meglepően gyakorlatias kéréssel zárta: rövid időre titokban eltávozna még Erdélybe, ennek érdekében a török területeken való áthaladásának biztosítására lenne szüksége.¹²¹

Csak sejthetjük, de pontosan nem tudjuk, a Tizek hogyan reagáltak erre az egészen abszurdnak tűnő felajánlkozásra. Valószínű, hogy a válaszadás előtt „leinformálták” Forgáchot bécsi követükön, Giovanni Michielen keresztül, bár negatív válaszhoz még erre sem volt igazán szükségük: Forgách „ellenzéki sége”, sértettsége már beszédéből kiderülhetett. Velence pedig nem kereste az alibiket a császárral való békés viszony felrúgására. Az Erdélybe való távozáshoz szükséges papírokat ettől függetlenül kiállíthatták számára, mégis kérdés, hogy Forgách már ezen az őszön megjelent-e János Zsigmond udvarában. Ha így is volt, valóban csak egy rövid útról lehetett szó, mert 1568 februárja környékén már Genovában találjuk, ahol alkalma nyílt a pápa egyik hírvivőjével beszélni.¹²² Homályban marad, volt-e valami céljuk Genovában, illetve, mi is történt pontosan Forgáchcsal és társaival 1567 szeptembere és 1568 májusa között, mikor végülis Padovában megállapodva Berzeviczyvel együtt beiratkoztak a jogi karra.¹²³

Forgách tehát nem sietett Erdélybe tenni át székhelyét, még ha ez a lehetőség már az első pillanattól kezdve benne is volt a pakliban. A velencei felajánlkozás, az észak-itáliai utazások, a padovai tanulmányok arra utalnak, hogy első-

¹²⁰ S. Obermayer Erzsébet: Ismeretlen Forgách Ferenc-dokumentum a velencei levéltárban. Irodalomtörténeti Közlemények ??? (1975) 681–685.

¹²¹ Uo. 684–685.

¹²² Sörös P.: Forgách Ferencz élete i. m. 538., vö. Forgách F.: Emlékirat i. m. 934.

¹²³ Veress E.: Matricula et acta i. m. 54. Kovacsóczy jelenlétére csak az eddigiekből következtethetünk.

sorban életmódváltásra vágyott és nem uralkodócsereére. A probléma ezzel a létformával egyrészt az anyagi háttér megteremtése volt — annál is inkább mert Forgách a *respublica litteraria*hoz elsősorban mint patrónus kívánt csatlakozni —, másrészt az elszenvedett politikai presztízsveszteség, melynek kompenzálását hiába várta Velence városától. A finanszírozás kérdése valóban egyre nagyobb nehézségekbe ütközött: nemcsak Pornó elzálogosítása nem sikerült, hanem 1568 elején a Magyar Kamara — Miksa utasítására — azt is megtagadta, hogy a külföldön tartózkodó tanácsos (vagyis velencei beszédében tett kijelentésével szemben, ekkor még nem mondott le tanácsosi rangjáról), az „egykori váradi püspök” felvehesse fizetését. Minthogy a királyságon kívül tartózkodik, írta Miksa, erről szó sem lehet, és amíg az általa megadott időre nem tér vissza helyzetét tisztázandó, a kamara ne tekintse udvari embernek.¹²⁴

Forgách Ferenc 1568 őszen végül Ragusán és az Észak-Balkánon keresztülutazva ment Erdélybe, ahol csatlakozott János Zsigmond udvarához. Amennyire hihetünk a fejedeleme egy későbbi levelének, eltávozása előtt Forgách valóban lemondott meglévő hivatalairól, amit Miksa belenyugvással fogadott.¹²⁵ Verancsics Antal mindenestre, mikor 1568 novemberében Forgách erdélyi megjelenéséről tájékoztatta Draskovich Györgyöt, még úgy vélte, nem lehet átpártolásról beszélni.¹²⁶ Az erdélyi fejedelem Forgách megnyerését nagyra értékelte: tanácsosává tette, és az évi 6000 talléros jövedelmet adó kolozsmonostori apátság szekularizált birtokai közül hat falu adományával nagyvonalúan biztosította a ranghoz illő anyagi háttérrel is. Igaz, sejtethjük, hogy ez az adomány Forgách erdélyi megtelepedésének feltételei között szerepelt, azaz nem a meglepett fejedelem spontán örömyilvánításának jele volt. Giovanni Michiel velencei követ — akinek jelentései a Miksa-kor történetírását számos ponton mind a mai napig meghatározzák — az adományról már 1569. januári levelében beszámolt, vagyis egy hónappal korábban, hogy arra a fejedelmi diploma szerint sor került volna.¹²⁷

Michiel levele Forgách „elpártolásának” egyik legjellemzőbb forrása. A velencei követ az év januárjára kitűzött, de végül elhalasztott magyar országgyűlés kapcsán, a halasztás valós okait kutatva egyfelől beszámolt az általános nemesi elégedetlenségről, másfelől a Balassa–Dobó-féle összeesküvés szerveződéséről.¹²⁸ A ki-

¹²⁴ A levelet idézi *Mocsáry Antal*: Nemes Nógrád vármegyének történelmi, geographiai és statisztikai esmértetése. 4. köt. Pest 1826. (Reprint: Szécsény 1982.) 159.

¹²⁵ János Zsigmond levele 1570. május 22-ről. Idézi *Mocsáry A.*: Nemes Nógrád vármegyének i. m. 157.

¹²⁶ *Verantius*. A. Opera i. m. IX. 262. Kubinyi László, Forgách padovai lakótársa pedig meg volt róla győződve, hogy társa vissza fog térni, hiszen emiatt fenn is tartatta szobáját. Az üresen álló szoba és az elmaradt bérleti díj miatt végül Kubinyi került bajba, aki végsőkig számított Forgách visszatérésére, és nem akart másik nációbelit a házban. *Veress E.*: *Matricula et acta* i. m. 195–196. Sörös Pongrác Benessa Péter levele alapján feltételezi, hogy Forgách 1569-ben ismét megjelent Padovában. *Sörös P.*: Forgách Ferencz élete i. m. 539.

¹²⁷ Az 1569. febr. 17-i birtokadományra l. *Toldy F.*: Forgách Ferencz élete i. m. XXIX., LXIX–LXX. Giovanni Michiel velencei követ 1569. január 13-i levele a dogéhoz: *Károlyi Árpád*: Okiratok a Dobó-Balassa-féle összeesküvés történetéhez (1659–1572.). Történelmi Tár 1879. 675–678.

¹²⁸ *Károlyi Á.*: Okiratok i. m. 672–714. L. még *Károlyi Árpád*: Dobó István és Balassa János összeesküvésének történetéhez (1569–72). Századok 13. (1879) 398–412., 488–509., 564–597., ill. vö. még MOE 5. köt. i. m. 167–168., 190–191.

rály — állította a követ — egyrészt kényszerből napolta el a diétát, hiszen a meghívott főnemesek alig-alig szivárogtak Pozsonyba, és akik megjelentek, azok is csak azért jöttek, hogy valamely petícióval vagy kifizetési követeléssel Miksa terhére legyenek, másrészt egy kisebb fajta nemesi felkeléstől való félelmében.¹²⁹ A Balassa–Dobó-féle összeesküvés igazi tétje — Michiel értesülései szerint — a Dobó- és Balassa-birtokokhoz közeli bányák bevételeinek elidegenítése volt. Az otthonmaradások hátterében pedig az erdélyi fejedelem bujtogatása állt — vélte a követ —, akihez valamivel korábban a Forgách testvérek is csatlakoztak: „az egyikük egyházi ember, Várad püspöke, Ferdinánd császárnak nagyon kedves és szeretett embere, aki nagyjából egy éve megvetésből és elégedetlenségből lemondott a püspökségről és bizonyos egyházi hivatalokról, visszaadván ezeket a császárnak, Itáliába távozott, Padovába, azt a látszatot keltve, hogy tanulmányait akarja folytatni; Padovából azonban mintegy négy hónap múltán Velence és Ragusa érintésével Erdélybe ment.”¹³⁰ Giovanni Michiel, aki feltehetőleg Forgách velencei kalandjáról is értesült, nem látta összetett kérdésnek a volt váradi püspök átpártolását. Tette könnyedén beilleszthető volt János Zsigmond részben vélt, részben valós konspiratív tevékenységébe, személyes sértettsége pedig az általánosan rossz nemesi közérzetbe, melynek egyik forrása éppen a nemesség politikai ambícióinak kielégítetlensége volt.

Nehezen fogadható el persze, hogy Forgách a látszat kedvéért utazott volna csupán Itáliába, a látszat megteremtésére ugyanis nemigen volt szüksége. A vele közel egy időben távozott testvére (Pál),¹³¹ illetve sógora, Gyulaffy László például nem tett kitérő utakat, hanem nyilvánosan, Buda érintésével ment át János Zsigmondhoz.¹³² Magam úgy gondolom, az itáliai utazás valós kiútkeresési lépésnek tekinthető; láthatólag ennek vélte Verancsics Antal is. Michiel velencei követ véleményét egyrészt árnyalja Forgách későbbi magatartása, másrészt azonban rá is cáfol.

A konspiratív elméletet támasztja ugyanis alá, hogy Forgách nem egyedül jelentkezett János Zsigmondnál (Gyulaffy megnyerését a fejedelem hasonló nagyvonalúsággal jutalmazta¹³³). Bár az eltávozásra Istvánffy Miklós szerint Gyulaffynak

¹²⁹ Erről Forgách a következőképpen számolt be: „Méltán félt a magyarok újabb megmozdulásától, mert mindenki nyíltan hangoztatta, hogy ha törvényeiket és esküvel biztosított szabadságukat nem tartja tiszteletben, akkor a hazai törvények és András királynak mindig szentül tisztelt rendelkezése értelmében ők is fel vannak mentve minden kötelezettség alól. Ennél jobban pedig semmi sem botránkozathatja meg a németeket, mivel az említett rendelkezés az ország szabadságának biztosítója, úgyhogy ha azt megsértik, az ország büntetlenül fordulhat fegyveresen tulajdon királya ellen.” *Forgách F.*: Emlékirat i. m. 942–943.

¹³⁰ „uno di quali persona di chiesa et vescovo di Varadino, carissimo et molto favorito dall'imp(erate)re Ferdinando, il quale circa un'anno fà, per sdegno et mala contentezza rinocciato il vescovato et certe prepositure, che havea, in mano di S(anta) M(aes)tà, si ridusse in Italia et a Padova sotto preteso di continuare li suoi studii; dapoi circa quattro mesi sono, lasciata Padoa, capitata Venetia per la via di Ragusi s'è condotto in Transilvania” *Károlyi Á.*: Okiratok i. m. 677.

¹³¹ Giovanni Michiel következetesen Forgách testvérpárról beszél. *Károlyi Á.*: Okiratok i. m. 677. Pált hamarosan kiforgatják magyarországi birtokaiból, mely ügyben Báthory Kristóf és János Zsigmond is közbenjárt. L. özv. Forgách Zsigmondné levelét Forgách Simonhoz, 1571. aug. 30.: *Szabó L.*: Ghymeszi Forgách Ferencz i. m. 218–219.

¹³² Vö. *Gerstinger, H.*: Aus dem Tagebuch i. m. 25.

¹³³ 1569. márc. 19-én (vagyis egy hónappal előbb, mint a Forgáchnak tett) birtokadományra l. *Toldy F.*: Forgách Ferencz élete i. m. XXV.

is egyéni okai voltak, valamiféle összebeszélés biztos volt a rokonok között. Ha másnak nem is, az együttes távozást egy családi stratégia részének kell tekinteni, hasonlóképpen ahhoz a másik döntő jelentőségű eseményhez, mikor Forgách fiatalkorában a katolikus egyházhoz, majd az udvarhoz csatlakozott. Ennél azonban, Forgách későbbi magatartása alapján, valamivel többre is gondolhatunk. Forgách Ferenc ugyanis a Dobó–Balassa-féle összeesküvés során — mint felbujtó — gyanúba keveredett. Miksa 1569 augusztusában az országgyűlésen nyilvánosan Dobóék „árulásával” hozta összefüggésbe az Erdélybe távozókat, vagyis Forgáchot, Gyulaffyt, Kamuthy Balázst, Bocskai Györgyöt és másokat.¹³⁴

Az esemény megítélése azért is nehéz, mert Forgách Ferenc és Simon, illetve Istvánffy Miklós egybehangzóan állítják, hogy Dobó és Balassa árulásnak látszatát hamis levelek gyártásával a korszak egyik ismert török kéme, Kenderessy István (is) keltette.¹³⁵ Az összeesküvéssel kapcsolatos huzavona és az ellentmondó források sokasága kiválóan jellemzi az akkori gyanakvásokkal és vádaskodásokkal teli légkört, amelyre talán a Porta is rájátszott valamelyest, jóllehet János Zsigmond bármilyen akcióját határozottan ellenezte. Valószínűsíthető, hogy a „ravasz és hírhedten kapzsi” Dobó és a „jámbor” Balassa¹³⁶ gyanúba keveredése kapóra jött bizonyos embereknek, és az is könnyen elképzelhető, hogy egy „nemzeti” szintű összeesküvés-elméletet (vagy máshonnan nézve „felszabadítási” elméletet) nem volt nehéz az események mögé vetíteni. Ha a történeti irodalom hallgat is róla,¹³⁷ Forgách Ferencnek ártatlansága erősen kétséges, már csak a többi gyanúsítottal — Gyulaffy Lászlóval, Bocskai Györggyel vagy Tahy Ferencsel — való kapcsolata miatt is. 1570 végén egy magát mentegető levéllel fordult Miksához, mégpedig Hans Trautson titkos tanácsoson keresztül, feltehetőleg, mert veszélyeztetve érezte magyarországi tulajdonait. Trautson bár biztosította róla, hogy ügyét az uralkodó elé fogja terjeszteni, felhívta figyelmét arra, hogy mentegetőzései nem csengenek egybe a tényekkel, melyeket a király birtokába jutott kéziratok bujtogató levelei hívebben tükröznek.¹³⁸ A Forgách bántatlanságát biztosító királyi levél mégis megszületett, hála — talán Traut-

¹³⁴ *Bricius Kokavinus [Kokovai Berech]: Fasti Hungarici.* OSZK Kt. Fol. Lat. 352. fol. 271^v. Vö. *Istvánffy M.: Magyarok dolgáról* i. m. 458. Miksa határozott lépett fel Dobóval és Balassival szemben, akiket az országgyűlésre elcsábítva őrizetbe vétetett. Ez a nemességet olyannyira megrázta, hogy készek voltak 200000 tallért letéve kezességet vállalni értük. MOE 5. köt. 181–182.

¹³⁵ *Forgách F.: Emléki.* at i. m. 942–948. (Istvánffy és Forgách Simon margójegyzetei ugyanott.), ill. vö. *Istvánffy M.: Magyarok dolgáról* i. m. 454–459. Amúgy a két beszámoló lényeges pontokban el is tér egymástól. Forgách előadásának egyik legbeszédesebb pontja éppen az, amiről mélységesen hallgat: vagyis az összeesküvés ténye. Kenderessyre részletesen *Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez.* (Humanizmus és reformáció 23.) Bp. 1995. passim.

¹³⁶ Az előbbi Forgách Ferenc véleménye, az utóbbi Forgách Simoné. *Forgách F.: Emlékirat* i. m. 545. és 547.

¹³⁷ Egyedül az árulás legalaposabb ismerője Károlyi ismeri el Forgách bűnrészességét. *Károlyi Á.: Dobó István és Balassa* i. m. 576–578.

¹³⁸ „literae Dominationis Vestrae manu scriptae atque ad plurimos diversosque homines corrumpe[n]di, abalienandi et ad defectionem persuadendi causa missae...” *Károlyi Á.: Okiratok* i. m. 702–703. Mellesleg éppen Forgáchnak és Gyulaffynak Miksa császár kezébe jutott magyar nyelvű levelei készítették az uralkodót 1572 tavaszán Dobóék ügyének újbóli felülvizsgálatára. Uo. 710.

son kiállása mellett — János Zsigmond támogatásának, akinek sikerült azt a nyár óta tartó speyeri béketárgyalások kereteibe beilleszteni.¹³⁹

Ezek a körülmények azt sugallhatják, hogy Forgách Ferenc nem csupán egyéni ambíciói kielégítlenségéből és az elszegényedésből kereste a kiutat Erdélyben, hanem nagyobb politikai perspektívában gondolkozva, a nemesi elégedetlenséget kihasználva és szítva egy girbe-guba, de mégis „önálló magyar” utat próbált kijárni, illetve az éppen aktuális Habsburg-alternatívával szembe-
szegezni. Ha ideig-óráig kalandorságból vagy „virtusból” így is volt, Forgách e történetnek feltehetőleg csak mellékszereplője volt. A teljes szakítás útjának járhatatlanságát bizonyára maga is világosan látta, mint ahogy annak idején azt is pontosan érzékelt, mennyire kicsi az esélye, hogy Jacobus Heraclides támadásával összehangoltan Erdélyt el lehessen foglalni. Erre utal *Emlékiratának* ide vonatkozó, óvatossággal kezelendő fejezetének vége. Dobó és Balassa elfogatása után a szerző minden további nélkül rátér a szlavón területeken kibontakozó horvát elégedetlenségre. Ennek oka az volt, hogy Miksa többek birtokosi jogát állítólag azon az alapon kérdőjelezte meg, hogy tulajdonukat királyi jogkör nélkül anno Corvin János adományozta nekik. „Szlavónia nemesei és néhány főura” ezek miatt annyira elkeseredett, „hogy magának II. Jánosnak a védelmét kérték, felajánlván magukat. És ha a velencei háború elébe nem vág a magyarországi dolgok alakulásának, fennforoghatott volna annak kockázata, hogy akkor Magyarország és Horvátország minden maradéka elvész.” Szerencsére a török — tudjuk meg a következő fejezet elején — nem kívánt újabb hatalmas veresztéseket okozó, csekély haszonnal járó költséges magyarországi háborút, így János Zsigmond és a horvát-szlavón nemesek közös „akciójára” sem kerülhetett sor.¹⁴⁰ Az Erdélyből kiinduló önálló magyar-horvát politikai kísérlet tehát „szerencsére” elmaradt.

Nehéz pontosan megítélni, mit is kereshetett Forgách Ferenc az általa egyre inkább lebecsült János Zsigmondnál.¹⁴¹ Tanácsosi funkciójának itt sem tett nagyobb lelkesedéssel eleget, mint korábban Miksa szolgálatában. Továbbra sem volt az udvarhoz kötve: tudjuk például, hogy a család (királysági) Komjátiban lévő birtokain fél évet maradt távol.¹⁴² Egy az oszmánok fogságából szabadult, egykori szigeti kapitány 1570-ben megfordult az erdélyi udvarban is. Beszámolóját a következőképpen ferdítette Radéczy István latin nyelvre a királynak írt jelentésében: „A kiskirály [János Zsigmond] Forgách véleményét kikérve a szentháromság tanáról vitatkozik, minthogy a török tiltása ellenében nem tud háború kezdésén gondolkodni, ezért Isten fiának és a szentháromság tanának üzent hadat. Gyulaffy szakállt növeszt. Arra a kérdésre, hogy miért van ott, azt felelte, hogy a sors és a csekély németek akarták így, majd felsőhaj-

¹³⁹ L. Miksa 1571. jan. 31-én kelt levelét: *Mocsáry A.*: Nemes Nógrád vármegyének i. m. 160–162. Vö. *Sörös P.*: Forgách Ferencz élete i. m. 544. Miksa valószínűleg Forgách Simon szolgálatára és a család többi tagjára is tekintettel kellett legyen, ugyanakkor Ferenc mint erdélyi fejedelmi tanácsos lekötése sem lehetett mellékes szempont.

¹⁴⁰ *Forgách F.*: Emlékirat i. m. 951., ill. 952–953. Ezzel végül is Forgách elismeri, hogy az 1566. évi háborúnak és áldozatoknak megvolt a haszna.

¹⁴¹ János Zsigmond-portréja minden írói szándék ellenére inkább szánalmat, mint megvetést kelt az olvasóban. *Forgách F.*: Emlékirat i. m. 979–985.

¹⁴² *Szabó L.*: Ghymesi Forgách Ferencz i. m. 138–139. Ekkor úzi ki Komjátiból Huszár Gált.

tott és átkozta, hogy a törökök cárja a jelenlegi magyarországi lehetőséggel nem él. Ekkor egy ideig csendben maradt, majd kezébe vette lantját, gondolván, hogy fájdmát így titkolhatja.”¹⁴³ Az átpártolások okát amúgy abban látják leginkább, mesélte a kapitány, hogy Miksa a gyakran megkért javakat sem adományozza oda. Mások azonban tisztelettel beszéltek a császár- és királyról – tette hozzá az igazság kedvéért.

Az *Emlékirat*ból egyértelműen kiderül, hogy Forgách Ferenc a fejedelem szűkebb köréből hamar kiszorult. Állandó panasza, hogy János Zsigmond Bekes Gáspáron, Csáky Mihály kancelláron és Giorgio Blandratán kívül másokkal egyre kevésbé egyeztetett. Forgách az utókor által oly pozitívan értékelt speyeri egyezmény ratifikálásakor is szembefordult e szűkebb kör akaratával, annak ellenére, hogy a béketervet sok szempontból ő is igazi előrelépésként értékelte.¹⁴⁴ Az erdélyi–királysági viaskodás, a háborúk és polgárháborúk sorának káros következményeit meghatározónak vélte a 16. századi Magyarország történelmének alakulása szempontjából: „Először is oly sok vizzálykodás után, János végre lemond a királyi jelvényekről, ami egymagában — negyvennégy éven át — nagyon sokba került nekünk is, nekik is, de a keresztény világnak is: annyi nép szolgaságába, annyi ország — Horvátország, Szlavónia, Szerbia, a két Oláhország, Buda és főleg Magyarország — elvesztésébe, annyi áldatlan háborúba.”¹⁴⁵ Forgách Speyerrel való szembefordulása azonban nem a magasabb politika, hanem érdekcsoportok szempontjából értelmezendő: Bekes túlzott hatalma, illetve az az elképzelés, hogy Erdélyt János Zsigmond gyermektelen halála után Miksa örökli, sértette Báthory István és körének érdekeit.

Miksa király 1571 márciusában, János Zsigmond halála után azonnal megpróbálta eddigi jóindulatának árát „elkérni”: arra bízta Forgáchot, hogy a választáson az ő érdekében járjon el, vagyis támogassa a speyeri egyezséget kijáró Bekes Gáspárt Báthory Istvánnal szemben. Miksa persze ezzel lehetetlent kért, ami kapcsolatuk további romlásához vezetett, Forgách pedig Báthory kancellárja lett.¹⁴⁶ Joggal gondolhatnánk, hogy Forgách Ferencnek ezzel régóta dédelgetett politikai álma vált valóra: újra módja nyílt a történelem menetét komolyabban befolyásolni. Meglepő, de ez végül nem így történt: a történészpolitikus *hosszú távon* továbbra sem érezte jól magát Erdélyben, holott Báthory Istvánnal való viszonyának megromlásáról nincs tudomásunk.¹⁴⁷

¹⁴³ „Regulum iudice Forgachio misterium sanctae Trinitatis disputare, quamque non posset, Turca vetante, instituti belli prosequi rationem, Dei filio et misterio sanctae Trinitatis bellum indixisset. Gulaffium barbam alere, poscentique quae causa fuisset ut illic esset Gulaffius, fata et breves Germanos ita voluisse respondit, tractoque suspirio maledixisset, quod Turcarum caesar praesentem occasionem in Ungaria negligeret. Ubi taciturnus aliquantisper haesisset, paulo post, dissimulandum dolorem petita lyra existimasset.” *Károlyi Á.*: Okiratok i. m. 697.

¹⁴⁴ *Forgách F.*: Emlékirat i. m. 971–972.

¹⁴⁵ *Forgách F.*: Emlékirat i. m. 968.

¹⁴⁶ Miksa levelét idézi *Toldy F.*: Forgách Ferencz élete i. m. LXXII–LXXIV.

¹⁴⁷ Hogy mégsem lehetett könnyű Forgáchcsal együttműködni, arra a Liszthinek dolgozó, nyilvánvalóan túlzó Dietrich Márton egy 1572. júniusi levele utal: „Forgách kevés tekintéllyel bír. Igazából mindenki, aki Erdélyből idejön (márpedig naponta sokan jönnek), csúnya szavakkal átkozák és szidják: nem ismeri a magyarországi stílust (nescit stylum Ungariae), és sokat képzel magáról.” *Mencsik Ferdinánd*: A Páduában tanuló Blotz Hugó levelezése erdélyi és magyarországi barátaival (1571–1574). Erdélyi Múzeum 5. (1910) 38.

Ennek egyik oka volt, hogy a vágyott közéleti siker mellől a remélt magánéleti boldogság — úgy tűnik — elmaradt. Nevezetesen az elmaradt házasságra gondolunk, amely a Dudith és Forgách karrierjében beállt törésben egyaránt fontos szerepet játszhatott. Forgách Ferenc Dudith-tal nagyjából egy időben mondott le püspöki címéről, majd valamivel később többi hivataláról. Életük e komoly változás után kezdetben alapvetően egyazon irányba fordult, az udvari élettől független, literátusi létforma felé.¹⁴⁸ A különbség közöttük az volt, hogy Dudithot alapvetően befolyásolta a házasságkötés szándéka, Forgáchot pedig talán csak másodlagosan. Az eddigiek alapján valószínűsíthető, hogy a cölibátussal járó püspöki-udvarnoki karrier e két ember számára csak akkor érte volna meg, ha a kezdeti gyors sikereiket állandóan újabbak követik. Ez a tizenegy éven át csupán a váradi püspöki címet birtokló Forgách esetében nem éppen volt igaz, de kimagaslóan magas legátusi jövedelme ellenére Dudith sem sikerként könyvelte el lengyelországi küldetését. Dudith házasságkötése azonban olyan következményeket vont maga után — társadalmi presztízsvesztést és exkommunikációt —, melyeket Forgách Ferenc érthető módon nem kívánt magának. Nem tudjuk tett-e korábban próbálkozást az egyházi rend alóli pápai feloldozás megszerzésére, de valószínű, hogy erre mint az „antitrinitárius” János Zsigmond tanácsosa nem sok esélye lett volna. A fejedelem halála után azonban az új uralkodó, a katolikus Báthory István kancellárjaként nem volt, ami tartóztassa. Feloldozásra irányuló kérelmén már 1572 tavaszán dolgozni kezdett – tudjuk meg XIII. Gergely pápához írt leveléből, csakhogy közbejött V. Piusz halála májusban.¹⁴⁹ Végül a diszpenzációt az 1572 őszén Báthory udvarához csatlakozott Berzeviczy Gergely járta ki Forgách Ferenc számára Rómában. A követküldés ötlete valószínűleg Forgáchtól származott, fő célja Báthory bemutatkozása volt a világ egyik fő diplomáciai színpadán. Berzeviczyt megelőzte Forgách és Báthory levele, mindkettő a kért feloldozás tárgyában íródott. Forgách állítása szerint már Erdélybe költözése is a vágyott pápai felmentéssel függött össze.¹⁵⁰ Ha ebben egy csöpp igazság is volt, akkor is csak fordított értelemben: Itáliában maradván a diszpenzáció megszerzésére semmilyen jövőbeli esélye nem lett volna.

A pápához intézett, nyomtatásban is megjelent köszöntő beszédében azonban Berzeviczy „hibát vétett”: Báthoryt fejedelemnek címezte, amiről Miksát azonnal értesítették. Ez ellentmondott Miksa és Báthory titkos egyezményének, és ismét a fejedelemség és konkrétan Forgách és köre ellen fordította a császár haragját. Báthory kénytelen volt békítő levelet küldeni, amelyben igyekezett követét, amennyire lehetett, kimenteni. Mellesleg kérte, hogy Miksa ne nehezteljen kancellárjára, annak vádlóira pedig ne hallgasson.¹⁵¹

¹⁴⁸ Vö. *Almásy G.*: The Uses of Humanism i. m. 156–158.

¹⁴⁹ *Sörös Pongrác*: Forgách Ferenc házassága terve. Turul 17. (1899) 144–146.

¹⁵⁰ A leveleket úgy fogalmazták, ne derüljön ki egyértelműen fel volt-e szentelve Forgách áldozópapnak. Ennek megfelelően a felmentésben is szerepelt a kitétel, hogy csak akkor érvényes, ha Forgách nem volt áldozópap. *Sörös P.*: Forgách Ferenc házassága i. m. 145.

¹⁵¹ 1573. márc. 12.: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. Kiad. Veress Endre. 1. köt. Bp. 1944. 240–242.; *Veress Endre*: Berzeviczy Márton 1538–1596. (Magyar történeti életrajzok.) Bp. 1911. 73–81.

A pápai felmentés ellenére a házasság nem sikerült. Berzeviczy Gergely erről következőképpen tájékoztatta Dudith Andrást egy — reumás lábfájdalmak miatt — Kovacsóczy Farkasnak diktált, Kolozsváron kelt levélben: „A mi Forgáchunk eléggé jól van, fényesen él és elemében van, mindössze egy szép feleség hiányzik neki, aki ezt a boldogságot megédesítené a számára. Én már javasoltam neki néhányat, minthogy nem idegenkedik az életnek ettől az intézményétől, mégis, nem tudom, mi okból, de annyira félnéknek és lassúnak mutatkozik ennek a tervnek érvekkel való kifejtésében. Minél tovább sodorja ideoda a bizonytalan tervezgetés ezt a már lassan idős korba lépő embert, annál kevesebb ideje marad majd az olyannyira kívánt javak élvezésére.”¹⁵² Forgách a következőként nyilatkozott ugyanerről Dudith Andrásához címzett magyar levelében. „Magam fevel ezt irhatom, hogy meg meg nem neoztem. Mert papotolys dispensatiom vagion, de nalvnk igen zevk az ember, nynch en hozzam illendoe ember. Ez ideigis meg lett volna, ha talaltam volna bar chak mediocriter hozzam illendeot. Immar nem tvdom az Isten myt ad, de akaratom az, hogy mezze ne halazzam.”¹⁵³ Az esküvő tehát már rég meg lett volna — akár a pápai felmentés nélkül is —, ha talált volna magához illő párt. Ez persze a levél címzettjének szánt verzió, mint tudjuk, Dudith hasonló felmentéssel annak idején a legkevésbé sem törődött.

Mielőtt Forgách Ferenc életének utolsó jelentősebb eseményeire rátérnénk, érdemes röviden visszatérni Berzeviczy Mártonra és Kovacsóczy Farkasra, akik e levelek írásakor Forgáchcsal együtt Kolozsváron voltak. Berzeviczy Ferdinánd király utolsó éveiben ígéretes udvari karriernek nézett elébe. Kezdeti sikerei azonban sokkal inkább személyekhez kötötték, mintsem az amúgy is ingatag lábakon álló kancelláriai intézmény struktúrájához. Nádasdy Tamás nádor, majd Ferdinánd király halála, illetve Forgách politikai leértékelődése nem sok esélyt hagyott a remények valóra váltására. 1563 után jobb stratégiának tűnt külföldi tanulmányait folytatni. Mikor 1567-ben a Párizsból visszatérő Berzeviczy megjelent Magyarországon, Pornón egy rosszkedvű, az udvari karrierrel végleg szakítani kívánó Forgách Ferencet talált, így a külföldi tanulmányút folytatása ismét jó ötletnek tűnhetett. Erre a nyári országgyűlés után, mint tudjuk, sor is került: ettől kezdve a padovai tartózkodásnak sokáig nem volt igazi politikai alternatívája.¹⁵⁴ Érdekes módon a meglehetősen leértékelődött erdélyi udvart Forgách Ferenc kancellári kinevezése sem tette sokkal vonzóbbá Berzeviczy számára. Első próbálkozásai ugyanis nem ide, hanem Bécsbe vezettek. Bármennyire is örömmel üdvözölte Zsámboky Berzeviczynek ezt a döntését, Zsámboky és a Padovában tanuló ifjabb Liszthi János, illetve tanítómestere, Hugo Blotius támogatása nem jelentettek igazi ajánlást az udvarba.

¹⁵² 1573. nov. 23. „Noster Forgacius satis bene valet, lautus est et triumphat, deest tantum illi bella uxor, quae hanc felicitatem ei iucundiorem reddat. Ego ei auctor fui hucusque, quandoquidem ab hoc vitae instituto non abhorret, sed tamen nescio quare tam trepidum et tardum in istiusmodi consilii rationibus explicandis se praestet. Quo diutius homo aetate iam ad senectam vergente incerto huc et illuc fertur consilio, hoc brevior tempore tam exoptato bono perfruetur.” *Andreas Dudithius*: Epistulae. Szerk. Lech Szczucki – Szepessy Tibor. Vol. 2. 1568–1573. Bp. 1995. 562–564.

¹⁵³ 1573. nov. 26. *Dudithius*, A.: Epistulae. Vol. 2. i. m. 566.

¹⁵⁴ Kárpótlást jelenthetett, hogy Berzeviczy a padovai egyetemi szervezetnek aktív részesevé tudott válni.

Idősebb Liszthi János, aki a Forgách és Dudith által hön áhított győri püspöki és kancelláriai címeknek egyszerre lett örököse, bár hajlandó volt fogadására, valószínűleg nem tudott azoktól az előítéleteitől eltekinteni, melyeket a volt váradi püspökkel való asszociációi kiváltottak. Bárhogyan is volt, Berzeviczyről nagyon rossz benyomásokot szerzett, és ügyét hamar ejtette. Az 1572. tavaszi országgyűlést Berzeviczy ugyan még megvárta, de nem sokára Bécsből kiábrándultan eleget tett Forgách Erdélyből érkező hívásának.¹⁵⁵ Innét kiinduló, már említett római követsége azután nemcsak a pápa elismerését, hanem Báthory Istvánét is meghozta: a fejedelem tanácsosává nevezte ki, majd két év múlva kancelláriai titkárrá tette.¹⁵⁶ Patrónusi viszonyából kifolyólag Forgách és Berzeviczy ugyanabban a helyzetben találták magukat, mint egykor, rövid időre a Magyar Udvari Kancellárián. Forgách pedig egyre inkább kliensére hagyta a kancelláriai ügyek tényleges intézését. Mégis, vagy talán épp ezért, Berzeviczyben felmerült a Padovába való visszatérés gondolata, melyet végül az 1575. évi lengyel királyválasztások eldőltségéig elhalasztott.¹⁵⁷ Jól döntött: Báthory a lengyel királyság elnyerése után királyi titkárrá, majd két év múlva erdélyi kancellárrá tette meg.¹⁵⁸

Berzeviczy Dudith-hoz írt, 1573. évi levelében röviden megemlítette, hogy Kovacsóczy Farkas megjött Itáliából, ahová azonban mielőbb szeretne visszatérni. Az utóbbi ekkor már ötéves padovai tartózkodásra tekinthetett vissza, melyet patrónusa, Forgách finanszírozott.¹⁵⁹ Báthory István megválasztásakor (1571-ben) Kovacsóczy egy az erdélyi fejedelmet dicsőítő, Padovában kinyomtatott és Forgách Ferencnek ajánlott orációval tett fényes tanúbizonyságot arról, hogy nem hiába koptatta a padot ily sokáig: az oráció azonban gyakorlati haszonnal nem járt. Kolozsvári látogatása ellenére a jövő továbbra is bizonytalannak tűnhetett, így praktikus volt, hogy ne csak bizonytalan patrónusi ígéretekre, hanem kézzelfoghatóbb eredményekre is alapozzon: a Padovába visszatért Kovacsóczy ennek jegyében orvosi tanulmányok folytatására szánta el magát, és 1575 tavaszán orvossá is avatták.¹⁶⁰ Ekkorra azonban már kapcsolatai is valamelyest bővültek: a bécsi udvarhoz ugyancsak Hugo Blotius jelentette a nem túl reményteljes szálát,¹⁶¹ Lengyelországba Dudith András, akit sikerült időközben patrónusának megnyernie,¹⁶² Erdélybe továbbra is Forgách és Berzeviczy. Az orvosi diploma ellenére Kovacsóczy a tél beálltáig nem kívánta Padovát elhagyni. Ennek okára Dudithnak írt levele végéből következtethetünk: a len-

¹⁵⁵ A történetet kiválóan rekonstruálja: Veress E.: Berzeviczy Márton i. m. 67–70. Forrásai: *Mencsik F.*: A Páduában tanuló i. m. 26–35.

¹⁵⁶ Veress E.: Berzeviczy Márton i. m. 81–83.

¹⁵⁷ Kovacsóczy Farkas Dudith Andrásnak 1575. július 22-én. *Andreas Dudithius*: Epistulae. Szerk. Lech Szczucki – Szepessy Tibor. Vol. 4. 1575. Bp. 1998. 333.

¹⁵⁸ Veress E.: Berzeviczy Márton i. m. 9–11.

¹⁵⁹ *Kovacsóczy Farkas*: Volfgangi Kovaciocii Pannonii oratio i. m. 202., vö. *Dudithius, A.*: Epistulae. Vol. 4. i. m. 332.

¹⁶⁰ Veress E.: *Matricula et acta* i. m. 85.

¹⁶¹ Liszthi hasonló megvetéssel nyilatkozott Kovacsóczyról, mint Berzeviczyről, így neki sem lett volna sok esélye Bécsben. *Mencsik F.*: A Páduában tanuló i. m. 30.

¹⁶² L. Dudithhoz címzett leveleit: *Dudithius, A.*: Epistulae. Vol. 4. i. m. 125–126, 332–333. Hugo Blotiushoz írt leveleit idézi Veress E.: *Matricula et acta* i. m. 205–208.

gyel választást szeptemberre várták, a Dudith képviselte császári párt győzelmét pedig sokan remélték még ekkor.¹⁶³ Kovacsóczy tehát, úgy döntött, a legbiztosabb a semleges várakozás: bárki is nyeri a királyválasztást, Báthory vagy Miksa, a megnyíló új pozíciókra itt is, ott is eséllyel pályázhat.

Az egyetlen, akinek sorsát a lengyel királyválasztás kimenetele nem befolyásolta Forgách Ferenc erdélyi kancellár volt, akinek hivatalból aktívan részt kellett vennie az ügy képviseletében. Dudith és Forgách említett levélváltását már a lengyel trón körüli csatározások kontextusába kell illesztenünk. A lengyel királyválasztás első nekifutásra ugyan francia győzelemmel zárult, teljes vereséget láthatólag egyelőre sem Miksa, sem Báthory nem kívánt elkönyvelni. Arra számítottak, hogy a francia kormányzás nem lesz problémamentes, sőt érdemes ennek érdekében az eseményeket, amennyire lehet, befolyásolni. A házassága miatt még mindig mellőzött Dudith, aki az első királyválasztási csatába még éppen csak be tudott kapcsolódni, ekkor ismét egyre nagyobb szerepkört küzdött ki magának.¹⁶⁴

Dudith és Forgách, illetve Berzeviczy szóban forgó 1573. novemberi levélváltása első látásra azt a benyomást kelti, hogy az egymástól távolra sodródott literátusok a barátságot sikeresen meg tudták őrizni. Valójában a feltételezhető alapvető szimpátia ellenére a kapcsolattartást egyéni, egymástól különböző érdekek motiválták. Ez igaz Kovacsóczyra is, akinek sikerült valamiféle patrónusi viszonyt kialakítania Dudithtal: a lengyelországi követet nemcsak egy-két padovai hírrel tudta ellátni, hanem könyvekkel is.¹⁶⁵ Nehéz megállapítani, hogy Forgách és Dudith kapcsolatfelvételekor ki volt a kezdeményező fél. Akárhogy is volt, Dudith és Forgách a lengyel trón körüli harcban vetélytársakká váltak. Dudith és a hamarosan Krakókba utazó erdélyi kancellár ugyanazon politikai okból lettek egymás számára hirtelen fontosak. Berzeviczy és Dudith kapcsolatfelvétele szintén ebbe a kontextusba illesztendő: Berzeviczy levele elején csodálkozását fejezte ki afelett, hogy Dudith a szokásos humanista trópusussal élve feledékenységgel és nemtörődomséggel vádolta meg „barátságukat” illetőleg.¹⁶⁶ Kifejtette, hogy ezt leginkább neki lenne joga Dudith szemére vetni, hiszen mind Itáliából, mind Erdélyből többször is írt, de egy levelére sem jött válasz. Dudith némi homlokráncolás mellett olvashatta e sorokat, majd Berzeviczy és Forgách leveleit visszahajtogatva minden kommentár nélkül csatolta a császárhoz küldött jelentéséhez. Az elismerésért küzdő lengyelországi követ és személyes levelek megküldésével is szolgálatainak hasznáról szeretne meggyőzni patrónusát.¹⁶⁷ Ezúttal azonban túllőtt a célon: Forgáchcsal és körével nem volt ildomos túl jó barátságban lenni. Mikor 1574 kora telén az erdélyi kancellár megjelent Krakókban, a császár utasította Dudithot, derítse ki, mi Forgách lengyelországi legációjának célja, majd titkos írással rögzítette a rá vonatkozó alapszabályokat: „És hogy Forgáchcsal a nevünkben bármilyen tárgyalásba bo-

¹⁶³ *Dudithius*, A.: *Epistulae*. Vol. 4. i. m. 333. A választásra végül csak novemberben került sor.

¹⁶⁴ *Almási G.*: *The Uses of Humanism* i. m. 161–167.; *Uő.*: *Két magyarországi humanista* i. m. 1141–1143.

¹⁶⁵ *Dudithius*, A.: *Epistulae*. Vol. 4. i. m. 125–126.

¹⁶⁶ *Dudithius*, A.: *Epistulae*. Vol. 2. i. m. 562.

¹⁶⁷ A levelek eredetijét ma is az ÖStA HHStA Ungarische Akten iratsorozata őrzi.

csátkozz arról, hogy milyen jogon térhet hozzánk vissza, azt több okból és méltóságunk miatt sem tartjuk tanácsosnak.”¹⁶⁸ Dudith válaszul biztosította Miksát Forgách jóindulatáról, aki — bevallása szerint — nem annyira a vajda szolgálata céljából vette nyakába e küldetés terheit, hanem hogy most és a jövőben is a császárnak szolgálhasson. Dudith csatolta erre vonatkozóan az erdélyi kancellárnak Miksához írt levelét, megállapítván, hogy bár nem könnyű Forgách fényes szavai mögé látni, odaadását érdemes lenne a hasznukra fordítani.¹⁶⁹

Forgách Ferenc azzal indokolta, hogy levéllel fordult Miksához, hogy az uralkodó első kézből értesüljön lengyelországi missziójának okáról, ne pedig a rágalmozóktól és az irigyektől, hiszen tudja, hogy a császárnak gondja van rá, hogy „*alattvalóinak*” gondolatát, hitét, akaratát alaposan kiismerje.¹⁷⁰ Küldetésének célja pedig nem volt más, minthogy megfeleljenek a francia király, Valois (III.) Henrik koronázására kapott meghívóra. Báthorynak már csak azért is képviseltetnie kellett magát az eseményen, mert a török szultán erre kétszer is felszólította. Csak ennyiről volt szó, semmi többről. „Arról pedig, hogy a felséged irányába érzett hűségem, odaadásom és tiszteletem — folytatta Forgách vallomását — úgy itt, miképpen az egész keresztény világnak e fényes színházában minden ember számára ismeretessé váljon, buzgón és serényen gondoskodni fogok. Erről már tanúságot tettem azokban a beszélgetéseinkben, melyet erről folytattunk régi barátommal és egykori kedves kollégámmal, nagyságos Dudith Andrással, és ugyanezt felséged más ide látogató szónoka előtt is megismételtem, és bárhol lesz még rá szükség, ugyanezt meg fogom tenni. Kérem felségedet, hogy méltóztasson engem mindörökre kegyesen megőrizni azon híveinek sorában, akiknek az életben semmi sem örömtelibb, mint felséged jóindulata.”¹⁷¹ Miksa válaszul újból felszólította Dudithot, hogy a korábbiakhoz tartsa magát Forgáchcsal szemben, akinek szép szavai nem hatották meg.¹⁷² Nehéz eldönteni, hogy Miksa (és Dudith) szkepszisét teljes mértékben megérdemelte-e Forgách Ferenc, vagy valóban eljátszott-e azzal a gondolattal, hogy visszatér a császár és magyar király szolgálatába. Levele értelmezhető puhatallózásnak is, de Miksa jóindulatának biztosítására tett próbálkozásnak is. A későbbiek azt bizonyítják, hogy Báthory István szolgálata nem volt számára annyira fontos, sőt, úgy tűnik a lengyel trón megszerzése sem.

¹⁶⁸ „Ut cum Forgacio aliquid nostro nomine tractatus ineatur eum in finem, quo postliminio ad nos redeat, id sane pluribus ex causis neque consultum nec ex dignitate nostra existimamus...” 1574. jan. 25. *Andreas Dudithius*: Epistulae. Szerk. Lech Szczucki – Szepešy Tibor. Vol. 3. 1574. Bp. 2000. 58.

¹⁶⁹ 1574. jan. 31. *Dudithius*, A.: Epistulae. Vol. 3. i. m. 64–65.

¹⁷⁰ A kiadatlan levél helye: ÓStA HHStA Polen (Polonica) I., Kart. 23. Januar–März 1574. fol. 24–25. (1574. jan. 31.)

¹⁷¹ „Mea autem in M(aiestatem) V(estram) S(acratissimam) fides, devotio atque observantia, ut hic tanquam in illustri aliquo totius orbis christiani theatro, omnibus hominibus innotescat, sedulam ac diligentem operam navabo. Idque iam testatus sum in seimonibus, quos ea de re habuimus, cum veteri amico et quondam collega carissimo, Mag(nif)ico Do(mino) And(re)ia Dudithio, et idem repetere etiam coram oratoribus aliis M(aiesta)tis V(estrae) S(acratissimae) cum hic aderunt, et alibi, ubicunque usus postulaverit, non praetermittam. Supplico etiam M(aiesta)ti V(estrae) S(acratissimae) ut me in numero illo(rum) suo(rum) fidelium, quibus M(aiestas) V(estrae) S(acratissimae) gratia, nihil in vita est iucundius, clementer perpetuo conservare dignetur.” Uo. fol. 24^v–25^f.

¹⁷² *Dudithius*, A.: Epistulae. Vol. 3. i. m. 72. (1574. febr. 14.)

Nem meglepő, hogy a szigorú császári felelet után immáron Dudith-nak sem volt olyan fontos Forgách. Ez derül ki Kovacsóczy másfél évvel későbbi leveléből, melyben beszámol róla, mennyire meg van sértődve Forgách Dudith-ra, miután az leveleit válaszolatlanul hagyta.¹⁷³ „Hogy ez miképpen esett meg, azt nem tudom elképzelni — írja Kovacsóczy —, elég az hozzá, hogy maga Forgách teljesen a te hibádnak tartja, hogy én már oly rég óta nem kaptam meg azt a pénzt.”¹⁷⁴ Vagyis Dudith adósa is maradt Forgáchnak, akinek az ügyében nemrég jelent meg Padovában valaki. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy Forgách Dudithnak abban az időszakban adott kölcsön, mikor ő a lengyel arisztokrácia Miksa melletti megnyerésére egyre nagyobb összegeket igényelt a császári kincstárból, ahonnan a kifizetések a szokásos döcögős tempóban érkeztek.¹⁷⁵

A Forgách Ferenc érdekében Padovában eljáró itáliai orvos, Iohannes Podemontanus úti célja alighanem már az erdélyi kancellár itáliai letelepedésének előkészítése volt.¹⁷⁶ 1575 nyara és ősze már a csomagolással telt: egy birtokát 700 forintért Berzeviczynek adta el, Kolozsmonostort és tartozékait, illetve többi birtokát újfent Gyulaffy Lászlónak adta bérbe, Báthorytól pedig ígéretet kapott, hogy jövedelmét távolléte idejére is biztosítja.¹⁷⁷ Forgách Dudith-nak kölcsönadott pénzét nem sokkal később Blandrata szerezte vissza Krakóban.¹⁷⁸ Padovába végül Forgách Ferenc az év végén érkezett meg, ahol hűséges kliense, Kovacsóczy Farkas fogadta.¹⁷⁹ Útjának célja, mint Báthoryhoz írt 1576 eleji leveléből megtudjuk, közelebről ismeretlen betegségének kigyógyítása volt. Ez azonban csak részben lehetett a valós cél, hiszen Forgách jövőbeli felgyógyulása után sem óhajtotta már Itáliát elhagyni. Báthorytól éppen amiatt kért nagyobb összegű adományt, továbbá éves fizetését és a birtokai után járó bérlet meghitelezését, hogy felgyógyulása után módja legyen „az itt való élethöz hozzá szerezni és készajteni” magát, vagyis feltehetőleg egy házat venni.¹⁸⁰ „Én is — folytatta levelét —, ha Isten egészségemet adja, úgy akarom viselni életemet, hogy megismerje fejed(elm)ed itt is az én szolgálatomnak gyümölcsét és hasznát. Mert én, a mint reá feleltem fejed(elled)nek, soha nem akarok más urat keresni fejed(elled)nél, hanem ameddig élek, csak fejed(elled)nek köteles és engedelmes akarok lenni. Annakokáért ím ez dologért oda küldöttem Kovachoczy

¹⁷³ *Dudithius, A.*: Epistulae. Vol. 4. i. m. 332. (1575. július 25.)

¹⁷⁴ „Quae res quomodo acciderit, divinare non possum; sat sit ut intelligas Forg(achium) ipsum, quod ego tam diu pecunia illa caruerim, culpam omnem in te conicere.” *Dudithius, A.*: Epistulae. Vol. 4. i. m. 332.

¹⁷⁵ Dudith saját pénzéből is adott kölcsön a cél érdekében. *Almási G.*: Két magyarországi humanista i. m. 1161.

¹⁷⁶ Podemontanus Dudithtal is kapcsolatot tartott. L. Dudith 1578 okt. 26-án kelt levelét: *Andreas Dudithius*: Epistulae. Szerk. Lech Szczucki – Szepessy Tibor. Vol. 6. 1577–1580. Bp. 2002. 175–176.

¹⁷⁷ 1575. szept. 1-jén, 17-én, ill. okt. 1-jén. *Sörös P.*: Forgách Ferencz élete i. m. 638–639. Vö. *Bunyitai Vince*: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. 4. köt. Debrecen 1935. 32. 4. jegyzet.

¹⁷⁸ Erre vonatkozhat Blandrata Báthoryhoz írt levele. *Sörös P.*: Forgách Ferencz élete i. m. 639.

¹⁷⁹ Vö. *Veress E.*: *Matricula et acta* i. m. 85–86.

¹⁸⁰ 1576. jan. 16. *Szilágyi Sándor*: Jelentés a gyula-fehérvári káptalan levéltárában tett kutatásokról. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 9/3.) Bp. 1882. 12–14.

akarna segíteni, kit hiszem, hogy k(e)g(ye)l(me)sen megmível.”¹⁸¹ Kovacsóczy azonban, akinek Forgách saját távozásával csinált helyet az erdélyi udvari adminisztrációban, már nem tért vissza hozzá: hamarosan Báthory titkára lett. Halálig hű maradt humanista múltjához és Forgách patrónusi példájához: nemcsak egy figyelemre méltó politikai művet köszönhetünk neki, hanem mecénatúrájának hála részben az erdélyi késő humanizmus magas színvonalát is. Pártfogoltjai közé tartozott többek között a Padovában tanult Szamosközy István, Sombori Sándor és Kornis György is.¹⁸²

1577 elején, egy évvel Kovacsóczy távozása után Forgách Ferenc pestisben elhunyt Padovában. Nem tudjuk, milyen lelki állapotban volt élete utolsó esztendejében, de sejthetjük, hogy számítását, ha másért nem, betegsége miatt Itáliában sem találta meg. Ez ugyan csupán feltételezés, mégis nehéz ezt az oly sokat látott, állandóan a történelem színpadán mozgó és most történeti műve írásába temetkező embert boldognak képzelni egy idegen társadalomban, nemzetközi kapcsolatoknak többé-kevésbé híján. Pedig azt is gondolhatnánk, hogy a magyar Tacitus,¹⁸³ ekkor, harmadik padovai tartózkodása idején jutott csak révébe. Amire 1567–1568-ban, Miksa szolgálatába belefáradva nem volt lehetősége, arra most — lényegesen nagyobb vagyoni birtokában, háta mögött egy jóakarató fejedelem támogatásával — végre minden adva volt. De vajon valóban az *otiumra*, a tudományoknak szentelt visszavonult életre vágyott ez az ember, aki ennyire ambiciózus volt és egyben ekkora becsben tartotta a hazáért, a közért való politikai tevékenységet? Nehéz erre egyértelmű igennel felelni, mint ahogy az is további kutatásokat igényelne, hogy megmagyarázzuk, Báthory környezetéből, az erdélyi politikai adminisztráció csúcsáról, miért vágyott el.

A párhuzamok a síríg folytatódnak: a *respublica litterariába* sokkal inkább integrálódott, erősebb humanista identitással rendelkező Dudith András élete ugyanúgy 1576-ban mozdult el véglegesen a literátusi létforma irányába, mint Forgách Ferencé. Míg 1567. évi házassága után Dudith még nem tudta a vágyott körülményeket biztosítani, a lengyel választási küzdelemben kifejtett szolgálatainak hála most nem csak anyagilag volt lényegesen jobb helyzetben, hanem politikai elismertség szempontjából is.¹⁸⁴

***

A Forgách Ferenc életével kapcsolatban felvetődött kérdésekre nem könnyű egyértelmű válaszokat találni. Mint láthattuk, e politikus-történész eléggé bonyolult személyiség volt ahhoz, hogy egyoldalúan interpretálhassuk döntéseit. Intellektusa, ambíciói, habitusa folyamatos útkeresésre kárhoztatták. Ebben nem lebecsülendő tényező volt, hogy a püspöki-politikai karrier olyan meghatározottságot jelentett, mely az egyéni érvényesülésre és kiteljesedésre törekvő emberek esetében csak megfelelő ellentételezés mellett érte meg.

¹⁸¹ Uo. 13.

¹⁸² Veress E.: *Matricula et acta* i. m. 230–232., 237., 244., 247., 254.

¹⁸³ Tacitusnak — tudomásom szerint — Brutus János Mihály nevezte először. *Dudithius*, A.: *Epistulae*. Vol. 6. i. m. 72.

¹⁸⁴ Almási G.: *Két magyarországi humanista* i. m. 1148–1152.

Forgách és Dudith életének egymás mellé állításából kiderülhetett, hogy non-konformizmusuk és „szakadárságuk” elsősorban nem ideológiai meggyőződésből fakadt (azaz Dudith esetében nem vallási, Forgách esetében nem nemesi-nemzeti meggyőződésből), hanem inkább egyféle útkeresési kísérletként értelmezendő. Jellemző azonban, hogy a vallási, illetve a nemesi-nemzeti elképzelések az egzisztenciális döntéshelyzetek során kerültek előtérbe és kristályosodtak ki.

Bár Forgách szakítása a Habsburg-udvarral nem magyarázható kielégítően a „német uralommal” való nemesi elégedetlenséggel, szinte magától értetődő, hogy már a kortársak és ő maga is ebben a retorikai játéktérben helyezték el tettét, hiszen ez volt az egyik meghatározó politikai nyelv ebben az időben. Sőt, ez az érvrendszer olyan politikai illúziók irányába mozdíthattak egyeseket, mint amilyen a Dobó–Balassa-féle összeesküvés volt. Nem meglepő, hogy az egyéni (vagy családi) és a vélt vagy valós „nemzeti” érdekek néha rendkívül szorosan összekapcsolódtak, ami tovább erősítette e nemesi-patrióta retorikát. Ennek talán legfőbb oka, hogy az ország védelme tradicionálisan az egyéni és az országos érdekek összekapcsolódására épült: ennek jegyében születhettek és születtek összefüggő nagyúri birtoktömbök, de ezt szemlélteti a nemesi felkelés gyakorlata is. Mikor a király a váradi püspök Forgách Ferenc egyházának védelmére testvérét, Forgách Simont rendelte, hasonló logika érvényesült. A nemesi-patrióta retorikát éppen ezért nem lehet és a korban sem lehetett az asztalról minden további nélkül lesöpörni, mégis kétséges, hogy az országgyűlésen a hangadó nemességnek valóban az „idegenuralommal” és Magyarország három részre szakadásával volt-e mindenekelőtt baja, nem pedig saját társadalmi érvényesülésének korlátozottságával, illetve jogainak korlátozásával. Véleményünk szerint hasonlóképpen óvatossággal kezelendő János Zsigmond „Habsburg ellenessége”. Amennyiben a kényszerpályán álló erdélyi fejedelem érezni akarta, hogy politikai tényezőként még van súlya, nemigen volt más eszköze, mint a „Habsburg kártya” időnkénti kijátszása. Erről a kényszerpályáról sikerült utódjának, Báthory Istvánnak kitörnie.

Forgách és társai megítélését tovább bonyolítja, hogy külföldi tanulmányaik során átlagos nemesi kortársaiknál jóval nagyobb műveltségre és szélesebb látókörre tettek szert. A literátusi-humanista identitás Forgách, Dudith, Kovacsóczy és Berzeviczy udvari szolgálathoz való hozzáállását is befolyásolták. Míg egyfelől műveltségüknek, képzettségüknek és kapcsolataiknak köszönhették gyors politikai karrierjüket, másfelől akarva-akaratlan elsajátítottak egy olyan gondolkodásmódot is, melyet leginkább a Kovacsóczy kódexében található *In aulam* című udvarellenes vers mintáz: az udvari szolgálat a szabadság kerékbekötője. Az udvar vonzereje így ritkán volt igazán disszonanciáktól mentes, különösen nem az erdélyi fejedelmi udvaré, amelynek tekintélye a tárgyalt időszakban lényegesen alacsonyabb volt a bécsi Habsburg udvarénál.

Oross András

VÉGVÁRAKBÓL KASZÁRNYÁK

A Budai Kamarai Adminisztráció szerepe Magyarország új katonai berendezésében a 17–18. század fordulóján¹

A 17–18. század fordulóján Magyarországon valódi korszakváltás zajlott. Az országban megszűnt hadi események és hosszú, állandósult harcok után, a békésebb időszak beköszöntével új alapokra kellett helyezni a Magyar Királyság társadalmi, gazdasági, katonai életét és berendezését. A Budai Kamarai Adminisztráció e meghatározó átalakulásban játszott szerepének és tevékenységének megértéséhez röviden ismertetnünk kell azokat az általános, a korszakra jellemző legfontosabb problémákat, amelyekre az 1686 és 1709 között működő pénzügyi végrehajtó szerv gyakorlati megvalósítást kínált.²

Társadalmi téren a legfontosabb központi törekvés a korábbi folyamatos hadiállapotok miatt kialakult és különféle előjogokkal rendelkező „vitélő rend”, azaz a végvári katonák demilitarizálása volt. Kiváltságaik megszüntetésével az adózó társadalomba történő integrálásuk volt a legfőbb cél. Azok viszont, akik továbbra is katonáskodni szerettek volna, a kialakulóban lévő császár-királyi (Habsburg) állandó hadsereg ezredeibe nyerhettek felvételt. Így próbálták növelni a befolyt adóösszeget, illetve biztosítani Magyarországról a folyamatos katonai-utánpótlást. Társadalmi mellett etnikai problémát is jelentett a visszavett területeken a visszafoglaló háború alatt betelepült és gyakran szinte teljes adómentességhez jutó rácok sorsa.

Gazdasági téren meg kellett szervezni a felszabadított országrészek kamarai kormányzását. A sokrétű feladatok közül a visszafoglalt területeken kiemelkedett a birtokok igazgatása, zálogba adása, adóztatása, mely tevékenységek végrehajtásának első számú eszköze a Budai Kamarai Adminisztráció lett. A visszavett területek teljes egészében a kamara felügyelete alá kerültek, amelyek legfontosabb feladata — a még javában zajló háború alatt — a kiépített raktárhálózaton keresztül a mezei hadsereg és a végvári katonaság élelmezése, illetve szükségleteinek biztosítása volt, nevezetesen a Budai Élelmezési Hivatal közreműködésével. A végvárrendszer kialakulásának idejére jellemző várbirtokszerkezet ekkor már nem volt felismerhető vagy új életre kelthető, így a ki-nevezett provizorok egy-egy terület igazgatását látták el. Bár a kamarai alkalmazott és hivatala általában erődített helyen székeltek, de sohasem csupán az

¹ A tanulmány elkészítésében a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának Klebelsberg Kunó Ösztöndíjával végzett bécsi levéltári kutatás volt segítségemre.

² Az alábbiakra vö. *Varga J. János–Kalmár János: A Magyar Királyság berendezésének műve.* (Századok füzetek 1.) Bp. 1993.

adott vár birtokának jövedelmeivel gazdálkodott. A frontvonal délre helyeződésével azután megindult az egyes birtoktestek zálogba adása, illetve a *jus armorum* lefizetése utáni megváltása, mely feladatokat szintén a Budai Kamarai Adminisztráció alkalmazottai intéztek.

A hadügyi változások közül elsőként az új határ mentén kialakítandó Hátőrvidék (Maros–Tiszai, Dunai és Szlavóniai) problematikája szerepelt. A várakkal kapcsolatban úgy tűnik, hogy az ún. *Einrichtungswerk* elgondolásai alapján dolgozták ki az új koncepciót. Az ország belsejében fekvő várak esetében kimondták, hogy nem minden, a külső ellenség ellen sürgősen szükségletlennek tűnő vár lerombolására kerüljön sor, hanem azokat, amelyek az alattvalók féken tartására, jó stratégiai helyzetüknél fogva megfelelő védelmet nyújthatnak, erősíteni kell. A kisebb erődített helyekről azonban ki kell vonni a helyőrséget, a tüzérseget, a védműveket pedig el kell hordani.³ A katonai és a polgári igazgatás bizonyos szintű szétválasztását célozta az a tervezet, amely a várak, mint védelmi objektumok helyett a kaszárnyákat, mint katonai szálláshelyeket helyezte előtérbe.⁴

Jelen tanulmányunkkal azonban egy — eddig alig vizsgált — másik, változás alatt lévő területre koncentrálnak: a hadügyi igazgatás, azon belül a magyarországi törökellenes védelmi rendszer átszervezési folyamatának egy szeletét kívánjuk feldolgozni. Fő célunk, hogy a Bécsben és Budapesten őrzött hadi és kamarai levéltári források segítségével bemutassuk azt a szervező tevékenységet, amelyet a Budai Kamarai Adminisztráció és alkalmazottai fejtettek ki a 17–18. század fordulóján annak érdekében, hogy az általuk igazgatott területen fekvő várak felszerelését, szükségleteit biztosítsák, a karlócai béke (1699) után pedig bizonyos várak lerombolását megvalósítsák. Részletesebben szeretnénk bizonyítani azt is, hogy miért a Budai Kamarai Adminisztráció területén valósult meg legteljesebben a nevezetes, de újabban sokat vitatott 1702. évi várrombolási rendelet, illetve az a jelentős hadügyi koncepcióváltás, amely egy-egy terület központjában fekvő vár megerősítésére irányult. A hadügyi változások 17. század végi bemutatásakor azért is esett választásunk a Budai Kamarai Adminisztráció területére, mert a neves hadmérnök, Nicolas Dumont által készített felmérések és tervezetek — amelyeket az alábbiakban többször is idézünk majd — szinte egyedülálló módon nyújtanak igen szemléletes képet a rombolás előtt álló várakról.

³ *Theodor Mayer: Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit.* Wien–Leipzig 1911. 58–59., 90., XXV–XXVIII., ill. újabban *Varga J. J.–Kalmár J.: A Magyar Királyság i. m.* 23–28.

⁴ *Szita László – Gerhard Seewann: A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez 1698–1699.* Pécs 1999. 140–155. A tervezett kaszárnyák 1702 körül a Tiszántúlon: Várad, Feketebátor, Jenő, Arad, Új-Lippa, Gyula; az ún. tiszáninneni területeken: Szeged, Szolnok, Csongrád, Csanáddal szemben, a Maros túlsópartján, Zombor, Szabadka, Bara, Kobila, Titel, Futak; a Dunától délre: Eszék, Valkóvár, Ilok, Pétervárad, Vitrovica; a Szávánál: Brod, Novi. Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL); Esterházy család hercegi ágának levéltára, P 125, Pál nádor, No. 10202. Az összesítésből teljesen kimaradt a mai Dunántúl, itt Szigetvár, Komárom, Győr, Esztergom voltak a legfontosabb állomáshelyek.

A Budai Kamarai Adminisztráció és működése

Néhány alapszintű feldolgozástól eltekintve,⁵ részletes monográfia nem született ennek a rendkívül fontos és érdekes, ugyanakkor csupán néhány évtizeden át működő szervnek a történetéről. A hivatalnak a Magyar Országos Levéltárban őrzött irataiból a törökellenes visszafoglaló háború alatti és utáni új pénzügyi és katonai berendezkedés legtöbb mozzanatát nyomon követhetjük, természetesen elsősorban illetékességi területén, az ország középső részén. Az Adminisztráció iratai az 1680–1700-as évek tekintetében a visszaszerzett területekre vonatkozóan a korszak egyik legalapvetőbb forrásanyagának tekinthetők, maga a hivatal pedig az akkori Magyar Királyság egyik legfontosabb hatósága volt. Az általa igazgatott területen lényegében teljes hatáskörrel bírt a kincstári gazdálkodás, közigazgatás, igazságszolgáltatás⁶ és benépesítés felett.

A visszaszerzett területek berendezését és igazgatását tehát egy, a bécsi Udvari Kamara közvetlen felügyelete alá tartozó, a magyar rendi intézményektől független új hivatal látta el 1684 után. Az önálló pénzkezeléssel rendelkező és az Udvari Kamara által irányított, illetve az Alsó-ausztriai Kamara Számvevősége által ellenőrzött kamara még formálisan sem függött a pozsonyi Magyar Kamarától. Ez elnevezésében is kifejeződött, hiszen minden esetben a „császári” jelzőt tették a szerv neve elé. Leggyakrabban *Kaiserliche Kameraladministration zu Ofen* (régiesen *Kayserliche Cameral Administration*) névvel illették. Mindez persze — s ez kiemelten hangsúlyozandó — egyáltalán nem jelentette azt, hogy a Német-római Császárság egyik magyarországi intézményéről lett volna szó, pusztán egy olyan új hatóságról, amely a bécsi udvar központi pénzügyi kormánysszerve, az Udvari Kamara alárendeltségében működött, mely udvart és az egész Habsburg Monarchiát legmagasabb tisztében a Német-római Birodalom császára kormányozta. Hasonlóképpen ezért viselhetette ez idő tájt az Udvari Kamara mellett az Udvari Haditanács is gyakran a „császári” jelzőt, noha esetükben is egyértelműen a Habsburg Monarchia funkcionális központi kormánysszervéről és nem a Német-római Birodalom területiális hivataláról volt szó.⁷

A Budai Kamarai Adminisztráció (korábban Inspekciónak is szerepelt) illetékessége Karánsebes, Gyula, Eger, Esztergom, Érsekújvár, Székesfehérvár, a Balaton, Kanizsa és a Dráva folyó vonalán belüli területre terjedt ki. Hatáskö-

⁵ Nagy István – F. Kiss Erzsébet: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I.: Levéltári leltárak 9.) Bp. 1995. 385–425., *Fallenbüchl, Zoltán*: Die Ofner Kameraladministration. Eine Kriegswirtschaftsverwaltung in Ungarn (1683) 1685–1709. Die Verwaltung. Zeitschrift für Verwaltungswissenschaft [Wien] 16. (1983: Heft 4) 487–505., *Tagányi Károly*: A budai kamarai jószágkormányozás jövedelmei és kiadásai. 1686–1700-ig. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 4. (1897) 285–297. és *Uő*: A budai kamarai jószágkormányozás hivatalai 1686–98-ig. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 4. (1897) 411–419., *H. Pálffy Ilona*: A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születésének hatvanadik évfordulójára. Bp. 1937. 474–487.

⁶ A Kamarai Adminisztráció szabályozta a városi tanácsok igazságszolgáltatási működését, büntető ügyekben a városi tanácsok ítélete az illetékes kamarai tisztviselő megerősítése után emelkedett érvényre, a kincstári uradalmak falvaiban pedig az úriszéki bíráskodást is a kamarai alkalmazott gyakorolta.

⁷ A Haditanács kapcsán vö. *Zachar József*: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792. Bp., 2004.

re a visszaszerzett birtokok felügyeletére, összeírására, visszaadására, betelepítésére, a kamarai gazdálkodás minden ágának biztosítására, a jövedelmek beszedésére, felhasználására volt érvényes. Nemcsak az állami (harmincad, *accissa*, sójövedelem, tized bérlése stb.), hanem a földesúri jövedelmek (kilenced, robot igénybevétele, telekkönyvi bevételek, italmérés, raktárbérlés, mézszárszék stb.) kezelése is a kamarai alkalmazottak feladat volt.⁸

A birtokok mellett a visszafoglalt városokra is az adminisztráció felügyelt, igaz a települések magisztrátusaival gyakori konfliktusa volt, mivel azok folyamatosan küzdöttek a minél nagyobb önállóság megszerzéséért.⁹ A Budai Kamarai Adminisztrációnak ugyanakkor a 17. században megerősödött vármegyei közigazgatásba¹⁰ nem sikerült beavatkoznia, igaz a Magyar Királyi Udvari Kancellária rendeletei útján többször is sürgette a vármegyei munkások kiállítását egyes várak erősítéséhez, illetve — mint látni fogjuk — lerombolásához. A hivatal tevékenységét tehát állandó kettősség jellemezte, hiszen a katonai parancsnokok elvárták a kamarától, hogy pénzzel segítse a helyőrség ellátását, messzemenően tiltakoztak ugyanakkor, ha egy kamarai alkalmazott bármilyen módon szeretett volna beleszólni a katonai kérdésekbe, amire a két tevékenység szoros (elsősorban anyagi természetű) összefonódása miatt nem ritkán akadt példa.

A szerv élén az adminisztrátor¹¹ és kancelláriája állt, mellette működött a számvevőség (*Buchhalterei*) és a főpénztári hivatal (*Einnehmeramt*). A felügyelete alatt álló hivatalok közül — a századfordulóra kialakult rendszernek megfelelően — a fontosabb helyeken (Eger, Lippp, Pécs, Szeged) ún. prefektusok működtek, míg a többi helységben (például Baja, Buda, Kanizsa, Kaposvár, Karánsebes, Siklós, Székesfehérvár, Szigetvár, Vörösmart) kamarai tisztartók, azaz provizorok szolgáltak. A prefektus a vidéki kerületek vezetőjeként hasonló jogosítványokkal rendelkezett, mint a Budán székelő adminisztrátor az egész újszerzeményi terület felett. A felsorolt településeken és több más helyen (például Buda, Dunaföldvár, Érsekújvár, Esztergom, Mohács, Szolnok, Újpalánka, stb.) egyúttal az adminisztráció által ellenőrzött harmincadhivatal is működött.

⁸ Párhuzam vonható a Szepesi Kamara 1567. évi megalakulása, kezdeti működése és a Budai Kamarai Adminisztráció 1686 utáni szerepe között, hiszen működésük értelme a területükön állomásozó katonaság ellátása, a hadi gazdálkodás biztosítása volt. Az 1670 utáni időszakban Felső-Magyarországon a lipóti abszolutizmus idején megvalósított kamarai igazgatás, amikor az irányítás és az ellenőrzés már az Udvari Kamara kezében volt és a korábban a Magyar Kamarától függő pénzkezelés önállóvá vált, lényegében a Budai Kamarai Adminisztráció működési elvei előfutáraként fogható fel. *Szűcs Jenő: A Szepesi Kamarai Levéltár 1567–1813. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I.: Levéltári leltárak, kincstári levéltárak 7.) Szerk. Varga János. Bp. 1990. 85–119.*

⁹ A kamarai felügyelet olyan városokban is jelentős volt, mint például a püspöki mezőváros, Eger, ahol a kamara által támogatott városbíró a városi tanács ellenállása miatt nem sikerült kinevezni. MOL Budai Kamarai Adminisztráció, E 281, Berichte und Schreiben (a továbbiakban E 281) 1699. Juni No. 303.

¹⁰ Vö. újabban *Dominkovits Péter: A rendi jogok védelmezője – a központi utasítások végrehajtója. A 17. századi magyar vármegye. Századok 139. (2005) 855–888.*

¹¹ Az adminisztrátorok a hivatal fennállása alatt: Johann Werlein 1684–1691, Ferdinand Helffrich Plass von Mühleiten 1691–1694, Johann Ignatz von Kurz 1694–1709. A Budai Kamara alárendelt hivatalainak alkalmazottai — csekély kivételtől eltekintve — német, itáliai és rác nemzetiségűek voltak, ezért szakítani kívánunk azzal a 19. századból eredő gyakorlattal, hogy neveiket magyarosítva közöljük. Csak abban az esetben alkalmazzuk ezt a megoldást, ha az illető neve alapján biztosra vehető a magyar származás, például Igmándi Sámuel esetében, aki 1690 és 1693 között kaposvári provizor volt.

Az Adminisztráció szerepe a várak ellátásában és építésében

A várak építésénél és a bennük szolgálatot teljesítő személyzet fizetésénél a fő szempont hosszú időn át a takarékoság volt. A keresztény hadsereg még a Balkánon harcolt, azaz javában folyt a nagy török háború, amikor az Udvari Kamara tanácsosai már elgondolkodtak bizonyos várak helyzetének rendezésén, és komolyan felvetették egyes erősségek erődítmény jellegének megszüntetését. Érvrendszerükben szerepelt, hogy a siralmas állapotban lévő várak nem tudnának ellenállni egy esetleges ellenséges rohamnak, valamint az ott feleslegesen tartott katonaság és a különböző alkalmazottak fizetése, étellemezése és szükségletei hatalmas összegeket emésztenek fel. Elképzelésük — összhangban az *Einrichtungswerk* ismertett koncepciójával — azt szorgalmazta, hogy jól kiépített és megerősített helyekre koncentrálják a katonaságot, amely az ország belső területein is féken tarthatja a lakosságot.¹² A Belgrád elvesztése, illetve a kétfrontos háború tartóssá válása¹³ miatti katonai helyzetben ez a rendezési terv egyelőre lekerült a napirendről, végső megoldását az oszmánokkal kötendő béke utánra halasztották.

Bár az oszmán hadak már nem veszélyeztették az ország belső területein fekvő várakat, mégis kisebb-nagyobb összegeket költöttek javításukra, főleg, ha olyan romos állapotban voltak védműveik, mint arról több esetben is tudósítottak a kamarai alkalmazottak vagy a várparancsnokok. A legfontosabb feladat természetesen az ország központjában fekvő Buda folyamatosan zajló erődítése volt. Az 1686. évi győztes ostrom óriási pusztítást végzett a vár védműveiben, szemtanúk szerint az eredeti falak mintegy kétharmad részt vesztettek magasságukból, a földdel feltöltött rondellák, bástyák, árkok, ellenlejtők szinte teljesen elpusztultak.¹⁴ A Budai Építési Hivatal, amelynek fenntartása a Kamarai Adminisztráció jövedelmeiből történt, minden évben nagyobb összeget fordított a vár megerősítésére, 1686 és 1697 között szám szerint 141028 forintot.¹⁵ Országos adóból finanszírozták viszont a Leonardo Anguisola bécsi hadmérnök tervei alapján, 1689 és 1691 között végrehajtott kisebb-nagyobb munkálatokat. Ekkor az itéletidő miatt beomlott rondellát, összekötő falakat és az ellenlejtőket javították.¹⁶ A stratégiailag kiemelkedően jó helyen fekvő, Tisza-parti Szolnok erősítése is gyakran napirenden volt, itt legfontosabb feladatként a Zagyva

¹² Több irat is megemlíthető, melyben ez a koncepció megjelenik. Kanizsa: Österreichisches Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban ÖStA); Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA), Hofkammerarchiv (HKA) Hoffinanz Ungarn (HFU) rote Nummer (RN) 337. 1690. Okt. fol. 333–344.; Székesfehérvár: uo. RN 338. 1690. Nov. fol. 15–16.; Érsekújvár: uo. RN 351. 1692. Dez. fol. 171–172.

¹³ XIV. Lajos francia király ugyanis 1689-ben újra támadt a Habsburgok ellen a Rajna folyó mentén, hogy ún. „reuniós” politikájának érvényt szerezzen. A pfalzi örökösödési háború csak az 1697. évi rijswiki békével zárult le.

¹⁴ *Banfi Florio*: Buda és Pest erődítményei 1686-ban. In: Tanulmányok Budapest múltjából V. Szerk. Dr. Németh Károly – Budó Jusztin. (Budapest székesfőváros várostörténeti monográfiái 8.) Bp. 1936. 102–131.

¹⁵ MOL Budai Kamarai Adminisztráció Számvevősege, E 286, Buchhalterei Akten (a továbbiakban E 286) 22. csomó, Vegyes számadások és nyugták, 1698.

¹⁶ ÖStA Kriegsarchiv (a továbbiakban KA) Alte Feldakten (AFA) 1690/10/1. Részletesen csak az 1690. december és 1691. június között a felújításra költött 130825 forint 31 krajcárnyi összeg számadását ismerjük. MOL E 286 22. csomó, Vegyes számadások és nyugták, 1691.

folyón átívelő híd javítását jelölték meg,¹⁷ a pallszád romos állapota és a kaszárnyák építése mellett.¹⁸

A szintén kulcsvárként számon tartott Szigetvár erődítéseit az 1689. januári visszafoglalást követően gyorsan kijavították, mintegy 2000 forint értékben erősítették a bástyákat.¹⁹ A 16. század közepén részben a stájer rendek által fenntartott vár helyzetébe a keresztény kézre kerülés után is megpróbálták érdemben beleszólni a gráci haditanácsosok. A Belső-ausztriai Kancellária útján szorgalmazták a vár minél védhetőbb állapotba hozatalát.²⁰ Folyamatos problémát jelentett viszont a várat és a várost elválasztó híd rendbehozatala, hiszen nem volt tisztázott, hogy kinek a felelőssége annak javítása. 1696-ban 400,²¹ majd 1700-ban 700 forintot utalt ki a „Schloss Bruckhen” elkészítésére a pécsi kamarai prefektus.²² Ráadásul a lerombolásra ítélt Székesfehérvárról Horacius Valvason szabad századának katonáit ide vezényelték át, akiknek elhelyezése az évek óta megoldatlan kaszárnya-gondok miatt ütközött nehézségekbe.²³ Egy 1703. május 10-én kelt kimutatás szerint a Budai Kamarai Adminisztráció területén várak megerősítésére a következő összegeket fordították 1702-ben, tehát a várrombolás évében: Buda 82, Esztergom 270, Szolnok 250, Eger újraerődítésére 1085, Szigetvár 65, Szeged 408 forint. (1702-ben a fenti várakra 31119 forint 38 krajcárt költöttek, ebben a parancsnokok, tüzérmesterek juttatásai és különböző kiadások szerepeltek, az őrségek zsoldja viszont nem!)²⁴

A külső védművek mellett a várak belső épületeire is viszonylag sokat költöttek. Több helyen löportornyot és hadszertárat kellett létesíteni,²⁵ de találkozhattunk a kapitány házának tetőfedésével,²⁶ a harmincadhivatal felújításá-

¹⁷ MOL E 281 1699. Okt. No. 54. A szolnoki harmincados, Felix Ferdinand Heylmayr beszámolt arról, hogy már egy jobban megrakott szekeret sem bírnak el a híd tartóoszlopai, ezért kérte, hogy a vármegyék ingyenmunkáját mozgósítsák azok javítására.

¹⁸ MOL E 281 1699. Jan. No. 23., MOL E 286 1700. No. 184. és MOL E 286 1701. Jan.–Márc No. 236. A szolnoki harmincados levelei szerint 1699-ben indult a kaszárnyák kibővítése és felújítása. Több esetben is nehézséget okozott a kőművesek és az ácsok bérének kifizetése a hivatal jövedelméből.

¹⁹ MOL E 286 22. csomó, Vegyes számadások és nyugták, 1690.

²⁰ ÖStA KA Protokolle des Wiener Hofkriegsrates (HKR Prot.) Registratur Band (Reg. Bd.) 384. 1690. Dez. No. 34. fol. 583r–v. A stájer rendek említett szerepére l. *Pálffy Géza*: A Bajcsavárig vezető út. A stájer rendek részvétele a Dél-Dunántúl törökellenes határvédelmében a 16. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 116. (2003) 463–504.

²¹ MOL Budai Kamarai Adminisztráció, E 285, Varia, b/28. Szigetvár No. 25.

²² MOL E 286 1700. No. 139.

²³ MOL E 281 1702. Dez. No. 13.

²⁴ MOL E 286 1703. No. 280. Feltűnő tény, hogy az említett katonai szemléletváltásnak megfelelően a kisebb várakra, még akkor is, ha ott királyi pénzen tartott szabad század állomásozott, nem fordítottak pénzt. Igaz egyes várak ezek közül már magánkézben várták sorsuk rendezését.

²⁵ MOL E 281 1699. Márc No. 126. Franz Ferdinand Baron von Kukländer esztergomi kapitány kérte a Budai Építési Hivatalt, hogy a budai építőmestert küldjék Esztergomba a löportorony és a hadszertár építése ügyében.; Uo. 1699. Jan. No. 57. A székesfehérvári provizor az ottani hadszertár javításának kimutatását megküldi.; MOL E 286 22. csomó, Vegyes számadások és nyugták, 1696. Szegeden két löportorony építésére és tetőfedésére 243 forintot, valamint 300 talicskát, 2000 lapátot, 400 lécet, 31500 szöget, 6 mázsa vasat és 3 hordó meszet igényeltek.

²⁶ A szolnoki kapitány házat a hatalmas szél károsította meg, ezért a Budai Építési Hivataltól 200 lécet és 700 lécszöget igényeltek. MOL E 281 1700. Aug. No. 66.

val²⁷ is. A forrásokban leggyakrabban azonban — s ez külön kiemelendő — az egyes várakban és városokban építendő kaszárnyák szerepelnek. Azokon a helyeken, ahol már volt erre kijelölt épület, ott javításukra, nagyobbításukra fordítottak pénzt és munkaerőt. Nem véletlen, hiszen a várakban szolgálatot teljesítő szabad századok szállását ezek az épületek oldhatták meg. Sőt a nagyobb hadjáratokról visszatérő, az állandó hadsereg kötelékében szolgáló katonaság téli szállását is a várak kaszárnyái biztosították. Szemléletes példaként szolgál a Buda 1686. szeptemberi visszafoglalása után Magyarországon téli szállásra vezényelt ezredek elhelyezésének tervezete, amely egyúttal mutatja az egyes helységek befogadóképességét is.²⁸

Szatmár	1350
Nagybánya	100
Nagykároly	50
Ecsed	300
Szentjobb	200
Kálló	50
Kisvárdá	50
Tokaj	200
Patak	150
Ungvár	150
Makovica	100
Bártfa	100
Kisszeben	100
Ónod	50
Kistárkány	50
Szolnok	750
Kassa	1200
Szendró	90
Szepesvár	60
Lócse	150
Murány	100
Likava	40
Árva	40
Zólyom	70
Léva	50
Trencsén	200
Nyitra	100
Érsekújvár	900
Esztergom	750

²⁷ MOL E 281 1698. Okt. A székesfehérvári provizor 1698-ban 652 forintot adott ki a hivatala felújításához szükséges épületfára és a mesterek bérére.

²⁸ ÖStA KA AFA 1686/13/13.

Az egyes hivatalok bevételeiből nemcsak saját alkalmazottait és az említett építkezéseket fizette az Adminisztráció, hanem a várparancsnokok asztal-pénzét (*Tafelgeld*) is. Rendes évi fizetésük általában 600 forint volt, amellyel a kamara mintegy megváltotta a várkapitányok jogát a különböző jövedelmekre (vám, harmincad, só, bor-, sör- és húsmérés, halászat stb.). Igaz több esetben éves csúszásokkal és csak sok utánajárással sikerült ezen összegeket megkapniuk a kapitányoknak. A budai várparancsnoknak ugyanakkor évente 1200 forintot utaltak ki.²⁹ Hasonlóképpen éves járandóságot kaptak az alárendelt hivatalok jövedelmeiből az egyházak, szerzetesrendek, elsősorban a tizedbérlet miatt.

Ugyancsak a kamara állta a vár alkalmazásában álló tüzérek és hadszertári alkalmazottak fizetését is. A rendszeres panaszokkal, többször késedelmes kifizetéssel járó zsold Eger, Szigetvár, Szeged esetében a várrombolásokkal párhuzamosan került át az Udvari Hadi Fizetőmesteri Hivatal hatáskörébe. 1696-ban a hadszertárak vezetői mellett Budán 24, Esztergomban 4, Érsekújváron 6, Székesfehérváron 8, Szigetváron 9, Kanizsán 6, Szolnokon 5, Egerben 12, Szegeden 6 és Gyulán 6 tüzér bérét állta a kamara, nekik 10 hónapra járó fizetésük 14913 forint volt.³⁰ A hadszertári alkalmazottak is gyakran írtak a budai központnak, panaszkodva járandóságuk elmaradása miatt.

A helyőrségek kisebb-nagyobb igényeit is főleg a Budai Kamarai Adminisztráció hivatalnokai intézték. Az ő feladatuk volt, hogy biztosítsák a katonák pokróc és szalmazsák szükségletét.³¹ Szintén a téli hónapok problémája volt a tűzifaellátás is, amelynek szállítását a kamarának kellett megszerveznie, mint például Szeged esetében, ahová Tokajról úsztatták le az épület- és tűzifát. Külön tételként szerepelt az elszámolásokban a világításra szolgáló gyertya is.

Az élelmiszerellátás égető problémáját a kamara az egyházi tizedekből próbálta megoldani. A már a 16. században is alkalmazott gyakorlat szerint bérleték az egyháztól a tizedet, majd annak beszéde után az egyes élelmiszer-raktárakba szállították a gabonaneműeket. Az összes olyan helyen, ahol a kamara tisztartóságot tartott fenn, egyúttal élelmiszer-raktár is volt. A visszafoglaló háború idején az utánpótlás minél jobb megszervezése érdekében elsősorban a Duna melletti raktárakat töltötték fel. A béke megkötése után viszont megkezdték — természetesen költségmegtakarítás címén — e raktárak felszámolását. Leopold Martini, a Főlélmiszeri Hivatal számvevője a siklósi, pécsi, kanizsai, vörösmarti körzetek gabonáját 1700-ban már nem a korábban megszokott helyre, azaz Mőhácsra igényelte, hanem felszólította a provizorokat, hogy Eszékre szállítsák a tizedet.³² A Hadikommisszáriusi Hivatal pedig 1700

²⁹ Összehasonlításképpen Gottfried Franz Freiherr von Eydtner huszti kapitány az 1697. július és 1701. december közötti időszakra 8100 forintot követelt a Szepesi Kamarától, azaz évente 1800 forintot! MOL Magyar Kamara Archívuma, E 211, Lymbus, I. series, időrendi sorozat 33. csomó, 1702. év, fol. 160–161.

³⁰ MOL E 286 22. csomó, Vegyes számadások és nyugták, 1697.

³¹ A beszerzést gyakran hadiszállítók intézték. Így 1702-ben Samuel Oppenheimer 1000 pokrócot és szalmazsákot szállított Győrbe és Komáromba. ÖStA FHKA HKA HFU RN 424. 1702. Dez. fol. 228–232. Szerepére és tevékenységére l. *Szakály Ferenc*: Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira. In: Magyar–zsidó oklevéltár. XIV. köt. 1742–1769. Szerk. és kiad. Scheiber Sándor. Közreműk. Házi Jenő – Zsoldos Jenő. Bp. 1971. 31–78.

³² MOL E 281 1700. Sept. No. 3.

őszén parancsot adott a szigetvári kapitánynak, Johann Joseph de Huynnak, hogy a tolnai, mohács, bajai és kaposvári élelmiszerraktárnál szolgáló katonaságot a szigetvári helyőrségbe integrálja.³³ Huyn tiltakozásai (amelyekben a szigetvári kaszárnyák szűkösségére utalt³⁴) ellenére minden bizonnyal végrehajtották az élelmiszerraktárak felszámolását, mert a siklói körzet és az ott (Savoyai Jenő és Aeneas Caprara birtokában) lévő uradalmak tizedeit Eszékre szállíttatta Philipp von Duellersperg pécsi kamarai prefektus.³⁵

A kamara alkalmazottait azonban talán még ennél is jobban foglalkoztatta, hogy ki élvez és milyen mértékű tizedmentességet. Jó példa erre a kaposvári körzet, ahol a Batthyány Ádám dunántúli főkapitány támogatását teljes mértékben élvező³⁶ kaposvári, igali magyar és laki horvát huszárok igényelték (mint volt végvári katonák) a terményszolgáltatás alóli mentességet. Ernst Heher kaposvári provizor természetesen értetlenségét fejezte ki a főkapitány véleménye miatt, hiszen Batthyány — mint földesúr — különböző szolgáltatásokat követel saját szentgróti, körmendi, csíkvári, hídvégi volt huszáraitól, így ezt a magyar király, mint földesúr úgyszintén megteheti az említett helyek katonasága esetében.³⁷ A hosszas vitákat végül egy 1701. novemberi rendelet volt hivatva megoldani, amely a katonákat választás elé állította: vagy letelepednek és adót fizetnek, vagy az állandó hadsereg ezredeiben vállalnak szolgálatot.³⁸

Dél-Magyarországon, a Bácskában a visszafoglaló háború alatt betelepült és különböző kiváltságokat (szabad vallásgyakorlat, adómentesség, vajdaválasztás, öngazgatás és bizonyos fokú önálló hadszervezet) elnyerő rácok problémája jelentkezett mind erőteljesebben. A bécsi udvar a vármegyei közigazgatást, a szerbek és a magyarok ellentéteire hivatkozva teljesen kizárta, helyette a területet kizárólag az Udvari Haditanácsnak és az Udvari Kamarának rendelte alá.

Az 1690-es évek elején a Budai Kamarai Adminisztráció területén, Buda és Eszék között a Duna két oldalán letelepített rácok többször okoztak komoly gondot nemcsak az ottani magyar lakosságnak, hanem a kamarai alkalmazottaknak is. A két népcsoport közötti feszültségek miatt nyilvánvalóvá vált, hogy maradásuk e területen csak további ellenségeskedést és nyugtalanságot szülne. Az 1690-es évek második felére a Maros, Duna, Tisza, Dráva vonalán létrejött főkapitányságok szervezetében részben letelepített rácok viszonyában két fő feladat körvonalazódott a karlócai béke idejére, amelyek végrehajtása érdekében több bizottságot is kiküldtek. Az egyik letelepítésük megszervezése, valamint szervezetük és számuk megállapítása volt, amelynek fontossága abban rejlett, hogy a szabadabb elemek ne költözzenek vissza török területre, ezzel komolyan csökkentve a Habsburg Birodalom védelmi erejét. A másik, a szepa-

³³ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 409. 1700. Okt. No. 97. fol. 508r.

³⁴ Uo. 1700. Nov. No. 32. fol. 557r–v.

³⁵ MOL E 281 1700. Nov. No. 16.

³⁶ Uo. 1698. Mai No. 16.

³⁷ MOL E 286 1701. Apr.–Juni No. 359. Olyan várakban szolgálatot teljesítő egykori katonaelemek is igényelték tizedmentességet a Budai Kamarai Adminisztrációtól, amelyek már magánkézben voltak, pl. Kereskényi László koppányi kapitány (MOL E 281 1699. Aug. No. 488.) vagy a zsámbéki huszárok (uo. Sept. No. 30.).

³⁸ MOL Magyar Kancellária Levéltára, A 14, Insinuata Consilii Bellici (a továbbiakban A 14) 1701. No. 65.

ráció azt a célt szolgálta, hogy a nem katonáskodó és így adófizetésre kötelezhető rációkat elkülönítse a csárdákban és egyéb erődített helyeken szolgáló katonaelemektől. E törekvéseket tükrözte a bizottságok megnevezése is: „Gränz-Einrichtung”, illetve „Separations Commission”.³⁹

A kamara és a várak lerombolása

A Budai Kamarai Adminisztráció területi illetékessége — mint láttuk — a Kanizsa Eger vonaltól délre húzódott. Magyarország e régióiban feküdt a legtöbb, korábban frontvonalon elhelyezkedő keresztény vagy éppen török végvár. A különösen jelentőssé váló várkérdés rendezésének két jól elkülöníthető területe volt: egyrészt a Tisza–Maros vonalán fekvő, az 1699. évi karlócai béke értelmében lerombolandó várak, másrészt a Habsburg–oszmán határ délre helyeződésével az ország belsejébe került végházak. Az előbbiek esetében komoly diplomáciai kényszer határozta meg a végrehajtandó feladatokat, az utóbbiak viszonylatában ugyanakkor az esetleges belső ellenség féken tartása, a pénzhány és a várak szerepének megváltozása voltak a legfontosabb motiváló tényezők. Mindezek ellenére mindkét területen jól megfigyelhető volt az a katonai koncepció, miszerint a hadvezetés a központi helyeken fekvő várak erődítését és gyakran kaszárnyává építését szorgalmazta, míg a funkciójukat veszített kisebb-nagyobb erősségeket a kiadott rendelkezéseknek megfelelően lerombolásra ítélte, tüzérségüket és személyzetüket pedig az említett főerődökbe vagy a határvidékre kívánta átvezényelni.

A Tisza–Maros Határőrvidék várai

A dél-magyarországi várak esetében egyszerűbben dönthetett az Udvari Haditanács, hiszen minden erősségben az uralkodó állandó hadseregének egységei állomásoztak, és császári-királyi tüzérség védte a várakat. 1700-ban Gyula várának részleges rombolására került sor, Ferdinand Christian Lindner gyulai provizor és harmincados közreműködése mellett. Az eredeti terv értelmében Aradra kellett szállítani a tüzérséget, a muníciót és az élelmet is. Az élésmester, Friedrich Rudolph Greving által hűtlen kezeléssel vádolt provizor⁴⁰ minden tiltakozása ellenére megindult a vár és a helyőrség felszámolása. A lerombolt várat végül 1700. december 27-én hagyta el a katonaság. A vár készleteiből 31 szekert Aradra, 56-t Nagyváradra, 22-t Jenőre vittek. Lindner beszámolt arról is, hogy 421 német 107, 60 magyar hajdú 7, 467 rác hajdú 1 napot, 134 Bihar me-

³⁹ L. Kurt Wessely: Neuordnung der ungarischen Grenzen nach dem grossen Türkenkrieg. In: Die k. k. Militärgrenze. Beiträge zu ihrer Geschichte. (Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien, Militärwissenschaftliches Institut 6.) Wien 1973. 29–93., Gerhard Seewann: Serbische Süd-Nord-Migration in Südosteuropa als Voraussetzung für die deutsche Ansiedlung im 18. Jahrhundert. In: A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére. Pécs 2001. 421–442., Szakály Ferenc: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben (Vázlat). In: A szerbek Magyarországon. Szerk. Zombori István. Szeged 1991. 11–50., különösen: 24–32.

⁴⁰ MOL E 286 1700. No. 345. Greving szerint Lindner több helyen is helytelen adatokat közölt 1699. évi számadásaiban, erről tételes kimutatást is benyújtott a Budai Kamarának.

gyei jobbágy pedig 1 hónapot dolgozott a külső vár védműveinek és palánkjának lebontásán.⁴¹

1701 folyamán Dél-Magyarországon fontos események zajlottak: a létrehozandó Határőrvidék berendezésére kiküldött bizottság tevékenysége, Arad várának kiépítése, Szeged várának javítása és a korábban keresztény kézen lévő, Maros és Tisza menti várak lerombolása. Külön rendeletben nem szabályozták, hogy a Budai Kamarai Adminisztráció alkalmazottai mekkora összeget költsenek mindezek finanszírozására, ez minden esetben a katonai parancsnok határozottságán és befolyásán múlt. A többek között Jean Louis Rabutin de Bussy, Erdély katonai parancsnoka, Leopold Schlick gróf, az alakuló Tisza–Marosi Határőrvidék katonai vezetője és Luigi Ferdinando Marsili (Marsigli) hadmérnökökből álló bizottság élelmezését Christian Chilko lippai harmincadosnak kellett saját hivatala jövedelmeiből, pontosabban a törökök által éppen megszállni készült karánsebesi körzet tizedeiből fizetnie.⁴² A későbbiekben a halmági és a desznai körzetek bevételeit foglalták le nemcsak e célra, hanem részben az aradi építkezéseknél dolgozók élelmezésére is.⁴³

A Maros menti várak lerombolását (a karlócai béke ezen rendelkezésének végrehajtását a temesvári beglerbég folyamatosan és erőteljesen szorgalmazta⁴⁴), illetve Arad kiépítését a vár német katonai parancsnoka, Georg Wilhelm Löffelholz von Kolberg irányította. 1701 márciusában kezdte meg Fenlak és Csanád sáncainak széthordatását és az árkok feltöltetését.⁴⁵ A tavasz folyamán a csanádi, illetve a karánsebesi rombolás befejeztével a munka felügyeletét ellátó Neuburg-ezredet átvezényelték a következő feladathoz, Lippa rombolásához.⁴⁶ Mivel az aradi építkezésen és a lippai romboláson sok katona és mintegy 600 jobbágy⁴⁷ teljesített szolgálatot, ezért a megérkezett ezred miatt élelmezési gondok léptek fel mindkét helyszínen, amelynek megoldását vagy a Budai Kamarai Adminisztráció szegedi prefektusától, Berhard Herdegentől, vagy lippai harmincadosától várták volna. Utóbbi akkora erőket mozgósított, hogy a karánsebesi körzet bevételeiből ide is csoportosítson át élelmiszert, hogy számadásával teljességgel elmaradt, amiért a budai központból komoly megrovásban részesítették.⁴⁸ Lippa lerombolása miatt pedig nemcsak a katonaságnak kellett a folyó túlszárnyán új támaszpontot keresni,⁴⁹ hanem a kamara is régi-új hivattal állított fel Tótvárad központtal. Az utókor számára maradandó értékkel bírnak azok a várrajzok, amelyeket a határkijelölő bizottság munkáját irányító Marsili

⁴¹ MOL E 281 1700. Dez. No. 57.

⁴² Uo. 1699. Okt. No. 39. és Nov. No. 44.

⁴³ MOL E 286 1701. Jan.–März No. 1–2.

⁴⁴ Uo. 1701 Jan.–März No. 175. és ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 411. 1701. März No. 106. fol. 187v.

⁴⁵ A munkákhoz a környező megyékből 300-400 jobbágy ingyenmunkáját igényelte. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 411. 1701. Febr. No. 147. fol. 137v.

⁴⁶ ÖStA FHK A HKA HFU RN 414 1701. Aug. fol. 83–84.

⁴⁷ MOL E 286 1701 Jan.–März No. 307. A Magyar Királyi Udvari Kancellária rendeleteivel kötelezte a vármegyéket ingyenmunka kiállítására. MOL A 14 1701. No. 18.

⁴⁸ MOL E 286 1701. Juli–Sept. No. 227.

⁴⁹ Rabutin terve az volt, hogy Solymost és Tótváradot kell erősíteni, amit a lippai harmincad bevételeiből finanszírozott volna. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 411. 1701. Apr. No. 9.

gróf készítette a Tisza–Maros menti erősségekről. Egyrészt megörökítette azokat a várakat, sáncokat, amelyek lerombolására a karlócai békét követően sor került, de felmérte a kiépülőben lévő erődöket is, mint például Arad vagy Szeged várait.⁵⁰

A Tisza menti várak rombolásának felügyeletét ugyanakkor a szegedi várparancsnok, Johann Friedrich Freiherr von Globitz látta el. Az elsősorban földdel és fával erősített Becse, Becskerek és Zsablya Tiszán túli sáncait a tavasz folyamán sikerült széthordani.⁵¹ A költségekből 400 forintot a szegedi prefektúra fizetett ki Globitz részére.⁵² A márciustól májusig tartó munkálatokat Christoph Collet hadmérnök vezette, aki napi 3 forintot szeretett volna kapni, hiszen ez esetben nem kijelölt állomáshelyén, azaz nem az aradi várnál teljesített szolgálatot.⁵³

A visszafoglaló háború utáni helyzet visszásságára jól világít rá, hogy a szegedi vár, bár központi szerepet szántak neki az új katonai berendezkedésben (itt volt a közös Tisza–Maros Határőrvidék vezetőjének, Leopold Schlicknek a székhelye), mégsem képviselt megfelelő védelmi erőt. Ennek legékesebb bizonyítéka, hogy a Tisza felőli oldalon folyamatosan omlottak az összekötő falak, sőt előfordult, hogy az egyik bástya egy része is a Tiszába szakadt.⁵⁴ A Marsili hadmérnök szorgalmazására végrehajtandó falépítés mellett a Tisza túlszéli oldalon lévő sáncokat és kaszárnyát le kellett rombolni és minden felszerelésével együtt a szegedi várba átszállítani. Bernhard Herdegen prefektust és Joseph Comet provizort ezért utasították, hogy a javítási munkálatokra biztosítsa a megfelelő nagyságú pénzüsszeget, noha erre már nem volt elegendő kerete a szegedi kamarai hivataloknak.⁵⁵ Érdekes ellentmondásnak tűnik, hogy miközben ezen a területen rengeteg pénzt kellett előteremtteni a fent vázolt különféle munkálatokra, ugyanakkor a hadjáratok miatt megfogyatkozó és tovább szegényedő lakosság csak szerény jövedelmeket tudott előteremtteni a kamarai hivatalok számára.

Az ország belső területére került várak lerombolásának problémái

Az *Einrichtungswerk* várakra vonatkozó általános koncepciójának érvényesülése ezen erősségek esetében is jól megfigyelhető. A tanulmányban részletesen bemutatásra kerülő várak közül Simontornya, Eger, Székesfehérvár, Vár-

⁵⁰ E vár(alap)rajzokat a Bolognai Könyvtár anyagából kiadta: *Kisari Balla György*: Marsigli tábornok térképei. Bp. 2005. (A témára vö. még Molnár Mónika tanulmányát ugyanezen számban.)

⁵¹ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 411. 1701. Mai No. 135. fol. 314v. Fontos hangsúlyozni, hogy ezek az erődített helyek egyáltalán nem klasszikus értelemben vett várak voltak, hanem a több éven át ezen a területen folytatott hadjáratok miatt erődített sáncokról volt szó.

⁵² MOL E 286 1701. Apr.–Juni No. 408.

⁵³ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 412. 1701. Dez. fol. 672v.

⁵⁴ MOL E 281 1700. Aug. No. 68. A Tisza áradása és erős sodrása többször is gondot okozott Szeged váránál. Joseph Comet szegedi provizor jelentette a Budai Kamarának, hogy a Tisza felőli oldalon a beomlott falszakaszon a fa- és földtöltések is teljesen elpusztultak, így ha nem kap több pénzt a vár rendbehozatalára, akkor a két éve épített részeket újra kell majd emelni. Uo. 1701. Apr.–Juni No. 429.

⁵⁵ MOL E 286 1701. Apr.–Juni No. 409. Feltehetően a fent ismertetett munkákra költöttek várerődítés címén 1702-ben 408 forintot. Uo. 1703. No. 280.

palota az 1702. évi várrombolási rendelet második, Kanizsa az ötödik, míg Kaposvár és Dombóvár a hatodik csoportba került.⁵⁶ Általános rendelkezésként a határozat értelmében a második csoport várainak lerombolását Johann Ferdinand Freiherr von Pfeffershofen, budai parancsnok felügyelte, Eduard de Wilson egri és Christian Andreas Jörger székesfehérvári kapitány segítségével. A várak műszaki felmérését, a rombolás kivitelezését Nicolas Dumont hadmérnöknek kellett elvégeznie. Kanizsa esetében a várrombolás katonai felügyeletét Wolfgang Christoph Freiherr von Schenkendorff várkapitány látta el, míg a ki-rendelt hadmérnök Werner Arnold von Steinhausen volt. Kaposvárhoz és Dombóvárhoz a szigetvári kapitányt, Johann Joseph de Huynt és a Szlavóniában működő Kaspar Dörck hadmérnököt rendelték ki.

Általánosságban megállapítható, hogy a Budai Kamarai Adminisztráció felelt a különböző anyagi szükségletek (elsősorban a pénz) előteremtéséért. A környező vármegyéktől követelték meg — *gratuitus labor* keretében — a munkások kiállítását, a fuvarokhoz szükséges szekerek és állatok biztosítását, hiszen a várakból a tüzérséget és a különféle hadieszközöket Budára, az élelmet pedig az erősségek élelmiszerraktáraiból a legközelebbi raktárba kellett szállítani. Korábban is hangsúlyoztuk már, hogy amíg Dél-Magyarországon az oszmánokkal kötött béke és a temesvári pasa sürgetése miatt a várak lerombolását haladéktalanul meg kellett kezdeni, addig az ország középső területein katonai, pénzügyi és politikai, sőt magáncélok játszottak közre a rombolások elindításában vagy — miként látni fogjuk — elmaradásában.

Simontornya

Simontornyát 1686. szeptember 23-án foglalta el négy napos ostrom után Bádeni Lajos hadserege. A várban Győről áthelyezett magyar huszárok teljesítették a szolgálatot Horváth Péter parancsnoksága alatt.⁵⁷ A Budai Kamarai Adminisztráció alkalmazottai által készített összeírások alapvetően romosként mutatják be a várat.⁵⁸ Hamarosan, több *neoacquistica* uradalomhoz hasonlóan egy, az uralkodó hadseregében szolgáló tábornok, Maximilian Wilhelm Styrm-Limburg kezébe került,⁵⁹ aki miután a várat már 1699-ben a lebontandó erőssé-

⁵⁶ A várrombolási rendelet részletes ismertetését l. *Oross András*: Rendeletek és intézkedés-tervezetek a magyarországi várak lerombolásáról (1699–1702). Forrásközlés. Fons 12. (2005) 257–294.; A várrombolási rendelet megvalósulására vö. *Uő*: Az 1702. évi magyarországi várrombolások (tervezet és valóság). Vázlatos áttekintés. Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele 1. (2005: 2. sz.) 89–100.

⁵⁷ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 374. 1687. März No. 212. fol. 204r. és Uo. 1687. März No. 216. fol. 205r.

⁵⁸ MOL Magyar Kamara Archivuma, E 156, Urbaria et Conscriptioes Fasc. 46. No. 66. és Fasc. 46. No. 67. Ebben az állapotában az összeírást készítő hivatalnok több, mint 2000 forintra becsülte a várkastély értékét.

⁵⁹ *Holub József*: Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686–1703-ig. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből* V. Szerk. K. Balog János. Szekszárd 1974. 18–19. A gróf ténylegesen nem fizetett a birtokokért, hanem több éves szolgálatainak kifizetetlen elmaradása fejében nyerte el Simontornya várát, városát és uradalmát. A bonyodalmakat az okozta, hogy a *Neoacquistica Commissio* a nádor, Esterházy Pál jogának ismerte el — több Tolna és Somogy megyei birtokkal együtt —

gek listájára helyezték, tiltakozott az Udvari Haditanácsnál, hogy ha a rombolás mellett döntenek, akkor utalják ki neki a kastély értékét, 3500 forintot.⁶⁰

1702. március 16-át megelőző vasárnap — Karl von Schaumberg, simontornyai harmincados⁶¹ levele szerint — Nicolas Dumont hadmérnök feladatának megfelelően szemrevételezte Simontornyát, és kijelentette, mivel ez a kastély nem erődítmény többé, ezért javasolja lerombolását.⁶² Dumont a Budai Kamarai Adminisztrációhoz írott jelentésében kifejtette, hogy a négyszögű, öreg, félig romos „Schloss” összes védelme egy magas toronyban rejlett, szerinte nem kell mást felrobbantani, mint a tornyot és azt a falat, amely már egyébként is félig a földre omlott. A vár körül folyóvízzel telített, 10 öl széles, helyenként mély, helyenként sekély árok volt. Szükséges 2 kőműves, 2 ács, 400 jobbágy, a víz elvezetéséhez és az árok betöltéséhez, a cölöpsor és a bástyák ledöntéséhez. Összesen 25 nap kellett volna — szerinte — a munka elvégzéséhez. A sziget, amelyen a vár feküdt 2000 lépés hosszú és 300-400 lépés széles volt, két folyóvíz, a Sárvíz és a *Warbai*⁶³ folyta körbe. A mocsár körbe-körbe egy jó puska lövésnyire terjedt, a folyók alkotta szigeten néhány parasztházon és egy cölöpsoron kívül más nem volt. A szigetet minden irányból csak hajóval lehetett megközelíteni. Mivel a közelben volt egy magaslat, ahonnan puskával és ágyúval mindent rommá lehetett lőni, ezért a modern erődépítészet elvárásainak a vár a legkevésbé sem felelt meg – összegezte tapasztalatait a hadmérnök.⁶⁴

Simontornya jelentősége valójában nem erősségében, hanem földrajzi fekvésében rejlett, hiszen fontos útvonalak kereszteződésénél biztosított átkelést a délkelet-dunántúli mocsarakon keresztül. A rombolás végül a tulajdonos tiltakozása mellett azért nem valósult meg, mert a 400 jobbágy biztosítása igen komoly nehézségekbe ütközött, hiszen a dél-dunántúli vármegyék munkásai mind Kanizsa vagy Székesfehérvár bontási munkálatain vettek részt. Simontornya viszonylagos épségben maradt vára azután így válhatott a következő években a Dunántúlra újra és újra betörő kurucok egyik legfontosabb támaszpontjává. A várat egyébként a 18–19. században uradalmi épületként használták, napjainkban pedig múzeumnak és kulturális intézménynek ad otthont.

Eger

Az 1687 decemberében kitartó blokád eredményeképpen visszafoglalt egri várról már egy 1688. évi névtelen szakvélemény úgy nyilatkozott, hogy azt le kellene rombolni. Indokai között szerepelt egyrészt a vár fekvése, másrészt,

---

Simontornyát is. A megoldás szerint a nádor által fegyverjog megváltásáért fizetendő 40000 forintot a kamara, a Simontornyáról történt lemondás fejében elengedte.

⁶⁰ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 408. 1700. Jan. No. 23. fol. 32r.

⁶¹ Simontornyán nem önálló harmincadhivatal, hanem Székesfehérvár egyik filiája működött. Schaumberg elődjét, Johann Haunoldtot 1700 tavaszán távolította el a Budai Kamarai Adminisztráció vezetősége nem megfelelő működése miatt, Friedrich Retl székesfehérvári harmincados jelentése alapján. MOL E 286 1700. No. 200.

⁶² MOL E 281 1702. März No. 51.

⁶³ Feltehetően, jelen esetben arról van szó, hogy a francia származású hadmérnök, a német ajkú harmincados a többségében rác lakosságú Simontornyán a várárok vagy a várba folyó patak szavakat tévesen jegyezte le.

⁶⁴ ÖStA FHKA HKA HFU RN 420 1702. Apr. fol. 60–63.

hogy a modern várépítési elveknek megfelelő átépítésére alig volt lehetőség. A várnak nem voltak előművei, ami szintén rontotta védhetőségét. A jelentés írója szerint Szolnok sokkal jobb és stratégiaileg előnyösebb helyen feküdt, így Eger helyett azt kellett volna inkább kiépíteni.⁶⁵ A vár meglévő erődítményei sem voltak jó állapotban, hiszen Johann Buttler parancsnok 1700 júniusában arról tudósított, ha a várat sürgősen nem javítják ki, akkor hamarosan el fog pusztulni.⁶⁶

A városban, közvetlenül a visszafoglalás után a kamara is megkezdte szervezetének kiépítését. 1688-tól működött itt provizor és harmincados Johann Leonhard Körner személyében, akit 1691. évi halála után az „experimenter Würtschaffter”-nek titulált Johann Christoph Penz váltott. A jelentős bevételek 1695 után mintegy a felére csökkentek, mert az egri püspök visszavette a kamarától a várost, illetve az ezzel járó különböző földesúri jövedelmeket. A hivatal rendes kiadásait éves szinten egy 1701. évi összeírás példázza. Az ekkor már prefektus Penz 400, az egri harmincados Hans Georg von Höfen 300, az egri sóhivatal vezetője Lorenz Schurg 200, Johann Buttler várkapitány 600, a várban szolgáló tüzérek 1472,⁶⁷ a városi „physicus”, Johann Jacob von Krautmanstheimb 467, a vámos Geörg Pettkho 150, a sörfőzőmester 528, a vár építé-
sze 40 forintot kapott.⁶⁸ Ehhez természetesen egyéb, rendkívüli kiadások is jártak, mint 1702-ben a külső vár felrobbantásakor.

A várrombolási rendelet külön megszabta, hogy Eger esetében „csak” a belső és külső várat kell lerombolni, a város erődítményeit (a palánkkal, tömésfallyal körbekerített, helyenként kőtornyokkal rendelkező körfalat) megtartandónak ítélték, nevezetesen azért, hogy az itt elszállásolásra kerülő katonaságnak hosszabb-rövidebb időre lakhelyül szolgálhasson. A rombolás előkészületeinek megkezdéseként 1702. február 22-én Nicolas Dumont mérnök megtekintette a várat, majd elkészítette tervzetét a leromboláshoz szükséges mesterekről és szerszámokról. 40 kőművest, 6 ácsot, 6 aknáaszt, 12 kötőrőt, két kovácsot és egy bognárt igényelt a munkálatokhoz. Az ő számukra kifizetendő összeg 3087 forint volt, amibe azonban Dumont és Johann Ferdinand Freiherr von Pfeffershofen, budai parancsnok járandóságát még nem számolták bele. A mér-

⁶⁵ Prímási Levéltár, Esztergom; Acta Radicalia, Classis V. No. 450. Hangsúlyozni kell, nem egyedülálló, hogy a vár visszafoglalása után egy évvel már lerombolását javasolták. Vö. a 8. lábjegyzetben idézett forrásokat. (Köszönöm Pálffy Gézának, hogy a forrásra felhívta figyelmemet.)

⁶⁶ MOL E 281 1700. Juni. No. 68.; 1700 márciusában 600 forintot igényelt a vár javításra szolgáló védműveihez. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 408. 1700. März No. 95. fol. 148v. Az 1688. május óta egri kapitányként tevékenykedő Johann Buttler 1701. februári halála (ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 411. 1701. März No. 14. fol. 173r.) után Eduard de Wilson lett az egri parancsnok és ő is szorgalmazta a vár falainak, védműveinek mielőbbi kijavítását. MOL E 281 1701. Juli No. 25.; 1701-ben is tervezték javítani a két várrészt elválasztó, a forrásokban „Schloss Brückhen”-nek nevezett hidat, de az egri kamarai prefektus ismételt panaszából kiderül, hogy a vármegyék nem szállították le az ehhez szükséges faanyagot. MOL E 286 1701. Jan.-Apr. No. 202.

⁶⁷ Az ő nevüket egy másik forrásból ismerjük: A tüzérparancsnok és hadszertárnok Maximilian Ferdinand Gerlachert volt, a tüzérek pedig Carl Anton Pockh von Arnholz, Johann Friedrich Netter, Thobias Stainhübel, Anton Knott, Johann Michael Zapff, Gallus Breuner, Martin Appel, Joseph Hobler, Hans Geörg Pürner, Matthias Wimkher, Caspar Pockh és Johann Enzinger. MOL E 286 1702. No. 384.

⁶⁸ MOL E 286, 22. csomó, Vegyes számadások és nyugták, 1698.

nők szerint kellett még 3000 lapát, 2000 csákány, 1000 lapát- és csákánynyél, hogy az elromlottakat könnyen meg lehessen javítani.⁶⁹ Mivel ezekből a sáncszerszámokból Dumont szerint hiány volt az egri hadszertárban, kérte, hogy Budáról szállítsanak oda elegendő mennyiséget. A mérnök 1000 rőf vásznat rendelt még, a puskaport ugyanis vászonba csavarva helyezték el az aknászok által kifúrt járatokban. Hasonlóképpen a járatokban történő közlekedéshez használták a Dumont által igényelt gyertyákat is. Az aknajáratok megtámasztásához kellett azok a 10-12 láb hosszú, 2 láb széles és 4 ujj vastag tölgyfagerendák, amelyekből 100 darab szükségeltetett. Egy másik igénylésben már 2000 darab lécről írtak, amelyeket a hevesi és a borsodi molnároknak kellett biztosítani, akárcsak a török időkben.⁷⁰

Az egri hadszertárban található készletekből kellett még a kőből épült falak alapjainak eltüntetéséhez 6 fűrő, 3 kézfűrész, 5 kézikalapács, 5 balta, vaszögek, csákány- és lapátnyelek, továbbá különböző ácsszerszámok. Egerben ezekből és talicskákból is hiány mutatkozott. Bécsből igényeltek 400 talicskát, amelyek a kőtörmelék elszállításához kellettek. Dumont szerint 3000 jobbágy munkájára lett volna szükség, hogy a romokat teljesen eltüntessék. Továbbra se feledjük, hogy ezek a szükségletek a külső és belső vár egyidejű lerombolására benyújtott tervszámok voltak! Az élet és a valóság azonban más végkifejletet eredményezett.

Az egri külső vár lerombolásáról igen sok adattal rendelkezünk, köszönhetően Penz prefektus és ellenőre, Johann Anton von Salgari lelkiismeretességének, hiszen hetente küldték számadásaikat Budára, illetve Dumont és Pfeffershofen néha heves elégedetlenkedésének, amellyel kifogásolták a beszerzések lassúságát. Détsy Mihály részletekbe menően feldolgozta az 1702. március vége és július eleje között folyó rombolási munkálatok eseményeit,⁷¹ így most elsősorban a Budai Kamarai Adminisztráció és a budai parancsnok, Pfeffershofen tevékenységére térünk ki.

Penz, aki saját bevallása szerint 1702 tavaszán az egri külső vár lerombolása melletti teendőit teljesen elhanyagolta,⁷² áprilistól folyamatosan küldte a budai központba a számadásokat. A tételek között természetesen szerepeltek a tervezetben említett szükségletek. Ezekből értesülünk a rombolás megvalósulásának mindennapos, igen komoly gondjairól. Az igényelt 1000 rőf vászon beszerzését eleinte Budáról kívánták megoldani,⁷³ végül a helybeli rácok szállítottak le 1500 rőföt,⁷⁴ majd később Gyöngyösről is beszerettek még 254 rőföt.⁷⁵ Az akna-

⁶⁹ A probléma fontosságát mutatja, hogy a későbbiekben Pfeffershofennek külön utasításban kellett megtiltania, hogy a szerszámjavításokhoz a város egykori török épületeinek a deszkáit használják fel. MOL E 281 1702. Juni No. 19.

⁷⁰ ÖStA FHKA HKA HFU RN 420 1702. Apr. fol. 58–66. Itt három tervet is találunk arról, mik szükségeltettek a romboláshoz, mivel azonban ezek közül kettő Nicolas Dumont igényeit tartalmazta, egy hónapnyi különbséggel, így nincsenek bennük eltérések. A harmadikat Johann Christoph Jungmayer budai építési írnok állította össze, de szintén Dumont instrukciója alapján.

⁷¹ *Détsy Mihály: Az egri külső vár lerombolása 1702-ben.* In: Az Egri Múzeum Évkönyve V. Szerk. Bakó Ferenc. Eger 1967. 117–123.

⁷² MOL E 281 1702. Mai No. 23.

⁷³ Uo. 1702. März No. 12.

⁷⁴ Uo. 1702. Apr. No. 16.

⁷⁵ Uo. 1702. Mai No. 46.

járatok megtámasztásához szükséges fákat és gerendákat Borsod és Heves vármegyéknek kellett előteremteni.⁷⁶ Bár a föld és a kötőrmelék elhordásához használt talicskákat Bécsből kellett Egerbe hozatni, a vasat és a puskaport helyben akarták megvásárolni.⁷⁷ Utóbbiból a falak vastagsága és a mély alapozás miatt nagy mennyiségre volt szükség, de Penz szerint a hadmérnök és emberei nem takarékoskodtak vele eléggé. Április végén előfordult, hogy a mély aláásás miatt az egyik összekötő fal beomlott, ezen a szakaszon így nem kellett robbantani.⁷⁸ Penz azt szerette volna elérni, hogy a rombolás kivitelezői ilyen módon is takarékoskodjanak a puskaporral.

Április végén ugyanakkor megkezdődtek a tárgyalások a belső vár meghagyásáról, mert a külső vár lerombolása ekkorra már olyan nagy összegeket emésztett fel, amit az egri prefektusi hivatal jövedelmei egyszerűen nem bírtak.⁷⁹ A költségek között a legnagyobb tétel a kirendelt mesteremberek munkabére volt. Ácsok, kötőrők, kőművesek, aknászok, pallérok és egy írnok dolgozott Egerben március vége⁸⁰ és július eleje között. Az ő munkabérük megállapítása folyamatos tárgyalásra kényszerítette mindkét felet.⁸¹ Elvileg Eduard de Wilson egri parancsnok irányította volna a rombolási munkákat, de Pfeffershofen szorgalmazására április végén megkezdték a helyőrség Eperjesre költöztetését,⁸² a hadieszközök Kassára szállítását.⁸³

A nyár kezdetén végül rendhagyó módon alakult a vár sorsa, hiszen amint a rombolás nagy költségei kiderültek,⁸⁴ az Udvari Haditanács helyt adott annak az észrevételnek, hogy a belső vár érintetlenül maradjon. Pfeffershofen az engedély nyomán olyan gyorsan intézkedett, hogy júliusban Penz már az egykori külső vár felé felhúzendó támfal építéséről tudósított, sőt a tervezett védmű építési költségvetését és tervrajzát is benyújtotta, amely 147 öl hosszan, 4 öl magasan, alul 5, felül 3 láb szélesen erősítette volna az Almagyar-domb felől a

⁷⁶ Uo. 1702. Mázr No. 12.

⁷⁷ ÖStA FHKA HKA HFU RN 420 1702. Apr. fol. 55.

⁷⁸ MOL E 281 1702. Apr. No. 53.

⁷⁹ A Budai Kamara Adminisztráció meghagyta Penznek, hogy a Budai Építési Hivatalból szerezze be a romboláshoz szükséges aknász- és sáncszerszámokat, mégpedig saját hivatala jövedelmeiből. Szintén ebből kellett fizetnie Pfeffershofen és Dumont szálláshelyét is. MOL E 281 1702. Mázr No. 92. Nem véletlen, hogy áprilisban Penz már azt jelezte, hogy a katonaság állandó újabb igényei miatt nem tudja fizetni az összes kiadást. Uo. 1702. Apr. No. 30.

⁸⁰ Az elméleti és gyakorlati előkészítő munka befejezése és az első aknájáratok ásása 1702. április 4-én kezdődött. MOL Szepesi Kamara, E 254, Representationes, informationes et instantiae 1702. Apr. No. 17.

⁸¹ MOL E 281 1702. Mai No. 46. (Itt megtalálható a mesterek név szerinti felsorolása is.)

⁸² ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. Apr. No. 274. fol. 259r. A helyőrség és a kapitány távozásával Pfeffershofen elérte, hogy maga irányítsa a várrombolást, így ő vehette fel az ezért járó külön fizetést is a Budai Kamarai Adminisztrációtól. A tüzérségi alkalmazottak közül nem mindenki távozott azonban Eperjesre, hiszen Ferdinand Gerlacher tüzérparancsnokot Komáromba helyezték át. MOL A 14 1702. No. 85.

⁸³ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. Apr. No. 84. fol. 249v. A puskaport szállításakor nagy probléma volt a hordók rossz állapota, ezért Penz intézte azok javíttatását is. MOL E 281 1702. Mai No. 3. A hónap végére megjavított 300 hordóban Kassára vitték a rombolásnál fel nem használt puskaport. Uo. 1702. Mai No. 28.

⁸⁴ A végösszeg Penz kimutatása szerint 2303 forint 49 krajcár volt. Ebben viszont csak a mestereknek kifizetett munkabér és a szükségletekért kiadott pénz szerepel. MOL E 281 1702. Juli No. 27.

belső várat.⁸⁵ Igen figyelemreméltó, hogy a védmű építésének költségvetése elérte (a munkabérek változásától függően) az 1500 forintot, azaz a rombolási költségek mintegy 65 százalékát!⁸⁶ A megvalósítás, tekintettel az egyre nehezedő gazdasági helyzetre és más feladatok előtérbe kerülésére,⁸⁷ csak lassan folyt, de az 1703 júniusáig folyamatosan zajló újrakeresztési munkákra így is 1085 forintot fizetett ki az egri prefektusi hivatal.⁸⁸ 1703-ban ugyanakkor nagy könnyebbséget jelentett, hogy ekkor már sem a várkapitánynak, sem a tüzérségi alkalmazottaknak járó bért és egyéb járadékokat nem kellett biztosítani, hiszen őket már máshová vezényelték át. Johann Christoph Penz kimutatása szerint így ebben az évben 1860 forintot takarítottak meg.

Röviden összegezve kijelenthető tehát, hogy az egri vár teljes lerombolására elsősorban a munkálatok hatalmas költségei miatt nem került sor. Az egri kamarai prefektusi hivatal és személy szerint Johann Christoph Penz kitartó szervezőmunkája nélkül még ennyi sem valósulhatott volna meg a nagy múltú erősség felrobbantásából. Később, a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc idején sem sérült meg jelentősen a vár. A kuruc csapatok csak hosszú blokád után 1705-ben vették be Egert, és birtokolták 1710-ig. A 18–19. században viszont több nagyobb változás is érte a megmaradt falakat (példaként említhető itt, hogy az Eger–Putnok vasútvonal építésekor a vár északkeleti bástyáját átmetszették), de a régészeti feltárások és műemléki helyreállítások eredményeként utóbb az ország egyik leglátogatottabb történelmi emlékhelyévé vált az egri vár, pontosabban az 1702–1703-ban megmaradt belső vár.

Palota

1687. évi visszafoglalása után Várpalotán Zichy István győri vicegenerális parancsnoksága alatt magyar huszárok állomásoztak. Több panasz is érkezett rablásaik miatt, ezért 1690-ben felvetették a vár lerombolását is,⁸⁹ ennek ellenére még 1701-ben is 50 lovas és 100 gyalogos teljesített itt szolgálatot.⁹⁰

A Budai Kamarai Adminisztráció viszont a frontvonal délre húzódását követően Székesfehérvár filiájaként harmincadot tartott itt, igaz hivatal nélkül, az igazgatási feladatokat így az itáliai származású Lorenz Vanossy fehérvári provizor és Friedrich Retl ellenőr látták el. A vár és az uradalom — több vissza-

⁸⁵ MOL E 286 1702. No. 284.

⁸⁶ A pontos végösszeget csak 1703 szeptemberében állapították meg 2266 forint 18 1/3 krajcárban. MOL E 286 1703. No. 341. Igaz, ebben nem szerepelt a Pfeffershofennek és Dumontnak kiutalt 2000, illetve 570 forintos munkadíj. Uo. 1703. No. 280.

⁸⁷ 1702 folyamán megindultak a fegyverválság vármegyenként történő megfizetésére irányuló tárgyalások. A Penz körzetében fekvő Heves és Külső-Szolnok tizenkét-, Borsod hatezer forintot és 300 mérő gabonát fizetett az Udvari Fizetőhivatalnak. *Mezősi Károly: A fegyverjog (jus armorum) megváltása a töröktől visszafoglalt területeken. Századok 76. (1942) 188.*

⁸⁸ MOL E 286 1703. No. 280.

⁸⁹ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 384. 1690. Aug. No. 46. fol. 396v.

⁹⁰ *Czigány István: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 4.) Bp. 2004. 176.*

foglalt területhez hasonlóan — már magánkézben, mégpedig a vázsonykői Zichy család tulajdonában volt.

1702 tavaszán Nicolas Dumont hadmérnök felmérte a palotai vár rombolásához szükséges költségeket is. Március 16-án kelt jelentésében Palotát olyan négyszögletű kastélynak jellemezte, amelyet öt kis rondella és egy rossz árok vett körül. A vár lerombolásához szerinte 2 aknászra, 18 kőművesre, 6 kötőrőre, 300 jobbágyra, 2 ácsra, 200 lapátra, 200 csákányra, továbbá puskaporra van szükség. A rombolás előreláthatólag harminc napot venne igénybe, ha a szükséges dolgok rendelkezésre állnak, mert Palotán mindenből nagy hiány van, így mindent Budáról kell ideszállítani. A hadmérnök egyúttal arról is jelentést tett, hogy a külső védművek lebontása után a kastély, illetve rezidencia többé nem lesz védhető hely; amennyiben azonban az Udvari Haditanács parancsára a belső várat mégis le kellene rombolni, az jóval több időt fog igénybe venni, mint a megjelölt harminc nap.⁹¹

Zichy István győri vicegenerális két alkalommal is levélben fordult az Udvari Haditanácshoz, hogy saját családi rezidenciáját, a királyi végvárrendszernek már részét nem képező Palotát ne rombolják le.⁹² Egy a Budai Kamarai Adminisztráció Számvevőségén készített 1703. évi kimutatás azonban bizonyos várrombolási költségek részletezésénél együtt beszél Székesfehérvár és Palota lerontásáról, ami azt látszik alátámasztani, hogy mégiscsak tettek bizonyos lépéseket a vár elpusztítására.⁹³ Elvileg ezt támasztaná alá az is, hogy Pfeffershofen Székesfehérvárról írt jelentéseiben minden esetben megemlíttette Palota rombolásának előrehaladását. Mindezek ellenére úgy tűnik, hogy itt elsősorban a két vár állandó együtt említéséről van szó, és nem konkrét vagy csupán igen részlegesen megvalósult eseményekről. Ha történt is valamiféle „elszámolandó” munka, az vagy Dumont tervezetének a díja, vagy a palánk egy részének szétszedése, a földsánc elhordása, illetve a vizesárok feltöltése, tehát a külső védművek egy csekélyebb részének megszüntetése lehetett. Különösen figyelemreméltó, hogy Vanossy provizor egyetlen (a budai központhoz írott) levelében sem említette meg, hogy filiáján, Palotán rombolási munka zajlott volna. Végül a külső védművek viszonylagos jó állapotát látszik alátámasztani az is, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején a Pfeffershofen által vezetett sereg ostromát, Domokos Ferenc brigádéros 90 emberrel visszaverte.⁹⁴ 1708-ban ugyan Esterházy Antal fontolóra vette a palotai vár lebontását, a munkálatokat el sem kezdték. A 18–19. században így a Zichy-család tulajdonában maradhatott a vár, amely napjainkban múzeumnak ad otthont.

⁹¹ ÖStA FHK HKA HFU RN 420 1702. Apr. fol. 60–63.

⁹² ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Mai. No. 143. fol. 313r. és Uo. Bd. 415. 1702. Nov. No. 86. fol. 731v.

⁹³ MOL E 286 1703. No. 340.

⁹⁴ Bottyán János vezénylőtábornok levelezései s róla szóló más emlékeztreméltó iratok 1685–1716. Közli: Thaly Kálmán. (Archivum Rakocianum I.: Had- és belügy 9.) Bp. 1883. 386–87. Bottyán János Bercsényi Miklóshoz, 1707. július 3.

Székesfehérvár

A Közép-Dunántúl legjelentősebb erődítményét, Székesfehérvárt 1688 májusában sikerült visszafoglalni a törököktől kitartó blokádnak eredményeként. Itt is azonnal kiépült a kamarai igazgatás egy harmincad- (amelynek 4 filiája Palota, Simontornya, Hídvég [ill. Fok] és Csíkvár voltak) és egy provizori hivattal. Mindkettő vezetője 1689 óta Lorenz Vanossy volt, ellenőre Johann Friedrich Retl. Munkájukat a Budai Kamarai Adminisztráció megelégedésére végezték, bár mind a várparancsnokkal, mint a lakossággal folyamatos összeütközésben voltak. A provizori hivatal jövedelmeiből kellett fedezni a kapitány fizetését, amely évente 600 forint volt, de a katonaság takaró- és szalmazsákszükségletét is Vanossynak kellett kielégítenie.⁹⁵ Székesfehérvár lakossága pedig régóta szeretne volna, hogy a mocsáron át megfelelő híd kösse össze a várost a külvárosokkal; ezt az ún. „Morast Brückhen”-t is a befolyt jövedelmekből építették, 8000 forintért, igaz a rendszeres karbantartás terhét már a város vállalta magára.⁹⁶

A vár és a várost körülölelő várfal, a Budai- és a Palotai-kapu környéki hídfőerődök és külső védművek nem voltak megfelelő állapotban. 1689-ben, az akkor Budán működő hadmérnök, Jacob de la Vergne tervet készített a székesfehérvári vár megerősítésére,⁹⁷ ennek pontos megvalósításáról azonban nem rendelkezünk megbízható információkkal. Egy, az Udvari Kamarában készített 1699. évi feljegyzés ugyanis tudni véli, hogy a de la Vigne testvérek (!) által 200000 forintba (!) került munkálatok ellenére sem sikerült a várat védhető állapotba hozni.⁹⁸ A szakirodalom szerint ekkor az északnyugati bástyát és az északkeleti erődítményt lebontották, helyükre olasz bástyákat építettek. A várárkokat kiszélesítették, mind a Budai-, mind a Palotai-kapuvál szemben, az árok túlsó partján nagy méretű ellenerődöket építettek.⁹⁹ Mindezek ismeretében megdöbbenőnek tűnik az Udvari Kamara tanácsosainak 1690-ben kelt véleménye, miszerint Székesfehérvár megerősítése hatalmas összegeket emésztené fel, és mivel semmi garancia nincs arra, hogy az ellenség betörésekor nem

⁹⁵ MOL E 281 1702. Jan. No. 39.

⁹⁶ MOL E 286, 22. csomó, Vegyes számadások és nyugták, 1698. Az Adminisztráció saját jövedelméből fordított összeget a Budai-kapu előtti három híd javítására, például 1700. november–december folyamán 25 forintot. MOL E 286 1701. Jan.–Apr. No. 197.

⁹⁷ ÖStA KA HKR Prot. Exp. 378. 1689. Dez. No. 109. fol. 653r. és Uo. AFA 1689/11/12. Jacob de la Vergne hadmérnök beszámoló emlékiratában a fehérvári házak teljesen romos állapotáról, amelyet valójában a katonák okoztak, hogy így jussanak a téli hidegben tűzifához. Vázolta, hogy az erődítményt több helyen is javítani kell, így a sáncok nagy részét is, miközben az összekötő falak több helyen beomlottak, a Veszprémi (Palotai)-kapu melletti rész például annyira romos, hogy a katonák könnyedén ki-be járhatnak. A mocsár ugyan körbeveszi az egész települést, de a városnak nincsenek előművei, így kevésbé védhető a hely. Az árkok rossz állapotban vannak, az ostromlók akár be is telepedhetnek ide. A lesújtó képet végül a hadmérnök tervezete zárja, amelyben a felújítás legfontosabb lépéseit mondja el. (Köszönöm Mácsik Péternek, hogy a francia nyelvű emlékirat fordításában segítségemre volt.)

⁹⁸ ÖStA FHKA HKA HFU RN 400. 1699. Aug. fol. 179–188.

⁹⁹ Veress D. Csaba – Siklósi Gyula: Székesfehérvár, a királyok városa. Bp. 1990. 190–191. Székesfehérvár erődítményeinek 1687 és 1703 közötti sorsát további kutatásoknak kell megnyugtatóan tisztáznia.

adnák fel őrzői azonnal a várat, elveszítve ezzel az ott tárolt puskaport és élelmet, ezért inkább lerombolását javasolják.¹⁰⁰

A kamarai alkalmazott első feladata a rombolással kapcsolatban 1702 februárjában adódott, amikor a Budai Kamarai Adminisztráció felszólította az alárendelt hivatalokat, hogy biztosítsanak a rombolások előkészítésére érkező Nicolas Dumont részére lakást, valamint minden szükséges információt osszanak meg vele. Vanossynak ez ténylegesen azt jelentette, hogy saját házában kellett elszállásolnia a hadmérnököt, és természetesen neki kellett a várak szemrevételezéséhez a hadmérnök kiutazását megoldani.¹⁰¹

Dumont — korábban már idézett — jelentéséből tudjuk, hogy Székesfehérvár rossz állapota ellenére igazi erősség volt, 7 rondellával, amelyeket földdel jól megerősítettek. A 9-12 láb vastag falakat négyszögű kövekből építették. Két kapuja volt a várnak, nagy vastag falakkal, ha azonban ezeket nem erősítik meg szakszerűen és modern módon, akkor ostrom esetén — mint a hadmérnök vélte — nehezen védhetőek. Körbe-körbe félórányi járásra mocsár terült el, ahol két láb mély várások volt, amelyben nem lehet átjárót építeni, mert a forró víz állandóan feltört. Dumont szerint ez a szituáció is azt mutatta, hogy inkább le kell rombolni a várat. Ez a hely — miként fogalmazott — a fő átjáró Stájerország és Alsó-Magyarország felé, a nagy mocsár egész a Dunáig, Mohácsig és Szekszárdig tart, itt nincs más lehetőség az átkelésre Székesfehérvár és Simon-tornya között, minthogy az ember fél mérföldet hajóval tesz meg. A rondellák, mint külső erődítések mellett a kőfalakat is le kell rontani, de mivel a rondellák is a mocsárban álltak, ez lesz a legnehezebb feladat. Éppen ezért kellett 80 kőműves, 24 kötőrő, 12 aknász, 6 ács, 12 hajó, 24 hajós, utóbbiakkal a puskaport kellett a falakhoz szállíttatni. A két külváros jól megerősített, de csak földsáncok, cölöpsor és vízzel feltöltött árok vette őket körül. Az erődítések lerombolásához és az árkok betöltéséhez 2000 ember kell.¹⁰²

A székesfehérvári városi tanács számítva arra, hogy a rombolás során rengeteg kőtörmelék szabadul fel, amelynek felhasználási módjáról nem rendelkezett a várrombolási rendelet, kérvényben fordult az Udvari Haditanácshoz, hogy biztosítsa számára ezeket a falakról lehullott köveket, nevezetesen hogy abból új városházát és egyéb városi épületeket emelhessenek. A hadügyi kormányszerv természetesen megadta ezt a lehetőséget a városnak.¹⁰³

Az egri külső vár bemutatott rombolása miatt lassan haladt a fehérvári munka megszervezése és előkészítése is. 1702. május végén Vanossy még arról értesítette a Budai Kamarai Adminisztrációt, hogy Dumont hadmérnök a mun-

¹⁰⁰ ÖStA FHKA HKA HFU RN 338. 1690. Nov. fol. 15–16.

¹⁰¹ MOL E 286 1702. No. 140.

¹⁰² ÖStA FHKA HKA HFU RN 420 1702. Apr. fol. 60–63. és 67–68. Érdekes, hogy két leírás is készült: a korábbi, amelyiket márciusban írta Dumont, áprilisa egészült ki a mocsarokról szóló beszámolóval. A leírás vázlatos fordítását, bizonyos részek kihagyásával közli (a Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár; Acta politica 1702. No. 58. jelzetű jelentés alapján): *Lauschmann Gyula*: Székesfehérvár története. II. A török kiűzésétől a 18. század végéig 1688–1800. (Közlemények Székesfehérvár város történetéből. Szerk. Farkas Gábor) Székesfehérvár, 1994. 39.

¹⁰³ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Apr. Bd. 414. fol. 220v–221r., kiadva: *Oross A.*: Rendeletek i. m. 286.

kálatokhoz a korábbi 10000 forint helyett 15000-t követel.¹⁰⁴ A várrombolási rendeletnek megfelelően ugyanakkor a Budai Kamarai Adminisztráció a nyár elején szorgalmazta, hogy a vármegyék állítsanak ki munkásokat Fehérvár lerombolásához. A Kanizsához is kirendelt Fejér¹⁰⁵ és Tolna vármegye¹⁰⁶ azonban jelezte a budai pénzügyigazgatási központnak, illetve Pfeffershofen parancsnoknak, hogy egy időben csak az egyik dunántúli rombolásban tudnak részt venni. Az ősz folyamán így további megyék is *gratuitus labort* teljesítettek Fehérvárnál.¹⁰⁷

Pfeffershofen budai parancsnok és Vanossy székesfehérvári harmincados is erőteljesen készült tehát a fehérvári rombolásra 1702 nyarán. Előbbit a technikai, míg utóbbit az anyagi feltételek biztosítása foglalkoztatta. Pfeffershofen még az egri külső vár lerombolásának befejezése előtt rendelkezett arról, hogy 15000 mázsa ólmot szállítsanak Fehérvárra az ottani munkálatokhoz. Felszólította a Budai Kamarai Adminisztrációt, hogy a székesfehérvári harmincados (akárcsak az egri prefektus) a mérnök és a munkások minden kérését teljesítse, hiszen a rombolások csakis így folyhatnak zökkenőmentesen. Jelezte azt is, hogy az egri kovács helyett a budait fogja Székesfehérvárra küldeni, mert az jobban dolgozik.¹⁰⁸ Vanossy ezzel szemben azért aggódott, hogy ki fogja és természetesen miből fizetni az ideérkező szakembereket. Az összesített kimutatás szerint az Egerből Fehérvárra érkezett mesterek hetente 73 forint 80 krajcárt kaptak volna. Azt sem tisztázták, hogy az Eger és Székesfehérvár között megtett út beszámít-e a fizetésükbe vagy sem.¹⁰⁹ A probléma rávilágít arra, hogy a Budai Kamarai Adminisztráció területe alá tartozó részeken feltehetően a Budai Építési Hivatal emberei hajtották végre a rombolásnál felmerülő munkákat, hiszen ők tették meg az utat Egerről Fehérvárra.

A tervek elkészülte¹¹⁰ után a város közönsége is megismerhette azokat. A rombolások megindulása előtt a székesfehérvári városi tanács, félve attól, hogy a város védtelenné válik, kérvényezte, hogy néhány kisebb ágyú és több fegyver is maradjon a településen.¹¹¹ Természetesen mindaddig nem kezdődhetett meg a munka, amíg az ágyúk, a muníció és a hadieszközök elszállítására sor

¹⁰⁴ MOL E 281 1702. Mai No. 39.

¹⁰⁵ Erdős Ferenc - Arany Magyar Zsuzsanna: Fejér vármegye nemesi közgyűlésének regesztái 1692–1711. (Fejér Megyei Történeti Évkönyv 25.) Székesfehérvár 1997. 148.

¹⁰⁶ Várady Zoltán: Tolna vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1696–1703. Szekszárd 1992. 49–50.

¹⁰⁷ Veszprém és Esztergom vármegye kirendelésére l. MOL A 14 1702. No. 88. és MOL Magyar Kancellária Levéltára, A 35, Conceptus expeditionum (a továbbiakban A 35) 1702. Sept. No. 50. A Dumont által igényelt 2000 embert viszont így sem sikerülhetett biztosítani, ezért szeptemberben Komárom vármegyét is felszólították, hogy küldjön ingyenmunkát és fuvart a tűzértség és a muníció elszállítására Székesfehérvárhoz, hiszen e vármegyét korábban csak Tata lerombolásához rendelték ki. MOL A 14 1702. No. 97. és MOL A 35 1702. Sept. No. 70.

¹⁰⁸ MOL E 281 1702. Juni No. 47.

¹⁰⁹ MOL E 286 1702. No. 241. A 3 aknász, a 6 ács, a 6 kőműves, heti 18 (azaz hetenként 3 forint egy szakembernek), a 7 kötőrő heti 16,30, a felügyelő heti 3 forint bért kapott.

¹¹⁰ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Juli No. 310. fol. 469v.

¹¹¹ Tudjuk, hogy különböző hadieszközöket 1700 tavaszán a harmincadhivatalba szállítottak, hogy ott javítsák meg őket (MOL E 286 1700. No. 193.), erre a munkára azonban nem került sor, mert azok 1702 nyarán még mindig ott heverték. MOL E 286 1702. No. 241.

nem került. Pfeffershofen nemcsak a tüzérség elszállításáról rendelkezett,¹¹² hanem a helyőrség Szigetvárra történő átvezénylését is felügyelte.¹¹³ A hadmérnök vezetésével a bombákat végül 1702 novemberében robbantották fel,¹¹⁴ míg Pfeffershofen 1702 decemberében jelentette, hogy a föld elterítésén kívül végeztek a munkákkal.¹¹⁵

Sajnos olyan írott forrást eddig még nem sikerült találni, amely részletesen bemutatná, konkrétan mely védműveket rombolták le 1702-ben Székesfehérvárott. A szakirodalom szerint a Budai-kapu előtti nagy hídfőerődöt sikerült lebontani és a várfalakat néhány helyen felrobbantani, valamint a hadianyag zömét Budára szállítani.¹¹⁶ A következő esztendő augusztusában az Udvari Kamara pedig már követelte a rombolások számláit, és kérte, hogy az egri prefektus, a székesfehérvári és a kanizsai harmincados nyújtsa be a költségkimutatókat.¹¹⁷ A Budai Kamarai Adminisztráció Számvevősege be is terjesztette a részletes költségeket Eger és Székesfehérvár lerombolásáról (Kanizsáról nem érkezett számla). Székesfehérvár és Palota rombolási munkái összesen 2200 forint 14 krajcárba kerültek a kincstárnak.¹¹⁸ Ebben az összegben azonban — hangsúlyozandó — nem szerepeltek a személyi juttatások, azaz Pfeffershofen budai parancsnok 2000, Johann Ignatz Freiherr von Kurz, a Budai Adminisztráció elnöke 190, valamint Dumont hadmérnök 570 forintos fizetése, amelyeket a rombolás során végzett munkájukért kaptak.

A részleges székesfehérvári rombolások bemutatása után megengedhető annak a következtetésnek a felvetése, hogy a városban lakó polgárok és a katonai-pénzügyi hatóságok érdekei egybeestek. A várfalakhoz szorosan simuló épületek, a városon kívüli hatalmas mocsár mind nehezítették a rombolás szakszerű végrehajtását, miközben a katonaság a korlátozott anyagi lehetőségek miatt nem is vállalkozott volna a vár teljes lerombolásának, a város új alapokra helyezésének végrehajtására. Székesfehérvár így a végrehajtott rombolási munkálatok ellenére olyannyira megtartotta erődítmény jellegét, hogy Bél Mátyás az 1730-as években — ha főbb helyütt romosan is, de — még mindig épnek és erősnek látta falait és kapuit.¹¹⁹

¹¹² ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 415. 1702. Sept. No. 214. fol. 606r.

¹¹³ Uo. 1702. Okt. No. 19. fol. 652v. és MOL E 285 b/28. 1702–1703. No. 142. 1701-ben egyébként több katona is elhagyta a helyőrséget, őket Esztergomba helyezték át. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 412. 1701. Okt. No. 221. fol. 677v. A spanyol örökösödési háború miatt 1703. május 4-én az utolsó 200 katona is távozott a városból, így a helyőrséget ezentúl a városi tanács biztosította, amely egyben a három városkapu kulcsait is megkapta. *Kállay István*: Az 1704. januári székesfehérvári kongresszus. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11. Székesfehérvár 1977. 23.

¹¹⁴ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 415. 1702. Nov. No. 38. fol. 725r.

¹¹⁵ Uo. 1702. Dez. No. 212. fol. 822r.

¹¹⁶ *Véress D.* – *Siklósi Gy.*: Székesfehérvár i. m. 191–192. és *Jenei Károly*: Fejér megye a Rákóczi-szabadságharc idején. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11. Székesfehérvár 1977. 7.

¹¹⁷ MOL E 286 1703. No. 340.

¹¹⁸ Uo. 1703. No. 341.

¹¹⁹ *Bél Mátyás*: Fejér vármegye leírása. Ford. Prokopp Gyula. In: Fejér megyei történeti évkönyv 11. Székesfehérvár 1977. 106.

*Kanizsa*¹²⁰

A dél-dunántúli török vilajet-központ, Kanizsa vára, Körmenddel, Zalavárral és több, a Balatonhoz közeli, korábban a Kanizsa elleni várvédelmi rendszer részét képező kisebb várral együtt a várrombolási rendelet ötödik csoportjába került.¹²¹ Mégis jelen írás tárgyát képezi ismertetésük, hiszen a terület központjának számító Kanizsán előbb a Csáktornyai, majd 1694-től a Budai Kamarai Adminisztráció működtetett provizori, illetve harmincadhivalt, és játszott így meghatározó szerepet az egykori végvár „átalakításában”.

Mivel Kanizsa szintén egy hatalmas mocsár közepén feküdt, lerombolása különösen nagy nehézséget okozott, mind a gyakorlati megvalósítást felügyelő és 1697 augusztusa óta várkapitányként szolgáló Wolfgang Christoph Freiherr von Schenkendorffnak, mind Paul Wibmer harmincadosnak, akinek a szükséges eszközöket (elsősorban a pénzt) kellett biztosítania. Bizonyosra vehető, hogy az 1690. április 13-án kiéheztetéssel Batthyány Ádám és Zichy István csapatai által elfoglalt erősség¹²² nem a legjobb állapotban került keresztény kézre. A mocsár miatti rossz levegő,¹²³ a megközelíthetlenség előnye, de ugyanakkor hátránya is volt, hogy a szűk várat nem lehetett és talán nem is volt érdemes modern módon átépíteni. Ráadásul Eszék, Szigetvár és a Délkelet-Dunántúl visszavételével Kanizsa elvesztette a 16–17. században betöltött, meghatározó szerepét.

Amennyiben Egernél arról volt szó, hogy részleges elrontása után miként kell maradék részét megerősíteni, Kanizsa esetében a fő kérdés az volt, hogy egy funkcióját veszített fővár felszámolása mekkora anyagi áldozattal jár, elsősorban a pénzügyi terhek vonzatait többnyire viselő Budai Kamarai Adminisztráció szemszögéből. Eger esetében a külső vár felrobbantása után a belső vár megerősítésén kezdtek el dolgozni, Kanizsán a mocsár miatt eleve nem egy-

¹²⁰ Kanizsa lerombolására részletesen l. *Oross András*: Dokumentumok a kanizsai vár 1702–1703. évi lerombolásának történetéhez. Levéltári Közlemények 77. (2006: 2. sz.) megjelenés alatt (Az alább idézendő források közül ott több teljes terjedelemben olvasható.)

¹²¹ Több helyen olvasható (l. pl. *Takáts Sándor*: Kísérletek a magyar haderő felozlatására 1671–1672. Századok 38. [1904] 339.), hogy ebbe a csoportba tartozott volna az öt kisebb balatoni végház (Keszthely, Szigliget, Csobánc, Tihany, Nagyvázsony) is. Igaz, hogy ezeket a várakat a rendelet nem sorolta fel név szerint, de a megfogalmazásból mindenképpen kiténik, hogy nem a győri főkapitányság területén fekvő, Balatonhoz közeli kisebb várakról van szó. A várrombolási rendelet szerkezetét ismerve nem is volna logikus, hogy egy csoportba két főkapitányság várait keverték volna össze az intézkedés megalkotói. A Kanizsa ellen vetett kisebb, a Balatonhoz közel fekvő várak alatt Szentgyörgyvár, Zalabér, Kapornak, Zalaszentgrót, Kemend, esetleg Egervár, Egerszeg magyar katonaság által őrzött, a háborúk nyomait erőteljesen viselő, többnyire romos állapotban lévő végházakat érthetjük (állapotukról még az Udvari Haditanács sem rendelkezett mindig kellő információval). Így további kutatásoknak kell majd véglegesen tisztázniuk a kérdést; a forrásokban mindeddig csak Kemend és Szentgrót név szerinti megnevezésére sikerült rábukkannunk. Ugyanezen a véleményen van a Keszthely végvárvárosról írott friss monográfiájában Végh Ferenc is. *Végh Ferenc*: Birodalmak határán - a Balaton partján. Keszthely végvárváros a XVI–XVII. században. Pécs 2006 (megjelenés alatt).

¹²² *Szita László*: Dokumentumok a kanizsai blokád és a vár kapitulációjának történetéből. 1688–1690. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 25. Kaposvár 1994. 51–124.

¹²³ ÖStA FHKa HKA HFU RN 400. 1699. Aug. fol. 179–188.

könnyen kivitelezhető rombolás miatt sokkal inkább az itteni tüzérség elszállítása került előtérbe.

Az események Kanizsa esetében több szálon futottak: egyrészt a város katonai vezetése a vár lerombolásának problémáira koncentrált, másrészt a hadszertári alkalmazottak és az Udvari Kamara az áthelyezésre kerülő helyőrség által elszállítandó tüzérség sorsát helyezték előtérbe. Természetesen nem feledkezhetünk el a kamarai igazgatás alatt álló város és polgársága véleményéről sem, de az utóbbiak a kialakult hatalmi háromszögben (katonaság, kamara és város) a legkisebb súlyt képviselték, hasonlóan a romboláshoz kirendelt vármegyékhez, akik kezdetben legfeljebb tiltakozhattak az elvégzendő ingyenmunka ellen.

Az 1702. január 26-án kiadott várrombolási rendelet megfogalmazása szerint Kanizsán a védművek lebontása után a lakosokat minden épülettel együtt szilárd talajra, a mocsár egyik, illetve másik oldalára telepítének, és a szigetet, amelyen mindeddig az erőd állt, teljesen lakatlanná és használhatatlanná tennék.¹²⁴ Schenkendorff kapitány a rendelet megismerése után viszont azonnal jelezte, hogy ez nem lesz lehetséges, mert a törmelék feltölti a mocsarat, így a sziget nem megszűnik, hanem csak nagyobb lesz. Figyelmeztetett, hogy Kanizsa várában a kapukon és a templomon (a korábbi mecseten) kívül a védművek földből és fából vannak,¹²⁵ így mintegy 3000 munkásra lesz szükség, hogy a bástyákat lebontsák, és a földet elegyengessék. E nagy terveket viszont rendkívül hamar keresztelte a sors, hiszen a veterán katonának számító Schenkendorff komoly betegsége¹²⁶ miatt 1702. február eleje óta nem tudott foglalkozni a vár rombolási munkálataival. Ráadásul 1702. szeptember 6-án bekövetkezett halála miatt nem is érthette meg a vár elbontásának befejezését.¹²⁷ Észrevételeinek ugyan helyt adott az Udvari Haditanács, de a megvalósítás — mind a kapitány betegsége, mind az ágyúk javításának elhúzódása miatt — a nyár elejéig halasztódott.

Batthyány II. Ádám dunántúli főkapitány a Magyar Királyi Udvari Kancelláriához tett előterjesztésében a kanizsai kapitányhoz hasonlóan szkeptikus volt a munka mihamarabbi kivitelezésének kérdésében. Szerinte 1500 munkás mellett mintegy 2000 szekérre volna szükség a földbástyák elhordásához és a kitermelt föld elterítéséhez.¹²⁸ 1702 májusától az Udvari Kamara utasítására Wibmer harmincados is elkezdte küldeni jelentéseit a Budai Kamarai Adminisztrációhoz.¹²⁹ Először a rombolás lassúságáról írt,¹³⁰ majd a vármegyék vonakodásáról¹³¹ és a kirendelt jobbágyoknak az aratás idejére történő hazamenete-

¹²⁴ Oross A.: Rendeletek i. m. 283.

¹²⁵ A város 1690. évi összeírása során is kiderült, hogy az épületek szinte kivétel nélkül földből, fából (azaz paticsból) voltak. *Tóth István György*: A magyarországi török építészet forrásaihoz: a kanizsai vár házainak összeírása 1690. Zalai Múzeum 2. (1990) 224.

¹²⁶ A kapitánynak valamiféle üszkösödése lehetett, amelyet zászólójának orvosa sem bírt meggyógyítani, pedig több helyen is felvágta a katona ereit. Végül egy öreg ezredorvos mentette meg életét. ÖStA FHKA HKA HFU RN 420 1702. Apr. fol. 83–85.

¹²⁷ A haláláról való tudósítást l. MOL E 281 1702. Sept. No. 17.

¹²⁸ MOL Magyar Kancellária Levéltára, A 32, Litterae Privatorum No. 399. 1702. május 12.

¹²⁹ ÖStA FHKA HKA HFU RN 421 1702. Mai fol. 316.

¹³⁰ MOL E 281 1702. Mai. No. 29.

¹³¹ ÖStA FHKA HKA HFU RN 422 1702. Aug. fol. 322–323.

léről.¹³² Habár szeptemberre a falakat ledöntötték, és a föld egy részét is el-
egyengették,¹³³ de így — Schenkendorff jóslatának megfelelően — csak megnö-
velték a szigetet, nem eltüntették. A kanizsai városi tanács a Budai Kamarai
Adminisztrációhoz írt szeptemberi felterjesztésében ráadásul bemutatta, hogy
az éppen zajló várrombolás mekkora károkat okozott a polgárságnak, hiszen a
felszámolt templom és városháza helyett újakat kell építeniük.¹³⁴ Fontos megjie-
gyezni, hogy Székesfehérvárral ellentétben Kanizsán a katonai és a polgári ér-
dekek nem estek egybe. A tizenkét éve újraterelített város polgárai — teljesen
érthetően — nehezményezték életszintjük eltüntetését és nem azonosultak a
hadi szempontból indokolt és kifizetődőnek tűnő rombolással.

Mindennél többet mond az a tény, hogy amikor a télre felfüggesztett vár-
rombolást tavasszal az új kapitány, Anton von Ehrenberg szerette volna foly-
tatni, a vármegyék ellenszegültek annak, hogy újra munkásokat állítsanak ki.¹³⁵
Sőt, 1703 nyarán megindultak Rákóczi Ferenc hadai Északkelet-Magyarországról,
így bizonyos várak erősítéséhez is a vármegyék ingyenmunkáját szerették
volna igénybe venni.¹³⁶ Látható, hogy több együttesen jelentkező probléma mi-
att a kanizsai vár lerombolása csak részlegesen valósult meg: a vár védmű-
veinek jelentős részét lebontották és széthordták ugyan, de a földmunkák befe-
jezésére már nem volt lehetőség. Ráadásul, miként arról az Udvari Kamara a
Budai Kamarai Adminisztrációt értesítette, a várost időközben 12500 forintért
báró Gracsics Jakabnak adták el.¹³⁷ Ezzel mind az Adminisztráció, mint a kato-
naság közvetlen felügyelete megszűnt a lerombolt Kanizsán, helyét átadva az
új földesúrnak.

Sokkal nagyobb szerep¹³⁸ jutott a kamarai alkalmazottnak a tüzérség el-
szállításának megszervezésében, hiszen ebbe a katonai vezetés kevésbé szólt
bele. A kanizsai tüzérség rendkívül elhanyagolt állapotban volt, ezért közvetle-
nül a rendelet kiadása után az Udvari Kamara utasította a harmincadost, hogy
küldjön egy kimutatást arról, hogy ezek rendbehozatala mekkora összeget emész-
tene fel. E jegyzéket azonban végül — teljesen érthetően — nem ő, hanem a ka-
nizsai hadszertárnok, Michael Gressing állította össze, aki a helybéli kováccsal
és bognárral konzultált a javítások megvalósításáról. Megállapították, hogy össze-
sen 1554 forintot kellene kifizetni a lövegtalpak és az ágyúszállító szekerek ke-
rekeinek vasalására, a romboláshoz szükséges 300 talicska elkészítésére, a lő-
por szállításához igényelt 500 hordó bognárok által történő megerősítésére, va-
lamint az 1695 és 1697 között öntött, szabad ég alatt tartott ágyúk rendbehoza-
talára.¹³⁹ Természetesen mind az Udvari Haditanács, mind az Udvari Kamara a

¹³² Uo. fol. 320–321.

¹³³ ÖStA FHKA HKA HFU RN 420 1702. Sept. fol. 528–530.

¹³⁴ MOL E 286 1702. No. 317.

¹³⁵ A Magyar Királyi Udvari Kancelláriához több felszólító levelet is küldött az Udvari Hadi-
tanács, hogy a vármegyéket utasítsa a rombolásokon való részvételre. MOL A 14 1703. No. 19., 53.

¹³⁶ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 418. 1703. Juli No. 489. fol. 618r. Somogy vármegye pana-
sza, hogy egyszerre Kanizsa lerombolásánál és Szigetvár erősítésénél is részt kell vennie.

¹³⁷ MOL Budai Kamarai Adminisztráció, E 280, Hofbefehele 1703. Mai No. 23.

¹³⁸ Paul Wibmer harmincados persze nem bántódott, hogy a vár lerombolásánál semmilyen
feladata nincs, aminek még hangot is adott. MOL E 281 1702. Mai No. 29.

¹³⁹ ÖStA FHKA HKA HFU RN 420 1702. Apr. fol. 86–87.

lehető legkevesebb összeget akarta erre költeni. A lövegtalpak elkészítését a bécsi kormány szerv nem támogatta, jobb és olcsóbb megoldásnak tartotta a különböző méretű szekerek elkészítését. Kezdetben arra gondoltak, hogy Kanizsán végzik el a hadszerszámok rendbehozatalát, de felmerült az is, hogy Bécsben vagy Budán fogják ezt megtenni.¹⁴⁰

Hamarosan világossá vált azonban — és ebben Batthyány Ádám véleménye is megerősítette a bécsi kormány szerveket —, hogy a szállítás sokkal olcsóbb vízi úton, mint szárazföldön. A terv az volt, hogy a Drávához (Dernyére)¹⁴¹ vagy a Murához (Légrádra)¹⁴² vontatják az ágyúkat, és innen folyón viszik őket Eszékre. Mind a javításhoz, mind a szállításhoz szükséges pénzeket a Budai Kamarai Adminisztráció alkalmazottjának kellett biztosítani. Nem véletlenül utasította őt az Udvari Kamara, hogy a bevételeivel gazdaságosan bánjon, hiszen ezeket a kiadásokat neki kell fizetnie.¹⁴³ Sőt, Paul Wibmernek kellett Stájerországból a hajókat beszerezni, hogy azokon lehessen elszállítani a tüzérségi eszközöket. Wibmer 1702 júniusában járt Radkersburgban (Regede),¹⁴⁴ hogy az ágyúszállító hajókat megrendelje, ám azoknak csak egy része érkezett meg szeptemberre.¹⁴⁵ Sokkal nehezebb és nagyobb összeget felemésztő feladat volt, hogy megfelelő számú, képzett hajóst fogadjon fel és fizessen a kanizsai harmincados. Ezt a megbízatást ezért kezdettől fogva elutasította,¹⁴⁶ és azt támogatta, hogy a Magyar Királyi Udvari Kancellária utasítsa a Dráva folyó mellett fekvő vármegyéket, hogy a hajósokat ők állítsák ki, mintegy az ingyenmunka keretében.¹⁴⁷ A szállítás nehézségeit mutatja, hogy 1702 decemberében a Dráván egy ágyúgolyókkal és ólommal rakott hajó el is süllyedt.¹⁴⁸

A tüzérség áthelyezésével együtt persze az is felmerült, hogy a Kanizsán szolgáló tüzérségi alkalmazottakat más várakba helyezik át. Michael Gressinget és hat tüzérét Árvára és Likavára szeretnék volna küldeni, de ezt az Udvari Kamara nem támogatta, mondván, hogy ezek jelentéktelen helyek, így oda nem érdemes őket átküldeni.¹⁴⁹ A források azonban arról tanúsítják, hogy a tiltakozás ellenére mégis az említett helyekre helyezték át őket, és így megkaphatták fizetségüket a Budai Kamarai Adminisztrációtól.¹⁵⁰

Elhatározták ugyanakkor, hogy az áthelyezésre kerülő helyőrséggel együtt 12 ágyút az Una-parti Kosztajnicába vitetnek.¹⁵¹ Ennek előnye az lett volna, hogy egy a határvédelem szempontjából fontos várat külön költség nélkül tud-

¹⁴⁰ Uo. fol. 91–92.

¹⁴¹ ÖStA FHKA HKA HFU RN 421 1702. Mai fol. 169.

¹⁴² Uo. fol. 317.

¹⁴³ ÖStA FHKA HKA HFU RN 422 1702. Aug. fol. 322–323.

¹⁴⁴ Uo. fol. 320–321.

¹⁴⁵ ÖStA FHKA HKA HFU RN 420 1702. Sept. fol. 528–530.

¹⁴⁶ MOL E 281 1702. Jun. No. 12.

¹⁴⁷ Wibmer többször is próbálkozott, hogy elérje ezt a kancelláriánál. L. pl. MOL E 281 1702.

Sept. No. 17.

¹⁴⁸ Hadtörténelmi Levéltár, Budapest (a továbbiakban HL); Török kori Gyűjtemény (TGy), Biztonsági másolatok, B/66 873–875. 1702/8. és ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 418. 1703. Jan. fol. 6^r–6^v.

¹⁴⁹ ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 415. 1702. Dez. No. 69. fol. 802^v.

¹⁵⁰ MOL E 285 b/11, Kanizsa No. 156.

¹⁵¹ ÖStA FHKA HKA HFU RN 421 1702. Mai fol. 27.

nak tüzésréggel megerősíteni. Bár az Udvari Kamara és a Haditanács többször is kifejezte igényét ennek érdekében, tény, hogy 1703 nyarán Anton von Ehrenberg még mindig Kanizsáról jelentette, hogy az elszállításra váró ágyúkkal együtt a két szabad századot is a Stájerországból beszerzett hajókon kellene Eszékre vinni.¹⁵²

Mindezekén túl a kanizsai vár lerombolásának elhúzódásában az is közrejátszott, hogy az erősítések elbontására kirendelt hadmérnök — akit szintén Paul Wibmer harmincad-jövedelmeiből kellett volna fizetni — nem volt hajlandó a helyszínen megjelenni. Werner Arnold von Steinhausen napidíját 2 forintban állapították meg,¹⁵³ de ő ezt rögtön kevesellte, nehezményezve, hogy elődje, Leandro Anguisola hadmérnök napi 6 forintot kapott egy-egy kiküldetés teljesítésekor.¹⁵⁴ Steinhausen ellenállása miatt tehát viszonylag hamar, már 1702 áprilisában lekerült a napirendről az a lehetőség, hogy a kanizsai várrombolásnál egy közelben dolgozó hadmérnök működjön közre.

A harmadik faktor a várrombolás elhúzódásában maga a város volt. A tanács által megfogalmazott levelek főleg a helyőrség elleni panaszokat taglalták, de felmerült a városon (ill. a váron) átívelő, a két városrészt összekötő híd megtartásának igénye is. Erről már Schenkendorff is kifejtette, hogy más helyen történő felépítése nagy költségeket emésztene fel. Elképzelése szerint a hidat legközelebb az ún. Oszmán-malomnál lehetett volna felépíteni, de ez viszonylag nagy távolságra volt a várostól. A város kérésének helyt adva, a kapcsolattartás céljából fenntartott hidat végül nem rombolták le.¹⁵⁵ Mivel egy 12 évvel korábban újjátelepült várost ítéltek volna ezáltal teljes pusztulásra, a város közösségek szempontjából fontos épületek (templom, városháza) mellett az egyéni értékek is veszélybe kerültek vagy nagyrészt elvesztek volna. Ennek ellenére persze több család kertje és háza áldozata lett a munkálatoknak. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy mindez nem volt másként a végvárrendszer 16. századi kialakulásakor sem, csak a folyamat fordított irányban zajlott le. Akkor a várak területét kellett megnövelni jelentős építkezésekkel, most az erősítmények védműveinek és különféle részeinek eltüntetésével a közelben épült polgári és közösségi objektumok kerültek veszélybe.¹⁵⁶

Paul Wibmer kervizornak a kanizsai vár lerombolása kapcsán tanúsított magatartása olyan szempontból egyedi, hogy a korábban közöttte és a mindenkori várkapitány között fennálló feszültség és nézeteltérés az 1702. évi munkákra is hatással volt. Ő az anyagi eszközök előteremtésében vonakodott, és csak az Udvari Kamara és a Budai Kamarai Adminisztráció kifejezett utasítá-

¹⁵² ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 418. 1703. Juli No. 443. fol. 611v.

¹⁵³ ÖStA FHKA HKA HFU RN 420 1702. März fol. 771.

¹⁵⁴ Uo. 1702. Apr. fol. 731–733.

¹⁵⁵ HL TGy Biztonsági másolatok, B/66 873–875. 1702/1. A források a hidat „Communications Brücken”-nek nevezik.

¹⁵⁶ Győr esetében például, amely az első magyarországi erődváros volt, a polgárok a vár átépítésével párhuzamosan elveszítettek kőből épült templomokat és téglaházakat, hogy azok a bástyák alapjaiba történt beépítésükkel szolgálják a védelmet. De kertek és majorok is áldozatul estek a hatalmas védművek kiépítésének. *Gecsenyi Lajos*: A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. (Az erődváros megjelenése). In: Unger Mátvás emlékkönyv. Szerk. E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László. Bp. 1991. 145–158.

sára volt hajlandó hivatala jövedelmeiből a stájer hajók beszerzésére. Kanizsa esetében tehát a kincstár lehetőségei mellett a kamarai alkalmazott ellenállása is nehezítette a katonai szempontok érvényesítését. Kanizsa város történetének ugyanakkor vitathatatlanul egyik igen jelentős állomása volt a vár felszámolása, hiszen ennek következtében a törökellenes védelmi rendszer egyik legfontosabb dunántúli erőssége tűnt el szinte teljes egészében a föld színéről.

Kaposvár és Dombóvár

Mindkét várat 1686 őszén, Buda elfoglalása után, Bádeni Lajos dél-dunántúli hadjárata nyomán sikerült visszafoglalni: Kaposvár három napi ellenállás után adta meg magát, míg Dombóvárat elhagyták védői. A területen több hatalmi tényező is megjelent: egyrészt a várak, illetve a városok szinte azonnal a nádor, Esterházy Pál tulajdonába kerültek. Másrészt a kamarai szervek is megkezdték Kaposvár központtal szervezetük kiépítését. Kaposvár 1690-ig a Csáktornyai Adminisztráció alá tartozott, utána került át a pécsi kerülettel együtt előbb a Kanizsai, majd a Budai Kamarai Adminisztráció felügyelete alá.¹⁵⁷ A harmadik hatalmi faktor az itt lévő katonaság volt. Dombóváron, mint magánkézbe került vár, nem voltak királyi csapatok, de Kaposváron az 1690-es években is állomásozott a korábban Pölöskén szolgálatot teljesítő¹⁵⁸ 100 fős magyar katonaság,¹⁵⁹ Csányi Bernát kapitánysága alatt.¹⁶⁰

A dél-dunántúli várak lerombolásában Philipp von Duellersperg, pécsi kamarai prefektus játszott jelentős szerepet. A várrombolási rendeletet követően azonnal jelezte a rombolás kivitelezését irányító szigetvári kapitánynak, Johann Joseph de Huynnak, hogy ő a Budai Kamarai Adminisztrációtól kapott külön instrukció nélkül sem pénzt, sem szerszámokat nem hajlandó biztosítani a munkálatok végrehajtásához.¹⁶¹ Lorenz Fabian Silbereisen szigetvári tüzérpáncsnok által 1702 márciusában összeállított kimutatás szerint 6 mázsa lőporra, 12 font salétromra, 4 font kénre, 100 csákányra, 50 aknázsűcsákányra, 100 hegyes csákányra, 200 lapátra, 300 kapára, 4 darab vasfúróra kötöréshez, 4 karóra, 4 vaskalapácsra, 50 fejszére, 300 talicskára, valamint további 300 csákányra és kapárra volt szükség. A földmunkák elvégzését 400 jobbágy ingyenmunkája, a fuvarokat 34 szekér segítségével végezték volna el.¹⁶² Hamar kiderült azonban, hogy a szigetvári hadszertár szegényes felszereltsége¹⁶³ miatt csak Duellerspergtől, illet-

¹⁵⁷ Babics András: Kamarai igazgatás Pécs városában 1686–1703. Pécs 1937. 30.

¹⁵⁸ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. Mai No. 86. fol. 223r.

¹⁵⁹ ÖStA FHKA HKA HFU RN 370. 1695. Mai fol. 110–113. A 30 magyar lovas és 70 magyar gyalogos havi zsoldja készpénzben 361 magyar forint és 45 krajcár volt.

¹⁶⁰ 1687-ben a német kapitány Karl Veit Hoffer, míg a magyar kapitány Csányi Bernát volt. ÖStA KA HKR Prot. Exp. 374. 1687. Mai No. 164. fol. 347r.

¹⁶¹ ÖStA FHKA HKA HFU RN 420. 1702. Apr. fol. 74. Huyn természetesen azonnal továbbította a prefektus véleményét az Udvari Haditanácshoz. ÖStA KA HKR Prot. Exp. 414. 1702. März No. 126. fol. 159v.

¹⁶² ÖStA FHKA HKA HFU RN 420. 1702. März fol. 678.

¹⁶³ Gondot okozott a 300-400 talicska, a jó minőségű csákányok, kapák, lapátok kiállítása is; nem is beszélve a 400 főnyi munkaerőről, amelyet a környező vármegyék ingyenmunkájával kívántak biztosítani. Az igazsághoz tartozik viszont, hogy puszkaporból és salétromból itt nem volt hiány. ÖStA FHKA HKA HFU RN 420. 1702. Apr. fol. 73.

ve rajta keresztül a Budai Kamarai Adminisztrációtól várhatják a megoldást. Az ő ellenállása miatt az Udvari Kamara a Szlavón Kamarai Inspekcióhoz fordult, hogy a nevezett szükségleteket biztosítsa. Több parancslevél ellenére sem sikerült azonban, hogy az Eszék központtal működő szerv a kért szekereket, szerszámokat leszállítsa.¹⁶⁴ 1702 áprilisában az elhúzódo ügyben Max Ludwig von Breuner, a Főhadbiztosi Hivatal vezetője is felszólalt, aki nehezményezte, hogy Duellersperg nem adja meg a kért segítséget, így a munkák meglehetősen lassan haladnak. Allítása szerint nemcsak Kaposvár és Dombóvár esetében, hanem egész Magyarországon a kamarai alkalmazottak vonakodása miatt nem sikerült mindeddig végrehajtani a kijelölt várrombolásokat.¹⁶⁵ A közel két hónapig tartó egyeztetés eredménye végül az az április 6-ai utasítás lett, amelyben az Udvari Kamara közvetlenül kötelezte a pécsi prefektust, hogy Huynt elismervények ellenében mindenben támogassa.¹⁶⁶

A Péterváradról kiküldött hadbiztos, Ferdinand Helm útitámlájából ismert, hogy amíg a várkapitány és a kamarai szervek közötti nézeteltérés folyt, addig Kaposvár rombolási munkáinak előkészületei március elején megindultak. A hadbiztos március 4-én érkezett Szigetvárra,¹⁶⁷ majd március 15-én már Kaposváron volt Silbereisennel együtt, hogy a várat felmérjék.¹⁶⁸ A kamarával való nézeteltérés ellenére a tavasz folyamán egy hónap alatt be is fejeződtek a rombolások.¹⁶⁹ Mindez azért történhetett ilyen gyorsan, mert a kaposvári vár külső védművei szinte kizárólag földből készültek, míg Dombóváron csak a nagy lakótorony felrobbantását végezték el a szigetvári hadszertár tüzérei,¹⁷⁰ a földmunkákat már az Esterházy-uradalom jobbágjai fejezték be.¹⁷¹

Ernst Heher kaposvári provizor a Budai Kamarai Adminisztrációhoz írt levelében nemcsak aggodalmát fejezte ki, de egyúttal ítéletet is mondott a visszafoglalt terület közbiztonsága felett: a várat lebontották, a várost eladták (ti. Esterházy Pál nádornak), így ő és hivatala teljesen védtelen maradt. Mivel pedig

¹⁶⁴ Uo. RN 420. 1702. März fol. 674.

¹⁶⁵ Uo. RN 421. 1702. Mai fol. 30.

¹⁶⁶ Uo. RN 420. 1702. Apr fol. 107–108.

¹⁶⁷ Uo. RN 420. 1702. Juni fol. 452. Paul Eckhardtnak, a Budai Kamarai Adminisztráció szigetvári provizorának elismervénye arról, hogy Ferdinand Helm 1702. március 4. és április 12. között a két vár rombolási munkálatainál segédkezett.

¹⁶⁸ Bár Kaspar Dörck személyében Szlavónia területén működő mérnököt rendeltek ki Kaposvárhoz és Dombóvárhoz, de hasonlóan Kanizsához, itt sem jelent meg a hadmérnök, mert kevesellte a Szlavón Kamarai Inspekciótól felveendő 3 forintos rapidíjat. Ezzel magyarázható, hogy végül a mérnöki teendőket Lorenz Fabian Silbereisen szigetvári tüzérparancsnok látta el Dombóvár esetében.

¹⁶⁹ MOL E 285 b/28. No. 117. Az 1702. június 16-án kelt kimutatás szerint Silbereisen és két aknásza munkabére a fent említett időszakban összesen 145 forintot tett ki. Érdekesség, hogy ezt az összeget viszont a kaposvári provizori hivatalnak kellett kifizetnie, amely ezt még júliusban is vonakodott megtenni. MOL E 286 1702 No. 285.

¹⁷⁰ MOL E 281 1702. Juni No. 4. Ernst Hehernek, a Budai Kamarai Adminisztráció kaposvári provizorának jelentése a várrombolásról, amelyben ő szintén megerősíti az információt, miszerint március 15. és április 12. között zajlottak a munkálatok.

¹⁷¹ Az uradalom összesen 25 (!) forintot áldozott a rombolásra, amelyet Tolna vármegye a következő évi adóból levont. *Várady Z.*: Közgyűlési jegyzőkönyvek i. m. 52. és *Holub J.*: Újjáépítés i. m. 95.

— mint hangsúlyozta — a környéken rengeteg a rabló szándékú ember, Budáról nyolc hajdút kért, hogy megvédhessék a hivatalt.¹⁷²

A helyi feszültségeket is jól példázza e két kisebb vár lerombolása, hiszen a kamara, a katonaság, a terület lakosai és az új birtokosok közötti ellentétek és kölcsönös ellenérdekek folyamatosan hátráltatták a tervezett intézkedések végrehajtását. A saját jövedelmeit külön kiadásoktól féltő Duellersperg pécsi kamarai prefektus ellenállása jól példázza, hogy az egyes kamarai tisztviselőknek milyen nagy szerepük volt az 1702. évi várrombolások végrehajtásában. Kaposvár és Dombóvár megmaradt falait azután a 18–19. században — oly sok egykori várunkhoz hasonlóan — szintén uradalmi épületként használták. Napjainkban viszont már csupán néhány csonka falmaradvány és a két település neve emlékeztet arra, hogy itt valaha magyar, majd török végvárok álltak.

***

Tanulmányunkban Magyarország új hadügyi berendezkedésének egy szelétét dolgoztuk fel, elsősorban a várak szerepének megváltozására koncentrálva. A török elleni visszafoglaló háború időszakában megfogalmazott különféle tervezetek, konferenciák javaslatai és számos egyéni vélemény összessége eredményezte a 17. század végi magyarországi hadügyi koncepcióváltást. Az 1690-es években az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara között zajló különleges hatalmi harc lényege az volt, hogy a magyarországi várak sorsának rendezése megindítható-e a törökellenes harcok idején vagy ehhez meg kell várni azok befejezését. Az Udvari Kamara a szűkös pénzügyi lehetőségekre hivatkozva természetesen mielőbb rendezni kívánta a kérdést, mégpedig a kisebb várak helyőrségeinek, hadi- és élelemkészleteinek központi helyeken történő koncentrálásával. Ezzel szemben az Udvari Haditanács és a háborút vezető tábornokok többnyire úgy vélekedtek, hogy a védelmi rendszert alapjaiban mindaddig fenn kell tartani, amíg a háború lezárultával a törökökkel békét nem köt a bécsi udvar. Álláspontjuk szerint erre azért is szükség volt, mert nemcsak külső, hanem egy esetleges belső ellenséggel szemben is meg kellett védeni a Magyar Királyság lakóit. A várak, mint védelmi objektumok szerepe tehát jelentősen megváltozott, megindult átalakulásuk a császár-királyi haderő egységeinek szálláshelyet biztosító kaszárnyákká, valamint családi rezidenciákká, uradalomközpontokká vagy éppen polgárvárosokká.

A Budai Kamarai Adminisztráció mind a két bécsi központi kormány szerv elképzeléseit megalakulásától fogva jól szolgálta, így a hadügyi koncepcióváltás kiválóan modellezhető Magyarország általa igazgatott, visszafoglalt részein. Utasításai értelmében az Adminisztráció támogatta és alárendelt hivatalai (prefektusok, provizorok stb.) jövedelmeiből finanszírozta a területén fekvő várak ellátását, felszerelését, erődítését, fizette a várban szolgáló tisztek, hadszertárnokok és tüzérek zsoldját. A várak felszámolásának éveiben pedig éppen az Udvari Kamarától való kizárólagos függés miatt a várrombolási rendeletben a kamarák számára szigorúan előírt feladatokat meghatározó módon segítette. A többi kamara (a pozso-

¹⁷² MOL E 281 1702. Apr. No. 52.

nyi Magyar és a kassai Szepesi Kamara) területén fekvő egykori várak bontási munkálataival összehasonlítva megállapítható, hogy a budai körzetben valósultak meg a körülményekhez képest legteljesebben a várrombolások. Ebben közrejátszott az is, hogy a magyar rendeknek semmiféle beleszólásuk nem volt az új magyarországi pénzügyi kormány szerv működésébe, a kamarai alkalmazottak ugyanis kizárólagosan a bécsi udvarnak tartoztak felelősséggel. Több esetben (például Wibmer kanizsai provizor vagy Duellersperg pécsi prefektus tevékenysége kapcsán) azonban láthattuk, hogy a tisztviselők tiltakoztak az igen költséges rombolások pénzügyi fedezetének nehéz előteremtése miatt, elsősorban hivatalaik csekély bevételeire hivatkozva. Valóban, a sokrétű feladatok és a katonaság folyamatos szükségletei az egyébként is gyér lakosságú, benépesítendő területeken nemcsak a kamarára, hanem a vármegyék jobbágyaira és a városok polgáira is nehéz időket hoztak.

Megvizsgálva az Adminisztráció területén végrehajtott rombolások „végösszegeit”, a különféle források alapján kijelenthető, hogy mintegy 10000 forintot költöttek Eger, Székesfehérvár, Kanizsa, Kaposvár és Dombóvár lebontására, valamint az ezekben a munkálatokban résztvevő katonák, mérnökök, mesteremberek járandóságainak kifizetésére; amely végösszeg körülbelül a budai várparancsnok nyolcévi fizetésének felelt meg. Mindezekkel összevetésben ugyanakkor kiemelt figyelmet érdemel, hogy az Adminisztráció 1702-ben a területén fekvő várakra több mint 31000 forintot áldozott. A két adat összehasonlítása után kijelenthető, hogy a várak felszámolásával, a helyőrségek, a tüzérség és a különféle készletek központi helyekre történő koncentrálásával a kamara éves szinten tetemes költségeket takaríthatott meg.

Magyarország középső területein tehát — miként erre tanulmányunk címe is utal — a még tartó visszafoglaló háborúval egyidejűleg igen jelentős hadügyi átalakulás zajlott. A korábban kisebb-nagyobb végvárakra épült törökellenes védelmi rendszer a 17. század végétől — a várak felszámolásával párhuzamosan — a Budai Kamarai Adminisztráció illetékességi területén egészen új arculatot öltött. Az új katonai berendezkedés alapjait ettől kezdve néhány, stratégiaailag jó helyen fekvő, lehetőleg nagy alapterületű és így komolyabb létszámú helyőrség befogadására képes vár, erődítmény jelentette. Szigetvár, Esztergom, Buda, Eger, Szolnok, Szeged, Arad esetében e változások persze jelentősen érintették nemcsak a katonaság, de az ott élő vagy betelepülő polgárság mindennapjait is, hiszen ezeken az erődített helyeken rakták le az új, mondhatnánk „békeidőbeli” hadügyi szervezet alapjait: megkezdődött új kaszárnyák, hadszertárak, lőportornyok építése, miközben e központi helyeken az erődítések kiépítése sem maradt abba.

Mindez összességében tehát azt jelentette, hogy a 18. század elején a várrombolásokkal a felszabadított Magyarországon megkezdődött egy, a 16. századival éppen ellentétes folyamat. Míg a mohácsi csata utáni fél évszázadban templomok, kolostorok és egyéb „civil” épületek kövei épültek be az ország középső területén kialakuló, akkor ugyancsak teljesen új határvédelmi rendszer várainak erődítéseibe, addig 1702 után a funkciójukat veszített egykori végházak falai és kövei „kaptak új feladatokat”: hol újonnan létrehozott kaszárnyákban, hol városházakban, polgárházakban, uradalmi épületekben vagy akár ba-

rokk templomokban. Az 1680-as években megindult folyamatot II. Rákóczi Ferenc függetlenségi mozgalma ugyan a 18. század elején bizonyos mértékben megakasztotta, a felszabadult ország új katonai berendezkedése a hadügyi koncepcióváltás következtében mégsem állt meg. Sőt, a szabadságharc alatt maga a vezérlő fejedelem is több ízben járult hozzá feleslegessé vált várak lebontásához,¹⁷³ így történetírásunk gyakori állításával szemben e jelentős hadügyi változás háttérében a jövőben nem érdemes kizárólagosan magyarellenességet keresnünk. Ráadásul az 1711. évi szatmári békét követő nyugalmasabb időszakban az új hadügyi berendezkedés kiépítése tovább folytatódott, aminek eredményeként a töröktől felszabadult Magyar Királyság a 18. században — nem kis részben éppen várakból épült kaszárnyáinak és jelentős jövedelmeinek köszönhetően — katonai szempontból továbbra is a Duna menti Habsburg Monarchia meghatározó része maradhatott.

---

¹⁷³ 1705-ben Tokaj, 1706-ban Szatmár, 1707-ben Szendrő várai estek áldozattal a megfontolt, hadászati szempontból igazolható intézkedésnek.

F. Molnár Mónika

TÁRGYALÁSI TECHNIKÁK ÉS HATALMI JÁTSZMÁK

*A Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti határ meghúzása
a karlócai békét követően¹*

*A Habsburg és az Oszmán Birodalom a 17. század utolsó évtizedében és
a karlócai béke*

A Bécs ellen 1683-ban intézett nagy erejű török támadás kimozdította Európát a kényszerből vagy kényelemből kialakított békés együttélés mozdulatlanságából, és a pápa (XI. Ince)² szervezőmunkájának köszönhetően megalakították a Szent Ligát.³ Ezen nagy európai törökellenes koalíció katonai sikerei révén az Oszmán Birodalom elveszítette legnyugatibb tartománya, Magyarország nagy részét.⁴ Ezek a vereségek azonban nemcsak negatív következményekkel jártak a törökök szemszögéből, hiszen az Oszmán Birodalom régi fényének elvesztésével, új politikai irányvonalat alakított ki az európai államokkal, aminek következtében lassan az európai államrendszer részévé vált.⁵

Az angol és holland közvetítéssel megszületett karlócai béke, melyet 1699. január 26-án írt alá a Porta a Szent Liga szövetségeseivel, és amelyhez 1700. július 14-én Isztambulban az oroszok is „csatlakoztak”,⁶ hosszabb béketárgyalási folyamat eredménye volt. Az 1683 óta tartó harcok közepette többször zajlottak diplomáciai tárgyalások a béke előmozdítása érdekében: először 1687–1688-

---

¹ A cikk megírásának alapját képező kutatásokat a Collegium Hungaricum 2004. évi bécsi, a Magyar Ösztöndíj Bizottság 2006. évi bolognai ösztöndíja és a Habsburg Történelmi Intézet támogatta, amiért ezúton szeretnék köszönetet mondani. További köszönet illeti Dávid Gézát, Fodor Pált, Pálffy Gézát és Raffaella Gherardit segítségükért.

² XI. Ince pápa (1676–1689) megszorító intézkedéseivel feltöltötte a pápai kincstárat, majd ebből támogatta Magyarország felszabadítását és a Habsburgok franciaellenes küzdelmeit. Részletesen l. *Fraknói Vilmos*: XI. Ince pápa és Magyarország felszabadítása a török uralom alól. Bp. 1886.

³ A Szent Liga a Habsburg császár, a lengyel király és a Velencei Köztársaság törökellenes szövetsége volt.

⁴ L. *Ekkehard Eickhoff*: Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645–1700. Stuttgart 1988. XI. fejezet; *Varga J. János*: A fogyó félhold árnyékában. Bp. 1986.; *Szakály Ferenc*: Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól. 1683–1718. Bp. 1986.; ill. újabban *Ivan Parvev*: Habsburgs und Ottomans between Vienna and Belgrade 1683–1739. New York 1995.

⁵ *Ágoston Gábor*: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Nagy Mariann. Pécs 1997. 83–99. és *Kenneth M. Setton*: Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century. Philadelphia 1991. 406. Ebben az időben, a katonai téren elszenvedett vereségek hatására a birodalomban bizonyos katonai és gazdasági reformok is kezdetüket vették, a merev politikai, gazdasági felépítmény változásnak indult. Vö. *Halil Inalcik*: Military and Fiscal Transformation 1600–1700. Archivum Ottomanicum 6. (1980), 283–337.

⁶ Ők 1688 óta voltak a Szent Liga tagjai.

ban, majd az ún. „titkos bécsi béketárgyalások” során 1689–1691-ben tettek erőfeszítéseket a békekötésre.⁷

A zentai csatát (1697)⁸ követően ismételten megindult tárgyalások során nem csupán a mind anyagi, mind katonai szempontból kimerült törökök sürgették a békekötést, de I. Lipót császár és magyar király is a béke mielőbbi, zökkenőmentes megkötését szorgalmazta. Mindenki számára világos volt ugyanis, hogy a gyermektelen spanyol király, az idős II. Károly trónutódlásának kérdésében a két trónkövetelő rokon, XIV. Lajos francia király és I. Lipót császár között újabb háború van készülöben. A császárnak tehát szüksége volt rá, hogy teljes hadseregét a francia király ellen fordíthassa, és hogy a megkötendő béke — elsősorban Anglia és Hollandia erőfeszítésének köszönhetően — megakadályozza egy összeurópai konfliktus kirobbanását azáltal, hogy a török hadszíntér nem válik az északi és a spanyol örökösödési háborúval egy, az egész kontinenst átfogó háborúvá, hanem a három gócpont válságkezelése egymástól függetlenül történhet meg.

A Karlócán felépített barakkvárosban⁹ a kétoldalú tárgyalásokat a megállapodás szerint a császáriak — Wolfgang IV. zu Oettingen-Wallerstein gróf (1629–1708)¹⁰ és Leopold Anton Joseph Schlick gróf (1663–1723), könnyűlovassági ezredes — kezdték. A tárgyalások ezen első szakasza döntő befolyást gyakorolt az egész konferencia kimenetelére, mivel a törökök a Habsburgokkal kialakított feltételek alapján kívántak tárgyalni később azok szövetségeseivel (a velenceiekkel,¹¹ a lengyelekkel és az oroszokkal¹²) is. A császáriak elképzelése az volt, hogy a kongresszus összehívásának alapelvét képező *uti possidetis, ita porro possideatis*¹³ alapján határozzák meg a birtokolt területek határait, nevezetesen a különböző folyók, hegyek és egyéb, behatárolható helységek mentén. A béketárgyaláson a szultánt képviselő Rami Mehmed pasa *reisz efendi*¹⁴ és a görög származású portai főtolmács Alexander Maurocordato¹⁵ azt hangsúlyozták,

⁷ *Jászay Magda*: Marsili, a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán. *Történelmi Szemle* 41. (1999) 38–39. és *Szita László – Gerhard Seewann*: A karlócai béke és Európa. *Dokumentumok a karlócai béke történetéhez. 1698–1699.* Pécs 1999. 28–33.

⁸ *Szita László – Gerhard Seewann*: A legnagyobb győzelem. *Dokumentumok az 1697. évi török elleni hadjárat és a zentai csata történetéhez.* Pécs–Szigetvár 1997.

⁹ *Tóth István György*: A karlócai béke. *Rubicon* 1997/2. 33–37.; *Rifa'at A. Abou-El-Haj*: Ottoman Diplomacy at Karlowitz. *Journal of the American Oriental Society* 87 (1967) New Haven, Connecticut. 498–512.

¹⁰ *Volker von Volckmer*: Graf Wolfgang IV, zu Oettingen-Wallerstein (1629–1708). Gesandter zum Friedenskongress von Karlowitz (1698–99) und Grosbotschafter zum Sultan in Konstantinopel (1699–1701). In: *Diplomaten und Wesire. Krieg und Frieden im Spiegel türkischen Kunsthandwerks.* Hrsg. Peter W. Schienerl. München 1988. 9–34.

¹¹ *Robert Mantran*: Venezia e i Turchi (1650–1797). In: *Venezia e i Turchi. Scontri e confronti di due civiltà.* Milano 1985. 250–267.; *Robert Mantran*: L'Impero Ottomano, Venezia, e la guerra (1570–1670). In: *Venezia e la difesa del Levante. Da Lepanto a Candia (1570–1670).* Arsenale Ed. 1986. 227–232.

¹² *Gebei Sándor*: A karlócai béke kelet-európai összefüggései. *Történelmi Szemle* 41. (1999) 1–29.

¹³ *Az uti possidetis* („ahogy birtokolják”) korabeli latin diplomáciai szakkifejezés. Azt az elvet fejezi ki, miszerint a békekötésben részt vevő felek a fennálló hadi helyzet alapján azt tartják meg, ami amúgy is a kezükben van. Ezt az elvet a 19. századtól kezdik a ma ismertebb *status quo* kifejezéssel illetni.

¹⁴ A 17. század második felére a *reisz efendi* vagy másnéven *reiszülküttab* vált az Oszmán Birodalomban a külügyek irányítójává.

¹⁵ A törökök által Iszkerletzáde Alexandernek nevezett, európai iskolákban tanult, görög származású férfi 1673-tól kis megszakításokkal 25 éven át viselte a portai főtolmács tisztelet, és ezen idő

hogy a konferencia célja a különböző területek evakuálásának, az erődítmények lerombolásának és más szükséges dolgoknak a megvitatása, vagyis azon témák, ahol nekik is lehetőségük nyílt elmondani kívánságaikat. A leghatározottabban kitarítottak amellett, hogy a béketárgyalások keretében nem kívánják megrajzolni a két állam közös határait, a határfelmérést a béketárgyalások után kijelölt kommisszáriusokra kívánták rábízni.

Az oszmán diplomácia nem kis ügyességet és ravaszságot igénylő tárgyalási módszere, amelyet a velenceiek képviselőjében a béketárgyalásokon jelen levő Carlo Ruzzini¹⁶ a „törökök fondorlatának” nevez, hajlékonyságukon alapult. Amikor ugyanis az elvek hangoztatása után a gyakorlati megoldásokra került a sor, mivel elképzeléseiket sohasem rögzítették írásban, az adott konkrét problémák megoldásánál az egyes kifejezések értelmezésével eszközöltek ki változtatásokat, és ezzel a módszerrel sikerült elvi kiindulópontjaik feladása nélkül megoldani a nehéz kérdéseket.¹⁷

Azt a császáriak is tudták, hogy az *uti possidetis* szigorú alkalmazását az oszmán udvar közvetlen támadásként értékelte volna, így legalább a *quid pro quo* (valamit valamiért) elvét próbálták meg egy az egy arányban érvényesíteni, vagyis hogy minden egyes átadott, illetve lerombolt várért, területért a törökök is adjanak ugyanannyit. De mivel látták, hogy az oszmán tárgyalópartnerek állhatatosan ragaszkodtak ahhoz, hogy a tárgyalások eredményeképpen egyetlen török kézen fekvő terület se mehessen át ellenséges kézbe,¹⁸ engedni kényszerültek. A császáriak hallgatólagosan elfogadták a törököknek az *uti possidetis*re vonatkozó sajátos értelmezését is, miszerint ez a területek evakuálását és a várak lerombolását jelentené, sok gondot okozva ezzel később szövetségeseiknek. Az olasz követ sajnálattal állapítja meg, hogy császári szövetségeseik túl könnyen belementek a különböző várak és területek átadásába és lerombolásába,¹⁹ valamint néhány terület és folyószakasz pontos meghatározásától eltekintve abba is beleegyeztek, hogy a határok pontos megrajzolását később az erre a feladatra kijelölt megbízottak végezzék el.

Az alábbiakban még sokszor említett Luigi Ferdinando Marsigli (Marsili) gróf, aki I. Lipót császár követei mellett mint tanácsadó vett részt, törökökről szóló főművében a következőképpen vélekedik a velük való békekötésről: „Igen fáradtságos vállalkozás rászorítani őket arra, hogy a többi állam beleegyezésével aláírjanak egy olyan békeokmányt, amely minden kétséget kizáróan szerencsétlenségüket szentesíti. Ez mindig kemény küzdelem lesz, hiszen náluk ez korábban nem volt szokásban, legelső alkalommal a karlócai békénél fordult

---

alatt az oszmán diplomácia meghatározó személyiségévé nőtte ki magát. *Alexandre Sturdza: L'Europe Orientale et le Role Historique des Maurocordato, 1660–1830. Paris 1913.*

¹⁶ Carlo Ruzzini (1635–1753) velencei diplomata. Volt nagykövet Madridban, Bécsben, Konsztantinápolyban és Milánóban, aktív részese volt a karlócai, pozsareváci és utrechti tárgyalásoknak. Élete végén, karrierje csúcspontjaként dózsévá választották (1732–1735). A Velencei Köztársaság követeként beszámolója: *Relazione del Congresso di Carloviz e dell'Ambasciata di S. Carlo Ruzini Cav. In: Relazioni degli Ambasciatori veneti. IV/Germania. 345–445. Magyarul l. Szita L. – G. Seewann: A karlócai béke i. m. 179–207.*

¹⁷ *Rifa'at A. Abou-El-Haj: Ottoman Diplomacy i. m. 503.*

¹⁸ Uo. 505.

¹⁹ A határ menti várak lerombolására l. Oross András tanulmányát ugyanezen számban.

elő. És valóban, egyszerűbb dolog velük háborúzni, mint egy békeszerződést aláírni, mert túl sok mindenről kell lemondani a javukra, és a békének mindenképpen úgy kell zárulnia, hogy megmeneküljenek valamiféle nagyobb szerencsétlenségtől. És minthogy mindig vannak olyan dolgok, amit a béke megkötése után teljesíteni kellene, így a határok meghúzásának kérdése, a különböző erődítmények cseréje, illetve lerombolása során a törökök arra törekednek, hogy soha ne legyen semmi nyíltan kimondva, s így mindig találhassanak ürügyet arra, hogy a nekik alkalmas időben ismét háborút indíthassanak.”²⁰

A karlócai béke jelentőségét mutatja, hogy noha a korábbi békékhez hasonlóan korlátozott időre (25 esztendőre) kötötték, de az első volt az oszmán–Habsburg békekötések sorában, amely írásban egészen pontosan rögzítette az új határokat, melyek sérthetlenségét elfogadták és a békefeltételek teljesítésére pontos határidőt és menetrendet írtak elő.²¹

A karlócai békét követő határfelmérés

A karlócai béke érvénybe lépéséről rendelkező 18. szakasz kimondja, hogy a megkötött béke csak akkor válik érvényessé és kötelező erejűvé mindkét félre nézve, ha a határvonalak meghúzása és a békében előírt evakuálások, illetve lerombolások megtörténnek. Ennek érdekében — a békeszerződés értelmében — a megbízottaknak 1699. március 22-én, napéjegylenlőségkor kell, a határvidék kormányzóinak hozzájárulásával, egymás között közös megegyezéssel megállapított helyen találkozniuk, és amennyiben lehetséges, két hónapon belül vagy még hamarabb meg kell állapítaniuk a határvonalat, és a legpontosabban és leggyorsabban végre kell hajtaniuk a közös határozatokat.²²

I. Lipót császár a bolognai születésű Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730)²³ nevezte ki „plenam ... potestatem ac auctoritatem” a határok kijelölését végző biztossá.²⁴ A választás nem véletlenül esett rá. Miután az olasz gróf 1689–1690-ben elvégezte a határszakasz katonai megerősítését és a terület feltérképezését

²⁰ Luigi Ferdinando Marsigli: Stato militare dell'Impero Ottomano. Incremento e decremento del medesimo. Aia-Amsterdam 1732. I. 42.

²¹ Ágoston Gábor – Oborni Teréz: A tizenhetedik század története. Bp. 2000. 233. és Ágoston G.: Az oszmán és az európai diplomácia i. m. 83–99.

²² Szita L. – G. Sewann: A karlócai béke i. m. 222.

²³ Marsigli életére és munkásságra vonatkozóan igen gazdag bibliográfia áll a rendelkezésünkre, ebből most csak a legfontosabbakat emelném ki. Legteljesebb magyar nyelvű életrajza: *Beliczay Jónás*: Marsigli élete és munkái. Bp. 1881.; *John Stoye*: Marsigli's Europe: 1680–1730. The life and times of Luigi Ferdinando Marsigli, soldier and virtuoso. New Haven–London 1994.; *Jászay M.*: Marsili i. m. 31–52. A legújabb, személyét és munkásságát érintő kutatások inkább politikai gondolkodását és elsősorban adatgyűjtő, információszolgáltató szerepét emelik ki, kidomborítva egy újfajta arculatát, nevezetesen azt, hogy a mások által tudós polihisztorként jellemzett olasz gróf képzett kém, hírszerző és titkos ügynök lett volna. *Nagy Levente*: Rebellis barbárok és nagylelkű hősök. Luigi Ferdinando Marsili nézetei a Habsburg és az Oszmán Birodalomról. *Hadtörténelmi Közlemények* 119. (2006) 303–328. és *Bene Sándor*: Acta Pacis – béke a muzulmánokkal. Luigi Ferdinando Marsili terve a karlócai béke iratainak kiadására. *Hadtörténelmi Közlemények* Uo. 329–372.

²⁴ Marsigli kinevezésének latin szövegét l. Biblioteca Universitaria, Bologna (a továbbiakban BUB); Fondo Marsigli (a továbbiakban Mss. Mars.) 16/15.

(melyről számos jelentés és a határproblémákat tárgyaló terv született), 1697-ben a szász választó I. Lipót császár megbízásából felhatalmazta a határvidék felmérésére. E feladat végrehajtása közben olyan magas szintű technikai ismereteket kívánó hadmérnöki szakmunkát (hidak építése, illetve lerombolása, új közlekedési útvonalak kialakítása, várak megerősítése stb.), valamint földrajzi felmérő és gyűjtőmunkát végzett, melynek során a határfelmérések és az ehhez kapcsolódó munkálatok igazi specialistájává vált. A karlócai béketárgyalásokon mint a császári tárgyalóbizottság tanácsadója (*consigliere assistente*), vagyis gyakorlatilag mint a határvidék egyetlen, komolyabb helyismerettel rendelkező szakértője vett részt.²⁵

Marsigli kiválasztását a határfelmérés elvégzésére legfőbb támogatója, Franz Ulrich von Kinsky gróf titkos tanácsos és cseh udvari főkancellár szorgalmazta, aki 1695-től a bécsi udvar politikájának egyik legfőbb irányítója volt.²⁶ Halála után (1699. február 27.) az udvarban nagy változások történtek. Így el akarták mozdítani Marsigli grófot is, és inkább a béketárgyalások egyik főszereplőjére, Schlick grófra szerették volna bízni ezt a feladatot, mivel az utóbbi tájékozott volt a kérdéskörrel kapcsolatban, és a törökök is szerették és tisztelték, nem úgy, mint Marsigli, aki rangját tekintve csak egyszerű ezredes volt, ráadásul úgymond „külföldi”, és emellett a törökök sem tisztelték.²⁷ Schlick kinevezését a Belgrádban állomásozó angol követ, William Paget is szorgalmazta. Az udvari miniszterek azonban kiálltak Marsigli mellett, mondván, hogy ezekben a kérdésekben ő a legtájékozottabb ember. Erre azután Leopold Schlick és Guido von Starhemberg, akik addig egymás ellenségei voltak,²⁸ összefogtak, és a maguk pártjára állították Franz Karl von Auersperg grófot (a károlyvárosi generális²⁹) is, és együtt írtak levelet Jean Louis Rabutinnak, Erdély kormányzójának, hogy együttesen lépjenek fel: mivel ők a határvidék kormányzói, őket illeti ennek a megbízatásnak a végrehajtása, mindegyiküknek a saját kormányzósága területén. Elsősorban azzal érveltek, hogy a helyi pasák előtt nagyobb hitelük lenne (ami igaz is volt), és több tapasztalatuk is van, mint egy külföldinek, akinek úgymond nincs veszténivalója (ami persze komoly túlzás volt).³⁰

²⁵ A békekonferencián való részvételének és a bécsi udvarban támadt nehézségeinek leírását l. részletesen: Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsigli messa in luce nel secondo centenario della morte di lui dal Comitato Marsiliano. A cura di Emilio Lovarini. Bologna 1930. 199–208. és *Raffaella Gherardi*: Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento. Bologna 1980. 49–57., ill. *Jászay M.*: Marsili i. m. 41–42.

²⁶ *Stefan Sienell*: Die Geheime Konferenz unter Kaiser Leopold I.: Personelle Strukturen und Methoden zur politischen Entscheidungsfindung am Wiener Hof. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien 2001. (Beiträge zur Neueren Geschichte Österreichs 17.) 190–191.

²⁷ *Marsigli, L. F.*: Autobiografia i. m. 209.

²⁸ Schlick, aki Guido von Starhemberg ellenében nagykövet akart lenni Isztambulban, mivel tudta, hogy Marsigli közbenjárhat az ügyében Kinskynél, segítséget kért tőle. De amikor Kinsky meghalt, úgy gondolta, nincs többé szüksége Marsiglire, és ellene fordult. Ekkor hangzik fel Marsigli szájából a keserű következtetés: „ed allora conobbi il mal animo della nazione verso della nostra, la malizia, l'ingratitude cosí famigliare a quella.” *Marsigli, L. F.*: Autobiografia i. m. 210.

²⁹ *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”) Történelmi Szemle 39. (1997) 282.

³⁰ *Marsigli, L. F.*: Autobiografia i. m. 210.

Marsigli tehát sok ellenséget szerzett magának Bécsben és a törökök között sem volt népszerű, mivel erőszakos, türelmetlen és kevésbé árnyalt személyisége³¹ — sok értékes tulajdonsága mellett — sokak szemében taszítónak tűnt. Az azonban, hogy a határ kijelölését a határ menti kormányzókra bízzák, eredetileg még Kinsky ötlete volt, amikor úgy látta, nem sikerül elérnie, hogy teljes egészében az általa kiválasztott emberre bízzák a feladatot. Amikor azonban a Marsigli ellen összeszövetkezett erők látták, hogy eltávolítására nincsen mód, felkérték az Udvari Haditanács elnökét (1691–1701), Ernst Rüdiger von Starhemberg grófot, fogalmazzon parancslevelet, melyben Dietrich Nehem báró péterváradai kormányzót, Marsigli esküdt ellenségét rendeljék ki az olasz gróf mellé a határok kijelölésének segítésére. Mikor Nehem tábornok ezt a levelet, mint győzelmi jelet elküldte Marsiglinek, ő válaszában azzal utasította el, hogy mélységesen tiszteli ugyan a Haditanács parancsait, de őt Őfelsége, a császár nevezte ki a határkijelölést végrehajtó megbízottnak, és közvetlenül tőle kapja instrukcióit, így senki mástól nem fogadhat el erre a feladatra nézve más parancsot, illetve utasítást — még a Haditanácstól sem —, úgyhogy ha vele akar tartani, írjon Őfelségének. Erre Nehem báró közvetlenül a belgrádi pasának írt, hogy engedje a török megbízottat Szalánkeménre, hogy elkezdhessék a munkálatokat. Ezt az olasz nyelvű levelet sikerült Marsiglinek megszereznie, és a félreértések elkerülése végett rögtön el is küldte Bécsbe.

Ilyen hatalmi konfliktusok és vizontagságok után kezdhettek csak neki a békepontokban előírt határkijelölési munkának, és ekkor Marsigli — az őt ért igazságtalanságok és sérelmek miatt — arra az elhatározásra jutott, hogy a béke beteljesítése után visszavonul, mivel nem érzi magát biztonságban a bécsi udvar egyes köreiben.³² Ilyen feszült körülmények között kapta meg tehát Luigi Ferdinando Marsigli I. Lipót császár Bécsből küldött latin nyelvű levelét határkijelölő biztosi kinevezéséről.³³

Sokat segített ugyanakkor Marsiglinek feladata végrehajtásában, hogy már kezdetektől célja volt a lehető legtöbb információt begyűjteni az általa bejárt területekről, legyen szó akár gazdasági, népesedési, vallási, nyelvi, történelmi, illetve földrajzi adatokról, melyeket azután — ki tudja már akkor megszületett-e benne a gondolat, vagy csupán a későbbiekben, a sok összegyűjtött anyagot és a széles értelemben vett Magyarországra vonatkozó adatokat látva — kötetbe rendezve szeretett volna kiadásra összerendezni.³⁴ Ennek a vállalkozásnak csak egy része látott napvilágot 1726-ban a hat kötetes, Danubius Pannonico Mysicus, observationibus Geographicis, Astronomicis, Hydrographicis,

³¹ Stoye, J.: Marsigli's Europe i. m. 29.

³² Marsigli, L. F.: Autobiografia i. m. 211. Ezt az elhatározást azonban nem váltotta valóra, de meg is bánta, mivel a franciák ellen Filippo d'Arco gróf mellé Breisachba vezényelték, ahol, mivel nem tudták megvédeni a várat, nyilvánosan lefokozták, rangjelzését letépték, és kardját kettétörték. Személyes ellenségein kívül bukásában közrejátszott a császári hadseregben régóta tartó féltékenységek és ellenszenv a németek és olaszok között. L. Jászay M.: Marsili i. m. 50.

³³ A levél kelte: Bécs, 1699. március 14. Szövegének másolatát l. BUB Mss. Mars. 16/15.

³⁴ Ezt *Acta pacis Carloviensis* címen jelentette volna meg. Részletesen l. Bene S.: *Acta pacis* i. m. 329–372.

Historicis, Physicis című monumentális műben.³⁵ Az általa összegyűjtött diplomáciai, katonai és politikai érdekességű, valamint tudományos (történelmi, néprajzi, kulturális) vonatkozású anyag — összesen 120 vaskos, nagyrészt kéziratok kötet — szülővárosa (Bologna) Egyetemi Könyvtárának kéziratárában az ún. Marsigli gyűjteményben (*Fondo Marsigli*) kapott helyet.³⁶

A Habsburg birodalmi megbízott természetesen nem egyedül dolgozott. Mivel a tárgyalások, mind szóban, mind pedig levelezés útján alapvetően latin, olasz és török nyelven folytak, fontos szerep jutott a tolmácsoknak. A Marsigli munkásságával foglalkozó kutatók közül vannak, akik úgy vélik, hogy az olasz gróf a törökökkel való hosszú érintkezés során megtanulta nyelvüket. Ezt az állítást nem csupán azzal a ténnyel tudjuk cáfolni, hogy törökökről írott főművében, a posztumusz megjelentetett, de még életében többször átírt-átnézett *Stato militare*-ben a török kifejezések gyakran pontatlanul, torzított formában szerepelnek, hanem még inkább azzal, hogy éppen a törökökkel való többéves, folyamatos tárgyalás vége felé, 1701 januárjában sem tudta tolmács nélkül elolvasni a török nyelvű leveleket: „megérkezett hozzám török nyelvű levele, amelyre azonban tolmács hiányában nem tudtam válaszolni, ezért legyen kedves elmondani a levél tartalmát.” – írta ekkor.³⁷

A császári megbízott több tolmáccsal dolgozott együtt, akik a török féltől érkező levelek lefordításában, a két fél közötti személyes találkozók lebonyolításában játszottak szerepet, valamint a határkijelölő biztos küldötteként ők maguk is tárgyalásokat folytattak az oszmánokkal. Marsigli gróf már a határfelmérések kezdetén többször megemlíti jelentéseiben, hogy nagyon várja a hivatalos tolmácsot, Michele Tallmant,³⁸ aki már a karlócai béketárgyalások során is mellette teljesített szolgálatot.³⁹ Helyette azonban be kellett érnie a fiatal Luca(s Franz) Jagelskyvel, aki Johann Baptist Podesta volt konstantinápolyi tolmács bécsi iskolájában tanulta a keleti nyelveket, és 1693 óta a haditanácsi tolmács-tanoncok csoportjába tartozott.⁴⁰ Munkájával azonban Marsigli sohasem volt teljesen elégedett, talán ennek köszönhető, hogy későbbi leveleit, így az Ibrahim temesvári pasával történt levelezését nagyrészt egy másik tolmács, nevezetesen Alvise Wolde fordította, aki kiváló nyelvi képességei és neves roko-

---

³⁵ Keletkezésének történetéről l. *Luigi Ferdinando Marsigli*: Danubius Pannonico-Mysicus. Tomus I. A Duna magyarországi és szerbiai szakasza. Kiadva: *Deák Antal András*: A Duna fölfedezése. Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény. Bp. 2004.

³⁶ *Lodovico Frati*: Catalogo dei manoscritti di Marsigli conservati nella Biblioteca Universitaria di Bologna. Firenze 1928.

³⁷ *Luigi Ferdinando Marsigli*: Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania a sua Maestà Cesarea (1699–1701). A cura di Raffaella Gherardi. Vol. 1–2. Modena 1986. 471.

³⁸ *Marsigli, L. F.*: Relazioni i. m. 43. (1. jelentése 1699. április 14.) és 60. (2. jelentése 1699. április 25.). Marsigli az első jelentésben megemlíti, hogy van ugyan helyettese, de nagyon várja Tallmant, a másodikban pedig már azt is megemlíti, hogy késlekedése nyelvi problémákat okozhat a császár kárára.

³⁹ Tallmant 1691-ben vették fel császári tolmácsnak, a határkijelölés munkálataiban pedig azért nem vehetett részt, mert a hadvezetés a Bécsbe érkező török követ mellé rendelte. A 18. század elején az Oszmán Birodalom fővárosában lett császári rezidens. *Kerekes Dóra*: A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején. Századok 138. (2004) 1226–1227.

⁴⁰ Uo. 1227.

na, Marc'Antonio Mamucca della Torre révén Talmannal egy időben került a Haditanács és a császár hivatalos szolgálatába.⁴¹

Marsigli gróf a császárnak küldött egyes jelentésekhez — a benne foglaltak könnyebb áttekinthetőségének kedvéért — különböző térképeket mellékel, amelyek mind a bolognai gyűjteményben, mind a bécsi Hadilevéltár (*Kriegsarchiv*) térképgyűjteményében nagyrészt megtalálhatók.⁴² Ezeknek a térképeknek az elkészítésében volt segítségére Johann Christoph Müller német térképész, aki számtalan határrészlet-mappát készített és lerombolandó vagy kiürítendő várat lerajzolt.⁴³ A kész határvonalat számos térképen feltüntették, ezek közül érdemes kiemelni a Mss. Mars. 47. (*Mappae geographicae, quae ad limites Hungaricos juxta pacem Carlowiciensem stabiliendos serviunt*) 6. számú térképét, amely a magyar–török határt mutatja be (*Mappa confinium Hungarico-Turcicorum, quae secundum pacis Karlowiensis constituta est*), feltüntetve a határkijelölést végzők táborhelyeit, az utakat, a mocsarakat, a kisebb városokat, falvakat, a nagyobb városokat, a palánkvárákat, a már régen lerombolt, illetve a békeszerződés alapján lerombolt helységeket.⁴⁴ A munka befejezése után Marsigli a kész határvonalról segítőtársával, Müllerrel elkészíttette a teljes határvonalat ábrázoló 39 szelvényes Határtérkép néven ismert művet (Nürnberg 1703). Ez a 41 határszekciót és egy áttekintő térképet tartalmazó sorozat — Marsigli végrendelete alapján azután — Bécsbe került, Bolognában csak az áttekintő térkép egy másolata maradt.⁴⁵ Ugyanígy rendkívüli fontossággal bírnak a Mss. Mars. 66. kötet térképei, amelyek — mint a kézirat címe is mutatja (*Diaria geographica in itinere limitaneo collecta*) — egyfajta térképeken ábrázolt határbejárási naplónak tekinthetők.

Az Udvari Haditanács parancslevele értelmében a különböző határszakaszokon a mindenkori helyi császári–királyi katonai kormányzók segítik a határkijelölő biztos munkáját és biztosítják ellátását. Így Szalánkeméntől az Una folyóig Nehem bárónak, az Unánál Auersperg grófnak, a Tiszánál Schlick grófnak, Erdélyben pedig Rabutin gróf lovassági tábornoknak kellett a határkijelölő biztost segítenie. Ez azonban sohasem zajlott problémamentesen — talán ké-

⁴¹ A Marsigli mellett a határfelmérés időszakában tevékenykedő tolmácsok abba a csoportba tartoztak, akik korábban nem jártak Isztambulban, és nem szolgáltak sem az Udvari Haditanácsban, sem pedig végvárakban, hanem a háború folyamán kerültek a császári tolmács posztjára. *Kerekes D.*: A császári tolmácsok i. m. 1224.

⁴² *Deák A. A.*: A Duna fölfedezése i. m. 31. Itt egy összehasonlító táblázat keretében mutatja be a szerző, hogy az Bécsben található egyes térképek melyik jelentés mellékleteként kerültek a császárvárosba.

⁴³ A Marsigli és Müller által készített térképeket Deák Antal András dolgozta fel. *Deák A. A.*: Ki rajzolta Luigi Ferdinando Marsigli Duna-térképeit? *Cartographica Hungarica* 3. (1993) 30–31., *Uő*: Johann Christoph Müller „határmenti” térképei. *Uo.* 4. (1994) 42–45., *Uő*: Luigi Ferdinando Marsigli Duna- és-Magyarország térképeinek nürnbergi készítői. *Uo.* 5. (1996) 1821., valamint ezen térképek legújabb feldolgozása CD-ROM-on: *Uő*: Térképek a félhold árnyékából. Vízügyi Múzeum és Könyvgyűjtemény. Bp. 2005.

⁴⁴ *Kisari Balla Görgy*: Marsigli tábornok térképei. *Le mappe del Generale Marsigli*. Bp. 2005. 201–202. (82–83. számú térképmásolat)

⁴⁵ *Deák A. A.*: A Duna i. m. 22–24. A térkép eredetije: Österreichische Nationalbibliothek, Wien; C. P. Min. 85., másolata Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Kriegsarchiv, Kartensammlung B IX. c. 634.

szakarva nem segítették a kevésbé szívlelt olaszt feladata teljesítésében —, és emiatt sokat panaszkodott Marsigli, aki így nem tudta megfelelően ellátni az általa irányított embereket, és kénytelen volt konfliktusba kerülni még a törökökkel is, hogy legalább alapvető szükségleteiket biztosíthassa.

A török határkijelölő biztosról és az őt segítő emberekről sokkal kevesebbet tudunk. A II. Musztafa szultán (1695–1703) által kinevezett⁴⁶ Ibrahim efendi a *kapudzsi basi* tisztséget viselte, mely tisztre a 17. században általában a különböző pasák gyermekei, illetve az elsőrangú emírek fiai közül választottak ki ifjakat.⁴⁷ Ibrahim efendi — Marsigli szerint — „kezdetben komoly, de furcsa természetű embernek tűnt, de most, hogy több alkalmam nyílt megismerni, teljesen megváltozott és jó természetét mutatja.”⁴⁸ A Portánál a *reis efendi* kegyeltjei közé tartozott, ugyanakkor a főtolmács, Maurocordato esküdt ellensége volt. A szultán megbízottjának tolmácsa Hasszan Cselebi, egy renegát volt, akit Marsigli rögtön meg is nyert magának, 500 tallért ígérve neki a határkijelölés befejeztével. Hasszan Cselebi neve a Marsiglinek küldött levelek némelyikén is szerepel, sőt fennmaradtak olyan, Ibrahim efendi által küldött levelek is, melyeket a tolmács az egyszerűség kedvéért egyenesen olaszul írt a császári megbízottnak.⁴⁹ Marsigli a tolmácshoz hasonlóan megnyerte magának Ibrahim efendi titkárát is, akinek a segítségével hozzájutott a törökök egymás közötti levelezésének egy részéhez is. Ibrahim efendinek, mint a szultán határkijelölő biztosának — a császár által kinevezett olasz grófhhoz hasonlatosan — leginkább a közeli török határvidéket irányító két helyi kormányzóval, a boszniai és a temesvári pasával kellett kapcsolatot tartania.

A munkálatok

Az eredetileg két hónapra tervezett határkijelölés végül három esztendő alatt valósult meg. Az első, horvát–szlavónországi határszakasz (*confini cisdanubiali*) 1700 júliusára készült el, a második lépcsőben kijelölt erdélyi–temesvári határszakasz (*confini transdanubiali*) pedig 1701 februárjára.

Mivel a békeszöveg némely pontjának homályos megfogalmazása lehetőséget adott mind a török félnek, mind pedig a császáriaknak arra, hogy érdekeiket a helyszínen, a határvonalak konkrét kijelölése során próbálják meg messzemenőig érvényesíteni, a császári megbízott, Marsigli már a határbejárás megkezdése előtt komolyan készült ennek a fontos feladatnak a végrehajtására. Tervezeteket készített a határok kijelölésének gyakorlati, illetve elvi — gazdasági,

⁴⁶ Kinevezésének latin nyelvre fordított szövege: „Interpretatio mandati, quo Ibrahim Effendi Commissarius ad determinanda confinio constituetur.” *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 62.

⁴⁷ A 17. század végén százötvenen szolgáltak *kapudzsi basiként* a Portán. *Ismail Hakki Uzunçarşılı*: Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı. Ankara 1988. 404–406.

⁴⁸ *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 59.

⁴⁹ BUB Mss. Mars. 70. Miscellanea per la commissione dei confini. III. fasc. Lettere 12 italiane, scritte dall'Ibrahim effendi capigi bassa per mano del suo interprete Hassan Celebi. Mindegyik dátum nélküli. Van ezek között olyan levél, amelyben csak a neki küldött friss cseresznyét vagy fehér kenyeret köszöni meg a török megbízott, van viszont olyan is, amelyben folyó ügyekről tájékoztat, vagy következő találkozót beszél meg, de olyan is, amelyben kereskedők kárpótlásáról, illetve foglyok kiszabadításáról van szó.

katonai-védelmi — szempontjainak figyelembevételével. A határfelmérést előkészítendő munkálatok közül kiemelkedik Marsigli első császári jelentéséhez csatolt irata, amely a határkijelölésnél elvégzendő munkálatokat foglalja össze.⁵⁰ Ennek fő pontjai a következők voltak:

A határvonalat földrajzi nevekkal és fogalmakkal részletesen le kell írni a különböző égövek, folyók és szárazföldi tájak neveivel jelölve. A kijelölendő „határvonal” egy négy óra járásnyi határsáv lesz, két-két óra járásnyi mindkét fél oldalán. A határkijelölésnél szerepet játszó fő folyók részletes elemzése: azok kanyarulatainak, szigeteinek, partvonalának széleskörű vizsgálata elengedhetetlenül fontos. Figyelembe kell venni, hogy ezek hegyes vagy sík terepen fekszenek-e, környékük mocsaras vagy erdős vidék-e, van-e híd rajtuk, lehet-e rájuk csinálni, vizük minősége kedvez-e a hajózásnak, van-e rajtuk stabil vagy úszó malom, a lakosok beszámolóí alapján mekkora volt az eddigi legnagyobb áradás, és az milyen károkkal járt, valamint hogy e folyók partján található-e település, kastély vagy valamiféle erősség. Fel kell mérni továbbá, hogy a határsávnak kijelölt négy óra járásnyi terület mennyire termékeny vidék, illetve mennyire használható katonai célokra (pl. legelőnek, abrakhoz), hogy útjai honnan-hová vezetnek, járhatóak-e (mind katonai, mind kereskedelmi szempontból), és van-e valamiféle ásványkincs vagy nyersanyag a területen, ami a két birodalom közötti kereskedelmet elősegíthetné. Fel kell jegyezni emellett minden szóban forgó terület, illetve közigazgatási egység nevét (a lehető legtöbb nyelven), fekvését és kiterjedését. Kimutatást kell készíteni az ott élő lakosság testi felépítéséről, szokásairól, nyelvéről, vallásáról, általános foglalkozásairól és mindenekelőtt arról, hogy alkalmasak-e Ófelsége, a császár szolgálatára. Végezetül el kell végezni az összes lerombolandó, illetve kiürítendő helység felmérését — de legfőképp azokat, amelyek a császár tulajdonában maradnak —, hogy azok megfelelnek-e a modern védelmi követelményeknek, és ha nem, akkor megerősíthetők-e. Számba kell venni továbbá az erősségek összes előnyét és hátrányát, valamint a rajtuk később elvégzendő munkálatokat. Az utolsó pontban Marsigli összefoglalóan megjegyzi, hogy szerinte a fent vázolt alapelvek és az azzal együtt járó munkák elvégzése során világosan ki fog derülni, hol kell megrajzolni a két birodalom határát, hogy mind a békés, mind pedig a háborús céloknak jól megfeleljen.

Mindezekből világosan kitűnik, Marsigli a császáriak megbízottjaként a határok kijelölésénél két szempontot tartott alapvető fontosságúnak: a gazdasági és a katonai-védelmi szempontot, alkalmazkodva ezzel a bécsi udvarban kialakult két párt, a *Merkantilpartei* és a *Militarpartei* különböző igényeihez.⁵¹ Kulcsszava a „buon ordine” gyakran előfordul a császárhoz írott jelentésekben is. 1700 februárjában például Sziszekén időzve ezt mondta az olasz szakember: „az ezen a területen töltött tétlen időszak folyamatosan lehetőséget biztosított

⁵⁰ Oppova, 1699. április 14. A jelentéshez csatolt L jelű irat teljes címe a következő: „Formulario stabilito per ordinare il protocollo dello stato dell'intiera limitanea linea.” BUB Mss. Mars. 59. 17^v-18^r.

⁵¹ A bécsi udvarban működő különböző „pártokról”, azaz érdekcsoportosulásokról *Gherardi, R.*: Potere i. m. 57-69. és *Nagy L.*: Rebellis barbárok i. m. 318-324.

számomra, hogy mindjobban megismerjem ennek az országnak a földrajzi helyzetét, miáltal nagyobb szolgálatot tudok tenni Ófelségének, úgy hogy ezt a határt még inkább az üdvös rend értelmében tudom elrendezni.”⁵²

A gazdasági szempontokat az I. Lipót udvarában kialakított és a merkantilizmus alapján nyugvó gazdasági-kereskedelmi program figyelembevétele jelentette, amely a Habsburg Monarchia gazdasági versenyképességének növelését jelölte meg céljául, nevezetesen a francia–angol gazdasági fölényvel szemben.⁵³ A *res mercatoria* fontosságát hangsúlyozók, így maga Marsigli is, abból az alapigazságból indultak ki, hogy a sikeres kereskedelmi politikának pontos, tudományosan-technikailag megalapozott bázison kell nyugodnia. A tudománynak a gyakorlatot kell szolgálnia oly módon, hogy pontos statisztikai, földrajzi és egyéb mutatók segítségével kell garantálnia egy-egy terv sikerességét.⁵⁴ A karlócai béke idején különösen nagy lehetőség nyílt a kereskedelmi utak fejlesztésére, mivel a Porta és a császár közötti béke stabilabb nemzetközi helyzet garanciáját nyújthatta. A bécsi udvar és Marsigli elképzelései szerint az osztrák tartományok, de mindenekelőtt az újonnan visszafoglalt és integrálandó magyar területek a nyugat–keleti kereskedelem hídfőjévé válhatnának. E magyarországi kereskedelmi hálózat kiépítése érdekében a tervszerűség és a tudomány fent említett összekapcsolásának jegyében el kellett végezni az új területek és elsősorban a kulcsfontosságú határvidékek részletes, tudományos felmérését, mint azt maga Marsigli is hangsúlyozza fenti tervezetében.⁵⁵ Ezt a munkát végezték el Marsigli és társai a kor legmodernebb műszereinek segítségével végzett földrajzi felmérésekkel és a nagy török háború előtti határok felderítését szolgáló történeti kutatásokkal.⁵⁶

A másik alapvető kérdés, amely a békében az alattvalók biztonsága, békéje és nyugalma formában lett megfogalmazva,⁵⁷ gyakorlatilag a lakosság védelmét szolgáló katonai-stratégiai kérdéseket takarja. Marsigli mint katona elsődlegesen a határ menti rendezetlenségekre hívta fel az udvar figyelmét. Ezek megoldására és a védelem hatékony megszervezése érdekében az erődítményrendszer újjáalakítását, korszerűsítését és katonai határfalvak létesítését, valamint szigorú német központi irányítást javasolt. A védelem kérdésköréhez tartozik még Marsiglinek a katonai létesítményekről szóló diskurzusa,⁵⁸ valamint a gyakori pestis elleni védekezést segítő járványkórházak felállítása is.⁵⁹

⁵² *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 291.

⁵³ *Raffaella, G.*: Introduzione. In: *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 19.

⁵⁴ Uo. 14.

⁵⁵ Marsigli a császárnak írt 10. jelentéséhez (Dresnik, 1699. szeptember 11.) csatolta — E jelű iratként — a kereskedelmi forgalomról írt értekezését, „Discorso generale del traffico” címmel. *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 185–200.

⁵⁶ Marsigli 26. jelentésének (1700. augusztus 20.) C jelű melléklete: „Articoli, discorsi e propositi circa le scale, strade e altri affari li quali, giusto in questa forma, furono notificati al felicissimo Halil Pascia e quando verranno le risposte saranno conclusi.” *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 383–385.

⁵⁷ A béke X. cikkelyének megfogalmazása szerint: „confiniorum tranquillitas et subditorum quies perturbari queat.”

⁵⁸ Marsigli 16. jelentéséhez csatolt M jelű irata: „Discorso sopra i militari propositi villaggi.” *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 419–421.

⁵⁹ Marsigli 20. jelentésének (1700. április 4.) csatolt iratában fejti ki nézeteit: „Progetto per difendere la frontiera della linea cisanubiale dal pericolo della peste” címmel. *Marsili, L. F.*: Re-

A császári megbízott és temesvári Ibrahim pasa levelezése

Marsigli császári megbízott kiterjedt török levelezéséből jelen írásban a temesvári Ibrahim pasával folytatott levelezést szeretném vizsgálat alá venni, mivel az ő levelezésükből (összesen 7 darab kiadatlan török nyelvű levél: 1700. november 25. és 1701. január 26. között) — kiegészítve Marsiglinek a császárhoz írt jelentéseivel — szépen kirajzolódik egyrészt a karlócai béke gyakorlati megvalósítása, a császári és a török fél kapcsolata, érdekérvényesítési és konfliktuskezelési módszereik, másrészt az oszmán hatalmasságok egymással való viszonya, valamint a határfelmérés során alkalmazott tárgyalási technikák sora is.

Ibrahim temesvári pasa egy kortárs török krónikáiról szerint hosszú időn keresztül a nagyvezír szolgálatában állt, *dzsebedzsibasi*, a nagyvezír *kethüdája* volt, és ekkor sok ideje már, hogy a Fényességes Portát szolgálta.⁶⁰ Szolgálatai elnyerték jutalmukat, a karlócai békeszerződés megkötése után ugyanis a szultán követeként érkezett Bécsbe (1700. január 30-án), ahol fényes fogadtatásban részesítették.⁶¹

Ibrahim Bécsből való távozása után — ahol egyébként jó viszonyt alakított ki több német főúrral, megbecsülés és tisztelet övezte — újabb megbízatást kapott: „azok a követek is visszatértek megint, akiket a két állam küldött ki egymáshoz, és a határon kicserélték őket. Amikor a Magas Porta követe, Ibrahim pasa megérkezett Belgrádba, ott ráruházták a temesvári helytartó hivatalát.”⁶²

Marsigli, aki minden valószínűség szerint már Bécsből, vagy még korábban, talán már a béketárgyalások idejéből ismerhette a pasát, a lehető leggyorsabban tájékoztatja I. Lipótot és környezetét az új temesvári beglerbég kinevezéséről. Lugosról 1700. december 27-én a császárnak küldött jelentésében ezt írta uralkodójának: „ezen alázatos jelentés megírására Ahmed pasa temesvári kormányzó letétele adott okot, helyére Ibrahim pasa került, aki a Porta nagykövete volt az udvarnál.”⁶³ Ibrahim pasa kinevezéséről a császári megbízottat a letett Ahmed pasa értesítette,⁶⁴ török kollégája, Ibrahim efendi ugyanakkor erről nem számolt be neki, mivel nem örült a változásnak, hiszen a két Ibrahim — ahogyan Marsigli fogalmazott — nem voltak éppen jó barátok.

A beglerbég-csere körülményeivel kapcsolatban az olasz megbízott fontosnak tartotta még megemlíteni azt is, hogy Ibrahim pasa igen érdekes körülmények között került a posztra. Mint a Habsburg uralkodók udvarából visszatérő követet a török szokások szerint fényes pompával kellett volna bevezetni a szerájba, ahol a követek az uralkodók válaszlevelét szokták átadni. A Marsigli által szegényes, sőt nyomorúságos posztnak nevezett temesvári pasalik — mely állí-

lazioni i. m. 317–320. Javasolja továbbá, hogy csak az általa ajánlott helyeken felállított járványkórházakhoz vezető utak maradjanak nyitva a két határ között, a többi helyen építsenek árkokat, rombolják le a hidakat, és állítsanak őrséget a lakosság védelmében.

⁶⁰ Anonim Osmanlı Tarihi (1099–1116/1688–1704). Szerk. Abdülkadir Özcan. Ankara 2000. 138.

⁶¹ Bécsi nyomtatvány a karlócai békét követően az Oszmán Birodalom követének tiszteletére rendezett ünnepélyes bécsi bevonulásról. *Szita L. – G. Seewann: A karlócai béke* i. m. 287–293.

⁶² *Oszmán aga: A gyaurok rabságábara. Pasák és generálisok között.* Kiad. Bánkúti Imre. Bp. 1996. 145.

⁶³ Marsigli 5. erdélyi jelentése (1700. december 27.): *Marsili, L. F.: Relazioni* i. m. 453.

⁶⁴ BUB Mss. Mars. 65/61.

tása szerint egy erődítményből és körülbelül háromszáz, erdőségek közepette szétszórta található településből állt⁶⁵ — élére való kinevezésnek (melyet ráadásul meg kellett osztania, hiszen övé lett a terület kormányzása, de a korábbi temesvári pasa, Ahmed⁶⁶ vezethette tovább a temesvári erődítményt) az olasz gróf abban kereste az okot, hogy a Porta vagy elégedetlen volt Ibrahim pasa korábbi tevékenységével, vagy azért helyezte oda, hogy ő közöljön valamiféle rossz hírt a korábbi temesvári pasával.⁶⁷ Mindazonáltal Marsigli biztos volt benne, hogy amint az új temesvári kormányzó Belgrádból megérkezik Temesvárra, írni fog neki, és reméli, hogy el fogja fogadni mindazt, amit eddig Ahmed pasával és Ibrahim efendivel a határok ügyében végeztek; amennyiben viszont nem, az annak lenne a jele, hogy a törökök nem akarják betartani a békét. A császári biztos tehát eleve félelemmel és rosszindulattal viseltetett az új temesvári pasa iránt, gyanakvása pedig — mint látni fogjuk — nagyrészt be is igazolódott.

Ibrahim pasa tolmácsa, Oszmán aga röviden így kommentálja a temesvári tisztségre való kinevezését: „nem sok idővel később kellett a határt kijelölni Temesvár térségében, és ez ügyben Temesvárra érkezett a Magas Porta tolmácsa, aki már a boszniai területen is működött a határ meghúzásánál. Itt, Temesváron azonban meghalt pestisben, s így most a pasa engem vezényelt oda a határbizottsághoz, ahol is nyolc hónapon át meglehetősen fáradtságos szolgálatot láttam el.”⁶⁸ Oszmán aga életútja jól ismert, hiszen a temesvári születésű aga német fogságba kerülését, szökését, majd a későbbiekben (1703-tól egészen 1710-ig) a temesvári pasa szolgálatában Rákóczi Ferencsel való kapcsolattartását, valamint tolmácsi-tárgyalási feladatait részletesen megírta hosszú visszaemlékezés jellegű önéletrajzában.⁶⁹ Neki köszönhető továbbá az is, hogy Ibrahim temesvári pasa és Marsigli levelezése nem csupán a bolognai Marsigli-gyűjteményben maradt fenn, hanem egy része az egykori bécsi *Orientalische Akademie* kéziratgyűjteményének CXXV. számú török kódexében is megtalálható.⁷⁰

A levelek tartalma⁷¹

Az új temesvári pasa Marsiglihoz, mint a határfelméréssel megbízott császári kommisszáriushoz írt első, Belgrádban kelt török nyelvű levelében, mely

⁶⁵ Mindez persze komoly túlzás volt. Vö. *Fodor Pál*: A temesvári vilájet a török hódoltságban. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. Pécs 1996. 195–208.

⁶⁶ A szabácsi születésű és nagy ivó hírében álló Szári Ahmed temesvári pasa védte meg Bihácsot és ennek fejében a boszniai kormányzóságot követelte magának. *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 391.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ *Oszmán aga*: A gyaurok rabságában i. m. 145.

⁶⁹ Uo. (Köszönetemet szeretném kifejezni Dávid Gézának, aki erre a fontos forrásra felhívta figyelmemet.)

⁷⁰ A bécsi Diplomataképző Intézet keleti kéziratgyűjteményében található török irat jelzet-címe a következő: „CXXV. Eine Sammlung von Briefen, Relationen und andern Dokumenten, welche sich sämtlich auf Gränzangelegenheiten zwischen Österreich und der Türkei beziehen, von den Jahren 1112 (1700), 1113 (1701) bis 1136 (1723).”

⁷¹ Az Ibrahim pasával folytatott Marsigli-levelezés: BUB Mss. Mars. 65/63., 64., 65., 66., 67., 68., 69. sz. levelek.

1700. november 25-én érkezett Lugosra,⁷² a szokásoknak megfelelően hosszú, udvarias bevezető után mindenekelőtt azt tudatta, hogy a szultán őt nevezte ki a temesvári vilájet kormányzójává, és ezzel együtt rá hárul a határok menti terület igazgatása és a rend fenntartása. Mivel a szultán szentesítette a béke szövegét, Ibrahim pasa örömét fejezte ki, hogy a jövőben senki sem bántalmazhatja a Porta „gyenge és szegény alattvalóit”. Ez a fordulat már a békeszövegben is előfordult, és az alattvalók védelmének hangoztatása, mint elsődleges szempont később is mindig ad ürügyet és lehetőséget érdekeik érvényesítésére. Leszögezte továbbá, hogy nagyon jól tudja, hogyha a békepontokkal ellentétes jellegű történéseket hall, akkor azok a császári akarat ellenére történnek, tehát reméli, hogy az elkövetkezendőkben a császár alattvalói fel fognak hagyni helytelen cselekedeteikkel, vagyis nem fogják többé átlépni az Oszmán Birodalom határát és saját határaikon kívülre kiterjeszteni fennhatóságukat. Ezen felül arra kérte az olasz gróft, hogy értesítse a folyamatban levő ügyekről.

Marsigli a császárnak írt jelentésében megemlíti, hogy Ibrahim pasa, a volt nagykövet, egy agával küldte el hozzá ezt a levelet, melyben a várlerombolásokra és a vidék zaklatásának megszüntetésére vonatkozó szokásos sürgetés olvasható. Marsigli Lugoson december 26-án írott, latin nyelvű válaszában⁷³ — melyet igyekezett a tőle elvárható legcivilizáltabb és udvariasabb módon megírni — biztosította a pasát, hogy ha megnevezi azokat, akik az ő parancsa ellenére cselekedtek, keményen megbünteti őket, de ha csak így általánosságban ír, akkor nem tud mit tenni az ügyben. Leszögezte továbbá, hogy addig semmiképpen sem hajlandó kivonulni a császári katonasággal, amíg teljesen be nem fejezik a békeszerződésben előírt rombolásokat, s mivel a Porta nem biztosított számára ehhez a munkához utászokat, így kénytelen volt Erdélyből odarendelni kétezer németet, akiket viszont el kell látnia kenyérrel, abrakkal és szénával, és fenntartásukat csak úgy tudja megoldani, ha a környékről szerzi be ezeket.

Marsigli igaza teljes tudatában nem volt hajlandó elhagyni a töröknek ítélt területeket a kiűritések és a várrombolások befejezéséig, a békeszerződés 2. cikkelye ugyanis valóban kimondta, hogy „a Temesvár várának alárendelt tartomány a maga összes kerületével és a rajta keresztülhaladó folyókkal együtt maradjon meg a magas Ottomán Birodalom birtokában és hatalmában;... azokat a helységeket pedig, amelyek a mellettük elhaladó határvonalakon belül fekszenek, mint Karánsebes, Lugos, Lippa, Csanád, Kiskanizsa, Becse, Becskerek, és belül Erdélynek a jelen háború előtt érvényes régi határvonalaán, s az előbbieken kinyilatkoztatott állásfoglalás szerint a Maros és Tisza folyó partjain belül a temesvári körzetben található bármely más egyéb helységet is, azzal a feltétellel adják vissza a császári illetékesek, hogy az egyezmény joghatályánál fogva

⁷² A levél Alvisé Wolde által készített olasz nyelvű fordítása a császárnak írt 5. erdélyi jelentés (1700. december 27.) D jelű mellékleteként szerepel („Traduzione della lettera d'Ibrahim Pasciá, Segnata col numero 63 nel sudetto volume”), de a levél szövege a jelentéshez nincs csatolva, megtalálható: BUB Mss. Mars. 65/63. Az eredeti levélre kívül rávezették, hogy Ibrahim pasától, Temesvár új kormányzójától érkezett.

⁷³ Az 5. erdélyi jelentés E jelű mellékleteként olvasható („Littera E ad quintam Relationem Transilvanicam. Copia Epistolae ad Ibrahim Temeswarii a me Comte Marsiglii”). *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 458.

nem lehet azokat a továbbiakban újjáépíteni, a mondott temesvári tartományt teljesen kiürítve hagyják vissza; a jövőre nézve ezekben az előbb említett helységekben a Maros és a Tisza folyó partja mellett ne építsenek ki semmi más egyéb, akár nagyobb, akár kisebb helyet, amelyet erődítményül is fel lehetne használni.”⁷⁴

A fent említett aga, aki ezt az első levelet hozta, további információkkal látta el a grófot. Tudatta vele, hogy amikor Ibrahim pasa megérkezett Belgrádba, a Portáról kiküldtek elé egy *kapudzsi basit*, aki a császártól a szultánnak küldött levelet kérte tőle. A pasa zavarba jött, és azt válaszolta, hogy a szerencsétlenségét a török megbízott, Ibrahim efendi rosszindulata vagy tapasztalatlansága okozta, akit különféle gyalázkodásokkal illetett „nem muzulmán az, hanem egy kutya [...]”, és azt állította róla, hogy úgy akarja saját nevét öregbíteni, hogy közben kiforgatja a szultánt a javaiból.⁷⁵ Az aga elmondta továbbá, hogy a pasa mindezeket a rágalmakat a belgrádi *szeraszker* jelenlétében mondta, aki mindezt megerősítette, mondván, hogy Ibrahim efendi elküldte a Portára az Erdély és a temesvári bánóság végleges határát tartalmazó iratot, anélkül, hogy neki megmutatta volna; pedig „ősz szakállára és magas tisztségére nézve” ez hatalmas sértés. Ezután több török szemtanúval megerősítették, hogy Ibrahim efendi Temesváron élvezi a kényelmes életet, ahelyett, hogy részt venne a lerombolások felügyeletében. Megkérdezték a belgrádi főmufti véleményét is, aki írásos válaszában halálbüntetéssel sújtotta az efendit.

Ibrahim efendi, amint megtudta a rossz hírt, azonnal két futárt küldött a Portára, egyiket a nagyvezírnek címzett vaskos feljegyzéssel, másikat portai támogatóihoz. Az új temesvári pasa közben „elűzte” Ibrahim efendit Temesvárról, hogy menjen ki a lerombolásokhoz és szerezzék meg Marsiglitol a terület átadására vonatkozó okmányokat.⁷⁶ Ibrahim efendi ekkor néhány török főemberrel eljött Marsiglihez látogatóba, és ahogy a bolognai gróf fogalmazott „mármár nyakán érezte a kötelet, hiszen ellenségei az egész birodalomban elterjesztették róla, hogy semmi jót nem tett a határkijelölő munkák során, és emiatt ijedt volt, és teljesen össze volt zavarodva.” A császári biztos megpróbálta megnyugtatni, és egy órás tárgyalás után — ordibálások, panaszok és fenyegetések közepette — az efendinek, aki tudta, hogy nincs igaza, sikerült meggyőznie török társait, hogy a császár nem egy fiúcskát nevezett ki erre a megbízatásra, akire csak úgy rá lehet ijeszteni. Végezetül az efendi kérésére Marsigli levelet íratott Ibrahim pasának,⁷⁷ melyben részletesen leírta, hogy ő mit tett a békepontok és a császári parancs megvalósítása érdekében, minduntalan emlékeztetve a pasát bécsi szereplésére, és elég kioktató stílusban figyelmeztetve, hogy ne akarja megakasztani az eddig nyugodtan és mindenki megelégedésére zajló határkijelölést és lerombolásokat, valamint arra, hogy viseltesen vele és beosz-

⁷⁴ Szita L. – Seewann, G.: A karlócai béke i. m. 214–215.

⁷⁵ Marsili, L. F.: Relazioni i. m. 455.

⁷⁶ Az 5. erdélyi jelentés F jelű melléklete: Marsili, L. F.: Relazioni i. m. 455., valamint BUB Mss. Mars. 65/38.

⁷⁷ A jelentés L melléklete: „Lettera del Commessario cesareo ad Ibrahim Pasciá, da Bistra, riunitosi col medesimo Effendi.” Marsili, L.F.: Relazioni i. m. 461.

tottaival szemben megfelelő módon, ahogyan azt ő is elvárja a kölcsönösség jegyében.

Marsigli azért küldött a pasának ilyen kemény hangvételi levelet, mert félt, hogy az új kormányzó el akarja törölni az Ibrahim efendivel, Ahmed korábbi temesvári pasával és a temesvári közösséggel együtt elfogadott megállapodásokat. Az efendi ezután Marsigli táborában töltötte az éjszakát, mivel a pasa nem engedte be Temesvárra. Uralkodójának közben az olasz biztos így panaszkodott a törökökre: „Ófelsége el sem tudja képzelni, mennyire nehéz ezekkel a kegyetlen népekkel tárgyalni, és ha a békeszerződés szövegében nem lenne benne az a körültekintő cikkely, miszerint az *amore pacis* jogcímen a törököknek átadott területek addig a császár birtokában maradhatnak, ameddig valóban befejeződnek a határmeghúzások, ezek még el se kezdték volna a munkálátokat.”⁷⁸

A következő levélváltás alkalmával Ibrahim pasa rövid üdvözlés után tudatja,⁷⁹ hogy megkapta a Marsigli által küldött levelet és a mellékelt jogi okmány másolatát, amely a tizedek maradék részére vonatkozik, amelynek behajtására Marsigli ki akar küldeni egy embert. Ezen a tényen a pasa nagyon felháborodott, mondván „ha eddig Marsigli azt hangoztatta, hogy semmit sem szabad követelni a szegény alattvalóktól, akkor most mit jelentsenek ezek a követelések?” A tizeddel kapcsolatban még 1699 tavaszán, a tárgyalások kezdetén, a következő megállapodás született: „Mivel a határvonalak tagolása folytán, ahol a határ vonala és a határjelek is megosztották a különböző szántóföldeket, kerteket, gyümölcsstermő helyeket, a jövedelemforrásokat megrövidítették, és azoknak a földeknek a birtokosai súlyos károsodást szenvedtek; annak a földtulajdonosnak a számára, akinek a területén az ő termése visszamaradt, csupán a dézsma megfizetése történjen, ők a termésüket takarítsák be és vigyék el.”⁸⁰

A tizeddel kapcsolatban a pasa azt javasolja, hogy ha valakinek követelése van, az forduljon egyenesen hozzájuk, majd ők igazságot tesznek. A pasa felszólítása jogosnak tűnik, ha megnézzük az említett megállapodás IX. pontját, mely a következőket mondja ki: „ha netán a két birodalom alattvalói között ténylegesen jogos magánjogi igények, valamint vitás esetek merülnének fel, a határmenti császári parancsnokok és oszmán kormányzók utasítására a lehető legnagyobb igyekezettel rendezze el azokat az igazságszolgáltatás, és az ottani szokásjoggal ellentétben senkinek se ítéljenek meg semmit.”⁸¹

Ezen felül Ibrahim pasa arra is ismételt felszólította a császári biztost, hogy hagyjon fel az Oszmán Birodalom határain belül a további parancsok osztogatásával, tisztelve ezzel a békét és a jószomszédi viszonyt. Itt is bizonyos értelemben igazat kell adnunk a pasának, hiszen a békeszöveg VI. cikkelye ezzel a problémával kapcsolatban kimondta, hogy „egyik szerződő félnek se lehessen a másik fél területére az egyszer megállapított határjelzéseken vagy határvona-

⁷⁸ *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 456.

⁷⁹ BUB Mss. Mars. 65/64. sz. török levél, amely 1701. január 5-én érkezett Marsiglihez, amelyet szintén Alvise Wolde fordított le neki olasz nyelvre.

⁸⁰ A két határkijelölő biztos 1699. áprilisi megállapodásának XI. pontja. *Szita L. – Seewann, G.*: A karlócai béke i. m. 264–265.

⁸¹ Uo. 264.

lakon túl bármilyen jogi vagy hatalmi igényt támasztani, azt gyakorolni, vagy a másik fél alattvalóit rákényszeríteni akár meghódolásra, valamilyen adó fizetésére, akár múltbelire, akár jövőbenire, akár bármilyen másfajta, emberi ésszel elképzelhető jogcímű adóvégrehajtásra vagy ilyenféle zaklatásra, illetve gyötörni őket; ellenkezőleg, mindenféle viszálykodást igazságosan kell elintézni.”⁸² Ennek fényében talán könnyebben értelmezhető az a tény, hogy e levélről Marsigli még említést sem tett a Lipót császárnak írt jelentésekben, de még csak nem is válaszolt rá, időhúzással akarván elodázni a problémát.

A levélváltás folytatódásával a pasa és a császári biztos konfliktusa érezhető módon egyre élesedett. A helyzet elmérgesedése Marsiglinek a császárhoz írt jelentéséből⁸³ is világosan kitűnik, sőt fontos háttér-információkkal szolgál a történeteket illetően. A császári megbízott rögtön azzal kezdte a jelentést, hogy azért késlekedett a válasszal, mert előbb el akarta rendezni az Ibrahim pasa, volt nagykövet által okozott zűrzavart, akit a legkegyetlenebb, legkötekedőbb törökként jellemez, akit valaha ismert, és le is vonja az egyenes következtetést: mivel a Porta ismerte Ibrahim pasa természetét, nem véletlen, hogy először Bécsbe küldte követként, majd a határra rendelte kormányzóknak. Egyértelmű, hogy a törökök soha nem akartak igazán egyezsége jutni.⁸⁴

Az 1701. január 5-én Marsigli kezéhez érkezett levelet⁸⁵ a császári biztos a pasa felfuvalkodott levelének nevezte, és a kormányzó szemtelenségét bizonyítandó mellékelte a császárnak küldött jelentéshez. Ebben a levélben Ibrahim a szokásos rövid üdvözlés után, azonnal számon kérte a császári megbízotton, hogyha tényleg mindig annyira igyekezett betartani a békepontokat, akkor miért húzódott el a határkijelölés két hónap helyett két évig. Megállapítja, hogy igazuk volt a bécsi nagyuraknak, akik azt állították, hogy „Marsigli kapzsisága miatt kellett ennyi halasztást szenvedniük a munkálatoknak,” és azzal fenyegette az olasz gróft, hogy „szégyenteljes cselekedetei” mind ismertté válnak mindkét birodalom főemberei között, amivel nagyon rossz képet alakít ki magáról. Határozottan kijelentette továbbá, hogy a szultán parancsa az, hogy birodalma területén ne állomásozzon idegen katonaság, de ha neki a császártól erre nézve más parancsa van, akkor küldje el azt neki, és ő továbbítja a szultánhoz, akinek a további parancsa alapján fognak akkor eljárni. Ha viszont nincs ilyen parancsa, akkor tizenöt napon belül jelentse a dolgot uralkodójának, és kérdezze meg, hogy bent telelhetnek-e az Osmán Birodalom területén, majd tudassa vele a választ. Különben pedig hagyja el a katonasággal a török területeket, és ha a lerombolásokat nem tudják végrehajtani, vonuljanak Erdélybe téli szállásra, és akkor folytassák, ha már újra lehet dolgozni. A pasa felajánlotta, hogy megbízatása értelmében a kormányzása alá tartozó emberekkel ő is a határhoz vonul, hogy segítsen a munkálatok végzésében, majd újból nyomatékosan megismétli a tizenöt napos határidőt, hangsúlyozva, hogy a szegény

⁸² Uo. 217.

⁸³ 6. jelentés. 1701. február 21.

⁸⁴ *Marsigli, L. F.*: Relazioni i. m. 462.

⁸⁵ BUB Mss. Mars. 65/65. sz. török nyelvű levél, Alvise Wolde olasz nyelvű fordítása. A levél a császárnak írt 6. erdélyi jelentés (1701. február 21.) A jelű melléklete: „Lettera orgogliosa dell'Ibrahim Pasciá al commessario cesareo, segnata col numero 65 nel volume delle lettere turche.”

alattvalók száma a harcok miatt igen megfogyatkozott, elszegényedtek, megnyomorodtak, és csak a békére várnak. Ezzel szemben Marsigli „puszta kapzsiságból” ismét kiteszi őket egy ilyen nagyszámú katonaság nyomásának. Tovább szidalmazta a grófot amiatt is, hogy működése nyomán nem fakadt más csak harag és durvaság, és megintette, hogy „ilyen durva és szenvedélyes hangnemen semmit se lehet elérni, hanem tapintatosan kell cselekednie.” De a pasa felszólította arra is, hogy a továbbiakban is tájékoztassa mindenről, amit Bécsből neki írnak és parancsolnak, és mihamarabb hagyja el a Fényes Porta területét. Utoljára pedig leszögezte, hogy ő továbbra is ápolni kívánja barátságukat, így Marsigli is tegye ugyanezt.

A császári biztos olasz nyelvű, még ugyanezen a napon, vagyis január 5-én kelt válaszában⁸⁶ megállapította, hogy a pasa hosszú levele csak szemrehányásokat tartalmazott, de megköszöni őszinteségét, és továbbítja a császárnak a levelet, hogy a tőle kapott válasz értelmében tudjon kategorikus választ adni a pasa levelére. Kikérte azonban magának a hangnemet és azt a tiszteletlenséget, amellyel Ibrahim pasa ebben a levélben vele szemben eljár, mondván, hogy ő mindig tiszteletben tartotta az ő személyét, akkor is, amikor követként működött, és most is, hogy a szomszédos terület kormányzója lett. Így sohasem merészelte volna sem felülbírálni tetteit, sem pedig olyan kifejezésekkel illetni személyét, amelyet a pasa megenged magának a császár megbízottjával szemben, a fenyegetésekre válaszul pedig kijelenti, hogy semmi félnivalója nincs, ő mindig a legjobb tudása és tiszta lelkiismerete alapján cselekedett.

Marsigli január 5-ei válaszlevelére a pasa hosszú török nyelvű levéllel válaszolt, amely január 15-én érkezett meg a császári biztoshoz.⁸⁷ Ebben megismételte az előző levél tartalmát: ismét megfenyegette Marsiglit, hogy mindaz, amit ez ideig cselekedett, nyilvánosságra fog kerülni, valamint újra előhozakodott a 2000 katona és a már lezárt határok kérdésével. Marsigli gyűjtse egybe a német katonákat és távozzanak, mivel nem felel meg a békepontokban leírtaknak, hogy a német katonaság ingyen egyen-igyon a szultán területén, és „egy bölcs emberhez nem illő viselkedés viszályt kelteni a két nagy császár között.” A pasa ígéretet tett továbbá, hogy elküldi Marsiglihoz *müszellemét*, Husszeint, aki szóban is el fogja mondani nézeteit.

Az olasz gróf ezzel kapcsolatban csak azt a megjegyzést tette a császárnak írt jelentésében, hogy a pasa visszaélt az iránta tanúsított tisztelettel, és erre a levélre jobbnak látta már nem is válaszolni, hogy így „alázta meg” a szemtelen temesvári kormányzót. E levél után, mivel az olasz gróf válasza se méltatta, a török előjáró észrevehette, hogy megbántotta a császári megbízottat. Így keletkezett a Marsigli táborába 1701. január 18-án érkezett⁸⁸ jóval udvariasabb hangvételű levél, amelyet Ibrahim pasa a nagyobb nyomaték kedvéért még ajándékkal is meg kívánt erősíteni.⁸⁹ Ebben az újabb levélben, mivel korábban

⁸⁶ A császárhoz írt 6. erdélyi jelentés B jelű melléklete: „Lettera del Commissario cesareo all'Ibrahim Pasciá di Temiswar.” *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 469.

⁸⁷ BUB Mss. Mars. 65/66.

⁸⁸ BUB Mss. Mars. 65/67.

⁸⁹ *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 462. „accortosi del mio disgusto, me ne scrisse un'altra, ma tutta umana e civile”

Marsigli Ibrahim efendi közvetítésével 30 darab szekeret kért a törököktől, hogy Lippáról Karánsebesre tudja vinni a lőport és a várlerombolásokhoz szükséges egyéb felszerelést, Ibrahim pasa megígérte, utasítja az embereit, hogy késlekedés nélkül állítsák ki a kért kocsikat Lippa és Facsád kerületében, hogy ott fel lehessen rájuk pakolni a szerszámokat és a nevezett helyre lehessen szállítani őket. Okulva Marsigli korábbi felszólításán, hogy konkrétan írja meg, ha valamiféle panasz van a németekre, mert csak úgy tud intézkedni az ügyben, megemlítette levelében, hogy Újpalánka környékén ok nélkül zargatják a török alattvalókat, és reméli, hogy ha Marsigli végre összegyűjti a határról a németeket, nem fogják többé a falvakat zaklatni. Végül az utóiratban megint visszatért két szokásos téma: a német katonák összetételése és a tized kérdése, amiről azt állította a pasa, hogy az az eljárás, miszerint faluról falura járva zaklatják a Porta alattvalóit ellentétes a békével.

A barátságosabb hangvételű levélre Marsigli is más hangnemben válaszolt és egy óra kíséretében, amelyet ajándékkul küldött a pasának, udvariasan, de ismét határozottan megüzente, hogy a német katonaság a lerombolások befejezése előtt semmiképpen sem hagyhatja el a területet. Felszólította ugyanakkor a pasát, hogy ne küldözgessen fenyegető parancsokat a katonák előljáróinak, mivel feljebbvalóik utasítása ellenében azoknak nincs lehetőségük elhagyni állomáshelyeiket. A császári megbízott biztos volt benne, hogy a pasa által említett 25000 kibla búzát és 4000 ökröt a német katonaság nem rabolhatta el — ennek lehetetlenségét hosszas logisztikai magyarázattal is alátámasztotta —, mindazonáltal kiküldött egy embert a panaszok kivizsgálására. Közben megérkezett a pasa ígért megbízottja, Husszein aga is, aki egykor a pasa szállásmestere volt Bécsben, és Marsigli jelentése szerint azt közölte vele, hogy „egy örültől (a pasát értve alatta) nem várható más csak örültség”. Marsigli ennek ellenére kötelezte az agát, folytasson le egy vizsgálatot, hogy tisztázni lehessen a „török módra” szerkesztett vádat, amelyet Ibrahim pasa csak azért talált ki, hogy megfélemlítse a császár alattvalóit. A temesvári pasa, amint látta, hogy az olasz gróftot nem tudja megingatni, halogató taktikát kezdett alkalmazni, hiába igyekezett Marsigli minél előbb tisztázni a rágalmakat.⁹⁰

Ekkor érkezett meg Marsiglihez az új belgrádi *szeraszker*, Haszan pasa levele,⁹¹ amelyet annak legfőbb agája juttatott el hozzá, és mivel az aga nem haladhatott át Temesváron, a császári megbízott azonnal felismerte, hogy elérkezett az idő, amikor megtörheti Ibrahim pasa büszkeségét, kihasználva a két török főember egymás iránti kölcsönös ellenszenvét. Marsigli úgy döntött, hogy nem csupán a választ küldi el az agával, akinek egy szép darab szatént ajándékozott, hanem elküldi hozzá — szintén értékes ajándékokkal (egy ezüst serlegtartó tálon egy angol órát küldött neki) és részletes instrukciókkal ellátva — a Haditanács titkárát, Ehrmann de Flechenaut⁹² és saját tolmácsát Alvise Wol-

⁹⁰ *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 463.

⁹¹ A 6. jelentés D jelű melléklete, a *Lettere Turche* (BUB Mss. Mars. 65.) 6. sz. levele. Ez 1701. január 24-én érkezett Marsigli szálláshelyére. Ebben a levélben a *szeraszker* üdvözlí Marsiglit, és érdeklődik, hogy ki a felelős a munkálatok késlekedése miatt.

⁹² Ehrmann nem először küldte személyesen tárgyalni a törökökkel. Járt ő például Banjalukában is tárgyalni a boszniai pasával a sokat vitatott Novi hovartartozásáról. *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 240.

dét. A 24 pontba szedett tárgyalási utasítás⁹³ XXI. pontjában az írta, hogy minden közül a legfontosabb dolog, hogy a küldöttek akár magánszemélyektől, akár a pasától tudják meg, hogy a török biztos, Ibrahim efendi meghalt-e vagy elvették-e teljesen tőle a megbízatást, mivel semmiféle hír nem érkezett se tőle, se róla.

Az új szeraszkér válaszában⁹⁴ megnyugtatta az olasz grófot: „elküldtem Önhöz Husszein efendit a panaszok kivizsgálása ügyében. Ő úgy találta, hogy a tények nem felelnek meg a szóbeszédnek, amely a népek között elterjedt. Nagyon jól tudjuk, hogyha a szegény alattvalóktól akármit is elvesznek, azok rögtön hangozva panaszkodnak, hogy milyen nagy kár érte őket, sőt azzal is tisztában vagyunk, hogy még akkor is tiltakoznak, ha a régóta ott állomásozó idegen haderő rendes áron ki is fizeti nekik az ellátmány és a szükséges innivaló árát. Egyszóval megértettük és tudjuk, hogy Ön, kedves barátunk mindent megtett a szegény alattvalók támogatásának és a határok elkülönítésének érdekében.” Közben a szeraszkér a helyzet állásáról tájékoztató jellegű levelet küldött a nagyvezírnek és Ibrahim efendinek is. Marsigli persze örömmel kihasználta a szeraszkér Ibrahim pasa ellen irányuló ellenszenvét, aki „nyilvánosan bírálta Ibrahim pasa modorát, és azt állította, hogy az az oka túlzott gögjének, hogy Bécsben túlságosan sok udvariasság és tisztelet övezte.”⁹⁵

A temesvári pasa látva, hogy Marsiglinak milyen jó kapcsolatokat sikerült Belgrádban kialakítania, taktikát változtatott. Megengedte Ibrahim efendinek, hogy a császári biztos leveleire válaszoljon — addig ugyanis négy levelére még csak nem is válaszolhatott —, odahívatta magához Temesvárra, szidalmazta, amiért nem szolgálta jól a szultánt és túl engedékeny volt, és olyan radikális lépésre szánta el magát, amely — ha Marsigli nem tudja elég diplomatikusan rendezni a helyzetet — könnyen a béke megtöréséhez vezethetett volna. Ibrahim pasa ugyanis ötszáz lovas kíséretében hirtelen megindult a határ felé és Ibrahim efendinek is megparancsolta, hogy kövesse őt. Az ágyat nyomó császári biztos viszontlépése — a tőle megszokott módon — gyors és határozott volt: Karánsebes megerősítése és őrszemek kirendelése a Temes folyó Karánsebestől egészen a császári táborig tartó szakaszára. Amikor a temesvári pasa éjfél tájékán Marsigli táborának közelébe, már látótávolságba érkezett és 50 lovasát előre küldte, hogy azok táborozzanak le az olasz gróf mellett, annak őrszemei még a folyón való átkelés előtt megállították és az éjszaka folyamán nem is engedték közelebb jönni őket. Így a pasa, katonáival együtt egy közeli erdőségben éjszákázott és másnap legmagasabb rangú tisztjét küldte Marsiglihez azzal a kéréssel, hogy átkelhessenek a Temesen. Az engedélyt megkapta, sőt Karánsebesről díszlövessel üdvözölték, és a császári biztos kenyeret, takarmányt és egyéb élelmiszereket rendelt ajándékkul számukra.

⁹³ „Istruzione per il signor Segretario di guerra, spedito al signor Seraskiere di Belgrado dal campo di Bistra agli...gennaio 1701” *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 471–472.

⁹⁴ A 6. jelentés F jelű melléklete: BUB Mss. Mars. 65/ 7. Ez 1701. február 12-én érkezett meg Marsiglihoz.

⁹⁵ *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 463.

Ekkor a pasa azzal állt elő, hogy a Portától kapott parancs értelmében kísérelje le őt és a temesvári főbírárt a határhoz. Erre ismét kategorikus volt a válasz: Magsilinak mint a határkijelölésre kirendelt császári biztosnak már semmi dolga nincs a határ menti pasákkal, és még kevesebb akármely oszmán bírával, és amit személyesen meg kellett tennie ez ügyben, azt a békepontok értelmében már elintézte a Porta által kinevezett határkijelölő biztossal, a császár határozott parancsa és az erdélyi kormányzó személye nélkül amúgy se mozdulhat. Ekkor a pasa, azért hogy személyesen győződjön meg róla, hogy Ibrahim efendi munkája mekkora kárt okozott a Portának a Vaskapunál,⁹⁶ katonaságával és a főbírával elindult a Marga folyó felé. Marsigli erről azonnal értesítette a hannoveri ezred törzsörmeisterét, de mivel félt, hogy az nem érkezik oda időben Erdélyből, ő maga küldött ötven embert a pasa megfékezésére. Ezek nagyon udvariasan, de határozottan közölték, hogy az erdélyi kormányzó legszigorúbb parancsa az, hogy engedélye nélkül a meghúzott határokat nem léphetik át.⁹⁷

A pasa ekkor, mivel belátta, hogy a határok ügyében semmit sem tehet a két birodalmi megbízott ellen, megint előhozakodott az eldöntetlenül maradt horvátországi Novi kérdésével⁹⁸ és a temesvári bánságon belüli lerombolásokkal, Ibrahim efendit küldvén maga helyett tárgyalni, minden eredmény nélkül. A béke XI. pontja ugyanis kimondja, hogy „ha pedig olyan nagy fontosságú dolgok adódnának elő, melyeket a két fél biztosai nem tudnának elrendezni és megoldani, akkor utalják azokat a két leghatalmasabb császár elé, hogy ők saját maguk találjanak és kerítsenek módot és elképzelést ezeknek az elrendezésére, lecsillapítására, megszüntetésére oly módon, hogy az ilyen nézeteltérések a lehető legrövidebb időn belül nyerjenek elrendezést, s azoknak a megoldását semmi módon ne hanyagolják, és ne húzzák el.”⁹⁹

Másnap Ibrahim pasa — még mielőtt Karánsebesről leadott díszlövésektől kísérve — visszaindult volna Temesvárra, újra visszaküldte a császári megbízotthoz Ibrahim efendit a temesvári főtisztek kíséretében, és elismerte, hogy minden eddigi, Marsigli és társa, Ibrahim efendi ellen felhozott panasza csupán rosszindulatból eredt, így Marsigli is elfogadta az általa a további lerombolások és a katonaság kivonását célzó intézkedésekre vonatkozó pontokat. A pasa engedélyezte továbbá az efendinek, hogy ott maradjon, és így a két biztos nyugodtan tovább tárgyalhasson. Marsigli a konfliktus illetően való elrendezése után megnyugodott, hogy szép lassan talán sikerült a temesvári pasa szemét

⁹⁶ Itt az erdélyi Vaskapuról van szó, nem a Dunán találhatóról.

⁹⁷ *Marsigli, L. F.*: Relazioni i. m. 464–465. Marsigli egy hosszú levélben (6. erdélyi jelentés N melléklet: Uo. 480–481) külön is megmagyarázza Ibrahim pasa tettét: az erdélyiek ugyanis tagadják, hogy a határ a Vaskapunál lenne, ürügyet adva ezzel az állandó vitára, és mivel bizonyosan levelezést folytatnak a törökökkel és a lázadókkal (vagyis Thökölyékkel), jó lesz vigyázni velük. Közben Marsigli is ravaszsággal élt: az erdélyiektől kapott török nyelvű dokumentumokat, amelyek a vaskapui határt bizonyítanák, nem akarta visszaadni az erdélyieknek, azt javasolta, hogy mondják azt, hogy elvesztett, és ő inkább elviszi a császárnak őket.

⁹⁸ A problémára l. még részletesebben alább.

⁹⁹ *Szita L. – Seewann, G.*: A karlócai béke i. m. 219.

felnyitni és bebizonyítani, hogy nem igaz mindaz, amit Bécsben róla terjesztettek, és örül, hogy sértődés nélkül sikerült feladatát teljesíteni.

A következő levélváltás pedig már szinte baráti hangvételűnek mondható. A 1701. február 15-én Marsiglihoz érkezett török levélben¹⁰⁰ ismét a tizedek kérdése merült fel elsőként, mint megoldandó probléma. Ibrahim pasa feltette a kérdést, hogy a kommisszionáriusok vagy akár a helyi kormányzók mit tudnának még hozzátenni a tized kérdésének jogi alapjához, hiszen erről nincs mit vitatkozni, világosan le van írva, hogy melyik rész illeti meg a császárt, melyik a szultánt. Ő más megoldási lehetőséget javasolt a probléma orvoslásra, hiszen a Marsigli által kiküldött ember nem boldogult, mivel egyes falvakban az összes tized beszédetlen maradt, máshol csak annak egyes részei. Az érdekelt falvak tiltakoznak, és azért hogy ne legyen ebből ellenségeskedés, ő mint a temesvári kormányzó határozott parancsot küld a falvak előljáróinak, hogy jelenjenek meg Marsigli előtt a feltételezett hátralékos tizedek miatt. Az elmaradt tizedek listája megtalálható Husszein efendinél, és így mindenki rendezheti a saját számláját.

A császári biztos a megnyugtató szavak ellenére sem bízott meg teljesen Ibrahim pasában, mondván, hogy a temesvári kormányzó mindent megtett azért, hogy a magyar királynak járó tizedet elvegye, azzal az ürüggyel, hogyha levonják a tizedből a karánsebesi raktárba vitt takarmányt, akkor már nem jár több a keresztényeknek. Marsigli viszont azzal érvelt, hogy a várrombolásoknál elfogyasztott búza mindkét birodalom érdekeit szolgálta, és a nála időző törökök amúgy is „megették a saját részüket”. Közben azonban értesítette a belgrádi *szeraszkert*, aki azonnal a legszigorúbban rendelte el, hogy haladéktalanul fizessék meg a császáriaknak az őket illető tizedet. Marsigli ekkor gyorsan elküldte Temesvárra a kamara tisztviselőit, hogy rögtön gyűjtsék be a dézsmát. Ibrahim pasa az utóiratban — vagyis a levél oldalsó szélén levő részen — ismét felhívta az olasz gróf figyelmét rá, hogy arcátlan emberek császári katonának vallva magukat ismét zaklatják a török szultán alattvalóit, gyilkolnak és rabolnak. Marsigli ezek után tényleg elkezdte visszavonni embereit, először a lovaságot, majd a gyalogságot küldve Erdélybe, de nem a temesvári pasa sürgetése nyomán, hanem a belgrádi *szeraszker* kérésére, amelyet agája tolmácsolt a császári biztosnak. Habár mint állítja, ezt már külön kérés nélkül is megtette volna, csak hogy megszabaduljon végre Ibrahim pasa zaklatásától és elkerülje a további konfliktusokat. A temesvári pasa levelében tájékoztatja továbbá Marsiglit, hogy elküldte a kért lőport és a többi felszerelést, amelyet korábban kért tőle. A felszerelés és lőpor valóban megérkezett a török kocsikon, amivel kapcsolatban Marsigli örömét fejezi ki, hiszen így meg tud spórolni a szűkös anyagi helyzetben levő császáriaknak némi lőport és pénzt, amelyet azután Erdélybe küld.¹⁰¹

Közben azonban újabb incidens zavarta meg a békét. Marsigli Aradról kapott levelet, amelyben tájékoztatták, hogy Ibrahim pasa erővel elűzte a Maros melletti bátai erdőségben dolgozó favágókat, akik Arad ellátására vittek fát, va-

¹⁰⁰ BUB Mss. Mars. 65/68.

¹⁰¹ *Marsigli, L. F.*: Relazioni i. m. 467.

lamint ugyanezt akarta tenni a Tótvárad környéki császári katonákkal, akik szénáért mentek, ellenállásra kényszerítve őket. A császári biztos, ezt hallva, azonnal magához hívatta társát, Ibrahim efendit és a pasa *müszellemét*, és közölte velük, hogy a császári fegyvereket nem a félelem köti, hanem a békében adott szó, de mivel a törököknek nagyobb szükségük van a békére, a jövőben ilyen igazságtalan és erőszakos esetekben élni fognak a védekezés jogával. Ibrahim efendi, ismervén a pasa gondolkodásmódját, levelet írt neki, amelyben közölte, hogy a kitermelt fa Ófelségéé a császáré, Marsiglinek személyesen pedig annyit mondott, hogy ilyen esetekben a németek ne vágjanak ki több fát, csak ha előtte megegyeztek azzal a szpáhival, aki az adott terület birtokosa. Marsigli ezért azt tanácsolta Bécsnek, hogy ezentúl ne a törökök oldalán termeltessék ki a szükséges fát, hanem a saját erdőkben, nehogy emiatt újabb összeütközésbe kerüljenek az oszmánokkal.

Közben a kiürítések és várrombolások a császári biztosnak Arad, Szeged, Pétervárad kormányzóihoz, valamint Leopold Friedrich Ungar törzssörmesterhez írt levelei nyomán rendben folytak. Marsigli ígéretet tett Ibrahim efendinek, hogy addig nem távolodnak el egymástól, amíg biztos hírek nem érkeznek arról, hogy a Maros és a Tisza mentén elkezdődtek a lerombolások, és addig nem kezdik el az utolsó hely, Karánsebes lerontását, míg megnyugtatóan el nem rendezik a határkijelölést igazoló dokumentumokat.¹⁰²

A temesvári pasa Marsiglinek mint császári biztosnak írt utolsó levelében¹⁰³ ismét kitért a sokat vitatott tized-kérdésre. Tudatta, hogy a kiküldött keresztény tiszt vezetésével rendben folyik a tizedek behajtása, és a falvak előljárói sorra megjelentek előtte, hogy megbeszéljék, hogyan tudják átadni a hiányzó tizedeket. Sőt az az ember, akit maguk a törökök kiküldtek, hogy Újpalánka és Orsova küldötteit is elhozassa, már vissza is tért. Majd a pasa ismét sietette a határkijelölő biztosokat, hogy mielőbb fejezzék be a határfelmérést, a kiürítéseket és a csapatok visszavonását a határokról. Itt ismét elhangzott egy enyhébb fenyegetés, mivel Ibrahim pasa megemlítette, hogy a gróf érdekében, mivel reméli, hogy nemsokára ténylegesen végére járnak ezeknek a munkálatoknak, nem írt még választ és részletes beszámolót a Felső Porta egyre sürgetőbb kérdéseire, mivel ő inkább majd akkor írna, ha már dicsérheti őket a kész küldetés miatt, sőt némi szemrehányással is élt, ismét megemlítve, hogy ez a halogatás ellentétes a békével és a barátsággal. Az utóiratban — jó hosszan és törökösen bő lére eresztve mondandóját — megint csak sietette a gróft a lerombolások befejezése ügyében, és ígéretet tett, hogy be fog számolni a Portának Marsigli érdemeiről és fáradozásairól.

A temesvári pasa és a császári határkijelölő biztos viszonya azonban sohasem vált igazán szívélyessé, amiről az a tény is tanúskodik, hogy amikor a munkák befejeztével Marsigli el akarta hagyni táborhelyét, igen nehéz helyzetbe került, mivel az erdélyiek nem akarták beengedni, a törököknek pedig „határozott parancsuk van arra nézve, hogy személyemet ne engedjék áthaladni országon, még kevésbé olyan helyeken, ahol erődítmények vannak és legfőképp

¹⁰² Uo.

¹⁰³ BUB Mss. Mars. 65/69. Ez a levél 1701. február 23-án érkezett Marsigli gróf táborába.

Temesváron.”¹⁰⁴ Marsigli utoljára még 1701. március 5-én írt latin nyelvű tájékoztató jellegű levelet¹⁰⁵ Ibrahim pasának, s ugyanígy a belgrádi pasának, valamint a holland és angol isztambuli követeknek is a munkák befejeztéről és a dolgok állásáról. Végül miután elrendezett mindent, amit csak tudott a határkijelöléssel¹⁰⁶ és a várrombolásokkal¹⁰⁷ kapcsolatban, visszatért Bécsbe.

Tárgyalási technikák

A két határkijelölő biztos a tárgyalások megkezdésekor, 1699 áprilisában több fordulóban egyezett meg a határvonal kialakításával kapcsolatban, és erről készült török és latin nyelvű okmányaikat ki is cserélték egymás között.¹⁰⁸ Ezután folyamatos levelezés és esetenként személyes találkozás útján érintkeztek. A levelek mindig valamely közvetítő útján kerültek átadásra, akik gyakran maguk a tolmácsok voltak,¹⁰⁹ amennyiben viszont nem, akkor magasabb rangú tisztek, akiket elkísértek a tolmácsok.

A császári biztos, ismervén a törököket, a keresztényektől eltérő alapelveket és tárgyalási stílusukat, eleve bizalmatlanul és ezzel együtt a fent ismertetett alapelvekhez kötelezően ragaszkodva nagyon szilárdan és tudatosan állt ellen a jogos és kevésbé jogos oszmán igények teljesítésének, ha úgy látta, hogy az a császárnak valamiféle hátrányt okozhat. Már a tárgyalások kezdetén megírta ugyanakkor a császárnak, hogy nem akar az „állatias természetű törökökkel” való vitatkozás miatt sokat késlekedni a határ kijelölésével, ezért engedékeny lesz azokban a kérdésekben, melyeket kisebb jelentőségűnek talál.¹¹⁰ Törökökről szóló főművében, immár több évtizedes tapasztalattal a háta mögött Marsigli a következőképpen ítéli meg az oszmánokat: „A hivalkodás, a gőg az összes

¹⁰⁴ *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 485.

¹⁰⁵ Uo. 508–509.

¹⁰⁶ Utasította és részletes instrukciókkal látta el Morandi Visconti császári hadmérnököt az erdélyi határszakaszból hiányzó 10 unka helyét illetően, amit a tél elmúltával majd neki kell egy „jó lábú” török megbízottal a hegyekre felkapaszkodva elhelyezni. Visconti a legtapasztaltabb hadmérnök és térképész volt Erdélyben, akinek *Mappa della Transilvania...* című térképét 1699-ben adták ki Nagyszébenben. l. *Plihál Katalin*: G. M. Visconti Erdély térképe 1699-ből. *Cartographica Hungarica* 7. (2000) 2–23.

¹⁰⁷ A lerombolások irányítását — Marsigli interpretációjában Rabutin tábornok akarata szerint — a volt karánsebesi kormányzóra, Ungar törzsrimesterre bízta. L. „Lettera del Commessario cesareo al sergente maggiore Ungher.” (1701. március 6.) *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 509–511.

¹⁰⁸ 1699. április 15-én egy átfogó elvi megállapodás született, április 23-án pedig 11 pontban összefoglalták a legfontosabb alapelveket és teendőket. Mindkét okmány rendkívül fontos iratnak számít, ezért Marsigli a BUB Mss. Mars. 16. *Acta pacis Carloviensis*be rendezte őket, a későbbre tervezett kiadás előkészítéseként. Magyarul l. *Szita L. – G. Seewann*: A karlócai béke i. m. 257–259. és 263–265. Az előbbi dokumentum latinul: *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 50–52. A császárnak írt első jelentés H jelű melléklete, és az *Acta pacis* (BUB Mss. Mars. 16.) 3. sz. dokumentuma.

¹⁰⁹ Mint pl. a törököknél „Öxellenciája levelében, amelyet a tolmács Haszan Cselebi adott át nekem.” *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 294. Marsigli is elküldte néha a tolmácsot, Tallmant például a boszniai pasához küldöttségbe, amellyel kapcsolatban fennmaradtak a határkijelölő biztos utasításai („Istruzione all’interprete Tallman spedito al Pascia di Bosnia”). *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 159–161.

¹¹⁰ Marsigli 2. jelentése I. Lipót császárhoz, 1699. április 25-én Szalánkeménrről. *Marsili, L. F.*: Relazioni i. m. 61.

keleti nép vele született tulajdonsága, de a törökök ebben mindenkin túltesznek. [...] Legyen ez akár a levegő, akár neveltetésük hatása, akár velük született tulajdonság, az az egy bizonyos, hogy ebben senki sem múlja felül őket. Senki sem tanul bele oly hamar a hivatalba való beiktatása után, akár érdemből, akár valamely szerencsés akció útján jutott hozzá, abba a büszke, dölyfös magatartásba és a parancsosztás hatalmának élvezetébe, mint ők, akik mintha így születtek volna, és így öregedtek volna meg. Ha az állam éppen virágzó időszakában találhatik, túrhetetlen göggel viseltetnek, semmibe véve minden más nemzetet, [...] de ha valami szerencsétlenség éri a közügyeket, nemcsak hogy meghunyászkodnak, hanem úgy megalázkodnak, hogy azt még elképzelni sem tudja senki. [...] Mikor azonban a szerencsének és jobb soruk reményének akár hangyányi szikráját is látják fellobbanni, visszatér régi, elviselhetetlen gögjük, még inkább, mint előtte.”¹¹¹

Az olasz gróf nevezetes munkájában azután tovább ecseteli a törökök tulajdonságait, hasznos tanácsokkal látva el a később velük tárgyalni akaró keresztényeket: „A törökök született tettetők [...], sohasem mutatják ki érzelmeiket: vagy göggel, vagy megvetéssel lepezve gondolataikat, vágyaikat. Ők maguk hazudoznak, de nem tűrik el, ha mások hazudnak nekik. [...] A törökök mesterkéltek, és nehéz őket rábírní arra, hogy világosan beszéljenek, és még nehezebb ezt követelni tőlük írásban, mert így ki tudják használni az újabb magyarázatok nyújtotta előnyöket. [...] Az udvar emberei között az őszinteség ismeretlen. Könnyen belekapaszkodnak minden olyan dologba, ami csak szóba kerül, és ígéretnek akár a leghalványabb árnyékát veti fel, különösen akkor, ha az hasznos lehet számukra, a maga idejében határozott ígéretként be akarják tartatni azt. Túlságosan szép szavaiktól, minthogy nem jellemző rájuk, inkább kell tartani, mint a nyíltan kimondott gonosztságtól. Rosszindulatú szavaik inkább csak valamiféle kísérletet jelentenek arra nézve, hogy megismerjék beszélgetőpartnerük igazi valóját, még mielőtt rátérnének a szép szavakra, amit arra tartogatnak, hogy valamiféle lezárást adjanak az ügyeknek, amire én is rengeteg velem megesett példát tudnék felhozni. [...] A keresztény uralkodók meg fogják látni, hogy egyik napról a másikra, könnyen akadhat valami nézeteltérésük a törökökkel, amit azok sohasem törölnek ki az emlékezetükből, hanem jól megőrzik, hogy majd a maga idején ürügyként előhozakodhassanak vele. Végül azt kell, hogy mondjam, hogy szerencsétlen annak a keresztény uralkodónak a megbízottja, akinek a törökkel kell tárgyalnia, hacsak nincs olyan erős serege, amely már többször is legyőzte őket.”¹¹²

A tárgyalások során — mint láthattuk is — a legtöbb problémát Marsigliának nem határkijelölő kollégája, Ibrahim efendi *kapudzsi basi* okozta, hiszen vele hamar igen jó kapcsolatot sikerült kialakítania, hanem a helyi hatalmasságok, közülük is legfőképp Halil boszniai és Ibrahim temesvári pasák. A helyi kormányzókon kívül a törököknél volt még egy fontos tényező, amelyet figyelembe kellett venni a tárgyalások során: amikor a két birodalom biztosai végeztek a délvidéki határszakasszal, és Marsigli elindult Lippára, felvette a kap-

¹¹¹ Marsigli, L. F.: *Stato militare* i. m. I. 40–41.

¹¹² Uo. I. 42.

csolatot Szári Ahmed temesvári pasával,¹¹³ de nem aggódott a pasával való kapcsolat kialakítása miatt, mivel — mint mondta — „az ügylet lebonyolításának lényege ügysem tőle függ, hanem az érdekelt határ menti szpáhiktól.”¹¹⁴

Marsigli, mint császári megbízott a császárnak küldött jelentésekben gyakran panaszodik a törökökkel való tárgyalás nehézségeire: „amikor a békepontok az oszmánoknak kedveznek, mindenféle hajlékonyságot nélkülözve azonnal ragaszkodnak annak végrehajtásához; ha azonban nem nekik kedvez, indokot keresnek a kibúvókhoz; így tehát minél inkább igaz van Ófelségének, annál inkább ragaszkodnia kell az igazához.”¹¹⁵

Végül két rövid, de igen jellemző példával szeretnénk érzékeltetni a törökkel való tárgyalás nehézségeit. Az egyik legnagyobb és ezért végül megoldatlanul maradó, későbbre halasztott problémát¹¹⁶ a horvátországi határszakasz meghúzásakor Novi kérdése jelentette, és mikor Marsigli már minden energiájával az elkövetkező feladatra koncentrált, vagyis az erdélyi határszakasz kijelölésének előkészítésével foglalkozott, a törökök azt javasolták neki megoldásként, hogy adjanak néhány zsák pénzt Maurocordatónak, mire ő azt felelte, hogy nem javasolhatja azt a császárnak, hogy ajándékokkal vásárolja meg azt, ami egyébként is őt illeti meg. Közben a császárnak írt jelentésében azt a technikát javasolta az ügy rendezésére, hogy várják meg az alkalmas időpontot a tanácskozásra, és ott csak úgy, mintegy véletlenül elő lehetne jönni azzal a felvetéssel, hogy mégiscsak rombolják le Novit, azzal a feltétellel, hogy másutt ugyanazt felépíthetik.¹¹⁷

Már készen volt az erdélyi–temesvári határszakasz is, amikor Ibrahim temesvári pasa megint előhozakodott Novi kérdésével, de nem maga ment el Marsiglihez, hanem Ibrahim efendit küldte, hogy tisztázzák a vitás ügyet. A császári biztos azonban határozottan elutasította a további egyeztetéseket az ügyben, mondván, hogy Bécsben mind tőle, mind Ibrahim pasától elvették a felhatalmazást Novi ügyében, ugyanígy hiába sürgeti a *reis* *efendi* a dolog lezárását, ez most nem tőle függ, hanem a kérdésben majd a két uralkodó hozza meg a megfelelő döntést. Mikor a többi török eltávozott, és a két határkijelölő biztos egyedül maradt, Ibrahim efendi bevallotta, hogy hiába aggódik Ibrahim pasa azon, hogy évekig nem lesz döntés a kérdésben — ezért küldte őt Marsigli nyakára —, de a Portától nincs semmiféle elégséges felhatalmazása arra, hogy maga zárja le az ügyet. Erre azután Marsigli joggal állította uralkodójának, érzékeltetve a törökök tárgyalásmódját: „ez szokásos cselvetés a törököknél, akiknek nincs sem becsületük, sem hitük.”¹¹⁸

¹¹³ BUB Mss. Mars. 65/51., 52., 53., 54., 55., 56., 57., 59., 60., 61., 62. sz. levelek, valamint ide tartozik az 58. sz. levél is, melyet a temesváriak írtak a császári biztosnak.

¹¹⁴ Marsigli 27., egyben utolsó délvidéki jelentése 1700. augusztus 29-én Makófalváról. *Marsigli, L. F.*: Relazioni i. m. 391.

¹¹⁵ Uo. 290.

¹¹⁶ A határkijelölés során a biztosok végül három ügyet nem tudtak véglegesen lezárni: nem húzták meg Erdély határát Moldvával és Havasalfölddel, nem sikerült megegyezni Novi hovatarozása ügyében és a tél beállta miatt nem tudták végigjárni a temesvári vilájet és Erdély közötti határnak a Kárpátokra eső részét, mely feladat teljesítésére az Erdélyt kiválóan ismerő Morandi Visconti lett felkérve. *Stoye, J.*: Marsigli's Europe i. m. 213.

¹¹⁷ *Marsigli, L. F.*: Relazioni i. m. 290.

¹¹⁸ Uo. 465.

A második illusztrációként kiemelendő példát már az erdélyi–temesvári határszakasz elkülönítése utáni időszakból vesszük, melynek legfontosabb feladata — mint láthattuk — a békében meghatározott várrombolások végrehajtása volt. Erre a békeszerződés VI. cikkelye alapján került sor, mely a következőket mondta ki: „azokat a helységeket pedig, amelyek a mellettük elhaladó határvonalakon belül fekszenek, mint Karánsebes, Lugos, Lippa, Csanád, Kiskanizsa, Becse, Becskerek, Zsablya innen, és belül Erdélynek a jelen háború előtt érvényes régi határvonalán, s az előbbieken kinyilatkoztatott állásfoglalás szerint a Maros és Tisza folyó partjain belül a temesvári körzetekben található bármely más egyéb helységet is, azzal a feltétellel adják vissza a császári illetékesek, hogy az egyezmény hatályánál fogva nem lehet azokat a továbbiakban újjáépíteni, a mondott temesvári tartományt teljesen kiürítve adják vissza.”¹¹⁹

Először Facset lerombolására került sor, ami miatt a törökök tiltakozásokat fejezték ki, mondván, hogy ez a helységet nem nevezte meg a békeszerződés. Marsigli azonban azzal érvelt, hogy ha a törökök nem a fent említett VI. cikkely szerint („et qualicumque alio simili loco, in hoc tractu existente”) járnak el, az csak előnyös lesz a Habsburg uralkodó számára, mivel akkor sok helységben — akár még katonasággal is — ott maradhat. Erre a török megbízott megkérdezte segítőit, akik válaszként csak a vállukat vonogatták. Az oszmánok (Ibrahim efendi és Ahmed temesvári pasa) fenyegetéseit azonban a császári megbízott nem vette komolyan, sőt uralkodója figyelmét is felhívja a helyes eljárásra: „be kell csukni a füleket ezeknek a rosszindulatú törököknek a panaszáradatára”,¹²⁰ mivel ő addig nem fog tudni és akarni kimenni a katonasággal a török területről, amíg a kiürítéseket és várrombolásokat be nem fejezik; habár tudja, hogy a munkálatok a kívántnál lassabban haladnak, mert nincs pénz, a megyék nem küldik el a kért segítséget és felszerelést, ráadásul a nagy téli hideg is nehezíti a békepontok szabályos végrehajtását. A temesvári pasa tiltakozása, majd a belgrádi *szeraszker* folyamatos sürgetése ellenére lassan, de határozottan folytak a munkálatok, és a határkijelölő biztosok munkájának befejezése után végre lettek hajtva a békeszerződés végzései, mivel a császári biztos véleménye szerint „ha nem lettek volna olyan helyek, amelyeket le kellett rombolni és át kellett adni, a meghúzott határok sohasem konszolidálódtak volna.”¹²¹

Összegzés

Az Oszmán Birodalmon belüli hierarchiában a határkijelölések kapcsán legalacsonyabb helyen a szultán megbízottja, Ibrahim efendi *kapudzsi basi* állt, felette a helyi kormányzók, így elsősorban a temesvári pasa — akit azonban nagy mértékben befolyásoltak a helyi hatalmasságok, bírák és a határ menti birtokosok —, majd a belgrádi *szeraszker* és végül a nagyvezír. Az egyes tisztviselőknek megvolt a maguk hatásköre és feladata az adott ügy kapcsán. A te-

¹¹⁹ Szita L. – Seewann, G.: A karlócai béke i. m. 214–215.

¹²⁰ Marsigli, L. F.: Relazioni i. m. 454.

¹²¹ Marsigli, L. F.: Stato militare i. m. I. 31.

mesi–erdélyi határszakasz kijelölésekor a tárgyalásokat, egyenrangú partnerekként Ibrahim efendi és Luigi Ferdinando Marsigli gróf folytatták le, fő feladatukként meghatározták és kijelölték a két birodalmat elválasztó határvonalat. Az általunk részletesebben vizsgált, temesvári Ibrahim pasa és Marsigli császári megbízott közötti levelezésből egyértelműen kiderül, hogy a temesvári kormányzó két, a helyi lakosságot alapvetően érintő problémával volt hivatott foglalkozni: a behajthatlanul maradt tizedek kérdésével és a várak kiürítésének és lerombolásának ügyével, amelyhez szorosan hozzátartozott a török területen ideiglenesen állomásozó német katonaság és ellátásának kérdése. A belgrádi *szeraszker* pedig olyan helyi, de magasabb szintű ügyekben intézkedett, mint a török területen (főképpen a temesvári vilájetben) maradt keresztények kérdése és a fogolycserék lebonyolítása.

A temesvári beglerbég és Marsigli levelezésének elemzése során láthattuk azt is, hogy a két fő probléma közül a súlyosabbat, a várrombolások és a német katonaság kivonásának kérdését — hosszú és változatos eszközökkel folytatott tárgyalásaik során — végül valamennyire saját hatáskörükben rendezték a felek, míg a tized beszédésének végső rendezését felsőbb szintre utalták. E két esetből az világlik ki, hogy a határkijelölés közben felmerülő konkrét problémák tekintetében Marsigli nemcsak erős és határozott személyiségének, valamint helyismeretének köszönhetően ért el sikereket az oszmán tisztviselőkkel szemben, hanem azért is, mert császári megbízottként bizonyos, a konkrét feladaton túlmutató autonómiával rendelkezett és ismerte a törökök tárgyalási stílusát. Forrásaink arról is tudósítanak, hogy a bolognai származású gróf határozó intézkedései konkrét fegyveres konfliktust előztek meg, ami pedig akár a béke végrehajtását is veszélyeztethette volna.

Érdekes számba venni, milyen tárgyalási, retorikai és diplomáciai eszközöket vetett be a két fél a vita során. Találkozunk az időhúzás, a halogatás vagy a gorombáskodás–udvariasság, az ajándék–fenyegetőzés váltakozó módszereivel, mégpedig mindkét fél részéről. A leghathatósabb „érvnek” azonban mindkét oldalról az tűnt, hogy a tárgyalópartnert megkísérelték megkerülni, és más helyi személyek útján próbálták, a konfliktusban részt vevő vezető háta mögött megoldani a problémát; illetve közvetlenül a másik feljebbvalójához (olykor akár az uralkodóhoz és az udvarhoz) folyamodni, illetve ezzel fenyegetőzni. Végezetül érdekes volt rekonstruálni azt is, mi módon kommunikált egymással két eltérő kultúrájú és vallású ember, illetve hogyan próbálnak hatni a másikra. Marsigli esetében ráadásul még saját reflexióiról is képet alkothatunk, hiszen — mint most elemzett jelentéseiben láttuk és egyéb műveiben is tapasztalhatjuk — gyakran utalt az Ibrahimmal, illetve általában a törökökkel folytatott tárgyalásai során kialakult érzéseire és benyomásaira.

Khavanova Olga

HAZAFISÁG A LOJALITÁS JEGYÉBEN

A Theresianum magyar növendékei és a bécsi udvar

H. Balázs Éva emlékére

„Október 5-én, szombaton, a Jézus Társasága királyi Theresianum kollégiumának ünnepi vizsgáján kitűnt Balassa Ferenc báró, aki több magas rangú nemes jelenlétében megmérettette magát fizikából, bányamértanból (más néven *Markscheidekunst*ből) és más matematikai tárgyakból, történelemből és földrajzból, etikából és természetjogból, az összes jelenlévő ámulatára kivételes örömet szerzett előkelő és tudós opponenseinek. A báró úr az összegyűltek elé tett egy csodaszép kis könyvet, amely a »Szent István magyar király palástjának eredeti ábrázolása és leírása«,¹ címet viselte, és amelyet alattvalói hűsége jeléül Mária Teréziának, császári és királyi őfelségének szentelt. A különleges felséges kegy jeléül a dicséretes vizsga után a báró úr átvehette gróf Johann Josef von Khevenhüller császári főkamrás úr öméltósága, a ceremóniára kiküldött királyi biztos és hivatalos képviselő kezéből az aranyláncot (*Gnadenkette*), amelyen az uralkodónő portréjával díszített medalion függött”² – írta 1754. október 9-én a bécsi udvari hírlap, a Wienerisches Diarium.

Ez és a Wienerisches Diarium hasábjain egyre gyakrabban megjelenő hasonló tudósítások kiválóan tükrözték a bécsi udvar és a Habsburg Monarchia nemesi közösségei közötti kapcsolatokban zajló változások lényegét. Először is: egy nemesifjúról alkotott ideálba ettől kezdve az a képzet is beletartozott, hogy az illető nemcsak felületesen sajátítja el a tudományok alapjait, hanem szisztematikus tanulással szerzi meg a leendő államférfi számára nélkülözhetetlen tudást. Erről egyértelműen tanúskodik a tudósításban felsorolt diszciplínák széles köre, amelyekről számot adott Balassa báró. Ezzel kapcsolatban nem véletlenül emlegettek „*előkelő és tudós* [kiemelés tőlem – O. Kh.] opponenseket”. A nemesi származást innentől meg kellett erősíteni a tudásra alapozott felsőbb-séggel, a tényleges képzettség pedig azok szintjére emelte a tudás birtokosát, akiknek a címet és a rangot születési kiváltság alapján adták.

Másodszor: a kiváltságos iskolák mindenekelőtt leendő udvari szolgálókat neveltek, ezért a tanulással együtt járt az is, hogy az udvar rendszeres kapcsolatot tartott a növendékekkel, például úgy, hogy ünnepnapokon audienciát tar-

---

¹ 1754 – Balassa Ferenc. Itt és a továbbiakban a bécsi Theresianum növendékeinek a vizsgák alkalmával bemutatott munkáira és más szerzők munkáira, amelyek a nyilvános vizsgák beszédeivel és anyagaival együtt jelentek meg, csak a kiadás évének és a szerző nevének feltüntetésével hivatkozunk. Az ily módon citált munkák részletes bibliográfiai adatait l. a tanulmányt követő Mellékletben.

² Wienerisches Diarium (a továbbiakban WD) 81. (1754).

tott számukra, vagy a dinasztia tagjai látogatták meg az akadémiákat és kollégiumokat, illetve személyesen vagy hivatalos képviselőiken keresztül szimbolikus részt vettek a vizsgákon. A fenti idézetben az ifjú Balassa Ferenc — egy személyben tudós férfi és hű vazallus — „hű alattvalóként” szentelte az uralkodónőnek tudományos értekezését, amelyért egy szimbolikus adományt, a monarchia portréjával díszített aranyláncot kapott. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy Mária Terézia, Lotaringiai Ferenc és József trónörökös a főhercegnőkkel többször jelen voltak a legjobb székvárosi (egyres esetekben vidéki) iskolák nyilvános vizsgáin, és jelenlétükkel egy hétköznapi iskolai procedúrát udvari ünneppé vagy lovagi tornához hasonlatos eseménnyé változtathattak.

Harmadszor: az említett iskolák többségében különböző osztrák, magyar és cseh tartományokból származó ifjak tanultak, akiknek az együttélés és a közös tanulás folyamán a „nemzetek feletti” közösség vonásait kellett magukra öltetniük, és az egységes monarchia homogén elitjévé kellett formálódniuk. Az a törekvés, hogy a fiatal nemesekben elültessék a Habsburg-ház iránti hűség érzését, és megtanítsák őket arra, hogy Ausztriát a „magukénak érezzék”,³ különösen az 1770-es évek elejétől válik nyilvánvalóvá, attól kezdve, hogy Josef von Sonnenfels megjelenteti *Über die Liebe des Vaterlandes* című értekezését, és prezentálja a Theresianumban magyar növendéke, Apponyi Antal gróf nyilvános vizsgáján.⁴ Ezzel együtt a dinasztia és a monarchia iránti lojalitás — és ez külön hangsúlyozandó — nem ritkán hazafias színezettel párosult, ami például a Balassa Ferenc által összeállított „kis könyv” témájából (Szent István palástja) is kiderül. A nemzet felé fordulásnak és a hazafias meggyőződés demonstrálásának azonban nem gyengíteni, hanem erősíteni kellett a dinasztia iránti hűséget.

A modern történettudomány (ideértve Norbert Elias elméletét és a koncepciójával egyre gyakrabban polemizálókat⁵) eddig inkább az udvari patronátus és klientúra-rendszer bonyolult mechanizmusaira, az udvari szertartás részleteire és az udvari retorika stilisztikai sajátosságaira összpontosított.⁶ Ezen sokrétű problémakört vizsgálva ugyanakkor kevés figyelmet szenteltek az udvar és a kiváltságos iskolák közötti kapcsolatokra.⁷ Pedig nem utolsósorban a bécsi udvar hatásának kell tulajdonítani azt, hogy a széleskörű műveltség presztízse növekedett a nemesség körében, hogy divat lett nemesifjakat lovagi akadémiákon taníttatni, és virágoztak a patriotizmus azon formái, amelyek nem álltak szemben a Habsburg-ház iránti lojalitással. A továbbiakban, jelen tanulmány-

³ Vö. *Joseph Graf von Erdödy*: Rede von der Pflicht adelicher Jünglinge, den Geschmack zu bilden. Jugend-früchte des k. k. Theresianum. Zweite Sammlung. Wien 1772. 225.

⁴ *Josef von Sonnenfels*: Über die Liebe des Vaterlandes. Wien 1771.

⁵ *Norbert Elias*: Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie. Darmstadt 1969. Elias egyik legkövetkezetesebb kritikusja Jeroen Duindam. *L. Jeroen Duindam*: Myth of Power. Norbert Elias and the Early Modern European Court. Amsterdam 1995.

⁶ Az újkori európai udvar történetéről írt munkák bibliográfiáját l. *Rainer A. Müller*: Der Fürstenhof in der Frühen Neuzeit. München 1995.

⁷ A magyar irodalomból szinte kivételként említhető, bár elsősorban a 16–17. századra vonatkozóan: *Gecsényi Lajos*: Magyar diákok a bécsi tartományi iskolában a 16. század második felében. *Történelmi Szemle* 34. (1992) 95–106. és *Fazekas István*: A Melith-fiúk bécsi tanulmányai 1630–1631-ben. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) Bp. 2002. 139–158., vö. még általában *Pálffy Géza*: A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században. In: *Uo.* 307–331.

ban azt kívánom megvizsgálni a Wienerisches Diariumban megjelent publikációk és a nyilvános vizsgák anyagai alapján, hogy milyen formái voltak a fiatal magyar nemesek szocializációjának a bécsi udvarban.

Jay M. Smith amerikai történész az *Érdemek kultúrája* című könyvében kimutatta, hogy a 17–18. századi Franciaországban az uralkodó és a nemesség közötti kapcsolatokban különleges szerepet játszott az „uralkodó tekintete”, amely értékelte az alattvalókat, nevezetesen azért, hogy pontosabban meg tudja határozni azt, mennyiben járultak hozzá az állam jólétéhez. A nemesek szá- zai siettek Versailles-ba csak azért, hogy XIV. Lajos tekintetébe-látókörebe kerülhessenek. A Napkirály egész országban jelenlévő portréi és szobrai emlékez- tették a nemességet arra, hogy érdemeik elismerése az uralkodó személyes jó- akaratán nyugszik. A társadalom és elsősorban a nemesi közönség fegyelmezé- se (*Sozialdisziplinierung*) érdekében a király a tehetségre, a szorgalomra és a buzgalomra helyezte a hangsúlyt, azaz mondhatnánk ezekre „fordította kegyes tekintetét”. Így a rendi értékek leple alatt a központosított állam új strukturái fokozatosan nyerték el végleges formájukat.⁸

Önálló kutatás tárgya lehetne, hogy Smith koncepciója mennyire alkal- mazható a kora újkori Habsburg Monarchiára. Az eddigi vizsgálatok alapján is feltételezhetjük azonban, hogy az oktatás területén az „uralkodó értékelő te- kintete” a székvárosi (bécsi), sőt a vidéki iskolák növendékeit is valamelyest biz- tosan követte a tanulmányok folyamán. Mária Terézia véleménye például a hiteles tudáson alapult, és ezt tette az ösztöndíjak szétosztásának egyetemes kritériumá- vá is.⁹ Az uralkodónó dokumentumok szélére írott, saját kezű bejegyzései arról ta- núszkodnak, hogy még háborúk és fontos társadalmi reformok vagy más nagy hor- derejű események idején is, amikor Mária Terézia alattvalók százezreinek sorsát érintő döntéseket hozott meg, majdnem mindig volt ideje arra, hogy kompetens ta- nácsadóinak véleményét egyéni személyi kérdésekben is meghallgassa.

Az 1746-ban alapított bécsi Theresianum növendékeit az intézmény mű- ködésének első napjaitól fogva szoros kapcsolatok kötötték össze az uralkodói udvarral, korabeli szóval élve „inkorporálták” őket az udvari környezetbe, így állandóan érezhették az uralkodónó és az udvar figyelő, értékelő tekintetét. A *Favorita* kastélykomplexum önmagában is viszonylag közel volt a *Hofburg*hoz, de a schönbrunni kastélyhoz is. Éppen az utóbbi helyszínen, három hónappal az oktatás megkezdése után, 1747. január 11-én tartottak audienciát az ifjú di- ákok számára.¹⁰ A jelenlévő 25 növendéket, köztük a magyar Berényi András grófot és Niczky József nemesifjút, egymás után engedték oda a Mária Teréziá- hoz, hogy megcsókolhassák a kezét. Mindebben nem annyira gáláns gesztust, mint inkább olyan szimbolikus aktust kell látni, amely a vazallusi hűség kötelé- kével erősítette meg az ifjú nemesek kapcsolatát uralkodónójükhöz.¹¹ Az audi-

⁸ Jay M. Smith: *The Culture of Merit. Nobility, Royal Service, and the Making of Absolute Monarchy in France, 1600–1789.* Ann Arbor 1996.

⁹ Vö. *Olga Khavanova: Az apai érdemeket a fiúkban jutalmazni... A iskoláztatás privilégiuma Mária Terézia uralkodása idején.* Századok 139. (2005) 1105–1129.

¹⁰ WD 3. (1747).

¹¹ A Theresianum növendékeinek legfontosabb látogatásairól Schönbrunnban, illetve az udva- ri személyeknek a Johann Joseph Khevenhüller naplójában említett látogatásairól a kollégiumban l. *Rudolf Khevenhüller-Metsch – Hans Schlitter: Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten*

enciák azután egyre inkább a kollégium létének attribútumai lettek, és így évről-évre Mária Terézia, Lotaringiai Ferenc, József trónörökös, egyes főhercegek és főhercegnők névnapján tartották őket.

A Theresianumot különböző okoknál fogva tehát rendszeresen látogatták a dinasztia tagjai, ezen eseményekről a Wienerisches Diariumban pedig szinte mindig megemlékeztek. Így például 1747. június 5-én József főherceg — aki ekkor még alig töltötte be hatodik életévét — leánytestvérével, Mária Krisztina főhercegnővel jelen volt a kollégium növendékei által bemutatott színi előadás-son.¹² Két hónappal később, augusztus 4-én, Mária Terézia először lépte át a *Favorita* küszöbét, mégpedig azok után, hogy a palota már nem szolgált császári rezidenciaként. Két misét tisztelt meg jelenlétével, egyet a templomban, a másikat a kápolnában, amelyben annak idején a gyászmisét tartották apja, VI. Károly császár (mint magyar király III. Károly) emlékére. Majd a királynő megtekintette a könyvtárat, a kollégium fizika–matematika szertárát, ahol kísérleteket mutattak be neki, a restaurált ebédlőt, a tánctermet és a vívótermet, illetve a növendékek lakhelyét. Sőt az uralkodónő a tánc, a vívás és a műlovgálás ténérn értékelte a diákok által elért sikereket is. Végül — írta a Wienerisches Diarium — „voltak olyan szerencsések, akiknek ez az örömteli nap egybeesett a történelem- és latin filológia-vizsgájukkal, és abban a szerencsében volt részük, hogy Ófelsége jelenlétében válaszolhattak.”¹³

Bár az uralkodónő jelenléte a Theresianum történetének első vizsgáján csupán „szerencsés egybeesés” volt, a továbbiakban viszont személyes és metaforikus megjelenése az állami vezetők összesereglésekor, az ünnepélyes nyilvános vizsgákon (*tentamina publica*), mint például Balassa Ferenc báró fent említett esetében is, szokássá vált. A jezsuiták értettek fényűző ünnepek szervezéséhez, és minden találékonyságukat bevetették, hogy különleges jelentőséget és kiemelt ünnepélyességet adjanak a növendékek által évek alatt felhalmozott tudás szakmai értékeléséhez. Legyen szó akár a bécsi egyetemről vagy a monarchia távolabbi vidékein található nemesi konviktusokról, a nyilvános vizsgákat (eltérően az általános vizsgáktól, amelyeket idegenek jelenléte nélkül tartottak) a legkisebb részletéig gondosan megtervezték. Vizsgabizottságot hoztak létre egy tekintélyes professzor elnöklete alatt, melybe meghívták a hatóságok képviselőit is. A diszciplínák színopsziséját, amely alapján lefolytatták a vizsgát, és a hozzá tartozó ellenőrző kérdéseket, önálló brosúrában nyomtatták ki, amelyet szétosztottak a meghívottak között. A növendékek kívülről megtanulták, és ünnepélyesen elmondták a köszöntő beszédeket.¹⁴

Johann Joseph Khevenhüller-Metsch. Bd. II. Wien 1908. 141., 181–182., 188., 250., 253., 268., 270., 281., 339., 341., 349., 353., 356–357., 362.; ill. Bd. III. Wien 1910. 22., 35., 48., 58–59., 60., 63., 68., 80., 143., 147., 170., 185., 206.

¹² WD. 1747. 54. sz. Mária Krisztina későbbi kollégiumi látogatásait többször is említi a Wienerisches Diarium. Ennek elemzését l. *Kulcsár Krisztina*: Bécs és Varsó. Két herceg az udvari élet forgatagában (1760–1761). Századok 139. (2005) 1196.

¹³ WD 63. (1749).

¹⁴ A heti disputákról, nyilvános vizsgákról és a tanult diszciplínák színopsziséjáról a nagyszombati egyetem filozófiai karán l. *Szentpétery Imre*: A bölcsészettudományi kar története, 1635–1935. Bp. 1935. 84–89.

Az uralkodónő személyes jelenléte a nyilvános vizsgán nagy jelentőségű, kegyes gesztus is volt, mégpedig nem kis mértékben a vizsgázó szülei felé. 1766-ban ifjabb Brunswick Antal, aki kiválóan vizsgázott német természetjogból (a kollégium rektora nem is mulasztotta el, hogy erről személyesen írjon az apjának), az uralkodónő kezéből vehette át az ilyenkor szokásos ajándékot (aranyláncot). Sőt Brunswick abban a megtiszteltetésben is részesült, hogy Mária Terézia kérdést intézett hozzá a „kedves papa” egészségi állapota felől. A királynő, megtudva, hogy az idősebb Brunswick (a Helytartótanács tanácsosa) komolyabb lábfájdalomban szenved, mindenki füle hallatára azt tanácsolta, hogy a magyar csizma helyett hordja inkább a kényelmesebb német lábbelit.¹⁵

Igaz, az uralkodónő nem minden esetben tudott személyesen megjelenni a nevét viselő kollégium vizsgáin, ezért a legkitűnőbb hallgatókat a sikeres vizsga után alkalmanként külön audienciára hívták meg Schönbrunnba, mint például 1755-ben. Akkor öt ifjú nemest, többek között Fekete György királyi személynök (és későbbi magyar alkancellár)¹⁶ fiát, Jánost, — ha hihetünk a Wienerisches Diarium tudósításának — az uralkodónő úgymond személyesen „vizsgáztatta le” történelemből, kronológiából, geometriából, hidraulikából, etikából, vagyis azokból a diszciplínákból, amelyekből éppen ekkor kaptak dicséretet tanáraiktól a diákok a Theresianum falai között.¹⁷ A fiatal növendékek számára az uralkodónő színe előtti megjelenés egyúttal lehetőséget biztosított arra is, hogy demonstrálhassák gáláns viselkedésüket és műveltségüket, megmutathassák a képességüket arra, hogy buzgó és kompetens állami szolgálo lehet belőlük, és tanúbizonyságot tegyenek feltétlen hűségükről, méltóvá válva ezzel arra, hogy a bőkezű uralkodó „felséges figyelemében” részesüljenek.

Mária Terézia részéről ezen eseményeken az az uralkodói törekvés nyilvánult meg, hogy alattvalóinak szeretett anyja lehessen, aki még legapróbb személyes gondjaikra is figyel. A növendékek beszédei és szülei kérvényei bővelkednek a korra jellemző „anyai gondoskodás”, „anyai bőkezűség”, „császári királyi anyai kegy” kifejezésektől, ami jól érzékelteti, hogy az uralkodónő e törekvésével ők is tisztában voltak. Általában az uralkodó „atyaként” való megjelenítése ahhoz a középkori szemlélethez nyúlt vissza, amely a társadalmat olyan patriarchális hierarchia formájában írja le, amelynek alapját az egyes családok fejei alkotják, és a csúcán a „haza atyja” (*Landesvater*), azaz a monarcha trónol.¹⁸ Nem véletlen, hogy 1766-ban a természetjog, matematika és történelem nyilvános vizsgáján Mária Terézia jelenlétében báró Josef Peckler növendék összehasonlította a „legmélyebb hódolat érzését, amelyet a vazallus táplál a kitűnő uralkodónő iránt, a fiúnak az *apja* [kiemelés tőlem – *O. Kh.*] iránt érzett leggyengédebb szeretetével”.¹⁹ A királynő ezt az imázst, melyet nőként és anya-

¹⁵ Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL); Családi levéltárak, P 68, Brunswick család, 2. cs., Évrendezett iratok, 1766. szeptember 9-i levél.

¹⁶ Pályájára l. Tuza Csilla e számbeli életrajzi vázlatát.

¹⁷ WD 70. (1755).

¹⁸ *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland.* Hrsg. Otto Brunner u. a. Stuttgart 1992. Bd. 4. 175.

¹⁹ WD 7. (1766).

ként tulajdonítottak neki, ráadásul — úgy tűnik — meg is tudta tölteni a személyes jóakarát és az őszinte együttérzés meleg színeivel.

A kiváltságos iskolák száma az évek multával tovább növekedett a birodalom székvárosában, az arisztokraták és nemesek nyilvános vizsgái így egyre kevésbé számítottak rendkívüli eseménynek, ezért az uralkodóház tagjai is egyre ritkábban jelentek-jelenhettek meg rajtuk. De még akkor is, amikor Mária Terézia nem volt személyesen jelen a vizsgán, akkor is megjelent metaforikusan, mivel — ahogy Balassa Ferenc vizsgája is példázza — „hivatalos képviselő” helyettesítette. Amikor pedig a hallgatók az uralkodónőhöz fordultak a vizsga alkalmára írt beszédekkel, tekintetük mindig arra a személyre irányult, aki abban a pillanatban őt megszemélyesítette: ezt a szerepet ezekben az években Johann Josef Khevenhüller gróf vagy a kollégium kurátora, Batthyány József Károly gróf, illetve József trónörökös nevelője, Michael Althan gróf udvari marsall vagy mások töltötték be. Éppen az ő kezeikből, tehát így magától Mária Teréziától kapták meg a kitűnő növendékek az értékes ajándékokat: aranyláncokat, az uralkodónő képével díszített medalionokat, ékköves gyűrűket,²⁰ amelyeket azután féltve őriztek egész életükben.

Nemcsak a székvárosi kiváltságos iskolák növendékeinek adatott meg azonban az a lehetőség, hogy az uralkodónő és a császári család tagjainak színe elé kerüljenek, hanem — igaz, nem gyakran — a vidéki nemesi iskolák növendékeinek is. Ismert, hogy 1763-ban, amikor Mária Terézia a pozsonyi országgyűlésen tartózkodott, meglátogatta a szomszédos Szencen a politikai-gazdasági kollégiumot, és beszélgetett a professzorokkal és a diákokkal.²¹ 1764-ben a királynő járt Vácon is, megtekintette Plautus komédiáját, amelyet a váci kollégium növendékei vittek ekkor színre. A növendékek között voltak Mária Terézia kedvelt magyar tábornokának, a büszke Hadik Andrásnak ekkor itt tartózkodó fiai is. Általában véve a Duna-parti Vác hagyományos megállóhely volt a Bécsből Budára vezető vízi úton. 1766-ban Szász-Tescheni Albert herceg (akkor magyar palatinus) feleségével, Mária Krisztina főhercegnővel és nagyszámú kíséretével állt meg Vácon, és megtisztelte jelenlétével a színi előadást (ismét Plautus egyik darabját), amelyet kifejezetten erre az alkalomra felállított szabadtéri színpadon adtak elő.²²

Miután a váci kollégium Migazzi Kristóf kardinális és váci püspök kormányzása alatt felvette az uralkodónő nevét, az oktatási intézmény 1768-ban abban a megtiszteltetésben részesült, hogy említést tettek róla a Wienerisches Diarium hasábjain. A hírlap október 4-én közölte, hogy Almásy Ignác nemesifjút nagy megbecsülés érte, hiszen magas rangú hallgatóság jelenlétében vizsgázhatott filozófiai tanulmányaiból. Az ifjú ugyancsak Ignác keresztnévet viselő édesapja ismertebb katonatiszt volt, több mint negyedszázadot szentelt életéből a hadi szolgálatnak, amiért azután 1777-ben örökös grófi címet is kapott.

²⁰ A Theresianum magyar növendékeinek kitüntetéséről l. Uo. 70. (1753); 72. (1762); 73. (1766); 71. (1769).

²¹ *Hegyí Ferenc*: A Szenci Collegium Oeconomicum, 1763–1776–1780. Irodalmi Szemle (Pozsony) 26. (1983) 532.

²² *Kisparti János*: A Váci Theresianum története. Vác 1914. 33–34.

A ceremónia befejezése után 1768-ban maga Migazzi püspök nyújtotta át a királynő nevében a jelöltnek az aranyláncot, és megdicsérte mély tudományos ismeretei miatt, amelyek segítségével teljesítenie kellett kötelességét az uralkodó, a haza és saját családja szolgálatát.²³

Abból a célból, hogy a vizsga ceremóniájának ünnepélyes jelleget adjanak, és lehetőleg minél több hallgatót vonzzanak oda, illetve azt hosszú időre emlékezetessé tegyék, a bécsi Theresianumban a magas rangú közönségnek nem ritkán mutattak be valamilyen könyvújdonságot. Kivételes esetekben ezek a könyvek a növendékek munkái voltak: például a már többször említett brosúra Szent István palástjáról, melyet Balassa Ferenc írt Erasmus Fröhlich történész és a kollégiumi könyvtáros szakmai segítségével (1754), vagy Josef Sonnenfels *Über die Liebe des Vaterlandes* című értekezésének olasz fordítása, amelyet Anton Zois báró ültetett át olaszra (1772), vagy éppen Josef Friedrich Retzer báró poétikai és prózai műveinek gyűjteménye (1774). A vizsgákat sokkal gyakrabban kísérte azonban olyan tanulmány bemutatása, amelyet a kollégium valamelyik professzora írt és valamilyen bécsi nyomdában nyomtatott ki. A bécsi kiváltságos iskola falai között a legjelentősebb magyar nemesi nemzetségek sarjai elsőként mutathatták be a publikumnak Pray György, Kaprinai István, Johann Georg Schwandtner magyar történeti munkáinak gyűjteményét.

Egy ilyen aktus szimbolikus jelentőségét nem szabad alábecsülni. A francia történész, Roger Chartier úgy vélekedik, hogy a korábbiakhoz híven még a 18. században is a királynak szentelt könyvek jelentették az egyik legjobb módját annak, hogy elnyerjék az uralkodó kegyét. Miután a címzett átvette a tiszteletére írt vagy neki adományozott könyvet, cserébe köteles volt az adományozó számára biztosítani pártfogását, azaz valamilyen tisztséget vagy kitüntetést kellett neki adnia.²⁴ A királyi patronátus széles körben ismert példája a magyar történelemben az Ágis tragédiája című magyar nyelvű színdarab, amelyet 1772-ben Bessenyei György, a testőrség akkor még ismeretlen tisztje dedikált a királynőnek. Kollár Ádám Ferenc udvari könyvtáros Theresia Grass bárónőnek írt leveleiből tudjuk, hogy a királynő — mielőtt kinyilvánította volna kegyét a fiatal magyar nemesnek — megbízta Kollárt azzal, írjon szakvéleményt a mű irodalmi értékéről, és csak a dicsérő állásfoglalás elkészülte után adta felségi engedélyét arra, hogy neki szenteljék a művet.²⁵

Sajnos nem áll rendelkezésünkre jelenleg olyan tanulmány, amely bemutatná, mi alapján részesítették abban a kegyben a nemeseket, hogy az uralkodónak ajánlhassák saját könyvüket vagy más műveket, hogyan zajlott le a szerző találkozója a növendékkal, ki vállalta magára a költségek terhét (a szerző, a szülők, a nyomda, a tanintézmény vagy az udvar), kinek a rendelkezésére bocsátották az elkészült példányszámot stb.? Eddig tizenöt olyan könyvre sikerült rábukkannunk, amelyek a bécsi Theresianum magyar növendékeinek be-

²³ WD 80. (1768).

²⁴ Roger Chartier: *Culture écrite et société (L'ordre des livres XIVe–XVIIIe siècle)*. Paris 1996. 87., 96.

²⁵ Kollár Ádám Ferenc levelezése. A leveleket sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta és a jegyzeteket készítette Soós István. Bp. 2000. 336., 342–343.

szédeit és nyilvános vizsgaanyagát tartalmazzák.²⁶ Feltételezhető, hogy minden esetben a szerencsések közé kerültek az érdeemes hivatalnokok gyermekei, és az ifjak közül sokan öregbítették őseik hírnevét. E ceremóniák szimbolikája rendkívül érdekes: az arisztokraták segítettek tanáraiknak, hogy az „uralkodó kegyes tekintetét” magukra vonják, esélyt szerezzenek pártfogására, de a tudósok is lehetőséget biztosítottak az előkelő fiatalságnak arra, hogy bemutatkozzanak az uralkodó színe előtt és demonstrálják vazallusi hűségüket. Erasmus Fröhlich még a saját nevét sem tüntette fel *Diplomataria Sacra Ducatus Styriae* című kétkötetes művének címlapján,²⁷ amikor átruházta a magyar Fekete János és az olasz Giovanni Francesco Christiani gróf számára a jogot arra, hogy az egyik kötetet az uralkodónőnek ajánlják.²⁸

A kora újkorban a könyvek verbális felajánlása az uralkodónak gyakran úgy történt, hogy az adományozás aktusát megörökítették a könyv címlapképén. Roger Chartier párhuzamot von az ilyen metszetek és azon középkori miniatűrök között, amelyekben a térdre ereszkedett adományozó átnyújtja az isteni parancsra emelt templom ábrázolását. Azoknak a kapcsolatoknak a vizuális megjelenítésében, amelyek összekötik a szerzőt az uralkodóval, a könyv a szakrális épület helyét, a szerző az alapító helyét, a király pedig Isten helyét foglalja el, mivel annak földi helytartójaként kormányoz.²⁹ A bécsi Theresianum magyar tanulói által az uralkodóház tagjainak szentelt könyvek között csak egy ilyen címlapképet találunk Michael Bonbardi *Topographia magni regni Hungariae*³⁰ című könyvében, amelyet Csáky Imre gróf szentelt József trónörökösnek. Ez a metszet a *Wienerisches Diarium* 1750. október 17-ei számában megjelent cikkel együtt lehetővé teszi, hogy rekonstruáljuk a vizsga dramaturgiáját, vagyis hogy miképpen tervezték meg a ceremóniát, és valójában hogyan zajlott le az.

Az ifjú arisztokratának a nagygyűlés előtt be kellett mutatnia a könyvet és beszédet kellett intéznie a trónörököshöz. Az előre megírt beszéd szövegét, ahogy ez ilyen esetekben lenni szokott, még a nyomdában fóliánsba kötötték. Fontos emlékeztetni arra, mi is volt az apropója a kötet bemutatásának. A prezentáció apropójául Herz János Dávid Magyarország hódolata Mária Terézia előtt című metszete szolgált, amely a vizsga képzeletbeli lefolyását ábrázolta. A metszet középpontjában Mária Terézia ül a trónon. Tőle jobbra maga Csáky Imre gróf látható, aki könyvvel a kezében fejet hajt a királynő előtt. Balról a trónörökös alakját képzelték oda. A padlót a magyar király uralma alá tartozó országok címerei díszítik. A királynő szalaggal körbekötött jogart tart a kezében, amelyen világosan kivehető a következő felirat: „Menjetek Józsefhez!” Más szóval: Csáky Imre személyében az udvarhoz lojális, teljes magyar arisztokrácia örökre esküt tesz vazallusi hűsége mellett a Habsburg-háznak. Valójában — s ez világosan kiderül a hírlap tudósításából — Mária Terézia nem volt jelen a vizsgán. Sikeresen helyettesítette őt a kilencéves József, aki még júliusban lánytestvéreivel látványos vívóórakat láthatott, és örömmel horgászott a

²⁶ Időrendi jegyzéküket l. a Mellékletben.

²⁷ L. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Leipzig 1878. Bd. VIII. 133.

²⁸ 1756 – Fekete János.

²⁹ *Chartier, R.*: i. m.

³⁰ 1750 – Csáky Imre.

Theresianum kertjében lévő tóban,³¹ akkor pedig meghallgathatta a jogtudományból feltett kérdésekre adott válaszokat. Az esemény ünnepélyességét csak emelte, hogy azon sok magas rangú vendég vett részt, így a bécsi érsek mellett harminc püspök, több magas rangú hivatalnok és egyetemi professzorok.³²

József trónörökös rendszeres látogatásai a Theresianumban különösen fontosak voltak abból a szempontból is, hogy a leendő császár személyes ismeretséget kössön azokkal a kortársaival, akik idővel fontos posztokat foglalhatnak el a jogara alá tartozó országokban. Az évek elteltével azonban a trónörökös egyre kevésbé szívesen látogatta a pompázatos rendezvényeket. 1759 áprilisában, rögtön azt követően, hogy bemutatták a Theresianum kollégiumának fizika–matematika szertárában a kísérleteket, a Keleti Nyelvek Akadémiájára (*Orientalische Akademie*) sietett, hogy jelen legyen a török nyelv vizsgáján.³³ 1770-ban a fáradhatatlan József, aki azok után, hogy eleget tett súlyos kötelezettségének — vagyis meglátogatta a Savoyai akadémiát, ahol meghallgatta az öt magasztaló olasz nyelvű beszédet, és az ilyen látogatások elengedhetetlen kellékeként kézsókra engedte a növendékeket, majd megtekintette az akadémiához tartozó lovardákat — még arra is szakított időt, hogy ellátogasson a szomszédban fekvő Mérnöki Akadémiára (*Ingenieurakademie*).³⁴ Józsefet éles esze és személyisége mindig az egzakt tudományok és a gyakorlatban alkalmazható tudás felé vonzotta, s természete nehezen tűrte, hogy időt pocsékoljon fontos, de gyakran értelmetlennek látszó ceremóniákra.

A bécsi Theresianum nyílt vizsgáiról és az azokon megjelent méltóságokról az olvasóközönség a Wienerisches Diariumból értesülhetett. Jeroen Duindam holland történész — aki összehasonlította a versailles-i és a bécsi udvart — azt írta, hogy az udvari ceremóniák leírásának szokása az udvari hirdetményeken (amelyek azután bejárták az egész országot) és az udvari hírlapokban már a 15. század végén kialakult.³⁵ A francia királyok az udvari pompának ezt a propagandaeszközét szélesebb körben használták, mint az osztrák Habsburgok, de mindkét dinasztia úgy tekintett a nyomtatott betűre, mint az alattvalókhöz intézett üzenetekre. Segítségükkel üzenték meg, miként javasolt utánozni az uralkodókat az ünnepek fényűzésében és a szokások eleganciájában. Nyilvánvaló, hogy hasonló elgondolás húzódott meg a mögött is, hogy a legelőkelőbb növendékek nyilvános vizsgáiról és audienciáiról rendszeresen beszámolókat közöltek. A Wienerisches Diarium a 18. század második felében egyre gyakrabban dicsőítette a bécsi udvart, mint a valódi műveltség értékelőjét és bőkezű pártfogóját, és így viselkedési mintát nyújtott a Habsburg Monarchia különböző vidékein élő fiatal nemeseknek.

A bécsi hírlapban megjelenő cikk fokozatosan a felsőfokú oktatási intézmény elvégzéséről kiállított diploma különleges „mellékletévé” változott, mivel a szélesebb olvasóközönség számára hivatalosan erősítette meg azt a tényt,

³¹ WD. 54. (1750).

³² Uo. 83. (1750).

³³ Uo. 30. (1759).

³⁴ Uo. 87. (1770).

³⁵ *Jeroen Duindam*: Vienna and Versailles. The Courts of Europe's Dynastic Rivals: 1550–1780. Cambridge 2003. 288.

hogy egyik vagy másik növendék kitűnően vizsgázott. 1774. augusztus 5-én például Erdődy József gróf³⁶ nyilvános vizsgát tett a Theresianumban számvitelből (*verbesserte Rechnung*). A királynő hivatalos képviselőjeként a vizsgán Pálffy János gróf titkos tanácsos, a magyar nemesi testőrség alezredese és kapitánya, a vizsgázó nagybátyja jelent meg. A Wienerisches Diarium azután lelkesen jelentette: „A jelölt kiváló képességei — szorgalmával együttvéve — összes válaszáat és döntését oly fényben világították meg, melyben láthatóvá vált a haza nagy reménysége, és arckifejezésében rögtön felismerhetővé vált az állam fontos szolgája.”³⁷ Az ifjú gróf utóbb tényleg igazolta a belé táplált reményeket, hiszen később, pályája csúcán magyar kancellár (1807–1819) lett.

Mindezek mellett persze előfordult az is, hogy a sablonosan megírt újságcikkeknek semmi közük nem volt a növendék tényleges eredményeihez. 1777. október 7-én például a Theresianum igazgatója, Caspar Lanthieri gróf arra panaszkodott az erdélyi kancellárnak, hogy az erdélyi növendék, Cserey Farkas³⁸ felkészültségi szintje olyan alacsony, hogy aligha lesz képes tanulmányai ideje alatt elsajátítani a kötelező diszciplinákat, amelyek a jog különböző területeit, a közigazgatást, a kereskedelmet és a számviteli tudományokat, illetve a német stílust ölelték fel. Leírta azt is, hogy az ifjú képtelen lesz „olyan jó eredménnyel végezni, hogy abból a jövőben, amikor munkába áll, nyilvánvaló haszna legyen neki magának vagy az államnak”.³⁹ 1779 augusztusában azonban a Wienerisches Diarium már a következőket írta: „E hónap 9-én délután a császári-királyi Terézia-Savoyai lovagakadémián Cserey Farkas úr nyilvános vizsgát tett általános államjogból és nemzetközi jogból azon bizottság előtt, amelynek elnöke a jogtudományok doktora és az említett akadémia jogi tanára volt. A vizsgázó kivételes képességeiről [kiemelés tőlem – O. Kh.] tanúskodtak a feltett kérdésekre adott megalapozott válaszai, gyors reakciói és komoly felfogóképessége. A nagy számú hálás és tudós közönség a szorgalma iránt megnyilvánuló ámulat jeleként hatalmas tapssal jutalmazta az ifjút”.⁴⁰

A bécsi kiváltságos iskolák, mindenekelőtt a Theresianum növendékei abban a megtiszteltetésben is részesültek, hogy a nyilvános vizsga ideje alatt üdvözlőbeszédet intézhettek a monarchához, amelyen az utóbbi személyesen vagy metaforikusan részt vett, vagy pedig egy kivételes audienca alkalmával magában az udvarban. Ezeket a beszédeket maguk a pedagógusok írták vagy szerkesztették. A beszédek tükrözték azokat az elveket, amelyeken a felvilágosult uralkodó és a hűséges és képzett nemesség közötti kapcsolatoknak nyugodniuk kellett. A hosszú és bonyolult szövegekkel ellentétben, amelyeket a klasszikus

³⁶ Erdődy József (1754–1825): a Magyar Kamara elnökének, Erdődy János Nepomuknak és Pálffy Terézia grófnőnek a fia. 1767-től 1774-ig tanult a bécsi Theresianumban.

³⁷ WD 65. (1774).

³⁸ Cserey Farkas idősebb Cserey Farkasnak, az erdélyi kancellária tanácsosának volt a fia. A bécsi Theresianumba őt is, ahogy két bátyját, az apai protekciónak köszönhetően vették fel. Rajtuk kívül még három Cserey fiú tanult különböző időkben a váci Terézia-kollégiumban és a budai Terézia-akadémián.

³⁹ MOL Erdélyi Kancelláriai Levéltár, Erdélyi Kancellária regisztratúrája, B 2, Acta generalia 1658/1777.

⁴⁰ WD 64. (1779).

retorika kanonizált szabályai alapján írtak meg, és amelyek klasszikusoktól vett idézeteket és pontos parafrázisokat tartalmaztak, a fiatalembereknek abban a néhány percben, amelyet a felséges személyhez intézett üdvözlésre (*Anrede*) vagy bókra (*Compliment*) engedélyeztek nekik, demonstrálniuk kellett erudíciójukat, és választékos formában ki kellett fejteni azokat a gondolatokat, amelyeket hallani kívántak tőlük.

Az irodalomtörténészek a retorikában, mint tudományos diszciplínában és az udvari gyakorlatban zajló változásokat Christian Weise tankönyvének a 17. század végi megjelenéséhez kötik.⁴¹ Ebben a szerző azt javasolta, hogy a növendékek egyszerű és könnyen elsajátítható beszédmintákat tanuljanak meg, amelyek bármilyen szituációban lehetővé teszik, hogy megcsillogtassák szellemességüket, vagy finom modorukkal nyerjék meg maguk számára a hallgatóságot. A retorika ezzel elvesztette azt a didaktikai funkcióját, hogy az individuumot megtanítsa arra, önállóan fejezze ki gondolatait, mégpedig úgy, hogy kanonikus szövegek szerzőit utánozza. E fontos tantárgy egyúttal olyan technikává alakult át, amelynek elsajátítása lehetővé tette, hogy „valamilyen vidám dologról fecsegenek, és könnyen barátságot kössenek az egész világgal”.⁴² A német közgazdász, Johann Heinrich Gottlob Justi,⁴³ aki egy ideig tanított a bécsi Theresianumban, egy olyan tankönyvet (is) írt az oktatási intézmény számára, amely a német üzleti stílusról és az udvari szónoklat művészetéről szólt. Ebben a szerző arra oktatta a növendékeket, hogyan kell viselkedni az udvarban: „A gondolatoknak és kifejezéseknek ezekben a beszédekben fennköltnek, választékosnak és meggyőzőnek kell lenniük. Az ilyen beszédek nem szabad sokáig tartani, mivel a monarcha nem szereti a terjengős szófolyamokat, és a nagygyűlésben sem számítanak végtelen beszédekre. Ezért arról beszéljenek, ami nem igényel részletes kifejtést.”⁴⁴

Az audienciákon Mária Terézia, Lotaringiai Ferenc, József trónörökös (1765 után német-római császár és társuralkodó), Mária Krisztina vagy Mária Anna főhercegnők névnapjain a beszédek nemet vagy — hogy megmutassák a növendékek tanultságát és nyelvekben való jártasságát — francia, ritkábban olasz nyelven mondták el. Csak a főváros három legrangosabb kiváltságos iskolája részesülhetett viszont abban a tiszteletben, hogy átlépje a schönbrunni palota küszöbét: a Jézus Társaságának Terézia kollégiuma, a piaristák vezetése alatt álló Savoyai Akadémia⁴⁵ és Löwenburg-féle konviktus.⁴⁶ Általában az oktatási intézmények egyik legjobb növendéke nyerhette el azt a jogot, hogy beszédet

⁴¹ *Christian Weise: Politischer Redner, das ist kurtze und eigentliche Nachricht, wie ein sorgfältiger Hofmeister seine Untergebenen zu der Wohlredenheit anführen soll...* Leipzig 1683.

⁴² Az idézetet l. *Boy Hinrichs: Rhetorik und Poetik*. In: *Die Literatur des 17. Jahrhunderts*. Hrsg. Albert Meier. München–Wien 1999. 216.

⁴³ Vö. *Szántay Antal: Justi és Beck: Kormányzati teóriák II. József környezetében. Történelmi Szemle* 36. (1994) 53–78.

⁴⁴ *Johann Heinrich Gottlob von Justi: Anweisung zu einer guten deutschen Schreibart und allen in den Geschäften und Rechtsachen vorfallenden schriftlichen Ausarbeitungen*. Wien 1774. 631.

⁴⁵ *Johann Schwarz: Geschichte der Savoy'schen Ritter-Akademie in Wien vom Jahre 1746 bis 1778*. Wien 1897.

⁴⁶ *Anton Brendler: Das Wirken P. P. Piaristen seit Ansiedelung in Wien im Collegium in der Josefstadt, zu St. Thekla auf der Wieden und im Löwenburgischen Convicte*. Wien 1896. 205–206.

mondhasson a koronás méltóságok előtt, olyanok például, mint Karl Althan, Franz Auersperg, Josef Khevenhüller vagy Anton Colloredo grófok. Magyar fiatalokat összehasonlíthatatlanul ritkábban ért az a megtiszteltetés, hogy megcsillogtathassák szónoki képességeiket a palotában, minthogy bizonyosságot tegyenek tudásukról egy nyilvános vizsgán a kollégium falai között (amiről az alábbiakban még részletesen szólunk). A különböző területekről származó kiváló fiatalok zöme nyilvánvalóan meghaladta az erre rendelt audienciák számát, ezért csak a legbefolyásosabb szülők gyerekei szereztek jogot arra, hogy beszédet mondhassanak. 1767-ben Mária Teréziát és II. Józsefet Bánffy György, az egyik legjelentősebb erdélyi főrangú familia sarja üdvözölhette. 1770-ben Haller József grófort érte az a megtiszteltetés, hogy búcsúbeszédet mondhatott, és kifejezhette jókívánásait a tizenöt éves Mária Antónia főhercegnőnek, aki korábban fiú- és lánytestvéreivel többször volt a kollégiumban, ekkor pedig éppen Franciaországba indult, hogy összeházasodjon a későbbi XVI. Lajos királlyal.⁴⁷ 1771-ben mindjárt két magyar arisztokrata, akik még az iskolapadban megszerezték a kamarási címet, Zichy Károly és Apponyi Antal gróf méltatta az uralkodónőt, előbbi franciául, utóbbi németül. Az elmondott beszédek szövegét egyre gyakrabban jelentették meg a Wienerisches Diariumban.

Bárki is mondott beszédet a növendékek közül a monarcha előtt, mindig felsorolták neki a kiemelkedő állami jótéteményeket, kifejezték örömeiket, hogy ilyen boldog uralkodó alatt élhetnek, és biztosították az uralkodónőt határokat nem ismerő hűségükről. Ennek érzékeltetésére idézzük Apponyi Antal beszédének szövegét, amelyet 1771 első napjaiban mondott el Mária Terézia előtt. (Külön kiemelendő, hogy milyen gyakran említi ilyen vagy olyan kontextusban az „uralkodó tekintetét”.) „Abban a boldogságban részesülhettem, hogy olyan uralkodónő *felügyelete alatt* [kiemelés tőlem – O. Kh.] és előírásainak megfelelően kaptam képesítést, aki minden keresztényi és uralkodói jóságot megtestésít személyében — ez hatalmas ajándék, melyet csak az Isteni Gondviselés tehet egy fiatalemberrel” — kezdte a növendék. „Ennek a boldogságnak az érzése napról-napra csak erősebbé tesz bennünket. Meg fogja látni felséges asszony, hogy az az óhajom, hogy ez a boldogság ne múljon el, minden évben csak forróbb lesz” – biztosította Apponyi az uralkodónőt. „Terézia hosszú uralkodása, elsőszülött fiának nagysága és dicsősége, minden dicső leszármazottjának virágzása, minden állami intézkedésének jótékony gyümölcse, ereje és jártassága! Engedje meg, hogy magunkra irányítsuk *tekintetét* [kiemelés tőlem – O. Kh.], s haszonnal szolgáljuk felségét és házáat! Ez az óhajunk, amelyet különösen most küldünk a mennybe, és ebben akarunk méltók lenni felsége legkegyesebb jóságához”. A fiatal gróf végül a következőképpen fejezte be beszédét: „Felélnkülve uralkodónőnk *kegyes szeme előtt* [kiemelés tőlem – O. Kh.], visszatérünk kötelességünkhöz, és szüntelen császári kegyelmébe ajánljuk magunkat és kollégiumunkat.”⁴⁸

A nyilvános vizsgák során, a Theresianumban vagy a császári rezidencián tartott audienciákon elhangzó beszédek sorában van egy olyan sajátos csoport,

⁴⁷ WD 27. (1770).

⁴⁸ Uo. 1. (1771).

amely a Pray György és Johann Georg Schwandtner történészek által kiadott magyar történeti források bemutatásával függ össze.⁴⁹ Ezek a bemutatók az 1760–1770-es években a következő időrendben történtek. 1761-ben napvilágot látott az Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum című kötet, amelyben közölték Kálnoky Lajosnak az uralkodónó előtt elmondott beszédét, és a filozófiai osztály második évfolyama után letett vizsgáinak anyagát. 1763-ban Pray megkezdte Annales regum Hungariae című alapvető forrásmunkájának kiadását, amelynek öt kötetéből hármát ünnepélyes keretek között éppen a Theresianumban mutattak be. 1766-ban a második és harmadik kötetet Nádasdy Miklós és Zichy Ferenc vizsgáján prezentálták a közönségnek. Előbbi Mária Teréziát, utóbbi II. Józsefet magasztalta üdvözlő beszédében, akit nemrég koronáztak a Német-római Birodalom császárává. 1767-ben a negyedik, a szintén Mária Teréziát dicsőítő kötet Bánffy György gróf nyilvános jogtudományi vizsgájára jelent meg. Schwandtner nevezetes, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini* című háromkötetes művét szintén a Theresianum magyar növendékeinek beszédei követték. 1766-ban az első kötet Brunswick Antal, az 1768-ban megjelenő második és harmadik kötet Esterházy Kázmér és ismét Zichy Ferenc (aki ekkor ment át a jogtudományi osztályba) díszbeszédét „tárta fel”. Végül, 1774-ben Pray György kiadta a *Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* című munkáját, amely Erdődy Józsefnek a királynő előtt elmondott beszédét tartalmazta.

A maguk nemében átlagosnak tekinthető ünnepi beszédek és a kollégium felséges pártfogójához szóló bőséges dicséreték háttérében különösen feltűnőek azok a lojális és hazafias programnyilatkozatok, amelyeket a Theresianum professzorai adtak a növendékek szájába. Ezekben mindenekelőtt Mária Terézia alakjáról, mint a tudományokhoz értő és az azokban való jártasságot értékelő uralkodónőről van szó. 1766-ban Brunswick Antal a kollégium iránt megnyilvánuló „kivételes és eredendő kegyességéért” magasztalta az uralkodónót. A beszédben elhangzott, hogy a kollégiumot „gondoskodása folytán állították fel, felügyelete mellett erősítették meg, és pártfogásával emelkedett fel addig a nagyságig, amely ma mindenki számára nyilvánvaló.”⁵⁰ Esterházy Kázmér 1768-ban pedig a következőket mondta: „Te vagy minden tudományok anyja, a szép-művészetek pártfogója, a kegyes uralkodónó, aki ezt a gondjaidra bízott intézményt és a benne lévő nemesi ifjúságot fényes eredményekre ösztönözöd, és az elért eredményeikért bőségesen jutalmazod.”⁵¹

Ennek logikus folytatása lett az a tézis, miszerint a tanulmányok éveit során megszerzett tudást hasznos állami szolgálatokra kell használni. Zichy Ferenc ekként kiáltott fel: „Egész hátralévő életemet az az egy gond fogja kitölteni, hogy a *tudományok segítségével* [kiemelés tőlem – O. Kh.], amelyeket ebben a Terézia kollégiumban sajátítottam el, őseim hatalmas dicsősége — legyen az

⁴⁹ Más könyvek (amelyeket a nyilvános vizsgákra összegyűlt közönségnek mutattak be) sem a növendékek beszédeit, sem az ilyen esetekben szükséges szinopszist nem tartalmazták. L. pl. *Kaprinai István: Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae. Pars 1–2. Viennae 1767–1771.*, ill. vö. WD 73. (1767).

⁵⁰ 1766 – Brunswick Antal.

⁵¹ 1768 – Esterházy Kázmér.

akár kifogástalan hűség, akár az az állandó, semmilyen határtól nem visszariadó óhaj, hogy felséges háznak szolgálhassanak — új cselekedetekkel sokasodjon általam.” A hű vazallus mintapéldája az adott esetben harmonikusan összefonódott a magasan képzett udvari tisztviselő ethoszával, mivel a fiatal gróf véleménye szerint a kollégiumban tanított tudományok „a felséges császári ház iránti odaadás kimutatásához vagy állami szolgálat vállalásához szükségesek.”⁵²

Mindezekén túl megkülönböztetett figyelmet érdemel még egy motívum, mégpedig a növendékek családjainak hagyományos, évszázados lojalitása a magyar királyok iránt. Ez volt a módja annak, hogy alátámasszák a Habsburg-ház iránti hűséget, maguk a Habsburgok pedig így „beleszövődtek” a magyar történelem vonulatába, s Szent István, I. Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás utódaivá váltak. 1761-ben Kálnoky Lajos, akinek nyilvános vizsgálja egybeesett Pray György hunokról és avarokról szóló könyvének bemutatójával, beszédében feltárta azokat a szálakat, amelyek már a korai történelemben összefűzték a magyarokat a Habsburgokkal. Az uralkodónőhöz fordulva a fiatal gróf következőképpen írta le a magyar honfoglalást: „Ázsia nagy részét leigázva Európába vándoroltak, és örökösöket hagytak maguk után, akik azok után, hogy annyi földet bejártak, csak egyetlen dicsőséget akartak, neked hódolni.” A növendék emlékeztetett arra, hogy nemzetsége, amely még Nagy Lajos király idején szerzett nemesi oklevelet, a szent magyar királyokat és a felséges Habsburg-házat szolgálta. Ezért neki csak az az egyetlen óhaja, hogy erejét nem kímélve szolgáljon, és ha kell, vérét is ontsa az uralkodóért.⁵³

A magyar arisztokrácia tehát nem állította szembe magát szülőföldjével, de kereste annak útját, hogy miként lehetne „összebékíteni” a Habsburgok iránti lojalitást a haza iránti hűséggel, azaz a hazafisággal. Ez például jól tükröződik Brunswick Antal beszédéből, aki az alábbi szavakkal fejezte be Johann Georg Schwandtner forrástörténeti munkája első kötetének bemutatását: „Parancsolj felséges uralkodónő, a lábaid elé helyezném népünk történetének ebben a könyvben összegyűjtött kezdeteit, én pedig nem kisebb alázattal borulok lábaid elé”.⁵⁴ A bécsi udvari hatóságok a maguk részéről pedig — teljesen érthetően — nem elleneztek a magyar állami patriotizmusnak azt a formáját, amely a dinasztia iránti hűségen alapult.

A bécsi Theresianum növendéke, Balassa Ferenc, akinek vizsgájáról a tanulmány elején szoltunk, felnőtt korára a felvilágosult abszolutizmus egyik legőszintébb és legodaadóbb híve lett. Arról, hogy miképpen sajátította el a fiatalkorában tanultakat, egyik 1763 áprilisára datált levele tanúskodik, amelyet a királynő kabinetjének titkárához, Cornelius Mac-Nenny-hez írt. Ebben Balassa azt javasolta, hogy a bécsi *Hofburg*ban vagy a pozsonyi királyi palotában alakítsanak ki egy, úgymond „magyar dolgozószobát” a királynő számára. Ennek falait a magyar királyok portréi díszítették volna, mégpedig az uralkodásukat röviden leíró kis táblákkal. Balassa azt gondolta, hogy a fiatal főhercegek és főhercegnők a palota termeiben sétálva hozzászóltak volna ahhoz, hogy úgy te-

⁵² 1768 – Zichy Ferenc.

⁵³ 1761 – Kálnoky Lajos.

⁵⁴ 1766 – Brunswick Antal.

kintsenek Magyarországra, mint a Habsburg-ház jogara alatt álló monarchia szerves részére, és egyúttal megismertek volna a Magyar Királyság történetének mérföldköveivel. A dinasztia iránt megkérdőjelezhetetlenül hű Balassa Ferenc tehát arra törekedett, hogy a Habsburgokat mintegy beemelje a magyar állami-jogi és történeti-kulturális hagyományokba.⁵⁵

Mindezeket figyelembe véve nehéz lenne lebecsülni a bécsi Theresianum ceremóniáinak szerepét abban, hogy megismertessék a „magas rangú és tudós hallgatóságot” a születőben lévő magyar történettudomány új eredményeivel. A magyar politikai elit tagjai fiatal éveikben még a Habsburg Monarchia székvárosában tanulhatták meg a magyar állam és egyúttal a szülőföld történelmének és kultúrájának tiszteletét, továbbá azoknak az embereknek a megbecsülését, akik munkáikkal gyarapították a haza dicsőségét. Fallenbüchl Zoltán szerint az a tény, hogy a Magyar Királyi Kancellária és a magyar nemesi testőrség székhelye Bécsben volt, megengedi, hogy Bécset egyfajta „magyar fővárosnak” (is) tekintsük.⁵⁶ A fiatal magyar arisztokraták nyilvános vizsgái, amelyek mondanánk a magyar kultúra diadalmenetei voltak, és a Habsburg-párti politikai elit nemzeti identitását is manifesztálták, a bécsi rezidenciaváros e különleges szerepéről teljesen meggyőzően tanúskodnak.

MELLÉKLET

Nyomtatott kiadványok, amelyek függelékként a bécsi Theresianum növendékeinek beszédeit tartalmazzák

- 1750** – **Berényi András.** *Josephus Zanchi:* Philosophia mentis et sensuum ad usus academicos accomodata... (Viennae: Typis Leopoldi Joannis Kaliwoda).
- 1750** – **Csáky Imre.** *Michael Bonbardi:* Topographia magni regni Hungariae. (Viennae: Typis Leopoldi Joannis Kaliwoda).
- 1754** – **Balassa Ferenc.** *Franciscus Balassa:* Casuae St. Stephani regis Hungariae vera imago et expositio. (Viennae: Typis Joannis Thomae Trattner).
- 1755** – **Balassa Ferenc.** *Carolus Antonius Martini:* Ordo historiae juris civilis praelectionibus institutionum... (Viennae: Typis Joannis Thomae Trattner).
- 1756** – **Fekete János.** [*Erasmus Fröhlich?*]: Diplomataria Sacra Ducatus Styriae... (Viennae: Typis Joannis Thomae Trattner).
- 1757** – **Batthyány József György.** [*Paulus Riegger?*]: Exercitatio academica de conciliis altero iuris ecclesiastici fonte... (Vindobonae: Typis Ioannis Thomae Trattner).
- 1761** – **Kálnoky Lajos.** *Georgius Pray:* Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum...deducti ac maximam partem ex orientis, accidentisque rerum scriptoribus congesti... (Vindobonae: Typis Georgii Ludovici Schulzii).

⁵⁵ Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Nachlass Nenny, Karton 1. 1763. április 15-én kelt levél.

⁵⁶ *Fallenbüchl Zoltán:* Mária Terézia magyar hivatalnokai. Bp. 1989. 158.

- 1766** – **Brunswick Antal.** *Johannes Georgius Schwandtner*: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini... Pars 1. (Vindobonae: Typis Joannis Thomae Trattner).
- 1766** – **Nádasdy Miklós.** *Georgius Pray*: Annales regum Hungariae 997–1564... Pars 2. (Vindobonae: Typis Joannis Thomae Trattner).
- 1766** – **Zichy Ferenc.** *Georgius Pray*: Annales regum Hungariae 997–1564... Pars 3. (Vindobonae: Typis Joannis Thomae Trattner).
- 1767** – **Bánffy György.** *Georgius Pray*: Annales regum Hungariae 997–1564... Pars 4. (Vindobonae: Typis Leopoldi Joannis Kaliwoda).
- 1768** – **Esterházy Kázmér.** *Joannes Georgius Schwandtner*: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini... Pars 2. (Vindobonae: Typis Joannis Thomae Trattner).
- 1768** – **Zichy Ferenc.** *Johannes Georgius Schwandtner*: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini... Pars 3. (Vindobonae: Typis Joannis Thomae Trattner).
- 1771** – **Apponyi Antal.** *Josef von Sonnenfels*: Über die Liebe des Vaterlandes. (Wien: Typis Josephi Kurzböck).
- 1774** – **Erdődy József.** *Georgius Pray*: Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum... (Vindobonae: Typis Leopoldi Joannis Kaliwoda).

Oroszból fordította: Seres Attila

Tuza Csilla

EGY ELFELEDETT 18. SZÁZADI KARRIER: GALÁNTHAI FEKETE GYÖRGY ÉLETÚTJA

Vázlat egy készülő életrajzhoz

Egy elfeledett karrier a 18. századi Magyarországon

Ha valaki a galánthai Fekete családot keresi az életrajzi lexikonokban, gróf galánthai Fekete Jánosról egész hosszú szócikket talál, amelyben megemlítik írói munkásságát, műveltségét és katonai pályafutását. Apjáról, Fekete Györgyről azonban legjobb esetben is csak születési-halálozási dátumát tudhatjuk meg, és nem mindennapi pályafutására csak címeinek — gyakran pontatlan — felsorolásából következtethetünk. Pedig nem akármilyen karrierről van szó, hanem a 18. század egyik legjelentősebb társadalmi előmeneteléről: egy kisbirtokos köznemesi család sarjából, akinek apja még a Rákóczi-szabadságharcban törvényes uralkodója ellen lázadt, Magyarország egyik legnagyobb földbirtokosa, az ország második legmagasabb közjogi méltósága, igen vagyonos ember és Mária Terézia egyik megbízható személyes tanácsadója lett.

Ignaz Aurelius Feßler, aki 1792-ben megírta a magyarok történetét, még személyesen ismerte Fekete Györgyöt, akit az alábbi szavakkal jellemzett munkájában: „Gróf Fekete György hihetetlen szellemi képességekkel és átfogó ismeretekkel megáldott ember [...], aki a jót bárhol megbecsülte és megtalálta, anélkül, hogy átsiklott volna a dolgokban rejtező rossz felett.”¹ A neves osztrák történész, Alfred Ritter von Arneth Mária Teréziáról szóló nagy munkájában pedig Fekete Györgyöt igen jól képzett, átfogó ismeretekkel rendelkező embernek írja le, aki szerinte 1751-ben az országgyűlésen legalább olyan nagy szolgálatot tett a királynőnek, mint Grassalkovich Antal 1741-ben.² Jelen írásunkban, amely előtanulmányként szolgál egy nagyobb lélegzetű életrajzhoz, ennek a rendkívüli embernek az ez ideig szinte teljesen elfeledett életpályáját próbáljuk meg felvázolni.

---

¹ *Ignaz Aurelius Feßler: Geschichte der Ungarn 1790/92. In: Gesammelte Werke 1809–1816. Bd. 10. 399.*

² *Alfred Ritter von Arneth: Geschichte Maria Theresia's. Maria Theresia's letzte Regierungszeit 1763–1780. Wien 1879. Bd. 4. 110.*

Az elődök: a galánthai Fekete család

Galánthai Fekete György Pápán született 1711. március 12-én jobb módú nemesi családban,³ id. Fekete György és Érsek Anna házasságából. Az apa, id. Fekete György ekkor Veszprém vármegye alispánja volt. A Rákóczi-szabadságharc idején Fejér vármegye főszolgabírájaként működött,⁴ és 1706 elején csatlakozott a kuruc mozgalomhoz. 1708 márciusában *provincialis commissarius*-ként küldték Pápára.⁵ Itt ismerkedett meg Érsek Annával, akit 1709. szeptember 30-án vett feleségül (első felesége farádi Vörös Júlia volt, ebből a házasságból azonban nem született gyermeke). Az 1711. évi szatmári békekötés után egy ideig nem vállalt közszereplést, mondhatnánk csendesen meghúzta magát a házassága útján tulajdonába került Veszprém megyei birtokain. (Érsek Anna első férje, Csúzy Pál révén megszerezte a Csúzy család Somogy megyei birtokait is.) 1724-ben, a Helytartótanács működésének kezdetekor a Pápát hosszú időn át birtokló Esterházy családdal és Pálffy famíliával ápolt jó kapcsolatoknak köszönhetően — az Esterházy család és Pálffy Miklós nádor ajánlására — az uralkodó Fekete Györgyöt a Helytartótanács tanácsosává nevezte ki, mely tisztségében megmaradt haláláig, 1736-ig.⁶

A Fekete család az említett két arisztokrata famíliával Pozsony megyei birtokossága révén már korábban is jó kapcsolatokat ápolt. A családot 1510-ben említik először egy birtokosztály kapcsán. Ekkor Fekete Márton neje, Besenyei Potencia révén közös birtokhoz jutott a Pozsony megyei Galántán a Besenyei családdal, majd később a Besenyeiekkal házasság révén rokon Esterházyakkal.⁷ I. Rudolf magyar király 1590. november 21-én megerősíti a galántai és gányi birtokokban a Fekete családot, ekkor már az Esterházyakkal együtt, és mindkettőnek a régies helyesírású *galánthai* előnevet adományozza.⁸ A meg-

³ A Veszprémi Életrajzi Lexikon március 12-ét, Szinnyi József nevezetes lexikona és az Újpesti lexikon március 12-ét jelöli meg születési dátumként. Mivel a családi levéltárban fellelhető életrajztörök március 12-ét ír, mi is ezt a dátumot fogadtuk el hitelesnek. Veszprémi Életrajzi Lexikon. Szerk. Varga Béla. Veszprém 1998.; *Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891–1914.; Újpest lexikon. Főszerk. Hirmann László. Bp. 2002.; ill. az említett életrajztörök: Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL); Magyar kincstári levéltárak, Királyi jogügyigazgatósági levéltár, E 584, Galánthai Fekete György iratai (továbbiakban E 584) No. 59. Vegyes iratok. Ezen iratok között található egy befejezetlen, magyar nyelvű életrajztörök. Sajnos mind a szerző, mind a megbízó ismeretlen, ugyanígy a keletkezés ideje is, és csak Fekete György iskolai tanulmányainak végéig jut el.

⁴ A város módosabb lakosaihoz tartozott, mivel egy 1707-ben készült házösszeírás tanúsága szerint a 2676 forint értékben összeírt 53 ház közül az ő háza egymagában 1000 forint értéket képviselt. Fejér Megyei Levéltár Évkönyve 11. Székesfehérvár 1977. 16.

⁵ A szabadságharcban játszott szerepére vonatkozóan újabban I. *Hechenast Gusztáv*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Sajtó alá rend. Mészáros Kálmán. Bp. 2006. (História könyvtár: Kronológiák, adattárak 6.) 144.

⁶ Néhány lexikon említett tesz ifj. Fekete György ezen évekbeli tanácsosságáról is, de a Helytartótanács ügyviteli segédkönyveiből egyértelműen megállapítható, hogy itt az apáról, id. Fekete Györgyről van szó, még halálának dátumát, 1736. február 8-át is pontosan feljegyezték a személyzeti kimutatásokban. MOL, Helytartótanácsi levéltár, Vegyes ügyviteli segédkönyvek (C 97) A 2342 kötet. Ifj. Fekete György II. József uralkodása alatt vett részt a Helytartótanács munkájában, aktívan dolgozott annak újjászervezésén, de nem fizetett alkalmazottként, hanem országbírói, illetve bizottsági tagsági minőségében, így ebben az időben már valóban őt is joggal címezték helytartótanácsi tanácsosnak.

⁷ *Borowszky Samu*: Pozsony vármegye története, Bp. é. n. 689. Esterházy Ferenc édesanyja galántai Besenyei Ilona volt, így a Besenyei család kihalása után az Esterházyak nőágon jutnak közös örökséghez a Fekete családdal.

erősítésre azért volt szükség, mert a Bessenyei család még élő tagjai, Bessenyei György és Péter úgymond birtokon belül maradván, számos zálogost szereztek a kis falura. 1596-ban az összeírások a Bessenyei családot már nem, de Esterházy Ferencet (Miklós nádor édesapját) és Fekete Ferencet említik Galánta birtokában.⁹ 1609. december 22-én a Fekete család azután a Bessenyei família magszakadását követően a leányági leszármazottak révén másokkal együtt megerősítést, illetve birtokadományt nyert Galánta, Gány, Kosót (Kosót) és Szilas birtokokra is.¹⁰ 1632-ből egy Fekete Pál nevű családtagot ismerünk, akinek házbirtoka volt Pozsony szabad királyi városában (a Pálffy család házának tőszomszédságában), Fekete János pedig 1643-ban Pozsony megyei birtokait idegenítette el.¹¹ Ennek a Fekete Jánosnak Miklós nevű fiáról tesznek említést az Esterházy család genealógia-készítői, mint nőunokatestvére fiának szigorú megrendelőjéről.¹² Hogy miként került a család azután Fejér megyébe, jelenleg még nem tudjuk nyomon követni, de annyi bizonyos, hogy galánthai ősi birtokrészüket a 18. század elején már az Esterházy család bírta zálogjogon. Feltehetően sok más királysági (főként Győr, Komárom és Veszprém megyei) nemeshez hasonlóan a felszabadító háború „konjunktúra” időszakát használta fel a galánthai Fekete család is az egykori hódoltság területéken való birtokszerzéshez és az ottani karrierépítéshez.

Pályakezdés: tanulmányok és nagyúri kapcsolatok

Ifjabb Fekete Györgyre tehát 1711 után Pápán köszöntött a régóta várt békeidőszak, így itt kezdte el tanulmányait 1720-ban. 1722-től 1724-ig Győrben tanult, majd visszatér a család ősi származási helyére, Pozsony vármegyébe, hogy Pozsony városában folytassa tanulmányait egészen 1728-ig. Ez idő alatt kötött barátságot a régi, de időközben már két generációja az ország elitjébe került rokon Esterházy család tagjaival, nevezetesen Miklóssal és Ferencsel, valamint Pálffy Miklóssal és rajta keresztül a szintén befolyásos udvarhű familiával. Ezek a páratlan kapcsolatok már sejtetni engedik, hogy Fekete György — elvileg legalábbis — nem mindennapi karrierlehetőségek előtt áll.¹³ 1729/30-ban jogot és bölcsészettudományokat hallgatott a bécsi egyetemen, és ugyanitt

⁸ MOL Kancelláriai levéltár, Királyi Könyvek (továbbiakban A 57) 4. köt. fol. 666–667.

⁹ MOL Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Conscriptioes portarum (E 158) 30. köt., Comitatus Posoniensis 1532–1548, 32. köt. Comitatus Posoniensis 1564–1611.

¹⁰ Borovszky S.: Pozsony vármegye i. m. 689.

¹¹ MOL A 57 9. köt. fol. 523–524.

¹² MOL Esterházy család hercegi ágának levéltára, Repositorium (P 108) Rep. 49. Fasc. H 1–48. Fekete család.

¹³ Később Esterházy Ferenc kancellársága idején Fekete György alkancellár lett, a magyar királyi udvarmesteri tisztben pedig 1773-ban Esterházy követte Feketét. Személynökként Fekete a sztrencényi uradalom perében segítette az Esterházy családot (vö. MOL E 584 16. cs. Esterházy családtagok által írt levelek). Pálffy Miklóst ugyanakkor a magyar királyi udvarmesteri tisztben maga Fekete váltotta fel 1766-ban, és Pálffy Jánossal is mindvégig megmaradt jó kapcsolata: karácsonyi üdvözléseken túl Feketét mint személynököt peres ügyekben segítségül kérő leveleket is olvashatunk Pálffy Jánostól, vagy éppen beszámolót a sziléziai hadszínterről, de előfordult az is, hogy a királynő üzenetét Pálffy közvetítette Feketének (MOL E 584 17. cs. Pálffy János levelei). Ugyanígyen jó kapcsolatban volt Fekete Pálffy Károllyal is.

*baccalaureatus*t, majd doktori fokozatot is szerzett.¹⁴ Ezekben az években a latin mellett már németül és franciául, később olaszul is levelezett.¹⁵

Tanulmányai végeztével Fekete György visszatért Pápára, ahol királyi ügyvédként dolgozott, és a családi birtokokat igazgatta. Bár Somogy megyében nem voltak számottevő földbirtokai — hiszen csupán anyai ágon volt az egykori Csúzy-birtokok részirtokosa, illetve apósának voltak ott birtokai — a vármegye mégis táblabírájává választotta a jól képzett, tanult jogászt. Az 1741. évi országgyűlésen így már Somogy vármegye képviselőjeként jelenhetett meg; követő társa Somsich Antal alispán volt. Az országgyűlésen a magyar ügyek intézésével és a magyarok titkos tanácsi képviseletével kapcsolatos viták során tartott felszólalásával tűnt ki. Javaslatának lényege az volt, hogy ne csak a főnemesek titkos tanácsi részvételéről döntsenek, hanem vegyék be a tanácsba a köznemeseket is, hiszen ők sem alábbvalóak az arisztokratáknál. Felszólalása népszerűvé tette az alsótáblán, és szónoki képességeivel és jogi ismereteivel egyben nevet is szerzett magának.¹⁶

Ebben az időben a Fekete család Pozsony megyei birtokait, miként említettük, az Esterházyak igazgatták. Fekete György 1744-ben azonban kísérletet tett a zálogbirtokok visszaváltására, de a galánthai Fekete család másik ágának erre nem volt elegendő anyagi lehetősége, így próbálkozása nem hozhatott eredményt. A fiatal jogász megpróbálta tehát Galántát visszaváltani, de Esterházy Imre, az akkori birtokos levelében ezt elutasította, azt írván jóval alacsonyabb rangú rokonának, hogy „mostan azon jószág kiváltásának ideje nem volna”.¹⁷

A Pozsony megyében zálogban lévő birtokokon kívül az 1740-es évek elején Fekete már magáénak tudhatja anyai örökségként Zala megyében Csabrendek, Szentistváncsabja, Tárkány, Szentkirálykeszi más néven Nagykeszi birtokát, valamint Veszprém megyében Sárfő birtokát is. Ezekre az ingatlanokra 1738. augusztus 26-án már feleségével együtt, új adományt kapott az uralkodótól.¹⁸ További anyagi gyarapodását és kapcsolatépítését rangjához mérten előkelő házassága is jelentősen elősegítette. Niczky Anna édesapja, Niczky György királyi jogügyigazgató (1736–1748), majd később a Hétszemélyes Tábla esküdtje volt. Sok kortársával ellentétben azonban házassága valódi szerelmi kapcsolat volt, ez kiderül feleségével folytatott, érzelemgazdag, meghitt levelezéséből.¹⁹

A későbbiek folyamán Fekete György is gondosan ápolta családi kapcsolatait, és segítette rokonait. Sógora, Niczky Kristóf utóbb személynöki ítélo-mestere lett, de követte őt a Magyar Királyi Kancelláriába is, majd később II. József idején ő is nagy karriert futott be, amely élete végén az országbíróságig vezetett. De erejéhez mérten segítette édesanyja családjából származó rokonait is,

¹⁴ A bécsi egyetemen tanult magyar diákok névsorát közléteszi: *Kiss József Mihály*: Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1715–1789. Bp. 2000. 38.

¹⁵ MOL E 584 Fekete Györgyhöz írt levelek 15–18. cs.

¹⁶ Az országgyűlés eseményeit, illetve Fekete György felszólalását idézi: *Borovszky Samu*: Somogy vármegye története, Bp. é. n. 490. Fekete György országgyűlési szerepléseinek feltárása szintén részletesebb kutatásokat igényel.

¹⁷ MOL E 584 16. cs. Esterházy Imre levele Fekete Györgyhöz. 1744. június 27.

¹⁸ MOL A 57 38. köt. fol. 108–109. Hozzá kell tenni, hogy édesanyja csak 1757-ben halt meg.

¹⁹ MOL E 584 16. cs. Niczky Anna levelei férjéhez, akit általában „édes szívemnek” szólított.

számos protekciót, állást kérő levelet találunk levelezésében, melyben a kérelmező az Érsek családdal való rokonságra hivatkozik.²⁰ Ugyanígy a Fekete-atafiségből is jelentkeznek nála rokonai különböző ügyes-bajos dolgaikkal, így például a megözvegyült Fekete Anna gyermekei gyámjának kérte fel, de unokatestvére fiát, Fekete Ignácot is segítette katonai pályafutásában, miközben a Csúzy család is gyakorta kért segítséget tőle peres ügyekben.²¹

Fekete György valószínűleg az 1741. évi országgyűlésen való kiemelkedő szereplésének köszönhetően került be a Magyar Királyi Kancelláriába előadónak. Maga a befolyásos Grassalkovich Antal írta egy levelében, hogy csodálkozik rajta, hogy a királynő Feketét „minden referenda nélkül” helyezte a Kancelláriára.²² Pedig mindez a jól képzett és a kapcsolatépítésben tehetségesnek mutató jogász és vármegyei tisztviselő pályájában még csupán a kezdeteket jelentette.

Út az ország politikai elitjébe

1748 kiemelkedő állomás volt Fekete György karrierjében. Május 27-én a magyar kancellária felterjesztette az uralkodóhoz nevét, mint a személynöki poszt betöltésére legalkalmasabb személyt. Johann Josef Khevenhüller-Metsch bécsi főudvarmester naplójában azt olvashatjuk Fekete személynöki kinevezésével kapcsolatban, hogy Grassalkovich Antal, az aktuális személynök — akit ekkor a Magyar Kamara elnökévé (1748–1771) léptettek elő — meglehetősen zokon vette elmozdítását. A bécsi udvari főember szerint Feketét az Esterházy család, elsősorban Ferenc támogatta, de ugyancsak a befolyásos udvarhú familia intézte el a királynőnél Grassalkovich kamaraelnöki kinevezését, mintegy „kárpozlásként”. Khevenhüller-Metsch Feketéről egyébként nagyon elismerően azt írta: „egy nagyon becsületes ember”.²³ A kancellária hivatalos indoklásában ugyanakkor jogi jártassága, királyi ügyvédként szerzett érdemei és kiváló emberi kvalitásai játszották a döntő szerepet; ami esetében nem is volt túlzás. Az előterjesztésben 3000 forintos éves fizetést javasoltak neki.²⁴ A személynöki kinevezéssel szinte egy időben Batthyány Lajos nádor is felterjesztéssel élt Mária Teréziánál, amelyben kérte, hogy tartós távolléte idejére az uralkodó Fekete György személynököt jelölje ki Pest-Pilis-Solt vármegye főispáni adminisztrátorává.²⁵

²⁰ MOL E 584 15–18. cs. Fekete Györgyhöz írt levelek.

²¹ MOL E 584 16. cs. Fekete Anna levele, ill. ugyanitt Fekete Ignác levelei; ill. MOL E 584 1. cs. Csúzy Pál levele.

²² MOL E 584 16. cs. Grassalkovich Antal levele.

²³ *Rudolf Khevenhüller-Metsch: Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch kaiserlichen Obersthofmeisters. Bd. 2. Wien–Leipzig 1908. 221–222.* Grassalkovichnak Feketéhez írt levelei arról tanúskodnak, hogy a későbbiekben jó viszonyban voltak egymással. MOL E 584 16. cs. Grassalkovich Antal levelei.

²⁴ MOL Magyar Kancellária Levéltára, Originales referadae (továbbiakban A 1) 1748. No. 91.

²⁵ MOL A 1 1748. No. 119. A kinevezés meg is történik. A Batthyány családot még királyi ügyvédként peres ügyeiben képviselte Fekete, úgy tűnik, igen sikeresen, mivel a kifejezetten jó kapcsolatok később is megmaradtak. Batthyány Lajos nádorral a hivatali kapcsolat mellett Fekete baráti viszonyt alakított ki, Batthyányi többször is ajándékozott például lovakat Feketének. Levelezésükből sejteni lehet, hogy a Batthyány-kapcsolathoz vezető utat Fekete György apósának, Niczky György-

Személynöki és főispáni adminisztrátori kinevezése után vásárolta meg Fekete a fóti uradalmat, amely egyik legkedvesebb birtoka lett. Igen figyelemreméltó, hogy az egykori királyi ügyvéd 44000 forintot fizetett a birtoktestért.²⁶ De időközben Somogy és Zala megyében is tovább gyarapította birtokait: Somogyban Ór, Asszonyvár, Szentpál, Berzence, Sarkad, Surd, Szenterszébet, Ország, Nemed, Felsőlankóc, Szentlászló, Bogárd és Pata birtokokra 1752. március 27-én kapott adománylevelet, Zala megyében pedig szintén ugyanekkor Cserfű, Petend, Csapi és Istóc tulajdonjogát szerezte meg, mégpedig felesége révén.²⁷

1751-ben ismét Grassalkovich Antal nyomába lépett: a személynöki posztal párhuzamosan ekkor Arad vármegye főispánja lett. Főispáni teendőit igen komolyan vette, és számos oktatási, népjóléti intézmény felállítása köszönhető neki: 1751-ben Szentannán gimnáziumot alapított, 1752-ben pedig kezdeményezésére Radnán a ferencesek teológiai és bölcsészeti tanfolyamot indítottak. 1753-ban a minorita rendnek két felső osztály indításában segédkezett, amely 1776-tól gimnáziumként működött tovább. Özvegy Bibics Jakabnéval, akinek magvaszakadt birtokait ő vásárolta meg, jó kapcsolatot tartott fenn, aminek köszönhetően Bibicsné — Fekete rábeszélésre — 1774-ben egy nemesi konviklust állított fel Szentannán, nevezetesen a nemesifjak művelésére.²⁸

Eközben persze birtokot is szerzett a délkelet-magyarországi megyében: Zaránd, Szentanna, Fazekas, Varsány, Alatka, Móroc, Harkály, Nyék birtokokat 1755. április 14-én adományozta neki az uralkodó (magszakadás miatt), elődje talán korántsem véletlenül a fent említett Bibics Jakab volt. Ugyancsak Bibics magvaszakadt birtokát, Kováczházát vásárolta meg Fekete Csanád megyében. A birtokok megszerzésében pedig ekkor már Grassalkovich Antal is segített neki.²⁹ E birtokokra azután Mária Terézia majorátusi jogot is adományozott Feketének. Később, 1773-ban ugyanezekre hitbizomány alapítását is engedélyezte a királynő.³⁰ 1755-ben azután birtokaira kegyúri jogot és pallosjogot nyert, Szentanna és Zaránd birtokokra (Arad m.) pedig vásártartási jogot is kapott.³¹ Egyre gyarapodó számú birtokait kezdettől fogva fejleszteni igyekezett, a fent említett iskolaalapításokon túl utakat építtetett (még ha ez főispánként kötelessége is volt), határvitákat rendezett, folyószabályozási terveket készített, vízimalmokat telepített.³²

---

nek köszönhette, akinek családjából a megelőző évszázadban sokan szolgálták a befolyásos dunántúli nagyúri familiát. MOL E 584 15. cs. Batthyány családtagok levelei Fekete Györgyhoz.

²⁶ MOL A 57 41. köt. fol. 477–479.; MOL Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Acta diversarum familiarum (továbbiakban E 136) 16. tétel. A Fekete család iratai.

²⁷ MOL A 57 44. köt. fol. 362–366.

²⁸ Arad vármegyei tevékenységére részletesen l. *Márki Sándor*: Aradvármegye és Arad szabad királyi város története. I–III. Arad 1895. II/2. 381–382. (Ebben a kötetben hitelesnek tartott portré-ábrázolás található róla a 381. oldalon.)

²⁹ Erre vonatkozó levelét l. MOL E 584 16. cs.

³⁰ MOL A 57 50. köt. fol. 6–8.

³¹ MOL A 57 43. köt. fol. 528–530. birtokadomány; uo. 43. köt. fol. 530–531. kegyúri jog; uo. 43. köt. fol. 531–532. pallosjog; uo. 43. köt. fol. 532–533. vásártartási jog; valamint mindezekre együtt: MOL A 1 1755. No. 88.; a zarándi uradalom birtokba iktatási jegyzőkönyve: MOL E 136 16. tétel.

³² Egy ilyen vízimalom tervrajza napjainkig fennmaradt: MOL E 136 16. tétel; határviták rendezésére végrehajtott jegyzőkönyveket és határjárásokat l. MOL E 136 16. tétel (térképpel), valamint MOL E 584 1. cs. a zarándi uradalom iratai.

Fekete György népszerűségét két dologgal szeretnénk röviden bemutatni. Marcell Antal József György, Pozsony megyei kisbirtokos, 1763-ban írt munkáját (*Discursus de inlyto Regno Hungariae et rebus memorabilibus, de Sancta Cruce, de monte, de aqua seu fluctibus argenteis*) földijének, Fekete Györgynek, Arad vármegye főispánjának dedikálta. A másik, napjainkban is élő „adalék”, hogy a mai Csanádpalota község parókiájának és templomának építtetését, valamint a község betelepítését Fekete György grófnak köszönheti, a gróf és felesége temetkezési helyeként pedig a templom kriptáját jelölik meg. A mai főoltárkép térdeplő alakja a hagyomány szerint magát a grófot, a térdeplő nő pedig feleségét, Niczky Annát ábrázolja.³³ Mindez annál is érdekesebb, mivel Fekete György temetkezési helye levéltári adataink szerint a főti családi kriptá volt, miként ezt fia, Fekete János említi a részvéttáviratokra küldött válaszaiban.³⁴

Birtokai gyarapodása mellett Fekete karrierje is egyre magasabbra ívelt, ami nagymértékben volt köszönhető az 1751. évi országgyűlésen nyújtott, ismét kiemelkedő teljesítményének. Mint személynöknek, az alsótábla üléseit kellett vezetnie, és ott az uralkodó érdekeit képviselnie. Mária Terézia kezdeményezését, javaslatait, ügyes rábeszéléssel és taktikával vitte keresztül a rendek körében. Különösen az adómegajánlás elfogadása körül játszott számottevő szerepet. Aligha kétséges, hogy nem kis mértékben e fontos közéleti szereplésének köszönhető fent említett, Arad és Csanád megyei birtokait. Az uralkodó érdekeinek hathatós képviselőjét azonban sokan zokon vették tőle, még csípős hangú gúnyversek is jelentek meg róla.³⁵

Végül az újabb jelentős állomást az 1758. esztendő hozta Fekete számára. November 26-án Mária Terézia grófi címet adományozott neki és általa fiának (Jánosnak), és ezzel egy időben valódi titkos tanácsosi címet is kapott.³⁶

³³ Csanádpalota község az aradi kamarai uradalomhoz tartozott. 1768-ban a kamara rendelte el plébánia és templom építését, amelyet 1773-ban szenteltek fel. Fekete György feltehetően mint Arad vármegye főispánja és a Kamara megbízottja vett részt a község betelepítésében. A község és a templom történetére, hagyományaira vonatkozó adatokra l. www.sulinet.hu/oroksegtar/CSMEE/magyar/html/Csanadpalota.html (2006. augusztus 2.)

³⁴ MOL E 584 Gróf Fekete János iratai No. 2.

³⁵ Két ilyen gúnyirat is fennmaradt róla: MOL Regnicoláris Levéltár, Bottló Béla hagyatéka (N 125) 11. cs. 1751. Pasquillusok:

In personalem Fekete

Fekete multa quidem pasquilla spicula sentis, si sensive tamen plura cupis recipe. Prae relinquis cunctis haec vitis corrige primum: Quod est conclusum: ne vellicare probes. Regia verba inquis (quod verum est) sancta vocari, Ast et vox populi (quaeso memento) Dei est.

Lemma: Resipisce tandem sanguis noster super te, et filios tuos.

Alius eundem

Fekete veste niger, cognomen Fekete prodit, Latine nigrum, per bene, nam niger est. Nigra quidem vestis, sed veste nigrior est mens. Namque duobus equis vendere justa cupit. Pétsi cum Brusvik sua jam fignenta secundant, Hisce duo pariter forte dabuntur Equi. Frustra etgis nigros albos in fronte capillos, Ast tua non pilos, sed tua falsa tegis. Pelle sub agnina fugito Gens Hungara Lupos, Ne verbis blandis alliceare precor.

³⁶ MOL A 57 45. köt. fol. 51–55., az előterjesztést l. MOL A 1 1758. No. 24. Kállay István úgy tudja, hogy Fekete György 1760-ban birodalmi grófi rangot is nyert, de sajnos, kútfőjét nem nevezi meg. Magunk ez ideig nem találtunk erre vonatkozóan közelebbi forrást. Vö. *Kállay István: A vezető elit családi kapcsolatai Mária Terézia korában.* Turul 65. (1951–1992) 18–26. Kállay tanulmányán kívül csak egy említés található a szakirodalomban a birodalmi grófi rangról: *Szinnyei J.: i. m.,* valamint egyetlen egy, 1783-ban Fekete Györgyhöz címzett levél megszólítása is utalhat erre: „Hoch-

*Egy mindig megbízható, hivatalnok arisztokrata*³⁷

Mindezek ellenére tévedés lenne azt hinnünk, hogy Fekete György pusztán karrierista lett volna. Maga a királynő, Mária Terézia is kedves emberének, megbízható munkatársának tartotta, akinek tanácsait nem egyszer kikérte.³⁸ Fekete György a királynő reformjainak mindvégig hű és munkás támogatója volt, majd kiállt II. József reformjai mellett is, és legjobb tudása szerint segítette azokat. Pontosan értette mindkét uralkodó céljait, és jó bürokrataként, igazi hivatalnokként minden erejével ezek elérését próbálta előmozdítani. Ezt a törekvését tapasztalhatjuk az 1764–1765. évi országgyűlésen is, ahol például a nemesi adózás ügyét igyekezett az uralkodó céljaival összhangban képviselni. Szijártó M. István új monográfiájában³⁹ megemlíti, hogy az országgyűlésen külön sérelemként sorolták fel a rendek a 30. pontban, hogy Fekete György főnemesi rangot nyert, és így a régi szokásokkal ellentétben már nem lehetne a Magyar Királyság személynöke, hiszen ezt a posztot csak köznemes töltheti be. Mária Terézia azonban ragaszkodott megbízható, jogban jártas és tapasztalt hivatalnokához, azaz a rendek tiltakozása ellenére sem mentette őt fel tiszteből. A levéltári források tanúsága szerint azonban Fekete György ekkor már nem volt személynök, ezt a tiszte akkoriban Koller Ferenc töltötte be, és Fekete már alkancellárként vett részt az országgyűlésen.⁴⁰ Gyors karrierje, sikeres munkája és közéleti szereplése azonban valóban sokakat ingerelhetett, mivel ezen a diétán is, akárcsak az 1751. évin, gúnyversek jelentek meg róla, és ezúttal már — talán a szélesebb publicitás kedvéért — magyar nyelven.⁴¹

Fekete Györgyöt magyar királyi alkancellárnak még 1762. december 1-jén terjesztették fel Mária Teréziánál, majd három nappal később már nemcsak ki nevezését hagyja jóvá a királynő, de évi 8000 forintos fizetését is.⁴² 1764-ben pe-

geborener Reichsgraf”, ami azonban téves címzés is lehet, magyarországi grófságát keverve össze. MOL E 584 18. cs. Pflacher György levele Fekete Györgyhez.

³⁷ Vö. „A bürokrata arisztokráciához tartozik Fekete György.” *H. Balázs Éva*: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800. Bp. 1987. 124.

³⁸ Így például Mária Terézia magánlevélben számolt be Feketének a hétéves háborúval kapcsolatos aggodalmairól, majd az adómegajánlás kérdésében a magyar törvények értelmezéséről kért tőle tanácsot (MOL E 136 16. tétel, 1759. július 1.). Jogi tanácsért fordult hozzá a királynő néhány esztendő múlva a visegrádi koronauradalom elidegeníthetőségének kérdésében is (uo. 16. tétel 1762. június 19.). Egy 1761. évi levelében pedig Mária Terézia Fekete támogatását kérte az adóbeszedés meggyorsításában (MOL Családi levéltárak, Fekete család iratai [P 910]).

³⁹ *Szijártó M. István*: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Bp. 2005. 153. (Fekete György országgyűlési fellépéséről összességében keveset ír a szerző, noha igen jelentős személyisége volt a korabeli diétáknak. Életrajza így talán még az országgyűlés korabeli működéséről közölt jelentős, új eredményeket is tovább árnyalhatja majd.)

⁴⁰ Kollert 1762. december 20-án nevezte ki az uralkodó személynökké (MOL A 57 46. köt. fol. 152–153.), talán éppen Fekete György javaslatára, egy szeptember 9-én kelt levelében Koller ugyanis Fekete támogatását kérte az udvarban folyó (de konkrétan meg nem nevezett) ügyének elintézésében (MOL E 584 17. cs. Koller Ferenc levele).

⁴¹ A gúnyverset idézi *Márki S.*: Aradvármegye i. m. II/2. 381.:

Fekete mint régen, de most is Fekete,
neki a szerencse már mivel parst vete,
Sok jó szabadságot már el is temete,
Holt volna meg, mikor volt még csak egy hete.

⁴² MOL A 1 1762. No. 22.; valamint uo. A 1 1763. No. 47.

dig a Szent István-rend kommandátora és középkeresztese címet is megkapta,⁴³ majd 1771-ben a Szent István-rend nagykeresztjével tüntette ki az uralkodó.⁴⁴ 1766 elején a névleges, de jelentősebb fizetéssel járó címet, a magyar királyi udvarmesterséget is elnyerte.⁴⁵

1773-ban, a jezsuita rend feloszlatása után Feketét az egyetemi ügyek főigazgatójává nevezték ki, feladata elsősorban a nagyszombati egyetemi oktatás megreformálása, valamint az egyetem Budára költöztetésének előkészítése volt. E minőségében 1784-ig dolgozott.⁴⁶ 1773–1774-ben Ürményi József mellett a tanulmányi ügyek országos felügyelőjeként, a Helytartótanács tanulmányi bizottságának vezetőjeként a *Ratio Educationis* egyik előkészítőjét láthatjuk benne.⁴⁷

1773-ban azonban Fekete nemcsak igen előkelő hivatalnoki-oktatásügyi feladatokat kapott. Pálffy Miklós halálát követően ugyanis, február 15-én Mária Terézia a Magyar Királyság országbírói tisztségére nevezte ki. Ezzel Fekete György pályája csúcsára ért: egy csaknem ismeretlen, nem túl vagyonos, de jó módú köznemes Magyarország második közjogi méltósága, és egyik gazdag földesura lett. Tisztét 1783 nyaráig töltötte be, amikor — hű hivatalnokhoz méltóan — betegsége miatt lemondott arról. Országbíróságának tíz éve alatt igen nagy népszerűségnek és szeretetnek örvendett: a kor számos neves személyisége kért tőle támogatást, protekciót, akár magának, akár pártfogoltjának, vagy küldött neki üdvözlő levelet. Mindez leginkább talán kiemelkedő jogi képzettségével és évtizedes gyakorlati tapasztalataival állhatott összefüggésben. Feketének ugyanis mondhatnánk kisujjában volt szinte a teljes magyar jogrendszer, joggyakorlat és közigazgatás ismerete, hiszen a megelőző negyven esztendőben egyszerű ügyvédként, vármegyei tisztviselőként, országgyűlési követként, főis-

⁴³ Esterházy Ferenc kancellár egy 1764-ben írt levelében javasolta Mária Teréziának, hogy Fekete Györgyöt nevezze ki a rend magasabb tisztviselői közé, mivel alkancellárként gyakran helyettesítenie kell őt a rend ügyeiben is (a mindenkori magyar kancellár volt egyben a rend kancellárja is). A levelet l. *Khevenhüller-Metsch, R.*: i. m. Bd. 6. Wien–Leipzig 1917. 324–325.

⁴⁴ MOL Családok és intézmények levéltárai, A Szent István-rend iratai (P 1058) 14. tétel. Namenverzeichnis der Persönlichkeiten, die in den Jahren 1764–1914 mit dem kön. ungarischen St. Stephan-Orden ausgezeichnet worden sind. Bp. 1914. A névsorban — hibásan — az 1771. évszámot tüntetik fel alább említett országbírói kinevezésére is.

⁴⁵ Elődje az ekkor országbírói tisztségre előlépő Pálffy Miklós volt. Az udvarmesteri kinevezés előterjesztését l. MOL A 1 1766. No. 24., maga a kinevezés pedig: MOL A 57 47. köt. fol. 396–397.

⁴⁶ Érdekes művelődéstörténeti adalék, hogy 1781 tavaszán zajezdai Patachich Ádám kalocsai érsek (1776–1784) Fekete György támogatását kérte Pray György részére az egyetem könyvtárosi állásának elnyerésére. A protekciót kérő levelet l. MOL E 584 17. cs. Patachich Ádám levele, 1781. március 1.

⁴⁷ Az oktatásügy reformjában, szervezésében játszott szerepére l. *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 3. kiad. Bp. 1996. 414., 500. Cennerné Wilhelmb Gizella a 18. századi portréfestészet elemzéséről szóló cikkében megjegyzi, hogy a Vöröskőn és Belgrádban található Fekete György-portrék oktatási tevékenységével összefüggésben készültek (*Gisela Cenner-Wilhelmb*: Neue Gattungen in der Portraйтkunst des XVIII. Jahrhunderts in Ungarn. In: Maria Theresia als Königin von Ungarn. Hrsg. Gerda Mraz. Eisenstadt 1984. 71–85.). Magánlevelezésében is találunk az iskolareformmal kapcsolatos iratokat, amelyek betekintést nyújtanak — hacsak érintőlegesen is — ennek a munkának az előkészítésébe és végrehajtásába: MOL E 584 18. cs. Ürményi József és Vörös Antal levelei. Az egyetemi oktatás megreformálására összeállított bizottság elnöke Esterházy Ferenc kancellár volt. Fekete és Esterházy levelezésében is sok adatot találunk az átszervezésre vonatkozóan: MOL E 584 16. cs. Esterházy Ferenc levelei.

páni adminisztrátorként, majd főispánként, végül az ország egyik nagybírájaként és kancelláriai főtisztviselőként egyaránt szorgosan tevékenykedett. Országbírói kinevezése alkalmából latin nyelvű méltató verssel is köszöntötték.⁴⁸

II. József uralkodása alatt azután Fekete — leginkább tanácsaival — tevékenyen részt vett a Helytartótanács átszervezésében, a Magyar Kamarával törént, meghatározó jelentőségű összevonás előkészítésében, bár egészségi állapotának említett romlása miatt 1783 után már nem vállalt tevékeny szerepet a politikai életben. Ezekben az esztendőben ugyanakkor jogi munkák sokaságát készítette el.⁴⁹ Ezek közül a legkiemelkedőbb és leghosszabb utóéletű munkáját 1814-ben Csaplovics János adta ki Pozsonyban, nevezetesen *Problema juridica seu questiones, in causis, per excelsam curiam regiam, anno 1777* (306 oldal terjedelemben, nyolcadrét formátumban) címen. E fontos jogi tankönyv eredetije napjainkban a Magyar Országos Levéltárban található, címe: *Problematica in jus Hungaricum, Leges et Consuetudines in Regno Hungariae usitari solitas commentatio juventutis usui proposita*, mely munka hosszú ideig valóban tankönyvként szolgált. A kötet mind a polgári, mind a büntetőperes eljárásokat, a jogszokások alkalmazását, a perek lefolytatásának módját részletesen foglalja össze.⁵⁰

Élete vége felé egyre komolyabb betegsége a korábban oly aktív Feketét nagyon megviselte,⁵¹ így 1783-tól már csak ritkán vállalt közszereplést. Végakarata szerint a pesti Belvárosi templomban kívánt nyugodni, és arra kérte utódait, hogy temetésekor a szegényeknek 200 forintot osszanak szét. Bár ravatalozását végül valóban itt végezték el, de temetését a főtí családi kriptában tartották. Aradi és csanádi birtokait, amelyekre hitbizományt kapott az uralkodótól, majorátusi joggal fiára, Jánosra hagyta, akit általános örökösének nevezett ki. Zala megyei Rendek birtokát atyafiának, Csúzy Imrének adományozta. Unokájára, Ferencre maradt majorátusi joggal összes Pest megyei birtoka. Fekete végrendelete szerint, ha unokája örökös nélkül halna meg, szabadon rendelkezessen birtokairól, de ingóságait és 60000 forintot a nőág örökölhessen. Köztudott, hogy unokájával, Ferencsel a grófi ág 1835-ben valóban kihalt, a család megmaradt vagyona pedig zár alá került.

Galánthai Fekete György gróf 1788. október 18-án Budán hunyt el. Egy nagyformátumú, igen érdekes személyiség, a korban talán Grassalkovich Antalhoz hasonló jelentőségű karriert befutó hivatalnok arisztokrata tűnt el vele a magyarországi politikai palettáról. Tanulmányait és évtizedes tapasztalatait sokoldalú tevékenységével kiválóan kamatoztatta a jog, az oktatás területén, szá-

⁴⁸ A családi levéltárban (E 584) található négycsomónyi levél túlnyomó része ilyen üdvözlő vagy protekciót kérő iratból, illetve személynöki, majd országbírói minőségében hozzá címzett panaszos levélből áll. A méltató levél jelzete: MOL E 584 18. cs. Szeldmayer Sebestyén levele.

⁴⁹ Ezek ma az Országos Széchényi Könyvtár (Budapest) Kézirattárában találhatók. Közülük ehelyütt csak néhányat sorolunk fel: a megyei joggyakorlatról: Fol. Lat. 3944.; a magyarországi joggyakorlatról: Fol. Lat. 3728.; *Problemata juridica* címen értekezések: Fol. Lat. 1737., Fol. Lat. 1738.; az egyetemi oktatási reformról: Fol. Lat. 2991.; ill. egy általános joggyakorlati kézikönyv: Quart. Lat. 2971.

⁵⁰ MOL Bírósági Levéltárak, Fondokba nem sorolható iratok (O 138) No. 13. Feldolgozása a magyar jogtörténetírás fontos feladata lenne.

⁵¹ Fekete János egyik apjához írt levelében valamiféle köszvényes betegségről tudósít. MOL E 584 Gróf Fekete János iratai No. 2.

mos iskolaalapítása, oktatási reformelképzelése és egyetemi reformjai hosszú távon is meghatározták a hazai oktatáspolitikát. Jogi tankönyvei a magyarországi jogászképzésre is jelentős hatással voltak. Mindezekkel szorosan összefüggően Mária Terézia alatt nem mindennapi, nagy ívű politikai pályát futott be, akinek azután fiát, II. Józsefet is mindaddig hűen és kitartóan szolgálta, amíg egészsége engedte. Fiára, Jánosra nagy vagyont, becsületes nevet hagyott. Életét, személyiségét és hivatalnoki alázatát talán az a mondat jellemzi legjobban — amely egy szemtanú beszámolója szerint halálos ágyán — utolsó szavai gyanánt hangozott el: „Ez egy szép nap estéje.”⁵²

---

⁵² MOL E 584 Gróf Fekete György iratai No. 33. Végül itt szeretnék köszönetet mondani Pálffy Gézának, akinek ösztönzése és tanácsai nélkül ez a tanulmány nem született volna meg.

Kovács Ábrahám

MÁRIA DOROTTYA NÁDORNÉ ÉS A MODERN PROTESTÁNS ANGOLSZÁSZ ÉS NÉMET ESZMÉK TERJESZTÉSE MAGYARORSZÁGON

1. Mária Dorottya és a Skót Misszió letelepedése – világnézetbeli rokonság és a kedvező feltételek

A puritanizmusban gyökerező, angolszász társadalmakra is jellemző protestáns demokratikus elemek (önkéntesség elve, vallási indíttatású szociális és egyháztársadalmi, diakóniai, missziói egyesületek és mozgalmak) magyarországi elterjedésében meghatározó szerepe volt József nádor feleségének, Mária Dorottyának. Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy bemutassa az angolszász és német protestáns eszmék és az azok alapján létrehozott egyháztársadalmi szervezetek magyarországi elterjesztésében milyen kulcsfontosságú szerepet játszott a nádorné 1841-től 1848-ig. A mélyen vallásos, lutheránus Mária Dorottya a németországi pietizmus egyik fellegrájából, Württembergből jött. A pietizmusnak az evangélikus egyházra és így a német társadalom széles rétegeire gyakorolt hatása ismert. A hazai hatásokat szépen dolgozta fel Szentiványi Béla e folyóiratban.¹ E munka azonban már nem terjed ki a 19. századra és így nem foglalkozik Mária Dorottya rendkívüli hatásával. Ezt Fabinyi Tibor közleményei pótolják az 1980-as évektől kezdődően.² Az újabb kutatási eredmények aktualitását az teszi relevánssá, hogy skót, angol, német és osztrák levéltárakban olyan anyagokat találtunk, amelyek még jobban árnyalják a nádorné — Payr Sándor szerint a Habsburg-udvar által tudatosan elhallgatott — meghatározó szerepét.³

A tanulmány különösen az eddigi kutatásokból hiányzó láncszemeket kívánja pótolni teljesebbé téve Mária Dorottya hatásának értékelését. Az új források tükrében azt próbáljuk bemutatni, hogy milyen jelentőséggel bírt a késő reformkorban két igen jelentős vallási mozgalom, a német pietizmus és a brit evangélikalizmus találkozása.

A nádorné kifejezett kérésére küldte a Skót Államegyház (*Church of Scotland*) Magyarországra a skót lelkészeket, akik egy gyülekezetet hoztak létre a nádor hallgatólagos beleegyezésével.⁴ A Szentföldről Pesten keresztül hazatérő Ale-

¹ *Szent-Iványi Béla*: A pietizmus Magyarországon. Századok 69. (1935) 1–38., 157–158., 321–333., 414–427.

² Ezeket az alábbiakban részletesen idézzük.

³ *Payr Sándor*: Mária Dorottya nádorasszony egykori napló és eredeti levelek tükrében I. A családanya. *Protestáns Szemle* 20. (1908) 10. Itt Payr Loesche bécsi egyetemi tanár véleményére hivatkozik.

⁴ *Kovács Ábrahám*: *The Origin of the Scottish-Hungarian Church Relations: The Settlement and the First Years of the Scottish Mission in the 1840s*. Szerk. Baráth Béla L. – Barcza József D. (Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai IV.) Debrecen 2001.

xander Black, aberdeeni és Alexander Keith St. Cyrus-i skót lelkészeket rábeszélte, hogy ne csak Palesztinában, hanem Pesten is létesítsenek missziói állomást, amelytől Mária Dorotya az ország, pontosabban szólva a protestantizmus megújulását várta.⁵

Ez a kezdeményezés 1841-ben meg is valósult John Duncan, későbbi ószövetségi professzor és Robert Smith, a *Church of Scotland* által küldött misszionáriusok magyarországi letelepedésével.⁶ Ők egyházi szolgáltatásokat nyújtottak a Lánchidat építő britek számára, és a körülöttük kialakuló egyházi szerveződés alkalmat kínált a vallásos társasági életre is. József nádor tanácsára a Széna téri (ma Kálvin tér) református gyülekezet hatósága alá helyezték működésüket, így kettős védelemmel élveztek. A skótok az általuk létrehozott gyülekezetet missziójuk kiinduló állomásaként használták fel.

A mélyen vallásos Mária Dorotya hathatós támogatásával Magyarországon meggyökerezett külföldi egyháztársadalmi szervezet, a Skót Misszió egyedülálló kezdeményezéseket vezetett be Mária Dorotya kifejezett kérésére a nádor hallgatólagos beleegyezésével. A két meghatározó mozgalomból származó vezető emberek, Mária Dorotya és a skótok kegyessége hasonló jegyeket mutatott, és ez megkönnyítette az együttműködést. Ennek köszönhetően egy sor, addig Magyarországon ismeretlen szervezet jött létre a protestantizmuson belül, amely a késő reformkori, nyitott angolszászbarát légkörébe könnyen be tudott illeszkedni. A tanulmány az együttműködés késő reformkori szakaszát kívánja bemutatni.

1.1. A Mária Dorotya világnézetét befolyásoló hatások élettörténetéből

I. Ferenc király öccse, József nádor a Habsburg-udvarban a másként való gondolkodást testesítette meg. Házasságai is ezt mutatják. A katolikus Habsburgoknál fontos irányelv volt a dinasztiahoz hasonló vallási beállítottság, így csak ritkán tértek el ettől. József nádor első felesége az ortodox Alexandra Pavlovna volt, aki 1801-ben halt meg. A második felesége a református Hermina volt, aki gyermekszülés közben vesztette életét. Mária Dorotya (1797–1855) József nádor harmadik felesége volt.⁷ Mária Dorotya Lajos hercegnek — aki az első württembergi király (I. Vilmos) öccse volt — és az Orániai Vilmos családjából származó Lujza Henriettének a gyermeke volt.⁸ 1819-ben a negyvenhárom éves nádor a huszonnégy éves württembergi hercegnőt különleges pápai enge-

⁵ *Alexander Keith*: Origin of the Mission to the Jews at Pesth. Sunday at Home 14. (1867: 677. sz.) 247. Hogy miként képzelte el Mária Dorotya ezt a lelki és társadalmi megújulást l. *Fabiny Tibor*: Maria Dorothea und der ungarische Protestantismus. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 96. (1980) 333–351.

⁶ *Robert Smith*: A Personal Narrative of Ten Years' Mission in Hungary. Sunday at Home 13. (1866: 656., 657., 658., 659., 660 sz.) 737–742., 763–755., 772–775., 794–796., 810–812.

⁷ *Payr S.*: A családanya i. m. 2.

⁸ *Eberhard Oehler K.*: Maria Dorothea, Prinzessin Von Württemberg Und Wohltäterin Ungarns 1797–1855. In: Lebensbilder Aus Baden-Württemberg. Jrsg. Gerhard Tadday – Fischer Joachim 19. Stuttgart 1999. 238.

déllyel vehette el.⁹ Az új nádornéval a magyarországi protestantizmus hathatós érdekérvényesítőre talált.¹⁰

A nádorné bemutatásra kerülő rendkívüli aktivitása csak vallásos háttérnek ismeretében érthető meg. A pietizmus jellegzetességei: mélységesen hívő spiritualitás, napi bibliaolvasás, rendszeres imádkozás, a vallásos irodalom iránti komoly érdeklődés és a rendkívüli szociális érzékenység mind észrevehetőek életében. Buzgó vallásossága nem volt öncélú, hanem a társadalom felé irányult, csakúgy, mint a rokon mozgalom, a puritanizmusból táplálkozó evangélikalizmus is. A hitbéli alapon nyugvó szociális felelősség árvaházak, kórházak, valláserkölcsei alapon szerveződő mesterlegényegyletek, nőegyletek és kisdédóvók és protestáns iskolák alapításának támogatásában nyilvánult meg a reformkorban.¹¹ Ezekben a nádornénak markáns szerepe volt, amelyről eddig alig tudnak több tudományterület, nevezetesen az egyház-, társadalom-, nevelés-, eszme- és teológiatörténet kutatói.

A pietista vallásos nyelvbeli fogalmazások pontosan mutatják az irányzatra jellemző vallási jegyeket. Amikor elsőszülött gyermeke Sándor tizenkét éves korában meghalt, ezt a megjegyzést tette: „Kies helyen esett sorsa. S bármint fáj is távozása, ne legyünk oly önzők, hogy őt a földi harc közé visszakívánjuk”.¹² A ‘hívő ember küzdelme e bűnös világban’ motívum végig húzódik egész életútján. Mostohafia, István főherceg szabadságharc alatti nehéz helyzetéről ezt írja udvari lelkészének, Bauhofer Györgynek 1848-ban: „Imádkozzatok Istvánért, a helyzet igen veszedelmes, Jézus karjaiba kell őt elhelyeznünk.”¹³

Egy másik feljegyzés arról tanúskodik, hogy a nádorné vallásos világszemlélete kimozdította őt korabeli társadalmi beágyazottságnak köszönhető szerepéből. A polgárosodás korai szakaszában a nádorné, az ország vezető emberének felesége szokatlan dolgokat csinált. Számos feljegyzés szerint minden protokoll nélkül érintkezett egyenrangú félként az alsóbb társadalmi rétegekkel. Julia Pardoe angol utazó és író is megemlíti a nádorné puritánságát és környezetében megbotránkozást okozó dolgait.¹⁴ Olyan, főúri méltóságától eltérő dolgokat művelt, amelyek sokszor megrökönyödéssel töltötték el környezetét. Az egyik legekleatásabb példa a következő: amikor Sándor fia meghalt, holt tetemét ő maga mosdatta meg és halotti ruháját is ő adta reá. Alexander Keith, skót lelkészt több hónapig tartó pesti betegsége alatt saját maga táplálta a nádori étkezésletből!¹⁵ Payr Sándor, a nádorné életének legelső kutatója találóan

⁹ Archivalien des Hauses Württemberg im Hauptstaatsarchiv, Stuttgart; Maria Dorothea, G. 285, fol. 35.

¹⁰ Jelen tanulmányban nem esik szó Mária Dorottya szerepéről az evangélikus könyvtár megalapításában, Bauhofer György egyháztörténete megírásának támogatásában, a neveléstörténethez fűződő kapcsolatairól, az evangélikus iskola alapítások és különféle egyletek támogatásáról.

¹¹ *Fabiny Tibor*: Mária Dorottya és a magyar protestantizmus. *Teológiai Szemle* 23. (1980: 6. sz.) 347.

¹² *Payr S.*: A családanya i. m. 5.

¹³ *Evangélikus Országos Levéltár*, Budapest (továbbiakban EOL); Bauhofer György, *Napló*, V. 112, fol. 1–378.

¹⁴ *Julia Pardoe*: Mr. Tierney Clark's Bridge. In: *The City of the Magyar*. I–III. Pest 1840. I. 321. és II. 66–69., 91–97.

¹⁵ *Alexander Keith*: *Origin of the Mission to the Jews at Pesth*. Sunday at Home 14. (1867: 678. sz.) 261–262.

fogalmazta meg Mária Dorottya vallásosságát: „e fejedelmi nőnek a keresztyén vallásos hit oly nagy lelkierőt kölcsönzött, amilyent közönséges halandókban csak igen ritkán találunk”.¹⁶

A kiseddóvó intézmények létrehozásában szerepe nem eléggé ismert.¹⁷ Nem véletlen, hogy Bécsben „kindsfrau”-nak csúfolták.¹⁸ A gyermeknevelés iránt komoly érdeklődést tanúsított, és a Pestalozzi tanítvány, Georg Sigrist svájci katolikus pap hatásán keresztül a modern pedagógia hatása is érvényesül gondolkozásában.¹⁹ A Habsburg-udvar gyermekeit kifejezetten katolikusnak kívánta nevelni, ezt azonban a nádorné komolyan sérelmezte, és a budavári prépost mellett mindig ott ült, így ellenőrizve az oktatást. A helyzet rendkívül feszült lehetett ismerve Mária Dorottya mély lutheránus pietizmusát, amely páratlan teológiai olvasottsággal társult.²⁰ József nádor és felesége érvényesítette a vallási tolerancia elvét a budai udvarban, és bőjti időben két asztalt terített meg. Egyiket a katolikus, másikat a kálvinista és lutheránus vendégeknek.²¹ Elképzelhető, hogy a nádorné erős alkatú lelkületének befolyása alá került a nádor. Életének egyes területein valószínű, hogy így volt. Ezt a feltételezést támasztja alá a Bauhofer naplóból dolgozó Payr is, aki szerint Mária Dorottya rávette József nádort a pietizmusra jellemző naponkénti bibliaolvasásra. 1833-tól 1847-ben bekövetkezett haláláig a katolikus József nádor a Bibliát nemcsak a római katolikus Allioli fordításában, hanem az eretneknek tartott Luther fordításában is olvasta.²² Ez annak tükrében rendkívül érdekes, hogy a Vatikán a korban megtiltotta híveinek a Biblia olvasását.²³ A nádor, aki amúgy is fogékony volt a protestáns sérelmek orvosolására, egyre jobban támogatta a törekvéseket, és családjában tapasztalhatta meg a másként való gondolkodás hatásait. A Budára került hercegnő fiatalasszonyként elképedve hallotta, hogy protestánsok „néhány évtizeddel előbb még házat sem vehettek Pesten”.²⁴ Ezek a személyes tapasztalatok meghatározóan formálták a nádor és felesége világnézetét.

Mária Dorottya a német mellett angol és francia műveket olvasott; ez említett könyvtárából is kiderül. A teológiában igen jártas volt, és könyvtárában sok a német, svájci pietista és a brit evangélikalizmus kegyességéhez köthető

¹⁶ Payr S.: A családanya i. m. 5.

¹⁷ Poór János: „Emléke törvénybe iktattatik”. József nádor (1776–1847). Budapesti Negyed 3. (1994: 1. sz.). Van aki József nádor szerepét emeli ki, van aki Brunswick Terézét. Véleménye szerint itt közös együttműködésről volt szó. Jelenleg még nem eléggé kutatott, de feltételezhető, hogy Mária Dorottya közvetítő szerepet játszott a kiseddóvársra irányuló nyugati eszmék átültetésében. Brunswick tudatosan kereste a kapcsolatot Mária Dorottyaival. L. még *Hornyák Mária*: Az európai óvodaugy hőskora Brunsvik Teréz levelezésének tükrében. Neveléstörténet 3. (2004: 1. sz.) 68–84.

¹⁸ Payr S.: A családanya i. m. 5. Payr adatait a Bauhofer naplóból vette. A nádorné kiseddóvó intézményekben játszott szerepét egy másik tanulmányban kívánom bemutatni.

¹⁹ Brunswick Teréz naplói, B. 0910/55/1–8.

²⁰ Evangélikus Országos Könyvtár, Budapest (továbbiakban EOK). Mária Dorottya könyvtárának jó része képezi a gyűjtemény első magját, és ezek nagyon jól tükrözik a nádorné sokoldalúságát. A könyvtárban fennmaradt kötetekben kimutatható hatást külön tanulmányban kívánjuk feldolgozni.

²¹ EOL Bauhofer György, Napló, V 112, fol. 1–378. vö. Payr S.: A családanya i. m. 5.

²² Uo. 6.

²³ Ennek kifejtését l. alább, a bibliaterjesztésről szóló részben.

²⁴ Payr S.: A családanya i. m. 5.

mű. Véleményét másokkal is igyekezett megosztani. Széchenyi István gróf többször is járt nála. Könyveket adott kölcsön neki, és együtt beszélgettek azok tartalmáról.²⁵ A nádorné vallásos érdeklődése nem állt meg itt. Az Újszövetséget görögül olvasta, hébert is tanult, és a pozsonyi Grassalkovich palotába hetenként háromszor járatta be magához a „zsidó főrabbit”.²⁶ Ekkor még nem tudja, hogy a zsidóságról kialakuló teológiai nézeteit milyen nagymértékben fogja befolyásolni a brit evangélikalizmus millennializmusa, nevezetesen a Pesten átutazó két skót lelkésszel, Keith Alexanderrel és Black Alexanderrel való találkozása révén.

1.2. A Mária Dorottya körül szerveződő protestáns elit

A Skót Misszió pesti letelepedése lehetőséget teremtett egy világnézetiileg a nádornéhez hasonlóan gondolkodó protestáns kör létrehozására. Ennek magját befolyásos és aktív emberek alkották. Bár ökumenizmusról beszélni a korban anakronizmus lenne, az mégis elmondható, hogy protestáns vezető emberek mellett a lutheránus Mária Dorottya, a későbbi híres presbiteriánus orientalista John Duncan, a majdani református és evangélikus püspökök, Török Pál és Székács József mellett még ott találjuk a magyar neveléstudomány egyik kimagasló alakját, a katolikus Brunswick Terézt is. Ezenkívül a pesti zsidóság elitjéből is többen csatlakoztak ehhez a csoporthoz, mint például a rövidesen át-térő Ballagi Mór, Edersheim Alfréd és a Saphir család. A vallási toleranciára és a felekezetek feletti érdekérvényesítésre jó példa, hogy a Misszió által létrehozott gyülekezetben ott találjuk a Széchenyi által támogatott hajógyár igazgatóját, a baptista Samuel Pretioust, s Adam Clark főépítészét, Teasdale-t.²⁷ Erről Gavin Carlyle, angol történetíró tudósít. Leírja, hogy az első, Skót Misszióknak köszönhető zsidó áttérés, Saphir Fülöp és Edersheim Alfréd megkeresztelkedése alkalmával hatalmas tömeg gyűlt össze, akik a szenzáció számba menő eseményt meg kívánták tekinteni. A Széna téri templomban „több mint 40 hölgy és 300 férfi zsúfolódott össze többek között Brunswick Teréz grófnő, Pretious hajógyári igazgató,²⁸ a Rawlins, Teasdale, Saphir, Kalkbrenners, Whols és Hick családok”.²⁹

A nádorné körül szerveződő kör fő összekötő eleme a protestantizmus megújítása volt. A súlypontozások eltérőek voltak, miként a motivációk is, de a cél közös. Pretious buzgó evangélikál volt, akit Pest evangélizációját kívánta.

²⁵ Payr Sándor: Bauhoffer György lelkési naplója. Protestáns Szemle 19. (1907) 280. Cézár Malan Új bartimeus című művét kérte Széchenyi kölcsön.

²⁶ Payr S.: A családanya i. m. 2.

²⁷ Gavin Carlyle: Life and Work of the Rev. William Wingate Missionary to the Jews. London [é. n.] 27.

²⁸ Kiss Áron: Török Pál élete. Szerk. Szóts Farkas. Bp. 1904. (A Magyar Irodalmi Társaság Kiadványai 18.) 43. Pretious gyárából került ki a Mária Dorottya nevezetű hajó és az első magyar hadihajó is, Mészáros névvel.

²⁹ William Wingate: Quotidiana. Citálja Carlyle, G.: Life and Work i. m. 90–91. A nevek mindegyikének beazonosítása eddig még nem sikerült, de gyanítható, hogy kiemelt külföldi közéleti személyekről volt szó.

Erről tanúskodik későbbi 'rokonához', Török Pálhoz írott levele.³⁰ Brunswick Teréz is mélyen vallásos volt, és teljesen egyetértett a protestáns misszionáriusok lelki ébredést hozó tevékenységével, s az abból fakadó szociális intézmények kialakításának szorgalmazásával. A kör szabadelvűbb, de az egyházi élet megelevenítésével egyetértő Török és Székács is hasonlóan vélekedett.

2. A budai lutheránus gyülekezet létrehozása mint a cél elérésének egyik eszköze

A kör domináns irányítóinak, a württembergi pietista nádornénak és a presbiteriánus evangélikál skótoknak a célja esett egybe legszorosabban. Mind a két irányzat hívei a magyarországi protestáns egyházak életének megelevenítését, vallásos nyelven az ébredést tűzték ki maguk elé. Ez elsősorban lelki megújulást jelentett, de ahhoz szorosan kapcsolódott a társadalmi felelősség érzete, amely az oktatásban és a rendkívül aktív szociális tevékenységben is markánsan megjelent.

Először a lelki megújulásnak az eszközeit kellett megteremteniük. A Skót Missziót alapító John Duncannak lesújtó véleménye volt a magyarországi protestánsok lelki életéről. Mária Dorottya is hasonlóan vélekedett. Hamarosan rájöttek, hogy a pesti protestáns egyházak sem alkalmasak az általuk kívánt feladatok betöltésére.

Ennek köszönhetően a skót misszionáriusok helyzetét tisztázták, akik egy önálló gyülekezetet hoztak létre a Széna téri, Török Pál által vezetett gyülekezet mellett a Lánchídon dolgozó munkások részére. Ez a brit gyülekezet az Angol Királynő épületében találkozott és hídfőként szolgált a skót misszionáriusok számára a pesti érdeklődő németajkú zsidóság felé. József nádor felesége támogatta ezt a zsidómissziót és az ahhoz kapcsolódó protestáns egyházi megújulásra irányuló kezdeményezéseket.

A brit gyülekezet mellett a nádorné szeretett volna egy saját lutheránus udvari lelkészt is. Olyat, aki az ő vallásos nézeteivel egyetért, és támogatja azt. Mária Dorottya már 1841 őszén megemlítette Duncan 'rabbinak', hogy szeretne Budán templomot építeni. Feltétele az volt, hogy az általa választott udvari lelkész legyen a megalapítandó gyülekezet lelkésze is.³¹

A skót misszionáriusok azonnal értesítették az őket küldő egyházi szervezetet, az Edinburghi Zsidómissziói Bizottságot. Duncan becslése szerint „4000 fontba” kerülne a vállalkozás. Mint írja „itt ez hihetetlenül nagy összeg a többségében szegénységben élő emberek számára”, és felhívást intézett, hogy kezdjék meg az adakozást ebből a célból.³²

³⁰ Ráday Levéltár, Budapest (továbbiakban RL); Török Pál Gyűjtemény, C/93 347. Samuel Pre-tious levele Török Pálhoz, Althofen [Óbuda] 1844. február 22.

³¹ *D. Koren Emil*: A Budavári két templom háttérben a papokkal és hívekkel. Bp. 1990.

³² *John Duncan*: Extract Letter from Rev. Dr. Duncan to R. Wodrow, Esq. Pesth, October 11, 1841. Home and Foreign Missionary Record Church of Scotland (továbbiakban: HFMRCoS) July, 1839 – December, 1841. 1. (1841: 30. sz.) 419. L. még Edwards levelét: *Daniel Edwards*: Pesth, Extract Letter Rev. Daniel Edwards to the Rev. Dr. Keith 1st June, 1839. HFMRCoS July 1830 – December 1841. 1. (1841: 27. sz.) 374.

Székács József — Törtelli Lajos készítette — életrajza erről a korai felve-tésről nem tud. Törtelli kiemeli, hogy Taubner Károly udvari káplán távozása után a gyülekezetalapítás egyre jobban előtérbe került, és a pietista nádorné óhaja egybeesett a késői reformkorban feltörekvő budai lutheránusok érdekeivel is, amelyet Székács József ösztönzött.³³ A budai vár környékén lakó polgár-ság azonban gazdaságilag nem volt elég erős ahhoz, hogy önerőből templomot építsen, és saját lelkészt tartson. Az evangélikus források kiemelik, hogy végül is Székács hatására Bauhofer Györgyöt, a nádorné által előnyben részesített lelkészt választotta meg a budai evangélikus gyülekezet. A gyülekezet egyes be-folyásos embereinek nem tetszett a pietista beállítottságú Bauhofer megválasz-tása. Őket a később evangélikus püspök Székács József beszélte rá a nádorné akarátának elfogadására.³⁴ A templom költségeinek jelentős részét azonban a nádorné és a skótok finanszírozták — ez utóbbit Payr sem említi —, és ezzel ne-héz volt szembeszállni.³⁵ Továbbá Bauhofer fizetését Mária Dorottya és maga a nádor állotta.³⁶

Bauhofer egy Pozsony melletti faluból került át Pestre.³⁷ A pozsonyi or-szággyűlések alatt ismerte meg Mária Dorottya Bauhofert mást pietista evan-gélikus lelkészeken keresztül. A nádornénak nagyon megtetszett a fiatal lel-kész példaértékűnek tartott keresztyén élete és különösen prédikációja. Ezek voltak az okai preferenciájának.

Bauhofer érkezésével nemcsak a pietista nádorné, hanem az evangélikál skótok is új, igen aktívnak bizonyuló, vallásosan buzgó embert nyertek. Smith, az egyik fiatal misszionárius nagy várakozással tekintett pesti munkájára: „bí-zunk benne, hogy ez az új megválasztás nagyon hasznos lesz a misszió számára. Ez által sokkal könnyebben el tudjuk érni a névleges keresztyéneket, mint ahogy erre eddig képesek voltunk”.³⁸

Kiemelt helyzetének köszönhetően Bauhofer hamarosan jelentős sze-méllé vált a budai és pesti protestáns elit körében. Közvetlen bejárása volt a nádornéhoz, mitöbb teljes bizalmát élvezte. Ez olyan befolyást biztosított szá-mára, amelyet senki más nem élvezett a pesti és budai protestáns elitben. Bauhofer sikeres megválasztása, Pestre hozása tovább erősítette azt a missziós vonalat, amelyet a nádorné pietizmusa és a skótok evangélikalizmusa jelentett. Mindkét irányzat egyetértett abban, hogy a nemzeti protestáns egyházak „élet-telen állapotban” vannak, és arra törekedtek, hogy az ország evangélizálását (az általuk képviselt keresztyén értékrend terjesztését) újabb eszközök által el-érjék. Ebből a felismerésből alakultak ki a már korábban is említett „konferen-

³³ Törtelli Lajos: Székács József élete és működése. In: Székács Emlékkönyv. Bp. 1912. 30.

³⁴ Korponay László: 'A budai papválasztás'. Hegyen épített város. Bp. 1926. 44–46. EOK 22145/b/1–10. jelzetben található kivágott cikk. L. még Törtelli L.: Székács József i. m. 30–31.

³⁵ Bauhofer György: History of the Protestant Church in Hungary from the Beginning of the Reformation to 1850 with Reference Also to Transylvania. Ford. J. Craig. London 1854. 444. Bauhofer kiemelte, hogy Mária Dorottya 20000 forintot adott a templom és iskola alapítására és a Skót Szabadegy-ház, a *Free Church of Scotland* pedig majdnem 4000 bécsi forintot adományozott ugyanerre a célra.

³⁶ Payr S.: A családjánya i. m. 6.

³⁷ EOL Bauhofer György, Napló, V 112, fol. 1–378.

³⁸ Robert Smith: Extract Letter from Mr. Smith to the Convener Pest, October 8, 1844. HFMRFCofS 1. (1844: 18. sz.) 281.

ciák”, ahol az egyházért tenni akaró lelkészek és világi egyházi vezetők elitje találkozott.

3. A konferenciák

3.1. A lelkészi konferenciák, mint a protestáns szerveződések alaphővei

A pietista Mária Dorottya és az evangélikál skót misszionáriusok egyaránt óhajtották, hogy az általuk helyesnek és jónak tartott kegyességi irányzatok átültetődjenek a magyarországi protestantizmus életébe. E vallásos meggyőződés egyik legkézenfekvőbb eszközének a pesti lelkészek befolyásolása tűnt. A pesti protestáns elit említett külföldi kis, de rendkívül céltudatos csoportja igyekezett megragadni a helyzet adta lehetőségeket is. XVI. Gergely pápa³⁹ 1844 júniusában kiadott bullája élesen elítélte azt a reformáció óta létező protestáns törekvést, hogy a Biblia a nép kezébe kerüljön. Különösen veszélyesnek tartotta, hogy a Bibliát egyszerű hétköznapi emberek, azaz a laikusok is olvashatják. Ezt megtiltotta a katolikus híveknek.

Mária Dorottya és a skótok ezzel szemben igen fontosnak tartották, hogy a Bibliát a nép kezébe adják. Sőt, a protestantizmuson belül is ahhoz az irányzathoz tartoztak, amely a Biblia terjesztését szorgalmazta, különböző bibliatársulatokon keresztül. Kegyességükből fakadóan fontosnak tartották a Biblia rendszeres tanulmányozását minden ember számára. Mária Dorottya, a skótok és a pesti szabadelvű protestáns elit később kialakuló köre (Török, Székács, majd jóval később Ballagi) azt progresszív irányzatot képviselték, amely a nép felemelésén fáradozott.⁴⁰ A pápa bullája az egymástól néha eltérő motivációkkal hasonló célért munkálkodó csoportosulás résztvevőit természetesen igen csak összehozta.

Mária Dorottya és a skótok tisztában voltak azzal, hogy a velük együtt munkálkodó Török Pál és Székács József nyitott gondolkodása lehetőséget teremt az együttműködésre. Óvatosan próbálták őket is bevonni az általuk mozgatott dolgokba. Smith misszionárius levele jól érzékelteti ezt: „Természetes, hogy előítéleteik erősek voltak irántunk mert különösnek találták a mi életvitelünket. Tudtuk azt, hogy ezeket csak az idő előre haladásával tudjuk eltávolítani és akkor, ha lehetőséget adunk nekik arra, hogy ők maguk lássák és megítéljék [kegyességünket]. Távol tartottuk magunkat a túlságosan közeli kapcsolattól, nehogy eltérő nézeteink miatt összeütközés vagy elidegenedés történjék közöttünk. Mikor láttuk, hogy a bizalmuk megerősödött bennünk és azt, hogy munkánk valósága elég erősen befolyásolta a gondolkodásukat, amely elbírja hordozni a ráteendő terheket, akkor hirtelen javasoltuk nekik a hetenkénti lelkészi konferenciák, összejövetelek megtartását.”⁴¹

³⁹ J. N. D. Kelly: *The Oxford Dictionary of Popes*. Oxford 1986. 307-309.

⁴⁰ Ellentétben sok más protestánsal, akik a katolikusokhoz hasonlóan veszélyesnek ítélték, ha a Biblia a nép kezébe kerül.

⁴¹ Robert Smith: *A Personal Narrative of Ten Years' Mission in Hungary*. Sunday at Home 13. (1866: 659. sz.) 795.

Az első lelkész-összejövetelt 1844. november 1-én tartották.⁴² A skótok által kezdeményezett „konferenciák” bizonyos értelemben véve bibliaórák voltak. Ez a gyakorlat teljesen ismeretlen volt a magyarországi protestánsok között. Smith arról tudósít, hogy a résztvevők együtt tanulmányozták a Bibliát, és utána megvitatták annak lehetőségét „melyek a legjobb eszközök az élettel teli valóság elterjesztéséhez”, pontosabban megbeszélték a biblia- és traktátusterjesztésnek a módját.⁴³ Wingate, a másik misszionárius kiemelte, hogy megvitatták azt is, „mi módon lehet legjobban elősegíteni a zsidók megtérését”.⁴⁴ A találkozókat a hétköznapi társasági élethez hasonlóan házaknál tartották. Minden egyes alkalommal „imádkoztak, olvasták a Szentírást és erősítették a keresztyén egységet és a közösséget”.⁴⁵

A skóciai és hazai új levéltári források arról is tudósítanak, hogy kik voltak a legmeghatározóbb emberek ezeken a lelkész-összejöveteleken. A skótok által kezdeményezett és a nádorné által támogatott körben a már említett szereplőket találjuk: Bauhofer Györgyöt, a nádorné udvari lelkészét, a budai evangélikus gyülekezet lekipásztorát, Székács József pesti evangélikus, Szén téri (ma Deák téri) lelkészt és Török Pál Széna téri (ma Kálvin téri) református lelkészt.⁴⁶ Emellett ott volt az alkalmakon August Wimmer, Brunswick Teréz, Samuel Pretious, Teasdale és még Széchenyi is megfordult e körben, bár nem vált annak részévé.⁴⁷

A magyar nemzeti gondolkodású, szabadelvű pesti protestáns lelkészek észlelhették a skótok törekvését. Török és Székács is megmaradt az evangéliumi irányzatokkal szimpatizáló nyitott gondolkodású vezetőknek, de nem váltak pietistává.⁴⁸ Ebből meríthették a „papi konferenciák” ötletét, amely már túlmutatott az említett zártabb körű evangélikál és pietista kezdeményezésen. A Székács által javasolt összejöveteleken a lelkészek az egyház életét érintő iskolai és egyházi dolgokat tárgyalhatták meg.⁴⁹ Elmondható, hogy a Mária Dorottya és a skótok által biztosított kapcsolatrendszer kaput nyitott számukra a nyugat európai protestánsok felé.⁵⁰ Ez különösen a szabadságharc alatt és az utána következő elnyomás idején értékelődött majd fel.

Ebből is látszik, hogy a bemutatott csoport messze nem volt homogén. Míg Mária Dorottya és a skótok vallási szempontból egy platformon voltak, és náluk a lelkiség volt domináns, addig a liberálisok inkább a szervezeti megújulásra helyezték a hangsúlyt. Náluk az evangéliumi csoport volt erősebb, és az

⁴² *Carlyle, G.: Life and Work* i. m. 48.

⁴³ EOL Bauhofer György Naplója, V 112, fol. 378., vö. *Robert Smith: A Personal Narrative of Ten Years' Mission in Hungary' Sunday at Home* 13. (1866: 659. sz.) 796.

⁴⁴ *Carlyle, G.: Life and Work* i. m. 48.

⁴⁵ *Payr S.: Bauhoffer György lelkési naplója* i. m. 283., vö. *Smith, R.: A Personal Narrative* i. m. 795.

⁴⁶ *Carlyle, G.: Life and Work* i. m. 48.

⁴⁷ *Payr S.: Bauhoffer György lelkési naplója* i. m. 287.

⁴⁸ EOL Székács József levele Bauhofer Györgyhez, 1844. február 20. Cítálja Payr is, *Payr S.: Bauhoffer György* i. m. 287.

⁴⁹ *Székács József: Papkörök alias conferentia néhány be és kitérésekkel. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 5. (1846: 14 sz.) 323–330.

⁵⁰ *Carlyle, G.: Life and Work* i. m. 43.

általuk preferált külföldi hatást igyekeztek Magyarországra közvetíteni. Ehhez megvoltak az eszközeik és a partnereik is. Bár az elején egy rendkívül kis körről volt szó, a benne levő emberek nagyon meghatározó szereppel bírtak a két pesti és budai protestáns egyházközség életében.

A Skót Misszió léte szorosan összekapcsolódott a Lánchíd építkezésén dolgozó munkásokkal. József nádor tanácsára a Misszió nem végezte nyilvánosan munkáját, hanem a hidat építő britek lelkészeinek nevezte ki magukat. Ebben természetesen közrejátszott Mária Dorottya, és a külföldi, lassan megalakuló gyülekezet így jogilag Török Pál Széna téri református lelkész gyülekezetéhez kapcsolódott. Török igen rövid idő alatt szorosan betagozódott e mozgolódásba. Feleségét is e „koncentrikus kör” révén ismerhette meg. Allnuth Ráchel, Török felesége a budai hajógyár igazgatója, az említett Pretious házastársának unokatestvére volt. Ráchel családja az egyik, a kálvinizmushoz nagyon hasonló, de Magyarországon viszonylag kevésbé ismert felekezethez, a baptistákhoz tartozott. Ez a felekezet a metodistákkal, presbiteriánusokkal és anglikánokkal együtt meghatározó szerepet játszott a brit evangélikál mozgalomban. Török családjára így számottevő hatást gyakorolt a brit evangélikál befolyás.⁵¹ A skótok zsidómissziójának első sikere, Saphir Izrael megkeresztelkedése volt. A Széna téri református lelkész, Török Pál keresztelte meg őt és családját. Ezen a rendkívüli, szenzáció számba menő eseményen ismerkedtek össze Törökék, és rá egy évre, 1844 februárjában meg is történt házasságkötésük.

A hajógyár-igazgató Pretious Sámuel is a brit evangélikalizmus egyik jelentős, de eddig szinte egyáltalán nem ismert képviselője volt. Mária Dorottyához és a skótokhoz hasonlóan ő is a hazai protestáns egyházak evangéliumi megújulását szorgalmazta. Pretious több, eddig publikálatlan levelet is írt Töröknek,⁵² amelyekben a következő vélekedést fogalmazta meg: Pesten hirdetni kell Isten igéjét, és az evangéliumot el kell juttatni a világi bűnökben leledző emberek számára.⁵³ Elítélte a mulatozást, az általa károsnak tartott szenvedélyeket, az erkölcsstelenséget és a tétlenséget. Leveleiből „kihallatszik” a puritanizmusból az evangélikalizmusba átalakuló brit, protestáns kegyességi világszemlélet. Pretious számára a legfontosabb a „lelkek megmentése volt”.

Mária Dorottya, a skót misszionáriusok és a késői reformkorban Pesten és Budán tartózkodó angolok egyaránt fontosnak tartották, hogy kulcsfontosságú emberek, így Török is megismerjék az általuk képviselt szemléletet. Török így meghívást kapott a Skót Szabadegyház zsinatára azzal a céllal, hogy majd részt vehessen a skótok által mozgatott új mozgalmi szerveződésen, az Evangéliumi Unió első, alakuló ülésén 1846-ban.⁵⁴ Erre azonban nem került sor, hiszen Tö-

⁵¹ *Bányai Jenő*: Hentontól Pest-Budáig. Békehírnök 9. (1965: 10., 11., 12., 13–14. sz.) 4–5., 5., 6. 5. Bányai ír a legtöbbet Török feleségéről, ennek ellenére nagyon keveset tudunk róla. Rendkívül érdekes lenne egy női perspektívát is látni ebből a korból, és ugyanennyire hasznos lenne ismerni kegyességét és azt is, hogy mint külföldi miként illeszkedett be a pesti magyar kultúrába.

⁵² Ezek közzététele új ismeretekkel gazdagíthatná a késő reformkori társadalom- és egyházkutatást.

⁵³ RL Török Pál gyűjtemény, C/93, fol. 347.

⁵⁴ Uo. C/93 594/a., ill. 594/b. John Lorimer levele Török Pálhoz. Glasgow, 1846. március 6. L. még Alexander Keith levelét Törökhöz. Edinburgh, 1846. március 9. Ezek az éppen megalakuló Evangéliumi Alliansz konferenciájára szóló meghívások voltak. Vö. *J. B. A. Kessler: A Study of the Evangelical Alliance in Great Britain*. Goes 1968. 35. A konferencia 1846. augusztus 19-én kezdődött.

rök nem tudott arra kiutazni. A pesti evangélikál brit körök mozgolódása jól mutatja, milyen szervesen kapcsolódtak azok az otthoniakhoz.

Hasonlóan Székács Józsefnek is lehetőséget biztosított az evangélikál-pietista kör, hogy a nyitott gondolkodású ambiciózus fiatal evangélikus lelkész még jobban megismerje az általuk képviselt világszemléletet, kegyességet. A felekezeti irányultságot figyelembe vehették, amikor az evangélikus lelkészt a németországi társegyházban nagy erővel jelentkező pietizmussal szándékoztak megismertetni. Mária Dorottya kapcsolatrendszerének köszönhetően Székács a badeni és württembergi protestáns gyülekezeteket járta végig, hogy jobban megismerhesse a pietizmust.⁵⁵ Székácsnak több helyen nagyon megtetszett a kis vidéki közösségek önszerveződése, demokratizmusa és szociális tevékenysége. Kegyességük is szimpatikusnak tűnt számára. Igaz — mint hangsúlyozta — ő sohasem vált pietistává.⁵⁶

Egyértelműen láthattuk, hogy Mária Dorottya és köre tudatosan igyekezett befolyásolni a szabadelvű fiatal lelkészeket, akikből később a pesti egyházak püspökei lesznek. A Török Pált és Székács Józsefet ért hatásoknak köszönhetően e két markáns irányzattal (evangélikalizmus és pietizmus) szemben mindig megértően és támogatólag álltak felismerve azok előnyeit a kialakuló pesti protestáns egyházak számára. Természetesen ebben a kialakuló pesti protestáns elit körben mint láttuk például Bauhofer György és mások is betagozódtak. Az ő szerepüket kívánja bemutatni a következő rész.

4. Az együttműködés területei: lap- és iratterjesztés, egylet- és iskolaalapítás

4.1. Az iratterjesztési hálózat kialakítása

A lelkészi konferenciákon, társasági beszélgetésekben és a bibliaórákon elhangzott traktátus- és bibliaterjesztés kulcsfontossággal bírt a nyugati egyházi áramlatokat Magyarországra átültetni kívánó evangéliumi kör számára. Ennek kiépítését szolgálta a bibliaárus (kolportőr) terjesztői hálózat megteremtése, és a kedvező politikai légkörben a hazai protestáns nyomdai tevékenység e célból történő felhasználása. A kezdetek — a *British and Foreign Bible Society* működése — már az 1820-as évek végére nyúlnak vissza.⁵⁷ Igazán a reformkor utolsó, kedvezőbb politikai légkörű idejében lendült fel a társaság működése, mivel Mária Dorottya és a skót presbiteriánus egyház a misszionáriusokon keresztül áttételesen is jobban tudta támogatni ezt a munkát.

A Brit és Külföldi Bibliatársulat egyik, itthon kevésbé ismert terjesztője a felsőlövői evangélikus lelkész, Wimmer August Gottlieb volt. Kapcsolatrendszerének kiépítésében Mária Dorottya is hathatósan segített. 1840-re Wimmer több mint 200 főből álló elosztói hálózatot szervezett az országban. A bibliaterjesztői munkában résztvevő emberek többsége nem tartozott sem az evangé-

⁵⁵ Patay Pál: Székács József. Bp. 1914. 19–21.

⁵⁶ Törtelli L.: Székács József i. m. 33.

⁵⁷ John V. Eibner: British Evangelicals and Hungary 1800–1852. The Journal of the United Reformed Church History Society 3. (1983: 2. sz.) 45–54.

likál, sem a pietista irányzathoz. Wimmer véleménye szerint rajta kívül összesen csak két lelkészt lehetett „igazán evangélikál alapon álló” embernek nevezni a létrehozott hálózatban. Emiatt is nagyon megörült Wimmer, hogy a Skót Államegyház, a *Church of Scotland*⁵⁸ misszionáriusokat küldött az országba, akik azonnal felvették vele a kapcsolatot.⁵⁹ A skótok Mária Dorottyával is egyeztettek. Payr Sándor szerint Mária Dorottya „tudományos érdekből héber Bibliát akart kinyomtatni Bécsben”, és mostohafia, István tanácsára Kőszeg és Sopron nyomdái felé fordult, mert a héber biblia „Bécsben is a tiltott könyvek listáján szerepelt”.⁶⁰ Payr figyelmét elkerülte, hogy Mária Dorottya nem tudományos okok miatt, hanem missziós célzattal, a zsidók keresztyénné válásának okán támogatta a tervet. Az általa meghívott Skót Misszió egyik fő céljával így láthatóan teljesen egyetértett.

Ennek az együttműködésnek ékes példája az az egyezmény, amelyet a misszionáriusok kötöttek Wimmerrel. Kőszegen 2000 héber bibliát nyomtatattak a református Skót Szabad Egyház és a Brit és Külföldi Bibliatársulat egyenlő arányú anyagi segítségével.⁶¹ Kiadták 5000 példányban Saphir Izrael megkezesztelkedésére készített beszédét is.⁶² A pesti protestáns evangéliumi elit irányításával hasonlóan nagy számban kegyességi iratokat, traktátusokat és válásos irodalmat is nyomtattak és terjesztették az egész ország területén.⁶³ Emellett olyan világhírű kegyességi traktátusukat fordítottak le magyar nyelvre a Traktátus Társulat (*Tract Society*) 400 fontos támogatásával, mint a *Zarándok Útja*, Bogue *Az Új testamentum isteni eredetéről szóló esszéje* vagy Edward *A megváltás története* című munkája.⁶⁴ A Brit és Külföldi Bibliatársaság hivatalos adatai 1844-ből meglepő adatokkal szolgálnak a terjesztés volumenére nézve. Több mint 80000 eladott Szentírásról beszél a híradás.⁶⁵ Ez elképesztően nagy mennyiséget jelentett a korban. A terjesztés, nyomdai kiadás, és az anyagi források előteremtése mellett a külföldi angol és német anyagok magyar nyelvű fordításáról is gondoskodni kellett a nádorné védelme alatt működő evangéliumi protestáns elit körének.

John Duncan, a neves orientalista A. B. Davidson mentora, a kör legmarkánsabb embere nagyon fontosnak tartotta már az 1840-es évek elején, hogy

⁵⁸ 1843-tól *Free Church of Scotland* volt a küldő egyház neve.

⁵⁹ *Carlyle, G.*: *Life and Work* i. m. 112. Ez az első Wimmerre vonatkozó megjegyzés.

⁶⁰ *Payr S.*: *A családjánya* i. m. 3.

⁶¹ *National Library of Scotland, Edinburgh* (továbbiakban NLS); MSS 288–91, fol. 237, 1843. július 26-i bejegyzés.

⁶² *William Wingate*: *Letter from the Rev. William Wingate to the Rev. Dr. Candlish Pesth, Hungary, December 30, 1843.* HFMRFCofS 1. (1844: 9. sz.) 106. L. még: NLS Dep. 298.249 fol. 203, 1843. április 5-i jegyzőkönyv.

⁶³ *Eibner, J.*: *British Evangelicals* i. m. 50.

⁶⁴ *Jones William*: *The Jubilee Memorial of the Religious Tract Society, 1799–1849.* London 1850. 336. L. még 51th Report of the Religious Tract Society, 1850. 20. citálja *Eibner, J.*: *British Evangelicals* i. m. 46. no. 23.

⁶⁵ Hungary. In: *Fortieth Report of the British and Foreign Bible Society.* London 1844. XIV. 143. Valószínű azonban, hogy ebbe bele kell érteni a traktátusokat és egyéb nyomtatványokat is.

készüljön el az Újtestamentumnak egy új fordítása.⁶⁶ William Wingate, a fiatal glasgowi misszionárius 1844 áprilisában abban a reményben írt a nemrég átért zsidó származású Ballagi Mórról, hogy „nyelvészeti ismereteit — jó reménység szerint — a Megváltó szolgálatába fogja állítani”.⁶⁷ Ballagi Mór is ehhez a körhöz csatlakozott, és később, amikor az 1850-es évek végére Mária Dorotya halála után a csoportosuláson belüli különbségek megjelentek, akkor a közvetítő szerepet játszó, nyitott gondolkodású, de nem pietista-evangélikál Török Pál és Székács József oldalára állt.⁶⁸ A fordítás munkáját Ballagi Móra és Székács Józsefekre bízta.⁶⁹ Mária Dorotya az Edinburghi Bibliatársulattal együtt finanszírozta a Ballagi által végzett bibliafordítást.⁷⁰ Payr Sándor egyháztörténész megemlíti, hogy a nádorné udvari lelkésze, Bauhofer is angol traktátusokat fordított magyar nyelvre.⁷¹

Nyilvánvaló, hogy a „konferenciákon”, azaz az összejöveteleken résztvevő emberek mindegyike felismerte a keresztyén irodalom terjesztésének fontosságát. A traktátus- és bibliaterjesztés az egész magyar lakosságot célozta meg abban a reményben, hogy az ő világnézetük elsősorban a protestáns egyházak vezetőit fogja befolyásolni. A késő reformkor politikai légköre pedig páratlan lehetőséget biztosított a nyugati protestáns eszmék terjesztéséhez.

4.2. A PEIL és a *Der Evangelische Christ megalapítása*

Az 1840-es években a reformpárt és a protestáns egyházak szorosan együttműködtek, felismerve, hogy az elnyomó Habsburg katolikus államhatalommal szemben csak akkor tudnak erőteljesen szemben állni, ha erőiket egyesítik. A társadalmi élet sok területén jelentős hátrányok érték a protestánsokat, és emiatt a vezető evangélikus és református nemesek, valamint lelkészek az 1840-as évektől elkezdtek gondolkodni a protestáns unió létrehozásáról. Ez a kezdeményezés belülről jött, és a fenti, evangéliumi kezdeményezésekben részt vevő emberek is természetesen benne voltak. A vezető szerepet a világi laikus emberek vitték, és ezt a pesti evangéliumi elit teljes válszélességgel támogatta. Smith misszionárius megemlítette, hogy ő két megbeszélésen is részt vett, amely az unió témáját vette elő. A téma az 1840-es években egészen a szabadságharcig napirenden volt.⁷² Az unió elképzelése vetette fel a két nagy pro-

⁶⁶ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, Budapest (továbbiakban MREZsL); Skót Misszió, 13. fond, Memorandum on the Work of the National Bible Society of Scotland in Hungary (1861–1934).

⁶⁷ *William Wingate*: Letter from the Rev. Wm. Wingate to J. G. Wood, Esq. Pesth, May 16, 1844. HFMRFCofS 1. (1844: 15. sz.) 212.

⁶⁸ *Kovács Ábrahám*: A Budapesti Ev. Ref. Németajkú Leányegyház eredete és története 1858–1869. Debrecen. 2004.

⁶⁹ *Szinyei József*: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1891. 439.

⁷⁰ National Bible Society of Scotland Archives, Knight G. A., publikálatlan kézirat „History of the National Bible Society of Scotland” fol. 104. Nem írja a forrás, hogy pontosan mit is értenek Biblia alatt, azaz csak Ó- vagy Újszövetséget, illetve mindkettőt.

⁷¹ *Payr S.*: Bauhoffer György lelkészi naplója i. m. 278.

⁷² *Robert Smith*: Letter Rev. Robert Smith to the Convener Pesth, April 11, 1848. HFMRFCofS 3. (1848: 17. sz.) 396. vö. *Carlyle, G.*: Life and Work i. m. 49.

testáns egyház közös teológiai intézetének gondolatát is. Zay Károly gróf volt ennek legjelesebb képviselője, aki a Dunáninnyi Egyházkerület magas rangú tiszviselője volt. Ő már a skót lelkészek magyarországi letelepedése előtt, 1841 februárjában javasolta az uniót és a közös teológia létrehozását.⁷³ Kossuth Lajos is helyet biztosított a *Pesti Hírlap*ban a gondolat népszerűsítésének. Ebben a kedvező légkörben hozta létre Mária Dorottya (a skótokkal együtt) a protestáns elit evangéliumi orientációjú platformját. Kossuth, a reformpárt vezéralakja javasolta egy protestáns lap megindítását is. Így jött létre a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* közismertebb nevén a PEIL. 1842-ben Zay gróf 4000 forintos adománya tette lehetővé a lap megindítását.⁷⁴

A szerkesztőbizottságban ismerős nevek foglaltak helyet: Székács József, Török Pál és Taubner Károly.⁷⁵ Bauhofer György előtt Taubner volt Mária Dorottya udvari lelkésze.⁷⁶ Ezzel egyértelművé volt téve, hogy a nádorné is képviselteni kívánta világnézetét a beinduló újságban. Bauhofer megemlíti, hogy az új PEIL-t állandóan támadta az ún. „római katolikus párt” és az uralkodó cenzúrájának nehéz kezét igencsak megérezte a fiatal újság. Az új udvari lelkész véleménye szerint Mária Dorottya sikerrel érvényesítette akaratát, és megjegyezte, hogy a cenzúra ellenére is sok, az „evangélikál vallás” ügyét szolgáló írás.⁷⁷ Még arra is utalást tett, hogy az újság igyekezett többféle egyéni és pártokhoz kapcsolódó véleményt megjelentetni. Szerinte a PEIL feladata a következő volt: „[Az újság] a szentírásra helyezte alapját. Hírt adott a megkülönböztetésekről, amelyek az egyházi adminisztrációt érték, megtámadta a téves vélekedéseket, fontos információt adott a hazai és külföldi eseményekről, törekedett a missziós lelkület megélénkítésére, a protestáns missziók céljairól és működéséről megfelelő, korrekt tájékoztatást nyújtott, és 1848-ig rendíthetetlenül támogatta a Protestánsok ügyét, hű maradván az újság jelmondatához Igazság szeretetben.”⁷⁸

Míg Székács és Török a protestánsok jogi és ebből fakadóan társadalmi helyzetének megjobbítását tekintette elsődleges feladatának, addig a Mária Dorottya körül csoportosuló evangéliumiak a lelki megújulást és a gyülekezeti szinten történő közösségépítést részesítették előnyben. Ez nem jelentette azt, hogy számukra ne lett volna fontos a társadalmi egyenlőség. Ellenkezőleg, a pietetisták és evangélikások világnézetében nagyon benne volt a demokratikus önszerveződő közösség gondolata.

⁷³ *Zay Károly*: Néhány szó a Pesten felállítandó Ref. Főiskola ügyében. Társalkodó 10. (1841: 16. sz.) 63.

⁷⁴ A Magyarhoni Protestáns Egyház története. Szerk. Zsilinszky Mihály. Bp. 1907. 657–665.

⁷⁵ *Brown David*: Life of the Late John Duncan. 2. kiad. Edinburgh. 1872. 322. Brown Török leveleire hivatkozik: „Török és Trikais [ez lehet, hogy Székácsra vonatkozik] egy hetilapot indítottak, amelyben egyházi és iskolai híreket közölnek magyar nyelven, s budai Bauhofer György, a nádorné M. D. káplánja ugyanezt németül jelenteti meg.”

⁷⁶ *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk. Ladányi Sándor. 3. bőv. kiad. Bp. 1977. 624. Taubner 1843 tavaszáig volt Mária Dorottya udvari káplánja.

⁷⁷ Itt nem egyértelmű az angol szöveg. „Evangelical religion” egyaránt fordítható a kortárs populáris szóhasználat szerint evangéliumi vallásnak és a lutheránus/evangélikus 'vallás'-nak is.

⁷⁸ *Bauhofer, Gy.*: History of the Protestant Church i. m. 436.

Wingate szerint „az újságon keresztül arra oktatták a magyar protestánsokat, hogyan segíthetik a mi evangélicizációs munkánkat.”⁷⁹ A PEIL-ben magyarul megjelentek hírek különböző nagy-britanniai missziós társaságok és a Biblia és Traktátus Társaság lapjaiból és magazinjaiból is. Az újságban azonban természetszerűen erősen képviselve volt a szabadelvű szellem is. Ezért a PEIL mellett a nádorné fontosnak tartotta, hogy egy kizárólag evangéliumi orientációjú újság is megjelenhessen. Segítségével Bauhofer elkezdte publikálni az általa szerkesztett *Der Evangelische Christ*-t, amelybe skót és angol evangélikusok is írtak.⁸⁰ Az újságokat igyekeztek minél több lelkészhez és világi emberhez eljuttatni.

Bauhofer újságja, a német nyelvű *Der Evangelische Christ* és a magyar nyelvű PEIL tehát ablakot jelentett a magyar protestánsok számára, hogy kitekintsenek a nyugati világra. Mind a két újság lehetővé tette a hazai protestánsok számára, hogy Nagy-Britannia, Németország, Franciaország és Svájc társadalmi és egyházi, illetve az egyházak külföldi missziós tevékenységeivel megismerkedjenek. Sőt még a pesti Skót Missziót nyilvánosan népszerűsítő írást is találunk Bauhofer lapjában.⁸¹ Minderre csak úgy kerülhetett nyíltan sor, hogy a pesti közvélemény tisztában volt a nádorné vallásos buzgalomával, azaz világnézetű orientációjával.

A piestista-evangélikál elit azt remélte, hogy a protestáns egyházakat a lakosokon keresztül felkészítik a következő missziói munkára „Magyarország evangélicizációjára, amelyet a judaizmusból áttérő zsidók legjobbjaiából és legtapasztaltabbjaiból válogatnak össze”.⁸² A zsidók áttérése világnézetük szerint „életté válik a halott hitvalló protestáns egyházak számára, amelyeknek nagy szükségük van az élő komoly bizonyosságtételre mindenhol”.⁸³ A reformokat kívánó progresszív pesti elit fenti közös kezdeményezései és a misszionáriusok törekvései a protestáns egyházak különböző módon való megújulását tüzték ki célul. Nem lehet nem észrevenni, hogy a Mária Dorottya körül kialakuló protestáns kör céljának több eleme is egybeesett a kortárs politikai törekvésekkel. Kossuth *Pesti Hírlapja* 1841. január 2-án indult. Nem sokkal ezután 1842-ben megindult a PEIL is.⁸⁴ Mindezt a késő reformkor toleráns, várakozásokkal teli légköre tette lehetővé, és ez a helyzet adott tért egy újabb pietista-evangélikál kezdeményezésnek, a kolpoltőri, azaz bibliaterjesztői munkának.

4.3. A protestáns iratterjesztés

1846. szeptember 17-én Bauhofer említést tesz naplójában egy összejövetelről, ahol Török, Székács, Smith, Edwards Daniel, Keith Alexander és ő meg-

⁷⁹ Carlyle, G.: *Life and Work* i. m. 43.

⁸⁰ Wingate W.: *Quotidiana*, citálja Carlyle: *Life and Work* i. m. 116. L. az 1848. július 15-i naplóbejegyzést.

⁸¹ Die Protestantische Missions I. *Der Evangelische Christ* 1. (1848: 7. sz.) 27–8. és Die Protestantische Mission II. *Der Evangelische Christ* 1. (1848: 11. sz.) 44.

⁸² Carlyle, G.: *Life and Work* i. m. 43.

⁸³ Uo. 49.

⁸⁴ Kossuth Lapja 1841. január 2-án jelent meg először.

vitatták annak lehetőségét, miként alakíthatnák ki a biblia- és traktátusárusok hálózatát.⁸⁵ A birodalomban ilyen jellegű tevékenységet nem engedélyeztek, és arra vártak, hogy a reformkor kedvező lehetőséget biztosít a kívánt működéshez. A galíciai parasztfelkelés következménye, amelyben számos földbirtokost lemészároltak, tette lehetővé ezt a dolgot.⁸⁶ Farkas József egyháztörténész szerint, amikor a nádor erről értesült, az eset nagyon mélyen felkavarta.⁸⁷ Mária Dorottya ekkor kihasználta a lehetőséget és a nádortól „kivett” egy hallgatóság ígéretet, hogy indirekt módon támogatja a bibliaterjesztést, mert úgy gondolta, ha a népet oktatják, akkor az ilyen felkelés elkerülhető.⁸⁸ Carlyle Wingate naplójából származó megállapítását megerősíti a Bauhofer naplóból dolgozó Payr állítása is. A felkelésre reagáló József nádor ezt mondta Mária Dorottyanak, aki Bauhoferrel is közölte az elhangzottakat: „Már látom, Bibliát kell a nép kezébe adni, csak bízzatok rám.”⁸⁹

A brit evangélikál kör és a pietisták ezeket a történéseket „Isten gondviseléséért” értelmezték.⁹⁰ A tervet azonban nem volt könnyű véghezvinni. Smith rámutatott, hogy még a nádor kezét is megkötötte a bécsi udvar, mert a végleges döntő szót mindig Bécs mondta ki.⁹¹ Mindemellett elmondható, hogy a nádorné révén új lehetőség kínálkozott a nyugati protestáns eszmék magyarországi terjesztése előtt. A pesti protestáns lelkészekről a skótok közbenjárásából ajánló leveleket kaptak a bibliaárusok, és elkezdték a munkát.⁹² Smith erről így ír: „hat fiatalember képeztünk és küldtünk ki bibliaárusként, akik Magyarországon minden részére elvitték az evangélium üzenetét, és azzal találták magukat szembe, hogy a pesti, fővárosi eseményekről szóló hír már megelőzte őket.”⁹³

Meglepő, hogy a primer források ellentmondanak egymásnak. Smith, Wingate-tel szemben öt iratterjesztőt említ meg, név szerint Taubner, Gellért, Kiewitz, Lederer és Neuman zsidó konvertitákat, akik a Skót Misszió hatására tértek át.⁹⁴ A feljegyzés szerint az akkor Pesten tevékenykedő két misszionárius, Smith és Wingate két évig nyújtott számukra képzést teológiából, egyháztörténelemből és a „messiási próféciaikból”.⁹⁵ Az országot körzetekre osztották úgy, hogy minden egyes kolportőr hat hét alatt be tudja járni a kijelölt területet. A misszionáriusok munkájukat összehangolták a Brit és Külföldi Bibliatársulat tevékenységével, amely ellátta őket traktátusokkal, Bibliákkal, héber, német és magyar nyelvű könyvekkel. A kolportőrök termékeiket zsidóknak és keresztyéneknek adták el. Módszerük az volt, hogy először a zsinagógákba mentek el, és kap-

⁸⁵ EOL Bauhofer György naplója, fol. 372.

⁸⁶ *William Wingate*: Letter Rev. William Wingate to the Convener Pesth, June 3, 1848. HFMRF CofS August, 3. (1848: 20. sz.) 503.

⁸⁷ *Farkas József*: A Pesti Református Egyház 101 éves története. Kecskemét 1898. 126.

⁸⁸ *Gavin Carlyle*: *Mighty in the Scriptures*. London 1893. 42–43.

⁸⁹ *Payr S.*: A családanya i. m. 7.

⁹⁰ *Robert Smith*: *A Personal Narrative of Ten Years' Mission in Hungary*. Sunday at Home. 13. (1866: 659. sz.) 794.

⁹¹ Uo. 795.

⁹² *Carlyle, G.*: *Life and Work* i. m. 61.

⁹³ BRO-142–813–24. New College, Edinburgh, Robert Smith kézirat.

⁹⁴ Smith ugyanakkor hat főt említ. *Smith, R.*: *A Personal Narrative* i. m. 794.

⁹⁵ Uo. 794.

csolatot teremtettek a zsidókkal, akiknek eladták a könyveket és traktátusokat. Az iratterjesztést a helyi hatóságok több helyen is akadályozták, és arról is van tudomásunk, hogy „egyik alkalommal mindannyiójukat bebörtönözték Pesten”.⁹⁶ Vallásos buzgóságukat és világnézetüket pontosan visszatükrözi Carlyle, angol életrajzíró feljegyzése: a börtönben „énekkal Isten dicsőítették, elmélkedtek és olvasták a szentírást, imádkoztak, és annyira örömteli embereknek tüntek, hogy az egész börtön érdeklődését felkeltették.”⁹⁷

Egyértelműen kihallható a forrásokból az is, hogy nemcsak a misszionáriusok, hanem az iratterjesztők is Krisztus igaz követőinek tartották magukat, akik az apostoli időekkel folytonosságban állnak. Sőt, mintegy újraélik a páli időköt. Lehetetlen nem észre venni, hogy a leírás és a nyelvezet, amelyet Carlyle használ, az Apostolok Cselekedeteiben található filippibeli történetre emlékeztet, ahol Pál és Silás „ugyanazt” tette.

A misszionáriusok és a zsidó áttértek rendkívüli elkötelezettsége, továbbá Mária Dorottya hathatós támogatása tette lehetővé azt, hogy az evangéliumi irodalom szélesebb körben eljuthatott a nép különböző rétegeihez. Bizonyára szenzáció számba is ment az addig szokatlan munka. A zsidóság migrációja, akik a könyvek és traktátusok jelentős felvevőinek számítottak, nagyban hozzájárult a Misszió hírének elterjedéséhez. A bebörtönzés és a kémjelentések is erről tanúskodnak.⁹⁸ Még a nádornét is figyelték.⁹⁹ Az iratterjesztést nagy oda-szánással végezték a kolportőrök és a misszionáriusok. Céljuk volt, hogy ezzel az eszközzel ne csak Pestet, hanem az egész országot evangélizálják. Grandiózus tervek voltak ezek, de a Skót Misszió által elindított és Mária Dorottya által komolyan támogatott munka hosszú távon teljesen visszaigazolódott. Smith rajongó hitét mutatják a következő sorok is: „néhány lélek egyetlen városban nem tud bennünket megelégtíteni. A mi [misszió]állomásunk olyan központtá kell, hogy váljon, ahonnan folyamok áradnak ki az ország egészére”.¹⁰⁰ Az iratterjesztői munka — modern hasonlaltal élve — a mai médiának nevezett befolyásolásnak kiváló és a kor szintjén modern eszköze volt. A kolportőri hálózat, amelyet a nádor hallgatólagos beleegyezésével működtettek, a „zsidó és pogánymisszió”, a hitalapon nyugvó egyházi megújulásnak az egyik fontos alapköve volt, amelyet rövidesen követett egy másik meghatározó kezdeményezés, az iskolaalapítás.

4.4. Mária Dorottya szerepe a Skót Misszió iskolájának létrejöttében

A nádorné és a skótok által képviselt keresztyénség terjesztésére az oktatás is eszköz volt. Világnézetükből fakadóan, amelyben a millennializmus domináns volt, kiemelt helyet biztosítottak a zsidómisszióknak. Történelemszemléle-

⁹⁶ Carlyle, G.: Life and Work i. m. 63.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Haus-, Hof- und Staatarchiv, Ministerratsprotokoll fol. 7009/3-A/00.

⁹⁹ Tábori Kornél: Titkosrendőrség és kamarilla. Bp. 1921.

¹⁰⁰ Smith Robert: Letter Rev. Robert Smith to the Secretary Pesth, October 9, 1846. HFMRFCofS 2. (1846: 23. sz.) 541.

tüket meghatározta a Biblia millennialista szemlélete, miszerint a zsidóság megtérése után teljesedik be a pogányok ideje, azaz várható, hogy a névleges keresztyének hívővé, „igaz keresztyénekké” legyenek, és azután következnek be majd az idők vége, Krisztus visszajövetele. Ez a rendkívül erős és mélyreható vallásos meggyőződés sarkallta őket komoly áldozatok vállalására. Az 1840-es években egyre jobban nő a pesti zsidóság száma.¹⁰¹ A skót misszionáriusok hamar észreveszik: „ahogy beszélnek, körülbelül 1200 zsidó gyerek van a városban [Pesten], csak 400 gyermek kap oktatást”.¹⁰² Ez óriási lehetőséget jelentett a pesti evangélikál-pietista csoport számára.

A Skóciából Magyarországra érkező misszionáriusok tisztában voltak az- zal, hogyha eredményeket akarnak elérni, magas szintű oktatásuk vonzó hatá- sát is kell kihasználniuk a pesti protestáns és zsidó közösségekben. William Wingate, az első misszionáriusok egyike, már 1842-ben a küldő intézmény, az edinburghi zsidómissziós bizottság iskolaalapítást kívánó sürgető kérdésére a következőket válaszolta: „Az iskola kérdése nagyon foglalkoztat bennünket, mihelyst lehetőség lesz rá, és a terveket jól átgondoltuk, akkor értesíteni fogjuk Önöket e témában”.¹⁰³ A másik fiatal misszionárius, Robert Smith — kollégájá- hoz hasonlóan — felvetette ezeket a terveket már 1843 februárjában, a Saphir család megkeresztelkedése előtt. A misszionáriusok már az első áttérések előtt elkezdték a tanterv kidolgozását és a felvételi rendszer kialakítását is.¹⁰⁴ Hogy ez mégsem rögtön valósult meg, az tudatos építkezésre mutat.

Az igen magas körből jövő támogatás ellenére sem lett volna lehetséges, hogy egy külföldi országból származó protestáns közösség missziós tevékenysé- get folytasson. Korábbi tanulmányomban rámutattam, hogy József nádor taná- csára csak a Lánchíd adta helyzet, a nádorné hathatós támogatása és a hihetet- lenül nyitott késő reformkori társadalmi légkör tette a Misszió meggyökerezé- sét is egyáltalán lehetővé.¹⁰⁵ Egy külföldiek, azaz nyíltan a skót misszionáriu- sok által alapított nyilvános iskola létrehozása nem volt lehetséges. A skótok tisztában voltak azzal, hogy a tevékenységeiket eddig is csak Mária Dorottya támogatásával tudták elvégezni. Ezenkívül az is világos volt számukra, hogy a protestánsok hátrányos megkülönböztetésekben részesültek saját országukban. Ezt sohasem mulasztották el hírül adni a brit társadalom számára. Mindezeket ismerve az iskola alapításának lehetősége nem tűnt valószínűnek. Ennek ellenére a misszionáriusok magyarországi munkájuk kezdetétől napirenden tartották az is- kolai oktatás kérdését.

Az angolnál is jobb, hagyományosan híres skót oktatásra azonban min- denképpen támaszkodni kívántak a misszionáriusok. Missziói felfogásukból is következett ez. Először oktatni kell a tömegeket, és csak kellő érettség után le- het átadni az evangéliumot.¹⁰⁶ Bár ez az elv igazán a nem nyugati világ misszió-

¹⁰¹ Kósa János: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Bp. 1937. 93.

¹⁰² William Wingate: Letter Rev. William Wingate to the Convener. HFMRFCofS 3. (1847: 1. sz.) 7.

¹⁰³ Uő: Journal. HFMRFCofS 2. (1842: 12. sz.) 172.

¹⁰⁴ Robert Smith: Letter from Mr Smith Pesth February 25, 1843. HFMRFCofS 2. (1843: 17. sz.) 232.

¹⁰⁵ Kovács Á.: The Origin i. m.

¹⁰⁶ Ez az oka, hogy a Skót Misszió hosszú munkássága alatt a református egyházhoz csupán igen elenyésző számban csatlakoztak zsidó származású áttértek.

állomásain jelentkezett, mégis kézenfekvőnek tűnt itt is. Az oktatás szerves része volt a zsidók és protestánsok felé irányuló evangélizációs terveiknek.

A megoldást a következők jelentették. Az természetes gyakorlat volt a kortárs zsidóságon belül, hogy egy személy magánoktatást folytatott. Az iskolaalapítás nem volt igazán államilag szabályozva. Az iskolákat nem az állam, hanem a felekezetek, illetve a vallások tartották fenn. Amikor az áttért Saphir család egyik tagja, Saphir Fülöp betegsége alatt az ágya mellett ingyen oktatást nyújtott a zsidó és protestáns gyermekek részére, akkor senki sem szólhatott ellene, mert a közössége — ahonnan kilépett — ezeket az oktatási lehetőségeket gyakran használta.

A Saphir család feje, Saphir Sándor Izrael a pesti zsidó iskola igazgatótanácsának egyik előkelő tagja volt, a helyi elit vezető embere. A missziós céllal létrehozandó iskola vezetőjének így természetesen kínálkozott az áttérő Saphir családfő. Szerepe, pontosabban családjáé kulcsfontosságú lett.

A források egyhangúlag arról beszélnek, hogy a későbbi „skót missziói iskola” a vasárnapi iskolából nőtt ki. Wingate 1845 áprilisában így ír az egyik „konferencián” elhangzottakról: „Székács és Török urak egyetértettek a vasárnapi iskolákkal.¹⁰⁷ Megbízta bennünket azzal, hogy fordítsunk le magyar nyelvre a vasárnapi iskolák számára könyveket. Aznap este javaslatot is tett arra Székács, Török és Bauhofer, hogy különböző gyülekezeteket látogassanak meg, és prédikáljanak is ott”.¹⁰⁸ A 19. századi kiváló egyháztörténész, Farkas József véleménye is ezt erősíti meg: 1846-ra „a vasárnapi iskolai kezdeményezésből nőtt ki a rendszeres iskolai oktatás, amely az V. kerületi *Sétatér-útca Schneller* házában volt. A keresztyén és mózesvallású fiúk és leányok kiváló németnyelvű oktatásban részesültek anélkül, hogy tandíjat kellett volna fizetniük.”¹⁰⁹ Ezek a források álltak a kutatók számára és a 19. században leírt vélekedéseket senki se vizsgálta azóta. A citált források ugyan összegző jellegűek és csak a végeredményről tudósítanak, mégis megbízhatóak, ahogy ez a következőkből is kiderül.

Az új levéltári kutatások rámutattak arra, hogy az iskola megalapításában Saphir Fülöpnek nagyon komoly része volt. Ő azon első pesti zsidók között volt, akik a zsidó vallásról a református keresztyénségre tértek át. Röviddel Kálvin téri megkeresztelkedése után 1843 tavaszán Karlsruheba utazott, hogy tanári képesítést szerezzen. Ebben jelentős szerepe lehetett József nádor feleségének. Abba, a württembergi pietisták által fenntartott intézménybe ment a fiatal ember, amelyet Mária Dorottya is nagyon jól ismert. Fülöp betegsége miatt azonban 1845-ben visszatért Pestre.¹¹⁰ Izzó vallásos buzgóság jellemezte életét. Tudta, hogy nagyon komoly betegsége van, és sokszor képtelen volt lépni is, de célja volt, hogy „az Ő (dicsőségére) valamit elvégezzen a próba idején”.¹¹¹

¹⁰⁷ Sabbath Schools angolul. Ez a nyelvezet a skót presbiteriánus evangélizációs sajátos fejlődését jelzi.

¹⁰⁸ *Carlyle, G.*: Life and Work i. m. 49., 106.

¹⁰⁹ *Farkas J.*: A Pesti Református Egyház i. m. 126.

¹¹⁰ *Robert Smith*: Letter Rev. Robert Smith to the Secretary. HFMRFCofS 2. (1846: sz. 23) 510.

¹¹¹ *Carlyle, G.*: „Mighty in the Scriptures” i. m. 70–71.

1845 októberében Saphir Fülöp megalapítja az első magyarországi KIE-t (az YMCA magyarországi megfelelője), hogy „Isten királyságát hirdessék, különösen a fiatal emberek között”, azaz ahogy Wingate fogalmazott „életük példájával hirdessék az evangéliumot”.¹¹² Egy évvel később új kezdeményezésbe fogott. Betegágyánál elkezdte tanítani a gyermekeket. Az oktatás a skótok által közvetített, említett vasárnapi iskola ötletének keretén belül valósult meg.¹¹³ Ez természetesen összekapcsolódhatott a zsidó háttérből jövő oktatási tapasztalattal. A kezdet oly sikeresnek volt mondható, hogy két hét alatt 23 gyermek részesült oktatásban, majd rövid idő alatt 52 főre nőtt az iskola. Emiatt nagyobb helysége volt szükségük, mert Fülöp betegágyánál már nem tudott ennyi gyermeket fogadni. Erről, a vasárnapi iskolai kezdeményezésről beszélt — mint fent utaltunk rá — Farkas József, amely a „Missziói Iskola” alapját jelentette, és ezáltal missziós célból sok zsidó gyermeket is megismertettek a keresztyén hit doktrínáival. Az iskola létrejötté tehát a nádornénak, a skótoknak és a pesti zsidó elithez tartozó, de abból kiváló Saphir családnak köszönhető.

A nádorné Mária Dorottya számottevő kapcsolatrendszerének „átadásával” hathatósan hozzájárult az evangéliumi protestáns eszmék zsidóság közötti terjesztéséhez is. Az iskolaalapítás, az iratterjesztői hálózat kiépítése és támogatása, a protestáns lapok és a lelkészi konferenciák ösztönzése, a budai lutheránus gyülekezet létrehozása és a Skót Misszió magyarországi letelepedésének támogatása jól mutatták a pietista nádorné erőteljes érdekérvényesítő képességét a vitathatatlanul katolikus dominanciájú Habsburg Monarchiában. A pesti nyitott gondolkodású evangéliumi és szabadelvű elit együttműködéséből kiinduló kezdeményezések végül az 1880-as évektől értek be. Ennek a folyamatnak a részletes bemutatása azonban már egy következő tanulmány feladata.

---

¹¹² Diaries and Letter of Philipp Saphir. Ed. Adolph Saphir. Edinburgh 1852. 54.

¹¹³ *William Wingate*: Letter from Rev. William Wingate to the Secretary. HFMRFCofS 2. (1846: 22. sz.) 510.

Deák Ágnes

ÁLLAMRENDŐRSÉG ÉS BESÚGÓHÁLÓZAT MAGYARORSZÁGON EGY RENDSZERVÁLTÁS FORDULATOS HÓNAPJAIBAN (1860–1861)¹

Az 1860. október 20-án kiadott októberi diploma alapvetően átformálta a magyarországi állami intézményrendszert. A diplomához fűzött, Magyarországot érintő uralkodói iratok visszaállították Magyarországon az 1848. április 11-ét megelőzően fennállt kormányzések: a magyar királyi udvari kancelláriát Bécsben a főkancellár vezetésével és a helytartótanácsot a tárnokmester vezetésével Budán. Fennmaradt ugyanakkor a rendőri és pénzügyigazgatási szervek elkülönült, a bécsi központi szervek irányítása alatt álló hálózata. Nem jelentette ez azonban azt, hogy a rendőrségi szervezet működésében ne történjenek volna lényeges változások.

A megelőző hónapokban már születtek különböző átszervezési tervek. Benedek Lajos kormányzó 1860 áprilisában már javasolta az állami rendőri szervek (a hét rendőrigazgatóság a kerületi, illetve tartományi központokban: Pest–Buda, Sopron, Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Temesvár, Nagyszében, illetve további fontos közlekedési stb. csomópontokban az azoknak alárendelt rendőrbiztosságok) korábban gyakorolt hatáskörének két részre bontását. Egyrészt elkülöníteni a helyi rendőrségi ügyeket, ide tartozott a közrend, vagyonbiztonság fenntartása, a rendőri kihágások és vétségek feletti bíraskodás, az erkölcsi és közegészségügyi rendőri felügyelet, útlevél- és bejelentés ügykezelése, a vendéglők, kocsmák felügyelete, a cselédek, napszámosok, legényegyletek feletti ellenőrzés. Ezeket a feladatokat Benedek a továbbiakban a helyi közigazgatási szervekhez rendelte volna hozzá. A másik csoportot „a magasabb vagy államrendőrség” feladatai képezték, melyek továbbra is a rendőri szerveket illették. Ezek közé sorolta az egyletek, a sajtó, a színházak és az idegenek felügyeletét, a politikailag kompromittált személyek nyilvántartását és „a közhangulat s az erre különös befolyást gyakorló események észlelését”. Javasolata azonban nem kapott támogatást. Az októberi diploma kiadása után egy ideig bizonytalanság uralkodott, Mailáth György tárnokmester 1860. december 8-án úgy rendelkezett, hogy a pontos szabályozásig változatlanul működnek tovább a rendőri hatóságok.²

¹ A tanulmány a Habsburg Történelmi Intézet ösztöndíjának támogatásával készült.

² „Die Organisation der Polizeibehörden in Ungarn.” címmel feljegyzés, keltezés nélkül. Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA); Ministerium des Äußern, Informationsbüro, Annexe, Kt. 37.; Pálffy Mór gróf helytartó jelentésfoglalmazványa Forgách Antal gróf magyar kancellárnak, Buda, 1862. jan. 10. Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL) D 191, M. kir. helytartótanács, elnökségi iratok 794.IV.1862.

Az 1860 decembere–1861 januárja között megszerveződő új városi és megyei hatóságok azonban az 1848. áprilisi törvényeket és az akkor érvényesülő gyakorlatot alapul véve szervezték magukat, és a rendőri funkciók gyakorlásának egészét maguknak követelték, s tetteleg is átvették a Benedek javaslata által egyébként is nekik tulajdonított jogköröket. Így azután — ahogy azt egy év múltán visszatekintve Pálffy Mór gróf helytartó megjegyezte — a városi kapitányságok „...a fennállott cs. k. rendőrigazgatóságokat mint tetteleg működő hatóságokat megszünteknek tekintve, azoknak hatáskörükben ideiglenesen meghagyott teendőit lassanként magukhoz vonták, s így azokat még mielőtt sorukról a rendes úton végintézkedés történt volna, tökéletesen nélkülözhetőkké s feleslegessé tenni kívánták”. Az állandó hatásköri súrlódások leggyakrabban a sajtó, az idegenek feletti őrködés és a színházi ügyek területén történtek.³ A közhangulatot nagyon jól jellemzi Sopron város tanácsának 1862. tavaszi beadványa a helytartótanácshoz: Az elmúlt évben „...a rendőri ügyek kezelése e város kapitánysága által átvétetvén a volt absolut rendszer alatti császári-királyi rendőrigazgatóság, habár tisztí s egyéb személyzete folytonosan és változatlanul itt tartózkodott, nemcsak — legalább észrevehetőleg — semmi rendőri ügyekbe nem avatkozott, hanem éppen a fönnebb említett épületről [a volt harmincadhivatal, a rendőrigazgatóság épülete] cégjét is levéteté.” A tanács 1862. április 23-án kérte az 1848: XXIII. tc. 1. és 2. paragrafusára hivatkozva, hogy hivatalosan is megkapja a rendőri felügyelet teljes körét, kifejtve, „...a magyar törvények állam és községi rendfelügyeletet különválva nem ismernek”, továbbá „...ezen cs. kir. rendőrség nálunk teljesen népszerűtlen s béke s rendszerető polgárainkat csak elkésérítő intézmény”.⁴ De idézhetjük Paziczky Manó, Nyitra vármegye esküdtjének 1861. májusi levelét is Eduard Podolsky pozsonyi rendőrigazgatóhoz, amelyet egy csalással vádolt nő családtagjai utáni információkérésre válaszul fogalmazott: „Ámbátor alkotmányos honunkban minden cs. k. hivatalt, különösen pedig az alkotmányos rendszerrel homlokegyenest ütköző rendőrséget, a boldogult Bach-féle rendszer azon általánosan utált maradványát, és így a levelező pozsonyi rendőri felügyelőséget is törvénytelennek, s olyannak semmiképp sem ösmerhetni, mellyel egy magyar alkotmányos tisztviselőnek levelezésbe bocsájtkozni köteles jogába állana vagy erre jogosítva lenne”, de mivel az ügy a „vagyon és személy bátorságot” érinti, hajlandó megadni a kért adatokat.⁵

A magyar konzervatívok és a bécsi rendőrminisztérium vitája a magyarországi rendőri szervezet jövőjéről

Természetesen mind a bécsi kormányzat, mind pedig a magyarországi kormányzati pozícióba került magyar konzervatívok tisztában voltak azzal,

³ Pálffy Mór jelentésfogalmazványa Forgách Antalnak, Buda, 1862. jan. 10. MOL D 191 794.IV.1862.

⁴ Sopron város tanácsának beadványa a helytartótanács elnökségéhez, Sopron, 1862. máj. 19. MOL D 191 16 995.IV.1862.

⁵ Az is igen jellemző, hogy Podolsky a helytartótanácshoz intézett jelentésében, bár nem hagyja szó nélkül a sértést, nem kíván semmi további elégtételt, hacsak a rendőrminisztérium másképp nem rendelkezik. Podolsky jelentése, Pozsony, 1861. máj. 14. és Paziczky Manó levele Podolskyhoz, Nyitra, 1861. máj. 7. MOL D 191 5120.IV.1861.

hogy az állami intézményrendszer nagy mértékű változása — nem is beszélve a rendőrséget a megbukott abszolutizmus gyűlölt szimbólumaként is elsöpörni kívánó közvéleményről — messzebb ható változásokat igényelne a rendőri szervezetben is, de ezeket nagyon különbözőképpen képzték el.

A rendőrminisztérium is dolgozott már bizonyos szervezeti változtatásokon 1860 elejétől kezdve, erre az államháztartási hiány nyomán az uralkodó által elrendelt szigorú takarékoság szorította rá.⁶ Másrészt megmutatkoztak a szigorú centralizált rendszer hátrányai is, hiszen az egyes rendőrigazgatók — bár formailag Albrecht főherceg magyarországi katonai és polgári főkormányzó felügyelete alatt álltak — közvetlenül Bécsből kapták és várták utasításaikat. Egy alkalommal például Joseph Protmann pest–budai rendőrigazgató ahhoz, hogy egy konkrét akcióban együttműködhessék Michael Maschek nagyváradi rendőrigazgatóval, előbb Bécsből várt utasítást, ami a gyorsaságot és hatékonyságot igencsak rontotta.⁷ Adolf von Thierry báró rendőrminiszter már január elején foglalkozott azzal, hogy a szegedi, nagykanizsai, komáromi rendőrbiztonságot megszüntessék, és — mint a belügyminiszttert értesítő átiratában írta — fontolgatták a selmecbányai és az eperjesi biztonság felszámolását is, de végül az eperjesi meghagyása mellett döntöttek. Tervezték ezentúl a fürdőhelyeken fenntartott rendőri szolgálat „karcsúsítását”, mindenekelőtt egy-egy megbízható helyi emberre bízva a bizalmas megfigyelési feladatokat.⁸ Időközben az is lényeges változást jelentett, hogy 1860. július 1-jén megszűnt a magyarországi öt közigazgatási kerület. A terv szerint a pozsonyi, soproni, kassai és nagyváradi rendőrigazgatóságot biztossággá alakították volna át (ennek következtében csak a „magasabb” államrendőrségi feladatokat látták volna el továbbra); és alárendelték volna őket a pest–budai rendőrigazgatóságnak a korábban is fennállt eperjesi, aradi és debreceni biztossághoz hasonlóan. Szegeden, Nagykanizsán, Komáromban és Selmecbányán pedig megszüntették volna a biztosságokat. Június végén még erről értesítette a belügyminisztérium Benedek Lajos

⁶ Az átszervezés legfontosabb motívuma a szorongató politikai feszültségek ellenére is a pénzügyek rendbetételének, az állami kiadások lefaragásának igénye volt. A rendőrminisztérium az 1861. évi költségvetés előkészítésekor már eleve 137 000 Ft-tal kevesebbet igényelt az előző évinél, de a költségvetési bizottság még további 108 000 Ft megtakarítást vélt megvalósíthatónak: megszüntették például a központi rendőrségi pénztárat, funkcióit a központi államszámvevőség vette át, a titkos rendőri pénzalap 360 000 forintnyi összegének kezelését pedig a külügyminisztérium pénztárára bízták. Ignaz von Plener pénzügyminiszter igyekezett a minisztérium tisztviselői állományát is karcsúsítani, de Adolf von Thierry báró rendőrminiszter ellenállt. Plener lelkesen támogatta, hogy a rendőrigazgatóságokat minden tartományban csak a tartományi fővárosokban kell megtartani, a többit le kell fokozni rendőrbiztossággá. A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1860. jún. 1. HHStA, Kab. Kanzl., Ministerratsprotokolle K.Z. 1978/1860., M.C.Z. 510/1860.

⁷ Thierry rendőrminiszter maga is hangsúlyozta, hogy „a szigorú centralizáció” mellett az államrendőrségi ügyekben fontos a gyorsaság, ami lehetetlen, ha minden rendőrigazgató kizárólag a saját kerületében érzi hivatottnak magát egy adott ügy kezelésére. Albrecht főherceg egyetértett ezzel, és válasza szerint nem volt érvényben semmiféle konkrét tiltó utasítás a közvetlen kapcsolatfelvételre, ahogy a gyakorlat sem ez volt – tette hozzá. Thierry levélfogalmazványa Albrecht főherceghez, Bécs, 1860. jan. 21. és Albrecht főherceg válaszlevele, Buda, 1860. jan. 24. HHStA, Informationsbüro, BM 305/1860.

⁸ Thierry rendőrminiszter átirata a belügyminisztériumhoz, Bécs, 1860. jan. 31., febr. 11., 1860. július. Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Allgemeines Verwaltungsarchiv (a továbbiakban AVA), Ministerium des Innern, Präsidiale, Sicherheit 1848–1861., 20. Karton 715. 268/1860., 375/1860., 1868/1860.

kormányzót.⁹ A politikai helyzet bizonytalansága, majd az 1860 őszén bekövetkező politikai fordulat következtében azonban a terv lényeges elemeinek megvalósítását bizonytalan időre elnapolták, miközben 1860. november 16-án valóban megszűnt a kijelölt négy rendőrbiztosság.¹⁰

Karl Mecséry von Tsoór báró, az október diploma kibocsátásakor hivatalba lépő új rendőrminiszter, november közepén informálta Vay Miklós báró magyar kancellárt az év elején tervbe vett változásokról, érintve a rendőri szervek megváltozott funkcióját is. Kitért arra is, hogy a rendőrbiztosságoknak a fennálló rendelkezések szerint a megyei hatóságoknak alárendelten kell működniük, kötelesek azokat minden állam- és biztonságrendészeti információról értesíteni. A rendőrigazgatóságokat és általában véve az egész magyarországi rendőri szervezetet a helytartótanács irányítja, de „legfelsőbb vonalon” közvetlenül alárendelt az a rendőrminisztériumnak is, mely utóbbival a magyar kancellária ugyanolyan viszonyban és kölcsönhatásban van, mint az eddig a rendőrminisztérium és a belügyminisztérium között állt fenn.¹¹ Vay 1860. november 18-án írt levelében közölte Mailáth Györggyel a tervezetet, véleményét kérve. Ezzel egy közel fél évig tartó politikai küzdelem vette kezdetét, amelyben a magyar konzervatívok igyekeztek elérni a magyarországi rendőri szervezet teljes felszámolását.¹²

Mailáth a felkérésre részletesen kifejtette álláspontját:¹³ A diploma szerint a kancellária és a helytartótanács visszakapta 1848. április előtti törvényes hatáskörét, ennél fogva „az államrendőri és közbiztonsági ügyek ellátására főleg ezen kormánysszékek, úgy az előbbi jogaikba visszahelyezett helyhatóságok leendnek hivatva, annyival inkább, minthogy 1848 előtt államrendőrség Magyarországnban nem létezett”, s annak fennállása az autonóm helyhatóságokkal „csak bizonyos mértékig egyeztethető össze”. Az államrendőrségnek alkotmányos viszonyok között „szigorúan korlátolt határok közt”, senki elismert jogait nem csorbítva kell működnie, ezzel kerülheti csak el a „közönség bizalmatlanságát”. Szükséges azonban első lépésként a megyék és városok szerveinek pontos hatáskörét megállapítani, utána lehet csak eldönteni, hogy milyen vonatkozásokban van szükség továbbra is arra.

Elvászarta azonban Mailáth a látható rendőrségi működést a nem látthatótól. Szerinte a rendőrség „látható” működésének a „köznyugalom és biztonság állapotával szorosan egybefüggő sajtó- és az ezzel összeköttetésben álló iparüzletek feletti őrködésre” kell kiterjednie. A rendőrségnek még meghagyott jogkörök közül mind az egyletek feletti felügyeletet, mind a színházi rendtartás

⁹ A rendőrminisztérium átirata a belügyminisztériumhoz, Bécs, 1860. jún. 27. és levélfogalmazvány Benedek Lajoshoz, Bécs, 1860. jún. 30. AVA, Ministerium des Innern, Präsidiale, Sicherheit 1848–1861, 20. Kt. 715. 2076/1860.

¹⁰ Mecséry rendőrminiszter átirata Vayhoz, Bécs, 1861. nov. 24. MOL D 185 M. kir. udvari kancellária, elnöki iratok, 1860:363.

¹¹ Mecséry átirata Vay Miklóshoz, Bécs, 1860. nov. 14., válaszlevél fogalmazványa Mecséryhez, Bécs, 1860. nov. 29. MOL D 185 1860:309.

¹² A rendőrségi szervezet átszervezéséről Mecséry és Vay, illetve Mailáth levélváltását összefoglalja: *Sashegyi Oszkár*: Bevezetés. In: Az abszolutizmus kori levéltár. Bp. 1965. 84–89.

¹³ Mailáth György jelentésfogalmazványa Vay Miklósnak, Buda, 1860. nov. 26. MOL D 191 794.IV.1862. Ismerteti *Sashegyi O.*: i. m. 85–86.

kezelését, az idegenrendészeti ügykezelést a helyhatóságoknak át kell adni. A konkrét javaslatokkal kapcsolatban megjegyezte: nem látja indokoltnak Eperjesen fenntartani a biztosságot, a rendőrigazgatóság fennmaradását pedig Pest és Buda városa „tekintélye meg nem érdemlett csorbításának tekintené”. A biztosságok a megyék vagy a városi hatóságok „segélyközlegeit” kellene, hogy képezzék, kizárt, hogy „saját igazgatási hatáskörrel bírjanak”, s aki „a megyei élet némi ismeretével bír”, átlátja, hogy a biztosságok alkalmazottai „kínos helyzeteket 14 napig sem tarthatnák ki”. Javasolta, hogy a szegedi, nagykanizsai, komáromi, selmeci és eperjesi biztosságokat szüntessék meg, Pozsonyban, Sopronban, Kassán és Nagyváradon a rendőrigazgatóságokat oszlassák fel, s egy-egy rendőrbiztost nevezzenek ki, ők közvetlenül a helytartótanáctól kapnának utasításokat „az átalakulási korszakra nézve”. Feladatuk az államrendőrség „magasabb céljainak szemmeltartása”, a közrend és nyugalom biztosítása legyen a helyi hatóságok közreműködésével. E posztokra pedig olyan személyek kellene, kik „a nyelvek szabatos tudása, úgy a szokások és közélet ismerete által” arra alkalmasak. Szerinte a rendőri szervezetben történő változásokat a nyilvánosság mellőzésével kellene végrehajtani, „különösen kerülendő volna a sajtó útján ki hirdetés”. A helytartótanács — folytatja — semmilyen vonatkozásban nem lehet közvetlenül alárendelve a rendőrminisztériumnak, a magasabb rendőri ügyeket a rendőrminisztériumnak és a magyar udvari kancelláriának „egyetértőleg”, közösen kellene irányítani, szükséges esetben azonban a miniszter „elnöki úton” továbbra is közvetlenül kapcsolatba léphet a helytartótanács elnökségével. A magyarországi rendőri szervek azonban kizárólag a helytartótanáctól vagy annak elnökségétől kaphatnak utasítást.¹⁴

Nem fejtegeti Mailáth részletesen, mit is ért a rendőrség nem látható működésén, de iratának befejező bekezdése azért ebbe is bepillantást enged: „...az államnak magát bizonyos láthatlan rendőrséggel kell ellátnia, mit különben a kifejlendő nyilvános étellel szemközt a kívánt cél elérésére elegendőnek tartok, feltéve azonban, hogy a kormány e téren nem érintkezik aljas jellemű egyéneknek (!), amidőn dacára a legaránytalanabb költségeknek semmi vagy igen kevés haszonra lenne kilátás”.¹⁵ Hogy kiket értett „aljas jellemű egyének” alatt, nem volt szükséges fejtegetnie, hiszen a feltételezés egy hatalmas kiterjedésű rendőrségi besúgóhálózat létéről a kor embere számára közhelynek számított, mégpedig politikai nézetektől függetlenül. Ahogy a későbbiekben azonban látni fogjuk, Mailáth sem tartott elképzelhetőnek hatékonyan működő államrendőrséget rendőrségi informátorok közreműködése nélkül.

¹⁴ Visszatérő konfliktus forrása volt a rendőrminisztérium azon igénye, hogy a rendőri ügyekben mintegy alárendeltjeként kezelje a helytartótanácsot. 1860. december elején például Mecséry leiratban fordult Mailáthhoz azzal, hogy az országban előforduló zavargásokról naponta este 11 óráig táviratilag értesítse őt. Mailáth viszont azt válaszolta, efféle jelentést amúgy is küld a magyar kancelláriára. Ezután Vay adta tudtára Mecsérynek, hogy az információk Vayon keresztül fognak csak Mecséryhez eljutni. Mailáth levele Vayhoz, Buda, 1860. dec. 7. és Vay nevében levélfogalmazvány Mecséryhez, Bécs, 1860. december. MOL D 185 1860:426.

¹⁵ Mailáth György jelentésfogalmazványa Vay Miklósnak, Buda, 1860. nov. 26. MOL D 191 794.IV.1862. Ismerteti *Sashegyi O.*: i. m. 85–86.

Vay 1861. március 15-én, majd április 1-jén sürgette a rendőrminiszter válaszát, Mecséry másnap teljes elutasítással felelt: a rendőri szervezet megszüntetésére Magyarországon nem alkalmas a helyzet. Azt az érvet is elutasította, hogy a rendőri szervek nem ismerik a nép nyelvét és szokásait, mivel szerinte a rendőrigazgatóságok székhelyén a lakosság jelentős hányada német nyelvű, s a rendőrségi hivatalnokok közül jó néhányan megtanultak magyarul. A szervezet jelentős átalakítását mindenképpen későbbi időpontra kell halasztani, akkor kell megfontolni, hogy megszűnjenek-e a rendőrigazgatóságok, és helyettük a helytartótanács működtessen-e rendőri osztályt. A kancellária javaslatából viszont — szögezte le Mecséry — nem világos, mi lenne a viszony a helytartótanács és a rendőrminisztérium között, ez utóbbi milyen módon gyakorolna befolyást a magyarországi rendőri ügyekre.¹⁶

Vay 1861. április 3-án még tesz egy utolsó kísérletet, kéri Mailáthot, hogy egy német nyelvű memorandumot küldjön számára a rendőrség szervezése tárgyában, hogy azt a rendőrminiszter elé terjeszthesse, még egyszer annak hozzájárulását kérve, mielőtt még az ügyet „a még kétesebb eredményű minister konferenciabeli tanácskozás alá vinni kényteleníttetném”. Azt is megadja, szerinte melyek lehetnének a legsúlyosabb érvek a miniszter kapacitálásában: a mindennapi gyakorlatban felmerült nehézségek az elmúlt hónapok során, „az országgyűlés felszólalása következtében félthető bonyodalmak”, valamint a fennálló rendőri hatóságok „hatálytalansága”, azaz eredménytelensége.¹⁷

Mailáth erre április 10-én küldi el német nyelvű memorandum tervezetét Vay számára.¹⁸ Memorandumában immáron részletesen kifejti, mi nehezíti a fennálló szervek tevékenységét, s hogyan is képzei el egy hatékony államrendőrség működését. A jelenlegi hivatalnokok nagyrészt nem magyarok, a magyar nyelvet nem beszélik, a szokásokat, „az ország szellemét” nem ismerik, ahogy az alkotmányos viszonyok is idegenek számukra. Csaknem minden társaságból ki vannak itt zárva, ezért arra vannak utalva, hogy információkat az utcákon, kávéházakban, kocsmákban gyűjtsenek. „Az egyének, akiket alkalmaznak, a lakosság alacsonyabb rétegeiből valók, rosszul fizetettek, semmiféle kapcsolatban nem állnak a jobb társasággal, és harmad-, negyedkézből származó, nagyon is kevés, sok tekintetben torzított feljegyzéseket adnak arról, ami az országban történik, illetve terveztetik.” Így azután a rendőri hatóságok nagyrészt olyan dolgokat jelentenek, ami egyébként is köztudott, vagy bizonytalan híreket, akár alaptalan rosszindulatú híreszteléseket is. Csak ritkán szolgálnak valóban fontos információkat gyanús személyekről, tervezett cselekedetekről. Helytartótanácsbeli elnöksége alatt született jelentésekből — írja — jó csokorra való összegyűjthetne olyan jelentésekből, amelyek a korábban már az újságokban olvasható híreket ismételték meg. De akár a rendőrminiszter is megerősítheti, milyen csekély eredményességgel jár a rendőrigazgatóságokat egy-egy egyén

¹⁶ Vay levélfogalmazványa Mecsérynek, Bécs, 1861. ápr. 1. MOL D 185 1861:372.; Mecséry átirata Vayhoz, Bécs, 1861. ápr. 2. Uo. 1861:378.

¹⁷ Vay Miklós leirata Mailáth Györgyhoz, Bécs, 1861. ápr. 3. MOL D 191 794.IV.1862.

¹⁸ Mailáth György jelentése Vay Miklóshoz, Buda, 1861. ápr. 10. MOL D 185 1861:397. és uo. D 191 794.IV.1862., de maga a memorandum fogalmazványa csak ez utóbbihoz csatoltan található az iratok között.

felkutatására és megfigyelésére felszólítani. A rendőrigazgatóságok tehát nagyon kevésbé tudnak megfelelni feladatuknak, ráadásul hatalmas költségbe kerül fenntartásuk, s ezért azok teljes és azonnali feloszlatását indítványozza.

Ezt követően Vay utasításának megfelelően arra is kitért, hogy ha feloszlatásukkal továbbra is haboznak, az országgyűlésen „nem kívánatos fejtegetésekre” kerülhet sor, ami az államjogi kérdések békés megoldására is kedvezőtlenül hathat majd. „Néhány, jól kiválasztott és jól megfizetett ügynök alkalmazása a rendőrigazgatóságokra rótt államrendőrségi követelményeknek sokkal jobban megfelelne, s mindenképpen sokkal kevesebb költséggel járna.” Nem érzi viszont hivatva magát arra — folytatja —, hogy tanácsokat adjon a miniszternek arra nézve, hogyan kellene felépíteni egy ilyen ügynökhálózatot, hogyan tartsák azok a kapcsolatot a helytartótanáccsal, illetve a rendőrminisztériummal. Azt azonban megerősíti, hogy szerinte a helytartótanács nem függhet rendőri ügyekben sem a rendőrminisztériumtól.¹⁹ Vay egyetértőleg küldi tovább Mailáth iratát Mecséryhez április 12-én, biztosítva azonban őt arról, hogy „minden magasabb államrendőrségi ügyben” közvetlen hivatali érintkezésbe léphet egymással a rendőrminiszter és a magyarországi igazgatás feje.²⁰ Mecséry 1861. június 26-án újabb jegyzékben zárkózik el a javaslatok támogatásától.²¹

De nemcsak az általános koncepciók terén, hanem konkrét gyakorlati kérdésekben is megnyilvánult a minisztérium és a magyar államférfiak közötti köztélfűzés. A rendőrminiszter hozzájárult ahhoz, hogy Pest–Budán a városi biztosságokat megszüntessék, és a városi hatóságok vegyék át a felügyeletet, amire április 7-től sor is került, kivéve a vasúti biztosságot.²² Sőt a Buda–Kanizsa vasútvonal megnyitása kapcsán 1861 februárjában felmerült a rendőrminisztériumban az az igény, hogy a budai indóházban rendőrségi felügyelőséget hozzanak létre, Mailáth azonban ellenezte ezt, és időlegesen sikerült is meghiúsítani a tervet.²³ Egy másik vitakérdés volt az, hogy a központi rendőri újság Magyarországra hogyan jusson el. Mailáth azt az álláspontot képviselte, hogy annak hatóköre nem terjedhet ki Magyarországra, mivel „a hazai törvényhatóságokat a törvényes kormányzékeken kívül bármiféle más hivatalos közlegetől

¹⁹ „Die Individuen, welche sie verwenden, sind aus der unteren Schichte der Bevölkerung genommen, schlecht gezahlt, in keinem Verkehr mit der besseren Gesellschaft, und gelangen gleichfalls nur durch die dritte Hand zu sehr spärlichen, vielfach entstellten Notizen über das was im Lande vorgeht oder beabsichtigt wird.” „Die Aufstellung einiger, gut gewählter und gut besoldeten Agenten dürfte die Anforderungen, welche in staatspolizeilicher Beziehung an die Polizeidirektionen gestellt werden, weit mehr entsprechen und jedenfalls einen weit geringeren Aufwand erfordern.” A memorandumot ismerteti, illetve részben idézi: *Sashegyi O.*: i. m. 86–87.

²⁰ Vay levélfogalmazványa Mecséryhez, Bécs, 1861. ápr. 12. MOL D 185 1861:397.

²¹ „Die Organisation der Polizeibehörden in Ungarn.” HHStA, Informationsbüro, Annexe, Kt. 37; *Sashegyi O.*: i. m. 88.

²² Távirat a rendőrminisztértől Mailáth György számára, 1861. ápr. 3., Mailáth levélfogalmazványa a pesti rendőrigazgató helyetteséhez, Buda, 1861. ápr. 4., Mailáth levélfogalmazványa Pest polgármesteréhez, Buda, 1861. ápr. 4., Worafka pest–budai rendőrigazgató jelentése Mailáthnak, Pest, 1861. ápr. 4., ápr. 7. MOL D 191 3744.IV.1861.

²³ Mecséry rendőrminiszter és Vay Miklós levelezését (1861. febr. 27–máj. 30.) I. MOL D 185 1861:257., 1861:492. A magyarországi helyhatósági testületek felfüggesztése után Mecséry azonnal felszólítja Pálffy Mórt 1861 novemberében a kirendeltség létrehozására, amire 1861. december 1-jén sor is kerül. Vö. „Rendőri felügyelőség a budai vaspály főnél”. MOL D 191 5331.IV.1861.

rendeletek, értesítések és hivatalos közlemények elfogadására törvényszerűen kötelezni nem lehet”.²⁴ A helyi tisztviselők is jelezték esetenként kifogásukat a központi rendőrségi lap használata ellen.²⁵ Végül június közepén a rendőrminiszter beleegyezett a helytartótanács elnökségének azon javaslatába, hogy a jövőben külön magyarországi *Rendőrségi Híradót* adjanak ki, s a két lap cserélje ki információit.²⁶

A rendőrigazgatók közül Protmann és Maschek eltávolítására került sor. Protmant még szeptemberben menesztette Benedek Lajos kormányzó, őt a rendőrigazgatóság egyik korábbi beosztottja, Joseph Worafka váltotta fel. Protmann a rendőrminisztériumba került, a következő évtizedben az államrendőrségi akták szignálójaként találkozunk a nevével. Maschek ügyében Haller Sándor gróf, Bihar megyei főispán 1860. november végén tette meg az első lépést, kérte Vaytól, hogy Mascheket rendelje alá főispáni hivatalának addig is, míg a rendőri szervezet végleg megszűnik.²⁷ Vay igyekszik is elérni Mecsérynél Maschek elmozdítását és a nagyváradai rendőrigazgatóság teljes felszámolását. December 11-én Mecséry Mascheket — akinek hivatali erényeit nem felejtí el dicserni — négy hetes szabadságra küldi, majd január elején végül fizetése megtartásával áthelyezi a troppai rendőrbiztosság élére.²⁸ A beosztott rendőrtisztviselők közül is jó néhány áthelyezésre került a birodalom valamely másik tartományába, és csökkentették a polgári rendőri őrszemélyzet létszámát is.

A közös nevező: az iratmegsemmisítés

A közhangulat a hivatalos rendőri szervek mellett — talán még nagyobb erővel — a feltételezett besúgók ellen fordult az 1860. őszi politikai irányváltás után. A leleplezés és megszégyenítés igénye motiválta az érzelmileg igencsak fűtött megnyilvánulásokat. Mindenekelőtt a lelkesen terjesztett, magától értetődően „hitelesnek” tekintett spicli-listák kora volt ez.²⁹ Láttuk, a magyarországi kormányzat új vezetői sem voltak jobb véleménnyel az informátorok személyéről, ahogy az egész informátori hálózat hatékonyságáról és hasznáról sem. E

²⁴ Mailáth jelentése Vayhoz, Buda, 1861. június 15. MOL D 185 1861:511.

²⁵ Ung megye alispánja kérte, hogy a központi rendőrlap német példányai „a létező hangulatonál fogva a megyei tisztviselőkkel többet ne közöltessenek”. Vay Miklós levélfogalmazványa Mailáth Györgyhöz, Bécs, 1861. márc. 13. MOL D 185 1861:303.

²⁶ Mecséry rendőrminiszter átirata Vay Miklóshoz, Bécs, 1861. jún. 18. MOL D 185 1861:556.

²⁷ Mint írta, nemcsak Maschek hivatala, de személye is igen gyűlölt, vádpontként szerepelt például, hogy amikor 1856-ban a nagyváradai kaszinó elnökének megválasztották, megbízottjai házról-házra járva igyekeztek a kaszinó részvényeinek megvásárlását kierőszakolni. „Nagyvárad város számos lakói” aláírással magyar nyelvű levél Kempen rendőrminiszterhez, Nagyvárad, 1856. dec. 6. AVA, Oberste Polizeibehörde, Präs. II. 33/1857. Maschek maga a minisztérium elnökségéhez intézett iratában azzal indokolta a választás elfogadását, hogy megbízható elemeket kívánt bevinni a kaszinóba. Maschek jelentése a minisztérium elnökségéhez, Nagyvárad, 1856. dec. 27. Uo.

²⁸ Haller Sándor jelentése Vayhoz, Nagyvárad, 1860. nov. 29., dec. 10., Vay levélfogalmazványa Mecséryhez, Bécs, 1860. dec. 3., Mecséry átirata Szögyén László alkancellárhoz, Bécs, 1860. dec. 11., 1861. jan. 6. MOL D 185 1860:392. Haller és Maschek konfliktusáról vö. *Sashegyi O.*: i. m. 88.

²⁹ Erről bővebben l. *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61). Bp. 1967. 214., *Deák Ágnes*: A besúgók és a közvélemény az 1860-as években. Századvég Új folyam 39. (2006) 1. sz. 3–28., *Uő*: Besúgólisták a neoabszolutizmus korából. Aetas 2006. 4. sz. (előkészületben)

két tényező fényében nem meglepő, hogy a rendőrminiszter — minden eshetőségre felkészülve — minél előbb igyekezett eltüntetni a rendőrségi informátori hálózat dokumentációját a rendőri szervek irattárából.

Október 30-án Ferenc József utasította Benedek Lajos volt katonai és polgári kormányzót, hogy a feloszlatott helytartóság elnöki iratait a segédletekkel együtt, a korábbi hadparancsnokság, majd a katonai- és polgári kormányzó irányítása alatt működő rendőri ügyosztály iratait, a kormányzó elnöki irodájának irataival együtt azonnali hatállyal adja át a rendőrminisztériumnak. November első napjaiban Mecséry egy személyes megbízottat küldött Budára, hogy az iratokat magával vigye Bécsbe.³⁰ Hamarosan sor került a rendőrigazgatóságok iratanyagára is.

A rendőrigazgatók — ahogy arról már szó esett — korábban is kettős függésben álltak, de a bekövetkezett politikai változások még kényesebbé tették helyzetüket. Így azután minél előbb igyekeztek tisztázni a rendőrminiszterrel, milyen mértékben kell betartaniuk a korábbi szolgálati előírásokat, milyen mértékben kell lojálisnak lenniük az új magyar kormányzati szervekkel szemben, s maguk kezdeményezték a minisztériumnál a kiskapuk megnyitását. November 10-én Worafka kért utasítást arra vonatkozóan, hogy az ügynöki pénzekekről szóló negyedévi elszámolást — a korábbi gyakorlatnak megfelelően — az újjászervezett helytartótanácshoz küldje-e. A megelőző években ugyanis ezek az elszámolások tették leginkább lehetővé az ügynöki hálózat folyamatos szemeltartását mind a magyarországi helytartóságot vezető Albrecht főherceg, mind pedig a rendőrminisztérium hivatalnokai számára, mivel legalábbis a fedőnevek feltüntetésével aláírásokkal ellátott átvételi elismervényeket kellett csatolni a titkos pénzalapból történt kifizetésekről készült összesítésekhez. November 18-án meg is érkezett az igenlő válasz, de azzal a kiegészítéssel, hogy „azon tételeket azonban, melyek kényesebb természetűek, különítse el a többitől, készítsen azokról külön elszámolást, s azt közvetlenül ide [azaz Bécsbe] küldje. Hogy pénztári állapota helyes legyen, ugyancsak közvetlenül innen a kiemelt összeget visszatérítjük.”³¹ Azaz az informátori hálózat egy részét és persze ezáltal a szállított információk egy részét is a rendőrigazgatók eltüntethették az újjászervezett magyar szervek szeme elől.

Körülbelül ezzel egy időben adott hangot Wilhelm Marx kassai rendőrigazgató is kétségeinek. Ő azzal a kérdéssel fordult a rendőrminiszterhez, hogy az államrendőrségi jellegű információkat továbbra is továbbítani kell-e az országos szervekhez. Erre válaszként a miniszter köriratot fogalmazott az öt rendőrigazgatóhoz, „saját kezéhez” megjegyzéssel, amelyben kifejtette: továbbítani kell az információkat, amennyiben a forradalmi szervezkedés az októberi

³⁰ Ferenc József leirata Benedek Lajoshoz, Schönbrunn, 1860. okt. 30., Mecséry átirata Szalay udvari tanácsoshoz, Bécs, 1860. nov. 2. MOL D 162 Magyarországi cs. kir. helytartóság, elnöki titkos iratok, 1860:101.

³¹ „Jene Posten aber, welche heiklicheren Natur sind, wollen Eu. ausscheiden, in einer besonderen Rechnung zusammenstellen, und letztere unmittelbar hieher zu Vorlage bringen. Zur Richtigstellung Ihres Kassastandes wird Ihnen dann der ausgelegte Betrag, ebenfalls unmittelbar von hier refundirt werden.” A magyarországi rendőrigazgatók és a rendőrminiszter levelezése, 1860. nov. 10–1861. febr. 25. HHStA, Informationsbüro, BM 7274/1860.

diploma ellen irányul, illetve a közrendet és biztonságot érinti. „Azon államrendőrségi jelentéseket azonban, melyek nem kifejezetten forradalmi szervezkedést érintenek, de alkalmasak arra, hogy pártok és egyes személyiségek törekvéseit [...] megvilágítsák, a jövőben szíveskedjék csak hozzám továbbítani, mivel fenntartom magamnak a jogot, hogy az efféle feljegyzéseket megfelelő módon használjam fel.”³²

S ezen a napon tovább folytatódott az elmúlt évek nyomainak eltüntetése is. A rendőrigazgatóknak kiadott utasítás szerint olyan információk érkeztek Bécsbe, hogy a kormány ellenségei arra készülnek, hogy megszerezzék a rendőrügynökök listáját, hogy bosszút állhassanak. Ennek megakadályozására elrendeli a rendőrminiszter a következő papírok azonnali, feltűnés mentes, lehetőleg személyes összegyűjtését s Bécsbe szállítását: az ügynökök felvételével és elbocsátásával kapcsolatos hivatali levelezést, a Bécsbe küldött ügynöklistákat; az elnöki és az elnöki titkos iratok között található számlákat titkos kifizetésekről, s minden olyan jelentés másolatát, mely ügynöki tevékenységet, annak díjazását érinti; saját kezűleg írt ügynöki jelentéseket, illetve azok másolatát, különösen, ha annak tartalmából lehet következtetni az ügynök személyére, vagy ha az aláírással ellátott; minden hivatali levelezést, melyben valamely ügynök megnevezésre került.³³

Először Worafka reagált erre november 25-én. Megerősíti, hogy bár még nem történt atrocitás rendőrintézmények ellen, de erre fel kell készülni, s hogy hajtóvadászat indult az ügynökök ellen. Hírek szerint — írja — Magyarországból és Erdélyből tizenháromezer (!) nevet tartalmazó lista terjed országszerte amellet, hogy egy nyomtatott lista is kering azon személyek nevével, akik Pest–Budán 1849-ben hódolónyilatkozatot írtak alá Julius von Haynau tábornakszernagy, a magyarországi főhadparancsnok részére. Arra is hivatkozik Worafka, hogy állítólag egy „a jelen viszonyok között mértékadó személyiség” kifejezetten kijelentette, hogy az új hatóságok megalakulása után a rendőrség összes aktáját rekvirálják, alaposan átvizsgálják, hogy mindazok nevét megtudják, akik az országnak és híveinek kárt okoztak. Az utasítást illetően a következőket jelenti: ügynöklistát sohasem vezettek, a minisztérium utasítására egyetlenegyszer került sor efféle összeállítására. Az elnöki és az elnöki titkos akták között ügynöki átvételi elismervények nem találhatóak, mivel az ügynökök által bemutatott számlákat egy-egy bizalmas misszió elvégzése után ellenőrizték, de azonnal meg is semmisítették. Az összegeket a negyedévi elszámolásban jelezték felsőbb helyre. Az ügynöki leveleket és jelentéseket, miután a fontosabbakról másolatot készítettek, időről-időre megsemmisítették. Az egyes aktákban viszont szerepelnek szép számmal olyan másolatok ügynökjelentésekről, melyekből lehet következtetni az ügynök személyére. De a rendelkezésre álló idő nem elég az akták egyenkénti átvizsgálására. Ráadásul különösen az elnöki tit-

³² „Staatspolizeiliche Notizen dagegen, wobei es sich nicht gerade um revolutionäre Umtriebe handelt, die aber geeignet sind, auf die Bestrebungen der Partheien und einzelner Persönlichkeiten ... Licht zu werfen, wollen Eu. in Zukunft bloß mir vorlegen, indem ich mir vorbehalte, von derlei Notizen den entsprechenden Gebrauch zu machen.” Utasításfogalmazvány az öt rendőrigazgatóhoz, Bécs, 1860. nov. 19. („saját kezűleg felnyitandó”) HHStA, Informationsbüro, BM 7274/1860.

³³ Uo.

kos iratok között számos olyan akta található, amely egyes magánszemélyekről nagyon értékes információkat tartalmaz, olyan személyektől származó információkat, akik „a rendőrigazgatósággal semmiféle hivatali kapcsolatban nem álltak, csak egyes hivatalnokokkal voltak baráti viszonyban, s azoknak az előfordult nyomozások alkalmával szívességből segítettek”. Ezek „a leglojálisabb alattvalókhöz tartoznak, nem fizetségért, hanem a jó ügy érdekében teljesítettek szolgálatot a rendőrségnek”, őket különösen meg kellene óvni a lelepleződéstől, hiszen ők minden körülmények között Pesten kénytelenek maradnak, és „a néppel együtt élni”. A legtanácsosabb lenne egyenként átvizsgálni az iratokat, de erre nincs idő, ráadásul ilyen nagy számú akta kivétele teljesen használhatatlanná tenné az iratnyilvántartást. Mindezek alapján azt javasolja, hogy a rendőrigazgatóságok teljes elnöki titkos iratanyagát, az iktatókönyvek kivételével, deponálják Bécsbe. Szükség esetén ugyanezt kell tenni gyorsan az elnöki iratokkal is; bár ezt inkább csak mint halvány eshetőséget említi, hiszen eddig még nem történt incidens.³⁴ A miniszter egyetért a javaslattal, és az elnöki titkos iratokat mind elszállítják.³⁵

Franz Cihlarz soproni rendőrigazgató szintén azt jelentette, hogy az ügynökjelentéseket felhasználás után azonnal megsemmisítette, és ugyanez vonatkozik azon feljegyzésekre is, amelyek ügynöki információk felhasználására, illetve azok díjazására vonatkoztak. Egyébiránt kommentár nélkül teljesítette a feladatot.³⁶

Joseph Polatschek eperjesi rendőrbiztos látta legfenyegetőbbnek a helyzetet, egyenesen arról írt november 28-án, hogy a hírek szerint a következő szombaton megostromolni készül a tömeg a rendőrbiztosság épületét, ezért sürgősen Kassára szállíttatja az 1856–1859. évi elnöki iratokat, csak a folyó évi iratokat tartja magánál. Marx kassai rendőrigazgató azután továbbította azokat saját küldeményével együtt (Marx csatolt 129 informátori jelentést is – ott tehát nem volt gyakorlat az azonnali megsemmisítés) Bécsbe.³⁷ Február végén azután, mondván, a politikai légkör tovább éleződött, Marx jobbnak látta az összes elnöki iratot Bécsbe deponálni.³⁸ Végül a már említett Maschek nagyváradi

³⁴ „eine unter den jetzigen Verhältnissen maßgebende Persönlichkeit”, „Mittheilungen von Privatpersonen, die zu der Polizeidirektion in keinerlei dienstlichem Verbande sondern lediglich zu einzelnen Beamten in freundschaftlichen Beziehungen standen, und denselben bei vorkommenden Erhebungen aus Gefälligkeitsrücksichten an die Hand gingen“.; „...sie zumeist zu den loyalsten Unterthanen zählen, und nicht um Sold, sondern aus Rücksichten für die gute Sache der Polizei Dienste geleistet haben...“; „...mit dem Volke zu leben“. Worafka jelentése a rendőrminiszterhez, Pest, 1860. nov. 25. HHStA, Informationsbüro, BM 7274/1860.

³⁵ A rendőrminiszter utasításfoglalmazványa Worafkához, Bécs, 1860. dec. 13. HHStA, Informationsbüro, BM 7274/1860.

³⁶ Cihlarz jelentése a rendőrminiszterhez, Sopron, 1860. dec. 13. HHStA, Informationsbüro, BM 7274/1860.

³⁷ Polatschek jelentése Marxhoz, Eperjes, 1860. nov. 28., kimutatást ad az átküldött akták számáról is: 1856: 213, 1857: 164, 1858: 163, 1859: 270 db; Marx jelentése a rendőrminiszterhez, Kassa, 1860. dec. 3., hasonló kimutatást közöl az általa kiválogatott akták számáról: 1851–1852: 32, 1853: 21, 1854: 35, 1855: 80, 1856: 29, 1857: 15, 1858: 21, 1859: 38, 1860: 33 db. HHStA, Informationsbüro, BM 7274/1860.

³⁸ Marx jelentése a rendőrminiszterhez, Kassa, 1861. febr. 25. HHStA, Informationsbüro, BM 7274/1860.

rendőrigazgató is jelez további lehetséges intézkedéseket: amennyiben sor kerül a rendőrigazgatóság felszámolására, az elnöki iratok teljes protokollumait és mutatóit is Bécsbe kellene szállítani.³⁹

De ez még nem volt elég, hiszen a kerületi–megyei közigazgatási hatóságok vezetőinek iratanyagában is lapultak bizalmas, főként egy-egy személyre vonatkozó információk, többek között olyanokról is, akik az új viszonyok között a politikai–közigazgatási vezető testületekbe kerültek. A rendőrminiszter december 4-én már arról értesíti a rendőrigazgatókat, hogy egy megyefőnök bizalmas utasítást kért, mit tegyenek ezekkel az iratokkal, hiszen hamarosan át kell adni teljes iratanyagukat az új megyei hatóságnak. A legjobb lenne a megyefőnököket hivatali úton felszólítani, hogy vizsgálják át irataikat, de ezt csak a magyar helytartótanácsn keresztül lehetne megtenni, „ezt azonban éppen a cél érdekében kerülni kell”. Ezért elrendeli, a rendőrigazgatók az általuk megbízhatónak tartott megyefőnökökkel bizalmasan vegyék fel a kapcsolatot, kérve, hogy a kompromittáló hivatali iratokat még időben emeljék ki, szükség esetén égessék el.⁴⁰

Az utasítás végrehajtásáról két rendőrigazgató jelentését ismerjük. Marx kassai igazgató eszerint értesítette a nem-magyarországi származású megyefőnököket (Sáros, Ung, Máramaros, Szepes), valamint a Gömör megyei Joseph Koreskát, aki magyarországi szláv nemzetiségű. Zemplénben és Bereg–Ugocsában — írja — két magyar megyefőnök van, akik lojálisak, de gyengekezűek, őket ezért nem minősítette teljesen megbízhatóknak. Bereg–Ugocsában egyébként sem sok államrendőrségi vonatkozású akta lehet, Zemplénben annál több, de remélhetőleg a megyefőnöknek lesz annyi esze, hogy a Vay Miklósról és barátaira vonatkozó elmarasztaló jelentéseket ne engedje a szemük elé kerülni. Abaúj megye főnökével Marx személyesen beszélt, akit azonban Mailáth tárnokmester december 2-án már utasított az elnöki iratok rendelkezésre bocsátására. De sok államrendőrségi jellegű anyag itt sem lehet, efelől nyugodt Marx.⁴¹

Podolsky pozsonyi rendőrigazgató is arról számolt be, hogy Mailáth november 22-én már utasította a megyefőnököket az elnöki iratok Budára szállítására. A Pozsony megyei főnök például már mindent összecsomagoltatott, amikor Podolsky figyelmeztette, de ezután valami kifogással késleltette az elküldést. Ezenkívül a feloszlott kerületi helytartósági osztály tanácsosát, Franz Winklert kérte meg — aki hivatali ideje alatt közvetlen összeköttetésben állt a megyefőnökökkel vagy a megyei biztosokkal —, hogy magánlevélben hívja fel a megyei vezetők figyelmét az ügyre; ő levelét december 6-án szét is küldte. Podolsky jelentéséből úgy tűnik, ő nem tett különbséget a megyefőnökök között.⁴²

³⁹ Maschek jelentése a rendőrminiszterhez, Nagyvárad, 1860. nov. 28. HHStA, Informationsbüro, BM 7274/1860.

⁴⁰ „was aber gerade mit rücksicht auf den Zweck vermieden werden muß.” A rendőrminiszter utasításfoglalmazványa az öt rendőrigazgatóhoz, Bécs, 1860. dec. 4. HHStA, Informationsbüro, BM 7274/1860.

⁴¹ Marx jelentése a rendőrminiszterhez, Kassa, 1861. dec. 6. HHStA, Informationsbüro, BM 7274/1860.

⁴² Podolsky jelentése a rendőrminiszterhez, Pozsony, 1860. dec. 8. HHStA, Informationsbüro, BM 7274/1860.

Ahogy az már az imént idézett jelentésekből kiderült, Mailáth tárnokmester is szükségesnek vélte a bizalmas akták begyűjtését. November 20-án jelezte Vaynak, hogy a megyehatóságoknál és a szolgabírói hivatalokban előfordulnak „fontos vagy titkosabb természetű ügyek”, nyomozások magasabb rangú személyek után, akik „legközelebb hivatva leendnek a megyék kormányzatában részt venni”. Mint írja, a „netán fölmerülhető személyeskedések kikerülése végett” intézkedni kellene. Ez alkalommal még csak azt javasolja, hogy az efféle elnöki iratokat a főispánok kizárólagos rendelkezésére bízják, de öt nappal később már kezdeményezi Vaynál, hogy azokat a helytartótanács elnökségéhez rendeljék még az új főispánok székfoglalói előtt, „nehogy azok itt-ott a múlt korszak rovására kiméletlenül kizsákmányoltassanak”. Ha túl nagy mennyiségről van szó, célszerű lenne — teszi hozzá — a „csekélyebb fontosságúak megsemmisítése által segíteni” ezen.⁴³ A begyűjtött iratokat azután — a későbbi helytartó, Pálffy Mór gróf tanúbizonysága szerint — átvizsgálás után valóban legnagyobb részben megsemmisítették.⁴⁴

Mailáth igyekezetét tehát egyáltalán nem valami leleplezési szándék motiválta — ahogy attól a rendőri szervek központi és helyi vezetői félték —, ellenkezőleg! Csak ő egy szinttel lejjebb, a megyei vezetők köre elől igyekezett eltüntetni a rendőrségi működés nyomait. Ha a kölcsönös bizalmatlanság nem akadályozza meg, az államrendőrség működése nyomainak eltüntetésében szövetségeseek is lehettek volna az újjáalakuló magyar kormányzati férfiak és a rendőri szervek. A hatalomra kerülő elitek a 19. századi Magyarországon a későbbiekben is ezt a modellt követik: érdekeltnek érzik magukat a múlt nyomainak eltüntetésében, és a közvélemény tőlük egyáltalán nem kap segítséget azok feltárásához.

Elszórt bizonyítékok azonban valóban vannak arról, hogy egyes akták tartalma kompromittált egy-egy személyt. Buró János Árva megyei volt járási jegyző például azzal fordult Forgách Antal gróf akkori magyar kancellárhoz 1861 augusztusában, hogy elmozdították állásából, mivel az ő kézírásával fennmaradt egy az 1850-es évek első felében Forgách mint kerületi főispán által elrendelt jellemzés egyes Árva megyei személyiségekről, így őt tartották annak szerzőjének. Ráadásul megmutatták az iratot maguknak az érdekelteknek is. Forgách pártfogásába igyekezett venni Burót, és bizalmasan kérte Árva megye főispánját, hogy lehetőség szerint valami hivatalt, legalább egy községjegyzői helyet biztosítson számára.⁴⁵

Hasonló iratmegsemmisítő és -begyűjtő akció játszódott le Erdélyben, valamint az 1860. december 27-én megszüntetett Szerb Vajdaság és Temesi Bányászat területén is. W. Martina lovag, helytartósági elnököt 1861. január 12-én szólította fel Mecséry arra, hogy a titkos elnöki iratokat Bécsbe küldesse, a politikailag kompromittált és veszélyes egyének listáját pedig az ott állomásozó csá-

⁴³ Mailáth jelentése Vay Miklóshoz, Buda, 1860. nov. 20., nov. 25., Vay egyetértő válaszelevelének fogalmazványa, Bécs, 1860. nov. 24. MOL D 185 1860:328.

⁴⁴ Pálffy Mór levélfogalmazványa Mérey Károly Somogy megyei főispánhoz, Buda, 1862. aug. MOL D 191 14 587.IV.a.1862.

⁴⁵ Buró János beadványa Forgáchhoz, Árva-Námesztó, 1861. aug. 10., Forgách levélfogalmazványa Árva megye főispánjának, Bécs, 1861. aug. 16. MOL D 185 1861:622.

szári katonaság parancsnoksága részére átadja. A többi elnöki iratot, amennyiben megszűnik majd a rendőrigazgatóság, a vajdasági kormányzóság közvetítésével, vagy ha már az sem létezne, közvetlenül Bécsbe kellett küldenie. Az utasítást őrző levéltári aktában a következő tartalmú — minden bizonnyal Martina által beküldött — kötelezvények találhatók. „Kijelentem hivatali eskümmre hivatkozva, hogy az általam vezetett hivatal titkos iratainak valamennyiét az iktatókönyvekkel, mutatókönyvekkel, a kompromittáltak listáival stb. tanú jelenléte nélkül titokban elégettem, és egyetlenegy sem hagytam ki vagy tartottam meg.”⁴⁶

Friedrich von Lichtenstein herceg erdélyi kormányzó 1861. április végén küldte el a rendőrminiszter számára — a hozzá 1860. november végén érkezett felszólítás szerint — az ügynököket érintő aktákat és az elnöki iratok regisztrációját mind a kormányzóság, mind a nagyszebeni rendőrigazgatóság, továbbá a kolozsvári és a brassói rendőrbiztoságok anyagából. Mint írja, felszólította a kerületi előljárókat is erre, de csak a székelyudvarhelyi előljáró küldött be aktákat, a többiek jelezték, már korábbiakban megsemmisítették az iratokat, a regisztratúrából törölték az aktákra vonatkozó bejegyzéseket.⁴⁷

Az informátori hálózat működése

Nem meglepő ezután, hogy a helytartótanács, illetve a kancellária iratanyagában 1860. október–1861 ősze között szinte semmiféle közvetlen információ nem található az informátori hálózatra vonatkozóan. Ami van, az is csak közvetett adat: a rendőrminiszter rendszeresen felhívja a kancellár figyelmét egy-egy fontosabb bizalmas információra, tudomásulvétel és intézkedés végett. Azaz a rendőrigazgatók tovább működtették (ha lehet, még nagyobb körültekintéssel) hálózatukat, ám teljesen kikapcsolták a felügyeletből a magyar kormányzati szerveket. Sőt joggal úgy ítélték meg, hogy a kielezett politikai helyzetben még inkább szükség van a pontos információkra, s mivel a rendőri szervezetek és azok alkalmazottaival szemben megnyilvánuló nyílt ellenséges hangulat folytán — ahogy Worafka fejtegette Mecsérynek — a rendőrtisztviselők kénytelenek „különösen visszahúzódni” a figyelem előteréből, még inkább szükség van megbízható informátorokra.⁴⁸

A központi titkos rendőri alaphól kifizetett összegek mindenesetre emelkedtek a megelőző évekhez képest. A magyarországi kiadásokra a megelőző évek 12 000 forintjához képest 1860-ban 15 000, 1861-ben 17 000 forintot köl-

---

⁴⁶ „Ich erkläre hiemit mit Berufung auf meinen Diensteis, daß ich sämmtliche bei dem von mir geleiteten Amte vorhandenen Reservatakten sammt Protocollen, Indices, Verzeichnissen der Compromittirten etc. ohne Zeugen geheim verbrannt und keine zurückgelassen oder zurückbehalten habe.” Häusler k. k. járási segéd nyilatkozata, Billiet (Bilet, Torontál megye), 1861. jan. 27.; a rendőrminiszter utasításfoglalmazványa Martinához, Bécs, 1861. jan. 12. HHStA, Informationsbüro BM 7274/1860.

⁴⁷ Lichtenstein erdélyi kormányzó átirata Mecséryhez, 1861. ápr. 23. HHStA, Informationsbüro BM 7274/1860.

⁴⁸ „...ihre Organe sich besonders zurückgezogen halten müssen”. Worafka jelentése Mecséry rendőrminiszterhez, Pest, 1861. júl. 25. HHStA, Informationsbüro, BM 59/1861.

tettek. Erdélyben nem nőtt az ilyen jellegű kiadás, 1860-ban 2000, 1861-ben 1000 forintra rúgott az összeg. Horvátországban pedig 1860-ban 1600, 1861-ben 3800 forintot tettek ki az ilyen jellegű kiadások.⁴⁹

Az államrendőrség bécsi központi irattárából is csak meglehetősen mozaikszerű információkat szerezhethetünk. Nem véletlen ez, hiszen az ügynökök utáni hajsza természetesen módon a korábinál sokkal nagyobb óvatosságra készítette mind az ügynököket magukat, mind pedig alkalmazóikat. Worafka a következőképpen jellemzi a helyzetet Mecsérynek 1861 nyarán: „Mivel továbbá a páni félelem, hogy az emberek rendőrügynöknek ne tartsák, továbbra is él [az emberekben], s a magyarok nemzeti karaktere az efféle szolgálatot mindig is mint bűnt és hazaárulást bélyegzi meg, csak kettős feltétel mellett lehetséges néhány ügyes ügynök szerzése, mégpedig az egyik az, hogy biztosítani kell őket a kompromittálódás minden veszélye ellen, s nagyon jól meg kell őket fizetni, továbbá olyan helyzetbe hozni, hogy szabadon mozoghassanak, ahol csak szükség van.” Ennek alapján három fő konfidensét havi fizetésük alapján csak „300 Ft”-osnak, „200 Ft”-osnak és „120 Ft”-osnak nevezi, mivel azok ragaszkodnak hozzá, hogy soha semmilyen formában meg ne nevezze őket. Hozzáteszi, hogy a „200 Ft”-os nem hajlandó egyetlen tollvonást sem tenni, ezért a honorárium át vételét igazoló bizonylatot is Worafka kénytelen helyette kézjegyével ellátni. Végül Worafka Bécsben szóban fedte fel a miniszter előtt fő konfidenseinek kilétét.⁵⁰

Worafka havi 900–1000 forintot költött informátorok fizetésére, mely összeget Mecséry is jóváhagyott 1861 nyarán. A már említett három személy apanázsát fedező 620 forint mellett a többiek, mint írja, 80, 60, illetve 50 forintot kapnak havonta. Számukat nem határozza meg, de ennek alapján összesen 8–9 fő alkalmazásával számolhatunk. Nem tartotta ezt Worafka elegendőnek, külön kiemelve, hogy a nemesi kaszinó látogatóinak rendszeres megfigyelésére szükséges lenne még megnyerni valakit. A kifizetett összegek — főként a kiemelt három fő esetében — valóban jelentősen magasabbak voltak, mint az a megfelelő évtizedben átlagos volt. A nehézségek említése mellett kitért Worafka arra

⁴⁹ Vorscheu-Vormerkbuch 1856–1870. HHStA, Informationsbüro, Annexe, Kt. 20f. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy többféle kiadást is fizettek ebből a fondból, például a német színházak titkos dotációját vagy egyes sajtóorgánumok támogatását. Josip Šokčević báró horvát bán például 1861 márciusában kérte 15 000 forint folyósítását egy sajtóorgánum megindítására „illír nyelven”. Ugyanekkor Vay Miklós 100 ezer forintot igényelt, hogy „...a küszöbön álló országgyűlési tárgyalásoknál a császári kormány részére barátokat tudjon toborozni” („...bei den bevorstehenden Landtags-Verhandlungen für die kaiserliche Regierung Freunde werben zu können”). Mecséry az előbbi kérést támogatta, míg Vayét nem. Mecséry előterjesztés-tervezete Ferenc Józsefnek, Bécs, 1861. márc. 27. HHStA, Informationsbüro, BM 59/1861.

⁵⁰ „Da ferner der panische Schrecken, für einen Polizei Agenten zu gelten, fortan wirkt und nach dem National Charakter der Ungarn eine solche Leistung immer als ein Verbrechen und als ein Verrath an dem Vaterlande gebrandmarkt werden wird, so manche tüchtige Agenten nur unter der doppelten Bedingung zu gewinnen sein, daß dieselben zunächst gegen jede Compromittirung vollkommen sicher sind und daß sie sehr gut gezahlt und in die Lage versetzt werden, sich frei zu bewegen, wo es nöthig ist.” Worafka jelentése Mecséryhez, Pest, 1861. júl. 25. HHStA, Informationsbüro, BM 59/1861. A többi rendőrigazgató által alkalmazott személyekről még kevesebb információ áll rendelkezésemre, de későbbi akták arra utalnak, hogy a többiek nem tartották feltétlenül szükségesnek, hogy még feletteseik előtt is titokban tartsák informátoraik nevét.

is, hogy önként jelentkezők az informátori szolgáltatokra továbbra is szép számmal akadnak, mint írja, a megelőző tizenhét hónap folyamán tíz személy ajánlkozott nála, nagyobb részük hivatalnok, akit szorult anyagi helyzete szorított rá erre, néhányan még a magyar nyelvet sem ismerték. Worafka azonban tudta, hogy nem vehetné hasznukat.⁵¹

Nem könnyű feladat nevesíteni Worafka ügynökeit, de néhányuk kiléte mégis kideríthető. Protmann informátorai közül csupán egy személyt ítélte Worafka 1861 nyarán továbbra is használhatónak: Kovács Imre újságíró „Magyar” ügynöki néven.⁵² Kovács alkalmazását 1860. január elején jelenti be Protmann Thierrynek: Kovács István, született Veszprémben, 29 éves, katolikus, nőtlen, írodalmár. 1848 előtt a gratzi kadétiskola növendéke, 1848-ban honvéd főhadnagy, majd Nagyszombat mellett fogságba esett, és az észak-itáliai frontra küldték. Megszökött és a Manin vezette lázadó Velence katonai szolgálatába állt. A velencei felkelés leverése után Görögországba és Törökországba szökött, ahonnan 1852-ben az uralkodó engedélyével tért haza. Ezután évekig Somogy megyében tartózkodott, 1858-ban költözött Pestre, ahol a Szabó Alajos által szerkesztett *Magyar Néplap* munkatársa. Honoráriumot teljesítménye szerint kapott.⁵³

Egy 1867. évi jelentésben ugyanakkor felbukkan még egy személy, akit még Protmann vett alkalmazásba: Pethes Antal bizományos „Anton Borhi” néven.⁵⁴ Őt Protmann 1860 februárjában vette nyilvántartásba: született Pesten, 38 éves, katolikus, nőtlen. Négy gimnáziumi osztály elvégzése után 9 évig a császári hadseregben szolgált, mint főtüzér hagyta el a hadsereget 1847-ben. Ezt követően honvéd tüzér hadnagy, komáromi kapituláns. Ezt követően folyamatosan pesti lakos. Foglalkozásának köszönhetően nemesi társaságba is bejárása van, maga is kompromittáltnak számít. Őt is teljesítménye szerint fizette Protmann.⁵⁵ Tekintve azonban, hogy Pethes 1860-ban az USA-ba utazott, majd 1861–1862-ben az olaszországi magyar légió tagja volt, minden valószínűség szerint Worafka vele majd csak később vette fel a kapcsolatot.⁵⁶

Az általam áttanulmányozott akták iratai között Worafka két új ügynök alkalmazásáról számolt be. 1860. október végén jelentette, hogy konfidensként alkalmazza Popovics Simont „Simonffy” néven. Popovics ekkor 40 éves, katoli-

⁵¹ Worafka jelentése Mecseyhez, Pest, 1861. júl. 25. és Mecsey levélfogalmazványa Worafkához, Bécs, 1861. aug. 1. Uo.

⁵² Worafka jelentése Mecseyhez, Pest, 1861. júl. 25. Uo.

⁵³ Protmann jelentése Thierryhez, Pest, 1860. jan. 3. HHStA, Informationsbüro, BM 26/1860. „Magyar” ügynök tevékenységét a személy azonosítása nélkül említi: *Sebess Dénes: Két Magyarországi. Az elmúlt század politikai eszményei.* Bp. é. n. 138., Kovács Imréről I. *Bona Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban.* Bp. 1998. 2. köt. 282.

⁵⁴ Worafka jelentése Friedrich Ferdinand von Beusthoz, Pest, 1867. márc. 5. HHStA, Informationsbüro, BM 1230/1867.

⁵⁵ Protmann jelentése Thierryhez, Pest, 1860. febr. 16. HHStA, Informationsbüro, BM 26/1860. Pethes életére I. *Bona G.*: i. m. 2. köt. 663.

⁵⁶ *Bona G.*: i. m. 2. köt. 663., *Alfabetische Namensliste ungarischer Emigration 1848–1864.* Red. K. M. Kertbeny. Brüssel–Leipzig 1864. 47., *Ács Tivadar: A magyar légionisták életrajzgyűjteménye. Magyarok és a Risorgimento.* Bp. 1961. 104. Pethes ugyanakkor nem szerepel a légió anyakönyveiben. Vö.: *Lukács Lajos: Az olaszországi magyar légió története és anyakönyvei 1860–1867.* Bp. 1986.

kus, nőtlen. A császári hadseregben szolgált, majd 1849-ben városhadnagy volt Pesten. Azután 1859-ig városi szállásmesterként állt alkalmazásban. Akkor azonban a polgármesterrel való összetűzése miatt kilépett, s azt követően nem volt állása. Havonta 60 forintot kapott. Ugyanekkor jelenti Worafka a 27 éves, katolikus, nőtlen ifj. Kürthy János felvételét is „Johann Farkas” néven. Kürthy apja pedellus volt az egyetemen, ő maga harmadéves joghallgató. Havi 50 forintért szállított jelentéseket.⁵⁷ Végül felbukkan még az aktákban Worafka „Nagy” fedőnevű konfidense is, akit például 1861 februárjában Veszprémbe küldött, hogy ott a szegény honvédek segélyezésére irányuló szervezkedésről megbízható információkat szerezzen.⁵⁸ Őt azonban jelenleg nem tudjuk azonosítani.

Működtek azonban Pest–Budán a rendőrigazgató által alkalmazott személyek mellett központi levelezők is, akik valamely bécsi címre, *post restante* küldték jelentéseiket a rendőrminisztérium számára. Összeírást róluk azonban csak 1867-ből ismerünk. A kiegyezés megszületése után Friedrich Ferdinand von Beust báró miniszterelnök (a megszűnt rendőrminisztérium helyett a minisztertanács elnökségén belül alakult egy osztály a rendőri ügyek irányítására) összefoglaló jelentéseket készíttetett a rendőrminisztériumtól addig bármilyen címen segélyben, honoráriumban stb. részesülő személyekről. Ennek keretében maradt fenn néhány lista a központi bizalmi levelezőkről. E listák nem közlik minden esetben, hogy az adott személy mikortól állt a minisztérium közvetlen alkalmazásában, mégis egyes személyeknél megállapítható, hogy már 1860–1861-ben is „bizalmas levelezőként” működtek.

Dr. Richard Rotter 1848–1849-ben morvaországi birodalmi gyűlési képviselő volt, az 1867-ben készült jellemzés így szól róla: „Tudományos tehetség, kiváló stílus, határozott jellem és bátorság jellemzi őt. Meggyőződéses centralista. A politikai viszonyok élesszemű megfigyelőjeként nem veti meg a részletekkel való foglalkozást sem. 1861 óta áll alkalmazásban; mialatt Budán a német reáliskolában dolgozott, több államrendőrségi «alügynök» irányításának feladatával lett megbízva.”⁵⁹ Rotter 1855-től 1860. december végig volt a budai főreáliskola tanára, 1859-ben — mint Szinnyei József lexikona írja — „népszerű felolvasásokat” tartott Budán és Pesten. Rotter 1861 első felében azonban még egészen biztosan Pest–Budán tartózkodott. Márciusban őt informátor megnyerését jelenti, a következőt árulván el róluk: az egyik Scharff nevű; az egyikőjükön keresztül fontos levelezésekhez juthat hozzá. Meg akar még nyerni egy Gans nevűt (itt — teszi hozzá — Ludassynak nevezik), aki Vay kancellár társaságában fog Bécsből Pestre érkezni. Rajta kívül megemlíti még valakit, akit 95 forint

⁵⁷ Worafka jelentése Mecseyhez, Pest, 1860. okt. 28. HHStA, Informationsbüro, BM 26/1860.

⁵⁸ Worafka jelentése Mecseyhez, Pest, 1861. márc. 17. HHStA, Informationsbüro, BM 467/1861

⁵⁹ „Wissenschaftliche Kapazität; vorzüglicher Styl, entschiedener Charakter, Muth zeichnen ihn aus. Überzeugungstreuer Zentralist. Als scharfer Beobachter politischer Zustände verschmäht er auch nicht, sich mit Details zu befassen. Seit 1861 in Verwendung; während seiner Anstellung an der deutschen Realschule in Ofen war ihm die Leitung mehrerer staatspolizeilicher Unteragent anvertraut.” Feljegyzések a bécsi rendőrminisztérium bizalmas levelezőiről, Bécs, 1867. júl. 27. HHStA, Informationsbüro, BM 2363/1867. Köszönöm Fazekas István magyar levéltári delegátusnak (Bécs), hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra. Rotterre l. *Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái*. 11. köt. Bp. 1906. 1265–1266.

adósságért letartóztatás fenyeget, esetleg őt is meg lehetne informátorként szerezni.⁶⁰ Ekkor valószínűleg nem sikerült megnyernie Ludassy (Gans) Mórt, a kiegyezés tető alá hozásában később jeleskedő *Die Debatte und Wiener Lloyd* című napilap későbbi szerkesztőjét, a magyar ókonzervatívok bizalmi emberét, Ludassy azonban a későbbi nyilvántartásokban már egyike volt a legjobban fizetett központi levelezőknek, de kapcsolata a minisztériummal vélhetőleg csak később, 1864-ben kezdődött.⁶¹

Rotter 1861 tavaszán–nyarán csak úgy ontotta a jelentéseket, június 14-én a költségeit összegezte: 1861. március 28–július 8. között saját honoráriumát is beszámítva összesen 2450 forint az általa elköltött összeg. Havi kiadásait ugyanekkor 473 forintban adta meg. Saját honoráriuma havi 100 forint volt (mint írja, a tavaly decemberi megbízása szerint, azaz valójában feltehetően csak 1860 decemberétől bízták rá a közvetítő feladatait). Három fő ágensének (*Hauptagent*) jelentésenként 3, 4, illetve 5 forintot fizetett Volt azonban egy külön levelezője (*Berichterstatter*), aki Baranya és Somogy megye ügyeiről értesítette, havi 6 jelentést vár, azokat 3–3 forinttal honorálta. De ezenkívül számolt még további ügynökökkel (*Kundschafter*) és alügynökökkel (*Subagenten*), ezekre havi 60 forintot irányzott elő. Havonta 15 forintot tett félre előre nem látható kiadásokra és ajándékokra, nevezetesen fizetést nem kapó ügynökei (*Agenten*) részére.⁶² Tevékenysége folytatódott egészen 1862 tavaszáig, azután már az olmützi főreáliskola tanáraként szerepel 1867-ig a nyilvántartásban. Egy másik hivatalos feljegyzés szerint viszont egészen 1865 júliusáig ő gondozta a pesti levelezőket.⁶³

A jelek szerint azonban nem Rotter volt az egyedüli összekötő a minisztérium és helyi levelezői között. Az államrendőrség iratai között fennmaradt 1861 májusából egy a minisztérium valamely osztályfőnökéhez írott jelentés Franz Grabner, a pest–budai rendőrigazgatóság biztos tollából. A jelentéstevő egy befolyásos reménybeli informátorát jellemzi hosszasan, miután elmondja, az illető ragaszkodik hozzá, hogy semmilyen körülmények között sem nevezheti meg őt, mivel bármiféle kompromittálódás semmivé tenné azon „hatalmas befolyást, amelyet ő itt, azt mondanám, csaknem mindenkire gyakorol”. Ezért inkább az informátor fog Bécsbe utazni, mihelyt pénzügyi és egyéb viszonyai engedik, és az útiköltséget „finom módon” rendelkezésére bocsátják, s személyesen fog jelentkezni az osztályfőnöknel. A következőképp jellemzi őt: „rendkívül tehetséges, nagyon megnyerő külső, finom modor, bejáratos Magyarország első házaihoz, Londonban kiterjedt ismeretsége van, tökéletesen beszél németül, magyarul, franciául, angolul”, mivel tíz évig Londonban, Párizsban és Hannoverben élt. Többen is javasolták őt számos megyében, például Somogyban országgyűlési képviselőnek, de ő visszautasította, mióta két és fél éve hazatért

⁶⁰ Konfidentenberichte. HHStA, Informationsbüro, Annexe, Kt. 25.

⁶¹ Feljegyzések a bécsi rendőrmisztérium bizalmas levelezőiről, Bécs, 1867. júl. 27. HHStA, Informationsbüro, BM 2363/1867., Konfidentenberichte. HHStA, Informationsbüro, Annexe, Kt. 23.

⁶² Kostenvoranschlag für die in Wien fortzusetzenden staatspolizeylichen Referate des Unterzeichneten. Dr. Richard Rotter aláírással, Pest, 1861. jún. 14. HHStA, Informationsbüro, Annexe, Kt. 25.

⁶³ Konfidentenberichte. HHStA, Informationsbüro, Annexe, Kt. 25., Entlassene Konfidenten. HHStA, Informationsbüro, Annexe, Kt. 21.

Magyarországra, teljesen visszavonultan élt. Információkat szolgáltathat az al-sóház titkos tanácskozásairól. Több londoni cég ügynökségét szerette volna itt megalapítani, Vay bárónak a közelmúltban memorandumot nyújtott át az angliai borexport ügyében. Vay családjával egyébként közeli viszonyban áll, ahogy Anglia bécsi követségének Pesten tartózkodó megbízottjával, Graham Dunloppal is. Grabner további utasításokat kért. Nem ismerjük a választ, de mindenképpen kaphattak az ajánlaton Bécsben.⁶⁴ A levélből egyértelmű, hogy Grabner nem Worafka nevében, őhelyette írja jelentését, elképzelhető, hogy főnöke nem is tudott arról, hogy egyik beosztottja ilyen speciális feladatot is ellát szoros hivatali teendőin kívül.

A befolyásos informátor minden valószínűség szerint Gelich Richárd volt. Gelich volt honvéd táborkari tiszt, akit még Brüsszelben 1851-ben nyert meg az ügynöki szolgálatnak a brüsszeli rendőrfőnök, tevékenységét 1852–1856 között londoni emigrációja idején is folytatta. 1855–1857 között a brit hadsereg idegenlégiójának őrnagya, részt vett a krími háborúban. 1858 őszén tért vissza Magyarországra, s folyamatosan fenntartotta és ápolta bizalmas kapcsolatait a rendőrséggel. Ő elsősorban — ahogy arra már a korábbi szakirodalom is rámutatott — a honvédegyleti szervezkedésről szállított információkat ezekben a hónapokban.⁶⁵

Gelichen kívül az 1867. évi összeírások alapján még a következő központi levelezőkről számolhatunk be:

Szekulics István volt honvéd ezredes — aki 1850-ben amnesztiával mentesült a felelősségre vonás alól — 1854 óta teljesített rendszeres informatori szolgálatokat a magyarországi kormányzóságnak, de már 1851 őszén is beszolgáltatta a rendőrségnek Kossuth megbízó levelét a Bánátban folytatandó titkos szervezkedésre.⁶⁶ Gelichhez hasonlóan ő is a honvédegyleti szervezkedés aktív résztvevője volt, az 1861 januárjában választott választmány tagja.

„Dr. Schwarz”, aki magán-elmegyógyintézetet működtetett Pest–Budán, csak közvetett kapcsolatban állt a minisztériummal 1867-ben, megfigyeléseit a

⁶⁴ „sein enormer Einfluß, den er hier, ich möchte beinahe sagen auf Jedermann hat...”; „ein äußerst talentirter Mann, hat ein sehr einnehmendes Exterieur, feine Manieren, Zutritt in die ersten Häuser Ungarns, eine ausgebreitete Bekanntschaft in London, spricht deutsch, ungarisch, französisch, englisch”; „auf eine delicate Weise”. Franz Grabner jelentése, Buda, 1861. május 5. HHStA, Informationsbüro, BM 84/1861. Graham Dunlop magyarországi küldetésére nézve l. *Lukács Lajos*: Anglia és a magyar kérdés 1860–61-ben. Mr. Graham Dunlop magyarországi küldetése. Századok 124. (1990) 242–274.

⁶⁵ Konfidentenberichte. HHStA, Informationsbüro, Annexe, Kt. 25.; Gelichre l. *Bona Gábor*: Tábornokek és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. 3. jav. kiad. Bp. 2000. 353. Vö.: *Szabad Gy.*: i. m. 280., *Károlyi Árpád*: Előszó. In: Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Sajtó alá rend. Károlyi Árpád. Bp. 1921. 1. köt. 16., 40–41., *Hajnal István*: Bevezetés. In: A Kossuth-emigráció Törökországban. Kiad. Hajnal István. Bp. 1927. 1. köt. 329., Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezered visszamelekezései és jelentései az 1848/49-diki szabadságharcról és a tót mozgalomról. S. a. r. Steier Lajos. Bp. 1924. 708., 710., *Dénes Jánossy*: Die ungarische Emigration und der Krieg im Orient. Archivum Europae Centro-Orientalis 5. (1939) Fasc. 1–4. 97. Károlyi Árpád értesülése szerint Gelich 1858-ban a bécsi csendőrfőfelügyelőség bizalmas tudósítója volt. Gelich 1867 után a honvédelmi minisztérium osztálytanácsosa lett, honvédezered, majd vezérőrnagy.

⁶⁶ Konfidentenberichte. HHStA, Informationsbüro, Annexe, Kt. 25. Vö. A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852. Kiadja Jánossy Dénes. Bp. 1924. 1. köt. 1., *Lukács Lajos*: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak (1849–1867). Bp. 1955. 85–86. Szekulics az 1860-as években az első magyar biztosító társaság alkalmazottja volt.

bécsi rendőrség bizalmijának, a Bécsben élő Leopold Mandlnak küldte; feltehetően ez volt a helyzet 1860–1861-ben is. Őt a jelentés „körültekintő megfigyelő és a politikai viszonyok éles elméjű ítésze”-ként jellemez, aki konkrét megbízások teljesítésére nem használható. Viszont — ahogy megjegyzik — már 1859 előtt is a minisztérium levelezőihez tartozott.⁶⁷ „Dr. Schwarz” feltehetőleg Schwartz Ferenczel azonosítható, aki 1850-ben nyitotta meg Vácott magánintézményét, amelyet 1852-ben helyezett át Budára.⁶⁸

Dr. Ludwig Lewis, a pesti egyetem angol nyelv és irodalom magántanára, 1848-ban a bécsi Szt. József szabadkőműves páholy alapítója és mestere volt, aktívan részt vett az 1860-as években a magyarországi szabadkőművesek tevékenységében is. 1861 nyarán tűnik fel a minisztérium központi nyilvántartásában, amikor is kéri, írjon sűrűbben, és eddigi küldeményéért küldenek számára 60 forintot. Lewis azonban nem ekkor kezdte rendőrinformátori pályafutását. Már 1852-től Protmann rendőrigazgató bizalmi embere volt, de ezt megelőzően Belgrádban is járt Felix zu Schwarzenberg herceg miniszterelnök megbízásából. Egészen 1867-ig fennálltak kapcsolatai különböző rendőri szervezetekkel.⁶⁹

Kozány Pállal 1861 januárjában még Párizsba és Londonba leveleztek; majd Kozány Kossuth ajánlólevelével hazatért az Ugocsa megyei Tiszaújlakra. Az ezt követő hónapban több jelentést írt, de leveleit a minisztérium alkalmazottjai érthetetleneknek és teljesen használhatatlannak minősítették, ezért honoráriumot sem küldtek számára.⁷⁰

Székrenyessy András 1854-től a pesti országos főtörvényszék tanácsosa, majd 1860 nyaratól alelnöke volt. 1850-ben a rablások megelőzésére létrehozott, úgynevezett különleges vizsgálati osztály vezetője volt Karl von Geringer báró császári polgári biztos felügyelete alatt, és ebbeli minőségében maga is informátorokat alkalmazott és jutalmazott.⁷¹ Székrenyessy jelentései 1860 elejétől kezdve maradtak fenn az iratok között, 1860 novembere és 1861 tavasza között különösen aktív volt.⁷² A rendőrminisztériummal egyidejűleg Vay kancellárnak is küldöztette a Pest megyei és városi politikai eseményekről szóló bizal-

⁶⁷ „Aufmerksamer Beobachter, und Scharfsinniger Beurtheiler politischer Zustände”. HHStA, Informationsbüro, BM 2363/1867. Schwarz számára ugyanakkor kifizetésekről csak 1865. június–1867. augusztus között maradt fenn kimutatás, havi 100–110 forintról: „Entlassene Konfidenten”. HHStA, Informationsbüro, Annexe, Kt. 21.

⁶⁸ Schwartzerre vonatkozóan l. *Horánszky Nándor: A Schwartz-er-család a magyar tudományos életben. Biobibliográfia.* Bp. 2000. 8–11.

⁶⁹ Konfidentenberichte. HHStA, Informationsbüro, Annexe, Kt. 24. Lewisre l. *Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái.* 7. köt. Bp. 1900. 1164–1167.

⁷⁰ Konfidentenberichte. HHStA, Informationsbüro, Annexe, Kt. 24. Kozány Pál (szül. 1825) a 19. század közepe táján telepedett le Ugocsa megyében, az 1860-as évek elején a megyei igazgatásban számvevő. Feljegyzések Ugocsa vármegye községeiről, birtokosairól és tisztviselőiről. IV: Nemes-birtokos családok betűrendben. Dr. Komáromy András feljegyzéseiből összeállította Péterffy Lajos. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest; Kézirattár, Quart. Hung. 3161. fol. 336. (Köszönöm Cieger Andrásnak, hogy a forrásra felhívta figyelmemet.), ill. Magyarország tiszti névtára 1863. Pest, é. n. 130.

⁷¹ Székrenyessy András és Berényi György jelentése Geringerhez, Pest, 1851. febr. 6. MOL D 51 K. k. Statthaltereien für Ungarn, elnöki iratok 1851:345. Néhány jelentés Székrenyessy ügynökeiktől: Uo. 1850: 2087. Székrenyessy besúgó tevékenységére nézve l. még: *Tábori Kornél: Titkosrendőrség és kamarilla. Akták-adatok a bécsi titkos udvari és rendőrségi levéltárból. Bevezetőjét írta: Marczali Henrik.* Bp. 1921. 260–264.

mas tudósításait.⁷³ Szekrényessy azonban már 1844-től szerepelt az ügynöki elszámolásokban.⁷⁴

Wargha István — aki 1853-ban felfedte Johann Kempen von Fichtenstamm báró, akkori rendőrminiszter számára a Szemere Bertalan által 1849-ben Orsova mellett elásatott magyar koronaékszerek hollétét — mindenképpen a neoabszolutista rendszer egyik legismertebb informátora lett a későbbi évtizedekben. Wargha kapcsolata a rendőrséggel azonban nem ért véget ezzel. Emigrációs évei után, 1860 júliusában érkezett újra Magyarországra, és a nyilvántartások szerint informátori tevékenységét folyamatosan gyakorolta. 1860 őszén például nyilván nem véletlenül arra szólítja fel továbbra is Londonban tartózkodó fiát, hogy írjon meg neki minden hírt, ami Kossuth köréről a tudomására jut.⁷⁵ Wargha Nagyvárad környékén telepedett le, még 1867-ben is havi 125 forintot küldtek neki.⁷⁶

A rendőrigazgató által foglalkoztatottak és a levelezők kategóriája között azonban minden bizonnyal volt átfedés, azaz Worafka meg nem nevezett informátorai részben lehettek a minisztérium levelezői is és fordítva – akár párhuzamosan is. Kovács Imre nevével például találkozhatunk a minisztériumi központi nyilvántartásban is. Eszerint 1861 márciusában „Irma” aláírással Torino-ba küldtek számára 20 livr. sterlinget, augusztusban viszont már Pestről jelent Kovács, és érdeklődik, küldjön-e további leveleket. Bízgatják, s nyomatékul 100 forintot is küldenek számára. Az 1867. évi összeírásokban azonban Kovács már nem szerepel, így nem tudjuk, központi levelezői tevékenysége mennyire volt hosszú életű.⁷⁷ A megelőző évtizedben sem volt ismeretlen jelenség, hogy egy-egy informátor ugyanazokat az információkat több állami hatóságnak is „eladta”, Kempen rendőrminiszter részben ezért is vezette be a szigorú centralizációt az ügynöknylvántartásban 1853-ban. 1860–1861 fordulatos politikai eseményei azonban a centralizált rendszert alaposan szétzilálták Magyarországon, a „szupertitkosság” nemcsak az utókor történésének dolgát nehezítette meg, de a bécsi rendőrminisztérium számára is nehezebbé vált az ügynökrendszer és az általa szolgáltatott információk teljes áttekintése.

A vidéki rendőrigazgatók informátori hálózatáról ebben az időszakban még kevesebbet tudunk. Úgy tűnik azonban, ők zavartalanabban alkalmazhatták tovább korábbi informátoraikat, a politikai fordulat az ő hálózatukat kevésbé érintette, mint ahogy azt a pest–budai rendőrigazgató példáján láttuk. Cihlarz soproni rendőrigazgató 1861. augusztus végi jelentése maradt fenn az általam

⁷² Konfidentenberichte. HHStA, Informationsbüro, Annexe, Kt. 25.

⁷³ Szekrényessy András két levele Vay Miklóshoz, Pest, 1861. jan. 1., febr. 11. MOL D 185 1861:15., 1861:194.

⁷⁴ Pajkossy Gábor szíves közlése.

⁷⁵ Konfidentenberichte. HHStA, Informationsbüro, Annexe, Kt. 26.

⁷⁶ Konfidentenberichte. HHStA, Informationsbüro, Annexe, Kt. 26., Entlassene Konfidenten. HHStA, Informationsbüro, Annexe, Kt. 21. Warghára nézve l. *Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái.* 14. köt. Bp. 1914. 1427.; Wargha kapcsolatáról a titkosrendőrséggel l. *Hanns Schlitter: Kempens Denkschrift über die Auffindung der Stephanskronen* (24. April 1854). Wien 1919., *Lukács L.: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak i. m. 78., 85–86., 106., 113., 120–121.*

⁷⁷ Konfidentenberichte. HHStA, Informationsbüro, Annexe, Kt. 24.

átvizsgált akták között. Ebben Trenter Sándor alkalmazását jelenti: Sopronban született, 35 éves, evangélikus, nőtlen kereskedősegéd, majd városi piaci felügyelő. Őrvezető a 2. bécsi önkéntes zászlóaljnál, majd az 1859. évi olasz háború után pápai szolgálatba lépett, de megsebesült, hadifogoly lett, és 1861 júliusában tért vissza Sopronba. Költségtérítést és időnkénti honoráriumot kapott.⁷⁸ Franz Bolzano von Kronstadt aradi rendőrbiztos 1861 elején kapott felhatalmazást a Békéscsabán lakó Julius Masseur könyvelő informátori alkalmazására Békés és Csanád megye területéről való információszerzés céljából.⁷⁹

Arról sem szabad viszont elfeledkeznünk, hogy a rendőrségen kívül más csatornákon is eljutottak feljelentések, észrevételek a bécsi birodalmi központba. A csendőrségi szervezet a rendőrségihez hasonlóan fennmaradt a politikai változások után is, feltételezhetően tovább működött a csendőrség információszerző hálózata is, erről azonban nem állnak rendelkezésre források. De időről-időre nagyon meglepő intézményekből is érkeztek „bizalmi” jelentések. Ignaz von Plener pénzügyminiszter például 1861 áprilisában — természetesen a „szerző” kilétének megjelölése nélkül — küld egy jelentést Vay kancellárnak, amelyben a magyarországi politikai ügyekre, honvédszervezkedésre vonatkozó általános észrevételek mellett konkrét személy elleni feljelentés is található. Feltehetőleg a magyarországi pénzügyigazgatásban dolgozó valamelyik tisztviselő látta el többé-kevésbé rendszeresen főnökét ilyesfajta politikai tájékoztató jelentésekkel.⁸⁰ S ez nem volt egyedi eset.

***

Bár a besúgójelentések, illetve az azok tartalmát összefoglaló rendőrtisztí feljegyzések a rendőrségi hivatali iratanyagban nagyon esetlegesen maradtak fenn, mégis megállapíthatjuk, hogy igen sok információ, köztük jó néhány valóban használható is érkezett Bécsbe.⁸¹ Az országgyűlésről, például a határozati párti bizalmas konferenciákról — legalábbis 1861 augusztusában — igen jól értesült összefoglalók készültek, és jutottak el a rendőrminiszterhez, aki azután továbbította azokat Forgách Antal gróf kancellárnak.⁸² De persze igaza volt abban Mailáth Györgynek, hogy ontotta az információs rendszer a képtelennek bizonyuló hamis híreket is, fegyverszállításról, összeesküvésekről és így tovább. Egy-egy esetben, ha tisztviselőt ért a hamis vád, felmerült az igény, hogy a hamis feljelentőt törvény elé állítsák – persze hiába.⁸³ Mindezzel együtt is a rend-

⁷⁸ Cihlarz jelentése Mecseyhez, Sopron, 1861. aug. 28. HHStA, Informationsbüro, BM 84/1861.

⁷⁹ Bolzano jelentése a rendőrminisztérium elnökségéhez, Arad, 1861. jan. 16. HHStA, Informationsbüro, BM 514/1861.

⁸⁰ Plener átirata Vay Miklóshoz, Bécs, 1861. ápr. 11. MOL D 185 1861:402.

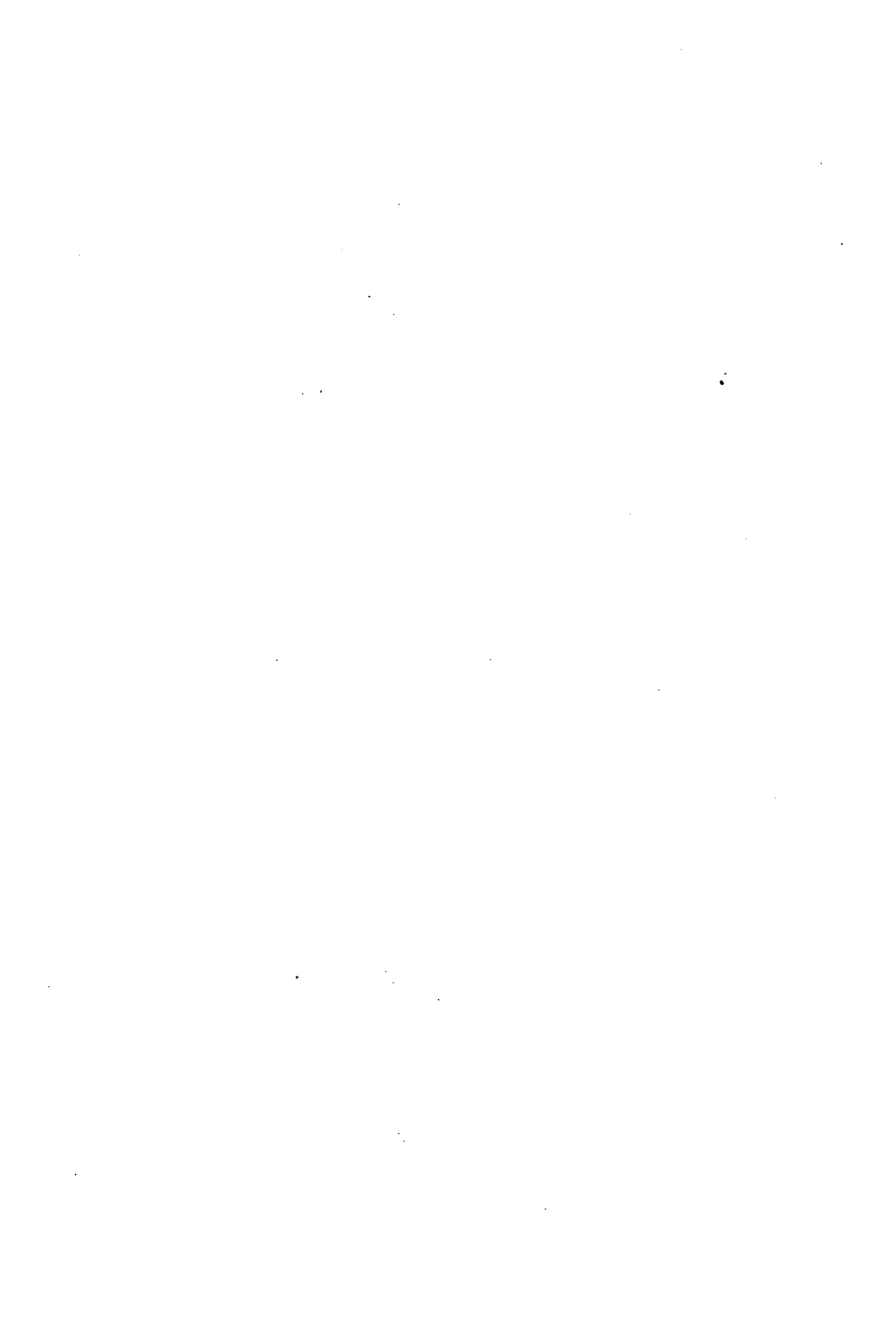
⁸¹ Ügynöki jelentések Magyarországról, 1861. nyár–november. HHStA, Informationsbüro, BM 40/1861.

⁸² Mecsey átirata Forgách Antalhoz, Bécs, 1861. aug. 9., aug. 29. MOL D 185 1861:895., 1861:938.

őrségi titkos információszerzés hálózata nem működött rosszul, de legalábbis nem működött rosszabbul, mint a megelőző évtizedben. Történeti szakirodalmunk jól ismert megállapítása, hogy az októberi diploma kiadása utáni politikai irányváltás nem érintette a rendőrségi szervezetet és azon belül az államrendőrség működését, tehát pontosításra szorul. A forrásokból elének táruló kép ugyanis jóval árnyaltabb: a csaknem változatlan intézményi keretek között igen intenzív útkeresés és a megváltozott politikai környezethez való intenzív alkalmazkodás körvonalai rajzolódnak ki.

---

⁸³ Tarnóczy Kázmér, Bars megye főispánja június elején, majd azt megismételve augusztus elején is kérte a tárnokmestertől, hogy nevezzék meg a Kaldrovics János szentkereszti alszolgabíró elleni fegyveres sereg szervezését panaszló hamis feljelentés szerzőjét. Mint írja, a hamis vádlók elleni 1567: IX., 1604: XVIII., 1723: LXIII. törvénycikkeknek kellene érvényt szerezni. Az aktán 1861. december 5-i dátummal a rendelkezés: „Tudomásul vétetvén, az irattárba teendő.” Tarnóczy Kázmér levele a tárnokmesterhez, Pest, 1861. aug. 5. MOL D 185 1861:890.

EIN ZWEIGETEILTER ORT?

Hof und Stadt in der Frühen Neuzeit.

Hg. Susanne Claudine Pils – Jan Paul Niederkorn.

Studien Verlag. Innsbruck–Wien–Bozen 2005. 271 o.

(Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte Bd. 44.)

EGY KETTEŐSZTOTT HELY?

Udvar és város a korai újkorban

Az elmúlt két évtizedben a megújult közép- és kora újkori uralkodói, fejedelmi udvar kutatása nyomán új impulzusokat nyert a városkutatás is. Német nyelvterületen a kutatási irány iniciálója, mind a mai napig is meghatározó intézménye az 1985-ben létrehozott, majd Werner Paravicini professzor 1990. évi elnöklétével különböző projekteken keresztül egyre kiterjedtebb és intenzívebb kutatásokat folytató, az eredményeket folyóiratban, konferenciákon és azok kötetekben, illetve jelentős részben az interneten (<http://resikom.adw-goettingen.gwdg.de>) közreadó Residenz-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Az egyre elterjedtebbé és differenciáltabbá vált udvarkutatás historiográfiailag is érdekes folyamatában — amelynek sokirányúságát kiragadott példaként jól illusztrálja az 1995 tavaszán cseh-osztrák-lengyel együttműködéssel megtartott „Bürger, Adel und Klerus in den Residenzstädten der Frühen Neuzeit” nemzetközi konferencia — 1999 áprilisában, Bécsben megalakult a hazai kutatások szempontjából is fontos szakmai kör, az Arbeitskreis „Höfe des Hauses Österreich”. 1999 novemberét, a feladatok kijelölését, a működési forma meghatározását követően 2000 márciusától tematikus konferenciák sora következett (pl. 2000 márc.: Bécsújhely: a bécsi udvar, 2001. ápr. Prága: a Habsburg udvar és Prága, 2002. Innsbruck: Az innsbrucki udvar). A nemzetközi rendezvénysorozat következő állomására 2003. március 23–24-én Bécsben került sor. Az Osztrák Tudományos Akadémia Történeti Bizottsága (Historische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften) a Bécs Városi és Tartományi Levéltárral (Wiener Stadt- und Landesarchiv), a Ludwig Boltzmann Várostartörténeti Kutatóintézetrel (Ludwig-Boltzmann-Institut für Stadtgeschichtsforschung), a Bécsi Várostartörténeti Egyesülettel (Verein für Geschichte der Stadt Wien) és a Kora Újkori Kutatóintézetrel (Institut für die Erforschung der Frühen Neuzeit) közösen egy újabb, az udvar és város, konkrétan Bécs viszonyát vizsgáló konferenciát szervezett, melynek tanulmánykötetét 2005 novemberében a Bécs Városi és Tartományi Levéltárban mutatták be.

Az alaptéma az uralkodói/fejedelmi udvar és az annak helyszínéül szolgáló város kettőssége, összetett viszonyrendszere már a kötet címében is provokatívan jelenik meg. A tanulmányok döntően Bécsre, mint Habsburg uralkodói rezidenciára, és ugyanakkor a Duna-völgye gazdaságilag és kulturálisan is egyik meghatározó városára fókuszálnak.

Az Arbeitskreis tevékenységét alapvetően jellemezi a nemzetközi kitekintés. E kötetben ezt az „Udvar és város – a város mint rezidencia” blokk Német-római Birodalomról szóló tanulmányai képviselik. A göttingeni Residenz-Kommission tudományos munkatársa, *Jörg Wettlaufer* (Kiel), az első eredményeket összegző, közel 200 németországi és külföldi szerző — specialisták és helytörténeti kutatók — együttműködésével létrejött kézikönyvet (Höfe und Residenzen im Spätmittelalterlichen Reich. Ein dynastisch-topographisches Handbuch. Osterfeldern 2003), annak generáltémára specializált elemzési lehetőségeit mutatja be. A kötet — amelynek várható egy kép-, fogalom- és forráskötet folytatása, valamint egy CD-ROM változata is — az 1200–1650 közötti időszakban az uralkodói, fejedelmi, földesúri udvarokat, rezidenciákat, mint a Birodalom politikai, szociológiai és kulturális központjait tárja az olvasók elé. A szócikkek középkori részét elemző referátum egyaránt rámutat a tér- és időbeli összehasonlítás lehetőségeire, ugyanakkor hangsúlyozza: a kötet elsősorban nem a kvantitatív, hanem a kvalitatív komparatív elemzések lehetőségét adja. A püspöki városok esetében például differenciálja a korábbi véleményt, miszerint e földesuraság alatt több a város és a földesúr közötti konfliktus, mint a világi földesúri hatalom esetében. A konfliktusok kronológiai elemzésével jelzi: azok jelentős része mögött az összetett fe-

lekezeti-társadalmi folyamat, a korai reformáció húzódt meg; az a „reformált hitű” városvezető elit és a régi hitű (katolikus) földesúr között robbant ki.

A város és az udvar ambivalens viszonyát bemutató összefoglaló referátumot követően *Holger Th. Gräf* a felvilágosodás, majd a polgári liberalizmus kisfejedelemségeket illető kritikája miatt a történeti kutatásokban napjainkig elhanyagolt, közel 300 kisebb rezidenciavárosból történeti, topográfiai elemzés révén két teljesen eltérő fejlődésű mutatott be. A Frankfurt am Maintól kb. 40 km-re északra, a középkorban fontos távolsági kereskedelmi utak mentén fekvő Butzbach több évszázados szerves fejlődés révén kora középkori falusi gyökerekből a 16. század végére a hesseni fejedelmi ház rezidenciájává vált. (Pl. vásári funkciók, gazdasági szerepek nyomán a település lakói privilégiumokat nyertek, a földesúri hatalmat jelképező 13. századi vízvár a 14. századra lakó-és kaputornyos falrendszerré bővült, amihez az egymást váltó földesurak kastélyai, majd tisztviselők lakóházai épültek.) A fejedelmi udvar és ezzel szerves összefüggésben a város virágzását a 16. század vége és a 17. század első fele (Ludwig IV. von Hessen-Marburg, Philipp II. Hessen-Darmstadt kormányzásának időszaka) jelentette. Butzbach további sorsát nem annyira a harmincéves háború okozta károk határozták meg, hanem inkább a tartományúri családon belüli változások. II. Philipp tartománygróf örökös nélküli halálát követően Darmstadtban alakult ki az új barokk fejedelmi központ, Butzbach pedig hosszú távon a darmstadti főág mellék-, illetve özevgyi rezidenciájává vált.

A Kasseltól 30 km-re nyugatra fekvő, a Waldeck fejedelmi család által birtokolt Arolsen fejlődéstörténete gyökeresen eltér a butzbachi példától, a több évszázados szerves városfejlődés (illetve „életű”) helyett ugyanitt a harmincéves háborút követő alapítások, tervezett barokk városok egyikével találkozhatunk. Georg Fridrich von Waldeck az 1650–1660-as években kastélyrendszer kiépítését kezdte el: egy korábbi reneszánsz kastélyt és egy új építésű nyári- és vadász-kastélyt egy nagy alléval kötött össze. E fejedelmi lakást és reprezentációt szolgáló épületegyüttes — amelyhez először ellátó személyzet települt — jelentette a magát a későbbi Arolsennek. A 18. századtól a településen egyaránt megfigyelhetők a fejedelmi abszolutizmus reprezentációs, gazdasági, társadalmi törekvései és generációs késéssel a polgári településfejlődés jegyei (pl. 1749–1755: fejedelmi reprezentációs szféra kiépülése, 1763: új kastély építése mellett református, evangélikus, katolikus templomok, majd 1782-től városház építése). A főúri rezidenciák és város topográfiai különbözőségei mellett a szerző a helyi társadalomfejlődési modelleket is vizsgálta. Az eltérő fejlődési ívek mellett hangsúlyozta: a két szféra, az udvar és a város társadalmi között mindkét helyen nagyon szoros és sokoldalú, időben változó, összetett kulturális és gazdasági kapcsolatrendszer alakult ki.

A második nagyobb blokk az udvar és a gazdaság összefüggésrendszerét, városfejlődésre gyakorolt hatását elemzi. A közös Habsburg udvar és Bécs város gazdaságának összefüggésrendszerét a 17. század második felében tanulmányozó *Andreas Weigl* (Bécs) alapos historiográfiai bevezetőjében a 17–18. század fordulójától a 20. századig tekintette át a közigazdász-szerzők udvari fogyasztásról, az uralkodói, fejedelmi udvarok városgazdaságra tett hatásáról vallott nézeteit. Míg a korai merkantilisták (Johann Joachim Becher, Philipp Wilhelm Hörnigk) kritikusan szemlélték az udvar gazdaságra tett hatását, Wilhelm von Schröder az udvari fogyasztás élenkítő hatását hangsúlyozta, ami összefüggésben áll a fejedelem egyik feladatával, a pénzforgalom növelésével. Szinte az összes szerző elítélte ugyanakkor a túlzott- és luxusfogyasztást. Max Weber szerint az adó- és járadékszolgáltatások mellett a fejedelmi udvarok, elsősorban a 17. század derekától létrejött fő- és rezidencia városok, fogyasztásuk révén nagy jelentőséggel bírtak a modern állam, a korai kapitalizmus kialakulásában. Werner Sombart is hangsúlyozta: a kora újkori metropolisok nemcsak funkcionális részei a korai modern gazdaságnak, de nagyon fontos elemei a modern ipari társadalomba való átmenetnek is. Keyens munkássága a merkantilizmus rehabilitációját is eredményezte. Gideon Sjöberg kutatásai révén elkészült az iparosodás előtti város ideáltipikus gazdaságtörténeti modellje (1965). Az 1990-es évek ún. „generatív és parazita” városvitája nyomán hangsúlyossá vált a városok mezőgazdasági térséget átalakító szerepe. A meglévő eredmények ellenére is a szerző szerint a német nyelvetérületen viszonylag csekély számú a kora újkori városgazdasági munka.

Konkrét vizsgálatához *Weigl* két fontos problémát jelölt ki: egyrészt Bécs városa kora újkori képzőműveléséből mekkora arányú származott az udvarral kapcsolatos tevékenységekből, másrészt a külső- és belső gazdaság milyen jelentős tényezői származtak az udvar szükségleteiből? Az első kérdéskörre — a szakirodalomra építve — Bécs 1660 körüli, 15 éven felüli munkaképes lakosságának foglalkozásszerkezeti vizsgálatával, illetve az 1672/74. évi udvari költségelszá-

molás (517.478 forintos személyi költség, amelyhez 1675-ben 1600 fős udvari személyzet tartozott) és az egykorú statisztikai publicisztika (Hörnigk) elemezésével válaszol. A másik kérdéskörre a szakirodalom összegzésével jelzi a meghatározó kereskedelmi trendeket (pl. a 17. század első harmadának deficitjét), az udvarba kerülő legfőbb árufélék származási helyét (pl. trieszti kereskedők által szállított déligyümölcsök, tenger gyümölcsei, holland és angol szövetek stb.). Tanulmányából egyértelműen kitűnik: az udvar egyenes vagy közvetett úton a város kiemelkedő jelentőségű munkaadója volt.

Herbert Haupt (Bécs) tanulmánya egy hosszú távú adatgyűjtés része: a kora újkori bécsi kézműipar különleges megjelenési formáját tanulmányozza az udvar és az általa szabaddá tett kézműipar kapcsán. Az 1980-as évek óta művelt kutatási téma vizsgálati körét először csak az udvar által foglalkoztatott művészekre korlátozta, de ma már ismert, hogy az udvar által foglalkoztatott, a céhes kereteken kívül levő kézművesek köre ennél jóval kiterjedtebb. Számukra az első rendtartást 1572-ben II. Miksa császár adta ki. Míg ez 72 mester számára szólt, a Birodalmi- és az Osztrák Udvari Kancelláriától, illetve az udvari főmarsall hivatalától nyert szabadalmak révén II. Rudolf és I. Mátyás császár uralkodása idején már 500 fő tartozott e körhöz. E szabadsággal rendelkező személyek az udvarnak igen különböző, speciális szolgáltatásokat végeztek, Európa számos országából, közöttük jelentős részben a különböző Habsburg koronatarományokból származtak (pl. észak-itáliai és svájci kőművesek, svájci óraművesek, francia aranyművesek, szakácsok, magyar gombkötők és csizmadiaák). Legfontosabb kiváltságuk egyike a vámmentesség volt.

Míg az eddig említett tanulmányok az udvar és a város kettősségéből származó viszonyrendszert vizsgálták, *Peter Rauscher* (Bécs) munkája egy újabb fontos témakörbe kalauzolja az olvasót. A (második) zsidó gettó császári udvarhoz, illetve Bécs városhoz fűződő viszonyát, kapcsolatait és konfliktusait mutatja be 1625-től, a II. Ferdinánd parancsára relatív autonómiával rendelkező „város melletti zsidó város” létrejöttétől az 1670-es elűzetésig. Az alapos historiográfiai bevezetést, valamint a forrásdeficit, illetve a továbbkutatási lehetőségek (pl. kulturális és szellemi élet) érzékeltetését követően a zsidó közösség bécsi udvar-város közötti gazdasági, pénzügyi kapcsolatrendszerét vizsgálja az 1610–1620-as évek fordulójától. A bécsi zsidóság udvarhoz kötődő pénzügyi, kereskedelmi tevékenysége (szövetkereskedelem) különösen a 17. század középső harmadában bírt nagy jelentőséggel – például még a győri végvidéken a hadsereg ellátása terén is. A toleráns, gazdaságilag prosperáló időszakban (1630–1650-es évek) a privilegizált udvari zsidók köréből helyi zsidó elit alakult ki (Jakob Fränkl, Zacharias Mayr). A privilegizált udvari zsidók hiteléletben, ezüst- és arany-, illetve ló- és terménykereskedelemben játszott szerepét a szerző gazdagon adatolva ismerteti. A császári udvarhoz fűződő viszony másik oldalát, a zsidóság taxáját, továbbá a bécsi városi közigazgatás területén tevékenykedő zsidók között kialakult gazdasági konfliktusokat is bemutatja. E konfliktushálózat bonyolítja a közösségen belüli konfliktusok is (például Hirschl Mayr esetében). A különböző pénzügyi botrányok és a várossal kiélesedő konfliktusok az 1660-as évek végére egy, a gettó felszámolására törekvő, jó udvari kapcsolatokkal rendelkező összetett társadalmi csoport létrejöttéhez vezettek.

A Habsburg udvar és a neki helyet adó Bécs városa a 17. század során dinamikusan fejlődött, az uralkodói reprezentáció és a nemzetközi diplomácia egyik meghatározó európai helyszínévé vált. E jelenségeket és a várost, mint a különböző típusú reprezentációk színterét, eltérő vizsgálati szempontokból három tanulmány mutatja be. *Harald Tersch* (Bécs) a regionális igazgatási és kormányzati funkciókat ellátó Bécs városából az európai politika egyik meghatározójává vált császári rezidenciát két, eltérő jellegű forrástípus, a szélesebb nyilvánosság számára készült útirajzok, útikönyvek, illetve a korlátozott nyilvánosság részére íródott követjelentések alapján vizsgálja. Irodalmi műfajként városvezető Bécsről viszonylag későn, a 18. század elején jelent meg. E művek mércéje, Johann Basilius Kühelbecker tübingiai jogász 1730-ban napvilágot látott 884 oldalas (!) műve (Allerneuste Nachrichten...), amely az utazók és érdeklődők számára kétpólusú képet ad Bécsről: egyrészt a térben elkülönülő udvart a ceremóniáival, másrészt a várost írja le. Ez a szemlélet a 17. századi „professzionális” és „amatőr” leírásokban gyökerezik. Az ősforrás valószínű Martin Zeiller (1589–1661) nevezetes Bécs-leírása, amelyet saját tapasztalatai és korabeli publicisztikák mellett az 1631-ben Bécsben szolgált, pfalz-neuburgi származású Hieronimus Welsch (1612–1665) is beépített 1658. évi, lexikonszócikkhez hasonló munkájába. Ugyanez a szemlélet figyelhető meg az 1661–1662. évi Európa-utazás során Bécsbe is ellátogató svájci polgárok (négy egykori katoná) városleírásában is.

Míg a 17–18. századi „professzionális” Bécs-leírások kettősségét az udvar és a város közötti egyensúlyra törekvő ismertetés jellemezte, ez nem mondható el a követek mellett szolgálatot tel-

jesítő egyházi, világi személyek feljegyzéseiről – például Casimir Feschot (1640–1720) bencés szerzetes leírásáról. Többen az udvar és város, illetve a városi polgárság viszonyrendszerét is értékelték. Így a konstantinápolyi követségbe tartó lord Henry Howardot kísérő John Burby – aki 1664-ben járt Bécsben – a polgárság udvariasságát egyértelműen az udvar hatásának tulajdonította, és magát a polgárságot az udvar „meghosszabbított kezeként” értékelte. A társadalmi állás, műveltség, világlátás szabta differenciált, egyéni képet jól illusztrálja a francia követ udvari káplánjaként 1715–1717 során Bécsben szolgált Georg König minorita szerzetes esete: míg a bécsi udvarról, mint uralkodói rezidenciáról, pozitív képet alkotott, a nagyvárost bibliai Babilonként negatívan állította be. *Tersch* a különböző típusú leírások adatszertű információit elemezve rámutat: míg a 17. századi leírásokban az udvari tér a jelentősebb, a 18. századiakban az urbanizációs fejlődés jelei is megtalálhatók. (Ezek a rezidencia-lét és a városfejlődés kölcsönhatásai is lehetnek, pl. úthálózat, közvilágítás stb.). De a leírások szerint a köz-és kulturális élet is megoszlott: a társadalmi nyilvánosságban egyre nagyobb szerepet játszik a kávéház (1720 körül mintegy harminc), a kultúra területén az opera egyértelműen az udvari reprezentációs művészet részét képezte, a színház (*Kärtnerthorn*) pedig a polgári közép- és felsőrétegek szociális tartalmú művészeté lett.

Rouven Pons (Drezda) szervesen e tanulmányhoz csatlakozva a diplomáciai élet színpalái mögé tekintve, az 1680–1710 között Bécsben élt követek mindennapjait mutatja be. Hangsúlyozza: miképpen a diplomaták között a lakásvizonyokban, „udvartartásban” hierarchikus különbségek álltak fenn, úgy az egyes követségek is differenciált társadalmi, vagyoni státusú személyekből álltak. (Így például a polgári származású követek integrációja nehezebb lehetett.) Többen párhuzamosan több funkciót is elláttak (például August Christoph von Wackerbarth szász–lengyel diplomata 1697-ben követi tiszte mellett a szász csapatok magyarországi intendánsa is volt), de mindegyiküket jellemezte az alábbi fontos jelenség: mozgásterük, kapcsolatrendszerük, reprezentációjuk nemcsak az udvarra, hanem Bécs város polgári–nemesei szféráira is kiterjedt, minél jobban igyekeztek kihasználni a város adta lehetőségeket. Az eltérő forrásviszonyok az elemzés különböző perspektíváit mutatják: 1700 körül Johann Georg Rauchbar hessen–darmstadti követ számára az udvar tagjaival, követeikkel, ügyvivőkkel, katonákkal zsúfolt barokk Bécs a szállásproblémák miatt cseppet sem volt vonzó. A milánói kormányzó fiatal és tapasztalatlan megbízottjának, Johann Georg Martini von Martinsberg 1697–1698. évi naplója a követi állás mélyrétegeibe enged bepillantást: ez alapján a társadalmi-információs kapcsolati hálózat kiépítésének lépcsőfokai, meghatározó személyei (pl. patrónusok Leopold Friedrich Montecuccoli, Caprarák), a kényes információk cseréjének helyei és alkalmai (pl. ebédek), a követi élet mindennapjai (pl. szállás- és étkezési költség) rekonstruálhatók. Pont ez utóbbi információcsoport erősíti azt a megállapítást, hogy a diplomaták reprezentációja (pl. kocsihasználat) is hatással volt Bécs városának infrastruktúrájára és foglalkozásszerkezetére.

Túlzás nélkül állítható: *Martin Scheutz* (Bécs) a bécsi császári udvar húsvéti ünnepkörhöz kötődő, nagycsütörtöki (*Gründonnerstag*) kegyes szertartását, az uralkodócsalád tagjai által a kiválasztott szegényeken végrehajtott lábmosást szinte monografikus igénnyel dolgozta fel. A szerző elemzi az uralkodói gesztus (a szegények lábmosása) teológiai gyökereit (János evangéliumában található Jézus cselekedete, amely a humanista szerzők szerint a bűnöktől való megtisztulást szimbolizálja), és a kora középkorra visszatekintve az egyházi és világi, udvari előzményeket. Bár a 15. századi Németalföldön széleskörűen elterjedt az uralmon lévők eme kegyes gesztusa a szegénység felé (például a brabanti udvarban), de az eddigi kutatások szerint I. Miksa udvarában e szertartást nyilvánosan még nem gyakorolták. V. Károly német-római császár uralmi reprezentációjának ugyanakkor — valószínűleg pápai előképre visszamondó — már részét képezte a szertartás (például az 1521. évi wormszi, ill. az 1532. évi regensburgi birodalmi gyűlésen). Egy 1588. évi számadásban „tizenkét apostol”-ként rögzítették e hagyományt, amely a 16. század utolsó harmadában (1576) a bajor fejedelmi udvar rituáléjába is bekerült: ott 1594-től 1918-ig folyamatosan megfigyelhető. A bécsi császári udvarban 1620-tól a 20. század elejéig találkozhatunk az uralmi reprezentáció e formájával, amely ráadásul az ellenreformáció időszakában speciális jelentőséggel bírt, és a kora újkori bécsi udvar egyik legfontosabb nyilvános szertartása volt. A ceremóniát, technikai lebonyolítását, hatókörét és ezek változásait (például II. József korlátozásait), illetve nyomtatványokon keresztül a kegyes cselekedet propagandában betöltött jelentőségét a szerző gazdagon adatolva mutatja be.

Végül *Thomas Just* (Bécs) Koldusok: rezidencia és szegénység című tanulmánya Bécs rezidencia-várossá válásának árnyoldalaiba enged bepillantást. Fő vizsgálati szempontját, miképpen

működött együtt a város és az udvar a szegényügy közigazgatási kezelésében, mindkét tényező (városi igazgatás, ill. az udvar szegénypolitikája) részéről tanulmányozza. A kéttényezős vizsgálat során megállapítja, hogy Bécs szegénypolitikájában meghatározó volt a középkori múltra visszatekintő városi ispotály (*Bürgerspital*) működtetése. A 16. század elején (1519) ugyanakkor I. Miksa császár kilenc városban, így többek között Antwerpenben, Augsburgban, Bécsben új ispotályt alapított. I. Ferdinándot pedig különösen a bécsi ispotály kiépítése és gazdálkodása érdekelte; így az alsó-ausztriai wolkersdorfi uradalmat is az ispotálynak adományozta. A szerző részletesen bemutatja a lazaret és az ispotály pénzügyi viszonyait, az alapítványok kezelését és a pénzkihelyezést (pl. a harmincéves háború alatt a kölcsönfolyósító intézmények között található), a Habsburg család tagjainak speciális pénzsegélyeit (pl. Bécs 1619. évi ostroma idején), kegyes hagyományait (pl. Anna császárné 1618. évi végrendeletét). *Just* jelzi ugyanakkor azt is, hogy a 17. század során a szegényekkel szembeni politika az előző évszázadhoz képest negatívan változott.

A 2003-ban tartott workshop eredeti koncepcióját és a friss kutatások eredményeit bemutató, szerkesztői előszóval, illetve a szerzők életrajzával ellátott, kitűnően szerkesztett konferenciakötet nemcsak a császárváros (Bécs) és általában a rezidencia- és városkutatás eredményeit és szempontjait gazdagítja, de minden bizonnyal ötlet- és szempontadóan hat az újabb időben szintén fejlődésnek indult, hazai kora újkori udvar-kutatásokra is.

Dominkovits Péter

Dávid Géza

PASÁK ÉS BÉGEK URALMA ALATT

Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok.

Akadémiai Kiadó – Magyar–Török Baráti Társaság Budapest 2005. 378 o.

Magyarországon az elmúlt évtizedben népszerűvé váltak az egyszerűs tanulmánykötetek. Ezek ugyan — kevés kivételtől eltekintve — valódi újdonságot nem tartalmaznak, jelentőségük mégis nagy. Könyvtáraink egyre nehezkesebben működnek, beszerzéseik egyre bizonytalanabbak. A kiadványok egyre kisebb — ad absurdum néhány tucatra rúg — példányszámban jelennek meg, terjesztésük megoldatlan, és a tudományos szakbibliográfiákkal is szűkösen állunk. Megjelenésük dacára komoly tudományos munkák vesznek így el a tudományos közélet számára: ilyen a modern asztalfiók. A tanulmánygyűjtemények ezért jelentenek nagy segítséget: nehezen hozzáférhető dolgozatok válnak könnyebben használhatóvá. Dávid Géza kötete esetében külön öröm, hogy mindez az ország talán legpatinásabb tudományos kiadójánál, az Akadémiainál látott napvilágot.

A kötetben egy híján húsz tanulmány kapott helyet. Többségük az 1990-es években látott napvilágot — az első 1986-ból, az utolsó 2002-ből való. A szerző, mint azt az alcím is mutatja, két tematikus csoportba sorolta munkáit. A *Népesedés és településtörténet* című rész demográfiai tanulmányokat foglal magába, és egy nagylélegzetű, a 16–17. századi Magyarország népességére vonatkozó tanulmánnyal kezdődik. Dávid Géza itt foglalja össze a számára talán legfontosabb kérdésekről — a hódoltság demográfiai mérlegéről — vallott nézeteit. A tanulmány egyúttal figyelmeztet a nehézségekre is, és inkább a számokkal szembeni óvatosságra int. Dávid összességében úgy látja, hogy a törökkor előtt Magyarországon legfeljebb 3,5 millió lakossal számolhatunk, amelynek kb. 70%-a lehetett magyar. A következő, jól megfogható időmetszet a 16. század vége. Az 1568 és 1580 közötti időszakban minden szandsákból rendelkezünk összeírásokkal, 1598-ban pedig a Magyar Királyság házait irták össze. (Ez utóbbi forrást éppen a kötet szerzőjének édesapja, Dávid Zoltán dolgozta fel.) Bár a források számos kérdést vetnek fel, kellő kritikával többé-kevésbé megalapozott következtetések vonhatók le belőlük. Dávid Géza úgy látja, hogy a hajdani egységes Magyarország területén élők száma nem csökkent, sőt, talán növekedett is, igaz, ez etnikai átrendeződéssel járt. A török defterek sokrétű elemzése azt mutatja, hogy a korábbi nézetekkel szemben ekkor még sem a lakosság pusztulása nem tekinthető végzetesnek, de nem mutatható ki komolyabb méretű hódoltsági vándormozgalom sem. Sajnos a 17. századi források lényegesen szegényesebbek és jóval kevésbé használhatóak, mint a korábbiak, így a korszak demográfiai folyamatairól vajmi keveset tudunk, azt is leginkább a 18. századi összeírások tanulságai alapján. Úgy tűnik, összességében a visszafoglaló háborúk eredményeképpen sem csökkent Magyarország la-

kossága, a törökkor előtti számhoz képest még talán emelkedett is; 4 millió körül mozoghatott. Erősen megváltozott viszont az etnikai arány: a lakosságnak jobb esetben is csak a fele volt már magyar. Ez az összlétszámot tekintve is csökkenést jelent, nem is beszélve a másfél évszázad kieső növekményéről. S bár úgy tűnik, hogy a nyelvi határok a 17. század végéig nem változtak lényegesen, az arányok eltolódása már a későbbi, jól ismert eseményeket előlegezi meg.

A fejezet további tanulmányai egy-egy rész kérdést járnak körül, mégpedig nagy alapossággal. Dávid Géza a sok szempontból különleges, 1559-ben készült összeírás alapján elemzi például a budai szandzsák népességének költözési szokásait. A szerző táblázatok sorában tárja elénk a török összeírásból kihüvelyezhető információkat: adatokat kapunk az otthonmaradók, az ismert és az ismeretlen helyre költözők arányáról, vagy a nős és a nőtlen férfiak, illetve a városi és falusi lakosok költözési hajlandóságáról. Szemléletes vázlatosorozat mutatja be — településenként (!) — a vándorlások mértékét, irányát és távolságát. A végső tanulságokat két térképen foglalja össze a szerző, amelyekre az elvándorlók számát és arányát vezette fel. A végeredmények meglepőek: a budai szandzsákban 1546 és 1559 között csak a lakosság 8,2 %-a vándorolt el (ez évi 0,63 %-ot jelent), és csak elenyészően kis részül költözött a hódoltságon kívüli területekre. Míg ez idő tájt az átlagos hódoltsági falunagyság 125 főben határozható meg, a falvak több mint feléből csak 1–5 fő távozott 13 év alatt — miközben új letelepedők is érkeztek. A települések közel harmadából egyáltalán nem költöztek el a lakosok. A költözők java része 15–20 km-es körzetben vándorolt. A migráció az egész szandzsákban meglehetősen egyenletesnek tűnik, talán csak a Zagyva, a Tápió és a Galga vidékén, valamint Vác környékén láthatunk nagyobb aktivitást. Mindez átlagosnak tekinthető, ezen adatok alapján nem gondolnánk, hogy éppen ez az időszak a török berendezkedés kialakulásának, az új struktúrák létrejöttének a kora.

Két tanulmány apró részletekbe menően mutatja be a Békés-megyei Elek, valamint a későbbi Békéscsaba területén fekvő falvak törökkori történetét. Itt a táblázatokban elvont számadatok helyett valós nevekkkel, természetekkel, adóösszegekkel találkozhatunk, hús vér emberek történetének lenyomatai állnak előttünk. A tanulság megint csak az, hogy a korábbi szakirodalomban olvasható lehangoló képen bizony módosítani kell, a települések a török fennhatóság ideje alatt is éltek mindennapi életüket, sőt, néha még gyarapodtak is, lakosaik jelentős része helyben maradt. Valószínűleg tévesnek kell tekinteni a falvak gyakori elnéptelenedésére vonatkozó nézeteket is. A 17. század persze e vizsgálatok esetében is meglehetősen homályos korszaknak tűnik még.

Rövidebb tanulmányok erejéig Dávid Géza a hódoltság jelentős városainak, Budának és Esztergomnak a történetét is bemutatja. Igazi újdonságot ezekben is a demográfiai számítások jelentenek. A hódoltság előtti időszakban 8000 főre becsült főváros a 16. század végén is 7000–7500 embernek adott otthont, és nagy valószínűséggel a 17. században sem csökkent. Etnikailag a németek távozása, és a délszlávok beköltözése érdemel kiemelt figyelmet. Ezzel szemben Esztergomban teljes lakosságcsere ment végbe, a garnizonná alakított városba 3–5000 főnyi, java részét délszláv népesség került. Esztergom történetével kapcsolatban további érdekes adatokat is közöl a szerző, például az 1543. évi foglalás és az 1685. évi visszavétel kapcsán.

A sort a temesvári vilájet 18. századi történetéhez kapcsolódó tanulmány zárja. Dávid Géza itt több kérdésben szolgáltat újabb adatokat, szól az őrség létszámának alakulásáról, a vár javításairól, a löportermelés beindításáról. Ez esetben is szembeszáll azzal a történetírásunkban elterjedt nézettel, miszerint a törökkor végére a Temesköz szinte teljesen elnéptelenedett volna: véleménye szerint akár 200 000 fő is élhetett e területen. A térség etnikai arculatának megváltozását szintén másképp látja: már a legkorábbi török összeírásokban is alig bukkan fel magyar név, a szerbek és a románok valószínűleg már a török hódítás (1552) előtt döntő súlyra tettek itt szert.

A második tematikus rész a *Közgazgatás-történet* címet viseli, és jobbára a török vezető réteggel, a bégekkel és a pasákkal foglalkozik. Az első tanulmány a hódoltság legnagyobb tekintélyének, a budai pasának a jövedelmi- és birtokviszonyait kíséri végig a 16. század folyamán. A pasák átlagosan egy millió akcse bevétellel számíthattak, ami birodalmi mércével mérve nem számított túlságosan magasnak. Ezt azonban ellensúlyozta a tartomány katonai-politikai súlya, amelynek eredményeképpen Buda az ún. „nagy beglerbégség”-ek közé tartozott, és kimondottan vonzó posztnak számított. Dávid Géza külön kitér a jelentős jövedelmi forrásnak számító hódoltsági városok birtoklásának kérdésére. Ezek döntő többsége szultáni kézben maradt, és ami igen meglepő, a térség irányítójának, a budai pasának alig jutott belőlük.

Egy rövid forrásközlés erejéig Dávid Géza a budai szandzsák első javadalombirtokosairól is megemlékezik, akik 1542 szeptemberében kapták meg kiutalásaikat. Ezt egy nagyobb lélegzetű

tanulmány követi, amely a dél-dunántúli török közigazgatás változásait követi végig, különös tekintettel az elnevezések és a fennhatósági területek változásaira, a rövidéletű bégségek és pasaságok kérdéseire, illetve a török és magyar közigazgatási struktúrák összeegyeztethetőségének problémájára. A tanulmány végén két, a Dél-Dunántúl történetében meghatározó szerepet játszó török főember életpályáját vázolja: Tirjáki Haszan és Hadzsi Haszan pasákat. (Tegyük hozzá: ez utóbbi nem más, mint a pécsi Jakováli Haszan pasa-dzsámi alapítója.)

A négy soron következő tanulmányban Dávid Géza négy szandzsák (Veszprém, Mohács–Pécs, Szigetvár, Arad–Gyula) 16. századi bégjeit veszi sorra. Nagy precizitással törekszik az egyes tisztségviselők hivatali idejének megállapítására, üdítő ellentétet képezve a korábbi publikációk többnyire csak odavetett, leginkább vélekedéseken alapuló adataival (tisztelt a persze kivételnek). Dávid Géza két kérdésre figyel különösképpen: vajon mennyi ideig maradt helyben egy középvezető? Az eredmények szandzsákonként változtak. Veszprém egyetlen bégje 6 évig regnált. Gyulán két év, Szigetváron 20, Mohács–Pécsten 19 hónap körüli az átlag. A számok persze egészen nagy szélsőségeket takarnak, amelyeknek skálája a néhány naptól a tíz éves időtartamig terjed. A másik kérdés, hogy e vezetők milyen körben mozogtak, tekinthetők-e kimondottan hódoltságiaiak vagy sem? A vizsgálatok alapján inkább helyiek voltak, többnyire magyarországi vagy boszniai posztokról érkeztek ide, és ugyanezen területen léptek karrierjük során tovább. Dávid Géza nagy súlyt fektet az egyes tisztségviselők jövedelmeinek tisztázására is. Ez nem csak anyagi erejük, gazdagságuk vizsgálata szempontjából fontos, hanem mutatja egymáshoz viszonyított rangsorukat, sőt birodalom belüli helyzetüket is.

Két jeles, a hódoltság történetének első szakaszában igen meghatározó személy életpályáját részletesen is bemutatja a szerző. Egyikük, Kászim, Jahjapasazáde Mehmed bégnek — Buda leendő harmadik pasájának — vojvodajaként kezdte pályafutását, majd a pécsi bégségig küzdötte fel magát. Nagy tapasztalatainak köszönhetően azután 1551-ben a budai pasai rangot is elnyerte. 1552-ben rábízták az újonnan elfoglalt temesvári tartomány megszervezését, majd újra Budán találjuk. Élete végén elképzelhető, hogy ismét Temesváron tevékenykedett. Minthogy egész életútja a hódoltsághoz kötődik, nem meglepő, hogy vallási-kulturális alapítványai is itt találhatóak. Ezek közül a Pécs főterén ma is álló, bár katolikus templommá alapított Kászim pasa-dzsámi a legjelentősebb, amely birodalmi mércével mérve sem számított kicsiny alkotásnak. Szintén a Jahjapasazádék klánjához tartozott Dervis bég, a második budai helytartó, Kücsü' Báli pasa fia. Szolgálati idejének jelentős részét Szegeden töltötte, és a hozzá intézett szultáni parancsok tükrében igen tekintélyes hódoltsági vezetőnek számított; nem véletlen, hogy több szandzsák összeírását is éppen rá bízták. Ő is szíven viselte szűkebb patriája vallási és szociális életét, a család fészkeben, Jagodinán építtetett dzsámít, fürdőt, szegénykonyhát és karavánszerájt. Egy rövid tanulmányában ugyanakkor Dávid Géza egy eddig nem ismert budai beglerbégre hívja fel a figyelmet. Az utolsó budai pasa, Abdurrahmán Abdi tevékenységét ugyanis egy rövid időre, talán csak egy hónapra megszakította a Szarhos ('részezes') melléknevet viselő Ahmed regnálása 1685 novemberében-decemberében. Így a budai pasák listája az eddigi 99-ről 101-re emelkedik.

Egy újabb írás röviden, elsősorban az eddigi szakirodalomra támaszkodva ismerteti a legjelentősebbnek nevezhető, de mindenképpen a leghosszabb ideig regnáló budai pasa, Szokollu Musztafa (1566–1578) életpályáját. E tanulmány mellett kapott helyet a Balassi János török kapcsolatait elemző cikk is. Dávid Géza felfedezett ugyanis két bejegyzést a szultáni tanácsban 1571–1572 során megtárgyalt ügyekről vezetett fenn az oszmánokkal, rendszeresen ellátta őket titkos információkkal, sőt, a teljes meghódolást is felajánlotta, talán kétszer is. Lehet, hogy mindez csak politikai manőverezés volt, Balassi mégis rajtavesztett: 1575-ben a feljebb említett Szokollu Musztafa bevette a főúr családi várait, Kékköt és Divényt.

Dávid Géza precíz és mindig tárgyyszerű írásaiban egyfelől igyekszik szembeszállni a török hódoltság történetét körülölelő toposzokkal, másfelől hatalmas mennyiségű, eddig nem ismert, új adattal gazdagítja kora újkori történetírásunkat. A szerző a sokszor igen nehézkes — legalábbis nehezen olvasható — témákról is rendkívül logikusan, jól áttekinthetően ír, a könnyebb érthetőséget pedig számos térképpel és táblázattal segíti. Dávid Géza gyűjteményes formában megjelent tanulmányai így szilárd, kiválóan használható alapot képeznek a későbbi kutatásokhoz, de haszonnal forgathatják őket a történelem szakokon tanuló diákok is.

MACHT UND MEMORIA

Beräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit

Hg. Mark Hengerer.

Böhlau Verlag. Köln-Weimar-Wien 2005. 525 o.

HATALOM ÉS EMLÉKEZET

Az európai felsőbb társadalmi rétegek temetkezési kultúrája a kora újkorban

A végtisztségi ceremóniák, temetkezési szokások — összefoglaló néven temetőkultúra — vizsgálatai az 1970–1980-as években kaptak Nyugat-Európában intézményes formákat. Az egyik legismertebb intézmény a kasseli Zentral Institut für Sepulklarkultur lett. Itt a temetési rítuson kívül foglalkoznak a temetők településszerkezetével, sírjelekkel, a temetés szövege emlékeivel, de gyűjtik a temetéshez kapcsolódó tárgyakat: halotti koronákat, maszkokat stb. Az intézet érzékelte, hogy a temetőkultúra — interdiszciplináris jellege révén — a történetírás, az irodalom-, a zene-, a művészet-, az orvostörténet és a néprajz számára egyaránt fontos lehet. A szerteágazó kutatások alapján megnőtt az igény arra, hogy a temetőkultúra kutatása keresztmetszeteket vonjon, és szempontok szerint rendezze el a funerális hagyományok forrásait. A *Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit*. (Hg. Mark Hengerer. Böhlau Verlag: Köln-Weimar-Wien 2005) című kötet és a mögötte álló konstanzi konferencia (*Macht, Medien, Memoria*. Kontanz, 2003. február) azt példázza, hogy a hatalom birtokosai és a hozzájuk kapcsolódó temetkezési kultúra tekintetében megélenkült a kutatás.

A kötet 18 tanulmányt közöl. A kiadványt a tanulmánygyűjtemény szerkesztője, a konstanzi egyetem professzora, *Mark Hengerer* bevezetője nyitja meg, mely érzékelteti, hogy a funerális hagyomány a történettudomány szempontjából alig kiaknázott, és felhasználása nélkül szegényesebb a társadalomról, annak mentalitásáról alkotott képünk. A szerző hangsúlyozza az interdiszciplináris kutatások szükségességét a funerális művészet és szokások tekintetében. Majd tételszerűen kimondja, hogy a kora újkori temetkezési szokások a latin-keresztény kultúra közvetítésében különösen fontos szerepet tölthettek be. A temetkezési szokások e tekintetben egyfajta „közös médiumát” jelentették a felsőbb társadalmi szintek kultúrájának. Ez a közös nevező természetesen a helyi kulturális és társadalmi színezetek árnyalatainak figyelembe vételével értendő. Ezután kezdődnek az előadások tanulmányfórum formált változatai.

Renate Kohn A ranghoz illő reprezentációs igény és a lelki üdvösségről való gondoskodás között. A kora újkori temetkezési emlékművek fejlődése című írása elsősorban Bécs város polgári és nemesi síremlékeit és epitáfiumait veti elemző vizsgálat alá. Az izgatja a szerzőt, hogy a fennmaradt funerális emlékek ikonográfiája és felirata mennyiben tartotta fontosnak az elhunyt társadalmi helyzetének kijelölését. Az epigráfia tanulságai alapján ezt az egyik legfontosabb — utódokra átörökíthető — információnak tartja. *Gudrun Andersson* A halál, mint a társadalmi státusz bizonyítása. A svéd városi elit epitáfiumai és sírjai 1650–1770 című tanulmánya harmonizál Renate Kohn bécsi epitáfiumokra tett megállapításaival. A szerző úgy véli, hogy a svéd városi elit epitáfiumai elsősorban arra szolgáltattak fórumot és nyilvánosságot, hogy ez a csoport megmutathassa a világi és egyházi életben betöltött vezető szerepét. Ez az igény mindenek előtti volt és még a familiáris érzést is háttérbe szorította. Andersson fogékony az aránykérdések iránt is és az epitáfiumok túlzott méreteit, melyekkel eluralják a svéd városi templomok belső tereit, csak a társadalmi helyzetből következő hivalkodással tudja magyarázni.

Stefanie Knöll Szellemi nemesség. Az oxfordi, leideni és tübingeni professzorok síremlékei a 17. században című előadása a recenzensnek az egyik legnagyobb szellemi élményt okozta. Egy enciklopédiában az európai művészeti akadémiairól szólva magam is tapasztalhattam ez intézmények tekintélynövekedését, tanáraik egyre emelkedő megbecsülését a társadalom felsőbb szintjei részéről (vö. Művészeti akadémia. In: Kulturális kisenciklopédia. Szerk. Kenyeres Ágnes. Bp. 1986. 484–490.) *Nicolaus Pevsner* műve (*Nicolaus Pevsner: Academies of art. Past and Present*. Cambridge 1940) e tekintetben még mindig kiaknázatlan. Knöll megállapítja, hogy a professzorok csoportjának harcolni kellett azért, hogy a kora újkori nyugat-európai társadalmakban a felső rétegek között foglalhassák el helyüket. Az akadémikusok, akik jórészt a polgári körökből származtak, sikeres küzdelmet folytattak a társadalmi fölemelkedésükért. A „vérszerinti nemesség” mellett a „szellemi nemesség” rangját alakították ki. A vérszerinti nemesség formális eszköztárát „lekopírozva” címeiket, rangokat konstruáltak. A címeknek és a rangoknak tartalmilag semmi köze sem volt a származástudathoz kapcsolódó hagyományos nemesi értékrendhez. Az ő címeik az intellek-

tuális tevékenységgel összefüggésben alakultak. Elöljáróik nem királyok és császárok, hanem az európai híru professzorok voltak. A szerző a síremlékek feliratainak és ikonográfiájának lenyűgöző elemzésével bizonyítja, hogy ez emlékek az akadémiai csoport identitástudatának kialakulását szolgálták.

Gregor Rohmann Joachim Moller nemzetséget alapít. A 16. és 17. század emlékhelyei Hamburgban című írása egy nemesi címre pályázó hamburgi polgárcsalád szédületes karrierjét mutatja be a temetkezési kultúra tükrében. Joachim Moller (1500–1558) hamburgi városi tanácsúr nagyapjának egyedül csak a nevét ismerjük. Az idősebb Joachim Moller azonban már VIII. Henrikától angol királytól kapott nemességet (1538). Maga, a tanulmány címében említett ifjabb Moller — mintegy konstatálva a család felemelkedését — elhatározta, hogy a hamburgi Szent Miklós főtemplomban nemzetségi sírboltot alapít. Egy generációkat átölelő reprezentációval kívánt élni: a maga dicsőségének hirdetése mellett ősei jelöletlen sírjainak emlékét is fölélesztette saját reprezentációjában.

Uwe Dörk A felső társadalmi csoportok halála. A temetkezési és sírkultúra fejlődéséhez Ulmban és Bernben a kora újkorban című tanulmányában abból az alapfelfogásból indult ki, hogy a németföldi és a svájci város funerális szokásainak területén — a kutatás részéről — eddig csak általánosító megállapítások születtek. Tanulmánya azt bizonyítja, hogy a tipologizálás módszerével ennél a szintnél mélyebbre lehet hatolni. A szerző szempontjai szemantikai, művészeti-esztétikai, társadalmi ismertetőjegyekre irányulnak a halotti kultuszok világában. Írásában táblázatokat közöl, melyek tanulságos keresztmetszetet adnak a két város polgárságának mentalitásáról. Elég itt a dicsőség (*Ehrenhaft*) címekben, hivatali állásokban megragadható vizsgálataira rámutatunk. Az elhunytak negatív megítélésének, alacsony társadalmi helyzetének feltűntetése sem kerülik el a figyelmét. A *Selbsterdör* = öngyilkos, vagy az *arme Bürger* = szegény polgár funerális feliratok és egyházi katalogizálások egy nagyon határozott — és közös — társadalmi és erkölcsi értékrend bizonyítékai. A történész frissen felvetett szempontjai gazdagítják a nyugat-európai városi kultúra és mentalitás ismeretanyagát.

Helmut Maurer Önállóság és politikai integráció között. Temetési kultúra és rezidencia-képzés Délnyugat-Németországban Zimmern grófjainak példája nyomán című írása a Német-római Császárság kulcsproblémáját ragadja meg két bronzepitáfium kapcsán. Fő kérdése a következő: a tartományi elkülönülés vagy fölzárkózás V. Károly centralizáló császári politikája mög? A nevezetes epitáfiumok a Bodeni-tó mellett fekvő Meßkirsch plébániatemplomában találhatóak. Az egyik, a környék ura, Gottfried Werner, Zimmern grófja (1484–1554) emlékébe, melyen az elhunyt lovagi attribútumai, címerállatai közében jelenik meg. Ezen az epitáfiumon semmi sem utalt a császársághoz való tartozásra, a bronztábla inkább a fejedelmi elkülönülésről szólt. Gottfried Werner unokaöccse, Wilhelm von Zimmern (1549–1594) bronzepitáfiumát nagybátyja halála után negyven évvel készítették el nővérei ugyancsak a helyi plébániatemplomban. Ez az emlék — elsősorban feliratában — már egyértelműen hangsúlyozta a császárhoz való kötődéseket. A versek egyike kiemelte az V. Károlytól elnyert grófi címet, és a grófi társadalmi helyzetet a császár akaratától tette függővé.

Olaf Mörke Közeledés a halálban. A fejedelmi helytartók és a polgári militária (polgárör-ség) temetése a 17. századi németalföldi köztársaságban című tanulmánya két nagyszabású temetés összevetéséből von le következtetéseket. Az egyik az Orániai Házból származó Friedrich Heinrich (1584–1647) végtisztessége, akit a Delf közelében található temetőhelyen (Neuen Kirche) helyeztek örök nyugalomra. Friedrich Heinrich a hét németalföldi tartományból hatnak a helytartója volt, és gyászszertartásán a nemesi körökben szokásos hősi toposzokkal búcsúztatták. A polgári származású Michiel de Ruyter (1607–1677) Amsterdam viceadmirálisa Hollandia tengeri küzdelmeiben tüntette ki magát, s benne a tengeri hős ideálja testesült meg. Amsterdami gyászmenete új elemekkel gazdagította a temetési hagyományt. Népi hőssé vált, a hazáért való küzdelem emblematikus alakjává. A szerző azt bizonyítja, hogy éppen az utóbbi temetés szolgáltatott alkalmat arra, hogy a hagyományos hőskultusz mellé vagy helyébe aktuális tartalmakat hordozó kultuszok lépjenek.

Martin Pappenheim Caput mundi-Caput Mortuorum. Róma mint a holtak városa az újkorban című tanulmánya már a tanulmánykötet egy másik egységében, a Centrum és periféria között, Az európai monarchiák síremlékei című részben szerepel. A dolgozat — tematikáját illetően — valóban e szakaszba illeszkedik. Róma temetkezési kultúrája már a kora középkortól kezdve kínálta magát a német-római császárok legitimizációjának reprezentálására. Az „apostol császárok” igyekeztek beiktatásuk vagy temetkezésük alkalmával Szent Péter római sírja mellett kariz-

mát nyerni és a római császársággal való folytonosságukat felmutatni. A császári politika körmonfont szimbólumokkal fejezte ki a hatalmához szükséges múltbéli kapcsolatokat. A 983. december 7-én meghalt II. Ottót a római Szent Péter bazilika előterében például abba a szarkofágba temették, amely állítólag Hadriánusz római császáré volt. A német-római császár ezzel a temetkezési „ötlettel” próbálta kifejezni igazodását a római császárok politikai-kulturális örökségéhez. Majd 900 évvel II. Ottó császár római temetkezése után 1878-ban II. Viktor Emanuel piemonti királyt — 1861-től Itália első királyát — szintén Rómában, a Pantheonban temették el. Temethették volna korábbi székhelyén Torinóban is, de mivel uralma idején létrejött az egységes Olaszország a Caput mundi, Róma — mint választott hely — jobban kifejezte II. Viktor Emanuel politikai céljait.

983 és 1878 között Róma főtemplomai a pápák szinte kizárólagos nyughelyeivé váltak. A pápaság nem sok tisztelettel közelített II. Ottó temetkezési hagyományához. V. Pál pápa lebontatta II. Ottó szarkofágját, és fedőlapját egy keresztelőmedence elemeként használták fel. A pápák viszont szívesen vették a lemondott, mellőzött, száműzött katolikus uralkodók Rómába irányuló temetkezési igényeit. A Stuartok például szép számmal találtak végső nyughelyeket a Szent Péter székesegyházban. A római katolikus egyház központja mintegy befogadta menekültjeit. Fontos hangsúlyozni, hogy a pápák végső nyughelyei a középkortól az újkorig nem koncentráldtak csupán a Szent Péter székesegyházra, mert Róma nagy bazilikáiban is több pápasír található. A pápaság funerális hagyománya szinte „lefedte” és uralta Rómát. Az örök város nyilvánossága — amely nem utolsó sorban külföldiekből tevődött össze — így messze országokba is elvitte a pápaság tekintélyének hírét.

Arne Karsten A bíbornoki kar egyesítése? A 17–18. századi velencei kardinálisok emlékművei Rómában című írása a kiváló szerkesztői munkának köszönhetően új adatokkal támasztja alá az előző tanulmányban felvetett gondolatokat. Róma, az örök város Itálián belül élvezett funerális jelentősége oly vonzó lehetett a félsziget főpapi társadalmára nézve, hogy még a velencei származású bíborosok is Róma templomaiban kívántak síremléket állítani. Az ez irányú törekvések azt is bizonyították, hogy a bíborosi testület tagjai holtukban is egy kardinális közösség tagjaként próbálták magukat feltüntetni a mindenkori pápák mellett, Rómában. Ez a temetkezési kultúra szimbolikus értelemben azonban legalább kétrétegű. A kardinálisok ugyanis ténylegesen Velence „nemzeti templomába” a San Marcóba temetkeztek, és képletes síremlékeik Rómában a velencei síremlékek típusát követték. Ezen kívül a lagúnák városából elszármazott velencei bíborosok családjuk rangját is emelték a római reprezentációval.

Ronald G. Asch Temetkezési kultúra főváros és vidék között. Angol temetések és síremlékek az udvar körzetében (1550–1660) című tanulmánya arra világítot rá, hogy a westminsteri apátság, mint az angol királyság funerális panteonja, — bár látszólag logikus lenne — nem jelentett egyben udvari reprezentációt is. Az angol udvari nemesség szívesebben választotta az uradalmi központjaikban megnyitott sírhelyeket, ahol az ősök sírja közelében a család vérségi kontinuitását hangsúlyozták. A kötet kiváló szerkesztésének köszönhetően az udvar körzetében történő temetkezést rögtön megsemmisíthetjük francia relációban is.

Régis Bertrand A francia nemesség síremlékei az Ancien Régime alatt. Jogi státus, társadalmi és politikai jelentőség című írása ugyanis elmondja, hogy a párizsi templomok által kínált végső nyughelyek azok számára voltak roppant kelendők, akik magas hivataluk vagy a fenség által méltányolt tetteik miatt a francia királyi udvar közelében — képletesen „kötelékében” — akartak reprezentálni. A nemesség legmagasabb rétegein és a hercegeken kívül azonban a nemesség középrétegei meglehetősen szerény reprezentációt fejtettek ki Párizs templomaiban, a kolostorokban és a vidéki uradalmi központokban kialakított sírhelyeken. A síremlékekről sokszor még az epitáfium is hiányzik. Ezt az egyszerű temetkezési kultúrát a nemesség alacsonyabb szintjein a szerző Franciaországra jellemző specifikumnak ítéli meg.

Ugyancsak speciális problémára hívta fel a figyelmet *Ewald Frie* Az uralkodói jogar, a nemesség körei, a király öltözeke. A brandenburgi nemesség temetkezési magatartásáról a 18. században című tanulmányában. A szerző mélyreható elemzést nyújtott a porosz társadalmi elit szerkezetéről, melynek lenyomata a temetkezési kultúrában is megragadható. Mint leszögezte: I. Frigyes Vilmos (1701–1713) saját nemességétől független „uralkodói jogart” alkotott. Államában a miniszterek és tanácsosok fele nem nemesi származású volt. A király ugyanakkor erősítette a vidéki nemesség társadalmi-politikai erejét. Ezt hívták porosz kompromisszumnak. I. Frigyes mindezek mellett államának militarizálására fordított a legtöbb gondot: a katonakirály öltözekebe bújt. E törekvése megmutatkozott a temetkezési kultúra területén is, amely a militáns repre-

zentáció irányában fejlődött. A berlini helyőrségi templom a tehetős katonatiszti családok temetkezéshelyévé vált, miközben temetőjében a szegényebb katonacsaládok elhunytjai kaptak nyughelyet. Ezekkel rangban versengett az Invalidus-temető, az obitások, hadirokkantak, hősi halált haltak nyughelye.

A könyv utolsó, A Habsburg Monarchia példája című fejezete hat tanulmányt foglal magába. *Andreas Zajic* Centrum és periféria között. Az alsó-ausztriai nemesség memóriális nézetei és politikai integrációja a késő középkorban és a kora újkorban című írása megállapítja, hogy a tartomány nemesi számára a sírhely megválasztásában családi vérségi kapcsolatok folytonosságának feltüntetése játszott döntő szerepet. Az 1590-ben elhunyt Michael Teufelt, Guntersdorf urát például abba a Gars-Thunau-i (Horn) plébániatemplomba temették el, melyben apja, György nyugodott. Ez azért sokat mondó, mert az ifjabbik Teufelnek már nem tartozott uralma alá az apja sírhelyét magába foglaló terület. A fiúági folytonosság jelzése tehát ez esetben fontosabb volt annál a szándéknál, hogy a nagyúr saját uralmán, örökösei javára reprezentáljon. A szerző a síremlékek típusait vizsgálva megállapítja — mintegy a funerális reprezentáció problémájaként —, hogy a síremlékek látogatottságát nem feltétlen a művészi esztétikai igényesség döntötte el. A templomtérben szabadon álló tumbák (sírszekerények) körüljárható jellegüknél fogva különös népszerűségre tettek szert. II. Niklas Graf zu Salm und Neuburg grófjának 16. század első feléből származó tumbája Bécsben, egykor a Schotten-, ma a Votivkirchében jól példázta ezt. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy az alsó-ausztriai nemesség különösen bőséges feliratokkal látta el epitáfiumait, amelyekkel önképét, életének örökül hagyott lényegét igyekezett leírni.

Ingeborg Schemper-Sparholz A kora újkor síremlékei a bécsi udvar befolyási körében. Tervezés, típus, nyilvánosság és mediális használat című tanulmánya tekinthető egyfajta síremlék-, halotti kép- és epitáfium-katalógusnak is. A szerző írására egyaránt jellemző a pozitívista, adatfeltáró igényesség és a *Gesamtkunstwerk*-szemlélet. A funerális hagyományt nemcsak a síremlékek centrumba helyezésével vizsgálja. Érdeklík a tervrajzok, a nyomtatott gyászjelentések, az emlékérmék is. Azt a folyamatot ábrázolja, ahogy egy-egy nemesi család — a Habsburg-dinasztia mintájára (*Augustinerkirche*, azaz az Ágostonosok temploma) — megpróbál saját képére alakítani egy-egy templomot. A panteon alakítási kísérlet különösen tetten érhető a Trautson család részéről az 1670-es évek tájékán Bécs egyik meghatározó jelentőségű templomában, a *Michaelerkirchében*.

A következő tanulmány esetében megint a kiváló szerkesztést kell dicséernünk, mert *Mark Hengerer* Nemesi sírok a 18. században Bécsben. Megfigyelések a nemesi emlékezet archeológiájához című írása szervesen kapcsolódik az előbbi tanulmány tanulságaihoz. Hengerer a maga „rálátásos”, összegző szemléletével sorra veszi Bécs legfontosabb templomait a funerális kultuszok és a temetkezési népszerűség tekintetében. Megállapítja, hogy az *Augustinerkirche* a 17. század második harmadától kezdve vált a Habsburg-dinasztia szakrális emlékhelyévé. Az uralkodó család azonban nem akart kizárólagos ura lenni templomnak, sőt arra törekedett, hogy a velük együtt működő társadalmi csoportokkal reprezentáljon. Így nyerhettek főnemesi családok oltárokat és öröklődő sírhelyeket a templomban. Abban viszont, hogy a templom később befogadhatta katonák, tudósok, orvosok sírhelyeit is, a Habsburg Monarchia és hivatali tisztségviselőinek egészen új és a 18. századra jellemző viszonya mutatkozott meg. A temetkezés szempontjából a *Hofburg* bejáratával szemben lévő *Michaelerkirche* az udvar közeli főnemesek legintenzívebben használt szakrális terévé vált. A *Minoritenkirche* (minorita templom) a *Hofburg*tól kissé távolabb az egykori nemesi negyedben áll, a főnemesek előtt ez a templom mégsem volt népszerű, így csak kevesen tettek itt örökíthető sírhelyekre alapítványt. Az is különös, hogy a nemesi negyed legnagyobb presztízst élvező utcájának (*Herrengasse*) végén álló *Schottenkirche* miért szorult háttérbe a funerális törekvések területén. A szerző grafikont is közöl Bécs templomainak népszerűségi mutatóiról a funerális hagyományok tekintetében. A tanulmány sok fontos kérdést vet fel a funerális kultuszok iránt érdeklődők számára. Hol és hogyan lehetett a dinasztianak demonstrálni alattvalóihoz való viszonyát a temetkezési kultúra területén, hol és hogyan lehetett a felsőbb társadalmi szintek tagjainak lojalitásukat kimutatni a dinasztia iránt? A térhasználat, a térszimbolika problematikájához is értékes adalékokat nyújt a szerző.

Pável Král Halál, temetés, sírok. A cseh nemesség temetési rituáléja, mint a reprezentáció és az emlékezet eszköze című tanulmánya fontosnak tartja a temetési szertartások vizsgálatát is. Ezekről az ünnepekről megállapítja, hogy nem annyira a temetés jelenének, hanem a jövőnek szóltak, és emelték a család rangját, melyből az elhunyt eltávozott. A tanulmány azokat a ceremonális kérdéseket teszi föl, melyekkel a kötet tanulmányai keveset foglalkoztak. Majd minden

szerző a síremlékekből indult ki a funerális hagyományok vizsgálatakor, és az efemeritások, a ma már csak leírásokból vagy képi ábrázolásokból ismert szertartások kikerültek a figyelem fókuszából. A szerző természetesen nem mulasztja el a síremlékek vizsgálatát sem. Az egyszerű címeres emlékek mellett kiemeli azt a klasszikus típust, amelyen az elhunyt lovagi attribútumaival felövezve, térdelve, félprofilban, szemét az égre szegezve, térdei előtt címerével reprezentál. Ilyen Christof von Wartenberg (†1537) Christoph Walther szász szobrász által alkotott síremléke (Jakobskirche, Česká Kamenice Böhmisches Kamnitz). A szerző meglepő felismerése az általa vizsgált emléksanyag alapján, hogy a kőből készült síremlékeken — a férfiak mellett — a nők is reprezentálhatnak, igaz, a férfias társadalom elvárásai alapján nem annyira öntudatos pózban, mint a férfiak. A „női emancipáció” eme kezdetleges jelzése a festett és faragott epitáfiumokon a magyarországi emléksanyagban is fellelhető. Kőszoborban tisztelni a nemesi családok hölgy tagjait azonban mégsem vált általánossá Európa más régióiban. Ebben az új szemléletben és általában a cseh funerális művészet befolyásolásában élen járt Boroszló és környéke. A Redern család 16–17. század fordulóján keletkezett síremlékei (Friedland/Frydlant) a manierista stílust és az új típusú funerális szemléletet közvetítették a Cseh Korona országai felé. Külön érdekességet rejteget Melchior von Redern udvarpartí nagyrú 1605 és 1610 között keletkezett fali síremléke. A síremlék két tartóelemét két meggörnyedő török figura alkotja. A szobrász, Gerhard Hendrick a család kérésére ezzel a két alakkal kívánta érzékeltetni, hogy az elhunyt a törökök elleni diadalmas küzdelmekből is kivette részét.

Tomas Knoz A morvaországi nemesség sírhelyei és sírkápolnái a reneszánsztól a barokkig. Tézisek a problematikához című tanulmánya tipizálja a morvaországi nemesség temetkezési szokásait. A szerző igen elterjedtnek ítéli azt a szokást, hogy a morvaországi nemesek zöme a 16. században az uradalmi központokkal egybeeső plébániatemplomokban alakított ki sírhelyet magának. Érdekes, hogy az I. Miksa által Innsbruckban kialakított Habsburg funerális panteon párhuzamaként tünteti fel a morvaországi nemesi elit temetkezési kultuszában — mint központot — Doubravnik templomát. Itt a morvaországi katolikus világi előkelők népes csoportja nyert végleges nyughelyet. A fehérhegyi csatát (1620) közvetlenül megelőző korszakban terjedt el az a szokás, hogy az evangélikus és katolikus nemesek sírkápolnáikat kastélyaik tartozékaként alakították ki. Ez a szokás új erőre kapott a 18. században. II. Michael Johann von Althann így építtette meg sírkápolnáját Joseph Emanuel Fischer von Erlach építéssel 1730 táján (Frain an der Thaya, Vranov nad Dyjí). A katolikus nemesség számára — amely a fehérhegyi csata után a morvaországi nemesség mintegy harminc százalékát képviselte —, adott volt a nemzeti kolostorokba való temetkezés lehetősége. Brünn, mint tartományi központ szintén vonzó volt a morvaországi nemesek számára. Ezt bizonyítja Johann Georg von Metzburg 1698-ban keletkezett manierista-barokk síremléke is (Brünn, Jacobskirche). A kivételes esetek közé tartozott a szabadon álló sírkápolnák építése. Ilyen az Austerlitz közelében ma is álló, Kaunitz hercegi család által 1773 és 1790 között emelt — barokk-klasszicista elemeket tükröző — sírkápolna. A konklúzió szerint Morvaország, mint a nagy „átmenő forgalmú tartomány” fogékony volt — a funerális nézetek tekintetében is — a különböző nyugati kulturális elemek befogadására.

A kötet utolsó tanulmánya, *Pálffy Géza* A nemesi temetkezési kultúra és a síremlékek típusai a Magyar Királyságban a 16–17. században című írása, miként ezt egy nemzetközi konferencián illik, elhelyezi a funerális hagyományokban élenjáró magyar nemesség szerepét a dunai Habsburg Monarchiában. Már *Benda Kálmán* is megvonta azt a mérleget, hogy a magyar rendiség — a cseh mellett — a monarchia legerősebb politikaformáló csoportja volt. A szerző hangsúlyozza, hogy a magyarországi lakosság mintegy 2,5-3 százalékát képező nemesség és ezen belül az a körülbelül 50 mágnási família jelentette azt a politikai, katonai és gazdasági elitet, amely az ország irányításában vezető szerepet játszott. E főúri családok tagjai a főkapitánysági posztokra jutva, magánhadseregük által erősítve nehezen korlátozható hatalomra tettek szert. A mágnások általában keveset időztek Bécsben. Mégsem mondható, hogy egyesek ne kötötték volna magukat — a funerális kultuszok területén is — a császárvárosához. Pálffy Pál nádor (1649–1653) például végakarataiban szívet egy szelencébe zárva a bécsi kapucinusokhoz rendelte. A zöm azonban az uradalmi székhelyeken, kastélykápolnában, a család által támogatott vagy alapított templomokban, kolostorokban alakította ki végső nyughelyét. A szerző mindegyik típusra oly gazdag ismeretanyagot hoz, hogy a konkrét példák felsorolása szétfeszítené a recenzio kereteit. A szétosztott, ám a Magyar Királyság uradalmi központjaival és városaival mégiscsak egybeeső nemesi temetkezési helyek mezéjében a legrangosabbnak tartott nyughely minden kétséget kizáróan a királykoronázó város, Pozsony Szent Márton temploma lett. Itt, a szentélyben állt Pálffy Miklós szobordíszes mauzóleum-épitménye, amelyet a tizenöt éves háború hőse emlékére özvegye, Fugger Mária ké-

szítottet el az augsburgi Paul Mayr szobrással. A szintetizáló igénnyel megírt tanulmány figyelmet fordít a magyarországi főpapság, az esztergomi érsekek temetkezési kultúrájára is. Miután a főpapi székhelyet, Esztergomot 1543-ban elfoglalta a török, az érsekség Nagyszombatba költözött. Nagyszombat mégsem vált a főpapok kizárólagos nyughelyévé: Pozsony és Nagyszombat presztízse rivalizált egymással. A katolikus megújulás világi támogatói, élen a nádorral, Esterházy Miklóssal (1625–1645) eredetileg szintén a nagyszombati jezsuita templomot tüntették ki figyelmükkel, ám a 17. század második felében már az újonnan megszerzett uradalmi központ, Kismarton ferences temploma vált az Esterházyak temetkezési panteonjává.

A szerző — ellentétben a kötet sok más szerzőjével — szinte ugyanolyan súlyt fektet a halotti pompák vizsgálatára, mint a sírhelyekre, síremlékekre. Véleményünk szerint ez így helyes, a kötet alcímében feltüntetett temetkezési kultúra (*Begräbniskultur*) a ceremóniák területét is felöleli. A szerző külön figyelmet szentel a halottas menet látványelemeinek értelmezésére, és kiemeli a törökök elleni csatában elhunyt Esterházy fivérek 1652. évi nagyszombati temetésének jelentőségét. Ezután gazdag tárgyismerettel mutatja be a magyarországi főpapi és nemesi síremlékek típusait. A női síremlékekkel is foglalkozó Pável Král tanulmányára rimel Pálffyánál Erdődy Anna (†1577) síremlékének bemutatása. Az elhunyt asszony a későbbi neves nádor, Illésházy István első felesége volt, és domborműves fali síremlékén a megfeszített Krisztus alakja előtt férjével együtt imádkozik. (A síremlék töredékes formában jelenleg a pozsonyi dóm kriptájában található.) Jó hogy, méltó helyet kap a szerző értékelésében a tumba, a kőből faragott, figurális fedőlappal zárt sírszekrény típusa, például Dobó István (†1572) síremléke (jelenleg az egri Vármúzeumban). Itt a szerző hangsúlyai Andreas Zajic tumbák népszerűségét értékelő nézeteivel harmonizálnak. A különböző tanulmányokban kifejtett gondolatok közötti „áthallások” különösen a közép-európai régió temetkezési hagyományaival foglalkozó írásokban sokasodnak meg, mutatván, hogy a helyi specifikumok ellenére a régióknak a funerális kultúra területén sok közös vonása volt. A záró tanulmány így — önmaga tárgyán túlmutatóan — az általánosítható vonások megrajzolására is felszólít, és termékeny asszociációs körével a temetkezési kultúra további kutatására ösztönöz. Összességében megállapítható, hogy a kötet óriási előrelépést jelent Európa temetkezési hagyományainak vizsgálatában, és a szerkesztő bevezető szavait igazolva egészen új ismereteket hoz a kora újkori európai társadalom szerkezetéről és mentalitásáról.

Szabó Péter

Hrvoje Petrić

KOPRIVNICA U 17. STOLJEĆU

Okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu Meridijani. Samobor 2005. 346 o.

Bibliotheca historia Croatica Knjiga 36.

KAPRONCA A 17. SZÁZADBAN

A környék és a demográfiai, társadalmi és gazdasági változások a határmenti városban

A magyar várostörténeti kutatások vitathatatlan eredményeik dacára joggal tekinthetők féloldalasnak és egy szempontból talán még történelmietlennek is. A magyar történetírás érthetetlen (feltehetően elsősorban nyelvi) okokból alig szentelt figyelmet a Magyarországgal hosszú évszázadokon át államjogi kapcsolatban álló horvát területek, de még a Magyar Királyságnak sokáig integer részét képező Szlávia városfejlődésének sem. Kivétel jelent e tekintetben a *Vasi Szemle* 1973. évi 1. száma, amelyben az előző esztendőben Kőszegen megtartott Mogersdorff-konferencia-sorozat színvonalas előadásai jelentek meg rövidítve magyar nyelven. A 19. században főként közjogi kérdések uralták a térség kutatását, az azt követő évtizedek pedig egyszerűen kiradirozták a vizsgálandó feladatok közül a Drávától délre fekvő területek városiasodásának problémáját. Ez igaz az Árpád-kor, a késő középkor és a kora újkor esetében is. Nem kerültek kiaknázásra a különféle adóösszeírások, vármegyei iratok, és ezért egy üdítő kivételtől eltekintve — abszurd módon — a középkor végi magyarországi népesség számának hipotetikus meghatározásakor is következetesen kimaradtak a szlavón vármegyék adatai. Hasonló a helyzet a piackörzetek rekonstruálása terén, valamint a városiasodás és koldulórendek viszonyának kutatásában is. Hiába maradtak fenn Zágráb és Varasd szabad királyi városok levéltári anyagai — az előbbi

igen töredékesen — a korai századoktól kezdve viszonylag nagy mennyiségben, nem kerültek feldolgozásra, magyar munkák vajmi keveset merítenek belőlük. Hasonló a helyzet a kora újkori várostörténet kardinális kérdésének számító várépítések feltárása terén, mert hiába jelentek meg már az 1540-es években itáliai építőmesterek Varasdon és az előterét oltalmazó vend végvárakban, eddig ez nem inspirálta a magyar történetírást arra, hogy ezt a régiót ebből a szempontból is kutatási területté nyilvánítsa. Pedig érdemes lenne, hiszen a horvát történeti kutatások — sajátos fejlődés következtében — a magyarnál jobban decentralizáltak, így nem egy esetben komolyabb tudományos kutatások folynak évtizedek óta vidéki városokban is.

Az egyik ilyen központ a Dráva közelében fekvő, Kőrös megyei egykori Kapronca (ma Koprivnica), ahol az eredetileg földrajzos végzettségű Dragutin Feletar professzor irányította Meridijani Kiadó (nyomdai székhelye: Samobor, webcím: www.meridijani.com) immár tizenkét esztendeje jelenteti meg a nevében többször megújult, ma *Meridijani* néven futó földrajzi-történeti, ismeretterjesztő folyóiratot. Ugyanitt 2002 óta évente általában kétszer kerül kiadásra a szűkebb szakmai közönségnek szóló — magyar történetesek cikkeit is közlő — *Podravina* című tudományos lap, amely deklarálta a Kőrös, Varasd és Verőce megyék Dráva menti területeit magába foglaló térség történeti-földrajzi kutatásait tűzte ki célul. (Az érdeklődők munkáját nagyban segíti, hogy folyamatosan bővülő, rengeteg teljes cikkel feltöltött elektronikus oldaluk könnyen kezelhető: www.podravina.net.) Mindezekon túl 2005 tavaszán indult útjára az *Ekonomska i ekohistorija* című tudományos folyóirat, amely „hallgatva az idők szavára” a térséggel kapcsolatos gazdaság- és környezet-történeti publikációkat jelentet meg. A munka komolyságát jelzi, hogy az 1996 óta létező *Triplex confinium* nemzetközi kutatási programnak (webcím: www.ffzg.hr/pov/zavod/triplex) a térség kutatását összehangoló alcentruma ugyancsak Kaproncán működik, nevezetesen a fenti folyóiratok szerkesztésében ugyancsak aktív szerepet betöltő Hrvoje Petrić vezetésével.

A fiatal horvát történész már több komoly munkával a háta mögött, monografikus igénnyel dolgozta fel Kaproncá vár és város 17. századi történetét, amelynek recenzálása során tapasztalt érdekességek vezettek a talán szokatlan módon, ám a kötet megértéséhez nélkülözhetetlen hosszúra nyúlt bevezetőhöz. Petrić a bécsi, budapesti, gráci és zágrábi központi levéltárak forrásain túl, a regionális archívumokban őrzött iratokat is feltárta, így valóban igazai alapkutatásokat végzett. Mindezt annak ellenére tette, hogy kutatásának voltak előzményei, a 20. század elejétől kezdve ugyanis a pozitivistá horvát történészek, elsősorban Rudolf Horvat, Emilij Laszowski és Radoslav Lopašić — majd később a még Budapesten született, kaproncai múzeumigazgató, Leander Brozović — is publikáltak forrásokat a város történetéről. Sőt, 1943-ban Kapronca szabad királyi város történetének első feldolgozása is megtörtént (*Rudolf Horvat: Poviest slob. i kr. grada Koprivnice. Zagreb 1943*), és később külön megírták a település középkori történetét is (*Nada Klaić: Koprivnica u srednjem vijeku. Koprivnica 1987*).

Az ugyanakkor elgondolkodtató, hogy az 1356-ban szabad királyi városi rangra emelt Kaproncára vonatkozóan — még akkor is, ha az a 15. században magánkézbe került — egyáltalán nincs releváns magyar nyelvű munka, így vizsgálatokor csupán horvát szerzők műveire hagyatkozhatunk. Pedig mellette haladt el a *Via magna* néven ismert, Kálmán király óta folyamatosan használt útvonal, és a város fontos piaci központ is volt a középkorban. 1526 után az állandósuló török előrenyomulás következtében hamar a szlavón (vend) végvidék legfontosabb pillérévé vált, a közelben fekvő Szentgyörgy és Prodaviz (ma Virje) várakkal egyetemben. Az 1546-ban szétdarabolt Hampó család örökség itteni uradalmi őrizték a Dráva útvonalát, és próbálták megszünteni a Varasd és Stájerország felé irányuló török portyákat. A város 1547-ben került I. Ferdinánd király birtokába, aki 1548-ban a Magyar Kamara pénzügyi hatáskörét fenntartva ormosdi Székely Lukácsot nevezte ki kapitányává. Neki az volt a feladata, hogy a Verőce és Gorbonok elfoglalása után közvetlen határvárákká vált településeket bekapcsolja a szlavón védelmi rendszerbe. Éppen ezért a neves itáliai „várfundáló mester”, Domenico del'Allio mellett Kapronca, Kőrös, Szentgyörgy, Iváncs modern megerősítésében hosszabb-rövidebb ideig közreműködött del'Allio testvére, Giovanni, Paul Paris, Andrea Maderni, Francesco Marmorosi is. Nekik is köszönhető, hogy Sziget 1566-ban, majd Kanizsa 1600-ban történt eleste után is, immár mélyen a dunántúli hódoltság hátában tartani tudták magukat e várak helyőrségei, egészen a török uralom végéig, és Kapronca védői több esetben tevékenyen részt vettek a Balaton és a Dráva közötti végvidék védelmében. Mindezekről az eseményekről és jelenségekről jól tudósít Petrić munkája, amely egészen a felszabadító háborúkig mutatja be a város történetét. A kötet nagy előnye, hogy túllép a hagyományos esemény- és politikátörténet beidegződésén, és sokkal nagyobb terjedelemben tárgyalja a társadalom, művelődés és gazdaság kérdéseit.

A Kapronca 17. századi történetéről írt monográfia valójában nem csupán város, hanem kistrégió-történetként is értékelhető, és erősen érződik rajta az Annales-iskola és a földrajzprofesszor, Dragutin Feletar hatása, mivel a térség korabeli hegy-, víz- és földrajzának rekonstruálásával kezdődik, és a szerző mindvégig ebben a keretben értelmezi a város és környezete kapcsolatát. Külön fejezetben foglalkozik Kapronca és környéke toponímiájával és a térségről készült 16–17. századi térképekkel is. Mondanivalóját jól alátámasztja nagy számban fennmaradt korabeli rajzokkal és térképekkel, amelyek óriási erdőket, rengeteg időszakos vízfolyást jeleznek a Dráva és a Száva közötti területen. A védelem megszervezői persze igyekeztek a természeti adottságokat is kamatoztatni, csatornában vezették körbe a vár körül a Kapronca-patak vizét, és a környéken nagy mennyiségben talált fából készítették a vár palánkját, amelynek alapjai jól kivehetőek az ásatásokon készült fotókon is. A szerkesztő igényességét mutatja, hogy a szemléltető ábrákat, térképeket és fényképeket nagyon jó minőségben reprodukálták, így valóban segítik a szöveg jobb megértését.

A középkori virágkor ellenére a város fontossága a Mohács utáni évtizedekben jelentősen nőtt, amikor hirtelen végvár szerepet kellett betöltenie a két, az Oszmán és a Habsburg világbirodalom határán. A legsúlyosabb harcok a 16. század közepén dúltak a térségben, a lakosság ekkor hagyta el legnagyobb számban otthonát, így a katonai szolgálatra fogható betelepülők már legtöbbször a német várkapitány joghatósága alá kerültek. Amíg a 16. századi adóösszeírások szinte katasztrofális állapotokat mutatnak, 1576-ban például nem találtak adóköteles házat, addig a katonák száma folyamatosan emelkedett. 1577-ben már 530-an szolgáltak itt, és ez a szám később is csak lassan csökkent. Ezzel a város egyre inkább katonai (garnizon) jelleget öltött, így nem véletlenül panaszkodott Patacsics István bíró 1614-ben a Magyar Kamarának, hogy alig húsz ház tartozik alá, és Kapronca immár inkább tekinthető katonai erődnél, semmint szabad királyi városnak. A város feletti uralmat a mindenkori királyi kapitány gyakorolta, aki viszont kivétel nélkül a stájer nemesség soraiból került ki, és ez — miként a Gecsényi Lajos kutatásaiból ismert Győrben is — komoly súrlódásokhoz vezetett a város vezetőivel, a polgársággal, de még a horvát–szlavón rendekkel is. Az utóbbiak folyamatosan kérték az uralkodót, hogy a kaproncai uradalmat bocsássa hatáskörükbe, de a védelmi szempontokat mérlegelve az udvar és az 1578-ban felállított, gráci Belső-ausztriai Haditanács következetesen elutasította ezt.

Külön fejezet foglalkozik a város lélekszámának meghatározásával, amely a könyv egyik legebbezhetőbb részének tűnik. Mivel Petrić számára is csak szórványadatok állnak rendelkezésre, így nemcsak rekonstruálni, de konstruálni is kénytelen, ezért a 17. század közepén a 450 és a 700 fős lakosságot is egyaránt elképzelhetőnek tartja. Egy 1700. évi összeírás szerint Kaproncán 174 család élt, és mivel egy másik — igaz, ötven évvel korábbi — összeírás 80 házat említett, ezért Petrić szerint egy házra 2,2 család jut, egy zágrábi analógia alapján családonként átlagban 4,3 főt számol, ám mindez erősen hipotetikusnak tűnik. 1659-ből a kaproncai külváros 14 utcájának házait, és a vár körzetéhez tartozó további három falut is összeírták, nevezetesen összesen 509 házzal. Itt azonban, mivel agrárnépességet feltételez, házanként egy családdal számol, és így 2500–2700 fős népességszámot határoz meg. A képet tovább árnyalja egy 1680. évi összeírás, ahol 800 házat jegyeztek fel, ez alapján feltételezhető, hogy a visszafoglaló háborúk eseményei Kaproncára valamelyes pozitív hatást gyakoroltak. A többi szlavóniai várossal összevetve enyhe népességnövekedés regisztrálható a 16–17. században, amelynek kiugróan intenzív időszaka volt a 17. század első fele. Itt is érzékelhető azonban területi eltérés, mert míg a nyugati területeken már a század elején újra emelkedni kezdett a lélekszám, addig a Szentgyörgy és Verőce közötti „senki földjén” még a század közepén is alig találhatunk létező települést a forrásokban.

A népesedés kérdéséhez szorosan hozzátartozik a ki- és betelepülők arányának meghatározása, a migráció irányának és intenzitásának feltérképezése. Amíg a 16. században inkább a kivándorlás volt a jellemző Varasd, Zágráb, Maribor, illetve Magyarország nyugati területeinek irányába, sőt Petrić vizsgálata szerint még Erdélyben is találkozunk kaproncai előnevűekkel, addig a 17. században már vonzó lehetett Kapronca és környéke, hiszen a lakosság kb. tíz százaléka a szűkebb környékről vándorolt be a városba, de még Kanizsáról, Babócsáról, Szigetről és Pécsről is érkeztek telepések. Ez bizonyosan megerősítettségével függ össze, mert a 16. század második felétől kezdve Kapronca a szlavón végvidéki generalátuson belül külön várkörzetként, főkapitányságként működött, alá tartozott Drnje, Sigtec, Novigrad és Virje vára, magán Kaproncán pedig kisebb hadszertár (*Zeughaus*) is volt, valamint a legtöbb katona is itt állomásozott a vend végvidéken. Négy olasz stílusban kiépített bástyája volt, amelyek a széles és mély vizesárokkal hathatós védelmet tudtak nyújtani az ott élőknek. A városon belül volt a plébániatemplom és egy ferences

kolostor, a falakon kívül pedig a Szent Magdolna és a Szent Lélek tiszteletére emelt kápolnák fogadták az arra járókat. A reformáció a német katonai és polgári elemekkel hamar megjelent a városban, a katolikus intézmények sem zárták be azonban kapuikat, sőt a 17. században a hatáso-
san missziózó ferenceseknek köszönhetően már ismét vitathatatlanul népszerűbbek voltak a lakosság körében.

A katonai hatalom és a jelentős számú helyőrség túlsúlya ellenére működtek a civil intézmények is, így egyfajta kettős közigazgatás valósult meg. A 17. században ismerjük a városi bírók személyét, és szabadságukat jelzi, hogy a város a horvát-szlavón rendi gyűlésen két szavazati joggal rendelkezett. A városban öt piac működött, amelyre az uradalomhoz tartozó falvak (Pustakovec, Kunovec, Ivanec, Drnje, Peteranec és Sigetec) lakói hordhatták terményeiket. Igazi kereskedelmi központtá azonban ebben az időszakban sem vált a város, csupán regionális szerepe lehetett, mert csak Kőrösre, Varasdra vagy az oszmán megszállás alatt levő Verőcére vitt út a településről. Nem lehet azonban eltagadni a közeli Dráva fontosságát, hiszen a drnjei kikötőn keresztül ausztriai területekkel is tudtak kereskedelmi és egyéb kapcsolatokat ápolni. Sőt, a század végén a felszabadult területeken is több helyütt megjelentek kaproncai kereskedők, nevezetesen Veszprém-
ben, Baján, Szigetváron és Kanizsán.

A 17. században a város szinte észrevétlenül egyre markánsabb horvát jelleget öltött, amelynek oka a viszonylag békésebb időszak volt. A várban állomásozó katonák közül egyre kevesebben voltak németajkúak, míg a horvát etnikumhoz köthető huszárok és haramiák aránya nőtt. A Balkán belső területeiről érkező vlah katonák magas számára utal, hogy az 1630-ban kiadott *Statuta Valachorum* privilégium a kaproncai, kőrösi és iváncsi kapitányságok területein szolgáló ortodoxok számára tartalmazott jelentős kiváltságokat. Rajtuk kívül a környékbeli civil betelepülők is hozzájárulhattak ahhoz, hogy 1669-ben lefordították kajkav-horvát dialektusra az 1356. évi városi kiváltságlevelet. Ugyancsak a horvát lakosság megerősödésére utal, hogy a század folyamán egyre több céh létezéséről van tudomásunk, egyre jelentősebb a kézműipar a városban. Ezzel párhuzamosan újjászületett a 16. század végén még működő iskola, ahonnan a diákok legnagyobb számban a Maribor melletti Rušában, illetve Győrben tanultak tovább gimnáziumban. Egyetemre Grácban és Bécsben jelentkezhettek a legtöbben, utóbbi városban a kaproncai diákok körében egyre nagyobb népszerűségnek örvendett a Horvát Kollégium. Ez is a város lakóinak identitásváltozását mutatja, amely ebben az időszakban ment markánsan, de komolyabb problémák nélkül végbe. E folyamatok megértését a kötet jól segíti. Az elegánsan szerkesztett monográfiát alapos irodalomjegyzék, tisztviselői archontológia és a város lakosságára vonatkozó összeírások kiadása zárja. Talán egyetlen komolyabb hibájaként az róható fel a munkának, hogy hiányoznak a mutatók, így konkrét településre vagy személyre nem lehet keresni a könyvben, pedig ez éppen egy ilyen adatgazdag munka esetében nyújtana nagy segítséget.

A modern Horvátország alapjai nem kis részben a középkori Szlavónia területén éppen a 16–17. században születtek meg, e folyamatok nagy részét azonban jelenleg még csupán vázlataiban ismerjük. Mindezek megértését is jelentősen segíti a kaproncai történész, Hrvoje Petrić munkája, aki monográfiájába jelentősebb magyar szakirodalmat is beépítve kitűnő várostörténeti szintézist alkotott. A kötetet minősége és invenciózussága miatt akkor is ismernie kellene a magyar történettudománynak, ha jóval kevesebb köze lenne történelmünkhöz. Mivel azonban Kapronca szabad királyi városa esetében a közös magyar és horvát történelem egyik meghatározó szlavóniai színhelyéről van szó, a fiatal horvát történész munkáját a jövőbeli magyar város- és hadtörténeti kutatások aligha nélkülözhetik.

Varga Szabolcs

T. Tóth Sándor

AZ ERDÉLYI MATEMATIKA TÖRTÉNETÉBŐL

Kriterion Könyvkiadó. Kolozsvár 2004. 324 o.

Egykori számtantanárom a marosvásárhelyi Református Kollégiumban, T. Tóth Sándor érdekesítő könyvével ajándékozott meg. Hogy a szakavatatlan laikus egykori tanítvány mer beszámolni a kiadványról, annak több oka van. Emlékszem, hogy 1942-ben T. Tóth Sándor előadást tartott nekünk nebulóknak Bolyai János nem euklidészi geometriájáról, vagyis arról, hogy amint azt maga 1823. november 3-án írt levelében tudtára adta apjának Bolyai Farkasnak: „A semmiből

egy új világot teremtettem”. A világhírű felfedezés örökségét népszerűsítette T. Tóth Sándor tanár úr, a többi között az akkori gimnazisták soraiban is.

Másfél évtizeddel később a szerencse újra összehozott T. Tóth Sándorral, aki akkor hazai és külföldi levél- és kéziratárakban búvárokodott, erdélyi matematikai kéziratokat keresve. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem professzora irigylésre méltó szorgalommal s nem kevesebb szakértelemmel tanulmányozta a 16–18. századi erdélyi matematikai kéziratokat, vette fel azokat mikrofilmre. Jellemezte munkáját, hogy igyekezett kapcsolatot teremteni és fenntartani a földkerekség matematika-történéseivel. Maga jegyzi meg könyvében, hogy a 16–18. századi erdélyi magyar, szász és román iskolák kéziratáraiban lappangó kéziratokról „mikrofilmet készítettem, kivéve a három kolozsvári (katolikus, református és unitárius – D. L.) kollégiumban felfedezhetőket, amiket tanulmányoztam ugyan, de mikrofilmeket nem készítettem róluk abból az akkori elgondolásomból, hogy azok számomra bármikor hozzáférhetők. Ezekon kívül tehát minden általam felkutatott kézirat mikrofilmjét az MTA könyvtára őrzi, azok feldolgozása már a fiatalabb generációkra vár”. Maga ugyanis csak az aritmetikai kéziratokat ismerteti jelen könyvében. A geometriát, az algebrát és trigonometriát tárgyaló kéziratokat már 2001-ben elszenvedett autóbalesete miatt nem vélezheti el.

T. Tóth Sándor rövid kitekintésében megemlíti, hogy a középkori felfogással szemben „a reneszánsz és a humanizmus jelentős előrelépést hozott a matematika önálló tudománnyá” való fejlődésében, ugyanis a Galilei és Kopernikusz világnézetét követő emberközpontú tudományosság a matematikában és a természettudományban forradalmi nyitott meg. Az oktatás is megújult. Európa fejlettebb tájain (a felső-olaszországi, a dél-német és a franciaországi városok) a Rechenmeister, vagyis a „számvető mesterek” felé fordult olyannyira, hogy ők külön céhbe tömörültek. A számvető mesterek anyanyelvükön oktattak és szerkesztették a szükséges tankönyveket. Terjesztették az „indus-arab” számjegyeket. A szerző Jacob Köbel Rechenbuch-jának az új számjegyek megtanulását szolgáló tábláját (1524) reprodukálja könyve első oldalán. Beszámol arról, hogy nyomtatásban 1478-ban látott nyomdafestéket az ismeretlen olasz szerző által összeállított legrégebbi aritmetikai nyomtatvány. Következtek azután a szélesen elterjedt számoló-táblák és az aritmetikát népszerűsítő naptárak. Mindezt jelentőségében túlszárnyalta az antik görög örökség (Euklidész, Ptolemaiosz, Appoloniosz és Papposz) elsajátítása.

T. Tóth Sándor európai kitekintése időben a 18. század második feléig terjed, amikor az iparosképző reáliskolák is megjelennek. Ezek után a szerző könyve külön fejezetében áttekinti a matematikai oktatást a reneszánsztól a 19. század elejéig. T. Tóth Sándor könyvének központjában viszont az erdélyi matematikai kéziratok számbavétele, és ennek kapcsán az aritmetika oktatása áll Erdélyben. A 204 kézirat felsorolása, esetenként illusztrációkkal kísért elemzése vagy a címek egyszerű idézése jelzi a T. Tóth Sándor által végzett kutatás óriási méreteit, nem feledvén nemcsak a kéziratok lelőhelyét, hanem kéziratári jelzetüket is megadni.

A 15–18. századi erdélyi aritmetikai oktatásról szóló utolsó, több mint 150 lapnyi terjedelemben a szerző 29 aritmetikai kéziratot mutat be, nagy alaposítással, kezdve az első nyomtatott magyar aritmetikától (Debrecen 1577) egészen Száldobosi Pap János 1772-ben összeállított művéig. T. Tóth Sándor könyvéhez csatolt hibaigazítását kiegészíteném azzal, hogy a 132. és 323. oldalakon Gr. G. Tocilescu a helyes családnévírás és nem a Trocilescu.

T. Tóth Sándor — összegezve kutatásainak eredményét — leszögezi: „A 19. század második felében Erdélyben is véget ért a matematika »kéziratos« korszaka”. A szerző jelzi azonban, hogy ezt megelőzően „már európai mércével is mérhető matematikusok működtek Erdélyben”, mint például Sipos Pál, aki „külföldön is tekintélyt szerzett”. Ennek ellenére — a „két Bolyaitól eltekintve — 1822-ig, a kolozsvári egyetem megnyitásáig Erdélyben a matematikai irodalom szegényes. És mégis a 19. század második felében a magyarországi egyetemek közül először nem a budapesti, hanem a kolozsvári vált fontos matematikai centrummá. Az első világháborút megelőző másfél évtizedben a kolozsvári matematikai iskola a világ legjobbjai közé tartozott. Nem valószínű, hogy mostanában elmúlna olyan munkanap, hogy valahol a világon szóba ne kerülne Farkas Gyula, Haar Alfréd vagy Reisz Frigyes neve”.

Szerintem az sem véletlen, hogy a kora újkori matematika művelésének és oktatásának örökségét az egykori marosvásárhelyi számtantanár, T. Tóth Sándor vette számba végtelen szerénysége ellenére is legnagyobb alaposítással, ugyanis Kolozsvár és Temesvár mellett Marosvásárhely volt és maradt napjainkig a tágabb értelemben használt erdélyi matematika bölcsője.

Miskolczy Ambrus

ROMÁNOK A TÖRTÉNETI MAGYARORSZÁGON

Lucidus Kiadó, Kisebbségkutatás Könyvek. Bp., 2005. 186 o.

Magyarok és románok a történelem évszázadaiban mindig egymás mellett, sőt nemegyszer együtt, vagy legalábbis egymásra utalva éltek. Erdély hétköznapjait együtt alakították. Az a nacionalista törekvés, amely valaminő a priori ellentétet konstruál a két nép között, hamis – Miskolczy Ambrus új könyveinek ez a felismerés a legfőbb szemléleti hozadéka. 19–20. századi konfliktusainkat nem szabad a régmúlt évszázadokba visszavetíteni, a hagyomány nem lehet napi politikai érdekek és ideológiák függvénye, kölcsönös fogytékossági érzéseink levezető közege. Együtt voltunk, a jövőben is együtt kell lennünk – Miskolczy román történelme ezt a szándékot szólaltatja meg.

Az ördögöt nem lehet tömjénfüsttel elűzni, az előítéletek és téveszmék ellenében nemritkán az igazság is kevés. Még sincs velük szemben más lehetőség. Miskolczy történetírásának épp az a legjobb vonása, hogy olvasója érzi a fejtegetések igazságkereső feszültségét, azt, hogy a szerző nem „kizárólagos” igazságokat kutat, nem aktuális prekonceptiók igazolására használja fel a történeti fordulatok ábrázolását. Ezer esztendő politikájáról számol be aktuálpolitikai felhangoktól mentesen. A szemlélet és a hangnem hitelességét egyébként az is jelzi, hogy sohasem elégszik meg a szekunder szakirodalom megállapításaival, hanem megvallatja a forrásokat – a *Documenta Historiae Valachorum in Hungaria illustrantia* darabjaitól Alexandru Vaida-Voevod emlékirataitig. Személyes élményt teremt a kútfőkkel és okiratokkal. Nagy fáradsággal jár ez, de nagy haszonnal is.

Ezer esztendő összegzésénél a történész már az első történelmi lépéseknél roppant érzékenységekkel számolhat. Így a román eredetmitosszal, az oly sok vitát kiváltó „dákó-román kontinuitás” elméletével kapcsolatosan. Román vagy magyar lenne-e Erdély őslakossága? Az eddigi, fölös számú konstrukciókat Miskolczy nem kívánja még eggyel megtoldani. A „dák harcos” ma már komikusan ható ideálját, mint a mai románság őst (különben a magyar „volgai lovas” párdarabját), mindenesetre elveti, mivel nem a történelmi elsőség, hanem a közös emberi szabadság ügyét tartja fontosnak.

Az együttes történelem indító mozzanataként leszögezi: az Árpád-házi királyságban a románok kiváltságos helyzetben, királyi népként éltek. Autonómiájuk volt, saját választott vezetőikkel és bírakkal. A tatárjárás után pedig jórészt velük népesítették be az elpusztult Magyarországot. A román kenézek egyenlővé váltak a nemesekkel, beilleszkedve az országos feudális jogrendbe. Utóbb katolikussá tértek át, el is magyarosodtak.

Időközben a Kárpátokon túl nomád alapokon román vajdaságok jöttek létre, amelyek a magyar királyságtól eltérően a bizánci autokrácia, a korlátlan fejedelmi hatalom mintáját követték. A krónikák szerint 1290-ben jött létre Havaselve, 1364-ben Moldva, létrehozói pedig Erdélyből kerültek ki. A konstantinápolyi pátriárka elismerte a vajdaságok önálló érsekségeit, s ezzel a két állam függetlensége teljessé vált.

E századokban a határok nem különítették el a lakosokat, a románok a Kárpátokon innen és túl szabadon vándoroltak, a magyarokkal párhuzamosan telepedtek le. Ősiség? Minden nép ősi, s hogy mikor, hol marad meg állandóan, az a helyi adottságok, körülmények, helyzet következménye. A lehetőségeké. Ezt a belátást tükrözi szentenciózus tömörséggel Miskolczy konklúziója: „... semmiféle historiográfiai konstrukció sem fedheti el az együttélés sokszínű valóságát és összetettségét”.

A Budai Nagy Antal-féle parasztfelkelés 1437-ben magyarokat és románokat egyaránt harcba hívott, s az *unio fraterna*, utóbb az *unio trium nationum* sem volt románellenes összeesküvés – alapítja meg Miskolczy. Ezt nem is vitatnám, arra viszont szerintem magyarázatot kellett volna adni, hogy a három nemzet szövetségéből miért hiányzott a negyedik? S miért vált Erdélyben a nemesek nemzete hamarosan azonossá a magyar nemzettel? Annál is inkább szólni kell erről, mert az erdélyi románság „ős-sérélme” ide vezethető vissza, együtt azzal, hogy Erdélyben görögkeleti vallású ember nem várható elömenetelt. A román nemesek beolvadására a magyar nemességbe a nemesi szolidaritás nem elegendő magyarázat. Sokkal inkább az egyéni érdek, a stárumok és a pozíciók vágya mozgatta őket. Az viszont nagyon találó, hogy Miskolczy Makkai László jellemzését Hunyadi Jánosról — „magyar-román szintézis” — Mátyás királyra is kiterjeszti. A román eredetű két Hunyadi a magyarság legnagyobb hadvezére, illetve legnagyobb királya lett – s

ebben nem a „vérség”, nem az etnikum, hanem a török veszély elleni magyar–román összefogás észszerűsége játszott meghatározó szerepet.

Román reneszánsz nem volt, de erdélyi román reformáció nagyon is, s vele román könyvnyomtatás, román nyelvű katekizmus, imakönyvek, Biblia. Luther és Kálvin tanítása e földön egyaránt meggyökeresedett, sőt Erdélyben a Szentháromságtagadó irányzat, az unitárius vallás is elterjedt. Erről úgyszintén szívesen olvastunk volna többet is, hiszen az unitárius hit egyedülállóan „magyar vallás”, s fennállása mindenképp az erdélyi tolerancia bizonyossága. Egyetértünk viszont a félig magyar – félig román származású Oláh Miklós esztergomi érsek alakjának kiemelésével: magyar nemes, aki sohasem tagadta meg román eredetét, s katolikus főpap léteére az ortodoxokat is keresztényeknek vallotta.

Az összefoglalás részletesen tárgyalja e toleranciát súlyosan sértő megnyilatkozást, a 17. századi ún. „oláhtörvényeket”. Ezek a románokat és az ortodoxokat „megtörtté” nyilvánították, azaz másodrangúvá bélyegezték. S a Habsburgok hódítása sem jelentett számukra jót – ők sem kívánták elfogadni a görögkeleti vallást. E célból szervezték meg a jezsuita rend tevékenységével a vallási uniót, irták alá a *Diploma Leopoldinumot* – az ellenreformáció a monarchia egységesítését és erősítését tűzte ki célul.

Paradox módon épp az unionista görögkatolikus egyház intézményei váltak a román nemzeti ideológia bölcsőjévé. Inochentie Micu-Klein püspök volt az első román auktor, aki a román nemzetnek ősisége — római származása — okán követelt jogokat, kiváltságokat. A 17. századi krónikák után az ókori Róma nagysága és dicsősége e püspöknél lett a román nemzet történelmi jogalapja, a román nemzettudat meghatározója. Az Erdélyi Iskola, a Budán dolgozó görög katolikus szerzetesi triász „csak” kiaknázta az előd úttörését a nemzeti szellem megalapozásában (bár ez a „csak” nagyon sokat jelentett).

Ettől kezdve az etnicitás átpolitizálódott Erdélyben, Moldovában, Havaselvén s determinálta a magyarsághoz való viszonyt. Miskolcynak ez a szempontja vitathatatlan. De nem 1918-ig — mint ő írja —, hanem 1990-ig. Hiszen Nagy-Románia kikiáltása 1918 decemberében is a román ősiségen alapult, utóbb pedig Ceausescu rendszere épp e nacionalizmussal próbálta legitimálni magát – sokáig nem is eredménytelenül. Mindenesetre a *Supplex Libellus Valachorum* mítosza a hajdanvolt nemzeti aranykorról, előtte a Horea-parasztfelkelés alaposan megrémítette az erdélyi magyar nemességet, amely mások esetleges jogaitól a maga előjogait kezdte féltelni.

Miskolczy a 19. század történésze, könyvében is a román nemzeti ébredés, liberalizmus fejezete sikerült leghitelesebben. A reformereknek Erdélyben is, Magyarországon is ekkortájt rá kellett eszmélniük arra, hogy a nemzeti különbség valójában osztálykülönbség: a földesurak többnyire magyarok, a jobbágyok románok. S ha Erdélyben az úrbérendezést 1847-ben kielégítően megvalósították volna, vagy legalább az 1848-as pozsonyi úrbéri törvényeket azonnal kiterjesztik Erdélyre, sok rosszat elkerülhettek volna.

Ha ez megtörténik, továbbá elismerik a románok nemzet-voltát, Balászfalván nem gyűlik össze negyvenezernyi román paraszt és értelmiségi, Barnutiú hangja pedig elvész a pusztában. A Batthyány-kormány nem volt képes lemondani a magyar szupremáciáról, az uniót az Erdélyben többségben levő románok megkérdése nélkül akarta megvalósítani. Wesselényi, Szász Károly intése visszhangtalan maradt. A szembekerüléssel azután mindkét nép csak vesztett.

Nagyon nehéz magyar historikusnak e történelmi mulasztásokról írni, mert ha hibákat és bűnöket mindkét oldalon elkövetek is, a nagyobb felelősség mindenképp az államhatalom birtokában levő magyar vezetőké. A *Projet de pacification* s a szegedi nemzetiségi törvény gyönyörű bizonyosságai a realitásra való ráeszmélésnek, a későbbi konföderációs tervek szintűgy, sajnos azonban mindezt sok véráldozat árán tudták csak kölcsönösen felismerni. Miskolczy tárgyilagosan, a részrehajlástól óvakodva foglalja össze a „rossz út” állomásait. Érezni lehet, hogy az elfogultságokkal és előítéletekkel nyomatókosan szakítani kíván. S ami ezt elősegíti – tömörsége. Ez különben Miskolczy előadásának új és igen szerencsés vonása, előző műveiben nem mindig jellemezte őt. Itt viszont az óriási anyag egyfelől, a taníthatóság és tanulhatóság szempontja másfelől eleve fokozott önfegyelemre készítette őt. Lényegretörő és lényeglátó módon foglalja össze majd ezer esztendő.

Egyetlen ponton azonban nem eléggé objektív. Az 1868-as nemzetiségi törvényt értékelve azt írja, hogy az hallgatlagosan kollektív jogokat biztosító törvény volt. Erről a törvényről valóban sok jót el lehet mondani, de ezt nem. Egyleteket csakugyan létesíthettek a nemzeti kisebbségek, de az egyetlen politikai nemzet deklarálása, azzal, hogy „befogadta” őket a magyar nemzetbe, egyszersmind „kizárta” őket a sajátjukból. Jogokat nem „hallgatlagosan” szoktak elismerni

– különösen nem olyan előzmények után, mint Erdélyben. Egyébként Miskolcзы maga korrigálja utóbbi tételét, amikor leírja: a magyarországi román nemzet politikai-jogi helyzetét tekintve elnyomott nemzet volt.

Sem a kiegyezéskor, sem utána a magyar politikai elit képtelen volt lemondani az egységes magyar nemzeti állam programjáról. A magyarok elzárkózása ma már szinte gyermektegnak tűnne, ha nem haladnánk a trianoni béke igazságtalan feltételei felé. Miskolcзы az időszakra vonatkozólag frappánsan idézi Valeriu Braniște emlékiratait: „Szerencsénk..., hogy nem tudunk akkora nagy ostobaságot csinálni, hogy a magyarok ne válaszoljanak még nagyobbbal.”

A 19. század végén – 20. század elején nagyformátumú politikusok és szellemi emberek léptek fel a román életben: Nicolae Iorga, Iuliu Maniu, Octavian Goga, Ioan Slavici, Vasile Goldis, akikről az összefoglalás sorra megemlékezik, de akiknek platformjáról, törekvéseiről bővebben is érdemes lett volna szólni. Hiszen ők voltak azok, akik konzerválni igyekeztek a magyarságról kialakult negatív képet, méghozzá többnyire nem kis képességekkel. Bízunk abban, hogy ez idővel jótékonyan változik – Miskolcзы könyve ehhez járul hozzá.

Miskolcзы Ambrus

HATÁRJÁRÁS A ROMÁN–MAGYAR KÖZÖS MÚLTBAN

Lucidus Kiadó. Kisebbségkutatás Könyvek. Bp., 2004. 343 o.

Az előbb tárgyalt történeti összefoglaláshoz hosszú út vezetett el a kutatót – a „Határjárás” több mint harminc esztendő mélyfúrásairól ad számot. Küzdelemről a különböző igazságok „terrorja” ellen, amely mindig hamisításokhoz és hazugságokhoz vezet. Erre alkalmul elsősorban a könyvkritika műfaja szolgált: a szakirodalom megállapításai lehetőséget nyújtottak arra, hogy a kutató kinyilvánítsa a maga álláspontját. A kritikák s mellettük a tanulmányok sorozata ugyancsak a forrásfeltárás erényeivel jeleskedik: Miskolcзы dokumentumokat, statisztikai táblázatokat, könyvkiadási előfizetési listákat, táplálkozási tabellákat stb. vonultat fel a mítoszok és a fétések, a nemzeti mártírológia kliséivel szemben. Burebista és Decebál képzeletbeli dák fejedelmek pallosa ma már nem villog, de a budai Egyetemi Nyomda 1780–1830 között kiadott kétszáz román nyelvű könyvének számadata igen.

Több mint egy évtizeddel ezelőtt reprintben megjelent az *Erdély öröksége* című vállalkozás. Miskolcзы megoponálta az újra-kiadást. Nem mesterével, Makkai Lászlóval, a kötetek hajtani szerkesztőjével szemben — róla többször is hálás tisztelettel emlékezik meg —, hanem mert anakronisztikusnak tartja az egykori vállalkozás szemléletét, az Erdély-romantikát. Erdély mint az „igazi”, az ősi, hamisítatlan, autochton magyarság letéteményese, „Csaba királyfi népe” stb. csak olyan mítosz, mint a géta-dák eredet, vagy a Mihály vajda által létesített román „egység”. Valóságpótlék mind-mind, illúziók, nosztalgia és vágyálmok terméke. De szerintem más is vezérelte az 1941-es mű változatlan reprintjét. Az a rendszerváltás után elterjedt nézet, hogy mindazt, ami a történetírásban 1945–1990 között történt, el lehet és el is kell felejtetni. Mintha ott lehetne folytatni, ahol Makkai Lászlóék 1941-ben abbahagyták (holott maga Makkai is egészen másképp folytatta!)

Egy másik újra-kiadás viszont örömeire szolgál a kutatónak: I. Tóth Zoltán 1946-os könyvének, *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792*. csíkszeredai megjelenítése. I. Tóth a multietnicitás és multikulturalitás földjén, a Bánságban született és nőtt fel, a nemzetek együttélése természetes közegévé vált. Az ő életműve — melynek nyitánya volt a szóban forgó kötet — a maga egészében mentes a fasiszta mítosztól és a kommunista utópiától – I. Tóth harmóniát keresett a történelemben. Ezért háritotta el a magyar kultúrfőlény ostoba hangzatát, mint ahogy a román sikerek bombasztikus eltúlzásait is. E könyvét 2001-ben románul is megjelentették – az 1946-ban elhangzott szó időszerűvé vált a román tájakon is.

A „Határjárás” tanulmányai, mint ahogy Miskolcзы egész, életművé kerekedő munkássága is, a soknemzeti együttélés dicséretének jegyében születtek. Szellemi téren ezt mozdítja elő a Perecsenyi Nagy László érdekesen ellentmondásos figurájáról szóló értekezés, társadalomtörténeti síkon pedig a színes forragatú brassói társadalom polgárosodásáról rajzolt összegzés. Perecsenyi nem egyszerűen „rossz író” volt, mint a róla szóló tanulmány minősíti, hanem verbeli grafomán, s nem Horvát János, hanem a délibábos álmodó, Horvát István követője. Miskolcзы teljes joggal figyelt fel rá, mert miközben írásai telítve vannak nemesi nacionalizmussal — a negy-

vennégy millió szittya-magyar emlegetésével még Horvát Istvánon is túltesz! — a román népet és kultúráját is megbecsülte. A nemzeti dicsekedés tehát nála még nem járt ellenségképpel. A hun-garus-tudat — azaz a polgári nacionalizmuson még innen levő nemzetfelfogás — utolsó magyar mohikánja ő.

Miskolcya a hetvenes években Brassó város kis monográfiájával indult el pályáján — ennek tanulmányai pedig ma is érvényesek. Erdélyről szólva azelőtt a szakmunkák Brassót alig érintették, pedig oly fejlett volt, hogy lehetséges romániai fővárosként is emlegették. Ha olvassuk, hogy kétszáz évvel ezelőtt a Konstantinápoly–Lipcse közti kereskedelmi hálózat fontos láncszeme volt, több lakossal, mint Buda, egyaránt kiemelkedő központ a Habsburg Birodalom és a Török Birodalom számára, akkor sajnáljuk csak igazán, hogy az iparban és kereskedelemben nagy szerepet játszó szászok és magyarok száma azóta ott olyannyira megfogyatkozott. Román, bolgár, görög, szász, magyar kereskedők egymással vetekedve és gazdagodva szállították áruikat a szomszédos román fejedelemségekbe és a Dunán túli területekre. S a szászok az iparosításban is kiemelkedtek — Miskolcya joggal védi meg őket a feudális konzervatívizmusba való belemerevedés vádjától.

Az erdélyi politikai gondolkodás egyik legszebb fejezete Szász Károly életmunkája. A reformáció nyomán az erdélyi kollégiumok a szabad gondolkodás szigeteivé váltak, a felvilágosodás és a liberalizmus eszméinek terjesztőivé. Szász Károly nagyenyedi professzor tevékenységéről sok minden azelőtt is ismeretes volt, de azt nem tudtuk, hogy 1848-ban országgyűlési követként és államtitkárként kiállt a románok törvényes nemzetként való elismertetéséért. Ez azért fontos mozzanat, mert a Batthyány-kormány és holdudvara ezt egyöntetűen azzal utasította el, hogy szakítani kell a feudalizmusból eredő „négy nemzet” megkülönböztetéssel, nemzeti egységre kell törekedni. Szász Károly nem dogmák és vágyképek, hanem társadalomlélektani adottságok és szükségyszerűségek alapján mérlegelt, s igaza volt.

A történész feladata olykor az ideológiai aknák felszedése is. Miskolcya teljesíti e feladatot, s közben nem telepít újakat.

Fenyő István

Kozári Monika

A DUALISTA RENDSZER Pannonica, Budapest 2005. 319 o.

2005 végén jelent meg Kozári Monika — akinek 2003-as kiváló összegzése Tisza Kálmánról és rendszeréről a magyar történettudomány régi adósságát róta le — új monográfiája a Pannonica Kiadónál. A könyv egy most induló sorozat — a Modern magyar politikai rendszerek — első darabjaként a dualista rendszer államszervezetének, működésének átfogó és egyben közhírhő bemutatására vállalkozott.

A szerző megközelítése újszerű: munkájában a források és a történettudomány eredményei mellett a jogtörténeti kutatások megállapításait is hasznosítani kívánja. Ennek megfelelően a könyv szerkezete egy jogtörténeti munkára jellemző módon tagolódik, és veszi sorra az államszervezet különböző intézményeit: az 1867:12. törvény szerinti közös szervek működését, az országgyűlés szerkezetét és működését, a kormány (korabeli szóval: minisztertanács) összetételét, az igazságszolgáltatás szervezetrendszerét és a szerteágazó közigazgatási, valamint szakigazgatási rendszert.

Nagy előnye az ilyen komplex munkának, hogy a szerző történeti kutatásai — és nem utolsósorban — írói vénája révén ez az átlagember számára száraznak tűnő anyag élvezetes, könnyed olvasmánnyá válik, s mire az olvasó a könyv végére ér, személyes ismerőseként köszönheti a dualizmus kori magyar államférfiak jelentős részét. Emberközeli válik Ferenc József, a „haza bölcsé” Deák Ferenc, a nagy formátumú, ám kevésbé ismert Tisza Kálmán és Trefort Ágoston.

A könyv időben a kiegyezéstől az első világháborúig követi az eseményeket, de — a forrásokra jellemző módon — nem áll meg e határoknál, mind az előzményekre, mind pedig későbbi következményekre találhatunk utalásokat. Ilyen például a parlamenti házszabály történetének vázlatos áttekintése, amelyet 1848-tól egészen 1956-ig követ a szerző nyomon. S — tekintettel a témára — mivel a dualizmus történetének megértéséhez a magyar történelem, közigazgatás-történet megismerése még kevés, gyakran találhatunk adatokat a birodalom másik felének eseményeire, intézményeire vonatkozóan is.

A könyv kifejezetten felhasználóbarát: élvezetes stílusa mellett a szerző minden fejezetben beleszövi a szövegbe azokat a bibliográfiai utalásokat, ahol az olvasó az adott téma objektív és bővebb feldolgozását is megtalálhatja, emellett pedig részletes irodalomjegyzék, térképek (etnikai és közigazgatási), dualizmuskori miniszterelnöki archontológia és államszervezeti organigram is segíti a további tájékozódást.

A hivatkozott szerzők között igen előkelő helyen szerepelnek a pécsi jogtörténeti műhely kutatóinak: Csizmadia Andor professzornak és tanszéki utódjának, Kajtár Istvánnak a munkái. Kozári Monika könyve a példa rá, hogy a jogtörténeti szempontú, bőven adatolt tanulmányok és monográfiák így, a történelmi környezetbe ágyazva érik el valódi céljukat, és teszik teljessé az adott korról rajzolt képet, érthetővé az államszervezet működését, de akár az emberek hétköznapjait!

A könyv erényeit, úttörő — és remélhetőleg a magyar történetírás által követendő — jellegét nem kisebbíti két, elsősorban jogtörténeti tárgyú megjegyzés.

A történeti alkotmány fogalma, jellege, a magyar köztörténetben elfoglalt helye régóta vita tárgyát képezi a történészek között. Kozári Monika könyvében két önálló fejezetet is szentel a dualista, illetve ezen belül a magyar államszervezet áttekintésének, s ez utóbbi fejezeten belül önálló címben (36-37. o.) foglalkozik a magyar alkotmánnyal, amelyről azonban nem nyilvánít véleményt, megmarad csupán a különböző jogtörténeti munkák álláspontjának ismertetésénél. A vonatkozó rész végkicsengése az olvasóban az lehet, hogy Magyarország írott alkotmányának hiánya valamiféle elmaradottságának köszönhető. Bizonytalanság érezhető továbbá az osztrák jog recepciójának, illetve a magyar jogalkotás dualizmuskori eredményeinek ismertetésénél is (37-40. o.).

Sorrendben haladva jelen sorok szerzőjének az a véleménye, hogy a történeti alkotmány sem nem rosszabb, sem nem jobb az írott alkotmánynál. A két típus jellege más. Mi szól az írott alkotmány mellett? Jogállamban a jogbiztonság, a jog kiszámíthatósága, megismerhetősége, hozzáférhetősége. Ebből a szempontból az írott alkotmány előnyösebb helyzetben van. Mégis léteznek jelenleg is olyan országok — mint például Nagy-Britannia vagy Izrael —, amelyeknek demokratikus jogállamiságához kétség nem fér, mégis írott alaptörvényük. Az írott alkotmány ráadásul — kissé sarkosan fogalmazva — önmagában holt betű. Élővé a jogértelmezés teszi, amelyet az alkotmánybíróságok vagy a legfelsőbb bíróságok végeznek. Elég itt csak a magyar alkotmánybíróság ún. „láthatatlan alkotmány” koncepciójára utalni — egyszerű állampolgár számára ez sem teszi könnyebbé jogai és kötelezettségei teljeskörű megismerését, hisz az idő múlásával az alkotmány minden betűjét alkotmánybírósági döntések bontják ki, értelmezik, és foglalják rendszerbe.

A magyar történelmet nézve a történeti alkotmányról szólva fontos megjegyezni — és ez okozza a viták többségét is —, hogy rugalmassága elsősorban nem a könnyebben módosíthatóságában, azaz egy jogalkotási technikában rejlett, hanem inkább azon tényben, hogy különböző korokban más-más joganyagra hivatkoztak alkotmány címén. Tehát a magyar történelmi alkotmány fogalma, tartalma változott korszakonként. Mást értünk alatta a középkori források vizsgálatánál, mást a reformkorban, és ehhez képest is módosul a tartalom a dualizmus alatt.

Ennek a változó tartalomnak a források alapján történő meghatározása jelenti az igazi feladatot, és okozhatja az eltérő véleményeket. A technikai kérdések — vagyis hogy a történeti alkotmány hogyan, milyen szabályok szerint módosítható — egyszerűen, törvényi szinten, megfelelő intézményrendszer kiépítésével is szabályozható, akár meg is nehezíthetők. S még valami: az írott alkotmány nem más, mint egy törvény a sok közül, igazi védelmet annak írásba foglalása sem jelent közmegegyezés és a fentebb említett intézményi garanciák nélkül, de bizonyos esetekben még azzal együtt sem. Erre jó példa a szocialista alkotmányok sorsa.

A másik — jogtörténeti szempontból jelentős — kérdés a dualizmuskori magyar jogalkotás eredményeinek vagy elmaradásának kérdése. Bár a szerző munkája alapvetően történelmi jellegű munka, amely biztos kézzel alkalmazza a segéd tudományok, így a jogtörténet eredményeit, a magyar polgári törvénykönyv tervezetéről, mint a korabeli magyar jogtudomány egyik legjelentősebb kísérletéről, valamint a jogalkotás eredményeiről talán érdemes lett volna bővebben megemlékezni.

Elsőként kiemelendők a személyi feltételek. A dualizmus korának magyar igazságügyi miniszterei Deák Ferenc méltó utódai voltak. Csak említés szintjén esik szó a jogás Deák szellemi örököséről, az Andrássy-kormány igazságügyi miniszteréről, Horvát Boldizsárról, akinek pályáját a töredékes forrásanyag ellenére Mezey Barna részletesen feldolgozta. Még említés sincsen azonban a kiváló tudású Szilágyi Dezsőről, aki Mikszáth *Az én kortársaim* című művének egyik kulcsfigurája, s akinek hatalmas jogszabály-előkészítői munkásságát Stipta István foglalta össze több

tanulmányában (összefoglalva lásd: Deák és utódai – Magyar igazságügyi miniszterek 1848-ban és a dualizmus korában című tanulmánykötet (Pécs, 2003.)). S a kor kiváló jogtudósai közül csupán Csemegi Károly érdemel – egyébként vitán felül – egy pár sort a könyv végén? S a tündöklő tehetségű Grosschmid Béni, aki törvénytervezetek sorát készítette el a korszakban vagy Szász-Schwartz Gusztáv, Apáthy István vagy Plósz Károly, akiknek munkássága valóban az európai jogtudomány élvonalába emelte a magyar jogtudományt? Érdemes lett volna őket is egy-egy sor erejéig megemlíteni!

A dualizmus kori magyar jogalkotásról csak pár mondat. Való igaz, nagyrészt politikai okok miatt nem került elfogadásra az Mjt., s kodifikációja végül 1928-ban lekerült a napirendről. Ennek ellenére hatása máig nyomon követhető, anyagának jó része — a szocializmus ellenére — bekerült a jelenleg hatályos polgári törvénykönyvbe, s az új Ptk. kodifikációjakor szintén visszanyúltak hozzá.

A Csemegi-kódex a korabeli Európa egyik legkorszerűbb büntető törvénykönyve volt, csak úgy mint a bűnvádi perrendtartás vagy a Plósz-féle polgári perrendtartás. E jogszabályokat a történettudomány — sajnos — jóval kevesebbszer méltatja, mint a hasonlóan jelentős nemzetiségi, népiskolai vagy éppen a házassági jogról, illetve az állami anyakönyvekről szóló törvényeket. Részletes elemzésük nélkül, hiszen erre egy átfogó munkában nincs is szükség, a magyar jogalkotásról elmondható, hogy a dualizmus időszakában jogszabályok révén megvalósult az 1848-ban kitűzött cél: a polgári állam kiépítése. E munka oroszlánrészét kiválóan képzett és áldozatkész igazságügyi minisztereink és jogtudósaink végezték el. Közreműködésükkel európai jelentőségű tervezetek születtek a korszakban, s lettek törvénnyé, amelyek hatása a Magyarországgal szomszédos államokban is kimutatható (pl.: Bulgária).

A dualizmus kora egyúttal a magyar jogtudomány egyik fénykora is volt. Nagyműveltségű, széleslátókörű, európai hírvű tudósok dolgozták ki az egyes jogágak dogmatikáját, és alkották meg azokat tervezeteket, amelyekre jogásként, magyarként ma is büszkék lehetünk, s amelyekhez — jogalkotáskor vagy jogalkalmazás során — ma is gyakran visszanyúlunk.

Ez a tény, úgy vélem, egy ilyen kiváló könyvben megérdemelt volna pár sort!

Domaniczky Endre

Tóth Árpád

ÖNSZERVEZŐ POLGÁROK

A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban

L' Harmattan. Budapest 2005. 280 o.

Pest a 19. század elején egyike volt a legdinamikusabban fejlődő európai városoknak. A kézművesipari szintet már elhagyó, de a gyáripari fejlettséget még el nem érő település nemzetközi jelentőségű kereskedelmi központtá vált és népességyarapódása révén is számos közeli nagyváros (például Bécs vagy München) növekedési ütemét meghaladta. Noha az ország hivatalos fővárosának Budát tekintették, az országgyűlések idejére pedig Pozsony vette át a politikai centrum feladatait, egyre nyilvánvalóbb volt a kortársak számára Pest (vagy Pest és Buda) központi szerepe. Ezt illusztrálja, hogy az országban felhalmozódó kereskedelmi tőke ötöde immár Pesten koncentrálódott. A pezsgő gazdasági-kereskedelmi élet növelte a lakosság heterogenitását. A tömeges bevándorlás nyomán egyre sokszínűbbé vált Pest felekezeti, etnikai, képzettségi, foglalkozási struktúrája, ami a tradicionális, rendi határok elmosódásához és a lakók újfajta tagoldódásához vezetett. Kialakult és izmosodott a lakosság egy kreatív, új kihívásokra rugalmasan reagáló, gyakorlatiasan gondolkodó, a korábbi normákat felülvizsgáló, a kultúra iránt fogékony, arra áldozni is hajlandó csoportja.

Ez, a helyi társadalom mélyrétegeiben végbemenő folyamat talán legkönnyebben a kultúrateremtés és -fogyasztás bizonyos szempontjainak vizsgálatával érhető tetten. Az olvasás, színházba járás, mecenatúra, tudományos és közéleti diskurzusok (a nyelvújítás, az akadémia alapítása, a korszak pedagógiai-oktatási vitái stb.) mellett a közösségi életben való részvétel különböző formáinak elemzését is igényli. Tóth Árpád a Debreceni Egyetemen megvédett doktori disszertációjában ez utóbbi kérdéskör egyik nagy szeletének, a reformkori egyesületi életnek a társadalomtörténeti taglalását készítette el. Vállalkozását a téma fontossága mellett az eddigi, javarészt

leíró jellegű munkák kicsiny száma és egyenetlen színvonala, valamint a társadalomtörténeti orientáció hiánya is szükségessé teszi.

A hazai egyesülettörténeti művek eddigi eredményeit megfelelően jellemzi, hogy a Miskolci Egyetem történésének kellett definíciót konstruálnia a vizsgálatba bevont és az abból kihagyott intézmények elhatárolására. A kortárs lexikonok, röpiratok, a sajtó, a korabeli hivatalok, továbbá a jogtörténet bizonytalan fogalomhasználatát érzékelve, azok különböző súlypontjait mérlegelve, a szerző végül a következő kritériumok együttes meglétét hangsúlyozza. Az általa vizsgált egyesületek közhasznú; döntően magánszemélyek önkéntes részvételét és anyagi áldozatvállalását megkövetelő, a hatóság által felügyelt, de nem irányított; hivatalosan működő szervezetek. Mindezek alapján sem volt könnyű minden döntés. A sokszor egyesületnek tekintett, de valamely feltételnek nem megfelelő szervezetek (például a nem kifejezetten önkéntes, sokkal inkább választott Magyar Tudós Társaság, a profitorientált Magyar Borismértető Egyesület vagy a városi tisztviselők számára kötelező nyugdíjintézet) kizárása után a szerző 32 szervezetre vesz górcső alá. Ez a Pestnél négyezer nagyobb Bécs egyesületeinek épp a negyede. De nemcsak számban tartott lépést hazánk legfontosabb városa a Habsburg Birodalom központjával, hanem időben is: a császárvárost mindössze néhány évvel követve aktivizálódott Pesten a közélet e szférája. Sőt, a külföldi szakirodalom bemutatása és a hazai viszonyok általános jellemzőinek mérlegelése révén a kutató arra a megállapításra jut, hogy a hazai egyesületek a nyugat-európai mintához igazodtak tevékenységük gyakorlásában. Ennek megfelelően számítottak a nyilvánosság erejére, a publicitásra; nagy tekintélyű védnököt nyertek meg maguknak; működésüket pedig precíz, alapvetően demokratikus szervezeti szabályokra alapozták.

Tóth Árpád hat csoportba sorolva tárgyalja a reformkori egyesületeket. Ezek közül elsőként a jótékonykodó egyesületekkel, leginkább a Pesti Jótékony Nőegylettel foglalkozik. Az 1817-ben engedélyezett, bevallottan és közvetlenül bécsi mintát követő társaságnak nem kevesebb volt a célja, minthogy felszámolja a pesti preindusztriális szegénység legaggasztóbb formáit, a koldulást, csavargást. Ennek érdekében a döntően evangélikus indíttatású, de hangsúlyozottan felekezetszemleges szervezet különböző intézménytípusokat hozott létre. Dolgoházt, szegény gyerekeket befogadó iskolát, szegény asszonyok kézműves termékeit árusító üzletet, valamint hályogos vakokat gyógyító kórházat alapítottak, a munkaképteleneket pedig közvetlenül igyekeztek támogatni. A változatos eszköztár fenntartásához adományokat gyűjtöttek, bálakat szerveztek, nagy hírű orvosok díjmentes munkáját vették igénybe, s egyre nagyobb súlyt helyeztek a dolgoházi termelőtevékenység hatékonyabbá tételére. A Nőegylet igyekezett érvényt szerezni a rászorultság és a munkára nevelés elvének, s olyan polgári erényeket propagált, mint a szorgalom, (keresztyéni) jótékonykodás vagy a rászorulóknak túl nagy segítséggel való elkényeztetésének megelőzése. Több közvetlen és közvetett jel bizonyítja, az egyesület tagjai önvédelemből kívánták a kolduskérdést a lehető leggyorsabban, radikálisan megoldani. Így például nemcsak sokszor kinyilatkoztatták, hogy a koldusoktól egyszerűen meg kell tisztítani a pesti utcákat, de kimutathatóan nagyobb gyakorisággal lettek az egyesület pártoló vagy aktív tagjai azok a jómódúak, akik a legszegényebbek utcai jelenlététől legfertőzöttebb területek szomszédságában laktak. Az 1830-as évek elején jelentősen háttérbe szoruló Nőegylet eleinte sikeresen fogta össze az urbanizáció velejárójaként megjelenő szegénykérdésben tenni akaró arisztokrata, nemesi és polgári erőket, és elsőként tűzve ki maga elé városi közcélokat, számottevő eredményeket ért el. Olyannyira, hogy — mintegy a „gondoskodó állam” mai eszméjét megelőlegezve — a Nőegylet dolgoházát, ápolóintézetét, szegényiskoláját, valamint a koldusügy kezelését átvette a Helytartótanács, és biztosította az elkezdett munka folytatását.

Hasonló következtetéseket lehet leszűrni a szintén a szegények iránti jótékonykodás céljából létrejött, az első hazai kisedzővő intézeteket, illetve gyermekkorházakat gondozó egyesületek társadalmi beágyazottsága kapcsán. Sőt, kevésbé közismert, hogy a Fáy András nevéhez köthető pesti takarékpénztár eredeti funkciója szintén a szegények gyámolítása volt, és csak az alapítás után fél évtizeddel alakult át nyereséget termelő hitelintézetté. Ezek az intézménytípusok is szorosan kötődtek a nyugat-európai úttörő vállalkozásokhoz: a csak néhány évvel előbbre járó ausztriai, németországi, itáliai elődök mintát szolgáltattak a hazai adaptációk sikeréhez.

Az egyesületek második csoportjába a tagságot segélyező szervezetek tartoznak, noha ezek a szerző által felállított egyesület-kritériumoknak csak áttételesen feleltek meg. A kizárólag a tagságra kiterjedő közvetlen hatáskör miatt közhasznúságuk ugyanis mindössze évekkel-évtizedekkel a létrejöttük után érvényesült: ekkorra váltak olyan intézményekké, amelyek a város viszonylag jól körülrható csoportjait öntudatos városlakókká tették. A jobbára az elhalálozott tagtárs temetési költségeit kiegészítő és egyenlő mértékben összeadó testületi tagok együttműködé-

sére alapozott, illetve hasonló logika alapján a megbetegedések esetén egymást segítő szerveződések fontos jelenségei Pest polgárosulásának, s azon belül is a kis- és középpolgárság szerveződésének. Részben azért, mert az általában felekezetiileg és etnikailag homogén segélyegyletek tagságát jórészt olyanok alkották, akik a rendi előjogokból nem részesültek: honorációrok, kontárnak számító kézművesek, házmesterek, szatócsok, zenészek, napszámások is szép számban vettek részt egymás zártkörű segélyezésében. Másfelől fontos szempont Pest polgári fejlődésében, hogy a szervezeti felépítésben is viszonylag gyors ütemű szakszerűsödést fedezhetünk fel. Néhány évvel megalakulásuk után már nagy gondot fordítottak az egyesületek a nyomtatott dokumentumok használatára; több nyelvet ismerő, jogvégeztet jegyző alkalmazására; a szakvéleményt készítő orvosok fokozott ellenőrzésére. De akár a kisebb, kevésbé életképes kezdeményezések nagyobb egyletekbe való beépülését is e folyamat részeként lehet értelmezni. A szakszerűbbé válás velejárójaként a demokratizálódás erősödésére is utalnak jelek. Például hatósági beavatkozás nélkül, az egyszerű tagok döntése nyomán — jobbra sikkasztás gyanúja miatt — több egyletben, rövid idő alatt többször is változott a vezető személye. Így ezek az egyletek egyszerre váltak a tudatosan és hatékonyan önszerveződő polgárok, s a rendies polgárságba nem tartozó, az „új polgárság” alsóbb rétegeit alkotó városlakók közös ügyévé.

Másképpen hagytak nyomot Pest urbanizálódásában az „igényes” társas szórakozás fórumai, a kaszinók és sportegyletek. A szakirodalom által leginkább ismert ilyen egylet az illusztris tagsággal híró Pesti (Nemzeti) Casino volt. A bálokat rendező, olvasószobát, könyvtárat, vendéglőt fenntartó társulat arisztokratákat, jómódú köznemeseket és ambíciózus, feltörekvő polgárokat tömörített. De közvetve is nagy szolgálatot tett a hazai közművelődés fejlődésének. Részben azzal, hogy a Nemzeti Casino lehetőséget teremtett különböző jótékony egyletek adománygyűjtő tevékenységére, vagy a pesti lóverseny-fogadásokra, támogatta a pesti sajtó vagy a színház ügyét; de azzal is, hogy szervezete országszerte mintát szolgáltatott más kaszinók létrejöttének. Ezt példázza a Pesti Kereskedői Casino esete, amely bár társadalmi-foglalkozási állapot szerint markánsan elkülönült előkelőbb társaszerkezettől, de a töbttucatnyira tehető közös tagon kívül is magán viselte a Nemzeti Casino számos jellemző jegyét. Azt is, hogy a (nagy)kereskedők kaszinója is törekedett az exkluzív tagság kialakítására. A kevésbé tehető polgároknak más kulturális jellegű egyleti formákat kellett keresniük. Elvileg ilyenek lehettek volna a különböző testező egyletek. Am a szerző rövid elemzése arra mutat rá, hogy elég egyértelműen elkülönültek a hagyományos nemesi („úri”) körben és a vállalkozó polgárság körében elterjedt („modern”) sportágak: az előbbihez tartoztak a vívó és lovagló, az utóbbihoz pedig a 19. században virágzó általános testnevelő egyletek. Ezek a nem is feltétlenül sikeres vagy hosszú életű szervezetek nem bizonyultak alkalmasnak a pesti heterogén társadalom egyleti szintű leképezésére. De közművelődésben és így a polgárosodásban betöltött szerepük tagadhatatlan.

Újabb csoportját képezik az egyesületeknek a tudós és művészetpártoló társaságok. Bár a választott tagságú Magyar Tudós Társaságról és a még zártabb, a civil kontrollt még kevésbé engedő Kisfaludy Társaságról a szerző újfent leszögezi, hogy az egyik fontos egylet-kritériumnak nem felelnek meg, működésüknek legalább rövid áttekintését nem kerülheti meg. Ennek kapcsán megállapítja, hogy az Akadémia és az irodalompártoló szervezet tevékenysége egyes természettudományos társaságokhoz hasonlóan országos hatókörű volt, és nem kizárólag Pesthez kötődött. Léteztek azonban a reformkorban kifejezetten pesti illetőségű tudós testületek is. A Budapesti Királyi Orvosegyesület és az annak konkurenseként létrejött Budapesti Sebészegyesület viszonylag marginális szerephez jutott csak. Annál kiterjedtebb volt a tevékenysége a leghíresebbnek, a Királyi Magyar Természettudományi Társaságnak (KMTT). A későbbi Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat (TIT) elődjét orvosok, patikusok, professzorok, de ügyvédek, érdeklődő főnemeselek által is alkotott tagság működtette. A KMTT kéthetente kisgyűlést, évente egyszerűsített nagygyűlést tartott; évkönyvet adott ki; saját gyűjteményt alapított; minden követ megmozgatott, hogy a kormány által elismert szervezetként díjakat oszthasson ki; és nem utolsósorban szoros kapcsolatra törekedett más pesti egyesületekkel. Mindezek révén az alapítás utáni második évben már közel 300 fős, túlnyomóan értelmiségi vagy legalábbis a tudományok iránt érdeklődő tagságát eredményesen tudta összefogni és közös együttműködésre sarkallni.

Még szélesebb körre terjedt ki az 1830-as évek második felében megalakult Pestbudai Hangszegylet és a Pesti Műegyesület. Előbbi az igényes zenei élet felpezsdüléséhez, utóbbi pedig a képzőművészeti alkotások, azon belül is főként a festménypiac fellendüléséhez járult hozzá. A rendkívül heterogén összetételű — és így a polgári fejlődést kiválóan szolgáló — Hangszegylet koncerteket, közös gyakorlásokat szervezett, hazai és külföldi művészeket (köztük Liszt Feren-

cet) hívott meg, zenészekről műveket rendelt meg, és gondoskodott azok bemutatásáról, nyugdíj-intézetet szervezett a zenészeknek. A számos országos tekintélyt (például Eötvös Józsefet) vezetői között tudó Hangászegylet a vidéki városokban megtalálható zenei egyesületekkel ellentétben világi intézmény volt – jelentősen kitágítva ezzel nemcsak az előadott és pártfogolt zenei művek, hanem a tagságba integrált, különböző rendű és rangú, illetve felekezetű tagok körét is. A kiállításokat szervező, adattárat kiadó és leginkább a pesti festménypiac kialakításában tevékeny Műegyesület 1839-ben alakult. Néhány év múlva már — a segélyegyesületeket leszámítva — a legnagyobb egyetként működött a Duna partján, 1100-1400 fős tagsággal rendelkezett. A Műegyesület fontos szereplője a pesti „idegenellenesség” kialakulásának: a hangsúlyozottan a magyar képzőművészet támogatására szövetkezett szervezet külön nyilvántartást vezetett a „magyar” besorolású művészekről, akiket például műveik felvásárlásával támogattak. (Természetesen maga a besorolás is számos konfliktust okozott, voltak például olyan „nemzeti” erők, akik a külföldről hazatért magyar művészeket sem a „magyarok” között jegyezték volna.)

Az egyesületek újabb csoportját a gazdasági tevékenységet népszerűsítő, pártoló szervezetek alkották. Alapvetően arisztokraták úri passziójából, a lóverseny és lótenyésztés kultúrájából táplálkozott az első ilyen kezdeményezés. Ez azután elvezetett a Magyar Gazdasági Egyesület (1817), az abból kiváló Pesti Lovaregylet (1842), valamint a Magyar Állattenyésztő Társaság (1830) megalakulásáig. Ezek közül mindenképpen az MGE volt a legjelentősebb, amely folyamatosan bővülő tagsággal, tökéletesedő adminisztrációval rendelkező fontos intézménnyé vált. Bár hatóköre országos volt, Pest városához is ezer szállal kötődött: ne feledjük, a lóversenyek szórakoztató attrakcióként és kenyérkereseti forrásként egyaránt sokak számára jelentettek fontos eseményt; a vásárok áru kínálatának meghatározó részét képezték a vásárra vitt élőállatok; és a korabeli feldolgozóipar mesteremberei sem függetleníthették magukat a nyersanyag áráról, minőségétől. Így az egyesületben főurak, köznemesi rangú földbirtokosok, egyszerű iparosok, de nagykereskedők is előfordultak. Az ipari tevékenységet támogató egyesületek közül az Országos Ipari Egyesület rövid tárgyalása elengedhetetlen. Az összes kulturális és gazdasági tevékenységet összefogó egylethez hasonlóan ez is közvetlenül külföldi példát követett. A szervezet könyvtárát, szerszámgyűjteményét, „mesterinas-iskolát” tartott fenn, helyzetet jelentett meg, bár a tervezett tudományos igényű periodika publikálására nem maradt elég ereje. A viszonylag ismert Iparegyesület életében egyébként érdekes momentum, hogy a vezéregyéniség, Kossuth Lajos markáns szerepvállalása ellenére jelentős, több száz forintos támogatások folytak be konzervatív főuraktól (pl. Apponyi Györgytől, Esterházy Páltól) is.

Az utolsó, rövid fejezetben az izraelita egyesületekről nyújt képet a szerző. Fontos tanulság, hogy pesti zsidók főbb egyesületei (a magyar nyelv, illetve a kézművesség elterjesztését célzó szervezetek vagy a bécsi mintára létrejött külön jótékony nőegylet) egyértelműen az asszimilációt és ezáltal az emancipációt szolgálták. A többek között iskolát is fenntartó, olvasókört és hozzákapcsolódó könyvtárat is működtető „magyarító egylet” például nemcsak céljaiban, de még szervezeti formájában is a magyar egyesületi rendszert követte. Tóth Árpád ugyanakkor relativizálja is ezt, a látszólag egyértelmű és markáns jelenséget, mivel felhívja a figyelmet arra, hogy a különböző profilú, de azonos szellemiségű egyletek között nagyok a személyi átfedések. Ez pedig azt jelenti, hogy egy viszonylag szűk hitközségi elit irányította a magyarító törekvéseket – olyanok, akik közül végül többen is a kikeresztelkedés mellett döntöttek.

A pesti reformkori egyesületi élet áttekintése révén egy igényes, mellékletekkel gazdagon kiegészített kötetből jól rajzolódik ki az olvasó előtt egy olyan, nagy iramban fejlődő város képe, amelyben a különböző rangú, vagyonú és felekezetű lakók számtalan célból az önszerveződés útjára léptek és léphettek. És ezzel közvetlen céljuk megvalósítása mellett egyszerre segítették külföldi társadalmi-viselkedési minták meghonosítását, a rendi határok elmosódását, azaz Pest kulturális és gazdasági fejlődését, illetve a település országos jelentőségének megerősödését. Mindezek alapján kijelenthetjük, a szerző egy tágabb összefüggések megértését, a pesti polgárosodás folyamatának megismerését elősegítő részproblémának hiánypótló, alapos feldolgozását adta az olvasó kezébe.

H. BALÁZS ÉVA (1915–2006)

Nemes szigorúság, megfellebbezhetetlen ítéletek, bölcs élelátás, bámulatra méltó önirónia, kiapadhatatlan kíváncsi érdeklődés, szellemi nyitottság, derűs optimizmus, szeretetteljes, tiszta tekintet, pajkos, mi több huncut játékosság, szuverén gondolkodás, elegáns mondatfűzések, szokatlan, sokszor merész jelzők – csak néhány életképszerű, jellemző tulajdonság, amelyek a pályatársak, tanítványok több generációja számára így együtt csakis a 20. századi magyar történetírás egyik legkiemelkedőbb személyiségéhez, a 2006. február 15-én elhunyt H. Balázs Éva professzorasszonyhoz köthetőek.

„A költő nem lesz, hanem születik” – a római szentencia alighanem a történészre is igaz. H. Balázs Évára feltétlenül. Saját bevallása szerint nem történésnek készült, de több, hol kényszerű, hol tudatosan választott kitérő után a 18. század második felének évtizedei, annak nagyszerű és kevésbé nagyszerű „figurái” megtalálták őt. H. Balázs Éva a felvilágosodás korának kutatói körében megkerülhetetlen életművet teremtett: nemcsak kiadott kötetekkel, tanulmányaival, szerkesztett munkáival, hanem nemzetközi mércével mérve is páratlanul hatékony tudományszervezői és pedagógiai tevékenységével.

A nyomtatásban megjelent szakmai életmű számszerűleg nézve talán nem különösen nagy: két alapműnek számító monográfia, közel másfélszáz tanulmány, több forráskiadvány, 1967 és 1976 között az Akadémiai Kiadó „Életek és korok” sorozatának 28 szerkesztett kötete, számos nemzetközi konferencia kiadványának és emlékkönyvének szerkesztése. Ezek mindegyike franciásan könnyed esszéstílusban megírt művészi mester munka, amelyek mögött a források elmélyült ismerete, kemény, szigorú tudományos igényesség, szakszerűség, és ahol kell, pszichologizáló empátia rejlik. Munkáinak egy jelentős része a kádári években jelent meg külföldön, nevezetesen az 1960-as, '70-es, '80-as években közel félszáz dolgozat, elsősorban német és francia nyelvű, rangos szakmai folyóiratokban és kötetekben. Ezek beszélő számok: jelzik egyrészt a professzorasszony témaválasztásainak és a feldolgozás módjának az aktuális nemzetközi trendekkel harmonizáló, „öszönös” modernségét, de mutatják azt is, hogy H. Balázs Éva ezekben az évtizedekben többet idézett, elismertebb történészek számított külföldön, mint hazájában. A külhoni intellektuális jelenlét azonban még az elmúlt tizenöt esztendőben is meghatározó volt. Angolul és japánul is napvilágot látott bővített formában az egykor egyetemi tankönyvnek szánt, majd *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen* címmel külön kötetben megjelent, a Habsburg Monarchia és Magyarország 18. századi kapcsolatát tárgyaló munka. A hagyatékban pedig megtaláljuk Berzeviczy Gergely reformpolitikusról szóló biográfiájának kiadásra váró, kéziratos angol fordítását.

1939-ben jelent meg a Pázmány Péter Tudományegyetem történelem–latin szakán akkor frissen végzett ifjú Balázs Éva első, Kolozs megye kialakulásáról szóló kötete, amely doktori disszertációjának rövidített változata. A munka annak lenyomata, hogy a múlt század harmincas-negyvenes éveiben Trianon után és a második világháború pusztításai előtt, hogyan lett valaki — akinek író-pedagógus családi háttéréből is adódóan inkább literátus hajlamai voltak és esszéírónak született — településtörténész. A pályáját középkorkutatóként kezdő történész már egyetemista éveitől kezdődően a Mályusz Elemér alapította népiségtörténeti iskolához tartozott, mígnem a csoportosulást a második világháború után szétverték, vezetőjét pedig a tudományos élet szélére szorították. A Kolozs megye középkori településtörténetének tanulmányozásával eltöltött évek a Mályusz-tanítvány Balázs Éva számára életre szóló útravalót jelentettek: a széleskörű forrásismeretre alapozó mesterségbeli tudást, a latin, német nyelvű kéziratok bravúros olvasási és értelmezési készségét ebből az iskolából hozta magával.

A doktorátus megszerzése után H. Balázs Éva — tanítványainak, így e sorok írójának tanárnője — 1939 és 1941 között a Teleki Pál alapította Államtudományi Intézetben gyakornokoskodott. A településtörténet azonban továbbra is meghatározó maradt életében, bár a tárgyalt korszakhatár „feljebb tolódott” az újkor irányába. Ebben az időszakban, éppen a német hadi és ideológiai előretörés idején keletkezett a Tolna és Baranya megyék török megszállást követő sváb betelepítésével foglalkozó írása. A 16. századi dézsmajegyzékek és 18. századi adóösszeírások összevetésével azt mutatta ki, hogy a török hódoltság alatt a tárgyalt zónában fennmaradt a magyar lakosság folytonossága, ezek a vármelegyek soha nem váltak „tisza” német területekké.

A világháborút követően előbb a Tájékoztatási Minisztériumban, majd a miniszterelnökség 1848-as centenáriumi bizottságának történész előadójaként eltöltött mintegy két esztendő után H. Balázs Éva 1949-től az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa lett, 1961-ig. Pontosan 1949-ben, amikor az intézet különböző tematikákkal munkaközösségeket indított az egyetemi tankönyvek megírására, tanárnőnkre — saját bevallása szerint is számára teljesen váratlanul — a II. József korát tárgyaló korszakot osztották. Az elkészült első, hatalmas helytartótanácsi levéltári anyagot feldolgozó, József parasztpolitikáját tárgyaló verzió 1954-ben jelent meg nyomtatásban. A munka utólagosan idegen kéz által betoldott mondataival, egyes lábjegyzeteivel egyúttal egy korszak sajátos lenyomata is. Amikor 1962-ben megjelenik az egyetemi tankönyv, tanárnőnk már az Eötvös Loránd Tudományegyetem adjunktusa. A tankönyv Mária Terézia uralkodásának évtizedeit és a jozefinus időszakot tárgyaló fejezeteinek újragondolása és kiteljesítése H. Balázs Éva egyik fő műve, az 1987-ben kiadott Bécs és Pest-Budája, amely 1989-ben jegyzetapparátussal az ún. tizkötetes *Magyarország története* negyedik kötetében jelent meg. Ez a felvilágosodás korának Magyarországról szóló, több évtizeden át érlelt szintézis valójában azt is tükrözi, miként volt lehetséges tanárnőnknek Marczali Henrik háromkötetes II. József monográfiája után az 1950-es, '60-as, majd '80-as években a magyar történetírás által ideológiai okokból mostohán kezelt 18. századról újat hoznia, és önállóan — ám időről-időre önmagával is feleselve, önmagát is

korrigálva — vizsgálni azt a kort, amely sajátos módon ütköztette az egykori, Szekfű Gyula nevével fémjelzett katolikus és a Domanovszky Sándor vezette protestáns történészek értékítéletét.

A kezdetben komoly szakmai kihívást jelentő feladat megoldásának kulcsát H. Balázs Éva egy korábban nem vizsgált forráscsoport tanulmányozása során találta meg. Többévi megfeszített munkával feldolgozta a budai Helytartótanács iratanyagát, mely hatóság munkamódszerét tekintve európai összehasonlításban is igen korszerűen működött. Ügyosztályai a kereskedelemtől a bűnözésig, a városi ügyektől a kultúráig irányították az ország életét, leveleztek a vármegyékkel, városokkal, és azok feleltek vagy éppen replikáztak. A Helytartótanács hivatali aktáit azután tanárnőnk szembesítette az egyes arisztokrata családi levelezésekkel, naplókkel, követjelentésekkel. Az egyre szélesedő forrásbázis a 60-as évektől további szlovákiai, krakkói, varsói, bécsi, párizsi, hágai levéltári állagokkal bővült. A feltárt levéltári anyagok gondos áttanulmányozása a magyar társadalomtörténetnek addig ismeretlen összefüggéseire vezetett rá: volt a 18. század utolsó harmadában a magyar elitnek egy olyan számottevő része, amely sem „kuruc”, sem „labanc” nem akart lenni. Noha egy részük Bécsben élt, latinul levelezett, franciául társalgott, magyarul hibásan beszélt, de mindig önálló magyar politikát folytatott, tájékoztatta például a mindenkori bécsi követeket a sajátos magyar helyzetről és igényekről. Az 1848-as követelményeket lényegében már ekkor megfogalmazták, és az érlelődő folyamatban hol Bécs, hol a magyar társadalom volt a kezdeményező. Bécs reformtörekvései az egész Habsburg Birodalom emelkedését és a dinasztia tekintélyének növelését akarták szolgálni. Mindebből tanárnőnk több, további történelemszemléletünket alapvetően meghatározó következtetésre jutott: a politikai tudatban Magyarország önállósága sohasem szűnt meg. Mindig is létezett a Habsburg Monarchián belül egy virtuálisan önálló Magyarország. Az alispáni levelezések nyomán kimutatta, hogy a vármegyék, melyeknek középszintű igazgatásában — különösen II. József korában — megfelelő számú, jobbra külföldi egyetemeken tanult, igen nagy számban protestáns vallású, felkészült szakemberek működtek, nem feltétlenül a konzervativizmus bástyái. H. Balázs Éva volt az a történész, aki többek között a Festeticsek dégi levéltárának tanulmányozása kapcsán ráirányította a figyelmet arra, hogy a kor legjobbjai, politizáló arisztokraták és köznemesek, értelmiségi polgárok szabadkőműves páholyokban formálódtak, nevelődtek, és munkálkodásukkal a szabadság, a testvériség, a magyarul értelmezett egyenlőség elveit képviselték.

Tanárnőnk másik meghatározó munkája, a század egyik kiemelkedő reformpolitikusról, Berzeviczy Gergelyről írott, 1967-ben megjelent biográfia is az egyetemi tankönyv munkálataiból nőtt ki, mint ahogyan számos egyéb kisebb tanulmány, valamint uralkodókról, államférfiakról, tudósokról, bürokrátákról készült portré is. Mert korszakának gazdasági, társadalmi, kulturális jelenségeit hús-vér emberek testi-lelki örömeinek, nyomorúságainak, személyes és szakmai harcainak igen életszerű ábrázolásával keltette életre. Hőseit, az uralkodókat, a magyar és az európai szellemi élet jeles alakjait ténylegesen megélte: tudta, ki kinek udvarolt, ki kivel házasodott, ki kivel járt együtt egyetemen, ki kivel barátkozott gyermek-, majd ifjúkorában, de pontosan látta azt a

fizikai környezetet is, ahol kedvenc figurái „futkároztak”, majd élték minden napjaikat. Kedvencei közül Széchényi Ferenc vonzó férfiként, gyengéd család-apaként, hatékony közéleti szereplőként, mi több az ország díszeként jelenik meg, aki „beprogramozta” mindazt, amit később István fia beteljesített. De ott van a magyar jakobinusként, politikai mártírként számon tartott Hajnóczy József, Széchényi Ferenc titkára, a nagy jogász, akinek történeti képét mintegy humanizálta. Személyiségét a művelt és szigorú apa, az evangélikusoknak a korszakban megtapasztalt balsorsa, a varázslatos Podmaniczky-kastély szellemi légköre és a pozsonyi tudós, Benczúr József jogásztanár személyisége alakította. Tanárnőnk egyik utolsó felfedezése, mondhatnánk „személyes ismerőse” a Göttingenben működő, az ott tanuló magyar diákok mentoraként is tevékenykedő Georg Christoph Lichtenberg professzor, a fizikus. A riasztóan gyenge, kezdettől fogva púpos, aránytalan, inkább komikus, mint szánalmas, apró kis testű professzor e meglehetősen előnytelen külsejéből vezette le tudósi ambícióit. A főhős persze vitathatatlanul Berzeviczy Gergely, akinek mértékadóan megrajzolt életútján keresztül mutatta be tanárnőnk, hogy a 18. század szellemi áramlatokban, politikai gondolkodás-változásaiban miként ölelkezik össze a következő korszakkal. A nevezetes biográfia Berzeviczy életét 1763 és 1795 között követi. A jeles közgazdász haláláig, 1822-ig terjedő időszak, vagyis a tudós szakíró Berzeviczyvel foglalkozó második rész már nem készülhetett el. Mint ahogyan nem készült el Zinzendorf Károly gróf életének monográfiája vagy Kaunitz kancellárról tervezett kötete, amelyhez kapcsolódóan dolgozott a testőr-futárok bemutatásán is. Ez utóbbiak kisebb tanulmányok formájában ugyan megjelentek, de egyik utolsó interjújában Ő maga is úgymond szakmai „mulasztásai” közé sorolta ezeket. A nemzetközi történésztársadalom azonban így is elsőrangú Zinzendorf- és Kaunitz-kutatóként tartotta Őt számon.

A hosszú évtizedek alatt, amelyet a középkori és kora újkori egyetemes történeti tanszéken mint adjunktus, 1965-től docens, 1978-tól egyetemi tanár, majd 1982-től nyugdíjba vonulásig, 1986-ig tanszékvezető töltött el, kutatásaiban leginkább a biográfia műfajának szentelte magát. Kedvenc Berzeviczyjének köszönhetően 2003-ban Göttingenben *Biographie schreiben...* címmel megjelent nemzetközi kötetet a szerzők neki dedikálták (lásd Századok 2005. évi 5. sz. 1301–1305. oldalait). Fentebb is kiemelt munkáinak kiinduló- és végpontja Magyarország, miközben *Hungarus* figuráival bebarangoltatta fél Európát, összeházasítván ezzel a magyar és az egyetemes történetet. Történeti ars poeticájának fontos elemei közé tartozik, és így valamennyi munkájában így vagy úgy megjelenik, hogy a magyar társadalom egyik varázsa, hatékonyságának mutatója a sokszínűség, amely ellene dolgozik a genetikai elhervadásnak. Éppen a származásbeli tarkaságból következő soknyelvűség révén a magyarság páratlan szerepet játszhatott a korabeli európai színpadon.

Ezt a látásmódot igyekezett átadni a mintegy öt generációt számláló, népes tanítványi körnek is. Több mint 100 szakdolgozat, 25 doktori disszertáció született irányításával, amelyek mindegyike személyiségre, vérmérsékletre szabott téma feldolgozása. Tanárnőnk az oktató-nevelő munkát mindenek fölé helyezte. Utolsó szemináriumát 1991-ben tartotta ugyan, de halála napjáig instruált, vezetett, és otthonában fogadta a tanítványokat. Nagy empátiával vá-

lasztotta ki diákjainak körét, és terelte őket a megfelelő pályára és témára. A „H. Balázs Iskola” azonban mindig is több volt és több ma is egykori szakdolgozók vagy disszertálók közösségénél. A kora újkorban, így az Ó kedvenc 18. századában is, a források *Respublica litteraria* néven emlegetik a szellem embereinek különböző nációkhoz tartozó, különböző tudományágak szolgálatába szegődött értelmiségi közegét. Tanárnőnk — kimondva-kimondatlanul — ennek egy kései, 20. századi variánsát teremtette meg. Hiszen a „H. Balázs Iskolába” a történészeken kívül bejáratosak több más humán diszciplína művelői: irodalomtörténészek, művészettörténészek, klasszikafilológusok, a magyarok mellett mindenféle nációból származó francia, angol, német, osztrák, orosz, holland kutatók.

Tanárnőnk, az ízig-vérig *Hommes de lettres*, büszke magyar patriótaként, nem utolsósorban éppen tanítványai érdekében, évtizedeken át ápolta a történészek nemzetközi kapcsolatait. Ő maga ugyan a második világháborút követő történelmi helyzet folyamányaként csak 1963-ban, már közel ötven esztendősen jutott ki először Bécsbe, majd öt esztendővel később Párizsba, de ezután gyakorlatilag 1992-ig hosszabb-rövidebb tanulmányutakra, konferenciákra folyamatosan utazott. Kedvenc helyei Párizs és Göttinga, ahol a Max-Planck Intézetnek külső tagja is volt. A külföldi tudományos vérkeringésben való intenzív jelenlét számára soha nem volt öncél, mindig szem előtt tartotta tanítványait, az utánpótlás szakmai érdekeit. Tudományszervezői fortélyainak, néha elképesztő diplomáciai bravúrjainak is köszönhetően diákjainak több nemzedéke hónapokat kutathatott Belgiumtól Franciaországon át Spanyolországig, a német és a lengyel zónától Angliáig és Itáliáig. Fáradhatatlan gondossággal állította ki tanítványai számára a különböző ösztöndíjak elnyeréséhez szükséges magyar, német, francia nyelvű ajánlásokat, ezek olyan „útlevélnek” bizonyultak, amelyek zöld utat jelentettek — többek között — Bécs, Párizs, Göttingen, Firenze, Wolfenbüttel legelőkelőbb kutatóhelyeire. Sokszor keményen kritizált, néha könyörtelen, dörgedelmes szigorral illette tanítványait, de mindig tudtuk, hogy a kemény szavak mögött bölcs, szeretetteljes tudatosság rejlik.

H. Balázs Éva tanárnő figyelme mindenre kiterjedt: céltudatos elszántsággal munkálkodott azon, hogy Iskolájának szűkebb és tágabb tanítványi köre, a harmincasok, a negyvenesek, az ötvenesek, a hatvanasok egymással is hatékony, szolidáris emberi és szakmai kapcsolatba kerüljenek. Gyakran, amikor a német, osztrák, francia történetírás nagyjai vendégeskedtek nála, még legifjabb tanítványait is meghívta otthonába, ahol több nyelven szövögette a nemzetközi kapcsolatok szálait. A nemzetköziség, az egyetemesség látható, kézzel fogható lenyomata volt nagyszerű könyvtára is, amelyre méltán volt büszke. És ez a könyvtár előttünk, a tanítványok előtt mindig nyitva állt. A polcokon nyugvó dedikált könyvek tucatjai is azt mutatják, hogy szoros kapcsolatban állt az osztrák, a német történetírás legnagyobb személyiségeivel. Ugyanez érvényes az itáliai, a madridi, barcelonai spanyol és persze kedvenc francia kollégáira is. Az életben egymással nem érintkező Sorbonne-professzorok és az *Annales* Iskola legjelesebb történészeinek művei könyvszekrényében békésen megfértek egymás mellett.

Ugyanez a vibráló, lázas aktivitás jellemezte H. Balázs Évát a tudomány-szervezés területén is. 1970 őszén indultak el a „mátrafüredi felvilágosodás konferenciák”, amelyeknek tanárnőnk egyik aktív szervezője volt. A nyolc konferencia a humán tudomány embereinek nagy találkozásai voltak. 1987-ben a Budapesten szervezett „Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszusnak” alelnöke volt. Tanárnőnk az 1990-es évek elején a magyar kutatók által elérhető egyik legmagasabb összegű ösztöndíj, a Mellon Alapítvány ügyén munkálkodott. Richard Quandt, a princetoni egyetem közgazdász professzora — kollégái tanácsára — tanárnőnkhez fordult, hogy tervezze meg a közép-európai országok, azon belül Magyarország számára adandó, a humán kutatókat érintő ösztöndíjakat. Így került sor arra, hogy a szokványos londoni, párizsi, római lehetőségeken kívül Edinburgh, Isztambul és a holland Wassenaar is bekerült a megpályázható helyek közé. Ugyancsak a nemzetköziség, a hatékony tudomány-szervezés e sorozatába illeszkedik, hogy röviddel ezután, a 90-es évek derekán a tanítványoknak két nemzedéke, vagyis az akkor legifjabbak szinte egyenrangú, igazi munkatársként vehettek részt abban az osztrák–magyar kölcsönhatásokat vizsgáló, több éves kutatásban, amelyet magyar részről tanárnőnk vezetett. 2000–2001-ben pedig „Francia-magyar szellemi találkozások” címmel az Ó kezdeményezésére indult el a budapesti Francia Intézetben az az előadássorozat, amely Eckhardt Sándorról, Benda Kálmánról, Gyergyai Albertről, Klaniczay Tiborról, Aurélien Sauvageot-ról és még sok más kiváló tudósról szólt. A sorozat utóbb a párizsi Magyar Intézet millénáris rendezvényeibe illeszkedve folytatódott.

A legnagyobb örömet számára a tanítványok sikere, hűsége jelentette, ám különösen életének utolsó évtizedében számos hivatalos elismerésben is részesült. Talán a legbüszkébb az 1997-ben kapott francia Becsületrend lovagi fokozatának odaítélésére volt, ugyanígy boldogan vette át a Portugál Történeti Akadémia tagságáról szóló hivatalos értesítést, és legutóbb, 2005-ben egyeteme legmagasabb elismerését, a díszdoktori oklevelet.

H. Balázs Éva professzorasszony maradandó, időtálló írásaiban, tanítványaiban továbbél. A „H. Balázs Iskola”, a tanítványok őrzik, és őrizni fogják mesterük szellemiségét. Tanárnőnk hatásából, példájából, pedagógiai kisugárzásából adódóan „H. Balázs Iskolába” tartozni büszkén vállalt érdem, egyetemes emberi és szakmai tartás, fegyelem és méltóság.

Krász Lilla

CONTENTS

STUDIES – *György Kurucz*: Obligation and Service. A Portrait of György Festetics – *András Cieger*: The Scenes of Bargaining. The Role of Menyhért Lónyay in the Economic Compromise of 1867 – ARTICLES – *Gábor Almási*: Variations on the Theme of Intellectual „Pathfinding” in the 16th Century: Ferenc Forgács and his Companions – *András Oross*: Garrisons out of Border Castles. The Role of the Chamber Administration of Buda in the New Military Establishment of Hungary at the Turn of the 17th and 18th Centuries – *Mónika F. Molnár*: Techniques of Negotiation and Games of Power. Defining the Border between the Habsburg and Ottoman Empires after the eace of Karlóca – *Olga Khavanova*: Patriotism in the Sign of Loyalty: Students of the Theresianum in the Court of Vienna – *Csilla Tuza*: A Forgotten Career in the 18th Century: The Life of György Fekete of Galántha (Sketch from a forthcoming Biography) – *Ábrahám Kovács*: Archduchess Maria Dorothea and the Spread of Modern English and German Protestant Conceptions in Hungary – *Ágnes Deák*: State Police and the System of Informants during the Tumultuous Months of a „Change of Regime” (1860–1861 – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg.

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 500,-Ft) 3000,-Ft

Példányonkénti ára: 750,-Ft